121. ÉVFOLYAM 2008. MÁRCIUS 1. SZÁM

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

Balla Tibor
A Magyar Királyi Honvédség és Bosznia-Hercegovina 1878. évi okkupációja

Sallay Gergely Pál
A Magyar Királyi Honvédség és a leventemozgalom jelvényeinek rendszere, 1938–1945

Germuska Pál
A totális mozgósítástól a stratégiai tervezésig. Az Országos Tervhivatal Általános Szervezési Főosztályának története, 1948–1971

Az alapítás éve
1888

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

* * * * * ARGUMENTUM KIADÓ NYOMDAÜZEME, BUDAPEST * * * * *

QUARTERLY OF MILITARY HISTORY

Journal of the Institute and Museum of Military History

Established 1888

Editor in Chief Ferenc Csákváry
Managing Editor Gábor Hausner
Review Editor Ferenc Pollmann

Editorial Board

Gábor Ágoston, Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, György Markó, Imre Okváth, Géza Pálffy, Ferenc Pollmann, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Sándor Szakály, György Székely, Ferenc Tóth, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Published by the Institute and Museum of Military History of the Ministry of Defence
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36 1)-325-16-00, Fax: (36-1)-325-16-04

Editorial and Publishing Office

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36-1) -325-16-44, Fax (36-1)-325-16-46

E-mail: hkszerk@gmail.com
Electronic version: www.epa.oszk.hu/hk

Subscription fee
2400 HUF annually, 600 HUF quarterly

Distribution

Magyar Posta Rt.
Business and Logistics Centre

Subscription abroad

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hungary
Postal address: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

REVUE D'HISTOIRE MILITAIRE

Publication trimestrielle de l'Institut et du Musée d'Histoire Militaire

Fondée en 1888

Rédacteur en chef: Ferenc Csákváry
Responsable éditorial: Gábor Hausner
Chef de la rubrique Revue: Ferenc Pollmann

Comité éditorial:

Gábor Ágoston, Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, György Markó, Imre Okváth, Géza Pálffy, Ferenc Pollmann, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Sándor Szakály, György Székely, Ferenc Tóth, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Éditée par l'Institut et le Musée d'Histoire Militaire (Ministère de la Défense)
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-325-16-00, Télécopie: (36-1)-325-16-04

Rédaction et Maison d'Édition

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-325-16-44, Télécopie: (36-1) -325-16-46

E-mail: hkszerk@gmail.com
Version électronique: www.epa.oszk.hu/hk

Tarif d'abonnement:
2400 HUF (annuel), 600 HUF (trimestriel)

Diffusée par

Magyar Posta Rt.
Centre d'Affaires et Logistique

Abonnement à l'étranger:

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hongrie
Adresse postale: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

121. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2008. 1. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Andaházi Szeghy Viktor PhD ösztöndíjas (ELTE, BTK), a Hadtörténelmi Könyvtár vezetője; *Balla Tibor* alezredes, PhD, a Bécsi Kriegsarchiv Mellett Müködő Állandó Magyar Levéltári Kirendeltség munkatársa; *Bánsági Andor* PhD ösztöndíjas (Szegedi Egyetem); *Bolyósné Ujfalusi Éva* tudományos munkatárs, Hadtörténeti Könyvtár; *Germuska Pál* PhD, intézeti titkár, 1956-os Intézet Közalapítvány; *Gyáni Gábor*, az MTA doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézet; *Györkei Jenő* ny. alezredes, a hadtudomány kandidátusa; *Háber Péter* ny. dandártábornok; *Hausner Gábor* alezredes, a Hadtörténelmi Közlemények felelös szerkesztője; *Hermann Róbert*, PhD, a Bécsi Kriegsarchiv Mellett Müködő Állandó Magyar Levéltári Kirendeltség vezetője; *Kovács László*, a történelemtudomány (régészet) doktora, igazgató-helyettes, MTA Régészeti Intézet; *Markó György* ezredes, a hadtudomány kandidátusa, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatójának tudományos helyettese; *Négyesi Lajos* PhD alezredes, osztályvezető, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadirégész, Hadszíntérkutató és Hagyományörző Osztály; *Okváth Imre*, a történelemtudomány kandidátusa, főosztályvezető, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára; *Oláh Gergely* egyetemi hallgató (PPTE); *Prantner Zoltán* PhD, egyetemi adjunktus, (Szegedi Egyetem); *Sallay Gergely* Pál muzeológus, Hadtörténeti Múzeum; *Sárközy Péter*, az irodalomtudomány doktora, egyetemi tanár, La Sapienza Tudományegyetem (Róma); *Szakály Sándor*, az MTA doktora, tudományos tanácsadó, Semmelweis Egyetem, Testnevelés- és Sporttudományi Kar

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Sallay Gergely Pál* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczki Botondné* (orosz) fordította.

A Szerkesztőség kéziratokat nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK
A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Főszerkesztő: Csákváry Ferenc
Felelős szerkesztő: Hausner Gábor
A szemlerovat vezetője: Pollmann Ferenc

Szerkesztő bizottság:

Ágoston Gábor, Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Attila, Czigány István, Csikány Tamás, Dombrády Lóránd, Hajdu Tibor, Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Holló József, Horváth Miklós, Lenkefi Ferenc, Lugosi József, Markó György, Okváth Imre, Pálffy Géza, Pollmann Ferenc, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Szakály Sándor, Székely György, Tóth Ferenc, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László, Zachar József

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 325-16-44, 325-16-45, Fax: 325-16-46, E-mail:hkszerk@gmail.com
Elektronikus változat: www.epa.oszk.hu/hk

Kiadja:

a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 325-16-00, Fax: 325-16-04
A kiadásért felel a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 2400,– Ft, negyedévre 600,– Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-63-00).
További információ: 06-80-44-44-44; hirlapelofizetes@posta.hu

Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténeti Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

Index: 25 371 HU ISSN 0017–6540

Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme, Budapest.

TANULMÁNYOK

BALLA TIBOR

A MAGYAR KIRÁLYI HONVÉDSÉG ÉS BOSZNIA-HERCEGOVINA 1878. ÉVI OKKUPÁCIÓJA

Az 1867-ben létrejött Osztrák–Magyar Monarchia fegyveres erejének az első világháború kitöréséig egyetlen komolyabb bevetése – egyúttal legnagyobb próbatétele – Bosznia és Hercegovina 1878-ban történt katonai megszállása volt.

Kevésbé köztudott, hogy az okkupáció során nemcsak a dunai birodalom szárazföldi haderejének első vonalát alkotó közös hadsereg csapatai, továbbá a császári és királyi haditengerészet egységei,[1] hanem az annak második vonalába tartozó magyar királyi honvédség, valamint a császári-királyi Landwehr egyes alakulatai[2] is részt vettek a két tartomány megszállását célzó hadműveletekben. Határőrizeti feladatokat láttak el, illetőleg harci cselekményekben is részt vettek.

A csaknem 130 évvel ezelőtti történésekről számos alapos monográfia és részfeldolgozás született, amelyek túlnyomó többsége azonban az osztrák–magyar beavatkozás politikai vonatkozásaival, a szárazföldi csapatok közül a közös hadsereg részvételével és hadműveleteivel foglalkozik. Mindeddig csak igen kevéssé volt feltárt és ismert a magyar királyi honvédség szereplése az 1878-as eseményekben, amelynek összefoglalását a következőkben kíséreljük meg.

Az osztrák–magyar okkupáció előzményei

A cári csapatok győzelmével végződő 1877–78. évi orosz–török háborút ideiglenesen a San Stefanó-i béke, véglegesen az európai nagyhatalmak 1878. június 13. és július 13. között Berlinben lezajlott kongresszusa zárta le, utóbbi rendezte az új balkáni hatalmi viszonyokat. A berlini szerződés 25. cikkelyének rendelkezései alapján Ausztria–Magyarország felhatalmazást kapott az Oszmán Birodalom részét képező, ötvenezer négyzetkilométer nagyságú Bosznia-Hercegovina katonai megszállására és igazgatására, továbbá a tízezer négyzetkilométer kiterjedésű Novibazári Szandzsákban katonaságot állomásoztathatott. Az Osztrák–Magyar Monarchia, ha ideiglenes megszállás formájában is, de

[1] A császári és királyi haditengerészet okkupációs tevékenységéről és szerepéről lásd *Balla Tibor:* A LEITHA és MAROS monitor Bosznia-Hercegovina 1878-as okkupációjában. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2005/4. 983–1007. o.

[2] A birodalom Lajtán túli feléből kiegészült császári-királyi 79. és 80. Landwehr lövészzászlóaljak Csikós István vezérőrnagy dandárjába beosztva, a zárai császári és királyi katonai valamint császári-királyi Landwehr parancsnokság alárendeltségében vettek részt a hercegovinai ütközetekben, így pl. az augusztus 12–15. között Livno környékén lezajlott harcokban. Vö. Kriegsarchiv Wien, Alte Feldakten (a továbbiakban KA AFA) 1878 2. Armee Commando 13-94., 13-98/5., 13. Corps 8-618., 8-619., 9-418.; KA Militärkanzlei Seiner Majestät (MKSM) 1878 69-1/30-11., 69-1/30-24., 69-1/30-62.

hosszú idők óta először gyarapíthatta területeit.[3] (Bosznia-Hercegovina 1878 és 1908 között, mint okkupált tartomány tartozott a dunai birodalomhoz, közjogi értelemben továbbra is Törökország részét képezte. 1879. április 21-én egyezményt írtak alá a Monarchia és déli szomszédja között, amelynek értelmében a szultán szuverenitása a tartomány felett sértetlen maradt.[4])

Az osztrák–magyar bevonulás előtt néhány nappal Szarajevóban ideiglenes kormány alakult, amely szervezte és irányította a lakosság soraiból verbuválódott muzulmán felkelőcsapatok ellenállását. Oldalukon reguláris török alakulatok (kb. 30 zászlóalj) is harcoltak, a fegyveres csoportok összlétszáma a felkelés teljes kibontakozása idején mintegy 90 000 fő volt.[5]

A közös hadsereg és a magyar királyi honvédség jellemzői

A Monarchiában az 1868. évi haderőreform során a hadsereg létszámának megállapításakor az európai szárazföldi erők nagyságát, szervezeti felépítésében pedig a dualista rendszert vették figyelembe. A 272 000 fős békelétszámmal és 800 000-es hadiállománnyal bíró császári és királyi (közös) hadsereget az együttesen összesen 200 000 katonát jelentő, a szárazföldi haderő második vonalát alkotó, Magyarország területéről kiegészült magyar királyi honvédség és az utánpótlását Ciszlajtániából nyerő császári-királyi Landwehr egészítette ki. Háború esetén tartalékként rendelkezésre álltak még a magyar népfelkelő és az annak megfelelő osztrák Landsturm alakulatok, amelyek a haderő harmadik vonalát képezték. A közös hadseregen belül a gyalogság volt a legfontosabb fegyvernem. A szolgálati idő 10 évig tartott, ebből három év a tényleges és hét év a tartalékállományban volt letöltendő. A katonák ezután két évre a honvéd vagy a Landwehr alakulatokhoz kerültek. 1878-ban a hadseregben egy zászlóalj négy századból állt, hadi létszáma 965 fő volt. Egy sorgyalogezredhez három első vonalbeli zászlóalj tartozott, a 4. és 5. zászlóalj azonos számot viselő tartalékezred megjelöléssel, külön (legtöbbször nem ugyanannak a hadosztálynak a kötelékében) került bevetésre. A császári és királyi gyaloghadosztály hadi létszáma elérte a 16 500 főt, két dandárból, 14 zászlóaljból, egy lovasezredből, három tüzérütegből, műszaki századból, továbbá lőszer-, élelem- és egészségügyi kocsioszlopból (vonat) állt. Mindegyik dandárhoz két gyalogezred, egy vadászzászlóalj, valamint lovasság, tüzérség és trén tartozott.

A gyalogság fegyverzetét az 1873-ban rendszeresített, 11 mm-es hátultöltő Werndl-puska és a hozzátartozó szurony alkotta. A fegyver lőtulajdonságai alatta maradtak a felkelők által használt angol Snider-puskáénak. A lőszerellátás is hiányos volt, hiszen egy katona csak 72 lőszert vitt magával, a tartalékot a zászlóalj-lőszerkocsik vagy málhásállatok szállították az alegységek után. Az utánpótlásért a lőszer ellövése után a harcban álló századoknak kellett katonákat küldeni. Az osztrák–magyar csapatok harckiképzése elsősorban zászlóalj kötelékben folyt. A szétbontakozott alakzatban vívott harc módjait

[3] *Diószegi István:* Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében. Budapest, 1998. 310–316. o.

[4] *Galántai József:* A Habsburg-Monarchia alkonya. Osztrák–magyar dualizmus 1867–1918. Budapest, 1985. 135–136. o.

[5] *Bencze László:* Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban. Budapest, 1987. 79–81. o.

begyakorolták. A tartalékezredek legfeljebb kevésbé alapos kiképzésük miatt voltak gyengébb harcértékűek. Az alakulatok hiányosságai közül a gyalogság gyenge lőismereteit kell kihangsúlyozni. A gyalogosoknak 28 kg-os felszerelést kellett magukkal vinniük (hátbőrönd, kenyérzsák, kulacs, evőcsésze, kétszemélyes tábori főzőedény, lőszertáskák, az 1872-ben bevezetett Linnemann-rendszerű gyalogsági ásó tartozott ide), ami menet közben megerőltető volt. Az utánpótlás fogyatékosságait is ki kell emelnünk. A csapatok mögött a lőszert, élelmiszert és más felszerelést a nehéz kincstári kocsikból és a kiegészítésül behívott országos járművekből álló oszlopok szállították, amelyek gyakran leszakadtak a harcoló alakulatoktól.[6]

A magyar királyi honvédség 1868–69-ben csupán gyalogos- és lovascsapatokból alakult meg, tüzérséggel és műszaki alakulatokkal nem rendelkezett. A gyalogságot 82 zászlóalj (ebből négy – a 79–82. számú – horvátországi kiegészítésű volt), a lovasságot pedig 32 század (28 huszár- és 4 horvát dzsidásalakulat) képezte. Békeállományába 1869–70-ben 11 500 fő[7] tartozott, hadilétszámát 85 000 ember alkotta.[8]

Egy gyalogzászlóalj békelétszáma 1869-ben 7 tiszt és 116 főnyi legénység volt. A zászlóaljon belül csak egy állandósított század létezett, a többi század még keret szintjén sem.[9]

Békében a gyalogosszázad törzse és kerete, az 1869-ben megalakult zászlóaljak mindegyikénél egy-egy állandósított század és a törzs állott fenn. A négy szakaszból álló század 104 főt (4 tiszt és 100 honvéd) számlált, a zászlóaljtörzsben 19-en voltak. Az állandósított század végezte az újoncok kiképzését, ellátta a bel- és helyőrségi szolgálatot, gondozta a hadikészleteket, gyakorlatok és mozgósítás alkalmával az egész zászlóalj felállítására volt hivatott. A lovasszázad keretlétszáma 1869-ben 42 főt és 35 lovat tett ki. A keret feladata az újoncok kiképzése, a lovak idomítása és a századnál előforduló egyéb munkák elvégzése volt. A honvédséget és az osztrák Landwehrt nem szervezték nagyobb harcászati kötelékekbe, azonban a mozgósítási tervekben dandárokba összevonva szerepeltek. Egy hadiállományú gyalogosszázad létszámát 250 ember képezte, mozgósítás esetén 3-4 század alkotott egy zászlóaljat. Háborúban a honvédség emberanyagának nagyobb részét a közös hadseregben összpontosítva, kisebb részét tartalékként, helyőrségi, illetve megszálló csapatokként kívánták bevetni.

A nagykanizsai 77. honvédzászlóalj 1871-ben egy 5. századot kapott, amely Fiumében állomásozott. A feloszlatott horvát-szlavón katonai határőrvidék területéről 1872-ben négy (a 83–86. hadrendi számú), 1873-ban hat (a 87–92. számot viselő) új honvédzászlóaljat alakítottak meg. 1874-ben 14 gyalogdandár-parancsnokságot szerveztek, melyek mindegyikének 6-7 gyalogzászlóalj volt alárendelve.[10] Mozgósítás esetére három-négy gyalogzászlóaljat egy-egy féldandárba vontak össze, amely az ezredköteléknek felelt meg. A féldandárt gyakorlatokon és háborúban a legidősebb zászlóaljparancsnok vezényelte.[11]

---

[6] *Bencze:* i.m. 83–85. o.

[7] *Mikár Zsigmond* (szerk.): A magyar királyi honvédség schematismusa 1870. Pécs, 1870. 4. o.

[8] *Papp Tibor:* Die königlich ungarische Landwehr (Honvéd) 1868—1914. In: *Wandruszka, Adam–Urbanitsch, Peter:* Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band V. Die bewaffnete Macht. Wien, 1987. 655. o.

[9] *Báti Berkó István:* A magyarság a régi hadseregben. Budapest, 1926. 54. o.

[10] *Barczy Zoltán–Somogyi Győző:* Királyért és hazáért. Budapest, 1990. 23–27. o.; *Berkó:* i. m. 57. o.

[11] *Báti Berkó István ezredes:* Egyezer hadtörténelmi apróság. Kiadja a „Honvédelem" katonai és polgári folyóirat. Budapest, 1925. 216–217. o.

A honvédségnél 12 évig tartott a szolgálati idő, amelyből a bakák csupán a néhány hetes kiképzés és a gyakorlatok idején voltak fegyverben. A honvédek fegyverzete és felszerelése megegyezett a közös hadsereg gyalogságánál szolgáló katonákéval. A honvédzászlóaljak hadi létszáma 900-1160 főt tett ki.

A szarajevói ideiglenes kormány erőinek sajátosságai

Az Oszmán Birodalomban a hadkötelezettség csupán a mohamedánokra terjedt ki, a keresztényeknek, zsidóknak külön adót kellett fizetniük a szolgálat helyett. A besorozottak 20 éves koruktól négy évet első vonalbeli nizam, majd tartós szabadság után három évig a második vonalat alkotó redif alakulatoknál szolgáltak, míg végül a mustahfiz, a népfelkelő egységek tartalékosai lettek 40 éves korukig. A katonák a 800 fős nizam zászlóaljban kapták meg kiképzésüket, a redif zászlóaljban 1000-1200 fő teljesített szolgálatot. A mustahfiz alegységek békeidőben csak papíron léteztek, háborúban létszámuk elérte az 1400-1800 főt. Bosznia-Hercegovinában zömében redif és mustahfiz alakulatok állomásoztak. A nizam csapatok kiképzése az egységes vezetés és a felügyelet hiánya miatt rendszertelenül zajlott le, annak leggyengébb eleme a lőkiképzés volt. A modern hátultöltő fegyverek bevezetése után a katonák rosszul céloztak az új fegyverekkel. A bőséges lőszerellátásra támaszkodva ezt a hátrányt nagy tűzerővel igyekeztek kiegyenlíteni. A redif és a mustahfiz alakulatok harcértéke az előírt évi gyakorlatok rendszeres elmaradása miatt még gyengébb volt. A boszniai zászlóaljak részben modern angol 11,4 mm-es Henry-Martini, részint pedig korábbi típusú 14,6 mm-es Snider-puskával voltak felfegyverezve. A hadsereg részéről csak háború vagy felkelés esetén alkalmazott irreguláris harcosok, az ún. basibozukok között még az 1875–1877-es balkáni felkelés idején több ezer Winchester-ismétlőpuskát osztottak szét. Az okkupáció során zsákmányolt vagy a lakosságtól beszolgáltatott hátultöltő fegyverek háromnegyede Snider típusú volt, hiszen jórészt ezek kerültek a felkelők kezére. Az irreguláris harcosok zöme csak akkor kapcsolódott be a harcba, amikor az osztrák–magyar csapatok lakóhelyüket megközelítették. Az ütközet előtt összeverődött fegyveresek nagyobb része a vereség után szétszéledt, a felkelés vezetőinek egy új ellenállási terepszakaszon új erőket kellett toborozniuk. Az irreguláris felkelők mintegy egyharmada jutott Snider-puskához, a többiek elöltöltő puskát, pisztolyt hordtak, szuronya vagy handzsárja mindenkinek volt. Lőszer általában bőségesen állt rendelkezésre.

A 90 000 fős felkelőcsapatok magját a helyi születésű gerillák képezték. Mozgékonyak voltak, hozzászoktak a fáradalmakhoz és a nélkülözéshez. Nem vittek poggyászt, csak a lőszert szállították maguk után. Ellátásukat adományokból, adókból, helyszíni rekvirálásból biztosították. Fanatizmus jellemezte őket, hiszen magukért és a családjukért fogtak fegyvert. Laza szervezésű osztagokban küzdöttek, családok, falvak szerint csoportosultak, melyekből 100 fős csetákat hoztak létre élükön egy választott vezetővel. A csetak 500-800 emberből álló zászlóaljakká álltak össze, általában egy-egy környékbeli gazdagabb földbirtokos parancsnoksága alatt. A katonai fegyelem, valamint az egyes csoportok közötti együttműködés hiánya, a hátultöltő fegyverek használatának hibái és begyakorlatlansága miatt a felkelők serege csupán a védelemre és az összeköttetési vonalak zavarására volt alkalmas.[12]

[12] *Bencze:* i. m. 80–82. o.

Az okkupáció első szakasza

Az osztrák–magyar csapatok július 29-én lépték át a déli határokat. A báró Josef Philippović von Philippsberg táborszernagy vezette, közel 53 000 fős XIII. hadtest három oszlopban nyomult előre. A Karl von Tegethoff altábornagy vezette 6. gyaloghadosztály a Maglaj, Žepce, Zenica, Vitez, Kakanj, Kolotić, Visoko, valamint a Vitez, Han Belalovać útvonalon jutott el Szarajevóig. Közben a Wilhelm von Württemberg altábornagy vezette 7. hadosztály Banjaluka, Rogelje, Jajce, Travnik útvonalon haladt harcolva előre. A Szapáry László altábornagy vezette 20. hadosztály Tuzlánál és Gračanicánál vereséget szenvedett a felkelőktől, majd Dobojnál sikeresen visszaverte azok támadásait. A hadtest kötelékébe több magyar csapattest (a 6. hadosztályba a kecskeméti 38. és a pécsi 52.; a 7. hadosztályba a szegedi 46. és a zágrábi 53.; a 20. hadosztályba a debreceni 39. és a temesvári 61. közös gyalogezred) tartozott. A hadtest parancsnokságának alárendelt pécsi 7. közös huszárezrednek a Bosna völgyében felderítésre küldött ötödik századát a felkelők augusztus 3-án Maglaj mellett kelepcébe csalták. A 144 fős század két tisztjét és 45 emberét veszítette el. Szarajevó augusztus 19-i bevétele során a 38., a 46. és az 52. magyar gyalogezred katonái tűntek ki vitézségükkel és azok szenvedték el a veszteségek több mint felét.[13]

A báró Stephan von Jovanović altábornagy vezette 20 000 fős 18. gyaloghadosztály (amelybe a budapesti 32. és a székesfehérvári 69. gyalogezred is tartozott) Hercegovinában nyomult előre, ahol augusztus 5-én megszállta Mostart, majd három nap múlva Stolac városát. A Stolac környékén lezajlott harcokban a 32. gyalogezred katonái tüntették ki magukat. Az időközben a felkelők által körülzárt városban az ezred 2. zászlóalja maradt, amely Stolac 22-én történt felmentéséig hősiesen védekezett. A 32. ezred felderítésre küldött 8. századát a felkelők augusztus 13-án Ravnicánál megtámadták, és majdnem teljesen megsemmisítették. Augusztus 28-án Jovanović csapatai megszállták Nevesinjét, ezzel a tartományt lényegében pacifikálták.[14]

Az okkupációban részt vevők összlétszáma kezdetben 72 713 fő, 112 löveg és 13 313 ló volt. A politikusok egy része, így pl. gróf Andrássy Gyula közös külügyminiszter által csak egyszerű bevonulásnak hitt hadjárat megindítása után kiderült, hogy az korántsem diadalmenet, hiszen a Monarchia csapatai a mohamedán felkelők elkeseredett és fanatikus ellenállására találtak. Szarajevó elfoglalása után még nagy területet tartottak megszállva a felkelők, ezért az osztrák–magyar hadvezetés rákényszerült, hogy újabb erőket vessen be.

A hadműveletek folytatására Philippović táborszernagy parancsnoksága alatt augusztus 20-án létrehozták a császári és királyi II. hadsereg parancsnokságát, amelynek alárendeltségébe a III. hadtest (1., 4. és 20. gyaloghadosztály), a IV. hadtest (13. és 31. gyaloghadosztály), az V. hadtest (14. és 33. gyaloghadosztály), a XIII. hadtest (6., 7., 36.

---

[13] *Doberdói Bánlaky József:* A magyar nemzet hadtörténelme. Huszonkettedik rész. I. Ferenc József háborúi az 1848–49. évi magyar szabadságharcot kivéve 1848–1882. Budapest, 1942. 474–477., 515–516. o.; *Bencze:* i. m. 90–152. o.

A horvát és a boszniai földrajzi nevek esetében mindenütt a korabeli elnevezéseket és írásmódot tüntetjük fel.

[14] *Pilch Jenő* (szerk.): A magyar katona vitézségének ezer éve. Második kötet. Budapest, 1933. 403., 406. o.; *Bánlaky:* i. m. 499–502. o.

gyaloghadosztály, 13. lovasdandár), a 14. lovasdandár, valamint az önállóan működő 18. gyaloghadosztály, továbbá a császári és királyi Zágrábi Főhadparancsnokság alá rendelt magyar királyi 83. honvéd gyalogdandár, valamint a 3., 65. és 66. honvédzászlóalj tartozott.[15] A hadjáratban részt vevő osztrák–magyar katonák száma összesen 270 000 főre nőtt. Ezt követően 11 hadosztály, két lovasdandár 276 löveggel folytatta a megszálló hadműveleteket a két tartományban.[16]

Az okkupációban részt vett császári és királyi ezredek többsége magyarországi vagy horvátországi (a 39 gyalogezred közül 26, az öt lovasezred közül két magyar huszár- és két horvát ulánusezred) kiegészítésű volt. A vadász-, tüzér-, és műszaki alakulatok nagyobb része a Monarchia másik feléből egészült ki. A hadjáratban alkalmazott lóállomány zöme is Magyarországról származott.[17] Mintegy 12 000 rekvirált polgári fogatot – ún. országos járművet – Magyarországról és Horvátországról állítottak ki.[18]

A honvédség csapatainak mozgósítása

A honvédcsapatok mozgósítására és bevetésére a megszálló hadműveletek második fázisában, Szarajevó elfoglalása után került sor. Tevékenységük meglehetősen részletesen és jól követhető. A kilenc mozgósítottból hat horvátországi kiegészítésű és horvát szolgálati nyelvű, a hadműveleti területhez legközelebb állomásozó honvédzászlóaljat vetettek be a boszniai okkupáció idején.

Az uralkodó 1878. augusztus 16-án rendelte el a zágrábi VII. honvédkerülethez tartozó zágrábi 83. honvéd gyalogdandár,[19] majd másnap a szegedi állomáshelyű 3., a székesfehérvári 65., a paksi 66. honvédzászlóalj mobilizálását, amelyeket az okkupációs hadműveleteket irányító tábornok testvére, báró Franz Philippović von Philippsberg táborszernagy által vezetett császári és királyi Zágrábi Főhadparancsnokságnak rendelt alá. A három utóbbi zászlóalj augusztus 22-én egyenként 800 fős hadiállománnyal készen állt a menetre.[20] A honvédalakulatok mozgósításának költségeit a közös hadügyminiszter állta.[21] A honvédzászlóaljak katonai, bírósági és gazdászati ügyekben a továbbiakban is érintkeztek a honvédkerületi parancsnokságokkal.[22]

A 83. honvéd gyalogdandár zágrábi 25. féldandárjába a varasdi 79., a zágrábi 80., a sziszeki 83. zászlóalj, švarčai 26. féldandárjába pedig a gospići 87., az ogulini 88., a

[15] KA AFA 1878 13. Corps 9-5.

[16] *Bencze:* i. m. 224. o.

[17] A 6., 19., 23., 26., 32., 38., 44., 52., 53., 69., 70., 72., 76., 78., 79. közös gyalogezredek öt, a 29., 33., 37., 39., 46., 48., 60., 61., 68. ezredek három, a 16. és 71. gyalogezredek két zászlóalja, a 31. vadászzászlóalj, a 7. és 8. huszárezredek, a horvátországi 5. és 12. dzsidásezredek, a 3. tábori tüzérezred három, a 8. tábori tüzérezred kettő, a 13. tábori tüzérezred egy ütege, az 1. és 12. vártüzérzászlóalj négy-négy, az 5. vártüzérzászlóalj egy hegyi ütege, a 12. vártüzérzászlóalj két, az 5. vártüzérzászlóalj egy százada, a II. hadmérnök ezredtől 12 század, az utászezredtől négy század. *Berkó* 1926. 65. o.

[18] *Bencze:* i.m. 88. o.

[19] KA MKSM 1878 69-1/35-4.

[20] KA MKSM 1878 69-1/35-5. A 3. honvédzászlóalj parancsnoka Steiner Ede őrnagy, a 65. zászlóaljé Axmann Vince őrnagy, a 66. zászlóaljé pedig Schnur József őrnagy volt.

[21] KA MKSM 1878 69-1/35-8.

[22] Hadtörténelmi Levéltár Honvéd Főparancsnokság (HL HFP) 1878 eln. 1712.

švarčai 89. zászlóalj tartozott.[23] A hadműveletek megindulása előtt egy hónappal, 1878 júniusában a 83. honvéd gyalogdandár parancsnoka gomirjei Musulin Emil ezredes,[24] a 25. féldandáré drezniki lovag Durst Antal őrnagy, a 79. zászlóaljé Jurasević Lukács százados, 80. zászlóaljé Milanović István százados, a 83. zászlóaljé Sertić Manó százados, a 26. féldandáré Pintér Antal őrnagy, a 87. zászlóaljé Sarić Károly százados, a 88. zászlóaljé pfauenthali Pavich Károly százados,[25] a 89. zászlóaljé Mikec József százados volt.[26]

A mozgósítás időszakában az alakulatok egy részének élére új tisztek kerültek, így pl. a sziszeki 83. honvédzászlóalj parancsnokává augusztus 20-án Ruzičić János honvéd őrnagyot nevezték ki.[27] A 66. honvédzászlóalj Pétervárádra küldött felének parancsnoka augusztus 25-én Hegyi Gyula tartalékos (korabeli kifejezéssel szabadságolt állományú) százados lett.[28]

Szende Béla honvédelmi miniszter 1878. augusztus 19-én elrendelte, hogy a tisztek azontúl nem mondhatnak le rangjukról, áthelyezésüket is csak nagyon indokolt esetben kérvényezhették.[29] A honvédtisztek, hadapródok és hivatalnokok csak a legsürgősebb, a legindokoltabb esetekben és csak a legrövidebb ideig voltak szabadságolhatók,[30] egyfajta szabadságolási tilalom lépett életbe. A mozgósított és hadiállományra feltöltött honvéd-alakulatok egy részét nem alkalmazták az okkupáció során.

A honvédelmi tárca feje augusztus 21-én elrendelte a 77. honvédzászlóalj fiumei 5. századának hadilétszámra emelését, azonban sietett hozzáfűzni, hogy az nem tekinthető mozgósításnak. A létszámemeléshez szükséges honvédeket Nagykanizsáról küldték Fiumébe. A legénységet felszerelték, ellátták haditáska lőszerrel. A Molnár Sándor főhadnagy vezette század állományába a 73. honvédzászlóaljtól Trammer Ferenc tartalékos hadnagyot, tiszthelyettesként Modorovits György őrmestert és Nagy Károly hadapródot osztották be.[31]

---

[23] KA AFA 1878 2. Armee Commando 13-98/5.

[24] 1831. 09. 07-én született a katonai határőrvidék Glina településén. Katonai szolgálatát a bécsújhelyi katonai akadémia elvégzése után, 1849. 07. 31-én kezdte hadnagyként a cs. kir. 39. gyalogezredben, majd 1859-től a 33. gyalogezredben szolgált hadnagyi-századosi rangban. 1859-ben az itáliai, 1866-ban a poroszok elleni hadjáratban vett részt. 1869-től a m. kir. 80. honvédzászlóalj parancsnoka őrnagyként és alezredesként. 1874. 11. 01-jén ezredes és a 83. honvéd gyalogdandár ideiglenes parancsnoka. 1879. 11 01-jén vezérőrnagy. 1879. 12. 19-től a zágrábi VII. honvédkerület ideiglenes, 1882. 02. 09-től annak tényleges parancsnoka. 1884. 11. 01-jén altábornagy. 1890. 06. 01-jén nyugdíjazták. A magyar nemesi címet és a gomirjei előnevet 1874. 01. 31-jén honvéd alezredesként kapta. 1904. 08. 04-én hunyt el Zágrábban. Lásd: HL Anyakönyvi lap (AKVI) 31718., *Dr. Gerő József* (szerk.): A királyi könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly király által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke. Budapest, 1940. 145. o.

[25] 1837. 01. 01-jén született a krajnai Adelsbergben egy cs. kir. állami hivatalnok fiaként. A bécsújhelyi katonai akadémia elvégzése után 1859. 01. 01-jén a cs. kir. 6. vértesezredben hadnagyként kezdte katonai pályafutását, majd 1859. 05. 22-től különböző cs. kir. gyalogezredekben szolgált hadnagy-főhadnagyként, 1866-ban részt vett a poroszok elleni hadjáratban. 1887–88-ban alezredesként, 1889-től ezredesként a 25. honvéd gyalog féldandár parancsnoka. 1892. 03. 15-én nyugdíjazták. 1899. 04. 13-án hunyt el Bécsben. KA Qualifikationsliste Pavich, Karton Nr. 2378., HL AKVI 11824.

[26] KA MKSM 1878 12-1/2.

[27] KA MKSM 1878 12-1/81.

[28] HL HFP 1878 fp. 2327.

[29] HL HFP 1878 eln. 1575.

[30] HL HFP 1878 eln. 1576.

[31] HL HFP 1878 eln. 1604., 1635., 1671.

Az uralkodó augusztus 24-én hozzájárult a zászlóalj 5. századának – mint Fiume város védőőrségének – létszámemeléséhez, amely a magyar honvédelmi tárca költségére volt végrehajtandó.[32]

Szeptember 10-től a század feletti katonai rendelkezési jogot a császári és királyi Zágrábi Főhadparancsnokság gyakorolta. Minden más tekintetben azonban a honvédség kötelékébe tartozott. A főhadparancsnokságnak az 5. századhoz intézett rendelkezéseiről az alakulatnak az V. honvédkerületi parancsnokságnak vagy a honvédelmi miniszternek kellett jelentést tennie.[33]

Augusztus 17-én, ugyanazon a napon, amikor a király elrendelte a 3., 65. és 66. honvédzászlóaljak mozgósítását, a honvédelmi miniszter úgy rendelkezett, hogy azokat önálló zászlóaljakként alkalmazzák. A zászlóaljtörzsek állományát a következőképpen határozta meg: egy törzstiszt, egy alantos tiszt (hadnagy-főhadnagy), mint segédtiszt, egy élelmezési tiszt, egy ezredorvos, egy főorvos, egy kezelőtiszt, valamint 18 fő honvéd. A zászlóaljak négy századát teljes hadiállományra töltötték fel, a pótalakulat létszáma 34 főre emelkedett. A csapatszolgálatra kijelölt valamennyi tényleges és tartalékos tisztet, hadapródot, altisztet, orvost behívták néhány más alkalmazásban álló személy kivételével. A 65. zászlóalj állományából egy tényleges főhadnagyot és egy hadnagyot, valamint egy tartalékos hadnagyot tartósan vezényeltek a 66. zászlóaljhoz. A 65. zászlóalj tizenkét főtiszttel és egy hadapródal, a 66. tizenkét tiszttel és három hadapródal, a 3. pedig tizennégy főtiszttel és három hadapródal rendelkezett. József Károly Lajos főherceg, lovassági tábornok honvéd főparancsnok augusztus 19-én elrendelte, hogy a már hadilétszámra emelt állománnyal főként a helyőrségi szolgálatra vonatkozó szabályokat gyakoroltassák.[34]

Szende Béla még aznap intézkedett a 83. honvéd gyalogdandárral kapcsolatban is. Úgy határozott, hogy mindegyik zászlóalj törzse és négy százada érje el a teljes hadiállományt. A dandár- és a két féldandár-törzset nem kellett felállítani. Az esetleges létszámhiányok miatt a VII. honvédkerületi parancsnokságnak a 79. vagy a 80. zászlóaljtól kellett embereket áthelyeznie a 87. és a 88. zászlóaljhoz. Az alakulatok segédtisztjei számára szükséges egy hátas és a zászlóaljanként négy, a lőszerkocsik vontatását végző hámos lovat a 10. honvéd lovasezred vásárolta meg. A mozgósított zászlóaljak hadiállományának elérésére több tisztet és tiszthelyettest, valamint orvost irányítottak át másik zászlóaljaktól.[35]

Szende Béla a budapesti Ludovika Akadémia tiszttanárai közül egy főhadnagyot a 3., egy századost és egy hadnagyot a 79., egy főhadnagyot a 80., egy főhadnagyot a 83., egy századost pedig a 88. honvédzászlóaljhoz vezényelt csapatszolgálatra.[36]

A honvédelmi tárca első embere elrendelte minden, a hadilétszámra emelt zászlóaljakhoz behívott, beteget jelentett tartalékos havidíjas felülvizsgálatát. Akiknél nem lehetett kétséget kizáróan menetképtelenséget vagy betegséget megállapítani, azok ellen eljá-

[32] KA MKSM 1878 69-1/35-8.

[33] HL HFP 1878 eln. 1747.

[34] HL HFP 1878 eln. 1558.

[35] HL HFP 1878 eln. 1557.

[36] HL HFP 1878 eln. 1587.

rást kezdeményeztek.[37] Minderre azért volt szükség, mert néhány szabadságolt állományú tiszt ily módon kívánta kivonni magát a hadjáratban történő részvétel alól.

A hadiállományra emelt zászlóaljak a zászlókat, a tartalék ruhát és szerelvényt, a táborszerű málhát, a sebkötöző csomagokat, a lőszerzsákokat is magukkal vitték, de a Wagner-féle főzőkatlanokat és a Pilhal-féle főzőedényeket nem. Külön rendelkezésig a tiszteket és a legénységet semmilyen különleges pótdíj nem illette meg.[38]

A Honvéd Főparancsnokság a mozgósított zászlóaljaknak elrendelte, hogy a külső megjelenés egyöntetűsége érdekében a legénység ruházata és felszerelése előírásszerű legyen. Egyben utasította a parancsnokokat, hogy a helyőrségi szolgálat ellátása mellett fennmaradó szabadidőben a szolgálatot el nem látó legénység kiképzésének hiányosságait pótolják. Az alakulatoknál foglalkozási naplót kellett vezetni, amelybe esténként az aznap elvégzettek voltak bejegyzendők.[39]

Ferenc József 1878. augusztus 23-án felhatalmazást adott arra, hogy a Monarchia határai mentén ellátandó biztonsági szolgálat teljesítése közben a honvédalakulatok a Magyar Korona Országainak határain kívül is bevetésre kerülhessenek, ha szükséges.[40] Erre az 1868. évi XLI., a honvédségről szóló törvénycikk 3. paragrafusa adott felhatalmazást, amelynek rendelkezései értelmében a magyar királyi honvédséget az országgyűlés felhatalmazásával az ország határain kívül is alkalmazhatták, sürgős esetben az uralkodó is elrendelhette azt, a parlament utólagos jóváhagyásával.[41]

A honvédelmi tárca feje által augusztus 25-én kiadott rendelkezés értelmében a mozgósított honvédzászlóaljakhoz beosztott orvosok legfőbb feladata a járványok és ragályos betegségek fellépésének, illetve terjedésének megakadályozása volt, valamely járvány jelentkezése esetén azonnal jelentést kellett tenniük. A miniszter kihangsúlyozta: a harctérről állomáshelyeikre érkező sebesültek ellátásában az orvosok külön felhívás nélkül is vegyenek részt, felhasználva az alkalmat, hogy magukat a gyakorlatban is képezzék és hivatásukat gyakorolják. A sebesültvivőkkel tartsanak gyakorlatokat, őket a kórházakban a betegek és sebesültek ápolására oktassák, vegyék igénybe őket a gyengélkedők szobáinak gondozására. Gondoskodjanak a kórházak, gyengélkedők és laktanyák tisztán tartásáról és szellőztetéséről. Az orvosok a hadiállományra kiegészített csapatokról ún. egészségügyi hadi beadványokat voltak kötelesek szerkeszteni. Szende a bepállott, a naptól leégett bőr, a lábizzadás, a lovaknál a nyeregtörések kezelésére tiszta petróleum használatát javasolta kísérletképpen.[42]

Szende Béla augusztus 29-én úgy rendelkezett, hogy a mozgósított honvédalakulatok számára kiadott honvédelmi miniszteri rendeleteket azok békeállomáshelyeire küldjék, ahonnan a honvédkerületi parancsnokságok juttatták el azokat a zászlóaljakhoz.[43]

---

[37] HL HFP 1878 eln. 1631.

[38] HL HFP 1878 eln. 1630.

[39] HL HFP 1878 eln. 1659.

[40] HL HFP 1878 eln. 1679.

[41] Vö. 1868. évi XLI. törvényczikk a honvédségről. In: Az 1868. évi honvédelmi törvények. I. füzet. Pest, 1869. 31. o.

[42] HL HFP 1878 fp. 2364.

[43] HL HFP 1878 eln. 1689.

József főherceg, a honvédség főparancsnoka szeptember 3-án a kerületi parancsnokságoknak kiadott utasításában hangsúlyozta, hogy az állomáshely legmagasabb rendfokozatú elöljárója a bevetésre induló alakulat tisztjeit és legénységét katonás tömörséggel buzdítsa esküjükben vállalt kötelességük teljesítésére (a fegyelem, a rend és a jó hírnév minden körülmények között történő fenntartására), tartózkodjon a fellengzéstől, a jövőben várható hazatérés esélyeinek fejtegetésétől, politikai vagy más, nem a csapatokra tartozó kérdések érintésétől.[44]

Karl Leo Wischnich[45] vezérőrnagy, a VII. honvédkerület parancsnoka szeptember 8-án a 80. honvédzászlóalj 4. századához lelkesítő beszédet intézett, mielőtt az alakulat a Zágrábi Főhadparancsnokság rendeletére aznap Kostajnicára indult záróvonal (korabeli magyar kifejezéssel zárőrvonal) szolgálatra.[46]

A korabeli sajtó a honvédség szállításával és felvonulásával kapcsolatban sokszor tévesen informálta olvasóit. A *Független Hírlap* szeptember 3-i számában az a minden alapot nélkülöző hír jelent meg, miszerint augusztus 28-án egy honvédekkel megrakott hajó érkezett Sziszekre, és a hajó karfája, melyen a katonák támaszkodtak eltörött, aminek következtében 50-60 fő beleesett a Kulpa folyóba, ahol 8-10 fő kivételével halálukat lelték. A hírt a 83. honvédzászlóalj pótcsapat-parancsnoka teljes mértékben cáfolta.[47]

Tekintettel a már zajló boszniai hadműveletekre, a honvédségnél idő előtt abbahagyták a minden évben megrendezett őszi gyakorlatokat. 1878. augusztus 8-án a VII. honvédkerülethez tartozó, másnap a már mozgósított közös gyalogezredek kerületeiből kiegészült honvédzászlóaljak[48] őszi gyakorlatát szüntették be. A lugosi sátortábort az I. honvédkerület csapatai szállták meg.[49] A gyakorlatokat augusztus 22-ig mindenütt befejezték.[50]

A honvédalakulatok tevékenysége Bosznia megszállása során

A honvédeket főként záróvonal és védőőrségi szolgálatra alkalmazták, katonailag a császári és királyi Zágrábi Főhadparancsnokságnak, illetve az annak alárendeltségében álló várparancsnokságoknak rendelték alá.[51]

A mozgósított honvédzászlóaljak Ausztria–Magyarország határmenti állomáshelyein tartózkodtak. A 3. zászlóalj augusztus 28-tól Pétervárадon, a 65. augusztus 27-től Eszé-

[44] HL HFP 1878 eln. 1683.

[45] 1827. 04. 21-én született az erdélyi Naszódon egy tiszt fiaként. A bécsújhelyi katonai akadémia elvégzése után 1846. 09. 14-től hadnagyként szolgált a cs. kir. 52. gyalogezredben, majd 1849. 04. 05-től főhadnagy-ezredesi rangban különböző vezérkari beosztásokban. 1848–49-ben részt vett az itáliai és a magyarországi, majd 1866-ban a poroszok elleni hadjáratban. 1871. 12. 26-tól a 79. közös gyalogezred, 1873. 09. 16-tól a cs. és kir. 2. gyalogdandár parancsnoka, 1874. 11. 01-jén vezérőrnagy. 1875. 06. 27-én áthelyezték a m. kir. honvédséghez, ahol a VII. honvédkerület parancsnoka Zágrábban, 1879. 04. 20-án altábornagy. 1880. 10. 01-jén nyugdíjazták. 1894. 09. 19-én hunyt el a Graz melletti Feldhofban. KA Qualifikationsliste Wischnich, Karton Nr. 3805.; KA MKSM Sonderreihe Karton 66. 38. tanulmány.

[46] HL HFP 1878 eln. 1786.

[47] HL HFP 1878 eln. 1787.

[48] A 7., 8., 9., 10., 12., 42., 47., 48., 49., 59., 60., 69., 70., 71., 72. honvédzászlóaljakról volt szó.

[49] KA MKSM 1878 12-1/79-2., 12-1/79-3.

[50] KA MKSM 1878 69-1/35-8.; HL HFP 1878 eln. 1593., HFP 1878. fp. 2150., 2163, 2296.

[51] HL HFP 1878 eln. 2494.

ken, a 66. törzse és két százada augusztus 28-tól Zimonyban, két százada pedig a 6. és 70. közös gyalogezredek kiegészítő zászlóaljaival együtt Péterváradon látott el helyőrségi szolgálatot. A 65. honvédzászlóalj feladatai közé tartozott még az Eszék és Brod közötti kincstári szállítmányok kísérése.[52]

A 3. honvédzászlóalj (20 tiszt, 950 fő legénység, három saját tulajdonú, egy kincstári hátas- és négy kincstári hámosló, valamint két jármű tartozott állományába) 1878. augusztus 27-én reggel a 8 óra 35 perckor Szegedről induló vonattal Gombosra utazott, onnan délután gőzhajón Pétervárадra szállították, ahová 28-án reggel érkezett meg. A 66. honvédzászlóalj 3. és 4. századából álló fél zászlóaljat (nyolc tiszt, 466 honvéd, egy tulajdon, két kincstári hámosló, egy jármű) augusztus 27-én reggel Paksról gőzhajón Pétervárадra vitték, ahová másnap reggel érkezett meg. A 66. honvédzászlóalj törzse, valamint az 1. és 2. századból álló fél zászlóalj (kilenc tiszt, 484 fő legénység, két tulajdon, egy kincstári hátas- és 2 kincstári hámosló, egy jármű) augusztus 27-én reggel indult gőzhajón Paksról Zimonyba, ahol másnap délután kötött ki. A 65. honvédzászlóalj (18 tiszt, 950 fönyi legénység, három tulajdon, egy kincstári hátas-, négy kincstári hámosló, két jármű) augusztus 26-án este 11 órakor indult el Székesfehérvárról vonattal Eszékre, ahová 27-én este 11 óra 25 perckor érkezett meg.[53]

A 79. honvédzászlóalj két százada augusztus 27-től Glina, egy százada Žirovac, egy százada Staro selo településen az osztrák–magyar határ mentén létrehozott katonai záróvonal részét képezte, mindegyik század egy-egy szakaszt küldött előre Obljaj és Bojna községekbe. A 80. zászlóalj két százada augusztus 26-tól Zágrábban maradt helyőrségként, egy százada Dvor, fél százada Dubica, fél százada Kostajnica településeken záróvonal szolgálatot látott el. A 83. zászlóalj négy százada augusztus 25-től Ógradiskán a vár védőőrségét képezte. A 87. zászlóalj egy százada augusztus 25-től Alsólapacz, augusztus 27-től egy százada Doljane, egy százada Zavalje, egy százada augusztus 28-tól Srb községben biztosította a határt. A 88. honvédzászlóalj két százada augusztus 24-től Rakovicán helyőrségi, egy százada augusztus 25-től Prosičeni Kamen, egy százada pedig Petrovoselo községben záróvonal, a 89. zászlóalj egy százada augusztus 23-tól Károlyvárosban helyőrségi, egy százada augusztus 25-től Szluin, egy százada Vališselo, egy százada augusztus 26-tól Koranski Lug településen záróvonal szolgálatot teljesített.[54]

A honvédség főparancsnoka az ógradiskai várban lévő honvédcsapatok feletti bírói felsőbbségi jogot annak parancsnokára ruházta át szeptember 20-án.[55] Az ógradiskai 83. honvédzászlóaljnál, valamint a 3., 65. és 66. zászlóaljaknál néhány honvéd ellen haditörvényszéki vizsgálatot kezdeményeztek, amelyeket a honvédelmi miniszternek is jelentettek.[56]

A honvédelmi miniszter még 1878. február 18-án kiadott rendeletében szabályozta a mozgósítás elrendelése és a hadműveletek megindulása között eltelt idő alatti teendőket. Kiemelte, hogy a csapatok oktatását, gyakoroltatását az alakulási állomáshelyeken, az összpontosítási menetek alatt és a felfejlődési körletben folytatni kell. A rendelkezésre

[52] HL HFP 1878 eln. 1689., 1860., 1968.

[53] HL HFP 1878 eln. 1632.

[54] HL HFP 1878 eln. 1689.

[55] HL HFP 1878 eln. 1837.

[56] HL HFP 1878 eln. 2121.

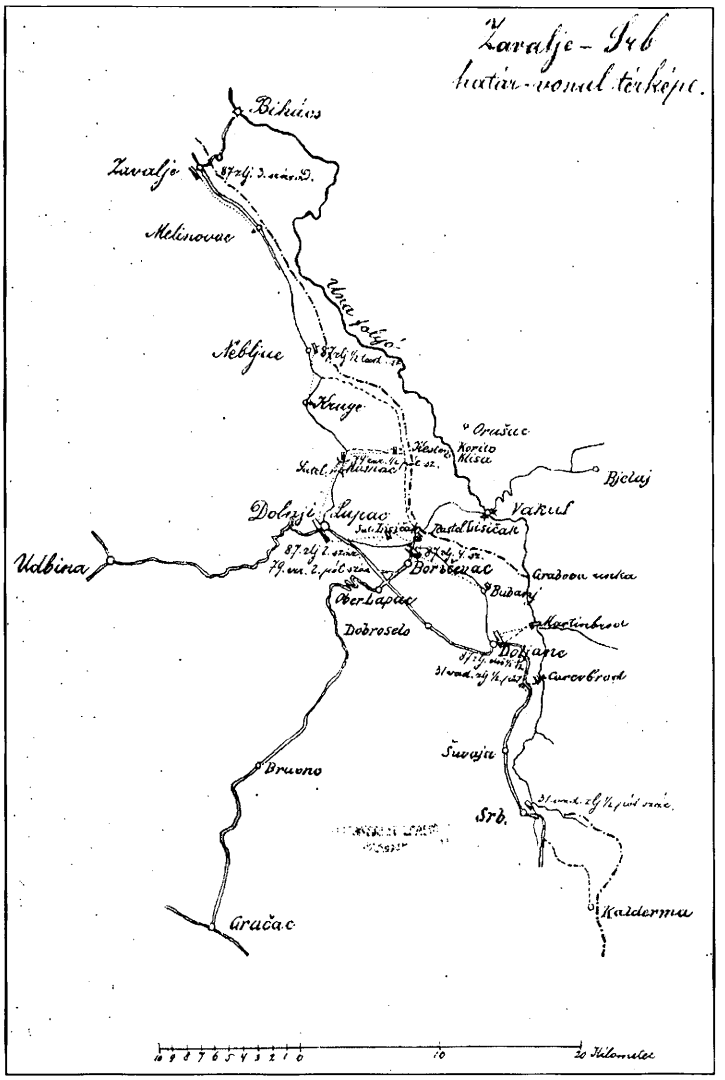

álló idő rövidsége miatt a gyakorlatozásnál – melyet mindig harcszerű öltözetben volt kívánatos folytatni – főleg az alosztályok kiképzésének tökéletesítésére kell törekedni. Hadosztály szinten csak néhány gyakorlatot kellett tartani. A legénység oktatásánál a fő hangsúly a hadi törvénycikkekre (magatartás a harc előtt, a harcban és utána, menetfegyelem, azon seregtest összeállítása, amelyhez a saját csapattest tartozik, a fontosabb parancsnokok nevei, az ellenség legfontosabb ismertető jelei, a genfi szerződés célja, az önkéntes betegápolók hivatása és azok jelzései) volt fordítandó. A dokumentum ezen időszakban a magasabbparancsnokok számára szemlék tartását írta elő. A csapatok menetképességének megőrzése miatt a bakancsok helyes kiválasztására és a legénység lábápolására nagy hang-

súly volt fektetendő. A gyalogszázadnál a bevonuló legénység kiképzésében mutatkozó hiányok pótlása, a honvédek fegyelemre szoktatása, az alakulat összekovácsolása volt végrehajtandó. A zárt alakzatokban és a rajvonalban a tűzharcra és a tűzfegyelemre, lőgyakorlatoknál a harcszerű és távlövésre kellett koncentrálni. A harctéren a napi 30 km-es menetgyakorlatok, az előőrsi és járőrszolgálat, a harcgyakorlatok (támadás és védelem, parancsadás, tölténypótlás, jelentési és biztonsági szolgálat a harc alatt, a gyalogsági ásó használata, az alakulatok egymás elleni harca) tartása volt a legfontosabb feladat. A zászlóaljat az utász, az egészségügyi és a vonatszolgálatban is gyakoroltatni kellett.[57]

A közös hadsereg és a honvédség parancsnokai, elöljárói több alkalommal is megszemlélték a honvédcsapatokat, arra a fentebb említett miniszteri körrendelet is utasítást adott.

Csicserics Ignác[58] ezredes a vinkovczei magyar királyi 84. honvéd gyalogdandár parancsnoka augusztus 22-én Zágrábban a 83. honvéd gyalogdandár zászlóaljai felett tartott szemlét. Karl Wischnich tábornok, honvédkerületi parancsnok azért küldte őt ki a szemle végrehajtására, mert nem volt biztos, hogy a dandár parancsnoka, gomirjei Musulin Emil ezredes szabadságáról időben beérkezik, a 83. dandár zászlóaljainak elvonulását pedig már augusztus 23-án elrendelheti a Zágrábi Főhadparancsnokság. Musulin augusztus 24-én megérkezett szabadságáról, őt alárendelt zászlóaljainak azonnali megszemlélésére utasították.[59]

József főherceg, a honvédség főparancsnoka egy jó hónap elteltével, október 5. és 10. között tartott szemlét a 3., 65. és 66. honvédzászlóaljak felett. Tapasztalatai szerint a katonák felszerelése, kiképzése, elhelyezése általában jó, élelmezésük kifogástalan volt. Csupán a 66. zászlóalj Zimonyban állomásozó két századánál észlelt kisebb kiképzési és felszerelési hiányosságokat, de azok azonnali pótlásáról intézkedtek.[60]

A honvédcsapatok szolgálatuk ellátása és feladataik végzése közben a magyar országhatárt többször is átlépték.

A *79. honvédzászlóalj* 13 főből álló járőrét október 8-án Žirovacról Pećibe küldték. A két napig távol lévő különítmény tájékoztatta császári és királyi V. hadtest 14. gyaloghadosztálya 28. dandárjának (amelybe a 48. sorgyalogezred, a 76. tartalék gyalogezred és a 12. vadászzászlóalj tartozott) parancsnokát, Wilhelm Reinländer vezérőrnagyot arról, hogy csapatai számára Žirovacon az élelmezést előkészítették. Október 10-én egy 20 emberből álló járőrt küldtek ki Staro selóból, azt kipuhatolandó, hogy Reinländer tábornok csapatai bevonultak-e Vrnogračba. Ez az osztag tíz óra múlva tért vissza állomáshelyére. Október 11-én a zászlóalj állományából öt szakaszt vezényeltek ki Staro selóból Vrnogračba Reinländer vezérőrnagy élelmezési oszlopa mellé fedezetül, amelyek hét

[57] HL HFP 1878 eln. 400.

[58] 1828. 09. 20-án született a határőrvidéki Titelben. Grácban hadapródiskolát végzett, katonai szolgálatát 1843. 09. 16-án gyalogosként kezdte a cs. kir. 1. gyalogezredben, majd az 57., a 9., a 77. sor-, illetve a 6. és 7. határőr-gyalogezredekben szolgált hadapródi-őrnagyi rangban. 1848-ban Itáliában, 1849-ben Magyarországon, 1859-ben és 1866-ban Itáliában vett részt a birodalom hadjárataiban. 1873. 12. 01-jén áthelyezték a m. kir. honvédség állományába. 1876. 11. 01-jén ezredes, 1875-től 1881-ig a 84., 1881-ben a 83. honvéd gyalogdandár ideiglenes parancsnoka. 1877. 11. 13-tól magyar nemesként a bacsányi előnevet használta. 1882. 01. 02-án hunyt el Zágrábban. Fia bacsányi Csicserics Miksa, későbbi első világháborús gyalogsági tábornok. KA Wien, Qualifikationsliste Csicserics, Karton Nr. 385.; KA Nachlass B/198 Nr. 1.; HL AKVI 8791.; *Dr. Gerő:* i. m. 38. o.

[59] HL HFP 1878 fp. 2380.

[60] HL HFP 1878 eln. 1860.

órán át maradtak távol. Október 16-án és 22-én egy tiszt vezette járőr Obljajból Vrnogračba masírozott, először a cazini török vámhivatal jövedelmének megtudakolása, majd a hivatal adójának átvétele miatt.[61]

Augusztus 30-án a *80. honvédzászlóalj*tól a császári és királyi 53. tartalékezred vette át a határőrizeti szolgálatot Kostajnicán, amelyet a záróvonal parancsnokságnak rendeltek alá.[62]

A Zágrábi Főhadparancsnokság a 80. zászlóalj egyik századát szeptember 8-án Kostajnicáról Dvorba, egy másikat Zágrábból Kostajnicára irányította, utóbbi 10-én érkezett meg szolgálati helyére. Noviban csupán az 53. közös gyalogezred egyik százada állomásozott, ezért a Novi elleni várható támadás kivédésére és a honvédszázadok megerősítésére a 27. közös gyalogdandár egy zászlóalját Jasenovacról Dubicára küldték.[63]

A 80. honvédzászlóalj egységei a birodalom határát csak Kostajnicánál és Novinál lépték át. Először, amikor a határ bosnyák oldalán elterülő Kostajnica települést a zászlóalj egy szakasza körbezárta és lefegyverezte, miközben az onnan az Una folyó jobb partján Novi felé előrenyomuló 53. közös tartalékezred Divušánál egy magaslatra feljutott. Másodszor Novi parancsnokának felszólítására egy tiszt által vezetett és kocsin szállított járőr az Una jobb partján, a Kostajnicáról Doberlinbe vezető úton felderítést hajtott végre. A Bihácsnál folyó harcok idején a 80. zászlóalj Dvorban állomásozó osztagai egy fél századnyi erőt a Noviban összevont közös hadseregbeli alakulatok megerősítésére küldtek, mivel a falut 5-6000 felkelő támadása fenyegette. Ezek az osztagok néhány órán keresztül tartó délelőtti és délutáni gyakorlataikat Novi közelében tartották meg, részint azért, hogy a tisztek és a legénység megismerkedjenek a tereppel, ahol esetleg küzdeniük kell, részint pedig azért, hogy a település gyenge helyőrségének a határbiztosító szolgálatot megkönnyítsék. A zászlóalj egyes tisztjei és altisztjei többször lépték át a határt az osztrák–magyar törvények közzététele, továbbá a tized behajtásának felügyelete miatt.[64]

A *83. honvédzászlóalj* egy szakaszát szeptember 18-án Veliki Strugra küldték. A zászlóalj egy Sertić Manó százados vezette 216 fős százada – amely a határ túloldalán, bosnyák Gradiskában található Berbir-erődben teljesített helyőrségi szolgálatot – szeptember 20-án Orahovóig nyomult előre. Az alakulat reggel öt órakor indult el állomáshelyéről, délelőtt fél 9-től a század két löveg fedezetét látta el, majd Orahovónál a Száva hídját és annak környékét foglalta el. A honvédek este háromnegyed 7-kor vonultak be a Berbir-erődbe, a lövegek pedig Ógradiskára.[65] A 83. zászlóalj részei a határt összesen 33-szor lépték át Maglaj, Banjaluka, Orahovo, Dolina, bosnyák Mačkovac, Novinje, Catrna, Obradovac, Garinluk, Desagie, Rajbaj, Lamince, Kukulje helységekbe történt kivezénylések alkalmával. A különítmények legfeljebb két századnyi erejűek voltak, egy-öt napos időtartammal pénz-, élelmiszer-, lőszer- és fogolyszállítmányokat kísértek, valamint portyázó járőrökként és felderítő csapatokként alkalmazták azokat. Részt vettek

[61] HL HFP 1878 eln. 2260.

[62] KA AFA 1878 13. Corps 8-532., 8-532.

[63] KA AFA 1878 II. Armeecommando 9-58., 13. Corps 9-163/2.

[64] HL HFP 1878 eln. 2260.

[65] KA AFA 1878 II. Armeecommando 9-189.

még a lakosság lefegyverzésében, az előfogatok harácsolásában, a tized behajtásában, különböző szolgálati iratok célba juttatásában.[66]

A *87. honvédzászlóalj* az ötödik mozgósítási napon érte el hadilétszámát és hadkészültségét, a következő napon hagyta el békeállomáshelyét, és augusztus 25-én vonult be Alsólapaczra, ahol a záróvonal szolgálatot még aznap átvette a császári és királyi 1. vadászzászlóaljtól. A honvédzászlóalj egy százada Zavaljében, egy százada Alsólapaczon, egy százada Doljanén, egy százada Srb területén állomásozott. Augusztus 26-án reggel az alsólapaczi járási hatóság úgy értesült, hogy a felkelők – az osztrák–magyar csapatok figyelmét Bihácsról elvonandó – településüket szándékoznak megtámadni. A zászlóalj és a záróvonal parancsnoka, Sarić Károly százados a határ biztosítására erőit még aznap a következő módon osztotta el: Srb a 31. közös vadászzászlóalj fél tartalék százada, Doljane a 31. vadászzászlóalj fél tartalék százada és a 87. honvédzászlóalj 1. századának fele, az Una folyó menti Martinbrodba és Carevbrodba előretolt őrsökkel, Boričevac a 87. honvédzászlóalj 4. százada Lisičjakba és Bubanjba előretolt őrsökkel, Alsólapacz a 87. zászlóalj 2. százada és 1. századának fele, Zavalje a 87. zászlóalj 3. százada. Musulin Emil ezredes szeptember 5-én érkezett Alsólapaczra, ahol a 83. honvéd gyalogdandárparancsnokság is berendezkedett. Másnap a Zágrábi Főhadparancsnokságtól kapott parancs értelmében átvette az Alsólapacz, Doljane, Boričevac, Srb területén állomásozó közös hadseregbeli és honvédcsapatok egységes parancsnokságát. A császári és királyi XIII. hadtest 36. gyaloghadosztálya Zach Pál vezérőrnagy irányította 72. gyalogdandárjának (a 23. közös gyalogezred, az 53. és a 79. tartalék gyalogezred)[67] hadműveleteit támogatnia, a 72. dandár parancsnokságának otthont adó Zavaljéval az összeköttetés fenntartásáról pedig gondoskodnia kellett.

1878. augusztus végén a Bosznia nyugati részét képező Krajnában mintegy 8-9000 felkelő gyűlt össze.[68] Többek között Kulen Vakufból is ellenséges betörés fenyegetett, ezért a 79. közös gyalogezred 1. és 2. pótszázadát szeptember 6-án erősítésként Alsólapaczra irányították. Aznap éjjel Zach tábornok értesítette Musulin Emilt arról, hogy 7-én reggel megtámadja Bihácsot. A hírre az ezredes – a határ hatékonyabb biztosítására – az 1. honvédszázad 3. és 4. szakaszát Hozák Lajos tiszthelyettes vezetésével Neblujébe rendelte. Zavaljében a 87. honvédzászlóalj Knezević István főhadnagy vezette 3. százada, Alsólapaczon a császári és királyi 79. gyalogezred 1. és 2. pótszázada valamint a 87. honvédzászlóalj Mattanić Miklós főhadnagy irányította 2. százada, Boričevacon a 87. honvédzászlóalj Hegedić József százados által vezetett 4. százada, Doljanében a 87. honvédzászlóalj 1. századának 1. és 2. szakasza Hackenschmidt Antal főhadnagy parancsnoksága alatt, továbbá a 31. közös vadászzászlóalj pótszázadának fele, Srb községben a 31. vadászzászlóalj pótszázadának másik fele állomásozott. A csapatrészek közötti állandó összeköttetést járőrök biztosították.

A Monarchia határa azon a szakaszon az Una folyó völgyében húzódott, Zavaljétól Bubnjáig a domborzat, Bubnjától Srb községig a folyó képezte a határt. Az Una felső

---

[66] HL HFP 1878 eln. 2260.

[67] *Bánlaky:* i. m. 521–522. o.

[68] Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k.k. Truppen im Jahre 1878. Nach authentischen Quellen dargestellt in der Abtheilung für Kriegsgeschichte des k.k. Kriegs-Archivs. Mittheilungen des k.k. Kriegs-Archivs. Separat-Beilage der *Österreichischen Militärischen Zeitschrift.* Wien, 1879. 571–573. o.

szakaszán mindenütt átgázolható, az átkelés a kilenc mérföld hosszú záróvonalon bárhol lehetséges volt. A határt biztosító csapatokat azon pontokra állították, ahol nagyobb ellenséges erők betörése volt várható.

Észak felé az alakulatok összeköttetésben álltak a 88. honvédzászlóaljjal, Srb-től délre a dalmát-horvát-bosnyák hármas határig azonban egyáltalán nem állomásoztak csapatok, ott a birodalom határa teljesen nyitott volt.

A honvédek ellátása akadozott. Ennek orvoslására a Zágrábi Főhadparancsnokság illetékesei mindent megtettek.[69] A 87. honvédzászlóalj parancsnoka szeptember 3-án az élelmiszerrel való bőségesebb ellátást, valamint a bor- és a dohányutánpótlás Zavaljébe szállítását kérte a főhadparancsnokságtól.[70] Másnap a zágrábi katonai hadbiztos engedélyezte az alakulat számára az ellátás javítását, továbbá megküldte az elmaradt javadalmazást a honvédeknek.[71] A XIII. hadtestparancsnokság szeptember 12-én engedélyezte a honvédzászlóaljak számára hadtápdíj folyósítását, továbbá utánpótlásuk kiegészítését a Sliepčevićben vagy a határ menti kordon területén található készletekből.[72]

A nyugat-boszniai felkelők fegyveres ellenállásának egyik központja Bihács (a másik Livno) volt, amelyet a császári és királyi 36. hadosztály Zavaljénél álló 72. dandárja fenyegetett. Bihácsban a hadműveletek kezdetekor parasztkormány alakult, amely átvette a körzetben a közigazgatási teendőket. A felkelők vezérei Ibrahim Medinlia, Hasszán Salkić, Hasszán Čekić bég, Nuri bég alezredes, Hasszán aga őrnagy erőik újjászervezése mellett döntöttek. Szeptember elején Bihácsnál már 5000 felkelő gyülekezett. Fegyverzetük részben modern Snider- és Winchester-puskákból állt. Minden falu fegyveresei külön csoportot alkottak, egy-két választott vezetővel. Az elöljárók még egy támadást is terveztek Szluinon át Károlyváros ellen, amelyhez jól tudták, hogy nincs elegendő erejük.[73]

A 3500 fős, fele-fele arányban mohamedán, illetve keresztény lakosságú város az Una folyó két partján és szigetein feküdt. A kettős fallal körülvett és négy sarkán bástyákkal megerősített vár az Una egyik szigetén állt, a várostól délre a folyó bal partján magaslott a Debeljača hegye, tőle nyugatra a Plješevica-planina nyúlványa emelkedett ki. Szeptember első napjaiban a bihácsi védelem súlypontját a Zavalje–Bihács közötti úttól északra, a Križova magaslat mellett táborozó 1500 felkelő alkotta. A balszárnyon az úttól délre eső Debeljača sáncai mögött, valamint a hegy és az Una között csak 300 fegyveres állt készültségben. Žegar falucska házaiba és az ott emelt állásokba 600 fő fészkelte be magát. A közvetlenül a határon álló kőből épült vámházban 30 önkéntes várta a támadást. A bihácsi vezetők rendelkezésére állt még 2000 fő, akik a várban és a várostól északra tartózkodtak.

A szeptember 7-én reggel kezdődött támadást a balszárnyon az osztrák–magyar 79. tartalék gyalogezrednek, a jobbszárnyon a 23. gyalogezrednek kellett végrehajtania a felkelők ellen. Zavaljében tartalékban maradt az 1. közös vadászzászlóalj, a 87. honvédzászlóalj három százada, valamint négy ágyú. Zach tábornok kísérlete Bihács bevételére

[69] KA AFA 1878 13. Corps 9-518.

[70] KA AFA 1878 13. Corps 9-462.

[71] KA AFA 1878 13. Corps 9-462/1.

[72] KA AFA 1878 13. Corps 9-462., 9-462/1., 9-462/2.

[73] *Bencze:* i. m. 158–159. o.

kudarccal végződött. Az estig tartó ütközet során a 79. gyalogezred futva menekült vissza a határon túlra, és a 23. is meghátrálásra kényszerült a felkelők tüzében, végül a csapatok Zavaljébe húzódtak vissza. A 72. dandár jelentős, több mint 700 fős veszteséget szenvedett. Josef Philippović táborszernagy a 28. közös gyalogdandár parancsnokát, Wilhelm Reinländer vezérőrnagyot bízta meg a 72. dandár vezetésével (Zach vezérőrnagy a helyettese lett), a 28. dandárt pedig Szluinból Zavaljébe rendelte erősítésül. Reinländer a határ őrzésére a 87., 88. és 89. honvédzászlóaljat, továbbá a 48. közös gyalogezred 3. zászlóalját különítette ki Zavaljétől északra, és öt zászlóaljjal (a 48. gyalogezred 1. és 2. zászlóalja, a 12. vadászzászlóalj, a 76. tartalék gyalogezred 4. és 5. zászlóalja) a határra érkezett.[74]

A szeptember 7-i bihácsi ütközetben a 87. honvédzászlóalj 3. százada báró Knezević István főhadnagy vezetésével a 12. közös tábori tüzérezred Samuel Kaiser százados vezette 3. nehézüteg mellett fedezetként vett részt. Az üteg a sűrű ködben reggel fél ötkor indult a zavaljei erődből a császári és királyi 1. tábori vadászzászlóalj 2. századának kísérete mellett, és a vártól 1200 lépésre északra állást foglalt. A 87. honvédzászlóalj 3. százada reggel fél hatkor leváltotta a vadászokat. A 23. közös gyalogezred Debeljača hegyi állások elleni támadásának támogatására a tüzérek négy lövést adtak le 4700 lépés távolságra. Fél nyolckor az üteg harcállásba állt, hogy fedezze az időközben beérkezett 79. közös tartalékezred visszavonulását. A tüzéreket balról erős ellenséges erők támadták, azonban az elsáncolt honvédek heves tüzeléssel visszaverték azokat, az üteg pedig visszahúzódott az erődhöz. Délelőtt 9 órától fél 12-ig a lövegek Zach tábornok parancsára az 1900 lépés távolságra Žegarban lévő templomot, a 4800 lépésre fekvő Bihácsot és a felkelők sátortáborát lőtték. Amikor a meghátrálásra kényszerült 79. gyalogezredet összegyűjtötték, az üteg Delića Kula romjai között került felállításra. A honvédszázad a lövegektől balra és jobbra csatárláncba fejlődött az akció végéig, és hevesen tüzelt a rohamozókra. Délután négytől hat óráig az üteg 1500 lépés távolságból a határon található török vámházat lőtte, ahonnan a befészkelt ellenséget sikerült kiűznie, majd tüzét áthelyezte Žegar településre. Zach tábornok parancsára a tüzérek este hatkor a zavaljei erődbe vonultak vissza, ahonnan Žegart és Bihácsot lőtték. Napközben a felkelők oldaláról is viszonozták az ágyútüzet. Az üteg esti elvonulása után a honvédszázad kivált a harcvonalból. Sem az üteg, sem a honvédszázad nem szenvedett veszteségeket. A honvédek fegyverzetének és felszerelésének egy része azonban a harc közben megrongálódott, sőt valamennyi el is veszett azokból.[75]

A határ hatékonyabb őrizete céljából Musulin ezredes szeptember 7-én a csapatokat táboroztatta, készültségi osztagokat tartott fegyverben, a járőröket szüntelenül kiküldte, így az ellenséget a csapatok számerejét és szándékait illetően sikerült megtévesztenie. Arra a hírre, hogy fegyveres felkelők Bihácsból Klisa felé menetelnek, a honvéddandárparancsnok a Kestenova korita hegyháton felállított őrsöt megerősítette.[76]

Szeptember 8-án reggel nyolckor a Kestenova koritán állomásozó erőktől támadásról szóló jelentés érkezett, mire Musulin a 87. honvédzászlóalj Sarić Károly százados parancsnoksága alatt álló 2. századát erősítésként a helyszínre küldte. A mintegy 300 főből

[74] *Bencze:* i. m. 198–200. o.

[75] KA AFA 1878 13. Corps 9-480/16., 9-480/19.

[76] HL HFP 1878 eln. 2354.

álló ellenség valószínűleg csak az osztrák–magyar csapatok számerejét akarta kipuhatolni, mivel rövid tűzharc után – amelynek során mindkét részről kb. 50 lövést adtak le, és egyik fél sem szenvedett veszteséget – visszahúzódott. Sarić százados, miután meggyőződött a veszély elmúltáról, alakulatával visszatért Alsólapaczra.

Szeptember 8-án a doljanei záróvonal állomás parancsnokának jelentése szerint reggel hat órakor 40 fegyveres felkelő áttört a Monarchia határán Grabova Unkánál, ahol három helybéli lakost meggyilkoltak és marháikat elhajtották, a legközelebbi táborőrségről kiküldött járőr már későn érkezett oda.

Musulin ezredes Alsólapaczon néhány helybélit beszervezett, akik őt minden, Boszniában előforduló eseményről értesítették. A Zágrábi Főhadparancsnokságtól és a közös Hadügyminisztériumtól felhatalmazást kapott arra, hogy a határvidék harcias lakossága közül a felkelők elleni harcra önként jelentkezőket alkalmazzon. Szeptember 8-át kivéve azonban arra nem nyílt alkalom. A honvéddandár-parancsnok értesült arról, hogy Adalbert Sametz vezérőrnagy csapataival szeptember 8-án elfoglalta Ključot, ahonnan Petrovac felé akar előrenyomulni. A tábornok erőinek a Bravskopolje-hágón történő átkelésének megkönnyítésére Musulin indítványozta a főhadparancsnokságnál, hogy az ellenség jobbszárnyának nyugtalanítására 200 keresztény felkelőt a 87. honvédzászlóalj ügyes altisztjeinek vezetése alatt felhasználhasson. Sametz azonban nem Petrovac felé haladt, ezért a 200 fős csoport bevetésére nem került sor.[77]

Szeptember 10-én jelentés érkezett a honvéd dandárparancsnokságra, miszerint egy 2000 fős basibozuk csapat az Osjecenina-hegyen át Srb irányába menetel, továbbá Kulen Vakuftól és Klisától keletre felkelők gyülekeznek. Musulin ezredes rendeletére egy szakasz Doljanétól Srb-ig a birodalom határa mentén portyázott és felderítést végzett. A többi csapatrész a határon végig mozgásban volt, hogy a bosnyákok tüntetéseit ellensúlyozza.

Kulen Vakuf előkelői szeptember 11-én kinyilvánították tárgyalási szándékukat, mire Musulin a feltétlen megadást hozta fel tárgyalási alapként. Szeptember 13-án, amikor a Vakufban lakók a megadásra elhatározták magukat, a helységbe érkezett az ismert felkelővezér, Abdagič effendi, és a lakosságot felbujtotta az ellenállásra.

Másnap a honvéddandár-parancsnok megüzente Abdagič effendinek, hogy tud a történtekről, és őt teszi felelőssé a következményekért. Három osztrák–magyar gyalogszázad aznap a határon tüntetést hajtott végre.[78] Musulin a császári és királyi csapatok előrenyomulásának támogatására és a Monarchia területére történő betörések megakadályozására a következő napokban végrehajtott tüntető mozgással, éjjel pedig számos őrtűz gyújtásával elérte, hogy Kulen Vakuf, Orasča, Klisa, Bjelaj és Petrovac lakói otthon maradtak, így a Bihács ellen intézett második támadás során nem vettek részt a harcokban a felkelők oldalán.[79]

Szeptember 12-én az alsólapaczi záróvonal-parancsnokság a zavaljei 87. honvédzászlóalj felét Nebljujére, másik felét és még egy fél századot Nebljujéról Alsólapaczra csoportosította át.[80]

---

[77] HL HFP 1878 eln. 2354.

[78] Uo.

[79] HL HFP 1878 eln. 2354.

[80] KA AFA 1878 13. Corps 9-522.

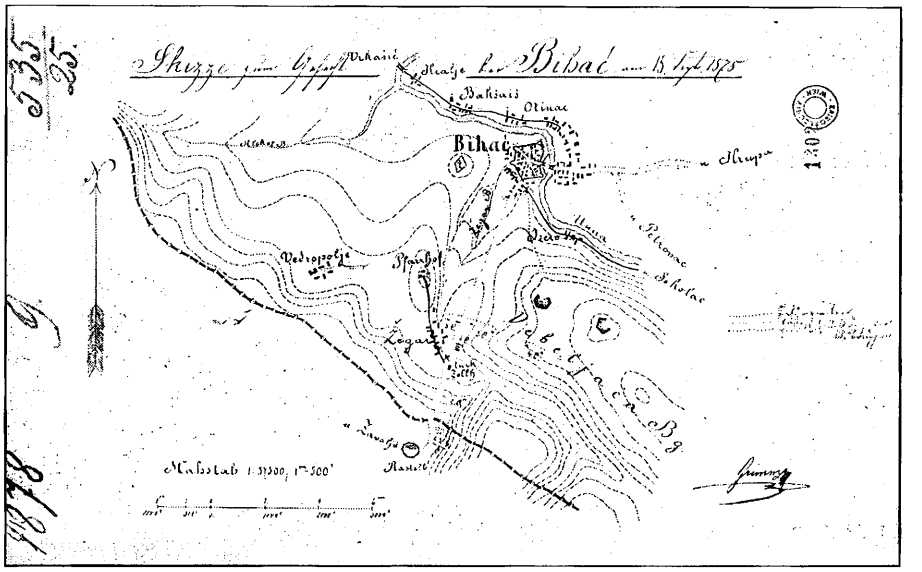

A Bihács elleni újabb támadást szeptember 15-én a császári és királyi 28. és 72. gyalogdandár csapatai közösen kezdték meg. A 76. tartalékezred Izačić, a 23. gyalogezred és az 1. vadászzászlóalj pedig Žegar helységet foglalta el.[81]

A szeptember 15-i bihácsi ütközetben a 72. közös gyalogdandár parancsnokának a császári és királyi 12. tábori tüzérezred 3. nehézütege – amelynek fedezetét ismételten a 87. honvédzászlóalj 3. százada látta el Knezević István főhadnagy parancsnoksága alatt –, valamint az 1. közös vártüzérzászlóalj 1. hegyiütegének két lövege állt rendelkezésére tartalékként. A nehézüteg reggel 8 órakor indult a zavaljei erődből, majd onnan északra tüzelőállást foglalt a határon, kicsit később pedig előrenyomult Žegar irányába. Napközben a žegari templomot és Bihácsot lőtte. A hegyiüteg a határon álló török vámházra, valamint a Debeljača-hegyen húzódó alsó ellenséges sáncokra tüzelt, így támogatva a 28. gyalogdandár támadását. A nehézüteg este fél hétkor visszavonult a zavaljei erődbe.[82]

Reinländer vezérőrnagy szeptember 17-én további két nehézüteget kapott a császári és királyi V. hadtesttől. Háromszoros erőfölénye – a felkelők 3000 emberével szemben 9000 katonát vonultatott fel – tudatában indított végső támadást Bihács elfoglalására. Szeptember 18-án délelőtt kilenc órától az ütegek a Debeljača-hegyet, majd Bihácsot lőtték.[83] A 87. honvédzászlóalj 3. százada közben Zavaljét és az ott lévő katonai intézményeket védte.[84] A felkelők nagy része aznap éjszaka elhagyta a várost, 19-én délután négy órakor a várban maradt Nuri bég alezredes és Hasszán aga őrnagy, oszmán császári tisztek, a bihácsi védelem irányítói átadták a várost a bevonuló osztrák–magyar csapatoknak.[85]

[81] *Bánlaky:* i. m. 526–527. o.

[82] KA AFA 1878 13. Corps 9-535/6., 9-535/15., 9-535/16.

[83] *Bencze:* i. m. 202–203. o.

[84] Die Occupation. i. m. 596–599. o.

[85] *Bencze:* i. m. 202–203. o.

A dunai birodalom katonái 28 török tisztet és 88 redif katonát ejtettek foglyul, öt löveget (ebből négy nehézlöveg és egy mozsár), két zászlót, 200 000 puskalőszert, 6000 kg lőport, 200 lőfegyvert és 312 szálfegyvert zsákmányoltak.[86]

A város falai alatt szétvert felkelők túlnyomó része hazatért, csak egy 150 fős csapat indult Livno irányába.[87]

A Bihács körül vívott harcokban a közös hadsereg összesen 177 halottat, 741 sebesültet és 33 eltűntet veszített.[88]

Reinländer vezérőrnagy szeptember 20-i parancsában elrendelte, hogy a 72. közös gyalogdandár csapatai másnap nyomuljanak előre Bihács, Melinovac, Medjudražje, Sokolac ellen az Una mentén. Az előretörésben a zavaljei honvédszázadnak is részt kellett vennie, majd visszatérnie állomáshelyére. Zach tábornok aznap Zavaljében kiadott parancsa szerint a helybéli honvédszázadnak az 1. közös tábori vadászszázlóaljjal a Debeljača-hegyre előrenyomuló és ott állást foglaló hegyiüteg fedezetét kellett ellátnia, majd onnan visszatérnie kiindulási helyére.[89]

Musulin ezredes szeptember 20-án felhívást intézett az egyik legtekintélyesebb elöljáróhoz, Alajbeg Kulejnovićhoz, hogy a Kulen Vakufban és annak környékén élők feltétel nélkül hódoljanak be. Fenyegetésének nyomatékosítására szeptember 21-én délelőtt tíz órakor Lisičjakon két honvéd és egy 79. közös gyalogezredbeli századdal hadállást vett fel. Kevéssel ezután egy küldöttség Kulen Vakuf, Ostrovica és Havala helységek nevében hódolati feliratot adott át az ezredesnek a határ túloldalán, ahová őt a 87. honvédzászlóalj egy szakasz erejű járőre is elkísérte.

Szeptember 22-én a honvéddandár parancsnoka két szakasz erejű járőrt küldött ki Klisa, illetve Kulen Vakuf helységekbe, azzal a feladattal, ellenőrizzék, a lakosság betartotta-e az adott szavát. A járőrök hat órai távollét után visszatértek.[90]

Szeptember 23-án Bjelaj is meghódolt egy felirat útján. Szeptember 24-én Kulen Vakuf és Bjelaj lakosai átadták a birtokukban lévő fegyvereket. Szeptember 25-én az egyik elöljáró jelentette, hogy bosnyák szökevények aznap éjjel egy vakufi pásztort magukkal vittek kilenc marhával együtt, amelynek következtében a lakosság ismét fegyvert akar fogni. Szeptember 26-án az újabb lázadás megakadályozására Musulin ezredes személyesen indult Kulen Vakufba a 87. honvédzászlóalj két és a 79. közös gyalogezred egy századával. Menet közben megszállta Ostrovica és Havala községeket.[91]

A bevonulók Kulen Vakufban meglehetősen sok lőszert és nagy mennyiségű lőport találtak.[92] Az ezredes a legelőkelőbb polgárok közül 14 főt kinevezett a község közigaz-

---

[86] KA MKSM 1878 69-1/30-170.; AFA 1878 5. Corps 9-70.: Die Occupation. i. m. 606. o.

[87] HL HFP 1878 eln. 2354.

[88] *Kenedy Géza:* Magyar vér Boszniában. Budapest, 1928. 17., 34. o. A közös hadsereg sebesült katonáit a XV., XVI. és XXXVI. számú tábori kórházba, az ógradiskai, a brodi, az eszéki, a pétervárad erődkórházba, a zágrábi helyőrségi, a zimonyi és a károlyvárosi csapatkórházba, a Kostajnicában, Dvorban, Petrinjában, Zavaljében található gyengélkedőházakba, valamint a mitrovicai, a vinkovcei, az újgradiskai, a szluini városi kórházakba szállították. KA AFA 1878 13. Corps 7/51.

[89] KA AFA 1878 13. Corps 9-553.

[90] HL HFP 1878 eln. 2260.

[91] HL HFP 1878 eln. 2354.

[92] KA MKSM 1878 69-1/30-160/14.

gatási tanácsául, végrehajtó közegként 20, korábban az oszmán csendőrséghez tartózó fegyverest rendelt alájuk, majd csapataival visszatért Lisičjakba, Boričevácra és Alsólapaczra. Szeptember 29-én a 79. közös tartalékezred két százada vonult be helyőrségként Kulen Vakuf-ba.[93]

Szeptember 26–29. között, valamint október 20. és november 12. között 8-10 fős járőrök éjjel-nappal folyamatosan járőröztek az Una bal partjáig terjedő területen, azzal a feladattal, hogy a terepet a bosnyák szökevényektől megtisztítsák. A járőrök egy óra elteltével visszatértek osztagaikhoz. Néhány, szakasz erejű járőrt az Unán túl elterülő terepszakaszra is átküldtek, felderítendő, hogy a felkelők nem csoportosulnak-e arrafelé.[94]

1878. október 19-én Musulin Emilt felmentették az alsólapaczi parancsnokságából. Az ezredes elöljáróinak írt összefoglaló jelentésében kiemelte a honvédek szolgálatuk közben tanúsított fegyelmét és kiváló harckészségét.[95]

A *88. honvédzászlóalj* 4. százada a Zágrábi Főhadparancsnokság rendeletére augusztus 29-én Zeljaváról Nova Kršljára települt.[96]

Szeptember 1-jén a 28. közös dandárparancsnokságnak rendelték alá a szluini és a rakovicai záróvonal-parancsnokságot, valamint a 88. és 89. honvédzászlóalj alájuk beosztott egységeit.[97] Akkor a 88. honvédzászlóalj egy százada Prosičeni Kamenben, egy százada Ljeskovacon, egy százada a trénnel Rakovicán tartózkodott, egy századot Petrovoselóból Nova Kršljába küldtek.[98]

Időközben az alakulat egységeit átcsoportosították. Szeptember 6-án a 88. honvédzászlóalj-parancsnokság Nova Kršljánrendezkedett be, aznap délután a Rakovicán tartózkodó honvédszázadot Petrovoselóra, a Kršljánlévőt Sadilovacra küldték. Ljeskovacon (a 12. közös vadászzászlóaljal együtt), Prosičeni Kamenben, Sadilovácon, Petrovoselón egy-egy 88-as honvédszázad állomásozott.[99] A 28. közös gyalogdandár Szluinban tartózkodó parancsnoksága a 76. tartalék gyalogezred 5. zászlóaljátmég aznap Rakovicára és Grabovácra irányította, ahol az határbiztosítási feladatokat látott el.[100]

Szeptember 7-én a 88. honvédzászlóalj 1. és 3. századát kivonták Prosičeni Kamenből, helyükre a 76. közös tartalékezred 5. zászlóaljának századai kerültek.[101]

A boszniai Tržac lakosai szeptember 7-én kezdték beszolgáltatni fegyvereiket a 88. honvédzászlóaljnak. Másnap a honvédek Tržac, Grabovac és Platnica településeket átkutatták. A talált fegyvereket Szallopek Károly százados felügyelete alatt Prosičeni Kamenbe vitték. Szeptember 8-án este a 88. zászlóalj fél százada a Zavaljéból Heinrich Adam hadnagy parancsnoksága alatt érkező I. számú lőszeroszlop kíséretét látta el.[102]

---

[93] HL HFP 1878 eln. 2354.; KA AFA 1878. 13. Corps 9-595/6.

[94] HL HFP 1878 eln. 2260.

[95] HL HFP 1878 eln. 2354.

[96] KA AFA 1878 13. Corps 8-607.

[97] KA AFA 1878 13. Corps 9-444.

[98] KA AFA 1878 13. Corps 8-608.

[99] KA AFA 1878 13. Corps 9-455.

[100] Die Occupation. i. m. 571–573. o.

[101] KA AFA 1878 13. Corps 9-485.

[102] KA AFA 1878 13. Corps 10-24.

A Petrovoselón tartózkodó 79. közös tartalékezred balszárnyának biztosítására és Izačić megfigyelésére a 88. honvédzászlóalj fél százada szeptember 7-én este tíz órakor a határon lévő Abdic brdo magaslatra nyomult előre.[103]

Szeptember 8-án a Prosičeni Kamenben működő záróvonal-parancsnokság riadóztatta a 88. honvédzászlóalj 1. és 3. századát, amelyek az erőd környékét szállták meg, majd őrjáratot küldött ki Ljeskovac irányába. Prosičeni Kamennél a honvédszázadok mintegy 600 főt számláló felkelőcsoporttal csaptak össze. A délután egy órakor kezdődött és estig tartó harc során Pavich Károly zászlóaljparancsnok maga is lövöldözött az ellenségre. A 3. század egy halottat, az 1. század egy sebesültet veszített, akit a Szluinban lévő városi kórházba szállítottak. A felkelők tetemes veszteségeket szenvedtek. A zászlóaljparancsnokság jelentése szerint a két század már két napja kenyér nélkül harcolt.[104]

A Bihács környéki harcokban szeptember 7-én megsebesült 363 katona Zavaljéből Otocsáczra kísérésében a Petrovoselóban állomásozó 88-as honvédszázad is részt vett.[105]

Az osztrák–magyar csapatok Bihács elleni támadásának felújítása előtt – mivel a Károlyváros–Zavalje hadtápvonalat a felkelők betörései fenyegették – a határőrizetet újból szabályozták.[106] Szeptember 10-én a 88. honvédzászlóalj két százada Prosičeni Kamenben, egy százada Sadilovacon, egy százada Petrovoselón látta el feladatait.[107]

Aznap a 48. közös gyalogezred Furjan, Basara és Nova Kršlja körzetében állomásozó 3. zászlóaljának kérésére a 88. honvédzászlóalj egy fél századát Nova Kršljáról Ljeskovacra irányították, amely másnaptól az onnan elvonuló 12. közös vadászzászlóalj határőrizeti teendőit vette át.[108]

A 88. honvédzászlóalj 1. százada szeptember 15-én Ljeskovacnál, 3. százada pedig Prosičeni Kamennél hajtott végre sikeres demonstrációt, azzal a céllal, hogy a császári és királyi csapatok Bihács elleni fő támadási irányáról az ellenség figyelmét elvonják.[109] A két honvédszázad harca délelőtt tíz órától este fél hatig tartott. Az összecsapásban egy honvéd meghalt, egy pedig megsebesült.[110] Közben a 48. közös gyalogezred 9. százada, melyet aznap reggel Nova Kršljáról Prosičeni Kamenbe küldtek, egy lövést sem adott le. Az erődemonstráció hatott a felkelőkre, akik Izačić irányába húzódtak vissza.[111]

A bosnyák harcosok egy csoportja aznap Izačić ellen is támadást intézett. A kialakult összetűzésben a 48. közös gyalogezred alakulataival együtt a 88. honvédzászlóalj századai is hevesen tüzeltek a támadókra. A zászlóalj Sesták Márton főhadnagy vezette petrovoselói 2. százada a 28. közös gyalogdandár balszárnyát fedezte, a honvédszázad egy szakasza pedig lövegfedezetet adott.[112]

---

[103] KA AFA 1878 13. Corps 9-480/13.

[104] KA MKSM 1878 69-1/30-160/1.; AFA 1878. 13. Corps 9-489., 9-489/5.; II. Armeecommando 9-68.

[105] KA AFA 1878 13. Corps 9-498/5.

[106] Die Occupation. i. m. 586–589. o.

[107] KA AFA 1878 13. Corps 9-497/14.

[108] KA AFA 1878 13. Corps 9-508.

[109] *Breit József:* Bosznia és Hercegovina 1878. évi megszállása. HL Tanulmánygyűjtemény 772. számú tanulmány, 55–56. o.; *Bánlaky:* i. m. 526–527. o.; HL HFP 1878 eln. 2077.

[110] KA MKSM 1878 69-1/30-166.

[111] KA AFA 1878 13. Corps 9-536.

[112] KA AFA 1878 13. Corps 10-190.

Szeptember 21-ről 22-re virradó éjjel a 88. zászlóalj egy őrvezetőből és két honvédból álló járőre Petrovoselóból indulva az Izačić melletti felkelőtábort derítette fel.[113]

Pavich Károly százados szeptember 23-án kelt jelentésében Tržac, szeptember 25-én már Sturlić, Kladuša, Peći, Bužim lakóinak ellenséges magatartásáról és gyülekezéséről számolt be feletteseinek.[114]

Szeptember 26-án délután a 88. zászlóalj 2. századának parancsnoka, Sesták főhadnagy Petrovoselóban négy izačići lakost feltartóztatott, akik a határon átadták fegyvereiket a honvédeknek. Sesták másnap délelőtt 11-12 óra között eredménytelen tárgyalást folytatott Izačić lakosságának fegyver-beszolgáltatásáról.[115]

Szeptember 30-án Tržac elöljárói hűségnyilatkozatot tettek Ferenc Józsefnek, amelyet osztrák–magyar részről Pavich százados, a 88. honvédzászlóalj parancsnoka írt alá Prosičeni Kamenben.[116]

Tržac lakosai október 6-án tömegesen szolgáltatták be fegyvereiket a falu papjának vezetésével. Összesen 133 puska, 100 pisztoly, 14 handzsár, 1 szablya, 18 bajonett került így a 88-as honvédekhez,[117] amelyeket a Prosičeni Kamenben lévő erődben őriztek. A zászlóaljparancsnok aznap Prosičeni Kamenből három szakaszt a Cazinba tartó élelmezési oszlop védelmére küldött. Ljeskovacról három szakaszt Prosičeni Kamenbe rendelt, és az ottani másfél századdal másnap Tržacba vonult. A falu átvizsgálása október 7-én délelőtt tíz órakor kezdődött, és délután fél kettőig tartott.[118]

Október 6-án egy, a 88. zászlóalj harmadik századába tartozó, tizenkét emberből álló járőr Prosičeni Kamenből Cazin-Peći és Bužim útvonalon Reinländer tábornok számára postát szállított. E járőr három napig maradt távol. Az első század három szakasza október 6-án a 76. közös gyalogezred egyik századát kísérte Tržac-on át Klatincéig, majd visszatért állomáshelyére. A zászlóalj harmadik százada ugyanaznap Mutnikban tartózkodott fél napon át, mint a császári és királyi 48. gyalogezred élelmezési oszlopának fedezete.[119]

A zászlóalj első századának három szakasza október 7-én Tržac, Klatince, Brubovac helységeket fegyverezte le. A rákövetkező napon a zászlóalj harmadik századának egy szakaszát a 28. közös gyalogdandár és Reinländer tábornok csapatparancsnoksága számára küldött, a Peći-Bužim-Kladuša útvonalon közlekedő postaszállítmány mellé fedezetül osztották be, amely három nap elmúltával tért vissza állomáshelyére.[120]

A 88. honvédzászlóalj 2. századának fele október 9-én a Prosičeni Kamenbe tartó lőszeroszlopot kísérte fedezetként, a Prosičeni Kamenben állomásozó század egy szakasza sebesülteket kísért Szluinba, egy szakasza pedig a Pećibe tartó posta kíséretét látta el.[121]

---

[113] HL HFP 1878 eln. 2260.

[114] KA AFA 1878 13. Corps 9-586/1., 9-588.

[115] KA AFA 1878 13. Corps 9-587., 9-587/1., 9-587/2.

[116] KA AFA 1878 13. Corps 9-589/2., és 10-7.

[117] KA AFA 1878 13. Corps 10-20/2., 10-20/4., 10-20/21/2.

[118] KA AFA 1878 10-20/3.

[119] HL HFP 1878 eln. 2260.

[120] Uo.

[121] KA AFA 1878 13. Corps 10-34/3.

A 48. közös gyalogezred 11. és 12. százada a 88. honvédzászlóalj első századának felével együtt október 10-én Peći, Tržac, Sturlic, Blatnica falvakat vizsgálta át, azonban a házkutatások során csupán hat pisztolyt és egy karabélyt találtak, mivel az ott lakók a fegyvereket már korábban beszolgáltatták. A tervek szerint az akcióban a 89. honvédzászlóalj fél századának is részt kellett volna vennie Komesaracból, de Reinländer vezérőrnagy parancsára a 89. zászlóaljat Kladuša körbezárására vették igénybe.[122]

A császári és királyi 28. gyalogdandár parancsnoka október 12-i parancsában elrendelte, hogy a 48. közös gyalogezredben szolgáló Joseph Lönhard őrnagy a záróvonal-parancsnokságot Pavich Károly századosnak adja át Prosičeni Kamenben. A 88. és 89. honvédzászlóaljak parancsnokságát Franz Buchta ezredesnek, a helyben állomásozó 28. gyalogdandár új parancsnokának rendelték alá. Pavich új beosztását október 16-án vette át.[123] Sertić György főhadnagy a 88. honvédzászlóalj egy szakaszával október 12-én postakíséretként érkezett Pećiből Kladušába, ahonnan a postával együtt visszaküldték Bihács-ba.[124]

A 88. zászlóalj első századának egy szakasza október 18-án Mutnik településen egy élelmiszeroszlop fedezetét látta el.[125] Október 20-án a harmadik század három szakasza Tržac, Klatnica, Grabovnica községek felderítését végezte és törvényeket hirdetett ki.[126] Aznap a zászlóalj egységeinek egy lőszeroszlopot kellett kísérniük Szluinig, onnan Kladušáig ezt a feladatot már a 89. honvédzászlóalj osztagai végezték.[127]

A 88. honvédzászlóalj október 22-én a 28. közös gyalogdandár parancsnokának leadott jelentése szerint Pećiből összesen 89 elöltöltő puskát, 111 pisztolyt, 22 Sniderpuskát, 10 szablyát, 21 handzsárt, 13 szuronyt szolgáltattak be Prosičeni Kamenbe.[128]

Október 23-án az alakulat első százada Sturlic helységet ellenőrizte.[129] Október 24. és november 1. között a zászlóalj minden nap kisebb járőröket küldött ki a Mutnik, Grabovac, Klatnica, Tržac közötti terep közlekedésének és hídjainak szemmel tartására.[130]

A *89. honvédzászlóalj* parancsnokának szeptember 4-i szluini jelentése szerint a zászlóalj Valisselóban állomásozó 2. századát egy altiszt irányította, és azt egy 20 honvédből álló Maljevacban tartózkodó alegység biztosította. Maljevacból a 79. honvédzászlóalj Svinicában szolgálatot teljesítő alegységével az összeköttetést járőrök tartották fenn. Valisselóból Maljevac és Komesarac irányába a terepet megerősített járőrök ellenőrizték. Basara állomásról rendszeres éjjel-nappali járőrözést folytattak Komesarac és Ljeskovac irányába, utóbbi településen a 88. honvéd zászlóaljjal is fenntartva a kapcsolatot. Basarától a határig húzódó területet éjszakánként két – egyenként egy altisztből és hat honvédből álló – tábori őrs, továbbá éjjel-nappal egy altisztet, egy zenészt és három honvédet magába foglaló állomásőrség, valamint egy – hat honvédet és egy altisztet számláló – készültségi szakasz tartotta megfigyelés alatt, utóbbit veszély esetén még egy

[122] KA AFA 1878 13. Corps 10-45.

[123] KA AFA 1878 13. Corps 10-49., 10-50/5., 13-77/8., 10-149.

[124] KA AFA 1878 13. Corps 10-54/9.

[125] HL HFP 1878 eln. 2260.

[126] Uo.

[127] KA AFA 1878 13. Corps 10-54/54.

[128] KA AFA 1878 13. Corps 13-69/17.

[129] HL HFP 1878 eln. 2260.

[130] Uo.

szakasszal megerősítették. A 2. századdal való összeköttetésről és a levélküldönc forgalomról a Szluinban állomásozó 1. század gondoskodott.[131]

A császári és királyi Zágrábi Főhadparancsnokság utasítására a 89. zászlóalj törzse és 1. százada szeptember 7-én Szluinból Valisselóra települt.[132] A maljevaci alegységet a Valisselóban lévő 2. század erőiből erősítették meg.[133]

Az erőátcsoportosítások eredményeként szeptember 10-én a 89. honvédzászlóalj egy százada Valisselóban, egy Maljevacban, egy Komesaracon, fél százada pedig – amely aznap érkezett oda Károlyvárosból – Szluinban állomásozott.[134] A zászlóalj Valisselóban diszlokált százada szeptember 15-én a Bihács körüli ellenséges mozgásokról tett jelentést.[135] A határőrizetben részt vevő honvédzászlóaljak, illetőleg századok parancsnokai folyamatosan jelentették az ellenség határ menti mozgását, erőátcsoportosításait elöljáróiknak, akik a híreket Zágrábba továbbították.[136] Mikec József százados, a 89. honvédzászlóalj parancsnoka október 6-án úgy értesült, hogy Kladušában 900 török állomásozik két ágyúval.[137] Másnapi jelentésében arról számolt be, hogy a felkelők Buhačánál elsáncolták magukat. Ennek következtében Maljevacban megerősítette a járőröket.[138] A 89. zászlóalj harmadik százada október 7-én Komesaracból Pećibe kísért egy lőszeroszlopot, ahonnan csak másnap délelőtt tért vissza.[139]

Reinländer tábornok október 8-án elrendelte, hogy a felkelők által leadott fegyvereket a károlyvárosi szertárba szállítsák. A Winchester-puskák felhasználását a II. hadsereg parancsnoksága tervbe vette.[140] A 89. honvédzászlóalj-parancsnokság október 8-án Valisselóból a tábornoknak küldött jelentése szerint Peći lakosainak fegyverbeszolgáltatása folyamatban van, amelyeket majd a Kladušában begyűjtött fegyverekkel együtt Károlyvárosba küldenek, a közöttük található Winchester-puskákat természetesen megkímélik.[141]

Bihács eleste után Krupa, Bužim, Ribac, Tržac, Cazin és Mutnik helységek elöljárói kinyilvánították megadási szándékukat az osztrák–magyar hatóságoknak, és beszállították az összegyűjtött fegyvereket. Az Unától északnyugatra lévő hegyekben azonban a lakosság a harc folytatása mellett döntött, és csatlakozott a Hasszán Salkić vezetésével Bihácsból visszavonult felkelőkhöz. 3000 harcos gyűlt össze Peći mellett, Kladuša várában és környékén egy 900 fős csoport sáncolta el magát.[142]

A felkelők október 7-én Pećinél elszenvedett vereségét követően került sor Velika Kladuša ostromára, amely az okkupáció végső, október 9-től 20-ig tartó hadművelete

---

[131] KA AFA 1878 13. Corps 9-458.

[132] KA AFA 1878 13. Corps 9-458/4.

[133] KA AFA 1878 13. Corps 9-458/3.

[134] KA AFA 1878 13. Corps 9-497/14., 9-507.

[135] KA AFA 1878 13. Corps 9-532/2.

[136] KA AFA 1878. 13. Corps 9-487., 9-488.

[137] KA AFA 1878 13. Corps 10-21.

[138] KA AFA 1878 13. Corps 10-21/1.

[139] HL HFP 1878 eln. 2260.

[140] KA AFA 1878 13. Corps 10-25.

[141] KA AFA 1878 13. Corps 10-27.

[142] *Bencze:* i. m. 213. o.

volt. Október 9-én a 72. közös dandárparancsnokság a császári és királyi 1. tábori vadászzászlóaljat, valamint a 89. honvédzászlóaljat küldte a felkelők utolsó erősségének körülzárására és a település lefegyverzésére.[143] Az ostromban részt vevő honvédalakulatot Staro selóból látták el.[144] A valisselói záróvonal-állomást közben a zászlóalj szluini fél százada szállta meg.[145]

Kladuša vára egy 224 méter tengerszint feletti magasságú hegykúpon állt, az öt méter magas, másfél méter széles, sok lőréssel ellátott kőfalakat három toronyszerű bástya védte. A védők nagy része még a bekerítés befejezése előtt elhagyta az erősséget és elmenekült. Kilenc felkelő maradt vissza, akik 12 napon át olyan ellenállást tanúsítottak, hogy a támadók visszariadtak egy rohamtól. Az erődöt a Mikec százados vezette 89. honvédzászlóalj három százada[146] északról és nyugatról, míg a Georg Fischer százados (aki egyben az ostromcsapatok parancsnoka is volt) irányította 1. közös vadászzászlóalj október 9-én este délről és keletről zárta körbe. Október 10-én reggel hat órakor az ostromló csapatok tüzet nyitottak az erődön kívül rekedt felkelőkre, amelyet azok puska- és ágyútűzzel viszonoztak. Az osztrák–magyar előőrsök a magaslat lábáig nyomultak előre, ahol lövészárkot ástak és befészkelték magukat a település házaiba. A nap folyamán Kladuša helységet lefegyverezték. A császári és királyi 1. vártüzérzászlóalj 1. hegyi ütege a szemközt elhelyezkedő Keserovića brdo-ból délután háromnegyed négytől hatig lőtte a várat.[147]

A következő két napon a felkelők és az ostromlók kölcsönösen és hevesen lőtték egymást ágyúkból és puskákból. Október 13-án a Zágrábi Főhadparancsnokság a 89. honvédzászlóalj három századát korábbi állomáshelyeikre rendelte vissza. Az 1. vadászzászlóalj 3. és 4. százada vette át azok helyét a körülzárásban.[148] Az ostromban október 18-tól a 12. közös vadászzászlóalj és a 76. gyalogezred 5. zászlóalja is részt vett.[149] Október 20-án reggel a császári és királyi 12. vadászzászlóalj két szakasza harc nélkül elfoglalta Kladuša várát.[150] A bevonuló csapatok az erődöt üresen találták, ugyanis az utolsó négy életben maradt felkelő a döntő roham előtt, hajnalban elmenekült.[151] A bevonuló osztrák–magyar katonák egy zászlót, három vasból készült ágyút, lőszert és élelmet zsákmányoltak.[152]

Október 11-én a Bihácsból Nova Kršlján át Staro selóba tartó, a 4. közös tábori tüzérezred Martin Strunk főhadnagya által vezetett XII/5. számú lőszeroszlopot Valisselo és Maljevac között félúton mintegy 20, Kladuša környékéről érkezett felkelő támadta meg. A fedezet, amelyet a 89. honvédzászlóalj egy osztaga adott és Pazderian tiszthelyettes vezetett, több lövést is leadott rájuk.[153]

---

[143] KA AFA 1878 13. Corps 10-54/4.

[144] Uo.

[145] KA MKSM 1878 69-1/30-183/2.

[146] KA MKSM 1878. 69-1/30-183/2.

[147] Die Occupation. i. m. 849–851. o.

[148] Uo. 849–851. o.

[149] Uo. 852–853. o.

[150] KA AFA 1878 13. Corps 10-54/65.

[151] *Bencze* i.m. 213., 218. o.

[152] KA MKSM 1878 69-1/30-183/7.

[153] Die Occupation. i. m. 849–851. o.

Október 12-én a felkelők Kladušában összegyűjtött puskáit és szálfegyvereit a 89. honvédzászlóaljnak küldték el Valisselóba.[154]

A zászlóalj századai október 14-én beérkeztek korábbi állomáshelyeikre: Maljevacra, Komesaracra, egy fél század pedig Valisselóra.[155]

Október 18-án a 89. honvédzászlóalj másfél százada Valisselóban, egy százada Komesaracon, fél százada Szluinban, fél százada Károlyvárosban, fél százada Maljevacon tartózkodott, az alegységek közötti összeköttetést őrjáratokkal biztosították.[156]

Az osztrák–magyar hadvezetés a határőrizetet a honvédzászlóaljak hazaszállítása és leszerelése után is fenntartotta, majd 1878. november 7-én részletes rendeletet bocsátott ki annak működéséről. A határmenti záróvonal-szolgálatot aznap már az alábbi k. u. k. csapatok látták el: a 61. közös gyalogezred két százada (Zimony), az 58. közös gyalogezred 3. zászlóaljának parancsnoksága (Ógradiska), a 72. közös tartalékezred 5. zászlóaljának parancsnoksága (Kostajnica), a 72. gyalogezred tartalékezredének parancsnoksága (Glina), a 76. gyalogezred 4. zászlóaljának parancsnoksága (Szluin), a 71. gyalogezred 5. zászlóaljának parancsnoksága (Prosičeni Kamen), a 12. közös vadászzászlóalj (Gračac), végül a 23. gyalogezred egy zászlóalja (Zavalje).[157]

A honvédek részvétele a menekültek ellenőrzésében

A Boszniából érkező menekültek feltartóztatása, ellenőrzése, lefegyverzése sok munkát adott a honvédeknek és kiemelt fontossággal bírt. Franz Philippović táborszernagy augusztus 26-án kiadott intézkedésében úgy vélte, amíg egyes menekültek lépik át a birodalom határát, addig horvát területen kell őket elszállásolni. Csoportos átlépés esetén egy 1876-ban kiadott rendelkezés az irányadó, melyben az áll: a bosnyák területről érkezőket a lefegyverzés után internálni kell, a továbbiakban a polgári hatóságok gondoskodnak róluk, az elkobzott fegyverek, lőszer és járművek elkülönítve Eszékre, Károlyvárosba és Pétervárадra voltak szállítandók.[158] Reinländer tábornok szeptember 22-én Musulin Emil ezredesnek küldött táviratában kérte, hogy a menekülteket mindenképpen tartóztassák fel és fegyverezzék le a Monarchia határán.[159]

A hadműveletek előrehaladtával egyre több menekült érkezett a határra, így például szeptember 26-án egyszerre sokan léptek Alsólapacznál Ausztria–Magyarország területére.[160]

A honvédzászlóaljak rendelkezésre álló erői elégtelenek voltak ahhoz, hogy teljes mértékben fel tudják tartóztatni a felkelők csoportjait, megakadályozzák az ellenség, továbbá a menekültek határon történő átlépését, illetőleg a dunai birodalom területén már internált személyek visszaszivárgását. Ezt Franz Philippović tábornok is elismerte, sőt többször a honvédalakulatok számának növelésére tett javaslatot Bécsnek. (Musulin ezredes szinte fo-

[154] KA AFA 1878 13. Corps 10-54/8.

[155] KA AFA 1878 13. Corps 10-54/17., 10-54-21.

[156] KA AFA 1878 13. Corps 10-172.

[157] KA AFA 1878 13. Corps 10-7/1., 10-7/2.

[158] KA AFA 1878 13. Corps 8-594.

[159] KA MKSM 1878 69-1/30-170.

[160] KA AFA 1878 13. Corps 9-595/3.

lyamatosan kérte elöljáróitól a határőrizet megerősítését.) A Reinländer vezérőrnagy vezette közös hadseregbeli csapatoktól azonban nem vonhattak el erősítést a határon felállított kordonhoz, azt ugyanis a II. hadsereg parancsnoksága nem engedte. Mindezek ismeretében igen felelősségteljes volt a honvédek szolgálata, hiszen igen sok illegálisan átkelőt kellett feltartóztatniuk, ami magától értetődően nem mindig járt sikerrel.[161]

A császári és királyi Zágrábi Főhadparancsnokság a menekülteket befogadó internálótáborok ellenőrzésére, azok rendjének szigorítására adott utasítást. Elrendelték az internálási rend bármilyen áthágásának kemény büntetését. A katonai hatóságoknak folyamatosan jelenteni kellett az újonnan érkezettek számát és az átlépésük helyét. A menekülteket gondosan őrizték és felügyelték. A táborokban lévők ritkán sértették meg az előírásokat, csak az elöljárók írásos engedélyével hagyhatták el az internálás helyét. Kiderült, hogy az a hír, miszerint a Horvátországban internált menekültek a Bihács elleni hadműveletek idején nagy tömegekben lépték át a határt és vettek részt a boszniai harcokban, alaptalannak bizonyult, csupán a mohamedán felkelők híresztelték azt, hogy a keresztények ellenében megtarthassák fegyvereiket.

Az internálótáborok Zágrábi Főhadparancsnokság által elrendelt és szeptember 28. valamint október 5. között Stefan Sterbac, a főhadparancsnokság belső osztályának titkára által elvégzett felülvizsgálata során a következőket állapították meg az osztrák–magyar hatóságok: a gračaci járásban 8762 boszniai menekültet tartottak nyilván, akik közül 188 személy nem jelent meg a felülvizsgálaton. Udbina környékén 3184 menekültet internáltak, közülük 16 engedély nélkül volt távol a revíziókor. A gospići járás területén 3804 menekült szerepelt a nyilvántartásban, közülük 56-an voltak távol az ellenőrzés időpontjában. Perušić körzetében 5260 embert internáltak, közülük 39-en voltak engedély nélkül távol. Az otocsáczi járásban 4311 internált személy volt, közülük 24-en nem jelentek meg a revízió alkalmából rendezett gyűlésen. Bründl (Brinje) környékén 1197 internált személyt regisztráltak, közülük összesen 28 fő volt távol. Az ogulini járásban az 1580 internált menekült közül 37 személy volt igazoltan távol. Vrginmost körzetében 1504 főt tartottak nyilván, közülük 24-en voltak távol engedéllyel. A glinai járás területén a 4266 összeírt internált közül senki sem hiányzott. Petrinja közelében 5952 főt tartottak őrizet alatt, közülük 16 fő engedéllyel volt távol.[162]

Az elfogott török tiszteket osztrák–magyar részről hadifoglyoknak tekintették.[163] A Zágrábi Főhadparancsnokság szeptember 16-i rendelkezései szerint a reguláris török tiszteket és katonákat, mivel a Monarchia az Oszmán Birodalommal nem állt háborúban, visszaküldték hazájukba, az elkobzott vagy leadott hadianyagot pedig ideiglenesen elraktározták. A foglyokból megfelelő kísérettel szállítmányokat állítottak össze és az epiroszi Prevezában átadták a török hatóságoknak. A Száva folyóhoz érkezetteket Triesztbe szállították. A már internált török katonákat azonnal szabadon engedték.[164]

[161] KA MKSM 1878 69-1/30-175.: AFA 1878 13. Corps 9-595/2.

[162] KA MKSM 1878 69-1/30-175.

[163] KA AFA 1878 13. Corps 9-568.

[164] KA AFA 1878 13. Corps 9-349.

A honvédalakulatok leszerelése

A honvédség alakulatainak demobilizálását nagyjából a közös hadsereggel egyszerre hajtották végre. Ferenc József október 15-én elrendelte a 3., 65. és 66., valamint a VII. honvédkerület hadiállományra emelt hat honvédzászlóaljának teljes leszerelését.[165]

Október 17-én elkezdődött az okkupációban részt vett erők, így a honvédcsapatok demobilizálása.[166] Azokon az állomáshelyeken, ahol együtt teljesítettek szolgálatot, a közös parancsnokságok a honvédcsapatoktól napiparancsban vettek búcsút.[167]

A 65. honvédzászlóalj állományából 344 szabadságolt honvéd már október 19-én Székesfehérvárra érkezett.[168]

A 66. zászlóalj két százada október 31-én tért vissza békeállomáshelyére, Paksra.[169]

A 3. honvédzászlóalj november 1-jén 17 tiszttel, 607 főnyi legénységgel, 9 lóval, két járművel és öt tonna málhával gőzhajon érkezett Szegedre. A békeállomáshelyre történt megérkezés után a zászlóalj létszámát a rendszeresített békeállományra csökkentették, az e fölötti tiszteket és legénységet azonnal szabadságolták. A szolgálati célra még alkalmas lovakat a 4. honvéd lovasezred kecskeméti osztályához szállították, a szolgálatképteleneket elárvereztették.[170]

Ferenc József 1878. október 28-án elrendelte, hogy a 77. honvédzászlóalj hadiállományra kiegészített, Molnár Sándor főhadnagy irányította 5. századát békelétszámra csökkentsék. Egyidejűleg a század legénységi békeállományát 67 főben határozta meg. A honvédek leszerelését november 12-én részben Fiumében, részben Nagykanizsán kellett végrehajtani.[171]

A 83. honvéd gyalogdandár mozgósított zászlóaljainak leszerelését az alábbi módon vitték végbe: a zászlóaljtörzsek, századok és pótcsapatok létszámát a lehető leggyorsabban a rendszeresített békeállományra csökkentették, a békelétszámon felüli legénységet, valamint a szabadságolt állományú (tartalékos) tiszteket és hadapródokat a leszerelés után azonnal szabadságolták. A zászlóaljaknál szolgált ezredorvosokat különböző honvédalakulatokhoz osztották be. A tényleges állományú tiszteket és hadapródokat a 83. gyalogdandár zászlóaljainál arányosan osztották szét, ugyanakkor a mozgósításkor a 84. gyalogdandártól kapott tiszteket eredeti alakulataikhoz helyezték vissza. A dandár zászlóaljaihoz felavatott hámos, illetve a zászlóalj-segédtisztek számára a 10. honvéd lovasezredtől beosztott hátaslovakat az alakulatok leszerelése után a 10. honvéd lovasezred parancsnoka és állatorvosa azonnal osztályozta, mégpedig a 79. honvédzászlóalj lovait Varasdon, a 80. zászlóaljét Zágrábban, a 83. zászlóaljét Sziszeken, a 87., 88. és 89. zászlóaljakét pedig Károlyvárosban. A szolgálatképesnek talált hátaslovakat a 10. lovasezred 1. és 2. százada között osztották el. A hámos lovakat idomították, a segédtiszti lovakat

[165] HL HFP 1878 eln. 2036.; KA MKSM 1878 69-1/42-1., 69-1/42-2., 69-1/42-5/1.

[166] KA AFA 1878 II. Armeecommando 10-35.

[167] HL HFP 1878 eln. 2494.

[168] HL HFP 1878 eln. 2025.

[169] HL HFP 1878 eln. 2133., 2170.

[170] HL HFP 1878 eln. 2066.

[171] HL HFP 1878 eln. 2123.; KA MKSM 1878 69-1/42-4.

pedig vállalkozóknak adták ki.[172] Az alkalmatlan állatokat hetivásáron árverezték el. A zászlóaljak leszereléséről a honvédelmi miniszternek jelentést terjesztettek fel.

A 25. honvéd féldandár alakulatai néhány nappal korábban értek vissza állomáshelyeikre. A 83. honvédzászlóalj október 25-én érkezett meg Sziszekre. A honvédelmi tárca első embere már másnap elrendelte demobilizálását, továbbá utasította a VII. honvédkerületi parancsnokságot, hogy a 80. honvédzászlóaljat november 1-jén Zágrábban, a 79. zászlóaljat november 2-án Varasdon szereljék le.[173]

A Zágrábi Főhadparancsnokság november 1-jei tervei szerint a 88. és 89. honvédzászlóalj november 10-én, a 87. zászlóalj november 14-17. között érkezett vissza békeállomáshelyére.[174]

A honvédcsapatok tevékenységének elismerése

A honvédek legfelsőbb helyről történő elismerése sem maradt el. Az 1878. október 17-én kiadott uralkodói rendelet értelmében azok az osztrák-magyar katonák, akik az okkupáció hadműveletei során a horvát-szlavón határon teljesítettek szolgálatot, illetőleg a határt átlépve részt vettek Bosznia és Hercegovina megszállásában, szolgálatuk idejét 1878. július 28-tól hadiévnek számították, továbbá mindegyiküket kitüntették az 1873. december 2-án alapított Hadiéremmel.[175]

Ferenc József a *Rendeleti Közlöny*-ben október 22-én megjelent hadseregparancs formájában köszönte meg a közös hadsereg, a két honvédség és a közös haditengerészet helytállását az okkupáció hadműveletei során.[176] A 88. honvédzászlóaljat a Bihács körüli harcokban való részvételért az uralkodó legfelsőbb elismerésben részesítette, amelyet Franz Buchta ezredes, a császári és királyi 28. gyalogdandár parancsnoka október 17-én közölt a Prosičeni Kamenben állomásozó alakulattal.[177]

A pétervárad vár parancsnoka, Laurenz Riess von Riesenfest vezérőrnagy 1878. október 29-én napiparancsban fejezte ki elismerését az erődbeli szolgálat kitűnő, fegyelmezett ellátásáért a Steiner Ede őrnagy vezette 3. honvédzászlóalj és a Hegyi Gyula százados irányította 66. félzászlóalj (a 66. zászlóalj két százada) tisztikarának és legénységének, amelyek augusztustól a vár védőőrségét képezték.[178]

---

[172] HL HFP 1878 eln. 2069. A honvédségnél 1871-től működött az ún. vállalkozói rendszer a hadiállományhoz, illetve a háborúhoz szükséges lovak biztosítására. Annak lényege az volt, hogy a lovakat a lovassági alakulatok megvásárolták, három hónap alatt beidomították, majd a tényleges létszámon felülieket tartásra és használatra magánosoknak adták ki. Idomított kincstári lovat bárki kaphatott, aki a lóért teljes anyagi felelősséget tudott vállalni. A lovat évente kétszer szemlén kellett bemutatni. Lásd *Balla Tibor:* A magyar királyi honvéd lovasság 1868–1914. Budapest, 2000. 51. o.

[173] HL HFP 1878 eln. 2069.

[174] HL HFP 1878 eln. 2104.

[175] KA MKSM 1878 69-1/21-1. Lásd még *Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*, 20. Oktober 1878. 529–530. o.

[176] *Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer,* Personal Angelegenheiten. 22. Oktober 1878. 531–532. o., illetve KA KM/MS PK 1878 8-4/7.

[177] HL HFP 1878 eln. 2056.

[178] HL HFP 1878 eln. 2133., 2170.

1878. október 30-án este hat órakor báró Franz Philippović von Philippsberg táborszernagy kíséretével Zágrábból Zavaljébe érkezett, ahol a 87. honvédzászlóalj 3. százada, mint díszszázad valamint a 23. közös gyalogezred zenekara sorakozott fel fogadására. A szemle után a zágrábi főhadparancsnok köszönetet mondott a honvédszázadnak, hogy a Bihács környéki harcok alkalmával kiválóan megállta helyét.[179]

A 83. honvéd gyalogdandár parancsnoksága azt az indítványt tette október végén a honvédkerületi parancsnokság és a honvédelmi miniszter felé, hogy a mozgósított honvédzászlóaljaknál a hadjáratban tiszthelyettesként szolgált altisztek a leszerelés után a tiszthelyettesi szerelvényt kitüntetésképpen meghagyhassák. A miniszter ezt nem engedélyezte, beleegyezett viszont, hogy a szóban forgó őrmesterek fegyvergyakorlatok alkalmával, amennyiben a tisztek és hadapródok száma nem lenne elegendő, tiszthelyettesi, illetve szakaszparancsnoki szolgálatra alkalmazhatók legyenek.[180]

Ferenc József 1878. december 15-én Gödöllőn kelt elhatározásával az okkupáció során a határmenti záróvonalon teljesített kitűnő szolgálat elismeréséül a 88. honvédzászlóalj állományába tartozó Rendulič József őrmesternek és Sallopek Antal őrvezetőnek az Ezüst Vitézségi Érem II. osztályát adományozta, továbbá többeknek legfelsőbb dicsérő elismerését nyilvánította, így gomirjei Musulin Emil ezredesnek a 83. honvéd gyalogdandár ideiglenes parancsnokának, lovag dreznicki Durst Antal alezredesnek a 80. honvédzászlóalj parancsnokának, pfauenthali Pavich Károly és Szallopek Károly a 88. és Mikec József a 89. honvédzászlóaljban szolgáló századosoknak, továbbá a 88. honvédzászlóalj állományába tartozó Turković György főhadnagynak, Érseg András hadnagynak, Misčević Dániel, Čandrlić István, Mlinac Mijat, Obsenić Rafael és Misčević Rafael közhonvédeknek.[181]

A honvédség elöljáróinak elismerése sem váratott sokáig magára. Szende Béla honvédelmi miniszter 1878. december 19-i parancsában dicséretben részesítette a mozgósított 3., 65., 66., 79., 80., 83., 87., 88., 89. honvédzászlóaljakat.[182]

A 65. honvédzászlóalj-parancsnokság kérte a Honvéd Főparancsnokságot, hogy az alakulathoz tartozó, az okkupáció idején mozgósított katonák a Hadiérmet megkaphassák. József főherceg, főparancsnok december 28-án úgy vélte, megfontolást érdemelne, hogy a hadműveletek során Eszéken szolgálatot teljesítő honvédek megkapják a Hadiérmet, és hadievnek számítsák be a hadjárat időtartamát. Ezt azzal indokolta, hogy az Eszék és Brod közötti szállítmányok kísérését ez a zászlóalj látta el, az pedig nem tekinthető helyőrségi szolgálatnak. Érvei közé tartozott még, hogy a 83. honvéd gyalogdandár azon honvédjei is megkapták a kitüntetést, akik a határon túli harcokban nem vettek részt.[183]

Többen csak utólagosan kaptak valamilyen elismerést. Az uralkodó 1879. március 5-én a bihácsi ütközetekben való részvételükért és az ott tanúsított bátor magatartásukért a 87. honvédzászlóalj állományában szolgált Knezević István főhadnagynak dicsérő elismerését nyilvánította, Novačić Fülöp őrmesternek az Ezüst Vitézségi Érem I., Dosen Iván, Zagar Antal és Skorup Duzino szakaszvezetőknek az Ezüst Vitézségi Érem II. osz-

[179] HL HFP 1878 eln. 2189.

[180] HL HFP 1878 eln. 2261.

[181] KA MKSM 1878 13-4/66.

[182] HL HFP 1878 eln. 2494.

[183] HL HFP 1878 eln. 2471.

tályát adományozta, a Kulen Vakuf környéki harcokban kitűnően szerepelt Ogrizović Mile őrmester az Ezüst Vitézségi Érem II. osztályát kapta.[184]

1879. április 8-án a belovári 84. honvédzászlóalj állományába tartozó dr. Duschnicz Gábor főorvosnak, aki a két bihácsi ütközet idején a zavaljei gyengélkedőházban kiválóan látta el feladatait, Ferenc József a tiszti Arany Érdemkeresztet adományozta.[185]

Összegzés

Bosznia és Hercegovina katonai megszállása és a két tartomány pacifikálása a tervezettnél jóval hosszabb ideig tartott, amelynek során az osztrák–magyar hadvezetés jelentős erőket volt kénytelen bevetni. Így került sor 1878. augusztus közepén a honvédség néhány alakulatának mozgósítására, amelyek több mint két hónapon keresztül vettek részt a közös hadsereg boszniai okkupációs hadműveleteinek támogatásában. A kilenc honvédzászlóalj alkalmazása nyomán a gyakorlatban is bebizonyosodott, hogy a dunai birodalom szárazföldi haderejének második vonalát képező magyar királyi honvédség az 1868. évi XL. törvénycikk 8. és a XLI. törvény 1. paragrafusában meghatározott rendeltetésének (a fegyveres erő első vonalát képező közös hadsereg támogatása) és a vele szemben támasztott követelményeknek kiválóan megfelel.

A honvédalakulatokat számos, eltérő jellegű feladatra vették igénybe. Ezek közül a legfontosabbak a birodalom Ógradiskától Srb községig terjedő déli és délnyugati határainak őrizete és biztosítása, a boszniai felkelők fegyveres betöréseinek megakadályozása, a kisebb-nagyobb felkelőcsoportok mozgásának megfigyelése és jelentése, a Boszniából érkező civilek és menekültek határon történő átlépésének ellenőrzése és azok, illetőleg a határon túli települések egy részének lefegyverzése, az összegyűjtött fegyverek őrzése, a pétervaradi, zimonyi, eszéki várak helyőrségi feladatainak ellátása, továbbá szükség esetén a közös hadsereg hadműveleteinek támogatása, segítése voltak. Eltérő nagyságú kötelékben alkalmazták a honvédeket felderítésre, a szembenálló fegyveresek létszámának kipuhatolására, továbbá őr-, járőr- és futárszolgálatra, utánpótlást szállító kincstári vonat- és sebesültszállító-oszlopok, hadifoglyok, menekültek kísérésére, illetőleg őrzésére, a határ menti hadtáp- és felvonulási terület biztosítására. A felkelőket több alkalommal is sikeresen megtévesztették tüntető felvonulásukkal.

A honvédzászlóaljak parancsnokai és legénysége által elvégzendő feladatok nem álltak arányban a lehetőségeikkel, sokszor meghaladták erejüket. A szétszórtan állomásozó alegységek a rendelkezésükre álló alacsony létszámmal nem végezhették maradéktalanul az államhatár igazán hatékony és megfelelő ellenőrzését, illetve biztosítását és vehettek részt egyidejűleg az annak közelében zajló fontosabb hadműveletekben. Mindezek ellenére katonás fegyelemmel, a tőlük telhető legnagyobb hozzáértéssel, pontossággal, kitartással és igyekezettel teljesítették kötelességüket.

A katonai megszállás fő terhét viselő császári és királyi csapatok harcának támogatása közben a közös hadsereg alakulataival történő együttműködésben is sok hasznos tapasztalatot szereztek, hiszen azt békeidőben csak az éves rendszerességgel megrendezett

[184] KA MKSM 1879 13-1/11.; *Beranek, Julius:* Die Helden unserer Armee im Jahre 1878. Wien, 1908. 77. o.

[185] KA MKSM 1879 13-4/14.

őszi gyakorlatokon tehették meg. A nyugat-boszniai térségben zajló hadműveletek legfontosabb mozzanata, amelyben aktívan közreműködtek, az 1878 szeptemberében Bihács elfoglalására indított három támadás volt, ahol a honvédek az ütközetek alkalmával tüzérségi ütegek fedezetét látták el (a 87. zászlóalj 3. százada), erődemonstrációt hajtottak végre Ljeskovacnál és Prosičeni Kamennél (a 88. zászlóalj 1. és 3. százada), az utóbbi összecsapások során még embervesztéseget is szenvedtek. A felsoroltakon kívül a 87. zászlóalj két százada szeptember végén Kulen Vakuf elfoglalásában, a 89. zászlóalj három százada pedig októberben Velika Kladuša ostromában vett részt.

A boszniai okkupáció kiváló lehetőséget teremtett arra, hogy az osztrák–magyar szárazföldi haderő és az annak részét képező magyar királyi honvédség a főként hegyes terepen vívott hadjárat során kipróbálja hadkiegészítési, mozgósítási, utánpótlási rendszerét, az 1870-es években rendszeresített új fegyverzet, felszerelés, ruházat és kincstári járművek használhatóságát, a katonák kiképzésének célszerűségét. A két tartomány megszállása sajnos rávilágított mindezek hiányosságaira, valamint számos tanulsággal szolgált a birodalom katonai vezetői számára. Mindenképpen elgondolkodtató az a tény, hogy a jobban felszerelt és ellátott, háromszoros számbeli fölényben lévő császári és királyi II. hadsereg csapatai milyen nehézségek árán tudták csak kivívni a győzelmet a gerillataktikát alkalmazó muzulmán felkelőkkel szemben.

Figyelembe véve azt a tényt, hogy egészen az első világháború kitöréséig – amikor már a haderő első vonalát alkotva történetének legnagyobb kihívásával került szembe – nem nyílt több alkalom a honvédség harctéri körülmények közötti megmérettetésére, nyugodtan kijelenthetjük, hogy az első komoly próbatételen sikeresen jutott túl. A mozgósított zászlóaljak zömében magyar és horvát parancsnokainak, akik közül korábban sokan a császári-királyi, majd a közös hadseregben kezdték katonai pályafutásukat, lehetőségük nyílott vezetői képességeik harci helyzetben történő kipróbálására. Közülük is kiemelkedik gomirjei Musulin Emil ezredes, a 83. honvéd gyalogdandár parancsnoka, aki szolgálat közben magas fokú kezdeményezőkészségről és gyors helyzetfelismerésről tett tanúbizonyságot. A honvédtisztek és a legénység értékes harci tapasztalatokat szereztek – amelyeket felhasználtak a honvédség egészének további fejlesztése során –, a gyakorlatba átültetve a békekiképzés alatt tanultakat és elsajátítottakat. Az éles harchelyzetekben, valamint sokrétű feladataik maradéktalan ellátása közben megállták helyüket és – hasonlóan a közös hadsereg magyar kiegészítésű alakulataihoz – számtalanszor bizonyították rátermettségüket. Az utánpótlási és az esetleges kiképzésbeli hiányokat a tisztek, valamint a nekik alárendelt tiszthelyettesek és honvédek elszántsággal, vállalkozó szellemmel, ha úgy tetszik, magyaros virtussal pótolták. A közös hadsereg elöljáró parancsnokai is általában elismeréssel nyilatkoztak a honvédtisztekről és a legénységről, akik kivívták az uralkodó és a haderő vezetőinek elismerését, amely számos kitüntetés (egy tiszti Arany Érdemkereszt, egy I. és hat II. osztályú Ezüst Vitézségi Érem, továbbá nagyszámú Hadiérem) adományozását is maga után vonta.

A császári és királyi fegyveres erő vezetőiben a honvédséggel szemben a kiegyezés utáni években tapasztalható indokolatlan gyanakvás és bizalmatlanság – amely lényegében az első világháború kitöréséig megmaradt – ekkor kezdett foszladozni, hiszen a csapatok a hadjárat során számtalanszor bizonyították bátorságukat, valamint az uralkodó iránti lojalitásukat.

A harcoknak honvéd áldozatai is voltak. A honvédalakulatok – a közös hadsereg csapataihoz képest csupán elenyésző – mindösszesen négy fő (két halott és két sebesült) veszteséget szenvedtek el, akik mindnyájan a 88. honvédzászlóalj katonái voltak. Az egykorú hivatalos kimutatások szerint az okkupáció során az osztrák–magyar csapatok 4708 fős (834 halott, 3584 sebesült, 290 eltűnt)[186] veszteséget könyvelhettek el, a magyarországi kiegészítésű csapatokra – amelyek minden fontosabb ütközetben részt vettek – ennek több mint fele, 2766 főnyi esett.[187] Az újabb kutatások szerint azonban ez a szám 3300 halottra, 6700 sebesültre, és 110 000 betegre rúgott.[188]

A magyar királyi honvédzászlóaljak bevetése csupán egy fejezetét képezte az okkupációnak, azonban tevékenységükkel jelentősen hozzájárultak a közös hadsereg szárazföldi csapatainak sikereihez, a felkelők ellenállásának megtöréséhez, végeredményben pedig a Nyugat-Bosznia elfoglalását és pacifikálását célzó osztrák–magyar hadműveletek sikeréhez.

[186] KA MKSM 1878 69-26/2.

[187] *Berkó* 1926. i. m. 65. o. Összesen elesett 868, megsebesült 3664, eltűnt 268 katona, a magyarországi csapatoknál elesett 485, megsebesült 2152, eltűnt 129 fő.

[188] *Bencze:* i. m. 220. o.

Tibor Balla

THE ROYAL HUNGARIAN ARMED FORCES AND THE OCCUPATION OF BOSNIA-HERZEGOVINA IN 1878

Summary

The study deals with the activity of the units of the Royal Hungarian Armed Forces, established in 1868, during the Austro-Hungarian military occupation of Bosnia-Herzegovina in 1878. The author discusses the political background to the occupation of the two districts, and introduces the main characteristics of the participants: the Imperial and Royal Army, the Royal Hungarian Army and the opposing troops of the provisional government in Sarajevo. The reader may get acquainted with the military events of the first stage of the occupation between 29 July and 20 August 1878, as well as the process of the mobilisation of an infantry brigade and three independent battalions of the Royal Hungarian Army, which was ordered on 16 August.

The author offers a detailed introduction to the deployment of Hungarian units in the course of the occupation of Bosnia. Hungarian troops guarded the southern and south-western borders of the Monarchy for more than two months; they provided armed support to the Imperial and Royal Army's operations against rebels and to the disarming of Bosnian local forces; and served as garrison troops in the fortresses of Pétervárad (Petrovaradin), Zimony (Zemun) and Eszék (Osijek).

The author also treats in detail the demobilisation of the Hungarian units at the end of October 1878, as well as the recognition of Hungarian soldiers by the military authorities. At the end of the study, the author assesses what was the only considerable deployment of the Royal Hungarian Armed Forces prior to the First World War.

Tibor Balla

L'ARMÉE ROYALE HONGROISE ET L'OCCUPATION DE 1878 DE LA BOSNIE-HERZÉGOVINE

Résumé

L'étude résume l'activité des unités de l'armée royale hongroise, créée en 1868, lors de l'occupation militaire de 1878 de la Bosnie-Herzégovine par l'Autriche-Hongrie. L'auteur décrit les antécédents politiques de l'occupation des deux provinces, présente les caractéristiques de l'armée impériale et royale, protagoniste de la campagne, ainsi que celles des troupes opposantes du gouvernement provisoire de Sarajevo. Il expose les événements militaires de la première période de l'occupation entre le 29 juillet et le 20 août 1878, notamment le déroulement de la mobilisation, ordonnée le 16 août, d'une brigade d'infanterie et de trois bataillons indépendants de l'armée hongroise.

Il développe en détail les activités des unités hongroises lors de l'occupation de la Bosnie lesquelles furent chargées durant plus de deux mois de garder les frontières sud et sud-ouest de la Monarchie. Elles ont fourni un soutien armé aux opérations militaires de l'armée conjointe menées contre les rebelles et participé au désarmement des communes bosniaques. Ces unités constituaient également la garnison des forts de Pétervárad, de Zimony et d'Eszék.

L'auteur communiquera des détails concernant la démobilisation des unités hongroises à la fin d'octobre 1878 et la reconnaissance de l'activité de celles-ci par les autorités militaires. Pour finir, il évaluera de manière détaillée la seule action importante de l'armée royale hongroise avant la première guerre mondiale.

Tibor Balla

DIE KÖNIGLICH UNGARISCHE HONVED-ARMEE UND DIE OKKUPATION BOSNIENS UND DER HERZEGOWINA IM JAHRE 1878

Resümee

Die Studie fasst die Tätigkeit der Verbände der im Jahre 1868 gegründeten Königlich Ungarischen Honved-Armee während der österreichisch-ungarischen militärischen Besetzung Bosniens und der Herzegowina im Jahre 1878 zusammen. Der Verfasser kommt auf die politische Vorgeschichte der Okkupation der beiden Länder, sowie auf die Charakteristika der Kräfte des Kaiserlichen und Königlichen Heeres, der im Laufe des Feldzuges eine bedeutende Rolle zukam, bzw. der Königlich Ungarischen Armee und der Truppen der ihnen gegenüberstehenden provisorischen Regierung von Sarajevo zu sprechen. Er stellt die militärischen Ereignisse der ersten Phase der Okkupation zwischen dem 29. Juli und dem 20. August 1878, die Anordnung am 16. August, sowie den Ablauf der Mobilisierung einer Infanteriebrigade und dreier selbständiger Bataillone der Honved-Armee vor.

Die Studie gibt detailliert die Rolle und die Tätigkeit der Honved-Verbände bei der Besetzung Bosniens kund, die an der südlichen und südwestlichen Grenze der Monarchie mehr als zwei Monate lang Grenzschutzaufgaben durchführten, an der bewaffneten Unterstützung der Operationen des gemeinsamen Heeres gegen die Widerstandskämpfer und an der Entwaffnung der bosnischen Siedlungen teilnahmen, sowie die Garnison der Festungen von Pétervárad, Zimony und Eszék bildeten.

Wir erfahren Details über die Abrüstung der Honved-Verbände Ende Oktober 1878 und die Anerkennung der Tätigkeit der Soldaten durch die Militärbehörden. Anschließend bewertet der Verfasser der Studie diese einzige größere Rolle der Königlich Ungarischen Honved-Armee vor dem Ersten Weltkrieg.

Тибор Балла

ВЕНГЕРСКАЯ КОРОЛЕВСКАЯ АРМИЯ И ОККУПАЦИЯ БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЫ В 1878 ГОДУ

Резюме

В статье обобщается деятельность частей сформированной в 1868 году венгерской королевской армии, во время австро-венгерской военной оккупации Боснии и Герцеговины. Автор останавливается на политических предпосылках оккупации этих двух провинций, на качественных параметрах кайзеровско-королевской армии, получившей главную роль в военной кампании, а также характеризует противостоявшие им вооруженные силы временного правительства, сформировавшегося в Сараево. Исследователь показывает военные события первого этапа оккупации в период с 29 июля по 20 августа 1878 года, объявленную 16 августа мобилизацию пехотной бригады гонведской армии и трех отдельных батальонов, описывает протекание этих событий.

Автор детально исследует роль и действия гонведских формирований в ходе занятия Боснии, которые в течение более двух месяцев выполняли заадачи по охране границ на юге и юго-западе Монархии, осуществляли вооруженную поддержку операций против повстанцев совместной армии, а также участвовали в разоружении боснийских поселенцев и кроме того они служили в боевой охране в гарнизонах Петерварада, Зимонь и Эсек.

Исследователь подробно паоказывает детали окончательной демобилизации гонведских частей в октябре 1878 года, описывает, как была признана деятельность гонведов военными властями, и в заключение дает подробную оценку единственным более крупным военным действиям венгерской королевской гонведской армии перед первой мировой войной.

SALLAY GERGELY PÁL

A MAGYAR KIRÁLYI HONVÉDSÉG ÉS A LEVENTEMOZGALOM JELVÉNYEINEK RENDSZERE, 1938–1945

Miután 1938-ban elhárultak a nemzetközi jogi akadályok a magyar fegyveres erők fejlesztésének útjából, számos új, illetve addig csak rejtve létező fegyver- és csapatnem jött létre hivatalosan a Magyar Királyi Honvédség keretei között. A szervezeti változások szükségessé tették a magyar katonai jelvények rendszerének felülvizsgálatát és megújítását is. Kialakult az a hivatalos álláspont, hogy az egyes csapatnemeket jelvényekkel kell egymástól megkülönböztetni (ezzel is elősegítendő a csapatszellem erősödését), ugyanakkor az eltérő kivitelű, rendeltetésű és a viselés szempontjából is sokféleséget mutató jelvények (elsősorban a legénységi ügyességi jelvények) számának csökkentése is fontos törekvéssé vált.

A „jelvénykérdés" rendezése tehát az 1930-as évek végén előtérbe került a Honvédelmi Minisztériumban. A cél egységes elvek szerint felépülő katonai jelvény- (és jelkép-) rendszer kialakítása volt, amelynek érdekében az 1940-es évek elején több értekezletet hívtak egybe az érdekelt minisztériumi és vezérkarfőnöki osztályok részvételével.[1] Ezek során folyamatosan körvonalazódott a csapat- és ügyességi jelvények struktúrája, ám – mint látni fogjuk – végül nem érte meg kiteljesedését, hiszen közbeszólt a második világháború, amely akkora terheket rótt a magyar honvédségre és a katonai vezetésre, hogy azok mellett eltörpültek a jelvényrendszer részletekbe menő kidolgozásának kérdései.

A struktúra tulajdonképpen még a magyar hadba lépés előtt létrejött, azonban számos jelvény hivatalos rendszeresítése elmaradt. Bár ezért – a háborús körülmények ismeretében – nem okolhatjuk a katonai bürokráciát, a fennmaradt forrásokból mégis meglehetősen egyértelműnek tűnik, hogy a rendszer végleges kiépítése – a nehezen közeledő álláspontok miatt – békeidőben sem lett volna sokkal könnyebb feladat. Ugyanakkor talán azt sem túlzás állítani, hogy a háborús légkör még elő is segítette olyan jelvények megszületését és elterjedését (*nem* hivatalos rendszeresítését!), amelyeknek ügye – békeidőben – a bürokrácia útvesztőiben esetleg még hosszú ideig halódott volna.

Az alábbiakban mind elméleti, mind gyakorlati aspektusból igyekszünk bemutatni a második világháború magyar katonai jelvényeit. Egyfelől bepillantunk a jelvényrendszer kialakítását célzó értekezletek menetébe és eredményeibe, másfelől megvizsgáljuk, hogy milyen jelvények készültek 1938 és 1945 között, s melyiket hogyan viselték a katonák – a hivatalos törekvésektől részben függetlenül.

[1] Az értekezleteken leggyakrabban képviselt részlegek: M. Kir. Honvédelmi Minisztérium (a továbbiakban HM) Elnöki osztály (elvi ügyek), 1. a. osztály (a honvédség általános békeszervezése), 1. b. osztály (a honvédség háborús szervezési ügyei, mozgósítási ügyek), Kiképzési osztály (kiképzési ügyek), 8. osztály (tiszti személyügyek), 10. osztály (legénységi személyügyek), III. csoportfőnökség (a honvédség anyagi ellátásának irányítása), 2. r. osztály (ruházati és felszerelési ügyek); M. Kir. Honvéd Vezérkar főnöke (a továbbiakban VKF) 1. osztály (a honvédség háborús felkészítése, hadműveleti ügyek), 4. osztály (szabályzatszerkesztés), 5. osztály (kiképzési és fegyelmi ügyek); légierő-parancsnokság; folyamerő-parancsnokság.

Kísérletek a jelvényrendszer szabályozására

A magyar fegyverkezési szabadság helyreállítása folytán szükségessé vált az immáron nyílt honvédségi szervezet fegyver- és csapatnemeinek megkülönböztetése az egyenruhákon. Míg a fegyvernemek, szolgálati ágak és állománycsoportok esetében ez a hajtókaszínek szabályozásával történt, az egyes csapatnemeknél csapatnemjelvények rendszeresítésére volt szükség. Ugyancsak rendezést igényelt a legénységnek adományozható ügyességi jelvények családja. A kérdések tisztázására 1940 elejétől egyre gyakrabban ültek össze az illetékesek a Honvédelmi Minisztériumban.

1940. február 14-én a minisztérium 1. a. osztálya tartott értekezletet (határvadászjelvények rendszeresítése tárgyában), amelynek kapcsán a Honvéd Vezérkar főnöke az alábbiakban foglalta össze elképzeléseit a miniszternek a jelvények rendszerezésével kapcsolatban: „Az összes fegyvernemek, csapatnemek, és csapattestek megkülönböztetését az egyenruhán végre kell hajtani. Ez a fegyvernem-, csapatnem-, csapattest szellem emelése miatt kívánatos, ezzel fejlesztjük a katonai hivatás varázsát, fokozzuk a katonai önérzetet és büszkeséget és emeljük a katonai közszellemet." A csapatnemek megjelölését a bal felkaron viselendő csapatnemjelvényekkel tervezte. Külön megkülönböztető jelvényeket szánt a „már békében is különlegesen nehéz szolgálatot teljesítő csapatnemek részére a csapatnem szellem fokozott fejlesztése és az önérzet növelése érdekében." Itt említette a határvadászokat és a hegyi alakulatokat. Ugyancsak érdekes a következő gondolat: „Feltétlen súlyt kívánok helyezni a csapattest szellem fejlesztésére és ébrentartására is. Ezt az által érhetnénk el, ha a csapattest számozást a zubbony bal vállpántján feltüntetnénk, ezenkívül megengedhetnénk azt, hogy az egyes csapattestek csapattest tulajdonosaik jelvényeit (Horthy ezred, Hajdú ezred, Olasz király ezrede) a sapka bal oldalán viselhessék." Az ügyességi jelvényekkel kapcsolatban javasolta, hogy mind egyforma kivitelezésű legyen, s a jobb felső zubbonyzseb fölött viseljék azokat. A kiadvány tervezetében szerepelt még egy figyelemre méltó passzus, amelyet azonban töröltek. (A honvédségen belül felségjelvény – a jobb mellen viselendő hímzett, angyalos magyar címer – rendszeresítését indítványozta.[2])

Időközben – az 1940. március 1-jei Honvédségi Közlönyben – megjelent a korszak első új csapatnemjelvényét, az ejtőernyős csapatjelvényt (és az ejtőernyős ügyességi jelvényt) rendszeresítő, február 14-én kelt körrendelet.[3] (A jelvények létrehozására majd' egy éves előkészítő munkát követően került sor, hiszen a rendszeresítésüket indítványozó első feljegyzés 1939 májusában kelt.[4])

Egy 1940. április 11-én megtartott vezetőségi értekezlet döntései alapján a minisztérium Elnöki osztálya tájékoztatót adott ki, amelyben kezdeményezte a különféle anyagú,

[2] HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban rövidítve: HL) Vkf. 1. osztály 3220/1940. sz. Idézi *Illésfalvi Péter:* Vadász- és hegyicsapatok megkülönböztető jelzései 1867-től napjainkig. In: *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője,* 4. Budapest, 2000. 165–175. o. (A továbbiakban: *Illésfalvi.*)

[3] *Honvédségi Közlöny* (a továbbiakban: HK) LXVII. évf. 5. sz. 1940. március 1. 74. o. 1042/eln. 2. r.– 1940. sz. körrendelet.

[4] HL HM Elnöki 2. r. osztály 1042/1940. sz. Idézi *Sallay Gergely Pál:* Ejtőernyős ügyességi és csapatjelvények Magyarországon, 1939–1945. *Numizmatikai Közlöny,* 2003–2004. 131–139. o. (A továbbiakban: *Sallay,* 2004.)

külalakú és az egyenruhán különböző helyen viselt jelvények rendszerének egységesítését, a jelvénykérdés rendezését. Alapelvként az alábbiakat javasolta:

„Csak olyan csapatnemeket különböztessünk meg egymástól, melyek fegyvernemükön belül azonos hajtókaszínük miatt nem volnának felismerhetők, holott *különösen nehéz béke és háborús szolgálatuk* ezt a megkülönböztetést indokolja. Ezen felül olyan csapatalakulatokat, melyek rokon hivatásuk miatt azonos színű hajtókát viselnek, de szolgálatuk lényegesen különböző."[5]

Ilyen alapon a gyalogságon belül tekintetbe jöttek a hegyi csapatok, a határvadász alakulatok, az ejtőernyős csapat és a kerékpáros alakulatok; a tüzérségen belül a légvédelmi tüzér és légvédelmi fényszóró alakulatok; a műszaki csapatokon belül a hidász és vasutas alakulatok, a híradó és fényszóró csapat, illetve a villamossági alakulatok; a légierőnél a pilóták és a megfigyelők; a folyamerőnél a hajózó személyzet gépészei. Külön csapatnemjelvényt terveztek a gépkocsizó vonat részére is.

Az Elnöki osztály tájékoztatója a csapatnemjelvények anyaga tekintetében a ruha színének megfelelő színű szövet alapon arany (tisztek), ezüst (altisztek), illetve barna (legénység) domborhímzést javasolt. Költségkímélő megoldásként felmerült, hogy altiszteknek ezüst színű, a legénységnek barna színű, sajtolt, domború fémjelvény készüljön. A jelvények viselési helyét a köpeny bal felkarján, illetve a zubbony jobb felső zsebe fölött, középen jelölték meg.

Ugyanebben az összefoglalóban két csoportra bontva tárgyalták az ügyességi jelvényeket. Az egyik csoportot a tűzfegyverekkel elért eredményekért adományozható bojtjelvények, a másikat az egyéb harceszközök kezelésével kapcsolatos teljesítményekkel kiérdemelhető fémjelvények alkották. A tájékoztató arra is kitért, hogy csapatnemjelvények és fém ügyességi jelvények együttes viselése esetén az utóbbiakat közvetlenül az előbbiek alá vagy mellé kelljen feltűzni, hiszen mindkettő viselési helye a zubbony jobb felső zsebe fölött volt.

A fenti kérdések 1940. május 31-én, az Elnöki osztály értekezletén kerültek megvitatásra. A Honvéd Vezérkar főnöke 1. osztályának képviselője az értekezleten sürgette a felállítás alatt álló gyorsfegyvernem egyes csapatnemei (gépkocsizó lövészek, kerékpárosok és páncélosok) részére külön csapatnemjelvények rendszeresítését. A tüzérség vonatkozásában az Elnöki osztály javaslatát kiegészítette a közepes és nehéz tüzérséggel.[6]

A jelvényviselés körüli vitás kérdéseket végül a honvédelmi miniszter 1940. szeptember 28-án kiadott rendelete zárta le, leszögezve az irányelveket, s vázolva a jelvényrendszer alapjait.[7] A csapatnemjelvényekről általában a következőket írta:

„Csapatnem jelvényt jövőben csak annak a csapatnemnek rendszeresítünk, melynek béke- vagy háborús hivatása és szolgálata különösen sajátlagos és nehéz[,] s ezt a körülményt – fegyvernemen belüli egységes hajtókaszíne miatt is – külsőleg külön kifejezésre akarjuk juttatni.

---

[5] HL Vkf. 1. osztály 3847/1940. sz. Idézi *Illésfalvi*, 172. o.

[6] HL Vkf. 1. osztály 3847/1940. sz. Uo.

[7] HL Vkf. 1. osztály 4812/1940. sz. Uo.

Ezenfelül oly csapatalakulatokat (szolgálati ágakat) különböztetünk meg csapatjelvénnyel, amelyek rokonhivatásuk miatt, más csapatalakulattal azonos hajtókaszínt viselnek, de szolgálatuk egymástól lényegesen különbözik.

Tábornokok csapatnem jelvényeket nem viselhetnek."

A fenti elvek értelmében csapatnemjelvény viselésére jogosulttá váltak a hegyi és határvadász alakulatok katonái; az ejtőernyősök; a gyorsfegyvernemnél a lövész- és kerékpáros zászlóaljak, illetve a páncélos alakulatok tagjai; a műszaki csapatoknál a hidász és vasútépítő alakulatok, a vegyiharc-csapat, a híradócsapat, valamint a villamos és fényszóró alakulatok katonaállománya; a légierőnél a hajózó személyzet (pilóták és megfigyelők); s végül a gépkocsizó vonat tagjai.

A jelvények anyagának és kivitelének meghatározásánál szempont volt, hogy tartós, könnyen előállítható, tetszetős és távolról jól felismerhető jelvények szülessenek. Tisztek számára a fegyvernem hajtókaszínével azonos színű posztó alapon arany, altiszteknek ezüst hímzéssel, a legénység számára tábori barna szövet alapon jacquard szövéssel kellett, hogy készüljenek a jelvények. Háború idejére egységesen ez utóbbit írta elő a rendelet tisztek, altisztek és a legénység részére egyaránt.

A csapatnemjelvényeket a zubbony jobb felső zsebe fölött 1 cm magasságban, köpenyen a jobb felső karon, a zubbony zsebének felső szegélye magasságában kellett viselni.

Az ügyességi jelvényeket két csoportban tárgyalta a honvédelmi miniszteri rendelet: megkülönböztetett a tűzfegyverek kezelésében elért kiemelkedő teljesítményekért – több fokozatban – adományozható bojtjelvényeket, valamint egyéb harceszközök (pl. csónak, távbeszélő, rádió, stb.) kezelése terén nyújtott eredmények jutalmazására – egy fokozatban – adható fémjelvényeket. Az előbbieket a bal mellen, az utóbbiakat a jobb mellen, a csapatnemjelvények helyén kellett viselni. Ha az ügyességi jelvényre jogosult személy csapatnemjelvényt is viselt, akkor az ügyességi jelvényt a csapatnemjelvény alá, a jobb felső zubbonyzseb közepére kellett elhelyezni.

A rendelkezés a szolgálati jelvények között említette a fémből készült táboricsendőr- és csapatcsendőrjelvényeket, amelyeket a bal felső zubbonyzseb közepén, illetve a köpenyen annak megfelelő magasságban kellett viselni.

Ugyanezen elveket tartalmazta a csapatnemjelvények rendszeresítésére vonatkozóan kiadott 69.251/Elnöki oszt.–1941. számú rendelet is.[8]

S hogy mi valósult meg a fent vázolt rendszerből a háború végéig? A felsorolt csapatnemjelvények közül hivatalosan (a Honvédségi Közlöny útján) rendszeresítették az ejtőernyős és a határvadász csapatjelvényt, illetve a hegyi sapkajelvényt, amely ideiglenes csapatnemjelvényként is funkcionált. Megjelent még az egyenruhán – bár hivatalosan rendszeresítve nem volt – a haditudósító és (a háború utolsó szakaszában) a rohamtüzér csapatjelvény, míg a légierőnél továbbra is hordták a már korábbról ismert pilóta- és megfigyelőjelvényt.

Ugyanitt kell említést tennünk a gyorsfegyvernem csapatnemjelvényeiről, amelyekkel több értekezlet is foglalkozott a minisztériumban, egyenruhán való megjelenésüket pedig korabeli fényképek bizonyítják, hivatalos bevezetésükre mégsem került sor.

[8] HL HM Elnöki 2. r. osztály 80.283/1943. sz.

Az 1941. január 23-án kelt, 113.899/eln. 2. r.–1940. számú körrendelet az 1940 októberében újonnan felállított gyorsfegyvernem összes (lovas, kerékpáros, gépkocsizó lövész, páncélos) csapatneme részére világos búzavirágkék hajtókát rendszeresített, csapatnemjelvények bevezetése iránt azonban csak későbbi, külön intézkedést helyezett kilátásba.[9] Mivel az ügyben hosszú ideig semmilyen előrelépés nem történt, a m. kir. honvéd páncélos lőiskola-parancsnokság 1942 márciusában a honvédelmi miniszterhez fordult, kérvén a csapatnemjelvény kiadását „a csapatnem szellemének ébrentartása és továbbfejlesztése érdekében." A jelvény viselési helyéül a sapka elejét javasolták.[10]

1942 májusában Horthy Miklós kormányzó a honvédelmi miniszterrel „azon magas óhaját is közölni méltóztatott, hogy a csapatnemek megkülönböztetésére tervezett jelvények mielőbb rendszeresítésre kerüljenek, mivel jelenleg különösen a gyorsfegyvernem egyes csapatnemeihez tartozó személyek csapatnemét megállapítani nem lehet."[11]

A kérdés sürgős megoldása céljából 1942. június 2-án osztályközi értekezletet tartottak, amelyen az ülésező bizottság, „tekintettel a csapatnemjelvény technikai megoldásánál várható nehézségekre," a csapatnemek meghatározására kizárólag hajtókaszíneket javasolt, valamint egy, kizárólag a honvédség tagjai által viselhető felségjelvény rendszeresítését. A Honvédelmi Minisztérium 2. r. (ruházati) osztálya ugyanakkor – a legfelsőbb óhajra, illetve a honvédelmi miniszter által 1940. szeptember 28-án kibocsátott, fent már ismertetett rendeletre hivatkozva – a csapatnemjelvények rendszeresítéséhez szükséges lépések megtételét szorgalmazta.[12]

Ekkorra már elkészült egy általános csapatnemjelvény-tervezet is, amit véleményezés céljából megküldtek az érdekelt szerveknek. Azon „az ország felségjelvénye dominál, melyhez hozzájönne a csapatnemet feltüntető meghatározás. Az utóbbi céljára rendelkezésre álló hely oly kicsike, hogy az abban elhelyezett és a csapatnemet esetleg markánsabban is kifejező meghatározás (rajz) is összeolvad. A mintánál nagyobb jelvény alkalmazása pedig célszerűtlen és a tetszetősség szempontjából is kívánni valót hagy maga után."[13]

Ez a jellemzés illik a korabeli fényképekről is ismert gyorsfegyvernemi (harckocsizó, páncélgépágyús, páncélgépkocsizó, páncéltörő ágyús, gépkocsizó lövész, stb.) csapatnemjelvényekre, ezért arra a következtetésre juthatunk, hogy az általános csapatnemjelvény terve a Szent Koronával („az ország felségjelvénye") fedett, kiterjesztett szárnyakat ábrázolt, középen a csapatnemet megtestesítő harceszközzel („a csapatnemet feltüntető meghatározás"). Ebbe a sorba külalakja alapján beleillik a rohamtüzérjelvény is, amely az előbb felsorolt csapatnemjelvényeknél később jelent meg, mérete pedig nagyobb volt, esetleg éppen azért, hogy azon a csapatnemet reprezentáló ábrázolás az előzőekhez képest jobban kivehető legyen.

Az említett kormányzói óhaj ellenére a csapatnemjelvények ügye nehezen mozdult előre. Még 1943 októberében is csak újabb értekezlet összehívására került sor a páncélos csapatnemjelvény rendszeresítése tárgyában. (Nem szabad természetesen figyelmen kí-

[9] HK LXVIII. évf. 5. sz. 1941. február 3. 57-58. o. 113.899/eln. 2. r.–1940. sz. körrendelet.

[10] HL HM Elnöki 2. r. osztály 15.813/1942. sz. M. kir. honvéd páncélos lőiskola-parancsnokság, 216/Kt.–1942. sz. Esztergom, 1942. március 11.

[11] HL HM Elnöki 2. r. osztály 15.813/1942. sz. Magyarország Kormányzójának Katonai Irodája, 3874/K. I.–1942. sz. Budapest, 1942. május 29.

[12] HL HM Elnöki 2. r. osztály 15.813/1942. sz. 4. sz. betétív. Budapest, 1942. június 9.

[13] Uo.

vül hagyni, hogy időközben bekövetkezett a magyar 2. hadsereg doni katasztrófája.) 1943. október 20-án az I. páncélos hadtest parancsnokának elnöklete alatt lezajlott értekezlet egyetértett a hadtestparancsnokság által javasolt jelvények rendszeresítésével, mégpedig fémből előállítva, a tisztek részére arany, tiszthelyettesek részére ezüst, a legénység számára bronz kivitelben. Menetöltözetben mindenki bronz színű jelvényt viselt volna. Az értekezlet jegyzőkönyvéből kiderül, hogy a jelvények stilizált turulszárnyakat ábrázoltak, amelyek a gyorsaságot szimbolizálták.[14] Ez ugyancsak megegyezik az ismert gyorsfegyvernemi csapatnemjelvények külalakjával. A jelvények rendszeresítése ellen tehát nem merült fel kifogás, sőt azok az egyenruhán is megjelentek, egyes példányaik ma is léteznek, hivatalosan mégsem kerültek bevezetésre.

Szolgálati jelvények

A Honvédségi Közlöny hasábjain 1942 januárjában rendszeresítették a határvadász őrsparancsnokok által szolgálatban viselendő határvadász őrsparancsnoki jelvényt,[15] illetve a tábori csendőrök és csapatcsendőrök által járőrszolgálatban viselendő tábori-csendőr- és csapatcsendőrjelvényt.[16] Ez utóbbiak egyébként már az 1939-es Harcászati Szabályzatban is szerepeltek a „szolgálati alkalmazást feltüntető jelvények" között.[17]

Ügyességi jelvények

A fentiekben már szó esett arról, hogy a magyar honvédség jelvénykérdésének rendezésénél kiemelt helyet kaptak a legénységi ügyességi jelvények. Az Osztrák-Magyar Monarchia haderejétől örökölt, s a Horthy-korban – számos módosítás alkalmazásával – mindvégig használatos ügyességi jelvények rendszere az 1930-as évek második felére jelentősen kibővült.[18] Ezért a honvédelmi miniszter „elrendelte, hogy a tervezett 53 ügyességi jelvény helyett csak 9 drb-t lehet rendszeresíteni. Ennek megfelelően egyes jelvényeket össze kell vonni, másokat el kell hagyni." Az összevonás tárgyában a Honvéd Vezérkar főnöke 5. osztálya 1942. szeptember 28-ra értekezletet hívott össze, ahol elfogadták a Honvéd Vezérkar főnöke 1. osztályának javaslatát összesen 6 ügyességi jelvény

[14] HL HM Elnöki 2. r. osztály 80.283/1943. sz. Budapest, 1943. november 18.

[15] HK LXIX. évf. 2. sz. 1942. január 13. 11. o. 138.744/eln. 2. r.–1941. sz. körrendelet.

[16] HK LXIX. évf. 7. sz. 1942. február 10. 45. o. 532.584/2. r.–1941. sz. körrendelet.; Tábori rendészeti szolgálat. Szabályzat. Budapest, 1942. 37. o.

[17] Harcászati Szabályzat, II. rész. Alaki határozványok. Budapest, 1939. 6. sz. melléklet.

[18] A Magyar Nemzeti Hadsereg 1920-as öltözködési szabályzata szerint a Monarchia-korabeli „különleges ügyességekért elnyert legénységi, kokárda alakú kitüntetésekre [...] vonatkozó [...] határozványok" továbbra is érvényben maradtak. (Szabályzat a Magyar Királyi Nemzeti Hadsereg új egyenruházatáról. Budapest, 1920. 29. o.) Új, „különleges ügyességekért" adományozható kitüntetések rendszeresítésére 1925-ben került sor. (HK LII. évf. 27. sz. 1925. október 15. 202–206. o.) Az ekkor létrehozott ügyességi *kitüntetések* helyett 1932-ben rendszeresítettek ügyességi *jelvényeket*. (HK LIX. évf. 8. sz. 1932. április 15. 54–65. o.) Ezt a rendszert módosították és egészítették ki többször az 1930-as években. (További jelvények rendszeresítése: HK LX. évf. 8. sz. 1933. május 15. 89–91. o.; HK LX. évf. 21. sz. 1933. december 1. 201–202. o.; HK LXII. évf. 18. sz. 1935. szeptember 1. 130. o.)

rendszeresítéséről.[19] Az értekezlet részleteiről forrás hiányában többet nem tudunk, az I. gyorshadtest (páncélos hadtest) 1942. október 1-jén kelt, rohamjelvény rendszeresítését és kiadását kérő beadványára azonban a Honvédelmi Minisztérium Elnöki 2. r. osztálya az alábbiakban reagált: „az ügyességi jelvények kérdése végleges rendezés előtt áll, mely jelvények között a rohamjelvény is rendszeresítésre kerül."[20]

Az ügyességi jelvények új rendszerének részletes kidolgozására 1944-ig kellett várni, a jelvények végleges és hivatalos rendszeresítésére azonban a háború végéig sem került sor, csak az ügyességi jelvények adományozását szabályozó utasítás tervezete jelent meg a Honvédelmi Minisztérium kiadásában.[21] Az ebben foglaltakról képes beszámolót közölt a Magyar Katonaújság 1944. június 10-i száma, amely arra enged következtetni, hogy a tervezet 1944 tavaszára készült el, illetve akkor adták ki.[22]

Az utasítás az ügyességi jelvények formáját, kiérdemlési feltételeit, adományozását és viselését szabályozta. Célja „az elavult jelvények megszűntetése, a kiképzés, valamint a csapatok kívánalmai szerint újak rendszeresítése" volt – a fegyvernemek sajátosságainak, a szabályzatok módosításainak, a hadrendfejlesztésnek és az átszervezéseknek figyelembe vételével.[23] Az utasítás nyolcféle ügyességi- és négyféle sportügyességi jelvény rendszeresítéséről adott számot (az utóbbiak akkor már több mint két éve léteztek). Minden szempontból újdonságnak számított a „legjobb alosztály" jelvény, amelyet a harckiképzésben, a fegyverek és harceszközök ismeretében, illetve kezelésében, valamint az alaki- és sportkiképzésben az egyes alakulatokon belül legjobb eredményt felmutató alosztályok nyerhettek el. A jelvénynek tulajdonképpen vándordíj jelleget szántak, hiszen évente került volna kiadásra, s ha egy nyertes alosztály a maga alakulatában a következő évben nem maradt volna első, a jelvényeket az új nyertes alosztálynak kellett volna átadnia. A jelvényt az alosztály minden legénységi állományú tagja viselhette, s érdekesség, hogy az alosztálykörlet díszítésére nagyméretű változata is létezett (?), azt vehette volna át jelképesen az új nyertes alosztály.[24]

Az 1920-tól érvényben lévő ügyességijelvény-család kiterjedtségét ésszerűsítendő bevezették a mesterügyességi jelvényt, amely azonos külalakban készült valamennyi fegyvernem részére, a megfelelő kiképzési ág nevének bevésésével. A tűzfegyverek kezelői és tűzvezetői, valamint a rohamjelvény birtokosai bojtjelvényt is viselhettek.[25] A jelvények tulajdonosai kedvezményekben részesülhettek (előléptetési elsőbbség, kimaradás, szabadság, pénzjutalom).[26] A korábban elnyert (régi) ügyességi jelvényeket – az utasítás szerint – 1944. október 1-ig lehetett hordani.[27] Az új ügyességi jelvények alumíniumból készültek, ami a háborús nyersanyaghiányra vezethető vissza.

[19] HL Vkf. 1. osztály 5563/1942. sz.

[20] HL HM Elnöki 2. r. osztály 58.759/1942. sz. Budapest, 1942. október 7.

[21] Utasítás az ügyességi jelvények adományozásához. (Tervezet) Budapest, 1944.

[22] *Magyar Katonaújság,* 1944. június 10. 7. o.

[23] Utasítás az ügyességi jelvények adományozásához. (Tervezet) Budapest, 1944. 3. o.

[24] Uo. 21., 26. o.

[25] Uo. 5–6. o.

[26] Uo. 7–8. o.

[27] Uo. 17. o.

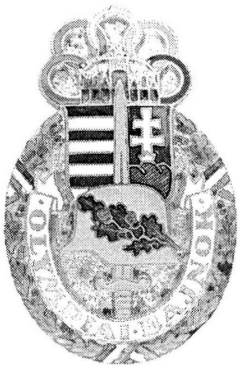

Olimpiai bajnoki jelvény
zöld tölgyfalevéllel
Mérete: 51 x 32 mm
(Eredeti méret)

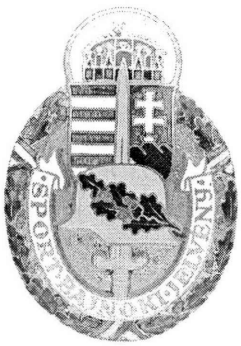

Sportbajnoki jelvény
Mérete: 48 x 32 mm
(Eredeti méret)

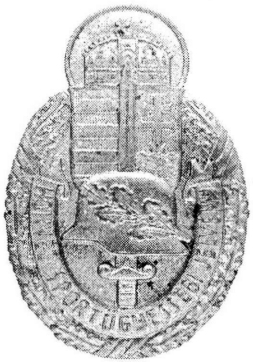

Nagy honvéd sportügyességi jelvény
Mérete: 51 x 35 mm
(Eredeti méret)

Kis honvéd sportügyességi jelvény
Mérete: 46 x 32 mm
(Eredeti méret)

Külön jelvénycsaládot alkottak a honvédség tagjainak a sport terén elért eredményeit kifejezésre juttató, 1942 februárjában rendszeresített sportügyességi jelvények (olimpiai bajnoki, sportbajnoki-, nagy és kis honvéd sportügyességi jelvény).[28] Bevezetésükről hírt adott a katonai sajtó, egy helyütt az alábbiakban összegezve alapításuk vélt vagy valós hátterét: „A német sportjelvényeknek a korszerű háború harcaiban tapasztalt tömegkiképzési eredményein okulva a Kormányzó Úr jóváhagyásával a m. kir. honvédelmi miniszter a tömegtestnevelésre való buzdításul olympiai [sic!] bajnoki, sportbajnoki és

[28] HK LXIX. évf. 10. sz. 1942. március 3. 108. o. 532.827/2. r.–1941. sz. körrendelet.

honvéd-sportügyességi jelvényeket rendszeresített."[29] A jelvények megszerzésének feltételeit 1942 októberében újraszabályozták.[30] Az akkor kiadott rendeletben az olimpiai bajnoki jelvénynek már két változata (arany, illetve zöld tölgyfalevéllel) szerepel. 1943 februárjában újfent módosítottak az alapszabályokon.[31] A jelvények elnyerésére, illetve viselésére jogosultak körét kiterjesztették a csendőrség tagjaira is. Az ügyességi jelvények adományozását szabályozó, 1944-ben kiadott utasítástervezet a sportügyességi jelvényeket a többi ügyességi jelvény közé (illetve azok élére) sorolta.[32] Ebben a forrásban az olimpiai bajnoki jelvénynek ismét csak egy változatáról olvashatunk.

Különféle megkülönböztető jelvények

Külön egységben kell kezelnünk az alábbi, a második világháború idején rendszeresített, illetve viselt megkülönböztető jelvényeket, amelyek nem sorolhatóak egyik fent (illetve alább) ismertetett kategóriába sem.

Az 1939. évi honvédelmi törvény értelmében a hadkötelesek tényleges szolgálati kötelezettségük teljesítése után a Magyar Királyi Honvédség I. tartalékába kerültek át, ahova 42. életévük betöltéséig tartoztak. Az I. tartalékba és – kedvezményezettként, illetve fölös számúként – az I. póttartalékba tartozók lövészkötelezettség hatálya alá estek, amely évenként harminchat órai foglalkoztatásra terjedt ki, s lényegében utóképzésnek volt tekinthető. Célja (elnevezésének megfelelően) elsősorban a lövészet gyakorlása volt.[33] A tartalékosoknak a lakóhelyük szerint illetékes lövészalakulatokban kellett eleget tenniük lövészkötelezettségüknek.[34] Együvé tartozásuk kifejezéseként a tábori sapkán lövészjelvényt viseltek, ami a tisztek, altisztek, illetve a tisztesek és a legénység tagjai számára eltérő kivitelben készült. A jelvénnyel díszített sapkát a foglalkozásokon és ünnepélyeken lehetett és kellett viselni.[35] Kihágást követett el és tizenöt napig terjedő elzárással volt büntetendő, aki a lövészjelvénnyel díszített tábori sapkát, vagy egymagában a lövészjelvényt jogtalanul viselte.[36]

A jutasi M. kir. „Kinizsi Pál" Altiszt–, illetve Tiszthelyettes-képző Iskola kiképző altisztjei (tiszthelyettesei) a tanintézet végzős, és immár altiszti (tiszthelyettesi) rendfokozatot viselő hallgatóitól való megkülönböztetésükre az 1940-es évek elejétől az iskola címerét ábrázoló zománcjelvényt hordtak zubbonyuk jobb felső zsebe fölött.[37] *(L. a következő oldalon!)*

[29] Két év a honvédelmi nevelés és az átszervezett testnevelés történetéből (1941. VIII. 1 – 1943. VII. 30.). *Magyar Katonai Szemle* (a továbbiakban MKSz), 1943/8. sz. 414–415. o.

[30] HK LXIX. évf. 47. sz. 1942. október 20. 511–513. o. 65.543/eln. kik.–1942. sz. körrendelet.

[31] HK LXX. évf. 12. sz. 1943. március 10. 178–180. o. 56.921/eln. kik.–1943. sz. körrendelet.

[32] Utasítás az ügyességi jelvények adományozásához. (Tervezet) Budapest, 1944.

[33] *Szentgyörgyi Lajos:* A magyar honvédelem újjászületése. *Magyar Szemle,* 1939/2. sz. 108–109. o.

[34] HK LXVI. évf. 32. sz. 1939. október 15. 285–290. o. 49.962/eln. I/a.–1939. sz. körrendelet.

[35] HK LXVI. évf. 32. sz. 1939. október 15. 292–293. o. 51.620/eln. I/a.–1939. sz. körrendelet.

[36] *Budapesti Közlöny,* 1940/37. sz. 1940. február 16. 1-5. o. 4.250/eln. I./a. – 1940. H. M. sz. rendelet. 5. o.

[37] Éder Miklós szóbeli közlése.

Higyed (?) főtörzsőrmester portréja.
Jobb felső zubbonyzsebe fölött a M. kir. „Kinizsi Pál" Tiszthelyettes-képző Iskola jelvénye, jobb felső zubbonyzsebén sportügyességi jelvény látható

Az 1944 májusában – az Északkeleti Kárpátok előterében – német harckocsikra átképzett magyar páncélosok (a 3/I. harckocsizászlóalj katonái)[38] a képzés emlékére egyszerű, rézlemezből kivágott, német harckocsit formázó jelvényt kaptak, amit a magyar tábori sapka bal oldalára tűzve egészen 1945 tavaszáig viseltek.[39]

Erdélyi sajátosságnak tekinthető a hegyivezető-jelvény: a IX. hadtest-, majd a 2. hadsereg-parancsnokság alá beosztott 1. hegyivezető század és a Székely Határvédelmi Erők közvetlen alárendeltségébe tartozó hegyivezető-szakasz tisztjei, tiszthelyettesei és legénységének tagjai viselték 1944-ben az egyenruhájukon.[40] A diverziós feladatokra kiképzett[41] hegyivezetők a nekik szánt harci feladat veszélyességét kifejező, halálfejet áb-

[38] *Bonhardt Attila:* Tigris angyalbőrben. Pz. VI. E Tiger-I nehézharckocsik a Magyar Királyi Honvédség kötelékében. *Haditechnika,* 1997/2. sz. 45–47. o.

[39] HL Tanulmánygyűjtemény 3826. sz. *Molnár, John:* A bergeni német harckocsizó kiképzőtáborban elhelyezett magyar harckocsi újonckiképző ezred kapitulációja az angol csapatok előtt, 1945. április 12. Filmfelvételről készített kép.

[40] Illésfalvi Péter szíves közlése.

[41] *Illésfalvi Péter – Szabó Péter – Számvéber Norbert:* Erdély a hadak útján 1940–1944. [Budapest, 2005.] 77–78. o.

rázoló megkülönböztető jelzést kaptak. A jelvény viseléséről, jelenlegi ismereteink szerint, csak képi források maradtak fenn.

A Honvédelmi Minisztérium 2. r. osztályának 1944. június 16-án kelt körrendelete megkülönböztető jelzéseket – köztük fémjelvényeket – rendszeresített az egyenruhával el nem látott honvédek és a munkaszolgálatosok részére. A polgári ruhában szolgálatot teljesítő honvédszemélyek jelvénye a magyar címert ábrázolta, a magyar és nemzetiségi munkaszolgálatosoké „M" betűt és ásót. A jelvények a háború végéig valószínűleg nem kerültek kiadásra.[42] (A közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljakhoz tartozók megkülönböztetésére még 1939-ben zöld posztóból, illetve zöldre festett sárgaréz lemezből készült, a zubbony nyakán viselendő „M" betű bevezetését tervezték.[43] Részben ki is kerültek a csapatokhoz, viselésükről azonban nem rendelkezünk adattal.[44])

Említést tehetünk még az 1944. május 19-én alapított Légoltalmi Jelvényről, amit katonai és polgári egyének kaphattak meg, nemre és korra való tekintet nélkül, ugyanakkor faji alapon a „zsidónak tekintendő személyeket" kirekesztették az adományozottak köréből. A jelvény elnyerésére jogosulttá válhattak „a légoltalom szervezése, fejlesztése és népszerűsítése érdekében önként vagy hivatásból folyóan legalább egy éven át eredményes és hasznos tevékenységet kifejtők, valamint egy éven át kifogástalan légoltalmi szolgálatot teljesítők, úgyszintén azok [...], akik légitámadás alatt, vagy után mentési munkálatokban, tűzoltásban, sérültek ellátásában, fel nem robbant bombák, aknák stb. közömbösítésében legalább egy alkalommal önfeláldozóan és hathatósan közreműködtek."[45] A Légoltalmi Jelvény azonban – elnevezése és külalakja ellenére – sokkal inkább a honvédelmi miniszter által adományozható kitüntetésnek, mint jelvénynek tekinthető.

Ugyancsak nem sorolandó a klasszikus értelemben vett jelvények közé az eredetileg 1931-ben rendszeresített hadirokkant jelvény, amelynek adományozási feltételeit egy 1943 januárjában kiadott körrendelettel megváltoztatták.[46] E szerint a hadirokkant jelvényre igényjogosulttá váltak, és a jelvényt a Tűzkereszt valamely fokozatának szalagján viselhették mindazok, akik az 1938-as felvidéki, az 1939-es kárpátaljai, az 1940-es erdélyi és az 1941-es délvidéki hadműveletek során, illetve 1941. június 26-ától a második világháborúban a hadműveleti területre kivonult, vagy a hátországban mozgósított seregnél ellenséges harceszközöktől megsebesültek, s ennek következtében egészségük maradandóan károsult. A jelvényt tisztek és tisztjelöltek részére a honvédelmi miniszter, a legénység részére az illetékes hadtestparancsnokság ítélhette oda. Mivel azonban a hadirokkant jelvényt nem önállóan, s nem közvetlenül az egyenruhára, hanem egy kitüntetés szalagjára tűzve kellett viselni, megnevezése és kivitele dacára nem igazán illik a jelen munkában tárgyalt más jelvények sorába, így tárgyalását e rövid ismertetésre korlátozzuk.

[42] HK LXXI. évf. 30. sz. 1944. július 20. 429–430. o. 45.770/eln. 2. r.–1944. sz. körrendelet.

[43] HL HM Elnöki 1. a. osztály. 22.210/1939. sz.

[44] HL HM 2. r. osztály. 467.308/1939. sz.

[45] HK LXXI. évf. 26. sz. 1944. június 22. 391–392. o. 119.490/eln. 35.–1944. sz. körrendelet.

[46] HK LXX. évf. 7. sz. 1943. február 11. 70–71. o. 75.284/eln. 8. e.–1942. sz. körrendelet.

Csapattiszti és vitézi jelvény

Természetesen számos korábban rendszeresített jelvényt továbbra is viseltek az egyenruhán. Így – a már említett ügyességi jelvényeken és a légierő megfigyelő- és pilótajelvényein kívül – az 1920-ban bevezetett[47] csapattiszti jelvényt és az 1920-ban létrejött Vitézi Szervezet (később Rend) jelvényét is. A két jelvény viselési helyének pontos meghatározásáról egy 1939. szeptemberi rendelet intézkedett.[48] Eszerint a csapattiszti jelvényt a jobb mellzseb ráncának közepére feltűzve, a vitézi jelvényt pedig a bal mellen, a csapattiszti jelvénnyel egy magasságban, a (tűvel rögzíthető) rendjelek és emlékjelek fölött kellett viselni.

A honvédelmi miniszter 1941. szeptember 11-én – nyilván a tapasztalt szabálytalanságok hatására – rendeletet bocsátott ki a csapattiszti jelvény viseléséről. Ebben a következő szerepelt: „A csapattiszti jelvény [...] azon katonaállományú tisztek részére rendszeresíttetett, akik valamely fegyvernembeli csapatnál (gya[logság], lov[asság], tü[zérség], p[án]c[él]j[ár]m[üves], mű[szaki] csap[at]ok, folyami erők) teljesítenek szolgálatot. A szolgálati ágak csapatainál, így: a g[ép]k[ocsizó] és fog[atolt] von[at]oszt[ály]nál és az él[el]m[ezési] csap[at]nál nincs rendszeresítve. Ezen alakulatok tisztjei tehát nem viselhetik."[49]

Magyar katonai jelvények a nyilas hatalomátvétel után

Az 1944. október 16-i nyilas hatalomátvétel kétségtelenül rányomta a bélyegét a magyar katonai jelvények rendszerére. 1944. november végén „teljesítményi jelvények" rendszeresítésére került sor a magyar honvédség tagjai számára.[50] Ez tulajdonképpen váratlan fordulat volt, hiszen ilyen típusú jelvények rendszeresítésére előkészületek – úgy tudjuk – korábban nem történtek. (Ha csak nem tekintjük annak azt, a Magyar Katonai Szemle hasábjain 1942 végén megjelent írást, amelynek szerzője „Repülő harcos jelvény" rendszeresítésére tett alaposan kidolgozott javaslatot.[51] Ezzel szemben más jelvények ügye – mint láttuk – évek óta halasztódott a minisztériumi útvesztőkben.) Az elnevezésükben és szabályozásukban is német hatást tükröző jelvényeket speciális teljesítmények elismerésére alapították, elnyerésük nem zárta ki egyéb hadikitüntetések adományozását. A jelvények létrehozásától a harci szellem fokozását is várták, amely az 1944. végi magyarországi hadi helyzet ismeretében fontos szempont volt. Ugyancsak közrejátszhatott a jelvények rendszeresítésében az, hogy a háború korábbi szakaszában német szövetségben vagy alárendeltségben harcoló magyar csapatok a keleti hadszíntéren megismerkedhettek az egyéni teljesítményekért adományozható, több fokozatú német katonai jelvények rendszerével, amelynek „honosítása" már akkor felmerülhetett.

---

[47] Szabályzat a Magyar Királyi Nemzeti Hadsereg új egyenruházatáról. Budapest, 1920. 30. o.

[48] HK LXVI. évf. 30. sz. 1939. szeptember 15. 261–262. o. 23.988/eln. 2. r.–1939. sz. körrendelet.

[49] HL Kárpát-csoport (Gyorshadtest) 2. doboz. M. kir. Kárpát-csoport parancsnokság. 42. sz. Kárpátcsoportparancsnoksági parancs, 1941. október 1. 499.642/2. r.–1941. sz. rendelet.

[50] Honvédségi Rendeletek (a továbbiakban: HR), LXXII. évf. 12. sz. 1945. február 23. 123–126. o.; HL M. kir. 1. huszár hadosztály harcfegyelem-biztosító törzs parancsgyűjtő. 59.500/eln. H. M. kik.–1944. sz.

[51] *Nagy Béla:* Repülő harcos jelvény. MKSz 1942/12. sz. 571–574. o.

A „teljesítményi jelvényeket" tisztek és legénység egyaránt elnyerhették, az adományozásnál korábbi érdemeket is figyelembe vettek, egészen 1941. június 26-ig visszamenőleg. Az alumíniumból készült jelvényeknek három fokozata volt, elnyerésük bizonyos kedvezményekkel is járt. Adományozásuk egészen a háború végéig folyt.

1944. december 23-án „a budapesti hídfőben bevetett magyar és német leg[énység] harcikedvének [sic!] és áldozatkészségének fokozása érdekében" a magyar főváros védelmében legalább négy hétig részt vett magyar és német tisztek és legénység részére adományozható jelvény alapítására érkezett javaslat a m. kir. I. honvéd hadtesttől. A hősi halottak hozzátartozói és a sebesültek a védelemben eltöltött időtartamtól függetlenül kapták volna meg a tervezett jelvényt. A jelvény külalakját illetően az alábbi elképzelések merültek fel: alumíniumból készült, jellegzetes budapesti motívumot (Budapest címere, városrészlet – például a Lánchíd képe a háttérben a várral) ábrázoló plakett; tábori barna posztóalátéten alumínium, vagy selyemfonálból hímzett jelvény „Budapest védője" felirattal; a II. osztályú német Vaskereszt szalagjához hasonlóan viselendő, Budapest színeiből kombinált éremszalag, rajta a főváros címerével díszített, „Budapest védője" feliratú alumínium jelvénnyel. Az első két jelvény viselési helyeként a tervezetben a jobb felső zubbonyzsebet határozták meg.[52]

Szálasi Ferenc országlása idején a politika is megjelent a katonai jelvényügyben. Ennek első jele volt az az 1944. október 20-án kelt körrendelet, amelyben a hungarista pártjelvények viseléséről is szó esett: „A megkülönböztető Hungarista pártjelvényeknek a honvédségen (csendőrségen) belüli viselését megszüntetem. Az említett pártjelvények viselésére eddig azok voltak jogosultak, akik a Hungarista államrendszerre való átállás alkalmával az eszme győzelemre vitelét cselekvőleg szolgálták. A folyamat lezárása után tehát a pártjelvények viselésének jelentősége nincs."[53]

Ennek ellenére 1945 januárjában a Honvédelmi Minisztériumban „hungarista jelvényt" rendszeresítettek. Odaítélését kérhette a honvédség minden egyes tagja, „aki [a] nemzetiszocialista, hungarista világnézetet belső meggyőződésből magáénak vallja és ezért az eszméért minden áldozatra kész."[54] A jelvény elnyerése tehát eszmei háttérhez és nem katonai tettekhez volt kötve.

Ugyanakkor egy ún. „hungarista kitüntetési jelvény" rendszeresítésére is sor került. „Mindazok részére, akik hungarista harcos szellemtől áthatva önként jelentkeznek arcvonalbeli harcos szolgálatra[,] kitüntető megkülönböztetésre a [...] hungarista harcos jelvényt rendszeresítem. Ugyanazt a kitüntető hungarista harcos jelvényt kaphatják azok is, akik a harctéren az eddigi teljesítményeik alapján bebizonyították a hungarista harcos szellemet."[55] Sajnos e két utóbbi jelvény külalakjával kapcsolatban nem rendelkezünk információval.

A német befolyás további erősödését jelezte a Honvédelmi Minisztérium Elnöki 2. r. osztályának 1945. január végén, „Gyepű II"-n kelt körrendelete, amely a német alárendeltségben harcoló magyar páncélos alakulatok tagjai számára engedélyezte a „német

[52] HL M. kir. 10. honvéd gyaloghadosztály hadinapló-melléklete. 2010/10. gy. ho. I. o. 44. XII. 26. sz.

[53] HK LXXI. évf. 47. sz. 1944. október 21. 649. o. 85.352/Elnökség.–1944. sz. körrendelet.

[54] HL HM 1945. évi iratok. 6821. cs. HM Elnökség szám nélkül. 1945. I. 5–11.

[55] Uo.

páncélos seregtestek által viselt megkülönböztető jelvény" viselését a magyar egyenruhán is – a német előírásoknak megfelelően.[56] A magyar alakulatokat – a rendelet szerint – az illetékes német páncélos seregtestek látták volna el a szükséges mennyiségű jelvénnyel. Ismereteink szerint erre nem került sor – egyrészt a viselésre jogosult magyar csapatok jelentős veszteségei, másrészt a hadműveleti helyzetből adódóan sürgős megoldást igénylő, sokkal komolyabb problémák miatt.

Idegen államok katonai jelvényei a Magyar Királyi Honvédségben

A német páncélosjelvény magyar egyenruhán való viselését engedélyező, előbbiekben hivatkozott körrendelet kapcsán érdemes megemlíteni, hogy a Magyar Királyi Honvédség tagjai részére számos külföldi – elsősorban német – katonai jelvényt adományoztak a második világháború idején. Álljon itt erre nézve néhány konkrét példa:

1941 novemberében vitéz Szügyi Zoltán alezredesnek, a m. kir. 1. honvéd ejtőernyős zászlóalj parancsnokának és Tassonyi Edömér főhadnagynak német ejtőernyősjelvényt adományoztak.[57]

Az 1942 végén Finnországban megtartott 3. téliharc tanfolyamon mintegy 200 német tiszt mellett 17 fős magyar tiszti csoport is részt vett. A tanfolyam résztvevői a kiképzés végén finn, német és magyar zászlót ábrázoló, zománcos emlékjelvényt kaptak.[58]

A m. kir. 25/II. honvéd gyalogzászlóalj egyik őrvezetőjéről készült portrén a katona zubbonyának bal felső zsebén (tehát a német előírásoknak megfelelő viselési helyen) a német fekete sebesülési jelvény látható.[59]

1944. decemberében a m. kir. 101. honvéd vadászrepülő ezred parancsnoka az ezred állományából 19 főt terjesztett fel a német pilótajelvényre.[60] 1945. április 20-án (példának okáért) az I. német légihadtest parancsnoka a m. kir. 101. honvéd vadászrepülő ezredbe tartozó 32 főnek adományozta a (vadászok számára adható) frontrepülő pánt különböző fokozatait.[61]

Számos második világháborús magyar pilótaportrén megfigyelhető az olasz és bolgár pilóta- és megfigyelőjelvény viselése. Az olasz jelvényeket többek között a Magyar Királyi Honvéd Légierő azon tagjai kapták meg, akik 1938–1940 között Dél-Olaszországban pilótaképzésben részesültek, a bolgár jelvényeket azok az 1939. augusztus 20-án avatott hadnagyok viselhették, akik avatásuk nyarán jártak Bulgáriában.[62]

---

[56] HR I. évf. 1. sz. 1945. február 7. 12. o. 96.097/eln. 2. r.–1944. sz. körrendelet

[57] HL HM Elnöki B. osztály. 141.482/1941. sz. Idézi *Sallay Gergely Pál:* Magyar ejtőernyős ügyességi jelvények adományozása német tiszteknek 1941-ben. *Az Érem,* 2005/2. sz. 26–29. o. (A továbbiakban: *Sallay,* 2005/2.)

[58] *Eszes Mátyás:* A 3. Téliharc Tanfolyam Finnországban 1942. nov. 24-től dec. 16-ig. *Hadak Útján,* 1993. november–december.

[59] HM HIM Hadtörténeti Múzeum (a továbbiakban: HtM) Fotóarchívum, lt. sz.: 53506/235.

[60] HL M. kir. 101. honvéd vadászrepülő ezred 1944–1945. II. 1565. 113. doboz. Névjegyzék. 1944. december 14.

[61] HL M. kir. 101. honvéd vadászrepülő ezred 1944–1945. II. 1565. 110. doboz. 63. sz. ezredparancs. 1945. április 21.

[62] *Becze Csaba:* Elfelejtett hősök. A Magyar Királyi Honvéd Légierő ászai a II. világháborúban. Budapest, é. n. [2006.] 22., 70. o.

Horvát pilótajelvény
Mérete: 50,1 x 60,6 mm

Bolgár pilótajelvény
Mérete: 55 x 38 mm

A külföldi jelvényadományozások számbavételekor ki kell még térni a tárgyalt korszakban Magyarországgal szövetséges Horvátországra. Heppes Aladár százados, a Magyar Királyi Honvéd Légierő vadászosztály-parancsnoka 1941-ben a horvát pilótajelvény tiszteletbeli tulajdonosa lett, s azt egyenruháján a háború végéig viselte is.[63] Hasonlóképpen – a teljesség igénye nélkül – vitéz Bánfalvy István vezérőrnagy (1944-ben a Magyar Királyi Honvéd Légierő parancsnoka) és Incze László vezérkari ezredes portréin[64] is felfedezhető e jelvény.

Magyar katonai jelvények külföldi egyenruhán

Ahogy a m. kir. Honvédség tagjai megkaptak bizonyos külföldi katonai jelvényeket, időnként a külföldi egyenruhán is felbukkantak magyar katonai jelvények. 1941 decemberében vitéz Szügyi Zoltán alezredes, a m. kir. 1. honvéd ejtőernyős zászlóalj parancsnoka a braunschweigi német III. ejtőernyős ugróiskola négy tisztjének a magyar ejtőernyős ügyességi jelvényt adományozta. Az adományozás tényleges teljesítmények figyelembe vételével történt, a négy német tiszt rendelkezett az ejtőernyős ügyességi jelvény elnyeréséhez szükséges 25 ejtőernyős ugrással.[65]

A magyar pilótajelvény fém változatát a német légierő tisztjeiről készült több fényképen is felfedezhetjük, hol a jobb, hol a bal felső zubbonyzseb zsebtakaróján.[66] Ugyanen-

[63] Erre vonatkozó dokumentumok Heppes Aladár hagyatékában; *Becze Csaba:* i. m. 101–102. o.

[64] Bánfalvy portréja: *Magyar Szárnyak.* Repülésügyi folyóirat, 1944. július 15. 3. o.; Incze portréja: HtM Fotóarchívum, lt. sz.: 105.169.

[65] HL HM Elnöki B. osztály. 141.482/1941. sz. Idézi *Sallay,* 2005/2. 26–27. o.

[66] Magyar Nemzeti Múzeum (a továbbiakban rövidítve: MNM) Történeti Fényképtár, lt. sz: 62.3502; HtM Fotóarchívum, lt. sz.: 94.666; *Chalif, Don:* Military Pilot & Aircrew Badges of the World (1870–Present). Vol. 1: Europe (Albania–-Hungary). San Jose, 1982. 219. o.

nek a jelvénynek aranyból készült példányát kapta 1943 januárjában (50. születésnapjára) Hermann Göring a m. kir. honvédelmi minisztertől.[67] A Luftwaffe-egyenruhán a fémből készült magyar megfigyelőjelvény is megjelent: egy 1945-ös fotón Rolf von Pebal őrnagy, német haditudósító zubbonyának bal mellrészén ez a jelvény látható.[68]

Magyar pilótajelvény. Mérete: 33 x 91 mm
(Eredeti méret)

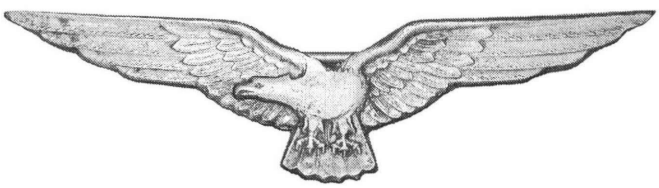

Magyar megfigyelőjelvény. Mérete: 29,4 x 92,5 mm
(Eredeti méret)

A keleti fronton 1942-ben a m. kir. honvéd haditudósító századhoz beosztott japán tiszt is feltűzhette egyenruhájára a magyar haditudósító csapatjelvényt.[69]

Alakulatjelvények a második világháborúban

Nem lenne teljes a tárgyalt korszak jelvényrendszerének vázolása, ha nem térnénk ki arra, hogy a fent bemutatott (hivatalos és félhivatalos) jelvények mellett az alakulatok (nem hivatalos) jelvényeinek viselésével is foglalkoztak a Honvédelmi Minisztériumban. A kérdéskör 1943 tavaszán került előtérbe, mivel a magyar 1. tábori páncéloshadosztály parancsnoka emlékjelvény viselésének engedélyezése tárgyában fordult a honvédelmi miniszterhez. (Érdekességképpen említjük meg, hogy az elképzelések szerint a jelvényt – az első világháborús jelvényviseléshez hasonlóan – a tábori sapka bal oldalára rögzítet-

[67] *Nagybaczoni Nagy Vilmos:* Végzetes esztendők 1938–1945. H. n., é. n. 120. o.

[68] HtM Fotóarchívum, lt. sz.: 105.151.

[69] HtM Fotóarchívum, lt. sz.: 51.858, 51.859, 51.860, 51.862.

ték volna, úgy, „hogy a jelvény előre eső széle a sapka gombtól 8 cm-re és az alsó széle a sapka szélétől egy cm-re legyen," civil ruhában pedig „a polgári kalap bal oldalán a kalapszalagra, vagy a polgári kabát bal mellrészére tűzve.")

Az Elnökség 1943. április 6-án az alábbi kommentár kíséretében bocsátotta az ügydarabot véleményezésre a 2. r. osztály, illetve a Honvéd Vezérkar főnöke 5. és 1. osztálya elé: „Az 1. páncélos hadosztály – az 1943. év téli harcainak megörökítéseként – az ezen harcokban résztvetteket [sic!] egyszerű emlékjelvénnyel látta el és az iktatmányban kéri, hogy az emlékjelvényt az igényjogosultak egyenruhában is viselhessék. A kérdés elvi fontosságú, mert ha az 1. páncélos hadosztály egyéneinek engedélyezzük a szóbanforgó [sic!] jelvény viselését, akkor a többi harcteret járt seregtest (csapattest) hasonló kérelmével számolni kell.

Kedvező döntés esetén a jelvény viselését feltétlenül szabályozni kellene, talán az ügyességi jelvényhez hasonlóan történhetne. Ha a már túltengő jelvényeket korlátozzuk és a jelvény viselését egyenruhában nem engedélyeznénk, az Elnöki osztály nem emel észrevételt az ellen, hogy az emléktárgyként szerepeljen és azt az igényjogosultak polgári ruhában viseljék."[70]

A 2. r. osztály április 16-án kelt véleménye a következő volt: „Jóllehet méltányos volna eredményes és nehéz harctéri teljesítmények valamelyes látható jellel való megörökítése, – azonban az osztály az amúgyis [sic!] túltengő jelvényhelyzetre tekintettel szóbanforgó [sic!] emlékjelvénynek, mint kötelezően viselendő cikknek, – rendszeresítését nem javasolja.

Bizonyára az orosz hadműveleti területen működő sereg- és csapattestek között több is hajtott végre hasonlóan értékes és fontos kihatású harccselekményt, akik részére külön hasonló emlékjelvények engedélyezése folytán az áttekinthetetlenség csak tovább fokozódnék. Az osztály tudomása szerint ily jelvények az idegen hadseregeknél sem fordulnak elő. Vannak ugyan bizonyos emlékjelek, azonban ezeket az illető hadjáratokban (területen) részt vett valamennyi csapat viseli (pl. német téli emlékkereszt).[71]

Az osztály a kb. Elnöki osztály ama javaslatával, hogy esetleg szóbanforgó [sic!] jelvény emléktárgyként szerepeljen és az csak polgári ruhában legyen viselhető, – egyetért."[72]

A 2. r. osztály véleményével egyetértésben a Honvéd Vezérkar főnöke 5. osztálya is a „megelőzés" hívének mutatkozott, ám április 27-i keltezésű feljegyzésében bizonyos megoldásokat is javasolt:

„Ha a páncélos hadosztály jelvényt kapna, a többi is jogosan kérhetné. Meggondolandó lenne, hogy esetleg minden hadosztály részére központilag terveztetnénk 1–1 jelvényt és központilag adnánk ki; vagy talán az egész 2. hadsereg részére kellene egységes, az egész hadjáratot felölelő jelvényt készíttetni. Külön egyes alakulat részére nem.

---

[70] HL HM Elnökség II. tétel 23.184/1943. sz. Idézi *Sallay Gergely Pál:* A magyar 1. tábori páncéloshadosztály 1943-as téli harcainak emlékjelvénye. Jelvényviselési problémák a m. kir. Honvédségben a második világháború idején. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2005/1–2. sz. 215–231. o. (A továbbiakban: *Sallay,* 2005/1.)

[71] Helyesen német Keleti Emlékérem (Keleti Téli Csata Emlékérme 1941–1942). A példaként felhozott „emlékjelek" nem jelvények, hanem kitüntetések!

[72] HL HM Elnökség II. tétel 23.184/1943. sz. Idézi *Sallay,* 2005/1. 218–219. o.

A k[ebel]b[eli] 2. r. oszt. véleményével kapcsolatban megjegyezni kívánjuk, hogy a túltengő és áttekinthetetlen jelvény-kérdésben az osztály ügykörszerűen kíván rendet teremteni. Az emléktárgyként való engedélyezéssel az osztály egyetért."[73]

A fenti véleményhez mellékelt, 1943. február 23-án kelt, 56.865/eln. 5. vkf.–1943. számú rendeletben a Honvéd Vezérkar főnöke egyértelműen állást foglalt a nemhivatalos alakulatjelvények viselésével kapcsolatban: „Tudomásomra jutott, hogy egyes cégek üzleti haszontól hajtva megkeresik a parancsnokságokat és jelvények (plakettek) megrendelésére kérik fel őket. Felhívom a figyelmet arra, hogy a honvédség tagjai csak rendszeresített jelvényeket viselhetnek. Minden más jelvény viselése fegyelmi elbánás alá esik. Az illetéktelen jelvények viselésére irányuló felhívás sem fegyelmi sem anyagi szempontból nem kívánatos, ezért azokat össze kell gyűjteni és megjegyzés nélkül a feladónak visszakell [sic!] küldeni."[74]

Az idézett szövegből kiderül, hogy az alakulatjelvények (érmek, plakettek) készíttetésének ötlete nem feltétlenül a csapatoktól eredt, úgy tűnik, hogy a kezdeményezés olykor jó kereskedelmi érzékkel megáldott jelvény- és éremkészítőktől is származhatott. A rendeletből egyúttal nyilvánvalóvá válik, hogy – 1943 februárjától – minden nem hivatalos (katonai) jelvény viselése szigorúan tilos volt a honvédségi egyenruhán! (Az 1944 októberében megalakult elit seregtest, a Szent László hadosztály alakulatemblémájának viselését ugyanakkor – bizonyára a csapatszellemre gyakorolt pozitív hatása miatt – megtűrték, sőt a hadosztály alakulatainál központilag osztották ki a jelvényeket.[75])

Az első világháború „jelvénybőségéhez" képest korszakunkban meglehetősen kevés alakulatnak készült jelvénye, amely részben a fenti tiltással magyarázható. A fennmaradt alakulatjelvények közül a különösen látványos repülőszázad-jelvények alkotják a legnagyobb csoportot. Ezeket a zománcozott gomblyukjelvényeket egyébként – minden tiltás ellenére – korabeli fényképeken gyakran felfedezhetjük a Magyar Királyi Honvéd Légierő (és a német Luftwaffe) tagjainak egyenruháján. Érdekes, hogy a munkaszolgálatos alakulatok – elsősorban 1940-ben készült – jelvényei szintén számottevő csoportot alkotnak az alakulatjelvények között.

Bár jórészt az érintett korszak határain kívül esik, az alakulatjelvények tárgyalása kapcsán mégis említést érdemel a történelmi személyekről elnevezett csapattestek jelvényeinek témaköre. 1930-ban, Horthy Miklós kormányzóvá választásának 10. évfordulója alkalmából, a honvédelmi miniszter előterjesztést tett az államfőnek a Magyar Királyi Honvédség gyalogezredeinek, kerékpáros zászlóaljainak, huszárezredeinek, tüzérosztályainak és utász zászlóaljainak magyar (had)történelmi személyekről történő elnevezésére. A kormányzó az előterjesztést elfogadta, s 1930. február 28-án kelt elhatározásával elrendelte, hogy a honvédség említett csapattestei – a hadrendi szám megtartása mellett – történelmi személyek neveit vegyék fel.[76] A névadók szellemének méltó ápolása érdekében az alakulatok ettől kezdve évente ezrednapot rendeztek, s több helyen az átnevezés nyomán különféle numizmatikai emlékek készíttetésére is sor került. Az emlékérmek,

[73] HL HM Elnökség II. tétel 23.184/1943. sz. 1. sz. betétlap. Idézi *Sallay*, 2005/1. 219.o.

[74] Uo. 2. sz. betétlap. Idézi *Sallay*, 2005/1. 219. o.

[75] A Szent László hadosztály katonái írták... (Jegyzet) [1. kötet.] Összeállította és írta: *dr. Farkas Jenő*. [Gödöllő, 2003.] 57., 66., 95., 112. o.

[76] HK LVII. évf. 6. sz. 1930. március 1. 51–52. o. 3000/elnökség.–1930. sz. körrendelet.

emlékplakettek és sportérmek mellett egyes csapattestek – hivatalosan nem viselhető – jelvényeket is gyártattak katonáik összetartozás-érzésének erősítésére.

E jelvények datálása meglehetősen nehéz, jobbára azonban az 1930-as években gyártották azokat. Ezt – áttételesen – papír alapú dokumentumok támasztják alá. Mivel hivatalos viselésükre nem volt lehetőség, ugyancsak nehéz volna megállapítani, hogy a jelvények meddig voltak „használatban." Ebből a szempontból elméletileg 1945-öt, a Magyar Királyi Honvédség megszűnésének évét lehet kronológiai végpontként meghatározni, a téma említése jelen munkában ezért indokolt. Ismertek a m. kir. „József nádor" 2. honvéd gyalogezred, a m. kir. „Nagy Lajos király" 6. honvéd gyalogezred, a m. kir. „Báthori István" 7. honvéd kerékpáros zászlóalj, a m. kir. „I. Ferenc József – jászkun" 1. honvéd huszárezred, a m. kir. „Nádasdy Ferenc" 3. honvéd huszárezred, a m. kir. „Hadik András" 4. honvéd huszárezred és a m. kir. „Bem József" 1. honvéd lovas tüzérosztály jelvényei, némelyik alakulaté többféle változatban is.

Az alakulatjelvényeket emléktárgyak díszítésére is széles körben felhasználták.

A leventemozgalom jelvényei a második világháború idején

A honvédelemről szóló 1939:II. törvénycikk a honvédelmi kötelezettségek közé sorolta a leventemozgalomban való részvételt a 12–23 éves korosztály számára. A törvény végrehajtására vonatkozó utasítás a leventék jelvényviseléséről is rendelkezett. Ezek szerint a leventeifjak „csak a rendszeresített levente- és levente-próbajelvényeket, a kitüntetések jelvényeit, a vitézi jelvényt, a cserkészjelvényt és a sportérmeket viselhetik. [...] a felsorolt jelvényeken felül más jelvényt (politikai, polgári, társadalmi egyesület stb. jelvényét) a kötelező leventeképzés alatt és leventeegyesületi tevékenységük közben nem viselhetnek."[77] A leventesapka elejére és a leventezubbonyra tűzhető, pajzs alakú leventejelvényeknek számos változata létezett, amelyek külalakjukban – részint rendeltetésüknek, részint a gyártók sokféleségének köszönhetően – jelentősen eltértek egymástól. Ezeket a jelvényeket a levente egyenruházat tartozékainak tekinthetjük.

1941. augusztus 1-jével az ifjúság honvédelmi nevelése és testnevelése országos szinten egységes vezetés és irányítás alá került. Ezzel a leventemozgalom átszervezése is megkezdődött. A haderőn kívüli kiképzés feladatát is ellátó leventeintézmény keretein belül vízi és műszaki, híradó, gyorslevente, ejtőernyős és repülő kiképzés indult meg, s ennek megfelelő alakulatok is felállításra kerültek.[78] A különleges kiképzésben részesült leventék a felkészítő tanfolyamok végén próbára jelentkezhettek, amelynek sikeres teljesítése esetén a megfelelő kiképzési jelvényeket ítélték oda számukra. A sikeres vízi és műszaki kiképzést követően vízi és műszaki ügyességi jelvényt, a híradó szakkiképzésben részesültek híradólevente-jelvényt, a gépjárművezető kiképzésben részesültek gyorslevente-jelvényt, a haderőn kívüli repülő előképzésben részt vettek pedig repülő-, repülőhíradó- és ejtőernyőslevente-jelvényt viselhettek.[79]

---

[77] A honvédelmi törvény. Magyarázatos kiadás. Budapest, 1942. 35. o.

[78] Két év a honvédelmi nevelés és az átszervezett testnevelés történetéből. (1941. VIII. 1 – 1943. VII. 30.). MKSz 1943/8. sz. 406., 409–410. o.

[79] A Központi Iránytadó Tanfolyam előadásainak gyűjteménye. Budapest, 1943. 78–95. o.

Az 1941-es átszervezést követő egyik újítás, a leventepróba-rendszer értelmében a kiképzés során tanult elméleti és gyakorlati ismeretekről a fiataloknak az egyes korcsoportokra megszabott próba kiállásával kellett bizonyságot tenniük. Összesen négy leventepróba volt. Az újoncpróba kiállása után (ez a 12. életévre esett) a leventeújonc fogadalmat tett, ezzel jogosulttá vált a leventejelvény viselésére és a leventeapród elnevezésre – tehát a leventeintézmény teljes jogú tagja lett. A leventeapród-próba (a 15. életévben), az ifjúlevente-próba (a 18. életévben) és a honvédpróba (a katonai szolgálatra való bevonulás napjáig) sikeres teljesítéséért különféle próbajelvények jártak.[80] A honvédpróbának „kiváló", „jó" és „megfelelő" fokozatai voltak, amelyet a jelvényen megfelelő számú csillag jelzett. A honvédpróba-jelvényeket a leventék később a tényleges katonai szolgálat idején is viselhették az egyenruhán, sőt, a próba eredményétől függően a jelvények tulajdonosai bizonyos kedvezményekben (jobb egyenruha, kimaradási és eltávozási engedély) is részesültek. Erről egy 1943 augusztusában kiadott honvédelmi miniszteri rendelet is beszámolt.[81]

A leventemozgalom terén kifejtett eredményes munkásság jutalmazására több fokozatú levente díszjelvény került rendszeresítésre. Az I. osztályú levente díszjelvényt az ifjúság honvédelmi nevelésének és testnevelésének országos vezetője, az alacsonyabb osztályokat a leventék országos parancsnoka adományozta dicsérő elismerésként.[82] Az 1942. augusztus 3-án kelt rendelettel létrehozott levente díszjelvény(ek)hez a honvédelmi miniszter 1943. január 26-án rendszeresített igazolvány-nyomtatványokat.[83] Egy korabeli német forrás szerint a jelvényeket elsősorban meghatározott időtartamú, a leventeképzés terén kifejtett tevékenység alapján adományozták: az I. osztályt 15, a II. osztályt 10, a III. osztályt 5 évi szolgálatért. Másrészt – ugyanezen forrás szerint – a jelvényeket a leventemozgalom körül szerzett általános érdemekért is oda lehetett ítélni, magyar állampolgárok és a külföldi ifjúsági mozgalmak vezetői részére egyaránt.[84]

1943 márciusában került sor hadiárva-leventejelvény rendszeresítésére a hadiárva leventeifjak megkülönböztetésére és kitüntetésére.[85] Ennek célja – a korabeli megfogalmazás szerint – az volt, hogy „egyrészt a hadiárvasors keserűségét csökkentse, másrészt a hősök dicsőségét hirdetve az ifjúságot a magyar hősi erények követésére sarkallja."[86] A jelvény tulajdonosa a leventeéletben különféle kedvezményekben részesülhetett. 1944 szeptemberében a hadiárva-leventejelvény elnyerésére való jogosultságot a leventeleányokra, valamint a hősi halottak törvénytelen vagy fogadott gyermekeire is kiterjesztették.[87]

1944 szeptemberében a honvédelmi miniszter leventenevelő tiszti jelvényt rendszeresített „a szakszolgálatos tisztek állománycsoportja leventenevelő szakmájának hivatásos állományába tartozó tisztjei részére."[88]

---

[80] A levente-újonc és a levente-apród szolgálata. Budapest, 1942. 3–7. o.

[81] HK LXX. évf. 39. sz. 1943. szeptember 15. 654. o. 134.662/eln. 40. e.–1943. sz. körrendelet.

[82] Két év a honvédelmi nevelés és az átszervezett testnevelés történetéből. (1941. VIII. 1 – 1943. VII. 30.). MKSz 1943/8. sz. 410. o.

[83] HK LXX. évf. 7. sz. 1943. február 11. 80. o. 740.655/40. e.–1942. sz. körrendelet.

[84] Abzeichen der Levente-Jugend. *Deutsche Uniformen-Zeitschrift,* 1944/12. sz. 1944. december. 3. o.

[85] HK LXX. évf. 12. sz. 1943. március 10. 176–178. o. 132.055/eln. 40. k.–1943. sz. körrendelet.

[86] *Szebb jövőt!* III. évf. 18. sz. 1943. május 1. 5. o.

[87] HK LXXI. évf. 38. sz. 1944. szeptember 13. 561. o. 143.450/eln. 40. e.–1944. sz. körrendelet.

[88] HK LXXI. évf. 38. sz. 1944. szeptember 13. 561. o. 144.150/eln. 40. e.–1944. sz. körrendelet.

A jelvények tervezői és gyártói

A Magyar Királyi Honvédség és a leventemozgalom jelvényeit a korszak ismert rendjel- és jelvénykészítői állították elő. Erre utaló jelzéseket elsősorban a nem hivatalos jelvények hátlapján találhatunk. A gyártók között volt Berán Nándor iparművész, Berényi Lajos Első Magyar Tűzzománc-jelvénygyára, Boczán Károly jelvénykészítő kereskedő, Gál Dezső fémárugyára, Jerouschek K. (?) rendjel- és tűzzománc-jelvénykészítő, Ludvig József éremverő műintézete és bronzműárugyára, Morzsányi József jelvény-, érem-, katonai rendjel- és díszműkészítő és kistétényi Walther E. (?) éremverő és zománcjelvény-készítő is.

A tervezőkről jóval kevesebbet tudunk. Néhány alakulatjelvény esetében a grafikai előkészítést a csapat valamely ügyes kezű, művészi érzékkel megáldott katonája végezte, a legtöbb esetben azonban sajnos nem maradt fenn a tervezésre vonatkozó információ, s magukon a tárgyakon csak a legritkább esetben találunk mesterjelzést.

A magyar katonai jelvények szimbólumai, 1938–1945

A jelvények a rajtuk alkalmazott szimbólumok által fejezik ki viselőik hovatartozását, közvetítik üzenetüket a külső szemlélő felé. Egy-egy katonai jelvény akár az általa megkülönböztetett alakulat attribútumává is válhatott. Így volt ez a Szent László hadosztály esetében,[89] az ejtőernyős alakulat(ok) esetében és erről tanúskodik egy 1942-ben nyomtatásban megjelent haditudósítói beszámoló is, amely a m. kir. 14. honvéd kerékpáros zászlóalj keleti hadszíntéren folytatott harcairól adott számot:

„A 14. kolozsvári halálfejes kerékpáros zászlóalj nem szűkölködik a harci eseményekben. Amióta *Bartha* alezredes parancsnokságával átlépték a Tatárhágót, kevés ilyen nyugalmas vasárnapjuk volt, mint ez a mai. A zászlóalj érte el elsőnek a kárpátaljai bevonulás idején a történelmi határt. Kormányzói szalagot kaptak akkor jutalmul és jelvényül a halálfejet. Úgy látszik, nem hiába választották maguknak a meztelen koponyát: halálos elszántsággal küzdöttek végig magukat Ukrajnán, a Dnyeper vonaláig. [...] Jó lesz korán lepihenni, mert holnap tovább megy a zászlóalj. Újabb feladat, újabb küzdelem és újabb dicsőség vár a halálfejes kerékpárosokra."[90]

Sajnos nem ismert, hogy a halálfejes jelvényt milyen formában viselték a kolozsvári katonák – talán nem is egyenruhájukon, hanem kerékpárjukon jelent meg az emberi koponya képe. A fenti idézet mégis jó példa arra, hogyan válhat egy alakulat megkülönböztető jelzése, hatásos képi megfogalmazásnak köszönhetően, az adott csapat elsődleges azonosítójává.

A tárgyalt korszak magyar katonai jelvényeinek egyik meghatározó jelképe a magyar Szent Korona volt, amelyet a nemzeti hovatartozás jelölésére használtak. Gyakran vele együtt szerepelt a magyar címerpajzs vagy annak egyes elemei. Ugyancsak jellegzetes magyar szimbólum a több jelvényen megjelentetett turulmadár.

---

[89] A szovjetek – a lovagszent László király attribútumaként számon tartott alabárdot ábrázoló jelvényük nyomán – „bárdos brigantikként" emlegették a hadosztály katonáit. HL Tanulmánygyűjtemény 2598. sz. Lajtos Árpád: Hadtörténelmi visszaemlékezéseim II. Szent László hadosztály. 13–14. o.; *Martin Kornél – Ugron István:* Fejezetek a Szent László hadosztály történetéből. *Hadtörténelmi Közlemények* 1995/3. sz. 96. o.

[90] *Dr. Gábor Áron – Hunt Béla – Jagits József – dr. Kapy Rezső – Koroda Miklós – Lovik Károly:* Hat haditudósító a vörös fronton. Budapest, é. n. [1942.] 129–130., 134. o.

Igen népszerű volt a jelvények megálmodói körében a szárnymotívum. A gyorsaságot jelképező kiterjesztett szárnyak a „levegő katonái" (a légierő tagjai és az ejtőernyősök) és a gyorsanmozgó csapatoknál szolgálók (a gyorsfegyvernem csapatnemeihez tartozók és a rohamtüzérek) részére tervezett jelvényeket egyaránt meghatározták. Számos korabeli jelvény markáns elemeként jelent meg a halálfej, ami a különösen veszélyes szolgálatot ellátó alakulatok megkülönböztető jelzése volt. A tölgylevelek, a kard és a rohamsisak, mint általános katonai jelképek, a legkülönfélébb jelvényeken szerepeltek.

Első világháborús hagyományok nyomán a határvadász alakulatok tagjai vadászkürtöt, a hegyi csapatok katonái havasi gyopárt varrtak sapkájukra. Érdekességként említhetjük még a Magyar Királyi Honvéd Légierő – kitűző formájában is létező – századjelvényeit, amelyek állatokat, mesefigurákat, természetfeletti lényeket ábrázoltak.

Az elvont szimbólumok mellett a jelvényeken megjelentek a fegyver- és csapatnemekre utaló harceszközök, felszerelési tárgyak is – olykor realista, máskor stilizált ábrázolással. A páncélosok jelvényein harckocsi, páncélgépágyú, páncélgépkocsi; a tüzérekéin ágyúcső, töltővessző és ágyúgolyók; az ejtőernyős jelvényeken ejtőernyő-kupola; a munkaszolgálatos alakulatjelvényeken ásó és csákány tölt be központi helyet.

A jelvények szimbólumértékéről tanúskodnak – többek között – az azokkal díszített síremlékek, emlékművek, emléktáblák és dísztárgyak. Ezek egyértelműen igazolják, hogy a csapatnem- és alakulatjelvények a testületi szellem elsődleges kifejezői voltak.

Az 1940-es évek első felében rendszeresített magyar katonai jelvények közül képi források által igazolhatóan a határvadászok vadászjelvényét és a sportügyességi jelvények egyes fokozatait még az 1945 elején felállított „demokratikus" hadseregben is viselték. Ennek az érdekes jelenségnek a magyarázata a vadászjelvény esetében abban keresendő, hogy azon sem a királysági államformára utaló szimbólum (Szent Korona), sem olyan kedvezőtlen megítélés alá eső jelkép nem szerepelt, mint például a második világháborús magyar elitalakulatok jelvényeiben domináns halálfej-motívum; míg a sportügyességi jelvények elnyerése politikától és harci cselekményektől teljesen független volt, így azok kizárólag a sport terén elért eredményeket tükrözték. A sportjelvények esetében ugyanakkor a Szent Korona ábrázolása 1945-től problematikusnak minősült, ezért fordulnak elő olyan példányok, amelyekről a magyar királyi korona képét más-más módszerekkel eltávolították!

Igazolványok, papír alapú emlékek

Számos jelvényhez egyszerű kivitelű, kártya formátumú, viselésre jogosító igazolvány tartozott. Ismerünk az ejtőernyős csapatjelvényhez, a sportügyességi jelvényekhez, a teljesítményjelvényekhez és a magyar 1. tábori páncélos hadosztály 1943-as téli harcainak emlékjelvényéhez kiállított igazolványokat. (A két háború között rendszeresített és a tárgyalt korszakban is adományozott ügyességi jelvényekhez, illetve a második világháborús haditettekért vitézzé avatottak vitézi jelvényéhez is adtak oklevelet, illetve igazolványt.) Az 1944-es ügyességi jelvények adományozását szabályozó utasítástervezet[91]

[91] Utasítás az ügyességi jelvények adományozásához. (Tervezet) Budapest, 1944. 63. o.

és a hadiárva-leventejelvényt rendszeresítő körrendelet[92] ugyancsak közölt igazolvány-mintákat, míg a levente díszjelvényekhez külön rendszeresítettek igazolványt.[93]

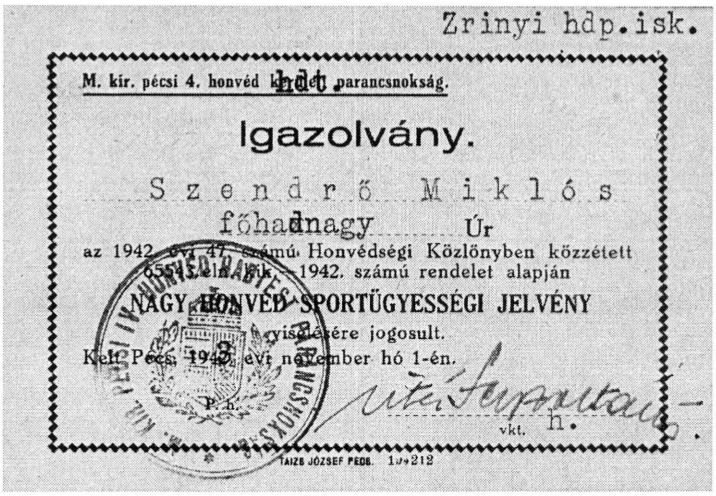
Zrinyi hdp.isk.

M. kir. pécsi 4. honvéd kerület parancsnokság.

Igazolvány.

Szendrő Miklós

főhadnagy Úr

az 1942. évi 47. számú Honvédségi Közlönyben közzétett 65543. eln. kik. 1942. számú rendelet alapján

NAGY HONVÉD SPORTÜGYESSÉGI JELVÉNY

viselésére jogosult.

Kelt Pécs, 1943. évi november hó 1-én.

P. h.

vkt. h.

TAIZS JÓZSEF PECS. 194212

Nagy honvéd sportügyességi jelvény viselésére jogosító igazolvány Szendrő Miklós főhadnagy részére. M. kir. pécsi IV. honvéd hadtestparancsnokság, 1943. november 1.

Bizonyos katonai jelvények képe díszítő motívumként megjelent egyes alakulatok által kiadott képeslapokon, okleveleken is, de olykor levélpapírok díszítésére is felhasználták a jelvénygrafikákat. Az előbbi esetre példa az ejtőernyőslevente-jelvény ábrázolása a kassai ejtőernyőslevente-szakasz levelezőlapján, illetve a 2. gépkocsizó dandár parancsnokának dicsérő elismerése, fejlécében a dandár jelvényével; utóbbira az 1. ejtőernyős zászlóalj katonái által használt levélpapír, amelyen az ejtőernyős ügyességi jelvény dombornyomásos képe látható.

*

Végezetül szükséges néhány szóval kitérni a jelvények nevének írásmódjára. Leginkább a téma nem kielégítő tudományos feldolgozottságával magyarázható, hogy a jelvények helyesírását nem szabályozzák megfelelően hivatalos előírások. Míg a kitüntetések és a díjak nevének írásmódjára nézve irányadóak a hatályos helyesírási szabályok, addig a jelvényekkel kapcsolatban mindez nem mondható el. Mind a korabeli forrásokban, mind a rendelkezésre álló mai szakirodalomban többféle írásmóddal találkozhatunk: kis- és nagy kezdőbetűvel, kötőjellel és anélkül írt változatokkal egyaránt. Fontos tehát megjegyezni, hogy jelen tanulmányban (hagyományteremtő szándékkal) egységesen kisbe-

[92] HK LXX. évf. 12. sz. 1943. március 10. 176–178. o. 132.055/eln. 40. k.–1943. sz. körrendelet. 3. sz. melléklet.

[93] HK LXX. évf. 7. sz. 1943. február 11. 80. o. 740.655/40. e.–1942. sz. körrendelet.

tűvel és kötőjel nélkül írjuk a katonai jelvények nevét, s a kitüntetések helyesírására vonatkozó szabályokat egyedül a Légoltalmi Jelvény esetében alkalmazzuk, mivel az inkább tekintendő kitüntetésnek, mint jelvénynek. Itt kell megemlíteni azt is, hogy a Vitézi Szervezet (később Rend) jelvényét több, kitüntetésekkel foglalkozó munka tulajdonnévként, nagy kezdőbetűvel írja (Vitézi Jelvény), holott a szervezet jelvénye nem kitüntetés, hanem kizárólag a rendtagság látható jele volt. Tanulmányunkban tehát a „vitézi jelvény" írásmódot használjuk.

Gergely Pál Sallay

THE SCHEME OF THE BADGES OF THE ROYAL HUNGARIAN ARMED FORCES AND THE LEVENTE YOUTH, 1938–1945

Summary

As the legal restrictions of the Trianon Peace Treaty (1920) on the development of the Hungarian armed forces were lifted in 1938, several new (or previously hidden) branches of the Royal Hungarian Armed Forces were officially established. The structural changes necessitated the supervision and reorganisation of the system of Hungarian military insignia, too. An official position was taken that the various branches of the services had to be distinguished by the use of badges, which was also meant to strengthen the *esprit de corps*.

Until the end of the Second World War, various troop, qualification and service insignia were instituted in *The Defence Gazette*: the Parachute Troop and Qualification Badges, the Border Guard Troop Badge and the Mountain Troops' Cap Badge (which also served as a troop badge temporarily) were introduced in 1940. Although not officially authorised, the Troop Badges of the War Correspondents and the Assault Artillery, as well as the Pilot's Badge and the Observer's Badge of the Royal Hungarian Air Force were also worn on the military uniform. The troop badges of the Armoured Troops (tank units, armoured car units, motorised infantry, etc) had not been officially instituted either, although there was no objection to them in the Ministry of Defence and several soldiers did wear them during the war. The Badge for Border Guard Post Commanders, which was to be worn when on duty, was instituted in 1942, similarly to the Badges for the Field Gendarmerie and the Troop Gendarmerie, which had to be displayed by military policemen when on patrol. A separate group of military badges, established in 1942, comprised the Sports Badges, which reflected the achievements of their owners in the field of sports. In 1943, the circle of those that were entitled to receive and wear the Sports Badges was extended to the members of the Gendarmerie.

When reorganising the structure of Hungarian military insignia, qualification badges of the rank and file (such as the Expert Rifleman's Badge, the Cavalryman's Badge, the Gunner's Badge, etc) were considered as an outstandingly important issue. The qualification badges of the Royal Hungarian Army had been inherited from the armed forces of the Austro-Hungarian Monarchy, and by the end of the 1930s, their scheme had been modified several times and their number had increased significantly. By order of the Minister of Defence, the number of the badges had to be decreased. The elaboration of the new structure of qualification badges had been completed by 1944 only, but no official institution of the badges had happened until the end of the Second World War. The badges were made of aluminium, due to the shortage of raw materials, like brass.

The coup of the Arrow Cross Party (the Hungarian Nazis) on 16 October 1944 had an apparent impact on the system of Hungarian military badges. New qualification badges for the members of the Royal Hungarian Armed Forces were instituted in November 1944. The establishment can be regarded as a means of boosting the morale of the fighting forces on the one hand, and as an at-

tempt to apply the German system of special qualification badges in Hungary, on the other. The insignia could be awarded to officers, NCOs and other ranks, retroactively as from 26 June 1941, the day that a state of war took effect between Hungary and the Soviet Union. The badges were stamped out of aluminium and pictured the military action that the individual was required to perform in order to acquire the insignia.

Non-official (unit) badges were only authorised to be worn in plain clothes by soldiers in the period. German, Italian, Bulgarian and Croatian military badges, awarded to several members of the Royal Hungarian Armed Forces, however, were legitimately displayed on the military uniform during the war years.

A number of qualification badges were instituted for the members of the *Levente* Youth, a Hungarian pre-military organisation for those aged 12 to 23. Some of the badges could be worn on the military uniform later.

Beside their identification function, the military badges also represented the *esprit de corps* and the pride of the soldiers in the elite units, and were also used as symbols by the troops. A dominant emblem of the Hungarian military badges of the period is the Hungarian Holy Crown, the indicator of nationality, but other elements of the Hungarian coat-of-arms were also displayed on some insignia. A further characteristic symbol of the badges is the *turul*, the mythical eagle of the ancient Hungarians. The outspread wings, representing speed, were an outstandingly popular motif of military badges, especially those of the air force, paratroopers and the motorised troops. The human skull was another striking symbol of the insignia, distinguishing the soldiers of units that saw extremely dangerous service. Members of the border guard units wore a hunting horn-shaped badge; soldiers of the mountain troops attached edelweiss on their caps. General military symbols, such as oak leaves, swords and steel helmets too were featured on various badges.

Gergely Pál Sallay

LE SYSTÈME DES INSIGNES DE L'ARMÉE ROYALE HONGROISE ET DU MOUVEMENT »LEVENTE«, 1938–1945

Résumé

Après la levée, en 1938, des obstacles juridiques internationaux au développement des forces armées hongroises, de nombreuses catégories d'armes nouvelles ou jusqu'alors dissimulées ont été officiellement créées au sein de l'armée royale hongroise. Les changements dans l'organisation ont nécessairement conduit à la révision et à la réforme des systèmes des insignes militaires hongrois. Au sens de la position officielle établie, les différentes armes devaient être distinguées les unes des autres au moyen d'insignes et ce, pour renforcer la cohésion des troupes.

Jusqu'à la fin de la seconde guerre mondiale, de différents insignes de troupes, d'adresse, de service et de sport ont été introduits par leur publication au Journal officiel de l'Armée: en 1940, l'insigne de troupe et d'adresse des parachutistes, l'insigne des troupes garde-frontières, ainsi que l'insigne de casquette pour montagnards qui servait aussi d'insigne d'arme provisoire. Même s'ils n'étaient pas officiellement introduits, les insignes des reporters de guerre et des troupes d'artillerie d'assaut ont également apparu sur les uniformes, alors que dans l'armée de l'air on continuait de porter les insignes déjà existants des pilotes et des observateurs. Apparus également sur les uniformes, les insignes de troupes des armes rapides (chars, blindés, tireurs motorisés, etc.) n'ont pas été introduits officiellement non plus, mais leur utilisation n'a pas soulevé d'objection au Ministère de la Défense. En janvier 1942 ont été introduits l'insigne des chefs de poste des gardes-frontières à porter en service, ainsi que l'insigne des gendarmes de campement et de troupe à porter pendant leurs services de patrouille. Introduits en 1942, les insignes d'adresse sportive décernés

aux soldats pour leurs résultats sportifs constituaient une famille d'insignes à part. En vertu d'une décision prise en 1943, les membres de la gendarmerie pouvaient également obtenir et porter ces insignes.

Dans la réglementation relative aux insignes de l'armée hongroise, les insignes d'adresse occupaient une place privilégiée (par ex. insignes des tireurs d'élite, des cavaliers, des pointeurs, etc.). Hérité de l'armée de la Monarchie austro-hongroise et utilisé avec de nombreuses modifications à l'époque de Horthy, le système des insignes d'adresse s'est considérablement élargi pour la deuxième moitié des années 1930. Aussi le ministre de la défense a-t-il ordonné de réduire leur nombre. Toutefois, il a fallu attendre 1944 pour la mise en place du nouveau système des insignes d'adresse. En raison de la pénurie de matières premières due à la guerre, les insignes ont été fabriqués en aluminium.

La prise de pouvoir par les croix fléchées le 16 octobre 1944 a sans conteste influé sur le système des insignes militaires hongrois. A la fin de novembre 1944, des »insignes au mérite« ont été introduits pour les militaires de l'armée hongroise. La création d'insignes visait à renforcer l'esprit combatif d'une part et à »transposer« le système des insignes militaires allemands décernés pour les performances individuelles d'autre part. Pour l'attribution de ces insignes, les mérites antérieurs ont également été pris en compte de manière rétroactive jusqu'au 26 juin 1941. Les insignes faits en aluminium représentaient l'acte à l'origine de leur attribution.

Les insignes (d'unité) non officiels de l'époque ne pouvaient être portés que sur des habits civils. Toutefois les insignes militaires allemands, italiens, bulgares et croates décernés à de nombreux militaires de l'armée royale hongroise ont pu être épinglés sur l'uniforme durant la période traitée.

La tranche d'âge des 12–23 ans a participé à une préformation militaire nommée mouvement »Levente«. Pour les membres de l'organisation, de nombreux insignes de formation ont été introduits dont certains pouvaient être également portés plus tard sur l'uniforme militaire.

Utilisés par les troupes aussi comme des symboles, les insignes militaires représentaient non seulement l'appartenance, mais également l'esprit de corps. La Sainte Couronne, l'un des symboles majeurs des insignes militaires hongrois dans la période traitée, exprimait l'appartenance nationale. Elle était souvent accompagnée du blason hongrois ou de certains éléments de celui-ci. Présent sur plusieurs insignes, l'oiseau touroul faisait également partie des symboles hongrois caractéristiques. Le motif d'ailes était très populaire parmi les concepteurs d'insignes. Symbole de la rapidité, les ailes déployées étaient un motif déterminant des insignes conçus pour les militaires de l'armée de l'air, les parachutistes et les unités de déplacement rapide. La représentation du crâne humain (tête de mort) était un motif marquant de nombreux insignes d'époque surtout en tant que signe distinctif des unités exposées à des missions particulièrement dangereuses. Les militaires des unités garde-frontières et de montagne cousaient respectivement un cor de chasse et un edelweiss sur leurs casquettes. En tant que symboles militaires généraux, les feuilles de chaîne, l'épée et le casque étaient représentés sur les insignes les plus divers.

Gergely Pál Sallay

DAS SYSTEM DER ABZEICHEN DER KÖNIGLICHEN UNGARISCHEN HONVED-ARMEE UND DER JUNGMANNSCHAFTS-ORGANISATION LEVENTE, 1938–1945

Resümee

Nachdem im Jahre 1938 die internationalen rechtlichen Hindernisse aus dem Weg der Förderung der ungarischen bewaffneten Kräfte geräumt waren, entstanden zahlreiche neue, bzw. bis dahin nur verborgen existierende Waffen- und Truppengattungen offiziell im Rahmen der Königlichen Ungarischen Honved-Armee. Die organisatorischen Veränderungen machten auch die

Überprüfung und Erneuerung des Systems der ungarischen Militärabzeichen notwendig. Es bildete sich der offizielle Standpunkt heraus, dass die einzelnen Truppengattungen mit Abzeichen voneinander unterschieden werden müssten, um auch damit den Mannschaftsgeist zu stärken.

Bis zum Ende des Zweiten Weltkriegs wurden im *Hovédségi Közlöny* (Mitteilungen der Armee) verschiedene Truppen-, Tüchtigkeits-, Dienst- und Sportabzeichen eingeführt: 1940 das Truppen- und Tüchtigkeitsabzeichen für Fallschirmjäger, das Grenzjäger-Truppenabzeichen, bzw. das Gebirgstruppen-Mützenabzeichen, das auch als zeitweiliges Truppengattungs-Abzeichen fungierte. An den Uniformen erschienen auch – obwohl sie nicht offiziell eingeführt wurden – das Truppenabzeichen der Kriegsberichterstatter und der Sturmartilleristen, während bei der Luftwaffe auch weiterhin das von früher her bekannte Piloten- und Militärbeobachter-Abzeichen getragen wurde. Auch die Truppengattungs-Abzeichen der Schnellwaffengattung (Panzerwagenfahrer, Panzerkampfwagenfahrer, Kraftwagen-Schützen, usw.) wurden ebenfalls nicht offiziell eingeführt, es gab jedoch keine Einwände gegen diese im Ministerium für Landesverteidigung, ja sie erschienen sogar auf den Uniformen. Im Januar 1942 wurde das Grenzjäger-Wachkommandanten-Abzeichen eingeführt, das von den Dienst habenden Grenzjäger-Wachkommandanten getragen wurde, bzw. das Feldgendarm- und Truppengendarm-Abzeichen, das von den Feldgendarmen und Truppengendarmen während des Streifendienstes zu tragen war. Eine eigene Abzeichenfamilie bildeten die im Jahre 1942 eingeführten Sporttüchtigkeits-Abzeichen, die die im Sport erzielten Ergebnisse der Armeemitglieder zum Ausdruck brachten. Im Jahre 1943 wurde der Kreis derjenigen, die zum Erwerb, bzw. zum Tragen des Abzeichens berechtigt sind, auf die Mitglieder der Gendarmerie ausgeweitet.

Bei der Regelung der Abzeichenfragen der ungarischen Honved-Armee hatten die Tüchtigkeitsabzeichen, die den Mitgliedern der Mannschaft gegeben werden konnten, eine besondere Rolle (z. B. Scharfschützen-Abzeichen, Reiterabzeichen, Artillerie-Richtschützen-Abzeichen, usw.). Das System der Tüchtigkeitsabzeichen, das von den Streitkräften der Österreichisch-Ungarischen Monarchie vererbt und in der Horthy-Ära mit zahlreichen Modifizierungen, aber bis zuletzt verwendet worden war, wurde bis zur zweiten Hälfte der 1930er Jahre in bedeutendem Maße ausgeweitet. Deshalb ordnete der Minister für Landesverteidigung die Reduzierung der Abzeichenzahl an. Die detaillierte Ausarbeitung des neuen Systems der Tüchtigkeitsabzeichen erfolgte erst 1944. Die Abzeichen waren aus Aluminium verfertigt, was auf den Mangel an Rohstoffen in der Kriegszeit zurückzuführen ist.

Die Machtübernahme der Pfeilkreuzler am 16. Oktober 1944 hatte zweifelsohne einen entscheidenden Einfluss auf das System der ungarischen Militärabzeichen. Ende November 1944 wurden für die Mitglieder der ungarischen Honved-Armee „Leistungsabzeichen" eingeführt. Die Schaffung dieser Abzeichen sollte einerseits den Kampfgeist stärken, andererseits war dies ein Versuch der „Einbürgerung" des Systems der deutschen, für individuelle Leistungen vergebbaren Militärabzeichen. Bei der Vergabe der Abzeichen wurden auch frühere Verdienste in Betracht gezogen, und zwar rückwirkend bis zum 26. Juni 1941. Die aus Aluminium gefertigten Abzeichen stellten die Kampfhandlung dar, die durchgeführt werden musste, um das Abzeichen zu erhalten.

Die inoffiziellen (Verbands-) Abzeichen der Ära durften von den Soldaten ausschließlich auf der Zivilkleidung getragen werden. Zahlreichen Angehörigen der Königlichen Ungarischen Armee wurden deutsche, italienische, bulgarische und kroatische Militärabzeichen verliehen, die die Besitzer in der behandelten Zeitspanne offiziell an ihren Uniformen anbringen durften.

Die Altersgruppe zwischen 12 und 23 Jahren nahm an einer militärischen Vorschulung teil, die den Namen Jungmannschafts-Bewegung Levente trug. Für die Mitglieder der Organisation wurden zahlreiche Ausbildungsabzeichen eingeführt, von denen manche später auch auf der Soldatenuniform getragen werden durften.

Die Militärabzeichen spiegelten über den Ausdruck der Zugehörigkeit hinaus auch den Gemeinschaftsgeist wider und wurden von den Truppen als Symbol verwendet. Ein bestimmendes Symbol der ungarischen Militärabzeichen der besprochenen Zeit war die ungarische Heilige Krone, die zur Kennzeichnung der nationalen Zugehörigkeit verwendet wurde. Zusammen mit der Heiligen Krone wurden oft auch das ungarische Wappenschild, oder einzelne Elemente dieses verwendet. Ebenfalls ein charakteristisches ungarisches Symbol ist der auf mehreren Abzeichen verwendete Turulvogel, ein mythologisches Wesen aus den Urzeiten. Sehr beliebt unter den

Schöpfern der Abzeichen war das Flügelmotiv. Die ausgebreiteten Flügel, die die Schnelligkeit symbolisierten, bestimmten die Abzeichen bei den Mitgliedern der Luftwaffe, der Fallschirmjäger und der Schnellbewegungstruppen. Ein markantes Element zahlreicher zeitgenössischer Abzeichen war auch die Darstellung des menschlichen Schädels (Totenkopf), der ein Unterscheidungsmerkmal derjenigen Verbände war, die einen äußerst gefährlichen Dienst hatten. Die Mitglieder der Grenzjägerverbände nähten ein Jagdhorn, die Soldaten der Gebirgstruppen einen Enzian an ihre Mützen. Eichenblätter, Schwert und Sturmhelm waren als allgemeine Militärsymbole auf den unterschiedlichsten Abzeichen vertreten.

Гергей Пал Шаллаи

ВЕНГЕРСКАЯ КОРОЛЕВСКАЯ АРМИЯ И СИСТЕМА ЗНАЧКОВ ЧЛЕНОВ ДОПРИЗЫВНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ „ЛЕВЕНТЭ," 1938–1945 ГГ.

Резюме

После того, как в 1938 году были устранены юридические препятствия международного масштаба на пути развития венгерских вооруженных сил. был создан ряд новых, до сего времени лишь скрытно существовавших видов вооруженных сил и родов войск в рамках венгерской королевской армии. Штатно-организационные изменения вызвали необходимость пересмотра системы венгерских армейских военных значков и обновление их. Сложилась официальная точка зрения, согласно которой отдельные рода войска необходимо различать друг от друга с помощью специальных символов, знаков, что также должно было содействовать укреплению боевого духа войск.

До конца второй мировой войны в Гонведском Вестнике были установлены и опубликованы различные войсковые, служебные, спортивные символы, знаки и различные значки ловкости, как-то: в 1940 году – эмблема парашютных войск и значок ловкости, знак пограничных войск, а также горный значок на шапку (фуражку), который временно функционировал также как эмблема рода войск. Появился также на военной форме – хотя официально не был принят в систему – значок военных корреспондентов и эмблема штурмовой артиллерии, в то время как в военной авиации и далее продолжали существовать известные еще с более ранних времен вымпел пилота и значок наблюдателя. Хотя войсковые значки официально не были введены в систему обмундирования механизированных родов войск (танкисты, водители БТР, стрелки механизированных войск и т.д.), Министерство Обороны не имело против этого возражений, и значки появились на военной форме личного состава. В январе 1942 года принимается на оснащение значок командира караула, который носят пограничники-командиры караулов, принят в систему вооружения также значок полевой и войсковой жандармерии, носимый в караульной млужбе начальниками полевой и войсковой жандармерии. Особое семейство знаков составляли значки, которые присваивались членам гонведской армии за спорптивные достижения В 1942 году были приняты в систему значки, которыми награжддались гонведы, достигшие высоких результатов в спорте. В 1943 году круг гонведов, имевших право на ношение этих знаков, был расширен также и для служащих жандармерии. При урегулировании вопроса о ношении членами личного состава Венгерской Гонведской армии наград и наградных знаков были учреждены значки за ловкость (например, значок снайпера, значок кавалериста, значок артиллериста-наводчика и т. д.) Унаследованная от вооруженных сил Австро-Венгерской монархии и в эпоху Хорти претерпевшая целый ряд изменений система значков за ловкость во второй половине 1930 годов значительно расширилась. Поэтому Министром Обороны Венгрии было отдано распоряжение о сокращении числа наградных знаков. До детальной разработки новой системы значков за ловкость пришлось ждать до 1944 года.

Значки изготовлялись из алюминия, что можно объяснить недостатком более благородного сырья в военное время. Захват власти нилашистами (фашистами) 16 октября 1944 года, несомненно, наложил свой отпечаток на систему военных знаков Венгерской армии. В конце ноября 1944 года были приняты в систему вооружения Венгерской Гонведской армии „значки за достигнутые успехи." Введение этих знаков было призвано, во-первых, повышать боевой дух личного состава, с другой стороны, это была попытка „адаптировать" в Венгрии систему немецких военных наград, выдаваемых при возможности за выдающиеся достижения. При присвоении наградных значков принимались во внимание также и более ранние заслуги, в том числе и более ранние награды, вплоть до 26 июня 1941 года. Изготовлявшиеся из алюминия значки изображали сцены боевых действий, подвигов, которые были совершены, чтобы заслужить награду.

Не-официальные (войсковые) значки того времени военнослужащие могли носить исключительно на гражданском платье. Многие члены личного состава Венгерской королевской гонведской армии, получившие немецкие, итальянские, болгарские и хорватские военные награды и наградные знаки, могли официально носить их в ту эпоху на своей военной форме.

Возрастной контингент от 12 до 23 лет участвовал в предварительной военной подготовке, которая именовалась как движение „левентэ". Для членов этой организации была установлена система многочисленных знаков боевой подготовки. Некоторые из них допризывники позже носили и на своих военных формах.

Военные наградные значки помимо того, что они отражали принадлежность к определенному рода войск и дух их, использовались также и в качестве символов тех или иных видов войск. Одним из важнейших символов венгерских военных знаков данной эпохи была венгерская Святая Корона, она использовалась для обозначения принадлежности к венгерской нации. Зачастую вместе с короной фигурировал венгерский герб или его отдельные элементы. Точно так же характерным венгерским символом был турул (тотемистическая птица-коршун), изображавшийся на многих значках и знаках. Весьма популярным был в кругу создателей значков и символов мотив крыла. Распростертые крылья, символизирующие скорость, взлет, были основным элементом при создании эмблем и значков для личного состава военно-воздушных сил, парашютистов и быстродвижущихся механизированных войск. Характерным элементом целого ряда знаков того времени было изображение человеческого черепа (адамовой головы), что было особым отличительным знаком воинских частей, выполнявших наиболее ответственные и опасные задачи. Члены пограничных войск нашивали на свои пилотки (фуражки) охотничий рожок, солдаты горных войск – цветок эдельвейс. Дубовые листья, меч и стальная каска (шлем) фигурировали в составе самых различных знаков и символов.

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára

Veszprémy László

Lovagvilág Magyarországon

Argumentum

KÖZLEMÉNYEK

GERMUSKA PÁL

A TOTÁLIS MOZGÓSÍTÁSTÓL A STRATÉGIAI TERVEZÉSIG

Az Országos Tervhivatal Általános Szervezési Főosztályának története, 1948–1971*

„A háború sorsát – írta Sztálin elvtárs 1942. február 23-i parancsában – most már nem olyan mellékes és múló körülmény fogja eldönteni, mint a váratlanság tényezője, hanem állandóan ható tényezők: a hátország szilárdsága, a hadsereg szelleme, a hadosztályok száma és minősége, a hadsereg fegyverzete, a hadsereg parancsnoki karának szervezőkészsége" – kezdte a Tóth Károly, a Honvédelmi Tanács (HT) Titkárságának osztályvezetője 1954 novemberében a mozgósítási tervezésről szóló előadását. Majd azzal folytatta, hogy nem elégséges az ország gazdasági potenciáljának alapos megismerése, hanem mindent meg kell tenni annak „szakadatlan gyorsütemű növelése" érdekében. „Ez megköveteli tőlünk – tette hozzá Tóth –, hogy már békében kidolgozzunk olyan intézkedéseket, amelyek szükségesek a hadivágányokra való gyors áttérés előkészítésére, az áttérés hatékonyságának növelésére." Végezetül a következőkkel lelkesítette a katonai tervezéssel foglalkozó szakembereket: „A KR-tervmunka jó előkészítése, a reális és a háborús gazdaság szükségleteit mind magasabb százalékában biztosító KR-terv lehetővé fogja tenni egy esetleges imperialista támadás idején a béketermelésről a hadigazdálkodásra való gyors és zökkenőmentes átállást, az ország valamennyi erőforrásának a honvédelem érdekében való biztosítását, az agresszorok feletti győzelem kivívását."[1]

A tervezés, a stratégia kidolgozása, az előnyök és hátrányok mérlegelése, a lehetséges alternatívák vizsgálata, a legoptimálisabbnak vélt megoldás megtalálása évszázadok óta kulcsfontosságú része a civil és a katonai döntéshozatalnak. Minden modern haderőnek szüksége van jól felkészült tervező apparátusra, amelynek nemcsak a hadsereg minél tökéletesebb felszerelése és ellátása a feladata, hanem az erőforrások katonai és polgári felhasználása közötti optimális egyensúly kialakítása is. A nagyszabású haderőfejlesztési programokat mindig központi kormányzatok hajtották végre, és az 1920–30-as évekig az állam a civil gazdaság ügyeibe többnyire csak háborús időkben avatkozott be erőteljesen. A két háború közötti években azonban nemcsak a kiépülő totális diktatúrák, a Szovjetunió, a náci Német Birodalom és a fasiszta Olaszország vezettek be központi gazdaságirányítási rendszereket, hanem a világgazdasági válság következményeinek enyhítésére például az Amerikai Egyesült Államok is.

* A témához kapcsolódó kutatás az OTKA T049465. sz. pályázat támogatásával folyik. A dolgozat szerkesztett, kibővített változata a 2007. március 18. és 21. között Kingston Ontarioban megrendezett, a PfP Military History Working Group és a Royal Military College of Canada által szervezett „Strategic Planning in Peacetime" című konferencián „From a Total Mobilization to a Strategic Planning. The Story of the General Organizing Department of the National Planning Office, 1948–1971" címmel megtartott előadásomnak.

[1] Tóth Károly elvtárs 1957. november 29-i előadása: A KR-tervezés kérdései. Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-G-3-h 68. d.

A szigorúan centralizált tervgazdaság legvégletesebb formájában mégis az első szocialista országban épült ki. Az utasításos gazdaságirányítási rendszer és az erőltetett iparosítás egyik legfőbb célja kezdettől a Szovjetunió megvédése és az ehhez szükséges modern, motorizált haderő megteremtése volt. A Vörös Hadsereg Vezérkari Főnöksége 1926–27 fordulóján dolgozta ki az első nagyszabású haditerveket, mert a kapitalista világ és a bolsevik rendszer közötti háborút elkerülhetetlennek tartotta. Hamar egyértelművé vált, hogy az általános népgazdasági terv és a hadsereg felkészülési terve szorosan összefügg egymással. Ezért 1927 májusában megalakult az Állami Tervbizottság, a Goszplan Katonai Bizottsága, amely a szovjet ipar mozgósításáért volt felelős. Majd júniusban felállították a Goszplan Katonai Részlegét, amelynek hatásköre kiterjedt a hadiiparra, a közlekedésre és a szállításokra, valamint más védelmi-katonai ügyekre (hadszíntér-előkészítés stb.). Ettől fogva a Honvédelmi Népbiztosság, a Vezérkar és a Goszplan Katonai Részlege együttesen határozta meg a célokat és a követelményeket, amelyek alapján a tervbizottság kidolgozta a közép- és rövidtávú terveket.[2] Ugyancsak 1927 folyamán a legtöbb népbiztosságnál, majd 1929-től minden fontosabb állami vállaltnál is megalakultak a mozgósítási csoportok. Az 1930-as években a helyenként katonai, máshol speciális vagy mozgósítási osztálynak nevezett hivatalrészlegek foglalkoztak a hadiipari termelés, a hadszíntér-előkészítés, a háborús felkészülés és a hadsereg mindenféle egyéb ügyeivel.[3] A következő két évtizedben aztán számos változás következett be a honvédelmi ügyek és a hadiipar irányításában, de a szigorú tervutasításos rendszer és a Goszplan központi szerepe változatlanul megmaradt.[4]

Az ekkoriban még piacgazdaságként működő Magyarországon az 1930–40-es évek fordulóján élénk vita folyt a központi tervezés és a növekvő állami beavatkozás szükségességéről. A tervszerű gazdálkodás fő szorgalmazója néhány civil szakemberen túl a honvéd vezérkar volt, amely más módon nem látta biztosítottnak a közelgő háborúra való felkészülést. 1939-től Magyarország áttért a kötött gazdálkodásra, a mezőgazdaságban bevezették a kötelező beszolgáltatást. A jogi keretet mindehhez az 1939 márciusában elfogadott honvédelmi törvény (1939: II. törvénycikk) adta, amelynek további paragrafusai léptek életbe a második világháború 1939. szeptember 1-jei kitörésével. A hadiüzemmé nyilvánított gyárakban mindenhol megjelentek az üzemi katonai parancsnokok, s a vállalatok tulajdonviszonyaitól függetlenül átvették a termelés irányítását stb.[5] A gazdaság már Magyarország hadbelépése előtt irányított gazdasággá vált, majd a háború alatt a gazdasági intézményrendszert még inkább centralizálták, s az állami költségvetés a nemzeti jövedelem egyre nagyobb hányadát: 1938-ban még csak 38%-át, 1943-ban már közel 50%-át osztotta újra.[6]

---

[2] *Samuelson*, 2000. 49–55. o.

[3] Lásd részletesen *Markevich*, 2004. Az 1930-as évekbeli szovjet gazdaságmozgósítási rendszerről lásd *Davies*, 2005.

[4] A honvédelmet és a hadiipart irányító legfelsőbb testületekről és minisztériumokról az 1920–1950-es éveket illetően lásd összefoglalóan *Barber* et al., 2000.

[5] Lásd részletesen *Dombrády*, 2003. 21–28., illetve 37–41. o.

[6] *Lengyel*, 1979. 294. o. A nyersanyag-gazdálkodás, a termelés- és kereskedelemkorlátozás, az árszabályozás és a munkaerő-irányítás második világháború alatti gyakorlatáról lásd uo. 296–301. o.

Az alapok lerakása

A második világháborús vereséget követően a magyar gazdaság újjászervezése és újjáépítése már erőteljes szovjet beavatkozással történt. A Magyar Kommunista Párt (MKP) káderei 1945 tavaszától nemcsak elfoglalták a gazdaságirányítás kulcspozícióit (Gazdasági Főtanács, Közlekedési, Iparügyi Minisztérium stb.), hanem különféle jogszabályokkal és intézkedésekkel korlátozták a magángazdaság és a piac szerepét. 1947 februárjától rendszeressé váltak a két munkáspárt közötti tervegyeztető tárgyalások, mert a Szociáldemokrata Párt (SZDP) is támogatta a tervgazdálkodás bevezetését. Az SZDP–MKP tervgazdasági egyeztető bizottsága 1947. február 28-i ülésén meg is állapodott egy állami tervhivatal felállításáról.[7] Az alku nyomán júliusban megszületett az 1947. évi XVII. törvény a hároméves gazdasági terv augusztus 1-jével való elindításáról és az Országos Tervhivatal (OT) felállításáról.

1947 augusztusában az MKP megszerezte az egyeduralmat, és megkezdte a szocialista rendszerbe való átmenet részletes programjának kidolgozását. A kommunista párt a hadseregben és a belügyben is erős pozíciókkal rendelkezett, de a haderő jelentősebb fejlesztését minden lehetséges módon akadályozta 1947 őszéig – pontosan azért, hogy a hatalmi harcban a polgári pártok ne támaszkodhassanak a honvédségre. 1947. november végén viszont Rákosi Mátyás, az MKP főtitkára – a Kominform szeptemberi határozatai szellemében[8] – levélben kért J. V. Sztálintól engedélyt és segítséget a magyar hadsereg növeléséhez és felfegyverzéséhez.[9]

Az újjáalakított Magyar Honvédség létszáma ekkoriban még a 20 ezer főt sem érte el. A Honvédelmi Minisztérium (HM) Szervezési és Katonai Osztályán 1946 tavaszán készültek az első távlati fejlesztési elképzelések, amelyek egy 60–70 ezer fős, az adott szűkös helyzetben finanszírozható hadsereg kiépítésére tettek javaslatot. Az 1947. február 10-én aláírt párizsi békeszerződés végül mindösszesen 70 ezer fős haderőt engedélyezett Magyarország számára. A kommunista hatalomátvételt követően 1947 decemberétől kezdődött meg az új tervek kidolgozása. A részletes ütemtervvel ellátott haderőfejlesztési programot, amely 1948 októbere és 1952 szeptembere között fokozatosan kívánta elérni 70 ezer fős maximumot, 1948. január 29-én hagyta jóvá az MKP Politikai Bizottsága (PB).[10] Február 18-án a Tildy Zoltán köztársasági elnök vezette magyar delegáció Moszkvában aláírta a magyar–szovjet barátsági és együttműködési szerződést, amely katonai téren is szorosra fűzte a Szovjetunióval a kapcsolatokat. A hadsereg átszervezésével párhuzamosan megkezdődött a háttéripar kapacitásainak felmérése, majd a hadiipar fejlesztési terveinek előkészítése is. A haditermelés megszervezésére a kormány május 11-i 5380/1948. sz. rendeletével felállította az Iparfejlesztési Igazgatóságot (IFIG),[11] amely július 5-től az Ipari Minisztérium és a HM közös irányítása alatt működött.[12]

---

[7] Politikatörténeti Intézet Levéltára 283. f. 32. cs. 26. ő. e. 8–9. o.

[8] A Kominform első konferenciájának jegyzőkönyvét lásd *Procacci*, 1994. 35–419. o.

[9] *Izsák – Kun*, 1994. 235. o.

[10] *Okváth*, 1998. 87. o.

[11] MOL XIX-F-1-rr 6. d.

[12] *Okváth*, 1998. 191. o.

Az OT katonai szakemberei később úgy értékelték, hogy 1948 első féléve csak a „kísérletek és tapogatódzások ideje volt". Az új célok 1948 nyarára kristályosodtak ki: egyértelművé vált, hogy a hadsereg felszerelésének hatékony javításához – a szovjet importon túl – nagyarányú hazai beruházásokra és fejlesztésekre van szükség. Komoly nehézséget jelentett ugyanakkor, hogy a hatályban lévő hároméves népgazdasági tervbe (1947–1949) a katonai és hadiipari fejlesztéseket pótlólagosan, más területek rovására kellett beilleszteni.[13] Mindehhez immár a szükséges politikai támogatás is megvolt, hiszen a kommunista és a szociáldemokrata párt egyesítésével 1948 júniusában létrehozott Magyar Dolgozók Pártja (MDP) első programnyilatkozatában „erős, demokratikus néphadsereg kiépítését és korszerű felszerelését" szorgalmazta.[14]

1948 őszén felgyorsult a hatalmi intézmények koncentrációja és a hadseregfejlesztés előkészítésének üteme is. A katonai és hadiipari ügyekkel foglalkozó párt- és állami vezető testületeket átszervezték.[15] Az MDP KV Titkársága 1948. szeptember 7-i határozata alapján az MDP korábbi Katonai, illetve Belügyi Bizottságát Államvédelmi Bizottság néven összevonták – Rákosi Mátyás pártfőtitkár elnökletével.[16] A Katonai Albizottság döntéselőkészítő testületként működött tovább 1949 februárjáig, amikor feladatkörét átvette a HM-en belül megalakult miniszteri kollégium.[17]

Az MDP Államvédelmi Bizottság Katonai Albizottsága 1948. szeptember 22-én döntött az Országos Tervhivatalban felállítandó katonai csoportról, valamint egy, a párt központi apparátusán belül megszervezendő Iparfejlesztési Bizottságról. Az utóbbi testületre bízták minden olyan kérdés megvitatását, amelyeknél az „ipari szempontokat kell összeegyeztetni honvédelmi szempontokkal és a hadiipar fejlesztési ütemének kérdéseivel".[18] Az Iparfejlesztési Bizottság 1948. október 23-án tartotta meg első ülését, majd december 11-én hagyta jóvá az OT katonai osztálya felállítását. E részleg feladatául azt szabták, hogy „a honvédségi szükségleteket kielégítő nyersanyag-, energia-, gépi kapacitási stb. mennyiségeket összhangba hozza az ország gazdasági életével, illetve a honvédségi vezetést a lehetőségekről és a célszerűnek látszó megoldásokról tájékoztassa". A tervhivatali osztály ügyrendjét december 18-án fogadták el.[19]

Az eleinte Üzemgazdasági Osztálynak nevezett részleg működési szabályzata szerint, mint „a Tervhivatal honvédelmi osztálya képviseli a honvédelem érdekeit az országos tervgazdaságban". Továbbá részt vesz a nemzetgazdasági tervek összeállításában, a honvédelmi beruházási tervek elkészítésében és a hadiipari üzemek telepítésében-elhelyezésében. Az osztály közvetlenül a tervhivatal elnökének alárendeltségében működött, szakirányításában pedig részt kapott a honvédelmi miniszter, illetve a honvéd vezérkar.[20]

---

[13] OT Általános Üzemi Főosztálya: A hadiipar és a fegyveres testületek beruházásainak szerepe a 3 és az 5 éves tervben. D. n. [1950. október körül] Hadtörténelmi Levéltár (HL) Magyar Néphadsereg iratai (MN) 1950/T 35. d. 1. cs.

[14] *Izsák*, 1998. 30. o.

[15] Az államvédelem, a hadsereg és a hadiipar 1948–1956 közötti állami és pártirányításáról lásd részletesen: *Germuska – Nagy*, 2004.

[16] MOL M-KS 276. f. 54. cs. 11. ő. e. 1. o.

[17] *Okváth*, 1998. 95. o.

[18] Az MDP Államvédelmi Bizottsága ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 276. f. 84. cs. 24. ő. e.

[19] MOL XIX-F-6-ee 22. d.

[20] A Tervhivatali „Üzemgazdasági" Osztály /Kfcs. 12/2/ ügyköre. d. n. MOL XIX-F-6-ee 22. d.

Az OT Üzemgazdasági Osztályának első komoly feladata a hadiipar fejlesztési tervének kidolgozása volt, amelyet december 31-én véglegesített az MDP Államvédelmi Bizottsága.[21] Az Üzemgazdasági Osztály legfőbb együttműködő partnere a hadsereg vezérkarának Anyagtervezési Csoportfőnöksége volt, amely előtt nem kisebb feladat állt, mint a haderő tervgazdálkodásra való áttérésének levezénylése. A szovjet tervezési rendszer minél tökéletesebb átvételét 1949 első heteitől ennél a csoportfőnökségnél is külön szovjet tanácsadó segítette P. N. Szkroznyikov ezredes személyében, aki egészen az 1956-os forradalomig teljesített itt szolgálatot.[22]

1949 első hónapjaiban körvonalazódtak az 1950 és 1954 közötti évekre szóló, I. ötéves népgazdasági terv keretei. A tervhivatal civil és katonai része közötti ellentétek okozhatták, hogy a terv első verziójából teljes egészében kimaradtak a hadsereg és a hadiipar fejlesztési költségei. A hibát hamarosan korrigálták, ami viszont egyúttal azzal járt, hogy 12 százalékponttal csökkenteni kellett az életszínvonal javításának előirányzott mértékét (44,9% helyett csak 32-33%).[23] A kidolgozás alatt álló ötéves terv sarokszámait 1949. február 17-én fogadta el az MDP PB.[24]

Ekkortól gyakorlatilag kétféle ötéves terv létezett: egy nyilvánosságnak szóló verzió, amely az életszínvonal javítását helyezte a középpontba, valamint egy belső használatra szóló, amely már a katonai és nehézipari fejlesztéseket preferálta. A hadsereg – Moszkva által megkívánt – gyorsított tempójú fejlesztésének költségei 1949 áprilisára körvonalazódtak. A Honvéd Vezérkar Anyagtechnikai Csoportfőnöksége több mint 20 milliárd forintot irányzott elő katonai beszerzésekre, felszerelésekre, fenntartásra és beruházásokra. Az ötéves fejlesztési programot egy, az MDP Államvédelmi Bizottsága szakbizottságaként április 6-án létrehozott testület, a Hadigazdálkodási Bizottság vitatta meg több ízben: április 23-án, május 14-én és június 7-én. Annak ellenére, hogy a program láthatóan túlfeszített volt, nem lehetett csökkenteni a keretszámokat, legfeljebb bizonyos beruházásokat 1952–53-ra áttolni. Ugyanis a szovjet elvárás egyértelmű volt: 1951. október 1-jére a magyar hadsereg képes legyen ellátni az ország védelmét, és eleget tudjon tenni nemzetközi szerződéses kötelezettségeinek (azaz akár háborúba lépni a Szovjetunió oldalán).[25]

1949. június–július folyamán a növekvő feladatok miatt az Iparügyi Minisztérium Könnyű- és Nehézipari Minisztériumra vált szét,[26] és az OT-ban is átszervezések történ-

---

[21] Az MDP Államvédelmi Bizottsága ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 276. f. 84. cs. 14. ő. e. 1–2. p. Az iparfejlesztési terv nincs mellékelve a jegyzőkönyvhöz.

[22] *Szenesné,* 1978. 4. o.

[23] Lásd az Iparügyi Minisztérium megjegyzései az ötéves tervvel kapcsolatban készült javaslathoz. 1949. január 17. MOL M-KS 276. f. 115. cs. 29. ő. e. 144–150. o., illetve MOL M-KS 276. f. 53. cs. 19. ő. e. Az MDP PB 1949. január 20-i ülésének jegyzőkönyve, illetve MDP KV Állampolitikai Osztály előterjesztése a Politikai Bizottság részére. Az ötéves terv alapvető kérdései. 1949. január 20.

[24] MOL M-KS 276. f. 53. cs. 21. ő. e. Az MDP PB 1949. február 17-i ülésének jegyzőkönyve, illetve OT: Az ötéves terv keretszámai, d. n.; 2. és 16–25. o. A pb-határozatban találkozhatunk első ízben a később általánosan használt „közület I." és a „közület II." felosztással. Az előbbi azokat az iparágakat és gazdasági területeket foglalta magába, amelyek „békében részben vagy egészben polgári szükséglet számára termelnek, és csak háborús viszonyok között állítandók át teljesen a haditermelésre". Az utóbbi a honvédség dologi és fejlesztési szükségleteit, a tartalék készletgyűjtési szükségletet, valamint a kizárólag hadianyaggyártással foglalkozó üzemek beruházási fedezetét tartalmazta.

[25] Az MDP KV Titkársága 1949. április 6-i ülésének jegyzőkönyve; Államgazdasági Osztály: Előterjesztés a Titkársághoz. MOL M–KS 276. f. 54. cs. 37. ő. e. 2–3., 15. o., ill. Okváth 1998. 197–203. o.

[26] Az 1949. június 11-én kihirdetett 1949. évi XV. törvény és a 4175/1949. (VII. 31.) Korm. rendelet a nehézipari és könnyűipari miniszter ügyköréről.

tek. Az ekkor már Általános Üzemi Főosztálynak nevezett katonai részleget ipari szakemberekkel is megerősítették.[27] A HM, az IFIG és az OT Általános Üzemi Főosztálya nyomására számos olyan üzemet, amelyek döntően honvédelmi munkákat végeztek, az IFIG-hez csatoltak.[28] 1949 folyamán 21 vállalatnál és gyárnál kezdődtek meg felújítások, átépítések és rekonstrukciók. Üzemszerű hadiipari termelésről azonban még ekkor is csak feltételesen lehetett beszélni: többnyire a próbagyártásig jutottak el a gyárak.[29] Az OT civil része egy ideig még kardoskodott a mérsékeltebb ütemű iparosítás és az alacsonyabb beruházási ráta mellett, de az MDP Titkársága 1949. szeptember végén a feszítettebb tervvariánsnak adott zöld utat.[30] Az Országgyűlés 1949. december 10-i ülésén törvényként elfogadott I. ötéves terv végül szinte csak egy kívánság- és ígéretgyűjtemény volt, amely köszönőviszonyban sem állt a valós fejlesztési prioritásokkal.

Totális országmozgósítás

1949 végére Magyarország „frontországgá" vált, mivel a Kominform novemberi 16-i budapesti ülésén Jugoszláviát az új háborúra készülő agresszív imperialista hatalmak körébe sorolták. A kialakult nemzetközi politikai helyzetben a szovjet és magyar stratégák nyugati (Ausztria) és déli (Jugoszlávia) irányból várták a lehetséges támadást. Főként a második világháborús szovjet tapasztalatokból kiindulva tervezték és szervezték meg a haditermelést és a mozgósítási felkészülést. Tömeghadseregek hosszan tartó összecsapásával és elhúzódó küzdelmével számoltak. A háború kitörésekor az ország átállt volna haditermelésre, amely fokozatosan futott volna fel a maximális kapacitásig, illetve a háború folyamán további erőfeszítésekkel és átszervezésekkel még bővíteni tervezték a kapacitásokat. A békeidőben katonai cikkekkel nem foglalkozó üzemek háború idején ugyancsak kaptak volna haditermelési feladatokat. A megfelelő felkészüléshez békeidőben is nagy méretű, elkülönült hadiipart tartottak szükségesnek kiépíteni, amely a nagy létszámú hadsereg gyors ütemű feltöltésére képes (egyszeri ellátás + tartalékok). A hadiüzemek kapacitását eleve a mozgósítási, illetve háborús időszak elvárásaihoz igazították.[31]

A HM vezérkar távlatilag 13–15 hadosztály felállításával számolt békeidőszakban, amely háború esetén 30 fegyverben álló hadosztályra bővült volna. Ehhez a hadseregmérethez dolgozták ki hadiipar fejlesztési terveit, a tartalékolási és a mozgósítási előkészületeket. Mindezek figyelembevételével az OT közel 40 hadiipari üzem építésének, illetve rekonstrukciójának terveit készítette elő. Ebből tíz teljesen új telepítésű „tükörüzem" volt.[32]

A hadiipar rekonstrukciójánál és az új üzemek létesítésénél is meghatározó szempont lett a „biztos hátországban" való elhelyezés. 1945 előtt a magyar hadiipari kapacitások Budapesten és a Dunántúl, illetve Észak-Magyarország hagyományos nehézipari köz-

[27] Jegyzőkönyv az Iparfejlesztési Bizottság 1949. július 18-i üléséről. MOL XIX-F-6-ee 22. d.

[28] Jegyzőkönyv az Iparfejlesztési Bizottság 1949. szeptember 3-i üléséről. MOL XIX-F-6-ee 22. d.

[29] IFIG – Beruházások 1949-ben 1949. X. 15-i állapot szerint. d. n. MOL XIX-F-6-ee 22. d.

[30] MDP Titkársága 1949. szeptember 29-i ülésének jegyzőkönyve, illetve az MDP KV Államgazdasági Osztálya előterjesztése: MOL M-KS 276. f. 54. cs. 64. ő. e. 4., 37–39. o.

[31] *Thürmer,* 1981. 23–24. o.

[32] Uo. 25. o. Az 1950-ben kidolgozott hadseregstruktúráról lásd *Okváth,* 1998. 121–134. o.

pontjaiban épültek ki. Egy Magyarországot érő támadás esetén éppen ezek az ipari koncentrációk kerültek volna leginkább veszélybe. Ezért Észak- és Kelet-Magyarország addig nem iparosodott régióiban, falvak és kisvárosok külterületén, jól álcázható terepadottságokkal kerestek helyet az új üzemek többségének. A gyártókapacitások megduplázása vagy többszörözése érdekében létesültek a meglévő gyárral megegyező feladatúprofilú hadiüzemek a „hátországban". Ugyancsak stratégiai okokból, főként a tüzérségi lőszergyártásnál, a gyártási folyamat egyes szakaszait széttelepítették: más településeken és más üzemekben folyt a részegységek gyártása, valamint a végszerelés is. (Ez a későbbiekben igen jelentős szállítási többletköltségeket okozott az érintett vállalatoknak.)

Meglévő és újonnan létesítendő hadiipari üzemek, 1949–1953[33]

MEGLÉVŐ ÜZEMEK	ÚJ ÉS TERVEZETT LÉTESÍTMÉNYEK
Gyalogsági fegyver	
Danuvia, Lámpagyár – Budapest	Szerszám és Készülékgyár, Gyöngyös*
Gyalogsági lőszer	
Veszprémi Fémfeldolgozó	Mátravidéki Fémművek, Sirok Andezit (Tömegcikk) Művek, Jobbágyi* Hajdúsági Iparművek, Téglás*
Löveggyártás	
Nehézszerszámgépgyár, Miskolc	Tiszántúli Gépgyár, Debrecen**
Tüzérségi gyújtó	
Vadásztölténygyár, Székesfehérvár MOFÉM, Mosonmagyaróvár	Ipari Műszergyár, Iklad Finomszerelvénygyár, Felnémet
Tüzérségi lőszerhüvely	
Alumíniumgyár, Budapest Csepel Vas- és Fémművek	Fémnyomó és Lemezárugyár, Jászberény*
Tüzérségi lövedéktest	
Könnyűgépgyár, Miskolc	Prés- és Kovácsoltárúgyár, Budaörs
Tüzérségi lövedékek összeszerelése	
Mechanikai Művek, Törökbálint	Vegyitermékek Gyára, Onga**
Robbanóanyagok	
Nitrokémia Ipartelepek, Balatonfűzfő	Észak-magyarországi Vegyiművek, Sajóbábony VS Üzem, Nógrádverőce***
Tömény salétromsav	
Péti Nitrogénművek, Várpalota	Berentei Nitrogénmű (Borsodi Vegyi Kombinát), Kazincbarcika
Repülőgép nagyjavítás	
Pestvidéki Gépgyár, Szigethalom	Hajdúsági Gépgyár, Debrecen***

Megjegyzések:

* A gyár elkészült, de a hadiipari kapacitás már nem épült ki, vagy ha igen, érdemi haditermelést nem folytatott.

** A létesítmények építését megkezdték ugyan, de korai szakaszban félbeszakították a beruházást, és soha nem fejezték be.

*** Az építkezést már el sem kezdték.

[33] Forrás: Felsorolás a KGM/B vállalatairól. 1959. október 23. HL MN 1964/T 68/016/29/1.

Az ország háborús mozgósításának elvi és szervezeti kereteit a HM Miniszteri Kollégiuma vitatta meg 1949. május 10-én, majd szeptember 9-én. A testület az alábbi alapelveket határozta meg:

- Az országmozgósítási munkákat egyetlen koordinációs szervnek kell irányítania, amelyet az OT-ben állítanak fel.
- A védelmi kiadások tervezése az OT feladata és felelőssége.
- A háborús és békeidőszaki követelményeket a hadsereg vezérkara dolgozza ki, és átadja az OT-nak.
- Minden fontosabb minisztériumban létre kell hozni az országmozgósítással és katonai kérdésekkel foglalkozó (fő)osztályokat.
- Az országmozgósítási munka fedőneve: Koordinációs és Racionalizálási Munka, „KORA" (később „KR").[34]

Az országmozgósítási előkészületeket a határozatnak megfelelően ettől fogva az OT Általános Üzemi Főosztálya fogta össze, amely 1950 márciusára készült el az MDP Államvédelmi Bizottságának szóló előterjesztésével. „A kapitalista környezet, az imperialisták agresszív politikája és a hazánkban épülő szocializmus megvédése szükségessé teszi az ország ipari mozgósításának előkészítését. – indokolta a főosztály a javaslat elkészítését, majd így folytatta: – Ennél a kérdésnél is elsősorban a Szovjetunió tapasztalataira támaszkodunk. Ahogy a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújának eredményei is mutatják, az ipar mozgósítása helyesen csak a szocialista tervgazdálkodásban valósítható meg, és így a múlt háborúból rendelkezésünkre álló helyi anyagból is csak azt szűrhetjük le, hogyan nem szabad a kérdéshez nyúlni. A hadigazdálkodást is meg kell tervezni. A tervezésnél felhasználjuk a HM kezdeményezésére a minisztériumokban felállított KR-szerveket, elsősorban a Nehézipari Minisztérium Ipar-nyilvántartási Főosztálya eddigi munkája eredményeit. [...] De miután az esetleges imperialista provokáció idejével nem számolhatunk, ugyanakkor, amikor a perspektivikus tervkészítés módszereit is alkalmazzuk, évenként új tervet kell készíteni a közben eltelt idő változásainak figyelembe vételével. A hadigazdálkodás terve permanens terv."[35] Az OT Általános Üzemi Főosztálya a szigorúan központosított hadigazdálkodás és mozgósítás legfőbb irányítójának az Államvédelmi Bizottságot kívánta megtenni. A vezérkar ezzel szemben egy, az Államvédelmi Bizottság alárendeltségében működő operatív hivatalra kívánta rábízni a koordinációs-mozgósítási (KR-) szervek irányítását.[36]

Az 1950 júniusában kirobbant koreai konfliktussal a hidegháború – lokálisan ugyan, de – forró háborúvá változott, amit a szovjet blokk országai közvetlen világháborús fenyegetésként éltek meg. A hadikészültség mielőbbi eléréséhez ezért mind feszítettebb ütemet diktált a magyar katonai és a pártvezetés is. A hazai hadiiparban eközben azonban kaotikus állapotok uralkodtak. Párhuzamosan folyt az új üzemek tervezése és építése, a hadsereg igényei napról napra változtak, állandósult a hajsza, gyakorlatlan volt a munkaerő stb. Ráadásul az ipar nem volt felkészülve a szovjet katonai licencek fogadására: a dokumentáció-

[34] *Thürmer*, 1981. 23–24. o.

[35] OT Általános Üzemi Főosztálya: MDP Államvédelmi Bizottságának az ipar mozgósítási terve tárgyában. 1950. március. HL MN 1950/T 33. d. 4. cs.

[36] Uo.

kat sok helyen egy év alatt sem tudták lefordítani, a szovjet technológiai utasításokat pedig nem tudták, vagy nem lehetett betartani az eltérő, illetve más szabvány szerinti nyersanyagok miatt. A halmozódó problémák miatt a Nehézipari Minisztérium, a hadsereg és a tervhivatal egyaránt rendszeresebb és szorosabb konzultációt szorgalmazott.[37]

A mozgósítási munkák irányítására és a tárcaközi koordináció ellátására végül egy új kormányzati szervet hoztak létre. A Minisztertanács 1950. szeptember 22-i ülésén döntött az Üzemgazdasági Tanács felállításáról. A tanács elnökévé Gerő Ernő államminisztert, tagjaivá Farkas Mihály honvédelmi minisztert, Vas Zoltán tervhivatali elnököt, Zsofinyec Mihály nehézipari minisztert, Friss Istvánt, az MDP Államgazdasági osztályának vezetőjét, valamint Székely Béla vezérőrnagy vezérkari főnököt nevezték ki. Az előterjesztés pontosan meghatározta a testület ügykörét: „Az Üzemgazdasági Tanács feladata az ország népgazdasági mozgósítási tervének elkészítése, a termelés, a munkaerő elosztás, közélelmezés irányelvének megállapítása, a minisztériumok és a Tervhivatal idevonatkozó terveinek jóváhagyása és általában a háborús gazdálkodás előkészítésével kapcsolatos szervezeti rendszabályok megállapítása."[38]

Az Üzemgazdasági Tanács szervezetéről és munkarendjéről saját hatáskörben, az 1950. október 23-i alakuló ülésén intézkedett.[39] A testület a hadigazdálkodás legfőbb irányító szerveként definiálta magát, amely összefogja és irányítja az ország honvédelmét érintő összes gazdasági jellegű kérdést. Határozatai a szakminiszterekre és a központi állami hivatalok vezetőire kötelező érvénnyel bírtak. A határozat leszögezte, hogy a tanács irányítja a szakminisztériumok, az Országos Tervhivatal és az egyéb állami szervek hadigazdasággal-hadiiparral kapcsolatos munkáját. Az Üzemgazdasági Tanács konkrét feladatait többek között a következőkben határozták meg: az országmozgósítási hálózat kiépítése és segítségnyújtás a szakminisztériumoknak a hálózat helyes megszervezésére; az Országos Tervhivatallal és a Honvéd Vezérkarral együtt az országmoz-gósítási terv előkészítése és jóváhagyása; az országmozgósítási munka folyamatos irányítása és ellenőrzése. Az ország honvédelme szempontjából az anyag- és árutartalékolási és gazdálkodási terv elbírálása és a tartalékolási terv megvalósításának folyamatos ellenőrzése.

1950 októberétől egy hatalmas, hierarchikus mozgósítási apparátus kiépítése kezdődött meg. A Nehézipari Minisztériumban elsők között hozták létre a KR-szervezetet, amely egy 1950. november végi jelentés szerint a főhatóságnál 16 főállású előadó és 3 gépíró foglalkoztatását jelentette. 1951. január végéig pedig 52 főállású KR-összekötőt kívántak munkába állítani a stratégiai fontosságú vállalatoknál.[40]

1951 januárjában az Üzemgazdasági Tanács utasítása alapján[41] elkészült a minisztériumok és más főhatóságok KR-szabályzatának tervezete. A javaslat 4 csoportra bontva

[37] Jegyzőkönyv az 1950. augusztus 31-én a Nehézipari Minisztérium (NIM) I. Főosztálya tanácstermében tartott értekezletről. HL MN 1950/T 35. d. 1. es.

[38] Jegyzőkönyv az 1950. évi szeptember 22-én tartott minisztertanácsról. MOL XIX-A-83-a 57. d. 353. sz. jegyzőkönyv. 1–2. o. A vezérkari főnöki poszton történt változás miatt rövid idővel később Székely helyett Bata István vezérőrnagyot delegálta a Minisztertanács az Üzemgazdasági Bizottságba. Jegyzőkönyv az 1950. évi október 20-án tartott minisztertanácsról. MOL XIX-A-83-a 57. d. 357. sz. jegyzőkönyv. 1. o.

[39] Jegyzőkönyv az Üzemgazdasági Tanács 1950. október 23-án tartott első rendes üléséről. MOL XIX-F-6-a 105. d.

[40] A NIM és az alája tartozó üzemek KR szervezetének tervezete. 1950. november 28. MOL XIX-F-6-ee 21. d.

[41] Az ÜT 38/6/1951. sz. határozata. A KR hálózat kiépítésével kapcsolatos jelentés. 1951. január 18. MOL XIX-F-6-a 105. d.

adta meg az országos KR-hálózat feladatait: tervhivatal, termelő minisztériumok (köztük a január 1-jei hatállyal tovább osztódó ipari tárcákkal: Kohó- és Gépipari Minisztérium, Nehézipari Minisztérium és Könnyűipari Minisztérium), gazdálkodó minisztériumok (mint a Pénzügyminisztérium, a kereskedelmi minisztériumok), valamint az igazgatási minisztériumok (igazságügyi, külügy, népművelési stb.) és más főhatóságok (Munkaerőtartalékok Hivatala, Központi Statisztikai Hivatal stb.) számára. A dokumentum hat oldalon sorolta a főhatóságok feladatait a népgazdaság mozgósítási felkészítése, mozgósítása és a háborús gazdálkodásra való átállás tervezése területén.[42]

Az Üzemgazdasági Tanács 1951. március 15-én hagyta jóvá a KR-szervek végleges szervezeti és működési szabályzatát. A határozat szerint az Üzemgazdasági Tanács irányította a KR-hálózatot: megadta az irányelveket és a minisztériumok feladatát, valamint összehangolta a végrehajtást. Három szintet hoztak létre: a felsőfokú KR-szerveket a minisztériumok központi egységeinél, a középfokúakat a minisztériumi főosztályokon és osztályokon, valamint az alsófokú KR-szerveket – a vállalatoknál és üzemeknél. A szabályzat szigorúan meghatározta az iratkezelés, tárolás, ügyintézés módjait és titkossági fokozatait, valamint előírta minden KR-szervezetben közreműködő számára a titoktartási nyilatkozat aláírását is.[43]

A minisztériumok és főhatóságok KR-szerveinek létszáma a hálózat teljes kiépítését követően meghaladta a kétszáz főt, sőt légoltalmi és légvédelmi szakemberekkel bővült.[44] A KR-tervezés 1951 szeptemberében kidolgozott alapelveiben „az imperialisták mind nyíltabb háborús készülődésére" hivatkozva írták elő a mozgósítási felkészülés három szakaszát. A KR-terv fejlesztési szakaszában az ország honvédelmi ütőképességének növelése érdekében a folyó népgazdasági terven keresztül kellett végrehajtani az előkészületeket: a készletfeltöltést, a tartalékolást, az infrastruktúrafejlesztést, a próbagyártást, a felszerszámozást, valamint a háborús jogszabályok és intézkedések elkészítését. A második, mintegy három hónapos intézkedési szakasz a mozgósítás elrendelésétől lépett volna érvénybe, és a népgazdaság teljes átállásig tartott volna. Ekkor kellett volna megtörténnie az egyes iparágak, vállalatok, üzemek és állami szervezetek mozgósítási átállásának; az üzemek és intézmények esetleges áttelepülésének; a munkaerő átcsoportosításának stb. A harmadik szakasz pedig az lett volna, amikor a KR-terv alapján az egész gazdaság haditermelés céljainak alárendelten dolgozik. Az OT az üzemi szintig kidolgozandó KR-tervekhez a több mint 300 féle anyag-, áru- és gépmérlegen túl szállítási, munkaerő- és pénzügyi mérlegeket is összeállított. Ellátta továbbá a minisztériumokat és a tervező apparátusokat a cikkenkénti termelési keretszámokkal és az anyagkeret számokkal – negyedévenkénti, valamint megyei bontásban is.[45]

A rendkívül részletes és aprólékos, ugyanakkor szigorúan központosított tervezés óriási apparátus mozgatását tette szükségessé. 1951 októberére ehhez az OT-nak öt általá-

---

[42] Előterjesztés az ÜT-hez a KR feladata és szervezeti felépítése tárgyában. 1951. január 24. MOL XIX-F-6-ee 21. d.

[43] Az ÜT 78/10/1951. sz. határozata. MOL XIX-G-3-h 68. d.

[44] 1953 augusztusában 249 főt tett ki a mozgósítási szervezet létszáma: ebből KR-rel foglalkozott 184 fő és légoltalommal 65 fő. A HT 181/15/1953. sz. határozata. 1953. augusztus 10. HL MN 1956/T 47. d. 5. cs.

[45] Az ÜT 260/24/1951. sz. határozata az 1952. évi KR tervkészítés módszeréről. 1951. szeptember 25. MOL XIX-F-6-a 105. d.

nos igazgatási egységbe szervezve 8 elvi főosztálya és 12 szakfőosztálya működött. A XIX-es kódszámot viselő Általános Üzemi Főosztálynak pedig a következő részlegei voltak: Távlati Tervezési Osztály, Elvi Csoport, Terv Csoport, Ipari Osztály, Testületi Osztály, Különleges Munkáltatási Csoport (letartóztatottak és elítéltek foglalkoztatása), valamint Áruraktározási Csoport (tartalékolás).[46] A Magyar Néphadsereg Vezérkari Főnökségének Anyagtervezési Csoportfőnökségén 1951–52-ben több mint 110-en dolgoztak (ami a duplája volt az 1949-es létszámnak). A lassan a 200 ezer főt meghaladó létszámú hadseregnél is minden eszközre és anyagra kiterjedő központi irányítás érvényesült. Az anyaggazdálkodásban a szigorúan meghatározott normákhoz igazodva a hadianyagokon túl tételesen tervezték a ruházatot, a felszerelést és az élelmiszereket is. A felhasználandó anyagokat és eszközöket egy több ezer tételt tartalmazó cikklistába rendezték, s ennek alapján történtek a megrendelések.[47] A túlzottan központosított tervezési rendszer természetesen komoly terhet jelentett a személyi állományra, általános volt a 12-14 órás munkaidő. A negyedéves, éves tervek, illetve beszámolók összeállítása idején pedig nem volt ritka, hogy 2–4 napig folyamatosan munkahelyükön tartózkodtak a tervezőrészlegek beosztottai.[48]

Az erőfeszítések ellenére a vállalati mozgósítási tervjavaslatok csak 1952 végére álltak össze, így 1952-ben kizárólag az országos KR-keretterv született meg. Emellett számos részterületet érintő jogszabály és rendelkezés készült el, így például: *Villamosenergia korlátozásának tervezete; Háborús munkaerőszükségleti terv elkészítése; Fontosabb barlangok, tárók és pincék felmérésének és szétosztásának szabályozása; A Munka Törvénykönyvének módosítása mozgósítás esetére; Járvány elleni felkészülés terve; A hadiipari üzemekben foglalkoztatottak és családtagjaik ellátása mozgósítás esetén* stb. Ugyanakkor alapvető intézkedési tervek hiányoztak alsóbb szinteken: például hogy rendkívüli helyzetben hogyan működtetik a termelést csökkentett létszámmal, kevesebb járművel stb.[49] Időközben az Üzemgazdasági Tanács – lényegében belátva a totális mozgósítási terv kivihetetlenségét – az 1953. évi KR-terv előkészítését illetően úgy fogalmazott: „A KR-terv az ország egész népgazdaságának terve legyen, azonban egyelőre csak a népgazdaság legfontosabb területeire terjedjen ki." 1953-ban sem jutott messzebb az OT a keretterveknél. Emiatt a Honvédelmi Tanács (amely 1952 novemberében vette át az Üzemgazdaság Tanács feladatait[50]) 1954. februári határozatában már eleve csak keretterv kidolgozására szólította fel az OT-t. A HT-határozat a minisztériumi KR-tervek elkészítése mellett néhány legdöntőbb hadiipari és közlekedési vállalat számára írta csak elő az átállási intézkedési tervek elkészítését.[51]

---

[46] Az OT szervezete. MOL M-KS 276. f. 116. cs. „T" 15. ő. e. Az 55/1951. sz. (II.25.) MT rendelet alapján 1951. március 1-jétől kezdte meg működését az Áruraktározási Hivatal (ÁRHI), amely a nyilvános jogszabály szerint a kihasználatlan raktárok hasznosításával foglalkozott, valójában azonban a stratégiai tartalékolás megszervezése és a készletezés volt a feladata.

[47] *Szenesné,* 1978. 5. o.

[48] *Thürmer,* 1981. 21. o.

[49] A HT 114/10/1953. sz. határozata. Az ÜT fennállása óta hozott KR-határozatok felülvizsgálata. 1953. április 27. HL MN 1956/T 48. d. 3. cs.

[50] Lásd erről részletesen *Germuska – Nagy,* 2004. 193–198. o.

[51] A HT 21/23/1954. sz. határozata. Az OT 1954. évi KR-munkaterve, illetve Az 1954. évi KR-tervezés irányelvei. 1954. február 22. HL MN 1956/T 48. d. 3. cs.

Az OT Általános Szervezési Főosztálya legfőbb gondja azonban ezekben a hónapokban nem a mozgósítási felkészülés, hanem éppen a hadiipar polgári termelésre való átállításnak megszervezése volt. A Rákosi Mátyás helyett miniszterelnökké kinevezett Nagy Imre ugyanis – az új szovjet irányvonalnak megfelelően – 1953 júliusában meghirdetett kormányprogramjában hadat üzent a túlhajtott katonai és nehézipari fejlesztéseknek, és a következő másfél évben levezényelte a szocialista blokk első konverziós programját.[52] A megőrzendő és fenntartandó honvédelmi kapacitásokról 1953. november 30-án ugyan HT-határozat intézkedett,[53] azonban a tervhivatal hosszú hónapokon át halogatta a civil termelésre való átállás részleteinek kidolgozását. E célra 1954 júliusában hoztak létre egy különbizottságot a kohó- és gépipari miniszter vezetésével, amelynek összefoglaló jelentését csak október 20-án tudta napirendre tűzni az MDP PB. Az „új szakasz" politikájának megfelelő határozatban radikális termékszerkezet-váltást írtak elő a hadiipari vállalatoknak a következő évre.[54] Így gyakorlatilag a legnagyobb mérvű profilváltás éppen akkora következett be, amikorra Nagy Imrét leváltották és kizárták a politikai életből. Ugyanis 1953-hoz képest 1954-ben háromszorosára, 1955-ben pedig közel ötszörösére emelkedett a civil termékek kibocsátása a hadiipari szektorban. Ily módon a polgári termékek aránya az 1954. évi 35%-ról 1955-re 60%-ra emelkedett.[55]

Révész Géza altábornagy, az OT 1954 novemberében kinevezett katonai elnökhelyettese mindezek ellenére változatlanul óriási apparátus felett rendelkezett. A tervhivatal 6 részlege foglalkozott továbbra is katonai, hadiipari és mozgósítási ügyekkel: Általános Szervezési Főosztály, Testületi Főosztály (hadsereg, BM, államvédelem), Középgépipari Önálló Osztály (hadiipar), Általános Gazdasági Iroda, Kapacitásellenőrzési Főosztály és Műszaki Fejlesztési Főosztály.[56]

Az 1955-ös év ugyancsak lázas tervezőmunkával telt. Ugyanis nemcsak a II. ötéves terv előkészítése lépett újabb fázisba, hanem a formálódó Varsói Szerződés együttműködés részeként tízéves fejlesztési programot is ki kellett dolgozni. A Magyar Néphadsereg hosszú távú fejlesztési terveinek és az 1956–1964 közötti magyar katonai kiadások egyeztetése érdekében 1955 novemberében Bata István honvédelmi miniszter kíséretében Révész Géza OT-elnökhelyettes is Moszkvába utazott.[57] Majd december 23-án a magyar és a szovjet kormány képviselői Moszkvában jegyzőkönyvben rögzítették a Magyar Néphadsereg 1956 és 1965 közötti fejlesztései tervét, amelynek keretében 72,7 milliárd Ft-ot irányoztak elő a hadsereg fenntartására, beruházásokra és új beszerzésekre.[58] A nagyszabású fejlesztési programra való felkészülés érdekében 1956 első hónapjaiban

---

[52] Lásd erről *Okváth*, 1998. 315–328. o.; *Germuska – Murányi*, 2001.

[53] A HT 240/20/1953. sz. határozata. A honvédelmi ipari kapacitások számbavétele, nyilvántartása és fejlesztése. MOL XIX-F-6-a 117. d.

[54] Az MDP PB ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 276. f. 53. cs. 199. ő. e.

[55] KGM/B jelentés a Minisztertanács „B" [Honvédelmi Tanács] Titkárságának a középgépipar 1955. évi tervteljesítéséről. 1956. április 7. MOL XIX-F-6-dd 5. d.

[56] OT elnöki utasítás a főosztályok feletti felügyeleti jogkör módosításáról. 1954. november 7. MOL XIX-A-16-a 527. d.

[57] *Okváth*, 1998. 343. o.

[58] A jegyzőkönyv mindezidáig nem került elő, ám az MN Vezérkar Anyagtechnikai Csoportfőnöksége részletes jelentésben számolt be az MDP PB-nek a kontraktusról. MOL M-KS 276. f. 53. cs. 263. ő. e. 125–130. o. A terv részletes ismertetését lásd *Germuska*, 2007.

felülvizsgálták a hadiipari üzemek helyzetét. Áprilisban HT-határozattal rögzítették a hadiipari kapacitásokat, és számos intézkedés történt a mozgósítási felkészülés javítása érdekében is.[59] 1956 májusában szakértői szinten zajlottak a szovjet–magyar katonai-hadiipari tárgyalások a készülő II. ötéves terv fő irányairól. Ezek alapján Révész Géza altábornagy átiratban közölte a Kohó- és Gépipari Minisztériummal (KGM) a legfontosabb hadiipari termékek véglegesnek tekintett termelési keretszámait, és utasította a gyártás-előkészítés és a részletes tervezés megkezdésére.[60] A bizonytalan belpolitika helyzet és a magyar költségvetés pénzhiánya miatt azonban a fejlesztési program mégsem indult el, sőt, a néphadsereg megrendelései szinte a nullára csökkentek.

Az 1956. októberi forradalmat követően tovább csökkentek az OT katonai feladatai, mivel a magyar vezetés egyértelműen az életszínvonal gyors és látványos javítását tűzte célul, a néphadsereg technikai korszerűsítésére pedig teljesen háttérbe szorult. Az új hadsereg-fejlesztési tervek kidolgozása csak 1957–1958 fordulóján, erőteljes szovjet nyomásra kezdődött meg. A Honvédelmi Tanács 1958. január elején elrendelte a hadiipar állapotfelmérését,[61] a tervhivatal erőfeszítései pedig főként arra irányultak, hogy a KGST keretében kibontakozó haditechnikai együttműködés milyen módon segíthetné a magyar hadiipar talpra állását.[62]

Nemzetközi integráció és kooperáció

A nemzetközi katonai és hadiipari együttműködés legfelsőbb szintű koordinálása 1952 végén került az OT katonai részlegének feladatai közé. Szovjet tapasztalatok alapján Magyarországon is megalakult a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkársága, hogy gondoskodjék a Szovjetunióval és a többi szocialista országgal meginduló gazdasági és tudományos együttműködésről. E titkárság azonban civil kormányzati szervként létesült, és jogosultságai nem terjedtek a ki a katonai ügyekre. Ezért az Üzemgazdasági Tanács utasította az OT elnökét, hogy szervezzen 3–5 fős nemzetközi hadiipari együttműködési csoportot közvetlenül a tervhivatal katonai elnökhelyettese alárendeltségében.[63]

A Műszaki Együttműködési Csoport rövidesen megkezdte működését, de tekintettel arra, hogy Lengyelországgal és Romániával megköttettek az első hadiipari együttműködési szerződések, a Honvédelmi Tanács szükségesnek ítélte a nemzetközi honvédelmi kapcsolatok egységes kezelését. 1953 márciusában ezért *A baráti államokkal folytatott honvédelmi vonatkozású gazdasági és tudományos-műszaki együttműködéssel kapcsolatos teendők ellátása* című HT-határozat úgy intézkedett, hogy a nemzetközi tárgyalások és szerződések irányelveit ugyan továbbra is a Honvédelmi Tanács határozza meg, de a tárgyalásokkal kapcsolatos napi feladatok ellátására egy állandó összetételű kormánybizottságot kell létrehozni: a Műszaki Együttműködési Bizottságot (MEB). Elnökévé Bíró

[59] A Honvédelmi Tanács 20/32/1956. sz. határozata. MOL XIX-F-6-a 118. d.

[60] MOL XIX-F-6-dd 7. d.

[61] Kivonat a HT 5/108/1958. sz. határozatából. MOL XIX-F-6-kb 79. d.

[62] A KGST hadiipari együttműködés 1956–1965 közötti időszakáról lásd részletesen *Germuska,* 2006.

[63] Az ÜT 201/50/1952. sz. határozata. Az együttműködés a honvédelmi ipar területén. 1952. november 17. HL MN 1956/T 48. d. 3. cs.

Ferencet, a Középgépipari Minisztérium[64] első miniszterhelyettesét nevezték ki, és tagjai lettek Szuszki Károly ezredes, az OT katonai elnökhelyettese (Révész elődje), Horváth Mihály vezérőrnagy, a vezérkar anyagtechnikai csoportfőnöke, Háy László, a Külkereskedelmi Minisztérium (KKM) első miniszterhelyettese és az Általános Gépipari Minisztérium egy miniszterhelyettese. A néhány hónappal korábban létrehozott együttműködési csoport a MEB titkárságaként folytatta tovább munkáját.[65]

A Honvédelmi Tanács 1953. októberi határozata mindezt azzal egészítette ki, hogy a honvédelmi együttműködés elvi irányítását a HT elnökének kezében kell összpontosítani. A Műszaki Együttműködési Bizottság felelős a kormány felé a nemzetközi egyezményekben vállalt kötelezettségek teljesíthetőségéért, valamint a kötelezettségek teljesítésének szorgalmazásáért. A MEB-nek legalább kéthavonta ülést kell tartania az egyezmények végrehajtatása és az államközi tárgyalások előkészítése céljából.[66] A MEB 1954–56-ban gyakorlatilag havonta ülésezett, koordinálta és bonyolította a nemzetközi hadiipari együttműködés ügyeit.

Szervezeti változtatás igénye azt követően merült fel, hogy a keleti blokk kommunista és szocialista pártjainak 1956. júniusi moszkvai találkozóján született döntés alapján a hadiipari szakosítás és munkamegosztás összehangolására egy új állandó bizottságot hoztak létre a KGST-n belül: a Hadiipari Együttműködési Állandó Bizottságot. E bizottság alakuló ülésére szeptember 23–28. között került sor Moszkvában.[67] Az erről szóló jelentéstervezetet meg is tárgyalta a Műszaki Együttműködési Bizottság, amely nevében is illeszkedni kívánt a nemzetközi trendhez. Az ekkor már Révész Géza, OT katonai elnökhelyettes vezette testület 1956. október 5-i ülésén úgy határozott, hogy javaslatot tesz a Honvédelmi Bizottságnak a MEB megszüntetésére, illetve azonos összetétellel és feladatkörrel a Hadiipai Gazdasági és Tudományos-műszaki Együttműködési Állandó Kormánybizottság megalakítására.[68]

A Honvédelmi Tanács október 23-ig már nem ült össze, a forradalom leverését követően 1956. december 22-én kezdte újra munkáját. Bár a tanács formálisan nem döntött a kormánybizottság átnevezéséről, Révész altábornagy a Hadiipari Állandó Kormánybizottság nevében tett javaslatot a HT-nak a honvédelmi ipari gyártmányok exportjával kapcsolatban.[69] A kormánybizottság elnöki tisztében 1957 márciusában Révész altábornagyot Horváth Mihály vezérőrnagy, a vezérkari főnök anyagtechnikai helyettese váltotta.[70] Furcsamód a koordináló testület másik nevét is rendszeresen használták, a Honvédelmi Tanács elé kerülő dokumentumokban is Műszaki Együttműködési Bizottságról beszéltek 1957 ta-

[64] Az önálló hadiipari minisztérium megszervezéséről az 1952. évi 1. törvényerejű rendelet intézkedett (1952. január 6.), másfél évvel később viszont megszüntette az 1953. évi VI. törvény, 1953. július 7-ével. A hadiipart KGM/B néven formálisan integrálták az ekkor újjáalakult Kohó- és Gépipari Minisztériumba (KGM).

[65] A HT 70/7/1953. sz. határozata. 1953. március 16. MOL XIX-F-6-a 117. d.

[66] A HT 216/18/1953. sz. határozata. A HT 70/7/1953. sz. hat. módosítása és kiegészítése. 1953. október 19. MOL XIX-F-6-kb 78. d.

[67] Kivonatos jelentés a Hadiipari Állandó Bizottság moszkvai tárgyalásáról. 1956. október 1. MOL M-KS 276. f. 66. cs. 43. ő. e.

[68] Jegyzőkönyv a Hadiipai Állandó Kormánybizottság 1956. október 5-én megtartott üléséről. MOL XIX-F-6-dd 59. d. A jegyzőkönyvben tévesen október szerepel.

[69] Lásd a HT 2/101/1956. sz. határozatát és a vonatkozó előterjesztést MOL XIX-A-98 1. d. 1. kötet.

[70] A HT 4/103/1957. sz. határozata, 1957. március 12. MOL XIX-A-98 1. d. 1. kötet.

vaszán.[71] A 1957 októberében a Honvédelmi Tanács formálisan is újjáalakította az ehelyütt éppen „Hadiipari Együttműködési Bizottságnak" titulált testületet a következő tagokkal: Horváth Mihály vezérőrnagy, elnök, Kolos Richárd KGM/B miniszterhelyettes, Sárdy Tibor ezredes, a Haditechnikai Intézet parancsnoka, Jávor Ervin ezredes, az OT Katonai Főosztálya vezetője, Horniák Nándor, KGM/B I. Iparigazgatóság, Pataki István, KGM/B II. Iparigazgatóság, Baki Ferenc KKM Műszaki Főosztály vezetője.[72]

A nemzetközi együttműködés belföldi koordinációjára mind nagyobb szükség volt, mert a KGST Hadiipari Együttműködési Állandó Bizottsága 1957. decemberi moszkvai ülése nemcsak az 1965-ig szóló perspektivikus tervek, hanem a népgazdaság-mozgósítási tervek egyeztetésére is felszólította a tagországokat.[73] A keleti blokk kommunista és munkáspártjainak 1958. május 20–23-i értekezletének határozata alapján pedig megkezdődött a nemzetközi hadiipari kooperáció és munkamegosztás lehetőségeinek vizsgálata, majd az együttműködési keretek kialakítása. Ehhez az OT III. (Általános Szervezési) Főosztályának kellett összehangolnia a Magyar Néphadsereg igényeit, a Nehézipari, illetve a Kohó- és Gépipari Minisztérium alárendeltségébe tartozó haditechnikai vállalatok kapacitásait és a civil gazdaság lehetőségeit.

A két és sokoldalú együttműködésből adódó lehetőségek és kötelességek az 1959 decemberétől – három év szünet után – újraindított országmozgósítási („M") felkészülésnél is nagy hangsúlyt kaptak. A Honvédelmi Tanács idevonatkozó határozata szerint az „M"-munka célja a népgazdaság valamennyi anyagi és szellemi erőforrásának mobilizálása Magyarország és a „baráti országok" háborús erőfeszítéseihez. Az „M"-felkészülés módszertana és az OT koordináló szerepe nem változott ezután sem, csak a magyar honvédelmi érdek mellé mindenütt odakerültek a Varsói Szerződésből eredő kötelezettségek is.[74] A hadiipari kapacitások újbóli teljes körű áttekintése, a kerettervek előkészítése azonban két évig húzódott, és csak a berlini válság nyomán gyorsult fel. Az OT 1961 végére tudta kidolgozni országos szinten a magyar gazdaság háborús mozgósításának legfontosabb mutatóit: a haditechnikai eszközök, a legfontosabb alap- és nyersanyagok, gépek és berendezések termelési, illetve export-import tervét.[75] Az egyes minisztériumok számára 1962 folyamán összeállított mozgósítási tervek a hazai fegyveres erők igényei mellett immár a többi Varsói Szerződés tagállam várható megrendeléseit is rögzítették.[76] A nemzetközi szerződésekben vállalt magyar kötelezettségek és szállítások kiemelt fontosságát a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Politikai Bizottsága is megerősítette, amikor 1962 áprilisában napirendre tűzte az országmozgósítási tervezés rendszerét.[77]

---

[71] Lásd például a HT 8/104/1957. sz. határozatát: A MEB elnökének jelentéséről egyes hadiipari export kérdésekben. MOL XIX-A-98 1. d. 2. kötet.

[72] A HT 1/107/1957. sz. határozata, 1957. október 15. MOL XIX-A-98 1. d. 3. kötet.

[73] 2. sz. jegyzőkönyv a KGST Hadiipari Együttműködési Állandó Bizottsága 1957. december 10–14. között Moszkvában megtartott üléséről. MOL XIX-F-6-dd 59. d.

[74] A HT 3/117/1959. sz. határozata. Az országmozgósítási munka felújítása. 1959. december 17. MOL XIX-F-17-s TÜK 17. d.

[75] Az OT Általános Szervezési Főosztálya előterjesztése a Honvédelmi Tanácshoz az 1962. évi „M"-terv fő előirányzatai tárgyában. Jóváhagyva a HT 9/137/1962. sz. határozatával. 1962. október 3. HL MN 1964/T 68/016/29/2 82. o.

[76] Előterjesztés[-tervezet] a Honvédelmi Bizottsághoz. A NIM honvédelmi ipari kapacitásai és azoknak „M" időszakban való realizálásához szükséges intézkedések. 1962. május. MOL XIX-F-17-s TÜK 6. d.

[77] MSZMP PB 1962. április 19-i ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 263. ő. e. 1–2. o. A pb-határozat szerint mozgósítás esetére a következő tervekkel kell rendelkeznie az országnak: a fegyveres erők

A változatosan hol Műszaki Együttműködési Bizottságként, hol Hadiipari Együttműködési Állandó Bizottság nevén funkcionáló testület 1963 októberéig működött, amikor a Honvédelmi Bizottság újjászervezte az addigra a KGM, a vezérkar és a KKM képviselőjére fogyatkozott testületet. A korábbival megegyező feladatkörű Hadiipari Kormánybizottság (HKB) 5 taggal alakult újjá: a KGM és a KKM egy-egy miniszterhelyettesének, a vezérkar anyagtechnikai csoportfőnökének, a Honvédelmi Bizottság titkárságvezetőjének (Tóth Károly) és az OT Általános Szervezési Főosztálya vezetőjének (Vértes János) részvételével.[78]

A HKB ügyrendjét 1964 novemberében hagyta jóvá a Honvédelmi Bizottság. Egyidejűleg az Általános Szervezési Főosztály egy osztályvezetőjét bízták meg a kormánybizottság titkárságvezetői feladataival.[79] Az ügyrend szerint a HKB a KGST Hadiipari Állandó Bizottsága magyar delegációjaként működött, továbbá képviselte Magyarországot a kétoldalú hadiipari és honvédelmi együttműködési szerződések alapján megalakult vegyesbizottságokban. A HKB a Honvédelmi Bizottságnak volt alárendelve, és működéséért annak volt felelős. A népgazdaság mozgósítási felkészüléssel kapcsolatos nemzetközi ügyek vitelével a szűkebb bizottság foglalkozott: csak az OT, a HM és a Honvédelmi Bizottság delegáltja. A HKB állandó és ideiglenes munkacsoportokat állíthatott fel, amelyek egy-egy részprobléma kivizsgálását végezték el. A HKB Titkárságának, amely szervezetileg továbbra is az OT-n belül működött, feladata volt továbbá a kapcsolattartás a KGST Titkárság Hadiipari Osztályával.[80] A kormánybizottság elnöki teendőit ekkortól az OT mindenkori katonai elnökhelyettese látta el. A HKB átszervezésével 1964 végére létrejött és stabilizálódott az az intézményi struktúra, amely 1990-ig irányította a katonai-hadiipari ügyeket, és koordinálta az ehhez kapcsolódó nemzetközi együttműködést.

A tervezési rendszer reformja

Az 1960-as évek közepére a magyar gazdaságban számos válságjel mutatkozott, amelyek arra ösztönözték a pártvezetés pragmatikus szárnyát, hogy – 1953–55-höz és 1956–57-hez hasonlóan – ismét a szocialista rendszer korrekciójával kísérletezzen. A reformot azonban eleve a gazdaság területére kívánták korlátozni, és a várható ellenállástól tartva 1965–1966-ban mindvégig két alapkoncepcióval dolgoztak: egy „A" és egy „B" variánssal. Az „A" változat legfontosabb tézise az volt, hogy az utasításokat ki kell iktatni az irányítási rendszerből, közvetett szabályozással, az anyagi érdekeltségre építve és nagyobb vállalati önállóságra támaszkodva hatékonyabban lehet működtetni a gazdaságot.

„M"-terve, a fegyveres testületek „M"-terve, a népgazdaság „M"-terve (azon belül az iparé, a közlekedés és hírközlésé, az egészségügyi ellátásé és a lakosság ellátásáé), a meghagyás terve, a kitelepítés terve, valamint a légoltalom terve. Uo. 25–30. o.

[78] A HB 1/154/1963. sz. határozata. A hadiipari nemzetközi együttműködéssel kapcsolatos munka országon belüli rendjéről és szervezetéről. 1963. október 16. HL HB iratok 2. d. A Honvédelmi Tanács 1962. május 2-án változtatta nevét Honvédelmi Bizottságra anélkül, hogy a testület hatás- és feladatköre módosult volna. Lásd a HB 1/138/1962. sz. határozatot A HB feladata és ügyrendje. HL HB iratok 1. d.

[79] A HB 2/165/1964. sz. határozata. A Hadiipari Kormánybizottság ügyrendjéről és a Kormánybizottság összetételében javasolt személyi változásról. 1964. november 18. HL HB iratok 2. d.

[80] A Hadiipari Kormánybizottság 1964. szeptember 10-i, 6/64. sz. ülésének jegyzőkönyvéből kivonat: a HKB ügyrendje. MOL XIX-F-17-s TÜK 13.d.

A „B" változat a tervutasításokat az irányítási rendszer lényegéhez tartozó és továbbra is megtartandó eszközének tekintette. Az előkészítő vitákban az „A" variáns kerekedett felül, és 1968. január 1-jével ez lépett életbe – a civil gazdaságban.[81] A hadsereg gazdálkodására és a hadiiparban működtetésére – gyakorlatilag a „B" variánst megvalósítva – az utasításos irányítási rendszer finomított változatát vezették be.

A reform lényegi elemei már eldöntöttek voltak, amikor 1967 márciusában a Magyar Néphadsereg Vezérkara hatástanulmányban elemezte a várható következményeket.[82] A terjedelmes jelentés szerint a centralizált és tervutasításos gazdálkodási rendszer megfelelő feltételeket biztosított mindaddig a hadiipari termelésnek és a háborús felkészülésnek. A védelempolitika szempontjából elsőrendű igény volt, hogy az új gazdasági mechanizmus megindításával sem gyengülhet az ország hadigazdálkodási potenciálja, és csak olyan gazdaságirányítási rendszer létrehozása engedhető meg, amely biztosítja ennek a potenciálnak a hatékony növelését. Leszögezték azt is, hogy a háborús gazdálkodásra való felkészülés nem lehet akadálya a mechanizmusreform bevezetésének, és a mozgósítási felkészülés minden intézkedésének kompatibilisnek kell lennie az új feltételekkel.

A néphadsereg vezérkara ugyanakkor nehezményezte, hogy a különböző főhatóságoknál az 1950-es évek óta működő katonai főosztályok hivatásos tiszti állományú, de az adott intézmény alkalmazásában álló munkatársai immár nem képviselik megfelelően a HM és a honvédelem érdekeit. „Jelenleg már a katonai szakkáderek az összes HM-mel kapcsolatos tevékenységüket a »tényleges« munkaadójuk szemszögéből nézik és bírálják el. Ebből kifolyólag a HM és a népgazdaság egyes felsőfokú gazdasági irányító szervek (például OT, minisztériumok stb.) kapcsolatában különféle problémák jelentkeznek, melyek az új gazdasági mechanizmusban várhatóan tovább fog gyarapodni. Ezek a problémák abból adódnak, hogy egyes felelős gazdasági szervek helytelen gazdaságossági szemléletből kiindulva egyre gyakrabban háttérbe szorítják a honvédelmi érdekeket."[83]

A vezérkar a katonai osztályok-főosztályok meglévő rendszerét az említett hiányosságok miatt meg kívánta változtatni. Felvetette megszüntetésük lehetőségét is, valójában inkább a honvédelmi miniszter és a vezérkari főnök közvetlen irányítása alá kívánta őket vonni a kinevezés és a rendszeres beszámoltatás jogkörének átvételével.[84] A világ azonban nagyot változott az 1950-es évek eleje óta, a HM korántsem rendelkezett már olyan érdekérvényesítő képességgel, mint másfél évtizeddel korábban. Még az OT Általános Szervezési Főosztálya sem támogatta a felvetést, így a katonai főosztályok-osztályok lényegében változatlan formában megmaradtak 1990-ig.

Az OT-nak a szakigazgatás belső vitáinál sokkal komolyabb gondot okozott, hogy a részben piaci alapokra helyezett magyar hadiipar hogyan fog részt venni a KGST együttműködésben. A blokk többi országában ugyanis még a civil szektorban sem terveztek hasonló mélységű változtatásokat, nemhogy a hadiiparban. Ezért az Általános Szervezési Fő-

---

[81] A mechanizmusreform kidolgozása során felmerült koncepciókról lásd részletesen *Vígvári*, 1989. Az 1968-as magyar reformról lásd még *Berend*, 1988.; *Kornai*, 1987.; *Pető – Szakács*, 1985.; *Révész*, 1990. A reformnak a hadiiparra gyakorolt hatásáról *Germuska*, 2004.

[82] MN Vezérkara 4. Csoportfőnökség: A HM és a népgazdaság kapcsolatának várható alakulása az új gazdasági mechanizmusban. 1967. március. 1967. március. HL MN 1967/T 102/05/541.

[83] Uo. 61–62. o.

[84] Uo.

osztály eleve kizárta azt a lehetőséget, hogy a KGST keretében már megkötött nemzetközi megállapodásokból bármiféle gazdaságossági szempontok alapján ki lehessen hátrálni. Sőt, leszögezte, hogy „kötelezettségeink maradéktalan teljesítése alapvető feladat marad az elkövetkező, 1970-ig terjedő időre. A gazdaságossági szempontok újszerű vizsgálatát már most is fokozatosan, de főleg az 1970 utáni haditechnikai termelésnél és fejlesztésnél, az ezzel kapcsolatos nemzetközi együttműködésnél kell elvégezni."[85] Sőt, Magyarország nemzetközi szerződésekben vállalt haditechnikai kötelezettségeinek teljesítése érdekében 1967 márciusában az OT irányelvekben rögzítette az új gazdasági mechanizmus körülményei között érvénybe lépő munkarendet. Ezt röviddel később a Hadiipari Kormánybizottság határozatilag tette a haditechnikai nemzetközi együttműködés alapelveivé.[86]

Ezen alapelvek figyelembe vételével dolgozta ki az OT Általános Szervezési Főosztálya *A fegyveres erők és testületek anyagi-technikai ellátásának, valamint a hadiipar tervezésének és gazdálkodásának elveiről a gazdaságirányítás új rendszerében* című előterjesztést, amelyet 1967 májusában hagyott jóvá a Honvédelmi Bizottság.[87] A HB-határozat bevezetőjében megállapította, hogy „a terület jellegéből adódóan viszonylag szélesebb körben kell az utasításos rendszert alkalmazni, [...] mert a Varsói Szerződés tagállamaként a kormány által vállalt nemzetközi kötelezettségek közvetlenül, vagy közvetve jelentős részét képezik e terület feladatainak, és ezek végrehajtását nem lehet kizárólag a közvetett gazdasági szabályozók hatására bízni". Mindezek alapján a határozat kettős célt jelölt meg: egyrészt növekedjék a fegyveres testületek önállósága, és eszközeikkel szabadon rendelkezzenek, másrészt a gazdálkodás rendszere olyan legyen, hogy csak a legszükségesebb pontokon és mértékben térjen el a népgazdaság egészére érvényes mechanizmustól, az adminisztratív intézkedések ne zavarják a hatósági beavatkozásoktól mentes gazdasági szektort.[88]

A határozat két fő részből állt: a fegyveres testületek anyagi és technikai ellátása tervezésének és gazdálkodásának elveiből, illetve a hadiipar tervezésének és gazdálkodásának elveiből.[89] A fegyveres erők ettől fogva – a civil szektortól eltérően – tervjavaslatban adták meg igényeiket az OT-nak, amely a népgazdasági terv fő arányai és a nemzeti jövedelem elosztására gyakorolt hatás figyelembe vételével véglegesítette a hadsereg és a belügy terveit. Az OT-nak ezen kívül tájékoztatnia kellett a Honvédelmi Bizottságot azokról a közvetett kiadásokról is, amelyek ugyan nem a védelmi kiadásoknál jelentkeznek, de kizárólagosan védelmi szempontok miatt szükséges megvalósításuk a polgári szektorban.

A hadiipari szektort érintő intézkedéseket az OT Általános Szervezési Főosztálya 1967 decemberében kiadott *A haditechnikai tevékenység új tervezési rendjének szabályozása* című utasítása tartalmazta.[90] A kiemelt haditechnikai feladatokat a Honvédelmi

---

[85] OT Általános Szervezési Főosztály: Az új gazdasági mechanizmus alapelveinek érvényesítése a hadiipari nemzetközi együttműködésben. 1967. március. MOL XIX-F-17-s 40. d.

[86] Gazdasági mechanizmus reformjának előkészítésével kapcsolatban a fegyveres testületek, valamint a haditechnika területén a Honvédelmi Bizottság és Gazdasági Bizottság határozatok alapján elvégzendő további feladatok. 1967. augusztus. MOL XXIX-L-5-b 52. d.

[87] A HB 13/187/1967. sz. határozata. MOL XIX-A-16-aa 112. d.

[88] Uo. Előterjesztés a Honvédelmi Bizottsághoz. 1–2. o.

[89] Utóbbiról és az 1968. jan. 1-jétől érvényes hadiipari szabályozórendszerről *Germuska*, 2004. 133–139. o.

[90] MOL XIX-F-17-s 25. d. A szabályozórendszer 1970–80-as évekbeli változásairól lásd *Csobay*, 1998.

Bizottság utasításjelleggel hagyta jóvá. A termelésről és elosztásról szóló résznél mintegy 30-40 utasításos termelési feladatot írt elő a HB a vállalatoknak. A többi hadiipari termék az úgynevezett számítási anyagban szerepelt részben konkrét mennyiségi, részben termelési érték előirányzatokkal. Az éves műszaki fejlesztési tervfejezetben szintén 30-40 feladatot rögzítettek utasításosan, féléves ütemezésben. Minden haditechnikai termékre szállítási szerződéskötési kötelezettség lépett életbe, az utasításos termékeknél a kötelezettség a mennyiségre és a határidőre is vonatkozott, egyéb haditechnikai termékeknél pedig a mennyiség és a határidő a gyártó és megrendelő fegyveres testület megállapodásán alapult.

A széleskörű változásokhoz illeszkedett az OT Általános Szervezési Főosztályának újjászervezése ugyancsak 1968. január 1-jei hatállyal. Az ettől fogva IV. számot viselő főosztály működési szabályzata a korábbiakhoz képest több elemző, analitikus és koordináló feladatot határozott meg. A szabályzat szerint a főosztálynak kellett megvizsgálnia a fegyveres erők és testületek közvetlen kiadásaira vonatkozó tervjavaslatokat, javaslatokat kellett kidolgoznia a közvetlen kiadások nagyságrendjére, a népgazdasági terv fő arányaira és belső összefüggéseire, a nemzeti jövedelem elosztására gyakorolt hatások elemzése alapján. A vizsgálat során kiemelt követelmény volt a mindenkori kül- és belpolitikai helyzet, a Varsói Szerződésből eredő kötelezettségek, a védelmi eszközök általános fejlődéséből adódó tényezők, és a népgazdaság teherviselő képességének sokoldalú politikai és gazdasági elemzése. Az érintett tárcák (KGM, NIM, KKM, HM és BM) bevonásával kellett megterveznie a haditechnikai termelést és szolgáltatásokat a hazai és a Varsói Szerződés-tagországok haderői igényeinek kielégítése érdekében. A főosztálynak kellett összehangolnia a két- és többoldalú haditechnikai együttműködést is: a kölcsönös szállításokat, a nemzetközi munkamegosztást és kooperációt. Koordinálta, irányította és részben maga szervezte az ország mozgósítási felkészülésével kapcsolatos feladatokat: a tervezést, a tartalékolást, a haditechnikai kapacitások megőrzését, a hadszíntér-előkészítést stb. El kellett végeznie továbbá a partnerországokkal a mozgósítási előkészületek és tervek kölcsönös egyeztetését.

Az Általános Szervezési Főosztály legfontosabb ügykörei mindezek alapján a következők voltak:

- A fegyveres erők és testületek közép- és rövidtávú komplex terveinek összeállítása.
- A haditechnikai tevékenység – beleértve a hadiipari export- és importszállításokat is – közép- és rövidtávú tervszámításainak elkészítése, és annak alapján a kötelezően előírt haditechnikai feladatok meghatározása.
- A fegyveres erők és testületek, valamint a közvetetten honvédelmi célú (közlekedési, egészségügyi stb.) beruházások népgazdasági szintű tervezése.
- Béke és mozgósítási időszakban a katonai és hadiipari nemzetközi együttműködés koordinálása.
- A mozgósítási felkészülés tervezése.

A főosztály közvetlenül a tervhivatal katonai elnökhelyettesének volt alárendelve, és a következő egységekre tagozódott:

- Termelési Osztály, és azon belül Közgazdasági, illetve Műszaki Csoport – a haditechnikai termelés irányítására (7 fő);

– Testületi Osztály – a fegyveres erők és testületek ügyeinek intézésére (5 fő);
– Mozgósítási Osztály (11 fő);
– Együttműködési Osztály – a KGST keretein belüli hadiipari és tudományos együttműködés koordinálására, amely ugyancsak ellátja a Hadiipari Kormánybizottság Titkárságának feladatait (4 fő);
– Titkos Ügyiratkezelő Csoport (2 fő);
– Leíró Csoport – gyors- és gépírók (5 fő).

A részleg vezetését egy főosztályvezető két helyettesével és egyfős titkársággal látta el. A főosztály engedélyezett összlétszáma 38 fő volt.[91]

A gazdaság reformja, úgy tűnik, más védelmi kérdések újragondolását is elindította. A hagyományos fegyverekkel megvívott, elhúzódó háború 1950-es években meggyökeresedett koncepciója sokáig uralta a stratégák és tervezők szemléletét. Az atom- és rakétafegyverek elterjedésével azonban az 1960-as évekre világossá vált, hogy egy (atom)háború esetén aligha lesz felkészülési idő a hadigazdaságra való átállásra, és rendkívül nehéz lesz tervszerű gazdálkodást folytatni. Magyarország méretéből adódóan pedig szerények a „biztos hátországba" való áttelepülés és visszavonulás lehetőségei. A magyar szabályozás 1964-es megújításakor mégis a korábbi koncepciót erősítették meg.[92] A nemzetközi konzultációk és a hazai szakmai viták ugyanakkor arra ösztönözték a néphadsereg vezérkarát és a tervhivatalt, hogy a korszerű hadászati-hadműveleti követelményekhez kell igazítani a tervezési és mozgósítási rendszert. A Vezérkar Anyagtervezési Csoportfőnöksége és Hadműveleti Csoportfőnöksége 1969-ben terjesztette a vezérkari főnök elé az új hadászati-hadműveleti koncepciót. Jóváhagyását követően ez a dokumentum volt a kiindulópontja az OT által irányított tervezőmunkának.[93]

Ennek eredményét, a népgazdaság felkészítési elveinek és módszereinek új szabályozását 1971 szeptemberében hagyta jóvá a Honvédelmi Bizottság.[94] A határozat mellékletét képező, *A népgazdaság háborúra történő felkészítésének és mozgósításának alapelvei* című gyűjtemény tartalmazta a hadászati-hadműveleti koncepció sarokpontjait is. Eszerint egy elkövetkezendő világháború a szocialista és a kapitalista világrendszer „döntő osztályháborúja" lesz, amelyben mindkét fél a másik rendszer teljes megsemmisítésére fog törekedni, a megsemmisítés alapvető eszközei pedig a rakéta atomfegyverek lesznek. Az elemzés szerint az ilyen háborúban az ellenség rakéta-atomcsapásainak egy részét eleve a hátországra irányítja, a politikai és állami vezetés dezorganizálása és a háborús potenciál gyengítése céljával. A korszerű háború első időszaka, amikor korlátozott eszközökkel, hagyományos fegyverekkel, esetleg mellékhadszíntereken folyik a küzdelem, várhatóan igen rövid lesz. Ezért a döntő atomcsapás bekövetkezte előtt legfeljebb napok vagy órák állnak rendelkezésre a fegyveres erők mozgósítására és a gazdaság átállításá-

[91] Az OT Általános Szervezési (IV.) Főosztályának feladata, szervezet, létszáma. 1968. január. BM KI Miniszteri közvetlen iratok, 3986.

[92] Lásd a HB 7/163/1964. sz. határozatát: A népgazdasági mozgósítási tervezésének irányelveiről. 1964. szeptember 24. HL HB iratok 2. d.

[93] *Thürmer,* 1981. 61–62. o.

[94] A HB 4/224/1971. sz. határozata. A népgazdaság mozgósítási felkészítése elveinek és módszereinek továbbfejlesztése. 1971. szeptember 24. MOL XIX-F-17-s TÜK 59. d.

ra. A döntő atomtevékenység időszaka ugyancsak rendkívül rövid lesz, jósolta a dokumentum, s hozzátette: „Nincs kizárva az sem, hogy ez lesz a háború egyetlen időszaka, különösen a kis országok esetében." Befejező időszaka akkor lehet a majdani háborúnak, ha egyik félnek sem sikerül célját elérni az atomeszközökkel. A népgazdaság mozgósítása szempontjából mindezek alapján két fő szakasz lehet: a háborút megelőző időszak, s azon belül: felkészülési időszak, a nemzetközi feszültség fokozódásának időszaka, a háborút közvetlenül megelőző veszélyeztetettségi időszak; illetve a háború időszaka.

A felkészülés időszakában kellett volna megvalósulnia a védelmi célú fejlesztéseknek. A feszültségek fokozódás idején lépett volna életbe a „Számítási év terve" (SZÉ-terv), amely a háborús termelésre való átállást hajtja végre 3–12 hónap alatt. A veszélyeztetettségi időszakban a SZÉ-terv újabb intézkedései léptek volna érvénybe, megkezdődött volna a készletek és tartalékok fokozott feltöltése, az áttelepítések előkészítése stb. Háborús időszakban, a hadiállapot kihirdetését követően vagy amennyiben rakétacsapás éri az országot, megkezdődött volna a népgazdaság általános mozgósítása. A SZÉ-tervnek tételesen és naturális mutatókkal kellett tartalmaznia többek között a haditermelés felfutásával kapcsolatos feladatokat, a katonai és polgári cikkek termelését és elosztását, az egészségügy előirányzatait stb. A dokumentum szerint a mozgósítási felkészülés és a felkészülésbe bevont egyéb szervek munkájának koordinációjáért az OT felelt. A tervhivatal és a többi minisztérium feladatait tételesen és időszakokra lebontva határozta meg az utasítás közel 20 oldal terjedelemben.

A következő év során az OT Általános Szervezési Főosztálya összeállította *A minisztériumok, országos hatáskörű szervek alapvető gazdaságmozgósítási feladatai* című kötet, amely hasonló szellemben, minden korábbinál részletesebben (mintegy 120 oldal terjedelemben) szabályozta a különféle hatásköröket és feladatokat.[95]

Összefoglalás

A védelmi célú tervezés és az OT katonai részlege óriási utat tett meg 1948-tól 1971-ig. Az Üzemgazdasági Osztály, majd Általános Üzemi Főosztály – az ugyancsak szovjet minta alapján különféle minisztériumokban létrehozott katonai részlegekhez hasonlóan – a hadsereg meghosszabbított karja volt, amelynek beosztottai gyakorlatilag kettős alárendeltségben dolgoztak. A tervhivatalnak kellett megszerveznie a társadalom és a gazdaság militarizálását, és felkutatnia minden erőforrást a békeszerződésben engedélyezettet többszörösen meghaladó méretű néphadsereg igényeinek kielégítésére. 1949-től a parancsuralmi gazdaságnak egy olyan végletes változatát kellett meghonosítani Magyarországon is, amely a békeidőszakot csak az elkerülhetetlen világháború felkészülési idejének tekintette, és rendkívüli helyzetekre is az utolsó csavarig meg kívánta tervezni a hadigépezet működését. A tervezésnek ez a totális modellje azonban 1951–52-re egyértelműen csődöt mondott.

Nagy Imre „új szakasz" politikája és a hadiipar időleges átállítása egyfajta adaptációs kényszert jelentett, és a civil lakosság érdekeinek fokozottabb figyelembe vételére ösztönzött. A reform ugyan 1955-ben elbukott, de megmaradt a haditechnikai vállalatok kettős profilja, és a védelmi kiadások és erőfeszítések soha többé nem veszélyeztették a

[95] 1972. június. MOL XIX-F-17-s 64. d.

magyar gazdaság működőképességét. Amikor 1958-ban újra napirendre került a hadsereg és a hadiipar kiemelt fejlesztése, az OT és annak Általános Szervezési Főosztálya volt az a köztes szervezet, amely megpróbálta összhangba hozni a honvédelem igényeit és a nemzetgazdaság lehetőségeit. Az OT-n belüli intézményi változásokból is jól látható a radikális nyitás a nemzetközi együttműködés felé. Kizárólag így lehetett ugyanis hosszú távon gazdaságossá tenni a magyar hadiipar termelést, és ellensúlyozni a korszerűsítéshez szükséges tetemes szovjet haditechnikai importot.

Az 1960-as évek közepére a gazdaság irányítói és a tervhivatal – civil és katona – szakemberei számára is egyértelművé vált, hogy a tervutasításos rendszer immár a növekedés gátja. A rendszer kereteit a haditechnikai vállalatok is feszegették, amelyek 1967-től a KGST-n kívülre is szállítani kezdtek. A gazdaságosság és a hatékonyság fogalmai a civil minisztériumok katonai főosztályait is „megfertőzték", miközben a HM és a vezérkar egy 1950-es évek eleji, idejétmúlt ellátási és mozgósítási doktrínához próbált ragaszkodni. A hadsereg hatalma Magyarországon azonban 1967–68-ban már csak arra elegendő, hogy a tervutasításos rendszer fő elemeit fenntartsa a fegyveres testületek ellátásában. A piaci hatásokat azonban nem lehetett a védelmi szektor határainál megállítani, azok mind erőteljesebben érvényesültek. Különösen így volt ez a hadiiparban, ahol az egyetlen tisztán haditechnikai profilú vállalat a HM harcjármű-javító cége volt. A többiek számára viszont a civil megrendelések legalább olyan fontosak voltak, ha nem fontosabbak, mint a katonaiak. Az 1970-es évek elejére az OT Általános Szervezési Főosztálya – kis túlzással – egy olyan agytröszttté vált, amely együttműködési lehetőségeket keresve egyszerre figyelt keletre és nyugatra; egyensúlyozott a hadsereg igényei, az ipar expanziós elvárásai és az ország pénzügyi lehetőségei között; mozgósított és tartalékolt; kockázatokat elemzett és stratégia koncepciókat készített.

Barber et al., 2000. — *Barber, John – Harrison, Mark – Simonov, Nikolai – Starkov, Boris:* The Structure and Development of teh Defence-industry Complex. In: *Barber, John – Harrison, Mark* (eds.): The Soviet Defence-Industry Complex From Stalin to Kruschev. Macmillan, London – St. Martin's Press, New York, 2000. (Studies in Russian and East European history and society. Published in association with the Centre for Russian and East European Studies, University of Birmingham) 3–32. o.

Berend, 1988. — *Berend T. Iván:* A magyar gazdasági reform útja. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1988.

Csobay, 1988. — *Csobay József:* A magyar hadiipar virágzása, 1968–1988. *Haditechnika*, 1998. 2. sz. 76–82. o.

Davies, 2005. — *Davies, R. W.:* Preparations for Mobilisation of the Soviet Economy in the 1930s. University of Warwick Department of Economics, 2005. (PERSA Working Paper No. 38)

Dombrády, 2003. — *Dombrády Lóránd:* A magyar hadigazdaság a második világháború idején. Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 2003.

Germuska, 2003. — *Germuska Pál:* A magyar hadiipar a hatvanas évek elején. In: Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról. (Szerk. *Rainer M. János.*) 1956-os Intézet, Budapest, 2003. 90–128. o.

Germuska, 2004. — *Germuska Pál: A haditechnikai termelés és az új gazdasági mechanizmus.* In: „Hatvanas évek" Magyarországon. (Szerk. *Rainer M. János.*) 1956-os Intézet, Budapest, 2004. 126–160. o.

Germuska, 2006. — *Germuska Pál:* Hadiipari együttműködés a KGST keretei között, 1956–1965. *Hadtörténeti Közlemények*, 2006.1. sz. 54–70. o.

Germuska, 2007. — *Germuska Pál:* Egy lépés előre, kettő hátra... In: *Szabó A. Ferenc* (szerk.): A magyar hadiipar 1956-ban. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Budapest, 2007.

Germuska – – Murányi, 2001. — Germuska Pál–Murányi Gábor: *Ásó, kapa, kisharang.* Polgárosodó hadiipar, 1953–1955. *HVG*, 2001. szeptember 15., 67–69. o.

Germuska – Nagy, 2004. — *Germuska Pál–Nagy Tamás:* Az MDP Államvédelmi Bizottsága, Honvédelmi Bizottsága és a Honvédelmi Tanács. *Múltunk* 49 (2004). 1. sz. 180–210. o.

Izsák, 1998. — *Izsák Lajos* (főszerk.): A Magyar Dolgozók Pártja határozatai. 1948–1956. Napvilág, Budapest, 1998.

Izsák – Kun, 1979. — *Izsák Lajos–Kun Miklós* (szerk.): Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948. Századvég, Budapest, 1994.

Kornai, 1987. — *Kornai János:* A magyar reformfolyamat: víziók, remények és valóság. I–II. *Gazdaság*, 1987. 2. sz. 5–46. o., 3. sz. 5–40. o.

Lengyel, 1979. — *Lengyel György:* Az irányított gazdaság kialakulásának néhány tényezője Magyarországon. Különlenyomat a Budapest Főváros Levéltára Közleményei 1978. Budapest, 1979. 285–304. o.

Markevich, 2004. *Markevich, Andrei:* Planning the Soviet Defense Industry: the Late 1920s and 1930s. University of Warwick Department of Economics, 2004. (PERSA Working Paper No. 37)

Okváth, 1998. *Okváth Imre:* Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956. Aquila, Budapest, 1998.

Pető – Szakács, 1985. *Pető Iván–Szakács Sándor:* A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985.

Procacci, 1994. *Procacci, Giuliano* (ed.): The Cominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949. Fondazione Giangiacomo Feltrinelli, Milano, 1994. Russian Centre of Conservation and Study of Records for Modern History.

Révész, 1990. *Révész Gábor:* Perestroika in Eastern Europe: Hungary's Economic Transformation, 1945–1988. Westview Press, Boulder, Colo, 1990.

Samuelson, 2000. *Samuelson, Lennart:* The Red Army and Economy Planning, 1925–40. In *Barber, John – Harrison, Mark* (eds.): The Soviet Defence-Industry Complex From Stalin to Kruschev. Macmillan, London – St. Martin's Press, New York. 2000. (Studies in Russian and East European history and society. Published in association with the Centre for Russian and East European Studies, University of Birmingham)

Szenesné, 1978. *Szenes Imréné:* Az MNVK Anyagtervezési Csoportfőnökség története. Kézirat, 1978. HL MN Különgyűjtemény.

Thürmer, 1981. *Thürmer Gyula:* A Magyar Néphadsereg Vezérkara Anyagtervezési és Közgazdasági Csoportfőnöksége története. Kézirat, 1981. HL MN Különgyűjtemény.

Vígvári, 1989. *Vígvári András:* Az 1968-as mechanizmusreform előkészítésekor felmerült két koncepcióról. *Fordulat*, 5. sz. 1989. 1–26. o.

Pál Germuska

FROM TOTAL MOBILISATION TO STRATEGIC PLANNING

The History of the General Organisation Department of the Central Planning Board, 1948–1971

Summary

Strategic defence planning and the military department of the Central Planning Board, established in 1948, both went through several stages. The military department, similarly to other military sections set up – following a Soviet pattern – in various ministries, was indeed an undercover division of the army, with employees working in a dual subordination. The Planning Board was in charge of organising the militarization of the society and the economy, and it was responsible for exploring all resources to meet the claims of the People's Army, which was far bigger in size than what was authorized by the peace treaty. From 1949, an extreme version of totalitarian economy had to be introduced also in Hungary, according to which peacetime was merely considered as a period of preparation for an inevitable world war, and by the terms of which the activity of the war machine had to be planned in detail, even for states of emergency. That totalitarian model of planning, however, had clearly proved to be a failure by 1951–1952. The "new phase" policy of Prime Minister Imre Nagy and the temporary readjustment of the ordnance industry necessitated certain changes, and urged that the interests of the civilian population be taken into consideration to a greater extent. When the development of the army and the defence industry was given high priority again in 1958, the Central Planning Board and its General Organisation Department were the instruments of coordinating the needs of national defence and the possibilities of national economy. By the mid-1960s, it had become clear for both economists and the civilian and military experts of the Planning Board that the system had developed into being an obstacle to growth. In 1967–1968, the influence of the military was only enough to maintain the key elements of the system as far as the supplying of the armed forces was concerned. By the early 1970s, the General Organisation Department of the Central Planning Board had become a brain trust, looking for opportunities of cooperation in both the East and the West; balancing between the needs of the army, the expansion hopes of the industry and the financial position of the country; mobilising and reserving; analysing risks and creating strategic concepts.

Pál Germuska

DE LA MOBILISATION TOTALE À LA PLANIFICATION STRATÉGIQUE

L'histoire du Département de l'Organisation générale de l'Administration nationale du Plan, 1948–1971

Résumé

La planification à des fins de défense et la section militaire créée en 1948 au sein de l'Administration nationale du Plan ont fait un chemin énorme. Le département, puis la direction générale militaire – comme les autres sections militaires créées dans des ministères suivant le modèle soviétique – étaient le bras prolongé de l'armée et leurs fonctionnaires travaillaient en double subordination. L'administration du plan avait pour mission d'organiser la militarisation de la société et de l'économie, ainsi que d'explorer toutes les ressources pour satisfaire les besoins de l'armée populaire aux effectifs largement supérieurs à ceux autorisés par le traité de paix. A partir de 1949, la

Hongrie était également obligée de mettre en place un système économique excessivement totalitaire qui considérait la période de paix comme un temps de préparation à la prochaine guerre mondiale inéluctable. Dans ce système, on cherchait à planifier le mécanisme de guerre jusqu'à la dernière vis et ce, même pour les situations extraordinaires. Mais ce modèle total de la planification a complètement échoué pour 1951–52. La politique de la »nouvelle étape« d'Imre Nagy et la reconversion temporaire de l'industrie militaire traduisaient une certaine contrainte d'adaptation et incitaient à prendre en considération davantage les intérêts de la population civile. En 1958, lorsque le développement prioritaire de l'armée et de l'industrie militaire s'est retrouvé de nouveau à l'ordre du jour, l'Administration nationale du Plan et son Département de l'Organisation générale ont essayé, en tant qu'organisme intermédiaire, d'harmoniser les besoins de l'armée et les possibilités de l'économie nationale. Pour le milieu des années 1960, les dirigeants de l'économie et les experts civils et militaires de l'administration du plan se sont rendu compte que l'économie planifiée était désormais un obstacle à la croissance. En 1967–68, le pouvoir de l'armée n'était suffisant que pour conserver les éléments principaux de l'économie planifiée pour l'approvisionnement des corps armés. Pour le début des années 1970, le Département de l'Organisation générale de l'Administration du plan est devenu un brain-trust qui en cherchant des possibilités de coopération faisait attention en même temps à l'Est et à l'Ouest; essayait de trouver l'équilibre entre les besoins de l'armée, les attentes de l'industrie en terme d'expansion et les possibilités financières du pays; mobilisait et constituait des réserves; analysait les risques et élaborait des conceptions stratégiques.

Pál Germuska

VON DER TOTALEN MOBILISIERUNG BIS ZUR STRATEGISCHEN PLANUNG

Die Geschichte der Hauptabteilung für Allgemeine Planung des Nationalen Planungsamtes, 1948–1971

Resümee

Die auf die Verteidigung ausgerichtete Planung und die 1948 aufgestellte Militärische Abteilung des Nationalen Planungsamtes haben einen sehr langen Weg hinter sich gebracht. Die Militärische Abteilung, später die Militärische Hauptabteilung war – ähnlich wie die in den verschiedenen Ministerien aufgestellten Militärabteilungen mit der Nachahmung des Beispiels der Sowjetunion – der verlängerte Arm der Armee; die Beamten arbeiteten im Grunde unter einer doppelten Unterordnung. Das Planungsamt musste die Militarisierung der Gesellschaft und der Wirtschaft organisieren und sämtliche Ressourcen aufstöbern, um die Bedürfnisse der Volksarmee zu befriedigen, deren Stärke das Mehrfache der im Friedensvertrag Genehmigten war. Ab 1949 musste auch in Ungarn eine extreme Variante der diktatorischen Wirtschaft realisiert werden, die die Friedenszeit nur als eine Vorbereitungszeit auf den unvermeidbaren Weltkrieg ansah, und die Tätigkeit der Kriegsmaschinerie auch für Extremsituationen bis zur letzten Schraube planen wollte. Dieses totale Modell der Planung versagte jedoch bis 1951–52 eindeutig und vollständig. Die Politik des „neuen Abschnittes" von Imre Nagy und die zeitweilige Umstellung der Kriegsindustrie bedeuteten eine Art Adaptierungszwang und spornten zur verstärkten Beachtung der Interessen der Zivilbevölkerung an. Als die stärkere Förderung der Armee und der Kriegsindustrie im Jahre 1958 erneut an die Tagesordnung gesetzt wurde, waren das Nationale Planungsamt und dessen Hauptabteilung für Allgemeine Planung die Zwischenorganisation, die versuchten, die Bedürfnisse der Landesverteidigung und die Möglichkeiten der Volkswirtschaft in Einklang zu bringen. Bis zur Mitte der 1960er Jahre wurde es auch den Leitern der Wirtschaft und den – Zivil- und Militär- – Fachleuten des Planungsamtes eindeutig, dass das Plananweisungssystem nunmehr das Wachstum

hemmt. Die Macht der Armee genügte im Jahre 1967–68 nur mehr dazu, die Hauptelemente des Plananweisungssystems in der Versorgung der bewaffneten Körperschaften aufrecht zu erhalten. Bis zum Beginn der 1970er Jahre wurde die Hauptabteilung für Allgemeine Planung des Nationalen Planungsamtes zu einem Brain-Trust, der – die Möglichkeiten der Kooperation suchend – gleichzeitig auf den Osten und den Westen achtete; er versuchte das Gleichgewicht zu finden zwischen den Bedürfnissen der Armee, den Expansionserwartungen der Industrie und den finanziellen Möglichkeiten des Landes; er mobilisierte und hielt in Reserve; er analysierte die Risiken und erstellte strategische Konzepte.

Пал Гермушка

ОТ ВСЕОБЩЕЙ МОБИЛИЗАЦИИ ДО СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ

История Общего Организационного Отдела Венгерского Госплана, 1948–1971

Резюме

Планирование, проводившееся в оборонных целях, и военный отдел Венгерского Госплана, основанного в 1948 году, прошли гигантский путь развития. Военный отдел, впоследствии главный отдел – аналогично военным отделам, созданным в различных министерствах по советскому образцу, – был удлиненной рукой армии, подведомственные ему органы и работники практически работали в двойном подчинении. Госплан призван был организовать милитаризацию общества и народного хозяйства и изыскать все материальные источники для удовлетворения потребностей народной армии, многократно превышающие размеры, разрешенные в мирном договоре. С 1949 года в Венгрии также нужно было внедрить такой окончательный вариант диктаторской экономики, который рассматривал мирный период как время подготовки к неизбежной мировой войне, и намеревался спланировать до последнего винтика действие военной машины в чрезвычайный период Однако эта тотальная модель планирования к 1951–1952 годам единозначно обанкротилась. Политика „нового этапа", проводившаяся Имре Надь, и временный перевод на новые рельсы военной промышленности означали своего рода адаптационное принуждение и побуждали к более повышенному принятию во внимание интересов гражданского населения. Когда в 1958 году на повестку дня было вновь поставлено развитие армии и военной промышленности, именно Госплан Венгрии и его Главный Общий Организационный отдел были той промежуточной организацией, которая попыталась согласовать запросы обороны страны и возможности национальной экономики. В середине 1960 годов для руководителей народного хозяйства и специалистов Госплана – гражданских и военных – стало единозначно ясно, что диктаторская плановая система стала уже препятствием роста экономики. Могущество армии в 1967-1968 годах было достаточно уже только для того, чтобы поддерживать основные элементы плановой командной системы в снабжении вооруженных органов страны. К началу 1970 годов Общий Организационный Главный отдел Госплана превратился уже в такой мозговой трест, который в поисках возможностей сотрудничества одновременно следил уже за востоком и западом. Он балансировал запросы армии и экспансионные ожидания промышленности с финансовыми возможностями страны, мобилизовал и создавал резервы, анализировал риски и разрабатывал стратегические концепции.

MŰHELY

OLÁH GERGELY

ÉSZREVÉTELEK DOMBRÁDY LÓRÁND: SZOMBATHELYI FERENC A NÉPBÍRÓSÁG ELŐTT CÍMŰ KÖNYVÉRŐL

Dombrády Lóránd hiánypótló munkája Szombathelyi Ferenc eddig kiadatlan, a Budapesti Népbíróság, illetve a Népbíróságok Országos Tanácsa előtt tárgyalt perének az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött iratait dolgozza fel.

A könyv hiánypótló, mivel eddig nyomtatásban csupán Szombathelyi Trifternben, Bajorországban, 1945 júniusában írt védőiratát,[1] illetve a Vajdasági Legfelsőbb Bíróság előtt 1946. október 22–30. között tárgyalt perének iratait[2] olvashattuk. A kettő közti űrt tölti ki, az 1946 tavaszán Szombathelyi ellen folytatott magyarországi népbírósági perek[3] feldolgozásával, Dombrády Lóránd magyarázatokkal és értelmezésekkel ellátott forráspublikációja.[4]

Így közlésre kerülnek az 1945 októberének első napjaiban hazaszállított Szombathelyi Ferenc

– 1945. október 23. és 28–29-i kihallgatásának jegyzőkönyvei,
– az 1946. február 12-én ellene benyújtott vádirat,
– Szombathelyi erre reagáló „Észrevételei" (1946. március 3.),
– az 1946. március 27–30. között lezajlott elsőfokú tárgyalás tanúvallomásai,
– az 1946. március 30-án kihirdetett elsőfokú ítélet, végül
– az 1946. május 21–22. között lezajlott másodfokú tárgyalás ítélete.

A kihallgatási jegyzőkönyveket a szerző összefoglalásában olvashatjuk. A vádiratot és a vádlott reflexióit egymás mellé állítva közli a könyv. Ez a megoldás kitűnően segíti a kettő összevetését. A tárgyalásból főként a tanúk vallomástételeit ismerhetjük meg, szintén a szerző összefoglalásában. Ezt követi az első és másodfokú ítélet ismertetése. A szerző, a források közlését minden jelentős gondolati egységnél megszakítva, értelmezését, összefoglalását adja az adott szakasznak.

A forráspublikáció elvitathatatlan értéke, hogy a korszak hadtörténeti vonatkozásait legjobban ismerő, a korabeli magyar honvédségről több könyvet és publikációt jegyző szerző tollából született. Dombrády Lóránd értelmezései, lábjegyzetei tömören és lényegre törően, ugyanakkor kimerítően világítják meg a forrásban evidenciaként szereplő eseményeket és személyeket, nemegyszer azok mozgatórugóit is az olvasó elé tárva. Mindazonáltal, a szerző iránti tisztelet hangján is, szóvá kell tennem a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött dr. Kardos János-hagyaték[5] feldolgozásának hiá-

---

[1] Eddig háromszor jelent meg nyomtatásban: 1.) *Szombathelyi Ferenc:* Szombathelyi Ferenc visszaemlékezései. (Bev. *Gosztonyi Péter.*) Occidental, Washington D. C. 1980. 2.) *Gosztonyi Péter* (s. a. r., bev. és jegyz.): Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése: 1945. Sisak és cilinder. Budapest, 1990. 3.) *Csicsery-Rónay István* (szerk.): Szombathelyi Ferenc. Csillagos órák, sorsfordító magyarok IX–X. Budapest, 2002.

[2] *Györkei Jenő:* Idegen bírák előtt – Szombathelyi Ferenc újvidéki pere és kivégzése. Budapest, 2002. Itt olvasható a Legfelsőbb Bíróság 1994. március 16-i ítélete, mely a Budapesti Népbíróság, illetve a Népbíróságok Országos Tanácsának Szombathelyi Ferenc ellen hozott ítéleteit hatályon kívül helyezi.

[3] A Budapesti Népbíróság tárgyalása, 1946. március 27–30. és a Népbíróságok Országos Tanácsa tárgyalása, 1946. május 21–22.

[4] A témával korábban foglalkozik Kaló József is. *Kaló József:* Népbírósági per egy II. világháborús magyar vezérkari főnök ellen. Diplomamunka. Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, 2004.; *Uő.:* A Szombathelyi Ferenc ellen 1946-ban lefolytatott magyarországi perek vázlata. (A XVI. Országos Tudományos Diákköri Konferencia 8. Hadtudományi Szekcióján Első helyezést elért pályamunkák. [Budapest,] Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem) 2004.; *Uő.:* Szombathelyi Ferenc a magyar népbíróság előtt. In: Doktoranduszok Országos Szövetsége Tavaszi Szél konferencia-kiadványa, 2007.

[5] HL Personalia VII/251., dr. Kardos János hagyatéka.

nyát a könyvben. Ez nem csak a periratokat tartalmazza, hanem Szombathelyi védőügyvédjének személyes feljegyzéseit, Szombathelyi személyes feljegyzéseit, valamint egyéb, a peranyaghoz csatolt dokumentumokat is. Ezek az iratok tehát, ellentétben a 149. lábjegyzetben foglaltakkal, nem tűntek el, egy részük legalábbis fennmaradt.

E dokumentumok részletes ismertetése és értelmezése természetesen nem lehet egy recenzió tárgya. Mégis ide kívánkoznak azonban Szombathelyi „Észrevételeinek" lapszéli jegyzetei, melyek, úgy látszik csak a peranyag Hadtörténeti Levéltárban őrzött változatában találhatók meg. Ennek lehetséges magyarázata, hogy az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában a bíróságnak benyújtott, míg a Hadtörténelmi Levéltárban a védőügyvéd kezében maradt példányok őrződtek meg.

A lapszéli jegyzetek részben tollal, részben ceruzával íródtak. A ceruzás bejegyzések minden bizonnyal a bíróságnak benyújtott másolat elkészülte előtt kerültek a papírra, mert az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött példányban mindenhol a már javított változat szerepel. Ez alól csak Szücs Sándor ezredesnek, a VKF különbírósága ügyészének neve a kivétel, azt minden alkalommal ceruzával írták be dr. Babos József hadbíró neve elé/mellé az „Általános rész – A vkf. különbírósága", valamint az „I/3. és a III/3. vádpontokhoz" szakaszban. Szücs neve mégsem szerepel a könyvben idézett iratanyagban.

Hasonlóan ehhez, kimaradtak a könyvből a tollal írt lapszéli jegyzetek is, melyek ezek szerint már a bíróságnak benyújtott változat után készültek. Jelentőségük abban rejlik, hogy ha már lejegyzésre kerültek, a tárgyaláson valószínűleg el is hangzottak. Azért is érdemes odafigyelnünk rájuk, mert nem ismerjük Szombathelyi utolsó szó jogán elmondott beszédét,[6] melynek alapja minden bizonnyal ez, az „Észrevételeim" címmel a bírósághoz benyújtott írás lehetett. A dr. Kardos János védőügyvéd hagyatékában fennmaradt peranyag vonatkozó részének lapszéli kiegészítései tehát a következők.[7]

A „Külön rész I./4. vádponthoz" részben: *„A »Gau Ungarn« senkinek sem volt érdeke, – kivéve persze a németeket – de legkevésbé a zsidóságé. Így mindenkor amidőn egy lehetőségét annak, hogy a németek a »Gau Ungarn«-t megvalósítsák, kivédtük, elsősorban zsidó érdekeket szolgáltunk."*[8]

A „II/2. vádponthoz" részben: *„Csatay miniszter teljesen ellene volt a per felvételének."*[9]

Az „Általános rész" „A vkf. különbírósága" szakaszban: *„A németek egy Gestapó félét akartak itt nálunk is és a »Defenzív« szolgálatot is át akarták venni. Mi lett volna, ha ez sikerült volna nekik. Különösen a zsidók keserülték volna ezt meg. Ezt kellett hatályos intézkedésekkel elvégezni. Ezért is kellett ez a Vkf. bíróság is. Különben egy német tiszt ült a mi »Def.« osztályunkon. Ezt még elődömtől vettem át."*[10]

Az „Általános rész" „Politikailag teljesen elfogulatlan voltam." szakaszban nem kiegészítést, hanem egy kihúzott szövegrészt kell megemlítenünk: *„Bár a kommunizmusról az volt a véleményem, hogy nemzeti szerencsétlenség volt, de ezt nem a károk miatt gondoltam, melyeket okozott, hanem azért, mert egy jelszót dobott a közéletbe. Minden haladó mozgalom mögött ott settenkedett az a gyanúsítás vagy a megbélyegzés lehetősége, hogy kommunista."*[11] Ugyanezen részben, később ismét egy tollal írt kiegészítést találunk: *„Amikor a fronton jártam, még magam is nyomoztam zsidóügyben. Lieszkovszky alezredes vette fel a jegyzőkönyveket az Ascher zsidók eltűnésével kapcsolatban."*[12] Még mindig ebben a szakaszban kell felhívnunk a figyelmet arra, hogy ugyan a Kolo-

---

[6] Kardos István visszaemlékezéseiben olvashatunk erről. Közli *Csicsery-Rónay István* (szerk.): Szombathelyi Ferenc. Csillagos órák, sorsfordító magyarok IX–X. Budapest, 2002. 67–68. o.

[7] Szombathelyi „Észrevételei," utólagos, lapszéli jegyzetei tollal íródtak. Ahol mégis találtam olyan ceruzás bejegyzést, ami nem került be a bíróságnak benyújtott iratba, azt külön jelöltem. Idézek továbbá egy kihúzott, de érdeklődésre számot tartható, részt is.

[8] HL Personalia VII/251., dr. Kardos János hagyatéka.

9 Uo. Az újvidéki események felelőseinek bíróság elé állításáról van szó.

[10] HL Personalia VII/251., dr. Kardos János hagyatéka.

[11] Uo.

[12] Uo.

meában, a Gestapo kezéből kivett zsidók száma (250) nincs áthúzva, de ceruzával oda van írva az is: *„400".*[13] Ez azért is érdekes, mert a tárgyalt könyv is hozza dr. Babos József ezredes vallomását,[14] amely ugyancsak 400 főről számol be. A Budapesti Népbíróság ítélete Szombathelyi eredetileg írt, 250 főről beszámoló adatát ismétli.[15] Itt kell megjegyeznünk, a könyvben kitűnően látszik, és könnyen nyomon követhető, hogy Szombathelyi „Észrevételeit" egyes szám első személyből egyes szám harmadik személybe átírva, de tulajdonképpen szó szerint idézi a Budapesti Népbíróság ítélete!

A „Végszó"-ban: *„Nemcsak a magyarság millióit, hanem elsősorban a zsidóságot kellett volna a németeknek odadobni az esetben, ha Ribbentrop ajánlatát elfogadom."*[16] Végül, az utolsó kiegészítés ismét ceruzával íródott, mégsem lett átvezetve a bíróságnak benyújtott iratba. Szombathelyi, még e nehéz helyzetében sem csak magára gondolt, az ország sorsát is szem előtt tartotta. A következő mondat az után van beszúrva a szövegbe, hogy saját működését bizonyságként állítaná a háborúból való kilépésünk és az átállásunk szándékának alátámasztására. *„Ezt ki lehetne használni igazolásunkra."*[17] – írta. Igazolásra azonban legfeljebb a Horthy-rendszernek lett volna szüksége. Az új hatalomgyakorlóknak ez nem állt érdekükben. Ők éppen arra az álláspontra helyezkedtek, hogy „bűnbánatot" kell, gyakorolnunk. Ezt pedig éppen a Horthy-korszak vezető rétegének felelősségre vonásával kívánták teljesíteni.

A tollal írt lapszéli jegyzetekről összefoglalásként megállapítható, hogy szinte mind (az ötből a négy terjedelmesebb) Szombathelyi tetteinek a zsidóság sorsára gyakorolt hatásait emeli ki. Bizonyára ez volt az oka annak, hogy az 1946. március 3-án írt, illetve a népbíróságnak akkor beadott „Észrevételeket" a zsidóság mentését, pártolását igazoló mondatokkal egészítette ki a vezérezredes, még a tárgyalás előtt.

További eltérés mutatkozik a két levéltár által őrzött iratok között a Szombathelyi, még inkább pedig a vád tanúinak felsorolásánál. A védelem kérésére beidézendők között, a Hadtörténelmi Levéltár iratai szerint, szerepel Bakay Szilárd altábornagy is. A vád tanúi tekintetében nagyobb az eltérés: a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött vádirat még nem említi Illyés Gyulát, Suhay Imre altábornagyot, Boross Elemért, Máté Györgyöt, Hoffman Margitot, Nagy Lászlót, Bárdossy Lászlót és Grassy József altábornagyot, ellenben a megidézendők között szerepelteti Vörös Jánost, Gyöngyössi Nándort, Cseh Jenőt, Kállay Gyulát, Nagy Vilmost, illetve Varró Lászlót.

A tárgyalásra vonatkozóan dr. Kardos János röviden összefoglalta benyomásait, melyből csak egy érdekességet emelnék itt ki: *„Az ügyben Kádár Jánosnak kellett volna politikai ügyésznek lennie, de valami előttem ma sem ismert okból elmaradt a tárgyalásról."*[18]

Mindent összevetve azonban Dombrády Lóránd könyve nagyban hozzájárul Szombathelyi Ferenc vezérezredes, vezérkari főnök jobb megismeréséhez. Ebben főként a vádirat megismerése után a vádlott által összeállított „Észrevételek" segítenek minket. Ennek „Általános részében" Szombathelyi nagyon hasonló tematikát alkalmaz, mint a Trifternben 1945 júniusában, illetve a már Magyarországon, 1946. január 7-én ceruzával papírra vetett írásában.[19]

A Budapesti Népbíróságra valamelyik tanú igen nagy hatással lehetett, mert ítéletében csupán egy helyen egészítette ki Szombathelyi „Észrevételeinek" átiratát, amikor is arról esik szó, hogy a frontról hazarendelt zsidó munkaszolgálatost a századparancsnok agyonlövette, illetve amikor megbilincselve kellett egy másik zsidó munkaszolgálatost magához rendelnie a vezérkari főnöknek, hogy szabadon bocsáthassa.[20]

---

[13] HL Personalia VII/251., dr. Kardos János hagyatéka.

[14] *Dombrády Lóránd:* Szombathelyi Ferenc a népbíróság előtt. (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum) Budapest, 2007. 83. o.

[15] Uo. 118.

[16] HL Personalia VII/251., dr. Kardos János hagyatéka.

[17] Uo.

[18] Uo.

[19] Előbbire lásd az 1. lábjegyzetet, utóbbi lelőhelye: HL Personalia VII/251., dr. Kardos János hagyatéka. Esetleges kiadásának előkészítésén dolgozom – O. G.

[20] *Dombrády Lóránd:* Szombathelyi Ferenc a népbíróság előtt. (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum) Budapest, 2007. Az ítélet vonatkozó része a 117., Szombathelyi „Észrevételeinek" vonatkozó része a 75. oldalon.

A könyv alapvetően az értő, szakmai olvasóközönség érdeklődésére tarthat számot, mivel a forrásokat szinte teljes terjedelmükben közli. A szerző nem törekedett arra, hogy átfogó képet nyújtson Szombathelyi Ferencről, ahogy azt Werth Henrikről írt monográfiájában tette. Itt valóban csak a népbírósági perek bemutatására szorítkozik, de ezt ígéri a cím is. Így azt kapjuk a könyvtől, amit várunk.

A könyv legizgalmasabb része az, ahol a szerző párhuzamosan közli a népügyész vádiratát és Szombathelyi reflexióit az egyes vádpontokhoz. Hasonlóan érdekes eredményre vezethet a további feldolgozások során, ha a Budapesti Népbíróság ítéletét összevetjük Szombathelyi írásával. Ahogy arra fentebb már utaltam, a kettő sok helyen szó szerinti egyezést mutat, csupán átfogalmazták a vádlott írását egyes szám első személyből egyes szám harmadik személyűvé. Így az ítélet IV. része szinte teljes terjedelmében megegyezik Szombathelyi „Észrevételeinek" „Általános részével". „Én a háborúval szemben nem voltam vaskalapos katona, hanem teljesen elfogulatlanul néztem azt. A háborút a nemzetközi érintkezés egyik formájának tartottam, amelyben szimpátia nem játszott szerepet, hanem tisztán az érdekek a döntők."[21] Az átiratban: „Vádlott mentalitására vonatkozóan általánosságban, tényként állapíthatók meg a következők: A háborúval szemben nem volt vaskalapos katona, hanem teljesen elfogulatlanul nézte azt. A háborút a nemzetközi érintkezés egyik formájának tartotta, amelyben sem szimpátia, sem antipátia nem játszik szerepet, hanem tisztán az érdekek a döntők."[22]

Az ítéletnek ezt a részét olvasva az a benyomásunk támad, hogy a Budapesti Népbíróság tagjai Szombathelyi személyiségének hatása alá kerültek. Ez, pontosabban az ezt tápláló életpálya megismerése lehet a magyarázata a korban valóban kirívóan enyhe ítéletnek. Hozzájuk hasonlóan, lassan mi is a volt vezérkari főnök személyiségének hatása alá kerülhetünk, ahogy egyre több ismeret lát napvilágot Szombathelyi Ferenccel kapcsolatban. Ennek legújabb állomása Dombrády Lóránd „Szombathelyi Ferenc a népbíróság előtt" című kötete.

[21] *Dombrády Lóránd:* Szombathelyi Ferenc a népbíróság előtt. (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum) Budapest, 2007. 66. o.

[22] Uo. 114–115. o.

SÁRKÖZY PÉTER

AZ ÚJ OLASZ TÖRTÉNÉSZ GENERÁCIÓ MUNKÁI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATTI MAGYAR TERÜLETI REVÍZIÓKRÓL ÉS A HÁBORÚ UTÁNI „VÖRÖS ERDÉLYRŐL"

Az olaszországi Kelet-Európa kutatások egyik sajátossága sokáig a „román irányultság" volt, mely sajátos módon annak ellenére alakult ki, hogy az első világháború után Olaszország nem volt „hivatalosan" románpárti Magyarország ellenében. Ennek az olasz történészekre általában jellemző „román irányultságnak" több magyarázata is van. Az egyik a román kulturális külpolitika tudatos és immár majd egy évszázada folytatott „fellazító" tevékenysége (melyben nemegyszer az egymást politikai ellenfélnek tekintő román politikai erők képviselői is együttesen léptek és lépnek fel a legkülönbözőbb fórumokon, konferenciákon a „magyar nacionalizmussal" szemben), de még inkább az, hogy az olasz történészek könnyebben hozzáfértek a román történelmi munkákhoz, mint a magyar történészek magyarul, illetve német és angol nyelven kiadott műveihez, hiszen a románul olvasható tanulmányok, könyvek már kevés tanulással is olvashatók számukra. Így nem csoda, hogy már a két háború közti időszakban is határozott „román" vonal alakult ki a Kelet-Európai Intézetben (*Storia per l'Europa Orientale*), igaz, akkor azt még ellensúlyozni tudta a Magyarországon egyetemi tanárként tanító olasz professzorok, mindenek előtt a történész Rodolfo Mosca tekintélye és tudományos munkássága. (Neki köszönhető a Magyar Történelmi Társulat nagy formátumú *Erdély* kötetének 1940. évi olasz kiadása.)

A második világháború után, főleg a hatvanas évektől kezdődően, egyre erősebb lett Itáliában is a román kommunista (főleg a Ceausescu-) rendszer nacionalista propagandája, melyet, sajátos módon, még a rendszerrel szemben álló, ultrajobboldali Dragan alapítvány is terjesztett. Erre mindenekelőtt a dáko-román eredetelmélet népszerűsítése és Erdély történetének az egységes román történelem részeként való beállítása volt jellemző. Hasonlóképp fontos eleme volt ennek a propagandakampánynak a románul értő olasz történészek „bevonása" a XX. századi „román történelem" kutatásába, különböző ösztöndíjak, publikációs lehetőségek stb. biztosítása révén. E román nacionalista történelmi propaganda-hadjáratnak egyik jellemző példája volt, amikor 1987-ben Olaszországban megjelentették Dumitru Mărtinaş moldvai csángókról két évvel korábban Bukarestben kiadott könyvének (*Originea ceangălor din Moldavia*) Ceausescu- és pápa-képekkel illusztrált olasz fordítását, melyhez a római egyetem Kelet Európa történeti tanszékének fiatal tanársegédje írt előszót, a szerzővel együtt azt állítva, hogy a csángók tulajdonképpen XVIII. század második felében Erdélyből „elcsángált" románok, akiket korábban elmagyarosítottak, s a magyarok még ma is rájuk akarják erőltetni a számukra idegen magyar nyelv használatát (L'origine dei cattolici di Moldavia. Szerk. *Ion Coja és V. M. Ungureanu*, az előszót írta és a fordítást ellenőrizte *F. Guida*, Padova, Prov. Pad. F. M. C. Editrice, 1987., 269 o.). Mivel Mărtinaş könyvének és az előszóíró által képviselt álláspontnak a tarthatatlansága az olasz történész szakma előtt is nyilvánvaló volt, a római egyetem magyar tanszékének határozott fellépésére sikerült elérni, hogy a *Rivista di Storica Italiana* 1989. évfolyama V–VI. számában leközöljék a Benda Kálmán és Tóth István György által szerkesztett kétkötetes *Csángó oklevéltár* olaszra fordított előszavát, melyben Benda Kálmán a kötetben közzétett XV–XVI. századi latin, magyar és olasz dokumentumokra alapozott történeti elemzéssel cáfolja meg (szedi ízekre) a csángókkal kapcsolatos román legendákat, melyeket, Mărtinaş könyve révén, Olaszországban és a Vatikánban is el szerettek volna fogadtatni. (Ezért is változtatták meg a könyv eredeti „a moldvai csángók eredete" címét az olasz változatban a „moldvai katolikusok eredete" címre, mert így a mintegy nyolcvanezer lélekre tehető csángó-magyar részét képezhette a kb. 150 ezres lélekszámú moldvai katolikusságnak, és ezen az alapon tartotta a bevezető tanulmány olasz szerzője a csángókat „keverék" népességnek.)

A nyolcvanas évek végére – az újjáalakult olaszországi magyar és Kelet Európa történeti tanszékek egyre intenzívebb tudományos tevékenységének is köszönhetően – kialakult egy új olasz kutató generáció, melynek tagjai már nem csak románul, hanem magyarul is jól tudnak, ráadásul nem egy közülük magyar szakon végzett, és jól ismeri a Kárpát-medence magyar kultúrájának történetét.

Így jelentek meg először a római egyetem magyar tanszékén végzett, Magyarországon PhD címet szerzett (románul, szlovákul és törökül egyaránt olvasó) Armando Nuzzo XVI. századi erdélyi kultúráról írt tanulmányai és Balassi-versfordításai, illetve a szintén Rómában, magyar szakon végzett, majd Magyarországon kandidátusi címet szerzett és Kolozsvárt lektorként tanító Cinzia Franchi (jelenleg a római magyar tanszék szerződéses tanára) XVIII. századi erdélyi iskoladrámákról (*Az erdélyi neoromán iskoladráma kezdetei és forrásai,* Csíkszereda, 1997) és a XX. századi többnyelvű erdélyi kulturális életről írt munkái, valamint Mikes Kelemen *Törökországi leveleinek* általa készített olasz (kritikai) kiadása (*Lettere dalla Turchia,* Roma, 2006).[1]

Az irodalmárok mellé hamar felsorakoztak a különböző olasz egyetemek Kelet Európa történeti tanszékein végzett új történész-generáció képviselői, akik fokozott érdeklődést mutattak a közép–kelet-európai térség nemzetiségi problémái, illetve az egyik legnagyobb közép-európai kisebbségi csoportot alkotó erdélyi magyarság XX. századi története iránt. Ezek a doktori (PhD) fokozatot szerzett, ma harmincas éveikben járó „fiatal" történészek, a rájuk általánosan jellemző angol (és francia) nyelvtudás (és sokszor angliai, amerikai egyetemeken folytatott stúdiumok) mellett tudatában vannak annak, hogy a közép–kelet-európai térség nemzetiségi problémáit nem lehet csak az egyik fél álláspontja felől megközelíteni, ezért tudatosan törekszenek a délszláv, illetve magyar és román (és nem egyszer a német) nyelv és kultúra alapos elsajátítására, hogy a romániai és magyarországi levéltárakban található dokumentumok és a magyar, román és nemzetközi történelmi szakirodalom párhuzamos elemzése alapján tudják kialakítani saját álláspontjukat. Tudományos kutatásaik egyik alapelve, hogy ne csak az „egyik fél" álláspontját képviseljék, hanem autonóm saját véleményt formáljanak a XX. századi európai történelem egyik fő problémájáról, a nemzetiségi ellentétek, illetve a nemzetállam és a kisebbségek együttélésének kérdéséről. Álláspontjukat immár nem a politikai publicisztika „aktuális" kérdései, hanem egy, örvendetesen, újból felfedezettnek látszó történészi szakmaiság tudományos igényei szerint formálják.

Az új történész generáció képviselői között kell megemlítenünk Andrea Farát, aki a pisai egyetem történeti doktori iskoláján, illetve a kolozsvári Babes-Bolyai Egyetemen készítette el disszertációját az Erdélyi szászok XII–XVI. századi történetéről, gazdasági életéről, és a középkori Európa határvidékén kialakult sajátos, a német kisebbség érdekeit védő politikai intézményrendszerről (I Sassoni di Transilvania dal XII al XVI secolo. Istituzioni politiche e vita economica su una frontiera dell'Europa medievale). A disszertáció egyik fejezete az erdélyi német jelenlét középkori forrásairól (Transilvania medievale e le sue fonti storiche) a római hungarológiai folyóirat XXI. évfolyamában (2007/6.) került közlésre.

Fel kell hívnunk még a figyelmet a római La Sapienza Tudományegyetem magyar-történelem szakán végzett Simona Nicolosira is, aki immár egy évtizede folytat kutatásokat a két világháború közötti magyar-olasz diplomáciai kapcsolatokról, az első világháború utáni, Magyarországra irányuló olasz fegyverszállításokról és a második világháború alatti magyarországi olasz, és a világháború utáni olaszországi magyar emigráció érdekes alakjairól. Több tanulmánya szakfolyóiratokban (*Rivista di Studi Ungheresi* 13., 16., 20., 22. sz.) és konferenciakötetekben való közlése után most fejezi be ebből az utóbbi témakörből írt doktori (PhD) disszertációját, mely szintén értékes új anyagokat fog feltárni a második világháború utáni évek olaszországi magyar emigrációjának politikai tevékenysége iránt érdeklődő kutatók számára.

2007 szeptemberében Olaszországban három újabb magyar történelmi vonatkozású könyv jelent meg, mind a három kötet szerzője modern történelmi doktori iskolát végzett, egyikük jelenleg a bolognai, a két másik szerző a római La Sapienza Tudományegyetem Kelet-Európa történeti tanszékén szerződéses tanárként oktat. E három munkára szeretném a következőkben felhívni a magyar történész szakma, illetve az erdélyi magyarság XX. századi története iránt érdeklődő magyar közvélemény figyelmét.

[1] 2000-ben a Rubbettino kiadó Roberto Ruspanti udinei professzor kezdeményezésére és szerkesztésében Cinzia Franchi, Egyed Péter és Ordasi Zsuzsa kíséró tanulmányaival megjelentette Kós Károly Erdély-kötetét: La Transilvania. Storia e cultura dei popoli della Transilvania. Soveria Mannelli, 2000. Kár, hogy a kötetnek nem volt különösebb szakmai, illetve sajtóvisszhangja Olaszországban.

Alessandro Vagnini

L'UNGHERIA NELLA GUERRA DELL'ASSE, 1939–1943

(Periferia, Roma, 2007. 300 o.)

Alessandro Vagnini a római egyetemen szerzett történész diplomája után a XX. századi magyar és román történelem kutatására szakosodott, ezen belül is a két világháború közötti olasz–magyar és olasz–román katonadiplomáciai kapcsolatok kutatására. Kutatói ösztöndíjakkal Kolozsvárott, Bukarestben és Budapesten (az ELTE-n és a HM Hadtörténeti Intézet Levéltárában) folytatott kutatásokat, illetve közben folytatta magyar és román nyelvi tanulmányait. A Magyarországban és Erdélyben gyűjtött anyagot rendszeresen összevetette az olasz Külügyminisztérium és az Olasz Vezérkar Hadtörténeti Levéltárban őrzött diplomáciai iratokkal. Kutatásai eredményeként védte meg doktori disszertációját a római La Sapienza Tudományegyetemen, melyet a történeti doktori iskola vezetője, Antonello Biagini professzor jelentett meg a római Periferia kiadó által szerkesztett sorozatában 2007 szeptemberében Magyarország részvétele a tengelyhatalmak háborújában címmel.

A könyv a második világháború kezdetétől 1943 őszéig, Olaszország fegyverletételéig kíséri végig a magyar kormány Olaszország irányában folytatott diplomáciai és katonadiplomáciai törekvéseit, melyeknek célja az volt, hogy úgy érjék el a területi revíziókat, hogy közben az ország megőrizze relatív semlegességét, és ne váljék teljesen kiszolgáltatottá a német birodalmi és katonapolitikai érdekek körében. Ezt a célt a magyar kormányok – a revíziók és a német befolyás korlátozásában a korábbi Bethlen-féle politika folytatásaként – az olasz-kapcsolatok erősítésével próbálták érvényesíteni. Ez azonban nem sikerült, mert nem sikerülhetett, így a Felvidék, a Kárpátalja, Észak-Erdély és a Vajdaság visszacsatolását követően Magyarország 1941 júniusában belesodródott Németország Szovjetunió és nyugati szövetségesek ellen folytatott háborújába, egészen a végső vereségig. Vagnini könyvében ezt a folyamatot kíséri végig a magyar és olasz katonai levéltárak anyaga, és az Észak Erdéllyel kapcsolatos román–olasz diplomáciai iratok átvizsgálása és a korábban e kérdéssel foglalkozó nemzetközi szakirodalom alapján egész az Olasz Királyság tengelyhatalmi szerződésből való kiválásáig. Vagnini kimutatja, hogy Olaszország a világháború első két évében még tudott bizonyos ellensúlyt képviselni Magyarország érdekében az erőszakosabb német törekvésekkel szemben, ám az olasz közvetítő szerep egyre gyengébb lett, majd a doni katasztrófát követően teljesen megszűnt. Külön figyelmet szentel könyvében a háború alatti magyar–olasz katonai, illetve hadigazdasági kapcsolatoknak és az azokra vonatkozó diplomáciai levélváltások elemzésének. A szerző azért fejezi be munkáját az Olasz Királyság 1943 őszi fegyverletételével, mert akkor új szakasz kezdődött a két Olaszország és Magyarország kapcsolatában is.

A kötet első része a világháború kezdetétől Észak-Erdély visszacsatolásáig tartó magyar–olasz kapcsolatok alakulását elemzi, a második rész pedig Magyarország hadba lépésének és katonapolitikájának olasz vonatkozásait és diplomáciai visszhangját vizsgálja, külön figyelmet szentelve az észak-erdélyi magyar atrocitások kivizsgálására alakult német–olasz bizottság jelentéseinek. A harmadik, befejező rész a tengelyhatalmak szövetségi rendszere felbomlásának folyamatát mutatja be a doni tragédia előtti és az azt követő időszakban, Olaszország fegyverletételéig. A kötetet térképmelléklet-anyag, névmutató, a felhasznált levéltári anyagok jegyzéke és bibliográfia zárja.

Alessandro Vagnini könyve első sorban az Olaszország második világháborús szerepével foglalkozó olasz történészek részére készült, így természetesen meglehetősen nagy terjedelemben foglalkozik a magyar bel- és külpolitika revíziós politikájának és az első világháború után Magyarországtól elcsatolt területek részleges visszacsatolási folyamatának bemutatásával, de ezen – a magyar történészek előtt közismert – bevezető fejezeteken túl, a kötet minden bizonnyal felkeltheti a magyar kutatók érdeklődését is, hiszen igen gazdag anyagot tár fel a magyar külpolitika, és főleg katonadiplomácia, eddig ismeretlen olasz vonatkozásainak bemutatásakor. Ez különösen érvényes az Észak-Erdély visszacsatolása utáni helyzetet és az ottani nemzetiségi ellentéteket vizsgáló német–olasz bizottság jelentései olasz levéltárakban található anyagának elemzésére.

Vagnini könyve kétségkívül jelentős teljesítménye az olaszországi hungarológiai és közép–kelet-európai kutatásoknak, és egyúttal felhívja a magyar kutatók figyelmét arra, hogy az olasz külügyminisztérium és az olasz hadsereg vezérkara levéltárában igen gazdag, még felkutatatlan, Magyarországra vonatkozó anyag található, melynek feldolgozásában a fiatal olasz történész generáció tagjai mellett a magyar történészeknek is részt kellene venniük.

Stefano Bottoni

TRANSILVANIA ROSSA

Il comunismo romano e la questione nazionale, 1944–1965

(Carocci, Roma, 2007. 238 o.)

Stefano Bottoni a bolognai egyetemen szerzett történész diplomát, és a doktori iskola befejezését követően az egyetem modern történeti tanszékén kapott szerződéses oktatói megbízást, ahol a kelet-európai országok XX. századi történelmével és politikai intézményrendszerének átalakulása történetével foglalkozott, jelenleg a torinói egyetemen szerződéses tanár. Mivel édesanyja magyar, a nagy nyugati nyelvek mellett tökéletesen beszél és olvas magyarul, és románul is megtanult, mert kutatásainak egyik fő területévé az erdélyi magyarság XX. századi, főleg második világháború utáni sorsának alakulása, az erdélyi baloldali magyar értelmiség autonómiatörekvéseinek elemzése vált. Kétéves magyarországi és romániai kutató munka, illetve olasz, angol, francia, magyar és román szakfolyóiratokban, kötetekben közölt tanulmányai után 2007 szeptemberében a tekintélyes római Carocci kiadó jelentette meg monográfiáját Vörös Erdély. A román kommunizmus és a nemzetiségi kérdés címmel a Román Kommunista Párt 1944–1965 közötti erdélyi politikájának változásairól az erdélyi magyar autonómia minden formájának eltörléséig, Nicolae Ceausescu teljhatalomra kerüléséig.

A fiatal olasz történész egyik nagy érdeme az erdélyi magyar kisebbségre vonatkozó bukaresti levéltári dokumentumok alapos átnézése, beleértve a Securitate levéltárának kutatók számára is hozzáférhető anyagát is. E primer anyag birtokában, melyet a Magyar Országos Levéltárban és az egykori Párttörténeti Intézet Levéltárában található dokumentumokkal is összevetett, valamint a magyar, román és nemzetközi szakirodalom alapos ismeretében rajzolja meg, hogy miként alakította a román kommunista párt Észak-Erdély szovjet megszállását, majd Romániához való visszacsatolását követően nemzetiségi politikáját 1965-ig, amikor véglegessé vált a kommunista párt és az egész román állam „romanizációja" az „egy ország – egy nemzet – egy párt – egy vezető" amilyen jól ismert, olyan rossz emlékezetű jelszó jegyében.

A szerző meglehetősen szűkszavúan intézi el Erdély 1918 előtti történetét (azaz, gyakorlatilag nem foglalkozik a kérdéssel), ám igen pontosan írja le azt a történelmi folyamatot, amelynek során a világháborúból végül „győztesen" kikerült román állam, illetve a román kommunista párt elérte, hogy a hatvanas évekre az ország „egységes" nemzetállammá váljék. A romániai zsidóság tragédiáját és a németek elüldözését követően az egyetlen számottevő nemzeti kisebbség az erdélyi magyarság maradt, melyet, az 1956-os forradalmat követően, fokozatosan megfosztottak a nemzeti-kulturális autonómia addig valamilyen formában megőrzött összes intézményétől. A romániai zsidóság tragédiája a világháború elején kezdődött, ám az erdélyi magyar zsidóság holocaustjában a magyar kormányok szerepe és felelőssége is igen nagy volt. Ezt követte az erdélyi német kisebbség kollektív bűnössé való kikiáltása és fokozatos elüldözése szülőföldjéről a háború utáni évtizedekben, illetve a romániai zsidó lakosság Izraelbe való áttelepülésének pártállami „elősegítése." A hatvanas évekbeli román kormányok politikáját, melynek során majd félmillió német és zsidó származású román állampolgárt „árusítottak" ki Németországba, illetve Izraelbe, a szerző a második világháború utáni európai történelem egyik legnagyobb etnikai tisztogatásnak tartja („cinica pacifica pulizione etnica"), melynek során, igaz, viszonylag „békésen," ám a legcinikusabb mó-

don, anyagi haszonszerzés érdekében üldöztek el szülőföldjéről többszázezer embert, tönkretéve egyúttal a többnemzetiségű Erdély évszázados történelmi kultúráját, miközben mérhetetlen emberi fájdalmakat okoztak.

Említettük már, hogy Stefano Bottoni anyai ágon magyar származású és anyanyelvi szinten beszél magyarul. Történelmi elemzése ugyanakkor mentes mindenfajta egyoldalúságtól, személyes elfogultságtól. (Sőt, az olasz könyv magyar olvasóját határozottan zavarhatja, hogy a szerző az erdélyi városneveket következetesen csak a mai Olaszországban használatos román megnevezéssel említi, és még zárójelben sem tünteti fel a történelmi városok magyar vagy német nevét, hogy nem tesz különbséget Erdély és „a részek" között, vagy hogy a székelyeket, bár hangsúlyozza a népcsoport magyar anyanyelvűségét, mindvégig német elnevezéssel „secleri"-ként említi, jóllehet az olasz történeti munkák már a XV. században is következetesen a „siculi" elnevezést használták.) Ebben is megnyilvánul a bolognai történész azon határozott szándéka, hogy a legszenvtelenebb és legtárgyilagosabb módon, az egykori párthatározatok, dokumentumok, levelek (és feljelentések) alapján, a lehető legnagyobb objektivitással írja le azt a folyamatot, melynek során a román állami és pártapparátus szánt szándékkal elsorvasztotta az erdélyi multikulturális társadalmat.

Igen pontosan mutatja be az olasz közönség számára, hogy miként váltott át a román kommunista párt a háború utáni kezdeti lenini internacionalizmusról a „nemzeti kommunizmus" taktikájára, hogy ezáltal nyerje meg a politikai hatalomra kerüléshez szükséges tömegtámogatást. Ezt követően az ötvenes években, szovjet nyomásra, a „sztálini nemzetiségi autonómia" intézményeihez hasonlóan, kénytelenek voltak ugyan Székelyföldön létrehozni egy Magyar Autonóm Területet, ám az autonómia fogalmát már a kezdetektől kiüresítették, illetve a román kommunista párt vezetőségének magyar származású vezetőin keresztül határozott „pártirányítás" alá vonták. Hasonlóképp állandó ellenőrzés és megfigyelés alatt tartották az ötvenes években még magyar többségű városokban tevékenykedő magyar kulturális szervezeteket és intézményeket, a kolozsvári egyetem tanárait, a magyar lapok és kiadók szerkesztőségeinek munkatársait. A dokumentumok alapján a szerző megállapítja, hogy e politikában a romániai kommunista párt magyar értelmiségi tagjai határozottan a román hatalom segítségére voltak. A szerző meglehetősen negatívan ítéli meg őket ezért („apprendisti del potere"), annak ellenére, hogy közülük sokan, később, maguk is a „tisztogatások" áldozataivá váltak, illetve életük 1956 után tragikus fordulatot vett.

Külön fejezet foglalkozik az 1956-os magyarországi forradalmat követő romániai politikai terrorral (Il fattore di Budapest). Romániában 1957–1961 között 23 000 embert (zömében magyarokat) tartóztattak le és ítéltek többéves börtönbüntetésre a magyar forradalommal kapcsolatos legcsekélyebb rokonszenv-nyilvánítás miatt is. Az erdélyi magyarságnak a magyarországi forradalommal való rokonszenét használta ki a román állami és pártvezetés arra, hogy végképp eltörölje a magyar autonómia utolsó, még meglévő intézményeit, így a kolozsvári magyar egyetemet és a székelyföldi Magyar Autonóm Területet. Ebben az akcióban szerzett „múlhatatlan" érdemeket Nicolae Ceausescu, melyek végül a politikai teljhatalom megragadásához segítették.

Ezzel befejeződött a román kommunista párt „nemzeti párttá" átformálása, és egyúttal a német és zsidó kisebbségektől már kiüresített Erdélyi társadalom „romanizációja," melynek eredményeképpen a korábbi „nemzetalkotó" magyarság végleg kisebbségi sorba került („la romanizzazione della Transilvania poteva dirsi sostenzialmente completata nel quadro di un generale processo di »nazionalizzazione« del regime comunista.").

Csak sajnálhatjuk, hogy Bottoni történelmi elemzése megáll 1965-ben, mert eddig közzétett tanulmányai alapján igen érdekes lett volna megtudni, miként ítéli meg a romániai rendszerváltás folyamatát, a posztkommunista román állam nemzetiségi politikáját a Marosvásárhelyi lincselésektől a magyar autonómia-törekvések következetes elutasításáig, és ezen belül az RMDSZ politikáját. Remélhetőleg nem kell sokáig várni ennek az újabb kötetnek megjelenésére.

Bottoni munkája magyar olvasójának el kell fogadnia azt a tényt, hogy ez a könyv elsősorban az olasz (és nem a magyar) történész szakma részére készült, és nem Erdély történeti múltját szándékozik szembesíteni a második világháború utáni eseményekkel, hanem azt mutatja be, hogy miként kívánta „megoldani," azaz megszüntetni a román kommunista párt a korábban többnemzetiségű román államban a nemzetiségi kérdést, ami nagyrészt sikerült is. E folyamatot a szerző igen nagy dokumentumanyag alapján dolgozza fel, épp ezért fontos lenne a könyv megjelentetése magyar nyelven is.

Ugyanakkor Stefano Bottoni kutatása esetében a legnagyobb problémának épp az általa átnézett dokumentumanyag „objektív" feldolgozását tartom. A szerző ugyanis elemzésében mindvégig a román párt- és állami levéltárak és a titkosszolgálati jelentések alapján igyekszik leírni a román kommunista párt nemzetiségi politikájának alakulását, a magyar kisebbséggel szembeni erőszakos nacionalista politikáját, és a magyar kisebbség vezető politikusainak, értelmiségieinek viselkedését. Ám épp ebben rejlik az elemzés Achilles-sarka. Mennyiben kezelhetjük „objektív dokumentumokként" azokat az iratokat, melyeket azon volt pártállami országok levéltáraiban őriznek és tesznek hozzáférhetővé a kutatók számára is, ahol az állítólagos rendszerváltás után a régi pártállami nomenklatúra egy része szerezte meg a hatalmat, ahol Iliescu elnöksége alatt a korábban „magyar ügyekkel foglalkozó," Nagy Imrét kihallgató Valter Román fia volt a miniszterelnök, és ahol a Securitate vezetői beépültek az új román állam legfontosabb politikai és gazdasági intézményeibe?

E „hozzáférhető" iratok, éppen hozzáférhetőségük miatt, igen nagy óvatossággal kezelendők, és csak akkor fogadhatók el objektív történeti dokumentumnak, ha tartalmukat más országok levéltáraiban található, volt pártállami ügynökök által nem manipulált okmányokkal lehet összevetni. Ellenkező esetben a „történelem" olyan lesz, amilyennek a dokumentumok őrzői láttatni akarják.

Andrea Carteny

DA BUDAPEST A BUCAREST

Saggi di storia e cultura

(Periferia, Roma, 2007. 208 o.)

A harmadik kötet szerzője, Andrea Carteny 2000-ben végzett a római La Sapienza Tudományegyetem magyar–történelem szakán. Szakdolgozatát a „transilvanizmus" történetéről írta Egyed Péter, a kolozsvári egyetem tanára konzultánsi közreműködésével. A diploma megszerzését követően a fiatal olasz kutató Magyarországon és Erdélyben folytatta kutatásait és készítette el a La Sapienza Európa története doktori iskoláján PhD disszertációját az 1980 utáni romániai politikai pártok megalakulásáról és tevékenységéről. Értekezése a római „Periferia" kiadó Antonello Biagini professzor által szerkesztett Kelet-Európa történeti sorozatában jelent meg (I partiti politici della Romania postcomunista. Roma, 2007.). Jelenleg, szerződéses tanárként, XX. századi magyar történelmet oktat a La Sapienza Tudományegyetem Kelet-Európa történeti tanszékén és részt vesz a római magyar tanszék által szerkesztett hungarológiai folyóirat, a XXII. évfolyamába lépett *Rivista di Studi Ungheresi* szerkesztésében. Jelenlegi kötetében, melynek a Budapesttől Bukarestig címet adta, a XX. századi magyar történelemről és az erdélyi magyar kisebbség történetéről korábban írt, folyóiratokban és kötetekben megjelent tanulmányait gyűjtötte egybe.

A könyv első három tanulmánya a XX. századi magyar történelem három lényeges eseményének olaszországi visszhangjával foglalkozik. Az első tanulmány az első világháború elvesztése utáni helyzettel, az 1919. évi Romanelli-misszió „magyarbarát" tevékenységével foglalkozik, a második Erdély Romániához csatolása és a magyar revíziós politika olaszországi sajtóvisszhangját mutatja be, míg a harmadik az 1956-os magyar forradalom olaszországi belpolitikai következményeit elemzi.

A kötet legérdekesebb részét az erdélyi magyar kultúra, a „transilvanizmus" szervezeteinek két világháború közötti kialakulásával, illetve a második világháború utáni „visszarendeződés" utáni helyzettel foglalkozó két tanulmány képezi, mely egészen a Ceausescu rendszer összeomlásáig, és az RMDSZ megalakulásáig kíséri végig az erdélyi magyar kultúra intézményeinek kialakulását, elsorvasztását és újraéledését. A tanulmány rövidebb változatban már megjelent a magyar kultúra és társadalom történetéről írt olasz tanulmánykötetem „határon túli magyar irodalommal" foglalkozó mellékleteként (*A. Carteny:* Il secolo breve della letteratura ungherese di Transilvania, in P. Sárközy, Cultura e società in Ungheria dal Medioevo all'età moderna. Roma, 2003.).

Andrea Carteny A két világháború közötti transilvanizmus című tanulmányában elsőként mutatja be Olaszországban az olasz közönség számára, hogy ténylegesen mit jelentett az erdélyi magyarság mindennapi életében és kultúrájában az a döntés, melynek értelmében az erdélyi és partiumi magyaroknak 1918-tól kezdődően az anyaországtól elszakítva, immár nemzeti kisebbségként kellett tovább folytatniuk életüket az új román nemzetállamban.

A tanulmány figyelemmel kíséri a transilvanizmus különböző formáinak és intézményeinek kiépülését, a „Helikon" az „Erdélyi Szépmíves Céh" tevékenységét, az erdélyi magyar kulturális és irodalmi folyóiratok, a nagyváradi „Magyar Szó" és „Tavasz", a marosvásárhelyi „Zord Idő" és „Keleti Újság", a kolozsvári „Erdélyi Szemle", majd az „Erdélyi Helikon" és a „Korunk" megalapítását és tevékenységét. Részletesen kitér Áprily Lajos, Benedek Elek, Kós Károly, Kuncz Aladár, Nyírő József, Reményik Sándor, Tamási Áron, illetve Balogh Edgár és Méliusz József kultúraszervező tevékenységére, és az Országos Magyar Párt kultúrpolitikájára.

A következő tanulmány (Szabadság és elnyomás. A romániai magyar kultúra a szocializmus idején) a kulturális intézményrendszer második világháborútól a 80-as évek végéig tartó történetén keresztül mutatja be, hogy miként fojtotta meg Romániában a kommunista rendszer az 1944 végén újraalakuló magyar kulturális kezdeményezéseket és folyóiratokat (mint Jékely Zoltán „Világosságát"), s miként hozta létre az 50-es évek során a román kommunista párt által ellenőrzött magyar nyelvű folyóiratokat, kiadókat. A magyar kulturális autonómiára a román kormány és állampárt az 1956-os magyar forradalmat követően mérte a legnagyobb csapást, ezt Páskándi Géza és írótársainak bebörtönzése, a kolozsvári magyar egyetem megszüntetése, a magyar értelmiségiek és írók megfélemlítése, cenzúrázása, emigrációba kényszerítése egyaránt mutatta; mindezt nem ellensúlyozhatta a „Korunk" újraindítása, illetve az Erdélyben maradt magyar írók Magyarországon is nagy sikert arató műveiben kifejeződő ellenállás.

A tanulmány a magyar ellenzéki mozgalom kibontakozásának, a temesvári felkelésnek, és a Ceausescu-rendszer bukása utáni, a romániai magyar kisebbség kulturális autonómiájának megteremtésére és politikai képviseletére irányuló törekvéseinek bemutatásával zárul. Csak sajnálhatjuk, hogy – terjedelmi okokból – nem nyílt lehetőség az Észak Erdély visszacsatolása utáni három esztendő és az 1956–57 évi erdélyi magyar szerveződések, majd a nyolcvanas évek magyar írói ellenállása részletesebb bemutatására.

A kötetet három írás zárja az 1990 utáni romániai társadalomról, a korábbi (pártállami) nacionalizmus továbbéléséről, arról, hogy miként látta és láttatta az olasz politikai sajtó a romániai társadalmi változásokat, illetve, hogy miként kommentálta a román sajtó II. János Pál pápa 1999. évi romániai útját, amikor a Szentatya, román nyomásra, kénytelen volt lemondani erdélyi látogatását.

Andrea Carteny tanulmányai nagy anyagismeretről tanúskodnak. A fiatal olasz kutató jól ismeri az erdélyi magyar kultúra XX. századi történetét, a korszakra vonatkozó magyarországi és erdélyi kritikai irodalmat, és romániai kutatóévei alatt közelről ismerte meg, mit jelent „magyar értelmiséginek" lenni az új román demokráciában. Román nyelvtudása és a modern román történelem alapos ismerete alapján képes arra, hogy a magyar kulturális törekvéseket ne „magyar", hanem „erdélyi" nézőpontból mutassa be az európai kisebbségek sorsa iránt érdeklődő olasz olvasóknak.

*

E könyvbemutató szerzője lassan harminc év óta oktat magyar irodalmat és kultúrtörténetet a római La Sapienza Tudományegyetemen. Jó érzés látni, hogy az eltelt három évtized alatt a római, illetve más olasz egyetemeken kiformálódott egy új hungarológus generáció, melynek tagjai egyaránt otthonosan mozognak a régi és a modern magyar irodalom, illetve a magyar és középeurópai történelem kutatásának területén, és eddigi munkásságuk alapján joggal számíthatnának arra, hogy ők folytassák a tíz éven belül nyugdíjba vonuló hungarológus oktatók munkáját. Ehhez viszont az is kellene, hogy ebben a magyar tudományos élet is segítségükre legyen, hogy eredményesen tudjanak pályázni az egyetemi állásokra. Ebben nagy segítséget jelentene a magyarországi szakmai elismerés, hogy tanulmányaik magyar szakfolyóiratokban is megjelenhessenek, illetve hogy azon köteteik, melyek a magyar kutatók számára is új kutatási eredményeket tartalmaznak, magyar támogatással, hazai kiadók kiadásában, magyar nyelven is hozzáférhetők legyenek.

KOVÁCS LÁSZLÓ

GYÓNI GÉZA FÖLDI MARADVÁNYAINAK SORSA

Egy újabb megvalósíthatatlan, provokatív exhumálási ötlet háttere[1]

Eseményekben dúskáló világunkban a nemrég még nagy port felvert barguzini Petőfi-ügy teljesen elvesztette a hírértékét. Bebizonyosodott az érintett szaktudományok képviselőinek az a töretlenül hirdetett meggyőződése, hogy a hitelképtelen legendákból csak a dilettáns szenzációhajhászás és a média lelkiismeretlen támogatása tudott hírözönt gerjeszteni, de valóságalapja nem volt egy pillanatig sem. A meghurcolt csontváz női mivolta még látványosabbá nagyította a bukást, hiszen tönkretette a történtekért szakmailag felelős, még a kutatás forrásainak józan értékelésére is alkalmatlannak bizonyult Kiszely István antropológusi reputációját. Nem véletlen, hogy a történteket feldolgozó monográfiára[2] az érintett semmilyen tudományos válasz adására nem volt képes, hanem csupán szánalmas politikai mocskolódásra, valótlanságok állítására tellett tőle.[3]

A barguzini vállalkozás kudarcán átlépve, újabb meghökkentő exhumálási ötlettel állt elő – persze aligha a férje tudta és beleegyezése nélkül – a Petőfi-ügyben Kiszely véleményét támogató, s a családban egyedüli antropológus végzettségű felesége, Hankó Ildikó újságíró. A páros ezúttal Gyóni Géza maradványainak exhumálását vetette fel,[4] de a javaslatuk elbírálásához annak hiányos volta miatt először sorra kellett vennem a témával kapcsolatban fennmaradt, megkerülhetetlen dokumentumokat. Ilyen áttekintés a hatalmas Gyóni-irodalomban mindeddig nem készült.

1. 1914–1917. Hadifogság, halál, temetés

Áchim Géza (Gyón, 1884. június 25 – Krasznojarszk, 1917. június 25.) élettörténetéből ide csak annyi kívánkozik, hogy a költő a Gyóni művésznevet a szülőfalujáról kölcsönözte. Az első világháborúban már 1914. augusztus 1-én behívták, s póttartalékos közlegényként a főhadnagyi rangú öccsével együtt *(1. kép)* került az Osztrák–Magyar Monarchia przemyśli „végvárába", amelyet nyolchónapos hősi védelem után 1915. március 22-én foglaltak el az oroszok, s az életben maradottakat szibériai hadifogolytáborokba hurcolták.[5] A már korábban megbetegedett Áchim Mihály főhadnagy tisztiszolgának vette maga mellé a szakaszvezető költőt, hogy a hadifogságban se veszítsék el egymást.[6] A fogság útjának (Kijev–Moszkva–Inza–Alatir–Omszk–Petropavlovszk)

---

[1] Munkám megírásában számos kollégám segítségét élvezhettem, amit ezúton is megköszönök: Benyó Barbara könyvtáros (Békéscsaba, Megyei Könyvtár), Botka Ferenc irodalomtörténész (Budapest), Czagányi László helytörténész (Inárcs), Ferenczy Margit könyvtárvezető (Dabas, Városi Könyvtár), Gécs Béla tipográfus (Békéscsaba), Gyurkovics Györgyi irodalomtörténész (Budapest), Halász Csilla osztályvezető (Pest Megyei Levéltár), Maróti István irodalomtörténész (Petőfi Irodalmi Múzeum), Pritz Pál történész (Budapest), Tat'jana Mihajlovna Rejsz történeti antropológus (Krasznojarszk), Sin Edit irodalomtörténész (Szentendre, Pest Megyei Múzeum és Könyvtár), Szavinovszky Győzőné tanár (Dabas), R. Takács Olga irodalomtörténész (Duna TV), Vándor Anna kutató (Budapest), Varga Katalin osztályvezető (Petőfi Irodalmi Múzeum). Külön köszönetem illeti Seres Attila történészt, aki az általa gyűjtött szovjet levéltári anyagból számomra kiválasztott és közlésre engedett nyolc olyan általam elérhetetlen dokumentumot, amelyek felhasználása lényegesen kibővítette a Gyóni Géza földi maradványainak sorsára vonatkozó ismereteimet.

[2] *Kovács,* 2003.

[3] *Kiszely,* 2003. Idézett könyvemben azonban rámutattam, hogy a munkámnak „nem feladata Kiszely életrajzának megírása, ezért időrendben csupán az életének néhány olyan állomására tértem ki, amelyet maga hozott kapcsolatba a szibériai Petőfi-kutatással." *Kovács,* 2003. 374. o. Kiszely tudományon kívüli „működésével" – v. ö. *Kovács,* 2003. 292. o., 1456. jegyzet – kapcsolatos, itt nem tárgyalható legújabb fejlemények *Ungváry,* 2006.; *Ungváry,* 2007. Pszichiátriai diagnózis: *Szentágothai,* 1992. 5–7. o.

[4] *Hankó,* 2006.

[5] *Fábián,* 1984. 51–58. o.

[6] *Felkai,* 1937.; *Fábián,* 1984. 64. o.

1. kép. Gyóni (Áchim) Géza és Áchim Mihály.
(Balogh, 1927. 157. kép.)

október végi végállomása mindkettejük számára tragikus értelemben is a krasznojarszki Vojenni gorodok (Военный Городок), a korabeli Szibéria egyik legnagyobb, leghírhedtebb, több tízezer főt magába záró hadifogolytábora volt.[7] Itt 1916. augusztus 20-án az ugyancsak fogságba esett parancsnoka, Molnár alezredes, a saját felelősségére, zászlósnak léptette elő a költőt, mert egyrészt a kinevezése már esedékes volt, másrészt így továbbra is öccse mellett, a tisztek téglaépületében maradhatott, s nem kellett a legénység földbe mélyített fabarakkjainak valamelyikébe átköltöznie.[8] Az Áchim testvérek azonban mégsem tudták megszokni a helyi éghajlatot, ezért Bóna András ezredorvos javaslatára 1917 márciusában a kétszobás tiszti lakásokból álló, elég jól fűthető XIV. tiszti pavilonba kerültek, de Mihályon sem ez, sem az orvos hidegvizes testedző módszere nem segített, június 8-án tüdőbajban meghalt. Géza nem tudta elviselni öccse elvesztését, hanem megtébolyodott elmével[9] éppen a 33. születésnapján, június 25-én követte őt *(2. kép)*.

A táborban köztiszteletnek örvendett Gyóni Géza temetése társadalmi eseménnyé vált, fehér halottaskocsi vitte be a mintegy 2000 főnyi gyászoló alkotta négyszög közepére a „szürke, rézveretes, kék keresztekkel mintázott vörösfenyő koporsóját," s a feliratos szalagokkal díszített 7–8 élővirág koszorút.[10] A koporsót illetően nem minden későbbi emlékezés egyezett,[11] továbbá volt,

---

[7] *Balogh,* 1927. 83. o.; *Botka,* 1985. 39–40. o.; *Martin,* 2001. 163. o.

[8] *Felkai,* 1937.; *Fábián,* 1984. 70–71. o.

[9] „Heveny zavarodottságban halt meg, de a halál közvetlen oka mégis *inanitio* (éhhalál). Nyálkahártyái ugyanis már nem választottak ki több gyomorsavat, s így a mesterséges úton végzett táplálás is eredménytelen volt" – idézte a boncjegyzőkönyvet szobaszomszédja, Lévai Jenő. *Lévai,* 1972., v. ö. *Balogh,* 1929. 187–188. o.; *Fábián,* 1984a. 98. o.

[10] *Balogh,* 1927. 189. o.; *Újhegyi,* 1979.; *Gécs,* 2002. Nemzetiszín szalagokat említett *Závodszky,* 1932. 58. o.

[11] Hadifogolytársa, Mészáros Sándor, egyszerű fenyőfa koporsóra emlékezett. *Vándor,* 1934. 26. o.; ugyanígy a költő Przemyślben, 1914 októberében írott *Tábortűz mellett* című versében „jó Kovács pajtásom"-ként említett Kovács Ferenc is. *S. F.* 1938., v. ö. *Földváry,* 2004. 6. o. A nevezett vers: *Gyóni,* 1944. 192. o.

2. kép. „Gyóni Géza a halottas ágyán."
Olcsvay Géza rajza, 1917. június 25., Krasznojarszk.
(Gyóni, 2004. 26. kép.)

aki azt is megemlítette, hogy 1–2 tárgyát is mellé helyezték,[12] abban viszont kis eltérésekkel egyetértettek, hogy vasabroncsot húztak a testére a szívtájékáig úgy, hogy mindkét karját is leszorították vele,[13] ezzel akarták egy majdani, remélt hazaszállítást megelőző kihantolásakor a maradványai azonosítását megkönnyíteni.[14]

---

[12] „Az egyszerű deszkakoporsó fedelére belülről odaszegeztük a költő bajonetjét is." *S. F.* 1938., v. ö. *Földváry,* 2004. 6. o. „A koporsóba betettük még a bajonettjét és ezüstfogantyús botját" – emlékezett Balogh István: Rövidesen hazaszállítják, 1938., v. ö. *Gécs,* 2002.

[13] Az egyedi megkülönböztető jegye az, „hogy az ő derekát monogrammos vasabroncs fogja át..." *Szilágyi,* 1918. 322. o.; „Hideg vasabroncs övezi – a fagyban el nem porladó – sudár derekát" *Balogh,* 1934. Szintén említette a megkülönböztető vasabroncs használatát *E. B.* 1935. Krémer Lajos dési gyógyszerész, fogolytárs szerint „a költő derekára a tiroli egyenruha fölé egy vasabroncsot húztak, amelybe belevésték a G. G. betűket..." Évek óta, 1937. 2. o. A költőt előléptető Molnár alezredes „egy vasabroncsot csináltatott, amit Gyóni Géza holttestére húztak. A vasabroncsba egy hadifogoly ötvösművész belevéste a Gy. G. monogramot. A vasabroncsot a koporsóba helyezés előtt Árvay főhadnagy rögzítette meg." *Felkai,* 1937.; „...egy kis hordónak a vasabroncsát húztuk fel Gyóni Géza mellére, körülbelül a szív magasságában. Két karja is le volt vele szorítva. Így tettük a koporsóba..." *S. F.* 1938. Balogh István szerint „egy hordónak a vasabroncsát húztuk a mellére, szívmagasságban." Rövidesen hazaszállítják, 1938. A későbbi idézők: *Z. Szalai,* 1959. 21. o.; *Újhegyi,* 1979.; *Fábián,* 1984a. 98. o.; *Szabó,* 1995.; *Gécs,* 2002.; *Földváry,* 2004. 6. o. Szabó Vilmos emlékezését és idézését – *A. L.* 1972.; *Hankó,* 2006. – kiemelt okból lásd alább.

[14] Stessel Ernő krasznojarszki hadifogolytáborról írt monográfiájában lényeges adatokat közölt a fogolytemető működéséről. „1914. évben és 1915. elején a táborban és a városban elhunyt hadifoglyokat Krasznojarszk város temetőjének az orosz katonák részére fenntartott helyén egyenként külön sírokba temették el. A [tífusz]járvány következtében beállott nagyobbszámú halálozásnál a rendkívüli hideg tél miatt, az oroszok nem ástak sírokat, hanem a halott foglyokat fagyott állapotban a külváros egyik pincéjében helyezték el és csak április hóban temették el őket, koporsó nélküli tömegsírokba, a rendes temetővel összefüggésben lévő, de azon kívüleső hadifogoly teme-

A szertartás úgy zajlott le,[15] hogy „a birodalmi német [evangélikus] lelkész megható beszéde után a magyar tiszti dalárda dr. Kasics Ozmán vezetése alatt [Beethoven][16] gyászdalt énekel, majd Zalán Gyula népf[elkelő] főhadnagy a magyar törvényhozás tagja[17] áll a koporsó mellé, hogy az egész magyar nemzet nevében bucsut vegyen a nagy halottól. A dalárda gyászdalai[18] mellett kíséri a közönség a gyászkocsit a kapuig. A tömeg visszamarad, csak azon kevesek léptek elő, kiknek meg lett engedve, hogy a halottat konvojok ellenőrzése mellett a temetőig elkísérjék.[19] A temetőben a lelkész rövid imája után Székely Lajos főhadnagy [marosvásárhelyi][20] tanár mond egy utolsó bucsuztatót. Elföldelik Gyóni Gézát, ellenőrzik a gyászoló közönség számát ... A fogoly magyar tanítók, önkéntesek és legénység nevében Tóth Zsigmond tanítónak[21] kellett volna beszédet tartani, az orosz hatóság azonban a temetési szertartás idejét oly szűkre szabta, hogy a beszéd megtartására már nem jutott idő."[22]

---

tőben. Ettől az időtől kezdve fokozatosan javult a helyzet. Koporsókat készítettek, a tisztek koporsóit többé nem szemetes kocsin szállították ki a temetőbe, hanem saját költségen halottaskocsit rendeltek; megengedték, hogy a temetésen résztvevő tisztikar az örök vonaláig kísérje a halottat és később egy küldöttség a temetőbe is kimehetett az elhunyt sírba tételéhez. 1915 őszén a tiszti temeteséknél már a magyar tanítók dalárdája, később a magyar vagy a német tiszti dalárda és tiszti zenekar is közreműködött... 1915 november hóban a szövetséges államok jelenlévő tisztjeinek adakozásából a temetőben vörös gránit tömbökből egy közös emlékoszlopot állítottak..." Az 1915 februárjában kitört tífuszjárvány következtében megnőtt a halottak száma, s „az egyes sírokat, kivéve a tisztekét és orvosokét már nem lehetett megállapítani, mert szegény nyomorultakat koporsó nélkül, ruházatuktól teljesen megfosztva, 15–20-as tömegekben hantolták el. Csak később kísérelte meg a temetőgondnok, hogy az egyes elhunytak sírját megállapítsa és azokat felirati táblával ellássa... Midőn Wéber Brunó százados vette át a temetés és temető ügyeit, gondoskodott a temető bekerítéséről, a tiszti síroknak maradandóbb emlékkővel való megjelöléséről, valamint a legénységi sírok rendezéséről, általában a temető gondos rendbentartásáról. A temető szépen kidolgozott vázlatát, az ott eltemetett tisztek névjegyzékével és pontos sírmegjelölésével a csehek 1919 augusztusban tartott motozás során elvették tőlem, dacára, hogy azt egy évvel előbb az orosz tábornok táborparancsnok által személyesen cenzurálta és pecséttel ellátta. Minden kísérletem annak visszaszerzésére hiábavalónak bizonyult." – panaszolta *Stessel,* 1925. 42–46. o. Lehet, hogy volt, aki szerencsésebben járt, mert később a földi maradványok hazaszállításának irányítását vállaló Dinnyés Lajos az orosz tárgyalófélnek ki tudta küldeni „a Gyóni Géza sírja körüli térképet." Augusztusban, 1935. Az egész temetőre vonatkozó pontos térkép meglétét említette *E. B.* 1939. Megjegyzendő továbbá, hogy a fentebb említett közös emlékmű rajza is, fényképe is fennmaradt *Stessel,* 1925. 20. tábla, 2. kép *(6. kép 1.),* Hadifogoly, 1930. II. 232. o. kép *(6. kép 2.)*illetve *Lévai,* 1934. [20. tábla] 2. kép *(5. kép),* v. ö. még *Lévai,* 1972., a 28. jegyzetben.

[15] Stessel Ernő megörökítette, hogy a tábor 1915–1918 között létezett, de egyetlen megmaradt példány nélkül elenyészett titkos, kéziratos újságja, az elsősorban orosz cikkek fordításait közlő Lapfordítások – *Botka,* 1985. 11., 262. o. 13. jegyzet, 271. o. 62. jegyzet, v. ö. *Terbe,* 1963–64. 296–297. o. – az 1917. június 29-i füzetkéjét teljességgel a költő halálának és temetésének szentelte, s a benne írottakat Stessel kivonatosan ismertette. *Stessel,* 1925. 148–151. o. Fábián Miklós ugyanezt József Farkas (Fábiánnál tévesen Farkas József) feljegyzéseihez, Gyóni egyik fogolytársa, Csiha Barna emlékeinek megörökítőjéhez kötötte. *Fábián,* 1984a. 98. o. József feljegyzéseit nem találtam meg, az általam ismert könyvében nem szerepelnek, v. ö. *József,* 1957. 19., 47., 50–51., 86., 133., 159., 166–168. o.

[16] *Závodszky,* 1932. 58. o.

[17] Csáktornyai országgyűlési képviselő. *Réthy,* 1929. 50. o.

[18] Megemlítették a „Jézus, út, igazság, élet" című éneket. *Závodszky,* 1932. 58. o.

[19] A „dezsurni praporcsik", azaz ügyeletes zászlós csak 37 embert [többségüket lásd a 3. képen] engedett kimenni a koporsóval a 2,5 km távolságban lévő temetőbe, többek között „dr. Pajzs Elemér, a Thomay-testvérek, Székely Lajos, dr. Berényi László, Lévai Jenő, Oszvár Péter, Árvai György, Jakubovits Artúr, Schuman Károly stb. kisérte a Balogh Ignác [István? – K. L.] által hajtott fehér halottaskocsit." *Fábián,* 1984a. 98. o. „Orosz kíséret jött velünk. Fegyvertelenül, mert a parancsnokságunk Gyóni Géza temetésére vonatkozólag ígéretet tett, hogy szökésre senki sem fogja felhasználni ezt az alkalmat." *Balogh,* 1927. 189–190. o. Ez tiszti különítmény volt – v. ö. *Lévai,* 1972. –, közlegény a temetőbe nem mehetett ki; bár mások szerint a 40 tiszt mellett néhány „közember" is a kivonulók között volt. *Závodszky,* 1932. 58. o. Mészáros Sándor szerint kivételesen 40 főt engedélyeztek. *Vándor,* 1934, 26. o. „Tízezres tömeg kísérte utolsó útján; ezúttal a tábor örei is fegyver nélkül vonultak ki ..." túlozta el a résztvevő és kísérő létszámot *Z. Szalai,* 1959. 21. o.

[20] *Fábián,* 1984a. 98. o.

[21] Róla *Terbe,* 1963–64. 297. o.

[22] *Stessel,* 1925. 151. o.

3. kép. Gyóni Géza temetése. A sírgödörtől és a koporsótól jobbra Áchim Mihály sírhantja és fakeresztje, középen a költő előkészített fakeresztje, jobbra leghátul a hadifoglyok közös siremlékének csúcsa. (Balogh, 1927. 191. kép.)

Gyóni Géza sírgödrét közvetlenül öccse sírhantjának bal oldala mellett ásták meg, ahogy azt még a koporsó leeresztése előtti állapotban a helyszínről és a kíséretről készült fénykép tanúsítja *(3. kép)*. N. A. Sapiro krasznojarszki fényképész dokumentum-értékű felvételén[23] a sírgödör bal oldalán a kiásott földkupac, jobbján a szalagos koszorúkkal fedett koporsó látszik, közvetlenül mellette Mihály fakeresztes sírhantja, majd a gyászoló gyülekezet 32–34 (?) tagú sora, a csoport közepén ketten Géza sírjelét tartják. Leghátul, jobbra, a fejek mögül kissé kiemelkedik a közös hadifogoly-emlékmű gúla alakú csúcsa.[24]

A két sír egyszerű fakeresztjének látványát egy fénykép *(4/a. kép)* és fogolytársuk, Reschner Gyula rajza *(4/b. kép)* is megőrizte.[25] A temető összképe a két testvér sírhantjával és az emlékmű helyzetével, valamint az emlékmű magyar szövegű oldalának képe először Stessel Ernő munkájában került közlésre *(5–6/1. kép.)*, ezen kívül csak a latin szövegű oldal képével találkoztam *(6/2. kép.)*.[26]

---

[23] *Fábián,* 1984. 13. kép; a fotográfusról *Fábián,* 1984a.

[24] Martin Ferenc említette meg, hogy „a temetőben egyébként emlékoszlopot emeltünk elhunyt bajtársainkért." *Martin,* 2001. 168. o. Az emlékműről még *Stessel* a 14. jegyzetben. A fogolytárs, Csiha Barna jegyezte meg, hogy „a magyar–német–osztrák–török hadifogoly emlékmű szomszédságában, Mihály öccse sírja mellett közvetlenül eresztették sírjába Gyóni Gézát." *Fábián,* 1984a. 98. o.

[25] A hajdani fénykép lapkivágata Balogh István: Gyóni Géza „naplója" c. kéziratának borítóján maradt fenn (PIM Kézirattár V 4317/20), közölte Földváry Gyöngyi: *Gyóni,* 2004. 352. o., felső kép –, de ismeretlenné vált mind az eredetije fotósának neve, mind pedig a megjelenésének helye és ideje. Varga Katalin szíves tájékoztatását ezúton is megköszönöm. Mivel némi egyszerűsítéssel azonos vele a Reschner-rajz – *Botka,* 1985. 23. kép – feltételezhető, hogy ez utóbbi a fénykép után készült. A lapkivágat képét Botka Ferenctől kaptam meg s ő is elfogadhatónak ítélte a két ábrázolás általam feltételezett viszonyát; szíves segítségét itt is megköszönöm.

[26] *Stessel,* 1925. 43., 45. kép; *Lévai,* 1934. [16. tábla] 2. kép. Megjegyzendő, hogy a képeken a képaláírásban megemlített Gyóni-sírok nem ismerhetők fel! A latin szövegű oldal fényképe: Hadifogoly, 1930. II. 232. o.

4/a. kép. A testvérek sírja. (Gyóni, 2004. 352. o., felső kép.)

A két sírkereszt felirata, amint a fenti képen is látható és részben olvasható, a következő volt:

„meghalt
1917
junius 25
Achim (Gyóni) Géza.
zászlós a m. kir. lugosi 8. honv. gy. e.
33 év"

„meghalt
1917
jun 8
Achim Mihály.
m. kir. honv. főhadnagy.
élt
31 évet"[27]

Mindezek után felvetődhet a kérdés, hogy leendő exhumáló kortársunknak lehet-e egyáltalán esélye arra, hogy a közreadott dokumentumok alapján,[28] az emlékműhöz viszonyított helyzetük fi-

[27] Az olvasható feliratú kép *Balogh István:* Gyóni Géza „naplója" című kéziratának borítójára ragasztva maradt fenn. PIM Kézirattár. Lt. sz.: V 4317/20. A kép fénymásolatát Botka Ferenc szívességének köszönhetem.

[28] A sírok helyzetére vonatkozóan további emlékadatok is fennmaradtak, azok gyakorlati felhasználhatóságát azonban a fentieknél csekélyebbnek ítélem. Balogh István túláradó ömlengése szerint „a két sír összeborult [? – K. L.], s a hadifogoly-táborból, Vojenni Gorodokból Krasznojarskba vezető út mentén, fél méter magas rácskerítés mellett, a tiszti temető szélén, árokparton ma temet a Góbi sivatag szálló, nagy pora, évezredes gúlák esnek a földbe ... [? – K. L.]. Négyzet alakú hantlap útfelőli szélén fekszik a költő; a temető belsejébe esve omlik a Mihály teste össze ... A gyomlepett síron két kereszt áll: Áchim Mihály, Gyóni (Áchim) Géza..." *Balogh,* 1925. 190. o.; *Balogh,* 1934. 29–30. o.; a szöveg parafrázisa *Újhegyi,* 1979.; *Gécs,* 2002. Egyébként, a tényekkel ellentétben, Balogh István érthetetlen módon többször is úgy emlékezett, mintha a két testvér sírgödre fölé közös sírhantot emeltek volna: Géza „ott fekszik egybehantolt sírdomb [sic! – K. L.] alatt öccsével, Mihály főhadnaggyal együtt." *Balogh,* 1934. 8–9. o. A közös sírhant látomása egyébként már korábban megjelent: „Elföldelik Gyóni Gézát, ellenőrzik a gyászoló közönség számát és a visszatérők otthagyják a nagy halottat bátyja [sic! – K. L.] társaságában, kivel egy sírdomb alatt nyugszik." *Stessel,* 1925. 151. o. Egy későbbi emlékező, a már említett Krémer Lajos szerint „ha a krasznojárszki hadifogolytemető nagy kőemléknél

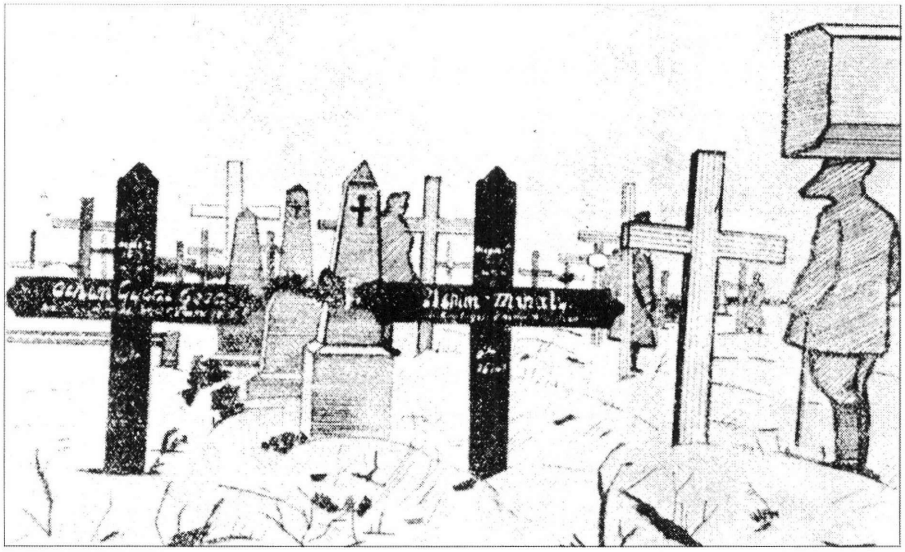

4/b. kép. A fogolytárs (?) Reschner Gyula rajza a sírokról. (Botka, 1985. 23. kép.)

gyelembe vételével, megtalálja a 80 éve korhadó sírkeresztpárt, és azonosítsa azok festett feliratát? A válaszom egyértelmű nem, ráadásul még csak nem is a fakeresztek biztos pusztulásának következményeként. A fogolytemető, s benne a testvérpár nyughelye ugyanis egyáltalán nem élte meg napjainkat háborítatlanul. Sorsa a szórványos közleményekből azért vázolható, mert a költő földi maradványainak több mint két évtizedes hazaszállítási küzdelméhez az orosz, de főleg a magyar félnek is szüksége volt újabb és újabb helyszíni adatok beszerzésére, melyek – részben – nyilvánosságra is kerültek.

2. 1917–1941. A földi maradványok hazaszállítási kísérleteinek eseményei

Gyóni Géza halálhíre 1917. július 18-án jelent meg először a hazai sajtóban,[29] annyira váratlanul, hogy volt, aki a megemlékezést még öccse tragédiájára vonatkoztatta.[30] A feltámadt lelkiisme-

megállunk, a városfelőli saroktól a harmadik sírgödör volt Achim Mihály főhadnagy sírja és mellé temették Gyóni Gézát." Évek óta, 1937. 2. o. Egy még későbbi hagyományozó már számadatokkal operált, miután a felabroncsozás leírását úgy folytatta, hogy „így tettük koporsóba és temettük a XX. sor 14. parcellájába, testvéröccse, Achim Mihály főhadnagy mellé." *S. F.* 1938., v. ö. *Földváry,* 2004. 6. o. Nem részletezte a helyszínt egy közeli fogolytárs, miszerint „imádott öccsének 3 héttel előbb frissen hantolt sírja mellé temették a jeniszejmagaslati hadifogoly-temetőbe. Közel ahhoz a hatalmas kőobeliszkhez, amelyet elhunyt bajtársaink emlékére a táborlakók összeadott pénzéből emeltettünk." *Lévai,* 1972. Az érzelgős tévelygés példájaként említhető Jánossy Gábor egymást felülmúló két megjegyzése: „...ott porladoz a Gyóni szíve most is, 19 évvel halála után Észak örök havában [!], a Krasznojarszki-gorodoki fogolytemetőben ..." *Jánossy,* 1936. 8. o.; „...ott porladozik a poétaszív, magyar bárd szíve, messze idegenben, észak fagyos röge alatt [!] a krasznojarszki temetőben ..." *Jánossy,* 1940. Sem a sírra, sem a temetőre vonatkozó érdemi adatot nem tartalmaz *Barcza,* 1925.

[29] Gyóni, 1917. Áchim Mihály halálát még maga Gyóni Géza táviratozta meg sógorának, Szolár Ferenc budapesti tanárnak, míg az ő haláláról egy fogolytársa küldött Braun Henrik szabadkai lapszerkesztőnek táviratot. Gyóni, 1917. A *Bácskai Hírlap* 1917. július 18-i számát nem tudtam elérni, v. ö. *Fábián,* 1984. 78. o.

[30] A halálhír „lesújtó voltát csak az a reménység élteti, hogy talán valamilyen félreértésről van szó. A költőnek testvéröccse ugyanis, Achim Mihály, a ki aktív főhadnagy volt és Przemysl elestekor orosz hadifogságba került, a fogságban nemrég [június 8-án] tüdőgyulladásban meghalt. Lehetséges, hogy a mostani híradás, a

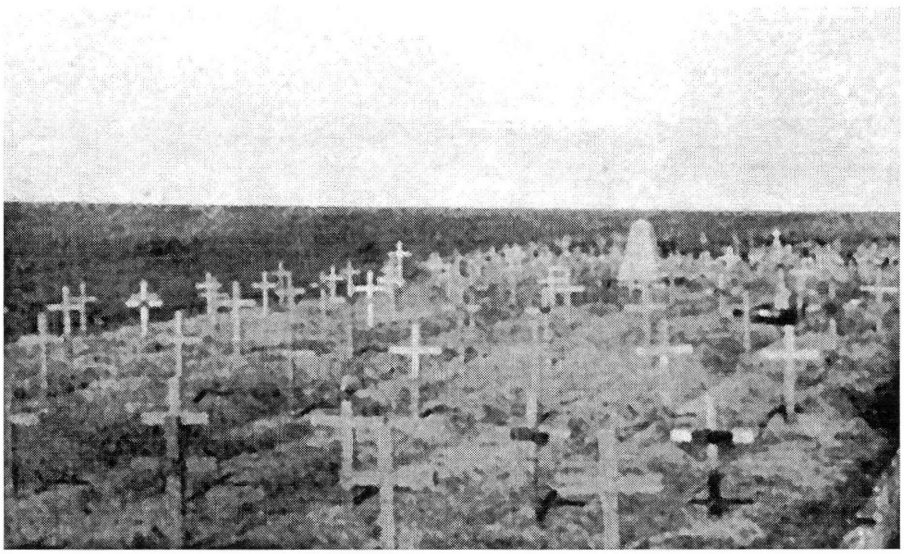

5. kép. A krasznojarszki városi temetővel összefüggő, de attól elkülönült hadifogoly-temető, háttérben az utóbbiban is elkülönített tiszti temető közepén álló közös síremlék. (Stessel, 1925. 43. kép, Lévai, 1934. II. 16. t., alsó kép.)

ret cselekvésre ösztönözte a költő tisztelőit, s a fővárosban a halálhírt elsőként közlő Budapesti Hírlap a Petőfi Társaság közreműködésével azonnal gyűjtést indított a költő holttestének hazahozatalára, de a lelkesen felhalmozott összeg az első világháború után hamarosan elértéktelenedett.[31] A Gyóni személye és munkássága utáni érdeklődés azonban fennmaradt, amit Fábián Miklós gazdag bibliográfiai összeállítása tanúsít;[32] ezt használtam fel magam is az alábbi adatok gyűjtéséhez, de régészként, nem lévén Gyóni-monográfus, csupán a címek alapján válogatva. Azt természetesen hangsúlyozni kívánom, hogy semmilyen levéltári kutatást nem végeztem, amelynek esetleges eredményeivel az alábbi vázlatot újabb adatokkal lehetne kibővíteni, vagyis csupán a jelenségeket regisztráltam, de az okok feltárására nem vállalkozhattam.

Számomra úgy tűnik, hogy a földi maradványok hazaszállításának reális lehetőségét a szovjet kormány korábbi, merev álláspontjának megváltozása teremtette meg, amikor egy 1930. évi rendeletében általánosságban megengedte a külföldi halottak exhumálását az ország egész területéről. Az örvendetes változásnak megfelelően Magyarországon is új névjegyzékeket kezdtek összeállítani a belügyminisztérium számára két előzetes szovjet elvárás figyelembevételével: egyrészt csak egyéni temetkezés jöhetett számításba, tehát tömegsír nem, másrészt a sír feltárható helyét a hoz-

---

mely Gyóni Gézát siratja el, voltaképpen csak Achim Mihály halálhírének az elferdített megismétlése." Gyóni, 1917a.

[31] Gyóni Ferenc kéziratos munkáját idézi *Fábián,* 1984. 78. o.

[32] *Fábián,* 1984. 87–127. o. A használatához megjegyzendő, hogy a felvett újságcikkek kötelező megjelenési adatait – évfolyam, lapszám, (megjelenési év, hó, nap,) oldalszám – a legtöbbször hiányosan szerepeltette, bár ez a rátalálást általában nem akadályozta. Nem leltem meg a keresett 167., 216., 268., 320. és 323. tételeket, viszont az 1917–1983-as időhatárok között a jegyzékében nem szerepelt *E. B.* 1932.; *Lévai,* 1934. Évek óta, 1936.; Gyóni-társaság, 1937.; Nincs már akadálya, 1938.; Gyóni, 1939.; *Kenessey,* 1939.; Krasznojarszkban, 1972a. A bibliográfia tehát kijavításra és – nemcsak az 1982–1983 utáni időre vonatkoztatva – feltétlenül kiegészítésre is szorul, ennek szükségességét jól mutatja a *Balogh,* 1937-ben idézési adatok nélkül említett, sajnos általam pedig meg nem talált beszámolók sokasága, lásd alább.

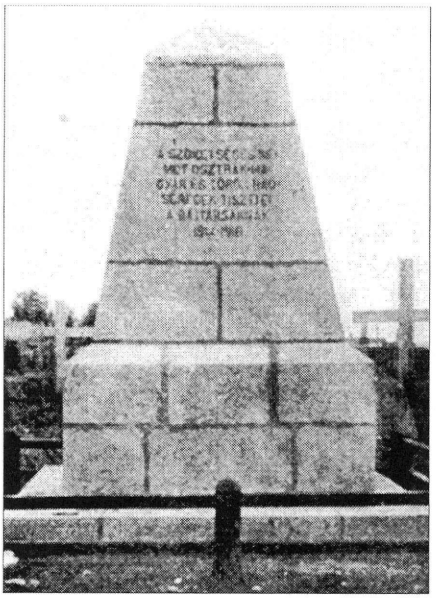

6/1. kép. A hadifoglyok közös síremlékének magyar feliratos oldala:

A SZÖVETSÉGES NÉ=
MET-OSZTRÁK=MA=
GYAR ÉS TÖRÖK HAD=
SEREGEK TISZTJEI
A BAJTÁRSAKNAK
1914-1916

(Stessel, 1925. 45. kép.)

6/2. kép. A hadifoglyok közös síremlékének latin feliratos oldala:

MANIBVS SOCIORVM
DILECTISSIMORVM A
DVCTORIBVS EXERCI=
TVVM GERMANIAE AV=
STRO HVNGARIAE TVR=
CIAE CONFOEDERATORVM
SACRVM MCMXIV-MCMXVI

(Hadifogoly, 1930. II. 232. o.)

zátartozóknak kellett dokumentálniok, sőt a helyszínen is jelen kellett majd lenniök. Az előzményekből következően nem lehetett meglepetés, hogy a várható nagyszámú esetből magyar–orosz vonatkozásban csak a már folyamatban lévő (?) Gyóni-ügyet említette meg a fentieket ismertető újságcikk.[33]

A remény annyira felerősödött, hogy az 1931 novemberében működési engedélyhez jutott Gyóni Társaság, egyebek között, a költő hamvai hazahozatalának kieszközlését is alapszabályába foglalta.[34]

---

[33] *E. B.* 1930. Érdemes a szovjet viszonyokra vonatkozó megállapításait részletezni. „Az oroszországi exhumálások ügyében csupán magánakciók lehetségesek. Hogy ezek mily sikerrel fognak járni, azt egyelőre megmondani nem tudjuk. Mindenesetre az érdekelteknek maguknak kell lefolytatni a helyszínén ezt a sok nehézséget ígérő eljárást. Ennek módja ma az, hogy a bécsi szovjetkonzulátustól beutazási engedélyt kell kérni s valószínűnek tartjuk, hogy a kegyeletes ügyekben az engedélyt megadják. Jelenleg nálunk a szovjetállammal kapcsolatban egy érdekes exhumálási ügy van folyamatban. Gyóni Gézának, a tizenhárom évvel ezelőtt Krasznojarszkban elhúnyt magyar poétának hamvait akarják hazahozni Szibériából. Tudomásunk szerint a tárgyalások eredményesen haladnak előre és minden remény megvan, hogy a tragikus sorsú jeles rabköltő nemsokára magyar földben fogja álmodni álmait."Uo.

[34] *Fábián,* 1984. 79. o.

Ennek első lépéseként Dinnyés Lajos országgyűlési képviselő, aki a hazaszállítás ügyét felkarolta, már 1932 elején tárgyalt róla a bécsi szovjet követségen. „A képviselő a rabköltő családja nevében a külügyminisztérium engedélyével terjesztette elő az exhumálási kérelmet. A követségen kijelentették, hogy a hamvaknak Magyarországra szállítása a mostani körülmények között nem lehetséges, de nincs akadálya annak, hogy a hamvakat valamelyik szomszédos államba hozzák, amely állam a szovjetkormánnyal diplomáciai összeköttetésben áll. Így az érdekelt családtagok úgy határoztak, hogy nevükben egyik Ausztriában lakó rokonuk terjeszti elő a szovjetnél az exhumálási kérelmet és Gyóni Gézának, valamint testvéröccsének, Achim Mihály századosnak földi maradványait Szibériából Ausztriába fogják szállítani.A bécsi szovjetkövetség kilátásba helyezte azt is, hogy – amíg a kegyeletes ügyet lebonyolítják – Gyóni krasznojarszki sírját gondozásba veszi és a hamvai kiszállítását meg fogja könnyíteni. Etekintetben Szibériában némi nehézségek mutatkoznak. A babonás muzsikok ugyanis minden módon törekszenek megakadályozni, hogy a határaikon koporsóban halottat vigyenek keresztül. Azt tartják, hogy ilyen esetben a termésüket természeti csapások pusztítják el. E babonás felfogás ellen utóbb már a németek és lengyelek úgy védekeztek, hogy az exhumált volt hadifoglyok csontjait nem koporsókban, hanem egyszerű faládákban csempészték ki Szibériából. A hazaszállítás költsége ma körülbelül ötezer pengőt tesz ki."[35]

Ezért történhetett, hogy a társaság már 1934-ben, a magyar–orosz diplomáciai kapcsolatok felvételének előzetes hírére[36] is azonnal kiküldte Bécsbe egy tagját, s az ottani szovjet követséggel történt megbeszélést követően a követ kormánya pozitív válaszát tolmácsolhatta, az érdemi lépéseket természetesen a valóságos kapcsolat létrehozása utáni időre halasztva, hiszen az exhumáláshoz „egész sor orosz hatóság intézkedésére és engedélyére, tehát a velük való előzetes tárgyalásokra van szükség." A fellelkesült és a szovjet viszonyokat nem ismerő társaság, kéthónapos határidővel, májusra jósolta a sikert.[37] Ebből persze nem lett semmi, de legalább a tárgyalások sem szakadtak meg.

Dinnyés Lajos fél év múlva, 1935 elején már a budapesti szovjet követségen adta elő a kérést, és egy lap január végén már a szovjet kormány hozzájárulását is közölte. Ennek örömére a Gyóni Társaság Emlékbizottságot alakított, az pedig ismételten májusra remélte a kegyeleti akció lebonyolítását.[38] Február elején további részletek is napvilágot láttak: az ügyben Jungerth-Arnóthy Mihály moszkvai magyar követ[39] is sikeresen interveniált, Dinnyés pedig már magyar–lengyel közös emlékünnep szervezéséről folytatott eredményes tárgyalásokat.[40] A szovjet diplomáciai adatok azonban inkább az ő késedelmükről szólnak,[41] mert az engedély csak március 11-én született.[42] Ez

---

[35] *E. B.* 1932. A cikkben még arról is szó esett, hogy Királdi György gyóni földbirtokos egy kies, fásított dombot ajánlott fel a tervezett Gyóni-mauzóleum számára, továbbá felmerült az az ötlet is, hogy az alsódabasi temetőben nyugvó Kossuth László – Kossuth Lajos apja – földi maradványait exhumálván a mauzóleumba, Gyóni Géza mellé helyezik át.

[36] A még 1924 szeptember elején létrejött megállapodás magyar visszalépés következtében elhúzódott, s csak 1934 februárjában újult meg a követségek július 1-i felállításának megegyezésével. A budapesti szovjet követség azonban ténylegesen csak 1935 elején, a moszkvai magyar követség irodája pedig csupán április 13-án nyitott kaput, de érdemi munkáját valószínűleg csak az év őszén, végén kezdte meg. *Pritz,* 1995. 64–65. o.

[37] Májusban hazahozzák, 1934.

[38] Tavasszal hozzák haza, 1935.

[39] V. ö. *Pritz,* 1995. 65. o. „a korabeli magyar diplomácia egyik legképzettebb" tagjának nevezve uo. 239. o., 12. jegyzet; *Seres,* 2005a. 223. o., 61. jegyzet. Szerepéről lásd még a 83. jegyzetet.

[40] Miután a lengyelek Gyónit lengyel hősi halottnak tekintették, Dinnyéssel megegyeztek abban, hogy a „Szibériából érkező koporsót különvonaton katonai pompával szállítják az országon keresztül Przemysl [Przemyśl] várába, ahol díszesen felravatalozzák és a ravatal körül lengyel–magyar emlékünnepet rendeznek. Elhatározták azt is, hogy Przemysl várában azon a helyen, ahol a vár [oroszoknak való] átadását megelőző estén Wujetrzek Rozália, lelkes lengyel asszony Gyóni írásait elásta és így megmentette – emlékművet állítanak." *E. B.* 1935.

[41] A diplomáciai hátteret megvilágítja Szemjon Mihajlovics Mirnijnek, a budapesti szovjet követség első titkárának feljegyzése a Dinnyés Lajossal folytatott beszélgetéséről, Budapest, 1935. január 8.: „Dinnyés Lajos a »Reggeli Újság« című napilap szerkesztőjével ellátogatott a szovjet követségre. Dinnyés elmondta, hogy egy nemzeti bizottság alakult az 1917-ben Krasznojarszkban elhunyt Gyóni Géza emlékének ápolására és földi ma-

a cikk, a Gyóni-témában ugyancsak jeleskedő, E. B. szignóval jelentkezett Elek Béla írása tartalmazott – gyűjtésem szerint – először adatot a krasznojarszki sírpár pillanatnyi állapotáról, s bár a reményt fenntartotta, régészként már ettől kezdve megbicsaklani érzem az azonosítás biztonságát. Ugyanis a Gyóni Társasághoz „legújabban érkezett szibériai levelekből megállapították, hogy bár a krasznojarszki temetőben a sírok nagyrésze már megsemmisült, Gyóninak és testvéröccsének sírdombjai ma is épségben állanak. Rajtuk még tavaly [1934-ben] is jámbor orosz családok által ültetett virágok nyitottak és csupán a fejfák tüntek el [!]."[43] Mivel a tervezett exhumálás és azonosítás lebonyolítási terveibe régész vagy antropológus szakember bevonására sohasem került sor, a fenti helyzetben valóban csak egy vagy néhány sír feltárása, s a híressé vált abroncs megtalálása bizonyíthatta volna az eltemetett személyét, kérdéses azonban, hogy a szovjet hivatalos szervek hozzájárultak volna-e egynél több sírhant (?) megásásához. Egy további újságcikkkből úgy tűnik, hogy májusra már megérkezett a konkrét exhumálási engedély, amelynek realizálására négytagú majdan kiutazó bizottság alakult: Dinnyés Lajos, továbbá, megnevezetlenül, a költő temetésének két szemtanú hadifogolytársa és a sajtó képviselője személyében. Ők úgy nyilatkoztak, hogy a szibériai időjárás miatt a munkálatokra csak augusztusban kerülhet sor.[44] A szibériai előkészületek megkönnyítésére akkor küldte ki Dinnyés a Gyóni-sírok körüli terület térképét.[45]

A nyilatkozat elhamarkodott voltát megerősítette az A. A. Bekzadjan által a budapesti követség 1935. évi tevékenységét ismertető, Makszim Makszimovics Litvinov külügyi népbiztoshoz[46] küldött, 1936. február 16-án kelt beszámoló jelentés részlete: „Gyóni Géza földi maradványainak ügye. 1935 januárjában eljött a követségre Dinnyés Lajos, a Független Kisgazdapárt parlamenti képviselője. Kérte, hogy exhumálják és hozzák Magyarországra Gyóni Géza földi maradványait. Gyónit még 1917-ben temették el Krasznojarszkban a fivérével együtt. Ezt a kérését a magyar Külügyminisztérium egy hivatalos jegyzékben támogatta. A szovjet hatóságok kérték a Gyóni Géza Társaság képviselőit, hogy pontosan jelöljék meg azt a helyet, ahol eltemették Gyónit. Már ki is jelölték a magyar delegáció utazásának időpontját a Szovjetunióba 1935 április–májusára, de a magyar bizottság nem tudta összeszedni az összes dokumentumot erre az időpontra. Mivel csak 1935 nyarán küldték el a sír pontos helyét megjelölő térképet, az exhumálásra csak 1936 április–májusában kerülhet sor a fagyok után."[47]

Csak közvetett utalásokból lehetett sejteni, hogy 1936 első félévében az engedélyezett és tervezett kiutazásra miért nem került sor: a szovjet fél a bizonyára az 1917-es állapotokat rögzítő, időközben alkalmatlanná vált térkép alapján valószínűleg eredménytelenül kereste a sírt, a magyar fél

---

radványainak Magyarországra hozatalára. Dinnyés ehhez kérte a szovjet diplomácia közreműködését. Mirnij bemutatta Dinnyést Bekzadjannak, aki elmondta, hogy a földi maradványok Magyarországra hozatalához a társadalmi szervezetnek kellene írnia egy hivatalos levelet, a Külügyminisztériumnak pedig hivatalos diplomáciai jegyzékben kellene a szovjet követséghez fordulnia. Dinnyés elmondta, hogy a szovjet követség hamarosan megkapja ezt a levelet és a diplomáciai jegyzéket." АВП РФ, ф. 010. оп. 10. п. 50. д. 33. л. 24. (Seres Attila fordítása és kivonata). Bekzadjan Nyikolaj Nyikolajevics Kresztyinszkij külügyi népbiztoshelyetteshez február 16-án írott levele utószavában említette: „PS. Éppen most kaptam meg a MID [Külügyminisztérium] jegyzékét, amelyben az utóbbi csatlakozik Dioni Geza maradványainak kiszállításához és kéri, hogy erről tájékoztassam Önt." АВП РФ, ф. 010. оп. 10. п. 50. д. 32. л. 17. (saját fordításomban). Miután a válasz késett, Bekzadjan egy ugyancsak hozzá írott, március 7-én kelt jelentésében tért ki rá: „PS. Kérem megsürgetni a választ Dioni Geza hamvai átszállításának kérdésében." АВП РФ, ф. 010. оп. 10. п. 50. д. 32. л. 17. (saját fordításomban). Alekszandr Artyemjevics Bekzadjan (1879–1938) 1934-től 1937. november 15-ig volt a budapesti szovjet követ, ekkor hazarendelték, és 1938-ban a sztálini tisztogatások áldozatásul esett. *Seres,* 2005a. 212. o., 23., 96. jegyzet. Kresztyinszkijt (1883–1938) ugyanez a sors érte. *Seres,* 2005a. 230. o., 89. jegyzet.

[42] Az SZK(b)P KB Politikai Irodája 23. ülésének (Moszkva, 1935. március 11.) jegyzőkönyvéből: „P/p 73. Dioni Geza magyar költő hamvai Magyarországra szállításának engedélyezéséről. Engedélyezni. A KB titkára I. Sztalin.": РГАСПИ, ф. 17. оп. 162. д. 17. л. 147 (saját fordításomban).

[43] *E. B.* 1935.

[44] A Szovjet, 1935.

[45] Augusztusban, 1935.

[46] V. ö. *Seres,* 2005a. 218. o., 45. jegyzet.

[47] АВП РФ, ф. 010. оп. 11. п. 68. д. 29. л. 11–29. (Seres Attila fordításában).

pedig még nem tudta összegyűjteni a szükséges anyagiakat. E feltevésemet erősítheti meg egy 1936 júniusában megjelent cikk állítása, hogy Magyarországon „bombaként hatott az a hír, amelyet csak az érdekeltek suttogtak szájról-szájra, hogy a legszorgosabb és legalaposabb kutatás ellenére sem találják Gyóni Géza sírját az óriási krasznojarszki fogolytemetőben." A pletyka váltotta ki Krémer Lajos dési gyógyszerész már említett jószándékú, de a megváltozott körülmények következtében nyilvánvalóan használhatatlan bejelentését, amelynek nyomán a biztos azonosítást eredményező vasabroncsos temetkezés megtalálását remélte.[48] A budapesti orosz követség alábbi jelentésből pedig az is kiderül, hogy a leendő költségek fedezete még össze sem gyűlt! Mindezek ellenére sajátos, hogy a már említett Szemjon Mihajlovics Mirnij, David Grigorjevics Sternnek, a Külügyi Népbiztosság II. Nyugati osztálya vezetőjének[49] július 26-án küldött jelentésében, az exhumálás elmaradásának okát kizárólag a Gyóni Géza Emlékbizottság, illetve Dinnyés Lajos érdektelenségében látta.[50]

Az 1937-es esztendő örvendetes változást hozott a Gyóni-ügyben. Kezdetben úgy tűnt, hogy csupán a Gyóni Hamvak címen alapított csekkszámlára befizetett összeg érte el a szükséges nagyságot,[51] időközben azonban a Szovjetunióban is léptek az exhumálás ügyében: az újságcikkekben írottak időrendjét komolyan véve az év első negyedében,[52] de a zord éghajlat miatt inkább 1936 nyarán, „a Gyóni Társaság megkeresésére moszkvai bizottság utazott Krasznojarszkba és a gazzal benőtt temetői területen hitelesen megállapították, hol temették el Gyónit. Nyugvóhelye fölé sírdombot emeltek" – utalt az alább részleteiben tárgyalt eseményekre egy 1938. októberi tudósítás,[53] amelyben azonban sírfeltárásról és a vasabroncs megtalálásáról, vagyis a hitelesítés egyedül elfogadható módjáról – amint lejjebb kiderül, valószínűleg a tényeknek megfelelően – nem esett szó, sőt kikövetkeztethetőnek látszik az is, hogy nem csak a sírjel tűnt el, hanem a határozott sírhant is

[48] Évek óta, 1937. A bejelentésről lásd a 13. és 28. jegyzetet.

[49] Stern (1900–1937) 1932–1936 között töltötte be ezt a tisztséget, majd a sztálini tisztogatásokban végeztek vele 1937-ben. *Seres,* 2005a. 230. o., 88. jegyzet.

[50] „Ismét felkereste a szovjet követséget a Gyóni Géza-bizottság képviseletében Balogh István [elnök] és Gergelyffy Gábor [író, zeneszerző]. Az emlékbizottság tagjai megkérdezték, hogy mi a helyzet Gyóni földi maradványainak exhumálásával. Mirnij elmondta, hogy az engedély megvolt az exhumálásra, és a szovjet hatóságok mindent megtettek, de az emlékbizottság és Dinnyés Lajos képviselő nem mutattak érdeklődést a kérdés iránt az elmúlt évben. Az emlékbizottság tagjai közölték: 1937 májusára tervezik az exhumálást, addigra össze tudják gyűjteni a szükséges összeget az exhumálásra és a földi maradványok hazahozatalára. Mirnij javaslata a feletteseinek: ne utasítsák el a kérést, hanem széles körben kampányoljanak mellette. A szovjet sajtóban, például a Journal de Moscou-ban, közöljenek olyan cikkeket, amelyek arról tudósítanak, hogy a szovjet hatóságok beleegyeztek az exhumálásba..." (Seres Attila fordításában és kivonatában). Mirnij: „Mi Rákosi et. ügyének újrafelvételére gondolunk, hogy kedvező színben legyen feltüntetve közreműködésünk, a magyar kormány Geza Dioni ügyére vonatkozó felhívásának megválaszolására." (Saját fordításomban) АВП РФ, ф. 010. оп. 11. п. 68. д. 309. л. 49–50.

[51] Az „utolsó, 1937-es híradás után sehol sem esik több szó erről az [említett pénzgyűjtő] akcióról, s a 10 566 pengő 39 fillérnyi összeget – félvén a pénz elértéktelenedésétől – ingatlan vásárlására fordította a Társaság, az ingatlan a telekkönyvbe a Gyóni Géza Irodalmi Társaság nevén került be." *Fábián,* 1984. 79. o. Fábián Miklós ez ügybeni adatközlője Sztripszky Aladárné volt. *Fábián,* 1984. 85. o. 17. jegyzet. Az adatközlő „életének több évtizedét Gyóni Géza anyaggyűjtésére áldozta." Dabas, 1975. 13. o. Egyébként a pénzről később még többször is szó esett: a Gyóni Géza Társaság gyűjtésén „pár pengő híján tízezer pengő gyült össze... A [hazaszállítás lebonyolításához szükséges] pénz a magyar nép áldozatosságából teljes összegében együtt van. " Rövidesen hazaszállítják, 1938. „A Gyóni-hamvak hazaszállításának ügyét itthon már teljesen előkészítették. E célra – mint a [Gyóni Géza Irodalmi] társaság vezetőségétől értesültünk – társadalmi úton tízezer pengő gyűlt össze, mely összeg a költségeket fedezi." *E. B.* 1939. „Az irodalmi estéken a felsőház és a képviselőház, valamint a győri evangélikus egyházkerület és mások adakozásaiból eddig 9516 pengő gyűlt össze. Ez az összeg a Postatakaréknál a »Gyóni hamvak hazahozatala« című számlán szerepel letétben. Ehhez járul a volt hadifoglyok Gyóni-estjének bevétele és gyűjtése, ezer pengő, összesen tehát 10 500 pengő áll rendelkezésre, ami ha teljesen nem is fedezi a hazahozatal költségeit, nagyobbrészt máris lehetővé teszik a Gyóni-hamvak hazahozatalát és még néhány vármegye kilátásba helyezett hozzájárulásával elegendő is lesz." *Kenessey,* 1939.

[52] „Tavaly" – keltezte a moszkvai bizottság útját *E. B.* 1938.; lásd még a 60. jegyzetet.

[53] *E. B.* 1938.

elenyészett.[54] A szovjet lépésnek egyrészt az lehetett az oka, hogy a szívósan meg-megújított magyar igény[55] végül is kellemetlenül érinthette a Belügyi Népbiztosságot, ezért valamiféle azonosító helyszínelést mindenképpen el kellett végezniök, másrészt az az ötlet, amellyel Garmas 1935-ös átiratában,[56] majd Szemjon Mihajlovics Mirnij fentebb idézett levelében találkoztam, akkor jutott el a legmagasabb fórumig. Ennek megtörténtét Jelena Dmitrijevna Sztaszova (1873–1976) 1937. március 23-án, Sztálinhoz írott levele tanúsítja, ami a Gyóni-ügy új, eddig még nem közölt adata, s amelyre véletlenül bukkantam az interneten.[57] Sztaszova a moszkvai Nemzetközi Vörös Segély egyik vezetője, pontosabban a Szovjet Forradalom Harcosait Segítő Nemzetközi Szervezet végrehajtó bizottságának elnökhelyettese, s egyben központi bizottságának elnöke volt,[58] ezért fordulhatott közvetlenül a párt és az ország vezetőjéhez. Az említett levél általam fordított szövege a következő:

„1937. március 23.
Szig.[orúan] titkos
SZK(b)P KB PolBiz-ba [a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja Központi Bizottsága Politikai Bizottságába]
Sztálin Elvtársnak

Kedves Elvtárs!

Nem tartja lehetségesnek Rákosi Mátyás[59] elvtárs kicserélése kérdésének felvetését? Manapság egész Magyarországon pénzgyűjtés folyik a Szibériában hadifogolyként meghalt, ismert magyar költő, Gyóni Géza maradványainak a Szovjetunióból való elszállítására és magyarországi eltemetésére. A maradványait megtalálták.[60]

Lehetséges, hogy Rákosi kicserélésének kérdése felvethető volna e Géza [sic!] maradványaiért, plusz a magyarok azon zászlótrófeáiért, amelyeket a magyar felkelés I. Miklós általi elfojtása idején zsákmányoltak?[61]

Magának Rákosinak az a nézete, hogy valamilyen gazdasági alku, vásárlás, megrendelés stb. [kedvező] hatást gyakorolhatna a csere lehetőségére.[62]

---

[54] V. ö. *Balogh,* 1937. 10. o. Az sem lehetetlen, hogy további konkrét bizonyítékot jövőbeni moszkvai vagy krasznojarszki levéltári kutatásoktól remélhetünk, magam erre természetesen nem vállalkozhattam.

[55] Hazai vonatkozásban pl. Jánossy Gábor ny. árvaszéki elnök a Vas vármegye törvényhatósági kisgyülésén halála huszadik évfordulóján a költő érdemeinek elismerését indítványozta, és annak kimondását kérte, hogy a kisgyűlés „a krasznojarszk-gorodoki hősi temetőben nyugvó költő és Mihály testvére hamvainak hazaszállítását és magyar földben való eltemetésének kérdését a nemzeti hála és becsület kötelességének tartja, évgből a szent célra száz pengőt megszavaz és elhatározásáról a társ törvényhatóságokat is értesíti." Gyóni, 1937.

[56] L. alább az 1940-es évnél.

[57] A költő nevének a Google keresőprogramba történt cirill betűs (Геза Дьени formájú) beírásakor egyetlen tételként jelent meg, lásd http://zapravdu.ru/elektronnaya-biblioteka/istoriya-rossii/zapreschennyi-stalin-chast-i_2.html.

[58] Заместитель председателя Исполкома Международной организации помощи борцам революции [МОПР], председатель ЦК [Центрального Комитета] МОПР СССР. Sztaszovát megemlítették a Rákosi perével foglalkozó magyar tanulmánykötetben is. Rákosi, 1950. 460., 462. o., v. ö. még *Seres,* 2005. 144. o. Az utóbbi tanulmányra Pritz Pál hívta fel a figyelmemet, szívességét ezúton is megköszönöm.

[59] Rosenfeld/Rákosi Mátyás (Ada, 1892. március 9 – Gorkij/Nyizsnyij Novgorod, 1971. február 5.)

[60] Lehetséges, hogy a levél 1937. március 23-i dátuma előtt elvégzett sikeres, vagy annak tekintett helyszíni kutatásokra utal az a rövidke mondat, hogy az „Останки его найдены."

[61] Rákosi és a magyar ereklyezászlók kicserélésének ötlete 1926–1927-től kezdve merült fel, s bár kihagyásokkal, de mindvégig fennmaradt, egészen az 1940–1941. évi megvalósításáig, v. ö. *Seres,* 2005. 141., 147–149., 156., 169–170., 174. o. Jungerth-Arnóthy Mihály moszkvai naplójában több feljegyzést tett e zászlókról még Rákosi kicserélésével kapcsolatban is, de Gyóni Géza cserére felajánlott földi maradványait nem említette, s nem tért ki a Gyóni-ügyben tett egyéb lépéseire sem, v. ö. *Jungerth-Arnóthy,* 1989. 138., 192., 196–199., 269., 349–350. o.

[62] A csere elősegítésének különféle gazdasági előnyökkel való kecsegtetése az 1920-as évektől kezdve szerepelt. *Seres,* 2005. 142., 156–157.o.

A rendelkezésünkre álló adatok szerint jelenleg a korábbiaknál alkalmasabb az idő a cseréről folytatandó tárgyalások megkezdésére, minthogy a sikertelen fasiszta puccs következtében a magyar vezető körök hangulata nagyon megváltozott.

Végül talán lehetséges volna azt a kérdést is felvetni, hogy Rákosi a szovjet állampolgárság felvételét kérte, vagyis jelenleg semmiféle állampolgársága nincs. A hazája most Jugoszlávia, de ott nem ismerik el az állampolgárságát.[63] A Forradalom Harcosai Segítésének Nemzetközi Szervezete (MOPR) a maga részéről sorozatos lépéseket tett a francia közvélemény oldaláról jövő nyomás enyhítésére. Bizonyos sikerekkel is számolhatunk; jelenleg a magyar kormány francia orientációjú. Rákosi már 12 éve ül. Jelena Sztaszova."[64]

Sztálin elfogadta Sztaszova előterjesztését, és a diplomáciai puhatolózás megszervezését Vjacseszlav Mihajlovics Molotovra szignálta.[65] Említést érdemel, hogy a Rákosi – honvédzászlók csere 1940 október vége és 1941 eleje között végül is Gyóni Géza földi maradványainak hozzáadása nélkül történt meg.[66]

Még korábban, a szovjet események ismerete nélkül, április 17-én ismét felröppentették a kiutazás – ezúttal május 20. tájára tervezett – hírét.[67] Ez a cikk azért érdekes, mert jól illusztrálja a helyzet kilátástalanságát és a sír megtalálását célzó naiv elképzelést: „...Gyóni hamvai hazaszállításának [...] sok nehézség állta útját, főként az, hogy Oroszországból nem sikerült megbízható értesítést kapni: Gyóni sírja fellelhető-e még? Ebben a tekintetben ma is teljes a bizonytalanság, az orosz hatóságok fölvilágosítást adni nem tudnak, viszont Gyóni sírját megtalálni csak ugy lehet, ha ezt a munkát olyan valaki vállalja, aki Gyóni eltemetésének körülményeivel tisztában van. Ilyen ember Mészáros Vilmos dr. győri ügyvéd, a jeles poéta, aki mint Gyóni hadifogoly társa és még Przemislyből barátja, jelen volt a temetésen. Ezért a Gyóni Géza-társaság őt bízta meg, hogy menjen ki Oroszországba Tiry Gyulával, a fővárosi temetkezési üzem igazgatójával és gondoskodjanak Gyóni hamvainak hazaszállításáról. Tény, hogy a nagy költőt a Krasznojarszkban eltemetett hadifoglyok emlékére a hadifogoly-tisztikar által gránitkövekből rakott piramis környékén temették el. Ha ez a piramis még megvan, ami valószínű, akkor már remélhetőleg nem lesz nehéz Gyóni hamvaira rátalálni. Gyóni derekára egyébként kezdőbetűivel ellátott vasövet erősítettek eltemetésekor, ez az öv kétségtelenül agnoszkálja majd Gyóni hamvait. Mészáros Vilmos dr. és Tiry Gyula május 20-ika körül indulnak útnak, egyenesen Moszkvába mennek, ahonnét Jungerth követ támogatásával indulnak a négy és félnapi expresszvonat távolságban lévő Krasznojarszk, – Gyóni Géza meg-

---

[63] „Rákosi... annyira biztos volt a kiszabadulásában, hogy első büntetésének lejárta előtt [1934-ben] szovjet állampolgárságért és a Szovjetunióba utazásához szükséges tranzitvízum kiadásáért folyamodott a szovjet hatóságokhoz", s a kérelmét 1934. április 25-én el is fogadták. *Seres,* 2005. 152. o.

[64] A levél jelzete: АПРФ. ф. 45. оп. 1. ф. 805. л. 9. Írógéppel írva, autográf aláírással.

[65] Sztaszova levelére ceruzával írta rá a határozatát: „Molotovnak. Talán az NKID-t [Народный Комиссариат Иностранных Дел = Külügyi Népbiztosság] kellene megbízni a magyar vezető körök kipuhatolásával. Sztalin". Lejjebb az NKID vezetőjének véleménye: „Mellette – Molotov."

[66] Az életfogytiglant jelentő 20 évre ítélt Rákosi büntetésének a háromnegyed része 1940. október 25-én járt le, feltételes szabadlábra bocsátása pedig 29-én kelt. November 2-án lépte át a magyar–szovjet határt, a zászlók visszaadásáról szóló szovjet döntés viszont a magyar sajtóban 1941. január 10-én jelent meg. *Seres,* 2005. 158., 170–171., 176–177. o. Seres Attila rámutatott, hogy a cserét nem lehet egyoldalú szovjet gesztusnak tekinteni, „mert szovjet részről soha, semmilyen körülmények között nem merült fel, hogy a honvédzászlókat önként és egyoldalúan visszaszolgáltassák Magyarországnak, ez a lehetőség mindig is a Rákosi-ügy függvénye maradt, a szovjet dokumentumok kizárólag Rákosi személyével összefüggésben beszélnek erről. Emellett a magyar kormánynak Rákosi fejéért kitalált »előnyök« elképesztően széles palettája mutatja, hogy a csereakció lebonyolításának egész históriájában valójában Rákosi személye játszotta a főszerepet és nem a honvédzászlók, amelyek csupán az egyik lehetséges »csereobjektum« szerepében statisztáltak." *Seres,* 2005. 176. o. A magyarországi gyűjtés országos kiterjedését mérlegelve, pillanatnyilag aktuális további csereobjektum-ötlet lehetett 1937-ben Gyóni Géza talán ez okból megkeresett földi maradványainak a zászlókhoz fontolgatott ráadása. Elhagyásának oka előttem ismeretlen maradt, de akár a sír váratlan azonosíthatatlanná válása is közbejöhetett, v. ö. alább Göncöl Nagy Gábor elbeszélését, ill. a Magyar Királyi Képviselet 1941. április 3-i szóbeli jegyzékéhez fűzött kommentáromat.

[67] V. ö. az 50. jegyzettel.

porladt, hazakívánkozó hamvai felé. Azért sietős mostmár a dolog, mert azt akarják, hogy a holttest a 20 éves halálozási évfordulón Budapesten legyen."[68] Az évforduló előtt öt nappal azonban a hírek ismét az út elhalasztásáról tudósítottak.[69]

A Gyóni Társaság elnökségét – amint arról Balogh István, a sírra vonatkozó korábbi (általam megtalált és fel nem lelt forrású) híresztelések hasznos áttekintését is mellékelve, költőien cikornyás emelkedettséggel beszámolt – a szovjet fél szeptember 20-án értesítette a sírhely megtalálásáról. A cikknek a bevezető ömlengést követő mintegy háromnegyede megérdemli a közlést:

„A legnagyobb bizonytalanság uralkodott idáig Gyóni Géza sírja fölött. 1917. június 25-én halt meg a nagy költő s ép 20 esztendeje annak, hogy pozitív hír nem érkezett felőle. Személyes fáradozásaim, a Gyóni Géza Irodalmi Társaság tagjainak lelkes ügybuzgalma, minden hiábavalónak bizonyult; semmi kézzelfogható hírt nem kaptunk a Gyóni sírról. 1922-ben hazatért hadifoglyok azt bizonyították, hogy a fakereszt eltűnt a rettentő szibériai telek kályháiban; helyette azonban a magyarság kegyelete vaskeresztet állított a Gyóni-sírra. A hantot pedig alacsony vasráccsal vették körül.[70] Későbbi hírek arról számoltak be, hogy egy volt magyar hadifogoly orosz felesége kislányával együtt, Krasznojarszkba utazott vissza szülei látogatására és a derék orosz nő leánykája »nem egy szál, hanem egész öl virágot helyezett« el a költő megtalált és karban tartott sírján.[71] Ezek után már csak Hiób-hírek járták. Cikkek jelentek meg arról, hogy a sírt és az egész temetőt szovjet-harcok folytán szétgránátozták, rajvonalak kígyózó dekkungjai szelték keresztül-kasul. A költő hamvait a mélyre csapó gránáttölcsérek elporlasztották. Csontjait a szélvihar szerteszórta. Még a Tiszti Temető közepén emelkedő Denkmál se maradt meg, mint ellenséges támpontot fundamentumostul szétbombázták; a sírok fölött elhelyezett köveket fedezéknek használták.[72] Újabb rémhír terjengett. Minél mélyebbre ásta bele magát a Gyóni Társaság a Hamvak hazahozatali mozgalmába, annál rettentőbb hírek kerengtek. Felszántották Krasznojarszkban a hadifoglyok temetőjét.[73] – De nemcsak Krasznojarszkban, a legtöbb fogolytemetőnek az lett a sorsa, hogy a planírozott területek húmuszos talaját ekevas alá fogta a profán kegyelet s eltűntek a föld színéről. A föld, a teremtés minden eleme összeesküdni látszott a hamvak ellen. Társaság nem nyugodott. Tovább firtatta a dolgot. Most aztán újabb rémhír terjedt. Elmosta a Krasznojarszk-gorodoki temetőt a Jeniszei hömpölygő tavaszi áradása. Zajgó jégtáblák letarolták a hantokat, tavakat kotortak a sírgödrökből [...] s tavaszi tócsák tükörlapjaiban gyönyörködött a végtelen égbolt holdja, csillagja. Mikor visszahúzódott a Jeniszej iszapos árja: a megtalált csontokat hivatalosan szedették össze és spódium-gyárak műtrágyája, csontlisztje lett. Amit meg eltemetett az iszap, azt nincs ember a földön, aki össze tudná szedni [...]. Még ez sem volt elég. Ha sikerülne is exhumálni a költő hamvait: a szovjetkormány nem engedi a Bizottságot Krasznojarszkba. Ő maga: hivatalosan elvégzi ezt a funkciót, Moszkvába hozza, ott átadja a kiküldötteknek. Erre aztán megindult a lavina: »Idegen csontokat« fognak valamely falu szélén összekaparni és azzal világirodalmi botrányt kever föl a Gyóni Társaság. Napról napra borzongatóbb hírek jöttek Társaság elnökségéhez. Magam, aki személyesen ismerem a terepet, hazamentettem a kéziratokat és reliquiákat, meghánytam-vetettem a híreket, s bizony hol rémüldözve, hol hitetlen Tamásként állva, elernyedve, majd nekigyűrközve, elkedvetlenedve, majd újra lelkesedve, eleinte magamra hagyatva 1930-ig egyedül, Társasággal 1930-tól folytattam a munkát.

1937 szeptember 20-án az eddigi vérvesztő eredménytelenségek után az a rendkívül felvillanyozó és meglepő hír érkezett hivatalos helyről, hivatalos úton Moszkvából Elnökséghez, hogy a

---

[68] Gyóni-társaság, 1937.

[69] „...e héten pénteken ismét szomorú évforduló köszönt ránk: Gyóni Géza halálának huszadik évfordulója. A költő ... két évtizede hunyt el a krasznojarszki fogolytáborban. Teste még mindig ott pihen, de talán a közeljövőben sor kerül arra is, hogy hazahozzák és magyar földben helyezzék örök nyugalomra." Husz évvel ezelőtt, 1937.

[70] Forrását nem találtam meg, v. ö. *Balogh,* 1937. 8. o.

[71] Forrását nem találtam meg, v. ö. *Balogh,* 1937. 8. o.

[72] Forrásaikat nem találtam meg, v. ö. *Balogh,* 1937. 8. o.

[73] Hasonlóképpen a később megjelent *S. F.* 1938.

»Moszkvai Külügyi Népbiztosság« intézkedése folytán a krasnojarszki tiszti temetőben a hivatalos hatóságok identifikálták Gyóni Géza sírját. Öccse: Mihály főhadnagyét azonban nem találják. A Szovjetkormány az exhumálás lebonyolításával kapcsolatban még jelentős kedvezményt is helyezett kilátásba. Eddig szól a hivatalos jelentés.

Megtalálták tehát a »világháború Petőfije,« a rettenetes harcok Tyrteuszának legendák ködébe veszett sírját. »Vén varjú kopog szikkadt koponyámon« – mondta Gyóni Géza. A kopogás szívünk lüktető burkán dübörög s megborzongató örömmel, Poe Edgáros extázissal vetítjük világgá: megtalálták Gyóni sírját. Ezek után a Hamvak hazahozatalának kérdése már pénzkérdés és technikai lebonyolítás. Ha Isten velünk, senki ellenünk!"[74]

A bejelentésben a későbbi, kedvezményes exhumálásra történő utalás az identifikáció részleteinek ismerete nélkül azt sejteti, hogy az azonosítás csupán valamiféle terepszemlén, s nem a vasabroncsos csontváz feltárásán alapult, tehát az eredménye megkérdőjelezhető.

Az elkövetkezett 1938-as esztendő azonban minden bizonnyal a keserű csalódás éve volt, noha az exhumálási engedély és a kivitelezéséhez szükségesnek vélt pénz birtokában már-már elhárulni látszott minden akadály. Mégis, az év a korábban említett félkarú Kovács Ferenc beszámolójával kezdődött, aki szintén a vasabroncsos csontváz megtalálhatóságában bizakodott, bár a temetővel és a sírral kapcsolatos szóbeszédek elbizonytalanították. „Amikor én 1927-ben elkerültem Krasznojarszkból Novo-Szibirszkbe – mesélte márciusban –, akkor a magyar hadifogolytemető még gondozott állapotban volt. Azóta úgy hallottam a szibériai magyaroktól [!], hogy senki sem gondozza többé a magyar foglyok sírját. Pedig azelőtt minden június 15-én nyilvános gyászünnepséget rendeztünk a halott költő sírjánál. A szibirjákok a tél kegyetlen nyomorúságában feltüzelték a fejfákat és kereszteket, semmi jelt nem hagytak a sírokon [...].[75] Amíg én ott voltam, addig a sír gondozás alatt állott. Hogy azóta [1927 óta] mi történt a temetővel, azt nem tudom. Hallottam néha a novoszibirszki traktorgyárban kósza híreket, hogy ekevas alá fogták a krasznojarszki fogolytemetőt. Beszéltek arról is, hogy a Jeniszei folyó tavaszi áradása dúlta fel a sírokat és az áradás visszahúzódása után a szovjet csontlisztté őröltette az összeszedett csontokat. Ámde bajosan lehet tudni, hogy mi igaz ezekből a szóbeszédekből. Ahogy én tudom, hiteles alapja egyiknek sincsen."[76] Amennyiben Kovács visszaemlékezését a moszkvaiak 1937-beli, eredményes azonosító terepszemléje elé keltezzük, akkor rossz hírei valóban nem lehettek hitelesek. Jelentkezett azonban egy új szemtanú, a 23 évi távollét után „a napokban" hazatért Göncöl Nagy Gábor sóvári (Eperjes/Prešov-Solivar) asztalos, aki a sír újabb elpusztításáról számolt be igen életszerű módon egy október 5-én megjelent cikkben: „Krasznojarszk városában huszan éltünk volt magyar katonák. Különféle ipari műhelyekben nehéz munkával kerestük a kenyerünket. Minthogy nem vettük fel a szovjetállampolgárságot, az oroszok semmiféle jogban nem részesítettek, csak kihasználtak bennünket. Sokat szenvedtünk a városban visszamaradt nyolc csch katonától. Ezek beléptek a bolsevik pártba, nagy hatalomra tettek szert és minket állandóan zaklattak [...]. Mi magyarok minden héten kimentünk az egykori rabtemetőbe és meglátogattuk Gyóni nyugvóhelyét. A régi sírkert ma a teljes pusztulás képét mutatja. Kopár, sivár területté változott át. Szerte a Jeniszej áradásaiból piszkos mocsarak maradtak vissza, amelyekben a sírüregekből kimosott emberi csontok uszkálnak. Itt augusztusban Gyóni sírdombja még épségben állott. Amikor azonban szeptember nyolcadikán kimentünk a temetőbe: a költő sírját teljesen feldúlva találtuk. A csehek ugyanis a Csehszlovákiából érkező nyugtalanító hírek hatása alatt egyik éjszaka csákányokkal vonultak ki a temetőbe és Gyóni sírdombját szétverték. A keletkezett romhalmazba karót szúrtak, reája nagy papírlapot függesztettek, amelyre ráírták Gyóni egykori híres versét:

---

[74] *Balogh*, 1937. Kevesebb költőiséggel, de lényegében azonosan a később megjelent *S. F.* 1938. Az utóbbi két jegyzetben történt utalás alapján *S. F.* 1938. úgy lehetett Balogh István cikkének forrása, hogyha az az 1937. október–novemberi jelzeténél később, 1938. március 13-a után jelent meg és a félkarú Kovács Ferenc elbeszélésének kivonatát Balogh akár még korrektúrában csatolhatta. Balogh tagoltabb tördelésű szövegét azért vontam össze három részre, hogy a lényeget jelentő második egység a legjobban kiemelkedjen.

[75] Itt következett a vasabroncsos temetés leírása, lásd a 13. jegyzetet.

[76] *S. F.* 1938.

Hej csahos cselákok
Bizony eladtátok
Az édes anyátok ...

Miattatok hervadt
Kurucok virága
Megyünk már, mennünk kell
Szomorú rabságba ...[77]

A vers alatt otromba betűkkel ezeket a szavakat lehetett olvasni: »E vers miatt ítélte halálra SIROVY elvtárs a gazmagyar firkászt...«[78] Mi magyarok sírva néztük a lelketlen pusztítást és visszsza akartuk állítani Gyóni sírdombját, de vörös katonák jelentek meg és bennünket onnan elűztek...«[79] Amennyiben az említett hónapnevek az 1938. évre vonatkoztak, akkor a sajnálatos események a moszkvaiak (1936?)–1937. évi terepszemléje alkalmával felújított, sírjel említése nélküli Gyóni-sírdomb 1938-beli újabb (ezúttal végleges?) pusztulását jelenthették. Nem véletlen, hogy ismét feltámadt a kétség a hamvak hazahozatala ügyében,[80] ezért egy újságíró még karácsony előtt a Gyóni Géza Társaságnak az elmúlt év legfontosabb bejelentését tevő elnökét, Balogh Istvánt szólaltatta meg, aki bevezetőjében arra utalt, hogy „Gyóni Géza hamvainak hazahozatalát eddig kizárólag külpolitikai okok gátolták. A hazaszállítással kapcsolatos tervek [rémhírek? – K. L.] nem egyebek, mint a jóindulatú tudatlanság termékei", s beszámolóját a helyzet ismertetésével és az optimista reménykedésével folytatta: „Gyóni Gézát öccséhez, a Vojenni Gorodok temetőjében egymás mellé temették. A temető magas domboldalon van; olyan magasan, hogy a Jenissei áradása közel sem érhet hozzá. Az tény, hogy Krasznojarszkban rendkívül hideg a tél. A fejfákat azonban nem tüzelhették el, mivel a Gyóni-testvérpárnak külön masszív sírkeresztet állított a hadifogolykegyelet. Pontos tudomásunk van arról is, hogy a kintlévő magyar hadifoglyok, sőt a szibirjákok

---

[77] Az 1915-ben a várban írt II. számú *Przemysl* című vers 10–16. sora; a 11. sor helyesen: „Bizony eladnátok" *Gyóni,* 1944. 251–252. o.

[78] Sirovy „elvtárs", azaz Jan Syrový (1888–1970) „egyik szeme bekötve, fekete kötéssel. Zizka Jan husszita vezérrel szokták és szerették összehasonlítani ezt az akkor talán 35 éves fiatal embert, aki közkatonaként vonult be és civilben otthon utazó volt. Sirovy a druzsinában résztvett annak felállítása után azonnal. Zborovnál Gajdával együtt csapatvezető, majd a 2. ezredben lesz hadnagy. 1918 márciusában hadnagyként parancsnoka a 2. ezrednek, s így vezetőszerephez jut. 1918 augusztus 28-án mint generális főparancsnoka lesz a légiónak. Hazatérése után hadügyminiszter és később a cseh generálstáb főnöke, majd 1933 végén a cseh hadsereg főfelügyelője." *Lévai,* 1934. II. 113. o., valamint 42., 88., 92. o., v. ö. *Tarczali dell'Adami,* 1925. 232. o. Csehszlovákiában 1945-ben 20 évi börtönre ítélték Syrovýt, 1960-ban amnesztiával szabadult, s 1970-ben Prágában hunyt el.

A Sirový-hozta halálos ítélet talán arra a krasznojarszki véres augusztus elsejeként emlegetett felkelésre utalt, amikor 1919. július 31-én az orosz és cseh fehérgárdisták kivégezték a kolcsakista 31. ezred ellenük és a frontra szállításuk megakadályozásáért fellázadt mintegy 500 újoncát. Ezek is a Vojennij gorodok barakkjaiban laktak ugyanúgy, mint a tőlük elkülönített magyar hadifoglyok, akik kísérletet tettek a felkelők megsegítésére. A csehek kihasználták az alkalmat, és másnap a több politikai irányzat tagjait összefogó Magyar Szövetség vezetőit is kivégezték. Ezeknek „részben azért kellett meghalniok, mert nem adták ki a kommunistákat, akik közvetve kapcsolatban álltak a felkeléssel, részben pedig azért, mert politikailag szemben állottak a csehszlovák területi követelésekkel, és örömmel üdvözölték a Magyar Tanácsköztársaság északi hadjáratának sikerét. *Botka,* 1985. 53. o., 278. o., 109. jegyzet. A kivégzett magyarok között két közismert „firkász" is volt, Dukesz Artúr és Ludvig Kálmán. Uo. 29. o., v. ö. Hadifogoly, 1930. II. 422–426. o.

[79] *E. B.* 1938.

[80] A cikkíró azzal indította a munkáját, hogy a szükséges pénz is összegyült, „a bizottság is megalakult már és éppen indulófélben volt, amikor fontos külpolitikai események szóltak közbe és megakasztották a bizottság elutazását és a hamvak hazaszállítását ... Közben olyan hírek terjedtek el, hogy a Krasznojarszkban eltemetett hadifogolyköltő sírját nem sikerült megtalálni, mivel a szibirjákok a tél rettentő hidegében feltüzelték a krasznojarszki hadifogolytemető fejfáit, így a Gyóni-testvérpár sírján lévő kereszteket is. Más hírek szerint a Jenisszei áradása elmosta az egész fogolytemetőt, így a sírok megtalálása a lehetetlenséggel határos. Ezek a hírek biztosra vették azt, hogy a hamvak hazaszállítása minden eddigi dícséretes fáradozás ellenére is, nem fog sikerülni." Rövidesen hazaszállítják, 1938.

maguk is, egészen a legutóbbi időkig, kegyeletes gondoskodásban részesítették a testvérpár sírját. Gyóni Géza temetének az identifikálása nem nehéz feladat, hiszen eltemetése olyan külső körülmények között történt, amelyek a legbiztosabban lehetővé teszik az ugyanazonosság megállapítását. Ugyanis, amikor Gyóni Géza meghalt, egy hordónak a vasabroncsát húztuk a mellére, szívmagasságban. A koporsóba betettük még a bajonettjét és ezüstfogantyús botját. Valószínű az is, hogy a tetem még nincs elporladva, mert a szibériai hideg sokáig megőrzi, konzerválja a holttesteket. Azonkívül pontosan adva van Gyóni Géza magassága. A sír identifikálásában a szovjethatóságok igen előzékenyen voltak segítségünkre. A magyar külügyminisztériumon keresztül jött értesítés szerint a sír ma is épségben van, a hazaszállításnak a szovjetkormány részéről nincsen akadálya. A helyzet jelenlegi állása az, hogy a hazaszállítást, kihantolást végző bizottság útrakészen áll, a pénz a magyar nép áldozatosságából teljes összegében együtt van. Pár héten belül elindul a követség és biztosra vesszük, hogy három hónap leforgása alatt magyar földben nyugosznak a »világháború Petőfijének« hamvai."[81] Balogh optimista nyilatkozata teljesen elhibázott volt, kezdve a pár héten belül – 1939 januárjában? – elinduló, a szibériai télben az exhumálást lebonyolító és a bürokratikus-diplomáciai követelményeket teljesítő bizottság márciusi eredményes hazatérésének reményével. Emellett éppen a sírjelekre vonatkozó állításai nem voltak meggyőzők, hiszen mindenféle fa sírkereszt eltüzelhető, másrészt az utóbbi híradások sírjelről egyáltalán nem, csupán sírdombról (nagyobb sírhantról?) szóltak, igaz, az említés elmaradása sem jelenthette egyértelműen azok hiányát is. Balogh, egyoldalúan, csupán a helybéliek sírgondozó kegyeletét említette, s nem szólt a pusztításaikról elterjedt hírekről, nyilvánvalóan azért, mert maga sem rendelkezett hiteles információkkal. Hasznos volt ugyan a részéről a költő „sírmellékleteinek" több tárgyra kitérő felsorolása, de azt nem szabad elfelejteni, hogy azok csak a már megtalált és feltárt sírban szolgálhattak az azonosítás vitathatatlan bizonyítékául.

1939 közepén még egy összefoglaló, s a véletlen következtében szinte témazáró írás jelent meg, amelyből kiviláglott némi remény, hogy a nemzetközi feszültség fokozódása ellenére az akció még megvalósulhat. Úgy tervezték, hogy „a szibériai exhumálást és hazaszállítást a Székesfővárosi Temetkezési Üzem fogja lebonyolítani, ahol már elkészítették az ólommal bélelt magyar fakoporsót, amely a költő hamvait majdan magába fogadja."[82] A cikkíró, Elek Béla, a következőkben az addigi diplomáciai tárgyalásokat tekintette át,[83] s fejtegetéseit azzal a szomorú ténnyel zárta, hogy „az ily módon előkészített terv megvalósítása újabban a diplomáciai viszony felbomlása miatt megszakadt.[84] Azóta a Gyóni-kultusz hívei leginkább azon buzgólkodhatnak, hogy a költő

---

[81] Rövidesen hazaszállítják, 1938.

[82] *E. B.* 1939. Dupla cinkoporsót említett *Kenessey,* 1939., lásd alább. A temetkezési üzem vezetőjének a már két évvel korábban is tervezett úton való részvételéről Gyóni-társaság, 1937.

[83] „A kegyeletes ügyben a külügyminisztérium engedélyével már lefolytak a nemzetközi tárgyalások. A szovjetkormány sokáig ellenezte a hamvak hazaszállítását. Okul a babonás szibirjákok életfelfogását hozta fel, akik minden erejükkel megakadályozzák, hogy határaikon halott embert vigyenek keresztül. Azt tartják, hogy ily esetben a jég elveri terméseiket. Amikor évekkel ezelőtt [1935-ben] a diplomáciai összeköttetés Magyarország és Szovjetoroszország között helyre állott, Jungerth[-Arnóthy] Mihály moszkvai követnek hosszas tárgyalások után sikerült a szovjetkormányt addigi merev álláspontjának megváltoztatására reábírni. A moszkvai kormány – mint Bekszadián Alekszej [helyesen: Alekszandr Artyemjevics Bekzadjan] volt budapesti szovjetkövet hivatalosan közölte – a Gyóni-hamvak kihantolásába és elszállításába beleegyezett. A terv megvalósítását azonban ez ideig az ázsiai zűrzavaros viszonyok késleltették és végrehajtását későbbi időre halasztották. A lefolytatott nemzetközi eljárás során legnagyobb érdeklődésre számíthatnak a varsói tárgyalások, amelyek a lengyel nemzet barátságát jellegzetesen tükrözik vissza. A lengyel kormány lelkesedéssel karolta fel a kegyeletes magyar ügyet. Kimondotta, hogy a magyar Gyónit Lengyelország hősi halottjának tekinti. Elhatározta, hogy a majdan lengyel földre érkező koporsóját díszes katonai kísérettel szállítja az országon keresztül Przemysl váráig, ahol felravatalozzák és mellette magyar–lengyel gyászünnepséget rendeznek." *E. B.* 1939.

[84] Amikor Magyarország bejelentette, hogy a közeljövőben csatlakozik az antikomintern paktumhoz, 1939. február 2-án a szovjet kormány megszakította a diplomáciai kapcsolatot, s Jungerth-Arnóthy Mihály követ 5-én már el is hagyta Moszkvát. Az augusztus 23-i német–szovjet megnemtámadási szerződés nyomán német sürgetésre szeptember 30-tól Kristóffy József követ (v. ö. *Seres,* 2005a. 239. o., 114. jegyzet) irányításával újra létrejött a kapcsolat, amely a Szovjetunió német megtámadását követően, 1941. június 24-én szűnt meg. A buda-

sírjának mai állapotáról hiteles adatokat szerezzenek." Nos, a cikk következő szakasza semmi újdonságot nem hozott, mert csupán a korábbiakat ismételte, konkrét adatokat pedig egyáltalán nem tartalmazott: „Megbízható szibériai levelekből már megállapították, hogy Gyóni sírdombja a krasznojarszki rabtemetőben ma is épségben áll és így exhumálása elé nehézségek nem gördülnek. Megtudták azt is, hogy a poéta testvéröccsének, Achim Mihály honvédfőhadnagynak szomszédos nyugvóhelyét a lepergett huszonhét esztendő alatt a föld – elnyelte.[85] Minthogy azonban a hazatért hadifoglyoknak a krasznojarszki temetőről pontos térkép áll rendelkezésükre, megvan a remény, hogy Achim főhadnagy földi maradványait is meg fogják találni."[86] A cikk végén azonban kiderült, hogy a többévnyi halogatás valójában annyira megölte ezt a reményt, hogy addig nem látott, irracionális megoldási ötlet is felmerült: „A hazaszállítás megrekedt problémája körül utóbb új terv merült fel. Mióta ugyanis Magyarország és Szovjetoroszország között a diplomáciai összeköttetés megszakadt, orosz földön a magyarok védelmét a japán követségek vették át. Azóta illetékes körökben tapasztalják, hogy a japánok – akik a[z első] világháború alatt is ott rekedt hadifoglyainkat jelentősen támogatták – most is megértéssel látják el az embervédelmet. Az általánosan ismert japán szimpátia vetette fel most azt a gondolatot, hogy a Gyóni-hamvakat japán intervencióval kíséreljék meg hazaszállítani. Ez irányban most folynak a tárgyalások, amelyeknek sikerében a Gyóni-kultusz hívei erősen bíznak."[87] Nem sokkal E. B. cikkének megjelenését követően a Gyóni Társaság elhitte és forrásértékűnek tekintette a Barátosi Lénárth Lajos által kitalált szibériai Petőfi-legendát,[88] s a Gyóni-sír „meglátogatásának és kihantolásának problémájával" foglalkozó tagjai elhatározták, hogy „ezt a kegyeletes akciót a Petőfi Társaság bevonásával[89] [összekapcsolják] azzal, hogy Petőfinek hír szerint megtalált sírját is [meglátogassák]." Amennyiben pedig az ő jellegzetes farkasfogát az exhumáláskor megtalálják, „úgy Gyónival Petőfi földi maradványait is haza [fogják] hozni."[90] Újságírói kérdésre a közös vállalkozás tervét Balogh István, a Gyóni Társaság elnöke megerősítette. Beszámolt a szükséges pénzösszeg összegyültéről,[91] s így folytatta: „Minden előkészület megtörtént, már a dupla cinkoporsó is elkészült, amely a hamvakat befogadja majd. Jungerth[-Arnóthy] Mihály volt szovjetoroszországi követünk még moszkvai tartózkodása idején interveniált az engedély megszervezése ügyében és az orosz hatóságok részéről megszerezte a hozzájárulást, hogy semmiféle akadályt nem támasztanak Gyóni hazahozatalánál. A válságos világpolitikai helyzet azonban még némi várakozást tesz szükségessé."[92] Kenessey Péter cikke augusztus 9-én jelent meg, és három hét múlva, szeptember 1-jén kitört a második világháború, egyszer s mindenkorra véget vetve az egyezkedéseknek.

---

pesti szovjet követ 1939. december 1. és 1941. július 23. között Nyikolaj Ivanovics Saronov volt. *Pritz,* 1995. 90–91. o.; *Seres,* 2005a. 243. o., 126. jegyzet.

[85] Nem szabad arról megfeledkezni, hogy mindkét testvér sírja azonos kivitelű volt: sírhantba állított fakereszt, vagyis semmi sem indokolta teljesen eltérő sorsukat. Ha az öccsét nyomtalanul elenyészett, ugyan hol és milyen hitelességgel rekonstruálták időnként a bátyjáét?

[86] Elek jószándékú megjegyzése naiv hozzánemértésről tanúskodott, hiszen fel sem vetette, hogy a hazatért foglyok térképe mikor készült, s egyáltalán összevethető maradt-e a közben megváltozott krasznojarszki helyzettel. Egyébként, ha Géza sírját a vakhit szerint könnyen megtalálták volna, akkor Mihály sírját nem kellett volna többé keresni, hanem a szokványos régész módszerrel elég lett volna az előbbitől jobbra megfelelő méretű felületen az altalajig leásni, és annak lapáttal végzett felszíni megnyesésével az utóbbi sírfoltját láthatóvá tenni.

[87] *E. B.* 1939.

[88] Erről *Kovács,* 2003. 30–79. o. (különösen 70. o.).

[89] A Gyóni Társaság elnöke, Balogh István ez ügyben levélben vette fel a kapcsolatot a Petőfi Társaság elnökével, dr. Császár Elemér egyetemi tanárral. *Kenessey,* 1939. Kenessey Péter cikkét a barguzini szenzáció idején újraközölték, a Balogh István-interjú Gyónira vonatkozó utolsó három bekezdésének elhagyásával. *Kenessey,* 1989.

[90] Gyóni, 1939.

[91] *Kenessey,* 1939.; lásd az 51. jegyzetben.

[92] *Kenessey,* 1939.

A Fábián-féle bibliográfiára támaszkodó adatgyűjtésem szerint 1939 után már nem történt hivatalos magyar lépés a Gyóni-ügyben, pontosabban, ha igen, annak nem maradt (vagy esetleg lappang) a sajtóbeli nyoma. Seres Attila adatgyűjtése nyomán azonban ez a vélemény helyesbítésre szorul, hiszen a hivatalos kapcsolatok fenntartása 1941-ig követhetővé vált.

1940. október 5-én a Külügyi Népbiztosság Közép-Európai Osztályának Gyóni Gézát illetően már tájékozatlanná vált vezetőhelyettese érdeklődött az intézmény irattárának vezetőjétől:

„NKID — Nagyon sürgős
Szolgálati jegyzék — Titkosan
Zjabkin et.-nak, az NKID Politikai levéltára vezetőjének — № 1228/ЦЕ
1940. október 5.

1935-ben a Szovjetunió és Magyarország megbízottjai megvitatták Rákosi Mátyás et. szovjet átadásának kérdését. A magyarok az oroszok által 1848–49-ben Magyarországon zsákmányolt zászlókat kérték cserébe, s amint azt a megbeszélések néhány résztvevője tanúsítja, a magyarok továbbá még egy a hazájukban megbecsült s a Szovjetunió területén, úgy tűnik, Szibériában eltemetett személy hamvainak átadását is kérték.

Kérjük, ellenőrizzék az iratokat és adjanak felvilágosítást arról, hogy kinek a hamvairól volt szó, és miféle sír az, amely a magyarokat érdekli?

A Külügyi Népbiztosság Közép-Európai Osztályának vezetőhelyettese — Garmas felelős referens Jakovlev"[93]

Nagyon tiszteletreméltó, hogy még a második világháború harmadik évében sem feledkezett meg a magyar diplomácia a Gyóni-ügy befejezetlenségéről, amit a moszkvai magyar követségnek a Szovjetunió Külügyi Népbiztosságához intézett szóbeli jegyzéke bizonyít:

„Magyar Királyi Képviselet
Moszkva — Szóbeli jegyzék
Az NKID-nek — № 83/1941

A Magyar Királyi Képviseletnek már volt szerencséje az NKID szíves segítségéhez fordulni a Szovjet-Oroszországban elhunyt Gyóni testvérek maradványai hazaszállításának kérdésében. A Gyóni testvéreket, kik közül Géza nagyon ismert magyar költő volt, a krasznojarszki katonai temetőben temették el a katonai tábor mellett.

A Magyar Királyi Képviseletnek, kormánya rendelkezése alapján, van szerencséje a Gyóni testvérek maradványai hazaszállításának kérdését újólag felvetni. Bátorkodik mindenekelőtt arra kérni a tisztelt NKID-t, hogy méltóztassék a tudomására hozni, alkalmasnak találja-e a szovjet kormány a jelen időpontot a fent nevezett maradványok hazaszállítására. Kedvező esetben a következő kérdéseket szükséges megválaszolni: milyen intézkedéseket kell elfogadni magyar oldalról a hazaszállítás végrehajtásához, milyen formaságoknak kell ehhez megfelelnie, végül a szállítási problémák kérdését.

Tekintettel arra, hogy a Gyóni Géza Irodalmi Társaság rendelkezésére álló, a hazaszállítás kivitelezésére magyar oldalról szolgáló alap nem jelentős,[94] a Magyar Királyi Képviselet bátorkodik arra kérni a tisztelt NKID-t, hogy méltóztassék közölni, e kérdés különleges jellegére való tekintettel nem lehetséges-e tarifacsökkentést kapni a nevezett maradványok hazaszállításánál, és ez esetben azt is közölni, hogy mekkorák lennének a szállítási költségek a szovjet területen.

Várakozó álláspontján a Magyar Királyi Képviseletnek, kormánya rendelkezése alapján, van szerencséje megkérni a tisztelt NKID-t, hogy méltóztassék kapcsolatba lépni az illetékes hatóságokkal, hogy megtegyék a szükséges lépéseket azért, hogy a sír helyét meg lehessen határozni és jelölni oly módon, hogy a maradványok hazaszállítását követően, a későbbiekben is fel lehessen keresni.

---

[93] АВП РФ, ф. 077. оп. 20. п. 109. д. 4. л. 33. (saját fordításomban).

[94] „Фонды ... являются незначительными" – Lehetséges, hogy az exhumálni óhajtók Magyarországon mindvégig túlértékelték az összegyűjtött pénzalap nagyságát, amelyet a moszkvai követség bizonyára reálisabban mérlegelt, s ami a korábbi kísérletek meghiúsulásának eddig figyelembe nem vett, lényeges oka lehetett!

Még azt is célszerű megjegyezni, hogy a Gyóni Géza Irodalmi Társaság két tagját szándékozik elküldeni Krasznojarszkba, hogy a szovjet hatóságokkal együttműködve vegyen részt a sír feltárásának munkájában. Ennek következtében a Magyar Királyi Képviselet arra kéri a tisztelt NKID-t, hogy méltóztassék vele közölni, milyen speciális dokumentumok szükségesek e kiutazáshoz és az együttműködéshez a sír feltárásának és a maradványok hazaszállításának munkájában.

A fentieket a tisztelt NKID tudomására hozva, és köszönetét előre is kifejezve, a Magyar Királyi Képviselet él az alkalommal, hogy ismételten kinyilvánítsa őszinte nagyrabecsülését.

Moszkva, 1941. április 3.

Fordítás francia nyelvből

Fordította: Szergejev"[95]

Amennyiben tehát feltételezzük, hogy Gyóni földi maradványai ügyében a világháború kitörése előtti pillanatokban a magyar hivatalos diplomácia moszkvai képviselői még a Gyóni Géza Társaság vezetőinél is több és megbízhatóbb információval rendelkeztek, akkor a magyar nyilatkozatokban megjelent összes addigi állításnak ellentmondó helyzet a következőképpen vázolható: még 1941-ben sem volt meg az exhumálás teljes – utazási, tartózkodási, feltárási és szállítási – költsége, nem volt reálisan meghatározva a sír(ok) helye, s a kiutazni szándékozóknak vagy nem voltak a birtokában – vagy időközben elavultak – személyes hivatalos dokumentumaik. Mindez érthetővé teszi, hogy az engedély 1935. március 11-én történt kiadásától a szovjet fél akár csak propagandacélú, akár némi jóindulatú támogatását mindvégig feltételezve, miért nem került sor a tervezett exhumálásra.[96]

Minderről itthon aligha tudtak, ezért egy 1941 augusztusában megjelent, a témakörben utolsónak talált cikkben már csupán az a jámboran makacs óhaj mutatkozott meg, hogy a mindaddig csalódást keltő idegen segítség helyett következetes magyar megoldás szülessen: Gyón „falu néhány hét óta gyűjtési akciót kezdett. Egyszerű parasztemberek adományaiból akarják hazahozatni a költő földi maradványait. Ha a magyar csapatoknak nem sikerül a krasznojarszki sírhelyéig eljutni [!], akkor szobrot állítanak Gyóni Gézának."[97]

Ez az elszomorítóan naiv, másrészt paraszti racionalitású ötlet zárta a költő földi maradványainak oroszországi exhumálására és magyar földbe juttatására való, több-kevesebb realitással bíró kísérleteket. A téma ezt követően három évtizedig lekerült a napirendről.

3. 1972–2007. A sír végleges sorsa

A Gyónt 3. kerületeként 1966-ban magába olvasztó Dabas nagyközség[98] 1970-ben ünnepelte alakulásának 700. évfordulóját, s az ünnepségsorozat keretében megemlékeztek a település kiváló fiáról, Gyóni Gézáról is, sőt 1984-re, a költő születésének centenáriumára, emlékkiállítást is terveztek. Ennek előkészületeként megkísérelték a földi maradványainak hazahozatalát, s ez ügyben Czeróczki András tanácselnök levélben kért segítséget a krasznojarszki városi tanács elnökétől a sír ottani felkutatásához. A levélhez két fényképet is mellékelt: „Az egyik Gyóni Géza temetéséről készült 1917. június 25-én [27-én!], a másik pedig a város határában felállított hadifogolytábor temetőjében nyughelyét ábrázolja. Jól olvasható a képen a sírfelirat: »Itt nyugszik Áchim Géza zászlós,« és mellette, másik fejfán, Áchim Mihály főhadnagy, a testvérbátyja [-öccse] neve olvasható."[99] További adatok híján tehát egyelőre csak az a valószínű, hogy az első kép N. A. Sapiro felvétele lehetett, a másik pedig talán a Reschner-féle helyzetet ábrázolhatta. *(V. ö. 3–4/a-b. kép.)*

---

[95] АВП РФ, ф. 077. оп. 18. п. 8. д. 1. л. 92–93. (saját fordításomban).

[96] A korabeli szovjet viszonyokat jól ismerő Seres Attilának is az volt a dokumentumok alapján kialakult véleménye, hogy mivel a szovjet hivatalos szervek, nevezetesen a legfőbb párt- és állami döntéshozó szerv, a Politbüró már 1935 márciusában engedélyezte a földi maradványok hazahozatalát, az egész ügy a magyar körülményeken bukott meg.

[97] *m.–s.* 1941.

[98] 1984-ben városi jogú nagyközségi, 1989-ben városi rangot kapott.

[99] Krasznojarszkban, 1972.; Felkutatják, 1972.; Krasznojarszkban, 1972a.; Krasznojarszkban, 1972b.

A válaszlevél meg is érkezett, azonban a tanácsi/önkormányzati levéltárban, illetve a városi könyvtár Gyóni-gyűjteményében nem őrizték meg,[100] nem jutott be a Pest Megyei Levéltár állományába,[101] sem pedig a tanácselnök hagyatékába, amely fia, Czeróczki András erdész tulajdonába került, hanem valószínű, hogy a rendszerváltozás körüli iratselejtezés áldozata lett.[102] Ez annál sajnálatosabb, mert a benne írottakat később különféleképpen ismertették.

A levélváltást frissebben követő változat még felcsillantott némi reményt: „A dabasi levélre nemrég [1972. március 31. előtt] megérkezett a válasz Krasznojarszkból. Azt írja benne a városi szovjet elnöke, hogy a sírt eddig nem találták meg, de a város honismereti és történeti bizottsága tovább folytatja a kutatást. Munkájukat nehezíti, hogy az egykori hadifogolytemető nagy részét már beépítették, területét elérte a fejlődő, növekvő szibériai város."[103]

A később, csak 1984 táján megfogalmazott másik változat viszont minden reményt megsemmisített. Gyóni monográfusa, Fábián Miklós indította el: „1970-ben ünnepelte Dabas nagyközség alakulásának 700. évfordulóját. Az ünnepségsorozat keretén belül megemlékeztek a község szülöttjéről, Gyóni Gézáról is. Ekkor tudtuk meg azt is, hogy a volt hadifogoly-temetőt Krasznojarszkban vízierőmű építése miatt ma már nem találhatjuk meg."[104]

Az 1980-as évek végén félbeszakadt[105] szibériai kapcsolatfelvételi akció hátterét és szomorú eredményét R. Takács Olga részletesebben megvilágította: „A Gyóni-kultusz helyi [azaz dabasi/gyóni] megteremtői azt – a kultusz számára központi – problémát is szerették volna megoldani, hogy hozzák haza Gyóni Géza hamvait [...]. (Zárójelben jegyzem meg: ebben az esetben kétségtelenül Szibériában elhunyt és eltemetett magyar költőről volt szó.[106])

Hatalmas tudakozódás, engedélykérés indult meg, orosz nyelvtanárok légiója fordította a különféle orosz hatóságokhoz induló leveleket. Ambiciózus, kultúraértő rendőrtiszt [Solymosi/Solymossy Ottó[107]] segített a különféle engedélyek beszerzését célzó munka irányításában. Mindenki számára meghökkentő módon a horribilis összeg, amely egy ilyen művelethez kell, a különféle intézmények, társadalmi szervek, hivatalok, egyesületek, klubok és egyéni adakozók kasszájából bőségesen kikerült volna (nem úgy, mint 1935 és 1941 között), ám egy napon megjött az értesítés:[108] igaz, hogy sokáig háborítatlanul megvolt a fogolytábor melletti temető, de 1970-ben a krasznojarszki városi vízierőműhöz szükséges óriási víztenger elnyelte a valahai fogolytábor helyével

---

[100] Ferenczy Margit könyvtárvezető szíves közlését ezúton is megköszönöm.

[101] Halász Csilla osztályvezető levele szerint nem került a levéltárba sem Czeróczki András személyes irat-anyaga, sem a „nagyközségi tanács (tanács-)elnöki – külön kezelt – iratsorozata. A község ügyviteli iratainak 1970–1971. évi mutatókönyveiben nem szerepel bejegyzés a kérdéses levelezésre (az 1972-es hiányzik); ugyanígy nem található adat (vagy irat) a levéltár saját irattári anyagában sem." A tájékoztatást ezúton is hálásan köszönöm.

[102] Minderről Szavinovszky Győzőné ny. magyar irodalom szakos tanárnő volt szíves tájékoztatni, akit a levelezés dokumentumainak ügye szintén foglalkoztatott.

[103] Krasznojarszkban, 1972. A levélváltásra vonatkozó rész gyakorlatilag azonosan: Felkutatják, 1972. „Ami Gyóni Géza lényéből mulandó, ott pihen a távoli Krasznojarszk egyre szépülő városának falai alatt. Sírján házak, gyárak emelkednek..." *Fábián,* 1984a. A szibériai nagyváros lakossága 2005-ben internetes adat szerint 917 200 fő volt.

[104] *Fábián,* 1984. 80. o. Sajnos Fábián Miklós nem adta meg a kissé megváltozott, kibővült információ forrását. Lehetséges, hogy újabb levél érkezett, de ennek nincs nyoma. Fábián irathagyatékának sorsa ismeretlen, Halász Csilla szíves tájékoztatása szerint a levéltárnak nincs tudomása róla.

[105] Az események idejéről Szavinovszky Győzőné tájékoztatott.

[106] Nyilvánvaló utalás a barguzini Petőfi-szélhámosságra, s előzetes cáfolata Hankó Ildikó alább idézett hamis csúsztatásának.

[107] R. Takács Olga 2007 januári szíves közlését követően szerettem volna a rendőrtiszttel találkozni, de Ferenczy Margit információja szerint 2006-ban elhunyt.

[108] Kérdésemre R. Takács Olga úgy részletezte ezt a momentumot, hogy a dabasiak már a budapesti szovjet nagykövetségre jártak a különféle engedélyek beszerzéséért, s akkor egy ottani tisztviselő közölte velük ezt a tényt, ami a további igyekezetüket értelmetlenné tette. R. Takács Olga szíves közlése, 2007 január.

együtt. Így hát a kultuszhoz szorosan hozzá tartozó zarándokút, és a nagy temetési szertartást ígérő holttest-hazahozatali akció meghiúsult."[109] Ez a változat jelent meg Gécs Béla cikkében is,[110] és magam is felhasználtam a barguzini Petőfi-kérdés e sokadrangú résztémájának tárgyalásában.[111]

4. Hankó Ildikó állításai Gyóni Géza halálával, sírjával és földi maradványaival kapcsolatban[112]

Hankó cikkének vonatkozó részletében az alábbi gondolati egységek különültek el: 1.) visszaemlékezés Gyóni halálára és temetésére, 2.) híradások a haláláról és a sírjáról, 3.) események földi maradványai hazaszállításával kapcsolatban és a magyar állam ez ügyben való tartózkodása, végezetül pedig 4.) egy meglepő bejelentés háttere.

1.) Hankó Ildikó a visszaemlékezők sorából egyedül Szabó Vilmost részesítette figyelemben. „Szabó Vilmos dunaszentbenedeki [Bács-Kiskun m.] lakos a szibériai fogságban barakk- és szobatársa volt Gyóninak. Ő mondta el a költő halálának körülményeit. A történetet Fügedi Péter nyugalmazott tanár adta közre 1972-ben. Eszerint a költő a fogolytábor irodalmi körének vezetője volt, a szomorú hétköznapokat, ünnepeket előadásokkal próbálta elviselhetővé tenni. A katonák nagyon szerették Gyónit, népszerű ember volt. Egy napon a hazatérés reménye kezdett szertefoszlani, mert járvány ütött ki a táborban; naponta 15–20 fogoly hunyt el. Egy napon a költő is megbetegedett. Fogolytársai látogatták az elkülönített beteget. Halálakor többen is az ágyánál voltak, a szemét az említett Szabó Vilmos zárta le. Sírját délután ásták meg, közel húsz másik elhunyt katonával együtt készültek eltemetni. Mésztejet öntöttek a sírba, majd a halottakat egymásra tették a közös nyughelyre. Az egyik katona megjegyezte, hogy meg kellene jelölni Gyónit, a költőt, hiszen jeles ember volt, biztosan keresik majd. Többen valami jel után néztek és találtak is egy vasabroncsot. A derékszíj helyett ezt erősítették Gyóni derekára, gondolván, hogy az idő nem eszi meg az abroncsot."[113] Hankónak tehát fogalma sem volt a Gyóni-temetés és -sír irodalmáról, mert kivételes ráérzéssel az egyetlen, biztosan hamis mesét választotta. Ez az általam fentebb összegyűjtött adatok alapján a részemről további bizonygatást nem is igényelt volna, ráadásul a helyreigazítást azonnal megtette Lévai Jenő, akinek cikkére Hankó a beszámolót közlő lap néhány héttel későbbi számában maga is rátalálhatott volna. Lévai rámutatott, hogy megjegyzéseit a tábori naplója alapján fogalmazta meg: „Tévedés az előző cikkben közölt állítás – utalt Fügedi beszámolójára –, hogy a »hazatérés szép reménye bizonytalanra fordult,« s ez a körülmény, valamint »a táborban ekkor felütött ragályos-halálos betegség« okozta volna a költő elhunytát. A kiütéses tífuszjárvány ekkor már több mint 2 éve lezajlott volt. Éppen ezért téves az a közlés is, hogy a költőt a ragály miatt tömegsírba temették.[114] Tiszti küldöttségünk tagjaként magam is elkísértem Gyóni Gézát utolsó útjára. Díszes koporsóját imádott öccsének 3 héttel előbb frissen hantolt sírja mellé temették a jeniszej-magaslati hadifogoly-temetőbe. Közel ahhoz a hatalmas kőobeliszkhez, amelyet elhunyt bajtársaink emlékére a tá-

---

[109] *R. Takács,* 1994. 160–161. o.

[110] 1938-ban „aligha gondolhatták a hamvak hazahozatalát szorgalmazók, hogy ez volt az utolsó lehetőség Gyóni Géza holttestének hazahozatalára. Több mint három évtized múltával vált bizonyossá: a volt hadifogolytemetőt Krasznojarszkban a vízi erőmű építése miatt már nem találjuk meg." *Gécs,* 2002.

[111] „Egyébként Gyóni Géza sírja szomorú véget ért: igaz, hogy sokáig megvolt a fogolytábor melletti temető, de 1970-ben a krasznojarszki városi vízierőműhöz szükséges víztenger elnyelte a valahai fogolytábor helyével együtt" – idéztem R. Takács fenti sorait. Ugyanitt Gyóni Géza földi maradványainak hazahozatali kísérleteiről is *Kovács,* 2003. 70. o.

[112] Az alábbiakban külön idézetek nélkül *Hankó,* 2006. 33. o.

[113] Hankó nem szó szerint, de tartalmilag helyesen adta vissza Fügedi Péter budapesti nyugalmazott tanár beszámolóját, aki azt két további mondattal zárta: „A tömegsírt aztán beföldelték. Az idő talán még nem ette meg az abroncsot, s ha a tömegsírra rátalálnának, ez már eligazító jel lehet." A tanár 1928-ban tanított Dunaszentbenedeken, és sok estén át beszélgetett az adatközlő Szabó Vilmossal, a helyi faluház pénztárosával. *A. L.* 1972.

[114] A tífuszjárványról és a tömegsírokról Lévaival egyezően, csak részletesebben Stessel Ernő számolt be, lásd a 14. jegyzetet.

borlakók összeadott pénzéből emeltettünk. A temetésről és Gyóniról szóló felvételek kópiát a hadifogságból való sikeres szökésemkor hazahoztam, és említett könyveimben le is közöltem."[115]

2.) Amig Hankó Ildikó fenti tévedését a bibliográfia-használat elmulasztásával[116] lehetne mentegetni, a költő halálára vonatkozó híradásokból való tudatos válogatása már a tudomány határain kívüli volt. Amikor ugyanis azt írta, hogy Gyóni „haláláról az 1917. augusztusi Irkutszkaja Zsizny és az Irkutszkaja Gazeta szépen emlékezett meg, Magyar katona-költő halála címmel," ugyanúgy Svigel Ferencre, Petőfi Sándor iliszunszki halálának és sírjának hamis legendagyártójára hivatkozott, mint a későbbiekben: „A Magyar Tudományos Akadémia által igazságtalanul támadott Svigel Ferenc 1943. október 24-én megjelentetett könyvében adatokat szolgáltatott Gyóni sírjáról." Hiába ragaszkodik azonban Hankó makacsul még jelenleg is Svigel adatainak forrásértékéhez, a szibériai Petőfi-ügy áldokumentumainak értékelése során bebizonyosodott, hogy a Svigel említette Irkutszkaja Gazeta egyáltalán nem létezett, az Irkutszkaja Zsizny 1917. évi augusztusi számaiban pedig az idézett orosz nyelvű kishír nem szerepelt. Svigel a maga hamisította újságkivágatra tintával az „Irkutszki Újság 1917. aug." fejlécet írta fel, azaz vagy egy nem létezett magyar tábori lapot nevezett meg, vagy egy valóságosat – éspedig az 1917. karácsonyi, egyetlen számában fennmaradt Irkutszki Magyar Újságot[117] – rosszul. Egyébként pedig Svigel könyvnek titulált, de mindössze 16 oldalas brosúrájában a Gyóni-sírról szolgáltatott „adatok" mindössze a következők: „A krasznojarszki hadifogolytábor eltemette a közszeretetnek örvendő Gyóni Géza költőt" – ezt pedig a hamisító nélkül is tudni lehetett.[118] Ugyancsak félrevezető az a megjegyzése, hogy „Tarczali dell'Adami Géza vezérkari őrnagy, a Magyar Vöröskereszt küldöttségének vezetője Megváltás Szibériában című könyvében is említést tesz Gyóni személyéről, haláláról és sírjáról", ugyanis az idézett könyvben a költővel kapcsolatban mindössze az alábbi, a felsoroltakat illetően teljesen érdektelen, bár érzelmes utalás szerepel: A Szibériában elhunyt hadifoglyok sírhantjait „befödi a hó, elhordja a szél. Gaz és dudva fölveri tavasszal. De a sok-sok jeltelen sír fölött ott lebeg a krasznojarszki fogolytemetőben pihenő, fiatalon elhúnyt Gyóni Géza búcsúszava:

[Sírvers]

Hazai domb lesz, vagy idegen árok
Bús sírom füve, amelyen kihajt,
Kopott fejfámon elmosódó írás
Bolygó vándornak ezt hirdesse majd:]

Boldog ki itt jársz, teéretted is
Megszenvedett, ki lent nyugszik, a holt,
Véres harcok verték fel hírét,
De csak a béke katonája volt."[119]

Végezetül lehetetlen, hogy Hankó ne vette volna észre Veress Miklósnak a barguzini Petőfi-cirkusz költségeit illető epés humorát, amikor egy kiragadott mondatával látszólag a Gyóni-exhumálás melletti állásfoglalóként idézte. Tudatos csúsztatását a teljes szöveg bizonyítja, a közepén dőlt betűkkel az általa kiemelt rész: „Olvasom, legalábbis fámálik, hogy ismét temetnek Barguzinban, mert a Szovjet Akadémia inkább a magyar partnerére hallgatott, mint a Morvai-féle igazságra. No meg azt is, hogy most már amerikai tudóscsoportot kellene odautaztatni: kié is volt a csontváz, avagy: kié a sír. Csak néhány millió kellene hozzá még. A kérdéshez és a válaszhoz csak

---

[115] *Lévai,* 1972. Az említett képek: 1. Gyóni Géza a vaságyán, 2. A temetése, 3. A krasznojarszki hadifogoly-temető látképe, elöl a Gyóni testvérek fakeresztjével, 4. A krasznojarszki temető hadifogoly-emlékműve. *Lévai,* 1934. 3. tábla, 1–2. kép, 16. tábla, 2. kép, 20. tábla, 2. kép (az illusztrációk eredetileg számozás nélkül).

[116] Lévai Jenő helyesbítő cikke a szerzője megnevezése nélkül szerepel a bibliográfiában is. Fábián, 1984. 112. o., 396. szám: „Gyóni Géza sírja. = Magyar Hírlap, jún. 10."

[117] *Botka,* 1985. 11., 129., 262., o., 1. kép.

[118] V. ö. *Kovács,* 2003. 107. o., 21. kép. Svigel munkásságáról és tudományos értékeléséről *Kovács,* 2003. 87–122. o.

[119] *Tarczali dell'Adami,* 1925. 60. o. A táborban, 1916-ban írt költemény második szakaszát a teljesség kedvéért kiegészítettem a címmel és az első szakasszal. Az autográf kézirat: *Botka,* 1985. 20. kép.

annyit konyíthatok, amennyit azok a magyar szerkesztők és írók, kik eközben azon siránkoznak, hogy kellene itthon is néhány millió olyan kulturális értékek megmentésére, melyek mecénások nélkül jeltelen sírba kerülnek. Múzeumok, kulturális lapok. *S habár tudom, hogy egy egész ország haragját zúdíthatom magamra, hogy egy zseniális költő sorsát máséval vessem egybe, mégis arra a Gyóni Gézára gondolok, akit a fogolytáborból, Szibériából egy félreérthető, de érthetően keserű verse miatt nem váltottunk ki a krasznojarszki táborból.* Még egy éjszakára sem. Azt a víztározót, melynek mélyében öccsével együtt nyugszik, meg számtalan katonabajtársával Premzil[120] hős védője, természetesen le lehetne csapoltatni. Ez is pénz kérdése: csak most már nem rubeloké, hanem dollároké. Talántán még össze is lehetne drótozni abból, ami megmaradt – egy néhai költőt ..."[121] Ehhez aligha kell kommentár.

3.) Hankó Ildikó utalásaiból az is kiderült, hogy fogalma sem volt a költő földi maradványainak haszállításával kapcsolatos kitartó kísérletekről: „A Gyóni Társaság 1939-ben expedíciót szervezett a költő sírjához, de ez nem valósult meg – írta. – Újabb bizottság 1939. július 31-én utazott Szibériába Gyóni hamvainak hazahozatala ügyében, de elvesztek a bürokrácia útvesztőiben, ugyanis a magyar állam semmiféle támogatást nem adott tervük megvalósításához." Az 1939. évi sikertelen expedícióban talán a Balogh István említette, s csak tervezetben maradt január-tájéki[122] vagy az év közepi kiutazásra[123] gondolt. A július 31-i kiutazás állításában[124] azonban tévedett, hiszen arra az előzőkkel megegyezően szintén nem került sor, a tévedésével viszont lelepleződött a teljesen légből kapott, rutinszerűen rosszindulatú kommentárja is. A magyar állam ugyanis nem érdemelt semmiféle bírálatot a földi maradványok hazaszállításának tárgyában, bár Hankó még azt is megjegyezte, hogy „állami szinten – mint oly sok más esetben – nem mutattak érdeklődést" a Gyóni-ügy iránt. Ez a sommás ítélet azonban hamis, hiszen a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok csupán 1935–1939 és 1939–1941 között léteztek,[125] és annyi minden célirányos kutatás nélkül, elsősorban Seres Attila, de a magam anyaggyűjtéséből is egyértelműen kiderült, hogy a magyar diplomácia aktívan elősegítette a szovjet exhumálási engedély kiadását, illetve magyar–lengyel állami szintű tárgyalásokra is sor került Gyóni földi maradványai Lengyelországon keresztül tervezett szállításának megszakítására és egy przemyśli közös emlékünnepség megtartására.

4.) Hankó Ildikónak a barguzini ügyet a legcsekélyebb mértékben is ismerők számára leginkább meghökkentő állítása az volt, hogy „Gyóni sírját 1989 júniusában felkeresték a Petőfi Sándor után kutató Megamorv Petőfi Bizottság [a továbbiakban MPB] tagjai is. A sír felirata akkor még megvolt, sőt hervadt virágok is voltak rajta. A krasznojarszki öregek elmondták, hogy egy jeles magyar költő nyugszik ott, akit derekán vasabroncscsal temettek el; magyarok közül senki nem keresi és nem látogatja a sírt. Most [vagyis 2006 márciusát követően] még meg lehetne találni a sírt és benne a költőt." Ahány mondat, annyi szenzáció, amely mögött ugyanannyi valótlanság bújt meg. Vegyük sorra ezeket.

4/1.) Hankó szerint 1989 júniusában jártak a MPB tagjai a krasznojarszki sírnál, holott három kiutazásuk 1988. december 10–20., 1989. április 2–17. és július 13–29. között történt.[126] Bár Kiszely István eseménynaptárában meg sincs említve, Kéri Edit hasznos pletykakönyvében szerepel az is, hogy az utóbbi két út között, 1989. június 9-én kötötte meg Búzás Mónika és Nehéz Zsíros Mihály társaságában Morvai Ferenc a helyi tanács elnökével Barguzinban az ásatási szerződést, de ehhez a leruccanáshoz aligha csatolt az MPB-vezér egy csupán hármójuk, s nem az MPB által megtett krasznojarszki kitérőt ahhoz a Gyónihoz, akiről a legnagyobb valószínűséggel fogalma sem volt.[127] Amennyiben pedig a június csupán a július elírása,[128] akkor az ásatás várva-várt

[120] Sic! A cikkben egyébként is meglepően sok a sajtóhiba. *Veress,* 1991.

[121] *Veress,* 1991.

[122] V. ö. Rövidesen hazaszállítják, 1938.

[123] Gyóni, 1939.

[124] V. ö. *Kenessey,* 1939.; *Kenessey,* 1989.

[125] V. ö. a 36. és 84. jegyzetet.

[126] *Kiszely,* 1993. 261–262. o.

[127] *Kéri,* 1990. 132–133. o., v. ö. *Kiszely,* 1993. 262 o.; *Kiszely,* 2000. 32. o.

eredményességének reményében oda-, s a Petőfiének kinevezett csontváz hazahozatali engedélyeztetésének sürgető kényszerében visszautazó MPB-nek esze ágában sem volt Gyónival foglalkozni, amint arról természetesen akkor sem, s azóta sem, azaz 1989 júliusa és 2007 októbere – az-az kéziratom lezárása – között sohasem nyilatkoztak. Nem véletlen tehát, hogy az MPB expedíciója előkészítésének és lebonyolításának minden lépését cikközönben és dokumentumkötetekben is megörökítő tagok, illetve maga Kiszely sem említette soha a krasznojarszki kegyeletes temetőlátogatást, holott Gyónival kapcsolatban jó néhány, részben a barguzini Petőfire is aktualizált utalást idézett az annotált bibliográfiáiban.[129]

4/2.) Hankó Ildikó cikke tárgyalt részleteinek összes adata közül az igazságnak egyedül megfelelően azt említette meg, hogy „Gyón és Dabas egyesített községi tanácsa 1972-ben levélben kérte Krasznojarszk város vezetőit, hogy kutassák fel Gyóni sírját, amíg lehetséges. A krasznojarszki vezetők tudatták, hogy a város honismereti és történelmi bizottsága kutatja a sírt." A levélváltásról beszámolt újságcikkek azonban egy további lényeges mondatot is tartalmaztak, amelyet Hankó elhagyott: miszerint a sírkeresők munkáját „nehezíti, hogy az egykori hadifogolytemető nagy részét már beépítették, területét elérte a fejlődő, növekedő szibériai város."[130] Hankó tehát tudott a megtalálhatóság némi reményét fenntartó levélváltásról, de mind az esélycsökkentő mondatot, mind a későbbi reménytelenre fordult adatokat már jobbnak látta említetlenül hagyni.[131]

4/3.) Megható a Hankó-sugallta vízió: a hadifogoly-temető környéken lakó, ráérő öregek felfigyelnek a már a sírnál álldogáló kis MPB-csoportra, és hozzájuk sietnek elmondani a rosszallásukat, hogy, a magyarországiak szégyenét kisebbítendő, maguknak, pontosabban néhány egymást váltó generációjuknak kellett hetven éven keresztül ápolniok a bizonyára több ezer hasonló közül kiválasztott Gyóni-sírt.[132] Persze az sem lehetetlen, hogy nem ezek az öregek, hanem egyszerűen a pillanatnyi temetőlátogató helybéliek adták meg az MPB tagjainak a kellő felvilágosítást. Ebből persze az következne, hogy szinte a város összes idősebb lakója tudta, hogy hol a költő nyughelye, csak Krasznojarszk városának vezetői, valamint honismereti és történelmi szakértői nem. Mindenesetre a látogatás tényét a sírról készített néhány helyszíni felvétellel lett volna indokolt bizonyítani!

4/4.) Összefoglalásként tehát megállapítható, hogy a sikertelenül keresett krasznojarszki Gyóni-sírhely végleg elenyészett, s többé nem kutatható, igaz más okból nem, mint Petőfi Sándor sosem volt szibériai nyughelye. Tévesen állította Hankó, hogy „most még meg lehetne találni a [Gyóni-]sírt és benne a költőt. Természetesen csak abban az esetben, ha hatalomhoz juttatott, szakértelmükben túldimenzionált, feltűnni vágyó, megvesztegethető, félrevezethető, megfélemlíthető kutatók és politikusok nem okoznának ugyanolyan hisztériát, mint a Petőfi-sír feltárásakor, amely munkát azóta sem tudták befejezni az MPB expedíció szakemberei. A szabadságharc nagy költője máig temetetlenül van. Remélhetőleg az sem fordul elő, hogy lojalitásukról ismert történészek a tényekkel is szembe menetelve azt állítják, hogy az oroszok nem vittek hadifoglyokat Szibériába a szabadságharc bukása után vagy az első világháború után. Rajtuk kívül mindenki tudja, hogy mindig vittek, ha tehették, szükség volt munkás kezekre a végtelen hómezőkön.[133] Ahogy vittek 1945 és 1956

---

[128] Április ugyanis semmiképpen nem lehetett, mert 2–17. között Ulan-Ude, Barguzin, Irkutszk, Csita volt állomása az MPB útjának. *Kéri,* 1990. 106–143. o.

[129] *Kiszely,* 1993. 42–43., 47., 54., 212., 256. o.; Kiszely, 2000. 24., 116., 118., 125., 126–127., 144., 469. o.

[130] Krasznojarszkban, 1972.; Felkutatják, 1972.

[131] Erről a változatról Hankó nem tudott, vagy ha igen, célszerűbbnek látta említetlenül hagyni. Pedig ha fellapozta volna e sorok – maga meg a férje által dühödt folyamatossággal fogyatékos szakértelmüként gyalázott – írójának könyvét, még ezt, a barguzini Petőfi-kérdésben sokadrangú témarészt is a valóságnak megfelelő tálalásban találta volna meg. *Kovács,* 2003. 70. o., továbbá *Gécs,* 2002.

[132] Nem tudtam utánanézni a tábor bezárásakor megbecsülhető végleges sírszámnak, de Martin Ferenc már 1915. október 3-án a következőket írta: A krasznojarszki „tábor öt kilométerre esett a várostól egy fennsíkon. Útközben elhaladtunk a fogolytemető mellett. 1500-on fölül találták itt meg örök pihenőjüket." *Martin,* 2001. 163. o.

[133] Fel kellene végre hagyni azzal a sztereotip általánosítással, hogy Szibéria csupán végtelen hómező. Igen, az – télen. Mert egyébként Krasznojarszk a szubarktikus (tajga) éghajlati sávban fekszik (az északi szélesség 49°–71° közötti sáv déli részén, az 56°-on), amelyet két évszak jellemez: hosszú, rendkívül hideg 5–8

után is, természetesen nem a nemzetközi szabályoknak megfelelően, hanem orvul, névtelenül, ok nélkül." Nos, 1849-ben nem vittek, s a történészek egyöntetű véleményét eleddig még senkinek sem sikerült megcáfolnia. Hogy 1914–1917 között vittek, azt soha senki nem vonta kétségbe. Sőt azt az oroszok a maguk nyomorúságos körülményei között a nemzetközi szabályoknak megfelelően tették, amit a hadifogolytáborok rendszere, működése, a foglyok ellátása bizonyít.[134]

Helyes volna felhagyni az 1849–1956 közötti magyar–orosz/szovjet hadi események következményeinek meggondolatlan párhuzamba állításával, s el kellene fogadni a változtathatatlant: Petőfi Sándornak nem volt szibériai sírja, Gyóni Gézának igen, de a körülmények alakulása következtében immár az utóbbit sem lehet megtalálni.

*

Miközben 2006-ban Hankó Ildikó cikkét olvastam, eszembe jutott, hogy a barguzini Petroviccsal kapcsolatos korábbi olvasmányaim szerint a krasznojarszki hadifogoly-temetőt, a várostól északra, a Jenyiszejen létesített villamos erőmű tározójának vize öntötte el,[135] vagyis annak építési idejétől látszott függőnek, hogy egyáltalán sor kerülhetett-e Gyóni Géza sírjának 1989. évi meglátogatására. Mivel a témában megkezdett adatgyűjtésemben csakhamar olyan hivatalos adat is felbukkant, hogy az elmúlt évszázadban részben beépített fogolytemetőben a sír helyét már 1972-ben sem ismerték, s csupán a keresését ígérték meg,[136] jónak láttam friss helyi információt szerezni. Ezért még 2006 áprilisában egy moszkvai kollégám[137] javaslatára a krasznojarszki múzeum régészéhez, Nyikolaj Polikarpovics Makarovhoz fordultam, aki meg is ígérte a segítségét, de az év elteltével, egyéb teendőire hivatkozva, megválaszolatlan kérdésemet Tatyjana Mihajlovna Rejsz történeti antropológusnak adta át. Rejsz egyebek között éppen egy magyar üggyel foglalkozott, amelyet sokszori levélváltással sikerült is tisztáznunk,[138] de a fogolytemetőt illetően csak nagysokára, 2008 elején kaptam tőle – egy helytörténeti érdeklődésű újságíró segítségével kinyomozott –használhatónak tűnő adatokat. E-mailjéből kiderült: „sajnos az a valóság, hogy lehetetlennek tűnik megtalálni Gyóni Géza sírját. Külön hadifogoly-temető nincs, sőt a városi temetőkben még az orosz sírokat sem lehet megtalálni, ha néhány évtizedig nem gondozták őket. A temetőkbe pedig a város alapításától kezdve több rétegben temettek. A leginkább valószínű, hogy [Gyóni] Gézát a legjobb esetben abba a temetőbe temették, amelyet manapság Szentháromság temetőnek [Troickoje kladbiscse] neveznek, s gyakorlatilag a város közepén van. 1917-ben azonban ez a temető a Vojennij gorodok (ahol a hadifoglyokat elhelyezték) és Krasznojarszk városa között volt. Jelenleg a temető egy része megsemmisült, a helyén a Győzelem tere van és a második világháborúban elesettek emlékműve. Sokak véleménye szerint ott sok hadifogolysír is volt. Egyébként a temető néhány orosz sírja a városi utca közepén maradt meg. Találkoztam a temető gondnokával is – jegyezte meg Rejsz –, de semmit sem tudtam meg tőle. Lehetséges, hogy Krasznojarszk Belügyi Hivatalának levéltárához kellene fordulni, de azt Önnek kellene hivatalosan megtennie, mert elő-

---

hónapos tél és viszonylag meleg nyár, míg az átmeneti időszakok csak néhány hétig tartanak. Így például a mintegy 700 km-rel északabbra fekvő Jakutszk (62°) januári középhőmérséklete –41°C, a júliusi viszont +20°C. A viszonylag meleg nyár a hosszú, 17–20 órás nappalokkal és a napsugárzás aránylag magas beesési szögével magyarázható. Évente mintegy 300–450 mm csapadék esik, eloszlása azonban kedvező, nagy része a vegetációs időszak alatt hull. (Internetről.)

[134] Itt csak azt jegyzem meg, hogy a krasznojarszki tábor törzstisztjei 75, a többiek a hadapródjelöltekkel bezárólag havi 50 rubel orosz ellátmányt kaptak, a leveleiket, sőt a pénzküldeményeiket is megkapták. *Stessel,* 1925. 19. o. Ezek a hadifogolytáborok nem GULAG-létesítmények voltak! Vallási, kulturális, sport- stb. életükről v. ö. *Stessel,* 1925.; *Martin,* 2001.; *Kovács,* 2003. 113. o. Összefoglaló áttekintésük: Hadifogoly, 1930. II.

[135] *Kovács,* 2003. 70. o. 292. jegyzet.

[136] V. ö. 4/4.2. fejezet.

[137] Igor Leonyidovics Kizlaszov szíves segítségét ezúton is megköszönöm.

[138] Közösen derítettük fel Dús Ferenc (1888–1945) hadifogolynak, a krasznojarszki múzeum embertani gyűjteménye első rendezőjének életrajzi adatait, amiről önálló cikket írok.

7. kép. A hadifogoly-temető megmaradt része a mai városközpontban.
(Krasznojarszk város térképe, Redakcionno-izdatyelszkij centr "KINOTORG" 2000., részlet.
Vándor Anna szívességéből.)

lünk ezek a levéltárak el vannak zárva."[139] Jóllehet már a levélben ismertetett helyzetkép is elegendő lehetett volna arra, hogy a Gyóni-sír mai meglétét kizárjam, egy mellékes megjegyzése azonban, váratlanul, döntő segítséget nyújtott a hadifogoly-temető tökéletes azonosításához.

Rejsz ugyanis nem csak említést tett egy magyar kutató 2003. évi szibériai tanulmányútjának krasznojarszki állomásáról, hanem meg is adta az illető nevét és címét. Ily módon Vándor Annát könnyedén el tudtam érni, s hosszasan elbeszélgethettünk említett útjáról. A meglepetés akkor ért, amikor megmutatta a városban készült fényképfelvételeit, s néhányukon felismertem az osztrák–magyar, német és török hadifogoly tisztek által bajtársaik emlékére 1915 novemberében (1914–1916-os jelzéssel) a tiszti temetőben felállított zömök vörösgránit obeliszket *(8. kép).*[140] A síremlék megléte tehát egyrészt a helyszín azonosságát tanúsította, másrészt bebizonyította, hogy óvatosan kell kezelnünk a hadifoglyok visszaemlékezéseinek adatait is, hiszen egyikük éppen e „Denkmal" pusztulásáról tudósított.[141] Amint pedig arra már korábban utaltam,[142] a jellegzetes obeliszk felső része és lapos gúla alakú csúcsa látszik a Gyóni Géza temetésén jelenlévő hadifoglyok közül a jobbról számított 7. és 8. férfi feje fölött *(3. kép),* jelezve, hogy a testvérek sírja nem volt messze tőle. Sajnos a sírpár és az emlékmű távolsága a kép alapján nem becsülhető meg, sőt még az irányát sem lehet meghatározni,[143] hiszen törzse a foglyok takarásában maradt, ezért nem dönthető el, hogy melyik nyelvű feliratos oldalai néztek egyenlőtlen rövidülésben a fényképész felé, bár annyi talán mégis valószínű, hogy a testvérek sírkeresztjének karja nagyjából párhuzamos lehetett az obeliszk jobb kézre eső, szélesebbnek mutatkozó oldalával.[144] Ez a feltevés ugyan megfelelne Lévai Jenő emlékező képaláírásának,[145] mert a vonatkozó felvételen a sírkeresztkarok és az obeliszk valamelyik oldala valóban párhuzamos irányúnak sejthető *(5. kép),* sajnos azonban a kép előterében nem lehet felismerni a Gyóni fivérek homorúan ívelt szélekkel keskenyedő végű, sötétre mázolt (?), s mindenképpen fehérrel festett, feltűnően hosszú feliratos sírkeresztjeit *(4/a-b. kép).* Nem látható Lévai felvételén a testvérpár síregyütteséről készült fénykép további fontos részlete

---

[139] „К сожалению, действительность такова, что могилу Гёза Дьони отыскать не представляется возможным. Специального кладбища военнопленных нет, а на городских кладбищах даже русскую могилу, если за ней не ухаживают несколько десятилетий, не найти. На кладбищах хоронят в несколько ярусов с момента основания города. И вероятнее всего, Гёза могли похоронить в лучшем случае на кладбище, которое сейчас называется Троицким и находится практически в центре города. А в 1917 году это кладбище находилось между Военным городком (где располагались военнопленные) и городом Красноярском. Сейчас часть кладбища уничтожена, и на этом месте находится мемориал славы погибшим во время Второй мировой войны и площадь Победы. По предположениям многих, здесь и располагались многие могилы иностранных военнопленных. А несколько русских могил с этого кладбища сейчас просто располагаются посреди обычной городской улицы. Документацию на кладбище никто не ведет. Я встречалась со смотрителем кладбища, но добиться ничего не смогла. Может быть, стоит обратиться в архивы Управления Внутренних Дел Красноярска. Но это нужно Вам сделать официально, так как от нас эти архивы закрыты." Rejsz 2008. február 26-i keltezésű e-mailje (saját fordításomban).

[140] Vándor többek között elmondta, hogy egy helytörténeti kiadványban olvasott az emlékmű meglétéről és szerette volna megtalálni a költő sírját is. Kísérője egy főiskolai tanártól kapott instrukciókat az obeliszk elérhetőségéhez, de a megtalálását követően nem volt arra elég ideje, hogy a fás, bokros, elvadult temetőrészben tanulmányozhassa a környező sírjelek feliratait. Itthoni szíves tájékoztatását, továbbá a fényképeinek közlésre való átengedését ezúton is őszintén megköszönöm. Egyébként a 8. képen felismerhető, hogy a magyar felirattól balra a latin szöveg van.

[141] V. ö. *Balogh,* 1937. 8. o.

[142] V. ö. 24. jegyzet.

[143] Mindenesetre több emlékező az emlékmű és a sírpár közelségére utalt. A már idézett Krémer Lajos szerint „ha a krasznojárszki hadifogolytemető nagy kőemléknél megállunk, a városfelöli saroktól a harmadik sírgödör volt Achim Mihály főhadnagy sírja és mellé temették Gyóni Gézát." Évek óta, 1936. 2. o. Egy másik emlékező szerint is a sírok közel voltak a kőobeliszkhez. *Lévai,* 1972., v. ö. 28. jegyzet.

[144] Véleményem szerint a temetési képen az obeliszk nem meghatározható nyelvű feliratos oldalától balra álltak a gyászolók, vagyis a képen az emlékmű jobbra néző oldalának szélesebb, a balra nézőnek pedig keskenyebb nézete látható. A tetőgúla középső éle nagyjából a magas hadifogoly bal fülének irányába futhatott.

[145] „A krasznojarszki hadifogoly temető, elöl a két Gyóni fivér sírjával" *Lévai,* 1934. [16. tábla] 2. kép képaláírása.

8. kép. A hadifoglyok közös siremléke a krasznojarszki Troickoje (Szentháromság) temetőben 2003-ban. (Vándor Anna felvétele.)

sem: éspedig Mihály keresztje mögötti hantsoron következő három sírdombra állított három keskeny obeliszk, ami pedig megfelelhetett a valóságnak, hiszen a fényképet valamikor Reschner Gyula grafikus[146] a maga átrajzolásában is megörökítette. Ez a különbség természetesen azzal megmagyarázható, hogy Lévai képe még az obeliszkek felállítása előtt készült.[147] Nem értelmez-

[146] Arra nem találtam adatot, hogy ő is krasznojarszki hadifogoly lett volna; említett rajza a 4/b. kép.

[147] Már idéztem Stessel Ernő emlékezéséből, hogy valamikor az 1915. évi tífuszjárványt követően tudott gondoskodni a temetési ügyekkel megbízott Weber Barna százados arról, hogy a tiszti sírokat „maradandóbb emlékkővel" jelölje meg, s így 1917 júniusáig a szóban forgó – Lévai képén azonosíthatatlan – három sír fakeresztjét is obeliszkre cserélhették.

hető ma már az az adat sem, hogy a Vojennij Gorodokból a városba vezető út mentén, a fél méter magas léckerítés (?) mellett feküdt a költő, s a belső (bal) oldalán az öccse.[148]

Vándor Anna felvételei azonban további tanulságot is kínáltak. Korábban érdeklődés nélkül siklottam el egy olyan emlékezésen, amely a krasznojarszki lakosok és a hadifoglyok temetkezési helye közötti kapcsolatra utalt. Stessel Ernő ugyanis megemlítette, hogy kezdetben a városi temetőnek az orosz katonák számára elkülönített területén temették el a hadifoglyokat, de a tífuszjárvány fogolyáldozatainak tömegsírjait 1915 áprilisában már „a rendes temetővel összefüggésben lévő, de azon kívül eső hadifogoly-temetőben" létesítették.[149] Az is valószínűnek látszik, hogy ez utóbbi temetőrészben a legénység és a tisztek temetőrészét is elkülönítették, ugyanis Balogh István többször is ilyen szóhasználattal élt,[150] sőt egy alkalommal a tiszti temető közepén állónak nevezte meg az emlékművet.[151] Bár a visszaemlékezők jószerint csak a hadifogoly-temető sírjeleinek sorsával, azaz pusztulásával foglalkoztak, ugyanaz a pusztulás érhette a városi temető – elsősorban fa – síremlékeit is, ami megkönnyíthette a temető területének újrafelhasználását, azaz amint Tatyjana Mihajlovna Rejsz írta, a többrétegű temetkezést. Ez a gyakorlat lassanként bizonyára a beépítéstől megkímélt temetőrész teljes területére kiterjedhetett, vagyis mind a városi, mind a hadifogoly-temetőben, exhumálás nélkül, újabb és újabb sírokat ástak egymásba. Ennek a folyamatnak a mai állapotát villantották fel Vándor felvételei, amelyeken az emlékmű közvetlen környezetében, vagyis a hajdani tiszti temetőrész közepén már nem a hadifoglyok készítette fakeresztek, hanem a szokásos orosz/pravoszláv fém sírkerítések láthatók, sőt egy fehérre meszelt testű, a hegyén nyeles vörös csillaggal díszített obeliszk is *(8. kép)*.

Mindebből az következik, hogy a Gyóni testvérek sírpárja 1917 óta elvesztette a sírjelét. Helye valószínűleg nem került beépítésre, bár még az sem kizárt, de helyszíni szemle nélkül eldönthetetlen; a vízierőmű építése azonban biztosan nem érintette.[152] A zárt területre szorult, hosszú használati idejű temetők sorsa érte el: bizonyára exhumálás nélkül rátemetkeztek ugyanúgy, mint hadifogoly társai sírjára is. Ezért valószínűleg eldönthetetlen, hogy a költő csontváza az idők folyamán valóban megsemmisült vagy csupán feltárhatatlanná vált, az ugyanis aligha hihető, hogy a fémkerítéses környezetben meg lehetne találni a sírhelyét a derekára húzott vasabroncs alapján. Azonban akár így, akár másképpen történt, annyi bizonyos, hogy 1989 júniusában senki sem állhatott sírjának eredeti feliratú, hervadt virágokkal borított hantja elé! Nem véletlen, hogy a barguzini expedíciósok nem dokumentálták fényképpel az ottlétüket.*

[148] *Balogh,* 1927. 190. o.; *Balogh,* 1934. 29–30. o., v. ö. 28. jegyzet.

[149] *Stessel,* 1925. 42. o., v. ö. 14. jegyzet.

[150] *Balogh,* 1925. 190. o.; *Balogh,* 1934. 29–30. o.; *Balogh,* 1937. 10. o.

[151] *Balogh,* 1937. 8. o.

[152] A vízierőmű Abakantól Krasznojarszkig mintegy 400 km hosszúságban duzzasztotta fel a Jenyiszej vizét, de mivel tározójának gátja még a várostól délre létesült, vize a városnak semmilyen területrészét nem önthette el, így természetesen a hadifogoly-temetőt sem.

* A szerkesztőség e dolgozat közzétételére a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum feladatai közé tartozó hadisírgondozás témaköréhez illeszkedő tartalma miatt vállalkozott. Az esetleg kibontakozó vita, megítélésünk szerint, szaktudományos – régészeti, illetve történeti antropológiai – folyóirat hasábjaira kívánkozik, ezért annak nem áll módunkban és szándékunkban helyt adni.

A JEGYZETEKBEN ALKALMAZOTT RÖVIDÍTÉSEK

A. L.	*A. L.:* Vasabroncscsal jelölték meg Gyóni Géza tetemét. *Magyar Hírlap,* 5. 140. (1972. május 22.) 9. o.
Augusztusban, 1935.	Augusztusban szállítják haza Gyóni Géza hamvait. Lengyelországban katonai pompával fogadják a halott költő tetemét. *Budapesti Hírlap,* 55. 120. (1935. május 26.) 12. o.
Balogh, 1927.	*Balogh István:* Gyóni Géza szibériai életrajza. Budapest, 1927.
Balogh, 1934.	*Balogh István:* Gyóni Géza utolsó órái. Budapest, é. n. [1934.].
Balogh, 1937.	*Balogh István:* A Gyóni-sír legendája. *Magyar Gondolat,* 3. 10–11. (1937. október–november) 8–10. o.
Barcza, 1925.	*Barcza István:* A krasznojarszki magyar temető. Gyóni Géza halálának nyolcadik évfordulója. *Nemzeti Újság,* 7. 143. (1925. június 28.) 19. o.
Botka, 1985.	*Botka Ferenc:* Üzenetek Szibériából. Hadifogság és irodalom 1914–1921. Budapest, 1985.
Dabas, 1975.	Dabas Nagyközség Évkönyve, 1973. Szerk.: *Czeróczki András.* Dabas, 1975.
E. B. 1930.	*E. B. [Elek Béla]:* Hazajönnek a magyar hősi halottak Oroszországból. A szovjetkormány megengedte az elhalt hadifoglyok exhumálását. *Az Est,* 21. 235. (1930. október 16.) 12. o.
E. B. 1932.	*E. B. [Elek Béla]:* Kossuth Lajos apja mellett lesz Gyóni Géza sírja. Szibériából Ausztriába viszik a rabköltőnek és Achim Mihály századosnak hamvait. *Pesti Napló,* 83. 107. (1932. május 15.) 4. o.
E. B. 1935.	*E. B. [Elek Béla]:* A szovjetország megengedte Gyóni hamvainak hazaszállítását. *Pesti Napló,* 86. 34. (1935. február 10.) 11. o.
E. B. 1938.	*E. B. [Elek Béla]:* Feldúlták a csehek Gyóni Géza szibériai sírját. Az Est, 29. 212. (1938. október 5.) 9. o.
E. B. 1939.	*E. B. [Elek Béla]:* Japán intervencióval akarják hazahozni Gyóni Géza hamvait Szibériából. Ady sírja mellé temetik Gyóni Gézát. *Újság,* 15. 143. (1939. június 25.) 6. o.
Évek óta, 1937.	Évek óta gyűjtenek a nagy magyar költő, Gyóni Géza hamvának hazahozatalára, de titokban tartották, hogy nem találják sírját a Krasznojarszki temetőben. Egy erdélyi gyógyszerész szenzációs bejelentése a hadifogságban elhunyt költő sírjának hollétéről. *Érdekes Újság,* 3. [5.] (1937. június 27.) 1–2. o.

Fábián, 1984. *Fábián Miklós:* Gyóni Géza (1884–1917). *Pest Megyei Téka*, 5. Szentendre, 1984.

Fábián, 1984a. *Fábián Miklós:* A fogoly honvéd testamentuma. *Új Auróra*, 1984. 3. (1984. december) 95–99. o.

Felkai, 1937. *Felkai Ferenc:* Vasabroncsal a derekán temették el Gyóni Gézát. Érdekes részletek a tragikussorsú költő utolsó szibériai napjairól. *Függetlenség*, 5. 293. (1937. december 25.) 10. o.

Felkutatják, 1972. Felkutatják Gyóni Géza sírját. *Déli Hírlap*, 4. 115. (1972. május 18.) 6. o.

Földváry, 2004. *Földváry Gyöngyi:* A sors médiuma. Nárcizmus és anarchizmus Gyóni Géza költészetében. In: *Gyóni*, 2004. 5–23. o.

Gécs, 2002. *Gécs Béla:* Az első világháború magyar poétája. Gyóni Gézáról halálának nyolcvanötödik évfordulóján. *Békés Megyei Hírlap*, 57. 150. (2002. június 29.) 11. o. (az interneten 2005. június 14-i dátummal jelent meg).

Gyóni, 1917. Gyóni Géza meghalt. *Budapest Hírlap*, 37. 179. (1917. július 18.) 6. o.

Gyóni, 1917a. Gyóni Géza halálának híre. *Az Újság*, 15. 180. (1917. július 19.) 10. o.

Gyóni, 1937. Gyóni Géza hamvainak hazahozatala. *Pesti Hírlap*, 59. 5. (1937. január 5.) 8. o.

Gyóni, 1939. A Gyóni Társaság meglátogatja Petőfinek hír szerint megtalált szibériai sírját. *Az Est*, 30. 160. (1939. július 16.) 10. o.

Gyóni, 1944. *Gyóni Géza* összes versei. Sajtó alá rendezte és életrajzi tájékoztatóval ellátta: *Gyóni [Szolár] Ferenc*. Budapest, 1944[4].

Gyóni, 2004. Cézár, én nem megyek. *Gyóni Géza* válogatott versei Összeállította és az előszót írta: *Földváry Gyöngyi. Re-Vízió*, 1. Pomáz, 2004.

Gyóni-társaság, 1937. A Gyóni-társaság két tagja Krasznojarszkba utazik a költő sírjának felkutatására. *Békésmegyei Közlöny*, 64. 90. (1937. április 22.) 2. o.

Hadifogoly, 1930. Hadifogoly magyarok története. I.: A balkáni, olasz, román, francia, angol, amerikai és perzsa-áfgán hadifogság, történelmi és nemzetközi jogi bevezetéssel. II.: Az oroszországi hadifogság és a magyar hadifoglyok hazaszállításának története. Szerk.: *Baja Benedek – Lukinich Imre – Pilch Jenő – Zilahi Lajos*. Budapest, é. n. [1930.]

Hankó, 2006. *Hankó Ildikó:* Temetetlen halottaink. Gyóni Géza költő ma is Szibériában várja a hazatérést. *Magyar Demokrata*, 10. 11. (2006. március 16.) 32–33. o.

Husz évvel ezelőtt, 1937. Husz évvel ezelőtt halt meg Gyóni Géza. Megelevenedő emlékek egy csabai hadifogolytárs elbeszélésében. A tragikum költőjének kiadatlan humoros versét közli a Békésmegyei Közlöny. *Békésmegyei Közlöny,* 64. 138. (1937. június 20.) 5. o.

Jánossy, 1936. *Jánossy Gábor:* Gyóni sírja. *Magyar Gondolat,* 12. 6–7. (1936. június–július) 8–9. o.

Jánossy, 1940. *Jánossy Gábor:* Gyóni Géza sírja. *Újság,* 16. 116. (1940. május 25.) 6. o.

József, 1957. *József Farkas:* „Rohanunk a forradalomba." A modern magyar irodalom útja 1914–1919. Budapest, 1957.

Jungerth-Arnóthy, 1989. *Jungerth-Arnóthy Mihály:* Moszkvai napló. Budapest, 1989.

Kenessey, 1939. *Kenessey Péter:* Petőfi sírja után is kutat a bizottság, mely Gyóni hamvaiért utazik Szibériába. *Az Est,* 30. 180. (1939. augusztus 9.) 9. o.

Kenessey, 1989. *Kenessey Péter:* „Petőfi meggátolt hazajövetele." Tudósítás ötven év távolából. *Esti Hírlap,* 34. 201. (1989. augusztus 29.) 2. o. [= *Kenessey,* 1939. az utolsó három bekezdés nélkül.]

Kéri, 1990. *Kéri Edit:* Petőfi Szibériában?! Budapest, 1990.

Kiszely, 1993. *Kiszely István:* Mégis Petőfi? A szibériai Petőfi-kutatás irodalma időrendi sorrendben. Budapest, 1993.

Kiszely, 1993a. *Kiszely István:* Tudományos dáridó. Nem Petőfi! – Akadémiai Kiadó, 1992. (Szerkesztette Kovács László.) *Hunnia. A magyar szellem önvédelme,* 39. (1993. február 25.) 67. o.

Kiszely, 2000. *Kiszely István:* Meghalt Szibériában. Egy szomorú magyar szellemi kórkép. A szibériai Petőfi-kutatás eseményei és irodalma időrendi sorrendben. Budapest, 2000.

Kiszely, 2003. *Kiszely István:* Petőfi a hálózat fogságában. „A por siet, a kő ráér" (Weöres Sándor). *Magyar Demokrata,* 7. 44. (2003. október 30) 40–41. o.

Kovács, 2003. *Kovács László:* Csalóka lidércfény nyomában. A szibériai Petőfi-kutatás csődje. Budapest, 2003.

Krasznojarszkban, 1972. *[Szokoly Endre:]* Krasznojarszkban keresik Gyóni Géza sírját. *Pest Megyei Hírlap,* 16. 77. (1972. március 31.) 5. o.

Krasznojarszkban, 1972a. Krasznojarszkban keresik Gyóni Géza sírját. *Magyar Hírlap,* 5. 137. (1972. május 19.) 9. o.

Krasznojarszkban, 1972b. Krasznojarszkban keresi Gyóni Gézát... *Magyar Nemzet,* 28. 116. (1972. május 19.) 4. o.

Lévai, 1934. *Lévai Jenő:* Éhség, forradalom, Szibéria. I–II. Budapest, 1934[2].

Lévai, 1972. — *Lévai Jenő:* Gyóni Géza sírja. *Magyar Hírlap*, 5. 159. (1972. június 10.) III. o.

Májusban hazahozzák, 1934. — Májusban hazahozzák Gyóni Géza hamvait. *A Reggel*, 13. 10. (1934. március 5.) 2. o.

Martin, 2001. — *Martin Kornél:* Martin Ferenc tartalékos hadnagy első világháborús feljegyzései. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. 1. (2001. március) 163. o.

m.–s. 1941. — *m.–s.:* Gyóni Géza falujában arról álmodnak, hogy katonáink hozzák vissza Krasznojarszkból a költő hamvait. *Pest*, 2. 178. (1941. augusztus 5.) 7. o.

Nincs már akadálya, 1938. — Nincs már akadálya Gyóni Géza holtteste hazaszállításának. *Békésmegyei Közlöny*, 65. 291. (1938. december 24.) 2. o. [A lappéldányon tévesen 66. évfolyamként jelezve!]

Pritz, 1995. — *Pritz Pál:* Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Budapest, 1995.

Rákosi, 1950 — A Rákosi per. Összeállította: *Györffy Sándor*. Budapest, 1950.

Réthy, 1929. — *Réthy László:* Gyóni Géza. Kaposvár, 1929.

Rövidesen hazaszállítják, 1938. — Rövidesen hazaszállítják Gyóni Géza hamvait. Magyar Nemzet, 1. 101. (1938. december 12.) 5. o. [Újraközlése: Nincs már akadálya, 1938.]

S. F. 1938. — *S. F.:* „Vasabroncsot húztunk Gyóni mellére, úgy temettük el." A félkarú Kovács Ferenc csongrádi tímársegéd, akiről Gyóni Géza mint „jó Kovács pajtásom"-ról írt, huszonhárom évi orosz fogság után hazajött, mesél a fogságban meghalt költőről és temetéséről. *Pesti Napló*, 89. 59. (1938. március 13.) 11. o.

S. Z. 2007. — *S. Z. [Simon Zoltán]:* Elhúzódó vita: közszereplők-e az egyházi vezetők. Az Alkotmánybíróság szerint az egyházi személyek ellenőrzése nem ütközik az állam és egyház elválasztásának elvébe. *Népszava*, 135. 35. (2007. február 10.) 9. o.

Seres, 2005. — *Seres Attila:* Nemzeti ereklyéinket egy politikai fogolyért. Orosz levéltári iratok Rákosi Mátyás és az 1848–1849. évi szabadságharc honvédzászlóinak kicseréléséről (1940). *Történelmi Szemle*, 47. 1–2. (2005.) 129–187. o.

Seres, 2005a. — *Seres Attila:* Orosz levéltári források a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok történetéhez (1939). In: Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények. Szerk: *Újváry Gábor*. Budapest, 2005. 207–249. o.

Stessel, 1925. — *[Szelényi] Stessel Ernő:* Hadifoglyok élete Szibériában. Krasznojarszki hadifogolytábor. Budapest, 1925.

Szabó, 1995. — *Szabó Erika:* A béke katonája volt. Gyóni Géza ébresztése. Szakdolgozat kézirata. Konzulens oktató: Köteles Lajos. Békéscsaba, 1995 április.

Z. Szalai, 1959. — *Z. Szalai Sándor:* Gyóni Géza. In: *Gyóni Géza:* Csak egy éjszakára. Budapest, 1959. 5–21. o.

Szentágothai, 1992. — *Szentágothai János:* Előszó. In: Nem Petőfi! Tanulmányok az MTA Természettudományi szakértői bizottsága tagjai és felkért szakértők tollából. Szerk.: *Kovács László.* Budapest, 1992. 5–7. o.

Szilágyi, 1918. — A krasznojarski utolsó napok. Gyóni Géza élettörténetének utolsó fejezete. *Ország Világ*, 39. 27–28. (1918. június 31. és július 7.) 321–322. o.

A Szovjet, 1935. — A Szovjet engedélyt adott, hogy Gyóni Géza és Gyóni Mihály hamvait hazahozzuk. Dinnyés Lajos három társával utazik ki a hamvakért. *Az Est*, 26. 110. (1935. május 15.) 3. o.

R. Takács, 1994 — *R. Takács Olga:* Gyóni Géza kultusza szülőföldjén a hatvanas-hetvenes években. In: Tényezők és legendák. A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 1. (1994.) 153–162. o.

Tarczali dell'Adami, 1925. — *Tarczali dell'Adami Géza:* Megváltás Szibériából. Kidolgozta: Vámosi Saáry Jenő. Budapest, 1925.

Tavasszal hozzák haza, 1935. — Tavasszal hozzák haza Lengyelországon keresztül Gyóni Géza hamvait. Przemyslben Gyóni-napot rendeznek. A Magyar Hétfő lengyelországi jubiláris társasutazásának résztvevői is megjelennek az ünnepségen. *Magyar Hétfő*, 11. 4. (1935. január 28.) 7. o.

Terbe, 1963–64. — *Terbe Lajos:* Oroszországban, illetve a Szovjetunióban megjelent magyar nyelvű lapok, 1915–1921. Kiegészítések és pótlások két korábbi dolgozatunkhoz. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1963–64. Budapest, 1966. 286–298. o.

Újhegyi, 1979. — *Újhegyi Lajos:* A Gyóni-titok nyomában. *Új Tükör*, 16. 31. (1979. augusztus 5.) 45. o.

Ungváry, 2006. — *Ungváry Krisztián:* Ordasok közt: A „tudós". *Magyar Narancs*, 18. 47. (2006. november 23.) 23. o.

Ungváry, 2007. — A tudományos kutatást a döntés nem befolyásolja [*Ungváry Krisztián* kommentárja *S. Z.* 2007. cikkéhez]. *Népszava*, 135. 35. (2007. február 10.) 9. o.

Vándor, 1934. — *Vándor Kálmán:* Csak egy éjszakára. *Újság*, 10. 39. (1934. február 18.) 25–26. o.

Veress, 1991. — *Veress Miklós:* Mégis kinek a sírja. *Hitel*, 4. 5. (1991. március 6.) 15. o.

Závodszky, 1932. — *Závodszky Ferenc:* Gyóni Géza. Budapest, 1932.

VITA

GYÁNI GÁBOR

AZ ÖNREFLEXIÓ HIÁNYÁNAK BÁJA ÉS NYOMORÚSÁGA

Hadtörténészeink közül Hermann Róbert az első, aki vitaindítónak szánt írásomhoz hozzászól. Valójában azonban mímeli csak a dolgot. Egy oldalnál is kevesebbet szán 37 oldalas tanulmányából a vitára, talán azért ennyire keveset, mert – mint írja – mérhetetlen szomorúság fogta el írásomat olvasva. A szomorúságot az váltotta ki belőle, hogy megtapasztalta inkorrektségemet, szakirodalmi tájékozatlanságomat és témaválasztásom szerencsétlenségét.[1] Nem veszteget tehát túl sok időt a vitára, ezért érveket és bizonyítékokat sem kíván felsorakoztatni írásom cáfolatául (ezzel talán a szomorúságán is könnyít), hanem nyomban belevág kutatási korszaka, az 1848–49-es szabadságharc historiográfiai áttekintésébe, hogy ekképpen bizonyítsa: „a csatatörténet (s általában az eseménytörténet) írása nem reménytelen dolog, csupán tudnunk kell megtalálni és megszólaltatni a forrásokat". (686. o.) Kísérlete eredményességét később mérlegelem, lássuk előbb, milyen kifogásokat támaszt megközelítésemmel szemben, melyek részletesebb kifejtésével azonban, sajnos, végül adós marad.

Inkorrektség – tájékozatlanság – rossz témaválasztás

Inkorrekt eljárás-e olyan historikusokon „köszörülni a nyelvünket" (értsd kritikai elemzésnek vetni alá műveiket), akik, mivel halottak, a bírálatra „már nem tudnak válaszolni". (649. o.) A kérdés ilyen felvetése annyira abszurd, hogy akár el is tekinthetünk a választól. Hadd kérdezzem mégis Hermannt: valóban úgy gondolja, hogy kizárólag az élők folytathatnak egymással szellemi párbeszédet? Továbbá: ha valaki sírba száll, nyomban megfellebbezhetetlen vélemény birtokosává is válik egyúttal, jogcímet nyerve ezáltal a támadhatatlanságra, a bírálhatatlanságra, hiszen nem védekezhet többé? Végül: mennyire tartja magára és nem csak másokra nézve kötelezőnek ezen általa felállított szabályt?

Az első két (valójában szónoki) kérdésre adható felelet magától értetődik, nyomban át is ugorhatunk az utolsóra. Próbaképpen megnéztem Hermann e téren követett gyakorlatát, jelen cikkére korlátozva a figyelmemet. Úgy találtam: önmagára nézve nem tartja kötelezőnek a szabály betartását, melynek áthágását másoknál az inkorrektség megnyilvánulásaként értékeli.

Lássunk néhány példát. Gyalókay Jenő egyik munkájáról megjegyzi, hogy „e kötet katonásan olvashatatlanná sikeredett" (655. o.); a *Magyar Történet* neves szerzője, Szekfű Gyula 1848–49-es kötetbeli fejezetéről írja, „tényanyagát tekintve meglehetősen szerényre

[1] *Hermann Róbert*: Megírható-e az 1848–49-es csaták története, avagy az 1848–49-es hadtörténetírás problémái. *Hadtörténelmi Közlemények*, 120 (2007). 2. sz. 649–686. o. A továbbiakban, ha Hermannak erre az írására hivatkozom, szövegközi oldalmegjelelölést alkalmazok.

sikeredett" (656. o.); „téves adatértelmezést" tulajdonít Steier Lajosnak (672. o.), egy szintén meghalt másik történészről pedig a szokottnál is terjedelmesebb negatív értékelést ad. Eszerint az emigráció történetével kapcsolatos „jelenlegi tudásanyagunk jelentős része Ács Tivadar megbízhatatlan munkáiból származik. Ács ugyan lelkes kutatója volt az emigráció történetének, de adatai között nem volt képes szelektálni, a krími vagy az észak-amerikai háborúk történetéről pedig hiányos és pontatlan ismeretei voltak csupán." (672. o.) Mindez, ismétlem, egyetlen Hermann-írásból való.

Nem itt és korántsem először alkot Hermann retrospektív (s persze nem kizárólag méltányló) értékítéletet halott tudóstársai munkásságáról, ami – tegyük hozzá – a világ legtermészetesebb dolga. Merőben más megítélés alá esik azonban, ha egy kollegája jár el hasonlóképpen. Írásának alapszövege 1998-ban, majd 1999-ben jelent meg, hosszabb passzusokat is átemel belőlük minden változtatás nélkül mostani írásába.[2] Azokból sem hiányoznak persze a halott szerzők munkáit illető kritikai észrevételek. Szekfűről például a mostaninál is vaskosabb bírálatot fogalmaz meg benne. „Amikor Szekfű Gyula a *Magyar Történet*-ben megírta az 1848–49-es fejezeteket, a belpolitikai események bemutatásánál nemigen tudott megszabadulni a Kossuth–Széchenyi, Kossuth–Batthyány, Kossuth–Görgei ellentétpároktól. Inkább csak a nemzetiségi mozgalmakra vonatkozó kutatások tanulságait vonta le".[3] Az 1940-es évek végén publikált marxista tanulmánykötetnek pedig azt hányja a szemére, hogy „olyan erőteljes ideológiai színezettel [... írt munka], ami némelyik tanulmányt szinte emészthetetlenné tette".[4] A tanulmánykötet szerzői, mondani sem kell, már mind halottak voltak 1999-ben.

Úgy tűnik, Hermannak szíve joga elhalt szerzők munkáin „köszörülni a nyelvét," mások, különösen a számára nem tetsző nézeteket terjesztő szerzők esetében azonban ez legalábbis inkorrektség.

Második kifogását retorikailag is megalapozza, kijelentvén: a „tanulmányt olvasva némileg elszomorodtam." Vajon miért? Azért, mert a Perjés csatatörténetéről előadott bíráló észrevételeim zömét, úgymond, korábban és máshol már olvasta, „ugyanakkor a vitaindítóban egyetlen hivatkozás sincs ezekre az írásokra." (649. o.)

Szeretném világossá tenni: vitacikkemben egyáltalán nem foglalkoztam Perjés csatarekonstrukciója és a történelmi esemény valósága közti kapcsolat kérdésével, mivel ez a kérdés szakértelmem körén kívül esik. Metatörténeti kérdéseket fogalmaztam meg a tanulmánnyal kapcsolatban, kifejezetten episztemológiai síkon vizsgálódtam tehát. Közbevetőleg: a metatörténet annyi, mint történetírói szövegek elemzése a történeti megismerés kérdéseinek megvilágítása végett. Ilyen kutatást folytatva nem kell mást tenni, mint sűrűn járni a könyvtárba, hiszen a primer forrásanyag ezúttal nyomtatott dokumentumokból áll. Hermann is ezt tette immár harmadik historiográfiai dolgozata elkészítésekor, ezért nincs levéltári hivatkozás a kétszáznál is több lábjegyzete között. Ami érthető, hiszen ez alkalommal maga is csupán történetírói szövegeket *értelmezett*, ahelyett hogy „új forrásokat [próbált volna] találni vagy a régieket új módon megszólaltatni" (686. o.),

[2] *Hermann Róbert*: Eredmények és feladatok 1848–1849 hadtörténetének kutatásában. *Történelmi Szemle*, XL (1998). 3–4. sz. 203–214. o.; *Uő*: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a magyar történetírásban. *Aetas*, 1999. 1–2. sz. 62–85. o.

[3] *Hermann*: i. m. (1999). 74. o.

[4] Uo. 76. o.

mint tette, jelen sorok szerzőjéhez hasonlóan, egyéb tanulmányaiban. Pusztán gyanúkeltés céljából jegyzi meg tehát burkoltan rám utalva, hogy a kor divatjainak (?) megfelelni kívánó (szerencsére gyorsan elavuló) munkák, és főként elméleti tanulmányok szerzőinek „nem kell beülni a levéltárba, lassan már a könyvtárakba sem, ott van az internet." (686. o.) Ergo: nem komoly történész az, aki alkalomadtán elméleti stúdiumra adja a fejét, hiszen ezzel távol tartja magát az egyetlen igaz történeti tudás lelőhelyétől, a levéltártól. S mi a helyzet, kérdem, azokkal a történészekkel, akik historiográfiai cikkek írását ambicionálják, mint Hermann teszi több alkalommal is; ahhoz ugyanis szintén nem szükséges levéltári kutatás, mint ahogy szerzőnk is elhanyagolta a levéltárak látogatását szóban forgó cikkei megírása során.

Visszakanyarodva a fő kérdéshez, miért nem idéztem (használtam) a Perjés-irodalom anyagát; *azért, mert soha senki nem foglalkozott korábban szövegének metatörténeti elemzésével.* Mit használhattam volna vajon abból a más tekintetben releváns kritikai irodalomból, amely semmilyen episztemológiai kérdést nem vetett fel Perjés némely megállapítását vitatva? A disputa akörül forgott ugyanis, hogy miként ítélik meg egyes Mohács szakértők a csata Perjés által vázolt rekonstrukcióját (és több más történeti problémát) annak fényében, amit – a források és a szakirodalom ismerete alapján – ők tudnak vagy tudni vélnek az esemény tényleges lefolyásáról. Én viszont erre nem voltam kíváncsi. Hogy pontosan mi iránt érdeklődtem, azt szükségtelen újból felelevenítenem, hiszen R. Várkonyi Ágnes vitacikkére válaszolva *másodjára is* megfogalmaztam.[5]

Ennek ellenére lehetnek olyan konkrét argumentumok – ha más gondolati kontextusban szerepeltetve is –, melyek korábban és másoknál már felvetődtek. Utánanéztem tehát, mit írtak Perjés előttem járt kritikusai. Ennek során arra az eredményre jutottam, hogy semmi oka Hermannak a szomorúságra. Barta Gábor és Kubinyi András (a két lektor) kimerítő bírálatában ugyanis egyedül a Tomori-féle feltételezett (de nem bizonyított) haditerv ügye került szóba az általam szintén tárgyalt kérdések közül. Egyikőjük sem érdeklődött viszont az iránt, hogy milyen retorikai műveletek segítségével operált Perjés ezen hipotézisét bizonyítandó. Számukra a fő kérdés így szólt: meg lehet-e fogalmazni a hipotézist a csata általuk tudni vélt történéseit látva. Barta megértőbbnek mutatkozott: látszólag elfogadta Perjés ötletét, bár további kiegészítéseket várt (vagy várt volna) tőle az állítólagos haditerv körüli titkolózás okait tisztázandó. „Miért ne közölte volna a tervet Tomori legalább ekkor az uralkodóval?" – teszi fel a kérdést, amivel azt sugallja, szerinte is létezhetett a haditerv.[6]

Kubinyi kevésbé adott hitelt a terv feltételezett létezésének, amit kétkedő kérdések ismételt megfogalmazásával juttatott kifejezésre (retorikus módon). „De vajon tényleg olyan volt-e Tomori haditerve, ahogy azt Perjés írja? Sőt, egyáltalán igazolható-e egy ilyen haditerv léte, és nem csupán improvizáció történt?"[7] A „nem csupán improvizáció történt?" kitétel jelzi: Kubinyi azért fogadja kétkedve az előzetes haditerv feltételezését, mert a csata szerinte volt valósága semmivel sem támasztja azt alá. Nem Perjés elbeszélői (retorizáló) stratégiájának kontextusában, hanem a csata általuk elképzelt menetének a tükrében táplálnak kételyeket Perjés hipotézisével szemben.

[5] *Gyáni Gábor*: A csatatörténettől a történelem terhéig. *Hadtörténelmi Közlemények*, 120 (2007). 2. sz. 687. o.

[6] *Barta Gábor*: Az országút szélére vetett vita. *Magyar Tudomány*, XXV (1980). 2. sz. 121. o.

[7] *Kubinyi András*: A mohácsi csata és előzményei. *Századok*, 115 (1981). 1. sz. 93.o.

Vitacikkemben, ezzel szemben, úgy kezeltem az egész epizódot, mint annak kirívó példáját, hogy miként „nyomja el" Perjés a forrásait.[8] Erre rendszerint akkor kerül sor, amikor a korabeli tanúságtételek ellentmondanak a történész múltbeli valóságot illető feltételezésének, vagy nem (kellően) tanúskodnak e feltételezése mellett. Perjés narratívája, állítottam, nem szűkölködik az „elnyomás" alkalmaiban. Következésképpen Perjés Mohács ábrázolatában a forrásokból kikövetkeztethető tényszerűség világát lassanként behelyettesíti a forrásokkal immár nem igazolt valószínű történeti valóság fogalma. Attól, hogy Brodarics nem említi Tomori állítólagos tervét (ami persze Brodarics hibája), valamint hogy más források sem támasztják azt alá, Perjés szerint még létezhetett a haditerv; joggal gondolható ugyanis Tomoriról, hogy rendelkezett valamilyen előzetes cselekvési elképzeléssel. Ez a meglehetősen bizonytalan lábakon álló hipotézis utóbb kész „tényként" kerül a szemünk elé Perjés következő gondolatmenetében: azért hallgatnak a források a tervről, mert Tomori a királynak sem adta elő, attól félve, hogy a szavát tartani képtelen Lajos kifecsegi és így a török is tudomást szerez róla. Ezért megtartotta azt magának, amiről így rajta kívül nem is tudhatott senki más. Mindezt a „semmi sem tűnik kézenfekvőbbnek, mint az a feltételezés" bizonyítéka támasztja alá – mely retorikai fogást, mint a bizonyítás sajátos módját, sem Barta, sem Kubinyi nem taglalja. Ami nem ok persze utólagos bírálatukra, megmagyarázza viszont, hogy miért nem használtam írásaikat a látszólag azonos argumentum újbóli felhasználása során.

Marosi Endre Perjés művének szentelt elemzésében szintén egyetlen momentumra akadtam csupán, ami látszólag emlékeztet vitacikkem egyik argumentumára. Marosi szóvá teszi, hogy Perjés indokolatlanul bántja az „ezidáig a csata leginkább megbízható, bár hibáktól korántsem mentes forrásaként" számon tartott Brodaricsot; aki szavahihető tanúként nem kapja meg Perjéstől a „méltó elismerést". A Brodariccsal „szembeni elfogultságot" azzal intézi el Marosi, hogy Perjés egyszerűen „félremagyarázza" forrását.[9] Implicite ez azt jelenti, hogy Brodarics krónikájának létezik egy nem félremagyarázott olvasata is, feltehetően az, melyet Marosi igazként fogad el, és ahhoz képest hibás a Perjés által neki tulajdonított értelmezés.

Számomra azonban nem ez, hanem főként az volt a kérdés, hogy miféle valóságra vet fényt egyáltalán Brodarics emlékező narratívája. Ennek során utaltam rá, hogy Brodarics műve: (1) tagadhatatlanul irodalmi alkotás, amely bár megtörtént eseményt beszél el, de (2) mivel szerzője aktívan részt vett az általa elbeszélt eseményben, partikuláris nézőpontból mondja (mondhatja) el csupán annak történetét, (3) mely történet így az utólagos emlékezői-elbeszélői pozícióból fakadó elemek sorával (önigazolás, teleológia) telítődik, (4) s a beszámoló ráadásul egymagában áll, ezért kontrollálhatatlan.

Mi köze van az utóbbinak ahhoz, hogy Perjés, úgymond, félremagyarázza a mások által persze helyesen értett vagy érteni szokott Brodaricsot. Semmi. Ha ugyanis Brodarics szövegében nem a valóságreferenciát, a csata tényleges lefolyásának általa rekonstruált történetét, hanem a Mohácsról való *korabeli* beszéd sajátos módozatát értékeljük, nincs értelme a „forrást félremagyarázó" kitételnek. Hiszen „a forrás [ez esetben] sokkal inkább egy korszak adott eseményről való gondolkodását tárja fel, semmint az esemény valóságát, úgy ahogy az történt. Mivelhogy ilyen valóság nincs is. A társadalmilag és

[8] A „forráselnyomás" fogalmához vö. *Gyáni Gábor*: i. m. (2006). 688. o.

[9] *Marosi Endre*: Mohács-komplexus? *Hadtörténelmi Közlemények*, XXVII (1980). 1. sz. 152., 153. és 154. o.

kulturálisan konstituált valóságnak legfeljebb a pluralitását, relativizmusát állapíthatjuk meg".[10] Ez a meggyőződés vezetett engem is, amikor Perjés Brodaricshoz fűződő viszonyát bemutattam.

S lássuk végül Szakály Perjés kritikáját. „Külön tanulmányt érdemelne, írja a szerző cikke végéhez közeledve, az a küzdelem, amelyet Perjés forrásaival folytat".[11] Ezt a tanulmányt azonban Szakály nem írja meg, s futólag említi csupán, hogy mi módon osztályozza Perjés az általa használt forrásokat annak megfelelően, hogy beleillenek sajátos elképzeléseibe, vagy sem. Ehhez az „agyoninterpretálás", illetve a katonai logika felsőbbrendűségének a hirdetését választja módszer gyanánt. Ennyi és nem több, amit Szakály a kérdésről mond, ilyenformán máskorra halasztja vagy másvalakire hagyja a Perjés által követett retorikai stratégia elemzését. Ő maga pedig csupán konstatálja Perjés „módszertani bűvészkedését", amiről Kosáry Domokos már a Mohács-könyv megjelenését megelőző évben komoly bírálatot mondott (lásd vitatott írásom 44. számú jegyzetét).

S mit kezdhetünk végül Hermann ama kritikai megjegyzésével, miszerint: „Nota bene, sem Szakály, sem Perjés nem egyetlen szemtanúi beszámoló alapján írta meg a maga csatarekonstrukcióját, hiszen használták a török kútfőket is". Vitacikkemben, nota bene, azt írtam. „*Úgyszólván* ő [Brodarics] az egyedüli hiteles szemtanú, akinek a tanúságtétele a történészek rendelkezésére áll a mohácsi csatáról." Ehhez hozzáfűztem még, hogy nincs Brodaricséval „egyenértékű más korabeli tanúságtétel" a csata eseményéről.[12]

Ki állítja tehát, hogy Szakály és Perjés egyetlen szemtanú beszámolóját aknázta ki történészként? Senki, pontosabban, az érintett szerzők nyilatkoznak ilyen értelemben. Szakályt idézem: „a csata forrásanyaga [...] meglehetősen szegényes. Közülük a szemtanú Brodarics István püspök-kancellár röviddel az események után készült, de meglehetősen szűkszavú beszámolója a legmegbízhatóbb." Később így folytatja: a többi magyar kútfő részleges adatforrás vagy mondák tápanyagául szolgál, a török forrásokhoz pedig nem érdemes fordulni, mivel „a török történetírókra jellemző nagyításokon és szokványos túlzásokon [... túlmenően], már csak azért is nehezen használhatók, mert állításaik kontrollálására, Brodarics fenti munkáján kívül nincs lehetőség".[13] Így végül mégis visszajutunk Brodaricshoz.

Perjés hasonló véleményen van. „A magyar részen történt hadieseményekrekonstrukciójához két jelentős forrással rendelkezünk. Az egyik Burgio pápai nunciusnak a Vatikánhoz küldött jelentései, a másik Brodarics püspöknek *A magyaroknak a törökkel Mohács mezején vívott ütközetének igaz leírása* című munkája." Az elsőről nyomban meg is jegyzi: „katonai értesüléseit másod-harmad kézből szerezte", Brodarics viszont legalább részt vett a csatában.[14] Korholja is Perjést egyik hadtörténész kritikusa, mondván: „Sajnos, még a csatára vonatkozó, magyarul kiadott lényeges források közül sem került mind bemutatásra."[15]

---

[10] *Tóth Zsombor*: Fons vs. Memoria? Retorikatörténeti megjegyzések Brodarics Istvánnak a mohácsi csatáról készült latin nyelvű beszámolójához. Esettanulmány. In: *Uő*: A történelmem terhe. Kolozsvár, 2006. 76. o.

[11] *Szakály Ferenc*: Oktalan oknyomozás. Perjés Géza Mohács-könyvéről. *Kritika*, 1979. 10. sz. 23. o.

[12] *Gyáni Gábor*: i. m. (2006). 124., 125. o. Kiemelés utólag.

[13] *Szakály Ferenc*: A mohácsi csata. Budapest, 1975. 131. o. Kiemelés tőlem.

[14] *Perjés Géza*: Mohács. Budapest, 1979. 286. o.

[15] *Marosi*: i. m. 152. o.

S ha már Hermann említi Mohács újabb szakirodalmát (felróva, hogy miért nem használtam), hadd iktassam ide – Hermann újabb szomorúságára – B. Szabó János dolgozatának azt a részét, melyben a szerző megállapítja Brodarics elsőbbségét a többi elbeszélő forrással szemben. „Magyar oldalon Brodarics István kancellár számít az esemény legfontosabb »haditudósítójának«."[16] Később hozzáteszi, „valószínűleg" vagy „feltételezhetően" legalább részben az ő információin nyugszanak az itáliai kútfők adatai is, valamint a Hermann által emlegetett Heltai Gáspár, Istvánffy Miklós krónikáinak, illetve a Verancsics-féle irathagyatéknak egyes Mohácsot érintő közlései.[17] Heltai kapcsán külön megjegyzi. „A csata leírása ugyancsak lényegre törő, tömörített változatban került be Heltai históriájába, *és legfeljebb az utolsó egy-két mondatnál merülhet fel a gyanú, hogy esetleg más forrást is használt.*"[18] Miről van tehát szó valójában?

Hermann utolsó kritikai megjegyzése a témaválasztásnak szól. „Nem tartom szerencsésnek a Gyáni által felhozott példát azért sem, mert a mohácsi csatával kapcsolatos megválaszolatlan/megválaszolhatatlan kérdések felsorolása nem alkalmas arra, hogy rajtuk demonstráljuk általában a hadtörténeti (s bármilyen más) események elmondásának nehézségeit vagy lehetetlenségét." (649. o.) Hiszen oly csekély a hozzáférhető történeti forrás. Szerencsésebb lett volna tehát, folytatja, ha más csataesemény ürügyén kísérli meg a szerző tézise igazolását, s például az 1848–49-es magyar szabadságharc csatáit, a róluk szóló történeti irodalmat forgatja, melyek „esetében [...] a kiadott és a levéltári anyagban tájékozódó kutató csak kapkodja a fejét az információk bősége miatt". (649–650. o.) Nézzük tehát, mi a helyzet 1848–49 forrásadottságaival; olyan az vajon, amely tényleg alkalmasabb lett volna egy metatörténeti esettanulmány céljaira?

Melyik Hermannak higgyünk?

Önmagában is kérdéses, hogy valóban megkönnyíti-e a forrásanyag mennyiségi gazdagsága egy adott múltbeli esemény rekonstruálhatóságát. A töméntelenül sok forrással elborított XX. század kutatója, Ormos Mária, nem titkolt szkepszist tanúsít minden ilyen felvetéssel szemben. Mint mondja: „a régi korok kutatója azért szubjektív, mert kénytelen a hiányzó, a nem létező forrásokat valahogy összekötni, a modern korok kutatója pedig azért, mert szelektálni kényszerül. [...] Szerintem ez utóbbi nehezebb, felelősségteljesebb és könnyebb rajtakapni."[19]

Ennél fontosabb kérdés, hogy valóban olyan sok a forrás 1848–49 hadi múltjáról, ahogy azt Hermann dolgozata *e pontján* állítja? Ebben kételkedem, ha a másik Hermannak hiszek, aki harminc oldallal iménti kijelentése után a következőt írja. „Az [1848/49-

[16] *B. Szabó János:* A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom". II. rész. A magyar hadsereg a mohácsi csatában. *Hadtörténelmi Közlemények,* 118 (2005). 3. sz. 573. o.

[17] Uo. 573., 574-575. o.

[18] Uo. 574. o. Kiemelés tőlem.

[19] *Várkonyi Benedek*: Életsebességek. Beszélgetés Gyáni Gábor, Kövér György és Ormos Mária történészszel. *Café Bábel,* Ötvenkettedik szám, 27. o. Vagy: „A történettudományok egyik legnagyobb problémáját végeredményben az okozza, hogy a régi korokra nézve forrásszűkében szenved, míg az időben előrehaladva mind több felhasználható tárgyra, írásra stb. talál, hogy végül valósággal elöntse a források áradata." *Ormos Mária:* A történelem és a történettudományok. Budapest, 2003. 38. o.

es] összecsapások jelentős részéről egy fia magyar hadijelentés sem maradt fenn, s a meglévők jelentős része is tökéletesen használhatatlan [mivel] éppen az összecsapások részleteiről nem árulnak el konkrétumokat. A cs. kir. hadijelentések pedig néha olyan szárazak és emészthetetlenek, hogy még a vereség ténye sem derül ki belőlük." (678. o.) Vagy: „Az esetek zömében a két fél hadijelentései [... mégis csak] találkoznak, azaz *nagyjából* [kiemelés tőlem] megállapítható belőlük legalább, hogy ki győzött és ki veszített, vannak azonban ellenkező példák is." (679. o.) Említ a szerző továbbá olyan csatákat is, melyek iratanyaga alapján még az sem dönthető el, hogy ki nyerte az ütközetet (!), esetleg a hadijelentésben „elsikkad a vereség ténye", vagy „egy nehezen megszerzett győzelem képe bontakozik ki [belőle], holott az ütközet" a jelentéstevő fél visszavonulásával végződött. Állítólag a pákozdi csata (ki ne ismerné) „is feldolgozatlan," mert annyira gyatra a forrásanyaga. „A két hadijelentés [...] olyan általánosságokat mond el, amelyek révén legfeljebb azt tudhatjuk meg, hogy az egyik fél támadott, s a másik visszaverte a támadást; majd pedig fegyverszünetet kötöttek." (680. o.)

Ha így állunk az 1848–49 csatáit dokumentáló iratokkal, akkor nem is olyan rossz forrás Brodarics csatabeszámolója; abból legalább feketén-fehéren kiderül, hogy ki győzött és ki hagyta el vesztesként a csatateret. Mindezek után fel kell tennem Hermannak a kérdést, komolyan gondolja, miszerint (1) minél több az írott forrás, annál könnyebben döntheti el a történész, hogy mi történt akkor és ott? Hiszen: az egyik forrás ezt, a másik pedig az ellenkezőjét állítja, és gyakran nincs harmadik tanúságtétel.

(2) Továbbra is fenntartja azon egyszer hangoztatott véleményét, miszerint oly bőségben áll írott kútfő 1848–49 csatáiról a hadtörténész rendelkezésére, hogy „csak kapkodja a fejét"? Midőn a szabadságharc tizenegy csatájának a historiográfiáját ecseteli, ennek épp az ellenkezőjét bizonygatja a „korabeli források csalfaságáról" (681. o.), a meglévő források jelentős része „tökéletesen használhatatlan" voltáról (678. o.) vagy arról értekezve, hogy „az eddigi csataleírások többsége ingatag lábakon állt". (680. o.)

Csatatörténet vagy a „csata arca" története

Látva vitapartnerem gondolatmenetének szembeszökő következetlenségeit, kiáltó ellentmondásait, megtapasztalva érvei felszínességét és minden bizonyítás nélkül előadott vádjait, kedvem lenne nyomban feladni a vele folytatandó vitát. Dolgozata egy pontján felcsillan azonban a remény (utóbb persze csalfának bizonyul), hogy akár nekem is lehet még keresnivalóm 1848–49 hadtörténetében. Közli ugyanis, hogy 1848–49-ben szintén akadtak (a Mohácsinál ráadásul nagyobb számban) Brodaricsok, akik csaták résztvevőiként naplót és/vagy memoárt hagytak az utókorra. Hamar lehűti ugyan a felkeltett várakozás hevét, miközben elismeri, gyakran semmilyen más forrás nem áll rajtuk kívül a csatatörténész rendelkezésére. Ráadásul a szóban forgó szövegek informatívabbak és egyúttal pontosabbak is, „mint a teleológiai jellegű hadijelentések" (679. o.), noha épp az utóbbiak végett ül be a történész a levéltárba (de akkor, kérdezhetnénk, vajon minek?). S ugyan mitől kevésbé teleologikus az emlékező beszámoló, melyet nem néhány órával vagy nappal (mint a hadijelentést), hanem olykor több évvel az esemény megtörténte után rögzít írója? De hagyjuk most ezeket az apróságokat.

„Az ilyen jellegű források bevonása révén – szól megállapítása – sokkal pontosabb és élettelibb kép adható egy-egy összecsapásról, mint a száraz katonai elemzés." (679. o.) Mivel az 1848–49-es csaták forrásadottságai is éppen ilyenek, vonja le a következtetést, kedvező alkalom adódhat „a John Keegan által »divatba hozott«, a »csata arcát«, a »közkatonák háborúját«, azaz a személyes tapasztalatokat előtérbe helyező" megközelítésre. (679. o.)

Mindez időleges kisiklás csupán annak részéről, aki makacsul ellenzi a vitacikkemben kifejtett álláspontot, mely szerint: a hadtörténészi beszéd legjobb esetben is (láthattuk, 1848–49 sem kivétel e szabály alól) a Brodarics (vagy más emlékezők) által továbbadott élmény, tehát a mentális valóság megszólaltatására vállalkozhat csupán. Ám erre is csak akkor, ha képes megérteni a valamikori tapasztalat múltbeli kifejezési formáinak a mibenlétét.[20]

Hermann azonban más gondolati úton jár, amikor a naplók és a memoárok történetírói használhatóságát ecseteli. Azért tekinti őket értékes forrásnak, mert a tényszerűen megbízhatatlan (hiszen „teleológiai jellegű") hadijelentéseknél „gyakran pontosabban őrizték meg a csaták és ütközetek részleteit". (679. o.) Az adja tehát a jelentőségüket, hogy olykor (még) a levéltári forrásoknál is hívebben tükrözik a csata valóságos eseménytörténetét. Komoly aggodalmat vált ki ezért belőle, „hogy egyre-másra jelennek meg a negyvennyolcas emlékiratokat és naplókat csupán »narratívaként«, nem pedig forrásként [!] kezelő kiadások", melyekben „egy fia jegyzetet nem találunk arról, hogy az emlékíró memóriája mikor bicsaklott meg, hogyan tévesztett össze két ütközetet, két azonos nevű honvédtisztet stb." (677. o.)

Ki sem mondta, máris feledte szerzőnk amaz egyszer volt meglátását, hogy a dokumentáció sajátos adottságai „miatt a magyar forrásanyag sokkal alkalmasabb a John Keegan által »divatba hozott« [...], a személyes tapasztalatokat előtérbe helyező megközelítésekre." (679. o.) Nem esik persze nehezére a feledékenység, hiszen egy pillanatra sem merül fel benne, hogy gyökeres változtatásra szorul a történeti valóság általa oly mértékben megszokott fogalma, ha történetesen ennek a történetírói divatnak a követésére szánja el magát. A napló és a memoár az a fajta dokumentum ugyanis, amely az elsődleges kontextus körülményei között keletkező *egyéni* tapasztalat narratív (*közösségi* jóváhagyást célzó) előadásával szolgál. Következésképpen egy bizonyos nézőpontból, az átélés szubjektivitásával láttatott *tapasztalati* valóság, és nem a valamikori elbeszélhetőségétől elvonatkoztatott *objektív* valóság szólal meg benne a forráskritika pedáns történészi alkalmazása révén. Nem kellene végre hozzálátni hadtörténészeinknek, Hermannt is beleértve, a csatanapló és a csatamemoár mint sajátos forrástípus elemzéséhez? Ami kétségkívül hozzásegítené Hermannt ahhoz, hogy végre tudatosítsa magában: mire jó és mire nem alkalmas történeti evidencia a sajátos nézőpont és a beszédmód műfaja okán a hadijelentéstől érzékelhetően különböző napló és memoár.[21]

[20] Bővebben kifejtve *Gyáni Gábor*: i. m. (2006). 133. o.

[21] Vö. *Tóth Zsombor*: i. m.; *Gyáni Gábor*: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Budapest, 2000. főként 128–160. o.; *Gyáni Gábor*: Az első világháború és a paraszti emlékezet. In: *Bánkiné Molnár Erzsébet* (szerk.): Föld és társadalom. Konferencia a Kiskun Múzeumban. Kiskunfélegyháza, 2007. 227–237. o.

A dolgozat háromnegyedét (!) *1848–49 és a magyar hadtörténetírás* című fejezet teszi ki, amely a szerző két korábbi cikke (mindenekelőtt az 1999-ben közre adott historiográfiai írás) némileg átszerkesztett, helyenként frissített újrakiadása.[22] Mi indokolja, hogy háromszor is közzé tegye Hermann nagyjából ugyanazt a szövegét különböző hazai szakfolyóiratokban? A tanulmányon belüli eme külön tanulmány, ráadásul (1) olyan műfajt képvisel (historiográfia), amely „a szakmai köldöknézegetés egyik válfajaként [művelt] múltértelmezések értelmezését" (686. o.) megvető szerzőt idővel akár rossz hírbe is hozhatja; (2) nem szólva arról, hogy semmilyen kapcsolat sincs közte és a Mohács történetírói értelmezését célzó jelen vita között.

Írása újabb közreadásával feltehetően az volt Hermann egyedüli célja, hogy az üdvtörténeti historiográfiai beszámoló ismételt sulykolásával megerősítse saját, valamint a neki kedves történetírás identitását. Tanulmányában, a historiográfiai beszámolók konvencionális műfaji szabályainak megfelelően, nem történik ugyanis más, mint „a tudományág valóságfeltáró szerepének, a rekonstrukció eredményeinek értékelése, amit gyakran összekapcsolnak a tematikai gazdagodásnak, a tudatos értékválasztás fejlődésének felmutatásával. Végül, a beszámoló áttekintések [...] nagyra értékelik a szakszerűséget, a minél szélesebb körű forráshasználatot, a forráskritikát és metodikát."[23] S Hermann eleget is tesz mindeme műfaji kívánalmaknak.

Az identitás megerősítése, nem pedig a vitatott álláspont tényleges cáfolata vezeti tehát szerzőnk tollát, amikor gondos dokumentáció kíséretében rekonstruálja a mai hadtörténetírói kánon irányába mutató „fejlődés" rögös útját. A kánont közvetlenül megalapozó etapok jelentőségét retorikai eszközökkel nyomatékosítja: egy bizonyos könyv megjelenése például „historiográfiai jelentőségű fordulóponttá vált az 1848–49-es hadtörténetírásban" (658. o.), mely munka „máig is olyan kézikönyv, amelynek egyetlen alapvető megállapítását sem kellett az eddigi kutatások során módosítani" (658. o.); további, a kánont markánsan képviselő historikus felbukkanása pedig „újabb mérföldkő" volt a hadtörténet-írásban, mivel a szerző e kötete „hatásosan cáfolja", amit korábban mások állítottak valamiről (659. o.), és egyáltalán: „kiegyenlített értékelését adja" a problémának. (660. o.) Így oda jutunk végül, hogy a kánonteremtők nyomdokait követve Hermann maga is feljut a csúcsra, amikor „komplex hadtörténeti elemzésre törekszik" (666. o.), és számos új értéket teremt lelkiismeretesen dokumentált tanulmányai hosszú sorában. És így tovább.

A korábban már több alkalommal előadott historiográfiai imázs lassanként valóban eléri kívánt hatását. Jelzésértékű, hogy az 1989 utáni magyar történetírásról nemrég publikált beszámoló szerzői Hermann tudósi teljesítményét történetesen épp Hermann önmagának tulajdonított történetírói törekvéseire hivatkozva értékelik.[24]

---

[22] Lásd a 2. számú jegyzetet.

[23] *Hanák Péter:* Szakmai kritika és értékrend a történettudományban. *Magyar Tudomány,* XXII (1977). 7–8. sz. 509. o.

[24] A Hermannt illető pozitív értékeléshez, a jegyzetek tanúsága szerint, Hermann ezen „önpozicionálása" segítette hozzá a szerzőpárost. Vö. „For his implicit self-positioning, see Hermann, "Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a magyar történetírásban." *Balázs Trencsényi – Péter Apor*: Fine-Tuning the Polyphonic Past: Hungarian Historical Writing in the 1990s. In: *Sorin Antohi* et al. (ed.): Narratives Unbound. Historical

A vitacikknek álcázott üdvtörténeti elbeszélés funkciója, az immár magában a szerzőben (is) inkarnálódó kánon megerősítése, akkor teljesedik be, amikor a kanonizációval szükségképpen együtt járó diszkriminációval egészül ki.[25] Ennek, jelen esetben, a megbírált álláspont degradálása, meggyanúsítása és az általa keltett veszély bagatellizálása felel meg leginkább. Az e célból mozgósítható retorikai eszköztár egyébként ma már úgyszólván közkincs a posztmodern ellen hadat viselő történészek körében. Enyhébb változatát idézem: „le kell szögeznünk azt, hogy a Gyáni Gábor által piedesztálra emelt »elmélet« egy megközelítési módot jelent – és nem is biztos, hogy a történészét."[26] Magyarán: nem is feltétlenül elmélet az, ami biztos, hogy nem való a történésznek. Nyersebb megfogalmazásban mindez így hangzik: „A múló divat taraján sikereit szűk körben arató posztmodern történetírástól [...] számos ok folytán nem kell tartanunk." Miért is nem? Azért, mert „csupán múló divatról van szó [... és] a hazai történészek nagy többsége figyelemre méltó józansággal tartja távol magát ettől a divathullámtól".[27]

Ugyanez a nyelvhasználat uralja Hermann szövegét is. A dolog azért különösen viszszás, mert a diszkriminálandó szerző Hermann munkahelyének, a Hadtörténeti Intézetnek (melyet Hermann korábban maga is vezetett már) a felkérésére készítette (és írta meg éppen így) ezen előadását, melynek szövegét a megrendelők kifejezett kérésére jelentette meg végül a hadtörténészek szakfolyóiratában. Határozottan barátságtalan gesztus tehát, ha történetesen ezzel az írással kapcsolatban jut eszébe Hermannak kijelenteni. „A történetírói divatok azonban meglehetősen múlékonyak, s közülük azok, amelyek nem hoznak módszertani vagy tematikai újdonságot, a süllyesztőben szokták végezni." (686. o.) Majd a nyomaték kedvéért nem rest még egyszer elismételni a próféciát: „Nem véletlen, hogy a leggyorsabban mindig a korszellemnek és a korszak történetírói divatjainak megfelelni kívánó összefoglalók avulnak el." (686. o.)

Ebben, gondolom, meg is nyugodhatunk. A halhatatlanság iránti, vélelmezett sóvárgásomban abból meríthetek csupán némi reményt, hogy lemondok „a korszak történetírói divatjainak megfelelni kívánó összefoglalók" írásáról. Ezt, ráadásul, könnyen megtehetem. A „posztmodern történetírói divat" követőinek szilárd meggyőződése szerint ugyanis egy időre befellegzett a nagy, mindenekelőtt a (nemzeti) mesterelbeszéléseknek. Ezt a titkot azonban kizárólag a könyvtárban búvárkodva lehet megtudni.

Studies in Post-Communist Eastern Europe. Budapest–New York, 2007. 69. o. 85. jegyzet, valamint a főszövegben: 37. o.

[25] *Aleida Assmann – Jan Assmann*: Kánon és cenzúra. In: *Rohonyi Zoltán* (vál., szerk.): Irodalmi kánon és kanonizáció. Budapest, 2001. 87–107. o.

[26] *Font Márta*: A történész mestersége. *Jelenkor*, XLVIII (2005). 5. sz. 541. o.

[27] *Pritz Pál:* Történetírásunk egynémely problémájáról – különös tekintettel a posztmodernre. In: *Uő:* Az a „rövid" 20. század. Történetpolitikai tanulmányok. Budapest, 2005. 33., 35. o.

HERMANN RÓBERT

AZ ÖNBÁJ HIÁNYA ÉS A REFLEXÍJ HOMORÚSÁGA

A Gyáni Gábor által elsőként kipécézett megállapításomban a következőket kifogásoltam cikkével kapcsolatban: „Gyáni Gábor vitaindítójában a mohácsi csata két, kiváló szakembertől, Szakály Ferenctől és Perjés Gézától származó leírásai kapcsán veti fel a kérdést, hogy megírható-e hitelesen egy csata története? A nagy elméleti jártasságról s a legújabb nemzetközi szakirodalomban való tájékozottságról tanúskodó tanulmányt olvasva először némileg elszomorodtam. Elsősorban azért, mert nem korrekt eljárás két olyan historikuson köszörülni a nyelvünket, akik már nem tudnak válaszolni; már csak azért sem, mert a mohácsi csatáról az utóbbi években két újabb, új szempontokat felvető rekonstrukció is született Négyesi Lajos, illetve B. Szabó János tollából." (649. o.)

Gyáni ezek után megkérdezi tőlem, valóban úgy gondolom-e, „hogy kizárólag az élők folytathatnak egymással szellemi párbeszédet? Továbbá: ha valaki sírba száll, nyomban megfellebbezhetetlen vélemény birtokosává is válik egyúttal, jogcímet nyerve ezáltal a támadhatatlanságra, a bírálhatatlanságra, hiszen nem védekezhet többé? Végül: mennyire tartja magára és nem csak másokra nézve kötelezőnek ezen, általa felállított szabályt?" Megállapítja, hogy „Az első két (valójában szónoki) kérdésre adható felelet magától értetődik, nyomban át is ugorhatunk az utolsóra", s alapos elemzésében megállapítja, hogy az általam felállított szabályt jómagam is többször megszegtem.

Csakhogy Gyáni válaszában már itt mellőz egy fontos momentumot. Jómagam ugyanis azt kifogásoltam, hogy úgy elemzi metatörténeti stb. szempontok alapján Szakály Ferenc és Perjés Géza (de nagyobbrészt inkább Perjés) írásait, mintha azok jelentenék a mohácsi csata feldolgozásának utolsó változatait, holott az ő munkáik megjelenése óta csak ennek a folyóiratnak a hasábjain két újabb rekonstrukció látott napvilágot; s ha némileg utánanézett volna, tudhatná, hogy két tudományos-népszerűsítő feldolgozás is megjelent az utóbbi öt évben.[1] Ezek alapján viszont továbbra is fenntartom azt a véleményemet, hogy akár metatörténeti, akár más szempontból elemezzük egy történeti esemény feldolgozásait, vagy teljes áttekintést illik adnunk (Mohács esetében mondjuk Kiss Károlytól Kápolnai Pauer Istvánon, Szurmay Sándoron, Halmay Barnán, Gyalókay Jenőn, Bende Lajoson, Szakály Ferencen, Perjés Gézán át egészen Négyesi Lajosig, Domokos Györgyig, Pálosfalvi Tamásig és B. Szabó Jánosig), vagy az utolsó feldolgozásokat kell elemzésünk tárgyává tennünk. Ha viszont csupán két, a szakma által nagyra becsült, nemrég elhunyt szerzőt ragadunk ki a sok közül, akkor elemzésünkkel kapcsolatban óhatatlanul erkölcsi kifogások vetődhetnek fel. Gyáni Gábor azonban inkorrekt módon idézi a szövegemet, s ebből von le olyan következtetéseket, amelyek abban az esetben állnák csak meg a helyüket, ha csupán az általa idézetteket írtam volna le.

Természetesen eszem ágában sincs azt gondolni, „hogy kizárólag az élők folytathatnak egymással szellemi párbeszédet," s hogy „ha valaki sírba száll, nyomban megfellebbezhetetlen vélemény birtokosává is válik egyúttal, jogcímet nyerve ezáltal a támadha-

[1] *Domokos György:* A mohácsi csata (1526. augusztus 29.) In: Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. Szerk. *Hermann Róbert.* Budapest, 2003. 81–95. o.; *Pálosfalvi Tamás:* A mohácsi csata (1526. augusztus 29.) In: *Uő.:* Nikápolytól Mohácsig 1396–1526. Nagy Csaták. Budapest, 2005. 198–210. o.

tatlanságra, a bírálhatatlanságra, hiszen nem védekezhet többé;" ily módon nem érzem úgy, hogy historiográfiai elemzésemben vétettem volna olyan szabályok ellen, amelyeket másokra nézve – Gyáni szerint – kötelezőnek vélek. Ugyanakkor megjegyzem, hogy a hozzászólásomból általa kipécézett példák egyike pontatlan. Jómagam ugyanis nem Gyalókay Jenő egyik munkájáról, hanem egy szerzői munkaközösségnek a Ludovika Katonai Akadémia tansegédleteként kiadott, az 1849. téli és tavaszi hadjárat történetét feldolgozó munkájáról jegyeztem meg, hogy „e kötet katonásan olvashatatlanná sikeredett."

Továbbra is fenntartom azt a véleményemet, hogy „a mohácsi csatával kapcsolatos megválaszolatlan/megválaszolhatatlan kérdések felsorolása nem alkalmas arra, hogy rajtuk demonstráljuk általában a hadtörténeti (s bármilyen más) események elmondásának nehézségeit vagy lehetetlenségét." Gyáni ugyanis, miután első cikkében, majd R. Várkonyi Ágnesnek írott válaszában[2] kételyét fejezi ki azzal kapcsolatban, hogy elmondható-e egy csata (vagy bármely esemény) hiteles története, továbbra is Moháccsal példálózik, majd, hogy az ezzel kapcsolatos ellenérveket vagy megjegyzéseket eleve megcáfolja vagy fölöslegessé tegye, azzal bújik ki, hogy ő csupán metatörténeti elemzést írt egy konkrét történelmi esemény feldolgozásai kapcsán, azaz, ha jól értem, nem maguk az események, hanem az események értelmezései, az azokkal kapcsolatos történetírói technikák érdeklik.

Mindez dicséretes és szép dolog, csakhogy Gyánit annak idején valami egészen másra kérték fel. Mégpedig arra, hogy a „Hadtörténeti Intézet és Hadtörténelmi Közlemények Szerkesztősége által a magyar hadtörténetírás paradigmáiról, jövőbeni lehetőségeiről, feladatairól tervezett kerekasztal-megbeszélésen vitaindító előadást tartani szíveskedjen a történetírás új útjairól, a történetírás és hadtörténetírás kapcsolatáról, az utóbbi nemzetközi perspektíváiról." Gyáni, ha írásait jól értelmezem, a történetírás új útjairól ugyan összehozott valamit, ám „a történetírás és hadtörténetírás kapcsolatáról, az utóbbi nemzetközi perspektíváiról" nemigen állt elő semmi olyannal, amihez különösebben kapcsolódni lehetett volna. Ha Gyáni annak idején képtelennek érezte magát arra, amire felkérték, mondhatott volna nemet; ha viszont nem tett eleget a felkérésnek, nem kell megsértődnie azon, hogy nem az ő cikke képezte a diskurzus alapját. Nagyjából olyan ez, mintha valakit kosarazni hívnak, és – noha csak focizni tud és akar – beáll, majd csodálkozik és felháborodik azon, hogy a többiek nem a labdarúgás szabályai szerint játsszák a játékot.

Az R. Várkonyi Ágnesnek írott válaszában némi érezhető sértettséggel megjegyzi, hogy a vitacikke „megjelenését követően [a Hadtörténelmi Közleményekben] közzé tett »hozzászólások« (...) még távoli utalást sem tettek annak létére".[3] Nos, miután a többi cikk szerzője nagyobbrészt maga is felkért hozzászóló és előadó volt, a saját legjobb tudásuk szerint próbáltak meg szólni „a magyar hadtörténetírás paradigmáiról, jövőbeni lehetőségeiről, feladatairól". Sajnálatos módon azonban Gyáni Gábor vitaindítója nemigen volt alkalmas arra, hogy kapcsolódjanak hozzá. A szerző ugyanis egy rosszul kiválasztott példán, a történetírás egyetlen új vagy újnak vélt módszerét alkalmazva ítélt re-

[2] *Gyáni Gábor*: Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? Metatörténeti megfontolások. *Hadtörténelmi Közlemények* (a továbbiakban: HK), 119. (2006.) 1. sz. 121–133. o.; *Uő.:* A csatatörténettől a történelem terhéig. HK 120. (2007.) 2. sz. 687–693. o.

[3] *Gyáni Gábor,* HK 120. (2007.) 2. sz. 687. o.

ménytelennek, s ezáltal fölöslegesnek mindenfajta eseménytörténet-írást, anélkül, hogy számunkra, retardált hadtörténészek számára, valami fáklyácskát gyújtott volna: ugyan, mi a manót tegyünk, ha nem csupán egyéni nézőpontokból, az egyes résztvevők élményei alapján próbálunk meg alulnézeti képet adni egy eseményről (pl. egy csatáról), hanem arra is kíváncsiak vagyunk, hogy az hogyan kezdődött, mik voltak az egyes szakaszai, s nagyjából hogyan ért véget? Az utólag konstruált múlt problémájával minden valamirevaló történész találkozott már, az pedig, hogy a személyes vagy csoporttörténetet elmondó források, legyen szó akár hadijelentésről, naplóról vagy emlékiratról, torzítanak, legkésőbb az egyetem végén nyilvánvalóvá válik az előtt, aki erre a szakmára adja a fejét.

Jómagam Mohácsról összesen két (vagy inkább másfél) bekezdést írtam, s Gyáni ezeket mintegy négy és fél oldalon elemzi és szedi ízekre. Láthatólag végre megismerkedett a Mohács-vita anyagával (és ez már önmagában nyereség).

Gyáni azt írta, hogy „*Úgyszólván* ő [Brodarics] az egyedüli hiteles szemtanú, akinek a tanúságtétele a történészek rendelkezésére áll a mohácsi csatáról." Ehhez hozzáfűzte még, hogy nincs a Brodaricséval „egyenértékű más korabeli tanúságtétel" a csata eseményéről. Erre én megjegyeztem, hogy sem Szakály, sem Perjés nem egyetlen szemtanúi beszámoló alapján írta meg a maga csatarekonstrukcióját, hiszen használták a török kútfőket is; és Istvánffy Miklós és Heltai Gáspár munkái, valamint a Verancsics Antal hagyatékában fennmaradt »Memoria rerum« is megőrzött néhány, nyilvánvalóan szemtanúktól származó információt – még ha maguk a szerzők nem is voltak szemtanúi az eseményeknek. Hozzáteendő, hogy akadnak még, Brodarics Istvánénál ugyan szűkszavúbb szemtanúi beszámolók, s nagy valószínűséggel mind a 18-19. századi forráspublikációkban, mind a Mohács utáni időszak kiadatlan iratanyagában is lehetne még találni ezt-azt a csatáról." Állításom tehát nem Brodarics megbízhatóságát vonta kétségbe, hanem azt, hogy úgyszólván Brodarics „az egyedüli hiteles szemtanú". Fölösleges tehát többször beleverni az orromat abba a ténybe, hogy a Moháccsal foglalkozó történészek szerint Brodarics István a csata leghitelesebb szemtanúja. Ami pedig a másodlagos forrásokat illeti, már Bende Lajos felhívta a figyelmet arra, hogy a bennük szereplő létszámadatok időnként jelentősen eltérnek Brodaricséitól; azaz Istvánffy és Heltai nem csak az ő munkája alapján dolgoztak; aminek alapján feltételezhetjük, hogy egyéb szemtanúi beszámolókhoz is hozzájutottak.[4] A török szerzők ugyan nem az európai történetírás beszédmódját használták, ugyanakkor – ahogy ezt Négyesi Lajos és B. Szabó János csatarekonstrukciói is mutatják – megfelelő elemzés révén meg lehet állapítani, hogy az illetők a török harcrend mely pontján tartózkodtak a csata során.[5]

Gyáni ezek után áttér arra a megállapításomra, hogy „a 16. század közepétől még a nyugati államok történetéhez képest igen forráshiányos magyar történelemben is sokkal nagyobb mennyiségű kútfő áll rendelkezésünkre egy-egy esemény elmondásához, mint korábban, s például a mezőkeresztesi, a szentgotthárdi vagy a zentai csata történetének megírásánál (a nagyobb várostromokat nem s említve) sokkal több a szemtanúi beszámoló, mint Mohács esetében. A 18. századi dinasztikus, a francia forradalmi és napóleoni háborúk, vagy akár saját kutatási korszakom, az 1848–49-es magyar szabadságharc

[4] *Bende Lajos:* A mohácsi csata. HK 79. (1966.) 3. sz. 543–544. o.

[5] *Négyesi Lajos:* A mohácsi csata. HK 107. (1994.) 4. sz. 62–79. o.; *B. Szabó János:* A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom." I. rész. HK 117. (2004.) 2. sz. 443–474. o., II. rész. HK 118. (2005.) 3. sz. 573–624. o.

esetében pedig a kiadott és a levéltári anyagban tájékozódó kutató csak kapkodja a fejét az információk bősége miatt – noha ettől függetlenül még maradnak nehezen megválaszolható kérdések."

Gyáni ezt a másfél mondatot így interpretálja: „Szerencsésebb lett volna tehát, folytatja [Hermann], ha [Gyáni] más csataesemény ürügyén kísérli meg a szerző tézise igazolását, s például az 1848–49-es magyar szabadságharc csatáit, a róluk szóló történeti irodalmat forgatja, melyek „esetében (...) a kiadott és a levéltári anyagban tájékozódó kutató csak kapkodja a fejét az információk bősége miatt". Ha valaki elolvassa az én mondataimat, s Gyáni összefoglalóját, láthatja, hogy nem azt írtam, amit nekem tulajdonít. Isten ments, hogy csatatörténet írására akarjam rávenni Gyáni Gábort: ha valaki egy „feladatot" eleve teljesíthetetlennek tart (például egy csata történetének megírását), akkor jobb helyette mást keresnie. Csupán annyit állítottam, hogy ha a későbbi időszakok jobban dokumentált összecsapásait vette volna górcső alá, talán nem tartaná annyira reménytelen feladatnak e műfaj művelését.

„Nézzük meg tehát – folytatja Gyáni –, mi a helyzet 1848–49 forrásadottságaival; olyan az vajon, amely tényleg alkalmasabb lett volna egy metatörténeti esettanulmány céljaira?" A Szerző azonban annyira saját narratívája rabjává vált, hogy elfelejti: felkérése „a történetírás új útjairól, a történetírás és hadtörténetírás kapcsolatáról, az utóbbi nemzetközi perspektíváiról" szóló előadásra és tanulmányra, nem pedig egy metatörténeti esettanulmányra szólt. Nem sokkal odébb pedig megjegyzi, hogy hozzászólásom historiográfiai alfejezete „és a Mohács történetírói értelmezését célzó jelen vita között" semmilyen kapcsolat sincs. Holott, nem győzöm hangsúlyozni, a vita „a magyar hadtörténetírás paradigmáiról, jövőbeni lehetőségeiről, feladatairól" szól(t volna), nem pedig Mohácsról; még ha Gyáni képtelen is elszakadni a hősvértől pirosult gyásztértől.

Gyáni ezek után ellentétet konstruál két állításom között. Cikkem elején azt állítottam, hogy „saját kutatási korszakom, az 1848–49-es magyar szabadságharc esetében (...) a kiadott és a levéltári anyagban tájékozódó kutató csak kapkodja a fejét az információk bősége miatt – noha ettől függetlenül még maradnak nehezen megválaszolható kérdések." (649. o.) Valamivel odébb pedig a következőket írtam: „Az összecsapások jelentős részéről egy fia magyar hadijelentés sem maradt fenn, s még a meglévők jelentős része is tökéletesen használhatatlan, mert a »felvonultunk, előrenyomultunk, megütköztünk, küzdöttünk, győztünk/vesztettünk – az összecsapásban kitűntek, kitüntetésre, előléptetésre méltók/a vereségért felelősek, ünnepélyesen fenékbe rúgandók« séma szerint írhatók le; azaz éppen az összecsapások részleteiről nem árulnak el konkrétumokat." (678.) „Az esetek többségében a két fél hadijelentései ettől függetlenül találkoznak, azaz nagyjából megállapítható belőlük legalább az, hogy ki győzött és ki veszített, vannak azonban ellenkező példák is." (679. o.) Példaként felhozza még, amit Pákozdról írtam, ti. hogy a fennmaradt „két hadijelentés (...) nagyobbrészt csak a többi forrás tükrében értelmezhető, mert olyan általánosságokat mond el, amelyek révén legfeljebb azt tudhatjuk meg, hogy az egyik fél támadott, s a másik visszaverte a támadást; majd pedig fegyverszünetet kötöttek." (680. o.) Gyáni ehhez értelmező kiegészítésként hozzáteszi, hogy – nyilván szerintem – a csatának „gyatra a forrásanyaga".

Gyáni azonban, úgy tűnik, elakadt az 1848–49-es ütközetek és csaták forrásainak problémáit taglaló elméleti bevezetőnél, s a 680. oldal közepétől a 685. oldalig terjedő rész,

amelyben a 11 csata feldolgozásával kapcsolatos adósságokról és lehetőségekről írok – nyilván túlzottan száraz mivolta miatt – kimaradt a látóköréből. Így mindjárt a Pákozdról szóló második bekezdés, amelyben a magyar kutatás által eleddig nem használt forrásmunkákra hívtam fel a figyelmet. Örömmel látom, hogy Gyáni nem csupán az elhunytakkal, hanem az élőkkel is tud – saját szavait idézve – „inkorrekt" lenni; nem vesz például tudomást arról, hogy jómagam a forrásokkal kapcsolatos problémák ellenére sem érzem reménytelennek a csatakrónikák írását, s azt – miután azzal kapcsolatos érveimet mellőzi – továbbra is abban a jóleső tudatban művelhetem, hogy az ellenkezőről, érvek hiányában, neki sem sikerült meggyőznie.

Gyáni felteszi a kérdést, komolyan gondolom-e, „miszerint (1) minél több az írott forrás, annál könnyebben döntheti el a történész, hogy mi történt akkor és ott? Hiszen: az egyik forrás ezt, a másik pedig az ellenkezőjét állítja, és gyakran nincs harmadik tanúságtétel." Ha a cikkemet elolvasta volna, láthatná, hogy a csaták kapcsán éppen amellett érvelek, hogy az eleddig hasznosítottaknál több a rendelkezésre álló forrás; és miután a történész – többek között – attól is történész, hogy egymásnak ellentmondó állítások között képes választani, s a csatatörténet esetében a terep, a létszámok, az idő, a menetteljesítmények, a fegyverek ismeretében képes arra, hogy a nyilvánvaló képtelenségeket elvesse; továbbra is úgy vélem, hogy „minél több az írott forrás, annál könnyebben döntheti el a történész, hogy mi történt akkor és ott." Ha cikkemet végigolvasta volna, nem kérdezné meg, fenntartom-e azon véleményemet, hogy 1848–49 hadtörténeténél „a kiadott és a levéltári anyagban tájékozódó kutató csak kapkodja a fejét az információk bősége miatt." Attól, hogy a források nem egybehangzóak, időnként ellentmondóak stb., a csatatörténet írása egyáltalán nem lehetetlen feladat; e tényezők inkább izgalmassá teszik e műfaj művelését. Ezt hívják forráskritikának; erről nyilván már ő is hallott.

Gyáni vitriolos érveléssel pellengérezi ki mindazt, amit a naplók és emlékiratok hasznosítási lehetőségeiről írtam, s megpróbál újabb önellentmondásokat rám bizonyítani. Hogy itt mivel és miért vitatkozik, nem igazán értem. Jómagam ugyanis nem tekintem jogosulatlan megközelítésnek azt, ahogyan ő vélekedik a naplók és emlékiratok hasznáról és használhatóságáról, még ha nem is értek egyet azzal, hogy szerinte – láthatólag – ezek az alkotások nem alkalmasak arra, hogy egy esemény rekonstruálásánál történeti forrásként használjuk őket „a forráskritika pedáns történészi alkalmazása révén."

Szerintem ezek a források, legyen szó magánlevelekről, naplókról, emlékiratokról, erre *is* használhatók. A csaták résztvevői ugyanis eltérő tudással, rutinnal, látókörrel élték meg az eseményeket; eltérően működött az emlékezetük; eltérő módon befolyásolták őket az adott eseményről utóbb olvasott és hallott tények. Nem mindegy, hogy egy csatáról egy tábornok, egy hadosztály- vagy dandárparancsnok, egy zászlóaljparancsnok, egy őrmester vagy egy közlegény emlékiratait vagy naplóit olvassuk. Nem mindegy, hogy milyen volt a végzettsége és a képzettsége (egy tisztet például. megtanították arra, hogy a csatatérben ne csupán a tájat, hanem a terepet is lássa; hogy meg tudja becsülni a szemben álló csapat létszámát és összetételét stb.). Nem mindegy, hogy az illető a csatarend első vagy második vonalában tartózkodott; nem mindegy, hogy vezérkari vagy csapattiszt volt-e; nem mindegy, hogy gyalogos, huszár vagy tüzér volt-e, és így tovább. Vannak olyan emlékiratok, amelyeknek az állításait a szakmai vizsgálat szinte mindenben megerősíti, s vannak olyanok, ahol csak a szubjektív élmény, az ágyúzás vagy a lovasroham hatása, a pánik, a győzelem mámora érhető tetten. Ezeknek a forrásoknak a kutatás-

ból történő kiiktatása után aztán már tényleg csak a hadijelentések maradnak, amelyek vagy megvannak, vagy nincsenek; utóbbi esetben pedig beigazolódhat Gyáni Gábor tétele, hogy nem lehet megírni a csaták és ütközetek hiteles történetét, hiszen nincsenek források. Mindezek alapján nem érzem úgy, hogy bármifajta önellentmondásba keveredtem volna, inkább azt látom, hogy Gyáni egyetlen történeti forrás (Brodarics) alapján von le olyan általános következtetést, amelyet a tények nem támasztanak alá.

Az „1848–49 és a magyar hadtörténetírás" című fejezet elemzésénél Gyáni immáron nehéztüzérséget vet be. Először is malíciózusan megjegyzi, hogy ez két korábbi írásom „némileg átszerkesztett, helyenként frissített újrakiadása," s felteszi a kérdést, mi „indokolja, hogy háromszor is közzé tegye Hermann nagyjából ugyanazt a szövegét különböző hazai szakfolyóiratokban?" Miután e két korábbi írásomra a fejezet első, az írás 4. jegyzetében magam is utaltam; s miután a Hadtörténelmi Közlemények hasábjain folyó vita célja – mint láttuk – „a magyar hadtörténetírás paradigmáiról, jövőbeni lehetőségeiről, feladatairól" szól, nem érzem úgy, hogy bármiféle inkorrektséget követtem volna el; annál is kevésbé, mert a némileg történt átszerkesztés és helyenkénti frissítés az elmúlt tíz év vonatkozó történeti irodalmának bedolgozását is jelentette. (1998–99-ben több mint 300 önálló munka jelent meg 1848–49-ről, s az akkor megjelent szaktanulmányok száma is kb. ennyire tehető). Gyáni finnyásságát már csak azért sem értem, mert ő maga is rendszeresen közzéteszi korábbi tanulmányait újabb és újabb tanulmánykötetteiben; legutóbb például a Hadtörténelmi Közlemények hasábjain megjelent vitacikkével is így cselekedett, anélkül, hogy magára a vitára akár csak egy jegyzetnyi utalást tett volna.[6]

Ezek után, ha jól értem, azt fejtegeti, hogy historiográfiai áttekintésem célja részint a saját identitásom, illetve a számomra kedves történetírás identitásának erősítése volt, részint pedig az, hogy – „a kánonteremtők nyomdokait követve" – 1848–49 hadtörténeti historiográfiájának értékelése révén, illetve (a szabadságharc hadtörténetéről szóló kötetemben) komplex hadtörténeti elemzésre törekedve, valamint „lelkiismeretesen dokumentált" tanulmányaim „hosszú sorában" „számos új értéket" teremtve, én is feljussak a csúcsra. Azaz, „a vitacikknek álcázott üdvtörténeti elbeszélés funkciója, az immár magában a szerzőben (is) inkarnálódó kánon megerősítése" volt csupán, amit még némi, őt érintő diszkriminációval is kiegészítettem. Igaz, hogy az ez után következő, a megállapítást illusztráló két idézet nem tőlem, hanem Font Mártától és Pritz Páltól származik, de hát kicsire nem adunk.

Ha jól értem ezeket az elegánsan megfogalmazott mondatokat, jómagam csupán azért írok historiográfiai áttekintéseket, hogy az általam kijelölt főáramhoz soroljam magamat, és az 1848–49-cel foglalkozó hadtörténetírás csúcsteljesítményei között helyezzem el saját munkásságomat. Azaz a szakmaiság álcája mögött csupán akarnokság, hiúság és érvényesülési vágy működik. A megoldás nyilván az lett volna, ha – mondjuk – a XX. századi magyar történelemmel foglalkozó szerzők munkásságáról írok elemzést, amihez ugyan nem értek, de legalább nem keveredem a fenti gyanúba; ha 1986-nál, első szaktanulmányom megjelenésénél befejezem az áttekintést; vagy ha egyetlen egy helyen sem írom le a saját nevemet; vagy ha megjegyzem, „én is írtam ezt-azt 1848–49-ről, de az szóra sem érdemes." Gyáni tehát ahelyett, hogy megállapítaná: rosszul látom az 1848-

[6] *Gyáni Gábor:* Relatív történelem. Historia Mundi. Budapest, 2007.

49-es magyar hadtörténetírás történetét (a fejlődés szót ebben a posztmodern diskurzusban már le sem merem írni), s megpróbálna meggyőzni arról, hogy Urbán Aladár, Bona Gábor vagy Katona Tamás általam hivatkozott munkái miért nem jelentenek fordulópontot, a „jellemgyilkosság" sokkal kényelmesebb, noha az én ízlésemtől némileg távol álló módszeréhez folyamodik.

Visszatérve a diszkriminációra, Gyáni szerint ezt a következő – önmagára értett – mondataim bizonyítják: „A történetírói divatok azonban meglehetősen múlékonyak, s közülük azok, amelyek nem hoznak módszertani vagy tematikai újdonságot, a süllyesztőben szokták végezni." (686. o.) „Nem véletlen, hogy a leggyorsabban mindig a korszellemnek és a korszak történetírói divatjainak megfelelni kívánó összefoglalók avulnak el." (686. o.) No már most, ha Gyáni biztos abban, hogy a metatörténeti meg egyéb megközelítések maradandóak, akkor egyszerűen nem veszi magára mindezt. Ha meg nem biztos benne, nem tudom, miért tekinti szinte egyedül üdvözítőnek a hagyományos eseménytörténet felváltását a metatörténeti stb. megközelítéssel.

Gyáni szerint a dolog „...azért különösen visszás, mert a diszkriminálandó szerző Hermann munkahelyének, a Hadtörténeti Intézetnek (melyet Hermann korábban maga is vezetett már) a felkérésére készítette (és írta meg éppen így) ezen előadását, melynek szövegét a megrendelők kifejezett kérésére jelentette meg végül a hadtörténészek szakfolyóiratában. Határozottan barátságtalan gesztus tehát, ha történetesen ezzel az írással kapcsolatban jut eszébe" a fentiek kijelentése.

Gyáni Gábor szerint tehát a Hadtörténeti Intézet munkatársai, különösen annak volt vezetői, ne írjanak vitacikket Gyáni Gábor vitacikknek szánt vitacikkére, még ha a vitacikk célja a magyar hadtörténetírással kapcsolatos vita inspirálása volt is. A dolog nyilván úgy történhetett, hogy a Hadtörténeti Intézet egy sötét szobájában bosszúszomjas hadtörténészek dugták össze a fejüket, s azon tanakodtak, miképpen tudnák csőbe húzni Gyáni Gábort. Végül arra jutottak, hogy megkérik, ugyan, tartson már előadást nekik „a történetírás új útjairól, a történetírás és hadtörténetírás kapcsolatáról, az utóbbi nemzetközi perspektíváiról," kierőszakolják tőle az előadás nyomtatott formáját is, majd amikor szegény már azt hiszi, megmutatta a kiutat a honi militáris história posványából, reászabadítják az intézmény egykori vezetőjét azzal a céllal, hogy a földbe döngöljék, s a kedvét is elvegyék attól, hogy valaha a Nándor-laktanya felé tévedjen. Így volt, igaz volt, mese volt, Bandi legyek, ha nem igaz.*

* A szerkesztőség e két írás közlésével a „Történetírás – hadtörténetírás. Paradigmák, utak és módszerek" címmel a Hadtörténeti Intézetben 2005. október 7-én megrendezett vitaülést követően a Hadtörténelmi Közlemények 2006. évi 1. számától kibontakozott vitát lezártnak tekinti.

CSATA ÉS HADSZÍNTÉRKUTATÁS

NÉGYESI LAJOS

HADIRÉGÉSZET

2001-ben megalakult a Magyar Hadtudományi Társaság Csata- és Hadszíntérkutató Szakosztálya, és azóta évente megrendezzük a Csata- és Hadszíntérkutatók Konferenciáját, melyen nem csak a szakosztály kutatásairól adunk számot, hanem meghívjuk és bemutatjuk azokat a kutatókat, akik tudományos eredményeket tudnak felmutatni ezen a területen.

A szakosztály az 1711 után keletkezett hadtörténelmi emlékhelyeken folytat kutatásokat, így a Komárom melletti Ácsi-erdőben az 1849 július 2-i csata, a szlovéniai Kobarid és Tolmin, Fajti Hrib, az olaszországi Doberdó-fennsík és az erdélyi Úz-völgy térségében az első világháború, a Salgótarján közelében magasodó Karancs-tetőn az 1919-es harcok, a Vértesben, Gerecsében, Pilisben és Zámoly térségében pedig a második világháborús összecsapások nyomait kutattuk.

2006-ban az előzetes történeti és térinformatikai kutatások és terepbejárások után a Magyar Hadtudományi Társaság, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum, a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, a Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Belezna és Őrtilos önkormányzata együttműködésében kutatásokat kezdtünk Zrínyi-Újvár feltételezett területén, azzal a céllal, hogy az 1664-es ostrom nyomait megtaláljuk. 2006 és 2007 nyarán, 2008 tavaszán egy-egy hetes kutatótábor során behatároltuk a török ostromművek első vonalának helyét, feltártunk, felmértünk és begyűjtöttünk több mint 200 darab, az ostromtevékenységet bizonyító ágyú és puskagolyót, mozsárbombák és gránátok repeszeit, valamint a leletanyag eloszlása alapján azonosítottuk a vár árkának keleti oldalát. A kutatás eredményeiről a sajtó és az elektronikus média több cikkben és riportban adott hírt. Eredményeinkről 2007-ben az MTA IX. osztály Hadtudományi Bizottsága felolvasó ülésén is számot adtunk.

2007 júniusában kezdte meg működését a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadirégész, Hadszíntérkutató és Hagyományőrző osztálya. Az elnevezés okozhat némi zavart szakmai körökben, mivel a törvényi szabályozás a régészeti kor felső határát 1711-nél határozta meg, tehát az ennél korábban keletkezett objektumok élveznek védelmet és rónak feltárási kötelezettséget a múzeumokra. Mivel a Hadtörténeti Múzeum gyűjtőköre az 1711 utáni időszakra terjed ki, a hadirégészeti kutatásokat is elsősorban erre az időszakra kell koncentrálnunk. Mivel ez nem számít régészeti kornak, így az általunk folytatott kutatások sem tartoznak a régészet tárgykörébe, tehát a hadirégészet nem régészeti célú tevékenység.

Az ellentmondás feloldásának egyik módja a régészeti korszakhatár kitolása lehetne 1945-ig – ez a 60 éves időhatár nem tekinthető irreálisnak, hiszen a korábbi törvény a régészeti kort a 100 évnél régebben keletkezett objektumokra alkalmazta. A kérdést megközelíthetjük elméleti és gyakorlati szempontból. Elméleti oldalról a legfontosabb kérdés, hogy mikor van szükség régészeti kutatásra? Mivel a történetírás elsődleges for-

rását a dokumentumok jelentik, a régészet azokban a korokban kap jelentős szerepet, ahol nem rendelkezünk megbízható írott forrásokkal. Klasszikusan az őskor, tehát az írott történelem előtti időszak az, ahol a régészet jelenti a megismerés kizárólagos módszerét. Szokás még az ókort is a régészeti korok közé sorolni, noha későbbi időszakokban számos példát találhatunk sokkal inkább forráshiányos területekre. Tény azonban, hogy a könyvnyomtatás elterjedésével az írott források tömege keletkezett, lehetőséget adva a múlt pontosabb megismerésére. Ezt figyelembe véve, nem indokolt általában a régészeti korszakhatár kitolása a közelmúltig.

Gyakorlati szempontból fontos tényező, hogy a régészeti védettség egyben leletmentési kötelezettséget is jelent a múzeumok számára. Amennyiben a földmunkák (építkezés, csőfektetés, külszíni fejtés stb.) során régészeti korú lelet kerül elő, az illetékes múzeum köteles a lelőhely feltárását és dokumentálását elvégezni. Belátható, hogy minél fiatalabb időszakot vizsgálunk, annál több lelőhely maradt fenn. Ezt erősíti az ipari forradalom hatása, mely jelentősen megnövelte az emberiség anyagi kultúrájának tömegét. A korszakhatár kitolása következtében kezelhetetlenül sok lelőhely kapna védettséget, ami a régészetre teljesíthetetlen feladatokat róna.

A hadtörténelem esetében a fenti tényezők mellett más szempontokat is figyelembe kell vennünk. A hadügy működése során keletkező írott források alapján az események viszonylag jól rekonstruálhatók politikai és stratégiai szinten. A taktikai (harcászati) szint, a konkrét fegyveres harc azonban kevesebb forrást produkál, és több kérdést vet fel. A hadtudomány szempontjából a hadtörténelem a katonai tapasztalat gyűjteménye. A harcászati tapasztalatok helyes értelmezése a hiteles hadtörténelmi eseményrekonstrukción alapul, amihez szükség van a terep és a terepi nyomok feltárására és értékelésére.

Összességében a hadirégészet feladata a hadtörténelem terepi nyomainak felkutatása, dokumentálása, elemzése és értékelése, lényegében a hadtörténelem egy új forráscsoportjának feltárása.

A hadirégészet önmeghatározása 1983-ban a Little Bighorn-i csatatér kutatásával indult el. Kezdetben az új kutatási irányzatot csatatér-régészetként definiálták. Tény, hogy korábban a régészet szempontjából a csatatérkutatás a tömegsírok feltárásában merült ki. A csatateret ugyanis nem lehetett feltárni, hiszen a leletek ott többnyire nagy területen szóródva, a felszín közelében helyezkednek el. Az 1983-as kutatás döntő változást hozott e téren; új módszer volt a fémkereső műszer szisztematikus alkalmazása és a leletek által kirajzolt mintázat értelmezése a bűnügyi helyszínelés tapasztalatai és a korabeli harceljárás törvényszerűségei alapján.

A csatatér-régészet kialakulásával párhuzamosan a klasszikus régészet területén körvonalazódott a fegyverzeti és hadfelszerelési anyag, az erőszakos pusztítás jelenségének és az erőszakos halállal elhaltak sírjainak összefogott vizsgálata. Mivel ez a jelenségcsoport nem szűkíthető le pusztán a háborúra, a kérdéssel foglalkozók az emberi konfliktusok nyomainak kutatásaként definiálták. Ezt erősítette, hogy a régészeket bevonták a különböző bűncselekmények, népirtások tömegsírjainak feltárásába. Idővel a tudományos fórumokon és a médiákban a konfliktusrégészet és a csatatér-régészet egyre közelebb került egymáshoz, míg napjainkra a csatatér-régészet a konfliktusrégészet része lett. Ezek után elvileg a csatatér-régészet a régészet egy sajátos kutatási területeként működhetett volna tovább.

A hadirégészetnek nevezett kutatások kibontakozásában szerepet játszott a hadtörténelem iránt az utóbbi évtizedekben megélénkült érdeklődés és az ehhez kapcsolódó militariagyűjtés, amelynek következtében megélénkült a harctereken, csatatereken folyó fémkeresőzés. Az ennek során a hivatásos és amatőr kutatók között létrejött együttműködés a kétségtelenül felmerült problémák (az amatőr gyűjtők pusztítása, a terepi nyomok eltüntetése, feldúlása stb) ellenére tudományos eredményeket is hozott. Ezeket a kutatásokat a művelőik leginkább hadirégészetként aposztrofálják.

A következőkben a konfliktus-, csatatér- és hadirégészet külföldi irodalmáról adok rövid ismertetőt. Válogatásomban az összkép kedvéért egyaránt helyet kaptak a tudományos igényű és az ismeretterjesztő célú munkák. Részletesebben mutatom be azokat az írásokat, amelyekben a szerző a kutatás elméletével foglalkozik. A két évtizedes múltra visszatekintő kutatási irányzat esetében ugyanis az egyik legfontosabb kérdés a tudomány rendszerében való elhelyezése. Az alábbi, egyfajta annotált bibliográfia láttán nem lehet kétséges, hogy a kutatási terület, nevezzük akár hadirégészetnek, akár csata- és hadszíntérkutatásnak, létezik, tudományos eredményeket tud felmutatni, és mára kezd körvonalazódni a rendszere is. Dolgozatom végén az irodalom alapján megkísérlem felvázolni ezt a rendszert.

A hadirégészet kialakulása és irodalma

A hadirégészet története egyidős a régészettel, azonban önálló kutatási irányzatként való megjelenését, mint említettem, 1983-tól datálhatjuk, amikor a Little Bighorn-i Nemzeti Park főfelügyelője felkérte Richard Alan Fox régészt, hogy kezdjen kutatásokat a csatatéren. Fox az első terepbejárások után rábeszélte Douglas D. Scottot, a Nemzeti Park kutatási részlegének vezetőjét, hogy indítsanak átfogó kutatásokat a területen. A helyszín a leletgyűjtésen túl egy sokkal nagyobb lehetőséget is tartogatott. A csata döntő mozzanatáról ugyanis nem maradtak fenn hiteles források, mivel a 7. lovasezred Custer parancsnok vezetésével harcoló katonáit az indiánok mind egy szálig megölték, ám a kutatások választ adhattak arra a kérdésre, hogy mi történt a folyó felett magasodó dombokon. Az elesettek sírjainak régészeti feltárásán túl a terep átvizsgálásába bevontak amatőr fémkeresősöket is, akik képesek voltak a nagy kiterjedésű területen megkeresni az összecsapás során elszóródott apró fémtárgyakat. A leletanyag elemzésébe kiváló törvényszéki antropológusok, fegyverszakértők, történészek kapcsolódtak be. Az alkalmazott módszerek a régészeti kutatások területén újdonságot jelentettek, azonban a többségük a bűnügyi helyszínelések során régóta bevált eljárás volt.

Az eredményes kutatás tisztázta a Little Bighorn-i csata homályos részleteit, egyben megteremtette a csatatérkutatás módszerét. Scott és munkacsoportja az indián háborúk és az amerikai határvidéki haderő (U. S. Frontier Army), valamint a polgárháború kutatására szakosodott. Little Bighorn[1] után a kor több nevezetes összecsapásának helyszínén

[1] *Douglas D. Scott* and *Melissa A. Connor:* They Died With Custer: Soldiers' Bones from the Battle of the Little Bighorn. University of Oklahoma Press, Norman, 2002.; *Douglas D. Scott, Richard A. Fox, Melissa A. Connor* and *Dick Harmon:* Archeological Perspectives on the Battle of Little Bighorn. University of Oklahoma Press, Norman, 2000.; *Douglas D. Scott* and *Richard A. Fox:* Archeological Insights into the Custer Battle: An Assessment of the 1984 Field Season. University of Oklahoma Press, Norman, 1987.

folytatott kutatásokat, így Pea Ridge, Wilson's Creek, Monroe's Crossroads[2] és Sand Creek[3] területén. Scott tevékenysége nem pusztán a terepkutatásokra terjedt ki, hanem megfogalmazta a harctérkutatás elméletének alapjait is. Munkásságának ez a fontosabb része, mivel korábban is folytak fémkereső műszeres kutatások csatatereken, azonban a tudományos eredmények megmaradtak az adott kutatáshoz kapcsolódó információk szintjén.

Nézete szerint a harctérkutatás magában egyesíti az írott forrásokból merítő történeti kutatásokat és a régészeti terepmunkát. A terepen a forrásokban leírt események nyomait keressük, és ezzel egy új forrást tárunk fel. Ez sokkal több és komplexebb információ, mint amit a történettudomány vagy a régészet önmagában produkálhat. A módszert a törvényszéki vizsgálatokból vették át. A források adatai alapján a kutató kialakít egy hipotézist. Ebből levezethető az a nyom, amit a terepen meg kell találni. Lényegében ez az esemény lenyomata a terepen, a történések anyagi képe, egyfajta mintázata a leletek eloszlásának, ami törvényszerűségek alapján értelmezhető. Ebben a fizika és biológia törvényei mellett megjelennek az emberi viselkedés jellemzői is. Ez utóbbi szempontból a katonai tevékenység a maga kötött szabályrendszere miatt különösen kedvező lehetőséget kínál a rekonstrukcióra.

Az emberi tevékenység változást okoz a környezetben, melynek nyomai megmaradnak. A csatatér az emberi viselkedés legerőszakosabb fajtájának nyomait őrzi. A kötelékben megvívott harcnak és a fegyverhasználatnak saját törvényszerűségei vannak. A katonákba a kiképzés során belesulykolják, hogy a harc során hogyan kell viselkedniük. Ennek ismeretében kialakítható a harc lefolyásának elméleti modellje, felvázolható a terepen megjelenő mintázata és a kutatás során tapasztalható eltérések világosan jelzik a valós harc egyedi jellemzőit. Az összecsapás terepi nyomait a történeti forrásokkal egyenértékűnek kell tekinteni, de hitelesen csak az írott források tükrében értelmezhető.

Az USA-ban számos hadtörténelmi emlékhelyen folyt kutatás, azonban a kezdeti időszakban ezek főként az erődítményekre koncentráltak. A katonai tevékenység nyomait a szabványosított építési formákban és azokban a leletegyüttesekben azonosították, ahol elsősorban férfiakra jellemző tárgyak domináltak katonai anyaggal keverve. A hadsereg általában elkülönül a társadalom többi részétől, és egy sajátosan jellemző anyagi kultúrával rendelkező csoportot alkot. Ezen túl az életformája és szokásrendszere is sajátos, olyan mértékben, hogy az elkülönülése több etnikai csoportnál markánsabb. Ennek megfelelően a katonaság régészeti nyoma a tárgyak alapján biztonsággal felismerhető.

A hadtörténelmi emlékhelyek viszonylag jól azonosíthatók, és pontosan meghatározható a koruk. Mivel a katonai tevékenységben tükröződik az adott kor kultúrája, így ezek a területek pontosan datálható mintáit adják az emberi társadalom bizonyos területeinek, elsősorban a társadalmi konfliktusoknak. Ezzel együtt azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a harcot egyéniséggel bíró emberek vívják, így a nyomok őrzik az egyéni jegyeket is. Az építmények funkcionális jellemzői és a katonai felszerelési tárgyak alapján meghatározható a katonai jelenlét, azonban a harctevékenység mintázata ennél sokkal komplexebb.

---

[2] *Scott, Douglas D.* and *William J. Hunt, Jr.:* The Civil War Battle at Monroe's Crossroads – A Historical Archeological Perspective. United States Army, Fort Bragg, North Carolina, and Southeast Archeological Center, National Park Service, Tallahassee, Florida, 1998.

[3] *Jerome A. Greene, Douglas D. Scott,* and *Christine (FWD) Whitacre:* Finding Sand Creek: History, Archeology, and the 1864 Massacre Site. 2006.

A harctérkutatás során információkat szerezhetünk a csapatok helyzetéről és manővereiről, a harctevékenységről, a fegyverek – főként a távolra ható fegyverek – gyakorlati lőtávolságáról, a nehézfegyverek elhelyezéséről. Ezen túl a hadisír-kutatással a harc emberre gyakorolt hatását, a harctéri halál jellemzőit is megismerhetjük.

A szakemberek figyelme csak néhány évtizede fordult a katonai tevékenység nyomainak vizsgálata felé, amikor felismerték, hogy az kiválóan azonosítható mintázatot hagy a terepen. Az értelmezése azonban nem könnyű, hiszen jól kell ismerni a katonai tevékenység általános és az adott korra jellemző sajátos törvényszerűségeit. Ezekkel az ismeretekkel egy viszonylag szűk kör, elsősorban a hadtörténészek foglalkoznak. A harc megvívásának szabályai mellett a kutatónak ismerni kell a korabeli fegyverek hatásadatait is. Nem csak az elméleti paramétereket, mint maximális lőtávolság, elméleti tűzgyorsaság stb., hanem a mindennapos használat tapasztalatait. A fegyverek működésének ismerete elengedhetetlen a terepen található nyomok azonosításához.

Ez persze nem azt jelenti, hogy a hadirégész legyen egyszemélyben kiváló harcász, hadtörténész, egyenruha-, fegyver- és lőszerszakértő. Ez nem szükséges, hiszen a kutatások során lehetőség van szakértői munkacsoport összeállítására, sőt, ha komoly tudományos eredményeket akarunk elérni, akkor kötelező a szakértőkkel való együttműködés. A kutatás vezetőjének azonban tisztában kell lenni azzal, hogy az egyes szakértői területek milyen kérdésekre adhatnak választ, hiszen a kérdéseket neki kell megfogalmazni.

Nem véletlen, hogy éppen az Egyesült Államok volt a helyszíne Scott kutatásainak, mivel az amerikai nemzettudat erősítésében a csaták fontos szerepet kapnak, és komoly figyelmet fordítanak a csataterek védelmére és megőrzésére. 1927 és 1933 között az USA hadseregének Történelmi Részlegén belül működött egy Csatatérkutató alcsoport, mely az amerikai polgárháború csatatereit tanulmányozta, és ezek közül a négy legjelentősebbről készített összefoglaló jelentést, mint kongresszusi dokumentumot publikálták. 1933-tól a csataterek felügyeletét és a tudományos kutatómunkát a Nemzeti Park Szolgálat vette át. Napjainkban az USA-ban 31 polgárháborús csatatér élvez védelmet a Nemzeti Park Szolgálat keretében.[4] A Scott által megkezdett folyamatnak hamarosan követői akadtak. 1992-ben a Kongresszus határozatot hozott a Palo Alto csatatér Nemzeti Emlékhelyként való megőrzéséről. Ez alapján a Nemzeti Park Szolgálat Charles M. Haecker vezetésével kutatásokat kezdett a csatatér lokalizálása érdekében.[5]

Az 1990-es évek közepén a Heidelbergi Egyetemen (USA) Történeti- és Hadirégészeti Intézet alakult, mely 1995–2002 között távérzékelési, műszeres leletfelderítő és térképezési munkákat végzett a Nagy Tavak, Ohio-völgy vidékén, az 1794. évi Fallen Timbers-i, az 1814. évi Mackinac-szigeti és az 1863. évi Buffington-szigeti csaták helyszínein.

A kutatásokban már a kezdetektől fogva szerepet kaptak önkéntes hobbi fémkeresősök. Közülük néhányan kutatókká váltak. Az egyik példája ennek a BRAVO (Battlefield Restoration and Archaeological Volunteer Organization – Önkéntes Csatatérvédők és Régészek Egyesülete)[6] melyet Dan Sivilich szervezett 1999-ben, aki 1990 óta folytat kutatásokat a monmouth-i csatatéren.

---

[4] *Tony Pollard* and *Iain Banks:* Perface. VII–XI. o. In: Past Tense. Studies in the Archeology of Conflict. Brill, Leiden–Boston, 2006. (A továbbiakban: Past Tense 2006.)

[5] *Charles M. Haecker:* The Guns of Palo Alto. In: The Archeology of War. A Hatherleigh Press Book, 2005. 151–156. o.

[6] http://bravo_nj.tripod.com/index.html, 2008. 03. 30.

Az Egyesült Államok mellett Angliában kapott figyelmet a csatatérkutatás, azonban ebben nagy szerepet játszott az amerikai kutatók sikereinek médiavisszhangja. Már a 1960-as évek végétől folytak terepbejárások a jelentősebb polgárháborús csatatereken. Később Naseby, Marston Moor, Cheriton területén fémkeresős kutatások is, azonban ezek eredményei csak szűk szakmai közönség előtt váltak ismertté.

1996 augusztusában Towton szélén szenzációs régészeti lelet, az 1461. évi csata egyik tömegsírja került elő.[7] 1997-ben Tim Sutherland, a feltáró csoport tagja kutatásokat kezdett a csatatéren, azzal a céllal, hogy feltárja a tömegsír és a csatatér kapcsolatát. Sutherland kutatása részét képezte a középkori csatatérek kutatási sajátosságairól írott PhD dolgozatának. Tim Sutherland nevéhez fűződik a Konfliktusrégészet Nemzetközi Kutatóhálózatának – CAIRN (Conflict Archeology International Research Network) – megszervezése, a kutatások szakmai támogatására. 2005-ben publikált a CAIRN és az Angol Régészeti Kutatások – BAJR (British Archeological Jobs Resource) – honlapján egy segédletet a konfliktusrégészeti kutatásokhoz.[8]

2003 novemberében a Flamand Régészeti Intézetben, a belgiumi Ypernben megkezdte működését az Első Világháborús Régészeti Osztály – IAP (Department of First World War Archaeology, Part of the Institute for the Archaeological Heritage of the Flemish Community) –, amely együttműködik a tűzszerész szolgálattal és amatőr régész csoportokkal. Az osztály feladata Nyugat-Flandria első világháborús emlékeinek régészeti kutatása és az ezzel kapcsolatos kulturális örökségvédelmi feladatok koordinálása.[9]

A luxemburgi Hadtörténeti Múzeum (Diekirch) kutatási területe a második világháborús bulge-i csata területének kutatása. 2005-ben háromfős csoportot hoztak létre az időszak kutatására.[10]

2000-ben a svéd Nils Fabiansson régész indított egy azóta már megszűnt honlapot a csatatérkutatásról. Gyaníthatóan a hadisírok fosztogatása miatt érzett felháborodása motiválta, azonban értékes gondolataival sokat tett a hadirégészet fejlesztése érdekében. A történeti kutatásokkal kapcsolatban kiemeli, hogy mivel a múlt megismerése indirekt folyamat, fontos kérdés, hogy melyek azok a tények, amelyek segítenek ebben. A történészek és régészek a létező, de nem ismert források feltárásán dolgoznak. A források egy részét eleve forrásként tartjuk számon, de még nem történt meg a feldolgozásuk, a másik részét pedig nem tekintettük forrásnak, mivel nem ismertük értelmezésének technikáját.

Az angol hadirégészet egyik meghatározó személyisége Tony Pollard, aki 1999-ben kezdett kutatásokat csoportjával a zulu háborúk csatateréin Dél-Afrikában. Eredményeik alapján 2002-ben az Optomen Television, a zulu háború legjelentősebb összecsapásáról, az isanduwanai csatáról forgatott a 4-es csatorna (Channel 4) „A halál titkai" című sorozatába egy részt. A műsor sikerén felbuzdulva 2002–2003 között, immár a BBC 2 részére készítettek két 6-6 filmből álló sorozatot, melyben Pollard, Neil Oliverrel angliai csatatereken folytatott kutatásait mutatták be. A sorozat eredeti címe „Ketten a lövész-

[7] Blood Red Roses: the Archeology of a Mass Grave from the Battle of Towton ad 1461. (Edited by *Veronica Fiorato, Anthea Boylston and Christopher Knüsel.*) Oxbow Books, Oxford, 2000.

[8] http://cairnworld.free.fr/guideindex.php, 2008.03. 30.

[9] http://antiquity.ac.uk/projgall/saunders/index.html, 2008. 03. 30.

[10] http://www.nat-military-museum.lu/pageshtml/archeology.php, 2008. 03. 30.

árokban", nálunk a Spektrum Televízió vetítette „Ássuk ki a csatabárdot" címmel. A bemutatott kutatások anyagát két kötetben jelentette meg a Penguin Kiadó.[11]

Az első sorozat az 1403-as shrewsbury-i, az 1471-es barneti, az 1513-as floddeni, az 1746-os cullodeni csaták, Newark 1642–43. évi ostromának és a Firth of Forth-sziget erődítményeinek kutatását mutatta be. A második részben az 1314-es bannockburni, az 1642-es edgehilli, az 1685-ös sedgemoori, az 1689-es killiecrankie-i csaták, a hornchurchi repülőtér és a doveri partvédelemi létesítmények kutatásáról számolt be.

A hadirégészettel kapcsolatos nézeteiről Pollard a BBC honlapján[12] ír. Véleménye szerint a hadirégészet nagy kihívás a kutató számára. Amíg ugyanis az emberi élet és tevékenység régészeti nyomai általában olyan helyeken kerülnek elő, ahol egy közösség hosszabb időre megtelepedett, addig a csataterek többnyire rendkívül gyorsan lezajlott események emlékét őrzik. A shrewsbury-i csata mindössze három órán keresztül tartott. Ez egy lényeges különbség más régészeti lelőhelyekkel szemben. Ugyanakkor a csatatéren előkerülő tárgyak is a való életről és halálról mesélnek, lehetőséget adva a múlt megismerésére.

A csaták kutatása hosszú ideig a történészek felségterülete volt. Pollard szerint az, hogy miként rekonstruáltak egy csatát, korábban elsősorban a kérdéssel foglalkozó történésztől függött. A történészek azonban gyakran figyelmen kívül hagyják, hogy az általuk használt források pontatlanok és elfogultak. A régész a tárgyakkal dolgozik, és ezeket elemezve rakja össze a történetet. Egy régi csatatér vizsgálata a bűnügyi helyszínelésre hasonlító munka, ahol a régész az apró részletekből rakja össze az összecsapás objektív történetét. Ennek tükrében elvégezhető a források kritikai vizsgálata, s kiküszöbölhetők a győztesek torzításai, akik a győzelem felnagyítása érdekében gyakran megváltoztatják a történelmet. (Ez utóbbi különösen jellemző a gyarmati háborúkra, ahol hiába arattak bennszülöttek győzelmeket, a dicsőség végül mindig a hódítóké.)

A klasszikus régészeten belül a római korral foglalkozó régészet régóta kiemelt figyelmet fordít a fegyverzet és hadfelszerelés tanulmányozására, s e témakörben rendszeresen önálló konferenciát rendeznek, amelynek anyagát a „Közlemények a római-kori hadfelszerelés kutatásról" című kiadványok tartalmazzák. A 2005-ben Bécsben megtartott 14. konferencia a „Csataterek régészete – militariák a pusztulási rétegekből" címet viselte. A konferencia nyitó előadását Jon C. N. Coulston[13] tartotta, melyben vázolta a hadirégészet lehetőségeit és eredményeit az ókorkutatás területén. Megítélése szerint a konferencia témája – a csataterek kutatása – szoros kapcsolatban áll a hadtörténelem Keegan[14] által képviselt irányzatával, mely a résztvevők szempontjából ábrázolja a „csata arcát". A régészeti kutatásokban a harc és a háború nem csak a hadfelszerelési tárgyakban, hanem a pusztulási rétegekben is jelentkezik.

A terminológia kérdésében Coulston felhívja a figyelmet arra, hogy csatatér-régészet (battlefield archeology) – ami elsősorban a konkrét összecsapás helyszínét jelenti – csak

---

[11] *Tony Pollard* and *Neil Oliver:* Two Men in a Trench. Penguin Books, 2002.; *Tony Pollard* and *Neil Oliver:* Two Men in a Trench II: Uncovering the Secrets of British Battlefields. Penguin Books, 2003.

[12] http://www.bbc.co.uk/history/Archeology/two_men_01.shtml, 2007. 06. 11.

[13] *Jon C. N. Coulston:* Roman Military Equipment and the Archeology of Conflict. In: Carnuntum Jahrbuch 2005. Wien, 2005. 19–32. o.

[14] *John Keegan:* A csata arca. Budapest, 2000.

szűken értelmezhető az ókori régészetben. Célszerűbb a konfliktus helyszín (conflict landscape) kifejezés használata, ami magában foglalja az egész területet, ahol a hadjáratok, összecsapások nyomokat hagynak. A felvonuló hadseregek településeket pusztítanak el, a döntő csatákat kisebb összecsapások előzik meg. A régészetben ezek a nagyobb területre kiterjedő nyomok jelezhetik a területen lezajlott katonai tevékenységet. A klaszszikus kor konfliktus helyszínei közül a csataterek csak ritkán azonosíthatók, mivel egy-egy területen több összecsapás is lezajlott. Sokkal jobban kutathatók az ostromok, melyek ma is jól látható nyomokat hagytak. Ezeken a területeken ostromsáncok, táborok, megközelítő rámpák, ostromalagutak maradnak meg, és főleg különböző távolra ható fegyverek lövedékei kerülnek elő.

Az európai kontinens legsikeresebb ókori harctérkutatása a németországi Osnabrück közelében folyik az egykori teutoburgi csata helyszínén, ahol Kr. u. 9-ben három légiót vertek szét Varus germánjai. A helyszín megtalálása Clunn angol őrnagynak, fémkeresős amatőr régésznek köszönhető, aki élményeiről könyvet írt.[15] A régészeti kutatások során sikerült feltárni egy sáncot, amit a germánok építettek. A környékén a harc nyomait őrző tárgyak tucatjai kerültek elő. A kutatást vezető régészeknek köszönhetően a feltárásnak gazdag német és angol nyelvű irodalma van.[16] A legfrissebb eredményeket a csata helyszínén létesített múzeum kiadványa, a „Varus Kurier"[17] közli.

Az Amerikai Régészeti Intézet lapja, a Régészeti Magazin (Archeology Magazine)[18] színvonalas kötetben ad válogatást a hadirégészeti kutatásokról az őskortól napjainkig.[19] A bevezető tanulmányban Mark Rose kiemeli, hogy a háborúk nyomainak kutatása, a konfliktusrégészet jelentős eredményeket mutatott fel az elmúlt néhány évben. A háborúk írott forrásai, a hivatalos jelentések, történeti munkák, visszaemlékezések és szépirodalmi művek megrajzolják a háború képét, azonban sok esetben hiányos és egymásnak ellentmondó információkat tartalmaznak. A szerzők rendszerint saját benyomásaikat írják le, ami nem feltétlenül egyezik meg a valósággal, másrészt a tartalmukat meghatá-

---

[15] *Clunn, J. A. S.:* In Quest of the Lost Roman Legions: Discovering the Varus Battlefield. Casemate Publishing, London, 2004.

[16] *Wolfgang Schlüter (Hrsg.):* Römer im Osnabrücker Land. Die archäologischen Untersuchungen in der Kalkrieser-Niewedder Senke. Rasch, Bramsche, 1991.; *Joachim Harnecker:* Arminius, Varus und das Schlachtfeld von Kalkriese. Eine Einführung in die archäologischen Arbeiten und ihre Ergebnisse. 2. Aufl. Rasch, Bramsche, 2002.; *Wilm Brepohl:* Neue Überlegungen zur Varusschlacht. Aschendorff, Münster, 2004.; *Frank Berger, Georgia Franzius, Wolfgang Schlüter:* Neue Hinweise zur Niederlage der Römer 9 n. Chr. Archäologie in Deutschland 1990. H. 3. 39–41.; Frank *Berger, Georgia Franzius, Wolfgang Schlüter, Susanne Wilbers-Rost:* Archäologische Quellen zur Varusschlacht? Die Untersuchungen in Kalkriese, Stadt Bramsche, sowie Venne und Schwagstorf, Gemeinde Ostercappeln, Landkreis Osnabrück. Antike Welt 22, 1991. 221–234. o.; *Georgia Franzius:* Die Fundgegenstände aus Prospektion und Grabungen in der Kalkrieser-Niewedder Senke bei Osnabrück. Germania 70, 1992. 349–383. o.; *Wolfgang Schlüter:* Römer im Osnabrücker Land. Die archäologischen Untersuchungen in der Kalkrieser-Niewedder Senke. Schriftenreihe Kulturregion Osnabrück des Landschaftsverbandes Osnabrück e.V., Bd. 4. Bramsche, 1991.; *Wolfgang Schlüter:* Archäologische Zeugnisse zur Varusschlacht. Die Untersuchungen in der Kalkrieser-Niewedder Senke bei Osnabrück. Germania 70, 1992. 307–402. o.; *Frank Berger, Georgia Franzius, Wolfgang Schlüter:* Kalkriese-Site of the Battle of the Teutoburg Forest? Schnell, Art Guide 2168 Regensburg, 1994.; *Susanne Wilbers-Rost:* Geschichte und Ergebnisse der Ausgrabungen in Kalkriese. In: *Wolfgang Schlüter (Hrsg.):* Kalkriese – Römer im Osnabrücker Land. Archäologische Forschungen zur Varusschlacht. Bramsche, 1994. 53–72. o.

[17] *Varus Kurier. Zeitung für Freunde und Förderer des Projekts Kalkriese.* (1995-től évente egyszer.)

[18] http://www.Archeology.org/, 2008. 03. 30.

[19] The Archeology of War. Hatherleigh Press, New York–London, 2005. (a továbbiakban: Archeology 2005.)

rozza a kulturális háttér és az adott kor. Felvetődik a kérdés, hogy létezik-e objektív forrása a történelemnek? A pozitív választ a régészet jelenti, ami képes megtalálni és feltárni a konfliktusok nyomait az őskortól napjainkig.

Sziciliában egy 13 000 éve eltemetett nő maradványai közül előkerült kő nyílhegy jelzi az erőszakos halált. Hasonló nyomokat találtak a 9300 éves kenwicki embernél (USA) és az Alpokban fagyott állapotban talált, 5000 éves Ötzinél. Tömeggyilkosságok nyomait őrzi a talheimi 7000 éves és a crow creek-i (USA) tömegsír, melybe 500 főt temettek, akiket 1325 körül öltek meg.

Nem csak a sírok őrzik a konfliktusok nyomait. A régészet képes bizonyítani a történettudomány által a legendák közé sorolt objektumok létezését. A legismertebb példa erre Schlieman kutatása Trójában, ami a történésztársadalom egyik évtizedes vitájára adott választ.

A konfliktusrégészet új ága, a csatatér-régészet a helyszínen maradt nyomok alapján képes rekonstruálni az összecsapást, és ezzel a történelem új forrását föltárni. A Little Bighorn-nál, Palo Alto-nál, Hembrillo-nál lezajlott összecsapások valós történetét ezek a kutatások tárták fel. A towtoni kutatás és a csata tömegsírjának feltárása a lovagkor háborúiról szolgált új adatokkal. A hadifoglyokkal való bánásmódról az amerikai polgárháború idején működött Johnson-szigeti és a második világháborús chelmnoi táborok feltárása nyomán kaptunk képet.

Mark Rose szerint a konfliktusrégészetnek nem csak a történelmi korok kutatásánál van létjogosultsága, hanem egészen napjainkig képes értékes információkat feltárni. Jó példa erre a newadai atomkísérleti telepen folytatott kutatás, ami a hidegháború titkairól lebbentette fel a fátylat. Összességében a konfliktusrégészet kiterjeszti a régészeti kutatás határait.[20]

A könyvben a magazin konfliktusrégészet tárgykörébe sorolható cikkeit válogatták össze. A téma iránt érdeklődő olvasóknak szóló tudományos ismeretterjesztő írások röviden foglalják össze a sokszor több éves kutatások eredményeit.

Az első rész tanulmányai a hadviselés őstörténetét,[21] az erőszak nyomainak feltárását,[22] a háború ábrázolását,[23] a maja háborúk korát,[24] a korai erődített telepeken lezajlott harcokat mutatják be.[25] A második fejezetben az ókor hadviseléssel kapcsolatos vizsgálódások kaptak helyet, egy-egy tanulmány tárgyalja az egyiptomi királyság harcos királyaival kapcsolatos kutatást,[26] a trójai háborút,[27] Paros szigetének görög harcosait[28] és

[20] *Mark Rose:* War and Archeology: A New Voice. Archeology 2005. XV–XIX. o.

[21] *Steven A. LeBlanc:* Prehistory of Warfare. Humans have been at Each Others' Throats since the Dawn of the Species. Archeology 2005. 3–10. o.

[22] *Alexander Benenson:* Unearthing a Violent Past. Archeologists have found Evidence of Warfare between Prehistoric Villages around the World. Archeology 2005. 11–13. o.

[23] *Mark Rose:* Icons of War. Ancient Artworks attest the Military Might of Early Rulers of Egypt and Sumer. Archeology 2005. 14–16. o.

[24] *Charles Suhler* and *David Friedel:* Life and Death in a Maya War Zone. Within a Yucatán Pyramid lie the Grim Traces of a Violent Change in Rulership – the Remanis of Slaughtered Royal Family. Archeology 2005. 17–22. o.

[25] *Brian Fagan:* Battlers at the Bottom of the World. Maoi Warriors built Fortifications not unlike those of their Celtic Counterparts. Archeology 2005. 23–25. o.

[26] *Mark Rose:* Egypt's New Kingdom Warrior Kings. Pharaohs took to the Field to defend or expand their Empires. Archeology 2005. 30–31. o.

csontmaradványaik vizsgálatától,[29] az actiumi csata nyomait,[30] a római kori női katonai temetkezéseket[31] és a kínai harci kocsikat.[32] A harmadik fejezetben a középkor és a földrajzi felfedezések időszakából szó esik a towtoni tömegsírról,[33] a viking hajókról,[34] a katharok harcairól,[35] a középkori trebuchet rekonstruálásáról,[36] a Mary Rose hadihajóról,[37] Hernando de Soto konkvisztádor hadjáratáról,[38] Pizarro családjáról,[39] a mongolok japán elleni inváziójának nyomairól,[40] Napóleon 1812. évi hadjáratának áldozatairól,[41] a nílusi csatáról,[42] valamint a kínai Nagy Fal űrfelvételek segítségével történt rekonstruálásáról.[43]

Az ezt követő rész Észak-Amerika háborúinak kutatásáról ad ízelítőt. Olvashatunk itt a függetlenségi háborút megelőző időszak konfliktusairól,[44] a William Henry erőd feltárásáról, amit Cooper: „Az utolsó mohikán" című regénye tett halhatatlanná,[45] a függet-

---

[27] *Manfred Korfmann:* Was There a Troyan War? Troy's Chief Archeologist weighs the Western World's most Mythic Battle. Archeology 2005. 32–37. o.

[28] *Foteini Zafeiropoulu* and *Anagnostis Agelarakis:* Warriors of Paros. Soldier's Burials offer Clues to the Rise of Classical Greek City-States. Archeology 2005. 38–41. o.

[29] *Mark Rose:* Fallen Heroes. Bones of Pericles' Soldiers come to New York for Analysis. Archeology 2005. 42–48. o.

[30] *William M. Murray and Photios M. Petsas:* The Spoils of Actium. An Ancient War Memorial provides Startling Details about the Ships in Antony and Cleopatra's Fleet during one of History's Mightiest Naval Engagemants. Archeology 2005. 51–59. o.

[31] *Hilary Cool:* Rescuing an Old Dig. Women Warriors from beyond the Danube and Complex Burial Rituals are among the Unexpected Finds at Roman Military Cemetery. Archeology 2005. 60–65. o.

[32] *Jarrett A. Lobell:* Chinese Chimes and Chariots. Cavalry in the Afterlife You can take it with You. Archeology 2005. 66–67. o.

[33] *Mark Rose:* A Day of Much Slaying. A Mass Grave of Slaughtered Soldiers reveals the Brutality of Late Medieval Warfare. Archeology 2005. 72–75. o.

[34] *Alexander Benenson:* The Ship that Terrorized Europe. Viking Raids were made Possible by the Elegant, Efficient Longship. Archeology 2005. 76–78. o.

[35] *James Wiseman*: Supression of the Cathars. A Fairy-Tale Landscape in Southern France belies a Brutal Crusade. Archeology 2005. 79–83. o.

[36] Reconstructing Medieval Artillery. Archeologist Peter Wemming takes a Hands-on, Experimental Approach to his Studies of Centuries-Old Arms. Archeology 2005. 84–88. o.

[37] *Alexander Benenson:* The Mary Rose. Resurrecting the Pride of Henry VIII's Fleet. Archeology 2005. 93–95. o.

[38] *David H. Dye*: Death March of Hernando de Soto. Archeologists charts the Conquistador's Trail of Human Destruction from Florida's Gulf Coast to the Mouth of the Mississippi. Archeology 2005. 96–100. o.

[39] *Mark Rose:* Pizarro's Family and His Head. A Conquistador's Family from Cradle to Grave. Archeology 2005. 101–103. o.

[40] *Pames P. Delgado:* Relics of the Kamikaze. Excavations off Japan's Coast are Uncovering Kublai Khan's Ill-Fated Invasion Fleet. Archeology 2005. 107–113. o.

[41] *Jarrett A. Lobell:* Digging Napoleon's Dead. A Mass Grave in Lithuania is Gruesome Evidence of the Catastrophic French Retreat from Moscow. Archeology 2005. 114–117. o.

[42] *Angela M.H. Schuster:* Napoleon's Lost Fleet. Divers discover what Really happened at the Battle of the Nile. Archeology 2005. 118–121. o.

[43] *Alexander Benenson*: The Great Wall's Pachwork History. Satellite Images show Centuries of Construction preceeded the Ming Dynasty's Fortifications. Archeology 2005. 124–125. o.

[44] *Mark Rose:* The Forgotten Fight for America. The Centuries-Long Struggle for Control of the Continent before 1776. Archeology 2005. 129–135. o.

[45] *David R. Starbuck:* Anatomy of Massacre. An Unpublished 1950's Excavation and More Recent Skeletal Analysis yield Graphic New Details about the Slaughter of a British Garrison during the French and Indian War. Archeology 2005. 136–141. o.

lenségi háború és a polgárháború hadihajóinak felkutatásáról,[46] Washington seregének téli táboráról,[47] a palo altói csatatér kutatásáról,[48] a Johnson-szigeti hadifogolytáborról,[49] a Buffalo lovasok (Buffalo soldiers) és az apacs indiánok között a Hembrillo-medencében lefolyt összecsapásról.[50]

Az ötödik fejezet a modern háborúk korába enged bepillantást az első világháború csataterein folyó feltárásokról,[51] második világháborús hadifoglyok[52] és lezuhant repülőgépek pilótái[53] utáni kutatásokról, valamint a hidegháború atomkísérleti telepein folyó régészeti munkáról[54] szóló írások segítségével.

Az utolsó fejezet a csataterek megőrzése érdekében tett erőfeszítéseket, a háborúk idején zsákmányolt műkincsek tulajdonjogával kapcsolatos konfliktust, a volt Jugoszlávia területén lezajlott népirtások áldozatai utáni kutatást, az Afgán Nemzeti Múzeum pusztulását mutatja be. Végül egy riport olvasható Douglas Scottal, a csatatér-régészet megteremtőjével.

A konfliktusrégészet iránti érdeklődést jelzi, hogy a Granada Television Production a TV Five (Ötös csatorna) és a The Learning Channel (Iskola TV) részére „Csatatér nyomozók" (Battlefield Detectives) címmel forgatott hétrészes sorozatot a világ leghíresebb csataterein folytatott kutatásokról. Ez szintén megjelent könyv formában[55] is, melynek anyagát David Watson írta. A címnek megfelelően egy-egy téma feldolgozását az eseményt kutató történészek és szakemberek együtt végezték. Feldolgozták az 1066. évi hastingsi, az 1415. évi Agincourt-i, az 1815. évi waterlooi, az 1854. évi balaklavai, az 1876. évi Little Bighorn-i csatát, valamint a Spanyol Armada 1588. évi pusztulását és a brit csapatok 1915-ös harcát Gallipolinál.

Az angliai hadirégészet fejlődésének komoly eredménye, hogy a glasgow-i egyetemen posztgraduális képzés indult a csatatérkutatás tárgykörében, melynek vezetője Tony Pollard. Pollard 2004-ben alapítója volt a „Konfliktusrégészeti Közlemények" című folyóiratnak, mely 2005-ben jelent meg. Az első szám anyaga könyv formában is napvilá-

---

[46] *Tom Gidwitz:* Turtle Dives Again. Re-creating George Washington's Revolutionary Submarine. Uo. 142–147. o.; *Alexander Benenson:* Iron Warships of the Civil War. The Ironclads, Monitors, and Submarines of the Civil War laid the Foundation for All Modern Warships. Archeology 2005. 166–171. o.

[47] *Nathaniel Ralston:* Remains of a Sumptuous Feast. Excavations at Valley Forge reveal how Soldiers coped with Insufficient Supplies and Food. Archeology 2005. 148–150. o.

[48] *Charles M. Haecker:* The Guns of Palo Alto. Battlefield Surveys indicate that Mexican Maps distorted the opening Engagement of the Mexican-American War. Why? Archeology 2005. 151–156. o.

[49] *David R. Bush:* Doing Time. How Confederate POWs weathered Captivity. Archeology 2005. 157–163. o.

[50] *Karl W. Laumbach:* Fire Fight at Hembrillo Basin. Buffalo Soldiers hold their Ground in a Nighttime Skirmish with the Apache. Archeology 2005. 172–179. o.

[51] *Neil Asher Silberman:* In Flanders Field. Uncovering the Carnage of World War I. Archeology 2005. 183–188. o.

[52] World War II. POWs. Discoveries and Excavations have yield Information on the Treatment of Prisoners in Europe, Asia and the United States. Archeology 2005. 198–200. o.

[53] *William Belcher and Helen M Wols:* A Long Road Home. The Remains of a World War II. Pilot found in the Mountains of Papua New Guinea are buried in Arlington National Cemetery. Archeology 2005. 192–197. o.

[54] *William Gray Johnson and Collen M. Beck:* Proving Ground of the Nuclear Age. The Mangled Artifacts and Lunar Landscape of the Nevada Test Site are a Vivid Testament to the Advent of Atomic Weaponry. Archeology 2005. 206–209. o.

[55] *David Watson:* Battlefield Detectives. Granada, London, 2003.

got látott „Múlt idő" (Past Tense) címmel.[56] Az előszóban a szerkesztők felhívják a figyelmet, hogy Angliában a csataterek kutatásának komoly hagyományai vannak, mivel a munka már az 1970-es években elkezdődött, amikor Newman terepbejárásokat folytatott Marston Moor-nál. Sajnos ehhez a nevezetes polgárháborús csatatérhez fűződik a legnagyobb pusztítás is, amikor 2004-ben hobbi detektorosok dokumentálás nélkül gyűjtöttek be több száz értékes leletet. A csataterek sajátossága, hogy a leletek döntő többsége a felszín közelében van, így ki van szolgáltatva a fémkeresősöknek. A tiltás azonban nem célravezető, mivel a hatékony kutatásokhoz szükség van az amatőrök segítségére. Megoldást jelenthetnek a helyi szervezett csoportok, akik kutatják és védik a területet.[57]

A kötet tanulmányai bemutatják a Saipan-szigeti partraszállás helyszínének kutatását,[58] az ókori csataterek kataszterének összeállítását,[59] egy első világháborús óvóhelyrendszer feltárását,[60] az angol polgárháború kisebb ostromainak régészetét,[61] a 30 éves háború erődítésének rekonstrukcióját,[62] az Eshowe erőd feltárását, mely szerepet kapott a zulu háború idején,[63] a hadirégészet és a örökségvédelem kapcsolatát az észak-franciaországi és belgiumi első világháborús harctereken,[64] a légifelvételek alkalmazását az első világháború flandriai harctereinek kutatása során,[65] az 1415. évi agincourti csata helyével kapcsolatos hadirégészeti kutatások eredményét[66] és a rabszolgakereskedelem régészetileg kimutatható nyomait az észak-ghanai Sisalaföld területén.[67]

A Glasgow-i Egyetem volt a házigazdája 2000 áprilisában az első nemzetközi hadirégész konferenciának (Fields of Conflict) is, amit azóta kétévenként rendeznek meg. A másodikat a finnországi Bomarsundban, a harmadikat pedig az Amerikai Csatatérvédő Társaság szervezte a Tenesse állambeli Nashvilleben 2004-ben.

A nagy-britanniai hadirégész kutatások elismertségét jelzi, hogy a londoni Hadtörténeti Múzeumban (National Army Museum) 2001–2003 között hadirégész konferenciákat rendeztek, 2003-ban pedig a Theore-tical Archeology Group (Elméleti Régész Csoport)

---

[56] L. a 4. sz. jegyzetet.

[57] *Tony Pollard and Iain Banks:* Perface. VII-XI. Past Tense 2006.

[58] *Lon E. Bulgrin:* The Tudela Site: Fire and Stelle over Saipan, 15 June 1944. Past Tense 2006. 1–17. o.

[59] *John and Patricia Carman:* Ancient Bloody Meadows: Classical Battlefields in Greece. Past Tense 2006. 19–44. o.

[60] *Peter Doyle, Peter Barton and Johan Vandewalle:* Archeology of a Great War Dugout: Beecham Farm, Passchendaele, Belgium. Past Tense 2006. 45–66. o.

[61] *Peter Harrington*: Siegefields: An Archeological Assessment of English Civil War 'Small' sieges. Past Tense 2006. 93–113. o.

[62] *Václav Matousek:* Building a Model of a Field Fortification of the 'Thirty Years War' near Olbramov, Czech Republic. Past Tense 2006. 115–132. o.

[63] *Tony Pollard and Iain Banks:* Survey and Excavation of an Anglo-Zulu War Fort at Eshowe, KwaZulu-Natal, South Africa. Past Tense 2006. 133–180. o.

[64] *Jon Price:* Orphan Heritage: Issues in Managing the Heritage of the Great War in Northern France and Belgium. Past Tense 2006. 181–196. o.

[65] *Birger Stichelbaut:* The Application of Great War Aerial Photography for Battlefield Archeology. The Example of Flanders. Past Tense 2006. 235–244. o.

[66] *Timothy Sutherland:* The Battle of Agincourt: An Alternative Location? Past Tense 2006. 245–264. o.

[67] *Natalie Swanepoel:* Socio-Political Change on a Slave Raiding Frontier War, Trade and 'Big Men' in Nineteenth Century Sisalaland, Northern Ghana. Past Tense 2006. 265–293. o.

Lampeterben (Wales) tartott konferenciáján, „harctérkutatás és harceljárás" szekció, majd 2004-ben az angol Régészeti Intézet konferenciáján (Institute of Field Archeologist Conference) egy önálló csatatér szekció (Battlefield Session) működött.

A Glasgow-ban indult hadirégész-konferenciasorozat harmadik kollokviumát, mint már említettem, az Amerikai Egyesült Államok-beli Nashvilleben rendezték 2004-ben. A nashville-i előadások anyaga 2007-ben két kötetben jelent meg „A konfliktusok színhelyei" (Fields of Conflict) címmel.[68] A színvonalas tanulmányok összefoglalják a hadirégészet két évtizedes működésének eredményeit.

Az elsőből megismerhetjük a csataterek azonosításának módszerét a Heidelbergi Egyetem (USA) Történeti- és Hadirégészeti Központja munkatársainak a Fallen Timbers-i (1794), a Mackinac-szigeti (1814) és a Buffington-szigeti (1863) csaták helyszínein folytatott kutatásain keresztül.[69] Joh és Patricia Carman több éve folyó kutatási programjukat ismertetik, melynek a „Véráztatta mezők" (Bloody Meadows) címet adták. Ennek lényege a csataterek állapotfelmérése, mely során az alábbi kérdésekre keresnek választ: mennyire behatárolható a csatatér?; a környezetéhez képest magasabban vagy mélyebben fekvő terület?; mire használják a területet?; milyen távol van a településektől?; látható-e a közelben (van-e vagy volt-e látótávolságra) település?; van-e a területen olyan természetes vagy mesterséges formáció, ami szerepet játszott a csatában?; milyen képződmények vannak a területen, melyek nem játszottak szerepet a csatában?; meg van-e jelölve a csatatér valamilyen emlékjellel vagy emlékművel?

Érdekes megfigyelésük, hogy az ókori és középkori csaták többsége lakott települések közelében zajlott. Az ókorban a csatákat mélyen fekvő sík területeken vívták, ahonnan legalább egy nagyobb település látszik. A középkorban inkább a magasan fekvő sík terepet részesítették előnyben, amely nagyobb településtől látótávolságra volt. Rendszerint található a közelben templom vagy monostor. A XVII–XVIII. században az alacsonyan fekvő sík területet kedvelték, ahol nem volt a közelben nagyobb település.[70]

A következő tanulmányban Achim Rost az ókori csataterek jellemzőit gyűjtötte össze. Általában csatateret feltételezhetünk ott – állítja –, ahol katonai építményektől távol kerül elő viszonylag nagy mennyiségű hadianyag. A csatatér azonosítása függ a leletek számától, ezért abban az esetben van leginkább esély a sikeres kutatásra, ha nagy létszámú seregek csaptak össze, és az egyik fél abszolút vereséget szenvedett. Ekkor van esély arra, hogy a harctér kifosztása után is elegendő anyag maradt vissza. A fosztogatók általában a nagyobb darabokat keresik, melyek nincsenek a harcoshoz rögzítve. Azokat a felszerelési tárgyakat, amiket a katona magán viselt, a holttestről általában csak erőszakkal lehet eltávolítani, melynek eredményeként a csatok és kapcsok elszóródnak. Ez jellemzi a közelharcot is, amikor a ruházatról sok apró tárgy leszakadhat. Általában a győztes fél felszerelési tárgyai csak kis számban maradnak vissza, mivel elszállítják a halottakat és a felszerelésüket. Az összecsapást leginkább a nagy tömegben visszamara-

[68] Fields of Conflict. (Edited by *Douglas Scott, Lawrence Babits* and *Charles Haecker.*) Praeger Security International, Westport Connecticut, London, 2007. (A továbbiakban: FoC 2007.)

[69] *G. Michael Pratt:* How Do You Know It's a Battlefield? FoC 2007. 5–38. o.

[70] *John* and *Patricia Carman:* Mustering Landscapes: What Historic Battlefields Share in Common. FoC 2007. 39–49. o.

dó, de viszonylag értéktelen tárgyak jelzik, lövedékek, fegyvertöredékek.[71] Szorosan kapcsolódik Rost vizsgálódásához a Teutoburgi csatatéren folyó kutatások legújabb eredményeit bemutató tanulmány.[72]

Carl G. Carlson-Drexler a Wilson's Creek Nemzeti Park területén 2001-ben kezdődött kutatásokról számol be, melynek során a leletanyag alapján egy digitális terepmodell alkalmazásával eredményesen tudták rekonstruálni a tüzérség tevékenységét.[73]

Elsa Heckman a chattanoogai csata helyszínének domborzati viszonyait figyelembe véve világította meg az északiak sikeres előrenyomulásának rejtélyét. A titok a láthatósági vizsgálatban rejlett. A támadók úgy tolták előre állásaikat, hogy csak időben korlátozott belőhetőségük volt.[74]

A koraújkori csataterek legfontosabb leletének számító a puskagolyók jellemzőit Daniel Sivilich tanulmánya mutatja be,[75] Douglas Scott pedig a későbbi korok lövedékei alapján levonható következtetéseket ismerteti.[76]

Glenn Foard az angliai csatatereken folytatott kutatásokat foglalja össze, kiemelten tárgyalva a fémkereső műszer használatának sajátosságait,[77] míg Tim Sutherland és Simon Richardson a towtoni kutatásokról számol be a kötetben.[78]

Figyelemre méltók a spanyol gyarmatosítók és a közép-amerikai caxan törzs között 1541-ben lezajlott harcok nyomainak megtalálásáról[79] és a Kelet-Európában fekvő zborivi csatatér vizsgálatának eredményeiről írott tanulmányok. Utóbbiban Adrian Mandzy az ólom puskagolyók által kirajzolt mintázaton mutatja be a XVII. századi taktika nyomait.[80]

Tanulságos az 1780. augusztus 16-i camdeni csata helyszínén folytatott kutatás leírása is. A csatatéren ugyanis közel 30 éve kutatnak a kincskeresők, és sokak szerint teljesen ki van fosztva a terület. Ennek ellenére 2001-ben megkezdődött a helyszín átvizsgálása, és a korábban itt gyűjtögető fémkeresősöket is megkeresték, akiktől hasznos információkat szereztek. Persze a dokumentálatlanul összeszedett leletekkel nagyon sok információ elveszett, de a munka bizonyította, hogy a helyszíni kutatás még egy ilyen reménytelennek ítélt területen is hozhat eredményt.[81]

---

[71] *Achim Rost:* Characteristics of Ancient Battlefields: Battle of Varus (AD 9). FoC 2007. 50–57. o.

[72] *Susanne Wilbers-Rost:* Total Roman Defeat at the Battle of Varus (AD 9). FoC 2007. 121–132. o.

[73] *Carl G. Carlson-Drexler:* Finding Battery Positions at Wilson's Creek, Missouri. FoC 2007. 58–74. o.

[74] *Elsa Heckman:* Battlefield Viewsheds, or What the General saw: Lookout Mountain Battlefield, Chattanooga, Tennessee. FoC 2007. 75–83. o.

[75] *Daniel M. Sivilich:* What the Musket Ball Can Tell: Monmouth Battlefield State Park, New Jersey. FoC 2007. 84–101. o.

[76] *Douglas Scott* and *Lucien Haag:* „Listen to the Minié Balls": Identifying Firearms in Battlefield Archeology. FoC 2007. 102–120. o.

[77] *Glenn Foard:* English Battlefields 991–1685: A Review of Problems and Potentials. FoC 2007. 133–159. o.

[78] *Tim Sutherland* and *Simon Richardson:* Arrows Point to Mass Graves: Finding the Dead from the Battle of Towton, 1461 AD. FoC 2007. 160–173. o.

[79] *Charles Haecker, Elizabeth A. Oster, Angélica Medrano Enríquez, Michael L. Elliot:* Indian Resistance in New Spain: The 1541 AD Battlefield of Penol Nochislan, an Exemplar of Indigenous Resistance. FoC 2007. 174–192. o.

[80] *Adrian Mandzy:* Tatars, Cossacks, and the Polish Army: The Battle of Zboriv. FoC 2007. 193–207. o.

[81] *James B. Legg* and *Steven D. Smith:* Camden: Salvaging Data from a Heavily Collected Battlefield. FoC 2007. 208–233. o.

A kötetben az apacs háborúk két összecsapásának helyszínén folytatott kutatásról olvashatunk részletes beszámolót. David Johson az 1854. márciusi chineguilla-i összecsapásról ír,[82] az indiánok és a 9. lovasezred két százada között 1880-ban a Hembrillo medencében lezajlott összecsapás helyszínén folytatott kutatást pedig Karl Laumbach ismerteti.[83]

Az amerikai polgárháborúval három tanulmány foglalkozik. A déliek táborozásáról Joseph Balicki,[84] a Fort Davidson-i csatáról és a templomban feltárt kötözőhelyről Steve Dasovich és Walter Busch,[85] a déliek Nashwille körüli ostromárkairól pedig Carl Kuttruff ír.[86] Tony Pollard a Paraguay-ban folytatott terepbejárásáról számol be.[87]

Az első világháború nyugati frontján Nyugat-Flandria és Ypres területe élvez kiemelt figyelmet a kutatók részéről. Az itt alkalmazott módszereket és a feltárások eredményeit Mathieu de Meyer és Pedro Pype ismerteti.[88]

A második világháborús harcok helyszínein végzett kutatások egyik jellemző példája a normandiai Pointe-du-Hoc üteg területének átvizsgálása, ahol 1944. június 6-án a 2. Ranger Zászlóalj egyik különítménye azt a feladatot kapta, hogy semmisítse meg a 155 mm-es üteget. A 2003 szeptemberében elvégzett helyszíni kutatásokról Richard Burt, James Bradford, Bruce Dickson, Mark E. Everett, Robert Warden és David Woodcock számol be.[89] A második világháborús kutatások egy sajátos területét képviseli egy hadifogoly szökés során használt menekülő alagút feltárása.[90]

A koreai háború idején eltűnt amerikai katonák maradványainak megtalálása érdekében folytatott JPAC kutatások hadirégészeti vonatkozásait Jay Silverstein, Joh Byrd és Lyle Otineu foglalja össze.[91]

A tanulmánygyűjtemény zárásaként végül a hadirégészeti kutatás jellemzőiről olvashatunk rövid összefoglalást, mely hangsúlyozza, hogy az emberi magatartás megismeréséhez is értékes adatokat szolgáltat a hadirégészet.[92]

---

[82] *David M. Johnson:* Apache Victory against the U. S. Dragoons, the Battle of Cieneguilla, New Mexico. FoC 2007. 235–254. o.

[83] *Karl W. Laumbach:* Buffalo Soldiers versus the Apache: The Battle in Hembrillo Basin, New Mexico. FoC 2007. 336–358. o.

[84] *Joseph Balicki:* The Confederate Cantonment at Evansport, Virginia. FoC 2007. 255–277. o.

[85] *Steve Dasovich* and *Walter Busch:* Fort Davidson Battlefield, Missouri. FoC 2007. 278–293. o.

[86] *Carl Kuttruff:* The Confederate Forward Line, Battle of Nashville, Tennessee. FoC 2007. 294–313. o.

[87] *Tony Pollard:* Seven Eventful Days in Paraguay: Reconnoitring the Archeology of the War of the Triple Alliance. FoC 2007. 314–335. o.

[88] *Mathieu de Meyer* and *Pedro Pype:* Scars of the Great War (Western Flanders, Belgium). FoC 2007. 359–382. o.

[89] *Richard Burt, James Bradford, Bruce Dickson, Mark E. Everett, Robert Warden and David Woodcock:* Pointe-du-Hoc Battlefield, Normandy, France. FoC 2007. 383–397. o.

[90] *Peter Doyle, Lawrence Babits* and *Jamie Pringle:* „For You the War is Over": Finding the Great Escape Tunnel at Stalag Luft III. FoC 2007. 398–416. o.

[91] *Jay Silverstein, Joh Byrd* and *Lyle Otineu:* Hill 209: The Last Stand of Operation Manchu, Korea. FoC 2007. 417–428. o.

[92] Conclusions: Toward a Unified View of the Archeology of Fields of Conflict. FoC 2007. 429–437. o.

A Pen&Sword kiadó Csataterek (Battlefields) magazin 2005-ös évkönyve[93] úgyszintén a hadirégészeti kutatásokról közöl válogatást, amelyből megismerhetjük az angol polgárháború 1642-es edgehill-i[94] és 1643-as Tankersley Moor-i[95], az 1649-es kozák szabadságharc zborivi,[96] és az amerikai függetlenségi háború monmouth-i[97] csataterein folyó munkálatokat. Az első világháborús kutatásokat a Durand Group föld alatti létesítmény,[98] a Paschendaele-i Múzeum és a Flandriai Csatatérkutató Társaság Cryer Farm-i bunker feltárása,[99] a heidenkopfi állások területén folyó ásatások[100] és egy itt megtalált német katona személyazonosításáról[101] szóló cikkek képviselik. További két tanulmány mutatja be a légifelvételek alkalmazását hadirégészeti kutatásokban. Az egyik a Mainz környéki erődítések,[102] a másik pedig az angliai partvédelem létesítményeinek nyomairól[103] szól.

Mivel a XX. századi harcterek és más hadtörténelmi emlékek kutatását a régészet tudománya még nem fogadta be, az amatőr kutatók lehetőséget kapnak tevékenységük legalizálására. Egy részük megpróbálja a fémkereső műszeres gyűjtögetést hadszíntérkutatásnak feltüntetni, egy szűkebb réteg azonban valóban az újkori hadirégészet megteremtésére törekszik. Mivel nem hivatásos régészekről van szó, motivációjuk általában személyes eredetű. Militariagyűjtés, hadtörténelem iránti érdeklődés, családtörténeti kutatás okán választják a szabadidő eltöltésének ezt a formáját. Tapasztaltabb kutatók három kézikönyvet írtak amatőr hadirégészek számára.

Közülük Terry Gander könyve az első, mely a „Hadirégészet" címet viseli,[104] és szándéka szerint a XX. századi háborús tárgyak gyűjtőinek ad útmutatást. Az 1970-es években, amikor íródott, a világháborúk a közelmúlt részének számítottak, még éltek az első és második világháborús veteránok. A történeti kutatások hátterében elsősorban a gyűjtői vagy személyes motiváció állt, a háború emlékei pedig hétköznapi tárgyaknak számítottak. A könyvből az érdeklődő megtudhatja, hogyan szerezzen információkat múzeumokból és könyvtárakból, miként használjon vázlatokat és modelleket a különböző eszközök

---

[93] Battlefields Annual Review. (Edited by *John Cooksey*,) Pen&Sword, 2005. (A továbbiakban: Review 2005.)

[94] *Glenn Foard:* Batle of Edgehill: History from the field. Review 2005. 42–55. o.

[95] *Tim Lynch:* 'Much blood has been shed this year' – the Battle of Tankersley Moor 1643. Review 2005. 96–111. o.

[96] *Dr. Adrian Mandzy*: Fighting for Freedom: The 1649 War between the Cossacks and the Polish-Lithuanian Commonwealth. Review 2005. 112–127. o.

[97] *Daniel M. Sivilich:* Evolution of Macro-Archeology of the Battle of Monmouth – 1778 American Revolutionary War. Review 2005. 72–86. o.

[98] *Mike Dolamore:* Subterranean Battlefield Archeology on the Western Front – A Durand Group Update. Review 2005. 17–24. o.

[99] *Franky Bostyn:* Museum Piece – Cryer Farm: Excavation and Restoration of a German WWI. Dressing Station on the Ypres–Menin Road, Belgium. Review 2005. 87–95. o.

[100] *Andy Robertshaw:* Hell in the Heidenkopf. Review 2005. 26–28. o.

[101] *Alastair Fraser*: Finding Jakob. Review 2005. 29–41. o.

[102] *Dr. Peter Haupt:* The Aerial Archeology of Military Sites in the Region of Mainz, Rhineland-Palatinate in Germany. Review 2005. 56–62. o.

[103] *Cain Hegarty, Sarah Newsome* and *Helen Winton:* The Greatest Battlefield that Newer was – Suffolk Aerial Archeology. Review 2005. 63–71. o.

[104] *Terry Gander:* Military Archeology. A Collectors' Guide to 20th Century War Relics. Cambridge, 1979.

tanulmányozásához, mi jellemzi a katonai építményeket, járműveket és fegyvereket. Részletesen foglalkozik a háborúk írott dokumentumaival, képi ábrázolásokkal és hangfelvételekkel. A 156-ból csak hat oldal foglalkozik a terepkutatásokkal. Az utolsó fejezetben a gyűjtemény és a kutatási eredmények prezentációjához ad tanácsokat. A függelékben az angol partvédelem létesítményeinek felkutatásához nyújt hasznos információkat.

John Laffin[105] könyve a „kutatunk, hogy valamit találjunk" szemlélet példája. A hangzatos cím ellenére, a tartalma inkább memoár-szerű, amit a szerzőről készült fényképek színesítenek. A fejezetek címei jelzik a tartalmat: „Kiássuk a háborút", „A hadszíntérkutató inspirációja", „A nyugati front", „Hol kezdjünk ásni", „A csata bizonyítékai", „Hadszíntérkutatás a gyakorlatban", „Természetes állapotú csataterek", „Fontos információk újonc régészeknek" és „Mit tegyünk ha találunk valamit". Azt, hogy mit ért régészet alatt, megtudhatjuk a „Hadszíntérkutatás a gyakorlatban" című fejezetből. „Nem mindig kell ásnunk ahhoz, hogy háborús relikviákat találjunk a nyugati fronton. A francia és a belga erdőkben számtalan tárgy hever a felszínen vagy közvetlenül az avar alatt – írja Laffin –. Aki nyitott szemmel jár, gyakran talál szuvenírt. Kemmel közelében közvetlenül az út mellett találtam meg egy 18 fontos angol srapnell gyújtóját, ami 1917 óta ott heverhetett. Az erdei ösvényeken számos töltényhegyet lehet találni. A nyugati fronton a háború jól felismerhető nyomokat hagyott, így elég egy jó útikönyv, hogy bárkiből 'régész' legyen."[106]

Tim Lynch és Jon Cooksey 2007-ben megjelent kézikönyve[107] szintén amatőr kutatóknak íródott, de bizonytalanabb hangvételű, mint az előző kettő. Mivel az utóbbi években megnőtt a hadirégészet tudományos elfogadottsága, a szakszerűtlen amatőr hadszíntérkutatást, a fémkeresőzést már nem lehet értékmentő tevékenységként beállítani. Könyvének első része a hadirégészet tudományos hátterét taglalja, több helyen kiemelve a civil kezdeményezések hasznosságát. A következő fejezetekben gyakorlati útmutatót ad hobbi harctérkutatóknak a kutatás előkészítéséhez, a különböző források felkutatásához és értelmezéséhez, a térképek használatához és a terepkutatás végrehajtásához. A lényeg a történeti dokumentumok használata és a kutatás megfelelő dokumentálása. Külön fejezet foglalkozik a kutatás törvényi korlátaival, részletesen ismertetve Nagy Britannia, Franciaország és Belgium ide vonatkozó előírásait. Az utolsó részben a kutatási eredmények hasznosítását, a kísérleti régészetet és katonai hagyományőrzést, valamint a publikációs formákat mutatja be. Másfél oldalon tanácsokat ad egy könyv elkészítéséhez vagy folyóiratcikk megírásához. A továbbiakban néhány oldal foglalkozik a fényképezéssel és filmezéssel. Végezetül a függelékben a védelmi létesítményekkel kapcsolatos információkat olvashatunk, s megismerhetjük a NATO által a harcrendi elemek jelölésére használt térképi jeleket, az amatőr kutatásokhoz szükséges információk forrásait.

Összességében jól megszerkesztett kézikönyv olyan amatőr kutatók számára, akik nem csak gyűjtögetnek, hanem szeretnének hasznos tevékenységet művelni a szabadidejükben. A bizonytalanság elsősorban abból adódik, hogy nehéz eldönteni, hogy az amatőr kutatások nem okoznak-e több kárt, mint hasznot? Persze az lenne a legjobb, ha csak

[105] *John Laffin:* Battlefield Archeology. London, 1987.

[106] *Laffin:* i. m. 70. o.

[107] *Tim Linch* and *Jon Cooksey:* Battlefield Archeology. Tempus, 2007.

tudományos kutatások folynának, azonban be kell látni, hogy sok amatőr hadszíntérkutató van, akik akár törvényes, akár nem, fémkeresőznek. Ha elolvassák a könyvet, talán megértik, hogy milyen károkat okozhatnak a felelőtlen gyűjtögetéssel, dokumentálják a kutatásaikat, és néhányan talán képesek lesznek tudományos eredményeket felmutatni.

A német hadirégészet, főként a roncs- és építménykutatás eredményeinek tükre a Pozun-Pallas kiadó Spurensuche[108] sorozata, melynek több kötetét Wolfgang Fleitser írta, aki a hadirégészet elméleti hátterével is foglalkozik. Ezek egyike „Nyomkeresés" (Spurensuchen) címen jelent meg. Fleitsernek a hadirégészetről vallott nézeteit érezhetően befolyásolja, hogy a Bundeswehr drezdai Hadtörténeti Múzeumában a haditechnikai gyűjtemény vezetője, s muzeológusként a tárgyakat helyezi előtérbe. Számos könyve jelent meg fegyverekről, lőszertípusokról, harceszközökről és harcjárművekről. Véleménye szerint a hadügy két dimenzióban létezik. Egyrészt van maga az elmélet, mely tartalmazza az elveket, struktúrát, működési rendet, másrészt a materiális rész, mely a hadsereg objektumait, az igazgatási épületeket, laktanyákat, raktárakat, gyakorlótereket, repülőtereket, az ingóságokat, járműveket, fegyverzetet, katonai felszerelést foglalja magába. A hadtörténelmi múlt kutatása során a hadügy működésének anyagi nyomai megtalálhatók a terepen, ami értékes információ a kutatók számára. A történészi munka és a hadirégész tevékenysége kétirányú kapcsolatban áll. Egyrészt a történeti kutatások alapján lokalizálhatók anyagi nyomok. Megjelölhető, hogy hol, minek kell lenni. Másrészt a terepen előkerülő hadtörténelmi objektumok hitelesítése, értelmezése és értékelése történészi feladat. Tágabb értelemben a régészet kutatási területe a történettudomány anyagi része. Szűkebben a történelem terepi nyomainak felkutatása és feltárása.

Fleitser kiemelt kérdésként kezeli a muzeális tárgy definiálását. Véleménye szerint minden olyan tárgy muzeális, mely az eredeti környezetéből kiemelve, önmagában társadalomtudományi vagy természettudományi információt hordoz. Önmagában primer forrás tudományos és érzelmi szempontból. A múzeumi és kiállítói tevékenység alapja a muzeális tárgyak gyűjteménye.

A kutatások szempontjából a muzeális tárgyak kezelésének első lépése a döntő, ami a tárgy felkutatását, kiválasztását és muzeális értékének megállapítását tartalmazza. Ennek során regisztrálni kell, hogy a tárgy milyen környezetben kerül elő. Meg kell állapítani a rendelkezésre álló források alapján a tárgy eredeti funkcióját, a személyek körét, akikkel a tárgy kapcsolatba hozható, azt, hogy milyen hellyel és milyen eseménnyel áll közvetlen kapcsolatban. Fontos megvizsgálni, hogy a tárgy feltalálási helye ellentétes-e a tárgy esemény vagy helyszín kapcsolatával. Például egy tüzérségi lőszer hüvelyéről meg lehet állapítani, hogy milyen löveghez tartozott. Az adott eszköz alapján megállapítható, hogy

[108] *Wolfgang Fleischer:* Das Aufspüren, Bergen und Bewahren von militärhistorischen Bodenfunden. Spurensuche Band 1. Podzun, Pallas Verlag, 1997.; *Volkmar Stimpel:* Das Sichern, Konservieren und Restaurieren von militärhistorischen Bodenfunden Spurensuche. Band 2. Podzun, Pallas Verlag, 1998.; *Michael Balss:* Zeugnisse des Luftkrieges Flugzeugbergungen und Fliegerschicksale. Spurensuche Band 3. Podzun, Pallas Verlag, 1998.; *Wolfgang Fleischer:* Das Aufspüren, Bergen und Bewahren von militärhistorischen Bodenfunden. Spurensuche Band 4. Podzun, Pallas Verlag, 1999.; *Eberhard Berndt:* Die Kämpfe um Weisenberg und Bautzen im April 1945. Spurensuche Band 5. Podzun, Pallas Verlag, 1999.; *Alsdorf Dietrich:* Feldflugplätze und Fliegerhorste der Luftwaffe 1935–1945. Spurensuche Band 6. Podzun, Pallas Verlag, 1999.; *Sonja Wetzig:* Geschichte aus Stein, Eisen, Stahl und Beton. Europäischer Festungsbau und Festungskrieg. Spurensuche Band 7. Podzun, Pallas Verlag, 2001.; *Wolfgang Fleischer:* Panzer und anderes militärisches Großgerät. Spurensuche Band 8. Podzun, Pallas Verlag, 2001.

melyik alakulatok rendelkeztek az eszközzel. Az alakulatról pedig tudjuk, hogy merre harcolt. Ebből következően, ha a hüvely egy olyan helyszínen kerül elő ahol az adott alakulat nem harcolt, akkor valószínűleg a tárgy nem az eredeti helyén van.

A tárgy értéke szempontjából fontos a ritkasága, a hozzá kapcsolódó tények jelentősége, a forrásértéke, a tárgy funkciója, az, hogy a tárgy a múzeumba helyezés időpontjában használatban van vagy már nincs, az eredeti helyén került-e elő, egymagában vagy más tárgyakkal együtt találták, kapcsolódik-e hozzá történet.

A kutatás célja a muzeális tárgy azonosítása. Ennek során vizsgálni kell az anyagát, az anyagok egymással való kapcsolatát (pl. egy páncéllemez festését). Egy jármű kis anyagdarabjának összetétele, kidolgozása alapján akár azt is meg lehet állapítani, hogy milyen járműhöz tartozott. A gyújtó egy darabkája alapján meg lehet állapítani a gránát típusát, azt, hogy milyen tüzérségi eszközből lőtték ki és a lőtávolság alapján az eszköz lehetséges helyét.

A hadirégészeti kutatások képesek feltárni az egyes katona tevékenységének, a harceszközök működésének és pusztulásának, az összecsapásoknak a terepen fellelhető nyomait. Ez a hadirégészet taktikai szintje, azonban nagyobb területen, tágabb időhatárok között keletkezett nyomokat értelmezve hadjáratok, háborúk is vázolhatók. Itt kapnak szerepet az egyes esemény rekonstruálásához nem elégséges nyomok. Ez a hadirégészet stratégiai szintje, a hadszíntérkutatás. A militariagyűjtögetők előszeretettel használják ezt a kifejezést a tevékenységükre, azonban a háborús tárgyak összeszedésénél jóval többet jelent. A háború nyomainak felkutatása, soha nem a tárgy megtalálását célozza, hanem az esemény nyomainak összegzését és értelmezését, annak demonstrálását, hogy a múlt egy meghatározott darabjának nyomai felismerhetően léteznek a jelenben. A háború régészete az esemény nyomainak bemutatását célozza, nem pedig fémkeresős élménybeszámoló.

Ezt az irányzatot képviseli Peter Harringtonnak[109] az angol polgárháború régészeti nyomait bemutató könyve is. Az egyes objektumokat a funkciójuk szerint csoportosítja, így megismerhetjük a várakat és erődített udvarházakat, a városok védműveit, ostromműveket és erődítményeket, a szigetek és a tengerpart erődítéseit, csatatereket és hadisírokat. Külön tárgyalja a látogatható és a régészetileg kutatott helyszíneket.

Hasonlóan vélekedik a hadirégészetről Marko Simic,[110] aki színvonalas munkájában az Isonzó-front nyomait a 12 csata időrendjének megfelelően csoportosítja.

Wolfgang Gückelhorn[111] a Közép-Rajnavidék második világháborús nyomait mutatja be könyvében. Az objektumokat elsősorban a funkciójuk szerint csoportosítja, de egy-egy földrajzi egységet a maga komplexitásában vizsgál. Az első fejezetben a terület tábori erődítéseinek maradványait, majd a remageni körzet háborús emlékeit, a koblenzi légvédelmi állásokat, a Luftwaffe tábori repülőtereit, az Eifel-hegység erődítményeit és a nyugati régió légvédelmi rendszerének maradványait mutatja be. Megismerhetjük még a birodalmi autópálya építésének föllelhető nyomait és egy 1850 kg-os légibomba kiemelésének történetét.

---

[109] *Peter Harrington:* Archeology of the English Civil War. Shire Archeology, 1992.

[110] *Marko Simic:* Po sledeh Soske fronte. Zalozba Mladinska Knjiga, Ljubljana, 1998.

[111] *Wolfgang Glückelhorn:* Archäologie des II. Weltkrieges am Mittelrhein. Bodendenkmäler, Bauten und Ruinen erinnern. Teil I. Helios Verlag, 2007.

Konfliktusrégészet

Az irodalmi áttekintés jelzi azt a törekvést, hogy az erőszak nyomait feltáró régészeti kutatásokat valamilyen egységes rendszerben értelmezzük. Ez a folyamat illeszkedik ahhoz a gondolathoz, hogy a régészet a kultúra alrendszereinek (kereskedelem, vallás, ipar hadügy) megfelelően specializálódjon, hiszen az egyes területekhez tartozó tárgyak a különböző történelmi korokban és különböző kultúrákban általában jól körülhatárolható csoportot alkotnak. A hadügyhöz kapcsolódó anyag azonban nem minden esetben különíthető el egyértelműen. A fegyvereket a hadsereg használhatja háborúban a külső ellenség ellen, de a rendészeti szervek felszerelésében is megtaláljuk. Civilek is használhatnak fegyvert, bűncselekmények elkövetésére, vagyonőrzésre, önvédelemre, sport és vadászati célra. Ezért gyűjtőfogalomként a nemzetközi gyakorlatban a régészet a fegyvereket és a harccal kapcsolatos tárgyi anyagot az emberi konfliktusokhoz kapcsolódó tárgyak körébe sorolja. Ez nagyjából lefedi a fegyverek alkalmazásának eseteit a bűncselekménytől a háborúig. A kutatások nagyobb része a fegyveres küzdelemmel kapcsolatos terepi nyomok feltárására irányul. Mivel ezek felkutatása és értelmezése sajátos, jól elkülöníthető ismeretanyagot alkalmaz, a konfliktusrégészeten belül célszerű elkülöníteni a hadirégészet kutatási területét.

Hadirégészet vagy hadtörténelmi terepkutatás

A konfliktusrégészet körébe sorolt kutatások jelentős része hadtörténelmi információkat tár fel a terepen. Amennyiben a régészet alapfeladata a történelmi múlt terepi nyomainak kutatása, így azt a tevékenységet, mely a hadtörténelem terepi nyomainak kutatásával foglalkozik, hadirégészetnek nevezhetjük. A bevezetőben említett törvényi és gyakorlati okoknál fogva a régészet kifejezés használata okozhat némi értelmezésbeli zavart, hiszen a hadirégészet korszakhatárát nem húzhatjuk meg 1711-nél. A hadtörténelmi kutatások kortól függetlenül igénylik a terepkutatások által biztosított adatokat. A régészeti kutatások közül mindazok, melyek a hadtörténelem terepi nyomait tárják fel, a hadirégészet tárgykörébe sorolhatók, így a várkutatás, hadihajók roncsainak kutatása, hadisírok feltárása. Ez régészeti feladat, de a jelenségek értelmezése nem lehet hiteles hadtörténelmi ismeretek nélkül, tehát a kutatót hadtörténésznek tekinthetjük. Persze mondhatnánk, hogy a régész feltár, a hadtörténész majd értelmezi a jelenségeket, de a gyakorlatban már a feltárás során sem nélkülözhető a hadtörténész szakértő tudása.

A csataterek kutatása az egyik ígéretes területe a hadtörténelmi terepkutatásoknak, hiszen esélyt ad a csaták pontosabb lokalizációjára és a források kritikai értelmezésére, az események hitelesebb rekonstrukciójára. Bár a csatatérkutatásnak is vannak korszakajátosságai, nem olyan nagymértékű az eltérés, hogy a csatatérkutatást az 1711-es korszakhatár régészeti és nem régészeti feladatként határozza meg.

A hadirégészet az alábbi kutatási területeket foglalja magában:

– hadtörténelmi terepelemzés,
– építménykutatás,
– roncskutatás,
– hadisírkutatás,
– harctérkutatás.

A hadirégészet egy tudományos kutatói szemlélet és az alkalmazott kutatási módszerek rendszere, ami képes új tudományos információkat feltárni a hadtörténelem számára. A hadtudományon belül a hadtörténelem önálló kutatási területe, mely a terepen található hadtörténelmi információkat tárja fel. A hadtörténelmi események helyszíne és a katonai tevékenység feltárható nyomai, a dokumentumok és a muzeális tárgyak mellett a hadtörténelem forrásai. Hasonlóan a történettudomány és régészet viszonyához, a hadirégészet a hadtörténelem segédtudománya.

A hadirégészeti kutatásokban három tényező: a helyszín, az objektum és az esemény játszik meghatározó szerepet.

A *helyszín* a tér körülhatárolható darabja, ahol a hadtörténet egy folyamata lejátszódik, és az ennek során keletkező objektumok visszamaradnak. Ez lehet katonai tábor, vár, haditemető, hajó-, repülő-, járműroncs, ütközet vagy csata helyszíne. A régészeti terminológiában ez a lelőhely.

Az *objektum* a hadtörténelem részét képező folyamat során keletkezett nyom. Ez lehet egy vár maradványa, a leégett épületek nyomát őrző égésnyom mint jelenség, a harc során szétszóródott tárgyak, az elesettek sírjai stb. A régészetben ezt a kategóriát a lelet és a jelenség fogalma fedi le.

Az *esemény* az a folyamat, mely a hadtörténelem szempontjából jelentőséggel bír, annak részét képezi és rekonstruálása a hadirégészeti kutatás célja és eredménye. Ez lehet egy felmért állásrendszer funkciójának rekonstrukciója, a hadisírok antropológiai vizsgálata során a harcban részt vevő katonákról és haláluk körülményeiről levont következtetés, az összecsapás helyszínének vizsgálata alapján a harc rekonstrukciója.

A kutatások során attól függően, hogy melyik tényező jelenti a kiindulási alapot, három különböző kutatási koncepciót valósíthatunk meg. Ezek a következők:

Helyszíncentrikus kutatás – amennyiben egy adott terület földrajzi jellemzői vagy az ott előkerülő tárgyak, megfigyelt jelenségek alapján arra következtethetünk, hogy ott katonai tevékenység zajlott, és ennek megismerése céljából kezdünk vizsgálatokat. Ide tartozik egy terület átvizsgálása a hadtörténelmi emlékek felkutatása céljából, pl. egy autópálya tervezett nyomvonalán. A kutatás arra keres választ, hogy adott területen milyen hadtörténelmi objektumok vannak. Képlete: TEREP – OBJEKTUM – ESEMÉNY. A kutatás kiindulási alapja a terep, ahol felkutatjuk az objektumot, majd igyekszünk megállapítani az eseményt. A helyszíncentrikus kutatás nem azonos a hadtörténelmi terepre-konstrukcióval, mivel az a hadirégészeti kutatások legtöbbjének kiindulási alapja, így része a másik két szemléletnek is.

Eseménycentrikus kutatás – amennyiben egy dokumentált hadtörténelmi esemény terepi nyomait keressük meg és tárjuk fel. A kutatás választ keres arra, hogy a terepi nyomok mennyiben támasztják alá a korábbi ismereteinket az eseményről, vagy mennyiben változtatják meg azt. Képlete: ESEMÉNY – TEREP – OBJEKTUM. A kutatás kiindulási alapja az archív forrásokból ismert esemény. Első lépés a helyszín behatárolása a terepen, majd az esemény nyomait őrző objektumok feltárása következik. A hadirégészeten belül leginkább a harctérkutatás valósítja meg ezt a szemléletet.

Objektumcentrikus kutatás – amennyiben terepkutatások során nincs lehetőségünk konkrét eseményekhez köthető nyomok regisztrálására, de kiterjedtebb területen föllelhetők egy nagyobb hadtörténelmi esemény nyomai, és ezek felkutatását végezzük el.

A kutatás során az adott történelmi esemény nyomai és a terep kapcsolatát vizsgáljuk. Képlete: OBJEKTUM – TEREP – ESEMÉNY. A kutatás kiindulási alapja az eseményhez kapcsolódó objektumok felkutatása a terepen, majd a terep és objektum kontextusában az esemény rekonstrukciója. Ebbe a kategóriába soroljuk a roncs-, építmény- vagy hadisírkutatást, amennyiben azok nem eseménycentrikus kutatás során kerülnek feltárásra. Ezt a kutatási irányzatot gyakran nevezik nyomkeresésnek vagy hadszíntérkutatásnak. Lényegét tekintve a hadirégészet tájrégészeti (*landscape archeology*) aspektusának tekinthetjük.

Példaként: egy dokumentált rajtaütés helyszínének feltárása a lövészárokrendszer egy szakaszán, eseménycentrikus kutatás. A teljes lövészárokrendszer felmérése, a harctevékenységre utaló nyomok és tárgyak felkutatása és a védelem rekonstruálása objektumcentrikus kutatás. A rajtaütés helyszínén az előkerülő tárgyak a vizsgált eseményhez köthetők. A védelem rendszerének vizsgálata során szintén sor kerülhet lövészárokszakaszok műszeres átvizsgálására, annak érdekében, hogy megállapítsuk folyt-e ott harc, milyen nemzetiségű katonák vívták a harcot és milyen fegyvereket használtak.

Régészeti szempontból a csatatér nem tartozik a legkönnyebben kutatható objektumok közé. Viszonylag nagy a kiterjedésű területen a leletanyag változó sűrűségben, a felszín közelében helyezkedik el. Mélyebbre, a talajművelés által nem bolygatott rétegekbe a különböző földművek, sáncárkok, lövészárkok, fedezékek nyúlnak le, melyek nem feltétlenül tartalmaznak leleteket, mivel a harcok után rendszerint kifosztották őket. Az elesettek holttesteit befogadó tömegsírok elsődleges célpontjai lehetnének a régészeti kutatásoknak, azonban az a tény, hogy az 1711-ig terjedő időszak magyar csataterein eddig két esetben sikerült ilyen objektumot megtalálni (mindkét esetben a véletlennek köszönhetően), mindenképpen óvatosságra int. A fentieket figyelembe véve kimondhatjuk, hogy a csataterek esetében a hagyományos feltáró régészeti módszerekkel alkalmazása nem célravezető. Azok a módszerek – terepbejárás, műszeres leletfelderítés, próbaásatás –, melyek a régészeti feltárás előkészítését szolgálják, a hadirégészet esetében többnyire a kutatási módszerek maximumát jelentik.

A hadirégészet nem öncélú tevékenység, hanem a hadtörténelmi kutatások része, amit a múlt megismerése érdekében folytatunk. A hadirégészben nem a hagyományos értelemben vett régészt, hanem terepkutató hadtörténészt kell látnunk.

FELHÍVÁS

A *Magyar Hadtörténészek Nemzeti Bizottsága* közzé teszi, hogy a

NEMZETKÖZI HADTÖRTÉNETI BIZOTTSÁG

következő,

34. KONFERENCIÁJA

„KATONAI KONFLIKTUSOK ÉS A POLGÁRI LAKOSSÁG: TOTÁLIS, KORLÁTOZOTT ÉS ASZIMMETRIKUS HÁBORÚK"

címmel

OLASZORSZÁGBAN, TRIESZTBEN

kerül megrendezése

2008. AUGUSZTUS 31 – SZEPTEMBER 5. KÖZÖTT

The congress theme could be divided into a number of sub-themes, which includes the following:

Civilians and Military: a Changing Borderline.

War Limits to Protect Civil Populations: Genesis and Development.

Civil Populations and War Booty. Military People and Military Governments in Conquered Territories.

Civilian's Governance and Attitude in Limited and Total Wars.

Civil Wars, Guerrillas, Liberation Movements, and Population Involvement

Social and Demographical Impact of Wars: from the Past and Ancient Regime to the Contemporary Age

Wars, Mobilizations and Militarization in the Civil Society.

Jelentkezni

a Magyar Hadtörténészek Nemzeti Bizottságánál
a Hadtörténeti Intézet titkárságán lehet
(1014 Budapest, Kapisztrán tér 2-4.)

a német, angol vagy francia nyelvű, 20 percet meg nem haladó előadás tartalmi összefoglalásával és önéletrajzzal.

A konferenciáról további információk a
www.difesa.it
honlapon találhatók.

SZEMLE

PAUL G. HALPERN

THE BATTLE OF THE OTRANTO STRAITS – CONTROLLING THE GATEWAY TO THE ADRIATIC IN WWI

(Indiana University Press, Bloomington, 2004. 186 o.)

Paul G. Halpern, aki korábban a Council of the Navy Records Society munkatársa volt, jelenleg a Floridai Állami Egyetem történelem professzora, és a Royal Historical Society tagja. Több mint harminc éve kutatja a Mediterráneum első világháborús tengeri hadviselésének történetét és az azt megelőző évtized stratégiai kérdéseit. Áttekintve Halpern főbb műveit, (The Royal Navy in the Mediterranean 1915-1918; A Naval History of World War I; The Naval War in the Mediterranean, 1914–1918; The Mediterranean Naval Situation, 1908–1914; Anton Haus: Österreich-Ungarns Großadmiral) kétségtelen, hogy sokkal inkább szakértője a stratégiai kérdéseknek, mint a különböző hajóosztályok és típusok jellemző adatainak. Ez azonban semmit sem von le műveinek értékéből, hiszen soha nem azt a célt tűzte ki maga elé, hogy hajóregisztert készítsen, hanem hogy bemutassa és elemezze azokat az eseményeket, amelyek mind a mai napig feltáratlanok maradtak. Halpern műveinek hitelességét erősíti, hogy megírásukhoz a rendelkezésére álló szakirodalmon túlmenően alapos levéltári kutatásokat is végzett, nem csak a saját anyanyelvén, hanem a francia, olasz és osztrák levéltárak vonatkozó anyagait is tanulmányozta és felhasználta.

A The Battle of the Otranto Straits megírása, ismerve Halpern erős érdeklődését és vonzódását a cs. és kir. haditengerészet története iránt, nem érte váratlanul munkásságának ismerőit. De valószínűleg a szakmai kihívás is motiválhatta, hiszen az otrantói csata történetének hiteles megírása alapos, több ország levéltárára kiterjedő kutatást kívánt, ami minden jól felkészült kutató számára komoly feladatot jelentett volna. Halpern azonban jól és precízen oldotta meg a maga elé tűzött feladatot. Művének megírásához több mint 110 cikket és monográfiát, valamint igen jelentős mennyiségű amerikai, brit, olasz, és osztrák levéltári anyagot használt fel.

Ugyanúgy, mint korábbi műveiben, most is jellemző rá az az átfogó szemléletmód, amelynek segítségével képes az eseményeket összefüggéseikben bemutatni és elemezni. Ez kiemelkedően értékessé teszi művét, mert a korábban megjelent és a csata bemutatásával foglalkozó monográfiákra jellemző az egyoldalúság, az antant háborús tevékenységének hiányos ismerete.

A mű alapvetően három részre tagolódik. Az első rész röviden felvázolja az adriai hadieseményeket és az antant törekvéseit az Otrantói-szoros lezárására. A második és egyben legterjedelmesebb részben a május 15-i események kerülnek részletes bemutatásra. A harmadik, és egyben utolsó rész a csata utóhatásait és az adriai harcok további menetét vázolja fel, egészen a háború végéig. A műhöz 8 oldalon, 16 kép tartozik, melyek a csatában résztvevő egységeket ábrázolják. A meglehetősen szerény képmelléklet értékét növeli, hogy az osztrák-magyar cirkálókról készült, jól ismert képeken kívül Halpern azokról a brit drifterekről és cirkálókról is közöl néhány képet, amelyek a magyar, illetve osztrák művekből rendre ki szoktak maradni. A csata menetét 3 részletes térkép, illetve a Kriegsarchivban fennmaradt, az osztrák-magyar tengerészeti repülők megfigyelései alapján készített 3 helyzetjelentés teszi szemléletessé. Halpern közli még a műben szereplő helységek korabeli és mai nevét is, továbbá a különböző államokban használatos haditengerészeti rendfokozatokat, eredeti nyelven, táblázatban feleltetve meg azokat egymásnak.

A szerző a második fejezetben mutatja be a cirkálók támadásának célpontját, a tengerzárat és annak fejlődését. Az ötlet Winston Churchilltől, az admiralitás első lordjától szár-

mazik, aki az 1915 májusában, Párizsban tartott tengerészeti konferencián javasolta a tengerzár felállítást és nagyvonalúan 50 trawlert és 50 mérföldnyi hosszú, indikátorokkal felszerelt hálót ajánlott fel az olaszoknak, ha felfegyverzik, és legénységgel töltik fel azokat. Az olaszok azonban nem lelkesedtek az ötletért, így a hajókat a Dardanelláknál vetették be. Csak 1915 őszén érkezett meg a drifterek első, 60 fős csoportja, melyeket 57 és 47 mmes olasz ágyúkkal láttak el, de még így is rendkívül sebezhetőek maradtak. Gyakran kellett elereszteniük hálóikat a rossz idő miatt, vagy azért, hogy üldözőbe vehessenek egy tengeralattjárót, általában pedig túl távol voltak egymástól ahhoz, hogy az egyébként felszíni menetben haladó naszádokat, akár csak üldözhessék. A tél közeledtével egyre nehezebbé vált a feladatuk. A helyzetet csak súlyosbította, hogy míg a hálókba egyetlen tengeralattjáró sem akadt, addig a tengeralattjárók és rombolók több driftert is elsüllyesztettek. A britek számára nyilvánvalóvá vált, hogy védelem nélkül a zár fabatkát sem ér, nem beszélve arról, hogy a hálók között is óriási hézagok tátongtak. 1916 elején a gőzösök a szerb csapatok evakuálásával voltak elfoglalva, majd 1916 májusában egy részük Korfuból Szalonikiba vitte a kimenekítetteket. A tengerzár ebben az időszakban teljesen hatástalan volt.

A zár működtetését nehezítette, hogy eredményességének érdekében három nemzet tengerészeinek kellett volna hatásosan együttműködniük. Az olaszok és a franciák kölcsönös ellenszenvvel és bizalmatlansággal viseltettek egymás iránt, ami csak nagyon lassan oldódott. Az olaszok elképzelhetetlennek tartották, hogy ne ők parancsnokoljanak az Adrián, de az is meglehetősen naiv elképzelés lett volna, hogy a francia főparancsnok – aki az 1914-es angol-francia egyezmény értelmében a Földközi-tenger főparancsnoka volt – valaha is alávesse magát az Adrián egy olasz főparancsnok akaratának. A britek legfőbb problémája pedig az volt, hogy bár ők adták a drifteret, a védelem tekintetében francia és olasz hadihajókra kellett támaszkodniuk.

Szinte biztosan állíthatjuk, hogy az otrantói zár a történelem egyik legkevésbé hatásos blokádja volt. Fennállása alatt mindössze 2 német és 1 osztrák-magyar tengeralattjáró elsüllyedését lehetett a számlájára írni. Ennek ellenére, mint ahogy azt Halpern is hangsúlyozza, működése mindkét oldalon tévképzetekhez vezetett. A szövetségesek azt hitték, hogy hatásos, hiszen az osztrákok a legjobb hajóikat kockáztatták a feltörésére, csak meg kell erősíteni. A császári és királyi tengerésztisztek pedig úgy vélték, hogy a zárat mindenképp fel kell törniük, hiszen a tengeralattjárók átjutása szinte már lehetetlen rajta. Ennek ellenére a tengeralattjáró-parancsnokok beszámolói meglehetősen változatosak. Erről elég annyit mondani, hogy ha egy tengeralattjáró jó időben, jó helyen volt, felszíni menetben könnyen átjuthatott a szoroson; ha nem volt ilyen szerencséje, az út jelentős részét alámerülve kellett megtennie. Erre az angolok is rájöttek, ezért a zár kiszélesítésén dolgoztak, hogy a naszádok ne tudják egyetlen feltöltéssel, a víz alatt végrehajtani az átkelést. Bármilyen erőfeszítéseket tettek is azonban a zár erősítésére, a valódi eredményeket a konvojrendszer bevezetése hozta meg. Arra a kérdésre viszont, hogy az ütközet során mi is történt, Halpern szerint – a források hiányában – sokkal könnyebb választ adni, mint arra, hogy miért is került sor egyáltalán a támadásra.

Számos újdonságot rejt magában a negyedik és ötödik fejezet is, melyek a támadás végrehajtását és az üldözést taglalják. Halpern is hangsúlyozza, hogy a BALATON és a CSEPEL támadása elterelő hadművelet volt, amiben eredetileg a TÁTRA is részt vett volna, azonban kazánproblémák miatt inkább konvojkísérésre osztották be. Fontos adalék a rombolók támadásához, hogy a német és magyar nyelvű szakirodalomban elterjedt adatokkal szemben a három szállítógőzösből nem kettő, hanem csak egy süllyedt el. A BOREA romboló vezette konvojban a CAROCCIO, a VERITÀ, és a BERSAGLIERE gőzös haladt. A romboló és CAROCCIO elsüllyedt. A VERITÀ ugyan súlyos sérüléseket szenvedett, de a lángoló hajót a LUNI vontatónak sikerült Valonába vontatnia. A BERSAGLIERE csak könnyebb sérüléseket szenvedett és képes volt saját erőből befutni a kikötőbe.

Meg kell jegyezni azt is, hogy noha az antant Valonában és Brindisiben jelentős flotta-erőket állomásoztatott, a hajók jelentős része nem állt olyan készültségi szinten, hogy időben kifuthasson, és érdemben befolyásolja az üldözés és összecsapás kimenetelét. A ROMA és NAPOLI könnyű csatahajók 23 csomós maximális sebességükkel teljesen alkalmatla-

nok lettek volna az üldözésre, és csak abban az esetben lehetett volna hasznukat venni, ha – időben kifutva – el tudják vágni a Cattaro felé igyekvő osztrák-magyar hadihajók útját. Mindez jól példázza, hogy a papíron meglévő erő, miért nem egyenlő valóságos erővel.

Az ütközet is számos érdekességet rejt magában, illetve a szerző sok, eddig ismeretlen részletre is fényt derít. Bátran nevezhetjük háromdimenziósnak is ezt az összecsapást, hiszen a felszíni hajókon kívül repülőgépek és tengeralattjárók is részt vettek benne. Noha akkoriban egy repülőgép még nem képviselt komoly támadó erőt egy nagyobb hajóval szemben, azonban kiváló felderítési eszköznek bizonyult, főleg olyan, gyorsan változó ütközetben, mint amilyen az otrantói csata is volt, jelezve egyúttal, hogy a jövő tengeri csatáiban fontos szerepet fog képviselni, mint harci eszköz.

Az ütközet egyik különösen érdekes és eddig nem ismert részlete, az osztrák-magyar hadihajók manőverezése a ködfejlesztő gépek működése közben. Horthy a rajtaütés részleteinek kidolgozása során számolt azzal, hogy nagyobb lőtávolságú hajókkal kerül szembe, ezért úgy döntött, hogy egy ilyen esetben hajóit mesterséges ködbe burkolva közelíti meg az ellenséget. Ezt az elméleti elgondolást 09.30-kor meg is valósították, azonban egy váratlan széllökés a saját egységekre fújta a ködöt, így azok parancsnokai nem láttak tovább a hajóik orránál. A művelet végrehajtása során a HELGOLAND majdnem belerohant a NOVARÁba, majd a SAIDA kis híján a HELGOLANDba. Ez az eset is jól példázza, hogy milyen nehézségekkel kellett szembenézniük a hajóparancsnokoknak a radar előtti korszakban. Mindenesetre ez az esemény rendre ki szokott maradni az otrantói csata történetét bemutató írásokból

A hetedik, az ütközet eredményeit taglaló fejezetben is számos értékes részlettel ismerkedhetünk meg: az osztrák-magyar kötelék megmeneküléséhez nagy mértékben hozzájárult az olaszok általánosan megszokott erőtlen és bátortalan vezetési stílusa, a heterogén nemzetiségű hajóegységek közötti nehézkes kommunikáció, illetve az olaszok és franciák közt fennálló bizalmatlanság. Nem állt rendelkezésre kellő számú romboló sem, a jóval gyorsabb és hatékonyabb brit cirkálókra az északi vizeken volt szükség.

Az adriai háború talán egyik legfontosabb tanúsága, amire a szerző is rámutat, hogy az olyan újfajta fegyvereknek köszönhetően, mint a tengeralattjáró vagy a torpedóvető-gyorsnaszádok, a térség egyáltalán nem volt biztonságos a nagy hajók számára.

Végül, de nem utolsó sorban, tekintsük át a műben előforduló néhány hibát és hiányosságot, a teljesség igénye nélkül, előfordulásuk sorrendjében.

9. oldal. A páncélos cirkáló neve helyesen KAISER KARL VI, míg a KAISER FRANZ JOSEPH I valójában kiscirkálónak minősül, nem pedig páncélos cirkálónak.

46. oldal. A TÁTRA-osztályú rombolók fegyverzete hibásan van feltüntetve. Nem 6,6 cm-es hanem 7 cm-es lövegeket hordoztak; az angolszász szakirodalomban viszont, ismeretlen okból, bevett gyakorlat, hogy a 7 cm-es lövegeket 6,6 cm-esként tüntetik fel.

47. oldal. A 84P torpedónaszád neve helyesen 84F. A betű az építés helyét jelölte. Ebben az esetben ez Fiume volt.

48. oldal. A BUDAPEST partvédő páncélos fő fegyverzete nem kettő, hanem négy 24 cm/L40-es löveg volt (kettő elől, kettő hátul, forgatható lövegtoronyban).

Összességében elmondható, hogy logikusan felépített szerkezetű, alapos kutatómunkával megalapozott, pontos és jó stílusú könyvet vehet a kezébe az olvasó. Nagy szükség volt már egy olyan feldolgozásra, amely megnyugtatóan tisztázza az otrantói csata még nyitott kérdéseit, és elfogulatlanul mutatja be mindkét résztvevő fél működését. Bátran ajánlhatom nem csak a téma szakértőinek, hanem mindazoknak, akik tényszerűen szeretnék megismerni az első világháború adriai eseményeit és a császári és királyi haditengerészet egyik leghíresebb ütközetét.

Bánsági Andor

LÁZÁR KÁROLY TESTŐR ALTÁBORNAGY VISSZAEMLÉKEZÉSEI

Szerkesztette, a bevezető tanulmányt, a jegyzeteket készítette Bene János és Szabó Péter

(Magyar Huszár Alapítvány, Nyíregyháza, 2007. 165 o.)

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a magyar huszárság XX. századi történetének legjobb ismerője és kutatója Bene János és Szabó Péter. A két történész töretlen kitartással és szorgalommal gyűjti mindazon adatokat, információkat, amelyek eme megszűnt – és néha a feledés homályába vesző – csapatnem történetére vonatkoznak. Számos, ez idáig már megjelent könyvük és tanulmányuk mellett most egy forrásszámba menő kézirat kiadására vállalkoztak, nevezetesen vitéz csíktaplóczai Lázár Károly altábornagynak, a Kormányzó testőrsége egykori parancsnokának, (1936–1944) emlékiratát jelentették meg.

A testőrség egykori parancsnoka emlékezéseit a német fogságban (1944. október 17–1945 május) vette először papírra, ami akkor a német hatóságok „kívánságára" történt. Ez a kézirat azonban, amely a feljegyzések szerint 1966-ra több mint 600 oldalasra bővült Magyarországon, később, az „illetékes magyar belügyi hatóságok" jóvoltából, eltűnt. Lázár Károly a megmaradt másolati példány és korabeli feljegyzései, emlékei alapján 1967-ben ismét elkészítette emlékezéseit (avagy azok egy részét?) de azok már jóval kisebb terjedelmet tettek ki. Az emlékirat értéke azonban így is jelentős, hiszen szerzője az államfő, Horthy Miklós közvetlen környezetének egyik legfontosabb személye volt, testőr szolgálata második évtizedében a kormányzó bizalmasa is egyben. Az emlékirat Lázár Károly életútjának, katonai pályafutásának ugyanúgy tanúja, mint a két világháború közötti időszaknak, illetve a második világháború évei magyar államfője környezetében történteknek.

Lázár katonaként és nem szépíróként emlékszik az eseményekre. Nem szépíti, nem színezi a történéseket, nem változtatja meg a múltat az események után eltelt évek és a közben megismert dolgok ismeretében. Könyve a hűséges és az államfő személyéhez ragaszkodó katona írása, amelyen a hétköznapok kisebb-nagyobb eseményei ugyanúgy felbukkannak, mint a fontos, az ország történetét is befolyásoló történések.

Lázár Károly megtiszteltetésnek tartotta a kormányzó környezetébe kerülését, amelyben a Horthy és a Lázár család közötti rokoni kapcsolatoknak is szerepe lehetett és volt is, de úgy vélem, a tábornok (első) világháborús katonai teljesítménye is meghatározó jelentőségű lehetett.

A fiatal huszártiszt a legszebben „dekoráltak" közé tartozott. Az Arany Vitézségi Érem tisztek számára a ritkán és csak igen komoly katonai teljesítményekért adományozott kitüntetés volt. Lázár ennek méltó és büszke tulajdonosai közé tartozott.

Leírása alapján közelebbről ismerkedhetünk meg a Vár belső életével, az egyes politikai, személyi döntések hátterével. Az ő emlékei, személyes élményei alapján értesülhetünk olyan fontos és egyben látványos eseményekről, mint az olasz királyi család 1937 májusi magyarországi látogatása, illetve az azzal kapcsolatban tett előkészületek. Első kézből kapunk képet az 1944. október 15–16-i sikertelen kiugrási kísérlet előkészületeiről, annak különböző történéseiről, és összevethetjük Lázár leírását Lakatos Géza volt miniszterelnök, vagy Hennyey Gusztáv volt külügyminiszter emlékezéseivel.

Lázár írásában számos kortársát, a korszak ismert vagy kevésbé ismert személyiségeit is jellemzi, többször is szomorúan konstatálva egyesek pálfordulását, ám soha nem lép fel az „ítéletet" hirdetni kívánó bíró szerepében.

Írásából kiviláglik, katonai pályafutását úgy értékeli, hogy annak során elérte szinte mindazt, amit a legtöbb, vezérkari képzettséggel és végzettséggel nem rendelkező katona csak álmában célozhatott meg: altábornagy lett, az államfő testőrségének parancsnoka, fontos döntések ismerője, alkalmanként azok előkészítésének részese (is). Rendelkezett mindazon tulajdonságokkal, melyek beosztásához szükségeltettek: megbízható volt, hűséges és felkészült, a társadalmi életben kitűnően eligazodott, nyelveken beszélt

Lázár Károly írása – melynek megjelenése úgy harminc-negyven esztendővel ezelőtt szen-

zációszámba ment volna – hasznos kiegészítéséül szolgálhat a korral foglalkozó kutatók eddigi ismeretének bővítéséhez és érdekes olvasmány egyúttal minden érdeklődő számára. A korban és az eseményekben történő jobb eligazodás érdekében a kötetet közreadó történészek – Bene János és Szabó Péter –, dicsérendő módon, Lázár életútját felvázoló rövid bevezetőt és számos jegyzetet, életrajzi összeállítást is készítettek.

A recenzens ez utóbbiakhoz szeretne – segítő szándékkal – néhány kiegészítést tenni, a teljesség igénye nélkül (hiszen az ő ismeretei is korlátozottak), abban a reményben, hogy a kötetnek lesz újabb kiadása, és a kiegészítések hasznosíthatók lesznek.

A kötet ismertetője fontosnak tartja megjegyezni, hogy az egykor az Osztrák-Magyar Monarchia bármely haderejében szolgálatot teljesített, a tartalékos tiszti rendfokozat elnyerésére alkalmasnak vélt személyek elnevezése nem „egy éves önkéntes", hanem „egy évi önkéntes" volt. Az „email" ma a legtöbb ember számára – ha nem adjuk meg, hogy a német szó magyar jelentése zománc – mást jelent, mint amire Lázár Károly utalt, és így esetleg egy fiatal olvasó nehezen érti, hogy a kabát hajtókáján lévő email jelvény mit is takar.

Az alapos életrajzi jegyzetek némelyikéhez – a kisebb hiányokat tartalmazók esetében – szeretnék néhány adattal szolgálni, remélve azok felhasználást a fentebb már megfogalmazott remélt, újabb kiadás esetére.

Ányos Aladár (Kardosrét, 1874. november. 15 – Budapest, 1960. január 12.) ezredes: 1921 (1920. május 1-jei rang), tábornok: 1924. szeptember 1., altábornagy: 1927. november 1. 1924. június 20. és 1925. február 25. között a 6. vegyesdandár V. közigazgatási helyén beosztott, 1925. február 25-től a m. kir. Méneskar felügyelője. 1927. november 15-től nyugállományban.

Degrelle, Léon pontos születési és halálozási adatai Buillon (Belgium), 1906. június 15 – Málaga (Spanyolország) San Antonio Park Hospital, 1994. március 31.

Deschán Benő tábornok halálozási adatai: Csobánka, 1954. augusztus 19.

Gömbös Gyula nem csak államtitkára volt a Honvédelmi Minisztériumnak (1928. szeptember 5 – 1929. október 10.), de 1929. október 10. és 1936. szeptember 2. között honvédelmi miniszter is, utolsó rendfokozata pedig „szolgálaton kívüli gyalogsági tábornok" volt.

László Fülöp festőművész 1869. június 1-jén született Pesten (akkor nincs még Budapest!) és Londonban hunyt el, 1937. november 22-én.

Ostenburg-Moravek Gyula születési helye és ideje: Marosvásárhely, 1884. december 2.

Somogyváry Gyula Budapesten hunyt el. Zerkowitz Péter 2003. február 5-én hunyt el az Egyesült Államokban. Uray István születési és halálozási adatai a Farkasréti temető főkönyvéből pontosíthatók.

A recenzens végezetül csak annyit írhat: örül, hogy a második világháborús magyar memoárirodalom újabb munkával gyarapodott, mégpedig egy olyan katonáéval, aki méltán lehet a magyar huszárhagyományokat ápolók egyik példaképe!

Szakály Sándor

BENE JÁNOS – SZABÓ PÉTER

A MAGYAR KIRÁLYI HONVÉD HUSZÁR TISZTIKAR, 1938–1945

Második, bővített kiadás

(Heraldika Kiadó, Budapest, 2006. 682 o.)

A rendszerváltás óta ugrásszerűen megnőtt az érdeklődés a második világháború magyar vonatkozásai, a magyar királyi Honvédség szereplése, a több mint hatvan évvel ezelőtti történelmi eseményekben részt vett magyar csapatok parancsnokai, vezetői iránt. Hazai hadtörténészeink minden tőlük telhetőt megtettek a korábbi évtizedekben agyonhallgatott, vagy egyszerűen csak reakciós, fasiszta, stb. jelzőkkel illetett Horthy-korszak fehér foltjainak eltüntetésére, a kutatási hiányok pótlására. Számos színvonalas szakmunka és össze-

foglalás, dokumentumkötet, kisebb-nagyobb tanulmány látott napvilágot tevékenységük nyomán. A meglehetősen sokrétű stúdiumok egyik sajátságos irányát, szeletét képezi a hadtörténelem, a szociológia és az elitkutatás határmezsgyéjén mozgó, az 1938–1945 közötti időszak magyar katonai felső vezetésének, katonai elitjének és az ehhez tartozó személyek életrajzának – elsősorban Szakály Sándor nevéhez fűződő – vizsgálata.

A második világháborús honvéd tisztikar egészének szakszerű vizsgálatára eddig nem, vagy csak elvétve történtek kísérletek. Bene János és Szabó Péter jó érzékkel a magyar szempontból talán legnépszerűbb és legismertebb fegyvernem, a magyar királyi honvéd lovasság 1938–1945 közötti tisztikarának bemutatását, a huszártisztek lexikonszerű tömörséggel megfogalmazott életrajzainak közreadását – amely a kötet valódi értékét adja – tűzték ki célul. Hogy miért éppen a huszárokra esett a választásuk, azt a következőképpen fogalmazzák meg a bevezetőben: „Egy mára letűnt, de a XX. századi nagy háborúk alatt is sokak által megkérdőjelezett létjogosultságú fegyvernem képviselői ők, akik számtalan értékes tulajdonságukkal – bátorság, leleményesség, ügyesség, találékonyság – kitűntek más fegyvernembeli tiszttársaik közül. Életrajzuk példa arra, hogy soha, semmilyen körülmények között nem adták fel, mint ahogy fegyvernemük is igyekezett a modern elvek alapján és fejlett technikákkal vívott harcmódhoz igazodni. Életpályájukban, s főleg a háború utáni sorsukban mindenütt felfedezhetők e kitartás, a fennmaradni akarás és tudás elemei. Tartásuk, a megaláztatások (börtön, kitelepítés, lefokozás) büszkén, emelt fővel való elviselése, példa lehet a ma élők számára is."

Minden elfogultság nélkül bizton állíthatjuk, hogy nehéz és fáradságos munkájuk eredményeként kiváló és nagy terjedelmű, mindenki által jól használható alapmű született. A téma népszerűségét és a kötet kelendőségét mutatja, hogy a szakmai és olvasói berkekben is egyaránt jól ismert szerzők legújabb kutatási eredményeiket immáron a könyv második, javított és bővített kiadásában adhatják közre (az első kiadás 2003-ban látott napvilágot).

A mű rövid bevezetőjéből megtudhatjuk, hogy a kötetben 611 hivatásos és 1156 tartalékos huszártiszt adatai szerepelnek. A munka megírásához zömében a HM Központi Irattár, valamint a Hadtörténeti Levéltár személyi anyagait, továbbá az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található dokumentumokat, az egykori huszárok és hozzátartozóik birtokában maradt okmányokat, visszaemlékezéseket használták fel.

A bevezető tanulmányban a szerzők a magyar királyi Honvédség lovasságát és tisztikarát mutatják be az 1920–1945 közötti időszakban. (Mindez természetesen nem helyettesítheti a honvéd lovasság Horthy-korszakbeli részletes történetét összefoglaló munkákat.) Felsorolják a Trianon után a huszárságnál végbement szervezeti és elhelyezési változásokat, a huszárezredek és -századok létszámának változásait, írnak a lovassági tisztek a Monarchia egykori, nagy múltú intézményeiben és a budapesti Ludovika Akadémián folyt, a tiszté avatással végződött képzéséről. Megismertetik az olvasót a tanulmányi idő változásaival, a második világégés idején az akadémiákon foganatosított átszervezésekkel. Képet kapunk a huszártisztek származásáról, a szerzők az apa foglalkozásán keresztül világítják meg a tisztikar összetételét, a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyzetét. Külön írnak a tartalékos huszártiszti karról, annak utánpótlásáról, a tisztikar továbbképzésére szolgáló szaktanfolyamokról és iskolákról.

Megismerhetjük a lovasságnál szolgáló tisztek mindennapi elfoglaltságait, fogalmat alkothatunk arról, mennyire voltak jelen a társadalmi és a közéletben.

A könyv írói tudósítanak az 1938-ban meghirdetett győri fegyverkezési program nyomán a honvédségen belül végbement szervezeti változásokról, fejlesztésekről, a huszárezredek és alakulatok békeállomáshelyeinek változásairól. Részleteket tudhatunk meg a honvédség sereg- és csapatlovasságának 1941 utáni részvételéről a második világháború hadműveleteiben, a huszárcsapatok fegyverzetének átalakulásáról, a háború idején a hátországban történt átszervezésekről és diszlokációs változásokról, a rendszeresített létszámok alakulásáról. A szerzők kifejtik, mekkora veszteségeket szenvedett a huszár tisztikar a háború folyamán, nyomon követik a kevés túlélő 1945 utáni sorsát, köztük a számos személyt érintő lefokozásokat és meghurcoltatásokat. Megtudhatjuk, hogyan illeszkedtek be az új társadalmi rendbe, illetőleg hová és mennyien vándoroltak ki Magyarországról.

A szoros betűrendben felsorolt hivatásos és tartalékos huszártisztek rövid életrajzai, ame-

lyek a kötet terjedelmének pontosan 95 százalékát teszik ki, sok egyéni sorsot tárnak az olvasó, valamint a még ma is élő hozzátartozók vagy leszármazottak elé.

Az egyes életrajzok a tiszt születési és halálozási adatait, szülei nevét, az apa foglalkozását, a tiszt vallását, tanulmányait, szolgálati előmenetelét, szakmai beosztásait, továbbá – akiről csak lehetett –, háború utáni sorsát foglalják össze. Az egyes életrajzok terjedelme a rendelkezésre álló források mennyiségétől és használhatóságától, megbízhatóságától függően igen változó, néhol csak néhány sort, néhol pedig egy egész oldalt tesz ki. Ha fellelhető volt, a szerzők az életrajz mellé képet is mellékeltek.

A kötet végén található függelék felsorolja a honvéd lovasság 1938 és 1945 közötti dandár-, ezred-, és osztályparancsnokait, táblázatok tartalmazzák az önálló huszárszázadok elöljáróit a magyar 2. hadsereg 1942–43-as hadműveleteiben és a Magyar Megszálló Erők 1941–44 közötti ukrajnai állomásozása során, továbbá az 1944–45-ös magyarországi és erdélyi hadműveletekben részt vett huszárszázadok tevékenységét.

A könyvet 34, korabeli magyar kitüntetéseket, tiszti élet- és csoportképeket, uniformisokat, ismertebb személyeket ábrázoló fénykép teszi szemléletesebbé.

Engedtessék meg a könyv ismertetőjének egy rövid észrevétel, amely magától értetődően semmit nem von le a munka értékéből. Az életrajzok adatainak részletes elemzése lehetőséget adott volna a bevezetőben egy, a honvéd huszártiszti kar egészére vonatkozó rövidebb társadalmi-szociológiai összehasonlítás készítésére, amelynek segítségével az olvasó a lovas fegyvernem történetének további érdekes adalékaival, a korszakos szakemberek pedig későbbi vizsgálódásaikhoz még több új szemponttal lettek volna gazdagabbak.

A mindenképpen hiánypótló kötet a második világháború történetét kutató had- és köztörténészek, valamint az egykori huszártisztek hozzátartozói vagy leszármazottai, továbbá a hazánk hadtörténelme iránt érdeklődő széles olvasóközönség figyelmére egyaránt számot tarthat. Csak reményeinket fejezhetjük ki, hogy a szerzőpáros jóvoltából hamarosan a második világháború idején a honvédség többi fegyverneménél szolgált tiszt életrajzát is kezünkbe vehetjük.

Balla Tibor

CHARLES FENYVESI

HÁROM ÖSSZEESKÜVÉS

(Európa Kiadó, Budapest, 2007. 614 o.)

Rossz időben, rossz helyen álltunk, ennek ittuk a levét hosszú éveken át. Bár voltak, akik megpróbálták a nemzet hajóját jó irányba kormányozni, nem rajtuk múlott, hogy akciójuk nem járt sikerrel. Róluk szól a Washington Post tudósítójának fényképekkel gazdagon illusztrált könyve, aki a Stratégiai Szolgálatok Hivatalának (USA Office of Strategic Services [a CIA jogelődje]) titkosság alól a közelmúltban felszabadított iratait dolgozta fel. Három Hitler-ellenes összeesküvésről szól a mű – a német, a magyar és az osztrák próbálkozásról.

A szerző Budapest ostromakor hatéves zsidó kisfiú volt, akinek szülei a holocaust áldozatául estek, és csak a jó szomszédoknak köszönhette életben maradását. Budapest felszabadítása után gyermekként került Amerikába, ahol sikeres újságíró lett.

Minden tehetsége és lehetősége megvolt ahhoz, hogy a több millió oldalnyi CIA hírszerzési dokumentumot áttanulmányozza, és könyvében feldolgozza; ezernél több forrásmegjelöléssel. Nem mulasztotta el azt sem, hogy a CIA nyugállományba vonult, magas rangú elemzőit felkutassa és emlékeikről, véleményeikről kikérdezze őket.

„A három Hitler-ellenes összeesküvés, német, magyar és osztrák résztvevői kétségbeesett, vakmerő emberek: hű hazafiak és kettős ügynökök, papok és magas rangú katonatisztek, csempészek és nagyiparosok, buzgó ke-

reszténytek és hitehagyott zsidók, kiábrándult nácik és tétova polgárok..." voltak – olvashatjuk a könyv fülszövegében

Izgalmas olvasmány a mű minden lapja. Megismerhetjük belőle von Rundstedt tábornagy eddig ismeretlen arcát, avagy Canaris tengernagyot, a német katonai hírszerzés főnökét, aki nem csak az amerikaiakat látta el felbecsülhetetlen értékű információkkal, hanem a nácik német, magyar és osztrák ellenfeleit is biztatta, hogy szálljanak szembe Hitlerrel. Canaris, az OSS 569-es ügynöke, Horthy Miklós kormányzó legjobb német barátja volt, – derül ki a titkos dokumentumokból –, a „postás" pedig, aki a leveleket hozta-vitte, Kádár Gyula vk. ezredes.

Számunka azok a legértékesebb lapok, amelyek a mi honfitársainkról, Szombathelyi Ferenc vezérezredesről, Hátszeghi (Hatz) Ottó ezredesről, a hírszerzési jelentésírás „sztárjáról," avagy Monsignore Magyary Gyula pápai kamarásról szólnak, aki 1944. október 14-én este 9 órakor, kalandos út után érkezett Olaszországból a királyi várba, hogy átadja a kormányzónak az amerikai kormány üzenetét.

Kállay Miklós miniszterelnök 1943 nyarán, július 25. és szeptember 5. között, Mussolini bukása után a szövetségesek olaszországi partraszállása idején azzal bízta meg Szombathelyi Ferenc vezérezredest, a Honvéd Vezérkar főnökét, hogy készítse elő az átállást a szövetségesek táborába, és kössön egyezményt az Egyesült Államokkal. Szombathelyi a magyar katonai hírszerzés vezetőjével, Kádár Gyula ezredessel választotta ki azt a tisztet, akinek Isztambulba kellett utaznia, hogy felvegye a kapcsolatot az OSS isztambuli kirendeltségével. A helyszínt figyelembe véve Hatz Ottó alezredest, az akkori szófiai katonai attasét bízták meg a feladattal.

Hatz, aki később Hátszeghire magyarosított, majd ezredessé lépett elő, 41 éves, fiatal, ambiciózus vezérkari tiszt volt, az 1936-os berlini olimpia kardvívó csapatának olimpikonja. Az 1943 szeptemberi kapcsolatfelvétel után folyamatosan szállította a hírszerzési információkat. A várható német megszállással szembeni ellenállást azonban elmulasztották, annak ellenére, hogy erre külön is felhívták a figyelmüket.

1944. február 23-án, az OSS isztambuli kirendeltsége egy iratcsomót kapott a magyar katonai attasétól. A köteg egyik irata egy hétszáz szavas elemzés volt az európai háborúról, melyet Szombathelyi 1943. december 28-án írt alá. A vezérkari főnök jelentéséhez négy, gondosan összehajtott, asztallap nagyságú térképet is csatoltak. Ezeken kiemelték az „új és mostanában javított utakat," pontosan ismertették a burkolat műszaki állapotát is. Az egyik térkép a Budapesttől délre eső területet, a többi a Duna-Tisza közti úthálózatot ábrázolta. Szombathelyi tervei szerint ez lett volna a németekkel szembeni katonai ellenállás területe és az OSS különítmények is itt szálltak volna le.

A négy térkép mesteri, művészi színvonalon készült, négy szín felhasználásával. Szombathelyi egyik beosztottja Eszenyi László százados, aki a nemrég bekövetkezett haláláig Amerikában élt, kijelentette: „az Egyesült Államok nemzeti levéltárában őrzött térképek a vezérkari főnök munkái." Az egykori századosra mély benyomást tett Szombathelyi rajztudása. „Művész volt ... és maximalista" – mondta 2002-ben. 1943–44-ben a VK budavári épületében Szombathelyi kézi rajzolású térképeiből kiállítást is rendeztek.

Az 1946-os budapesti népbírósági tárgyalásán a vezérkari főnök elismerte szerepét az amerikaiakkal való kapcsolatfelvételben, azt viszont tagadta, hogy kémkedett volna Németország ellen. Az OSS iratai másról tanúskodnak. A kor íratlan szabálya szerint egy katonatiszt két vádpontban tagadhatta meg az igazmondást: A kémkedés és a házasságtörés esetében.

1944. október 7-én vadászgépek kíséretében hat amerikai nehézbombázó szállt fel Olaszország felszabadított részén található egyik tábori repülőtérről. Ezzel elkezdődött az OSS „Detroit hadművelete," mely azt tűzte ki célul, hogy Besztercebánya közelében, a szlovák partizánok által ellenőrzött területen leszáll, és fogolytáborokból szökött lelőtt szövetséges repülőtiszteket szabadít ki. Ugyanakkor nagy mennyiségű fegyvert és lőszert vittek a partizánoknak. A gépen tizenöt OSS ügynök utazott, köztük az 1901-ben Szolnokon született Monsignore Magyary István pápai kamarás, aki a Vatikán egyetemén az egyházjog professzora volt. Magyary, az OSS-nél a „Francis Moly" fedőnevet kapta. Az OSS iratai szerint 165 centiméter magas, vékony testalkatú, barna szemű, sötétbarna hajú „nagyon kiváló ember és nagyon bátor ... halkszavú, könnyen kezelhető, kedvesnek látszó figura..."

Magyarynak az volt a feladata, hogy átadja Horthy Miklós kormányzónak az Egyesült Államok kormánya üzenetét. A határon szlovák partizánok segítségével jutott át. Az OSS-nek írt jelentése szerint először Vámosladányban állt meg (Bars vármegye, Lévai járás, ma Szlovákia). A faluban felkereste a plébánost, akitől papi ruhát kapott, majd felszállt az Esztergomba tartó vonatra.

Esztergomban Serédy Jusztinián hercegprímást, régi barátját kereste, akinek zárt ajtók mögött elmondta küldetése célját. A bíborostól további segítséget kapott útjához. Esztergomból vonaton érkezett Budapestre, ahol, a jelentés szerint, régi bizalmas barátját kereste, a Pázmány Péter Tudományegyetem egyik jogtudós professzorát, aki megszervezte a várba jutását. Ezután kézről kézre adták: Pongrác Pál tábornok, Vattay Antal altábornagy, a kormányzó katonai kabinetfőnöke, végül Tost Gyula repülő alezredes, aki október 14-én este 9 órakor kísérte be a kormányzóhoz. A találkozó másfél óráig tartott, a beszélgetés tartalmát Magyary OSS jelentését a szerző részletesen ismerteti.

Magyary távozása után néhány órával a Gestapo elrabolta Horthy fiát, Miklóst. A kormányzó az „eseményektől ösztönözve" bejelentette a fegyverszünetet. Magyary jelentésében leszögezi, hogy látogatása „bíztatást adott Horthynak". Órákon belül bekövetkezett a szélsőjobboldali nyilaskeresztes puccs. Magyary először egy ferences kolostorban, később a budai hegyekben, majd egyik unokatestvére házában talált menedéket. Két és fél hónapig nem merte elhagyni a házat. 1945. január 2-án egy bomba rombadöntötte az unokatestvér házát. Ezután a Szent Margit katolikus leányiskolába menekült, ahol az apácák más üldözöttekkel együtt bújtatták.

Budapest ostroma után 1945. áprilisában a Szövetséges Ellenőrző Bizottság amerikai tagozatának segítségével tért vissza Olaszországba. Az amerikai kormánytól megkapta az Order of Merit érdemrendet.

Magyary végül visszatért a Vatikánba, ahol a hatvanas évekig, nyugalomba vonulásáig, jogtudományt tanított. Egy ideig ő vezette a római Magyar Akadémiát is. 1988-ban bekövetkezett haláláig a Szent Istvánról elnevezett Magyar Ház kis lakrészében lakott.

Charles Fenyvesi az OSS iratok feldolgozásával könyve szereplőinek bűntudatos hallgatását törte fel.

Györkei Jenő

DOMBRÁDY LÓRÁND

SZOMBATHELYI FERENC A NÉPBÍRÓSÁG ELŐTT

(HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Line Design, Budapest, 2007. 143 o.)

Magyarország második világháborús részvétele időszakában négy tábornok állt a magyar királyi Honvéd Vezérkar élén – Werth Henrik (1938. szeptember 28 – 1941. szeptember 4.), Szombathelyi Ferenc (1941. szeptember 6 – 1944. április 19.), Vörös János (1944. április 19 – 1944. október 16.), Beregfy Károly (1944. október 16 – 1945. május 9.) – akik közül a leghosszabb időt vitéz Szombathelyi Ferenc töltötte el a beosztásában.

1941. szeptember 6-i kinevezése és 1944. április 19-i felmentése között az ország a második világháború aktív szereplője volt. Szombathelyi kinevezését főleg azon katonapolitikai elképzelései motiválták, amelyek lényege röviden úgy foglalható össze, hogy a lehetőségekhez képest az ország minél kisebb katonai erővel vegyen részt a háborúban. A cél: a katonai erő megőrzése a háború befejezése utáni időre, hogy az ország ne kerüljön még egyszer olyan helyzetbe, mint 1918–1919-ben, és képes legyen a területi visszacsatolások eredményeit is megőrizni.

Szombathelyi elképzelései, melyek mind a Kállay Miklós vezette kormány, mind az államfő, Horthy Miklós kormányzó támogatását bírták, csak részben sikerültek.

1941 novemberében–decemberében még sikerült az egykori Kárpát-csoport részeként a Szovjetunió elleni hadműveletekben résztve-

vő gyorshadtestet „hazahozatnia", de a Moszkva előterében elszenvedett német vereség után a keleti hadszíntérre követelt magyar haderő erejét, létszámát már csak „csökkenteni" tudta.

Az 1942 januárjában Budapesten lezajlott német–magyar tárgyalások igencsak „szövetségesekhez" méltatlan hangnemben folytak. Végül is a németek által követelt teljes (?) magyar haderő helyett egy kilenc gyalogdandárból (1942 februárja után az elnevezés könnyű hadosztály), egy rögtönzött páncélos hadosztályból és egy repülőcsoportból álló hadsereget bocsátott a magyar állam a német hadvezetés rendelkezésére. Ez volt a sokat emlegetett, Jáhny Gusztáv vezérezredes parancsnoksága alatt álló magyar 2. hadsereg.

A keleti hadszíntérre kiszállított hadsereg 1942 decemberére szinte megoldhatatlan feladatok elé került. Mintegy 200 kilométeres arcvonalat kellett védenie, melynek feladását Hitler kívánságára, a magyar államfő által Szombathelyi Ferenc útján kiadott parancs tiltotta meg. Az 1943 január–februári harcokban a 2. hadsereg, emberfeletti teljesítményt nyújtva, személyi állományának mintegy egyharmadát (kb. 60–70 000 fő, amely az elesetteket, sebesülteket, hadifogságba kerülteket és az eltűnteket jelenti) elveszítve próbált eleget tenni a parancsnak.

A tragédiát követően a magyar katonai vezetés, élén Szombathelyi Ferenccel, igyekezett a lehető legkisebb erőket a németek rendelkezésére bocsátani. Szombathelyiben a német felvetések kapcsán még az a gondolat is felmerült, hogy inkább a volt Jugoszlávia területére kellene megszálló hadosztályokat küldeni, melyért cserébe hazahozhatóak lennének a magyar seregtestek a szovjet területekről. Szombathelyi úgy vélte/vélhette, hogy egy valószínűsíthető balkáni, nyugati hatalmak által végrehajtott partraszállás esetén a magyar seregtestek utat nyithatnak a szövetségesek előtt, és Magyarország kiválhat a háborúból.

Elképzeléseit a magyar politikai vezetés nem támogatta.

Szombathelyi tevékenyen részese és támogatója volt a nyugati szövetségesekkel folyó kapcsolatfelvételnek, mely végezetül egy amerikai katonai küldöttség Magyarországra érkezésével (1944. március 15.) teljesedett ki. A kapcsolatok azonban nem hoztak eredményt. A németek szemében „ellenséggé" vált Szombathelyit az ország megszállását (1944. március 19.) követően eltávolíttatták szolgálati beosztásából, majd a Honvéd Vezérkar főnökének bírósága elé állították (1944. október 11–12.) és a nyilas-hungarista hatalomátvétel után internálták és Németországba hurcolták.

Az amerikaiak által történt kiszabadítását követően néhány hónap múlva Magyarországra szállították, ahol háborús bűnösséggel vádolva került a Honvédelmi Minisztérium Katona Politikai Osztályára és vette kezdetét kihallgatása, majd a vádirat elkészülte után a Budapesti Népbíróság elé állítása.

Dombrády Lóránd könyve valahol itt kezdődik. Az ismert hadtörténész, Magyarország 1919 és 1945 közötti hadtörténelmének kitűnő kutatója az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található (V-101594/1) Szombathelyi-peranyag közzétételére vállalkozott és annak során és kapcsán véleményezi, mutatja be az eljárás súlyos ellentmondásait, a valóságra nem különösebb hangsúlyt fektető kihallgatói tevékenységet, majd a bírósági procedúrát.

Dombrády helyesen mutat rá mindazon hiányosságokra, amelyek a kihallgatók felkészületlenségéből és előzetes elképzeléseikből adódtak. Úgy tűnik a korabeli dokumentumokból, hogy Szombathelyi Ferenc eleve „bűnösnek lett nyilvánítva." Védekezése, tanúi – akik egy részét meg sem hallgatták – nem érdekelték a hatalom új urait.

Olyan kérdéseket tettek fel a Honvéd Vezérkar egykori főnökének, amelyek nem egy esetben teljes tudatlanságról vagy teljes elfogultságról tanúskodnak – valamint tökéletes tájékozatlanságról például honvédségi hierarchia tekintetében.

Szombathelyi Ferenc a kihallgatások, illetve a tárgyalások során következetesen védte igazát, rámutatott Magyarország trianoni kényszerpálya által behatárolt lehetőségeire és azon elképzelésekre, melyek megvalósítása számára alapvető volt: minél kisebb erőkkel részt venni a háborúban és megőrizni a majdani ország lehetőségeit a háború befejeződése utáni időkre. Sajnos, Szombathelyi elképzelései nem válhattak valóra, ezért felelősségét elismerte, ám bűnösségét mindvégig tagadva állta a kihallgatásokat és a bírósági eljárást. A budapesti Népbíróság 1946. március 30-án első fokon, főbüntetésként, 10 évi fegyházra ítélte a Honvéd Vezérkar volt főnökét. A fellebbezést követően a Népbíróságok Országos Tanácsa az ítéletet 1946. május 22-én életfogytiglani fegyházra változtatta.

Az ítéletet azonban Magyarországon nem hajtották végre. Szombathelyi Ferencet kiadták a jugoszláv hatóságoknak. Újvidéken lezajlott perében halálra ítélték és az ítéletet 1946. november 4-én a pétervaradi erődben végrehajtották. A második világháború éveiben a Honvéd Vezérkar élén leghosszabb ideig állt tábornok ellen 1946. május 22-én hozott ítéletet a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága 1994. március 7-én hatályon kívül helyezte és Szombathelyi Ferencet „bűncselekmény hiányában a vádak alól felmentette."

A néhai katonai vezető emlékét a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum falán emléktábla őrzi s immáron a Dombrády Lóránd által közreadott kötet is, amely a forrásközlés és a tanulmány elemeit egyaránt tartalmazza..

Dombrády célja – amint az a kötetből kiviláglik – az volt, hogy megismertesse a fellelhető Szombathelyi-peranyagot az olvasókkal és kommentárjaival, elemzéseivel mutasson rá arra a folyamatra, amely meghatározta a tábornok pályafutását; érzékeltesse az eljárás elfogadhatatlanságát –nem (csak) a jogi elemekre gondolva. Mindez jól sikerült, de sajnálatos módon nem vált teljessé. Dombrády ugyanis mellőzte a forrásközlés esetében elvárt és elfogadott „előírások" egy részét. Nem kap az olvasó rövid Szombathelyi-pályaképet, így a tájékozatlanabb érdeklődő nem ismerheti meg a Győrben 1887. május 17-én született Szombathelyi életútját és a kötetben előforduló személyekre vonatkozó jegyzetek is hiányoznak Nem történt meg a korabeli elírások kiigazítása sem. Úgy vélem, a kötet sietős közreadása miatt sérültek azok a szabályok, amelyek alkalmazása egy majdani Szombathelyi „kisbiográfia" előképét adhatták volna, és még sikeresebben mutathatták volna be a Honvéd Vezérkar főnöke működését és a magyar igazságszolgáltatás talán legszégyenteljesebb korszakát, és a népbíráskodás ítélkezési gyakorlatát. Utóbbinak az alaphangját Ries István (igazságügyi miniszter: 1945. július 21 – 1950. július 17.) eképp megfogalmazott ajánlása adta meg: „A felelősségre vonásnak kérlelhetetlennek és igazságosnak kell lennie, hogy érezzük: ezeknek a (háborús és népellenes – Sz. S.) bűnöknek az elkövetői nem várhatnak igazságot csak megtorlást...". Szombathelyi Ferenc esetében is ezt az elvet alkalmazták.

Ha készültek volna jegyzetek, akkor tudhatnánk, ismerhetnénk a kihallgatók, ügyészek, bírák korábbi és későbbi életútját, ami sokat hozzátehetett volna a Szombathelyiről kirajzolódott képhez.

S végezetül mit fogalmazhat meg a bíráló, akár ajánlásként is: készüljön új, a jelen kötet anyagára *is* épülő új Szombathelyi-életrajz, amely, felhasználva a korábban megjelent publikációkat is (a szerző által ez idáig megjelentetteket és mások írásait egyaránt), bemutatja a magyar királyi honvédség 1941 és 1944 közötti története tragikus sorsú vezérkarfőnökének katonai életútját és emberi arcát. A javasolt mű egyben képet rajzolhatna arról a csapdahelyzetről, melyből a kiút keresése egyéni vállalások és tragédiák ellenére sem tudta jobbra fordítani az ország sorsát. Úgy vélem, Dombrády Lóránd eddigi munkásságának ismeretében ez egyáltalán nem túl nagy kérés szerző felé.

Szakály Sándor

CLIVE JONES

BRITAIN AND THE YEMEN CIVIL WAR, 1962–1965

Ministers, Mercenaries, and Mandarins: Foreign Policy and the Limits of Covert Action

(Sussex Academic Press, Brighton/Portland, 2004. 273 o.)

Bár a dekolonizációs folyamat már a két világháború közötti évtizedekben kezdetét vette, igazi lendületét csak a második világháború után nyerhette el. Felgyorsult a még fennálló gyarmati rendszer erodálódása és a Harmadik Világ országai fokozatosan megteremhették önálló nemzeti létüket. A szuverenitás elnyerését azonban az esetek többségében az európai

gyarmattartókkal vívott véres felszabadító harcok előzték meg. Ebben a tekintetben Nagy-Britannia sokkal szerencsésebbnek bizonyult például Franciaországnál. A változásokat időben észlelve, és arra a megfelelő időben és formában végrehajtott kivonulással reagálva, sikerült olyan katasztrófákat elkerülnie, mint amilyeneket például a franciáknak Indokínában, vagy Algériában kellett elszenvedniük.

Az egyetlen kivétel talán Dél-Arábia esete volt. Bár korábban Ciprus és Malajzia feladása sem volt minden konfliktustól mentes, az Arab-félsziget déli részének elhagyása a brit külpolitika tragédiájának bizonyult. Négy évre visszatekintő függetlenségi harcot kellett megvívniuk a régió nacionalista mozgalmaival, hogy aztán a Jemeni Népi Demokratikus Köztársaság néven létrejövő marxista állam Moszkva szövetségesévé váljon. Azzal a tudattal kellett emellett elhagyniuk a térséget, hogy lett volna lehetőségük ennek megakadályozására: ha nem is uralmuk fenntartására, de legalább a szakaszosan végrehajtott békés kivonulásra és térségbeli érdekeltségeik biztosítására.

Az elszalasztott esélyt, ami végül vereségük katalizátorát képezte, az Észak-Jemen területén 1962-ben kirobbant polgárháború jelentette. A konfliktus, amit később Nasszer egyiptomi elnök csak a maga Vietnamjaként emlegetett, vagy amit a résztvevő és támogató országok miatt az „arab hidegháború" úgynevezett helyettesítő háborújának is tekinthetünk, lehetőséget biztosított volna Nagy-Britanniának, hogy titkos akcióival vereséget mérjen a köztársasági erők oldalán küzdő egyiptomi csapatokra és ez által az arab nacionalizmus eszméjére.

Clive Jones nyolc fejezetre osztott könyvében elsőként elemzi Nagy-Britannia részvételét a jemeni polgárháborúban, illetve annak a külpolitikára gyakorolt hatásait. A téma szigorúan történeti megközelítésének és rendkívül részletes tárgyalásának köszönhetően az olvasó objektív képet kaphat arról, hogy a titkos akciók miképpen válhattak a brit külpolitika legitim eszközévé a Dél-Arábiai Föderáció integritásának megóvása érdekében.

Clive Jones a beavatkozás előzményeit az 1956-os szuezi krízistől vizsgálja. A brit hatalom tekintélyes vereséget szenvedett el ekkor, az általa teremtett hegemónia pedig egyértelműen hanyatlásnak indult a régióban. A konfliktus feszültté tette viszonyát Washingtonnal, Izraelhez fűződő kapcsolatai szembefordították vele az arab világ országainak többségét. Mindezek arra kényszerítették a Whitehallban székelő politikai döntéshozókat, hogy egyoldalúan és nyíltan biztosítsák térségbeli érdekeltségeiket. A politikai eszközök alkalmazása került ekkor előtérbe, azonban nem rettentek vissza a katonai erő alkalmazásától sem, mint ahogy azt Jordánia esete mutatta 1958-ban, a Közel Keleti Főparancsnokság (MIDCOM) felállítása Ádenben még ugyanabban az évben, az ománi hadjárat 1959-ben, illetve az Irak által fenyegetett Kuvait 1961. júniusi megszállása.

Adennek a brit külpolitikában betöltött szerepét elemezve a szerző hangsúlyozza, hogy az 1956 után értékelődött fel London szemében, amikor is a szuezi kivonulás után a „Szueztől keletre" külpolitika stratégiai kulcspontjává nőtte ki magát. Az 1950-es évektől rohamosan terjedő és mind szélesebb körben népszerűségnek örvendő arab nacionalizmus ideológiája azonban alapjában véve kérdőjelezte meg jelenlétének jogszerűségét, ami termékeny talajra talált a régió lakossága körében is. Így hiába sikerült Londonnak megnyernie magának a térség uralkodó köreit, és hiába sikerült a Déli Arab Emirátusok Államszövetség, a későbbi Dél-Arábiai Szövetség létrehozásával legitimálnia védnöki szerepét. Mindez nemhogy csökkentette volna, de még inkább növelte irányukban az ellenállást és az Adeni Szakszervezeti Mozgalom keretében kibontakozó politikai aktivitás tulajdonképpen kiindulópontjává vált a későbbi brit-ellenes fegyveres küzdelemnek.

Külön kihívást jelentett Nagy-Britannia számára az északi jemeni imamátus, amelynek uralkodói, különösen az 1948–1962 között regnáló Ahmed imám, fegyveres erővel próbálták kiterjeszteni befolyásukat az angolok által uralt területek rovására. Ezek az akciók azonban összességükben minimális eredményekkel jártak, nem utolsó sorban az északi Jemen archaikus jellege, illetve társadalmi–vallási megosztottsága miatt. Az 1962 szeptemberi forradalom azonban döntő változást eredményezett. A köztársaságiak segítségére siető egyiptomi expedíciós erők ugyanis komoly kihívást jelentettek Londonnak. Az általuk vallott és képviselt, a britek érdekeltségeit alapvetően fenyegető ideológia tulajdonképpen a közvetlen szomszédságukban emelkedett állami szintre. A modern felszereléssel ellátott egyiptomi egységeket pedig már

nem lehetett légierővel, vagy helyi reguláris erőkkel visszaszorítani, arról nem is beszélve, hogy bármilyen összecsapás a Szovjetunióval való konfrontáció kirobbanását kockáztatta volna Szuez példája nyomán.

Jones külön fejezetben részletezi azokat a komoly vitákat, amelyeket 1962 őszén az új szanaai köztársasági kormány elismerésének kérdése váltott ki a brit kormányon belül. Az a tény ugyanis, hogy akkor a köztársasági erők ellenőrizték az ország urbanizált régióit, és ezzel a lakosság mintegy 75 %-át, illetve a royalista erők katonailag mindössze elszórt és koordinálatlan gerilla rajtaütésekre voltak képesek, az előbbiek gyors győzelmét vetítette előre. A régió stabilitásának – az Egyesült Államok által is szorgalmazott – biztosítása érdekében az elismerés mellett szólt az is, hogy általa lehetőség nyílott volna nyomásgyakorlásra a Szallál-kormányra, hogy az ne támogassa az Adenben élő jemeni közösség britellenes tevékenységét. Ezzel szemben a „revans Szuezért" szellemében élő Gyarmatügyi Minisztérium tisztségviselői – az „Adeni Csoport" hivatalnokai és katonatisztjei – arra hívták fel a figyelmet, hogy az új jemeni rendszer elismerése – különösen az egyiptomi beavatkozás függvényében – komoly morális válságot eredményezhet a Protektorátus brit-párti uralkodóinak és sejkjeinek körében, és alapvetően negatív befolyást gyakorolhat a Dél-Arábiai Szövetség sorsára. Utóbbiak véleményét igazolták és a kabinet habozását növelték a kérdésben az október végi események: támadás érte a Jemennel szomszédos, brit védnökség alatt álló területeket, jelentős csapást mértek a royalista erők a köztársaságiakra Marib környékén, az egyiptomi erők megjelenése miatt támogatásukat kérte Husszein jordániai király, valamint Szaúd király október végi trónfosztásával és Fejszál király hatalomra kerülésével kezdetét vette az Imám-párti erők intenzív szaúdi segélyezése.

A jemeni polgárháborúnak az angol–amerikai kapcsolatokra gyakorolt hatását elemezve a Jones megállapítja, hogy a Whitehall állásfoglalását a kérdésben csak tovább bonyolította a Jemeni Arab Köztársaság amerikai elismerése 1962 decemberében, majd pedig a Washington és az ENSZ együttes nyomásgyakorlása Londonra a konfliktus békés rendezése érdekében. Mint ahogy a szerző is hangsúlyozza, újra igazolódott a korábbi tapasztalat: Nagy-Britannia már nem tehette meg, hogy politikájában figyelmen kívül hagyja az Egyesült Államok elvárásait. Kennedy halálával azonban változás következett be az Egyesült Államok jemeni politikájában. Kennedy utóda, Johnson, ugyanis figyelmét elsősorban Délkelet-Ázsiára koncentrálta, az Arab-félszigeten pedig főleg a kialakult egyiptomi–szaúdarábiai ellentét feloldására törekedett. A szerző szerint a jemeni probléma ebből a szempontból már elhanyagolható jelentőségű volt számára, ezért inkább annak korlátozását, mintsem megoldását akarta.

A következő fejezetben Jones azokat a tényezőket veszi sorra, amelyek rákényszerítették Nagy-Britanniát a küzdelembe való bekapcsolódásra a rá nehezedő nemzetközi nyomás ellenére is. 1963 februárjában Szanaa megszakította kapcsolatait Londonnal a köztársasági rendszer elismerésnek késlekedése miatt. Hiábavalóak voltak a konfliktus békés rendezésére irányuló nemzetközi erőfeszítések is, az ENSZ helyszínre küldött csapatszétválasztási erőinek tevékenysége hamar kudarcnak bizonyult. Nasszer egyiptomi elnök sem volt hajlandó betartani a Szaúd-Arábiával is elfogadtatott Bunker-egyezményt (Jemenben állomásozó csapatai teljes kivonását és légitámadások felfüggesztését), amivel csak azoknak a malmára hajtotta a vizet, akik az adeni pozíciók fenntartása mellett a „bosszú az 1956-os megaláztatásért" szellemét is szorgalmazták. Pozíciójukat csak erősítette, hogy 1963 októberében lemondott Harold Macmillan miniszterelnök, aki bár végig tartózkodott a jemeni köztársasági kormány elismerésétől, diplomáciájában végig nyitott tudott maradni Washington és az ENSZ irányában. Ugyancsak az angolok eredménnyel kecsegtető közbelépését sürgették az egyiptomiak royalista szimpatizánsnak tartott falvak ellen intézett megtorló akciói, a jelenlétük ellen a lakosság mind szélesebb körében elterjedő elégedetlensége, illetve a szanaai kormány működésével kapcsolatban mind gyakrabban megmutatkozó kritika. Mindezeknek, illetve az Aden és a Föderáció területén egyiptomi és észak–jemeni támogatással kibontakozó zavargásoknak köszönhetően a brit kabinet a diplomáciai lépések helyett fokozatosan a megtorlás alkalmazása és – nem kis mértékben a Föderáció uralkodóinak, illetve Szaúd-Arábia diplomáciai nyomásgyakorlásának köszönhetően – az akkorra súlyos csapásokat elszenvedett royalista erők támogatása mellett kötelezte el ma-

gát, ami az 1963. december 2-i kabinetgyűlésen nyerte el legitimitását.

Jones hangsúlyozza, hogy a hivatalos „be nem avatkozás politikája," a határ mentén kialakult válsághelyzet súlyosbodása, valamint az intenzívebb egyiptomi és észak-jemeni válaszcsapások esélye mind a konfliktusba való nyílt belesodródás veszélyét rejtette magában. London emiatt csak korlátozott jellegű büntető akciók végrehajtását rendelhette el. Csakhogy a köztársasági Harib városa ellen e céllal végrehajtott légitámadást követő nemzetközi felháborodás egyértelműen bebizonyította, hogy erő alkalmazására kizárólag titkos akciók keretében kerülhet sor.

Utóbbiak végrehajtására mind politikai, mind stratégiai szempontból a kellő harctéri tapasztalatokkal rendelkező katonák szerződtetése kínálkozott a legideálisabb megoldásnak. Párizsban már 1963 júniusától egykori francia és belga veteránokat toboroztak a royalista erők kiképzésére. Ez a francia vezetés alatt megvalósuló akció azonban, csekély anyagi és tárgyi támogatottságának köszönhetően, kevés bizalmat szült az Imám-párti erők körében. Változás 1963 őszétől következett be, amikor ezek a zsoldos hadműveletek, a Whitehall politikai irányvonala módosulásának köszönhetően, fokozatosan brit irányítás alá kerültek.

Jones kiemeli, hogy a brit támogatás elsősorban a royalista erők legfőbb fogyatékosságainak – összeköttetés és stratégia elégtelensége – kiküszöbölésére irányult. Segítségükkel rövid idő alatt sikerült a kommunikációs hálózat kiépítése, illetve a katonai tanácsadóknak köszönhetően tekintélyes fejlődés következett be a royalisták gerillahadjáratában. Továbbra is problémaként jelentkezett azonban a hatékony vezetés hiánya. Komoly gondot jelentett emellett a megfelelő utánpótlás folyamatos biztosítása is, amin még Izrael, majd később Irán titkos közreműködése sem tudott enyhíteni. Ez ugyanis nem csak az egyiptomiakkal vívott küzdelem lehetőségeit és mértékét határolta be, hanem éreztette hatását a lakosság körében is. Mivel a törzsek többségének lojalitása a kapott anyagi és fegyvertámogatástól függött, az egyiptomiaknak lehetőségük volt arra, hogy csapataik elégtelen kiképzését és felszerelését, valamint azok nem megfelelő irányítását megvesztegetéssel küszöböljék ki, ami nyomasztó légi fölényükkel és felújított offenzíváikkal párosulva együttesen az Imám-párti erők 1964 tavaszi kudarcsorozatához vezetett.

A szerző a következő egységben az 1964 októberi választásokat megnyerő Wilson-kormány hivatalba lépése után Nagy-Britannia jemeni politikájában bekövetkezett változásokat tárgyalja. Bár a kabinet továbbra is megtagadta a köztársasági kormány elismerését, ezzel párhuzamosan azonban a határ menti megtorló akciók minimális szinten tartására törekedett és felfüggesztette a Jemenben folyó titkos műveletek addigi támogatását. A délen eluralkodó erőszakhullám miatt figyelmét elsősorban a Kairóval való szívélyesebb kapcsolatok kialakítására, illetve a Föderációra koncentrálta, aminek archaikus felépítése miatt inkább az egységes és független dél-arábiai állam létrehozásának gondolatát pártolta.

Az új irányvonal azonban – mint ahogy azt a szerző is hangsúlyozza – több szempontból is elhibázottnak bizonyult. A Brit Zsoldos Szervezet a kabinet döntése miatt kénytelen volt áttelepülni Szaúd-Arábiába, ahol további működését jelentősen behatárolta az ország anyagi és politikai támogatásától való kiszolgáltatottság, illetve a Föderáció területén kialakított információforrásainak elveszítése. Az új Dél-Arábia jövőjéről kialakított koncepció szintén tévedésnek bizonyult, ugyanis egyfelől felbátorította a nacionalista mozgalmakat, mivel abban a brit befolyás megszűnésének kezdetét látták, másrészről elidegenítette Londontól a privilegizált pozícióikhoz ragaszkodó Föderáció uralkodóit. Ugyancsak kiváló lehetőséget hagyott ki – különösen a royalisták 1965-ben elért győzelmei tükrében – amikor a korlátozott, alapvetően védelmi célokat szolgáló titkos akciók támogatása és kiterjesztése helyett a Jemenben kialakult egyensúlyi helyzet fenntartása mellett kötelezte el magát. A status quo-hoz való ragaszkodással ugyanis London elveszítette a lehetőséget, hogy előnyt kovácsoljon Nasszer elnök szorult helyzetéből. Emiatt időt adott az egyiptomiaknak meggyengült pozícióik megerősítésére, nem sikerülhetett befolyásának biztosítása még az 1966-os sterling krízis kirobbanása előtt, valamint a Föderáció területén a britek és szövetségeseik ellen irányuló terror remélt csökkenése helyett annak növekedése következett be. Helyzetének kiszolgáltatottá válásával így nem maradt más választása, mint a „Szueztől keletre" politika radikális felülvizsgálata és Dél-Arábiában elfoglalt pozí-

cióinak feladása. Jones végső konklúziója London arábiai politikájával kapcsolatban az, hogy 1956-hoz hasonlóan Nagy-Britanniának ismét politikai vereséget kellett elszenvednie akkor, amikor már a katonai győzelem küszöbén állt.

A könyv ismertetése nem lehet teljes anélkül, hogy ne hívnánk fel a figyelmet az abban található aránytalanságokra, illetve pontatlanságokra. Vitathatatlan, hogy Jones akadémiai szinten megírt munkája teljesebbé teszi a történetírásban eddig mellőzött, vagy többnyire törzsi háborúra, illetve royalisták–köztársaságiak harcára leegyszerűsített jemeni polgárháború képét.[1] London és a dél-arábiai események egymásra gyakorolt hatásának bemutatásával a konfliktus eddig ismeretlen aspektusaira hívja fel a figyelmet, valamint újabb érdekes/értékes adatokkal gazdagítja a brit gyarmatbirodalom visszaszorulásának történetét. Megítélésünk szerint azonban az egyes folyamatok és események tárgyalásánál aránytalanság figyelhető meg. A szerző az egyes résztémákat eltérő hangsúllyal mutatja be, gyakran elvész a részletekben. Érzésünk szerint emiatt – az ismeretek tagadhatatlan színesítése mellett – sok esetben háttérbe szorul a munka fő gondolatmenete, megnehezítve ezzel az olvasó számára a folyamatok komplexebb, átláthatóbb értelmezését. Hiányként értékeljük ezzel kapcsolatban azt is, hogy Jones elsősorban a brit döntéshozatalra, a különböző elvek és nézetek között zajló összecsapására koncentrál. Ezzel szemben a dél-jemeni nacionalista mozgalmaknak fokozódó aktivizálódásáról, illetve a brit beavatkozás tulajdonképpeni eredményéről, azaz a zsoldosok jemeni működéséről csak eseti jellegű, rövid utalásokat találhatunk. Ezt már csak azért is sajnálatosnak tartjuk, mert véleményünk szerint ezzel pont az a mozzanat lett elhanyagolva, ami a könyv igazi lényegét adhatná.

A bibliográfiát áttekintve ugyancsak feltűnő, hogy a szerző kizárólag angol nyelvű irodalmat használt. Habár tisztában vagyunk a ténnyel, hogy a témával – érintettségének és adatgazdagságának köszönhetően – főleg a brit történettudomány foglalkozik, mellettük azonban több mérvadó értekezés is napvilágot látott már főleg arab, francia és német nyelven. Az összefüggések árnyaltabb érzékeltetéséhez szerencsés lett volna közülük legalább a jelentősebbeket felhasználni.

A kötetet olvasva megítélésünk szerint Clive Jones több állítása kiegészítésre, illetve pontosításra szorul. Így például kissé elnagyoltnak tartjuk a szerző azon megállapítását, hogy Aden előnyös földrajzi fekvése csak 1802-ben keltette fel a brit külügyminisztérium érdeklődését. Ezzel a kijelentésével ugyanis megfeledkezik arról a tényről, hogy a Brit Kelet-Indiai Társaság hajói már 1609-ben, illetve 1610-ben kikötöttek ott és sikertelen kísérletet tettek kereskedelmi kapcsolatok kiépítésére. Szerencsés lett volna Aden stratégiai szerepének részletezésekor említést tenni Napóleon egyiptomi hadjáratáról is. A brit csapatok ugyanis a francia befolyás visszaszorítására 1799 szeptemberében már megszállták ezt a területet, igaz azt 1801 márciusában – ha ideiglenesen is –a franciák Egyiptomból való távozását követően feladták.

Egyetértünk a szerzővel abban a tekintetben, hogy Ahmed imám területi követelése valóban fontos szerepet játszott a London által szorgalmazott föderációs gondolat megjelenésében. Fontos azonban említést tenni arról a tényről is, hogy a brit részről felvetődött elképzelést a lokális sejkségek és emirátusok vezetői 1954-ben még elutasították. Hogy 1959. február 11-én – és nem a szerző által megadott 1959. januári időpontban – az elképzelés Déli Arab Emirátusok Föderációja néven mégis megvalósulhatott, abban komoly szerepe volt a szocialista országok megjelenésének is az északi részen. Segítségükkel ugyanis jelentős modernizáció ment végbe, különösen a hadsereg területén. Így egyfelől Nagy-Britanniát a kommunista veszély megjelenése, míg a lokális uralkodókat a modernebb fegyverekkel eredményesebben harcoló északi reguláris és törzsi erők, illetve déli lázadók együttesen kényszerítették korábbi álláspontjuk felülvizsgálatára és a megegyezésre. Ki kell emelnünk ezzel kapcsolatban azt is, hogy a szerző nem értékeli megfelelően az arab nacio-

[1] Két olyan, a polgárháború lezárulta után született mérvadó munkát szeretnék itt kiemelni, amelyek a küzdelembe közvetve vagy közvetlenül bekapcsolódó országok részvételét tárgyalják: *Badeeb, Saeed:* The Saudi-Egyptian Conflict over North Yemen, 1962–1970. Boulder, 1986.; *Rahmy, Ali Abdel Rahman:* The Egyptian policy in the Arab world – intervention in Yemen, 1962-67. Washington, DC: 1983. E könyvek azonban, amellett, hogy az 1980-as években születtek, elsősorban az egyiptomi beavatkozásra és annak az arabközi kapcsolatokra gyakorolt hatásaira koncentrálnak.

nalizmus szerepét sem, azt mindössze csak az említés szintjén kezeli. Emiatt itt szeretnénk utalni arra a tényre, hogy ez az ideológia nem csak a lakosságra, hanem a felsőbb körökre is nagy hatást gyakorolt. Amikor ugyanis 1958 márciusában az északi rész föderációs alapon csatlakozott az Egyesült Arab Köztársasághoz – létrehozva ezzel az Egyesült Arab Államokat –meghatározó folyamatokat indított el a déli részen is. Itt elsősorban nem az utcai tüntetésekre kívánunk utalni, hanem pl. Lahedzs szultanátus esetére. Ennek uralkodója ugyanis nem csak elhatárolódott a brit elképzelésektől, hanem egyértelműen kinyilvánította szándékát az Egyesült Arab Államokhoz való csatlakozásról. Tervének valóra váltását Nagy-Britannia fegyveres erővel való beavatkozása és lemondatása akadályozta meg.[2]

Sztereotip általánosításnak kell értékelnünk a szerző azon megállapítását, miszerint Jemen diplomáciai fővárosában, Taizzban az uralkodó nem engedélyezte külföldi képviseletek nyitását és működését. 1961-ben a 20 ország közül, amelyek Jemenben akkreditálták képviselőjüket 9 tartott fenn állandó képviseletet az állam területén. Utóbbiak közül 3 (Egyesült Arab Köztársaság, Irak és Szaúd-Arábia) Szanaaban, míg a további 6 (Etiópia, Nyugat-Németország, Nagy-Britannia, Olaszország, Egyesült Államok és a Szovjetunió) Taizzban látta el országa érdekképviseletét.[3]

Pontatlan a szerző azon megállapítása is, hogy Ahmed imámnak 1948. február 25-én sikerült megszilárdítania hatalmát. Szanaaba, a felkelők központjába ugyanis csak március 14-én vonult be, s véleményünk szerint ez tekinthető a lázadás végpontjának, az önjelölt al-Wazír imám 26 napos uralma végének. Szanaa város ulemmája csak ezt követően, március 15-én nyilvánította hivatalosan is imámmá Ahmedet.[4] Ugyancsak hozzávetőleges számot közöl a megtorlás során kivégzett személyek számáról. Bár ebben a tekintetben eltér az egyes szerzők által közölt adatok nagysága, annyi azonban megállapítható, hogy a Jones által közölt 30 embernél többet fejeztek le a vezető, al-Wazír mellett. Az Adenben székelő amerikai konzulátusnak a jemeni politikai foglyok helyzetéről készített 1953. februári jelentése szerint az 1948-as lázadás után az al-Wazír család öt tagja mellett további 31 személyen hajtottak végre halálos ítéletet. Mellettük 138 embert börtönöztek be, akik közül 67-en nyerték vissza szabadságukat a beszámoló elkészültéig.[5]

Ugyancsak nem fedi teljesen a valóságot a szerző azon megállapítása, miszerint az 1962 szeptemberi forradalmat kirobbantó Ali Abdul al-Mogni hadnagy és 15 társa a későbbi köztársasági elnök, Abdullah asz-Szallál hívei lettek volna. Al-Badr hatalomra kerülése után ugyanis egyszerre négy, egymástól független szervezkedés alakult ki Jemen új uralkodójának leváltására. Ezek közül kettő a hadseregen belül bontakozott ki a Mogni hadnagy, valamint a Szallál ezredes vezette Szabad Tisztek körül. A döntő különbség a két csoportosulás között az volt, hogy a Szallál-vezette csoport kereste az együttműködést az északi törzsek vezetőivel. Amikor ez azonban kudarcot vallott, letettek tervük végrehajtásáról. Mogni és társai ezzel szemben az önálló katonai puccs végrehajtása mellett kötelezték el magukat, amit 24 órával azt követően hajtottak végre, hogy figyelmeztették őket tervük leleplezéséről. Szallál ezredes előtt ez az akció mindaddig titokban maradt, amíg a pucscsisták ellenőrzésük alá nem vonták Szanaa stratégiai pontjait és körül nem zárták az imám palotáját. Mogni hadnagy csak ekkor küldött el Szallálért, aki a felajánlott elnöki címért cserébe hajlandó volt a csatlakozásra.[6] Pontosításra szorul a Mogni-féle csoport 15 fős tiszti létszámával kapcsolatos adat is. Csak az uralkodó otthonát például hat tank és négy páncélozott járművű zárta körül. Ezzel párhuzamosan ellenőrzésük alá vonták a katonai főparancsnokságot, laktanyákat, hírközlési központokat, egyéb katonai objektumokat, raktárakat. Ugyancsak figyelemre méltó az az incidens is, ami az al-kalai fegyverraktárnál rob-

[2] A Déli Arab Emirátusok megalakulásáról részletesebben lásd: *Sheth, V. S.:* South Arabia: 1959–1967. Mumbai, 1998. 45–63. o.

[3] *Shafaraddin, A. H.:* Yemen. „Arabia Felix". Taiz, 1961. 70. o.

[4] *Wenner, M. W.:* Modern Yemen 1918–1966. Baltimore, 1967. 104. o.

[5] *al-Rashid, Ibrahim (ed.):* Yemen under the rule of Imam Ahmad. Documentary Publication. Chapel Hill, 1985. 106–111. o.

[6] *Schmidt, D. A.:* Yemen: The Unknown War. London, 1968. 21–28. o.; *Stephens, R.:* Nasser: A Political Biography. London, 1971. 387. o.; *Stookey, R. W.:* Yemen, The politics of the Yemen Arab Republic. Boulder, Colorado: 1978. 229. o.

bant ki. Az ott szolgálatot teljesítő 300 tiszt és katona ugyanis szembeszállt al-Mogniékkal és a kirobbanó küzdelemben mintegy 80-an életüket vesztették.[7] Szerencsésebb lett volna mindezek miatt, ha a szerző, az esetleges félreértések elkerülése érdekében, egyértelműbben utal e tiszteknek irányító szerepére és megadja a nekik engedelmeskedő katonai egységek legalább hozzávetőleges létszámát.

Tisztában vagyunk emellett azzal is, hogy szöveghűséget követel meg a szerző részéről, amikor az egyes minisztertanácsi jegyzőkönyvek tartalmát ismerteti. Szeretnénk azonban ezzel kapcsolatban utalni arra a tényre, hogy az ezekben az iratokban foglalt ismeretek nem mindig fedik pontosan a valóságot, gyakran kerülnek bele félreértelmezések és általánosítások, így szükség van azok kritikai vizsgálatára. Szerencsés lett volna emiatt, ha Jones ilyen esetekben – legalább lábjegyzetben – korrigálja az egyes pontatlanságokat. Így például érdemes lett volna utalni arra, hogy valótlan az az 1962. október 26-i kormányülésen elhangzott állítás, miszerint jemeni repülőgépek hajtották végre a beihani szultanátus ellen intézett támadást. Az akciót ugyanis csak egyiptomiak hajthatták végre, mivel akkor jemeni légierő, képzett pilóta és bevethető gépek hiányában, gyakorlatilag nem létezett. Igaz ugyan, hogy csak 1956-ban 20 JAK vadászgépet szállítottak le a szovjetek Jemennek, azonban sem azok, sem a később szállított gépek nem kerültek használatba: egy kezdő pilóta tragikus halála után a repülőtereken hagyták őket megrozsdásodni.[8]

Apró kiegészítésre szorul a szerző azon megállapítása is, hogy a szaúdi légierőt az uralkodói család a tisztek megkérdőjelezhető hűsége miatt nem vetette be. Erre ugyanis nem csak gyanú alapján, hanem konkrét esetnek köszönhetően került sor: a kairói rádió 1962. október 2-i bejelentése szerint a szaúdi légierő három tisztje repült az Egyesült Arab Köztársaságba a royalistáknak szánt fegyverekkel és lőszerrel megrakott gépükkel, ahol politikai menedékjogot kértek. Hat nappal később a Szaúd-Arábiai Légitársaság két kiképzőgépének legénysége követte példájukat.[9]

Hozzá szeretnénk fűzni a szaúd-arábiai Najran ellen intézett egyiptomi légitámadással kapcsolatban, hogy arra már 1963. január 7. előtt sor került. A Mekkai Rádió közlése szerint 1962. december 30-án az EAK bombázói két hullámban már támadták a várost, melynek során egy nő és két gyermek életét vesztette. Ezt követően az egyiptomi légierő a szerző által említett 1963. február 13-i Nadzsran elleni akció mellett február 28-án bombázta még Khamis Musjat, illetve március 3-án támadást kíséreltek meg Dahra város ellen is, amit azonban sikeresen visszavert a szaúdi légelhárítás.[10]

Elírásnak tudható be, hogy a szerző a jemeni pénzegység nevét Mother Theresa Dollar-nak adja meg Maria Theresa Dollar/Taler helyett.

Pontosításra szorul az a megállapítása is, hogy az 1934-es szaúdi–jemeni háborút lezáró békében utóbbi kénytelen volt átengedni Dzsizzan tengerparti városát és az attól több mint 100 km-re elterülő Nadzsran oázist Ibn Szaúdnak. Az 1934. május 20-án megkötött „Muszlim Barátsági és Arab Testvériség Szerződés," vagy más néven Taif-i Szerződés értelmében ugyanis a vitatott Nadzsran tartomány mellett Ásir régiója is szaúdi fennhatóság alá került, aminek Dzsizzan városa csak részét képezte.

Mindezek ellenére elmondhatjuk a kötettel kapcsolatban, hogy az a XX. század történetének eddig ismeretlennek számító, de annál érdekesebb részletét világítja meg. Sikeresen egyesíti magában az eddig ismeretlen levéltári források mellett a témakörben megjelenő angol nyelvű szakirodalmat is, amelyek áttekintése lehetőséget nyújt az olvasó számára, hogy megérthesse a brit külpolitika viszonyulását a jemeni polgárháborúhoz 1962–1965 között. A munka külön erénye információgazdagsága mellett az ismeretek térképeken és ábrákon történő szemléltetése. Olvasását számos, naplóbejegyzésekből, vagy magánlevelezésekből vett idézet teszi tartalmasabbá, melyek segítik az események elmélyültebb tanulmányozását, a folyamatok teljesebb megértését. Kézbe vétele nem csak a korszak történetével behatóbban foglalkozó szakembereknek, hanem a téma iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség számára is ajánlott.

Prantner Zoltán

[7] *Schmidt, D. A.*: i. m.. 28–29. o.

[8] *O'Ballance, E.*: The War in the Yemen. London, 1971. 55–56. o.

[9] *Heikal, M. H.*: Nasszer és kortársai. Budapest, 1973. 248. o.; *The Middle East Journal*, XVII, No. 2. (Spring 1963)

[10] *The Middle East Journal*, XVII, No. 2. (Spring 1963)

B. KALAVSZKY GYÖRGYI – ILLÉSFALVI PÉTER

HORTHY MIKLÓS ÉLETE KÉPEKBEN

(Puedlo Kiadó, h. n. [Budapest], é. n. [2007.] 167 o.)

A XX. századi magyar történelem egyik legismertebb személyisége kétségtelenül Horthy Miklós. Az Osztrák-Magyar Monarchia hajóhadának utolsó parancsnoka, az összeomláskor altengernaggyá kinevezett Horthy Miklós neve és az 1919 és 1944 közötti időszak szinte egyet jelent a legtöbb ember számára. Neve, személye 1945 előtt szinte kivétel nélkül pozitív jelzőkkel volt összekapcsolható, míg 1945 után személyéről csak negatívan „illett" nyilatkozni. A magyarországi úgynevezett „rendszerváltoztatás" (1990) után kezdődött meg személyének, huszonötéves államfői tevékenységének, de részben haditengerészi teljesítményének is objektívabb értékelése. Voltak – és vannak – olyanok, akik személyében a „nagy államférfit" vélik felfedezni, míg mások egy „félfeudális rendszer" emblematikus figurájának tartják még napjainkban is.

Alapos, életútját a maga teljességében feltáró, személyét és működését a „sine ira et studio" elv alapján értékelő biográfia még nem született ez idáig róla. A megjelent publikációk általában alaposabb elemzés nélkül tekintik át életútját, vitatják pályafutásának egyes állomásait – 1919-es szerepvállalása, második világháborús felelősségének kérdése, a magyarországi zsidóság 1944-es deportálása idején játszott szerepe, stb. –, illetve rajzolnak róla hitelesnek remélt képet.

Az ez idáig közreadott munkák – így 1991-ben Magyarországon is megjelent emlékirata (*Horthy Miklós:* Emlékirataim. Európa Könyvkiadó – História, Budapest, 1990.) – viszont kétségtelenül egy Horthy-életrajz elkészítésének szükségességére hívják fel a figyelmet, de egyben azt is jelzik, hogy a néhai kormányzó majdani biográfusa számos – részben vagy egészében jól hasznosítható – publikációra támaszkodhat majdani műve elkészítéséhez.

Ha nem is lesz „alapmű", de feltétlenül hasznosítandó a fentebb jelzett munkához B. Kalavszky Györgyi és Illésfalvi Péter közelmúltban megjelent kötete. A két kitűnő muzeológus – a Hadtörténeti Múzeum Fotógyűjteményének egykori és jelenlegi vezetője – nem kevesebbre vállalkozott, mint arra, hogy a XX. századi történeti források sorában egyre fontosabb szerephez jutó/jutott fényképek segítségével mutassa be vitéz nagybányai Horthy Miklós, Magyarország néhai kormányzója életútját. A szerzők természetesen az életút egyes korszakainak bemutatásához felhasznált különböző feldolgozások segítségével egyben meg is rajzolták a „saját" Horthy portréjukat.

Ha azt kellene (csak) minősíteni, akkor azt írhatnám, hogy kevesebb kritikával és több megértéssel vannak/voltak az egykori államfő iránt, mint sokan azok közül, akik Horthy Miklósról ez idáig írtak. B. Kalavszky Györgyi és Illésfalvi Péter ilyennek látták az egykori államfőt. S hogy milyen volt valójában? Az ő könyvükből az a fotók segítségével derül ki. A fotók mindig egy adott pillanatot örökítenek meg. Az adott pillanat pedig árulkodó, főleg ha nem beállított felvételről van szó. Így a felvételekről elénk lép a gyermek Horthy Miklós, a cs. és kir. Hadtengerészeti Akadémia növendéke, a fiatal tengerésztiszt, a családapa, az uralkodói szárnysegéd, a Nemzeti Hadsereg fővezére, a Kormányzó, a művészeteket kedvelő ember, a vadászat rajongója, a „védőőrizetbe" került lemondott államfő, a nürnbergi perekben tanúként megjelenő egykori politikus, az emigrációban élő idős ember, a családjának fontos nagyapa.

A közreadott fotók egy része természetesen ismert, más részük reprodukció, de ilyen összegyűjtött, szakszerűen szerkesztett formában még nem kerültek a nyilvánosság elé. Érződik a köteten, hogy a szerzők azonosulnak a témájukkal, „gondos gazda" módjára bánnak az anyaggal. A Hadtörténeti Múzeum Fotógyűjteményének képei adják a „törzsanyagot", míg kiegészítik azt a Magyar Nemzeti Múzeum Fotótárának képei, illetve a fentebb már jelzett reprodukciók, melyek többnyire különböző kiadványokban közölt fotókat jelentenek.

Ahogy azt már fotók dominálta kötetben illik, a szerzők megadják a fotók lelőhelyét (lehetőség szerint a felvételek leltári számát is), ha lehetséges a fénykép készítésének az időpontját, illetve a felvétel készítőjének a

nevét. Néhány esetben azonban, úgy vélem, kissé alaposabban kellett volna ellenőrizni a különböző adatokat, névírásokat, mert előfordulnak kisebb-nagyobb tévedések és bizonyos esetekben különösebb utánajárás nélkül is lehetett volna még néhány személyt az egyes felvételeken azonosítani.

Úgy vélem, a kötet méltatása mellett a legjobb ismereteim szerint kötelességem rámutatni azokra a tévedésekre, elírásokra, amelyek egy új kiadás esetében javítandók lennének, és egyben felhívni ezzel is a figyelmet arra, hogy a Puedlo Kiadó dicséretes hadtörténeti ismeretterjesztő tevékenysége megkívánná az alapos ismeretekkel bíró kiadói szerkesztői munkát; a kiadó nagyobb odafigyeléssel még színvonalasabbá tehetné kiadványit.

S most vegyük sorra a valós – avagy csak vélt? – kisebb tévedéseket, elírásokat, nyomdai „tévesztéseket"!

8. oldal: Horthy István nem végzett „jogi egyetemet," mivel jogi egyetem nem volt és nincs ma sem. Doktori címet nem szerzett és nem lovas tanár, hanem lovaglótanár volt.

44. oldal: Először azt olvashatjuk, hogy Horthy Miklósnak nem maradtak lovai, később pedig már igen szép méneséről történik említés. Melyik a valószínűbb?

48. oldal: bádoki Soós Károly a Nemzeti Hadsereg vezérkari főnöke volt.

53. oldal: 1920-ban Igmándy-Hegyessy Géza még nem volt a Testőrség parancsnoka, hanem a darabonttestőrségé, őrnagyi rangban. A Testőrség élén akkor görgői és toporczi Görgey György állt, őrnagyi rangban. Mivel a képen Igmándy-Hegyessy Gézaként jelzett személy alezredes, így valószínűsíthető, hogy a fotó 1921. szeptember 1-je után készült mivel mind ő, mind Görgey azon a napon lett alezredes.

56. oldal: Soós Károly 1921-ben még nem a 4. vegyesdandár parancsnoka, hanem a kaposvári katonai körlet parancsnoka, illetve a szerb megszállta területek „visszacsatolásakor" a „déli végek vezénylő tábornoka".

67. oldal: vitéz nagybányai Horthy István rendfokozata: címzetes lovassági tábornok.

68. oldal: Úgy vélem, az árvalányhajas kalapban „díszelgők" nem leventék.

72. oldal: vitéz Somkuthy József Magyarország Kormányzója Katonai Irodájának a főnöke volt és nem a vezetője.

73. oldal: Mi értendő vajon a „vitézi pótavatás" alatt?

75. oldal: A fotón szereplő tábornokok vitéz schöndorni Schönner Odilo altábornagy és vitéz rumwerthi Rapaich Richárd altábornagy.

76. oldal: A fotón vitéz Somkuthy József tábornok, Magyarország Kormányzója Katonai Irodájának a főnöke látható. (A Sólyomváry nyilván elírás.) Az olasz követ Mario Arlotta, rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, az olasz katonai és légügyi attasé pedig Giovanni B. Oxilia vezérkari alezredes.

78. oldal: Itt 1934-ben Hadimúzeum szerepel, míg a 84.oldalon 1937. május 29-ei dátummal a Hadimúzeum megnyitására siet az államfő?

91. oldal: Nem kormányfő, hanem kormányzó a helyes szó.

115. oldalon: Itt és korábban is helyesen Magyarország Kormányzója Katonai Irodájának főnöke és nem vezetője.

118. oldal: Úgy vélem a kormányzó – ellentétben a képaláírással – nem bevonul, hanem a díszszemlét nézi.

121. oldal: vitéz Keresztes-Fischer Lajos az adott időben (1940. szeptember 16.) már tüzérségi tábornok, Magyarország Kormányzója Katonai Irodájának főnöke, főhadsegéd.

124. oldal: Horthy István a letöltött katonai szolgálati ideje után nem lett azonnal tartalékos főhadnagy. Ifjú Horthy Miklós rendkívüli követi és meghatalmazott miniszteri rangban volt Magyarország brazíliai (és nem riói) követe.

126. oldal: A képaláírásnál a két fiú neve felcserélve!

129. oldal: gróf Klebelsberg Kunó nem közoktatási, hanem vallás-és közoktatásügyi miniszter volt az adott időben.

133. oldal: A római katolikus vallású Horthy Istvánné tábori misén vehetett részt. Az istentisztelet a protestánsoké.

140. oldal: Itt is helyesen a Honvéd Vezérkar főnöke.

141. oldal: A Kristóffy-féle távirat ügye kissé leegyszerűsíttetett.

142. oldal: Az un. „előzetes fegyverszüneti egyezmény" 1943. október 10-i időpontja nem helyes. Nem a nyugati szövetségesekkel létrejött 1943. szeptember 9-ei „megállapodásról" van szó?

144. oldal: vitéz tiszabeői Hellebronth Antal nem táborszernagy, hanem címzetes tüzérségi tábornok volt.

150. oldal: Itt és máskor is helyesen a Honvéd Vezérkar főnöke a megnevezés.

155. oldal: ifjú Horthy Miklós nem koncentrációs táborból szabadult 1945-ben, hanem német fogságból.

156. oldal: John Fluornoy Montgomery nem nagykövet, hanem követ volt.

Amint arra már utaltam, a részletes – de nem teljes – felsorolás egy esetleges új kiadás vagy utánnyomás pontosításául szolgálhat, mert hibátlant lehetetlen készíteni, de törekedni rá érdemes! S ha így lesz, akkor figyelni kell arra is, hogy a Rubicon folyóirat nem Rubikon és megfontolandó az is, hogy a nemesi előnevek, vitézi jelzők egységesen „használtassanak", azaz vagy mindenkinél, vagy senkinél!

Szakály Sándor

SZAKÁLY SÁNDOR

KATONÁK, CSENDŐRÖK, ELLENÁLLÓK

Örökség. Kaposi Kiskönyvtár 32. Tanulmányok

Sorozatszerkesztők: Papp Árpád, Szijártó István, Szili Ferenc

(Kaposvár Megyei Jogú Város Közgyűlése, Kaposvár, 2007. 114 o.)

A két világháború közötti időszak hadseregének és katonai felső vezetésének legismertebb hazai kutatója, Szakály Sándor, most megjelent legújabb tanulmánykötetében – a rá jellemző precíz szakmaisággal – a katonai elit egy eddig kevésbé feltárt „szegletének" a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás, a katonai attasé szolgálat (1919–1945), valamint a csendőrség vezetőinek és személyi összetételének (1938–1945) elemzését tette közzé a szűkebb pátriája, Kaposvár által kiadott „Kaposi Kiskönyvtár" sorozatban. E három, szorosan összefüggő tanulmányt, egy, a katonai ellenállási mozgalom történetéről szóló összefoglaló egészítette ki. A tanulmánykötet az egykori „somogyi fiú" szakmai tisztelgése szülőföldje, Somogyország, és a történelmet megszerettető volt tanárai felé.

A szerző tanulmányaiban – széles forrásbázisra és szakirodalomra támaszkodva – a történelem és a szociológia módszertani eszközeit felhasználva a következő kérdésekre kereste a választ: kikből tevődött össze a katonai hírszerzés és elhárítás, valamint a csendőrség vezetői állománya, milyen társadalmi közegből érkeztek, hogyan alakult katonai végzettségük, szakmai karrierjük, milyen tevékenységet fejtettek ki 1944. október 15-én és végül hogyan alakult életük 1945 után.

A magyar királyi honvédség katonai titkosszolgálatát a vizsgált 1919–1945 közötti időszakban 10 vezető irányította, akik közül a legismertebbek: Sztójay Döme, Ruszkay Jenő, Andorka Rezső, Ujszászy István, Kádár Gyula, Zákó András voltak. (A kevésbé ismert vezetők közé tartozott: Böckl József, Hennyey Gusztáv, Vasváry József, Kuthy László.) A vezetők kivétel nélkül a XIX. század utolsó két évtizedében születtek, az akkori határok szerint valamennyien Magyarország területén, és a korban elismert vallásfelekezetek tagjaiként. A családi háttér felvázolásával, elsősorban az apák foglalkozásának és a családok anyagi helyzetének vizsgálatából kiderült, hogy a vezetői állomány a kispolgári és a középrétegek alsó harmadát alkotó családok gyermekeiből került ki, amely családok vagyontalanként, csak a munkából megszerzett jövedelemből éltek és tanították gyermekeiket. A katonatiszti hivatás választása tehát kivétel nélkül a társadalmi hierarchiában történő előrelépést és a nagyobb egzisztenciális biztonságot jelentette számukra. A tiszti kardbojt elnyeréséhez nem volt okvetlenül szükséges a valamely katonai tanintézetben való tanulás, annak elérését a civil iskolák is biztosíthatták, de a katonai akadémiákon megszerzett végzettség nagyobb esélyt biztosított erre. A katonai pályafutás alakulásában sokkal nagyobb szerepet játszott a vezérkari képzettség megszerzése és a vezérkari szolgálat. Ezzel valamennyi vezető rendelkezett: három fő még a Cs. és kir. Hadiiskolában (Bécs), öt a M. kir. Honvéd Hadiakadémián (Budapest) kettő pe-

dig vezérkari törzstiszti vizsgát követően kapta meg vezérkari képzettségét. Az adatok elemzéséből világosan kirajzolódik, hogy a katonai hírszerzés és elhárítás élén csak olyan személyek állhattak, akik rendelkeztek az adott korban ismert legmagasabb katonai képzettséggel és végzettséggel. A szerző a rendelkezésére álló források további vizsgálatából számos új és érdekes információval szolgál az osztályvezetőket illetően, így képet kaphatunk arról, hogy a fegyvernemi megoszlást illetően sem a lovasságtól, sem a műszaki csapatoktól nem jöttek vezetők. A „fegyvernemek királynője", a gyalogság adta a 80 %-ot, (8 fő) míg a tüzérség a fennmaradó 20 %-ot (2 fő). A nyelvi felkészültséget tekintve az osztályvezetők tíz idegen nyelvet ismertek és használtak. A németet mind a tíz ismerte, a franciát nyolc, az angolt és szerbet négy-négy, a horvátot három, a cseh, lengyel, román nyelvet két-két személy, míg az oroszt és az olaszt egy-egy fő használta. A nyelvtudást személyekre lebontva 6 nyelvet beszélt két fő (Ruszkay, Ujszászy), ötöt egy (Andorka), négyet 3; a legtöbben 2 nyelven tudtak. Az osztályvezetői beosztás vezérkari ezredesi rendfokozatot biztosított. Az életkort és a szolgálati időt tekintve megtudhatjuk, hogy a katonai titkosszolgálathoz általában harminc év körül, vezérkari századosi rendfokozattal kerültek be a tisztek és egy kiszámítható pálya esetén hosszú éveket tölthettek el az adott szakmai területen, ha más-más beosztásokban is. A vezetők döntő többségénél a titkosszolgálati beosztás csak egyik fontos állomása volt katonai pályafutásuknak, hiszen az ott eltöltött szolgálat után magasabb beosztások és rendfokozatok várták őket. Kádár Gyulát és Kuthy Lászlót kivéve valamennyien tábornoki rendfokozatot értek el: hárman-hárman vezérőrnagyok (Andorka, Újszászy, Zákó) és vezérezredesek (Hennyey, Ruszkay, Sztójay) lettek, két főt (Böckl, Vasváry) altábornaggyá neveztek ki. Igen érdekes további új tényekkel ismerkedhetünk meg a katonai titkosszolgálat vezetőinek sorsát tekintve 1944 sorsfordító eseményeit illetően. Magyarország német megszállásakor (1944. március 18–19.) hat személy volt tényleges szolgálatban, kettő nyugállományban élt, egy diplomáciai beosztásban tevékenykedett, egy pedig már korábban elhunyt. A megszállást követően a helyzet módosult: három főt a németek letartóztattak (Andorka, Újszászy, Kádár), Sztójay miniszterelnök, Hennyey külügyminiszter lett. A nyilas hatalomátvétel további radikális változásokat hozott a vezetők életében: a honvédségben már csupán csak 2 fő szolgált tovább, a többiek zöme német fogságban volt. Egy-egy személy visszavonultan élt, illetve szolgálatot vállalt a Waffen-SS-ben. A második világháborút követően 2 főt a megszálló szovjethatóságok vettek őrizetbe, 2 tábornokot a kommunista befolyás alatt tevékenykedő népbíróságok ítéltek halálra, 2 személyt a Rákosi-diktatúra internált, illetve börtönbe zárt. A vezetők közül hárman az emigrációt választották és igen aktív tevékenységet fejtettek ki Magyarország szovjet megszállásának megszüntetéséért, szorosan együttműködve a nyugati hatalmak titkosszolgálataival.

A második tanulmány a katonai attasé szolgálat 60 fős adatbázisára támaszkodva – a kutatások jelenlegi állásának figyelembevételével – elsőként ad bepillantást a katonai hírszerzésben jelentős szerepet játszott személyek tevékenységéről, jellemzőiről. A már ismertetett módszertani eszközök felhasználásával Szakály arra kereste a választ, hogy kik voltak, milyen társadalmi közegből kerültek ki és milyen szakmai követeléseket támasztottak azon katonatisztekkel szemben, akik e fontos beosztásokat betöltötték az 1919–1945 közötti periódusban. A névsort végigtekintve sok, politikai szerepvállalásuk révén vált névvel találkozhatunk. Ilyenek tekinthető Andorka Rezső, Faragho Gábor, Hatz Ottó, Kéri Kálmán, Lakatos Géza, Miklós Béla, Sztójay Döme, Ujszászy István, Veress Lajos személye. A szerző a rendelkezésére álló adatok elemzése alapján az alábbi, főbb megállapításokat fogalmazta meg a két világháború közötti katonai attasékról: az attaséi beosztást betöltő katonatisztek szakmailag felkészült, több nyelvet beszélő, katonai pályafutásukat többségükben az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregeiben indító, alsó-középosztályokból származó férfiak voltak. A karrier teljessége esetén többségük elérte a tábornoki rendfokozatok valamelyikét, ezért cserébe igyekeztek a politikától távol maradni.

1945 utáni életútjuk hasonló, mint a m. kir. Honvédség tagjaié: mellőzöttség, kirekesztettség, megaláztatás, kitelepítés, börtön. Többségük ennek ellenére nem hagyta el hazáját és a Rákosi-diktatúra szörnyűségeit maguk mögött hagyva, bár továbbra is gyanús és ellenséges elemként számon tartva, de kétkezi

munkásként élhették mindennapjaikat a „vidám barakk" kádári rendszerében.

A recenzens megítélése szerint a kötet harmadik „Akik a magyar királyi csendőrséget – 1938 és 1945 között – vezették" című tanulmánya a tanulmánykötet legértékesebb és történetileg a legújszerűbb része.

A múlt században létrehozott közbiztonsági őrtestület történetét illetőleg mindmáig nagyon kevés információval, feldolgozással rendelkezünk, aminek – megítélésünk szerint – elsősorban politikai okai voltak: az 1945 májusában feloszlatott testületet az akkori új politikai elit, majd a kádári korszak vezető politikai erői és a „hivatalos történészek" döntő része is elfogultan, differenciálatlanul, a kollektív bűnösség elvét alkalmazva ítélte és marasztalta el. Ennek hátterében alapvetően a csendőrségnek az illegális kommunisták elleni nyomozásai és a deportálásokban való szerepvállalásai álltak. A téma politikai elfogultságtól mentes feltárása a 90'-es években kezdődhetett el, nem utolsó sorban éppen Szakály Sándornak a tábori csendőrség történetét feltáró kutatásai alapján. A csendőrség történetét bemutató, általános szakmonográfia megszületéséig a szerző fontos feladatának tekintette, hogy ehhez különböző részterületek kutatásával és az eredmények publikálásával maga is hozzájáruljon.

Jelen tanulmányában – a katonai elit kutatásában már jól bevált történelmi-statisztikai módszereket alkalmazva – a csendőrség 57 felső vezetőjének életrajzi adatait felhasználva társadalmi összetételükre, szakmai képzettségükre, szolgálati ténykedésükre vonatkozóan kereste a válaszokat. Legelső lépésként meghatározta azokat a beosztásokat, amelyeknek mindenkori betöltői alkották a csendőrség „elitjét", azaz annak működtetésére, irányítására döntő befolyással bírtak. Ezek a következők voltak: a magyar királyi csendőrség felügyelője, a felügyelő helyettese, a felügyelő mellé beosztott tábornok, a magyar királyi Belügyminisztérium VI. b., majd XX. osztályának vezetője, a magyar királyi Honvédelmi Minisztérium 20.(csendőrségi) osztályának vezetője, a csendőrség szabályzatszerkesztő és tanulmányi bizottságának elnöke, a csendőrtiszti tanfolyamok parancsnoka, a csendőrség központi nyomozó parancsnokságának parancsnoka, a nagyváradi csendőriskola parancsnoka, a csendőr kerületi parancsnokságok vezetői.

A származásra és a családi háttérre vonatkozó adatok alapján Szakály cáfolja azokat a korábbi, hamis állításokat, hogy a vezetők elsősorban az arisztokrácia és a magyar társadalom felső középosztályának családjaiból kerültek volna ki. Meggyőzően bizonyítja, hogy a vizsgált beosztások parancsnokai mindenekelőtt az alsó középrétegekből és a kispolgári rétegekből származtak. Jelentős számban voltak közöttük olyanok is, akik esetében a csendőrtiszti hivatás választása jelentős társadalmi felemelkedést jelentett. A csendőrséghez hivatásos csendőrtiszti szolgálatra a közös haderőben vagy a honvédségben elnyert hivatásos vagy tartalékos tiszti rendfokozat birtokában lehetett jelentkezni. Ezt követően a jelentkezők csendőrtiszti tanfolyamot végeztek (általában fél vagy egy esztendő), majd az ezt követő sikeres próbaszolgálatot követően véglegesítették őket a testületben. A csendőrség elitjét alkotó személyek 50 %-a a közös haderőben, közel 41 %-a pedig még a magyar királyi honvédségben kezdte meg hivatásos tiszti szolgálatát.

A szerző érdekes adalékokkal szolgál a csendőrtisztek nyelvismeretét, szolgálati viszonyait, nyugállományba kerülésük körülményeit illetően is, amelyek tovább árnyalják ezzel kapcsolatos ismereteinket. Külön fejezetben tárul fel előttünk a csendőri vezetők elleni, Szakály által meggyőzően dokumentált – a magyar történelemben példa nélkül álló – megtorlás: a vezetők több mint 85 %-át érte valamilyen retorzió 1945–1949 között. Ez az arány még nagyobbá vált az 50-es évek eljárásait követően, és 95 %-ra módosult. A megtorlás során a népbíróságok szabadságvesztésre 5, halálra 3 főt ítéltek, a vizsgálati fogságban agyonvertek 2 csendőrtisztet, a kitelepítettek száma elérte a 6 főt. A kötelező igazolási eljárások során mindössze 3 személyt igazoltak, alapvetően politikai okok miatt. Ezek közül Faragho Gábor az Ideiglenes Nemzeti Kormány minisztere, dr. Papp János, pedig Sólyom László, akkor budapesti rendőrfőkapitány apósa volt. A tanulmányból kibontakozó egyéni sorsok tragikus fordulatai egyértelmű bizonyítékai annak a kirekesztő, megbélyegző politikának, ami a kommunisták uralta „új" Magyarország politikáját jellemezte az ötvenes években. A csendőrség állományát, vezetőit – egyéni szerepvállalásuk és tevékenységüktől függetlenül – mint kollektívan bűnös szervezet tagjait, másodrendű állam-

polgáronként kezelték egészen 1990-ig, a „rendszerváltoztatásig."

A kötetet, az „Adalékok a katonai ellenállási mozgalom történetéhez" című tanulmány zárja, mely a különböző katonai ellenállási szerveződések, mozgalmak tevékenységét ismerteti. Ezek, bár nem vezettek el egy Németországgal szembeni sikeres szembeforduláshoz, de ténykedésük jelentősége így is számottevő volt: százak életének megmentése mellett nagy értékű nemzeti vagyont sikerült átmenteniük az újjáépítés számára.

Szakály Sándor most közzétett tanulmányai jelentősen hozzájárulhatnak a XX. század átpolitizált, úgynevezett „kényes kérdéseinek" valósághűbb és realisztikusabb megismeréséhez, egy valósabb történeti tudat kialakulásához. Ilyen tekintetben ez az új kiadvány is szervesen illeszthető a szerző korábbi köteteihez, és a recenzens véleménye szerint nagy érdeklődést vált majd ki mind a szakmai, mind pedig a szélesebb érdeklődő olvasóközönség soraiban.

Okváth Imre

M. SZABÓ MIKLÓS

A ZRÍNYI MIKLÓS KATONAI AKADÉMIA TÖRTÉNETE, 1955-1960

(Zrínyi Kiadó, Budapest, 2007. 251 o.)

Virágzik a kutatási és publikációs kedv, az elméleti érdeklődés a magyar katonai felsőoktatás és reformja iránt, amely egyre nagyobb teret kap a könyvkiadásban és szakfolyóiratokban. A közelmúltban megjelent mű szerzőjének neve nem ismeretlen e folyóirat rendszeres olvasói előtt, hiszen figyelemre méltó hadtörténeti tanulmányai több mint negyed százada jelenek meg hasábjain. A magyar katonai felsőoktatás intézménye 1955 és 1960 közötti történetét tárgyaló legújabb könyvének közreadását a jeles hadtörténész jól időzítette. Műve szervesen illeszkedett a Magyar Tudomány 2007. évi Ünnepének központi témájába, melynek gondolatköre magába foglalta a tudomány és az oktatás, a tudomány és a közgondolkodás teljes kérdéskörét, a közoktatástól a felsőoktatáson át a kutatóintézetek oktatói szerepéig. A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia története 1955–1960 című munka eredeti értékkel járult hozzá a hadtudomány és a katonai oktatás intézményei kérdésköre elmúlt félévszázados, bonyolult históriájának feltárásához. Ráadásul azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ez a gazdag kútfőket feltáró és feldolgozó alkotás, a hadtudomány iskolája fejlődéstörténetében jelentős bicentenáriumi évfordulón került közreadásra a Zrínyi Kiadó gondozásában. Két évszázada kezdte kidolgozni az 1807. évi országgyűlés által a „Nemzeti Katonai Akadémiának elrendelésére kiküldött Deputáció" azt a törvényjavaslatot, amely alapján megszületett az 1808:VII. törvénycikk a Katonai Ludovika Akadémia megalapításáról.

Közismert, hogy a magyar katonai felsőoktatás 1947 és 1991 közötti nehéz, vajúdó, fordulatokban, tragédiákban bővelkedő históriája, fejlődéstörténete szerves része huszadik századi hadtörténetünk viharos folyamatának. A múlt század második felében a magyar katonai felsőoktatás az állandóan változó társadalmi és politikai, gazdasági és kulturális, tudományos és hadügyi közegben alakult, formálódott olyanná, ahogyan ma előttünk áll: sokfelől, sokféle ok miatt hol elismerttté, hol sokszor kritizálttá, de alapvető funkcióját a jövő, az ország építése és védelme szolgálatában lényegében mindvégig teljesítővé.

Szabó Miklós több mint három évtizedes kiemelkedő tudományos kutatói tevékenysége mindenekelőtt a második világháború hadügyi változásai, a magyar katonai részvétel, a magyarországi hadműveletek, a magyar királyi honvéd Légierő története és háborús alkalmazása feltárásával, feldolgozásával vált ismertté és elismertté a hadtudomány, a hadtörténelem mértékadó hazai és nemzetközi körei előtt. Katonatudósi hírnevéhez azonban jelentősen hozzájárult az a tény is, hogy a magyar katonai felsőoktatás történetének is egyik legkiválóbb kutatója. A hazai katonai felsőoktatás

feltárásával és feldolgozásával kapcsolatos tudományos eredményeit magyar és angol nyelvű monográfiában (A magyar katonai felsőoktatás története 1947–1956. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2004.; The History of the Hungarian Military Higher Education 1947–1956. Columbia University Press, New York, 2006.), valamint a hazai és külföldi szakfolyóiratokban közreadott tanulmányokban jelentette meg.

Szabó Miklós igazi tudományos produktumként foglalta össze kutatásait. Könyve egész színvonalát, személyes munkájának hátterе alapozta meg. Harmincötéves katonai felsőoktatási (hadtörténeti) tanári, 1991-től a Zrínyi Miklós Katona Akadémia parancsnoki, majd 1996-tól a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem rektori tapasztalatait felhasználva végezte kutatásait, amelyek során reális történelmi kép kialakítására törekedett. Szabó Miklós több mint másfél évtizeden át volt a magyar felsőoktatás, a hazai és az európai (NATO) katonai felsőoktatás egyik megbecsült képviselője. Vezető szerepet játszott az elmúlt 17 esztendőben a magyar katonai felsőoktatás megújításában, a nemzetközi viszonylatban is egyedülálló, az elmúlt években a hazai felsőoktatási tanintézetek rangsorában az elsők közé emelkedett Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem létrehozásában. Rektori működése alatt az elöd katonai tanintézetek legjobb hagyományaiból és történelmi tanulságaiból merítve, ugyanakkor korunk állandó oktatói és kutatói kihívásainak megfelelő válaszokat keresve vált az egyetem, korszerű európai felsőoktatási intézményként, a hazai hadtudományi kutatások központjává és a magyar és európai egyetemek, akadémiák megbecsült tagjává.

Könyve segít abban, hogy megértsük egy rövid időszak hazai történetét, és hadtörténetét. Szabó Miklós könyve polémikus, vitázó mű. Plasztikus életképeket rajzol a katonai akadémia mindennapjairól. Érzékelteti a sokszínű, de drámai folyamatokat és erőfeszítéseket, a hiányosságokat, a félmegoldásokat és a szakmai alulteljesítéseket, ám emellett tényekkel és objektív elemzésekkel mutatja be a ma számára is az értékmegőrző és -közvetítő elemeket.

A szerző érdeme a magyar katonai felsőoktatás 1945 utáni rövid szakaszának gazdag források alapján való úttörő jellegű feldolgozása. A szemléletes ábrázolási módhoz felhasználta HM Hadtörténeti Múzeum és a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem fotóarchívumából származó képeket. Kutatta, feltárta és feldolgozta a HM Hadtörténelmi Levéltár gyűjteményeiből a 1945 utáni (korábban szocialista kornak nevezett) időszak nagy levéltári testét alkotó, a magyar demokratikus hadsereg, és a Magyar Néphadsereg VIII–XIII. fondfőcsoportba sorolt iratait. Különösen sokat merített az országos katonai hatóságok, a Honvédelmi Minisztérium (VIII.) és a katonai tanintézetek, mindenek előtt a Honvéd Akadémia és a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia iratanyagaiból (XII.).

A szerző karakteres szakmai tevékenysége egyértelműen meghatározta könyve szerkezetét és mondanivalójának logikáját. Nyolc bátor és elkötelezett fejezetet írt az 1955 és 1960 közötti politikai rendszer katonai akadémiai modelljéről, kívánatos és nemkívánatos elemeiről.

„A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia létrejöttét és tevékenységét befolyásoló kül-, illetve belpolitikai viszonyok (1955–1960)" című első fejezetben a közreadott történeti, hadtörténeti és hadseregtörténeti munkák elemzései és saját kutatási eredményei alapján vázolja fel ennek az igen bonyolult és drámai időszaknak a históriáját. Az öt és fél év krónikája áttekinti a nemzetközi és hazai politikai, katonai, gazdasági és más események leglényegesebb jellemzőit. Bemutatja a közismert magyar politikai és katonai személyiségek szerepét, cselekedeteit és hatását, fő hangsúlyt helyezve az 1956. évi forradalomra és szabadságharcra, a szovjet invázióra, a Kádár János vezette új hatalmi rendszer létrejöttére, a kegyetlen megtorlásokra és a Magyar Néphadsereg hangulatának alakulására.

A fejezet zárógondolataként idézi neves történészünk e tragikus évekre vonatkozó találó megállapítását: „Előre sejthető bukása ellenére a magyar forradalom vízválasztónak bizonyult az ország második világháború utáni történetében. A magyarokat reálisabb önszemléletre és arra tanította meg, hogy függetlenségi harcukban nem számíthatnak hatékony külső támogatásra. A Szovjetuniót pedig arra, hogy a magyarokat nem lehet büntetlenül saját népükhöz hasonló alávetettségben tartani. E kölcsönös felismerés, s a Kádár János erre alapuló, megfontolt pragmatizmusának eredményeként alakult ki idővel az a sokak által »magyar modellnek« nevezett politika, amely a Szovjetunió nagyhatalmi érdekeinek és a pártállamiság alapjainak veszé-

lyeztetése nélkül teremtett olyan viszonyokat, amelyeket a magyarok közül ugyan csak kevesen szerettek, de lehetséges optimumként szinte mindenki elfogadott. Ebben az értelemben az 1956-os forradalom és szabadságharc nem bukott el, hanem a Rákóczi-szabadságharchoz és az 1848–1849-hez hasonlóan a kompromisszumkötés feltételeit javította." (Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2001. 397. o.)

A könyv második, terjedelmesebb fejezetében – „A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia létrejöttét és tevékenységét befolyásoló magyar néphadseregi viszonyok (1955–1960)" – a szerző azokat a rendkívüli körülményeket és korviszonyokat elemzi és mutatja be, amelyek ebben a rendkívüli időszakban meghatározták a néphadsereg fejlődéstörténetének kiképzési, fegyverzeti, szervezési, fegyelmi, erkölcsi és vezetési nehézségeit, akadályait, hiányosságait és buktatóit. Egyszóval azt a drámát és tragédiát, melyet a Magyar Néphadsereg és tisztikara átélt, amely nem kis hatással volt a katonai akadémia létrejöttére és első éveire. Értékeli első tiszti törvényt, érdekes adatokat közöl a nehéz anyagi körülmények között élő hivatásos állomány illetményének alakulásáról és rendezési kísérleteiről. Bemutatja a Minisztertanács 1955. és 1956. évi határozatait a néphadsereg húsz-, illetve tizenötezer fős létszámcsökkentéséről és következményeit. Foglalkozik azzal a döntéssel, amely 1956 júniusában az alap- és felsőfokú tisztképzés, a katonai akadémiák és tiszti iskolák átszervezését rendelte el. A Magyar Néphadsereg sorés hivatásos állományában eluralkodott létbizonytalanságnak, elégedetlenségnek és a rohamos politikai hangulatromlásnak egyenes következménye volt a hadsereg magatartása a forradalom és szabadságharc alatt. A szerző ebben a fejezetben részletesen megvizsgálja és felvázolja a katonai felső vezetés, a különböző katonai szervezetek, tanintézetek, seregtestek és alakulatok 1956 októberi–novemberi szerepét. Adatokban gazdag képet kapunk az átalakult új minisztériumi vezetés erőfeszítéseiről, hogy a tisztikar írja alá a Tiszti Nyilatkozatot és vállaljon szolgálatot a honvéd karhatalom egységeiben. A levéltári források segítségével hitelesen követhetjük a HM ténykedését és elgondolásait, törekvését és terveit az 1957., 1958., 1959. és 1960. esztendőben az új Magyar Néphadsereg haderő- és fegyvernemei, magasabbegységei és alakulatai megteremtésére, a különböző hadrendek kialakítására, létszám- és haditechnikai fejlesztésére, a kapcsolatok rendezésére a Szovjetunióval és a Magyarországon állomásozó szovjet csapatokkal. Plasztikus képet kapunk a tábornoki és tisztikar minden rétegének katonai és általános műveltségéről, katonai és polgári iskolai végzettségéről, bemutatva azt is, hogy milyen szükségletei lettek volna a hadseregnek.

A szerző munkája III. fejezetének a következő, lényegre utaló címet adta: „A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia megalakulása és első másfél éve (1955 március – 1956 október)". Ez a fejezet tárgyalja – szemléletes módon, az akadémia sorsát meghatározó két fontos HM-parancs fakszimile közreadásával – és eddig feltáratlan források feldolgozásával a felsőfokú katonai tanintézet új minőséget jelző kezdeti időszaka mintegy 20 hónapjának történetét. Találó adatok és számok elemzésével mutatja be, hogy az 1955. március 14-i 15. számú HM-parancs, amely március hó 15-től a Honvéd Akadémiának a „Zrínyi Miklós Katonai Akadémia" megtisztelő nevet adta, milyen szocialista katonai felsőoktatási modell megvalósítására törekedett, hogy minél magasabb színvonalon lássa el a néphadsereget megfelelően képzett parancsnokokkal, katonai vezetőkkel. Mátékovics Endre vezérőrnagy, parancsnok irányításával az akadémia fakultásainak és tanszékeinek, az oktatóinak nem kis erőfeszítésébe és munkájába került a Minisztertanács 1955. május 25-i határozatának végrehajtása, mely szerint 1955 őszétől az akadémiára felvett tiszteknek 50 százaléka rendelkezzen érettségivel, vagy annak megfelelő általános műveltséggel. Ezt tükrözik a 3 éves akadémiai képzésre az 1955–56-os tanévre meghirdetett felvételi pályázat követelményei: rendfokozatra való tekintett nélkül olyan egészséges tiszteket vártak, akik megfelelő katonai előképzettséggel, 2 éves csapatgyakorlattal, legalább századparancsnokként (helyettesként) szolgáltak, megfelelő minősítéssel és középiskolai, de legalább általános iskolai végzettséggel, vagy jó szellemi képességekkel rendelkeztek. Részletes képet kapunk arról, hogy 1955 őszén milyen tárgyakból állt a felvételi vizsga és hogy a 147 jelentkezőből 105 (40 lövész, 14 páncélos, 14 repülő, 13 műszaki, 15 híradó, 9 hadtápos) tiszt felelt meg. Az akadémia működéséhez szükséges békeállomány-táblát 1955. augusztus 27-én hagyták jóvá: a 400 fős rendszeresített állomány 311

tiszti, 40 továbbszolgáló és 3 sortiszthelyettesi és 46 honvédi helyből állt. A tiszti állomány rendfokozati megoszlás szerint a következő lehetett: 1 altábornagy, 3 vezérőrnagy, 35 ezredes, 136 alezredes, 114 őrnagy, 20 százados, 1 főhadnagy, 2 hadnagy. A továbbiakban érdekes képet kaphatunk az akadémia nehéz hétköznapjairól, az előrelépésekről és a megtorpanásokról, a különböző létszámalakulásokról és a szervezetek változásairól, a vizsgák eredményeiről és a hallgatókról, akik közül az akadémia elvégzése után számosan a hadsereg különböző vezető beosztásaiba kerültek (ezeket találó rövidséggel jelzi a szerző). Megismerhetjük az akadémia személyi állománya 1956. októberi hangulatának jellemzőit és, mintegy a fejezet zárásaként, a HM 0460. számú, 1956. októberi, dátum nélküli, tragikus és végre nem hajtott parancsot is láthatjuk, amelyben az 1956. szeptember 22-én akadémiaparancsnoknak kinevezett Márton András ezredest eredményes munkája alapján vezérőrnaggyá kívánták kinevezni.

„A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia történetének legtragikusabb időszaka (1956. október 23 – 1957. április 7.)" című negyedik fejezet oldalain a szerző időrendben mutatja be Márton András ezredes, a tanintézet parancsnoka, vezetői, oktatói és hallgatói sorsának és hangulatának drámai, mondhatni tragikus alakulását, a forradalom és szabadságharc napjaiban, majd a további hónapokban. A szerző naponkénti krónikában vázolja fel a bonyolult és ellentmondásos történteket, a hangulat, a politikai vélemények, a sokszínű katonai tevékenység alakulását, változásait, az akadémia és más objektumok védelmét, biztosítását, az egyre kapkodóbb, zűrzavaros utasításokat alegységek kirendelésére a város különböző pontjaira, együttműködési törekvéseket a fegyveres csoportokkal, az akadémia szovjet megszállásának szomorú eseményét. Olvashatunk a személyi állomány nem kis részének leszereléséről és a Tiszti Nyilatkozat aláírásáról, Márton András ezredes felmentéséről és Borbás Máté vezérőrnagy parancsnoki kinevezéséről, a karhatalmi szolgálat ellátására hozott intézkedésekről, valamint a Zrínyi és Petőfi Akadémia összevonásáról. Új adalékokat is megismerhetünk a harcok során életüket vesztett tisztekről és a szigorú megtorlásokról, nem egy jelentős katonai vezető sorsának szomorú alakulásáról, a januártól áprilisig terjedő időszakban teljesített karhatalmi szolgálatról, a tiszti felülvizsgálat következményeiről és az oktatás menetéről, az akadémia új parancsnokságának és fakultásainak felállásáról, terveiről és erőfeszítéseiről az oktatás újraindítására

Az ötödik fejezet az akadémia 1957 április–november közötti „csonka" kiképzési évének eseményeit tárgyalja. Számos HM-parancs és irat felidézésével mutatja be, hogy a tisztek közül kiket osztottak be az összfegyvernemi, a páncélos, a tüzér, a légvédelmi tüzér, a repülő, a híradó, a műszaki, a hadtáp és a társadalomtudományi tagozat II. és III. évfolyamára. Az akadémiai oktatás és képzés 1957. április 8-án kezdődött és októberben fejeződött be, az adatok, a felvázolt akadémiai életképek azt bizonyították, hogy az elért egyéni és akadémiai eredmények mellett a „csonka" időszak alatt nagyon sok anyagi, fegyelmi, oktatási, tanulmányi, pénzügyi, lakás- és egyéb problémával, gonddal kellett megbirkózniuk a parancsnokoknak, az oktatóknak és a hallgatóknak. Érdekes képet kapunk arról is, hogy az 1957. február 20-án akadémiaparancsnoknak kinevezett Csémi Károly ezredes, valamint törzse és tanszékei milyen elképzeléseket alakítottak ki a szovjet, csehszlovák és más szocialista országok akadémiái tapasztalatai alapján, és milyen hazai tanulságokat vettek figyelembe a hadsereg igényeit jobban kielégítő akadémiai szervezet és képzés korszerűsítésére.

„A kibontakozás nehéz kezdete: az 1957/58. kiképzési év" címet viselő terjedelmes, hatodik fejezetben a szerző részletes vizsgálat alá veszi, hogy az 1957. november 1-jén létrehozott új szervezet milyen hatással volt az akadémia helyzetére és az oktatásra. Részletes képet kapunk az akadémia parancsnokának, helyetteseinek feladatköréről, a tanintézet rendszeresített (1598 fő) és meglévő (1532 fő) állományáról, valamint megoszlásáról, a tisztek – a törzs, a tanárok és a hallgatók – szociális helyzetéről (származás, iskolai végzettség, párttagság, katonai végzettség, családi állapot, szolgálati idő, életkor). Megismerhetjük az akadémiai kiképzés tervezését, a 18 tanszék működését, a tanulmányi munkát Értékes adatsorok mutatják be a nappali és levelező képzésre jelentkezett több száz tiszt felvételi vizsgáinak eredményeit és tapasztalatait, a kibontakozó tudományos tevékenység helyzetét, feladatait és fejlődését. A szerző nem hallgatja el az akadémiai képzés során je-

lentkezett problémákat és gondokat, amiket több korabeli forrás (jelentés, parancs stb.) rögzített, valamint vázolja a megoldásukra javasolt intézkedéseket, az elért eredményeket és a kudarcokat is. E fejezetben olvashatunk arról az 1958. február 12-i konzultációról, melyen Révész Géza honvédelmi miniszter az előzetesen hozzá eljutatott nemzetközi, belpolitikai, katonai, akadémiai, kiképzési, tanulmányi témákat érintő kérdésekre adott „színes" választ az akadémia dísztermében („Szükségesnek tartja-e a kormány a hadsereg számszerű fejlesztését? A Varsói Szerződés milyen kötelezettségeket jelent ezen a téren?" – „A szovjet hadsereg létszámának csökkenése folytán hazánkból is kivontak bizonyos létszámú erőt. Ezt a nemzetközi és belpolitikai helyzetünk alakulása teszi lehetővé, vagy a Magyar Néphadsereg erősítésével fogjuk ellensúlyozni?" – „Az Akadémián bentlakó tisztek kimenője miért csak 23.00-ig van engedélyezve?") Egyet kell értenünk a szerzővel:, „1958 elején a tisztek már tudtak és mertek kérdezni a honvédelmi minisztertől," a felvetett kérdések érzékeltették a problémák rendkívül nagy számát és feszítő jellegét. A lezajlott konzultációról készült feljegyzésből azonban az is kitűnt, hogy bár HM vezetése megpróbálkozott bizonyos demokratikus formák bevezetésével, de azokat nem tudta jól kezelni, s a továbbiakban le is mondott az ilyen jellegű rendezvények megtartásáról. E fejezet befejező oldalain ismét sok ismert és ismeretlen tiszt akadémiai szerepléséről, vizsgáiról és szinte máig nyúló katonai karrierjéről kapunk néhány szavas találó pályaképet.

Szabó Miklós munkája két utolsó, VII. és VIII. fejezetében mutatja be az akadémia 1958/59. és 1959/60. kiképzési évének történéseit. Az akadémia életének mindennapjairól, a felsőfokú katonai képzés fejlődésének jellemzőiről, a szerző szavaival „az oktatás örök körforgásáról" olvashatunk e fejezetekben, és szinte freskóként tárul az érdeklődő szeme elé e jelentős évek históriája.

A szerző diszciplínánk hazai fejlődésének jelentős tudománytörténeti állomását vázolja fel, amikor dokumentumok feltárásával mutatja be, hogy Csémi Károly akadémiaparancsnok 1959. április 14-én jelentést terjesztett fel a vezérkari főnöknek „A tudományos képzés és tudományos fokozatok elnyerése rendszerének bevezetése a hadtudomány terén" tárgykörben. Jelentésében kiemelte, hogy a Magyar Tudományos Akadémián 1950 óta folyik tudósképzés a különböző tudományágakban, és immár a hadseregben és az akadémián is kialakultak a feltételek a tudományos képzés megindításához. „Tolnai Gábor elvtárs, a Tudományos Minősítő Bizottság (TMB) főtitkára a f. évi március 11-én folytatott megbeszélésen egyetértett abban a kérdésben, hogy a hadtudomány terén is célszerű a tudományos képzés bevezetése." Javaslatának lényege, hogy az MH érdekeinek és szükségleteinek figyelembe vételével, a TMB-vel egyetértésben indítsák meg képzést, amely a minisztérium hatáskörébe tartozna, és a Zrínyi Miklós Katonai Akadémián folyna. Számos intézkedés született annak érdekében, áll a jelentésben, hogy javuljon a tudományos munka és a „rövidesen meginduló aspiránsképzéssel kapcsolatban mind a tudományos kutatóosztály, mind a tanszékek tegyék meg a szükséges előkészületeket."

Az akadémia életében és működésében nem kis esemény volt, hogy az Elnöki Tanács 1959. évi 106. számú határozatával elrendelte az egyéves főtiszti tanfolyam felállítását 1960. szeptember 1-jével. Ez a képzési forma azokra a tisztekre vonatkozott, akiknek a beosztása megengedte a főtiszti előléptetést, de nem követelte meg az akadémia elvégzését. Sok, rendfokozatát már rég kihordott százados számára vált lehetővé, hogy a tanfolyam elvégzése után őrnaggyá léphessen elő. Érdekes adatokat tudunk meg a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia fennállása 10. évfordulójának „szerény, de jelenőségének megfelelő" megünneplése előkészületeiről és az ünnepség lefolyásáról, Czinege Lajos altábornagy, honvédelmi miniszter szerepléséről. Villanásnyi pályaképeket kapunk a diplomát nyert tisztek életének alakulásáról is. A szerző a nyolcadik fejezet végén azt a következtetést vonja le, hogy a katonai akadémia rövid történetének legkiegyensúlyozottabb tanéve az 1959/60-as kiképzési év volt, növekedett az oktatás színvonala és megalapozódott az elkövetkezendő évek minőségi fejlődése.

Szabó Miklós az utószóban a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia története rövid, de fontos időszakának jelentőségét hangsúlyozza, majd a három parancsnok, Mátékovics Endre vezérőrnagy, Márton András ezredes és Csémi Károly alezredes, majd ezredes arcképét vázolja fel markáns mondatokkal. Műve utolsó, összetett mondatában leszögezi: „Ez-

zel a könyvvel az ő áldozatos erőfeszítéseik és az ezeket támogató akadémiai oktatók, törzsbeliek akadémiaépítő tevékenysége, a felsőszintű katonai képzést támogató elöljárók emléke előtt kívántam tisztelegni."

A kutatás már sok mindent feltárt abból a hosszú és rögös, válságokkal és kihagyásokkal terhes történelmi útból, amelyet az elmúlt évszázadokban a nemzeti katonai akadémiától a nemzetvédelmi egyetemig megtettünk. Ám a tudomány művelőinek még sok tennivalójuk, hogy további kutatásaikkal még részletesebben feltárják, feldolgozzák és bemutassák a történteket a gondolat meghirdetésétől a megvalósításig; a különböző katonai felsőoktatási koncepcióktól, a látszólag létező katonai felsőoktatási intézménytől a valóban élő, működő, a kutatás és tanítás egységét hordozó, a tudomány és oktatás egységét megvalósító, korszerű felsőfokú hadiiskola létrejöttéig.

Reméljük, hisz a szerző e munkájából és nyilatkozataiból is kiderül, hogy folytatja kutatásait és feldolgozásait annak érdekében, hogy feltárja, feldolgozza a magyar katonai felsőoktatás történetének 1947 és 2007 közötti időszakát. Vagyis, ha nem is vallja be, de el kívánja készíteni egy hosszabb, két korszak több periódusból álló történelmi fejlődési folyamatának összefoglalását, nem egyszerű, de szükségszerű szintézisét. Ismerve Szabó Miklós kutatói képességeit, e reménybeli szintézis, mint ismertetett műve is, új értékekkel fogja gazdagítani a hazai felsőoktatás históriáját, és a magyar pedagógiatudomány fejlődéstörténetét is.

Ács Tibor

„A HADI TÖRTÉNET KÚTFEJE MINDEN HADTUDOMÁNYNAK"

Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére. Szerk. Szabó János

(Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Polgart, Budapest, 2007. 411 o.)

Régi, szép hagyomány, hogy tanítványok, pályatársak, kollégák emlékkötetbe szerkesztett írásaikkal tisztelik meg kerek születésnapja alkalmából az arra érdemesítettet. Mindennek persze legalább két feltétele van. Meg kell érni ezt a szép kort – Ács Tibor hál' Istennek jó egészségben, fizikai kondícióban és a tőle megszokott szellemi frissességgel megáldva él közöttünk. A másik feltételről, a szakmabeli érdemekről, Szabó János profeszszor, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem rektora értekezik a Hadtörténeti Intézet és Múzeumnak a Polgart Könyvkiadóval közösen jegyzett, megjelenésére is színvonalas kiadvány előszavában. Ács Tibor ezredest nem kell bemutatni a folyóirat olvasóinak, hiszen a Hadtörténelmi Közlemények főszerkesztői beosztásából vonult nyugállományba. Mindmáig aktív szakmai tevékenységet fejt ki: sorra jelennek meg monográfiái, tanulmányai, elnöke a Magyar Tudományos Akadémia Hadtudományi Bizottságának.

A közel egyharmad évszázadra visszanyúló személyes ismeretség ürügyén engedtessék meg nekem, hogy egy személyes élményemmel árnyaljam a tudós férfiúról a rektor, egyben a kötet szerkesztője által rajzolt képet. A történész is ember, alkalmasint szülő, sőt jó néhányunknak unokák istápolásának gondja is osztályrészül jutott. Gyakran találkozhattunk olyan esettel, amikor a gyermek hirtelen lázas beteg lett és a nagyobb bajt megelőzendő felhevült kicsi testét csak hideg vizes törülközőbe csavarva tudtuk lehűteni. Nyilván ismerős a „priznic", mint módszer és mint kifejezés. De hányan tudják az olvasók közül, hogy ki volt Vinzent Priessnitz és mi köze van a magyar hadtudomány történetéhez? Számomra az összefüggést Ács Tibor Bolyai Jánosról írt nagyszerű monográfiája világította meg. A XIX. század első felében élt egyszerű földműves Priessnitz felfigyelt a hideg víz gyógyító hatására és 1826-ban Gräfenbergben gyógyintézetet alapított. A hadmérnöki végzettségű nagy magyar matematikus nem csak alkalmazta a maga korában rendkívül népszerű vízkúrát, de élénk levelezést is folytatott kidolgozójával, ezzel a mai értelemben természetgyógyásznak titulálható emberrel. Erre a látszólag jelentéktelen kultúrtörténeti adatra Ács Tibor is rábukkant kutatásai során és nem kerülte el figyelmét, hiszen az ilyen apróságok te-

szik teljessé az említett életrajzot, ilyen részadatok alapján tudott igazi emberi portrét rajzolni. Így döbbenhet rá az olvasó, hogy Bolyai János nem csak zseniális matematikus és sikertelen hadmérnök volt, de esendő, testi porhüvelyével egy életen át harcban álló ember is.

Ács Tibor tudományszervezői tevékenysége mellett a levéltári, könyvtári, kézirattári források kitartó, alapos feltárása, majd az adatok jó érzékkel történő csoportosítása, tudományos elvárások szerinti formában, de egyben olvasmányos módon közkinccsé tétele – számomra ezt jelenti az ünnepelt munkássága. Érzékelhetően a kötetben tanulmányokat jegyző szerzők is jó véleménnyel voltak a magyar hadtörténet feledésbe merült epizódjait, személyiségeit újra felfedező makacs hadtudósról, különben nem ajánlottak volna ilyen kiváló írásokat az emlékkötetbe.

A sort a szerkesztés feladatait is magára vállaló *Szabó János* professzor nyitja, aki „75 éves az aranybányász unokája" címmel köszönti hadtörténészünket, aki a nemesfémet tartalmazó ásványt fáradtságos munkával felszínre hozó ősöktől örökölt kitartással hívja fel írásaiban a figyelmet a XIX. század hadtudósaira és munkásságukra.

A szerkesztő köszöntő sorait tanulmányok követik. Imponáló a szerzők névsora: egyetemi oktatók, neves történészek a hadtörténet, a tudománytörténet területéről, levéltárosok és muzeológusok, a hadtudomány elméletének szakértői és térképészek, hazai és határon túli tudósok. A recenzens – aki szerkesztőként maga is elkövetett néhány merényletet a hadtörténetírás ellen – persze összevont szemöldökkel tehetné kritika tárgyává a kötetben alkalmazott, a szerzők neve szerint betűrendbe sorolt szerkesztési elvet. Miért nem tematikus a tanulmányok csoportosítása? De azonnal zavarba is jönne a témák bősége okán.

Mert lehetne ugyan egy XVIII–XIX. századi történet címszó szerinti fejezetbe szuszakolni *Csikány Tamás* kitűnő áttekintését az austerlitzi csatában vitézkedő magyar hadfiakról, vagy *Lenkefi Ferenc*nek a napóleoni háborúk során Magyarországra vetődött francia hadifoglyokról írt közleményét. Ugyancsak ide lehetne sorolni *Zachar József*nek báró Tóth Ferenc ezredes oszmán hadseregben játszott szerepét feldolgozó, tőle megszokott, magas színvonalon megírt tanulmányát.

De lehetne egy, a 1848–49-es magyar szabadságharc történetéhez kapcsolódó külön blokk is. *Hermann Róbert* nyilván nem véletlenül választotta Mészáros Lázár Kossuth Lajoshoz és az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz intézett leveleinek közlését e kötetben, hiszen Ács Tibor is kitüntetett figyelmet szentelt kutatásai során az első magyar hadügyminiszter személyének. *Peter Moldovan* ugyancsak a szabadságharc történeti irodalmát gazdagítja az erdélyi önkéntes lovasezredek megszervezését ismertető írásával. Az 1848–49-es fejezetet *Urbán Aladár* okmánypublikációja zárhatná, amiben Sztankó Soma 62. gyalogezredbeli hadnagy tervezetét közli egy zászlóalj szervezeti felépítéséről, felszereléséről és annak várható költségeiről.

Gond nélkül lehetne egy tudománytörténeti fejezetet is összeszerkeszteni. Itt kaphatna helyet *Gazda István* áttekintése a XIX. századbeli magyarországi tudománytörténetírásról csakúgy, mint a két Bolyai, Farkas és János személyéhez köthető két írás. *Oláh-Gál Róbert,* felvállaltan mesterének tekintve Ács Tibort, az idősebb Bolyai korabeli népszámlálási íveken szereplő adatait, illetve halotti bizonyítványát teszi közzé (ez utóbbit faximilében is), míg *Weszely Tibor* röviden azt foglalja össze, hogy mennyiben hozott újat egy felkészült hadtörténész szorgalma és szakértelme a Bolyai János életét feltáró amúgy gazdag szakirodalomban. Ács Tibornak Bolyai Jánosról közzétett, már többször idézett monográfiája ösztönözte *Harai Dénes*t arra, hogy a fogalomalkotás folyamatáról és a múlt megérthetőségéről írott kételyeit megossza olvasóival.

Máris eljutottunk a következő lehetséges szerkezeti egységhez, a hadtudományi megközelítést előtérbe helyező két íráshoz. *Holló József* azt a nehéz kérdést boncolgatja, hogy a közismerten a legapróbb részletekig szabályozott katonai tevékenységben marad-e szerep a parancsnoki intuíciónak. Igenlő válasza reménykeltő ebben a technika uralta, a parancsnoki döntéshozatalt immár számítógépes támogatással segítő, de talán mégsem gúzsba kötő világunkban. *Matus János* a katonai gondolkodás változására ható tényezőket veszi sorra esszéjében, hogy végezetül ismertesse az Európai Biztonsági Stratégia szerint kontinensünket napjainkban fenyegető veszélyeket.

Nem maradhattak ki a gyűjteményes kötetből a XX. század történetét feldolgozó tanulmányok sem. Időrendben haladva: *Pollmann Ferenc* az osztrák-magyar vezérkar

azon erőfeszítéseit ismerteti, amelyekkel befolyásolni igyekeztek a Monarchia külpolitikáját az első világháború előestéjén. *Dombrády Lóránd* azt a folyamatot írja le, hogy a magyar királyi Honvéd Vezérkar vezetői, a környező államok katonai potenciálját, haderőinek minden területen megmutatkozó fölényét elemezve, miért foglaltak állást az újra felfegyverkező német birodalommal kötendő szövetség és annak egyre szorosabbra zárása mellett. *Szabó József János* kedvenc kutatási területéről hozott egy új közleményt, ezúttal a Keleti-Kárpátok 1940-es évekbeli határőrizetét és határvédelmét feldolgozva. *Szabó Miklós* – Ács Tibornak a katonai tanintézetekben folytatott tanulmányai ürügyén – a Petőfi Akadémia, majd Intézet megszervezését, az ott folyó, a kor szellemének megfelelően politikával kellően átszőtt oktató-nevelő tevékenységét ismerteti az 1950. év végével bezárólag.

*Suba János*nak a Magyar Néphadsereg története egyik speciális területéről, az 1968-ban Csehszlovákiába bevonuló magyar csapatok térképellátásáról írott tanulmánya már átvezet a kötet írásainak abba a csoportjába, amely a Hadtörténeti Intézet és Múzeum különböző gyűjteményeiben őrzött kincsekre hívja fel az olvasó figyelmét. Így *Makai Ágnes* a Mária Terézia rend történetét, *Ságvári György* a XVIII. századi magyar huszáruniformist választotta feldolgozandó témául.

Egyszerű két újabb közleményt Ács Tibor személyéhez, tudományos munkásságához kötni, hiszen *Hausner Gábor* doktori témavezetőjének, a Hadtörténelmi Közlemények egykori főszerkesztőjének állít emléket; míg *Oroszi Antal* Ács Tibor Széchenyi Istvánról megjelentetett könyvéről 1995-ben írott ismertetését, napjainkban is aktuális véleményét felvállalva közli újra ebben a kötetben. Ugyanakkor gondban van a recenzens, mint képzeletbeli szerkesztő három további a kötetben közzétett írás kapcsán.

Nem a tanulmányok színvonalával van baj, ellenkezőleg, hiszen *Veszprémy László* rövid, de elképesztő forrásismeretről és -kezelésről tanúskodó írása a máriazelli kegyhely megalapítása és Nagy Lajos királyunk „törökellenes" harcainak összefüggéseiről a kötet egyik erőssége. De ahogyan nem lehet ennek a közleménynek külön középkori fejezetet kreálni, ugyanúgy nem lehet, egyedüliként, a technikatörténet címszó alá sorolni *Padányi József* feldolgozását a napjainkban tragikus módon új hírnévre szert tett mostari híd építéséről, vagy külön orvostörténeti fejezetet létrehozni a *Szoleczky Emese – Kreutzer Andrea* szerzőpárosnak, amidőn egy 1739–1743 között Máramarosban tomboló pestisjárványt leíró dokumentumot elemeznek.

Mégis igaza volt Szabó János professzornak, amikor a szerzők nevének abc-rendje szerint sorolta egymás után a tisztelgő tanulmányokat? Koncepcióját igazolja a betűrendtől eltérő kivétel, a kötet utolsó írása *Andaházi Szeghy Viktor* összeállításában: az ünnepelt hadtörténész, Ács Tibor műveinek bibliográfiája. Szakértő szemnek mindenféle dicsérő szónál többet mond ez az oldalakon át sorjázó címlista, egy irigylésre méltó tudományos életmű summázata.

Markó György

MÓROCZ LAJOS

KISKATONÁTÓL A VEZÉREZREDESIG

(HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2007.)

Mielőtt Mórocz Lajos könyvének érdemeit méltatnám, egy személyes megjegyzést kívánok előrebocsátani: öröm volt számomra, hogy ha szerény mértékben is, de részt vehettem e könyv létrehozásában, és megtiszteltetésnek érzem, hogy tájékoztathatom az olvasókat a tartalmáról. Azért érzem ezt így, mert ezzel a visszaemlékezéssel olyan mű kerül az érdeklődők kezébe, amely őszintén, és nem utolsó sorban érdekesen mutatja be a szerző életpályáját, a Magyar Néphadsereget, elsősorban pedig a szárazföldi haderőnemet.

A szerzőt, Mórocz Lajos nyugállományú vezérezredest ugyan nem kell bemutatni, de

megemlítem, ő olyan katona, aki sorkatonaként kezdte és pályafutása során sok hivatali, törzs-, de legfőképpen parancsnoki beosztást betöltve jutott el a legmagasabb rendfokozatig és a legmagasabb katonai beosztásig, ahol még katona a katona. Ez egyben azt is jelenti, hogy „minden látószögből" megismerte a Magyar Néphadsereget, tapasztalatai sok vonatkozásban általános érvényűnek tekinthetők. Ez jelenti a mű hitelességének egyik alapját.

A könyv – amint a címéből is kiderül – a szerző életútjáról, katonai pályafutásáról szól. Jól áttekinthető, olvasmányos mű, amely lényegében az életpálya főbb állomásaihoz igazodva, 12 részből – ha tetszik, fejezetből – áll, három melléklettel és mintegy 50 képpel.

Az első fejezet, mely a szerző gyermek- és ifjúkorát öleli fel, minden politikai felhang nélkül, igen szemléletes képet ad a falusi szegény rétegek egykori helyzetéről, lehetőségeiről. Reálisan, életszerűen mutatja meg, milyen volt az élet, milyenek voltak az ilyen sorsú fiatalok lehetőségei a munkára, a tanulásra a háború előtt és a háború alatt.

Bemutatja a társadalmi felemelkedés lehetőségeinek megnyílását a háború utáni időkben, de kitűnik ebből a fejezetből az is, hogy e lehetőség valóra váltásához az egyén elhatározására, tehetségére, szorgalmára és kemény kitartására is feltétlenül szükség volt. Csak ezek együttes megléte tette lehetővé a kiemelkedést, egy sikeres életpálya befutását.

A következő fejezetek a katonaévek kezdetéről, a sorkatonai szolgálatról, az első tiszti beosztásokról, az életkörülményekről, tapasztalatokról, sikerekről és nehézségekről mesélnek. Rövid, de jellemző képet kapunk arról, milyen volt a fiatal tisztek élete, munkája azokban az években.

Majd a tanulás újabb évei következtek a moszkvai páncélos akadémián. Az akadémián a szerző tiszttársaival együtt korszerű ismertekre tett szert harcászatból, hadműveleti művészetekből és a páncélos egységek, magasabbegységek vezetéséhez szükséges más tantárgyakból. A tanulással töltött évek során házasságkötésével alapvető fordulat következett be Mórocz Lajos magánéletben is.

A továbbiakban megismerhetjük az akadémia utáni beosztásokban eltöltött idő történetét, melynek során kiemelt hangsúlyt kapnak a szerző első igazi parancsnoki, vezetői beosztásokban (ezredparancsnok, hadosztály törzsfőnök) töltött idejének élményei, tapasztalatai. A verpeléti szolgálati évekről szóló beszámoló érzékelteti a korabeli csapatélet nehézségeit, de szépségeit, sikereit is. A következő beosztás (Tata, hadosztály-törzsfőnök) történetét olvasva képet kapunk a 60-as évek hadseregfejlesztéséről, az új – a Magyar Néphadseregben korábban nem létezett ilyen jellegű – magasabbegység (harckocsihadosztály) megalakításának és összekovácsolásának szerteágazó folyamatáról.

Ezután a páncélos akadémiához hasonlóan kiváló eredménnyel elvégzett Vezérkari Akadémia következett. A kemény tanulás eredményeként elsajátított ismeretek megalapozták a későbbiekben betöltött magas beosztásokban való eredményes helytállást.

A következő fejezetben a szerző beszámol a vezérkarnál betöltött beosztásai (osztályvezető, titkárságvezető, vezérkarfőnök-helyettes) során szerzett tapasztalatairól, fontosabb élményeiről. Szemléletesen mutatja be a vezérkarban folyó munkát, annak jelentőségét, de nehézségeit is. Őszintén szól arról, hogy ez a tevékenység – különösen az első időkben – igen nagy megterhelést jelentett számára, melynek következményeként átmenetileg még az egészsége is megromlott.

A visszaemlékezés következő, A szárazföldi seregtest élén című fejezete a szerző katonai pályájának egyik legfontosabb szakaszáról, mint írja, magasabb katonai vezetővé érésének időszakáról szól, és véleményem szerint a könyv egyik legérdekesebb és legtanulságosabb része. Közismert, hogy az 5. hadsereg a Magyar Néphadsereg legnagyobb szervezete, a szárazföldi csapatok legmagasabb vezetési szintje volt. Alárendeltségbe tartozott a Magyar Néphadsereg egész állományának közel a fele. Mórocz írásából az olvasó megismerheti – vagy felelevenítheti – e szárazföldi hadsereg életének valamennyi lényeges területét. Képet kaphatunk arról a nagy léptékű fejlődésről, amelyen a seregtest 1973 és 1985 között keresztülment, és amelynek eredményeként a kor színvonalán álló, feladatai végrehajtására képes erővé vált. Természetesen nincs lehetőségem valamennyi érintett területnek még a felsorolása sem, de ki kell emelnem a szervezeti-technikai fejlesztésről, a harckészültségről és mozgósításról, valamint a gyakorlatokról szóló részeket, melyek igen értékesek és tanulságosak. A szerző bemutatja a harckészültség és mozgósítás korabeli rendszerét, működési mechanizmusát, amely a kor

politikai követelményei alapján arra épült, hogy a hadseregnek mindig magas fokú készenlétben kell lennie. Rámutat arra is, hogy ez milyen terheket, állandó feszültséget jelentett a vezetők és végrehajtók számára egyaránt. Részletesen foglalkozik az adott korszak legfontosabb hazai és koalíciós gyakorlataival, azok előkészítésével, végrehajtásával, legfontosabb tapasztalataival és néhány oldalon a hadsereg életének, a szerző tevékenységének néhány más területével is.

A következő rész Vezetési elvek és módszerek cím alatt Mórocz Lajos Az összfegyvernemi hadsereg vezetése hatékonyabbá tételének útjai és módszerei támadó hadműveletben című kandidátusi értekezését ismerteti. Erről itt elég annyit megemlíteni, hogy a leírt elvek és módszerek egy része ma is alkalmazható és korszerűnek tekinthető.

A könyv további fejezetei arról szólnak, hogyan látta a Magyar Néphadsereget, mit végzett annak további fejlesztése, fejlődése érdekében Mórocz Lajos, mint honvédelmi minisztériumi államtitkár és ehhez kapcsolódóan a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erői (EFE) főparancsnokának magyar helyettese. Ismerteti a szárazföldi hadsereg átszervezését (Rubin), a Magyar Néphadsereg vezetési rendszerében bekövetkezett változásokat. Viszonylag részletes képet kapunk azokról az EFE-rendezvényekről, melyeken a szerző beosztásából adódóan részt vett. Ezek tartalma, hangvétele ma már furcsának, disszonánsnak tűnik, de a történelmi hűség megkövetelte, hogy a valóságnak megfelelően írja le azokat.

Végül a könyv tartalmazza Mórocz Lajos A katonai doktrínák változását meghatározó tényezők, a Magyar Népköztársaság katonai doktrínájának fejlődése és alakulásának főbb tendenciái című doktori értekezését.

Ezzel kapcsolatban itt csak a szerző egy nagyon fontos megállapítását szeretném szó szerint idézni: „Nyilvánvaló, hogy a 30 évvel ezelőtt írtakkal ma már magam sem értek teljes mértékben egyet. Ennek ellenére nem változtattam sem a disszertációm gondolatvitelén, sem tartalmán, mert úgy vélem, hogy ez erősíti munkám hitelét, és így leszek hű a megtörtént események akkori szemléletéhez."

Mórocz Lajos könyve a *valóságos* történelmet kutatók, a *valóságos* történelem iránt érdeklődők számára nélkülözhetetlen, mert reális és hiteles képet ad a Magyar Néphadseregről, annak szárazföldi erőiről, de mindenekelőtt az 5. hadseregről. Adatai pontosak, az események leírása tárgyszerű, megállapításai objektívak. Hitelességét nem csak az események pontos felidézése adja, hanem az is, hogy a szerző nem próbálta, nem is akarta a mai felfogást és nézeteket visszavetíteni a korábbi évekre. Igaz, a világ gyökeresen megváltozott, más lett a hadsereg rendeltetése, feladata, struktúrája, mások a vezetés, a kiképzés anyagi, tárgyi feltételei, módszerei.

Mindezek ellenére a könyv – elsősorban a vezetéssel, de más kérdésekkel kapcsolatban is – sok olyan tapasztalatot, megállapítást, véleményt tartalmaz, amelyek időtállóak és – ha nem is mechanikusan – ma és a jövőben is hasznosíthatók.

Bátran állítható, hogy Mórocz Lajos könyve nem csak érdekes és tanulságos olvasmány, hanem forrásértékű, objektív mű, mely megkerülhetetlen a Magyar Néphadsereg történetének kutatása során. Mindezek alapján tisztelettel és jó szívvel ajánlom mindazoknak, akiket érdekel, milyen is volt valójában a Magyar Néphadsereg, illetve annak egyik – talán legfontosabb – része.

Háber Péter

BIBLIOGRÁFIA

A 2005. ÉVI MAGYAR HADTÖRTÉNELMI IRODALOM VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

A BIBLIOGRÁFIA BEOSZTÁSA

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, közgyűjtemények 1-37
Határterületek 38-102

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet ... 103-137
A hadművészet és a fegyveres erők története ... 138-227
Csapattörténetek ... 228-232
A katonaság és kiképzésének története ... 233-251
A katonai nevelés és hagyományápolás története ... 252-264
A haditechnika története ... 265-358
A katonai jog, a háborús bűnök története ... 359-375
Veszteségek, a hadifogság története ... 376-395
Helytörténet, vártörténet ... 396-456
Életrajzok, emlékezések ... 457-544

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM ... 545-563

A kezdetektől a XV. század végéig ... 564-594
XVI-XVII. század ... 595-624
XVIII. század ... 625-641
XIX. század ... 642-643
1800-1848 ... 644-652
1848-1849 ... 653-663
1849-1914 ... 664-668
XX. század ... 669-673
1900-1918 ... 674-696
1918-1939 ... 697-713
1939-1945 ... 714-802
1945-2003 ... 803-871

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, közgyűjtemények

1. A 2003. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája. [Összeáll.] Bojtásné Damó Csilla, Bolyósné Ujfalusi Éva. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 4., p. 1159-1223.
2. Ad acta, 2004. [Szerk. Lenkefi Ferenc.] Budapest, Hadtörténelmi Lvt., 2005. 239 p. ill. (Hadtörténelmi Levéltári kiadványok)
3. Bécs–Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19. században. [Szerk.] Peter Csendes, Sipos András. Budapest, Bécs, Budapest Főváros Lvt., Bécsi Városi és Tartományi Lvt., 2005. 272 p., ill.
   Levéltári kiállítás. Bécs, 2003 szeptember – 2004 január. Budapest, 2005 november – 2006 március.
4. Az első katonai felmérés. Erdély és a Temesi Bánság. [A lemez elkészítésében közrem.] Jankó Annamária, Szatlóczki Gábor, Oross András. ELTE Informatikai Kar, Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék. Budapest, Hadtörténeti Térképtár, 2005. DVD.
5. A Hadtörténeti Múzeum értesítője, 8. [Szerk.] Hausner Gábor. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2005. 292 p., ill.
6. A második katonai felmérés, 1819-1869. A Magyar Királyság és a Temesvári Bánság nagyfelbontású, színes térképei. [A lemez elkészítésében közrem.] Jankó Annamária, Oross András, Timár Gábor. Budapest, Hadtörténeti Térképtár, 2005. DVD.
7. Perjés Géza műveinek bibliográfiája 1950-2005. [Összeáll.] Andaházi Szeghy Viktor. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 835-850.
8. „Rákóczi levelek." Nagy Iván Rákóczi-kori iratmásolatainak regesztái a Nógrád Megyei Levéltárból. [Szerk.] Szirácsik Éva. Salgótarján, Nógrád M. Lvt., 2005. 355 [27] p., [16] t. ill.
9. *Balla György, Kisari:* Marsigli tábornok térképei. Budapest, Szerző, 2005. 540 p., ill.
10. *Bánkúti Imre:* Észrevételek II. Rákóczi Ferenc régi-új bibliográfiájához. = Századok, 2005. 5., p. 1286-1299.
11. *Black, Jeremy:* Térképek világtörténete. Budapest, Kossuth, 2005. 176 p., ill.
12. *Deák Antal András:* Térképek a félhold árnyékából. Budapest, Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény, 2005. DVD. Kárpát-medence
13. *Figder Elemér:* A kassai repülőmúzeum. = Haditechnika, 2005. 3., p. 79-80.
14. *Figder Elemér:* Látogatás a belgrádi repülőmúzeumban = Haditechnika, 2005. 2., p. 85-87.
15. *Gombos Ferenc Albin:* Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI. 1. Tom., A-C. Bp. Nap, 2005. X. 811 p.
    Eredeti kiad. Budapest, Szent István Akadémia, 1937.
16. *Hausner Gábor:* Zrínyi Miklós könyvtárának hadtudományi kötetei. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 247-259.
17. *Jankó Annamária:* Magyarország katonai felmérései. Budapest, Hadtörténeti Térképtár, 2005. CD.
18. *Kalakán László:* Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának irataanyaga és a vészkorszak. = Levéltár és helytörténet. A Komáromi Levéltáros Szakmai Nap előadásai, 1994-2004. Esztergom, Komárom-Esztergom M. Önkorm. Lvt., 2005. p. 222-239.
19. *Kárpáti Endre:* A dicsőség csarnoka. Győztesek és legyőzöttek. = Aranysas, 2005. 9., p. 62-65.
    Repülőgépmúzeum Londonban.
20. *Kárpáti Endre:* A legek múzeuma. Átadták már a harmadik csarnokot is. = Aranysas, 2005. 10., p. 56-59.
    Dayton – az Egyesült Államok légierő múzeuma.
21. *Kárpáti Endre:* Minden hely elkelt. = Aranysas, 2005. 12., p.65-67.
    Repüléstörténeti múzeum Kbelyben.
22. *Katona M. István:* A tiszthelyettesképzés múzeuma. = Honvéd altiszti folyóirat, 2005. 4., p. 70-71.
    Szentendrei Kiképző Központ
23. *Kreutzer Andrea:* Montecuccoli művei a Hadtörténeti Múzeum Könyvgyűjtemé-

nyében. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 433-440., ill.

24. *Lipszky János:* A Magyar Királyság és társországai térképe és névtára, 1804-1810 Szerk. Plihál Katalin, Jankó Annamária, Szekerka József. Budapest, Arcanum, 2005. CD.
25. *Matthaeidesz Konrád:* A török páncélosmúzeum. = Haditechnika, 2005. 2., p. 78.
26. *Miskolczy Ambrus:* Philipp Gassert, Daniel S. Mattern: The Hitler library. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 1-2., p. 262-273.
    Gassert, Philipp; Mattern, Daniel S.: The Hitler library. A bibliography. Westport, London, Greenwood Pr., 2001. 567 p. (Bibliographies and indices in world history, Nr. 52.)
27. *Nagy Mikós Mihály:* A Kárpát-medence földrajzi biztonsága a magyar földrajzi szakirodalomban. = A Kárpát-medence politikai földrajza. Pécs, PTE TTK Földrajzi Int., 2005. p. 37-45.
28. *Paál Gergely:* Kiállítás az Üllői úti bázison. = Nemzetvédelmi egyetemi fórum, 2005. 3., p. 26.
29. *Rácz András:* Az izraeli páncélos erők múzeuma (Latrun.) = Haditechnika, 2005. 4., p. 86-87.
30. *Ságvári György:* Tárgyiasult emlékezet. Emlékművek, múzeumok a Nagy Háborúról. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 1-2., p. 83-118.
31. *Segeš, Vladimír:* A zsoldosok fegyelmezése és élelmezése a középkorban. Hadi szabályzat Bártfáról és Znaimból. = Bártfától Pozsonyig. Városok a 13-17. században. Budapest, MTA Történettudományi Int., 2005. p. 245-252.
32. *Suba János:* A komáromi erődrendszert ábrázoló térképek és tervrajzok a Hadtörténeti Térképtárban. = Levéltár és helytörténet. A Komáromi Levéltáros Szakmai Nap előadásai, 1994-2004. Esztergom, Komárom-Esztergom M. Önkorm. Lvt., 2005. p. 37-53.
33. *Suba János:* Magyarország trianoni határának térképei, 1920-1925. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője 8. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2005. p. 137-157.
34. *Szerbhorváth György:* Háború, irodalom - háborús irodalom a vajdasági magyar irodalomban, 1991-2005. = Régió, 2005. 3., p. 89-119.
35. *Tamás Edit:* Látvány és vagy muzeológia. Lehetőségek és elvárások egy történeti kiállítás megvalósításakor. = Povstanie Františka II. Rákocziho, 1703-1711 (v novšom priblízení). Prešov, Prešovka univerzita, 2005. p. 355-363.
    Sárospatak
36. *Török Zsolt:* Ég és föld között. Jeruzsálem régi térképeken. Térképtörténetek. = Élet és tudomány, 2005. 51-52., p. 1616-1619.
37. *Tőrös Balázs:* Museo de la Revolución. A szakállas forradalom múzeuma. = Regiment, 2005. 2., p. 46-47.
    Havanna

Határterületek

38. Kor-képek, 1938-1945. Főszerk. Vince Mátyás. Budapest, M. Távirati Iroda, Glória, 2005. 360 p., mind ill., fotó.
    További közreműködők: Andreidesz Gábor, Horváth Miklós, Szabó Péter, Számvéber Norbert, Ungváry Krisztián, Varga László.
39. Medizinstudenten im Fronteinsatz während des Ersten Weltkrieges, 1914-1918. Sanitätsfähnriche und Sanitätsleutnants i. d. Reserve, Helfer der Ärzte. Wien, Holzhausen, 2005. 170 p., ill. – Magyar vonatkozásokkal.
40. *Baczoni Tamás:* Bakaruhában. A Magyar Királyi Honvédség gyalogos őrvezetője, 1944-1945. Továbbszolgáló őrmester az 1951 M gyakorló egyenruhában. = Regiment, 2005. 1., p. 59-61.
41. *Baczoni Tamás:* Bakaruhában. Felderítő téli öltözetben, 1943-44. A Magyar Néphadsereg ejtőernyős katonája, 1950-1954. = Regiment, 2005. 2., p. 61-63.
42. *Baczoni Tamás:* Bakaruhában. A Magyar Néphadsereg és a Magyar Honvédség külszolgálati egyenruhái. = Regiment, 2005. 3., p. 55-57.
43. *Baczoni Tamás:* Bakaruhában. A magyar hadsereg páncélosegyenruhái. = Regiment, 2005. 4., p. 57-59.
44. *Baczoni Tamás:* A Magyar Királyi Honvéd Légierő egyenruházata. 3-6. = Hadi-

technika, 2005. 1., p. 40., 2., p. 77., 3., p. 81., 4., p. 79.

45. *Bakos Miklós:* Magyar cserkész érdemérmek az I. világháborúban. = Az érem, 2005. 2., p. 21-23.
46. *Balla Tibor:* Az osztrák-magyar sajtóhadiszállás szervezete és tevékenysége az első világháborúban. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 1-2., p. 141-149.
47. *Balla Tibor:* Structura şi activitatea secţiei de presă de râzboi Austro-Ungare în timpul primului râzboi mondial. = Revista de istorie militara, 2005. 1-2., p. 80-85.
48. *Basics Beatrix:* Bocskai István alakja a képzőművészetben. = Bocskai és kora... Tanulmányok a Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója alkalmából. Budapest, Martin Opitz, 2005. p. 105-112.
49. *Bodrogi Péter, Molnár József, Zeidler Sándor:* Nagy magyar kitüntetéskönyv. A magyar állam rendjelei és kitüntetései a Szent György-Rendtől a Nagy Imre-Érdemrendig. Budapest, Rubicon-Ház, 2005. 287 p., ill.
50. *Brace, Charles Loring:* Magyarország 1851-ben. Személyes beszámolóval az osztrák rendőrségről. [Ford. és az utószót írták: Lévai Csaba, Vida Kornél.] Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2005. 336 p.
Eredeti kiadás: New York, Scribner, 1852.
51. *Budiansky, Stephen:* Elmék harca. A második világháború kódfejtésének teljes története. Bp., Vince, 2005. 483 p., [16] t. ill.
52. *Csáky Imre:* Bocskai István a hajdúk számára 1605-ben adományozott címere és annak megjelenése történelmi területi-közigazgatási egységeink címereiben. = Bocskai és kora... Tanulmányok a Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója alkalmából. Budapest, Martin Opitz, 2005. p. 101-104.
53. *Daniš, Miroslav:* Stavovské povstanie Františka II. Rákócziho v ruskej periodickej tlači v rokoch 1703-1707. = Povstanie Františka II. Rákócziho, 1703-1711 (v novšom priblízení). Prešov, Prešovka univerzita, 2005. p. 247-255.
54. *Décsey Sándor:* Az 1. honvéd aknakutató zászlóalj csapatzászlója 1948-ból. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője, 8. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2005. p. 257-264.
55. *Dúró Erzsébet:* Nemere, Tomcat, Galeb és MiG-25. A repülőgépnevek. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi Intézet Névkutató Munkaközössége, 2005. 43 p.
56. *Ehrenpreis, Petronilla:* Kriegs- und Friedensziele im Diskurs. Regierung und deutschsprachige Öffentlichkeit Österreich-Ungarns während des Ersten Weltkriegs. Innsbruck, Studien Verl., 2005. 513 p.
57. *Etényi Nóra, G.:* Erőpróba a harctereken és a propagandában. „Nyilvános krónikák" európai eseményekről 1660-ból. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 201-225.
58. *Etényi Nóra, G.:* A Rákóczi-szabadságharc a német nyomtatott sajtóban. = Povstanie Františka II. Rákócziho, 1703-1711 (v novšom priblízení). Prešov, Prešovka univerzita, 2005. p. 234-246.
59. *Galván Károly:* „Ha elmész a csatába, gondolj ott a babádra..." Tallózás a Hadtörténeti Múzeumban őrzött első világháborús kották közt. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője, 8. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2005. p. 211-231.
60. *Gärtner, R. Kurt:* „Du, Herr Hauptmann, ..." Das Offiziers-Du in der Österreichisch-Ungarischen Armee und heute. = Truppendienst, 2005. 3., p. 224-225. – Magyar vonatkozásokkal.
61. *Gattinger, Karl:* Abzeichen und Auszeichnungen der österreichischen Gebirgstruppen. Die österreichische Wehrmacht zwischen 1918 und 1938. Teil 2. = Zeitschrift der Österreichischen Gesellschaft für Ordenskunde, 2005. 59., p. 1-17.
62. *Háló, Sándor:* Díszszemle 1948. = Az érem, 2005. 2., p. 24-25.
63. *Hatházi Gábor:* Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti leletek Kiskunhalas környékén. Kiskunhalas, Halasi Múzeum Alapítvány, Thorma János Múzeum, 2005. 224 p. ill.
Csólyosi kun vezér: p. 30-40. – Kígyóspusztai harcosok: p. 56-59.
64. *Hogya György:* A besztercei csapatkórház Veszprémben. = Veszprémi szemle, 2005. 3-4., p. 60-72.
65. *Horváth Lajos:* Wargame. A játékcsaták világa. = Regiment, 2005. 1., p. 62-63.
66. *Horváth Lajos:* Wargame. Menü kezdőknek. = Regiment, 2005. 2., p. 64-65.
67. *Jancsó Árpád, Balla Lóránd:* Temesvár régi ábrázolásai. 16-18. század. Marosvásárhely, Mentor, 2005. 282, [5] p. főként ill.

68. *Jánkfalvi Zoltán:* Távoli mennydörgés. A „kockásfarkúak" elcserélt géppuskái. = Aranysas, 2005. 11., p. 54-57.
Roncskutatás. Magyarországon lezuhant amerikai gépek.
69. *Käfer István:* Pater Patriae. Rákóczi a szlovákoknál az egykorúságtól napjainkig. = Povstanie Františka II. Rákocziho, 1703-1711 (v novšom priblízení.) Prešov, Prešovka univerzita, 2005. p. 331-335.
70. *Kertész Róbert, Morgós András, Nagy Dénes, Szántó Zsuzsanna:* Hódoltság kori cölöphidak a Tiszán. = Műemlékvédelem, 2005. 1., p. 13-25.
Szolnok
71. *Kincses Katalin Mária:* A hadi sebesültellátás kérdései Magyarországon. XVI. század-XVIII. század eleje. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 359-385.
72. *Kiss Gábor:* Orvosok a m. kir. honvédségben, 1868-1918. Budapest, Semmelweis Orvostört. Múz., Kvt. és Lvt., MOTESZ Magyar Orvostörténeti Társaság, [2005?]. = Orvostörténeti közlemények, 2005. p. [135]-147.
73. *Kiss Gábor:* Spanyolnátha járvány a Monarchiában 1918 őszén a katonai források tükrében. = Ad acta, 2004. Budapest, „Múlttal a Jövőért" Alapítvány; Hadtörténelmi Lvt., 2005. p. 136-140.
74. *Kovács Sándor Iván:* „Katona volt: neve van versfejekben." A költő-katona Wathay Ferenc. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 419-426. ill.
75. *Lengyel Beatrix:* Teleki Sándor gróf itáliai fotográfiái. Adatok a „vad gróf" ikonográfiájához. = Hadtörténeti Múzeum értesítője, 8. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2005. p. 27-51.
76. *Maczák Ibolya:* Porosz hadistenek. Lessing-kötet a Hadtörténeti Múzeum könyvgyűjteményében. = Hadtörténeti Múzeum értesítője, 8. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2005. p. 77-83.
Lessing, Gotthold: A katona-szerentse. Vígjáték öt áktusban.. (Pest, 1792.)
77. *Makai Ágnes, Sallay Gergely Pál:* A Mária Terézia Katonai Rend történetének utolsó fejezete. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 4., p. 1051-1113.
78. *Makai Ágnes:* Perjés Géza kitüntetéseiről. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 459-468., ill.
79. *Makai Ágnes:* A „projektált" II. osztályú Magyar Katonai Érdemrend ábrázolása?! = A Hadtörténeti Múzeum értesítője, 8. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2005. p. 85-95.
80. *Merényi-Metzger Gábor:* Simonyi óbester kitüntetései. = Haditechnika, 2005. 3., p. 58.
81. *Mojdis, Jan:* Povstanie Františka II. Rákócziho a jeho obraz vo francúzskej literatúre. = Povstanie Františka II. Rákocziho, 1703-1711 (v novšom priblízení). Prešov, Prešovka univerzita, 2005. p. 228-233.
82. *Mrav, Zs ; Ottományi, K.:* Die Grabungen in der spätlatenezeitlich-römischen Siedlung von Budaörs. Sarkophag eines während der alamannischen Expedition Caracallas verstorbenen Soldaten aus Budaörs. = Acta archaeologica, 56. 2005. 1-3., p. 177-212.
83. *Nagy Csaba:* Rímek a háborúból. = Marcali Múzeum. A Marcali Városi Helytörténeti Múzeum évkönyve, 2006. 1., p. 67-71.
84. *Nagy Margit:* Zwei spätrömerzeitliche Waffengräber am Westrand der Canabae von Aquincum. = Acta archaeologica, 56. 2005. 4., p. 403-486.
85. *Nagy Mikós Mihály:* A katonai utazások lehetséges korszakai. = Új honvédségi szemle, 2005. 1., p. 105-118.
86. *Négyesi Lajos:* GPS-szel a csatatérre. Huszárroham a Csíki-havasokban. = Élet és tudomány, 2005. 47., p. 1485-1487.
87. *Pálffy Géza:* Magyar címerek, zászlók és felségjelvények a Habsburgok dinasztikus-hatalmi reprezentációjában a 16. században. = Történelmi szemle, 2005. 3-4., p. 241-275.
88. *Pandula Attila:* Das Projekt eines Ehrenzeichens für Verteidiger der Festung Przemysl. = Zeitschrift der Österreichischen Gesellschaft für Ordenskunde, 57. 2005. Febr., p. 17-25.
89. *Pollmann Ferenc:* A Bokréta utcától a Szamárszigetig. Paszterkó József első világháborús levelei. = A Budapest, Hadtörténeti Múz., 8. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2005. p. 119-127.
90. *Ságvári György:* Bocskai fejedelem és a Bocskai-viselet. = Bocskai és kora... Tanulmányok a Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója alkalmából. Budapest, Martin Opitz, 2005. p. 83-100.

91. *Sallay Gergely Pál:* A magyar 1. tábori páncéloshadosztály 1943-as téli harcainak emlékjelvénye. Jelvényviselési problémák a m. kir. Honvédségben a második világháború idején. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 1-2., p. 215-229.
92. *Sallay Gergely Pál:* Magyar ejtőernyős ügyességi jelvények adományozása német tiszteknek 1941-ben. = Az érem, 2005. 2., p. 26-29.
93. *Sallay Gergely Pál*: Német hadikitüntetések átadása a Hadimúzeumnak 1942-ben. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője, 8. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2005. p. 245-255.
94. *Sallay Gergely Pál:* Szárnyas Szent Korona. A magyar páncélos fegyvernem jelvényei. = Regiment, 2005. 4., p. 54-56.
95. *Scherzer, Veit:* Die Ritterkreuzträger: die Inhaber des Ritterkreuzes des Eisernen Kreuzes 1939-1945. Ranis, Jena, Scherzers Militaire-Verl., 2005. 823 p., [8] t. ill. – Magyar vonatkozásokkal.
96. *Schmidt, Günter Erik:* Fes und Franz Josephs-Orden. = Zeitschrift der Österreichischen Gesellschaft für Ordenskunde, 2005. 59., p. 23-29.
97. *Süli Attila:* Az 1901 M. fogatolt tábori sütőkemence. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője, 8. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2005. p. 233-243.
98. *Szabó József János:* Erődrekonstrukció térinformatikai támogatással. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 645-670., ill.
99. *Szegő Krisztina:* Haditudósítók a XX. században. Budapest, ZMNE, 2004. 252 p., ill.
100. *Töll László:* „Vassal fedett lovak" és gazdáik. = História, 2005. 1-2., p. 31.
101. *Vitek Gábor:* „...Epigraphe. Fejér vármegye petsétje inscripta esse visitur." = Turul, 2005. 1-2., p. 15-25.
102. *Zakar Péter:* A tábori püspökség felállításának előzményei a XVII-XVIII. században. = Lymbus. A Klebelsberg Kuno Alapítvány létrehozásának ötéves évfordulója alkalmából. Budapest, M. Országos Lvt., 2005. p. 295-354.

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet

103. A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában. [Szerk. Árvay Viktor et al.] Budapest, Hungarovox, 2005. 308 p., ill.
Tudományos konferencia, Debrecen, 2004. november 10-11. Az előadások bővített anyaga.
104. Béketeremtés, békefenntartás [Tanulmánykötet]. Szerk. és lektorálta Beszteri Béla, Vizi László Tamás. Székesfehérvár, Kodolányi J. Főisk., 2005. 351 p.
Konferencia a Kodolányi János Főiskola Társadalomtudományi Tanszékén, Székesfehérvár, 2004. november 4.
105. Bocskai és kora... Tanulmányok a Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója alkalmából. [Főszerk. Czigány István] Bp., Martin Opitz, 2005. 112 p. ill.
A kiadvány a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, valamint a MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Hadtudományi Bizottsága közös szervezésében 2004. december 8-án rendezett emlékülés előadásait tartalmazza. Előszó: Ács Tibor.
106. A Dontól a Marosig... 1943-1944. A X. és XI. Makói Honvédnap és Találkozó 2003, 2004. [Szerk. Halmágyi Pál]. Makó, Makó Város Önkorm., 2005. 91 p., ill.
107. Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk. Hausner Gábor. A szerk.-ben közrem. Csákváry Ferenc, Kincses Katalin Mária, Mészáros Kálmán, Tóth Ferenc. Budapest, Argumentum, 2005. 855 p., [1] t. ill.
108. Az ezeréves magyar rendvédelem. [Főszerk. Parádi József]. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2005. 149 p.
Rendvédelemtörténeti konferencia, 2000.
109. Háború, hadsereg, összeomlás. Magyarország katonai részvétele és szerepe a második világháborúban. [Szerk. Markó György]. Budapest, Zrínyi, 2005. 224 p. ill.

Magyarország katonai részvétele és szerepe a második világháborúban címmel 2005. május 5-6. között a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban tartott konferencián elhangzott előadások szerkesztett változata.

110. Honvédő város. Nógrád megye északi határainak megvédése. Tudományos emlékülés a Nógrádi Történeti Múzeumban, Salgótarján, 2004. szeptember 23.. [Szerk. Bagyinszky Istvánné, Szvircsek Ferenc]; [előadók: Szvircsek Ferenc ... et al.]. Salgótarján: Nógrád M. Múz. Szerv., 2005. 89 p. ill.

111. A Kárpát-medence politikai földrajza. Szerk. Pap Norbert, Végh Andor. Pécs, PTE TTK Földrajzi Int., 2005. 260 p., ill., térk.
Konferencia, Pécs, 2004.

112. A közbiztonság közös európai örökségünk. [Főszerk. Parádi József]. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2000. 149 p.
Rendvédelemtörténeti konferencia, 2000.

113. Levéltár és helytörténet. A Komáromi Levéltáros Szakmai Nap előadásai, 1994-2004. [Szerk. Csombor Erzsébet, Tóth Krisztina]. Esztergom: Komárom-Esztergom M. Önkorm. Lvt., 2005. 368 p.

114. Katonákról, történelemről, önmagunkról. 3., Múltunkról - kritikusan? Kritikák. Bp. Ister, 2005. 313 p. (Szakály Sándor válogatott művei)

115. Nemzetközi küzdelem a terrorizmus ellen. A 2004. november 6-án rendezett országos konferencia előadásai. Budapest, M. Történelmi Társulat Tanári Tagozata; ELTE Bölcsészettud. Kar, 2005. 105 p.

116. Die norisch-pannonischen Städte und das römische Heer im Lichte der neuesten archäologischen Forschungen. II. Internationale Konferenz über norisch-pannonische Städte, Budapest-Aquincum 11-14. September 2002. Red. László Borhy, Paula Zsidi. Budapest, Budapesti Történeti Múz.; Pro Aquinco Alapítvány, 2005. 239 p., ill.

117. A pécsi egyházmegye a 17-18. században. [Szerk. Fedeles Tamás, Varga Szabolcs]. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2005. 290 p.
Az 1704-es pécsi kuruc és rác dúlás 300. évfordulójára rendezett egyháztörténeti konferencia (Pécs, 2004. szeptember 27.) előadásai.

118. Ráday Pál és a Rákóczi-szabadságharc. Szerk. és az előszót írta Ráday-Pesthy Pál Frigyes. Budapest, Akadémiai K., 2005. 105 p., [2] színes t. ill.

119. A Repüléstörténeti Konferencia közleményei. [Szerk. Zörgő Tibor.] M. Repüléstörténeti Társ., 2005. 347 p., ill.

120. Ünnepi szám Harsányi Iván 75. születésnapjára. [Szerk. Fischer Ferenc, Vitári Zsolt, Vonyó József]. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2005. 368 p., ill.

121. XXVII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia. Hadtudományi szekció. Budapest 2005. április 20-21. Programfüzet és rezümé kötet. [Szerk. Kovács László]. Budapest. ZMNE Bolyai J. Kat. Műsz. Kar, 2005. 244 p.

122. *Ács Tibor:* A hadtudományról. = Új honvédségi szemle, 2005. 1., p. 2-6.

123. *Ács Tibor:* Clausewitz első magyar átültetési kísérlete. Raksányi Imre: Kalászok a hadtudomány mezején. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 19-29.

124. *Ács Tibor:* A hadikultúra históriájához. = Hadtudomány, 2005. 2., p. 15-26.

125. *Ács Tibor:* Az MTA Hadtudományi Bizottságának megalakulása és tevékenységének kezdetei. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 1-2., p. 241-261.

126. *Ács Tibor:* A reformkor hadikultúrájáról. A magyar hadügy és tudomány kérdéseiről. Piliscsaba, M. Tudománytört. Int., 2005. 331 p.
Széchenyi István, Kiss Károly, Tanárky Sándor, Mészáros Lázár, Raksányi Imre, Korponay János, Kisfaludy Károly, Batthyány Lajos, Petőfi Sándor.

127. *Bagi Dániel:* Gallus Anonymus és Magyarország. A Geszta magyar adatai, forrásai, mintái, valamint a szerző történetszemlélete a latin Kelet-Közép-Európa 12. század eleji latin nyelvű történetírásának tükrében. Budapest, Argumentum, 2005. 276 p.

128. *Balla Tibor:* Az első világháborús osztrák-magyar tábornokok életrajzának kutatása. = Századok, 2005. 1., p. 83-100.

129. *Bársony István:* Začiatky povstania Františka II Rákócziho v madarskej historiografii. = Povstanie Františka II. Rákócziho, 1703-1711 (v novšom priblízení). Prešov, Prešovka univerzita, 2005. p. 321-330.

130. *Bíró Andor:* Magyarország megítélése a

második világháborús szovjet és orosz szakirodalomban. Budapest, Zrínyi, 2005. = Háború, hadsereg, összeomlás. Magyarország katonai részvétele és szerepe a második világháborúban. p. 83-89.

131. *Molnár Máté:* A francia hadügyi reform kérdése Pierre Dubois műveiben. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 3., p. 697-716.

132. *Négyesi Lajos:* Hadtörténelmi elemzések a békeműveletek szolgálatában. = Béketeremtés, békefenntartás. [Tanulmánykötet]. Székesfehérvár, Kodolányi J. Főisk., 2005. p. 31-33.

133. *Radu, Lupescu:* Hunyadi János alakja a magyar és a román történetírásban. = Századok, 2005. 2., 385-420.

134. *Szabó János:* Magyar hadtudósok helyzete, jövőképük. = Új honvédségi szemle, 2005. 4., p. 46-55.

135. *Várkonyi Ágnes, R.:* Akikért a harang szól. 1456 és 1956 emlékezete. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője, 8. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2005. p. 11-25.

136. *Vasileva, Nina Vladimirovna*: Magyarország a második világháború éveiben - orosz szemmel. = Háború, hadsereg, összeomlás. Magyarország katonai részvétele és szerepe a második világháborúban. Budapest, Zrínyi, 2005. p. 71-82.

137. *Veszprémy László:* A modern hadtudomány megszületése. = A korai stratégiai gondolkodás. Tanulmányok. Budapest, Zrínyi, 2005. 7-13. p.

A hadművészet és a fegyveres erők története

138. *Gruber, Karl:* Seemacht unter rot weiss roter Flagge. 1. Bd. Salzburg, Österr. Milizverl. 2005. 286, [2] p. (Österreichischer Milizverlag, 25.) Magyar vonatkozásokkal.

139. A korai stratégiai gondolkodás. Tanulmányok. Szerk. Veszprémy László. [Ford. Lattmann Tamás, Nemerkényi Előd.] Budapest, Zrínyi, 2005. 355 p.

140. A magyar huszár. A magyar lovaskatona ezer évének története. Szerk. az 1. részt Ajtay Endre, a 2. részt Péczely László, a Történelmi arcképcsarnokot Reé László. Budapest, Pytheas, [2005]. 347, 143 p., [4] t. fol. ill.
Eredeti kiad. Budapest, Reé László, 1936.

141. A stratégia a modern korban. Bevezetés a stratégiai tanulmányokba. Szerk. John Baylis, James Wirtz, Eliot Cohen, Colin S. Gray. Budapest, Zrínyi, 2005. 431 p.

142. *Ágoston Gábor:* Birodalom és információ. Konstantinápoly mint a koraújkori Európa információs központja. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 31-60.

143. *Babucs Zoltán:* A ló a második világháborúban. = História, 2005. 1-2., p. 62-64.

144. *Babucs Zoltán:* Az utolsó jászkun huszárok, 1944-1945. = Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár évkönyve. 20. Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok M. Lvt., 2005. p. 131-169.

145. *Balla Tibor:* A könnyűlovas huszár. = História, 2005. 1-2., p. 40-44.

146. *Balló István*: Fejezetek a magyar katonai múlt történetéből. [Budapest], Hadtörténeti Int. és Múz., 2005. 157 p., ill.

147. *Bartha Endre:* Szemelvények a magyar repülés személyi, technikai fejlődéséből, 1910-1945. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei, 30. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2005. p. 109-126.

148. *Becze Csaba:* A magyar kereskedelmi tengerészet a második világháborúban. 1. = Haditechnika, 2005. 4., p. 77-78.

149. *Bishop, Chris:* Idegenlégiósok a Harmadik Birodalom szolgálatában. Külföldi önkéntesek a Waffen-SS soraiban, 1940-1945. Debrecen, Hajja és Fiai, 2005. 160 p. ill.

150. *Bognár Károly:* A háború fogalmának, tartalmának múltja, jelene és jövője. = Új honvédségi szemle, 2005. 8., p. 8-28.

151. *Bonhardt Attila:* A m. kir. honvédség harckocsizó egységei. = Háború, hadsereg, összeomlás. Magyarország katonai részvétele és szerepe a második világháborúban. Budapest, Zrínyi, 2005. p. 137-143.

152. *Csaplár Krisztián:* Holland tisztek az albán zsandárság élén az osztrák-magyar levéltári források tükrében. = A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában. Budapest, Hungarovox, 2005. p. 163-178.

153. *Csapody Tamás:* Utak és útvesztők – a sorkötelezettség története. = Valóság, 2005. 11., p. 77-86.

154. *Csikány Tamás:* Vetter Antal tábornok a táborkar élén. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 135-150.
155. *Czigány István:* A Rákóczi-szabadságharc hadserege. = Ráday Pál és a Rákóczi-szabadságharc. Budapest, Akadémiai K., 2005. p. 35-56.
156. *Czigler Klára:* A cs. és kir. haditengerészeti légierő bevetéseinek kivonata. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei, 30. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2005. p. 5-14.
157. *Deér József:* Zsigmond király honvédelmi politikája. = Királyság és nemzet. Tanulmányok, 1930-1947. 1. köt. Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2005. p. 118-206.
158. *Dorr, Robert F.:* Alpha bravo delta. Kézikönyv az Egyesült Államok hadseregéről. Debrecen, Gold Book, [2005]. 319 p., ill.
159. *Fazekas László:* Testőrségek, koronaőrségek, képviselőházi őrség 1867-1945. = A közbiztonság közös európai örökségünk. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2005. p. 36-49.
160. *Fekete István, Gy.:* A katonai helikopterezés kialakulása és megtelepedése Szolnokon. A magyar katonai forgószárnyas repülés 50. évfordulója alkalmából. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei, 30. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2005. p. 91-104.
161. *Gáspár László:* A határőrség szervezeti változásai 1945-1956 között. = A közbiztonság közös európai örökségünk. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2005. p. 50-54.
162. *Hajdú László, T.:* Magyarok a Mekong partján. = Regiment, 2005. 3. p. 12-16.
163. *Hajdú Péter:* Grey Scouts - lovas katonák a rhodesiai polgárháborúban. = Haditechnika, 2005. 1., p. 37-39.
164. *Hautzinger Gyula:* A modern Nemzetőrségről – tények és gondolatok. Budapest, ZMNE, 2005. 157 p.
165. *Hautzinger Gyula, Bakó Antal:* A Nemzetközi Közép-dél hadosztály és annak logisztikai biztosítása Irakban. = Új honvédségi szemle, 2005. 7., p. 77-86.
166. *Hegyi Klára:* A lovas katonák a török kori Magyarországon. = História, 2005. 1-2., p. 35.
167. *Hollins, David; Pavlović, Darko:* Austrian Frontier Troops 1740-98. Oxford, Osprey, 2005. 48 p., [8] t. ill.
168. *Horváth Csaba:* A M. Kir. Honvédség felderítő rendszerének alakulása az elmélet és a gyakorlat tükrében, 1938-1940. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 1-2., p. 188-212.
169. *Horváth Csaba:* A Magyar Királyi Honvédség és a Nemzetvédelmi Szolgálat, 1919-1945. = Felderítő szemle, 2005. 2., p. 145-162.
170. *Ivanics Mária:* Kozák segédcsapatok Habsburg-szolgálatban, 1593-1606. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 291-295.
171. *Jakus János:* A Magyar Honvédség a rendszerváltástól napjainkig. = Új honvédségi szemle, 2005. 3., p. 66-86.
172. *Józsa Béla:* Sorsok és emlékek. További információk az Egyetemi Rohamzászlóalj történetéhez. = Militaria, 40., 2005. p. 1414-1427.
173. *Karácsony Veronika:* Romák a haderőben. = Új honvédségi szemle, 2005. 8., p. 95-104.
174. *Kassai László:* Gondolatok a honvédelemről és a magyar honvédségről szóló törvényről. = Új honvédségi szemle, 2005. 10., p. 93-106.
175. *Keegan, John:* A háborús felderítés. Az ellenség megismerése Napóleontól az Al-Kaidáig. Budapest, Európa, 2005. 761 p. ill.
176. *Keszmann Oszkár:* A magyar katonai hírszerzés helyzete és átalakításának körülményei 1944 decemberétől 1950-ig. = Felderítő szemle, 2005. 1., p. 140-155.
177. *Keszmann Oszkár:* A magyar katonai hírszerzés helyzete és átalakításának körülményei 1950-51-ben. = Felderítő szemle, 2005. 2., p. 118-123.
178. *Keszmann Oszkár:* A magyar katonai hírszerzés kialakulásának körülményei 1944. decembertől 1953-ig. = Szakmai szemle. A Katonai Biztonsági Hivatal Tudományos Tanácsának kiadványa, 2005. 2., p. 163-171.
179. *Kiss Kálmánné, Tóth József:* A hadsereg, a tisztikar a politikai hatalom szorításában. 2-4. = Bolyai szemle, 2005. 1., p. 112-136., 2., p. 36-67., 4., p. 77-105.
180. *Knoll Gyula:* Bátrak az égen. Kitty Hawk – Rákos – Taszár, 1903-2003. [Budapest], Kairosz, [2005]. 487 p., ill.

181. *Koehler, John O.:* Stasi. A keletnémet titkosszolgálat feltáratlan története. [Budapest], Hamvas Intézet, 2005. 485 p., ill.
182. *Kordé Zoltán:* Megjegyzések a székely ispánok 1467 előtti katonai szerepéhez. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 3., p. 721-728.
183. *Kosaras Péter Ákos*: Magyarok a Waffen-SS kötelékében. Budapest, Nemzetek Európája, 2005. 250 p., [46] t. ill.
184. *Kőszegvári Tibor:* A katonai felderítés helye, szerepe és problémái a terrorizmus elleni küzdelemben. = Felderítő szemle, 2005. 3. p., 89-101.
185. *Krajnc Zoltán:* A légierő alkalmazásának alapkérdései. = Új honvédségi szemle, 2005. 7., p. 87-98.
186. *Kubinyi András:* Logisztikai kérdések a Mohács előtti magyar hadszervezetben. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 441-457.
187. *László András:* A Lengyel Hadsereg speciális alakulata – a GROM. = Felderítő szemle, 2005. 3., p. 102-109.
188. *Limpár Péter:* A többnemzetiségű fegyveres erők problematikája a magyar politikai és közgondolkodásban a 19. század második felében. Vita a magyar nemzeti hadseregről 1867-68-ban. = A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19-20. században. Budapest, Napvilág, 2005. p. 276-295.
189. *Lőrincz Miklós:* A korszerű tüzérség a XXI. század elején. = Új honvédségi szemle, 2005. 12. p. 80-86.
190. *Mák György:* A Honvédelmi Minisztérium és háttérszervezetei alakulása 1989-től napjainkig. = Válogatás a Honvédelmi Minisztérium 2004. évi kutatási eredményeit összegző tanulmányokból. Budapest, HM Oktatási és Tudományszervező Főosztály, 2005. p. 159-180., [5] lev.
191. *McManners, Hugh:* Különleges katonai kommandók. Budapest, Aréna 2000, 2005. 192 p. ill.
192. *Mészáros Kálmán:* Egy reprezentatív testőrszázad II. Rákóczi Ferenc udvarában. A kapcsos palotások névjegyzékei, 1706. május-szeptember. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 469-477.
193. *Moys Péter:* Repülőtéri csendőrség a két világháború közötti időben. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei, 30. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2005. p. 127-132.
194. *Mujzer Péter:* Szovjet légideszantosok Magyarországon 1956-ban. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei, 30. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2005. p. 105-108.
195. *Nabera-Sartoulet, Georges*: Les éperons de hussards hongrois. = Vivat hussar, 40. 2005. p. 85-93.
196. *Nagy György:* A határrendőrség újjászervezése 1945-46-ban. = A közbiztonság közös európai örökségünk. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2005. p. 64-77.
197. *Nagy József:* A BM Határőrség helye, szerepe, szervezetének változásai a szocialista államhatalomban 1957-től az 1980-as év végéig. = A közbiztonság közös európai örökségünk. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2005. p. 78-83.
198. *Nagy Katalin:* Notes on the Arms of the Avar Heavy Cavalry. = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 58. 2005. 2., p. 135-148.
199. *Ortner, M. Christian:* Sturmtruppen. Österreichisch-ungarische Sturmformationen und Jagdkommandos im Ersten Weltkrieg. Kampfverfahren, Organisation, Uniformierung und Ausrüstung. Wien, Militaria, 2005. 319 p., ill. – Magyar vonatkozásokkal.
200. *Otto, Hans-Dieter:* Katonai tévedések lexikona. A szalamiszi csatától az iraki háborúig. Nagykanizsa, Canissa, 2005. 336 p.
201. *Pánczél Mátyás:* Velünk volt az erő! = Regiment, 2005. 4., p. 20-21.
Harckocsizó-fegyvernem a Magyar Néphadseregben, 1945-1960.
202. *Parádi József:* A Magyar Királyság rendőrségei 1920-1945. = A közbiztonság közös európai örökségünk. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2005. p. 105-113.
203. *Parádi József:* Az Osztrák-Magyar Monarchia magyarországi rendőrségei 1867-1919. = A közbiztonság közös európai örökségünk. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2005. p. 97-104.
204. *Pataky Iván:* A légoltalomtól napjaink polgári védelméig. = Magyar honvéd, 2005. 34., p. 18-19.

205. *Pécsi Tibor:* A terrorizmus lélekrajza. = Valóság, 2005. 6., p. 8-19.

206. *Pelle János:* Mór kalózok. „Dzsihád" a tengeren. = Élet és tudomány, 2005. 22., p. 692-694.

207. *Pellissier, Jack:* Le mousqueton de Hussard modéle 1767 (systéme 1763-1766). = La gazette des armes, 2006. 372., p. 20-25.

208. *Póczik Szilveszter:* A nemzetközi terrorizmus fontosabb összetevőiről. = Magyar tudomány, 2005. 10., p. 1269-1278.

209. *Pollmann Ferenc:* Conrad, Clausewitz és a háború. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 539-544.

210. *Regan, Geoffrey:* Katonai katasztrófák, hadi baklövések. Pécs, Alexandra, 2005. 245 p. ill.

211. *Roy, Philippe:* Les avant-postes de cavalerie légere. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 557-568.

212. *Ságvári György:* A kuruc regiment, mint gazdálkodó szervezet. Pénz, ingóságok, ezredvagyon. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 615-628.

213. *Schandl László:* A békefenntartó hadműveletek egészségügyi biztosítása Afganisztánban. = Béketeremtés, békefenntartás. [Tanulmánykötet]. Székesfehérvár, Kodolányi J. Főisk., 2005. p. 161-173.
További szerzők: Vekerdi Zoltán, Szabó Sándor, Cserenyecz Béla, Svéd László.

214. *Simon László, Kovács Csaba:* A magyar katonai ejtőernyőzés története. 1., Bátorságpróba. 2., Az ég katonái. = Regiment, 2005. 2., p. 18-24.

215. *Szabó János:* A rendszerváltoztatás és a haderő-átalakítás erkölcsi kérdései a XXI. század küszöbén. = Valóság, 2005. 3., p. 64-82.

216. *Szabó Miklós, M.:* A magyar repülőfegyvernem létrejötte és tevékenysége, 1938-1945. = Háború, hadsereg, összeomlás. Magyarország katonai részvétele és szerepe a második világháborúban. Budapest, Zrínyi, 2005. p. 145-154.

217. *Szabó Péter:* A magyar lovasság. = Háború, hadsereg, összeomlás. Magyarország katonai részvétele és szerepe a második világháborúban. Budapest, Zrínyi, 2005. p. 133-136.

218. *Szakály Sándor:* A magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás vezetői 1919-1945. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 671-690.

219. *Szternák György:* A terrorizmus, mint hadtudományi probléma. 2. = Nemzetvédelmi egyetemi közlemények, 2005. 5., p. 5-24.

220. *Teiszler Éva:* A Felső Részek főkapitányságáról. = Medievisztikai tanulmányok. A IV. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2005. június 9-10.) előadásai. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2005. p. 169-183.

221. *Temesvári Péter:* A Holland Királyi Légierő. = Aranysas, 2005. 12., p. 42-45.

222. *Veszprémy László:* Csatamének, paripák és hátaslovak. A középkori hadilovakról. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 803-816.

223. *Veszprémy László:* Középkori hadimén. = História, 2005. 1-2., p. 29-32.

224. *Vida Csaba:* A szlovák haderő külföldi katonai szerepvállalása, 1993-2004. = Felderítő szemle, 2005. 1., p. 44-58.

225. *Visy Zsolt:* A római limes Magyarországon és Európában. = Várak, kastélyok, templomok, 2005. 3., p. 4-7.

226. *Zachar, József:* Egy hadtörténelmi epizód – Francia-Illíria katonai határőrei 1809-1813. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 817-834.

227. *Zachar, József:* A magyarországi császári hadvezetés a Rákóczi-szabadságharc idején. Rövid összefoglalás. = Povstanie Františka II. Rákocziho, 1703-1711 (v novšom priblízení). Prešov, Prešovka univerzita, 2005. p. 113-123.

Csapattörténetek

228. *Berekméri Árpád Róbert:* A marosvásárhelyi 27. székely könnyű hadosztály története megalakulásától 1944 szeptemberéig. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 1-2., p. 152-184.

229. *Fekete István:* „Killián Iskolától" a 86.

„Szolnok" helikopter ezredig, 1948-2005. = Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár évkönyve. 20. Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok M. Lvt., 2005. p. 217-260.

230. *Horváth Zoltán:* Az elfelejtett hadosztály. Az európai háború utolsó légideszant-hadművelete. = Regiment, 2005. 2., p. 36-40.

17. amerikai légideszant-hadosztály

231. *Süli Attila:* A székely határvédászlóaljak története. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 1-2., p. 121-136.

232. *Vály György:* A pápai ejtőernyős ezred, 1939-1945. = Marcali Múzeum. A Marcali Városi Helytörténeti Múzeum évkönyve. 2005. 1., p. 7-29.

A katonaság és kiképzésének története

233. Egyetemi almanach. A Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem és jogelőd intézményei fennállásának 85. évfordulójára. [Összeáll. Szilágyi Tivadar]. [Szerk. Gőcze István.] Budapest, ZMNE, 2005. 185 p., ill.

234. *Balassa Endre:* A néphadsereg „jutasa". = Honvéd altiszti folyóirat, 2005. 3. p. 58-59.

235. *Brandt Gyula:* Katonai helikoptervezetők képzése a Magyar Néphadsereg / Honvédség részére. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei, 30. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2005. p. 61-90.

236. *Csák Zoltán:* Tengerészgyalogosok. Az Expedíciós Hadműveletek Iskolája. = Regiment, 2005. 2., p. 25-27.

237. *Hajdu Tibor:* „De mi képtelenség – Mars könyvet olvas!" Küzdelem a korszerű magyar tisztképzésért 1848 előtt. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 233-246.

238. *Hangodi László:* Veszprémi hadtörténeti barangolások. Flígerosztály a Kinizsin, 1943. A Jutasi Kinizsi Pál Csapat Tiszthelyettesképző Iskola repülőszázada. 3. = Veszprémi szemle, 2005. 3-4., p. 77-81.

239. *Jánkfalvi Zoltán:* Vörös és fekete. = Aranysas, 2005. 4. p. 62-65.
Feketék kiképzése az USA légierőnél, bevetésük Magyarországon a második világháború idején.

240. *Kazinczy László:* Sorakozó! ... akiket az Isten szeretett. Egy katonaiskola története a II. világháború végén. Nagykanizsa, Kanizsai Nyomda Kft., 2005. 157 p. ill.

241. *Kerezsy Norbert:* Látogatás a holland Királyi Katonai Akadémián. = Nemzetvédelmi egyetemi fórum, 2005. 2., p. 38-39.

242. *Miklós Zoltán:* Katonai oktatás és nevelés a szocializmus rendszerében, 1945-1990. = Nemzetvédelmi egyetemi fórum, 2005. 2., p. 40-43.

243. *Miklós Zoltán:* Kik vehettek részt a Ludovika Akadémián folyó képzésben? = Ad acta, 2004. Budapest, „Múlttal a Jövőért" Alapítvány; Hadtörténelmi Lvt., 2005. p. 94-108.

244. *Miklós Zoltán:* Az oktatás alapelvei a Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémián. = Humán szemle, 2005. 1., p. 51-59.

245. *Oroszi Antal:* Az Egyesített Tiszti Iskola története, 1957-1967. Tanulmány. 1-2. [Budapest], ZMNE, 2005. 2 db. (330, 378 p.) ill.

246. *Oroszi Antal:* Lépjünk be a múzeumba. A katonai akadémiák az 1956-os forradalom és szabadságharcban. 5. = Nemzetvédelmi egyetemi fórum, 2005. 4., p. 35-37.

247. *Oroszi Antal:* Lépjünk be a múzeumba. Konszolidáció és az akadémiák egyesítése. 6. = Nemzetvédelmi egyetemi fórum, 2005. 5., p. 35-37.

248. *Poór Gábor:* Emlékképek a Vasvári Pál Repülő Szakkiképző Iskola megalakulásáról és első évfolyamáról. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei, 30. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2005. p. 167-172.

249. *Szabó Miklós, M.:* A magyar katonai felsőoktatás története, 1947-1956. Bp., Zrínyi, 2004. 271 p. ill.
Ism.: Kacsó Lajos: Katonai felsőoktatás, 1947-1956. = Magyar honvéd, 2005. 5. p. 16.- Kolozsvári Sándor: Recenzió helyett. = Nemzetvédelmi egyetemi fórum, 2005. 4., p. 42-43.

250. *Vörös Béla:* A magyar mérnökök és hadmérnökök képzésének történetéből, 1710-2000. Budapest, ZMNE, 2005. 102 p. ill.

251. *Závodi Szilvia:* A soproni Magyar Királyi „Zrínyi Ilona" Honvédtiszti Leánynevelő Intézet. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 8. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2005. p. 53-73.

A katonai nevelés és hagyományápolás története

252. 20 éves a Bolyai János nyugállományúak klubja, 1985-2005. Pillanatképek a klub tagjainak életéből. [Budapest], ZMNE, 2005. 136 p., [41] t. ill.
253. Honvédség és Társadalom Baráti Kör Székesfehérvári Szervezete, 1995-2005. [Szerk. Görög István et al.]. Székesfehérvár, Honvédség és Társadalom Baráti Kör Székesfehérvári Szervezete, 2005. 100 p., ill.
254. Menetgyakorlat a múltba. Nem a történelem kerekét akarják visszaforgatni. = Regiment, 2005. 3., p. 62-63.
Katonai hagyományőrzés.
255. Utak és sorsok. A nagyváradi magyar királyi „Gábor Áron" Honvéd Tüzérségi Hadapródiskola utótörténetéből, 1944-2005. [Szerk.biz. Akay László ... et al.] Budapest, Agroinform, 2005. 144 p., [30] t. ill.
256. *Amaczi Viktor:* Második világháborús emlékmű Washingtonban. = Új honvédségi szemle, 2005. 12. p. 87-90.
257. *Boros Géza:* Kitelepítési emlékművek Magyarországon, 1989-2004. = Régió, 2005. 2., p. 93-110.
258. *Kelemen Zsolt:* Lóháton fegyverben. Szentendre, Cephalion, 2005. 191 p. ill.
259. *Nagy László:* Emlékhelyek és emlékművek a ZMNE Üllői úti bázisán. Budapest, ZMNE Bolyai J. Kat. Műsz. Főisk. kara, 2005. CD.
260. *Nagy László, Vörös Béla:* Emlékművek és emlékhelyek a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Üllői úti bázisán. Budapest, ZMNE Bolyai J. Kat. Műsz. Kar, 2005. 97 p., ill.
261. *Prohászka László:* A Vasszékely ábrázolása a cs. és kir. 82. székely gyalogezred plakettjén, jelvényén és emléktábláján. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 8. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2005. p. 129-136.
262. *Tőrös István:* Alázatosan jelentem... az orosz támadást visszavertük. = Regiment, 2005. 4., p. 48-49.
Hagyományőrző hadijáték.
263. *Udovecz György:* A pozsonyi csata. = Magyar honvéd, 2005. 16., p. 14-15.
Hagyományőrző hadijáték.
264. *Zeidler Miklós:* Nagy-Magyarország, Trianon, revízió. Revíziós gondolat hatása a magyarországi városképekre. Forrásközlés. = Limes, 2005. 1., p. 69-106.

A haditechnika története

265. A magyar harc- és gépjárműfejlesztések története. [Szerk. Varga A. József]. Budapest, MH Összhaderőnemi Logisztikai és Támogató Parancsnokság, [2005]. 504 p., ill.
266. Tigris, párduc, páncélfír. Bese menekülj, mert szétlőnek. = Regiment, 2005. 4., p. 13-15.
267. *Ágoston Gábor:* Guns for the sultan. Military power and the weapons industry in the Ottoman Empire. Cambridge, Cambridge Univ. Pr., 2005. 277 p., ill. – magyar vonatkozásokkal.
268. *Amaczi Viktor:* Fegyverzetek a koreai háborúban. 1-2. = Haditechnika, 2005. 3., p. 74-78., 4., p. 80-82.
269. *Amaczi Viktor:* Tüzérségi eszközök Aberdeenben. = Haditechnika, 2005. 1., p. 84-87.
270. *Amaczy Viktor:* Egy márka a repülés történetében – a Rolls-Royce. = Új honvédségi szemle, 2005. 10., p. 85-92.
271. *Balás B. Dénes, Csipkés Ernő:* Katonarádió, katonai műsoradók a második világháborúban. 4. = Haditechnika, 2005. 1., p. 8-12.
272. *Bilik Péter:* Úszó erődök. [1.] = Aranysas, 2005. 2., p. 66-69.
Repülőgép-anyahajók, 1897-1936.
273. *Bilik Péter:* Úszó erődök. 2., A második világháború. = Aranysas, 2005. 3., p. 68-73.
Repülőgép-anyahajók
274. *Bilik Péter:* Úszó erődök. 3., A koreai háború. = Aranysas, 2005. 4., p. 58-61.
Repülőgép-anyahajók
275. *Bilik Péter:* Úszó erődök. 4., A vietnami háború. = Aranysas, 2005. 5., p. 66-69.
Repülőgép-anyahajók
276. *Bilik Péter:* Úszó erődök. 5. = Aranysas, 2005. 6., p. 56-59.
Repülőgép-anyahajók, 1970-1980-as évek
277. *Bilik Péter:* Úszó erődök. 6., A Perzsa-öböl. = Aranysas, 2005. 7., p. 66-69.
Repülőgép-anyahajók
278. *Chant, Christopher:* Harckocsik. Több mint 250 harckocsi és páncélozott harcjármű. Budapest, Zrínyi, 2005. 256 p. ill.

279. *Demes Csaba:* A félláncta1pas katonai járművek. = Haditechnika, 2005. 3., p. 73-74.
280. *Farkas Tibor:* A német FG 42-es automata puska. = Haditechnika, 2005. 3., p. 59-62.
281. *Feith László:* Változatok T-72-re. = Magyar honvéd, 2005. 44., p. 15.
282. *Forintos Kálmán:* Homokszínű búzavirág: BMW R 75. = Regiment, 2005. 2., p. 66-67.
283. *Gál József:* Atomriadó. A végső visszaszámlálás. = Aranysas, 2005. 7., p. 21-25.
284. *Gál József:* Figyelő szemek a vietnami égen. 1. = Aranysas, 2005. 1., p. 25-29.
285. *Gál József:* Figyelő szemek Vietnam egén. [2.] = Aranysas, 2005. 2., p. 14-20.
286. *Gál József:* Opálosodó üvegszemek. égi párbaj Vietnam egén. = Aranysas, 2005. 2., p. 35-37.
287. *Gál József:* Sebészi pontossággal. A légi háborúk precíziós fegyverei. = Aranysas, 2005. 10., p. 24-31.
288. *[Géczi Zoltán] Rieder, Kurt:* Magyar fejlesztések a II. világháborúban és a Magyar Királyi Honvédség haditechnikája. Kecskemét, Vagabund, 2005. 206 p. ill.
289. *Hajdú Ferenc, Haris Lajos, Haris Ottó:* A Günther Burstyn páncélautó és harckocsi tervei, 1905-1914. = Haditechnika, 2005. 1., p. 68-72.
290. *Haris Lajos, Haris Ottó:* Buzogányvetők a budapesti harcokban. 60 éve történt. = Haditechnika, 2005. 4., p. 75-77.
291. *Haris Lajos, Haris Ottó:* A k. u. k. Rába K I. és K II. vontatók (traktorok) alkalmazása és leírása. = Haditechnika, 2005. 3., p. 69-72.
292. *Horváth Zoltán:* A Gizella hadművelet. A Luftwaffe éjszakai vadászai. = Aranysas, 2005. 2., p. 48-53.
293. *Horváth Zoltán:* Királynők őrjárata. Frontvonalban az AWACS gépek elődei. = Aranysas, 2005. 7., p. 48-53.
Amerikai légtérfigyelés a Csendes-óceán felett, 1956-1965.
294. *Horváth Zoltán:* Légcsavaros martalócok. A Martin B-26-os Marauder közepes bombázó. = Aranysas, 2005. 4., p. 48-53.
295. *Izsóf Gábor:* Mesterlövészek Afganisztánban. Figyelmeztetés és könyörület nélkül. 1-2. = Kaliber, 2005. 3., p. 48-52.
296. *Jánkfalvi Zoltán:* Akiknek célpont (volt) e táj. A magyarországi célpontok felderítése. = Aranysas, 2005. 9., p. 58-61.
297. *Jánkfalvi Zoltán:* Gépmadarak a szabolcsi égen, 1865-1947. 1., A nyíregyházi repülőtér és Szabolcs-Szatmár repüléstörténete a kezdetektől 1945-ig. Budapest, T. M. Repüléstechnika, 2005. 328 p., ill.
298. *Jánkfalvi Zoltán:* A halált hozó fagyöngy. = Aranysas, 2005. 10. p. 52-55.
A Savoia-Marchetti SM-79-es bombázók továbbfejlesztési kísérletei a Luftwaffénál.
299. *Jánkfalvi Zoltán:* Léggömbháború. A második világháború kevésbé ismert eseményei. = Aranysas, 2005. 12., p. 62-64.
300. *Kaiser Ferenc:* „Őfelsége hadihajója", a HMS WARSPITE. 5. = Haditechnika, 2005. 1., p. 19-22.
301. Katona Miklós: Duna-tengerjáróink a második világháborúban. 1-2. = Haditechnika, 2005. 1., p. 56-60., 2., p. 62-64.
302. *Kenyeres Dénes:* Könnyűhelikopterek (Mi-1M, KA-26) története a magyar haderőben, 1961-1990. Kecskemét, Szentkirályszabadja, Börgönd, Kecskemét, Szerző, 2005. 304 p., ill.
303. *Kenyeres Dénes:* A Magyar Néphadsereg aranytőre. = Haditechnika, 2005. 1., p. 72-74.
304. *Kenyeres Dénes:* Mi-1M futárhelikopterek a Magyar Néphadsereg hadrendjében. 1., A Mi-1 helikopter kifejlesztése, leírása, szerkezeti felépítése. 2., 1960-61. átképzőtanfolyamok és a Mi-1 hadrendbe állítása. 3., 1962-63 – kiképzés és gyakorlatok. = Haditechnika, 2005. 3., p. 52-56., 4., p. 71-74., 6., p. 65-69.
305. *Kovács Béla:* Harc a Repülő Tank ellen. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei, 30. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2005. p. 39-45.
306. *Kovács Imre:* Gördülő légvédelem: Kanonen und Flakwagen. = Regiment, 2005. 3., p. 64-66.
307. *Kővári László:* Air-2 Genie. Repülőgép fedélzeti fegyverek. = Aranysas, 2005. 10., p. 16-17.
308. *Krajnc Zoltán:* A ballasztikusrakéta-védelem kezdetei az Amerikai Egyesült Államokban. = Új honvédségi szemle, 2005. 11., p. 67-75.
309. *Krámli Mihály:* Az Osztrák-Magyar Monarchia majdnem-dreadnoughtjai. A Radetzky-osztály. = Ünnepi szám Harsányi Iván 75. születésnapjára. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2005. p. 122-140.
310. *Krámli Mihály:* A Tegetthoff-osztály születése. Az osztrák-magyar dreadnought-

program. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 1-2., p. 41-78.

311. *Lugosi József:* A leghíresebb – leghírhedtebb. A Kalasnyikov-gépkarabélyok. = Regiment, 2005. 1., p. 27-29.

312. *Lugosi József:* Lövegek a Hadtörténeti Múzeum fegyvergyűjteményében. 1. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 8. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2005. p. 181-210.

313. *Máté Miklós:* A Chieftain harckocsi. 1. = Haditechnika, 2005. 4., p. 21-24.

314. *Merényi-Metzger Gábor*: Simonyi óbester szablyája. = Haditechnika, 2005. 1., p. 82-83.

315. *Nagy István:* Restaurált és tisztított fegyverek. Csíkszereda, Csíki Székely Múz., 2005. [24] sztl. p., ill.
A Csíki Székely Múzeum fegyvertörténeti kiállításának katalógusa.

316. *O'Connel, Robert L.:* A kard lelke. A fegyverek és a hadviselés illusztrált története az őskortól napjainkig. Debrecen, Gold Book, [2005]. 403 p., ill.

317. *Pálffy Géza:* Kriegswirtschaftliche Beziehungen zwischen der Habsburgermonarchie und der ungarischen Grenze gegen die Osmanen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts: unter besonderer Berücksichtigung des königlichen Zeughauses in Kaschau. = Ungarn Jahrbuch, 27. 2004. München, Ungarisches Inst., 2005.p. 17-40. – Magyar vonatkozásokkal.

318. *Pánczél Mátyás:* Generációváltás. A T-55-ös harckocsik. = Regiment, 2005. 4., p. 22-23.

319. *Pánczél Mátyás:* A hagyományok őrzői. A T-72-es harckocsi története. = Regiment, 2005. 4., p. 24-28.

320. *Punka György:* Ahogyan a „Pik As" ezred pilótái látták. = Aero magazin, 2005. 2., p. 57-61.

321. *Punka György:* A B-25-ös Mitchell. = Aero magazin, 2005. 4., p. 57-61.

322. *Punka György:* A Douglas A-20-as „Boston". = Aero magazin, 2005. 1. p. 57-61.

323. *Punka György:* Messerschmittek végnapjai. = Aero magazin, 2005. 5., p. 57-61.

324. *Pusztai János*: Szentesi repülőtér a front előtt és után: 1940-től 1944 végéig. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei, 30. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2005. p. 183-196.

325. *Radics Béla:* Egy elfelejtett fegyverkonstruktőr-család, a szegedi Brauswetterek. = Haditechnika, 2005. 4., p. 12-15.

326. *Ruichen, Zhu:* Az észak-koreai atomfegyverkezésről. = Hadtudomány, 2005. 1., p. 118-124.

327. *Ruttai László, Krajnc Zoltán:* Magyarország lehetőségei a NATO ballasztikus rakéták elleni védelmi rendszerének fejlesztésében. = Új honvédségi szemle, 2005. 6., p. 107-112.

328. *Sárhidai Gyula, Szabó Miklós:* Atomtengeralattjárók, 1954-2004. Budapest, Zrínyi, 2005. 143 p., ill.

329. *Sárhidai Gyula:* Magyar rakétafejlesztések a II. világháború éveiben, különös tekintettel a légierőre. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei, 30. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2005. p. 15-24.

330. *Schottner Tamás:* A Rimamurány Rt. salgótarjáni gyáregységének haditermelése, 1914-1945. = Haditechnika, 2005. 3., p. 2-5.

331. *Schuminszky Nándor:* A Gazda és a V-2. = Haditechnika, 2005. 4., p. 52-56.

332. *Schuminszky Nándor:* A világűr ostroma. A V-2-től az R-1-ig. = Aranysas, 2005. 6., p. 76-79.

333. *Seres Gyula:* Lánctalpas Skoda. = Regiment, 2005. 4., p. 60-62.

334. *Suba János:* A szocialista határőrizet egyik eszköze: az aknazár. = A közbiztonság közös európai örökségünk. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2005. p. 139-143.

335. *Szabó József János:* Magyar erődítések a második világháborúban. = Háború, hadsereg, összeomlás. Magyarország katonai részvétele és szerepe a második világháborúban. Budapest, Zrínyi, 2005. p. 155-163.

336. *Szentesi György:* Az atomfegyverek hat évtizede. = História, 2005. 6-7., p. 6-8.

337. *Szűr Zoltán:* Az U 212 üzemanyagcellás tengeralattjáró. 1-2. = Haditechnika, 2005. 2., p. 17-20., 3., p. 20-22.

338. *Temesvári Péter:* Feketekeresztesek. A Luftwaffe története 1923-tól napjainkig. = Aranysas, 2005. 6., p. 63-67.

339. *Temesvári Péter:* Az óceán kék szelleme. Az USS LEXINGTON (CV-16) repülőgéphordozó. = Aranysas, 2005. 12., p. 58-61.

340. *Tolnai Gergely:* A Kárpát-medence erődövei a második világháborúban. = Várak, kastélyok, templomok, 2005. 3., p. 35-37., 4., p. 14-16.

341. *Tolnai Gergely:* A Szovjetunió nyugati erődvonalai, a Sztálin- és a Molotov-vonal. = Várak, kastélyok, templomok, 2005. 6., p. 34-36.
342. *Tóth Ferenc:* Aknarobbanás a Dunán, 1944 május 16. = Haditechnika, 2005. 2., p. 82-84.
343. *Tóth György, Puskás Béla*: Radarok a végeken. Kaposvár, Szerző, 2005. 168 p., ill.
344. *Töll László:* A számszeríj- az ördögi fegyver. 1-2. = Várak, kastélyok, templomok, 2005. 3., p. 29-31., 4., p. 20-21.
345. *Varsányi Mihály*: Voodoo-varázslat az égen. A McDonell F-101 története. 1. = Haditechnika, 2005. 4., p. 25-28.
346. *Vass Gábor:* Finnország csodafegyvere: Suomi M1931 géppisztoly. = Kaliber, 2005. 3., p. 10-16.
347. *Vass Gábor:* A tüzérségi Luger. Parabellum lange Pistole 08 (P14). = Kaliber, 2005. 3., p. 26-39.
348. *Vass Gábor*: Wehrmachttól a Bundeswehrig. Walther P38. = Kaliber, 2005. 10., p. 28-38
349. *Vida Gábor:* Az alsókaros puskák históriája. Winchesterek. = Kaliber, 2005. 11., p. 12-21.
350. *Villányi György*: Az Amerikai Egyesült Államok rakétaelhárító rendszerei. 1-2. = Haditechnika, 2005. 2., p. 25-28., 3., p. 14-15.
351. *Winkler Gusztáv:* A bástyás rendszerek kialakulása és fejlődése. 1-3. = Várak, kastélyok, templomok, 2005. 2., 3. p. 18-20., 5., p. 15-17.
352. *Zahálka, Jan; Tesar, Petr Aharon; Tyrlik, Sigmund:* Phönix D 1 - D III. Hradec Králové, JaPo, 2005. 80 p., ill.
353. *Zsák Ferenc:* Légi háború Koreában. 1-4. = Aero magazin, 2005. 5-8., p. 52-56.
2. r. Bevetik az F-86-os „Sabre"-t. 3. r. Harcok az éjszakában. 4. r. Befejezetlen mérleg.
354. *Zsig Zoltán:* Földön, vízen, sivatagban. BTR-80-as páncélozott szállító harcjármű GAZ-5903. = Regiment, 2005. 3., p. 50-51.
355. *Zsig Zoltán:* Kínai páncélozott szállító és gyalogsági harcjárművek. 1-2. = Haditechnika, 2005. 2., p. 37-40., 3. p. 16-19.
356. *Zsig Zoltán:* A Pioneer ahol tud, segít... = Aranysas, 2005. 10., p. 68-69.
RQ-2 felderítő repülőgép
357. *Zsig Zoltán:* A tankölő. RPG-7. = Regiment, 2005. 1., p. 20-23.
358. *Zsig Zoltán:* Váltótípus? Az M4-es gépkarabély. = Regiment, 2005. 4., p. 32-33.

A katonai jog, a háborús bűnök története

359. Auschwitzi jegyzőkönyv. Közli és a kísérő tanulmányt írta: Haraszti György. Budapest, Múlt és Jövő, 2005. 117 p., ill.
360. Gróf Tisza István gyilkosai a hadbíróság előtt. A Magyar Távirati Iroda és a Magyar Kurír hivatalos gyorsírói följegyzéseinek alapján. Szerk., az előszót és a zárszót írta Bencsik Gábor. Budapest, M. Ház, 2005. 395 p., ill.
361. A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Szerk. Molnár Judit. Budapest, Balassi, 2005. 737 p.
A holokauszt Magyarországon - 60 év után európai perspektívában címmel 2004. április 16-18-án megrendezett nemzetközi tudományos konferencián elhangzott előadások alapján készült.
362. *Dávid Géza, Fodor Pál:* „Az ország ügye mindenek előtt való." A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei 1544-1545, 1522. Budapest, História; MTA Történettudományi Int., 2005. LXXXI, 757 p.
363. Sztálinizmus és nácizmus. [Diktatúrák összehasonlítása]. Szerk. Ian Kershaw, Moshe Lewin, Szeged, Szukits, 2005. 423 p.
364. *Bonhardt Attila:* A M. Kir. Honvédség és a zsidókérdés. = Levéltár és helytörténet. A Komáromi Levéltáros Szakmai Nap előadásai, 1994-2004. Esztergom, Komárom-Esztergom M. Önkorm. Lvt., 2005. p. 240-268.
365. *Csapody Tamás; Pajic, Tomislav:* A bori munkaszolgálat jugoszláv szemmel. = Új honvédségi szemle, 2005. 12., p. 91-98.
366. *Ehrenberger Róbert:* Gyomorrontásért kötél általi halál. A tatai orvosper a koncepciós eljárások sorában. = Ad acta, 2004. Budapest, „Múlttal a Jövőért" Alapítvány; Hadtörténelmi Lvt., 2005. p. 216-239.
367. *Kotek, Joël; Rigoulot, Pierre*: A táborok évszázada. Fogva tartás, koncentrálás, megsemmisítés. A radikális bűn száz éve. Budapest, Nagyvilág, [2005]. 655, [2] p. térk., ill.

368. *Kovács Tamás:* Magyar munkaszolgálatosok Borban. = Ünnepi szám Harsányi Iván 75. születésnapjára. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2005. p. 97-121.

369. *Kurcz Béla:* Vérbírák sztahanovistái. Kik ítélkeztek és hogyan a forradalom vádlottjainak pereiben? = Népszabadság, 2005. 141/2., p. 5.

370. *Rees, Laurence:* Auschwitz. A nácik és a „végső megoldás." Pécs, Alexandra, 2005. 319 p., [16] t. ill.
A BBC adásában elhangzott Auschwitz című műsor anyagából készült.

371. *Szabó Lajos, H.:* Lapáttal szolgáltuk a hazát, 1951-1956. Katonai munkaszolgálat békeidőben. Pápa, Szerző, 2005. 282 p., ill.

372. *Szita Szabolcs:* Aki egy embert megment – a világot menti meg. Mentőbizottság, Kasztner Rezső, SS-embervásár. 1944-1945. Budapest, Corvina, 2005. 174 p., ill.

373. *Szita Szabolcs:* Deportálás a Csillagerődből 1944 őszén. = Levéltár és helytörténet. A Komáromi Levéltáros Szakmai Nap előadásai, 1994-2004. Esztergom, Komárom-Esztergom M. Önkorm. Lvt., 2005. p. 284-312.

374. *Trócsányi Zsolt:* Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben. Budapest, Gondolat, 2005. 328 p., [1] t.
Hadügy: 134-162. p.

375. *Vidra Zsuzsanna:* A roma holokauszt narratívái. = Régió, 2005. 2., p. 111-129.

Veszteségek, a hadifogság története

376. Vengerskie voennoplennye v SSSR. Dokumenty 1941-1953 godov. [... red. sovet A.N. Artizov et al.]. Moskva, ROSSZPEN, 2005. 543 p., [56] t. ill.

377. *Babits István:* „Áll az idő és máll a tér." Babits István levelei a keleti frontról és a hadifogságból, 1915-1920. [A kötetet összeáll., a szövegeket gondozta, a német nyelvű leveleket ford., a jegyzeteket és a bevezetőt írta Buda Attila. Budapest, Akadémiai K., 2005. 737 [11] t. ill.

378. *Babucs Zoltán:* A 2. magyar hadsereg harctéri tevékenysége és a hősi halottai a Don-kanyarban 1942-1943. = A Dontól a Marosig... 1943-1944. A X. és XI. Makói Honvédnap és Találkozó 2003, 2004. Makó, Makó Város Önkorm., 2005. p. 16-32.

379. *Bíró Zoltán, Sz.:* Huszonhétmillió életbe került. = Magyar hírlap, 2005. 107. p. 19.

380. *Bognár Zalán:* Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjet fogságba 1944-45-ben. = Háború, hadsereg, összeomlás. Magyarország katonai részvétele és szerepe a második világháborúban. Budapest, Zrínyi, 2005. p. 181-190.

381. *Fiziker Róbert:* A Wilhelm Gustloff katasztrófája. Hatvan éve történet. [1]. = Élet és tudomány, 2005. 6., p. 172-174.

382. *Fiziker Róbert:* Tízezer áldozat. A Wilhelm Gustloff katasztrófája. 2. = Élet és tudomány, 2005. 7., p. 202-204.

383. *Gurov, Aleksandăr:* Barutna prolet. Părva bălgarska armiâ v Užna Ungariâ prez 1945 g. Pălen spisăk i danii na zaginalite na ungarska zemâ. Sofiâ, Balkani, 2005. 358 p., [16] t. ill.
A magyar földön elesettek teljes névsora és adatai.

384. *Jákfalvi Zoltán:* A repülő mamutok temetője. = Aranysas, 2005. 7., p. 54-58.

385. *Jánkfalvi Zoltán:* Kecskemét – a repülő „Mamutok" temetője. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei, 30. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2005. p. 49-56.

386. *Kapronczay Károly:* Lengyelek a világháborúban. A legnagyobb vesztes. = Élet és tudomány, 2005. 11., p. 333-335.

387. *Korchmáros István:* A birodalom markában, 1944-1948. Hadifogoly életünk mindennapjai Szevasztopolban. Budapest, Szerző, 2005. 283 p., ill.

388. *Lenkefi Ferenc:* Francia hadifoglyok Magyarországon az első koalíciós háború forradalmi szakaszában, 1793-1795. = Ad acta, 2004. Budapest, „Múlttal a Jövőért" Alapítvány; Hadtörténelmi Lvt., 2005. p. 71-82.

389. *Mészáros Kálmán:* Egy fogolynévsor a Rákóczi-szabadságharcból, 1705. február 4. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 3., p. 811-834.

390. *Ravasz István:* Félbeholt életek... Magyarország vesztesége a XX. század világháborúiban. = Regiment, 2005. 2., p. 57-59.

391. *Ravasz István:* A front pusztításai. Magyarország veszteségei a második világháborúban. = História, 2005. 3., p. 23-24.

392. *Ravasz István:* Magyarország világháborús embervesztesége és a magyar katonasírok. = Háború, hadsereg, összeomlás. Magyarország katonai részvétele és szerepe a második világháborúban. Budapest, Zrínyi, 2005. p. 167-179.

393. *Tóth Ferenc:* Roncsok a Ferenc József híd környékén. = Haditechnika, 2005. 4., p. 68-70.

394. *Várdy Béla, Várdy Huszár Ágnes:* Magyar rabszolgák a szovjet Gulag táboraiban. 1-2. = Valóság, 2005. 3., p. 14-34., 49-69.

395. *Varsányi Mihály:* Magyar berepülőpilóta a Szovjetunióban. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei, 30. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2005. p. 47-48.

Németh Lajos

Helytörténet, vártörténet

396. Háborús napjaink. Emlékezések könyve. [Szerk. Páldi András]. Rákóczifalva, Rákóczifalva Nagyközség Önkorm., 2005. 132 p., ill

397. *Sajti Enikő, A.:* Impériumváltás a Délvidéken, 1918-1920. = Limes, 2005. 1. p. 7-20.

398 Przemyśl w marcu 1915 – im März 1915. [Red. tom. Tomasz Idzikowski, Grzegorz Klebowicz]. Przemyśl, Tomasz Idzikowski Fort VIII „Łętownia", 2005. 32 p., főként ill.

399. *Ágoston Sándor:* A hazáért és a szabadságért – előre! Gyomaiak és endrődiek a dicsőséges 1848–49-es szabadságharcban. Gyomaendrőd, Szerző, 2005. 292 p., ill.

400. *Babucs Zoltán, Besenyei Vendel:* A jászberényi huszárlaktanya története. Jászberény, 2005. 2 CD.

401. *Bánkúti Imre:* 1704. Két hadsereg a Dél-Dunántúlon, két tragédia Pécsett. = A pécsi egyházmegye a 17-18. században. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2005. p. 33-51.

402. *Benedek Gyula:* Iratok Mezőtúr város török kori történetének időszakából 1526-1699. Szolnok, 2005. 378 p., ill.

403. *Botlik József:* Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola, 2005. 552 p., térk. ill.

404. *Cseh Valentin:* Nándorfehérvár vára egykor és ma. = Várak, kastélyok, templomok, 2005. 4., p. 22-24.

405. *Csekő Andrea:* Kunszentmárton 1848-49-ben. = Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár évkönyve. 20. Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok M. Lvt., 2005. p. 61-88.

406. *Csendes Péter:* Bécs kaszárnyái. = Bécs – Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19. században. Budapest, Bécs, Budapest Főváros Lvt.; Bécsi Városi és Tartományi Lvt., 2005. p. 73-76.

407. *Csorba Csaba:* Rákóczi várak és várkastélyok. 1. = Várak, kastélyok, templomok, 2005. 1., p. 10-11.

408. *Domokos György:* Kézműves mesterségek és szerszámaik a végvárakban. XVI-XVII. század. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 175-200.

409. *Fabó Beáta:* A főváros katonai létesítményei a 19. században. = Bécs – Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19. században. Budapest, Bécs, Budapest Főváros Lvt., Bécsi Városi és Tartományi Lvt., 2005. p. 65-72.

410. *Ferenczy Sándor József:* „Vakító csillagnak mikor támad fénye." A przemyśli erődrendszer. 1-2. = Várak, kastélyok, templomok, 2005. 5., p. 20-21., 6., p. 19-21.

411. *Fleisz János:* Város, társadalom, kultúra. Nagyvárad a 19-20. században. Tanulmányok. Nagyvárad, Sapientia Varadiensis Alapítvány, 2005. 186 p.

412. *Hausner Gábor, Négyesi Lajos, Papp Ferenc:* „Juhakol" a szőlőhegyen. Kísérlet Zrínyi-Újvár helyzetének meghatározására. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 3., p. 835-862.

413. *Hegyi Géza:* Bálványosvár és a nagypolitika, 1456-1463. A Várdai és a losonci Dezsőfi család küzdelme a bálványosi uradalomért. = Erdélyi Múzeum, 2005. 3-4., p. 105-130.

414. *Hegyi Klára:* Esztergom török őrsége 1554-ben. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 261-268.

415. *Hegyi Klára:* A török Szekszárd. Török várak a Duna mentén. = História, 2005. 6-7., p. 36-40.

416. *Hermann Róbert:* Egy szerencsés város a hadak útján. Nagykanizsa 1849-ben. = Had-

történelmi közlemények, 2005. 1-2., p. 3-36.
417. *Hornyák Árpád:* Impériumváltá(sok) Pécsen szerb szemmel. = Limes, 2005. 1., p. 21-40.
418. *Jankó Annamária:* Várak az I. katonai felmérés térképein. = Várak, kastélyok, templomok, 2005. 1., p. 14-16.
419. *Kacsó Lajos:* A cseszneki vár. = Magyar honvéd, 2005. 1-2., p. 36.
420. *Kónya Péter*: Prešov, Bardejov a Sabinov v povstaní Františka II. Rákócziho. = Povstanie Františka II. Rákócziho, 1703-1711 (v novšom priblízení). Prešov, Prešovka univerzita, 2005. p. 86-112.
Eperjes, Bártfa, Kisszeben
421. *Magyar Kálmán, Nováki Gyula:* Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. Kaposvár, Somogy M. Múz. Ig., 2005. 298 p. ill.
422. *Majcher Tamás:* Drégely vára. = Műemlékvédelem, 2005. 4., p. 197-202.
423. *Marossy Endre:* „A régi fény ragyogjon fel honára !" A szigetvári vár ma. = Várak, kastélyok, templomok, 2005. 4., 11-13.
424. *Marossy Endre*: Eger csillagai. = Várak, kastélyok, templomok, 2005. 1., p. 29-31.
425. *Marossy Endre:* Munkács vára. = Várak, kastélyok, templomok, 2005. 6., p. 37-39.
426. *Mészáros Orsolya:* Szigliget várának története a középkorban. = Fons, 1994-2004, 2005. 3., p. 299-377.
427. *Mitták Ferenc:* Várostromok a magyar történelemből. Debrecen, Tóth, [2005]. 47 p., ill.
428. *Mrva, Ivan:* Povstanie Františka II. Rákocziho na území západného Slovenska. = Povstanie Františka II. Rákócziho, 1703-1711 (v novšom priblízení). Prešov, Prešovka univerzita, 2005. p. 61-85.
429. *Nagy István:* „...a fiatal szívek forradalma." a szegedi pedagógiai főiskolások 1956-ban. Szeged, Bába, SZTE Juhász Gyula Felsőoktatási K., 2005. 220 p., ill.
430. *Nagy Veronika:* Tátika vára. = Műemlékvédelem, 2005. 2. p. 91-98.
431. *Nováki Gyula:* Nyergesújfalu és Muzsla (Karva) – Csenke puszta kuruckori erődje.= Hadtörténelmi közlemények, 2005. 3., p. 795-810
432. *Pászti László:* Erőd és ellenerőd a Rajna mentén. = Várak, kastélyok, templomok, 2005. 4. p. 29-32.
Breisach
433. *Polgár Tamás:*Horthy Miklós Kaposváron 1919, 1921, 1923. = Somogy megye múltjából, 2005. 2005. p. 195-206.
434. *Pusztai János*: Szentes és a repülés 1909-1959 ...1993. Szentes, Szentes Önkorm., 2005. 283 p., ill.
435. *Radu, Lupescu:* Kolozsvár korai történetének buktatói. = Erdélyi Múzeum, 2005. 3-4., p. 25-77.
436. *Rédli Margit, Varga István*: A Monostori erőd. Komárom, Monostori Erőd Hadkultúra Központ, 2005. 211, [12] p., ill.
437. *Szénássy Zoltán:* Rév-Komárom. Komárom [Szlovákia]: KT Kiadó, 2005. 327 p., ill.
438. *Szijj Jolán:* Salgótarján, 1919. = Honvédő város. Tudományos emlékülés a Nógrádi Történeti Múzeumban, Salgótarján, 2004. szeptember 23. Salgótarján, Nógrád M. Múz. Szerv., 2005. p. 16-40.
439. *Szloboda János:* Zentán történt '44-ben. Történelmi esszé. Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2005. 364 p., [12] t. ill.
440. *Szoleczky Emese:* Huszt várának helye és szerepe Magyarország védelmi rendszerében. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 699-729.
441. *Szőcs János:* A csíkszeredai Mikó-vár. Csíkszereda, Csíki Székely Múz., 2005. 119 p., ill.
442. *Takács Tibor*: A tokaji vár. = Új honvédségi szemle, 2005. 1., p. 97-104.
443. *Takács Tibor:* A dunaföldvári vár. = Új honvédségi szemle, 2005. 6., p. 126-129.
444. *Takács Tibor:* Az ecsedi vár. = Új honvédségi szemle, 2005. 3., p. 96-102.
445. *Takács Tibor:* A gyulai vár. = Új honvédségi szemle, 2005. 4., p. 131-136.
446. *Takács Tibor:* A kisvárdai vár. = Új honvédségi szemle, 2005. 2., p. 130-137.
447. *Takács Tibor:* A kőszegi vár. = Új honvédségi szemle, 2005. 11., p. 120-127.
448. *Takács Tibor:* A sárvári vár. = Új honvédségi szemle, 2005. 9., p. 88-95.
449. *Takács Tibor:* A siklósi vár. = Új honvédségi szemle, 2005. 7., p. 109-115.
450. *Takács Tibor:* A szegedi vár. = Új honvédségi szemle, 2005. 5., p. 99-108
451. *Takács Tibor:* Szigetvár. = Új honvédségi szemle, 2005. 8., p. 127-137.
452. *Takács Tibor:* A szigligeti vár. = Új honvédségi szemle, 2005. 12., p. 121-126.
453. *Takács Tibor:* A vépi várkastély. = Új

honvédségi szemle, 2005. 10., p. 131-137.

454. *Tantalics Béla*: Zalai leventék a második világháborúban, 1944-45. Lenti, Lenti Honismereti Egyes., 2004. 469 p. ill.
Bev. tanulmány: Holló József Ferenc.

455. *Toperczer István:* Várak és forgószárnyas vitézek.= Várak, kastélyok, templomok, 2005. 5. p. 38-40.
Bakony

456. *Tóth Imre:* A hűség-mítosz hatása a népszavazás utáni Sopron mindennapjaira. = Limes, 2005. 1., p. 41-56.

Életrajzok, emlékezések

457. Die österreichischen Admirale. 3., 1915-1924. [Hrsg. Antonio Schmidt-Brentano] Bissendorf, 2005. VI, 412 p. – Magyar vonatkozásokkal.

458. Hol vannak a katonák? Szemelvények a Don-kanyart megjártak vallomásaiból és korabeli hadijelentésekből. Szerk. Tál Gizella és Raffai István. Veszprém, Új Horizont, 2005. 384 p., ill.
Szemelvények Sára Sándor doni dokumentumfilmjeiből.

459. Meghalt a nácivadász, aki nem hagyta elfelejteni a múltat. = Magyar hírlap, 2005. 221., p. 2-3.
Wiesenthal, Simon

460. Rubin tizedes höstette, 2005. = Bevetés. A Bevetés Klub magazinja. 2005. 1., p. 16-17.
Rubin Tibor

461. Der Türkenlouis. Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden und seine Zeit. Hrsg. von Wolfgang Froese und Martin Walter. Gernsbach, Katz, 2005. 127 p. ill.

462. *Ablonczy Balázs:* Teleki Pál. Budapest, Osiris, 2005. 547 p. ill.

463. *Ács Tibor:* Petőfi Sándor, az önkéntes katona. = Új honvédségi szemle, 2005. 5., p. 119-129.

464. *Bákay Vilma:* Székely határőrballada. Olvassátok végig! – – naplója. Szerk. és a háttértanulmányt írta: Szabó József János. Előszó: Keresztes Enikő. Budapest, Timp, 2005. 112 p., ill.

465. *Bártfai Szabó László:* A nagy tapsok idején. [Kecskemét], BT-Press, 2005. 331 p.
Kovács Paula: Örök félelemben. p. 287-331.

466. *Barti Béla:* Leventesors. Igaz történet két levente – Barti Béla és Barti László németországi megpróbáltatásairól a II. világháború végén. Malomsok, Szerző, 2005. 143 p., ill.

467. *Beevor, Antony:* Hitler kedvenc színésznője Olga Csehova, a szovjet kém. Debrecen, Gold Book, [2005]. 255 p., [16] t. ill.

468. *Bessenyei József:* A Nádasdyak. Szerk. a képanyagot vál. Szvoboda Dománszky Gabriella. Budapest, General Pr., 2005. 168 p., ill.

469. *Bona Gábor:* Tábornokok és törzstisztek, hadnagyok és főhadnagyok az 1848-49. évi szabadságharcban. Budapest, Heraldika, 2005. CD.

470. *Csikány Tamás:* Két ország katonatudósa: Czetz János. = Új honvédségi szemle, 2005. 2., p. 100-105.

471. *Csorba László:* Magyar szabadságharcos a lagunák városában. = História, 2005. 9., p. 34-35.
Winkler Lajos

472. *Czigány István:* Gróf Forgách Simon, a király katonája. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 117-134.

473. *Czirók Zoltán:* Grosschmidt István, a legeredményesebb haditengerészeti vadászrepülőnk. = Ad acta, 2004. Budapest, „Múlttal a Jövőért" Alapítvány; Hadtörténelmi Lvt., 2005. p. 94-108.

474. *Demmel József:* Egy szoboravatás margójára. Kováts Mihály élete és hazai ismertsége. = Valóság, 2005. 6. p. 85-91.

475. *Dinyés László:* Virágh Gedeon 1848-49-es huszártiszt, az utolsó aradi rab élete. Arad, Aradi Szabadságszobor Egyes., 2005. 224 p., ill.

476. *Dombrády Lóránd:* Werth Henrik. Akiről nem beszéltünk. [Budapest], Argumentum, 2005. 188 p., ill.

477. *Domonkos László:* Kommandó a Kárpátokban. A Maderspach-történet. Budapest, Masszi, 2005. 228 p., [15] t. ill.

478. *Egri Gyula:* Napló a pokolból, 1941. november 13-tól 1947. szeptember 12-ig. Somorja, Méry ratio, 2005. 176 p.

479. *Egyed Ákos:* Hídvégi gróf Mikó Imre - Erdély Széchényije, az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalapítója, 1805-1876. = Magyar tudomány, 2005. 12., p. 1570-1577.

480. *Fekete István, Gy.:* Októberi riadó. = Honvéd altiszti folyóirat, 2005. 4., p. 11-16.
Bereczki Ferenc

481. *Fiziker Róbert*: Raoul Wallenberg eltűnése. 1., Vendég vagy fogoly vagyok? 2., A svédek rossz lelkiismerete = Élet és tudomány, 2005. 15., p. 458-460., 16., p. 490-492.

482. *Furkó Béla:* Egy magyar hadifogoly emlékei a szovjet lágerekben élőkről és holtakról, 1944-1948. [Szerk. Furkó Zoltán.] [Budapest], Ajtósi Dürer, [2005]. 93 p., ill.

483. *Germain, Patrick:* Károly és Zita, az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó uralkodópárja. [Budapest], Helikon, 2005. 359 p., ill.

484. *Hannig, Norbert:* A Luftwaffe szolgálatában. Harcaim a keleti fronttól a szülőföld védelméig. Debrecen, Hajja és Fiai, 2005. 233 p., [20] t., ill.

485. *Heckenast Gusztáv:* Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. Budapest, História, MTA Történettudományi Int., 2005. 510 p.
Ism.: Bánkúti Imre. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 3., p. 878-880.

486. *Hermann Róbert:* Gáspár András honvéd tábornok. Kecskemét, Katona J. Múz., 2005. 239 p., ill.

487. *Hermann Róbert:* Görgei Artúr, a katona és a politikus. = A magyar történelem vitatott személyiségei. 4. [Budapest], Kossuth, 2005. p. 7-84.

488. *Hermann Róbert:* Történetíróból katona. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 269-289.
Vasvári Pál

489. *Hornyák Árpád*: „Nem akarok több katonát látni." Linder Béla: egy politikai kalandor portréja. = Rubicon, 2005. 9., p. 28-31.

490. *Jánkfalvi Zoltán:* A nagy találkozás. Sterparone – Brüx – Sárospatak. = Aranysas, 2005. 5., p. 58-62.
Egy amerikai pilóta visszaemlékezése a magyarországi harcokra.

491. *Jenkins, Roy:* Churchill. Budapest, Európa, 2005. 2 db., ill.

492. *Kacsó Lajos:* A halálra ítélt lövegparancsnok. = Honvéd altiszti folyóirat, 2005. 4., p. 9-10.
Dobrosi Lajos

493. *Kacsó Lajos:* Tanulságos életút, gazdag szellemi örökség. Ki volt Hollán Ernő? = Magyar honvéd, 2005. 6., p. 14.

494. *Kapronczay Károly:* József Pilsudski, 1867-1935. = Valóság, 2005. 6., p. 92-99.

495. *Kazinczy István:* Körösladány szülötte, Tüköry Lajos, 1830-1860. A magyar szabadságharc főhadnagya, a törökországi emigráció őrnagya, az olasz egyesítés mártír ezredese. Körösladány, Körösladány Nagyközség Önkormányzata, 2005. 111 p., ill.

496. *Kerecsényi Zoltán:* Pápáról a vilárűrbe. Farkas Bertalan pápai kötődéséről, felkészüléséről, a nagy eseményről és visszavisszatéréseiről. Pápa, Jókai M. Városi Kvt., 2005. 89 p., [2] t. ill.

497. *Kiste, John:* Franz Joseph I. Kaiser von Österreich. Essen, Magnus, 2005. 254 p., [8] t. ill.

498. *Kostin, Boris Akimovič:* Margelov. Moskva, Molodaâ gvardiâ, 2005. 316, [32] t. ill. Magyar vonatkozások.
Margelov, Vasilij Filippovic

499. *Kovács Sándor:* A halálraítélt '56-os, Kovács Sándor dandártábornok. [Beszélgetőtárs:] Udvarhelyi András. [Budapest], Udvarhelyi és Udvarhelyi Bt., 2005. 73 p., ill.

500. *Köpeczi Béla:* Bercsényi Miklós, a diplomata. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 427-432.

501. *Kriston-Pócsik József:* Az Enigma, és az Enigma-kém. = Szakmai szemle. a Katonai Biztonsági Hivatal Tudományos Tanácsának kiadványa. 2005. 3. p. 158-168.

502. *Krizsán László:* Követjárás mindhalálig. Zalánkeményi Kakas István Perzsiában. = Élet és tudomány, 2005. 34., p. 1076-1078.

503. *Krizsán László:* A sivatag titkait kutatta. Almásy Lászlóról. Vasszilvágy, M. Nyugat, 2005. 101 p., ill.

504. *Lepsics Pál:* Lepsics Pál munkaszolgálatos visszaemlékezései. [Közread. Bencze László.] = Ad acta, 2004. Budapest, „Múlttal a Jövőért" Alapítvány; Hadtörténelmi Lvt., 2005. p. 178-215.

505. *Lucas, James:* Hitler harcosai. [Szeged], Szukits, 2005.-237 p., ill.
Arnim, Dietl, Eberbach, Fegelein, Kempf, Koch, Kumm, Meyer, Schaffer, Scherer, Schörner, Schuster, Steiner, Westphal.

506. *Man, John:* Dzsingisz kán. Bp. General Pr., [2005.] 455 p., [32] színes t. ill.

507. *Mészáros Kálmán:* A szerb-kuruc megbékélési törekvések egyik szorgalmazója: Hellebronth János kuruc ezereskapitány. = A pécsi egyházmegye a 17-18. században.

Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2005. p. 52-66.

508. *Metelmann, Henry:* A pokolba Hitlerért. Debrecen, Hajja és Fiai, 2005. 232 p., [16] t. ill.
Egy Wehrmacht-katona drámai beszámolója a kaleti frontról.

509. *Molnár László Miklós:* Illő és méltó, hogy így cselekedjünk... Magyarok az Észak-Amerikai polgárháborúban. = Élet és tudomány, 2005. 32., 1004-1006.

510. *Monuško, Evgenij Dmitrievič:* From Leningrad to Hungary. Notes of a Red Army soldier, 1941-1946. London, New York, Cass, 2005. VIII, 256 p., ill.

511. *Nagy László:* Bocskai, a politikus és hadvezér. = Bocskai és kora ...: tanulmányok a Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója alkalmából. Budapest, Martin Opitz, 2005. p. 11-26.

512. *Oláh Tamás:* Szalontai György és a végardói Szalontaiak. = Turul, 2005. 3-4., p. 104-108.

513. *Oplatka András:* Széchenyi István. Budapest, Osiris, 2005. 545 p.
A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Graf Stephan Széchenyi: Der Mann, der Ungarn schuf. Wien, Zsolnay, 2004. bővített változat.

514. *Oroszi Antal:* 100 éve hunyt el József főherceg, a Magyar Honvédség első főparancsnoka. = Nemzetvédelmi egyetemi fórum, 2005. 4., p. 33-34.

515. *Pákh Tibor:* Szálegyedül. Budapest, Maszszi, 2005. 234, [35] p., [15] t. ill. Tart.: Hadifogsági emléktöredékek, Moszkva befolyása a hazai igazságszolgáltatásra, Jóvátétel és adósságszolgálat.

516. *Pálffy Géza:* Egy különleges nemesi karrier a 16-17. században. Hatos Bálint pápai vicekapitány és családja története. Pápa, Jókai M. Városi Kvt., 2005. 116 p., ill. Ism.: Varga Szabolcs. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 3., p. 866-868.

517. *Papp Klára:* A Csákyak és a Rákóczi-szabadságharc. = Povstanie Františka II. Rákocziho, 1703-1711 (v novšom priblížení). Prešov, Prešovka univerzita, 2005. p. 36-50.

518. *Pete László:* A királynő katonája. Türr István a krimi háborúban. = A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában. Budapest, Hungarovox, 2005. p. 78-85.

519. *Petrik Zoltán:* Csókol Kezó. II. világháborús hadinapló a Bug-Dnyeper és Don mellől. Közread., előszó Pétery (Petrik) Ákos. [Szombathely], Oskar, 2005. 270 p. ill.

520. *Rádli Tibor:* Czetz János tábornok a magyar, az örmény nemzet és Argentína közös hőse. = Humán szemle, 2005. 1., p. 100-108.

521. *Raus, Erhard:* Panzer operations. The Eastern Front memoir of General Raus, 1941-1945. Comp. and translat. Steven H. Newton.] Cambridge [Massachusetts], Da Capo, 2005. 368 p., térk. ill. – Magyar vonatkozásokkal.

522. *Reichlin-Meldegg, Georg:* Der Löwe von Limanowa. Josef Roth Frhr. v. Limanowa-Lapanów. Ein Leben zwischen den Epochen. Graz, Ares, 2005. 143 p., ill. – Magyar vonatkozásokkal.

523. *Sebők János:* Mítosz és valóság. A Führerbunker titka. = Regiment, 2005. 2., p. 41-45.

524. *Seres Attila:* Nemzeti ereklyéinket egy politikai fogolyért. Orosz levéltári iratok Rákosi Mátyás és az 1848-1849. évi szabadságharc honvédzászlóinak kicseréléséről, 1940. = Történelmi szemle, 2005. 1-2., p. 129-187.

525. *Seres István:* Adatok Szegedinác Péró életéhez. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 629-643.

526. *Sipos Ferenc:* II. Rákóczi Ferenc tabellariusa. = Szabolcs-szatmár-beregi szemle, 2005. 2., p. 187-198.
Tarpai Pál

527. *Solymosi József:* Zrínyi Ilona örökében. A munkácsi vár parancsnokai, 1848-49-ben. = Ad acta, 2004. Budapest, „Múlttal a Jövőért" Alapítvány; Hadtörténelmi Lvt., 2005. p. 83-93.

528. *Szabó Ervin Antal:* Két vélemény Alfréd Redl ezredesről. = Szakmai szemle. A Katonai Biztonsági Hivatal Tudományos Tanácsának kiadványa. 2005. 2., p. 158-163.

529. *Szabó Mária:* Ki volt Guido Romanelli? = Hadtudomány, 2005. 3., p. 117-128.

530. *Számvéber Norbert:* A hazáért mindhalálig. Vitéz Tarczay Ervin páncélos százados. = Regiment, 2005. 4., p. 16-19.

531. *Szántó György Tibor:* Oliver Cromwell. Egy katonaszent élete és kora. Budapest, Maecenas, 2005. 481 p., ill.

532. *Székely György:* Szkanderbég, Albánia hőse a külhatalmak között. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza em-

lékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 691-698.

533. *Szilágyi István*: Hivatásos katonából „professzionális" demokrata. António Ramalho Eanes. Elnöki aktivizmus és rendszerkonszolidáció Portugáliában. = Politikatudományi szemle, 2005. 3-4., p. 81-109.

534. *Tarján István:* Földrajztudomány alakulása. Tóth Ágoston Rafael szerepe a térképtudomány konstitúciójában. = Szakmai szemle. A Katonai Biztonsági Hivatal Tudományos Tanácsának kiadványa. 2005. 2., p. 138-149.

535. *Thomas, Claude Anshin:* A pokol kapujában. Budapest, Trivium, 2005.191 p. Amerikai veteránok visszaemlékezései.

536. *Tischler János:* Lengyelország marsallja. Népszabadság, 2005. 11., p. 4. Pilsudski, Josef

537. *Tolnai János:* Gyermekéveim a második világháború zivatarában. Budapest, Szerző, 2005. 83 p., ill.

538. *Tóth Gyula:* Katonasorsok a XX. században. = Honvéd altiszti folyóirat, 2005. 3., p. 60-62. Németh János, Németh Károly

539. *Vázsonyi Miklós, Rejtő Ernő:* Géppár repülés. A repülős irodalom és költészet formabontó szárnyalása. Kecskemét, Győr, Szerzők, 2005. 213 p., ill.

540. *Vida Csaba:* A tudós, a francia tábornok, a csehszlovák miniszter és a szlovák hazafi. = Valóság, 2005. 2., p. 80-86.

541. *Vigh Károly:* Bajcsy-Zsilinszky mártírhalálának hatvanadik évfordulójára. = Valóság, 2005. 8., p. 56-63.

542. *Virág Mária:* A Szövetséges Katonai Misszió és a Nemzeti Múzeum „megmentője". = Béketeremtés, békefenntartás. [Tanulmánykötet]. Székesfehérvár, Kodolányi J. Főisk., 2005. p. 44-49.

543. *Zachar, József:* Áruló vagy áldozat? Történész-nyomozás a Redl-ügyben a Nagy Háború kirobbantásának 90. évfordulóján. Budapest, Heraldika, 2005. 119 p., ill.

544. *Zsig Zoltán:* Rubin tizedes hőstette. Becsület érdemérem egy amerikai-magyar veterán nyakában. = Regiment, 2005. 4., p. 42-44. Rubin Zoltán

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM

545. Európa története az ősi civilizációktól a harmadik évezredig. Főszerk. John Stevenson. Budapest, Kossuth, 2005. 512 p. ill.

546. Franciaország története. 1., A kezdetektől a Bourbon-restaurációig. 2., Az új idők 1852-től. Szerk. Georges Duby. Budapest, Osiris. 2 db (856, 827 p.)

547. A középkori orosz történelem forrásai. Egyetemi segédkönyv. [Főszerk. Szvák Gyula]. Budapest, Pannonica, 2005. 318 p.

548. *Anderle Ádám:* A magyar-spanyol kapcsolatok ezer éve. Szeged, Szegedi Egyetemi K.; Juhász Gyula Felsőoktatási K., 2005. 208 p.

549. *Armstrong, Karen:* Az iszlám rövid története. Budapest, Európa, 2005. 319 p. térk. ill.

550. *Bird, Christiane:* Ezer lázadás, ezer sóhaj. A kurdok évszázados küzdelme. Bp. General Pr., [2005]. 468 p., [12] t. ill.

551. *Faragó Ákos:* Az Egyesült Királyság és a hatalmi egyensúly politikája tegnap és ma. = Béketeremtés, békefenntartás. [Tanulmánykötet]. Székesfehérvár, Kodolányi J. Főisk., 2005. p. 24-30.

552. *Gerencsér Árpád:* A kaukázusi konfliktus földrajzi vonatkozásai. = Nemzetvédelmi egyetemi közlemények, 2005. 5., p. 54-64.

553. *Hosszú István:* Grúziáról röviden. = Új honvédségi szemle, 2005. 11., p. 83-89.

554. *Jordán Gyula, Tálas Barna*: Kína a modernizáció útján a XIX-XX. században. Budapest, Napvilág, 2005. 459 p.

555. *Jordán Gyula:* Tajvan története. Budapest, Kossuth, 2005. 383 p

556. *Kulcsár Kálmán:* Kína a világpolitikában. 1-2. = Társadalomkutatás, 2005. 3., p. 329-358., 4., p. 423-442.

557. *Marossy Endre:* Harcra hív a kürt. Budapest, Coldwell, 2005. 288 p. ill. Tizenhárom magyar ütközet története.

558. *Orbán Dezső:*A székely gesta. Budapest, Magyar a Magyarért Alapítvány, [2005]. 728 p. ill.

559. *Pavlov, Plamen; Janev, Jordan:* A bolgárok rövid története. A kezdetektől napjainkig. Budapest, Napkút, 2005. 151 p., [12] t. ill.

560. *Stefancsik Ferenc:* Amit Azerbajdzsánról tudni kell. = Új honvédségi szemle, 2005. 1., p. 79-90.

561. *Stefancsik Ferenc:* Az Iráni Iszlám Köztársaságról. = Új honvédségi szemle, 2005. 5., p. 81-98.

562. *Stefancsik Ferenc:* Az Örmény Köztársaságról. = Új honvédségi szemle, 2005. 3., p. 68-77.

563. *Winkler, Heinrich August:* Németország története a modern korban. 1-2. Budapest, Osiris, 2005. 2 db (577, 688 p.)

A kezdetektől a XV. század végéig

564. A magyar középkor története. [Szerk. Szvák Gyula]. [Szerzők: Kristó Gyula, Makk Ferenc, Almási Tibor, Bertényi Iván, Draskóczy István.] [Budapest], Pannonica, 2005. 389 p., ill.

565. *Bárány Attila:* Angol lovagok a nikápolyi csatában. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 3., p. 517-566.

566. *Birk, Eberhard:* Die Schlacht auf dem Lechfeld, 955. = Militärgeschichte, 2005. 3., p. 22-23.

567. *Borosy András:* Hadseregszervezés, mozgósítás Magyarországon a XIV. században. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 3., p. 782-794.

568. *Classen, Peter; Cremonai Luidprand:* A Nyugat és Bizánc a 8-10. században. [Ford. Baán István et al.] Budapest, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 2005. 602 p.
Tartalma: Classen, Peter: Nagy Károly, a pápaság és Bizánc. A Karoling császárság megalapítása. – Cremonai Liudprand: Tanulmány a középkor kelet-nyugati kultúrtörténetéhez. Rentschler, Michael: Cremonai Liudprand történeti művei.

569. *Csukovits Enikő:* Csodás szabadulások a török rabságból. = Aetas, 2005. 4., p. 78-90.

570. *Dénes József:* Salamon király hadjárata. = Várak, kastélyok, templomok, 2005. 5., p. 29-31.

571. *Dobrovits Mihály:* The great western campaign of the Eastern Turks, 711-714. = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 85. 2005. 2., p. 179-185.

572. *Erdélyi László:* A magyar lovagkor társadalma és művelődése, 1205-1526. Szerk. Bárány Attila. Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2005. 181, [7] p.
Eredeti megjelenés: Szerző kiad. (Athenaeum Ny.), é. n. [1932.]; Bp. Szent István Társ., 1932.

573. *Font Márta:* Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2005. 330 p. térk. ill.

574. *Font Márta:* A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10-12. században. Budapest, Balassi, 2005. 324 p., [15] t. ill., térk.

575. *Harpur, James:* Keresztes hadjáratok. A kétszáz éves háború. A kereszt és a félhold küzdelme a Közel-Keleten, 1096-1291. Budapest, Egmont, 2005. 118, [10] p. ill.

576. *Kiss Magdolna, Fazekas Ferenc:* Hol játszódott le a Bolia folyó menti csata? = Antik tanulmányok, 2005. 1-2., p. 265-272.

577. *Kovács Péter:* Jajca 1464. évi ostroma. „Amikor a hollós nindzsák délre mentek büntetni a muzulmánt." = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 401-418.

578. *Kovács Szilvia:* A kunok és Kelet-, Délkelet-Európa a 11-12. században. = Világtörténet, 2005. tavasz-nyár, p. 40-49.

579. *Lancel, Serge:* Hannibál. Budapest, Osiris, 2005. 357 p., [16] t. ill.

580. *Pálosfalvi Tamás:* Nikápolytól Mohácsig, 1396-1526. Budapest, Zrínyi, 2005. 215 p., ill.

581. *Pintér János Zsolt:* Tatárok és magyarok, 1241-1242. Az átértékelés igénye. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 3., p. 660-691.

582. *Piti Ferenc:* Egy Károly Róbert-kori oklevél keltezése és a dévai csata időpontja. = Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára. Budapest, M. Országos Lvt., 2005. p. 281-284.

583. *Szigetvári Krisztián:* A keresztény reconquista Hispániában, 711-1492. = Ünnepi szám Harsányi Iván 75. születésnapjára. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2005. p. 243-263.

584. *Teiszler Éva:* Magyarország külpolitikai elszigetelődése 1476-ban. = Acta historica. Acta Universitatis Szegediensis de József Attila Nominatae, 2005. 122. p. 55-61.

585. *Torma Béla:* A hadak útján – őseink

nyomában. = Új honvédségi szemle, 2005. 8., p. 83-94.

586. *Torma Béla:* Fejezetek a magyarság hadi múltjából. 1-2. = Felderítő szemle, 2005. 2., p. 124-144., 4., p. 117-139.

587. *Torma Béla:* A honfoglalás korának háborúi, őseink harceljárásai és fegyverzete. = Felderítő szemle, 2005. 3., p. 121-158.

588. *Torma Béla:* A magyar törzsszövetség háborúja a dunai bolgárok ellen 895-896-ban. = Felderítő szemle, 2005. 1., p. 127-139

589. *Tősér Márton:* A kalifa a császár ellen. Az amorioni hadjárat, 838. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 3., p. 660-691.

590. *Veszprémy László:* Magyarország és az első keresztes hadjárat. Aacheni Albert tanúsága. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 3., p. 501-514.

591. *Wright, David Curtis*: Nomadic power, sedentary security, and the crossbow. = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 58. 2005. 1., p. 15-31.

592. *Zimonyi István:* Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Gayhani-hagyomány magyar fejezete. Budapest, Balassi, 2005. 347 p., térk. ill.

593. *Zsoldos Attila:* Az ifjabb király országa. = Századok, 2005. 2., p. 231-260.

594. *Zsoldos Attila:* István ifjabb király és Erdély. Adatok az 1264-1265. évi belháború kezdetének meghatározásához. = Erdélyi Múzeum, 2005. 3-4., p. 18-25.

XVI–XVII. század

595. Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521-1531. [A katalógust szerk. Réthelyi Orsolya, F. Romhányi Beatrix, Spekner Enikő, Végh András]. Budapest, Budapesti Történeti Múz., 2005. 295 p., ill.
Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. – 2006. január 9. – Slovenská národná galéria, 2006. február 2.– április 30. – A tartalomból: Mohács. 225-239. p.

596. A hódoltság kora. Szakkönyv- és tanulmánygyűjtemény a törökkor történelméből. Budapest, Arcanum, 2005. CD.

597. *Balogh Judit:* A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2005. 256 p.

598. *Béranger, Jean:* La politique ottomane de Léopold 1er dans les premieres années de son regne, 1657-1665. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 91-105.

599. *Bérenger, Jean:* La politique ottomane de Léopold 1er dans les premieres années de son regne, 1657-1665. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 91-105.

600. *Csikány Tamás:* A harmincéves-háború. Budapest, Korona, 2005. 132 p., [16] t. ill.

601. *Czigány István:* A Felső-Tisza-vidék és a Tiszántúl társadalmának militarizációja a 17. század első harmadában. = Bocskai és kora... Tanulmányok a Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója alkalmából. Budapest, Martin Opitz, 2005. p. 67-82.

602. *Dávid Géza:* A Habsburg-magyar és az oszmán határvédelmi rendszerek Magyarországon. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 151-159.

603. *Domokos György:* Gondolatok a katonai erőegyensúly okairól a hosszú háborúban. = Bocskai és kora... Tanulmányok a Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója alkalmából. Budapest, Martin Opitz, 2005. p. 41-54.

604. *Gebei Sándor:* A Thököly-felkelés kibontakozása és a Rzeczpospolita. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 3. p. 412-419.

605. *Győri László:* Bethlen Gábor, Erdély fejedelme. = Új honvédségi szemle, 2005. 2., p. 106-112.

606. *Iosipescu, Sergiu:* Alianţele militare ale principatelor Carpato-Dunărene în secolul al 17-lea. = Revista de istorie militara, 2005. 3., p. 43-51.

607. *Kelenik József:* Egy végvidék születése. A Kanizsa ellen vetett végek kialakulásának története 1600-1601. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 311-357.

608. *Klein, Ulrich:* Zum Regierungsanstritt Kaiser Josephs I. vor 300 Jahren. Die Träume Josephs: Eine Gruppe von 27 Barockgeprägten im Umkreis von Bibel und

römischer Dichtung. = Numismatisches Nachrichtenblatt, 2005. 11., p. 457-466.

609. *Korpás Zoltán:* Ami a magyarországi hadjárat után történt. Bernardo de Aldana és a spanyol zsoldosok sorsa 1552 után. = Fons. 1994-2004, 2005. 3., p. 379-398.

610. *László Mária:* Székely telepítések a Kárpát-medencében (és azon is túl). = A Kárpát-medence politikai földrajza. Pécs, PTE TTK Földrajzi Int., 2005. 128-136.

611. *Négyesi Lajos:* A hajdúles helyszíne. A diószegi ütközet. = Élet és tudomány, 2005. 2., p. 42-44.

612. *Négyesi Lajos*: Hol volt az edelényi csata? = Élet és tudomány, 2005. 23., p. 713-715.

613. *Négyesi Lajos:* Az osgyáni ütközettől az edelényi csatáig. = Bocskai és kora ... Tanulmányok a Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója alkalmából. Budapest, Martin Opitz, 2005. p. 55-66.

614. *Ostermayer, Hieronymus:* Erdélyi krónika, 1520-1570; Dácia rövid története, 1143-1571. [Ford., az előszót és a jegyzeteket írta Lőkös Péter.] Kolozsvár, Kriterion, 2005. 162 p.
A fordítás a „Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó. (Brassó, 1903-1909)" c. műből készült.

615. *Papp Sándor:* Az első Habsburg-oszmán békekötés kétféle értelmezése, avagy Erdély két hatalom vonzásában. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 493-518.

616. *Seres István:* Thököly Imre emigráns katonaságának tisztikara Törökországban a karlócai béketárgyalások idején, 1698-1699. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 3., p. 424-496

617. *Stencinger Norbert:* Eljön a hadakozás hónapja. Az oszmánok hadra kelnek. = Élet és tudomány, 2005. 18. p. 556-558.

618. *Szabó Béla:* Báthory István magyar katonái a livóniai háborúban, 1579-1582. = Bolyai szemle, 2005. 2., p. 69-76.

619. *Szabó János, B.:* A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom." A magyar hadsereg a mohácsi csatában. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 3., p. 573-624

620. *Varga J. János:* Thököly Imre esztendeje, 1682. = Történelmi szemle, 2005. 3-4., p. 347-371.

621. *Varga J. János:*A török elleni felszabadító háború hadmozdulatai a pécsi egyházmegye területén. = A pécsi egyházmegye a 17-18. században. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2005. p. 18-24.

622. *Várkonyi Ágnes, R.:* Európai játéktér - magyar politika 1657-1664. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 577-614.

623. *Várkonyi Ágnes, R.:* Thököly politikája és Magyarország esélyei a hatalmi átrendeződés idején. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 3., p. 363-392.

624. *Zachar, József:* A Thököly-szabadságharc hadtörténeti és hadművészeti szempontból. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 3., p. 400-408.

XVIII. század

625. Povstanie Františka II. Rákocziho, 1703-1711 (v novšom priblízení). Ed. Peter Kónya. Prešov, Prešovka univerzita, 2005. 363 p., ill.

626. *Balogh Judit:* A székelyek II. Rákóczi Ferenc Erdélyében. = Povstanie Františka II. Rákocziho, 1703-1711 (v novšom priblízení). Prešov, Prešovka univerzita, 2005. p. 138-149.

627. *Bánkúti Imre:* Balsors vagy szükségszerű kudarc? Trencsén: 1708. augusztus 3. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 61-74.

628. *Beniczky Gáspár:* II. Rákóczi Ferenc ezertizenkét napja. Beniczky Gáspár fejedelmi titkár diáriuma, 1707. május 24 - 1710. február 28. [Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Bánkúti Imre]. [A térképeket Erdei Mónika kész.] Budapest, Nap, 2005. 284 p., térk. ill.

629. *Dobrotková, Marta:* Bitka pri Trnave v povstaní Františka II. Rákociho. = Povstanie Františka II. Rákocziho, 1703-1711 (v novšom priblízení). Prešov, Prešovka univerzita, 2005.p. 124-132.

630. *Feith László:* Csatavesztés Zsibónál. = Magyar honvéd, 2005. 48., p. 20.

631. *Kovács Ágnes:* Rákóczi a Károlyi. = Povstanie Františka II. Rákocziho, 1703-

1711 (v novšom priblízení). Prešov, Prešovka univerzita, 2005. p. 26-35.

632. *Köpeczi Béla:* Kuruc diplomaták Európa Keletén. Budapest, Akadémiai K., 2005. 135 p.

633. *László János:* A Bukovinában élő (élt) magyarság és kirajzásainak története 1762-től 1914-ig az első világháború kitöréséig. Kolozsvár, Kriterion, 2005. 136 p., [13] t. ill. A művet a szerző Déván, 1935-ben írta.

634. *Mészáros Kálmán:* Pest-Pilis-Solt vármegye kuruc alispánjai. Hozzászólás Horváth Lajos közleményéhez. = Turul, 2005. 1-2., p. 52-53.

635. *Papp Imre:* A francia külpolitika a Rákóczi-szabadságharc korában. = Povstanie Františka II. Rákocziho, 1703-1711 (v novšom priblízení). Prešov, Prešovka univerzita, 2005. p. 220-227.

636. *Picaud, Sandrine:* De la petite guerre „á la hongroise" a la petite guerre „á la française". Le rôle moteur de la guerre de succession d'Autriche 1740-1748. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 519-538.

637. *Seres István:* Rác katonák II. Rákóczi Ferenc hadseregében. = A pécsi egyházmegye a 17-18. században. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2005. p. 67-91.

638. *Szakály Orsolya:* A brit-magyar kapcsolatok egy ismeretlen fejezete. Báró Vay Miklós londoni küldetése 1790-ben. = Századok, 2005. 5., p. 1207-1230.

639. *Szijártó M. István:* A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708-1792. Budapest, Osiris, 2005. 614 p. térk. ill. Hadügyi kérdésekről: p. 450-477.

640. *Tóth Ferenc:* Le baron de Tott: le défenseur des Dardanelles. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 731-752.

641. *Zähringer, Marco:* Die Währungsysteme unter Kaiser Franz II./I. Auswirkungen der Koalitions- und napoleonischen Kriege (1792-1815) auf die Währungssysteme in den Landen von Kaiser Franz II./I. 2005. = Numismatisches Nachrichtenblatt, 2005. 6. p. 227-239.

XIX. század

642. *Semsey Viktória:* A polgári átalakulás Spanyolországban, 1808-1868. Budapest, L'Harmattan, 2005.-185 p.

643. *Stürmer, Michael:* A Német Birodalom. Budapest, Európa, 2005. 183 p. térk., ill.

1800–1848

644. *Bencze László:* Napóleon bécsi hadjárata, 1809. Budapest, Hadtörténelmi Lvt.; „Múlttal a Jövőért" Alapítvány, 2005. 288 p. térk., ill.

645. *Csetri Elek:* Erdélyi ezredek a francia forradalom és a napóleoni idők háborúiban, 1792-1815. Kolozsvár, Művelődés, 2005. 85 p.

646. *Illés András:* Dokumentumok a trafalgari hadjáratból. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 4., p. 962-980.

647. *Krámli Mihály:* A trafalgari csata, 1805. október 21. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 4., p. 911-958.

648. *Lévai Csaba:* Egy elfeledett konfliktus? Az Amerikai Egyesült Államok és Tripoli háborúja 1801 és 1805 között. = A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában. Budapest, Hungarovox, 2005. p. 50-64.

649. *Rádli Tibor:* A három császár ütközetének évfordulójára emlékezünk. = Humán szemle, 2005. 4., p. 129-136.

650. *Vadász Sándor:* A korzikai „karmester." Felkelt Austerlitz ragyogó napja. = Élet és tudomány, 2005. 38., p. 1194-1196.

651. *Varga György:* Trafalgar 200: most (is) a vörösök győztek. = Regiment, 2005. 3., p. 44-49.

652. *Vizi László Tamás:* Znaimtól Schönbrunnig. Az 1809-es hadiév békeelőkészítő folyamatai. = Béketeremtés, békefenntartás. [Tanulmánykötet]. Székesfehérvár, Kodolányi J. Főisk., 2005. p. 50-64.

1848–1849

653. Von der Revolution zur Reaktion. Quellen zur Militärgeschichte der ungarischen Revolution 1848-49. Bearb. von Róbert Hermann, Thomas Kletečka, Elisabeth Gmoser und Ferenc Lenkefi. Hrsg. V. Christoph Tepperberger, Szijj Jolán. Budapest, Wien, Argumentum, 2005. CX, 878 p. ill.

654. *Demény Lajos:* Árnyaltan az 1848-1849. évi magyar forradalom fogas kérdéseiről. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 1-2., p. 233-240.

655. *Feith László:* Október hatodika – a nemzet gyásznapja. = Magyar honvéd, 2005. 40., p. 20.

656. *Győri László:* Ezernyolcszáznegyvennyolc márciusa. = Magyar honvéd, 2005. 10., p. 16-17.

657. *Hermann Róbert:* A nagykanizsai képviselőválasztás 1848 júniusában. = Századok, 2005. 3., p. 629-658.

658. *Katona Tamás:* A költő elüvöltötte versét. Mivé lettek a máciusi ifjak? = Élet és tudomány, 2005. 10., p. 297-299.

659. *Pintér István:* Görgei szerepe a téli hadjáratban és a kápolnai csatában. Budapest, Heraldika, Zürichi M. Történelmi Egyes., 2005. 56 p., térk. ill.

660. *Semsey Viktória:* A portugál sajtó az 1848-49-es magyarországi eseményekről. = Századok, 2005. 3. p. 659-682.

661. *Sperber, Jonathan:* The European Revolutions, 1848-1851. Cambridge, Cambridge Univ. Pr., 2005. XX, 313 p., térk. ill.

662. *Szabó Béla:* A magyar külpolitikai gondolkodás és a nemzetközi politika 1849-ben. = Nemzetvédelmi egyetemi fórum, 2005. 4., p. 30-32.

663. *Urbán Aladár:* István nádor 1848 márciusában. A nádor megítélésének kérdéséhez. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 791-802.

1849–1914

664. *Balla Tibor:* A Leitha és Maros monitor Bosznia-Hercegovina 1878-as okkupációjában. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 4., p. 983-1005.

665. *Bencze László:* The Occupation of Bosnia and Hercegovina in 1878. New York, Columbia Univ. Pr., 2005. 403 p.

666. *Kmety György:* – – emlékirata Kars erődjének 1855. szeptember 29-i védelméről. [Közread.] Arbanász Ildikó, Csorba György. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 1-2., p. 331-332.

667. *Kozári Mónika:* A dualista rendszer, 1867-1918. [Budapest], Pannonica, 2005. 319 p.

668. *Kulcsár András:* Bismarck és a Bund, 1859-1866. = Valóság, 2005. 11., p. 26-35.

XX. század

669. 20. századi egyetemes történet. 1., Európa. 2., Európán kívüli országok. Szerk. Németh István. Budapest, Osiris, 2005. 2 db. (530, 388 p.), térk. ill.

670. *Loppert Dániel:* Az antant létrejötte és politikai következményei. = Valóság, 2005. 10., p. 70-74.

671. *Mak, Geert:* Európa. XX. századi utazások. Budapest, Akadémiai K., 2005. 779 p.

672. *Meier, Andrew:* Csecsenföld. Egy konfliktus mélyén. Budapest, Európa, 2005. 229 p. térk. ill.

673. *Ormos Mária:* A történelem vonatán. Európa és Magyarország a 20. században. Budapest, Múlt és Jövő, 2005. 277 p.

1900-1918

674. Luftsiege der k. u. k. Luftfahrtruppen. 6., Italienische Front, 1917. Tl. 2. Hrsg. Karl Meindl. [S.l.], Szerző, 2005. 181 p.

675. The Palgrave concise historical atlas of the First World War. [Szerk.] Matthew Hughes and William J. Philpott. Basing-

stoke, New York, Palgrave Macmillan, 2005. 108 p.

676. *Balla Tibor:* Ausztria-Magyarország katonai részvétele a Szkutari-válság rendezésében. Béketeremtés, békefenntartás. [Tanulmánykötet]. Székesfehérvár: Kodolányi J. Főisk., 2005. p. 8-20.

677. *Balla Tibor:* The Military participation of the Austro-Hungarian Monarchy in the settlement of the Scutari-crisis. = Academic and Applied Research in Military Science, 2005. 1., p. 93-110.

678. *Bódy Zsombor:* Szociálpolitika és szociáldemokrácia Magyarországon az I. világháború idején. = Századok, 2005. 6., p. 1457-1475.

679. *De Carlo, Nerio; Perin, Diotisalvi:* Il fronte dimenticato 1917-1918. La guerra nella retrovie della linea del Piave. Inediti sull'abbattimento dell'aereo pilotato das Magg. Francesco Baracca e ulteriorei ricerche storico-ambientali effettuate fino ai primi anni del terzo millennio. Ponte della Priula, Caorera di Vas, Comitato Imprenditori Veneti „Piave 2000"; Museo del Piave, 2005. 173, [10] p., ill. – Magyar vonatkozásokkal.

680. *Hall, Richard C.:* The Balkan wars, 1912-1913. Prelude to the First World War. London, New York, Routledge, 2005. X, 176 p., 6 térk. t. ill. – Magyar vonatkozásokkal.

681. *Herczeg Ernő:* Szarajevótól Genfig. Kémek, gyilkosok, diplomaták, hadvezérek, áldozatok. Szerk. Tanka László. Budapest, New York, Médiamix, Mixmedia, 2005. 196 p., ill.

682. *Hinterstoisser, Hermann:* So zogen sie ins Feld. Glanz und Untergang der k. u. k. Armee. Golling, Museum Burg Golling, 2005. 120 p., ill.
Kísérőfüzet a gollingi múzeum kiállításához.

683. *Hornyák Árpád:* Szerbia külpolitikája a századfordulón az első Balkán-háborúig. = Ünnepi szám Harsányi Iván 75. születésnapjára. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2005. p. 33-63.

684. *Jakus János:* Erdélyi hadműveletek 1916-ban. = Új honvédségi szemle, 2005. 4. p., 93-113.

685. *Király Béla:* A szarajevói merénylet és az első világháború okai. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 387-402.

686. *Müller, Martin:* Vernichtungsgedanke und Koalitionskriegführung. Das Deutsche Reich und Österreich-Ungarn in der Offensive 1917-1918. Eine Clausewitz-Studie. Graz, Ares, 2005. 446 p., térk. ill. – Magyar vonatkozásokkal.

687. *Nenninger, Timothy K.:* John J. Pershing and Relief for Cause in the American Expeditionary Forces, 1917-1918. = Army history, 2005. 2., p. 20-33.

688. *Pozzato, Paolo; Balla Tibor:* Il Piave. L'ultima battaglia della Grande Guerra. Novale, Rossato, 2005. 203 p., ill.

689. *Ravasz István:* Rendhagyó gondolatok a világháborúról. Hatvan éve „tört ki" a béke. 1-3. = Magyar honvéd, 2005. 1-2., p. 32-35., 3., p. 16, 19., 4., p. 6, 23.

690. *Ravasz István:* Tűzoltási hadműveletek. Magyar katonák az egy évszázaddal ezelőtti békemissziókban. = Béketeremtés, békefenntartás. [Tanulmánykötet]. Székesfehérvár, Kodolányi J. Főisk., 2005.p. 34-43.

691. *Sachslehner, Johannes:* Der Infarkt. Österreich-Ungarn am 28. Oktober 1918. Wien, Pichler, 2005. 291 p. ill. – Magyar vonatkozásokkal.

692. *Szabó Béla:* II. Miklós orosz cár 1914-1915-ben. = Nemzetvédelmi egyetemi fórum, 2005. 2., p. 44-47.

693. *Heubel, Johannes; Meindl, Karl:* Luftsiege der k. u. k. Luftfahrtruppen. 7., Italienische Front, 1918. Tl. 1. [S. l.], Szerző, 2005. 158 p. – Magyar vonatkozásokkal.

694. *Szurmay Sándor:* A magyar katona a Kárpátokban. Élmények és tapasztalatok a világháborúból. Budapest, N.R.G.-COM, 2005. 347 p., ill.
Eredeti kiad.: Bp. Kir. Magy. Egyet. ny., 1940. – Függelékben: Szakall Kálmán: Uzsok hősei, 1914. Az orosz kézre került magyar területek felszabadítása ezerkilencszáztizennégy november és december havában. Előszó: Szurmay Sándor. 289-345. p.

695. *Tóth Andrea:* Gallipoli. Történetek az elvesztegetett lehetőségekről. = Élet és tudomány, 2005. 9., p. 276-279.

696. *Zachar, József:* Az Osztrák-Magyar Monarchia és a békefenntartás, 1875-1914. = Béketeremtés, békefenntartás. [Tanulmánykötet]. Székesfehérvár, Kodolányi J. Főisk., 2005. p. 65-77.

1918-1939

697. *Blasszauer Róbert:* Az 1918-as pécsi lázadás. Az októberi forradalom első komoly előzménye. = Ad acta, 2004. Budapest, „Múlttal a Jövőért" Alapítvány; Hadtörténelmi Lvt., 2005. p. 109-135.

698. *Bokor Pál:* Szegedországtól Magyarországig. Visszaemlékezés a szegedi ellenforradalmi napokra 1919. Szeged, Belvedere Meridionale, 2005. 133 p., ill.

699. *Czettler Antal:* A brit külpolitika a második világháború előtt. Az angol külpolitika az első világháborútól a müncheni egyezményig. 1-2. = Valóság, 2005. 7., p. 29-52., 8., p. 33-55.

700. *Hajdu Tibor:* Az 1918-as Népköztársaság. = Múltunk, 2005. 2., p. 194-202.

702. *Liptai Ervin:* Salgótarján 1919. évi védelmének történelemi jelentősége. = Honvédő város. Tudományos emlékülés a Nógrádi Történeti Múzeumban, Salgótarján, 2004. szeptember 23. Salgótarján, Nógrád M. Múz. Szerv., 2005. p. 14-15.

703. *Lombos József László:* A Paokingi Apostoli Prefektúra rövid története. [Szerk. és a jegyzeteket írta: Kálmán Peregrin, Vámos Péter].Ford. Tömösvári Emese]. [Budapest], Kapisztrán Szt. Jánosról nevezett Ferences Rendtartomány, 2005. 427 p. ill.
Adatok a japán-kínai konfliktusról, 1937-1945.

704. *Macmillan, Margaret:* Béketeremtők. Az 1919-es párizsi békekonferencia. Budapest, Gabo, 2005. 663 p.

705. *Miroslav, Michela*: A Rothermere-akció visszhangja Csehszlovákiában 1927-1928-ban. = Századok, 2005. 6. p. 1497-1514.

706. *Négyesi Lajos:* Harcok a Karancsért 1919-ben. = Honvédő város. Tudományos emlékülés a Nógrádi Történeti Múzeumban, Salgótarján, 2004. szeptember 23., Salgótarján, Nógrád M. Múz. Szerv., 2005. p. 41-53.

707. *Parssinen, Terry:*Az Oster-összeesküvés, 1938. A Hitler meggyilkolását és a II. világháború megakadályozását célul tűző katonai puccs története. Debrecen, Gold Book, [2005]. 224 p., [8] t. ill.

708. *Pritz Pál:* A nagyhatalmak és Magyarország a két háború között. = A magyar történelem vitatott személyiségei. 4. [Budapest], Kossuth, 2005. p. 98-117.

709. *Réti György:* Olasz csapatok Etiópiában. = Élet és tudomány, 2005. 45., p. 1428-1430.

710. *Réti György:* A stresai front. Hetven éve történt. = Élet és tudomány, 2005. 44., p. 1386-1388.

711. *Réti Balázs*: A brit haditengerészet és az olasz-etióp háború a korabeli magyar levéltári források tükrében. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 4., p. 1008-1047.

712. *Suba János:* Cseh és szlovák elképzelések Szlovákia déli határáról. = Honvédő város. Tudományos emlékülés a Nógrádi Történeti Múzeumban, Salgótarján, 2004. szeptember 23. Salgótarján, Nógrád M. Múz. Szerv., 2005. p. 54-77., térk. ill.

713. *Tóth Andrej:* A Huszár-kormány meghívása a párizsi békekonferenciára, 1919. december – 1920. január. = Századok, 2005. 6., p. 1477-1496.

1939-1945

714. Érvek és ellenérvek háborúja dúl Hirosima évfordulóján. Szerk. Bártfai Gergely. = Magyar hírlap, 2005. 183., p. 4-5.

715. ... és újfent hadiidők! avagy: a „boldog békeidők" nem térnek vissza. 1939-1945. [Szerk. Ravasz István]. Budapest, Petit Real, 2005. 423 p., ill.

716. Karpatsko-duklianska operácia. Plány, realita, výsledky, 1944-2004. Editori: Miloslav Čaplovič, Mária Stanová. Bratislava, Vojenský Historický Ústav, 2005. 284 p.
Nemzetközi tudományos konferencia anyaga, Svidník, 2004. szeptember 30 – 2004. október 1.

717. A második világháború. Szerk. Ungváry Krisztián. Közrem. Tabajdi Gábor. Budapest, Osiris, 2005. 891 p., ill.

718. *Amaczi Viktor:* Az ardenneki csata. = Honvéd altiszti folyóirat, 2005. 1., p. 78-80.

719. *Bátonyi Gábor:* Magyarország világháborús részvétele brit szemszögből. = Háború, hadsereg, összeomlás. Magyarország katonai részvétele és szerepe a második világháborúban. Budapest, Zrínyi, 2005.p. 61-69.

720. *Bonhardt Attila:* Fehérkeresztesek. Magyar harckocsik a második világháborúban. = Regiment, 2005. 4., p. 8-12.

721. *Borhi László:* „Az ujjunkat sem akarjuk mozdítani", avagy a háborúból való magyar kiugrás esélyei. = Háború, hadsereg, összeomlás. Magyarország katonai részvétele és szerepe a második világháborúban. Budapest, Zrínyi, 2005. p. 33-46.

722. *Borus József:* Néhány megjegyzés Magyarország második világháborús történetének feldolgozásához. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 1-2., p. 274-293.

723. *Davison, John:* A csendes-óceáni hadszíntér napról napra. Debrecen, Hajja és Fiai, 2005. 192 p., ill.

724. *Dombrády Lóránd:* Egy igaz katona távozása. Nagybaczoni Nagy Vilmos felmentése. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 161-174.

725. *Dombrády Lóránd*: Magyar katonapolitika a második világháború alatt. = Háború, hadsereg, összeomlás. Magyarország katonai részvétele és szerepe a második világháborúban. Budapest, Zrínyi, 2005. p. 25-32.

726. *Dowswell, Paul:* A második világháború. Kisújszállás, Pannon-Literatúra, 2005. 127 p., ill.

727. *Érsek János:* Komárom bombázása. = Militaria, 2005. 40., p. 1428-1436.

728. *Filonenko, Sergej Ivanovič ; Filonenko, Anna Sergeevna:* Ostrogožko-rossošanskaâ operaciâ. „Stalingrad na Verhnüm Donu". Voronež, Kvarta, 2005. 12 p. [74] t. ill. – Magyar vonatkozásokkal.

729. *Fodor György:* Japán hatvan éve kapitulált. = Magyar hírlap, 2005. 190., p. 8.

730. *Fülöp Mihály:* Az Európai Tanácsadó Bizottság, 1943-1945. A genezis és az olaszországi precedens. = Múltunk, 2005. 2., p. 4-35.

731. *Hadfi Örs Tamás:* A „Repülő Tigrisek" harcai. = Új honvédségi szemle, 2005. 11., p. 97-107.

732. *Halmágyi Pál:* Az Arad és Makó körüli harcok 1944 szeptemberében. = A Dontól a Marosig... 1943-1944. A X. és XI. Makói Honvédnap és Találkozó 2003, 2004. Makó, Makó Város Önkorm., 2005. p. 65-75.

733. *Hastings, Max:* Armageddon. The Battle for Germany, 1944-45. London, Pan, 2005. XXIV, 660 p., [32] t. ill.

734. *Horváth József:* Magyar kereskedelmi hajók hadi szolgálatban. A Kelet és Nyugat gőzös sorsa a második világháborúban. = Hadtörténelmi közlemények, 2005. 4., p. 1119-1139.

735. *Horváth Zoltán:* Az elátkozott part. Iwo Jima, a csendes-óceáni front „húsdarálója". = Regiment, 2005. 1., p. 36-40.

736. *Horváth Zoltán:* Fegyverletétel. Montgomery tábornok jenki pilótája. = Aranysas, 2005. 5., p. 48-53.
Race, Jack

737. *Horváth Zoltán:* A halálraítélt város. Jaj a legyőzötteknek! = Regiment, 2005. 1., p. 46-50.
Königsberg

738. *Horváth Zoltán:* A kettes számú célpont. Vakító, kékesfehér villanás. = Aranysas, 2005. 8., p. 48-53.
Nagasaki bombázása, 1945.

739. *Horváth Zoltán:* Kifulladásig. 65 évvel ezelőtt történt. = Aranysas, 2005. 9., p. 46-51.
London bombázása, 1940.

740. *Horváth Zoltán:* A sosemvolt invázió. Japán lerohanásának haditerve. = Regiment, 2005. 3., p. 36-40.

741. *Horváth Zoltán:* Az utolsó híd. Száraz lábbal a Rajnán át. = Aranysas, 2005. 3., p. 46-51.
A Ludendorff-híd lerombolása, 1945.

742. *Illényi Balázs:* Szolgasorsok. Mi lett a náci helytartókkal? = Heti világgazdaság, 2005. 36., p. 83-86

743. *Illésfalvi Péter:* Atrocitások az 1940-es erdélyi bevonulás során. = História, 2005. 6., p. 33-38.

744. *Illésfalvi Péter, Szabó Péter, Számvéber Norbert:* Erdély a hadak útján, 1940-1944. [a fotókat vál. Bánffyné Kalavszky Györgyi.] [Nagykovácsi], Puedlo, 2005. 215 p. ill.

745. *Illésfalvi Péter:* A honvédség erdélyi harcai 1944-ben. = A Dontól a Marosig... 1943-1944. A X. és XI. Makói Honvédnap és Találkozó 2003, 2004. Makó, Makó Város Önkorm., 2005. p. 51-64.

746. *Illésfalvi Péter:* A román-magyar kapcsolatok katonai vonatkozásai 1940-1944 között. = Háború, hadsereg, összeomlás. Magyarország katonai részvétele és szerepe a második világháborúban. Budapest, Zrínyi, 2005. p. 93-103.

747. *Isépy Dezső:* A magyar fegyverszünet tragédiája, 1944. október 15. Sátoraljaújhely,

Szerző, 2005. 51 p. ill. Előszó: Raffay Ernő.

748. *Jánkfalvi Zoltán:* Háborús karácsony. = Aranysas, 2005. 12., p. 54-57.

749. *Jánkfalvi Zoltán:* Légi csata a Balaton felett. Az 1944. június 16-i események hiteles és megrázó története. = Aranysas, 2005. 6., p. 52-55.

750. *Józsa Béla:* Ardennek. Poteau, 1944. december 18. = Militaria, 38., 2005. p. 1348-1353.

751. *Józsa Béla:* Caentől nyugatra. Normandia, 1944. július 8. = Militaria, 39., 2005. p. 1369-1387.

752. *Józsa Béla:* A német 503. nehézpáncélos-osztály. Franciaország, 1944. = Militaria, 40., 2005. p. 1405-1413.

753. *Józsa Béla:* Páncélostámadás Norrey-en-Bessin ellen. = Militaria, 37., 2005. p. 1297-1316.

754. *Józsa Béla:* Sztálingrád, 1942. Egy hadsereg pusztulása. = Militaria, 39., 2005. p. 1388-1395.

755. *Juhász Attila:* Military Historical Reconstruction (WW II) with GIS. = Academic and Applied Research in Military Science, 2005. 3. p. 403-412

756. *Kolozsvári Sándor:* Híradás, híradók, híradástechnika. A második világháború befejezésének 60. évfordulójára. = Nemzetvédelmi egyetemi fórum, 2005. 3. p. 20-23. Szovjetunió

757. *Kovács Gábor:* Szombathelyi Ferenc és a „Balkáni megszálló hadosztályok ügye" 1943-ban. = Századok, 2005. 6. p. 1371-1425.

758. *Lippai Péter:* Hagyományok. Magyar könnyűgyalogság a második világháborúban. = Regiment, 2005. 1., p. 12-15.

759. *Lippai Péter:* Karnyújtásnyira Budapesttől. A Konrad-1 hadművelet. = Regiment, 2005. 4., p. 45-47.

760. *Magyarics Tamás:* Katonai és/vagy politikai fegyver? Az atombomba bevetésének politikai háttere, 1944-1945. = História, 2005. 6-7., p. 3-6.

761. *Major Nándor:* Jugoszlávia a második világháborúban. = Múltunk, 2005. 1., p. 33-88.

762. *Molnár Tibor:* A felbomlott Jugoszlávia utódállamainak viszonya Magyarországhoz. = Háború, hadsereg, összeomlás. Magyarország katonai részvétele és szerepe a második világháborúban. Budapest, Zrínyi, 2005. p. 105-113.

763. *Négyesi Lajos:* Harctérkutatás a 4. bolgár zászlóalj harcainak helyszínén. = Nemzetvédelmi egyetemi fórum, 2005. 4. p. 38-40.

764. *Németh István:* Mit akar hallani a Führer, és mi lesz utána? A náci hírszerző szolgálatok és az ellenállás. = Élet és tudomány, 2005. 27., p. 840-842.

765. *Németh István:* Osztogatás. Európa a második világháború végén. = Élet és tudomány, 2005. 39., p. 1228-1230.

766. *Nikiforov, Urij A.:* A második világháború és a Szovjetúnió elleni német támadás okai a legújabb orosz történetírásban. = Múltunk, 2005. 1., p. 4-32.

767. *Olasz Lajos:* Egy elmaradt háború. A magyar légierő részvétele az Erdély visszafoglalását célzó katonai előkészületekben, 1940. július-augusztus. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei, 30. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2005. p. 25-38.

768. *Olszanski, Tadeusz:* Lengyelek és magyarok 1939-1945 között és később. = Valóság, 2005. 10., p. 75-81.

769. *Ormos Mária:*Magyarország szövetségesei szemében, 1939-1945. = Háború, hadsereg, összeomlás. Magyarország katonai részvétele és szerepe a második világháborúban. Budapest, Zrínyi, 2005. p. 49-54.

770. *Papp János:* Légitámadás Békéscsaba ellen 1944. szeptember 21. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei, 30. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2005. p. 57-59.

771. *Pataky Iván:* A második világháború kevésbé ismert eseményei. 3., A falvak bombázása. = Aranysas, 2005. 4., p. 66-69.

772. *Pataky Iván:* A második világháború kevésbé ismert eseményei. 4., Hadifogságban. = Aranysas, 2005. 6., p. 60-62.

773. *Pihurik Judit:* Háborús propaganda és a harctéri naplók valósága. A 2. magyar hadsereg katonái a szovjet fronton. = Történelmi szemle, 2005. 1-2., p. 99-127.

774. *Pohlman, Hartwig:* A német 96. gyalogos hadosztály harcai Magyaországon. 1-2. = Militaria, 37., 38., 2005. p. 1317-1327., 1333-1347.

775. *Pritz Pál:* Bethlen István 1940. évi emlékirata a várható békefeltételekről. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 545-556.

776. *Ravasz István:* Hatvan éve ért véget a budapesti katlancsata. A tét: hazánk fővárosa. 1-2. = Magyar honvéd, 2005. 8., p. 16., 9., p. 15-16.

777. *Ravasz István:* A magyarországi harcok befejezése. Hatvan éve történt. = Magyar honvéd, 2005. 13., p. 16-18.

778. Az elsodort város. Emlékkötet a Budapestért folytatott harcok 60. évfordulójára, 1944-45. 1. [Szerk. Markó György.] Budapest, PolgART, 2005. 415 p.

779. *Shulman, Milton:* Vereség Nyugaton. Debrecen, Gold Book, [2005]. 341 p., [8] t. ill.

780. *Sipos Péter:* Magyarország, a frontország 1944-45. Végjáték a Duna mentén. = História, 2005. 3., p. 3-5.

781. *Sipos Péter:* Magyarország szerepe a második világháborúban. = Háború, hadsereg, összeomlás. Magyarország katonai részvétele és szerepe a második világháborúban. Budapest, Zrínyi, 2005. p. 15-24.

782. *Spannenberger, Norbert:* A magyarországi Volksbund. Berlin és Budapest között 1938-1944. Budapest, Lucidus, 2005. 430 p.
A népcsoport totális háborús bevetése: p. 275-379.

783. *Suba János:* Magyar-horvát határszéli forgalom, 1941-1945. = A közbiztonság közös európai örökségünk. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2005. p. 127-138.

784. *Szabó László:* Az 1942. október 3-án a sztorozsevojei-urivi hídfőnél lezajlott esemény története. = Haditechnika, 2005. 1., p. 75-78.

785. *Szabó Péter:* Don-kanyar, 1942-1943. = A Dontól a Marosig... 1943-1944. A X. és XI. Makói Honvédnap és Találkozó 2003, 2004. Makó, Makó Város Önkorm., 2005. p. 6-15.

786. *Szabó Péter:* Magyar honvédalakulatok Budapest védelmében, 2005. = Az elsodort város. Emlékkötet a Budapestért folytatott harcok 60. évfordulójára, 1944-45. 1. Budapest, PolgART, 2005. p. 77-110.

787. *Számvéber Norbert:* A magyarországi hadszíntér jelentősége német szempontból. = Háború, hadsereg, összeomlás. Magyarország katonai részvétele és szerepe a második világháborúban. Budapest, Zrínyi, 2005. p. 55-59.

788. *Számvéber Norbert:* A német megszállás – percről percre. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 8. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2005. p. 159-178.

789. *Számvéber Norbert:* Páncéloscsata a magyar Alföldön. = A Dontól a Marosig... 1943-1944. A X. és XI. Makói Honvédnap és Találkozó 2003, 2004. Makó, Makó Város Önkorm., 2005. p. 76-80.

790. *Számvéber Norbert:* Páncélosok a budapesti katlanban, 2005. = Az elsodort város. Emlékkötet a Budapestért folytatott harcok 60. évfordulójára, 1944-45. 1. Budapest, PolgART, 2005. p. 137-197.

791. *Számvéber Norbert:* Páncélosütközet Kecskemét körzetében. 1944. október 29. - 1944. november 1. = Ad acta, 2004. Budapest, „Múlttal a Jövőért" Alapítvány; Hadtörténelmi Lvt., 2005. p. 94-108.

792. *Számvéber Norbert:* A tavaszi ébredés. A Frühlingserwachen hadművelet, 1945. március 6.-1945 március 15. = Regiment, 2005. 1., p. 52-57.

793. *Szepesi József:* 1944, amikor ránk szakadt az ég. = Új honvédségi szemle, 2005. 3., p. 87-95.

794. *Tamás Attila:* Az Eben Emael erőd ostroma. = Haditechnika, 2005. 3., p. 62-69.

795. *Thompson, Julian*: A V-nap - az európai győzelem napja. Pécs, Alexandra, 2005. 64 p., [1] t. ill.

796. *Ungváry Krisztián:* A háború sötét arcai. Adalékok a II. világháború mentalitástörténetéhez. = História, 2005. 1., p. 4-40.

797. *Ungváry Krisztián:* A magyar honvédség a második világháborúban. Budapest, Osiris, 2005. 604 p., ill.

798. *Ungváry Krisztián:* Az ostrom és a városlakók. Hétköznapok Budapesten. = História, 2005. 3., p. 15-21.

799. *Ungváry Krisztián:* Partizánháború - a magyar megszálló alakulatok tevékenysége a brjanszki erdő térségében. = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum, 2005. p. 753-790.

800. *Horváth Zoltán:* Az azték sasok háborúja. = Aranysas, 2005. 6., p. 46-51.
Mexikói Expeciciós Légierő részvétele a második világháborúban.

801. *Varga Endre László:* Adalékok a magyar-lengyel katonai kapcsolatok történetéhez. = Háború, hadsereg, összeomlás. Magyarország katonai részvétele és szerepe a második világháborúban. Budapest, Zrínyi, 2005. p. 115-129.

802. *Varga György:* Berlin felett az ég. Majerovics legyen a nevem. = Aranysas, 2005. 2., p. 54-57.
Berlin bombázása, 1941.

803 1945 a világtörténelemben. Milyen jövőt képzelt magának a világ? Tanulmányok. Szerk. Feitl István, Földes György. Budapest, Napvilág, 2005. XII, 343 p.

804. *Horváth Pál:* A béke szolgálatában. Irak, Irán, Ciprus, Kambodzsa. Budapest, Polg-ART, 2005. 283 p., ill.

805. Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez, 1944. október – 1948. június. Dokumentumok. Szerk. Vida István. Budapest, Gondolat, 2005. 384 p.

806. Magyarok krónikája 2000-2005. [Főszerk. Hegedüs István]. [Közrem. Árvay Sándor et al.] [Budapest], M. Könyvklub, 2005. 255 p. ill.

807. Világpolitikai lexikon, 1945-2005. Szerk. Horváth Jenő. Budapest, Osiris, 2005. 671 p.

808. *Babos László:* Fejezetek az indiai és a pakisztáni hadsereg történetéből. Az első hadműveletek. = Haditechnika, 2005. 4., p. 35-49.

809. *Bálint László:* Különös szervezkedések Szegeden és környékén, 1945-1953. A hírhedt koncepciós eljárások és ítéletek első magyar példái. Szeged, Belvedere Meridionale, 2005. 269 p., ill.

810. *Bence Balázs*: Koszovó - elvárások és a valóság. = Új honvédségi szemle, 2005. 4., p. 31-45.

811. *Bihari Mihály:* Magyar politika, 1944-2004. Politikai és hatalmi viszonyok. Budapest, Osiris, 2005. 485 p.

812. *Bodansky, Yossef:* Békecsapda. [A közel-keleti békefolyamat drága ára]. – [Budapest], Focus, [2005]. 623 p.

813. *Bognár Károly:* A második iraki háború néhány előzetes tapasztalata. = Új honvédségi szemle, 2005. 6., p. 93-106.

814. *Boldizsár Gábor:* A II. generációs békefenntartás és a korszakváltás jellemzői. Béketeremtés, békefenntartás. [Tanulmánykötet]. Székesfehérvár, Kodolányi J. Főisk., 2005. p. 80-89.

815. *Borhi László:* Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945-1956. Budapest, Corvina, 2005. 360 p., [8] t.

816. *Borsányi András:* Változó erőviszonyok a Tajvani-szorosban. = Új honvédségi szemle, 2005. 1. p. 119-134.

817. *Constantinovits Milán:* Ablak a Corvin közre. Ismeretlen 1956-os fényképek. = Élet és tudomány, 2005. 42. p. 1324-1325.

818. *Cseresnyés Ferenc:* 1956-os magyar menekültek befogadása az NSZK-ba. = Múltunk, 2005. 2., p. 115-137.

819. *Csoma Mózes*: Észak-Korea. Tényleges fenyegetés, vagy politikai erőfitogtatás? = Új honvédségi szemle, 2005. 4. p. 22-30.

820. *Deák András:* Az orosz külpolitikai gondolkodás története, 1992-1997. Budapest, Akadémiai K., 2005. 168 p.

821. *Deák Péter:* A félelem ellen. Biztonságpolitikai írások. Budapest, Zrínyi, 2005. 318 p.
A „Számvetés és kitekintés" c. fejezet (p. 9-40.) katonai és tudományos pályafutásának ismertetése.

822. *Deák Péter:*A hidegháború intézményesülése. = Magyar honvéd, 2005. 22., p. 16-17.

823. *Deák Péter:* Stréberből rebellis. Ötven éve jött létre a Varsói Szerződés. = Magyar hírlap, 2005. 114., p. 16.

824. *Deák Péter:* A Varsói Szerződés doktrínájáról – modern katonai szemmel. = Új honvédségi szemle, 2005. 5., p. 21-27.

825. *Feith László:* A legyőzhetetlenség mítoszának vége. Harminc éve fejeződött be az amerikai vereséggel végződött vietnami háború. = Magyar honvéd, 2005. 18. p. 8-9.

826. *Feitl István:* Parlamentarizmus és önigazgatás az 1956-os forradalomban. = Múltunk, 2005. 2., p. 231-243.

827. *Fischer Ferenc*: A kétpólusú világ, 1945-1989. Tankönyv és atlasz. Budapest, Pécs, Dialóg Campus, 2005. 396 p., LVI t. ill.

828. *Fodor György:* Katonának született, mással nem is foglalkozott. = Magyar hírlap, 2005. 168., p. 15.
Westmoreland, William Childs – Vietnam

829. *Friedman, Norman:* A hidegháború kora, 1945-1991. Pécs, Alexandra, 2005. 64 p. ill.
Egyedi, kivehető dokumentumokkal és a nukleáris védelemről szóló filmeket tartalmazó DVD-melléklettel.

830. *Gál József:* Indiántánc. Hihetetlen (légi) győzelem. = Aranysas, 2005. 5. p. 24-27.

831. *Gál József:* A tizenharmadik. Nem mindig az ellenség az ellenség. = Aranysas, 2005. 7., p. 30-33.
Vietnami háború, 1968.

832. *Gehler, Michael:* From Non-alignment to Neutrality: Austria's Transformation during the First East-West Détente, 1953-

1958. = Journal of Cold War Studies, 2005. 4., p. 104-13.

833. *Hajdú László, T.:* A testvéri segítségnyújtás. A Szovjetúnió afganisztáni háborúja, 1979-89. 1. = Regiment, 2005. 1. p. 42-45.

834. *Hajdú László, T.:* Az afgán pokol. A testvéri segítségnyújtás háborúja, 1979-1989. 2. = Regiment, 2005. 2., p. 52-56.

835. *Hajdú László, T.:* Aknák, bakancsok, rakéták. A Szovjetunió afganisztáni háborúja, 1979-89. 3. = Regiment, 2005. 3., p. 58-61.

836. *Hajdú László, T.:* A kivonulás. A Szovjetunió afganisztáni háborúja, 1979-89. 4. = Regiment, 2005. 4., p. 50-53.

837. *Horváth Miklós:* A Magyar Néphadsereg a forradalomban. 1. = Magyar honvéd, 2005. 42., p. 20-21.

839. *Horváth Zoltán:* Az elfelejtett háború. Truman elnök rendőri akciója. = Regiment, 2005. 4., p. 36-41.

840. *Illényi Balázs:* Az elkerült cirkáló. Az USA titokzatos belépése a vietnámi háborúban. = Heti világgazdaság, 2005. 46., p. 97-99.

841. *Ioanid Ilona:* Töprengések Nagy Imréről. = Múltunk, 2005. 2., p. 138-165.

842. *Irmanová, Eva:* Béketárgyalások Magyarországgal, 1944-1947. Illúziók, remények és a valóság. = Limes, 2005. 2., p. 19-38.

843. *Jakus János:* A főcsapás iránya: volt egyszer egy Varsói Szerződés... = Regiment, 2005. 3., p. 41-43.

844. *Jakus János:* A NATO légierő csapásai Jugoszláviára 1999-ben. = Bolyai szemle, 2005. 2., p. 5-27.

845. *Katona Magda:* Oroszország és a terrorizmus elleni harc. = Új honvédségi szemle, 2005. 10., p. 42-50.

846. *Lipcsey Ildikó:* Sznagovi feljegyzések. = Múltunk, 2005. 2., p. 166-179.

847. *Lippai Péter:* Koszovo Force 12. Magyar Honvédség Őr- és Biztosító Zászlóalj. = Regiment, 2005. 3., p. 20-25.

848. *Lőrinczné Bencze Edit:* Hagyományos békefenntartás az ENSZ-ben. = Béketeremtés, békefenntartás. [Tanulmánykötet]. Székesfehérvár, Kodolányi J. Főisk., 2005. p. 257-265.

849. *Miskolczi Miklós:* Elsinkofált sortűz avagy miért nehéz beszélni ötvenhatról. = Népszava, 2005. 248., mell. p. 1-2. Dunaújváros

850. *Nagy László, J.:* Az algériai háború kezdete, 1954-1955. = Világtörténet, 2005. ősz-tél, p. 86-99.

851. *Nagy László, J.:* Szuez - Budapest 1956. = Világtörténet, 2005. tavasz-nyár, p. 98-103.

852. Nagy Tamás: A békefenntartás múltja és jelene. = Béketeremtés, békefenntartás. [Tanulmánykötet]. Székesfehérvár, Kodolányi J. Főisk., 2005. p. 127-138.

853. *Németh István:* Nehéz béke. Európa a második világháború végén. = Élet és tudomány, 2005. 40., p. 1258-1260.

854. *Örszigethy Erzsébet:* Kacsás a Jutadombon. = Kritika, 2005. 11., p. 24-27.

855. *Papp Tamás:* Afganisztán 2001. = Haditechnika, 2005. 2., p. 10-16.

856. *Papp Tamás:* Célkeresztben Irán. 1. = Haditechnika, 2005. 4., p. 2-6.

857. *Pirityi Sándor:* Az ötvenéves Bundeswehr és a német katonapolitika. = Új honvédségi szemle, 2005. 6., p. 82-92.

858. *Polgár Tamás:* Az Attila-hadművelet: a ciprusi invázió. = Aranysas, 2005. 3., p. 52-55.

859. *Pordán László:* Az elfelejtett légió. Magyar katonák Vietnamban. = Új honvédségi szemle, 2005. 4., p. 115-130.

860. *Rácz András:* Az Európai Unió első önálló katonai akciója Európán kívül: az Artemis hadművelet. = Béketeremtés, békefenntartás. [Tanulmánykötet]. Székesfehérvár, Kodolányi J. Főisk., 2005. p. 148-160. Kongó

861. *Rózsa Erzsébet:* Békefenntartási törekvések a Perzsa-arab-öböl térségében. = Béketeremtés, békefenntartás. [Tanulmánykötet]. Székesfehérvár, Kodolányi J. Főisk., 2005. p. 285-291.

862. *Sinn, Norbert:* Volksaufstand in Ungarn, 1956 der erste Einsatz des jungen Bundesheeres. = Österreichische militärische Zeitschrift, 2005. 4., p. 463-478.

863. *Sorosy Tamás:* A NATO szerepvállalásának változása a délszláv válság kezelésében a 90-es évek első felében. = Béketeremtés, békefenntartás. [Tanulmánykötet]. Székesfehérvár, Kodolányi J. Főisk., 2005. p. 174-188.

864. *Szakolczai Attila:* Miért nem harcoltak csapataink? = Népszava, 2005. 256., p. 7. Magyar Néphadsereg 1956-ban.

865. *Tálas Péter:* A kelet-közép-európai térség biztonságpolitikai útkeresése 1989-2004. = Béketeremtés, békefenntartás. [Tanulmánykötet]. Székesfehérvár, Kodolányi J. Főisk., 2005. p. 292-306.

866. *Tudda, Chris:* „Reenacting the Story of Tantalus." Eisenhower, Dulles, and the Failed Rhetoric of Liberation. = Journal of Cold War Studies, 2005. 4., p. 3-35.

867. *Türke András István:* Az Artemis-művelet. = Új honvédségi szemle, 2005. 2., p. 56-73.

868. *Udvardy Endre:* A magyar-szlovák kétoldalú katonai együttműködés 1993 után. = A Kárpát-medence politikai földrajza. Pécs, PTE TTK Földrajzi Int., 2005. p. 244-248.

869. *Urbán Lajos:* A NATO a változó világban. = Új honvédségi szemle, 2005. 5., p. 48-52.

870. *Zsidai Péter:* A magyar néphadsereg 1968-as csehszlovákiai inváziójának propagandatevékenysége. = Kritika, 2005 7-8., p. 30-34.

871. *Zsig Zoltán:* Talpalatnyi föld. Isten, óvd az ejtőernyősöket... = Regiment, 2005. 2., p. 48-51.

Ablonczy Balázs 462
Ács Tibor 105, 122-126, 463
Ágoston Gábor 142, 267
Ágoston Sándor 399
Ajtay Endre 140
Akay László 255
Aldana, Bernardo de 609
Almási Tibor 564
Almásy László 503
Amaczi Viktor 256, 268-270, 718
Andaházi Szeghy Viktor 7
Anderle Ádám 548
Andreidesz Gábor 38
Arbanász Ildikó 666
Armstrong, Karen 549
Arnim, Hans-Jürgen von 505
Árvay Sándor 806
Árvay Viktor 103

Baán István 568
Babits István 377
Babos László 808
Babucs Zoltán 143-144, 378, 400
Baczoni Tamás 40-44
Badeni Lajos Vilmos 461
Bagi Dániel 127
Bagyinszky Istvánné 110
Bajcsy-Zsilinszky Endre 541
Bákay Vilma 464
Bakos, Miklós 45
Balás B. Dénes 271
Balassa Endre 234
Bálint László 809
Balla György, Kisari 9
Balla Loránd 67
Balla Tibor 46-47, 128, 145, 664, 676-677, 688
Balló István 146
Balogh Judit 597, 626
Bandholtz, Harry 542
Bánffyné Kalavszky Györgyi 744
Bánkúti Imre 10, 401, 627-628
Baracca, Francesco 679
Bárány Attila 565, 572
Bársony István 129
Bártfai Gergely 714
Bártfai Szabó László 465
Bartha Endre 147
Barti Béla 466
Barti László 466

Basics Beatrix 48
Báthory István 618
Bátonyi Gábor 719
Batthyány Lajos 126
Baylis, John 141
Becze Csaba 148
Beevor, Antony 467
Bence Balázs 810
Bencsik Gábor 360
Bencze László 504, 644, 665
Benedek Gyula 402
Beniczky Gáspár 628
Bercsényi Miklós 500, 632
Bereczki Ferenc 480
Berekméri Árpád Róbert 228
Bérenger, Jean 599
Berényi Iván 564
Bertók Krisztina 105
Besenyi Vendel 400
Bessenyei József 468
Beszteri Béla 104
Bethlen Gábor 600, 605
Bethlen István 775
Bihari Mihály 811
Bilik Péter 272-277
Bird, Christiane 550
Birk, Eberhard 566
Bíró Andor 130
Bíró Zoltán, Sz. 379
Bishop, Chris 149
Bismarck, Otto von 668
Black, Jeremy 11
Blasszauer Róbert 697
Bocskai István 48, 52, 90, 105, 511
Bodansky, Yossef 812
Bodnár Erzsébet 103
Bodrogi Péter 49
Bódy Zsombor 678
Bognár Károly 150, 813
Bognár Zalán 380
Bojtásné Damó Csilla 1
Bokor Pál 698
Boldizsár Gábor 814
Bolyósné Ujfalusi Éva 1
Bona Gábor 469
Bonhardt Attila 151, 364, 720
Borhi László 721, 815
Borhy László 116
Borisov, D. I. 376
Boros Géza 257

Borosy András 567
Borsányi András 816
Borus József 722
Botlik József 403
Brace, Charles Loring 50
Brandt Gyula 235
Buda Attila 377
Budiansky, Stephen 51

Čaplovič, Miloslav 716
Chant, Christopher 278
Churchill, Winston 491
Classen, Peter 568
Clausewitz, Carl 123, 209
Cohen, Eliot 141
Conrad von Hötzendorf, Franz 209
Constantinovits Milán 817
Cromwell, Oliver 531

Csák Zoltán 236
Csákváry Ferenc 107
Csáky család 517
Csáky Imre 52
Csaplár Krisztián 152
Csapó Mária 181
Csapody Tamás 153, 365
Cseh Valentin 404
Csehova, Olga 467
Csekő Andrea 405
Csendes Péter 3, 406
Cserenyecz Béla 213
Cseresnyés Ferenc 818
Csetri Elek 645
Csikány Tamás 154, 470, 600
Csipkés Ernő 271
Csoma Mózes 819
Csombor Erzsébet 113
Csorba Csaba 407
Csorba György 666
Csorba László 471
Csukovits Enikő 569
Czecz János 470, 520
Czettler Antal 699
Czigány István 105, 155, 472, 601
Czigler Klára 156
Czirók Zoltán 473

Daniš, Miroslav 53
Dávid Géza 362, 602
Davison, John 723
De Carlo, Nerio 679
Deák András 820
Deák Antal András 12
Deák Péter 821-824

Décsey Sándor 54
Deér József 157
Demény Lajos 654
Demes Csaba 279
Demeter Gábor 103
Demmel József 474
Dénes József 570
Dezsőfi család 413
Dietl, Eduard 505
Dinyés László 475
Dobrosi Lajos 492
Dobrotková, Marta 629
Dobrovits Mihály 571
Dombrády Lóránd 476, 724-725
Domokos György 408, 596, 603
Domonkos László 477
Dorr, Robert F. 158
Dowswell, Paul 726
Draskóczy István 564
Dubois, Pierre 131
Duby, Georges 546
Dúró Erzsébet 55
Dzsingisz kán 506

Eanes, António Ramalho 533
Eberbach, Heinrich 505
Egri Gyula 478
Egyed Ákos 479
Ehrenberger Róbert 366
Ehrenpreis, Petronilla 56
Eötvös Tamás 527
Erdei Mónika 628
Erdélyi László 572
Érsek János 727
Érszegi Géza 582
Eténvi Nóra, G. 57-58

Fabó Beáta 409
Faragó Ákos 551
Farkas Bertalan 496
Farkas Tibor 280
Fazekas Ferenc 576
Fazekas László 159
Fedeles Tamás 117
Fegelein, Otto 505
Feith László 281, 630, 655, 825
Feitl István 803, 826
Fekete István 229
Fekete István, Gy. 160, 480
Ferenc, I. 641
Ferenc József, I. 96, 497
Ferenczy Sándor József 410
Figder Elemér 13-14
Filonenko, Anna Sergeevna 728

Filonenko, Sergej Ivanovič 728
Fischer Ferenc 120, 827
Fiziker Róbert 381-382, 481
Fleisz János 411
Fodor György 729, 828
Fodor Pál 362, 596, 602
Font Márta 573-574
Forgách Simon 472
Forintos Kálmán 282
Földes György 803
Friedman, Norman 829
Froese, Wolfgang 461
Furkó Béla 482
Furkó Zoltán 482
Fülöp Mihály 730

Gál József 283-287, 830-831
Gallus Anonymus 127
Galván Károly 59
Gärtner, R. Kurt 60
Gáspár András 486
Gáspár László 161
Gassert, Philipp 26
Gattinger, Karl 61
Gebei Sándor 604
Géczi Zoltán 288
Gehler, Michael 832
Gerencsér Árpád 552
Germain, Patrick 483
Glantz, David M. 510
Gmoser, Elisabeth 653
Gombos Ferenc Albin 15
Gőcze István 233
Görgei Artur 487, 659
Görög István 253
Gray, Colin S. 141
Grosschmidt István 473
Gurov, Aleksandăr 383
Gusztáv Adolf 600

Győri László 605, 656

Hadfi Örs Tamás 731
Hajdú Ferenc 289
Hajdú László, T. 162, 833-836
Hajdú Péter 163
Hajdu Tibor 237, 700
Hall, Richard C. 680
Halmágyi Pál 106, 732
Háló, Sándor 62
Hangodi László 238
Hannibál 579
Hannig, Norbert 484
Haraszti György 359
Haris Lajos 289-291
Haris Ottó 289
Harpur, James 575
Harsányi Iván 368, 583, 683
Hastings, Max 733
Hatházi Gábor 63
Hatos Bálint 516
Hausner Gábor 5, 16, 107, 412
Hautzinger Gyula 164-165
Heckenast Gusztáv 485
Hegedüs István 806
Hegyi Géza 413
Hegyi Klára 166, 414-415, 596
Hellebronth János 507
Herczeg Ernő 681
Hermann Róbert 416, 486-488, 653, 657
Heubel, Johannes 693
Hinterstoisser, Hermann 682
Hitler, Adolf 26, 508, 523
Hogya György 64
Hollán Ernő 493
Hollins, David 167
Holló József Ferenc 454
Hornyák Árpád 417, 489, 683
Horthy Miklós 433, 747
Horváth Csaba 168-169
Horváth Jenő 807
Horváth József 734
Horváth Lajos 65-66
Horváth Lajos 634
Horváth Miklós 38, 837
Horváth Pál 804
Horváth Zoltán 230, 292-294, 735-741, 800, 839
Hosszú István 553
Hughes, Matthew 675
Hugyecz György 190
Hunyadi János 133

Idzikowski Tomasz 398
Illényi Balázs 742, 840
Illés András 646
Illésfalvi Péter 109, 743-746
Ioanid Ilona 841
Iosipescu, Sergiu 606
Irmanová, Eva 842
Isépy Dezső 747
István, V. 593-594
István főherceg 663
Ivanics Mária 170
Izsóf Gábor 295

Jakus János 171, 684, 843-844
Jancsó Árpád 67

Janev, Jordan 559
Jánkfalvi Zoltán 68, 239, 296-299, 384-385, 490, 748-749
Jankó Annamária 4, 6, 17, 24, 418
Jávorka Ádám 632
Jenkins, Roy 491
Jordán Gyula 554-555
Józsa Béla 172, 750-754
József, I. 608
József főherceg 514
Juhász Attila 755

Kacsó Lajos 249, 419, 492-493
Käfer István 69
Kaiser Ferenc 300
Kakas István 502
Kalakán László 18
Kálmán Peregrin 703
Kapronczay Károly 386, 494
Karácsony Veronika 173
Károly, I., Nagy 568
Károly, IV. 483
Károlyi Sándor 631
Kárpáti Endre 19-21
Kassai László 174
Kasztner Rezső 372
Katona M. István 22
Katona Magda 845
Katona Miklós 301
Katona Tamás 658
Kazinczy István 495
Kazinczy László 240
Keegan, John 175
Kelemen Zsolt 258
Kelenik József 596, 607
Kempf, Werner 505
Kenyeres Dénes 302-304
Kerecsényi Zoltán 496
Keresztes Enikő 464
Kerezsy Norbert 241
Kershaw, Ian 363
Kertész Róbert 70
Keszmann Oszkár 176-178
Kincses Katalin Mária 71, 107
Király Béla 685
Kisfaludy Károly 126
Kiss Gábor 72-73
Kiss Gábor Ferenc 698
Kiss Kálmánné 179
Kiss Károly 126
Kiss Magdolna 576
Kiste, John 497
Kisteleki Károly 105
Klebowicz Grzegorz 398
Klein, Ulrich 608
Kletečka, Thomas 653
Kmety György 666
Knoll Gyula 180
Koch, Walter 505
Kocsis András 694
Koehler, John O. 181
Kolozsvári Sándor 249, 756
Kónya Péter 420, 625
Korchmáros István 387
Kordé Zoltán 182
Korpás Zoltán 609
Korponay János 126
Kosaras Péter Ákos 183
Kostin, Boris Akimovič 498
Kotek, Joël 367
Kovács Ágnes 631
Kovács Béla 305
Kovács Csaba 214
Kovács Gábor 757
Kovács Imre 306
Kovács László 121
Kovács Paula 465
Kovács Péter 577
Kovács Sándor 499
Kovács Sándor Iván 74
Kovács Szilvia 578
Kovács Tamás 368
Kováts Mihály 474
Kozári Mónika 667
Köpeczi Béla 500, 632
Kőszegvári Tibor 184
Kővári László 307
Köves Pál 459
Krajnc Zoltán 185, 308
Krámli Mihály 309-310, 647
Kreutzer Andrea 23
Kristó Gyula 564
Kriston-Pócsik József 501
Krizsán László 502-503
Kubinyi András 186
Kulcsár András 668
Kulcsár Kálmán 556
Kumm, Otto 505
Kurcz Béla 369

Lajos, II. 369
Lancel, Serge 579
László András 187
László Antal 610
László János 633
László Mária 610
Lattmann Tamás 139
Lengyel Beatrix 75

Lenkefi Ferenc 2, 388, 653
Lepsics Pál 504
Lessing, Gotthold 76
Lévai Csaba 50, 648
Lewin, Moshe 363
Limpár Péter 188
Linder Béla 489
Lipcsey Ildikó 846
Lipót, I. 599
Lippai Péter 758-759, 847
Lipszky János 24
Liptai Ervin 702
Liudprand 568
Lombos József László 703
Loppert Dániel 670
Lőkös Péter 614
Lőrincz Miklós 189
Lőrinczné Bencze Edit 848
Lucas, James 505
Lugosi József 311-312

Macmillan, Margaret 704
Maczák Ibolya 76
Maderspach család 477
Magyar Kálmán 421
Magyarics Tamás 760
Majcher Tamás 422
Major Nándor 761
Mak, Geert 671
Mák György 190
Makai Ágnes 77-79
Makk Ferenc 564
Man, John 506
Margelov, Vasilij Filippovič 498
Mária, Habsburg 595
Máriássy Ádám 632
Markó György 109, 778
Marossy Endre 423-425, 557
Marsigli, Luigi Ferdinando 9, 12
Máté Miklós 313
Mattern, Daniel S. 26
Matthaeidesz Konrád 25
McManners, Hugh 191
Meier, Andrew 672
Meindl, Karl 674, 693
Merényi-Metzger Gábor 80, 314
Mészáros Kálmán 107, 192, 389, 485, 507, 634
Mészáros Lázár 126
Mészáros Orsolya 426
Metelmann, Henry 508
Meyer, Kurt 505
Miklós, II. 692
Miklós Zoltán 242-244
Mikó Imre 479
Miroslav, Michela 705
Miskolczi Miklós 849
Miskolczy Ambrus 26
Mitták Ferenc 427
Mojdis, Jan 81
Molnár József 49
Molnár Judit 361
Molnár László Miklós 509
Molnár Máté 131
Molnár Tibor 762
Molotov, Vâčeslav Mihajlovič 341
Montecuccoli, Raimondo 23
Montgomery, Bernard Law 736
Monuško, Evgenij Dmitrievič 510
Morgós András 70
Moys Péter 193
Mrav, Zs. 82
Mrva, Ivan 428
Mujzer Péter 194
Müller, Johann Christoph 12
Müller, Martin 686

Nabera-Sartoulet, Georges 195
Nádasdy család 468
Nagy Csaba 83
Nagy Dénes 70
Nagy Elemér 259
Nagy György 196
Nagy Imre 841
Nagy István 429
Nagy István 315
Nagy Iván 8
Nagy József 197
Nagy Katalin 198
Nagy László 259-260
Nagy László 511
Nagy László, J. 850-851
Nagy Margit 84
Nagy Mikós Mihály 27, 85
Nagy Tamás 852
Nagy Veronika 430
Nagy Vilmos, Nagybaczoni 724
Napóleon, I. 644
Nedeczky Sándor 632
Négyesi Lajos 86, 132, 412, 611-613, 706, 763
Nemerkényi Előd 139
Németh István 669, 764-765, 853
Németh János 538
Németh Károly 538
Németh Lajos 395
Nenninger, Timothy K. 687
Newton, Steven H. 521

Nikiforov, Urij. A. 766
Nováki Gyula 421, 431

O'Connel, Robert L. 316
Oláh Tamás 512
Olasz Lajos 767
Olszanski, Tadeusz 768
Oplatka András 513
Orbán Dezső 558
Ormos Mária 673, 769
Oross András 4, 6
Oroszi Antal 245-247, 514
Ortner, M. Christian 199
Oster, Hans 707
Ostermayer, Hieronymus 614
Otto, Hans-Dieter 200
Ottományi Katalin 82

Őrszigethy Erzsébet 854

Paál Gergely 28
Pákh Tibor 515
Páldi András 396
Pálffy Géza 87, 317, 516, 596
Pálosfalvi Tamás 580
Pánczél Mátyás 201, 318-319
Pandula Attila 88
Pap Krisztián 694
Pap Norbert 111
Pápai János 632
Papp Ferenc 412
Papp Imre 635
Papp János 770
Papp Klára 517
Papp Sándor 615
Papp Tamás 855-856
Parádi József 108, 112, 202-203
Parssinen, Terry 707
Paszterkó József 89
Pászti László 432
Pataky Iván 204, 771-772
Pavlov, Plamen 559
Pavlović, Darko 167
Pécsi Tibor 205
Péczely László 140
Pelle János 206
Pellissier, Jack 207
Perin, Diotisalvi 679
Perjés Géza 7, 16, 23, 57, 71, 74, 78, 98, 107, 123, 142, 154, 170, 186, 192, 209, 211-212, 218, 222, 226, 237, 408, 414, 440, 472, 488, 500, 525, 532, 577, 598-599, 602, 607, 615, 622, 627, 636, 640, 663, 685, 724, 775, 799
Pershing, John J. 687
Pete László 518
Pétery (Petrik) Ákos 519
Petőfi Sándor 126, 463, 658
Petrik Zoltán 519
Philpott, William James 675
Picaud, Sandrine 636
Pihurik Judit 773
Pilsudski, Józef 494, 536
Pintér István 659
Pintér János Zsolt 581
Pirityi Sándor 857
Piti Ferenc 582
Plihál Katalin 24
Póczik Szilveszter 208
Pohlman, Hartwig 774
Polgár Tamás 433, 858
Pollmann Ferenc 89, 209
Poór Gábor 248
Pordán László 859
Pozzato, Paolo 688
Pritz Pál 708, 775
Prohászka László 261
Punka György 320-323
Puskás Béla 343
Pusztai János 324, 434

Race, Jack 736
Rácz András 29, 860
Ráday Pál 118, 632
Ráday-Pesthy Pál Frigyes 118
Radics Béla 325
Rádli Tibor 520, 649
Radu, Lupescu 133, 435
Raffai István 458
Raffay Ernő 747
Rákóczi Ferenc 8, 10, 69, 192, 407, 526, 625-626, 628, 631, 637
Rákosi Mátyás 524
Raksányi Imre 123, 126
Raus, Erhard 521
Ravasz István 390-392, 689-690, 715, 776-777
Redl, Alfred 528, 543
Rédli Margit 436
Reé László 140
Rees, Laurence 370
Regan, Geoffrey 210
Reichlin-Meldegg, Georg 522
Rejtő Ernő 539
Rentschler, Michael 568
Réthelyi Orsolya 595
Réti Balázs 711
Réti György 709-710
Rigoulot, Pierre 367

Romanelli, Guido 529
Romhányi Beatrix 595
Roth, Josef 522
Rothermere, Harold Sidney Harmsworth 705
Roy, Philippe 211
Rózsa Erzsébet 861
Rubin Tibor 460, 544
Ruichen, Zhu 326
Rurik dinasztia 573
Ruttai László 327

Sachslehner, Johannes 691
Ságvári György 30, 90, 212
Salamon 570
Sallay Gergely Pál 91-94
Sára Sándor 458
Sárhidai Gyula 328-329
Schaffer, Heinrich 505
Schandl László 213
Scherer, Theodor 505
Scherzer, Veit 95
Schmidt, Günter Erik 96
Schmidt, Hans Thilo 501
Schmidt-Brentano, Antonio 457
Schottner Tamás 330
Schörner, Ferdinand 505
Schuminszky Nándor 331-332
Schuster, Erich Johannes 505
Sebők János 523
Segeš, Vladimír 31
Semsey Viktória 642, 660
Seres Attila 524
Seres Gyula 333
Seres István 525, 616, 637
Shulman, Milton 779
Simon László 214
Simonyi József 80, 314
Sinn, Norbert 862
Sipos András 3
Sipos Ferenc 526
Sipos Péter 780-781
Solymosi József 527
Sorosy Tamás 863
Spannenberger, Norbert 782
Spekner Enikő 595
Sperber, Jonathan 661
Stalin, Iosif Vissarionovič 341
Stanová, Maria 716
Stark Tamás 458
Stefancsik Ferenc 560-562
Štefanik, Milan Rastislav 540
Steiner, Felix 505
Stencinger Norbert 617
Stevenson, John 545
Stürmer, Michael 643
Suba János 32-33, 108, 112, 334, 712, 783
Süli Attila 97, 231
Svéd László 213

Szabó Béla 618, 662, 692
Szabó Ervin Antal 528
Szabó János 134, 215
Szabó János, B. 619
Szabó József János 98, 335, 464
Szabó Lajos, H. 371
Szabó László 784
Szabó Mária 529
Szabó Miklós, M. 216, 249, 328
Szabó Péter 38, 217, 458, 744, 785-786
Szabó Sándor 213
Szakall Kálmán 694
Szakály Orsolya 638
Szakály Sándor 114, 218
Szakolczai Attila 864
Szalontai család 512
Szalontai György 512
Számvéber Norbert 38, 530, 744, 787-792
Szántó György Tibor 531
Szántó Zsuzsanna 70
Szatlóczki Gábor 4
Széchenyi István 126, 513
Szegedinac, Pero Jovánovič 525
Szegő Krisztina 99
Székely György 532
Szekerka József 24
Szénássy Zoltán 437
Szentesi György 336
Szepesi József 793
Szerbhorváth György 34
Szigetvári Krisztián 583
Szijártó M. István 639
Szijj Jolán 438, 653
Szilágyi István 533
Szilágyi Tivadar 233
Szilasi István 525
Szili Sándor 547
Szirácsik Éva 8
Szita Szabolcs 372-373
Szkander bég 532
Szloboda János 439
Szoleczky Emese 440
Szombathelyi Ferenc 757
Szondi György 559
Szöcs János 441
Szulejmán, II. 617
Szternák György 219
Szurmay Sándor 694
Szűr Zoltán 337

Szvák Gyula 547, 564
Szvircsek Ferenc 110
Szvoboda Dománszky Gabriella 468

Tabajdi Gábor 717
Takács Tibor 442-453
Tál Gizella 458
Tálas Barna 554
Tálas Péter 141, 821, 865
Tamás Attila 794
Tamás Edit 35
Tanárky Sándor 126
Tanka László 681
Tantalics Béla 454
Tarczay Ervin 530
Tarján István 534
Tarpai Pál 526
Teiszler Éva 220, 584
Teleki Pál 462
Teleki Sándor 75
Temesvári Péter 221, 338-339
Tepperberger, Christoph 653
Tesař, Petr Aharon 352
Thomas, Claude Anshin 535
Thompson, Julian 795
Thököly Imre 616, 620, 623
Timár Gábor 6
Tischler János 536
Tisza István 360
Tolnai Gergely 340, 341
Tolnai János 537
Toperczer István 455
Torma Béla 585-588
Tóth Ágoston 534
Tóth András 640
Tóth Andrea 695
Tóth Andrej 713
Tóth Ferenc 107, 640
Tóth Ferenc 342, 393
Tóth György 343
Tóth Gyula 538
Tóth Imre 456
Tóth József 179
Tóth Krisztina 113
Töll László 100, 344
Tömösvári Emese 703
Török Zsolt 36
Tőrös Balázs 37
Tőrös István 262
Tősér Márton 589
Trócsányi Zsolt 374
Truman, Harry S. 839
Tudda, Chris 866
Tüköry Lajos 495
Türke András István 867
Türr István 518
Tyrlik, Sigmund 352

Udovecz György 263
Udvardy Endre 868
Udvarhelyi András 499
Udvari István 403
Ungváry Krisztián 38, 717, 796-799
Urbán Aladár 663
Urbán Lajos 869

Vadász Sándor 650
Vály György 232
Vámos Péter 703
Várdy Béla 394
Várdy Huszár Ágnes 394
Varga A. József 265
Varga Endre László 801
Varga Éva Mária 376
Varga György 651, 802
Varga István 436
Varga J. János 620-621
Varga László 38
Varga Szabolcs 117
Várkonyi Ágnes, R. 135, 622-623
Varsányi Mihály 345, 395
Vasileva, Nina Vladimirovna 136
Vass Gábor 346-348
Vasvári Pál 488
Vay Miklós 638
Vázsonyi Miklós 539
Végh Andor 111
Végh András 595
Vekerdi Zoltán 213
Veszprémy László 137, 139, 222-223, 590
Vetter Antal 154
Vida Csaba 224, 540
Vida Gábor 349
Vida István 805
Vida Kornél 50
Vidra Zsuzsanna 375
Vigh Károly 541
Villányi György 350
Vince Mátyás 38
Virág Mária 542
Virágh Gedeon 475
Visy Zsolt 225
Vitári Zsolt 120
Vitek Gábor 101
Vizi László Tamás 104, 652
Vojnovich József 632
Vonyó József 120
Vörös Béla 250, 252, 260

Wallenberg, Raoul 481
Walter, Martin 461
Wathay Ferenc 74
Weal, John 484
Werth Henrik 476
Westmoreland, William Childs 828
Westphal, Siegfried 505
Wiesenthal, Simon 459
Winkler Gusztáv 351
Winkler, Heinrich August 563
Winkler Lajos 471
Wirtz, James 141
Wright, David Curtis 591

Zachar, József 226-227, 543, 624, 696
Zahálka, Jan 352
Zähringer, Marco 641
Zakar Péter 102
Závodi Szilvia 251
Zeidler Miklós 264
Zeidler Sándor 49
Zimonyi István 592
Zita királyné 483
Zörgő Tibor 119
Zrínyi Ilona 527
Zrínyi Miklós 16

Zsák Ferenc 353
Zsidai Péter 870
Zsidi Paula 116
Zsig Zoltán 354-358, 544, 871
Zsigmond király 157
Zsoldos Attila 593-594

1. aknakutató zászlóalj (magyar) 54
1. hadsereg (bolgár) 383
1. hadsereg (magyar) 797
1. huszárezred 144
2. hadsereg (magyar) 378, 728, 785, 797
12. huszárezred (Nádor) 475
17. légideszant-hadosztály (amerikai) 230
82. gyalogezred 261
96. gyalogos hadosztály (német) 774
284. gránátos-ezred 774
503. harckocsizászlóalj (német) 752

Afganisztán 213, 295, 833-836, 855
afgán-szovjet háború (1979-1989) 833-836
Afrika 503, 860
aknák 342
Albánia 152, 532, 676
Alföld 789, 791
algériai háború (1961-1962) 850
Amerikai Egyesült Államok 20, 68, 158, 191, 236, 239, 276, 293, 308, 328, 350, 490, 535, 542, 648, 713, 723, 733, 736, 738, 741, 795, 815, 839, 866
amerikai függetlenségi háború (1775-1783) 158
amerikai polgárháború (1861-1865) 158, 509
amerikai-mexikói háború (1846-1848) 158
Anglia l. → Nagy-Britannia
antant 670
antifasizmus 707
antiszemitizmus 361, 364
Aquincum 84
arab(ok) 206, 571, 583, 812
Arad 475, 732
aradi vértanúk 655
Ardennek (1944-1945) 718, 750
Argentína 871
Árpád-vonal 755
asperni csata (1809) 644
atomfegyverek, atomháború 326, 336, 714, 738, 760
atom-tengeralattjárók 328
Augsburg (955) 566
Auschwitz 359, 370
Austerlitz (1805) 649
Ausztrália 191
Ausztria 60-61, 199, 497, 522, 636, 641, 644, 652, 653, 661, 665, 674, 682, 691, 693, 832, 862
avar(ok) 198
ÁVH 18, 809
Azerbajdzsán 560
Ázsia 571, 591, 845

Bácska 439
Bakony 455
balesetek 395
Balkán 103, 665, 676, 680, 683, 690, 696, 863
Balkán háborúk (1912-1913) 676, 677, 680
Bálványosvár 413
bandérium 157
Bártfa 31, 420
Bécs 3, 406
békefenntartás 104, 115, 152, 162, 165, 213, 690, 696, 804, 814, 847, 848, 852, 859-861, 863
Békéscsaba 770
békeszerződések 853
béketámogató katonai műveletek 104, 132, 141, 814
béketárgyalások 652, 704, 713, 730, 842
Belgium 794
Belgrád 14
Berlin 802
bibliográfiák 1, 7, 10, 15
Bizánc 568, 589
biztonság, biztonságpolitika 27, 141, 812, 821, 845, 861, 865
Bocskai-szabadságharc (1604-1606) 511, 611-613
Bor 368
Boroszló (1474) 580
Bosznia-Hercegovina 664, 665
Börgönd 302
Breisach 432
Brjanszk 799
Buda (1686) 427
Buda (1849) 427, 557
Budaörs 82
Budapest 3, 393, 409, 776, 778, 786, 790
Bukovina 633
Bulgária 383, 559, 588, 680
Bundesheer 862
Bundeswehr 857
büntetőintézetek 367

cenzúra 56
cigány(ság) 373, 375
címerek 52, 87, 572
Ciprus 804, 858

családtörténetek 468, 477, 512, 516-517
csapattörténetek 160, 187, 228-232, 682
csaták 86, 263, 427, 557, 566, 576, 580, 611-613, 629-630, 649-650, 659, 675, 718, 789, 791
csecsen háborúk 672
Csehország 21, 574
Csehszlovákia 510, 705, 712, 842, 870
Csehszlovákia (1968) 870
Csendes-óceán és térsége 293, 723, 726, 800
csendőrség 193
Csenke puszta 431
cserkészet 45
Csíkszereda 441
Csongrád 809

délszláv háborúk 810, 844, 863
Délvidék 397, 439
deportálás 367, 373
diktatúrák 363
diplomácia 118, 500, 548, 551, 606, 615, 622, 632, 638, 640, 683, 696, 704, 708, 717, 721, 730, 805
díszszemlék 62
Don-kanyar (1942-1943) 378, 458, 478, 728, 785
Drégely vára 422
Dunaföldvár 443
Dunaújváros 849

Edelény (1604) 612-613
Eger 424, 427, 557
egészségügy 39, 64, 71-73, 213
egyenruhák l. → ruházat, felszerelés
egyesületek 253
ejtőernyős csapatok 41, 92, 214, 232, 758
élelmezés 97, 186
életrajzok 78, 99, 118, 140, 172, 325, 457, 460-462, 465, 467-470, 472-476, 479-481, 483, 485-487, 491-499, 501-503, 505-509, 511, 513-514, 516, 518, 520-522, 525-536, 538, 540-544, 568, 579, 605, 632, 841
elit alakulatok l. → különleges erők
ellenállási mozgalmak 707, 809
első világháború 30, 39, 45-47, 56, 59, 72-73, 86, 88-89, 128, 140, 156, 158, 199, 209, 261, 265, 278, 291, 330, 347, 352, 377, 390, 392, 398, 473, 522, 643, 674-675, 678-679, 681-682, 684-689, 691-695, 697, 704
emigráció 75, 495, 509, 616
emlékérmek 49, 261, l. még → kitüntetések
emlékművek 30, 256-257, 260-261, 264

ENSZ 848, 852
Eperjes 420
építészet 3
Erdély 4, 64, 361, 374, 464, 479, 558, 597, 605, 606, 614-615, 626, 645, 684, 743-745, 767
érdemrendek l. → kitüntetések
erkölcs 60, 215
erődök, erődrendszerek 32, 98, 335, 340, 341, 398, 410, 431, 432, 436, 437, 755, 794, l. még → várak
Esztergom 414
Etiópia 709
Európa 57, 545, 622, 661, 671, 704, 726, 866, l. még → az egyes országoknál
Európai Tanácsadó Bizottság (1943-1945) 730
Európai Unió 115, 821, 860, 865, 867
évfordulók 62, 252-253

Falklandi háború (1982) 871
fegyverek 191, 198, 199, 258, 268, 287, 290, 303, 311, 314-316, 325, 344, 346-349, 358, 587, 591
fegyveres erők, fegyveres testületek 108, 112, 140, 149, 158-161, 164, 167, 183, 188, 191, 193, 196-197, 199, 202-203, 674, 682, 693, 715, 723, 744
fegyvergyártás 267, 330
fegyverszünet 652, 736, 747
fegyvertárak 317
felderítés 41, 51, 175, 184, 286, 296, 356
felső vezetés 154, 218, 233, 476, 522, 725
fényképek 38, 75, 398, 679, 817
filmek 523
Finnország 346
források 8, 15, 547, 573, 582, 592, 628, 653
földrajz, katonaföldrajz 4, 6, 17, 24, 27, 85, 111, 440, 534, 552, 592, l. még térképek, térképészet
Franciaország 81, 131, 191, 207, 226, 328, 388, 501, 546, 635-636, 640, 645, 652, 661, 686, 726, 795
Frank Birodalom 568

Galambóc (1428) 580
Gallipoli 695
gazdaság, katonai gazdálkodás 186, 212, 317, 330, 554
gépjárművek, harcjárművek 265, 279, 282, 291, 333, l. még → páncélozott járművek
Görögország 680
Grúzia 553
GULAG 394

gyalogság 40, 758
Gyomaendrőd 399
Győr 427, 557
Győr-Moson-Sopron megye 371

háború elmélete 141, 150, 209
háborús bűnök 370, 459, 742
háborús irodalom 34
háborús propaganda 773
Habsburg Birodalom 102, 167, 170, 226-227, 317, 598-600, 602-603, 606-607, 615, 622
Habsburg-ház 87, 483, 497
hadászat 139, 141, 154, 175, 185, 210, 600, 603, 686
haderő 155, 157, 158, 188, 212, 224, 438, 567
haderőreform 164, 171, 190, 215, 821
hadgyakorlat 843
hadifoglyok, hadifogság 83, 240, 367, 376, 377, 387-390, 392, 394, 478, 482, 515
hadigazdaság 330
hadihajók l. → hajók
hadiipar 265, 317
hadijáték 65-66, 262-263
hadisírok 82, 84, 392
haditechnika 180, 198, 201, 258, 265-358, 436, 591
haditengerészet 293, 300, 309, 310, 328, 664, 676, 711, 723
haditengerészeti légierő 156, 272, 277, 293, 473
haditudósítók 46-47, 99, 773
hadkötelezettség 153
hadmérnökök 250
hadműveletek 140, 200, 438, 621, 644, 665, 675, 684, 686, 688, 693, 706, 715-717, 723, 728, 732-733, 737, 744-745, 748, 759, 778, 787-789, 791-792, 797, 867
hadművészet 139, 141, 175, 185, 200, 210, 600, 644, 715
hadszíntérkutatás 86, 412, 611, 763
Hadtörténeti Múzeum 59, 76, 312
hadtörténettudomány 1, 125, 130, 132, 136, 586
hadtudomány 16, 23, 121-126, 137, 139, 141, 175, 185, 209, 821
hadtudósok 23, 123, 125-126, 134, 139
hadügyek 126, 131, 139, 157, 572, 574, 639
hadügyi igazgatás 190
hadvezérek 139, 461, 487, 506, 511, 531, 579, 686
hagyományápolás 254, 262, 715
hajdúk 52, 601
hajók, hadihajók 148, 300, 301, 309, 310, 381, 734
harcászat 258, 587, 600
harcjárművek l. → gépjárművek, harcjárművek
harmincéves háború (1618-1648) 600
határ(ok) 33, 712, 783
határőrség, határőrizet 108, 161, 167, 197, 225, 226, 231, 334, 602, 758
határrendőrség 196
Havanna 37
hegyicsapatok 61, 758
helikopterek 160, 229, 235, 302, 304, 831
helyi háborúk 104, 672, 804, 807, 863
helytörténet 70, 82, 110, 113, 324, 371, 396, 399-402, 405-406, 409, 411, 414, 416, 420, 428-429, 433-434, 436-438, 440-441, 454, 527, 697, 702, 706, 732, 770, 809
hidak 70, 393, 741
hidegháború 283, 293, 307, 822, 827, 829, 866
híradó csapatok 756
hírszerzés, hírszerzők 51, 142, 176-178, 181, 218, 467, 501, 528, 543, 764
Hollandia 152, 221, 241
holokauszt 359, 361, 370, 372, 375
Hongkong 554
honvédelmi törvény 174
Horvátország 226, 783
Huszt 440

igazságszolgáltatás 360, 366, 369
íjak 258, 344, 591
indiai-pakisztáni háború (1947-1948) 808
indián háborúk (1865-1890) 158
Irak 165, 804, 813, 856
Irán 561, 804, 856
iszlám 549, 583, 592
Izrael 29, 191, 812

Jajca 577, 580
Japán 703, 714, 723, 726, 729, 735, 738, 740
japán-kínai háború (1937-1945) 703
járványok 73
Jászberény 400
jelképek 52, 90
jelvények, érmek 45, 61, 62, 87, 91, 92, 94, 199, 608, 641
Jeruzsálem 36
jog, katonai jog 359-375
Jugoszlávia 34, 761, 762, 844
Jutadomb (1956) 557
Jutas 234, 238

Kambodzsa 804
Kanada 295

Kápolna (1849) 659
Kaposvár 433
Karancs 706
karlócai béke (1699) 616
Kárpátalja 403, 716
Kárpát-medence 12, 27, 111
Kars 666
Kassa 13, 317
katasztrófák 381-382
katonadalok 59
katonaföldrajz l. → földrajz, katonaföldrajz
katonai akadémiák l. → katonai tanintézetek
katonai bíróság 360, 366
katonai épületek 406, 409
katonai felmérések 4, 6, 17, 418, 611
katonai főiskolák l. → katonai tanintézetek
katonai kiképzés és nevelés 147, 229, 233, 235, 237, 239, 240, 242-245, 248-250, 255, 260, 302
katonai középiskolák l. → katonai tanintézetek
katonai közigazgatás 112, 226, 744
katonai pálya 266, 493
katonai szabályzatok 31
katonai tanintézetek 229, 233-234, 237-238, 240-251, 255, 260
katonai tévedések 200, 210, 779
katonai vezetés 154, 200, 210, 218, 220, 227, 469, 486, 659, 686, 725
katonaköltők 74
katonaorvosok 39, 72
katonapolitika 104, 109, 141, 146, 174, 179, 606, 717, 725, 757, 781, 797, 807, 812, 821, 827, 829, 832, 857, 863, 868
Kaukázus 552
Kecskemét 302, 384-385, 791
Kelet-Európa 574, 865
Kenyérmező (1479) 580
kényszermunka 380
képzőművészet 48
keresztes háborúk 575, 590
kézművesek 408
kiállítások 28, 35, 315, 651
Kijevi Fejedelemség 547, 573-574
Kína 328, 355, 554, 556, 591, 690, 703, 816
Kiskunság 63
Kisvárda 446
Kisszeben 420
kitelepítés 257
kitüntetések 45, 49, 61, 77-80, 88, 93, 95, 96, 544
klubélet 252
Kolozsvár 435
Komárom 32, 113, 373, 436-437, 727
Komárom (1849) 427
koncentrációs táborok 359, 367, 370
koncepciós perek 366, 809
konferenciák 106, 112-113, 116, 716
Kongó 860, 867
Korea 326, 819
koreai háború (1950-1953) 158, 268, 274, 345, 353, 460, 544, 839
koronaőrség 159
Koszovo 810, 847
Königsberg 737
könyvek, könyvtárak 16, 23, 26
Körösladány 495
Kőszeg (1532) 427
Közel-Kelet 575, 695, 804, 812, 861
Közép-Európa 127, 574, 865
középkor 15, 31, 36, 127, 222-223, 421, 426, 547, 564, 566-568, 571-575, 582-583, 591-592
közigazgatás 108, 112, 403, 634, 667
Kréta 690
krími háború (1853-1856) 518, 666
kronológiák 723, 806
kun(ok) 63, 578
Kunszentmárton 405
kurdok 550
külföldi katonai szolgálat 42, 149, l. még → békefenntartás
különleges erők 187, 191, 199
külpolitika 500, 548, 551, 573, 584, 598-599, 631-632, 635, 638, 643, 662, 683, 696, 699, 705, 708, 710, 717, 721, 781, 820, 827, 832

laktanyák 400, 406, 409
légi hadviselés 287, 299, 353, 723, 727, 739, 741, 749, 770, 793, 802, 830
légideszant 194, 230
légierő 147, 160, 180, 185, 216, 221, 229, 239, 288, 298, 320, 329, 484, 490, 674, 693, 723, 736, 739, 741, 802, 800
légifényképezés 296
légvédelem 204, 293, 299, 306, 343
légvédelmi rakéta 329
Lengyelország 127, 187, 385, 494, 501, 510, 574, 618, 768, 797, 801
levelezés 89, 377, 692
levéltárak 8, 18, 113
leventemozgalom 454
lexikonok 807
livóniai háború, 1579-1582 618
logisztika 165, 186
London 19, 739
lovagok 100, 565
lovagrendek 49
lovak 143-144, 222-223, 258

lovasság 100, 140, 143-145, 163, 166, 170, 195, 198, 207, 211, 217, 222-223, 258, 400
lövegek 312
Ludovika Akadémia 233

Magyar Honvédség 42, 160, 162, 171, 174, 180, 213, 229, 235, 253, 343, 821, 852, 860
Magyar Királyi Honvéd Légierő 44, 147, 180, 232, 305, 329, 767
Magyar Királyi Honvédség 40-41, 43, 72, 144, 168-169, 218, 288, 364, 715, 744, 797, 799
Magyar Néphadsereg 40-43, 146, 160, 180, 201, 229, 235, 302, 304, 343, 837, 870
Magyar Tanácsköztársaság 438, 706
Magyarország (895-ig) 82, 84, 225, 586, 592
Magyarország (895-1526) 15, 63, 127, 133, 135, 157, 182, 186, 220, 413, 421, 558, 564-568, 570, 572-574, 577, 580-582, 584-588, 590, 593-594, 614
Magyarország (1526-1699) 9, 12, 16, 23, 48, 52, 57, 67, 70-71, 74, 87, 90, 102, 105, 117, 166, 317, 362, 402, 408, 414, 421, 442, 511-512, 516, 558, 595-624
Magyarország (1700-1790) 4, 8, 10, 17, 53, 58, 67, 69, 71, 81, 102, 117-118, 129, 155, 192, 212, 227, 250, 314, 389, 401, 407, 418, 420, 428, 472, 474, 485, 500, 507, 517, 525-526, 558, 608, 625-635, 637-639
Magyarország (1790-1848) 3, 6, 17, 24, 108, 123-126, 226, 233, 237, 250, 388, 409, 411, 475, 477, 479, 513, 633, 641, 645, 652
Magyarország (1848-1849) 28, 154, 164, 399, 405, 416, 463, 469, 470, 475, 479, 486-488, 495, 520, 527, 653-663
Magyarország (1849-1867) 3, 6, 50, 75, 79, 233, 470-471, 475, 479, 495, 509, 518, 661, 666, 668
Magyarország (1849-1918) 17, 112, 125, 250, 251, 409, 411, 477, 497, 520, 633
Magyarország (1867-1918) 3, 60, 72, 96, 97, 103-104, 156, 159, 188, 203, 233, 243, 297, 309-310, 360, 406, 462, 473, 514, 528, 543, 664-665, 667, 676-677, 690, 696
Magyarország (1900-1999) 99, 112, 180, 214, 233, 250, 265, 411, 434, 538, 673
Magyarország (1914-1918) 30, 39, 45-47, 56, 59, 72, 73, 86, 88-89, 128, 140, 156, 199, 265, 330, 377, 390, 392, 398, 473, 674-675, 678, 682, 684-686, 688-689, 691, 693-694, 697
Magyarország (1918-1919) 110, 203, 438, 691, 697-698, 700, 702, 704, 706, 712
Magyarország (1918-1945) 18, 33, 38, 44, 147, 159, 168-169, 193, 202, 216, 218, 228, 232, 234, 243-244, 251, 264-265, 297, 330, 361, 364, 377, 397, 403, 433, 456, 462, 483, 489, 524, 529, 542, 700, 708, 713, 775, 782
Magyarország (1941-1945) 38, 64, 68, 77, 83, 91-93, 95, 106, 109, 130, 136, 144, 147-148, 151, 172, 179, 183, 216-217, 232, 238-240, 263, 265-266, 288, 290, 296, 299, 301, 324, 329-330, 335, 340, 342, 364, 368, 372-373, 376, 378, 380, 383-385, 390-393, 396, 403, 439, 454, 458, 464, 476, 478, 490, 504, 510, 519, 530, 537, 539, 541, 689, 715-717, 719-722, 724-725, 727-728, 732-733, 743-749, 754, 757-759, 762-763, 767-778, 780-793, 797-799, 801
Magyarország (194. 5-1956) 40-41, 54, 62, 146, 160-161, 176-179, 196, 201, 229, 235, 242, 248-249, 265, 334, 366, 371, 376, 387, 394, 465-466, 478, 482, 498, 504, 510, 515, 542, 805, 809, 811, 815, 842, 846
Magyarország (1956-1957) 135, 164, 194, 246-247, 369, 429, 480, 492, 499, 811, 817-818, 826, 832, 837, 841, 846, 849, 851, 854, 862, 864, 866
Magyarország (1957-1989) 146, 160, 162, 179, 197, 229, 235, 242, 245, 247, 249, 265, 302, 304, 496, 811, 858-859, 870
Magyarország (1990-2005) 104, 121, 134, 160, 164, 171, 174, 190, 215, 229, 233, 235, 252-253, 265, 806, 811, 821, 847, 868
Magyarország(összefoglaló történet) 108, 140
Makaó 554
Makó 106, 732
Mária Terézia Katonai Rend 77
Marosvásárhely 228
második világháború 38, 51, 64, 68, 77, 83, 91-93, 95, 98, 106, 109, 130, 136, 143-144, 147-149, 151, 158, 172, 179, 183, 216-217, 230, 232, 238-240, 256, 262-263, 265-266, 271, 273, 278, 288, 290, 296-299, 301, 305, 324, 329-330, 335, 340-342, 359, 361, 363-365, 368, 370, 372-373, 376, 378-381, 383-386, 390-393, 395-396, 403, 439, 454, 458, 464, 476, 478, 482, 484, 490, 498, 503-505, 508, 510, 519, 521, 530, 537, 539, 541, 689, 715-717, 719-728, 730-741, 743-759, 761-763, 765-803, 800, 853
megszállás 665, 788, 797, 799
megtorlás 369, 492, 499, 655

menekültek 381-382, 768, 818
mentőakciók 372
mesterlövészek 295
Mexikó 800
modellezés 65-66, 282, 306, 333
Mogyoród (1074) 570
Mohács (1526) 580, 595, 619
Mongol Birodalom 506
Monte San Michele (1916) 557
Montenegro 680
Moszkvai Fejedelemség 547
mozgókonyhák 97
mozgósítás 767
Muhi (1241) 557
Munkács 425, 427, 527
munkaszolgálatosok 365, 368, 371, 504
munkatáborok 368, 380, 394
múzeumok 13-14, 19-22, 25, 29-30, 35, 37, 63, 260, 315, 479, 542, 682
műszaki biztosítás 334
művelődéstörténet 16, 67, 564, 568, 572, 595, 804

Nagy-Britannia 19, 191, 328, 491, 551, 699, 719, 726, 739, 795, 871
Nagykanizsa 416, 657
nagyszombati csata (1704) 629
Nagyvárad 255, 411
Nándorfehérvár 404, 557, 580
Nándorfehérvár (1456) 135, 427, 557, 580
naplók 464, 519, 628
napóleoni háborúk (1799-1815) 644-645, 649-650, 652
NATO 104, 115, 821, 832, 844, 863, 865, 869
Német Demokratikus Köztársaság 181
Német Szövetségi Köztársaság 818
Németország 58, 191, 280, 298, 359, 363, 484, 501, 505, 521, 563, 643, 661, 686, 707, 736-737, 739, 741, 769, 857
Németország (1939-1945) 93, 95, 149, 359, 370, 508, 716, 726, 728, 733, 742, 764, 779, 788, 795, 797
Német-Római Birodalom 608
nemzeti kisebbségek 188, 257, 403, 439, 552, 637, 782
nemzetközi haderők 213, 676, 690, 860
nemzetközi politika 103-104, 662, 696, 704, 708, 721, 803, 807, 812, 829, 866
nemzetközi szervezetek 821
nemzetőrség 164
Nemzetvédelmi Szolgálat 169, 550
Nikápoly (1396) 565, 580
nomád népek 258, 591-592
Noricum 116
normandiai partraszállás (1944) 751, 753, 795
nők 251

nyelvészet 55
Nyíregyháza 297
Nyitra 428
nyugállományúak 252

oklevelek 582
ókor (476-ig) 82, 84, 116, 576, 579, 591
Olaszország 39, 75, 191, 471, 661, 674, 679, 686, 688, 693, 726, 728, 769
olaszországi magyar légió 471
Oroszország 53, 130, 136, 328, 377, 528, 547, 618, 640, 672, 696, 820, 845
orosz-török háború (1768-1774) 640
országgyűlés (18. sz.) 639
Osgyán (1604) 613
Oszmán birodalom l. → Törökország
osztrák örökösödési háború (1740-1748) 636
Osztrák-Magyar Monarchia 6-47, 56, 60, 73, 128, 188, 310, 352, 360, 483, 497, 528, 543, 665, 667, 676, 679, 686, 690-691, 696
Osztrák-Magyar Monarchia fegyveres erői 39, 60, 88, 97, 156, 199, 309, 522, 665, 674, 676, 682, 688, 690, 693

önkéntesek 149, 164, 183
Örményország 562

palesztín(ok) 812
páncélosok 25, 43, 94, 151, 201, 266, 521, 530, 752-753, 789-791
páncélozott járművek 29, 278, 281, 288-290, 306, 313, 318-319, 354-355, 720, 856
páncélruhák 100
páncéltörő eszközök 357
Pannónia 82, 116
Pápa 232
Párizs 713
partizánok 799
pártok 667
Pécs 401, 417, 697
pecsétek 101, 608
pénzügyek 212, 608
perzsá(k) 502
Perzsa-öböl 277
Pest-Pilis-Solt vármegye 634
Piave, 1918 679, 688
pilóta nélküli repülőeszközök 356
polgári védelem 204
politika 57, 109, 111, 360, 363, 367, 413, 524, 554, 622, 639, 667, 670, 673, 704, 805, 807, 811-812, 827, 829

politikai merényletek 360
politikusok 118, 363, 462, 491, 511, 513, 531, 775
porosz-osztrák háború (1864-1866) 668
Portugália 533, 660
Potsdam, 1945 765
Pozsony 263, 427, 428
propaganda 46-47
Przemyśl 88, 398, 410
pun háborúk 579

radar 343
rádiólokátor 271
rakétaelhárítás 308, 327, 350
rakéták, rakétafegyverek 283, 290, 329, 331-332, 357, 819
Rákóczifalva 396
Rákóczi-szabadságharc (1703-1711) 8, 53, 58, 69, 81, 117-118, 129, 155, 227, 389, 401, 420, 428, 485, 500, 507, 517, 525, 625-629, 631, 635, 637
régészet 63, 68, 70, 82, 84, 116
rejtjelmegfejtés 51, 501
rendőrség 196, 202-203
rendvédelmi szervezetek 108, 112, 159, 161, 193, 196-197, 202-203
repülés 147, 180, 193, 229, 297, 235, 248, 321, 324, 434, 539, 771
repülőcsapatok 160, 180, 199, 229, 238, 674, 693
repülőgép-anyahajók 272-277, 339
repülőgépek 13-14, 19-21, 55, 68, 147, 284-286, 288, 292-294, 296, 298, 305, 321-323, 338, 345, 352-353, 356, 384-385, 731, 739, 741, 748, 802
repülőgép-fedélzeti fegyverek 307
repülőgépgyártás 352
repülőgéphajtóművek 270
repülőgépvezetők 147, 235, 239, 395, 473, 484, 490, 731
repülőterek 193, 297, 324, 384-385
Rhodesia 163
Rigómező, 1448 580
Római Birodalom 116, 225, 579
romák 173
Románia 361, 680, 746, 846
ruházat és felszerelés 40-44, 90, 167, 199, 258

sajtó 46-47, 53, 56-58, 99, 660
Salgótarján 110, 438, 702, 706
Sárospatak 35, 490
sebesültek 71
Somogy 421
Sopron 251, 456
sortüzek (1956) 849
Spanyolország 548, 583, 642
Svédország 600

Szabács (1475-1476) 580
számszerij 344
szász(ok) 614
Szávaszentdemeter (1523) 580
Szeged 429, 450, 698, 809
székely(ek) 182, 558, 597, 610, 626, 633
Székesfehérvár 253
Szentes 324, 434
Szentgotthárd (1664) 557
Szentkirályszabadja 302
szépirodalom 69, 76
szerb(ek) 401, 637
Szerbia 680, 683
szerzetesrendek 703
Szevasztopol 387
Szigetvár 423, 427
Szigliget 426
Szlovákia 69, 224, 712, 716, 868
szocializmus 242
szociálpolitika 678
Szolnok 70, 160, 229
Szovjetunió 130, 194, 328, 341, 363, 376, 380, 387, 395, 467, 478, 482, 521, 733, 756, 797, 799, 802, 815, 833-836
Szovjetunió (1941-1945) 498, 508, 510, 716, 726, 728, 805
Sztálingrád (1942-1943) 754

tábori lelkészet 102
tábori sütődék 97
tábornokok 128, 227, 469, 472, 476, 486-487, 498-500, 505, 520-522, 542, 724
Tajvan 554-555, 816
társadalom 111, 554, 572, 574, 673
Taszár 180
Tata 366
technika 3, 51, 408
Temesvár 67
tengeralattjárók 328, 337
tengerészgyalogság 236
tengeri hadviselés 206, 723
térinformatika 98
térképek, térképészet 4, 6, 9, 11-12, 17, 24, 32-33, 36, 67, 534, 612, 675, 712
terrorizmus 115, 184, 205, 208, 219, 845
testőrség 159, 192
tisztek 39, 60, 75, 179, 218, 233, 465, 469, 471, 475, 495, 507, 518, 543, 616
tiszthelyettesképzés 22, 234, 238
tisztképzés 237, 243, 245, 249
titkosszolgálatok 181

tizenötéves háború (1593-1606) 603
Torda (1944) 745
török elleni háborúk 12, 577, 580, 607, 619, 621-622, 621-622
Törökország 25, 142, 267, 317, 362, 532, 577, 580, 598-599, 602-603, 606-607, 615-617, 622, 640, 680, 695-696, 858
történeti földrajz 27, 675
történetírás 127, 129-130, 133, 139, 568, 574, 614, 766
történetírók 107, 120, 127
történettudomány 120, 673
törvények, rendeletek 362, 364, 374
trafalgari csata (1805) 646-647, 651
Trencsén vármegye 428
trencséni csata (1708) 557, 627
trianoni békeszerződés (1920) 33, 397, 417, 456, 705
Tripoli 648
tüzérség 189, 255, 269, 317

uralkodók 483, 497, 595
útleírások 50, 672
Uzsok 694

űrhajózás 331, 496

vallás, egyházak 102, 117, 549, 572, 574, 583, 592, 703
válságkezelés 104, 115, 676, 696
várak 186, 351, 404, 407-408, 414-415, 418-419, 421-427, 430, 435, 437, 440-453, 455, 527, 577, l. még → erődök, erődrendszerek
Várna (1444) 580
városok 3, 411, 420, 437, 778
Varsói Szerződés 823-824, 843
végvári rendszer 607
Velence 532
Versailles-i béketárgyalások (1918-1920) 704
versek 83
Veszprém 64, 371
veszteségek 68, 229, 378-379, 383-386, 390-392, 715, 835
veteránok 535
vietnami háború (1964-1975) 158, 162, 275, 284-286, 825, 828, 830-831, 840, 859
visszaemlékezések 396, 458, 465, 482, 484, 490, 504, 508, 510, 515, 537, 539
Volksbund 782
vontatók 291
Voronyezs 728

Waffen-SS 149, 183
Wagram (1809) 652

Zala 454
zászlóalj 172, 231
zászlók 54, 87
Zenta 439
Znaim 31
Zrínyi Miklós Katonai Akadémia 233
Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem 233, 252
Zvornik (1464) 580

zsidó(ság) 359, 361, 364, 370, 372-373, 459, 481, 717, 812
zsoldosság 31, 170, 609, 618

Bolyósné Ujfalusi Éva (szerk.),
Szabó Jánosné

HŐSGALÉRIA

A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában

Szerkesztette: Bene Sándor, Hausner Gábor

ZRÍNYI KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

BALLA TIBOR — A Magyar Királyi Honvédség és Bosznia-Hercegovina 1878. évi okkupációja ... 3

SALLAY GERGELY PÁL — A Magyar Királyi Honvédség és a leventemozgalom jelvényeinek rendszere, 1938–1945 ... 39

KÖZLEMÉNYEK

GERMUSKA PÁL — A totális mozgósítástól a stratégiai tervezésig. Az Országos Tervhivatal Általános Szervezési Főosztályának története, 1948–1971 ... 69

MŰHELY

OLÁH GERGELY — Észrevételek Dombrády Lóránd: Szombathelyi Ferenc a népbíróság előtt című könyvéről ... 96

SÁRKÖZY PÉTER — Az új olasz történész generáció munkái a második világháború alatti magyar területi revíziókról és a háború utáni „vörös Erdélyről" ... 100

KOVÁCS LÁSZLÓ — Gyóni Géza földi maradványainak sorsa. Egy újabb megvalósíthatatlan, provokatív exhumálási ötlet háttere ... 107

VITA

GYÁNI GÁBOR — Az önreflexió hiányának bája és nyomorúsága ... 143

HERMANN RÓBERT — Az önbáj hiánya és a reflexíj homorúsága ... 153

CSATA- ÉS HADSZÍNTÉRKUTATÁS

NÉGYESI LAJOS — Hadirégészet ... 160

SZEMLE

PAUL G. HALPERN — The Battle of the Otranto Straits. Controlling the Gateway to the Adriatic in WWI *(Bánsági Andor)* ... 183

BENE JÁNOS – – SZABÓ PÉTER (SZERK.) — Lázár Károly testőr altábornagy visszaemlékezései *(Szakály Sándor)* ... 186

BENE JÁNOS – – SZABÓ PÉTER — A magyar királyi honvéd huszár tisztikar, 1938–1945. Második, bővített kiadás *(Balla Tibor)* ... 187

CHARLES FENYVESI — Három összeesküvés *(Györkei Jenő)* ... 189

DOMBRÁDY LÓRÁND — Szombathelyi Ferenc a népbíróság előtt *(Szakály Sándor)* ... 191

CLIVE JONES — Britain and the Yemen Civil War, 1962–1965. Ministers, Mercenaries, and Mandarins: Foreign Policy and the Limits of Covert Action *(Prantner Zoltán)* ... 193

B. KALAVSZKY GYÖRGYI – ILLÉSFALVI PÉTER	Horthy Miklós élete képekben *(Szakály Sándor)*	200
SZAKÁLY SÁNDOR	Katonák, csendőrök, ellenállók *(Okváth Imre)*	202
M. SZABÓ MIKLÓS	A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia története, 1955–1960 *(Ács Tibor)*	205
SZABÓ JÁNOS (SZERK.)	„A hadi történet kútfeje minden hadtudománynak." Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére *(Markó György)*	210
MÓROCZ LAJOS	Kiskatonától a vezérezredesig *(Háber Péter)*	212
	BIBLIOGRÁFIA	
* * *	A 2005. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája *(Bolyósné Ujfalusi Éva [szerk.], Szabó Jánosné)*	215

CONTENTS

STUDIES

TIBOR BALLA — The Royal Hungarian Armed Forces and the Occupation of Bosnia-Herzegovina in 1878 3

GERGELY PÁL SALLAY — The Scheme of the Badges of the Royal Hungarian Armed Forces and the *Levente* Youth, 1938–1945 39

PUBLICATIONS

PÁL GERMUSKA — From Total Mobilisation to Strategic Planning. The History of the General Organisation Department of the Central Planning Board, 1948–1971 69

WORKSHOP

GERGELY OLÁH — Remarks on the Book Titled *Ferenc Szombathelyi in the People's Court* by Lóránd Dombrády 96

PÉTER SÁRKÖZY — Works by the New Generation of Italian Historians on Hungarian Border Revision during the Second World War and on Post-War "Red Transylvania" 100

LÁSZLÓ KOVÁCS — The Fate of the Mortal Remains of Géza Gyóni. The Background to Yet Another Impossible and Provocative Exhumation Project 107

DISPUTE

GÁBOR GYÁNI — The Charm and Misery of the Lack of Self-Examination 143

RÓBERT HERMANN — The Lack of Charm and the Misery of Self-Examination (Reflections on the Previous Piece) 153

BATTLEFIELD RESEARCH

LAJOS NÉGYESI — Military Archeology 160

REVIEW

PAUL G. HALPERN — The Battle of the Otranto Straits. Controlling the Gateway to the Adriatic in WWI (*Andor Bánsági*) 183

JÁNOS BENE – PÉTER SZABÓ (ED.) — The Memoirs of Lieutenant General of the Guards Károly Lázár (*Sándor Szakály*) 186

JÁNOS BENE – PÉTER SZABÓ — The Royal Hungarian Hussar Officers, 1938–1945. 2nd revised edition. (*Tibor Balla*) 187

CHARLES FENYVESI — Three Conspiracies (*Jenő Györkei*) 189

LÓRÁND DOMBRÁDY — Ferenc Szombathelyi in the People's Court (*Sándor Szakály*) 191

CLIVE JONES — Britain and the Yemen Civil War, 1962–1965. Ministers, Mercenaries and Mandarins: Foreign Policy and the Limits of Covert Action (*Zoltán Prantner*) 193

GYÖRGYI B. KALAVSZKY – PÉTER ILLÉSFALVI	The Life of Miklós Horthy in Pictures (*Sándor Szakály*) ...	200
SÁNDOR SZAKÁLY	Military, Gendarmerie, Resistance (*Imre Okváth*).....	202
MIKLÓS M. SZABÓ	The History of the Miklós Zrínyi Military College, 1955–1960 (*Tibor Ács*).....	205
JÁNOS SZABÓ (ED.)	"Military Historiography Is the Source of All Military Science." Studies in Honour of Tibor Ács (*György Markó*).....	210
LAJOS MÓROCZ	From the Rank and File to a General (*Péter Háber*)	212
	BIBLIOGRAPHY	
* * *	A Selected Bibliography of Hungarian Military Historical Works in 2005 (*Éva Bolyósné Ujfalusi [ed.], Ágnes Szabó*).....	215

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

TIBOR BALLA — L'Armée royale hongroise et l'occupation de 1878 de la Bosnie-Herzégovine 3

GERGELY PAL SALLAY — Le système des insignes de l'Armée royale hongroise et du mouvement « levente », 1938–1945 39

PUBLICATIONS

PÁL GERMUSKA — De la mobilisation totale à la planification stratégique. L'histoire du Département de l'Organisation générale de l'Administration nationale du Plan, 1948–1971 69

ATELIER

GERGELY OLÁH — Observations sur l'ouvrage de Lóránd Dombrády intitulé Ferenc Szombathelyi devant le tribunal populaire 96

PÉTER SÁRKÖZY — Les ouvrages de la nouvelle génération d'historiens italiens sur les révisions territoriales de Hongrie durant la Seconde guerre mondiale et sur la « Transylvanie rouge » d'après-guerre 100

LÁSZLÓ KOVÁCS — Le sort des restes de Géza Gyóni. L'arrière-plan d'une nouvelle idée provocatrice et irréalisable en matière d'exhumation 107

DÉBAT

GÁBOR GYÁNI — Le charme et la misère du manque d'autoréflexion 143

RÓBERT HERMANN — Le manque d'autocharme et la misère d'autoréflexion 153

RECHERCHES SUR DES CHAMPS DE BATAILLE ET DES THEATRES D'OPÉRATIONS MILITAIRES

LAJOS NÉGYESI — L'archéologie militaire 160

REVUE

PAUL G. HALPERN — The Battle of the Otranto Straits. Controlling the Gateway to the Adriatic in WWI *(Andor Bánsági)* 183

JÁNOS BENE – – PÉTER SZABÓ (ED.) — Les mémoires du général de division de la garde Károly Lázár *(Sándor Szakály)* 186

JÁNOS BENE – – PÉTER SZABÓ — Le corps d'officier hussard de l'armée royale hongroise, 1938–1945. 2e édition augmentée *(Tibor Balla)* 187

CHARLES FENYVESI — Trois complots *(Jenő Györkei)* 189

LÓRÁND DOMBRÁDY — Ferenc Szombathelyi devant le tribunal populaire *(Sándor Szakály)* 191

CLIVE JONES — Britain and the Yemen Civil War, 1962–1965. Ministers, Mercenaries, and Mandarins: Foreign Policy and the Limits of Covert Action *(Zoltán Prantner)* 193

GYÖRGYI B. KALAVSZKY – PÉTER ILLÉSFALVI — La vie de Miklós Horthy en images *(Sándor Szakály)* 200

SÁNDOR SZAKÁLY — Soldats, gendarmes, résistants *(Imre Okváth)* 202

MIKLÓS M. SZABÓ — L'histoire de l'Académie militaire Miklós Zrínyi, 1955–1960 *(Tibor Ács)* 205

JÁNOS SZABÓ (ED.) — « L'histoire militaire est à l'origine de toutes les sciences militaires. » Études en hommage à Tibor Ács *(György Markó)* 210

LAJOS MÓROCZ — Du simple soldat au colonel général *(Péter Háber)* 212

BIBLIOGRAPHIE

* * * — Bibliographie choisie de la littérature hongroise d'histoire militaire de l'année 2005 *(Éva Bolyósné Ujfalusi [éd.], Jánosné Szabó)* 215

INHALT

STUDIEN

TIBOR BALLA — Die Königlich Ungarische Honved-Armee und die Okkupation Bosniens und der Herzegowina im Jahre 1878 3

GERGELY PÁL SALLAY — Das System der Abzeichen der Königlichen Ungarischen Honved-Armee und der Jungmannschafts-Organisation Levente, 1938–1945 39

MITTEILUNGEN

PÁL GERMUSKA — Von der totalen Mobilisierung bis zur strategischen Planung. Die Geschichte der Hauptabteilung für Allgemeine Planung des Nationalen Planungsamtes, 1948–1971 69

WERKSTATT

GERGELY OLÁH — Anmerkungen zum Buch *Ferenc Szombathelyi vor dem Volksgericht* von Lóránd Dombrády 96

PÉTER SÁRKÖZY — Die Arbeiten der neuen italienischen Historikergeneration über die ungarischen Gebietsrevisionen während des Zweiten Weltkriegs und das „rote Siebenbürgen" nach dem Krieg 100

LÁSZLÓ KOVÁCS — Das Schicksal der sterblichen Überreste von Géza Gyóni. Hintergrund einer weiteren nicht realisierbaren, provokativen Exhumierungsidee 107

DISKUSSION

GÁBOR GYÁNI — Der Reiz und das Elend des Mangels an Selbstreflexion 143

RÓBERT HERMANN — Der Mangel an Selbstreiz und das Elend der Selbstreflexion 153

SCHLACHT- UND KRIEGSSCHAUPLATZ-FORSCHUNG

LAJOS NÉGYESI — Die Kriegsarchäologie 160

RUNDSCHAU

PAUL G. HALPERN — The Battle of the Otranto Straits. Controlling the Gateway to the Adriatic in WWI *(Andor Bánsági)* 183

JÁNOS BENE – –PÉTER SZABÓ (HRSG.) — Die Erinnerungen von Garde-Feldmarschallleutnant Károly Lázár *(Sándor Szakály)* 186

JÁNOS BENE – –PÉTER SZABÓ — Das Königliche Ungarische Honved-Husarenoffizierskorps, 1938–1945. Zweite, erweiterte Auflage *(Tibor Balla)* 187

CHARLES FENYVESI — Drei Verschwörungen *(Jenő Györkei)* 189

LÓRÁND DOMBRÁDY — Ferenc Szombathelyi vor dem Volksgericht *(Sándor Szakály)* 191

CLIVE JONES	Britain and the Yemen Civil War, 1962–1965. Ministers, Mercenaries, and Mandarins: Foreign Policy and the Limits of Covert Action *(Zoltán Prantner)*	193
GYÖRGYI B. KALAVSZKY –PÉTER ILLÉSFALVI	Das Leben von Miklós Horthy in Bildern *(Sándor Szakály)*	200
SÁNDOR SZAKÁLY	Soldaten, Gendarmen, Widerstandskämpfer *(Imre Okváth)*	202
MIKLÓS M. SZABÓ	Die Geschichte der Militärakademie Zrínyi Miklós, 1955–1960 *(Tibor Ács)*	205
JÁNOS SZABÓ (HRSG.)	„Die Militärgeschichte ist die Quelle aller Militärwissenschaften." Studien zu Ehren von Tibor Ács *(György Markó)*	210
LAJOS MÓROCZ	Vom Gemeinen zum Generalobersten *(Péter Háber)*	212
	BIBLIOGRAFIE	
* * *	Ausgewählte Bibliografie der ungarischen militärgeschichtlichen Literatur des Jahres 2005 *(Éva Bolyósné-Ujfalusi [Hrsg.],Frau Jánosné Szabó)*	215

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

ТИБОР БАЛЛА — Венгерская Королевская Армия и оккупация Боснии и Герцеговины в 1878 3

ГЕРГЕЙ ПАЛ ШАЛЛАИ — Венгерская Королевская Армия и система значков членов допризывной организации „Левентэ" 1938–1945 гг. 39

СООБЩЕНИЯ

ПАЛ ГЕРМУШКА — От всеобщей мобилизации до стратегического планирования. История Общего Организационного отдела Венгерского Госплана. 1948–1971 69

МАСТЕРСКАЯ

ГЕРГЕЙ ОЛАХ — Замечания к книге Домбради Лоранда *„Ференц Сомбатхейи перед народным судом"* 96

ПЕТЕР ШАРКЕЗИ — Исследовательские работы нового поколения итальянских историков о венгерских территориальных ревизиях во время второй мировой войны и о послевоенной „красной Трансильвании" 100

ЛАСЛО КОВАЧ — Судьба останков праха Гезы Дьони. Подоплека новой неосуществимой провокативной идеи эксгумирования 107

ПОЛЕМИКА

ГАБОР ДЬАНИ — Очарование и убожество отсутствия саморефлексии ... 143

РОБЕРТ ХЕРМАНН — Отсутствие самоочарования и убожество саморефлексии 153

ИССЛЕДОВАНИЕ БИТВ И ТЕАТРОВ ВОЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ

ЛАЙОШ НЕДЬЕШИ — Военная археология 160

ОБЗОР

PAUL G. HALPERN — The Battle of the Otranto Straits. Controlling the Gateway to the Adriatic in WWI *(Андор Баншаги)* 183

ЯНОШ БЕНЕ– – ПЕТЕР САБО (РЕД.) — Воспоминания генерал-лейтенанта лейб-гвардии Каройа Лазар *(Шандор Сакай)* 186

ЯНОШ БЕНЕ– – ПЕТЕР САБО — Гусарский офицерский состав венгерской королевской армии, 1938-1945 гг. Второе дополненное издание *(Тибор Балла)* 187

ШАРЛЬ ФЕНЬВЕШИ — Три заговора *(Ене Дьеркеи)* 189

ЛОРАНД ДОМБРАДИ — Ференц Сомбатхейи перед народным судом *(Шандор Сакай)* 191

CLIVE JONES — Britain and the Yemen Civil War. 1962–1965. Ministers, Mercenaries. and Mandarins. Foreign Policy and the Limits of Covert Action *(Золтан Прантнер)* ... 193

ДЬЕРДЬИ Б. КАЛАВСКИ – – ПЕТЕР ИЛЛЕШФАЛВИ — Жизнь Миклоша Хорти в произведениях изобразительного искусства *(Шандор Сакай)* ... 200

ШАНДОР САКАЙ — Солдаты, жандармы, участники сопротивления *(Имре Окват)* ... 202

МИКЛОШ М. САБО — История Военной Академии имени Миклоша Зриньи, 1955–1960 *(Тибор Ач)* ... 205

ЯНОШ САБО (РЕД.) — „Военная история – источник всех военных наук." Статьи в честь историка Тибора Ач *(Дьердь Марко)* ... 210

ЛАЙОШ МОРОЦ — От рядового солдата до генерал-полковника *(Петер Хабер)* ... 212

БИБЛИОГРАФИЯ

* * * — Избранная библиография венгерской военно-исторической литературы за 2005 год *(Ева Бойошне Уйфалуши [Ред.], Яношне Сабо)* ... 215

Dombrády Lóránd

Szombathelyi Ferenc a népbíróság előtt

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum
Line Design

MILITÄRGESCHICHTLICHE MITTEILUNGEN

Vierteljahresschrift des Instituts und Museums für Militärgeschichte

Gründungsjahr: 1888

Chefredakteur: Ferenc Csákváry

Verantwortlicher Redakteur: Gábor Hausner

Leiter der Rubrik Rundschau: Ferenc Pollmann

Redaktionskomitee:

Gábor Ágoston, Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, György Markó, Imre Okváth, Géza Pálffy, Ferenc Pollmann, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Sándor Szakály, György Székely, Ferenc Tóth, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Herausgegeben vom Institut und Museum für Militärgeschichte des Ministeriums für Landesverteidigung
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4.
Postanschrift: Budapest, Pf. 7., H-1250.
Tel.: (36-1)-325-16-00, Fax: (36-1)-325-16-04

Redaktion und Verlagsbüro:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4. Postanschrift: Budapest, Pf. 7. H-1250.
Tel.: (36-1)-325-16-44, Fax: (36-1)-325-16-46

E-Mail-Adresse: hkszerk@gmail.com
Internetversion: www.epa.oszk.hu/hk

Abonnement:

2400,- HUF/Jahr, 600,- HUF/Vierteljahr

Vertrieb:

Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központ

Abonnement für das Ausland:

im Büro für Zeitungsabonnements
Központi Hírlap Centrum
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Postanschrift: H-1900 Budapest,
E-Mail: hirlapelofizetes@posta.hu

ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК

Поквартальный Журнал Института и Музея Военной Истории

Год основания: 1888

Главный редактор: Ференц Чаквари

Ответственный редактор: Габор Хаушнер

Ведущий раздела Обзора: Ференц Поллманн

Редакционная коллегия:

Габор Агоштон, Тибор Балла, Габор Бона, Аттила Бонхардт, Иштван Цигань, Тамаш Чикань, Лоранд Домбради, Тибор Хайду, Роберт Херманн (председатель), Йожеф Холлю, Миклош Хорват, Ференц Ленкефи, Йожеф Лугоши, Дьердь Марко, Имре Окватх, Геза Палффи, Ференц Поллманн, Эрвин А. Шмидл, Владимир Сегеш, Шандор Сакай, Дьердь Секей, Ференц Тотх, Аладар Урбан, Янош Й. Варга, Ласло Веспреми, Йожеф Захар

Издает: Институт и Музей Военной Истории
Министерства Обороны
1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-325-16-00, Факс: (36-1)-325-16-04

Редакция и Издательство:

1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-325-16-44, Факс: (36-1)-325-16-46

Адрес E-Mail: hkszerk@gmail.com
Электронный вариант: www.epa.oszk.hu/hk

Абонементная плата по подписке:

На 1 год 2400, на 1 квартал 600 форинтов

Распространяет:

Коммерческий и Логистический Центр А/О Венгерская Почта

Подписка за границей:

В Бюро подписки на газеты
Központi Hírlap Centrum
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Почтовый адрес: H-1900 Budapest,
e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu.

Ára: 600,– Ft

E számunk tartalmából

„A boszniai okkupáció kiváló lehetőséget teremtett arra, hogy az osztrák–magyar szárazföldi haderő és az annak részét képező Magyar Királyi Honvédség a főként hegyes terepen vívott hadjárat során kipróbálja hadkiegészítési, mozgósítási, utánpótlási rendszerét, az 1870-es években rendszeresített új fegyverzet, felszerelés, ruházat és kincstári járművek használhatóságát, a katonák kiképzésének célszerűségét. A két tartomány megszállása rávilágított mindezek hiányosságaira, valamint számos tanulsággal szolgált a birodalom katonai vezetői számára. Mindenképpen elgondolkodtató az a tény, hogy a jobban felszerelt és ellátott, háromszoros számbeli fölényben lévő császári és királyi II. hadsereg csapatai milyen nehézségek árán tudták csak kivívni a győzelmet a gerillataktikát alkalmazó muzulmán felkelőkkel szemben."

(Balla Tibor: A Magyar Királyi Honvédség és Bosznia-Hercegovina 1878. évi okkupációja)

„A védelmi célú tervezés és az OT katonai részlege óriási utat tett meg 1948-tól 1971-ig. Az Üzemgazdasági Osztály, majd Általános Üzemi Főosztály – az ugyancsak szovjet minta alapján különféle minisztériumokban létrehozott katonai részlegekhez hasonlóan – a hadsereg meghosszabbított karja volt, amelynek beosztottai gyakorlatilag kettős alárendeltségben dolgoztak. A tervhivatalnak kellett megszerveznie a társadalom és a gazdaság militarizálását, és felkutatnia minden erőforrást a békeszerződésben engedélyezettet többszörösen meghaladó méretű néphadsereg igényeinek kielégítésére. 1949-től a parancsuralmi gazdaságnak egy olyan végletes változatát kellett meghonosítani Magyarországon is, amely a békeidőszakot csak az elkerülhetetlen világháború felkészülési idejének tekintette, és rendkívüli helyzetekre is az utolsó csavarig meg kívánta tervezni a hadigépezet működését. A tervezésnek ez a totális modellje azonban 1951–52-re egyértelműen csődöt mondott.

Nagy Imre »új szakasz« politikája és a hadiipar időleges átállítása egyfajta adaptációs kényszert jelentett, és a civil lakosság érdekeinek fokozottabb figyelembe vételére ösztönzött. A reform ugyan 1955-ben elbukott, de megmaradt a haditechnikai vállalatok kettős profilja, és a védelmi kiadások és erőfeszítések soha többé nem veszélyeztették a magyar gazdaság működőképességét. Amikor 1958-ban újra napirendre került a hadsereg és a hadiipar kiemelt fejlesztése, az OT és annak Általános Szervezési Főosztálya volt az a köztes szervezet, amely megpróbálta összhangba hozni a honvédelem igényeit és a nemzetgazdaság lehetőségeit. Az OT-n belüli intézményi változásokból is jól látható a radikális nyitás a nemzetközi együttműködés felé. Kizárólag így lehetett ugyanis hosszú távon gazdaságossá tenni a magyar hadiipar termelést, és ellensúlyozni a korszerűsítéshez szükséges tetemes szovjet haditechnikai importot.

Az 1960-as évek közepére a gazdaság irányítói és a tervhivatal – civil és katona – szakemberei számára is egyértelművé vált, hogy a tervutasításos rendszer immár a növekedés gátja. A rendszer kereteit a haditechnikai vállalatok is feszegették, amelyek 1967-től a KGST-n kívülre is szállítani kezdtek."

(Germuska Pál: A totális mozgósítástól a stratégiai tervezésig. Az Országos Tervhivatal Általános Szervezési Főosztályának története, 1948–1971)

9 770017 654008 08001

121. ÉVFOLYAM 2008. JÚNIUS 2. SZÁM

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

Veszprémy László
Zsigmond Galambócnál 1428-ban

Papp Sándor
Ştefan cel Mare, Mátyás király és az Oszmán Birodalom

Czigány István
Egy „universális ember" Tündérországban. Forgách Simon főparancsnoki működése Erdélyben

Az alapítás éve
1888

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

* * * * * ARGUMENTUM KIADÓ NYOMDAÜZEME, BUDAPEST * * * * *

QUARTERLY OF MILITARY HISTORY

Journal of the Institute and Museum of Military History

Established 1888

Editor in Chief Ferenc Csákváry

Managing Editor Gábor Hausner

Review Editor Ferenc Pollmann

Editorial Board

Gábor Ágoston, Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, György Markó, Imre Okváth, Géza Pálffy, Ferenc Pollmann, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Sándor Szakály, György Székely, Ferenc Tóth, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Published by the Institute and Museum of Military History of the Ministry of Defence
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36 1)-325-16-00, Fax: (36-1)-325-16-04

Editorial and Publishing Office

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36-1) -325-16-44, Fax (36-1)-325-16-46

E-mail: hkszerk@gmail.com
Electronic version: www.epa.oszk.hu/hk

Subscription fee

2400 HUF annually, 600 HUF quarterly

Distribution

Magyar Posta Rt.
Business and Logistics Centre

Subscription abroad

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hungary
Postal address: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

REVUE D'HISTOIRE MILITAIRE

Publication trimestrielle de l'Institut et du Musée d'Histoire Militaire

Fondée en 1888

Rédacteur en chef: Ferenc Csákváry

Responsable éditorial: Gábor Hausner

Chef de la rubrique Revue: Ferenc Pollmann

Comité éditorial:

Gábor Ágoston, Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (Président), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, György Markó, Imre Okváth, Géza Pálffy, Ferenc Pollmann, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Sándor Szakály, György Székely, Ferenc Tóth, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Éditée par l'Institut et le Musée d'Histoire Militaire
(Ministère de la Défense)
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-325-16-00, Télécopie: (36-1)-325-16-04

Rédaction et Maison d'Édition

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-325-16-44, Télécopie: (36-1) -325-16-46

E-mail: hkszerk@gmail.com
Version électronique: www.epa.oszk.hu/hk

Tarif d'abonnement:

2400 HUF (annuel), 600 HUF (trimestriel)

Diffusée par

Magyar Posta Rt.
Centre d'Affaires et Logistique

Abonnement à l'étranger:

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hongrie
Adresse postale: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

121. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2008. 2. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bagi Zoltán PhD, levéltáros, Csongrád Megyei Levéltár, egyetemi oktató, Szegedi Tudományegyetem; *B. Szabó János* PhD hallgató, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem; *Czigány István* alezredes, a történelemtudomány kandidátusa, a Hadtörténeti Intézet igazgató-helyettese; *Font Márta* tanszékvezető egyetemi tanár, Pécsi Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék; *Halmágyi Miklós* PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Medievisztika; *Hausner Gábor* alezredes, a Hadtörténelmi Közlemények felelős szerkesztője; *Igaz Levente* PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Medievisztika; *Labancz Csaba* PhD hallgató, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar; *Papp Sándor,* tanszékvezető egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem, Kora Újkori Magyar és Egyetemes Történeti Tanszék; *Sándor Anita* egyetemi hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Medievisztika; *Szirtes Zsófia* PhD hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar; *Torma Béla Gyula* ny. ezredes, MK Katonai Felderítő Hivatal; *Tóth Ferenc,* PhD, főiskolai tanár, Berzsenyi Dániel Főiskola (Szombathely); *Veszprémy László* PhD, alezredes, a Hadtörténeti Intézet igazgatója

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Sallay Gergely Pál* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczki Botondné* (orosz) fordította.

A Szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Főszerkesztő: Csákváry Ferenc
Felelős szerkesztő: Hausner Gábor
A szemlerovat vezetője: Pollmann Ferenc

Szerkesztő bizottság:

Ágoston Gábor, Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Attila, Czigány István, Csikány Tamás, Dombrády Lóránd, Hajdu Tibor, Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Holló József, Horváth Miklós, Lenkefi Ferenc, Lugosi József, Markó György, Okváth Imre, Pálffy Géza, Pollmann Ferenc, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Szakály Sándor, Székely György, Tóth Ferenc, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László, Zachar József

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 325-16-44, 325-16-45, Fax: 325-16-46, E-mail:hkszerk@gmail.com
Elektronikus változat: www.epa.oszk.hu/hk

Kiadja:

a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 325-16-00, Fax: 325-16-04
A kiadásért felel a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója.
Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 2400,– Ft, negyedévre 600,– Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-63-00).
További információ: 06-80-44-44-44; hirlapelofizetes@posta.hu
Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténeti Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

Index: 25 371 HU ISSN 0017–6540

Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme, Budapest.

TANULMÁNYOK

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

ZSIGMOND GALAMBÓCNÁL 1428-BAN[1]

A nikápolyi vereség (1396) és a folyamatos balkáni török jelenlét felértékelte a délvidéki szerb várrendszer jelentőségét a magyar stratégia szempontjából. Zsigmond, illetve tanácsadói éles szemmel vették észre, hogy Nándorfehérvár (Belgrád) és az azt védelmező erősségek magyar kézre kerülése egyszerre védelmezi az országot a török betörésektől, és biztosítja a magyar befolyást a tőlük délre fekvő tartományokban, különösen Szerbiában és a Havasalföldön. Végeredményében ezektől a váraktól függött, hogy meddig sikerül életben tartani a magyar fegyverektől függő hűbéres tartományok rendszerét a déli ütköző zónában. Boszniában e feladatot az 1404-től magyar ellenőrzés alá került Szrebernik, majd 1434-től a szintén magyar irányítás alá vont Jajca kapta.[2] Szerbiában ebből a szempontból már csak a Duna-menti erősségek jöhettek szóba.

Az 1428-as évi események kiindulópontja Zsigmond Lazarevics István szerb despotával kötött 1426. évi tatai egyezménye[3] lett, ami számos, Magyarország számára fontos Duna-menti erősség – így Nándorfehérvár, Galambóc stb. – átadását helyezte kilátásba a királynak. Ezzel még inkább megnőtt a magyar király közvetlen beleszólása a szerb hatalmi viszonyokba, s egyúttal ellenőrizni tudott több útvonalat, így a Belgrád – Nis hadiutat, illetve a Duna – Morava vízi utat, s még hatékonyabban be tudta illeszteni az 1424-ben felújított Szörényvárat[4] (Turnu Severin) is a déli határvédő rendszerbe. A galambóci magyar flottabázis ellenében a töröknek semmi esélye sem lett volna arra, hogy a Dunán, vízi úton támadjon, mint pl. 1456-ban. Belgrád egészen 1521-ig a Buda elleni támadásnak is megkerülhetetlen akadályát képezte, ami Galambóc stratégiai jelentőségét némileg kisebbíti ugyan, illetve visszaszerzésének kudarcát is viszonylagossá teszi (amit egyébként 1433-ban Bertrandon de la Brocquière is felismert és leírt), ám Galambóc[5] birtoklása nagyban megkönnyítette volna Belgrád védelmét. Folyami átkelőhelyként is fontos hely lehetett, hiszen pár évvel korábban, 1411-ben a zsákmányoló törökök Galambócnál keltek át a Dunán, minden akadály nélkül.[6] Valamivel később, 1437-ben pedig Marcali

[1] A nagyváradi „Sigismund of Luxemburg and His Time" című konferencián (2007. december 6–9.) elhangzott előadás kibővített szövege. A korabeli forrásokban törökül Güvercinlik, szerbül Golubac, németül Taubenburg, románul Golumbać. Itt köszönöm meg *C. Tóth Norbertnek*, hogy használhattam a Zsigmond-kori Oklevéltár (MOL) cédulaanyagát, és *Sztipanov Jovánnak* a szerb szövegek fordításában nyújtott segítségét.

[2] *Szakály*, Török–magyar küzdelem, 26–29. o.

[3] *Pesty Frigyes*, Brankovics György, 3–7. o.

[4] Zsigmond oklevele, Tata, 1424. X. 16.: „jelen hadjárat célja Szörény várának és az ország más határerődítményeinek újjáépítése." V. ö. *Engel*, in Ozorai Pipó emlékezete, 67. o. (HO I. 317. o.): „pro construccione, reformacione ac restauracione ... fortaliciorum confiniorum ..." A déli várépítésre 1419 után *Hategan*, Temesvár, 268–271. o.

[5] *Engel*, Archontológia, 1. 314. o.

[6] Zsigmond Perényi Péternek, ZsO III. Nr. 692.

János csapatai is ott keltek át, hogy egészen Krusevácig (s talán Sztolatyig) pusztítsanak, s a moravai török naszádokat is felgyújtsák.[7] Kikötőként még jelentősebb volt, amire Bertrandon de la Brocquière szintén utalt, aki Galambócnál száz török naszádot látott. Az utazó egyébként útleírásában többször is visszatért a galambóci csatára, jelezve, hogy a vereségnek komoly lélektani hatása volt a kortársakra. Bertrandon leírta találkozását a milánói követtel Edirnében,[8] aki maga is ott volt a vár alatt, s találkozott két genovai számszeríjásszal is, akik szintén részt vettek az ütközetben, ami arra utal, hogy leginkább Velence ellenségei képviseltették magukat Zsigmond táborában.[9] Ez nem meglepő, hiszen Zsigmond tábori kíséretében általában voltak külföldiek, mint 1427-ben Pedro (Péter) portugál herceg.[10]

A szerb despota, Lazarevics István 1427. július 19-én elhunyt, ami Zsigmondot nem érhette váratlanul, mivel már 1426 decembere óta Erdélyben,[11] a déli határhoz közel tartózkodott. A raguzaiak július 31-én tudósították a despota haláláról, de akkora Zsigmond úton volt, augusztus 21-re már Orsovához ért.[12] Ennek okai között a havasalföldi katonai helyzet és Pipo Spano halála (1426. december 27.) egyaránt szerepet játszhatott, nemkevésbé az a tény, hogy Murád szultán 1426-ban betört Szerbiába, s Nisen át Krusevácig vonult és birtokba vette a két várost. Lazarevics István erre követet küldött hozzá, és a krónikák szerint, adófizetést vállalva, meghódolt. II. Murád elégedett lehetett a havasalföldi és szerbiai térnyerésével, mivel 1427-ben nem vonult személyesen táborba. Zsigmond 1427-ben küldhetett segélyhadat a támadó törökök ellen Ravanicához (Engel Pál szerint a mai Cuprijához), amely Bocska Miklós udvari lovag, a segédcsapat kapitánya vezetésével sikerrel szállt szembe a támadókkal.[13]

A tatai szerződésben említett várak közül a legnagyobb problémát Galambóc jelentette, mivel annak szerb várnagya (a magyar oklevelek és a szerb krónika szerint Jeremiás vajda[14]) az elzálogosítás fejében 12 000 aranyat követelt Zsigmondtól. Úgy látszik, a király nem fizetett, mert a vár – valószínűleg a mondott fizetség fejében – a törökök kezére került. Galambócot Brankovics György (Đurađ) sem kapta meg, noha a szerb krónika szerint személyesen tett rá kísérletet. Hatalmát Nis, Krusevác és Galambóc elvesztése különösen ingataggá tette, olyannyira, hogy szerb–török megállapodásra került sor, mely Spremić szerint még a galambóci ostrom kifejlete előtt, 1428 májusában megkötésre ke-

[7] Vladimir Corović (+1941) tudni véli, hogy a magyarok Pozsezsinnél keltek át a Dunán, s onnan haladtak Galambóc felé, s az egész akciót június 19. és 27. közé datálja (általam nem ismert források alapján). Sztolatyra, a Nisava és Morava összefolyásánál, talán azért gondol, mert Bertrandon is említi az ott állomásozó, 80–100 naszádból álló török flottát. Istorija srpskog naroda. 1941. A magyar királyi oklevél kelte: 1437 IX. 27., kiad.: *Thallóczy–Áldásy,* Magyarország és Szerbia, Nr. 184.

[8] A Murád felé felajánlott milánói diplomáciai közvetítésre *Hoensch,* Kaiser Sigismund, 338. o.

[9] *Szamota,* Régi utazások Magyarországon, 68–69., 78–80., 85. o.

[10] *Wertner,* Magyar hadjáratok, 427. o. (Zichy Okm. VIII. 310. és Blagay Okm.: 287–288. o.; *Iorga,* Un principe portugues, 66–74. o.

[11] *Gündisch,* Siebenbürgen, 420–422. o.

[12] Raguza Okm. 324. o.

[13] DL 94 167., 1427. XI. 19. Kivonata *Thallóczy–Áldásy:* Magyar–szerb, Nr. 142. Ravanicát az oklevél a mi várunknak nevezi, de ebből még nem következik Bocska várnagysága, mint azt Engel gondolja. *Engel,* Archontológia 1. 398. o.

[14] *Braun,* Lebensbeschreibung, 61–62. o. A forrás 1431 körül íródott, s XV. századi kéziratokban maradt fenn, szerb és orosz nyelvi verziókban.

rült.[15] Mindez nem zárja ki, hogy a „kettős vazallitás" gyakorlatának megfelelően Brankovics képviseletében megjelenjen a Tallóci Matkó vezette szerb kontingens Zsigmond táborában. Spremić egyébként nagyra tartja Zsigmond személyes jelenlétét, ami sokkal engedékenyebb oszmán politikát eredményezett a szerbek irányában.

*

Galambóc, legalábbis Károly Róbert 1334-es hadjárata óta, a magyar királysághoz tartozott, egészen 1390 őszéig, amikor török kézre került.[16] Zsigmond már 1390-ben is sikertelenül támadta (mint a királyi oklevél mondja: *personaliter*), így a kortársak tisztában lehettek az ostrom nehézségeivel.[17] Engel Pál szerint 1390 decembere az egyetlen időpont, amikor az ostrom beilleszthető Zsigmond itinériumába.[18] Egyben magyarázatot kapunk arra is, miért fordult vissza abban az évben a Budára vezető útjáról: az ostromot, mint az oklevél sejteti, az váltotta ki, hogy a törökök elfoglalták a várat. Nyomban odasietett és megkísérelte visszafoglalni, ami aligha sikerült, különben többet hallanánk az eseményről, érthető viszont, hogy a király útja onnan miért Temesvárra és nem Budára vezetett. Uruc török krónikája is említ a 792. évnél (1389 december –1390 december) egy török hadjáratot Galambóc és Szerbia ellen. Ennek alapján szintén 1390-re (vagy 1391-re) datálható Galambóc török kézre jutása, hangsúlyozva, hogy a törökök a magyaroktól foglalták el. A szerb despotának a későbbiekben a törökök adhatták vissza, nyilván 1426 előtt. Az már csak művelődéstörténeti adalék, hogy az 1388-ban (vagy akörül) István szerb despota emberei által vívott sikertelen szerb ostromról tudósító oklevelében fordul elő a „géppel való töretés első kifejezése (gépely)", „*cum gepeu macteverunt*". A „gepeu" (gép) német eredetű szóként a felvidéki, s eszerint délvidéki bányákban is emelőgépként szerepel, legkorábbi előfordulása 1400-as, német forrásból ismeretes.[19]

Az 1428-as ostrom

Zsigmondot a hadtörténeti szakirodalom nem nagyon szokta dicsérni a galambóci ostrom miatt, pedig a király igen előrelátóan és gondosan járt el. Pontosan tudta, hogy egy hadvezér megjelenéséhez, a katonai „szerephez" milyen külsőségek, így haditechnikai újítások tartoznak, s azokkal mind rendelkezett is. Paradox jelenség, hogy egy, az ütkö-

[15] *Spremić,* Deszpot Brankovics, 111–113. o.

[16] V. ö. Codex diplomaticus Andegavensis III. Budapest, 1883. 401–402. o., és uo. V. 97. o.; *Wertner,* in Történelmi Tár, 1907. 192. o.(„in castro regio Golombok", 1337.). A sikertelen szerb ostromról tudósító oklevél 1387 vagy 1388 márciusára keltezve: ZsO I. Nr. 474. (Lázár despota csapatairól *Ortvay,* Temesmegyei, 299. o., *Thallóczy–Áldásy,* Magyarország és Szerbia, 22. o.

[17] Korai történetére *Engel:* Lazarevics István szerb despota, in: Művészet Zsigmond király korában, 1. 430–432. o. „castrum nostrum Galambocz ... per ipsos Turcos potenter occupatum ... personaliter obsederamus;" *Thallóczy–Áldásy,* Szerb–magyar, Nr. 90. 1399. VIII. 29. Perényi Péternek. Ugyanígy elbeszélve 1411: *Fejér,* X. 5., 163. o. Idézi *Engel,* Török–magyar, 570–571. o.

[18] A szakirodalom feltételez még egy további magyar ostromot is, valószínűleg 1392-ben. *Ćirkević,* Golubac v szerednem veku, 11. o.

[19] *Mollay,* Német magyar nyelvi érintkezések, 286. o. Idézi *Ćirković,* Golubac, 29–30. o.; *Ortvay,* Temesmegyei, 299. o.

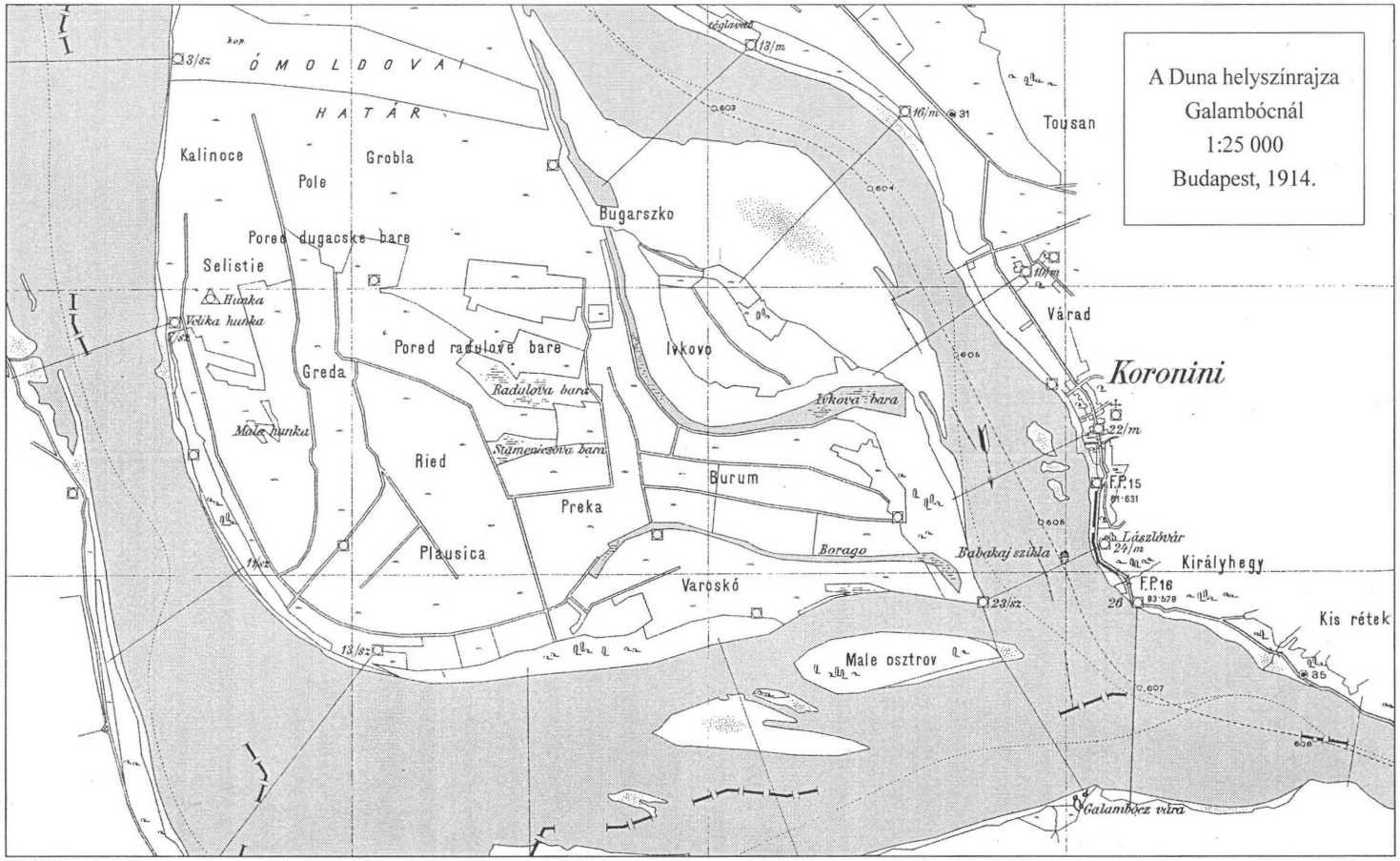
A Duna helyszínrajza
Galambócnál
1:25 000
Budapest, 1914.
Ó MOLDOVAI
HATÁR
Kalinoce
Pole
Grobla
Bugarszko
Pored dugacske bare
Selistie
Hunka
Velika hunka
Greda
Pored radulove bare
Radulova bara
Ivkovo
Ivkova bara
Koronini
Tousan
Várad
Mala hunka
Ried
Stamenicsova bara
Preka
Burum
Plausica
Borago
Babakaj szikla
Varoskó
László vár
Királyhegy
F.P.15
F.P.16
Kis rétek
Male osztrov
Galambócz vára

zeteit ennyire gondosan előkészítő király szinte összes hadjáratában eredménytelennek bizonyult. Több tekintetben is tanult az 1396-os vereségből, ami elsősorban a dunai hadiflotta felállításában,[20] illetve a folyami és szárazföldi tüzérség csatadöntőnek szánt alkalmazásában nyilvánult meg, s éppen néhány hónappal az ostrom előtt adta ki az első magyarországi katonai szabályzatot. Az ostrom oroszlánrészét a Dunán fölénybe kerülő magyar hajók vállalták magukra, a rajtuk elhelyezett tüzérséggel. Ebben ismét Zsigmond haditechnikai újítások iránti érdeklődését vehetjük észre.[21] Lehet, hogy az eseményekben az 1418-ban, flandriai mesterek által épített, 22 hajóból álló dunai flotta kapott szerepet, aminek a mozgósítására a későbbiekben is többször, így 1435-ben is sor került.[22]

Zsigmond a Duna bal partján, Galambóccal szemben, már az ostromot megelőző esztendőben, 1427–1428 telén emeltetett egy Szentlászlóvára (Coronini) nevű erősséget, a modern szakirodalom szerint itáliai, lombard és genovai mesterekkel; Kupelwieser egyenesen itáliai tüzérmestereket említ.[23] Az itáliaiaknak eddig a forrásokban nyomát nem találtam, jelenlétük persze, Ozorai Pipo kapcsolatainak köszönhetően, hihető és valószerű. Az itáliaiak alkalmazása nem lenne meglepetés, hiszen Ozorai környezetében szép számmal szolgálhattak. Egy tél nyilván kevés lett volna egy komolyabb vár emelésére, ezért Petrovics István arra gondolt, hogy Zsigmond már 1419-es al-dunai hadjárata után hozzálátott az építkezéshez, esetleg a hely kiválasztásához, amire azonban úgyszintén nincsen forrásunk. 1419-ben a magyar királyt a vele szövetséges havasalföldi fejedelem, Öreg Mircse halála (1418) indította komolyabb beavatkozásra. Ulm városa 1428. július 22-én tényként értesült Szentlászlóvár felépítéséről, s a híradás újabb hadjáratot sejtet 1429-re Galambóc visszaszerzésére.[24] Az utánpótlás megszervezésére csak néhány adat utal: 1427 márciusában Apátiban említik a királyi zab- és szalonna-tartalék eltulajdonítását, majd 1429-ben Töttös László Belgrádba küldött, élelmiszerrel megrakott kocsiját veszik el.[25]

Zsigmond 1428 tavaszán ismét elrendelhette az általános felkelést, s itinériuma szerint április 27-én már a Galambóc alatti táborból adott ki oklevelet.[26] A hadiállapot azonban akkora már Zsigmond 1426-os hadbaszállása óta tartott; Rozgonyi István 1427. november 26-án egy Temes megyei nemesnek adott mentesítést a Galambóc elleni hadjáratban való részvétel alól.[27] Maga Zsigmond egyébként már 1426 vége óta a fronton

---

[20] *Norris*, Early Gunpowder Artillery, 65. o., ahol angliai IV. Henrikről olvashatunk, aki 1411-ben tett lövegeket hajókra, ill. *Norris*, uo. 28. o., ahol az első említést hajókra vonatkozóan 1347-ben találja meg. Az oszmán tüzérség, s azon belül a tengeri tüzérség kezdeteire *Ágoston*, Guns, 17–19. o.

[21] Erre összefoglalóan *Veszprémy*, Haditechnikai újítások, 287–291. o.

[22] *Bárány*, Zsigmond király 1416-os angliai kísérete, 24. o., v. ö. ZsO 6. 788. o. és *Iványi*, A tüzérség története, I. 20. o.

[23] *Kupelwieser*, Die Kämpfe Ungarns, 41. o. Horváth Mihály is olasz tüzérekről ír: *Horváth*, Magyarország története, 482. o.; *Iványi*, A tüzérség története, II. 1., 41 o.; *Pesty*, Krassó, II/2. 208–211. o. Mindnyájan forráshivatkozás nélkül. Ulm városának, jelezve egy 1429-es hadjárat lehetőségét: 1428. VII. 22. *Thallóczy–Áldásy*, Magyarország és Szerbia, Nr. 145. Hivatkozik DRTA IX. 173. o.

[24] DRTA IX: 208. o. Egy 1429-re tervezett hadjárat derül ki Zsigmondnak Frigyes brandenburgi őrgrófhoz írott leveléből is (Miháld, IX. 16.), amiben kézműveseket kér tőle a hadjárathoz. *Altmann*, Regesta Imperii, Nr. 7136. Hivatkozik rá *Wertner*, Magyar hadjáratok, 437. o.

[25] 1427. III. 22. Zichy Okm. VIII. 316. o.; 1429: DL 80 217.; Zichy Okm. XII. 127. o.

[26] *Engel – C. Tóth Norbert*, Itineraria, 122–123. o.

[27] DL 54 586., 1427. XI. 26., Dobai Lukácsnak. Regesta: Okmánytár Ozorai Pipó történetéhez, 618. o.; *Ortvay*, Temesmegyei Okl. I. 613–614. o.

volt, 1427-ben először Erdélyben, majd 1427 augusztusától Orsován, szeptembertől a Nándorfehérvár – Keve (Kovin) – Haram (Stara palanka) térségben. 1427. szeptember 27-ig a magyarok birtokba vették Belgrádot,[28] Zimony alól visszaverték a tatárokat, és Ravanica alól is elűzték a törököket.[29]

A sereg nagyságát és létszámát nehéz megbecsülni. A modern szakirodalom hagyományosan 20–25–30 000 főről beszél, aminél azonban bizonyosan jóval kevesebben keltek át a Dunán Galambóc alá.[30] Ha feltételezzük is, hogy hajóhídon, illetve hajókon keltek át, az ostromhoz nem volt szükség ekkora seregre, s amint a fejlemények megmutatták, mezei csatára nem készültek. A sereg ennek megfelelően jórészt gyalogosokból állhatott, akiknek több hasznát láthatták az ostrom-előkészületek, s egy esetleges roham során. Zsigmond környezetében voltak hídverő mesterek, s tudjuk, hogy ilyeneket a német lovagrendtől is várt.[31] Ezek a létszámok azért tűnnek túlzásnak, mert a Galambóc környéki hegyes partszakasz nagyobb sereg elhelyezésére nem igen volt alkalmas, a keskeny parti utakon pedig a sereg vonulása lassú és körülményes lehetett, a vár körülzárásához pedig, ha persze az a terepviszonyok miatt valóban megtörtént, nem volt szükség akkora seregre. A létszámot illetően tehát bizonytalanságban vagyunk, nyilván a végső vereség nem a létszámbeli hátránynak tudható be. Zsigmondnak természetesen lehettek lovas egységei, hiszen bolgár egyházi forrásaink szólnak arról, hogy pusztították a környéket, s a Dajse folyó torkolatánál fekvő ortodox monostort felégették, a szerzeteseket elűzték.[32]

A Galambóccal szemközti partszakaszon Szentlászlóvár felépítése valóban rendkívüli jelentőségű volt, amit jól mutat, hogy a várat a későbbiekben tovább erősítették, s beépült a magyar végvári rendszerbe.[33] A tervezett létszámok a német lovagrendi iratokban jól mutatják Szentlászlóvára jelentőségét: a 400 fő és 56 íjász szerepeltetésével a jelentősebbek közé tartozott, valamint Pozsezsin és közte jó dunai átkelőhelyet (*eyn gute fere*) említenek (amit lehet, hogy a Galambóc ellen felvonulók is használtak).[34] Teljességgel bizonytalan, hogy a várat mennyire erősítettek meg tüzérséggel, noha a magyar utánpótlás biztosításában biztosan kiemelt szerepet játszhatott. Az, hogy Szentlászlóvárából lőtték volna a szemközti erősséget, hihető, de célzott lövéseket ilyen – kb. egy–másfél kilométeres – távolságból nem lehetett leadni. Arról sem tudunk, hogy a kor nagy faltörő bombardáit odaszállították volna, vagy éppen helyben öntöttek volna néhányat. Még kevésbé hihető, hogy a visszavonuló magyarokat folyamatos tüzeléssel védték volna, hi-

[28] *Thallóczy–Áldásy*, Magyarország és Szerbia, Nr. 140. DRTA IX. 61 o.-ra hivatkozva, a pápai legátusnak. Ravanicáról: Nándorfehérvár, 1427. XI. 19. Zsigmond Keresztúri Bocska Miklósnak, uo., Nr. 142.

[29] *Thallóczy–Áldásy*, Magyarország és Szerbia, Nr. 140.

[30] *Horváth*, Magyarország története, 482. o.: 25 000 főről, de ebbe már beszámítja Dan havasalföldi fejedelem 6000 fős seregét, valamint Vitold litván herceg segédcsapatát. *Kupelwieser*, Die Kämpfe Ungarns, 241. o. ugyanennyiről, 20–30 000 főről beszél. *Petrovics*, Galambóc ostroma, 64. o. is 20 000 főről ír.

[31] *Pósán*, Zsigmond és a Német lovagrend, 652–653. o. A lovagrendi hídverő már 1429 elejére megérkezett, v. ö. *Altmann*, Regesta Imperii, XI/I. 7132., 7261. o. Zsigmond környezetében 1430-ban fel is tűnik egy hídverő: *Szendrei*, Hadtörténelmi Okmánytár, 729. o.

[32] *Spremić*, Deszpot Brankovics, 114–116. o.

[33] Szentlászlóra l. *Engel*, Királyi hatalom, 156. o.; *Engel*, Archontológia 1. 427. o.

[34] *Joachim*, König Siegmund, 108–110. o. 1428. április 17-én Pozsezsinba rendeli Egerszegi Imrét 32 lovassal. (*Ortvay*, Temesvármegye, 615. o., DL 54 602.

szen a kor ágyúinak tűzgyorsasága igen csekély volt, másfelől a lövések magukat a visszavonulókat is veszélyeztették volna. Igaz, hogy a kor legkorszerűbb, lőporkamrás ágyúinak tűzgyorsaságát sikerült – elméletileg – annyira megnövelni, hogy óránként akár tíz lövést is leadhattak volna (ami után persze hűteni kellett a csöveket), ám a korabeli, feltételezett technikát figyelembe véve, a nagyobb ostromágyúkból, átlagban, változatlanul legfeljebb egy lövéssel lehet számolni óránként.[35] A magyarok ágyúhasználatát egyébként a török krónikák is leírták, s utalnak azok félelmetes hangjára.[36]

A magyar csapatokat az új temesi ispán, Rozgonyi István vezette, s hozzájuk csatlakozott a Vitold litván fejedelmet képviselő Czarny Zawisza vezetésével egy lengyel segélycsapat; a románok csapata pedig Dan havasalföldi vajda képviseletében jelent meg. A tatai szerződésnek megfelelően az új szerb despota, Brankovics György is elküldte csapatát a már említett Tallóci Matkó vezetésével, e tényt azonban, amint arra Mályusz Elemér utalt, Tallóci 1437-es adománylevele már elhallgatta.[37] Lehet némi igazság Mályusz véleményében, mely szerint a magyar fővezér, Rozgonyi István tehetségtelen és alkalmatlan volt, hiszen, a valóságtól jócskán elrugaszkodva, 1427. január 25-én arról írt Töttös Lászlónak, hogy a befagyott Dunán egészen a Duna torkolatáig (?) nyomulnak majd előre.[38]

Az ostromban résztvevőkről kevés adománylevél emlékezik meg.[39] A féltucatnyi narrációból azonban megnyugtató pontossággal állítható össze az ostrom lefolyása.[40] A szerb,

---

[35] *Norris*, Early Gunpowder Artillery, 33 o.

[36] *Kreutel*, Vom Hirtenzeit, 166. o. (Asikpasazade, 106. fejezet).

[37] *Mályusz*, A négy Tallóci fivér, 540. o. Az oklevél kiadása: *Thallóczy–Áldásy*, Magyarország és Szerbia, Nr. 184.

[38] *Wertner*, Magyar hadjáratok 427. o. (Zichy Okm. VIII. 310. o.

[39] A királyi oklevelek narrációs részére *Mályusz*, Királyi kancellária, 28–64. o. Az egyes személyekre: Kökényesi Jakab a király szolgálatába állott, seregében találjuk 1428-ban, az Aldunánál is. Akkor Zsigmond király, hűséges szolgálatait tekintvén, neki és Balázs fivérének a galambóci táborban, 1428. VI. 22-én, jutalmul, címeres levelet is adományozott. DL 63 774. *Turul*, 1899. 97. o., és *Fejérpataky:* Magyar címeres emlékek, I. 57. o.

Szentgyörgyi Bazini György a galambóci csatában „uti athleta strenuus et pugil fortissimus" harcolt. DL 13 223., 1438. VII. 23. *Wertner*, Magyar hadjáratok, 437. o.; *Thallóczy–Áldásy*, Magyarország és Szerbia, Nr. 188.

A szép karriert befutó Hatnai „Pan" László oklevelében (1438. II. 24., Balassa Okm. Nr. 308., 105.o.) feljegyezték a galambóci vár szerb kapitányának, Jeremiásnak a nevét. (Ezt megőrizte Tallóci Matkó oklevele is).V. ö. *Thallóczy–Áldásy*, Magyarország és Szerbia, Nr. 185.; *Wertner*, Magyar hadjáratok, 439. o.

Kaplati János szintén harcolt Galambóc alatt, később „magister armorum" (1432. V. 21., DL 90 574.)

Bizerei Lad és Miklós Galambóc alatt harcolt (1429. XI. 30., DL 65 416.); *Thallóczy–Áldási:* Magyarország és Szerbia, 85 o.; *Pesty*, Szörényi bánság Okl. Nr. 35. és *Wertner*, Magyar hadjáratok, 439. o.

Pölöskei Ördög Miklós is érdemeket szerzett az ostrom alatt. (Pozsony, 1430. II. 14., Zalamegyei Okl. II. 465. o.), v. ö. *Wertner*, Magyar hadjáratok, 439. o.

Szentlászlói András fia Márk hadiérdemeiért (Illyéd, 1428. VIII. 27., *Thallóczy–Áldásy*, Magyarország és Szerbia, Nr. 147.).

Macskási Román és Mihály életét vesztette. (Karánsebes, 1428. X. 19., *Pesty*, Krassó, III. 328. o.; *Fejér*, XI. 458. o.; *Pesty*, Szörényi, III. Nr. 70., v. ö. *Milleker*, A töröknek első betörései, 28. o.

[40] Zsigmond erős sereggel jött (cum valido exercitu); a magyarok rendszeres ágyútűz alatt tartották a várat (per crebras lapidum bombardarum emissiones); a hajókról löttek ágyúkkal, a számszeríjakkal, a hajót galeanak hívták; komoly károk keletkeztek a várban (notabiles turrium et murorum castri pretacti partes dirute extiterunt); fegyverszünetet kötöttek a törökkel (firmatis inter nos et dominum Turorum atque Turcos certis

török kontrollforrásokból pedig megállapítható, hogy az események elbeszélésben az oklevél-kiállítók megbízhatóak voltak; úgy tűnik, minden úgy történt, ahogyan azt leírták. Mindez annál érdekesebb, mivel Thuróczy krónikája éppen a galambóci események leírásában tűnik igen pontatlannak.[41]

A legismertebb oklevelek magáról Rozgonyi Istvánról és feleségéről emlékeznek meg. Az egyik szerint a Morava folyón feljövő török flottát verték szét, ám szinte biztos, hogy az oklevélben említett hőstett nem az adott évre vonatkozik. Maguk a török krónikások is szárazföldi, s nem vízi előrenyomulást említenek. Az események arra mutatnak, hogy az átkelést nem akadályozta török folyamharci tevékenység. Rozgonyi feleségét úgy említi az oklevél megfogalmazója,[42] hogy fegyveres gályára szállva ágyúkból, követőgépekből és más e célra szolgáló hadieszközökből lövette Galambóc várát. Rozgonyi Istvánról hasonlóképpen feljegyezték, hogy személyesen irányította a várat törő ágyúkat, ő volt az ütegek parancsnoka (*in directione et gubernatione bombardarum*).[43] Az oklevelek megfogalmazásából azonban nem azt olvasnánk ki, hogy a Rozgonyi házaspár saját kezűleg tüzelt volna az ágyúkkal, amihez nyilván nem értettek; azt a képzett ágyúmesterek végezték. István részvételével egy nagyobb ostromágyú irányításában azonban egy oklevél kétségkívül eldicsekszik.[44] A szokatlan, és az előkelők körében teljesen példátlan hadi érdemek írásba foglalásának okát megint Zsigmond technikai érdeklődésében véljük felfedezni: az oklevél megszövegezői igyekeztek a király kedvében járni.

A magyar vereség oka talán abban keresendő, hogy (a hozzávetőleg április 27-től június 3-ig terjedő) másfél hónap kevésnek bizonyult az erősség bevételére, s mint annyiszor, a felmentő sereg megjelenése két tűz közé szorította az ostromlókat. A talán a Pek folyó völgyében felvonult török sereg beszorította a magyarokat Galambóc vára, a hegyek és a Duna közé, ahonnan a jórészt gyalogos seregnek semmi esélye nem volt a kitörésre. Az események némiképpen az 1456-os belgrádi magyar győzelemre is fényt vetnek, legalábbis megmutatják, milyen következményekkel jár, ha egy ostromra berendezkedett sereget felmentő erők támadnak meg. (Pedig 1456-ban a török sereg, nyilván óvatosságból, nem is kelt át, a Dunán, hanem a visszavonulást lehetővé tevő partszakaszon maradt.)

Zsigmond helyesen döntött, hogy nem bocsátkozott csatába a megjelenő török sereggel, amely a modern történészek szerint II. Murád szultán személyesen vezetett serege

---

treugis); 1428 augusztusában tudták a bég, Zynambeg, s a szultán, Omortag nevét; a Dunán minden fedezet nélkül keltek át (Danubiumque absque aliquali fortitudine ..transfetare volentibus); a magyar sereg nagyobb része már a túl parton volt (transfretata iam et a nobis separata maiori parte dicti nostri exercitus); amikor a Galambóc alatti magyarok a Duna partjára szorultak táborukba, mivel a törökök hitszegő módon rájuk támadtak (eosdem a castris seu descensu nostro, quae tunc iuxta flumen Danubii fixeramus, removerunt), a török támadást követően egész nap harcoltak, szép sikerrel; a következő éjjel a török támadás idején kitört a pánik, s nem maradt szabad hajó Zsigmondnak (singuli ... precipites festivoque cursu se ad naves conferre ceperunt et omnes naves nostros taliter preoccupaveant, ut non restabat aliqua navis, in qua maisestas nostra transfetare potuisset); a király hajóra szállt, de többeket hátrahagyott, hogy a maradék sereget védelmezzék; hajnalban érte komoly vérveszteség a magyarokat, amikor már szinte mindenki áthajózott (cum iam quasi omnes nostri post nostram transfretassent maiestatem).

[41] Akin: *Thuróczy*, 5. o.

[42] Rozgonyiné: *Fejér*, X. 7. 628–629. o. (1428. XII. 28., DL 59 120.). *Thallóczy–Áldásy*, Magyarország és Szerbia, Nr. 149. L. még *Szalay – Baróti*, A magyar nemzet története, 2. 150–152. o.

[43] *Fejér*, XI. 149. o.; *Thallóczy–Áldásy*, Magyarország és Szerbia, Nr. 188.

[44] *Iványi*, A tüzérség története, I. 21. o.

volt, bár Leopold Kupelwieser felvettette, hogy a szultán, itinériuma szerint, akkor Konstantinápolyban volt; Galambócnál inkább csak egy alvezéréről lehetett szó.[45] A rendelkezésre álló török források[46] ezt erősítik meg. Fodor Pál átnézte a Thúry József által nem lefordított Ásikpasazádét[47] és egy Murád kori kronológiai listát,[48] s szerinte mindegyikből az tűnik ki, hogy Murád 1428-ban valószínűleg nem volt a helyszínen. Nesri egyébként szinte szó szerint Ásikpasazádét vette át; mindkettő 1433–43-re teszi az eseményt, s még röviden arról emlékezik meg, hogy korábban (nyilván 1427-ben) Murád elfoglalta Galambócot. A kronológiai lista szintén csak annyit mond, hogy Láz-oglu (Lázárevics István) halála után a magyarok Galambóc ellen mentek, de a ruméliai sereg elűzte őket, és utóvédjüket kirabolta. Fodor két fethnámét tart fontosnak a Feridun-féle oszmán-török iratgyűjteményben. Az egyik Galambóc elfoglalásáról, a másik pedig felmentéséről számol be Baibarsz egyiptomi szultánnak, igaz évszámok nélkül, a győzelmi jelentést szeptember 21-re datálva. Így persze a magyar kudarc még kellemetlenebb színben tűnik fel, hiszen Zsigmondot még csak nem is a török a főerők kényszerítették visszafordulásra.

A Zsigmond-kori oklevelek is szolgálnak bizonyos részletekkel az eseményekről. A király 1428. augusztus 27-i, Illyeden keltezett oklevele, mely Szentlászlói András fia Márk, Újlaki István bán familiárisa számára készült, aki már az előző évben a Havasalföldön is harcolt, úgy tudja, hogy Murád szultán személyesen vonult Szerbiába, de a békét Zsigmond (nyilván a szultán nevében eljáró) Szinan ruméliai beglerbéggel kötötte meg. Még Galambóc alatt, június 3-án, Töttös Jánoshoz írott levelében Zsigmond megkötött fegyverszünetről (treuga, concordia), június 29-én pedig egyenesen hároméves fegyverszünetről beszél.[49] A későbbi magyar szakirodalom, sőt még Spremić[50] is, valószínűleg a Murád 1426-os hadjáratára utaló megjegyzést értette félre a királyi oklevélben, s tette a szultánt az 1428-as események közvetlen szereplőjévé.[51] Nyilván Zsigmond vereségét is könnyebben megmagyarázhatták, ha ellenfeléül személyesen a török szultánt állították, a török sereg pedig „hatalmassá,"[52] számos tanulmányban kétszeres–háromszoros túlerejűre szaporították.

A visszavonulás, a Dunán való átkelés a törökökkel kötött fegyverszünet alapján rendben zajlott. Zsigmond egy másik oklevele a fegyverszünetet egyenesen a megkötött hároméves békével azonosítja.[53] A király ismét uralkodói erényeit villantotta fel, amikor

[45] *Kupelwieser,* Die Kämpfe Ungarns, 42. o. Ugyanakkor Zsigmond itinériuma ismeretében kizárható, hogy Vitolddal 1428 februárjában Kassán találkozott volna, mint Kupelwieser véli.

[46] *Thúry,* Török történetírók.

[47] *Kreutel,* Vom Hirtenzeit.

[48] V. ö. *Ménage:* The Annals of Murad II. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 39. 1976. Itt köszönöm meg Fodor Pál önzetlen segítségét.

[49] Zichy Okm. VIII. Nr. 240., 354. o.

[50] *Spremić,* Deszpot Brankovics, 117. o.

[51] „... sevissimus Omorath, dominus Turcorum cum totali sua potentia in persona invaserat ...", Zsigmond Szentlászlói Márknak, 1428. VIII. 27. *Thallóczy–Áldásy,* Magyarország és Szerbia, Nr. 147.

[52] Illyéd, 1428. VIII. 31. „copiossima multitudo Turcorum"-ról ír a csanádi ispánnak. Zichy Okm. VIII. Nr. 244.

[53] Említi a Zawischa-oklevélben, 1428. VI. 29. (*Caro,* Liber cancellarie Stanislai Ciolek, 527–528. o.): „ad triennium conclusa." A fegyverszünetről 1429 elején már tudnak Milánóban, s azt vélhetően Pozsonyban 1429 áprilisában egy török követség véglegesítette. DRTA X. 88–89. o.

nem elsőként menekült el, hanem a galambóci oldalon, az oklevélben is említett Duna parti táborban várta ki csapatai túlpartra jutását. Nyilván úgy érezte, személye a garancia arra, hogy a magyar csapatoknak nem esik bántódása a hajókon történő átkelés során. A törökök kivárták, amíg már csak néhány százan maradtak a magyarok, s kísérletet tettek a király elfogására.[54] Akkor, azon az éjszakán, valóban kitört a pánik, a katonák megrohamozták a hajókat, s kis híján magának az uralkodónak sem jutott hely.[55] Ezt az epizódot jól ismerjük a Rozgonyi István és Tallóci Matkó érdemeit felsoroló oklevélből. Az uralkodó hajóra juttatása közben maga Rozgonyi is majdnem vízbe fulladt. Ugyanakkor a fegyverszünetet megelőző, nagyobb mértékű, véres összecsapásról az oklevelekből semmi nem olvasható ki, még ha Spremić feltételezi is, hogy történt valami. Érdekes, hogy később, 1437-ben is hasonló helyzetben próbálkoztak a törökök: kivárták a győztesen visszatérő magyar sereg egy részének az átkelését Galambócnál, majd csak utána támadtak, akkor azonban a magyarok visszaverték őket.[56]

Zsigmond később több oklevelében is meleg szavakkal emlékezett meg Czarny Zawiszáról, aki élete feláldozása árán tartotta magát a jobb parton, hogy biztosítsa a magyar sereg visszavonulását. 1428. június 29-i levelében a király ki is fejezte köszönetét Vitoldnak, (bár akkor még nem tudja, vajon Zawisza életben van-e),[57] majd 1429 februárjában Zawisza özvegyének 300 magyar aranyforintot juttatott.[58]

A veszteségeket illetően ismerjük Zsigmond kancellárjának a nürnbergiekhez írott levelét,[59] mely szerint nem többen, mint 200-an estek el, s azokat is az egyszerűbb, havasalföldi segédcsapatok közül valónak említi. Bizonyos, hogy e levelében benne van a vereség következményei elbagatellizálásra tett kísérlet, de végeredményben, a fegyverszünet eredményeként, a sereg nagy része az oklevelek szerint is békés körülmények között jutott át a túlpartra. A veszteség valóban százas nagyságrendű lehetett, de a gyorsan terjedő szóbeszéd a vereség katasztrofális voltáról, amire említés is történik a Frankfurtba küldött levélben, zavarhatta az udvart. Az is hihető, hogy a magyar sereg átkelését a külföldi segédcsapatok, így a havasalföldiek és lengyelek fedezték, amit az áldozatokról szóló hírek alátámasztani látszanak. A török zsákmánya lett az összes partra tett ágyú, a lovak, és amit a török történetírók is említenek, a sátrak, „háziszerek." Sok rabszolgát is említenek, de lehet, hogy ez a kitétel – csak „300 akcsét ért egy keresztény fogoly" – csupán a nagy győzelmek utáni szokásos fordulatként értékelhető.[60] Szintén a frankfurti levélről derül ki, hogy a törökök azonnal hozzáfogtak az erődítmény megerősítéséhez, ami igazán rossz hír volt a jövőre nézve, s tulajdonképpen a vereség legsúlyosabb következménye lett.

---

[54] Könnyen lehet, hogy a törökök attól tartottak, a magyarok olyan felszerelést is behajóznak, ami a megkötött fegyverszünet, vagy éppen az íratlan hadijog szerint őket illette volna.

[55] Nem tudjuk, mi alapján teszi a menekülést Hoensch június 12-re. *Hoensch*, Kaiser Sigismund, 343. o.

[56] *Wertner*, Magyar hadjáratok, 547–548. o.

[57] *Caro*, Liber cancellarie Stanislai Ciolek, 527. o.

[58] Cserny özegyének, 1429. II. 6.: *Altmann*, Regesta imperii, Nr. 7167., 5563., 5972., 5992.

[59] Kaspar Schlick levele, 1428. IX. 11., idézi *Hoensch*, Kaiser Sigismund, 344. o. V. ö. *Aschbach*, Geschichte. III. 413. o.; *Altmann*, Regesta Imperii, XI/2. Nr. 7101., korábban *Fejér*, X/6. 929–930. o.

[60] *Thúry*, Török történetírók, akik tudnak az éjszakai döntő támadásról (1. 125–126. o.). Zsigmond veresége, s általában katonai kudarcait súlyosabbnak tartja *Elekes*, Hunyadi, 53. o., ahol Schlick sorait átlátszó megtévesztésnek tekinti.

Az utójátékkal sem volt Zsigmondnak több szerencséje, az 1429-ben a helyszínre telepített német lovagok, megfelelő pénzügyi támogatás nélkül, képtelenek voltak fenntartani a Szörény és Haram közötti 12 várat a tervezett 1370 gyalogossal, 550 lovassal, 328 számszeríjásszal és 1400 naszádossal.[61] Abban azonban szerencsésen döntött az uralkodó, hogy a magyar védelem irányítását Tallóci Matkóra bízta, miután 1429-ben Keve és Nándorfehérvár parancsnokává tette, s testvéreit is jelentős pozícióba jutatta.

Az 1428-as európai török háború legfontosabb eseményei mégsem a Dunánál zajlottak, hanem délebbre, a velencei–török fronton, ahol Thessaloniki és az albániai velencei területek birtoklása volt a tét, valamint a velencei flottafölény fenntartása a Dardanelláknál. Velence felismerte a veszély komolyságát, s már 1426 októberében közeledni próbált Zsigmondhoz,[62] aki azonban nem volt hajlandó a tényleges katonai együttműködésre. 1428. július 2-án Kevén (Kovinban) fogadta Marco Dandolo velencei követet, majd Illyéden (Ilidiában) folytatták a tárgyalásokat, ahol szeptember 8-án ötéves fegyverszünetet kötöttek.[63] Az események menetén azonban ez érdemben nem változtatott. II. Murád az 1427 óta tárgyalás tárgyát képező velencei–török békét nem is írta alá, s 1430-ban a török csapatok, néhány hetes ostrom után, március 29-én, bevették Thessalonikit. 1429-ben Rómában a velencei és magyar politikusok nem alaptalanul vádolták egymást a közös akciók elmulasztásért.[64] A törökök számára nagyobb haszonnal járt, hogy Zsigmondot lekötötte a szerb rendezés, a galambóci ostrom, majd pedig az, hogy a megkötött béke korlátozta katonai akcióiban. A galambóci „tűzjátékkal" nem állt arányban Thessaloniki elvesztése, (amelynek bevételében egyébként szerb segédcsapatok is részt vettek), s a Velence és a balkáni államok rovására megvalósult balkáni oszmán térnyerés. A galambóci támadással ráadásul Zsigmondnak még egy komolyabb török katonai erőátcsoportosítást sem sikerült elérnie, ugyanakkor szinte reménytelenül kevés játéktere maradt arra, hogy a hagyományos genovai–magyar szövetség helyett egy magyar–velencei együttműködést hozzon tető alá; ez utóbbiban akadályozták a Dalmáciára vonatkozó, mindkét oldalról artikulált jogigények, saját itáliai tervei, illetve a magyarok feketetengeri kereskedelmi érdekei egyaránt. Ráadásul akkoriban elsősorban már közelgő itáliai útjára koncentrálhatott, s nyilván ezért ragaszkodott az elért magyar–török fegyverszünet megtartásához, majd következő évi ratifikálásához[65] (noha esetleges felmondására a törökök csalárd támadása éppen elég indokot biztosított volna). Egy fegyverszünet elérése biztosan szerepelt a király hadicéljai között, még ha azt Galambóc visszaszerzésével akarta is kikényszeríteni, bár anélkül is elérte. Így végül is Zsigmond nyugalomban hagyta maga mögött a déli határszakaszt, amikor 1430 június végén több évre elhagyta Magyarországot, s elindult Itáliába a császári korona elnyeréséért.

---

[61] *Joachim*, König Siegmund, 108–110. o.

[62] A velencei–magyar közeledésre *Mályusz*, Zsigmond király, 95. o., aki szerint Zsigmond többet nyert volna egy engedékenyebb velencei politikával. Velence Murád ellenfelével, a Karmanidákkal jó kapcsolatot tartott fenn, de Zsigmond keleti követsége nem akkor, hanem 1419-ben indult el. A kronológiát tisztázza *Ágoston*, Karamania, 273–274. o.

[63] *Milleker*, Töröknek első betörései, 28–29. o. Zsigmond ismét dunai flottatámogatást kér a velenceiktől, de sikertelenül.

[64] *Imber*, Ottoman Empire, 100–116. o.

[65] *Hoensch*, Kaiser Sigismund, 344. o.; *Altmann*, Regesta imperii, XI/2. Nr. 7171.; DRTA IX. Nr. 219.; DRTA X. Nr. 88.

Utóélet

A középkori csaták utóéletét egyáltalán nem stratégiai súlyuk határozta meg, hanem irodalmi utóéletük. Annak, hogy a történeti köztudatban fennmaradt a vár neve (noha a mai magyarországi diákok legnagyobb része azt sem tudja, merre kell keresni a térképen), nagy szerepe van a temesi bán hős feleségét megörökítő szépirodalmi alkotásoknak, így esetünkben Arany János balladájának,[66] illetve a hősi halált szenvedett lengyel lovag alakja körül máig élő kultusznak. A Sandomierz környéki Garbówból származó, nyilván sötét hajú, ezért Feketének hívott, címerében fekete sast viselő lovag részt vett már az 1410-es grünwaldi csatában, majd szerepet vállalt a lengyel és magyar király közötti, 1411-es békeszerződés megkötésében. 1412-ben Jagelló kíséretében érkezett Budára, részt vett a lovagi mulatságokon, és többször is kapcsolatba került Zsigmonddal. 1416-ban a magyar király kíséretében Perpignanba látogatott, híres aragón lovagokat győzött le, de elkísérte Zsigmondot a huszita háborúkba is, melyek során fogságba esett. Kiváltása után, 1420-ban a Szepességbe került kormányzónak, lublói kapitány lett. Megemlékezett róla Jan Długosz, s versében a krakkói kanonok,[67] Adam Swinka.[68] Alakja bekerült a lengyel néphagyományba is, közmondás őrizte meg megbízhatóságát: „Úgy bízzál meg benne, mint Zawiszában." Ezt maga Thuróczy is megerősítette krónikájában, amikor (a 208. fejezetben) 20 sort szentelt az ostromnak, de a húszból négyet a lengyel hősnek: „Bár ebben az ütközetben sokan elhullottak, mégis a mi korunkig emlegetik szívbéli szomorúsággal, hogy itt esett el a »Fekete Zavissának« nevezett nagynevű, vitézségben és fegyverforgatásban kiváló férfiú."[69] Tinódi Lantos Sebestyén megemlékezett a lengyel hősről, akit egyébként Fekete Szaniszlónak nevezett.[70] 1433-ban Galambócon átutazva a burgund utazó, Bertandon de la Brocquière is hallott a lengyel lovag hőstettéről.[71] Az utókor azonban mindazt, amit elismert Zawiszának, megtagadta a királytól. Mint annyiszor, ismét méltatlanul hálátlannak bizonyult Zsigmond iránt.

[66] Német fordítása *Schwicker:* Geschichte der ungarischen Literatur. Leipzig, 1889. 696–697. o. V. ö. még *Demeter Tibor:* Bibliographia Hungarica.

[67] Amikor Zsigmond megtudta, hogy a túlparton maradt kiváló vitéze, Zawisza is, külön hajót rendelt érte. Zawisza visszautasította a segítséget, hiszen soha nem hátrált meg a harc elől, inkább kívánta a hősi halált, mint a menekülést. Állítólag maga Zsigmond is megjegyezte, hogy számos király és uralkodó nem hal olyan dicső halált, mint Zawisza fog egyszer. A törökök elfogták Zawiszát, s mivel előkelő fegyverzete volt, hercegnek, sőt egyenesen magának a királynak hitték. Amikor belátták tévedésüket, fejét vették és a szultán elé vitték. A vitéz testét a lakosok temették el. Zawisza tehát igazi lovaghoz méltó halált választott magának, hogy hírneve örökre fennmaradjon. Így tolmácsolja az eseményeket Długosz.

[68] *Długossii,* Annales, 234–239. o.

[69] *Thuróczy,* Magyarok krónikája, 345–346 o. (A fordító nem ismerte Zawisza névalakját). Kiadásban: *Johannes de Thurocz,* Chronica Hungarorum, Textus 220–221. o.; Commentarii: Vol. 2. 258–259. o.

[70] *Heltai,* Cancionale, vonatkozó fejezet (oldalszám nélkül).

[71] Idézi *Wertner,* Magyar hadjáratok, 436 o., ahol a burgund utazó az oszmán hadsereg gyors menetteljesítményét és mozgékonyságát dicséri, s példának említi a nikápolyi és a galambóci vereséget.

Ágoston, Gábor: Guns for the Sultan. Military Power and Weapon Industry in the Ottoman Empire. Cambridge 2005.

Ágoston, Gábor: Karamania, the Anti-Ottoman Christian Diplomacy and the Non-Existing Hungarian-Karamanid Diplomatic Relations of 1428. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae,* 48. 1995. 267–274. o.

Hicran Akin: Thuróczy és a török krónikák a 15. századi török–magyar kapcsolatokról. *Keletkutatás,* 1988 ősz, 3–12. o.

Altmann, Wilhelm: Regesta Imperii XI. Bde. 1–2. Innsbruck, 1896–1900.

Aschbach, Joseph: Geschichte Kaiser Sigismunds. 1–4. Bde. Hamburg, 1838–1845.

Balassa Okm.: A Balassa család levéltára 1193–1526. Kiad.: *Fekete Nagy Antal – Borsa Iván.* Budapest, 1990.

Bárány Attila: Zsigmond király 1416-os angliai kísérete. *Aetas,* 19. (2004.) 24. 5–30. o.

Blagay Okm: A Blagay család oklevéltára. Szerk.: *Thallóczy Lajos – Barabás Samu.* Budapest, 1897.

Braun, Maximilian: Lebensbeschreibung des Despoten Stefan Lazarević von Konstantin dem Philosophen. Wiesbaden, 1956.

Caro, Jacob: Liber cancellarie Stanislai Ciolek. Ein Formelbuch der polnischen Königskanzlei aus der Zeit der hussitischen Bewegung. *Archiv für Österreichische Geschichte* (AfÖG), 45. 1871. 319–545. o.

Čirkević, Szima: Golubac v szrednem veku. Branicsevo, 1968.

Dlugossii, Joannis: Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. Liber XI. Varsaviae, 2000.

DRTA: Deutsche Reichstagakten. Bde. 1–12. München–Gotha, 1867–1901.

Dvořáková, Daniela: Lengyelek Luxemburgi Zsigmond udvarában. *Századok,* 136. (2002.) 391–416. o.

Dvořáková, Daniela: Bitka pri Golubci. Rytier Záviš a udatná Cecília. *Historická revue,* 7. (1996.) 10–11. o. (Csata Galambócnál. Závis lovag és a bátor Cecília.)

Elekes Lajos: Hunyadi. Budapest, 1952.

Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban, 1387–1437. Budapest, 1977.

Engel Pál: Magyarország és a török veszély Zsigmond korában, 1387–1437. *Századok,* 128. (1994.) 273–287. o.

Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. 1–2. k. Budapest, 1996.

Engel Pál: A török–magyar háborúk első évei, 1389–1392. *Hadtörténelmi Közlemények,* 111. (1998.) 561–577. o. (Újra kiadva *Uő:* Honor, vár, ispánság. Budapest, 2003. 555–577. o.)

Engel Pál – C. Tóth Norbert: Itineraria regum et reginarum (1382–1438). Budapest, 2005.

Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Ed.: *Fejér György.* Vols. 1–11. Buda, 1829–1844. (Budapest, Arcanum, CD változatban is)

Gündisch, Gustav: Siebenbürgen in der Türkenabwehr, 1395–1526. *Revue Roumaine d'Histoire,* 13. (1974.) 415–443. o.

Hategan, Ion: Temesvár középkori kastélya és Filippo Scolari által épített, illetve felújított várépületek a Bánátban. In: *Castrum Bene.* Szerk.: *Juan Caballo.* Budapest, 1992. 268–275. o.

Heltai Gáspár: Cancionale az az historias enekes könyw. Colosvarot 1574. Reprint: Budapest, 1962.

HO: Hazai Okmánytár 1–8. (Kiad.: *Nagy Imre, Paur Iván.*) Budapest, 1865–1891.

Hoensch, Jörg K.: Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit, 1368–1437. München, 1996.

Horváth Mihály: Magyarország történelme. 2. k. Pest, 1871.

Imber, Colin: The Ottoman Empire 1300–1481. Istanbul, 1990.

Nicolae Iorga: Un principe portugues, crusado om pais rumeno no seculo XV. in: *Latinitas,* (Bucuresti), 1927. 66–74. o.

Iványi Béla: A tüzérség története. *Hadtörténelmi Közlemények,* I.: 27. (1916.) 1–36. o.; II.: 27. (1916.) 125–166. o.; IV.: 27. (1916.) 393–419. o.

Joachim, Ernst: König Siegmund und der Deutsche Ritterorden in Ungarn. MIÖG 33. (1912.) 87–119. o.

Kammerer Ernő: A Zichy és Vásonkeői Gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. 8. k. Budapest, 1895.

Kreutel, Richard Franz: Vom Hirtenzelt zur hohen Pforte. Graz, 1959.

Kupelwieser, Leopold: Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács, 1526. Wien–Leipzig, 1899.

Mályusz Elemér: Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon. Budapest, 1973.

Mályusz Elemér: A négy Tallóci fivér. *Történelmi Szemle,* 4. (1980.) 531–576. o.

Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon, 1387–1437. Budapest, 1984.

Milleker Bódog: A töröknek első betörései Dél-Magyarországba Zsigmond és Albert királyok idejében és Keve és Krassó vármegyék megszűnése 1393–1439. Temesvár, 1914.

Mollay Károly: Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. sz. végéig. Budapest, 1982.

Művészet Zsigmond király korában, 1387–1437. Szerk.: *Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde.* 1–2. k. Budapest, 1987.

Norris, John: Early Gunpowder Artillery c. 1300–1600. Ramsbury, Marlborough, 2003.

Ortvay Tivadar: Oklevelek Temesvármegye és Temesváros történetéhez. Pozsony, 1896.

Ozorai Pipó emlékezete. Szekszárd, 1987. Benne *Engel Pál:* Ozorai Pipó és Filippo Scolari életrajzai magyar fordításban. Engel Ozorai Pipo tanulmánya újra kiadva *Uő:* Honor, vár, ispánság. Budapest, 2003. 247–301. o.)

Pesty Frigyes: Brankovics György rácz despota birtokviszonyai Magyarországon és a rácz despota czím. Budapest, 1877.

Pesty Frigyes: Krassó vármegye története. II. k. Budapest, 1884.

Pesty Frigyes: A szörényi bánság és Szörény vármegye története. Budapest, 1877. 3. k. Okmánytár. 1878.

Petrovics István: Galambóc ostroma. In: 1000 év a hadak útján. Nagy képes millenniumi hadtörténet. Szerk.: *Rácz Árpád.* Budapest, 2000. 64. o.

Pósán László: Zsigmond és a Német lovagrend. *Hadtörténelmi Közlemények,* 111. (1998.) 630–656. o.

Raguza Okm.: Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára. Ed.: *Gelcich József.* Budapest, 1887.

Spremić, Momcsilo: Deszpot Djuradj Brankovics i hegovo doba. 2. kiad. Belgrad, 1999.

Szakály Ferenc: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt. In: *Rúzsás Lajos–Szakály F.* (szerk.): Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Budapest, 1986. 11–58. o.

Szalay Lajos – Baróti Lajos: A Magyar Nemzet Története. 2. k. Budapest, é. n.

Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717. Budapest, 1891.

Szendrei János: Hadtörténelmi okmánytár. *Hadtörténelmi Közlemények,* 3. (1890.) 728–732. o.

Szentkláray Jenő: A dunai hajóhadak története. Budapest, 1885.

Thallóczy Lajos – Áldásy Antal: Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. (Magyarország melléktartományainak oklevéltára. Magyar Történelmi emlékek, okmánytárak, 33. k.). Budapest, 1907.

Thuróczy János: A magyarok krónikája. Budapest, 1978. (Ford.: *ifj. Horváth János.*)

Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. Kiad.: *Kristó Gyula – Galántai Erzsébet.* Budapest, 1985.

Thúry József: Török történetírók. 1. k. Budapest, 1893.

Veszprémy László: Haditechnikai újítások és kéziratok Zsigmond környezetében. In: *Takács Imre* (szerk.): Sigismundus. Rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437. Budapest–Luxemburg, Zabern, 2006. 287–291. o.

Wenzel Gusztáv: Okmánytár Ozorai Pipó történetéhez. *Történelmi tár,* 1884. 1–31. o., 220–247. o., 412–437. o., 613–627. o.

Wertner Mór: Magyar hadjáratok a XV. század első felében. *Hadtörténelmi Közlemények,* 12. (1911.) 410–441. o.

Zala vármegye története. Oklevéltár. Kiad.: *Nagy Iván, Véghely Dezső, Nagy Gyula.* 1–2. k. Budapest, 1886–1890.

Zichy Okm.: A gróf Zichy család id. ágának okmánytára. Kiad.: *Nagy Iván et al.* 1–12. k. Budapest, 1872–1931.

ZsO: Zsigmond-kori Okmánytár. Szerk.: *Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert.* Budapest, 1951–.

Az eseményekre vonatkozó oklevél-narratiók

1427

Valido nostro exercito contra sevissimos Turcos, crucis Christi et totius orthodoxe fidei persecutores nostros scilicet et regnorum nostrorum emulos ad partes nostras Transalpinas instaurato in eisdem partibus nostris Transalpinis egredientibus et ad regnum nostrum Rascie, quod eotunc ille sevissimus Omorath dominus Turcorum cum totali sua potentia in persona invaserat, supervenientibus ibidem bella gerentibus ... (1428. augusztus 27., *Thallóczy–Áldásy,* Nr. 147.)

Dudum siquidem mortuo et ab hoc seculo sublato condam illustri Stephano despoto Rascie, in cuius tunc manibus castra nostra regalis Nandoralbense et Galambocz habebantur, ipsoque castro Nandoralbense mox manibus nostris devento et applicato, dicto vero castro nostro Galambocz ex tradimento illius perfidissimi et sceleratissimi Jeremie pro tunc idem tenentis a nobis proch alienato et per sevissimos Turcos, crucis Christi persecutores nostrosque et regni nostri emulos surrepto et occupato ... (1437. szeptember 27., *Thallóczy–Áldásy,* Nr. 184.)

Dudum siquidem defuncto et ab hoc seculo sublato condam illustri principe Stephano despoto Rascie, castro quoque Galambocz nuncupato in confiniis regni nostri Hungarie habito, quod semper ad coronam ipsius regni Hungarie pertinuit, sicuti pertinet etiam de presenti, ex traditione cuiusdam perfidi Jeremie Rasciani, eotunc ipsum castrum nomine et in persona annotati condam Stephani despoti tenentis per sevissimos Turcos surrepto et occupato, tandem vero prefato condam domino Sigismundo imperatore et rege huismodi surreptionem castri prenotati audiente, validoque exercitu congregato, ipsum castrum pro eiusdem expugnatione obsidente ... Ladislaus Pan ... in expugnatione castri pretacti insultui dictorum Turcorum castro de eodem rapinam accepturum plerumque egredientium se viriliter opponendo...(1438. február 24., *Thallóczy–Áldásy,* Nr. 185.).

1428
[De obsidione]

Dum nos volentes idem castrum ab ipsorum Turcorum manibus recuperare, ipsum cum valido exercitu personaliter obsidendum duxeramus, prefatus Mathko banus se cum decenti gentium et familiarium suorum comitiva secundum nostrum votum et mandatum ex una parte figens in expugnatione eiusdem veluti vir strenuus et agilis curam ferens solicitam, ipsum in certis eius meniis et turribus per crebras lapidum bombardarum emissiones ictus ictibus continuans fortiter fecit impugnari ex cuius diligenti solicitudine et solerti procuratione notabiles turrium et murorum castri pretacti partes per ipsorum lapidum seu globorum, bombardarum violentos impulsus dirute exciterunt. (1437. szeptember 27., *Thallóczy–Áldásy,* Nr. 184.)

ut ceteris in sexu femineo constitutis cedat in exemplum et promptioris audacie prebeatur incitamentum, presentibus duximus stilo digne narrationis inserendum: ipsa namque domina comitissa nobis et dicto comiti Stephano, domino et marito suo ... cum nostris exercitibus in obsidione et expugnatione dicti castri Galambocz existentibus et laborantibus, pre ceteris dominabus audacior et magis egregia ad castrum nostrum Zenthlazlovara vocatum, ex opposito dicti castri Galambocz, ex ista parte Danubii per nos edificatura venire ausa est, et unam galeam nostram armatam inter

ceteras inibi super fluvio Danubii habitam, ne dum pretermissa muliebri, sexusque foeminee fragili tremula et formidula conditione; sed et animo atque corde sumto tironico audacter condescendens, et cum eadem in dicto Danubio hincinde strenue modo currens modoque discurrens, inchoatis belli preludiis se ingerendo, plurimas peregit scramurcias triumphales. De eademque galea aliquotiens, immo vicibus frequentatis, ex pixidibus seu bombardis, balistisque et aliis ad id correquisitis ingeniis ad ipsum castrum Galambocz contra Turcos, nostros scilicet aemulos idem castrum tenentes, sagittari facere non expavit. (1428. december 28., *Fejér,* X/7. 628. o., *Thallóczy–Áldásy,* Nr. 152.)

Demum vero ipso domino imperatore ac rege in hoc regnum Hungariae ab ipsis exteris partibus et regionibus feliciter regrediente, in pluribus, imo multiplicibus exercitualibus expeditionibus, tam contra saevuissimos Turcos, Christiani nominis immanissimos persecutores, quam etiam perfidissimos, Hussitas et Taboritas, in partibus superioribus regni nostri aliquamdiu pululantes, aliosque huius nostri regni aemulos, quibusque per ipsum condam dominum imperatorem saepe numero instauratis, et praesertim in expugnatione castri Galambocz nuncupati, erga manus dictorum Turcorum habiti, quod alias praefatus condam dominus imperator obsidione circumvallandum duxerat, in directione et gubernatione bombardarum, inibi pro tunc ad rumpendum muros atque turres ipsius castri adductarum, quarum, scilicet grandiorem, unam inter caeteras, ipsemet comes Stephanus gubernando, certas turres castri praefati per globorum ex eadem emissionem violentos impulsus in notabili parte rupisse perhibetur. (1438. április 2., *Fejér,* XI. 149–150. o.)

[De pace et Turcorum invasione]

... in expugnatione castri Galambocz, quod per ipsos Turcos detinebatur et detinetur. Expost autem dum Zynambeg Turcus sub treugis pacis inter nos et prefatum Omorat Turcorum dominum stabilitatis et firmitatis fraudulenta hostilitate nos et nostras gentes, Danubium ad has regni nostri Hungarie partes navigio in pace venire et transfetare volens cum plurima Turcorum turba invasit ... (1428. augusztus 27., *Thallóczy–Áldásy,* Nr. 147.)

Nobisque tandem ab ipsius castri obsidone factis et firmatis inter nos et dominum Turcorum atque Turcos certis treugis discedentibus, Danubiumque absque aliquali fortitudione sub huiusmodi treugis pacis transfretare volentibus, ipse Mathko banus nostram ubique sequendo maiestatem, contra ipsosque Turcis protunc fraudulenta hostilitate nos et nostros nobiscum existentes, transfretata iam et a nobis separata maiori parte dicti nostri exercitus invadendo se fortiter cum suis diversis fortune periculis exponendo nobis et sacre nostre corone laudabiles impendit famulatus. (1437. szeptember 27., *Thallóczy–Áldásy,* Nr. 184.)

Quibus quidem Turcis eo tunc Dei adiutorio nostri viriliter resistentes eosdem a castris seu descensu nostro, que tunc iuxta flumen Danubii fixeramus removerunt, per totamque illam diem cum eisdem fortiter dimicando, nonnullos ex eis dire morti tradiderunt. Tandemque tetra superducta nostris calligine ipsisque Turcis contra ipsa castra nostra et nostros, qui protunc aliis iam – ut predicitur pro maiori parte flumen Danubii transfretatis –, cum nostra remanserant maiestate rabidie et callide irruentes ... nostris nobiscum existentibus propter ipsorum paucitatem contra eorundem Turcorum cumulatam pluralitatem per amplius facultas non preberetur resistendi, singuli ipsorum nostrorum precipites festivoque cursu se ad naves conferre ceperunt et omnes naves nostros taliter preoccupaverant, ut non restabat aliqua navis, in qua maiestas nostra transfretare potuisset ... tandem ex consilio et procuratione ipsius Mathkonis bani et aliorum certorum fidelium nostrorum quadam inventa navi eandem conscendens transfretare cepissemus, ipsumque Mathkonem banum cum aliis certis baronibus nostris pro custodia et defensione gentium nostrarum ex illa parte remanentium interim donec ipse gentes residue possent transfretari ... Tunc ille Mathko banus in hiis curam gerens sollicitam, per totam illam noctem usque auroram contra ipsos Turcos viriliter dimicando, eisdem potenter restitit, demum autem luce ipsius aurore superveniente cum iam quasi omnes nostri post nostram transfretassent maiestatem et ipse Mathko banus cum

paucissimis suis et nostris ... isset. Ipsi Turci cum eorum multitudine in eosdem irruentes, aliquos ex eisdem nostris crudeliter occiderunt, inter quos et ipse Mathko banus contra ipsos Turcos acriter pugnando vix dire mortis perniciem portu in eodem evasit ... (1437. szeptember 27., *Thallóczy–Áldásy,* Nr. 184.)

In conflictu etiam cum praefatis Turcis, qui durantibus eotunc treugis inter ipsum dominum imperatorem et Omorad dominum Turcorum, firmatis, transvadata iam per fluvium Danubii maiori parte exercitus ipsius imperatoris, eundem dominum imperatorem et suas gentes, secum absque aliquo favore sub confidentia ipsarum treugarum, modo quo praedicitur firmatarum, remanentem nequitiose nitebatur opprimere, inito et commisso non sine suorum sanguinis effusione, pergratos exhibuit famulatus, specialiter vero in istis, quod cum eo tunc ipse dominus imperator personaliter coactus dictum fluvium Danubii post reliquam partem sui exercitus transfretare voluisset, tunc ipse comes Stephanus cum suis gentibus exercitualibus dictum dominum imperatorem ab insequentium inimicorum insultibus, Deo volente defensatum, per maximis quam laboribus et fatigiis nimium lassatum, ad navem asseritur induxisse; et nisi eius vigilans ad fuisset solertia, idem dominus imperator ad manus forsitan suorum inimicorum incidisset, ipsemet vero comes Stephanus in huiusmodi domini imperatoris ad dictam navem ascensu, in personaeque eiusdem defensione, in aquam cadens Danubii, taliter idem fertur fuisse demersus, quod nisi per certos tunc ibi assistentes personas aqua ex eadem ereptus et extractus, ibidem protinus suffocatus et extinctus extitisset. (1438. április 2., *Fejér,* XI. 149–150. o.)

Recedentibus nuper nobis ab obsidione castri Golubiecz super conclusione treugarum inter nos et Turcorum dominum ad triennium conclusorum et in portu Danubii transfretantes, Turci huiusmodi treugas inscripciones et oblaciones non curantes, dum iam contra totus noster exercitus in spe huiusmodi treuge transfretasset, reliquas gentium nostrarum fraudulenter invadentes eas interemerunt et aliquos captos abduxerunt, inter quos strenuus Zavissius de Garbow miles noster familiaris fidelissimus fuit...(1428. június 29., *Caro,* AfÖG 1871. 527. o.)

László Veszprémy

KING SIGISMUND AT GALAMBÓC IN 1428

Summary

King Sigismund's frequently-mentioned Galambóc campaign seems to belong among the thoroughly researched military events, although its Latin documents have not yet been compared with the Serbian and Turkish sources. Those sources, examined by the author, also prove that Sigismund had prepared the campaign properly, and attempted to take the castle relying on his troops' significant superiority and his artillery that represented the high technology of the period. Nevertheless, the Turkish relief troops, although not under the Sultan's command, forced him to retreat. The armistice that followed (and held) was a favourable one for Sigismund, since it set the diplomatic background to his long stay in Italy. Sigismund acquitted himself honourably, too: he covered the retreat personally to the last moment, thus keeping the casualties low – in the author's opinion, much lower than it was estimated before.

László Veszprémy

SIGISMOND À GALAMBÓC EN 1428

Résumé

Mentionnée maintes fois, la campagne de Galambóc du roi Sigismond fait apparemment partie des événements militaires étudiés de manière approfondie par la recherche, alors que les diplômes en latin et les sources serbes et turques n'ont pas encore été confrontés. Il en ressort de nouveau que Sigismond a bien préparé sa campagne avant de tenter de s'emparer du fort en ayant une supériorité de forces et des canons issus de la technologie de pointe de l'époque. Toutefois l'armée de secours turque l'a contraint à se retirer, même si elle n'était pas commandée par le sultan. La trêve conclue et plus tard consolidée était favorable pour Sigismond, puisqu'elle lui a assuré l'arrière-plan diplomatique d'un long séjour en Italie. Sigismond a également fait preuve de qualités humaines : sa présence servait à couvrir le retrait de ses soldats qui, de ce fait, ont subi beaucoup moins de pertes que celles avancées par les précédentes estimations.

László Veszprémy

SIGISMUND BEI GALAMBÓC IM JAHRE 1428

Resümee

Der unzählige Male erwähnte Feldzug von König Sigismund (Zsigmond) nach Galambóc gehört scheinbar zu den gut erforschten Kriegsereignissen, jedoch wurden die lateinischen Urkunden bisher den serbischen und türkischen Quellen nicht gegenübergestellt. Daraus geht erneut hervor, dass Sigismund den Feldzug gut vorbereitet hatte und die Burg in Besitz einer bedeutenden Übermacht, mit einem Kanonenpark einnehmen wollte, der zur Spitzentechnik der Zeit gehörte. Das türkische Entsatzheer zwang ihn jedoch zum Rückzug, auch wenn dieses nicht vom Sultan selbst geführt wurde. Die abgeschlossene und später bekräftigte Gefechtspause war für Sigismund güns-

tig, da sie ihm den diplomatischen Hintergrund des langen Aufenthaltes in Italien sicherstellte. Sigismund bestand die Prüfung auch aus menschlicher Sicht, deckte mit seiner persönlichen Anwesenheit bis zum letzten Zeitpunkt die Rückziehenden, die auf diese Weise – entgegen der früheren Schätzungen – wohl einen viel kleineren Verlust erleiden mussten.

Ласло Веспреми

КОРОЛЬ ЖИГМОНД У ГАЛАМБОЦА В 1428 ГОДУ

Резюме

Многократно упоминаемая военная кампания на Галамбоц короля Жигмонда, на первый взгляд, относится к числу хорошо исследованных исторических событий, однако латинские дипломы до сего времени еще не удалось сопоставить с сербскими и турецкими источниками. Из этого вновь вытекает то, что король Жигмонд хорошо подготовил военный поход и, располагая значительным преимуществом сил, с помощью своего пушечного парка, оснащенного по последним достижениям военной техники той эпохи, попытался взять крепость. Однако пришедшая туркам на помощь армия вынудила короля отступить, хотя она и не была возглавляема султаном. Заключенное и позднее подкрепленное перемирие бало благоприятным для Жигмонда, ибо оно обеспечивало для него дипломатический тыл в ходе его долгого пребывания в Италии. Король Жигмонд отлично проявил себя здесь и как незаурядная личность, своим личным присутствием он до последнего мгновения прикрывал отступавших, которые, по всей веротяности, понесли более малые потери, чем это оценивалось раньше.

PAPP SÁNDOR

ŞTEFAN CEL MARE, MÁTYÁS KIRÁLY ÉS AZ OSZMÁN BIRODALOM*

Mihail Guboğlu 1983-ban alapos historiográfiai indíttatású tanulmányt szentelt a neves moldvai vajda, Ştefan cel Mare (Nagy István, 1457–1504) történelmi szerepének. Ebben a teljességre törekedve áttekintette a török, román krónikákat, európai elbeszélő és okleveles forrásokat, a témában megjelent kisebb lélegzetű román tanulmányokat és a nagy összefoglalásokat is.[1] A XIX. század második felében Bogdan Petriceicu Hasdeu cikke tűnik az első modern történeti feldolgozásnak, mely török forrásra, Se'âdeddin XVI. századi krónikája olasz fordítására épült.[2] Innen kezdve nagyszámú forráskiadás és monográfia született, melyek közül talán Ioan Ursu és Nicolae Iorga kötetei a legismertebbek.[3]

A romániai turkológusok sokat tettek azért, hogy a mai Románia területére vonatkozó oszmán-török elbeszélő források részleteit fordításokban közzétegyék.[4] Ugyanakkor szintén román fordításban adták ki azokat a legkorábbi török iratokat is, amelyek a vajdaságok múltjával foglalkoznak. Sajnálatos módon a magyar történettudományban a korábbi lépések után – Engel János Keresztély,[5] Hunfalvy Pál,[6] Veress Endre és Elekes Lajos[7] kutatásaira gondolok – háttérbe szorult a hazánk múltjához ezernyi szállal kapcsolódó két román vajdaság történetének vizsgálata.

*

* A tanulmány elkészültét az alábbi intézmények, ösztöndíjak támogatták: Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA, T. 034130), Mellon Fellowship, American Research Institut in Turkey (ARIT, İstanbul), Alexander von Humboldt–Stiftung Németország. Meg szeretném köszönni Demény Lajosnak az anyaggyűjtésem idején nyújtott segítségét.

[1] *Guboğlu, Mihail:* Fâtih'in Ştefan çel Mare üzerine iki Boğdan seferi (1474–1476). *Belleten.* 186. (1983.) Cilt: XLVII. 138–194. o.

[2] *Hasdeu, Bogdan Petriceicu:* Relaţia turcă despre bătălia de la Valea Albă între sultanul Mahomet şi Ştefan cel Mare în 1474–1476. Arhivă istorică a Romaniei t. I/2. 1865. 31–34. o.

[3] *Iorga, Nicolae:* Istoria lui Ştefan cel Mare. Bucureşti, 1966. Editura pentru literatură; *Mihajlović, Konstantin:* Memoirs of a Janissary. (Translated by *Stolz, Benjamin,* historical commentary and notes by *Svat Soucek.*) Ann Arbor, 1975.; *Hurmuzaki, Eudoxiu de:* Documente privitóre le Istoria Românilor. II /1–2. Bucuresci, 1891.; *Iorga, Nicolae:* Acte şi fragmente cu privind la istoria Românilor (1199–1920). I–III. Bucureşti, 1895–1897.; *Costăchescu, Mihai:* Documente moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare. I–II. Bucureşti, 1932.; *Neagoe, Manole – Guţu, Olimpia – Guboğlu, Mihail – Constantinescu, Radu – Vlad, C.:* Razboieni. Cincisute de ani de la campania din 1476. Bucureşti, 1977.

[4] A tárgyalt témához tartozó kötet: *Guboğlu, Mihail – Mehmed, Mustafa:* Cronici turceşti privind Ţările Române. Vol. I. Bucureşti, 1966.

[5] *Engel, Johann Christian:* Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer. Geschichte der Moldau und Walachey, Nebst der historischen und statistischen Literatur beyder Länder. Tom. IV. 1–2. Halle, 1804.

[6] *Hunfalvy Pál:* Az oláhok története. I–II. Budapest, 1894.

[7] *Elekes Lajos:* Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás király. Budapest, 1937.; *Elekes Lajos:* A román–magyar viszony a Hunyadiak korában. Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves évfordulójára. I. Budapest, 1940. 171–228. o.; *Elekes, Ludwig:* Die Anfänge der rumänischen Gesellschaft. Versuch einer rumänischen Entwicklungsgeschichte im XIII–XVI. Jahrhundert. Budapest, 1941. Ostmitteleuropäische Bibliothek, No. 33.

A román nemzeti tudatban Nagy István vajda Hunyadi Jánoshoz hasonlóan *athleta Christi*-ként szerepel, aki, a törököt legyőzve, megerősítette a moldvai vajdaság helyét a keresztény európai országok sorában. Ha azonban az uralkodása alatt eltelt majd' fél évszázados időszakot nézzük, azt látjuk, hogy a jelentős győzelmei mellett a diplomáciai tevékenysége, hajlékony, de mindenképpen tervszerű és előrelátó politikája még eredményesebbé tette.

Nagy István vajda uralma kezdetén már örökölte az Oszmán Birodalom adófizető, vazallus státusát. Okleveles adat igazolja, hogy elődje, Petru Aron, 1455-ben 2000 arany adó fizetésére kényszerült.[8] Egy évvel később szintén Petru Aronnak állított ki egy okmányt Fâtih (II.) Mehmed (1444–46; 1451–1481), amelyben biztosította, hogy az akkermani (Dnyeszterfehérvár, Cetatea Albă) kereskedők szabadon tevékenykedhessenek az edirnei, burszai és isztambuli piacokon, szabadon járhassanak és kelhessenek, ha a kirótt vámokat lefizetik.[9] A kereskedelmi privilégium kiállítása után nem sokkal megváltozott Akkerman jogi státusa, mint ahogy a putnai krónika is megjegyzi, Petru vajda átadta Hunyadi János kormányzónak a várost.[10] Az a tény, hogy a többi moldvai és havaselvi vajda mellett Nagy István is a törökök vazallus adófizetője volt, már régóta ismert. Constantin Ciurescu meggyőző tanulmányában a moldvai krónikák, és egyéb források egybevetésével 1908-ban megállapította: „Az 1473 és 1488 közötti periódust kivéve, amikor háborúban állott a törökkel, Nagy István adót fizetett a szultánnak."[11] Nagy meglepetésre azonban előkerült egy szultáni szerződéslevél (*'ahdnâme*), a háború utáni megbékélés és adófizetés bizonyítéka, amely még Fâtih (II.) Mehmed korából származik.[12] Az okmány első közreadója, Aurel Decei nem lebbentette fel a fátylat, hogy miként bukkantak rá az okmányra egy olyan másolati könyvben, amelyben teológiai és irodalmi emlékeken kívül a kérdéses *'ahdnâme* az egyetlen történelmi szempontból is értékes irat.[13] A kis kötetet hidzsra szerint 896-ban (1490/91) másolták le, tehát még Nagy István életében. Az okmány igazán beleillik a felfedezése előtt is sejtett történeti

[8] *Babinger, Franz:* Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien. (14.–15. Jahrhundert) Brünn–München–Wien, 1944. 21–28. o. Südosteuropäische Arbeiten; *Decei, Aurel:* Tratatul de pace – sulhnâme – încheiat între sultanul Mehmed al II-lea şi Ştefan cel Mare la 1479. *Revista Istorică Română,* XV. (1945.) fasc. IV. 465–494. o.; *Decei, Aurel:* Relaţii Romano–Orientale. Bucureşti, 1978. 118–139. o.; *Panaite, Viorel:* The Ottoman Law of War and Peace. The Ottoman Empire and Tribute Payers. New York, 2000. 164. o. East European Monographs.

[9] *Kraelitz, Franz:* Osmanische Urkunde in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur osmanischen Diplomatik. Wien, 1921. 44–46. o.; *Guboğlu, Mihail:* Paleografia şi diplomatica turco–osmană. Studiu şi album. Bucureşti, 1958. 131–132. o.

[10] *Elekes,* 1937. 13.; Ugyanerről olvashatunk 1449-re vonatkozóan: Letopiseţul Tării Moldovei până la Aron Vodă (1359–1595) întocmit după Grigorie Ureche vornicul, Istratie Logofătul şi alţii de Simion Dascălul. (Ediţie de *Constantin Giurescu*) Bucureşti, 1916. 33. o.

[11] „Cu excepţia perioadei della 1473–1488, când se află in răsboiu cu Turcii, Ştefan cel Mare a plătit tribut Sultanului." *Giurescu, Constantin:* Capitulaţiile Moldovei cu Poarta Otomană. Studiu istoric. Bucureşti, 1908. 59–60. o.

[12] Süleymâniye Kütüphanesi, (İstanbul) Esad Efendi, Nr. 3369. Mecmu'atü l-münşe'ât 24r.–25r.; *Decei,* 1978. 121. o.; *Guboğlu,* 1958. 132. és 165. o. (Egyéb feldolgozásaira lásd az itt közölt adatokat. A fakszimile kiadásakor az iratot tartalmazó négy lapot nem a megfelelő sorrendben rendezték el a 165. lapon. A helyes sorrend: b, d, a, c.); *Tansel, Selâhattin:* Osmanlı Kaynaklarına göre Fatih Sultan Mehmed'in siyasî ve askerî faaliyeti. İstanbul, 1971. 227–228. Millî Eğitim Basımevi

[13] Az okmányt 2004 tavaszán volt alkalmam személyesen is megvizsgálni az amerikai Mellon ösztöndíj támogatásával.

folyamatba. A címe (*sûlh-nâme-i sultân Mehmed tâbe serâhu bâ Kara Boğdan,* vagyis *Mehmed szultán – legyen neki könnyű a sír – békeszerződése Moldvával)* alapján azonban megállapítható, hogy Nagy István a korábbi feltételezéseket meghaladóan, már Fâtih (II.) Mehmeddel is megegyezett és elfogadta a vazallusságot, s az adófizetést, tehát a szultán halála, 1481. május 3. előtt. A román történetírás, alapvetően a turkológusok véleményét követve, előbb 1479-re, majd 1480/81-re tette a békeokmány kiállítását. A jelen munka elsődleges célkitűzése az volt, hogy közelebbről meghatározza az említett békeszerződés időpontját. Ennek érdekében először is áttekintettem a témára vonatkozó oszmán forrásanyagot. Mihail Guboğlu és Mustafa Mehmed a *Cronici turceşti privind Ţările Române* első kötetében nagyon alapos gyűjteményt tett közzé a korai oszmán krónikák Romániára vonatkozó szövegrészleteiből. Ennek ellenére minden esetben törekedtem, hogy a forráshelyeket eredeti szövegük alapján vizsgáljam meg. A legkorábbi oszmán krónikák csak a hadi eseményeket érintik, azokat is eléggé elnagyoltan, összemosva. Oruc bin 'Âbdil beszámol Süleymân pasa támadásáról Moldva (Kara Boğdan) ellen, az eseményt azonban összefűzi Nagyvárad felprédálásával (1474. február 8.), ahonnan állítólag 32 000 foglyot hajtottak el. Süleymân pasa súlyos vereséget szenvedett a moldvai hadaktól. Később több esemény, például Kaffa elfoglalása (880 Safer / 1475 június) után olvashatunk Fâtih (II.) Mehmed és Nagy István harcáról, amelyről csak annyit mond el, hogy a szultán bevonult Moldvába, a vajda egy szorosban védte magát, majd meghátrált, és elmenekült, a szultán pedig zsákmánnyal megrakottan tért haza. Ezután balkáni, havasalföldi és magyarországi portyákról tudósít.[14]

Tursun bey leírása az első, amely világosan megmondja, hogy mi volt a kiváltó ok, amiért az oszmán állam Nagy István ellen hadat viselt: Amikor Gedük Ahmed pasa Kaffa elfoglalására indult (1475), a moldvai vajda segítette a kaffaiakat, mivel az ottani genovaiak rokonságban álltak vele. A hadjárat céljai közé tartozott az is, hogy a közeli Magyarországra is betörjenek az oszmán seregek. Amikor elérkezett a 881. (1476.) esztendő tavasza, a szultán tengeri hajókat küldött a Dunára, hogy a folyami átkelést segítsék. A vajda a járhatatlan hegyekbe menekült. A kalauz, aki az oszmán sereget vezette, egyszer csak elvesztette az utat. A szultán éppen meg akarta büntetni, amikor hírül hozták, hogy a moldvai sereg a közelben van. A szultán azonnal ellenük indult. A moldvaiak mind leszálltak a nyeregből, a lovakból és a szekerekből erődítést készítettek, amelyet ágyúkkal erősítettek meg. A szultán még az éj leszállta előtt rátámadt a moldvai táborra, és győzelmet aratott felette úgy, hogy a vajda is alig tudott megmenekülni. Tursun bey előadása azzal zárul, hogy a magyarok három erődöt építettek a Duna partján fából, melyek Vég-Szendrőt (Smederevo) figyelték. A szultán Edirnében járt, amikor meghallotta ezeket a híreket, azonnal visszafordult a seregével, és a hideg tél ellenére elpusztította a várakat.[15]

Időben a következő krónika 'Aşıkpaşazâde *Tevârih-i Âl-i Osmân* című műve. Leírása azonban nagyon hasonló a soron következő további művekhez, amelyek még az esemé-

[14] *Babinger, Franz:* Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch. Hannover, 1925. 129–130. o. (Nachtrag zu den Frühosmanischen Jahrbüchern des Urudsch, Berichtigungen und Verbesserungen, 1926.) Quellenwerke des islamischen Schrifttums 2.; *Guboğlu –Mehmet,* 1966. 61–62. o.

[15] *Tursun Bey:* Târih-i Ebü'l-feth. (Szerk.: *Tulum, Metrol*) İstanbul, 1977. 170–176. o. İstanbul Fetih Cemiyeti Nr. 74.; *Thúry József:* Török történetírók. I. Budapest, 1893. 92–95. o.; *Guboğlu – Mehmet,* 1966. 74–75. o.

nyekkel nagyjából egy időben íródtak, így mindenekelőtt Neşrî *Cihânnümâ*-jával és a Friedrich Giese által kiadott anonim krónikákkal. Ilyen anonim mű például a Thúry József fordításából ismert 1486-os névtelen is.[16]

Moldva uralkodóját (*Kara Boğdan tekvürüni*) a Portára hívták, és felszólították, hogy személyesen vigye be az adót, mint ahogy azt a havaselvi vajda is teszi. Mivel a vajda nem hallgatott a jó szóra, egy török méltóság (Hadım Süleymân pasa, a ruméliai beglerbég) indult, hogy kiderítse, mi újság van Moldvában. A moldvaiak rárontottak a törökökre, és megverték őket. Mikor a padisah megtudta ezeket a híreket, parancsot adott a hadjáratra való előkészületekre. A tárgyalt krónikák is fontosnak tartják, hogy a szultán a Fekete-tengerről hajókat küldött a Dunára, hogy élelmiszert és hadiszert szállítsanak az oszmán seregnek. Ezeknek a hajóknak a segítségével kelt át a Dunán a török sereg. A „hitetlen" vajda is összegyűjtötte seregét, egy hegyszorosba vonult, és felkészült a harcra. A lovasokat leszállíttatta a lóról, hogy gyalogosan harcoljanak, ahogy a krónikák mondják, hogy ne tudjanak elszökni a csatából (*Cemi'isi yayak olmışlar kimse kaçmayalar*). A krónikák azonban egyértelműen arról szólnak, hogy a moldvai erők nagyon bátran helytálltak, s csak a túlerő késztette őket a visszavonulásra. A források mind megemlítik, hogy a csatában a moldvaiak jelentős számú tűzfegyvert használtak, és azokat a sáncok mögött és szekerekre szerelve is alkalmazták. A túlerő azonban győzelemre vitte a törököket, akik állítólag két hónapig pusztították és rabolták Moldvát, mikor pedig hazaindultak, nyájakban, ménesekben hajtották el az állatokat. Mindegyik oszmán krónika azzal az eseménnyel fejezi be a hadjárat leírását, hogy a szultán a moldvai akció után Magyarország ellen vonult, és lerombolta az Al-Duna mellett épült favárakat. Tursun bey szintén említést tesz az esetről, de azt mondja, hogy már Edirnében volt a szultán, amikor visszafordult a ruméliai hadszíntérre. A most tárgyalt források szerint, ahogy a Dunához ért, onnan indult vissza, hogy elpusztítsa a magyarok erődjeit, amelyekből a muzulmán végeket zaklatták.

Arról azonban nem számolt be egyik oszmán krónikás sem, hogy a hadieseményeket tulajdonképpen Mátyás király kezdeményezte még 1475 őszén, amikor ostrom alá vette, majd 1476. február 15-én bevette Szabács várát. Erről az eseményről szól az első magyar nyelven fennmaradt hőskölteményi, amely irodalmi értékén kívül történelmi forrásként is használható.[17] A magyar sereg a győzelem után Vég-Szendrő ellen vonulva vele szem-

[16] Mint a Giese-féle kiadás latin betűs török változatának bevezetőjéből megtudjuk, Giese maga is használta a bécsi Nationalbibliothek kéziratgyűjteményében (Handschriftensammlung) őrzött A. F. 251. (139.) számú kéziratot, amelyből Thúry a magyar fordítást készítette. *Flügel, Gustav:* Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der k. k. Hofbibliothek zu Wien.. I–III. Wien, 1866. Nr. 983.; *Thúry,* 1893 I., 12. o.; *Giese, Friedrich, Dr.:* Die Altosmanischen Anonymen Chroniken. Tevârîh-i Âl-i 'Osmân. Breslau, 1922. Új török kiadás: *Azamat, Nihat* (szerk.): Anonım Tevârîh-i Âl-i Osman. F. Giese Neşri. İstanbul, 1992. XX. Marmara Üniversitesi Yayınları No. 510. Sajnos a tárgyalt korszakot éppen nem éri el az a krónika, amely szövegében nagyon hasonlít Fâtih (II.) Mehmed kora anonim oszmán ház történeteihez. *Ertalyan, İsmail Hikmet* (szerk.): Beşir Çelebî. Tevârih-i Al-i Osman. Türk Edebiyat Örnekleri IV. İstanbul, 1946. Aydın Basımevi, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Edebiyat Fakültesi Türk Dil ve Edebiyat Dalı No. 6. Úgy tűnik a legújabb szakirodalomból is, hogy a fakszimilében kiadott művet a mai napig senki sem méltatta tudományos vizsgálatra. *Afyoncu, Erhan:* Osmanlı Siyasî Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi. 1 (2003/2) 101–172. o.; Babinger a forrást nem ismerte: *Babinger, Franz:* Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. Leipzig, 1927.; *Babinger, Franz:* Osmanlı tarih yazarları ve eserleri. (Ford.: *Üçok, Coskun,* Prof. Dr.) Ankara, 1992. Kültür Bakanlığı 435. Dünya Edebiyati 6.

[17] *Thaly Kálmán:* A XV-ik századi magyar történeti ének Mátyás királyról. *Századok,* 6. (1872.) 8–22. o.; Hitelességéről lásd *Imre Samu:* Szabács viadala. Budapest, 1958. A vár körüli török felmentő kísérletről lásd

ben felépítette a palánkokat, hogy általuk hatástalanítsa a török erődöt. Azt azonban kiemelik az oszmán krónikások, hogy a török válaszlépés 1476 végén, decemberben következett be, amikor is *olyan vastag volt a jég* a Dunán, 14 lábnyi, hogy az lehetőséget adott a víz felőli támadásra. A magyar adatok is igazolják, hogy azon a télen rekord hideg lehetett, s a befagyott Dunán keresztül törtek be a törökök a Temes-vidékre.[18] Bonfini is külön kiemeli a tél keménységét, mind akkor, amikor Beatrix leendő magyar királyné útját ismerteti Mátyáshoz, mind pedig akkor, amikor beszámol az al-dunai magyar erődök török ostromáról.[19] A rekord hidegre, mint olyan körülményre, amelyet a kor forrásai egyformán kiemelnek, külön fel kell hívnom a figyelmet, mert a szokatlan időjárási jelenség a későbbiekben néhány fontos adat kronológiai helyének a meghatározásában lesz a segítségünkre.[20] A szokatlanul zord időjárásra való utalás az oszmán krónikákban is megtalálható.[21]

A magyar favárakat kegyelemre és szerződés alapján adták át, vagyis *„'ahd-la teslim ettiler"*. Nagyon érdekes azonban, hogy mi lett a katonák sorsa. A padisah megengedte, hogy elvonuljanak, de egy részük nem élt a lehetőséggel; őket Anatóliában telepítették le, és ott a várak mellett – ahol minden bizonnyal tovább szolgáltak –, tímárbirtokokat kaptak.[22] A magyar források, különösen a *Szabács viadala,* ugyanígy írják le Szabács közel egy évvel korábbi magyar kézbe kerülését is.[23] Más forráshelyek kiemelik, hogy Mátyás király a török sereg elvonulása után 20 főnyi katonát a saját szolgálatába vett. Hogy ez a jelenség nem volt egyedülálló, igazolja egy volt szerb janicsár, Konsztantin Mihály emlékirata, aki egy boszniai török vár elfoglalása után (1463), mint az erőd parancsnoka lépett magyar szolgálatba.[24] A források leírása alighanem hiteles Szabács esetében is, hiszen nemrégiben Feridun M. Emecen mutatta be, hogy Nándorfehérvár elfoglalásakor (1521) a Gallipoli-félszigetre költöztetett szerbek az első világháború végéig, a lakosságcseréig megmaradtak.[25]

Fraknói Vilmos: Mátyás király levelei. Külügyi osztály. 1480–1490. I. Budapest, 1893. 231. o.; Mátyás király levelei. Magyar Levelestár. 1460–1490. Budapest, é. n. 75–76. o.

[18] *Teleki József, gróf:* Hunyadiak kora Magyarországon. IV. Pesten, 1854. 493. o.

[19] *Bonfini, Antonio:* A magyar történelem tizedei. (Ford.: *Kulcsár Péter.*) Budapest, 1995. 804–805. o. (4.4.55–4.4.70.)

[20] Rácz Lajos időjárás-történettel foglalkozó kedves kollégám szóbeli közlése alapján tudom, hogy a német források szerint igen hideg tél volt Közép-Európában. A Duna befagyott Bajorországban, az Odera pedig Boroszlónál (Wrocław), amelyen még Szt. György napján is állott a jég. Ezen a télen a Bodeni-tó is befagyott.

[21] *Tansel,* 1971. 188. o.

[22] *'Aşıkpaşazâde:* Tevârîh-i Âl-i 'Osmân, 'Aşıkpaşazâde târihi. İstanbul, 1333 (AH). 185–186. o. Matba'-i 'âmire; *'Aşıkpaşaoğlu, Ahmed Âşıkı:* Tevârîh-i Âl-i Osmân. (Szerk.: *Atsiz, N. Çiftçioğlu*) Osmanlı Tarihleri. İstanbul, 1949. 127–129. o. Türkiye Yayınevi; *Kreutel, Richard F.:* Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte. Frühzeit und Aufstieg des Osmanenreiches nach der Chronik „Denkwürdigkeiten und Zeitlaufe des Hauses 'Osman" von Derwisch Ahmed, genannt 'Asık-Paşa-Sohn. Graz–Wien–Köln, 1959. 260–263. o. Osmanische Geschichtsschreiber 3.; *Neşrî, Mehmed:* Kitâb-i Cihan-nümâ. Neşrî tarihi. II. (Szerk.: *Unat, Reşit Faik – Köymen, A. Mehmed*) Ankara, 1949. 828–833. o. Kurumu Yayınlarından III/2.; *Neschrî, Mevlâna Mehmed:* Die altosmanische Chronik des Mevlâna Mehemmed Neschrî. (Szerk.: *Menzel, Theodor – Taeschner, Franz*) I. Leipzig, 1951. 215–216. o.; Neşri magyar fordítása: *Thúry,* 1893 I., 69–70.; *Giese,* 1922. 115.; *Azamat,* 1992. 117. o.

[23] *Thaly,* 1872. 8–22. o.

[24] *Drakulics Pál:* Konsztantin Mihály török krónikája a XV–ik századból. *Századok,* 10. (1876.) 8–22. o.; v. ö. *Mihajlović,* 1975.

[25] *Feridun, Emecen M.:* The History of an Early Sixteenth Century Migration – Sirem Exiles in Gallipoli.

A kor hősepikai műfajához tartozó verses források közé sorolható Kemal *Selâtîn-nâme*-ja, illetve a kor államtitkárának tartható Karamanî Nişancı Mehmed pasa krónikája, amely ugyan kortárs, de a fenti adatokat semmivel sem egészíti ki.[26] A közel kortárs krónikások közül az egyik legismertebb Kemâlpaşazâde hatalmas műve. A történetet magas szintű irodalmi stílusban fogalmazta meg. A munkája ugyan sokkal hosszabb a korábbi leírásoknál, de ez nem jelenti azt, hogy részletgazdagabb is lenne. Pontosan megadja, hogy a szultán 1476. március 16-án (880. Zilkade 20-án) indult Isztambulból a hadjáratra, negyven napig vonult Moldvában úgy, hogy nem talált ellenállásra. A győztes csata után ő is úgy tudja, hogy a szultán Edirnéig ment vissza, és onnan indult a magyarok által épített erődök elfoglalására, melyeknek bevételét 1477. január 1-re (881. Ramazan 15-re) tette.[27]

A későbbi oszmán történeti művek szintén megemlítik mind Hadım Süleymân 1475. január 10-i Vaslui-i vereségét és a szultán Nagy István feletti, 1476. július 26-i Valea Albă-i, vagy ahogy mostanában nevezik, Războieni-i győzelmét, úgy hogy még hosszasan említhetném a török elbeszélő forrásokat, de nem teszem. A vizsgálataim során egyértelművé vált, hogy a fenti célkitűzést – Moldva és Fâtih (II.) Mehmed megbékélését – egyetlen eddig ismert elbeszélő forrás sem tárgyalja.

A késői bizánci krónikák közül Pseudo-Spharantzes emlékiratát használtam, aki a műve legvégén röviden megemlíti az 1476-os moldvai támadást, s a szultán Edirnébe való visszatérését. A magyar várak ostromáról és a moldvai–török békekötésről nem emlékezik meg.[28]

*

A kérdés, amelynek megválaszolása előbbre viheti a moldvai-oszmán békekötés és vazallusi viszony ismételt kialakulásának időpont-meghatározását, a következő: kimutatható-e a Valea Albănál történt vereség és Fâtih (II.) Mehmed halála, tehát 1476 júniusa és 1481. május 3. között olyan időszak, amikor a források – és itt már az európai forrásanyagot kell használnunk – hosszabb ideig nem említenek katonai összecsapásokat Moldva és az Oszmán Birodalom között? Le kell szögezni, hogy sem az Aurel Decei által vélt 1479., sem a Mihail Guboğlu által vélt 1480/81. nem lehet a békekötés időpontja. Úgy érzem, az tévesztette meg a kutatókat, hogy egyrészt Moldvát mint a törökök ellen önállóan küzdő keresztény államot vették figyelembe, és nem helyezték bele a békekötést abba a hatalmi viszonyrendszerbe, amely 1473-tól a pápaság, Magyarország, Lengyelország, Moldva, Velence és az oszmánok nagy ellenfele, Uzun Hasan, s talán – bár

---

Hungarian–Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent. (Ed.: *Dávid, Géza – Fodor, Pál*) Budapest, 1994. 77–91. o.

[26] *Öztürk, Necdet, Prof. Dr.:* XV. yüzyıl tarihçilerinden Kemal Selâtîn-nâme (1299–1490). Ankara, 2001. 178–180. o. Türk Tarih Kurumu; Karamanli Nişanci Mehmed Paşa: Osmanlı Sultanların Tarihi. (Arabból fordította: *Konyali, İbrahim Hakki.*) İstanbul, 1949. 359. o. Türkiye Yayınevi.

[27] *İbn Kemâl:* Tevârih-i Âl-i Osman. VII. Defter. 403–419. o. (Szerk.: *Turan, Şerafettin*) Ankara, 1991[2]. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

[28] *Spharantzes, Georgios:* Memorii. (1401–1477). În anexă Pseudo-Spharantzes: *Macarie Melissenos:* Cronica (1258–1481). (Szerk.: *Grecu, Vasile.*) Bucureşti, 1966. 589. o.

ezt a kérdést még alaposabban vizsgálni kell – az Arany Horda között fennállt. A román történetírás természetesen pontosan tudja, hogy Nagy István egy ilyen kapcsolatrendszer részese volt,[29] azonban túlságosan is azt próbálja igazolni, hogy az oszmánok elleni küzdelem csak a román nép és vezetője érdeme, melyet külső segítség nélkül vívott, s az ennek bemutatása feletti történetírói próbálkozás a tények korabeli rendszerét némileg torzította. Ugyanez elvette annak a lehetőségét is, hogy a magyar, lengyel és krími események összevetéséből a moldvai–oszmán viszonyt a helyére tegyék.

A békekötés kapcsán felmerült fenti dátumok másik oka az, hogy a szultán az utolsó nagyobb összecsapás után öt éven belül elhunyt, így a moldvai–oszmán béke létrejöttét, melyről az okmány felbukkanásáig senki semmit sem tudott, egészen a szultán halálához közeli időpontba tolták.

A kérdésre választ azonban csak akkor adhatunk, vagy kísérelhetünk meg adni, ha az egész folyamatot egyszerre kezeljük. Uzun Hasan Ak-Koyunlu türkmén származású perzsa uralkodó szoros rokonsági és diplomáciai kapcsolatot tartott fenn Trapezunt bizánci uralkodóházával, s rajta keresztül Velencével.[30] Követeket küldött nyugatra a közös ellenség, az oszmánok legyőzése reményében. A pápa, II. Pius (Aneas Silvius Piccolomini), aki történetíróként is részletesen tárgyalta *Európa* című művében a török hódítás fázisait,[31] komoly terveket kovácsolt a perzsa-európai szövetség katonai fellépésére.

1471-ben egy spanyolországi származású zsidó orvos, Isâk bég elindult nyugati szövetségkereső útjára, s a perzsa nyelvű megbízóleveleket a kaffai közjegyző ültette át latinra. 1472-ben szabályos orátori (követi) minőségben tárgyalt a budai udvarban. Onnan Velencébe ment, majd a pápához. Ezek után mind a velencei, mind a magyar követek felkeresték Uzun Hasan udvarát és a Vatikánt, hogy megszervezzék a közös oszmánellenes fellépést.[32] Az európai keresztény országok jól érzékelték, hogy ha nem tesznek semmit a török ellen, akkor a sikeres fellépés lehetősége talán örökre elvész.

A kor politikai–katonai tervei messze túlmutattak azon a lehetőségen, amelyet a nagy földrajzi távolságok mellett reálisan meg lehetett valósítani. Ez nem jelentette azonban azt, hogy időnként ne tettek volna meg mindent egy kívánatos szövetség kialakításáért. Mátyás magyar király a perzsa segélykérés ellenére fenntartotta a diplomáciai kapcsolatot a Portával is. Tursun bey török krónikás a hidzsra szerint 875-ben (1470/71-ben) magyar és cseh követség portai látogatásáról számol be.[33] Két év múlva, 1473 áprilisában, szintén kint jártak a király diplomatái, akiket kényszerűen várakoztattak az éppen az Uzun Hasan elleni háborúval keleten elfoglalt szultán hazatértéig. Nincs adatunk, hogy a békét megkötötték volna.

A magyar fél részéről állítólag olyan túlzó követelések hangzottak el, mint egész Bosznia és Szerbia visszavétele; Mátyás bizonyára a szultán szorult helyzetét kívánta kihasznál-

---

[29] *Gemil, Tahsin:* Românii şi Otomanii în secolele XIV–XVI. Bucureşti, 1991. 147–149. o.

[30] *Mureşan, Ovidius:* Diplomáciai kontaktusok Moldva és Velence között Ştefan cel Mare uralkodása idején. (Kézirat, elhangzott Szegeden 2004 őszén egy román–magyar Mátyás király és Ştefan cel Mare konferencián.)

[31] *Nótári Tamás:* A török terjeszkedés állomásai Aenaes Sylvius Piccolomini Európa című művében. *Aetas,* 14/4. (1999.) 149–162. o.

[32] *Tardy Lajos:* Régi magyar követjárások Keleten. Budapest, 1983. 35–62. o. Körösi Csoma Kiskönyvtár

[33] *Thúry* I., 1893. 92. o.; *Tursun Bey,* 1977. 149. o.

ni: A nyugati határokon fennálló békéért cserébe területeket követelt, remélve, hogy a perzsa háború miatt erre rááll a Porta.[34] Az Otlukbelinél kivívott győzelem (1473. augusztus 11.) után azonban az oszmánok fölénye létében fenyegette az Ak-Koyunlu birodalmat,[35] s a következő évi – fentebb említett – török portya, Nagyvárad felprédálása demonstratív jellegű volt, amely a hadiállapot beálltát és a török állam erejét volt hivatva igazolni.

Velence már 1473-óta szövetségben állt Uzun Hasannal, akinek európai hadianyagot szállított, s flottájával a török partokat támadta. Komoly visszacsapások csak azután indultak oszmán részről, amikor a perzsa hadak vereséget szenvedtek. Akkor azonban már közvetlenül érték a betörések Velence szárazföldi területeit is, így Friault.[36]

Elekes Lajos megállapítása szerint 1471-től a moldvai vajda közeledni kezdett Mátyás magyar királyhoz, pedig korábban – a török mellett – elsősorban Lengyelországgal, Kázmér királlyal tartott kapcsolatot. A magyar állam felé fordulás egyik bizonyítéka az, hogy 1472-től szabadkereskedelmi privilégiumot adott a brassóiaknak.[37] Mátyás király az engedményt hasonlóan viszonozta, egy évvel később engedélyezte a moldvaiaknak a szabad kereskedelmet Erdélyben.[38]

A lengyelektől való eltávolodást magyar–lengyel ellentétek is kikényszerítették. A magyarok jóindulatára számítania is kellett Nagy Istvánnak, hiszen Radu cel Frumos havasalföldi vajda ellen, aki teljes mértékben török gyámság alatt állt, egy addig Erdélyben élő trónkövetelőt karolt föl, II. Dan fiát, Basarab cel Bătrînt, vagy másképpen Laiotăt, akit be is vitt Havasalföldre.[39] Érthető tehát, hogy éppen abban az évben mondta föl az adófizetést a Portán, amit Constantin Ciurescu is észrevett. Hogy a török elleni fellépés előestéjén miért kezdett a magyar királlyal barátkozni, az azzal is magyarázható, hogy IV. Kázmér Lengyelországa, valószínűleg, titkos békét kötött a törökkel – legalábbis így tudta a már említett velencei követ, Caterino Zeno 1474-ben, amikor a lengyel királlyal folyt tárgyalása után jelentést készített a Signoriának. Így csak annyiban járhatott közben, hogy a törökkel valóban hadakozni szándékozó magyar király és Kázmér között a béke helyreálljon (1474. február 21.).[40] Erre utal az a tény is, hogy Nagy István győzelme után a lengyel udvar követet kívánt a Portára küldeni, hogy a moldvai vajda ügyeit

---

[34] *Fraknói Vilmos:* Mátyás király magyar diplomatái. XX. Mátyás király követei keleten. *Századok,* 33. (1899.) 870. o.; *Tardy,* 1983. 175. o.

[35] *Uzunçarşili, İsmail Hakkı:* Osmanlı tarihi. II. Ankara, 1988[5]. 100. o.; *Danişmend, İsmail Hâmi:* İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. I. İstanbul, 1972. 324–327. o.

[36] *Pedani, Maria Pia:* Turkish Raids in Friuli at the End of the Fifteenth Century. *Acta Viennensia Ottomanica,* Aken des 13. CIEPO–Symposiums (Comité International des Études Pré-Ottomanes et Ottomanes) vom 21. bis 25. September in Wien. (Szerk.: *Köhbach, Markus – Procházka-Eisl, Gisela – Römer, Claudia.*) 1998. 287–291. o. Wien, 1999. Im Selbstverlag des Instituts für Orientalistik

[37] *Elekes,* 1937. 45. o. Német fordítását és a korábbi kiadásaira vonatkozó adatokat lásd: *Gündisch, Gustav – Nussbächer, Gernot – Gündisch, Konrad G.* (szerk.): Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. (1458–1473) VI. Bukarest, 1981. 520–521. o., Nr. 3905. (1472. 01. 03. Suceava); *Gemil,* 1991. 148. o.

[38] Urkundenbuch VI., 1981. 540. o., Nr. 3940. (Buda, 1473. 01. 20.)

[39] *Iorga, N(ikolae):* Geschichte des Osmanischen Reiches. I. (bis 1451) Gotha, 1908. 171. o. Allgemeine Staatengeschichte. Erste Abteilung: Geschichte der europäischen Staaten.

[40] *Tardy,* 1983. 49. o. A török–lengyel békét nem említi Dariusz Kołodziejczyk (Ottoman–Polnish Diplomatic Relations (15th–18th Century). An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents. Leiden–Boston–Köln, 2000.).

megkíséreljék békésen, adófizetés és területek átadása felajánlásával rendezni. A követ azonban olyan későn indult el, hogy már csak az újabb török hadjárat közben találkozott a szultánnal, aki nem fogadta el a rendezés ilyetén módját.[41]

Radu cel Frumos a trónküzdelmek áldozatává vált, így a török támadás során új trónkövetelőt látunk a Havasalföldön, Basarab cel Tînar Ţepeluşt, aki eleinte a magyarok támogatását élvezte Basarab cel Bătrîn Laiotăval szemben, azonban Radu halála után ő is elfogadta az oszmán fennhatóságot.[42] A havasalföldi helyzet bonyolultságát mutatja, hogy amíg Basarab cel Ţînar Ţepeluş elkísérte a török sereget Nagy István ellen, addig ellenfele a visszavonulók közé csapott. Hamarosan azonban ismét fordulat állott be, Ţepeluş Magyarországra menekült, míg a riválisa ismét visszatért a szultán hűsége alá.

A moldvai sikertelen török hadjárat azt eredményezte, hogy Mátyás király visszatért Budára Sziléziából – ahol megerősítette uralmát Ulászló cseh és IV. Kázmér lengyel király ellenében –, s elkezdte a katonai előkészületeket a török ellen.[43] Ezzel van összefüggésben az az oklevél is, amelyet valószínűleg 1475 tavaszán küldött Mátyás Nagy Istvánnak. Ebben kifejezte örömét, hogy felszabadította birtokait és örökségét a törökök kegyetlen zsarnoksága alól, illetve azért, mert a vajda bejelentette, hogy visszatér a magyar király hűsége alá és felajánlotta szolgálatait. A király arra utasította, hogy legyen készen teljes erejével addig, amíg a követe megérkezik hozzá, hogy ismertesse az elképzeléseit.[44]

1475 tavaszán megindultak az oszmán hadak Kaffa (Kefe) elfoglalására. A város a genovaiak kezében volt, és a Fekete-tengeri kereskedelem egyik legfontosabb központjának számított. Tulajdonképpen szintén török vazallusnak tarthatjuk, hiszen növekvő mértékben fizetett adót a szultánnak.[45] Ez a viszony 1454-ben alakult ki, amikor is a tatár és az oszmán seregek közösen ostromolták Dnyeszterfehérvárt (Akkerman, Cetatea Albă), majd onnan Szevasztopolt, s Kaffa előtt horgonyoztak le az oszmán hajók. A város túszokat adott a törökök kezébe, és 1600 dukát adót fizetett, ami gyorsan 3000 dukátra emelkedett.[46]

Amikor Haci Girây krími tatár kán elhunyt (1466), a fiai trónküzdelmekbe merültek. Valószínű, hogy senki sem birtokolta a teljhatalmat, s ez lehetőséget nyújtott a környékbeli hatalmak beavatkozására is. Máig nem világos, hogy Mengli Girây miért is volt Kaffán, amikor az oszmán seregek 1475. június 6-án elfoglalták a hódító kegyelmére magát megadó várost.[47] Egy biztos, Mengli Girây kán 1469. október 6-án kelt levele,

---

[41] *Teleki József, gróf:* Hunyadiak kora Magyarországon. IV. Pesten, 1854. 458. o.; *Hammer-Purgstall, Joseph, von:* Geschichte des Osmanischen Reiches. (A továbbiakban: GOR) II. Pest, 1828. 143–144. o.

[42] *Elekes,* 1937. 47–48. o.

[43] *Teleki,* IV., 1854. 440. o.

[44] Mátyás király levelei. 67. o.; *Fraknói,* Mátyás király, 1893. 220. o.

[45] *Babinger, Franz:* Mehmed der Eroberer und seine Zeit. München, 1953.

[46] *Babinger,* 1953. 373. o.; *İnalcık, Halil:* Yeni vesikalarına göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine girmesi ve ahidnâme meselesi.) *Belleten,* VIII/30. (1944.) 197–198. o.

[47] *Babinger,* 1953. 374. o.; *Ivanics, Mária:* A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Budapest, 1994. 16–17. o. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 22.; *Babinger, Franz:* Die Aufzeichungen des Genuesen Iacopo de Promontorio – de Campis über den Osmanenstaat um 1475. München, 1957. 84. o. Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch – Historische Klasse, Sitzungsberichte, Jahrgang 1956., Heft 8.

amelyben udvariasan, de határozottan tiltakozik a krími partok elleni oszmán kalóztámadások ellen, egy magát a padisahhal egyenrangúnak érző muszlim uralkodó önérzetéről árulkodik, míg a Kaffa ostroma körül írt levélben magát alázatosan Fâtih (II.) Mehmed szolgájának vallja.[48] Halil İnalcık régebbi munkájában, de a legújabb Girây-szócikkében is úgy véli, hogy a trónharcok után Mengli Girây maradt a trónon, aki elfogadta az oszmán fennhatóságot.[49] Ha igazat adhatunk Se'âdeddinnek, az egyik leghíresebb XVI. századi udvari történetírónak és *şeyhülislâm*nak, akkor ezekbe a küzdelmekbe Nagy István is beavatkozott.[50] Érthető, hiszen a térségben feküdt egy bizánci miniállam, a trapezunti Komnenos-dinasztia maradéka által birtokolt Theodori (törökül Menküp), amelynek uralkodója, Isak, Nagy István sógora volt. Éppen 1475 nyarán cserélte le a moldvai vajda az ottani uralkodót az udvarában élő testvérére, Alexanderre. Ez azonban magára vonta a törökök rosszallását, és a földdel tették egyenlővé a kis államot.[51] Ezenkívül egy Kilia mellett elvonuló oszmán csapatot is megtámadott a moldvai vajda, s ezek együttesen a szultán fentebb már érintett Valea Albă-Războieni-i hadjáratát vonták maguk után.

Itt kell beszámolnom arról, hogy mire alapozom Moldva és az Arany Horda között fennálló esetleges kapcsolatot. A velenceiek 1476 júniusában abban reménykedtek, hogy Nagy Istvánt segíteni fogja egy „tatár császár." Hogy pontosan kire gondoltak, nem fejtették ki részletesen, de amikor a krími csapatok a szultán parancsára Moldva ellen vonulnak, valóban segítség érkezett keletről:[52] az Arany Horda kánja, Seyyid Ahmed, betört a Krím területére. Bár vannak adatok arról, hogy a nagyhatalmú Eminek mirza vezetésével érkező krími erőket Nagy István visszaszorította,[53] ismert egy levél (bitik) a nevezett tatár úrtól is Fâtih (II.) Mehmedhez, amely azt magyarázta, hogy a parancs ellenére miért nem segítettek Moldvában. A levélben, ha nem is nevezte meg a támadót, világosan megmondta, hogy elindultak az ellenség ellen, akinek egy várát el is pusztították, de a Krímet ellenséges támadás érte, amiért vissza kellett fordulniuk. Ugyanakkor örömét fejezte ki, hogy a szultán legyőzte a moldvaiakat.[54] Hogy a Krímben pontosan mi történt, ismét nem tudjuk, İnalcık úgy véli, Mengli Girây kán elmenekült, s helyét nagyon rövid ideig az Arany Horda kánja részéről kinevezett Canibek vette át helytartóként, viszont arra is talált adatot, hogy a kánság már 1476 végén a korábbi trónkövetelő Nûrdevlet kezére jutott, Mengli pedig csak 1478-tól szerezte meg véglegesen a trónját, ismét csak oszmán támogatással.[55]

*

[48] *İnalcık,* 1944. 203–206. o.

[49] *İnalcık,* 1944. 209. o.; *İnalcık, Halil:* Girây. Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 14. 76. o.

[50] *Se'âdeddin:* Tâcü t-tevârîh. I. İstanbul, 1279 (AH). 557. o.

[51] *Iorga,* 1908. 174–175. o.; Elekes, 1937. 61. o.

[52] *Elekes,* 1937. 62. o.; *Veress, Andreas, Dr.:* Acta epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia. I. (1468–1540.) Budapest, 1914. 18–19. o.

[53] *Veress,* 1914.; *Teleki* IV., 1854. 458–459. o.

[54] *Kurat, Akdes Nimet:* Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler. İstanbul, 1940. 103–106. o., Nr. 8. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınlarından Tarih serisi. No. 1. Az okmány román fordítása: *Mehmed, Mustafa Ali:* Documente turceşti privind Istoria României (1455–1774). I. Bucureşti, 1976. 4–5. o., Nr. 4. 1476. 10. 10–19.; *İnalcık,* 1944. 211. o.

[55] *İnalcık,* 1996. 76. o. ; *İnalcık,* 1944. 218. o. ; *Gemil,* 1991. 149. o.

Bár a szultán 1475 novemberében állítólag békét ajánlott Magyarországnak, Mátyás azt visszautasította.[56] A törökök krími támadásával párhuzamosan a magyar csapatok rátámadtak a török határvidékre, közvetlenül Szabács erődje alá vitték a portyáikat. A király – mint már fentebb érintettem – a következő év februárjának végéig maga is a déli határoknál tartózkodott: Szabács bevételével (1476. február 15.), majd Vég-Szendrő sikertelen ostromával volt elfoglalva.[57]

Az 1476-os moldvai hadjárattal párhuzamosan török támadás érte Magyarországot is. Mihaloğlu Ali és İskender bég betört a Temes-vidékre, amit heves magyar ellentámadás is követett.[58] Ugyanakkor portyák pusztították a horvát végeket, és Velence szárazföldi területeit. Nem véletlen, hogy Fâtih (II.) Mehmed szultán éppen 1476-ra tette Moldva megregulázását. Amíg ő személyesen vonult Moldva ellen, addig Mátyás magyar király az esküvőjére készült Beatrix nápolyi hercegnővel. Éppen akkor kötött házasságot a királyi pár (1476. december 22.), amikor a török csapatok töretni kezdték a Vég-Szendrővel szembeni magyar erődök falait; biztosak lehettek benne, hogy a király nem fog személyesen sem Moldva, sem az al-dunai várak felmentésére sietni. Annak ellenére sem mehetett a király a vajda segítségére, hogy egy 1476. augusztus 15-én, Budán kiállított dokumentum szerint Nagy István hűségnyilatkozatot tett, amivel rendezte a hűbéres és a hűbérúr közötti viszonyt.[59] Bonfini úgy vélte, a szultán azért indult a magyar erődök felszámolására, mert tudta, hogy a király a házasságával van elfoglalva.[60] Párhuzamos adatot találtam arra, hogy a törökök kémeken vagy foglyokon (nyelveken) keresztül elég pontosan tudhattak Beatrix érkezéséről és az esküvőről.

Valamivel több, mint 10 évvel a most tárgyalt események után, 1487 őszén Mátyás király Filipec János váradi püspököt küldte követségbe a francia királyhoz, hogy megszerezze magának Cem herceget, a bátyja, II. Bayezid szultán ellen fellázadt, majd nyugatra menekült trónkövetelőt; illetve, hogy a fia, Corvin János nevében megkösse a házasságot Bianca Sforza milánói hercegnővel. A Portán csak annyiban tévedtek, hogy azt hitték, a franciákkal létrejött szövetséget akarják a király fia és a francia uralkodó lányának összeesketésével megpecsételni.[61]

Amikor 1521-ben, a magyar udvarban II. Lajos és Habsburg Mária házasságkötésére készültek, a törökök kihallgattak egy Miklós nevű foglyot, aki elárulta, hogy bár Budán hallottak a szultán Magyarország elleni készülődéséről, a magyarok nem azzal foglalkoznak, hanem hogy megüljék a megboldogult császár lánya, és a király esküvőjét. Az arát a pécsi püspök kísérte Magyarországra.[62]

---

[56] *Babinger,* 1953. 379. o.

[57] *Teleki* IV., 1854. 443–447. o.

[58] GOR II, 145. o. ; *Teleki* IV., 469. o.

[59] *Teleki* IV., 1854. 428–430. o. ; *Teleki József, gróf:* Hunyadiak kora Magyarországon. XI. Pesten, 1855. 539–542. o., Nr. DLXII. (Buda, 1475. 08. 15.); *Oţetea, Andrei* (ed.): The History of the Romanian People. Bucharest, 1970. 204. o.

[60] *Bonfini,* 1995. 804. o. (4.4.60–70.)

[61] Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA) Evrâk (E.) 5493. A magyar követség fogadásáról lásd *Simonyi Ernő:* Magyar követség Franciaországban 1487-ben. Magyar Történelmi Tár, 13. (1867.) 215–219. o.

[62] TSMA E. 6646.

Bár a magyar király valóban nem tudott személyesen hadba szállni 1476-ban, az erdélyi csapatokat a szultáni támadás hírére azonnal riadóztatták. Ugyanoda érkeztek a királyi csapatok is Báthori István országbíró és Vlad Ţepeş, volt havasalföldi vajda vezetésével.[63] A csapatok azonban már nem érkezhettek meg időben, hogy befolyásolják a Valea Albă-i csata kimenetelét. Vlad Ţepeş ismételt kinevezése – magyar részről – havasalföldi vajdának, aktív törökellenes fellépést feltételez. A szász levéltár anyagára épülő Urkundenbuch hetedik kötete híven tükrözi a magyar hadi előkészületeket. Báthory István országbíró rátámadt a Moldvából kivonult szultáni had hátvédére Havaselvén. Fellépéséhez az ágyúkat a szász városokból vitte magával.[64] A keresztény szövetségesek ideiglenesen még Havaselvét is kezükbe vehették, egy rövid időre visszatért trónjára Vlad Ţepeş, aki 1476. november 17-én jelentette be a brassóiaknak, hogy bevette és megszállta a fővárost, Tîrgovişté.[65] Egy embere azonban hamarosan meggyilkolta. Így az ország Basarab cel Bătrin Lăiota és Basarab Ţepeluş küzdelmének színtere maradt. Úgy tűnik, mindkét havasalföldi vajda megkísérelte rendezni a viszonyát a magyarokkal. 1477 júliusában Laiotă követséget küldött Brassóba, hogy további tárgyalások kezdődjenek a békéről.[66] Egy hónappal későbbről pedig Ţepeluş vajdától maradtak fenn okmányok, aki a brassóiaknak megüzente, hogy nem kell a töröktől félni, levelezést kezdeményezett az erdélyi vicevajdával.[67] Hamarosan helyreállt a szász város és Havasalföld kereskedelmi viszonya is, és tájékoztatta a partnereit a török birodalom balkáni katonai sikereiről is.[68]

Ha áttekintjük a következő év történéseit, láthatjuk, hogy Mátyás királyt a nyugati politikája foglalta el. 1477 nyarán már át is lépte a határt, Alsó-Ausztriában elfoglalt egy sor fontos erősséget (Hainburg, Klosterneuburg), körülzárta többek között Bécsújhelyet, majd magát Bécs városát is. Mindeközben megkezdődtek a béketárgyalások, melyekre III. Frigyes császár eleinte nem mutatott hajlandóságot, azonban a magyar sikerek az év végén mégis rákényszerítették, hogy számára előnytelenül, de megkösse a békét. Ismert, hogy az oszmán kémszervezet milyen sikeresen működött. Valószínűnek tűnik, hogy egy kémjelentés éppen a fenti Habsburg–magyar béketárgyalásokról szállított adatokat a szultáni udvarba. Sajnos, az okmányon nem szerepel dátum, de az európai forrásokkal összevetve a tartalmát, a kiállítás módját, a nyelvezetét, kevés kétségem maradt a felől, hogy a fenti eseményekhez tartozik. A levél írója, valószínűleg Mihaloğlu Ali bég végszendrői szandzsákbég, egy keresztény szolgáját, Nikolát, néhány nappal korábban Magyarországra küldte, hogy kémkedjen (*işbu ba'dü l-eyyâm kâfirumun Üngürûs vilâyetine câsûsluğa gönderilmişidi*). Az illető négy–öt napot tartózkodott Budán (*dört beş günde Butunda durub*), és értesülése szerint, mivel úgy hírlett, hogy a padisah hadjáratra készül Magyarország ellen, a magyar király meg akart békélni a császárral, és követet küldött

---

[63] *Gündisch, Gustav – Gündisch, Herta, – Gündisch, Konrad G. – Nussbächer, Gernot* (Red.): Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. (1474–1486) VII. Bukarest, 1991. 100–101. o., Nr. 4127. Somkerék, 1476. 06. 21.

[64] *Teleki* IV., 1854. 463. o.; *Teleki József, gróf:* Hunyadiak kora Magyarországon. XII. Pesten, 1857. 21–24.. o., Nr. DCIII. (1477. 06. 05.) ; Urkundenbuch VII, 114. o., Nr. 4148. (Brassó, 1476. 10. 02.)

[65] Urkundenbuch VII., 120–121. o., Nr. 4159. (Tîrgovişte, 1476. 11. 17.)

[66] Urkundenbuch VII., 147.o., Nr. 4200. (Floreşti, 1477. 07. 15.)

[67] Urkundenbuch VII. 159. o., Nr. 4220., 4221.

[68] Urkundenbuch VII. 160. o., Nr. 4223., 180. o., Nr. 4253.

III. Frigyeshez. (Érdekesség a török szövegben, hogy amíg a magyar királyra vonatkozóan a szokásos *Üngürûs kırâlı*-alakot használja, addig a császárra a *çasar kırâlı* formát!) A kémjelentés szerint a császár azt válaszolta, hogy ha a király az elfoglalt várakat és országokat, illetve azt a zsoldot, amit a katonáknak kifizetett, amikor a magyarok rátámadtak, és a kiesett adót megadja, akkor megbékülhetnek egymással (*bundan evvel benden aldığun hisârları ve vilâyeti ve üzerüme geldüğin vakit 'ulufeciye harc etdüğim filôrimi maksur vergi [verirsen] barışım demiş*). Ali a továbbiakban arra biztatta a padisahot, hogy ne késlekedjen, induljon errefelé a hadjáratra, mert ha nem teszi, az itteni területek teljesen el fognak pusztulni.[69] A kém csak részben jutott megbízható információkhoz: a tárgyalásokon Mátyás követelte anyagi és egyéb költségei kielégítését, s annak az elismerését, hogy a császár ismerje el trónigényét Csehországra saját uralma idejére, s Magyarországra az utódai esetére is.

Érdekes, hogy Długosz lengyel történetíró szerint zsidó kémek is tájékoztatták a szultánt a magyar király és a császár viszályáról.[70] Fâtih (II.) Mehmed bizonyára nem kívánt Magyarország ellen vonulni, hiszen egy másik okmány arra utal, hogy már 1477 elején, amikor még nem olvadt el a jég a Dunán, egy csauszt átküldtek a magyar oldalra. Úgy tűnik, hogy közvetlenül a Vég-Szendrővel szemben felállított várak elpusztítása utáni eseményről lehet szó. Az adat persze ebben az esetben is némileg bizonytalan, hiszen a korban szokásos módon a dátum lemaradt az iratról. A rendkívül hideg tél kiemelése a szövegben azonban arra utal, hogy valóban a témánkhoz kapcsolódik. Az okmány tartalma szerint a szultán szolgája, akit békekötés végett a határhoz küldtek, visszatért a Portára, majd ismét a határhoz utazott (*bir musâlih içün devlet-i âsitânesine varub ber murâd olundukdan sonra gine bunda gelüb...*). A levél írója beszámolt a dunai kikötőkről: mind be vannak fagyva, s olyan nagy a jég a folyón, hogy egy egész hadsereg át tudna kelni rajta (*şöyle ki üzerinden temâm asker gecerse hiç vehîm yokdur*). A levél írója még arról is tudósított, hogy a Duna jegén átjuttatta a magyar oldalra a csauszt, akinek a békekötés ügyében el kellett járnia (*çavûşı buz üzerinden öte yakaya böyle gecerdüm anlar ona buyurduğınuz musâlih revâne oldılar*).[71] Mindezekből arra következtetek, hogy már 1477 elején megkezdődtek a fegyverszüneti tárgyalások.[72] A következő évben pedig két adatunk is van arra, hogy Dóczi Péter szendrői vajdát már azért küldte a király a Portára, hogy rajta keresztül jelentse be: ő is hajlandó a békére, de a szultán tartassa azt meg a határmenti tisztekkel is.

Mátyás felszólította a vég-szendrői béget, hogy garantálja a követ biztonságát Konstantinápoly felé, mivel létrejött a béke és a fegyverszünet a szultánnal.[73] Úgy tűnik, hogy a béke megteremtése érdekében Dóczi Péter legalább háromszor megfordult a Portán, hiszen szeptemberben még kétséges volt, mi lesz az ügy kimenetele. A szultán azt írta Mátyásnak, a béke feltétele az, hogy leromboltat két, közelebbről meg nem nevezett erődítményt. Mátyás erre hajlandónak mutatta magát, arra hivatkozva azonban, hogy az előírt

[69] TSMA E. 8183.

[70] *Teleki, József, gróf:* Hunyadiak kora Magyarországon. V. Pesten, 1856. 34. o.

[71] TSMA E. 8520.

[72] *Fenyvesi, László:* Magyar–török diplomáciai kapcsolatok Mátyás király haláláig. *Hadtörténelmi Közlemények,* 103. (1990.) 86. o.

[73] *Fraknói,* Mátyás király, 870. o.; *Fraknói* I., 1893. 260. o.; Mátyás király levelei, 79. o.

másfél hónapból már csak hét nap maradt hátra a szultáni levél érkezésekor, lehetetlen teljesíteni a kérést. Mivel pedig Horvátországot török portyázók pusztították, a király visszalép a várak lerombolásától, amíg Fâtih (II.) Mehmed levelében ismét nem bizonyítja békeszándékát, és nem nyilvánítja ki, hogy megtéríti a fegyverszünet alatt okozott károkat.[74] A béketárgyalásokba belefolyt a törökök által támogatott Basarab Ţepeluş havasalföldi vajda is, aki 1478 júniusában arról értesítette a szebeni tanácsot, hogy Mátyáshoz kívánja küldeni Jupan Petrut követségbe, a béke kidolgozására. Pár nap múlva ismét jelezte a közvetítő szándékát, akkor a brassóiaknak. Jelezte, hogy követeket küldött mind a királyhoz, mind a szultánhoz, hogy közvetítsen a béke érdekében. Ennek fejében kérte, hogy támogassák Omlásra és Fogarasra benyújtott igényét.[75] Sajnos a moldvai és havasalföldi vajdák XV. századi szláv iratain ritkán szerepel dátum, ezért nem biztos, hogy az az okmány, amely Vintilă stolnik Mátyás királyhoz való missziójáról szól, 1478-ban keletkezett.[76] Mindenesetre igen nagy a valószínűsége, hiszen a kezdeti békülékeny hangnem mind a magyarok, a törökök, s csatlósuk, Ţepeluş között hamarosan fagyosabbá vált.

Egyelőre azonban úgy tűnik, hogy novemberre rendeződött az ügy, hiszen Dóczi a király nevében már a béke ratifikációjára indult a Portára: „*Dem Türkischen keyszer grösz merklich poten gesendet haben, durch dije wir frid und sten auff lange zeit gemacht haben.*"[77]

A magyar tárgyalásokkal párhuzamosan indult 1478 tavaszától, de igen lassan haladt előre a velencei–török béke ügye, amit csak egy évvel később kötöttek meg. A sorozatos török portyákkal valószínűleg a velenceiek békevágyát és az oszmánok számára kedvezőbb feltételeket kívánták biztosítani.[78]

Nem tudom, hogy a magyar-török béke, vagy esetleg fegyverszünet meddig állhatott fenn. Az az érzésem azonban, hogy nem túl hosszú ideig. 1479 áprilisában Nagy István moldvai vajda a brassóiaktól informálódott, hogy mit tudnak a Havasalföldre érkezett törökök szándékairól.[79] Az erdélyi és moldvai, illetve havasalföldi levelezés egyértelműen az elkövetkező nagy török támadás előkészületeiről tudósít. A hírekből világossá vált, hogy Basarab Ţepeluş a török mellett vonul hadba, s erről tájékoztatta a szász székeket és Báthori István erdélyi vajdát is. Különösen fontos az a levele, amely Vintilă követének portai útja után keletkezett. Ebből világossá vált, hogy a szultán két beglerbéget küldött Magyarország ellen, és akkor még úgy tudták, hogy Fâtih (II.) Mehmed személyesen is hadba száll december végén.[80] Az évben már Zala és Vas megyét is támadták a

---

[74] *Fraknói* I., 1893. 263. o.; Mátyás király levelei, 80–81. o.

[75] Urkundenbuch VII. 181. o., Nr. 4254. (1478. 06. 15.); 181–182. o., Nr. 4256. (Tîrgovişte, 1478. 06. 19.)

[76] Urkundenbuch VII. 194. o., Nr. 4276. (1478–1479. 09. 13.)

[77] *Fraknói,* Mátyás király, 871. o.; *Fraknói* I., 1893. 409. o.; A király Dóczit 1478. július 3-án indította a Portára a béketárgyalásokra. *Benda Kálmán* (szerk.): Magyarország Történeti Kronológiája. I. Budapest, 1983[2]. 302. o.

[78] *Theunissen, Hans Peter Alexander:* Ottoman Venetian Diplomatics: the 'Ahdnames. The Historical Background and the Development of Cathegory of Political-Commercial Instruments together with an Annotated Edition of Corpus of Relevant Dokuments. (Dok. Dissert. an der Univ. Utrecht) 1991. 127–129. o.

[79] Urkundenbuch VII. 209. o., Nr. 4301. (Suceava, 1479. 04. 20.)

[80] Urkundenbuch VII. 216–217. o., Nr. 4314–4316.

török portyázók, és ősszel zajlott le a kenyérmezei csata, amely Kinizsi Pál és Báthory István teljes győzelmét eredményezte.[81]

1479/1480 fordulóján még egy rövid időre felrémlett a béke lehetősége. A havasalföldi vajda tovább próbálkozott a közvetítéssel. Ugyanilyen kísérletek folytak Davud boszniai béggel is,[82] de eredménytelenül. A megállapodás szerint a török hadak segítségére siettek Mátyásnak Ausztriában, de a visszatérő akindzsik felprédáltak magyar területeket is, amiért Mátyás személyesen vett elégtételt. Ugyanakkor a törökök elfoglalták a dél-itáliai Otrantót, amely Mátyás apósa, Ferdinánd nápolyi király birtoka volt. Mátyás segédhadakat küldött a város visszavételére, de ettől függetlenül is hadban állt a Havasalföldön, éppen Nagy Istvánnal közösen a török által támogatott Basarab cel Tînar Ţepeluş ellen, akit csak 1481-ben tudtak egy időre eltávolítani. Bár ezek az ügyek szintén nagyon fontosak, kívül esnek jelenleg a kérdésfeltevésünkön, vagyis hogy mikor köthette meg a békét Nagy István az Oszmán Birodalommal.

A korábbi feltételezések szerint – mint láttuk – 1479-ben, vagy 1480/81-ben kötötte meg a békét. A fentebb vázolt háborús események kapcsán úgy tűnik, ez nem lehetséges. Azért kívántam az 1470-es évek eseményeit viszonylag részletesen áttekinteni, hogy kiderüljön belőle, a moldvai-török háborúk egy nagyobb koalíció részeként mentek végbe, amelyben közvetlen katonai segítség csak Magyarországtól érkezett.

Ha elfogadjuk, hogy Nagy István a Mátyásnak letett hűségeskü után mindenben egyeztetett Magyarországgal, akkor feltételezhető, hogy annak békéjében is része volt. Hogy ez elvben valóban így történhetett, arra analógiák utalnak, hiszen az első, 1444-ből fennmaradt oszmán–magyar békébe is belefoglalták Vlad Drakult, Havaselve vajdáját, s azért csak őt, mert Moldva még nem fizetett adót a Portának.[83] Később pedig mind a két vajdaságot megemlítették a békekötésekkor, mint például 1503-ban: *„Moldva földjeire, azonfelül továbbá a Havasalföldre, azok vajdáival, Karabogdánnal (Nagy Istvánnal) és Radullal (Radu cel Mare), az összes fiaikkal és örököseikkel [együtt], mivel ismert az, hogy ezek a vajdák és földjeik hozzánk, Ulászló királyhoz tartoznak, a békébe belefoglaltatnak, az adót, ajándékot és szolgáltatást pedig, amelyet eddig Őfelségének (a szultánnak) teljesítettek, ezután is ugyanígy szolgáltassák be, többet rajtuk ne követeljenek, és*

---

[81] *Szakály Ferenc – Fodor Pál:* A kenyérmezei csata. (1479. október 13.) *Hadtörténelmi Közlemények,* 111. (1998.) 2. 309–350. o.

[82] Urkundenbuch VII. 219–220. o., Nr. 4320.; 235–236. o., Nr. 4350.

[83] *Papp Sándor:* II. Murád szultán és I. Ulászló lengyel és magyar király 1444. évi békekötése. Acta Historica, Tomus CIX. (1999.) 60. o. Első latin kiadásai: *Pall, Francisc:* Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi. Bukarest, 1937. *Bulletin Historique de l'Académie Roumanie,* XX., ugyanakkor kiadásra került még: Vălenii-de-Munte 1937. 62. o. (Ezeket nem volt módom használni); *Halecki, O[skar]:* The Crusade of Varna. A Discussion of Controversial Problems. New York, 1943. 88–90. o.; *Kołodziejczyk, Dariusz:* Ottoman–Polnish Diplomatic Relations (15th–18th Century). An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents. Leiden–Boston–Köln, 2000. 197–199. o.; *Papp, Sándor:* Der ungarisch–türkische Friedensvertrag im Jahre 1444. Chronica. Annual of the Institute of History University of Szeged 1 (2001) 67–78. o.; *Papp, Sándor:* Christian Vassals on the Northwest Border of the Ottoman Empire. The Turcs. Tom. 3. Ottomans. Ankara, 719–730. o.; *Papp, Sándor:* Eflak ve Boğdan Voyvodalarının Ahidnameleri üzerine bir inceleme: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzeybatı Hududundaki Hıristiyan Vassal Ülkeleri. Türkler 10. cild. Ankara, 2002. 744–753. o. Yeni Türkiye Yayınları; *Papp Sándor:* Keresztény vazallusok az Oszmán Birodalom északnyugati határainál (Diplomatikai vizsgálat a román vajdák szultáni 'ahdnâméi körül). *Aetas,* 17. (2002/1.) 67–96. o. (A továbbiakban: *Papp,* Keresztény vazallus.)

semmilyen fondorlatos módon ne vessenek ki rájuk. Hasonlóképpen, amit eddig nekünk teljesítettek, azt ezután is fizessék, s többet tőlük mi se követeljünk." [84]

Feltételezésem szerint tehát a Nagy István és Fâtih (II.) Mehmed között megszületett békeokmány valamikor 1478 novembere körül, a magyar békeratifikációval egy időben vagy röviddel azt követően keletkezhetett.

*

A tanulmány végén néhány szót Nagy István békeszerződéséről is szólni kívánok. Mint fentebb ismertettem, az eredeti török szöveg mellett két – egymáshoz képest csak stilisztikai eltérést mutató – román fordítás készült. Magyar fordításban pedig nemrégiben publikáltam a moldvai és havasalföldi vajdák fennmaradt, XVI–XVII. századi török kinevező irataival együtt.[85] Bár az okmány az eredeti, tenyérnyi nagyságú kéziratban négy oldalt tesz ki, a tartalma nagyon röviden összefoglalható: Moldva (Kara Boğdan) a régi időben – tulajdonképpen csak pár évtizede – a szultánság adófizető vazallusa volt. Egy idő óta fellázadt a Porta ellen. A szultán nem nézhette tétlenül a moldvaiak lázadását, és elpusztította az országot. A vajda megértette a leckét, és visszahízelegte magát a szultán jóindulatába és szolgálatába. A feltétel szerint az addigi 3000 arany adót megduplázva 6000 aranyat fog fizetni a nagyúri kincstárba, és a továbbiakban már nem tér le az egyenes útról. Így a szultán visszafogadta védelme alá, s megígérte, hogy Moldvát semmilyen pusztítás sem fogja a török fél részéről érni.

Érdemes kitérni arra, hogy a most tárgyalt moldvai-oszmán békeszerződés mennyiben hasonlít a kor egyéb fennmaradt török *'ahdnâméi*hoz. Ugyanakkor azt is tisztázni kell, hogy minek minősült a feltételezett török-magyar béke-megállapodás: békeszerződésnek vagy csak fegyverszünetnek?

A magyar történetírás úgy véli, hogy bár voltak időnként fegyverszünetek a magyar és az oszmán fél között, azok a portyázásoktól nem védték az országot, csak a birodalmi méretű háborúkat lehetett elkerülni velük.[86] Véleményem szerint azonban az oszmán állam és Magyarország közötti viszonyt alapvetően befolyásolta az a tény, hogy a két hata-

---

[84] Hasonló tartalmú török változata: „andan sonra Kara Boğdân oğulları ile ve cemi'i Môldva memleketi ile ve Eflâk ili voyvodası Râdûl hem-cünân oğullarıyla ve kendünün ili güniyle krâl yanınca bu sulhde bile dâhil olub harâcların ve pişkeşlerin şimdilik virigeldükleri üzre vireler ziyâde taleb u te'addî olunmaya ve krâla viregeldükleri 'âdetlerin dahi vireler ziyâde taleb u te'addî olunmaya" TSMA E 7675. (15. Cemâzi'ü l-evvel 909/1503. 09. 5.); Arh. Naţ. Buc. Microfilm. Turcia. rola1. c.1–8. Irodalom: A török példány feldolgozása nem készült el eddig. Regesztát készített róla *Anafarta, Nigâr:* Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan (Polonya) arasındaki münasebetlerle ilgili tarih belgeler. İstanbul, é. n. 11–12. o. A török szöveg fényképmásolatát közölte: *Gökbilgin, Tayyib:* Korvin Mathias (Mátyás)ın Bayezid II.e mektupları ve 1503 (909) osmanlı–macar muahedesinin türkçe metni. La traduction des letters de Korvin Mathias á Bayezid II. et le texte turc du traité Hungaro Ottomans de 1503 (909). *Belleten,* 87. (1958.) Lev. III–XXII.; *Kütükoğlu, Mübahat:* Osmanlı Belgelerinin dili (Diplomatik). İstanbul, 1998[2]. 459–460. o. Csak részletet közöl az iratról fényképen.

[85] *Papp,* Keresztény vazallus. 84–85. o.

[86] *Fodor Pál:* A szimurg és a sárkány: Az Oszmán Birodalom és Magyarország (1390–1533). Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében. (Szerk.: *Zombori István*) Budapest, 2004. 9–36. o. METEM és Historia Ecclesiastica Hungarica; ugyanez angolul: The Simurg and the Dragon. The Ottoman Empire and Hungary (1390–1533). Fight Against the Turk in Central-Europe in the First Half of the 16th Century (Ed.: *Zombori, István*) Budapest, 2004. 9–36. o. METEM and Historia Ecclesiastica Hungarica.

lom között békés vagy háborús viszony állt fönn. Természetesen nem vonom kétségbe, hogy a *török béke* nem szüntette meg a folyamatos betöréseket, amelyekből vég nélküli határ menti csetepaték következtek. A lényeg azonban mégis abban állt, hogy várható volt-e a szultán vagy a király támadása a másik fél országában. Jól ismert a XVI. század eleji magyar vélekedés, hogy a béke azért nem megoldás a törökkel szemben, mert annak örve alatt terjeszkednek a magyar végvárakon keresztül, mégis érdemes felfigyelni arra, hogy a Mohács utáni Magyarország Habsburg királyai is – nem is beszélve Szapolyai Jánosról – fontosnak tartották a béke létrehozását és fenntartását az ország biztonsága érdekében. Annak ellenére tették mindezt, hogy a törökök folytatták a határok folyamatos tágítását a hódoltságban is.

A magyar–török diplomáciai viszonyok alakulásának kutatását elsősorban az hátráltatja, hogy kevés eredeti békeokmánnyal, illetve diplomáciai levelezéssel rendelkezünk.[87] Sajnálatos, hogy Mátyás király kiadott levelei között alig van olyan, amely a szultánnak, vagy valamely jelentős török méltóságnak szólna. Ilyen okmányokat tartalmaz XVI. századi másolatban egy Bécsből kiszolgáltatott kötet a Magyar Országos Levéltárban, melyeknek első kiadása a XVIII. század közepén jelent meg.[88]

Ehhez illeszthetjük azt a néhány, török fordításban fennmaradt dokumentumot, amelyet a Topkapı Múzeum Levéltára őriz Isztambulban.[89] A nagyjából két tucat okmány azonban figyelmeztet, hogy az időnként nagyon is intenzív diplomáciai kapcsolatból alig maradt meg valami. Ami azonban fennmaradt, azzal érdemes foglalkozni.

Mátyás első, török nyelven megőrzött békeszerződése 1488-ból származik.[90] Véleményem szerint a kérdéses okmány nem a végleges, ratifikációs példány, inkább egy előszerződésnek gondolom.[91] Az oklevél magán viseli azokat az elemeket, amelyek a XV. század második felétől kezdve már jellemzőek a magyar–oszmán diplomáciai viszonylatban. Eltekintve az elemzéstől az a legfontosabb, hogy kétoldalú, azonos súlyú

---

[87] Erről szóló kutatásaimat legutóbb az alábbi két tanulmányban foglaltam össze: *Papp Sándor:* Magyarország és az Oszmán Birodalom (a kezdetektől 1540-ig). Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében. (Szerk.: *Zombori István*) Budapest, 2004. 37–90. o. METEM és Historia Ecclesiastica Hungarica; ennek angol változata: Hungary and the Ottoman Empire (From the Beginning to 1540). Fight Against the Turk in Central–Europe in the First Half of the 16th Century (Ed.: *Zombori, István*) Budapest, 2004. 37–90. METEM and Historia Ecclesiastica Hungarica.

[88] MOL, I. 7. szekció, Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok. Staatsarchiv, Handschriften Vol. 32. 473–474. o. Ugyanezek az okmányok megtalálhatók a I. 7. szekció, Bécsi Levéltárakból kiszolgáltatott iratok, Staatsarchiv: Handschriften. 44. kötete 3–5. oldalán XVIII. századi kézírásban is. Kiadásban először a XVIII. században jelentek meg: Epistolae Matthiae Corvini regis Hungariae ad Pontifices, imperatores, reges, principes, aliosque viros illustres datae. Cassiviae, 1743. 1–7. o.; *Fraknói Vilmos:* Mátyás király levelei. Külügyi osztály. Második kötet. 1480–1490. Budapest, 1895. A 286. oldalon részben az első és teljes terjedelemben a második levelet közölték. Magyar fordításban Mátyás válaszlevelét adták ki: Mátyás király levelei, 161–162. o.

[89] *Gökbilgin,* 1958. 369–390. Lev. III–XXII.; *Hazai György:* A Topkapu Szeráj Múzeum levéltárának magyar vonatkozású török iratai. *Levéltári Közlemények,* 26. (1955.) 286–295. o.; A Klebelsberg Kunó ösztöndíjjal 2000-ben és a Mellon ösztöndíjjal 2004-ben folytattam hungarica-kutatásokat a Topkapı Sarayı Müzesi Arşiviben, ahol néhány újabb, a jelen tanulmányban is hasznosított oklevelet találtam a XV. századra vonatkozóan is.

[90] TSMA E. 5861. Magyar fordítására lásd: *Hazai,* 1955. 294–295. o. Német fordítására *Hazai, György:* Urkunde des Friedensvertrages zwischen König Matthias Corvinus und dem türkischen Sultan 1488. Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung (Steinitz-Festschrift). Berlin, [1965.] 141–145. o. A béke megkötésének történetére: *Papp,* 2004. 62–62. o.

[91] *Papp,* 2004. 161. o.

felek között létrejött szerződéslevél török példányáról van szó. Ha valamely szerencse folytán felbukkanna Mátyás király példánya latin nyelven, valószínűleg sem felépítésében, sem tartalmában nem mutatna jelentős eltérést a tárgyalt változattól. Dátumot nem vezettek rá, s ez a tény is azt húzza alá, hogy piszkozati, tárgyalási példánnyal van dolgunk. Hogy ez az okmány ténylegesen az 1488-as békeszerződés, más fogódzó híján csak kizárásos alapon állítható. A békedokumentum szövegéből kiderül, hogy két évre jött létre. Ismert olyan európai forrás, amely szerint 1488-ban a békét három évre kötötték meg, de bizonyára tévedtek egy évet.[92] Közismert, hogy 1483-ban öt évig érvényes békeszerződést írtak alá, ami 1488-ban járt le. Jobb híján mi is elfogadjuk a korábbi történészi feltételezéseket, bár Mátyás korábbi török békeszerződéseiről semmi biztosat nem tudunk.

Az 1483-as békeokmányt – véleményem szerint – nem ismerjük, az a két okmány, amelyet a török és a magyar uralkodó egymásnak küldött, hogy az öt évre szóló fegyverszünetet bejelentsék, nem szerződéslevél. Ebben a forráshiányos helyzetben persze az is elképzelhető lenne, hogy a rövidebb ideig tartó fegyverszüneteket nem békeszerződés (*'ahdnâme, sulhnâme*) formában, hanem közönséges levélben fogalmazták meg. Ezzel az érvvel azonban egy fontos tényt kell szembe állítani: A béke jelen esetben nem egy–két, hanem öt évre szólt. Ilyen időtartamú békekötéseket bizonyára alapos egyeztetés után, kétoldalú megállapodásban fektettek írásba. Sajnos, nem ismeretes az 1488-as, két évig érvényes – tehát viszonylag rövid időtartamú, s ebből adódóan akár csak fegyverszünetnek is értelmezhető – békekötés latin példánya, amely alapján eldönthetnénk, hogy a korabeli magyarországi terminológia szerint békekötésnek, vagy fegyverszünetnek értelmezték-e. A török szöveg azonban világosan megmondja, hogy ők az okmányt békeszerződésnek tartották: *„ve bu mesâlih ve dostlık ve eyü konşulık iki yıla değin 'ahd olındı (Ezt békét, barátságot és jószomszédságot két évre kötöttük meg.)"* Az okmány fölé pedig a kortárs írnok feljegyezte: *„sûret-i 'ahdnâme (a szerződéslevél fordítása)."*[93] Mindezekből tehát arra következtetek, hogy a II. Bayezid és Mátyás király közötti levélváltás nem más, mint a békekötés során keletkezett diplomáciai iratanyag, amely érinti a megszületendő béke körülményeit, de egyik sem tekinthető a béke ratifikációjának.

Végül is békét, vagy fegyverszüneteket kötöttek a magyarok a törökökkel? A probléma az eltérő terminológiából származik. A Mátyás-korabeli latin fordítók két kifejezést használtak: a békét (pax) és a fegyverszünetet (treuga). II. Bayezid levelének a fordításában a szultán szájába kifejezetten a fegyverszünet kifejezést adták: *„nos treugas pacis firmetur"*. Az okmány végén az esetleges örök béke létrejöttére is utalva alkalmazzák a *pax* terminust: *„Vobiscum pacem sempiternam componerem promittimus."* Mátyás válaszlevelében ugyanígy megkülönböztetik a megbékülés két formáját,[94] amelyből úgy tűnik,

---

[92] *Teleki* V., 1856. 462. o., 2. lábjegyzet szerint a „zwettli apátság levele augustus 31-dikéről" ismertette a török békét, amelyet valószínűleg három évre szólónak tudtak. Bonfini nem mondja el, hogy a béke meddig volt érvényben, csak annyit ismertet, hogy ismételten, mint már annyiszor, meghosszabbították.; *Bonfini,* 1995. 890. o. (4.8.145.) Nemrégiben Mihai Maxim az 1483-as béke okmányának értékelte: *Maxim, Mihai:* Ştefan cel Mare şi Înalta Poartă: noi documente turceşti. *Revista de istorie militară,* 3/83. (2004.) 19. o.

[93] TSMA E. 5861.; *Papp, Sándor:* Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung. Wien, 2003. 34. o. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

[94] Epistolae, 1743. 2–3. o.; MOL, I. 7. szekció, Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok. Staatsarchiv, Handschriften Vol. 32. 473. o.

hogy a korban a *békét* (pax) csak abban az esetben használták a magyar gyakorlatban, ha a fegyvernyugvás örök érvényűnek volt tekinthető. Mivel a török állammal soha nem kötöttek „örök békét", a latin fordítók csak a „*treuga*" szót használhatták. Bár a török nyelv is ismerte a fegyverszünet (*mütareke*) kifejezést, de a korabeli okmányokban az eltérő időtartamú békék esetében is a *sulh* (béke) és az *'ahd* (szerződés) kifejezések szerepeltek. Különösen az utóbbinak volt nagyon széles körű jelentése, hiszen – amint fentebb is érintettem – a várak átadása során született megállapodás, egy terület átadása, egy ilyen helyre kinevezett kisebb nagyobb birtokos, helytartó beiktatása a XV. században még a szerződéskötés aktusán keresztül ment végbe. Erre utal például egy Fâtih (II.) Mehmed korához (1473) köthető levélgyűjteményben fennmaradt kinevezőirat-formula (*sevgendnâme* = hitlevél, eskülevél), amit egy olyan személynek állítottak ki, aki egy várat vagy területet kapott meg a szultántól, s oda szandzsákbégnek nevezték ki. Az okmány szerint az átruházás terminológiája *'ahd u misâk* (szerződés és megállapodás).[95]

Ezen a megállapításon keresztül térek vissza az eredeti kérdésfeltevésemhez, Nagy István moldvai vajda török békeszerződéséhez. Összevetve a magyar királyok és a moldvai vajda békedokumentumát, egy nagyon jelentős eltérés mutatkozik köztük. Míg a magyar uralkodóknak adott békeszerződés mindig határozott időre szól, a vitás kérdéseket pontokba szedve tárgyalják, majd a végén a szerződő felek megesküdnek a megállapodás betartására, addig a fentebb tárgyalt moldvai békeszerződés felépítésében és tartalmában ilyen részletekkel nem bír. Egyetlen konkrét kérdés a béke helyreállítása, s a vajda oszmán hűbéresként történt elismerése mellett az, hogy adót kell fizetni, mégpedig megemelt mértékben. Az okmány, annak ellenére, hogy egyértelműen békeszerződésnek (*'ahdnâme, sulhnâme*) írták, nagyon hasonlít a XVI. századból fennmaradt *nişân*okhoz vagy másként *berât*okhoz. Ez az irattípus lesz az Oszmán Birodalomban a tímárbirtoktól kezdve az összes állami funkció, de a vazallus területek urainak kiállított beiktató levél is. Úgy tűnik, hogy a *nişân*ok, *berât*ok használata a XV. században még inkább a kegyes alapítványok létrehozásakor és a trónörökösöknek, szultánfiaknak adott hászbirtokok adományozásakor dívott.[96] A vazallus fejedelmek megerősítésére pedig egy *nişân*-típusú *'ahdnâmé*t használtak, amelynek szép és egyedülálló példánya a Nagy István számára kiállított dokumentum.

Összefoglalás

A tanulmány legfontosabb tanulsága az, hogy ha a moldvai-török küzdelmeket visszahelyezzük abba az európai konfliktushelyzetbe, amelyben lezajlottak, akkor sokkal pontosabban tudjuk a helyi eseményeket is értékelni. Nagy István külpolitikájáról el-

[95] *Lugal, Necâti, Prof. – Erzi, Adnan, Dr. Doç.:* Fâtih devrine âit münşeât mecmuası. İstanbul, 1956. 101–102. o., Nr. LXII. İstanbul Fethi Derneği, İstanbul Enstitüsü Yayınları.

[96] berât-i terakki-i hâsshâ-i hazret-i şehzâde sultân Süleymân şâh der-mu'ayeyen tecdîd-i berât şüd. MOL, Mikrofilmtár, Nr. 10669. 20–21. és 21–22. felvétel. (Káldy-Nagy Gyula gyűjtése) Korai, şehzâdéknak (szultánfiaknak) kiállított berátok gyűjteménye. Valószínű a Bayezid Könyvtárban található: Bayezid Kütüphânesi, Veliyüddin Efendi 1969 (?). A korai nişânok jelentős részét Paul Witek adta ki több részletben: *Wittek, Paul:* Zu einigen frühosmanischen Urkunden. I–VI. *Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes,* 53. (1964.) 300–313. o., 54. (1965.) 240–256. o., 55. (1966.) 122–141. o., 56. (1967.) 267–284. o., 57. (1968.) 102–117. o., 59. (1969.) 165–197. o., 59/60. (1970.) 201–223. o.

mondható, hogy korszerű volt, és a vajda szinte mindent elért általa, ami egy ilyen *két világ határán*, a *frontieren* álló kis állam helyzetéből adódott. Jól mozgatta a rokoni és diplomáciai szálakat mind a Lengyel Királyság, mind Magyarország felé, de ugyanilyen kapcsolatai voltak a Krímmel, a kaffaiakkal, de a velenceiekkel és a pápasággal, valamint Uzun Hasannal is. A reálpolitikát azonban a kor értékrendszere alapján kell értékelnünk. Nem várható el, hogy két erős hatalom közé szorulva, mint amilyen a korban Magyarország és az Oszmán Birodalom volt, valamilyen valós szuverenitásra tegyen szert. Erre természetesen nem is lehetett lehetősége. Jól ki tudta azonban használni a nagyobb keresztény államok erőterét, amelyre építve egy ideig dacolni is tudott a török nagyhatalommal szemben. Amikor viszont szövetségese maga is a békét választotta, a meglévő gyakorlat alapján, miszerint a Magyar Királyság szavatolta a törökök és a moldvai–havasalföldi vajdák által kötött békékben foglaltakat is, visszatért a szultán vazallusai közé. Valószínű, hogy az általunk megismert békeszerződés csak nagyon rövid ideig volt érvényben, legalábbis az 1479-ben kiújuló háború erre utal. Így aztán a szultán, akinek mellékneve, a Fâtih is a győzelmeire utal, nem sorolhatta hű vazallusai közé Moldvát, amikor 1481 májusában sikerrel hódította meg hite paradicsomát.

Sándor Papp

ŞTEFAN CEL MARE, KING MATTHIAS AND THE OTTOMAN EMPIRE

Summary

In the course of its westerly expansion, the Ottoman Empire subjugated a number of Christian states in the Balkan Peninsula, without interfering in those countries' internal affairs. That is how Moldavia came under Turkish control in the mid-15th century and became a tributary state to the Empire. The central issue of the study is an Ottoman document of special historic value, which, according to its contents, was sent by Fâtih Sultân Mehmed II to Ştefan cel Mare (Stefan the Great), the second of the Moldavian voivodes to accept the country's vassal status. The document is a *peace treaty*, but carries the marks of a vassal relationship between a subordinate Christian state and its Muslim superior. A particular aspect of the document is that similar deeds in relation to Hungary and Transylvania date from a later period, namely the middle of the 16th century, when the Hungarian state fell to separate parts as a consequence of the defeat of the Hungarian army at Mohács in 1526. Since the document was not dated, Romanian historians have interpreted its origins in several different ways. On the strength of sources and international (Romanian, Hungarian and Turkish) historical works relating to the 1470s, the author attempts to introduce the Moldavian-Ottoman struggle as a part of the European-Ottoman conflict of the 1470s. Ştefan cel Mare had good family and diplomatic relations. He understood that Hungary and Poland, the two great neighbours of Moldavia in the west and the north thought diversely of the anti-Ottoman struggle that concerned the states from Genoa and Venice to the Crimea. As a result, he loosened the relationship with the country's former superior, Poland, and entered into an alliance with Matthias Corvinus of Hungary. As the Ottoman Empire was engaged in almost all directions,

military action was expected to bring success. Fâtih Sultân Mehmed II, however, defeated Uzun Hasan, his rival in the east, who held Iran under control, then sent a small army against Moldavia first, and later attacked the country with troops under his personal command. In compliance with their vassal relationship, King Matthias Corvinus had to give support to Moldavia, and though the Hungarian troops missed the first encounter, the voivode defeated the raiders. During the campaign that the sultan himself led, the Hungarian armed forces took action in Walachia and Northern Serbia, and the king himself held one of the Ottoman border fortresses under siege for months. Subsequent to the victory of the sultan's troops, peace negotiations took place, accounts of which are given in several Hungarian and Turkish sources. The treaty of peace has not survived, but it is believed to have been ratified by the Hungarian delegates in Istanbul around November 1478. According to evidence provided by the author, the Moldavian-Ottoman peace treaty should have been composed at the same time. Peace between Hungary, Moldavia and the Ottoman Empire did not last long. One year later, war broke out again. In the study, the author introduces Christian-Ottoman peace treaties in both theory and practice, demonstrating the types of the documents and the main characteristics of armistices and peace treaties.

Sándor Papp

ŞTEFAN CEL MARE, LE ROI MATHIAS ET L'EMPIRE OTTOMAN

Résumé

L'Empire ottoman soumit les pays chrétiens faisant obstacle, sur la Péninsule balkanique, à son expansion vers l'Ouest tout en conservant leur organisation administrative. C'est ainsi que la Moldavie passa sous l'autorité de la Porte au milieu du 15e siècle et son voïvode fut contraint de payer des impôts. La présente étude met au centre la problématique d'un document ottoman à valeur historique particulière qui, vu son contenu, fut envoyé par le sultan Mehmet Fâtih (II) à Ştefan cel Mare (Étienne le Grand), deuxième voïvode moldave acceptant la vassalité. Il s'agit d'un traité de paix qui reflète toutefois le rapport hiérarchique entre le vassal chrétien et le suzerain musulman. La particularité du document réside dans le fait que les premiers exemplaires similaires connus relatifs à la Hongrie et puis à la Transylvanie datent seulement du milieu du 16e siècle, soit après la défaite de Mohács (1526) ayant mené au démembrement de l'État hongrois. Puisque le document n'a pas été daté, l'historiographie roumaine a fourni plusieurs interprétations sur l'origine de celui-ci. Sur la base des sources portant sur les années 1470 et de la littérature spécialisée internationale (roumaine, hongroise, turque), l'étude tente de placer les luttes entre les Moldaves et les Ottomans dans le contexte du conflit entre l'Europe et l'Empire ottoman. Ştefan cel Mare eut de bons rapports de parenté et diplomatiques. Comme il vit que la Hongrie et la Pologne, les deux grands États situés respectivement aux frontières occidentales et septentrionales de son pays conçurent différemment l'action contre les Ottomans – qui s'étendait de Gènes et de Venise à la Crimée –, il s'éloigna de son suzerain précédent pour s'allier à Mathias Corvin. Puisque les forces de la Porte furent prises quasiment de toutes directions, on put s'attendre à la réussite de l'action armée. Cependant le sultan Mehmet Fâtih (II) vainquit son rival oriental Uzun Hasan qui tenait en main l'Iran avant d'attaquer la Moldavie d'abord avec une armée restreinte et puis personnellement. Au sens du contrat de vassalité hungaro-moldave, Mathias Corvin aurait dû apporter son aide, mais les troupes hongroises n'arrivèrent pas à temps pour le premier affrontement, ce qui n'empêcha pas le voïvode de l'emporter sur les attaquants. Lors de la campagne conduite personnellement par le sultan, la force armée hongroise s'activa en Valachie et dans le Nord de la Serbie. Même le roi en personne passa des mois à assiéger un fort turc des confins. Après la victoire des armées du sultan, des négociations de paix furent engagées dont plusieurs documents hongrois et turcs rendent compte. Le document de paix n'a pas été conservé, mais on peut supposer qu'il ait été ratifié par l'ambassade de Hongrie de la Porte vers novembre 1478. D'après les témoignages de l'étude, le

traité de paix entre la Moldavie et l'Empire ottoman devait être également signé aux alentours de cette date. La paix hungaro-moldavo-turque fut de courte durée, un an plus tard, la guerre ouverte éclata de nouveau. L'étude évoque également sur le plan théorique les paix entre chrétiens et ottomans, les types de document de celles-ci, ainsi que la nature des trêves ou des traités de paix.

Sándor Papp

ŞTEFAN CEL MARE, KÖNIG MATTHIAS UND DAS OSMANENREICH

Resümee

Das Osmanenreich unterwarf im Laufe seiner Expansion neben der Beibehaltung ihrer Staatsstrukturen christliche Länder, die auf der Balkan-Halbinsel der westlichen Expansion im Wege standen. So kam im 15. Jahrhundert die Moldau unter die Hoheit der Pforte, deren Woiwode zur Steuerzahlung gezwungen wurde. Das zentrale Problem der Studie ist ein osmanisches Dokument mit einem besonderen historischen Wert, das – auf Grund seines Inhalts – von Fâtih (II.) Sultân Mehmed dem zweiten Woiwoden der Moldau, Ştefan cel Mare, zugesandt wurde, der die Abhängigkeit vom Vasallen akzeptierte. Das Dokument ist ein *Friedensvertrag*, der jedoch von dem Verhältnis zeugt, das die Unter- und Übergeordnetheit zwischen dem christlichen Vasallen und dem moslemischen Feudalherrn darlegt. Die Eigenheit des Dokuments ist, dass ähnliche Exemplare erst ab der Mitte des 16. Jahrhunderts bezüglich Ungarn, später bezüglich Siebenbürgen bekannt sind, als der ungarische Staat infolge der Niederlage bei Mohács (1526) zerfallen war. Da die Urkunde nicht mit einem Datum versehen worden war, entstanden in der rumänischen Geschichtsschreibung verschiedene Interpretationen bezüglich ihrer Entstehung. Die Studie versucht auf Grund von Quellen bezüglich der 1470er Jahre und internationaler (rumänischer, ungarischer, türkischer) Fachliteratur, die moldauisch-osmanischen Kämpfe in die europäisch-osmanische Konfliktsituation der 1470er Jahre hineinzuversetzen. Ştefan cel Mare verfügte über gute Verwandtschafts- und diplomatische Beziehungen. Als er sah, dass die zwei großen Staaten an der West- und Nordgrenze, Ungarn und Polen, das anti-osmanische Auftreten, welches von Genua und Venedig bis zur Krim-Halbinsel erfolgte, auf abweichende Weise beobachten, rückte er von seinem früheren Feudalherrn ab und ging mit Matthias Corvinus ein Bündnisverhältnis ein. Da die Pforte aus fast allen Richtungen gebunden war, war damit zu rechnen, dass das bewaffnete Auftreten erfolgreich sein wird. Fâtih (II.) Sultân Mehmed hatte jedoch über seinen östlichen Rivalen Uzun Hasan, der den Iran in der Hand hielt, triumphiert und griff die Moldau zuerst mit einem kleineren Heer, später sogar persönlich an. Im Sinne des ungarisch-moldauischen Feudalvertrages musste Matthias Corvinus zur Hilfe eilen. Die ungarischen Truppen kamen nicht rechtzeitig zum ersten Gefecht an, aber der Woiwode besiegte die Angreifer trotzdem. Zur Zeit des vom Sultan persönlich geleiteten Feldzuges aktivisierte sich die ungarische Streitmacht in der Walachei und in Nord-Serbien, und selbst der König verbrachte Monate mit der Belagerung einer türkischen Grenzburg. Nach dem Sieg der Heere des Sultans begannen Friedensverhandlungen, über die mehrere ungarische und türkische Urkunden berichten. Das Friedensdokument selbst ist nicht erhalten geblieben, aber es ist anzunehmen, dass es von der ungarischen Gesandtschaft wohl um den November 1478 herum an der Pforte ratifiziert wurde. Den Lehren der Studie zufolge könnte auch der moldauisch-osmanische Friedensvertrag in dieser Zeit entstanden sein. Der ungarische, moldauisch-türkische Frieden währte jedoch nicht lange, da der Krieg ein Jahr später erneut offen ausbrach. Die Arbeit behandelt auch auf theoretische Weise die christlich-osmanischen Friedensvereinbarungen, deren Dokumententypen, sowie den Charakter des Waffenstillstandes oder des Friedensvertrages.

Шандор Папп

СТЕФАН СЕЛ МАРЕ, КОРОЛЬ МАТЬАШ И ОСМАНСКАЯ ИМПЕРИЯ

Резюме

Османская империя путем экспансии подчинила себе такие христианские страны – при сохранении их государственной структуры, – которые стояли на пути распространения её господства на запад на Балканском полуострове. Таким образом под властью турецкой Порты в середине XV века оказалась Молдавия, воевода которой был принужден платить налоги. В центре внимания данной статьи стоит один обладающий особыми историческими ценностями османский документ, который – судя по его содержанию, – Фатих (II.) Султан Мехмед направил второму молдавскому воеводе, принявшему вассальную зависимость, Стефану сел Маре. Этот документ суть *мирный договор,* который носит на себе черты, отражающие отношения подчинения и главенства между христианским вассалом и мусульманским феодалом. Специфика данного документа состоит в том, что подобные экземпляры касательно Венгрии, а затем и Трансильвании стали известными только с середины 16-го века, когда венгерское государство распалось на части в результате поражения при Мохаче (1526 год). Так как на данном документе не поставлена дата, в румынской историографии возникло несколько толкований в отношении даты написания его. Настоящая работа на основании исторических источников, касающихся 1470-х годов, и международной (румынский, венгерской, турецкой) исторической литературы пытается поставить молдавско-османские военные столкновения в конфликтную ситуацию 1470 годов, которая была характерна для отношений европейских государств и Османской империи. Стефан сел Маре располагал хорошими родственными и дипломатическими связями. Видя, что находившиеся на его западных и северных границах два крупных государства – Венгрия и Польша – различным образом смотрят на антитурецкие выступления, распространявшиеся, начиная от Генуи, Венеции, вплоть до Крымского полуострова, отдалилась от своего прежнего сузерена и установила союзные отношения с Матьащем Корвином. Так как Порта была связана почти со всех сторон, можно было рсечитывать на то, что вооруженное выступление принесет свои результаты. Однако Фатих (II.) Султан Мехмед победил своего восточного соперника Узуна Хасана, державшего в своих руках Иран, и сначала выдвинул одну небольшую армию, а затем и лично напал на Молдавию. Согласно венгеро-молдавскому вассальному договору Матьаш Корвин должен был оказать помощь. Венгерские войска не прибыли во-время к первому сражению, несмотря на это молдавский воевода победил агрессора. Во время военной кампании, возглавляемой лично султаном, в Валахии и Северной Сербии активизировались венгерские оборонные силы, сам король провел целые месяцы, принимая участие в осаде одной турецкой оконечной крепости. После победы султанских войск начались переговоры о мире, о которых дают отчет несколько венгерских и турецких документов. Документ о мире не сохранился, однако следует предполагать, что венгерское посольство должно было ратифицировать его в Порте приблизительно в ноябре 1478 года. Как можно сделать вывод из статьи, молдавско-османский договор о мире также мог быть оформлен в это время. Венгерско-молдавско-турецкий мир оказался не долгосрочным. Год спустя вновь вспыхнула открытая война. В настоящей работе говорится также в теоретическом плане о договорах о мире, заключенных между христианскими странами и Османской империей, о типах документов, которыми были оформлены эти договоры, а также о характере перемирий или договоров о мире.

CZIGÁNY ISTVÁN

EGY „UNIVERSÁLIS EMBER" TÜNDÉRORSZÁGBAN*

Forgách Simon gróf főparancsnoki működése Erdélyben

Az új megbízatás

Forgách Simon tábornagy, a Dunántúlon harcoló kuruc erők főparancsnoka, 1704 júliusának utolsó napján látogatást tett Széchényi Pál kalocsai érseknél. A találkozó több volt, mint udvariassági látogatás, hiszen a tábornagy és az érsek a kuruc és a királypárti politika irányítói közé tartoztak.

Forgách a császári-királyi hadsereg vezérőrnagyaként március végén csatlakozott a II. Rákóczi Ferenc herceg vezette felkeléshez, s az a hír járta, hogy József trónörökös jóváhagyásával pártolt át a kurucokhoz. Bercsényi Miklós gróf, a felkelők második számú vezetője tudomása szerint a tábornagy feladata az volt, „hogy az király,"[1] vagyis József trónörökös „részére csinálják meg az magyarokat," vagyis a megbékélés elősegítése.[2]

Széchényi Pál kalocsai érseket viszont az év elején maga az uralkodó, I. Lipót bízta meg a kurucokkal folytatandó béketárgyalások előkészítésével. Az érsek fáradozásának eredményeként tavasszal, Gyöngyösön, létrejött egy találkozó a hadban álló felek között, ám az egyelőre csak az álláspontokat tisztázta. A színfalak mögött azonban tovább folytatódtak az alkudozások. A király részéről szálakat továbbra is a kalocsai érsek mozgatta, míg a fejedelem nevében Bercsényi tárgyalt.

Dunántúlra érkezését követően Forgách, a hadműveletek irányítása mellett, a békealkudozásokba is bekapcsolódott. Nemcsak Széchényi érsekkel, hanem Franz Sigmund Lamberg gróf, császári békebiztossal is találkozott. A fejedelmet arról értesítette, hogy a kalocsai érsek jelenlétében csak „in privato" tárgyalt Lamberggel, ám a vele folytatott megbeszélésen „szemiben megmutattam," hogy „minden dolgok" hamisság, azaz az udvar békeajánlatai nem őszinték.[3]

Hogy „in privato" még mi hangzott el az érsekkel és Lamberggel folytatott beszélgetéseken, arról hallgatnak a fejedelemnek írott levelek. Annyi bizonyos, hogy Forgách már a dunántúli hadjárat kezdetétől a béketárgyalások megindítását szorgalmazta, s úgy vélte: „jó formában lihetne níkünk meg bíkileni."[4] Optimizmusát valószínűleg a hadi helyzet kedvező alakulására alapozta. A francia–bajor hadak újabb sikerei a Duna völgyében a szövetségesekkel való egyesülés lehetőségével kecsegtettek, a Dunántúl visszafoglalása pedig a magyarországi hadszíntéren is szorult helyzetbe hozta a császári erőket.

* A tanulmány az Országos Tudományos és Kutatási Alapprogram T 038212. számú pályázata és a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány támogatásával készült.

[1] I. Józsefet már 1687-ben magyar királlyá koronázták, s a magyarországi felkelés kitörése után a bécsi udvarban felvetődött annak a lehetősége, hogy I. Lipót fiának adja át a királyság kormányzását.

[2] AR I/ IV. 28. o.

[3] Forgách Simon Rákóczinak, Pápa, 1704. június 28., Devecser július 2. MOL G 15 RSzlt Caps. B. Fasc. 24.

[4] Forgách Simon Bercsényi Miklósnak, Győrszemere, 1704. május 11. MOL G 15 RSzlt. Caps. B. Fasc. 24.

Forgách és Széchényi július végi találkozóján, a béketárgyalások és a fegyverszünet előkészítése mellett, a tábornagy új megbízatása is szóba került. Az érsek fontosnak tartotta, hogy még aznap bizalmasan tájékoztassa Károlyi Sándor báró, altábornagyot. Arról hogy a fejedelem magához rendelte tábornoktársát, mert „Erdélyben kölletik ő kegyelmének menni,"[5] már tudott az altábornagy, a várható új megbízatásról maga Forgách számolt be neki.[6] Vajon miért döntött úgy a fejedelem, hogy tábornokát, aki volt helyettes kanizsai és győri főkapitányként otthonosan mozgott a Dunántúlon, Erdélybe küldi?

Forgách kezdeti optimizmusa a Koroncónál elszenvedett vereség következményeinek láttán gyökeresen megváltozott. A katonaság bomlófélben volt, a vármegyék csak vonakodva hajtották végre a katonaállításra és az insurrekcióra vonatkozó rendelkezéseket. A hónap végén már az volt a véleménye, hogy „... egy maroknyi és rendetlen s egyenetlen haddal" áll „az ellenség torkában," melynek csak jó tetszésétől függ, hogy mikor foglalja el az országrészt.[7] A hadi helyzeten Károlyi Sándor altábornagy Joseph Rabatta császári vezérőrnagy csapatai felett, Szentgotthárdnál aratott győzelme (1704. június 4.) sem sokat változtatott.[8] Forgách úgy vélte, hogy az ellenség által szinte minden oldalról körülvett Dunántúl megvédéséhez kevés erővel rendelkezik.[9] A válságos hadi helyzet megoldására a fegyverszünet mielőbbi megkötését, és seregének „idegen hadakkal," vagyis külhoni, regulárisan képzett katonákkal történő megerősítését javasolta a fejedelemnek.[10] A reguláris hadvezetéshez és fegyelemhez szokott Forgách a katonaság szétszéledése, fegyelmezetlensége és intézkedéseinek szabotálása láttán tehetetlennek érezte magát. Egy hónappal a koroncói vereség után felmentését kérte: „kíszeb vagyok Nagyságod németyei közöt egy capralságot fölválalnom, hogy sem generalis ezek között lennem" – indokolta elhatározását a fejedelemnek.[11]

Amikor Rákócziban felmerült, hogy Forgách Simont nevezze ki erdélyi főparancsnokká, nem igen volt más választása. Magyarországi tábornokai közül senki sem rendelkezett a Forgáchéhoz hasonló katonai tapasztalattal és főúri tekintéllyel, az erdélyi főtisztek pedig az előző hónapokban bebizonyították, hogy az egymás közti intrikákhoz jobban értenek, mint a hadvezetéshez.[12]

Forgách erdélyi főparancsnokká történő kinevezésének terve természetesen nem aratott osztatlan sikert a kölcsönös ármánykodással teli tábornoki karban. A fejedelemi elhatározást minden bizonnyal Bercsényi Miklós vette leginkább zokon, aki maga is aspirált „az erdéli" generálisságra, sőt szeptember elején újfent ajánlkozott is a posztra.[13]

---

[5] Széchényi Pál Károlyi Sándornak, Sümeg 1704. július 31. *Géresi*, 1897. 88. o.

[6] Forgách Simon Károlyi Sándornak, Zalaszentgrót, 1704. július 28. MOL P 396 Károlyi cs. lt. AP AcR Ser. I. 1704 július. Fasc. 1. A. 34.

[7] Forgách Simon Rákóczinak, Pápa, 1704. július 18. MOL G 15 RSzlt. Caps. B. Fasc. 24.

[8] *Thaly Kálmán*: Károlyi Sándor jelentése a szentgotthárdi harczról. TT 1881. 590–592. o.

[9] Forgách Simon Rákóczinak, 1704. június vége. MOL G 15 RSzlt. Caps. B. Fasc. 24.

[10] Forgách Simon Rákóczinak, Pápa, 1704. június 28., Devecser, július 4., Dabróka, július 7. MOL G 15 RSzlt. Caps. B. Fasc. 24.

[11] Forgách Simon Rákóczinak, Dabróka, 1704. július 13. MOL G 15 RSzlt. Caps. B. Fasc. 24.

[12] Az erdélyiek egymás közötti torzsalkodásaira és az erdélyi főparancsnoki kinevezésekre nézve l. *Mészáros*, 2006. 99–101. o.

[13] Ebben a levelében Bercsényi óvta Rákóczit, hogy bemenjen Erdélybe, mert akkor „számot ne tartson sem ezen, sem túlsó országra" jövendölte a fejedelemnek. Bercsényi Miklós Rákóczinak, Kér, 1704. szeptember 1. AR I/ IV. 103. o.

Rákóczi azonban, aki az előző hónapok során az erdélyi fejedelemválasztás kapcsán Pekry Lőrinccel folytatott intrikái miatt megneheztelt Bercsényire, figyelemre sem méltatta kérését.

Forgách és Bercsényi korántsem felhőtlen viszonya ismert volt a kortársak előtt. A főgenerális nem egyszer csípős megjegyzésekkel fűszerezve nyilvánított véleményt unokatestvéréről. Az egyik ilyen eset Forgách átpártolásakor, 1704 április havának első napján történt Bercsényi nagyszombati táborában, amikor a császári-királyi hadsereg tábornoki öltözékében megjelenő rokonát meglátva felkiáltott: „itt a bolond, ni, április elsején." Sértő szavait később ugyan azzal mentegette, hogy azok csak Forgách császári uniformisára vonatkoztak, de fullánkos nyelvét később sem tudta fékezni. II. Rákóczi Ferenchez írott leveleiben megbízhatatlannak, befolyásolhatónak és összeférhetetlennek tartotta rokonát: „Simkó – Simkó! Velem is összeveszett már leveleiben, megint rátért; de jó emberek vannak most mellette, – lebeszélik lábáról."[14]

A főgenerális – olykor nem minden alapot nélkülöző – kritikáiból persze kijutott a kuruc tábornoki kar többi tagjának is. A historikusok által már sokszor idézett levelében szarkasztikus humorral jellemezte magát és tábornoktársait. Esterházy Antalt például „rekedőnek," Károlyi Sándort „bosszankodónak," Pekry Lőrincet „sopánkodónak," Forgách Simont „rettegőnek" nevezte, saját személyéről pedig úgy vélekedett: „magam sem vagyok egy ebbel is jobb a Diákné vásznánál."[15] Természetesen Bercsényi sem tartozott a kuruc főtisztikar közkedvelt figurái közé, amire maga is okot adott lobbanékony természetével és fullánkos nyelvével. Őt is számos kritika érte, ám ez szinte fel sem tűnt, hiszen a főtisztek és tábornokok egymás elleni intrikái, összezördülései mindennaposak voltak a kuruc hadseregben.

Nem örvendett Forgách túl nagy népszerűségnek a „vitézlő rend" körében sem. Az elmúlt évtizedekben bujdosóként, kuruc felkelőként, majd Thököly Imre vitézeként szolgált katonák és tisztek szemében a „németes" hírű, sőt gyakran „német ruhában" járó Forgách, aki idegen tisztekkel és katonákkal, elsősorban németekkel vette magát körül, vörös posztónak számított. Ezt csak tetézte, hogy hadszervezési elveiben és gyakorlatában éppúgy, mint a katonák kiképzésében a „német mintát" tartotta követendőnek, és igyekezett minél több külföldi, elsősorban német katonát zsoldba fogadni.

Az első hónapok harci tapasztalatain okulva Rákóczinak is azt tanácsolta, hogy csak „idegen" katonasággal lehet az ellenséggel eredményesen szembe szállni, mivel a magyarokat nehéz egyben tartani. Potyázásra alkalmasak, de az ellenség reguláris alakulataival szemben nem tudnak megállni.[16] A vitézlő rendről alkotott elítélő véleménye közismert volt, aminek, félig tréfásan, azzal adott nyomatékot, hogy a magyar katonaságot csak „respublicának" nevezete.

Elképzeléseivel a kuruc tisztikar jelentős része, kiváltképp Bercsényi Miklós sem értett egyet, aki a fejedelemnek még azt is elpletykálta, hogy tábornoktársa nézetei családi perpatvart szültek, mivel „Forgách Asszonyom is jó kuruc! valóban haragszik is Urára holmi írásáért az magyar hadak ellen."[17]

[14] Bercsényi Miklós Rákóczinak, Nagyszombat, 1706. március 28. AR I/V. 73. o.

[15] Bercsényi Miklós Rákóczinak, Samarja, 1706. január 13. AR I/ V. 10–11. o.

[16] Forgách Simon Rákóczinak, Dabróka, 1704. július 7. MOL G 15 RSzlt. Caps. B. Fasc. 24.

[17] Bercsényi Miklós Rákóczinak, Vedréd, 1704. szeptember 8. AR I/IV. 117. o.

Bár a szabadságharc idején Erdély birtoklása közjogilag és stratégiailag egyaránt fontossá vált, Rákóczi és Bercsényi a lengyelországi száműzetésben még úgy gondolták, hogy azt a fejedelem mostohaapjának, a török száműzetésben élő egykori kuruc vezérnek, Thököly Imrének kell elfoglalnia. A két főúr terve reális alapokon nyugodott, hiszen Thökölynek nem csak a fejedelemségben voltak hívei, hanem vele együtt jelentős létszámú kuruc katona telepedett meg az Oszmán Birodalom európai részein, akikre egy Erdély elleni akció alkalmával bizton számíthatott.[18] Thököly tervezett támadása különösen fontos volt, hiszen a hírrel Erdélyben lehetett tartani a Jean Louis Rabutin altábornagy parancsnoksága alatt ott állomásozó 5446 gyalogos és 2984 lovas zömét.[19]

Noha Rákóczi 1704 első hónapjaiban még arra számított, hogy Thököly és katonái benyomulnak a fejedelemségbe, a Sztambulban 1703 nyarán kitört janicsárlázadás olyan súlyos belső válságot okozott, hogy a szultán nem kívánt konfliktusba bonyolódni Bécscsel a magyarországi felkelők támogatása miatt. Betartotta a karlócai békében vállalt kötelezettségét, korlátozta Thököly mozgását és politikai tevékenységét. A fölött azonban szemet hunyt, hogy a kuruc király katonái, kisebb-nagyobb csoportokban, átszivárogtak a határon.[20]

A magyarországi kuruc felkelők 1703 őszén Orosz Pál és Bóné András vezetésével a Fekete-Körös és a Szamos völgyén keresztül törtek be Erdélybe és Bonchidánál (november 10-én) vereséget mértek Thoroczkay István aranyosszéki főkapitány csapataira.[21] Az erdélyi szervezkedők élére a „kuruc király" török földről hazatért egykori tisztjei, Csáki András, Guthi István, Szappanos István és Mihály álltak.[22] A kuruc tisztek körül szerveződő kisebb-nagyobb egységek egymástól függetlenül indítottak portyázásokat és rajtaütéseket. A csapatok vezénylésével megbízott Orosz Pál ezereskapitány, akit Rákóczi 1703. november 30-án formálisan is az „Erdélyben levő, leendő lovas Gyalog Hadaink Directiójára" rendelt, nem tudta összefogni és tervszerűvé tenni a különböző katonai akciókat.[23] Nem járt nagyobb sikerrel az erdélyi csapatok élére 1704. január 10-én immáron generális-főstrázsamesteri rangban kinevezett Thoroczkay István sem, aki fogságba esése után első erdélyi főúrként esküdött fel Rákóczira. Az aranyosszéki főkapitány szerény katonai kvalitásai mellett külön gondot jelentett, hogy kinevezését a Rákóczihoz pártoló főurak és Thököly egykori tisztjei egyaránt névlegesnek tekintették. Thoroczkay a többi tábornoki rangot kapott erdélyi főúrhoz, Mikes Mihályhoz, Teleki Mihályhoz, majd később Pekry Lőrinchez hasonlóan, alkalmatlan volt nagyobb seregek vezénylésére, ráadásul az egymás közti torzsalkodások miatt képtelenek voltak az egységes fellépésre. Nem szerepeltek jobban Thököly volt tisztjei sem, akik közül Guthi Istvánt, a holdvilági ütközetben tanúsított gyáva magatartásáért, Kaszás Pál ezereskapitány Torda város főterén kivégeztette.[24]

---

[18] 1699 júniusában a Porta az észak-nyugat bulgáriai Csiprovácban Thököly 1238 katonájának letelepítését engedélyezte. *Seres*, 2005. 467. o.

[19] A császári katonaság 1703 júniusi létszámkimutatása. ÖStA KA HKR Akten 1703-august-Nr. 12 Exp.

[20] *Czigány*, 2003. 42–43., 47–48., 52–54. o.

[21] *Mészáros*, 2001. 309. o.

[22] *Várkonyi*, 1954. 44. o.

[23] *Mészáros*, 2001. 309. o.

[24] *Várkonyi*, 1954. 58. o

Rabutin először a vármegyei és a székely katonaság mozgósításával kívánt gátat vetni az Erdélyben kibontakozó kuruc felkelésnek. A csapatok élére állított erdélyi főurak, köztük a már említett Thoroczkay István és Pekry Lőrinc, a király oldalán éppoly rosszul vezették a csapatokat, mint később, Rákóczi híveként. Ráadásul a felkelők ellen küldött erdélyi katonák jelentős része átállt az ellenfél oldalára.

A felkelők szerencséjére Thököly török segítséggel indítandó támadásának hírét, amit a kurucok tudatosan terjesztettek is, komolyan vették Bécsben, és az Udvari Haditanács Rabutint a fejedelemség határainak védelmére utasította. Ez behatárolta az altábornagy mozgásterét, aki csak korlátozott hadműveleteket indíthatott a felkelők ellen. Nem nyújthatott kellő segítséget az északkeleti országrész váraiban körbezárt császári csapatoknak sem, pedig megfelelő csapaterősítések odavezénylése 1703 nyarán megnehezíthette volna a kuruc felkelés térnyerését. 1704 elején az Udvari Haditanács viszont már azt közölte az időközben tábornaggyá előléptetett erdélyi főhadparancsnokkal, hogy a magyarországi hadi helyzet miatt belátható időn belül nem tud segítséget nyújtani neki, ezért csapatainak kiegészítését és ellátását helyi erőforrásokból kell megoldania.[25]

Rabutin tisztában volt azzal, hogy a rendelkezésre álló erőkkel nem tudja egész Erdélyt megvédeni, ezért a stratégiailag fontos várak és városok (Déva, Kolozsvár, Medgyes, Szamosújvár) megerősítését követően csapatainak zömével Erdély déli területeire, Brassó, Fogaras és Szeben környékére vonult vissza. Főhadiszállását, ahol állítólag két évre elegendő élelmiszert halmozott fel, Szebenben rendezte be.[26] Onnan indította gyors és meglepetésszerű akcióit egy-egy szorongatott erősség felmentésére, nemegyszer ütközetre kényszerítve az ellenfél haderejét, amint az 1704. január 28-án a Segesvár melletti Holdvilágnál, vagy 1704. április 13-án a Brassóhoz közeli Feketehalomnál történt.[27]

Rabutin ezekkel az akciókkal csak taktikai sikereket tudott elérni, mert amikor csapatai távoztak a megsegített várból vagy városból, a létszámfölényben lévő kurucok néhány napon belül felújították a blokádjukat, s a helyőrségek előbb-utóbb feladták a városokat. Jó példa erre Gyulafehérvár esete, ahol a parancsnok, Száva Mihály gróf, a császári lovasság távozását, és a gyalogosok tekintélyes részének szökését követően, kénytelen volt átadni a fejedelmi székhelyet a kuruc csapatoknak.

Rabutin tábornagy a török támadás veszélye miatt továbbra sem hajtott végre nagyobb katonai vállalkozásokat.[28] Aggodalmait igazolva látta, amikor Thököly Imre egykori ezereskapitánya, Orlay Miklós báró, 1704 február elején a Hunyad vármegyei Dobrai-szoroson keresztül, mintegy 700 fegyveres élén, betört Erdélybe, s a hozzá csatlakozott kuruc felkelőkkel együtt, a Maros völgyében Gyulafehérvárig nyomult előre.[29]

Bár a kuruc csapatoknak az ország északi és középső részein sikerült tartósan megvetniük a lábukat, a fejedelemség fontosabb erősségeit, Brassót, Dévát, Fogarast, Kolozsvárt, Medgyest, Szamosújvárt és Szebent a császári egységek tartották ellenőrzésük

---

[25] *Markó*, 1933. 189. o.

[26] Brassó városát 1704 elején Háromszékből látták el mintegy egy évre elegendő élelemmel. RaEml 288., 294. o.

[27] *Markó*, 1933. 183-193. o.; *Várkonyi*, 1954. 58., 65–66. o

[28] ÖStA KA HKR Prot Exp 1705 március. fol. 457.

[29] *Várkonyi*, 1954. 61. o.; *Seres*, 2005. 472. o.

alatt. Az év nyarán csillapodni látszott a fegyveres küzdelem, mivel a szemben álló felek a kialakult erőegyensúly megtartására törekedtek. Rabutin az előző hónapok harcainak veszteségeit igyekezett pótolni, a kuruc tábort pedig a nemesség és a katonaság hatalmi viszálykodása és a fejedelemválasztás körüli politikai huzavona kötötte le.

A felkelő erdélyi rendek végül a július 8-ra, Gyulafehérvárra összehívott országgyűlésen választották fejedelmükké II. Rákóczi Ferencet, az azonban, hogy mikor kerülhet sor az új fejedelem beiktatására, elsősorban a hadi helyzettől függött. A zavaros erdélyi viszonyok felmérésével Rákóczi a gyulafehérvári országgyűlésre küldött személyes képviselőjét, Radvánszky Jánost bízta meg.

Radvánszky alapos munkát végzett. Számba vette a gazdasági erőforrásokat, összeírattatta a fegyverben álló katonaságot és az általuk okozott károkat.[30] Jelentéseiből a fejedelem viszonylag pontos képet kapott az erdélyi állapotokról. A rendi javaslatokból is világossá vált, hogy a katonaság megrendszabályozása, a hadkiegészítés és ellátás megszervezése, továbbá a hadi helyzet stabilizálása halaszthatatlan feladat. Annak végrehajtását azonban egy „universális emberre kellene bízni" – javasolta a fejedelmi megbízott.[31]

Rákóczi választása minden bizonnyal azért esett a tábornagyra, mert őt tartotta legalkalmasabbnak az Erdélyben harcoló katonaság regularizálására. Véleményével nem volt egyedül, hiszen még a Forgáchot nem kedvelő Bercsényi is elismerte, hogy ő ért legtöbbet a reguláris hadviseléshez, ezért javasolta, hogy őt kellene „universale regulatae militiae Corpusnak praeficiálni."[32] Természetesen a Magyarországon felállítandó reguláris csapatok főparancsnokságára gondolt, vélhetően azzal a hátsó szándékkal, hogy a fejedelem talán mégis őt nevezi ki az erdélyi főparancsnoki posztra. Úgy gondolta, a feladatba talán beletörhet ellenlábasa bicskája, mivel az volt a véleménye, hogy a magyar vitézeket nem lehet megtanítani a reguláris hadviselésre, mert „az voluntér lélektől származó magyar soha nem szegzi az hópénzhez s az edictumhoz a maga kedvit ... Még Mátyás király idejében sem magyar volt a az fekete-had."[33]

Közjáték Felső-Magyarországon

Rákóczi Szeged bevételét követően kívánt Erdélybe vonulni, s már akkor elhatározta, hogy a sereg élére Forgách Simon tábornagyot állítja.[34] A katonai helyzet azonban keresztülhúzta számításait: bár a Bács vármegyei Feketevíznél sikerült legyőzni a szerb határőr alakulatokat, sőt elfoglalták Szeged városát is, de a várral nem boldogultak.

Forgách, már a szegedi táborban volt, amikor augusztus 16-án Siegbert Heister tábornagy egységei a Lajta menti Somorjáról megindultak Sárvár felé. A következő hetekben beigazolódott, amitől a tábornagy tartott, a katonaság elszéledt, az ellenállás csekély volt, az ellenség ereje viszont, a folyamatosan érkező erősítések következtében, mintegy 15 000 főre növekedett.[35]

---

[30] Rákóczi utasítása Radvánszky János részére, Solt, 1704. június 13. *R Kiss*, 1906. 119–120. o.

[31] Javaslat Erdélyország conserválásáról, 1704 augusztus vége, szeptember eleje. *R Kiss*, 1906. 194–197. o.

[32] Bercsényi Miklós Rákóczinak, Födémes, 1704. szeptember 8. AR I/ IV. 123. o.

[33] Bercsényi Miklós Rákóczinak, Födémes, 1704. szeptember 8. AR I/IV. 123. o.

[34] *R Kiss*, 1906. 75. o.

[35] Az Udvari Haditanács június végén javasolta, hogy Magyarországon állítsanak fel egy 15 000 fős

A császári csapatok egyszerre három irányból intézték támadásukat. A főparancsnok, Siegbert Heister, Sárvár és Pápa elfoglalása után Dunaföldvár felé, Pálffy János gróf, altábornagy, horvát bán, Szentgotthárdból kiindulva, Sümeg felé, míg Hannibal Heister vezérőrnagy a Dráva mentén, Kanizsa felől, Siklós irányába indított akciót.[36] A kuruc csapatok élén Károlyi Sándor tábornagy és Esterházy Antal gróf, generális állt, de megfelelő létszámú katonaság hiányában kénytelenek voltak újra feladni a Dunántúlt.

A császári csapatok gyors előrenyomulása nagy riadalmat keltett a kuruc katonai vezetésben. Bercsényi még azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy Siegbert Heister a Dunán átkelve felmenti a még császári kézen lévő Eger várát. A főgenerális a Vág mentén állomásozó egységeit és Ausztriába, valamint Morvaországba küldte portyázni, bízott benne, hogy hadműveletei Heistert visszavonulásra, az örökös tartományok védelmére kényszerítik.[37]

A kuruc hadvezetés számára ugyanis külön gondot jelentettek a hátország még császári kézben maradt várai: Eger, Eperjes, Érsekújvár, Kassa, Nyitra, Szatmár és Várad. Megfelelő gyalogság és tüzérség híján a nagyobb erősségeket nem tudták elfoglalni, jobb híján az őrségek kiéheztetésével próbálkoztak. A várak elhúzódó blokádjai azonban jelentős erőket kötöttek le, ráadásul katonaság felélte a környék terményeinek jelentős részét, s a védők kitörései is óriási pusztításokat okoztak.

A probléma megoldására a fejedelem Forgách Simont szemelte ki, aki csatlakozását követően, április 16-án, fegyverszüneti egyezményt kötött Eger parancsnokával, Ferdinand Zinzendorf ezredessel. A megállapodás szerint, ha a vár őrsége a következő nyolc hónapban nem kap segítséget, az erődítményt átadják a kurucoknak.[38] A fejedelem bízott abban, hogy Forgách, aki éveket szolgált a császári-királyi reguláris katonaságnál, szót tud érteni a császári tisztekkel. Azt követően, hogy szeptember 2-án, Gyöngyösön aláírta a béketárgyalások idejére szóló fegyverszünetet, a tábornagyot megbízta a Kassa és Eperjes feladásáról folytatott tárgyalások vezetésével.[39]

Forgách már kezdettől úgy vélte, hogy a körbezárt őrségekkel mielőbb fegyverszünetet kell kötni, mert az így felszabaduló erőket máshol lehet alkalmazni. Ezt ajánlotta Bercsényi Miklósnak is, mert Bajmóc, Érsekújvár és Nyitra körülzárása jelentős erőket kötött le.[40]

Az erdélyi hadjárat előtt mindenképp fel kívánta számolni a kuruc hadsereg hátában lévő császári erősségeket. Eperjes és Kassa birtoklása kulcsfontosságú volt Felső-Magyarország biztonsága szempontjából, gazdasági erejük pedig nélkülözhetetlen a kuruc hadsereg számára. Kihasználva tehát a fegyverszünet adta nyugalmat (szeptember 14 – október 31.), gyorsan megállapodásra jutott Eperjes és Kassa parancsnokaival.

„fliegene Armee"-t, vagyis mezei haderőt. Amely lényegében Heister hadtestének megerősítését jelentette. Feldzüge, 1704 164. o.; Forgách Simon Rákóczinak, Pápa hely és dátum nélkül, 1704. június 29. vagy 30.; Pápa, 1704. június 28. MOL G 15 RSzlt Caps. B. Fasc. 24.

[36] Feldzüge, 1704. 170–171. o.

[37] Bercsényi Miklós Rákóczi Ferencnek, Födémes 1704. szeptember 8. AR I/IV k. 121–123. o.

[38] *Szederkényi*, 1893. 97. o.

[39] Rákóczi Ferenc pátense Forgách Simon részére, Gyöngyös, 1704. augusztus 23. MOL RSzlt. G 16 I. 2. d.

[40] Forgách Simon Bercsényinek, 1704. május 11. MOL G 15 RSzlt. Caps. B. Fasc. 24.

Kassán könnyű dolga volt, mivel a város főkommendánsa, Jacob Dussard de Harre ezredes, 1704. augusztus 15-én már fegyverszünetet kötött a körülzáró erők parancsnokával, Orosz Pál tábornokkal.[41] A megadás részleteinek (mint például a császári őrség adósságai rendezésének) tisztázását követően már szeptember közepén megszületett a megállapodás, melynek értelmében a Montecuccoli lovasezred október első napján, míg a többi alakulat a hónap végén távozik.[42] Hasonló megállapodás született Eperjesen is, november 1-jén, mely szerint a császári őrség a hónap végén hagyja el a várost.

Tárgyalásait tréfásan úgy jellemezte Károlyinak, hogy olyan ő, mint egy pap, mert mindig oda küldik ahol „in agone vadnak" [ti. az erősségek], s amíg őket meg nem gyóntatja, addig „meg nem halhatnak."[43]

Magyarország és Erdély összeköttetésének zavartalan biztosítása végett fontos volt a több mint egy éve körülzárt Szatmár birtokba vétele. Arra azonban csak november 23-án kapott engedélyt a tábornagy.[44] A kapitulációs szerződést közel egy hónapos tárgyalás után, karácsony első napján írták alá, s a fejedelem jóváhagyását követően az őrség elhagyta az erődítményt.[45] Egerből alig egy nappal előbb, 1705. január 2-án távoztak a császári katonák, így amikor Forgách elindult „Tündérország" felé, stabil hátországot tudhatott maga mögött.

Még javában folytak a körbezárt helységek parancsnokaival a tárgyalások, amikor a kuruc hadvezetés már az erdélyi hadjárat előkészítésén dolgozott. Rákóczi október közepén Forgách Simon alá rendelte az erdélyi főtiszteket: Pekry Lőrinc, Teleki Mihály és Thoroczkay István tábornokot, illetve Csáky András, Hátszegi Márkuly, Kajdi István, Komlóssi Sándor, Száva Mihály és Vay László ezredest.[46]

A dunántúli hadjárat, valamint a kassai kapituláció körüli huzavonák tapasztalataiból okulva Forgách ütőképes katonasággal és megfelelő felhatalmazással kívánt Erdélybe indulni. Teljhatalmat kért Rákóczitól, olyat, „hogy mind politicum, mind oeconomicum, valamind a militia tűlem fükjön," csak neki tartozzon felelősséggel.[47]

Akaratát a nemességgel és vármegyékkel szemben nem csak a Dunántúlon, hanem Felső-Magyarországon is csak súlyos összecsapások árán tudta érvényesíteni, és a konfliktusokat, türelmetlensége miatt nehezen tudta kezelni. A kassai kapitulációval kapcsolatos pénzügyi és birtokjogi ügyek rendezésénél ráadásul hivatali visszaélésekkel vádolták meg a fejedelemnél.[48] Az afférhoz valószínűleg köze lehetett Berthóti Ferencnek, a Sáros és Szepes vármegyei fiskális birtokok felügyelőjének, mert Bercsényi Miklós arról

[41] Archiv Mesta Košic Protocollum Cassoviensis 1704. fol. 91.

[42] Forgách Simon Bercsényinek, 1704. szeptember 18. MOL G 15 RSzlt. Caps. B. Fasc. 24.

[43] Forgách Simon Károlynak, Gönc, 1704. augusztus 31. MOL P 396 Károlyi cs. lt. AP AcR Ser. I. 1704 augusztus Fasc. 1 A 11.

[44] A szatmári kapitulációs tárgyalásokra való megbízást 1703. november 23-án állították ki a fejedelmi kancellárián. II. Rákóczi Ferenc Protokollum-könyve (a továbbiakban Prot Rak OSzK kt Fol. Hung. 978.) fol. 97.

[45] A kapitulációs okmány 1704. december 25-én írták alá, amelyet Rákóczi 1705. január 3-án hagyott jóvá. ÖStA KA HKR Akten 1705 – Jäner Nr 233. Expedit. fol. 2–5.

[46] Prot Rak OSzK kt. Fol. Hung. 978. fol. 191.

[47] Forgách Simon Rákóczinak, Kassa 1704. november 4. OSzK Kt. TGy Fol. Hung. 1389 III. k. fol. 127.

[48] Forgách Simon Rákóczinak, Kassa 1704. november 4. OSzK Kt. TGy Fol. Hung. 1389 III. k. fol. 127.

számolt be Rákóczinak, hogy Forgách Berthótit „megpáczázta."[49] Noha Forgách szangvinikus természetétől nem állhattak távol az efféle fegyelmezési módszerek, kivált a katonákkal és tisztekkel szemben, az öreg Berthóti azért legfeljebb csak szidalmakat kaphatott. Megpálcáztatásának története inkább Bercsényi szarkazmusára és Forgáchcsal szembeni rosszindulatára vall.

A Rákóczi és Forgách közti nézeteltérés, a fejedelem főurakkal folytatott vitáihoz hasonlóan, hamar nyugvópontra jutott, s ha teljhatalmat nem is kapott, a fejedelmi kancellárián kiállított főparancsnoki kinevezés szabad kezet biztosított a tábornagy számára Erdély katonai és gazdasági ügyeinek irányítására.[50]

A dunántúli hadjárat kudarca és a koroncói csatavesztés után Forgách számára egyértelművé vált, hogy könnyű fegyverzetű, döntően lovasságból álló magyar katonaság mellé „reguláris hadat" kell állítani, különben „nem igen megyünk elő" – írta a fejedelemnek.[51]

A reguláris csapatokat elsősorban külhoni, döntően német katonákból kívánta felállítani. Erre jó alkalom nyílott a hamarosan kapituláló felső-magyarországi császári erődítmények katonáinak átcsábításával. Pálffy Miklós reguláris hajdúregimentje egykori alezredesét, Róth Jánost bízta meg egy reguláris gyalogregiment felállításával. Róth első feladata az volt, hogy a nemrég, augusztus 25-én elfoglalt Szendrő várába menjen és ott a kurucokhoz pártolt németekből katonákat toborozzon az alakulat számára.[52] Az újdonsült ezredesnek meghagyta, hogy olyan németeket keressen, akik beszélik a magyar nyelvet.[53] Ezeknek a kritériumoknak elsősorban Eger, Eperjes, Kassa, Szatmár és Szendrő helyőrségi alakulatai feleltek meg, mert általában hosszú évekig szolgáltak Felső-Magyarországon, s katonáik nem csak elsajátították a magyar nyelvet, hanem gyakran a környékről is nősültek. Forgách további két dragonyosezred szervezéséhez is hozzákezdett.[54] Ezek olyan lovasok voltak, akik, ha kellett, lóról szállva, gyalogosként harcoltak.

A reguláris szervezési elvekről a tábornagy egy későbbi leveléből nyerhetünk képet, amelyben arról számolt be a fejedelemnek, hogy „az nímetekbúl kít regimentet formálok, tísz companiábúul mindenikik, mely közöt öt compania lészen minden regimentben, az nímet compániákban magyar tisztek lesznek, az magyar compániákban nímet unterofficírok."[55] Vagyis, Bercsényivel ellentétben, bízott abban, hogy a magyar vitézek a külhoni, reguláris harcmódra kiképzett katonák között elsajátíthatják a metódust.

---

[49] Bercsényi Miklós Rákóczinak, Szenyice, 1704. december 9. AR I./ IV. 211. o.

[50] OSzK kt TGy Fol. Hung. 1389/17. fol. 319.

[51] Forgách Simon Rákóczinak, Vath, 1704. június 26. *Thaly Kálmán*: Egykorú jelentések a koronczai csatáról. 1704. HK 1890. 453. o.

[52] Forgách Simon Rákóczinak, Enyicke, 1704. szeptember 31. MOL G 15 RSzlt. Caps. B. Fasc. 24. Thaly Kálmán adatára miszerint Johann Georg Rott, magyarosan Róth János kapitány Eperjes kapitulációjakor csatlakozott Rákóczihoz egy előző tanulmányomban. A legújabb kutatások szerint azonban Róth augusztus közepén lépett Rákóczi szolgálatába. Ez nem zárja ki Eperjesen szolgált és onnan kiszökve állt át a kurucokhoz. *Czigány István*: Forgách Simon katonai és politikai tevékenysége 1705-ben. In.: Rákóczi állama Európában. Konferencia a szécsényi országgyülés 300. évfordulója emlékére Discussiones Neogradienses 9. Salgótarján, 2006. 125. o.; *Thaly*, 1892. 240. o; *Heckenast*, 2005. 367. o.

[53] Forgách Simon Rákóczinak, Enyicke, 1704. szeptember 31. MOL G 15 RSzlt. Caps. B. Fasc. 24.

[54] *Ságvári*, 2002. 199. o.

[55] Forgách Simon Rákóczinak, Kolozsvár, 1705. február 5. MOL G 19 RSzlt. 2e/A. fol. 273–275.

Még az eperjesi helyőrség parancsnoka, a „jó insenir" hírében álló Eduard Wilson ezredes átcsábításával is megpróbálkozott, birtokot, pénzt és tábornoki rangot ígért neki, ha Rákóczi szolgálatába áll, de az nem állt kötélnek.[56] A város 700 főt számláló őrségének nagyobb része, mintegy 400 gyalogos azonban élt a lehetőséggel és a fejedelemhez állt. A többieknek szabad elvonulást biztosítottak, a Kassán lévőknek Sziléziába, az eperjesieknek Pozsony felé.

Többeket azonban börtönbe vetettek, egyrészt Siegbert Heister dunántúli túlkapásainak megtorlására, másrészt a kuruc rabok majdani kiváltása érdekében. Az értékes rabok közé tartozott a fent említett Wilson ezredes, aki 1706-ig raboskodott Szendrő várában.[57] Hasonló sorsra jutott Ferdinand Zinzendorf, Eger várának parancsnoka, akinek Buda felé tartó csapatát a kurucok lefegyverezték. Katonáinak zöme a fogság helyett a kuruc szolgálatot választotta, őt viszont, tisztjeivel együtt, Kassára kísérték.[58]

Forgáchnak gondot jelentett, hogy nem ismerte az erdélyi viszonyokat, tudomásunk szerint nem is járt ott. Amikor augusztus elején megtudta, hogy a Rákóczi Erdélybe szándékozik küldeni rögvest a vele aránylag jó viszonyban lévő Károlyi Sándorhoz fordult tanácsért. Kérte „küldjön egy memorialét, hogy köll velek bánni, mint köll ott observálni tam in civilibus quam in militaribus; mert hallom én hogy tündérország az."[59]

A másik ember, akitől sokat megtudott, Radvánszky János volt, azon magyar politikusok egyike, akik valamelyest eligazodtak a roppant bonyolult erdélyi viszonyokban. A hónapok óta a fejedelemségben lévő főurat a fejedelem Forgách Simon mellé rendelte.[60] Radvánszky részletesen tájékoztatta a tábornagyot az erdélyi helyzetről és megküldte számára az erdélyi csapatok összeírását. Felhívta a figyelmét, hogy csak a jól felfegyverzett katonákat tartsa meg, „az ki penig alkalmatlan mind lovasnak, mind gyalognak," ne szaporítsa a létszámot és „az jó katonának kenyerét elvegye," hanem küldje haza dolgozni, „ne lézengjen, az szegénységet ne terhelje."

Indítványozta a császári kézben lévő Brassó, Déva Fogaras, Szamosújvár szorosabb blokádját, Szeben környékéről a lakosság kitelepítését, hogy ne támogathassa a város helyőrségét.[61]

„Tündérország" földjén

Forgách Simon tábornagy Szatmár kapitulációját követően, 1705. január 6-án indult Erdélybe, új állomáshelyére. Két nappal később már Nagybányáról értesítette Teleki Mihályt, hogy „egy-néhány napokig itten lészen mulatásom," s csak azt követően indul „Erdély Országa felé."[62] Nos a nagybányai tartózkodás elhúzódott, mivel Teleki január

[56] Forgách Simon Rákóczinak, Gönc, 1704. augusztus 31. MOL G 15 RSzlt. Caps. B. Fasc. 24.

[57] *Heckenast*, 2005. 457. o.

[58] Zinzendorfot többször is ki akarták cserélni magas rangú kuruc tisztekért, de 1707 elején megszökött fogságából. *Heckenast*, 2005. 469. o.; *Szederkényi*, 1893. 98. o.

[59] *Géresi*, 1897. V. k. 193. o.

[60] Rákóczi Ferenc Radvánszky Jánosnak, Vihnye, 1704. október 30. ÖNB Handschriftensammlung Autograf LXII Nr 7.

[61] *R Kiss*, 1906. 210–215. o.

[62] OSzK Kt. TGy Fol. Hung. 1389./4. fol. 143.

közepén még a városban találta az új erdélyi főparancsnokot. A tábornagy Nagybányáról Csáky László szurdoki kastélyába ment, ahol a főurak már a farsangot ünnepelhették. Hamarosan Teleki Mihály is Csákyékhoz érkezett, s január 19-én csak annyit jegyzett fel naplójába, hogy „rettenetes részeg" volt.[63]

Forgách három nappal később, január 22-én érkezett meg a már kuruc kézen lévő Kolozsvárra. A várost Rabutin 1704 őszén felmentette, de mikor megszemlélte a kuruc tüzérség által megrongált falakat, úgy döntött, hogy nem érdemes tovább tartani; a védműveket felrobbantatta és az őrséggel együtt Szebenbe vonult.[64] Az új főparancsnok Székely László házában ütötte fel főhadiszállását, Teleki elmondása szerint „nagy pompáson és szer felett való kevélyen, úgy annyira, hogy az felséges fejedelem is nagyobb pompát nem tehetett volna."[65]

A történeti és hadtörténeti a szakirodalom, amely csak érintőlegesen foglalkozott Forgách erdélyi működésével, mintegy 6–14 000 főnyire tette a tábornaggyal Erdélybe vonult hadak létszámát.[66] Rabutin 1704 őszén úgy értesült, hogy a tábornagy vezetésével 15 000 magyarországi katona érkezik a fejedelemségbe.[67] Forgách több mint két évtized távolából úgy emlékezett, hogy 3000 főnyi katonasággal vonult Erdélybe,[68] 1705. január 31-én Rákóczinak írott levelében viszont arról számolt be: „Én mezei hadat 8 ezer lovast és három ezer gyalogost, és az németeket, többet nem tartok."[69] Ez a német alakulatokkal együtt mintegy 12 000 fegyverest jelentett, de egy részük még 1704 végén, Gyürky Pál vezetésével érkezett a fejedelemségbe.

Az új erdélyi főparancsnok első napjai a helyzet felmérésével teltek. Az erdélyi csapatok parancsnokait, köztük Pekry Lőrinc altábornagyot és Mikes Mihály generális főstrázsamestert „több urakkal együtt" rögvest magához rendelte az új hadműveletek megbeszélésére. Az erdélyi főurak és nemesek nem fogadták kitörő örömmel Forgáchot; mivel a Magyarországról jöttekkel szemben előítéleteik voltak. Az erdélyiek ugyanis a megelőző évtizedek gondjaiért, bajaiért a magyarországiakat okolták, emiatt „zsigerből gyűlölték" őket. Forgách nagyúri viselkedése, gőgje, hedonista természete pedig csak fokozta az iránta táplált ellenszenvet.

A főparancsnokkal érkezett katonaság jelentős része lenézte az erdélyieket. Cserei Mihály Erdély történelméről szóló írásában ekként számol be a magyar had érkezéséről: „Gyürki Pál jöve be elsőben egy részhaddal. Bizony dolog, olyan ruhás, fegyveres, jó paripás, forgós, farkasbőrös fényes had vala, aki bejöve, pompára akármely király mellé beillettenek volna, különben semmirekellő, istentelen, átkozódó praedáló, kevély hitván emberek. Hogy az erdélyi zekés condrás hadokot meglátták, pökték és csúfolták."[70]

---

[63] TN fol. 117.

[64] Markó Árpád tanulmányában Kolozsvár kiürítését és falainak felrobbantását október közepére teszi. *Markó*, 1933. 204–205. o.

[65] TN fol. 117.

[66] Feldzüge, 1704. 205. o.; *Bánlaky*, 1941. 304. o.

[67] *Kluch János:* Rákóczi levelek. (A bécsi cs. kir. udvari könyvtárból.) Erdélyi Múzeum, Új folyam, VIII. 30. k. 1913. 55. o.

[68] *Várady-Sternberg*, 1968. 1060. o.

[69] Forgách Simon Rákóczinak, Kolozsvár, 1705. január 31. MOL G 19. Rszlt. II. 2e/A. fol. 265–266.

[70] *Bánkúti*, 1983. 355–356. o.

Különösen az erdélyi katonaság volt főparancsnokával, Pekry Lőrinccel nem állhatták egymást. Forgách minden bizonnyal tudott a főúr intrikáiról, de találkozott is vele, mivel Pekry 1704 tavaszán sokat forgolódott Bercsényi és Rákóczi környezetében, sőt harcolt a Dunántúlon is. „Rettenetes rút ember, akinek ártalmas hamis nyelve vagyon. Már is sok file dolgokat confundál ... a minap azt hirdette Nagyságodat el fokta az német" – írta kolozsvári tartózkodásának első napjaiban a fejedelemnek.[71]

A török elleni és a Rajna-menti hadszíntereket megjárt császári-királyi vezérőrnagy, az egykori helyettes kanizsai és győri főkapitány számára, aki már a magyarországi viszonyokkal sem volt elégedett, az erdélyi körülmények teljesen idegenek voltak.

Információit és benyomásait február első napjaiban összegezte a fejedelemnek küldött jelentéseiben. Felhívta figyelmét, hogy ne bízzon az erdélyiekben, mert csalárdok, sokat emlegetik a „török protectiót," vagyis hogy a régi gyakorlathoz hasonlóan Sztambullal kívánják jóváhagyatni a fejedelemválasztást. Úgy vélte, az „emberek s népek sokasága hadi rendben, de semmi rendtartás az elmék pedigh habozók," A fejedelemségben 5 000 főnyi magyarországi reguláris katonaság állomásoztatását látta célszerűnek, de azt ajánlotta, ne az erdélyiek, hanem Rákóczi fizesse őket. Kezdeményezte a fejedelemnél azt is, hogy a nemrég létrehozott Erdélyi Consilium tagjai közé magyarországiakat is delegáljon, a szervezetet pedig rendelje a főparancsnok, vagyis az ő hatáskörébe.[72]

Erdély stratégiai helyzetét jónak tartotta, mivel minden ellenséggel, a császáriakkal és a törökökkel szemben védhetőnek tartotta. „Ezen országh olly állapot, az ki tíz annyi erőtől mindenkor megmentheti magáth az mennyi maga, mert merő kalitka" – írta haditerveit körvonalazva a fejedelemnek. Katonai intézkedései között első helyen minél több reguláris egység felállítása szerepelt. Jóllehet ezek jelentős részét a magyarországi egységekből szervezte meg, de lépéseket tett az erdélyi katonaság „hadi regulára" való szoktatására, elsősorban az ütőképesebb gyalogság kialakítására.

Nagyobb hadműveleteket Kajdi és Róth János regimentjének Erdélybe érkezéséig nem kívánt indítani, mivel úgy vélte, azon egységek nélkül „lehetetlen várvíjáshoz fogni." Addig főként portyázókat küldött az ellenség nyugtalanítására, illetve megszigorította az ellenség kezén lévő várak, elsősorban Déva és Szamosújvár blokádját. Komlóssy Sándor ezredét, valamint Csáki András, Hátszegi Márkuly és Pap Mihály egységeit Déva környékére és a Hunyad vármegyei szorosok lezárására irányította, hogy megakadályozzák az Arad, illetve a Maros mentén lévő erősségekben állomásozó császári és rác katonaság segítségnyújtását a körülzárt dévai és szebeni helyőrségeknek.[73] Szamosújvár megszemlélésére Forgách egy francia hadmérnököt küldött ki, s annak jelentésétől tette függővé, hogy Gyürky Pált egy „corpusal", vagyis egy hadtesttel oda küldje és azt „ednehány bombával" megpróbálja.[74]

---

[71] Forgách Simon Rákóczinak, Kolozsvár, 1705. január 24. MOL G 15. Rszlt. I. Caps. B. Fasc. 24.

[72] Forgách Simon Rákóczinak, Kolozsvár, 1705. február 5. MOL G 19. Rszlt. II. 2e/A. fol. 273–275., Forgách Simon jelentése Rákóczinak, Kolozsvár, 1705. február 6. *R. Kiss.* 1906. 224–225. o.

[73] Forgách Rákóczinak, Kolozsvár, 1705. február 5., 18., 21. MOL G 19. Rszlt. II. 2e/A. fol. 273–275., 294–297., 302–303.

[74] A „corpus", amit korabeli hadtestként értelmezünk egy-egy hadművelethez összevont több ezredből, illetve századból álló alkalmi katonai csoportosítás. Forgách Rákóczinak, Kolozsvár, 1705. február 18. MOL G 19. Rszlt. II. 2. e/A. fol. 294–297.

Medgyes ostroma

1705 telén és tavaszán a legfontosabb hadműveleti cél Medgyes elfoglalása volt. Erre, már idézett jelentésében, Radvánszky János is felhívta a fejedelem figyelmét, mondván, amíg Medgyes az ellenség kezén van, Rabutin Szebenben lévő főerőit sem tudják elszigetelni. A beszámolóból az is kiderül, hogy Rákóczi már utasította Forgáchot: „meg köl verekednünk Rabutinnal."[75] A tábornagy persze tudta, hogy ez nem olyan egyszerű dolog.

A Medgyes ellen indítandó akció terveivel Forgách Erdélybe érkezésétől kezdve foglalkozott. Először arra gondolt, hogy körülzárja a várost, s ha Rabutin akciót indít felmentésére, akkor harcba bocsátkozik vele.[76] Csakhogy a várvíváshoz szükséges reguláris gyalogság késett, és hiány volt az ostromhoz szükséges eszközökben, kiváltképp lőporban. Azon is gondolkodott, hogy esetleg rajtaütéssel foglalja el a várost, ám kiderült hogy az erősséget jelentős erő, 1100 császári katona védi.[77] Végül úgy döntött, hogy ostrom alá veszi a várost. Kezdetben bizakodó volt és úgy taksálta, hogy húsvétig, vagyis március 12-ig beveszi a helységet. Derűlátása nem volt alaptalan, mivel a városnak nem voltak korszerűnek mondható erődítményei. Rabutin tábornagy leírása szerint Medgyest, „ezt a nagyon kiterjedt várost csak egy egyszerű fal és néhány őrtorony védelmezte."[78]

Az ostromló csapatok létszámáról nincsenek pontos adataink. Teleki Mihály szerint a város körülzárásakor (április 9.) a kuruc sereg mintegy 6000 főnyi gyalogossal vonult fel, akik közeli Ekemezőn és a szőlőskertekben ütöttek tábort.[79] A lovasság létszámát nem ismerjük, de Forgách két, gyalogos harcra is kiképzett, német dragonyosokból álló ezrede a város körül táborozott. Az irreguláris lovasság zömét a város tágabb környékén helyezték el Orosz Pál és Pekry Lőrinc parancsnoksága alatt. Feladatuk elsősorban a Brassóban, Fogarasban és Szebenben lévő császári helyőrségek szemmel tartása, illetve egy esetleges felmentő hadművelet megakadályozása volt.

A város erődítményeit François Damoiseau francia hadmérnök brigadéros szemlélte meg és azzal biztatta Forgáchot, hogy a tüzérség könnyen rést tud ütni a falakon, mert nem erősítették meg azokat földsáncokkal.[80] A tábornagy azonban nem osztotta a francia optimizmusát, mivel elégtelennek tartotta a rendelkezésre álló puskapor mennyiségét a falak lövetéséhez.[81]

Az általunk ismert forrásokból úgy tűnik, hogy Medgyes ellen a kuruc csapatok háromszor intéztek rohamot. Az első próbálkozásra április 18-án került sor az erdélyi vármegyék, a szászok és Kenyheczi János gyalogosai részvételével. A vitézeket először pálinkával és borral leitatták, majd három irányból a falakra vezényelték. A védők kemény ellenállása miatt a támadás hamar kudarcba fulladt. Az ostromlókat „jól meg halygálják

---

[75] *R Kiss*, 1906. 225. o.

[76] Forgách Simon Rákóczinak, Kolozsvár, 1705. február 12. MOL G 19. Rszlt. II. 2. e/A. fol. 282–285.

[77] Forgách Simon Rákóczihoz. Segesvár 1705. március 23. MOL G 19. Rszlt. II. 2. e/A. fol. 363–365.

[78] RaEml 301. o. Rabutin leírását megerősíti a városról készült közel egykorú térkép. Pianta di Medies [M=1: 7.800]. Hadtörténelmi Térképtár, G I. h. 409.

[79] TN fol. 121.

[80] LmB 183. o.

[81] Forgách Simon Rákóczinak, Medgyes alatti tábor, 1705. április 17. MOL G 19. Rszlt. II. 2. e/A. fol. 428–430.

kövekkel megpuskázzák őket ... veszet 300 ember az erdélyi gyalogság közül magyarországi hajdú is" és mintegy 20 német katona.[82] A további két akcióra május első felében, illetve a hónap végén került sor. A támadásokat tüzérségi előkészítés előzte meg, azonban a falba lőtt rés mindkét alkalommal elégtelennek bizonyult. A rohamozó hajdúság „tüzesen neki ment" a védműveknek, de „nem hághatták a kőfalat."

Forgách Damoiseau hadmérnököt okolta a kudarcért, aki szerinte rossz helyen lövette a városfalat. Elismerte azonban, hogy a sikertelenség egyik fő oka a védők elszántsága volt, mert „kutya kemíny nímet vagyon bent," – írta a fejedelemnek.[83] Louis Lemaire viszont a magyar és erdélyi tábornokok és tisztek tudatlanságát és gyávaságát okolta a fiaskóért. A kurucokkal szemben elfogult Cserei Mihály pedig Forgáchot kárhoztatatta a balsikerért, aki szerinte „bolond kevélységből fényes nappal lajtorjákot vitetvén elé a kőfalakra, holott kétölnyire sem rontották le a kőfalat" küldötte a hajdúkat rohamra.[84]

Az ostrom elhúzódását és a rohamok eredménytelenségét nem lehet egyértelműen Damoiseau, vagy Forgách nyakába varrni. Jóllehet Medgyes nem rendelkezett komoly erődítéssel, a benne védekező mintegy ezer reguláris katona, akik a szász lakosság támogatását élvezték, komoly véderőnek számított. Az ostromlók létszáma viszont 8–9000 fő körül mozgott, ezek közül is csak néhány alakulat volt alkalmas a várvívásra. A zömében németekből álló Róth-ezred csak késve, április utolsó napján érkezett meg a táborba.

A védők néhány hetes harc után feladták a kiterjedt városfalak védelmét és a Medgyes központjában álló erődtemplomba húzódtak vissza. Az erődítmény az ostromlók balszerencséjére úgy helyezkedett el, hogy onnan a város utcáit folyamatosan tűz alatt tudták tartani. Wesselényi István, a király hűségén maradt erdélyi főúr, Szebenben úgy értesült „hogy már bé is törték volna a falát a városnak, de nem mentenek bé a kurucok, mert akármelyik utcájáról csak egy kutyát is ellüvethetni a templom kerítéséből, ahová a németek szorultak."[85]

Az egyre szorongatottabb helyzetben lévő helyőrség, melynek parancsnoka egy tüzérségi támadás alkalmával életét vesztette, június elején tárgyalásokat kezdett az ellenféllel. Ennek eredményeként Szent Iván havának 15. napján, szabad elvonulás fejében, feladták a várost.

A kortársak közül többen azzal vádolták Forgáchot, hogy a császári katonák nagy részét az egyezség ellenére lemészárolták. Rabutin tábornagy szintén ezzel vádolta meg ellenfelét. A „lázadók szokása szerint nem tartotta meg szavát, s mindazokat, akik nem akartak az ő pártjára állni, felkoncolták, kivéve a parancsnokot, akit biztonságban Nagyszebenbe küldtek."– írta később emlékirataiban.[86] Wesselényi István naplójában két olyan esetet is feljegyzett, amelyek, ha megtörténtek, valóban kiválthatták a megtorlást. Az erdélyi főúr tudomása szerint az első roham alkalmával a Szatmár kapitulációjakor kuruccá lett császári katonák közül sokan a védők oldalára álltak és szembefordultak baj-

[82] TN fol. 124.

[83] Forgách Simon Rákóczihoz 1705 május 16., OSzk Kt. TGy Fol. Hung. 1389/4. fol. 156–159.; június 1. *Bánkúti,* 1976. 316–324. o.; június 5. MOL G 15. Rszlt. I. 1. Caps. B Fasc. 24. fol. 73–75.

[84] LmB 183. o.

[85] WN 1983. 407. o.

[86] RaEml 302. o.

társaikkal. Később olyan híreszteléseket szerzett tudomást, amelyek szerint a „németek felígírvén a kurucoknak Medgyest, hogy feladják nekik, a kapun bebocsátottak másfélezer kurucokat, kiket is berekesztvén, őket mind összelövöldözték és a várost fel nem adták."[87] Vizaknai Briccius György naplója szerint a város feladásakor történtek ugyan atrocitások, de csak azokat a „kuruccá lett" németeket ölték meg, akik „Medgyesre beszöktek."[88]

Forgách a fejedelemnek küldött jelentésében arról számolt be, hogy Medgyes őrségének legnagyobb része elhagyta a várost. Sokan Rákóczi szolgálatába állottak, a többinek „Sylesia felé kellet ... utat mutatnom, s így tegnapi napon mentek ki Medgyesből, volt lovas, gyalogh circiter ött százigh való olly válogatot nép, hogy az világon akar hol számot tett vólna."[89]

Medgyes kuruc kézre kerülését követően sorra adták meg magukat a régóta körülzárt erősségek. Andrássy István még a város kapitulációja előtti napokban elfoglalta a Maros mentén fekvő kis erődítményt, Tótváradot, és bíztak benne, hogy hamarosan a szomszédos Solymos és Világosvár is megadja magát. Orosz Pál csapatai előtt július első hetében kapitulált Szamosújvár, melynek helyőrsége, három tiszten kívül, kuruc szolgálatába állt. A Medgyes alatt felszabaduló egységek közül Kenyheczi 1200 hajdúja hamarosan elfoglalta a Verestoronyi-szorosban emelt erődítményt.[90]

A megmaradt kuruc erők többi részét Brassó, Déva, Fogaras és Szeben alá küldték, szigorúbb blokádot vonva köréjük, minimálisra korlátozva ezzel a császári és rác csapatok mozgásterét.

Tótvárad birtokba vételével és a Hunyad vármegyei szorosok ellenőrzésével a kurucok a császáriak Maros-völgyi, a Verestoronyi-szoros elfoglalásával pedig a Havasalfölddel való összeköttetéseit vágták el. Az Udvari Haditanácshoz befutott jelentések alapján Bécsben attól tartottak, hogy a Maros menti palánkok elfoglalását követően Arad is veszélybe kerül. [91] Rabutin ezzel szinte légüres térbe került. Megszűnt a lehetőség, hogy az aradi őrség, vagy a Maros vidéki rácok támogatást nyújtsanak az Erdélyben lévő császári csapatoknak. A Havasalföldre vezető utak elzárása szintén nehéz helyzetet eredményezett, mert ezzel kétessé vált a Béccsel való kapcsolattartás, a Szebenből Brassóba, vagy Fogarasba tartó katonai egységek áthaladása, illetve a hadianyag- és élelemutánpótlás szállítása, amelynek lehetőségét törökök számos alkalommal biztosították Rabutin számára.

A kurucokkal szemben elfogult Cserei Mihály szerint Medgyes elfoglalását követően Forgách Simon elfoglalhatta volna Brassót és Fogarast „mert igen megrémültek vala, számtalan had lévén Forgáccsal, de ő csak részegséggel, vendégséggel vesztegeté el az

---

[87] WN 1983. 415. o.

[88] Vizaknai Briccius György naplója. RTü I. k. 363. o.

[89] *Szalay László:* Magyarország története. VI. k. A karloviczi békekötéstől a szatmári békéig 1700–1711. Pest, 1859. 295. o.; Forgách Simon Rákóczinak, Medgyes alatti tábor, 1705. június 17. MOL G 19. Rszlt. II. 2. e./A. fol. 604–605.

[90] Forgách Simon Rákóczinak, 1705. június 12., július 1, július 31. MOL Rszlt. G 19. II. 2. e/A. fol. 565–566., 14–15, 193–194.; Forgách Simon Radvánszky Jánosnak, Balázsfalvi mező, 1705 július 3. MOL P 566. Radvánszky lt. III. o. XIII. 53. sz.

[91] ÖStA KA HKR Prot. Exp. 1705 június. Bd. 430. fol. 903.

időt, s kurválkodással."[92] Bár a tábornagytól nem álltak távol az effajta földi hívságok, de Cserei túloz, mert Fogaras és Brassó ostromát tervbe vették. A két erődítmény azonban jóval erősebb volt Medgyesnél, s mint láttuk, az ostromhoz szükséges eszközök és csapatok csak korlátozottan álltak Forgách rendelkezésére. Nem volt elég hadianyag és tüzérségi eszköz, ezért a tábornagy július végén Rákóczihoz fordult, hogy sürgősen küldjenek számára tüzéreket, bombákat és egy nagy mozsárágyút a két erősség ellen indítandó hadműveletlhez.[93]

Hadszervezési tevékenységének mérlegét, valamint az Erdéllyel kapcsolatos katonai és politikai javaslatait Forgách terjedelmes emlékiratban foglalta össze a fejedelem számára.[94] Az erdélyi–partiumi hadszíntéren Déva Brassó, Fogaras, Szeben, és Arad volt még császári kézen.[95] Brassót Mikes Mihály vezetésével a Háromszék által kiállított csapatok, Fogarast „az fogaras földi boérségh," Dévát pedig Andrássy István 350 hajdúja zárta körbe. Andrássy hadtestének zöme – 1000 Hunyad vármegyei és székely katona, Pongrácz György, Draguly Farkas és Róth János ezredeinek egységei, összesen mintegy 2500–3000 ember – Arad és a Maros-völgy kisebb erődítményeit tartotta szemmel. A többi egység Szeben blokádjában vett részt.

A Rabutin főhadiszállásának otthont adó Szeben bevételére, amelynek őrsége 3600 reguláris katonából és „számtalan sok s fegyveres szász, rácz és más rendbéli" városi emberekből állt, nem volt lehetőség. Reális esély csak a jóval kisebb helyőrséggel rendelkező Fogaras, vagy Brassó elfoglalására kínálkozhatott.

Kísérlet a katonai kormányzás bevezetésére

Forgách jelentős erőfeszítéseket tett az erdélyi katonaság reguláris kereteinek létrehozására, vagyis a rendszeres zsold- fegyver-, lőszer-, és élelemellátás megszervezésére. A reguláris harcászat elsajátítására a külhoni, elsősorban német katonák közé olyan fiatal magyar legényeket osztatott be, akik még nem sajátították el az irreguláris harcmódot és mentalitást. Nagy hangsúlyt fektetett a csapatok rendszeres belső adminisztrációjának kiépítésére, a csapatok folyamatos ellenőrzésére. Ennek megszervezésével a Kassa kapitulációjakor a kurucokhoz csatlakozott Leopold Wilhelm Kochlatcz (Hochlan) „hadi mustráló főkommissariust" bízta meg.[96]

Forgách kisebb létszámú, de rendszeresen fizetett katonaságot kívánt fenntartani. Rákóczinak is azt javasolta, hogy a *„maga fizetéssin,"* vagyis magyarországi pénzforrásokból, 4000 lovast és 6000 gyalogost tartson. Számított a feudális jellegű erdélyi katonai

---

[92] *Bánkúti,* 1983. 357. o.

[93] Forgách Simon Rákóczinak, Medgyes, 1705. július 31 MOL G 19. Rszlt. II. 2. e/A. fol. 193–194.; Szászsebes, 1705. augusztus 3. MOL G 15. Rszlt. I. 1. Caps. B. Fasc. 24.

[94] Forgách Simon emlékirata Rákóczihoz, Harságyi mező, 1705. augusztus 27. MOL G 15. Rszlt. I. 1. Caps. B. Fasc. 24.

[95] Az aradiakon Forgách az Aradon, Borosjenőn, valamint a Maros mentén lévő reguláris császári katonaságot és rác határőrcsapatokat érti.

[96] Forgách Rákóczinak, Kolozsvár, 1705. február 21. MOL G 19. Rszlt. II. 2. e/A. fol. 302–303.; *Heckenast,* 2005. 237. o; Történelmi Kalászok 1603–1711. A vargyasi Dániel-család irattárában levő legnagyobbrészt eredeti kéziratok után kiadá *Daniel Gábor.* Szerk.: *Thaly Kálmán.* Pest, 1862. 228. o.

kontingensekre, a vármegyék a portális katonaságára, illetve a székelyek és a szászok által felszerelt fegyveres egységekre is; összesen mintegy 6500 gyalogos kiállítását várta.[97] Hosszas viták és alkudozások után a vármegyék és a szászok, kapuszám szerint, 3000 katonát állítottak ki, a vármegyei nemesség 1000 lovast.[98]

Jóllehet a tábornagy nem nélkülözhette az irreguláris erdélyi katonaságot, mindent megtett, hogy a reguláris hadviseléshez értő fegyvereseket fogadjon fel. A Magyarországon követett gyakorlathoz hasonlóan itt is az elfoglalt császári erősségek helyőrségére számított. Erasmus Rittert,[99] 1705 nyarán olyan reguláris gyalogezred vezénylésével bízta meg, amely a Szamosújvárnál és a Vöröstoronyi-szorosnál átállt németek mellett „fogadot magyar és oláh hajdúkbúl," valamint válogatott székely gyalogosokból állt.[100] Az általunk ismert források szerint a fent említett két, átállt császári katonákból álló gyalogezreden kívül Forgáchnak két német dragonyosezrede is volt.[101]

A katonaság regularizálásának módját illetően az erdélyi főhadparancsnokot heves bírálatok érték. Ebben Erdély első számú intrikusa, Pekry Lőrinc járt az élen, aki mindenfelé a tábornagy „németes hírét" terjesztette, „hogy örökké csak a németekkel traktál és egy németet tíz magyarra becsül." Forgách természetesen tudott Pekry ármánykodásairól, s arról a fejedelmet is tájékoztatta. Tudomására, hozta, hogy Pekry Rákóczi intézkedéseit is kritizálja a vitézlő rend előtt, s mostohaapjával példálózik, hogy mennyivel más most, amikor „az hadakozást csak németessen akarjuk folytatni, s inkáb kedvezünk is az olly németes hadnak, lám Thököly ideiben melly jó vólt az hadaknak dólgok."[102]

Pekry levelei viszont a Forgách elleni panaszokkal voltak teli. Bár kezdetben ő sürgette a tábornagy Erdélybe érkezését, néhány héttel később már csak a sértettség és panasz áradt leveleiből. 1705 augusztusában például egyenesen arról írt, hogy a hadak és az ország népe „inkább irtózik Forgáts uramtul mint sem Rabutintul."[103]

Ekkorra a két tábornok közötti viszony már annyira elmérgesedett, hogy a holdvilági réten álló táborban Forgách „árestomba" tétette Pekryt. Az esetről tudósító szemtanú, Czegei Vass György szerint Forgách feleségével, Esterházy Ágnessel, „gróf Pekri Lőrincz uramnál lévén ebéden és mulatván szintén már mikor generális uram vissza akar indulni és jőni Mikeszászára, Pekri uram(mal), mindketten ittasok lévén összevesztek, és generális Forgách uram árestálja Pekri uramat az maga sátorában és azon éjjel árestumban volt."[104]

---

[97] Forgách Rákóczinak, Keresd, 1705. március 14. MOL G 15. Rszlt. I. 1. Caps. B. Fasc. 24.

[98] *Bánkúti,* 1985. 138–141. o.

[99] Erasmus Ritter a császári-királyi hadsereg hadnagyaként 1703/1704 telén (Székely)Udvarhely elfoglalásakor csatlakozott a kurucokhoz. 1704 második felében alezredesként szolgált Teleki Mihály részben németekből álló regimentjében.

[100] II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi: *Magyari András.* 1994. 357–359. o.; Forgách Simon emlékirata Rákóczihoz, Harságyi mező, 1705. augusztus 27. MOL G 19. Rszlt. II. 2. e/A.

[101] *Ságvári,* 2002. 207–208. o.; 1705 augusztusában a Berzeviczy Ádám vezette alakulatban 14 századba osztva 700 fő szolgált. Forgách Simon emlékirata Rákóczihoz, Harságyi mező, 1705. augusztus 27. MOL G 15. Rszlt. I. 1. Caps. B. Fasc. 24.

[102] Forgách Simon Rákóczinak, Hássági mező, 1705. augusztus 18.; *Bánkúti,* 1976. 105. o.

[103] *Lampérth,* 1899. 470. o.

[104] Czegei Vass György és Vass László naplói 1659–1739 Közli: *Nagy Gyula.* Magyar Történelmi Év-

A fejedelemnek írott leveléből ismerjük Pekry verzióját is. Az ő előadásában Forgách volt az ittas, aki „teli torokkal ezt kiáltja: Isten engem ugy segéljen, nem vagy igaz hive Rákóczi Ferencnek, mert Thököly-ista vagy ... Osztán béhiva Rottal együtt, mondgya: Kegyelmed arestumban legyen ... Osztán 20 németjét , akiket mindenkor magával hordoz, a sátorom ajtajára állított."[105]

Forgách, aki akkor már a Széchénybe meghirdetett országgyűlésen való részvételre készülődött, távollétében nem Pekryre, hanem Orosz Pálra kívánta bízni a főparancsnoki tisztet.[106] Rákóczi, akinek mindkét tábornokáról megvolt a véleménye, vitájukban semleges maradt: nem engedett a tábornagy kérésének, utasította a parancsnokság átadására.[107] Pekry a Forgáchcsal való konfliktusok miatt távozni akart Erdélyből, erre készült ellenlábasa is. Pekry ha átmenetileg is, de megkapta a főparancsnoki posztot, a fejedelem viszont Forgáchot is megnyugtatta, amikor magához rendelte az „ország dolgaira nézve igen szükséges" tárgyalásokra, s jelezte, hogy „bántódásit is illendő képen" kívánja orvosolni.[108]

Forgách megbízatása végéig nem tudott kiigazodni a bonyolult erdélyi politikai viszonyokban. A fejedelemség politikai elitjével való kapcsolatát eleve meghatározta a magyarországiak és erdélyiek közötti ellentét, amelyhez kétségtelenül hozzájárult a maga gőgös, lobbanékony természete. Mivel az erdélyi főparancsnok politikai jogköre meglehetősen körülhatárolatlan maradt, a fejedelmi kormányzati szervnek szánt, 1704. december 20-án felállított Consiliummal (mely egyebek mellett, hadi commissáriátussal együtt, a csapatok ellátásáért, és a katonaállításért is felelt) való együttműködése is kezdettől fogva problematikus volt.[109] A tábornagy elégedetlen volt a Consilium munkájával ezért megszüntetését indítványozta. Elképzelése szerint Rákóczi a fejedelemséget egy „locumtenens" azaz helytartó útján igazgathatná, aki kinevezett tanácsosok és prefektusok által intézhetné a politikai, gazdasági és katonai ügyeket – vagyis tulajdonképpen a császári kormányzati rendszerhez hasonló igazgatás bevezetését javasolta, olyan központosított hatalomét, ami ellen a kurucok Rákóczi vezetésével fegyvert fogtak.[110]

A törökösség

Komoly politikai problémaként vetődött fel Erdélyben a törökkel való viszony. Az új erdélyi főparancsnok már 1705 február elején jelezte a fejedelemnek, hogy a „török protekciót sűrűn emlegetvén, szükséges kegyelmes urunknak arra igen vigyázni," nehogy

---

könyvek és naplók a XVI–XVII. századból. 3. k. Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. II. osztály. Írók. 35. k. Budapest, 1896. 462. o.; az esetről l. még *Rácz*, 1929. 19–20. o.

[105] *Lampérth*, 1899. 465. o.

[106] Forgách Simon emlékirata Rákóczihoz, Harságyi mező, 1705. augusztus 27. MOL G 15. Rszlt. I. 1. Caps. B. Fasc. 24.; Kolozsvár, 1705. szeptember 1. MOL G 19. Rszlt. II. 2. c/A. fol. 349–350.

[107] Altábornagyként egyébként is Pekryt illette a parancsnokság. Rákóczi Ferenc Forgáchnak, Nyitra, 1705. augusztus 26. AR I. o. I. k. 399. o.

[108] Rákóczi Ferenc Forgáchnak, Szécsény, 1705. szeptember 7. AR I. o. I. k. 408. o.

[109] *Bánkúti*, 1985 9–10. o.; Az erdélyi főparancsnok közjogi helyzetére és rendfokozataira nézve l.: *Mészáros Kálmán:* II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigadérosai. A kuruc felső katonai vezetés hierarchiája, 1703–1711. Budapest, 2006.

[110] Forgách Simon emlékirata Rákóczihoz, Harságyi mező, 1705. augusztus 27. MOL G 15. Rszlt. I. 1. Caps. B. Fasc. 24.

egyesek újra vazallussá tegyék az országot. Néhány nappal később arról a hírről is tájékoztatta, mely szerint Bécs arra ösztönzi a törököket, hogy katonai erővel más fejedelmet ültessenek Rákóczi helyébe. Ez komoly aggodalmat keltett, mert Thököly Imrének és II. Apafi Mihálynak is jelentős tábora volt a rendek körében.[111] Pekry Lőrinc az év elején azt tanácsolta Rákóczinak, hogy fejedelemségét Sztambulban is ismertesse el „mert az torkában lévén Erdély a töröknek," anélkül az ország „békességes állapotban nem maradhat."– indokolta kérését az erdélyi főúr.[112]

Mindebből Forgách arra a következtetésre jutott, hogy lépéseket kell tennie a „törökösség" visszaszorítására. 1705 nyarán kinyomtatatta Zrínyi Miklós addig kéziratban terjedő „Az török áfium ellen való orvosság" című művét, amellyel kettős célt kívánt elérni.[113] Rákóczinak ajánlott előszavában kifejtette, hogy Zrínyi munkájának megjelentetésével a regularizálás szükségességének kíván nyomatékot adni, hogy „ezen mi magyar nemzetünket a pogány módra szokott hadakozásrúl el szoktassa, az szó fogadást szívire tapasza, ki által a hadi jó rend és disciplina helyre állíttatik." A szerzőhöz hasonlóan úgy vélte, hogy a nemzet szabadságát csak ezen a módon vívhatják ki.[114] A másik célt a mű eszmei mondanivalójával vélte elérni, mivel Zrínyi írása röpiratnak készült, felhívás volt a töröknek való behódolás elutasítására.

Csatavesztés Zsibónál

Még tartott a szécsényi országos gyűlés, amikor szeptember 30-án Forgách Simon tábornagy már visszaindult Erdélybe. Útközben megszemlélte Szolnok várát, és azt hosszabb védekezésre alkalmatlannak ítélte. Erdély határára érkezve szemügyre vette a nemrég elfoglalt Déva erősségét is, amelyről hasonlóan vélekedett. A tábornagy akkor valószínűleg már tisztában volt azzal, hogy a császári sereg eljut Erdély határáig.

Rabutin az Udvari Haditanácsnak küldött jelentéseiben folyamatosan sürgette Erdély felmentését. 1705 tavaszán először a szatmári kapituláció után Budára távozott Dietrich Glöckelsperg tábornokot szándékozták egy nagyobb különítménnyel, a Maros völgyén keresztül, a fejedelemségbe küldeni. Glöckelsperg erőit azonban lekötötte a kurucok tervezett, újabb dunántúli hadjárata előkészítő hadműveleteinek elhárítása, így a tervezett akció meghiúsult.[115]

Ludwig Herbeville tábornagy nyáron kapott parancsot az Erdélybe vonulásra. A csallóközi táborból 1705. augusztus 23-án elindult császári sereg Buda, Pest, majd a Duna-

---

[111] Forgách Simon jelentése Rákóczinak, Kolozsvár, 1705. február 6.; február 18., Segesvár, március 24. MOL G 15. Rszlt. I. 1. Caps. B. Fasc. 24.

[112] *Lampérth*, 1899. 463. o.

[113] Zrínyi Miklós prózai művei. Zrínyi könyvtár I. Főszerkesztő: *Klaniczay Tibor*, Szerkesztő: *Kovács Sándor Iván*. Budapest, 1985. 64., 265–318. o.

[114] *[Thaly Kálmán:]* Forgách Simon tábornok dedicátiója, melylyel Zrínyi Miklós munkáit II. Rákóczy Ferencz fejedelemnek ajánlja HK 1889. 682–684. o.; *Thaly Kálmán:* Ghymesy Forgách Simon tábornok mint író. Irodalom és míveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi korból. Budapest, 1885. 218–219. o.; *Czigány István:* Regularizálás és tisztképzés a Rákóczi-szabadságharcban. In: A magyar katonai vezető- és tisztképzés története. A millecentenárium alkalmából rendezett tudományos konferencia anyaga, 1996. október 8–9. Tanulmánygyűjtemény. Szerk.: *Lengyel Ferenc - Szántó Mihály*. Budapest, 1996. 35–36. o.

[115] *Bánlaky*, 1941. 259–262. o.

Tisza közi mezővárosok, Cegléd, Kecskemét, Nagykőrös érintésével Szegedhez vonult, és október 9–10-én Algyő táján kelt át a Tiszán. A Bottyán János és Károlyi Sándor parancsnoksága alatt álló ezredek ugyan kisebb-nagyobb portyákkal zaklatták az ellenséget, de a folyamátkelést végrehajtó császáriakat nem támadták meg nagyobb erőkkel.

Rákóczi környezetében és a tábornoki karon belül meglehetősen nagy volt a tanácstalanság Herbeville hadjáratának valódi célját illetően. A fejedelem úgy vélte, a császári haderő „minden hadat átcsalván a Tiszán, akkor fordulni akarna egyenest a Bányavárosok felé és más operatiókra."[116] Bottyán János pedig még október elején is azt írta az ezredeivel a Tiszántúlon őrködő Károlyi Sándornak: „Én el nem hitethetem magammal, hogy a Tiszán által fog menni" [t. i. a császári had].[117] A helyzetet a legreálisabban talán Károlyi Sándor értékelte, aki már szeptember 25-én jelentette a fejedelemnek: „ez az német Aradhoz nem megyen sem azon szoros utakra [t. i. a Dévai-szoroshoz] hanem Szegednél conjugállja magát az ráczsággal, ezen városokból [Nagykőrös, Kecskemét] megh profontozza magát, s az síkon az Kunsághra fogh menni Túr, Karcagh Újszállásra, s Debrecen felé, s Várad alá onnat az Sebesvári passuson Erdélybe."[118]

Forgách Simon már idézett emlékiratában úgy emlékezett, hogy visszaérkezése után „minden szükséges intézkedés megtörtént a németek romlására."[119] Forgách a francia hadmérnökök közreműködésével a Szamos völgyében, valamint a Karikai- és Zsibói-szorosban sáncokat emeltetett, hogy azok fedezékében állítsák meg az ellenséget. Károlyi levelei szerint azonban Forgách parancsait csak késve, vagy egyáltalán nem teljesítették, „az egész ország ellene vagyon, gyűlölik."[120] Az ítélet sommás, hiszen Forgách és az erdélyiek közti ellentétért nem csak a tábornagy emberi gyarlóságai okolhatók, hanem az a feszült viszony, amit valójában a központosító törekvések és a fejedelemség rendjei közti ellentétek tápláltak.

A kuruc hadvezetés azon taktikája, amely a császáriak előrenyomulását az utánpótlás és élelmezés lehetetlenné tételével, vagyis a hadműveleti terület lakosságának kitelepítésével, az élelem elpusztításával, vagy elszállításával akarta megakadályozni, 1705 szeptemberében és októberében teljesen csődöt mondott. Kecskemét és Nagykőrös lakossága fegyverrel állt ellen a kuruc katonaság által szorgalmazott kitelepítésnek. A ravasz alföldi civisek még elismervényt is kiállíttattak a császáriaknak adott élelmiszerekről, amit aztán 1710 végén, a kuruc csapatok végleges távozása után, védelmet és a haditeher könnyítését kérve, bemutattak a bevonuló császári-királyi haderő parancsnokainak.

Ami a Kecskeméten és Nagykőrösön történt, megrettentette a kuruc hadvezetést, attól tartottak, hogy a többi alföldi mezőváros is meghódol a császári seregnek. Debrecen több mint tízezer fős lakosságát, csak jelentős katonai erővel bírták távozásra, amely hatalmas pusztítással járt.[121]

---

[116] Rákóczi Károlyi Sándornak, 1705. szeptember 26. *Géresi*, 1897. V. k. 302. o.

[117] AR I. o. IX. k. 234. o.

[118] Károly Sándor Rákóczinak, Törteli pusztán, 1705. szeptember 25. (reggel) MOL. G 15. Rszlt. Caps. B. Fasc. 22. fol. 68–71.

[119] *Várady-Sternberg*, 1968. 1061. o.

[120] *Kovács*, 1994. 83. o.

[121] *Czigány*, 1981. 89. o.

A fejedelem környezetében levő erdélyi főurak, köztük Csáky István, Mikes Mihály, Teleki Mihály és Toroczkai István, azt javasolták Rákóczinak, hogy ne Zsibónál, vagy a Karikai-szorosban álljon csatát, hanem inkább Torda mellett, a keresztesi mezőn. Javaslatukat Rákóczi nem fogadta el, hanem az erdélyi csapatokkal a fejedelemség különböző vidékeire küldte őket az utánpótlás összegyűjtésére, illetve a császári erősségek körülzárásának megerősítésére. Nagyrészt ennek köszönhető, hogy a császári sereggel való összecsapásban, egy-két kisebb egységtől eltekintve, erdélyi alakulatok nem vettek részt.

Károlyi Sándor, aki Rákóczihoz hasonlóan nem volt képzett katona, november elején szinte látnoki erővel jósolta meg a csata kimenetelét, amikor azt írta „az Istenért Kegyelmes Uram ne hagyjuk, mert úgy járunk vele, mint Leopold körül [t. i. Lipótvárnál] megh próbálja a Karikait, s ha úgy látja hogy nem megy a Sibóira csap."[122]

Forgách Simon emlékiratában a zsibói csatát követő események kapcsán feljegyezte a fejedelemmel folytatott vitáját. Elbeszélése szerint, amikor Erdélyből Magyarországra mentek, a tábornagy azzal vádolta Rákóczit, hogy ő akart csatát állni, anélkül, hogy az szükséges lett volna, Meglátása szerint „a hadművészet tudománya tiltja a csataállást anélkül, hogy végső szükség lenne erre, avagy csak akkor engedi meg, ha morális biztonság áll fenn a győzelmet illetően". Mielőtt a németek Erdélybe vonultak „a fejedelemnek már volt egy balsikerű csatája a németekkel Vereskő, más néven Pibersburg váránál". A vereségek okát abban látta, hogy „a németek reguláris katonák, hosszas gyakorlatozás van mögöttük, a magyarok ugyanakkor valamennyien könnyű fegyverzetű katonák, még nem regulárisok, és a fegyverzetük sem ér fel amazokéval."[123] Bár a tábornagy későbbi leírása némileg minden bizonnyal túloz, de, ismerve Forgách heves vérmérsékletét és addigi megnyilvánulásait, a fejedelemnek címzett bírálata valamilyen formában minden bizonnyal elhangzott.

A Szent Márton napján, november 11-én, Zsibónál lezajlott csatában Forgách már nem volt az erdélyi kuruc hadak főparancsnoka. Nem váltották le, pedig a nyár végén a Pekryvel és több erdélyi úrral való nézeteltérései miatt maga akart távozni posztjáról. Főparancsnoki beosztása akkor szűnt meg, amikor a fejedelem Erdélybe érkezett. Ez hatalmas sérelem volt Forgách számára, amit többször is szóvá tett. Ez ügyben, mely a hadvezetés számos elméleti és gyakorlati kérdését érintette, a főgenerális, Bercsényi Miklós is a tábornagy mellé állt, s kifejtette a fejedelemnek: ha a földesúr személyesen megjelenik valamelyik birtokán, és utasításokat ad ki, attól a birtokot vezető tiszttartó még tiszttartó marad, sőt a prefektus is prefektus marad a tiszttartók fölött, tette hozzá maliciózusan, saját főgenerálisságára célozva.[124]

Herbeville, hírszerzői javaslatára, végül is nem a jobban megerősített Karikai-, hanem a Zsibói-szoros előtt ütött tábort, és ott került szembe a két sereg egymással. A császáriak közel 18 000 katonát állíthattak csatasorba, a kurucok csak 15–16 000 fővel rendelkeztek, de a sereg két részre oszlott, a zsibói sáncoknál mintegy 9–10 000 fő állt, a császári haderő háta mögött pedig, Károlyi parancsnoksága alatt, mintegy 5-6000 fő.[125]

---

[122] Károlyi Sándor Rákóczinak, Mezőterem. 1705. november 2. MOL. G 15. Rszlt. Caps. B. Fasc. 23. fol. 5–7.

[123] *Várady-Sternberg*, 1968. 1062. o.

[124] *Mészáros*, 2006. 101. o.

[125] Az 1981-ben megjelent tanulmányomat követően áttanulmányozott források alapján a kuruc haderő létszámadatait módosítottam: *Cigány*, 1981. 96. o.

A csata előtt Forgáchnak még egy megaláztatást kellett elszenvednie. A korabeli szokásjog szerint a fővezér után a rangidős tábornok vezette a csatára felállt sereg jobbszárnyát. Ez, mint tábornagyot és volt erdélyi főparancsnokot, Forgáchot illette volna. Rákóczi azonban úgy döntött, hogy a jobbszárny vezetését Des Alleurs márkinak adja át, aki katonai rangja szerint csak altábornagy volt. XIV Lajos diplomatájaként érkezett Rákóczi udvarába, ám nem állt a fejedelem szolgálatában.[126] Rákóczi, tartva a lobbanékony természetű Forgách reakciójától, arra kérte őt, egyezzenek meg a francia követtel a vezérletről. A tábornagy ezt követően gúnyos udvariassággal engedte át a vezérletet, s ő csak a sereg 5000 fős balszárnyát vezette a csatában.[127]

A kuruc csapatok a császáriakkal vívott zsibói csatában Koroncó (1704. június 13.) és Nagyszombat (1704. december 26.) után immáron harmadszor szenvedtek vereséget. A harc közben sorra kiütköztek Rákóczi seregének fogyatékosságai, a képzett reguláris gyalogság és a tudatos fegyvernemi együttműködés hiánya, lényegében azok, amelyeket Forgách is megemlített már idézett emlékiratában. A fejedelem elképzelését, hogy Károlyi lovasezredei, hátba támadják az ellenséget, a terep adottságai nem tették lehetővé.[128]

Bár emlékirataiban Rákóczi kritikusan nyilatkozott Forgách katonai képességeiről, az adott viszonyok között, különösen a kuruc tábornoki karon belül, a tábornagy jól képzett katonának számított, ám Erdély, e politikailag oly változékony tündérország viszonyai nem kedveztek képességei kibontakozásának. Összeférhetetlen természete pedig csak súlyosbította a helyzetét az erdélyi darázsfészekben. Az általunk feltárt források alapján úgy véljük, bárkit is neveztek volna ki posztjára, minden bizonnyal hasonló kudarcokat élt volna át, mint Forgách, katonai teljesítménye pedig, valószínűleg, sokkal szerényebb lett volna.

Működésének kudarcai ellenére Forgách sikeres évet könyvelhetett el 1705 végén. Erdélyben jelentős hadisikereket ért el, Magyarországon pedig komoly politikai hatalomra tett szert. Annak okai, hogy a fejedelemség haderejének reguláris módon való átszervezését kevés siker koronázta, nagyrészt a sajátos erdélyi társadalmi, gazdasági és kormányzati viszonyokban gyökereztek, még akkor is, ha az igazsághoz hozzátartozik: a balsikerekhez a tábornagy személyiségének árnyoldalai is hozzájárultak.

[126] *Mészáros*, 2006. 101. o.

[127] *Bánlaky*, 1941. 317. o.

[128] A zsibói csatáról bővebben l. *Czigány*, 1981. 85–103. o.

AFA	Alte Feldakten
AP	Acta Publica
AcR	Acta Rákocziana
fol.	folio
Fol. Hung.	Folia Hungarica
HHStA	Haus- Hof- und Statsarchiv
HK	Hadtörténelmi Közlemények
HKR	Wiener Hokriegsrat
k.	kötet
KA	Kriegsarchiv
MTA Kt.	Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár
MOL	Magyar Országos Levéltár
ÖNB	Österreichische Nationalbibliotek
ÖStA	Österreichisches Staatsarchiv
Prot. Exp.	Protocollum Expedit
Prot Reg	Protocollum Registratur
Rszlt.	A Rákóczi-szabadságharc levéltára
Sz	Századok
TGy	Thaly Gyűjtemény
TSz	Történelmi Szemle
TT	Történelmi Tár
OSzK Kt.	Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár

AR I/ I.	II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival 1703–1712. Közli *Thaly Kálmán.* I. k. 1703–1706. Pest, 1873. (Archivum Rákóczianum I. osztály: Had- és belügy. I. k.)
AR I/IV.	Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez (1704–1705). Első osztály. Had- és belügy. 4. k. Szerk.: *Thaly Kálmán.* Az eredeti kéziratokból a titkos jegyek fölfejtésével közli: *Thaly Kálmán.* Budapest, 1875.
AR I/V.	Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704–1712. Az eredeti kéziratokból a titkos jegyek fölfejtésével közli: *Thaly Kálmán.* II. k. 1706–1708. Budapest, 1877. (Archivum Rákóczianum I. osztály: Had- és belügy. V. k.)
Bánkúti, 1976.	Rákóczi hadserege 1703–1711. Válogatta és a bevezetőt írta: *Bánkúti Imre.* Budapest, 1976.

Bánkúti, 1983. *Cserei Mihály:* Erdély históriája [1661–1711]. A bevezetőt és a jegyzeteket írta: *Bánkúti Imre.* Budapest, 1983.

Bánkúti, 1985. Az erdélyi consilium leveleskönyve és iratai 1705, 1707–1710. Kiadásra rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: *Bánkúti Imre.* Budapest, 1985.

Bánlaky, 1941. *Bánlaky József:* A magyar nemzet hadtörténelme. Tizennyolcadik rész. II. Rákóczi Ferenc fölkelése. 1701–1714. Budapest, 1941.

Czigány, 1981. *Czigány István:* A császáriak hadjárata 1705 őszén. HK 1981/1., 74–103.o.

Czigány, 2003. *Czigány István:* Rebellió Magyarországon 1702/1703. (Stratégiai elképzelések és a taktikai valóság). In.: A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. I. Szerk.: *Tamás Edit.* Sárospatak, 2003.

Feldzüge, 1704. *Gusztav Ratzenhofer*: Spanischer Successionskrieg. Feldzug 1704. Feldzüge Prinzen Eugen von Savoyen. I. Ser. VI. Bd. Wien, 1879.

Géresi, 1897. *Géresi Kálmán:* A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. V. k. Budapest, 1897.

Heckenast, 2005. *Heckenast Gusztáv:* Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. Sajtó alá rendezte, kiegészítette és az előszót írta: *Mészáros Kálmán.* História Könyvtár, Kronológiák, adattárak 8. Sorozatszerkesztő: *Glatz Ferenc.* Budapest, 2005.

Kovács, 1994. Károlyi Sándor Barkóczi Krisztinához, Györgyei puszta 1705. szeptember 23. In: Károlyi Sándor levelei feleségéhez (1704–1719). I. k. Szerkesztette, jegyzetekkel és mellékletekkel ellátta: *Kovács Ágnes.* Debrecen, 1994.

R. Kiss, 1906. *R. Kiss István:* II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása. Budapest, 1906.

Lampérth, 1899. *Lampérth Géza*: Gróf Pekry Lőrinc leveleiből. II. Rákóczi Ferencz 1704–5-iki erdélyi hadjáratának történetéhez. TT 1899.

Markó, 1933. *Markó Árpád:* Az 1704. évi erdélyi kuruc hadjárat. HK 1933. 174–208. o.

Mészáros, 2001. *Mészáros Kálmán:* Tábornoki és törzstiszti kinevezések a Rákóczi-szabadságharcban. HK 2001/2–3., 303–360. o.

Mészáros, 2006. *Mészáros Kálmán:* II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigadérosai. A kuruc felső katonai vezetés létrejötte és hierarchiája 1703–1711. Budapest, 2006.

Rácz, 1929. *Rácz Imre:* Pekrovai Gróf Pekri Lőrinc, II. Rákóczi Ferenc fejedelem hadvezére. Debrecen, 1929.

RaEml *J. L. Bussy de Rabutin:* Emlékiratok a magyarországi háborúról. In: RTü II. k. 286–309. o.

LmB *Louis Lemaire:* Beszámoló mindarról, ami a magyarországi háborúban történt az 1705-ös hadjárat kezdetétől 1708 márciusáig. In: RTü II. k. 176–297.o.

RTü Rákóczi Tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. I–II. k. A kötet anyagát felkutatta, válogatta, szerkesztette, az előszót és a naplójegyzeteket bevezető kistanulmányokat írta: *Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes.* Budapest, 1973.

Ságvári, 2002. *Ságvári György:* Kuruc regularizálás (1704–1706). In: Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Budapest, 2002. Szerkesztette és az előszót írta: *Czigány István.* Budapest, 2002.

Seres, 2005. *Seres István:* Thököly Imre emigráns tisztikara Törökországban a karlócai béketárgyalások idején (1698–1699). HK 2005/3. 424–496. o.

Szederkényi, 1893. *Szederkényi Nándor*: Heves vármegye története. IV. k. Eger, 1893.

Thaly, 1892. *Thaly Kálmán:* A székesi gróf Bercsényi család, 1470–1835. 3. k. 1703–1706. Budapest, 1892.

TN Második Teleki Mihály életéről való maga írásai ab anno 1703 usque annum 1720. MTA Kt. Ms. 10 210.

Várady-Sternberg, 1968. *Várady-Sternberg János:* Forgách Simon kuruc tábornagy emlékiratai. Sz 1968/5–6., 1038–1074. o.

Várkonyi, 1954. *Várkonyi Ágnes:* A Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben. (1703–1704 július) Sz 1954/1., 15–73. o.

WN 1983. *Wesselényi István:* Sanyarú világ. Napló, 1703–1708. I. 1703–1705. Közzéteszi: *Magyari András*. Bukarest, 1983.

István Czigány

A "UNIVERSAL MAN" IN FAIRYLAND

The Activity of Count Simon Forgách as Commander-in-Chief in Transylvania

Summary

Although a part of the estates of Transylvania elected Ferenc II Rákóczi as prince in Gyulafehérvár on 8 July 1704, his investiture could not take place owing to the unfavourable military situation. To help the insurgents in Transylvania, the prince sent about 12 000 troops under the command of Field Marshal Count Simon Forgách.

Forgách joined Rákóczi in the spring of 1704, who charged him with commanding the military operations in Transdanubia after the failure of the campaign led by Lieutenant General Sándor Károlyi. The field marshal who was used to command regular troops, lost the battle at Koroncó, and came into conflict with both the officer corps of the insurgents and the counties, and as a result he asked the prince to release him from his commission.

Subsequent to that, Rákóczi commissioned him to command the troops to be sent to Transylvania. Having learned the lessons of the campaign in Transdanubia, Forgách set up regular regiments before launching the Transylvanian campaign, primarily from the troops of the imperial forts of Eperjes, Kassa and Szatmár that surrendered to him.

Although his relationships with Transylvanian military leaders, especially General Lőrinc Pekry, had been tense from the beginning, his operations were successful. He took Medgyes by a standard siege, whereas he captured Szamosújvár and Déva by blockade. The taking of small fortifications in the Vöröstorony Pass and the valley of the Maros River (such as Tótvárad and Solymos) impeded the communication of the imperial troops in Walachia and in Hungary.

He hoped that blocking enemy supply lines would soon lead to the surrender of the imperial troops trapped in the forts of Brassó, Fogaras and Szeben. His plan failed, as an imperial army arrived to help the beset units and defeated the troops commanded by Ferenc Rákóczi at Zsibó on 11 November 1705. As a result, the insurgents were soon driven out of Transylvania.

Forgách made an attempt to reorganise and regularise the Transylvanian armed forces. He suggested to the prince that a smaller but regularly paid armed force be set up, comprising 6 000 cavalrymen and 4 000 infantrymen. Besides those, he also counted on Saxons and Székelys, as well as the troops of the counties, all of whom saw military service on a feudal basis.

The field marshal's endeavours were hindered by his unfamiliarity with the difficult political conditions in Transylvania. Furthermore, his lofty attitude and quick temper soured his relationship with the political elite of the principality, which was worsened by the intolerance and conflicts between the people in Hungary and Transylvania. To achieve his objects, he asked the prince for unlimited power, similar to that of the imperial commander-in-chief.

Resulting from Transylvania's geopolitical situation and historical traditions, Forgách had to face the particular significance of political relations with the Ottoman Empire. As a measure to counteract the phenomenon, he published the manuscript of Miklós Zrínyi's pamphlet titled "*Medicine against the Turkish Poison*" in the summer of 1705 in Kolozsvár.

István Czigány

UN »HOMME UNIVERSEL« DANS LE PAYS DES FÉES.

L'action en Transylvanie du commandant en chef comte Simon Forgách

Résumé

Bien que François Rákóczi II fût élu prince par une partie des ordres transylvaniens à Gyulafehérvár (8 juillet 1704), la situation militaire empêcha alors son intronisation. Le prince envoya le feld-maréchal comte Simon Forgách avec 12 000 soldats pour soutenir la force armée kouroutz transylvanienne.

Forgách rejoignit Rákóczi au printemps 1704 qui lui confia la direction des opérations militaires de Transdanubie après la campagne échouée du général de division Sándor Károlyi. Accoutumé au commandement régulier, le feld-maréchal demanda au prince de le dispenser à l'issue de la bataille perdue à Koroncó et de son conflit avec le corps des officiers kouroutz et les comitats.

Ensuite Rákóczi lui confia le commandement des troupes dépêchées en Transylvanie. Forgách tira la leçon de ses expériences transdanubiennes et organisa des régiments réguliers avant la campagne de Transylvanie qui furent composés principalement des soldats impériaux d'Eperjes, de Kassa et de Szatmár qu'il fit capituler lui-même.

Malgré ses relations tendues avec les commandants militaires kouroutz de Transylvanie, surtout avec le général Lőrinc Pekry, les opérations militaires de Forgách furent couronnées de succès. Medgyes fut pris après un siège réglementaire, alors que Szamosújvár et Déva furent encerclés avant d'être occupés. L'occupation des forts de moindre importance dans la gorge de Vöröstöröny et la vallée de Maros (Tótvárad et Solymos) paralysa les liaisons avec les troupes impériales de Valachie et de Hongrie.

En coupant le ravitaillement, Forgách espéra que l'ennemi acculé aux forts de Brassó, de Fogaras et de Szeben finirait par se rendre. Son plan ne réussit pas, puisque l'armée impériale arrivée pour secourir ses unités aux abois remporta la victoire à Zsibó (11 novembre 1705) sur les troupes commandées par François Rákóczi, ce qui bouta les kouroutz rapidement hors de Transylvanie.

Forgách tenta de réorganiser les forces transylvaniennes de manière à en faire des forces régulières. Il proposa au prince de créer des forces réduites en nombre – 6000 cavaliers et 4000 soldats d'infanterie – mais régulièrement payées. En outre, il compta sur les hommes armés saxons, szeklers et des comitats qui servirent au nom de leurs obligations féodales.

Les efforts du feld-maréchal furent entravés par le fait qu'il n'arriva pas à se reconnaître dans les rapports politiques complexes de Transylvanie. De plus, son caractère orgueilleux et colérique, ainsi que les préjugés et les conflits entre Transylvaniens et Hongrois ne facilitèrent pas non plus sa relation avec l'élite politique de la principauté. Pour imposer sa volonté, il demanda au prince d'un pouvoir semblable à celui du commandant en chef impérial.

Du fait de la situation géopolitique et des traditions historiques de la Transylvanie, Forgách fut confronté à la »turcophilie,« c'est-à-dire à la priorité donnée aux relations politiques avec les Turcs. Pour faire reculer cette orientation, il publia, en été 1705 à Kolozsvár, le »Remède contre l'opium turc,« le pamphlet jusqu'alors en manuscrit de Miklós Zrínyi.

István Czigány

EIN „UNIVERSELLER MENSCH" IM FEENLAND

Die Tätigkeit von Simon Graf Forgách als Oberbefehlshaber in Siebenbürgen

Resümee

Zwar wählte ein Teil der Siebenbürgischen Stände Ferenc II. Rákóczi in Gyulafehérvár zum Fürsten (8. Juli 1704), aber infolge der Kriegssituation konnte es vorerst nicht zu seiner Inauguration kommen. Der Fürst schickte Feldmarschall Simon Graf Forgách mit etwa 12 000 Mann los, um dem Siebenbürgischen Kurutzenheer zu Hilfe zu eilen.

Forgách hatte sich Rákóczi im Frühjahr 1704 angeschlossen; Letzterer beauftragte nach dem gescheiterten Feldzug von Feldmarschall-Leutnant Freiherr Sándor Károlyi diesen mit der Führung der erneuten Kriegsoperationen in Transdanubien. Der an die reguläre Kriegsführung gewöhnte Feldmarschall bat nach der verlorenen Schlacht von Koroncó und dem Konflikt mit dem Offizierskorps der Kurutzen und den Komitaten den Fürsten um die Befreiung von seinem Auftrag.

Danach wurde er von Rákóczi mit der Leitung der nach Siebenbürgen zu sendenden Heere beauftragt. Forgách, der die Lehren aus den Erfahrungen in Transdanubien gezogen hatte, stellte vor dem Siebenbürgischen Feldzug reguläre Regimenter auf, in erster Linie aus den kaiserlichen Soldaten der von ihm zur Kapitulation gezwungenen Festungen von Eperjes, Kassa und Szatmár.

Obwohl er mit den Siebenbürgischen Leitern der Kurutzensoldaten, insbesondere mit General Lőrinc Pekry, von Anfang an ein gespanntes Verhältnis hatte, wurden seine Kriegsoperationen doch von Erfolgt gekrönt. Medgyes nahm er mit einem ordnungsmäßigen Sturm, Szamosújvár und Déva mit einer Umzingelung ein. Die Verbindungen der kaiserlichen Truppen in der Walachei und in Ungarn wurden durch die Eroberung der kleineren Festungen am Pass von Vöröstorony, bzw. im Tal des Flusses Mieresch (Tótvárad und Solymos) erschwert.

Vom Abschneiden des Feindes erhoffte er sich, dass sich der in die Festungen von Brassó, Fogaras und Szeben gedrängte Gegner bald ergibt. Sein Plan misslang aber: das den in Bedrängnis geratenen Einheiten zur Hilfe eilende kaiserliche Heer triumphierte bei Zsibó (11. November 1705) über die von Ferenc Rákóczi geführten Truppen. In der Folge wurden die Kurutzen schon bald aus Siebenbürgen verdrängt.

Forgách versuchte, die Streitmacht von Siebenbürgen regulär umzuorganisieren. Er schlug dem Fürsten die Aufstellung einer kleineren, aber regelmäßig besoldeten Streitmacht vor: 6000 Kavalleristen und 4000 Infanteristen. Daneben zählte er auch auf die Bewaffneten der Sachsen und Szekler, sowie der Komitate, die auf Grund feudaler Verpflichtungen Dienst leisteten.

Die Bestrebungen des Feldmarschalls wurden dadurch beeinträchtigt, dass er sich in den verworrenen politischen Verhältnissen Siebenbürgens nicht zurechtfand. Zudem wurde sein Kontakt mit der politischen Elite des Fürstentums neben seiner hochmütigen, hitzigen Art auch con den Vorurteilen und Gegensätzen zwischen den in Ungarn und den in Siebenbürgen Lebenden erschwert. Zur Ausführung seines Willens bat er den Fürsten um eine unbeschränkte Macht, wie sie der kaiserliche oberste Heerführer hatte.

Aus der geopolitischen Lage und historischen Tradition Siebenbürgens heraus sah er sich mit der „Türkenhaftigkeit", also mit der Tatsache konfrontiert, dass die politischen Beziehungen mit den Osmanen in den Vordergrund gestellt wurden. Um dem entgegenzuwirken, veröffentlichte er im Sommer 1705 in Kolozsvár das Flugblatt von Miklós Zrínyi mit dem Titel „Medizin gegen das türkische Opium", das bis dahin ein Manuskript war.

Иштван Цигань

ОДИН „УНИВЕРСАЛЬНЫЙ ЧЕЛОВЕК" В ВОЛШЕБНОМ ЦАРСТВЕ

Деятельность в функции главнокомандующего графа Шимона Форгач в Трансильвании

Резюме

Несмотря на то, что часть сословий Трансильвании в Дьюлафехерваре (8 июля 1704 года) выбрала князем Ференца (II) Ракоци, регистрация его власти пока не могла быть осуществлена по причине неблагоприятного складывания военной обстановки. Для оказания помощи вооруженным силам трансильванских куруцев князь направил во главе с генералом графом Шимоном Форгач войско в 12 000 человек.

Весной 1704 года Форгач присоединился к Ракоци и получил назначение командовать новыми военными операциями в Задунавье после того, как военная кампания под руководством генерал-лейтенанта Шандора Каройи окончилась провалом. Маршал, привыкший к командованию регулярными войсками, после поражения в битве при Коронцо и конфликта, возникшего с офицерским составом куруцев и комитатами, попросил князя освободить его от должности. После этого Ракоци поручил командование войсками, направляемыми в Трансильванию, Форгачу, который извлек уроки из опыта боев в Задунавье и перед походом в Трансильванию сформировал регулярные полки в первую очередь из кайзеровских солдат крепостей Эперъеш, Кошице и Сатмар, принужденных им к капитуляции

Хотя почти с самого начала у него были напряженные отношения с военными руководителями трансильванских куруцев, особенно с генералом Лёринц Пекри, его военные операции увенчались успехом. Город Меддьеш был взят в результате настоящей осады, а города Самошуйвар и Дева были окружены и заняты. Связь между кайзеровскими войсками в Валахии и войсками Венгрии осложнялась занятием небольших крепостей в ущельи Вёрёшторнья и в долине реки Марош (Тотварад и Шоймош)

Форгач надеялся, что отрезанный от путей пополнения и зажатый в крепостях Брашшов, Фогараш и Себен противник быстро сдастся. Его план не удался. На помощь окруженным войскам прибыла кайзеровская армия в районе Жибо (11 ноября 1705 года) и одержала победу над войсками, возглавляемыми Ференцем Ракоци, в результате чего куруцы вскоре были вытеснены из Трансильвании.

Форгач сделал попытку осуществить регулярную реорганизацию трансильванских вооруженных сил. Он предложил князю создать более малочисленные, но систематически оплачиваемые войска в составе 6000 кавалеристов т 4000 пехотинцев. Кроме того он рассчитывал на комитатских саксонских и секейских воинов, несущих воинскую повинность на основании их феодальных обязанностей.

Осуществлению стремлений генерала препятствовало то, что он не мог разобраться в сложных политических отношениях Трансильвании. Кроме того, вследствие гордого и вспыльчивого характера графа, его отношения с политической элитой княжества осложнялись предубеждениями венгров и трансильванцев. Он просил от князя неограниченной, подобной кайзеровскому главнокомандующему, власти для осуществления своей воли.

Исходя из геополитического положения и исторических традиций Трансильвании, он должен был учитывать и „интересы" турок, то есть ставить на передний план политические связи с османцами. Для оттеснения этого на задний план он выпустил летом 1702 года в городе Коложваре (Клуж) находившуюся до сих пор в рукописе листовку Миклоша Зриньи под названием „Лекарство от турецкого афиума (близости)."

KÖZLEMÉNYEK

BAGI ZOLTÁN PÉTER

A CSÁSZÁRI HADSEREGBEN SZOLGÁLÓ NYUGATI ZSOLDOS LOVASSÁG SZERVEZETE ÉS VÁLTOZÁSAI A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚ IDŐSZAKÁBAN[1]

Bevezetés

A Hadtörténelmi Közleményekben 2001-ben jelent meg az a cikkem, amelyben a császári haderő szervezetét vettem górcső alá. Akkor leginkább a gyalogos ezredek felállításával kapcsolatos iratokat vizsgáltam, s a lovassággal csak röviden és igen általánosan foglalkoztam. Az elmúlt években azonban szisztematikusan gyűjtöttem mindazokat az iratokat, amelyek segítségével ezen fegyvernem szervezetét, felállítását rekonstruálni lehet a tizenöt éves háború időszakában. Egy újabb, e témában készítendő tanulmány elkészítésének szükségességét tovább erősítette bennem az, hogy mind a németnyelvű hadtörténeti szakirodalomban, mind pedig a saját korábbi munkáimban olyan terminológia tévedések találhatóak, amelyek kiküszöbölését elengedhetetlennek tartom. A következőkben tehát azt vizsgálom, hogy a császári haderőben a tizenöt éves háború időszakában milyen feltételekkel fogadták szolgálatba a lovasokat; hogyan folyt le a toborzásuk, mustrájuk, leszerelésük vagy továbbszolgálásuk.

Mielőtt azonban hozzálátnék a tizenöt éves háború időszakában kiadott *Bestallung*ok elemzéséhez, szeretném felhívni a figyelmet néhány fogalom használatának problémájára. Az alábbiakban nem véletlenül használom az egység elnevezést, s tudatosan kerülöm az ezred, mint nagyobb katonai egység fogalmát. Korábbi munkáimban a terminust többször és helytelenül használtam a lovasság esetében. A XVI. és XVII. század fordulójáról fellelhető felfogadási iratokból azonban világosan kitűnik, hogy ezen fegyvernem esetében az ezred (*Regiment*) elnevezést még nem használta az Udvari Haditanács, csak a megbízott hadivállalkozó nevét, a felfogadandó egység létszámát és csapatnemét tüntették fel.[2]

Nagy problémát jelent a különböző tisztségek németről magyarra fordítása, illetve olyan kifejezéseket alkalmazása, amelyek kifejezik ugyan a német szó eredeti tartalmát, de nem idegenek a magyar közbeszédtől. Mindenképpen ki kell hangsúlyoznom, hogy e korszakban a katonáskodók közti különbségtétel még nem a rangok szerinti elkülönülést jelentette, hanem egyértelműen csak a viselt hadifunkcióra utal. Ennek értelmében az *Obrist* ezredesre fordítása – bár én magam is többször megtettem – félreérthető és egy későbbi időszak jelentéstartalmának visszavetítése volna. Az *Obrist* és *Hauptmann* sza-

[1] Tanulmányomat az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány (2005. október–december) és a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány (2006. szeptember – 2007. május) ösztöndíjainak segítségével készítettem el.

[2] Vö. még *Wrede* 1898. 7. o.

vak igen átfogó a jelentéstartalommal bírtak a korszakban. Az *Obrist* az egység tulajdonosát, felfogadóját, ugyanakkor parancsnokát is jelenti egyszerre. A *Hauptmann*t pedig kapitány, főember, vezető, parancsnok értelemben egyaránt használták. Nem ajánlatos tehát leszűkíteni a magyar jelentéstartalmat, mert ez további félreértésekhez vezethet.

Hasonló módon a korban használt német szó megtartását tartom célszerűnek két másik lovassági tisztség, a német lovas zászlók élén állt *Rittmeister*, illetve az ugyanezen csapatnemnél szolgált *Rottmeister* esetében is. Mivel ezek a szavak történetileg a magyar nyelvben ki nem alakult, nem létező fogalmakat jelölnek, így lefordításuk lehetetlen.

Az *Obristleutnant* és *Leutnant* tisztségeket szintén nem lehet a mai alezredes és hadnagy szavakkal fordítani. Véleményem szerint célszerűbb volna esetükben az *Obrist* helyetteseként, illetve helyetteseként használni.

1. A császári szolgálatba fogadott lovas csapatnemek kialakulása és harcmódja

A német hadtörténeti szakirodalomban a *német* vagy *„fekete" lovasok* eredetének és jellemzőinek meghatározására eltérő magyarázatokat találhatunk. Alphons von Wrede – a XIX. század egyik legjelentősebb hadtörténésze – szerint a koraújkori császári lovasságot 1498. május 28-i pátensével I. Miksa császár teremtette meg, amikor a fegyveres szolgálattól idegenkedő nemességtől függetlenítve magát, 100 teljes vértezetbe öltözött kürasszír (*Kyrissern*) felállítására adott utasítást. Ez az elnevezés azonban már a XVI. század elején eltűnt, s felváltotta a német lovasok (*deutsche gerüstete Reiter*) meghatározás. Végül 1596-ban a birodalomból a magyar hadszíntérre Adolf von Schwarzenberg[3] vezette és németalföldi és francia minta alapján felszerelt német lovasokat újra kürasszíroknak nevezték. Wrede szerint a tizenöt éves háború időszakában a kürasszírokat és a német lovasokat csak az elnevezésük különböztette meg egymástól.[4] A XIX. századi szerző állításait a későbbiekben – kritika nélkül – átvette Walter Hummelberger és Thomas Barker is.[5] Wrede a német és a fekete lovasokat azonban elválasztotta egymástól: I. Miksa intézkedése hívta életre ezt a – kürasszírok mellé beosztott – könnyebb fegyverzetű lovasságot. Jelentőségük – a könnyűlovasok szerepének felértékelődésével, a XVI. század közepén – megnövekedett. Wrede szerint a császári hadseregben 1571-ben jelentek meg, s 1596-ban eltűntek.[6]

---

[3] Adolf von Schwarzenberg (1547–1600. július 26.) 1595-ben vonult Magyarországra az általa toborzott vallon lovassággal. 1596-ban főtábormester, II. Rudolf tanácsosa 1596-tól, majd a következő évtől haditanácsos haláláig. 1597. április 2-tól 1599 júliusáig bécsi helyőrségparancsnok. Győr sikeres visszavétele idején (1598. március 27.) a császári csapatok parancsnoka. 1598 és 1600 között győri végvidéki főkapitány. 1599-ben ismét főtábormester és ideiglenesen megbízott főhadparancsnok-helyettes. 1600-ban a pápai vár vallon zsoldosainak lázadása idején kapott halálos fejlövést. L. ADB 33. Bd. 261–262. o., *Pálffy* 1998. 245–246. o.; *Pálffy* 1997a. 277. o. Adolf von Schwarzenberg 1598. és 1599. évi főtábormesteri kinevezéséről: Adolf von Schwarzenberg főtábormesteri kinevezése, 1598. július 15. Österreichischer Staatsarchiv (ÖStA) Kriegsarchiv (KA) Bestallungen (Best.) 597/1598., illetve ÖStA KA Alte Feldakten (AFA) 1598/7/4.; Adolf von Schwarzenberg főtábormesteri kinevezése, 1599. június 24. ÖStA KA Best. 636/1599. Vö. *Pálffy* 1999. 258–260. o.

[4] *Wrede* 1898. 1–5. o.

[5] *Hummelberger* 1963. 25–26. o.; *Barker* 1982. 173. o.

[6] *Wrede* 1898. 6. o.

Hans Jähns 1880-ban kiadott kézikönyvében úgy foglalt állást, hogy az V. Károly időszakának kevert lovaszászlójából (*Reiterstandard*), amely 60 lándzsás nehézlovasból (*schwere Lanzen*), 120 kürasszírból és 60 archibusierből állt, formálódott ki a schmalkaldeni háború idején az új csapatnem, a német lovasság. Ezek a könnyebb fegyverzetű lovasok (*geringere* vagy *leichtere Pferde*) átmenetet képeztek a nehézlovasság és a lovas lövészek között.[7]

Jähns állásfoglalását fogadta el Hans Delbrück is. Kifejtette, hogy a már a schmalkaldeni háborúban feltűnt „fekete lovasok" (akik elnevezésüket páncélzatuk színéről kapták, hiszen az előállítási költségek csökkentése végett a vértjüket vastag, fekete mázzal vonták be) utódainak tekinthetők a francia vallásháborúk hadszínterein feltűnt német lovasok, amelyek azonban – Wrede állításával szemben – nem azonosak a magyar hadszíntéren a tizenöt éves háború időszakában megjelent kürasszírokkal.[8] Ez utóbbi állítást támasztják alá a lovasoknak kiállított fennmaradt *Bestallung*ok is. Ezek segítségével egyértelműen megállapítható, hogy a XVI. és XVII. század fordulóján a német lovasokat az Udvari Haditanács által kiadott iratokban egyértelműen elkülönítették, és megkülönböztették a kürasszíroktól. A levéltári források alapján Delbrück állítását fogadta el Fritz Redlich, Theodor Fuchs, Kelenik József, a Funcken házaspár és jómagam is.[9]

Harcmódjuk, az úgynevezett caracol a keréklakatos pisztoly tűzerejének kihasználására épült: a katonák soronként előrelovagoltak, pisztolyaikból sortüzet adtak le, majd felzárkóztak az egység utolsó sora mögé. Fő fegyverük kard, valamint 2–3 vagy esetenként 5–6 pisztoly volt. Védőfegyverzetük sisakból, váll-, nyak-, hát-, mellvértből és vaskesztyűből állt. A nemesi alapokon szerveződő lovasság jelentős tűzerejének köszönhette, hogy a francia vallásháború hadszínterein a pikás gyalogsággal, valamint a tűzfegyverek alkalmazásától idegenkedő francia lovassággal szemben jelentős sikereket ért el. A tűzerő kihasználásáért cserében azonban lemondtak a gyors és lendületes rohamról is.[10]

A *lovas lövészek* vagy *archibusierek* a XVI. század első harmadában tűntek fel a harctereken,[11] s az 1560-as években már bizonyítottan részt vettek a magyarországi hadszíntér oszmánellenes küzdelmeiben is. Elnevezésüket fő fegyverükről, a keréklakatos könnyű puskáról, azaz arquebusról kapták. Tűzerejük fokozására több, nyeregkápára felszerelt pisztollyal is felfegyverezték őket, míg testük védelmére nyitott sisakot, mell-, nyak-, váll- és hátvértet, valamint vaskesztyűt viseltek. A XVI. század végi gyors ütemű elterjedésük tűzerejükkel és sokoldalú felhasználhatóságukkal magyarázható, hiszen elő- és utóvédharcban, felderítő és őrszolgálatban, valamint portyázásban és a nagy ütközetekben egyaránt megállták a helyüket. Harcmodorukból adódóan a lassan mozgó vagy hadrendbe fejlődött gyalogsággal szembeni alkalmazásuk tűnt a legcélszerűbbnek.[12] Az

[7] *Jähns* 1880. 1216–1217. o.

[8] Delbrück 1920. 144–*145. o.*

[9] *Redlich 1964. 43.; Fuchs* 1972. 222–223. o.; *Kelenik* 1991. 107. o.; *Funcken* 2001. 196. o.; *Bagi* 2005. 47. o.

[10] *Kelenik* 1991. 107–109. o.

[11] Fuchs szerint a schmalkaldeni háború időszakából beszélhetünk első megjelenésükről. Ezzel szemben a Funcken házaspár könyvében az szerepel, hogy már 1534-ben I. Ferenc francia király rendelkezett fegyverzetükről. Eszerint egy 2,5-3 láb hosszú archebussal, egy buzogánnyal és egy karddal kellett hadba vonulniuk. *Fuchs* 1972. 221–222. o.; *Funcken* 2001. 194. o.

[12] *Wrede* 1898. 5–6. o.; *Kelenik* 1991.

oszmán csapatokkal vívott harcban való szükségességüket mi sem bizonyítja jobban, minthogy Schwendi 1576-ban készült emlékiratában nagyobb szerepvállalásukat sürgette,[13] 1595 januárjában pedig a Bécsben hátrahagyott Udvari Kamara tanácsosai szakvéleményükben a német lovasokhoz hasonló nagyságú zsoldot kértek számukra.[14]

A *kürasszírokat* vagy *vérteslovasokat,* a XVI. század végi hadseregek legnehezebb fegyverzetű katonáit valószínűleg a lándzsával harcoló lovagi nehézlovasság utódjainak tekinthetjük. A kürasszírok az 1590-es évekre addigi főfegyverüket, a lándzsát teljesen elhagyták. A XVI. század végén fegyverzetük két pisztolyból, nehéz kardból, valamint nehéz páncélzatukból, a kürasszból állt. Azt, hogy a lándzsával együtt ez a lovas csapatnem nem tűnt el a hadszínterekről, annak köszönhette, hogy a XVI. század közepén fokozattan jelentkezett az igény mind a nyugati hadszíntereken, mind pedig az oszmán haderővel vívott harcokban egy nagy lökőerőt képviselő, ám a német lovasokhoz vagy lovas lövészekhez képest közelharcban nagyobb védettséget élvező lovasságra.[15] Példaként említhető erre a mezőkeresztesi ütközet, amikor a keresztény hadvezetés az október 26-i összecsapás alkalmával a csatarend első vonalának közepén egy nagy erejű lovas támadóéket hozott létre, amelybe 500 vesztfáliai kürasszírt is beosztottak.[16] A magyar hadszíntéren való megjelenésükkel kapcsolatban mind a német, mind pedig a magyar szakirodalomban – helytelenül – az 1596. év szerepel.[17] Valójában azonban már egy évvel korábban, Esztergom 1595. évi ostromában részt vett 1000 vallon kürasszír Adolf von Schwarzenberg vezetésével.[18] Ekkor egyébként, mint ahogyan már fent említettem, egy hasonló létszámú vallon lovas lövész egység is érkezett a magyar hadszíntérre. A két csapatnem egy *Obrist* alá rendelése nem volt példanélküli a háború későbbi időszakaiban sem. 1600 februárjában Philipp Graf zu Solms 1598 augusztusa óta szolgáló kürasszírjaival azt tervezték, hogy vallon lovas lövészekkel vonják őket össze. Az így létrejött egységet azonban még ugyanezen év novemberében feloszlatták.[19] Egy esztendővel később, 1601 áprilisában Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercege azt a megbízást kapta, hogy 5 lovas lövész és 2 kürasszír kompániáját további 3 kompánia francia és lotaringiai kürasszírral egészítse ki.[20] Két esztendővel később pedig Philipp Otto Graf zu Salm, Wild- und Rheingraf-ot megbízta meg az Udvari Haditanács egy 800 kürasszírból és 600 lovas lövészből álló egység felállításával.[21]

---

[13] *Geöcze* 1894. 528. o.; *Kelenik* 1991. 101. o.; *Kelenik* 2005. 985. o.

[14] A Bécsben hátrahagyott Udvari Kamara szakvéleménye, 1595. február 1. ÖStA KA AFA 1595/2/ad 1 b.

[15] *Kelenik* 1991. 111. o.; *Funcken* 2001. 198. o.

[16] *Kelenik* 2003. 121. o.

[17] *Wrede* 1898. 5. o.; *Kelenik* 1991. 111. o.

[18] *Bagi* 2001. 397., 411–413. o. Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadseregről készült zsoldos kimutatás, 1595. november 25. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Hungarica (H) Allgemeine Akten (AA) 1595 Diarium Bellicum N(icolaus) G(ablmann) Fasc. 128. Fol. 318r., 320v–321r.; *Ortelius* 1602. 75. o.

[19] ÖStA KA Hofkriegsrat (HKR)-Wien Protocollum (Pr.) Expedit (Exp.) Band (Bd.) 204. Fol. 424r–v. 1600. február 15.; *Heischmann* 1925. 253–254. o.

[20] Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercegének *Bestallung*ja 1000 kürasszír és lovas lövész vezényletére, 1601. április 12. ÖStA KA Best. 684/1601.

[21] Philipp Otto Graf zu Salm, Wild- und Rheingraf *Bestallung*ja 1400 kürasszír és lovas lövész felfogadására, 1603. augusztus 10. ÖStA KA Best. 748/1603.

A *dragonyos* csapatnem létrejöttével és kialakulásával kapcsolatban – hasonlóan a német lovasokhoz – sem mentes a hadtudományi irodalom az ellentmondásoktól és tévedésektől. A csapatnemmel kapcsolatban azt biztosan tudjuk, hogy először 1550 és 1560 között jelent meg a piemonti háborúban. Feladatukat tekintve azonban már a kortársak is különböző, egymástól eltérő véleményeket fogalmaztak meg. Egy részük olyan könnyűfegyverzetű csapatként látatta őket, akik mind lovon, mind gyalogosan egyaránt képesek harcba avatkozni. Mások szerint azonban csak a gyors mozgás végett ültették lóra a dragonyosokat, de harcban, mint gyalogosok küzdöttek.[22] Ennek az elképzelésnek megfelelően a korszak egyik legjelentősebb katonai teoretikusa – Johann Jacobi von Wallhausen – ezen csapatnemet nem is a lovassághoz sorolta, s a *Kriegskunst zu Fuss* című művében foglalkozott velük.[23]

A modern kori hadtörténetírás a dragonyosok harcmódját tekintve ez utóbbi állítást fogadta el.[24] Emellett pedig gyökeret vert az az elképzelés, miszerint, mind a lovas lövészeket, mind a dragonyosokat a lovasság és a gyalogság közötti átmenetnek kell tekinteni. Szerintük e két csapatnemet csak az elnevezésük különbözteti meg egymástól, fegyverzetük és harcmodoruk azonos.[25]

A tizenöt éves háborúban felállított dragonyos egység *Bestallung*ja alapján egyértelműen megállapítható, hogy az Udvari Haditanács a csapatnem katonáit gyalogosan és lovon is harcba kívánta vetni. Emellett, bár az 1602. december 29-i keltezésű iratból kiderül, hogy az egyenként 100 főnyi négy kompániát a nem sokkal korábban feloszlatott Tilly-féle vallon gyalogezredből kellett toborozni, a szövegben azonban a dragonyosokat egyértelműen és következetesen lovasnak (*Reiter*) nevezték. Az Udvari Haditanács azzal a céllal adott parancsot felállításukra, hogy egy, a német lovas lövészeknél gyorsabb, mozgékonyabb, a gyalogsági tűzharcban járatos egység jöjjön létre. Erre enged következtetni, hogy *Bestallung*jukban páncélzatukról egyetlen szó sem esett, így valószínűleg csak egy könnyű mellvértet viseltek.[26] A négy kompániát a kapitányok 1603 februárjában állították fel,[27] s egészen 1605 áprilisáig szolgálatban álltak.[28] Egyik kapitányuk, Laurentio de Rame azonban – immáron *Obrist*ként – 1605. április 19-én megbízást kapott arra, hogy leköszönt katonáiból új egységet szervezzen, s melléjük a tüzérségnél szolgáló vallonokból egy ötödik kompániát toborozzon, ám 1605 augusztusában döntés született a felfogadottak elbocsátására.[29] Az újonnan szervezett egységet a kiállított *Bestallung*ban azonban lovas lövésznek nevezték.[30] Nehéz eldönteni, hogy az 1602-ben felfogadott vallon gyalogosok 1605-ben újabb „metamorfózison" mentek-e keresztül, és

[22] *Kelenik* 1991. 113. o.

[23] *Meynert* 1868. 302. o.

[24] *Wrede* 1898. 8. o.; *Hummelberger* 1963. 27. o.; *Barker* 1982. 173. o.

[25] *Meynert* 1868. 300–301. o.; *Hummelberger* 1963. 27. o.; *Barker* 1982. 173. o.

[26] *Kelenik* 1991. 114. o.

[27] ÖStA KA HKR-Wien Pr. Exp. Bd. 210. Fol. 811v. 1603. december 22.

[28] ÖStA KA HKR-Wien Pr. Registratur (Reg.) Bd. 214 Fol. 421v. 1605.április 20.; *Heischmann* 1925. 257–258. o.

[29] ÖStA KA HKR-Wien Pr. Reg. Bd. 214 Fol. 421r. 1605. április 19.; *Heischmann* 1925. 258. o.

[30] Laurentio de Rame *Bestallung*ja 500 lovas lövész felfogadására, 1605. június 10. ÖStA KA Best. 808/1605.; *Heischmann* 1925. 258. o.

dragonyosokból lovas lövészeké lettek, vagy a Rame-féle irat kiállításánál hiba történt, és szó sem volt csapatnemváltásról. Véleményem szerint ez utóbbi történt, hiszen egyrészről 1605 júliusában Gilberto de Santhilier-t bízta meg az Udvari Haditanács, hogy a Rame és négy dragonyos kompániája közötti vitát rendezze.[31] Igaz hat nappal később ugyanezen kormányszerv jegyzőkönyvében már a karabélyos (*Carpiner*) elnevezés szerepelt az egységre vonatkozóan.[32] Másrészt egy 1606 elejéről maradt irat szerint közülük egy kompánia még el nem bocsátott dragonyos (!) – Tilly parancsnoksága alatt – Kőszegen zsoldjának elszámolásra várt.[33]

Itt szeretném felhívni a figyelmet a német nyelvű szakirodalomban újra és újra felbukkanó másik tévedésre. Wrede, Hummelberger és Barker szerint ugyanis ez a csapatnem először 1623-ban állt a császári haderő szolgálatába.[34] Ez a megállapítás azonban – mint láttuk – téves, hiszen először 1602 decemberében adtak ki megbízást négy kompánia dragonyos felállítására.

2. A császári szolgálatba lépett nyugati lovas csapatnemek felfogadása

A XVI. században, illetve a XVII. század első felében a császári haderőben harcoló kisebb-nagyobb mezei és végvári zsoldos egységek toborzására és felállítására az uralkodó, ritkábban az osztrák vagy a birodalmi kerületek rendjei kipróbált és vállalkozó szellemű hivatásos katonákat bíztak meg.[35]Az is előfordult, hogy egy-egy személy maga ajánlkozott erre a feladatra, mint a tizenöt éves háború időszakában Karl von Mansfeld 1594 őszén[36] vagy Georges Bayer de Boppard 1596 áprilisában.[37] A két fél szerződést

---

[31] ÖStA KA HKR-Wien Pr. Reg. Bd. 214 Fol. 457v. 1605. július 20.

[32] ÖStA KA HKR-Wien Pr. Reg. Bd. 214 Fol. 460r. 1605. július 26.

[33] *Heischmann* 1925. 258. o.

[34] *Wrede* 1898. 8. o.; *Hummelberger* 1963. 27. o.; *Barker* 1982. 173. o.

[35] Meg kell jegyeznem, hogy egész Európában a XV. és a XVI. század fordulójától az uralkodók különböző hadivállalkozókat bíztak meg csapatok felállításával. A megbízott személyek gyakran más nemzet tagjai voltak: a spanyol királyok előszeretettel fogadtak fel háborúikhoz német zsoldosokat. A francia vallásháborúban a Német-római Birodalomban felfogadott katonák mindegyik küzdő fél oldalán felbukkantak, vallási hovatartozástól függetlenül. *Jász* 1974. 32. o.; *Edelmayer* 2002. 174–202, 227–264. o.

[36] Karl von Mansfeld 1594 őszén, amikor 12 zászló kürasszír és 13 kompánia lovas lövész, valamint 6000 gyalogos (egy 2000 és egy 4000 fős egységre bontva) felfogadását ajánlotta fel az udvarnak. Alexander von Velen 1595. január 25-i dátummal ellátott jelentése szerint Mansfeld – a vele folytatott megbeszélés alkalmával – 4000 vallon (2000 gyalogos, 1000 vértes és 1000 lovas lövész) zsoldba fogadását javasolta. Végül a magyar hadszíntérre 2000 vértes és lovas lövész, valamint 2500 gyalogos érkezett Flandriából. Karl von Mansfeld instrukciója a császári tárgyalópartnernek, Hans Leonhard von Jellnek, a vallon katonaság felfogadásáról. ÖStA KA AFA 1595/4/3b. Alexander von Velen jelentése II. Rudolfnak, 1595. január 25. ÖStA KA AFA 1595/4/3c.; az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadseregről készült zsoldos kimutatás, 1595. november 25. HHStA H AA 1595 Diarium Bellicum N(icolaus) G(ablmann) Fasc. 128. Fol. 318r., 320v–321r. 2000 lovas és 6000 gyalogos szerepel Heischmannnál és Thallóczynál. *Ortelius* 1602. 75. o.; *Thallóczy* 1896. 584. o.; *Heischmann* 1925. 205. o.; *Bagi* 2001. 397., 411–413. o. Karl von Mansfeld életéről: NDB 16. Bd. 79–80. o.

[37] 1596 áprilisában a francia vallásháborúk csatáiban a Katolikus Liga oldalán harcolt hadivállalkozó, Georges Bayer de Boppard 1000 kürasszír és 2000 gyalogos zsoldba fogadására tett ajánlatot a prágai udvarnak. Az Udvari Haditanács abban az évben nem vette igénybe szolgálatait. A következő két esztendőben azonban egy-egy vallon–francia gyalogezred élén a török elleni harc magyar hadszínterén találjuk, ahol egészen haláláig szolgálta II. Rudolfot. Georges Bayer de Boppard felajánlkozása 2000 gyalogos és 1000 kürasszír II.

kötött egymással, amelynek értelmében az uralkodó kötelezte magát a toborzópénz, valamint a zsold- és élelemellátás biztosítására. Emellett teljhatalommal ruházta fel a hadivállalkozót az adott az egység belső ügyeinek intézésében, hiszen ő nevezhette ki tisztjeit, valamint dönthetett a felfogadásról és az elbocsátásról.[38]

A katonák kiállításával megbízott személy kötelezettségeit az Udvari Haditanács *Bestallung*ban rögzítette. A lovasegységek felfogadására a tizenöt éves háború időszakában két iratot használtak. A német vagy fekete lovasok, az udvari zászló (*Hoffahne*),[39] valamint a háború második felében egyes lovas lövész csapatok[40] esetében a Lazarus von Schwendi által készített és az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlésen elfogadott és az egész birodalom területére érvényes 111 cikkelyből álló *Reiterbestallung* szolgált. Ez az okmány magába olvasztotta a gyalogság felfogadásánál is alkalmazott *Bestallungbrief*ek, *Bestallung*jegyzékek, kapitulációk egyes pontjait, valamint tábor rendjét biztosítani hivatott és a lovasság társadalmi presztízsének megfelelően átdolgozott *Artikelbrief*ek.[41]

A lovas lövészek, kürasszírok dragonyosok és testőr csapatok[42] toborzásával és vezényletével megbízottak – a felfogadandók nemzetiségétől függetlenül – az előbb említett okmány rövidített változatát vehették át. Ezt „rövid *Bestallung*nak," vagy ahogyan a kortársak említették, *Bestallungbrief*nek[43] nevezhetjük. A *Reiterbestallung*nak a fegyelem fenntartására szolgáló kínosan részletes rendelkezéseivel szemben azonban a többi lovas csapatnem részére kiadott iratokban csak egy egymondatos utalást található arra, hogy a megbízottnak és alárendeltjeinek a lovas artikuluslevél (*Reiter Artikelsbrief*) rendelkezései alapján kell a rendet fenntartaniuk.[44]

Rudolf szolgálatába állítására, 1596 április. ÖStA KA AFA 1596/4/13.; *Kelenik* 1990. 94. o.; *Sahin-Tóth* 2004. 1161–1165. o.; *Sahin-Tóth* 2004a. 297–304. o.

[38] Vö. *Nagy* 1985. 142–143. o.

[39] Mátyás főherceg udvari zászlójának a *Bestallung*ja, 1595. december. ÖStA KA AFA 1595/12/5.; Bernhard Leo Gall *Bestallung*ja 400 fős udvari zászló felfogadására, 1597. július 12. ÖStA KA Best. 550/1597. Georg Andreas Hofkirchen *Bestallung*ja 300 fős udvari zászló felfogadására, 1598. szeptember 12. ÖStA KA Best. 607/1598.; Adam Gall *Bestallung*ja 300 fős udvari zászló felfogadására, 1599. július 27. ÖStA KA Best. 642/1599.

[40] Joachim von Flans *Bestallung*ja 500 lovas lövész felfogadására, 1601. március 8. ÖStA KA Best. 678/1601.; Heinrich Matthias von Thurn *Bestallung*ja 1000 lovas lövész felfogadására, 1601. április 17. ÖStA KA Best. 681/1601.; Heinrich Matthias von Thurn és Heinrich Kreziriecki *Bestallung*ja 1000–1000 lovas lövész felfogadására, 1602. május 3. ÖStA KA Best. 712/1602.

[41] A speyeri birodalomi gyűlés határozatai, 1570. HHStA Mainzer Erzkanzler Archiv (MEA) Reichstagakten (RA) Fasc. 57. Fol. 61v–82v.; *Lünig* 1723. 58–68. o.; *Meynert* 1854. 86–98. o.; *Janko* 1871. 172–193. o.; *Koller* 1990. 367–368. o.; *Pálffy* 1995. 30–31. o.

[42] Hans Christof von Tschernambl *Bestallung*ja 100 testőr lovas lövész felfogadására, 1598. augusztus 2. ÖStA KA Best. 602/1598.; Hans Christof Urschenbekh *Bestallung*ja 100 testőr lovas lövész felfogadására, 1599. július 7. ÖStA KA Best. 638/1599.; Hans Christof Urschenbekh *Bestallung*ja 100 testőr lovas lövész felfogadására, 1604. augusztus 2. ÖStA KA Best. 783/1604.; Peter von Asselborn *Bestallung*ja egy 150 fős *Rehnfahne* felfogadására, 1602. július 5. ÖStA KA Best. 720/1602. Ernst von Mansfeld *Bestallung*ja egy 200 fős *Rehnfahne* felfogadására, 1603. június 5. ÖStA KA Best. 740/1603.; Hans Heinrich von Trotta *Bestallung*ja egy 200 fős *Rehnfahne* felfogadására, 1604. június 12. ÖStA KA Best. 770/1604.

[43] A lovasság esetében használt *Bestallungbrief* szerkezetében és elemeiben jórészt megegyezett a gyalogság felfogadásához kiadott hasonló irathoz. Vö. Engelhard Khurz von Senftenau kiállított *Bestallungbrief*, 1593. december 9. ÖStA KA Best. 464/1593; Jacob Hannibal von Raittenaunak kiállított *Bestallungbrief*, 1594. július 24. ÖStA KA Best. 477/1594; *Bagi* 2001. 398–399. o.; *Bagi* 2005. 111–112. o.

[44] Vö. Sigfreid von Kollonich *Bestallung*ja 700 lovas lövész felfogadására, 1596. december 20. ÖStA KA Best. 516/1596.; Gian Baptista Miniati, Hans Leonhard von Jell, Carlo de Verleine, Attilio Vimercato

Mindkét irattípus meghatározta az adott egység szervezetét, a hadbavonulók fegyverzetét, a szolgálat időtartamát (3 hónap), a tisztségviselők és a lovasok létszámát és zsoldját, a nekik szánt előleget és a mustrahelyen történt várakozás alkalmával fogyasztásra szánt napidíjat (*Nachtgeld*), a szemle rendjét, valamint a leköszönésük (*Abdankung*) és végső kifizetésük módját. Emellett felhívták a megbízottak figyelmét, hasonlóan a gyalogságnál külön kiállított *Bestallungbrief*hez arra, hogy kötelességük alárendeltjeikkel együtt feljebbvalóik (uralkodó, főhadparancsnok és főtábormester) parancsainak engedelmeskedni, s ha szükséges, a 3 hónap után is hűségesen, ellentmondás nélkül szolgáljanak tovább.

Az iratok magukba foglalták a pénzügyi visszaélések elkerülésének érdekében tett intézkedéseket is, hiszen a különböző lovas csapatnemekben szolgálatot vállaló nemesekkel – a még a lovagkor tradíciói közül származó módon – hadba vonuló kíséretük (*lange Reihe*) számát meghatározták. A mustraregiszterbe pedig mind a nemes, mind kísérete tagjainak nevét feljegyezték.[45] Ez azért volt fontos, mert a nemes a magával vitt katonáinak a zsoldját is átvette, ami visszaélésekre adott lehetőséget.[46]

Az 1570. évi *Reiterbestallung*ban nem szerepelt az *Obrist* fizetése, valamint stábjának összetétele és zsoldja. Az Udvari Haditanács által 1593-ban összeállított irat mindezt

---

*Bestallung*ja 100–100 vallon lovas lövész élére, 1597. május 8. ÖStA KA Best. 531/1597.; Sigfreid von Kollonich *Bestallung*ja 700 lovas lövész felfogadására, 1597. december 17. ÖStA KA Best. 557/1597.; Barthelomeo Dauern *Bestallung*ja 100 kürasszír felfogadására, 1598. június 22. ÖStA KA Best. 589/1598.; Simon Graf von Lippe *Bestallung*ja 500 kürasszír felfogadására, 1598. július 15. ÖStA KA Best. 587/1598.; Sigfreid von Kollonich *Bestallung*ja 700 lovas lövész felfogadására, 1598. december 1. ÖStA KA Best. 611/1598.; Wolf Georg Merzensreitter *Bestallung*ja 500 lovas lövész felfogadására, 1602. május 3. ÖStA KA Best. 711/1602.; Laurentio de Rame, Charles de Agenta, Guilliom de Waux, Mercure de Mariloff *Bestallung*ja 100–100 vallon dragonyos felfogadására, 1602. november 19. ÖStA KA Best. 727/1602; Charles Gonzague Nevers hercegének *Bestallung*ja 1000 kürasszír felfogadására, 1602. ÖStA KA Best. 731/1602.

[45] A *lange Reihe* megállapítása csapatnemenként változó volt. A német lovasok számára 6-12 csatlóst is engedtek, ám a lovas lövészeknél és a kürasszíroknál már csak 2-2, míg a dragonyosoknál egyet sem. Ezzel is kifejezve, hogy az utóbbi három lovasságnál szolgálatot vállalók többsége milyen társadalmi presztízzsel bír. Vö. Karl von Tettau *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1598. május 8. ÖStA KA Best. 581/1598.; Sigfreid von Kollonich *Bestallung*ja 700 lovas lövész felfogadására, 1596. december 20. ÖStA KA Best. 516/1596.; Simon Graf von Lippe *Bestallung*ja 500 kürasszír felfogadására, 1598. július 15. ÖStA KA Best. 587/1598.; Laurentio de Rame, Charles de Agenta, Guilliom de Waux, Mercure de Mariloff *Bestallung*ja 100–100 vallon dragonyos felfogadására, 1602. november 19. ÖStA KA Best. 727/1602.

[46] Vö. Tervezet 1000 német lovas felfogadására, 1593. ÖStA KA Best. 457/1593.; Sebastian Schlick von Passau *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1593. október 9. ÖStA KA Best. 458/1593.; Sigfreid von Kollonich *Bestallung*ja 700 lovas lövész felfogadására, 1596. december 20. ÖStA KA Best. 516/1596.; Gian Baptista Miniati, Hans Leonhard von Jell, Carlo de Verleine, Attilio Vimercato *Bestallung*ja 100–100 vallon lovas lövész élére, 1597. május 8. ÖStA KA Best. 531/1597.; Sigfreid von Kollonich *Bestallung*ja 700 lovas lövész felfogadására, 1597. december 17. ÖStA KA Best. 557/1597.; Georg Friedrich von Hohenlohe *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1598. május 10. ÖStA KA Best. 580/1598.; Karl von Tettau *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1598. május 8. ÖStA KA Best. 581/1598.; Barthelomeo Dauern *Bestallung*ja 100 kürasszír felfogadására, 1598. június 22. ÖStA KA Best. 589/1598.; Simon Graf von Lippe *Bestallung*ja 500 kürasszír felfogadására, 1598. július 15. ÖStA KA Best. 587/1598.; Sigfreid von Kollonich *Bestallung*ja 700 lovas lövész felfogadására, 1598. december 1. ÖStA KA Best. 611/1598.; Hans von Osterhausen *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1599.április 18. ÖStA KA Best. 626/1599.; Georg Friedrich von Hohenlohe *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1600. március 17. ÖStA KA Best. 653/1600.; Wolf Georg Merzensreitter *Bestallung*ja 500 lovas lövész felfogadására, 1602. május 3. ÖStA KA Best. 711/1602.; Laurentio de Rame, Charles de Agenta, Guilliom de Waux, Mercure de Mariloff *Bestallung*ja 100–100 vallon dragonyos felfogadására, 1602. november 19. ÖStA KA Best. 727/1602; Charles Gonzague Nevers hercegének *Bestallung*ja 1000 kürasszír felfogadására, 1602. ÖStA KA Best. 731/1602.; *Lünig* 1723. 58–60. o.; *Janko* 1871. 172–176. o.

pótolni igyekezett, ám úgy tűnik, hogy ez az egybevont okmánytípus a császári haderőben nem honosodott meg.[47] Ezzel szemben a frank kerületben használták ezt a *Bestallung*ot. Az 1594-ben az 1 000 fős lovasegység felfogadására készített *Reiterbestallung*ban ugyan szerepel a stáb összetétele, de az *Obrist* fizetése nem található meg benne.[48] Valószínűleg azért, mert az irat kiállításának időpontjában még folyt a vita az egység parancsnokának személyét illetően a frank kerület rendjei és a kerület vezetője – *Obrist*ja – között.[49] Egy esztendővel később a frank kerület által felállított ugyanekkora lovascsapat vezetésével megbízott Hohenlohenek kiállított *Bestallung*jában már szerepeltek az erre a tisztségre juttatandó jövedelmek összessége is.[50]

Mivel a *Reiterbestallung*ban nem tüntették fel a német lovasok és a néhány ezen irat alapján megbízott lovas lövész egység[51] *Obrist*jának, valamint a munkájukat segítő stáb tagjainak havi juttatásait, ezért ezt – a gyalogsághoz hasonlóan – egy külön erre a célra kiállított *Bestallung*jegyzékben határozták meg. Eszerint a parancsnokló közvetlen szolgálatára négy darabontot fogadhatott fel. Távollétében feladatát helyettesének kellett ellátnia, aki mellett két darabont szolgált. Az egység mindennapjainak megszervezésére az *Obrist*nak zsoldjába kellett fogadnia egy szállás-, egy strázsa- és egy élelmezési mestert,[52] egy profoszt, egy tábori prédikátort, egy szekerészmestert (*Wagenburgmeister*), egy seborvost (*Wundarz*) egy tábori írnokot, és egy lármamestert. A felsoroltakon kívül a stáb tagjai közé tartozott három porkoláb fejenként, egy börtönőr, egy szakács, egy üstdobos (*Hörpauker*), két trombitás, egy tolmács, három darabont, és egy páncélkovács (*Plattner*). Az irat, a gyalogezredek felfogadásával megbízottaknak kiállított *Bestallung*jegyzékekhez hasonlóan, zárásként számot adott arról, hogy az ezred fenntartásának költségeit mely forrásból kívánta fedezni az udvar. A Tettau[53] által felállított német lova-

---

[47] Tervezet egy német vagy fekete lovas ezred felfogadására, 1593. ÖStA KA Best. 457/1593.

[48] A frank lovasság *Bestallung*ja 1594-ből. ÖStA KA Best. 487/1594 Fol. 822r.-823r.

[49] A frank tartomány seregének az irányítását a kerület Obristjának kellett volna vállalnia. Azonban Georg Friedrich nem kívánta a magyar hadszíntérre vezetni a felállítandó 1000 lovast, viszont – hivatkozva az 1555. évi augsburgi birodalmi gyűlésen hozott kormányzati rendelkezésekre – maga helyett két személyt is ajánlott. Ezzel a kerületi rendek nem értettek egyet, mivel Miksa főherceget szemelték ki erre a posztra a választófejedelem visszalépésével. A frank kerület *Obrist*ja és a kerületi rendek között kialakult vitáról: A frank kerületi gyűlés határozata, 1594. április 21. HHStA MEA Fränkische Kreisakten (FK) Fasc. 4. Fol. 98r.-103v.; A frank kerületi gyűlés határozata, 1594. május 23. HHStA MEA FK Fasc. 4. Fol. 107r.-111v.; Georg Friedrich brandenburgi őrgróf levele a frank kerületi gyűléshez, 1594. HHStA MEA FK Fasc. 4. Fol. 112r.-115v. A kerületi *Obrist* jogköréről: Lünig 1723. 47–54.

[50] A frank lovasság *Bestallung*ja 1595-ből. HHStA MEA FK Fasc. 5. Fol. 254v.

[51] Csak *Bestallung*jegyzék maradt meg: Karl von Tettau *Bestallung*ja 500 lovas lövész felfogadására, 1596. április 12. ÖStA KA Best. 501/1596.; Hans Ludwig von Schlick *Bestallung*ja 500 lovas lövész felfogadására, 1599. május 6. ÖStA KA Best. 629/1599.; Hans Christof von Puchheim *Bestallung*ja 600 lovas lövész felfogadására, 1603. június 10. ÖStA KA Best. 742.; Sigfreid von Kollonich *Bestallung*ja 1 000 lovas lövész felfogadására, 1603. július 7. ÖStA KA Best. 744/1603. Más irattal együtt megtalálható *Bestallung*jegyzék: Joachim von Flans *Bestallung*ja 500 lovas lövész felfogadására, 1601. március 8. ÖStA KA Best. 678/1601.; Heinrich Matthias von Thurn *Bestallung*ja 1 000 lovas lövész felfogadására, 1601. április 17. ÖStA KA Best. 681/1601.; Philipp Graf zu Solms *Bestallung*ja 600 németalföldi lovas lövész felfogadására, 1601. augusztus 20. ÖStA KA Best. 697/1601.; Wolf Georg Merzensreitter *Bestallung*ja 500 lovas lövész felfogadására, 1602. május 3. ÖStA KA Best. 711/1602.; Heinrich Matthias von Thurn és Heinrich Krezirecki *Bestallung*ja 1 000–1 000 lovas lövész felfogadására, 1602. május 3. ÖStA KA Best. 712/1602.

[52] Feladataikról lásd: Dilich 1689. 36.

[53] Karl von Tettau, a Johannita rend lovagja 1592. novemberében megbízást kapott 100 lovas lövész toborzására. A paranccsal ellentétben 120 lovast fogadott fel. 1594 februárjában további 180 lovas toborzására ka-

sok fenntartási költségeit 1598-ban a cseh rendek által, a törökelleni harcra jóváhagyott segélyből kellett a hadi fizetőmesternek kifizetnie.[54]

Ezzel szemben a több kompániából, illetve zászlóból álló kürasszír és lovas lövész egység felfogadásával és vezényletével megbízott *Obrist*ok fizetését, illetve stábjuk összetételét és havi zsoldját nem külön *Bestallungjegyzék*ben, hanem a *Bestallungbrief*ben tüntették fel.[55] Ez azonban nem minden esetben történt így. A Simon von Lippenek 1598-ben kiállított iratban ugyanis nem szerepelt sem a megbízott tisztségének megnevezése, sem fizetsége, sem pedig stábjának összetétele és havi zsoldjuk.[56] Mindezeket egészen biztosan a két szerződő fél egy külön jegyzékben rögzítette.

Az *Obrist*ok stábjából hiányzott a katonák feletti bírói hatalmat gyakorló soltészi tisztség. A lovasság hadi bíráskodását a *Reiterbestallung* mellékleteként szintén 1570-ben megjelent *Reiterrecht* 18 pontban szabályozta. A lovasság főparancsnoka, a főtábormester (*Feldmarschall*) a jogszolgáltatás zavartalan menetének felügyeletére egy rátermett és a hadijogban járatos nemest nevezett ki helyetteséül.[57]

A két, a lovasság felfogadására az Udvari Haditanács által kiállított *Bestallung* szerkezete – kis különbségektől eltekintve – megegyezett egymással, tartalmukban azonban a toborzandó csapatok szervezetét tekintve nem csupán csapatnemenként, de azokon belül is jelentős különbségek fedezhetők fel.

3. A császári szolgálatba fogadott nyugati lovas csapatnemek szervezete

A kor hadseregét személyes alkuk sorának eredményeként fogadták fel, és úgy is szerelték le. A különböző lovas egységek felállításánál a hadivállalkozó rátermettsége, érdekérvényesítési képessége és udvari kapcsolatai határozták meg saját, tisztjei, altisztjei, illetve katonái zsoldját, és ezzel függött össze a kiállítandók szervezeti felépítése is. Az egyedi elbírálás miatt nehéz és némelykor talán erőltetettnek is tűnik egy egységes felfogadási koncepciót fellelni, de nem teljesen reménytelen.

---

pott engedélyt. 1595-ben a csapatot a cseh rendek fogadták zsoldjukba. 1598 júliusától decemberéig cseh segélypénzből 1000 német lovast állomásoztatott Magyarországon. Az ezred zsoldhiány miatt már novemberben szétszéledt. *Heischmann* 1925. 244–245. o.

[54] Karl von Tettau *Bestallung*ja 1000 német lovas élére, 1598. május 18. ÖStA KA Best. 587/1598. Fol. 774r–775v. A lovas egység *Obrist*járól még: *Meynert* 1854. 123. o.; *Heischmann* 1925. 245. o.; *Bagi* 2001. 428–429. o.

[55] Vö. Sigfreid von Kollonich *Bestallung*ja 700 lovas lövész felfogadására, 1596. december 20. ÖStA KA Best. 516/1596.; Sigfreid von Kollonich *Bestallung*ja 700 lovas lövész felfogadására, 1597. december 17. ÖStA KA Best. 557/1596.; Sigfreid von Kollonich *Bestallung*ja 700 lovas lövész felfogadására, 1598. december 1. ÖStA KA Best. 611/1598.; Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercegének *Bestallung*ja 500 kürasszír felfogadására, 1600. április 24. ÖStA KA Best. 655/1600.;Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercegének *Bestallung*ja 1000 kürasszír és lovas lövész vezényletére, 1601. április 12. ÖStA KA Best. 684/1601.; Giorgio Basta *Bestallung*ja 1000 vallon lovas lövész felfogadására, 1602. augusztus 12. ÖStA KA Best. 721/1602.; Charles Gonzague Nevers hercegének *Bestallung*ja 1000 kürasszír felfogadására, 1602. ÖStA KA Best. 731/1602.

[56] Simon Graf von Lippe *Bestallung*ja 500 kürasszír vezetésére, 1598. július 15. ÖStA KA Best. 587/1598.

[57] *Lünig* 1723. 69–70. o.; *Janko* 1871. 196–198. o.; *Pálffy* 1995. 41–42. o.; a speyeri birodalmi gyűlés határozatai, 1570. HHStA MEA RA Fasc. 57. Fol. 85v–88v.

A legegységesebb szervezeti struktúrát a német lovasok felfogadására az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlésen elfogadott *Reiterbestallung*ban lehet tetten érni. Eszerint az általában 1000 fős[58] egységeket, a gyalogsághoz hasonlóan zászlókba (*Fahne*) szervezték. Az irat az *Obrist* stábjának tagjairól nem tesz említést, csak a az alegység tisztségviselőit és havi zsoldjukat sorolja fel. Ezek szerint a zászlót irányító *Rittmeister* mellett a törzs tagja közé számított egy helyettes, egy zászlós (*Fähndrich*), valamint egy káplán vagy prédikátor, két trombitás, egy írnok, egy szállásmester, egy fegyverkovács, egy patkolókovács, két darabont és egy nyerges. A csapat hatékony irányítása érdekében pedig minden 50 lovas élére egy-egy *Rottmeister*t neveztek ki.[59]

Ez utóbbi tisztség és a *Rottmeister*ek fizetésének meghatározása[60] meglehetősen rendhagyó módon történt, hiszen összefüggött az alájuk rendelt katonák számával: A *Rittmeister*ek ugyanis a zászlójukban megmustrált lovas után egy rénes forintot vehettek fel.[61] Az így kiszámítható zsold összege azonban egységenként vagy akár egységeken belül is eltérhetett egymástól, a szemlén részt vettek számától függően. Négy zászló esetén a *Rittmeister*ek 250–250 lovas után kapták fizetésüket.[62] Ha azonban az alegységek száma csak három volt, akkor előfordult, hogy mindegyikbe 333 katonát osztottak be,[63] vagy hogy az *Obrist* 400, míg két *Rittmeister*e 300–300 főt vezényelt.[64]

A *Rottmeister*ek fizetségét szintén az alájuk rendelt lovasok számából lehetett kiszámítani, hiszen minden megmustrált után fél forint járt nekik, így összesen 25 rajnai forint illette meg őket.[65]

A német lovas lövészek esetében már a tizenöt éves háború első felében is megállapítható, hogy az egységek szervezési formái, a felfogadással és vezénylettel megbízott hadivállalkozók számára kiállított *Bestallungbrief*ek, illetve a parancsnokok megnevezései igen változatos képet mutatnak.

Ennél a csapatnemnél mind kisebb, mind pedig több száz vagy akár ezer fős egységek szervezésére adott ki megbízást az Udvari Haditanács. A tizenöt éves háború első felében a lovas lövészeket, a német lovasokhoz hasonlóan, zászlókba szervezték. Egy esetben azonban már 1598-at megelőzően is feltűnik az iratokban egy új alegység elnevezés: Sigfreid von Kollonich nevére 1596. december 20-án kiállított *Bestallung*ban a 700 főnyi

---

[58] Vö. Tervezet 1000 német lovas felfogadására, 1593. ÖStA KA Best. 457/1593.; Sebastian Schlick von Passau *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1593. október 9. ÖStA KA Best. 458/1593.; Franz lüneburgi herceg *Bestallung*ja 4000 (2000-t saját maga, 1000–1000 lovast pedig két kinevezett ezrdese vezetett) német lovas felfogadására, 1593. november 8. ÖStA KA Best. 460/1593.; Albrecht von Pietipessky *Bestallug*ja 1000 német lovas felfogadására, 1596. április 12. ÖStA KA Best. 502/1596.; Georg Friedrich von Hohenlohe *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1598. május 10. ÖStA KA Best. 580/1598.; Karl von Tettau *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1598. május 8. ÖStA KA Best. 581/1598.; Hans von Osterhausen *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1599. április 18. ÖStA KA Best. 626/1599.; Georg Friedrich von Hohenlohe *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1600. március 17. ÖStA KA Best. 653/1600.

[59] A német lovasok tisztségviselőiről lásd még: *Meynert* 1854. 123–124. o.; *Dilich* 1689. 38–39. o.

[60] A lovasság tagjainak fizetségével egy külön fejezetben fogok foglalkozni.

[61] *Lünig* 1723. 59. o.; *Janko* 1871. 175. o

[62] Tervezet 1 000 német lovas felfogadására, 1593. ÖStA KA Best. 457/1593.

[63] Feljegyzés a frank kerületi lovasság szervezéséről 1594-ből. HHStA MEA FK Fasc.: 4., 116r.-117r.

[64] Hans von Osterhausen *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1599.április 18. ÖStA KA Best. 626/1599.

[65] *Lünig* 1723. 60. o.; *Janko* 1871. 176. o.

német lovas lövész szervezeti egységeként a svadron vagy kornéta (*squadrigelie oder cornette*) elnevezés található.[66] Nehéz eldönteni, hogy a vallon-francia elnevezési minta korai megjelenéséről van-e szó, vagy maga az irat megszövegezője sem használta ezeket a fogalmakat következetesen. Számomra ez utóbbi variáció tűnik elfogadhatónak, mivel Kollonich a következő két esztendőben is hasonló nagyságú egységek szervezésére kapott megbízást, ám mindkét esetben a *Bestallungbrief*ben újra a zászló elnevezés szerepel szervezeti egységként.[67]

A zászlók felfogadásával és vezetésével – a gyalogsághoz hasonlóan – a *Hauptmann*okat bízták meg.[68] Emellett egy esetben feltűnik a sokkal nagyobb társadalmi presztízsű és nem mellékesen, jelentősen nagyobb zsolddal együtt járó *Rittmeister*i tisztség is: a már a fent említett Kollonich részére 1596, 1597 és 1598 decemberében kiállított *Bestallung*okban az alegységek vezetőit ezzel a címmel kívánták kinevezni.[69]

A tisztségek és szervezeti egységek elnevezéseinek használatában mutatkozó egyedi viszonyokat tovább bonyolítja, hogy ezen csapatnem zászlóinak létszáma a német lovasoknál előfordult eltéréseket jócskán felülmúlja. Az iratok tanúsága szerint ugyanúgy előfordultak a 100, 120, 125 és 200 fős egységek,[70] mint a 400 lovasból állók. Ez utóbbi esetben azonban meg kell jegyeznem ez az alegység az *Obrist* közvetlen irányítása alá tartozott.[71]

A császári hadsereg kötelékében – a német egységek mellett – vallon, németalföldi és olasz lovas lövész alakulatokat is szolgáltak. Ellentétben azonban a német lovas lövészek esetében bemutatott – a tisztségek és szervezeti egységek használatában mutatkozó egyedi viszonyoktól – a zsoldba vetteket már a tizenöt éves háború első időszakában is 100 főnyi kompániákba szervezték, amelyeket kapitányok (*Capitan*) vezettek.[72] A hábo-

[66] Sigfreid von Kollonich *Bestallung*ja 700 lovas lövész felfogadására, 1596. december 20. ÖStA KA Best. 516/1596.

[67] Sigfreid von Kollonich *Bestallung*ja 700 lovas lövész felfogadására, 1597. december 17. ÖStA KA Best. 557/1596.; Sigfreid von Kollonich *Bestallung*ja 700 lovas lövész felfogadására, 1598. december 1. ÖStA KA Best. 611/1598.

[68] Vö. Hans Jacob von Thun és Ulrich von Königsberg *Bestallung*ja 125–125 lovas lövész felfogadására, 1593. május 3. ÖStA KA Best. 451/1593.; Karl von Tettau *Bestallung*ja 120 lovas lövész felfogadására, 1593. július 12. ÖStA KA Best. 455/1593.; Balthasar Freidrich von Ossa *Bestallung*ja 150 lovas lövész felfogadására, 1593. november 22. ÖStA KA Best. 465/1593.; Mintairat egy 150 vagy 200 fős lovas lövész csapat felfogadására, 1595. ÖStA KA Best. 498/1595.

[69] Vö. Sigfreid von Kollonich *Bestallung*ja 700 lovas lövész felfogadására, 1596. december 20. ÖStA KA Best. 516/1596.; Sigfreid von Kollonich *Bestallung*ja 700 lovas lövész felfogadására, 1597. december 17. ÖStA KA Best. 557/1596.; Sigfreid von Kollonich *Bestallung*ja 700 lovas lövész felfogadására, 1598. december 1. ÖStA KA Best. 611/1598.

[70] Vö. Hans Jacob von Thun és Ulrich von Königsberg *Bestallung*ja 125–125 lovas lövész felfogadására, 1593. május 3. ÖStA KA Best. 451/1593.; Karl von Tettau *Bestallung*ja 120 lovas lövész felfogadására, 1593. július 12. ÖStA KA Best. 455/1593.; Balthasar Freidrich von Ossa *Bestallung*ja 150 lovas lövész felfogadására, 1593. november 22. ÖStA KA Best. 465/1593.; Mintairat egy 150 vagy 200 fős lovas lövész csapat felfogadására, 1595. ÖStA KA Best. 498/1595.

[71] Vö. Sigfreid von Kollonich *Bestallung*ja 700 lovas lövész felfogadására, 1596. december 20. ÖStA KA Best. 516/1596.; Sigfreid von Kollonich *Bestallung*ja 700 lovas lövész felfogadására, 1597. december 17. ÖStA KA Best. 557/1596.; Sigfreid von Kollonich *Bestallung*ja 700 lovas lövész felfogadására, 1598. december 1. ÖStA KA Best. 611/1598.

[72] Vö. Gian Baptista Miniati, Hans Leonhard von Jell, Carlo de Verleine, Attilio Vimercato *Bestallung*ja 100–100 vallon lovas lövész élére, 1597. május 8. ÖStA KA Best. 531/1597. Mintairat egy 100 fős vallon lovas lövész kompánia felfogadására, 1597. ÖStA KA Best. 533a/1597.; Giorgio Basta *Bestallung*ja 100 vallon

rú folyamán összesen tizenhat alkalommal adott ki az Udvari Haditanács megbízást ezen csapatok felállítására illetve vezetésére, amelyből tíz esetben a megbízott egy kompániára kapott engedélyt. Hat hadivállalkozónak pedig nagyobb egység toborzását és vezényletét adták feladatul: 1597. május 8-án három személyt, Alphons von Montecuccolit, Germanico Strassoldot és Carlo Formentint, kapitányi rangban 2 kompániába szervezve 200-200 főnyi lovas lövész egység felállításával bízták meg.[73] Az 1602-ben felállított négy – egyenként száz fős – vallon dragonyos kompániát az Udvari Haditanács a német-alföldi, olasz, vallon lovas lövészek mintájára szervezte meg.[74]

Az Udvari Haditanács rendelkezése szerint a hadivállalkozók által felfogadott kürasszírokat általában 100 fős kompániákba szervezték,[75] amelyek vezetésével kapitányokat bíztak meg.[76] Egy esetben tértek el ettől a gyakorlattól: 1603. augusztus 10-én Philipp Otto Graf zu Salm, Wild- und Rheingraf-ot megbízták egy 800 kürasszírból és 600 lovas lövészből álló egység felállításával. A Mercoeur halála után átvett és 6 kompániára kiegészített csapatához az alsó-szász kerületből udvari szolgálatba állt, és már leköszönt braunschweigi kürasszírokból kellett zsoldba fogadnia. Az „újonnan" toborzandó kompániák élére az *Obrist* – az irat rendelkezése szerint – *Rittmeister*eket volt köteles kinevezni, amelyek közül 200 kürasszír élére Otto Plato von Helversent, míg további 100 fő vezetésére Johann von Boberßawt állította.[77] A kapitányi címmel szemben azért ezt a tisztséget határozta meg az irat készíttetője, mert a braunschweigiek tisztjei a birodalmi kerület szolgálatába is ezekkel a feltételekkel lettek felfogadva.[78]

Mint láthattuk, a lovasság szervezetének meghatározásánál egyrészt az Udvari Haditanács igyekezett kiállítani egy, a csapatnemekre jellemző, egységes rendszert. Másrészt, főként a német lovas lövészek esetében szembeötlő, hogy a hadivállalkozókkal kötött szerződés pontjait kialkudott egyedi érdekeik módosították és szabták meg.

---

lovas lövész felfogadására, 1598. január. ÖStA KA Best. 561/1598.; Giangiacomo Barbiano de Belgiojoso *Bestallung*ja 100 németalföldi lovas lövész felfogadására, 1603. augusztus 23. ÖStA KA Best. 745/1603.

[73] Alphons von Montecuccoli és Germanico Strassoldo *Bestallung*ja 200–200 vallon lovas lövész felfogadására, 1597. május 8. ÖStA KA Best. 530/1597.; Carlo Fomentin *Bestallung*ja 200 olasz lovas lövész felfogadására, 1597. május 8. 533/1597.

[74] Laurentio de Rame, Charles de Agenta, Guilliom de Waux, Mercure de Mariloff *Bestallung*ja 100–100 vallon dragonyos felfogadására, 1602. november 19. ÖStA KA Best. 727/1602.

[75] Kivétel ez alól a Lubin Carra nevére kiállított *Bestallung*, amely értelmében ő 150 kürasszír felett parancsnokolt. Lubin Carra Chamgaillard urának *Bestallung*ja 150 kürasszír felfogadására, 1604. március 28. Ugyanezt kapta 100 kürasszírra Morrando Fassato és Camillo Copoli. ÖStA KA Best. 767/1604.

[76] A kürasszír kompániák létszámáról: Barthelomeo Dauern *Bestallung*ja 100 kürasszír felfogadására, 1598. június 22. ÖStA KA Best. 589/1598.; Simon Graf von Lippe *Bestallung*ja 500 kürasszír vezetésére, 1598. július 15. ÖStA KA Best. 587/1598.; Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercegének *Bestallung*ja 500 kürasszír felfogadására, 1600. április 24. ÖStA KA Best. 655/1600.; Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercegének *Bestallung*ja 1000 kürasszír és lovas lövész vezényletére, 1601. április 12. ÖStA KA Best. 684/1601.; Charles Gonzague Nevers hercegének *Bestallung*ja 1000 kürasszír felfogadására, 1602. ÖStA KA Best. 731/1602. Kivétel ez alól az 1604-ben, Lubin Carre, Chamgaillard urának kiállított *Bestallung*, amelyben ő 150 főnyi kürasszír felfogadására kapott megbízást. Lubin Carra, Chamgaillard urának *Bestallung*ja 150 kürasszír felfogadására, 1604. március 28. ÖStA KA Best. 767/1604.

[77] Philipp Otto Graf zu Salm, Wild- und Rheingraf *Bestallung*ja 1400 kürasszír és lovas lövész felfogadására, 1603. augusztus 10. ÖStA KA Best. 748/1603.

[78] A közös német–francia–lotharingiai lovasegységből azonban – úgy tűnik – nem lett semmi. *Heischmann* 1925. 255–256. o.

4. A császári szolgálatba fogadott lovasság toborzása és a toborzottak mustrája

Miután a megbízott hadivállalkozó kialkudta felállítandó egysége létszámát, saját, illetve alárendeltjei bérét, és átvette a fent említett iratokat, valamint a rendelkezésére bocsátott előleget, kezdetét vette a toborzás. Nem volt azonban példa nélküli, hogy a későbbi haszon reményében ez utóbbit megelőlegezte megbízójának.[79]

Elsőként az egység felállításával megbízott felfogadta a beosztottjait, *Rittmeister*eit, *Hauptmann*jait vagy kapitányait, s a *Bestallung*ban foglaltak szerint, a zászlók, illetve kompániák számának megfelelően szétosztotta közöttük az adott egység felállításához szükséges pénzt és a toborzópátens másolatát, valamint kijelölte számukra a toborzókerületet és a mustrahelyet. Az *Obrist* ezekre a posztokra igyekezett olyan személyeket alkalmazni, akik lekötelezettjei vagy személyes ismerősei voltak.[80]

A toborzás a toborzópátens kihirdetésével vette kezdetét az erre kijelölt területen. Már ekkor megkezdődött az egység szervezése, hiszen a tisztek szokás szerint egy-egy tábori írnokot (*Feldschreiber*) is magukkal vittek, aki röviden lejegyezte minden zsoldba fogadott kereszt- és vezetéknevét, születési helyét, az átadott előleg (*Anrittgeld*) összegét, valamint felszerelését, amellyel a mustrán meg akart jelenni.[81] Az előlegből kellett a felfogadottnak az utazását és fenntartását megoldania, míg a mustrahelyre nem ért. Gyakran azonban ez az összeg nem volt elegendő a költségek fedezésére, ugyanis a toborzó- és a mustrahely között nem egy esetben több száz kilométer távolság volt, vagy a leendő katona az átvett pénzt egyszerűen a környék fogadóiban elitta.[82] Bizonyos esetekben előfordult, hogy a toborzott első zsoldjára előleget kapott, amit azután bejegyeztek a mustralistára. Ezen eljárás lezárásaként a toborzottak egy *Laufzettel*t[83] kaptak, amire felírták a szemle helyét, időpontját, valamint a mustrahelyen az előzetes szervezéssel megbízott *Fourier*ek, szállásmesterek nevét.[84]

A *Reiterbestallung*ban Schwendi úgy határozta meg, hogy a *Rittmeister*ek a német lovasokhoz, amennyire csak lehetséges, csak nemest fogadjanak fel, akiknek gyakorlott lovasokkal és csatlósokkal, valamint megfelelő felszereléssel kellett rendelkezniük. Emellett a toborzónak ügyelni kellett arra, hogy kétes elemek ne keveredhessenek a felfogadottak közé, így is csökkentendő bármiféle lázadás lehetőségét. A hadba vonulóknak kötelességük volt kíséretük tagjait olyan megfelelő ruházattal ellátni, amely mind a katonát, mind pedig fegyverzetét megóvta az időjárás viszontagságaitól.[85]

A lovas lövészek és a kürasszírok felfogadását és vezényletét vállaló hadivállalkozóknak a német lovasokhoz hasonló, szigorú társadalmi megkötöttségekkel nem kellett

---

[79] *Redlich* 1964. 41. o.; *Waidmayr* 2003. 44. o.; *Blau* 1985. 24. o.

[80] *Redlich* 1964. 41. o.; *Waidmayr* 2003. 44., 46. o.; *Baumann* 1994. 53. o.; *Möller* 1976.; *Rüstow* 1864. 202. o.

[81] *Waidmayr* 2003. 47. o.; *Möller* 1976. 15. o.; *Burschel* 1994. 100. o.; *Rüstow* 1864. 202–203. o.

[82] *Waidmayr* 2003. 47. o.; *Krüger* 1996. 49. o.

[83] A szó pontos fordítását nehéz megadni, jelentését csak körülírni lehet. Ez egyfajta útlevélnek vagy igazolásnak tekinthető.

[84] *Waidmayr* 2003. 47. o.; *Möller* 1976. 15. o.; *Burschel* 1994. 97–114. o.; *Baumann* 1994. 53–57. o.; *Blau* 1985. 22–27. o.

[85] *Janko* 1871. 173., 177–178., 193. o.

„megküzdeniük." Előbbiek esetében a nemesi származás nem volt elengedhetetlen,[86] s e két csapatnem felfogadásával megbízottakat – séma szerint – csak arra intették, hogy lovasaik tapasztaltak és bátrak legyenek.[87] A két lovascsapatnemben szolgáló nemeseknek pedig meghagyták, hogy a magukkal hozott lovasok fegyvereit és fegyverzetét biztosítsák.[88]

A mustrahely kijelölése közel sem volt tekinthető problémamentesnek. A tizenöt éves háború időszakában a német gyalogság és lovasság megmustrálására – a magyar hadszíntér közelsége miatt – az esetek többségében az alsó-ausztriai tartományban került sor.[89] Emellett az általam átvizsgált *Bestallung*okból kiderül, hogy az Udvari Haditanács Csehországban (Königgrätz),[90] Sziléziában (Troppau),[91] Morvaországban (Wischa)[92] is jelölt ki szemlehelyeket a zsoldba fogadottak részére.

A vallon, francia és lotaringiai lovasságot többnyire Bécs környékén mustrálták meg először.[93] Kivétel ez alól a Giovanni Baptista Miniatinak 1597. május 7-i keltezéssel kiadott *Bestallung*ban szereplő utasítás, amely szerint a 100 vallon lovas lövész felfogadásával megbízott kapitánynak mustrahelyül a Kölni Választófejedelemség területét határozták meg.[94] A Jacomo Barbiano de Belgiojoso által felfogadott 100 vallon lovas lövészt pedig az Udvari Haditanács rendelkezése szerint Kassán kellett szemlére vinni.[95]

A császár zsoldjába szegődött olasz lovasok mustrájának helyszínét az udvar az Itáliai-félszigethez legközelebb eső területen, Dél-Tirolban jelölte ki: Giulio Cesare Strassoldo 300 lovas lövészének 1595-ben a Görzi grófságban kellett szemlén részt vennie.[96]

Amennyiben mind a felfogadott lovasok, mind pedig az uralkodó által kijelölt biztosok is megérkeztek a mustrahelyre, kezdetét vehette a szemle. A *Reiterbestallung* 18.

---

[86] *Wrede* 1898. 6. o.

[87] Vö. Gian Baptista Miniati, Hans Leonhard von Jell, Carlo de Verleine, Attilio Vimercato *Bestallung*ja 100–100 vallon lovas lövész élére, 1597. május 8. ÖStA KA Best. 531/1597.; Simon Graf von Lippe *Bestallung*ja 500 kürasszír felfogadására, 1598. július 15. ÖStA KA Best. 587/1598.

[88] *Wrede* 1898. 6. o.

[89] Vö. Peter von Asselborn *Bestallung*ja egy 150 fős lovas lövész kompánia élére, 1602. július 5. ÖStA KA Best. 720/1602.

[90] Karl von Tettau 1000 német lovasának a mustrájáról: Emlékeztető Waclaw Berkha, Albrecht Behaim és Felitian Mosch mustrafelügyelők részére, 1598. július. ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv (HKA), Hoffinanz Protocollum (Pr.) Register (R.) weise Nummer (w Nr.) Band (Bd.) 516 Prag 1598. Fol. 190r.

[91] Abraham Dohna *Bestallung*ja 600 lovas lövész felfogadására, 1594. februáer 9. ÖStA KA Best. 472/1594.

[92] Sdenko Berkha *Bestallung*ja 600 németlovas felfogadására, 1594. február 23. ÖStA KA Best. 473/1594.

[93] *Sahin-Tóth* 2004. 1180. o.; Simon Graf von Lippe *Bestallung*ja 500 kürasszír felfogadására, 1598. július 15. ÖStA KA Best. 587/1598.; Flaminio Alticati *Bestallung*ja 100 kürasszír felfogadására, 1599. április 14. ÖStA KA Best. 623/1599.; Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercegének *Bestallung*ja 500 kürasszír felfogadására, 1600. április 24. ÖStA KA Best. 655/1600; Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercegének *Bestallung*ja 1000 kürasszír és lovas lövész vezényletére, 1601. április 12. ÖStA KA Best. 684/1601.; Giorgio Basta *Bestallung*ja 1000 vallon lovas lövész felfogadására, 1602. augusztus 12. ÖStA KA Best. 721/1602.; Carlo Gonzaga duca di Nivers *Bestallung*ja 1000 kürasszír felfogadására, 1602. ÖStA KA Best. 731/1602.

[94] Giovanni Baptista Miniati kapitány *Bestallung*ja a 100 vallon lovas lövész felfogadására, 1597. május 8. ÖStA KA Best. 531/1597.

[95] Giacomo Barbiano de Belgiojoso *Bestallung*ja 100 vallon lovas lövész felfogadására, 1603. augusztus 23. ÖStA KA Best. 745/1603.

[96] Giulio Cesare Strassoldo *Bestallung*ja 300 lovas lövész felfogadására, 1595. március 17. ÖStA KA Best. 486/1595.

cikkelyének értelmében, a *Rottmeister*ek vezetésével 50 lovasonként meghatározott rendben, egymás után kellett elvonulniuk a toborzottaknak a szemlére kirendelt biztosok előtt.[97] A mustra alkalmával a lovasok kereszt- és vezetéknevét be kellett jegyezni mustralajstromba.[98] Mindeddig magam egy, a lovasok szemléjéről készített iratot találtam kutatásaim során. Eszerint 1595. május 8-án a frank kerület 1000 német lovasának toborzását és mustráját felügyelő hadbiztosok név szerint felsorolták a zászlók alá állt nemeseket, de kíséretük tagjainak – ellentétben a *Reiterbestallung* rendelkezésével – nevét nem, csak számát adták meg.[99]

A szemle alkalmával azonban nem csupán a *Bestallungok*ban is említett visszaélésekkel kellett megbirkózniuk az oda rendelt személyeknek. 1594 júliusában a frank kerület által kiállított 1000 német lovas mustráján Hieronymus von Kress fizetőmester és a császári biztosok (Dietrich von Schwendi és Paul Kurcka) igen komoly problémával kerültek szembe, hiszen a kijelölt helyen, az előre megadott időben a tervezett három zászló lovasból mindössze egy, a bambergi jelent meg, azonban az sem teljes létszámban. A másik kettő (würzburgi és nürnbergi) – a távoli toborzóhelyek miatt – még messze járt. Miután a jelenlévőkhöz megérkezett a hiányzó 43 ló,[100] *Rittmeister*ük, Christoff von Brandstein, a *Bestallung*jukra – amely szerint hét napnál tovább nem lehetett várakoztatni mustra[101] nélkül a katonákat – és a drágaságra hivatkozva követelte azonnali megmustrálásukat és kifizetésüket. Azonban Kress nem volt hajlandó egy külön szemlét tartani részükre, s a már kijelölt július 29-i dátumhoz ragaszkodott. A másik két zászló július 23-án, illetve 25-én megérkezett. Kress úgy vélte, hogy vitáját lezárandó Brandsteinnel, azonnal hozzáfog a mustrához. A két zászló kapitánya azonban lovaik fáradtsága miatt néhány nap haladékot kért. Így a szemle ideje augusztus 3-ára csúszott. A későn érkezett zászlók lovasai azonban hangosan fejezték ki csalódottságukat, mikor kihirdették ezt a megállapodást, hiszen a bambergiek előlegre és várópénzre (*Wartgeld*) 24 rajnai forintot kaptak, míg ők csak 18-at, s azzal fenyegetőztek, hogy semmiképpen sem engedik magukat megmustráltatni, és még kevésbé kívánnak a török ellen vonulni ilyen feltételekkel. Kress ebben a drámai helyzetben – más eszköze nem lévén – a katonák becsületére próbált apellálni: a kerületi rendek elégedetlenségére, valamint az egész kereszténység érdekét szolgáló hadjárat fontosságára utalt. Ezek a szavak azonban vajmi keveset értek, a lovasok kitartottak elhatározásuk mellett. A megbízott kerületi fizetőmester végül kénytelen-kelletlen engedett a katonák nyomásának és a császári biztosok ajánlásának, és különböző jogcímeken kifizette a maradék 6 forintot lovasonként, bár jogtalannak és felesleges költségnek tartotta ezt. Mindezek eredményeként augusztus 3-án megtartották a mustrát, és az egység elindulhatott a magyar hadszíntérre. Kress mentségéül mindenképpen meg kell említeni, hogy a kerület rendjei által felkért *Obrist*, Miksa főherceg lemondott tisztségéről még július 19-én, valószínűleg azért, mert ekkoriban vette át a belső-ausztriai tartományok kormányzását. A helyettesül kijelölt Wilhelm Freiherr

[97] *Janko* 1871. 176. o.; *Lünig* 1723. 60. o.; a speyeri birodalmi gyűlés határozatai. 1570. HHStA MEA RA Fasc. 57. Fol. 64v.; a Fronsperger által készített *Reiterbestallung*ban a 25. cikkely. *Fronsperger* 1573. XIVr.

[98] *Lünig* 1723. 60. o.; *Janko* 1871. 177. o.

[99] A hadbiztosok jelentése, 1595. május 8. HHStA MEA FK Fasc. 5. Fol. 199r–214v.

[100] Feljegyzés a frank kerületi lovasság szervezéséről, 1594. HHStA MEA FK Fasc. 4. Fol. 116r.

[101] A frank lovasság *Bestallung*ja 1594-ből. ÖStA KA Best. 481/1594.

von Redern pedig betegségre hivatkozva maradt távol a frank lovasság táborától. Így a kerületi fizetőmester mögött nem állt olyan tekintély, amely jobb belátásra bírta volna a parancsmegtagadásra készülő katonákat.[102] A német lovasoknak a szemle végeztével felolvasták a *Reiterbestallung* pontjait, amelyre a megjelenteknek a főtábormester felszólítására szintén esküt kellett tenniük. Majd bemutatták tisztségviselőiket.[103]

5. A császári szolgálatba fogadott nyugati lovasság leszerelése vagy továbbszolgálása

A hadjárat befejeztével az uralkodó akarata szerint az egységet vagy feloszlatták vagy tovább szolgált. Az egység feloszlatását nemritkán maguk a katonák kérték, hogy elmaradt zsoldjukat megkapják. Anyagi igényeik kielégítése esetén a további szolgálat ellen nem emelhettek volna kifogást. A zsoldosok azonban legtöbbször megtagadták a továbbszolgálást, mivel jól tudták, hogy erre pénz még annyi sem lenne, mint a feloszlatásukra. A legtöbb esetben nem maradt egyéb lehetőség, mint az, hogy a csapatot kvártélyba vonulásra utasítsák, így a katonák a lakosság kirablásával tarthassák el magukat. Ezután az Udvari Haditanács az egységnek vagy zászlónak egy feloszlatási helyet (*Abdankplatz*) jelölt ki általában Alsó-Ausztriában, ahol hosszabb vagy rövidebb idő elteltével megtörtént leszerelésük. A zsoldosok külön kérték, hogy ne egy elszegényedett vidékre, hanem egy „jó" feloszlatási helyre rendeljék őket. Az egység leszerelésének alkalmával – német szokás szerint – a csapatzászlókat bevonták, a katonákat lefegyverezték és menlevéllel (*Passport*) elbocsátották. A feloszlatást egy külön erre rendelt felügyelő irányításával mustrával kellett egybekötni, azért hogy a zsoldra jogosultak pontos létszámát, a lovasságnál a lovak hiányát, a csapat által a különböző helyeken okozott károkat, valamint az elmaradt zsoldot meg lehessen állapítani. Ekkor a kifizetendő pénz mértékéről is megalkudtak a felek a legutolsó mustralajstrom alapján. Az egység köteles volt a korábban, valamint a feloszlatási helyen okozott károkat összeírni (aláírással és pecséttel ellátva) és megtéríteni a zsold kifizetése után.[104] Addig is egy nyílt pátensben az uralkodó a károsultak türelmét kérte.[105]

A katonák még ezt – a már lecsökkentett – zsoldot sem kapták meg teljes egészében készpénzben. Részükre a ki nem fizetett hópénz értékében hitellevelet, az úgynevezett *Restzettel*t állították ki,[106] amelyet a hadi fizetőmesteri hivatalban lehetett beváltani.[107] Ezeket az *Obrist* vagy a tisztek, vagy nem ritkán polgárok vásárolták fel a katonáktól, hogy később ők követeljék a teljes térítést.[108] Az egységet elbocsátó megállapodást a fő-

[102] Hieronymus von Kress jelentése a frank kerületi gyűléshez, 1594. szeptember 28. HHStA MEA FK Fasc. 4. Fol. 133r–137v.

[103] *Meynert* 1854. 99. o.

[104] II. Rudolf 1600 novemberében parancsba adta, hogy a 6 francia lovas kompánia leszerelésénél a nekik fizetendő hátralékos zsoldból vonják le az általuk okozott károk értékét. II. Rudolf levele Mátyás főherceghez, 1600. november 15. ÖStA KA AFA 1600/11/1.

[105] Megállapodás Heinrich Krezirierci lovasainak feloszlatásáról, 1596. január 29. ÖStA KA AFA 1596/1/9 ½.

[106] *Heischmann* 1925. 193–195. o.

[107] Megállapodás Heinrich Krezirierci lovasainak feloszlatásáról, 1596. január 29. ÖStA KA AFA 1596/1/9 ½.

[108] *Heischmann* 1925. 193–195. o.

herceg, a csapatot feloszlató bizottság tagjai, valamint a csapatot vezénylő tiszt hitelesítette aláírásával, mint például 1596 januárjában Krezirierzki *Rittmeister*.[109] A leszerelt katonaságot pedig fel kellett szólítani, hogy tovább ne élősködjenek a feloszlatási helyen élő alattvalókon és vonuljanak el.[110]

A Nicolaus Gablmann által 1595. november 25-én készített kimutatásból kiderül, hogy abban az évben, a hadjáratot követően a frank, cseh rendek által felfogadott német lovas lövészek, alsó- és felső-ausztriai, morva, mecklenburgi, rajnai, valamint sváb lovasságot részben feloszlatták, részben téli táborba vonult.[111]

A felfogadott egységeknek – ha rendszeresen kapták a katonák a zsoldjukat – a szerződésük lejárta után tovább kellett szolgálniuk, amíg ezt az uralkodó szükségesnek tartotta. Ezen elv megvalósulását azonban a krónikus pénzhiány, a hatalmas mértékűre dagadt zsoldhátralék megakadályozta. Kiutat kellett tehát keresni a császár vagy a főhadparancsnok követelése, valamint a zsoldosok kifizetésre vagy feloszlatásra vonatkozó igénye között. A megegyezés egyetlen járható módja az úgynevezett *Accordo* (megállapodás) megkötése volt, amelyet feltehetően németalföldi minta alapján honosított meg az Udvari Haditanács a vallon, francia és lotaringiai csapatok továbbszolgálására.[112]

1595. december 21-én például *Accordót* kötött Mátyás főherceg megbízottjaival Adolf von Schwarzenberg, amelynek értelmében a hátralékban lévő zsoldjukról megállapodtak, a lovasok okozta kárt meg kellett téríteni, a megmaradtakat pedig új egységekké kellett szervezni.[113] A vallon kürasszírokat és lovas lövészeket 1596. január 5-én Ernst zu Eck, Jacob Püchler és Hans Leonhard von Jell biztosok megmustrálták, újjászervezték (*Reformierung*), alegységeit összevonták (*Reduktion* vagy *Unterstoßung*), és az új feltételek mellett megszabták az összesen hat kompániát kitevő csapat fizetését is.[114]

Az *Accordó*val továbbszolgált egységeket a következő hadjárati évben újonnan toborzott egységekkel egészítették ki. A vallon, francia, lotaringiai és német kürasszírok esetében is találunk arra példát, hogy a magyar hadszíntéren kiteleltetett egységeket újak toborzásával feltöltötték és átszervezték: 1601. április 12-én Mercour kapott arra megbízást, hogy megmaradt 200 lovasa mellé még 3 kompániát fogadjon zsoldba. 1602. május 7-én Philipp Otto Graf zu Salm, Wild- und Rheingraf kapott megbízást szintén 300 kürasszír felfogadására, a már meglévő 3 kompániája mellé. Egy esztendővel később szintén ő vehetett át megbízást az Udvari Haditanácstól arra, hogy az 1400 főből álló lovasságát egészítse ki elbocsátott kürasszírokkal és lovas lövészekkel.[115] Arra is akad példa, hogy az átszervezés alkalmával a zsoldosok más fegyvernem kötelékébe kerültek, hiszen – mint

[109] Megállapodás Heinrich Krezieriercki lovasainak feloszlatásáról, 1596. január 29. ÖStA KA AFA 1596/1/9 ½.

[110] Az Adolf von Althan Freiherr gyalogezredének kilengései elleni pátens, 1599. november 24. HHStA MEA Mandate, Patente und Passbriefe in Kriegsachen Konv. 2. Fol. 113r–v.

[111] *Heischmann* 1925. 230., 236–237. o.

[112] Uo. 196. o.

[113] Adolf von Schwarzenberg *Accordó*ja, 1595. december 21. ÖStA KA AFA 1595/12/2 1/8a., illetve ÖStA KA Best. 496/1595.

[114]. Jegyzék az újjászervezett Schwarzenberg-féle vallon lovasságról, 1596. január 5. ÖStA KA Best. 499/1596.; *Heischmann* 1925. 225–227., 251–252. o.

[115] Philipp Otto Graf zu Salm, Wild- und Rheingraf *Bestallung*ja 1400 kürasszír és lovas lövész felfogadására, 1603. augusztus 10. ÖStA KA Best. 748/1603.

ahogyan már említettem – 1602 novemberében Tilly vallon gyalogezredének 400 katonája – négy századba osztva – dragonyosként szolgált tovább a magyar hadszíntéren.[116]

A továbbszolgálókat téli szállásra rendelték. A vallonokat általában magyar területeken helyezték el, megkímélendő az örökös tartományokat, s ellátásukkal a környék vármegyéit, városait és falvait bízták meg. Az uralkodó eltartásukat egyszerűen áthárította a környék vármegyéire, akik határozataikban megfelelő árszabás ellenében vállalták is ezen feladat teljesítését. A kvártélyra rendeltek azonban fizetetlenségük miatt gyakran a környékéről maguk „szerezték be" a létfenntartásukhoz szükséges élelmet, takarmányt és tüzelőt. Sopron, Vas és Zala vármegyék nemesi közgyűléseinek anyagaiban bőségesen és gyakori ismétlődéssel találhatóak olyan cikkelyek, amelyekben a tanácskozni gyűlt nemesek panasszal éltek a falvaikat sarcoló vallonokkal és franciákkal szemben, s áthelyeztetésükért folyamodtak Mátyás főherceghez.[117]

6. „A háború éltető ereje a pénz" [118]

A Zacharias Geizkoflertől[119] idézett mondat kitűnően kifejezi azt, hogy a XVI. század végének kortársai mennyire tisztában voltak azzal, hogy egy háború sikeres megvívása az anyagi források kiapadásától vagy bőségétől nagymértékben függött. A továbbiakban azt mutatom be, hogy a tizenöt éves háborúban szolgált lovasoknak – a felfogadásukra kiadott *Bestallung*ok szerint – az Udvari Kamarának hónapról-hónapra mekkora összeget kellett volna utalványoznia, s ebből mennyi jutott el valójában hozzájuk. Fontos kérdés tisztázni, hogy a hadivállalkozók hogyan igyekeztek – saját érdekeiket maximálisan szem előtt tartva – minél több pénzt kisajtolni megbízójuktól, ezzel is tovább növelve a háború árát.

6.1. A császári szolgálatba fogadott nyugati lovasság költségei

Az 1597/1598. évi és az 1603. évi regensburgi birodalmi gyűlésekre összeállított propozíciókban a császári udvar a rendek segélyének szükségességét a hadsereg fenntartásának óriási és folyamatosan emelkedő kiadásaival igyekezett alátámasztani. A császári lovasság költségeinek vizsgálatánál a csapatnemenként és a csapatnemeken belül szerte-

---

[116] Laurentio de Rame, Charles de Agenta, Guilliom de Waux, Mercure de Mariloff *Bestallung*ja 100–100 vallon dragonyos felfogadására, 1602. november 19. ÖStA KA Best. 727/1602.; *Fuchs* 1972. 221. o.; *Heischmann* 1925. 250. o.

[117] *Sahin-Tóth* 2004a. 1156–1177. o. A vallon és francia katonaság ellátásáról: *Bilkei–Turbuly* 1989. 632. c., 640. c., 656. c., 665. c.; *Turbuly* 2002. 231. c., 243. c., 244. c., 295. c.; 410. c., 432. c.; *Tóth P.* 1989. 492. c., 493. c., 505 c., 509. c., 511. c., 517. c., 524. c., 539. c., 633. c., 641. c.; *Tóth P.* 1992. 761. c., 768. c., 771. c., 936. c. Zacharias Geizkofler feljegyzése Mátyás főhercegnek, 1599. augusztus. ÖStA KA AFA 1599/8/12.

[118] *„Nervus belli ist das geld"*, vö. *Müller* 1901. 256. o.

[119] A dél-tiroli Brixenben (ma Bressanone, Olaszország) született Zacharias Geizkofler (1560–1617) kora egyik legkitűnőbb pénzügyi szakembere volt. Egyetemi tanulmányai után a Fugger család szolgálatába szegődött, majd 1589-ben birodalmi fizetőmester lett, amely hivatalát 1604-ig töltötte be. Kinevezését a különböző délnémet bankházakhoz fűződő jó kapcsolatainak is köszönhette, hiszen feladata szerint a megszavazott, de még be nem hajtott birodalmi segélyekre kellett előre felvennie kölcsönöket. Geizkoflernek 1594 és 1603 között mintegy 12 millió rénes forintot sikerült ilyen módon előteremtenie. 1597-ben magyarországi főélésmesterré nevezte ki az uralkodó, amely tisztségéről 1601-ben mondott le. ADB 8. Bd. 529. o.; *Müller* 1938. 3–80. o.; *Bog* 1971. 20–21. o.; *Winkelbauer* 2003. 326–327. o.

ágazó alap és plusz jövedelmek tükrében nem vállalkozom és nem is vállalkozhatom arra, hogy az egyes egységek *Bestallung*jai alapján bemutassam az összes tisztségviselőnek és lovasnak szánt havi zsold állandó és exponenciális emelkedését. Ez csak egy végeláthatatlan és áttekinthetetlen adathalmazt eredményezne. Arra azonban az iratok alapján lehetőség nyílik, hogy egyazon évből a német lovasok, a lovas lövészek és a kürasszírok egy hadjárat vagy egy hónap időtartamra kiszámított költségeit láttassam.

Az 1597/1598. évi regensburgi birodalmi gyűlésre készült kimutatásban szereplő adatok szerint 1000 német lovas előlegére, hat hónapi zsoldjára és leköszönésére összesen 166 816 rajnai forintot számoltak.[120] A lovas lövész alakulatok összköltségének meghatározásához az 1598-ban a lovasság élére kinevezett Giorgio Basta *Bestallung*jához csatolt iratot szeretném idézni. Eszerint egy hónapra 100 fő költségei 1461 forintra rúgtak, míg 1000 lovasra és az *Obrist* helyettesére összesen 14 730 forintot kellett volna költenie az Udvari Kamarának. A szintén Basta *Bestallung*jával összefűzött másik irat alapján pedig megállapítható, hogy egy 100 fős kürasszír kompánia egy hónapi zsoldját 1873, míg 1000 lovas és az *Obrist* helyettesének összesen 18 880 forintban határozták meg.[121]

Az előbb említett összegekből az Udvari Kamara – minden igyekezete ellenére – csak egy töredékét tudott kifizetni a hadi fizetőmestereken keresztül. Ezt a továbbiakban néhány jellemző példával szeretném illusztrálni.

A lovasok esetében – csakúgy mint a gyalogosoknál – akár több évig is elhúzódott a tartozások rendezése. Az Udvari Haditanács egyik legtöbbet foglalkoztatott hadivállalkozójának, Karl von Tettaunak 1595-ben felfogadott 200 lovas lövészét csak 1598 augusztusában tudták kifizetni. A Bécsben hátrahagyott Udvari Kamara azon hónap 20-i levelében jelezte a prágainak, hogy az 1000 rajnai forint hátralékot immár rendezte.[122]

Az Udvari Haditanács 1598-ban Tettaut 1000 főnyi német lovas felállításával bízta meg. A prágai Udvari Kamara jegyzőkönyveiből kiderül, hogy a megbízott az előlegre május 25-én 7500,[123] míg az első mustrára júliusban 18 586 forintot vett át.[124] Geizkofler szeptember 8-i levelében már arról tájékoztatta az Udvari Kamarát, hogy Tettau panaszkodik az elmaradt zsold miatt.[125] A hadjárat végeztével lovasai a csehországi Polna mezővárosába, Hertwig von Seidliz birtokára vonultak, hogy ott várják leköszönésüket és 72 000 rajnai forintra rúgó zsoldhátralékuk kiegyenlítését.[126] Ez azonban nem történt

[120] Egy német lovasezred zsoldszámvetése, amely az 1597/1598. évi regensburgi birodalmi gyűlésre készült. HHStA MEA Militaria Fasc. 5. Fol. 12r–13v.; *Bagi* 2001. 429. o.

[121] Zsoldszámvetés 1000 lovas lövész egy hónapi zsoldban tartásáról, 1598. A lovasság élére kinevezett Giorgio Basta *Bestallung*jának melléklete. ÖStA KA Best. 565/1598.; *Bagi* 2001 429–430. o.

[122] A Bécsben hátrahagyott Udvari Haditanács levele Prágába, 1598. augusztus 20. ÖStA HKA Hoffinanz, Pr., Exp., w Nr., Bd. 514. Prag 1598. Fol. 208r.

[123] A prágai Udvari Kamara utasítása az udvari fizetőmesternek, hogy a Tettau által felfogadott lovasok előlegével számoljon el, 1598. augusztus. ÖStA HKA Hoffinanz Pr. Registratur (Reg.) w Nr. Bd. 516. Prag 1598. Fol. 268v.

[124] A prágai Udvari Kamara utasítása az udvari fizetőmesternek, hogy a Tettau által felfogadott lovasok mustrájára kifizetett pénzzel számoljon el, 1598. augusztus. ÖStA HKA Hoffinanz Pr. Reg. w Nr. Bd. 516. Prag 1598. Fol. 237v.

[125] Geizkofler szeptember 8-i levele a prágai Udvari Kamarához, 1598. szeptember 8. ÖStA HKA Hoffinanz Pr. Exp. w Nr. Bd. 514. Prag 1598. Fol. 241r.

[126] Karl von Tettau levele a prágai Udvari Kamarához, 1598. december. ÖStA HKA Hoffinanz Pr. Exp. w Nr. Bd. 514 Prag 1598 Fol. 306r.

meg abban az esztendőben, hiszen Michael Zeller hadi fizetőmester december 24-i levelében azt jelentette Prágába, hogy egyik tisztviselőjét ugyan elküldte Tettau lovasainak a mustrájára és elbocsátására, de mivel az *Obrist*ot érkezéséről senki sem tájékoztatta, így ő (mármint Tettau) elutazott Meilbergbe.[127]

A prágai Udvari Haditanács 1598 augusztusában utasította a bécsi hivatalt, hogy rendezze az 1594-ben 125 lovas lövészt zsoldba fogadott Ulrich von Königsberg[128] felé a 3713 forint és 12 krajcárra rúgó tartozást.[129]

Adolf von Schwarzenberg 1595. december 21-én *Accordó*t kötött Mátyás főherceg megbízottjaival, amelynek értelmében a hátralékban lévő három és fél hónapnyi zsoldjukból, a korábban már megkapott pénz- és élelembeli juttatások (16 000 rajnai forint még az első mustra előtt és összesen 3900 rajnai forint értékű élelem) miatt, 28 000 rajnai forint fizetésük több mint a felét, mintegy 16 000 rajnai forintot vontak le. A megállapodás szerint a lovasok okozta kárt meg kellett téríteni, a megmaradtakat pedig új egységekké kellett szervezni.[130] Schwarzenberg az *Accordó*ra december 28-án adott válaszában elfogadta az átszervezés szükségességét, a mustra előtt átvett 16 000 rajnai forint levonásával azonban nem értett egyet, mivel állítása szerint ezt lovasai az előleg hátralékának kiegyenlítésére kapták. Emellett kérte az udvart, hogy az élelemért elszámolt összeget se vonják le katonái zsoldjából.[131] A vallon kürasszírok, lovas lövészek mustrája és átszervezése után megmaradt összesen hat kompániának több mint 9700 rajnai forint fizetést kellett kapnia havonta.[132]

6.2. A császári szolgálatba állt hadivállalkozók érdekérvényesítése

Természetesen felötlik a kérdés, hogy a megbízott hadivállalkozóknak mindezek ellenére miért érte meg a császári hadsereg szolgálatába szegődni? A választ – véleményem szerint – két tényező együttes vizsgálata adja meg, amelyek szorosan összefüggtek egymással. Végigtekintve a *Bestallung*okon megállapítható, hogy bizonyos személyek jó udvari kapcsolataik révén többször is megbízást kaptak csapatok toborzására, mint például Tettau, Hohenlohe vagy Kollonich. A prágai és bécsi Udvari Kamara tanácsosai 1595-ben, valamint Zacharias Geizkofler 1597 januárjában fel is hívta arra a figyelmet, hogy a hadivállalkozók kiválasztásánál ne a megbízott udvari kapcsolatai, hanem rátermettsége legyen a döntő.[133] Ezek a személyek tisztában voltak azzal, hogy ha az Udvari

---

[127] Michael Zeller december 24-i levele a prágai Udvari Kamarához, 1598. december 24. ÖStA HKA Hoffinanz Pr. Exp. w Nr. Bd. 514. Prag 1598. Fol. 315r.

[128] Ulrich von Königsberg *Bestallung*ja egy 125 fős német lovas lövész zászló felállítására, 1594. ÖStA KA Best. 471/1594.

[129] A prágai Udvari Kamara utasítása a Bécsben hátrahagyottnak, 1598. augusztus. ÖStA HKA Hoffinanz Pr. R. w Nr. Bd. 516. Prag 1598. Fol. 234r.

[130] Adolf von Schwarzenberg Accordója, 1595. december 21. ÖStA KA AFA 1595/12/2 1/8a. Fol. 588r–591r., illetve ÖStA KA Best. 496/1595. Fol. 68r–70v.

[131] Adolf von Schwarzenberg válasza az *Accordó*ra, 1598. december 28. ÖStA KA AFA 1595/12/2 1/8d.

[132] Jegyzék az újjászervezett Schwarzenberg féle vallon lovasságról, 1596. január 5. ÖStA KA Best. 499/1596.; *Heischmann* 1925. 225–227., 251–252. o.

[133] A prágai Udvari Kamara szakvéleménye, 1595. január. ÖStA KA AFA 1595/2/ad 1a.; a Bécsben hátrahagyott Udvari Kamara szakvéleménye, 1595. február 1. ÖStA KA AFA 1595/2/ad 1b.; *Müller* 1901. 243. o.; *Szekfű* 1928. IV. 349. o.; *Pálffy* 1997. 28. o.

Kamara, a velük szemben felhalmozódott adósságot nem is tudja maradéktalanul készpénzben kifizetni, ám udvari tisztségek, címek, ajándékok és nem utolsó sorban birtokok révén kárpótolja majd őket.[134] (Arra, hogy ez utóbbi mennyire nem példa nélküli a tizenöt éves háború időszakában, jellemző Huszár Péter esete, aki 3092 forint, 56 krajcár és 2 dénárt kitevő zsoldhátralékának kiegyenlítésére Nána és Dudár falvakat kérte és kapta meg 1594-ben.[135]) Emiatt a főként német nemzetiségű lovasok toborzására megbízást kapott személyek igyekeztek érdekeiket érvényesíteni az Udvari Haditanáccsal folytatott tárgyalásaik alkalmával, s a kínálkozó lehetőségeket kihasználva minél magasabb zsoldot kicsikarni megbízójuktól, mind saját személyüknek, mind pedig alárendeltjeiknek. A német vagy fekete lovasok fizetségéről – hasonló módon, mint szervezetéről – az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlés határozatai rendelkeztek. Azonban az iratot összeállító Lazarus von Schwendi az *Obrist* és stábjának havi javadalmazásáról említést sem tett. Ennek megállapítását – szándékosan vagy sem – a mindenkori két szerződő fél megegyezésre bízta, illetve bízhatta.[136] Ezért nem is csodálkozhatunk azon, hogy a személyes érdekérvényesítés az ezen csapatnem felfogadásával megbízottak esetében döntő jelentőségű volt. Szembetűnő például, hogy a birodalmi segélyből vagy a birodalmi kerületek által közvetlenül kiállított egységek *Obrist*jainak zsoldja felülmúlta mindenki másét: Georg Friedrich von Hohenlohét 1595-ben a frank kerület rendjei megbízták 1000 – a magyar hadszíntérre küldendő – német lovas felállításával és vezényletével. Feladata ellátásáért saját személyére (!) minden lovas után 1 rajnai forintot, azaz 1000 forintot kellett, hogy kapjon, s emellett még ellátására (*Tafelgeld* = asztalpénz) és plusz jövedelemként további 500 forint havi zsoldban részesült. Helyettese pedig a *Bestallung* szerint hónapról-hónapra 300 forintra számíthatott.[137] Két évvel később ismét Hohenlohe kapott megbízást a frank kerület rendjeitől 1000 német lovas felfogadására ugyanezekkel a feltételekkel.[138] Ugyanezen évben, 1597-ben kapott megbízást August lüneburgi herceg arra, hogy 1000, az alsó-szász kerület segélyéből kiállítandó német lovast toborozzon és vezényeljen. *Bestallung*jából saját fizetése nem derül ki, ám újabb plusz költségeket eredményező kitételt találhatunk benne. Eszerint a zászlók alá állt főrangúak (hercegi, grófi származásúak) a szokásos 12 forint mellett havonta még 40 vagy 50 rajnai forintot kellett, hogy kapjanak.[139]

Magas méltóságának és az átlagnál nagyobb létszámú (2000 fő) csapatának köszönhetően szintén a kivételezett személyek közé sorolható Franz lüneburgi herceg is, aki 1593 novemberében arra kapott az Udvari Haditanácstól felhatalmazást, hogy 4000 lovast állítson ki, amelynek fele – az irat szerint – az ő közvetlen vezénylete alá tartozott. Ezért a feladatért saját személyére 500, míg helyettese 150 rajnai forintot kapott volna.[140]

---

[134] *Redlich* 1964. 58–60. o.

[135] Az Udvari Kamara levele Michael Zeller magyarországi hadi fizetőmesternek, 1594. július 13. ÖStA HKA Hoffinanz Ungarn Fasc. 61. Fol. 220r–v.

[136] *Lünig* 1723. 58–69. o.; *Janko* 1871. 173–193. o.

[137] A frank lovasság *Bestallung*ja 1595-ből. HHStA MEA Fränkische Kreisakten Fasc. 5. Fol. 254v.

[138] Georg Friedrich von Hohenlohe *Bestallung*ja 1000 német lovas felállítására, 1597. április. ÖStA KA Best. 527/1597.

[139] August lüneburgi herceg *Bestallung*ja 1000 német lovas felállítására, 1597. május 6. ÖStA KA Best. 528/1597.

[140] Franz lüneburgi herceg *Bestallung*ja 4000 (2000-t saját maga, 1000–1000 lovast pedig két kinevezett *Obrist* vezetett) német lovas felfogadására, 1593. november 8. ÖStA KA Best. 460/1593.

Összehasonlításként jegyzem meg, hogy az Osztrák Örökös Tartományok és a Cseh Királyság hadiadóiból 1000 német lovas felfogadásával megbízottak számára 1593-ban egységesen 300, majd 400, míg helyetteseiknek 100, három évvel később pedig 150 rajnai forintot határoztak meg.[141] Ezt a zsoldot kapta az a két *Obrist* is, akik Franz lüneburgi herceg 4000 katonájának másik fele fölött parancsnokoltak.[142] Abban az esetben pedig, ha a megbízott 1000 főnél kevesebb német lovas kiállítását vállalta, akkor saját személyére szánt havi zsold is kisebb volt. 1594 februárjában az udvari haditanács Sdenko Berkhanak adta feladatul 600 fő toborzását és vezényletét, aki ezért 300 rajnai forintra számíthatott havonta. Helyettese pedig 100 rajnai forint zsoldot kapott.[143]

Természetesen a magasabb zsold kicsikarására tett kísérletek sem jártak eredménnyel minden esetben. Albrecht Pietipessky, akit 1596-ban 1000 német lovas felfogadásával kívántak megbízni, egy jegyzékben saját személyére 1000, míg helyettesének 300 rajnai forintot követelt. Az udvar ezzel szemben az *Obrist*nak – az eredetileg is megállapított – 400, míg helyettesének 150 rajnai forintot ajánlott. Ez utóbbi 30 forinttal több volt az első jegyzéken szereplő összeghez képest.[144]

A német lovas lövész egységekbe felfogadott főbb tisztségviselők, illetve zsoldosok fizetésénél, valamint a számukra kiutalt plusz jövedelmek megállapításánál szintén szembeötlő, hogy a hadivállalkozók üzleti érzékétől, udvari kapcsolataitól és érdekérvényesítő képességétől függött javadalmazásuk. A több száz vagy akár ezer főt is számláló egységek kiállításával és vezényletével megbízottak részére egységes és a német lovasok vezetőihez hasonló összegű havi zsoldot állapítottak meg. Állításomat két példával szeretném alátámasztani: 1602 májusában Heinrich Matthias von Thurn és Heinrich Krezirieck egy-egy 1000 lovas lövészből álló egység felállítására vehettek át az Udvari Haditanácstól megbízást, amelynek értelmében személyüket 400–400, míg helyetteseiket 150–150 rajnai forint illette meg hónaponként.[145] Karl von Tettaut 1596 áprilisában bízták meg 500 lovas felfogadásával. Ezért és vezénylésükért ő 300, míg helyettese 70 rajnai forintra számíthatott.[146]

A száz, százhúsz, százhuszonöt, százötven, kétszáz vagy háromszáz lovas lövészt számláló zászlók vagy kompániák vezetését feladatul kapó *Hauptmann*ok és kapitányok hónaponkénti illetményében azonban már jelentős eltéréseket találhatunk a tizenöt éves háború első felében, mint ahogyan a következő táblázat is mutatja.

---

[141] Tervezet 1000 német lovas felfogadására, 1593. ÖStA KA Best. 457/1593.; Sebastian Schlick zu Passau *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1593. október 9. ÖStA KA Best. 458/1593.; Albrecht Pietipessky *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1596. április 12. ÖStA KA Best. 503/1596.; Karl von Tettau *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1598. május 8. ÖStA KA Best. 581/1598.

[142] Franz lüneburgi herceg *Bestallung*ja 4000 (2000-t saját maga, 1000–1000 lovast pedig két kinevezett *Obrist* vezetett) német lovas felfogadására, 1593. november 8. ÖStA KA Best. 460/1593.

[143] Sdenko Berkha *Bestallung*ja 600 német lovas felállítására, 1594. február. 23. ÖStA KA Best. 473/1594.

[144] Albrecht Pietipessky *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1596. április 12. ÖStA KA Best. 503/1596.

[145] Heinrich Matthias von Thurn és Heinrich Krezirieck *Bestallung*ja 1000 lovas lövész felfogadására, 1602. május 3. ÖStA KA Best. 712/1602.

[146] Karl von Tettau *Bestallung*ja 500 lovas lövész felfogadására, 1596. április 12. ÖStA KA Best. 501/1596.

A lovas lövész zászlók és kompániák Hauptmannjainak, illetve kapitányainak zsoldja a tizenöt éves háború első felében

Az irat kiadásának dátuma, a megbízott neve, az egység létszáma és nemzetisége	*Tisztségviselő*	*Zsoldja rajnai forintban*	*Levéltári jelzet*
1593. V. 3. Hans Jacob von Thun és Ulrich von Königsberg 125–125 német	*Hauptmann*	100	451/1593.
1593. VI. 12. Karl von Tettau 120 német	*Hauptmann*	80	455/1593.
1593. XI. 22. Balthasar Freidrich von Ossa 150 német	*Hauptmann*	120	465/1593.
1594. II. 9. Abraham Dohna 600 német	*Hauptmann*	60	472/1594.
1595. III. 17. Giulio Cesare Strassoldo Oberhauptmann 300 olasz (?)	*Hauptmann*	80	486/1594.
1595. Névtelen mintairat 150 vagy 200 német	*Hauptmann*	120 vagy 160	498/1595.
1596. IV. 3. Albrecht Pietipessky 200 német	*Hauptmann*	160	503/1596.
1596. XII. 20. Sigfreid von Kollonich 700 német	*Rittmeister*	Az első 300 fős kornétára 300. A másik két 200-200 fős kornétára 200–200.	516/1596.
1597. V. 8. Alphons von Montecuccoli és Germanico Strassoldo 200–200 vallon	Kapitány	240 (160 korona)	530/1597.
1597. V. 8. Giacomo Miniati, Hans Leonhard von Jell, Carlo Verleine és Attilio Vimercato 100–100 vallon	Kapitány	120 (80 korona)	531/1597.
1597. V. 8. Carlo Formentin 200 olasz	Kapitány	240 (160 korona)	533/1597.

Az irat kiadásának dátuma, a megbízott neve, az egység létszáma és nemzetisége	*Tisztségviselő*	*Zsoldja rajnai forintban*	*Levéltári jelzet*
1597. Mintairat a vallon lovas lövészek felfogadására	Kapitány	150	533a/1597.
1597. XII. 17. Sigfreid von Kollonich 700 német	Az *Obrist* és helyettese irányította a két zászlót	Az első 400 fős kornétára 400. A másik 300 fős kornétára 300.	557/1597.
1598. X. 1. Sigfreid von Kollonich 700 német	Az *Obrist* és helyettese irányította a két zászlót	Az első 400 fős kornétára 400. A másik 300 fős kornétára 300.	611/1598.

A táblázat adataiból kitűnik, hogy Sigfreid von Kollonich is remekül kihasználta udvari kapcsolatait a magasabb zsoldért. Az 1596 és 1598 tele között három alkalommal kapott megbízást 700–700 fős lovas lövész csapat felállítására, amelyek alegységeinek élére a megszokott *Hauptmann* beosztás helyett az Udvari Haditanács kizárólag neki engedélyezte *Rittmeister*ek kinevezését, amivel együtt járt a *Rittgeld*, mint fizetési egység alkalmazása. Még mielőtt azt feltételeznénk Kollonichról, hogy mindezzel alárendeltjeinek kedvét kereste volna, meg kell említenem, hogy mind a három alkalommal a legnagyobb alegység parancsnoka maga a megbízott lett, ami esetében 300, illetve 400–400 forint plusz jövedelmet jelentett az *Obrist*nek járó fizetés mellett.[147]

Az 1594-ben 600 lovas lövész felfogadását feladatul kapott Abraham Dohna lovasainak a szokásos 12 forint helyett 14 forintot követelt. Emellett egységét az eredetileg megállapított hat zászlóval szemben háromba akarta szervezni, s vezetésükkel nem századosokat, hanem *Rittmeister*eket kívánt megbízni, akiknek így a jóval nagyobb összegű *Rittgeld* járt volna, hiszen amint a táblázatból látható *Hauptmann*jainak a *Bestallung*ban 60 rajnai forint havi zsoldot határoztak meg. Elképzelése azonban kudarcot vallott.[148]

A nagyobb zsold kicsikarására tett kísérletek „szép példája" tükröződik vissza két olyan hadivállalkozó esetében is, akik arra kaptak felhatalmazást, hogy kürasszír és lovas lövész egységeket szervezzenek és irányítsanak a magyar hadszíntér harcaiban. Karl von Mansfeld az udvarral folytatott tárgyalásai alkalmával azt kérte, hogy a 12 zászló kürasszír és 13 kompánia lovas lövész irányításával megbízott *Obrist*nak, Adolf von Schwarzenbergnek, a speyeri birodalmi gyűlés által elfogadott *Reiterbestallung Rittmeister*ekre vonatkozó passzusa alapján, minden lovas után 1 rajnai forintot fizessenek ki, amelyből stábját (két helyettese, strázsamestert, szállásmestert, lármamestert, élésmestert, profoszt) is el kell látnia.[149] Majd egy évtizeddel később az 1400 kürasszír és

[147] Vö. Sigfreid von Kollonich *Bestallung*ja 700 lovas lövész felfogadására, 1596. december 20. ÖStA KA Best. 516/1596.; Sigfreid von Kollonich *Bestallung*ja 700 lovas lövész felfogadására, 1597. december 17. ÖStA KA Best. 557/1596.; Sigfreid von Kollonich *Bestallung*ja 700 lovas lövész felfogadására, 1598. december 1. ÖStA KA Best. 611/1598.

[148] Abraham Dohna *Bestallung*ja 600 német lovas lövész felfogadására, 1594. február 9. ÖStA KA Best. 472/1594.

[149] Karl von Mansfeld instrukciója a császári tárgyalópartnernek, Hans Leonhard von Jellnek, a vallon katonaság felfogadásáról. ÖStA KA AFA 1595/4/3b. Fol. 309r.

lovas lövész vezetésével megbízott Philipp Otto Graf zu Salm, Wild- und Rheingraf részére az Udvari Haditanács már jelentős összeget határozott meg. *Bestallung*jából kiderül, hogy saját személyére és stábjára ugyanis összesen 2812 forintot számoltak. A Rheingraf beosztott tisztjeit is jelentős zsoldhoz juttatta, hiszen a 200 kürasszír felfogadásával és vezetésével megbízott Otto Plato von Helversen *Rittmeister*i rangban 800 forintot kellett, hogy kapjon saját és stábja ellátására. A 100, ugyanezen csapatnemhez tartozó lovas zsoldba fogadására és irányítására rendelt Johann von Boberßaw ugyanezen módon 500 forintban részesülhetett. A felfogadandó három, egyenként 150 fős lovas lövész kompánia élére szintén *Rittmeister*ek kerültek (Georg von Griezkau, Kurt Plato Gelbe, Hans Philip Winter), akik stábjukkal együtt 600 forint havi zsoldra számíthattak.[150] Esetében ezt a különös kegyet még azzal sem magyarázhatjuk, hogy a csapatának zsoldját a birodalmi segélyből finanszírozták, hiszen a többi kürasszír csapat költségeit is ez alapján kívánta fedezni az udvar.[151] Valószínűleg az Udvari Haditanács – hasonlóan a tisztségekhez – egyszerűen az egység átvételével a birodalmi kerületek felfogadásaira jellemző magasabb összeget vette alapul.

6.3. A hadivállalkozók pénzügyi visszaéléseinek lehetőségei

A hadivállalkozók egyéni érdekérvényesítése mellett jelentős plusz kiadást, illetve vesztességet eredményezetek a különböző visszaélések, amelyekre gyakran adódott lehetőség. A megbízott ugyanis a felfogadottjaival szemben patriarchális szerepet töltött be, hiszen már az egység szervezésének kiindulópontján saját embereit tette tisztségviselőkké, akik a toborzást végrehajtották. A toborzópénzt, a zsoldot, a leköszönésért járó félhavi fizetséget a hadivállalkozónak fizette ki az Udvari Kamara, amelyet aztán neki kellett volna alárendeltjeiknek szétosztani vagy szétosztatni. Ezért állt érdekében a megbízottnak, hogy minél nagyobb létszámú egység felállítást kapja feladatul, hiszen így több pénz fölött is rendelkezhetett, amely egy részét visszatarthatta magának. A zsoldos szolgálatot vállalók az udvar által toborzójuktól vásárolták meg mindazon fegyvereket és felszereléseket, amelyek szükségesek voltak ahhoz, hogy a „zászló alá álljanak." Az *Obrist*ot mind a lovasságnál, mind a gyalogságnál kinevezték az első zászló, illetve kompánia élére is, míg helyettese a második élén parancsnokolt.[152] Emellett a hadivállalkozó – a gyalogság esetében – az egységen belül a legfőbb törvénykezési jogot is a kezében

[150] Philipp Otto Graf zu Salm, Wild- und Rheingraf *Bestallung*ja 1400 kürasszír és lovas lövész felfogadására, 1603. augusztus 10. ÖStA KA Best. 748/1603.

[151] Simon Graf von Lippe *Bestallung*ja 500 kürasszír felfogadására, 1598. július 15. ÖStA KA Best. 587/1598.; Flaminio Alticoti *Bestallung*ja 100 németalföldi kürasszír felfogadására, 1599. április 14. ÖStA KA Best. 623/1599.; Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercegének *Bestallung*ja 500 kürasszír felfogadására, 1600. április 24. ÖStA KA Best. 655/1600.; Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercegének *Bestallung*ja 1000 kürasszír és lovas lövész vezényletére, 1601. április 12. ÖStA KA Best. 684/1601.; Philipp Otto Graf zu Salm, Wild- und Rheingraf *Bestallung*ja 300 kürasszír felfogadására, 1602. május 7. ÖStA KA Best. 713/1602.; Charles Gonzague, Nevers hercegének *Bestallung*ja 1000 kürasszír felfogadására, 1602. ÖStA KA Best. 731/1602.; Lubin Carre Chamgaillard ura, Morrando Fassato és Camillo Copoli *Bestallung*ja 100 kürasszír felfogadására, 1604. március 28. ÖStA KA Best. 767/1604.

[152] Tervezet egy német vagy fekete lovas ezred felfogadására, 1593. ÖStA KA Best. 457/1593; *Redlich* 1964. 55. o.

tartotta.[153] Mindezek lehetőséget teremtettek a pénzügyi csalásokra és visszaélésekre, amelyek szintén nagy és nem utolsó sorban azonnali haszonnal kecsegtettek.[154]

Természetesen ezen gondok nem voltak ismeretlenek az udvar előtt a tizenöt éves háborút megelőzően sem, hiszen már az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlésen elfogadott *Reiterbestallung*ban és *Artikelbrief*ben is több olyan cikkelyt találhatunk, amelyek ezek megszüntetését célozták. Mint ahogyan már láttuk, a német lovasok felfogadására készített irat első cikkelyében meghatározták fegyverzetüket, 3 hónapi szolgálati idejüket, amelyet azonban az uralkodó, illetve a birodalomi rendek szándéka szerint meg lehetett hosszabbítani. A Schwendi által készített *Bestallung* rendelkezett arról, hogy a mustrajegyzékbe – a visszaélések elkerülésére – a lovas kereszt- és vezetéknevét, valamint a kíséretének tagjait is be kellett jegyezni. Meghatározta a *Lange Reihe*t, azaz urak kíséretének számát, amely maximum 12 lovas lehetett,[155] valamint a szemlére és a hadszíntérre vonulást, a mustra rendjét és a várakozásért járó napidíjat, a fizetendő hónap hosszát (30 nap), a *Rittmeister* és a tisztek, illetve a lovasok és a lovasok után kiállítandó szekerek és málháslovak havi fizetését. A *Rittmeister* kötelességévé tették az 50 fős csapatonkénti szétosztását. Az irat részletesen kitért arra, hogy az idő előtti vagy a három hónapi szolgálat után az elbocsátás esetén mekkora összeg illette meg a lovasokat.

Mindezeken fölül az *Obrist* vagy a *Rittmeister* senkit sem küldhetett el és vehetett szolgálatba a főhadparancsnok engedélye és tudta nélkül. Azok a lovasok pedig, akiknek lovát vagy szolgáját megölték, addig nem kaphattak zsoldot, amíg ezeket nem pótolták, és ezeket be nem mutatták a hadi biztosoknak (*Kriegs-Commissarien*). Mindezek fölött megtiltották mind a mustránál, mind a vonulásnál, mind pedig az őrségben a fegyverzet és páncélzat cseréjét, kölcsönadását. A mustrajegyzék alapján erre az *Obrist*nak és a *Rittmeister*nek kellett ügyelnie. Emellett kötelességük volt, havonként vagy amikor csak szükséges volt, lovasaikat megmustráltattatni, s csak ezek után kaphatták meg zsoldjukat.[156]

7. Javaslatok a kiadások racionalizálására és a visszaélések megszüntetésérea tizenöt éves háborúban

A tizenöt éves háborúban a császári haderő éves, illetve a háború teljes költségvetésének megállapítására eddig a téma kutatói közül senki sem vállalkozott. Ezt én magam sem tenném meg, hanem a tárgyalt időszak két végpontján az udvarban készített számvetést mutatnám be. 1594-ben a regensburgi birodalmi gyűlésre készített császári propozíció B jelű mellékletéből kiviláglik, hogy az irat összeállítói 60 000 katona egy esztendei

[153] *Redlich* 1964. 41., 55–57. o.; *Heischmann* 1925. 37–38. o.; *Waidmayr* 2003. 32–35. o.; *Möller* 1976. 115–118. o.; *Frauenholz* 1937. 41. o.; *Baumann* 1994. 92. o.; *Blau* 1985. 40. o.

[154] A hadivállalkozók által elkövetett pénzügyi visszaélésekkel Fritz Redlich foglalkozott kimerítően a német hadivállalkozókról írt művében. *Redlich* 1964. 45–51. o.

[155] Kezdetben csak a nemes nevét kellett a mustralajstromba bejegyezni, így előfordult, hogy csak harminc név szerepelt benne, míg maga a zászló száz főből állt. Az ebből származó nehézségeket elkerülendő, az 1568-ban spanyol szolgálatba szegődött Franz szász-lüneburg-i herceg szerződése kikötötte, hogy egy nemes hat, hét vagy nyolc kísérő lovasnál többet nem hozhatott magával, vagy ha mégis, úgy ezeket saját költségén kellett a hadjárat idején eltartania. Emellett minden hatodik kísérő után egyet pisztollyal vagy később puskával volt köteles felszerelnie. *Redlich* 1964. 43. o.

[156] *Janko* 1871. 173–179., 192. o.

eltartására 6 573 840 rénes forintot kalkuláltak. 1607 októberében az Udvari Kamara által készített egyik szakvéleményben egy 28 000 főt számláló zsoldos had eltartásához szükséges hozzávetőleges összeget határoztak meg. A kamarai tanácsosok számításai szerint ugyanis egy ekkora hadsereg öt hónapi zsoldja 3 732 465 forint 25,5 krajcárt tett volna ki.[157] Azt hiszem ez a két adat is híven tükrözi, hogy a két irat kelte között eltelt 13 esztendő alatt milyen mértékben emelkedtek a hadsereg fenntartásának költségei. Mindezek alapján ezt a növekedést nem lehet csak és kizárólag a hadivállalkozók egyéni érdekérvényesítésének, valamint a pénzügyi visszaélések számlájára írni, hiszen e két – kétségtelenül fontos tényező mellett – még másik kettő mindenképpen szerepet játszott a kiadások folyamatos emelkedésének elindításában és katalizálásában. Egyrészt az egységek évenként történő felállítása és elbocsátása szintén hatalmas többletkiadással járt együtt, hiszen a toborzástól a plusz jövedelmeken, zászlópénzen, mustrafelügyelőkön és napidíjon keresztül egészen a leköszönésért fizetett félhavi járandóságig újra és újra mindent ki kellett fizetni, a zsoldon felül.[158] Mindezek mellett ez az eljárás komoly stratégiai hátrányt is eredményezett, hiszen a téli és tavaszi hónapok nem csupán az oszmán fősereg, hanem a császári haderő számára is elvesztek a hadakozás szempontjából.

Másrészt az élelmiszer és takarmány állandó drágulását kell megemlítenem, amely amellett, hogy a katonaság ellátását megnehezítette, hozzájárult ahhoz is, hogy a felfogadottak – erre hivatkozva – évről-évre nagyobb havi zsoldot követeljenek maguknak.[159]

Természetesen az udvari hivatalok is tisztában voltak ezekkel a visszás viszonyokkal, s kísérleteket tettek a mindezekből adódó állandó költségnövekedés megszüntetésére, lefaragására vagy legalábbis ésszerű korlátok közé szorítására. Több szakvélemény is készült a tizenöt éves háború időszakában, amelyek a megoldási javaslatok mellett – a későbbi korok kutatói számára felbecsülhetetlen értéket képviselve – a felmerülő problémákat is tartalmazták. Emellett ezek a kísérletek együtt jártak azon törekvéssel is, amely értelmében az Udvari Haditanács nemcsak a kifizetendő zsold összegét, hanem a különböző csapatnemek szervezetét is igyekezett egységesíteni.

A benyújtott javaslatok egy része szükségesnek vélte azt, hogy a felfogadott csapatokat akár több évig is szolgálatban tartsák. A háború kitörését követően kevesebb mint másfél esztendőnek kellett eltelnie, hogy egy szakvélemény egyik pontjában (a 8.-ban) erre tegyen ajánlást. Az 1595. január 3-i keltezésű irat anonim összeállítója ugyanis hangsúlyozta, hogy a korábban felfogadott csapatok feloszlatása és állandóan újak toborzása káros folyamat, amely ellentmond a helyes hadiszokásnak. A legcélszerűbbnek pedig azt tartotta, ha csak az elesetteket pótolnák, így előlegre és egyéb költségekre nem folyna el haszontalanul több ezer forint.[160]

1596 késő őszén egy – valószínűleg a salzburgi érsek köréhez tartozó – ismeretlen szerző készített szakvéleményt, amelyben egy császártól független, a rendek irányítása alá tartozó birodalmi hadsereg képét rajzolta meg. A 12 000 gyalogosból, 1200 lovasból, továbbá 2000 sáncmunkásból és megfelelő tüzérségből álló képzett hadat megszakítás

[157] *Heischmann* 1925. 119–120. o.

[158] Uo. 33–34. o.

[159] Az élelem és a takarmány árának folyamatos emelkedésével ezen tanulmány keretei között nem kívánok foglalkozni. Ezt a témát egy később elkészítendő munkámban részletesen fel fogom dolgozni.

[160] Névtelen szakvélemény, 1595. január 3. ÖStA KA AFA 1595/13/1.

nélkül fegyverben kellett volna tartani egészen a kedvező béke megkötéséig, mivel az egységek újra és újra felállítása sok időt igényelt. Az elképzelése szerint a felfogadottak nem kapták volna meg zsoldjukat hónapról-hónapra, a szerző ugyanis csak így tartotta kiküszöbölhetőnek a dezertálást, valamint azt, hogy a katonák zsoldjukat eligyák vagy elkockázzák. A kifizetésnek ezt a módját az *Obrist*ok és a főtisztek esetében is alkalmazni kellett.[161]

Az 1597/1598. évi regensburgi birodalomi gyűlésen az udvar is az összegyűlt rendek elé terjesztette saját maga hasonló tervezetet. Az 1597. december 20-án felolvasott császári propozícióban az uralkodó – egyebek mellett – arról igyekezett meggyőzni a rendeket a minél nagyobb segély jóváhagyása érdekében, hogy a török elleni harchoz egy olyan állandó támogatás megszavazása szükséges, amelyből nem csupán néhány hónapra, hanem öt évre, télen-nyáron egy hadsereget tarthat szolgálatban. A császári oldal úgy vélte, ezzel el lehetne érni, hogy a török ellen olyan hónapokban is hadjáratokat vezethessenek, amelyekben a Porta komoly erőkkel nem képes harcba szállni, hiszen sem katonáit élelemmel, sem lovait és tevéit takarmánnyal ellátni nem lenne képes. Emellett jelentős költségek megtakarítására nyílt volna lehetőség az előterjesztés szerint, hiszen nem kellett volna a toborzásért, felszerelésért, elbocsátásért újra és újra, a mindig emelkedő tarifa szerint, fizetni.[162]

A birodalmi gyűlés határozatának felhatalmazása alapján az Udvari Haditanács tagjai az 1598. március 26-i keltezésű szakvéleményükben kifejtették, hogy a megszokott három hónapon ne változtassanak, de azt foglalják bele a *Bestallung*ba, hogy ez időtartam lejárta után is, ha az uralkodó úgy tartja szükségesnek, ellenállás nélkül szolgáljanak tovább a katonák a szerződésben megszabott zsoldért.[163]

Karl von Liechtenstein 1601 késő őszén papírra vetett javaslataiban ismét egy állandó hadsereg felállítását szorgalmazta, amely békében is az uralkodó szolgálatában állna. Egyrészt ilyen módon meg lehetne spórolni az évről-évre kifizetett előlegeket, toborzási és leköszönési pénzeket, valamint a felügyelőkre, plusz juttatásokra, csapatzászlókra és fegyverekre szánt tetemes költségeket. Másrészt, egy állandóan szolgálatban tartott hadsereg lehetőséget adna tavaszi és kora nyári támadásokra, amikor az oszmán főserég még távol van a magyar hadszíntértől – hangoztatta a már jól ismert érveket.

Liechtenstein ezzel összefüggésben azonban javaslatot tett a hadsereg új fizetési módjára is. Szerinte – németalföldi minta alapján – „a hosszú hónapok" (*der lange Monat*) bevezetése lett volna a legalkalmasabb, ami azt jelentené, hogy a katonák 45 naponta vennék át zsoldjukat, az eddig megszokott 30 nap helyett. Így egy évre a 12 havi zsold helyett csak 8-cal kellene elszámolni.[164]

A korszakban készített javaslatok túlnyomó többsége azonban a visszaélések megszüntetését és ezzel összefüggésben egy új lovas *Bestallung* összeállítását tartotta szükségesnek. A hadügy területén tapasztalt visszásságok megszüntetése érdekében a prágai

---

[161] *Heischmann* 1925. 24–27. o.

[162] A császári propozíció, 1597. HHStA MEA Reichstagakten (RA), Fasc. 95.a. Fol. 80r–81v.

[163] Az Udvari Haditanács szakvéleménye Miksa főhercegnek, 1598. március 26. ÖStA KA AFA 1598/4/ad2.

[164] *Heischmann* 1925. 27–40. o.

és a bécsi Udvari Kamara tanácsosai már 1595-ben összeállítottak egy-egy jegyzéket. A prágaiak a mustrák megtagadása és az alattvalók ellen elkövetett kegyetlenkedések miatt úgy vélték, hogy egy egységes, kivétel nélküli és igazságos *Bestallung*ot kellene készíteni a császári szolgálatba állt német lovasok, lovas lövészek, huszárok (!) és gyalogosok részére, amelyben részleteznék felszerelésüket és zsoldjukat. Ezt az új felfogadási iratot az uralkodó fogadtassa el mind a birodalom, mind pedig királyságainak és tartományainak rendjeivel.

A mustra 1570-ben meghatározott rendjének betartására is felhívták újra a figyelmet a kamarai tanácsosok. Kiküszöbölendő visszásságként a laubenburgi lovasok esetét hozták fel, akik közül többen nem jelentek meg a kijelölt szemlehelyen időben, ennek ellenére az *Obrist* és a *Rittmeister* rábeszélésére (!) mégis nevük a mustraregiszterbe került. Ezért újra emlékeztettek arra, hogy csak azt vegyék zsoldba, aki személyesen is megjelenik a mustrahelyen.

Javaslatuk szerint a hadivállalkozók mellé az uralkodó külön mustraírnokot rendeljen, ahol ez még nem történt meg, akinek fontos szerepet szántak a zsold kiosztásánál is. A prágai Udvari Haditanács tagjai – ugyanis – szakítva az eddigi eljárással, a *Obrist*okat megfosztották volna a fizetés kiosztásának jogától. Ezzel szemben – indítványozták – a katonáknak közvetlenül a kezébe adják a zsoldot, úgy, hogy mindez a hadi fizetőmester vagy egy az uralkodó által küldött tiszt és a mustraírnok jelenlétében történjen. Emellett kihangsúlyozták, hogy az elterjedt rossz szokást, hogy a katonák a 30 nap letelte előtt követelik hópénzüket, meg kell szüntetni.[165]

A Bécsben hátrahagyott kamarai tanácsosok 1595. február 2-i válaszukban maguk is támogatták egy új *Bestallung* megszerkesztését és elfogadtatását. A lovasságnál felmerült visszásságokat és megoldási lehetőségeket számba véve azt tanácsolták, hogy egy *Obrist* se kapjon megbízást 1000 német lovas kiállítására, hanem csak négyszázra, ötszázra vagy hatszázra, mert így a *Rittmeister*ek száma is kisebb lenne, amivel a kifizetendő összegeket is csökkenhetnék. Másrészt kevesebb lovasnál – folytatták érvelésüket az irat készítői – könnyebben lehet ellenőrizni az üres helyeket (*Vakante* vagy *vaciernde Lucken*), mint 1000 fő esetében. Így az *Obrist*nak kevésbé nyílna alkalma arra, hogy a teljes egységért felvett pénzből az üres helyekért járó havi zsoldot eltegye.[166]

Javaslatot tettek a napidíj megszüntetésére is, hiszen szerintük „alkalmas előleggel" a lovasokat ki lehetne elégíteni. Emellett a katonák után kiállítandó szekerek számát is csökkentették volna.

Felhívták a figyelmet arra is, hogy a hadjáratban elesett, megbetegedett vagy elszökött zsoldosok pótlását csak lassan és nehézkesen lehet megoldani. Ezért, azt ajánlották az irat készítői, hogy havonként mustrálják meg a csapatokat, így utánuk a zsoldot nem kellene kifizetni.[167]

Zacharias Geizkofler 1597 és 1598 januárjában is a II. Rudolf számára készített, az előző évi hadjáratban szerzet tapasztalatait összegző jelentéseiben szintén foglalkozott ezzel a témával. Hangsúlyozta, hogy a hadivállalkozók kiválasztásánál ne az adott sze-

[165] A prágai Udvari Kamara szakvéleménye, 1595. január. ÖStA KA AFA 1595/2/ad 1a.

[166] Vö. még: *Heischmann* 1925. 37. o.

[167] A Bécsben hátrahagyott Udvari Kamara szakvéleménye, 1595. január 1. ÖStA KA AFA 1595/2/ad 1 b.

mély udvari kapcsolatai, hanem rátermettsége legyen a döntő. A birodalmi fizetőmester is szükségesnek tartotta a csapatok folyamatos fegyverben tartását, egyrészt költségkímélési, másrészt hadászati szempontból.[168]

Természetesen a kor egyik legjobb és legtapasztaltabb pénzügyi szakemberének figyelmét sem kerülték el az állandó visszaélések: A hadivállalkozók a mustránál és a kifizetésnél is leginkább saját vagyonuk gyarapítására törekszenek, hiszen egymásnak adnak kölcsön katonákat, és hamis néven vetetnek fel embereket a mustrajegyzékbe. Mivel – fogalmazott igen keserűen Geizkofler – az *Obrist*ok, *Rittmeister*ek és *Hauptmann*ok becsületszavában megbízni nem lehet, így ezen probléma megoldására a katonák kézbe történő fizetését tartotta célra vezetőnek. Emellett szükségesnek tartotta egy mind a birodalomban, mind pedig az örökös tartományokban elfogadott egységes *Bestallung* bevezetését, amely alkalmazásával véget lehetne vetni a zsold emelkedésének, valamint annak, hogy a katonák – az előleg felvétele után – egyik mustrahelyről a másikra vonuljanak a jobb fizetés reményében. Mindezek felügyeletére és az egyéb visszaélések elkerülésére (engedély nélküli elvonulás, álbetegek) pedig minden egység mellé külön felügyelőt kellene kiküldeni.[169]

Egy esztendővel később felhívta a figyelmet, hogy a lovasság esetében felhívta a figyelmet arra, hogy egy 1000 főt számláló egységeknek a létszáma nem egy esetben – különböző okok miatt – a felére apadt, mire a hadszíntérre ért. További súlyos gondot jelentett szerinte, hogy a hadivállalkozók nem tartózkodtak egységüknél, így nem látták mindazokat a hiányosságokat, amelyek katonáik harci értékét csökkentették: tönkrement fegyverek, elégtelen lőporutánpótlás, nem az időjárásnak megfelelő ruházat.[170]

Az 1597/1598. évi regensburgi birodalomi gyűlés propozíciójából kiderül, hogy az tárgyalni kívánt a rendekkel egy új, egységes *Bestallung* összeállításáról, valamint az egyre növekvő zsoldösszegek mérsékléséről.[171] A birodalmi gyűlés határozataiból azonban jól kivehető, hogy az udvar szándékait ezen a téren a rendek meglehetősen hűvösen és közönyösen fogadták. A császár megtarthatta jogát a birodalmi segélyből felfogadott csapatok fölötti parancsnokolásra, illetve ezek *Obrist*jait és tisztjeit továbbra is ő nevezhette ki. Az új *Bestallung*gal kapcsolatban csak annyi megjegyzést találunk az iratban, hogy ezt tapasztalt katonák bevonásával kell újra megfogalmazni.[172]

A birodalmi gyűlés határozatának felhatalmazása alapján, 1598. március 26-i keltezéssel az Udvari Haditanács tagjai az új *Bestallung* összetételéről, a hadügy állapotáról és a felmerülő visszásságok megszüntetéséről egy Miksa főhercegnek készített szakvéleményben fejtették ki véleményüket. A lovasok esetében – a hagyományokra hivatkozva – nem tanácsolták azt, hogy a német lovasokat is – hasonlóan a vallonokhoz és a lovas lövészekhez – kompániákba osszák. Ehelyett – véleményük szerint – minden 1000 fős német lovas egység 4 zászlóból kell, hogy álljon. A visszásságok megszüntetésére azt ajánlották, hogy a *Reiterbestallung*ba foglalják bele, hogy mind grófok, mind nemesek esetében kíséretük nem lehet több hat lovasnál.

---

[168] *Pálffy* 1997. 28. o.

[169] *Müller* 1901. 243–249. o.

[170] Uo. 230–232. o.

[171] A császári propozíció, 1597. HHStA MEA RA Fasc. 95.a. Fol. 85v–86v.

[172] A birodalmi gyűlés határozata, 1598. HHStA MEA RA Fasc. 94. Fol. 395r–396r.

Az irat összeállítói felhívták a figyelmet arra, hogy a felfogadott német lovas egységeket ne a német területeken, hanem mindenképpen a magyar határ környékén bocsássák el, mivel így el lehet azt kerülni, hogy az egységek – a leköszönési helyre való vonulásra hivatkozva – akár tíz nappal is hamarabb elhagyják a hadszínteret.

Javaslatuk szerint a zsoldosoknak szánt előleget a toborzó- és a mustrahely közötti távolságnak megfelelően kell megállapítani: a távolabbról érkezőknek egy koronát, míg a kevesebb utat megtevőknek egy rajnai forintot vagy egy tallért fizessenek ki.[173]

Egy esztendő sem telt el, amikor 1599. február 28-i keltezéssel újabb szakvéleményt állítottak össze az Udvari Haditanács tagjai, amelyben a lovas és gyalogos *Bestallung*ok, az *Artikelbrief*ek és a rezerválisok változásával foglalkoztak. Az irat az előbbi fegyvernemmel igen szükszavúan foglalkozik: alkalmatlannak találták előző évi javaslatukat, miszerint 1000 német lovast 4 zászlóba osszanak, mivel egyrészt ez nem csupán a rendszeres és rendkívüli nappali és éjjeli őrségnél, hanem más esetekben is nagy helytelenségekhez vezetne. Másrészt – érveltek a haditanácsosok – a *Rittmeister*stábok száma is 3 zászló esetén kevesebb volna. Harmadrészt szerintük a *Obrist*ok, a *Rittmeister*ek és a lovasok (!) zsoldja 4 alegység esetén csökkenne, amit a bátor hadfiak biztosan nem fogadnának el.

Az irat készítői az új lovasoknak szánt *Bestallung*gal kapcsolatban pedig mindösszesen csak annyit kívántak megjegyezni, hogy ennek több pontját is kibővítették és kijavították, amit az uralkodó el is fogadott.[174]

8. Mi valósult meg a tervezetekből a háború folyamán?

A tervezetek csak súlytalan, üres szavaknak tekinthetők egy papírlapon abban az esetben, ha nem történnek nyomukban változások. Vizsgáljuk meg tehát, hogy a fent bemutatott javaslatokból az udvar melyek megvalósítására tett kísérletet és milyen eredménnyel jártak ezek.

A császári hadseregben szolgáló lovasság és gyalogság esetében is mind a szervezet, mind pedig a költségek terén kimutatható az udvar egységesítési szándéka. Míg azonban az utóbbi fegyvernemnél bekövetkezett változásokat vizsgálva az 1598 év intézkedései egy jól körülhatárolható választóvonalat adtak, s nyomukban egy új felfogadási rendszer bontakozott ki,[175] addig a lovasegységek esetében ez nem állapítható meg. Hiába hívták fel a figyelmet a prágai Udvari Kamara tanácsosai, hogy egy egységes, kivétel nélküli és igazságos *Bestallung* összeállítására lenne szükség a császári szolgálatba állt német lovasok, lovas lövészek, huszárok számára (!), amelyben részleteznék felszerelésüket és zsoldjukat.

A német lovasokat az Udvari Haditanács egyfajta „szent tehénként" kezelte a tizenöt éves háború második felében is. A felfogadottak társadalmi presztízse és *Obrist*jaik érdekérvényesítő ereje lehetőséget biztosított számukra, hogy a megszerzett privilégiumaik érintetlenek maradjanak, így esetükben – mint láttuk – az Udvari Haditanács 1598-ban

[173] Az Udvari Haditanács szakvéleménye Miksa főhercegnek, 1598. március 26. ÖStA KA AFA 1598/4/ad2.

[174] Az Udvari Haditanács szakvéleménye, 1599. február 28. ÖStA KA Bst. 621/1599.

[175] *Bagi* 2005. 228–234. o.

jobbnak ítélte meghagyni a zászlóbeosztást és az ehhez tartozó *Rittmeister*i tisztséget, a vele együtt járó *Rittgeld*del együtt. Szintén megmaradt – bizonyos esetekben – bizonyos, birodalmi segélyből fizetett hadivállalkozók esetében az az elv, miszerint a zászlók alá állt hercegi, grófi származásúak a szokásos 12 forint mellett havonta még 40 vagy 50 rajnai forintot kaptak.[176] Emellett a háború második szakaszában az Udvari Haditanács is bevezette azt a birodalmi kerületek által alkalmazott gyakorlatot, hogy a birodalmi pénzből császári szolgálatba felfogadott lovasok az *Obrist* 1000 rajnai forint havi zsoldja mellett – plusz havonkénti juttatásként – további 400 forint asztalpénzt is kapjanak.[177] Ezzel szemben az 1599 májusában az 500 német lovas felfogadásával és vezetésével megbízott Wenzel Zelnissky von Sebusynt saját személyére 300 rajnai forintot vehetett át,[178] hasonlóan mint öt esztendővel korábban a 600 fős egység felállítását feladatul kapó Sdenko Berkha.[179]

Esetükben a költségeket növelő és a visszaélésekre leginkább alkalmat adó kíséret (*lange Reihe*) számának csökkentésére sem került sor egyöntetűen. A haditanácsosok 1598. évi javaslata ellenére, amely egységesen 6 főben határozta meg számukat, Karl Tettau az év májusában kiállított *Bestallung*jában a *lange Reihe*-t az 1570-ben készített és elfogadott szisztéma szerint adták meg: a *Rittmeister*eknek 12, a grófi rangúaknak 10 vagy 12, míg a nemeseknek 5 vagy 6 katonában maximalizálták.[180] A *Bestallung*okat áttekintve, a későbbiekben is csak lassú,és korántsem egyöntetű változásról beszélhetünk ezen a téren. Hans von Osterhausen 1599 áprilisában kapott megbízásában 6 vagy 8 fő szerepelt, míg az egy hónappal később Wenzel Zelnissky von Sebusyn számára kiállított felfogadó iratban újra az 1570-ben készített és elfogadott szisztéma szerinti számok bukkannak elő.[181] 1604 szeptemberében az udvari zászló vezetésével megbízott Gilbert von Santhilier felfogadására kiállított iratban már szerepelt, hogy 5 vagy 6 főnyi kíséretnél többet senki se hozhasson magával.[182]

A bécsi Udvari Kamara tanácsosai által 1595-ben a költségek csökkentése végett javasolt kisebb létszámú német lovas egységek felállítása sem valósult meg. A birodalmi segélyből felfogadott csapatok létszáma minden alkalommal 1000 fő volt.[183] A háború

---

[176] Hans von Osterhausen *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1599. április 18. ÖStA KA Best. 626/1599.; Georg Friedrich von Hohenlohe *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1600. március 17. ÖStA KA Best. 653/1600.

[177] Georg Friedrich von Hohenlohe *Bestallung*ja egy 1000 német lovas felállítására, 1598. május 10. ÖStA KA Best. 580/1598; Hans von Osterhausen *Bestallung*ja 1000 német lovas felállítására, 1599. április 18. ÖStA KA Best. 626/1599; Georg Friedrich von Hohenlohe *Bestallung*ja 1000 fős német lovas felállítására, 1600. március 17. ÖStA KA Best. 653/1600; Otto von Vohenstein *Bestallung*ja 1000 fős német lovas felállítására, 1601. július 5. ÖStA KA Best. 695/1601.

[178] Wenzel Zelnissky von Sebusyn *Bestallung*ja 500 német lovas felállítására, 1599. május. 6. ÖStA KA Best. 630/1599.

[179] Sdenko Berkha *Bestallung*ja 600 német lovas felállítására, 1594. február. 23. ÖStA KA Best. 473/1594.

[180] Karl von Tettau *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1598. május 8. ÖStA KA Best. 581/1598.

[181] Wenzel Zelnissky von Sebusyn *Bestallung*ja 500 német lovas felállítására, 1599. május. 6. ÖStA KA Best. 630/1599.

[182] Gilbert von Santhilier *Bestallung*ja a 300 fős udvari zászló felfogadására, 1604. szeptember 9. ÖStA KA Best. 793/1604.

[183] Vö. Hans von Osterhausen *Bestallung*ja 1000 német lovas felállítására, 1599. április 18. ÖStA KA Best. 626/1599.; Georg Friedrich von Hohenlohe *Bestallung*ja 1000 fős német lovas felállítására, 1600. március 17.

második felében egyedül Wenzel Zelnissky von Sebusyn kapott megbízást egy 500 német lovasból álló egység felállítására és vezényletére.[184]

A német lovasok felfogadásával kapcsolatos költségeket nem hogy csökkentek volna a háború második felében, hanem még tovább növekedtek. A hadivállalkozók közül azok, akik a birodalmi gyűléseken jóváhagyott segélyekből állították fel egységeiket, ez esetben is kiváltságolt helyzetben voltak, hiszen 1598-ban, 1600-ban és 1601-ben is a standard felfogadási iratok mellett feltűntek a pótiratok (*Nebenbestallungok*). Ezekben azokat a további juttatásokat rögzítették, amelyeket Hohenlohenek és Vohensteinnek és *Rittmeister*einek az eredetileg meghatározott fizetségen felül sikerült kicsikarnia megbízójától.[185] Érdekes módon a Tettaut vagy Sebusynt felfogadó *Bestallung*ok mellett hasonló iratokra nem bukkantam. Ez persze nem jelenti azt, hogy a két említett személy nem kaphatott ilyet.

Az előleg és a napidíj meghatározásánál is ez a kettős mérce érvényesült, hiszen két alkalommal is (1599-ben és 1600-ban) – a bécsi Udvari Kamara javaslatának megfelelően – a birodalmi segélyből felállítandó csapat katonáinak havi zsoldjuk, azaz 15 forint kifizetését irányozták elő.[186] Ezzel szemben a cseh rendek költségén toborzott 1000 német lovas, illetve Sebusyn 500 katonájának előlegére félhavi zsoldot, míg napidíjként 24 krajcárt határoztak meg.[187]

Az udvari hivataloknak a német lovasok költségeinek korlátozására tett javaslatai közül egy valósult meg maradéktalanul. A zászlók számának meghatározásánál – úgy tűnik – az Udvari Haditanács véleménye mértékadó volt, hiszen Karl von Tettau 1000 fős egységet 1598-ban négy, egyenként 250 fős zászlókba osztva kellett kiállítania.[188] A következő évi szakvéleményük alapján azonban 1599-től egy hasonló létszámú egységet egy 400 és két 300 fős alegységbe szerveztek.[189] Így tehát csökkenhetett legalább a *Rittmeister*ek stábja.

ÖStA KA Best. 653/1600; Otto von Vohenstein *Bestallung*ja 1000 fős német lovas felállítására, 1601. július 5. ÖStA KA Best. 695/1601.

[184] Wenzel Zelnissky von Sebusyn *Bestallung*ja 500 német lovas felállítására, 1599. május. 6. ÖStA KA Best. 630/1599.

[185] A Georg Friedrich von Hohenlohenek 1598. május 10-én kiadott iratból kiderül, hogy a vezénylő saját költségeire egyszer és mindenkorra (*semel pro semper*) 2500 rajnai forintot terveztek kifizetni. Minden zászló tisztjeinek száz rénes forint, a *Rittmeister*eknek a havi zsoldon kívül, még plusz kétszáz rénes forint kifizetését irányozták elő. Emellett minden zászlóhoz plusz egy trombitás felvételét tartották szükségesnek, ami – tekintve, hogy az ezred négy zászlóból állt – újabb 48 rajnai forintot jelentett a kiadási oldalon. Az udvar toborzópénzre (*Werbgeld*) 1000 rajnai forintot hagyott jóvá. Ha pedig a vezénylő a megállapodásban szereplő ezer lovason kívül is hozott katonákat a mustrahelyre, akkor a szemlére kirendelt biztosnak jogában állt közülük húszat vagy huszonötöt, vagy legfeljebb harmincat megmustrálni, de utánuk nem járt a *Rittmeister*eknek sem külön előleg (*Anrittgeld*), sem pedig *Rittgulden*. Vö. Georg Friedrich von Hohenlohe *Bestallung*ja egy 1000 német lovas felállítására, 1598. május 10. ÖStA KA Best. 580/1598. Georg Friedrich von Hohenlohe *Bestallung*ja 1000 fős német lovas felállítására, 1600. március 17. ÖStA KA Best. 653/1600; Otto von Vohenstein *Bestallung*ja 1000 fős német lovas felállítására, 1601. július 5. ÖStA KA Best. 695/1601.

[186] Hans von Osterhausen *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1599. április 18. ÖStA KA Best. 626/1599.; Georg Friedrich von Hohenlohe *Bestallung*ja 1000 fős német lovas felállítására, 1600. március 17. ÖStA KA Best. 653/1600.

[187] Karl von Tettau *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1598. május 8. ÖStA KA Best. 581/1598.; Wenzel Zelnissky von Sebusyn *Bestallung*ja 500 német lovas felállítására, 1599. május. 6. ÖStA KA Best. 630/1599.

[188] Karl von Tettau *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1598. május 8. ÖStA KA Best. 581/1598.

[189] Hans von Osterhausen *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1599. április 18. ÖStA KA Best. 626/1599.; Georg Friedrich von Hohenlohe *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1600. március 17. ÖStA KA Best. 653/1600.

Az Udvari Haditanács mozgásterét a német nemzetiségű lovas lövészek között szolgálók társadalmi súlya kevésbé korlátozta a változtatások terén, így az 1598. márciusi szakvéleményükben már érzékeltett módosítások végbe is mentek: 1599. május 6-i keltezéssel Hans Ludwig von Schlick megbízást kapott 500 fő kiállítására és vezényletére. Egységét immáron azonban nem zászlók, hanem vallon és francia minta alapján 100 katonából álló kompániák alkották, amelyek irányításával már nem *Hauptmann*ok, hanem kapitányokat bíztak meg.[190] Ez a szervezeti változás és egységesítés kiállta az idő próbáját, s a tizenöt éves háború többi német lovas lövész egységét is hasonló módon fogadta fel az Udvari Haditanács.[191]

A szervezet átalakításának sikere azonban nem járt együtt a költségek csökkentésével. A német lovas lövészek felfogadásával megbízottak közül is két hadivállalkozó kapott a *Bestallung*ja mellé egy, a plusz jövedelmeit felsoroló pótiratot. 1601-ben Jochaim von Flanss *Obrist* saját maga, mint az első kompánia kapitánya és további négy, hasonló tisztséget betöltő tisztje az először megállapított 120 forint havi zsold mellé még 30 forintot remélhetett havonta. Ugyanebben az évben Heinrich Matthias von Thurn 10 kompánia felállítását kapta feladatul. A *Bestallungjegyzék*ben meghatározott fizetésen fölül az *Obrist* 200, helyettese 50, míg kapitányai 30 forint plusz zsoldot kaphattak hónapról-hónapra.[192]

Apró sikerként lehet elkönyvelni, hogy a német lovas lövészek számára megállapított előleg és napi díj nem emelkedett az évek során, s összegében mindkettő megegyezett a nem a birodalmi segélyből felfogadott német lovasokéval.[193]

A bécsi Udvari Kamara tanácsosai 1595. február 2-i szakvéleményükben azt tanácsolták, hogy az uralkodó a külföldi vagy a francia és németalföldi háborút megjárt hadivállalkozók helyett saját királyságainak és tartományainak nemeseit bízza meg toborzással és vezénylettel. Érvelésük szerint az előbbiek csak saját érdekeiket nézik, hiszen már hozzászoktak és járatosak a különböző visszaélésekben és a plusz járandóságok kicsikarásában. Ezzel szemben az utóbbiak az uralkodó hűbéresei és szolgálataikért cserébe kevesebb pénzzel is beérnék.[194] A kamarai tanácsosok okfejtése bizonyos lovassági csapatnemeknél – gondoljunk csak a már többször említett birodalomi segélyen és birodalomban felfogadott német lovasokra – megállta a helyét. Más volt a helyzet azonban a vallon, francia, lotaringiai, németalföldi lovas lövészek és kürasszírok felállításával és vezényletével kapcsolatban. A tizenöt éves háborúban a különböző nemzetiségű kü-

[190] Vö. Hans Ludwig von Schlick *Bestallung*ja 500 lovas lövész felfogadására, 1599. május 6. ÖStA KA Best. 629/1599.

[191] Vö. Joachim von Flans *Bestallung*ja 500 lovas lövész felfogadására, 1601. március 8. ÖStA KA Best. 678/1601.; Heinrich Matthias von Thurn *Bestallung*ja 1000 lovas lövész felfogadására, 1601. április 17. ÖStA KA Best. 681/1601.; Wolf Georg Merzensreitter *Bestallung*ja 500 lovas lövész felfogadására, 1602. május 3. ÖStA KA Best. 711/1602.; Heinrich Matthias von Thurn és Heinrich Krezirecki *Bestallung*ja 1000–1000 lovas lövész felfogadására, 1602. május 3. ÖStA KA Best. 712/1602.; Hans Christof von Puchheim *Bestallung*ja 600 lovas lövész felfogadására, 1603. június 10. ÖStA KA Best. 742.

[192] Joachim von Flans *Bestallung*ja 500 lovas lövész felfogadására, 1601. március 8. ÖStA KA Best. 678/1601.; Heinrich Matthias von Thurn *Bestallung*ja 1000 lovas lövész felfogadására, 1601. április 17. ÖStA KA Best. 681/1601.

[193] Joachim von Flans *Bestallung*ja 500 lovas lövész felfogadására, 1601. március 8. ÖStA KA Best. 678/1601.; Heinrich Matthias von Thurn *Bestallung*ja 1000 lovas lövész felfogadására, 1601. április 17. ÖStA KA Best. 681/1601.

[194] A Bécsben hátrahagyott Udvari Kamara szakvéleménye, 1595. február 1. ÖStA KA AFA 1595/2/ad 1 b.

rasszír alakulatoknak szánt juttatásokat ugyanis – egy kivételével – az Udvari Haditanács egységes elv szerint határozta meg: az *Obrist* közvetlen stábjával (írnok, tolmács, szakács, darabont és egy szekér hajtóival) együtt 400, helyettese 150 rajnai forintot vagy ennek megfelelő koronát kaphatott havonta.[195] Az Udvari Haditanács a kompániák kapitányainak, stábjához tartozó kisebb tisztségviselők fizetésének és a plusz jövedelmeinek meghatározására is egy igen speciális és egységes módszert alkalmazott. A tisztikar tagjai közül ugyanis csak a kapitány, a helyettese és a zászlós havi zsoldját adták meg összegszerűen. Előbbi fizetésének meghatározása úgy történt, hogy egy lovas hópénzének tízszeresét vették alapul (egy kürasszír 15, így tehát kapitánya 150 rajnai forintot kapott). A tizedes, a káplán, a trombitás, a sebborbély és a *Furier* fizetésére pedig a kapitány kapott tíz, tizenkettő vagy tizennégy lovas zsoldjának megfelelő összeget. Ez az elszámolási forma az iratokban üres helyek (*Lucken*) elnevezéssel szerepelt.

Szintén egységesen szabta meg az Udvari Haditanács az előleg és a *Nachtgeld*, valamint a leköszönési pénz összegét a kürasszírok számára. Ezek szerint az első kettőt összevonták és így összesen kompániánként 2666 forint 40 krajcárt, míg az utóbbira egy hónapi zsoldot határoztak meg.[196] Így elviekben teljesült az Udvari Haditanács tanácsosainak javaslata, hogy a zsoldosoknak szánt előleget, a toborzó- és a mustrahely közötti távolságnak megfelelően kell megállapítani, bár az általuk meghatározott összeget a későbbiekben maguk sem tarthatták megfelelőnek, így nem vették figyelembe.

Két kivételt tudok kiemelni ebből az egységesen kialakított rendszerből. Simon von Lippe *Bestallung*jában az a megjegyzés szerepelt, hogy ha helyettese grófi rangú személy lesz, akkor fizetését 50 forinttal megemelik. Erre a posztra, mint ahogy az *Obrist* rezerválisából kiderül, Philipp Graf zu Solmst szánták.[197] Arra a kérdésre, hogy elfoglalta-e a rá kiosztott tisztséget biztosan nemmel felelhetünk. Ugyanis Solms maga is megbízást kapott 400 kürasszír felfogadására.[198] A másik – 1603. évi felfogadási irata alapján – kivételt képező személy a már többször említett Salm volt, az ismert ok miatt.[199]

Az udvari hivataloknak nemcsak az egységes szervezetet és zsoldfizetési rendszert sikerült bevezetni a kürasszírok esetében, hanem a főbb tisztségviselők kinevezését is ki tudta ragadni néhány esetben a hadivállalkozó *Obrist*ok kezéből. 1602 júliusában Mátyás

---

[195] Simon Graf von Lippe *Bestallung*ja 500 kürasszír vezetésére, 1598. július 15. ÖStA KA Best. 587/1598.; Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercegének *Bestallung*ja 500 kürasszír felfogadására, 1600. április 24. ÖStA KA Best. 655/1600.; Charles Gonzague Nevers hercegének *Bestallung*ja 1000 kürasszír felfogadására, 1602. ÖStA KA Best. 731/1602.

[196] Simon Graf von Lippe *Bestallung*ja 500 kürasszír felfogadására, 1598. július 15. ÖStA KA Best. 587/1598.; Barthelomeo Dauern *Bestallung*ja 100 németalföldi kürasszír felfogadására, 1598. június 22. ÖStA KA Best. 589/1598.; Flaminio Alticati *Bestallung*ja 100 németalföldi kürasszír felfogadására, 1598. június 22. ÖStA KA Best. 623/1599.; Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercegének *Bestallung*ja 500 kürasszír felfogadására, 1600. április 24. ÖStA KA Best. 655/1600.; Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercegének *Bestallung*ja 1000 kürasszír és lovas lövész vezényletére, 1601. április 12. ÖStA KA Best. 684/1601.; Philipp Otto Graf zu Salm, Wild- und Rheingraf *Bestallung*ja 300 kürasszír felfogadására, 1602. május 7. ÖStA KA Best. 713/1602.; Charles Gonzague, Nevers hercegének *Bestallung*ja 1000 kürasszír felfogadására, 1602. ÖStA KA Best. 731/1602.

[197] Simon Graf von Lippe *Bestallung*ja 500 kürasszír felfogadására, 1598. július 15. ÖStA KA Best. 587/1598.

[198] *Heischmann* 1925. 253. o.

[199] Philipp Otto Graf zu Salm, Wild- und Rheingraf *Bestallung*ja 1400 kürasszír és lovas lövész felfogadására, 1603. augusztus 10. ÖStA KA Best. 748/1603.

főherceg helyetteséül Francois Jalliard, La Grange-Marronnière urát rendelte, aki már szintén több éve harcolt Magyarországon.[200]

A németalföldi, vallon és olasz lovas lövész egységek felállításával megbízott hadivállalkozók *Bestallung*jaiban is jól megfigyelhető az udvar egységesítési szándéka. Több kompánia felállításával és vezetésével összesen három személyt bízott meg az Udvari Haditanács, ezek közül azonban csak kettő fizetségét ismerjük. Az 1000 lovas toborzásával 1602 júliusában megbízott Giorgio Bastának hasonló zsoldot határoztak meg, mint a kürasszírok vezényletével megbízottaknak: 400 rajnai forintot saját személyére és stábjára havonta.[201] Két esztendővel később Alessandro Ridolphi 500 olasz lovas lövész felfogadására és vezetésére kapott utasítást, amely szerint saját személyére 200 korona, azaz 300 forint illette meg havonta.[202]

Bár a kompániák kapitányainak és stábjuk fizetése eltért egymástól, ám saját és kisebb tisztségviselőik havi zsoldját, valamint plusz juttatásaikat a kürasszíroknál már bemutatott módon határozták meg. Ezt a szisztémát esetükben már bizonyíthatóan meghatározták 1597-ben is.[203]

A további kiadásokat jelentő előleg, napidíj és leköszönési pénz meghatározásánál jól megfigyelhető változás történt 1598-ban. Egy esztendővel korábban ugyanis az Alphonso Montecuccolinak és Germanico Strassoldonak kiállított *Bestallung*ban az előlegre és a leköszönésre 2000–2000 koronát, azaz 3000–3000 rajnai forintot határoztak meg.[204] Ugyanakkor a Carlo Formentinnek szintén aznap elkészített megbízásában ugyanerre a célra 1800–1800 korona, azaz 2700–2700 forint szerepelt.[205] Az 1598 februárjában Basta nevére kiállított iratban a már bemutatott formula jelent meg: egy-egy kompánia előlegére és *Nachtgeld*jére 2666 forintot és 40 krajcárt adott az Udvari Haditanács, míg a leköszönési pénz egy egész hónap volt.[206] A továbbiakban is ezt a fizetési módot határozták meg Alessandro Malaspina és Philipp Graf zu Solms *Bestallung*jában 1598-ban és 1601-ben.[207]

---

[200] Francois Jalliard, La Grange-Marronnière urának *Bestallung*ja, 1602. július 28. ÖStA KA Best. 722/1602.; vö még: *Heischmann* 1925. 210. o.; *Sahin-Tóth* 2004. 1174–1175. o.

[201] Giorgio Basta *Bestallung*ja 1000 vallon lovas lövész felfogadására, 1602. július 12. ÖStA KA Best. 721/1602.

[202] Alessandro Ridolphi *Bestallung*ja 500 olasz lovas lövész felfogadására, 1604. június 30. ÖStA KA Best. 773/1604.

[203] Alphons Montecuccoli és Germanico Strassoldo *Bestallung*ja 200–200 vallon lovas lövész felfogadására, 1597. május 8. ÖStA KA Best. 530/1597.; Gian Baptista Miniati, Hans Leonhard von Jell, Carlo de Verleine, Attilio Vimercato *Bestallung*ja 100–100 vallon lovas lövész élére, 1597. május 8. ÖStA KA Best. 531/1597. Mintairat egy 100 fős vallon lovas lövész kompánia felfogadására, 1597. ÖStA KA Best. 533a/1597.; Carlo Fomentin *Bestallung*ja 200 olasz lovas lövész felfogadására, 1597. május 8. 533/1597.

[204] Alphons Montecuccoli és Germanico Strassoldo *Bestallung*ja 200–200 vallon lovas lövész felfogadására, 1597. május 8. ÖStA KA Best. 530/1597.

[205] Carlo Fomentin *Bestallung*ja 200 olasz lovas lövész felfogadására, 1597. május 8. 533/1597.

[206] Giorgio Basta *Bestallung*ja 100 vallon lovas lövész felfogadására, 1598. február. ÖStA KA Best. 561/1598.

[207] Alessandro Malaspina *Bestallung*ja 100 vallon lovas lövész felfogadására, 1598. március 15. ÖStA KA Best. 568/1598.; Philipp Graf zu Solms *Bestallung*ja 600 németalföldi lovas lövész felfogadására, 1601. augusztus 20. ÖStA KA Best. 697/1601.

Az 1602 novemberében az Udvari Haditanács által szervezett négy dragonyos kompánia kapitányai 10 lovas után fejenként 120 forintot és ezenfelül még ugyanennyi plusz jövedelmet vehettek át havonként. Emellett az előlegre és leköszönési pénzre 1250 forintot kellett volna kifizetnie az Udvari Kamarának.[208]

A költségeket nem hogy csökkenteni nem sikerült, hanem maga az udvar kényszerült arra, hogy újabb és újabb pénzforrásokat „nyisson meg" bizonyos megbízottjainak. Az 1598 után keletkezett *Bestallung*ok vizsgálatánál ugyanis szembetűnő, hogy újonnan bevezetet plusz jövedelmek vagy több csapatnemnél, vagy különböző nemzetiségű csapatoknál egyszerre jelentkeztek. A Hans Ludwig von Schlick, Wolf Georg Merzensreitter és Hans Christof von Puchheim német, valamint a Ridolphi olasz lovas lövész egységeiben szolgáló kapitányok fizetésének megállapításánál már a *Bestallung*ban meghatározták plusz jövedelmeket, mivel a megbízott hadivállalkozók tapasztalt és harcedzett személyeket ígértek ezen tisztségek betöltésére.[209]

A háború lezáró szakaszában a német lovasok, lovas lövészek és kürasszírok *Obrist*jai még egy újabb jövedelemforrást tudtak *Bestallung*jukba belefoglalni. Azért, hogy a meghatározott számú lovas a mustrán megjelenjen, további 15 forintot hagytak jóvá a hadivállalkozóknak.[210]

Annak a szakvéleményekben található javaslatnak, miszerint a felfogadott csapatokat egész évben fegyverben kellene tartani, s így lehetőség nyílna télen vagy kora tavasszal hadjáratokat indítani, a hatását a lovas felfogadási iratokban is nyomon követhetjük. A háború első felében (1595-től) a szolgálatra vonatkozó „három hónap vagy az uralkodó szándéka szerint, ameddig szükséges" formulát felváltotta, hogy ellentmondás és tárgyalás nélkül, tehát az eredetileg kialkudott fizetségért maradjanak egységüknél a felfogadottak.[211] Emellett már 1597-ben csak egy mintairatban, 1601-ben Solms és 1602-ben Basta *Bestallung*jában az a kitétel, ami arra enged következtetni, hogy ezen vallon és németalföldi lovas lövészek szolgálatával hosszú távra számolt az Udvari Haditanács. Az iratban ugyanis az szerepelt, hogy a hadjárat alkalmával egy lovas 15, míg a harcok szünetében eltelt hónapokra 12 rajnai forintot kapjon. A kompániák stábjának tagjaira szánt összegek megállapításához szükséges helyek számát is 15 helyett 12 forinttal szorozták fel.[212] Természetesen más csapatnemnél, jelesül a kürasszíroknál is a *Bestallung*ok alapján bizonyítható, hogy a hadjárat végeztével nem oszlatták fel őket, de a holtidőszak-

---

[208] Laurentio de Rame, Charles de Agenta, Guilliom de Waux, Mercure de Mariloff Bestallung-ja 100–100 vallon dragonyos felfogadására, 1602. november 19. ÖStA KA Best. 727/1602.

[209] Hans Ludwig von Schlick *Bestallung*ja 500 lovas lövész felfogadására, 1599. május 6. ÖStA KA Best. 629/1599.; Wolf Georg Merzensreitter *Bestallung*ja 500 lovas lövész felfogadására, 1602. május 3. ÖStA KA Best. 711/1602.; Hans Christof von Puchheim *Bestallung*ja 600 lovas lövész felfogadására, 1603. június 10. ÖStA KA Best. 742.; Alessandro Ridolphi *Bestallung*ja 500 olasz lovas lövész felfogadására, 1604. június 30. ÖStA KA Best. 773/1604.

[210] Vö. Heinrich Matthias von Thurn és Heinrich Krezirieckі *Bestallung*ja 1000–1000 lovas lövész felfogadására, 1602. május 3. ÖStA KA Best. 712/1602.; Lubin Carre Chamgaillard urának kiállított *Bestallung*, amelyben ő 150 főnyi kürasszír felfogadására kapott megbízást. Lubin Carra Chamgaillard urának *Bestallung*ja 150 kürasszír felfogadására, 1604. március 28. ÖStA KA Best. 767/1604.; Georg Friedrich von Hohenlohe *Bestallung*ja 1000 német lovas felfogadására, 1604. június 15. ÖStA KA Best. 772/1604.

[211] Vö. Mintairat egy 150 vagy 200 fős lovas lövész csapat felfogadására, 1595. ÖStA KA Best. 498/1595.

[212] Philipp Graf zu Solms *Bestallung*ja 600 németalföldi lovas lövész felfogadására, 1601. augusztus 20. ÖStA KA Best. 697/1601.; Giorgio Basta *Bestallung*ja 1000 vallon lovas lövész felfogadására, 1602. július 12. ÖStA KA Best. 721/1602.

ra is az eredetileg megállapított zsoldot kellett volna, hogy kapják.[213] Egyetlen kivételként Philipp Graf zu Solms lovasait lehet kiemelni, hiszen 1599 és 1600 fordulóján *Obrist*juknek bele kellett mennie egy, a lovas lövészeknél már bemutatott fizetéscsökkentésbe. 1600 februárjában azonban, mikor csapata átszervezésére sor került, kérte, hogy stábja tagjainak számát ne redukálják, s katonáira újra 15 forintot számoljanak el havonta.[214]

Összegzés

Az Udvari Haditanács a XVI. és a XVII. század fordulóján a császári szolgálatba állt zsoldos lovasság csapatnemeinek felfogadására két különböző iratot használt. A német lovasok és egyes német lovas lövész csapatok esetében az 1570. évi regensburgi birodalmi gyűlés döntéseihez csatolt *Reiterbestallung*ot, míg az ez alapján összeállított „rövid *Bestallung*ot" vagy *Bestallungbrief*et a többi csapat zsoldba fogadására alkalmazták. A kiállított irat határozta meg az adott egység szervezetét. Ezen a téren azonban igen nehéz egy egységes koncepcióra rátalálni, hiszen egy-egy csapatnemen belül is rendkívül nagy eltérések figyelhetőek meg. Talán a különböző lovas lövész egységek *Bestallung*jaiban foglaltakból rajzolódik ki a legszembetűnőbben, hogy minden egyes csapat, minden parancsnok, tiszt, altiszt, sőt katona is egyedi elbírálás alá esett. Az Udvari Haditanács személyes alkuk egész sora alapján fogadta szolgálatába, szerelte le, vagy, ha a szükség úgy kívánta, tartotta fegyverben csapatait. A hadivállalkozó személyes presztizse, rátermettsége és érdekérvényesítő képessége döntő fontosságú volt ezeken a tárgyalásokon. A megbízottnak juttatandó jövedelmek nagyságát meghatározta ugyanis egyrészt, hogy hány lovas kiállítására vagy toborzására kap engedélyt, valamint hogy ezeket milyen szervezeti egységbe szervezheti. Másrészt döntő fontossággal bírt a hadivállakozó számára, hogy milyen tisztséget tud kiharcolni saját magának és beosztottjainak.

Az udvar azonban nem csupán felismerte a hadügyben mindezekből fakadó visszásságokat és a túlköltekezés forrásait, de a tizenöt éves háború fordulópontjának tekinthető 1598. évben kísérletet tett ezek megszüntetésére. A gyalogezredek felfogadásánál az új típusú kapitulációval megkísérelték egyfelől mind a költségeket racionalizálni és a hadivállalkozók szerepét csökkenteni, másfelől pedig a pénzügyi visszaéléseket visszaszorítani, megakadályozni.[215] A lovasság esetében azonban egy egységes felfogadási és költségracionalizációs koncepció kialakítására nem került, nem kerülhetett sor a csapatnemek társadalmi és nemzetiségi katonaállítási szokásainak különbözősége miatt. A javarészt birodalmi pénzen, birodalmi *Obrist*ok által irányított és főként birodalmi nemesekből verbuválódott német lovasság privilegizált helyzetének megszüntetésére kísérlet sem történt. Az egységeket továbbra is zászlókra osztották, tisztjeik és lovasaik pedig

[213] Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercegének *Bestallung*ja 1000 kürasszír és lovas lövész vezényletére, 1601. április 12. ÖStA KA Best. 684/1601.; Otto Graf zu Salm, Wild- und Rheingraf *Bestallung*ja 300 kürasszír felfogadására, 1602. május 7. ÖStA KA Best. 713/1602.; Philipp Otto Graf zu Salm, Wild- und Rheingraf *Bestallung*ja 1400 kürasszír és lovas lövész felfogadására, 1603. augusztus 10. ÖStA KA Best. 748/1603.

[214] ÖStA KA Hofkriegsrat-Wien Pr. Exp. Bd. 204. Fol. 424r–v. 1600. február 15.

[215] *Bagi* 2005. 228–238. o.

messze a legnagyobb fizetségre számíthattak. Egyes hadivállalkozók érdekérvényesítése pedig 1598 után is olyan sikeres volt, hogy pótlólagosan további jövedelmekhez tudtak jutni ők maguk és tisztjeik is.

A német lovas lövészekkel szemben az udvar már nagyobb mozgásteret tudott biztosítani magának, de ez is csak arra volt elegendő, hogy 1599-tól kezdődően a zászlókat felváltsák – vallon-francia minta alapján – a kompániák. A rájuk szánt kiadásokat ezzel szemben sem csökkenteni, sem pedig egységesíteni nem sikerült, s az *Obrist*ok közül kettő bizonyosan plusz jövedelmeket is ki tudott kényszeríteni megbízójától.

A megvizsgált *Bestallung*ok alapján bizonyítható, hogy csak a vallon, németalföldi, francia és lotaringiai kürasszírok, lovas lövészek és dragonyosok felfogadásánál és költségeik meghatározásánál sikerült az udvari hivataloknak egy egységes elvet kialakítani. Esetükben egy, a németalföldi és a franciaországi hadszíntérről magukkal hozott szervezeti és fizetési rendszert kellett csak tovább finomítani.

Felmerül a kérdés, hogy az udvari hivatalok miért nem tettek határozottabb kísérletet a hadivállalkozók érdekeinek érvényesítése és a költségek további növekedése ellen? A válasz roppant egyszerű: nem tehettek mást. A XVI. században kialakult hadseregállítási rendszer szinte teljesen kiszolgáltatottá tette az uralkodót megbízottjaival szemben, akik ezt ki is használták. A tizenöt éves háború utolsó szakaszában több csapatnemnél is feltűnő plusz jövedelmek pedig félreérthetetlenül arra utalnak, hogy az udvar minden lehetséges módon megpróbálta a toborzással megbízottakat – mind a lovasság, mind a gyalogság esetében – szolgálatába állítani, illetve tartani. Hiszen egyrészről a krónikus pénzhiány, másrészt a századfordulón újra fellángoló németalföldi háború a hadivállalkozókat új, és – nem mellékesen – nagyobb fizetséget ígérő szolgálatba csábíthatták. Ez a veszély annak ellenére fennállt, hogy mind 1598-ban, mind pedig 1603-ban a birodalmi gyűlés határozataiban megtiltotta, hogy német csapatok idegen szolgálatba álljanak.[216]

Az egységes császári lovasság megalakulására tehát a tizenöt éves háború időszakában nem nyílt mód, ám az alapjait lerakta az udvar, még ha ezt a folyamatot az útkeresés, és rengeteg kényszermegoldás is jellemezte. A harmincéves háborúban ez a fegyvernem már csak két csapatnemre bomlott: a vértesekre vagy kürasszírokra és a dragonyosokra.[217] A lassan és egy tömbben mozgó ellenséggel szemben alkalmazható német lovasok és a lovas lövészek a XVII. század közepének kihívásaival már nem tudtak megbirkózni. A túlnyomórészt lövészekből álló, könnyű felszerelésű és nagy tűzerejű svéd gyalogság, a könnyű és egységes kaliberű svéd tüzérség, valamint a gyors és rohamok erejére építő taktikát alkalmazó svéd lovasság támadásai elsöpörték őket végérvényesen, s beolvadtak a két már említett csapatnembe.[218]

[216] A birodalmi gyűlés határozata, 1598. HHStA MEA RA Fasc. 94. Fol. 397r.; a birodalmi gyűlés határozata, 1603. HHSta MEA RA Fasc. 99. Fol. 14–15.

[217] *Wrede* 1898. 8. o.; *Barker* 1982. 173. o.; *Czigány* 2004. 99. o.

[218] *Nagy* 1985. 150–152. o.; *Parker* 1990. 44. o.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Österreichisches Staatsarchiv, Wien
Finanz- und Hofkammerarchiv
Hoffinanz Protokolle
Expedit
Registratur

Haus-, Hof- und Staatsarchiv
Hungarica Allgemeine Akten
Reichstagakten
Fränkische Kreisakten
Mandate, Patente und Passbriefe in Kriegssachen

Kriegsarchiv
Alte Feldakten
Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Bestallungen
Protokolle des Wiener Hofkriegsrates
Expedit
Registratur

Irodalom

ADB — Allgemeine Deutsche Biographie. Auf Veranlassung Seiner Majestät des Königs von Bayern. Herausgegeben durch die Historische Commission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften. Duncker und Humblot. Leipzig, 1876–1894.

Bagi 2001 — *Bagi Zoltán:* Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadsereg szervezete és felépítése. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2001/2–3. 391–445. o.

Bagi 2005 — *Bagi Zoltán:* A Német-római Birodalom és a Magyar Királyság kapcsolatai a 16–17. század fordulóján. Különös tekintettel a birodalmi gyűlésekre és a császári-királyi haderő szervezetére a tizenöt éves háború időszakában. Doktori disszertáció. Budapest, 2005.

Barker 1982 — *Barker, Thomas:* Doppeladler und Halbmond. Entscheidungsjahr 1683. Graz, Wien, Köln 1982.

Baumann 1994. — *Baumann, Reinhard:* Landsknechte. Ihre Geschichte und Kultur vom späten Mittelalter bis zum Dreißigjährigen Krieg. München, 1994.

Bilkei-Turbuly 1989. — *Bilke Irén–Turbuly Éva:* Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyvének regesztái 1555–1711. I. rész. Zalaegerszeg, 1989.

Blau 1985. — *Blau, Freidrich:* Die Deutschen Landsknechte. Kettwig, 1985.

Bog 1971. *Bog, Ingomar:* Türkenkrieg und Agrarwirtschaft. Einführung in die Probleme der Heeresversorgung und der Kriegsfinanzierung vor allem in Österreich unter der Enns und seinen Grenzlandschaften im 16. und 17. Jahrhundert. In.: Die wirtschaftlichen Auswirkung der Türkenkriege. Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas. Hrsg. Othmar Pickl. Graz, 1971. 13–26. o.

Burschel 1994. *Burschel, Peter:* Söldner im Nordwestdeutschland des 16. und 17. Jahrhunderts. Sozialgeschichtliche Studien. Göttingen, 1994.

Czigány 2004. *Czigány István:* Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe. 1600–1700. Budapest, 2004.

Delbrück 1920. *Delbrück, Hans:* Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. Viertel Teil. Neuzeit. Berlin, 1920.

Dilich 1689 *Dilich, Wilhelm:* Kriegsschule. I. Frankfurt am Main 1689. Hasonmás kiadás: Magstadt, 1967.

Edelmayer 2002. *Edelmayer, Freidrich:* Söldner und Pensionäre. Das Netzwerk Philipps II. im Heiligen Römischen Reich. München, 2002.

Frauenholz 1937. *Frauenholz, Eugen:* Entwickluhgsgeschichte des deutschen Heerwesens. II.: Das Heerwesen in der Zeit des freien Söldnertums. 2. Teil: Das Heerwesen des Reichs in der Landsknechtzeit. München, 1937.

Fronsperger 1573. *Fronsperger, Leonhart:* Kriegßbuch III. Theil. Frankfurt am Main 1573.

Fuchs 1972. *Fuchs, Theodor:* Geschichte des europäischen Kreigswesens. I. Band. Wien 1972.

Funcken 2001. *Funcken, Liliane und Fred:* Historische Waffen und Rüstungen. Ritter und Landsknechte vom 8. bis 16. Jahrhundert. Mittelalter und Renaissance. Niederhausen 2001.

Geöcze 1894 *Geöcze István:* Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1894. 502–537., 647–673. o.

Heischmann 1925. *Heischmann, Eugen:* Die Anfange des Stehenden Heeres in Österreich. Wien, 1925.

Hummelberger 1963 *Hummelberger, Walter:* Der dreissigjährige Krieg und die Entstehung des kaiserlichen Heeres. In: Unser Heer. 300 Jahre österreiches Soldatentums in Krieg und Freid. Wien, München, Zürich, 1963. 7–49. o.

Janko 1871. *Janko, Wilhelm:* Lazarus Freiherr von Schwendi oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II. Wien, 1871.

Jász 1974 *Jász Dezső:* Hugenották. Budapest, 1974.

Jähns 1880. *Jähns, Max:* Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens von der Urzeit bis zur Renaissance. II. Leipzig, 1880.

Kelenik 1990. *Kelenik József:* A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenötéves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári-királyi sereg valós katonai értékéről. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1990/3. 85–95. o.

Kelenik 1991. *Kelenik József:* A kézi lőfegyverek jelentőség a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári-királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenötéves háború éveiben. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1991/3. 80–122. o.

Kelenik 2003. *Kelenik József:* A mezőkeresztesi csata (1596. október 26.). In: Fegyvert és vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. Szerk *Hermann Róbert.* Budapest, 2003. 111–130. o.

Kelenik 2005. *Kelenik József:* Egy végvidék születése. A Kanizsa ellen vetett végek kialakulásának története 1600–1601. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk. *Hausner Gábor.* Budapest, 2005. 311–357. o.

Koller 1990. *Koller, Leopold:* Studien zur Reichskriegsverfassung des Heiligen Römischen Reiches in der Neuzeit. Dissertation zur Erlangugng des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien, 1990.

Krüger 1996. *Krüger, Kersten:* Kreigsfinanzen und Reichsrecht im 16. und 17. Jahrhundert. In: *Bernhard R. Kroener/Ralf Pröve* (Hg.): Krieg und Freiden. Militar und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit. Padeborn, 1996. 47–59. o.

Lünig 1723. *Lünig, Johann Christian:* Corpvs jvris militaris Des Heil. Röm. Reichs... Leipzig, 1723.

Meynert 1854. *Meynert, Hermann:* Geschichte der K. K. österreichischen Armee. Ihrer Heranbildung und Organisation, so wie ihrer Scjicksale, Thaten und Feldzüge von der fühesten bis auf die neuere Zeit. Geschichte des Kriegswesens und der Heeresverfassung in der Österreichischen Monarchie zur Zeit Kaiser Maximilian's I. und bis zum dreissigjährigen Kreige. Wien, 1854.

Meynert 1868. *Meynert, Hermann:* Geschichte des Kriegswesens und der Heerverfassungen in Europa. II. Wien, 1868.

Möller 1976. *Möller, Hans-Michael:* Das Regiment der Landsknechte. Untersuchungen zu Verfassung, Recht und Selbstverständnis in deutschen Söldnerheeren des 16. Jahrhunderts. Frankfurter historische Abhandlungen 12. Wiesbaden, 1976.

Müller 1901. *Müller, Johannes:* Der Anteil der schwäbischen Kreistruppen an dem Türkenkrieg Kaiser Rudolf II. von 1595 bis 1597. *Zeitschrift des Historischen Vereins für Schwaben und Neuburg,* Achtundzwanzigister Jahrgang. 1901. 155–262. o.

Müller 1938. *Müller, Johannes:* Zacharias Geizkofler 1560–1607. Des Heiligen Römischen Reiches Pfennigmeister und Obrister Proviantmeister im Königreich Ungarn. Veröffentlichung des Wiener Hofkammerarchivs Bd. 3. Wien, 1938.

Nagy 1985. *Nagy László:* „Megint fölszánt magyar világ van..." Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben. Budapest, 1985.

NDB Neue Deutsche Biographie. Auf Veranlassung Seiner Majestät des Königs von Bayern. Herausgegeben durch die Historische Commission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften. Duncker und Humblot. Berlin, 1990.

Ortelius 1602. *Ortelius Augustinus, Hyeronimus:* Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Siebenburgen von 1395. Nürnberg, 1602. Reprint: Pytheas Kiadó 2002.

Pálffy 1995. *Pálffy Géza:* Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995.

Pálffy 1997. *Pálffy Géza:* A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997. Szerk. *Hermann István.* Pápa, 1997.

Pálffy 1997a. *Pálffy Géza:* Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitányhelyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle,* 1997/2. 257–288. o.

Pálffy 1998. *Pálffy Géza–Perger, Richard:* A magyarországi török háborúk résztvevőinek síremléke Bécsben (16–17. század). *Fons,* 1998/2. 207–265. o.

Pálffy 1999. *Pálffy Géza:* A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. Budapest, 1999.

Parker 1990. *Geoffry Parker:* Die militärische Revolution. Die Kriegskunst und der Aufstieg des Westens 1500–1800. Cambridge University Press, 1990.

Redlich 1964. *Redlich, Fritz:* The german military enterpreiser and his work force. A study in european economic and social history. Wiesbaden, 1964.

Rüstow 1864 *Rüstow Wilhelm:* Geschichte der Infanterie. I. Band. Nordhausen 1864.

Sahin-Tóth 2004. *Sahin-Tóth Péter:* Lotaringia és a tizenöt éves háború. *Századok,* 2004/5. 1149–1188. o.

Sahin-Tóth 2004a. *Sahin-Tóth Péter:* Egy lotaringiai nemes a „hosszú török háborúban": Georges Bayer de Boppard. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Monumenta Historica Budapestiensia XIV. Szerk. *Erdei Gyöngyi–Nagy Balázs.* Budapest, 2004. 297–304. o.

Szekfű 1928. *Hóman Bálint–Szekfű Gyula:* Magyar történet. (A tizenhatodik század) IV. kötet, Budapest. 1928.

Thallóczy, 1896 *Thallóczy Lajos:* Gabelmann Miklós császári hadi történetíró emlékezete. Történelmi Tár, 1896. 577–645. o.

Tóth P. 1989. *Tóth Péter:* Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1595–1600. Vas megyei levéltári füzetek 2. Szombathely, 1988.

Tóth P. 1992. *Tóth Péter:* Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1601–1620, 1631–1641. Vas megyei levéltári füzetek 5. Szombathely, 1992.

Tóth 2000. *Tóth Sándor László:* A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000.

Turbuly 2002. *Turbuly Éva:* Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1595–1608. II. rész. Sopron, 2002.

Waidmayr 2003. — *Waidmayr, Ulrike:* Das Söldnerwesen in der frühen Neuzeit. Diplomarbeit zur Erlangen des Magistergrades der Philosophie aus der Studienrichtung Geschichte und Sozialkunde eingereicht an der Geistes- und Kulturwissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien. Wien, 2003.

Winkelbauer 2003. — *Winkelbauer, Thomas:* Österreichische Geschichte 1522–1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht. Teil 1. Wien, 2003.

Wrede 1898. — *Wrede, Alphons von:* Geschichte der K. und K. Wehrmacht. III. Band Wien, 1898.

Zoltán Péter Bagi

WESTERN MERCENARY CAVALRY TROOPS IN THE IMPERIAL ARMY DURING THE FIFTEEN YEARS' WAR – THEIR STRUCTURE AND ITS CHANGES

Summary

In the study, the author treats two issues that, notwithstanding their significance, have not been dealt with in detail by military historians. First, he introduces the ways that the Court Council of War hired mercenary cavalry troops at the turn of the 16th and 17th centuries to serve in the Imperial Army. In the case of German cavalry and some German mounted rifles, it was the *Reiterbestallung* attached to the decisions of the 1570 Diet of Regensburg that served as a standard of employment, and it also formed the basis for the "short *Bestallung*" or *Bestallungsbrief* that was consulted when taking other troops into service. These documents provided the guidelines for the structure of each unit. It is, however, rather difficult to discover a general concept in this aspect, since there are considerable differences even within certain arms of service. The Court Council of War hired, discharged or, if necessary, kept troops under arms through long series of private bargaining. Personal prestige, aptitude and the ability to enforce interests were key factors during the negotiations. The amount of the income that an agent could get was determined by the number of cavalrymen that he was allowed to arm or recruit and the structure of the unit that he was authorized to organise from them. The status the military entrepreneur was able to achieve for himself and his subordinates was also of crucial importance.

In relation to the above, the author points out that the court became aware of the abuses that stemmed from the enforcement of personal interests in the field of military affairs, detected the causes for overspending, and made an attempt to put an end to these defects in 1598, which can be considered as a turning point of the fifteen years' war. In the case of the cavalry, however, the efforts did not result in the launching of a general concept for recruitment and the rationalisation of expenses, which was due to the great variety of social and national recruitment customs that characterised the various arms of service. Certain military entrepreneurs were able to enforce their interests even after 1598.

Therefore, the establishment of a united imperial cavalry did not take place during the fifteen years' war, but the court did lay its foundations, even if that phase of the process was characterised by several second-best solutions and by seeking ways and means.

Zoltán Péter Bagi

L'ORGANISATION ET L'ÉVOLUTION DE LA CAVALERIE MERCENAIRE OCCIDENTALE AU SERVICE DE L'ARMÉE IMPÉRIALE DURANT LA GUERRE DE QUINZE ANS

Résumé

Dans cette étude, j'entreprendrai d'esquisser deux sujets jusqu'alors peu intéressants, mais d'autant plus importants pour l'historiographie. D'une part, je présenterai comment le Conseil de Guerre de la Cour recruta, au tournant des 16e et 17e siècles, les cavaliers mercenaires qui entrèrent au service de l'empereur : le Reiterbestallung attaché aux résolutions de la Diète de Regensburg de 1570 fut appliqué pour les cavaliers allemands et certaines troupes de carabiniers allemands de cavalerie, alors que le »bref Bestallung« ou Bestallungbrief porta sur le recrutement d'autres troupes mercenaires. Ces documents définirent l'organisation de l'unité donnée. Je soulignerai qu'il est difficile de découvrir une conception cohérente dans ce domaine, puisque les différences sont extrêmement importantes même à l'intérieur des différents types d'unité. C'est à l'issue de toute une série de pourparlers personnels que le Conseil de Guerre de la Cour recruta, libéra ou, le cas échéant, garda ses troupes en armes. Le prestige de l'entrepreneur militaire, son aptitude et sa capacité de faire valoir ses intérêts eurent une importance primordiale lors de ces négociations. Le montant des revenus attribuables au mandataire dépendait du nombre autorisé des cavaliers à mettre à disposition ou à recruter et de la nature de leur unité organisationnelle. Pour l'entrepreneur militaire la nature des fonctions obtenues pour lui-même et ses subordonnés fut d'une importance décisive.

Le deuxième sujet que je traiterai est étroitement lié au premier: La cour prit conscience des abus dans l'armée – résultant notamment des ambitions de certaines personnes pour faire valoir leurs intérêts–, ainsi que des causes du dépassement du budget et elle tenta d'y remédier en 1598, année tournant de la guerre de quinze ans. Toutefois aucune conception cohérente relative à la cavalerie ne fut adoptée en matière de recrutement et de rationalisation des dépenses et ce, en raison des différences dans les habitudes sociales et ethniques concernant la levée de troupes. Certains entrepreneurs militaires firent valoir leurs intérêts après 1598 de la même manière qu'avant.
Durant la guerre de quinze ans, la cavalerie impériale unie ne put donc pas être constituée. Néanmoins la cour en jeta les bases, même si ce processus fut jalonné de tâtonnements et de nombreuses solutions de fortune.

Zoltán Péter Bagi

DIE ORGANISATION UND DIE VERÄNDERUNGEN DER IM KAISERLICHEN HEER DIENENDEN WESTLICHEN SÖLDNERKAVALLERIE ZUR ZEIT DES FÜNFZEHNJÄHRIGEN KRIEGES

Resümee

In der vorliegenden Studie zeige ich zwei Themen auf, die bisher für die Kriegsgeschichtsschreibung wenig interessant waren, aber denen eine umso größere Bedeutung zukommt. Einerseits stelle ich vor, in welcher Weise der Hofkriegsrat an der Wende des 16. und 17. Jahrhunderts die in den kaiserlichen Dienst getretenen Truppengattungen der Söldnerkavallerie angeworben hat: im Falle der deutschen Kavalleristen und einzelner deutscher Kavallerie-Füssliertruppen wurde die den Entscheidungen der Reichsversammlung von Regensburg im Jahre 1570 beigefügte *Reiterbestallung*, im Falle der Anwerbung der anderen Truppen die auf Grund dieser zusammengestellte „kurze *Bestallung*" oder der *Bestallungbrief* angewandt. Dieses ausgestellte Dokument bestimmte

die Organisation der gegebenen Einheit. Ich weise darauf hin, dass es jedoch auf diesem Gebiet ziemlich schwierig ist, eine einheitliche Konzeption zu finden, da auch innerhalb einer Truppengattung äußerst große Abweichungen zu beobachten sind. Der Hofkriegsrat nahm seine Truppen auf Grund zahlreicher persönlicher Abmachungen auf, rüstete sie ab, oder hielt sie – falls es notwendig war – unter Waffen. Bei diesen Unterhandlungen waren das persönliche Prestige, die Eignung und die Fähigkeit des Kriegsunternehmers, seine Interessen geltend zu machen, von entscheidender Bedeutung. Die Höhe der dem Auftragnehmer gewährten Einkünfte wurde nämlich einerseits dadurch bestimmt, für die Ausstellung oder Rekrutierung wie vieler Kavalleristen er eine Genehmigung erhielt, sowie in welche Organisationseinheiten er diese organisieren darf. Andererseits war es für den Kriegsunternehmer von entscheidender Bedeutung, welches Amt er für sich selbst und für die ihm zugeteilten Personen ergattern konnte.

In enger Verbindung mit dem Obigen beschäftige ich mich als zweites Thema damit, dass der Hof die in den Kriegsangelegenheiten zum Vorschein gekommenen und auch aus der individuellen Geltendmachung der Interessen resultierenden Missstände, sowie die Quellen des Mehraufwandes erkannt hatte und im Jahre 1598 – das als Wendepunkt des Fünfzehnjährigen Krieges angesehen werden kann – auch einen Versuch zur Abschaffung dieser unternahm. Im Falle der Kavallerie kam es jedoch auch so nicht zur Herausbildung einer einheitlichen Anwerbungs- und Kostenrationalisierungskonzeption, und zwar wegen der Unterschiede in den gesellschaftlichen und Nationalitäten-Gewohnheiten der Truppengattungen bezüglich der Soldatenstellung. Die Geltendmachung der Interessen einzelner Kriegsunternehmer war auch nach 1598 genauso, wie davor.

Zur Gründung der einheitlichen kaiserlichen Kavallerie konnte es also in der Zeit des Fünfzehnjährigen Krieges nicht kommen. Die Grundlagen wurden aber vom Hof geschaffen, auch wenn dieser Prozess teilweise vom Wegesuchen und zahlreichen Zwangslösungen gezeichnet war.

Золтан Петер Баги

ШТАТНО-ОРГАНИЗАЦИОННАЯ СТРУКТУРА ЗАПАДНОЙ НАЕМНОЙ КАВАЛЕРИИ, СЛУЖИВШЕЙ В КАЙЗЕРОВСКОЙ АРМИИ, И ЕЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ В ПЕРИОД ПЯТНАДЦАТИЛЕТНЕЙ ВОЙНЫ

Резюме

В своей статье автор ставит задачу рассмотреть две несколько менее интересные, однако не менее важные для военной историографии темы. Он останавливается, во-первых, на вопросе о том, каким образом на рубеже XVI – XVII веков Придворный Военный Совет воспринимал как род войск наемную военную кавалерию, стоявшую на службе у кайзера: в отношении немецких конников и отдельных немецких кавалерийских стрелковых частей к решениям имперского собрания, состоявшегося в Регенсбурге в 1570 году, прилагался Reiterbestallung (устав об определении на службу в кавалерию), в то время как составленный на основании этого „краткий Bestallung" или „Bestallungbrief" (выписка для определения на службу) применялся для приема наемников на службу в остальные войска. Разработанные таким образом документы определяли организационно-штатную структуру данной воинской части (единицы). Следует заметить однако, что в этой области весьма нелегко найти одну единую концепцию, так как и внутри одного рода войск наблюдались чрезвычайно большие различия. Придворный Военный Совет принимал на службу в армию, демобилизовывал, или, если это было нужно, содержал под ружьем свои войска на основании целого ряда индивидуальных компромиссов. Личный престиж интенданта армии, его способности и умение отстаивать собственные интересы обладали решающей важностью на этих переговорах. Величина дохода уполномоченного интенданта определялась, во-первых, тем, какое количество конников он получит разрешение поставить под ружье или завер-

бовать, а также по каким штатно-организационным единицам он сможет их распределить. С другой сторонь, решающую важность имело то, какое служебное положение сможет добиться интендант для самого себя и своих подчиненных.

В тесной взаимосвязи с этим в качестве второй темы в статье указывается на то, что кайзеровский двор опознал проблематичность, возникшую вследствие осуществления индивидуальных интересов в военном деле, и источники перерасходов, и в 1598 году, рассматриваемом как поворотный пункт в пятнадцатилетней войне, сделал попытку устранить их. Однако в отношении кавалерии не удалось разработать единую рациональную концепцию о приеме на службу и рационализации расходов из-за различий в общественных и национальных обычаях набора в армию. Осуществление интересов отдельных военных интендантов после 1598 года осталось таким же, как было и раньше.

Таким образом в период пятнадцатилетней войны не представилось возможности для сформирования единой кайзеровской кавалерии, но двор заложил основу, хотя этот процесс характеризовался поисками пути и целой кучей вынужденных решений.

SZIRTES ZSÓFIA

AZ „ERDÉLYI HYDRA" ÉS A „NÉMET HERCULES"

Daniel Wolff a Rákóczi-szabadságharcról*

A Rákóczi-szabadságharc erdélyi eseményeire vonatkozó magyar nyelvű memoárirodalom igen gazdag; II. Rákóczi Ferenc, Cserei Mihály, Wesselényi István, Bethlen Miklós, Czegei Vass György, Forgách Simon és más, kisebb szerzők műveinek ismerete nélkül nem képzelhető el a kor közelebbi tanulmányozása. Ugyanakkor nem sok német nyelvű, erdélyi szász forrást tartunk számon, amely ezt a kort ábrázolná. A gr. Kemény József által kiadott forrásgyűjteménytől és a Brassó történetére vonatkozó sorozattól eltekintve – amely azonban csak egy városra összpontosít – alig ismerünk olyan forráskiadásokat, amelyekben erre a korra vonatkozó erdélyi szász források szerepelnének.[1] Jelen tanulmánnyal szeretném felhívni a figyelmet egy kevéssé számon tartott erdélyi szász történetíró, Daniel Wolff feledésbe merült, *Hydra Transylvanica* (1708) c. munkájára, amely sajátos megvilágításba helyezi a Thököly- és Rákóczi-kori Erdély eseményeit.[2]

A Fületelkén született erdélyi szász evangélikus lelkész 1684-ben Wittenbergben tanult, 1687–1689 között Nádason volt prédikátor, majd 1702-ig Magyaroson lelkész.[3] Ezután ismét Nádasra került, ahol lelkészként szolgált egészen 1729-ben bekövetkezett haláláig.[4] Az erdélyi szász szerzői lexikon szerint Daniel Wolffnak két kéziratos műve maradt fenn; a megadott címek azonban kisebb eltéréseket mutatnak a brassói levéltá-

---

* Jelen tanulmány szakdolgozatom rövidített és átdolgozott változata: *Szirtes Zsófia*: A kurucmozgalmak erdélyi szász szemmel. Daniel Wolff *Hydra Transylvanicája* alapján. Szakdolgozat, 2007. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet. Szeretném megköszönni témavezetőmnek, J. Újváry Zsuzsannának, valamint Lőkös Péternek, Gernot Nussbächernek, Thomas Sindilariunak és R. Várkonyi Ágnesnek a szakdolgozat megszületésében nyújtott segítségét.

[1] *G. Joseph Kemény* (Hg.): Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens. I–II. Klausenburg, 1839.; *Eugen von Trauschenfels* (Hg.): Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens. Neue Folge. Kronstadt, 1860.; Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó. IV–VII. Chroniken und Tagebücher 1–4. Brassó, 1903–1918. Erdélyi szász folyóiratokban olvashatunk rövidebb forrásközléseket: *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde*. III. Jahrgang. Jänner–Juni 1839. 330–332. o.; *Kirchliche Blätter* (Hermannstadt) VII. Jahrgang, 1915. 230–232. o.; *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde*. VII. Jahrgang, Jänner–Dezember 1843. 294–296. o.

[2] A mű csak utalás szintjén jelent meg a szakirodalomban: *Johannes Höchsmann*: Die Commandirenden Siebenbürgens in den Jahren 1704 und 1705. Zur Geschichte der rakozyschen Revolution. *Mediasch*, 1877. (a továbbiakban: *Höchsmann*) 8. o. (levéltári adatok nélkül); Historisches Miniaturgemälde. Mitgetheilt von *Andreas Gräser*. In *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde*. VII. Jahrgang, Jänner–Dezember 1843. 295. o.; *Adolf Armbruster:* Dacoromano-Saxonica: cronicari romani despre sasi Românii in cronica Saseasca. Bucureşti, 1980. 119., 121., 435. o.; *Szegedi Edit*: Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung, Köln/Weimar/Wien, 2002. 341. o.

[3] Fületelke: falu a Kis- és a Nagy-Küküllő között, Segesvártól északra; Nádas és Magyaros: valószínűleg a Küküllő megyei Szásznádas és Szászmagyaros.

[4] *Joseph Trausch* (Hg.): Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literärische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen. III. Kronstadt, 1871. (a továbbiakban: *Trausch*) 506. o. Daniel Wolffról Johann Liehn (1937–1962) szásznádasi lelkész is említést tett: *Johann Liehn:* Verzeichnis der Ober-Seelsorger in Nadesch welcher Namen zu erforschen gewesen sind. Kézirat. A Heimatortsgemeinschaft Nürnberg tulajdonában. Liehn a szásznádasi egyházi anyakönyvek mellékleteinek felhasználásával gyűjtötte össze faluja lelkészeinek életrajzát. Daniel Wolffról szóló bejegyzésében írja, hogy az 1729. június 26-án elhunyt lelkész szolgálata alatt felújíttatta a templom berendezését. Köszönöm Hans Georg Baier segítségét, aki rendelkezésemre bocsátotta a kéziratot. Daniel Wolff életének, műveinek felkutatása még folyamatban van.

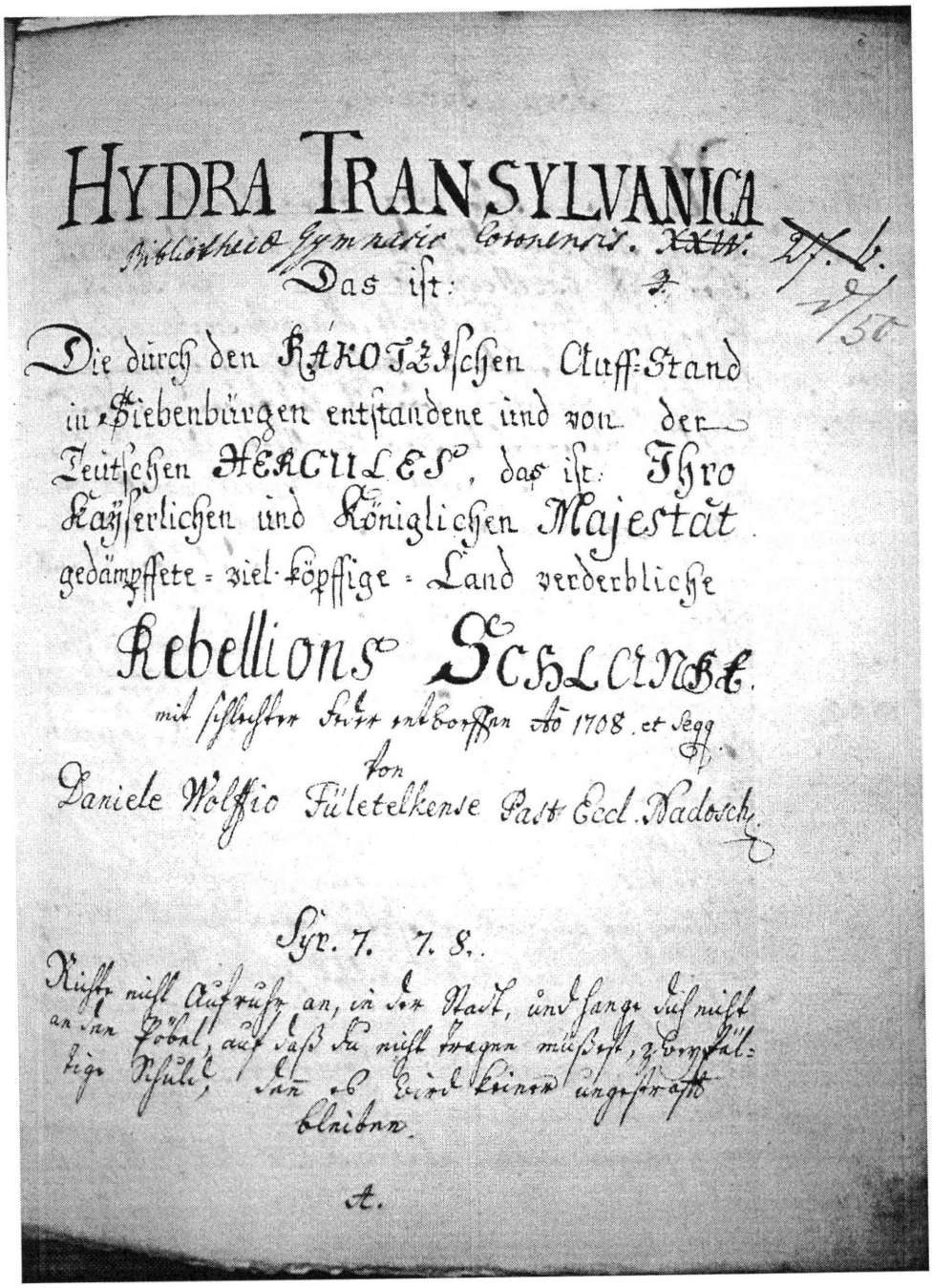

HYDRA TRANSYLVANICA

Bibliothecæ Gymnasii Coronensis. XXIV.

Das ist:

Die durch den RÁKOTZIschen Auff-Stand in Siebenbürgen entstandene und von der Teutschen HERCULES, das ist: Ihro Kayserlichen und Königlichen Majestät gedämpffete = viel-köpffige = Land verderbliche

Rebellions SCHLANGE.

mit schlechter Feder entworffen Aō 1708. et Segg.

von

Daniele Wolffio Fületelkense Past. Eccl. Nadosch.

Syr. 7. 7. 8.

Richte nicht Aufruhr an, in der Stadt, und hange dich nicht an den Pöbel, auf daß du nicht tragen müßest, zweyfältige Schuld, denn es wird keiner ungestraft bleiben.

A.

Daniel Wolff: Hydra Trasylvanica. Címlap.
Brassó, Archiv der Honterusgemeinde, IV F 149/1.

rakban található művek címeihez képest. Ez több kéziratos másolat létezésére utal.[5] Wolff későbbi, jelen tanulmányban bemutatni kívánt művének címe: *Hydra Transylvanica Das ist: Die durch den RÁKOTZIschen Auff-Stand in Siebenbürgen entstandene und von der Teutschen HERCULES, das ist: Ihro kayserlichen und königlichen Majestaet gedämpffete – viel-köpfige – Land verderbliche Rebellions SCHLANGE. Mit schlechter Feder entworffen Anno 1708. et seqq. von Daniele Wolffio Fületelkense Past. Eccl. Nadosch.*[6] A *Hydra Transylvanica* több kéziratos változatban maradt fenn, ezek közül három Brassóban, egy Nagyszebenben található.[7] Trausch ezektől eltérő címváltozattal és levéltári adatok megadása nélkül utal a műre.[8] Jelen tanulmány az ismert kéziratok közül elsősorban a legnagyobb terjedelmű, illusztrált, IV F 149/1. jelzetű példánnyal foglalkozik, amely a brassói Honterus Levéltárban került elő, az ismert XIX. századi szász forrásgyűjtő, Joseph Franz Trausch (1795–1871) gyűjteményéből. A mű egy több kéziratot tartalmazó, kb. 600 oldalas kötet első darabja, melyet még tizenegy, 1653–1779 között írt, részben vallástörténeti, vagy a Székelyfölddel kapcsolatos kézirat követ.

Daniel Wolff *Hydra Transylvanicájának* olvasásakor a szerző előző művéhez képest erős stílusváltást figyelhetünk meg. A gyakran költői hangvételű, fejedelmekről szóló versekkel, illetve egy Erdély iránti hazaszeretetét kifejező ének kottájával és szövegével teletűzdelt mű után itt már az első sorokban az eseménytörténet tárgyalása következik. A humanista műveltség fitogtatása hirtelen eltűnik, az események főszereplőinek bemutatása, jellemzése elmarad. Sokkal szárazabb, tagolatlanabb, mindemellett tudományosságra törekvő művel találjuk magunkat szembe: a 142 oldalas kézirat mintegy kétharmada dokumentumokból áll, melyek egy részét a szerző beépítette elbeszélése menetébe. A *Hydra Transylvanica* egy kisebb térség, néhány Küküllő vidéki falu és a legközelebbi szász városok jelenét, illetve közelmúltját tárja fel. Mindezek alapján műfaja leginkább a krónikának felel meg. Wolff munkáját az 1708-as évszámmal látta el, művének első része azonban visszatekintés a közelmúlt erdélyi eseményeire a felkelők vereségéig (1687–1708). A folytatás már a jelent örökíti meg a szabadságharc végleges bukásáig. A szerző hivatalos eseménytörténethez fűzött megjegyzéseiből gyakran kiolvasható szász evangélikus lelkészi mivolta. Bár nem az ő élete áll a középpontban, műve helyenként magán viseli a napló jegyeit is. Ez nemcsak a pontosan megadott dátumokban mutatkozik meg, hanem abban is, hogy néhol a Rákóczi-szabadságharc alatt megélt saját tapasztalatait, sé-

[5] Wolff korábban írt művének címe a brassói állami levéltár fekete templomi gyűjteményében található darabja alapján: Das Bedrängte DACIA das ist: Das nunmehr unter dem Türkischen Tyranney-Joch seuffzende Siebenbürgen, sammt seinen ersten Einwohnern, Fruchtbarkeiten, Gelegenheiten, aller Fürsten aufeinander ergangene Succession, fein ordentlich dem geneigten Leser zu schauen kürzlich vorgestellet von Daniel Wolff Filletelk. Trans. / Anno 1685. (A fenyegetett Dacia avagy az ismét török iga alatt sóhajtó Erdély, annak első lakói, gazdasága, eseményei és összes egymás után következő fejedelme. A kegyes olvasó számára rövid bemutatás céljára elrendezte az erdélyi, fületelki Daniel Wolff az 1685. évben) Arhivele Nationale Braşov, Colectia de documente a Bisericii Negre, IV.F.154. Ismertetését l.: *Szegedi*, 341–349. o.

[6] Hydra Transylvanica azaz a RÁKÓCZI-féle felkelés által Erdélyben keletkezett és a Német HERCULES avagy ő császári és királyi felsége által elfojtott, az országot rontó sokfejű Lázadó KÍGYÓ. Egyszerű tollával felvázolta az 1708. évtől a fületelki Daniel Wolff nádasi lelkipásztor. Archiv der Honterusgemeinde, Braşov, IV F 149/1. (a továbbiakban: *Wolff*)Az idézeteket a szerző fordította.

[7] Archiv der Honterusgemeinde, Braşov. IV F 1 Tq 121/1., IV F 1 Tf 38. (Ez utóbbi egy 1759-es másolat.); Arhivele Nationale, Directia Judeteana Sibiu: Col. Brukenthal EE 1–4., Nr. 48.

[8] *A Hydra Tyrannica* rövidítés mellett a lexikonban a Rebellions-Schlange (lázadó kígyó) helyett Religionsschlange (vallás-kígyó) szerepel – feltehetőleg valamelyik hibás másolat alapján. *Trausch*, 507. o.

relmeit is feljegyzi, s véleményét fejezi ki az események folyásáról. A korabeli információáramlást tükrözi, hogy Wolff néhol rendkívüli részletességgel ír egy-egy város ostromáról, a szabadságharc menetében kiemelkedő fontosságú eseményeket viszont alig említi. A forrást németül írta, néhol latin nyelvű mondatok beékelésével. A benne közölt 15 dokumentum nagy része latin, kisebb része magyar nyelvű. A művet két illusztráció díszíti: a címlapon Herkules és a hidra küzdelmét, a szöveg közé illesztett, kihajtható mellékleten a II. Rákóczi Ferenc tiszteletére emelt kolozsvári diadalkaput láthatjuk.[9]

A forrás olvasásakor több kérdés is felmerülhet bennünk: Hogyan viszonyult Wolff az erdélyi kuruc mozgalmakhoz, majd a Rákóczi-szabadságharchoz? Vajon a szászok hozzáállásának tipikus képviselője volt-e? A forrás bemutatása elsősorban e problémák vizsgálatával kapcsolódik össze.

A Rákóczi-szabadságharc előzményei Daniel Wolff szemével

A mű barokkos címe az antik mitológiából ismert Herkulesnek a hidrával, vagyis a kígyótestű, kilencfejű lernai szörnyeteggel való küzdelmét idézi fel. A *Hydra Transylvanica* címlapján épp az a jelenet látható, amikor Herkules egy bunkóval támad a hidrára. Ebben az allegóriában a hidra, a „Lázadó Kígyó" („Rebellions Schlange") a Rákóczi-szabadságharc által Erdélyben támasztott háború, a „Német Hercules" („Teutscher Hercules") pedig maga a császár, illetve a császári haderő.

A barokk művészetben Herkules alakja különleges népszerűségnek örvendett. A Habsburg uralkodók is szívesen ábrázoltatták magukat az antik hős képében.[10] Nem meglepő tehát, hogy a szerző is alkalmazta a motívumot. A császárhű hozzáállást sugalló cím összhangban áll az írás kezdetének megjelölt 1708-as évvel, amikor Erdélyben ismét a császári seregek kerekedtek felül. Úgy tűnik, a műben jellemző példáját láthatjuk a szászok Habsburgok felé fordulásának, de vajon mennyire volt ez általános és mik voltak az előzményei?

A szászok viszonyulása a Habsburg uralomhoz korántsem volt mindig biztató. Bécs felszabadítása (1683) után a császári hatalom fokozatosan tette rá a kezét Erdélyre. 1685. április 14-én I. Lipót megkötötte Teleki Mihállyal a kercsesorai szerződést, 1687. október 27-én újabb tárgyalások során létrejött a balázsfalvi egyezmény. 1688. május 9-én megszületett a fogarasi nyilatkozat, melynek értelmében Erdély Lipót császár és magyar király oltalma alá helyezte magát, felmondta a török védnökséget, váraiban császári katonaságot állomásoztatott és adót fizetett. Cserébe ígéretet kapott a négy bevett vallás biztosítására és a garázdálkodó katonák megfékezésére.[11]

Az utolsó kísérlet az önállóság visszaszerzésére Thököly Erdélybe történő betörése volt 1690-ben; az augusztus 21-én lezajlott zernyesti ütközetben az egyesített császári és

---

[9] Ezeket külön tanulmányban tervezem bemutatni. A diadalkapu képét először az *Élet és Tudomány* 2007/14. számában közöltem.

[10] *Galavics Géza*: A Rákóczi-szabadságharc és az egykorú képzőművészet. In *Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes* (szerk.): Rákóczi-tanulmányok. Budapest, 1980. (a továbbiakban: *Galavics*) 493. o.

[11] V. ö. *Bánkúti Imre*: Cserei Mihály élete és históriája. In *Cserei Mihály*: Erdély históriája (1661–1711). Budapest, 1983. (a továbbiakban: *Cserei*) 7–44., 16–19. o.; *R. Várkonyi Ágnes*: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660–1711. Budapest, 1984. (a továbbiakban: *R. Várkonyi*, 1984.) 171., 178–180. o.

erdélyi csapatok ellen aratott fényes győzelme – amelyben Teleki Mihály is életét vesztette – azonban nem sokáig tartott: fejedelemmé avattatását követően már októberben kiszorult a császáriak elől a Havasalföldére.[12]

Daniel Wolff is foglalkozik műve elején Thököly fellépésével. Elbeszélése nem lineáris: az 1687. év eseményeivel kezdi ugyan, de hamar visszatér Thököly Imre családjának és fiatalkorának bemutatására. Kompilációban való tehetsége – 1685-ben írt művéhez hasonlóan – a *Hydra Transylvanicá*ban is megmutatkozik, itt ugyanis átvesz egy a korban elterjedt, Thököly-párti röpiratot, amely már *Das bedrängte Dacia* c. művének végén is olvasható *Kurze Lebensbeschreibung des Graffen Tökeli* címmel.[13] A Thököly-röpirat Daniel Speer (1636-1707) *Magyar Simplicissimus* c. művének elején is megtalálható.[14]

Mint kiderül, az életrajz egy, a bujdosók neve alatt futó traktátus kivonata, melynek egyik érdekessége, hogy letagadja Thököly Imre apjának, Thököly Istvánnak a Wesselényi-féle szervezkedésben való részvételét, holott Teleki Mihályék őt keresték meg először Késmárkon. A traktátus bemutatja Thököly Imre családját, gyermekkorát, Erdélybe történő kalandos szökését, életét 1682-ig. Thököly István evangélikus vallásának kiemelése és a katolikusokkal való szembeállítása, illetve Zrínyi Ilona evangélikus vallásra való áttérésének említése arra utal, hogy a szerző talán erdélyi vagy szepességi szász lehetett.[15] Az életrajzi adatok, néhány tévedéstől vagy pontatlanságtól eltekintve, többnyire megfelelnek a valóságnak.

Wolff saját tollából származó elbeszélése az 1687. évvel kezdődik, Scharffenberg császári tábornok Erdélybe vonulásával – amely valójában már 1686-ban megtörtént –, majd Caraffa megjelenésével.[16] Érdekes módon a szerző nem tesz semmiféle megjegyzést az eperjesi vértörvényszékről, amely pedig sérthette evangélikus önérzetét. Helyette szemléletének egyik kulcsfontosságú motívumára, a szász privilégiumok kérdésére utal. Ezután tömören beszámol Thököly zernyesti győzelméről és a kereszténységi országgyűlésen történt fejedelemmé választásáról.[17] A róla szóló röpirat beiktatása után Badeni Lajos erdélyi hadjáratáról ír, amelynek eredménye az újonnan választott fejedelem bukása lett.[18]

Hogyan viszonyultak a szászok Thökölyhez és a császári csapatok Erdélyben való megjelenéséhez? Amikor Caraffa bevonult Szebenbe, a szászok fővárosába, és 1688. május 9-én szerződésben biztosította a császári befolyást Erdélyben, talán nem is sejtette, hogy a szászoktól nem várhat egyértelmű támogatást. Hiába próbálta a „divide et impera" elvét alkalmazva kiélezni a szász–magyar ellentéteket és a szászokat úgy kezelni, mint az erdélyi Habsburg-uralom támaszait. Amikor Szeben mellett a császáriak még

---

[12] *Bánkúti*, 19. o.

[13] *Wolff*, 344v–349.r.

[14] Erre Lőkös Péter hívta fel a figyelmemet. Kiadva: A magyar Thököly Imre gróf igaz portréja és rövid életrajza. Fordította *Lőkös Péter*. In *Daniel Speer*: Magyar Simplicissimus. (Felsőmagyarországi Minerva, 1.) A bevezetőt *Kiss Gy. Csaba*, az utószót *Szakály Ferenc* írta. A jegyzeteket *Benda Kálmán* és *Szakály Ferenc* állította össze. Miskolc, 1998. 9–13. o.

[15] V. ö. A magyar Thököly Imre gróf igaz portréja és rövid életrajza, i. m. 9., 13. o.

[16] *Wolff*, 1. o.; *Trócsányi Zsolt*: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740. Budapest, 1988. (a továbbiakban: *Trócsányi*, 1988.) 198. o.

[17] *Wolff*, 1–2. o.

[18] *Wolff*, 8. o.

további négy erődítményre akarták rátenni a kezüket, először (1687-ben) Beszterce, majd (1688. május 11–26. között) Brassó városa állt ellen. Érdemes megjegyezni, hogy éppen ez utóbbi, a szászoktól kiinduló felkelés volt a legnagyobb, amely a császári befolyással való szembeszállást megkísérelte. A császári uralom fő támaszpontját képező Szebennel ellentétben, Brassóhoz hasonlóan, több más szász város is ellenállt a befolyásnak, Segesvár, Szászsebes és Kőhalom pedig behódolt Thökölynek. Thököly Zernyest utáni fellépésekor, úgy tűnik, a szászok egy részében is támogatóra talált.[19] A XVII. század végi Erdélyben tehát a *Hydra Transylvanica* császárpártiságot sugalló címével ellentétes, Habsburg-ellenes és Thököly-párti hozzáállást tapasztalhatunk szász oldalról.

A szászok idegenkedése a Habsburg-uralomtól, ragaszkodásuk az önálló Erdélyi Fejedelemséghez négy fő okra vezethető vissza. Basta generális pusztítása óta féltek a császári seregektől, egyre növekvő hadiadók terhelték őket és féltették ősi privilégiumaikat.[20] Emellett az evangélikus szászok számára a katolikus Habsburgok a szabad vallásgyakorlat akadályozóinak számítottak – ez volt a negyedik ok. Caraffa hírére a fejedelemségben általánossá vált a rekatolizációtól való félelem.[21]

Wolff megnyilvánulásai mind a négy problémakört tükrözik. A menekülő Thököly, majd az őt követő Badeni Lajos seregei által a Barcaságon véghezvitt óriási pusztítás[22] felemlegetésekor találkozunk első szubjektív kiszólalásával: „Wie und welcherley unterschiedliche Festungen und Kirchen, sonderlich unter denen armen, unschuldigen Sachsen seyen aufgeschlagen, und ausgeplündert, (Küsten und Kasten, Kirchen und Klausen oder Sacristeyen, da auch die zum Heiligen Amt gewidmeten Tapetzereyen, Kelch und Patellen, nicht verschonet), kan mit Worten nicht genug beschrieben werden."[23]

A császári katonaság Erdélyben állomásozása valóban sok konfliktus kiindulópontja volt. A katonaság tartása körüli visszaélések elhárítására 1686-ban létrehozott erdélyi Országos Főbiztossághoz (Supremus Commissariatus Provincialis) érkezett panaszokból kiderül, hogy jellemző volt az élelmiszeradóval való visszaélés és a lakosságtól való különféle ingyenmunkák megkövetelése (fuvarozás, éjjeli őrség, vadászat, halászat). Állandó gondot okoztak a fosztogató, erőszakoskodó, gyilkoló és verekedő katonák, akik az adókat is gyakran erőszakkal szedték be.[24]

---

[19] *Maja Philippi*: Die Zeit des Übergangs von der türkischen zur Österreichischen Herrschaft 1683–1711. In *Carl Göllner* (Hg.): Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens. I. fejezet. Bukarest, 1979. (a továbbiakban: *Philippi*) 221–227. o.; *Konrad Gündisch*: Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen. *Mathias Beer* (Mitarb.). (Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat, 8.). München, 1988. (a továbbiakban: *Gündisch*) 109. o.

[20] A „Szász Egyetem" (Universitas Saxonum) saját közigazgatással és igazságszolgáltatással rendelkezett, emellett lehetősége volt az adókat egy összegben, közvetlenül a királynak befizetni, illetve a katonáskodást saját pénzen felfogadott zsoldosokkal kiváltani.

[21] *Philippi*, 228. o.; *Barta Gábor*: Az erdélyi fejedelemség születése. (Magyar História) Budapest, 1979. 130. o.

[22] V. ö. *Philippi*, 222. o.

[23] „Hogyan dúlták fel és fosztották ki a legkülönfélébb erődítményeket és templomokat, s mindenekelőtt ezekkel együtt a szegény, ártatlan szászokat (nem kímélve ládákat és szekrényeket, templomokat és istentiszteleti helyeket vagy sekrestyéket, bennük az istentiszteletre szánt terítőket, kelyheket és áldozóedényeket), szavakkal nem lehet eléggé kifejezni." *Wolff*, 8–9. o.

[24] *Trócsányi Zsolt:* Az erdélyi országos főbiztosság története (1686–1849). *Hadtörténelmi Közlemények*, 1961. 2. sz. 97–106. o.

A következő problémát a szászokra rótt adóterhek jelentették. Wolff mindjárt a mű elején, Caraffa első említésekor kiemeli, hogy megmaradt a magyar–szász jogszokás, de negatívumként az adókra, a porcióra is utal.[25] Visszatér a súlyos adókra a Gubernium létrejöttének említése után is: „Worunter sonderlich die arme Sächsische Geistlichkeit zu beklagen, welche nebst ihren Officiis publicis öffters einer gegen Déva, der andere gegen Clausenburg etc. in die weit entlegenste Örter, mit Hau, Stroh, Weitzen, Haaber Wein etc. [...] Führ Leute in großer Kälte und Gefahr sind verschickt worden"[26]

Tény, hogy az 1687-től 700 ezer aranyra emelkedő éves adó fizetésében – amelyhez még hozzájárultak a természetbeni szolgáltatások – a szászokra hárult a legnagyobb összeg: míg a megyék lakosságának, azaz a román, magyar és szász jobbágyoknak ezer, addig a szászoknak 1400 portát kellett fizetniük. A valóságban még ennél is többet szedtek be, nem számítva az elszállásolási és egyéb kötelezettségeket. A szászok számára az egyetlen megoldás az maradt, ha kölcsönt vettek fel, amit viszont a törvény által meghatározott 10 százaléknál magasabb kamat terhelt. Ennek következtében a szászság nagy része, így a brassói kerület, Segesvár, Medgyes- és Kőhalomszék is jelentős mértékben eladósodott, ami lesüllyedést vagy a szász területekről való elvándorlást eredményezett.[27]

A kamatokból származó haszonkeresésre is utal Wolff: „Welche Unbilligkeit zwar nicht dem Commandierenden General, sondern denen Magnaten zuzuschreiben, als welche ihr eigenes Interesse, darunter gesucht."[28] Ezután említi meg a szászok helyzetének enyhítése céljából fellépő Valentin Franck von Franckenstein és Lucas Hermann nevét.

Wolff Rabutin de Bussy császári tábornok Erdély katonai főparancsnokává történő kinevezésének említése után iktatja elbeszélésébe a Diploma Leopoldinum második változatának (1691. december 1.) szövegét,[29] kiemelve, hogy az megerősíti a rendek jogait. A Diploma tiszteletben tartotta a szászok kiváltságait, amiben nagy szerepet játszott a tárgyalásokon résztvevő Valentin Franck szebeni királybíró. Az alapvetően Habsburgok felé húzó Franckensteinnek sikerült elérnie a privilégiumok, a vallásszabadság és a szabad bíráskodás megőrzését.[30]

A lipóti diploma szerint a szász comesnek, a szebeni királybírónak tanácsosi szerep jutott az újonnan létrehozott Guberniumban, annak ellenére, hogy nem az országgyűlés választotta. Ugyanakkor az 1691. decemberi változat kiegészíti a 8. cikkelyt azzal, hogy a szász és székely királybírót választják ugyan, de pozíciójuk betöltéséhez az uralkodó megerősítése szükséges. A szászok nem adóügyi sérelmeinek orvoslására aztán 1692. április 23-án létrejött az első szász accorda, amelynek legfontosabb eredménye az volt, hogy a szász királybírónak nem kellett személyesen hadba vonulnia, illetve, hogy eltörölte a másik két nemzet birtokszerzési jogát a szász városokban.[31]

---

[25] *Wolff*, 1. o.

[26] „Különösen a szegény szász klérus panaszkodott, amelynek tagjait közhivataluk mellett gyakran küldték a legmesszebbi helyekre – az egyiket Déva, a másikat Kolozsvár környékére [...] szénával, szalmával, búzával, zabbal, borral stb. megpakolva a hidegnek és veszélynek kitett emberekhez." *Wolff*, 10. o.

[27] *Philippi*, 228–229. o.

[28] „Ez a sérelem [ti. az adók] azonban nem a tartományi tábornoknak, hanem azoknak a főuraknak tudható be, akik mindebben a saját hasznukat keresték." *Wolff*, 10. o.

[29] *Wolff*, 11–23. o.

[30] *Gündisch*, 111. o.

[31] *Trócsányi*, 1988. 200–206. o.

Wolff szövegében található egy utalás az 1692. július 21-én létrejött, ún. második szász accordára is.[32] A megállapodás a szászok adóval kapcsolatos sérelmeit próbálta orvosolni. Megállapította a magyarokra és a szászokra eső kapuszámot (1000, ill. 1400), illetve megtiltotta, hogy a szász papokra külön adót vessenek ki. Helyette a szász nemzet terheiben kellett osztozniuk.[33] Mindezeket Wolff a saját bőrén tapasztalhatta – nem véletlenül írt korábban is a felmálházott szász papokról –, művében ki is emeli a Valentin Franck von Franckenstein szebeni királybíró közbenjárásának köszönhető könnyítést: „Welches Ihnen aber hernach Gott reichlich vergolten, bis endlich durch sonderliche Regierung Gottes Spectabilis atqve Generosus Valentinus Franck a Francken-Stein, Regius Iudex Cibiniensis et Comes perpetuus Saxonum in Transylvania, [...] sich versprochen, dahin zu bearbeiten, (doch ihn nicht zu vermelden) daß solche schwere Last, und mehr als Sclavische Dienstbarkeit, von denen Geistlichen mögte abgenohmen werden."[34]

A jótevők között megemlíti Lucas Hermann püspök és Bethlen Miklós kancellár nevét is, nem ír azonban a szászok ügyében, 1699-től a szász comesi tisztséget viselő Sachs von Harteneckről (más néven Johannes Zabanius vagy Szász János), akinek befolyására a század fordulóján jelentősen javult a királyföldi városok és falvak helyzete. Az 1702. évi országgyűlésen Harteneck adóreformot javasolt, amely szerint a nemeseknek és a székelyeknek is adózniuk kellett volna. Ezzel, illetve a korrupció elleni következetes fellépésével maga ellen fordította nem csak a nemességet, hanem a három nemzetet is. Szerencsétlenségére árulás és gyilkosság bizonyítatlan vádjával 1703. december 5-én kivégezték Szebenben.[35] Márki Sándor szerint Harteneck kivégzésének hátterében a császáriak félelme állt, hogy átáll Rákóczi oldalára és a szászokat is az ő táborába vezeti – ahogy két barátja, Pekry Lőrinc és Mikes Mihály is csatlakozott a felkelőkhöz.[36]

Ami a szászok vallásszabadságát illeti, Caraffa nem látta jónak annak korlátozását, és erre Bécs figyelmét is felhívta. Az udvar azonban ezt nem vette figyelembe: templomaik egy részét át kellett adniuk a császári katonaság számára, ezenkívül több evangélikus lelkészt perbe fogtak és megfosztottak jövedelmétől. Bécs célja az abszolút császári hatalom biztosítása volt, amelyhez a katolicizmus államegyházzá tétele tűnt a legmegfelelőbb eszköznek. Az udvar további lépései közé tartozott volna a három nemzet uniójának megszüntetése vagy átalakítása, a szász területek Bécs alá rendelése és az erdélyi németség számának betelepítéssel való növelése. Ebben a helyzetben érthető, hogy a szászok reálisabbnak látták privilégiumaik megvédését a másik két nemzettel szemben.[37]

---

[32] *Wolff,* 10–11. o.

[33] *Trócsányi,* 1988. 206. o.

[34] „Ezt azonban Isten sokszorosan megbosszulta rajtuk [ti. a nemeseken a magas kamatok szedését], míg végül az Úr különleges kormányzása által a tekintetes és nemes Valentin Franck von Franckenstein szebeni királybíró, az erdélyi szászok örökös grófja [...] megígérte, hogy dolgozni fog azon (anélkül, hogy elárulná), hogy ez a súlyos teher, amely nagyobb, mint a rabszolgaság, levétessék az egyháziak válláról." *Wolf,* 10. o.

[35] *Trócsányi,* 1988. 228. o.; *Pukánszky Béla:* Erdélyi szászok és magyarok. (Historia Incognita, I/7.) Máriabesnyő–Gödöllő, 2003[2]. (a továbbiakban: *Pukánszky*) 48–51. o.; *Philippi:* i. m. 231–233. o.; *Harald Roth:* Hermannstadt. Kleine Geschichte einer Stadt in Siebenbürgen. Köln/Weimar/Wien, 2006. (a továbbiakban: *Roth*) 129–130. o.

[36] *Márki Sándor:* II. Rákóczi Ferencz. (Magyar Történeti Életrajzok, XXIII. évf.) I. Budapest, 1907. (a továbbiakban: *Márki*) 490. o. Bussy de Rabutin emlékirataiban említi Szász János kivégzésének körülményeit és arról tudósít, hogy Szász levelezett Rákóczival. *Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes* (szerk.): Rákóczi Tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. I. Budapest, 2004. (a továbbiakban: Rákóczi Tükör) 268. o.

[37] *Pukánszky,* 72–73. o.; *Magyari András*: Bevezetés. In *Wesselényi István:* Sanyarú világ. Napló 1703–1708. I–II. Közzéteszi *Magyari András*. Bukarest, 1983. (a továbbiakban: *Wesselényi*) 9. o.

Wolff két dokumentum idézésével igazolja a Habsburgoknak a katolizálás útján megkísérelt hatalmi törekvéseit: az egyik az 1699. szeptember 5-én kiadott, ún. katolikus pótdiploma,[38] amely kikötötte, hogy a Diploma Leopoldinumban megjelölt tisztségekre történő hármas jelölésnél az egyik jelöltnek mindig katolikusnak kellett lennie. 1701. február 2-án és április 20-án az uralkodó megerősítette ezt a rendelkezését, amelyre a protestánsok tiltakozással válaszoltak. Az országgyűlés ellenkezését Wolff is említi. Az uralkodó 1702. február 13-án kiadott, a katolikus pótdiplomára utaló oklevele[39] a következő beillesztett dokumentum.[40] Azt, hogy a protestánsokra nézve milyen sértő lehetett a Lipót által megjelölt öt pont, a református Cserei Mihály is alátámasztja, aki történeti művében ismerteti és kommentálja azok tartalmát. Ezek közül a legfontosabb, hogy a tisztségekre jelöltek között kell lennie egy katolikusnak is, illetve, hogy a városi tanácsokban és a céhekben egyenlőnek kell lenni a katolikusok és protestánsok arányának. Ez különösen sérelmes volt a túlnyomó többségben protestáns lakosságú városokban.[41]

Mindezeket összegezve megállapíthatjuk, hogy Wolff művének az 1703 előtti eseményeket tárgyaló részében megjelennek a szászok fő sérelmei. Mégis, mintha mindezt a Rákóczi-szabadságharc Erdélybe való átterjedése után elfelejtette volna: mind a mű címe, mind alaphangulata igen negatívan viszonyul a mozgalomhoz.

A szabadságharc kitörése és a szászok

Wolff munkája 1703–1711 közötti időszakról szóló részének elemzése alkalmat ad arra, hogy megvizsgáljuk az erdélyi szászok viszonyulását a Rákóczi-szabadságharchoz. A kérdés megválaszolása hosszabb kutatómunkát igényel; a tanulmányban megpróbáljuk az általánosan kialakult véleményeket összevetni a *Hydra Transylvanicá*val.

A felkelők pusztítása komolyan érintette a szászokat: többször elfoglalták városaikat, Besztercét, Medgyest, Szászsebest és Szászvárost. Falaikat lerombolták, nehogy a császáriak támaszpontul használhassák azokat. Rákóczi hívei Brassót is másfél évig ostrom alatt tartották (1704–1705), de nem sikerült bevenniük. Segesvár 1704. januári kemény ostroma is sértette a szászokat; Nagyszeben városát pedig egyszerre fosztogatták a császáriak és a felkelők. 1705-től mindkét fél ellenségként kezelte Erdélyt, hadaik ellátását rablással oldották meg.[42]

Maja Philippi szerint a szászok nem álltak a felkelők mellé, ugyanakkor a többi lakoshoz hasonlóan meghódoltak az erőszaknak és az éppen győztes hatalomnak. Főleg a felkelés gazdasági következményei érintették őket érzékenyen: a háborús állapotok sem a földműveléshez, sem az állattartáshoz, a kereskedelemhez és a kézművességhez nem biztosítottak megfelelő körülményeket. Mindezt tetézték a különböző járványok.[43]

---

[38] *Wolff*, 24–25. o. Kiadva: Erdélyi országgyűlési emlékek, 21. (Magyar Történelmi emlékek. III. osztály). Szerk. *Szilágyi Sándor*. Budapest, 1898. 419–420. o.

[39] Nem azonos az ugyanaznap kiadott rescriptummal, amely a katolikus tanácsosok befolyását akarta növelni.

[40] *Wolff*, 26–28. MOL EK:AG 1702:43. A másolatból hiányzik az eredeti oklevél utolsó 16 sora.

[41] V. ö. *Cserei*, 307. o.

[42] *Philippi*, 235. o.

[43] *Philippi*, 235–236. o.

Gustav Gündisch is a szászok császárhűségét hangsúlyozza, a Habsburgokkal kapcsolatos kevésbé jó tapasztalataik ellenére.[44] Hasonló megállapítást olvashatunk Ritoók Jánosnál: „a szászok Bécsben reménykedve a labancok oldalára állanak, de ez nem menti meg őket a császári »szövetségesek« fosztogatásaitól sem."[45]

A kép azonban nem olyan egyoldalú, mint amilyennek elsőre tűnik. Johannes Höchsmann XIX. századi erdélyi szász történész kutatásai alapján differenciáltabb képet alakított ki Rákóczi és a szászok viszonyáról. Az erdélyi szász lakosság számára, mint írja, a Rákóczi-szabadságharc egyrészt a már oly régóta tartó hadi állapotok meghosszabbítását, másrészt a két fennálló katonai és politikai hatalom közé szorulást jelentette. Erdély népszerűtlen császári főparancsnoka, Rabutin ellenségként kezelte az országot, katonái fosztogatása gyakran zavarta meg az amúgy is nagy adóterheket teljesíteni köteles lakosságot. A szászoknak azonban éppúgy meggyűlt a baja a felkelőkkel is. Politikájuk is ezt a kettősséget mutatja.[46]

Rákóczi 1703. november 29-én egész Erdély lakosságát megpróbálta maga mellé állítani, ám nem sokkal később, 1704 januárjában, a Szász Egyetem (Universitas Saxonum) a császárhoz való hűségre szólította fel népét. Rákóczi ezért februárban egy külön manifesztumot intézett a szászsághoz, melynek azonban nem lett eredménye.[47]

Az 1704. júliusában tartott gyulafehérvári fejedelemválasztó országgyűlésen viszont – Szeben és Brassó kivételével – a legtöbb szász szék képviselete részt vett. Bár a szebeni Gubernium június végén megtiltotta a szász székek részvételét az országgyűlésen, a kuruc uralom alá került szász városok megjelenését nem tudta megakadályozni. A nem sokkal később Szebenben tartott tiltakozó császári országgyűlésen azonban – a beszterceiek kivételével – éppúgy részt vettek a szász székek. 1705 augusztusában viszont tudunk egy olyan gyűlésről, melyen a szászok, köztük a barcaságiak is, fel akarták venni a kapcsolatot Rákóczival, s ennek ügyében Martin Klausenburger medgyesi polgármester vezetésével, megfelelő ajándékokkal fölszerelve, küldöttséget indítottak a fejedelemhez. Céljuk az volt, hogy felhívják a figyelmet az őket ért károkra, és a lehetőségekhez mérten elérjék a rájuk rótt terhek csökkentését.[48] Az eddig kialakult képünket Márki Sándor is módosítja monográfiájában: kiemeli, hogy a kezdetben a megemelt császári adók fizetésére és a szebeni citadella építésére kényszerített szászok tiltakoztak a Habsburg hatalom rendelkezései ellen. Márki szerint a szászok kezdetben Rákóczit, vagy az evangélikus Thököly Imrét szerették volna felkérni a fejedelemségre.[49]

Milyen jogkörrel ruházta fel a szászokat a Habsburg-, ill. a Rákóczi-kormányzat a szabadságharc alatt? Tudjuk, hogy a szászok képviseltették magukat a Habsburg-kormányzatban, ugyanakkor az adókkal kapcsolatos problémáik végleges megoldásába közbeszólt a szabadságharc. Ezenfelül továbbra is érvényben volt az őket sértő katolikus pótdiploma.

---

[44] *Gündisch*, 114. o.

[45] *Ritoók János:* Kettős tükör a magyar-szász együttélés múltjáról és a két világháború közötti irodalmi kapcsolatok történetéből. Bukarest, 1979. 23. o.

[46] *Höchsmann*, 5–6., 19. o.

[47] V. ö. *Várkonyi Ágnes:* A Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben (1703–1704 július). In *Századok*, 88. (1954/1.) (a továbbiakban: *Várkonyi*, 1954.)50., 60. o. A két dokumentumról később lesz szó.

[48] *Höchsmann*, 18., 21., 25. o.

[49] *Márki*, 492–493. o.

1703 őszétől azonban a császári sereg elveszítette az ellenőrzést Erdély legnagyobb része fölött. A császári katonai igazgatás Szebenbe szorult vissza, a Gyulafehérváron székelő Gubernium árnyékhatalommá vált, s befolyása csak arra a néhány szász székre vagy megyerészre irányult, amelyet akkor a katonaság tartott ellenőrzése alatt.[50]

Az 1704. júliusi gyulafehérvári fejedelemválasztó országgyűlés a feltételek közé sorolta többek között a három nemzet szabadságjogainak és a négy bevett vallás szabad gyakorlatának biztosítását. A szászok – régi jogaik értelmében – maguk választanák valamennyi tisztjüket, a fejedelemnek csak az universitas által választott szász comes megerősítésére lenne joga. Rákóczi nem fogadta el a fejedelmi hatalmat visszaszorítani akaró feltételeket, ugyanakkor erdélyi kormányzatának kiépítésekor nem feledkezett meg a szászokról. 1708-ban azonban a fejedelem elvesztette türelmét a szász városok és székek irányában, és az adók behajtására erőszakos eszközöket javasolt Károlyi Sándornak, amennyiben a lakosok ellenkeznének:[51] „A' mi a Szász Városokat vagy Székeket illeti, hogyha azok Isten kegyelmébül fegyverünk boldogulása által ujjonnan birtokunk alá esnek, mivel azok hozzánk és ez közönséges ügyhöz hidegebeknek tapasztaltatnak s példássabbanis hűségtelenkedtenek, azoktúl elsőbbenis exigaltassék a' Marus Vasarhellyi Gyülesben repartialtatott quantum pénzül [...] Mely repartitionak azon Szász Városok és Székek ha nem obtemperalnanak [...] égetéssel fenyegettessenek és az nem succedalván, Birájok hozattassék el; holott penigh a' sem volna elégséges, hogy nagyob példa statualtassék, egy vagy két ollyan Falu helysége fel égettessék." [52]

Rákóczi tehát kezdetben, amikor Erdély minden népéhez intézett kiáltványt, a szászok felé is nyitott. Emlékirataiban megállapítja, hogy azok kezdetben inkább a németekhez húztak,[53] később külön felhívásban szólította fel őket a csatlakozásra. Kormányzatában sem feledkezett meg róluk. Erdélyi uralmának vége felé azonban már keményen bánt velük az adók elleni tiltakozásuk miatt.

A kezdeti sikerektől a zsibói vereségig

A tanulmány itt következő részében azt vizsgáljuk, hogy mely események jutottak át Wolff szűrőjén, miről értesült, mit tartott fontosnak, és mindezekről mi volt a véleménye, illetve hogy mennyire hitelesek az általa adott információk. Terjedelmi okokból nem vállalkozhatunk sem a forrás közlésére, sem annak részletes elemzésére és bemutatására. Sokkal inkább ízelítőt szeretnénk adni a kiválasztott idézetek alapján arról, hogy hogyan élte meg a szabadságharc éveit egy szász evangélikus lelkész. Daniel Wolff elsősorban az eseménytörténetet írta meg ok-okozati összefüggések nélkül, szubjektív kiszólalásokkal, melyek egy-egy szász város ostromára, szülőföldjének prédálására vagy az országban pusztító járványokra és természeti csapásokra, néhol pedig személyes élményeire vonatkoznak.

---

[50] *Trócsányi Zsolt:* Erdély kormányzata II. Rákóczi Ferenc korában. *Levéltári Közlemények,* 26. (1955.) (a továbbiakban: *Trócsányi,* 1955.) 148–187., 150. o.; *Roth,* 128. o.

[51] *Trócsányi,* 1955. 155–157., 173., 178. o.

[52] Archivum Rákóczianum. II. Rákóczi Ferenc levéltára. Első osztály: Had- és belügy, XII. Budapest, 1935. 337. o.

[53] II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Ford.: *Vas István.* A tanulmányt és a jegyzeteket írta *Köpeczi Béla.* A szöveget gondozta *Kovács Ilona.* Budapest, 1978. (=Archivum Rákóczianum III/1.) 344. o.

A kurucok sikereinek első szakasza Erdélyben 1705 őszéig, a zsibói csatavesztésig tartott.[54] Wolff a szabadságharc kitörését Rákóczi börtönből való szabadulásával és az erdélyi lakosságra rótt terhekkel hozza összefüggésbe. Ezek között kiemeli a császáriak által Szeben mellé, Murando hadmérnök ezredes vezetésével építtetni kezdett citadella körüli munkálatokat, amelyet főleg székelyekkel és szászokkal végeztettek 1702-ben.[55] Annak ellenére, hogy mindezek a terhek őt magát is érinthették, a szabadságharcról igen negatívan nyilatkozik: „diese, gantz Ungarn und Siebenbürgen ins außerste Verderben stürtzende Rebellion, [...] dadurch so viel 1000 Menschen, die Ihnen so fest eingebildete Freyheit oder Libertät, im Tode mit großer Reue bekommen, viel mehrere aber nicht allein unter dem gemeinen Mann, sondern auch unter den Magnaten, ad imam paupertatem, und fast an den Bettel-Stab dadurch gerathen." [56]

Erdélyben már korábban, az 1690-es évek második felében jelentkezett a népi kuruc mozgalom, amelynek kiindulópontja Máramaros és Kővár vidéke volt. A „tolvajoknak," „prédóknak" nevezett kurucok 1702-től a Székelyföldön is jelen voltak. A mozgalom összefogására azonban nem volt megfelelő személy, ugyanis Rákóczi és Bercsényi nem akarta bekapcsolni Erdélyt a magyarországi eseményekbe. Azzal számoltak, hogy a hazatérő Thököly lesz a fejedelem.[57] Az erdélyi főnemesség a mozgalomban nem látott mást, mint jobbágylázadást, így kezdettől fogva elzárkózott előle. Az erdélyi kurucok ennek ellenére sorra foglalták el a fontos erődítményeket. A felkelők bázisának kibővülése szempontjából kiemelkedő szerepet játszott az 1703. november 11-én lefolyt bonchidai csata, melynek során maguk mellé állították a császáriak által ellenük rendelt székely csapatok nagy részét és amelynek eredményeként, Thorockay István átállásával, a felkelők táborába bekerült az első főnemes.[58]

A bonchidai csata után a következő hadi eseményt Guthi István portyázásai jelentették.[59] Itt kapcsolódik be az erdélyi események elbeszélésébe Daniel Wolff, aki a hozzá eljutott információk alapján a szabadságharc erdélyi elindítóinak Guthi Istvánt és Kaszás Pált látta.[60] Guthiról tudjuk, hogy kuruc ezereskapitány volt, és fontos szerepet vitt Erdély és a Székelyföld elfoglalásában.[61] Wolff igen rossz véleménnyel van róla: „In deme er aber mehr auf Huren, Freßen und Sauffen, als auf den Feind Acht hat".[62] Guthi valóban felelőtlen és fegyelmezetlen katona volt, aki többet volt ittas állapotban, mint józanul, így katonái között sem tudta megtartani a rendet.[63]

---

[54] A szabadságharc erdélyi eseményeire *Várkonyi*, 1954. 15–73. o.

[55] *Roth*, 132. o.; *Magyari:* i. m. 93. o.; *Cserei*, 313. o.

[56] „Ez az egész Magyarországot és Erdélyt a legnagyobb romlásba taszító lázadás [...], amelynek során annyi ezer ember az általa oly nagyon áhított szabadságot csak halála árán kapta meg nagy bánattal, sokkal többen azonban – nemcsak a közemberek, hanem a főnemesek közül is – a legnagyobb szegénységre, majdhogynem koldusbotra jutottak." *Wolff*, 28–29. o.

[57] *R. Várkonyi*, 1984. 214–215. o.; *Várkonyi*, 1954. 7–29. o.

[58] V. ö. *Várkonyi*, 1954. 33., 46–49. o.; *R. Várkonyi*, 1984. 217–220. o.

[59] *Várkonyi*, 1954. 51. o.

[60] *Wolff*, 29. o.

[61] Rákóczi Tükör, II. 546. o.

[62] „Figyelmét inkább fordította paráználkodásra, lakomázásra és ivászatra, mint az ellenségre" *Wolff*, 37. o.

[63] *Várkonyi*, 1954. 45. o.

Kaszás Pál ezereskapitány Somlyó ostromakor állt át a kurucokhoz. Cserei Mihály róla és embereiről jegyzi meg a következőket: „Ezek prædálának azután mindenütt Erdélyben, a kővári kutya, tolvaj oláhokkal, ezek hajták ki a számtalan ménest, ökröt, juhot Erdélyből, s elpusztíták az egész országot."[64]

A *Hydra Transylvanicá*ban először a két ezereskapitány Gyulafehérvár elleni ostromáról olvashatunk.[65] Wolff csak a felkelők veszteségéről ír, Cserei viszont megemlíti, hogy később sikerül meghódoltatniuk a várost, védőjét pedig a maguk oldalára állítani.[66] Wolff az 1703. év eseményeiből kihagyja Guthi további hadműveleteit.[67]

Az 1704. év kezdetén Guthi és Kaszás Tordán tartózkodott.[68] Ez egybevág azzal a hadművelettel, amelyről Wolff beszámol – igaz, még az 1703. évhez csatolva: eszerint Szentpálról Vásárhelyre, Szentgyörgyre, onnan pedig Udvarhelyre mentek.[69] Guthi következő célpontja Segesvár volt. A várost sikerült bevennie, a várat azonban a német őrség nem adta fel. Ezenfelül nemsokára megérkezett Tige ezredes, akinek serege 1704. január 28-án vereséget mért Guthi kurucaira a Holdvilág-völgyben.[70] Wolff részletesen beszámol a szász Segesvár ostromáról. Pontosan számon tartja a lerombolt vagy épen maradt épületeket és az ellenség hadműveleteit. A Segesvárhoz közeli Szásznádasba hamar eljuthattak a hírek, s talán Wolff maga is épp jelen volt az ostromkor.[71]

Tige császári ezredes ellentámadásáról és a holdvilági csatáról ő is ír. Ezek szerint Guthi Hétúrból Nagyszőlősre menekült Tige elől, onnan pedig Holdvilágra.[72] Guthiék vereségét züllöttségükkel és készületlenségükkel magyarázza: „Da ordnete er zwar die Seinen, die aber mehr zum Schwein-Hütten, [...] als den Feind zu attaqvieren, gewafnet."[73] Ezután pontosan, nagy részletességgel számol be Guthi menekülési útvonaláról, közbeiktatva, hogy éppen hol ivott és hol költötte el ebédjét a hadvezér. Az útvonal Wolff szerint Nagyszőlős, Magyaros, Cikmántor, Szentpál, majd Torda volt.[74] Tájékozottságának oka feltehetőleg az, hogy épp ezen a környéken született és tevékenykedett lelkészként. A szabadságharc erdélyi eseményeinek elbeszélésekor is a középpontba helyezte a Nagy- és Kis-Küküllő közötti falvakat. Wolff beszámol arról is, hogy Guthit a holdvilági vereség után Kaszás megölte.[75] Tudjuk, hogy a két kapitány között valóban el-

[64] *Cserei*, 335. o.

[65] *Wolff*, 29. o.; v. ö. *Várkonyi*, 1954. 51. o.

[66] *Cserei*, 337. o.

[67] V. ö. *Várkonyi*, 1954. 51., 53. o.

[68] *Várkonyi*, 1954. 57. o.

[69] A helynevek vizsgálata alapján a legvalószínűbb, hogy itt a Küküllők menti Kerelőszentpálról, Marosvásárhelyről, Erdőszentgyörgyről és Székelyudvarhelyről van szó. Vásárhely ostromára: *Wesselényi*, I. 61. o.; *Várkonyi*, 1954. 57. o.; Szentgyörgy ostromára: *Cserei*, 338-339. o.; Udvarhely ostromára: *Cserei*, 341. o.; *Várkonyi*, 1954. 57. o.

[70] *Várkonyi*, 1954. 58. o.; v. ö. *Wesselényi*, I. 61. o. Segesvár ostromáról részletesen: *Höchsmann*, 9–16. o.

[71] *Wolff*, 37. o.

[72] Uo.

[73] „Akkor fegyverbe parancsolta övéit, akik azonban inkább disznóőrzésre voltak felfegyverezve [...], mint az ellenség megtámadására." *Wolff*, 37–38. o.

[74] *Wolff*, 38–39. o.

[75] *Wolff*, 39. o.

lentét feszült. A Holdvilág-völgyben vívott ütközet során Guthi elsőként hátrált meg, amivel felszította Kaszás gyilkos szándékát.[76]

Szerzőnk az 1704. év eseményeit a fentieken kívül nem sokkal egészíti ki: említi Tige Segesvár elleni támadását, majd Udvarhelyszék elleni hadjáratát. Elfogultságát mutatja, hogy kihagyja beszámolójából a Tigéék által Enyeden és Udvarhelyszéken végzett pusztítást.[77] Utal viszont a felkelés társadalmi bázisának kibővülésére, az időközben Rákóczi pártjára állt főnemesekre, Mikes Mihályra, Thoroczkai Istvánra és Pekry Lőrincre.[78]

Rákóczi az 1704. év elején megváltoztatta erdélyi politikáját: hadireguláját a fejedelemségben is szigorúan érvénybe léptette; február 9-én kiadott pátensében pedig felszólította a szászokat, hogy csatlakozzanak a felkeléshez. Nem tűnt irreális gondolatnak az akkor erős császári elnyomás alatt álló, gazdaságilag fejlett szász városok megnyerése.[79] Wolff egymás után közli az 1703. november 29-i, Erdély lakosságához szóló, és az 1704. február 9-i, a szász nemzethez intézett pátenseket.[80] Az első (*Patens Rákotzianum Primum*), a magas terhekre, porciókra, az elnyomásra és a szegénységre hivatkozva, felszólítja „Nemes Erdély Orßágának, Világi, Uri, Nemes, Fegyver Viselő 's viselhető, minden Felső, közép, also rendű Lakosit," hogy „minden késedelem nélkül [...] velünk és hadainkkal egygyüt [...] az idegen Német Nemzet ellen [...] fegyverkedgyék."[81] A másodikban (*Patens Rákotzianum Secundum*) Rákóczi emlékezteti a szászokat a magyar királyok által nekik biztosított szabadságjogokra, amelyeket a német uralom visszavenni szándékozik. Felszólítja őket a csatlakozásra, cserébe terheik alóli felszabadítást és adósságaik eltörlését ígéri: „az egész Szász Natio is [...] eddig Nemzetünkel valo szomszédságos barátságára, mind pedig Nemzetünknek fölötte valo terheltetésére 's pusztulásra nézve, Nemzetünkel egygyüt fogjon Fegyvert [...]. Midőn pedig a Szász Nemzet ezen Nemzetünkel valo Concursussát és Készségét nyilván valová tészi, [...] minden Tereh alol valo könnyebűlésit szemlélhesse, valamely Pártos Uraknak terhes és interezés adossági a Szász Nation vanak, mint azt az egész Szász Nationak kegyelmesen meg engedjük, annihilállyuk."[82] Rákóczi tehát pont arra a sérelemre kínált gyógyírt, amely megoldatlan maradt a szászok ügyében: az óriási adóterhek miatti eladósodásra. Wolff megjegyzi, hogy Rákóczi hiába próbálta maga mellé állítani őket, nem ért el eredményt.[83]

Az 1705. év leírását Thoroczkay István Segesvár elleni hadjáratával kezdi. A városhoz erősen kötődhetett a szerző, hiszen annak mindhárom – előzőleg Guthi, később Tige általi – ostromáról beszámol. Azt is elmondja, hogy Thoroczkay majdnem egész Erdélyt

---

[76] *Várkonyi*, 1954. 57-58. o.

[77] V. ö. *Wesselényi*, I. 68. o.

[78] *Wolff*, 81. o.; v. ö. *Cserei*, 338–339. o.; *Wesselényi*, I. 101. o.

[79] *Várkonyi*, 1954, 60–61. o.

[80] 1703. november 29. Tokaj: Rákóczi kiáltványa Erdély lakóihoz. OSZK Kézirattár, Thaly Gyűjtemény, Fol. Hung. 1389. Fasc. 31. fol. 298., másolata a szebeni Bruckenthal Levéltárban (Szeben, Benignische Sammlung Miscellanæ 45); 1704. febr. 9. Miskolc: Rákóczi pátense a szász nemzethez, másolata a szebeni Bruckenthal Levéltárban. Idézi: *Várkonyi*, 1954. 50., 60. o.

[81] *Wolff*, 30–32. o.

[82] *Wolff*, 34–35. o.

[83] *Wolff*, 35. o.

a kurucok kezére játszotta.[84] Valóban, az 1705. év – a novemberi zsibói csatavesztésig – jelentette a kurucok erdélyi uralmának első csúcspontját: az év során Szeben, Fogaras és Brassó kivételével egész Erdély Rákóczi uralma alá került.[85]

Az erdélyi hadvezetés átszervezése – Thoroczkay lefokozása, illetve Pekry Lőrinc előléptetése[86] – után Pekry és serege prédálásáról olvashatunk. Wolffot különösen érzékenyen érinti saját szülőföldjének a felkelők általi feldúlása. Részletesen beszámol, ki mikor, melyik faluba ment. Eszerint a Nagy-Küküllő menti Küküllővároń való éjszakázás után[87] Rákóczi hívei Pekry vezetésével a Segesvártól északra fekvő szász falvakban – Magyaroson, Szénaverősön, Zágoron és Domáldon – szálltak meg. Az elbeszélésből úgy tűnik, Wolff akkor Nádason tartózkodott. Ellenséges hozzáállása érthető, hiszen saját bőrén tapasztalhatta a pusztítást. Nem csak az általa kiemelt radikális kuruc hadvezetők neveinek elemzésével (Nyúzó, Fosztó, Dúló), hanem pusztításuk részletezésével is megerősíti a mű címében sugallt hozzáállást: „In welchen sie nichts gethan, als Freßen, Sauffen, Rauben, Plündern, Stehlen, ohne einiges Ansehen, weil weniger Abstraffung einiger Übel-That, haben auch, aus Unachtsamkeit, das Dorff angezündet, und etliche Hauser zu Grund verbrennet."[88]

Wolff a következőkben Forgách Ádám bejöveteléről ír – noha Forgách Simont kellett volna írnia, hiszen utóbbi lett 1705-ben az erdélyi hadak főparancsnoka. Hogy miként értesítette erről Mikes Mihály a Nádason tartózkodó Pekryt, aki Forgách elől Besztercére, majd Marosvásárhelyre menekült, arról Wesselényi is beszámol naplójában, igaz, ő úgy tudja, Pekry nem menekült, hanem éppen elébe sietett Forgáchnak.[89]

A Nádasra érkező Forgách február 22-én éppen Daniel Wolff házában szállt meg: „[...] Nadosch zugezogen, die 22 Febr. A 1705, und also in schöner Ordnung, Morgends Frühe, so doch gantz stille allda eingezogen, und sich in den Pfarr-Hoff einlogieret. Was ich von solchem Hohen Gast, und seinen Mitt-Consorten für Unlust und Schaden empfunden, will andern urtheilen laßen."[90] Elbeszélése egybevág Wesselényi István naplójával, amely szerint Forgách február 25-én Nádason tartózkodott.[91] Wolff itt elfogultan ír a felkelőkről: a császári hadak dúlását nem említi, miként a szászok sérelmeit is elfelejti, amelyeket a Habsburg-kormányzat bevezetése okozott.

Nyúzó Medgyesre vonulása, Tige Szebenbe való visszahúzódása és Forgách Prépostfalván végzett dúlása után a forrás a szász Medgyes városának ostromáról számol be

---

[84] *Wolff*, 40. o.

[85] *Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes:* II. Rákóczi Ferenc. (Millenniumi Magyar Történelem, Életrajzok) Budapest, 2004[3]. (a továbbiakban: *Köpeczi – R. Várkonyi*, 2004[3].) 238. o.

[86] Thoroczkay és Pekry között kezdettől fogva ellentét volt az erdélyi főparancsnoki tisztség miatt. Thoroczkay leváltása után Rákóczi Forgách Simont nevezte ki, aki a zsibói vereségig maradt posztján. *Wesselényi*, I. 683. o.

[87] V. ö. *Wesselényi*, I. 338. o.

[88] „Itt semmi mást nem csináltak, mint faltak, vedeltek, raboltak, fosztogattak, loptak, semmire nem voltak tekintettel, mert egy-egy kihágásért kevés büntetés járt. Figyelmetlenségből a falut is felgyújtották, és így néhány házat porrá égettek." *Wolff*, 41. o.

[89] *Wesselényi*, I. 328., 345. o.

[90] „[...] továbbvonult Nádasra 1705. február 22-én. Akkor tehát szép rendben, kora reggel csöndben bevonult oda, és a lelkész házában szállt meg. Azt, hogy mennyi bosszúságot és kárt okozott nekem ez az előkelő vendég társaival együtt, ítélje meg más." *Wolff*, 42. o.

[91] *Wesselényi*, I. 372., 374. o.

rendkívüli részletességgel.[92] A „Specification" szerzősége nem világos, a *Hydra Transylvanica* másik két, Brassóban található példánya ugyanis nem tartalmazza azt. Lehetséges, hogy az általunk bemutatott, legnagyobb terjedelmű kézirat későbbi tisztázat, amit a másoló egészített ki ezzel a jegyzékkel. Erre többek között az ostromleírást megelőző latin megjegyzés utal: „Liceat hic inserere, eine Specification [...]."[93] Szerzője számon tartja a belőtt ágyúgolyók és más lövedékek fajtáit és mennyiségét, de az elesett védőket is. Elmondható tehát, hogy igen érzékenyen érintette az ostrom.[94]

Wolff megjegyzést tesz a császári megszállás, majd Rákócziék uralma alatt álló medgyesi szászok kiszolgáltatott helyzetére.[95] Medgyes bevételét az elbeszélésben Szelindek és Szeben ostroma követi. Wolff itt is a felkelők pusztításáról számol be (jellemző rá a „szegény szászok" kifejezés, amely a forrásban többször szerepel, ha a szászokat ért károkat említi): „Die arme Sachsen aber, samt andern umliegenden Dörffern haben sie ruinirt, verbrennet, ausgejaget, das Viehe geraubet, Kirchen geplündert, und unsägl. Schaden gethan."[96]

1705. november 11-én a Zsibói-szorosban bekövetkezett a kurucoknak az a veresége, amely egyben Erdély elvesztését is jelentette. Rákóczi a számára oly fontos erdélyi fejedelmi széket nem tudta elfoglalni, az 1705. december 15-én Segesváron összegyűlt országgyűlésen pedig az ott maradt főurak semmisnek nyilvánították erdélyi fejedelemségét.[97] Rákóczi és a szászok kapcsolatában fordulópontot jelentett a zsibói vereség: ekkortól kezdve folyamatosan megfogyatkozott szász híveinek száma.[98]

Wolff a zsibói csatáról adott beszámolója után röviden beszámol a jezsuiták által Rákóczi tiszteletére emelt kolozsvári diadalkapu felállításának körülményeiről is.[99] A diadalkapu emelésével a jezsuiták abbeli reményüket akarták kifejezni, hogy a fejedelem segítségével sikerülhet önállósulniuk az osztrák rendtartománytól.[100]

---

[92] *Wolff*, 42–48. o.; v. ö. *Cserei*, 536. o.

[93] „Szabad legyen ide illesztenem egy részletes jegyzéket [...]" *Wolff*, 43. o.

[94] A Forgách Simon által 1705 áprilisa és júniusa között ostromolt Medgyesről számos korabeli kútfő tudósít: Forgách Simon, Teleki Mihály, Cserei Mihály, Czegei Vass György, Wesselényi István, Szaniszló Zsigmond, Vízaknai Briccius György, Apor Péter, Louis Lemaire hadmérnök, Coulon bajor ügyvivő, Bussy de Rabutin, valamint erdélyi szász kútfők is tartalmaznak információt az ostromról (Thomas Scharsius, Andreas Hann, Samuel von Heydendorf, Simon Christophori). Forgách 1705. évi katonai tevékenységére: *Czigány István:* Forgách Simon katonai és politikai tevékenysége 1705-ben. In: Rákóczi állama Európában. Konferencia a szécsényi országgyűlés 300. évfordulója emlékére. 2005. szeptember 15–16–17. Szécsény–Salgótarján, 2006. 120–138. o.; a Rákóczi-szabadságharc 1704–1705 közötti szászföldi eseményeire l. *Höchsmann.*

[95] *Wolff*, 48. o.

[96] „De a szegény szászokat elűzték, városukat más környékbeli falvakkal együtt lerombolták, felégették, jószágaikat elrabolták, a templomokat kifosztották és mérhetetlen kárt okoztak nekik." *Wolff*, 48–49. o.

[97] *R. Várkonyi*, 1984. 233–235. o.

[98] *Márki*, 494. o.

[99] *Wolff*, 49., 51. o.

[100] A diadalkapuval több tanulmányban foglalkoztak művészettörténeti, politika- vagy egyháztörténeti szempontból: *Galavics*; *G. Etényi Nóra:* A Rákóczi-szabadságharc hírei a Német-római Birodalom nyilvánossága előtt. In *Tamás Edit* (szerk.): A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Sárospatak, 2003. 109–134. o.; *Lukács László*: A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1773). Szeged, 1989.; *R. Várkonyi Ágnes:* II. Rákóczi Ferenc és a jezsuiták. In *Szilágyi Csaba:* A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Piliscsaba, 2006. 163–188. o.; *R. Várkonyi Ágnes:* A kolozsvári Porta

A zsibói vereség után egy időre ismét császári kézre került Erdély,[101] 1706 őszére azonban az egész tartományt visszahódították a felkelők; Rákóczi Erdély katonai főparancsnokává Pekry Lőrincet nevezte ki.[102] Wolff nem sokat ír az 1706. évről. Elsősorban a kurucok pusztításairól számol be, majd áttér 1707 áprilisának fő eseményére, Rákóczi erdélyi fejedelmi beiktatására.[103] Érdemes megjegyezni, hogy míg Cserei negatív képet fest a beiktatásról, Wolff – egyéb megjegyzéseivel ellentétben – e kérdésben semleges. Elfogultsága főleg a közvetlenül a szászokat sújtó események leírásakor lép előtérbe. Ilyenkor helyenként a császári csapatok prédálásáról is beszámol, mint például az 1707 őszén ismét Erdély ellen vonuló Rabutin hadjáratának ismertetésekor. Itt először ugyan a menekülő felkelők által okozott károkat említi, később azonban a császáriak enyedi pusztításáról, a kollégium könyvtárának kifosztásáról számol be.[104]

1707 végére a császáriak csaknem egész Erdélyt visszafoglalták.[105] Wolff ide két, az ország újbóli hódoltatásával kapcsolatos dokumentumot illeszt be. Az elsőt I. József adta ki július 14-én, a másodikat Rabutin szeptember 26-án.[106] Ezek hatására – Wolff szerint – a kurucok által kifosztott szászok a császár hűségére tértek.[107]

Az utolsó, novemberi–decemberi ellenállási hullám a székelyektől eredt; Wolff beszámolója alapján Csík-, Gyergyó- és Háromszék nem volt hajlandó behódolni a császárnak. Vezetőjük Mikes Mihály, ellenfelük Wallenstein, Acton és Pavlik volt. Wolff megdöbbentő képet fest a császáriak kegyetlenkedéséről: „Die kayserlichen sind weiter hinein, auf Gyergyu, den Marckt Szent Miklos, samt denen übrigen Dörffern, derer neune, weil sie sich nicht ergeben, mit Feuer angezündet, viele Menschen jung und alt, so Ihnen vorkommen niedergemacht, ohne Ansehen der Personen, unsägl. Raub von Silber, Gold, und anderm, von denen Rebellen an sichere Örter geflichtete Mobilien, dar von gebracht, das Closter ausgeplündert, ja auch derer Herrn Patrum Güter nicht verschonet."[108]

Wolff leírása alapján az 1708. év elejére sikerült elfojtani az utolsó felkelési hullámot is: Kővárnál a kurucok hiába próbáltak újra betörni. Wolff Görgény hosszú, 1707. október 10. és 1708. március 10. között lefolyt ostromáról csak az 1708. évtől ír.[109] 1708 márciusától a kuruc portyák kiújulásáról olvashatunk. Wolff helyenként a napló pontosságával számol be: ki, mikor, hol és kit támadott meg. Felsorolása nagyrészt egyezik

---

Triumphalis 1705. In *Molnár Antal, Szilágyi Csaba, Zombori István* (szerk.): Historicus Societatis Iesu. Szilas László Emlékkönyv. (METEM Könyvek, 62.) Budapest, 2007., 283–293. o.

[101] *Köpeczi – R. Várkonyi*, 2004³. 284. o.

[102] *R. Várkonyi*, 1984. 245. o.

[103] *Wolff*, 52–53. o.

[104] *Wolff*, 54–55. o.

[105] *R. Várkonyi*, 1984. 258. o.

[106] *Wolff*, 56–62. o.

[107] *Wolff*, 62. o.

[108] „A császáriak tovább nyomultak Gyergyóra, Szentmiklós mezővárosba és a falvakba, amelyek közül kilencet felégettek, mert nem adták meg magukat. Sokakat megöltek, fiatalt és öreget egyaránt, válogatás nélkül, ahogy eléjük kerültek. Az elmondhatatlan mennyiségű összerabolt ezüstöt, aranyat és egyebeket, a lázadók által biztos helyre szállított ingóságokat elvitték, sőt, a kolostort is kifosztották, s a barátok javait sem kímélték." *Wolff*, 64. o.

[109] *Wolff*, 65–66. o. Görgény ostromára *Cserei*, 399–402. o.; Rákóczi Tükör I., 282., 295. o.

Wesselényi és Cserei értesüléseivel, amelyek kiegészülnek a saját környezetét érintő eseményekkel. Balika, a Torda környéki népi kurucság egyik vezetőjének neve[110] többször is előfordul. A felkelés másik központi figurájaként ismét Nyúzó lép elő.

Wolff környezetéből Nádast, Szentdemetert és Marosvásárhelyt érintette a kiújult küzdelem. Az események felsorolását csak néhány szubjektív megjegyzés szakítja meg. Elbeszéli, hogyan gyilkoltak meg a rablók Kovásznán egy jezsuita atyát és hogyan gyújtották fel annak házát.[111] Szerzőnk talán szemtanúja volt a kurucok Nádas és Egrestő falvakban folytatott prédálásának. Szászsebes pusztulását is feljegyzi.

A *Hydra Transylvanicá*hoz csatolt dokumentumok egyike egy 1708. augusztus 9-i keltezéssel ellátott, Segesvárt kiadott pátens[112], amely megtiltotta, hogy a rablók élelmet követeljenek táboruk számára. Kiadója – „Formátyini" – valószínűleg megegyezik Formetin császári kapitánnyal. Azt, hogy a Wolff által rablóknak nevezett felkelőknek már korábban szokása volt akár pátensben is élelmet követelni a falvaktól, Wesselényi elbeszélése is bizonyítja. Eszerint Nyúzó februárban a „Maroson innen való faluknak" megparancsolta, hogy szállítsanak élelmet a kurucok táborába.[113]

1708-ban vége szakadt Rákóczi erdélyi uralmának. A felkelők hadjáratainak és újabb támadási kísérleteinek azonban korántsem érkezett el a vége. Szerzőnk számtalan kisebb-nagyobb portyát említ 1709 és 1711 között, amelyeknek egy része az északibb területeket, Beszterce, Kővár és Várad környékét érintette.[114] A portyák másik része Szászföldet vagy Küküllő megyét, Wolff szülőföldjét sújtotta. Újabb szubjektív beszámolót olvashatunk a portyázók Szentdemeteren, Véckén, Szászkézden, Nádason, Zágoron, Kisszőlősön vagy Fehéregyházán folytatott kegyetlenkedéseiről, melyek 1709 októberéig tartottak. A májusban kiújuló támadások elbeszélésekor ismét a Küküllő megyei falvak, Gogányvárallya, Bonyha, Nádas és Cikmántor kerülnek előtérbe.

Az elbeszélés az 1709. évtől a legkülönfélébb csapások felsorolásává válik, amelyben egymást váltják a portyák és a pusztító pestis. Mindezekre a legkülönfélébb baljós előjelek – természeti katasztrófák és csodaszámba menő események – figyelmeztetnek.

Az 1708-tól Erdélyből országszerte elterjedő pestis következtében a Székelyföldön százezren haltak meg. Wolff Segesvárról és a környező falvakról ír: véres lisztet őrlő malom, néma harangok jelezték a fekete halál pusztítását. A szerző Segesvár lakosságának sorsát mutatja be a legrészletesebben. 1710-ben ismét felütötte a fejét a pusztító járvány: júniusban Kolozsvárt, Tordán és Udvarhelyen, augusztusban a Küküllő megyei Zágoron, októberben Szebenben. A baljós előjelek közül érdekes a Brassóban éjszaka világító templom, amelyről Cserei is ír.[115] Wolff még az elrendelt böjti ima szövegét is leírja művében:

"Herr Gott Vatter im Himmel, erbarm dich über uns!
Herr Gott Sohn der Welt Heyland, erbarm dich über uns!
Herr Gott heiliger Geist erbarme dich über uns!

---

[110] *Wesselényi*, II. 812. o. Wolffnál Balika helyenként Pulika névváltozatban szerepel.

[111] *Wolff*, 67. o.

[112] *Wolff*, 69–70. o.

[113] *Wesselényi*, II. 440–441. o.

[114] *Wolff*, 72–73., 78–87. o.; Várad ostromára: *Cserei*, 427. o.

[115] V. ö. *Cserei*, 442–443. o.

Verschone Unser, lieber Herre Gott, und behüte uns für der ansteckende Seuche der Pestillentz, und für einen bösen, schnellen Todt, auch a.d.gl. Straffen und Plagen, Sey uns gnädig o Herre Gott! Sey uns gnädig in aller Noth. Zeige uns deine Barmhertzigkeit, wie unsere Hoffnung zu dir steht! Auf dich hoffen Wir lieber Herr, In Schanden laß uns nimmermehr! Amen."[116]

A pestist és a kuruc támadást a legkülönfélébb ómenek jelezték: „cras, cras"-t (lat. holnap) károgó hollók, egymást pusztító madárrajok. Özönvíz, fagy, jégeső, majd szárazság és sáskajárás nehezítették a Küküllő megyei falvak hétköznapjait, melyek az állatállományt is megritkították. Mindezek mellett általános volt a rablók vagy a kurucok újabb és újabb betörése.

Wolff az 1711. évet csak a Rákóczi-szabadságharc végéig írja meg, mindezt néhány sorban. Elbeszélése hibás és elfogult. Megírja Nyúzó és Károlyi meghódolását, illetve Bercsényi kitartását, ugyanakkor Rákócziról tévesen azt írja, hogy megadta magát. A szatmári béke időpontját helyesen adta meg (május 1.), I. József császár halálának híre viszont csak 9-én érkezett el hozzá.[117]

A mű utolsó mondata egyértelműen császárpárti: „Worauf als bald Ihro kayserl. und königl. Majestät an den Masern, erkrancket, und darauf den 9ten dieses, seelig verschieden, nachdeme Sie die Land Verderbliche Rebellions Schlange gedämpffet, und der Nach Welt, ein rühmliches Andencken hinterlaßen."[118] Fontos azonban megjegyeznünk, hogy ez az utolsó mondat, mely a címmel együtt keretbe foglalja a művet, csak a IV F 149/1. jelzetű kéziratban található meg. Ez a tény ismét arra utal, hogy valaki a már meglévő kéziratot átírta és tetszése szerint kiegészítette. További erre utaló jel, hogy a mű végén található öt dokumentum, melyek legnagyobb része a békekötéssel kapcsolatos[119], szintén nem található meg a másik két kéziratban. A datálásban segítségünkre van a címlapon olvasható könyvtári bejegyzés (Bibliothecæ Gymnasio Coronensis), amely a brassói gimnázium új épületbe került könyvállományának rendezésekor kerülhetett a kéziratra. Ezek szerint legkésőbb a könyvtár 1793. évi kibővítésének évében készülhetett a másolat.[120]

---

[116] „Atyaisten az égben, könyörülj rajtunk!/Fiúisten, Világ Megváltója, könyörülj rajtunk!/Szentlélek Isten könyörülj rajtunk!" „Kímélj meg minket édes Istenünk, és védelmezz meg minket a pestis fertőző ragályától, a gonosz és gyors haláltól és más hasonló büntetéstől és csapástól. Légy hozzánk irgalmas, ó Urunk! Légy hozzánk irgalmas minden szükségünkben! Mutasd meg könyörületességed, mint ahogy mi is bízunk Tebenned! Benned reménykedünk édes Istenünk, soha többé ne hagyj minket szégyenben! Amen." *Wolff*, 86. o.

[117] *Köpeczi – R. Várkonyi*, 2004³. 463., 465. o.

[118] „Ezután nem sokkal ő császári és királyi felsége megbetegedett kanyaróban, majd a hónap kilencedik napján elhalálozott, miután az országot rontó lázadó kígyót megfojtotta, és az utókornak dicső emlékezetét hagyta hátra." *Wolff*, 87. o.

[119] Az 1707 és 1711 közötti dokumentummásolatok (88–142) közül az első egy I. József által kiadott diploma (1709. július 14.); a második egy tíz pontból álló békeajánlat (1708. április 29.). Ehhez kapcsolódik Formula Juramenti címmel a következő dokumentum (1711. május 6.), amely a szatmári béke esküformulájának első bekezdése. A negyedik dokumentum egy Eleonóra régenskirálynéról kiadott, Erdélyre vonatkozó béke pontjait tartalmazó oklevél másolata, évszám nélkül. Ehhez kapcsolva következik a szatmári béke esküformulája, Erdélyre és a Partiumra vonatkozó, néhány soros kiegészítéssel, 1711. május 26-i dátummal. Az utolsó dokumentum, az Universis Orbis kezdetű, az ónodi trónfosztás kapcsán Rákóczi és a magyarországi szövetkezett rendek nevében kiadott kiáltvány a keresztény világhoz (1707. május 16.) latin fordításban.

[120] Gernot Nussbächer szíves közlése.

Összegzés

Visszatérve a dolgozat kiinduló kérdésére, megpróbáljuk összegezni Wolff szemléletét a kurucmozgalmakkal kapcsolatosan. Művének elején, 1703-ig ő is említi azokat a sérelmeket, amelyek a szászokat az erdélyi Habsburg uralom ellen fordították. A Rákóczi-szabadságharc erdélyi eseményeit azonban rendkívül elfogultan értékeli, általában saját szülőföldjét, a szászok sorsát, a szászlakta városokat ért károkat állítja a középpontba. Saját tapasztalatai, hírforrásai alapján jóval nagyobb arányban panaszkodik a kurucok dúlására, mint a császáriak pusztítására, ám helyenként azokról is megemlékezik. Wolff műve kezdetéhez képest a viszonylagos semlegességből kurucellenességbe fordul át és egyértelműen negatívan viszonyul a felkeléshez. Szinte semmiféle távlatát nem látja az eseményeknek (csak egyetlen külpolitikai utalás van az egész műben), nagyobb összefüggések felmutatása nélkül írja le azt, amiről értesült. A nála olvasható fontosabb történések és hadműveletek nagy része megtalálható a kor más forrásaiban is, a kisebb falvakról szóló hírei azonban újak számunkra. Arra, hogy szemlélete mennyire lehetett jellemző a szászokra, még nem tudunk kellően alátámasztott választ adni. Wolff olyan társadalmi csoport képviselője, mely a korabeli történetírásban kiemelt szerepet játszott. Hozzáállása összhangban áll Thomas Scharsius nagyselyki lelkészével és Rákóczinak a szászokról kialakult negatív véleményével. Ugyanakkor tekintetbe kell vennünk más társadalmi rétegeket is, a magyar nyelvű forrásainkban helyenként előforduló császárellenes, illetve Rákóczi-párti szászokról tett említéseket.[121] Mindezt összevetve vegyes kép alakul ki, amit tovább komplikál a szászok képviseletének kérdése a Habsburg-, illetve a Rákóczi-kormányzatban. A kérdés alaposabb megválaszolása további kutatómunkát igényel.

A *Hydra Transylvanica* több tekintetben is értékes forrás. Felhívja a figyelmet az erdélyi szászok helyzetére, kiemel olyan, őket érintő dokumentumokat, amelyek már feledésbe merültek. Megmutatja, hogy mit élt át egy szász evangélikus lelkész és közössége a Rákóczi-szabadságharc alatt.

Zsófia Szirtes

THE "TRANSYLVANIAN HYDRA" AND THE "GERMAN HERCULES"

Daniel Wolff on Rákóczi's War of Independence

Summary

The author introduces a forgotten manuscript that throws a new light on historical events in Transylvania in the late 17th century and Ferenc II Rákóczi's War of Independence.

The work titled *Hydra Transylvanica*, written in 1708 by Transylvanian Saxon Reverend Daniel Wolff (d. 1729), basically represents its author's pro-Habsburg position. The "Transylvanian Hydra" symbolises the fights that Rákóczi's War of Independence resulted in Transylvania, whereas the "*Teutscher Hercules*" ("German Hercules") embodies the imperial troops that defeated

[121] V. ö. például *Wesselényi*, I. 91., 269–270., 322., 339., 345., 373–374., 453., 506. o.; II. 137., 358. o.

the insurgents. Daniel Wolff captured the Transylvanian events of the anti-Habsburg Hungarian national insurgency from his own point of view, laying emphasis on the villages and the Saxon cities along the Küküllő River. The work that bears the marks of a chronicle and a diary does not only offer the description of campaigns, but its author also highlights the events that affected the life of Transylvanian Saxons considerably, and he does so by appending copies of documents, too. Therefore, *Hydra Transylvanica* is not merely a special selection of events that took place between 1687 and 1711, but also a subjective commentary on how the Saxons, who first opposed Habsburg rule in Transylvania, took the side of imperial power. Inspired by Daniel Wolff's work, the author provides a brief survey of the issue, primarily based on the analysis of the source.

Zsófia Szirtes

»L'HYDRE TRANSYLVANIENNE« ET LE »HERCULE ALLEMAND«

Daniel Wolff sur la guerre d'indépendance de Rákóczi

Résumé

Le but de cette étude est de présenter un manuscrit tombé dans l'oubli qui montre sous un éclairage particulier les événements de Transylvanie à la fin du 17e siècle et durant la guerre d'indépendance de Rákóczi.
L'œuvre du pasteur saxon transylvanien Daniel Wolff (décédé en 1729), intitulée Hydra Transylvanica (1708) reflète fondamentalement une position pro-empereur: »l'Hydra Transylvanica« du titre fait référence aux luttes générées en Transylvanie par la guerre d'indépendance de Rákóczi, alors que le »Teutscher Hercules« (»Hercule allemand«) signifie les troupes impériales l'emportant sur les insurgés. Daniel Wolff relate de son point de vue l'histoire des événements transylvaniens de la guerre d'indépendance de Rákóczi en mettant l'accent surtout sur les villages près de Küküllő et sur les villes saxonnes. Avec des copies de documents attachés à l'appui, l'ouvrage, qui présente les caractéristiques d'une chronique et d'un journal, ne se borne pas à la simple description des campagnes, mais il insiste également sur les événements ayant eu un impact important sur la vie des Saxons de Transylvanie. L'Hydra Transylvanica est non seulement une sélection particulière d'événements d'entre 1687 et 1711, mais également une présentation subjective du processus qui fit des Saxons des pro-empereurs, bien qu'ils aient pris position au début contre la domination des Habsbourg en Transylvanie. L'ouvrage de Daniel Wolff nous incite à étudier cette question de manière plus approfondie, alors que la présente étude tente de l'examiner en grandes lignes principalement sur la base de la source.

Zsófia Szirtes

DIE „SIEBENBÜRGISCHE HYDRA" UND DER „DEUTSCHE HERCULES"

Daniel Wolff über den Rákóczi-Aufstand

Resümee

Die Studie hat zum Ziel, eine in Vergessenheit geratene Handschrift vorzustellen, die eine einzigartige Darstellung der siebenbürgischen Ereignisse am Ende des 17. Jahrhunderts und während des Rákóczi-Aufstands bietet.

Das Werk *Hydra Transylvanica* (1708), das vom siebenbürgisch-sächsischen Pfarrer Daniel Wolff (gest. 1729) geschrieben wurde, macht grundsätzlich einen kaisertreuen Eindruck: es enthält in seinem Titel die „Siebenbürgische Hydra", die ein Symbol für die durch den Rákóczi-Aufstand

in Siebenbürgen entstandenen Kämpfe ist; der „Teutsche Hercules" steht dagegen für die siegreichen kaiserlichen Truppen. Daniel Wolff beschreibt die Geschichte des Rákóczi-Aufstands in Siebenbürgen aus seiner eigenen Perspektive, wobei er die Dörfer an den Kokeln und die sächsischen Städte in den Vordergrund stellt. Das Werk, das sowohl Elemente der Chronik, als auch die des Tagebuchs in sich vereinigt, versucht nicht nur die schlichte Beschreibung der Feldzüge, sondern es werden auch solche, mit kopierten Dokumenten ergänzte Ereignisse hervorgehoben, die eine große Auswirkung auf das Schicksal der Siebenbürger Sachsen hatten. Die *Hydra Transylvanica* ist also nicht nur eine einzigartige Selektion der Ereignisse zwischen 1687 und 1711, sondern auch eine subjektive Darstellung des Wegs der anfangs gegen den kaiserlichen Einfluss in Siebenbürgen auftretenden Sachsen, die schließlich neben die kaiserliche Macht traten. Das Werk Daniel Wolffs motiviert uns auf eine gründlichere Untersuchung dieser Frage, deren skizzenhafter Überblick in vorliegender Studie anhand der Quelle versucht wird.*

Жофия Сиртеш

„ТРАНСИЛЬВАНСКАЯ ГИДРА" И „НЕМЕЦКИЙ ГЕРКУЛЕС"

Даниэль Вольф об освободительной борьбе, возглавляемой князем Ракоци

Резюме

Цель настоящей научной работы – познакомить читателя с такой научной рукописью, которая в своеобразном освещении излагает события конца 17-го века и события, имевшие место в Трансильвании в ходе освободительной борьбы, возглавленной Ракоци.

Работа Hydra Transilvanica (1708 год), автором которой является трансильванский священник саксонец Даниэль Вольф (умер в 1729 году) первоначально инспирирует позицию сторонника кайзера: фигурирующая в названии „Трансильванская Гидра" символизирует военные действия, вызванные в Трансильвании вооруженной борьбой за свободу под руководством Ракоци, а „Немецкий Геркулес" („Teutscher Hercules") олицетворяет кайзеровские войска, победившие повстанцев. Даниэль Вольф описывает историю трансильванских событий борьбы за свободу под руководством Ракоци с собственной точки зрения, выдвигая на передний план села и саксонские города главным образом по течению р. Кюкюллё. Написанная в духе хроник и дневниковых записей работа старается не просто описать военные походы и действия, но весьма выпукло показывает и такие события, которые оказали серьезное влияние на судьбу трансильванских саксонцев, и все это подкрепляется прилагаемыми копиями оригинальных документов. Таким образом Hydra Transilvanica представляет собой не только своеобразную селекцию событий периода 1687 – 1711 годов, но является и субъективным показом того, каким образом трансильванские саксонцы, вначале выступавшие против господства Габсбургов в Трансильвании, в конце концов встали на сторону кайзеровской власти. Работа Даниэля Вольфа требует от нас более серьезного изучения настоящего вопроса, попытка чего, сделанная в виде схематичного обзора, и отражается в данной научной статье, основанной главным образом на подлинном источнике.

* A szerző fordítása.

MŰHELY

TORMA BÉLA GYULA

CSATA A BRENTA FOLYÓNÁL, 899

Őseink harceljárásának megismerésében kiemelkedő jelentőségű a 899–900 évi itáliai hadjárat. Első esetben fordul elő, hogy az eseményeket megörökítő forrásokra támaszkodva aránylag pontosan nyomon követhetjük (sőt rekonstruálhatjuk) a törzsszövetség egy erős portyázó könnyűlovas íjász egységének harci körülmények közötti mozgását, harcmódját, valamint harc- és menetbiztosítását. A dokumentumokban rögzített időpontok és útvonalak lehetőséget adnak a csata modellezésére, így újabb jelenségek föltárására és az események pontosítására.

A 899. évi itáliai hadjáratra Arnulf császár (keleti frank király 887–899, császár 896–899) megbízásából került sor. Oka az volt, hogy I. Berengár itáliai király (888–924; császár 915–924) 898 végétől (Spoletói Lambert császár halála után) a császári méltóságra áhítozott. Ezt Arnulf nem engedhette meg, azonban seregeit az idő tájt lefoglalták a morvák elleni harcok. Így kénytelen volt korábbi szövetségeséhez, őseinkhez fordulni, akik fizetség és zsákmány reményében felvállalták a Berengár elleni harcot.

Eleink 899–900-es itáliai portyáját, illetve 899. szeptember 24-én, a Brenta folyó mentén lezajlott csatáját több forrás följegyezte. Természetesen mindegyik tartalmát a szerzők rendelkezésére álló információk összessége, és politikai, valamint vallási meggyőződésük határozta meg. Megjegyzendő, hogy a szerzők többsége kortársnak számít, vagy időben nagyon közel állt az eseményekhez, tehát híradásuk hitelesnek tekinthető. Kiindulásként érdemes a forrásokat összefoglalni, majd összességükben elemezni.

Theotmar salzburgi érsek IX. János pápához 903–904 körül írt leveléből: *„Amivel az említett szlávok* [morvák] *megvádoltak minket, hogy a magyarokkal a katolikus hitet megsértettük, és kutyára vagy farkasra és más istentelen és pogány dologra esküt tettünk és békét kötöttünk velük, valamint pénzt adtunk nekik, hogy Itáliába menjenek, ...*

Amikor azonban megtudtuk, hogy a magyarok Itáliába törtek, Isten a tanúnk rá, hogy sokszor kívántunk ugyanezekkel a szlávokkal békét kötni, ...”[1]

A Fuldai Évkönyv 900. évnél tett bejegyzése szerint: *„Eközben pedig a magyaroknak nevezett avarok végigpusztították egész Itáliát, úgy, hogy igen sok püspököt megöltek. Az itáliaiak harcba bocsátkozva velük, egy napon ütközetben 20 ezren pusztultak el. Azok pedig ugyanazon az úton, melyen benyomultak, nagy területen pusztítva visszatértek Pannóniába.”*[2]

Regino, prümi apát följegyzése az alábbiakat örökítette meg a portya történetéből: *„Az Úr megtestesülésének 901. évében* [valójában 899-ben] *a magyarok népe a langobárdok területére* [Lombardiába] *rontva öldökléssel, gyújtogatással és rablással könyörtelenül mindent elpusztít. Amikor a vidék lakosai csapatba verődve megpróbáltak ellenállni erőszakosságuknak és állati dühüknek, megszámlálhatatlanul sokan estek el nyíllövéseiktől, és igen sok püspököt, valamint grófot mészároltak le. Liudward, a vercelli egyház püspöke, a néhai Károly császár* [II. (Vastag) Károly római császár 881–887] *legbizalmasabb embere és titkos tanácsosa, magához véve vagyonát és mérhetetlen kincseit – amiből több volt neki, mint amennyit el lehet képzelni –, amikor minden igyekezetével azon fáradozik, hogy elmeneküljön a magyarok vérszomjas vadsága elől, tájékozatlanságában belejük ütközik, s csakhamar megölik, vagyonát pedig, amelyet magával vitt, elrabolják”*[3]

---

[1] *Kristó Gyula* (szerk.): A honfoglalás korának írott forrásai. Szeged, 1995. (a továbbiakban: *Kristó*) 185–186. o.

[2] *Kristó*, 192. o.

[3] *Kristó*, 199–200. o.

A Sváb Évkönyv rendkívül szűkszavú bejegyzését is az eseményekkel közel egy időben vetették papírra. Rövidsége ellenére két fontos, mérvadó információt tartalmaz az esemény idejére és a csata területére vonatkozóan: *„899. A magyarok Itáliába törtek: a magyarok Itáliában a Brenta közelében vívták az első háborút a keresztényekkel, és a várak elestek."*[4]

A csatáról részletesen Liudprand cremonai püspök (920 körül – 972) emlékezett meg. A püspök ifjú korában Berengár kancelláriájának volt tagja, majd az immár király (II.) Berengárnál kegyvesztett lett. Elhagyta Itáliát és 956-ban a német királyi udvarban tűnik fel a neve. Fő műve, a Visszafizetés (Antapodosis) megírását Berengárral megromlott viszonya ihlette. Ottó király alatt diplomáciai szolgálatokat teljesített. 961-ben Cremona püspöke lett. A Visszafizetésben, Horváth János fordításában, így ír:

„... a magyarok mérhetetlen és megszámlálhatatlan sereget gyűjtve Itáliába vonulnak, áthaladnak Aquileián és Veronán, ezeken a nagyon megerődített városokon, és Páviához érkeznek anélkül, hogy bárki is szembeszállt volna velük. Berengár király alig tudott eléggé csudálkozni e nevezetes és szokatlan teljesítményen – ezelőtt ugyanis még nevét sem hallotta ennek a népnek. Az itáliaiaknak ... részint írásban, részint odaküldött követek útján meghagyta, hogy mindnyájan gyülekezzenek egy helyre, és így a magyaroknál háromszorta erősebb lett a serege.

És amikor Berengár király látta, hogy ennyi csapat fölött rendelkezik, gőgös lelkében felfuvalkodva az ellenség fölötti diadalt inkább katonai sokaságának, mint Istennek tulajdonítva, néhány emberével egy városkában tölti az időt, és mulatozásra adja magát... Amikor a magyarok meglátták az óriási sokaságot, lelkükben megrettenve, nem tudták eldönteni, mit tegyenek. Megütközni rettegtek, elfutni meg egyáltalán nem tudtak. A két veszély közül inkább van kedvük a futáshoz, mint az ütközethez. Amikor a keresztények üldözőbe veszik őket, az Adda folyón (a Pó bal oldali mellékfolyója Milánótól délre) *úszva kelnek át, úgy hogy a szerfölötti sietségükben igen sokan elmerültek és meghaltak. Végre a magyarok elfogadva a nem rossz tanácsot, követeik útján azt kérik a kereszténytől, hogy a zsákmányt minden szerzeményükkel visszaszolgáltatva, térhessenek haza bántatlanul. Ezt a kérést a keresztények kereken visszautasítják, és kigúnyolják – sajnos – őket, és inkább köteleket keresnek, hogy azzal a magyarokat megkötözzék, semmint fegyvereket, hogy azzal leöldössék őket.*

Minthogy a pogányok a keresztények lelkületét ilyen módon nem tudták kíméletre bírni, helyesebben gondolva a régebbi tervüket, a már megkezdett futással kívánják magukat kiszabadítani, és így, futva érkeznek a veronai széles mezőkre. A keresztények élővédjei üldözőbe veszik amazok utóvédjeit, és a csatának egy előjátéka kezdődik itt, amelyben a pogányoké lett a győzelem. Amikor pedig egy erősebb sereg közeledett, a megkezdett úton tovaszáguldanak, nem feledkezve meg a futásról.

A Krisztus-imádók és a bálványimádók egyszerre érkeztek meg a Brenta folyó mellé, ugyanis a szerfölött kifáradt lovak nem tették lehetővé a magyarok számára a futást. A két sereg tehát egyszerre érkezett oda, s csupán az említett folyó medre választotta el őket egymástól. A magyarok végre szerfeletti félelemtől kényszerítve megígérik, hogy odaadják minden felszerelésüket, foglyaikat, minden fegyverüket és lovaikat, csupán egyet tartva meg belőlük, hogy azon hazamehessenek. Hogy kérésük annál megtisztelőbb legyen, hozzáteszik még ezenkívül, hogy ha mindenük átadása után, a puszta életük meghagyásával hazaengedik őket, akkor megígérik, hogy soha többé nem fognak Itáliába betörni, s erre fiaikat is kezesül adják.

De sajnos, a keresztények gőgös felfuvalkodástól elkapatva a pogányokat fenyegetésekkel halmozzák el, mintha már le lennének győzve. A magyarok tehát e követségük után reményüket vesztve egybegyűjtötték a legvitézebbeket, és ... visszanyerve lélekjelenlétüket, három felől lesbe állítanak csapatokat, ők maguk pedig a folyón átkelve, egyenesen az ellenség közepébe rontanak. A keresztények közül ugyanis a legtöbben az alkudozások miatti hosszas várakozásban kifáradva, táborszerte leszálltak a lóról, hogy felüdítsék magukat étellel. A magyarok oly hirtelenséggel döfték le ezeket, hogy egyeseknek az ételt a torkukban szúrták át, másokat megakadályoztak a futásban, elvették a lovukat, és ezektől annál kevésbé féltek, mivel lovak nélkül látták őket. Futnak tehát a keresztények, dühöngenek a pogányok, és akik az előbb ajándékokkal sem tudták megkérlelni őket, utóbb nem ismerik a kíméletet a könyörgőkkel szemben. Végül a magyarok miután legyilkol-

[4] *Kristó*, 201. o.

ták és megfutamították a kereszténveket, dühöngve végigszáguldoznak az ország egész területén. És nem akadt olyan, aki megjelenésüket bevárta volna, kivéve ha nem megerődített helyeken..."[5]

Egy másik forrás szerencsénkre pontos időpontot közöl velünk, melyek konkrétabbá teszik Liudprand történetét. A nonantolai monostor (Modena mellett) alapítása című mű függelékei között egy ismeretlen szerzetes feljegyzése is megörökítette őseink itáliai kalandozását. Ebből idézek részleteket: „*... Az Úr 899. esztendejében ... jöttek Itáliába a magyarok augusztus elmúltával, a harmadik indikcióban, s az október Kalendaeját megelőző nyolcadik napon* (szeptember 24-én) *a kereszténvek összecsaptak velük a Brenta folyónál vívott csatában, ahol azok a keresztények közül több ezret lemészároltak, míg másokat megfutamítottak, majd egészen Nonantoláig hatoltak, és legyilkolták a szerzeteseket, felgyújtották a monostort, sok kódexet tűzre vetettek, és az egész vidéket elnéptelenítették. ...*"[6]

János velencei pap (Orseolo Péter velencei káplánja), egykorú, hiteles forrásként, Velencei Krónika című munkájában jegyezte fel az alábbiakat: „*... Eközben a magyarok Itáliába érkező, ... kegyetlen népe számtalan embert fűzött rabszíjra. Berengár király egy 15 ezer fős sereget vezetett ellenük, de ezek közül csak kevesen menekültek meg. A magyarok pedig bekalandozták Trevisót, Padovát, Bresciát és a többi tartományt, elérték Paviát és Milánót, elpusztítva mindent egészen a Jób hegyig* (Szt. Bernát-hágó). *Sőt velencei területekre is betörtek lovaikon és bőrből készült hajóikon: először Cittanouvát, ahonnan elmenekült a lakosság, ... aztán Equiliót,Finét, Chioggiát és Capo d'Arginét perzselték fel, és végigdúlták a tengerpartot is. De azokat az említett magyarokat, akik azon helyeknél, amelyeket Albiolának neveznek, kíséreltek meg a Rialtóra és Malamoccóra betörni a szent apostolok, Péter és Pál kínszenvedése napján* (900. június 29.), *akkor az Isten segedelmétől oltalmazott Péter doge úr hajóhadával megfutamította. Mert hát ez a megpróbáltatás Itáliában és Velencében eltartott egy esztendeig.*"[7]

A források elegendő információt tartalmaznak ahhoz, hogy a csatát rekonstruálhassuk, így megismerhető a teljes portya,[8] ezen belül az előrevonás, és az üldözés útvonalai, az összetűzések és a csata helyszínei, fontos időpontok és az események tartalmi elemei. Érdemes a lehetőséget kihasználni és a csata, valamint körülményeinek részletes elemzésében elmélyedni. Elsőként válogassuk ki a forrásokból az időpontokat és helyszíneket:

– Az Itáliába érkezés ideje 899. hozzávetőleg szeptember eleje (augusztus vége),
– csata a Brenta mentén 899. szeptember 24-én,
– Vercellit támadják 899. december 13-án,[9]
– beveszik Modenát 900. január 26-án,
– feldúlják Nonantola kolostorát 900. január 28-án és ezt követően
– Rialtóra és Malamaccóra törnek 900. június 29-én.

---

[5] *Csorba Csaba:* Árpád népe. Budapest, 1999. 106–108. o.

[6] *Kristó*, 217. o.

[7] *Kristó*, 239. o.

[8] Hadtudományi Lexikon (Főszerk.: *Szabó József.* Magyar Hadtudományi Társaság, Budapest, 1995., a továbbiakban: Hadtudományi Lexikon): „Portyázás: az ellenség mélységében – ált. alegység szintű, nagy mozgékonyságú kötelékkel végrehajtott – vállalkozás jellegű támadólagos harctevékenység. A ~ feltételezi a nyitott szárnyakat, a jelentős hézagokat, az ellenség által meg nem szállt nagyméretű körzeteket. A ~ ra kijelölt és felkészített köteléket általában nem egy meghatározott harcrendi elem megsemmisítésére, v. a terep konkrét részének birtokba vételére küldik ki. A potyázó osztag részére alkalmazási körzetet határoznak meg, s azon belül manőverezve keresi meg, várja be az ellenség ama kötelékeit, amelyeket képes megsemmisíteni, amelyek jelentős ellenállást nem képesek gyakorolni, ugyanakkor megsemmisítésük jelentősen csökkenti az ellenség harci (hadműveleti) lehetőségeit. ... A portyázó osztag nagyfokú önállósággal rendelkezik. Az osztag parancsnoka gyors, önálló döntése, elhatározása alapján, a váratlanság és a meglepés hatását, erejét és adódó lehetőségeket kihasználva, a portyázó osztag gyors, határozott támadással megsemmisíti a felderített harcrendi elemet, majd a helyszínt gyorsan elhagyva, az ellenség jelentős erőivel való döntő összecsapást kerülve, újabb kötelékek felderítésével és megsemmisítésével teljesíti feladatát. A ~ a középkor könnyűlovasságának egyik meghatározó harctevékenységi fajtája volt. Fénykorát a magyar hadművészet történetében a honfoglalást megelőző évszázadokban és a kalandozások során, majd a törökök elleni harcok idején, és végül a 18. század háborúiban élte. ..."

[9] *Bóna István:* A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest, 2000. (a továbbiakban: *Bóna*) 29–32. o.

Következő lépésként vessük egybe az ismert időpontokat a megtett útvonalakkal:

- Aquileia (899. szeptember eleje vagy korábban) – Treviso – Vicenza – Verona – Brescia – Bergamo – Milano – Pavia (~470 km),
- Pavia – Milano – Verona – Brenta/Cittadella (899. szeptember 24.) (~296 km), szakaszolva: Pavia – Verona (~214 km) és Verona – Brenta/Cittadella (~82 km),
- Brenta – Pavia (~296 km) Pavia – Vercelli (899. december 13.) (~70 km),
- Vercelli – Pavia – Parma – Modena (900. január 26.) (~273 km),
- Modena – Nonantola (900. január 28.) (~12 km),
- Nonantola – Malamocco (900. június 29.) (~181 km).

Összefoglalva a források információit, megállapítható, hogy a törzsszövetségi különítmény összesen 1600–2000 kilométert portyázott végig Itália földjén. Az ismert dátumok és a hozzájuk rendelhető megtett útvonalak alapján kiszámolhatók a jellemző napi menetteljesítmények, melyek mögött törvényszerűen húzódnak meg a forrásokban leírt események (harcok Berengár seregével, a csata, a királyi sereg üldözése, zsákmányszerzés és összecsapás a helyi lakossággal, városok, kolostorok pusztítása). Eleink Itáliába érkezésének időpontját vegyük szeptember 1-nek. A megtett távolság Aquileiától Paviáig és vissza Brentáig szeptember 24-ig, a csata napjáig összesen mintegy 760–770 kilométerre becsülhető. A távolság teljesítését 24 napra véve az átlagos napi menetteljesítmény 32 km/napban számolható. Ez megfelel a nagytávolságú menetek korabeli nemzetközi tapasztalatainak (Vörös István 20–25 km/nappal számolt. Erdélyi Gyula 30–40, Makk Ferenc 30 km/napot becsült).[10]

Amennyiben a nonantolai monostornak az Itáliába érkezésre vonatkozó feljegyzését szeptember későbbi napjaira értelmezzük, akkor magasabb átlagos menetteljesítményeket kapunk, a kor normáinak maximumához közelítve (22 nap alatt 35 km/nap, 20 nap alatt 38 km/nap, stb.). Ha a „határátlépés" korábban, augusztus végén történt, akkor alacsonyabb átlagos menetteljesítmények számolhatók (25 nap alatt 31 km/nap, 26 nap alatt 29 km/nap stb.). A nagytávolságú menetre kapott magas menetteljesítmények Liudprand állításával indokolhatók, aki szerint az Aquileia – Pavia távolságot (470 kilométer) ellenállás nélkül tették meg őseink. A visszautat Paviától a Brentáig (~296 km) pedig már harci körülmények között hajtották végre (üldözés, folyóátkelés menetből, összecsapás a veronai mezőkön).

Szeptember 24-től december 13-ig (Vercelli megtámadásáig) a 370 kilométert 79 nap alatt teljesítették, ami 4,7 km/nap átlagos menetteljesítménnyel számolható. Erre az útvonalra végig harci körülmények a jellemzők. Paviáig mintegy 300 kilométeren a Berengár sereg maradványainak üldözése, majd a hátra lévő 70 kilométeren zsákmányszerzés folyt. Paviától Modenáig, december 13-ától január 26-ig, 44 nap alatt, hozzávetőleg 273 kilométert tettek meg. A számolható átlagos napi menetteljesítmény 6,2 km/nap volt. Ez idő alatt zsákmányszerzés folyt és összecsapásokra került sor a helyi lakossággal. Modenából Nonantola környékére csaptak át, és két nap alatt mintegy 12 kilométeren át fosztogatták a vidéket 6 km/nap átlagos haladási sebességgel. A nonantolai monostor feldúlása (900. január 28.) után, közel öt hónapig, egészen 900. június 29-ig, nem ismerjük tevékenységüket mikor is Malamoccóra támadtak. Feltehetően ebben közrejátszott a tél is, ezért kerülhették Észak-Itália ridegebb vidékeit.

Első rátekintésre is látható a lényeges menetteljesítménybeli különbség a Brenta menti csata előtt és után. A csatáig öt-, hatszor magasabb napi menetteljesítmények számolhatók. Ezeket az adatokat visszaigazolják a források is. Liudprand is azt írja, hogy Itáliába érkezésük után áthaladtak Aquileia és Verona megerődített városokon és egészen Paviáig jutottak anélkül, hogy bárki is szembeszállt volna velük.

A nonantolai monostori följegyzés is először a csatát említi, majd ezt követően a zsákmányszerzést és gyújtogatást. Ennél konkrétabban fogalmaz János velencei pap. Történetében a magyarok a csatát követően kalandozzák be Trevisót, Padovát, Bresciát és a többi tartományt. Természetesen ez nem jelenheti azt, hogy a különítmény előrevonása alatt kisebb-nagyobb csoportok ne

[10] *Vörös István:* A magyarok hadiménjei és igavonói az írott források és régészeti leletek alapján. In: *Veszprémi László* (szerk.): Honfoglaló őseink. Budapest, 1996. 132–134. o.; *Makk Ferenc:* Kronológiai megjegyzések a magyarok 942. évi hispániai kalandozásához. *Acta Historica*, Tomus CXXVII. 5–8. o.

tértek volna le az útvonalról az élelmiszerkészletek pótlása, vagy a könnyű zsákmányszerzés céljából. A zsákmányszerzéssel kapcsolatosan Regino konkrétan hivatkozik Vercellire (csata utáni esemény!) Liudward püspök elfogására, kifosztására és meggyilkolására. Csata utáni eseménynek tekinthető Reginónál a helyi lakosság ellenállása. A Sváb Évkönyv is a csata után említi a várak elestét.

Tehát az események alátámasztják az előzetes, nagybani számításokat. Megállapítható, hogy őseink különítménye – kihasználva megjelenésük meglepetéssel bíró erejét – céltudatosan a királyi székhely felé tört. Hogy milyen feladattal, azt csak találgatni lehet, hiszen nem ismerjük, mivel bízta meg őket Arnulf császár. Lehet, hogy politikai zsarolás volt küldetésük célja azzal, hogy Paviába zárják, és tárgyalásra kényszerítik Berengárt. Nem tudjuk. Az is szembetűnő, hogy a magyar különítmény a csatáig, tehát Berengár seregének megsemmisítéséig nem bocsátkozott említésre méltó harctevékenységbe. Mi lehetett az oka? Meg akarták először gyengíteni az itáliai király erejét, hogy utána ellenállás nélkül zsákmányolhassanak? Ennek ellentmond, hogy eleink később kétszer is tárgyalásokat kezdeményeztek. Biztosak lehetünk abban, hogy ezt csak figyelem elterelés, megtévesztés, avagy időnyerés céljából tették? Netán üzenetet akartak átadni Berengár számára? További kérdésként merülhet fel, hogy tervezett volt-e eleink huzamos, majd egy évig tartó itáliai tartózkodása? Talán Arnulf megbízásából, megszállási feladattal érkeztek? Bármelyik indíték magyarázható.

Az események lefolyásából kiolvasható a királyi sereg nem várt nagy létszáma és szívós törekvése a betolakodók szétverésére. A történetből kiderül, hogy Berengár időben értesült a magyarok megjelenéséről. De ki értesíthette? Ki vitte a hírt? Szervezett volt a felderítése, vagy netán Arnulf császár udvarából indult a figyelmeztetés? Ha az eleink itáliai megjelenéséről szóló értesítés valahonnan Aquileia térségéből indult, elegendő idő állt Berengár rendelkezésére csapatai gyülekeztetésére? A feltételezett langobárd hírvivők napi menetteljesítménye a magyarok felvonulási menetteljesítményének legfeljebb kétszeresére becsülhető. Így, durván számolva, legfeljebb 12 nappal előbb érkezhetett Paviába a hírvivő, mint a portyázó törzsszövetségi különítmény. Tizenkét nap állhatott Berengár rendelkezésére, hogy szétküldje parancsát a csapatösszevonásra (mozgósításra). Ezt követően kerülhetett sor csapatok fölfegyverzésére és kiállítására, majd a gyülekezési körletbe vonulásra. Nagyon szűkösnek tűnik ez az idő, különösen annak fényében, hogy Liudprand szerint a király csapatai jóval a portyázók előtt beérkeztek, hiszen elébük menve még mulatozásra is futotta az idejükből (egybegyűlt hadának létszámáról megelégedéssel állapította meg a király, hogy az erőfölény az ő oldalán van). A fenti értesítési utat feltételezve, az idő rövidsége miatt, mozgósításról szó sem lehetett. Csak a vazallusok békében is fegyverben tartott fegyveres kíséreteinek összevonása képzelhető el. Ez a sereg viszont számolhatott-e tizenötezer főt? A sok ma már/még meg nem válaszolható kérdéssel – noha mind a brentai csata kialakulásának körülményeit firtatják – elkalandoztunk témánktól. A történtek ismeretében és közelítő értékelésének tükrében azonban mindezen kérdések felvethetők.

Folytassuk vizsgálódásunkat a brentai csata további tartalmi jegyeinek feltárásával. Vegyük számba, és értelmezzük a forrásokból nyert információkat a csata időpontjáig. Induljunk ki a cremonai püspök történetéből, mely sok elemében megegyezik a bizánci források megállapításaival, és fontos konkrét harcászati eseményekről közöl információkat. Ilyennek számít: a különítmény *meghátrálása* I. Berengár király összegyűjtött, túlerőben lévő serege elől, az Abba folyó lekűzdése utáni *első követjárás*, további menekülés és *összecsapás a veronai mezőkön,* majd *hátrálás a Brenta folyóig,* a *csata* a Brenta jobb partján, végül pedig az *üldözés* Paviáig.

A különböző források a király seregének háromszoros túlerejéről szólnak. Feltételezhető, hogy a sebtében összehívott királyi had valahol Pavia környékén gyülekezett. A cremonai püspök úgy ismeri a történetet, hogy a magyarok meglátták Berengár hatalmas hadát és megrettenve azonnal menekülni kezdtek. Természetesen szó sem lehet itt a teljes magyar hadról. Két oknál fogva sem. Az egyik, hogy a had soha nem kalandozott együtt. Főleg a portyák alatt, a csapatok térben elkülönülve, de értesíthető távolságban tevékenykedtek. Az alapvető alkalmazási elv, az ember és lóállomány élelmezése is megkívánta a terület felosztását a csapatok között. Másodjára figyelembe kell vennünk, hogy ellenséges területen a portyák esetén jelentős fedező (menet- és felderítő) biztosítást szerveztek, ami azt jelentette, hogy a csoportok több irányba felderítő járőröket küldtek ki az ellenséges csoportosítások felderítése céljából.[11]

[11] *Kristó,* 247. o. (Ekkehard).

Berengár hadába nagy valószínűséggel egy felderítő járőr – a történet folytatásából adódóan – az elővéd (vagy egy portyázó csapat) által kiküldött felderítő csoport botlott bele, és semmi esetre sem az egész különítmény. A sokszoros túlerőben lévő ellenség észlelésekor így elsődleges feladatuk a kiküldő csapat, és a különítmény vezérének az értesítése lehetett. Természetes, hogy nem bonyolódhattak harcba. Ez a sietség vezethetett az Addán (Paviától 40–60 kilométerre, keletre, tehát durván egy felderítő csoport napi menetteljesítménynek megfelelő távolságban) végrehajtott átúsztatáshoz, melynek során – a menetből történő, sok veszélyt rejtő, sietős átkelés alatt – néhányan tényleg vízbe fúlhattak. Ez a megfutamodás tehát még színlelt tevékenységnek sem tekinthető.

Ezután került sor az első követjárásra, ami tulajdonképpen időnyerés céljából jöhetett szóba. A hátra levő távolságot, mintegy 170–200 kilométert a veronai mezőkig, (Veronától keletre, az Adige folyó bal oldalán) – 50–60 km/nap visszavonulási/üldözési sebességet számolva – mintegy 3–4 nap alatt küzdhették le a csapatok. Itt került sor az első összecsapásra a magyar utóvéd és Berengár üldöző csapatainak élővédje között, ahogy azt a cremonai püspök említi. Eleink részéről ennek az összetűzésnek nem lehetett más a célja, mint késleltetni a langobárd csapatok előnyomulását, hogy a Brenta folyó mentén gyülekező főerők kedvező helyzetet vehessenek fel a döntő ütközethez. Erre szükség is volt, mert a Brentáig hátra lévő mintegy 50–60 kilométer nem hagyott sok időt. Lényegében Verona térségében érhető tetten először a törzsszövetségi különítmény fő csoportosításának közelsége, valamint az utóvéd és a főerők közötti együttműködés, egészen a Brenta folyóig.

A veronai összecsapástól számítható eleink szándékos megfutamodása, hiszen onnan már a királyi sereg főerőit csalták maguk után, és mint a történetből később kiderül, pontosan a lesállást foglaló saját erők csapdájába. Mi történhetett a hátralévő 50–60 kilométer alatt? Az utóvéd természetesen nem bocsátkozhatott az üldözővel döntő ütközetbe. Feladatuk továbbra is Berengár előnyomulásának késleltetése volt. Ez közelharccal, a túlerőben lévő ellenséggel szemben, veszélyes vállalkozás lett volna. Feltehetően inkább erős nyílzáporokkal zavarták meg az üldöző erőket, hosszabb-rövidebb ideig megállásra (pajzsaik mögé húzódásra), illetve soraik átrendezésére kényszerítve őket.

Tekintsük át egy példán keresztül, hogy egy halogató harcot folytató utóvéd napi háromszori rajtaütése milyen hatással van az ellenség menetteljesítményére. Óránként 4–5 km/óra menetsebességet számolva, napi átlagban (a pihenőket nem számolva) 6 óra menetidőt véve, 24–30 km napi menetteljesítményt becsülhetünk. Naponként három rajtaütést, és alkalmanként átlagosan egy-egy óra menetszüneteltetést (a rajtaütések elhárítására fordított időt) számolva a tényleges napi menetidő 3 órára csökken, ugyanakkor az elengedhetetlen óvintézkedések hatására a menetsebesség is mérséklődik. A harcrendhez igazodó menetalakzat menetsebességét 2–3 km/órára becsülve a napi menetteljesítmény 6–9 kilométerben számolható. Amennyiben az előrevonás 3–4 napnál hosszabb időt vett igénybe, a csapatokat minden 3. vagy 4. nap pihentetni kellett. A pihenőnapokkal számolt átlagos menetteljesítmény szélső értékei két nap menet után 4–6 km/órában, három nap menet után 4,5–6,7 km/órában számolhatók. Ezek az értékek megfelelnek a témában végzett kutatási eredményeknek (907. évi pozsonyi csata). Ennek a harceljárásnak a nyílszükséglete nem haladhatta meg a napi egy, esetleg két tegez nyílfelhasználást. (*L. az 1. sz. mellékletet!*)

Liudprand szerint az üldözők és üldözöttek egyszerre érkeztek a Brenta folyóhoz. Őseinknek annyi előnyük volt, hogy átkelhettek a folyó túlsó oldalára. Ekkor került sor a második eredménytelen követjárásra.

A csata a bekerített tábor ellen végrehajtott váratlan rohammal kezdődött. A lesállásokat, vagy a tárgyalásokat megelőzően, vagy az alatt kellett eleinknek elfoglalniuk, de mindenképpen a meglepetésszerűen indított váratlan roham előtt. A támadás idejét mesterien választották meg. Berengár táborba szállt seregének éberségét elaltatták a fegyverletételi tárgyalások, a katonák pihenőre készülődtek. Nagy valószínűséggel fegyvertelenül érte őket a roham. A meglepetés erejével hathatott, hogy elmaradtak a nyílzáporok, és hogy a roham folyóátkeléssel kezdődött. El kell fogadnunk Liudprandtól ezt a megoldást, mivel ismerte őseink távolharc eljárását, melyet a 910 évi augsburgi csata történetében más körülmények között, a brentaitól eltérően örökített meg.

A csata után megkezdődött Berengár serege maradványainak üldözése, olyan kíméletlenül és hosszú ideig, ahogy azt Bölcs Leó (bizánci császár, 886–912) a Taktika című hadtudományi művében leírta. Csak azok tudtak megmenekülni, akiknek sikerült erődített helyekre jutniuk.

Foglaljuk röviden össze a megismert történet mozgásteljesítmény szerint szétválasztható elemeit. A magyar különítmény fedező erői – Aquileiától számítva mintegy 470 kilométeren – ellenállás nélkül jutottak el Pavia térségéig. Mozgásteljesítményük (átlagosan 30 km/nap) tartalmilag a korabeli menetekre jellemző. Visszafelé Berengár túlerejű seregének élővédje a veronai mezőkig, kb. 214 km-en át üldözi (40–60 km/nap sebességgel) a felderítő csoportot (vagy élővédet). A Brenta folyóig (Veronától Cittadelláig mérve ~82 km) eleink ismétlődő rajtaütésekkel késleltették Berengár főerőinek (4–6 km/nap menetteljesítményű) előnyomulását. Mindhárom csapat mozgása különböző, azonban mindegyik a korra jellemző teljesítménnyel halad (menet ~30 km/nap, üldözés 40–60 km/nap, halogató harc 4–6 km/nap). A szélső értékeket a mozgás távolsága, a csapatok felszereltsége és a terep nehézségi foka, valamint az időjárás határozza meg. Ezeket a megközelítő mozgásteljesítmény-értékeket figyelembe véve Liudprand története hitelesnek ítélhető.

Az ismert, számszerű adatok tükrében az eseményeket *2. sz. mellékletben* behatóbban, modellezéssel vizsgáltuk meg.

A modellezés révén megerősítést nyert, hogy Berengár üldöző csapatai könnyűlovasságból álltak. A menetteljesítmények tükrében a veronai összecsapás területét az Adige folyótól és Veronától keletre, mintegy 30 kilométerre lehet lokalizálni, megtörténte pedig, szeptember 12–14. közé valószínűsíthető. A magyar különítmény Itáliába érkezésének észlelése Treviso térségben augusztus 27–29. közé tehető. Összességében, Liudprand története főbb eseményenként számításokkal is ellenőrizhető, sőt az útvonalak, menetteljesítmények és időpontok pontosíthatók.

A csata sajátosságai

A Brenta menti csata hadtörténeti tanulságai rendkívül fontosak őseink hadművészetének megismerése szempontjából. A cremonai püspök leírásában követhetjük első ízben nyomon a hadra kelt sereg mozgását, menet- és harcrendjét, valamint az alkalmazott harceljárásokat.

A menet- és harcrend tekintetében megkülönböztethetünk felderítő csoportot, menetbiztosító csapatot (élővéd/utóvéd) és a főerőket (lesvető erők). Megemlíti a történet a portyázó különítményt kísérő nagy csapat lovat (vezeték- és tartaléklovakat). A harceljárás részleteit illetően felismerhető: a szándékos megfutamodás, a váratlan roham és a lesvetés.

A bizánci forrásokból megismert elvek érvényesülése Itáliában is tetten érhető. Ezek közé sorolhatjuk a portyázó csapatnak a vereségek utáni újbóli küzdelmeit, az aktív felderítést, valamint a váratlanságot, a kedvező terep és alkalom megválasztását, továbbá az ellenség kitartó üldözését.

A bizánci források állításaitól eltérően a „színlelt meghátrálásként" megismert taktika nagy távolságon, mintegy 50-60 kilométer mélységben és rendkívül hosszú ideig, 10–12 napon át követhető nyomon. Eltérő motívumként jelentkeznek a követjárások, a végső ütközet közelharccal indítása, továbbá a hosszas tartózkodás ellenséges területen. Sajátosságként könyvelhető el még a döntő csatában az íjak használatának hiánya, a közelharc kikényszerítése szablyával, valamint a pihenőre készülődő ellenséges tábor lerohanása. A brentai csata értékelésekor feltétlenül figyelembe kell vennünk, hogy Berengár hazai környezetben harcoló túlerejű hadával szemben erőfölényt csak váratlan rajtaütéssel lehetett létrehozni, amikor az táborba vonult, fegyvereitől megvált, pihenésre készülődött, tehát harcértékében jelentősen korlátozott volt.

A bizánci forrásokban megörökített a türk harceljárás szerint a csatát őseink távolharccal kezdték (tömeges nyílzáporok zúdítása az ellenségre veszteségokozás és soraik megbontása céljából). Ezt követte a lesvetés,[12] melyet minden esetben harcérintkezésből végrehajtott meghátrálásból ve-

[12] *Szádeczky-Kardos Samu:* Az avar történelem forrásai. I. Szeged, 1992.: Mauricius, IV. 2., 81. o. A fordítóknál előforduló „lesben állás," „lesállás," „leshely," „tőrbe csalás" ugyanazon harceljárásra, a lesvetésre, vagy annak egy elemére utal. Tartalmilag fogadjuk el a Hadtudományi Lexikon meghatározását: „lesvetés: ellenséges egységek kelepcébe csalása és meglepetésszerű lerohanása. A 16–17. sz.-i török hódoltság korának egyik jellegzetes harcmódja, melyet a vonuló, portyázó ellenség ellen, sőt olykor várőrségek kicsalogatására is alkalmaztak. ... Ennek során a már jó előre felderített ellenséges csapatok elé viszonylag kis létszámú martalékot küldtek ki. Ez látszólag nekirontott az ellenségnek, némi zavart keltett, majd menekülést színlelve a készenlétben álló derékles (főerő) felé csalta azt. Amikor az üldöző had felbomlott sorai a kijelölt pontra értek,

zettek le, azaz a színlelt meghátrálókat követő ellenség került a csapdába (augsburgi csata, 907. és besenyő–türk szövetséges hadjárat Bizánc ellen, 934., csata W.l.n.dr [Walandar?] mellett).

A brentai csatában ezek a jellemzők hiányoznak. A magyar utóvéd nagy mélységű, több napos harctevékenysége nem azonosítható a rövid idő alatt (egy napon belül) végrehajtott színlelt meghátrálás manőverével. Az utóvéd védelmi harcot folytatott, mely a távolharc és a szándékos megfutamodás szoros kombinációjának többszöri, tudatos megismétlésével került végrehajtásra. A szándékos megfutamodás, időlegesen, az ellenségtől való teljes elszakadást jelentette, tehát nem azonosítható a színlelt meghátrálással, amely inkább támadólagos tevékenységhez köthető. Itt önálló harceljárással találkozunk, mely tartalmi jegyeiben a feltartóztatás célzatú *halogató harccal*[13] azonosítható. Manőverformáját tartalmilag a „szándékos megfutamodás" fejezi ki találóan.

A csata lefolyásával kapcsolatosan érdemes felfigyelni még egy jelenségre, mely oka lehetett a fent említett sajátosságok némelyikének. A történetből egyértelműen kiérződik, hogy Berengár serege az üldözés során mindvégig szorosan őseink nyomában volt. Ez csak akkor képzelhető el, ha a király könnyűlovas csapatokat vetett be az üldözésre. Még az a következtetés is megkockáztatható, hogy a királyi sereg főerőit könnyűlovasság képezte, és hiányzott a keleti frank haderőben fontos szerepet betöltő gyalogság. Ez ad magyarázatot a harcok nagy térbeli kiterjedésére, a szándékos megfutamodás nagy, 50–60 km-es mélységére, és az ellenségtől időben és térben történő elszakadás céljából menesztett két követjárásra.

Liudprand története a csatával kapcsolatosan nem említi az íjhasználatot. Erről egyedül Regino tesz említést, igaz nem a brentai ütközettel összefüggésben, hanem azt követően, a helyi ellenállás kapcsán írja, hogy a csapatba verődött ellenálló lakosság áldozatul esett a nyíllövéseknek. Mi történhetett? A kérdésre választ adó közvetlen információ ugyan nem áll rendelkezésünkre, azonban a kiértékelt események egymásutánisága megoldást sugall.

Az értékelésnél egy fontos körülményt azonban tartsunk szem előtt: az ellenséges környezet minden módon megnehezítette az utánpótlás biztosítását. Kezdjük azzal, hogy a brentai csata eltérést mutat a több napig tartó, késleltető harctevékenységtől is. Itt ugyanis a 10–12 napra számolt szándékos megfutamodás első napja összecsapással kezdődött a veronai mezőkön a magyar utóvéd és Berengár élővédje között. Ez esetben lényegesen magasabb lőszerfogyással kell számolnunk a halogató harcra becsült, napi két-három tegeznyi nyílvesszőnél. Valószínűleg az történhetett, hogy eleink az üldöző csapatot főerőnek gondolták, és döntésre akarták vinni a dolgot, ami sikerült is, de időközben beérkeztek Berengár tényleges főerői. A túlerő ellen a szándékos megfutamodással egybekötött halogató harcra kellett áttérni. Az ellenség megsemmisítésére törekvő összecsapás azonban lényegesen nagyobb nyílfelhasználással járt, mint a halogató harc egy napi lőszerjavadalmazása. Az ütközetben részt vevő törzsszövetségi csapat erejét 500, 1000, vagy 2000 főre becsülve a nyílvesszőfogyást (az *1. sz. melléklet* szerint) 5000, 10 000, vagy 20 000 tegezre számolhatjuk egy harci napra. Ha a kapott értékeket összehasonlítjuk egy 5000 fős csapat egy döntő ütközetére becsülhető 50 000 tegez (kilogramm) lőszer-javadalmazásával, akkor látható, hogy ebben az ütközetben a magyar seregrész a teljes lőszer-javadalmazás egytizedét, kéttizedét, vagy akár négytizedét (közel felét) is ellőhette. Valójában nem ismerjük az összecsapásban részt vevő állomány létszámát, a tendencia azonban azt mutatja, hogy az ütközet és az azt követő 10–11 nap halogató harcának lőszerfogyása odáig vezethetett, hogy a brentai csatára már nem rendelkeztek a döntő ütközet távolharccal történő megvívásához elegendő nyílvesszővel.

---

minden irányból rájuk rohantak a többnyire túlerőben lévő támadók, s a meglepetés erejét kihasználva igyekeztek legyűrni, szétverni az ellenséget."

[13] Hadtudományi Lexikon: „halogatóharc: védelmi jellegű harctevékenység, amelynek során az ellenség előnyomulását a lehető legnagyobb mértékben akadályozzák, kerülve vele a döntő csapást. A ~ot folytató alegységek általában a főerők előtt, a támadó ellenség előrevonásának irányában, jól védhető csomópontokat, átkelőhelyeket, szorosokat és terepszakaszokat szállnak meg. ... A ~ot folytató alegység feladata: a megszállt gócokban a támadó előremozgásának akadályozása, késleltetése; idő biztosítása a főerőknek a védelem kiépítéséhez, esetleg az ellentámadásra való felkészüléshez; a támadó fedezőerőinek lekötése és főerőinek szétbontakoztatásra kényszerítése; felderítési adatok szerzése az ellenség állományáról, harcrendjéről, várható szándékáról és tevékenységéről; ... A ~ra kijelölt alegységek terepszakaszról terepszakaszra mozogva, egymás biztosításával kerülik ki a döntő összecsapást a túlerőben lévő támadóval ..."

Ezért kezdődhetett a brentai csata közelharccal. A veronai összecsapástól a brentai csatáig a 10–12 nap alatt számtalan támadás érhette Berengár csapatait, melyeknek korábbi, nagy üldözési sebessége (40–60 km/nap) napi 5–6 kilométerre csökkent. Ez csak a sorozatos rajtaütések és a harcból való kivonások (szándékos megfutamodások) következménye lehetett, azé a taktikáé, amit Regino is említett a magyarok harceljárásáról szólva („menekülésből visszatérnek az ütközetbe"). A szándékos megfutamodást végrehajtó csapatok is váltották egymást, tehát a nyílkészlet fogyása a had egészére kiterjedhetett. A szoros üldözés következtében a csata előtt nem állt elegendő idő rendelkezésre a készletek feltöltésére, ha maradt egyáltalán tartalék. Arra legközelebb Berengár hadának megsemmisítése után kerülhetett sor. Az íjak későbbi alkalmazásának említése a forrásokban talán a nyílvesszők újrafelhasználásával magyarázható. Más pótlási lehetőséggel – a nyílkészítés sokoldalú, munkaigényes eljárását figyelembe véve – idegen földön nem számolhattak.

Egy számvetésünket még utólagosan pontosítanunk kell. Előzetesen megbecsültük a sereg vonulásának átlagos napi menetteljesítményét a brentai csatáig. Értékét 32 km/napban számoltuk. Ebből a Pavia térségébe érkezés ideje szeptember 8–9-re becsülhető. Ez a dátum azonban nem vonatkoztatható a főerőkre, hanem inkább csak a felderítő csapatra, illetve a menetbiztosító élővédre. A főerők hozzájuk képest legkevesebb egy (de inkább több) napi menetnek megfelelő távolságra lehettek lemaradva.

Érdekes, hogy Berengárral a kapcsolatok a csata után sem szakadtak meg. Távozásuk előtt a magyarok békét kötöttek a királlyal.[14] Ehhez hozzájárult Berengár rutinos politikája, aki ajándékokkal és túszok adásával segítette elő a békekötést.[15]

Városok bevétele

A források alapján nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy városokat, várakat nem támadtak őseink. A Sváb Évkönyv arról ír, hogy várak is áldozatul estek portyájuknak. János velencei pap Milánó pusztulásáról emlékezik meg. Bóna István szerint eleink Modenát is bevették.[16]

Liudprand ugyanakkor azt említi, hogy csak azok menekültek meg a csata után, akik megerődített helyekre jutottak. A történetek a látszólagos ellentmondás ellenére elfogadhatóak. A fallal körülvett, jól védhető és védett városokat, mint Aquileia, Verona, és Pavia, valamint az erődítményeket (várakat) ugyanis nem ostromolták őseink, nem is voltak hozzá eszközeik. A védőfallal nem rendelkező városok viszont, mint Milánó és Modena, vagy kolostorok, mint Nonantola monostora, valóban áldozatul eshettek támadásaiknak.

A brentai csata harcászati tapasztalatai

Liudprand (Augsburg, 910.) és al-Maszúdi (Bizánc, 934.) konkrét csataleírásait összevetve a brentaival, élesen megkülönböztethetők az őseink hadviselésében alkalmazott harceljárások és manőverek. Értelmezzük először a bizánci forrásokban előforduló harcászati fogalmakat (távolharc, lesállás, halogató harc, üldözés, színlelt meghátrálás, szándékos megfutamodás és bekerítés.). Rendező elvnek az ellenség megsemmisítésének módját, a harc megvívásának mikéntjét tekintve, harceljárásnak[17] határozható meg a távolharc, a lesállás, a halogató harc és az üldözés. Manőver-

[14] *Bóna*, 32. o.

[15] *Csorba*, 109. o.

[16] *Bóna*, 32. o.

[17] A Hadtudományi Lexikon meghatározása szerint: „Harctevékenység: a haderőnemi, fegyvernemi csapatok fegyveres összecsapásainak sorozata a harcmezőn (légtérben, vízi térségben), amelyet az ellenség megsemmisítése céljából folytatnak. ... A harctevékenységek közös és lényeges ismertetőjegyei harctevékenységi fajtákat alkotnak. ... A csapatok a harc során a tevékenységek különböző és sokrétű formái és módjai v. eljárásai közül mindig azokat alkalmazzák, amelyek megfelelnek a közös célnak, biztosítják annak elérését, és ily módon összhang van a cél és a harctevékenység módja között. Ennek megfelelően a harctevékenységek két nagy fajtáját különböztetjük meg. Ezek a →védelem és a →támadás."

ről[18] szólva, a kedvezőbb helyzetre irányuló mozgás jellegét tekintve irányadónak, e fogalomkörbe sorolható a színlelt meghátrálás, a szándékos megfutamodás és a bekerítés. Míg a lesvetés, az üldözés és a bekerítés korabeli tartalma fogalmilag napjaink hadtudományi rendszerében is értelmezhető, addig a távolharc, mint harcmód, illetve a szándékos meghátrálás és a színlelt megfutamodás érzékelhetően manőver jellegű tevékenységek tartalmi tisztázását szükségesnek látszik.

Induljunk ki a távolharc fogalmából. Eddigi tapasztalataink alapján őseink hadviselésében a távolharc a harc megvívásának hogyanját, módját fejezi ki. A források alapján tehát harceljárásnak tekinthető. Tartalmát tekintve összehangolt csapások (nagy távolságról, azaz az ellenség támadó fegyvereinek hatósugarán kívülről kilőtt nyílzáporok) és gyors mozgásmanőverek kombinációja. Különbség tehető azonban a támadó pozícióban, illetve védelmi helyzetben folytatott távolharc célja és tartalma között.

A támadó szándékkal folytatott távolharc (Augsburg, 910., Walandar, 934.) célja vesztség okozása az ellenségnek, és kedvező helyzetben a döntő ütközet kikényszerítése. A cél tartamilag nagy intenzitású nyílzáporokkal és gyors manőverekkel valósult meg.

A többszörös túlerőben lévő ellenség elleni távolharc (Brenta, 899., Pozsony, 907.) célja a föltartóztatás volt, azaz elegendő idő biztosítása a saját főerők számára kedvező terepszakasz elfoglalására; sorozatos rajtaütésekkel (alacsony intenzitású nyílzáporokkal) és nagy távolságú manőverekkel, szándékos megfutamodásokkal valósult meg. Tartalmát tekintve védelmi jellegű, halogató harctevékenységről beszélhetünk.

A céljaiban és lényeges tartalmi elemeiben eltérő két harceljárás jellemző manővereik vonatkozásában különböztethető meg. A támadó célú távolharc a színlelt meghátrálással, védekező jellegű halogató harc pedig a szándékos megfutamodással hozható összefüggésbe, ám ezen túl egy sor egyéb jellemző tulajdonsággal is rendelkeznek. Vegyük sorba őket!

Az augsburgi (910.) és a Bizánc elleni (934.) hadjáratban a szemben álló fél megtévesztése, azaz a színlelt meghátrálás az ellenség főerőivel közvetlen harcérintkezésben lévő csapatok visszavonásával, de a harcérintkezés folyamatos fenntartásával, rövid időn (egy napszakon) belül valósult meg. A tevékenység lényegét illetően nem beszélhetünk megfutamodásról. Ennek a manővernek a valódi tartalmát – szó szerinti értelmezésben – a tudatosan végrehajtott, színlelt meghátrálás fejezi ki. A színlelt meghátrálást végrehajtó erők szoros harcászati kapcsolatban álltak a főerőkkel. Rövid időtartamú manővereiknek a saját főerők tevékenységével összehangoltnak kellett lenniük. A támadó jellegű, nagy hevességű távolharc és a színlelt meghátrálás időben és térben koordinált tűz- és mozgásmanőverei az ellenség rövid időn, többnyire egy napon belüli megsemmisítésére irányultak. Ez az alapvetően támadó jellegű tevékenység hatalmas nyílvesszőigénnyel járt.

A brentai csata esetében más valósult meg. A szakirodalom a Paviától kezdődő visszavonulást meghátrálásként fogadta el. Mint láttuk, nem erről volt szó. Paviától a veronai mezőkig a felderítő csoportot (vagy elővédet) valóban üldözte Berengár könnyűlovassága. Csak a veronai mezőkön kialakult összecsapás után beszélhetünk tudatosan végrehajtott „szándékos megfutamodásról," mikor is eleink, el-elszakadva az ellenség főerőitől, 50–60 kilométeren át csalogatták azokat a Brenta folyóig. Ez több napos védelmi harctevékenység, mely alatt természetesen nem képzelhető el folyamatos harcérintkezés. E helyett rendszertelenül, nem várt helyen és időben váratlanul hatalmas nyílzáporokkal késztették az ellenséget szétbontakozásra (a támadás valamilyen módon történő „lereagálására"). Az összecsapásokból rövid idő után kivonták magukat, mintha elmenekülnének,

---

„Harceljárás, harcmód: az egyes harctevékenységi fajtákon belül azoknak az eljárásoknak, módszereknek, tevékenységeknek a gyűjtőneve, amelyek megmutatják, hogyan megy végbe az ellenség megsemmisítése. A támadás módja pl. menetből, vagy közvetlen harcérintkezésből elfoglalt megindulási helyzetből való indítása; védelemben lehet pl.: halogató harccal, vadászharccal stb."

[18] Hadtudományi Lexikon: „Manőver: a harc és hadművelet alapvető eleme, meghatározott térben és időben végrehajtott, dinamikus elsősorban a csapatok mozgásával (helyváltoztatásával) kapcsolatos tevékenység, az ellenséghez viszonyítva az előzőnél kedvezőbb helyzet kialakítása céljából; benne a tűz és a mozgás összhangja érvényesül. ... A ~ célja: a csapatok új irányba (terepszakaszra, körletbe) való szervezett mozgása a harccselekmények közben; az ellenséghez viszonyított előnyös helyzet, továbbá a szükséges erő- és eszközátcsoportosítás időbeni létrehozása; a saját erők kivonása az ellenség csapásai alól, a megszabott, vagy újonnan jelentkezőfeladatok eredménye végrehajtása céljából."

mely azonban nem ítélhető ellenséges behatás következményének. Ezt a mozgást közvetlenül nem követte az ellenség tőrbe csalása. E taktika formai megnyilvánulását ugyan jobban kifejezi a „szándékos megfutamodás," ám ha összességében vizsgáljuk, nem ítélhető egyértelműen manővernek, jóllehet mindvégig dinamikus mozgás jellemezte. Célja az ellenség előnyomulásának hátráltatásában fogalmazható meg, hogy a főerők a kedvező terepszakaszon összpontosíthassák erőiket. Az ellenség föltartóztatását végrehajtó erők önálló harcfeladatot teljesítettek, tevékenységük tehát inkább védelmi jellegű harc volt, mint manőver, lényegében halogató harc, melyet a kikülönített csapatok tudatosan alacsony intenzitású távolharcának, és a „szándékos megfutamodás" manőverének ismétlődő alkalmazásával, önállóan hajtottak végre.

Összességében a színlelt meghátrálás célját – az ellenség kelepcébe csalását – tekintve inkább a lesvetés manőverének tekinthető, jóllehet a csatának (ütközetnek) sorrendileg a nyílzáport követő fázisa. Jellemzője a harcérintkezés fenntartása, a szoros együttműködés a főerőkkel, és a rövid idejű (egy napon belüli) lefolyás.

A szándékos megfutamodás a halogató harc manővere. Jellemzője a kisebb erők részvétele, a halogató harc rövid rajtaütéseit követően az ellenségtől való időleges, de teljes elszakadás naponként többszöri ismétlődése. Nem közvetlen célja az ellenség tőrbecsalása, hanem inkább a saját szándék felőli megtévesztése, kifárasztása, bizonytalanságban tartása.

A színlelt meghátrálás és a szándékos megfutamodás eltérő sajátosságaik mellett lényeges, azonos tulajdonságokkal is rendelkeznek. Egyik manőverfajtát sem a főerők teljes állománya hajtja végre. Mindegyikben a főerőktől kikülönített, azok alárendeltségébe tartozó erők vesznek részt. Ezek a manőverek ezért a harcászati kategóriába sorolhatók. A színlelt meghátrálás és a szándékos megfutamodás lényeges közös tulajdonsága az, hogy mindkettő a főerők érdekében folytatott tudatos tevékenység. Ebből következik, hogy azokat a "megfutamodásokat," amelyek nem voltak összehangolva a főerők tevékenységével, valós megfutamodásnak kell ítélnünk.

A brentai csata elemzése kapcsán megkülönböztettem, és tartalmilag magyaráztam a „szándékos megfutamodás" és a „színlelt meghátrálás" harcászati fogalmakat. Mindkettőt őseink alapharceljárásából, a távolharcból vezettem le. Fontosnak tartom az ilyen és hasonló jellegű kérdések vizsgálatát a hadtudomány oldaláról, hiszen ha nem tesszük meg, akkor hadtörténeti események fontos részletei sablonná mosódhatnak össze, és esetleg téves következtetések áldozatául eshetünk.

1.

Nyílfelhasználás megközelítése számításokkal
Hadműveleti megközelítés

Eleink olyan kiváló tulajdonságokkal bíró íjjal (visszacsapó vagy reflexíj), rendelkeztek, melynek harcászat-technikai mutatói lényegesen felülmúlták potenciális ellenségeik íjainak képességét. Nyílzápor esetén 180–200 méterről, célzott lövéskor 50–60 méterről lehetett pusztítani a szembenálló felet. Ez tette lehetővé, hogy már ellenségeik fegyvereinek hatótávolságán kívül veszteséget okozhattak anélkül, hogy a szemben álló fél fegyverei elérték volna őket. A korabeli feljegyzésekben őseinknek az íjaikkal folytatott harcát nevezték távolharcnak.

Az itt következő számításokat a távolharc két jellemző manőverének (a szándékos megfutamodásnak és színlelt meghátrálásnak) tükrében végzem el, és Mesterházy Károlynak a tegezre és íjkészítésre vonatkozó kutatási eredményeiből[19] indulok ki. Mesterházy a rekonstruált tegez szerkezeti felépítése alapján az alábbi következtetésekre jutott: „a lovas íjász csak kevés nyílvesztőt vihetett egyszerre magával," a nyílvessző készítésének nagyon időigényes volta miatt „a nyílvesszőkkel takarékoskodtak," az ellenséges arcvonal szétbomlasztása és üldözése nagy mennyiségű nyílfelhasználást igényelt, ezért „többször is fel kellett tölteniük tegezüket, ennek következtében „megszabott számú lovasnak adott számú tartalék málhásra volt szüksége." Mesterházy észrevételeit hadművészeti szempontból megítélve megalapozottnak tartom, ezért számításaim elvi megközelítéseinél figyelembe veszem.

Mielőtt belekezdenénk értékelő munkánkba, még egy gondolattal ki kell egészítenem Mesterházy megállapításait. Az ember fizikai teljesítőképessége véges. Így volt ez 1100 évvel ezelőtt is. A probléma az, hogy nem ismerjük őseink e képességének határát, melyet fontos lenne az íjak kezelésére kivetíteni. Megközelítő becslésekhez azért rendelkezünk kiinduló adatokkal. Tudjuk, hogy a felajzott reflexíj megfeszítéséhez 25–30 kilopond erőre volt szükség. A kérdés az, hogy az íjlövészetet gyerekkorától gyakorló harcos hány egymás után leadott „sorozatlövésre" lehetett képes? Számoljunk, és használjuk józan ítélőképességünket, valamint a hagyományőrző íjászok tapasztalatait. Egy tegezbe 20 nyílvesszőt számolva, a teljes kilövéséhez összesen 500–600 kilopond erőt kellett kifejteni. Két tegez nyílvessző kilövése megduplázza az erőkifejtést, tehát 1–1,2 tonnára tehető az energiaráfordítás. Ez már iszonyú nagy szám. A kérdés, hogy hányszor képesek ezt egymás után megismételni? A lovas íjásznak azonban sorozatban több tegez kilövésére nem is volt lehetősége, hiszen harcba vetése egy tegezfeltöltéssel történt. Az első „tár" (tegez) kiürülését követően, a harcost, illetve a csapatot a harcból ki kellett vonni, és a tegezeket újra kellett „tölteni," vagy egyszerűbb módon cserélni.

Gondolatmenetünket a brentai csata halogató harceljárásnál tapasztaltakkal, azaz az ellenség előnyomulását késleltető csapat harcból való kivonásával, majd újbóli harcba vetésével (vagy a walandari szárnycsapatok rotációs mozgásával) összevetve észre kell vennünk, hogy nem minden, az arcvonaltól eltávolodó csapatmozgás ítélhető színlelt meghátrálásnak.

Nyílvesszőfogyás-számítások

A nyílvesszőkkel takarékoskodni kellett. Igen ám, de ez nem mehetett a harcfeladat rovására. Az augsburgi és a walandari csaták tapasztalatai is azt mutatják, hogy a nyílvesszők fogyásának idejét mozgásmanőverek közbeiktatásával lehetett meghosszabbítani. Ez nem jelentett mást, mint a tűz és mozgás összehangolt manőverét, amit a mai harcászati elvek is ismernek.

[19] *Mesterházy Károly:* Tegez és taktika a honfoglaló magyaroknál. *Századok.* (1994.) 328., 330. o.

Készítsünk mintát egy tegez kiürülésének idejére, egy harcosra számolva, különböző számú nyílsorozat és a mozgásmanőverre fordított idő (1, 3, és 5 perc) függvényében. A kapott értékeket foglaljuk táblázatokba:

1. sz. táblázat

Sorozatlövés (egymást követő nyíllövések száma) (db)	*Sorozatok száma (db)*	*Sorozatok közötti manőveridő (perc)*	*Tegezkiürülés ideje (perc)*
egyes lövés	20	1	20
kétlövéses sorozat	10	1	10
háromlövéses sorozat	6–7	1	6–7
négylövéses sorozat	5	1	5

2. sz. táblázat

Sorozatlövés (egymást követő nyíllövések száma) (db)	*Sorozatok száma (db)*	*Sorozatok közötti manőveridő (perc)*	*Tegezkiürülés ideje (perc)*
egyes lövés	20	3	60
két lövés	10	3	30
három lövés	6–7	3	18–21
négy lövés	5	3	15

3. sz. táblázat

Sorozatlövés (egymást követő nyíllövések száma) (db)	*Sorozatok száma (db)*	*Sorozatok közötti manőveridő (perc)*	*Tegezkiürülés ideje (perc)*
egyes lövés	20	5	100 (1 ó. 40 p.)
két lövés	10	5	50
három lövés	6–7	5	30–35
négy lövés	5	5	25

Amennyiben a távolharcra rendelt nagyobb csapat kettéválva, felváltva lőtte a nyílzáporokat, a tegezek kiürülési ideje duplájára növekedett (három csapat esetén háromszorosára, stb.). Természetesen a táblázatok nem tükrözik vissza a nyílzáporok és a mozgás egy-egy csatához köthető komplex manőverét, megmutatják viszont azt a széles időskálát, amelyen belül a mindenkori harcfeladatnak, az ellenség harcrendjének és a terepnek megfelelően, meg lehetett választani a mozgásmanőverrel összehangolt nyílsorozatok számát, mely egyúttal meghatározta az újratöltés (tegezcsere) idejét is.

A táblázatok középértékét véve kiolvasható, hogy 3–5 percenként leadott 2–3 nyílzápor-sorozat, szűken számolva, 30 perc alatt felemésztette a tegezekben tárolt 20 nyílvesszőt. Egy 500 fős, távolharcra kirendelt csapat (elő-, vagy utóvéd, illetve meghátrálók, vagy megfutamodók), két csoportosításban, nagyjából egy óra alatt lőtte ki összes nyílvesszőjét. Tízórás harci napot számolva tízszer kellett újratölteniük (vagy tegezt cserélniük), illetve tízszer kellett csapatváltást (harcból kivonást és harcba vetést) végrehajtaniuk. Így egy harcosra, egy harci napra számolt 10 bevetése esetén, 200 nyílvessző (10 tegez) kilövése számolható. A továbbiakban az egy harcosra eső napi maximális bevetések számát tízzel számolom.

A nyílvesszőszükséglet, -fogyás és -utánpótlás elvi összefüggései

Az összehangolt tűz- és mozgásmanőverek szempontjából más elvárásoknak kellett teljesülniük a színlelt meghátrálás és a szándékos megfutamodás esetén. Különösebb magyarázkodás nélkül belátható, hogy egy csapat valamely harci feladatára a nyílvesszőszükségletet a harcosok száma (l), a harci napok száma (h), és a naponkénti bevetések (tegezek újratöltésének/cseréjének) száma (b) határozta meg. Képlettel kifejezve x = l×h×b, ahol b a feltöltött tegez összsúlya, közelítőleg 1 kg: (egy nyílcsúcs ~40 gr, egy tegezben 20 nyílvessző ~0,8 kg, a tegez összsúlya ~1 kg). Tehát:

x_1 = l×h×b felhasznált (kilőtt) tegezszám, illetve az ellőtt nyílvesszők súlya (kg),

x_2 = l×h×b×n a felhasznált nyílvesszők száma, ahol (n = 20) és

y = (l×h×b):s a számolt nyílvesszők (tegzek) szállításához szükséges teherhordó lovak száma, ahol „s" a málhás ló terhelése kg-ban, itt s = 70 kg.

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért számításainkat szemléltessük táblázattal, melybe változóként vigyük be az „l", a „h" és a „b" értékeket, és ezekből számoljuk ki az ellőhető nyílvesszőmennyiség súlyát (x_1), valamint az ehhez szükséges teherhordó szükségletet (y). Első táblázatunkat egy harci nap figyelembe vételével, növekvő harcosszámra töltsük ki, mely a színlelt meghátrálás manőverének nyílvessző-felhasználását érzékelteti:

4. sz. táblázat

Harcosok száma (l)	*Harci napok száma (h)*	*Bevetések (újratöltések/tegez-cserék) száma (b)*	*Maximálisan ellőhető nyílvesszők súlya (1 tegez ~1 kg) (x_1)*	*Teherhordó lovak száma (y)*
100	1	10	1000	15
500	1	10	5000	72
1000	1	10	10 000	143
5000	1	10	50 000	715

A táblázat alapján, 5000 harcost számolva, napi 10 bevetés esetén az 50 000 kilogramm (50 tonna) nyílvessző-javadalmazást 715 teherhordó ló szállította. Ez az érték közel áll az egy napra tervezett (kikényszerített), a főerők által végrehajtott döntő ütközetek intenzív harcainak (lesvetés, bekerítés) nyílvessző-felhasználásához. A táblázat utolsó két oszlopából számolható egy jellemző érték: a harcosok és a málháslovak aránya 7:1, ami azt jelenti, hogy egy teherhordó ló hét harcos nyílkészletét szállította.

Az alábbiakban ugyanezeket a számításokat végezzük el 500 harcos esetére 3, 5, és 8 harci napra, napi egy, illetve két tegez nyíl felhasználásával. A választott kritériumok jellemzőek a halogató harc elhúzódó jellegére. Figyeljük meg a szállítási kapacitás alakulását, mely a szándékos megfutamodás manővereinek lehetséges nyílvessző-felhasználását érzékelteti:

5. sz. táblázat

Harcosok száma (l)	*Harci napok száma (h)*	*Bevetések (újratöltések/tegez-cserék) száma (b)*	*Maximálisan ellőhető nyílvesszők súlya (1 tegez ~1 kg) (x_1)*	*Teherhordó lovak száma (y)*
500	3	1	1500	22
500	5	1	2500	36
500	8	1	4000	57
500	10	1	5000	72
500	3	2	3000	43
500	5	2	5000	72
500	8	2	8000	115
500	10	2	10 000	143

Hasonlóképpen alakulhatott a brentai csata utóvédjének nyílfelhasználása. Az intenzív és nagy erőkkel folytatott üldözés lelassítására, egy harci napra maximum kéttegeznyi nyíl ellövését számolhatjuk. Tíz napra véve a halogató harcot, egy 500 fős utóvéd esetén 10 000 tegez nyílvessző felhasználásával számolhatunk, azaz egy 5000 fős csapat egy döntő ütközetére becsülhető 50 000 kilogramm nyílvessző-javadalmazása egytizedével. A számok érzékeltetik a harceljárás hatékonyságát. A halogató harcot folytató csapat önálló harctevékenységet folytatott. Egy napi nyílvessző-ellátása egy–két tegezre becsülhető, mely nem igényelt külön teherhordó kapacitást, tehát nem sérült a harceljárást jellemző szándékos megfutamodáshoz elengedhetetlen nagyfokú mozgékonyságuk. A halogató harcra kijelölt csapat nagyjából egynapi távolságra tevékenykedett a főerőktől, és naponkénti váltással cserélődhettek. Így nem is volt szükséges, hogy kikülönített málhás csoport biztosítsa nyílvessző-ellátásukat, amely rontotta volna szabad mozgásukat, gyors manőverező képességüket. A harcosok naponként feltöltöttek az egység nyílvesszőkészletéből.

A maximális és optimális teherhordó kapacitás becslése

Ebben a részben a nyílvessző-javadalmazás (-ellátás), és a málhásló terhelhetősége közötti összefüggést vizsgáljuk. Számításunknál induljunk ki a 2. és 3. sz. táblázat alapján tett következtetésünkből, az egy harcos napi 10 bevetésből (b = 10 tegezcsere, vagy újratöltés), amit egy fő napi mozgásmanőverrel egybekötött, nyílkilövő képességének becsültünk meg. Figyelembe véve b értékét, a különböző harci napokra számolható teherhordó kapacitás (a málháslovak száma) y = (l×h×b):s. A képletben két állandó szerepel: a b = 10, és az s = 60, 70, vagy 80 kg. Mivel nem ismerjük pontosan az akkori lovak terhelhetőségét (t), a második világháborús tapasztalatból (60–80 kg)[20] tudunk csak kiindulni. Az alábbi példákban változó értékként adjuk meg a harcosok és a harci napok számát, és figyeljük a teherhordó lovak és a lovas harcosok számának alakulását. Első példánkat 100 harcosra és 60 kilogramm teherhordásra, és 1–10 harci napra számoljuk, a másodikat ugyanilyen feltételekkel számoljuk, csak a málháslovak teherhordását vegyük 70 kg-ra, harmadik példánkban számoljunk 500 harcossal és 80 kilogrammal az y = (l×h×b):s képlet alapján:

1. példa	*2. példa*	*3. példa*
y = (100×1×10):60 = 17	y = (100×1×10):70 = 14	y = (500×1×10):80 = 63
y = (100×2×10):60 = 33	y = (100×2×10):70 = 28	y = (500×2×10):80 = 125
y = (100×3×10):60 = 50	y = (100×3×10):70 = 43	y = (500×3×10):80 = 188
y = (100×4×10):60 = 67	y = (100×4×10):70 = 57	y = (500×4×10):80 = 250
y = (100×5×10):60 = 83	y = (100×5×10):70 = 71	y = (500×5×10):80 = 313
y = (100×6×10):60 = 100	y = (100×6×10):70 = 86	y = (500×6×10):80 = 375
y = (100×7×10):60 = 117	y = (100×7×10):70 = 100	y = (500×7×10):80 = 438
y = (100×8×10):60 = 133	y = (100×8×10):70 = 114	y = (500×8×10):80 = 500
y = (100×9×10):60 = 150	y = (100×9×10):70 = 129	y = (500×9×10):80 = 562
y = (100×10×10):60 = 167	y = (100×10×10):70 = 143	y = (500×10×10):80 = 625

A számolást folytassuk tovább 5000 lovas harcos egy napi 10 bevetésére. Ebben az esetben x_1 = 5 000×1×10 = 50 000 tegezben, illetve 50 000 kg-ban számolható. Ennek a súlynak a szállítására 625–714 teherhordó lóra volt szükség. A példákból érdekes összefüggés olvasható ki. Minden olyan esetben, amikor a harci napok és a napi bevetések szorzata megegyezik a málháslovak terhelhetőségével (h×b = t), akkor a lovas íjászok száma megegyezik a teherhordó lovak számával: y = l. Az előzőekből azonban kiderült, hogy ekkora nyílfelhasználásra egyik távolharc eljárásban sem volt szükség. Ezt a magas értékpárt kifejező kapcsolatot kezeljük elvi maximális nyílvessző-szállítási képességnek. Azonban ez az érték túlzó, hiszen nehezen képzelhető el, hogy egy mozgé-

[20] *Babucs Zoltán:* A ló a második világháborúban. *História.* 2005. 1–2. sz. 62. o.

kony könnyűlovas íjász egységet 60–80 kilogramm teherrel megrakott, ugyanannyi teherhordó lóból álló csapat kísérje, mint amennyi a harcos állomány. Egy ilyen málhás csapat jelentősen rontotta volna az igényelt magas menet- és manőverező képességet. Az elvileg maximális nyílvesszőkészlet-szállító képesség kihasználását őseink harceljárásával (eddig megismert csatái alapján) nem tudjuk indokolni. Az optimális megoldást jóval az egyenlőség alatt kell keresnünk. Mivel a hadra indulók létszáma, a harcosok nyílvessző-javadalmazása, és a teherhordó kapacitás adottnak tekinthető, az optimális arány a harci napok csökkentésével érhető el. A kor hadseregei ezért is törekedtek a döntés kikényszerítésére, a győzelem megszerzésére egy nap döntő ütközetében.

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért, a példákat felhasználva, növekvő sorrendben, az y = 1 egyenlőségekig számoljuk ki a málhásló – lovas harcos (y:1) arányokat!

1. példából:	1:6	1:3	1:2	1:1,5	1:1,2			1:1
2. példából:	1:7	1:3,6	1:2,3	1:1,7	1:1,4	1:1,2		1:1
3. példából:	1:7,9	1:4	1:2,6	1:2	1:1,6	1:1,3	1:1,2	1:1

Az aránypárok azt mutatják, hogy egy teherhordó ló hány harcos nyílkészletét szállíthatta. A kezdő arányértékek mutatják a már korábban számolt optimumot (egy harcosra, egy harci napra 10 tegez nyílvessző javadalmazás). Ez azt jelenti, hogy egy málhás lóra felfért 7–8 harcos nyílkészlete. Feltárható az összefüggés, hogy a harcos egység állományától függetlenül az egy napi döntő ütközet megvívásához optimálisan szükséges nyílfelhasználást a 60 kilogramm teherhordó képességű málháslovak esetén 6:1 arányban, a 70 és 80 kilogrammosok esetén 7:1 és 8:1 harcos/málhásló arányban lehet megállapítani.

A számolás logikájából kiindulva azonban ez egynapi harc döntő ütközetének nyílvesszőellátmánya. Ehhez hozzá kell számolni az önálló tevékenységre rendelt fedező erők (elővéd, oldalbiztosítók, felderítő csoportok) szükségletét is. Számukra külön ellátmányt kell figyelembe venni. Ugyanis a fedező (biztosító) erők (~1000 fő az 5000 fős állományból [~500 fő az elővédben, a fennmaradó 500-ban oldalvéd, felderítő csoportok és zsákmányszerzők]) tevékenysége nem egy döntő harci napra korlátozódott, hanem a hadművelet egészére, a menetre, helyi összecsapásokra, esetleg halogató harcra, zsákmányszerzésre a sereg élelmezése céljából stb.

Megközelítő becsléssel számukra 10 napra, napi egy tegez nyílvessző-javadalmazással számolva, $x_1 = 1\,000 \times 10 \times 1 = 10\,000$ tegez, vagy 10 000 kilogramm nyíl szükséges. Ezt a súlymennyiséget 125–142 teherhordó lóra lehetett felmálházni. Tehát egy 5000 fős csapat nyílvesszőinek szállítására összesen 750–856 málhás ló számolható, mely szerint 6–7 harcos nyíljavadalmazását szállíthatta egy teherhordó ló.

Az eredmény nem csik messze Mesterházy ismeretétől, miszerint a bizánciaknál 10 emberre esett egy fegyvert és élelmet szállító málhásló, illetve felvonuláskor egy szekér. Figyelembe kell vennünk azonban a bizánci had szervezetét, melyben a lovasságnál nehéz (páncélos) lovassággal, továbbá páncélos gyalogsággal és íjászokkal is számolhatunk. Ezen felül műszaki eszközöket is szállítottak a tábor körülkerítésére, esetenként ostromeszközöket is. A nehéz fegyverzet és a műszaki eszközök szállítására alkalmasabbnak tűnik a szekér. Őseink hada viszont könnyűlovasságból állt, táborait nem kerítette, műszaki és ostromeszközökkel nem rendelkeztek. Tehát a szekérre, mint szállítóeszközre kevésbé volt szükségük, mint a bizánciaknak. A sereg mozgékonyságát is gátolhatták a lassúbb, és nem minden terepen alkalmazható szekerek. Eleinknél a bizánci források nagy csapat kísérő lóról szólnak, melyek részben élelmezés céljából követik a sereget, és mint számításaink mutatják, lőszerutánpótlás miatt is. Portyáikkal kapcsolatosan ugyan a nyugati források említenek szekereket a magyar táborokban, melyekkel a zsákmányt szállították. Amennyiben egy szekér terhelhetőségét a lovakhoz viszonyítva háromszorosra vesszük, akkor a bizánci seregben tíz harcosra négy teherszállító ló számolható (2,5:1).

Az eleinknél tapasztalható jóval kedvezőbb arány, az egy harcosra számolható kisebb szállító (teherhordó) kapacitás egyik feltétele volt nagy mozgékonyságuknak, mely a nagytávolságú menetek során a bizánci és a frank csapatokénak kétszeresére tehető.

Számításainkat folytassuk az egy harcosra kioszthatő tegezszámmal.

Ebben az esetben $b = x_1:(l \times h)$, ahol ha $l = 1$, akkor $b = x_1:h$. Adjunk a h-nak különböző értékeket 1-től 10-ig, és számoljuk a b-t a harcos fizikai terhelhetőségét figyelembe véve. Vegyünk b ér-

tékének 10 (optimális), és 20 tegezt, és induljunk ki a Nyílvesszőfogyás-számítások c. fejezetben becsült optimális értékből (egy harci napra, egy harcos 10 bevetéséből, azaz 200-ra számított nyílvesszőfogyásból). Az eredményeket foglaljuk táblázatba:

6. sz. táblázat
Tíz tegez esetén (10 kg, azaz 200 nyílvessző), b = 10:h

Nap (h)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Kg/tegezszám (b)	10	5	3–4	4–5	2	1–2	1–2	1–2	1–2	1
Nyílvessző (db)	200	100	67	50	40	32	29	25	23	20

7. sz. táblázat
Húsz tegez esetén (20 kg, azaz 400 nyílvessző), b = 20:h

Nap (h)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Kg/tegezszám (b)	20	10	6–7	5	4	3–4	2–3	2–3	2–3	2
Nyílvessző (db)	400	200	133	100	80	67	57	50	44	40

A táblázatok azt mutatják, hogy az optimális, azaz a napi 10 és 20 tegez nyílvessző-javadalmazást egy harcos milyen variációkban használhatta fel harci naponként, ha abból indulunk ki, hogy napi javadalmazását mind ellőtte. A táblázatok első oszlopa az egy napig tartó, a győzelmet kikényszerítő döntő ütközet nyílfelhasználását szimbolizálja, az utolsó oszlop pedig, a napi egy- és kétjavadalmazásnyi tegez nyílvessző ellövését szemlélteti. A táblázatok utolsó oszlopát azonosíthatjuk a 10 nap halogató harchoz szükséges napi nyílvessző-javadalmazással.

A fenti számítások elvi és megközelítő jellegűek, nem azonosíthatók a kor ismert csatáinak konkrét nyílvesszőellátásával. A könnyűlovas íjász csapatok nyílvesszőellátását azonban hadműveleti és logisztikai szempontból közelítettem meg, ismert ütközetek lefolyására alapozva. Az értékelés elsősorban a távolharc két különböző manővere, a színlelt meghátrálás és a szándékos megfutamodás nyílvessző-felhasználásának indokolható tendenciáira mutatott rá.

2.

A brentai csataleírás részletes vizsgálata modellezéssel

Kíséreljük meg a számok tükrében behatóbban megvizsgálni a részleteket. A csata közelítő rekonstrukciójához három – csak korlátozottan megbecsülhető – bizonytalanságot figyelembe kell venni:

1.) Az Itáliába érkezés időpontjának megadása („augusztus elmúltával") nem pontos. Feltehető, hogy a történetíró (vagy a hírforrás) a magyarok katonai jelenlétének észlelését, és nem az országba érkezésük („határátlépésük") idejét adta meg. Mivel a szakirodalom nagyobb (pár ezer fős) fegyveres csoport megjelenését tartja elfogadhatónak, s a források is ötezer főről szólnak, felbukkanásuk nem maradhatott sokáig titokban. Első megközelítésben fogadjunk el egy belátható időintervallumot augusztus 28-tól szeptember 1-ig számítva, ami megfelel négy nap menettávolságnak. A számításokat úgy végezzük el, hogy e két szélső időpont között bármikor bekövetkezhetett eleink jelenlétének fölfedése.

2.) Ugyancsak pontatlan az Itáliába érkezés helyének megadása. Az Itália földjére lépés észlelése – a négy nap menettávolságnak megfelelően – Aquileia és Treviso között (~110–120 km) bárhol megtörténhetett. A számításokat itt is a két szélső távolság közötti bármely értékre értjük.

3.) A „veronai mezők" térségének lokalizálása ugyancsak pongyola. A térkép szerint ezt a területet a Veronától keletre (Verona K 20–30 km-ig), az Adige folyó bal partjához simuló lapályos vidékhez köthetjük.

A korlátokat figyelembe vételével kezdjünk számításokat a szélső értékekből kiindulva. Első lépésben az Aquilea – Pavia – Brenta (~766 km) menettávolságot vizsgáljuk a történések tartalma szerint Aquileia – Pavia (~470 km) és Pavia – Brenta (~296 km) távolságokra szakaszolva, a törzsszövetségi különítmény menetének, illetve a szemben álló felek harcmozgásának megfelelően.

A teljes távolságra az átlagos menetteljesítményt 24, 25, 26 és 27 napra számolva 31,9, 30,6, 29,5 és 28,4 km/napban kapjuk. A kapott szélső értékekből (24 és 27 nap) kiindulva számoljuk ki a megkülönböztethető menetszakaszokra a menetteljesítményeket:

1. sz. táblázat

Aquileia – Brenta/Cittadella (766 km, 24 nap)			
Aquileia – Pavia (menet) ~470 km		*Pavia – Brenta/Cittadella (harci mozgások) ~296 km*	
Becsült menetteljesítmény (km/nap)	*A teljesítéshez szükséges napok száma*	*A fennmaradt napok száma (24-x)*	*Számolt menetteljesítmény (km/nap)*
20	23,5	0,5	592 nem értelmezhető
25	18,8	5,2	56,9
30	15,7	8,3	35,7
35	13,4	10,6	27,9
40	11,8	12,2	24,3

Lépjünk tovább, és vizsgáljuk ugyanezen távolságok teljesíthetőségét 27 napra:

2. sz. táblázat

Aquileia – Brenta/Cittadella (27 nap)			
Aquileia – Pavia (menet) ~470 km		*Pavia – Brenta/Cittadella (harci mozgások) ~296 km*	
Becsült menetteljesítmény (km/nap)	*A teljesítéshez szükséges napok száma*	*A fennmaradt napok száma (24-x)*	*Számolt menetteljesítmény (km/nap)*
20	23,5	3,5	84,6 (nem reális)
25	18,8	8,2	36,1
30	15,7	11,3	26,2
35	13,4	13,6	21,8
40	11,8	15,2	19,5

Már ebből a két táblázatból is látható, hogy minden kritériumot (két szélső távolságértékre 4–4 menetnapot) végigszámolva, nyolc táblázatot kapnánk, melyek alapján, a veronai mezők lehetséges távolságának szélső értékeit figyelembe véve, további nyolc–nyolc, tehát összesen 24 táblázat 120 sorának adatait kellene értékelnünk. Azonban, szerencsénkre, az átlagos menetteljesítmények alapján szelektálhatunk. A táblázatokban a 40 km/nap becsült menetteljesítmény-értékek nagy távolságú menetek esetén, főleg idegen, ellenséges környezetben, túlzottak. Ezért a továbbiakban csak a tendenciák mutatójaként vesszük figyelembe. Szelektálhatunk a 4. oszlop harcimozgás-teljesítményei szerint is, ugyanis a Pavia – Brenta távolság teljesítésének súlyozott átlaga szerint (3–4 napi üldözés 50–60 km/nappal számolva, és halogató harc 10–11 napon át, 4–6 km/nap középértékeit véve) 18 km/nap körüli átlagérték adódik. Tehát egy bizonyos táblázat olyan sorát kell keresnünk, melynél a 30–35 km/nap becsült átlagos menetteljesítménnyel együtt 18 km/nap körüli, harci mozgásokat jellemző, átlagos mozgásteljesítmények találhatók. A 2. sz. táblázatban a 19,5 km/nap ugyan közelíti ezt a keresett értéket, de az irreálisan magas, 40 km/nap átlagos menetteljesítmény miatt nem vehető figyelembe.

Folytassuk számításainkat a teljes távolság másik szélső értékére (Treviso – Brenta/Cittadella 651 km-re). Ekkor, az átlagos menetteljesítményt 24, 25, 26 és 27 napra számolva, az elfogadható 27,1, 26, 25 és 24,1 km/nap eredményt kapjuk. A kapott értékeknek megfelelően számoljuk ki menetszakaszokra bontva a valószínűsíthető menetteljesítményeket a 24, 26 és 27 nap teljesítési idők függvényében:

3. sz. táblázat

Treviso– Brenta/Cittadella (651 km, 24 nap)			
Treviso – Pavia (menet) ~355 km		*Pavia – Brenta/Cittadella (harci mozgások) ~296 km*	
Becsült menetteljesítmény (km/nap)	*A teljesítéshez szükséges napok száma*	*A fennmaradt napok száma (24-x)*	*Számolt menetteljesítmény (km/nap)*
20	17,8	6,2	47,8
25	14,2	9,8	33,6
30	11,8	12,2	24,3
35	10,2	13,8	21,5
40	8,9	15,1	19,6

Számoljuk most ugyanezekre a távolságokra a menetteljesítményeket 26 napra:

4. sz. táblázat

Treviso– Brenta/Cittadella (651 km, 26 nap)			
Treviso – Pavia (menet) ~355 km		*Pavia – Brenta/Cittadella (harci mozgások) ~296 km*	
Becsült menetteljesítmény (km/nap)	*A teljesítéshez szükséges napok száma*	*A fennmaradt napok száma (24-x)*	*Számolt menetteljesítmény (km/nap)*
20	17,8	8,2	36,1
25	14,2	11,8	25
30	11,8	14,2	20,9
35	10,2	15,8	18,7
40	8,9	17,1	17,3

A 3. és 4. sz. táblázatok harmadik és negyedik sorát összehasonlítva látható, hogy már mutatkozik az elvárt értékeket közelítő tendencia. A 4. sz. táblázat negyedik sora nagyon közel áll az elfogadható eredményhez. Végezzük el a számításokat 27 napra is:

5. sz. táblázat

Treviso– Brenta/Cittadella (651 km 27 nap)			
Treviso – Pavia (menet) ~355 km		*Pavia – Brenta/Cittadella (harci mozgások) ~296 km*	
Becsült menetteljesítmény (km/nap)	*A teljesítéshez szükséges napok száma*	*A fennmaradt napok száma (24-x)*	*Számolt menetteljesítmény (km/nap)*
20	17,8	9,2	32,2
25	14,2	12,8	23,1
30	11,8	15,2	19,5
35	10,2	16,8	17,6
40	8,9	18,1	16,4

Az 5. sz. táblázat harmadik és negyedik sora behatárolja azt a harci mozgásteljesítmény-intervallumot, melyen belül a 18 km/nap körüli átlagérték található, és amelyhez az elfogadható 30–35 km/nap átlagos menetteljesítmény tartozik. A további számításaink kiinduló értékeit ezekből a sorokból vesszük.

A következőkben – figyelembe véve a pontatlanul megadott távolságból adódó bizonytalanságot – szakaszoljuk tovább a Pavia – Brenta/Cittadella (~296 km) távolságot a harctevékenység tartalma szerint, két tagolásban (Pavia –Verona [~214 km], Verona – Brenta [~82 km], illetve Pavia – veronai mezők [~236 km], veronai mezők – Brenta [60 km]). A számításoknál az 5. sz. táblázat 3. és 4. sorába tartozó harmadik oszlopértékekből indulunk ki. Keressük az új táblázatokban azokat a sorokat, ahol a 40–60 km/nap üldözési sebességhez 4–6 km/nap halogatóharc-mozgásteljesítmények tartoznak.

Az alábbi táblázatok kiinduló adatait az 5. sz. táblázat 3. oszlopának 3. és 4. sorába tartozó 15,2 és 16,8 nap időtartamok képezik. Kezdjük számításainkat a csupán bizonytalanul becsülhető távolság 214/82 km-es szélső értékeivel:

6. sz. táblázat

Pavia – Brenta/Cittadella (296 km) *a 27 napra számolt 5. sz. táblázat 3. sorából (30 km/nap) kiindulva* *(teljesítés 15,2 nap)*			
Pavia – Verona (üldözés) *~214 km*		*Verona – Brenta/Cittadella (halogató harc)* *~82 km*	
Becsült menetteljesítmény (km/nap)	*A teljesítéshez szükséges napok száma*	*A fennmaradt napok száma (15,2-x)*	*Számolt menetteljesítmény (km/nap)*
30	7,1	8,1	10,1
40	5,4	9,8	8,4
50	4,3	11	7,5
60	3,6	11,6	7,1

7. sz. táblázat

Pavia – Brenta/Cittadella (296 km) *a 27 napra számolt 5. sz. táblázat 4. sorából (35 km/nap) kiindulva* *(teljesítés 16,8 nap)*			
Pavia – Verona (üldözés) *~214 km*		*Verona – Brenta/Cittadella (halogató harc)* *~82 km*	
Becsült menetteljesítmény (km/nap)	*A teljesítéshez szükséges napok száma*	*A fennmaradt napok száma (16,8-x)*	*Számolt menetteljesítmény (km/nap)*
30	7,1	9,7	8,5
40	5,4	11,4	7,2
50	4,3	12,5	6,6
60	3,6	13,2	6,2

A 7. sz. táblázat negyedik sora már erősen közelít az elvárt értékekhez. Folytassuk számításainkat a másik szélső távolságadatokkal (236/60 km):

8. sz. táblázat

Pavia – Brenta/Cittadella (296 km) *a 27 napra számolt 5 sz. táblázat 3. sorából (30 km/nap) kiindulva* *(teljesítés 15,2 nap)*			
Pavia – Veronai mezők (üldözés) *~236 km*		*Veronai mezők – Brenta/Cittadella (halogató harc)* *~60 km*	
Becsült menetteljesítmény (km/nap)	*A teljesítéshez szükséges napok száma*	*A fennmaradt napok száma (15,2-x)*	*Számolt menetteljesítmény (km/nap)*
30	7,8	7,4	8,1
40	5,9	9,3	6,5
50	4,7	10,5	5,7
60	3,9	11,3	5,3

9. sz. táblázat

Pavia – Brenta/Cittadella (296 km) a 27 napra számolt 5. sz. táblázat 4. sorából (35 km/nap) kiindulva (teljesítés 16,8 nap)			
Pavia – veronai mezők (üldözés) ~236 km		*Veronai mezők – Brenta/Cittadella (halogató harc) ~60 km*	
Becsült menetteljesítmény (km/nap)	*A teljesítéshez szükséges napok száma*	*A fennmaradt napok száma (16,8-x)*	*Számolt menetteljesítmény (km/nap)*
30	7,8	9	6,7
40	5,9	10,9	5,5
50	4,7	12,1	5
60	3,9	12,9	4,7

A 8. és 9. sz. táblázat már elfogadható középértékeket ad (4,7 és 5,7 km/nap). Az elvárt alsó érték (4 km/nap) megközelítése céljából az összecsapás helyét a veronai mezőn tételezzük fel, 10 kilométerrel még keletebbre. Tehát a Pavia – Brenta/Cittadella távolság szakaszolása megváltozik: Pavia – veronai mezők 246 km-re, a veronai mezők – Brenta/Cittadella 50 km-re.

10. sz. táblázat

Pavia – Brenta/Cittadella (296 km) az 5. sz. táblázat 3. sora (30 km/nap) szerint: Pavia – Brenta 15,2 nap			
Pavia – veronai mezők (üldözés) ~246 km		*Veronai mezők – Brenta/Cittadella (halogató harc) ~50 km*	
Becsült menetteljesítmény (km/nap)	*A teljesítéshez szükséges napok száma*	*A fennmaradt napok száma (15,2-x)*	*Számolt menetteljesítmény (km/nap)*
30	8,2	7	7,2
40	6,2	9	5,6
50	4,9	10,3	4,9
60	*4,1*	*11,1*	*4,5*

11. sz. táblázat

Pavia – Brenta/Cittadella (296 km) az 5. sz. táblázat 4. sora (35 km/nap) szerint: Pavia – Brenta 16,8 nap			
Pavia – veronai mezők (üldözés) ~246 km		*Veronai mezők – Brenta/Cittadella (halogató harc) ~50 km*	
Becsült menetteljesítmény (km/nap)	*A teljesítéshez szükséges napok száma*	*A fennmaradt napok száma (16,8-x)*	*Számolt menetteljesítmény (km/nap)*
30	8,2	8,6	5,8
40	6,2	10,6	4,7
50	4,9	11,9	4,2
60	*4,1*	*12,7*	*3,9*

A 10. és 11. sz. táblázatok negyedik oszlopának 4,2–4,7 km/nap értékei is tökéletesen illeszkednek a halogató harcot jellemző 4–6 km/nap szélső értékekkel bíró intervallumba. Tehát a veronai mezőkön kialakult elővéd–utóvéd összecsapás helyét Verona K ~20–30 km térségébe lokalizálhatjuk.

A számításokból levonható további következtetések:

– Berengár üldöző csapatainak a Pavia – veronai mezők közötti, több napon át tartó (4–6 nap) magas menetteljesítménye igazolja a könnyűlovasság alkalmazását.

– A feltűnően magas menetteljesítmény alátámasztja Liutprand történetét, miszerint Berengár elővédje azonnal üldözni kezdte a magyar felderítő csoportot.

– A veronai mezőkön az összecsapás lehetséges térsége – a táblázatokban számolt menetteljesítmények alapján – a Veronától és az Adige folyótól 30 kilométerre keletre eső térségre valószínűsíthető.

– A történések idejének számolásánál a biztos kiinduló dátumból, a brentai csatától (szeptember 24.) visszafelé számolva kaphatunk elfogadható becsléseket. A Verona térségében történt összecsapás ideje – a táblázatokban számolt napok alapján – a brentai csatától visszaszámolva 10–12 nappal korábbra, tehát szeptember 12–13-ra, vagy 14-re tehető, középértéket véve szeptember 13-ra becsülhető.

– A felderítő csoport üldözésének megkezdése Pavia térségéből, a veronai összecsapást megelőzően, négy-öt nappal korában kezdődött, tehát szeptember 13-tól visszaszámolva szeptember 8–9-re tehető (a veronai összecsapást figyelembe véve, plusz/mínusz egy nap).

– Innen visszaszámolva a különítmény Itáliában végrehajtott felderítésének idejét csak a Treviso térségében történt észlelésükből vezethetjük le. Az észlelési időt illetően a Treviso – Pavia menetszakaszra figyelembe vett 30 és 35 km/nap menetteljesítmények alapján a Paviába érkezés ideje (5. sz. táblázat) 11–12 nappal észlelésük után, tehát augusztus 27–29. közöttre valószínűsíthető.

A modellezéssel pontosítottuk a bevezetőben kifejtett előzetes értékeléseinket, bebizonyosodott az ott elvégzett megközelítő számítások megbízhatósága, ami egyúttal azt is jelenti, hogy Liudprand csataleírását hiteles elbeszélésnek minősíthetjük.

HALMÁGYI MIKLÓS

MIHÁLY PÜSPÖK FÜLE

Egy kevéssé ismert hadi esemény a kalandozások korából

Mihály, regensburgi püspök magyarok elleni harca kevés figyelmet kapott a kalandozásokról szóló újabb magyar szakirodalomban.[1] A hadi esemény pontos ideje és helye egyaránt vitatható. Érdemes azonban figyelmet fordítani rá, annál is inkább, hiszen az egyik forrás szerint a szóban forgó küzdelem magyar győzelemmel zárult. Mikor volt ez a csata? Hol vívták? Milyen forrásokból értesülünk róla? Milyen ellentmondás feszül a források között? Ennek igyekszem utánajárni a továbbiakban.

A hadi esemény egyik forrása Thietmar merseburgi püspök krónikája. Thietmar 975 és 1018 között élt, művét körülbelül 1012-ben kezdte és 1018-ig írta.[2] Krónikájában több magyar vonatkozású eseményt is említ. A magyar szakirodalom ezek közül elsősorban azokat tartja becsben, amelyekről kortársként számol be a merseburgi püspök. Ilyen Vajk megkoronázása, a magyar király kegyessége és szüleinek jelleme. Kevesebb figyelmet kapnak azok a fejezetek, melyek a kalandozásokról szólnak. Thietmar akkor még nem élt, így csak olvasmányaira, illetve mások elbeszéléseire támaszkodhatott.[3] A fent említett küzdelemről is bizonyára hallomás alapján értesült, hiszen más forrás ebben a formában nem számol be a csatáról. Thietmar, miután megemlíti két regensburgi püspök, Isengrim, majd Gunther halálát, a következőképpen meséli el az eseményeket:

---

[1] Inkább a régebbi irodalom emlékezik meg róla, így *Horváth Mihály:* Magyarország történelme. Második kiadás. I. Pest, 1860. (a továbbiakban: *Horváth*); *Szabó Károly:* A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig. Pesten, 1869-ben (a továbbiakban: *Szabó*); *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900. (a továbbiakban: *Pauler*) 174–175. o. Az általuk ismert forrásokat, és álláspontjukat alább tárgyalom. Acsády nem tesz említést az ütközetről, annyit jegyez meg, hogy a Lech-mezei csata nem vetett véget a „külkalandozásoknak," a határon továbbra is folytak az apró csatározások. *Acsády Ignácz:* A magyar birodalom története. I. Budapest, 1903. Nem említi *Deér József:* A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája. Kaposvár, 1928. (Máriabesnyő/Gödöllő, 2003.). Nincs benne *Doberdói Breit József:* A magyar nemzet hadtörténelme c. művében sem. (a továbbiakban: *Breit* [II. rész. Budapest, 1929.]) Nem szerepel *Kristó Gyula:* Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig c. művében (Budapest, 1980.), nem említi *Bóna István* sem A magyarok és Európa a 9–10. században c. művében (Budapest, 2000), pedig Bóna összegyűjti a kalandozások magyar szempontból győztes ütközeteit (899: Brenta; 907: Pozsony; 908: Eisenach; 910: Lechfeld, Frankföld; 919: Püchen; 923: Brescia) 60. o. *Kristó Gyula – Makk Ferenc:* A kilencedik és a tizedik század története c. könyve sem említi Mihály csatáját (Budapest, 2001.), nem szerepel a Magyarország hadtörténete két kötetben c. kiadványban sem (Budapest 1984.) Alább a nem kifejezetten hadtörténeti magyar szakirodalmat, és a külföldi irodalmat is tárgyalni fogom.

[2] *R. Holtzmann:* Einleitung. XVI., XXVII., XXVIII. o., in *R. Holtzmann:* Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung. Berlin, 1935. (a továbbiakban: *Holtzmann*) (München, 1996.) http://www.mgh-bibliothek.de/thietmar/edition/vorrede.html 2007.06.20. 09:51 [kiadás: http://www.mgh-bibliothek.de/thietmar/edition/text.html 2007.06.02.20.56.] (a továbbiakban: *Thietmar*). Az általam használt kiadás: *Thietmar von Merseburg*: Chronik. Neu übertragen und erläutert von *Werner Trillmich*. Darmstadt, 1974. (a továbbiakban: *Trillmich*).

[3] *Thietmar,* I. 15. Itt Widukind alapján arról ír, hogyan menekült I. Henrik a magyarok elől Püchen várába. A szöveg avarokat említ. *Widukind von Corvey:* Res gestae Saxonicae. Die Sachsengeschichte. Übersetzt und Herausgegeben von *Ekkehart Rotter* und *Bernd Schneidmüller*. Stuttgart, 1992[2] (a továbbiakban *Widukind*) I. 38.; *Thietmar,* II. 2. Ottó királlyá koronázása után újra támadnak a magyarok (a szövegben avarok). *Widukind,* II. 5.; *Thietmar*: II. 7. Ottó ellen lázadó fia Liudolf – a szövegben Dudo – béreli fel a magyarokat (a szövegben Avares pharetratos, avar íjászokat). 954-ben történt. *Widukind,* III. 30.; *Thietmar,* II. 9–10.: augsburgi csata (itt is avarok). *Widukind,* III. 44.; *Thietmar,* II. 27. Mihály csatája (Ungris); *Thietmar,* II. 34. magyarok (Ungarii) pusztították Türingiát és Szászországot, de legyőzték őket. 937/38-ban történt. Az összehasonlításokhoz Trillmich Thietmar-kiadásán túl l. *Franz Josef Schröder:* Völker und Herrscher des östlichen Europa im Weltbild Widukinds von Korvei und Thietmars von Merseburg. Münster, (disszertáció, kézirat) 1974. (a továbbiakban: *Schröder*) 17. o., 146. o., 41. j.

A király Gunther halálát követően Mihályt tette meg Regensburg püspökévé.[4] Az ő püspöksége idején történt, hogy a magyarok ismét (iterum) nyugtalanítani kezdték a keleti területeket (orientales). Mihály, más bajor előkelőkkel együtt, a keleti területek segítségére sietett. A csatában az ellenség hamar legyőzte a németeket. A püspöknek levágták a fülét, és mivel egyéb sebeket is kapott, holtnak tetette magát, úgy rejtőzött el az elesettek között. Mellette egy ellenséges [sebesült] feküdt, aki, mikor észrevette, hogy a püspök életben van, lándzsát ragadott, és megpróbálta megölni. A püspöknek azonban sikerült legyőznie a magyart, majd fáradságos út után hazaérkezett. Otthon örömmel fogadták, csonkasága pedig nem szégyenére vált, hanem *inkább dicsőségére*.[5]

Thietmar nem árulja el, mikor vívták pontosan ezt a csatát. A krónika időrendjét tekintve tudnunk kell, hogy a merseburgi püspök a szász királyok (a Liudolfinger dinasztia tagjai) alapján tagolta könyvekre a krónikáját. Az első könyv I. Henrikről szól, a második I. Ottóról, a harmadik II. Ottóról, a negyedik III. Ottóról. Az utolsó négy könyvet II. Henrik korának szánta. Mihály csatáját a krónika második könyvében tárgyalja, tehát az I. Ottóról szóló részben. Erről a hadi eseményről azonban csak jóval az augsburgi csata elbeszélése után ír.[6] Fel is merült a szakirodalomban, hogy Mihály csatájára az augsburgi ütközet után került volna sor, hiszen határ menti csatározások minden bizonnyal 955 után is voltak bajorok és magyarok között.[7] Tudnunk kell azonban, hogy a szász történetíró nem követi feltétlenül az időrendet. Krónikájában be is vallja, hogy nem tud minden dolgot időrendbe szedni, ezért egyes történeteket utólag mesél el; vándorhoz hasonlítja magát, aki időnként mellékutakra tér.[8] Mihály püspök történetét akkor írja le, amikor a regensburgi püspökökről mesél, így a regensburgi püspök csatáját érdemes inkább a 955 előtti időben keresni.

---

[4] I. Ottó Gunther halála után, 941-ben tette püspökké Mihályt. *Trillmich,* 63. o., 117.j.; 64. o., 120. j.

[5] *Thietmar,* II. 27. Hic audito obitu tanti patris, Michaelem *huic* succedere fecit. Qui cum commissa sibi optime diu regeret, commoventibus iterum orientales Ungris, cum caeteris Bawariorum principibus his ad succurrendum venit. Sed exorto mox inter eos duello, pro dolor! nostri victi ab hostibus atque prostrati sunt. Episcopus autem, abscisa suimet auricula et caeteris sauciatus membris, cum interfectis quasi mortuus latuit. Iuxta quem inimicus homo iacens et hunc vivere solum ab insidiantium laqueis tunc securus cernens hastam sumpsit et necare eundem constus est. Tunc iste confortatus in Domino post longum mutui agonis luctamen victor hostem prostravit et inter multas itineris asperitates incolomis notos pervenit ad fines. Inde gaudium gregi suo exoritur et omni Christum cognoscenti. Excipitur ab omnibus miles bonus in clero et servatur optimus pastor in populo, et fuit eiusdem mutilatio non ad dedecus, sed ad honorem magis.

A Leviták könyve szerint az, akinek testi hibája van, nem ajánlhatja fel az áldozatot. Leviták 21. C. Ford: *Gál Ferenc.* In: Biblia. Szent István Társulat, Budapest, 1975.; Josephus Flavius szerint Hyrkanus főpapnak és királynak ellenfele, Antigonos levágatta a fülét, hogy ne tölthesse be a főpapi méltóságot. *Josephus Flavius*: A zsidók története. Ford. *Révay József.* [Budapest,] [2004[4].] XIV. könyv, 13.10. (236. o.) XV. könyv, 2.2. (258. o.)

[6] Az augsburgi csata: *Thietmar,* II. 9–10. Figyelemre méltó, hogy Mihály püspök csatájánál Thietmar Ungris (abl.) névvel illeti a magyarokat. Korábban, az augsburi csata leírásánál és a más kalandozó hadjáratok említésénél, avaroknak nevezte őket. Az avar név használatában valószínűleg Widukindot követi. Widukind ugyanis azonosnak nyilvánítja a hunokat, az avarokat és a magyarokat, ám a kalandozó magyarokra gyakran az avar szót használja. Thietmar a regensburgi püspök csatáját úgy vezeti be, hogy a magyarok ismét (iterum) nyugtalanították a keleti területeket. Korábban az Ungri szót nem használta, így az „ismét" szó nem vonatkozhat másokra, mint a korábban avar néven emlegetett kalandozó magyarokra. Ezek szerint Thietmar is azonosnak tekintette az avarokat a magyarokkal. A II. 34-ben szintén ungarii-nak nevezi a kalandozókat Thietmar.

F. J. Schröder szerint az a jelenség, hogy Thietmarnál az avares megnevezést felváltja az ungarii, annak a jele, hogy a magyarok a pogányságból áttérnek a keresztény hitre. *Schröder,* 17. o. Meg kell jegyeznünk, hogy Thietmar két ízben (a II. 27-ben és a II. 34-ben) a kalandozókat is ungarusoknak nevezi. Mindkét vállalkozást az augsburgi csata elbeszélése után említi.

[7] *Horváth* az augsburgi csata után határ menti összecsapásokat feltételez, és 95. o. 1. jegyzetben *Thietmar* krónikájának II. 17. fejezetére hivatkozik, mint augsburgi csata utáni, magyar szempontból győztes csatára. *Horváth,* 95. o. nem adja meg a kiadást, könyve 113. oldalán, ahol Vajk koronázásáról ír, a 3. jegyzet alapján Johann M. Lappenberg kiadását használta: MGH Scriptores, Folio, III. Ed. *G. H. Pertz,* Hannoverae, 1839. 723–871. o. Itt a II. 17. fejezetben szerepel Mihály csatája. Thietmar kiadásaihoz l. *Holtzmann,* XXXIX.; *Vancsa:* Geschichte Nieder- und Oberösterreichs. Gotha, 1905. (a továbbiakban: *Vancsa*) egy helyen szintén 955 utánra teszi Mihály csatáját, l. a 22. jegyzetet. A 955 utáni magyar–bajor harcokra l. pl. *Jochen Giesler*: Der Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Studien zu archäologischen und schriftlichen Zeugnissen. Teil 2: Historische Interpretation. Rahden/Westf. 1997. (a továbbiakban: *Giesler*) 79–80., 462–463. o.

[8] *Thietmar,* IV. 55. Csapongására jó példa a II. 34-ben említett kalandozó hadjárat.

A csata Mihály püspöksége idején zajlott, 941–972 között.[9] Thietmar elbeszélése szerint a keleti területeken vívták – Bajorország, Ausztria vidékén – és magyar győzelemmel zárult. A 940-es, 950-es években jobbára vereségek érték a magyarokat a bajorokkal szemben. 943-ban Berthold bajor herceg a Traun folyó mellett, Wels közelében legyőzte kalandozó eleinket.[10] 948-ra is tehető egy bajor győzelem, sőt 950 körül Bethold herceg utóda, Henrik, a magyar szállásterületekre is benyomult.[11] Az évkönyvek azonban megemlítenek egy magyar diadalt is ebből az időszakból. A Freisingi Évkönyv szerint 950-ben *a bajorok közül sokakat megöltek a magyarok* Luo-*nál, és a karantánokat megölték a magyarok.*[12] A Regensburgi Évkönyv szerint 950-ben *a bajorokat megölték* Lova-*nál.*[13] Az Altaichi Évkönyv szerint 949-ben *csata volt a magyarokkal* Loa-*nál.*[14] A Necrologium S. Emmerami szerint *augusztus 9-én megölték a bajorokat* Wels-*nél,* Luo-*nál és* Lech-*nél.*[15]

Hogy hol volt ez a helység, arról megoszlanak a vélemények. Volt, aki a sopron-megyei Lövőt (Schützen) tartotta a csata színhelyének.[16] Riezler szerint Laufennél volt az ütközet, a bajor–osztrák határon.[17] Holtzmann, Thietmar krónikájának kiadója azt az álláspontot fogadja el, hogy a csata 949. augusztus 9-én volt Lova-nál, mely a Traun melletti Laufennel azonosítható.[18] Trillmichnél, Thietmar krónikájának újabb német fordítójánál is ez olvasható.[19] Giesler szerint a Nordgauban levő Luhe lehetett a hadi esemény színhelye.[20] Pauler a mai Felső-Ausztriában keresi a csata helyszínét. Szerinte a Wels környéki Lehen és Lucken falunevek azonosíthatók a Luo és Lech névalakokkal.[21]

---

[9] *Holtzmann,* 72. o., 2. j.; *Trillmich,* 64. o., 120. j.; Annales Notae S. Emmerami Ratisponenses. Ed.: *Philippus Jaffé.* Monumenta Germaniae Historica (MGH) SS 17., Hannoverae, 1861. Ed.: *Georgivs Heinricvs Pertz.* 583. o.; www.dmgh.de. Belépés: 2008.01.04.17.25.: 972. Michael episcopus obiit. Wolfgangus succesit.

[10] A forrásokat l. pl. *Giesler,* 61. o.; *Szabó,* 221–222. o.; Szabó 944-re teszi az eseményt.

[11] *Giesler,* 61. o. Elsődleges forrása *Widukind.*

[12] Annales S. Stephani Frisingenses. MGH Sriptores (in Folio) (SS) Sriptorum, Tomus 13. Hannoverae, 1881. 51. www.dmgh.de. Belépés: 2008.01.08.11.47.: 950. Multi Baioariorum occisi sunt ab Ungariis ad Luo, et Carantani ab ungariis occisi sunt.

[13] Annales Notae S. Emmerami Ratisponenses, 583. o.: 950 Interfectio Bawarorum ad Lova.

[14] Annales Altahenses maiores. MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum (SSrG) 4. Hannoverae, 1890/1891. Editio altera recognovit *Edmundus L. B. ab Oefele.* 8. www.dmgh.de. Belépés: 2008. 01.04.17.32.: 949. Praelium cum Ungariis in Lŏa.

[15] Necrologium Monasterii S. Emmerami Ratisbonensis. MGH Antiquitates. Necrologia Germaniae Tomus III. Dioceses Brixinensis Frisingensis Ratisbonensis. Ed.: *F. L. Bavmann.* Berolini, 1905. 321. o. www.dmgh. de. Belépés: 2008.01.04.17.31.: V. id. Aug. Occisio Bawariorum apud Wels et Lŏ et Lech. Ezt a forrást a fenti évkönyvidézetekkel együtt idézi *Pauler,* 174. o., 116. j.; Breit idézi a három évkönyvet, a necrologiumot azonban nem; a Mihály harcáról való forrásokat sem említi. *Breit,* 77. o.; *Huber Alfonz:* Ausztria története. I. Budapest 1899. (a továbbiakban: *Huber*) 128. o., 5. jegyzetében a bajor vereséget az Annales Ratisbonensis és Thietmar adata alapján a 948-at követő évre teszi (tehát 949-re); Magyarország történeti kronológiája. (I. k. A kezdetektől 1526-ig. Budapest 1981. Főszerk. *Benda Kálmán*) a 75. o-n megemlékezik egy 949. aug. 9-i csatáról, melynek során a „Bajorországban kalandozó magyarok legyőzik az ellenük küldött bajor sereget."

[16] *Pauler,* 174. o., 116. jegyzetben *Andreas von Meiller* munkáját idézi: Denkschriften der k. k. Akademie Der Wissenschaften. Hist. Phil. Classe XVIII. 79. l. n. 1.; *R. Köpke – Ernst Dümmler* : Kaiser Otto der Große. Leipzig 1876. (a továbbiakban: *Köpke – Dümmler*) 182. o. lehetségesnek tartja. Fenti szerzőket idézi *Pauler,* 174. o., 116. j.

[17] *Siegmund Riezler,* Geschichte Bayerns, I. Gotha 1878. 339. o., Idézi *Pauler,* 174. o., 116. j.; *Huber,* 128. o., 5. jegyzetében Riezler véleményével szemben nem tartja valószínűnek, hogy a magyarok „ily távol nyugaton kivívott győzelmet" nem használtak volna fel további előnyomulásra."

[18] *Holtzmann,* 72–73. o., 4. j. Akikre hivatkozik: *Köpke – Dümmler; Böhmer, Johann Friedrich*: Die Regesten des Kaiserreichs unter den Herrschern aus dem sächsischen Hause, neu bearbeitet v. *E. v. Ottenthal.* 1. Liefg. 1893. 179a; *R. Lüttich:* Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert. Berlin, 1910. (a továbbiakban: *Lüttich*) 110f.; *Bresslau, Harry:* Die ältere Salzburger Annalistik. 1923. (Abhandlungen der Preussischen Akademie Der Wissenschaften., Philos. -hist. Klasse. 1923 Nr. 2.) 21.

[19] *Trillmich,* 64. o., 121. j.

[20] *Giesler,* 61. o.

[21] *Pauler,* 174. o., 116. j. Mihály püspök kalandját Pauler az augsburgi csatába teszi. L. **alább.**

Az évkönyvadatok alapján a szakirodalomban az a vélemény akakult ki, hogy Mihály püspök Thietmar által leírt csatája az évkönyvekben megőrzött magyar győzelemmel azonosítható.[22]

A püspök magyarokkal vívott harcát egy másik forrás is elbeszéli. Ez a mű Regensburg nagy szentje, Szent Emmeram csodáiról szól, szerzője pedig Arnold regensburgi szerzetes. Arnold 1000 körül született előkelő bajor családból, és 1050 előtt halt meg, viszonylag fiatalon. A regensburgi Szent Emmeram monostor szerzetese, 1030/31-től jószágigazgatója (praepositus rerum) volt. Arnold ismert egy korábbi művet Szent Emmeramról, Arbeo freisingi tudós írását, ám nem tartotta megfelelőnek. Amikor azonban ki akarta javítani, a regensburgi szerzetesek tiltakoztak ellene, s az apát Szászországba száműzte őt. Arnold a szászországi Magdeburgban rávette a tudós Meginfridet, hogy dolgozza át az Emmeramról szóló életrajzot. Meginfrid 1024 előtt kezdett neki az írásnak. Arnold később visszatért Regensburgba, majd apátja utasítására Magyarországra is elutazott az esztergomi érsekhez. 1030-ban kapta kézhez az Arbeo-szöveg Meginfrid által készített átdolgozását, amihez folytatást írt, ez a *Liber I. de miraculis beati Emmerami*, (Szent Emmeram csodáiról). 1036-ban befejezett művében megemlékezik Tuto és Mihály regensburgi püspökökről, óv a földi javak utáni vágytól, különösen az egyház vagyonának megkívánásától. 1037-ben elkészítette a *Liber II. de memoria beati Emmerami et eius cultorum*-ot, (Szent Emmeram emlékezetéről és tiszteletéről írt könyvét). Mindkét munkájában olvashatunk magyar vonatkozású részeket.[23]

A Mihály püspök csatájáról szóló részt az első könyv vége felé találjuk. Arnold leírja, hogy amikor a püspök közeledni érezte a halálát, magához hívatta a vitézeit és szolgáit, és beszélni kezdett hozzájuk. Arnold szerint haldokló püspök elbeszélte, hogy a Lech folyónál a szász Ottó császár alatt részt vett egy csatában, melyben a *mieink* (értsd: a németek) és a *pogányok* (értsd: a magyarok) között kemény küzdelem támadt, és *Krisztus kegyelméből a keresztények legyőzték a pogányokat*. A magyarok levágták a püspök fülét, kardcsapásokkal és lándzsadöfésekkel a földre terítették. Pártfogója (Szent Emmerám) azonban megmentette őt reménytelen helyzetéből.[24] Hogy pontosan hogyan menekült meg, a szöveg nem részletezi. Ezután következik a püspök végrendelete.

---

[22] Lüttich 949-re teszi a püspök csatáját. A nekrologiumot és Regensburgi Arnold alább ismertetendő művét nem említi. Hivatkozik *Vancsá*ra, aki egy helyen 950-re („p. 184 Anm."), más helyütt a 955 utáni évekre („p. 193 A 1") teszi ezeket a harcokat. (A rövidítések *Lütticl*nél olvashatók, 111. o., 32. j.) *Lüttich*, 110–111. o., 31., 32. j. szerint nem lehet megadni csata pontos helyét, de Vancsára hivatkozva azt írja, hogy bajor területen, Traungauban kell azt keresni.; *G. Fasoli* Le incursioni Ungare in Europa nel secolo X. Firenze, 1945. (a továbbiakban: *Fasoli*) 183. o.; *Giesler:* 61. o.; *Holtzmann*, 72–73. o., 4. j.; *Trillmich*, 64. o., 121. j.

Maximilian Georg Kellner: Die Ungarneinfälle im Bild der Qellen bis 1150 von der „Gens detestanda" zur „Gens ad fidem Christi conversa." München, 1997. (a továbbiakban: *Kellner*) 46. o., 237. j., 146. o., 276. j. idézi Thietmar sorait a csatáról és Mihály püspök kalandjáról, de más forrást nem említ. Az ütközet Kellner szerint is 949-ben történt a Traun melletti Laufennél.

[23] *Karl Langosch*: Arnold v. St. Emmeram. In: Die Deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon. I. Herausgegeben von Wolfgang Stammler. Berlin, Leipzig, 1933. 133–138. o.; Regensburgi Arnold (Arnolf) könyvei Szent Emmeramról. Ford., bev., jegyz.: *Thoroczkay Gábor*. In: Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk.: *Kristó Gyula*. Szeged, 1999. 170. o.; l. még *Galla Ferenc:* Szent István apostoli tevékenysége és e téren ismertebb munkatársai. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára. I. Szerk.: *Serédi Jusztinián*. Budapest 1938. (a továbbiakban: *Galla*) 316. o.; *Veszprémy László:* Anastasius esztergomi érsek műveltségéről. In *Magyar Könyvszemle*, 101. (1985.) (a továbbiakban: *Veszprémy*) 137–141. o.; a Regensburgi (de Cham et Vochburg) Arnold tanúsága Günterről c. fejezet utószava, in: A remeteélet iskolájában. Válogatott források és tanulmányok. Szerk.: *Baán Izsák OSB, Xeravits Géza*. Bakonybél/Budapest, 2005. 43–44. o.; *B. Bischoff*: Literarisches und künstlerisches Leben in St. Emmeram (Regensburg) während des frühen und hohen Mittelalters. In *Uő.:* Mittelalterliche Studien. Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte. Band II. Stuttgart, 1967. 77–115. o.

[24] Arnoldus De S. Emmeramo Lib. I. 17. 554. o. Contigit me aliquando secus Licum flumen sub Ottone Saxonigena imperatore primo gravi interfuisse prelio. Ubi cum inter nostros atque paganos acerrime fuisset pugnatum, et Christo propitio a christianis esset triumphatum, Ungri meam abscidentes auriculam, gladiis ac spiculis inter ceteros me straverant ac adaequaverant glebis. Ibi insperato raptus, ad salutem sensi beneficiis adesse patronum clementem, quem nunc timeo ob temeritatem pecati mei irascentem. Eia quaeso, fideliter agite quae iniungo.

Galla, 316. o. Regensburgi Arnold alapján megemlíti a „német püspök" megmenekülését a „lech-mezei" csatából, az ide vonatkozó más forrásokkal azonban nem veti össze Arnold szövegét. Hasonlóképp jár el

Megemlítendő, hogy a XVI. század elején alkotó bajor humanista tudós, Aventinus (Johannes Turmair, 1466–1534) Arnoldhoz hasonlóan az augsburgi csatába helyezte a püspök kalandját.[25] Kérdés, hogy Aventinus milyen forrás alapján dolgozott. Ismert-e vajon Arnold szövegén kívül más, vonatkozó forrásokat? Aventinusnál nincs szó a fül sebesüléséről, ahogyan azt Thietmarnál és Arnoldnál olvastuk, nála a püspök a kezén sebesül meg. Így valószínű, hogy a tudós humanista nem Arnold szövegét használta. Aventinusnál is szó esik azonban arról, hogy Szent Emmeram segítette meg a püspököt, így valószínű, hogy Aventinus forrása a regensburgi Szent Emmeram-monostorhoz köthető.

A szakirodalomban a fentiek alapján találkozhatunk olyan nézetekkel, melyek szerint Mihály püspök kalandja az augsburgi csatában esett meg.[26]

Vessük most össze két közel-kortárs forrásunkat, Merseburgi Thietmar és Regensburgi Arnold szövegét. Thietmar olyan csatáról ír, mely a *keleti részeken* zajlott, bajor előkelők vettek benne részt, és a csatát a *magyarok* nyerték meg. Arnoldnál a Lech folyó melletti, tehát az augsburgi csatáról van szó, melyben a *kereszténységé* (a németeké) lett a győzelem. Thietmar és Arnold elbeszélésében azonban egyaránt szerepel Mihály, regensburgi püspök, akinek a magyarok levágták a fülét a csatában. Vajon melyik változat a hiteles, Thietmaré, vagy Arnoldé?

A fentiekből kiderült, hogy Arnold Regensburgban volt szerzetes, tehát Mihály püspök városában, így sok mindent tudhatott a néhai püspökről. Arnold azonban 1000 körül született és az 1030-as években írta műveit, tehát jóval a püspök halála (972) után. Az eltelt idő elegendő lehetett ahhoz, hogy a részletek összemosódjanak az utódok tudatában.

Thietmar merseburgi, tehát szászországi püspök volt. Krónikájából azonban kiderül, hogy járt Regensburgban. Elbeszéli, hogy amikor püspöki kinevezését megkapta, családi birtokán, Rotmerslebenben tartózkodott, ahonnan előbb Magdeburgba, majd onnan Augsburgba utazott, hogy átvegye II. Henrik királytól a püspöki botot. Augsburgból Neuburgba ment, ahol Tagino magdeburgi érsek püspökké szentelte. Neuburgból a Dunán Regensburgba hajózott.[27] A krónika másik helyén Thietmar azt is elárulja, hogy Merseburg első püspöke, Boso, Bajorországból származott, és a

---

Veszprémy, 141. o.; Galla alapján említi a „német püspök" esetét *Nyulassy Ágnes:* A szentkultusz kezdetei Magyarországon különös tekintettel Szent Jakab kultuszára c. írásában. In: Szent Gellért vértanúságának 950. évfordulóján. Szerk. Döbör András, Jancsák Csaba, Kiss Gábor Ferenc, Nagy Tamás, Szegfű László. Szeged, 1998. 98.o.

Fasoli, 183. o. az Althaichi, Freisingi, és Regensburgi Évkönyvek idézett adatai mellett utal a regensburgi püspök Thietmarnál olvasható történetére, de a Necrologiumot és Arnold művét nem említi. Ezt a két művet *Giesler*, 61. o. és *Lüttich*, 110–111. o. sem említi.

[25] *Aventinus*, V. könyv, 1. fejezet, 27. o. Idézi *Szabó*, 288. o. 3. j.; Michael episcopus Reginoburgensis in manu vulnus accepit, aegre evasit, ope (ut aiunt) divi Haimerani. Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annorum MCCCI. I–III. Collegit *Albinus Franciscus Gombos*. Budapestini, 1937–1938. (a továbbiakban: Catalogus Fontium) Aventinus, Tomus (T.) I. Nr. 757., 354. o.; Gombos a Catalogus Fontiumban Aventinus következő kiadását idézi: „Annales Boiorum – 1460. Libri VII. Editio: Cisnerus, Aventini Ann. p. 1–669." Kritikai kiadás: Johannes Turmairs genannt Aventinus Sämmtliche Werke. I–VI. München, 1880–1908. Idézi *Veszprémy László*: Aventinus híradása a magyarok 907. évi győzelméről. In *Történelmi Szemle*, XLIX. (2007/1.) 1. o., 1. j.

[26] *Szabó*, 288–289. o. az augsburgi csata kapcsán ír Mihály püspök esetéről Regensburgi Arnold alapján, de lábjegyzetben megemlíti a Thietmarnál szereplő változatot is; *Pauler*, 174–175. o. a 949 körüli események kapcsán ír Mihály esetéről, lábjegyzetben. Ő is úgy véli, hogy Mihály kalandja az augsburgi csatában esett meg. *Luitpold Brunner*: Die Einfälle der Ungarn in Deutschland bis zur Schlacht auf dem Lechfeld am 10. August des Jahres 955. Augsburg 1855. XLIII–XLIV. www.google.com/books?id=FQgQAAAAYAAJ-&pg=PP5&dq=brunner+ungarn+1855&hl=hu. Belépés: 2008.01.07.12.08. szerint a Thietmar által elbeszélt csatát a Lech mezei csatára szokás vonatkoztatni, maga azonban ezzel nem ért egyet a Thietmar által leírtak alapján. Közli Thietmar vonatkozó szövegének fordítását, de magyarázatokat nem fűz hozzá. Arnold szövegét sem idézi.

Gombos Thietmar és Arnold szövegét egyaránt közli a Catalogus Fontiumban (Thietmarus, T. III. Nr. 4769., 2202–2203. o.; Arnolfus [Arnoldus], T. I. Nr. 689., 309. o.), de úgy látszik, nem vett észre köztük ellentmondást, mert a forrásául szolgáló kiadások alapján a Thietmarnál olvasható csatát 949-re teszi, az Arnoldnál levőt pedig 955-re.

[27] *Thietmar*, VI. 39–40.

Szent Emmeram monostorban nevelkedett. Azt is tudja, hogy a monostor Regensburgtól délre feküdt.[28] A merseburgi püspökséget 968-ban alapította I. Ottó, Boso tehát még Mihály püspök életében került Merseburgba. Mihály kalandjának története így akár Boso, akár környezetének egy tagja révén is eljuthatott a szászországi városba. Thietmarnak voltak kapcsolatai Bajorországgal, így hiteles adatokat szerezhetett a bajor vonatkozású eseményekkel kapcsolatban.[29] A merseburgi krónikás 1012 és 1018 között írt, tehát szintén évtizedekkel Mihály püspök halála után, de mindenképpen közelebb az eseményekhez, mint Regensburgi Arnold. Arra is érdemes felfigyelni, hogy Thietmar és Arnold elbeszélése közül Thietmaré a részletesebb. Ő megemlékezik a püspök és a magyar párviadaláról is, és szól a hazatéréséről is. Ezek a mozzanatok amellett szólnak, hogy a két változat közül inkább a Thietmaré fogadható el inkább: az a csata, melyben Mihály püspök füle odalett, magyar győzelemmel végződött ütközet lehetett a *keleti területen*, tehát Bajorország és a mai Ausztria határvidékén.[30] Egyike lehetett azon utolsó csatáknak, amelyekben a magyarok még le tudták győzni a bajorokat.[31]

Ha Regensburgi Arnold állítását tévesnek tekintjük, mivel lehet tévedését magyarázni? Fentebb idéztem a Necrologium S. Emmerami mondatát, mely szerint a bajorok *Wels*-nél, *Luo*-nál és *Lech*-nél szenvedtek vereséget. Ebben a csatában történhetett meg Mihállyal a szóban forgó kaland. Elképzelhető, hogy ennek a Lechnek az emléke összekeveredett a 955-ben vívott Lech-mezei csatáéval. Mihály 941-től 972-ig volt püspök, könnyen lehet, hogy az augsburgi csatában is részt vett. A csata többi forrása ezt nem ugyan említi, de elképzelhető. Widukind leírja, hogy Ottó nyolc „légiója" közül hármat a bajorok adtak.[32] Nyilván az egyháziak is képviseltették magukat, így jelen lehetett a csatában a regensburgi püspök is. Elképzelhető, hogy a keleti területeken lezajlott, német szempontból vesztes, és az Augsburg közelében vívott, német szempontból győztes csata emléke összekeveredett a történetíró tudatában, és a püspök fülének levágásáról szóló történetet a keleti területen vívott csatából áthelyezte az augsburgi ütközetbe.

A magyarok nyugati kalandozásainak forrásaira jellemző, hogy az eseményekkel közel egy időben született feljegyzések többnyire évkönyvek. Ezek szűkszavúan tesznek említést az eseményekről, és azok idejéről. A bővebb, részletekre is kitérő elbeszélések abból az időből származnak, amikor a magyarok már nem kalandoztak nyugat felé.[33] Úgy tűnik, Mihály püspök csatájával kapcsolatban is ez a helyzet. Azok a források, melyek az esemény idejét és helyét megadják, évkönyvszerű feljegyzések. Thietmar és Regensburgi Arnold, akik bővebben, anekdotaszerűen beszélik el a küzdelmet, már az ezredforduló után írtak: Thietmar az 1010-es, Arnold az 1030-as években. Az esemény kései felidézése könnyen eredményezhetett pontatlanságokat.

---

[28] *Thietmar*, II. 36.

[29] Regensburgot többször is említi művében, amikor elbeszéli I. Ottónak és rokonainak harcát.

[30] Érdemes megjegyezni, hogy Thietmar az augsburgi csatáról is beszámol, ám Mihály püspököt ott nem említi meg. Az augsburgi csata általam ismert egyéb forrásai sem tesznek említést a regensburgi püspökről. A csata két alapvető elbeszélő forrása Widukind műve, és Udalrik, augsburgi püspök Gerhard által írt életrajza [Gerhardi Vita Sancti Oudalrici episcopi. Ed.: *G. Waitz*. MGH SS. IV. 377–428. o.] Magyarul: Augsburgi Gerhard: Szent Udalrik élete. Ford.: *Horváth János*. In: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Összeállította *Györffy György*. Budapest, 2002. (a továbbiakban: Szent Udalrik élete). Thietmar a nagy német győzelem leírásánál olyan mozzanatot is elárul, amelyről Widukind és Gerhard hallgat. *Thietmar*nál olvasható (II. 10.), hogy I. Ottó, mielőtt a magyarokra támadna, fogadalmat tesz a nap szentjének, Szent Lőrincnek, hogy ha győz, Merseburgban püspökséget alapít a tiszteletére; 968-ban meg is alakult a püspökség.

[31] Az augsburgi csata utáni (Géza fejedelem korabeli) bajor–magyar harcokkal kapcsolatban a régebbi szakirodalmak említenek egy olyan nézetet, miszerint Melket egy Gizo nevű úr birtokolta, őtőle vette volna el 976-ban Liutpold osztrák őrgróf. Az esetről egy XII. századi melki forrás számol be. Gizót a régebbi irodalmak Gézával azonosítják. Karl Oettinger az eredeti irat alapján állítja, hogy ott Sizo szerepel. Sizo Siegeharddal, a salzburgi érsek testvérével lehet azonos. Liutpold őt verhette ki Melkből, nem pedig Gézát. Ez a nézet újabban a magyar szakemberek számára sem ismeretlen. (*Karl Oettinger*: Das Werden Wiens. Wien, 1951. 166. o., idézi *Giesler*, 462–463. o.)

[32] *Widukind*, III. 44.

[33] *Kellner*, 16–26. o.; 26–27. o. Liudprand és Widukind, a X. század második felében írt, Thietmar és Arnold a XI. sz. elején.

Érdemes felfigyelni a csata néhány tanulságára. A vizsgált történetben egy püspök is hadakozik a magyarokkal. Egyházi rendelkezések többször hangsúlyozták, hogy egyházi ember ne viseljen fegyvert. Mégis újra és újra sor került rá, hogy egyházi méltóságok, püspökök, apátok is hadba vonultak. A IX–X. században, amikor vikingek, szaracénok és magyarok fenyegették a keresztény Európát, gyakori jelenség volt, hogy egyháziak is szembeszálltak a barbár támadókkal.[34]

Felfigyelhetünk arra is, hogy Thietmar, amikor a csatát elbeszéli, *mieink*nek nevezi a magyarok ellenfeleit, akik ebben az esetben bajorok. A szász krónikás nem minden esetben fest előnyös képet a bajorokról, amikor azonban a magyarokkal kerülnek szembe, velük is közösséget vállal.[35]

Mihály püspök csatája azt is példázza, milyen helyzetbe kerülhetett az, aki sebesülten leesett a lováról egy ütközetben. Még a püspök is ott maradt a csatamezőn a halottak között, nem akadt, aki kimentette volna. Megmenekülése csodaszáma mehetett. [36]

A fenti tanulságokon túl láthattuk, hogy a szakirodalomban háromféle nézet fordul elő Mihály csatájának idejét illetőleg. Az egyik szerint az ütközetet 955 után vívták a bajorok és a magyarok. A másik nézet szerint Mihály kalandja az augsburgi csatába helyezendő; ezt támogatja Regensburgi Arnold és az Aventinus-hagyomány. A harmadik álláspont szerint a regensburgi püspök csatája azzal a magyar győzelemmel azonosítható, amit az évkönyvek 949/950 tájára tesznek. Amennyiben ez az álláspont helytálló, Mihály regensburgi püspök vesztes csatája a kalandozó magyarok egyik utolsó nyugati győzelmének tekinthető.

---

[34] *Friedrich Prinz*: Klerus und Krieg im Frühen Mittelalter. Untersuchungen zur Rolle der Kirche beim Aufbau der Königsherrschaft. Stuttgart, 1971. (a továbbiakban: *Prinz*) 143. o., 95. j. megemlíti Mihály kalandját is Thietmar szövege alapján. Más forrásokat azonban nem említ ezzel a csatával kapcsolatban, és az esemény idejének és helyének kérdésével sem foglalkozik.) 907-ben, a pozsonyi csatában több püspök és apát esett el a magyarok elleni harcban, köztük Theotmar salzburgi érsek. Erről a csatáról l.: *Veszprémy*: i. m. 1–17. o.; Egyház és hadakozás viszonyáról l. még *Borosy András:* Egyház és honvédelem az Árpád-korban. Hadakozó egyháznagyok, szerzetes lovagok. *Hadtörténelmi Közlemények*, XXXIV. (1987.) 2. szám, 199–234. o.

Thietmar megemlékszik Mihály harcos voltáról, de a krónikában más püspökök más összefüggésben tűnnek fel nála hadakozással kapcsolatban. *Thietmar*, IV. 29. leírja, hogy Ramward, Minden püspöke kereszttel a kezében lovagolt a német sereg előtt a hevellerek elleni harcban, és buzdította a többieket. Ott volt tehát a csatában, de arról nincs szó, hogy fegyvert viselt volna. Maga Thietmar, amikor II. Henrik hadba vonult a lengyelek ellen, megjelent a hadjárat kezdetén, de korán ott is hagyta a sereget. 1010-ben a megbetegedett királlyal tért haza, 1015-ben és 1017-ben a királynéval tért vissza a gyülekezőhelyről a sereg indulása előtt. *Helmut Lippelt:* Thietmar von Merseburg. Reichsbischof und Chronist. Köln–Wien, 1973. 116. o. Thietmar szól Arnról, Würzburg püspökéről, aki 892-ben vértanúhalált halt a szlávok között. Korábbi források másképp adják elő az esetet. (Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon continuatione Treverensi, MGH Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum. Recensuit *Fridericus Kurze*. Hannoverae 1890. 892. év, 140. o. www.dmgh.de Belépés: 2008.06.19.15.21.; Ex Miraculis S. Wigberthi c. 11., Edente *G. Waitz*. In MGH Sriptores, in Folio IV. 225. o. Ed. *Georgius Heinricus Pertz*. Hannoverae, 1841. Unveränderter Nachdruck, Stuttgart, 1981. ill. www.dmgh.de Belépés 2008.06.20.09.47. Itt egy vitéz azután menekül meg egy csatából, miután Szent Wigberthez könyörgött. A szöveg értelmezéséhez köszönet Szabó Pálnak.) Ezekből a forrásokból tudható, hogy Arn 892-ben hadba vonult a szlávok ellen, és harcban esett el. Thiemar vagy tudatosan szépített, vagy fölhasznált egy már meglevő, legendaszerű hagyományt. *Prinz*, 140–141. o. szerint a IX. században, a X. század elején az évkönyvek és hagiografikus művek többnyire rosszallás nélkül említik a püspökök, apátok harcait, a X. század második felétől azonban igyekeztek szépíteni az egyházi vezetők harcias voltán, bár püspökök, apátok ebben az időben is vettek részt harcokban. (*Prinz*, 171. o.) Jó példa erre Udalrik, augsburgi püspök életrajza, aki a magyarok ellen védte Augsburgot 955-ben. Életrajza szerint püspöki díszben, páncél és sisak nélkül ment az ütközetbe. *Prinz*, 172. o.; Szent Udalrik élete, 12. cap. 241. o.

Hogy a németországi egyház milyen jelentős szerepet játszott a hadügyben, arra jó bizonyíték az az összeírás, amit Indiculus loricatorumnak neveznek. II. Ottó parancsát tartalmazza 981-ből. Az uralkodó utasítja vazullusait, hogy ki hány páncélos lovast (loricatus) küldjön utána Itáliába. Több mint 2100 páncélos lovasról van benne szó, ennek majdnem háromnegyedét a püspökségek és apátságok adják. *Theo Kölzer*: Indiculus loricatorum. In: Lexikon des Mittelalters V. 403–404. Zürich, München, 1990.; *Koszta László*: Németország. In: Európa és Magyarország Szent István korában. Szerk.: *Kristó Gyula – Makk Ferenc*. Szeged, 2000. 87. o.

[35] *Thietmar*, V. 19. fösvény, telhetetlen embereknek ábrázolja a bajorokat. Leírja egy kínos vereségüket (III. 7.), Mihály csatájánál (II. 27.), valamint II. Ottónak 982-ben, a szaracénok ellen a Stilói hegyfoknál vívott ütközetében (III. 20.) azonban velük is közösséget vállal.

[36] *Kellner*, 46., 146. o.

B. SZABÓ JÁNOS

LEHET-E HELYE RABLÓKNAK A NEMZETI MITOLÓGIÁBAN?

Megjegyzések az egykori huszár-vita margójára

„Huszár nélkül a háború
Mi is lenne, mi is volna?!...
Mennykő, mely nem mennydörögne,
Tenger, mely nem háborogna."
(Thaly Kálmán)

Az utóbbi időszakban Veszprémy László több írásában is foglalkozott az 1930-as évek huszár-vitájának kérdéseivel,[1] s gondolatmenetének summázatában a következő módon reflektált az egykori „neuralgikus" pontokra: „a török előrenyomulás éppen a gyorsan mozgó, a zsákmány és a rablás reményében önfeláldozó és minden feladatra bevethető harci csapatokat értékelte fel, s tette a déli térségben megismert »huszárokat« katonai szempontból követendő, meghonosítandó példává. Nem helyes különös hangsúlyt helyezni az etnikumra, hiszen magyar földön majd ugyanaz a folyamat zajlik le, mint tőlünk délre. A török előrenyomulás nagyszámú birtokost földönfutóvá tesz, akiknek nem marad más választása, mint a hivatásszerűen üzött katonáskodás."[2]

A kortárs tudós tehát még 2000-ben és 2005-ben is szükségét látta, hogy kitérjen ezekre a tényezőkre, mivel a szélesebb olvasóközönség számára szinte a mai napig feloldhatatlan dilemma, amit a balkáni huszárság „rablóvá" minősítése és a magyar katonai hagyományokra való büszkeség közötti áthidalhatlannak tűnő szakadék eredményezett egykor. Ezt a teljesen ahistorikus problémát már a Takáts Sándor által 1928-ra összegyűjtött adatok megszüntethették volna, amennyiben a vitát nem befolyásolták volna olyan tudományosságon kívüli szempontok, mint például a katonáskodásra kötelezett magyar nemességből verbuválódott fegyelmezett „reguláris" csapatok, és a rabló, kegyetlenkedő – hangsúlyozottan szerb – huszárok etnikai megkülönböztetésének igénye Tóth bírálói esetében,[3] valamint Tóth némileg „szenzációhajhász" írásmódja.[4]

---

[1] A vita áttekintéséről: *B. Szabó János*: Historiográfiai áttekintés a középkori magyar könnyűlovasság fegyverzetének és taktikájnak történeti megítéléséről. Kézirat. Megjelenés alatt.

[2] *Veszprémy László*: „Latrunculi, cursatores, hussarones" Megjegyzések Kézai latinságához. In *Piti Ferenc* (szerk.): „Magyaroknak eleiről" Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, 2000. 680. o.; *Veszprémy László*: Csatamének, paripák és hátaslovak. A középkori hadilovakról. In *Hausner Gábor* (szerk.): Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, 2005. 816. o.

[3] *Takáts Sándor*: A huszár, a száguldó és a jargaló. In: Emlékezzünk eleinkről. Budapest, é. n. [1928.]. 92–93., 208. o.; Az egyéb szempontokról *Darkó Jenő*: A magyar huszárság eredete. *Hadtörténelmi Közlemények*, 38. (1937.) (a továbbiakban: *Darkó)* 165–172. o.; Zsuffa Sándor nem is titkolta különösebben, hogy milyen szempontok vezették Tóth bírálatára: „Delbrück, a híres hadtörténet tudós saját hazájában azért lett nagy, mert a germánság öntudatának és önbizalmának fokozására nagy gondot fordított; mert nem internacionalista, hanem szovinista germán tudós volt. Sajnos mindezt dr. Tóthról elmondami nem lehet. Sőt, ha rosszmájú lennék és ha a nálam fiatalabb dr. Tóth érdemeinek nem volnék őszinte elismerője, ezt is mondhatnám: ime a magyar Ézsau, aki a szerbeknek egy tál lencséért eladta azt a kincset, amelyből olyan lelkierő sugárzik ki, amely a magyarság apraja nagyját és annak minden ízét évszázadokon átjárta, lelkesíteni és buzdítani tudta. Ezért cikkét, mely egy régi és már a külföld köztudatában is gyökeret vert vélemény kiirtására van hivatva, szükségesnek nem tartom. Sőt, azt még akkor is hét lakat alá kellene zárni, ha az a történelmi tényeknek is tökéletesen meg-

Jóllehet a középkori hadtörténet kutatói számára rég nyilvánvaló tényekről van szó, a huszár-vita kapcsán három kérdésre mégis érdemes röviden visszatekinteni:

Mi volt a szerepe a rablásnak, zsákmányolásnak a középkori háborúkban?

Meg lehetett-e olyan módon különböztetni a rablókat a katonáktól a középkorban, ahogyan azt a XIX–XX. századi normák diktálták?

Mindennek fényében lehet-e sommásan rablónak minősíteni a korai forrásokban felbukkanó huszárságot?

Az első kérdés esetében egyértelmű, hogy a XVII. századi állandó hadseregek előtti korok esetében anakronisztikus a „regularitás" kifejezést olyan értelemmel felruházni, mint amit az a XIX–XX. században hordozott. Még ha a XVI. században a hadügyi törvényekre – a regulára – felesküdött csapatokat reguláris egységeknek tekintjük is, mint amilyenek a XVII. században a központi hatalom professzionális, állandó hadseregei voltak, a középkori hadseregek esetében e fogalom használata mindenképpen értelmetlennek tűnik.[5]

A középkori Magyarországon például a hatalmaskodásokat elkövető fegyveresek a háborús időszakokban nyilvánvaló módon a honvédelmi potenciál részét képezték.[6]

---

felelne és ha azt megdönteni sem lehetne." (*Zsuffa Sándor:* Magyar volt-e az európai huszár őse? Budapest, é. n. [1937.] 15–16. o.); A harmincas években még sokkal elevenebb, sokszor kifejezetten naív hazafias érzésekből táplálkozó, máig ható ellenérzések jó példája a második világháborús veterán huszártiszt, Nagy Kálmán véleménye, aki szerint „Az a feltevés, hogy a huszár szó a magyar nyelvbe a török elől menekülő szerb lovasok lovasrablót jelentő gusar szavából ered téves, mert teljesen elképzelhetetlen, hogy Mátyás király legelőkelőbb elit magyar lovaskatonáit a szerb rablók nevén határozta volna meg, valamint kizárt dolog, hogy nemesi családok a lovasrablók nevét vették volna fel. Ez csak a XIX. század szlávosító, nyelvünket lebecsülő irányzat agyszüleménye." (http://jam.nyirbone.hu/rendez/huszartortenet/NagyKalmanHuszarsagTortenete.html, 2006. szeptember 16.) Az idős hadtörténész még a X. századi „kalandozó" magyarokról sem tudta elképzelni, hogy rablásra adták volna fejüket, mert a második világháborúban „magyar származású katonáim legnagyobb része ugyancsak bátor, kötelességtudó, társait támogató, vezetőit megbecsülő, áldozatkész, segítő, barátságos, jószívű, messzemenően emberséges, nem gyűlölködő ember volt, és ami a legfontosabb: kiváló, vitéz katona." (*Nagy Kálmán:* A honfoglalás hadtörténete. Budapest, 1998. 35. o.)

[4] „Az elnevezés további hajszolása ellenben olyan kevéssé előkelő fogalmi környezetbe vezet, hogy még azokat is megdöbbenti, kik előre sejtik, sőt tudják, hogy egy könnyű lovasfajtát keresve s egyben a középkor korábbi esztendei felé haladva, bajosan fognak valami arisztokratikus miliőbe érkezni." (*Tóth Zoltán:* A huszárság eredetéről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 35. (1934.) 136. o.)

[5] *Kelenik József:* A magyar csapatnem. In: A magyar huszár. Szerk. *Zachar József.* Budapest, [2000.] 32. o.; *Pálffy Géza:* Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995.; *Czigány István:* Regularitás vagy gerillaháború. Gondolatok a magyar hadügyi fejlődés kérdéséhez. In *Petercsák Tivadar – Pető Ernő* (szerk.): A végvárak és végváriak sorsa (1699–1723) Studia Agriensia 11. Eger, 1991. 25–26. o.; *Czigány István:* A végvári katonaság és a regularitás. In *Petercsák Tivadar* (szerk.): Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században. Studia Agriensia 17. Eger, 1997. 43. o.; *Ságvári György:* Kuruc regularizálás (1704–1706) In *Czigány István* (szerk.): Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. *História*, , 2002. 189–228. o.

Az sem segít, ha pusztán a törvények által előírt formában felálló katonaságot tekintjük „regulárisnak" az önkéntesek csapataival szemben, mert így például a XVI. századi akindzsik is a „reguláris" kategóriába kerülnének. (L. *Szakály Ferenc – Fodor Pál:* A kenyérmezei csata. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. [1998.] 312. o.)

[6] A hatalmaskodásokról *Mezey Barna* (szerk.): Magyar jogtörténet. Budapest, 1997. 94., 226., 244. o.; *Kurcz Ágnes:* Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Budapest, 1988. 116–117. o.; *E. Kovács Péter:* Összetörték, elrabolták. Egy szlavóniai mezőváros anyagi kultúrája az 1520. évi hatalmaskodás tükrében. *Történelmi Szemle*, 39. (1997.) 429–430. o.; A kérdés igen rugalmas, kora-középkori megközelítésére Georges Duby Wessex királyának 752. évi törvényét hozta példaként, ami szerint ha egy csapat hét főnél ki-

A zsoldoshadseregek terjedése, s ebből következően a megsokasodó, gazdátlan zsoldosok megjelenése egész Európában még inkább rontott a helyzeten. Mint az köztudott, Mátyás híres, és egyes vélemények szerint különösen fegyelmezett zsoldosserege a Felső-Magyarországot megszállva tartó és végigrabló, gazdátlan cseh és lengyel zsoldosokból szerveződött, akiket a király többek között – névleg szolgálatából elbocsátva – III. Frigyes uralmának destabilizációjára is megkísérelt felhasználni. 1472-ben így névleg egyszerű rablókként dúlták Ausztriát, és később, magyarországi kiűzetésük után is rablókként próbáltak szerencsét. De legalább ilyen ellentmondásos volt a későbbi magyarországi hajdúk helyzete is, akik hol katonaként, hol pedig a vármegyei hatóságok által üldözött rablókként élték világukat, s amennyiben támadásaikat a hódoltság területén követték el, igencsak nehezen lehet a „rabló" és „katona" közötti, elmosódott határokat megrajzolni.[7]

A második kérdésre egyértelműen az a válasz, hogy a rablás és pusztítás – Nyugat-Európában épp úgy mint Bizáncban – szervesen hozzátartozott a hadi tevékenységekhez, mivel egyfelől nem tettek különbséget az ellenséges területen élő „civil" lakosság és „hadviselő fél" között, másrészt pedig a győzelmet – az ókori hadművészet hagyományait követve – nem kockázatos, döntő csatákban, hanem az ellenség kifárasztásával, anyagi forrásainak kimerítésével próbálták meg elérni, aminek „szerves" része volt az ellenség területeinek módszeres pusztítása. A középkorban is híres ókori hadtudományi író, Publius Flavius Vegetius Renatus szerint is: „Előnyösebb ínséggel, rajtaütésekkel vagy megfélemlítéssel győzni le az ellenséget, mint nyílt csatában, amelyben a szerencse néha többet számít, mint a vitézség".[8]

Ez volt a Mátyás seregében harcoló délszláv huszárok feladatköre is, ami egészen világosan kirajzolódik abból, ahogyan Bonfini megörökítette 1477. évi ausztriai tevékenységüket: „a könnyűfegyverzetű rácok engedélyt kapván hamar lovaikkal máris beszáguldozzák az innenső Ausztriát; a lehetőséggel túlságos rosszindulattal élnek, mindent felforgatnak, felégetik a tanyákat, korra, nemre való tekintet nélkül dühöngenek, gyilkolják, aki elébük akad, jobb szeretik a vért, mint foglyot; azt hiszik mennél nagyobb pusztítással tombolnak, annál nagyobb a hasznuk; tűzzel-vassal rombolnak mindent, a templomokat kifosztják, mennyeit, földit embertelenül tönkretesznek. Emiatt a helybelieket akkora félelem szállja meg mindenfelé, hogy a környező községek önként felajánlják a megadást. Mivel a tábor Peterdorfnál állt, ki tagadhatta volna, hogy Bécset ostromolják?

---

sebb, tagjai egyszerűen tolvajoknak minősülnek, ha többen, rablóbandához tartoznak, de ha már 35 főnél is többen vannak, akkor katonai vállalkozásról van szó. (*Duby, Georges:* Guerriers and paysans. Paris, 1973. 61. o.)

[7] *Tóth Zoltán:* Mátyás király idegen zsoldosserege. (A fekete sereg.) Budapest, 1925. 54–65., 204–206. o.; *Nagy László:* Hajdúvitézek (1591–1699). Budapest, 1983.13–33., 137–157. o.

[8] *Hahn István* (szerk.): A hadművészet ókori klasszikusai. Budapest, 1963. 836. o.; A „depopulációs stratégiának" is nevezett módszer nyugat-európai alkalmazásáról *Rázsó Gyula:* A lovagi hadseregek stratégiájának néhány kérdéshez. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam 7. (1960.) 138., 157–159., 166. o.; *Allmand, Christopher:* War and the Non-Combatant in the Middle Ages. In *Keen, Maurice:* Medieval Warfare. A History. Oxford, 1999. 253–272. o.; *Gillingham, John:* A rózsák háborúja. Budapest, 1985. 38–39. o.; *Veszprémy László:* Hadügy a koraközépkori Nyugat-Európában. *Társadalom és honvédelem*, 4. évf. 2000. 106–117. o.; Még a XVI–XVII. században is többször felmerült, hogy ilyen módon gyöngítsék a magyarországi oszmán hatalmat. (*Pálffy Géza:* Elképzelések a török hódoltság elpusztításáról a XVI–XVII. században. A Habsburg Birodalom magyarországi hadszínterének néhány főbb sajátosságáról. In *Kovács Gyöngyi* (szerk.): „Quasi liber et pictura." Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Studies in Honour of András Kubinyi on His Seventieth Birthday. Budapest, 2004. 387–403. o.)

A huszárok öldökléseikkel olyan veszélyessé tették a környéket, hogy a városból senki sem merészkedett ki; sőt a külvárosok is annyira rettegtek, hogy állandó őrjáratokat tartottak fenn. Mivel mindenkit roppant félelem szállt meg, egyetlen napon tizennégy Bécs környékén fekvő, a várost koszorúként körülvevő község adta meg magát önként a királynak ... Ez a behódolás pedig olyannyira akadályozta a bécsiek élelmezését, hogy úgy látszott, mihamar végső ínségre jutnak ..."[9]

Az ilyen természetű feladatok elvégzésére nyilvánvaló módon – nem csak Magyarországon – a gyorsan mozgó, könnyűfegyverzetű csapatok voltak a leginkább alkalmasak: a százéves háborúban ilyenek voltak például az angolok oldalán az írországi és skóciai határvidékekről származó lovasok, a hobelarok, vagy a XV–XVI. századi itáliai háborúkban a már említett velencei sztradióták.[10]

A másodlagos haszon, az ellenségnek okozott károk mellett, a hadviselő feleknek nagyon is valós anyagi érdekük fűződött e taktikához, mivel a könnyűlovas katonaréteg egyik legfontosabb jövedelemforrását a zsákmány jelentette. Így a huszárok harci tevékenysége és zsákmányszerzés szétbogozhatatlanul összetartozott. A XVI. század eleji végvári harcok horvát hőséről szóló „Cantio Petri Berizlo" a vezér jó tulajdonságai között említette azt is, hogy „Ahol vinak ü huszári, ott vígan osztoznak, ü szolgái az marháért csak meg sem bántatnak."[11]

Amikor az 1514. évi paraszthábor úban a despoták szerémségi szerb katonaságát a felkelt parasztok ellen vetették be, az büntetésből Bács- és Bodrog vármegyét pusztította, s nagy nyereséggel, számtalan „dúlott marhával" tért haza, sőt „mind a rácok, mind az magyaroknak, kik szolgáló népek valának, ilyen kívánságok vala: hogy az urak Nagyszegedet adnák nekiek kobzásra szolgálatjokért, ük azon megiligedninek."[12] A Mohács utáni időszak belháborújában a Ferdinád-párti huszárkapitány, Bakics Pál is felemlegette, hogy a felfogadható huszárok zöme a János-párti Török Bálint szolgálatába szegődött, mert az szabad zsákmányolást – azaz rablást – engedélyezett nekik.[13]

Ferdinánd király udvari huszárait is igen nagy megelégedéssel töltötte el a gazdag németországi vidékeken folyó 1547. évi hadjárat, mert „csudálkozásra való nagy sok préda nyereség [volt], úgyannyira, hogy majd senki nem volt az magyar vitézek közül, ki nemcsak bőségesen megtöltözvén, de még meggazdagulván is haza nem ment légyen."[14]

---

[9] *Bonfini, Antonio:* A magyar történelem tizedei. (Ford.: *Kulcsár Péter.*) Budapest, 1995. 816–817. o. Természetesen ha az ellenség járt el ugyanilyen módon, az teljesen más megítélés alá esett: *Rázsó Gyula*: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393–1437). *Hadtörténelmi. Közlemények*, Új folyam 20. (1973.) 440. o., 216. j.

[10] *Lydon, James F.:* The Hobelar: An Irish Contribution to Medieval Warfare. *The Irish Sword*, 2. évf. 1954/6. 12–16. o.; *Mallet, M. E. – Hale, J. R.:* The Military Organization of a Renaissance State: Venice ca. 1400 to 1617. London, 1984. 376–377. o. Épp ezért tűnik értelmetlen anakronizmusnak az a – több szerzőnél is visszatérő – megállapítás, hogy „a huszár nem rabló, mint Szarvas állította, hanem rendes, könnyű portyázó lovaskatona jelentésű" (*Prikkel Marián, Réthei:* Huszár. *Magyar Nyelvőr*, 28. [1899.] 343. o), mert a korabeli szokások szerint az ilyen lovaskatona dolga épp a rablás és pusztítás volt.

[11] *Gerézdi Rabán:* A magyar világi líra kezdetei. Irodalomtörténeti könyvtár, 7. Budapest, 1962. 63. o.

[12] *Szalay László:* Verancsics Antal összes munkái. 2. k. Pest, 1857. 7–12. o. Aligha véletlen, hogy a zsákmány nyilvános elárverezését jelentő „kótyavetye" szavunk szerb eredetű. Elterjedése valószínűleg szoros kapcsolatban állt a huszárság térnyerésével. (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. k. Budapest, 1976. 594–595. o.)

[13] *Takáts Sándor:* A hadi kótyavetye a török világban. In *Uő.:* Rajzok a török világból. III. k. Budapest, 1917. (a továbbiakban: *Takáts*, 1917.) 137., 144. o.; *Bessenyei József* (szerk.): Enyingi Török Bálint. Budapest, 1991. 124. o.

[14] *Istvánffy Miklós* Magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Sajtó alá rendezte *Benits Péter*. I/2. k. Budapest, 2003. 119. o. A gazdag külföldi területeken szerezhető zsákmánytól még a XVII. század végén felállított reguláris huszárezredek katonái sem estek el: *Takáts*, 1917. 137., 152. o.

Az ellenséges területek kifosztásából származó zsákmány azonban nem csak a közkatonák vagyonát gyarapította. Közismert, hogy a Korán szerint a hitetlenektől szerzett zsákmány ötöde a muszlim közösség, azaz a kalifa tulajdonát képezte, de az már jóval kevésbé közismert, hogy a bizánci jogrendszer is ismerte az állami hadizsákmány intézményét, bár az, a muszlim szokáshoz képest, csupán a teljes zsákmány hatoda volt. Tehát a Balkánon a bizánci „khószárioszok," vagy a muszlim jogrendet követő akindzsik koránt sem csak a saját szakállukra, hanem a birodalmi kincstár érdekében is tevékenykedtek.[15]

Sajnos arról, hogy Magyarországon milyen szokások szabták meg a hadizsákmány felosztását, nem rendelkezünk ilyen megbízható adatokkal. A Képes Krónika szerint 1071-ben Nándorfehérvár elfoglalása után a Salamon és a hercegek épp a zsákmány felosztása miatt kerültek szembe egymással; „egy magyar sem volt, aki ott meg ne gazdagodott volna," noha a király a zsákmány és a foglyok egynegyedét kívánta megtartani magának és vitézeinek, egy másik negyedet a hercegeknek és kíséretüknek adott, s maradékot pedig két kedvelt főemberének juttatta.[16] A XV. században azonban ismereteink szerint már nem volt szokásban, hogy a király ilyen módon részesedjék katonái szerzeményeiből.

Már I. Károly Róbert egy 1319-es oklevele is csak arról számol be, hogy Debreceni Dózsa vajda „zászlókat, foglyokat, fegyvereket és lovakat küldött hozzánk tisztelettel a győzelem jeleként, azaz uralmunk elismeréseként," s egy itáliai követ tudósítása szerint Mátyás korában is ez a szokás uralkodott.[17] A főurak által fizetett magánkatonaság zsákmányának harmada viszont az urakat illette, ami nyilván ősi szokás lehetett: a sokféle középkori magyar hagyományt megőrző Erdélyi Fejedelemségben még a XVII. században is így jártak el a fejedelem zsoldján harcoló vitézek.[18]

A XV. században bizonyos feltételekkel a cseh zsoldosok zsákmányából is részesültek megbízóik – így valószínűleg Mátyás király is –, s ehhez hasonlóképpen a Habsburg uralkodók sem maradtak ki később saját portyázóik hasznából. Barkóczy István 1664-ben felállított ezredének alapítólevele szerint a nyílt harcban szerzett zsákmányt a katonák feloszthatták maguk között, de a török vagy rác falvakban szerzett préda fele a királyt illette.[19]

---

[15] Korán. *Simon Róbert* fordítása. Budapest, 1987. (Prométheusz könyvek, 17.) 127. o., 8.41.; *Dain, A.:* Le Partage du Butin de Guerre d'Aprés les Traités Juridiques et Militaires. In: Actes du VIe Congrès international d'études byzantines, Paris, 1948. I. k. Paris, 1950. 347–354. o. Adott esetben a császár személyes jelenléte módosíthatta a zsákmányrész nagyságát, 1017-ben a bulgáriai Longosz erődjének elfoglalása után egyharmad a császáré, egyharmad a seregé, egyharmad pedig a rusz segédcsapatoké lett. (*Bréhier, Louis:* A bizánci birodalom intézményei. Budapest, 2003. 389. o.); *Fodor Pál:* Adatok a magyarországi török rabkereskedelemről. In *Uő.:* A szultán és az aranyalma. Budapest, 2001. 299–304. o. Csak a száz főnél kisebb csapatok által végrehajtott vállalkozások számítottak „adómentes" vállalkozásnak (uo. 300. o.).

[16] Képes Krónika. *Bellus Ibolya* fordítása. Budapest, 1986. 139. o.

[17] A XIII. század első felében már külön kiemelt érdemnek számított, hogy Dénes fia Dénes lovászmester az elfoglalt Luck városából származó zsákmányt átadata a királynak. (*Borosy András:* Hadi érdemek Magyarországon a XIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam, 32. 1985. 525. o.); *Kristó Gyula* (szerk.): Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 1. Szeged, 2000. 228. o.; Justiniano Calvitelli jelentése a milánói hercegnek., 1476 szeptember 8. In *Nagy Iván – Nyáry Albert:* Magyar diplomácziai emlékek Mátyás király korából, 1458–1490. Budapest, 1877. 325–326. o. A szokás továbbélt az Erdélyi Fejedelemségben is, l. Bethlen Gábor levelét Thurzó Imrének, 1621. február 13. (*Szilágyi Sándor:* Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Budapest, 1879. 251. o.

[18] Ezt a gyakorlatot a XVI. században a Habsburg kormányzat szerette volna a maga javára kiterjeszteni, de törekvése nem járt sikerrel. (*Pálffy Géza:* A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén. *Fons*, 4. 1997. 26–27. o.; az erdélyi gyakorlatról: uo. 80. j.)

[19] *Tresp, Uwe:* Söldner aus Böhmen. Im Dienst deutscer Fürsten: Kriegsgeschäft und Heeresorganization im 15. Jahrhundert. Paderborn, 2004. (Krieg in der Gesichte 19.) 293–300. o.; *Takáts,* 1917. 153. o.

Ezek a szokások tán új fényt vethetnek a korai huszárok „rabló" mivoltára is. A XVI. század második felében a Habsburg kormányzat számára a határvédelem kérdéseit taglaló előterjesztés szerint a békebontások egyik oka épp az, hogy „a legtöbb tehetősebb magyar nemes és úr a szolgáit és lovasait csak azért tartja, hogy azokat az ellenség területére küldje rabolni..."[20] Bizonyos jelek arra utalnak, hogy nem volt ez korábban sem másként. Mátyás uralma elején a pápai követ úgy vélekedett „az ország bárói és nemesei általában harciasak ... dúlnak, s ha éppen nincs ellenség, akinek a földjén zsákmányt ejthetnének, akkor egyik a másiktól rabol, úgy hogy állandóan valami villongásban vannak elfoglalva."[21]

A XV. század második felében és a XVI. század elején a délvidéken a délszláv vagy vlah könnyűlovasság, a „huszárok" egy része, tulajdonképpen a Magyarországon birtokot nyert szerb előkelők, a Brankovicsok, Belmosevicsek, Jaksicsok magánkatonaságának számított, s a királyi várak őrségének azon része, amely adómentesség, vagy némi – rendes zsoldnak igazából nem nevezhető – juttatás fejében vette ki a részét a határvidék védelméből, szintén hasonló státusszal bírhatott. Ezeket a fegyvereseket a források – amint arra Kubinyi András felhívta a figyelmet – felváltva nevezik huszároknak és vojnikoknak, ami elég egyértelművé teszi kapcsolódásukat a balkáni katonai hagyományokhoz.[22]

A huszárok legismertebb XV. századi említései – amennyiben a csonkaságukban nyelvtörténeti példamondatokká degradálódott szövegek kontextusát is figyelembe vesszük – meg is felelhetnek ennek a képnek. Ha a Thallóczy Frank kevei főispán 1432-es oklevelében szereplő „Huzerones et alios nonnullos malefactores" jelentése vitatható is; a Brankovics György szerb despota fegyverszüneti tervezetében felbukkanó „Predones aut Hwzarij Hungari" már egyértelműen olyan török portyázók ellentétpárját jelentik, akik békeidőben is rablótámadásokat intéztek a szomszédos országok területére, ami azonban – ahogyan az a török–magyar határ XVI–XVII. századi állapotaira is igaz volt – még nem jelentette a hivatalos fegyverszünet felrúgását a szomszédos hatalmak között.[23] Még a huszárok „ősei," a szerb gusárok rabló volta miatt oly sokat idézett Dusán István-féle törvénykönyvből is kiderül, hogy a „gusar" elnevezés nem csupán az ország területén belül tevékenykedő „köztörvényes bűnözőket" takarta, hanem adott esetben külföldről érkező támadókat is, hiszen 143. tc. szerint a határ menti területek parancsnokai épp úgy a saját vagyonukkal feleltek az idegen földről érkező „gusarok" kártételeiért, mint egy ellenséges hadsereg pusztításaiért. Az pedig, hogy a 145. tc. kiemeli: amelyik falu-

[20] *Kelenik József*: A hadügyi forradalom és jelenségei Európában és a Magyar Királyságban a XVI. század második felében. In *Petercsák Tivadar* (szerk.): Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században. Eger, 1997. 32. o.

[21] Kovachich Márton: Scriptores rerum Hungaricarum minores. II. k. Buda, 1798. 15. o.; magyar fordítása: *Elekes Lajos:* Hunyadi hadserege. Budapest, 1951. 7. o.

[22] *Tóth*, 1934. 187–189. o.; *Kubinyi András:* A szávaszentdemeter–nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 25. (1978.) 197–198. o.

[23] *Thallóczy Lajos – Áldásy Antal:* A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára. 1198–1526. Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria. XXXIII. Budapest, 1907. 92–93. o.; *Darkó*, 159. o.; v. ö. *Tóth Zoltán:* A huszárság eredethagyománya 1937-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*. 39. (1938.) 74–75. o.; *Teleki József*: A Hunyadiak kora Magyarországon. X. k. Pest, 1853. 243–244. o.; *Prikkel*, 343. o.; *Czigány István:* Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi beillesztése a Habsburg Birodalom haderejébe, 1600–1700. Budapest, 2004. 120. o.

ban „gusarokat" találnak, azt fosszák ki, földesurát pedig fogják el, arra utal, hogy ezeket a „rablókat" ma talán nem is tudnánk olyan könnyen megkülönböztetni a szerb urak más, „törvényes" fegyvereseitől.[24]

Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne érthetnénk egyet Takáts Sándorral, aki a későbbi időszakról úgy vélte, „a XVI. és XVII. század katonáit és harcmódját nem a mai szemmel kell néznünk. A katona és a rabló között akkor vajmi csekély különbség volt."[25] Akár gazdátlan zsoldosként, akár a XVI. századi akindzsikhez hasonló módon, adómentesség vagy egyéb kedvezmények fejében harcoló parasztkatonaként írjuk le a XIV–XV. századi huszárok társadalmi státuszát, a zsákmányszerzésnek mindenképpen kitüntetett szerepe volt harci tevékenységükben.[26] Hogy bírvágyuk gyakran riasztó erőszakkal társult, ma már talán megdöbbentő, de nem tagadható.[27] A katonanép bűneit a kortársak sem szépítették, így az utókor sem feledkezhet meg róluk. Nem véletlenül írta a schmalkaldeni háborúból Várday Pál esztergomi érseknek a királyi huszárok parancsnoka, Nyári Ferenc: „Főtisztelendőséged csak azon gondolkodjék, mint oldhatja majd föl bűneik alól embereinket, mert bizony eleget vétkeztek."[28]

---

[24] *Burr, Malcolm* (Transl.): The Code of the Stephan Dusan. *The Slavonic and East European Review*, 28. (1971.) 525–526. o. Hasonlóan kérdéses státusza lehetett azoknak a kissé „titokzatos" besliknek, akik az 1514:46. tc. szerint a földesurak birtokain tanyáztak. Elég egyértelmű párhuzam, hogy a késő-bizánci időkben épp a császári hadsereg tagjai veszélyeztették leginkább rablásaikkal és egyéb kártételeikkel a vidék nyugalmát (*Bartusis, Marc C.*: Brigandage in the Late Byzantine Empire. *Byzantion*, 51. [1981]. 386–409. o.), s akad olyan forrás is, ami egyértelműen egy szerb nagyúr hadiszolgálatban álló fegyveresek között említi a huszárokat (uo. 402–403. o.).

[25] *Takáts*, 1917. 136. o.; Pápai Páriz Ferenc XVIII. századi latin szótára szerint a latin „latro" szó két magyar jelentése: tolvaj és seregbe való vitéz. (*Pápai Páriz Ferenc:* Dictionarium Latino–Hungaricum et Hungarico–Latino–Germanicum. Budapest, 1995. (Hasonmás kiadás.) 333. o. Káldy Miklós veszprémi vitéz 1552-es kihívó leveléből is kiderül, hogy nándorfehérvári vitéz korában ők is jártak „rablani" az egykori szerb területekre. (*Szakály Ferenc:* Nándorfehérvár 1521-es ostromához. Egy királyi adománylevél köztörténeti tanulságai. *Hadtörténelmi Közlemények*. Új folyam, 25. [1978.] 486. o.); v. ö. A magyarországi középkori latinság szótára. A szerkesztőbizottság elnöke: *Harmatta János*. Vol. IV. F–H. Budapest, 1993. 303. o.

[26] Mátyás király 1486. évi dekrétuma alapján úgy vélem, a XV. század második felében a király zsoldos huszárait abból a saját földjén, saját falvaiban élő délszláv népességből toborozták, ami emellett otthon, a déli határ védelmében tevékenykedett – ahogyan később a letelepített hajdúk is vállaltak zsoldosszolgálatot a XVII. században. (Decreta regni Hungariae. Gesetzte und Verorderungen Ungarns 1458–1490. Collectionem manuscriptam *F. Döry* additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt *Georgius Bónis*, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Budapest, 1989. 285. o.; *Hazai György*: A Topkapu Szeráj Múzeum leváltárának magyar vonatkozású iratai. *Levéltári Közlemények*. 26. (1955.) 289–291. o.)

[27] Ballagi Aladár, a Habsburgok által az 1620-as években a Magyar Királyság területén toborzott, s a harmincéves háború nyugati hadszínterein „horvát" néven elhíresült könnyűlovasság XIX. századi kutatója is így írt vizsgálódásai tárgyáról: „Egyébként is úgy áll a dolog, hogy e csapattest amennyi dicsőséget gyűjtött vitézségével, épp annyi gyalázatot halmozott magára zsivány kegyetlenségével. Hősies és ribanc had, melyet, hogy jó részben magunkénak ismertem föl, ránk nézve nem szégyen, de nem is nagy tisztesség." (*Ballagi Aladár:* Wallenstein horvát karabélyosai, 1623–1626. Budapest, 1882. V. o.)

[28] *Károlyi Árpád:* Magyar huszárok a schmalkaldi háborúban. *Századok*, 11. (1877.) 854. o.

A Nagy Háború
írásban és képben
Az első világháború befejezésének és a
HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum
megalapításának 90. évfordulója alkalmából
a HM HIM Hadtörténeti Könyvtár és a
Hadtörténeti Múzeum bemutatja a
A Nagy Háború írásban és képben
c. vándorkiállítást
2008.
április 24-től
november 13-ig
IV. 24–V. 09.
Budapest,
HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum
V. 15–V. 28. Debrecen,
Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti Könyvtár
X. 27–XI. 13.
Székesfehérvár,
Vörösmarty Mihály
Megyei Könyvtár
V. 30–VI. 18.
Miskolc,
II. Rákóczi Ferenc
Megyei Könyvtár
VI. 20–VII. 02. Gyula,
Mogyoróssy János Városi Könyvtár
VII. 15–VII. 23. Szeged,
Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár
VII. 25–VIII. 13. Pécs, Csorba Győző Megyei Könyvtár
VIII. 15–VIII. 27. Nagykanizsa, Halis István Városi Könyvtár
VIII. 29–IX. 10. Zalaegerszeg, Deák Ferenc Megyei Könyvtár
IX. 12–IX. 24. Sopron, Széchenyi István Városi Könyvtár
IX. 26–X. 08. Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár
X. 10–X. 21.
Veszprém,
Eötvös Károly Megyei Könyvtár
Támogatóink:
Hadimúzeum Alapítvány, HM Kommunikációs és Toborzó Főosztály

SZEMLE

JOHN FRANCE – KELLY DEVRIES (SZERK.)

WARFARE IN THE DARK AGES

The International Library of Essays on Military History
Sorozatszerkesztő: Jeremy Black

(Ashgate, Aldershot, 2008. 485 o.)

A kitűnő hadtörténeti sorozatnak immár második középkori kötetével tudjuk megismertetni a magyar olvasóközönséget, s a korábbihoz az egyik szerkesztő személye is (*John France* [szerk.]: Medieval Warfare 1000–1300. Aldershot, Ashgate, 2006. 644 o., v. ö. *Hadtörténelmi Közlemények,* 119. 2006. 1103–1104. o.) kapcsolja jelen tanulmánygyűjteményt. A közel harminc kötetes sorozatban ezt megelőzően már találkozhattunk az ókori makedón, görög és római hadtörténelem, a késő-középkori és kora-újkori európai hadviselés, a világháborúk, vagy éppen a közelkeleti konfliktus és a vietnami háború kérdéseivel. A szerkesztők egy adott témakörre, időszakra vonatkozó legfrissebb és legjelentősebb tanulmányokat próbálják összeválogatni, mintegy kézikönyvét, olvasókönyvét kínálva a kérdéskörnek. A reprint-jellegből fakad, hogy az eredeti, sokszor bántó sajtóhibák is megmaradtak, amit a kötet végén, hibajegyzékben lehetett volna korrigálni, pl. Deér Józsefből Jan Deer, Váradyból Varody, Rabanus Maurusból Rabaunus, Ausburg 955-ből 954, Verbruggenből Verbruggan lett, stb.

Jelen kötet a Római Birodalom bukásától egészen a magyar kalandozásokig válogat reprint formában a hadtörténeti irodalom legjavából, az 1958 és 1996 közötti időszakból 22 tanulmányt emelve ki, ami ismét nagyon merész és kockázatos vállalkozás. (Az ismertetésben a szerző neve után megadjuk a tanulmány első megjelenési helyét.) A kötet eleje törvényszerűen még a késő-antik hadügy problémaköréhez nyúlik vissza, s a kutatók által annyiféleképpen megválaszolt kérdésre koncentrál: mi okozta a Római Birodalom bukását, mi volt abban a népvándorlásnak, a birodalom határaihoz közel került, majd a betelepített törzseknek, népeknek a szerepe. Általános az egyetértés abban, hogy a bukás sokkal inkább gazdasági és kulturális értelemben értendő, mint katonailag. Leginkább Konstantinápolyban látták úgy, hogy a hatalmi központ keletre kerülését a „barbár" fegyverek győzelme eredményezte (*Walter Goffart:* Rome, Constantinople and the Barbarians. *American Historical Review,* 86. 1981.). Éppen ezeknek az új törzseknek, etnikumoknak a Birodalomhoz való alkalmazkodását, saját öntudatuk megtartásának lehetőségét vizsgálja *Thomas Anderson, Jr.* (Roman Military Colonies in Gaul. Salian Ethnogenesis and Forgotten Meaning of Pactus Legis Salicae 59. 5. *Early Medieval Europe,* 4. 1995.), s a száli frankok esetében egy sikeres galliai, a jogi élet területére is kiterjedő integrációról beszél.

A Római Birodalom kereteinek fellazításában, az első igazi nagy európai népvándorlás beindításában a hunok szerepe megkérdőjelezhetetlen. Máig izgalmas és magyar kutatók által is sokféleképpen megválaszolt kérdés, hogy a Kárpát-medence valóban a keleti steppék utolsó csücskének tekinthető-e, mely ideális lehetőséget kínálhatott a lovas nomádoknak hátországuk berendezéséhez, vagy éppen ellenkezőleg, olyan körülményeket szorításába kerültek-e, amelyek magukban hordozták katonai-gazdasági és társadalmi átalakulásukat, s ebből következően végső katonai vereségüket. *Rudi Paul Lindner* (Nomadism, Horses and the Huns. *Past and Present,* 92. 1981.) úgy látja, hogy a hunok katonai felsőbbrendűsége a rómaiakhoz képest csupán mítosz, hiszen egyetlen komoly ütközetben sem sikerült győzelmet aratniuk, s a gyalogság térnyerése seregükben éppen a nomádokra jellemző gyorsaságuktól fosztotta meg őket. (A gyalogság fontosságára számos tanulmány is felhívja a figyelmet, s talán éppen ez áll

Bowlus később még említésre kerülő könyvében a kalandozó magyarok gyalogságának feltételezése mögött. Maga Lindner egyébként tanulmányában, a Kárpát-medencét, kapacitását jócskán alábecsülve, 150 000 ló eltartásra tartja alkalmasnak.) Hagyományos interpretációban a következő tanulmány is hasonló, bár némileg enyhébben megfogalmazott következtetésekre jut a hunok birodalomba való beszivárgását periodizálva. Hangsúlyozza a Római Birodalmat védő szerepüket, hatásukat a Birodalom határán toporgó germán törzsekre (*Peter Heather:* The Huns and the End of the Roman Empire in Western Europe. *English Historical Review,* 110. 1995.).

Speros Vryonis, Jr. (The Evolution of Slavic Society and the Slavic Invasions in Greece: The First Major Slavic Attack on Thessaloniki, AD 597. *Hesperia,* 50. 1981.) a betörő szlávok sorsát vizsgálja a Balkánon Thessaloniki 597. évi avar–szláv ostroma kapcsán, a Szent Demeter csodái című hagiografikus forrás alapján. Felhívja a figyelmet a leírás forrásértékű részleteire, amelyek a korabeli „barbár?" ostromtechnikára vonatkoznak, az ostromgépek különböző típusainak nagy tömegére, amelyekkel a Dunán való átkelést követően ismerkedtek meg, és a város alatt építettek meg – mindhiába, mert a város túlélte az ostromot.

A szerkesztők külön tematikus egységet szántak a hadviselési technikák tárgyalásának. Az előbbi időszakhoz kapcsolódik *E. A. Thompson* írása (Early Germanic Warfare. *Past and Present,* 14. 1958.), mely a germánok kapcsán hangsúlyozza, hogy bár nem voltak technikai, számbeli fölényben a rómaiakkal szemben, a professzionális katonatársadalmuk nyújtotta morálnak és a vezetési technikáknak köszönhetően, mégis felül tudtak kerekedni. *J. M. Wallace-Hadrill* (War and Peace in the Earlier Middle Ages. *Transactions of the Royal Historical Society,* 5th Ser. 25. 1975.) a háború és béke dialektikáját vizsgálja a rómaiak és a barbárok – legtöbbször maguk is ariánus keresztények – esetében: hogyan vélekedtek a háború igazságos voltáról, miként befolyásolta mindezt a keresztény vallás és morál elterjedése. A hadieseményeknek esettanulmányainak sorát a 378-as híres Adrianopoliszi ütközet bemutatása és újraértékelése nyitja meg (*Thomas S. Burns:* The Battle of Adrianople: A Reconsideration. *Historia,* 22. 1973.). A szerző úgy látja, hogy nem lehet gót lovasság és római gyalogság harcáról beszélni, mivel akkorra már mindkét seregben a gyalogosok domináltak.

A tanulmányok másik csoportja a háború ideológiai és vallási alapjait vizsgálja, azt a folyamatot, ami a korai keresztény pacifizmustól a háborúk és fegyveres összeütközések tudatos vállalásig vezetett. *Christopher Holdsworth* (An Airier Society: The Saints at War. *Transactions of the Royal Historical Society,* 6th Ser. 6. 1996.) úgy látja, hogy a köznapi társadalmi közegben a vallás és a háború összeegyeztetése problémamentes volt, amit a harcos szentek (Demeter, Tódor stb.) hihetetlen népszerűsége is jól mutat. Az „igazságos háború," amelynek alapjait Szent Ágoston fektette le máig hatóan, az egyházi íróknak és teológusoknak jelentett problémát (*R. A. Markus:* Saint Augustine's Views on the Just War. *Studies in Church History,* 20. 1983.). Az esettanulmányok között páratlanul izgalmas *Michael E. Jones* írása (The Historicity of the Alleluja Victory. *Albion,* 18. 1986), mely a Szent Germanus-életírás egy vitatott helyét értelmezi, nevezetesen hogy az írott forrás létrejötténél mintegy 50 évvel korábban miként győzték le a britek a szent vezetésével egy „vértelen" ütközetben a pikteket és szászokat. Végül is nem tartja elképzelhetetlenek, hogy a britek a csata elején tényleg „Alleluja" csatkiáltást hallattak, amiből később kisarjadhatott a szent beavatkozásnak legendája.

A Meroving- és Karling-kori hadtörténet klasszikusa, *Bernard S. Bachrach,* fontos tanulmányával szerepel a kötetben (Charles Martel, Mounted Shock Combat, the Stirrup, and Feudalism. *Studies in Medieval and Renaissance History,* 7. 1970.). Írásában leszámol azzal a korábbi nézettel (Brunner-tézis), hogy 732 előtt a frankok gyalogosok voltak, s Martel Károly személyéhez volna köthető a középkori nehézfegyveres lovag megszületése, amit a hűbéri birtokok kialakítása tett lehetővé. Lynn White ehhez kapcsolta a kengyel forradalmát, s szintén úgy gondolta, hogy a középkor nehézlovas „lovagja" a muszlim harcmódra adott nyugati válasz. Bachrach szépen összegyűjtötte a forrásokat, amelyek mindezt árnyalják, sőt a IX. század végéig igazolják, hogy a lovasság mellett a gyalogosok nem kevésbé megbecsült részét alkották a seregeknek. A lovasság jelentősége szempontjából igazán a X. század fontos, amikor már valóban „milites et pedites" terminusokkal ír-

ják le a seregeket, de a nehézlovasok sokkhatást kiváltó rohamáig még a XI–XII. századig várni kell. Nyilvánvaló, hogy a lovak említése nem bizonyítja a lovascsaták tényét: a lovaknak elsősorban a taktikai mozgást, teherszállítást segítő szerepe volt. Mindezt szépen kiegészíti *Simon Coupland* tanulmánya a Karoling-kor fegyverzetéről (Carolingian Arms and Armor in the Ninth Century. *Viator,* 21. 1990.), különösen a kardkészítés technikájáról és annak Karoling-kori innovációjáról. A Karoling-kor kutatásának másik nagy alakja, *Timothy Reuter* (Plunder and Tribute in the Carolingian Empire. *Transactions of the Royal Historical Society,* 35. 1985.) a Karoling sereg gazdasági alapjait és motivációját igyekezett megvilágítani. Azt vélelmezte, hogy a szinte állandóan hadba vonuló kontingensek csak úgy tudták fenntartani magukat, hogy folyamatosan részesedtek a zsákmány, a királyi ajándékok és hivatal-adományok összességéből. Sőt, úgy látja, hogy ezt a technikát még az Ottó-korban is folytatták, amikor a keleti, pogány területekre szerveztek zsákmányszerző hadjáratokat. A korábbiakkal némiképpen vitázva *John France* a nehézfegyveres lovasság kezdeteit a X. század elejére vezeti vissza (The Military History of the Carolingian Period. *Revue Belge d'Histoire Militaire,* 26. 1985.), s a gyalogság jelentőségéről vallott korábbi nézetek érvényességét elismerve utal a 933-as merseburgi csatának a német lovasság történetében játszott nagy szerepére.

A magyar hadtörténeti vonatkozásairól is jól ismert, és számos kritikával illetett amerikai szerző, *Charles R. Bowlus*, (v. ö. The Battle of Lechfeld and Its Aftermath, August 955. The End of the Age of Migrations in the Latin West. Aldershot, 2006.; ismertetése: *Hadtörténelmi Közlemények,* 119. 2006. 1089–93. o.) az Ostmark specialistájaként kutatja a térséget, többek között a Morva Birodalom elhelyezkedését (Újabb vélemények Nagymorávia fekvéséről. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1996. 3. sz., 131–137. o.). Jelen írását (Warfare and Society in the Carolingian Ostmark. *Austrian History Yearbook,* 14. 1978.) sem érezzük teljesen meggyőzőnek (a 907-es csatáról írott sorai is kissé elnagyoltak); a korszakról és térségről az ausztriai középkori kutatás, így Herwig Wolfram iskolája, némileg eltérő képet rajzol. A korszakról alkotott ismereteinket különösen szépen gazdagítja egy régészeti módszerek bevonásával elért eredményekről számot adó írás (Pont-de-l'Arche or Pîtres? A Location and Archaeomagnetic Dating for Charles the Bald's Fortifications on the Seine. *Antiquity,* 64. 1990.), melyben *Brian Deardennek és Anthony Clark*nak sikerült azonosítania egy megerősített szajnai átkelőhelyet, amelyet Kopasz Károly utasítására emeltek a vikingek ellen 863-ban. Nem kevésbé informatívak az angol-szász hadtörténelemről szóló írások, amelyek újdonsága, hogy igyekeznek kilépni korábbi szakmai belterjességükből, s az európai tendenciákhoz kapcsolódni. *Richard Abels* azt vizsgálta (Bookland and Fyrd Service in Late Saxon England. *Battle,* 7. 1985.), hogy a „fyrd" szolgálat, a királyi hadjáratokon való részvétel fejében milyen földbirtokot kaptak a részvevők, leszámolva azzal a hagyományos nézettel, hogy minden szabadnak részt kellett vállalnia a hadjáratokban. *N. P. Brooks* (England in the Ninth Century: The Crucible of Defeat. *Transactions of the Royal Historical Society,* 5th Ser. 29. 1979.) ahhoz – a magyar kalandozásoktól sem idegen – felvetéshez szól hozzá, hogy mennyiben voltak pusztítóak a viking betörések. A szerző arra hajlik, hogy azokat komoly seregek által végrehajtott nagy mértékű pusztításnak minősítse, hiszen máskülönben a viking erők megoszlása, téli táboraik őrzése nehezen lett volna megoldható. Témáját tekintve némileg az előző tanulmányhoz kapcsolódik *Karl Leyser* már válogatott tanulmányainak utánnyomásában is megjelent klasszikus írása az augsburgi csatáról (The Battle of Lech, 955. A Study in Tenth-Century Warfare. *History,* 50. 1965.). A tanulmány – amely hasznosítja Bogyai Tamás, Vajay Szabolcs és számos régebbi magyar régész véleményét – első megjelenése óta napjainkig az egyik legkiegyensúlyozottabb értékelés a csatáról, különösen létszámbecslései tekintetében.

A bizánci hadügy kétségkívül az egész kötetben háttérben marad, két rendkívül érdekes tanulmány mégis felhívja rá a figyelmet. *Alex Roland* érvelése szerint a Bizáncot ért, főleg muszlim támadók sikeres elhárításának titka a görögtűz „csodafegyverének" hadrendbe állítása volt, s állást foglal technikai alkalmazását illetően is (a gyúlékony keveréket alkalmazás előtt hevítették és magas nyomás alá helyezték), de számolni kell azzal is, hogy a megnevezést később mindenféle tüzes fegyverre alkalmazták (Secrecy, Technology, and War: Greek Fire and the Defense of Byzantium,

678–1204. *Technology and Culture,* 33. 1992.). A „titok" talán 1453-ban veszett el; mások úgy látják, hogy „kiment a divatból," s egyszerűen elfelejtődött. Az írás mindvégig a titkosságra helyezi a hangsúlyt, a szerző úgy látja, hogy a „görögtűz" voltaképpen találmányok láncolata volt, egymaga senki sem ismerte, eleve a Bizáncot védő flotta számára tartották fenn, s a belső ellenségtől éppúgy óvták, mint a külsőktől, s eredeti formájában talán már 1204-re is elfelejtődött. Végül az utolsó tanulmány (*J. F. Haldon – H. Kennedy:* The Arab–Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands. *Zbornik Radova Vizantoloshkog Instituta,* 19. 1980.) a sikeres bizánci–arab határvédelmi rendszer „titkaiba" avatja be az olvasót, és emlékeztet arra, hogy a hatékony bizánci hadügy nélkül – részben a kölcsönhatások következtében, részben a bizánci védelmi szervezetnek köszönhetően – Európa sem tudott volna fejlődni.

A „sötét középkor" – a címben szereplő „Dark Ages" – nyilvánvalóan hadtörténeti szempontból sem „sötét," tele van újítással, a sikeres középkori társadalmakhoz vezető út ígéretes kezdeteivel, és mindebben a hadművészet és hadszervezés is sokat vállalt magára. Jelen válogatás, a korábbiakhoz hasonlóan, páratlan lehetőséget kínál könyvtáraknak és olvasóknak egyaránt, hogy a korábban esetleg elmulasztott olvasmány-adósságaikat törleszszék, s polcukra helyezzék a téma mára olykor vitatható, de mindenképpen klasszikus tanulmányait.

Veszprémy László

ALHEYDIS PLASSMANN

ORIGO GENTIS

Identitäts- und Legitimitätsstiftung in früh- und hochmittelalterlichen Herkunftserzählungen

(Akadmie Verlag, Berlin, 2006. 458 o.)

A Szerző munkája még 2004-ben született meg a Bonni Egyetemen, s témájánál fogva a magyar historiográfia számára is figyelemre méltó. A magyar középkori történetírás, s a honfoglaláskori vonatkozások miatt a hazai hadtörténetírás számára is számos vonatkozásban meghatározó a népek eredetének meghatározására, elméleti kidolgozására tett kísérletek áttekintése, és az összehasonlítás szempontrendszerének kidolgozása. A nehézség éppen a különbözőségekből és a meglepő azonosságok sokszor nehezen szétválasztható elegyéből adódik, amit a közvetlen kölcsönzéseken túl az orális hagyományok, egyéni invenciók nehezen meghatározható rétege is színesít. A mű értékét feltétlenül növeli az európai nyelvek nem kis részére kiterjedő szakirodalom naprakész egybegyűjtése és bedolgozása, még ha elkerülhetetlen hiányosságok maradtak is (sem középkori sem modern magyar szerzőre nem hivatkozik).

A kötet tagolása a megszokott gyakorlat szerint az „*origo gentis*" témakör kutatástörténete bemutatásával, s az áttekintésbe bevont szerzők kiválasztásának megindoklásával indul. A következőkben földrajzi tagolásban, rövid történeti, irodalomtörténeti kitekintéssel ismerkedhetünk meg a britanniai szerzőkkel és műveikkel (*Gildas:* De excidio et conquestu Britanniae; *Beda:* Historia ecclesiastica, Historia Brittonum), a frankokkal (*Tours-i Gergely:* Libri historiarum decem; *Fredegar:* Chronica, Liber Historiae Francorum), a langobardokkal (*Paulus Diaconus:* Historia Langobardorum), a frank kultúrkörrel (*Dudo de St-Quentin:* Historia Normannorum; *Corvey Widukind:* Res gestae Saxonicae). A magyar kutatás számára legizgalmasabb fejezetek a csch és lengyel történetírás két kiemelkedő szerzőjével foglalkoznak: *Gallus Anonymus* gesztájával (Cronica et gesta ducum sive principum Polonorum) és *Prágai Kozma* cseh történetével (Chronica Boemorum). Ez utóbbiak aktualitását éppen az adja, hogy nem is olyan régen jelent meg Gallus Anonymus magyar fordítása, illetve Bagi Dániel monográfiája a

szerző magyar vonatkozásairól, valamint a Közép-Európai Egyetemen kiadták Gallus angol–latin kötetét, s előkészítés alatt áll Kozma angol–latin kötete is.

A szerző az egyes művek esetében közel azonos szempontok szerint igyekezett az írói stratégiát kideríteni: a vándorlást, vagy éppen az autochton, őshonos eredetet képviselik-e; a nemzeti identitás milyen elemekből tevődik össze (megítélése, hordozói, névadás, a környező népektől való elkülönülés); a legitimitás mennyiben ered más, környező, vagy éppen történeti–mitikus hatalmaktól, az uralkodók, illetve dinasztiák szerepe e folyamatban; a királyság előkelőinek és főembereinek szerepe; a biblikus etnogenezis történetei újraelbeszélésének jelentősége; mennyiben tekinthetők sikeresnek a művek, illetve mennyiben tekinthetők önálló műfajnak.

Dudo művének magyar vonatkozásaira a kutatás már korábban felfigyelt (*Veszprémy László:* The Birth of Hungarian Identity in the Historiography of the Middle Ages. In: Conquète, acculturation, identité: des Normands aux Hongrois. Les traces de la conquète. Ed. *Piroska Nagy*. Rouen, PUR, 2001. 93–109. o.), még ha azok nyilvánvalóan toposzokra és irodalmi párhuzamokra korlátozódnak is. Érdekesek megfigyelései Hastings és Rollo szerepét illetően, amennyiben előző magára vállalja az ősi bűnt, s véreskezűségével elfogadhatóbbá teszi az utód Rollót, akit már az üdvtörténet keretébe illeszkedő látomások vezetnek el új hazájába; a birtokba vett terület azonosságerősítő szerepe; a nép katonai erényekben és ravaszságban való bővelkedése.

Esetükben a legitimitás egyértelműen a frankoktól származik (hittérítés, szerződés, házasság formájában). Az epizódszerű ábrázolásban, ami Widukinddal közös, annak jelét látja, hogy laikus hallgatóság számára is élvezhetővé igyekezett tenni munkáját.

Widukindnál a szászok földfoglalásának leírása és a magyar honfoglalás közötti hasonlóság jól ismert, a türingiaiaktól ravasszággal való földszerzését pedig az ősi bűnök kategóriájába („primordiales Verbrechen") sorolja, s a trükkös és csalárd szerződésszegésekre számos érdekes párhuzamot sorol fel. A frankoktól való elkülönülés jegyében pedig a normannoktól, illetve Nagy Sándor seregéből származtatja a törzsét.

A magyarokra a környező népektől való megkülönböztetés alfejezetén belül tér ki, és utal a kalandozó magyarokkal szembeni szász sikerek leírására Widukind szövegében.

Jó érzékkel, nagy terjedelemben tárgyalja Gallus Anonymusnak a Piastok eredetére vonatkozó fejtegetéseit, s a legitimitás biztosítása keretében joggal helyezi a középpontba Boleszló állítólagos gnieznói koronázását.

Ebben a vonatkozásban, mint a magyarlengyel kapcsolatok kérdésben is, jól segítették volna *Bagi Dániel* idegen nyelven is hozzáférhető tanulmányai, különösen a gallusi koronázás-leírás lehetséges interpretációiról. (Heidentum und Christentum in den Urgeschichtsdarstellungen der ersten historischen Synthesen Ostmitteleuropas im Mittelalter – Eine historische Region und zwei Modelle. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 54. 2005:2. 159–173. o.; *Uő:* Die Darstellung der Zusammenkunft von Otto III. und Boleslaw dem Tapferen in Gnesen im Jahre 1000 beim Gallus Anonymus. In: *Ferenc Glatz* [Hg.]: Die ungarische Staatsbildung und Ostmitteleuropa. Budapest, 2002. 177–190. o.) Nem kevésbé segítette volna a Szerzőt az eligazodásban *Bak János* írása (Legitimization of Rulership in Three Narratives from Twelfth-Century Central Europe. *Majestas*, 12. 2004. 43–58. o.). Érdekes, hogy a haza földje (*terra*) mind Gallusnál, mind Kozmánál fontosabb, nagyobb hangsúlyt kap, mint a nép (*gens*), a dinasztia eredete érdekli őket, nem a népé, melynek jellemző tulajdonságait fel sem sorolják, inkább a szomszédokkal, azok rossz tulajdonságaival szemben határozzák meg magukat. E két szerzőnél kapja az autochton legitimizálás a legnagyobb nyomatékot, a külső tényezőkkel szemben a „mi" érzés hangsúlyozása.

Összefoglalásként úgy látja, hogy a nem őshonos, bevándorolt szerzők éppúgy azonosulni tudtak az írásuk tárgyául választott nép történetével, mint a helyben születettek. A vándorlás, bevándorlás és a helyben találtak legyőzése jó alkalmat kínál a legitimitás megalapozására, de erre nem minden esetben volt szükség. Ehhez kapcsolódott nemegyszer egy ősi tett, egy hódítás, vagy éppen valamiféle bűntett, csalás, amivel egy korábbi hatalomnak véget vetettek. A nép inkább a koraközépkori szerzőknél kapott nagyobb szerepet, s a hangsúly egyre inkább az ország földje és a dinasztia irányába tolódott el. A bemutatott történeti szintézisek általában csak időleges hatást gyakoroltak; a hosszabb távon is sikere-

sek, mint a cseh Kozma, vagy az angolszászoknál Gildas és Beda, kivételesnek számítottak.

A Szerző témaválasztása, talán fiatal kora miatt, nem volt a legszerencsésebb: egy ilyen összegző monográfiát inkább egy életpálya vége felé tudnánk elképzelni. Ugyanakkor, példamutató objektivitással és távolságtartással, egy minél elfogulatlanabb elemzés közreadására törekedett, ami újabb, nagyobb ívű elméletek kidolgozása nélkül (vagy éppen azért) is sikeres volt. A kötet ennek ellenére hasznos és jól hasznosítható a további kutatásokhoz, s általa a mellőzött magyar „origo gentis" európai historiográfiai helyét is biztosabban tudjuk kijelölni.

Veszprémy László

ANDRZEJ POPPE

CHRISTIAN RUSSIA IN THE MAKING

Variorum Collected Studies Series, No. 867.

(Ashgate Publications, Cornwall, 2007. XIV+362 o.)

A lengyel Andrzej Poppe a keleti szláv terület középkor-történeti kutatásainak doyenje, aki mindig önálló véleményt fogalmazott meg a Kijevi Rusz történetének problémáiról, és mentes maradt a „marxista trendtől" is. Poppe a hagyományos értelemben szlavista, aki a filológiától kezdve a művelődéstörténeti kérdésekig mindenben otthonosan mozog, de legfőbb kutatási területe az egyháztörténet. E témakörben pályája kezdete óta folyamatosan publikált, nem csak lengyelül, hanem angol és német nyelven is. Az 1970-es és 1980-as években Münchenben kiadott *Russia Medievalis* sorozatot John Fennell-lel és Ludolf Müllerrel együtt jegyezte, és maga is publikált benne. Nem véletlen tehát, hogy munkái helyet kaptak az angol-amerikai kiadásban megjelenő *Variorum Collected Studies Series*-ben. Első kötete 1982-ben jelent meg *The Rise of Christian Russia* címmel, így a most szóban forgó kötet, a 2007-ben napvilágot látott *Christian Russia in the Making*, már a második a sorban. Ebben az elmúlt huszonöt év legfontosabb tanulmányai foglalnak helyet. A sorozat sajátos formája, hogy minden tanulmányt meghagy az eredeti megjelenés formájában és oldalszámaival, a *Variorum* a tanulmányok sorrendjének megfelelő római számokkal írja felül az eredetit.

A *Christian Russia in the Making* című kötet tizenkét tanulmányt tartalmaz. Közülük három itt jelent meg angol nyelven először: A Rurik-dinasztia vagy Kelet-Európa formálódásának hétszáz éve című (I.); a Leontiosról, Patmos apátjáról szóló, aki egy ideig a Rusz metropolitai székének várományosa volt (VI.); a kereszténységet felvevő Nagy Vlagyimir szentségéről írott pedig a tisztelet kialakulásának folyamatát mutatja be (VIII.). További négy tanulmányban korábbi kutatásaihoz nyúlt vissza a szerző. Ezt úgy tette, hogy a régi tanulmányok végéhez kiegészítő megjegyzéseket fűzött. E négy tanulmány: Olga fejedelemasszony, Vlagyimir nagyanyja megkeresztelkedéséről (II.); a nagyfejedelmi cím viseléséről (IX.); a novgorodi Szent Szófia székesegyház bronzkapujáról (XI.); és az ún. kherszoni régiségekről (XII.). További három tanulmányban is korábbi kutatásaira épített Poppe, de ezeknél nem csak megjegyzéseket fűzött a régebbi írásokhoz, hanem az előzőekhez képest elmélyültebb kutatást is végzett, ami által lényegében új tanulmányok keletkeztek. Az egyik arról szól, hogyan értelmezték Rusz megkeresztelkedését a XI. században (III.); a másik, hogy hogyan jelent meg a megkeresztelkedés ténye a Rusz írásbeliségében (IV.); a harmadik pedig, hogy hogyan alakult át a Rusz egyházszervezete a kezdetektől 1300-ig (V.). Két további tanulmány az elmúlt időszakban nagy vitákat kiváltó kérdésekhez nyúl: az első szentek, Borisz és Gleb meggyilkolásának eseményeihez (VII.); és az Igor ének datálásához, amelyet a nagyfejedelmi cím használatán keresztül próbált meghatározni (X.).

A I. számú tanulmányban a Rurik-dinasztia történetét kíséri végig a szerző a névadó mitikus ős alakjától a XVI. század végéig, közben röviden kitér olyan szerteágazó prob-

lémákra, mint a 'Rus' / 'Rhos' név eredete, az uralkodói titulusok (nagyfejedelem, cár) használata, illetve a Rusz uralkodóinak a térség más népeivel való kapcsolata. Poppe konklúziója nem meglepő: a XVII. század elején uralomra jutó Romanovok számára nagyon fontos volt a Rurikokkal való kapcsolat, még ha a rokonság nem is mondható közelinek. Az utolsó Rurik uralkodó, Fjodor anyja származott a Romanov családból. A bizánci egyházszervezettel való kapcsolat került terítékre a Leontiosról, a későbbi jeruzsálemi pátriárkáról írott tanulmányban (VI.). Leontios (cca. 1113–1185) életútját elemezve arra világított rá Poppe, hogy a feltehetőleg szláv nyelvi környezetből származó főpapot Mánuel császár (1143–1180) 1163-ban a kijevi metropolita székébe akarta ültetni. Erre a világi érdekekkel átszőtt bizánci–kijevi egyházi viszony és Bizánc belső konfliktusai miatt nem kerülhetett sor. A kereszténységet felvevő Nagy Vlagyimir alakjáról, illetve kultuszának elterjedéséről szóló tanulmányt (VIII.) John Meyerdorff emlékének szentelte a szerző. Okfejtésében – részletes forráselemzésre építve – bemutatta, hogy az első kijevi fejedelem kultusza csak a tatárjárás után alakult ki, novgorodi környezetben, aminek idejét az 1282–1305 közötti periódusra datálta.

Ismert, és sokat kutatott téma a kereszténységet felvevő Vlagyimir nagyanyja, Olga szerepe a kereszténység X. századi Ruszbeli jelenlétében. Olga kereszténysége A. Poppe számára is hosszan tartó kutatási témát jelent. Amit saját korábbi kutatásaihoz hozzátett, néhány tanulmány álláspontjának bírálata. Poppe számára Olga személyében az a legfontosabb, hogy Vlagyimir Olga udvarában ismerkedhetett meg a kereszténységgel. A IX. fejezetben tárgyalt téma (a nagyfejedelmi cím eredetéről írott tanulmány) a kötet legrégebbi írása, 1984-ben közölte először a szerző, és e kötet számára két ponton egészítette ki. Az egyik kiegészítés M. Dimnik 2004. évi tanulmánya (The Title Grand Prince in Kievan Rus'. = *Medieval Studies,* 66. [2004.] 253–312. o.) nyomán íródott, lényegében Dimnik cikkének „recenziója". Poppe alapvetően Dimnik forrásértelmezését vitatja, és fenntartja saját korábbi álláspontját, amely a nagyfejedelmi cím XII. század végétől való megjelenését fogalmazta meg. A XI. számú tanulmány Novgorod bronzkapujával foglalkozik, amelyet 1982-ben restauráltak, ennek nyomán keletkezett az eredeti tanulmány. A mostani kiegészítés azt a feltevést erősíti meg, hogy nem csak szimbolikájában, hanem anyagában is a magdeburgi műhelyt kell látnunk mögötte. Feltevése igazolásához Poppe a fémanalízis eredményeit használta fel. A XII. tanulmány a Kreml Múzeumának arról a tárgyegyütteséről szól, amelyet „Kherszoni régiségeknek" neveznek. E tárgyak a XI–XVIII. századból származnak, ikonok, keresztek és egyéb kegytárgyak tartoznak közéjük. Az elnevezés Vlagyimir fejedelem megkeresztelkedésének helyszínével hozta őket kapcsolatba, de – állítja a szerző – a „kherszoni" jelző lényegében a „görög" szinonimájaként került a köztudatba. Poppe a kijevi hagyományt véli mögötte, amely a „moszkvai hagyomány" ellentéteként fogalmazódott meg. Poppe korábbi álláspontja nem változott, ehhez a tanulmányhoz csak bibliográfiai kiegészítést csatolt.

A III. és IV. tanulmány témája szorosan összefügg. Mindkettő Vlagyimir megkeresztelkedése helyszínének kérdését feszegeti. A III. azt állítja középpontba, hogyan értelmezték Vlagyimir megkeresztelkedését a XI. századi Ruszban: azaz milyen különbségek tapinthatók ki az ún. Nesztor-krónika és a XI. század közepén keletkezett írás között, amely Ilarion metropolita nevéhez fűződik. A IV. tanulmányban a kijevi és a kherszoni megkeresztelkedés történetét próbálja rekonstruálni Poppe, végkövetkeztetésként a kherszoni helyszínt valószínűsíti, bár egyértelműen nem foglal állást mellette. A kötet legterjedelmesebb írása a Kijevi Rusz egyházszervezetéről szól. Ebben a kérdésben Poppe már többször is publikált, a metropoliták és püspökök általa összeállított listáját mérvadó orosz kutatók (pl. Ja. N. Scsapov) is elfogadták, és beépítették további kutatásaikba. Ez az írás sok korábbi kérdésre is visszatér, pl. Olga megkeresztelkedésére, I. Ottó császárral való kapcsolatára, Vlagyimir bizánci házasságára Anna hercegnővel, stb. Jelen írás időkeretei szélesebbek, mivel, a kijevi korszakon túl, a részfejedelemségek idejének egyháztörténeti eseményeivel is foglalkozik. Kitüntetett helyet kap a halicsi egyházmegye, amelynek esetében a címben jelzett 1300-as időkeretet is túllépi, és 1322-vel zárja mondanivalóját. Összességében az állapítható meg, hogy hogy a kérdés új áttekintése Ukrajna története szempontjából történt, ezt fejezi ki a címben felbukkanó írásmód – 'Kyivan Rus' –, Halics

kitüntetett szerepe, illetve a tanulmány utolsó kérdésköre, a nagyorosz/kisorosz fogalmak keletkezéstörténete.

A VII. tanulmány az első keleti szláv szentek, Borisz és Gleb történetéhez nyúl vissza, amely kérdés az első lábjegyzet tanúsága szerint negyven éve foglalkoztatja a szerzőt, aki több tanulmányt szentelt a kérdésnek. A címadás is kifejezi Poppe mondanivalóját: „Vesztesek a földön, nyertesek a mennyben. Az orgyilkosság áldozatául esett Borisz és Gleb történetének szerepe a XI. századi Rusz történetében." A végső kérdés, ami nem hagyja nyugodni a szerzőt: mi is történt valójában 1015-ben? A szentté avatás történetét leíró források ugyanis ködösítenek. A skandináv sagákból tudható, hogy a gyilkosságban a végső győztesnek (a későbbi Bölcs Jaroszlavnak) is szerepe lehetett. A legenda Boriszt és Glebet Vlagyimir fiainak mondja, akik a fejedelem bolgár feleségétől születtek. Poppe nem kevesebbet állít, mint hogy a „bolgár" jelző nem a feleség származására utal, hanem Annának, a bizánci császárleánynak a ragadványneve volt. Így a két meggyilkolt fejedelem a császári rokonságba tartozott, és Vlagyimir akarata szerint az ő kezükbe kellett volna, hogy kerüljön a Rusz kormányzása. Poppe szerint Borisz és Gleb tervezett társuralkodása bizánci stílusú, oka pedig Gleb kiskorúsága lehetett. Anna további gyermekének tartja a novgorodi bojár, Ostromir feleségét (Theophana). Poppe véleményét a XV. századi Tveri Évkönyv adata megerősíteni látszik.

A tanulmány kétségtelenül fontos megállapítások sora, melyek a Rusz XI. századi történetének újragondolására késztetnek. A rövid, X. számú írásban Poppe ismét saját régi álláspontját fejti ki a nagyfejedelmi cím Ruszbeli megjelenéséről, csak ezúttal eddig nem citált forráson keresztül. Álláspontja szerint a XII. század végénél előbb nem jelenik meg a nagyfejedelmi cím, így az Igor-énekben való felbukkanása adalékul szolgálhat a datáláshoz. Poppe tétele szerint az Igor-éneket vagy kortárs írta, aki tisztában volt a viszonyokkal, vagy egy XIII. századi (esetleg későbbi) szerző. Véleményünk szerint az Igor-ének datálásához e szempont kevésnek tűnik, a nagyfejedelem szóhasználat szempontjából pedig, úgy gondoljuk, a XII. század végéhez csak a cím szuzdali megjelenése köthető.

Poppe tanulmányainak újra közreadásával fontos feladatot vállalt a kiadó és a *Variorum* sorozat szerkesztője. Elsősorban azért, mert könnyebb a szerző álláspontjának változását nyomon követni, ha művei összegyűjtve kerülnek az olvasó elé. Nagyon hasznos az a historiográfiai adalék, amely az olvasót is arra készteti, amire a kutatót, hogy újra és újra szembesüljön a lezártnak hitt kérdésekkel, és újragondolja a problémákat. Akkor is, ha végleges megoldást ezúttal sem lehet kínálni.

Font Márta

B. SZABÓ JÁNOS

A TATÁRJÁRÁS

A mongol hódítás és Magyarország

(Corvina Tudástár, Corvina Kiadó, Budapest, 2007. 192 o.)

A hadtörténészek fiatalabb nemzedékéhez tartozó szerző kötetével – akinek ugyanebben a sorozatban a Mohácsi csatáról megjelent könyve szép szakmai sikert ért el, és francia nyelven Párizsban is megjelent–, legalábbis részben, rendeződött a magyar hadtörténetírás egyik régi adóssága; igaz, egy klasszikus, jegyzetelt, tudományos monográfia változatlanul a „később megírandók" listáján marad.

Jelen munkának azonban nagy előnye, hogy röviden, tömören, ugyanakkor széles kitekintéssel vezeti be az olvasót a kor politikai, hadtörténeti problémái közé, s világos okfejtéssel ki is vezeti onnan.

A kötet először a mongol birodalom felemelkedésével és megszilárdulásával foglalkozik, különösen a kínai hódításoknak szentel nagy figyelmet, és korabeli források, híradások

alapján értékelő összefoglalását nyújtja a mongolok hadművészetének, majd a XIII. századi Magyarországot mutatja be az olvasónak. A tatárjárással szorosabb értelemben a 3. és 4 fejezet foglalkozik, attól kezdve, hogy 1235-ben, a mongóliai Karakorumban tartott kurultájon döntöttek a nyugati hadjáratról. Végül kitekintéssel zárja: miként alakult a mongol hódítások sorsa Kelet-Európában, s miként tudta Magyarország visszaverni a második tatárjárást 1285-ben.

Magyarországról szólva a szerző helyesen hangsúlyozza a Magyar Királyság és uralkodója tekintélyét a korabeli Európában. A magyar királyok közül nem véletlenül III. Béla az, aki elsőként jelenik meg nyugati szépirodalmi forrásokban, s jó hírét II. András hosszú uralma csak tovább öregbítette. A dinasztikus házasságok, II. András keresztes hadjárata mind az ország páratlan korabeli erőforrásait és lehetőségeit, mind annak korlátait megmutatták. Mai tudásunk szerint hiteles képet rajzol B. Szabó János a magyar seregről, amikor arról ír, hogy a megyei csapatok zöme továbbra is könnyűfegyverzetű íjászokból állt, s csak a királyi zászlóaljban lehettek nagyobb számban nyugati típusú nehézlovasok. A hatalmas ország mobilizálási lehetőségei is kiemelkedők voltak, kevés uralkodó volt képes a korban tízezresnél nagyobb sereget csatába vezetni. A magyar királynak a XII. század közepétől ez többször is sikerült, nem utolsó sorban éppen 1241-ben. Ezt a királyi birtokpolitika megreformálása, majd a polgárháború persze kedvezőtlenül érintette, s éppen Rogeriustól tudjuk, hogy a társadalmi béke még 1241-re sem állt helyre az országban.

A magyar hadjárat közvetlen előzményét valóban a kunokkal való mongol leszámolás, illetve az orosz fejelemségek, s mindenekelőtt Kijev elfoglalása jelezte. Hasznosak megjegyzései a mongol vezérek névalakját illető bizonytalanságokról és félreértésekről, hiszen a mongol előkelők méltóságnevei sokszor keverednek a romlott formában előforduló egyéb névalakokkal. Eszerint bizonyosan Orda, Batu bátyja vezette a lengyelországi hadjáratot, s győzte le április 9-én a vele szemben álló sziléziai csapatokat. A Szent Kinga-legenda kapcsán később is többször hallunk Szemérmes Boleszló országrészében a tatárok által okozott károkról, s a herceg meneküléséről Magyarországra. A legnicai (wahlstatti) csatáról egyébként szinte alig tudunk valamit, így igen meglepő, hogy a legújabb „középkori nagy csaták" kötet egyik csatájául éppen ezt választották (Budapest, 2007.). Abban a Szerzőnek igaza van, hogy a több tízezres lengyel sereg a legendák világába tartozik. Izgalmas, amint a kései Długoss, humanista fantáziával készült leírásában, a korabeli mongol taktika és haditechnika alkalmazását próbálja valószínűsíteni (mérges gázzal töltött tömlők, stb.).

A mongolok magyar hadjáratának okai között valóban talán egyenrangú okként szerepel a Kötöny kán vezette kunok befogadása (talán az övé az a keleti díszsisak, amelyet a pesti Duna part közelében találtak – legalábbis Kovács S. Tibor érvelése szerint, v. ö. a szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyve), illetve a nagy birodalmak terjeszkedési logikája, amibe a kun-affér nélkül is beletartozott Közép- és Kelet-Európa.

Helyes a szerző meglátása, hogy a korabeli Magyarország, élén IV. Bélával, előrelátóan és gondosan készült az összecsapásra, s a kor egyik legerősebb magyar seregével vonult fel a jól megválasztott Muhi síkra. (Ne feledjük, az ország katonai potenciálja sosem azonos az egy ütközetre, hadjáratra felvonult sereggel, s a különbségért nem a király a felelős!) A határvédelem szerintünk is hatásos lehetett egy hagyományos ellenféllel szemben, de a vereckei ütközetben kiderült, hogy a magyarok lebecsülték a támadókat, s Kelet-Európa általuk is tudott elfoglalása után sem ismerték fel, hogy az akkori világ legütőképesebb hadseregével kerültek szembe.

A tatár lovasok olyan mozgékonysággal rendelkeztek, ami az azonos méretű nyugati, lassan és utánpótlással együtt mozgó seregeinél teljesen ismeretlen volt. Az igénytelen lovaikat stratégiai szállító szerepre is felhasználva Batu öccse, Sejbán, Vereckétől három nap alatt Pestig jutott. A gyors mozgásból következik, hogy aligha lehettek egy „töményen", ami sebezhetővé tette volna őket, s mozgásukat aránytalanul lelassította volna. Helyesen utal B. Szabó arra, hogy a „kun" kérdés egyik lényeges aspektusa a mongolok segédnépeket használó hadszervezési gyakorlatából fakadhatott, aminek értelmében bizony a korábban legyőzött kunok is ott lehettek az előhadakban, s már az első tatár betöréskor kerülhettek közülük magyar fogságba. Márpedig ha így volt, logikus volt a következtés a magyarokhoz pártolt kunok megbízhatatlanságát illetően.

Egyébként a kunok befogadásának egy nagyon lényeges szempontját is megemlíti a szerző: ha hatalmas létszámúak lettek volna, a magyar udvari körök nyilván vonakodtak volna befogadni őket az országba. (A maximális becslés szerint vélelmezett 15 000 fegyverforgató kun a Muhinál felvonult magyar sereg méretét közelítette volna meg!) E kritikus katonai-pszichológiai helyzetben kétséges, hogy volt-e valós lehetőség a kunoknak a magyar haderőbe integrálására, mert hiszen a cél 1241-re éppen ez lett volna. Talán valóban Pálóczi Horváthnak van igaza, amikor úgy gondolja, hogy a kunok második beköltözésükkor már nagyobb létszámban érkeztek, mint először, s az elpusztított országban akkor már valóban megörülhettek nagy számuknak.

A Muhinál szemben álló erők létszámáról csak találgathatunk. A keleti források megerősítik, hogy a magyar sereget a tatárok erősnek (a magukénál nagyobbnak?) találták, s a magyarok is elégedettek lehettek magukkal, hiszen különben nem viselkedtek volna annyira elbizakodottan. Egyáltalán nem lehet azt állítani, mint a szerző is hangsúlyozza, hogy a magyaroknak fogalmuk sem lett volna a steppei népek hadviseléséről, s meglepetésként érte volna őket a mongolok hadművészete. (Újabban több tanulmány is bizonyította, hogy a nyugati hadviselésben is folyamatosan használták az ütközetekben a színlelt megfutamodás taktikáját; az korántsem csak a keletiek sajátja volt.) A szekérvár alkalmazásáról is kiderítette a kutatás, hogy egy korszerű taktikai elemnek tekinthető, aminek a vereség előidézésben semmi szerepe sem volt. Sőt, éppen a Kalka menti csata, valamint további steppei példák igazolták, hogy a pajzsokkal megerősített szekérvár sikeres ellenállási lehetőséget kínált alkalmazóinak. Amiben a tatárok jobbnak bizonyultak, az a stratégiai és taktikai szinten egyaránt megmutatkozó professzionalizmusok volt, amivel ezer kilométeres térségeket tudtak áttekinteni, s abban csapatmozgásokat koordinálni, az ütközetekben pedig a fegyelmezett, begyakorolt mozgásokat kitűnően vegyítették a pszichológiai és pirotechnikai elemekkel. Úgy tűnik, remek helyzetfelismerő képességük révén a mongolok jobban ismerték a Muhi sík kínálta terepviszonyokat, az átkelési és átkarolási lehetőségeket, s jobban is kihasználták azokat, mint a helyi viszonyokat elméletileg jól ismerő magyarok. A magyarok kemény ellenállására utalhat, hogy Batu az átkelés megindulása és Szübütej késedelmes átkelése után a visszavonulást fontolgatta. Visszautalva az első fejezetben már említett, magas szintű mongol haditechnikai ismeretekre, a kővető gépek „tábori tüzérségként" való használata valóban újszerű lehetett a korban, s éppen a szekérvár kitartó védelmét tehette kilátástalanná. Közben az Erdélybe betörő Kadan március 31-én legyőzte az erdélyi vajda seregét (aki nyilván tekintélyes számú katonát tartott magánál, s nem vonult Muhihoz), majd Radnát vették be (még ha nehezen hihető is, hogy a szász ispán 600 katonával a tatárokhoz csatlakozott volna).

Ezen a ponton a szerző jó érzékkel ismert fel egy eddig kevéssé méltatott nyugati forrást, ami nagy valószínűséggel eredetileg a friesachiakhoz jutott el (Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen. Hg. *E. Wagner*. Wien, 1976.), amiben az erdélyi szászok tájékoztathatták a nyugatiakat. A híradás jellegzetessége, hogy nem Rogeriuson alapul, s olyan helységnevek, időpontok és veszteségadatok vannak benne, amelyek csakis helyi, erdélyi eredetűek lehetnek. Az irat valamikor a muhi csata utáni időkben kelt, hiszen tudja az ütközet napját, s említi két érsek és három püspök halálát. Megemlíti Radna, Beszterce, Kümelburg (Küküllővár/Kockelburg, mások szerint Kővár), Nagyszeben, Kolozsvár, Várad, Tamáshida, Gyulafehérvár, Szalacs nevét. A híradás csakis magyarországi levélen alapulhat.

A mongol taktika sokat vitatott kérdése a kegyetlenségük, ami az általuk gyakorolt formában nyugaton ismeretlen volt. Ez valójában azon a steppei taktikán alapulhat, ami a félelemkeltést a hadviselés egyenrangú elemének tekintette, s a hatalmas térségekben mozgó seregek számára valóban elkerülhetetlen eleme volt a nyomásgyakorlásnak. Mindez nyugaton, a lényegesen sűrűbben megtelepedett és várakkal, városokkal sokkal jobban megerősített, ráadásul privilégiumokon alapuló öntudattal rendelkező közösségek, „universitasok" által lakott területen nem vált be, s a Dunától nyugatra olyan mérvű ellenállásba ütköztek, ami egész magyarországi stratégiájuk átgondolására késztethette a támadókat. A szerző egyébként már korábbról is számtalan példát említ a sikeres, vagy éppen sikertelen, de a tatárok számára baljóslatú ellenállás megszervezésére.

Nem mulasztja el B. Szabó János hangsúlyozni, hogy az ország magára maradt, hiszen a

császár és a pápa ellentéte, majd 1241 augusztusában IX. Gergely pápa halála a tervezett és meghirdetett keresztes hadjárat ügyét mindörökre a holtpontra juttatta. (Kérdés, hogy Béla a velenceiektől követőket vagy számszerí-jászokat kért-e; magunk inkább az utóbbiakra gondolnánk, akár még szövegromlás feltételezése árán is. Aragóniai Simon esetében szinte bizonyos, hogy számszeríjászokról van szó).

A történet nem kevésbé rejtélyes eleme a tatárok kivonulása. A kutatók szinte csak abban értenek egyet, hogy Ögödej nagykán 1241 decemberében meghalt, amiről a remek postahálózatnak köszönhetően a következő év tavaszán Magyarországon is tudomást szerezhettek. Mindez mozgásba hozhatta a Dzsingiszidákat, még ha tudjuk is, hogy Batu maga 1243-ig a Balkánon tartózkodott, és nem vett részt 1246-ban a nagykánválasztó kurultájon. Az okok között alapvetően a magyar ellenállást lebecsülő szemlélet eredményezte a kiváltó okokat illető bizonytalanságot, még ha az a valóság több-kevesebb elemét tartalmazza is (túlterjeszkedés, veszteségek, legeltetési körülmények, hódítási mechanizmus stb.).

Külön is utal B. Szabó Thomas Allsen elméletére, mely szerint a nyugati hadjáratok egyszerűen a mongolok „kun-hadjáratainak" sorába illeszkedtek, s végeredményében nem volt egyéb céljuk, mint hogy nyugaton is elismertessék a steppe korábbi, kunok uralta része feletti uralmukat.

A kötetet rendkívül hasznos összefoglaló zárja a mongol birodalom későbbi sorsáról, a későbbi Aranyhorda kialakulásának folyamatáról, majd a Kubiláj hatalomra kerülését követő gyilkos belharcokról.

Ismét vitatott kérdés, hogy Magyarország miként került ki a tatárjárás válságából? A szerző csatlakozik az utóbbi évtizedekben szinte egyhangúnak mondható kutatói véleményhez, azaz hogy az ország pusztulása korántsem volt olyan mértékű, mint azt a kortársak, s nyomukban a modern kutatók is gondolták. A magyar király aktív házassági politikájával, s egy korábban alig látott katonai aktivitással igyekezett a maga javára fordítani a Kelet-Európában megingott politikai helyzetet. Az ország teljesen meglepő módon vállalta a többfrontos harc kockázatát az osztrákok és a velenceiek ellen, majd a Balkánon kezdett terjeszkedni. Ennek csúcspontja kétségkívül a Babenberg-örökségért 1246 után - indított akciók sorozata volt, ami az országot közel hozta a határ menti osztrák tartományok megszerzéséhez. Az ország újjászervezése, a várvédelmi rendszer kiépítése (bár jó részük nem keleten épült) jól vizsgázott az újabb tatárjáráskor, amikor Nogaj és katonái 1285 elején, télen, betörtek, s egészen Pestig hatoltak. Ez az akció azonban céljaiban és előkészítettségében, veszélyességében alapvetően különbözött az 1241–42-es tatár veszedelemtől.

A kötetet nyugodtan használhatjuk, sőt javasoljuk is használatát a Nagy Balázs szerkesztette Tatárjárás kötettel együtt (Osiris, Budapest, 2003. – az abban olvasható forrásokra egyébként a szerző folyamatosan utal) a közép-, és felsőoktatásban, de saját szórakoztatásunkra is, mivel az angolszász szakkönyvtípus sikeres hazai adaptációjának tekinthető, és számos felvetését a kutatóknak is érdemes továbbgondolniuk.

Veszprémy László

LE GÉNÉRAL RAYMOND BOISSAU

LADISLAS BERCHÉNY MAGNAT DE HONGRIE, MARÉCHAL DE FRANCE

Publications de l'Institut Hongrois de Paris – Études III

(Paris–Budapest–Szeged, 2006. 235 o.)

Zachar József nagysikerű életrajza után francia nyelven is hozzáférhetővé vált Bercsényi László, az egyetlen magyar származású francia marsall életének regényes története. A mű a Párizsi Magyar Intézet tudományos könyvsorozata legújabb köteteként jelent meg és Raymond Boissau tábornok hosszú, többéves kutatómunkáját dicséri. A szerző neve jól ismert franciaországi huszárság iránt érdeklődők előtt, hiszen Boissau tábornok nem-

csak a Bercsényi László nevét viselő, tarbes-i székhelyű, 1. huszárezred egykori parancsnokaként, hanem a párizsi Hadtörténeti Múzeum korábbi főigazgatójaként is szoros kapcsolatba került Bercsényi László francia örökségével. Az elmúlt évek során számos publikációval gazdagította franciaországi huszárezredek korai történetére vonatkozó tudományos kutatást, amelyeket a tarbes-i *Vivat Hussar!* című folyóirat lapjain olvashattunk. A jelen kötet a tábornok legjelentősebb tudományos monográfiája, amely egyfajta szintézisét képezi korábbi kutatásainak, és ugyanakkor tisztelgés is az általa vezetett ezred névadója előtt.

A mű szerkezete szorosan kapcsolódik Zachar József már említett könyvéhez, de egyúttal számos téren kiegészíti, és új adatokkal látja el a korábbi, Bercsényi Lászlóra vonatkozó tudományos munkákat. A szerző gazdag levéltári forrásanyagra támaszkodó, minden eddiginél gazdagabb dokumentációt gyűjtött össze e könyvéhez, amelyet nagyon pontosan jegyzetelve bocsát az olvasó rendelkezésére. E hatalmas forrásanyagban a legfigyelemreméltóbb a francia központi hadilevéltár (Service Historique de l'Armée de Terre, jelenleg Service Historique de la Défense) fondjainak bámulatos mélységű ismerete, amelynek nyomait szinte a könyv valamennyi oldalán megtalálhatjuk. Ezen kívül a francia országos levéltár (Archives Nationales) és a francia külügyminisztérium levéltára (Archives du Ministère des Affaires Étrangères) központi gyűjteményeinek gondos kutatása révén, számos új forrás felvonultatásával, eddig ismeretlen oldaláról világítja meg Bercsényi László életét. A szerző alapos ismeretekkel rendelkezik a különféle megyei és városi levéltárak és könyvtárak (különösen a meaux-i városi könyvtár Bercsényi kéziratai) vonatkozó forrásairól is, és jó érzékkel használja a francia helytörténeti kutatások eredményeit. Mindehhez társul a könyvészeti források használata, és mindez együtt jól dokumentált, tudományosan is megalapozott történeti művet eredményez.

A könyv klasszikus felépítésű és értelemszerűen a székesi Bercsényi család eredetével foglalkozó fejezettel kezdődik. Ezt követően, a magyar forrásokat és Zachar József magyar nyelvű művének alapos ismeretét is feltételező részben, a főhős fiatalsága és magyarországi tevékenysége kerül bemutatásra. Bercsényi László franciaországi megtelepedését és az új nyelvi közegbe való beilleszkedését a szerző a családnév magyar és francia helyesírásának alternatív használatával is igyekszik jelezni. Boissau tábornok számos új ponton világítja meg a fiatal huszárparancsnok katonai és diplomáciai tevékenységét. Minden eddiginél pontosabb információkat kaphatunk francia feleségének származására és franciaországi birtokvásárlásaira vonatkozólag. A tábornok eloszlatja azt – a korábbi történeti művekben makacsul továbbélő – mítoszt is, amely Bercsényi Lászlót a Habsburgoktól elfordult emigráns hazafi romantikus figurájává változtatta. Ennek határozottan ellentmondanak 1727-es kegyelmi kérvényei, amelyekkel magyarországi birtokai visszaszerzésére törekedett.

A szerző stílusában sem tagadja meg katonatiszti múltját, amelynek hatása különösen a hadműveletek részletezése során figyelhető meg. Gyakran használ olyan kifejezéseket, rövidítéseket, amelyek sokkal inkább korunk, mint a felvilágosodás százada katonáinak nyelvhasználatát tükrözik. A hadműveletek részletes és pontos krónikája a modern „kisháborút" az indokínai és algériai háborúkban testközelből is megismert parancsnok kézjegyeit hordja magán. Az olvasó talán jobban tájékozódatott volna e részben, ha néhány térképet is talál a leírások mellett. A katonai eseményekkel párhuzamosan megelevenednek a korabeli francia hadsereg belső feszültségei is, amelyek kihatottak Bercsényi László karrierjének alakulására is. Ezek alapján válhatott Bercsényi László – Argenson gróf és Belle-Isle marsall támogatásával – az Osztrák Örökösödési Háború idején az önálló fegyvernemmé váló francia huszárság főfelügyelőjévé.

A háborús forrásokból kibontakozik előttünk az egyre törékenyebb egészségű ember és a családja jövőjét gondosan tervező apa képe, de eddig kevésbé ismert hadi jelentések nyomán elénk tárul a hadtudós Bercsényi László képe is. Megismerhetjük továbbá annak, a Turpin de Crissé gróf és Bercsényi között zajló, a kisháborús taktikára vonatkozó vitának részleteit, amely vita érdekes választ ad arra a kérdésre, hogy miért nem születtek Bercsényi László tollából erre vonatkozó elméleti munkák.

Boissau tábornok kutatásai alapján bepillantást nyerhetünk a Lusancyban ma is álló Berchény-kastélyban folyt egykori hétköznapi életbe, megismerkedhetünk a marsall baráti körével, amely főleg a Lotharingiában uralkodó lengyel király, Leszczynski Szaniszló kör-

nyezetéből állt. A Bercsényi László családjára vonatkozó helytörténeti kutatás alapján még pontosabb képet kapunk a vele rokoni kapcsolatra lépett francia családok társadalmi helyzetéről és későbbi jelentőségéről. Újabb tévhit oszlik szét az úgynevezett párizsi „Berchény palota" (58, rue de Verneuil) történetével kapcsolatban. Egy XX. század elején állított emléktábla tanúsága szerint az ingatlan Bercsényi László tulajdona volt. A valóságban az épület még nem állt a marsall életében, fia, François-Antoine viszont valóban bérelt egy másik, közelben álló házat a forradalom előtti években. Újabb adatokat kaphatunk a Berchény-ezred emigrációja és ellenforradalmi tevékenysége korszakáról is, és az egység magyar eredetű hagyományait is felvillantja az olvasónak az egykori ezredparancsnok.

A kötet végén részletes kronológia és bibliográfia található, az ikonográfiai melléklet pedig valódi csemege lehet a Bercsényi család francia ágának kutatói számára, hiszen számos olyan magángyűjteményben (pl. a de Pange család családi képtárában) található mű kerül itt a szélesebb publikum elé, amelyekről korábban nem volt tudomásunk. A portrék révén könnyebb elképzelni a történelmi személyeket, a Boissau tábornok által festett Bercsényi László arckép alapján pedig szinte megelevenedik a hajdani magyar főúr és francia katonatiszt képe.

A kötet kétségkívül a Párizsi Magyar Intézet tudományos sorozatának egyik legérdekesebb darabja, amely egyben az egyre erősödő magyar–francia tudományos együttműködés újabb maradandó bizonyítéka. Természetesen a kritikus olvasó számos megjegyzéssel bírálhatja a kötet nyelvi hiányosságait. Sajnos a magyar hely- és tulajdonnevek helyesírása gyakran pontatlan vagy következetlen, és a modern szövegszerkesztők „kisördöge" is rajta-rajtafelejtette a kézjegyét a könyv lapjain. Alapos lektorálás után bizonyára ezeket is sikerült volna kiküszöbölni. Mindenesetre a mű későbbi kiadásai lehetőséget nyújtanak majd a javításokra. Végezetül remélhetjük, hogy e kötet első lesz azon panteonban, amely a francia földön tevékenykedett, magyar származású katonáknek állít emléket.

Tóth Ferenc

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

LOVAGVILÁG MAGYARORSZÁGON

Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára

(Argumentum, Budapest, 2008. 296 o.)

A sorozat immár nem először él a lehetőséggel, hogy egy-egy szerző tanulmányaiból adjon közre válogatást. Kubinyi András után a következő hadtörténeti tanulmánykötettel Veszprémy László, a középkori hadtörténelem kutatója, a Hadtudományi Könyvtár korábbi, s a Hadtörténeti Intézet jelenlegi igazgatója jelentkezett. A tanulmányok jórészt az utóbbi 15 évben íródtak és jelentek meg, a legkorábbi 1989-ből datálódik. A kiválasztott tizennégy tanulmány a magyar középkor 1000 (907) és 1459 közötti időszakából a lovagi kultúra és lovagi hadviselés művelődéstörténeti, fegyvertörténeti szempontjait vizsgálja. Az alapul vett és felhasznált tanulmányok, szócikkek száma azonban ennél jóval több, a húszat is meghaladhatja, mivel több esetben tartalmi összevonásokra került sor (mint a pozsonyi csatáról, a keresztes háborúkról szólók, vagy éppen a Zsigmond-kori haditechnikai kéziratokat és fejlődést bemutatók esetében), ami ugyan technikailag megnehezíti a hivatkozásokat, ám a kötet olvasói számára kétségkívül roppant kényelmes.

A tanulmányok tematikája igen szerteágazó, jól tükrözi a szerző széles érdeklődését. Az egyes írások alapvetően arra keresik a választ, hogy milyen szerepet játszottak a korabeli magyarországi hadviselő társadalomban a lovagi szertartások, mítoszok, s mennyire ér-

hetők tetten azok a rendelkezésünkre álló forrásokból. A tanulmányok így érintik a hazai lovagrendek, a lovas pecséthasználat, a korai hadi zászlóhasználat kérdéseit. Úttörő tanulmány olvasható a középkori hadilovakról, ami a téma első magyar nyelvű összefoglalása. A kötet a forráshasználat problémáját egy elméleti összegzésen túl a Rasso-legenda, a humanista Aventinus magyar szempontból nagyfontosságú krónikája, és az 1459-es körmendi ütközet problémáján keresztül mutatja be. A Kálmán- és II. András-kori magyar részvételt, valamint a Szent László fiktív keresztes vezérségét bemutató írások a keresztes hadjáratok korára irányítják a figyelmet. A kötet technikai jellegű írásait (lovagi fegyverzet, öklelő technika, számszeríjak) indokoltan zárja a Zsigmond-kori hadmérnöki irodalom – Magyarországon éppen a szerző által ismertté tett műveinek – bemutatása, ami ismét azt igazolja, hogy az Anjou-kortól a Magyar Királyság szellemi tájékozódásában, az uralkodói udvar reprezentációjában, lépést tartott Európa vezető területeivel.

Fontosnak érezzük hangsúlyozni, hogy a tanulmányok jó része közvetve, de néhányuk közvetlenül is, érinti a középkori források értelmezési problémáit. E kérdéskör körüljárása rendkívül fontos, hiszen a középkori források soha nem voltak kifejezetten hadtörténeti jellegűek, azokat csak megfelelő forráskritikai szűrön értékelve és elemezve lehet a katonai események rekonstruálására alkalmas szövegekként hasznosítani. Minderre meggyőzően hívta fel a figyelmet a Hadtörténelmi Közlemények nagy érdeklődést keltett, és sok hozzászólást kiváltott közelmúltbeli vitája, s remélhetően hozzá is járult kutatás-módszertani tudatosság és látókör szélesítéséhez. Az ehhez a fejezethez kapcsolódó tanulmányok témaválasztásukkal a 2007-es pozsonyi csata évfordulóhoz és a 2008-as Mátyás-évfordulóhoz is szerencsésen kapcsolódnak.

A tanulmányok jelentős része a „Lovagok és keresztesek" fejezetben olvasható. A Szent Rassóról, s általában a kalandozók mondabeli hagyományáról írott tanulmány, elsősorban a kitűnő medievista, Kristó Gyula kiegészítő és hiánypótló megjegyzéseinek köszönhetően (s akinek észrevételei a jelen közléskor már felhasználásra kerültek), már megjelenése idején is nagy érdeklődést keltett. Szent Rasso a legendák világából a kalandozó magyarok felett többször győzedelmeskedő bajor hadvezérként lép elénk, aki élete végén monostort alapít. Rasso személyét a kései, magyarázó történeti feljegyzések kapcsolják össze a magyarok elleni harccal, majd végül a 940-es évek egyik jelentős bajorországi hadieseményével (a 948. évi, magyarok feletti bajor győzelemmel). Az elemzés érdekességét kétségkívül az adja, hogy a mondához kapcsolódó tárgyi emlékek töredékei fennmaradtak, illetve középkori és újkori ábrázolásaik felhasználhatók a mondaváltozatok értékelésekor és datálásakor.

A fejezet súlypontját a „Magyarország és a keresztes hadjáratok" című tanulmány adja. Itt olvasható egy eredetileg a *Hadtörténelmi Közlemények*ben megjelent írás az első keresztes hadjárat Magyarországgal kapcsolatos eseményeiről a korabeli történetíró, Aacheni Albert krónikája alapján, melyből megtudhatjuk, hogy az országra támadó népi keresztes seregek sokkal nagyobb katonai erőt képviseltek, sokkal szervezettebbek voltak, mint azt korábban feltételezték. A „Szent László a keresztes hadak élén" című írás sem maradt visszhang nélkül, s jelen formájában a Szovák Kornél által felvetett értékes szempontokat is tartalmazza.

A középkori magyar elbeszélő forrásokban a Szent László-történet vitatott pontja a magyar királynak az első keresztes hadjáratra való felkérése, amit mind a XIV. századi krónikaszerkesztés, mind a szent király legendája megörökített. A szerző szerint a történet korai lejegyzésének ante quemje a magyar keresztes hadjárat megtörténte, 1217, hiszen az érvelés egy része azután értelmetlenné válna. II. András király esetében a bizánci császári igény és a remény szertefoszlása is többé-kevésbé a hadjáratból való visszatéréshez köthető, azaz 1218-hoz. A fejezet egyszerre örökítette meg a beteljesületlen keresztes hadjárat és a beteljesületlen császárrá választás motívumát, amelyek III. Béla korára nyúlhatnak vissza, de II. András kora érezhette szükségét, hogy– Szent László alakjával együtt –a maga korára alkalmazza azokat. A részt logikusan zárja II. András keresztes hadjáratának újszerű összefoglalása.

Meglepő módon a mai történészek egy része sokkal pozitívabban ítéli meg a király teljesítményét, mint a kortársak. Magyar katonai egységeknek, földrajzilag és létszámukat tekintve, ez volt a legnagyobb szabású vállalkozása a középkorban, amit – kisebb veszteségektől eltekintve – kitűnően oldottak meg.

E részt rövidebb lélegzetű írások követik a magyarországi lovas pecsétekről, a páncél és páncélosok említéseiről a krónikákban és oklevelekben, majd a számszerij használatának kezdeteiről Magyarországon. A cikkből kiderül, hogy a XIII. században a „ballista" szó előfordulásainak túlnyomó többsége a számszeríjra vonatkozhat, még ha az esetek egy részében ez nem is bizonyítható minden kétséget kizáró módon (hiszen lehetne szó követő gépről is). A XII. század végére az európai krónikákban, szépirodalmi alkotásokban a számszeríjászok emlegetése éppoly természetes, mint a görögtűzé, s más, a keresztes háborúk során és következtében ismertté vált fegyveré.

A középkori zászlóhasználat kezdeteiről a szerző ismét a krónikás és okleveles anyag alapján értekezik. Megállapítható, hogy a XIII. századra, bizonyíthatóan annak második felére, már kialakult az ellenféltől zsákmányolt zászlókkal kapcsolatos udvari szertartás: a zászló megküldése a királyhoz és közszemlére tétele. Hasonlóképpen ehhez az időszakhoz köthető a királyi zászló hadjárat előtti ünnepélyes felemelése, aminek kezdeteit azonban nehéz rekonstruálni. A tanulmány központi részét alkotják az 1167. évi, a zászlóskocsira vonatkozó értelmezések és fejtegetések. Hasonló a forrásbázisa a csatamének, paripák középkori hazai használatáról írott írásnak. Az elemzések eredményeként kiderül, hogy a tulajdonképpeni hadiló, a „*dextrarius*" csak kis számban, a kiválasztottaknak állt rendelkezésére, a háborúkból leginkább a szerényebb, de még kiváló tulajdonságokkal rendelkező, egyszerűbb hátaslovak vették ki a részüket. A legjobb lovakra vonatkozó terminológia hazai szegénysége, a tulajdonképpeni hadilovak csekély számú említése is arra látszik utalni, hogy a magyar seregben, a középkorban, mindvégig a kisebb termetű, igénytelenebb hátaslovakat részesítették előnyben.

„A Szent György Lovagrend megalapítása Károly Róbert udvarában" című írás Boulton nemzetközi összehasonlító kutatásai, majd monográfiája eredményeként született meg. A nemzetközi kutatásban elfogadottá vált, hogy a világi lovagrendek között Károly Róbert alapítását illeti meg az elsőség. A lovagrend szabályzata jó néhány cikkelyének mintáját sikerült megtalálni több itáliai városi, egyházi és világi társulat szabályzatában, melyek ismerete feltétlenül szükséges a rend létrejöttének tisztázásához. A szerző által javasolt datálási megfontolások azóta is vita, illetve bizonytalanság tárgyát képezik a kutatásban.

A magyarországi katonai kultúrtörténetben a hadmérnökök, haditechnikával is foglalkozó mester- és művészemberek már Villard de Honnecourt óta megkülönböztetett helyet foglalnak el. hívta fel A magyar történészek közül elsőként Makkai László, majd utána a Zsigmond király tiszteletére rendezett jubileumi kiállítás (1987) és tanulmánykötet hívta fel a figyelmet kiemelkedő jelentőségű itáliai hadmérnök, Taccola magyar kapcsolataira. Az ő haditechnikai munkásságával foglalkozik az „Egy korareneszánsz haditechnikai kézirat és szerzője, Mariano di Jacopo detto il Taccola: De rebus militaribus" című tanulmány. Az itáliai kora-reneszánsz képviselői, s hangsúlyosan közöttük a hadmérnökök, Zsigmond uralkodása alatt jelentek meg Közép-Európában. A hadmérnökök tervei és gyakorlati ismeretei nagy hatással voltak a magyarországi technikai fejlődésre. A tanulmány összefoglalja mindazt, amit Taccoláról és kéziratairól tudunk, különösen a sokat vitatott, a legutóbbi, 2006-os budapesti Zsigmond-kiállításon is bemutatott Párizsi kéziratról. Jelen formájában egy 1470 körüli, észak-itáliai másolatról van szó, amelynek eredetije Zsigmond király idejéből származhat (amin a szakma még vitázik), de maga a kézirat Mátyás-korabeli. Ugyanez érvényes a kötetben található Balkán-térképre, ami valószínűleg összefügghet Zsigmond nikápolyi hadjáratával. (Mások azonban az 1444-es keresztes hadjárattal, vagy II. Mohamed szultán személyével hozzák kapcsolatba). A kéziratnak vagy térképnek Erdéllyel való közvetlen kapcsolatba hozása minden alapot nélkülöz, miként, sajnos, Taccola magyarországi tartózkodására sincsen semmi bizonyíték. Ennek ellenére a magyarországi hadiépítészet és tüzérség XV. századi fejlődésére az itáliai hadmérnökök és kéziratai kedvező hatással voltak.

E gondolatmenetet folytatja a „Haditechnikai újítások és kéziratok Zsigmond környezetében" című tanulmány. A szerző szembenéz azzal, hogy a Zsigmond király művészetpártolására vonatkozó modern vélemények rendkívül kedvezőtlenek: a könyvek és kéziratok az uralkodó szemében nem voltak a hozzá méltó reprezentáció részei. Az egyetlen kivételt a haditechnikai kéziratok csoportja képezte, ami egyértelműen az uralkodó ezirányú érdeklődéséről tanúskodik. Ezen nem is

csodálkozhatunk, hiszen a Nagy Sándor bűvöletében élő királyt ókori elődjének példája is a technikai újítások megbecsülésére ösztönözhette.

A török fenyegetés is rádöbbenthette kora technikai–haditechnikai eredményei meghonosításának fontosságára Zsigmondot, aki *„Herrscherpflicht"*-nek tekinthette a haditechnikai fejlődés figyelemmel kísérését. Tény, hogy Zsigmond király uralkodása Magyarországon nem csak a déli végvári védelem alapjait vetette meg, hanem, az európai fejlődéssel lépést tartva, a tüzérség is akkor vált a magyarországi haderő szerves részévé. Az ország az észak-itáliai és német tűzmesterek és fegyverkereskedők felvevőpiacaként részesült a technikai fejlődés eredményeiből.

Remélhető, hogy a kötettel a középkori magyar hadtörténelem olyan kézikönyvvel gyarapszik, amelyet éppoly haszonnal tudnak forgatni a felsőfokú tanulmányokat folytató diákok, mint oktatóik és a kutatók. Mivel a közölt tanulmányok jó része a *Hadtörténelmi Közlemények*ben jelent meg, elégedetten állapíthatjuk meg, hogy a folyóirat rendkívüli szerepet játszott az elmúlt évtizedekben a középkori magyar hadtörténelem szervezeti és szakmai kereteinek a fenntartásában, a folyamatosság biztosításában.

Hausner Gábor

TÓTH PÉTER (SZERK.)

SZENT DEMETER, MAGYARORSZÁG ELFELEDETT VÉDŐSZENTJE

(Balassi Kiadó, Budapest, 2007. 296 o.)

A kötet úttörő módon vállalkozik az egyik legismertebb bizánci harcos szent magyarországi ismeretének és tiszteletének történeti bemutatására. A kötet felépítése a következő: Szent Demeter és tisztelete (11–39. o.); Szent Demeter magyarországi legendája (40–94. o.); A sirmiumi hagyomány eredete (94–108. o.), Szt. Demeter hazai tiszteletének középkori és újkori emlékei (109–136. o.). A zenetörténeti részt Czagány Zsuzsa, az MTA Zenetudományi Intézetének munkatársa írta: A középkori magyarországi Demeter-kultusz zenei emlékei (137–157. o.); a művészettörténeti fejezetet Terdik Szilveszter készítette: Szent Demeter a művészetben (158–203. o.), amit Bárth Dániel egészített ki a szent néprajzi vonatkozásaival: Szent Demeter és a magyarországi népi kultúra (206–214. o.). A kötethez gondosan összeállított, újdonságokat tartalmazó szöveggyűjtemény csatlakozik, ami tartalmazza a szent magyarországi latin nyelvű legendáját és annak magyar fordítását Tóth Péter gondozásában (217–243. o.), az Érdy-kódex-beli legendát (Madas Edit kiadása alapján, 244–247. o.), Demeter és a magyar király szláv legendáját magyar fordításban (Kríza Ágnes gondozásában), a szent középkori latin zsolozsmáját és szekvenciáját, illetve annak magyar fordítását (Czagány Zsuzsa és Tóth Péter gondozásában). A kötetet példamutató módon névmutató, bibliográfia, kéziratok jegyzéke zárja.

A kötet címe a mára valóban elfeledett „Legende sanctorum patronorum Regni Hungarie" című, 1486 körüli gyűjteményre utal, amelyben valóban ott találjuk Szent Demetert a magyar nemzeti patrónusok között, akiknek ünnepei eredetileg értelemszerűen nem kerültek be az itáliai eredetű „Legenda aurea"-ba (a középkori szentek „kézikönyvébe"). Persze, a reformáció közelgő elérkezése miatt legtöbbjük nem „regnált" túl soká (köztük ott van pl. az Urunk színeváltozása ünnep, amit a pápa az 1456-os nándorfehérvári győzelemmel kapcsolt össze), vagy Szent Zsigmond, akinek hazai tiszteletéről nemrég született alapvető tanulmány, éppen Tóth Péter tollából (*Századok*, 139. 2005.). Nem meglepő, hogy Szent Demeter középkori magyarországi legendája a római liturgikus reformmal a XVII. században kihullt a magyar katolikusok emlékezetéből, miként az sem, hogy a legendát legtovább a zágrábi egyházmegyében olvasták.

A szent mártíromságának története röviden összefoglalható: a mai görögországi Szalonikiben, Diocletianus és Maximianus alatt, a keresztényüldöző császárok kedves gladiátorát, Lieuszt legyőzte a keresztény Nesztor, aki-

nek Demeter közvetítette a hit támogatását és erejét. A császár bosszúja nem maradt el, és lesújtott a már egyébként is fogva tartott Demeterre. Az említett császár vélhetően Maximianus Galerius lehetett, 293-tól a társcsászárok egyike, aki a 300 körüli években hosszasan időzött Szalonikiben.

A történeti Demeter személye mindig is izgatta a kutatást, hiszen számos meglepő és váratlan fordulat figyelhető meg tiszteletében. Már az is érdekes, hogy az említett Nesztor sokkal hangsúlyosabb szerepet kapott a legendában, mint Demeter. Ráadásul a korai martyrologiumokban ismeretes egy április 9-én tisztelt, Demeter nevű sirmiumi diaconus. Már a hagiográfiai kutatások nagy alakja, a belga jezsuita, Hyppolite Delehaye feltételezte, s ma is az az általános álláspont, hogy a két Demeter azonos lehet. Az átvitelre jó alkalmat szolgáltattak a hunok támadásai, akik 442-ben elfoglalták Sirmiumot, s az ereklyéket legkésőbb akkor menekítették át Szalonikibe. Alföldi András szerint 434 körül egy Leontiosz nevű konstantinápolyi városi prefektus került Illyricum provincia élére (ilyen névvel ugyan később is előfordulnak helytartók), bár úgy tűnik, hogy akkor a provincia központja már Szalonikiben volt. A hagyomány és a kultusz folytonossága Demeter tiszteletét mindenesetre Szalonikihez kapcsolta, s maga a legenda is korán Szaloniki-központúra formálódhatott át. Ebben semmi meglepő sincs, pannóniai vértanúk egész sorát menekítették a népvándorlás idején délebbre, akár egészen Rómáig. Sirmium (Srmeska Mitrovica) története valóban viszontagságos volt, s a középkori Szent Demeter (Szávaszentdemeter) monostorának megalapítását a késő antik romokon a XI. század közepére valószínűsítik.

Demeter tipikus városi védőszent, Szalonikié, csodái is mind oda kapcsolódnak. Harcos szent eredetét is a város védelmében tapasztalt csodálatos beavatkozásai alapozták meg, így az avarok 568-as ostroma idején nehézfegyverzetben küzdött a várfalon, majd, jóval később, 1207-ben, a bolgár Kaloján ellen harcolt, s az egyébként akkor valóban halálát lelt bolgár cár megölését neki tulajdonították. Helyi tisztelete Christopher Walter (Aldershot, 2003.) szerint a X–XI. századtól vált általánossá, amikortól sírhelyéből kenet (miron) kezdett folyni. Innen ered megkülönböztető neve, a Miroblütosz („mironf árasztó") is. Zarándokok tömegei keresték fel sírját, hogy magukkal vihessék a gyógyító kenetet (magyar zarándokokról nem tudunk). Már 1040-ben, a bolgárok ellen vonuló katonák is bekenték magukat a müronnal, de Demeter a bolgárok között, s rövidesen az egész ortodox világban legalább annyira népszerű lett, mint a bizánci területeken. Tisztelete nyugaton sem maradhatott ismeretlen, hiszen az első keresztes hadjárat idején a kereszteseknek fehér lovon jelent meg. Nem véletlen, hogy Szent László váradi csodájával is kapcsolatba hozták alakját. Újabban Klaniczay Gábor utalt Mánuel és bizánci császári udvar Demeter-tiszteletére, Magyar Zoltán a bihari Demeter-patrociniumok hatásával kapcsolatban említette. Demeter nyugati tiszteletéről Terdik Szilveszter munkájában kapunk összefoglaló képet, amely bemutatja itáliai és a keresztesekhez kapcsolódó emlékeit, a bizánci eredetű magyarországi emlékeket, az itáliai eredetű luxusmunkákat, s a középkori hazai templomok falképeit. Összeállításában rendkívül érdekes a Szent Margit szentté avatási jegyzőkönyvéből vett részlet, ami arra utal, hogy a királyi udvar és Szávaszentdemeter között élő volt a kapcsolat.

Demeter, s a bizánci szentek nyugati tisztelete ennek ellenére némileg homályban marad, még ha meg is tudjuk, hogy legendájának első változata (passio prima) latin nyelven is ismert volt (Anastasius Bibliothecarius fordította le Kopasz Károlynak, 876–882), valamint egy 1000 körüli harmadik változata (passio tertia) is született. Számunkra a második változat (a passio altera) a legfontosabb, aminek alapján a magyarországi legendaváltozat készülhetett. Sajnálatos, hogy e passióknak nincsen kritikai kiadása, így a hazai változat filológiai elhelyezése egyelőre provizórikus, bár a tartalmi jegyek egyértelműen a „passio altera" mellett látszanak szólni. A „passio altera" szerint Demeter magas rangú állami tisztviselő volt, Graecia provincia helytartója és konzulja. Leontiosz Demeter ereklyéinek tulajdonított gyógyulása után magával vitte pannóniai székhelyére, Sirmiumba Demeter köntösét és konzuli szalagját, s ott templomot épített a tiszteletére. A magyarországi változat sajátossága az, hogy Demetert pannóniai születésű szentnek tette meg (Sirmium városában született, apja Adrianus, anyja Thagno, s jó nevelést kapván onnan ment Szalonikibe); a szöveg így bizonyos elsőséget biztosít Sirmi-

umnak a kultusz tényleges központjával, Szalonikivel szemben. Erre utalt vissza a XVII–XVIII. századi magyar történeti hagyomány: Szelepchényi György (1685) és Hevenesi Gábor (1692) úgy vélte, hogy Demetert csak azért tisztelték hazai szentként, mert ereklyéi Sirmiumba kerültek, s figyelmüket elkerülte, hogy csak a hazai legenda tette meg pannóniai születésű szentnek. A magyarországi legendaváltozat a liturgikus lectiókban egészen a XIII. század második feléig nyomon követhető (esztergomi breviarium). A XIV. század második feléből a zágrábi lectionarium a forrásunk, amit az 1430-as évekből Laskai Demeter legendáriuma követ, további, a „Legenda aurea" kiegészítésre másolt változatokkal. Ezt kiegészítve a zsolozsma-kutatás Magyarországon már a XII. századra is kiterjedtebb tiszteletét valószínűsíti. A források időbeli sokfélesége és területi szórtsága feltétlenül arra utal, hogy valamilyen mértékben a középkori Magyarországon ismerték, bár a zsolozsmákban semmi nem utal pannóniai kapcsolatára, sőt görögök sarjaként emlegetik, s Szalonikihez kapcsolódó csodáit említik, azaz a magyarországi legendaváltozat keletkezési ideje elé helyezik. Várható egyébként további források felbukkanása is, Lauf Judit legutóbb az OSzK kódextöredékei között azonosított egy egyedi, notált Demeter-zsolozsmát.

A kötet legfontosabb újdonsága a magyarországi legendafordítás valószínűsítése és közreadása. A magyarországi változat a „Passio altera" népiesebb, szóbeli hagyományokkal bővített változatát követhette, s valamikor 1200 körül keletkezhetett. További meggondolások alapján a fordítás megszületése háromnyelvű (görög, latin, szláv) környezetbe helyezhető. Ezt egyfelől további stíluskritikai megfigyelések és a hazai legendákból és elbeszélő forrásokból vett példák – pl. P mester műve – teszik hihetővé, másfelől politikatörténeti meggondolások, amelyeket a legalaposabban Moravcsik Gyula és Kapitánffy István dolgozott ki, éppen P. mester külpolitikai nézeteit illetően. Számunkra is teljesen egyértelmű, hogy P. mester nézeteit a III. Béla korabeli történeti környezet, a magyar–bizánci rivalizálás, majd Sirmium vidékének visszaszerzése határozták meg, akármennyivel később vetette is papírra művét a magyar krónikás.

A szent magyarországi tiszteletét illetően a korai századokban nehéz helyzetben vagyunk. Egyfelől a kultusz központja a XI. század 70-es éveitől ismét magyar kézen lévő szávaszentdemeteri monostor lett, amely az országban hatalmas, a pannonhalmi monostorét megközelítő birtokokkal rendelkezett, s királyi egyházként működött. Ioannes Kinnamos bizánci történetírónak az 1180-as években írt krónikája rendkívül fontos forrásunk. Ebben 1071-re datálva említi, hogy Salamon és Géza elhozta Nisből a másik híres katonaszent, Prokopiosz kéz-ereklyéjét, s azt Sirmiumban, a Szent Demeter egyházban helyezték el. Tipikus az 1180-as évek magyar–bizánci rivalizálására, hogy az ereklyét Mánuel győztes hadjárata során visszaszerzi, azaz rendkívüli jelentőséget tulajdonít annak, hogy a szentek kit segítenek. (Hasonló esemény történt III. Béla esetében, aki a rilai Szent Iván ereklyéit szerezte meg, de az esztergomi papság nem fogadta be azokat). Tekintettel arra, hogy a szerémi ortodox püspökség székhelye, legalábbis a XII. században, Bácsra került, a monostor kegyura pedig a pécsi püspökség lett, nyilván Demeter tisztelete is azzal együtt mozgott. A XII. század vonatkozásában pedig fontosak a III. Béla birtokösszeíró oklevelében említett, a monostornak adott adományok, amik leginkább királyi adományok voltak, valamint Keled ispánhoz és a halicsi fejedelmekhez köthetők.

Nem kevésbé fontos a magyar királyi kegyuraság alatt álló bizánci Szt. Julián egyház Szávaszentdemeter alá rendelése valamikor a XII. század elején. A III. Béla-féle adománylevelet követően pedig a pécsi püspök és a kalocsai érsek jogvitája irányíthatta a figyelmet Szávaszentdemeterre, ami a szerémi püspökségnek a kalocsai érsek alá rendelésével végződött. Amikor később, 1344-ben a néptelen monostorba bencéseket telepítettek, a szent tisztelete országos lehetett.

A Demeter keresztnév használata is eligazító lehet a szent tiszteletét illetően. Hasznos megnézni Fehértói Katalin Árpád-kori személynévtárát, de még hasznosabb egy pillantást vetni a magyarországi előkelők névadási szokásaira. Kiderül, hogy szórványosan a XIII. század elejétől tűnik fel egy-egy Demeter nevű asztalnokmester, országbíró, pozsonyi ispán, alkancellár, hogy aztán a XIV. században (Engel Pál archontológiája tanúsága szerint) mintegy fölindulásszerűen valóban népszerűvé és elterjedté váljon a királyság középnemesi és felső köreiben és a főpapok körében is.

A könyvben nagy súlyt kapnak a korai liturgikus kódexek, hiszen azok mind a bizánci ünnepénél tüntetik fel Demeter ünnepét, október 26-án. Így találjuk a nyitrai Szelepchényi-evangelistariumban, illetve a Pray-kódexben is.

Itt jegyezzük meg, hogy a nyitrai kódex kutatása az utóbbi években megélénkült, bemutatták a reprezentatív „Zsigmond, Rex et imperator" című kiállításon is. Egyfelől (*Jaroslav Nemeš:* Nitriansky kódex a jeho posolstvo. Aachen, Óbuda, Nitra. Ružomberok, 2006.) felvetik, hogy Magyarországra kerülése után már nem is másolták át. Nemeš itáliai görög liturgikus tradícióra visszavezethető aacheni kéziratot pillant meg benne, érvrendszerében többek között helyet kap az is, hogy Szent Demeterhez hasonlóan Szent Ambrusnak és Szent Pantaleonnak is két-két ünnepe volt (Ambrusnak keleten július 27., nyugaton július 28.; Pantaleonnak keleten december 7., nyugaton április 4.).

A szlovákiai kutatás másik ágában *Vincent Múcska* általában a kézirat bizánci kapcsolatait hangsúlyozza, s kiemeli, hogy Demeter kivételével a többi keleti szent nyugaton is ismert, s éppen ezért érvel a magyar eredet, vagyis átmásolás mellett, noha nála, a korábbi Garamszentbenedekkel szemben, inkább Esztergom lép előtérbe (Byzantina et Slavica Cracoviensia III. Craców, 2001.). Az új kritikai kiadás készítője, *Adrián Káčerík* szintén egy magyarországi görög hagyományokkal is rendelkező bencés monostort javasol, 1064/70 elé téve a másolást (Roma, 1998). Ezek alapján Demeter korai magyarországi tiszteletét nem építeném erre a kéziratra, még ha korai hazai használata vitán felüli is.

Szent Demeter tiszteletét egyébként, utólag, megerősíti a Pray-kódex, de a Csíziókban, a Kalendáriumokban és a Nagyobb sacramentariumban egyaránt október 26-án emlékeznek meg Demeterről, s egyúttal a nyitrai kódex keleti szentjeinek jelentős részéről is. Érdemes lenne nem csak Demeter, hanem a keleti szentek csoportjának összehasonlító vizsgálatát is elvégezni a nyugat-európai és magyarországi kódexekben.

Ismertetésünkben elsősorban a középkori történeti vonatkozásokra koncentráltunk, és csak utalni tudtunk a társszerzők tartalmas, újat mondó elemzéseire. A könyv a sokszempontú, térben és időben messze kitekintő megközelítéseknek, illetve a sokszínű, történeti, liturgiatörténeti, zenetörténeti, művészettörténeti és néprajzi vonatkozások párhuzamosan futó, időként szerencsésen összetalálkozó érvrendszereinek köszönhetően, rendkívül izgalmas olvasmány.

Veszprémy László

MARINO VIGANÒ

ARCHITETTI E INGEGNERI MILITARI ALL'ESTERO DAL XV AL XVIII SECOLO

(Livorno–Roma, 1999. Vol. I., 237 o.)

A XV. század végétől jól érzékelhető az a folyamat, amikor az addig alkalmazott ostromtechnika, a magas kővárakkal és az azok ellen felsorakoztatott ostromgépekkel, egy csapásra elvesztette a jelentőségét. A lőfegyverek elterjedése gyökeresen átalakította a hadászati viszonyokat, mind a csatatéren, mind a védelem kérdésében. A széttagolt Itáliában azonban gyorsan tért hódított egy új építészeti metódus, aminek eredményeképp a korábbi kővárakból megszületett az új hadviselés támasztotta követelményeknek is ellenálló rendszer, az erőd. Ha arra keressük a választ, hogy miért éppen ott kezdődött ez a változás, akkor meg kell állapítanunk, hogy az itáliai városállamok sorozatos összetűzései és háborúi során felgyülemlett tapasztalatokból ott realizálódott először ennek a gondolata, másodsorban Itália patinás egyetemein képzett, a későbbiekben Európaszerte ismert várépítő mesterek, biztosították ehhez a szellemi hátteret.

Marino Viganò, az Università Cattolica di Milano professzora szerkesztésében olyan tanulmánykötet első részét tarthatjuk kezünkben, amelyben országokra lebontva vizsgálhatjuk az itáliai építészek és hadimérnökök

legfontosabb erődítési munkáit és életét a spanyol és Habsburg érdekeltségű területeken. A könyv érdekessége, hogy országonként a témában legjáratosabb történészek, mint Silvio Leydi, Juan Manuel Zapatero, Edmund Prohr és Quentin Hughes publikálják legfrissebb kutatásaikat olasz, spanyol, német és angol nyelven. Ez a mű abból a szempontból tekinthető kuriózumnak, hogy ez az első próbálkozás arra nézve, hogy az Európaszerte dolgozó itáliai származású hadimérnökök munkásságát és mindennapi életét összefoglalja és az olvasóközönség elé tárja.

Az első fejezetben, a téma sokszínűségéből adódóan, a szerkesztő keretet próbál adni a műnek, vázolja az itáliai várépítészekkel foglalkozó legfontosabb olasz és külföldi munkákat. Külön érdekessége, hogy bár magyar témával közvetlenül egyetlen tanulmány sem foglalkozik, mégis hivatkozást találunk Gerő László, Balogh Jolán, Marosi Endre és Szántó Imre több munkájára is. Emellett természetesen megtaláljuk a legfrissebb spanyol, német és olasz nyelven íródott publikációkra történő hivatkozásokat. A kötetben alapvetően itáliai származású, de spanyol, német, németalföldi, afrikai és gyarmati területeken dolgozó építészek, hadimérnökök, térképészek munkáival és nem utolsósorban életútjukkal találkozunk, ami kissé megnehezíti, hogy egységes képet alkothassunk a könyvről.

Quentin Hughes Italian Engineers working for the Knights of Malta (Az itáliai építészek a máltai lovagok szolgálatában) című tanulmányában rámutat arra, hogy Rhodosz erődítésén szinte kizárólag itáliai várépítészek ismertek, mint a Fabrizio del Carretto nagymester (1513–1521) megbízásából dolgozó szicíliai Matteo Gioeni és a velencei Scarpagnino, majd Philippe Villiers de l'Isle Adams nagymester (1521–1534) kérésére a firenzei Gerolamo Bartolucci, a bergamói Gabriele Tadino da Martinero és a vicenzai iskolából Basilio. 1522-ben amikor a lovagrend Máltára vonult vissza, a firenzei származású Piccinót bízták meg, hogy, terveket dolgozzon ki a Sant'Angelo erőd, Notabile (Mdina) és a tripoli állomás megerősítésére, azonban minden valószínűség szerint ő csak elkezdte az erődítés kiépítését. 1535-ben, majd 1541-ben ismét a Rhodoszon dolgozó Tadino egyik tanítványát, a szintén bergamói Antonio Ferramolinót bízták meg a munkálatok folytatásával. Az ő nevéhez köthető Ragusa partjainak az erődítése; később a szicíliai alkirály szolgálatába állt és mindvégig ott is maradt, így a lovagrend csak rövid ideig „kaphatta kölcsön". Ennek ellenére is az ő érdemének tekinthető, hogy a Sant'Angelo várat igazi erőddé alakította, aminek eredménye az 1565-ös török támadás visszaverésében világosan megmutatkozott.

Antonio Bravo Nieto Entre la tradición medieval y el Cinquecento (A középkori tradíciók kezdete és a Cinquecento) című tanulmányában az észak-afrikai Melillát vizsgálja. A város 1497-ben került a Spanyol Birodalomhoz, Oran és Mazalquivir mellett az egyik olyan erőd, ami a XVI. század során mindvégig spanyol kézen maradt. Mivel Melilla közvetlenül érintkezett az iszlám területekkel, itáliai mestereket hívattak a megerődítésére, mint 1525-ben Barletta priorját, a Rhodoszról már ismert Gabriele Tadino da Martinengót és 1534-ben a ravennai származású Benedettót (Benedetto később még két észak-afrikai város, Bona (1535) és Bugía (1536) erődítését irányította). A szintén Rhodoszon dolgozó Antonio Ferramolino 1536–1539 között a mazalquiviri építkezéseknél volt jelen. Giovanni Battista Calvi és Giacomo Palero Fratin (vagy ahogy a spanyolok nevezték: „El Fratín") mellett Battista Antonelli tervezte a mazalquiviri erődöt.

Az utóbbi életét *Juan Manuel Zapatero* El ingeniero militar Bautista Antonelli en las „Yndias Occidentales" 1581–1616. (Bautista [Battista] Antonelli, katonai építész és „Nyugat India") című írása részletezi. Battista Antonelli (1545–1616) szinte egész életében a spanyol király szolgálatában állt, résztvevője volt számos kalandos utazásnak a koronagyarmatokra, mely területeken számos erőd megtervezése fűzhető a nevéhez. Első útja 1581–1584 között a Magellán-szoroshoz vezetett, mivel II. Fülöp őt bízta meg a szoros megerősítésével és új erőd építésével Angosturán. A flotta december 9-én futott ki Cadizból Alvaro Flores Valdés parancsnoksága alatt. A helyzetet azonban jól jelzi Antonelli 1583. május 24-én, testvérének írt levele, amiben arra utasítja, hogy kérjen visszatérési engedélyt, mert sem felszerelése, sem segédje nincs, hogy befejezhesse a munkálatokat. John Hawkins és Francis Drake és a többi angol kalóz tevékenysége miatt II Fülöp kiadta „A gyarmatok megvédésének tervét" (Plan de defensa de los Dominios. In: *Marino Viganò*,

Architetti e ingegneri militari all'estero dal XV al XVIII secolo, Livorno–Roma, 1999. Vol. 1. 123. o.), így 1586-ban, Juan de Tejeda és Antonelli vezetésével, expedíció indult a Karib-szigetek partjaihoz. Nyolc év alatt a legfontosabb munkáikként San Juan, Santo Domingo, Havanna, Portobello és Panama erődítéseinek megtervezése említhető. Amikor Antonelli 1615-ben, hetven évesen visszavonult, 45 év szolgálati időt tudhatott a háta mögött.

Silvio Leydi Prime note su Giovan Giorgio Settala, cosmografo, cartografo e ingegnere milanese (Giovan Giorgio Settaláról, a kozmográfusról, térképészről és milánói építészről szóló első feljegyzés) című munkájában összetett életutat mutat be. Giovan Giorgio Settala 1520-ban született Milánóban és 1570-ben hunyt el Spanyolországban, miután 26 évet szolgált ott. Jártas volt a kozmológiában, a térképészetben, de elsősorban hadimérnökként tartották számon. Firenze, Lucca, Pisa és Modena erődítésein is dolgozott, utóbbi helyen Giovan Giorgio néven, az egyik leghíresebb hadimérnök, a később Magyarországon is dolgozó Giovan Maria Olgiati tanítványaként. 1541. augusztus 23-án V. Károly „cosmografo imperiale" (birodalmi kozmográfus) címmel tüntette ki Giovan Giorgio Settalát, aki életét ezután leginkább a térképészetnek szentelte.

Charles van den Heuvel Bertoromeo Campi Successor to Francesco Pacciotti in the Netherlands (Francesco Pacciotti utódja Bertoromeo Campi Hollandiában) című munkája egy építészeti metódusváltást mutat be. 1568. februárjában az antwerpeni erőd megtervezője, Francesco Pacciotto elhagyta a várost, mert szinte semmi jövedelmet nem kapott, felesége és gyermeke pedig majdnem éhenhalt. Alba herceget lenyűgözte Pacciotto turini erődterve és amikor a madridi Titkos Királyi Tanácsot sikerült meggyőznie, hogy Spanyol-Németalföld egyik legforrongóbb városát meg kell erősíteni, határozottan Pacciottit szemelte ki erre a célra. A helyzet azonban kissé bonyolultabbá vált, mert II. Fülöp féltestvére, Pármai Margit németalföldi építészeket bízott meg, hogy Amsterdam, Groningen, Maastricht, Utrecht és nem utolsó sorban Antwerpen városait is tegyék jobban védhetővé, ami a Pacciottival való szakításhoz vezetett. Annak ellenére, hogy Alba, a békülés jeleként, az esedékes összeget maga vitte el Pacciottinak, az sohasem tért vissza a Németalföldre. Az itáliai építész távozását követő időkben azonban egyre többen kezdték – többé-kevésbé jogosan – kritizálni munkáit, ugyanis, általában már a helyszín kiválasztása előtt kész tervekkel rendelkezett és a bevált erődítési mintákat alkalmazta. Amikor Bartoromeo Campit nevezték ki új építésznek, radikális változtatásokkal látott neki az építkezéseknek, az ütegek régebbi helyükre való visszahelyezésével kijavította a védművek hibáit és új mellvédekkel növelte azok védelmi erejét. A tanulmányban a két építész összehasonlításakor kialakuló különbséget talán Groningen esetében figyelhetjük meg a legjobban, amikor is Campi három különböző terve közül az ötszög alapú citadellatervet fogadták el, mert az tért el legjobban Pacciotto terveitől. A kialakult helyzetet Achille Tarducci, Magyarországon szolgáló hadimérnök 1600 körül írt véleménye tükrözi a legjobban: „Erődöket két módon lehet tervezni, egyedül a művészettel, vagy a művészet és a helyszín figyelembe vételével ... Azok az erődök, amelyek a művészetet a helyszínnel kombinálják, mindig jobbak és hatékonyabbak lesznek, mint ahol csak a művészetre figyeltek." (*C. Promis:* Gl'ingegneri militari della Marca d'Ancona, [Torino, 1865.] Bologna, Forni, 1970. 65. o.)

Edmund Prohr Die Festung die Düsseldorf und die italienische Festungsbaumeister (A düsseldorfi erőd és az itáliai várépítészek) című tanulmánya Jülich, Kleve és Berg hercegség központja, Düsseldorf erődítését foglalja össze. A város története a bolognai Pasqualini családdal köthető össze. Alessandro, a „hercegség egész területének építőmestere" és fiai, Massimiliano, valamint Giovanni 1549–1580 között egy sor fontos védelmi tervet dolgoztak ki és építettek fel, köztük talán a legjelentősebb a jülichi erőd volt. A család harmadik generációjához tartozó ifjabb Giovanni Pasqualini nevéhez Düsseldorf (1596–1605), és a Wessel (1587–1607) erődítési munkálatai fűzhetők; 1588–1595 között Lübeck és Mülheim számára is készített terveket, de megvalósításuk már nem egyedül az ő feladata lett.

A német államok másik kiemelkedő katonai építésze a toszkánai Marradiban született Rocco Guerrini (1525–1596) volt, azon kevés protestáns itáliai mérnökök egyike, akiknek az ellenreformáció szolgálatába kellett lépniük. Guerrini 1561-ben állt szolgálatba Franciaországban, ahol Metz védműveinek építke-

zésén vett részt, de mint tervező és hadimérnök leginkább a német területeken szerzett magának hírnevet. *Thomas Biller* Architektur und Politik des 16. Jahrhunderts in Sachen und Brandenburg (Építészet és politika a XVI. században Szászországban és Brandenburgban) című tanulmányában legjelentősebb munkáiként említi Szászországban Drezda (1569), Lipcse (1573), Königstein (1575), illetve Brandenburgban Spandau (1578), Küstrin (1579) és Peitz (1580) erődítéseit.

Brigitte Hauptner – Rudolf Hauptner Zur Tätigkeit italiaenische Festungsbaumeister im Rahmen der Reichsverteidigung in und um Wien (Itáliai várépítőmesterek tevékenysége a birodalmi védekezésben Bécsben és környékén) című tanulmánya a Bécsben foglalkoztatott mesterek életét vázolja. Az itáliai hadimérnökök az 1530-as évek elejétől vettek részt komolyabban a Habsburg Birodalom területei védelmének kiépítésében. A luganói Domenico dell'Allio tervei alapján készültek Bécs bástyái, illetve Graz (1544), Klagenfurt (1544), Marburg (1554) és Radkersburg erődítési tervei. A pisai Sigismondo da Preda, Francesco Tebaldi, Francesco da Pozzo, de mindenekelőtt Pietro Ferrabosco magyar területen is jelentős munkákat végeztek.

A fenti életrajzi ismertetőkből kiderült, hogy ezek az építészek nagyon változatos utat jártak be, minden országban más-más problémákkal kellett megküzdeniük. Mindenképpen megjegyezendő azonban, hogy amíg a XV. és a XVI. század az „*uomo universale*"-k százada volt, amikor a vár- és városépítészet még nem vált szét, és amikor egy hadimérnök még mindenhez értett, addig a XVII. századra elindult egyfajta specializáció, aminek eredményeként szétaprózódott a korábban egységes „szakma," és számos új mérnöki szakirány keletkezett.

Labancz Csaba

KRÓNIKA

IGAZ LEVENTE – SÁNDOR ANITA

„SCHICKSALSJAHR 907 – DIE SCHLACHT BEI PRESSBURG UND DAS FRÜHMITTELALTERLICHE NIEDERÖSTERREICH"

Beszámoló a 907. évi pozsonyi csatát bemutató osztrák kiállításról

A 907. évhez történelmünk két fontos eseménye fűződik: Anonymus szerint ekkor hunyt el Árpád fejedelem, és ugyanezen esztendő nyarán vívta a magyarság egyik legjelentősebb győztes csatáját, Pozsony mellett. Ennek a számunkra sikeres harci eseménynek a központba helyezésével rendeztek az ausztriai Hainburgban „A sorsfordító 907. esztendő – A pozsonyi csata és Alsó-Ausztria az érett középkor korai szakaszában" („Schicksalsjahr 907 – Die Schlacht bei Pressburg und das Frühmittelalterliche Niederösterreich") címmel kiállítást a tavalyi év során.

A Közép-Európa történelmének csakugyan sorsdöntő csatáját körüljáró tárlat a városi Kulturfabrik Duna-parti épületében kapott helyet, és 2007 júliusától egészen október végéig volt látogatható.

A fő szervező Alsó-Ausztriai Tartományi Levéltár (Niederösterreichisches Landesarchiv) mellett a kiállítás megvalósításában tevékeny részt vállalt a Carnuntum Régészeti Park (Archäologischer Park Carnuntum Betriebgesellschaft), a Bécsi Egyetem Őstörténeti és Korai Történeti Intézete (Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Wien), a Szövetségi Emlékmű- és Lelőhelygondozó Hivatal (Bundesdenkmalamt – Abteilung für Bodendenkmale), Alsó-Ausztria Őstörténeti Múzeuma (Museum für Urgeschichte des Landes Niederösterreich in Aspern/Zaya), valamint az Osztrák Tudományos Akadémia Középkortörténeti Kutatóintézete is (Institut für Mittelalterforschung der Östereichischen Akademie der Wissenschaften).

A szervezők a kiállításról részletes katalógust is megjelentettek, amely a tárlaton látottak leírásán túl számos tanulmányt is tartalmaz, a közreműködő szakemberek tollából. (Katalog zur Ausstellung des Niederösterreichischen Landesarchivs. Szerk.: *Roman Zehetmayer*. St Pölten, 2007.)

Az osztrák, szlovák, cseh és magyar történészek, régészek és restaurátorok munkája nyomán életre kelt az egykori keleti frank őrgrófság, illetve a 907 után bő fél évszázadra magyar, végül ismét a germán (bajor–német) fennhatóság alá került terület vegyes népessége, gazdasága, vallási-és mindennapi élete is. A közérthető megjelenítést a kiállítóterem falain a vezérfonalat adó ismertető szöveg, illetve a tablószerűen bemutatott alaprajzok, metszeti ábrák és színes térképek (rövid német–angol magyarázó szöveggel) és a hozzáértő módon összeválogatott régészeti leletek, valamint korabeli dokumentumok kiállított eredeti példányai segítették. Az ismertető szöveg mindvégig a frank/bajor–avar–szláv, majd a bajor–magyar kapcsolatokra helyezte a hangsúlyt, alapvetően semleges fogalmazással, a mai, szomszédos államok eltérő nézeteit feleslegesen nem erőltetve, mintegy a történelmi megbékélés jegyében. A hainburgi tárlat összeállításában osztrák részről *dr. Roman Zehetmayer* (Niederösterreichischen Landesarchivs) hazánkból pedig *dr. Veszprémy László* alezredes, hadtörténész, a Hadtörténeti Intézet és Szerkesztőség igazgatója, valamint *Herold Hajnalka* (Universität Wien, Institut für Ur- und Frühgeschichte) működött közre. A kiállítás 15 egységre tagoltan, 803-tól, tehát a Nagy Károly frank uralkodó (768–814) avar hadjáratai után megszervezett „Ostmark" kezdeti időszakától, a 907. évi pozsonyi magyar győzelem eseményein keresztül, egészen a – csak nálunk értelmetlenül túldimenzionált – 955-ös augsburgi vereségünk évéig, illetve az alsó-ausztriai magyar dominancia végéig adott körképet a mai osztrák tartomány IX–X. századi történelméről.

A tárlat első egysége térképeken szemléltette a bemutatott időszak előzményeit, a frank állam területi változásait, 843-tól egészen 880-ig. A térképeket követő Karoling-

családfa Nagy Károlytól a pozsonyi vesztes Gyermek Lajosig (900–911) időben is láttatta a keleti-frank uralkodókat, akik közül a (számunkra is) legfontosabbakat részletesebben, korabeli dokumentumok alapján mutatták be.

A második rész „Politikai helyzet és területi tagolódás a Karoling Alsó-Ausztriában" címmel a keleti frank határtartomány tisztségviselőiről szólt: a „keleti végek" (Ostlandes) elöljárói közül bővebben a még az avarok elleni háborúban, 799-ben elesett bajor (I.) Gerold prefektusról, a tisztségét 832/833–854 között viselt Ratpotról, Karlmannról (854–871), valamint a 907-ben tartományát vesztett Aribo (Arbo) markgrafról (őrgrófról), aki csak szerencséjének köszönhette, hogy nem veszett oda a pozsonyi csatában (†909).

A következő két (3. és 4.) egység Alsó-Ausztria egykori, részben őslakos, részben betelepítés útján kialakult, korabeli lakosságának, azaz a térség keleti frank vezetés alatti bajor–szláv, illetve avar maradványnépességének mindennapi életét tárta a látogatók elé (mezőgazdaság, tenyésztett és vadászott állatok régészeti leletei), néhány ötletes megoldás, például egy félig földbe ásott gerendaház és egy szövőszék rekonstrukcióján keresztül.

„Jogrend és gazdálkodás a Karoling Alsó-Ausztriában" alcímmel az 5. rész a korszak néhány fontos jogi dokumentumát tekintette át. A szervezők jellemző részleteket mutattak be a Lex Baiwariorum-ból, Karintiai Arnulf 888-ban Heimo számára kiadott kiváltságleveléből, valamint a 902/903–907 között érvényes, a fentebb említett Aribo őrgróf alatt kibocsátott, úgynevezett raffelstetteni vámrendelkezésből, amely 907-ig szabályozta Alsó-Ausztria bajor, szláv és zsidó kereskedőinek tevékenységét. Ugyanezen tárlatrész vitrinjeiben a térségre jellemző fazekastermék-leletekből is megtekinthettünk egy válogatást.

A 6–7. tárlatrész két kiváltságolt társadalmi csoport, az egyháziak, ezen keresztül pedig a korabeli Alsó-Ausztria keresztény vallási életének vonatkozásaiba, valamint a nemesség életének mozzanataiba engedett bepillantást. Az előbbibe többek között templomok alaprajzaival, az utóbbiba dokumentumok, továbbá régészeti leletek bemutatásával (Gars-Thunau leleteinek, valamint a Museum für Urgeschichte des Landes Niederösterreich in Asparn/Zaya kiállítási tárgyainak vendégszerepeltetésével. Ez utóbbiak közül, a nemesség jellemző személyes tárgyait szemléltetendő, kardmarkolat-gombot, övcsatot, zsebkést, tűzcsiholó-acélt, illetve fenőkövet állítottak ki.)

A 8. tárlatrész kiállítási anyagában Alsó-Ausztria Dunától északra eső, egykor „a morva fejedelemségek (Mährischen Reichs) részeként létező" területeinek emlékei voltak láthatóak. A szláv népességgel kapcsolatos források mellett a cseh és szlovák kollégák gazdag régészeti együttest is összeállítottak a vidék legfontosabb lelőhelyeiről. Itt különösen a bemutatott ékszerleleteket emelhetjük ki. Magában a kiállítás anyagában, szerencsére, nem leltük nyomát a „Nagymorva Birodalom" fikciójának, ám Ján Steinhübel, katalógustanulmányában, északi szomszédainktól megszokott módon, 896–921 között azért már felbukkan a szlovák állam neve. (*PhDr. Ján Steinhübel PhD* [Pozsonyi Tudományos Akadémia]: „A magyar uralom Szlovákia fölött. Szlávok, magyarok, bajorok és szászok a 896-921 közötti években" [Die Herrschaft der Ungarn über die Slowakei. Slawen, Ungarn, Baiern und Sachsen in den Jahren 896–921.]) Az ún. „fényes sárga kerámia" (polierten gelben Keramik) Morva-menti, illetve zalai-somogyi (továbbá Gars-Thunau-i, Mikulčice-i és Pozsony-környéki) elterjedésének térképen szemléltetett ábrázolásából nem tudtunk semmiféle egyéb következtetést levonni, mint azt, hogy az említett területek lakossága kedvelte és használta ezt a típusú kerámiát és kereskedett is vele.

Ugyanitt szemléletesnek találtuk *Luděk Galuška* (Moravské Zemské Múzeum, Archeologický ústav, Brno) rekonstrukciós rajzait a szláv Veligrad korabeli erődítményrendszeréről és látképéről, és a település (újabb kori nevén Staré Město – Uherské Hradiště) egykori keresztény központjának makettjében sem leltünk kivetnivalót.

A kiállítás szervezői a 9. egységtől a győztes magyar fél bemutatására helyezték a hangsúlyt. Ilyenképpen ügyeltek az időbeli arányokra is, hiszen a tárlat által átfogott, körülbelül 150 esztendős időszak mintegy fele–harmada a magyar uralom alatt álló, a Magyar Nagyfejedelemségnek adózó Alsó-Ausztriát jelenti. A pozsonyi győzelem után az Enns folyóig kiterjesztett magyar határ, illetve gyepű megszüntette a terület bajor–német uralmát, s ez az állapot az Augsburg melletti vereségig mindenképpen, de nem kizárt, hogy egészen Géza fejedelem uralkodásáig, változatlanul fennmaradt.

A „Magyarország története 907-ig" címet viselő tárlatrész bevezetőjében a magyarok legkorábbi, nyugaton dokumentált felbukkanásán (862) túl, azt is fontosnak találták leírni a szervezők, hogy Árpád népe egyértelműen a korábban a térségben a hunok és az avarok képviselte steppei kultúrkör folytatójaként jelenik meg a forrásokban. Itt számos fontos, kortárs nyugati szerző népünkre vonatkozó, persze jellemzően negatív képet nyújtó idézeteit leltük fel. (Hinkmar rheimsi érsek: Annales Bertiniani (862); Annales Alamannici; Liutprand cremonai püspök: Antapodosis; Regino prümi apát: Chronicon [889]; a pozsonyi csatában életét vesztett Theotmar salzburgi érsek beszámolója IX. János pápának, stb.)

A tárlat itt tért rá a címadó fő esemény, a pozsonyi csata részletes elemzésére, a szembenálló felek által használt fegyverekre és taktikára (10. téma), a csata lefolyására és közvetlen kihatásaira (11.), valamint a csata jelenlétére a magyar történetírásban (12.). A magyarok harcászatának bemutatásakor a kemény fegyelem, valamint az összetett reflexíj szerepének hangsúlyozásán túl a közelharc fegyvereinek „háttérben maradásáról," illetve az írásosan „dokumentált, ám a régészet számára ismeretlen" védekező fegyverzetről (sisak, páncélzat, pajzs) olvashattunk. A keleti frank/bajor lovas harcosok „némelyike teljes páncélzatban küzdött," a többség jellemző fegyverzete pedig a gyűrűspáncél, a lándzsa, a pajzs, illetve a kétélű, egyenes kard kombinációja volt, az avaroktól korábban átvett sarkantyú ugyancsak ennek a rétegnek volt az attribútuma. Az alapvetően korrektnek mondható szöveg mellett kissé szegényesnek, s a tárlat tulajdonképpeni egyetlen gyenge pontjának értékeltük a csata „hangulatát," lélektani hatását visszaadni hivatott sátorban kiállított rekonstruált tárgyakat, a nyugati katonák viselte gambesont (a különböző korabeli páncéltípusok alatt hordott párnázott ruhát), a bajor tárcsapajzsot, s az ezekkel kevéssé érthető módon „közös kompozíciót" alkotó Kassai-féle üvegszálas reflexíjat. Arra figyeltek a szervezők, hogy a kiállított íjpéldány csontlemezzel merevített legyen, ám a szövegben említett egyéb fegyverek rekonstrukcióinak kiállításától, amelyek csakugyan élőbbé tehették volna ezt a tárlatrészt, eltekintettek. Laikus látogató e néhány tárgy alapján aligha kaphatott tényszerű ismereteket a szemben álló felek fegyverzetéről, még akkor sem, ha a szervezők külön-külön sok mindent megpróbáltak bemutatni, így a kiállítás más vitrinjeiben gyűrűspáncél-darabokat, kardokat, lándzsahegyeket, stb. is. A magyar lovasíjászok fölényének láttatására egy frank lovas 830 körüli (digitálisan bemutatott) ábrázolását, illetve egy 2005 őszén, Kaposmérőn rendezett lovasíjász-verseny néhány „végtelenített" felvételét találták alkalmasnak a szervezők. A jelenkori magyar lovasíjászatot megteremtő Kassai Lajos és tanítványai valóban komoly sportteljesítményekre képesek lóháton, ám azok aligha vethetők össze a teljes fegyverzetben mozgó korabeli (magyar és bajor) lovas harcosok képességeivel. Az amúgy látványos képsorok Hainburgban sem pótolták a hiányt.)

A csata közvetlen kihatásait tárgyaló rész valamennyi, az eseményekről egykor és később írt forrást bemutatta, ide értve Aventinus (Johannes Thurmair) bajor humanista, XVI. század eleji, általában vitatott, de az összecsapásra vonatkozólag mindenképpen jelentős forrásértékű művét is. (Aventinus: Annalium Boiorum, libri septem, Ingolstadt, 1554.) Figyelemre méltóan teljes volt a *Veszprémy László* válogatta, a pozsonyi győzelemre vonatkozó magyar szakirodalmi ismertető is, a XVII. századi legelső művel kezdődően. Itt az idézeteket, továbbá a művek osztrák könyvtárakban fellelhető példányait is megtekinthettük. (Nadányi János: Florus Hungaricus, sive Rerum Hungaricarum ab ipso exordio ad Ignatium Leopoldum deductarum compendium [Amstelodami, 1663.]; Bél Mátyás: Notitia Hungariae novae historico-gepgraphica 1. [Bécs, 1735.]; Pray György: Annales veteres Hunnorum Avarum et Hungarorum, ab anno ante natum Christum CCX ad annum Christi CMXCVII deducti, ac maximam partem ex orientis, occidentisque rerum scriptoribus congesti [Vindobonae, 1761.]; Wenzel Gusztáv és Geiger Nepomuk János: Magyar és Erdélyország története rajzolatokban [Bécs, 1842–1844.]; Szabó Károly: Magyar vezérek kora. Árpádtól Szent Istvánig [Pest, 1869.]; Pauler Gyula: A magyar nemzet története Szent Istvánig [Budapest, 1900.]; A magyar honfoglalás kútfői. A honfoglalás ezeréves emlékére szerkesztette Pauler Gyula, Szilágyi Sándor [Budapest, 1900.]; Pilch Jenő (szerk.): A magyar katona. Vitézségünk ezer éve. 1. k. [Budapest, 1944.]; Vajay Szabolcs: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die

europäische Geschichte, 862–933 [Mainz, 1968.]; Hermann Róbert (szerk.): Fegyver és vitézt... A magyar hadtörténelem nagy csatái [Budapest, 2003.]).

A 13. egység a magyar uralom alatti Alsó-Ausztriával foglalkozott. Mint a bevezető szövegben olvashattuk, „A magyarok a Bécsi-erdőtől nyugatra nem építettek ki adminisztrációs rendszert, beérték az adószedéssel és a fosztogatással. Ilyen módon a korábbi hierarchikus viszonyrendszer ott nem szűnt meg teljesen, a magyarok nem voltak érdekeltek ebben. Mindezt megerősíti az a tény, hogy a magyar uralom végével a korábbi egyházi birtokosok képesek voltak visszaállítani hatalmukat [a pozsonyi csata után elhagyott] birtokaikon. [...] A régészeti feltárások a sík terület mindennapi életének semmiféle, a szuverenitás megváltozásának hatására bekövetkezett változásáról nem tudnak számot adni...". A korábbi erődített helyeket a magyarok nyilván lerombolták, ám az ismertető szerint „talán maradhattak behódolt bajor előkelők is a magyarok kezébe került területen."

Az utolsó előtti, 14. tárlati egység a két legfontosabb alsó-ausztriai magyar régészeti leletet mutatta be, mint a kiállítás témájához szervesen kapcsolódó anyagot. A királyhidai (Bruck an der Leitha) sírmező leletei mellett a 2000-ben, Gnadendorfban megtalált, részleges lovastemetkezéssel, „rendhagyó módon" elhantolt előkelő, fiatal magyar harcos is helyet kapott. Utóbbit nem csak a sírból származó csontmaradványok (koponya, lókoponya- és combcsont [utóbbi itt, mint áldozati étel]), és tárgyak (díszes szablya, pálcás zabla, vaskés, ruhára varrt pénzek, fenőkő, hajkarika, övcsat és nyeregheveder csatja) segítségével ismertették meg a látogatóval, hanem a katalógus egy tanulmányával is, *Dr. Ernst Lauermann,* az asperni Alsó-Ausztria Őstörténeti Múzeum (a lelet végső kiállítási helye) munkatársa tollából. („Egy korai magyar lovas az alsó-ausztriai Gnadendorfból" [Ein frühungarischer Reiter aus Gnadendorf, Niederösterreich. Katalógus, 93–98. o.] – A X. századi magyar szállásterület nyugati peremén eltemetett, talán rendesen még fel sem övezett 14 év körüli harcost és sírmellékleteit 2006 folyamán Magyarországon a Nemzeti Múzeumban, illetve a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban is kiállították.)

A legutolsó, 15. téma, „A magyar uralom vége Alsó-Ausztriában" volt. A bevezető szöveg osztrák szemszögből, sajátosan tömör formában foglalta össze a X. század további eseményeit. A pozsonyi csatában elesett Liutpold utódának, Arnulfnak, „hamar, már 909, 910 és 913 folyamán sikerült a magyarok ellen bizonyos katonai sikereket felmutatnia. Ennek következtében mintegy királyként terjeszthette ki bajorországi hatalmát." Bátyja, Berthold, újabb, Wels melletti győzelme (943) után, Bajorországot I. Ottó öccse, Henrik herceg kapta meg. Az említett győzelmek – legalábbis Aventinus szerint – megtörténtek, ám jelentőségük a (tárlaton nem említett) első, győztes augsburgi csata (910) eredményének árnyékában gyakorlatilag elhanyagolható. A következmény az Ottó fia, Liudolf vezette, egészen 955 tavaszáig tartó lázadás volt. A magyarok 954/955-ös beavatkozása az augsburgi vereséggel zárult, amelynek helyi szempontból fontos következménye az volt, hogy „fokozatosan megindulhatott egy új hatalmi struktúra kiépülése." Tényleg fokozatosan, hiszen majd 20 év telt el, mire – 955. után – hivatalosan is béke köttetett az augsburgi győztes utóda, II. Ottó és a Taksonyt követő Géza fejedelem között (Quedlinburg, 973.). Biztosan akkor ürítettük ki a gyepű nyugati sávját, a Bécsi-erdőig pedig valószínűleg csak az ún. „melki határháború" (984–985) után, a Civakodó Henriktől elszenvedett vereség után szorultunk vissza, a források szerint 991-ben. 971-ben Alsó-Ausztria először kapott őrgrófot, aki 976-tól már a Babenberg-dinasztiából került ki. A folyamatot a régészet is alátámasztotta: az uralomváltással „toronnyal–fallal erődített, kevés ember által is védhető kastélyok emelkedtek, melyek főleg a XI–XII. századtól hagytak nyomot a terület látképén." Ez azonban már egy másik korszak. Tudjuk, hogy a frank állam keleti határgrófságaként induló „Ostmark" csak 1156-ban, a Babenberg-házi II. „Jasomirgott" Henrik idején (1141–1177) emelkedett hercegségi rangra, de akkor is szigorúan a Német-Római Birodalom integráns részeként.

Az utolsó tárlatrész végén ismét a magyar hadjáratok különböző forrásaiból szemezgethettünk. Itt már egyértelműen a vereséggel végződő magyar katonai akciókra (köztük a riadei és augsburgi csatákra) került a hangsúly. Zárásként, és a magyar uralom éveitől mintegy búcsúzásként pedig az említett „új hatalmi berendezkedés" régészeti emlékei közül láthattunk néhányat.

A katalógus tanulmányai közül hármat tartottunk érdemesnek összefoglalni:

Maximilian Diesenberger „Bajorország, a keleti frank állam és Magyarország a pozsonyi csata idején, 862–907" (Baiern, das Ostfränkische Reich und die Ungarn bis zur Schlacht von Pressburg 862–907.; 31–43. o.) címmel közölt írása, bár osztrák látásmóddal íródott, s így érthetően semmi újat nem tud mondani a témáról, mégis jó összefoglalónak tekinthető a „magyar kérdésről." A jól tagolt, összesen 13, alcímmel ellátott, kisebb fejezetre osztott tanulmány először a kiállításon is alkalmazott „tér–idő szemléletnek" megfelelően, a szóban forgó terület hatalmi viszonyait taglalja a magyarok érkezése előtt. A minket megelőzően itt élt steppei népek (hunok és avarok) kapcsán megy bele rokonságunk és származásunk kérdésébe. Hozza a mai hivatalos magyar álláspontot, továbbá érinti a politikai alakulat témáját; a nomád–félnomád berendezkedés problémáját is felveti. A 4. fejezetben konkrétan is megfogalmazza a kérdést: honnan is jöttek a magyarok? Lehetőségként a kazárok kötelékéből történő kiszakadás, illetve több etnikum keveredése hangzik el, olyan, számunkra ismerős nevekkel, mint Nyék, Megyer, továbbá „Székler," „Chalizen" és „Drei der Kabaren." A „nyugati áldozatok" szemszögéből veti fel, hogy vajon rablógyilkosoknak, avagy képzett, hivatásos harcosoknak tekintendők-e őseink? A kérdésre a korabeli, forrásokkal alátámasztott elképzeléseket is összefoglalja; Góg és Magóg ivadékai mellett, kísérőként, az ismert, pejoratív rémképek némelyike, mint például a kegyetlen, vérivó magyar is előkerül. (Ezen nincs is mit csodálkozni, azon viszont annál inkább, hogy az egyfelől csakugyan a háború mindenkor pusztító velejáróit előidéző, ugyanakkor másfelől egy katonai nagyhatalom páratlan harci erényeit felmutató európai magyar katonai jelenlét taglalása nálunk miért merült ki a közelmúltig az „elhallgató", illetve negatív értékelésben.) A 907. esztendő eseményeit, a közvetlen előzményekkel kiegészítve, összesen négy alcím alatt tárgyalja. A három, 907-es évszámmal ellátott fejezet a következőképpen alakul:

1. A bajor seregek gyülekezése.

2. A csata forrásproblémái; itt Aventinus a főszereplő, továbbá a korabeli évkönyvek és nekrológiumok néhány szűkszavú bejegyzése.

3. A tulajdonképpeni csata.

Ebben a fejezetben a támadó és védekező seregek felvonulásáról ír, a reflexijra alapozó steppei harcmodorról sem megfeledkezve. (Mindezt számos forrásra hivatkozva teszi, mint VI. [Bölcs] Leó bizánci császár [886–912] Taktikája, Flodoard, Liutprand, továbbá az arab kútfők műveinek magyarokra vonatkozó részletei). A tanulmány záró fejezetének végén az Annales Alamannici-t idézi, amely a pozsonyi csata illusztris áldozata, Liutpold „herceg" elhalálozásáról számol be.

Erik Szameit „Megjegyzések a IX–X. századi keleti-frank hadviselésről" (Gedanken zum ostfränkischen Kriegwesen des 9. und 10. Jahrhunderts,) cím alatt (67–76. o.) a IX–X. századi keleti frank–bajor hadviselést tekinti át. A tanulmány első részében a késő Karoling-kor határvédelméről ír, későantik- és népvándorlás-kori hagyományok, valamint a későrómai típusú határvédő rendszer továbbélését említve, amely nem a közvetlen határvédelemre koncentrált, hanem a külső támadókat a tartomány belsejébe engedve, az ott állomásoztatott főerőkkel igyekezett megsemmisítő csapást mérni rájuk. 788 után a keleti frank haderő nehézpáncélos gyalogosokra, (láncpáncélos) lovasokra, továbbá „képzett gyalogos," illetve kisegítő egységekre tagozódott. Megállapításából, mely szerint „a hadsereg fegyelme Nagy Károly halálával alábbhagyott, és az operatív lovasegységek, a viking és a szaracén veszély növekedésével közel azonos időben őrlődtek fel a belháborúkban," mi a magyar fölény egy magyarázatát véljük kiolvasni. Említ továbbá gyalogos szláv egységekkel történő hadseregfeltöltést is a keleti végeken, ami azonban Pannónia, majd a Felvidék magyar uralom alá kerülésével értelemszerűen megszűnt. A pozsonyi csata idejére a nyugat-dunántúli és felvidéki szláv lakosság elfogadta a magyar uralmat. A második rész a X. századi frank–bajor fegyverzetet mutatja be. A pozsonyi csatában a magyarok ellen csatázó harcosokra a sankt galleni Psalterium Aureum ábrázolásait hozza, melynek lapjain hosszú lándzsával, pajzszsal felfegyverzett sisakos–páncélos lovasokat láthatunk, kengyellel, páncélozatlan lovakon. (Összehasonlításként utalunk a Bölcs Leónál a magyar előkelők hátaslovait védő vas-, vagy nemezpáncélra.) A tanulmány részletesen és a kiállítás említett hiányosságát pótolva mutatja be nyugati ellenfeleink jellemző fegyvereit, a támadó fegyverek között a legfontosabb lán-

dzsát (szárnyas-, illetve nehéz döfőlándzsák), a 90–100 cm hosszú, egyenes, kétélű, normann típusú kardot, továbbá a „Karoling-avar hagyatékként" aposztrofált harci bárdot és baltát. Közöl információt a bajor–frank íjhasználatról is. (A távolra ható fegyverek e példányait használó nyugati katonák harcmodora közismerten nem említhető egy lapon eleink összetett reflexíjakra építő, kifinomult taktikájával. A merevszarvú, összetett steppei reflexíjak magyar változata azonban korántsem a „csodafegyver" ereje révén volt fölényben a nyugati íjakkal összevetve, hanem használóik végletekig fegyelmezett, kifinomult harci műveltsége okán. [Szőllősy Gábor: Mennyivel voltak jobb íjaik a magyaroknak, mint a korabeli Európa más népeinek? In: Keletkutatás, 1995/ősz 37–51. o.]) A védő fegyverzetnél, a nálunk is bizonyosan meglévő páncéling mellett, a kerek pajzs érdemel említést, amely a pajzsdudor révén a közelharc során is jó szolgálatot tehetett – amennyiben mód nyílt rá. A páncélzat terén aláhúzza, hogy a frank–bajor haderő esetében is csak a vezérek viseltek teljes (esetenként nemesfémmel díszített) páncélzatot, az alacsonyabb rangú katonák előszeretettel használták a lényegesen olcsóbb bőr-, illetve varrott vértet. A nyugati taktika leírásánál a gyalogság centrumba helyezését és a lovasság e mögötti, illetve a szárnyakon történő elhelyezését emeljük ki. A sokkoló hatású nehézlovas rohamra, illetve a szabályos, pajzsfallal védekező felállásra Pozsony mellett nem nyílt lehetősége ellenfeleinknek – a megsemmisítő hatású nomád taktika, nehéz harcban ugyan, de sikeresen morzsolta fel a nyugati haderőt.

Veszprémy László „Egy recepciótörténet változásai. A pozsonyi csata magyar szemmel" (Eine wechselvolle Rezeptiongeschichte. Die Pressburger Schlacht aus Sicht der Ungarn) című tanulmánya (99–102. o.) a már a középkor folyamán „elfelejtett" pozsonyi csata hazai recepciótörténét dolgozza fel, a kezdetektől napjainkig. (Bővebben l.: Aventinus híradása a magyarok 907. évi győzelméről. Csata Pozsonynál c. tanulmányában. In Veszprémy László: Lovagvilág Magyarországon. Budapest, 2008. 20–42. o.) Ismert, hogy a középkori magyar krónikairodalomban a pozsonyi diadalról nem emlékeznek meg. Mivel sem Anonymus, sem Kézai, sem a népi hagyomány, csak Regino tesz róla csak említést, röviden, Aventinus Annalium Boiorum libri septem című munkája különös fontosságú, hiszen ennek a műnek a megismerése előtt az is kétséges volt, hogy a csata megtörtént-e egyáltalán. A bajor humanista az, aki már csakugyan szavahihető módon, és a mai magyar álláspont szerint is elfogadható módon tudósít 907-ről, (valamint a 791. évi, avarok elleni frank hadjáratról is, amely feltűnő hasonlóságokat mutat a Pozsonynál dugába dőlt későbbi vállalkozással). Az ő megbízhatósága is kétséges volt azonban, olyannyira, hogy a XIX. századi forráskritika új módszereinek köszönhetően korábbi tekintélye jelentősen visszaesett. Többek között Ernst Dümmler állt hozzá roppant kritikusan, magyar oldalról pedig Pauler Gyula minősítette „fecsegős humanista mesének" művét. Mivel Aventinus is kombinálta az általa ismert, azóta részben elveszett forrásokat, felmerült, hogy csakugyan döntő győzelem született-e, vagy a pozsonyi csata csak egyike volt a szokásosan ismétlődő, kisebb-nagyobb csetepatéknak a keleti frankok és magyarok között? Az 1921-ben előkerült Salzburgi Évkönyv ugyan megerősítette, hogy a csata hol és mikor zajlott, ám a háború utáni hazai kutatásban gyakorlatilag nem foglalkoztak a bajor humanistával. Ma már a magyar hadtörténészek feltétlenül elfogadják Aventinus beszámolóját, sőt a régóta hiányzó elemzések (Négyesi Lajos és Torma Béla) jelenleg a magyar hadtörténelem külön fejezeteként értékelik 907-et.

A kiállítási katalógusban az alábbi tanulmányok is helyet kaptak még: *Roman Zehetmayer* bevezető írása „Adalékok Alsó-Ausztria történetéhez a IX.-től a X. század első feléig" (Zur Geschichte des niederösterreichischen Raums im 9. und in der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts, 17–29. o.); *Bernhard Zeller* (Institut für Mittelalterforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften): „Bajorország, a keleti-frank állam és a magyarok a pozsonyi csatavesztéstől a Lechmezei győzelemig, 907–955" (Baiern, das Osfränkische Reich und die Ungarn zwischen der Niederlage bei Pressburg und dem Sieg auf dem Lechfeld bei Augsburg 907–955, 31–43. o); *Herold Hajnalka:* „Alsó-Ausztria települései az érett középkor korai szakaszában" (Die Besiedlung Niederösterreichs im Frühmittelalter, 77–91. o.

Végezetül engedtessék meg részünkről egy szubjektív gondolatsor. A múltja iránt érdeklődő magyar ember 2007 folyamán több, tör-

ténelmi eseménnyel kapcsolatos megemlékezésen, kulturális rendezvényen vehetett részt. Így például Árpád-házi Szent Imre herceg ezredik, Batthyány Lajos gróf kétszázadik születési évfordulójára is emlékezhettünk. 907 kettős aktualitása (a pozsonyi csata és Árpád halála) kapcsán azonban, hivatalos formában, nem volt alkalmunk erre. (A kevés, a pozsonyi csata emlékezetével kapcsolatos, tudományos igényű, hivatalos rendezvényre a Soproni Múzeumban a kiállítás kapcsán, Veszprémy László által tartott előadás volt a példa 2007. szeptember 20-án. Ugyancsak ő foglalta össze a pozsonyi csata hadtörténeti tanulságait az „Árpád emlékezete" címmel Budapesten, 2007. november 13-án megrendezett konferencián.)

Nem könnyű érzelemmentesen, kizárólag szakmai szempontokra koncentrálva, a saját országunk számára sorsdöntő jelentőségű eseményről szóló, de egy másik állam által megrendezett múzeumi kiállításról objektív véleményt, kritikát alkotni. A tárlatot magyar szempontok alapján végignézve is elismerésünknek adhattunk hangot. Ugyanakkor rezignáltan kell megállapítanunk, hogy amit idehaza semmilyen nagyobb és hivatalos fórumon, megemlékezésen, rendezvényen nem láthattunk, azt az egykori „vesztesek", az osztrák szomszédok, egy számos erényt felmutató, nemzetközi team-munkával létrehozott kiállítás útján teljesítették, illetve pótolták – azon magyar látogatók számára is, akik valamilyen úton értesültek róla. Magyarországi hírverése ugyanis nem volt a rendezvénynek, és azóta sem írtak róla szakmai fórumon.

A legújabb magyar hadtörténetírás kezdi végre értékén megbecsülni a pozsonyi csatát. (A különböző, hadtörténeti, hadelméleti és filológiai jellegű elemzések közül Bóna István: A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest, 2000. 33–35. o.; Kristó Gyula: Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Szeged, 2003. 25. o.; Négyesi Lajos: A pozsonyi csata. [907. július 4.] In: Hermann Róbert [szerk.:] Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. Budapest, 2003. 11–25. o.; Torma Béla: Gondolatok a 907. évi pozsonyi csatát megörökítő források hitelességéről. Felderítő Szemle, 5. 2006/3. 138–159. o., valamint Veszprémy László fentebb idézett, Lovagvilág Magyarországon... c. könyve. Megjegyzendő, hogy a két, 907-hez kötődő esemény, a pozsonyi csata és Árpád halála közötti ok-okozati összefüggés feltételezése forrásadatok híján van, ráadásul életszerűtlen is; Szabados György: Árpád fejedelem – történet és emlékezet. Magyar Tudomány, 11. 2007. 1428–1438. o.)

Az örvendetesen gyarapodó számú tanulmányok, értekezések mellett bizonyos civil kezdeményezések is történtek, elsősorban a tavalyi kerek évforduló kapcsán, ám ezek hivatalos fórum, így visszhang nélkül maradtak. (A sárospataki Árpád Vezér Gimnázium és Kollégium, a Bodrogközi Régi Magyar Kultúra Közhasznú Alapítvány és a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Pedagógiai Intézet szakmai támogatásával és együttműködésével Árpád fejedelem halálának 1100. évfordulójára „Magyarnak lenni: büszke gyönyörűség!" címmel rendezett országos és Kárpát-medencei középiskolai történelmi-műveltségi vetélkedő semmilyen állami támogatásban nem részesült. Ugyanígy hivatalos visszhang nélkül maradt az Opusztaszeren 2007. június 21-én „Árpád-évi íjászünnep – 1100 íjász" címmel megrendezett, közel 800 íjászt [!] felvonultató ünnepi megemlékezés is. Pedig éppen az ilyen rendezvények azok, amelyek jelentős történelmi eseményeket ismét a köztudatba emelhetnek.) Kertelés nélkül kimondható, hogy a hivatalos körök által az 1100. évforduló évében is mellőzött pozsonyi csata továbbra sincs kellőképpen benne a köztudatban.

Azt meg sem merjük kérdezni, hogy 2007-ben a Nemzeti Múzeum miért épp a tatárjárásról készített terjedelmes és máskülönben sok szempontból figyelemre méltó kiállítást, illetve, hogy szándékos-e a győztes pozsonyi csata helyett (?) egy vesztes háború, nemzeti tragédia különösebb aktualitás nélküli felidézése. Az is jelzésértékű volt, hogy Hainburgban csak a német nyelvű katalógust tudtuk beszerezni, a magyar nyelvű változat ugyanis nem készült el időre – csekély vigasz, hogy a szlovák fordítás sem.

Itt volna az ideje, hogy nemzeti történelmünk e kiemelkedő eseménye hazánk szakmai fórumai mellett a nyilvánosságnak szánt rendezvényeken és a hivatalos megemlékezéseken is jelentőségének megfelelő súllyal képviseltessék.

UHEL PÉTER

RÉGIÓK, TERÜLETI SZERVEZETEK ÉS KATONAI HATALOM

A Nemzetközi Hadtörténeti Bizottság XXXIII. konferenciája
Fokváros, 2007. augusztus 13–17.

A Nemzetközi Hadtörténeti Bizottság 2007. évi, sorrendben a harmincharmadik konferenciáját ezúttal Fokvárosban, a Dél-Afrikai Köztársaság (egyik) fővárosában tartották. Az idei téma a „Régiók, területi szervezetek és katonai hatalom" volt. A 2007. augusztus 13-tól 17-ig tartó konferencia tizenegy szekcióban ülésezett.

Az első ülésszak tematikája a „Regionalizmus, területi összecsapások és szövetségek" volt, mellyel három előadás foglalkozott. Az előadók, mintegy a konferencia bevezetőjeként, általánosságban vizsgálták a témát.

A dél-afrikai *Tsepe Motumi* a civil–katonai kapcsolatokról és fenntartásuk fontosságáról beszélt, történelmi nézőpontokat ugyanúgy figyelembe véve, mint az aktuális helyzetet. *Ioannis Loucas* „Területi konfliktusok és koalíciók a huszonegyedik században" címmel a Shanghaji Együttműködési Szervezet működését, történetét és nemzetközi kapcsolatait vizsgálta. Az előadás kritikus nézőpontból mutatta be a szervezet tevékenységét és céljait, különös tekintettel olyan hadtörténeti vonatkozásokra, mint amilyen például a „Békemisszió 2005" nevű, hatalmas, kínai–orosz katonai gyakorlat volt, kínai részről nyolcezer, orosz részről ezernyolcszáz emberrel. Ez azért érdekes, mert a Szervezet alapokmánya nem tartalmaz katonai együttműködésre való utalást, és a szóvivők is tagadják, hogy ilyesmire készülnének. Az előadás konklúziója szerint a „Békemisszió 2005" egyértelmű utalás volt arra, hogy Moszkva és Peking a Szervezetet egyértelműen a NATO ellenpólusának szánja. A záró előadást a brit *Bruce Collins* tartotta, a bizalomról és szövetségekről.

A második ülésszak témája a dél-afrikai felszabadulási küzdelmek nemzetközi vetülete volt. *Vlagyimir Subin* orosz küldött az oroszok 1990 előtti dél-afrikai beavatkozásának lehetőségeit vizsgálta, a német *Reiner Pommerin* a két Németország Dél-Afrikával kapcsolatos külpolitikáját taglalta. A harmadik előadó, a dél-afrikai *Ian Liebenberg,* az 1975–1989-es angolai háború kérdéseit elemezte.

A harmadik ülésszak a nemzeti, illetve a „többnemzeti" békefenntartás kérdéskörével foglalkozott. Elsőként *Erwin A. Schmidl* tartott előadást a nemzetközi békefenntartó kontingensekkel kapcsolatos osztrák tapasztalatokról. A török küldött, *Ömer Turan,* az Atatürk-korszak Törökországának hozzájárulását vizsgálta a regionális békéhez, különös tekintettel Mustafa Kemal személyére és tetteire. Az előadás részletezte a Török Köztársaság megalakulását, benne Atatürk szerepét, valamint a harcokat és a békére való törekvéseket. Ömer Turan kitért az első világháború utáni török–balkáni viszonyokra és az ország diplomáciai kapcsolataira. Végighaladt a Balkán Konferenciákon és Törökország törekvésein, hogy a Balkán Paktum létrejöjjön. Az előadás fonalát egészen a második világháború kezdetéig vezette, mely teljesen szétzilálta a paktumot. Beszédét Törökország kelet felé való közeledésének ecsetelésével folytatta, melynek során bemutatta az ország törekvéseit az Iránnal, Irakkal és Afganisztánnal kötött Sadabat Paktum létrejöttéig. Beszámolóját végül Atatürk békés külpolitikájának összefoglalásával zárta. Az ülésszak *J. Avenel* francia résztvevő huszadik század végi békefenntartási műveletekről tartott előadásával ért véget.

A konferencia második napján a sorrendben negyedik ülésszakot ketté osztották. Az első részülésszakon a regionális szövetségekről és konfliktusokról volt szó *Efpraxia Paschalidou* görög résztvevő a huszadik század eleji délkelet-európai regionális szövetségekről beszélt. Az első világháború előtti balkáni helyzetet vizsgáló előadó hazája szempontjából tekintette át a helyzetet és a görög politikai vezető, Venizelos egyensúlypolitikáját értékelte a balkáni térségben. Előadását a balkáni szövetségrendszerek kialakulásával és az első balkáni háború kezdetével zárta.

Pierre Barral francia küldött szintén Görögországról beszélt, ám az ókori Hellászról. Témája a peloponnésszoszi háború végi regionális katonai szövetségek rendszere volt. A részülésszakot két román történész zárta, akik

„A nagy szövetségesek árnyékában – a kisantant és a balkán paktum" címmel tartották meg előadásukat.

A második részülésszakon angol nyelven megjelent könyveket mutattak be az angolai konfliktusról, illetve a hadtörténelem dél-afrikai oktatásáról szólt két előadás. Az egyik általában szólt a hadtörténelem Afrikában folyó tanításáról, a másik körülírta, hogy mit is takar az afrikai hadtörténelem. Az előadás különbséget tett a gyarmatosítás előtti és utáni Afrika között, és megállapította, hogy az Afrika-kutatás népszerűsége az 1960-as évek óta folyamatosan nő. Ezek után néhány általánosabb, majd egy-egy konkrétabb témára összpontosító könyv bemutatása után azzal zárult az előadás, hogy a tankönyvek száma nőtt, minőségük az utóbbi időkben javult és a hadtörténelmet tanulni kívánó diákok előtt egyre több lehetőség nyílik.

Innentől kezdve az ülésszakokat, a negyedikhez hasonlóan, kettéosztották, és csak az egyik részülésszakot tolmácsolták, a másik angol nyelven zajlott. A „Hidegháború: kis nemzetek és nagyhatalmak" címre hallgató 5/A részülésszak az egyik izraeli küldött előadásával kezdődött, aki a hatnapos háború kapcsán az izraeli–amerikai és szovjet–arab kapcsolatokat vizsgálta. A kanadai előadó a NORAD (Észak-Amerikai Légtérvédelmi Parancsnokság) kezdeteiről és a kanadai elképzelésekről tartott előadást. A harmadik előadást a finn küldött tartotta a Balti-tenger térségének hidegháború alatti katonai–stratégiai helyzetéről, saját országa nézőpontjából. Befejezésképpen *Tadeusz Panecki* lengyel történész számolt be hazájának az egykori Varsói Szerződésben betöltött szerepéről.

Az 5/B részülésszakon a hidegháború utáni biztonságpolitika kérdése volt a téma, afrikai szemszögből. Az előadásokat az amerikai küldöttség tagjai kezdték; *Alberque* és *Harahan* a Afrikában megmaradt hidegháborús kisfegyver-arzenálról beszéltek, és annak felhasználásáról az afrikai kontinens Szahara alatti részén, 1989–2006 között. Őket követve honfitársuk, *David Rawson* „Békéért vetekedve" címmel tartotta meg előadását a ruandai békefolyamatról és az ott tevékenykedő békefenntartókról az 1994-es népirtás előtt. A részülésszakot egy mozambiki előadó zárta, aki a SADC-ban (Dél-Afrikai Fejlődési Közösség) való biztonsági együttműködés történelmi fejlődéséről értekezett.

A következő ülésszak témája a regionális békefenntartás volt. A holland előadó Nyugat-Európa és azon belül is Hollandia helyzetét vizsgálta a hidegháborúban, illetve a holland katonai hozzájárulást a NATO-hoz. *Peter Mulready*, az ír küldött, hazájának a béke fenntartása és a béke megerősítése terén szerzett tapasztalatairól beszélt. A szenegáli felszólaló a nyugat-afrikai hadi együttműködés kérdését vizsgálta, előadásának a „Történelmi nézőpont egy egyedi folyamatról, az afrikai regionális biztonságpolitika szempontjából" elnevezést adta.

A konferencia a „Háborúk és proxy háborúk Ázsiában és a Közel-Keleten" című ülésszakkal folytatódott. *Mattitiahu Mayzel* izraeli küldött a hidegháború kontextusában tekintett át három közel-keleti háborút. Az ülés második előadása a japán hírszerzésről és a szovjet–japán határkonfliktusokról szólt az 1930-as években. *Kotani Ken* japán történész előadásában a Kurili-szigetek helyzetét, valamint a japán felderítési módszereket is részletezte.

Az utolsó előadó *Christos Iacovou* ciprusi küldött volt. „A Közel-Kelet a huszadikból a huszonegyedik századba: A katonai hatalom kérdése" címet viselő előadása más szemszögből szemlélte a kérdést, mint azt megszokhattuk. Már előadása elején leszögezte, hogy bár a jövő kiszámíthatatlan, több mindenről tudjuk, milyen irányban fejlődik/fejlődhet tovább. Elsőként a népességnövekedést említette, mint olyan tényezőt, ami a közelkeleti muszlim országokban megkerülhetetlen. Véleménye szerint Irak kivételével a legtöbb arab állam népességrobbanást fog megélni a huszonegyedik század első felében és ezek a demográfiai gondokkal küszködő államok fogják a legnagyobb kihívást jelenteni az amerikai jelenlét számára a térségben. Második nagyhatású tényezőként a technológiai fejlődést nevezte meg, mely segített az egész régió átformálásában, és a mai napig nagy szerepet játszik a Közel-Kelet életében. A lakosság egyre nagyobb számban tud olvasni és érdeklődik az események iránt. Az internet terjedése és a médiának a térséggel kapcsolatos tudásszomja az állami döntéseket és a jogi folyamatokat egyre inkább átláthatóvá teszi az átlagember számára is. A politikai tudatosság és felelősség kérdése a harmadik legfontosabb tényező. Az előadó szerint a „északi" nagyhatalmak (ahogy a nyugatiakat és a volt Szovjetuniót összefoglaló néven nevezte) már nem

tehetik meg azt, amit eddig, hogy katonáikat értelmetlenül a halálba küldjék keleten. A ciprusi történész azt a következtetést vonta le századunkra vonatkozólag, hogy a nagyhatalmak ugyan bombázhatnak az égből, de nem uralhatják többé a földet, és a megszállás nem járható út. Szót ejtett arról is, hogy bár jelenleg még az Egyesült Államok a világ egyik vezető nagyhatalma, ám egy többpólusú világ létrejöttét Amerika sem tudja megakadályozni, és ha Kínával, e feltörekvő nemzettel közösen nem döntenek fegyverarzenáljuk csökkentése mellett, belátható időn belül Izraelen kívül más közel-keleti országoknak is lesz nukleáris fegyverük. Előadását azzal zárta, hogy meglátása szerint a muszlim országok a robbanásszerű demográfiai növekedés és tömegpusztító fegyverek esetleges birtoklása esetén is békések maradnának, hiszen továbbra is gyengébbek lennének a nagyhatalmakhoz képest, és csupán arra lennének képesek, hogy megvédjék magukat a betolakodókkal szemben, de arra nem, hogy ráerőltessék az akaratukat másra.

A szerdai napon a küldöttek egy stellenbosch-i kiránduláson és borkóstoláson vettek részt, valamint a Dél-Afrikai Köztársaság egyik haditengerészeti bázisát szemlélhették meg Simon's Townban. Buszokkal a Jóreménységfokához is eljutottak a résztvevők. Ezen a napon előadások nem voltak.

A konferencia csütörtökön folytatódott a hetedik ülésszakkal (7/A), mely a német anyanyelvűeké volt: két német és egy osztrák meghívott tartott előadást a „Regionális biztonságpolitika Európában" témában. *Hans-Joachim Harder*, az első német történész, a NATO hidegháború alatti, összevont csapatállomásoztatásáról tartott előadást, míg honfitársa, *Michael Epkenhans,* hazája tengerészgyalogosainak alkalmazásáról beszélt a Földközi-tenger térségében. Az előadás a térség békéjének fenntartására bevetett német katonák helyzetét vizsgálta az 1913-as, 1936-os és 1991-es évek vonatkozásában. A befejező előadást az osztrák *Claudia Reichl-Ham* tartotta a balkáni térségről és Közép-Európáról.

A „Biztonságpolitika: a hidegháború, és ami mögötte van" című 7/B részülésszakon a frissen csatlakozott Szlovén Hadtörténeti Bizottság két előadója, *Vladimir Prebilič* és *Damijan Guštin* mutatkozott be, ők Jugoszlávia 1950–1960 közti biztonságpolitikáját dolgozták föl. Az előadások sorát az első gaboni küldött folytatta; ő a Dél-Afrikai Véderő és Franciaország 1960–1990 közti kapcsolatáról beszélt a hallgatóságnak. *Esat Arslan*, a második török előadó munkájával zárult az ülésszak, ő a Török Köztársaság és a Török Fegyveres Erők hozzájárulását elemezte a regionális és világbékéhez a második világháborútól napjainkig.

A konferencia ezután a „Regionális biztonságpolitikai kérdések" című (8/A) részülésszakkal folytatódott, melyben *Enrico Magnani* olasz történész az ENSZ „Referendum Nyugat-Szaharáért Missziójának" (MINURSO) 1991 és 2006 közti tevékenységét elemezte, honfitársa, *Massimo de Leonardis* pedig „Stratégiai parancsok és demokratikus értékek a NATO politikájában a hidegháború alatt" címmel értekezett. Az angolai küldött a nyugat-afrikai helyzettel és hazáját ért, hidegháború alatti katonai intervenciókkal foglalkozott előadásában. A részülésszakot a brazil küldött zárta a „Kölcsönös Segítség Amerikaközi Szerződéséről (Inter-American Treaty of Reciprocal Assistance)" tartott előadásával.

„A regionális biztonság erősítése Afrikában" volt a 8/B részülésszak témája. Egy kenyai történész volt az első előadó, aki a terrorizmus elleni harcról és a helyi légterek globalizációjáról, az őt követő nigériai hozzászóló pedig a nyugat-afrikai védelmi berendezkedés rendszerezéséről értekezett. A dél-afrikai *Abel Esterhuyse* az Egyesült Államok tervezett Afrika Parancsnokságáról (AFRICOM) tartott előadást. Az Egyesült Államok 2008. szeptember 30-án felállítandó parancsnoksága azt az űrt kívánja betölteni, amit eddig az ország radarjain Afrika jelentett. Az előadó részletezte a kezdeti amerikai érdektelenség okait a fekete kontinenssel kapcsolatban (gazdasági előnyök és ismeretek hiánya; a félelem, hogy valami olyanba ütköznek, ami más, fontosabb terveiket veszélyeztetheti), majd fölvázolta, miért jön végül mégis létre az AFRICOM. Az első és legfontosabb mozgatóerő az Egyesült Államokban, ami arra ösztönözte, hogy beavatkozzon Afrika ügyeibe, a nemzetközi és a hazai nyomás volt. A közvélemény úgy gondolta, hogy a kontinens magára hagyása nem egyezik az amerikai eszménnyel, de a kínai befolyás növekedése sem volt olyan tényező, amit egyszerűen a szőnyeg alá lehetett volna söpörni. Kína térhódítása gyökeresen különbözik a feltett amerikai szándékoktól, azaz a demokrácia terjesztésétől és a békefolyama-

tok elősegítésétől, ennek ellenére több afrikai ország mégis szívélyesebben fogadja az ázsiai nagyhatalom közeledését. Az előadó az AFRICOM létrejöttének legfontosabb okaként az Egyesült Államok afrikai olaj iránti érdeklődését emelte ki, mivel az iraki háború és következményei miatt az ország számára egyre bonyolultabbá válik a közel-keleti beszerzés. Afrikai nézőpontból azonban több aggály is felmerült, többek közt az, hogy miért szükséges a nagyhatalmaknak beavatkozniuk, hiszen a kontinensnek saját magának kell megoldania a gondjait; az Afrikai Unió éppen jött létre. Az AFRICOM a tervek szerint kevésbé a katonai, inkább egészségügyi és társadalmi problémákkal fog foglalkozni, ám az előadó szerint éppen a hadügyi kérdések lennének a legfontosabbak. Az Afrikában megfigyelhető tapasztalatlanság e téren rendkívül sok gondot okozott a kontinensnek, többek közt a kormányok biztonságpolitikájával kapcsolatban. Az is aggodalomra ad okot, hogy az amerikai katonai jelenlét fegyveres konfliktusba sodorhatja azokat az országokat, ahol az AFRICOM-főhadiszállások lesznek. Előadását azzal zárta Abel Esterhuyse, hogy bár az Egyesült Államoknak nincsen gazdasági érdekeltsége a térségben, és a legtöbb afrikai ország ellenszenvvel fogja nézni a nyugati terjeszkedést, az AFRICOM gesztus, ami jelzi, hogy a fekete kontinens „nincs elfeledve."

Az ülésszak befejező előadója a szintén dél-afrikai *James Archibald* volt, aki a műholdak kommunikációban való felhasználásáról tartott előadást. Kitért a jelenlegi gondokra, illetve a lehetséges megoldásokra, valamint a szerkezetek jövőben történő felhasználására. Az előadó kiemelten kezelte a téma szempontjából Afrika déli részét.

A következő részülésszak, a 9/A, az államközi biztonságpolitikával és a katonai intervenció lehetőségével foglalkozott. A tunéziai előadó az 1956 és 1963 közti tunéziai katonai helyzetről és a regionális szolidaritásról beszélt. Az őt követő svéd küldött hazája nézőpontjából vizsgálta az 1960–1964 közti kongói helyzetet. Előadása „Regionális és nemzetközi koalíció akcióban" címmel a svéd külügy reagálásait foglalta össze a belga gyarmattal kapcsolatban. A belga záróelőadás az 1964-ben a Kongóban történt belga beavatkozásokat vizsgálta, a függetlenség utáni belga-kongói együttműködés fényében.

A kilencedik ülésszak második – 9/B – részülésszaka a regionális biztonságban fellépő külföldi tényezőket tárgyalta. *Dan Asher* izraeli küldött a Yom Kippur háborúban, Egyiptomban tevékenykedett szovjet katonai tanácsadókról tartott előadást. A spanyol küldött előadásának elmaradása miatt a rövidre sikerült blokkot egy újabb dél-afrikai felszólaló zárta; ő a Mozambik és Dél-Afrika közti 1975–1989-ös konfliktust elemezte a hidegháború keretein belül.

Az utolsó két ülésszakot nem osztották fel, a 10. a második világháború alatti regionalizmust vizsgálta. A holland előadó, *Erwin van Loo* témája az angol Királyi Légierőben szolgált külföldi kontingenseket tekintette át, különös tekintettel a lengyelekre és csehekre. *Jérôme Dorvidal* francia küldött a Canberra Paktumról és ezzel kapcsolatban az Ausztrália és Új-Zéland környéki vizek fennhatóságának kérdéséről beszélt, az Egyesült Államok Hadtörténeti Bizottságának elnöke, *Willard Frank* pedig az 1937-es Nyon-megegyezésről szólt a Földközi-tenger biztonságával és a második világháború kezdetével kapcsolatban.

A konferencia utolsó napján a 11. ülésszak tulajdonképpen való kitekintés volt a jövőbe: a védelmi kilátásokat vizsgálta. *Rafael Cervera* spanyol küldött az Új Világ rendszerének biztonságpolitikáját tekintette át Európa vonatkozásában. *André Wessels*, az utolsó dél-afrikai felszólaló hazájának jövőjével foglalkozott és egy esetleges gyors reagálású hadtest fölállításában látta a védelmét megoldottnak. Felvetette a Dél-Afrikai Nemzeti Védelmi Erő jelentőségét, valamint latolgatta, hogy mennyire lehet fontos a szerepe vészhelyzet esetén.

A konferenciát a kínai küldött előadása zárta, aki előzőleg anyanyelvén megköszönte a szervezőknek, hogy jelen lehet, majd angolul tudó segédjére bízta, hogy összefoglalja a tanulmányát. Kína szerepe a világbéke megőrzésében és a regionális biztonságban című előadása hangsúlyozta az ázsiai nagyhatalom szerepének fontosságát, és kifejtette abbeli reményét, hogy egyszer a jövőben a világ békeszerető népei szorosabban együttműködhetnek. A konferenciát *Sully Mollo* tábornok, a Dél-Afrikai Hadtörténeti Bizottság elnöke szavai zárták, aki pár perces néma meditációra kérte a résztvevőket, és kifejezte reményét egy békésebb világ eljövetelében.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

VESZPRÉMY LÁSZLÓ — Zsigmond Galambócnál 1428-ban 283

PAPP SÁNDOR — Ştefan cel Mare, Mátyás király és az Oszmán Birodalom .. 303

CZIGÁNY ISTVÁN — Egy „universális ember" Tündérországban. Forgách Simon gróf főparancsnoki működése Erdélyben 326

KÖZLEMÉNYEK

BAGI ZOLTÁN PÉTER — A császári hadseregben szolgáló nyugati zsoldos lovasság szervezete és változásai a tizenöt éves háború időszakában 355

SZIRTES ZSÓFIA — Az „Erdélyi Hydra" és a „Német Hercules." Daniel Wolff a Rákóczi-szabadságharcról 403

MŰHELY

TORMA BÉLA GYULA — Csata a Brenta folyónál, 899 425

HALMÁGYI MIKLÓS — Mihály püspök füle. Egy kevéssé ismert hadi esemény a kalandozások korából 448

B. SZABÓ JÁNOS — Lehet-e helye rablóknak a nemzeti mitológiában? Megjegyzések az egykori huszár-vita margójára 455

SZEMLE

JOHN FRANCE – – KELLY DEVRIES (ED.) — Warfare in the Dark Ages (*Veszprémy László*) 463

ALHEYDIS PLASSMANN — Origo gentis. Identitäts- und Legitimitätsstiftung in früh- und hochmittelalterlichen Herkunftserzählungen (*Veszprémy László*) 466

ANDRZEJ POPPE — Christian Russia in the Making (*Font Márta*) 468

B. SZABÓ JÁNOS — A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország (*Veszprémy László*) 470

LE GÉNÉRAL RAYMOND BOISSAU — Ladislas Berchény Magnat de Hongrie, Maréchal de France (*Tóth Ferenc*) 473

VESZPRÉMY LÁSZLÓ — Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok (*Hausner Gábor*) 475

TÓTH PÉTER (SZERK.) — Szent Demeter, Magyarország elfeledett védőszentje (*Veszprémy László*) 478

MARINO VIGANÒ — Architetti e ingegneri militari all'estero dal XV al XVIII secolo (*Labancz Csaba*) 481

KRÓNIKA

IGAZ LEVENTE – – SÁNDOR ANITA — „Schicksalsjahr 907 – Die Schlacht bei Pressburg und das Frühmittelalterliche Niederösterreich." Hainburg, 2007 július–október 485

UHEL PÉTER — Régiók, területi szervezetek és katonai hatalom. A Nemzetközi Hadtörténeti Bizottság XXXIII. konferenciája, Fokváros, 2007. augusztus 13–17 492

CONTENTS

STUDIES

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — King Sigismund at Galambóc in 1428 283

SÁNDOR PAPP — Ştefan cel Mare, King Matthias and the Ottoman Empire 303

ISTVÁN CZIGÁNY — A "Universal Man" in Fairyland. The Activity of Count Simon Forgách as Commander-in-Chief in Transylvania .. 326

PUBLICATIONS

ZOLTÁN PÉTER BAGI — Western Mercenary Cavalry Troops in the Imperial Army during the Fifteen Years' War – Their Structure and Its Changes 355

ZSÓFIA SZIRTES — The "Transylvanian Hydra" and the "German Hercules." Daniel Wolff on Rákóczi's War of Independence 403

WORKSHOP

BÉLA GYULA TORMA — Battle at the Brenta River, 899 425

MIKLÓS HALMÁGYI — The Ear of Bishop Michael. A Less-Known Military Event from the Era of the Magyar Raids 448

JÁNOS B. SZABÓ — Is There a Place for Outlaws in National Mythology? Notes in the Margin of the Former "Hussar Dispute" 455

REVIEW

JOHN FRANCE – – KELLY DEVRIES (ED.) — Warfare in the Dark Ages (*László Veszprémy*) 463

ALHEYDIS PLASSMANN — Origo gentis. Identitäts- und Legitimitätsstiftung in früh- und hochmittelalterlichen Herkunftserzählungen (*László Veszprémy*) 466

ANDRZEJ POPPE — Christian Russia in the Making (*Márta Font*) 468

JÁNOS B. SZABÓ — The Tatar Invasion. The Mongol Conquest and Hungary (*László Veszprémy*) 470

LE GÉNÉRAL RAYMOND BOISSAU — Ladislas Berchény Magnat de Hongrie, Maréchal de France (*Ferenc Tóth*) 473

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — The Age of Chivalry in Hungary. Knights, Crusaders, Military Engineers in Mediaeval Hungary. Selected Studies (*Gábor Hausner*) 475

PÉTER TÓTH (ED.) — Saint Demeter, the Forgotten Patron Saint of Hungary (*László Veszprémy*) 478

MARINO VIGANÒ — Architetti e ingegneri militari all'estero dal XV al XVIII secolo (*Csaba Labancz*) 481

CHRONICLE

LEVENTE IGAZ – – ANITA SÁNDOR — „Schicksalsjahr 907 – Die Schlacht bei Pressburg und das Frühmittelalterliche Niederösterreich." Hainburg, July to October 2007 485

PÉTER UHEL — Regions, Regional Organisations and Military Power. 33rd International Congress of Military History. Cape Town, 13–17 August 2007. 492

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — Sigismond à Galambóc en 1428 — **283**

SÁNDOR PAPP — Ştefan cel Mare, le roi Mathias et l'Empire ottoman 303

ISTVÁN CZIGÁNY — Un »homme universel« dans le pays des Fées. L'action en Transylvanie du commandant en chef comte Simon Forgách 326

PUBLICATIONS

ZOLTÁN PÉTER BAGI — L'organisation et l'évolution de la cavalerie mercenaire occidentale au service de l'armée impériale durant la guerre de quinze ans 355

ZSÓFIA SZIRTES — »L'Hydre transylvanienne« et le »Hercule allemand.« Daniel Wolff sur la guerre d'indépendance de Rákóczi 403

MŰHELY

BÉLA GYULA TORMA — Bataille à la rivière Brenta, 899 425

MIKLÓS HALMÁGYI — L'oreille de l'évêque Michel. Un événement militaire peu connu de l'époque des incursions 448

JÁNOS B. SZABÓ — Les maraudeurs peuvent-ils avoir leur place dans la mythologie nationale? Observations en marge du débat d'antan sur les hussards 455

SZEMLE

JOHN FRANCE – – KELLY DEVRIES (ED.) — Warfare in the Dark Ages (*László Veszprémy*) 463

ALHEYDIS PLASSMANN — Origo gentis. Identitäts- und Legitimitätsstiftung in früh- und hochmittelalterlichen Herkunftserzählungen (*László Veszprémy*) 466

ANDRZEJ POPPE — Christian Russia in the Making (*Márta Font*) 468

JÁNOS B. SZABÓ — L'invasion des Mongols. La conquête mongole et la Hongrie (*László Veszprémy*) 470

LE GÉNÉRAL RAYMOND BOISSAU — Ladislas Berchény Magnat de Hongrie, Maréchal de France (*Ferenc Tóth*) 473

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — Le monde de la chevalerie en Hongrie. Chevaliers, croisés et officiers du génie militaire dans la Hongrie médiévale. Études choisies (*Gábor Hausner*) 475

PÉTER TÓTH (ED.) — Saint Déméter, patron oublié de la Hongrie (*László Veszprémy*) 478

MARINO VIGANÒ — Architetti e ingegneri militari all'estero dal XV al XVIII secolo (*Csaba Labancz*) 481

CHRONIQUE

LEVENTE IGAZ– – ANITA SÁNDOR — „Schicksalsjahr 907 – Die Schlacht bei Pressburg und das Frühmittelalterliche Niederösterreich." Hainburg, juillet-octobre 2007 485

PÉTER UHEL — Régions, organisations territoriales et pouvoir militaire. XXXIIIe Conférence Internationale d'Histoire Militaire Le Cap, 13–17 août 2007 492

INHALT

STUDIE

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — Sigismund bei Galambóc im Jahre 1428 283

SÁNDOR PAPP — Ştefan cel Mare, König Matthias und das Osmanenreich ... 303

ISTVÁN CZIGÁNY — Ein „universeller Mensch" im Feenland. Die Tätigkeit von Simon Graf Forgách als Oberbefehlshaber in Siebenbürgen ... 326

MITTEILUNGEN

ZOLTÁN PÉTER BAGI — Die Organisation und die Veränderungen der im kaiserlichen Heer dienenden westlichen Söldnerkavallerie zur Zeit des Fünfzehnjährigen Krieges 355

ZSÓFIA SZIRTES — Die „Siebenbürgische Hydra" und der „Deutsche Hercules." Daniel Wolff über den Rákóczi-Aufstand 403

WERKSTATT

BÉLA GYULA TORMA — Schlacht am Fluss Brenta, 899 425

MIKLÓS HALMÁGYI — Das Ohr Bischof Michaels. Ein kaum bekanntes Kriegsereignis aus der Zeit der Streifzüge 448

JÁNOS B. SZABÓ — Hat ein Räuber einen Platz in der nationalen Mythologie? Anmerkungen zur einstigen Husaren-Diskussion 455

RUNDSCHAU

JOHN FRANCE – – KELLY DEVRIES (ED.) — Warfare in the Dark Ages (*László Veszprémy*) 463

ALHEYDIS PLASSMANN — Origo gentis. Identitäts- und Legitimitätsstiftung in früh- und hochmittelalterlichen Herkunftserzählungen (*László Veszprémy*) 466

ANDRZEJ POPPE — Christian Russia in the Making (*Márta Font*) 468

JÁNOS B. SZABÓ — Der Mongolensturm. Die Eroberungen durch die Mongolen und Ungarn (*László Veszprémy*) 470

LE GÉNÉRAL RAYMOND BOISSAU — Ladislas Berchény Magnat de Hongrie, Maréchal de France (*Ferenc Tóth*) 473

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — Ritterwelt in Ungarn. Ritter, Kreuzritter, Genieoffiziere im mittelalterlichen Ungarn. Ausgewählte Studien (*Gábor Hausner*) 475

PÉTER TÓTH (HRSG.) — Demetrius der Heilige, Ungarns vergessener Schutzpatron (*László Veszprémy*) 478

MARINO VIGANÒ — Architetti e ingegneri militari all'estero dal XV al XVIII secolo (*Csaba Labancz*) 481

CHRONIK

LEVENTE IGAZ – – ANITA SÁNDOR — „Schicksalsjahr 907 – Die Schlacht bei Pressburg und das Frühmittelalterliche Niederösterreich." Hainburg, Juli–Oktober 2007 485

PÉTER UHEL — Regionen, Gebietsorganisationen und Militärmacht. XXXIII. Internationale Konferenz für Militärsgeschichte. Kapstadt, 13–17. August 2007 492

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

ЛАСЛО ВЕСПРЕМИ — Король Жигмонд у Галамбоца в 1428 году 283

ШАНДОР ПАПП — Стефан сел Маре, король Матьаш и Османская Империя.... 303

ИШТВАН ЦИГАНЬ — Один „универсальный человек" в Волшебном царстве. Деятельность в функции главнокомандующего графа Шимона Форгач в Трансильвании 326

СООБЩЕНИЯ

ЗОЛТАН ПЕТЕР БАГИ — Штатно-организационная структура западной наемной кавалерии, служившей в кайзеровской армии и ее преобразования в период пятнадцатилетней войны 355

ЖОФИЯ СИРТЕШ — „Трансильванская Гидра" и „Немецкий Геркулес." Даниэль Вольф об освободительной борьбе, возглавляемой Ракоци 403

МАСТЕРСКАЯ

БЕЛА ДЬЮЛА ТОРМА — Битва у реки Брента, 899 год 425

МИКЛОШ ХАЛМАДЬИ — Ухо епископа Михая. Одно малоизвестное военное событие из эпохи набегов 448

ЯНОШ Б. САБО — Могут ли грабители занимать место в национальной мифологии? Примечания на поля дискуссии о бывших гусарах 455

ОБЗОР

JOHN FRANCE – – KELLY DEVRIES (ED.) — Warfare in the Dark Ages (*Ласло Веспреми*) 463

ALHEYDIS PLASSMANN — Origo gentis. Identitäts- und Legitimitätsstiftung in früh- und hochmittelalterlichen Herkunftserzählungen (*Ласло Веспреми*) 466

ANDRZEJ POPPE — Christian Russia in the Making (*Марта Фонт*) 468

B. SZABÓ JÁNOS — Татарское нашествие. Нашествие монголов на Европу и Венгрия (*Ласло Веспреми*) 470

LE GÉNÉRAL RAYMOND BOISSAU — Ladislas Berchény Magnat de Hongrie, Maréchal de France (*Ференц Тот*) 473

ЛАСЛО ВЕСПРЕМИ — Мир рыцарей в Венгрии. Рыцари, крестоносцы, военные инженеры в средневековой Венгрии. Избранные научные статьи (*Габор Хауснер*) 475

ПЕТЕР ТОТ (РЕД.) — Святой Деметер, позабытый святой покровитель Венгрии (*Ласло Веспреми*) 478

MARINO VIGANÒ — Architetti e ingegneri militari all'estero dal XV al XVIII secolo (*Чаба Лабанц*) 481

ХРОНИКА

ЛЕВЕНТЕ ИГАЗ – – АНИТА ШАНДОР — „Schicksalsjahr 907 – Die Schlacht bei Pressburg und das Frühmittelalterliche Niederösterreich." Хайнбург, июль–октябрь 2007 года 485

ПЕТЕР УХЕЛ — Регионы, территориальные организации и военная власть. XXXIII. Международная Военно-историческая конференция. Кейптаун. 13–17 августа 1907 года .. 492

MILITÄRGESCHICHTLICHE MITTEILUNGEN

Vierteljahresschrift des Instituts und Museums für Militärgeschichte

Gründungsjahr: 1888

Chefredakteur: Ferenc Csákváry
Verantwortlicher Redakteur: Gábor Hausner
Leiter der Rubrik Rundschau: Ferenc Pollmann

Redaktionskomitee:

Gábor Ágoston, Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, György Markó, Imre Okváth, Géza Pálffy, Ferenc Pollmann, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Sándor Szakály, György Székely, Ferenc Tóth, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Herausgegeben vom Institut und Museum für Militärgeschichte des Ministeriums für Landesverteidigung
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4.
Postanschrift: Budapest, Pf. 7., H-1250.
Tel.: (36-1)-325-16-00, Fax: (36-1)-325-16-04

Redaktion und Verlagsbüro:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4. Postanschrift: Budapest, Pf. 7. H-1250.
Tel.: (36-1)-325-16-44, Fax: (36-1)-325-16-46

E-Mail-Adresse: hkszerk@gmail.com
Internetversion: www.epa.oszk.hu/hk

Abonnement:

2400,- HUF/Jahr, 600,- HUF/Vierteljahr

Vertrieb:

Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központ

Abonnement für das Ausland:

im Büro für Zeitungsabonnements
Központi Hírlap Centrum
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Postanschrift: H-1900 Budapest,
E-Mail: hirlapelofizetes@posta.hu

ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК

Поквартальный Журнал Института и Музея Военной Истории

Год основания: 1888

Главный редактор: Ференц Чаквари
Ответственный редактор: Габор Хаушнер
Ведущий раздела Обзора: Ференц Поллманн

Редакционная коллегия:

Габор Агоштон, Тибор Балла, Габор Бона, Аттила Бонхардт, Иштван Цигань, Тамаш Чикань, Лоранд Домбради, Тибор Хайду, Роберт Херманн (председатель), Йожеф Холло, Миклош Хорват, Ференц Ленкефи, Йожеф Лугоши, Дьердь Марко, Имре Окватх, Геза Палффи, Ференц Поллманн, Эрвин А. Шмидл, Владимир Сегеш, Шандор Сакай, Дьердь Секей, Ференц Тотх, Аладар Урбан, Янош Й. Варга, Ласло Веспреми, Йожеф Захар

Издает: Институт и Музей Военной Истории Министерства Обороны
1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-325-16-00, Факс: (36-1)-325-16-04

Редакция и Издательство:

1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-325-16-44, Факс: (36-1)-325-16-46

Адрес E-Mail: hkszerk@gmail.com
Электронный вариант: www.epa.oszk.hu/hk

Абонементная плата по подписке:

На 1 год 2400, на 1 квартал 600 форинтов

Распространяет:

Коммерческий и Логистический Центр А/О Венгерская Почта

Подписка за границей:

В Бюро подписки на газеты
Központi Hírlap Centrum
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Почтовый адрес: H-1900 Budapest,
e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu.

Ára: 600,– Ft

E számunk tartalmából

„Zsigmondot a hadtörténeti szakirodalom nem nagyon szokta dicsérni a galambóci ostrom miatt, pedig a király igen előrelátóan és gondosan járt el. Pontosan tudta, hogy egy hadvezér megjelenéséhez, a katonai »szerephez« milyen külsőségek, így haditechnikai újítások tartoznak, s azokkal mind rendelkezett is. Paradox jelenség, hogy egy, az ütközeteit ennyire gondosan előkészítő király szinte összes hadjáratában eredménytelennek bizonyult. Több tekintetben is tanult az 1396-os vereségből, ami elsősorban a dunai hadi-flotta felállításában, illetve a folyami és szárazföldi tüzérség csatadöntőnek szánt alkalmazásában nyilvánult meg, s éppen néhány hónappal az ostrom előtt adta ki az első magyarországi katonai szabályzatot. Az ostrom oroszlánrészét a Dunán fölénybe kerülő magyar hajók vállalták magukra, a rajtuk elhelyezett tüzérséggel. Ebben ismét Zsigmond haditechnikai újítások iránti érdeklődését vehetjük észre. Lehet, hogy az eseményekben az 1418-ban, flandriai mesterek által épített, 22 hajóból álló dunai flotta kapott szerepet, aminek a mozgósítására a későbbiekben is többször, így 1435-ben is sor került."

(Veszprémy László: Zsigmond Galambócnál 1428-ban)

„Forgách erdélyi főparancsnokká történő kinevezésének terve természetesen nem aratott osztatlan sikert a kölcsönös ármánykodással teli tábornoki karban. A fejedelemi elhatározást minden bizonnyal Bercsényi Miklós vette leginkább zokon, aki maga is aspirált »az erdéli« generálisságra, sőt szeptember elején újfent ajánlkozott is a posztra...

Forgách és Bercsényi korántsem felhőtlen viszonya ismert volt a kortársak előtt. A főgenerális nem egyszer csípős megjegyzésekkel fűszerezve nyilvánított véleményt unokatestvéréről. Az egyik ilyen eset Forgách átpártolásakor, 1704 április havának első napján történt Bercsényi nagyszombati táborában, amikor a császári-királyi hadsereg tábornoki öltözékében megjelenő rokonát meglátva felkiáltott: »itt a bolond, ni, április elsején.« Sértő szavait később ugyan azzal mentegette, hogy azok csak Forgách császári uniformisára vonatkoztak, de fullánkos nyelvét később sem tudta fékezni...

A főgenerális – olykor nem minden alapot nélkülöző – kritikáiból persze kijutott a kuruc tábornoki kar többi tagjának is. A historikusok által már sokszor idézett levelében szarkasztikus humorral jellemezte magát és tábornoktársait. Esterházy Antalt például »rekedőnek, « Károlyi Sándort »bosszankodónak,« Pekry Lőrincet »sopánkodónak,« Forgách Simont »rettegőnek« nevezte, saját személyéről pedig úgy vélekedett: »magam sem vagyok egy ebbel is jobb a Diákné vásznánál.« Természetesen Bercsényi sem tartozott a kuruc főtisztikar közkedvelt figurái közé, amire maga is okot adott lobbanékony természetével és fullánkos nyelvével. Őt is számos kritika érte, ám ez szinte fel sem tűnt, hiszen a főtisztek és tábornokok egymás elleni intrikái, összezördülései mindennaposak voltak a kuruc hadseregben."

(Czigány István: Egy „universális ember" Tündérországban. Forgách Simon gróf főparancsnoki működése Erdélyben)

9 770017 654008 08002

121. ÉVFOLYAM 2008. SZEPTEMBER-DECEMBER 3-4. SZÁM

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

Hausner Gábor
A magyarországi hadtudományi irodalom
a XVII. században

Hermann Róbert
Bevezetés a történeti delfinológiába, avagy
Mészáros Lázár emlékiratainak kiadása

Krámli Mihály
Az osztrák-magyar dunai kereskedelmi hajózás
katonai igénybe vétele az első világháborúban

Sandhurst és a középkori hadtörténelem.
Bemutatjuk Matthew Bennett hadtörténészt,
a Royal Military Academy
professzorát

Az alapítás éve
1888

POLLAK ZS.

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

* * * * * ARGUMENTUM KIADÓ NYOMDAÜZEME, BUDAPEST * * * * *

QUARTERLY OF MILITARY HISTORY

Journal of the Institute and Museum of Military History

Established 1888

Editor in Chief Ferenc Csákváry
Managing Editor Gábor Hausner
Review Editor Ferenc Pollmann

Editorial Board

Gábor Ágoston, Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, György Markó, Imre Okváth, Géza Pálffy, Ferenc Pollmann, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Sándor Szakály, György Székely, Ferenc Tóth, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Published by the Institute and Museum of Military History of the Ministry of Defence
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36 1)-325-16-00, Fax: (36-1)-325-16-04

Editorial and Publishing Office

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36-1) -325-16-44, Fax (36-1)-325-16-46

E-mail: hkszerk@gmail.com
Electronic version: www.epa.oszk.hu/hk

Subscription fee

2400 HUF annually, 600 HUF quarterly

Distribution

Magyar Posta Rt.
Business and Logistics Centre

Subscription abroad

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hungary
Postal address: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

REVUE D'HISTOIRE MILITAIRE

Publication trimestrielle de l'Institut et du Musée d'Histoire Militaire

Fondée en 1888

Rédacteur en chef: Ferenc Csákváry
Responsable éditorial: Gábor Hausner
Chef de la rubrique Revue: Ferenc Pollmann

Comité éditorial:

Gábor Ágoston, Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, György Markó, Imre Okváth, Géza Pálffy, Ferenc Pollmann, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Sándor Szakály, György Székely, Ferenc Tóth, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Éditée par l'Institut et le Musée d'Histoire Militaire
(Ministère de la Défense)
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-325-16-00, Télécopie: (36-1)-325-16-04

Rédaction et Maison d'Édition

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-325-16-44, Télécopie: (36-1) -325-16-46

E-mail: hkszerk@gmail.com
Version électronique: www.epa.oszk.hu/hk

Tarif d'abonnement:

2400 HUF (annuel), 600 HUF (trimestriel)

Diffusée par

Magyar Posta Rt.
Centre d'Affaires et Logistique

Abonnement à l'étranger:

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hongrie
Adresse postale: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

121. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2008. 3-4. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bagi Zoltán PhD, levéltáros, Csongrád Megyei Levéltár, egyetemi oktató, Szegedi Tudományegyetem; *Balla Tibor* PhD, alezredes, a bécsi Kriegsarchiv Mellett Működő Állandó Magyar Levéltári Kirendeltség vezetője; *Bánkúti Imre*, a történelemtudomány kandidátusa, ny. főigazgató-helyettes, Budapesti Történeti Múzeum; *Bánsági Andor* PhD ösztöndijas, Szegedi Egyetem; *Bennett, Matthew*, a Royal Military Academy (Sandhurst, Egyesült Királyság) professzora; *Bíró Teofil* egyetemi hallgató; *Bolyósné Ujfalusi Éva* tudományos munkatárs, Hadtörténeti Könyvtár; *Csiky Gergely* tudományos segédmunkatárs, MTA Régészeti Intézet; *Hausner Gábor* PhD, alezredes, a Hadtörténelmi Közlemények felelős szerkesztője; *Hermann Róbert* PhD, igazgató, Hadtörténelmi Közlemények; *Jankó Annamária* PhD, igazgató, Hadtörténeti Könyvtár és Térképtár; *Krámli Mihály* PhD, osztályvezető-helyettes, Közlekedési Múzeum; *Landstoff Nándorné* könyvtáros, Hadtörténeti Könyvtár; *Mándi Hajnalka* középiskolai tanár, egyetemi hallgató; *dr. Martin Kornél* ny. vegyészmérnök; *Merényi-Metzger Gábor* történész; *dr. Rákóczy Rozália; Romsics Réka* egyetemi hallgató; *Solymosi József* levéltáros, Hadtörténelmi Levéltár; *Szabó Mária* PhD, tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Intézet; *Szakály Sándor*, az MTA doktora, tudományos tanácsadó, Semmelweis Egyetem, Testnevelés- és Sporttudományi Kar; *Szoleczky Emese* PhD, főmuzeológus, Hadtörténeti Múzeum; *Tóth Ferenc* PhD, főiskolai tanár, Berzsenyi Dániel Főiskola; *Tóth Hajnalka*, az MTA–Sasakawa Alapítvány ösztöndíjasa, Szegedi Tudományegyetem, Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék; *Uhel Péter* egyetemi hallgató

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Sallay Gergely Pál* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczki Botondné* (orosz) fordította.

A Szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK
A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata
Főszerkesztő: Csákváry Ferenc
Felelős szerkesztő: Hausner Gábor
A szemlerovat vezetője: Pollmann Ferenc

Szerkesztő bizottság:
Ágoston Gábor, Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Attila, Czigány István, Csikány Tamás, Dombrády Lóránd, Hajdu Tibor, Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Holló József, Horváth Miklós, Lenkefi Ferenc, Lugosi József, Markó György, Okváth Imre, Pálffy Géza, Pollmann Ferenc, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Szakály Sándor, Székely György, Tóth Ferenc, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László, Zachar József

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 325-16-44, 325-16-45, Fax: 325-16-46, E-mail:hkszerk@gmail.com
Elektronikus változat: www.epa.oszk.hu/hk

Kiadja:
a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 325-16-00, Fax: 325-16-04
A kiadásért felel a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója.
Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 2400,– Ft, negyedévre 600,– Ft

Előfizetésben terjeszti:
a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-63-00).
További információ: 06-80-44-44-44; hirlapelofizetes@posta.hu
Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténeti Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

Index: 25 371 HU ISSN 0017–6540

Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme, Budapest.

TANULMÁNYOK

HAUSNER GÁBOR

A MAGYARORSZÁGI HADTUDOMÁNYI IRODALOM A XVII. SZÁZADBAN*

Az európai hadtudományi irodalom a XVII. században

Ahhoz, hogy áttekintést lehessen nyerni, ha csak fő vonalaiban is, a XVII. századi egyetemes hadtudományi irodalom tematikájáról és műfajairól, először azt kell tudni, hogy a kortársak mit tekintettek hadtudományi szövegnek. A hadakozás művészetéről folytatott diskurzus a XVII. század nagy részében még nem definiálta magát önálló tudományként,[1] hanem a filozófiai és részben a teológiai diskurzus része volt.[2] A kontinensen végbement gazdasági, társadalmi és politikai átalakulások és az azokat kísérő fegyveres küzdelmek (elsősorban a harmincéves háború és az Oszmán Birodalom elleni harcok) során a hadszervezés, a taktika és a kiképzés területén elindult fejlődés, valamint a tudományok rendszerén belüli mozgás együtt hívta életre a hadtudományt. A napjaink szakirodalmában „hadügyi forradalom"-nak is nevezett jelenségegyüttes: a tűzfegyverek rohamos és tömeges elterjedése, az új harcászat kialakulása és az állandó, nagy létszámú hadseregek létrejötte, a professzionalizálódással együttjáró ismeretek növekedése tette szükségessé,[3] Descartes, Newton, Leibniz és mások új tudományos eredményei, a tudományok specializálódása és átrendeződése pedig lehetővé, hogy a hadtudomány, mint a háborúról való gondolkodás tudománya,[4] megfogalmazza önmagát.

---

* A tanulmány a „Zrínyi Miklós és a hadtudományi irodalom Magyarországon a XVII. században" címmel készült összefoglaló munkám egyik fejezete, amelyben Zrínyi hadelméleti gondolkodásának és katonai tevékenységének kontextualizálását kíséreltem meg. Dolgozatom nem a hadtudományról mint tapasztalati tudományról szól, hanem a nyilvános hadtudományi diskurzusról folyó diskurzus része. Ennek megfelelően a korabeli hazai hadtudományi irodalom műfajrendszerének alábbi rekonstrukciójakor a hadtudománynak elsősorban nyelvi természetű, szövegszerű, irodalmi oldalát ragadtam meg. E műfajrendben Zrínyi műveit – mivel azok önálló feldolgozást érdemelnek – csak jelzésszerűen említem.

[1] A tudománytörténet szerint minden tudomány akkor és azáltal lesz tudománnyá, hogy tárgyát definiálják. Egy tudomány megszületése válasz olyan, a gyakorlat által „felvetett kérdésekre, melyhez a nyelvet maguknak kellett kidolgozniuk." *Georg Canguilhem:* A tudománytörténet tárgya. Volgo 1991/2. htpp://www.C3.hu/scripta/vulgo/2/1-2/canguil.hu A letöltés ideje: 2008. 08. 12.

[2] *Bene* 2007. 60–61. o. Ezért hadtudományról Zrínyi korában csak fenntartással lehet beszélni, s bár a továbbiakban is használom ezt a fogalmat, mindig csak a hadakozással, a háborúval kapcsolatban született írott szöveget értek alatta.

[3] *M. Roberts:* The Military Revolution 1560–1660. Belfast, 1956.; *Perjés Géza:* Army Provisioning, Logistics and Strategy in the Second Half of the 17th Century. *Historica Academiae Scientiarum Hungariae,* 16 (1970); *Geoffrey Parker:* The „Military Revolution" 1560–1660 – A Myth? *Journal of Modern History,* (1976); *Rothenberg* 2005.; *Csikány Tamás:* A harmincéves háború. Budapest, 2005. 15–63.; 124–128. o.

[4] Raymond Aron frappáns Clausewitz-művének címéből kölcsönözve: „penser la guerre". Idézi: *Schmidtchen* 1990. 239. o. A háborúról való gondolkodás, a hierarchia, a dresszúra: a fegyelmezés és a gyakorlás XVII. században kialakuló, a XVIII. századra megszilárdult gyakorlatának filozófiai hátteréről l. *Foucault* 1990., különösen Az engedelmes testek és A helyes fegyelmező nevelés módszerei c. fejezetek: 185–236. o.

A hadtudomány önálló nyelvének és struktúrájának kidolgozásához hozzájárultak a reneszánsz által felfedezett és kommentált ókori szerzők művei és a nyomukban született katonai traktátusok, de azok nem lépték át a tudományok fennálló rendszerét, beleilleszkedtek a teológia és a filozófia szövegei közé. Csak a XVI. századtól kezdve kezdik feszegetni e kereteket, a születőben lévő új tudományokkal (optika, pirotechnika, ballisztika stb.) együtt keresve a „l'art militaire", a „l'art de la guerre" helyét a tudásformák középkorból tovább élő arisztoteliánus rendszerében, akkor indul meg vándorolásuk a teológia és filozófia, illetve ez utóbbi kategóriái (mint pl. a teoretikus tudománynak nevezett matematika és a praktikus tudás közé sorolt politika) között,[5] és majd csak a XVII. század közepén történik kísérlet a hadtudomány különválasztására, részint a filozófiától elszakadni kívánó politikatudomány,[6] részint a professzionátus katonaság részéről. Ugyanekkor jelenik meg a katonai irodalom első összefoglalása a modernkori könyvtártudomány megteremtője, *Gabriel Naudé* Syntagma de studio militari című munkájának (Róma, 1637.) második könyvében. Bővített átdolgozásait 1683-ban Jénában *G. Schubart* gondozásában, majd 1699-ben Leidenben *Thomas Crenius* De eruditione comparenda című traktátusában adták ki.[7] Az első, már komolyabb igényeknek is megfelelő bibliográfia *Johann Tobias Wagner*től származik: Entwurff einer Soldaten-Bibliothek ... (Lipcse, 1724.), amelyet azután *Hans Fiedrich Fleming* tovább bővített enciklopédikus művében: Der vollkommene Teutsche Soldat, welcher die gantze Kriegswissenschafft, insonderheit was bey der Infanterie vorkommt, ordentlich und deutlich vorträgt (Lipcse, 1726.).[8] Végül *J. M. von Loen* francia nyelvű, általános jellegű munkája 1743. évi frankfurti kiadásának függelékében adta a történeti és hadtörténeti szakirodalom legrészletesebb bibliográfiáját, Bibliotheque militaire címmel. Első része (1–124.) a történeti, hadtörténeti munkákkal, második része (125–167.) a hadtudománnyal („les sciences militaires") foglalkozik. Beosztása jól tükrözi, hogy a mit tartottak a hadtudomány körébe tartozó műnek a tudomány önállóvá válása körüli időben.

J. M. von Loen a köteteket 18 kategóriába sorolja (ezen belül ahol szükséges, nyelvek szerint tagolva), az alábbi sorrendben: a hadtudomány ókori szerzői, modern szerzők az ókori hadügyről, a háborúról általában, hadiépítészet, tüzérség, tűzfegyverek, hajózás, gyalogság, lovasság, kiképzés, fegyelem, „affaires du commissariat," a kapitányokról, csatarendek, hadijog, különleges jogi kérdések, párbajok, szabályzatok, a háborúra vonatkozó erkölcsi és politikai reflexiók (ezek között felsorolja pl. a soproni polgár, *Lackner Kristóf* Galea Martis című kompendiumát). Függelékként pedig néhány vedutagyűjtemény kiadását említi.[9] Ezek között a legtöbb címet a katonai építészet (több mint 100 cím), a háborúról általában szóló munkák (több mint 70 cím) és az erkölcsi és politikai reflexiók (közel 40 cím) köréből ismerteti.

---

[5] *Catherine Wilkinson:* Renaissance Treatises on Military Architecture and the Science of Mechanics. In: Les traités d'architecture de la Renaissance. Éd. *Jean Guilleaume*. Paris, 1988. 470–472. o.; *Verrier* 1997. 236–239. o.; *Sodini* 2002. 19–20. o.; *Bene* 2007. 52. o.

[6] A korabeli német politikatudomány legjelesebb alakja, *Hermann Conring* a De civili prudentia című munkájában (Hemstädt, 1662.) például a politikatudományt határolta el a hadtudománytól. Idézi: *Bene* 2007. 55. o.

[7] *Jähns* II. 1890. 964–965. o.

[8] Uo. 1455–1456. o.

[9] *J. M. von Loen:* Le soldat ou le metier de la guerre considéré comme le metier d'honneur. Avec un essai de la bibliotheque militaire par Monsieur de - . Francfort a. M. 1743.; *Jähns* II. 1890. 1782–1783. o.

A XVII. században azonban még ennél is gazdagabb és differenciáltabb irodalommal lehet számolni, mivel, mint említettem, katonai kérdéseket vagy azok bizonyos vonatkozásait a teológiai és a filozófiai, illetve a filozófia alá tartozó politikai irodalom egyes műfajaiban is – pontosabban szólva főként ott – tárgyaltak. Az egész korszakon keresztül a vallási diskurzus része maradt például az igazságos és a „szent háború" kérdése, azaz a háború vallási legitimációjának tézise.[10] A háborúról való gondolkodás középpontjában még a XVII. században is az erkölcsi-morális vonatkozások (a katonai éthosz, a virtus, Fortuna szerepe stb.) álltak, ezeket a filozófia tudományán belül, a politikai diskurzusban fogalmazták meg: a jó hadvezérről szóló művekben, az udvari élet formáit, az udvari ember és a jó fejedelem katonai erényeit és neveltetését, valamint a „ragione di stato" elméletét tárgyaló, igen változatos műfajú szövegekben. Köztük szép számmal találhatók dialógusok, történeti munkák, életrajzok, fejedelemtükrök, maximagyűjtemények, traktátusok, sőt komédiák, versek és novellák is.[11]

Továbbra is a hadtudomány körébe tartoztak egyes ókori történetírók munkái és azok kommentárjai. Ám amíg a reneszánsz és a későreneszánsz katonai munkák túlnyomó többsége az antik „hadászok" és történetírók (Aelianosz, Vegetius, Iulius Caesar, Livius, Tacitus, Polübiosz stb.) műveinek kommentálására szorítkozott, s szerzőik jobbára fegyvert sosem forgatott egyházi és világi értelmiségiek (szerzetesek, történelemtanárok, jogászok, filológusok) voltak, addig a tárgyalt korszakban fölzárkóztak melléjük a nagy európai háborúk csatatereit megjárt, képzett katonák, mint például Nassaui János, Giorgo di Basta, Johan Jakob von Walhausen, Wilhelm Dilich, Raimondo Montecuccoli vagy éppen a magyar Zrínyi Miklós. Az ő műveikben is fontos helyet foglalt el az ókori szerzőkre való hivatkozás, csakhogy azokat már személyes tapasztalataikon szűrték keresztül.

A hadügyi forradalom hatására lendületes gyarapodásnak indultak a matemetika és annak részdiszciplinái eredményeit írásba foglaló technikai-didaktikus jellegű írások. Az ilyen jellegű szakkönyvek nagyobb számát az is magyarázza, hogy az erődépítészet-ostromtechnika-tüzérség hármassága kívánta a katonáktól a legnagyobb szakértelmet, a legtöbb, legszerteágazóbb ismeretet, együttesen és külön-külön is. Ezek jelentős részét – a mindenkor szükséges gyakorlat mellett – a szakkönyvekből lehetett a leghatékonyabban és a leggyorsabban megszerezni.[12] Továbbá ezek a területek képviselték a korban a „csúcstechnológiát," s mint ilyenek, nyilván fokozottabb érdeklődésre tarthattak számot.

A tűzfegyverek megjelenése inspirálta az erődítéselméletet, a várépítészeti szakirodalmat, majd a tüzérség, a pirotechnika szakterületét.[13] Az erődépítészet, az Itáliában ki-

[10] *Fantoni* 2001. 27–28. o.; *Dag Tessore:* A háború misztikája. Ford. *Mátyus Norbert.* Budapest, 2004.

[11] *Verrier* 1997.; *Fantoni* 2001.; *Sodini* 2002. A háború értelmezéseinek sokrétűsége, a szobrok, rituálék, traktátusok, ünnepi ceremóniák, kitüntetések (tárgyak és viselkedésminták) mögött Fantoni azonos, a heroizmusra, a katonai hősiességre épülő ideológiát, organikus értékrendet mutat ki, amelyet a háborúnak a kor civilizációjában játszott abszolút centrális szerepével magyaráz. *Fantoni* 2001. 63–64. o.

[12] Gondolok itt pl. az erődítmények tervezéséhez szükséges geometriai és matematikai ismeretekre. A természettudományi és matematikai ismereteknek a hadviselésben játszott szerepét hazai földön elsőként a holland egyetemekről hazatért Apáczai Csere János fogalmazta meg 1653-ban, a gyulafehérvári akadémián tartott székfoglaló beszédében: „A matematika fontosságából érthetjük meg azt is, hogy manapság Francia- és Angolországban, Dániában, Lengyel-, Olasz-, Magyar- és Erdélyországban nem viselnek háborút német katonák nélkül, mert bizony azok a matematikai tudományokban mindenkit túlszárnyalnak. Ezért van az, hogy Németország napról napra mindenféle új fegyvert szerkeszt." *Apáczai Csere János:* A bölcsesség tanulásáról. In: Magyar gondolkodók XVII. század. Vál. és s. a. r. *Tarnóc Márton.* Budapest, 1979. 618. o.

[13] *Horst De la Croix:* The Literature on Fortification. In: Renaissance Italy. *Technology and Culture,*

dolgozott, majd az 1530-as évek közepétől kezdődően Európa-szerte elterjedt újfajta várépítészeti eljárás[14] gyors fejlődése hatással volt a tüzérségre és főként az ostromtechnikára, hiszen e területek között szoros összefüggés és kölcsönhatás állt fenn. Nem véletlen tehát, hogy sok erődítési szakmunka foglalkozik a tüzérséggel, ostromtechnikával és viszont. A tüzérség területén javult az öntéstechnológia, a lőpor minősége, a célzás pontossága, a mozgékonyság, hogy csak a legfontosabbakat említsük.[15] Velencében már 1526-ban tüzériskolát hoztak létre.[16] Az ostromtechnikában az aknaharc megjelenése mellett leglényegesebb elem az egyre növekvő szervezettség és rendszerezettség (ezen belül a tüzérségé is), ami megsokszorozta a csapatok erejét. E folyamat a francia Vauban marsall tevékenységében érte el csúcspontját.[17]

Ezzel egyidőben, a bekövetkezett harcászati reformoknak megfelelően, a gyalogság és lovasság alakzatairól is munkák sora jelent meg, és tömegével láttak napvilágot katonai szabályzatok. Érthető okokból a katonaorvoslás, a sebészeti munkák száma is megnőtt, noha a kizárólag a katonai területtel foglalkozó munkák száma csekély maradt. Jelentős részt hasított ki magának a hadtudományon belül a hadijog, különösen Hugo Grotius alapvető művének megjelenése után.

A hadtudomány fejlődése és tudománnyá válása szempontjából kiemelkedő szerepet játszott *Raimondo Montecuccoli* császári hadvezér írói tevékenysége, aki négy évtizedes pályafutása alatt több munkát is írt, több műfajban. Az 1640-es években két traktátust a csatákról (Delle bataglie) és a háborúról (Trattato della guerra), az 50-es években a hadművészetről (Dell'arte militare), végül 1670-ben aforizmákat, azaz gondolatokat a hadművészetről (Della guerra col Turco in Ungheria). Ha szépírói kísérleteit is tekintjük (Zibaldone), munkássága átfogta a korabeli katonai gondolkodás majd minden megjelenési formáját. Ő volt az „első újkori gondolkodó, aki a háború minden vonatkozásának átfogó elemzését kívánta nyújtani," s akinek írásai a „törvényszerűség" és a „rendszer" gondolatának növekvő fontosságát tükrözik.[18] Bár művei csak a XVIII. század elején jelentek meg nyomtatásban, addig kéziratban terjedtek,[19] mégsem maradtak hatástalanok.

(1963). 30–50. o.; *Henning Eichberg:* Geometrie als baroche Verhaltensnorm. Fortification und Exercitien. *Zeitschrift für Historische Forschung* 4 (1977), Heft 1.; *Duffy* 1979.; *Christopher Duffy:* The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great 1660–1789. London, 1985.; *Pollak* 1991. X–XXXVI. o.; *Frances Willmoth:* Mathematical Sciences and Military Technology. In: Renaissance and Revolution. Ed. *I. V. Field, Frank A. J. L. James.* Cambridge, 1993. 121–127. o.

[14] *Duffy* 1979. 41. o.

[15] *Volker Schmidtchen:* Bombarden, Befestigungen, Büchsenmeister. Von den ersten Mauerbrechern des Spätmittelalters zur Belagerungsartillerie der Reneissance. Düsseldorf, 1977. 141–143. o.; *Duffy* 1979. 8., 13. o.

[16] *Duffy* 1979. 14. o.

[17] *Anton von Zastrow:* Geschichte der beständigen Befestigung... Leipzig, 1839. 209–222., 231–244. o.

[18] *Rothenberg* 2005. 53. o.

[19] Ausgewaehlte Schriften des Raimund Fürsten Montecuccoli General-Lieutenant und Feldmarschall. Herausgegeben von der Direction des K. Und K. Krieges-Archivs. Bearbeitet von *Hauptmann Alois Veltzé.* I–II. Wien und Leipzig, 1899.; *Harms Kaufmann:* Raimondo Graf Montecuccoli 1609–1690 kaiserlicher Feldmarschall, Militärtheoriker und Staatsmann. Dissertation, Berlin, 1971. 36–44., 51–52., 74–78. o.; *Thomas M. Barker:* The Military Intellectual and Battle: Raimondo Montecuccoli and the Thirty Years War. Albany, New York, 1975. 73–127. o.; *Raimondo Luraghi:* Introduzione. Raimondo Montecuccoli, l'azione e il pensiero. In: Le opere di Raimondo Montecuccoli. Edizione critica a cura di *Raimondo Luraghi.* Roma, 1988.; *Fabio Martelli:* Le Leggi, Le Armi e Il Principe. Studi Sul pensiero politico di Raimondo Montecuccoli. Bologna, 1990.; *Rothenberg* 2005. 57–60. o.

Lotharingiai Károly például ismerte a Della guerra col Turco Kriegsarchivban fekvő kéziratát, „sőt, a török háborúk idején magánál hordta."[20]

Ez utóbbi jól mutatja, hogy a hadügyben lejátszódott fejlődésre nem csupán az új típusú ismeretek, hanem azok megszerzésének új módja is jellemző: a harctéri tapasztalat egyeduralma lassan átengedte helyét a nyomtatott szövegek tanulmányozására *és* a gyakorlatra épülő nevelési szisztémának, majd még később a katonai iskolák felállításának.[21] A korábbi vélekedés megváltozását jelzi, hogy míg Jorge Radendorfer frankfurti csodadoktor a XV. század második felében sokak véleményével egyezően azt írta: „hadfivá csakis a gyakorlat tesz s nem a könyvek tanulmányozása vagy a trójai háború olvasmányai,"[22] addig Sir Clement Edmondes Caesar-fordításának bevezetőjében, 1600-ban, már így fogalmazott: „Ahhoz, hogy egy katona a hadtudományban [*art military*] magas szintre jusson el, nem elég a mégoly hosszú harctéri gyakorlat. Olvasás és elmélkedés szükséges hozzá."[23] Már a XVI. század második felében összeállították a hadvezéreknek, illetve a beosztott tiszteknek ajánlott stúdiumok és könyvek listáját, amelyben ugyan szinte mindenkinél az antikvitás hadelmélet- és történetírói (Aelianosz, Caesar, Cicero, Frontinus, Livius, Modestus, Vegetius stb.) szerepeltek az első helyen, ám többen ajánlották a „modern" erődépítészeti és a mechanikai, valamint a morálfilozófiai művek olvasását is.[24] Ez a – filozófusok (Francesco Patrizi), politikai elméletírók (Castiglione) és katonák (de La Noeu) által egyaránt megfogalmazott – műveltségeszmény kapott intézményesült formát a XVII. században Európa-szerte megnyitott ún. Ritterakadémiák nevelési programjában, amelyek a fiatal nemeseket nyelvekre, táncra, vívásra, lovaglásra, katonai gyakorlatokra és az új matematikai, erődépítészeti ismeretekre oktatták, a francia protestánsok jeles hadvezére, *de La Noeu* Discours politiques et militaires (Bázel, 1587.) című művében kidolgozott terv alapján.[25] Ugyanezen idő tájt alakult ki a katonáskodó nemesség ismeret- és műveltségszerzése új követelményeknek megfelelő módjaként a Grand Tour vagy Kavalierstour gyakorlata, amely a hagyományos peregrináción megszerezhető elméleti tudást (egyetemlátogatás) a praktikus gyakorlati ismeretekkel (városok, arzenálok, ostromok megtekintése, Ritterakadémiák felkeresése stb.) ötvözte.[26]

---

[20] *Perjés Géza:* A „metodizmus" és a Zrínyi–Montecuccoli vita. II. rész: *Századok,* (1962). 533. o.

[21] *John R. Hale:* The Argument of Some Military Title Pages of the Renaissance. *The Newberry Library Bulletin,* 6 (1964). 225–307. o.; *Fantoni* 2001. 22. o.

[22] Idézi: *Schmidtchen* 1990. 294. o.

[23] Idézi: *Henry J. Webb:* Elizabethan Military Science. The Books and the Practice. University of Wisconsin Pr., Madison, Milwaukee – London, 1965. 9. o. A közvetlen harctéri tapasztalatok szükségessége mellett a XVII. században már minden szerző egyetértően hangsúlyozza a „könyvek" és a „históriák olvasásának" és a tanulásnak a fontosságát. *Fantoni* 2001. 23–24. o.

[24] A katonai mesterségnek a XVI. században meginduló humanizálódási folyamatáról, az antik elemeket a modern tudományokkal ötvöző új műveltségeszményről alapvető munka: *Verrier* 1997. Itt különösen: 104–109. o. Magyar vonatkozásban: *Bitskey István:* Mars és Pallas között. Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban. (Csokonai Könyvtár 37.) Debrecen, 2006.

[25] *Jähns* II. 1890. 917., 1022–1029. o.; *B. Poten:* Geschichte des Militär-Erziehungs-und Bildungswesens in den Landen deustcher Zunge. II. Bd. (Monumenta Germaniae Pedagogica 10.) Berlin, 1891. 325–346. o.

[26] A kora újkor művelődéstörténetében oly jelentős szerpet játszott, de a hadtörténet által még csak most értékelni kezdett Kavalierstour-ról, a nemesifjak képzésének végén tett európai körutazásról lásd *Mathias Leibetseder:* Der Kavalierstour. Adlige Erziehungsreise im 17. und 18. Jahrhundert. *Beihefte zu Archiv für Kulturgeschichte,* Heft 56. Köln – Weimar – Wien, 2004.; Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis 18. Jahrhundert. Hsg. *Rainer Babel* und *Werner Paravicini.* (Beihefte der *Francia,* 60) Stuttgart,

A katonai kérdések bevonultak a hagyományos egyetemi képzésbe is, a nagy protestáns univerzitások filozófiai (bölcsészettudományi) fakultásainak matematika oktatásában neves matematikusok, hadmérnökök adták elő a hadmérnöki, katonai építészeti ismereteket, például a század huszas éveiben Leidenben Franz von Schooten, a negyvenes-ötvenes években Altdorfban Georg Rimpler, Wittenbergben Christoph Nottnagel, Frankfurtban Johannes Magiri, vagy az 1700-as évek legelején ugyanott Christoph Sturm. Franciaországban pedig az 1620-as évek végétől a párizsi és a La Flèche-i jezsuita kollégiumok fogadták be az új matematikai ismereteket.[27] A hadakozás, mint téma, a XVII. században az egyetemi oktatás többszáz éves múltú műfajának, az egyetemi disputációknak a lapjain is megjelent.[28]

A hadügyi forradalom, a tűzfegyverek európai elterjedése és a könyvnyomtatás forradalma időben igen közel, majdnem azonos időszakban következett be. A XVII. századi híres francia filológus, Claude de Saumaise (Salmasius) a rómaiak hadviselését tárgyaló könyve bevezetőjében idézi azt a kortársi véleményt, hogy három felfedezés formálta át a világ képét: a könyvnyomtatásé, a lőporé és az acus nauticáé.[29] A hadügyi forradalommal kapcsolatos vitáktól, periodizációs kérdésektől függetlenül nyilvánvaló, hogy az európai hadseregek fegyverzeti, technikai és harcászati átformálását, illetve az erődítéstechnika és a várostromok területén bekövetkezett gyors változásokat részben ösztönözte, részben pedig végigkísérte a hadtudományi szakmunkáknak a korábbihoz képest rob-

---

2005.; *Thomas Freller:* Die Kavalierstour als Weichenstellung für eine militärische Karriere. Ahasverus von Lehndorff, Georg Friedrich zu Eulenburg und ihre zehnjärige „Tour d'Europe." *Militärgeschichtliche Zeitschrift,* 66 (2007). Heft 2. 363–386. o.

[27] *Pollak* 1991. XXIII–XXIV. o.

[28] Az egyetemi disputációk kutatása és kiadása az 1980-as évektől élénkült meg, a hadtudomány azonban még nem fedezte fel ezt a forrástípust. A gazdag nemzetközi irodalomból lásd: *Ewald Horn:* Die Disputaionen Und Promotionen an Den Deutschen Universitäten Vornehmlich Des Dem 16. Jahrhundert. *Beihefte Zum Centralblatt Für Bibliothekswesen.* Vol. 4., 11–13. Leipzig, 1893.; *Lieselotte Resch und Ladislaus Buzas:* Verzeichnis der Doktoren und Dissertationen der Universität Ingolstadt – Landshut – München 1472–1970. Bd. 1: Theologische, Juristische, Staatswissenschaftliche Fakultät. München, 1975.; *Werner Kundert:* Katalog Der Helmstedter Juristischen Disputationen. Programme Und Reden 1574–1810. (Repertorien Zur Erforschung Der Frühen Neuzeit Vol. 8.) Wiesbaden, 1984.; *Ioannis Maria and Caietani Gantar:* Philologicae Disputationes. (Academia Latinitati Fovendae Commentarii Vol. 9.) Rom, 1986.; *Ryuichi Tsuno:* Katalog Juristischer Dissertationen, Disputationen, Programme Und Anderer Hochschulschriften Im Zeitraum Von 1600 Bis 1800. (Aus Den Beständen Der Universität Rostock. Halbband. 1.) Tokyo, 1989.; *William A. Kelly:* The Theological Faculty at Helmstedt: An Outline of Its Intellectual Development as Mirrored in Its Dissertations; Together with a Chronological Catalogue. Vol. 1–2. Strathclyde University, 1992.; *Wilhelm Risse:* Index Disputationum: Aagardus – Maes. (Bibliographia Philosophica Vetus Vol. 8, 1.). Hildesheim, 1998.; *Hanspeter Marti:* Philosophieunterricht Und Philosophische Dissertationen Im 17. Und 18. Jahrhundert. In: Artisten und Philosophen. Wissenschafts- und Wirkungsgeschichte einer Fakultät vom 13. bis zum 19. Jahrhundert. Tübingen, 1999. 207–232. o.; *Margreet J. A. M. Ahsmann:* Collegium Und Kolleg: Der Juristische Unterricht an Der Universität Leiden 1575-1630. Unter Besonderer Berücksichtigung Der Disputationen. (Ius Commune: Sonderhefte, Studien Zur Europäischen Rechtsgeschichte Vol. 138.) Frankfurt am Main, 2000.; *Hanspeter Marti:* Dissertation Und Promotion an Frühneuzeitlichen Universitäten Des Deutschen Sprachraums. Versuch Eines Skizzenhaften Überblicks. In: Promotionen Und Promotionswesen an Deutschen Hochschulen Der Frühmoderne. Köln, 2001. 1–20. o.; *Jos Damen (Ed.):* Hora Est! On Dissertations. (Kleine Publicaties Van De Leidse Universiteitsbibliotheek. Vol. 71.) Leiden, 2005.

[29] A használt kiadás: De re militari Romanorum liber. Leiden, 1657. „Nam ut bene Verulamius, tria haec, ars typographica, pulvis tormentarius et acus nautica rerum faciem et statum in orbe terrarum mutarunt: primum in re litteraria, secundum in re bellica et tertium in re navali." Könyvében maga is a változó, mozgásban lévő hadtudományra helyezi a hangsúlyt: „De mutatione artis militaris apud Romanos. Et quod saepe variaverit multis argumentis probatum."

banásszerű mennyiségi növekedése és, a könyvnyomtatásnak köszönhetően, Európaszerte gyors elterjedése. Ennek bizonysága, hogy a XVII. században legkevesebb félezer mű látott napvilágot a háború művészetéről.[30]

A magyarországi hadtudományi irodalom általános jellemzői

Az előző fejezetben felvázolt képhez képest a hazai hadtudományi irodalom XVII. századi termése bizony sovány. A több mint félezer címmel szemben alig néhány tucatnyi magyarországi, azaz magyar szerzőktől itthon és külföldön megjelent, magyar és idegen nyelven, elsősorban latinul és németül írott művet ismerünk. Ha ezekből leszámítjuk a katonai szabályzatokat és rendtartásokat, még rosszabb az arány, s mindössze néhány munka marad. Jogosnak tűnhet tehát Virág József, 48., Gollner ezredbeli strázsamester panasza, aki 1836-ban, nyilvános felhívást intézve az ország vármegyéinek hatóságaihoz egy megindítandó hadművészeti és -történeti folyóirat, a Tudományos Hadász tárgyában, indoklásként ezt írta: „minden tudományi ágakra Honunkban mindeddig több figyelem fordíttatott a »Hadtudomány« már századok óta érintetbe nem jött tárgyainál, amit eféle könyvek szűke vagy nem léte bizonyít."[31] Ezzel egybevágnak Zrínyi 1650-es években papírra vetett szavai: „más nemzetek könyveket írnak seregek rendeléséről, mi penig azokat nevetjük, mennyi mesterség és tudomány kévántatik ahoz".[32]

Mindez persze nem azt jelenti, hogy Magyarország kimaradt az európai hadügyi fejlődésből, vagy hogy Zrínyin kívül senki nem foglalkozott a Magyar Királyság, illetve Erdély katonai problémáival, az itt folyó hadakozások tanulságainak megfogalmazásával. Fejedelmi és főúri levelezésekben, családi archívumokban, magyarok által külhoni egyetemeken tartott, jobbára latin nyelvű disputációk és egyházi művek lapjain, kiadott és kiadatlan röpiratokban, a bécsi központi kormányszervek iratanyagában fennmaradt opiniókban, javaslatokban a XVII. századi magyar katonai gondolkodás számtalan emléke őrződött meg. Tény azonban, hogy a kora újkor magyarországi hadtudományi terméséből szinte teljességgel hiányoznak a tisztán elméleti művek, túlnyomó hányadát a gyakorlati írások alkotják. Még Zrínyi művei is kéziratban maradtak, mert mint az Áfium című röpiratában kénytelen volt megvallani: „ez előttis penig írtam egy kis tractatust, kinek neve Vitéz hadnagy, de csak magamnál tartom, mert én nem látok ollyat, ki gyönyörködnék olvasásában, maga bizony semmiből úgy ember nem tanulhat, mint abból."[33]

Ha ennek az okát keressük, szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy 1526 és az azt követő török hódítás nyomán az ország politikai és területi egysége megszűnt: a Királyi Magyarország Habsburg uralom alá került, a török vazallus Erdély önálló fejedelemséggé vált, az ország középső részeit a török kebelezte be birodalmába. Ettől kezdve magyarok által vezetett, nemzeti célokért küzdő önálló magyar hadseregről a XVII. század végéig csak Erdély esetében lehet beszélni, a Királyi Magyarország hadügyeit Bécsből

[30] *Jähns* II. 1890. több mint 350 művet sorol fel, Fantoni bibliográfiájában ezt mintegy 70-el bővíti (*Fantoni* 2001. 491–505. o.), és akkor még nem számoltam hozzá a tábori prédikációkat, az egyetemi disputációkat stb.

[31] Idézi: *Dr. Váli Béla:* A „Tudományos Hadász" története. HK 1990. 420. o.

[32] *Kulcsár* 2004. 105. o.

[33] *Kulcsár* 2004. 213. o. Igaz, Montecuccoli művei sem jelentek meg életében, csak halála után, a XVIII. század elején.

irányították. Ezeket a súlyos fejleményeket tetézte, hogy hosszú, mintegy 150 esztendeig tartó háborús periódus vette kezdetét, óriási ember- és anyagi veszteségeket okozva. Emiatt mind a Királyi Magyarországon, mind az Erdélyi Fejedelemségben hiányoztak azok az erőforrások, amelyek a korban létesülni kezdő állandó hadsereg felállítását és az európai hadviselés vívmányainak meghonosítását lehetővé tették volna. Emellett politikai és katonai körülmények is akadályozták, hogy az ország az akkori időknek megfelelő hadsereget állítson fel. A javarészt feudális, rendi kötelezettségek alapján szolgáló, időszakosan felállított, gyenge harcértékű magyar katonaság mind összetételében, mind harcmódjában eltért a nyugat-európai hadseregektől. Amíg Nyugat-Európában a háborúkat (az ostromműveleteket és a nyílt mezei ütközeteket egyaránt) már a szálfegyverrel *és* tűzfegyverrel felszerelt, jól kiképzett gyalogság döntötte el, addig a magyar haderő gerincét alkotó mezei és végvári katonaság a Habsburg Birodalmon belül létrejött katonai munkamegosztás, illetve a török elleni állandó határvédelem döntően könnyűlovas jellege miatt a XVII. század végéig nagyrészt könnyű fegyverzetű lovasságból állt, amelyre az irreguláris harcmód (a felderítés, a portyázás és a lesvetés) volt és maradt a jellemző.

Végül, a Bécsben székelő királyi udvar, a magyar arisztokrata udvarok kis száma, a birodalmon belüli súlytalanságuk, az egyetemi és főiskolai rendszer hiánya, a hazai kiadású, illetve magyar nyelvű hadtudományi nyomtatványok számára túlságosan kis piac is közrejátszott abban, hogy az ilyen irányú magyarországi igényt a külföldön nyomtatott kiadványok behozatala révén elégítették ki.[34]

A XVII. századi magyarországi hadtudományi művek típusai[35]

Teológiai művek (prédikációk)

A fenti rövid, de talán nem haszontalan kitérőt követően az 1600 és 1700 közötti időszak áttekintését a még az előző században megjelent Az Keresztyen Hadakozasnac Tüköre című munkával kell kezdeni. Ugyanis már az ország fölszabadítására, a török kiverésére tett első nagy kísérlet, a tizenöt éves háború (1591–1606) során bebizonyosodott, hogy a magyar haderő nem képes eredményesen szembeszállni az oszmán hatalom hadseregével. A háború sikerei és kudarcai a magyar rendek számára több fontos tanulsággal szolgáltak: 1.) a török nemzetközi összefogással legyőzhető; 2.) az ellene vívandó háborúban döntő részt kell vállalniok a magyaroknak is, hogy a háború célját, menetét befolyásolni tudják; 3.) amire csak akkor lesznek képesek, ha az ország hadügyét megreformálják, és a hazai katonaságot kiképezik a reguláris harcra. Ezért, amikor a magyar politikai vezető réteg a XVI–XVII. század fordulóján kialakította a török kiűzését és az ország egyesítését célzó programját, abban fontos helyet kapott a hadügy kérdésének rendezése is. Ennek első irodalmi lecsapódása Telegdi Miklós pécsi püspök, a nagyszombati nyomda tulajdonosa nyomdavezetőjeként dolgozó *Pécsi Lukács* 1595-ben megjelent műve, amely tulajdonképpen *Petrus Bacherius* (1512–1601) dominikánus prior De christianae militiae disciplina c. könyvének (Leuven, 1562.) magyarra ültetése. A Dilin-

[34] Lásd erről: *Domokos György – Hausner Gábor – Veszprémy László:* Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben. *Magyar Könyvszemle*, 1997. 33–57. o.

[35] A háborúról, a hadakozásról született reflexióknak itt következő tipológiáját a korabeli diskurzustípusokat és a nemzetközi szakirodalmat is tekintetbe véve alakítottam ki. Lásd: *Fantoni* 2001.; *Leng* 2002.; *Bene* 2007.

genben és Leuvenben tanult, majd ez utóbbi egyetemen tanító dominikánus szerző munkája az istennek tetsző, keresztény hadviselésről szóló vallási irodalom egyik jellegzetes, népszerű darabja volt, amely teológiai érvekkel, a Szentírásból, az egyházatyákból vett idézetekkel és az antikvitás példáival[36] vértezte föl a laikusokat (a fegyverforgatókat) és az egyházi rendet a hadakozás legitimizálására. Pécsi átültetésében ez így hangzik: „Továbbá, hogy ez írást keresztény vitézkedés tükörének neveztem, az Szentírás vitt reá (Luc. 3) holott midőn az vitézlő nép kérdené Keresztelő Szent Jánostul, miképpen viselhetnek ük ártatlanul fegyvereket, azt felelte, hogy ha senkit erővel meg nem nyomorétotok, hamis eszközökkel és ragadmánnyal nem éltek..."[37]

A 16 pont mindegyike 8–10 oldalas önálló diskurzus, amely keresztény útmutatást nyújt a hadakozás során felmerülő elméleti és gyakorlati kérdésekre: „Az had megengedtetett, sőt néha az fejedelmek Istentől vitettetnek hogy fegyvert fogjanak..."; „Magában nem gonosz az had.."; „Az had előtt szükség tanácsot kérdeni az okos férfiaktul és főképpen az vénektül"; „Igen hasznos az had hirdetése előtt, az után is, hadi jelt adván, az Istennek könyörgeni, hogy jó véget adjon dolgokban"; „Hogy az bor és tisztátalan fertelmesség számkivetésben szükséges hogy legyenek az keresztények táborábul"; „Ez is az kapitányok és fejedelmek tisztihez illik, hogy az ifjúságot serkegessék és gyakorolják minden dolgoknak végezésében, az strázsát gyakorta megkerüljék, jelen szükség lenni, midőn élést hordnak..."; „Az keresztény hadnagyoknak megengedtetik, hogy ólálkodjanak az ellenség ellen"; „Szabad-e az vezéreknek és hadnagyoknak tettetésképpen az ellenséget környül venni..."; „Hogy az magokat az vitézek oltalmazzák az egyházi marháknak ragadmányátul és minden Isten tisztességére szerzett dolognak pusztétásától"; „Szükség az hadviselő fejedelmeknek, minekutána győzedelmet vettek az ellenségenm hogy Istenekhez hálaadók legyenek..."

Az eredeti Bacherius-féle szöveg fő teológiai mondanivalója, hogy „Istennek engedelmébül támadnak az hadak és viseltetnek", s nem csak a külső ellenség ellen „nem bűn fegyvert fogni, hanem magunk félék ellen is az Istennek tisztességéért, midőn az dolog kévánná." Nagyon érdekes az utolsó, 16. kérdésre („Szabad legyen-e az püspöknek, papoknak és az egyházi rendnek fegyvert fogni az ellenség ellen, és vért ontani") adott válasz. Az egyházi szolgák jelen lehetnek a táborokban, hogy ott „lelki orvossággal bűnös lelkeket gyógyécsák, vigasztalják, és tegyék az vitézeknek lelkek esmeretit igaz útra hozván üket", de Szent Pál, Szent Ambrus és Aquinói Szent Tamás egybehangzó véleménye szerint nem szabad saját kezűleg fegyvert fogniuk. Ám ha a keresztények veszedelembe esnek, és a szükség úgy hozza, hogy a városban nem ért más az ágyúhoz, „azomban jelen vagyon valami egyházi ember, ki ezt az mesterséget jól tudja, és az ki Vegetiust gyakortább olvassa az vitézségrül, hogy sem az Szent Ágostont", akkor annak nem tiltja, és idézi „Capistránus" (Kapisztrán Szent János) példáját.[38]

Ez az eredeti szöveg Pécsi átültetésében, miközben megmarad a vallási diskurzuson belül, egészen új kontextusba kerül. Az 1595. Mindszent havának 19. napján, Esztergomban

[36] Leggyakoribb hivatkozása a Biblia, Szent Ágoston, Szent Ambrus, Aquinói Szent Tamás, Vergilius, Horatius, Ovidius, Cicero, Valerius Maximus, Plutarkhosz, Frontinus és Vegetius. Általában elsőként az antik írókat idézi, majd a „de vegyünk példát a Szentírásbul is" fordulattal teszi rá az egyházi jóváhagyást, máskor épp ellenkezőleg: „de az Szentíráson kívül való históriákból is hozunk példát".

[37] Az Kereszteny Hadakozasnac Tüköre. Nagyszombat, 1595. RMK I. 277/a. 3r.

[38] RMK I. 277/a. 178v.

kelt ajánlásból ugyanis kiderül, hogy a szerzőt (fordítót) Esztergom török uralom alóli felszabadítása és a táborban való beszélgetések indították a kötet kiadására, mivel deákul, németül és egyéb nyelveken „sok főemberek írtak efféle vitézségekről", „annál inkább méltó volt magyarul írni az sok hadakért."[39] Az ajánlás nem szól róla, de Pécsi szinte mindegyik pontban kiegészíti fő forrását a magyar történelemből (többnyire *Antonio Bonfini* Rerum Ungaricarum című művéből) vett példákkal, előszeretettel emlegetve például a Hunyadiak, János és Mátyás katonai sikereit, és az egész művet a török elleni háború összefügésébe állítja: „Az mi Istenünk legkisebb ujjával az egész törököt, ha akarja, egy szempillantásban semmivé teheti."[40]

A véres ostromnál (ott lőtték el Balassi Bálint lábát is, aki harmadnapra belehalt sebeibe) jelen lévő Pécsi[41] a táborban szembesült a háború néhány gyakorlati vonatkozásával. Tapasztalta, hogy „gyakorta az éhség inkább megemészti a sereget, hogysem mint az viadalom," hogy „semmi dolog hasznosb nem találtassék az harcban, mint az sereg közt való rendtartás." Elálmélkodott a vitézlő nép (azaz a végvári katonaság) „szép eleven vidámságán," és a harchoz nem szokott „paraszt ember" halálfélelmén és gyors megfutásán. Az ajánlásban őszintén bevallja, hogy bár azt gondolta (valószínűleg az általa többször idézett Vegetius alapján), hogy „semmi rend alkalmatosb nem találtathatnék az hadra, mint az parasztság, mivelhogy az mezőn neveltetik föl, minden munkában, az hévséget elszenvedheti," ezzel szemben csak a gyermekkoruktól vitézséget tanult, okos hadnagyok mellett forgott, látott hallott hivatásos katonák képesek elviselni a hadakozás, az ütközetek szörnyűségeit.[42] Élményei hatására az eredeti szöveg szakrális szempontjait praktikus szempontokkal egészítette ki. A katonai alkalmasság kérdésében a gyakorlati tapasztalat átíratja vele a könyvekből (konkrétan *Vegetius* De re militari-jából[43]) szerzett ismereteit. Az erkölcsi bűnök, mint az istentelen életmód, a község nyomorgatása, dúlása mellett felsorolja például a konkrét katonai bűnöket (hadból való távolmaradás, más fegyverének elvétele, a rendelt hely elhagyása, a csatatérről való elfutás stb.) és azok büntetéseit (fizetés megvonása, ajándék vagy zsákmány elvonása, halálbüntetés), aminek szigorú kirovását a kapitányok és a fejedelem fontos tisztének nevezi. Műve ezáltal válik a tizenötéves háború katonai tanulságainak első magyarországi megfogalmazásává, egyben a vallási diskurzuson belül az egész következő századon végighúzódó szövegkorpusz és a „tükör"-műfaj egyik kindulópontjává.[44]

---

[39] RMK I. 277/a. 2v.

[40] Uo. 61r.

[41] Pécsi ugyanis az esztergomi káptalan ügyésze is volt, s művét is az esztergomi érsekség jövedelmei udvarbírájának, Hölgyi Gáspárnak ajánlotta. Pécsiről lásd: A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. *Klaniczay Tibor.* (A magyar irodalom történet II. Főszerk. *Sőtér István.*) Budapest, 1964. 47–48. o.

[42] RMK I. 277/a. 4r–5r.

[43] Vegetius ezt írja: „senki sem vonhatja kétségbe, hogy hadra igen alkalmas a parasztnép, amely szabad ég alatt forróságban nő fel, tűri a napot, nem érdekli az árnyék, nem ismeri a fürdőt, nem tud élvezetet, együgyű lelkületű, kevéssel beéri, tagjai minden fáradság elviselésére elég edzettek..." („Nunquam credo potuisse dubitari aptiorem armis rusticam plebem quae sub dio et calore nutritur, solis patiens, umbrae negligens balnearum nescia, deliciarum ignara, simplicis animi, parvo contenta, duratis ad omnem laborum tollerantiam membris...") Idézi ezt Zrínyi is az Áfiumban: *Kulcsár* 2004. 216., 351. o.

[44] A XVII. század folyamán tíznél is több azon művek száma, amelynek a címében szerepel „a tükör", s ezek jó része katonai oktatást tartalmaz (pl. *Gyulai Pál:* Tanácsi tükör. Szeben, 1663., Az jó vitézeknek tüköre. 1663., *Tolnai Mihály:* Szent Had, az az ... vitézek tüköre. Kolozsvár, 1676.). Ezekről lásd alább.

Pécsi beszédfordulatai („szükség azért...", „nem szükség azért..." „imhol az...") retorikai alakzatai, idézett textusai, exemplumai és tanácsai, valamint az általa, ha nem is előzmény nélkül megfogalmazott témák, mint például a hadviselés oka és igazságossága, legitimációja, a vezér („keresztény hadnagy") vagy fejedelem feladata, a bűnök, az istentelenség elkerülése és ostorozása, a helyes rendtartás, a szimuláció, tettetés problémája (ti. szabad-e a fejedelmeknek és keresztény hadnagyoknak „titkon való okossággal," elhitetéssel, tisztességes hazugsággal élni – a válasz természetesen a Szentírással megerősített argumentációval: igen, a jó cél érdekében) az egyházi beszéd azonos beszédhelyzeténél fogva a katonasággal, a hadviseléssel foglalkozó későbbi, XVII. századi protestáns és a katolikus prédikációs gyakorlatban egyaránt visszaköszönnek.[45]

A tizenötéves háború eseményeiből ugyanis mind a katolikusok, mind a protestánsok azt a következtetést vonták le, hogy a keresztény és a mohamedán világ ütköző zónájában a hadakozásban sikert csak az erkölcsi megújulás, tisztaság és a szigorú katonai rendtartás hozhat. Kevéssel Pécsi könyvének megjelenését követően protestáns oldalról is megszületett ennek hatásos megfogalmazása a híres törökverő, Nádasdy Ferenc, „az erős fekete bég" (1555–1604) sárvári udvarában, udvari prédikátora, *Magyari István* Az országokban való sok romlásoknak okairól című, 1602-ben napvilágot látott kötetének lapjain. A magyar reformáció történetfilozófiai és politikai mondanivalóit összefoglaló vitairat kettős céllal készült, amit Magyari a Nádasdynak szóló ajánlásban fogalmazott meg: „megmutattam revideden minden romlásoknak, pusztaságoknak és országokban való sok változásoknak okait," valamint „ez könyvecske penig arról való tanolságot is ad, miképpen kell keresztyéni módon az pogánokkal hadakozni."[46] A minden bizonnyal Nádasdy útmutatásai alapján papírra vetett (esetleg általa írt[47]) „Az hadról és vitességről" szóló utolsó fejezet voltaképpen tábori prédikáció, talán el is hangzott Nádasdy katonái előtt.[48] Akár Nádasdy, akár az ugyancsak a vitézlő rend körében forgó, tábori prédikátoraként is tevékenykedő Magyari írta, a végvári hadviselés tapasztalatait fogalmazta meg, s ezért sokkal gyakorlatiasabb, mint a tudós humanista Pécsi műve, s nem lehet kihagyni a XVII. századi magyarországi hadügyi irodalom tárgyalásából. Annál is kevésbé, mert a magyar végvári katonaság éles kritikája, megreformálásának szándéka, valamint néhány konkrét példája és követendő erkölcsi, katonai elgondolása Zrínyit előlegezi, aki feltehetően ismerte, és fel is használta Magyari művét a Szigeti veszedelem, a Vitéz hadnagy és az Áfium írásakor.[49]

Bevezetésében Erasmus Querela Pacis (A béke panasza) című műve és Luther Mártonnak a keresztény hadakozásról és a török elleni háborúk jellegéről írott munkája alapján ír a háború borzalmairól és a hadakozás ártalmas voltáról, majd a hadindítás megfontolásáról. A „nem szükséges okból," úgymint bosszúból, irígységből vagy gazdagodásért indított hadat szembeállítja az igaz okból indított háborúval, amely folyhat „az Jézus

[45] A témát már Bornemissza Péter is tárgyalta a fejedelemségről mondott prédikációjának záró részében a 16. század utolsó harmadában, majd a következő században Pázmány Péter prédikációs kötete, Magyari István műve stb. A hadakozással kapcsolatos protestáns és katolikus prédikációs irodalomról *Őze* 2005. ad áttekintést.

[46] *Magyari* 1978. 21–22. o.

[47] *Nagy László:* Nádasdy Ferenc, az „erős fekete bég." Budapest, 1987. 254–255. o.

[48] *Őze* 2005.

[49] Magyari művének Zrínyire gyakorolt hatásáról: *Klaniczay* 1964. 105–110., 405–406., 648–649. o.

Krisztusban való hütnek oltalmazásáért," „a pusztítók ellen hazánk ótalmazásáért," „vagy a szomszéd nemzetségnek, kinek ótalommal tartozunk, utolsó szükségében való segítségéért." Az igazságos háború kérdését követően részletesen tárgyalja a török elleni hadakozásban tapasztalt erkölcsi és vétkeket és konkrét katonai hibákat, a katonák, részegeskedését, erkölcsi züllését, mértéktelenségét, a hadseregben uralkodó fegyelmezetlenséget, technikai és képzettségbeli elmaradottságot. Ezek jelzésére állanak itt e fejezet alcímei az eredeti sorrendben: „Vitézeket tartsunk és nekik megfizessünk;" „Oltalmazzuk az közösséget;" „Ne tobzódgyunk az táborban;" „Gyorsaságot kíván az had;" „Fottig vágd az ellenséget;" „Nem kell az prédának esni, és ott egymást tagolni;" „Jó hadnagyokat tartsunk;" „Hütre végházakat meg ne adgyanak az vitézek;" „Helt ne válogassanak az vitézek;" „Félelem legyen az vitézek között;" „Ellenségedet semminek ne tarts;" Igazságszeretők legyünk.") Kiemelten foglalkozik a hadakozás „jó módgyával," amelyre a fizetett, válogatott vitézekből álló és állandóan bizonyos számon tartott sereg felállítását javasolja, valamint a jó vezér kiválasztásával és tulajdonságaival, aki „még az erőtlen vitézzel is nagy dolgot véghezviszen, az tudatlan és félénk az jovának sem tudgya hasznát venni." „Tudós, vitéz ember kell az hadnagysághoz – írja –, ki nemcsak félelemben tudgya népét tartani, hanem egész hadat is tudgyon igazgatni..."[50]

Ókori példákra (Philippus, Hannibál) hivatkozva valójában friss tapasztalatot fogalmaz meg a csata megvívása és a győzelem elmélyítése, kihasználása kérdésében: „Nem jó dolog az is, hogyha mikor az ellenséget megverjük is, nem tudunk az győzedelemmel élni, nem vágjuk fottig..."[51]

Javaslatainak végén ismét visszatér kiindulási pontjához, s a wittenbergi történetszemlélet jegyében áttekintve a magyar történelmet, megfogalmazza nem csak e fejezet, de az egész kötet konklúzióját: „ha penig meg nem térünk azokból a sok bálványozásokból és gonosságból, bizony még ennél is inkább megront az Isten..."[52] Majd a mű, a prédikáció műfajának megfelelően, imával zárul.

Magyari a vallásos műfaj leplébe rejtve tulajdonképpen követi a Savorgnano által a XVI. század végén kidolgozott hadtudományi rendszer szisztematikáját. Savorgnano szerint „a hadművészet két részből áll, az előkészítésből és a végrehajtásból. Az előkészítés a személyi állományt, az eszközöket az élelmi ellátást és a pénzt érinti... A végrehajtásnak három része van: menet, elszállásolás, harc."[53]

Magyari prédikációjában ez így alakul:

1.) előkészítés (a had indításának megfontolása, a közösség terhének könnyebbítése), valamint a személyi állomány, eszközök, pénz biztosítása („Vitézeket tartsunk és nekik megfizessünk," „Ótalmazzuk az kösséget," „Jó hadnagyokat tartsunk")

2.) végrehajtás

a) menet: „Mindezeknek felette gyorsaságot is tanollyunk az régiektől, előbb minden hadi szerszámunkat és tábori eszközöket elkészítsünk ugyan, de mikor

[50] *Magyari* 1978. 169. o. V. ö.: a Vitéz hadnagy 105. aforizmájával: „Mit használ, ha jó a' had, rosz a kapitány, ha jó a' test és rosz a fő... Sokat vihet végbe egy jó eszes kapitány rosz haddalis..." *Kulcsár* 142. o.; *Klaniczay* 1964. 406. o.

[51] *Magyari* 1978. 168. o.

[52] Uo. 179. o.

[53] Idézi: *Perjés Géza:* Zrínyi Miklós a hadtudományi író. In: Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Budapest, 1976. 22. o.

osztán az tanácsnak vége vagyon, ne mulatozzunk, hanem hevenyében fogjunk a dologhoz, hogy az ellenség csak eszébe se vehesse ellne való indulásunkat." („Gyorsaságot kíván az had"[54])

b) elszállásolás: „Ne tobzódgyunk az táborban"

c) harc: „Gyorsaságot kíván az had," „Fottig vágd az ellenséget," „Nem kell az prédának esni."

A XVII. századi magyar a hadtudományi irodalomban ugyanennek diskurzustípusnak a kései darabja *Tolnai Mihály* Szent Had című prédikációja.[55] Tolnai (1640–1694 után) a Wesselényi-féle rendi szervezkedés felszámolása után Erdély határvidékére menekült, többnyire protestáns nemesekből, katonákból álló bujdosók prédikátora volt. Wesselényi Pál kuruc főgenerálisnak a tábori lelkészeként a táborban mondta el prédikációját 1676-ban. Írásban is megjelentetett műve, az időközben megváltozott történelmi helyzetnek megfelelően, már nem a török elleni harc összefüggésébe állítja az igaz és törvényes hadviselés kérdéseit, hanem a Habsburg-ellenes kuruc küzdelem nézőpontjába. Kiindulópontja (a felvett textus) az Újszövetségből való, Keresztelő Szent János találkozása a katonákkal. Keresztelő János fejükre olvassa az igehely vádjait: Istenért és hazájukért kezdtek hadakozni, ezért űzettek ki hazájukból, ehelyett most azért harcolnak, hogy prédáljanak, rontsonak és a szegényeket dúlják, fosztogassák. A hosszú évek óta bujdosó had bűnei miatt nem mehet vissza hazájába és szenved állandóan vereséget: „Ebben torkig ül ma a mi táborunk (...) Csudálkozunk, hogy nem ad győzelmet és nem viszi vissza a bujdosókat a hazájukba."

A legfőbb bűnnek – a bujdosók helyzetéből fakadóan – a pártoskodást az egymás elleni fegyverfogást tartja: „Vallyon mindörökké fegyver miá kell-é megemésztetni ez marokni magyarságnak? Nem tudgyátok-é hogy siralmas lészen ennek a vége?" A további súlyos bűnök között felsorolja a kóborlást, a rablást, a szegény nép kifosztását. Az egész prédikáció célja a bűnbánat általi megtisztulás és az Istennek tetsző hadakozás. Módszerként a párbeszédes formát választja egy fiktív katonával vitázva. Annak kérdésére, „– Micsoda utakon s módokon orvosolhatnánk meg mindezeket, s állíthatnánk is dolgunkat jobb karban?," így válaszol: „– Az hadakozásnak mesterséges tudományárul kell ez aránt értekeznünk. Valaki azt kívánnya, hogy a hadakozásban boldog előmenetellel dolgai ékesüllyenek; szükség annak felette igen a hadakozásnak requisitumit jól megvizsgállya, annak környülálló dolgait jól megfontollya, igazán hadakozzék. Az igaz hadakozásnak törvényes regulái két karban állíttatnak:

Első, helyheztetett az hadnak igasságos voltában, légyen igaz 2Kir. 14 v. 18, 19, 20.6-11.

Második a hadakozásnak cselekedetiben, actiojában, 2Cron. 13."[56]

A következőkben egy (maga által is többször „tractá"-nak nevezett) kis hadtudományi értekezést tart arról, hogy ki, kik indíthatnak hadat és kik nem, milyen igaz okokból és milyen módon. Az első és a második kérdésre a válasza megegyezik a korábbi protestáns tábori prédikációk már ismert válaszával (törvényes uralkodó és a vezér, illetve az

[54] *Magyari* 1978. 167. o.

[55] *Tolnai Mihály:* Szent Had, az az Lelki és Testi szabadságért fegyvert vont Vitézek Tüköre... Kolozsvár, 1676. RMK I. 1197. Modern kiadása: *Incze* 1937. Tolnai prédikációjáról lásd: *Öze* 2005.

[56] RMK I. 1197. 18.

igaz isteni tisztelet, a közösség igazsága, az ország szabadsága, közönséges békessége, a szomszédok megsegítése), legfeljebb az utóbbi kiegészül a konföderációs szövetségesek támogatásával, amennyiben ellenségük miatt prédára jutnának. A hadakozás módjáról azonban pontokba szedett, modern kiadója szerint „sokhelyt szolgálati szabályzat és gyakorlati szabályzat számba" menő[57] részletes leírást ad, egészen gyakorlatiasan, Zrínyi Miklós katonai elveit visszhangozva.[58]

Kiindulásként leszögezi, hogy még az igaz okból indított had is „nem igaz lészen," amennyiben nem „jó móddal, jó úton" viszik véghez. Ennek megelőzésére a hadakozást kezdetén törvényes regulákat kell hozni és megfelelő személyeket választani. Részletesen tárgyalja az egyes tisztek (fejedelmek, kapitányok, generálok, hadi bírók, ezredes kapitányok, századosok vagy hadnagyok, strázsamesterek, prédikátorok) szerepét az előkészítésben, a csata során és a győzedelem után.

A had elöljáró vezéreinek feladata a vitézlő nép megválasztása, vizsgálása, jó rendbe és karba állítása. Ez utóbbihoz az északi nemzetség (német) példáját ajánlja, aki naponta gyakoroltatja katonaságát: „mindennapon el-ki viszi a vitézlő népet, két rendben állattya, mint a hadakozás szokott lenni, összvelövöldözteti, az első karban álló mihelt ellövi puskáját, ottan hátra áll, elkészítvén addig ujobban ő magát, míg rá kerül a sor... Igy kellenék ma a mi magyarinknak magokat gyakorolni a hadakozásban, de szégyenlenék ők eszt elkö-vetni, azonban a nagy tudatlanság miá csak hulton hulnak, veszten vesznek... Azért ne szégyenlyük a tanulást ebben is, mert nem szégyen tanulni, de szégyen nem akarni tanulni."[59]

Tolnai a Wesselényi Pálnak szóló ajánlásban azt írja: „Én e hadi tanításban csak addig mentem, amíg a Szentírásnak igazgató regulája kiterjed, a külső mathematica militaris dispozíciót bízom a külső tábori emberekre, azoknak directióira."[60] Valójában azonban a leideni és groningeni egyetemeken tanult, sokat látott, hallott tábori prédikátor, csakúgy mint elődje, Magyari István, ezt a feladatot is magára vállalta. (Ezzel különben nem állt egyedül, mert maradtak fönn adatok más tábori prédikátorok és egyházi értelmiségiek konkrét katonai ismereteiről, sőt, nota bene, a „mathematica militaris" művelésére is akad példa köztük. Erről lásd alább.)

A XVII. századi hadtudományi irodalomnak a katolikus Pécsi és a protestáns Magyari és Tolnai képviselte diskurzustípusát a teológiai, valláserkölcsi kérdések (mindenekelőtt az igazságos háború és a keresztényi hadakozás) előtérbe állítása jellemzi. Közös bennük a Szentírás és a szentatyák (protestánsoknál Erasmus, Luther), valamint az antik szerzők tekintélyére történő hivatkozás és a kiinduló beszédhelyzet (textus vagy bizonyítandó tétel) azonosságából fakadó stiláris és retorikai hasonlatosság. Mindemellett számos, a végvári harcokban szerzett személyes tapasztalatot, katonai elvet fogalmaztak meg, s modellt adtak a katonai kérdések tárgyalásának módjára, nyelvére.[61] Nem egy általuk fölvetett téma, először náluk előforduló argumentum és exemplum bukkan

[57] *Incze* 1937. 5. o.

[58] *Esze Tamás:* A Rákóczi-szabadságharc irodalma. (A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1953. november 29-i vitaülésén elhangzott előadás) *Irodalomtörténet.* 1954. 11. o.

[59] RMK I. 1197. 25.

[60] Uo. A4r.

[61] *Markó* 1958. 148–157.; 203–224. o.

föl később Zrínyinél. Ám Tolnai prédikációja az ellenkezőre is példa, Zrínyi hadtudományi elveinek ismeretéről tanúskodik. A vallásos irodalomhoz tartozó szövegekből tehát oda-vissza volt átjárás a háború megvívásáról folyó más korabeli diskurzustípusba.

Hadiszabályzatok (edictumok és regulamentumok)

A XVI. századból még alig adatolható műfaj[62] a XVII. század első harmadát követően virágzott fel Európa-szerte. A fegyelem és a rend követelménye Orániai Móric és Gusztáv Adolf hadseregében kapott először kiemelt helyet, majd ezt követően, az állandó hadseregek felállítása tette szükségessé a hadseregek életét békében és táborozás idején egységesen szabályozó írásbeli rendelkezések kiadását.[63] A hadtörténeti szakirodalom a hadiszabályzatok két fajtáját különíti el: a regulamentumokat, „amelyek általában foglalkoznak a hadsergszervezéssel" és az edictumokat, „amelyek a katonák helyes, fegyelmezett, erkölcsös magatartásának normáit és az ezeket megszegők elleni büntetést és eljárásmódokat tartalmazzák."[64]

Ellentmondásnak tűnik, de a XVII. század talán leginkább gyakorlatcentrikus hadtudományi műfaját, a gyorsan gyarapodó hadiszabályzat-irodalmat, pontosabban annak egyik válfaját, az edictumokat eszmetörténeti szempontból genetikus kapcsolat fűzi a keresztény hadviselés okait, módjait tárgyaló vallási irodalomhoz.[65] Ennek ugyanis, mint láttuk, egyik központi kérdése volt a tábor rendje, a megfelelő regulák, amelyek biztosítják a had erkölcsös, Istennek tetsző, „szent" voltát. A két műfaj közötti szoros kapcsolatra utal, hogy az ismert edictumok jelentős része Isten dícséretével és a keresztény hadakozásnak a prédikációs gyakorlatban kikristályosodott valláserkölcsi követelményei pontokba szedésével kezdődik. A sort többnyire az istenkáromlás tilalma nyitja, amelyet a részegség, a szitkozódás,[66] a „szegény kösségen való dúlás" elítélése követ, kiegészülve az egyházi rend megbecsülésével és az ünnepek megülésével, s csak ezt követően térnek rá a seregszervezés, a tábor rendjének konkrét kérdéseire. A protestáns I. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1634. évi hadiszabályzatának első pontja: „Szükség annak okáért minden idvözülendő embernek keresztyénnek tiszta és jó életet viselni, minden fertelmességet, tolvajlást, gyilkosságot, lopást, szentegyházaknak felrontásokat... teljes-

[62] Kialakulásáról és műfaji kritériumairól lásd: *Schmidtchen* 1990. 31. o.; *Leng* 2002. 9–10. o.

[63] A katonai rend és a fegyelem megszervezéséről, az idomítástól (Wallhausen) Le Metre „ember-gép"-éig, ill. „a fegyelem technikusának", Guibertnek a felfogásáig, valamint a fegyelmezésnek a hatalom modelljévé, társadalomszervező erővé válásáig lásd: *Foucault* 1990. 185–236. o. (Fegyelmezés)

[64] *Bánkúti* 1976. 152. o.

[65] Erre utal Michael Foucault is, amikor azt mondja, hogy Orániai Móric és Gusztáv Adolf protestáns hadseregeiben a „vallásgyakorlatok ritualizálta időütem" járult hozzá a katonai fegyelem megszilárdításához. *Foucault* 1990. 203. o. A prédikáció, mint a helyes rend, a katonai fegyelmezés eszköze a hazai szabályzatokban is előfordul. Teleki Mihály egyik utasítása ezt mondja: „Midőn a prédikátor Isten szolgálatjára felmegyen, az egész praesidiumot reáerőltessék a prédikációra s könyörgésre való menetelre. Aki elsőben elmulasztja megintessék, aki másodszor, ő kegyelmek [ti. a kapitány és a várnagyok] találjanak büntetést neki." *Koncz József:* Teleki Mihály utasítása a huszti vár kapitánya és várnagyai számára, 1669-ből. HK 1893. 292. o.

[66] A káromkodás ellen II. Rákóczi Ferenc is fellépett, 1705. augusztus 29-én külön rendeletet adott ki, mivel úgy vélte: „a mi kegyes és üdvös törekvéseinket, céljainkat leginkább hátráltatja és akadályozza, az ti. hogy nem csupán a köznép, de a főrendek és nemesek közül is sokan eltávoztak a jámborság és a kegyesség útjáról, s zabolátlan ajakkal égre kiáltó borzasztó káromkodásokat és átkozódásokat visznek véghez..." *Veress Endre:* II. Rákóczi Ferenc hadi rendelete a káromkodók ellen. HK 1892. 712–715. o.

séggel eltávoztatni..."[67] A katolikus Forgách Ádám bányavárosi főkapitány 1648-ban kiadott rendtartása szintén ezzel indít: „Mivel mindenek felett minden keresztény tisztviselőnek s alatta való vitézlő rendinek minden dolgaikban, jártokban-keltökben, szerencsében, szerencsétlenségben az Istent ő szent felségét és az ő szent nevének dícséretét kell előtte viselni: azért tilalma legyen minden Isten ellen való rút átkoknak és szitkoknak..."[68]

Ugyancsak a két műfaj összefüggésére utal a Tolnai-féle Szent Had és a bujdosó magyarok 1676–1678 közötti időkből fennmaradt, 11 pontból álló hadiszabályzatának összevetése.[69] A Szent Had-ban Tolnai az „elöljárókat, az hadnak vezérit, fejedelmét, generállyát, kapitányit, hadnagyit, tizedesit etc." a nép fejének, őrállójának nevezi, akiknek a feladata „a vitézlő nép közt lappangó bűnöket tellyes erejükbül ne hadgyák köztök uralkodni. Ne kedvezzenek a cégéres nyilvánvaló tolvajoknak, paráznáknak, gyilkosoknak, sarczoltatóknak, káromkodóknak, a vitézlő rendnek bűnöket meg ne egyék..."[70] A hadiszabályzat a sereg jó disciplinában tartása érdekében a hadi tisztviselők kiválasztásával kezdi (akárcsak Tolnai): „A mely hadi vezér, generál, kapitány, hadnagy vagy tizedes az alatta valóit jó disciplanaban akarja tartani, szükség hogy minden hadi tisztviselője az egész hadaknál ismeretesképpen meglegyen úgy, hogy mindazáltal kiki az ő tisztihez jól értsen," 2. pontja pedig latin közmondásokat idézve a büntetés szükségességét fejti ki: „Minden tisztviselő az alatta valójának a legelső és legkisebb vétkét büntesse meg, hogy így mind az utolsót, mind az nagyobbat megbüntethesse, büntethesse ama közmondás szerint: Principiis obsta sero medicina paratur... Salvum sit piis auribus: Nem az ebet az oroszlán előtt, hanem az oroszlánt büntesse meg az eb előtt; azaz a nagyobbat kell megbüntetni a kisebb példájára, nem a kisebbet a nagyobb példájára; mert amiért a nagyobbat megbüntetik, a kisebb inkább nem meri azt megcselekedni..." A 3. pont a Tolnai művében ajánlott gyakorlatoztatás szükségességét ismétli meg: „a tábort nemcsak az mars, azaz az menés közben, hanem a mulató táborozásban a mezőre ki kell vinni, és egyszer egyképpen, másszor másképpen az ütközetnek formájára, úgy kell rendelni és szoktatni..." Mindezek alapján nem zárható ki, hogy a seregben jelen lévő művelt írástudó Tolnainak köze volt a szabályzat összeállításához, amely még a táborozás rendjével, a füvelléssel, a strázsaállítással, a general prófusz, a tábormester feladatával, végül a mustrával és mustralajstrom folyamatos ellenőrzésének szükségességével foglalkozik.

A regulamentumok kiadása többnyire az uralkodók (illetve a Habsburg uralkodók nevében az Udvari Haditanács), esetenként seregeik parancsnokának joga volt. Edictumokat, instrukciókat a katonai hierarchia alacsonyabb fokán állók is készítettek, Magyarországon például több főkapitányi, magánföldesúri utasítás, instrukció is fennmaradt.[71] Ezeknek jellemző sajátossága, hogy „nem az egész haderő, csak egyes csapatok, várőrségek számára, gyakran valamely meghatározott harci cselekmény végrehajtására készültek."[72]

---

[67] *Szilágyi Sándor:* I. Rákóczy György 1634. évi hadi szabályzata. HK 1894. 143–144. o.

[68] *Illésy János:* Gr. Forgách Ádám bányavárosi főkapitány katonai rendtartása. HK 1892. 570. o.

[69] *Koncz József:* Bujdosó magyarok hadi szabályzata, 1676–78. HK 1894. 569–571. o.

[70] RMK I. 1197. 30–31.

[71] Ezekről részletesen lásd: *Markó* 1958. 153–157., 210–212. o.

[72] *Rohonyi* 1954. 234. o. Éppen ezért nem is tárgyalom őket, mivel nem „átfogó..., a hadművészet értelmében megfogalmazott, az alkalmazás mindenfajta lehetőségét magában foglaló" művek. *Schmidtchen* 1990. 31. o.

Az edictum első magyar nyelvű példája Báthory István erdélyi fejedelem, lengyel király hadirendtartása 1576-ból.[73] Uralkodói, hadvezetői szabályzatokat az erdélyi fejedelmek adtak ki. A XVII. században a sort Bocskai István hadiszabályzata nyitotta. Az 1606. április 7-én Kassán kelt utasítás szabályozza az egyes csapatok létszámát, a tisztek kinevezési jogát, a hadsereg fegyelmét, a katonáknak a polgári lakossághoz való viszonyát.[74] Őt követően szinte valamennyi erdélyi fejedelemtől maradt fenn vagy általánosabb érvényű, vagy egy-egy hadjáratra szóló tábori rendtartás. Bethlen Gábortól 4 utasítás is ismert, az egyik (talán 1623-ban kiadott) például igen részletesen 53 pontban szabályozta a táborba szállt hadsereg szervezetét, a katonai tisztségek rendjét, a katonaság fegyelmét, a hadi bíráskodás működését. Ez már-már regulamentumnak is tekinthető.[75] I. Rákóczi György már idézett 1634. évi szabályzata mellett fennmaradt fia, II. Rákóczi György 1660-ból való, igen rövid, mindössze 11 pontból álló edictuma,[76] majd *Thököly Imre* ecsedi főhadiszállásán készült utasítása Udvari és több hadnagyimnak, tizedesimnek való tanuság címmel.[77] Apafi Mihálytól kettőt is ismerünk (1682-ből és 1686-ból).[78] A sort a II. Rákóczi Ferenc szabadságharca idején, 1707-ben kiadott (!) A magyarországi confoederált nemes státusok és rendek részéről szabott hadi regulák, articulusok, edictumok és törvények zárják.[79]

E műfaj magyarországi előfordulásának két példáját kell még megemlíteni. *Gyöngyösi István,* a XVII. század második felének legnépszerűbb költője 1663 táján, füleki seregbírósága idején Az jó vitézeknek tüköre címmel versekbe foglalt hadi regulákat írt az alsóbb tisztek és a vitézlő rend számára.[80] 1702-ben pedig a Gombos Imre tábornok huszárezredében szolgáló *Palocsay György* kapitány magyar nyelvre fordította huszárjainak I. Lipót császár és magyar király 60 pontból álló katonai szabályzatát.[81]

A regulamentum műfajnak Magyarországon csak néhány emléke ismert. Ezek közé tartozik *Zrínyi Miklós* Tábori kis tracta című töredéke, majd a Rákóczi-szabadságharc alatt, a szövetkezett ország rendjei által az ónodi országgyűlésen elfogadott és törvénybe iktatott (1707. évi 10. tc.) általános katonai szabályzat, a Regulamentum universale, amely Rákóczi hadszervező tevékenysége eredményeként, több éves fejlődést lezárva jött létre. Ennek Rákóczi mint erdélyi fejdelem és Magyarország vezérlő fejedelme által írt nagyívű bevezetője a hadakozás Istentől való eredeztetését, igaz okát és szabott rendjét köti össze a szabadságharc addigi katonai intézkedéseivel: „Jóllehet az Isteni Felség

---

[73] Hadi szertartások, mellyekhez kelljen mindeneknek magát tartani, kik az ü felsége szolgálatjára jüttenek, mind hadnagyoknak, mind egyéb rendbelieknek. HK 1890. 666. o.

[74] HK 1890. 115–117. o. Bocskainak egy másik, néhány nappal ez után kelt rendelkezése is fennmaradt, ami mutatja, milyen fontosságot tulajdonított a hadakozás rendjének. Uo. 1922. 232. o.

[75] *Hausner Gábor:* Bethlen Gábor erdélyi fejedelem hadi edictuma. HK 2001. 469–485. o.

[76] HK 1896. 252. o.

[77] *Dr. Szendrei János:* Magyar hadi szabályzatok és utasítások a XVII. századból. HK 1889. 294–300. o.

[78] HK 1891. 291–296., 721–724. o.

[79] RMK I. 1734/a. Előzményeiről: *V. Windisch* 1953. 34–35. o.

[80] Gyöngyösi István összes költeményei. Kiad. *Badics Ferenc.* (Régi Magyar Költők Tára XVII. sz.) I. Budapest, 1914. 109–116., 459. o. Vö.: *Badics Ferenc:* Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei. (Értekezések a Nyelvtudományok Köréből XXII/4.) Budapest, 1912. 42–45. o.

[81] *Markó* 1958. 214–215. o. Vö.: *Ifj. Fejérpataky László:* I-ső Lipót császár által kiadott katonai szabályzat. *A Ludovika Academia Közlönye.* IV (1877/X.) 164–168. o.; *Thaly Kálmán:* Irodalom- és míveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Budapest, 1885. 269. és kk. o.

irgalmas igazságú titkos itéleti között, kiváltképpen a hadverést és hadakozásnak világ szerént tetsző folyását és végét magának tartotta... az eszeveszett s tébolygó egyenetlen rendeletlenség közzé nem járul az Istennek segéllő lelke, hanem Isten szabván mindenekben rendet, a' jó rendtartás légyen lelke minden világi dolgok folyásának... azért is eleitől fogvást, miólta tudniaillik ezen megromlott magyar hazánk földig nyomorodott és eltapodtatott szabadságainak s törvényeinek helyre való állítására Isten ő szent felsége felindított ... bennünket ... a magyar népnek vitézlő indulatját a' jó hadakozó rendtartásra vezetnünk, ... a felvött jó igyekezetünknek gyükerezésére szükségesnek esmértük vala a' szabad akaratú engedetlenségek zabolázására egyedül a' hadak fizetését, hogy azzal minden kapdosó s ragadozó excessusoknak oka fogyjon elsőbben is ... azért ... megfogyatkoztatván mindenekkel bővölködni szokott hazánk a pénzből, ilyen jó igyekezetnek jó vége reménységéből találtuk a' rézpénznek verettetését s folyását, s ímé az által már Istennek hálá hadainkat alkalmas rendbe vettük, a' kívánt hadi régula és disciplina szemünk láttára naponként terjed."[82] A hadi rendtartás további megerősítésére, a szenátus és a hadi generálisok egyetértésével hozott intézkedés hét részből áll, azon belül pontokba szedve. Első, még számozatlan fejezete tulajdonképpen állománytábla, a generálstáb, a comissáriatusság, a lovas testőrző had stb. felsorolása a hópénzzel együtt. Ezt követik a regimentek státusáról (a fegyvernemekről), és a tisztségekről; a hadak fizetéséről, ruházatáról; a mustrákról, a ruházat, a ló és fegyver adminisztrációjáról; a hadak téli leszállításáról; „a pénz collectio"-jának módjáról (azaz a kifizetés intézményeiről); „a hadi generalis comissariatusságról," végül a hadi törvényről szóló részek.[83]

A különféle formákban megnyilvánuló XVII. századi magyarországi hadiszabályzat-irodalom az erkölcsi kérdések mellé beemelte a katonai gondolkodásba a hadseregszervezés, a hadi bíráskodásnak és katonáknak a lakossággal való viszonya rendezésének, a hadseregellátásnak a gyakorlati kérdéseit.

Alkalmi egyetemi művek (orációk és disputációk)

Mint korábban esett szó róla, a XVI. század második felétől megfogalmazódó új műveltségeszmény, a matematikai tudományok fejlődése és a társadalom militarizálódása hatására egyre nagyobb érdeklődés nyilvánult meg a katonai kérdések iránt mindenütt Európában. Ez a XVII. század elejére elérte a nagy protestáns, később a katolikus univerzitásokat is, amelynek látványos jele a háborúról, a háború és a béke jogáról értekező egyetemi orációk és disputációk megjelenése.[84]

A magyar tudománytörténetben ismereteim szerint csak a matematikatörténet és legújabban az irodalom- (politika-)történet fedezte fel ezt a forrást. Szénássy Barna a XVII–XVIII. századból mintegy 15, magyarországi szerzőtől származó matematikai témájú egyetemi értekezést talált, Bene Sándor pedig fél tucat politikai disputációt sorolt egy leendő magyar politikai könyvtár lapjaira.[85] Ezek mellé állítható az a több mint tíz,[86] egye-

[82] *Bánkúti* 1976. 181–183. o.

[83] RMK I. 1734.; *Bánkúti* 1976. 152., 181–219. o.

[84] *Jähns* II. 1890. 1189–1191. o.

[85] *Szénássy Barna:* A magyarországi matematika története (a legrégibb időktől a 20. század elejéig). Budapest, 1970. 65–73. o. és *Bene* 2007. 60., 63. o.

temi tanulmányok során született alkalmi hadtudományi értekezés (oráció és disputáció), amelyet a Szabó Károly-féle Régi Magyar Könyvtár köteteinek átnézésével sikerült kigyűjtenem. S bár jól tudom, hogy a szakirodalom szerint e disputációk csak ritkán az előadóként megjelölt respondensek, sokkal inkább a praesensként megnevezett elnöklő egyetemi professzorok szellemi termékei, mégsem tartom fölöslegesnek számbavételüket,[87] mivel kétségtelen dokumentumai a hazai értelmiségnek a hadakozás elméleti kérdéseiről szerzett ismereteinek.

A hadtudomány a jelek szerint először a külországi egyetemekre látogató mágnásifjak tanulmányaiban kapott szerepet. A főrendi peregrinusok nem kötődtek olyan erősen a teológiai stúdiumokhoz, s érdeklődési körükben korán megjelent a jog, a história, a politika és a hadakozás. Thököly Sebestyén fia, *Thököly Miklós* 1606. december 16-án a heidelbergi egyetemen tartott egy orációt a hadicselekről Oratio De Stratagematibus címmel.[88] Az 1603 júliusától 1607 márciusáig Heidelbergben tartózkodott Thököly-fiú a kinyomtatott beszédet testvérének, a szintén ott tanuló Thököly Istvánnak ajánlotta. Az antik szerzők alapján kidolgozott téma időszerűségét Magyarország háborús helyzetével, előretolt bástya szerepével („provinciarum propugnaculum") indokolta, amelyben győzelmet, dicsőséget csak a hadicselek, a stratagemata hozhatnak. (Ezt a témát tárgyalta *Elias Reusner* Stratagematographia sive thesaurus bellicus című, ugyancsak egy magyar főrendnek, Thurzó Imrének ajánlott, 1609-ben Frankfurtban megjelent munkája is.[89])

Liszti Ferenc, köpcsényi báró Liszti István fia, 1616 márciusában a strassburgi akadémián politikai kérdésekből disputált Mathias Bernegger, a történelem professzora moderálásával. A disputáció ugyanott, ugyanabban az évben megjelent nyomtatásban is. A Questionum praecipue politicarum szokatlanul terjedelmes, 24 fólióra terjedő latin nyelvű szövege 12 kérdést tárgyal nagy humanista erudícióval.[90] Közülük több (a 8., 9., 10. és 11.) a hadindítással, a hadicselekkel, a hadvezetéssel stb. kapcsolatos. Az Ovidius-, Thuküdidész-, Sallustius-, Cicero-, Livius-, Seneca-, Horatius-, Martialis-, Plinius-, Plautus-, Vegetius-, Frontinus- és Oneszandrosz-idézetek mellett felbukkannak benne Bonfinitől és Petrus Ransanustól származó magyar történelmi példák, valamint Hunyadi Mátyás, Zsigmond, Ulászló stb. neve. Liszti hazatérése után, Bethlen Gábor bizalmas embereként, nagy birtokadományokban részesült, és 1628–29-ben szamosújvári főkapitány lett. A kortársak, mint „a tudományokban és a hadművészetekben jártas" embert emlegették.[91]

A többi fönnmaradt egyetemi vizsgaszöveg előadója már minden esetben egyházi, alkalmanként polgári értelmiségi. *Lányi Zakariás* 1614 és 1619 között látogatta a wittenbergi egyetemet, s 1619. július 23-án disputált. A Disputatio Prima Politici Discursus De Bello Causa Formali címen megjelent (Wittenberg, 1619.) előadás 42 paragrafusba fog-

[86] RMK III. 1028., 1178., 1266., 1835., 2023., 2096., 2181., 2269., 2321., 2667/a, 6225., 6403. Ezek közül némelyik szerepel Szénássy és Bene jegyzékében is, ami mutatja a tudományok helyzetét e korban.

[87] *Zoványi Jenő:* A főiskolai disputatiók és szerzőik. *Protestáns Szemle,* 1936. 12–16. o.

[88] RMK III. 1028.

[89] Uo. 1266.

[90] Uo. 1178. Lisztiről: *Gr. Kemény József:* A nagyköpcsényi Liszti család eredete, növekedése és hanyatlása. *Új Magyar Múzeum,* 1854. VI. 505–506. o.

[91] „Tandem Franciscus Listius arte et marte potens patriai fulcrum per grande". *Kecskeméti K. György:* Ulysses Pannonicus. Franeker, 1620. RMK III. 377. 41.

lalja össze a hadakozással kapcsolatos tudnivalókat.[92] Először a háború szó etimológiáját, szinonimáit és homonimáit, majd az ún. „definitio realis"-t közli, és a politikai íróknak (Justus Lipsius, Albericus Gentilis, Elias Reusner stb.) a háborúról szóló meghatározásait idézi. A háborús eseményeket 4 részre osztva tárgyalja: 1.) isteni segélykérés, 2.) felkészülés, 3.) hadüzenet, 4.) a hadiesemények kirobbanása. A háború kellékei szerinte: a pénz, a hadsereg, a gabona, a muníció és a törvény (szövetség). A vezérség feltételei pedig: a hadtudományi ismeretek („scientia rei militaris"), amit újabb 9 pontba foglal,[93] a virtus, az autoritás és a felicitas.

Ugyancsak a politikai disputációk közé tartozik *Geleji Katona Istvánnak,* Apáczai Csere János tanulótársának a franekeri egyetemen elmondott és ott 1653-ban megjelent Disputatio Politica De Bello et Pace című szövege. A munkát Geleji Kemény János fejedelmi tanácsos két fiának, Kemény Simonnak és Ferencnek ajánlotta, s talán épp ezért egy érdekes, a székely kérdést fejtegető függelékkel is ellátta.[94] Mondanivalóját tézisekbe és azokon belül rövid, kategorikus pontokba rendezte, az alábbiak szerint: a háború definíciója és feloszása (kül- és belháborúk), jogossága (feljogosított személy és igaz ok), apparátusa, a vezér megkívánt tulajdonságai (1. scientia, 2. prudentia, 3. virtus, 4. auctoritas), a fegyvernemek, a disciplina militaris részei, a szükséges feltételek, a hadi események felosztása, a békekötés és azok fajtái. Ő is bizonyságát adja humanista tudományosságának, ókori és kortárs szerzőket citál, s számos magyar példát idéz.

Már a jogtudomány keretében, Paul Voet híres jogi doktor és professzor irányításával tartotta meg egyetemi vizsgáját az utrechti egyetemen a háború jogáról *Nadányi János* (Disputatio Juridica De Jure Belli. Utrect, 1658.).[95]

A legtöbb disputáció ugyanazt a humanista erudíciótípust képviseli, s kevés kivétellel a háborúról, főként annak jogáról szóló politikai diskurzus része. Jól mutatja ezt, hogy az elnöklők általában a jog vagy a „moralium et civium" professzorai.

Két kivétel azonban akad közöttük. Jellemző módon mindkettő az erődépítészet köréből jelent meg. A szepességi születésű *Thann András* evangélikus lelkész 1659-ben ezzel az érdekes címmel adta ki disputációját: Dissertatio Politico-Mathematica ex Architectura Militari seu fortificatione (Wittenberg, 1659.). Thann a bevezetésben a hazai háborús helyzet miatti időszerűségével indokolja témaválasztását. Idézi a legújabb erődépítészeti szakirodalmat, amely alapján szakszerűen összefoglalja az architectura militaris alapfoglmait, a reguláris és irreguláris erődök fajtáit stb. Értekezéséből kiderül, hogy Wittenbergben maga is hallgatta Christoph Nottnagel (1607–1666) híres matematikus és katonai építész előadásait.[96]

Három évvel később ugyancsak Wittenbergben látott napvilágot a nagyszebeni *Jacob Schnitzler* disputációja, a Disputatio Mathematica ex Architectura Militaris. De Praxi

---

[92] RMK III. 1266.

[93] „1. sapientiam in consulendo, 2. consilium in providendo, 3. industriam in agendo, 4. celeritatem in conficiendo, 5. fagacitatem in stratagematibus, 6. vigilantiam in periculis, 7. patientiam laborum, 8. scientiam rerum mathematicarum, 9. locorum et regionum cognitionem, non generalem, sed particularem et exquisitam, ut, exercitus per loca hostibus infesta, aut alioquin periculosa, prudenter et tuto traducatur." RMK III. 1266. B1r.

[94] RMK III. 1835. Geleiről lásd: *Bán Imre:* Apáczai Csere János. Budapest, 1958. 109., 126. o.; *Bene* 2007. 63. o.

[95] RMK III. 2023.

[96] Uo. 2096. magyar fordítása megjelent: A táguló világ magyarországi hírmondói XV–XVIII. század. Vál. bevez. és jegyz. *Waczulik Margit.* Budapest, 1984. 244–251. o.

Bellica Offensiva et Defensiva.[97] A Dögen, Freytag, Cellarius, Böckler és Nottnagel műveit kivonatoló értekezés 12 pontba sűríti a szakszerű erődépítészeti ismeretanyagot. Bár a magyarországi szerzőktől ismert disputációk többsége a filozófia tudománya alá tartozó politika oktatásához kapcsolódott, az utóbbi kettő már a szintén a filozófia alá sorolt matematika ismeretanyagának volt a része, s ez átvezet a XVII. századi magyarországi hadtudományi irodalom egy új típusába, a haditechnikai irodalomba.

Haditechnikai művek (kéziratok)

Ez a merőben technikai kérdésekkel foglalkozó diskurzustípus, amelynek például németföldön oly gazdag nyomtatott és kéziratos emlékanyaga van,[98] Magyarországon hiányzik. Egyetlen Magyarországon nyomtatott, vagy magyar (hungarus) szerzőtől származó, külföldön megjelent művet sem tudunk e körből regisztrálni. Csak a XVII. század végéről, XVIII. század elejéről maradt fenn három kézirat, ami esetleges meglétére, az ilyen irányú érdeklődés létezésére utal.

Az időben a legelső Zrínyi Miklós fia, *Zrínyi Ádám* két füzetnyi erődítéstani jegyzete, (modern könyvtári címe szerint) a De la fortification militaire.[99] A főként erődítési rajzokat, vázlatokat és első füzete elején francia nyelvű definíciókat tartalmazó kézirat egy bejegyzés szerint 1681 tavaszán készült, Zrínyi Ádám leuveni tartózkodása idején. Zrínyi hosszú Kavalierstourján csaknem egy évet töltött Leuvenben, ahol beiratkozott az egyetemre, s feltehetően hadi építészeti előadásokat is hallgatott, ennek eredménye a két füzet. Tanulmányainak később hasznát vehette a török elleni visszafoglaló háborúban, ahol eleinte saját muraközi katonasága élén, később egy reguláris császári ezred alezredeseként részt vett a hadjáratokban a szalánkeméni csatában bekövetkezett haláláig.[100]

Ugyancsak a török elleni visszafoglaló háború és az új műveltségeszmény összekapcsolódásának az eredménye *Mösch Lukács*, szerzetesi nevén *Lucas a S. Edmundo* piarista tanár és tábori pap kéziratban maradt erődítéstani jegyzete, pontosabban jegyzetei. Nem tudni, hogy az eredetileg Mainzban született, majd Lengyelországból a lengyel területekhez közeli privigyei és podolini piarista kollégiumokba előbb tanulóként került, az 1680-as évek elejétől már tanárként működő Mösch honnan szerezte az oktatásban kamatoztatott matematikai, erődépítészeti, hadmérnöki ismereteit. 1683–84-ben Podolinban a retorikai és a poétikai osztály tanulóinak a matematika keretében „architectura militarist" adott elő. 1686-ban Buda ostrománál Pálffy gróf gyóntatójaként volt jelen, de egyben segédkezett a térképészeti és a hadmérnöki munkában is. Ezt követően 1686–87-ben Pálffy gyermekeinek, Miklósnak és Ferencnek tanított hadmérnöki ismereteket. 1689-ben ismét Privigyén működött, majd 1697-ben elhelyezték az országból. Előbb Bécsben, majd Varsóban, végül Rómában töltött be magas rendi tisztségeket; 1701-ben hunyt el.[101] Tanári te-

---

[97] RMK III. 2181.

[98] *Leng* 2002. 21–23. o.

[99] Bibliotheca Zriniana 63–65., 419–420. o.; n^{0} 629., 630.

[100] *Hausner Gábor:* Zrínyi Ádám. In: Hősgaléria. A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában. Szerk. *Bene Sándor és Hausner Gábor.* Budapest, 2007. 165–180. o.

[101] Életrajzát és kéziratai leírását lásd: *Kilián István:* Házikáplán, tábori lelkész, tanár, hadmérnök. Emlékezés Moesch Lukácsra. *Vigilia,* 1986/8. 582–588. o.

vékenysége során két matematikai tanári jegyzetet készített, amelyekben komoly erődépítészeti fejezetek találhatóak, és kiadott egy aritmetikai tankönyvet (Arithmeticus Practicus. Nagyszombat, 1697., RMK II. 1899.), amely felváltotta az addig használatban lévő jezsuita aritmetikákat.[102] A kéziratokat leíró Kilián István szerint azért kellett ilyen tárgyakat tanítani a privigyei és podolini piarista kollégiumokban, mert sok lengyel nemesifjú járt oda, akik részt kívántak venni, és utóbb ténylegesen részt is vettek a török elleni harcokban.[103] Mindenesetre az 1684-es podolini datálású Bibliothecae Mathematicae... című, háromkötetes jegyzetgyűjteményének első kötetében a praktikus geometriai, a mechanikai és a geográfiai ismereteket követően Architecturam militarem Theorio-Practicam alcímen részletesen tárgyalja az erődépítészet alapfogalmait, és gyakorlati kérdéseit.[104]

A nyolc évvel későbbről, már privigyei tanítása idejéből való másik kéziratában ismét jelentős fejezet (Nucleus Architectonicae Militaris, Polemicae offensivae ac defensivae necnon Tactica seu Castrametationis) foglalkozik az erődépítészettel, kiegészülve az erődharcászattal és a tábori erődítések ismereteivel.[105] Bevezetésként az erődépítészet fogalmát definiálja („Architectonica Militaris vulgo ingenieura, est ars Mathematica exacte loca fortificandi"), majd elkülöníti két alapvető fajtáját (szabályos és szabálytalan erődítés: „regulares", „irregulares"). Az erődépítészet gyakorlati menetét 4 részre osztja: 1. az erődvonalak meghatározása („Delineatio est descriptio linearum"); 2. a falak, árkok és más részek viszonya egymáshoz („Ortographia"); 3. az alaprajz elkészítése („Iconographia"); 4. az erődfrontok kialakítása („Scenographia"). Ezt követően, még mindig a bevezetésben, tisztázza, hogyan kell a terephez igazítani a geometriát, és megadja a használatos mértékegységeket. A konkrét ismereteket caputokra és paragrafusokra osztva tárgyalja: alaprajzi vonalak (külső és belső polygon, bástya, kurtina stb.), az erődítmények szögei (bástyacsúcs, vállszög stb.), az erődítmények kereszmetszeti elemei (mellvéd, lövészpad, árok stb.), a külső védművek, valamint tábori sáncerődítések. Szól az erőd alaprajzi tervezésének francia, németalföldi és olasz módjáról és ismerteti Allain Manesson-Mallet, Pagan, Errard Bar-le-Duc, Georgius Fournier erről írott nézeteit. Érdekessége, hogy a latin mellett mindenhol németül is közli a definíciót, és a szakszavakat németül, franciául és olaszul is megadja. Az ábrákkal, rajzokkal is gazdagon ellátott kézirat komoly erődépítészeti tudásról és olvasottságról tanúskodik. Még jóval Mösch távozása után, a XVIII. század második felében is használták a piarista oktatásban.[106]

Végül Esterházy Pál iratai között fennmaradt egy latin nyelvű, tüzérségi kézirat 1706-ból, amely pontokba szedve a korszakban használatban lévő lövegek és lövedékeik fajtáit, súlyukat, a lövegcsövek méreteit és öntési vastagságát, a szükséges lőpormennyiségeket, a hatásos lőtávolságukat írja le. Lőtechnikai utasításokat is ad, és példákkal elemzi használhatóságukat a különböző harcnemekben. (A mezei falconétával kapcsolatban például megjegyzi, hogy falakkal szemben semmi hatóereje nincs.)[107]

---

[102] Moesch Lukács Ordo studiorum című tanulmányi szabályzata. *Kalazantium,* 1913/14. 50. o.

[103] 1684-ben például Jan Sobieski lengyel király egyik rokonát is tanította hadi ismeretekre. *Kilián:* i. m. 587. o.

[104] *Lucas a S. Edmundo:* Bibliothecae Mathematicae Patris Lucae a S. Edmundo e Scholis Piis. Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, MSA. For. 0-5/23. I. k.

[105] *Lucas a S. Edmundo:* Collectio manuscriptorum mathematicorum. Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, MSA. For. 0-5/15. ff. 131–143.

[106] *Csaplár Benedek:* Révai Miklós élete. I. Budapest, 1881. 54. o.

[107] Bellicarum machinarum specificatio. Magyar Országos Levéltár P 125 Esterházy család levéltára, Pál nádor iratai No. 11.938. Lásd: *Krizsán László:* Esterházy Pál nádor hadtudományi jegyzete. HK 1958/3–4. 195–201. o.

Fentebb már több összefüggésben is esett szó arról, hogy a XVII. századi Európában a háborúval kapcsolatos reflexiók jelentős része a filozófia és azon belül különösképpen a politikai irodalom körében született meg.[108] Magyarországon természetesen szintén számos olyan műfajt lehet említeni, amely államelméleti keretben tárgyalta a jó hadvezér/uralkodó szükséges tulajdonságait, a bölcs hadakozás morális, politikai és katonai vonatkozásait. A királytükrök, életrajzok, aforizmagyűjtemények stb. sorából itt csak az elsődlegesen hadtudományi érdekűeket tárgyalom, megjegyezve, hogy szükséges lenne már a teljes szóba jöhető anyag átnézése és elemzése. Hogy ez a diskurzustípus milyen jelentős a hadtudomány szempontjából, azt éppen Zrínyi prózai életműve igazolja, amelynek legtöbb darabja ehhez tartozik, ennek ismerete nélkül nem értelmezhető.

Ezt támasztja alá az a XVI. század végéről való, de csak 1663-ban kiadott munka, amely *Gyulai Pál*nak, Báthory István belső tanácsosának Sibrik György váradi főkapitányhoz intézett levelét közli: Tanácsi Tükör, az az Nagyságos Gyulai Pálnak eszes, okos, tanácsos oktató levele... (Szeben, 1663.)[109] A Csepregi Turkovics Mihály által 1663. augusztus 3-án kelt előbeszéd szerint Gyulai eredetileg latinul írott levelét oly nevezetesnek tartották, hogy „az erdélyi fejedelmek a váradi kapitányok előtt hivatlba iktatásuk alkalmával egész 1660-ig, Várad elestéig, föl szokták olvastatni". Az intelmek, fejedelemtükrök műfajbokrába tartozó írás a két „praktikus" (értsd: praktikás) nemzetség közé szorult Várad főkapitányával szembeni legfőbb követelményként a vigyázást és a szorgalmatosságot állítja mivel: „úgy viselni embernek magát ezekhez [ti. a törökhöz és a némethez], hogy egyik miatt se valljon kárt, nem kicsin okosság." A „bölcs tanácsok" között, hogy „miképpen lehessen tisztében dicsőségesen eljárni," Cato római tanácsban elhangzott szavait idézi: „Az jó tanácsból, ugy mond, vigyázásbul és szorgalmatosságból minden dolog szerencsésen történik, de ha magadat restségnek, tunyaságnak adod, hejában kiáltasz Istenhez." Majd hozzáteszi: „Közmondása a pogány bölcseknek, hogy munka által segítenek az Istenek." Több példát és hasonlatot felsorolva végül megismétli: „Az okosságból való serénység és vigyázás sohasem árt, gyakorta használ. A gondviseletlenség és tunyaság soha nem használ, gyakorta árt."

Szintén az államelméleti irodalom és az erkölcsfilozófiai elmélkedés között elhelyezkedő fejedelmi tükrök műfajjal áll rokonságban *Lackner Kristóf* (1571–1631), Sopron tudós polgármestere Aphorismi Politici Pro Principe, Republica, Pace, Bello, Oeconomia et Bonis Moribus...címen 1625-ben Tübingenben megjelent aforizmagyűjteménye,[110] amely a spanyol Antonio Guevara híres fiktív Marcus Aurélius-életrajzának latin fordításából (Horologium Principium) válogatott idézeteket tartalmaz. Az eredeti mű fiktív szónoklatai, történetei a bölcs és igazságos uralkodói magatartásra, az udvari nevelés követelményeire és a fejedelmi erényekre oktatták az olvasókat, és a mű gyorsan az udvari élet, az udvari ember kódexévé vált. Lackner külön fejezetekbe gyűjtötte a fejedelemről, az államról, a jó erkölcsről stb. szemelgetett idézeteket, közöttük Pro Bello et Pace címen az 50–

[108] *Bene* 2007.

[109] RMK I. 1006. A Jankovics-gyűjteményből származó XIX. századi másolatát használtam: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fol. Hung. 169. 3., 6–7. o.

[110] RMK III. 1390. Lásd: *Kovács József László* 2004. 148–154. o.

70. lapon a háború és béke gondolatával foglalkozókat. Ebben kitér arra, hogy a háborút a gyakorlatban kell tanulni, hosszú elmélkedéseket közöl a háború kezdetéről és végéről, az igazságos háborúról és az igazságos békéről, a vezéri szerencséről, Fortuna szerepéről, a nemes lélekről stb. A közéletben részt vevő polgároknak, útra kelő peregrinálóknak, nevelőknek, katonáknak készült közhasznú kompendiumot Lackner magatartáskatalógusnak, a vallási és polgári erények tárházának fogta fel. „Még a bellum és pax fejezetben is a békét minden áron megvalósító polgár lép előtérbe a »hebehurgya« katonával szemben, hiszen több eredményt érünk el a tanácskozóteremben az idézett aforizma szerint..."[111]

Lackner 1625-ben egy másik munkát is megjelentetett, amelyet a jó hadakozásnak szentelt: Galea Martis hoc est bona militia.[112] A címlap szerint a köz érdekében összegyűjtött, minden rendbélieknek szánt idézetgyűjtemény már egy másik műfaj, az európai emblematika képviselője. Ez is összefügg az államelmélettel és a morálfilozófiai művekkel, hiszen középpontjában többnyire a gyarló vagy kimagasló, bátor ember, az emberi erények és bűnök állnak. Lackner a hadakozáshoz szükséges erények (ill. hibák) 8 osztályát sorolja fel, s minden egyes classis-hoz Cicerótól, Caesartól, Polybiustól, Plutarkhosztól, Vegetiustól stb. származó szemelvényeket (aforizmákat) közöl, és végül egy-egy emblematikus képet csatol. A „Scientia rei militaris" osztály 79 aforizmával és egy ábrázolással (kör alakban kardokból képzett háromszögben egy könyv, fölötte bokrétás sisak) illusztrálja, hogy a hadakozás tudományt, képzettséget, bölcsességet és fegyelmet kíván. A „Pietas"45 idézete az igazságos háborúról, a kegyes, jámbor, becsületes katona dícséretéről szól. Az „Autoritas", 54 citátuma a katonai tekintély szükségességét, a jó hadvezér tulajdonságait példázza. „Ordinis" cím alatt 61 idézet nyomatékosítja Lackner kedves gondolatát, mely szerint bölcsebb az a vezér, aki rendtartással múlja felül az ellenséget, mint karddal. A következő classis („Tutaminis") az alattvalóit védő jó magisztrátus példáit, a háború szörnyűségeit sorjázza, jóllehet a tisztes háborút a tisztességtelen béke elé helyezi. A keresztény fejedelmek közti viszálykodásról és a török terjeszkedéséről is itt olvashatunk, amelynek ellenszeréül a tekintélytiszteletet, az engedelmességet és a fegyelmet nevezi meg. Ebben a részben 53 szemelvény található. Külön fejezetben foglalkozik a hadicsellel és szerencsével („Strategematis"), erre hozza a legtöbb példát (128 aforizma). Az utolsó előtti classis („Immortalitatis"), 43 idézetében a vezéri tisztesség és tisztességtelenség a fő téma. Végül a „Gloriae" 31 aforizmája a triumfusról, a győzelemről szól.

Lackner imént említett műveit a XVIII. századi hadtudományi bibliográfiák is a hadtudományi irodalom körébe sorolták,[113] akárcsak korábban Zrínyi Miklós, akinek könyvtárában mindkettő a „Militares" szakban volt elhelyezve.[114] S ha már Zrínyiről esett szó, bár művei tárgyalása külön fejezet tárgya, a kronológia kedvéért el kell mondani, hogy a XVII. század 50-es 60-as éveiben írott Vitéz hadnagy részben, a Mátyás-elmélkedések és az Áfium teljes egészében ugyanebbe a politikai diskurzusba tartozik. Azért szükséges ezt leszögezni, mert a most tárgyalandó művek már mind ezt követően készültek, a Zrínyi által kínált műfaji, tematikai mintát követik.

---

[111] *Kovács József László* 2004. 153. o.

[112] RMK III. 1389. V. ö.: *Kovács József László* 2004. 107–114. o.

[113] *Loen, J. M. von:* Le soldat ou le metier de la guerre considéré comme le metier d'honneur. Avec un essai de la bibliotheque militaire par Monsieur de ~. Francfort a. M. 1743. 165. o.

[114] Bibliotheca Zriniana 239–240. o.; n° 215., 217. Az egyik példányt Lackner ajándékozta Zrínyi Györgynek.

Igaz ugyan, hogy Zrínyi prózai munkái nem jelentek meg, de több nyoma is van annak, hogy a kortársak ismerték, olvasták, másolták és terjesztették őket. Tudjuk, hogy még Erdélybe is eljutottak.[115] A Vitéz hadnagyot és a Mátyás-elmélkedéseket talán olvasta *Batthyány II. Ádám* is, Zrínyi barátjának és fegyvertársának, Batthyány I. Ádámnak a fia (Zrínyi utóda a horvát báni székben), aki az 1690-es években a török elleni visszafoglaló háború közepette magyar nyelven hadtudományi munka írásába fogott ezzel a sokat mondó címmel: Mars Politicus... az az Okos Hadviselő.[116] Fennmaradt kézirata „voltaképpen félbemaradt, befejezetlen töredék, inkább csak egy esetleg tervezett munkának a vázlata vagy kivonata. Úgy látszik, hogy Batthyány Zrínyitől kapott kedvet az írásra és szándékában volt valami nagyobb munkát írni. Kézirata nyers fogalmazvány, tele törlésekkel és javításokkal. Amolyan hadtörténeti példatár lehetett volna, mert igen sok, főleg a római klasszikus világból vett hadtörténelmi példát sorol fel, amelyekhez hasonlókat bizonyára Zrínyi kézirataiban olvashatott."[117]

A kéthasábos, a sok áthúzástól, javítástól valóban alig követhető töredék caputokból áll. Az elején lévő tartalomjegyzék vagy vázlat az első három caput témáját így adja meg: „1. Elegendő igasságos ok nelköl hadat inditani nem tanácsos; 2. Az ki dicseretesen hadakozni akar, az dolgainak szerencsés folyásaban el ne biza magát, se pedig az szerencsétlenségnek mostohasagatol meg ne ijedjen; 3. Az hadakozasban tanácsosabb kevés rendes és jó disciplina van..." Az elkészült részek tanúsága szerint elsőként megadja a caput témáját (tézis, textus), majd annak igazolására 5–6 ókori, római történelemből vett példát, amelyet végül a magyar históriából való exemplum zár le. Ezt az első caput szövege így fejti ki: „Az világbíró döcsöséges régi rómaiak magok egyik legfőbb hadi maximájoknak tartották mindenkor azt, hogy senki ellen hadat nem könnyen indítottanak, ha csak előbb elegendő törvényes és igazságos okát az hadakozásnak nem tapasztalták. Azokért nem köll csudalkozni úgy mind Dion. Halicarnas. Lib. 2. ..., hogy az rómaiak magok hadakozásit oly szerencsésen és dücsőségesen végezték mindenkor..." Az elegendő igazságos ok nélkül kezdett háború római példái után Bonfini alapján „Uladislaus királynak Várnánál való szerencsétlen eseti"-t említi. (akárcsak Zrínyi a Mátyás-elmélkedésekben). A 2. caput a Szentírást (Deut. 2.) és a szentatyákat hívja segítségül a becsületes és dicséretes hadakozás lehetséges voltának bizonyítására, majd az állhatatosságról, a szándék véghezviteléről ír: amennyiben egy vitézlő fejedelm a hadakozásra magát resolválja, „férfiúi szándékkal és oroszlányi szívvel állhatatosan elvégzi." A szerencsétlenségeken is felülemelkedő bátor szív római példái után Hunyadi Mátyást említi: „nem alább való hadi dicséretet érdemel ezen híres római hadvezetőknél az mi édes hazánkbul és nemzetönkben származott nagy hadi fejedelem, Mathias Corvinus." A kézirat itt szakad félbe, ennél tovább úgy látszik, nem jutott Batthyány.

---

[115] A prózai munkák összességét megőrző, az Országos Széchényi Könyvtárban található kézirat például biztosan megfordult Vitnyédy István, Zrínyi evangélikus „főember szolgája" kezén, s első névről ismert tulajdonosa nemes Székelyhídi Mihály maga is katona volt, 1734 és 1741 között a Ghillányi-huszárezredben szolgált. Zrínyi Miklós prózai művei. Négyesy László hagyatékából *Kovács Sándor Iván* vezetésével s. a. r. az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének Zrínyi-szemináriuma. (Zrínyi-Könyvtár I.) Budapest, 1985. 36–48., 62–64. o.; *Nagy* 2003. 99–104., 183–191. o.; *Kulcsár* 2004. 11., 30–32. o.

[116] Mars Politicus seu Maximae ac observationes Politicae Martiales ex Variis famosorum Ducum Exemplis desumpter. Az Az Okos Hadviselő avagy Bölcs Hadakozásnak Külömbfele hires neves Had viselök Peldaibul Szarmazot okos maximai es Tudománya. Magyar Országos Levéltár, A herceg Batthyány család körmendi levéltára, Memorabilia No. 1341/D. Lásd: *Thaly Kálmán:* Ismeretlen régi hadtudományi munka a XVII. századból. HK 1891. 273–276. o., *V. Windisch* 1953. 37. o.; *Markó* 1958. 213. o.

[117] *Markó* 1958. 213. o.

A mű azonban még töredékes voltában is rendkívül fontos, mert jelzi a két diskurzusrend (a politikai és a hadtudományi) korabeli megítélését, s Zrínyit követően folytatja azok összeegyeztetését. Látható belőle, hogy a politikai aforizmagyűjtemények és királytükrök számos elemét megőrizve a Zrínyi-féle értekező műfajok, mindenekelőtt az elmélkedések és discursusok irányába mozdul, és látható a küzdelem is a nyelvvel és a kifejezéssel. Minden caputnak, minden példának és minden mondatnak háromszornégyszer is nekifog, s még akkor is kihúz, beletold, mellé és föléír szavakat, bekezdéseket.[118] Batthyány Ádám szerény kísérlete felől visszanézve, még jobban kidomborodik Zrínyi prózájának újdonsága és jelentősége.

A XVII. századi magyarországi hadtudományi irodalom politikai irodalomhoz való kapcsolódásának a vizsgálatát itt be is lehetne fejezni, de akkor nem lenne teljes a kép. A Zrínyi elindította folyamat a Rákóczi-szabadságharc idején teljesedett ki. Rákóczi a kuruc hadsereg regularizálására tett erőfeszítéseihez Zrínyi műveiben talált támaszra. Ebben támogatta őt a szabadságharc egyetlen jól képzett, korábban a Habsburg állandó hadseregben szolgált tábornoka, *Forgách Simon* is.[119] A művelt, sokat olvasott főúr Thaly Kálmán szerint „szenvedéllyel olvasá gr. Zrínyi Miklós ... magyar munkáit, sőt a katonaiakat (a »Ne bántsd a magyart«, a »Vitéz hadnagy«-ot stb.) annyira megszereté, hogy sajátkezűleg lemásolván, a tarsolyában hordozta, hogy még a táborban is úgy forgathassa, mint valami bibliát."[120] Ha ezt a modern szakirodalom nem tudja is igazolni,[121] az tény, hogy 1705 tavaszán Kolozsvárott Tótfalusi Kis Miklós egykori sajtójának betűivel megjelentette az Áfium szövegét egy Rákóczinak szóló ajánlással, s egy példányt sietve küldött a fejedelem kezébe.[122] A mű kiadására kényes katonai, politikai és diplomáciai helyzetben került sor; az 1704 végén főparancsnokként Erdélybe küldött Forgáchnak szembe kellett néznie Thököly egykori kurucainak, az erősödő Thököly-párt híveinek törökbarát törekvéseivel. Forgách első akciója, a már címében is hangsúlyozottan török ellenes Az török Áfium ellen való orvosság kiadása, publicisztikai támadás volt ellenük.[123] A mű emellett olyan hadtudományi kérdéseket tárgyalt, amelyekkel Rákóczinak és Forgáchnak is meg kellett küzdenie. A Rákóczinak szóló ajánlásában többek közt ezt hangsúlyozza. „Nagyságod az, aki a nagyméltóságú bánnak vére lévén [Rákóczi édesanyja, Zrínyi Ilona, Zrínyi Miklós öccsének, Péternek a lánya volt], nemcsak igyekszik a jó militaris disciplinát behozni – sőt, parancsolja s parancsoltatja már is. ... Mivel pedig én gyermekségemtől fogvást a disciplináris hadakban nevelkedtem, és annak hasznát érezvén, benne gyönyörködtem, tudva tudom nagyságodnak szent igyekezetit a jó militáris discip-

[118] A szöveg átírását Kovács József László végezte el, és bocsátotta rendelkezésemre. Köszönet érte.

[119] *Czigány István:* Gróf Forgách Simon, a király katonája. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk. *Hausner Gábor.* Budapest, 2005. 117–134. o.; *Uő:* Egy „univerzális ember" Tündérországban. Forgách Simon gróf főparancsnoki működése Erdélyben. HK 2008. 326–354. o. Forgách több rendbeli katonai projektumot (tervezetet) is írt a XVII. század végén, arról „mi módon Öfölsége az ország conservatiójával continuálhatja az török ellen való hadakozást?"

[120] *Thaly* 1882. Első közlemény 530–531. o. Könyveiről, amelyet Rákóczi általi fogságba vetése idején (1706 végétől a szabadságharc befejeződéséig) olvasott (köztük Justus Lipsius Politicája és egy Exercitum militare, seu Regulae Militares per imagines expressae című) uo. 536–537. o., Második közlemény uo. 619–622. o.

[121] *Nagy* 2003. 188. o.

[122] *Esze Tamás:* A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. *Magyar Könyvszemle*, 1955. 282–283. o.

[123] *Kovács Sándor Iván:* Forgách Simon 1705. évi Áfium-kiadása. In: *Uő:* „Eleink tündöklősége". Tanulmányok, esszék. Budapest, 1996. 94–100. o.; *Nagy* 2003. 188–189. o.

linához; azért merészlettem ezen szép munkát kinyomtattatnom és ezzel nagyságodnak dedicálnom. Kérvén azon nagyhatalmú Úristent, hogy nagyságod jó intentióját secundálván: ezen mi magyar nemzetünket a pogány módra szokott hadakozástól elszoktassa, a szófogadást szívére tapassza, aki által a hadi jó rend és disciplina helyreállíttatik."[124]

Amikor Rákóczi árulás gyanújával elfogatta és hosszas munkácsi rabságra kárhoztatta, Forgách egy elmélkedéseket és imádságokat tartalmazó prózai művet, valamint 1710 táján egy államelméleti-hadtudományi munkát készített. Ez utóbbi bevezető elmélkedésből és 35, általa discursusnak nevezett fejezetből áll, és kiterjed a politika, a jog, a gazdaság és a hadviselés kérdéseire, mert mint mondja, Magyarországnak a történelem viharai miatt nem volt regnált országlása, csak „diribben darabban, hellyel hellyel, egyszer is másszor is csinált" törvényei voltak. „Azért én – írja a bevezető elmélkedésben – hazámhoz való szeretetemtől viseltetvén, keserves, ártatlan és törvénytelen rabságomban az ország regnálásáról való gondolatomat pennára vevén az papírosra tettem ... és ... úgy az históriákból is, mind az királyokról, fejedelmekről, palatinusi és más országos méltóságokról discursust formálnom, azoknak hivataljokat rendbe vennem, hogy az ország guberniumjának legyen bizonyos ideája mind az politikumokban, oeconomikumokban, úgy az bellicumokban."[125]

A 19., Az contributiorul és másféle hadi subsidiumrul című diskurzussal kezdődik a katonai tematika, mely a generalis insurrectióról szólóval folytatódik, majd kiterjed előbb a haditanácsra, majd a táborbeli fő tisztségviselők (profontmester, fő mustramester, fő hadi biró stb.) feladataira. A 28. discursus, Az hadakrul, a felállítandó reguláris hadseregről szól: „Mivel szükséges, hogy az országnak egy jó formális armadája legyen." A létszámot a mindenkori ellenséghez kell szabni; Forgách „a mostani német ellen való hadakozásra" szabva 15 formális gyalogregimentet javasol (regimentenként 2–2000 fővel) a végváriakból és más fegyvert forgatókból, amelyhez „formális regulált puskás lovasokból" álló 20 regiment társulna (1000–1000 fővel). A „fizetésrül és a ruházatrul," a fegyverről, a recrutákról, a rézpénzről, az Ausztriai Házról írott duscursusokat követően a 35. Az hadakozásrul értekezik, s Zrínyi Áfiumát követve számba veszi a „szomszédságban lakó nemzetek hadakozó természetét és szokásait." Hivatkozik is rá: „Az török ellen, hacsak alig lehet is, télben inkább, mintsem nyárban kell offensive lenni; ez az vitéz Zrínyi Miklós opiniója."[126]

A közjogi, államkormányzási, gazdasági kérdések hadszervezési, harcászati kérdésekkel való összekötésére, bizonyos katonai kérdések (pl.az állandó hadsereg szükségessége, a mezei had, a könnyűlovasság szerepe, katonai ruházat kérdése) felvetésére, azok tárgyalásának lehetséges módjára, műfajára (diskurzusok) egyaránt Zrínyi adott példát Forgáchnak. Ezért mégiscsak jogosnak látszik Markó Árpádnak a műről írott véleménye: „Minden sorából kiérzik a katona, a hadvezér. Szövegében sok hasonlóságot találunk Zrínyi írásaival. Valószínű tehát, hogy Forgách nemcsak az *Áfium*-ot, hanem Zrínyi többi hadtudományi munkáinak kéziratait is ismerhette."[127]

---

[124] *Thaly* 1882. 534. o.

[125] Adatok a magyarok történetéhez. I. füzet: Rákóczy discursusai. Közölve *Császár Ferenc*től. Budapest, 1848. 3–4. o. A szerzőségét megállapította: *Thaly* 1882. 544–545. o.

[126] Adatok a magyarok történetéhez. I. füzet: Rákóczy discursusai. I. m. 50. o.

[127] *Markó* 1958. 216. o.

A hadakozás általános elméletével (stratégia és taktika) foglalkozó művek

Ebben a nemben a XVII. században mindössze *Zrínyi Miklós* Vitéz hadnagy című műve említhető, legalábbis tartalmi szempontból, nem tévesztve szem elől, hogy egyúttal a korabeli politikai diskurzus része volt. A tipológia azonban hiányos lenne említése nélkül, különösen, amiért törekvéseinek követője is támadt, igaz már a XVIII. században, *II. Rákóczi Ferenc* személyében.

Rákóczi ugyanis 1707 őszén, a hadak regularizálására tett erőfeszítéseivel egyidőben maga is hozzálátott egy hadtudományi mű írásához, fordításához. A Hadakozó embernek tanító scholája címen fennmaradt, 19 fólióra terjedő töredék egy francia nyelvű katonai kézikönyv, La Valière Pratique et Maximes de la Guerre című munkája alapján készült. Ezzel egyidőben Rákóczi megbízta Szentiványi Jánost Georg Boeckler Schola Militaris Moderna (Frankfurt, 1695.) c. művének fordításával.[128]

Jellemző módon Rákóczi nem Boecklernek a katonai szakma alapvető tudnivalóit és gyakorlatát rendszerezetten, sok adattal összefoglaló munkáját választotta, hanem a francia szerző 4 könyvből álló traktátusát, amely történelmi példákkal tárgyalta többek között a jó hadvezér tulajdonságait, a táborozás, a sereg vonulása, a csatarendek felállítása, a seregek vezetése, a várak, városok elfoglalása módjait. Rákóczi azonban nem elégedett meg a traktátus lefordításával, kiegészítette azt néhány bevezető fejezettel. A hadi disciplináról írva Zrínyit követi: „Jólehet sok, és csak nem mondható leírhatatlan az, az mit az hadi embernek s annál is inkább tiszteknek tudni kell, mindazonáltal mivel annak egy része bizonyos regulákban compendiáltatott, az mellyekrül ez következendő tractatusban szó lészen, az másika penig hosszas experientiából áll, az mellyet leírni lehetetlen, hogy ha mindazonáltal akárki is ha az elsőt nem tudja, az másikát bizonyára olly könnyen meg nem tanulhatja. Innen következik nemzetünk boldogtalansága, az melly ámbár az természettül sok hadi virtusokkal megajándékoztatott légyen, egész boldog emlékezetű Mátyás király idejétül fogvást olly tudatlanság setétségébe vala vetve, hogy az hadi regulának még csak a neve sem marada közöttünk."[129] Ugyancsak maga fogalmazta a vezérlő fejedelmi méltóságról szóló, Az hadakozásnak fejérül, az országló fejedelemrül című fejezetet. A modern, abszolút fejedelem eszményi alakját megrajzoló bevezető a magyar államelméleti művek sorában is helyet biztosít a fejedelemnek.

Rákóczi a La Valière-mű fordításában hűen követte forrását, és két fejezetig jutott el. Az elsőben „a szerző felhívja a hadvezérek figyelmét arra, milyen nagy károkat okozhat a meg nem felelő hadvezér fejedelmének, s kioktatja a hadsereg vezéreit arról, hogyan kell eljárniok, ha nem saját érdekeiket, hanem fejedelmük és az ország ügyét tekintik; felhívja figyelmüket az állandó tanulás, a hadászat kérdéseiben való elmélyedés, történeti és földrajzi ismeretek megszerzésének szükségességére. A második fejezet, melynek fordítása már félbeszakad, a táborhely helyes kiválasztásáról, a tábor célszerű elrendezéséről szól."[130] A fordítandó mű kiválasztásában Rákóczit katonapolitikai szempontok és franciás műveltsége vezették, de a bevezetés megformálásában, műfaji tájékozódásában feltehetően Zrínyi példája is segítette.

[128] *V Windisch* 1953. 39–41. o.

[129] Uo. 48–49. o.

[130] Uo. 45. o.

Az 1600–1700 közötti magyarországi hadtudományi irodalom mindössze néhány tucat műből áll. A háborúról, a hadakozásról magyarországi szerzőktől született reflexióknak (a korabeli diskurzustípusokat és a nemzetközi szakirodalmat is tekintetbe véve) hat típusát vizsgáltam: 1. teológiai művek (prédikációk); 2. hadiszabályzatok (edictumok és regulamentumok); 3. alkalmi egyetemi művek (orációk és disputációk); 4. haditechnikai művek; 5. politikai művek; 6. a hadakozás általános elméletével (stratégiával és taktikával) foglalkozó művek. Ezek közül kiemelkednek Zrínyi munkái, amelyek több típus későbbi fejlődésére is befolyást gyakoroltak.

RÖVIDÍTÉSEK

Bánkúti 1976.	Rákóczi hadserege 1703–1711. Vál. és a bevezetőket írta *Bánkúti Imre*. Budapest, 1976.
Bene 2007.	*Bene Sándor:* Eszmetörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása. BUKSZ 19 (2007/1).
Bibliotheca Zriniana	A Bibliotheca Zriniana története és állománya. Szerk.: *Klaniczay Tibor*. (Zrínyi Könyvtár IV.) Budapest, 1991.
Duffy 1979.	*Christopher Duffy:* Siege Warfare. The Fortress in the Early Modern World. London and Henley, 1979.
Fantoni 2001.	*Marcello Fantoni:* Il „Perfetto Capitano": storia e mitografia. In: Il „Perfetto Capitano" immagini e realta (secoli XV–XVII). Atti dei seminari di studi Georgetown University a Villa „Le Balze" Istituto di Studi Rinascimentali di Ferrara 1995–1997. A cura di Marcello Fantoni. Roma, 2001.
Foucault 1990.	*Michael Foucault:* Felügyelet és büntetés. A börtön története. Ford. *Fázsy Anikó, Csűrös Klára*. Budapest, 1990.
Incze 1937.	*Dr. Incze Gábor* (kiad.): Tolnai Mihály: Szent Had.. (A reformáció és ellenreformáció egyházi írói VI.) Budapest, 1937.
Jähns II. 1890.	*Max Jähns:* Geschichte der Kriegswissenschaften vornemlich in Deutschland. Zweite Abteilung. XVII. und XVIII. Jahrhundert bis zum Auftreten Friedrichs des Großen 1740. München und Leipzig, 1890.
Klaniczay 1964.	*Klaniczay Tibor:* Zrínyi Miklós. 2. átdolg. kiad. Budapest, 1964.
Kovács József László 2004.	*Kovács József László:* Lackner Kristóf és kora (1571–1631). Sopron, 2004.
Kulcsár 2004.	Zrínyi Miklós prózai munkái. S. a. r. *Kulcsár Péter*. (Zrínyi Miklós Összes Művei I. Szerk. *Kovács Sándor Iván, Kulcsár Péter*.) Budapest, 2004.
Leng 2002.	*Rainer Leng:* Ars belli. Deutsche taktische und kriegstechnische Bilderhandschriften und Traktate im 15. und 16. Jahrhundert. (Imagines Medii Aevi. Interdisciplinäre Beiträge zur Mittelalterforschung 12.) Wiesbaden, 2002.

Magyari 1978. *Magyari István:* Az országokban való sok romlásoknak okairól. S. a . r. Katona Tamás, az utószót írta Makkai László. (Bibliotheca Historica) Budapest, 1978.

Markó 1958. *Markó Árpád:* Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. I–II rész. Hadtörténelmi Közlemények, 1958/1–2.

Nagy 2003. *Nagy Levente:* Zrínyi és Erdély. A költő Zrínyi Miklós irodalmi és politikai kapcsolatai Erdéllyel. (Irodalomtörténeti Füzetek, 154.) Budapest, 2003.

Őze 2005. *Őze Sándor:* A Szent Had. Hadiprédikáció Magyarországon a 16–17. században. Előadásként elhangzott Gyulán, 2005. május 27-én az MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz és Barokk Kutatócsoportja és az egyetemek régi magyar irodalomtörténeti tanszékei által rendezett konferencián: htpp://www.iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/oze_sandor.

Pollak 1991. *Martha D. Pollak:* Military Architecture, Cartography and the Representation of the Early Modern European City. A Checklist of Treatises on Fortification in The Newberry Library. Chicago, The Newberry Library, 1991.

RMK I–III. *Szabó Károly:* Régi Magyar Könyvtár. I–III/1–2. Budapest, 1879–1898.

Rothenberg 2005. *Gunther E. Rothenberg:* Nassaui Móric, Gusztáv Adolf, Raimondo Montecuccoli és a 17. századi „hadügyi forradalom." In: A korai stratégiai gondolkodás. Tanulmányok. Szerk. *Veszprémy László.* Budapest, 2005.

Schmidtchen 1990. *Volker Schmidtchen:* Kriegswesen im späten Mittelalter. Technik, Taktik, Theorie. Weinheim, 1990.

Sodini 2002. *Carla Sodini:* De Re Militari. War and Military Culture in the Early Modern Age. Lucca, 2002.

Thaly 1882. *Thaly Kálmán:* Ghymesi gróf Forgách Simon mint író. Első közlemény, Századok, 1882. 530–531. o. Második közlemény uo. 619–622. o.

V. Windisch 1953. *V. Windisch Éva:* Rákóczi Ferenc ismeretlen hadtudományi munkája. Irodalomtörténeti Közlemények, 1953.

Verrier 1997. *Frederique Verrier:* Les armes de Minerve. L'humanisme militaire dans l'Italie du XVIe siècle. Paris, 1997.

Gábor Hausner

HUNGARIAN WORKS ON STRATEGIC THEORY IN THE 17TH CENTURY

Summary

Throughout most of the 17th century, the discourse on the art of war was not yet defined as an independent branch of science, but was considered as part of philosophy and also theology. For instance, the issue of just and "holy" wars, i.e. the thesis of sanctioning war on religious grounds remained within the limits of religious literature throughout that whole period. In the 17th century, the main focus of the philosophy of war was still the moral aspect: the military ethos, valour, the role of luck etc. Those topics were discussed in philosophy and politics in various works written on the good commander; on the rituals of court life; on the military virtues and education of the members of the court and the good prince; and on the theory of the *ragione di stato*. The development in the fields of army organisation, tactics and training, which resulted from the economic, social and political changes in Europe, and the armed conflicts accompanying them (primarily the Thirty Years' War and the wars against the Ottoman Empire), together with the changes in the structure of sciences, had called military science into being.

In the 17th century, over five hundred works on strategic theory were published in Europe. In contrast to the rich and manifold European literature, there were very few Hungarian works published on the military art. Only a few dozen works by Hungarian authors can be identified, published in Hungary or abroad, written both in Hungarian or in foreign languages, primarily Latin and German. Considering the types of discourse of the period and the international special literature, the Hungarian authors' studies on war and strategy may be divided into six categories: 1. theological works (sermons), 2. military regulations (edicts and directives), 3. special university publications (orations and disputes), 4. works on military technology, 5. political writings, and 6. general theoretical works on strategy and tactics. Outstanding amongst these are the works of Miklós Zrínyi's which exercised an influence on the later development of most of the above categories.

Gábor Hausner

LA LITTÉRATURE DE SCIENCE MILITAIRE DE HONGRIE AU 17^{E} SIÈCLE

Résumé

Pendant une grande partie du 17e siècle, les traités sur la science militaire ne se définissaient pas encore comme une science à part entière, mais ils faisaient partie des discours philosophiques et parfois théologiques. Durant toute cette période, la question de la «guerre sainte» et juste, soit la thèse de la légitimité religieuse de la guerre resta intégrée dans la littérature religieuse. Au 17e siècle, les réflexions sur la guerre restèrent toujours centrées sur les aspects moraux (l'éthique militaire, la vaillance, le rôle de la Fortune, etc.). Elles furent développées à l'intérieur de la philosophie, dans les discours politiques sur les bons généraux et dans les textes de genres très variés sur les formes de la vie de cour, sur les vertus militaires et l'éducation de l'homme de cour et du bon prince, ainsi que sur la théorie de «ragione di stato». La naissance de la science militaire s'explique par les changements économiques, sociaux et politiques survenus sur le continent, par le développement de l'organisation militaire, de la tactique et de la formation au cours des luttes armées qui les ont accompagnés (principalement la Guerre de Trente ans et les combats contre l'Empire ottoman) et par l'évolution du système intérieur des sciences.

Au 17e siècle plus de cinq cents œuvres de théorie militaire parurent en Europe. Contrairement à la richesse et à la diversité de celles-ci, la production de la littérature hongroise de science militaire du 17e siècle est bien pauvre: Nous ne connaissons que quelques douzaines d'ouvrages publiés par des auteurs hongrois en Hongrie ou à l'étranger en langues hongroise et étrangères, surtout en latin et en allemand. Les réflexions sur la guerre et l'art militaire écrites par des auteurs de Hongrie peuvent être classées en six catégories (en prenant également en considération les types de discours de l'époque et la littérature spécialisée internationale): 1. ouvrages théologiques (sermons); 2. règlements militaires (décrets et règlements); 3. ouvrages universitaires ponctuels (discours et débats); 4. ouvrages de technique militaire; 5. ouvrages politiques; 6. ouvrages sur la théorie générale de l'art militaire (stratégie et tactique). Parmi ces ouvrages les plus importants sont ceux de Miklós Zrínyi lesquels ont influé sur le développement ultérieur de plusieurs catégories.

Gábor Hausner

DIE MILITÄRWISSENSCHAFTLICHE LITERATUR IM UNGARN DES 17. JAHRHUNDERTS

Resümee

Der Diskurs über die Kunst des Kämpfens definierte sich im Großteil des 17. Jahrhunderts noch nicht als eigenständige Wissenschaft, sondern war Teil des philosophischen, zum Teil theologischen Diskurses. Die Frage des gerechten und des „heiligen Krieges", also die These von der religiösen Legitimation des Krieges, blieb zum Beispiel während der gesamten Epoche Teil der religiösen Literatur. Im Mittelpunkt des Nachdenkens über den Krieg standen auch noch im 17. Jahrhundert die ethisch-moralischen Bezüge (das Soldatenethos, der Mannesmut, die Rolle von Fortuna usw.). Diese wurden innerhalb der Wissenschaft der Philosophie im politischen Diskurs formuliert, und zwar in den Werken über die guten Feldherren, sowie in den Texten mit den verschiedensten Gattungen über die Formen des Hoflebens, die Tugenden und die Erziehung des Hofmenschen und des guten Fürsten, sowie über die Theorie der „ragione di stato". Im Laufe der wirtschaftlichen, gesellschaftlichen und politischen Veränderungen auf dem Kontinent und der diese begleitenden bewaffneten Konflikte (in erster Linie im Laufe des Dreißigjährigen Krieges und der Kämpfe gegen das Osmanische Reich) hatte dann eine Entwicklung auf dem Gebiet der Kriegsorganisation, der Taktik und der Ausbildung, sowie eine Bewegung innerhalb des Systems der Wissenschaften begonnen, welche folglich gemeinsam die Kriegswissenschaft ins Leben riefen.

Im 17. Jahrhundert kann mit dem Erscheinen von mehr als fünfhundert Werken in Europa gerechnet werden, die sich mit der Theorie des Kämpfens beschäftigten. Im Gegensatz zu dieser reichhaltigen und differenzierten Literatur ist der Ertrag der ungarischen militärwissenschaftlichen Literatur im 17. Jahrhundert ziemlich mager; wir kennen kaum einige Dutzend Werke in Ungarn, das heißt von ungarischen Verfassern im In- und Ausland erschienene Texte, die in ungarischer und in Fremdsprachen, vor allem Lateinisch und Deutsch, geschrieben wurden. Die Reflexionen ungarischer Verfasser über den Krieg und das Kämpfen lassen sich (auch in Anbetracht der zeitgenössischen Diskurstypen und der internationalen Fachliteratur) in sechs Typen einteilen: 1. theologische Werke (Predigten); 2. Kriegsstatute (Edikte und Regulamente); 3. Gelegenheits-Universitätswerke (Orationen und Disputationen); 4. kriegstechnische Werke; 5. politische Werke; 6. sich mit der allgemeinen Theorie des Kämpfens beschäftigende (strategische und taktische) Werke. Aus diesen sind die Arbeiten von Miklós Zrínyi hervorzuheben, die auf die spätere Entwicklung mehrerer Typen einen Einfluss hatten.

Габор Хауснер

ВЕНГЕРСКАЯ ВОЕННО-НАУЧНАЯ ЛИТЕРАТУРА В XVII ВЕКЕ

Резюме

Суждения об искусстве военного дела в XVII веке в основном еще не совсем определились в качестве самостоятельной науки, а остались отчасти в рамках суждений философии, а отчасти – теологии. На протяжении всей эпохи частью религиозной литературы остался, например, вопрос справедливой и „священной войны", то есть тезис о религиозной легитимизации войны. В центре внимания размышлений о войне еще в XVII веке оставались моральные, нравственные аспекты (военный этос, храбрость, роль Фортуны и. т. д.), которые были сформулированы в рамках философской науки, в политических дискурсах, трактовавших в весьма разнообразных по своему жанру текстах понятия о хорошем полководце, о формах придворной жизни, о военных достоинствах и о воспитании придворного человека и хорошего князя, а также о теории „regione di stato". В ходе экономических, социальных и политических преобразований, проходивших на континенте, и сопровождавших их вооруженных столкновений и войн (прежде всего тридцатилетняя война и борьба против Османской империи) началось развитие в области военной организации, прогресс в системе наук, что в целом привело к созданию военной науки.

В XVII столетии в Европе уже насчитывалось появление более полтысячи специальных работ, занимавшихся теорией военной науки. В противоположность этой богатой и дифференцированной специальной литературе урожай отечественной военно-научной литературы XVII века был весьма скромным: нам известно едва несколько дюжин работ, вышедших в Венгрии, то есть написанных венгерскими авторами на венгерском и иностранном языках (в первую очередь на латинском и немецком). Размышления о войне, военном деле (принимая во внимание различного типа дискурсы того времени и международную специальную литературу) можно различить и разбить на шесть типов:

1. теологические произведения (наставления), 2. военные уставы (эдикты и регламенты), 3. написанные на определенный случай универсальные работы (ораторские речи и диспуты), 4. военно-технические работы, 5. политические статьи, произведения, 6. работы, посвященные общей теории военного дела (стратегии и тактике). Среди них следует особо отметить работы Миклоша Зрини, которые оказали влияние и на дальнейшее развитие венгерского военного дела.

HŐSGALÉRIA

A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában

Szerkesztette: Bene Sándor, Hausner Gábor

ZRÍNYI KIADÓ

HERMANN RÓBERT

BEVEZETÉS A TÖRTÉNETI DELFINOLÓGIÁBA – AVAGY MÉSZÁROS LÁZÁR EMLÉKIRATAINAK KIADÁSA

1985-ben komoly feltűnést keltett, amikor Szörényi László egy nagy (noha csak meghúzva megjelent) tanulmányban foglalkozott a magyar klasszikusok, különösen a XX. századi magyar klasszikusok 1948 utáni életműkiadásaival. Kiderítette ugyanis, hogy a korszaknak szinte egyetlen olyan magyar írója sem volt, akinek a munkáit „ad usum Delphini"[1] ne csonkították volna meg, vagy – ami még súlyosabb – ne írták volna át e kiadásokhoz annak érdekében, hogy az olvasó elé kerülő szövegek nagyjából megfeleljenek a kor ideológiai követelményeinek, illetve a hivatalos kultúrpolitika által az illető személyekről kialakított, vagy kialakítani szándékozott képnek. A tanulmány csak 2000-ben jelent meg teljes terjedelmében,[2] s vigaszunkul szolgálhat, hogy 1989 óta – leszámítva a szakmányban nyomott zugkiadásokat – ma már valóban a teljes és hiteles szövegeket vehetjük kézbe.

Tudomásunk szerint nem készült hasonló összefoglaló a történeti jellegű munkák, így emlékiratok és naplók kiadásainak hasonló visszásságairól, noha maga Szörényi is megemlítette például Táncsics Mihály és Jósika Miklós emlékiratainak megcsonkítását.[3] A XX. századi emlékiratokra itt nem kívánom kiterjeszteni vizsgálódásaimat; részint azért, mert a korszakhoz nem értek, részint pedig azért, mert ezek bevonása szétfeszítené e bevezető tanulmány szűkre szabott kereteit. Csupán jelezni szeretném, hogy a korszakban publikált, az 1917–1918 utáni időszakra vonatkozó emlékiratok és naplók esetében gyakori volt a szemelvényes kiadás, bizonyos munkák eleve nem – vagy legfeljebb zárt terjesztésű kiadványként – láthattak itthon napvilágot. A problematikus témával foglalkozó memoárok szerzői pedig néha maguk gyakorolták az öncenzúrát, igazítottak utólag az emlékeiken annak érdekében, hogy munkájuk megjelenhessen.

Cenzúra, öncenzúra és „gyengéd" tekintetek – az 1848-1849-es naplók és emlékiratok delfinizálása

Ha az időben és a témában visszább megyünk, látszólag nem ennyire problematikus a kép. Az 1848–1849. évi forradalomról és szabadságharcról több száz memoár és napló jelent meg önálló kötetben vagy különböző folyóiratok hasábjain. Az első nagy hullám közvetlenül az eseményeket követő évekre tehető, amikor nagyobbrészt német, kisebb mértékben angol és francia nyelven több tucat emlékirat látott napvilágot. A magyar nyelvű kiadásokról – néhány viszonylag hamar elhalt vagy meghalasztott kísérleten kívül[4] – a cenzúra szorításában nem igen lehetett szó. 1867 után aztán igazi konjunktúrája

[1] „A trónörökös használatára" – a francia jezsuiták és Fénelon által kidolgozott szövegközlési technika, amelynél az erkölcsileg veszélyesnek ítélt részeket kigyomlálták a trónörökös által olvasott könyvekből.

[2] *Szörényi László:* Ars Mutilandi Hungarica. In: *Uő:* Delfinárium. Filológiai groteszkek. Miskolc, 2000. (A továbbiakban: *Szörényi* 2000.)

[3] *Szörényi* 2000. 13–19. o.

[4] Magyar Emléklapok. (Szerk. *Szilágyi Sándor.*) I. k. Vö. *Szilágyi Sándor:* Rajzok a forradalom utáni időkből. – Az első magyar katonai tanintézet. Budapest, 1876. 5–67. o.

volt a negyvennyolcas naplók és emlékiratok megjelentetésének. A napi- és hetilapokon kívül két, nem túl hosszú időt megért folyóirat (a *Hazánk*, illetve a *1848-49. Történelmi Lapok*) szakosodott kimondottan ilyen tárgyú emlékiratok közreadására; de legalább százra tehető az önálló kötetben megjelent munkák száma is. Az első világháború lezárása és a bécsi levéltárak megnyílása után is jó néhány, addig lappangó emlékirat vagy napló került a kutatók, majd az olvasók kezébe; elég ha Széchenyi 1848. évi naplóját, vagy Beniczky Lajos honvéd alezredes és kormánybiztos emlékiratát említjük.[5]

1945 után az egyelőre demokratikus, majd népi demokratikus rendszer történeti legitimációjának egyik fő forrását 1848–1849 képezte. Érthető, ha a forradalom és szabadságharc 100. évfordulójára az akkori kultúrpolitika is ki akart tenni magáért. A kezdetben koalíciósnak indult, majd egyre inkább a kommunista kultúrpolitika által meghatározott emlékünnepségek alkalmából tucatnyi tanulmánykötet és önálló munka látott napvilágot, s szóba került az addig kiadatlan 1848–1849-es naplók és emlékiratok egy részének publikálása is.[6] A szép tervből azonban semmi sem lett, s noha az ezt követő diktatórikus korszak okmánypublikációkban igen gazdag volt,[7] az emlékiratok és naplók kiadása terén nem számolhatunk be komolyabb előrelépésről.

Az 1848–1849-es emlékiratok és naplók kiadása csak az 1970-es években vett újabb lendületet, részint az események 125. évfordulója kapcsán, részint pedig az 1970–1980-as évek fordulójától kezdve Katona Tamás tevékenységének köszönhetően. Újabb lökést adott a publikálásnak a forradalom és szabadságharc 150., illetve Kossuth születésének 200. évfordulója,[8] s a diktatúrák bukása következtében a határon túli magyar kiadóknál is egyre újabb és újabb munkák kerülnek ki a sajtó alól.[9] Ugyanakkor továbbra is legalább százra tehető a hazai nagy közgyűjteményekben található, kéziratban lévő visszaemlékezések és naplók száma;[10] s nyilván a vidéki és határon túli levél- és múzeumi kézirattárak mélyén, illetve magángyűjteményekben is hasonló nagyságrendben rejtőznek hasonló munkák.

---

[5] *Károlyi Árpád:* Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Budapest, 1921. I. k. 275–390. o.; *Steier Lajos:* Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és tót mozgalomról. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Emlékiratok. Budapest, 1924.

[6] A kötetet Tolnai Gábor szerkesztette volna. Kéziratos források az Országos Széchényi Könyvtárban 1789–1867. (Összeállította az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának munkaközössége.) Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai XXIV. Budapest, 1950. 405/a., 819., 940., 999., 1377., 2467. és 2544. tétel.

[7] Kossuth Lajos összes munkái. XI. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. (S. a. r. *Barta István.*) Budapest, 1951.; XII. k. Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban. (S. a. r. *Sinkovics István.*) Budapest, 1957.; XIII–XIV. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. I–II. (S. a. r. *Barta István.*) Budapest, 1952–1953.; XV. k. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. (S. a. r. *Barta István.*) Budapest, 1955. (a továbbiakban: KLÖM XV.); *V. Waldapfel Eszter:* A forradalom és szabadságharc levelestára. I–IV. k. Budapest, 1950–1965.

[8] Lásd erre *Hermann Róbert:* A 150. évforduló termése – új kiadványok az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc történetéről. *Magyar Napló,* 1999/7. 42–55. o.; II. rész. *Magyar Napló,* 2000/1-3. 103–109. o.; *Uő:* Az 1992–2006 között megjelent Kossuth-irodalom. In: Kossuth Lajos, „a magyarok Mózese". Budapest, 2006. 252–294. o.

[9] Újabban lásd pl. Határvidék 1762–1918. 1. k. Sepsiszentgyörgy, 2003.; 2. k. (Szerk. *Demeter Lajos.*) Sepsiszentgyörgy, 2006.

[10] Így a szabadságharc tábornokai közül nagyobbrészt kiadatlan Gaál Miklós, Perczel Mór, Henryk Dembiński és Vetter Antal emlékirata. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (továbbiakban OSZK Kt.) egyedül Dudás Ödön gyűjtésében tucatnyi kiadatlan visszaemlékezés található. Fol. Hung. 1368. *Dudás Ödön:* A magyar hadsereg [tisztikara] 1848–1849-ben. A Magyar Országos Levéltár Mohács utáni gyűjteménye is legalább félszáz ilyen visszaemlékezést vagy naplót őriz. R 31. Naplók, feljegyzések. 1–2. csomó.

De hogy állunk magukkal a kiadásokkal? Mennyire megbízhatók és teljesek azok a kiadványok, amelyek rendelkezésünkre állnak? Nos, a tapasztalat ezen a téren is elszomorító. Az események óta elmúlt 160 évben bizony tucatjával jelentek meg olyan kiadványok, amelyek sem teljesnek, sem pontosnak nem voltak mondhatók.

Az első „delfinizálásokra" mentségül szolgálhat a 1849 augusztusa utáni magyarországi katonai önkényuralom, s ennek természetes velejárója, a cenzúra. Az egyik áldozat nem kisebb személyiség volt, mint a forradalom vezetője, Kossuth Lajos. Kossuth az 1849. szeptember 12-én a bulgáriai Vidinből „Az Angol- és Frankhonbani magyar követ- s diplomáciai ügynökségeknek" szóló levelében fejtette ki véleményét a szabadságharc végnapjairól, a vereség okairól, s szintén itt vetett számot a magyar ügy további diplomáciai lehetőségeivel.[11] A nyílt levél rövidesen megjelent németül, angolul, franciául és olaszul, s magyar fordításban 1850-ben a szabadságharc utáni történeti publicisztika egyik legmozgékonyabb alakja, Szilágyi Sándor adta ki – természetesen erősen meghúzva; azaz, kihagyta belőle mindazt, amit Kossuth a magyar küzdelem lehetőségeiről, Ausztria gyengeségéről és orosz függőségéről írt.[12]

Ezt a közlést 1911-ben Görgey István felvette Görgei Artúr emlékiratainak magyar fordításába, függelékként.[13] Kacziány Géza 1915-ben a *Magyarország* hasábjain, majd 1936-ban egy önálló kötet részeként egy, a Pulszky-hagyatékban lévő kéziratos másolat alapján közölte a hiteles magyar szöveget,[14] s ezt a közlést vette át Tóth Gyula a szabadságharc végnapjairól szóló szemelvénygyűjteménybe,[15] majd pedig 1987-ben Katona Tamás a fennmaradt hiteles másolatok alapján újból közzétette a teljes szöveget.[16] Ettől függetlenül két év múlva ismét akadt olyan kiadvány, amelynek szerkesztője a Szilágyi-féle, nem a magyar eredetin, hanem annak németből visszafordított, csonka magyar szövegén alapuló közlést látta jónak újra kiadni, mondván, hogy az a korban közelebbi, s hogy „szövegkritikai elemzés alapján" ezt hitelesebbnek tartja, mint a Tóth Gyula által közzétett változatot.[17] (A Katona-féle közlés két év alatt nem jutott el hozzá.)

Szintén a cenzúrától való félelem vehette rá Egressy Gábort arra, hogy törökországi naplóját jelentősen megcsonkítva és átírva adja közre 1851-ben. Noha a munka csak részben tekinthető naplónak, ugyanis az 1849. július–augusztusi részeknél gyanítható, hogy a szerző utólag kötötte naphoz feljegyzéseit, részletességével ez a diárium egyike a törökországi magyar emigráció történetére vonatkozó legfontosabb forrásoknak. A kiha-

---

[11] Lásd erre *Hajnal István:* A Kossuth-emigráció Törökországban. Budapest, 1927. I. k. 38–63. o. és *Kosáry Domokos:* A Görgey-kérdés története. Budapest, 1994. I. k. (a továbbiakban: *Kosáry* I–II.) 132–151. o.

[12] *Szilágyi Sándor:* Kossuth a forradalom végnapjairól. Magyar forradalmi adattár I. Pest, 1850.

[13] A „Widdini levél". Kossuth a forradalom végnapjairól. Viddin, september 12-iki szózata az angol és franczia politicai agensekhez. (Jegyezettel kisérve *Szilágyi Sándortól.*) Pest, 1850. In: *Görgey Arthur:* Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években. (Fordította németből *Görgey István.*) Budapest, 1911. II. k. 397–422. o.

[14] *Kacziány Géza:* Görgeiről második könyvem. Budapest, é. n. [1936.] 13–24. o.

[15] *Kossuth Lajos:* Szegény hazánk elesett. In: Küzdelem, bukás, megtorlás. Emlékiratok, naplók az 1848–49-es forradalom és szabadságharc végnapjairól. (S. a. r. *Tóth Gyula.*) Magyar Századok. Budapest, 1978. I. k. (a továbbiakban: *Tóth* 1978. I–II.) 199–219. o.

[16] *Kossuth Lajos:* Írások és beszédek 1848–1849-ből. (S. a. r. *Katona Tamás.*) Budapest, 1987., 1994. 508–529. o.

[17] Kossuth Lajos a forradalom végnapjairól. In: Görgey contra Kossuth. (S. a. r. *Pusztaszeri László.*) Budapest, 1989. 21–42. o., a vonatkozó megjegyzést lásd a jegyzeteknél, 85. o.

gyások és átfogalmazások viszonylag könnyen követhetők, itt csupán két példát hoznánk. Az 1849. július 25-i, berecki feljegyzésben, a kiadott részben a következőket olvashatjuk: „Bem csatáiról beszélve, – minők [Petőfi] Sándor szerint a világtörténetben még elő nem fordultak, – elragadtatásában Bemet minden idők legnagyobb emberévé emelte. Efölött támadt köztünk a legelső komoly vita; minthogy én szintúgy el vagyok fogulva Shakespeare iránt, mint ő az öreg iránt."[18] Ezt a kéziratos naplóban még a következő, kihagyott passzus követi: „Én egyfelől a hőst, másfelől a teremtő szellemet úgy fogva fel, mint az emberiség nyavalyájának gyógyító mestereit, de kiknek eljárása egészen ellenkező, s feltéve, de meg nem engedve, hogy e kettőnek annyira különböző cselekvés módja egymással hasonlatba jöhet; akkor én őket ily párvonalba tevém: a költői szellem májusi nap, mely tenyészt; a hős júliusi nap, mely éget. A költő éltető szellő; a hős fojtó siroccó. Amaz tavaszi lanyha eső; emez nyári jégzápor."[19]

Az augusztus 11-i dévai bejegyzés a kiadott szövegben így hangzik: „A magyar had Szászsebesről is kivonulni kénytetett. A muszkák előőrsei a híres piski hídjáig nyomultak előre."[20] Ezután a következő kihagyott passzus olvasható a kéziratban: „Vajon merre van Kemény Farkas hadosztálya, mely sem a szászsebesi, sem a szebeni csatákban részt nem vőn? Hát Kazinczy, ki 12 ezerével meg nem jelent Vásárhelyen, hol összpontosulniok kell vala, Bem terve szerint az erdélyi hadaknak'?"[21] Mindez annyiból örömmel töltheti el a kutatót, hogy az eredeti szöveg helyreállítható, s egykor talán kiadható; kevésbé örömteli, hogy Egressy naplóját legutóbb nem a kézirat, hanem az 1851. évi kiadás alapján jelentették meg, reprintben, s nyomtatás közben sikerült elveszíteni az 1. oldalt; azaz a szöveg tovább delfinizálódott.[22]

Tanulmányunk szűkebb tárgya, Mészáros Lázár emlékirata szintén ilyen átigazított, átdolgozott, átírt és megcsonkított kiadásban jelent meg 1866–1867 fordulóján. Ennek részleteiről azonban alább fogunk beszámolni.

Nem túl sok jót mondhatunk el egy másik, németül 1850-ben, magyar fordításban csak a kiegyezés után megjelent munka magyar kiadásáról sem. Czetz János vezérőrnagy, aki 1849 május–júniusában Bem távollétében az erdélyi hadsereg főparancsnoka volt, az elsők között adta ki emlékiratát. A munkának jó visszhangja volt, s Czetz 1851-ben az 1849 májusáig terjedő részeket szinte szó szerint bedolgozta a Klapka György neve alatt kiadott kétkötetes munkába, amelynek az erdélyi hadjáratra vonatkozó fejezetét Czetz írta.[23] A Hamburgban megjelent eredetit 1868-ban fordításban tette közzé Ko-

[18] Egressy Gábor törökországi naplója 1849–1850. Pest, 1851. (a továbbiakban: *Egressy* 1851.) 5. o.

[19] Egressy Gábor törökországi naplója 1849–1850. OSZK Kt. Fol. Hung. 1227. (a továbbiakban: *Egressy* OSZK) 7. o.

[20] *Egressy* 1851. 10. o. „A magyar had" helyett a kéziratban „A mieink" olvasható.

[21] *Egressy* OSZK 14. o. Helyette ez olvasható a kiadott szövegben: „Kazinczinak már régen meg kellett volna érkeznie hadosztályával, Bem parancsa szerint, s még mind eddig híre sincs."

[22] Egressy Gábor törökországi naplója 1849–1850. Reprint kiadás. (Az utószót írta *Steinert Ágota.*) Budapest, é. n.

[23] *Johann Czetz:* Bem's Feldzug in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. Hamburg, 1850. (a továbbiakban: *Johann Czetz* 1850.); *Georg Klapka [– Johann Czetz]:* Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. Leipzig, 1851. II. k. 165–320. o. – Czetz emlékiratainak utolsó változatát lásd *Czetz János:* Emlékezéseim. (S. a. r., a bevezetőt és a jegyzeteket írta *Kedves Gyula.*) Budaörs, 2001.

máromi Iván;[24] azonban a fordítás tele van leiterjakabokkal, s a fordító fenekestől felforgatta a kötet eredeti rendjét. Ám emellett bizonyos részeket egyszerűen kihagyott; így például azt, ahol Czetz idézi Bem 1849 telén Görgeiről tett nyilatkozatát: „Fiatal barátom, Görgei nem tábornok, mert aki Schwechattól Selmecig fut anélkül, hogy egyszer is megállna, nem érdemli meg a tábornok nevet. S figyeljen még ide, Görgei rossz ember." Bem sajnos igazat mondott – írja Czetz.[25]

Voltak aztán az önmagukat delfinizálók. Ilyen volt Czetz szerzőtársa, Klapka György. Klapka először az 1849. április–október közötti emlékeit tartalmazó kötettel lépett a német és angol közönség elé,[26] majd a könyv sikerére tekintettel, Czetzcel közösen írták és jelentették meg a már említett kötetet. Klapka e munkákban német fordításban több, a birtokában lévő iratot is közzétett.

1886-ban egy újabb, magyarul és németül megjelent kötettel folytatta emlékiratai kiadását. Ez a kötet részben az 1850–1851-es kötetek anyagára épült; így az 1851-es Nationalkrieg-ből emelte át több csataleírását.[27] A szabadságharc történetéből részletesebben az 1849. május–októberi, tehát a „Memoiren" által tárgyalt időszakkal foglalkozott, itt teljes bekezdéseket emelt át fordításban a „Memoiren" szövegéből; ugyanakkor ki is hagyott belőlük, például az 1849. júliusi 4-i komáromi haditanács ismertetésénél egy, Thaly Zsigmond alezredes felszólalását tartalmazó részt.[28] Ezekre az eltérésekre a kortársak közül Görgey István, majd az 1930-as években a Klapka emlékiratainak kritikai vizsgálatát elvégző Lengyel Tamás felhívta a figyelmet.[29]

Az igazi meglepetés azonban akkor érte a kutatókat, így az „Emlékeimből"-t az első megjelenés után száz évvel publikáló Katona Tamást, amikor kiderült, hogy Klapka nem csupán a törzsszöveghez, hanem az általa közölt dokumentumokhoz is hozzányúlt, s egész bekezdéseket hagyott ki vagy írt át bennük. Egyes esetekben feltételezhető, hogy a kihagyás oka egyszerű figyelmetlenség, esetleg a nyomda gondatlan munkája lehetett. Mással aligha magyarázható, hogy Kossuth 1849. június 7-i leveléből több bekezdést is kihagyott az 1886-os kötetben, holott az 1850-es Memoiren-ben a teljes szöveget leközölte német fordításban.[30]

---

[24] *Czetz János:* Bem erdélyi hadjárata 1848–49-ben. (Ford. *Komáromi Iván.*) Pest, 1868.

[25] *Johann Czetz* 1850. 372–373. o. Bem egy hasonló értelmű nyilatkozatát idézi: Hunkár Antal emlékiratai. (S. a. r. *Lukinich Imre.*) *Hadtörténelmi Közlemények,* 1926. 371. o. Eszerint Bem a következőket mondta volna: „Von Pressburg bis Ofen ohne eine Schlacht zu führen, das ist kein General, und Sie werden sehen, dass er ist ein Spitzbub." Miután Hunkár 1856-ban írta emlékiratát, s Czetz munkája addigra bejutott az országba, elképzelhető, hogy ennek ismeretében írta le az inkriminált mondatot.

[26] Memoiren von Georg Klapka April bis Oktober 1849. Leipzig, 1850. (a továbbiakban: *Georg Klapka* 1850.); *George Klapka:* Memoirs of the War of Independence in Hungary. London, 1850. Vol. I–II.

[27] *Klapka György:* Emlékeimből. Függelékül Gr. Teleki László leveleivel. Budapest, 1886. (a továbbiakban: *Klapka György* 1886.); *Georg Klapka:* Aus meinen Erinnerungen. Zürich, Budapest und Wien, 1887.

[28] *Georg Klapka* 1850. 131. o. Vö. *Görgey István:* 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. III. k. Budapest, 1888. 63–64. o. Az emlékiratok új kiadásában Katona Tamás jegyzetben közli a kimaradt passzust. *Klapka György:* Emlékeimből. (S. a. r. *Katona Tamás.*) Magyar Századok. Budapest, 1986. (a továbbiakban: *Klapka György* 1986.) 561. o. A kihagyás oka az lehetett, hogy Thaly angolul megjelent emlékirataiban élesen bírálta Klapka komáromi ténykedését. *Sigismund Thaly:* The Fortress of Komárom (Comorn) during the War of Independence in Hungary in 1848–1849. (Translated by *William Rushton.* With a Plan of the Fortress.) London, 1852.

[29] *Lengyel Tamás:* Klapka György emlékiratai és emigrációs működése. Budapest, 1936.

[30] *Georg Klapka* 1850. 54–58. o.; *Klapka György* 1986. 163–164. o. Klapka két, magyar és német nyelvű

Klapkával némileg előreszaladtunk, hiszen időben megelőzi az ő kötetét nagy ellenlábasának, a szabadságharc legkártékonyabb hadvezérének, Henryk Dembińskinek az emlékirat-kiadása. Dembiński még a törökországi emigrációban kezdte el írni emlékiratait, francia nyelven. Az elkészült munkát valamikor letisztáztatta, s még a tisztázati példányon is javított.[31] Jelenleg tehát két kézirat áll a kutatás rendelkezésére, ám egyesített kiadásukra jelenleg kevés a remény, ugyanis Dembiński kézírása gyakorlatilag olvashatatlan: a francia nyelvterületen szocializálódott Borus József sem tudott vele mit kezdeni. A kutatót csak részben kárpótolja az, hogy Dembiński iratai között fennmaradt az az 1849 márciusában írott hosszú igazoló irat, amelyben első balszerencsés fővezérségének történetét igyekezett kedvező beállításban tálalni a magyar politikai vezetés, elsősorban Kossuth előtt.[32]

Az emlékiratoknak azonban 1873-ban előbb a német, majd egy évvel később a magyar kiadása is megjelent.[33] A munka egyes állításait Dembiński másik ellenlábasa, Görgei Artúr részesítette szakmai kritikában.[34] Magát a szöveget azonban mind ő, mind az egyes állításokat vitató többi kortárs,[35] mind pedig a későbbi szakirodalom egy évszázadon át hitelesnek fogadta el. Az Alfons F. Danzer által sajtó alá rendezett kiadás tehát afféle kártékony számítógépes vírusként végigfertőzte a korszakról szóló nagy összefoglalókat, így Gelich Rikhárd, Breit József munkáit, illetve a kisebb résztanulmányokat is.

Holott, mint azt az 1970-es években Borus József az eredeti kézirat és a kiadott szöveg összevetése alapján megállapította, a kiadás inkább tekinthető Danzer, mint Dembiński munkájának. Danzer gátlástalanul hagyott ki egész bekezdéseket, írt bele a szövegbe, s az érdekesség kedvéért a Dembiński irathagyatékában található, de az emlékiratok szövegében nem szereplő – időnként rosszul elolvasott[36] és megcsonkított – dokumentumokkal tűzdelte tele a kötetet.[37]

---

közlését egyesítette a KLÖM XV. 483–485. o. Egy mondat a Katona-féle közlésből is kimaradt. *Klapka György* 1986. 147–148. és 558–559. o. Teljes szövegét közli *Hermann Róbert:* Kossuth Lajos, az Országos Honvédelmi Bizottmány és a kormányzóelnöki iroda kiadatlan iratai 1849-ből. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1992/3. 155–157. o.

[31] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) R 23. Henryk Dembiński iratai. (a továbbiakban: Dembiński-ir.) 1. k.; MOL Filmtár 38553. doboz.

[32] Henryk Dembiński beadványa Kossuth Lajoshoz, Debrecen, 1849. márc. 12–16. Weitere Notizen. Uo., 1849. márc. 24. MOL Dembiński-ir. 2. k. No. 30.

[33] Dembiński in Ungarn. Nach den hinterlassenen Papieren des Generals. (Hg. von *Alphons F. Danzer.*) Wien, 1873. Band I–II. (a továbbiakban: *Alphons F. Danzer* 1873.); *Danzer F. Alfonsz:* Dembinski Magyarországon. Budapest, 1874. (a továbbiakban: *Danzer F. Alfonsz* 1874.)

[34] *Demár János [Görgei Atúr]:* Dembinszki emlékiratairól. *Budapesti Szemle,* I. rész. 1875. VII. k. 225–237. o.; II. és III. rész. 1875. VIII. k. 16–41. és 349–378. o.; IV. rész. 1875. IX. k. 315–385. o..; V. rész. 1876. X. k. 349–389. o.; VI. rész. 1877. XI. k. 1–48. o.

[35] *Görgey István:* 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. I. k. Budapest, 1885.; *Máriássy János:* Visszaemlékezések az 1848–49. évi szabadságharc alatt végzett szolgálataimra. (S. a. r. Sugár István. – Máriássy János olmütz visszaemlékezései az 1849 nyári harcokra. S. a. r. *Hermann Róbert.*) Budapest, 1999.

[36] Téves pl. Szemere 1849. február 13-i levelének közlése és fordítása: *Alphons F. Danzer* 1873. 129–130. o.; *Danzer F. Alfonsz* 1874. 95–96. o. Vö. *Szemere Bertalan:* Politikai jellemrajzok. – Okmánytár. (S. a. r. *Hermann Róbert* és *Pelyach István.*) Budapest, 1990. 387. o. Megcsonkítva közli Batthyány Kázmér külügyminiszter 1849. május 16-án a galíciai orosz hadsereg parancsnokához intézett átiratát: *Alphons F. Danzer* 1873. 61–67. o.; *Danzer F. Alfonsz* 1874. 279–284. o. (A közlésből az osztrák kormányt és a Habsburg-házat bíráló passzusok maradtak ki.)

[37] *Borus József:* Dembinski fővezérsége és a kápolnai csata. Budapest, 1975. 33–39. o.

Az 1880-as évek egyik szenzációja volt Kemény Zsigmond 1849-es „emlékiratának" kivonatos közlése.[38] A publikáció a kor nevezetes publicistájának, a centralistákról („a magyar doctrinairekről") külön kötetet író Beksics Gusztáv nevéhez fűződik. Beksics a kéziratot „közéletünk egy kiváló férfiának" szívességéből kapta meg, aki nem jogosította fel az emlékirat teljes terjedelemben való közlésére. „De adom belőle mindazt, ami Keménnyel kapcsolatban van, vagy pedig forradalmunk eseményeinek hátterére vet élénk világítást" – írta az emlékirat bevezetőjében. A szöveg közlése után pedig így folytatta: „Kihagytam belőle az országgyűlési tárgyalások legnagyobb részét, valamint több oly részletet, melynek közlésére nem nyertem felhatalmazást. Kemény és pártjának, a békepártnak, Kossuth ellenében kifejtett harcára és Kemény állásának megjelölésére szorítkoztam a közlött részletek megválogatásában. Ezek így is bevégzett egészet képeznek, és számos új, eddig ismeretlen adatot tartalmaznak."[39] Szerencsére, a Beksics által használt eredeti kézirat fennmaradt, s bekerült a Magyar Országos Levéltárba,[40] noha egyes részei erősen rongáltak, néhány, Beksics korában még meglévő ív pedig időközben eltűnt. Az első néhány ív valamikor, még mielőtt Beksics kiadta őket, vizet kaphatott, mert bizonyos szövegrészek olvashatatlanná váltak. Megállapítható, hogy Beksics elsősorban ezeket hagyta ki, de miután a sérülések nem igazodtak a szöveg belső tagolásához, a húzásnak áldozatul estek olvasható szövegrészek is. Másodsorban kimaradtak az országgyűlés nyilvános üléseinek a Közlönyben közzétett jegyzőkönyveken alapuló kivonatos ismertetései is.

Beksics közléséből azonban hiányzik néhány más szövegrész is; így az, amelyben Kemény Vida Károlynak, a *Budapesti Hiradó* konzervatív szerkesztőjének tanúságára hivatkozik;[41] vagy, ahol leírja, miért követte a parlamentet Debrecenbe.[42] Ezekből a szö-

---

[38] Az általa keltett vitára lásd Kossuth a békepártról: Kossuth Lajos iratai. X. k. (S. a. r. *Kossuth Ferenc.*) Budapest, 1904. 57. o. Pulszky Ferenc cikkét lásd *Pesti Napló,* 1883. márc. 16–17. – *Irányi Dániel:* Megjegyzések br. Kemény Zsigmond emlékiratára. Budapest, 1883. – *Hunfalvy Pál:* Rövid visszapillantás a forradalomra. *Budapesti Szemle,* 1883. 34. köt. – *Kovács Lajos:* A békepárt a magyar forradalomban. Válaszul Irányi Dániel röpiratára. Budapest, 1883. Történelmi tanulmányok I–VII., *Budapesti Szemle,* 1883. 33–35. köt. és Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve 1846–1848. I–II. k. Budapest, 1889.; *Madarász József:* Emlékirataim 1831–1881. Budapest, 1883. (a továbbiakban: *Madarász* 1883.)

[39] *Beksics Gusztáv:* Kemény Zsigmond. A forradalom s a kiegyezés. 2. jav. bőv. kiad. Budapest, 1883. 56–139. o. és innen átvéve „Emlékirat 1849-ből" címmel *Kemény Zsigmond:* Történelmi és irodalmi tanulmányok. (S. a. r. *Gyulai Pál.*) I. k. 47–141. o. Az idézeteket lásd Beksicsnél 55. és 150. o.

[40] MOL R 313. Személyek szerinti iratok. Kemény Zsigmond emlékirata.

[41] „Ön, ki régóta ismer engemet, kétségkívül tudja, hogy azon egyéniségek közé tartozom, kik az emberi természet és az emberi szenvedélyek nyomozását kiválólag szeretem. Vida – miután több évekkel ezelőtt velem együtt lakott, s miután régen némileg szellemi befolyásom alatt is állott – türhetőleg ismerhetett. Ő a Budapesti Híradóban oly egyénnek jellemzett, ki csak néha veti be a világ zajába magát, s azután magányba vonul, hogy szerzett tapasztalatainak töredékéből meglepő hűséggel állítja össze az eszmék irányát és az idők képét. Vida dicsérete túlságos volt, de szokásaimat és szellemem konstrukcióját talán nem rosszul fogta föl. Az én agyamban néha tiszta sejtelem támadt oly veszélyekről, melyek hihetetleneknek látszának és mégis – fájdalom – bekövetkeztek."

[42] „Január elején én is kénytelen voltam Debrecenbe menni. Okaim következők valának:

a.) A terrorizmus már akkor főként a rendőri miniszter működése által a legmagasabb fokra lévén emelve, az országgyűlés teremében is felhozatott, hogy amely követ az elindulásra kitűzött nap reggelén a vaspálya indóházánál nem leend, az végeztessék ki.

b.) Nem kaptam semmi biztosítást az ittmaradásra éppen azok által, kiktől reméllettem; míg másfelől oly álhír volt elterjedve, hogy Windisch-Grätz herceg minden követet haditörvényszék elébe állítand.

c.) Birtokom kizárólag Erdélyben feküdt. – Gondolkoztam ugyan arról, hogy csak Pest vidékéről távozzam, néhány hétre és Szolnoknál utat tévesszek, de

vegrészekből is kiderül, hogy Kemény munkája nem emlékirat, hanem a cs. kir. haditörvényszék előtti igazolását szolgáló védőirat. Állításait tehát ennek fényében kell értékelnünk. Ugyanakkor megállapítható, hogy Beksics közlése az eredeti kéziratnak kb. kétharmadát tartalmazza; információs értéke viszont – ha egyáltalán lehet így fogalmazni – az eredetiének kb. 90%-a. Megjegyzendő, hogy a szöveget később tovább delfinizálták. Miután Kemény védőirata az országgyűlés több zárt üléséről is tartalmaz tudósítást, a népképviseleti országgyűlés jegyzőkönyveit és fontosabb iratait tartalmazó kötetnek a zárt ülésekről szóló tudósításokat tartalmazó részébe ezeket is felvették. Ám például az 1849. január 12-i árt ülésről szóló részt összesen 20 sornyi, jelzetlen kihagyással adták közre.[43]

Részben Beksics közlésére reflelektálva adta közre saját emlékiratait Madarász József, az 1848–49-es országgyűlési baloldal jeles tagja. Madarász Kemény védőirata, Kovács röpirata és Kazinczy Gábor ekkortájt megjelent 1849-es védőirata, illetve a korabeli sajtó alapján kombinált emlékirataiban ugyan naplószerű tördelésben írja le az eseményeket, azonban néhány szúrópróba-szerű vizsgálatból is kiderül, hogy Madarásznak nem voltak ilyen feljegyzései; egy 1849. január végi képviselőházi zárt ülést például teljes egy hónappal eldatált. Az emlékirat érdemei közé tartozik, hogy közli Madarász László néhány, saját 1848–49-es ténykedésére vonatkozó emigrációs magánlevelének szövegét – sajnos azonban, a korszak sajátos forrásközlési szokásának megfelelően, a levelek szövegéből csak a címzett és az aláíró személye hihető; a szövegek többségét teljesen átírta. Így járt el többek között Madarász László 1878. decemberi levelével, amelyben az országgyűlés 1848–1849 fordulóján Debrecenbe történt átköltözésének körülményeiről számolt be.[44]

1867 után tucatjával jelentek meg a forradalom és szabadságharc történetére vonatkozó visszaemlékezések a különböző napi- és hetilapokban és más periodikákban. Az előbb Abafi Lajos és Szokoly Viktor, majd egyedül Abafi által szerkesztett *Hazánk* című folyóirat kimondottan XIX. századi naplók, emlékiratok és okmányok közlésére specializálódott. Itt látott napvilágot folytatásokban Szalay József vadász főhadnagy visszaem-

---

d.) útlevelem, melyet kezembe adtak, arról szólott, hogy mint követ megyek Debrecenbe. Ily körülmények közt akár passzussal, akár anélkül utaztam volna a vidékeken, ki valék tétetve, miként ha a táborozási teren maradok valahol, vagy Perczel tábornok, ki különben is régóta fenyegetett, kezére kerít, vagy a császári seregek valamelyik csapatja által, mint gyanús és utazásait nem igazolható egyén, kellemetlenségbe vegyülhetek. Legkevésbé mehettem pedig jószágomra, mert az Balázsfalva mellett feküvén, gyűlpontja volt az oláh csoportozatoknak. Alig maradott volna tehát más választásom, mint Szolnok és Várad közt valahol lappangani; de éppen e vidékek voltak leginkább fanatizálva s kormánybiztosokkal ellátva. Itt lehetett igazán attól tartani, hogy a Ház engedelme nélkül széledező követet a kormánybiztos különben is Debrecenbe küldi, vagy pedig az úgynevezett népjustitz még nagyobb bajba hozhatja. – Ennyi megfontolni valók mellett is talán nem jelentem volna meg Debrecenben, ha

e.) nem táplálta volna lelkemet egy remény aziránt, hogy a Windisch-Grätz herceg elébe küldött deputáció elfogadtatást leend szerencsés nyerni, s így alkalom nyílik az annyira megalázott mérséklett pártnak az annyi félreértések és terrorizmus által többnyire elnémított békebarátoknak fejöket felütni, és a dolgok folyamának irányát megváltoztatni."

[43] *Beér János–Csizmadia Andor* (szerk.): Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Budapest, 1954. 536–537. o.

[44] *Madarász* 1883., a hivatkozott eldatálás 210–212. o. Az 1878. decemberi levelet lásd 491–496. o., az eredeti alapján történt közlését lásd Madarász László emlékiratai és önéletrajzi levelei. In: Szószék és csatatér. Politikusi visszaemlékezések és naplók 1848–49-ből. (S. a. r. *Hermann Róbert.*) Budapest, 2000. 204–208. és 476–478. o.

lékezése. Szalay eredeti kéziratának kiadásakor derült ki, hogy a szabadságharcban súlyos sebesülést szerzett és megrokkant Szalay a *Hazánk* számára alaposan átdolgozta azt, így például jelentősen enyhítette annak a jelenetnek a leírását, amikor Ormai Norbert ezredest intim helyzetben találta Rozsváry Vilmával.[45]

Az 1880-as évek egyik legfontosabb vállalkozása volt Széchenyi István gróf életműkiadásának megindítása. Noha a megjelent kötetek mindegyikével kapcsolatban szakmai kifogások tömkelege hozható fel, a „citromdíjat" alighanem a Széchenyi-naplók kiadása vihetné el. Tudjuk, hogy az 1848. március közepéig terjedő naplók Széchenyi halála után titkárához, Tasner Antalhoz kerültek, aki Széchenyi felhatalmazása alapján végignézte a szöveget, s kihúzta, pontosabban olvashatatlanná tette benne mindazon részeket, amelyeket túlzottan magánjellegűeknek ítélt. A naplók Lónyay Menyhért jóvoltából kerültek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába, s kézenfekvő volt, hogy az életműkiadásban ezek is megjelenjenek. A kiadás munkáját a sorozatban már több más kötetet is szerkesztő Zichy Antal vállalta magára. A vaskos kötet azonban a teljes naplóanyag talán ha egyhatodát tartalmazta gyatra magyar fordításban, Zichy átvezető kommentárjaival, amelyek azonban nem válnak el Széchenyi szövegétől.[46] Zichy – egy képzavarral élve – még két bőrt lehúzott Széchenyi naplóiról: a naplókiadást megelőzően, kedvcsinálóként közzétett egy vegyes műfajú kötetkét, majd néhány év múlva a naplókban foglalt útirajzokat publikálta önálló kötetben.[47] Az eredeti és annak korántsem égi mása közötti különbségre csak az 1920-as években derült napfény, amikor Viszota Gyula megkezdte az eredeti naplók szakszerű közzétételét.[48]

Nem járt jobban a nagy ellenfél, Kossuth sem. Ő maga 1880-ban adta ki emigrációs iratainak első kötetét, majd az elkövetkező két évben újabb két kötetet.[49] A kiadás ezután egy időre leállt, s csak Kossuth halála után, 1894–1895-ben jelent meg két újabb kötet, amelyeket Kossuth híve, Helfy Ignác rendezett sajtó alá.[50] A hatodik kötettől Kossuth

---

[45] *Szalay József:* Egy honvéd naplójából (Visszaemlékezések). *Hazánk.* Történelmi Közlöny. (Szerk. *Abafi Lajos.*) IX. k. 58–72., 88–103., 178–191., 255–263., 358–373. o.; X. k. 28–35. o. A kéziraton alapuló modern kiadás: *Novák László:* Egy nagykőrösi vadász főhadnagy visszaemlékezései az 1848/49. évi szabadságharcra. Arany János Múzeum Kismonográfiái II. Nagykőrös, 1998. A hivatkozott részt lásd: 132–133. o.

[46] Gróf Széchenyi István naplói. Adalék a nagy hazafi jellemrajzához. (A M[agyar] T[udományos] Akademia megbízásából összeállította *Zichy Antal.*) Budapest, 1884. Vö. *Kosáry Domokos:* Széchenyi, a naplóíró és a történeti személyiség. In: *Ő:* A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról. Budapest, 1987. (a továbbiakban: *Kosáry* 1987.) 218. o. és *Oltványi Ambrus:* Széchenyi naplójáról és kiadásairól. In: *Széchenyi István:* Napló. (S. a. r. *Oltványi Ambrus.* Az előszót írta *Sőtér István.* Ford. *Jékely Zoltán* és *Győrffy Miklós.*) Budapest, 1978. 1366. o.

[47] *Zichy Antal:* Eszmék, adatok, adomák gróf Széchenyi István naplóiból. Budapest, 1880.; Gróf Széchenyi István külföldi úti rajzai és följegyzései. (Naplói nyomán a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából összeállította *Zichy Antal.*) Budapest, 1890.; *Friedreich István:* Gróf Széchenyi István élete. Budapest, 1914. I. k. 61. o. szerint „az egész naplókiadás különben egyike a világirodalom leglelkiismeretlenebb e fajta alkotásainak." Valamivel enyhébb Viszota Gyula ítélete: „Zichy kivonatának, minden jó akarat mellett, az az alaphibája, hogy művében nem Széchenyi beszél tulajdonképpen, hanem Zichy." Viszota egyedül azért hibáztatja Zichyt, mert az az anyagot nem folyamatos kronológiai rendben, hanem csoportosítva adta ki. Gróf Széchenyi István naplói. (Szerk. és bevez. *Viszota Gyula.*) Első kötet. (1814–1819). Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Gróf Széchenyi István összes munkái 10. k. Budapest, 1925. XXV. o.

[48] Gróf Széchenyi István naplói. (Szerk. és bevez. *Viszota Gyula.*) Újabbkori Történetének Forrásai. I–VI. k. Gróf Széchenyi István összes munkái 10–15. k. Budapest, 1925–1939. Vö. *Kosáry* 1987. 217–255. o.

[49] *Kossuth Lajos:* Irataim az emigrációból. I–III. k. Budapest, 1880–1882.

[50] Kossuth Lajos iratai. IV–V. k. (S. a. r. *Helfy Ignác.*) Budapest, 1894–1895.

fia, Kossuth Ferenc vette át a szerkesztés munkáját, s ő tette közzé a 6–13. köteteket, amelyek közül a 11. Kossuth 1841–1848 közötti beszédeit, a 12–13. pedig 1841–1849 közötti beszédeit tartalmazza.[51]

A Kossuth Lajos által összeállított kötetekről az azok forrásértékét egyébként méltányló Arany László is megállapította, hogy „azokban az adatok elrendezése, az események csoportosítása, az egymáshoz tartozó részek elhelyezése, szóval, irodalmi nyelven mondva: a kompozíció egyáltalán igen hiányos. Az események egymásutánját Kossuth gyakran félbeszakítja, összetartozó adatokat széjjel szór, olykor egyes leveleket több darabra oszt, s egyes darabjait más-más kötetbe teszi."[52] A kötetek végiglapozása csak megerősíti ezt, annál is inkább, mert Kossuth egyes leveleket kivonatban közöl, vagy magában a szövegben is kihagyásokat eszközöl.

Mindez Kossuth részéről félig-meddig érthető is, hiszen ő úgy szerette volna láttatni a történteket, ahogy azokat az „Irataim..." lapjain ábrázolta. Fia, Kossuth Ferenc azonban olyan szintű lelkiismeretlenséggel nyúlt apja irathagyatékához, amely már-már párját ritkítja. Erre először a hírlapi cikkek kiadásánál hívta fel a figyelmet a kortársi kritika,[53] majd Szekfű Gyula az öreg Kossuthról írott tanulmányában szedte le a keresztvizet Kossuth Ferenc eljárásáról: „A következő [VIII–X. – Hermann Róbert] kötetekben atyja leveleit adta ki, nagyon szigorú válogatással, sem Ferenc Józsefre és az uralkodóházra, sem a Függetlenségi Pártra kellemetlen adatot nem engedett át. (...) Emellett a kiadásban sok a hiba és elnézés, ami Helfy idejében nem történt volna meg; rosszul datált levelek, egészen más évek alá helyezve, mint kellene, ismételten kiadott levelek, ellenőrizhetetlen kihagyások."[54] A VI. kötetnél például Ludvigh János azon leveléből, amelyben az értesítette Kossuthot arról, hogy az Almásy-Nedeczky-féle függetlenségi összeesküvést Asbóth Lajos volt honvédezredes árulta el, kihagyta Asbóth nevét.[55] Nemrég Tóth-Barbalics Veronika bizonyította a 1867–1874 közötti leveleket tartalmazó VIII. kötet elemzésével, hogy az „nemcsak hogy nélkülözi a tudományos kiadás ismérveit, hanem esetenként még az is megkérdőjelezhető, hogy egyáltalán Kossuth Lajos szavait, illetve gondolatait tartalmazza-e."[56] Ugyanígy járt el Kossuth Ferenc a *Negyvenkilencz* című lap cikkeinek újrakiadásánál: kihagyások, a bekezdések felcserélése jellemezték szövegközlését, ahogy ezt Farkas Katalin kimutatta.[57]

Nem járt jobban a neves történetíró, Batthyány Lajos miniszterelnök titkára 1849. évi naplójának kiadása sem. Ezt Hentaller Lajos, a századforduló jeles függetlenségi publicistája jelentette meg egy gyűjteményes kötetben. Hentaller tucatnyi kihagyást eszközölt

[51] Kossuth Lajos iratai. VI–XIII. k. (S. a. r. *Kossuth Ferenc.*) Budapest, 1898–1911.

[52] *Arany László:* A magyar emigratio mozgalmai. In: Arany László tanulmányai. Második rész. Történelmi és politikai tanulmányok. Arany László Összes Művei. (Közrebocsátá *Gyulai Pál.*) III. k. Budapest, 1901. 235–236. o.

[53] *Vas György:* Kossuth Lajos hirlapi cikkei. *Történelmi Szemle,* 1913. 415–421. o.

[54] *Szekfű Gyula:* Az öreg Kossuth 1867–1918. In: *Tóth Zoltán* (szerk.): Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. Budapest, 1952. II. k. 407. o.

[55] Kossuth Lajos iratai. VI. (S. a. r. *Kossuth Ferenc.*) Budapest, 1898. 195–198. o.; *Kosáry* I. 371. o. 11. jz.

[56] *Tóth-Barbalics Veronika:* Kossuth Ferenc szövegkiadási gyakorlatához. Kossuth Lajos Iratai VIII. kötetének példáján. *Századok,* 2008/3. 773–788. o., az idézet 785. o.

[57] *Farkas Katalin:* „Az erős akarat nem ismer akadályt." A „Negyvenkilencz" című lap története. *Századok,* 2008/3. 697.

a naplóban, kipontozott bizonyos neveket, de hogy mit és miért hagyott ki, nem tudjuk, ugyanis az eredeti kézirat lappang.[58]

Azt gondolhatnánk, hogy 1918 után szakmaibbá vált az emlékiratok kiadása, hiszen a kortársak lassan mind elmentek, s azok a személyes szempontok, amelyek lehetetlenné tették a teljes szövegek csonkítatlan közlését, megszűntek. Mindez azonban csak a látszat, hiszen a lelkiismeretlenség és az emberi gyarlóság nem korfüggő. Ennek ékes példája a feldunai hadsereg tábori lelkésze, Mednyánszky Cézár báró emlékiratainak magyar kiadása. Mednyánszky memoárja (vallomásai) 1858-ban jelentek meg angol nyelven Londonban.[59] Kései kiadása miatt a hazai szakirodalom gyakorlatilag nem vett róla tudomást, míg csak a szabadságharc diplomáciatörténetével foglalkozó Óvári-Avary Károly fel nem fedezte és magyar nyelven nem publikálta. A kiadás azonban talán csak Zichy Antal Széchenyi-naplókiadásával állítható párhuzamba, már ami a minőséget illeti. Óvári-Avary ugyanis nem lefordította, hanem gyakorlatilag átdolgozta a kéziratot. Ahogy ő maga írta: „Nem az angol szavakat egymás után, hanem elsősorban az angol szavak sora által kifejezett gondolatokat, eseményeket és adatokat igyekeztem hűen visszaadni magyar nyelven. Néhány helyen – a más kézirata sajtó alá rendezőjének elösmert jogával – a londoni szöveg terjengős részeit összevontam, széthányt helyeit rendbe szedtem és fölösleges ismétléseit elhagytam. (...) Hogy a mai olvasóközönség a hézagosaknak tetsző részeket is kellőképpen megértse, a magyar fordítást kiegészítésekkel láttam el. (...) A londoni kiadó által adott könyvcímet és fejezetbeosztást nem találtam helyesnek. A munkát tartalmának megfelelőbb címmel, bő tartalomjegyzékkel, bevezetéssel és epilógussal is elláttam. Szövegét – könnyebb áttekinthetőség végett – harmincegy fejezetre osztottam, s az egyes fejezetek – tartalmuknak megfelelő – címét is én adtam." Azaz, miután Óvári-Avarynak nem tetszett az igazi Mednyánszky, konstruált magának egy másikat. Az olvasó legfeljebb azon csodálkozik, hogy Óvári-Avary „a más kézirata sajtó alá rendezőjének" milyen „elösmert jogáról" beszél egy olyan esetben, amikor néhány bekezdéssel korábban maga írta le, hogy a mű eredeti kézirata elkallódott.[60]

A meglehetősen lelkiismeretlen eljárást komoly kritikában részesítette a Mednyánszky életéről utóbb regényt író Sárközi György a *Nyugat* hasábjain. A kötet 1848–49-es részeit néhány éve Zakar Péter adta ki saját fordításában, visszatérve az eredeti szöveghez, s elhagyva Óvári-Avary beszúrásait és tudálékos jegyzeteit.[61]

Ez a fajta szabad szövegkezelés jellemezte Árvay Sándor, a 7. honvédzászlóalj katonája emlékiratának kiadását is, noha kevésbé botrányos színvonalon.[62] Szerencsére azóta ebből is született megbízható és alapos szövegkiadás.[63]

---

[58] *Hentaller Lajos:* Az osztrákok Pesten 1849 elején (Jászay Pál naplója 1849. január 1-től május hó 7-ig). In: *Uő:* Vérrózsák. Budapest, 1906. I. k. 96–203. o. A kihagyásokat lásd: 99., 113., 114., 116., 127., 140., 145., 165., 184., 186., 187., 189., 190., 192., 193., 194., 197., 200., 201., 202. o.

[59] [*Mednyánszky Cézár:*] The Confessions of a Catholic Priest. London, 1858.

[60] Báró Mednyánszky Cézár az 1848/49. évi honvéd-hadsereg főpapjának emlékezései és vallomásai az emigrációból. (Angolból ford. és kiegészítésekkel ellátta *Dr. Óvári-Avary Károly.*) Budapest, 1930. Az idézeteket lásd: 10–11. o.

[61] *Mednyánszky Cézár báró:* Egy katolikus pap vallomásai (Részlet). In: *Zakar Péter:* „Egyedül Kossuth szava parancsolt..." Katolikus papok feljegyzései az 1848/49-es szabadságharc eseményeiről. Dél-Alföldi Évszázadok 16. Szeged, 2001. 217–230. o. Lásd még uo. 16. o.

[62] *Kovács József:* Adalékok az 1848–49-i szabadságharc 7-ik honvéd zászlóaljának történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1936. 292–310. o.

Bérczy Károly 1849. július–augusztusi naplójának szintén nem jelent meg a teljes szövege; nem tudjuk, mi és miért maradt ki a közlésből.[64] Azóta ez a szöveg is tovább „delfinizálódott", mégpedig az újabb kihagyások jelzése nélkül.[65]

Mednyánszkyénál nem járt jobban a nagyváradi vésztörvényszék bírájának, Földy Jánosnak az emlékirata sem. A kézirattal valamikor 1927 körül kereste fel Balassa Imre írót Földy özvegye, azzal, hogy nézze meg, „hátha talál bennük érdemeset, érdekeset". Balassa átvette a kéziratot, de nem törődött vele, s néhány hét múlva visszaadta az özvegynek. Földyné azonban egy év múlva ismét felkereste azzal, hogy miután nem tudja, meddig él, és sajnálná, ha az örökösök kidobnák a kéziratot, Balassa vegye át azt megőrzésre. Balassa ezt megtette, majd elzárta az íróasztalába, s megfeledkezett róla. Vagy tizenkét év múlva ismét a kezébe került, s akkor már végigolvasta. Miután sikerült kinyomoznia, ki a szerző (ami némileg érthetetlen, hiszen az özvegy annak idején nyilván bemutatkozott neki), úgy döntött, hogy közli az özveggyel: ki fogja adni a szöveget. Földyné azonban időközben elhunyt. Balassa tehát munkához látott: „A töredékeket összeillesztettem, a hézagokat korabéli följegyzések, hiteles kútfők alapján kitöltöttem, az adatokat egyeztettem. Bármilyen vonzóan is írta meg naplóját Földy János, az eredeti részeket sok helyen át kellett alakítani, több fölösleges részletet elhagyni, hiányzó mozzanatokat a naplóba beleírni. Igyekeztem azonban tiszteletben tartani Földy János akaratát. Munkaközben minduntalan éreztem, hogy az ő keze jár az enyém előtt a papiroson, és az ő szeme parancsol nekem.[66] Gondolkozását, felfogását, véleményeit hibátlanul és hiánytalanul visszatükrözi ez a könyv. Ő beszél, nem pedig én! Egyes részeket teljesen az ő stílusában, előadásmódjában adtam át az olvasónak. Még nyelvi sajátságait és a korszerű[67] beszéd ízét is igyekeztem megőrizni."[68]

Nos, Balassa átdolgozása gyakorlatilag a „megszüntetve megőrzés" tipikus példája. Az általa kiadott kötetben egyetlen mondat, egyetlen dátum sem egyezik Földyéivel; a kéziratot többszörösére duzzasztotta fel más börtönemlékiratok, főleg Barsi Neumann József bicskei plébános visszaemlékezésének felhasználásával.[69] Balassa becsületére legyen mondva, hogy az eredeti kéziratot átadta a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának, s az ma is megtalálható a Kézirattárban K 686. szám alatt. Az eredetiből Tóth Gyula tett közzé néhány részletet 1978-ban.[70]

Az 1940-es években láttak napvilágot Ujfalvy Sándor erdélyi birtokosnak, Wesselényi és Vörösmarty barátjának az emlékiratai. A családi érzékenységekre való tekintettel azonban a közlés során néhány passzus kimaradt a szövegből; ugyanakkor a sajtó alá

---

[63] *Molnár András:* Árvay Sándor emlékirata. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1989/1. 94–114. o.

[64] *Balogh Károly:* Bérczy Károly ismeretlen naplója. *Nyugat,* 1935/3. 214–222. o.

[65] *Bérczy Károly:* Naplótöredékek. In: Föltámadott a tenger. Az 1848–49-i forradalom és szabadságharc irodalmából. Fiatalok Könyvtára. (Vál., szerk. és jegyz. *Lukácsy Sándor.*) Budapest, 1976. 170–175. o.

[66] Ahogy József Attila írta: „...ők fogják ceruzámat..."

[67] Ti. az adott korra jellemző.

[68] *Földy János:* Világostól Josephstadtig 1849–1856. (Földy János naplótöredékeiből közreadta *Balassa Imre.*) Budapest, 1939. 5–12. o., az idézet a 10–11. oldalon.

[69] *Barsi József:* Utazás ismeretlen állomás felé 1849–1856 és Berzsenyi Lénárd rajzai. Az olmützi foglyok arcképsorozata. (S. a. r. *Simon V. Péter.*) Budapest, 1988. (első kiadása 1890-ben jelent meg.)

[70] *Földy János:* Olmütz kazamatáiban. In: Tóth 1978. II. k. 205–216. és 427. o.

rendező Gyalui Farkas közel negyven levelet és hivatalos iratot is közölt a függelékben.[71] E kiadás alapján készült egy igen erősen meghúzott válogatás,[72] majd 1990-ben immáron az emlékirat csonkítatlan szövege napvilágot látott, kitűnő jegyzetanyag és apparátus kíséretében – csak éppen az 1941-es függelékben közölt levelek maradtak le.[73] Van tehát egy jó szövegkiadásunk, de ha az okmányokra is kíváncsiak vagyunk, elő kell vennünk az első, nem teljes kiadást is.

Nem sok jót mondhatunk el az autodidakta történész, a szorgalmát a színvonallal párosítani nem képes Ács Tivadar működéséről sem. Ács Tivadar valósággal ontotta a Kossuth-emigrációról szóló cikkeket, tanulmányokat, könyveket és szövegközléseket, de miután adatait szinte soha nem jegyzetelte, az általa feltárt anyag nagyobbrészt holt tőkének tekinthető. Szövegkiadási gyakorlatát híven jelzi a Károlyi-grófok ügyvédjének, a korszak jeles íróival és költőivel baráti kapcsolatot ápoló Bártfay László 1849–1851-es naplójának sajtó alá rendezése. A kiadott szövegben alig van mondat, ami egyezne az eredetivel; a Buda bevételéről szóló naplójegyzetből például kihagyta a következő passzust: „A budai nádori lakban közhír szerint három órai rablás engedtetett a győztes honvédeknek, magam láttam, hogy egy vadász (tyroli) képet s könyvet árulgatott az ott történt fosztogatásból, mások mást láttak." Ugyanígy kimaradt május 23-án a következő bejegyzés: „A gr. Sándor ház is, úgy a gr. Telekieké (s benne b. Vayék) kiraboltatott, általában, a honvédek zsákmányoltak (bár ne engedtetett volna nekik, a magyar becsület és erkölcsiség miatt)."[74]

Rabolni kétségkívül nem szép dolog, még ostrom után sem, de az olvasót megrabolni a teljes közléstől, szintén kárhozatos cselekedet. Annál is inkább, mert a budai várbeli rablásokról szinte valamennyi korabeli emlékirat beszámol; Ács tehát, rosszul értelmezett nemzeti érzéstől vezettetve, úgy csonkította meg a szöveget, hogy annak semmi értelme nem volt. Még szerencse, hogy azóta a napló teljes szövege is hozzáférhetővé vált egy kispéldányszámú kiadványban.[75]

Azt gondolhatnánk, hogy 1945 után, megváltozott a helyzet a szövegkiadások terén. Nos, korántsem, s ennek egyik első áldozata az új rendszer képviselőinek egyik történeti példa- és előképe, Táncsics Mihály lett. Táncsics „Életpályám" címmel ismert emlékiratának kötetei 1873–1885 között láttak napvilágot a Táncsics Mihály művei sorozatban.[76] A szabadságharc centenáriumán Czibor János sajtó alá rendezésében egy kötetben adták ki őket; Czibor azonban két, az emlékirat szövegéhez szervesen nem kapcsolódó rész elhagyásán kívül rövidítéseket eszközölt a szövegen. Ezek tényét igen, helyét azonban nem jelezte a kiadásban.[77] Ugyanez a kiadás látott napvilágot közel harminc évvel később;[78] s ezt, mint „legjobb kiadást" használta a Táncsics műveit tartalmazó válogatás is.[79]

---

[71] Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai. (S. a. r. és kiegészítésekkel közreadta *Gyalui Farkas.*) Kolozsvár, 1941.

[72] *Ujfalvy Sándor:* Emlékiratok. (S. a. r. *Jékely Zoltán.*) Budapest, 1955.

[73] *Ujfalvy Sándor:* Emlékiratok. (S. a. r. *Benkő Samu* és *Ugrin Aranka.*) Budapest, 1990.

[74] Világos után. Bártfay László 1849/51-es naplója. In: *Ács Tivadar:* Népek tavasza. Budapest, é. n. [1944.] 243–318. o.

[75] Bártfay László naplója (II.) 1849–1851 és válogatott levelei Kölcsey Ferenchez. (Összeáll. és a jegyzeteket írta *Jenei Ferenc.*) Budapest, 1969. 3–94. o.

[76] *Táncsics Mihály:* Életpálya vagy emlék-iratok. Első kötet. Táncsics Mihály Művei 4. k. Budapest, 1873.; *Uő:* Életpályám. Második – negyedik kötet. Táncsics Mihály Művei 5–7. k. Budapest, 1885.

[77] *Táncsics Mihály:* Életpályám. (S. a. r. *Czibor János.*) Budapest, 1949.

Az átírós-átdolgozós metódust folytatta Kuszák István Hetvényi István 5. honvédzászlóalji honvéd emlékiratának kiadásakor. „Bármennyire érdekesen írta is meg Hetvényi emlékiratait, az eredeti részeket mégis át kellett alakítani, a fölösleges részeket elhagyni, a hiányzó mozzanatokat beírni. Arra azonban gondosa ügyeltem, hogy egyes kérdésekben elfoglalt álláspontját, gondolkozásmódját hibátlanul megőrizzem. Egyes részleteket teljesen az ő stílusában adok tovább."[80] Azóta az eredeti kézirat alapján Varsányi Péter István több részletet is publikált az emlékiratból; azonban teljes kiadása máig sincs.[81]

A Szépirodalmi Kiadónál az 1950-es évek végén beinduló „Magyar Századok" című sorozatban több, korábban kiadott, de akkorra már alig hozzáférhető emlékirat is napvilágot látott. Ezek közül az egyik első Pulszky Ferenc memoárja volt. A sajtó alá rendező a teljes szöveget adta, csupán egy „az emlékiratok egészével semmiféle összefüggésben nem álló, s a mai olvasó számára teljesen érdektelen nyelvészeti értekezést" hagyott el.[82] A sorozat egy másik, Tanárky Gyulának, Kossuth titkárának emigrációs naplóiból válogató kötetében viszont már furcsa kihagyásra akadhatunk: az 1858. augusztus 11-i bejegyzésből – ahol Tanárky ismerteti, mit mesélt Pulszky Bécsből érkezett anyósa Széchenyiről[83] – kimaradt az a passzus, ahol Kossuth ismerteti néhány, Széchenyivel kapcsolatos emlékét; így például azt, ahogy egy 1848. augusztus 29-i minisztertanácson a Belgiumból frissen beszerzett lőfegyverek egyikét Széchenyi felé tartotta. Tanárky feljegyzéseiből nyilvánvaló, hogy Kossuth továbbra sem bocsátott meg Széchenyinek, s egyenesen azzal gyanúsította, hogy a Batthyány-kormány minisztertanácsi üléseiről titkos jelentéseket küldött az Udvarnak. S Kossuth némi elégedettséggel tapasztalta, hogy Széchenyi állítólag kijelentette: „Hej, ha én Kossuthtal együtt mentem volna, szabad volna most Magyarország!" A dolog annál is érthetetlenebb, mert a puska-jelenet több más, kiadott forrásból is ismert,[84] az inkriminált naplójegyzetet pedig közel két évtizeddel korábban kiadta Bártfai Szabó László.[85] Azon már meg sem ütközünk, hogy az ugyanebben a sorozatban Teleki László írásaiból megjelent válogatásban is találkozunk kivonatosan közölt Teleki-levéllel.[86]

---

[78] *Táncsics Mihály:* Életpályám. (S. a. r. *Czibor János.*) Tények és Tanúk. Budapest, 1978.

[79] Táncsics Mihály válogatott írásai. (S. a. r. *Geréb László.* A bevezetőt tanulmányt írta *Vincze László* és *Vincze Flóra.*) Táncsics Könyvtár 2. Budapest, 1954. 517. o.

[80] Ébren a magyar! Egy 1848-as honvéd néptanító megemlékezései. (*Hetvényi István* feljegyzései alapján közreadta *Kuszák István.*) Győr, 1948. 6–7. o.

[81] *Varsányi Péter István:* Részletek Hetvényi István emlékiratából. Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből. VI. Szeged, 1982. 199–211. o.; *Uő:* Hetvényi István emlékirata. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1983/3. 468–489. o.; *Uő:* Gondolatok a „hátrányos sorsú" emlékiratokról. – *Hetvényi István:* Honvédemlékek 1849-ből. *Új Írás,* 1984/9. 48–59. o.; *Hetvényi István:* Emlékirat. (Bev. és jegyz. *Varsányi Péter István.*) *Arrabona,* 1989. 117–133. o.

[82] *Pulszky Ferenc:* Életem és korom. (S. a. r. *Oltványi Ambrus.*) Budapest, 1958. II. k. 491. o.

[83] A Kossuth-emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója (1849–1867). (S. a. r. *Koltay-Kastner Jenő.*) Magyar Századok. Budapest, 1961. 42. o.

[84] Ezeket felsorolja *Spira György:* 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a. Budapest, 1964. 302–303. o.

[85] *Bártfai Szabó László:* Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez. 1808–1860. Budapest, 1943. II. k. 788–790. o. Vö. *Kosáry Domokos:* Széchenyi Döblingben. In: A magyar és európai politika történetéből. Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok. Budapest, 2001. 434–436. o.

[86] Teleki László válogatott munkái. (Szerk. és a bevezető tanulmányt írta *Kemény G. Gábor.* Vál. *Kozocsa Sándor, Gunst Péter* és *Horváth Zoltán.*) Budapest, 1961. II. k. 25–28. o.

Sajnálatos módon, ez a gyakorlat később sem ért véget. Ennek szomorú példája Perczel Miklós honvédezredes törökországi és amerikai naplójegyzeteinek kiadása. Ennek sajtó alá rendezési elveiről a következőket olvashatjuk: „Perczel Miklós kétkötetes, mintegy harminc íves naplójának első kötetét veszi kezébe az olvasó, ezt sem teljes terjedelmében. A kiadó nem tudott nagyobb teret biztosítani, másrészt a szűkebb szakmán túl a történelem iránt érdeklődő nagyközönségre és a középiskolás diákokra is számít, ezért is célszerű volt a szöveget helyenként rövidíteni. Olyan személyes, családi vonatkozású részeket, visszatérő, önmagukat ismétlő fejtegetéseket hagytunk el, melyeknek forrásértéke nincs, vagy csak nagyon közvetett; kimaradtak továbbá azok az indulatos, igazságtalan támadások, inszinuáló megjegyzések, amelyek mindenekelőtt írójukra, az egyébként rokonszenves arculatú menekült honvédtisztre vetnének árnyékot, és a nem történész olvasó számára aránytalanul sok »helyreigazító« magyarázatot igényelnének."[87]

Nos, a kihagyások egy része a Kossuth és egyes tábornokok elleni kirohanásokat tartalmazza – igaz, az osztó igazság keze ezúttal némileg részrehajló volt, mert a Görgeire vonatkozó dehonesztáló megjegyzések mind megmaradtak.[88] Kimaradt kb. kétflekknyi szöveg a temesvári csata leírásából, ugyanis Perczel Miklós itt részint Kossuth és Vécsey Temesvár ostromával kapcsolatos intézkedéseit bírálja, részint pedig arról ír, hogy Perczel Mór szemrehányást tett Bemnek a csata vállalásáért, ugyanakkor Bem felszólítására sem volt hajlandó átvenni a hadsereg parancsnokságát.[89]

Kimaradtak azok a szövegrészek, amelyekben frakturral írott német szövegek voltak – végig sem merjük gondolni, miért. Így például hiányzik a pákozdi csatára vonatkozó részből a következő passzus. „Míg ezek történtek, e hegy élén felállított csapatommal vártuk a további parancsot. Én az időben negyednapos hideglelésben szenvedtem, éppen ez lévén rendes napja, rám is jött. Leszálltam a lóról, és egy pokrócon dideregtem csapatom előtt. Egyszerre jelentik, hogy Móga jő táborkarával; feltápászkodtam lovamra, rövid jelentést tettem Mógának, ki már értesülvén a győzelemről, igen megdicsért embereimmel együtt, és e szavakat mondá: »Meine Herrn, ich ziehe meine Hut vor der ungarische Tapferkeit!« [Uraim, megemelem a kalapom a magyar vitézség előtt!] – Nyomban elküldötte gróf Andrássy Gyulát, ki galoppinje volt, Perczel Mórhoz, aki Dinnyésen állván, nem vett részt az ütközetben, irónnal írt cédulával, melyben némely intézkedések mellett e szavak állottak: »Herr Oberst, wir haben gesiegt, die Ehre des Tages gebührt Ihren Herren Brüdern, und dem Tolnaer Bataillon.« [Ezredes Úr, győztünk, a nap dicsősége az Ön testvéreit és a tolnai zászlóaljat illeti.] Ilyen értelemben tett jelentést Pestre, a honvédelmi bizottságnak; az országgyűléshez tett jelentésében azonban már másodsorban lettem megnevezve, és a többiekkel vegyesen osztoztam a nemzet elismerésében. – Pedig tagadhatatlan tény, hogy csakis énnekem volt alkalmam szuronyt szegezve támadni, tagadhatatlan az is, hogy az ellenség jobbszárnyának visszaverése döntötte el a csata sorsát."[90] Kimaradt a schwechati csata előzményeinél is egy fél mon-

[87] *Perczel Miklós:* Naplóm az emigrációból. (S. a. r. *Závodszky Géza.*) Budapest, 1977. [I. k.] (a továbbiakban: *Perczel Miklós* I.) 10–11. o.

[88] *Kosáry* II. 303. o.

[89] OSZK Kt. Quart. Hung. 3185. Perczel Miklós naplója. I. k. 12–13., 14–15., 24. f. (a továbbiakban: Perczel Miklós naplója I.)

[90] Perczel Miklós naplója I. k. 112–113. f.

dat a Jellačić által az osztrák Reichstaghoz küldött nagyhangú üzenet ismertetéséből is: „...útja irányát pedig: der Donner der Geschütze" [az ágyúk dörgése] fogja meghatározni.[91]

Volt olyan eset, amikor a kiadó által meghatározott terjedelmi korlátok akadályozták a teljes közlést. Ilyen esetben valóban kézenfekvő a kivonatos közlés, amennyiben a húzások valóban csak „a hosszadalmasságuk vagy ismétlődésük miatt" feleslegesnek ítélt szövegeket érintik.[92] Kevésbé szerencsés, amikor egy idegen nyelven publikált munka magyar fordításán eszközöltek rövidítést a kiadók. Így maradt ki Pulszky Ferencné Walther Terézia 1850-ben angolul megjelent munkájának magyar kiadásából – némileg indokolhatóan – a férj által Magyarország 1848-ig terjedő történetéről szóló több ívnyi szöveg; s elég szerencsétlen indoklással a szintén Pulszky Ferenc által Batthyányról írott jellemrajz.[93]

Nyilván a nagyközönség éretlensége miatti aggodalom vezette a szerkesztőket Vasvári Pál „A lázongó oláhok" című írásnak újraközlésénél. Ennek a hírlapi cikknek ugyanis 1985–1989 között három közlése is volt, de a szomszéd népek érzékenységét kímélendő, egyetlen egyszer sem jelent meg a teljes szöveg, s a három közlésből sem lehet összerakni azt.[94] Még a legteljesebb közlésből is kimaradt néhány passzus. Így szerepel a következő mondat: „Az arisztokrácia úgy bánt az oláhokkal, mint India papjai a páriákkal. Megveté, lenézte őket, s igavonó barmokul használta fel." Aztán kimaradtak a következők: „Csoda-e, ha e letiport, e porig alázott fajból minden nemesebb érzelem kihalt? csoda-e, ha a sanyargatott kebelből minden nemesebb indulat kiveszett; csak egy maradt meg: a bosszúállás véres indulata . (Czinemintye[95] az oláh jelszava)." Szerepel a következő: „S ily szűkkeblűség után csoda-e, hogy oly könnyű volt az oláh fajt felbujtogatni a magyar ellen, kik Erdélyben az arisztokráciát képezték." De a folytatás ismét hiányzik: „És most is dühöng még e faj vad állati bőszültséggel. A magyar közöttünk (sic!) folyvást idegen, mintha ellenséges földön állanánk. Gyűlölete a magyar iránt kiirthatatlan, s ezt csak százados összeolvadás enyhitendi. Ahol tömegben nem meri megtámadni a magyart, ott egyeseket jelöl ki bosszúja áldozatául. – Egyeseknek egyik faluból a másikba átmenni nem bizos. – Útközben orgyilkos csúszik ki a bokrok közől és elejt(i) őket. – Elvonult e faj tömegenként tűzhelyeitől a vad sziklák közé. S ott él eltévedt hitében megridegülve, gyűlöletre és szánakozásra méltón." Szerepel a következő: „És azért én oly modorban vélem célszerűnek ellenök működni, hogy egyik kezünket barátságosan

[91] Perczel Miklós naplója I. k. 123. f.

[92] Splény Béla emlékiratai. (A szöveget közreadja és vál. *Kendi Mária.* S. a. r. és a jegyz. írta *Fábri Anna.*) Budapest, 1984. II. k. 375. o.

[93] „...ez utóbbi [a Batthyány-jellemrajz] szó szerint megjelent a *Daily News* 1849. november 16. számában." *Pulszky Terézia:* Egy magyar hölgy emlékiratai. Fordította Hortobágyi Tibor. (S. a. r. *Egyed Ilona.*) Budapest, 1986. 480. o. A sajtó alá rendezés alapjául a londoni kiadás szolgált. *Theresa Pulszky:* Memoirs of a Hungarian Lady. London, 1850. Vol. I–II. A Batthyány-jellemrajz nem szerepel az amerikai, illetve a német kiadásban sem. Memoirs of a Hungarian Lady by Theresa Pulszky. With a Historical Introduction by Francis Pulszky. Philadelphia, 1850.; *Therese Pulszky:* Aus dem Tagebuch einer ungarischen Dame. Leipzig, 1850.

[94] Eredetileg megjelent: *Esti Lapok,* 1849. április 23. No. 51. A cikk szemelvényes közlését lásd: *Danyi Gábor – Kovács Andrásné – Simor András:* Vasvári Pál elfelejtett írásai. Táncsics-sorozat 2. füzet. Budapest, é. n. [1985.] 65–66. o.; *Vasvári Pál:* „A márciusi ifjak egyike én valék". (Szerk. *Danyi Gábor* és *Simor András.*) Budapest, 1988. (a továbbiakban: *Vasvári* 1988.) 312–314. o. és *Jókai Mór:* Elbeszélések (1850). 2/A. k. (S. a. r. *Győrffy Miklós.*) Budapest, 1989. 642–643. o. [A Bárdy család című elbeszélés jegyzeteiben.]

[95] Tartsd eszedben, vagyis ne feledd soha.

nyújtsuk a megtérőknek, de másikban a bosszúállás kegyetlen kardja villogjon. Kapacitálni igyekszünk őket beszéddel és proklamációkkal. De aki meg nem tér, s azontúl is lázong: arra kimondjuk: »e faj kiirtatott!« – S egyes helységekre nézve a francia forradalmat követjük, hol az mondatott: »Lyon felkelt a szabadság ellen: Lyon nincs többé«." A folytatás megint hiányzik: „De e vérmunka sok időbe fog még kerülni, mig sikerül a sziklavár ostromolhatlan falai közé befészkelt rablócsordákat szétűzni." Maga az indoklás is tanulságos: „A kihagyott részeket az adott körülmények közt érthető indulat diktálta. (...) Szándékosan nem adjuk közre a teljes szöveget, amelynek természetesen a kritikai kiadásban, illetve az összes művekben szerepelnie kell."[96]

Sajnos, máig divat korábban kiadott emlékiratok vagy naplók kivonatos közlése. Így járt Szemere Bertalan külföldi útinaplója[97] vagy Podmaniczky Frigyes naplójegyzeteinek gyűjteménye.[98] E gyakorlat a korábban kiadatlan források publikálásánál is megfigyelhető. Természetesen minden kiadott szövegnek csak örülni lehet, ám amikor egy-egy emlékirat vagy napló részleteit három-négy különböző helyről kell összevadásznunk, az eredmény több mint kétséges.[99]

A legelrettentőbb példát e téren Rónay Jácint, a kitűnő bencés szerzetes naplójegyzeteinek új kiadása jelenti. Rónay munkája korábban összesen tíz (!) példányban látott napvilágot, holott egyike a Kossuth-emigráció történetére vonatkozó legfontosabb forrásoknak.[100] A kis példányszám a munkát gyakorlatilag hozzáférhetetlenné tette (jómagam is csupán az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányról tudok), az olvasók többsége legfeljebb azt a kivonatot használhatta, amelyet Tóth Gyula tett közzé 1978-ban.[101]

Az előszó jelzi ugyan, hogy „a negyvennyolcas magyar emigráció egyik legfontosabb emlékiratát (pontosabban a hatalmas terjedelmű anyagból készült válogatást)" tartja kezében az olvasó, de a kiadványon belül semmi sem jelzi, hogy mi a mű viszonya az 1884–1888 között megjelent, meglehetősen kis tükörrel és ritkásan szedett első kiadáshoz. A sajtó alá rendező ebből válogatott, vagy az első kiadás szövegének egészét olvashatjuk, s már az is válogatás volt a kéziratos eredetihez képest? Lehet persze, hogy a

---

[96] *Vasvári* 1988. 353. o. 166. jz.

[97] *Szemere Bertalan:* Utazás külföldön. Második, bővített kiadás. (Kiad. *Geibel Károly.*) Pest, 1845. I–II. k.; *Szemere Bertalan:* Utazás külföldön. Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából. (Vál., szerk., s. a. r., a jegyzeteket és a szerkesztői utószót írta *Steinert Ágota.* A tanulmányt írta *Sőtér István.*) Budapest, 1983.

[98] *Podmaniczky Frigyes:* Naplótöredékek 1824–1887. I–IV. k. Budapest, 1887–1888.; *Podmaniczky Frigyes:* Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a naplótöredékekből 1824–2887. (Vál., szerk., a jegyzeteket és az utószót írta *Steinert Ágota.*) Budapest, 1984.

[99] Ilyen pl. Alexy Lajos naplója. *Vörös Károly:* Magyaróvár 1848 őszén. (Alexy Lajos naplója). *Arrabona* 5. Győr, 1963.; A forradalom hétköznapjai. Részletek Alexy Lajos ügyvéd naplójából. In: Pest-budai hétköznapok egykorú emlékiratok és naplók tükrében 1805–1848. (Vál., s. a. r. és bev. *Vörös Károly.*) Budapest, 1966.; *Vörös Károly:* Miskolci hétköznapok 1848 nyarán. (Alexy Lajos naplójából). Borsodi Levéltári Évkönyv I. Miskolc, 1977.; *Uő:* Egy gömöri nemzetőr két hete 1848 decemberében. (Alexy Lajos naplója). Borsodi Levéltári Évkönyv V. Miskolc, 1985. 727–744. o. Nem túl szerencsések az összevont kiadások sem. *Vörös Károly:* Kemenesalja 1848–1849-ben. (Edvi Illés Pál emlékiratai). *Vasi Szemle,* 1964/2.; 1964/3.; *Vörös Károly:* Noszlopy Antal visszaemlékezései. *Századok,* 1953. 319–378. o. Ez utóbbinak azóta a teljes szövege megjelent. *Noszlopy Antal:* Önéletrajz. In: „Mi volt Magyar Ország, mi volt szabadsága..." Emlékiratok. (Vál. és s. a. r. *Forrai Ibolya.*) Negyvennyolcas Idők II. Néprajzi Múzeum. Budapest, 1999. 137–295. o.

[100] *Rónay Jácint:* Napló-töredék. Hetven év reményei és csalódásai. I–VIII. k. Pozsony, 1884–1888.

[101] *Rónay Jácit:* Haynau futása. In: *Tóth* 1978. II. 375–404. o.

szövegben található „- – -„ jelek mutatják a kihagyásokat, legalább is erre látszik mutatni a 122. oldal, ahol, a szerkesztés nagyobb dicsőségére, egy kettőspontot követően találkozunk e jellel. Ugyanígy a 135. oldalon is kimaradt Kossuth 1851 tavaszán írott tiltakozása is, holott a szöveg utal rá.

Nem derül ki az sem, hogy a – tudomásunk szerint ma is meglévő – emigránsleveleket teljes terjedelmükben vagy kihagyásokkal közli-e a kiadvány? A gyanúra a Szemere Bertalan által írott levelek adnak okot, amelyek egy részét a „Szemere Bertalan levelei (1849–1862.)" című, Ráth Mórnál két kiadást megért munka is közli, ám mind a Rónay, mind a Ráth által közölt levélszövegek között vannak olyan passzusok, amelyek csak az egyik kiadásban szerepelnek. Mivel a kiadvány évekig készült, nyilván össze lehetett volna vetni a leveleket az eredeti szövegekkel.[102]

Mik lehettek a delfinizálás motívumai, illetve, milyen fajtái figyelhetjük meg ennek az eljárásnak?

1. A cenzúrával párosult szerzői vagy kiadói öncenzúra. Erre Kossuth vidini levele, Egressy naplója, illetve Mészáros emlékirata mutatnak jó példát.

2. Az önigazolással párosult önigazítás. Ez megfigyelhető Klapka, Kossuth, Madarász József iratközléseinél vagy Szalay József emlékiratánál.

3. A szerkesztői-kiadói önbizalommal párosult lelkiismeretlenség, amely a szöveg átvagy újraírásához vezetett. Erre jó példát nyújtanak Mészáros, Henryk Dembiński, Földy János, Hetvényi István emlékiratainak kiadásai.

4. A „gyengéd tekintetek".

a.) A még élő kortársakkal szembeni túlzott vagy rosszul értelmezett tapintat. Ez jellemzi Széchenyi naplóinak Zichy Antal-féle kiadását vagy Kossuth Ferenc iratközléseit, illetve Ujfalvy Sándor emlékiratának első kiadását.

b.) A múlt kiemelkedő személyiségei iránti, hamisan értelmezett tapintat. Ez jellemzi Bártfay László naplójának Ács Tivadar által sajtó alá rendezett kiadását, illetve Tanárky Gyula és a Perczel Miklós naplóinak kiadását.

5. A kézirat tulajdonosának instrukciói. Ez figyelhető meg Kemény Zsigmond védőiratának Beksics-féle kiadásánál.

6. Egyéb aktuálpolitikai szempontok. Ennek jellemző esete Vasvári idézett cikkének közlése.

7. A fordító rosszul értelmezett szabadsága. Ezt figyelhetjük meg Czetz János, Henryk Dembiński, Mednyánszky Cézár emlékiratainak közlésénél.

8. Olvasati problémák. Nyilván ez lehetett az egyik oka annak, hogy Henryk Dembiński emlékiratának Danzer-féle kiadása miért olyan lett, amilyen; s ugyanezt mondhatjuk el Perczel Miklós emigrációs naplójáról is.

9. A szakértelem hiánya, amit nevezhetünk dilettantizmusnak is. Ez többé-kevésbé a fenti kategóriákba sorolt „bűnösök" valamennyiéről elmondható, de önálló csoportot is képez, mint ezt Rónay Jácint emlékiratának új kiadása is mutatja.

---

[102] *Rónay Jácint:* Napló (Válogatás). (S. a. r. és az utószót írta *Hölvényi György.* Az előszót írta *Katona Tamás.* A kötetet szerkesztette *Zombori István.*) Budapest – Pannonhalma, 1996. Részletes kritikáját lásd tőlem: Egy tudós pap az emigrációban (avagy hogyan nem szabad forrást kiadni). *AETAS* 1996/2–3. 284–289. o.; *Zakar Péter* ismertetése: *Egyháztörténeti Vázlatok,* 8. 1996/1. 374–379. o.

10. Terjedelmi korlátok. Nyilván ez is magyarázhatta Táncsics és Pulszky emlékirataínak az oda nem tartozó részektől való megtisztítását; a szemelvényes kiadásokat vagy Pulszkyné emlékiratából Batthyány jellemzésének elhagyását.

Mint látjuk, a nagy mennyiségű kiadott emlékirat és napló között jócskán találkozunk ilyen-olyan okok miatt megcsonkított kiadásokkal. Ez különösen azokban az esetekben sajnálatos, ahol a sajtó alá rendező vagy kiadó által használt kézirat is eltűnt vagy lappang. S azt is láthatjuk, hogy nem csupán a kéziratok rossz kiadásaival találkozunk, hanem korábban teljesen publikált szövegek megcsonkításával vagy fordítás címén történő teljes összekutyulásával. Ebből is kitűnik, hogy az emberi fantázia és fantáziátlanság egyaránt végtelen; s a szövegkiadásoknál mindkettőnek tág tere nyílik.

Mészáros Lázár emlékiratának keletkezéstörténete és forrásai

A delfinizálás egyik legjellemzőbb példája Mészáros Lázár altábornagy, az első magyar hadügyminiszter emlékiratainak kiadása.[103] Mészáros az emlékiratot Kütahyában kezdte el írni. Naplója szerint 1850. április 12-én érkeztek oda.[104] Az „Olvasmányok jegyzéke 1850., Törökhonban" című részben így ír: „Midőn Kiutahiába értem az első hó szinte betegséggel telt el. Azután miniszterialis életrajzom mellett, mi gyéren haladót, és mit legkedvetlenebb tárgya mellett mégis végezni akarék, más könyvekre is került sor."[105] Ezt azonban nem kell egészen szó szerint venni, hiszen 1850. április 17–21. közötti feljegyzésében amiatt sajnálkozott, hogy „sebes kijöttünk honunkból könyveket hozni elmulasztotta velünk. Az igaz, hogy írunk, amint ezt [ti a naplót], úgy a múltat is leírjuk..."[106] Április 22–26-i feljegyzése szerint: „Egészségem még mindig rossz, nem vagyok képes gondolkozni, miniszteriális életem leírása gyéren halad és talán soha sem végeztetik be." Azaz, legkésőbb két héttel a Kütahyába érkezés után már dolgozott a munkán.[107] Az 1849–50. évi napló végén található kiegészítésben leírja egy-egy tavaszi és nyári napját Kutahiában, megjegyzi, hogy reggel kilenctől fél egyig „Munka, történetírás, török nyelvtanulás, olvasás, mily könyvekhez jutni lehetett."[108] A „Kutahiai téli nap és előbb őszi" című kiegészítésben azt olvashatjuk, hogy délelőttönként 10-11-ig történetírással foglalatoskodott.[109]

Hogy milyen ütemben haladt, azt csupán egyetlen megjegyzéséből tudjuk: az 1849. január 4-i kassai ütközet leírása után jegyzi meg, hogy e sorokat 1850 júliusában írja.[110]

---

[103] Mészáros Lázár emlékiratai. (Az eredeti kéziratokból közrebocsátja *Szokoly Viktor.*) Pest, 1866–1867. I–II. k. (a továbbiakban: *Mészáros* I–II.) Jellemző, hogy második, 1881-ben megjelent kiadását a korábbi szedés alapján közölték. Az emlékiratok értékelésére legutóbb lásd: *Kosáry* I. 182–185. o. A kéziratot lásd Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár (a továbbiakban: MTA Kt. Kit.) Történelem. 2-r. 105. I-II. kötet. Történeti töredékek egy ministerialis életből.

[104] *Mészáros Lázár:* Törökországi napló 1849–1850. (S. a. r. *Ács Tibor.* A török–magyar szótárt gondozta *Dobrovits Mihály.*) Budapest, 1999. (a továbbiakban: *Mészáros* 1999.) 69. o.

[105] Uo. 95. o.

[106] *Mészáros* 1999. 70. o.

[107] Uo. 71. o.

[108] Uo. 91. o.

[109] Uo. 94. o.

[110] *Mészáros* I. 352. o.

Ez azt jelenti, hogy nagyjából ekkor járt a teljes szöveg kétötödénél. Miután a szövegben az 1849. júliusi események ismertetésénél Klapka első emlékirata alapján idéz bizonyos okmányokat, ez pedig 1851. január elején jutott el Kütahyába, a vonatkozó részek nyilván ezt követően keletkeztek.[111] A kéziratot azonban nem fejezte be Kütahyában, hanem később is dolgozott rajta. Visszaemlékezéseinek utolsó kiegészítéseit, javításait 1852 januárjától az angliai Jersey szigetén végezte el. Az emlékiratok részét képező, de külön kötetben megjelent utólagos bölcselkedéseiben utal Klapka és Görgei emlékirataira.[112] Görgei emlékiratai 1852 áprilisában jelentek meg, s Mészáros 1852 májusában írta Szemere Bertalannak és feleségének: „Én azon részeket, ahol ellenem beszél, el fogom olvasni, mert még sokat nem tudok magamról, a többit el hagyom magamnak beszélhetni, és kopasz fejemet nem fogom igen törni rajta."[113] Az emlékiratokban található utalás azonban már elolvasottként utal a munkára, azaz, e részek nyilvánvalóan e levél után íródtak.

Unokahúgának, Szutsics Amáliának írott, 1852. szeptember 7-i levelében így számolt be egy napjáról: „Kilenc órakor már egészen kész »memoire-jaimból« mosogatom ki a foltokat, mely emlékiratoknak halálom után arról kellend szólaniok: hogy én semmi egyéb nem voltam mint csupán becsületes ember. Ez 12 óráig tart."[114] 1853. februárjában Szemere Bertalannak írt levelében már kész munkaként számolt be művéről.[115] A befejezés azonban csak az 1848–49-es fejezetekre vonatkozott, hiszen még később is hozzáfűzött a szöveghez egy „Toldalék egész 1858-ig" című részt

A 284 ívnyi (azaz 1136 oldalnyi) kézirat első 140 íve Katona Miklós honvédezredes kézírásában maradt ránk. A többi 144 ív Mészáros kézírása. Az első 140 íven is sok a törlés, javítás, beleírás; ezek mind Mészáros kezétől származnak. Noha időközben egy újabb önéletrajzi munka írásába is belekezdett, még 1858-ban is folytatta a kéziratot, mint ezt az utolsó, „Toldalék egész 1858-ig" című fejezet is bizonyítja.

Mészáros Katona Miklóst először az 1850. február 15–21. közötti naplóbejegyzésében említi annak kapcsán, hogy az „Vidinben hozzám csatlakozott, együtt Sumlába jöttünk, s onnént sorsomhoz kötötte magát. Egy szolgálati kincs, mely ha többet nem, gondoskodik, ügyel, készít, mozdít, kevesebbet soha, aki megfizethetetlen gondnok, aki sorsomon annyit könnyít, hogy nagyra nőtt türelmem még nagyobbra nőtt..."[116] A bejegyzés szoros viszonyra utal, amint azok az összefoglaló bejegyzések is, melyek kütahyai napirendjéről számolnak be.[117] Ám miután Mészáros naplójegyzeteiben nem szól arról, hogy Katona Miklósnak diktálta volna le a szöveget, valószínűbbnek tűnik, hogy először ő maga fogalmazta meg azt, s Katona volt az, ki aztán ezeket az íveket le-

[111] *Perczel Miklós* I. (1851. január 2.) 131. o., Perczel Miklós naplója I. 326–329. f.

[112] *Mészáros Lázár:* Eszmék és jellemrajzok az 1848/9. forradalom eseményei- és szereplőiről. (Közrebocsátja *Szokoly Viktor.*) Pest, 1871. (a továbbiakban: *Mészáros* 1871.) 98. o.

[113] Mészáros Lázár – Szemere Bertalanné és Szemere Bertalan, Jersey, St. Hélier. 1852. máj. 19. OSZK Kt. Levelestár. (a továbbiakban: Lt.) Kivonatosan közli: *Albert Gábor:* Lidérc minden, mi homályba vezet. Szemere Bertalan leveleskönyvét olvasom (1849–1865). Budapest, 1999. (a továbbiakban: *Albert* 1999.) 77–78. o.

[114] Jersey, St. Héliers, 1852. szeptember 7. Közli: Mészáros Lázár külföldi levelei és életirata. (Az eredeti kéziratokból közrebocsátja *Szokoly Viktor.*) Pest, 1867. (a továbbiakban: *Mészáros* 1867.) 15–16. o.

[115] Idézi *Ács Tibor* bevezetője: *Mészáros* 1999. 15. o.

[116] *Mészáros* 1999. 51. o.

[117] Uo. 94–95. o.

tisztázta, majd Mészáros öntötte – legkésőbb Jerseyben – végleges formába azokat. Az ezt követő íveken viszonylag kevés a javítás, ami arra mutat, hogy Mészáros tisztázta le azokat az eredeti – azóta elveszett – fogalmazvány alapján.

Miután Mészáros viszonylag röviddel az események után írta meg a maga emlékiratát, joggal vetődik fel a kérdés, használt-e hozzájuk valamifajta emlékeztetőt? 1850-re már viszonylag komoly irodalma volt az 1848–1849-es eseményeknek, elég ha Kossuth vidini levelére, Klapka és Czetz emlékirataira, Pulszkyné munkájára, Szilágyi Sándor köteteire, az első osztrák összefoglalókra vagy a másodkézből dolgozó német, angol, francia szerzők műveire gondolunk.

Mészáros emlékiratában, illetve emigrációs naplójában többször is utal elveszett naplóinak sorsára. Ebből tudjuk, hogy 1848 márciusáig vezetett naplói (14 kötet) Milánó 1848. márciusi kiürítésekor maradtak hátra, s nyilván vesztek el, miniszterként vezetett naplója pedig 1848 decemberében Pesten maradt, s a budai várat 1849. május 21-én visszafoglaló, s a házak egy részét, így Mészáros korábbi lakását is kifosztó honvédek dúlásának esett áldozatul.[118]

Az emlékiratok írásakor komoly segítséget jelenthettek azok a személyes beszámolók, amelyeket a többi emigránstól hallhatott. Az elbeszélők közül kétségkívül a legfontosabb Henryk Dembiński altábornagy lehetett, akivel Mészáros együtt menekült ki a temesvári csata után, s akivel szinte sülve-főve együtt volt. Dembiński 1849. február–márciusi fővezérségének, illetve 1849. április–júniusi északi hadsereg-parancsnoki tevékenységének adatait Mészáros nyilván tőle magától vette. A már említett Katona Miklós – akiről Mészáros emlékiratában is meleg szavakkal emlékezik meg[119] – az 1848 őszi erdélyi és partiumi eseményekről, illetve Dembiński észak-magyarországi tényked éséről nyújthatott fontos adatokat. Valószínűsíthető, hogy Mészáros a Perczel-testvérektől, főleg a monomániás bátyjánál, Mórnál[120] társaságibb Miklóstól is kaphatott adatokat. Perczel Miklós egyik naplóbejegyzése kimondottan szoros, baráti viszonyra mutat,[121] az emlékiratban a schwechati csata előzményeiről beszámoló rész pedig láthatólag Perczel Miklós adatain alapul.[122] Valószínűleg az 1849 tavaszi délvidéki és pétervárad i események leírásában is Perczel Miklós, illetve a Mészárossal gyakran összejáró Batthyány Kázmér adataira támaszkodhatott. Ez utóbbitól nyilván hallhatott a Szemere-kormány belső viszonyairól és külpolitikájáról is. Az 1848 őszi erdélyi eseményekről a Perczel Miklós naplójában említett másik „kosztos társ", Berzenczey László volt székelyföldi kormánybiztos is adhatott információkat. Miután a Kütahyába internáltak között jó né-

[118] *Mészáros* I. 52–53. o.; *Mészáros* 1999. 14. és 90. o.

[119] *Mészáros* I. 307–309. o., II. 171. o.

[120] „Kossuthoz soha, Perczelhez két hóban egyszer megyek" – írta 1850. augusztus 14-én. *Mészáros* 1999. 82. o.

[121] „Mi igen sokat vagyunk Mészárossal, a kedves öreg mulatságos, humora valóságos élvezet és tanulságos is, mert igen sok és katonában alig várható bő olvasottsággal és tudománnyal bír. Katona a gazdája és mindenese, ennek szobájában tartanak ménage-t, amibe Berzenczeyt, Timáryt és Házmánt befogadták. A legszorosabb rend tartatik, ha valamelyik elkésik csak egy perccel is, nem kap a kihordott ételből, s méghozzá kinevetik (...) Reggel Mészárossal beszélgetve sétálunk körül a folyosókon, mit ő naponként rendesen kétszer és határozott számban szokott tenni este. A szobája előtti padon csibukozás között folyt a konverzáció és néha egy kis pletyka, miben Katona a főmester." 1850. augusztus 1. *Perczel Miklós* I. 111. o.

[122] *Mészáros* I. 262. o.; *Perczel Miklós* I. 70–71. o.

hány, korábban az erdélyi hadseregben szolgáló katona akadt, tőlük is kaphatott adatokat. Kossuthot láthatólag kerülte, vele tehát nemigen értekezhetett a történtekről.[123]

Emigrációs naplójának végén összefoglalja kütahyai olvasmányait, de ezek között csupán Pulszkyné angol nyelvű kötete vonatkozik a magyar szabadságharcra.[124] Magában a naplóban többször utal hírlapi olvasmányaira, így 1850. február 1–4. között a francia *Revue de deux Mondes*-ban megjelent, „Les généraux Polonaises dans la guerre de Hongrie" című cikkre.[125] 1850. március 16–19. között a *Westminster Review*-ban egy kivonatot olvasott Teleki László „első röpiratából", amely 1849 áprilisáig mutatta be az eseményeket.[126]

Rendszeresen eljutottak hozzá különböző német és francia lapok, köztük az *Augsburger Allgemeine Zeitug*, a *Journal des Débats*, a *Voix du Peuple*.[127] Az *Augsburger*-be olvasta Wysocki emlékiratának valamifajta kivonatát, még valamikor 1850 júliusában.[128] 1850 júniusában pedig eljutott hozzá Szemere egyik, Kossuth és a kormány lemondásának körülményeit taglaló cikke is.[129]

Ami a nyomtatott forrásokat illeti, az emlékiratok első, 1848-as részében Mészáros szinte alig hivatkozik ilyenekre. Először az 1848. decemberi és 1849. januári hadieseményekvisszatekintő ismertetésénél (azaz nem maguknak az eseményeknek a leírásánál) említ egy francia fordításban megjelent osztrák összefoglalót.[130] Majd az 1849. március végi események leírásánál hivatkozik egy csehországi német lap egyik cikkére, amely valószínűleg egy Damjanich-jellemrajz lehetett.[131]

---

[123] „Exkormányzó úrral s nejével, ha összeakadtunk, egy jó reggelt vagy jó napot mondtunk egymásnak, és nem háborítottuk egymást." *Mészáros* 1999. 93. o. Egy Szemeréhez intézett, 1851. január 18-i levelében pedig így írt: „Dembiński magának [él], és én magamnak annyiban, hogy K[ossuth]-val sohasem, P[erczel]lel keveset, hanem barátságilag Batthyányval gyakrabban, Dem[bińskivel] pedig minden napos együtt whistezvén." Szemere Bertalan leveleskönyve 1849–1865. (S. a. r. *Albert Gábor.*) Budapest, 1999. (a továbbiakban: *Szemere* 1999.) 18–19. o.

[124] *Mészáros* 1999. 95. o.

[125] Uo. 45. o. A cikket Henri Desprez írta, aki több más írásában is foglalkozott a szabadságharc történetével. *Kovács Endre:* Szabadságharcunk és a francia közvélemény. Budapest, 1976. 279–292., 308. o.

[126] *Mészáros* 1999. 61. o. Ez az „Hongrie. Manifest aux peuple civilisés" (Paris, 1848) című munka volt. Ennek 1849-ben elkészült a német és angol fordítása is: Die Ereignisse in Ungarn seit dem März 1848. Manifest an die zivilisirten Vlker Europas im Namen der ungarischen Regierung. (Mit einem Vorwort von *Friedrich Szarvady.*) Leipzig, 1849.; The Case of Hungary. Manifesto. Published int he Name of the Hungarian Government. (Translated from the French with Prefatory Remarks and Notes by *H. F. W. Browne.*) London, 1849.

[127] *Mészáros* 1999. 58., 60., 62., 64., 72–73., 83. o. *Perczel Miklós* I. 105. o.; Perczel Miklós naplója I. 232. o. 1850. május 20-án említi még a *Kölner Zeitung*-ot, a *Der Wanderer*-t, a *Pesti Hiradó*-t, a *Constitutionelle*-t és a *La Patrie*-t. —

[128] *Mészáros* I. 339. o. Miután a vonatkozó szövegrész a kassai ütközet leírása előtt szerepel, azt pedig 1850 júliusában írta le, nyilvánvaló, hogy a kivonatot ekkor olvashatta. Perczel Miklós naplója I. 551. o. 1850. július 20-án említi a cikket.

[129] „Szemere fenyeget, hogy leírja a forradalmunkat, és bennünket szépen le fog gyalázni." *Mészáros* 1999. 78. o. Az 1850. március 24-én írott cikket eredetileg a *Kölnische Zeitung* 1850. évi 80. száma közölte, de több más lap is átvette. Kivonatos magyar fordítását közli *Görgey István:* 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. III. k. Budapest, 1888. 512–518. o.

[130] Esquisse de la Guerre de Hongrie en 1848 & 1849. Traduite de L'Almanach Militaire Autrichien. Vienne, 1850. Lásd: *Mészáros* II. 42–43., 46., 272., 373. o.

[131] Görgei és Damjanich tiszafüredi találkozójával kapcsolatban: *Constitutionelles Blatt von Böhmen*, 1849. szeptember 25. No. 229., *Mészáros* II. 157. o. Vö. *Mészáros* 1871. 79. o.

Az 1849. májusi események ismertetésénél hivatkozik Perczel egy, 1849. május 15-én a hadügyminisztériumhoz intézett levelére. Ezt először Mészáros Károly közölte, majd az ő közléséből vette át Szilágyi Sándor.[132] E kiadványok valamelyikéből vette át Kossuth 1849. május 9-én Perczelhez intézett levelét, illetve Perczel június 12-én Kossuthnak írott szemrehányó sorait.[133] Hosszan idéz a május 20-i minisztertanácsi határozatból is, amelyet először szintén Mészáros Károly közölt; azonban úgy tűnik, ezúttal csupán tartalmi összefoglalót ad, vagy a német fordítás alapján dolgozott, mert az ő szövege nem egyezik meg a magyar eredetivel.[134] Ezt követte egy, az orosz segítségnyújtást bejelentő hivatalos osztrák hírlapi közlemény szövege.[135] Mészáros Károly vagy Szilágyi Sándor közléséből származik Görgei 1849. július 30-án Aulich Lajos hadügyminiszterhez intézett jelentésének kivonatos szövege is.[136] Innen vette át Kossuth Görgeihez intézett fiktív 1849. július 23-i [28-i] levelének szövegét.[137] Szilágyi kötetéből való a Kossuth által Bemhez intézett július 16-i levél; Bemnek a moldvai betörést bejelentő kiáltványa; Szemere július 21-i képviselőházi expozéja; a *Szegedi Hirlap* Kossuthot és Görgeit összebékíteni szándékozó cikke, Kossuth és Görgei búcsúkiáltványai és Kossuth 1849. augusztus 14-én Bemhez intézett levele.[138]

A nyári hadjárat ismertetésénél Wilhelm Rammingnak, Haynau vezérkari főnökének a létszámadataira hivatkozik. Nem tudni azonban, hogy ez Rammingnak a nyári hadjáratról írott munkája[139] vagy az egyik hivatalos orosz összefoglalóról szóló kritikája, amelyet az *Augsburger Allgemeine Zeitung* közölt, s amely bizonyíthatóan eljutott Kütahyába.[140] Az 1849. júliusi eseményeknél – láthatólag Klapka emlékiratának közlése alapján – ismerteti saját, július 9-én Görgeihez intézett levelét.[141] Ez a kötet – több más emlék-

---

[132] *Mészáros* II. 235. o. A levelet lásd: [*Mészáros Károly:*] Geheim-Archiv der ungarischen Revolution. Aktenstücke zur Geschichte der Ereignisse in Ungarn und Siebenbürgen im Jahre 1848/9. Erstes Heft. – A magyar forradalom titkos levéltára. Okiratok a magyar- és erdélyországi 1848/9-ki események történetéhez. Első füzet. Pest, 1850. (a továbbiakban: *Mészáros Károly*) 4–6. o.; *Szilágyi Sándor:* A magyar forradalom férfiai 1848/9-ből. 2. átd. kiad. Pest, 1850. (a továbbiakban: *Szilágyi* 1850/a.) 45–48. o.

[133] *Mészáros* II. 236–238. és 243–244. o. A leveleket lásd: *Mészáros Károly* 14–18. o.; *Szilágyi* 1850/a. 49–53. o.

[134] *Mészáros* II. 254. o. Vö. *Mészáros Károly* 6–8. o.; *Szilágyi* 1850/a. 106–109. o.

[135] *Mészáros* II. 254–255. o.

[136] *Mészáros* II. 303–304. o.; *Mészáros Károly* 13. o.; *Szilágyi Sándor:* A magyar forradalom napjai 1849. július elsője után. Második, átd. kiad. Pest, 1850. (a továbbiakban: *Szilágyi* 1850/b.) 41–42. o.

[137] *Mészáros* II. 311–313. o.; *Mészáros Károly* 12. o.; *Szilágyi* 1850/b. 38–39. o.

[138] *Mészáros* II. 316–318., 326–328., 331–334., 371–372., 374–376. o.; *Szilágyi* 1850/b. 28–31., 34–37., 44–45., 47–49., 82–83., 87–88. o.

[139] *Mészáros* II. 266. o.; [*Wilhelm Ramming*]: Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849. Pesth, 1850.

[140] Perczel Miklós naplója I. 344. f. 1851. március 30. Az említett munka: *H[einrich] v[on] N[eidhardt]:* Bericht über die Kriegsoperationen der russischen Truppen gegen die ungarischen Rebellen im Jahre 1849. Berlin, 1851. I–III. Ennek első két részéről az *Oesterreichischer Soldatenfreund* 1851. január 11-i, 5. száma közölt bírálatot. (A recenzió dátuma alapján úgy tűnik, hogy a kötet az 1851-es impresszum ellenére már 1850 végén napvilágot láthatott.) A recenzióval kapcsolatban az *Augsburger Allgemeine Zeitung* hasábjain jelentek meg bizonyos megjegyzések, amelyekre Ramming válaszolt. Ramming cikkét rövidesen két részben leközölte az *Oesterreichischer Soldatenfreund* 1851. március 13-i és 15-i, 31-32. száma. Ramming később önálló füzetben tette közzé bírálatát erről az orosz összefoglalóról. [*Wilhelm Ramming von Riedkirchen*]: Ein oesterreichischer Commentar zu der russischen Darstellung des ungarischen Revolutionskrieges. Ein Supplement zu dem Werke „Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen" 1849. Pesth, 1851.

[141] *Mészáros* II. 286–287. o. A közlést lásd: *Georg Klapka* 1850. 174–175. o.

irattal – 1851. január elején jutott el Kütahyába.[142] Mészáros innen vette át Kossuth és Szemere 1849. július 1-jén Klapkához intézett hivatalos levelének, illetve Kossuth aznapi, július 3-i és 6-i levelének szövegét is.[143] Klapka emlékiratából származik Görgei 1849. július 25-én és augusztus 16-án Klapkához, illetve Görgei augusztus 11-én Rüdigerhez intézett levelének közlése is.[144]

Milyen az emlékirat forrásértéke? Mészáros munkája kétségkívül egyike a legfontosabb 1848–1849-es tárgyú emlékiratoknak. Mint általában az ilyen tárgyú munkákban, ebben is keveredik a történetírás és a visszaemlékezés. E szempontból valahol középen áll Klapka első emlékiratának, Görgei kétkötetes munkájának személyesebb hangvételű, illetve Czetz, Pulszkyné, Irányi Dániel vagy Horváth Mihály műveinek összegző igényű megközelítésmódja között.

Mészárosét azonban valamennyitől megkülönbözteti, hogy az első hadügyminiszter 1848 májusától 1849 augusztusáig egyik kulcsszereplője volt az eseményeknek, azaz jóval több eseményről voltak első kézből származó információi, mint a többi emlékiratírónak. S ha a másodkézből kapott adatai nem is mindig megbízhatók, sok bennük a szóbeszéd, a fél-információ, mindannak leírása, aminek személyesen volt tanúja, általában kiállja a történeti kritika próbáját. Ezt bizonyítja a katonatiszti kinevezések kapcsán Latourral kialakult konfliktusának leírása csakúgy,[145] mint Mészáros délvidéki fővezérségének,[146] észak-magyarországi hadtestparancsnoki tényked[147]ésének vagy 1849. júliusi elvetélt fővezérségének leírása,[148] illetve ennek összevetése a fennmaradt forrásanyaggal.

A kézirat – Mészáros naplóihoz hasonlóan – egy alkalommal majdnem megsemmisült. Amerikai emigrációja során Mészáros egy ideig gazdálkodóként kereste kenyerét a New Jersey állambeli Scotch Plains-ben. 1854. március 1-jén azonban, fényes nappal, leégett a háza, ahol Katona Miklóssal és Dancs Lajos honvéd századossal laktak együtt. Mészáros maga is a házban volt, amikor a tűz kitört, így Katona és Dancs legfőbb dolga az volt, hogy az öregurat, illetve az ő holmijait, közte könyvtárát és iratait kidobálják az ablakon; így is odavesztek Mészáros kütahyai emlékei, magyar pénzei, otthonról hozott bútorai.[149]

---

[142] *Perczel Miklós* I. 131. o. (1851. január 2.), Perczel Miklós naplója I. 326–329. f. A másik két ekkor érkezett munka: *Theophil Lapinski:* Der Feldzug des ungarischen Hauptarmee im Jahre 1849. Hamburg, 1850.; *Ignatz Nedbal:* Kritische Bemerkungen zur Broschüre „Feldzug der ungarischen Hauptarmee von Theophil Lapinski". Hamburg, 1850.

[143] *Mészáros* II. 289–291. o.; *Georg Klapka* 1850. 123–125., 132–133., 163–166. o.

[144] *Mészáros* II. 307–308., 377–380. o.; *Georg Klapka* 1850. 205–207., 235–237., 241–243. o.

[145] *Mészáros* I. 82–84. o.; *Gergely András:* Az osztrák és a magyar hadügyminisztérium hatásköri vitája 1848 nyarán. In: *Uő:* 1848-ban hogy is volt? Tanulmányok Magyarország és Közép-Európa 1848–49-es történetéből. Budapest, 2001. 137–162. o.

[146] *Mészáros* I. 122–136., 148–166. o.; *Urbán Aladár:* Mészáros Lázár seregvezéri jelentései a bácskai táborból, 1848. augusztus 27 – szeptember 28. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1998/3. 700–727. o.

[147] *Mészáros* I. 324–352., 356–360. o.; Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai. (I. kötet: Megalakulásától az 1849. január 4-i kassai vereségig.) (S. a. r. *Dér Dezső* és *Hajagos József.*) A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 9. Eger, 2002.; Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai II. (A januári újjászervezés és az első sikerek). (A bevezető tanulmányt írta, az iratokat válogatta és sajtó alá rendezte *Dér Dezső, Hajagos József* és *Hermann Róbert.*) A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 10. Eger, 2004.

[148] *Mészáros* II. 276–303. o., *Hermann Róbert:* Mészáros Lázár altábornagy fővezérsége (1849. július 1. – 1849. július 30.). In: *Kőhegyi Mihály–Merk Zsuzsa* (szerk.): Mészáros Lázár emlékezete. Baja, 1993. 52–72. o.

[149] Lásd erre Mészáros 1854. március 12-i levelét Mészáros Antalhoz, közli: *Mészáros* 1867. 53–54. o., ennek nyomán *Albert* 1999. 85–86. o. Utal rá még a Szemere Bertalanhoz írott 1854. március 19-i levelében,

Az emlékiratot Mészáros – más holmijaival együtt – 1858-ban Genfbe küldte, s maga is oda szándékozott utazni, amikor az angliai Eywoodban megbetegedett és 1858. október 25-én meghalt. Hagyatékát a volt 1848–49-es kormánybiztos, Puky Miklós őrizte meg, s ő bocsátotta a történetíró Horváth Mihály rendelkezésére, amikor az az 1860-as évek elején a „Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben" című munkáját írta, amely 1865-ben Genfben látott napvilágot. Horváth több helyen idézett is a kéziratból.[150] Valószínűleg szintén Pukytól kapta azt meg Vetter Antal altábornagy, aki egy időben a honvédsereg fővezére, majd 1849 nyarán a délvidéki hadsereg főparancsnoka volt, mert ő is használta azt emlékirata írásakor.

Horváth munkája 1865 nyarán bejutott az országba.[151] Szokoly Viktor szépíró és publicista ebből értesült az emlékiratok létéről. Szokoly már hoszabb idő óta foglalkozott azzal a gondolattal, hogy kiadja Mészáros külföldi leveleit; kézenfekvőnek tűnt tehát a gondolat, hogy az emlékiratokkal együtt jelentesse meg ezeket. Ezután egyenesen Pukyhoz fordult, s arra kérte, hogy a kéziratot közlésre engedje át neki. Miután az országgyűlés újabb összehívásából arra lehetett következtetni, hogy előbb-utóbb valamifajta megegyezés jön létre a birodalom vezetése és a magyar politikai elit között, a kézirat megjelentetése valóban nem tűnt lehetetlennek. Puky végül hosszas levelezés után 1865 végén juttatta el a kéziratot, valamint Mészáros valamennyi más fennmaradt iratát Szokolynak.[152]

A kiadó – Szokoly Viktor

A kiadás ismertetése előtt érdemes néhány szót szólnunk a kiadó személyéről.[153]

Szokoly Viktor, eredeti nevén Szokoly Géza Bonaventura 1835. április 22-én született a Bars megyei Oszlányban, Szokoly József orvos és gyógyszerész (kiszolgált cs. kir. katona) és galánthai Farkas Anna (mindketten nemesek) fiaként. Kezdetben magántanuló volt Verebélyen, majd amikor a család a fővárosba költözött, 1842-től a piaristákhoz járt előbb elemi iskolába, majd gimnáziumba. Miután 1848 szeptemberétől szünetelt a tanítás, Szokoly be akart állni honvédnek, de gyenge testalkata és fiatal kora miatt nem vették be. Apja honvédorvosként kapott alkalmazást a 13. (Hunyadi) huszárezrednél, s 1849. április 8-án hunyt el.[154]

A szabadságharc után Pesten a piarista gimnáziumban végezte tanulmányait. Komoly hatással volt rá Horváth Cyrill, aki irodalmi önképzőkört szervezett a diákok között. Itt ismerkedett meg Szily Kálmánnal, Ágai Adolffal, Huszár Imrével, Schwarz Gyulával, Győry Vilmossal és Dalmady Győzővel. Közülük az utóbbi kettőhöz fűzte baráti kapcso-

közli: *Szemere* 1999. 94–96. o. A történetek leírását lásd még: *Dancs Lajos:* Töredékek tíz éves emigrationalis életemből, Nagyszőllős, 1890. 43–44. o.

[150] *Horváth Mihály:* Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. 1. kiad. Genf, 1865. I. k. 374–375. és 415–416. o., II. k. 185. o., III. k. 332., 380., 445–446., 450–452. o.

[151] *Márki Sándor:* Horváth Mihály. Magyar Történeti Életrajzok. Budapest, 1917. 275. 277–279. o.

[152] Lásd erre bevezetőjét: *Mészáros* 1871. 3–4. o.

[153] Szokoly életrajzi adatait lásd: *Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái. XIII. k. Budapest, 1909. 1041–1044. hasáb. – Halálozási évszáma több helyen tévesen 1882, holott ez a felesége halálának dátuma.

[154] *Zétény Győző [- Antal Lajos]:* A magyar szabadságharc honvédorvosai. Budapest, 1948. 216. o.

lat.[155] Első komolyabb munkáját, amely egy „török népismei dolgozat" volt, 1853-ban írta. A gimnázium elvégzése után a nagyváradi jogakadémián, majd a pesti egyetemen hallgatott jogot, az egyetem után két évig ügyvédgyakornok volt. Jogászként került kapcsolatba Szilágyi Virgillel, aki meghívta öt a *Budapesti Viszhang*-hoz, onnan pedig Vahot Imre hívására a *Napkelet*-hez került egy időre. (Ide megpróbálta megszerezni amerikai tudósítónak Xantus Jánost.)[156] A lapban „A feltámadt peleskei nótárius levelei"-ben mindent támadott, ami a magyar nemzeti érzést sérti.[157]

1861. január 1-jén indította meg *Garabonciás Diák* című politikai-szatirikus lapját, melynek rövidesen háromezernél több előfizetője volt. Miután azonban a lapot kiadó id. Werfer Károly megszökött a kiadásra szánt pénzzel, Szokoly 1861. április 17-ével megszüntette a lapot. Ekkor Tóth Kálmán hívására a hasonló profilú *Bolond Miska* főmunkatársa lett, sőt, egy időben szerkesztette is azt. 1868 májusáig volt állandó munkatársa a lapnak.[158]

1861-ben megnősült, a házasságból született kisfia azonban rövidesen meghalt. 1862-ben néhány héten át a *Hölgyfutár* szerkesztője volt.[159] 1863–1864-ben rendes munkatársa volt a *Magyar Sajtó* című politikai lapnak. 1864-ben Balázs Sándor helyett egy évig ő szerkesztette a *Magyarország és a Nagyvilág*-ot.[160] Emellett Vadnai Károllyal együtt (Vadnai a szépirodalmi, Szokoly pedig az ismeretterjesztő részt), illetve egyedül több évig (1863–1865) szerkesztette az „Emich Gusztáv Nagy Naptárát" is. A megfeszített munka, valamint kisfia halála megviselték az egészségét, s 1864-ben súlyos betegségbe esett, olyannyira, hogy az orvosok már-már lemondtak a gyógyulásáról.

1865. január 1-jén indította meg a *Hazánk s a Külföld* című. szépirodalmi és ismeretterjesztő képes hetilapot, amelyet a *Vasárnapi Ujság* „vetélytársának" is szánt.[161] A lap nagy terjedelemben foglalkozott történeti témákkal, de nem csupán a XVI–XVII. század eseményeivel, hanem például. a magyar jakobinusokkal[162] vagy Lovassy László perével.[163]

1867. április 4-én *Heti Posta* címmel újabb, a nép politikai oktatását célzó, eleinte a kiegyezési rendszert, majd annak balközép ellenzékét támogató lapot alapított.[164] 1871-ben a Pest megyei Tinnyére költözött, s a két lap szerkesztését rövidesen előbb de facto, majd de iure is átadta Kazár Emilnek. 1872. június végéig még mindkét lapba rendszeresen írt, attól kezdve főleg a gazdálkodásnak élt. 1882. július 2-án meghalt a felesége.

---

[155] *Dalmady Győző:* Visszaemlékezések (1893–1910). In: Dalmady Győző költői és prózai munkái 1856–1914. Negyedik kötet. Prózai rész. Budapest, 1936. 16–18., 30–34. o.

[156] Lásd erre Szokoly–Prépost István, Pest, 1858. júl. 9. OSZ Kt. Lt.

[157] *Kosáry Domokos–Németh G. Béla* (szerk.): A magyar sajtó története, 1849–1867. Budapest, 1985. II/1. k. (a továbbiakban: *Kosáry–Német G.* II/1.) 438. o.

[158] *Kosáry–Német G.* II/1. 673. o., II/2. 178. o.

[159] *Kosáry–Német G.* II/1. 418. o.

[160] *Kosáry–Német G.* II/2. k. 231. o.

[161] Lásd erre Szokoly Viktor–Szilágyi Sándor, Pest, 1864. nov. 14. OSZK Kt. Fond IX/634.; *Kosáry–Német G.* II/2. k. 226–227. o.

[162] Szokoly Viktor–Szilágyi Sándor, Pest, 1866. dec. 12. OSZK Kt. Fond IX/634.

[163] Szokoly–Pap Dénes, Pest, 1869. aug. 3. OSZ Kt. Lt.

[164] *Kosáry–Német G.* II/2. k. 85. o.

Saját nevén kívül számos álnév (Belzebub, Garam, Rajkó, Tankréd lovag, Peleskei nótárius, Garabonciás diák és Kisvárdai Géza) alatt is közölt különböző írásokat. Sajátjain kívül tucatnyi más lapba (*Családi Lapok, Divatcsarnok, Hölgyfutár, Vasárnapi Ujság, Magyar Néplap, Kalauz, Szépirodalmi Közlöny, Családi Kör, Pesti Hölgydivatlap, Képes Ujság, Nefelejts, Fővárosi Lapok, Földrajzi Közlemények, Hazánk, A Honvéd*) is írt.

Töredékesen fennmaradt levelezéséből egy kedves, szolgálat- és segítőkész patrióta arcképe bontakozik ki. 1866-ban egy régi nyomtatványtöredéket, valamint a Tripartitum első magyar kiadását küldte meg Toldy Ferencnek az Akadémia könyvtára számára.[165] Az 1880-as években adatokkal és saját gyűjtésével segítette Szinnyei Józsefet a „Magyar írók élete és művei" anyagának összegyűjtésében.[166] A századvégen Marczali Henriket látta el az 1848–49-es memoárirodalomra vonatkozó adatokkal.[167] 1913. május 8-án Esztergomban érte a halál.

Írói munkássága – a különböző humoros írásokon és fordításokon/átdolgozásokon kívül – lényegében az 1848–49-es eszmekörhöz kötődött. Első munkáját Petőfiről írta,[168] amelynek második kiadását Gyulai Pál részesített igen éles bírálatban – amit Szokoly megköszönt.[169] Petőfi kultuszának ápolását később is feladatának tartotta.[170] Az 1861-es félalkotmányos periódusban jelent meg az első 1848-as tárgyú munkája, egy elbeszélésgyűjtemény.[171] Ezt követte 1866–1867 fordulóján Mészáros emlékiratainak, önéletrajzának és levelezésének kiadása.

A kiegyezést követően a Görgeire vonatkozó kedvezőtlen kortársi jellemzésekből tett közzé egy füzetet annak bizonyítására, hogy az árulási vád a nemzeti közvélemény ítéletén alapszik.[172] Ugyanebben az évben, 1868-ban látott napvilágot az általa szerkesztett talán legfontosabb munka, a „Honvédalbum". A kiadás egyben nemes célt is szolgál: „...az album minden tizedik előfizetőjének (a legelsőn kezdve) teljes, azaz bruttó előfizetése, első pénzalapul Pest városa letéti pénztárába fog elhelyeztetni egy, a szabadságharc emlékére az ország fővárosában, Pesten állítandó emlék javára. Az én és kiadóm

[165] MTA Kt. Kit. Magyar irodalmi levelezés. 4. r. 113. LVIII. kötet. No. 190.

[166] Lásd 1883–1885 közötti leveleit Szinnyeihez. MTA Kt. Kit. Ms. 791/250–253.

[167] Lásd erre dátum nélküli levelét Marczalihoz: MTA Kt. Kit. Ms. 5041/58. Marczali először az 1890-es években foglalkozott a korszak történetével, s több kortárs résztvevőt is kikérdezett az eseményekről. *Marczali Henrik:* Emlékeim. (Az utószót írta és az idegen nyelvű szövegeket fordította *Gunst Péter.*) Budapest, 2000. 155–159., 168–171. o. *Uő:* Gróf Bánffy Dénes emlékiratai az 1848. évi forradalomról. *Budapesti Szemle,* 1889.; *Uő:* A legújabb kor története 1825–1880. Budapest, 1892. 597–732. o., rövidebb változatát lásd *Uő:* A legújabb kor. III. rész. Korunk állami és társadalmi alkotásai. Nagy Képes Világtörténet XII. k. Budapest, é. n. 180–300. o.; Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvéd tábornok levelei és naplója 1848–1849. (Ford. és bev. *Marczali Henrik.*) Budapest, 1900. Ő írta meg a szabadságharc történetének összefoglalóját két reprezentatív albumba is. *Marczali Henrik:* A magyar szabadságharcz. In: *Varga Ottó* (szerk.): Aradi vértanúk albuma. 5. kiad. Budapest, é. n. 22–43. o.; *Marczali Henrik:* A magyar szabadságharcz. In: *Bródy Sándor–Jókai Mór–Rákosi Viktor:* Ezernyolczszáznegyvennyolcz. Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz története képekben. Budapest, 1898. 465–472. o.

[168] Regényes rajzok Petőfi Sándor ifjukori életéből. Pest, 1859. (2. kiad. uo. 1862.)

[169] 1862. július 17-én. Közli: Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. (S. a. r. és a jegyz. írta *Somogyi Sándor.*) A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai 4. Budapest, 1961. 472–473. o.

[170] Rajzok Petőfi életéből. Pest, 1862. A mű három kiadást ért meg.

[171] Honvédélet. Humoreszkek, életképek s beszélyek 1848–49-ből. Pest, 1861.

[172] Világos hőse. Jellemrajzok Görgeiről. Pest, 1868. Vö. *Kosáry* I. 385. o.

ebbeli eljárása ellenőrzésébe Perczel Mór és Vetter Antal tábornokokat kértem föl, kik a fölkérést szívesen elfogadták" – írta felkérő levelében Abonyi Lajosnak.[173]

A kötetben szépirodalmi művekkel szerepelt Jókai Mór, Tompa Mihály,[174] Tóth Kálmán, Irányi Dániel, P. Szathmáry Károly, Abonyi Lajos, Szász Károly, Szász Gerő, Ábrai Károly, Timkó József, Tóvölgy Titusz, Vértesi Arnold, Szelestey László, Ilyés Bálint, Győry Vilmos, de Szokoly újraközölte Petőfi egyik versét is. Közreadott egy részletet Asbóth Lajos 1862-ben publikált emlékiratából, de itt jelent meg először egy részlet Podmaniczy Frigyes emlékiratából. A szabadságharc szereplői közül kisebb-nagyobb visszaemlékezéseket adott az album számára Mednyánszky Sándor, Bőhm Lénárd, Várady Gábor s Kunsági álnéven Illésy György. Maga Szokoly Guyon Richárd tábornokról közölt egy cikket.[175] Noha hasonló, vegyes műfajú antológia korábban és később is megjelent, Szokolyét kiemeli e sorból az illusztrációk minősége: a képeket Wágner Sándor, Litzenmayer Sándor, Benczúr Gyula, Jankó János, Munkácsy Mihály és Szinnyey(-Merse) Pál készítették.[176]

Utolsó szerkesztői ténykedése is 1848-hoz kötődött: az 1884-ben megindult *Hazánk* című történelmi közlöny első két kötetének társszerkesztője volt, Abafi (Aigner Lajos) mellett, s néhány cikket is írt a folyóiratba.[177] A századforduló táján arról írt Marczali Henriknek, hogy birtokában vannak Guyon Richárd „saját harcairól szóló följegyzései", mégpedig „vegyesen francia, német és angol nyelven, melyek egyikét sem beszélte, annál kevésbé írta jól a hős, s ezen iratokon annyival nehezebb eligadozni [sic!], mert azt hiszem, azokon a tábornok leánya, Marianna grófkisasszony is segített rontani, ki az eredetiről lemásolta. E följegyzéseket azonban, mint egyenes jellemű, nem hencegő férfitől származottakat, talán még rendezni fogom magam, ha Isten megtartja szemem igen gyenge világát, s megjavítja régóta nagyon roncsolt állapotban levő egészségemet."[178]

---

[173] OSZK Kt. Fond I/172. „Midőn tehát szíves (honorálandó) közreműködésedre bizton számítanék, tájékozásodul meg kell jegyeznem, hogy az album célja szabadságharcunk dicsőítése lévén, tőled ily irányú művet kérek, az illustratiók el nem késése véget márc. 15-dikéig. Egy rövid, szabadságharcunk idejéből merített életkép vagy korrajz legalkalmasabb lenne."

[174] Kapcsolatukról tájékozat Tompa Mihály levelezése II. 1863–1868. (S. a. r. és a jegyz. írta *Bisztray Gyula.*) A magyar irodalomtörténetírás forrásai 7. Budapest, 1964. 82., 263., 271., 279., 282., 294., 324. o.

[175] Honvédalbum. (Szerkeszté *Szokoly Viktor.*) Pest, 1868.

[176] Szokoly szerette az igényes kivitelű illusztrációkat. Még a *Hazánk s a Külföld* szerkesztőjeként azzal küldte meg a „Zrínyi és Frangepán" című, Stuttgartban készített műlapjukat Szilágyi Sándornak, hogy a tavalyi, itthon készült műlap 1400 ft. volt, de az újnak kivitelre nyomába sem érhet, „s így hazai iparunk mellőzését védheti a gazdálkodási és nagyobb műbecsi szempont." Szokoly Viktor–Szilágyi Sándor, Pest, 1866. nov. 10. OSZK Kt. Fond IX/634.

[177] Mészáros Lázár az emigratióban. *Hazánk* I. k. (1884.) 201–207. o.; Élelmi és házi-czikkek árai 1848-ban. uo. 240. o.; Gr. Guyon Rikárd levele Haynau cs. k. altábornagyhoz a világosi fegyverletétel után. uo. 320. o.; II. Frigyes és a magyar evangelikusok. uo. 395–398. o.; Gróf Sándor Móric és hg. Metternich leánya esküvőjéhez. *Hazánk* II. k. (1884.) 78–79. o.; Két könyv függetlenségi harczunk történetéhez. uo. 158-159.; Kossuth családi intézkedése Világos után. uo. 340–342. o.; Egy magyar pap üdvözlete a török szultán követéhez. uo. 392. o.; Magyarország földrajza 158 év előtt. uo. 392–395. o.; Milye volt iskoláztatásunk a mult század vége táján. uo. 395–397. o.; Erdősi Imre, a branyiszkói pap. *Hazánk* III. k. (1885.) 153–156. o.; Meghívó és vendéglői számla 40 év előtt. uo. 239–240. o.; Kossuth, az invasió, a Garabonciás Diák és Worafka rendőrigazgató. uo. 398–400. o.; Egy 1825–27-ki országgyűlési követ diáriuma. *Hazánk* V. k. (1886.) 158–160. o.

[178] MTA Kt. Kit. Ms. 5041/58. A kéziratot ld. OSZK Kt. Quart. Germ. 985. Guyon Richárd emlékiratai. A szöveg Guyon Marianne kézirata, s Guyon halála tán megjelent munkákból is tartalmaz bejegyzéseket; azaz semmi esete sem Guyon munkája. Vö, *Kosáry* I. 339. o. 23. jz. Guyon emlékiratakéntt hivatkozik rá *Márkus László:* Guyon Richárd. Budapest, 1955. passim.

Tudomásunk szerint mindebből csupán egy, Guyonnak a Simunich elleni expedícióról szóló jelentését tartalmazó cikk készült el.[179] Szokoly hagyatékának nagy része szétszóródott, csupán néhány szépirodalmi és történeti munkájának kézirata került be az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába.

A kiadás – avagy hogyan delfinizáljunk?

Miután Szokoly Puky Miklóstól megkapta Mészáros emlékiratát, lemásoltatta a kéziratot, „s e másolaton végzé irályi javításait s a szövegben előforduló ismétlések vagy *más* tekintetek által igényelt kihagyásait, mely kihagyások egyébiránt mindenütt kipontozásokkal jelölvék meg, valamint némely összevont helyek a többitől eltérő betűkkel való nyomtatással."[180] A tervezett egy kötetből végül három lett, amely összesen hat füzetben látott napvilágot. Először a „Mészáros Lázár külföldi levelei és életirata" című kötet füzete jelent meg, benne Mészáros emigrációs leveleinek, illetve önéletrajzának kivonatos közlésével. Ezt követték az emlékiratok (eredeti címén: „Történeti töredékek egy miniszteriális életből"), majd Szokoly Mészárosról írott életrajza. Terjedelmi okokból azonban a kötött példányokban az életrajz az első füzettel került egy kötetbe. Az első három füzet 1866 decemberében hagyta el a nyomdát, a negyedik füzet január 20. körül, az utolsó kettőről Szokoly azt írta Szilágyi Sándornak, hogy remélhetőleg a hónap végéig azok is megjelennek.[181]

Mészáros emlékiratainak közlése azonban nem volt teljes. A közlő elhagyta a 2. kötet utolsó három fejezetét. Ezek közül a XI., „Igaz is, nem is okoskodások. Eszméletek s n[em] eszméletek. Remények, jellemrajzolatok sat." című fejezetet 1871-ben önálló kötetben „Eszmék és jellemrajzok az 1848/9. forradalom eseményei- és szereplőiről" címmel jelentette meg. A XII., „Az osztrák dinasztiának s kormányának" című fejezetet (334–341. folio) és a később írt „Toldalék egész 1858-ig" című fejezetet (341–347. folio) azonban sem ekkor, sem később nem adta közre.

Szokoly becsületére legyen mondva, hogy nem ült rá a kéziratra, hanem azt 1867. február 16-án kelt levelében felajánlotta az Akadémia könyvtárának; többek között azzal az indokkal, hogy a kézirat bővebb az általa publikált szövegnél, s „hogy ez iratok hazánk történetének legfontosabb szakából, magas polcon szerepelt egyénétől nyújtanak följegyzéseket". Az Akadémia 1867. június 3-i ülésén elfogadta az ajándékot, amelyért Arany János titkár 1867. június 21-én kelt levelében mondott köszönetet Szokolynak.[182] A kézirat két kötete ma is itt található.[183] Szomorú tény ugyanakkor, hogy az azóta eltelt 140 évben tudomásunk szerint összesen három kutató, Urbán Aladár, Ács Tibor és jómagam használtuk az eredeti kéziratot; a többiek megelégedtek Szokoly változatával.

Szokoly kétségkívül nehéz helyzetben volt az emlékirat kiadásánál, hiszen a sajtó alá rendezés és a kiadás még a magyarországi neoabszolutisztikus kormányzás utolsó perió-

[179] OSZK Kt. Fol. Hung. 1409. *Szokoly Viktor:* Guyon második jelentése a Simunich elleni expedícióról.

[180] Szokoly 1867. január 20-án kelt bevezetője: *Mészáros* I. V. o.

[181] Szokoly Viktor levelei Szilágyi Sándornak. OSZK Kt. Fond IX/634. No. 7., 8., 9.

[182] Szokoly levelét lásd: MTA Kt. Kit. RAL 151/1867. Kivonatosan közli: *Ács Tibor:* Mészáros Lázár és hagyatéka. In: *Mészáros* 1999. 18–19. o.

[183] MTA Kt. Kit. Történelem. 2-r. 105.

dusára esett, s ahogy egy, 1867. február 16-án Arany Jánoshoz, az Akadémia titkárához intézett levelében írta: „én azokat nem teljesen bocsátám közre, a fegyverletétel és Komárom átadása utáni dolgokat elhagyván, részben az ismétlések, részben nem szorosan a tárgyhoz tartozáságuk s részben amiatt, mert a véres visszatorlás eseményeinek elősorolása, könyvem közrebocsátása idejekor, az osztrák cenzúra eljárása folytán a Mészárosra vonatkozó egész gyűjtemény megjelenését kockáztatta volna."[184]

Egy kérdés azonban mindenképpen nyitva marad: miért sietett annyira Szokoly a publikálással? Az ugyanis elég valószínűnek tűnt, hogy az 1865-ben összeült országgyűlés ezúttal nem fog olyan fiaskóval véget érni, mint az 1861. évi; azaz, hogy előbb-utóbb csak bekövetkezik a nemzet és az uralkodó kiegyezése. Ám elképzelhető, hogy Szokolyt éppen az 1861-es tapasztalatok nógatták sietségre. Az akkori félalkotmányos periódusban ugyan megjelenhetett néhány 1848–49-es tárgyú kötet,[185] köztük Szokolynak a „Honvédélet" című munkája; de például Gaál Miklós honvédtábornok magyarra fordított, kiadásra előkészített emlékiratának nyomdai példányát a cs. kir. hatóságok lefoglalták. Erről Szokoly Abonyi Lajostól is tudhatott; az eredeti kézirat ugyanis Abonyi birtokában volt, s ő is fordította le azt magyarra.[186]

Szokoly tehát bevallottan és a kiadott szövegben is jelezve, megcsonkítva, megrövidítve adta ki a szöveget. Ez az adott helyzetben akár még érthető is lett volna. Szokolyból azonban kibújt a stiliszta is, és soronként, mondatonként átírta Mészáros szövegét. *Az a szöveg tehát, amelyet az emlékiratok nyomtatott kiadásában olvashatunk, nem Mészárosé, hanem Szokolyé.* Azok az „irályi javítások", amelyekre Szokoly bevezetőjében utalt,[187] a kézirat teljes átírását jelentették. Mindez különösen annak fényében érdekes, hogy az emlékiratok bevezetésében azt írja, miszerint az azokban „nagy számmal eléforduló egyének és osztályok jellemzéseit – habár itt-ott erősebb vonásokkal is lennének azok eszközölve, – megváltoztatni, vagy a kifejezésekben szelídíteni annál kevésbé tekinthettük magunkat feljogosítottaknak, mert emlékírónk nagy súlyt fektet ezen jellemzéseire, melyek egyébiránt úgyis csak egy ember nézetét tolmácsolnák, ha nem lennének hűvek, mit nem igen hihetünk írójuk hazaszerte közmondásossá vált becsületessége és igazságszeretete mellett."[188] Csak utóbb, az Aranyhoz intézett, már idézett levélben vallotta be, hogy „az én kiadásomban az Emlékiratoknak nem csak irályán tevék tetemes s nézetem szerint szükséges változtatást, de mert a szövegből magából egyes kifejezéseket, sokszor egész hosszabb pontokat is ki kellett hagynom, hol azután az emlékíró helyett én, mint közlő veszem át az elbeszélés fonalát."[189]

---

[184] MTA Kt. Kit. RAL 151/1867. Kivonatosan közli: *Ács Tibor:* Mészáros Lázár és hagyatéka. In: *Mészáros* 1999. 18–19. o.

[185] *Vahot Imre–Gánóczy Flóris:* Honvédek könyve. Történelmi adat-tár az 1848-iki és 1849-iki magyar hadjáratból. Pest, 1861. I–III. k.; *Korányi Viktor* (szerk.): Honvédek naplójegyzetei. 2. kiad. Pest, 1861.; *Kővári László:* Erdély története 1848–49-ben. Pest, 1861.; *Kővári László:* Okmánytár az 1848–49-ki erdélyi eseményekhez. Pest–Kolozsvár, 1861.; Mein Leben und Wirken in Ungarn. Írta *Görgei Arthur.* Megbírálva *Kmety György* egykori magyar tábornok által. (Ford. *H[uszár] I[mre].*) Pest, 1861.; *Vahot Imre:* A honvéd őrangyala. Regényes korrajz. Második kiad. Pest, 1861.

[186] *Bőhm Jakab:* Gyulai Gaál Miklós honvédtábornok emlékirata az 1848/49. évi magyar szabadságharcról. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1985/1. 129–130. o.; *Szarka Lajos:* A tábornok bére. Hévíz, 1997. 143–144. o.

[187] *Mészáros* I. V. o.

[188] Uo. VI.

[189] MTA Kt. Kit. RAL 151/1867. Kivonatosan közli: *Ács Tibor:* Mészáros Lázár és hagyatéka. In: *Mészáros* 1999. 18–19. o.

Miben álltak ezek a változtatások? A kéziratot áttekintve négy típust figyelhetünk meg.

1. Jelzett kihagyások. Szokoly – főleg az első kötetben „—„-tal hívta fel a figyelmet az általa eszközölt kihagyásokra. Ezek között van egy-két szavas, félmondatos, egy-két mondatos, de több oldalas kihagyás is. A kihagyások meglehetősen tendenciózusak: az uralkodóházra, az uralkodóra, az osztrák kormányra, a cs. kir. hadseregre tett valamennyi kétértelmű, bíráló vagy éppen gúnyos megjegyzés áldozatul esett Szokoly buzgóságának. Az első kötetben a kihagyások mennyisége kb. két nyomdai ívnek felel meg.

2. Jelzetlen kihagyások. Szokoly ezzel az eszközzel főleg a második kötet esetében élt meglehetős gyakorisággal. A már említett, nem közölt fejezeteken kívül további, mintegy másfél ívnyi szöveg esett áldozatul a kihagyásoknak.

3. Összevonások. Szokoly Mészáros azon közjogi fejtegetéseit, amelyeket a magyar–osztrák viszonyról, az október 3-i manifesztumról, I. Ferenc József trónra lépéséről, az olmützi alkotmányról és a függetlenség kimondásáról írt, a szöveget zanzásítva, saját szavaival, a politikailag kényes megjegyzéseket kihagyva adta vissza.

4. Átírások. Szokoly több helyen olyan módon fogalmazta át a szöveget, hogy az elveszítette eredeti értelmét. Erre csupán két példát hozunk fel: az emlékiratok szövegében Mészáros ismerteti Melczer Andor hadügyi államtitkár 1848. augusztusi drávai kiküldetését, majd leírja, hogy Melczer szeptemberben lemondott az államtitkárságról, s Bécsbe ment. Igen ám, de a kiadott szövegbe Melczer neve helyett valahogy Teleki Ádámé került, sőt, azon a ponton, ahol Mészáros arról ír, hogy „ő [Melczer] a magyar eljárást és Jellačić elleni fegyveres erő kiállítását rosszallta", az „ő"-t Szokoly Telekire cserélte.[190]

Ugyanez érvényes arra, amit a bán üldözéséről ír. Az eredeti kéziratban ez áll: „Ezen mellékes, s talán haszontalan észrevétel után visszajövök a sebesen Bécs felé rúgtató Jellasicsot fontolva elérni akaró magyar sereghez. Ez legjobb akarata mellett sem volt képes hamarább haladni, mert mint tudvák, összeszedett népei rendetlenek, rendes menethez nem szokottak, órákat szükségeltek, míg összejöttek, órákat, még megindultak, órákat, még elérkeztek, órákat, még elhelyeztettek, s így Jellasics jól számoló és jól fontolt előlátásának köszönhette, hogy útközbe meg nem támadtatott, s talán meg nem veretett. Be szép lett volna a kérkedni szerető költő generált[191] fenyegető seregével kissé megleckézni, ha nem is legyőzni, vagy ellenkezőleg, ha a költő tábornok csínyt követhetett volna a magyar seregen, akkor az ágyúdörgésről méltán beszélhetett volna, és mégis idejében Bécs alá érkezhetett."

Szokoly ezt így fogalmazta át: „Jellasics Bécs felé legjobb akarata mellett sem volt képes gyorsabban haladni, mert mint tudva van, összeszedett népe rendetlen levén, rendes menethez nem szokott, s órákat szükségelt arra, míg összejöhetett, órákat, míg megindult, órákat, míg elérkezett, órákat, míg elhelyezkedett, – s így Jellasics jól kiszámolt s megfontolt előrelátásának köszönhette, hogy meg nem támadtatott, s tán meg nem veretett." A második mondat természetesen kimaradt a közlésből.[192]

---

[190] *Mészáros* I. 117. o.

[191] Jellačić ugyanis költőként is nevezetessé tette magát. Gedichte von Joseph Freiherrn von Jellačić. Wien, 1851.

[192] *Mészáros* I. 251. o.

Voltak persze finomabb átigazítások is. E tekintetben jellemző, ami a Mészáros–Petőfi afférról írottakkal történt.[193] Az eredeti kéziratban ez áll: „Debrecenben történt Petőfivel, az eredeti nagy költőink egyikével a hadügynek baja, kit ő nyakravaló nélküli megjelenésért, az egyenruhai szabályzat ellenére, ennen verseivel figyelmeztette, és mivel az à la Hamlet divatnevezés nem tetszett, goromba hírlap útjáni kifejezéssel nyilvánítván megvetését, honvéd ruhájának és tisztének többé nem akar esmértetni. E goromba levél sajtó útján nyilváníttatott, mire Petőfi beesvén szerepébe, elmény s jó szatírát írt a hadügy ellen, mire a miniszter jót kacagott, a becstelenített honvédtisztek pedig jónak találtak. Ez, ez szép volt, s ami szebb volt, Bem propter hoc őrnagynak nevezé. Ez, mint kuriózum álljon itten, hanem menjünk inkább a legnagyobb tényre át." A Petőfi-rajongó Szokoly a stilizáláson kívül mindössze annyit tett, hogy az „eredeti nagy költőink egyiké"-ből „eredeti nagy költőnk"-et csinált.[194]

A kihagyásoknak és átírásoknak azonban van még egy következménye. Miután az emlékirat kiadott szövegében Mészáros keményen bírálja Kossuthot, Görgeit, az országgyűlést, sajtót, a radikálisokat, az olvasónak néha az az érzése, hogy egy anekdotikus stílusú „Forradalom után"-t olvas; s egy idő után nem érti, mit keresett Mészáros a magyar ügy mellett. A kihagyásokat is elolvasva azonban nyomban kiderül, hogy Mészáros politikai nézetei korántsem voltak dinasztikusnak vagy konzervatívnak mondhatók. Az osztrák hadsereg szellemére, a birodalmi politika kisszerűségére, intrikusságára és aljasságára vonatkozó, az uralkodóház tagjaira tett megjegyzései mind-mind azt bizonyítják, hogy Mészáros nem véletlenül maradt meg végig a függetlenségi harc táborában. Voltak és lehettek fenntartásai a kossuthi politika stílusával és célszerűségével szemben; ám emlékirata soraiból mindenütt kitűnik a magyar küzdelem jogosságába vetett hite.

Végül, találtunk egy olyan kihagyást, amely nem Szokoly, hanem Mészáros (vagy a véletlen) műve. Tudjuk, hogy Mészáros szűk marokkal mérte az elismerést, lett légyen szó akár személyekről, akár csoportokról. A kézirat I. kötetének 91–92. folióján találunk egy szép leírást a honvédség két legvitézebbnek mondott alakulatáról a 3. és 9. honvédzászlóaljról. Mészáros szöveg mellé három helyen is odaírta: „Ez is kimarad. Máshova besorolni [91/v.] – Ez kimarad. Máshova soroltatik [92/r.] – Kimarad. Máshova iratik. [92/v.]" Ám a máshová sorolás elmaradt, s végül Szokoly sem tudta hova beilleszteni a szöveget. Tanulmányunk zárásaként ezt a szöveget közöljük:

„Ha mindjárt hibát követek is el az időszámlálás ellen, mert az itt előhozandó tettek többnyire később követtettek el, de hogy részleteket könnyen elfelejtő emlékezetem el ne hallgattassa vélem, dicső oszlopot akarok emelni az első tíz honvédzászlóalj közötti 3-dik és 9-diknek. – Ennek elseje nagyobbrészt Szeged városából és Csongrád megyéből; a másodika Kassa és a szomszéd tót megyék tájékairól fiatal, úgyszólván gyerkőce tanulók és hivatalnokok fiai, mívész- és mesterlegényekből lévén összeállítva, amelyhöz Debrecen városa szinte több protestáns tanulóit és más fiataljait adván, alakultak. – A 3-dikat Damianics fékezte és oktatta, ezt lehet mintazászlóaljnak nevezni, mivel vitézséget engedelmességgel párosított. A 9-dik magamagát nevelte, vitézzé lőn, de harcon kívül féktelen. – A 3-dik, mint először tízbe [!] jöve, bátorságának jelét abba mutatta, hogy az el-

[193] Vö. *Dienes András:* Petőfi a szabadságharcban. Budapest, 1958. 98–107. o.; *Hatvany Lajos:* Így élt Petőfi. 2. kiad. (S. a. r. stb. *Kiss József.*) Budapest, 1967. II. k. 605–616. o.

[194] *Mészáros* II. 172. o.

só közepettek szétpattant űrgolyó, bár 10-et magával elsöpre, rettentlenül, mozdulatlanul megtartá helyökbe, tovább pedig, amint harci eljárásban korosodtak, mind jó, hű, bátor, vitéz katonák maradtak. – A 9-dik zászlóaljt a sors Banátba vezette, s ott, mint fiatal katonák, első tettöket avval kezdék, hogy nagyobb számú ellenségtől elfoglalt sáncokat ostrommal bevették, és több ideig Versec és Fehértemplom közt, sokszorozott ellenség közt a két várost a hazának megtartották. – Az idők eseményei a 3-dik és 9-dik zászlóaljat később egyesítette, és ezen két zászlóalj maga a mindenfelől felkelő rácokat vitézsége által úgy tudá fékezni, hogy azon tájék a hazának megtartatott. Ha dicső tetteiket elő-számlálni tudnám, úgy számtalan, és mindég nyertes ostromok, ütközetek lajstromát tartoznék felmutatni. Elég legyen, ha azt mondom, hogy ahol a két veressapkás zászlóalj mutatta magát, ott a győzelem biztos volt, és midőn a későbbi szerencsétlen beütése által Windisch-Grätznek Bácsot, Banatot fel kelle adni, hogy a magyar hon máshol mentessék meg, otthagyván dicső tetteikkel telt harci téröket, nagyobb honi sereghez csatlakozván, még egy zászlóaljt, a 19-dik sorezred 3-át találván, nem volt oly merész s bátor tett, nem volt sánc, nem volt ágyúüteg, mely vitézségöknek ellenállhatott volna; úgyannyira, hogy már a veressipka láttára is ingadozni kezde az ellenség, és később a veressipkát dicsőség jeleül csak a harctéren kitüntetett zászlóalji katonáknak volt szabad hordozni. – Éljen a haza emlékezetében, és a késő világ hirdesse érdemeiket! Ezen két zászlóaljak vitézségét később több más honvédzászlóaljak követték, melyekről meg nem emlékezhetnem csak sajnálnom kell."

Róbert Hermann

ON THE EXPURGATION OF HISTORICAL SOURCES,
OR THE PUBLICATION OF THE MEMOIRS OF LÁZÁR MÉSZÁROS

Summary

The memoirs of Lieutenant General Lázár Mészáros, the first Hungarian Minister for War, were published at the turn of 1866–1867. The manuscript, however, was only issued after several parts had been removed (and not in all cases indicated), transcribed and abridged. In relation to that example, the author offers a survey of the history of the publication of diaries and memoirs written by Hungarians during the Reform Era and the 1848–1849 Revolution and War of Independence. He establishes that nearly 30 of those memoirs and diaries were published expurgated between 1850 and 1990. That was due to censorship between 1849 and 1867, whereas between 1867 and 1918 it was by reason of consideration for Franz Joseph I and his contemporaries. Those personal aspects did not matter after 1918 anymore, but the tendency lived on. The editor often deemed the text to be too verbose and abridged it. It also happened that the annotations were inserted in the body of the text, or, for instance, the text was simply considered to be raw material and it was rewritten. Between 1945 and 1990, parts including criticism of Lajos Kossuth, as well as moralistic or religious segments were removed.

In the second part of the study, the author examines the origins, the sources and the publication of the memoirs of Lázár Mészáros. In a separate chapter he deals with the publisher Viktor Szokoly and his activities. In the last chapter, he analyses the differences between the manuscript and the text in print. He claims that not even the expurgated version of the text can be considered as the work of Mészáros, since it was completely rewritten by the editor. Furthermore, a significant quantity of about four sheets of the original text was removed, and the transcriptions often changed the original meaning of sentences too. Finally, as a result of the expurgation, a completely false picture may be painted of the political views of Mészáros, because Szokoly removed all the critical statements about the Imperial army, the Austrian politicians and the Habsburg dynasty, but kept the parts criticising the leaders of the Hungarian War of Independence. Mészáros, however, firmly believed in the legitimacy of the Hungarian fight for freedom and blamed the Austrians for the conflict all through his memoirs.

Róbert Hermann

INTRODUCTION À LA DELPHINOLOGIE HISTORIQUE OU LA PUBLICATION DES MÉMOIRES DE LÁZÁR MÉSZÁROS

Résumé

Les mémoires du premier ministre hongrois de la défense, le général de division Mészáros Lázár ont paru à la fin de 1866 au début de 1867. Cependant cette publication fourmille de coupures signalées et non signalées et de textes regroupés. A ce propos, l'auteur examine l'histoire des publications des journaux intimes et des mémoires de l'ère des réformes et de 1848–49 avant de constater qu'entre 1850 et 1990 près de trente mémoires et journaux ont été publiés avec des textes tronqués et ce, pour des raisons différentes. Entre 1849–1867 à cause de la censure, entre 1867-1918 en raison du tact envers François-Joseph 1er et les contemporains. Après 1918, ces considérations personnelles ont disparu, mais la tendance a persisté. Il était fréquent que l'éditeur écourte le texte pour l'avoir trouvé trop prolixe. En revanche, dans certains cas les annotations ont été tout simplement insérées dans le texte, alors que dans d'autres celui-ci servait de matière de base pour un ouvrage nouveau. Entre 1945 et 1990 les parties de texte négatives pour Kossuth ou éventuellement celles éthiques ou religieuses ont été régulièrement supprimées.

La deuxième partie de l'étude examine la naissance, les sources et l'histoire de la publication des mémoires de Mészáros avec un chapitre spécial dédié à la personne et à l'activité de Viktor Szokoly. Le dernier chapitre analyse les différences entre le texte publié et le manuscrit. Selon la conclusion, le texte tronqué ne peut pas être attribué à Mészáros, puisque l'éditeur l'a réécrit ligne par ligne. De même, il a supprimé une partie importante de l'original, soit environ quatre cahiers au total. La réécriture a souvent modifié le sens même de la phrase originale. En finale, ces suppressions peuvent induire complètement en erreur le lecteur quant aux opinions politiques de Mészáros, puisque Szokoly a supprimé ses remarques critiques sur l'armée et les hommes politiques autrichiens, ainsi que sur la dynastie des Habsbourg tout en conservant les passages qui critiquent les chefs de la guerre d'indépendance hongroise. Pourtant Mészáros était persuadé de la légitimité de la guerre d'indépendance et dans ses mémoires il a toujours rendu responsable les Autrichiens du conflit.

Róbert Hermann

EINFÜHRUNG IN DIE HISTORISCHE DELPHINOLOGIE, ODER DIE VERÖFFENTLICHUNG DER MEMOIREN VON LÁZÁR MÉSZÁROS

Resümee

Die Memoiren von Feldmarschallleutnant Lázár Mészáros, dem ersten ungarischen Kriegsminister, erschienen an der Jahreswende 1866–1867 in Druck. Die Ausgabe ist jedoch voll von markierten und nicht markierten Auslassungen, Umschreibungen und zusammengezogenen Texten. Der Verfasser gibt in diesem Zusammenhang einen Überblick über die Veröffentlichungsgeschichte der Tagebücher und Memoiren des Reformzeitalters und der Jahre 1848–49 und stellt fest, dass zwischen 1850-1990 nahezu dreißig Memoiren und Tagebücher erschienen, die aus irgendeinem Grund mit unvollständigen Texten veröffentlicht wurden. Der Grund hierfür war zwischen 1849-1867 die Zensur und zwischen 1867–1918 das Taktgefühl gegenüber Franz Joseph I., bzw. seinen Zeitgenossen. Nach 1918 spielten diese persönlichen Aspekte keine Rolle mehr, die Tendenz jedoch setzte sich weiter fort. Es kam häufig vor, dass die zum Druck vorbereitende Person den Text als viel zu weitläufig beurteilte und deshalb kürzte. Es gab aber auch Fälle, in denen die zum Text verfassten Notizen einfach in den Text hineingeschrieben wurden, oder – den Text als Rohmaterial verwendend – ein neues Werk erschaffen wurde. Zwischen 1945–1990 wurden negative Textpassagen im Zusammenhang mit Lajos Kossuth, eventuell moralische und religiöse Textstellen nicht gedruckt.

Der zweite Teil der Studie gibt einen Überblick über die Entstehung, die Quellen und die Veröffentlichungsgeschichte der Memoiren von Mészáros. Ein eigenständiges Kapitel behandelt die Person und Tätigkeit des Herausgebers, Viktor Szokoly. Das letzte Kapitel analysiert schließlich die Unterschiede zwischen dem veröffentlichten Text und dem Manuskript. Die Schlussfolgerung lautet, dass der gekürzte Text nicht von Mészáros stammt, da die veröffentlichende Person diese Zeile für Zeile umgeschrieben hat. Zugleich wurde auch eine bedeutende Textmenge im Umfang von etwa vier Bögen vom Original ausgelassen. Die Umschreibungen modifizierten oftmals den Sinn des entsprechenden Satzes. Schließlich kann infolge der Auslassungen ein vollkommen falsches Bild über die politischen Ansichten von Mészáros entstehen. Szokoly ließ nämlich die kritischen Bemerkungen weg, die sich auf die österreichische Armee, die Politiker, bzw. die Habsburg-Dynastie bezogen, behielt jedoch die Teile bei, die die Führungsfiguren des ungarischen Freiheitskampfes kritisierten. Und das, obwohl Mészáros von der Rechtmäßigkeit des Freiheitskampfes überzeugt war und in seinen Memoiren durchweg die österreichische Partei für den Konflikt verantwortlich machte.

Роберт Германн

ВВЕДЕНИЕ В ИСТОРИЧЕСКУЮ ДЕЛЬФИНОЛОГИЮ – ИЛИ ВОСПОМИНАНИЯ МЕСАРОША ЛАЗАРЯ

Резюме

Мемуары первого министра военных дел Венгрии генерал-дейтенанта Лазаря Месарош бвли напечатаны на рубеже 1866–1867 годов. Однако это издание имело множество обозначенных и непомеченных пропусков, изобиловало перепечатками и слитными текстами. В связи с этим автор настоящей научной работы дает обзор истории изздания дневников и

мемуаров эпохи реформ и 1848–1849 годов. Он констатирует, что в период с 1850 по 1990 годы было опубликовано около тридцати таких воспоминаний и дневников, которые по каким-то причинам были напечатаны с сокращенном текстом. Причиной этого в период 1849–1867 годов была цензура, а в период с 1867 по 1918 годы – проявление тактичности по отношению к императору Францу Иосифу I и правительству. После 1918 года эти личные соображения перестали существовать, однако старая тенденция продолжалась. Часто имел место такой факт, что редактор, ответственный за издание, находил текст слишком растянутым, и поэтому сокращал его. Но бывали и такие случаи, когда текст примечаний, написанных к основному тексту, просто вписывали в текст, или же, используя текст в качестве черновика, создавали новую научную работу. В период 1945-1990 годов, негативные части текста, связанные с Кошутом, иногда даже религиозные и моральные части текста были выпущены.

Во второй части работы дается описание возникновения воспоминаний Месароша, их источники и история издания. Особый раздел посвящен характеристике личности и работы издателя Виктора Соколи. В заключении последний раздел анализирует различия между опубликованным текстом и рукописью. Согласно сделанному выводу искалеченный укороченный текст также не является работой Месароша, ибо редактор переписал его по каждой строчке. И в то же время из оригинала было выпущено около четырех печатных листов текста. Эти переписывания неоднократно изменяли смысл первоначального предложения. В результате этого вследствие пропусков может сложиться абсолютно извращенная ложная картина о политических взглядах Месароша. Ибо Соколи выпустил критические замечания автора касательно австрийской армии, политиков, всей династии Габсбургов, но сохранил части текста, критиковавшие руководителей венгерской борьбы за свободу. В то время как Месарош был убежден в справедливости освободительной борьбы, и в своих мемуарах до конца обвинял за конфликт австрийскую сторону.

KRÁMLI MIHÁLY

AZ OSZTRÁK–MAGYAR DUNAI KERESKEDELMI HAJÓZÁS KATONAI IGÉNYBE VÉTELE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

A Központi Szállításvezetőség Hajózási Csoportjának megszervezése, 1914–1916*

Az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborús szerepéről és részvételéről hatalmas mennyiségű szakmai és memoár irodalmat találhat az érdeklődő olvasó. Ezen belül már meglehetősen kicsiny csoportot alkot a Duna 1914–1918 között betöltött katonai, politikai és gazdasági szerepével foglalkozó történeti irodalom. E művek nagyobb része a Duna mentén végrehajtott hadműveletekre, illetve az osztrák–magyar szárazföldi csapatok és folyami egységek (cs. és kir. Duna-flottilla) ezekben való részvételére koncentrál.[1] Jóval kevesebben kutatták a Monarchia dunai kereskedelmi hajózásának első világháborús történetét, következésképpen az elmúlt közel kilenc évtizedben igen kevés munka született e tárgykörben.[2]

Véleményünk szerint e téma valójában nagyobb jelentőségű annál, mint amit az eddigi történeti irodalom általi lebecsülése sugall: az osztrák–magyar dunai kereskedelmi hajózás fontos gazdasági és katonai feladatokat látott el az első világháború folyamán, különösen az 1915 novemberétől 1918 októberéig tartó időszakban. A hajózás feladatait tekintve a legnagyobb jelentősége minden kétséget kizáróan a Romániából történő élelmiszer-szállításoknak volt, melyek nem kis mértékben járultak hozzá a Monarchia és Németország háborús erőfeszítéseinek fenntartásához, s melyeket a vasutak kapacitáshiánya miatt csak a dunai vízi úton lehetett lebonyolítani.

Az első világháború során az osztrák–magyar hadvezetőség által katonailag igénybe vett (bérelt) dunai hajózás történetét alapvetően négy szakaszra lehet osztani. Az első

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

[1] *Manfred Rauschensteiner*: Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg. Wien, 1993.

[2] Első helyen *Döbrentei Gábor*: A dunai kereskedelmi hajóraj a háborúban. In: *Wulff Olaf*: Az osztrák-magyar dunai flottilla a világháborúban 1914–1918. Budapest, 1934. (a továbbiakban *Wulff* ill. *Döbrentei* 1934.) című munkáját kell megemlíteni. Döbrentei információi első kézből származtak, mivel ő volt a Központi Szállításvezetőség (KSZV) hajózási csoportjának parancsnoka, korvettkapitányi rangban. A Közlekedési Múzeum Archívumában (KMA) a Mladiáta-gyűjteményben megtalálható Döbrenteinek 1920-ban készült német nyelvű kézirata: Beschlagnahmen von Donaufahrzeugen während des Krieges (a továbbiakban KMA Mladiáta-gyűjtemény, *Döbrentei* 1920.), mely eredetileg a dunai hajózással és hajóparkkal kapcsolatos repartíciós tárgyalások magyar delegációja számára készült. Ennek megfelelően e munkában Döbrentei azt igyekszik bebizonyítani, hogy a KSZV által irányított hajózás elsősorban civil, és nem katonai célokat szolgált. E kézirat egyébként nagyobb terjedelmű, és tartalmilag is részben eltérő, mint 1934-ben megjelent munkája. A kortárs visszaemlékezők közül meg kell még említeni egy hajóskapitány könyvét: *Siba János*: Folyami hajók a világháborúban. Budapest, 1931. (a továbbiakban *Siba* 1931.). E könyv történelmi forrásértéke meglehetősen csekély. A modern feldolgozások közül három érdemel említést. *Wladimir Aichelburg*: Die Handelsmarine Österreich-Ungarns im Weltkrieg 1914–1918. Graz, 1988. (a továbbiakban *Aichelburg*). E könyvnek csak kisebbik része foglalkozik a dunai hajózással, s lényegében ez sem több egy hajólistánál. A legkomolyabb modern munkák Bulgáriában születtek: *Велико Лечев*: Създаване и начална дейност на Австро-унгарското военно-транспортно ведомство по р. Дунав 1914–1915 г. In: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. VII. В. Търново, 2000. (a továbbiakban *Лечев* 2000.), illetve uő. *Weliko Letschev*: Österreich-Ungarische Donauhandelsschifffahrt 1915–1916. In: *Bulgarian Historical Review*, 2002/1–2 (a továbbiakban *Letschev* 2002.). A két cikk tartalmilag részben azonos.

szakasz a háború kitörésétől 1915 novemberéig tart. Ezt az időszakot a központi vezetés hiánya és a viszonylag csekély bérelt hajópark jellemzi. A dunai hajózás ebben az időszakban, a dunai vízi út Szerbia általi lezárása miatt, alárendelt szerepet játszott. A második szakasz 1915 novemberétől 1916 végéig, bizonyos szervezési kérdéseket illetően 1917 elejéig tart. Ebben az időszakban jött létre a bérelt hajóparkot irányító központi szervezet, illetve épült ki a helyi szervek, valamint az ellátó rendszer hálózata, a bérelt hajóállomány pedig ugrásszerűen megnőtt. A dunai hajózás szerepe a vízi út megnyitása után, a romániai gabonaszállításoknak köszönhetően, jelentősen megnövekedett. Szakaszhatárként esetleg a román hadba lépés (1916. augusztus 27.) is felmerülhet, de véleményünk szerint szerencsésebb e szakasz lezárultát Románia részleges megszállásához, és a hajózás új körülmények közti újraindulásához kötni. Ezt támasztja alá, hogy bár a hadműveletek ideje alatt a Duna Vaskapu alatti szakaszán kényszerűen szünetelt a hajózás, a szervezési munkák tovább folytak. A harmadik szakasz 1916–1917 fordulójától a bukaresti békéig (1918. május 7.) tart. Ebben az időszakban a hajózás Románia déli részének megszállása után lényegében saját és szövetséges (bolgár) vizeken zajlott, s az irányító szervezet is erre az időre épült ki teljes egészében. A negyedik szakasz kezdetét a Romániával kötött bukaresti béke jelenti, melynek alapján a Központi Hatalmak számára a Duna teljes hosszában, a Fekete-tengerig szabaddá és hajózhatóvá vált. Ezzel megnyílt a lehetősége annak, hogy a breszt-litovszki békében (1918. március 3.) német kézre került orosz területek gabonáját vízi úton, a Fekete-tengeren és a Dunán át jutassák el a Központi Hatalmak területére. Ez az időszak az Al-Dunáról való visszavonulással, majd az összeomlással ért véget 1918 szeptember–októberében.

Jelen tanulmányban a fent vázolt négy szakasz közül az első kettő, azaz a háború kitörésétől 1916 végéig terjedő időszak bemutatását tűztük ki célul, kiegészítve a folyami kereskedelmi hajózás katonai igénybe vételére vonatkozó háború előtti elképzelésekkel.

A dunai kereskedelmi hajózás és hajópark

A Habsburg Birodalmon belül mindig nagy jelentősége volt a Dunának, mint vízi útnak, amely sokáig a legfontosabb kereskedelmi útvonalnak is számított. Az 1856-ban nemzetközi vízi úttá nyilvánított Duna[3] szerepe 1866 után felértékelődött a Monarchia számára. Miután Ausztria a vesztes háború után kiszorult a Német Szövetségből, egyedüli lehetséges terjeszkedési és befolyási területévé a Balkán vált. E befolyás gyakorlásának egyik legfontosabb eszközévé a Duna, és a dunai hajózás lépett elő. A Monarchiának sikerült a dunai hajózásban megszerzett pozícióját megszilárdítania, és jelentős fölényét egészen 1918-ig fenntartania.

[3] 1856 előtt a Dunán hajózni csak különleges engedélyek, privilégiumok birtokában lehetett. Minden Duna menti állam különböző eljárást követett, vámokat szedett, és ellenőrizte saját folyamszakaszán a hajózást. A Duna-probléma önálló szerephez a krími háború alatt jutott. 1854-ben a nyugati hatalmak kijelentették, hogy a Duna alsó szakaszán zajló kereskedelem európai jelentőségű, Oroszország pedig veszélyt jelent a hajózásra, és emiatt ki kell zárni a dunai vízi útból. Ausztria bejelentette azt az igényét, hogy saját folyamszakaszát vonják ki a nemzetközi ellenőrzés alól, illetve a Duna torkolata osztrák befolyási övezet legyen, de ezt elutasították. Végül kompromisszumos megoldás jött létre: felállítottak egy nemzetek feletti szervezetet, az Európai Duna Bizottságot. A bizottság feladata lett a Duna ügyeinek intézése, illetve a Szulina-ágban a hajózás biztosítása. A krími háborút lezáró 1856-os párizsi béke kimondta, hogy a Dunán a hajózást semmiféle akadálynak nem szabad alávetni, sem a hajók, sem a szállított áruk után nem szedhető adó vagy vám. L. *Palotás Emil*: A nemzetközi Duna-hajózás a Habsburg Monarchia diplomáciájában 1856–1883. Budapest, 1984.

Az ellentétes hatalmi és gazdasági érdekek metszéspontjában álló Duna 1856-tól kezdve ténylegesen olyan vízi útvonallá lett, melyen szabad volt a hajózás, a korábbi monopóliumok és privilégiumok megszűntek. Mindez azt jelentette, hogy a folyamhajózással űzött kereskedelemben – két dunai kikötő között – valamennyi parti állam hajói egyenjogúságot élveztek, de egy nem parti állam csak a tenger és valamely dunai kikötő közti forgalomban vehetett részt. A parti államok belső hajózásának ilyetén szabadsága (az ún. kabotázs) mindig az erősebb félnek kedvez, esetünkben az Osztrák–magyar Monarchiának. Románia és Szerbia belső hajózási forgalmát 1914 előtt a Monarchia ellenőrizte, illetve bonyolította le, elsősorban az 1829-ben alapított, osztrák érdekeltségű Duna-Gőzhajózási Társaság (DGT, teljes nevén: k. k. Erste Privilegierte Donau-Dampfschiffahrt Gesellschaft, DDSG) által.[4]

A dunai vízi út, s ezt mindenképpen szükséges megjegyezni, bármilyen fontos is volt a Habsburg Birodalom, illetve a partján élő népek számára, a hajózás és a kereskedelem szempontjából, több okból, messze elmaradt a nagy nyugat-európai folyók mögött. Hiába volt a Duna Közép-Európa legnagyobb folyója, földrajzi és gazdaságföldrajzi okokból a hajóforgalom tekintetében nem kelhetett versenyre olyan folyókkal, mint a Rajna vagy az Elba. Ez utóbbiak ugyanis, különösen a Rajna, Európa egyik legiparosodottabb, sűrűn lakott területén folytak keresztül, és a hajózás szempontjából igen kedvező tölcsértorkolatukban olyan jelentős kikötők feküdtek, mint Rotterdam (Rajna) vagy Hamburg (Elba). E folyókkal szemben a Duna több tekintetben hátrányos helyzetben volt. Először is, nyugat felé zsákutcát jelentett, mivel nem kapcsolódott a nyugat-európai vízi utak rendszeréhez – e helyzet megváltoztatása érdekében már a XIX. század végén felmerültek csatornaépítési tervek.[5] Emellett a Duna, különösen az alsó folyamszakasz, jóval elmaradottabb területen folyt keresztül, mint a fentebb említett folyók. Ráadásul a Duna hajózási szempontból igen kedvezőtlen deltatorkolattal ömlik a Fekete-tengerbe, melyen a hajózható út nehezen volt biztosítható, s a mocsaras, egészségtelen klímájú vidéken gyakorlatilag lehetetlenség volt korszerű, nagy tengeri kikötőt kiépíteni.[6] A dunai kereskedelmi forgalom a fentebb vázolt okokból történt elmaradása jól látható, ha egy pillantást vetünk az alábbi adatokra: a 2380 kilométer hosszban hajózható Duna összes kereskedelmi forgalma 1912-ben 14 millió tonna volt, szemben a mindössze 880 kilométer hosszban hajózható Rajna 1913-as 66,4 millió tonnájával. A Rajna hajóállománya jelentősen meghaladta a dunai hajóállományt: a legnagyvonalúbb becslések szerint a háborút közvetlenül megelőző időszakban Dunán 375 gőzös, továbbá 2500 uszály és bárka közlekedett, hozzávetőlegesen 1,8 millió tonna hordképességgel, míg a Rajnán 1745 gőzös, valamint 9944 uszály és bárka, körülbelül 4,4 millió tonna hordképességgel.[7]

---

[4] *Frisnyák Zsuzsa*: Magyarország Európa közlekedési térszerkezetében a 19. század végén. In: A Közlekedési Múzeum évkönyve XIV. 2003–2004. Budapest, 2005. (a továbbiakban *Frisnyák* 2005.) 134. o.

[5] A XIX. század utolsó évtizedére nyilvánvalóvá vált, hogy a vasutak nem tudnak versenyezni az olcsó vízi szállítással. A vízi szállítás alacsony tarifáit kihasználni tudók olyan versenyelőnyre tettek szert, hogy több európai országban újra napirendre kerültek a csatornaépítési tervek. Ausztria például a Dunának az Elbával és az Oderával való összekötését tervezte. Az osztrák csatornatervek hatására 1902-ben a magyar kereskedelemügyi miniszter egy 226 millió koronás forgalompolitikai programot dolgoztatott ki, amely többek között egy új budapesti kereskedelmi kikötő (a későbbi csepeli kikötő), illetve egy Duna–Tisza csatorna létesítését tartalmazta. *Frisnyák* 2005. 135–136. o.

[6] 1913-ban a Duna-tengeri forgalom valamivel több, mint 1 700 000 t volt, míg például Fiuméé 2 100 000 t.

[7] Schriften der in Budapest am 4. September des Jahres 1916 abgehaltenen Donaukonferenz. Budapest,

A fentiek ellenére az Osztrák–Magyar Monarchia számára igen nagy jelentőséggel bírt a Duna, melynek kereskedelmi forgalma, különösen a Vaskapu-szabályozás 1896-os befejezése óta, dinamikusan növekedett. A Monarchia belvízi kereskedelmi hajózásának fontosságát jelzik a következő tények. Az osztrák–magyar haditengerészet, mely az első világháborút megelőző évtizedben gyors ütemű fejlődésnek indult, a nyolcadik legnagyobb volt a világon. A Monarchia kereskedelmi flottája, mely a századfordulót követően szintén dinamikusan fejlődött, mindössze a tizedik helyen állt. Ennek ellenére Ausztria-Magyarország belvízi kereskedelmi flottája messze felülmúlta a többi dunai állam belvízi kereskedelmi flottáját, s nem mellékesen, a birodalom tengeri kereskedelmi flottáját is (840 000 t és 660 000 t hordképesség). Az első világháború előestéjén Monarchia birtokolta (az úgynevezett görög uszályok[8] kivételével, melyek kizárólag a Turnu-Severin alatti szakaszon közlekedtek) a hajóállomány 67 %-át, illetve az uszályállomány 81 %-át. Ha a hajók teljesítményét, illetve az uszályok hordképességét vizsgáljuk, még inkább a Monarchia javára billen a mérleg: a lóerőkben mért teljesítmény 79,5 %-a és a tonnákban mért hordképesség 83,5 %-a felett rendelkezett. Mindezen felül Ausztria-Magyarország jelentős folyami haderőt tartott fenn a Dunán, amelynek magját az első világháborúban tíz 300–600 tonnás páncélozott monitor alkotta. E flottilla mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben felülmúlta Oroszország, Románia, Szerbia és Bulgária folyami hadihajó-állományát.

Az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve a Duna, s egyben Európa legnagyobb belvízi hajózási társasága a már említett, 1829-ben alapított DGT volt. A DGT 1914-ben 47 személygőzössel, 98 vontatógőzössel és 1 motoros áruszállítóval, 64 620 lóerő összteljesítménnyel, valamint 853 uszállyal, összesen 490 000 tonna hordképességgel rendelkezett. Regensburgtól Sulináig, illetve a Tiszán és a Dráván a társaságnak összesen 272 hajóállomása, megállója, illetve rakodóhelye volt. A DGT két nagy hajógyárat (Korneuburg, Óbuda), valamint számos kisebb javítóüzemet működtetett, emellett szénbányái voltak Pécsett, illetve a kezében volt a Mohács-pécsi vasút. A társaság alkalmazottainak a száma, a rakodómunkásokat nem számolva, meghaladta a 10 000 főt.[9]

Az Osztrák–Magyar Monarchia, s a Duna második legnagyobb hajózási társasága a Magyar Királyi Folyam- és Tengerhajózási Rt (MFTR) volt. E társaságot 1895-ben a magyar állam hozta létre, a dunai közlekedésben a magyar érdekek nagyobb fokú érvényesítésére, és hogy versenyt támasszon a DGT-nek. A magyar kormány a vállalatot rendszeres évi szubvencióban részesítette.[10] Az állami támogatásnak köszönhetően dinamikusan növekvő társaság 1914-ben 22 személygőzössel, 52 vontatógőzössel, 32 800 lóerő összteljesítménnyel, valamint 394 uszállyal, összesen 218 000 tonna hordképes-

---

1916. (a továbbiakban Donaukonferenz 1916.) 129–130. o., *C. V. Suppan*: Die Donau und ihre Schiffahrt. Wien, 1917. (a továbbiakban *Suppan* 1917.) 123. o.; *Döbrentei* 1934. 153. o.

[8] Görög uszályoknak azokat a román és görög tulajdonban lévő, nagyméretű uszályokat nevezték, melyek képtelenek voltak a Vaskapun áthajózni, és kizárólag Turnu-Severintől lefelé, illetve a Fekete-tengeren hajóztak. A görög uszályok összesen körülbelül 600 000 tonna hordképességgel rendelkeztek.

[9] *Suppan*, 1917. 120. o., valamint *Döbrentei* 1934. 153. o.

[10] A DGT magyar érdekeket sértő tarifapolitikája miatt Magyarországon komoly ellenszenv élt a társasággal szemben. A magyar kormányzat az 1880-as években megpróbálta elérni, hogy a DGT tegye át Budapestre a székhelyét, s így magyar lobogó és befolyás alá kerüljön. Ebben az ügyben tárgyalások is folytak, de a megegyezés előtt a DGT visszalépett. A magyar állam ekkor a DGT-vel versenyző hajózási vállalatot hozott létre: 1888-1895 között a MÁV Hajózási Vállalatot, majd ennek a bázisán 1895-ben a MFTR-t.

séggel rendelkezett. A MFTR-nek saját hajógyára nem volt, hajóit a budapesti gyárakban (Danubius, Sclick–Nicholson) rendelte, viszont volt két nagy hajójavító telepe, Rév-Komáromban és Orsován.

A Monarchia harmadik legnagyobb hajózási társasága az 1888-ban alapított Délnémet Duna-gőzhajózási Társaság (DDGT, Süddeutsche Donau-Dampfschiffahrt Gesellschaft, SDDG) volt, melynek részvényeit 1910-ben az osztrák kormány szerezte meg. A társaság 1914-ben 11 vontatógőzöst és 5 motoros áruszállítót birtokolt, 7000 lóerő összteljesítménnyel, valamint 110 uszállyal, összesen 77 800 tonna hordképességgel. A Monarchia négy nagyobb hajózási vállalata közül a legkisebb a Magyar Belhajózási Rt. (MBR) volt, melynek 1914-ben 13 vontatógőzöse és 1 személygőzöse volt, 4900 lóerő összteljesítménnyel, valamint 98 uszállyal, összesen 56 000 tonna hordképességgel.[11]

A többi dunai állam nagyobb hajózási társaságai közül témánk szempontjából a legfontosabb a Bajor Lloyd (BL, Bayerische Lloyd), mivel 1917-től az e vállalattól bérelt hajók is osztrák–magyar irányítás alatt álltak. Az 1913-ban alapított vállalat 1914-ben 4 vontatógőzös és 3 áruszállító motoros felett rendelkezett, 2600 lóerő összteljesítménnyel, valamint 40 uszállyal, összesen 28 000 tonna hordképességgel. Mivel a háború alatt a BL hajóállománya dinamikusan növekedett, érdemes megemlíteni, hogy a vállalatnak 1917-ben már 38 vontatógőzöse (13 120 LE), illetve 67 uszálya (45 600 t) volt.[12] A román állami hajózási társaság, az 1890-ben alapított Navigatia Fluviala Romana (NFR) 1914-ben 54 (12 360 LE összteljesítményű) vontatót, valamint 133, összesen 36 630 tonna hordképességű uszályt üzemeltetett. Oroszország 15 vontatógőzössel, 8400 lóerő összteljesítménnyel, valamint 120 uszállyal, összesen 80 000 tonna hordképességgel hajózott a Dunán. Szerbia 12 vontatógőzössel, 4800 lóerő összteljesítménnyel, valamint 45 uszállyal, összesen 21 000 tonna hordképességgel rendelkezett a háború kitörése előtt, de a szerb hajóállomány gyakorlatilag már a háború elején megsemmisült. Bulgáriának 1914-ben nem volt számottevő hajóparkja.[13]

A Duna teljes hajóállományát az első világháború előestéjén pontos statisztikai adatok híján csak becsülni lehet, a különböző helyeken megadott adatok jelentősen eltérnek egymástól. Döbrentei szerint a Duna hajóállománya 1914-ben 10 motoros hajóra, 75 személygőzösre, 300 vontatógőzösre és 2500 uszályra rúgott.[14]

A dunai hajózás katonai igénybe vételére vonatkozó tervek 1914 előtt

Az első világháború előtt az Osztrák–Magyar Monarchia hadvezetése nem számolt a dunai kereskedelmi hajópark – a vasutakéhoz fogható – komolyabb mértékű igénybe vételével, illetve központi katonai irányító szervezet alá rendelésével. Ennek megfelelően a hadvezetésen belül nem létezett olyan központi szervezet, mely a (vasúti és vízi) szállítások háború esetén való megszervezését irányította volna. Békeidőben ezt a feladatot az 5. EB (Eisenbahnbüro) látta el, amely a vezérkar és a közös Hadügyminisztérium közös

[11] *Suppan* 1917. 121. o.; *Döbrentei* 1934. 153. o.

[12] Donaukonferenz 1916. 130. o.; *Suppan* 1917. 121. o.

[13] *Döbrentei* 1934. 153. o.; *Suppan* 1917. 121. o.; Donaukonferenz 1916. 130. o.

[14] *Döbrentei* 1934. 153. o.

alárendeltségében működött, és mint nevéből kitűnik, csak vasúti kérdésekkel foglalkozott. A századforduló idején ugyan születtek elképzelések a folyami hajózás háború esetén való nagyobb mérvű igénybe vételére, de azokat rövid mérlegelés után, a folyami hajózás számos bizonytalansági tényezője (jégviszonyok, vízállás, köd), valamint az elsősorban gabonaszállításra épült uszályok csapatszállításra való alkalmatlansága miatt, elejtették. A dunai kereskedelmi hajókat így csak átkeléseknél, illetve lőszer és katonai felszerelés utánpótlásának szállítására kívánták felhasználni.[15] Mindebben természetesen tükröződtek a hadvezetés elképzelései az eljövendő háborúról, melyek nem számoltak annak évekig tartó elhúzódásával, így azzal sem, hogy a katonailag igénybe vett dunai kereskedelmi hajózás fő feladata a nem közvetlenül katonai jellegű gabonaszállítás lesz, s hogy e célra a korábban tervezettnél jóval több hajó igénybe vétele válik szükségessé.

Természetesen mindez nem jelentette azt, hogy a hadvezetőség teljesen lemondott volna a kereskedelmi hajózás igénybe vételéről. A közös Hadügyminisztériumban működő, a haditengerészetet irányító tengerészeti osztály (Marinesektion) által kidolgozott haditervekben szerepeltek a Közép- és az Al-Dunán hadihajók és kereskedelmi hajók együttműködésére vonatkozó elképzelések. Az 1912-ben az osztrák és a magyar parlament által megszavazott hadiszolgáltatási törvény (Ausztriában 26. XII. 1912, RGBL Nr. 236, Magyarországon 1912:LXVIII. tc.) lehetővé tette, hogy háború, illetve mozgósítás esetén birtokosaik – többek között – a vízi járműveket, térítés ellenében használatra, vagy akár véglegesen is, átengedjék a hadseregnek, illetve a haditengerészetnek (12. §). Amennyiben a hajókat a hadsereg vette igénybe, az alá a parancsnokság alá rendelték őket, amely a part adott részén állomásozott. Ez az alárendelési gyakorlat, valamint az, hogy a hajók civil személyzete csak részben, a hajózási kérdésekben kiadott parancsok tekintetében állt a katonai fegyelem és büntetőjog hatálya alatt (rájuk ugyanis a törvény 9. § 3. bekezdése vonatkozott), meglehetősen hatástalanná tette a belvízi hajózást a háború kezdeti időszakában.

A közös Hadügyminisztérium 1910-ben az MFTR-rel, 1911-ben pedig a DGT-vel kötött megállapodást a társaságok hajóin való szállításokról, illetve a szállítások díjszabásáról. A két egyezményt lényegében azonos alapelvek szerint kötötték meg, legnagyobb különbség a lehetséges útvonalak, illetve a feladóhelyek közt volt. Mindkét társaság vállalta, hogy személyhajóin a katonai személyeket legfeljebb a társasági személydíjszabás feléért szállítja. A megállapodásokban árunemenként rögzítették a katonai tarifákat, illetve a különféle illetékek mértékét. A megállapított díjszabások csak békeidő esetén voltak érvényesek.[16] Mint látható, e megállapodásokban szó sem volt a hajóbérletekről, vagy katonai irányításáról, csupán a hadsereghez tartozó személyek utaztatásáról, illetve a hadsereg tulajdonában lévő áruk kedvezményes tarifájú szállításáról egyeztek meg.

Az államsegélyben részesülő hajózási vállalatok (DGT, MFTR) számára az állammal kötött szerződés külön előírta háború, illetve mozgósítás esetére a hajópark átengedését hadi szolgálatra. A magyar állam és az MFTR között 1914-ben létrejött szerződés, az 1914:XXII. tc. 36. szakasza a következőképp rendelkezett: *„A társaság kötelezi magát,*

[15] *Döbrentei* 1934. 154. o.

[16] Egyezmény és katonadíjszabás a m. kir. Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság hajóin való szállításra (érvényes 1910. december 1-től). Budapest, 1911. Egyezmény és katonadíjszabás az Első cs. kir. Szabadalmazott Dunagőzhajózási Társaság hajóin való szállításra (érvényes 1911. április 1-től). Budapest, 1911.

hogy mozgósítás vagy háború esetén a cs. és kir. hadügyminiszter felszólítására a rendelkezésére álló egész hajóállományát, és minden üzemi felszerelését, állomási berendezéseit és műhelyeinek készleteit megfelelő kártalanítási díj ellenében a katonai igazgatás és a haditengerészet szolgálatába a szükséghez képest átengedi." Az igénybe vételért járó díjazás, illetve a bekövetkezett károk miatti kártérítés módozatáról és mértékéről a törvény nem rendelkezett, azt a Hadügyminisztériummal, illetve a tengerészeti osztállyal a konkrét esetben kötendő megállapodásnak kellett szabályoznia.

A haditengerészet, azaz a tengerészeti osztály a DGT-vel 1911-ben külön szerződést kötött 4 vontatógőzös, 3 uszály és 1 személygőzös bérletére. E szerződést az 1911-ben megállapított feltételek szerint 1912 és 1914 között minden évben meghosszabbították. A szerződés alapján, mozgósítás idején, belföldi használat esetén, a hivatalos katonai bérleti tarifán felül 15 %-os, külföldi használat esetén (Orsovától lefelé) 30 %-os pótlék járt a DGT-nek. Emellett a haditengerészet teljes felelősséget vállalt a hajókat ért károk megtérítésére. A bérleti díj fejében a DGT biztosította, illetve fizette és élelmezte a hajók személyzetét, valamint a gépek üzeméhez szükséges anyagokat; a vonalkormányosokat viszont a haditengerészet fizette.[17] Minderre azért szükséges külön kitérni, mert a háború folyamán, mint látni fogjuk, a bérleti díj kifizetése mellett a hadvezetés fokozatosan magára vállalta a bérelt hajók ellátását először élelmiszerrel, majd a háború vége felé üzemanyaggal is.

A DGT-vel és az MFTR-rel külön kötött szerződések, valamint a béke idején a háború esetére szerkesztett idevágó katonai jogszabályok is bizonyítják, hogy a különböző hajózási társaságok hajóparkjának egységes katonai vezetését nem tervezték. Sőt, a katonai szabályzatok teljesen egyformán szabályozták a dunai hajózást és a vasúti forgalmat, bár ez a két szállítási nem mind szervezetileg, mind igazgatás szempontjából nagyon különbözött egymástól. Ezek szerint például a hajózási és vasúti vonalak és állomásparancsnokságok szolgálata teljesen egyforma lett volna. Még talán ennél is nagyobb problémát jelentett, hogy a tervek szerint a rendelkezési jogokat egységes irányítás helyett területi alapokon (adott frontszakaszok, illetve hátországok szerint) szándékozták szétszabdalni.[18] Mindez csupán hatásköri torzsalkodásra, illetve a meglévő kapacitások lehető legrosszabb kihasználására vezethetett, ami a háború első időszakában be is bizonyosodott. Ezek az elgondolások csak addig, és akkor is csak nagyon korlátozottan voltak működőképesek, ameddig a hadvezetőség csak egy hajózási társaság járműparkját szándékozott igénybe venni. Mivel azonban a hadvezetés már a háború kezdetén két, államilag támogatott hajózási társaságtól (DGT, MFTR), később pedig már az összes osztrák és magyar vállalattól bérelt hajókat, majd gyakorlatilag 1915 őszétől (formálisan 1917 februárjától) a német Bajor Lloyd (Bayerische Lloyd, BL) hajói felett is rendelkezett, e hajópark észszerű kihasználására a háború előtt megszabott formák és keretek teljesen alkalmatlannak bizonyultak. Hamarosan bebizonyosodott, hogy ez csak egységes és hatékony vezetés mellett lehetséges.

[17] KMA Mladiáta-gyűjtemény, Marinesektion/Operationskanzlei (MS/OK) Nr. 275. 1911., Nr. 4680. 1912., Nr. 5129. 1913., Nr. 3809. 1914. (másolat). Később abból vita támadt a haditengerészet és a DGT között, hogy a haditengerészet szerint túlságosan felülértékelte a DGT a bérbe adott hajóit.

[18] KMA Mladiáta-gyűjtemény, Dienstbuch E-57 V. C.

Világos volt ugyan, hogy a törvényben háttérbe szorult a centralizáció elve, ezt a hiányosságot azonban nem hozta szóba senki. A közös Hadügyminisztérium tengerészeti osztályán 1913. június 3-án tartott megbeszélésen, melyen a tengeri kereskedelmi flotta háborús feladatairól tárgyaltak, az elnöklő Karl Kailer von Kaltenfels ellentengernagy, a tengerészeti osztály főnökének helyettese, nem bocsátotta vitára a belvízi hajózás kérdését.[19] Az adott helyzetben ez teljesen érthető volt, mivel a megbeszélés kiegészítő részét képezte az éppen akkor Bécsben, a Hármasszövetség haditengerészeti egyezményének újbóli megkötéséről folyó, háromoldalú tárgyalásoknak. A júniusban megkötött, és 1913. november 1-én hatályba lépő egyezmény támadó hadműveletekkel és a Földközi-tenger olasz–osztrák–magyar ellenőrzés alá vonásával számolt,[20] amelyben természetszerűleg a dunai kereskedelmi hajózásnak semmilyen szerep nem juthatott. Mindezen felül, a haditengerészet kevéssé volt érdekelt a dunai kereskedelmi hajópark igénybevételében, mivel a Duna-Flottilla igényeit a dunai hajópark töredékét kitevő, viszonylag csekély számú bérelt kereskedelmi hajóval is ki lehetett elégíteni. Mint közismert, a háború kitörésekor az események végül másként alakultak. Olaszország semlegességével, majd 1915-ös hadba lépésével az antant oldalán az Adriára bezárt osztrák–magyar kereskedelmi tengerészetnek jóval kisebb szerep jutott a háború során, mint a dunai hajózásnak.

Az osztrák–magyar dunai hajózás katonai igénybe vétele 1914 augusztusa és 1915 októbere között

A szarajevói merénylet után egy hónappal kezdetét vette az a konfliktus, amely, hamarosan világháborúvá szélesedve, lángba borította Európa jelentős részét. A Monarchia hadvezetése arra készült, hogy az Oroszország elleni felvonulás közben gyors csapást mér Szerbiára, majd az arra igénybe vett erők egy részét még időben északkeletre csoportosítja át. Minden tényezőt figyelembe véve, a Szerbia elleni támadásra igen rövid időszak állott rendelkezésre. Az Oskar Potiorek tábornok parancsnoksága alatt álló 5. és 6. hadsereg a Drina mentén, a 2. hadsereg két hadteste a Száva és a Duna mentén 1914. augusztus 12-én lendült támadásba. Az augusztus 16-án kezdődő szerb ellentámadás hamar, augusztus 23-ára a kiindulópontjukra, a folyók mögé vetette vissza az osztrák–magyar csapatokat. A Monarchia első katonai akciója kudarccal végződött.

Az osztrák–magyar hadvezetés az első szerbiai támadás kudarca után kénytelen volt a 2. hadsereget Galíciába küldeni. Franz Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök úgy tervezte, hogy a Galíciában aratott sikerekkel párhuzamosan újabb támadást indít Szerbiában. Galíciában azonban siker helyett vereség született, Conrad pedig arra számított, hogy egy szerbiai siker leplezheti a galíciai kudarcot. A legsúlyosabb galíciai elhárító harcok idején, szeptember 8-án megindult az újabb, Szerbia elleni támadás az 5. és a 6. hadsereg, valamint a 2. hadsereg maradék csapatainak részvételével. Az osztrák–magyar csapatok sikeresen átkeltek a Száván és a Drinán. Bár a szeptember 16-án kibontakozó szerb ellentámadás megakasztotta az előrenyomulást, és visszavetette a csapatokat, az oszt-

[19] *Letschev* 2002. 58. o. A tengeri kereskedelmi hajópark irányításának a feladata a tábori szállításvezetőségekkel azonos státuszú tengeri szállításvezetőségé (Seetransportleitung) volt.

[20] *Paul G. Halpern*: Anton Haus. Österreich-Ungarns Großadmiral. Graz, 1998. 84–92. o.

rák–magyar visszavonulás, az előző támadástól eltérően, a hídfők megtartásával fejeződött be. Szerbiát azonban ismét nem sikerült sem legyőzni, sem jelentősen meggyengíteni.

Az újabb, Szerbia elleni támadás november 5-én vette kezdetét. A súlyos galíciai harcok idején megindított offenzíva hátterében több, politikai jellegű ok húzódott. A Monarchiának igencsak szüksége volt egy gyors, imponáló győzelemre az addig elszenvedett kudarcok után, hogy egyelőre még semleges szomszédjainak, Olaszországnak és Romániának elvegye a kedvét az esetleges hadba lépéstől. Emellett Törökországnak a Központi Hatalmak oldalán való háborúba lépésével (október 28 – november 5.) felmerült a közvetlen vasúti összeköttetés igénye. Románia, semlegességére hivatkozva, nem engedte át a Törökországnak szánt német szállítmányokat (míg a Szerbiának szóló orosz szállítmányokat igen), ezért Szerbián át kellett Bulgária, azon keresztül pedig Törökország felé utat nyitni. A Monarchia, balkáni érdekszféráját féltve, nem akarta, hogy német erők jelenjenek meg, és lépjenek fel Szerbia ellen, inkább önerőből próbálkozott újabb támadással. November 5-én a szávai és a drinai hídfőkből kiindulva megkezdődött a harmadik szerbiai hadjárat: a szerb hadsereg visszavonult, az előrenyomulás sikeres volt; november 29-én sikerült Belgrádot is elfoglalni. December 3-án viszont megindult a szerb ellentámadás, és Potiorek 9-én kénytelen volt újfent visszavonulást elrendelni. December 15-ére az osztrák–magyar csapatok elhagyták az összes elfoglalt területet, beleértve a korábban birtokolt hídfőket is. A Monarchia ismét kudarcot vallott.

E tanulmány keretei közt nem tisztünk a cs. és kir. Duna-flottilla harcainak részletes taglalása, de a téma szempontjából feltétlenül szükséges vázlatos ismertetésük. Annál is inkább, mert a szerbiai harcokban, majd a későbbi aknamentesítésben fontos szerep jutott az osztrák–magyar folyami hajóhadnak. A szarajevói merényletet követően 1914. július 23-án a teljes flottillát mozgósították és a szerb határ közelébe irányították. A Balkán-haderő parancsnoksága alá helyezett flottillát három csoportra osztották, a Zimonyban állomásozó Duna-csoportra, a Brodban állomásozó Száva-csoportra és a Pancsován állomásozó Pancsova-csoportra.

A hadüzenet éjszakáján a TEMES, a BODROG és a SZAMOS monitor kifutott Zimonyból, és 29-én hajnali 2 óra 20 perckor lőni kezdte Belgrádot. A három monitor ágyútüzével vette kezdetét a világháború. A következő hónapokban a három csoport egységeit szinte minden nap bevetették. A Duna-csoport augusztus közepéig a belgrádi tüzérségi állásokat lőtte, és a szeptember 7–8-i szerb átkelési kísérlet megakadályozásában is részt vett. A Pancsova-csoport szeptember 9-ig állandó járőrszolgálatban és erőszakos felderítésekben vett részt. A Száva-csoport a saját hadsereg Száva menti, váltakozó szerencsével folyó hadműveleteit támogatta, ám augusztus második és szeptember első felében az alacsony vízállás tétlenségre kárhoztatta.

Szeptember 28-án a szerbek hidat verve kíséreltek meg átkelni a Száván. A Dunáról a TEMES és a KÖRÖS monitor befutott a Szávába, és az erős ellenséges ágyútűz ellenére megsemmisítette a hidat, megakadályozta a szerb csapatok átkelését. A két monitor ezután a Száván maradt. Az őszi harcokban a flottillát több hajóveszteség érte. Szeptember 9-én a visszavonuló csapatok a „d" és „g" őrnaszádot kénytelenek voltak felrobbantani. Október 23-án hajnalban a flottilla zászlóshajója, a TEMES monitor aknára futott a Száván és elsüllyedt. (Később kiemelték és újra szolgálatba állították.)

A harmadik szerb hadjárat idején az osztrák–magyar aknaszedő különítmény november végéig eltávolította a Száván lévő szerb aknazárakat, majd december 7-re a belgrádi

aknazárat is felszámolták. A flottilla ismét egyesülhetett az elfoglalt Belgrád előtt. Ezt követően a december 14–15-i visszavonulásnál az osztrák–magyar csapatok átkelését a monitorok fedezték. A harmadik szerb hadjárat kudarca után a flottilla egységei Óbudára vonulta vissza telelni.

A tavasszal a szerb frontszakaszra visszatérő flottilla négy új, korszerű, a korábbiaknál nagyobb és erősebb fegyverzetű monitorral gyarapodott az 1915. esztendő folyamán. A monitorok száma így, az elsüllyedt TEMES-sel együtt, tízre nőtt. A flottilla egységei az év tavaszán és nyarán jórészt csak őrjáratoztak, illetve kisebb összecsapásokban vettek részt.

A Duna-flottillánál a harci egységeken kívül különféle segédhajók és felfegyverzett gőzösök is szolgáltak. Ezeket a flottilla részben bérelte, részben meg is vásárolta. E hajók DGT vagy MFTR gőzösök voltak, és polgári személyzettel álltak szolgálatba, de parancsnokuk, illetve a fegyverek kezelői haditengerészek voltak. A flottilla a háború kitörésekor a TRAUN, a BANHANS és az ACHILLES DGT gőzösökkel rendelkezett, ezeket még 1914-ben követte az ANDOR, a BÁTASZÉK és a SÁMSON DGT, illetve az ÁLMOS és a TRINITAS MFTR gőzös. 1915-ben újabb segédhajók vonultak be: a VÁG, a BAJA, a BÁCSKA, az UNA, a BELGRÁD és a HELENE DGT, illetve a BALATON MFTR gőzös. A gőzösök mellett természetesen uszályokat és pontonokat is igénybe vett a flottilla, annál is inkább, mert kezdetben csak 14 uszálya volt.[21] Később az uszályok száma megnőtt, és a szénszállítók mellett, ahogy szolgálatba álltak az új, olajtüzelésű monitorok és őrnaszádok, tankuszályokat is bevonultattak.

A dunai kereskedelmi hajózás háborús igénybe vételének kérdéskörével kapcsolatban mindenek előtt szemügyre kell vennünk a háborús szállítási feladatok irányítását végző szervek át-, illetve kialakulását. Az Osztrák–Magyar Monarchia hadvezetésében békeidőben a szállítások irányítására hivatott szerv – a 27 vasútvonal-parancsnoksággal rendelkező 5. EB – a háború előestéjén, 1914. július 27-én, az előzetes mozgósítási terveknek megfelelően, feloszlott és átalakult. Az egykori 5. EB három részre vált szét: a szállítási ügyeket irányító tábornokra, a tábori vasútügyek főnökére (Chef des Feldeisenbahnwesens) és irodájára, a központi vasúti és hajózási szállításvezetőségre (Zentrale Eisenbahn und Dampschifftransportleitung) és a Hadügyminisztérium vasúti osztályára (Eisenbahnsektion). A szállítások stratégiai jelentőségének felismerése már 1914 végén oda vezetett, hogy a vasútügyek főnökét közvetlenül a hadsereg-főparancsnokságnak (Armee-Oberkommando, AOK) rendelték alá. Az ő alárendeltségében működött az újonnan felállított Központi Szállításvezetőség (KSZV; Zentraltransportleitung, ZTL), melynek parancsnoka magas rangú vezérkari tiszt lett. A 27 vasútvonal-parancsnokság ezután a KSZV alárendeltségében működött.[22] A KSZV 1915-ig gyakorlatilag csak a vasúti ügyekkel foglalkozott, a hajózást irányító csoportja csak 1915 novemberében jött létre, 28. csoportként.

A KSZV-t a katonai szállítások előkészítésére és végrehajtására, illetve a hadiszállításokkal kapcsolatos ügyek kezelésére hozták létre a Hadügyminisztérium önálló osztályaként, ideiglenes hatállyal, a háború időtartamára. A felvonulás időszakában a felvonulással kapcsolatos ügyekben közvetlenül az AOK parancsnoksága alatt állt, és hatásköre

[21] KMA Mladiáta-gyűjtemény, *Döbrentei* 1920. 14. o.

[22] Bővebben lásd: *Kéri Kálmán*: Az Osztrák-Magyar Monarchia vasúthálózata 1914-ben és felhasználása az első világháborúban. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1985/2. 225–293. o.

kiterjedt a Monarchia összes vasútvonalára, illetve hajózási útvonalára. A Tábori Szállításvezetőségeknek (TSZV; Feldtransportleitung, FTL) a hadtápparancsnokságok, illetve a hadsereg-hadtápparancsnokságok alá rendelése után a KSZV hatásköre, az előzetes tervek szerint, hivatalosan a TSZV-k körzetén kívül eső vonalakra korlátozódott. A KSZV felvonulás utáni, önállóan ellátandó feladatkörét a következőkben határozták meg: a hátországi vasutak és hajózás irányítása a hadtápparancsnokságok és a Hadügyminisztérium utasításai alapján. A járművek elosztása és irányítása, mind a vasúti, mind a vízi közlekedés esetében ugyanakkor, némi önellentmondást okozva, nem csak a hátországban, hanem a frontokon is a KSZV hatáskörében maradt.[23] Mint azt a későbbiekben látni fogjuk, a dunai hajózás tekintetében a háború első hónapjaiban meglehetősen zavaros viszonyok uralkodtak, többek között a hatáskörök kérdésében.

A KSZV hatáskörét illetően közvetlenül a hajózást érintették a következő rendelkezések. A fontosabb kikötőkben a KSZV hajóállomás-parancsnokságokat állíthatott fel, melyek működése tekintetében a vasúti állomásparancsnokságokra vonatkozó szabályok voltak érvényesek. A hajózás jobb kihasználása érdekében a KSZV a hajóállomás-parancsnokságok mellett elrendelhette újabb ki- és berakodó helyek létesítését, illetve újra szolgálatba állítását. E munkák elvégzése, az utászcsapatok segítségének igénybe vételével, illetve üzemeltetésük a hajózási vállalatokra hárult.[24]

A dunai kereskedelmi hajórajnak, különösen a későbbiekhez képest, viszonylag csekély szerepe volt az 1914 augusztusától 1915 októberéig terjedő időszakban. A Duna Zimonytól Orsováig terjedő szakasza, illetve a Száva ez idő alatt szinte mindvégig a szerb csapatok ellenőrzése alatt állt. A szerbek tüzérségi eszközökkel, illetve aknazárak telepítésével tették lehetetlenné a hajózást.

Az első világháború kitörésekor, a szerb Duna-szakasz lezárásával az osztrák–magyar folyami kereskedelmi flotta lényegében kettészakadt. 1914. július 28-án hozzávetőlegesen 300–350 osztrák és magyar jármű rekedt a Duna Vaskapu alatti szakaszán, román és bolgár kikötőkben. A mozgósítási parancsra, konzulátusi segítséggel, a gőzösök legénységéből sokan hazautaztak. A hajók tisztjeinek és altisztjeinek a hadvezetőség rendelkezése alapján továbbra is hajóikon kellett maradniuk. 1914 ősze folyamán e hajók egy része nem állt tétlenül, hanem részt vett a Románia és Bulgária közti hajóforgalomban. A hajók egy része 1914–15-ben Vidin mellett, egy Duna-ágban telelt át.[25]

A kettészakítás és semleges kikötőkben rekedés mellett már a háború első napjaiban több veszteséget szenvedett az osztrák–magyar folyami kereskedelmi hajópark. Az MFTR DEÁK FERENC személyszállító gőzöse július 28-án délben éppen csak elkerülte a szerb fogságba esést, mert még időben visszafordult.[26] A folyami hajók közül a háború első áldozata az MFTR FERTŐ vontatógőzöse lett. A FERTŐ és a JÓZSEF gőzös július 28-án este a Potiorek-parancsnokság rendeletére 16 üres uszállyal a Szávára indult, hogy

[23] KMA Mladiáta-gyűjtemény, Dienstbuch E-57 V. C.

[24] KMA Mladiáta-gyűjtemény, Dienstbuch E-57 V. C. 186., 203.

[25] *Лечев* 2000. 363. o.

[26] A menetrend szerint közlekedő gőzös déli 12 órakor ért az utolsó román állomásra, Gruiára, ahonnan a szemben lévő szerb Radujevácra indult volna, ahol már fegyveresek várták. A hajót az mentette meg, hogy kirakodása elhúzódott, és így a román biciklis táviratkihordónak sikerült a visszafordulásra felhívó parancsot kézbesítenie. *Siba* 1931. 6-7. o.

részt vegyen az osztrák–magyar csapatok átkelésében. Mielőtt a szávai vasúti hidat elérték volna, a szerbek felrobbantották. A mederbe zuhanó hídrészek teljesen elzárták a hajózási utat, így a gőzösök továbbhaladása lehetetlenné vált. A rájuk zúduló erős szerb géppuskatűzben a FERTŐ lehorgonyzott, a JÓZSEF parti zátonyra futott. A folyamatos szerb tüzelés elől a FERTŐ személyzete a hajó magyar part felőli részére húzódott, majd miután helyzete tarthatatlanná vált, és a gőzös megmentésének a reménye szertefoszlott, az ötödik nap éjszakáján partra szállt.[27] A FERTŐ szerb kézre került, később elsüllyesztették. A JÓZSEF-et még 1914 novemberében sikerült leszabadítani a zátonyról és visszaszerezni.

Július 29-én reggel a főparancsnokság kísérletet tett az előző este megrekedt két gőzös kiszabadítására, és a DGT ALKOTMÁNY, illetve az MFTR MEDVE és TRINITAS gőzösét a Szávára küldte. A hajók már a Száva torkolatánál erős szerb tűzbe kerültek, és az ALKOTMÁNY parancsnoka, Eberling Károly hajóskapitány, illetve első kormányosa, Gremsperger Mihály elesett. E hajósok voltak az első világháború első hősi halottjai. Miután az ALKOTMÁNY gőzvezetéke is találatot kapott, a három hajó visszafordult Zimonyba.

A háború első napjaiban az Orsovánál rekedt hajókat is érték veszteségek. A Tekia hegyre vontatott szerb tüzérségnek sikerült az Ada-Kaleh-sziget védelme mögé menekült ZAGYVA és DIADAL gőzöst elsüllyesztenie. Ugyanígy járt az Orsováról Ógradinára menekült GR. SZÉCHENYI ISTVÁN és az ALBRECHT gőzös. Szeptember 10-én, Pancsova kiürítésének téves hírére, a Keveváránál összevont REGENSBURG, KORNEUBURG, BARANYA, ZÁGRÁB, SZÁVA, MARCH és ENNS gőzöst, valamint 40 uszályt, felsőbb parancsra, saját személyzetük süllyesztette el.[28]

Az osztrák–magyar hajóveszteségekkel párhuzamosan a Belgrád–Orsova szakaszon gyakorlatilag sikerült a teljes szerb hajóparkot megsemmisíteni. Még a hadüzenet napján behajózott magyar csendőröknek sikerült a VARDAR szerb gőzöst elfoglalniuk. A DIADAL névre átkeresztelt hajót, mint már említettük, nem sokkal később a szerb tüzérség süllyesztette el. A CAR NIKOLA II., a MORAVA, a SRBIA, a MAČVA, a NERETVA gőzöst az osztrák–magyar tüzérség elsüllyesztette, a KRAJNA, a DELIGRAD, a SUMADIA és a BEOGRAD gőzöst pedig sikerült elfogni és zsákmányul ejteni.[29] E hajók elsüllyesztésével, illetve elfogásával Szerbia elvesztette hajóparkjának négyötödét. 1914–1915-ben a Száván és a Duna Belgrád–Orsova szakaszán összesen 351 jármű süllyedt el, ebből 236 volt a gőzös, uszály és ponton, a többi evezős bárka és dereglye.[30]

Mint már említettük, a Duna és a Száva szerb ellenőrzése miatt a folyami kereskedelmi hajóknak a háború első 15 hónapjában meglehetősen kevés szerep jutott. A főként vontatókból és uszályokból álló dunai kereskedelmi hajóállomány amúgy is kevéssé volt alkalmas csapatszállításra, különösen a front közelében, részben a novembertől márciusig tartó időszak kiszámíthatatlan jégviszonyai, részben pedig az elsősorban gabonaszállításra épült uszályok miatt. Egy 60 vagon befogadóképességű uszály ugyanis maximáli-

[27] KMA Kézirattár, 287. Az MFTR FERTŐ gőzhajó lövetésről készült jelentés

[28] *Siba* 1931. 14. o.

[29] *Siba* 1931. 17. o.

[30] *Döbrentei* 1934. 175. o.

san 18 vagonban elhelyezhető katonát tudott szállítani, de csak a legprimitívebb körülmények között, tehát igen rövid, egy napnál hosszabb utazást nem igénylő távon.[31] Ebből következett, hogy a dunai kereskedelmi járműveket közvetlen katonai – csapatszállítási – célra elsősorban folyamátkeléseknél vették igénybe. Ennek megfelelően már a háború előtti tervek szerint is az igénybe vett kereskedelmi hajók fő feladata az utánpótlás szállítása lett volna. A háború kezdetén néhány kísérlet történt kereskedelmi hajók igénybevételére a visszavonuló csapatok megsegítésére, ám csekély sikerrel.[32]

A háború kezdetén a bérbe vett DGT- és MFTR-hajókkal azok a helyi katonai hatóságok rendelkeztek, amelyek hatáskörében a járművek éppen tartózkodtak. Mint láttuk, a járművek elosztása és irányítása, elvileg, a frontokon is a KSZV hatáskörébe tartozott, de különösen a vízi járművek esetében, amikor még a hajózás irányítását hivatott szerve sem volt, a helyi parancsnokságokkal szemben egyszerűen képtelen volt jogát érvényre juttatni. A parancsnokságok időnként, minden formaság nélkül, olyan járműveket is igénybe vettek, amelyeket nem bérelt a hadvezetőség. A parancsokat többnyire az általános helyzet ismerete nélkül, sokszor a hajózás követelményeinek nem megfelelően adták ki, sőt, azok nem egyszer ellentmondóak voltak. E helyzetben, különösen az első hónapokban, nem csoda, hogy súlyos konfliktusok alakultak ki a hajók kapitányai és a demoralizált csapatok parancsnokai közt.

A kaotikus helyzetet látva a központi vezetés felé tett első lépést a szabadkai 4. tábori szállításvezetőségen belül 1914. november 1-jén felállított katonai Hajózási Csoport megalakítása jelentette. A Dittrich Ede vezérkari őrnagy parancsnoksága alatt álló szállításvezetőség feladata volt – a dunai hajózás mellett – a szerb front felé irányuló vasúti forgalom irányítása is. A Hajózási Csoport megalakítása azt a célt szolgálta, hogy a különböző vállalatoktól bérelt hajóparkot központi vezetés alatt álló, használható egységgé formálják. Mindezt, a vasúttal ellentétben, úgy tervezték, hogy a katonai Hajózási Csoport a hajókat a tulajdonosoktól teljesen függetlenül vezesse. Az elgondolás alapvetően helyes volt, de a megvalósítás feltételei, elsősorban a Duna szerb csapatok általi ellenőrzése miatt, még hiányoztak. A bérelt hajóparkot irányító központi szervezet létrejöttére további egy esztendőt kellett várni. A 4. TSZV Hajózási Csoportja 1914 decemberében 45 gőzössel és 200 uszállyal rendelkezett.[33]

Habár, mint láttuk, 1914. november 1-jén megalakult Szabadkán a katonai Hajózási Csoport, a központi irányítást még sokáig nem tudták bevezetni. A helyzetet jól jellemzi a következő jelentés, melyet a 4. TSZV küldött a hadsereg-főparancsnokságnak 1915. január 20-án: „A hajóparkkal rendelkeznek: a balkáni haderők FP-a és HT-a az újvidéki és titeli hídépítés vezetőségei, a petrovaradini erődparancsnokság, a TSZV és a KSZV. Rendszerint egyik hatóság sem ismeri a másik szükségletét és rendelkezését. A hatáskör széjjelosztásának természetes következménye az, hogy például két uszályt két külön gőzös vontatott ugyanazon az úton. Ehhez járul a rendelkezési joggal felruházott parancsnokságok gyakori változása, úgy hogy a hajók kapitányai már nem tudják, kinek engedelmeskedjenek."[34] A valóban hatékony központi irányítás feltételei azonban csak Szerbia legyőzése, és a dunai vízi út megnyitása után, 1915 novemberében jöttek létre.

---

[31] KMA Mladiáta-gyűjtemény, ZTL Nr. 72330. 1917. (másolat).

[32] *Franz Conrad von Hötzendorf*: Aus meiner Dienstzeit. IV. k. Wien, 1923. 334–335. o.

[33] *Döbrentei* 1934. 160. o.

[34] Idézi *Döbrentei* 1934. 156. o.

Az akkor még a későbbiekhez képest viszonylag csekély bérelt hajóállomány legnagyobb részét adó DGT-vel a közös Hadügyminisztérium még 1914-ben megállapodott a katonai szállítások tarifáiról, illetve a 15 %-os háborús pótlék kifizetéséről, a módosított E 72 szolgálati előírás alapján.[35] 1914 őszén megállapodás született a Németországnak szóló gabonaszállítások alkalmával fizetendő bérleti díjakról is. A németek részére történő szállításokat elkülönítve számolták el, de a bérleti díjakat az osztrák–magyar hadvezetőség fizette. 1915-ben hasonló módon kívánták rendezni a német hadsereg részére történő katonai szállításokat is.[36] A 4. TSZV Hajózási Csoportja 1915-ben a DGT-n, illetve az MFTR-en kívül más vállalatoktól is bérelt járműveket. Azok bérletéhez tavaszszal új, négyoldalas bérleti szerződésmintát készítettek, mellyel a bérlés sokkal egyszerűbbé vált, mint a két nagy társaság esetében.[37] Utóbbiak szerződései ugyanis meghaladták a száz oldalt, és számos jogi kiskapu lehetőségét hagyták nyitva.

1915 augusztusában a 4. TSZV Hajózási Csoportja papíron 53 gőzössel és 335 uszállyal rendelkezett, de csak 40 gőzös és 257 uszály volt csak használható állapotban, a többi vagy elsüllyedt, vagy javítás alatt állt. Amint látható, a bérelt hajóállomány az 1914. decemberi állapothoz képest gyakorlatilag nem növekedett. Az üzemben álló járművek közül is szállítási feladatokra csak 21 gőzös és 149 uszály volt használható, a többit egyéb célokra (átkelőhajó, hídőrség, raktárhajó) vették igénybe.[38] E bérelt hajópark is messze a lehetséges optimum alatt teljesített, aminek elsősorban a továbbra is meglévő fejetlenség és szervezetlenség volt az oka. Ennek kirívó példája, hogy szinte minden nap történt valamilyen baleset. Emellett az Újvidéken 1915 januárjában létesített ideiglenes hadihíd is nagyban gátolta a hajóforgalmat.[39]

Az 1915–1916 fordulóján létfontosságúvá váló gabona-behozatal mellett még egy fontos feladat várt a dunai kereskedelmi hajózásra: a háborúba 1914 novemberében belépő Törökország számára a hadianyag-utánpótlást csak a Dunán lehetett eljuttatni, mivel a semleges Románia nem engedte át területén a hadianyagot szállító vonatokat. A törökök utánpótlása mindenekelőtt Németország számára volt fontos, mivel Törökország elsősorban a német érdekszférába tartozott, illetve a török haditengerészet gyakorlatilag német vezetés alatt állt.[40] Az 1915 februárjában elkezdődött antant-támadás a Dardanellák ellen különösen aktuálissá tette a török hadianyag-utánpótlás kérdését. 1914 decemberében, amikor a Monarchia csapatai átmeneti sikert értek el Szerbia ellen, és a Dunán felszedték az aknákat, nagyon rövid időre lehetővé vált egy-két fegyverszállítmány eljuttatása a Dunán Bulgáriába, ahonnan vasúton továbbították azokat Törökország felé. A

[35] KMA Mladiáta-gyűjtemény k. u. k. Kriegsministerium Abt. 5/EB Nr. 3279. 1914.

[36] KMA Mladiáta-gyűjtemény k. u. k. Kriegsministerium Abt. 5/EB Nr. 4659. 1915. (másolat).

[37] KMA Mladiáta-gyűjtemény Bérleti szerződés minta 1915. (másolat)

[38] KMA Mladiáta-gyűjtemény Feldtransportleitung 4 Nr. 51086. (másolat)

[39] KMA Kéziratgyűjtemény, 245. Horváth Károly miniszteri tanácsos bizalmas jelentése a Budapest-turnu-severini hajóútról a magyar királyi Vasúti és Hajózási Főfelügyelőségnek 1915. november 12. (Horváth Károly jelentése)

[40] A Földközi-tengeren tartózkodó német GOEBEN csatacirkáló és BRESLAU cirkáló 1914. augusztus 10-én befutottak Konstantinápolyba, ahol formailag török tulajdonba kerültek, de a török haditengerészet parancsnoka a német hajóraj vezetője, Wilhelm Souchon ellentengernagy lett. E két hadihajót lőszerrel és pótalkatrészekkel csak Németországból lehetett ellátni. A GOEBEN ráadásul folyamatosan turbinaproblémákkal küszködött, ezért is volt kiemelten fontos a pótalkatrészekkel való ellátás.

FRANZ JOSEPH és a FERENC gőzösnek hadianyaggal megrakva sikerült eljutnia Vidinig.[41] December 24-én a TRINITAS gőzös kétuszálynyi tüzérségi felszerelést juttatott el Bulgáriába, a BODROG monitor és az ÁLMOS felfegyverzett gőzös kíséretében.[42]

Az eredményes szerb ellentámadás után a dunai vízi út újra lezárult az Al-Duna felé. A februári antant-támadás után ismét előtérbe került a török hadsereg utánpótlásának kérdése. Miután sem a tengeren, sem Románián keresztül vasúton nem lehetett a törököknek szánt hadianyagokat eljuttatni, német nyomásra végül az osztrák–magyar hadvezetés beleegyezett abba, hogy a Dunán próbáljanak meg Bulgáriába utánpótlást szállítani. A lőszerrel megrakott BELGRÁD csavargőzös 1915. március 30-án este futott ki Zimonyból. Nem sokkal később, Vinca előtt a szerbek felfedezték, és lőni kezdték. A lőszerrel megrakott hajó a szerb tüzérségi tűzben felrobbant, személyzetéből mindössze hárman menekültek meg. A balul végződött akció után a németek belátták, hogy a Dunán sem lehet Törökországot utánpótlással ellátni, és a továbbiakban nem erőltették hasonló szállítmányok útnak indítását.

A török hadsereg utánpótlásának megoldatlansága volt az egyik ok, ami végül Szerbia legyőzéséhez vezetett. A németek már 1915 tavasza óta aggódva figyelték Törökország nehéz helyzetét. A török hadsereg súlyos utánpótlási gondjaira megoldást jelentett volna a közvetlen összeköttetés megteremtése a Monarchia és Törökország között, ehhez azonban először a szerb kérdést meg kellett oldani. Kezdetben sem Conrad osztrák–magyar, sem Erich von Falkenhayn német vezérkari főnök nem lelkesedett az újabb szerb hadjáratért, mindketten az orosz front feltétlen prioritása mellett tették le a voksukat. Később Falkenhayn megváltoztatta a véleményét, s maga is szorgalmazni kezdte a Szerbiával való leszámolást. A Központi Hatalmak kora nyári galíciai sikerei végre Bulgáriát is meggyőzték, hogy érdemes hozzájuk csatlakozni. A bolgár szövetségi ajánlattal végképp megértek a Szerbia elleni hadjárat feltételei. A Plessben folyó tárgyalások eredményeként 1915. szeptember 6-án megszületett a német–osztrák–magyar–bolgár megállapodás Szerbia együttes megtámadásáról.

1915. október 7-én megindult a német és az osztrák–magyar erők támadása Mackensen főparancsnoksága alatt. Október 16-án éjjel a bolgár erők is támadásba lendültek. A nagy túlerőben lévő Központi Hatalmak hadseregei két hónap alatt megszállták egész Szerbiát. A szerb hadsereg egy részének sikerült Korfura menekülnie. A Monarchia 1916 elején elfoglalta Montenegrót és Albánia egy részét. Szerbia elfoglalásával megnyílt a vízi út az Al-Duna felé, illetve a vasúti összeköttetés Bulgárián keresztül Törökországba.

A Szerbia elleni hadműveletekben a dunai hadihajóknak is fontos szerepet szántak. A flottillát a Belgrádnál átkelő VIII. hadtestparancsnokság alá rendelték. Az október eleji harcokban a monitorok fő feladata az átkelő gyalogság biztosítása és tűztámogatása, valamint a szerb tüzérség tüzének magára vonása volt. Október 11-én az osztrák–magyar csapatok elfoglalták a Belgrád körüli magaslatokat, ezzel a Duna szabaddá vált. A Dunán való akadálytalan hajózás azonban még nem valósult meg: előbb fel kellett számolni az aknazárakat. Az aknászok november 28-áig 12 aknazárat és négy torpedóvető állo-

[41] *Лечев* 2000. 363. o.

[42] *Wulff* 1934. 45. o.

mást távolítottak el a Száváról és a Dunáról, összesen 218 aknát szedtek fel. A Vaskapu alatti gerendatorlaszos aknazárat robbantással semmisítették meg.

A nagyobbrészt Törökországnak, kisebb részt Bulgáriának szánt lőszerszállítások október 28-án indultak meg, a szállítmányokat Orsovától a flottilla egységei kísérték Lomra. A fegyverszállítmányok november–december folyamán szinte napi rendszerességgel érkeztek a bolgár kikötőkbe. 1915 december második felében például 75 uszálynyi hadianyagot szállítottak le a hadvezetés bérletében lévő osztrák és magyar hajók. E hadianyag nagyobb része Németországból érkezett, és Törökország felé ment tovább, de a szállítmányok között volt a török megrendelésre gyártott 120 Škoda-hegyiágyú is.[43]

Miután a dunai vízi út 1915 október végére szabaddá vált, és a háború első 15 hónapja alatt bebizonyosodott, hogy a dunai hajózást eredményesen kihasználni az addig követett módon nem lehet, megnyílt az út a hajózást irányító központi hatóság megszervezése előtt.

A Központi Szállításvezetőség hajózást irányító csoportjának megalakítása

A dunai kereskedelmi hajópark háború előtt nem tervezett méretű igénybe vételét, militarizálását és központi katonai hajózási hatóság vezetése alá rendelését elsősorban a háború nem várt elhúzódása és az antant tengeri blokádja tette szükségessé. Az osztrák–magyar hadvezetés 1914 előtti terveiben legfeljebb a következő aratásig húzódó háború szerepelt. A Központi Hatalmak, ezen belül elsősorban a Monarchia osztrák fele és Németország még békekörülmények között sem tudta teljes egészében megtermelni a lakosság ellátásához szükséges mezőgazdasági terményeket. Ausztria teljes gabonaszükségletét például még a Magyarországon megtermelt felesleg sem tudta teljes egészében fedezni; Ausztria rendes körülmények között is 5–10 %, Monarchián kívüli gabona behozatalra szorult. A háborús viszonyok e helyzeten tovább rontottak, a mezőgazdasági szektorban a háború következtében előálló emberi és állati munkaerőhiány, valamint a trágyahiány folyamatos terméscsökkenéshez vezetett. Németország 1913-as 20,5 millió tonnás gabonatermése 1918-ra 12,5 millió tonnára, Magyarország 1913-as 13 millió tonnás gabonatermése 1917-re 8,5 millió tonnára, míg Ausztria 1913-as 6,4 millió tonnás gabonatermése 1917-re 2,5 millió tonnára csökkent. Ausztriát külön sújtotta, hogy jelentős galíciai és bukovinai területek estek ki a mezőgazdasági termelésből a hadműveletek következtében.[44]

Az élelmezési viszonyok romlása miatt 1915. februárban, illetve júniusban Ausztriában és Magyarországon egy-egy gabonaközpontot állítottak fel (Ausztriában: Kriegsgetreide-Verkehrsanstalt, Magyarországon: Haditermény Rt.). Az 1915. június 26-án létrehozott Haditermény Rt. Magyarország legnagyobb gazdasági központja lett, melynek feladata a gabonafélék beszerzése, illetve elosztása volt. A részvénytársasági formában megvalósult központ tőkéjének felét a kormány, másik felét a városi, megyei törvényhatóságok, földbirtokosok, a malomiparban, illetve a gabonakereskedelemben érdekeltek

[43] *Лечев* 2000. 370. o.

[44] Bővebben l. *Czettler Jenő*: A földművelő Magyarország és a világháború. Budapest, 1915. valamint *Schafarik, Brunner Wladimir*: Románia szerepe háborús gazdálkodásunkban. Budapest, 1935. (a továbbiakban: *Schafarik* 1935.) 25–28. o. 1915 nyarán például csak a galíciai földek fele volt bevetve.

és bankok jegyezték. Feladatköre kezdetben a kenyérgabona és takarmány Ausztria, valamint a hadsereg számára való beszerzése volt, de ez idővel már a hazai lakosság élelmiszer-ellátására is kiterjedt. Állami bizományosként, maximált áron vásárolt, később a termést zár alá is vehette, s begyűjthette. A Haditermény Rt. kirendeltségeket hozott létre a szövetséges, semleges és megszállt államokban, s azokból élelmiszert importált. A hadsereg ellátásához Ausztria kezdetben 60, majd 40 %-ban járult hozzá, 1916–1917 fordulójától pedig a hadsereg teljes liszt- és kenyérellátását Magyarország, azaz a Haditermény Rt. vállalta magára.

A helyzet további romlása oda vezetett, hogy 1916 végén egy-egy központi hivatalt létesítettek. 1916. október 26-án Magyarországon felállították a Közélelmezési Hivatalt, majd 1916. november 13-án Ausztriában a k. k. Amt für Volksernährung-ot (a cs. kir. Népélelmezési Hivatalt). A Közélelmezési Hivatal a közellátás megszervezésére hivatott állami szervként jött létre, feladata a legfontosabb közélelmezési cikkek összegyűjtése és a rászorulóknak való kiutalása, a kiskereskedelem szabályozása volt.

Mivel a magyarországi gabonatermés nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a vezető körök már 1915 nyarán mind a Monarchiában, mind pedig Németországban tisztában voltak azzal, hogy az élelmiszerkészletek még az 1916-os aratás előtt elfogynak. Az antant által blokád alá vett Központi Hatalmak a hiányt egyedül az akkor még semleges Romániából tudták fedezni, ahol az előző évek jó termései következtében közel hárommillió tonna gabonafelesleg halmozódott fel.[45] Románia azonban a világháború kitörését követően, 1914 júliusa és októbere között, számos termék, köztük a gabona és a kőolaj kivitelét megtiltotta. Ezzel párhuzamosan 1914 augusztusában, amikor a gabonára még nem volt kiviteli tilalom, Románia teljes gabonafeleslegét felajánlotta megvásárlásra Franciaországnak és Nagy-Britanniának. A két antant-hatalom azonban tétovázott, s gyors cselekvés helyett politikai huzavona lett az ügyből. Végül a britek csak egy töredékét vásárolták fel a készleteknek.[46] Az üzlet meghiúsulása után a román kormány 1914 október 31-én megtiltotta a gabonaneműek exportját is.[47] A kiviteli tilalom ellenére a politikailag az antant és a Központi Hatalmak között ingadozó Románia, bár inkább az antant felé hajlott, nem akart lemondani a jelentős haszonnal kecsegtető üzletről.

A román gabonafeleslegnek a Központi Hatalmak által történő felvásárlásáról 1915 első felében kezdődtek meg a tárgyalások. A romániai gabonaimport, és annak megszervezése először az 1915. július 8-i közös minisztertanácson került napirendre, miután az osztrák és a német gabonaközpont (Zentral-Einkaufgesellschaft, ZEG[48]) képviselői előző nap tárgyaltak a kérdésről. Az előadó, Burián István báró közös külügyminiszter, olyan formában terjesztette elő a gabonavásárlás ügyét, mintha azzal a Monarchia nyújtana segítséget Romániának. Expozéjában kijelentette, hogy a román fél tisztában van vele, a

[45] Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreich-Ungarischen Monarchie 1914–1918. Budapest, 1966. (a továbbiakban: GMR 1914–1918.) 267. o.

[46] *Schafarik* 1935. 37. o.; *Sebastian Sebesco*: La Roumanie et la guerre. Paris, 1918. 16–18. o.

[47] *Eugeniu Merce*: Rolul bancilor românesti in situatii de crize. In: *Revista A. F. T.* 2001. (a továbbiakban *Merce* 2001.).

[48] Albert Ballin, Max M. Warburg, Julius Hirsch és Karl Melchior ösztönzésére 1915 elején létrejött társaság, melynek fő feladata a külföldön történő élelmiszer-bevásárlások lebonyolítása volt. Elődje a hamburgi üzletember Ballin, a HAPAG tulajdonosa által 1914-ben alapított Reichseinkauf nevű ügynökség volt.

Monarchia nincs rászorulva a gabonájukra. Ugyanakkor annak a reményének adott hangot, hogy a politikailag ingadozó Romániát az üzlet a Központi Hatalmakhoz köti majd. A külügyminiszter kijelentéseinek a magyarországi gabonatermés túlságosan derülátó becslése adott alapot, ám a valós terméseredmények ismeretében hamarosan kiderült, hogy a Monarchia helyzete korántsem rózsás a gabonaellátás területén.[49] Franz Zenker osztrák földművelésügyi miniszter azt a javaslatot tette az ügylet gyors lebonyolítása érdekében, hogy a három gabonaközpont egy romániai cégen keresztül vásárolja fel a gabonát, melyben a román nagybirtokosok képviseltetik magukat.[50]

Az egész romániai gabonaügylet, mint arra Tisza István gróf magyar miniszterelnök rámutatott, tulajdonképpen a szállítás problémáján állt vagy bukott, amivel az ülés többi résztvevője is egyetértett. 1915 ősze folyamán a Központi Hatalmak az előzetes tervek szerint összesen kb. másfélmillió tonna gabonát kívántak vásárolni Romániában, majd további vásárlások során összesen három-négymillió tonnát. Románia és az Osztrák–Magyar Monarchia között összesen öt csatlakozó vasútvonal teremtett összeköttetést, négy Magyarországon, egy pedig Galícián keresztül, az utóbbi azonban a hadműveletek miatt kiesett a forgalomból. A csatlakozó vonalak földrajzi okokból adódó viszonylag szűk áteresztőképessége elméletileg körülbelül havi 100 000 tonnás behozatalt tett lehetővé. Ezt az elméleti mennyiséget azonban korlátozta a tehervagon-hiány a Monarchiában, melyet német segítséggel, a Porosz Államvasutaktól (KPEV) bérlendő vagonokkal igyekeztek orvosolni.[51] Súlyos problémát jelentett még, hogy az amúgy is szűk áteresztőképességű vonalakon a román hatóságok, illetve a román vasutak a balkáni háborúk óta kifejezetten rosszindulatú magatartást tanúsítottak, szándékosan akadályozták a forgalmat. Különösen a Brassó–Predeal vonalon volt rossz a helyzet, ahol többször előfordult, hogy a román vasutasok, önkényesen, akár több napra is leállították a forgalmat.[52] A Romániához csatlakozó vasútvonalak kapacitásának elégtelen voltát ismerve mindenki számára világos volt, hogy a megvásárolandó gabonamennyiség időben történő behozatalának egyetlen lehetséges útja a Duna, mely akkor azonban még nem állt nyitva.

1915. augusztus 1-jén a román kormány feloldotta a gabona exportjának a tilalmát, és megkezdődtek a tárgyalások a gabona-behozatal ügyében. A gabonaexport újbóli engedélyezésében szerepe volt az Erdélyben működő román bankok nyomásának is, amelyek az Erdélyben élő, és ott, úgymond, éhező románok megsegítésének hangoztatásával igyekeztek hatni a román kormányra.[53] A tárgyalások egészen 1915 novemberéig, illetve decemberéig tartottak. A három gabonaközpont 1915. október 11–12-i, 28-i, majd november 2–6-i értekezletének eredményeként 1915. november 6-án megkötötték a három gabonaközpont Balkán-egyezményét, és létrejött a három gabonaközpont kartellje a német ZEG vezetése alatt, a svájci Behles cég részvételével. E szervezetnek kellett a román gabonát összegyűjtenie, kifizetnie, elszállítania és szétosztania. Ezt követően 1915. de-

[49] GMR 1914–1918. 267. o.; GMR 1914–1918. 316. o.

[50] GMR 1914–1918. 272. o.

[51] GMR 1914–1918. 270–272. o. A megállapodások szerint a Romániában vásárolt gabona 50 %-a Németországot illette. A vagonhiány megoldására már tárgyalások folytak a KSZV és a Porosz Államvasutak közt.

[52] KMA MÁV Igazgatóság, 165/eln. sz. 1916. A kérdésre l. még *Eperjesi László*: Magyar-román vasútforgalmi kapcsolatok. In: *Közlekedéstudományi Szemle* 1994/3.

[53] *Merce* 2001.

cember 22-én megkötötték az első szerződést a román kormány megbízottjával 500 000 tonna gabona megvásárlására, amit 1916. március 22-én újabb szerződés követett, 1,4 millió tonna gabona és hüvelyes megvásárlásáról. Az első szerződésben a vételár 86 millió lej volt, a másodikban 360 millió lej, a megállapodások szerint az összegek 1/6-át, illetve a vámot aranyban kellett kifizetni.[54]

A dunai vízi út megnyitásával egy időben a legfelsőbb hadvezetés, különösen a kereskedelmi hajózásra váró fontos feladatok fényében, felismerte, hogy a hadvezetőség által bérelt hajókat egy központi hajózási hatóságnak kell vezetnie. Erre a feladatra a szabadkai 4. TSZV önmagában nem volt alkalmas, sem apparátusának létszáma, sem pedig amiatt, hogy a hajózás mellett rá hárult a szerbiai vasúti forgalom irányítása is; de végül az új szervezet mégis a 4. TSZV bázisán, abból kinőve jött létre. A dunai hajózást irányító központi szervezet létrehozásával 1915. október elején Emil von Kreneis vezérkari ezredest, a KSZV vezetőjét bízták meg. A szervezet gyors létrehozásában, a Romániából történő gabona-behozatal mellett, fontos szerepet játszott a dunai pozíciószerzésre tett német kísérlet: az első német hajók, a Bayerische Lloyd (BL) hajói, 1915 októberében jelentek meg az Al-Dunán.

Németország ezzel a lépéssel súlyosan veszélyeztette a Dunán az osztrák–magyar fölényt és érdekeltségeket. Az osztrák–magyar érzékenységet figyelmen kívül hagyva azért cselekedett így Berlin, hogy egymillió tonnányi gabonahiányát közvetlenül tudja fedezni Romániából, illetve biztosítsa a Törökországnak és Bulgáriának szánt fegyverszállítmányok útját. E célból október végén Németország a Behles céggel együttműködve kibérelt 310 görög uszályt 360 000 tonna hordképességgel, 13 vontatógőzöst és 21 úszó elevátort.[55] A bérelt hajópark mellett a németek, 23 ágyúnaszádból, kis flottillát hoztak létre az Al-Dunán, a naszádokat vasúti szállítással juttatták el a Dunához.[56]

A német térnyerési kísérletre rendkívül érzékenyen reagáltak a közös Hadügyminisztériumban, de konkrét ellenlépésekre nem volt mód, már csak azért sem, mert a Szerbia elleni hadjárat még nem ért véget. Krobatin hadügyminiszter mindenestre utasította Kreneis vezérkari ezredest, a KSZV vezetőjét, hogy kezdje meg a tárgyalásokat az állami szubvencióban részesülő hajózási társaságokkal (DGT, MFTR, DDGT), és a tervezett központi irányító intézményt a lehető leggyorsabban hozzák létre. A közös Hadügyminisztériumban vélhetően azt remélték, hogy az új szervezet gátat szab majd az al-dunai német terjeszkedésnek. Addig is, míg az megtörténik, az immár Szelinga György őrnagy parancsnoksága alatt álló szabadkai 4. TSZV hatáskörét a dunai hajózás irányításában kiszélesítették. Október végén a 4. TSZV irányítása alatt álló egységekből két csoportot hoztak létre a Szerbiában harcoló csapatok utánpótlással való ellátására. Ezzel párhuzamosan a 4. TSZV parancsnokságokat hozott létre Zimony, Belgrád, Kafevara, Pancsova és Bračko kikötőiben. Az elsüllyedt hajóroncsok kiemelésére Tiefenhalter kapitány vezetésével speciális emelőcsoportot hoztak létre.[57]

A katonailag igénybe vett hajózással kapcsolatos kérdések tisztázása, illetve a hajózási társaságokkal való tárgyalások, amint a rendelkezésre álló forrásokból kitűnik, már

[54] *Schafarik* 1935. 54–57. o.

[55] KMA Mladiáta-gyűjtemény, *Döbrentei* 1920. 24. sz. melléklete

[56] *Hermann Schmidtke*: Völkerringen um die Donau. Berlin, 1927. 57–58. o.

[57] *Letschev* 2002. 61. o.

október elején megkezdődtek.[58] Az új, a dunai hajózást irányító szervezet létrehozásáról, illetve a hajópark rendelkezésre bocsátásról a szóbeli tárgyalások Kreneis ezredes és a három hajózási vállalat (DGT, MFTR, DDGT) között november 6. és 8. között zajlottak, majd a tárgyalások után, november 15-én megtartott konferencián sikerült egyezségre jutniuk.[59] A tárgyalások és az egyezség ismertetése előtt érdemes egy pillantást vetni az egyidejűleg zajló, a dunai vízi út felmérését célzó, a DGT által szervezett szemleút eseményeire, melyek részben a tárgyalások menetét is befolyásolták.

A november elején megkezdődött tárgyalásokkal párhuzamosan a DGT az újonnan szabaddá tett dunai hajóút megszemlélése, a hajózás újraindítása, illetve az azzal kapcsolatos ügyek rendezése céljából Budapestről Turnu-Severinig november 5. és 10. között hajóutat szervezett a társaság BUDAPEST személygőzösén. Az utazáson Csatáry Frigyes DGT vezérigazgatón kívül részt vettek az osztrák Kereskedelmi Minisztérium, a magyar Kereskedelemügyi Minisztérium, a magyar Vasúti és Hajózási Főfelügyelőség, a közös Hadügyminisztérium, a KSZV, az MFTR és a Bécsi Kereskedelmi Kamara képviselői.[60] A BUDAPEST Mohács, Vukovár, Újvidék és Zimony érintésével, az ottani kikötők megszemlélésével hajózott Belgrádba. November 6-án délután tárgyaltak a belgrádi katonai parancsnoksággal a polgári hajózás újbóli megindításáról. Csatáry terjesztette elő azt a kérelmet, amihez az MFTR, valamint a magyar Vasúti és Hajózási Főfelügyelet is csatlakozott, hogy a korábban csak Titelig engedélyezett polgári hajózást hosszabbítsák meg Zimonyig, illetve hogy azon a szakaszon ismét felállhassanak a hajózási vállalatok ügynökségei. A belgrádi katonai parancsnokság nevében Wallensdorfer vezérkari ezredes a polgári hajóforgalom kiterjesztését azonnal engedélyezte, az Al-Dunára vonatkozóan viszont elmondta, hogy ott a hajóroncsok és az aknaveszély, valamint bizonyos katonai indokok alapján még nem engedélyezhető a polgári forgalom.[61]

A BUDAPEST november 8-án indult tovább Orsovára, onnan pedig 9-én továbbhajóztak Turnu-Severinig. Az út során megállapították, hogy a Dunában komoly hajózási akadály nincs, a Vaskapu-csatornán is rendben áthaladtak. A román hatóságok kellemetlenkedésétől tartva Turnu-Severin helyett a szemközti, szerb oldalon lévő Kladovóban kötöttek ki. Ott szállt fel a hajóra a DGT turnu-severini ügynökségének vezetője, Gamsberger, aki elmondta, hogy a román vám- és más hatóságok a hajóforgalom megakadályozása céljából mesterséges nehézségeket támasztanak. A közös Hadügyminisztérium által Romániában már korábban megvásárolt gabona és kukorica elszállítását úgy igyekeznek megakadályozni, hogy az azokért fizetendő vám- és egyéb díjak összegét napról-napra önkényesen változtatják. A román hatóságok eljárása, valamint a Haditermény Rt. képviselőnek késlekedése, kiknek a helyszínen kellene tárgyalniuk a román féllel, Gamsberger véleménye szerint könnyen oda vezethet, hogy mire a végleges engedélyek megérkeznek Bukarestből, a hajózás a jégzajlás miatt már szünetelni fog. A Tur-

[58] KMA Mladiáta-gyűjtemény, k. u. k. Kriegsministerium Abt. 5/EB Nr. 4659, (másolat).

[59] KMA Mladiáta-gyűjtemény, DGT szerződés 1916. május 9. (másolat).

[60] KMA Kéziratgyűjtemény, 245. Horváth Károly jelentése. A Hadügyminisztériumot, illetve annak tengerészeti osztályát Alfred Cicoli sorhajókapitány, a KSZV-t Ernst Krakowitzer alezredes képviselte.

[61] KMA Kéziratgyűjtemény, 245. Horváth Károly jelentése. Zimonytól lefelé a polgári forgalmat a háború végéig már nem állították vissza, ezen a szakaszon csak hadihajók, illetve a KSZV által bérelt hajók közlekedhettek.

nu-Severin–Orsova közötti forgalom újraindításáról tárgyalva Csatáry úgy határozott, hogy a hegymeneti szállítmányok esetében a kikötőhely Turnu-Severin helyett Kladovo legyen, ahol a DGT új ügynökséget szervez. A szállítmányok irányításának megkönnyítése végett Orsova és Kladovo között telefon-összeköttetést létesítettek.[62] A hajóút résztvevői november 10-én vonattal tértek vissza Orsováról Budapestre.

A KSZV és a hajózási vállalatok közötti, lényegében a romániai gabona behozatal megszervezésére vonatkozó tárgyalások, mint említettük, szóban zajlottak, eredményük írott változata jóval később, csak 1916 májusában készült,[63] és csak az eredményt rögzíti, magáról a vita menetéről – az eltérő álláspontokról – csak közvetett információink vannak. Az eredeti elgondolás, még a novemberi tárgyalásokat megelőző időszakban, az volt, hogy a hajózási vállalatok, úgy mint békeidőben, a saját hatáskörükben bonyolítják le a forgalmat, az esetleges háborús károkért azonban a kormányok jótállását kívánták. Ezt azonban mindkét kereskedelemügyi minisztérium visszautasította, mondván, a kockázatért magasabb díjakat szabhatnak.[64] A hadiszolgáltatási törvény, illetve az állami szubvencióban részesülő társaságokkal kötött szerződések alapján kártérítés csak a hadvezetés által igénybe vett hajókat ért károk miatt járt. Emellett a társaságok képviselői váltig állították, hogy a Vaskapu-csatornában naponta csak 7–10 uszályt lehet hegymenetben felvontatni, mivel a csatornában a hajózást segítő VASKAPU kábelhajó a háború kezdetén ellenséges kézre jutott. A háború során később kiderült, hogy ennek a mennyiségnek a három-négyszerese is képes áthaladni a csatornán.[65] Ezzel az állítással a vállalatok minden bizonnyal az általuk kért árat igyekeztek felsrófolni.

Az októberben kapott utasítás alapján Kreneis ezredes a november 6–8-i, a nagy hajózási vállalatokkal folytatott tárgyalásain a fent vázolt korábbi álláspontból kívánt elmozdulni a központilag, katonailag irányított hajózás megszervezése felé. E tárgyalásokon a legfontosabb fél, a DGT vezérigazgatója dunai szemleútja miatt ugyan nem vett részt, de folyamatosan figyelemmel kísérte a tárgyalások alakulását, illetve táviratilag instruálta vállalata képviselőit.[66] A hadvezetőségnek nem volt érdeke, hogy a saját befolyásától többé-kevésbé mentes szervezetekkel, azaz a gabona-behozatalt saját hatáskörükben intéző hajózási társaságokkal álljon szemben, miközben a vélhetőleg tetemes károkért a felelősséget magára vállalja. A 6–8-i megbeszélések tárgya a katonai támogatás, de elsősorban az esetleges hadikárok megtérítése volt. A tárgyalások végül is szinte teljesen anyagi síkon zajlottak: a hadvezetőségnek lényegében meg kellett fizetnie a társaságok hajóparkjának militarizálását és katonai parancsnokság alá helyezését. Ezt végül is a hadikárok megtérítésének ígéretével, illetve azzal, hogy a közös Hadügyminisztérium 2 millió korona kezdőösszeget biztosított a haváriák fedezésére, sikerült elérni, s a társaságok lényegében beleegyeztek hajóparkjuk katonai vezetésébe. Mindezen túl Kreneis ígéretet tett, hogy a szállítások után a társaságok háromszor nagyobb osztalékot kapnak, mint az utolsó békeévben.[67]

---

[62] KMA Kéziratgyűjtemény, 245. Horváth Károly jelentése.

[63] KMA Mladiáta-gyűjtemény, DGT szerződés 1916. május 9. (másolat).

[64] *Döbrentei* 1934. 161. o.

[65] *Döbrentei* 1934. 161. o.

[66] KMA Kéziratgyűjtemény, 245. Horváth Károly jelentése.

[67] *Letschev* 61. o.; *Döbrentei* 1934. 162. o.

A november 6–8-án lezajlott tárgyalások után november 15-ére konferenciát hívtak össze, ahol az érdekeltek szóban megállapodásra jutottak az al-dunai hajózás katonai vezetéséről. E megállapodás alapján 1915. november 18-án 0 órától kezdve a KSZV bérletébe került a három hajózási vállalat, a DGT, az MFTR és a DDGT minden, Orsova alatt tartózkodó gőzöse és uszálya. Ezzel a bérelt állomány hirtelen 121 gőzösre és 616 uszályra nőtt. A megállapodás első pontja kimondta, hogy az al-dunai államokból történő gabonaszállítások lebonyolítását katonailag a KSZV vezeti.[68]

A hadvezetőség által fizetendő bérleti díjak alapját az E 72 szolgálati könyvben meghatározott katonai tarifák képezték, melyekről már korábban egyezségre jutottak a vállalatokkal. Abban is megállapodtak, hogy az esetleg később igénybe veendő hajókat is ugyanilyen feltételekkel veszi bérbe a KSZV, mely kijelentette, hogy egyedül csak ő, illetve a szervei jogosultak a bérelt hajóállomány feletti rendelkezésre, annak irányítására, illetve a szolgálattal összefüggő ügyek intézésére. A hajózási társaságok ígéretet tettek arra, hogy amennyiben a közös érdekek úgy kívánják, al-dunai ügynökségeik együttműködnek a KSZV-vel, illetve, ha szükséges, al-dunai szerveiket díjtalanul a KSZV rendelkezésére bocsátják. A KSZV ugyanakkor megígérte, hogy az 1915/1916-os télre leállított bérelt hajókat továbbra is ellátja, illetve, amint megindul a hajózás, e hajók ismét bérletbe kerülnek, mindenféle újabb megállapodás megkötése nélkül.[69]

A november 15-i megállapodás nagyobbik része a felelősség viseléséről szólt, mint ahogy ez volt a korábbi tárgyalásoknak fő témája is. A bérelt hajók esetében a károkért a hadvezetőség viselte a teljes és korlátozás nélküli felelősséget, a bonyolultabb kérdést a télire leállított hajók jelentették. A megállapodás alapján a bolgár parton telelő hajókért a felelősséget teljes egészében a hadvezetőség, a román parton telelőkért 2/3 részben a társaság(ok), 1/3 részben pedig a hadvezetőség. A társaság(ok) a berakodott áru normál biztosítását maguk állták, míg az egyéb, speciális (háborús kockázat-) biztosításokat a hadvezetés. A különféle, a szállítmányozással kapcsolatos illetékekről is megállapodás született, melynek alapján a társaság(ok) késznek mutatkoztak saját szerveik által ingyenesen elszámolni, s a hadvezetőség javára beszedni azokat. Az így keletkező bevételek a hadvezetőséget illették, mivel a társaságok a hadvezetőség által fizetett bérleti díj formájában már kifizetésre kerültek. Hasonló szellemben állapodtak meg az Al-Dunán már november 18-a előtt gabonával megrakott uszályokról, megosztva a 18-a előtti és utáni időszakra eső bevételeket. Mindezeken felül megállapodtak abban is, ha egy, a KSZV bérletében álló hajó idegen uszályokat vontat, a vontatási pénz a hadvezetőséget illeti.[70]

Az utólag, 1916. május 9-én írásba foglalt megállapodás 1915. november 15-én lépett érvénybe, és a hatálya a gabonaszállítások lebonyolításáig, de legkésőbb az 1916-os hajózási idény végéig tartott.[71] Később a többi kisebb hajózási társasággal hasonló megállapodásokat kötöttek, majd formálisan 1917 februárjától – mint erre a későbbiekben külön kitérünk – a német Bajor Lloyd hajói is a KSZV irányítása alá kerültek.

---

[68] KMA Mladiáta-gyűjtemény, DGT szerződés 1916. május 9. (másolat); *Döbrentei* 1934. 160. o.

[69] KMA Mladiáta-gyűjtemény, DGT szerződés 1916. május 9. (másolat).

[70] KMA Mladiáta-gyűjtemény, DGT szerződés 1916. május 9. (másolat).

[71] KMA Mladiáta-gyűjtemény, DGT szerződés 1916. május 9. (másolat).

A Hajózási Csoport szervezetének kialakítása

Az 1915. november 15-én szóban megkötött megállapodás nyomán létrejött a dunai hajózás katonai vezetését ellátó szervezet, a Központi Szállításvezetőség Hajózási Csoportja (Zentraltransportleitung Schiffahrtsgruppe). A Hajózási Csoport szervezetileg a KSZV 27 vasúti csoportja mellett, azokkal egyenrangú státuszban a 28. csoportot alkotta. Az elnevezés kapcsán azonban itt rögtön közbe kell vetni, hogy bár e szervezet lényegében a kezdetektől különálló csoportként működött a KSZV-n belül, sokáig, több mint másfél évig, még nem használta a „Hajózási Csoport" elnevezést. 1916 decemberében a katonailag irányított dunai hajózás szervezetének hivatalos ismertetőjében megnevezésére még mindig csak egyszerűen a KSZV elnevezést használták, bár a leírásból egyértelműen kiderül, hogy nem a teljes KSZV-ről, hanem annak csak egy csoportjáról van szó.[72] A Hajózási Csoport elnevezés valamikor 1917 második felében terjedt el, s a fent említett hivatalos ismertető 1918-as kiadásában már ez az elnevezése a szervezetnek.[73] Az újonnan megalakult csoport vezetőjévé a katonai szolgálatra behívott, és korvettkapitánnyá előléptetett Döbrentei Gábort nevezték ki.[74] A hajózási vállalatok részéről forgalmi tanácsadóként György Jenő MFTR-igazgató, Brecht Sándor és Karl Stöhr DGT-főfelügyelő, Radány Elemér MFTR- és Josef Schmittal DGT-hajóskapitány került beosztásra.[75] Az új szervezet székhelye 1916. február 28-ig Szabadkán, azután, a háború végéig, Bécsben volt.

Az új csoportra, habár szervezete még csak formálódóban volt, rögtön erős politikai nyomás nehezedett a balkáni hajóforgalom növelése érdekében. Az 1915. december 12-i közös minisztertanácson mindkét miniszterelnök a kereskedelmi flotta teljes kihasználását szorgalmazta. Az osztrák kereskedelmi miniszter kijelentette, hogy csak akkor tudnak úrrá lenni az élelmezési nehézségeken, ha 35 nap alatt 700 uszályrakománynyi román gabonát hoznak be a Monarchiába.[76] Bécsben úgy vélték, hogy az antant tengeri blokádjának súlyos következményeit egyedül a dunai vízi út optimális kihasználásával lehet mérsékelni. E reményeket tovább táplálták az osztrák pénzügyminiszter számításai, miszerint a Balkánról jövő szállítmányok esetében a vízi út hétszer olcsóbb, mint a vasúti fuvarozás. E megfontolások alapján 1916. január 7-én megbízták a közös Hadügyminisztériumot a folyami kereskedelmi flotta kihasználásának felügyeletével. Alexander von Krobatin közös hadügyminiszter elrendelte, hogy a hajózás télen sem szünetelhet, és a Vaskapun hegymenetben naponta legalább 12 uszály haladjon át. Ezzel párhuzamosan elrendelte a hajóállomás-parancsnokságok gyors felállítását, Regensburgtól a tutrakan-oltenitai román–bolgár határig.[77]

A KSZV dunai hajózást irányító csoportja helyi szerveinek megszervezése és felállítása 1916 elején kezdődött meg, Krobatin hadügyminiszter rendelete alapján. Maga az új csoport a szabadkai 4. TSZV bázisán jött létre, s bár 1916. február 28-ától székhelye

[72] Hadtörténelmi Levéltár, I. világháborús gyűjtemény (a továbbiakban HL I. VH) 4489. d. ZTL Nr. 90105, (1916).

[73] HL I. VH 4486. d. ZTL Nr. 535218/Sch.

[74] KMA Mladiáta-gyűjtemény, *Döbrentei* 1920. 22–23. o.

[75] *Siba* 1931. 3–4. o.

[76] GMR 1914–1918. 325–326. o.

[77] *Letschev* 2002. 64. o.; GMR 1914–1918. 326. o.

Bécsbe költözött, legfontosabb bázisa hosszú időn keresztül továbbra is Szabadka maradt. A későbbi Hajózási Csoport alatt kétszintű szervezet alakult ki: a kezdetben négy,[78] később öt folyamszakaszra felosztott[79] Dunán az úgynevezett kirendeltségek (Expositur) irányították a hajózást, s egy-egy kirendeltség alá voltak beosztva a helyi hajózási hatóságok, a hajóállomás-parancsnokságok (Schiffsstationskommando), illetve a hajócsoport-parancsnokságok (Schiffsgruppenkommando). A kétféle hatóság között annyi volt az eltérés, hogy az előbbi élén egy katonatiszt, az utóbbi élén pedig egy, a hadiszolgáltatási törvény alapján a hadsereg szolgálatában álló civil hajóskapitány állt. A kétféle parancsnokság feladatköre ettől eltekintve teljesen azonos volt, azzal a különbséggel, hogy a katonatiszt parancsnok rendelkezett fegyelmi jogkörrel, a civil kapitány nem. A fentieken túl, a hajóállomás-parancsnokságok a területileg illetékes katonai parancsnokságon keresztül, a hajócsoport-parancsnokságok az adott hajózási társaságon keresztül kapták meg az illetményüket.[80] A feladatkörök a következőképpen alakultak: a zászlóaljnál nagyobb katonai egységek transzportjait, illetve a négy uszálynyit meghaladó szállítmányokat közvetlenül a Hajózási Csoport központja intézte, az ennél kisebbeket a kirendeltség-vezetőségek önállóan irányították. A hajóállomás- és hajócsoport-parancsnokságok csak a felettes hatóságok végrehajtó szervei voltak, igen korlátozott (egy uszálynyi szállítmány) önálló parancsnoklási jogkörrel.[81]

1916 áprilisában, miután márciusban újabb, ezúttal 1,4 millió tonnás gabonaüzletet kötött a Monarchia Romániával, Kreneis ezredes vezetésével, a tengerészeti osztály közreműködésével kidolgozták a dunai hajózás irányításának koncepcióját, amelyben a legnagyobb hangsúlyt a balkáni gabonaszállításokra helyezték. A koncepciót április 29-i dátummal foglalták írásba. Ennek alapján a később Hajózási Csoportnak nevezett szervezet feladata a balkáni szállítások, illetve a ki- és berakodások lebonyolítása és irányítása lett. A dokumentumból jól kiolvasható, hogy a legfőbb vezérlő elv az egy kézben összpontosuló, központi irányítás elve volt. Bár az új szervezet elvileg nem volt hatóság, néhány tekintetben megpróbált hatóságként működni. A hajók civil kapitányait a hajózásra kiadott parancsok tekintetében a katonai fegyelmi és büntetőeljárás alá vonták.[82] A katonailag szervezett dunai hajózás koncepciójának írásba foglalása után történt meg május 9-én a még az előző év novemberében a három hajózási vállalattal szóban megkötött szerződés írásos rögzítése.

A Hajózási Csoport szervezete a tényleges nautikai helyzetnek megfelelően, a Duna folyásirányát tekintve, az idők folyamán lényegében alulról felfelé épült ki. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy a katonailag igénybe vett hajózás súlypontja a Duna alsó, balkáni és dél-magyarországi szakaszára esett, így értelemszerűen mindenekelőtt ott kellett létrehozni a hajózást irányító szerveket. Különösen igaz ez az 1916. esztendőre, amikor a román gabonával megrakott uszályok csak a dél-magyarországi kikötőkig jutottak el, ahonnan vonatra átrakva mentek tovább a szállítmányok Ausztria és Németország felé, s Újvidéktől északra gyakorlatilag nem beszélhetünk KSZV által irányított hajózásról.

[78] HL I. VH 4489. d. ZTL Nr. 90105. (1916).

[79] HL I. VH 4486. d. ZTL Nr. 535218/Sch.

[80] KMA Mladiáta-gyűjtemény, ZTL Nr. 76458. (1917).

[81] HL I. VH 4489. d. ZTL Nr. 90105. (1916).

[82] *Letschev* 2002. 71. o.

Mint arról már fentebb szó esett, a Dunát négy folyamszakaszra osztották fel. Regensburgtól Budapestig tartott a Fel-Dunának nevezett szakasz, Budapesttől Ómoldováig a Közép-Duna, Ómoldovától Turnu-Severinig a Zuhatagi szakasz, s Turnu-Severintől a torkolatig az Al-Duna. A későbbi logika alapján elvileg minden egyes szakaszon egy kirendeltségnek kellett irányítania a hajózást, mint ahogy az 1918-ban meg is valósult,[83] de a szervezőmunka kezdetén a négy szakaszra csak három kirendeltség felállítását tervezték. A tervek szerint az I. számú kirendeltség Szabadkán, a II. számú kirendeltség Orsován, a III. számú kirendeltség Sistovban jött volna létre.[84] A három tervezett kirendeltség közül 1916 folyamán csak kettő felállítása történt meg, az I. számúé Szabadkán, és a II. számúé Orsován. A Sistovba tervezett kirendeltség felállítását a bizonytalan balkáni helyzet, majd a román háború miatt elnapolták.[85] A III. számú kirendeltség végül 1917-ben jött létre, de nem Sistovban, hanem Ruszéban.[86]

A szervezés első időszakában, amennyire azt a néhol egymásnak ellentmondó forrásokból meg lehet állapítani, a hajóállomás- és a hajócsoport-parancsnokságok Budapesten, Újvidéken, Zimonyban, Belgrádban, Zabrezben, Pancsován, a Száva-menti Brodban, Semendrián, Ómoldován és Drenkován jöttek létre.[87] A drenkovai hajóállomás-parancsnokság érdekessége, hogy egy 1916 novemberében keletkezett iratban szerepel, míg a dunai katonai hajózás 1916 decemberében kelt szervezeti leírásában nem.[88] A kimaradás oka valószínűleg figyelmetlenség lehetett, mivel a későbbi iratokban a drenkovai hajóállomás-parancsnokság rendre megtalálható. A Duna felső, Regensburgtól Budapestig terjedő szakaszán a KSZV – pontosabban későbbi, Hajózási Csoportnak nevezett szervezete – közvetlenül irányította a hajózást bécsi székhelyéről. A fel-dunai hajózást irányító, szintén bécsi székhelyű kirendeltség csak valamikor 1917–1918 fordulóján jött létre, amivel párhuzamosan a szabadkai kirendeltség Budapestre költözött.[89] A kezdeti időszakban ezen a Duna-szakaszon ugyan sem kirendeltségek, sem pedig hajóállomás-, illetve hajócsoport-parancsnokságok nem voltak, de Linzben és Bécsben működtek a KSZV-nek valamiféle szervei, a helyi DGT-ügynökségek bázisán.[90] Mint azonban azt már említettük, 1917 előtt a Dunának e szakaszán KSZV által irányított hajóforgalom gyakorlatilag nem volt.

A román semlegesség, illetve természetszerűleg a román háború időszakában Orsovától, illetve a Vaskaputól lefelé a KSZV hajózási szerveinek felállítása csak a tervekben szerepelt. A Duna román és bolgár szakaszán e szervek csak 1917 tavaszán jöttek létre. Akkor alakult meg a korábban Sistovba tervezett III. számú kirendeltség Ruszéban; Turnu-Severinben, Calafatban, Lomban, Turnu-Magurelében, Sistovban, Zimnicea-ban, Giurgiu-ban, Ruszéban, Oltenitában, Calarasiban, Cernavodában, Piuapetriben, és Brai-

[83] HL I. VH 4486. d. ZTL Nr. 535218/Sch. 1918 tavaszán az ekkor már öt folyamszakaszra osztott Dunán öt kirendeltség irányította a hajózást.

[84] HL I. VH 4486. d. ZTL Nr. 85971. (1916).

[85] HL I. VH 4489. d. ZTL Nr. 90105. (1916).

[86] KMA Mladiáta-gyűjtemény, ZTL Nr. 76548, (1917).

[87] HL I. VH 4489. d. ZTL Nr. 90105. (1916), HL I VH 4486. d. ZTL Nr. 87668/I. (1916).

[88] HL I VH 4486. d. ZTL Nr. 87668/I., HL I. VH 4489. d. 90105.

[89] HL I. VH 4486. d. ZTL Nr. 535218/Sch.

[90] HL I VH 4486. d. ZTL Nr. 87668/I.

lában a hajóállomás-parancsnokság, Corabiában pedig a hajócsoport-parancsnokság.[91] A bukaresti békét (1918. május 7.) követően a KSZV szervei egészen a torkolatig kiépültek. A szervezetben az összeomlás előtti utolsó változás 1918. október 15-én következett be, Bulgária háborúból való kilépését követően, mely a bolgár parton lévő szervek megszűnését, illetve a román oldalra való áttelepítését vonta maga után.[92]

A fent részletezett, kétszintű szervezet mellett a következő formációk tartoztak – közvetlenül – a Hajózási Csoport alá: a hajóemelő-alakulat, hat emelőosztaggal, melyek feladata az elsüllyedt objektumok kiemelése volt, a cs. és kir. hajózó útkitűző osztag, valamint a cs. és kir. kórházhajók, a rangidős (katonaorvos) parancsnok útján. Románia megszállása után ezekhez csatlakozott a Mackensen hadseregcsoport-parancsnokság mellé a KSZV által kirendelt vezérkari tiszt, mely posztot mindvégig Viktor Franke vezérkari százados töltötte be.

A KSZV Hajózási Csoportjának létrejöttével, és helyi hatóságainak megszervezésével a dunai hajózás gyakorlatilag szinte teljesen katonai irányítás alá került. Különösen igaz ez a Duna Zimony alatti szakaszára, ahol a háború végéig már nem engedélyezték a polgári hajózást, s a hadihajókon kívül csak a KSZV által bérelt hajók közlekedhettek. Kreneis ezredes összeállított egy szolgálati szabályzatot, mely felsorolta azokat az eseteket amikor a szállítások késedelme miatt a felelős kapitányokat és személyzetet hadbíróság elé lehetett állítani, habár a személyzet összességében nem állt a katonai büntetőjog hatálya alatt. A hajópark maximális kihasználása érdekében a korábban behívott fűtők helyébe több esetben frontszolgálatra alkalmatlan népfelkelőket állítottak.[93] A magyar, majd később az osztrák kikötőkben orosz és olasz hadifoglyok munkába állításával gyorsították meg a rakodást. Létszámuk hamarosan meghaladta az 1000 főt, a legtöbben közülük Orsován és Újvidéken dolgoztak.[94] A megnövekvő rakodási igények kielégítésére 1917-től frontszolgálatra alkalmatlan népfelkelőkből munkásszázadokat alakítottak, ezek egy része a vasutaknál, más részük a hajózásban került alkalmazásra.

Az 1915. november 15-i megállapodást követően létrejött, a KSZV által bérelt hajópark esetében egy igen fontos területen eltértek a hadiszolgáltatási törvényben foglaltaktól, illetve a korábbi, a 4. TSZV által folytatott bérleti gyakorlattól. Ez az eltérés a hajózási vállalatoknak kedvezett, s a hajók, illetve a hajószemélyzetek ellátását érintette. A hadiszolgáltatási törvény alapján a bérleti díj fejében a bérbeadónak kellett gondoskodnia a hajók üzemanyaggal, illetve a személyzet élelemmel való ellátásáról. A 4. TSZV által kötött bérleti szerződések 3. pontja is kimondta, hogy a bérbeadó kötelessége a hajók jó karban tartása mellett a személyzet bérezése és élelmezése, illetve a járművek fűtő-, tüzelő- és kenőanyagokkal való ellátása.[95] Az új szervezet megalakulása után ez a helyzet, ha nem is azonnal, de megváltozott: a hadvezetőség több lépcsőben, fokozatosan átvállalta a hajószemélyzetek, majd a hajók ellátását a hajózási vállalatoktól.

Az ellátás kérdésköréről az eddig megjelent irodalom (Döbrentei, Letschev) meglehetősen pontatlan és elnagyolt képet festett. Döbrentei egy félmondatban említi, hogy a

[91] KMA Mladiáta-gyűjtemény, ZTL Nr. 76458.

[92] HL I. VH 4493 d. ZTL Sch. Nr. 542252/II.

[93] *Döbrentei* 1934. 162. o.; *Aichelburg* 1988. 147–148. o.

[94] HL I. VH 4484. d. ZTL Nr. 70160/163.; K. u. K. Kriegsministerium Abt. 10. 356123/1917.

[95] KMA Mladiáta-gyűjtemény, bérleti szerződés minta 1915.

hadvezetőség gondoskodott a szükséges élelmiszerről és szénről, mindenféle időpont megemlítése nélkül. Döbrentei nyomán Letschev azt állítja, hogy a hadvezetőség rögtön az 1915. novemberi megállapodáskor magára vállalta a hajók és a személyzet üzemanyag-, illetve élelemellátását.[96] A valóság ezzel szemben az, hogy ez így ebben a formában csak 1918 májusától igaz.

Az 1915. novemberi megállapodásban még szó sem esett az ellátás kérdéséről, azaz azt (elvileg) a hajózási vállalatok biztosították bérletben lévő hajóik és személyzeteik részére. 1916 tavaszára-nyarára azonban kiderült, hogy a vállalatok, különösen az Al-Dunán, a romló élelmezési viszonyok közepette, már nem képesek biztosítani a nagyszámú, bérletben álló hajójuk, illetve uszályuk személyzete számára a szükséges élelmiszereket. A helyzet láttán, és a romániai gabonaszállítások stratégiai fontosságának tudatában, 1916 júliusában a közös Hadügyminisztérium elrendelte a KSZV által felállítandó vételező helyek létesítését a bérelt hajók civil személyzete élelmiszer-ellátásának biztosítására, melyek formailag megegyeztek a katonai alakulatokéival, ámde azokon élelmiszert vételezni hangsúlyozottan csakis készpénzfizetés ellenében lehetett. A létesítendő vételező helyeket a területileg illetékes katonai raktáraknak kellett a szükséges élelmiszerekkel ellátniuk.[97] A hajózási vállalatok szerették volna ezt az ellátási formát később egyéb egységeikre (pl. javítóműhelyek) is kiterjeszteni, de azt a KSZV megtagadta.[98]

Amint a szervezet kialakítása, a vételező helyek felállítása is az al-dunai szakaszon vette kezdetét. A Hadügyminisztérium 1916. augusztus 14-én rendelte el újabb vételező helyek felállítását Linzben, Bécsben, Budapesten, Újvidéken, Ómoldován és Orsován (Drenkován). A bérelt járművek élelmiszerrel való ellátása az előírások szerint a hátországban állomásozó katonai alakulatokéval megegyezően történt, a különbséget a megfelelő ellenérték megfizetése jelentette. Az egy alkalommal kiadható élelmiszermennyiséget tíznapi fejadagban maximálták. Az újonnan felállított vételező helyeket összesen 4000 fő kiszolgálására tervezték, a legnagyobb az újvidéki volt 1300, a második pedig a budapesti 800 fős kapacitással.[99] Az Újvidék–Orsova szakasz 2500 fős kapacitása, ahhoz képest, hogy a hajóforgalom gyakorlatilag ott zajlott, kicsit kevésnek tűnik, hiszen az akkor igénybe vett hajópark (158 gőzös és 1007 uszály 1916 májusában[100]) személyzete 3500–4000 főt tett ki. Azt azonban nem tudjuk, hogy az egyéb, ellátást végző helyek (mint pl. Semendria) mekkora kapacitással rendelkeztek.

Élelmiszert vételezni a fent említett helyekről csak az úgynevezett vételezési könyvek (Fassungsbuch) birtokában lehetett. A könyveket, melyek a korábbi, különálló lapokat váltották fel, 1915 novemberében vezették be a hadseregben. Egy jármű (gőzös vagy uszály) egy könyvvel rendelkezett. A vételező könyvek kiadását az újonnan bérletbe kerülő hajók esetén a területileg illetékes hajóállomás- vagy hajócsoport-parancsnokságok intézték, és azoknak kellett bevonniuk a bérletből elbocsátott járművek könyveit. Az ellátás a ténylegesen behajózott személyzetre, illetve az uszályokon a személyzet család-

[96] *Döbrentei* 1934. 162. o.; *Letschev* 2002. 61. o.

[97] HL I. VH 4486. d., k. u. k. Kriegsministerium Abt. 12. No. 134535/16.

[98] HL I. VH 4486. d. ZTL Nr. 71608. 1917.

[99] HL I. VH 4486. d. ZTL Nr. 87668/I.

[100] *Döbrentei* 1934. 160. o. 1916 nyarán a bérelt állomány ennél csak nagyobb lehetett, figyelembe véve a folyamatos növekedési tendenciát.

tagjaira terjedt ki. Szigorúan tiltották a felvett élelmiszerek továbbadását, illetve az egyéb visszaéléseket. Az utóbbi kitétel nem véletlenül került a rendelkezések közé, ugyanis a sok visszaélés miatt 1916 végén az összes vételező könyvet le kellett cserélni. 1917. január 1-jétől csak a KSZV központjában kiállított, annak kerek bélyegzőjével ellátott, új könyvek voltak érvényesek.[101]

A fenti intézkedések ellenére a hajószemélyzetek élelmiszer-ellátása nem volt mindig zökkenőmentes. Előfordultak olyan esetek, hogy egy-egy hajó kiszolgálását a vételező helyek, jogtalanul, megtagadták,[102] illetve gyakori volt, hogy csak a szükségesnél kevesebb élelmiszert adtak ki. Így sűrűn előfordult, hogy három-négynapos útra egy napi fejadagot osztottak ki.[103] Természetesen sokszor azért nem lehetett a hajókat rendesen ellátni, mert maguk a vételező helyek is hiányt szenvedtek a szükséges élelmiszerekből. A kezdeti időszakban a hiány elsősorban a húsra, illetve a hüvelyesekre szorítkozott, de a háború vége felé gyakorlatilag már minden hiánycikknek számított. Mint az az iratok sokaságából megállapítható, a KSZV helyi szervei napi harcot vívtak a területileg illetékes katonai raktárakkal, melyek gyakran csak késve, illetve nem a megfelelő mennyiségben szállítottak, valamint minden lehetséges adminisztratív trükköt bevetettek a szállítások szabotálása érdekében.

Egészen más volt a helyzet a másik nagy fontosságú ellátmánnyal, a tüzelőanyaggal, azaz a szénnel. A bérelt gőzösök szénnel való ellátása, egészen 1918 tavaszáig, továbbra is a tulajdonos feladata maradt. Éppen a szén ára volt az, ami miatt a háború folyamán a KSZV által fizetett bérleti díjak jelentősen emelkedtek, például 1917-ben 30 %-al[104] A szénnel kapcsolatban annyi engedményt tett a KSZV, hogy a nem bérelt, de a bérelt hajók szénellátást végző egységek személyzetének élelmezését is a bérletben álló hajók ellátásának mintájára, biztosította.[105] A súlyos szénhiány hatására végül 1918. május végén döntött úgy a KSZV, hogy a hajózási vállalatok szénellátását magára vállalja, és szenelő központokat hoz létre.[106] 1918 folyamán a minden területre kiterjedő, egyre fokozódó hiány hatására lényegében a KSZV szinte minden tekintetben magára vállalta a hajózási vállalatok bérletben álló hajóinak az ellátását. Míg korábban kifejezetten tiltották a civil hajósszemélyzet részére a kincstári ruhadarabok viselését,[107] immár a ruháról is a KSZV gondoskodott.[108] A háború végén még dohányt is (cigaretta, szivar vagy pipadohány) a KSZV biztosított – ha volt.[109] Akkorra már egy zsák krumpli is óriási kincsnek számított.

A szervezés tárgyalásánál végül szót kell ejtenünk a dunai német hajózás kérdéseiről, illetve a német hajóknak (BL) a KSZV Hajózási Csoportja alá rendeléséről, mely hivatalosan 1917. február 1-jén történt meg. Az Al-Dunán az első német BL-hajók 1915. október végén jelentek meg. Természetesen Németország, csekély dunai hajóparkjával, nem volt képes a Monarchia fölényét veszélyeztetni a Dunán, de Berlinben igyekeztek min-

[101] HL I. VH 4486. d. ZTL Nr. 87668/I.
[102] HL I. VH 4486. d. ZTL Nr. 71472.
[103] HL I. VH 4486. d. Exp II. távirata 1917. július 3.
[104] HL I. VH 4486. d. ZTL Nr. 530740. 1918.
[105] HL I. VH 4486. d. ZTL Nr. 87668/VIII. 1916.
[106] HL I. VH 4493. d. ZTL Nr. 535430.
[107] HL I. VH 4489. d. Exp. II. Circulandum 1917. V. 20.
[108] HL I. VH 4486. d. ZTL Nr. 534761/Sch.
[109] HL I. VH 4486. d. ZTL Nr. 534931/Sch. 1918.

dent elkövetni, hogy megerősítsék a pozíciójukat, így biztosítva a Törökországnak szánt fegyverszállítások útját, valamint a Romániából beszerezni kívánt egymillió tonna gabona Németországba juttatását. Ez utóbbi célból a német ZEG a fentebb már említett Behles-céggel együttműködve 310 görög uszályt bérelt ki 360 000 tonna hordképességgel, valamint 13 román vontatógőzöst és 21 úszó elevátort. Az uszályokért bukaresti bankokban 64 000 000 lej bankgaranciát kellett a németeknek letenni.[110] Később mind a 13 gőzöst megvásárolták, és az elevátorok közül is tizenegyet.[111] Ezen felül a németek, mint már említettük, az Al-Dunán létrehoztak egy kicsiny, 23 egységből álló flottillát, valamint saját kikötő-parancsnokságokat állítottak fel Újvidéken, Zimonyban, Belgrádban, Pancsován, Orsován, Kladovóban, Lomon, Sistovban, illetve Ruszéban.[112] A Bulgáriával kötött katonai konvenció alapján Szófiába küldték Bernd von Arnim II. osztályú kapitányt (fregattkapitány), akinek a német szállítások összehangolása volt a feladata a Duna román–bolgár szakaszán.[113] Ezek a törekvések a Monarchia katonai vezetésében kifejezetten negatív visszhangra találtak, hiszen ezzel Németország a Monarchia balkáni érdekszféráját sértette. A KSZV Hajózási Csoportjának novemberi gyors megszervezésében nem kis szerepet játszott az a megfontolás, hogy a szervezet majd útját állja a német konkurenciának. Az ilyen jellegű ellentéteket részben elsimította az 1916. január 8-án kötött német–osztrák–magyar egyezmény, amelyben felosztották a befolyási övezeteket, így Németország Törökországban, Bulgáriában pedig a Monarchia tett szert kizárólagos jogokra.

A kicsiny német hajópark irányítását, megfelelő német szervezet hiányában gyakorlatilag már 1915 decemberétől a KSZV Hajózási Csoportja látta el. Ez a vezetés a BL-hajóparkra vonatkozott, mivel a bérelt görög uszályok nem tudtak hegymenetben, különösen rakottan, keresztülhajózni a Vaskapun: az úgynevezett kapu-uszályokba átrakott román gabonát csak a BL vontatói tudták Németországba (Regensburgba) juttatni. 1916 májusában tárgyalások kezdődtek a helyzet rendezésére, ám a német elképzelések túlságosan bonyolultnak, és az osztrák–magyar gyakorlattól teljesen eltérőnek bizonyultak. Időközben bekövetkezett Románia hadba lépése, amely egy időre elnapolta a kérdés rendezését.

1916 szeptemberében a német vezérkar saját kezébe kívánta venni a német folyami hajózást, és Berlinben felállították a Hajózási Csoport nevű hivatalt. A felállítás előtti utolsó, szeptember 19-én tartott megbeszélésre Döbrentei Gábort is meghívták. A megbeszélésen a német fél előadta: a háború tapasztalatai alapján kényszerítve érzik magukat, hogy ne csak a német folyókon, hanem a Dunán is katonailag szervezzék meg és vezessék a kereskedelmi hajózást. Döbrentei felszólalásában jelezte, hogy a Dunán már működik ilyen szervezet, s annak vezetését semmi szín alatt nem engedik át a német félnek. Október 3-án létrejött az első, Döbrentei által szövegezett osztrák–magyar–német dunai katonai szerződés, mely kimondta, hogy a német Hajózási Csoport szállítmányainak katonai és hajózási vezetését a Regensburg-Smederovo vonalon, ahol a Mackensen-hadsereg ellátása folyt, a KSZV átveszi[114] A helyzet végleges rendezésére Románia részbeni megszállása, és az Orsova alatti vízi út újbóli megnyitása után, 1917 januárjában

[110] KMA Mladiáta-gyűjtemény, *Döbrentei* 1920. 18. o.
[111] KMA Mladiáta-gyűjtemény, *Döbrentei* 1920. 24. sz. melléklete.
[112] KMA Mladiáta-gyűjtemény, ZTL Nr. 80163.
[113] *Letschev* 2002. 60. o.
[114] *Döbrentei* 1934. 180–181. o.

került sor. Akkora már sok tekintetben megváltozott a német al-dunai hajózás helyzete, ugyanis a ZEG által bérbe vett görög uszályok közül csak 135 jutott újra a Központi Hatalmak kezére, de hetvenkettőt azok közül is elsüllyesztettek a visszavonuló románok.[115] A dunai német hajózás vezetésének végleges rendezéséről 1916. december elején kezdődtek meg a tárgyalások. Az 1917. január 6-i tárgyaláson kimondták, hogy a német hatóságok nem rendelkezhetnek bérelt járművekkel. A végleges megállapodásra január 14-én került sor, amikor is a berlini Hajózási Csoport vezetője belátta, hogy a puszta nautikai vezetés nem elégséges, és beleegyezett a német hajóparknak a KSZV állományába történő beolvasztásába.[116]

A német Hajózási Csoport és a KSZV között, a német tábori vasútügyek főnökének egyetértésével, az írásbeli megállapodás 1917. január 19-én jött létre, s 1917. február 1-jén lépett hatályba. A megállapodásban kimondták, hogy a német hajópark beolvad a KSZV által bérelt hajóparkba, és az így kialakult közös flottát minden szempontból a KSZV Hajózási Csoportja vezeti, azzal a kitétellel, hogy a német hajókat érintő kérdésekben a KSZV a német tábori vasútügyek főnökének kívánságait igyekszik figyelembe venni. A bevezetőben mindezt azzal indokolták, hogy a nagy távolság miatt rendkívül nehézkes a bérelt német hajópark irányítása. A német hajóemelő-csoportokat, illetve járműveiket kivonták a megállapodás hatálya alól, azok továbbra is közvetlenül német irányítás alatt maradtak. A német hajók bérleti díját a német tábori vasútügyek főnökségének hajózási osztálya fizette. Megállapodtak abban is, ha osztrák–magyar vontató német uszályokat, illetve német vontató osztrák–magyar uszályokat vontat, akkor egymás részére uszályonként és kilométerenként hegymenetben 4,10 koronát, völgymenetben pedig 2,50 koronát fizetnek. Személyzeti ügyekben a német hajókat ugyanúgy a KSZV alá rendelték, mint az osztrák–magyar hajókat. Fegyelmi ügyekben a német állampolgárságú személyzet fölött elvileg a német szervek (kikötő-parancsnokságok) álltak.[117] A szervezeti párhuzamosság ugyanis a megállapodás életbe lépése után is fennmaradt, azaz a német kikötő-parancsnokságok tovább működtek az osztrák–magyar hajóállomás-parancsnokságok mellett a Duna román és bolgár szakaszán. Ennek ellenére a gyakorlatban később többször előfordult, hogy német állampolgárokat osztrák–magyar hajóállomás-parancsnokságok büntettek meg.[118]

1917. május 14-én a cs. és kir. Hadügyminisztérium, valamint a porosz Hadügyminisztérium és a német tábori vasútügyek főnöke megegyezett a dunai katonai és civil szállítások szabályozásáról és elszámolásáról, részben visszamenőleges hatállyal az 1916. november 20-ától kezdődő időszakra is. Megállapodtak a katonai szállítások tarifáiról is: hegymenetben 4,50 korona, völgymenetben 2,50 korona uszályonként és kilométerenként, tekintet nélkül az uszályok méretére és rakományára. Az 1916. november 21. utáni időszakra, a háborús kockázatok csökkenésének indokával, a hegymeneti tarifát 4,10 koronára mérsékelték,. A polgári szállítások esetében abban állapodtak meg, hogy azoknál a társasági tarifákat tekintik mérvadónak.[119]

---

[115] KMA Mladiáta-gyűjtemény, ZTL Nr. 73561/II. 1917. (másolat).

[116] *Döbrentei* 1934. 182. o.

[117] KMA Mladiáta-gyűjtemény, ZTL Nr. 70391. 1917. (másolat).

[118] HL I. VH. 4487. d. II. Exp 1917. szept. 12. Két fő önkényes eltávozása a WILHELM gőzösről.; KMA Mladiáta-gyűjtemény, ZTL Nr. 75991. 1917. (másolat).

[119] KMA Mladiáta-gyűjtemény, „Besprechung im k. u. k. Kriegsministerium Wien vom 7. bis 14. Mai 1917 betreffs Regelung der Donaufrachten" (másolat).

A hadvezetőség és az osztrák, illetve magyar hajózási vállalatok között szóban megkötött 1915. november 15-i megállapodás alapján november 18-ától a KSZV bérletében álló hajóállomány 121 gőzösre és 616 uszályra növekedett. Az osztrák–magyar hajókon felül a németek az Al-Dunán 13 gőzössel és 310 bérelt görög uszállyal rendelkeztek. 1916 elejére a német ZEG a hajóparkját, újabb uszályok bérlésével, 360 000 tonna hordképességről 480 000 tonna hordképességűre emelte, de a járművek továbbra is csak a Vaskapu alatti szakaszon tudtak közlekedni.[120] A forgalomba német részről még a BL néhány gőzöse, illetve uszálya is bekapcsolódott. E flotta feladata volt, hogy az 1915 decemberében megvásárolt gabonát március végéig, a legkedvezőtlenebb időjárási és vízállási körülmények közt, elszállítsa Romániából. Ebben a munka oroszlánrésze a KSZV hajóinak jutott, ugyanis a görög uszályok, mint említettük, nem tudtak átmenni a Vaskapun, így Turnu-Severintől felfelé nagyobbrészt osztrák és magyar, kisebb – jóval kisebb – részben német BL-vontatók továbbították a gabonát.

Mint már említettük, 1916. január 7-én a közös Hadügyminisztériumot megbízták a dunai kereskedelmi hajózás kihasználásának felügyeletével, s Krobatin hadügyminiszter kiadta az utasítást, hogy a hajóforgalom télen sem szünetelhet, s legalább napi 12 uszály haladjon át hegymenetben a Vaskapun. Másnap, január 8-án megszületett a megegyezés a Monarchia és Németország között a török és bolgár gazdasági érdekszférák felosztásáról. Ennek alapján a Monarchia kizárólagos jogokat nyert nyersanyagok és élelmiszerek kivitelére Bulgáriából, Németország Törökországból. Természetesen ez keveset segített a Központi Hatalmak élelmiszergondjain, a lényeges kérdést a Romániában bevásárolt gabona elszállítása jelentette. E cél érdekében Ottokar Czernin gróf, osztrák–magyar bukaresti követnek sikerült megállapodnia Ion Bratianu román miniszterelnökkel 90 román uszály kibérléséről.[121]

A balkáni szállítások lebonyolításában tovább növelte a dunai vízi út fontosságát a közös Hadügyminisztérium január 9-i utasítása, mely elrendelte, hogy a Belgrád–Szófia vasútvonalat kizárólag a Szerbiában állomásozó szövetséges csapatok szükségleteinek kielégítésére lehet felhasználni. Minden egyéb, a Balkán felé, illetve onnan a Monarchiába induló szállítmány esetében a dunai hajózást kellett igénybe venni.[122]

A Romániában megvásárolt gabona elszállítása érdekében 1916 januárjától erős politikai nyomás nehezedett a KSZV által irányított hajózásra. A vízi úton történő gabonabehozatal tekintetében, 1915–1916 telén, pont a legkritikusabb időszakban, óriási szerencséje volt a folyami hajózásnak: a korábbi évek egy-két hónapig tartó jégperiódusai után azon a télen mindössze három-négy napra fagyott be a Duna november-decemberben annyira, hogy szüneteltetni kelljen a hajózást.[123] 1916 első hónapjaiban így a jégviszonyok nem akadályozták a hajózást, mindössze a tél végi alacsony vízállás okozott gondokat.

A behozatal egyik legkritikusabb pontját – a szűk keresztmetszetet – a Vaskapu jelentette. Drenkovától kezdve az Orsovától keletre fekvő Sip faluig terjedő zuhatagok és maga

[120] KMA Mladiáta-gyűjtemény, *Döbrentei* 1920. 11. melléklete.

[121] *Letschev* 2002. 65. o.

[122] *Letschev* 2002. 66. o.

[123] Donaukonferenz 149 o. utáni táblázatok, oldalszám nélkül.

a Vaskapu a Dunának mindig a legnehezebben hajózható részei voltak Regensburg és Sulina között. Az 1830-as években Széchenyi István kezdeményezésére olyan sziklarobbantásokat végeztek, melyek jó vízállásnál akadálytalan hajózást biztosítottak, de kis víznél (évi 100–120 nap) továbbra is be kellett szüntetni a hajóforgalmat. 1878-ban a berlini kongresszus a Monarchia feladatává tette a Vaskapu-szabályozást. E munkát teljes egészében a magyar kormány vállalta magára, cserében Ausztria az Arlberg-alagutat építette meg. 1889–1896 között nagyszabású szabályozási munkákat végeztek, melynek eredményeként a Vaskapu alacsony vízállásnál is hajózhatóvá vált. A költségekért cserébe Magyarországot felhatalmazták, hogy illetéket szedhet a Vaskapun áthaladó hajók után.

A Vaskapuban, a szerb oldalon egy 1800 méter hosszú, a mederhez képest kimélyített csatornát létesítettek, melyben a legalacsonyabb vízállás mellett is biztosítva volt a hajózás. A csatorna egyetlen problémája a nagy, 18 km/óra sebességű áramlás volt, mely csak 800 lóerős, vagy annál nagyobb teljesítményű vontatók számára tette lehetővé rakott uszályokkal az áthaladást. E probléma áthidalására, hogy a gyengébb gőzösök is vontathassanak a csatornában, a magyar kormány szolgálatba állította a VASKAPU kábelhajót, amely előfogatolta a vontatógőzösöket.[124] A háború elején azonban az oroszok a VASKAPU-t elvontatták, melyre a SZAMOS monitor 1918 áprilisában bukkant rá Herszonban. A Vaskapu-csatorna így a háború kezdetétől vontatási segédlet nélkül maradt.

A szabályozás eredetileg évi 600 000 tonna hegymeneti forgalommal számolt, de elméletileg e forgalom többszörösét is elbírta, mint az a gyakorlatban 1916–1918-ban kiderült. Mint arról már korábban említést tettünk, a hajózási vállalatokkal folytatott tárgyalásokon a vállalatok azt állították, hogy a VASKAPU kábelhajó nélkül lehetetlenség napi 7–10 uszálynál többet hegymenetben átjuttatni a Vaskapun, míg a Hadügyminisztérium 1916 januárjában napi 12-ben állapította meg a minimumot. A problémát egyszerű szervezéssel sikerült megoldani. A KSZV ugyanis 21 darab 800–1200 lóerős vontatógőzössel rendelkezett, melyeket a Vaskapuhoz csoportosítottak, hogy a rakott uszályokat hegymenetben átvontathassák a nehéz szakaszon. A napi teljesítmény rekordját 1917. május 15-én érték el, mely napon 43 uszály haladt át hegymenetben a Vaskapun.[125]

A Vaskapuban, illetve az egész zuhatagos szakaszon a hajózást az Orsova székhelyű II. számú kirendeltség, vagy ahogy másképp nevezték, vonalfőnökség irányította, Johann Wlczek százados, később őrnagy parancsnoksága alatt. A II. számú kirendeltség helyzeténél fogva kulcspozíciót töltött be, ugyanis nem kis részt rajta múlott a romániai gabona-behozatal üteme. A kirendeltségek feladatkörének elosztásakor a fentiekre való tekintettel külön hangsúlyozták a II. számú kirendeltség fontosságát, illetve a vaskapui forgalom szervezésének és irányításának tekintetében extra jogosítványokat kapott.[126]

A Vaskapuval kapcsolatban feltétlenül meg kell emlékezni az ott kiépített vontatóvasútról is. Elsősorban német, de osztrák–magyar körökben is az a hit terjedt el, hogy a VAS-

[124] A budapesti Danubius-Schoenichen-Hartmann hajógyárban 1896-ban épült a VASKAPU nevű különleges kábelhajó, a magyar kormány által a Vaskapu-csatornán való vontatási segédletre kiírt pályázat győzteseként. A hajó egy lehorgonyzott, 1800 m hosszú, 34 mm vastag acélkábelt csévélt fel 2,5 m átmérőjű kábeldobjára, 500 lóerő összteljesítményű gőzgépei segítségével. A VASKAPU e kábel segítségével küzdötte fel magát a csatornán, gyengébb vontatók előfogataként.

[125] *Döbrentei* 1934. 166. o.

[126] HL I. VH 4486 d. Nr. 80073.

KAPU kábelhajó nélkül lehetetlen a gabonát behozni Romániából. Ezért a német 25. tartalékos vasútépítő század 1916 tavaszán a csatorna szerb töltésén síneket fektetett le, amelyen mozdony vontatta a járműveket. A vasutat a legerősebb gabona-behozatal idején, 1916. május 27-én adták át a forgalomnak. A vontatóvasúttal csak az volt a baj, hogy túl rövid volt: a csatorna feletti, még szintén igen gyors áramlásban elengedte a vontatmányát.[127] 1917. január 15-én elrendelték, hogy minden, a Vaskapun hegymenetben átkelő hajónak jelentenie kellett, hogy igénybe vette a vontatóvasutat.[128]

Mint azt már többször említettük, az 1916-os esztendőben a KSZV által irányított hajózás a román kikötők, elsősorban Turnu-Severin, illetve legfelső célállomásként Újvidék között zajlott. A Romániából vízi úton érkező gabonaszállítmányok legnagyobb részét dél-magyarországi kikötőkben átrakták vasútra, úgy mentek tovább Ausztriába és Németországba. Csak később, 1917-től ment a szállítmányok egy része egészen Bécsig, illetve Regensburgig vízi úton, tehermentesítve a túlterhelt vasutakat, illetve olcsóbbá téve a szállítást. Mindezt elsősorban az magyarázta, hogy az ingadozó Romániából minél hamarabb saját területre kellett juttatni a gabonát, ami csak a vontatók és az uszályok minél gyorsabb fordulásával volt biztosítható. Románia részleges megszállása után ez a kényszer már nem állt fenn. Az átrakás meggyorsítása érdekében a ZEG Németországból öt nagy, egyenként napi 1000 tonna teljesítményű elevátort telepített át 1916 márciusában–májusában Vukovárra, Zimonyba, Pancsovára, Újvidékre és Orsovába. E kikötőkből 1916. augusztus 28-áig összesen napi 20 vonatpár (Ceres-vonatok) szállította tovább a gabonát. A gabona fő romániai be- és átrakodó kikötője Turnu-Severin volt, ott a ZEG által bérelt, majd részben később megvásárolt 21 úszó elevátor rakodott az uszályokba, napi 10 000 tonna összteljesítménnyel. Ezek az elevátorok végezték a görög uszályokból a gabona átrakását a kapu-uszályokba.[129]

Románia a Dunán, a román–bolgár határnál, Tutrakan és Oltenița között még 1915-ben, a Nemzetközi Duna Bizottság tiltakozása ellenére, masszív aknazárat létesített. Ez az aknazár a téli időjárás mellett további nehézségeket állított a gabonakivitel útjába, ugyanis a román kikötők egy része, köztük Braila, csak a román hatóságok különleges engedélyével vált elérhetővé. Az első osztrák–magyar hajók, melyek átkelhettek a számukra megnyitott záron, a DGT ADLER, BELLA, POLLUX és SULINA gőzösei voltak 1916 januárjában. A négy vontató Brailába hajózott, ahonnan 13, gabonával megrakott uszállyal tértek vissza.[130]

1916. január első felében a KSZV-nek 20 szállítmánya érkezett román és bolgár kikötőkbe. A Bulgáriába érkező transzportok fegyvereket és utánpótlási anyagokat szállítottak a török és a bolgár hadsereg részére. Visszafelé nagyobbrészt gabonát, kisebb részt bolgár gyapjút szállítottak. Január második felében vízi úton 35 000 tonna gabona jutott

[127] *Döbrentei* 1934. 166–167. o. Döbrentei minden szavából egyébként érezhető, hogy személy szerint nagyon nem szimpatizált a vontatóvasúttal. A vasút meghosszabbítására végül 1931-ben került sor, s ekkor a háború után a Vaskapu-csatornába visszahelyezett VASKAPU kábelhajót a szintén nehéz grébeni szakaszra helyezték át.

[128] HL I. VH. 4486. d. Exp. II. Verlautbarung Nr. 1. A rendelkezésnek némi „adminisztrációs bosszú" színezete is van, hiszen tudjuk, hogy Döbrentei ellenszenvvel viseltetett a vasút iránt. A rendelkezésből így az is kiolvasható, hogy jó sok plusz papírmunkával büntették azt, aki a vontatóvasutat igénybe vette.

[129] *Schafarik* 1935. 56. o.; KMA *Döbrentei* 1920. 24. sz. melléklete.

[130] *Letschev* 66. o., KMA Mladiáta-gyűjtemény, ZTL Nr. 80341.

el Romániából a Monarchia területére. E mennyiség egy jelentős részét az Erdélyben állomásozó osztrák–magyar csapatok kapták. Míg a KSZV hajói hegymenetben a gabonát szállították, völgymenetben további fegyverszállítmányokat juttattak el bolgár kikötőkbe. E szállítmányok közül a legnagyobb volumenű a bolgár hadseregnek szánt 8 millió puskalőszer volt.[131]

A Romániából történő, nagy volumenű osztrák–magyar és német gabonabehozatalra az antant-hatalmak is felfigyeltek, legelső sorban természetesen Nagy-Britannia, mely a háború előtt a Dunán és a Fekete-tengeren keresztül a legtöbb román gabonát importálta. Mint azt már említettük, Románia még 1914 augusztusában felajánlotta az antant-hatalmaknak, hogy vásárolják fel raktáron lévő gabonakészleteit. Ez azonban nem történ meg, majd 1914 októberében Románia megtiltotta a gabonaneműek kivitelét. Mint arról már szóltunk, 1915 augusztusában a román kormány feloldotta a gabonakivitel tilalmát, és 1915 decemberében megkötötte az első szerződést a Központi Hatalmakkal. Az antant csak akkor kapott észbe, és a feléjük ismét újra tájékozódni kezdő Romániával tárgyalni kezdett a gabonakészletek felvásárlásáról. 1916 elején Nagy-Britannia a „Bureau Britannique"-on keresztül lekötött 800 000 tonna gabonát. Miután a törökök által ellenőrzött Dardanellákon keresztül a britek nem tudták a gabonát elszállítani, az egésznek csak annyi értelme volt, hogy a Központi Hatalmak további gabonavásárlásait próbálták megakadályozni. Románia megszállásáig a lekötött mennyiségnek a fele került leszállításra (raktározásra), s annek is döntő része a Központi Hatalmak kezébe került.[132]

1916 februárjában a hajózást az Al-Dunán újabb nehézségek sújtották. A vízszint kritikusan alacsony szintre süllyedt, több hajót pedig román tüzérségi támadás ért, mely miatt mind az osztrák–magyar, mind a német hadvezetés erőteljesen tiltakozott a román Hadügyminisztériumnál.[133] A nehézségek és a megnövekedett kockázatok ellenére, a békeidőkkel ellentétben, a járművek nem vonultak téli kikötőbe, hanem tovább folytatták a gabona behozatalát.

Az 1915. november 15-i megállapodás mellett, amely a Romániából történő gabonaimport lebonyolítását szabályozta, a DGT 1916. március 17-én bizalmas megállapodást kötött a KSZV-vel az Al-Duna (Románia, Bulgária) felé irányuló, völgymenetben történő, a hadvezetőség által bérelt járművek által bonyolított szállításokról. Az alapelvekről szóban február 22-én egyeztek meg, írásban március 17-én rögzítették. A DGT a mondott szállításokat saját, társasági, aranyfrankban megállapított tarifái szerint vállalta. A rakományban a ki- és berakodás során történő károkért a felelősséget a DGT 100 kilogrammonkénti 10 centime-os prémiumért cserében magára vállalta. Ígéretet tett továbbá arra, hogy az ismert balkáni állapotok ellenére igyekszik a kirakodást minél gyorsabban lebonyolítani, hogy az uszályok minél hamarabb visszaállhassanak a forgalomba. A megállapodásban foglalt szállítmányokkal kapcsolatos, a KSZV által végzett feladatokért, illetve a KSZV által viselt költségekért a DGT 33 1/3 %-os általány kártérítést vállalt a befolyó fuvardíjakból a KSZV számára. A szerződés érvényességi ideje megegyezet az 1915. novemberi megállapodással, azaz az 1916-os hajózási szezon végéig tar-

[131] *Letschev* 2002. 67–69. o.

[132] *Schafarik* 1935. 37. o.

[133] *Letschev* 2002. 69. o.

tott.[134] Nem véletlenül volt ez a megállapodás bizalmas, hiszen így a DGT a bérleti díjon felül további fuvardíjakat kasszírozhatott be, melyen azután megosztozott a KSZV-vel. A megállapodás természetesen mélységesen sértette a KSZV bérletében álló többi hajózási vállalat érdekeit, közülük is leginkább az MFTR-ét. Így magyarázatot nyer az a jelenség is, hogy a Balkán felé irányuló szállítások túlnyomó többsége a DGT járművein jutott el a céljába.

A DGT és az MFTR között más területen is feszültségek keletkeztek. A KSZV-vel való előzetes konzultáció nélkül mindkét vállalat az AOK elé terjesztette azt a kérését, hogy a belgrádi hajóműhelyt a saját használatába vehesse. Az ügyet megtárgyalva Kreneis ezredes azt a választ adta, hogy a konkrét kérdésről csak azután lehet érdemben dönteni, ha elkészült a volt ellenséges területen fekvő hajógyárak kihasználásának koncepciója, addig pedig a belgrádi üzemet állami tulajdonnak kell tekinteni.[135] Később, hasonló, bár nem teljesen azonos jellegű ügyek esetében a hadvezetőség azt az álláspontot hangsúlyozta, hogy semmilyen formában nem járul hozzá ellenséges magántulajdon magáncégek birtokába kerüléséhez.[136] A DGT és az MFTR között a későbbiekben is merültek fel ilyesféle ellentétek, például a román kikötőkre vonatkozó kívánságok tárgyalásain, 1918-ban.[137]

A hajózási, illetve a románok által támasztott nehézségek ellenére, mint említettük, a forgalom nem állt le, és február-márciusban folytatódott a gabona behozatala. 1916. március végéig az előző év decemberében vásárolt 500 000 tonna gabona legnagyobb részét sikerült elszállítani Romániából. 1916. március 22-én a Monarchia újabb megállapodást kötött Romániával, 1 400 000 tonna gabona megvásárlásáról. Az újabb, közel háromszoros elszállítandó gabonamennyiség további komoly feladatok elé állította a KSZV által vezetett hajózást. Ekkora mennyiség teljes elszállítása csak 1916 őszére volt lehetséges, de akkor is csak a hajópark további bővítésével. 1916 májusában, már ennek megfelelően, 158 üzemképes gőzös és 1007 uszály állt a KSZV bérletében, szemben az 1915. novemberi 121-gyel, illetve 616-al.[138] A vállalkozást leginkább Románia ingadozó magatartása veszélyeztette, ám akkor még, 1916 tavaszán, egészen a kora nyári antant hadisikerekig, viszonylagos nyugalom jellemezte a dunai helyzetet.

A Romániával 1916 márciusában kötött újabb gabonaüzletből fakadó szállítási feladatok tükrében, mint arról már fentebb szóltunk, 1916 áprilisában Kreneis ezredes vezetésével kidolgozták a dunai hajózás irányításának koncepcióját, melyet április 29-i dátummal foglaltak írásba. E dokumentum egyik mellékletét a „Korlátlan gabona behozatal feltételei" című tervezet képezte. Az ellátási nehézségek orvoslására, a Romániában megvásárolt gabonamennyiség gyors behozatalára az anyag egy 88 vontatóból és 800 uszályból álló flotta felállítását javasolta. Itt jegyezzük meg közbevetőleg, hogy a KSZV irányítása alatt álló hajópark már akkor nagyobb volt. A flottának naponta 10–12 000 tonna gabonát kellett volna a a román kikötőkből a Monarchia területére szállítania. A tervezet napi minimum 33

[134] KMA Mladiáta-gyűjtemény, DDSG Nr. 22387/la. 1916. (másolat) A megjelölt román célkikötők Turnu-Severin, Calafat, Corabia, Magurele és Giurgiu; a bolgár célkikötők Vidin, Lom-Palanka, Somovit, Sistov és Rusze voltak.

[135] *Letschev* 2002. 66. o.

[136] KMA Mladiáta-gyűjtemény, ZTL Nr. 79367. (másolat).

[137] KMA Venczel-gyűjtemény, AOK Chef des FEWs Nr. 42246.

[138] *Döbrentei* 1934. 160. o.

uszály áthaladását írta elő a Vaskapun, s e cél érdekében nagyszámú erős vontatógőzös Orsován való állomásoztatását írta elő.[139] Napi 10 000 tonnával számolva a márciusban megvásárolt 1 400 000 tonna gabona – ha semmilyen komolyabb zavaró körülmény nem merül fel – körülbelül szeptemberre kerülhetett volna teljesen elszállításra.

A viszonylagos al-dunai nyugalom azonban nem tartott ki szeptemberig. A nyár eleji antant-sikerek, különösen a Bruszilov-offenzíva hatására Románia intenzív titkos tárgyalásokba kezdett az antanttal, melyek eredményeként 1916. augusztus 17-én titkos egyezményt írtak alá Bukarestben, ami szerint a román kormány elkötelezte magát, hogy még a hónap végéig hadba lép a Monarchia ellen. A négy antant-hatalom cserében elismerte Románia jogát Erdélyre, valamint Bukovina és a Bánság egy részére. A román szándék természetesen nem maradt rejtve a Központi Hatalmak előtt sem. 1916. július 28-án megbeszélések kezdődtek Plessben a német, az osztrák–magyar és a bolgár katonai vezetés között. E megbeszéléseken román támadás esetén offenzív fellépés mellett döntöttek. Mivel a nyugati és a keleti frontról erők akkor nem voltak felszabadíthatók, a német hadvezetés a szaloniki frontról csoportosított át egységeket Bulgária északi határára. Ennek az egyelőre még viszonylag gyenge haderő-csoportosításnak August von Mackensen német tábornok lett a parancsnoka.

Az egyre feszültebb viszony ellenére Ion Bratianu kormánya hivatalosan nem gördített akadályokat a megvásárolt gabona kivitelének útjába, ám június elejétől kezdve a román kikötői hatóságok informálisan igyekeztek egyre jobban gátolni a Központi Hatalmak al-dunai hajózását. Kezdetben csak élelmiszerrel nem voltak hajlandók ellátni a hajók és uszályok személyzetét, később már a kikötési lehetőségeket is korlátozták. Az élelmezési problémán úgy igyekeztek segíteni, hogy a bolgár Ruszéból próbálták meg ellátni a hajókat.[140] A román kikötőkben június közepétől a gabona berakodásának az üteme is jelentősen lelassult.[141] Az egyre feszültebb helyzetre való tekintettel Karl Lucich sorhajókapitány, a Duna-flottilla parancsnoka elrendelte a kereskedelmi hajózás fokozott védelmét. Július végén a KSZV hajói nagy mennyiségű muníciót, üzemanyagot és élelmiszert szállítottak a Belene-csatornában állomásozó osztrák–magyar monitorok és őrnaszádok részére. Ezzel párhuzamosan megindult a román part intenzív felderítése őrnaszádok, illetve egyes esetekben kereskedelmi gőzösök által.[142] Augusztus 13-án a Duna-flottilla Mackensen parancsnoksága alá került.

A közelgő román hadba lépés első jeleire június közepétől a KSZV elkezdte a bérletében álló járműveket csendben visszavonni az Orsovától lefelé eső Duna-szakaszról. Augusztus közepéig 24 gőzöst és 119 uszályt irányítottak ily módon az Orsova feletti szakaszra. Augusztus 14-én azonban az AOK, tekintettel a gabona-behozatal létfontosságú voltára, megtiltotta további járművek elvonását a román Duna-szakaszról.[143] A háború kitörésekor ennek következtében 23 KSZV-bérletben álló gőzös és 201 uszály, 2 egyéb, osztrák–magyar gőzös és 40 uszály, valamint 8 német gőzös és 25 uszály maradt az Orsova alatti szakaszon.[144]

[139] *Letschev* 2002. 72–73. o.

[140] *Letschev* 2002. 74. o.

[141] *Döbrentei* 1934. 178. o.

[142] *Wulff* 1934. 66. o.

[143] KMA Mladiáta-gyűjtemény, ZTL Nr. 87713. (másolat).

[144] KMA Mladiáta-gyűjtemény, *Döbrentei* 1920. 49. o.

1916. augusztus elején került sor a KSZV hajóparkjával végrehajtott legnagyobb szabású katonai szállításra. A Plessben folytatott megbeszéléseken Conrad von Hötzendorf felajánlotta a Herbert nehéz hadihidat, illetve utászcsapatokat a Románia elleni háborúhoz. 1916. augusztus 3. és 9. között a KSZV hajói 1749 embert, 1856 lovat, 447 szekeret, 59 komplett Herbert hadihíd-elemet, 80 pontonelemet, és 26 km lóvasúti sínt kocsikkal, valamint 360 tonna egyéb hadianyagot szállítottak a Belene-csatornába. A szállítmányok öt helyről, Orsováról, Újvidékről, Szegedről, Budapestről és Bécsből érkeztek. A figyelemreméltóan rövid szállítási időt úgy sikerült elérni, hogy a szállítmányokat Budapesten, Újvidéken, Ómoldován és Turnu-Severinben megfelelő számú gőzkész vontató várta, és azonnal továbbította. Ebből az anyagból állították fel 1916. november 23-ára a sistovi hidat, melyen a Mackensen-hadsereg átkelt a Dunán.[145]

Az augusztus 17-i bukaresti titkos megállapodás alapján 1916. augusztus 27-én 21 órakor Románia hadat üzent az Osztrák–Magyar Monarchiának, és a román csapatok még aznap éjjel átlépték a határt. Másnap Németország, Bulgária és Törökország hadat üzent Romániának. A román haderő három hadserege az osztrák–magyar határ egész vonalán benyomult Erdélybe, egy hadsereg pedig a bolgár határon védekezett. A Monarchia, amely már az orosz és az olasz frontokon sem volt képes a saját erejével védekezni, és ott is német segítségre szorult, nem tudott úrrá lenni az eseményeken. A német vezetés kikényszerítette a Monarchiától az egységes fővezérlet elfogadását, melyet addig hiába kívánt. A négyes szövetség hadműveletei a Balkánon, immár az egységes vezetés jegyében, német irányítás alatt folytatódtak. A Mackensen parancsnoksága alatt álló – német, bolgár és török erőket tömörítő – Duna-hadsereget, amely Bulgária északi részében csoportosult, megerősítették, és Bukarest elleni támadásra sorakoztatták fel. A Dobrudzsába benyomult bolgár hadsereget szintén Mackensen parancsnoksága alá helyezték. Erdélyben az 1. osztrák–magyar hadsereg Arthur von Arz parancsnoksága alatt, a 9. német hadsereg a vezérkari főnöki tisztből menesztett Erich von Falkenhayn parancsnoksága alatt készült a támadásra.

A Bukarestet délről fenyegető veszély miatt a román hadvezetés szeptemberben leállította az erdélyi támadást. A dobrudzsai harcokban orosz erők jelentek meg, és az itteni román csapatok is orosz parancsnokság alá kerültek. November folyamán a 9. német hadsereg Erdélyből, Mackensen pedig a Duna felől tört a román Alföldre. December 6-án elfoglalták Bukarestet és Ploieştit. Az év végéig Románia nagyobbik részét megszállták, ez a terület német katonai igazgatás alá került, Mackensen parancsnoksága alatt. A románok csak a Szeret-Duna vonalán tudták a frontot stabilizálni, orosz segítséggel. Románia belépése a háborúba végeredményében az ország megszállásához, és a román hadsereg felének a megsemmisüléséhez vezetett. A román gazdaság és infrastruktúra csak kisebb veszteségeket szenvedett, majd rövidesen helyreállítva a német és az osztrák–magyar hadigépezet táplálójává vált.

Románia hadba lépése a Központi Hatalmak ellen természetszerűleg maga után vonta a román gabona behozatal megszűnését, illetve a hadműveleti területté váló Al-Dunán a hajóközlekedés szünetelését. Romániában a hadüzenettel együtt érvénybe léptek azok az előre előkészített királyi rendeletek, melyek alapján zár alá vették az ellenséges polgárok ingó és ingatlan vagyonát. E rendelkezéseket hamarosan kiterjesztették azokra a bankokra és részvénytársaságokra, amelyekben az ellenséges államoknak tőkeérdekeltségük

[145] *Döbrentei* 1934. 175. o.

volt. Ezzel párhuzamosan megkezdődött az ellenséges állampolgárok internálása, köztük az osztrák–magyar hajózási vállalatok turnu-severini és giurgiu-i kirendeltségeinek alkalmazottaié. Marius Muntean, a giurgiu-i DGT főkapitány az internálótáborban meg is halt. Augusztus 27-e után románok az osztrák és magyar hajózási vállalatok összesen 268 alkalmazottját, valamint családtagjaikat internálták.[146] A román kormány a hadba lépést követően kizárta a német, osztrák–magyar és török delegátusokat a Galatiban ülésező Európai Duna Bizottságból, ráadásul teljesíthetetlenül rövid határidőt szabtak meg távozásukra, így ők is internálótáborba kerültek. Románia ezzel az eljárásával súlyosan megsértette Európai Duna Bizottság statútumát. A bizottságban csak az antant-hatalmak (Nagy-Britannia, Franciaország, Oroszország, Olaszország és Románia) képviselői maradtak. A bizottság ezután gyakorlatilag már csak nevében létezett, határozatait a Központi Hatalmak nem vették figyelembe.

Mint azt már említettük, a KSZV ugyan megkezdte hajóparkjának óvatos elvonását az Al-Dunáról, de augusztus 14-én az AOK, a gabona-behozatal elsődlegességére hivatkozva megtiltotta azt. A román hadüzenet idején összesen 346 osztrák–magyar és német hajó és uszály rekedt a Duna Orsova alatti szakaszán, nem számítva a ZEG által bérelt, csak az Al-Dunán közlekedő hajóparkot. Ezek közül a KSZV állományába tartozott 23 gőzös (a 34-ből), illetve 123 megrakott és 78 üres uszály. A román szervek már négy nappal a hadüzenet előtt megnehezítették a hajók kikötését Turnu-Severinben és Giurgiu-ban. Augusztus 27-én, a hadüzenet napján a románok délután hat órakor, vagyis a hadüzenet hivatalos átadása előtt három órával megkezdték az internálásokat, valamint az osztrák–magyar hajók elsüllyesztését a Turnu-Severin közelében lévő Simian-szigetnél. A románok az ott elsüllyesztett uszályokból felfelé meredő vasúti sínekkel megerősített folyamzárat létesítettek. A romániai harcok folyamán összesen 55 osztrák és 42 magyar egység süllyedt el, 43 pedig véglegesen román kézen maradt.[147] A ZEG által bérelt hajópark 310 görög uszályából a háború után mindössze 63 került úszóképes állapotban a Központi Hatalmak kezébe.[148]

Jelen tanulmány keretei közt nem tisztünk, hogy részletesen bemutassuk a Duna-flottilla 1916-os harctevékenységét, így arra csak vázlatosan utalunk. Bővebben csak azokkal az eseményekkel foglalkozunk, melyek valamilyen formában kapcsolódnak a kereskedelmi hajózáshoz. A román háború a Dunán augusztus 27-én 21 óra 30 perckor vette kezdetét. Giurgiu kikötőjéből egy román torpedónaszád torpedótámadást kísérelt meg a Rusze előtt horgonyzó osztrák–magyar monitorok ellen. A torpedó azonban célt tévesztett, és a zászlóshajó helyett egy szénnel és benzinnel megrakott uszályt talált el, amely felrobbant. Ezt először önrobbanásnak vélték, mert csak 22 óra 30-kor érkezett meg az AOK rádiótávirata a román hadüzenetről. A Duna-flottilla nem maradhatott a nyílt ruszei kikötőben, vissza kellett vonulnia a védett Belene-csatornába. Az 1. monitorosztálynak a saját kereskedelmi hajókat kellett a Belene-csatornába kísérnie, a 2. monitorosztálynak pedig az volt a feladata, hogy Giurgiu-ból minél több saját uszályt kimentsen, illetve az ellenséges uszályokat elsüllyessze.[149] Még ugyanazon az éjszakán, il-

[146] HL I. VH 4489. d. ZTL Nr. 90060/60.

[147] KMA Mladiáta-gyűjtemény, *Döbrentei* 1920. 49. o., KMA Mladiáta-gyűjtemény, „Aus Anlaß des rumänischen Krieges 1916-1917 bisher in rumänischen Gewalt verbleiben öst. und ung. Fahrzeuge".

[148] KMA Mladiáta-gyűjtemény, ZTL Nr. 73561/II. (másolat).

[149] *Wulff* 1934. 67–68. o.

letve 28-án hajnalban Turnu-Severin felett a SAJÓ és BERETTYÓ MFTR, a GOLIATH DGT gőzöst és az M 2 BL motorost a románok ágyútűzzel elsüllyesztették.

Augusztus 28-án kora reggel a 2. monitorosztály felvonult Giurgiu lövetésére. Az osztály őrnaszádjai a Giurgiu-n álló uszályokat leúsztatták, majd 7 óra 45 perckor elkezdték a kikötő lövését. Ennek eredményeként leégtek az olajtartályok, a vasútállomás és a parti raktárak, a román uszályok egy része pedig elsüllyedt.[150] Ezzel egy időben, a monitorok fedezete alatt 22 gőzösnek és 80 uszálynak sikerült a Belene-csatornába menekülnie.[151]

Augusztus 30-án a 2. monitorosztály még egy utolsó kísérletet tett a Giurgiuban és Ruszén rekedt osztrák és magyar kereskedelmi hajók mentésére. Két vontató és egy felfegyverzett gőzös kíséretében áttörést kíséreltek meg Ruszéba, hogy onnan, illetve Giurgiuból a Belene-csatornába vontathassák az ott lévő járműveket. A vontatókat a heves román tüzérségi tűz miatt Zimniceánál vissza kellett küldeni. Egy sikertelen román torpedó-támadást követően a hadiegységek is kénytelenek voltak visszafordulni, mvel a vontatók nélkül céljukat amúgy sem tudták volna elérni.[152] A mentési akció nem sikerült, a Duna-flottilla pedig szeptember végéig, a hadvezetőség döntése alapján, visszavonult a Belene-csatornába.

A dunai hajóhad, mely a kalimoki aknazár miatt a harcok nagy részébe közvetlenül nem tudott beavatkozni, ezt követően néhány kisebb és két nagyobb vállalkozásban vett részt. Szeptember 29-én Corabia ellen intéztek rajtaütést, ahol elsüllyesztették az ott álló orosz hajókat, illetve 2 kukoricával megrakott és 7 üres uszályt zsákmányoltak. Október 1–4. között a Dobrudzsában harcoló hadsereget hátba támadni kívánó román erők rjahovói átkelését hiúsították meg. Október 5-én Giurgiu kikötőjéből több, szénnel és olajjal megrakott uszályt sikerült elvontatni a román ütegek tüzében. Október 7-én elfoglalták a Cinghinarele-szigetet, és az ott lévő román aknazárat felszámolták. A legnagyobb jelentőségű hadművelet a Duna-hadsereg november 23-i sistovi átkelésének biztosítása volt, melyben, öt csoportra osztva,a teljes Duna-flottilla részt vett.

Az előrenyomuló román csapatok Orsovát is elfoglalták. Orsova kiürítésében öt gőzhajó vett részt. A hatóságok és a polgári lakosság Zimonyba és Báziásra menekítése után Keveváránál gerendákból és aknákból folyamzárat létesítettek a románok feltörése ellen. A zárat a felszedés ellen az ágyúval felfegyverzett TISZA KÁLMÁN (MFTR) aknászgőzös védte. A német ZEG által Orsovába telepített nagy gabonaelevátort nem sikerült elmenekíteni, így az román kézre került. A Turnu-Severinben működő 21 úszó elevátorból a románok visszavonulásuk során 14 elsüllyesztettek.

A Központi Hatalmakat, ezen belül is különösen Ausztriát, igen súlyosan érintette a romániai gabona behozatal megszűnése, mely az élelmezési viszonyok romlásához vezetett, különösen az osztrák városi lakosság körében. A Románia elleni összehangolt támadás egyik legfőbb célja is az volt, hogy a Központi Hatalmak biztosítani tudják maguknak a román gazdasági erőforrásokat, amelyekre a háború folytatásához feltétlenül szükségük volt. Az 1916 őszén a Románia kiaknázására vonatkozólag tartott megbeszéléseken a szövetségesek abban az alapelvben állapodtak meg, hogy Romániából mindegyi-

[150] *Wulff* 1934. 68. o. A 2. monitorosztály egységei: BODROG, KÖRÖS, SZAMOS, LEITHA.

[151] *Siba* 1931. 42. o.

[152] *Wulff* 1934. 69. o.

küknek azt az árucikket szállítják, amely azoknak a további hadviseléshez és közgazdaságuk szempontjából a leginkább szükséges. Ez a gyakorlatban a későbbiekben azt jelentette, hogy Németország kapta a kőolaj több mint 80 %-át, valamint a gabona 50 %-át, a Monarchia a maradék kőolajat, és a gabona 50 %-át, Törökország és Bulgária pedig szinte semmit nem kapott.[153]

A románok, hadba lépésük után, sőt, bizonyos helyeken már azt megelőzőleg, aknazárak telepítésével és folyamtorlaszok létesítésével zárták le a Dunát. A legjelentősebb ezek közül a Tutrakan–Oltenita felett létesített kalimoki aknazár volt, mely három sor villamos érintő aknából, illetve egy kombinált gerenda-acélsodrony torlaszból állt, s a felszedés ellen páncélkupolában elhelyezett lövegek védték. A Duna aknáktól és torlaszoktól való megtisztítása november közepén kezdődött. Orsova november 13-i visszafoglalása után a következő napokban megindult e szakaszon az aknamentesítés. A románok további visszavonulása után sikerült felszedni a Vaskapuban létesített zárat, majd a flottilla felfegyverzett gőzösei november 26-án elérték Turnu-Severint. November 28-ra a Simian-szigeti folyamzárban aknák felszedésével, illetve robbantásokkal hajózó utat vágtak, ezzel, bár az összes aknát még nem szedték fel, Ruszéig ismét megnyílt a Duna.

A Ruszétől lefelé fekvő folyamszakasz aknamentesítésére a Georg Ritter von Zwierkowski nyugállományú korvettkapitány vezette folyamaknász osztag kapott parancsot a Mackensen-főparancsnokságtól 1916. december 11-én. A kalimoki zár felszedéséhez december 13-án fogtak hozzá, s december 18-ra sikerült egy 400 méter széles hajózó utat létesíteni. December 30-ára értek el Giurgeni-szigetig, a Mackensen-főparancsnokság által hídverésre kijelölt helyig. A Zwierkowski parancsnoksága alatt álló folyamaknász osztag a kedvezőtlen időjárás ellenére a Duna 257 kilométeres szakaszát szabaddá tette, 113 aknát távolított el.[154] Ez persze nem jelentette azt, hogy az összes aknát felszedték volna, csak a hajózás biztonságát leginkább fenyegetőket. A Duna Sulináig terjedő szakaszán 1917 folyamán még több mint 200 aknát emeltek ki.

Románia felének megszállásával, német katonai közigazgatás alá helyezésével és a raktárban lévő készletek biztosításával, valamint a dunai vízi út Brailáig történő birtokba vételével, négy hónap kényszerű szünet után újra megindulhatott a román gabona szállítása a Dunán. 1917 januárjától a hadvezetőség által bérelt kereskedelmi hajópark kedvezőbb körülmények közt folytathatta a működését, mivel a teljes útvonaluk hazai, illetve szövetséges birtokba került. A KSZV által irányított hajózás 1917 januárjában 117 gőzössel és 840 uszállyal indult újra a Dunán.[155]

*

Az 1915 novemberében létrehozott központi irányító szervezet alá helyezett bérelt osztrák–magyar dunai kereskedelmi hajópark minden probléma és hiányosság ellenére sikeresen teljesítette az eléje célként kitűzött feladatot, a Romániában megvásárolt gabona vízi úton való behozatalát. Az így behozott gabonamennyiség hozzájárult ahhoz, hogy

[153] *Schafarik* 1935. 136–137. o.

[154] Zwierkowski jelentése In: *Wulff* 1934. 88–91. o.

[155] KMA Mladiáta-gyűjtemény, *Döbrentei* 1920. 30. sz. melléklet.

a Központi Hatalmak elkerülhessék az 1916-ban fenyegető élelmezési krízist, s végső soron folytathassák a háborút.

A KSZV által vezetett hajópark összteljesítményéről nem vezettek pontos statisztikákat, részletes kimutatások csak a Vaskapun, valamint Orsován áthaladó szállítmányokról, illetve járművekről készültek, 1916 elejétől. Ennek ellenére, ezek az adatok nagyjából helyes képet adnak a KSZV által irányított hajózás teljesítményéről. Eltekintve ugyanis a Szerbiába irányuló, a vasutaknak szánt széntől, a Szerbiából a Monarchiába szállított gabonától, illetve kénérctől, a forgalom zöme a balkáni országok és a Monarchia között a Vaskapun keresztül zajlott.[156] A rendelkezésre álló adatok alapján az 1. sz. mellékletben lévő táblázatokban mutatjuk be a KSZV irányítása alatt álló hajópark részletes teljesítményadatait, azzal a megjegyzéssel, hogy ezt lényegében az 1916. augusztus 28-ig terjedő időszakban sikerült elérni. A kimutatások alapján 1916 folyamán összesen 1 478 170 tonna gabonaféle és hüvelyes haladt át hegymenetben a Vaskapun. Más források alapján 1915–1916-ban összesen 1 488 570 tonna román gabonát hoztak be vízi úton, míg vasúton 844 560 tonnát, azaz összesen 2 333 130 tonnát. Ebből Németország 1 200 100 tonnával, Ausztria 998 520 tonnával, Magyarország pedig 134 510 tonnával részesült.[157] Magyarország elsősorban kukoricát kapott, takarmányozási célokra. Amint látható, a Monarchia és Németország által lekötött 2,9 millió tonna gabonának körülbelül a 80 %-át tudták a hadba lépés előtt elszállítani Romániából, és ezzel a mennyiséggel a Központi Hatalmaknak sikerült kihúzniuk az 1916-os aratásig, illetve átvészelniük a gabona behozatalban beálló kényszerű szünetet.

Bár Románia mezőgazdasági termelése csak a 15 %-a volt Németországénak, vagy a Monarchiáénak, mint egyetlen lehetséges forrásnak mégis igen fontos szerep jutott az antant blokád által sújtott Központi Hatalmak ellátásában. A román gabonatermés, illetve a háború előtt felhalmozódó, raktárakban álló felesleg a tárgyalt időszakban arra éppen elegendő volt, hogy Ausztriában és Németországban megakadályozza a kritikus szintet túllépő élelmiszerhiány kialakulását.

A román gabona időben történő elszállítása csak a dunai hajózás igénybe vételével és megszervezésével volt lehetséges. Mint az a számokból világosan látszik, az 1915–1916-ban behozott gabona kétharmada vízi úton érkezett, a vasúton érkező mennyiség pedig önmagában messze nem lett volna elegendő a fellépő hiány fedezésére. A háború előtti, illetve a háború alatti vaskapui forgalmi adatokra tekintve az is rögtön világossá válik, hogy miért volt szükség a hajópark ilyen mértékű igénybevételére. Amíg a háború előtti legjobb években sem nagyon haladta meg a Vaskapu hegy- és völgymeneti forgalma együttesen a 600–700 000 tonnát, addig ez 1916-ban meghaladta az 1 900 000 tonnát, melyből közel 1 700 000 tonna volt a jóval nehezebb hegymeneti szállítás. Mindez természetszerűleg együtt járt a háború előtti forgalom szerkezetének gyökeres átalakulásával: az a jelentős árumennyiség, mely korábban a román kikötőkből a torkolat, illetve a tenger felé áramlott, részben angol, illetve francia lobogó alatt, most megfordult, és a Vaskapun keresztül a Monarchia felé vette az útját. Csakhogy a forgalmi szerkezet gyors megváltoztatását nem követte, nem követhette a járműpark megváltozása, így a feladatot

[156] KMA Mladiáta-gyűjtemény, *Döbrentei* 1920. 35. o.

[157] *Schafarik* 1935. 56. o.

csakis a meglévő eszközökkel kellett megoldani. Az a jelentős járműpark ugyanis, mely az Al-Duna és a tenger közti forgalomra volt berendezkedve, gyakorlatilag hasznavehetetlennek bizonyult a Vaskapun túli szállításokban, ráadásul jelentős része a román háborúban meg is semmisült. A feladatot így csakis az egyetlen rendelkezésre álló eszközzel, a Monarchia dunai kereskedelmi flottájával kellett megoldani. Az osztrák–magyar hajópark, a Monarchia dunai hegemóniájának köszönhetően, erre technikailag képes is volt, de semmiképp sem a háború előtt, illetve a háború első időszakában fennálló szervezeti keretek közt. Az önálló, egymással konkuráló hajózási vállalatok, illetve az ad hoc az adott frontszakasz parancsnoksága alá helyezett járművek, mint a tapasztalatok hamar beigazolták, a feladatot képtelenek voltak végrehajtani. Némiképp tovább bonyolította a helyzetet a Monarchia sajátos, dualista berendezkedése, mivel mind osztrák, mind magyar vállalatok érintve voltak.[158] A Dunán történő gabona-behozatalt csak a különböző vállalatok hajóiból álló hajópark egységes irányítás alá helyezésével lehetett biztosítani, s részben tekintettel ezek osztrák, illetve magyar voltára, de más okokból is, az irányító funkciót egy közös intézmény, a hadsereg valamelyik szervének kellett ellátnia. Ez a szervezet a Központi Szállításvezetőség 1915 novemberében létrejött új csoportja lett, melynek sikerült hatékonyan megszerveznie és irányítania a hadvezetőség által bérelt dunai hajóparkot.

[158] KMA Mladiáta-gyűjtemény, *Döbrentei* 1920. 19. o. Döbrentei külön kihangsúlyozza, hogy a Monarchia államberendezkedése miatt csakis a katonai irányítás jöhetett szóba a bérelt dunai hajópark esetében, de a hajók magántulajdonban voltak, nem kerültek állami tulajdonba, a KSZV pedig katonai hatóság volt, de nem harci alakulat. Ez azért volt lényeges, mert az 1907-es hágai konferencia alapján az állami tulajdont hadizsákmánynak lehetett tekinteni, a magántulajdont nem. Az már más kérdés, hogy a győztesek a háborút követően ezt nem mindig tartották be.

1. MELLÉKLET

A Vaskapun 1916-ban áthaladó uszályok száma[159]

	Hegymenetben	Völgymenetben
Megrakott uszály	3348	611
Üres uszály	173	2433

A Vaskapun 1916-ban áthaladó árumennyiségek fajtánként, tonnában[160]

	Hegymenetben	Völgymenetben
Hadianyagok	9823	85 900
Búza	256 141	–
Kukorica	605 822	–
Árpa	346 726	–
Egyéb gabonaféle, hüvelyes	269 481	–
Szálastakarmány	12 383	–
Olajfélék	60 087	–
Egyéb nyersanyagok	28 754	–
Fa	380	–
Nyersvas	–	558
Szén és koksz	700	35 412
Egyéb árucikkek	3908	69 660

[159] KMA Mladiáta-gyűjtemény, *Döbrentei* 1920. 34. o.

[160] KMA Mladiáta-gyűjtemény, *Döbrentei* 1920. 34. o.

2. MELLÉKLET

K. u. K. Zentraltransportleitung
Nr. 90105

A KATONAI DUNAHAJÓZÁS SZERVEZETE[161]
(A cs. és kir. Duna-flottilla és az irányítása alatt álló járművek és aknászeszközök katonai egységek, és nem tartoznak az itt ismertetett hajózás kötelékébe)

CÉL: Az összes katonai vízi szállítás lebonyolítása a Dunán és mellékfolyóin, élelmiszer- és nyersanyagszállítás a Központi Hatalmak számára.

A HAJÓPARK, amely e célból katonailag igénybe lett véve, és katonai irányítás alatt áll, legnagyobbrészt osztrák és magyar, kis részben birodalmi német kereskedelmi hajókból áll. A hadsereg által bérelt osztrák és magyar hajópark, a személyzettel együtt minden tekintetben, a német hajópark a hajózási kérdések tekintetében a KSZV-nek van alárendelve.[162]

A FOLYAMSZAKASZOK FELOSZTÁSA:[163]

Regensburgtól Budapestig	„Fel-Duna"
Budapesttől Ómoldováig	„Közép-Duna"
Ómoldovától Turnu-Severinig	„Zuhatagi Szakasz"
Turnu-Severintől a torkolatig	„Al-Duna"

KATONAI HAJÓZÁSI PARANCSNOKSÁGOK:

I. A CS. ÉS KIR. TÁBORI VASÚTÜGYEK FŐNÖKE
A legfelsőbb vezetés, az alapvető szervezési kérdésekben való döntéshozatal helye, a felső katonai vezetéssel egyetértésben utasításokat ad a rendelkezésre álló hajózási eszközök taktikai, hadműveleti és utánpótlási feladatokra való felhasználására.

II. A CS. ÉS KIR. KÖZPONTI SZÁLLÍTÁSVEZETŐSÉG[164]
A legfelsőbb hajózási hatóság a Dunán és a mellékfolyóin. Minden operatív célú járműigényt, így minden hajótranszportot, amely utóbbinak induló-, avagy végállomása a Fel-Dunán van,[165] továbbiakban amelynek induló- és végállomása két különböző kirendeltség területére esik, végül a zászlóaljnál (lovasszázad, üteg) és hasonló méretű egyéb katonai egységeknél nagyobb egységek katonai szállításait alapvetően a KSZV-nek kell közvetlenül jelezni.
A tartós igényléseket, illetve az olyan igénybejelentéseket, amelyek teljesítése a KSZV hatáskörébe esik, a KSZV alá rendelt hajózási hatóságoknak, kirendeltségeknek stb. azonnal a KSZV-hez kell továbbítaniuk és az igénylőt erről értesíteniük.
A hajóparknak a német főparancsnokságok számára történő operatív célú igénybevételéhez a kérelmet az oda beosztott megbízott cs. és kir. tiszten, míg a német legfelső hadvezetőség számára az Etra Südost-on keresztül közvetlenül a KSZV-hez kell küldeni.[166]

---

[161] HL I. VH 4489. d. ZTL Nr. 90105. (1916). Organisation der militärischen Donauschiffahrt. A dokumentum 1918 május 15-én kiadott változatának (HL I. VH 4486. d. ZTL Nr. 535218/Sch.) főbb eltéréseit az itt közölt dokumentumtól lábjegyzetekben ismertetjük. Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban erre 1918-as változatként hivatkozunk, eltekintve jelzetének megismétlésétől.

[162] Az 1918-as változatban, a németekkel kötött, 1917. február 1-én életbe lépett megállapodás alapján már a német hajópark is minden tekintetben a KSZV-nek volt alárendelve.

[163] Az 1918-as változatban a folyamszakaszok felosztása eltér ettől: Regensburg-Gönyű: Fel-Duna, Gönyű-Ómoldova: Közép-Duna, Ómoldova-Turnu-Severin: Zuhatagi Szakasz, Turnu-Severin-Černavoda: Al-Duna, Černavoda-Sulina: Torkolatvidék.

[164] Az 1918-as változatban itt a cs. és kir. központi szállításvezetőség hajózási csoportja szerepel.

[165] E Fel-Dunára vonatkozó kitétel hiányzik az 1918-as változatból.

[166] Ez a bekezdés hiányzik az 1918-as változatból.

A német utánpótlási és egyéb vízi szállítási igényeket a KSZV mellé kirendelt német hajózási csoportnak kell jelezni, amelyeket az összegyűjti, és a KSZV (hajócsoport)-nak továbbítja. (Lásd utolsó szakasz „német parancsnokságok".)

A KSZV a katonai hajóparknak a katonai hajózási feladatoknak megfelelő felhasználásával foglalkozik. A KSZV utasításai szerint az alárendelt, és lentebb felsorolt katonai hajózási hatóságok a járművek irányítását a hozzájuk tartozó folyószakaszokon. A Regensburg–Budapest közötti hajózást közvetlenül irányítja, míg Budapesttől lefelé a kirendeltségein keresztül.[167]

A cs. és kir. Központi Szállításvezetőség bérli és mentesíti a járműveket a szükségletek szerint, illetve rendeli el a hosszú távú beosztást, a bérleti szerződések felbontását és a járművek kiemelését. Vezeti az összes, a hajóbérletekkel és a szállítmányozással összefüggő elszámolásokat, közreműködik minden felmentési és beiktatási, illetve bizonyos személyzeti (szabadságolás, büntetések, bérezés stb.) ügyekben, határoz sürgősnek vélt munkákra vonatkozó kérvények és előterjesztések ügyében, értesíti a hajótulajdonost a bekövetkezett haváriákról.

A Központi Szállításvezetés főnöke fegyelmi ügyekben csapatparancsnokként áll az alárendelt hajózási hatóságok, illetve a hadsereg által bérelt osztrák és magyar járművek személyzete felett.[168]

Minden, a Monarchia területén, vagy az Al-Dunán található - az osztrák és a magyar hajózási társaságok, illetve a KSZV (hajóállomás- és hajócsoport-parancsnokságok által kialakított és fenntartott be- és kirakodóhely kihasználását a KSZV a szervein keresztül irányítja.

Szükség esetén a német parancsnokságok kikötőiben kirakodóhelyeket kell kijelölni. A hajók elosztását a kirakodóhelyek között a hajóállomás-(hajócsoport-)parancsnokságok intézik az érintett német parancsnokságok igényei szerint.[169]

III. A CS. ÉS KIR. KÖZPONTI SZÁLLÍTÁSVEZETŐSÉGNEK ALÁRENDELT HAJÓZÁSI HATÓSÁGOK

a. A KSZV I. KIRENDELTSÉGE SZABADKÁN a zászlóaljnál (lovasszázad, üteg) és a hasonló méretű egységeknél nem nagyobb katonai egységek szállításait önállóan irányítja a Közép-Dunán, azaz Budapesttől Ómoldováig, valamint a Tiszán, a Száván és a Dráván, amennyiben azok kiindulási és végpontja az illetékességi területére esik. A fent említett szakaszon a magánjavak szállításait is irányítja, illetve a KSZV utasításainak megfelelően gondoskodik a szomszédos kirendeltség területéről érkező szállítmányok továbbításáról, valamint arról, hogy a területén történő átrakodás zökkenőmentes legyen. Minden közlekedés-technikai ügyben alárendeltségébe tartoznak a budapesti, zimonyi, belgrádi, zabrezi semendriai, és ómoldovai hajóállomás-parancsnokságok, illetve az újvidéki, pancsovai és a Száva-menti brodi hajócsoport-parancsnokságok.[170]

b. A KSZV II. KIRENDELTSÉGE ORSOVÁN a zászlóaljnál (lovasszázad, üteg) és a hasonló méretű egységeknél nem nagyobb katonai egységek, valamint a magánjavak szállításait irányítja a Zuhatagi Szakaszon, azaz Ómoldovától Turnu-Severinig, amennyiben azok kiindulási és végpontja az illetékességi területére esik, illetve a KSZV utasításainak megfelelően gondoskodik a szomszédos kirendeltség területéről érkező szállítmányok továbbításáról, valamint arról, hogy a területén történő átrakodás zökkenőmentes legyen. Alárendeltségébe tartozik az ómoldovai cs. és kir. hajóállomás-parancsnokság.

c. A KSZV III. KIRENDELTSÉGE SISTOVBAN (az al-dunai helyzet stabilizálódásáig a felállítása elnapolva) a zászlóaljnál (lovasszázad, üteg) és a hasonló méretű egységeknél nem nagyobb katonai egységek, valamint a magánjavak szállításait irányítja az Al-Dunán, azaz Turnu-Severintől a torkolatig, amennyiben azok kiindulási és végpontja az illetékességi területére esik, illetve a KSZV utasításainak megfelelően gondoskodik a Zuhatagi Szakaszról érkező szállítmányok

---

[167] Ez a mondat hiányzik az 1918-as változatból.

[168] Az 1918-as változatban már valamennyi bérelt jármű személyzete felett, amennyiben azok osztrák vagy magyar állampolgárok, illetve bosznia-hercegovinai illetőségűek.

[169] Az 1918-as változatban német helyett szövetséges parancsnokságok vannak, illetve az elosztást az „igények és a pillanatnyi lehetőségek figyelembevételével" kell végezni.

[170] Az 1918-as változat a kirendeltségek esetében szerkezetileg és tartalmilag is több ponton eltér. Az 1918-as változat a bevezetőben általánosságban ismerteti a kirendeltségek feladatkörét, ezután már csak röviden felsorolja azokat. 1918-ban öt kirendeltség volt: a bécsi, a budapesti, az orsovai, a ruszei és a brailai.

továbbításáról, valamint arról, hogy a területén történő átrakodás zökkenőmentes legyen. Alárendeltségébe tartozik minden hajóállomás- és hajócsoport-parancsnokság Turnu-Severin és a torkolat között, jelenleg Turnu-Severin, Lom, Corabia, Magurele, Sistov, Giurgiu.[171]

d. A KSZV ÁLTALA A MACKENSEN HADSEREGCSOPORT PARANCSNOKSÁGA MELLÉ RENDELT VEZÉRKARI TISZT, jelen pillanatban Viktor Franke vezérkari százados,[172] feladata, hogy fenntartsa a kapcsolatot a hadseregcsoport parancsnoksága és a KSZV között, hogy a tervezett taktikai és operatív csapatmozgások, illetve az ehhez szükséges utánpótlás ügyében a szükséges intézkedésekről időben megállapodjanak. Ő tájékoztatja a Mackensen hadseregcsoport parancsnokságát minden, a katonai hajózást érintő kérdésben, illetve a KSZV-t valamint a III. kirendeltséget minden olyan szándékról, mely a hajózást érinti.

e. HAJÓÁLLOMÁS- ÉS HAJÓCSOPORT-PARANCSNOKSÁGOK. Minden helyi hajózási hatóságnak, melynek élén egy cs. és kir., cs. kir. illetve m. kir. tiszt áll, az elnevezése cs. és kir. hajóállomás-parancsnokság, míg azoknak, melyek élén a hadiszolgáltatási törvény alapján a hadsereg szolgálatában álló civil kapitány áll, az elnevezése hajócsoport-parancsnokság. A kétféle parancsnokság feladatköre teljesen azonos, mindössze egyetlen különbség van közöttük, a fegyelmi jogkörben, mellyel a hajócsoport-parancsnok nem rendelkezik, míg a hajállomás-parancsnok századparancsnok-helyettesi jogkörrel rendelkezik fegyelmi és büntető ügyekben.

E parancsnokságok a felettes hatóságok (KSZV és kirendeltségei) végrehajtó szervei, és a parancsokat közvetítik a járművek személyzetének. Önálló intézkedési joga a KSZV és a felettes kirendeltség azonnali távirati értesítése mellett, csak a következő hajóállomás-, illetve hajócsoport-parancsnokságig, és csak maximum egy uszályrakománynyi szállítmányig terjedően van. A következő hajóállomás- vagy hajócsoport-parancsnokság székhelyén túlhaladó szállítmányok esetén nincs intézkedési joguk, és az erre vonatkozó igénybejelentéseket az illetékes kirendeltséghez, vagy a KSZV-hez kell továbbítaniuk.

A hajóállomás- és hajócsoport-parancsnokságok fő feladata a KSZV-től, illetve az illetékes kirendeltségtől érkező, a közlekedésre vonatkozó parancsok maradéktalan végrehajtása, illetve a rend és a fegyelem betartatása a saját kikötői körzetükben tartózkodó összes, a hadsereg által bérelt járműveken, azok beosztására való tekintet nélkül.

E parancsnokságok csupán arra vannak feljogosítva, hogy a területükön található, a hadsereg által bérelt járművekkel a felettes kirendeltség, vagy a KSZV utasításainak megfelelően rendelkezzenek. Kivételt képeznek ez alól azok a járművek, melyeket más katonai szervezetek átmenetileg, vagy tartósan használnak (aknaszedők, hajóemelő, illetve kitűző osztagok, kórházhajók stb.). A cs. és kir. hajóállomás-parancsnokságok mellé beosztott ellenőrző bizottságok a hajóállomás-parancsnokok és az illetékes kirendeltségek útján közvetlenül a KSZV alá vannak rendelve.

f. A CS. ÉS KIR. EMELŐOSZTAGOK PARANCSNOKSÁGAI közvetlenül a KSZV alá tartoznak, s feladatuk az elsüllyedt objektumok kiemelése, illetve a hajózó utak megtisztítása az akadályoktól. A kirendeltségeknek és a hajóállomás- illetve hajócsoport-parancsnokságoknak az emelőosztagokat mindenben támogatniuk kell.

A német járművekből álló műszaki-mentőosztag az emelések technikai végrehajtása és a sorrend meghatározása tekintetében a cs. és kir. emelőosztagok parancsnokságainak utasításai szerint jár el. Katonai, hajózási és adminisztratív tekintetben a német osztag önálló, illetve az illetékes német parancsnokságok alá tartozik.[173]

g. HAJÓZÓ ÚT KITŰZŐ OSZTAG közvetlenül a KSZV alárendeltségében működik. Feladata, hogy a meder nehezen hajózható részeit megfelelő módon kijelölje, hogy a hadsereg által bérelt hajópark forgalma a lehető legzavartalanabb legyen, és a legkevesebb káresemény történjen. Ez az osztag irányítja a szükségessé váló kotrásokat, illetve az érdekelt hajózási hatóságokat tájékoztatja a nehezen hajózható szakaszok hajózást érintő adatairól, valamint ezzel egy időben jelenti azokat a KSZV-nek is.

---

[171] 1918-ban nem volt Sistovban kirendeltség, kijelölt területét a ruszei és a brailai kirendeltségek fedték le.

[172] 1918 májusában is ő látta még el ezt a tisztet.

[173] Ez a bekezdés az 1918-as változatban már nem szerepel.

h. KÓRHÁZHAJÓK a rangidős parancsnok (katonaorvos) útján közvetlenül a KSZV alá tartoznak, mind hajózási, mind egészségügyi, mind pedig adminisztratív szempontból, és alkalmazásuk a KSZV döntései alapján történik.

NÉMET PARANCSNOKSÁGOK
melyek a katonai hajózással kapcsolatban vannak

1. A KSZV MELLÉ RENDELT VEZÉRKARI TISZT BÉCSBEN feladata a közvetlen kapcsolat fenntartása a KSZV-vel.

2. A KSZV MELLETTI NÉMET HAJÓCSOPORT BÉCSBEN

Feladatköre:

A német hajópark igazgatása.

A hajóval szállítandó német transzportok bejelentése a KSZV-nek (hajócsoport) – (lásd II. pont).

Intézkedik a német szállítmányok be- és kirakodásáról.

A német hajócsoport, amennyiben azt az igazgatási feladatok szükségessé teszik, bekérheti a KSZV-től (hajócsoport) a német transzportok bonyolítására, illetve a teljes német hajópark mozgására vonatkozó adatokat.

A KSZV MELLÉ BÉCSBE RENDELT VEZÉRKARI TISZT ALÁ TARTOZNAK:

a. A NÉMET VASÚTI MEGBÍZOTT BUDAPESTEN

b. A SZABADKÁN LÉVŐ VEZÉRKARI TISZT alá tartoznak

c. A KIKÖTŐ-PARANCSNOKSÁGOK Újvidéken, Zimonyban, Pancsován, Semendrián, Báziáson, Orsován, Turnu-Severinben és Calafatban.

A kikötő-parancsnokságok szolgálata a következőkre terjed ki:

1. A német áruk átrakodására,

2. Az áthaladó német transzportok élelmezésére,

3. A kikötő körzetében lévő hajós betegtartózkodási állomások felügyeletére,

4. A hajóval érkező, illetve hajóval továbbutazó katonák felügyeletére.

Amennyiben a cs. és kir. hajózási hatóságok nem lennének abban a helyzetben, hogy a rájuk háruló átrakodási munkákat saját erőből elvégezzék, abban az esetben segítségért fordulhatnak a kikötő-parancsnokságokhoz. Ugyanilyen módon a német ki- és berakodásokat [a cs. és kir. hajózási hatóságok] saját személyzetükkel segítik, amennyiben a kikötő-parancsnokságok saját erőből nem lennének képesek megbirkózni a feladattal.

A német parancsnokságoknak nincs rendelkezési joguk a hadsereg által bérelt járművek felett.

Bécs, 1916. december 5.

Kreneis ezr.

Mihály Krámli

THE MILITARY EMPLOYMENT OF AUSTRIA-HUNGARY'S DANUBE MERCHANT FLOTILLA IN THE FIRST WORLD WAR

The Organisation of the Shipping Group of the Central Transportation Board, 1914–1916

Summary

Prior to the First World War the Austro-Hungarian Monarchy's supreme military command did not plan for the large-scale wartime employment of the country's Danube merchant flotilla, and yet it became one of the Central Powers' most important means of transportation and supply during the war years of 1916–1918. The crisis in provisions, which was a result of the protracted war and the blockade imposed by the Entente, could only be resolved by the import of Romanian wheat, which could only be transported on time by the waterway of the Danube. The task could not have been implemented without the many boats owned by Austrian and Hungarian companies on the river Danube, nor without the central direction board that was instituted during the war to realize the integrated management of the flotilla of boats chartered from various companies.

During the first year of war, Austria-Hungary's Danube merchant flotilla played a subordinate role, primarily because the waterway of the Danube was blockaded by Serbia and prevented the river boats from performing their duties. Moreover, the deployment and direction of the chartered watercraft was rather chaotic. The conditions for the central direction of the then few boats chartered from the companies had not been created until the end of 1915.

It was the first wartime harvest and the negotiations about Romanian grain that first turned attention to shipping on the Danube. In 1915 crop failure threatened the Central Powers with a crisis in provisions. Under the blockade imposed by the Entente, the only solution for the Central Powers was the purchase of the then neutral Romania's grain surplus. The greatest difficulty with the issue was encountered in the field of transportation, owing to the limited capacity of the railways. In November 1915, with Serbia defeated, the waterway of the Danube eventually cleared towards Romania.

Subsequent to the signing of the first grain contract with the Romanian government, and the unblocking of the Danube's waterway, the Shipping Group of the Central Transportation Board (Zentraltransportleitung) was immediately established, with the task of the central direction of the boats chartered for the military. In compliance with an agreement signed on 15 November 1915, the number of chartered boats and barges was doubled on 18 November, thus totalling 121 steamers and 616 barges. At the beginning of 1916, local agencies of the Shipping Group were set up in the important ports along the Danube. Until Romania's declaration of war, 80% of the 2.9 million tons of Romanian grain contracted by Germany and the Austro-Hungarian Monarchy had been transported, two thirds of that quantity having been shipped on the Danube. In the spring of 1916, the food provisions of the Austrian cities were almost entirely provided by the Romanian grain.

When Romania entered the war on the side of the Entente on 28 August 1916, grain transports were hindered for four months. In 1917, after Romania had been defeated and partially occupied, grain transportation to the Austro-Hungarian Monarchy and Germany was resumed on the Danube, now open again down to Brăila.

Mihály Krámli

L'UTILISATION MILITAIRE DE LA NAVIGATION COMMERCIALE AUSTRO-HONGROISE SUR LE DANUBE DANS LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

La mise en place du Service de Navigation de la Direction centrale des Transports, 1914–1916

Résumé

Avant la guerre, le haut commandement de la Monarchie n'envisageait pas l'utilisation massive du parc de bateaux commerciaux austro-hongrois sur le Danube, mais dans les années 1916–1918, ceux-ci devinrent l'un des moyens de transport les plus importants pour l'approvisionnement des Empires centraux. En raison de la prolongation inattendue de la guerre et du blocus de l'Entente, le blé roumain fut indispensable pour maîtriser la crise alimentaire et celui-ci devait être acheminé par voie fluviale sur le Danube pour arriver à temps. Cette mission n'aurait pas pu être accomplie sans le parc de bateaux important possédé par les sociétés autrichiennes et hongroises sur le Danube, ni sans la direction centrale mise en place durant la guerre pour la gestion cohérente de la flotte composée de bateaux affrétés à des sociétés différentes.

La navigation commerciale austro-hongroise sur le Danube joua un rôle minime dans la première année de la guerre. Cela s'explique principalement par le fait que la fermeture par la Serbie de la voie fluviale danubienne a empêché l'accomplissement de missions importantes. De plus, l'exploitation et la gestion des bateaux par les militaires se déroulaient de façon chaotique. Jusqu'à la fin de 1915, les conditions n'étaient pas encore mûres pour la gestion centralisée du parc de bateaux affrétés qui n'étaient pas nombreux à l'époque.

La navigation danubienne se retrouva au centre de l'attention après la première moisson de la guerre et lors des négociations sur le blé roumain. La mauvaise récolte de 1915 fit ressurgir le spectre d'une crise alimentaire pour les Empires centraux. Encerclés par le blocus de l'Entente, ceux-ci n'avaient qu'une seule issue : le rachat des blés excédentaires de la Roumanie alors neutre. Le plus grand problème de la transaction de blé roumain résida dans le transport en raison de la faible capacité des chemins de fer. Avec la victoire sur la Serbie, la voie fluviale danubienne devint libre vers la Roumanie en novembre 1915.

A l'issue de la première convention sur le blé conclue avec le gouvernement roumain et de l'ouverture de la voie fluviale danubienne, le service de navigation de la Direction centrale des Transports (Zentraltransportleitung) fut très rapidement mis en place en vue de la gestion centralisée du parc de bateaux affrétés. En vertu de l'accord signé le 15 novembre 1915, le nombre de bateaux et de chalands affrétés fut doublé le 18 novembre: il y avait désormais 121 vapeurs et 616 chalands. Au début de 1916, le service de navigation créa ses antennes locales dans les ports danubiens importants. Avant l'entrée en guerre de la Roumanie, 80% des 2,9 millions de tonne de blé roumain engagés par la Monarchie et l'Allemagne ont pu être acheminés dont les deux tiers furent transportés sur le Danube. Au printemps 1916, la quasi-totalité des besoins en blé des habitants des villes autrichiennes furent satisfaits grâce au blé roumain.

L'entrée en guerre de la Roumaine aux côtés de l'Entente, le 28 août 1916, empêcha les transports de blé pendant quatre mois. Après la défaite et l'occupation partielle de la Roumaine, le Danube devint ouvert jusqu'à Braila, ce qui permit, en 1917, la reprise des transports de blé sur le Danube en direction de la Monarchie et de l'Allemagne.

Mihály Krámli

DIE INANSPRUCHNAHME DER ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHEN DONAU-HANDELSSCHIFFFAHRT DURCH DAS MILITÄR IM ERSTEN WELTKRIEG

Die Organisierung der Schifffahrtsabteilung der Zentraltransportleitung, 1914-1916

Resümee

Der österreichisch-ungarische Donau-Handelsschiffpark, mit dessen bedeutenderen Inanspruchnahme die Kriegsführung der Monarchie in ihren Vorkriegsplänen nicht gerechnet hatte, wurde in den Kriegsjahren 1916–1918 aus Versorgungssicht zu einem der wichtigsten Verkehrsmittel der Mittelmächte. Infolge der Blockade der Entente und der Tatsache, dass sich der Krieg unerwartet in die Länge zog, kam es zu einer Verpflegungskrise, die nur mit Hilfe von rumänischem Getreide bekämpft werden konnte. Dieses wiederum konnte nur auf dem Donau-Wasserweg rechtzeitig eintreffen. Diese Aufgabe hätte nicht ohne den bedeutenden Schiffspark durchgeführt werden können, den die österreichischen und ungarischen Unternehmen auf der Donau besaßen, und auch nicht ohne die während des Krieges aufgestellte zentrale Lenkungsorganisation, die die einheitliche Lenkung des Flottenverbandes verwirklichte, der aus Schiffen bestand, die von verschiedenen Unternehmen gemietet wurden.

Die österreichisch-ungarische Donau-Handelsschifffahrt spielte im ersten Kriegsjahr eine vollkommen untergeordnete Rolle. Der Hauptgrund hierfür ist darin zu suchen, dass sie auch keine Möglichkeit hatte, ernsthaftere Aufgaben zu versehen, da Serbien die Donau-Wasserstraße gesperrt hatte. Darüber hinaus waren die Nutzung und Lenkung der militärisch in Anspruch genommenen Wasserfahrzeuge von chaotischen Zuständen geprägt. Bis Ende 1915 waren die Bedingungen der zentralen Leitung des damals noch kleinen, von verschiedenen Unternehmen gemieteten Schiffsparks noch nicht reif genug.

Die Aufmerksamkeit wurde erst zur Zeit der ersten Kriegsernte und der Verhandlungen über das rumänische Getreide auf die Donau-Schifffahrt gelenkt. Die schlechte Ernte des Jahres 1915 ließ vor den Mittelmächten das Schreckensbild einer Verpflegungskrise aufscheinen. Für die durch die Entente-Blockade eingeschlossenen Mittelmächte bedeutete einzig und allein das Aufkaufen des Getreideüberschusses des zu diesem Zeitpunkt noch neutralen Rumäniens einen Ausweg aus der Situation. Das größte Problem des rumänischen Getreidegeschäfts war infolge der geringen Kapazität der Eisenbahnen die Frage des Abtransports. Schließlich wurde mit dem Sieg über Serbien im November 1915 auch der Donau-Wasserweg in Richtung Rumänien frei.

Nach dem Abschluss des ersten Getreidevertrages mit der rumänischen Regierung und der Öffnung des Donau-Wasserweges wurde blitzschnell die Schifffahrtsabteilung der Zentraltransportleitung aufgestellt, die die zentrale Leitung des von der Kriegsführung gemieteten Schiffsparks versah. Der gemietete Schiffs- und Schleppkahnbestand erhöhte sich im Sinne der Vereinbarung vom 15. November 1915 am 18. November auf das Doppelte, also auf 121 Dampfer und 616 Schleppkähne. Anfang 1916 wurden in den wichtigeren Donau-Häfen die lokalen Organe der Schifffahrtsabteilung aufgestellt. Bis zum Kriegseintritts Rumäniens gelang es, 80 % des rumänischen Getreides in einer Gesamtmenge von 2,9 Millionen Tonnen, das von der Monarchie und Deutschland vertraglich abgemacht war, abzutransportieren; Zweidrittel davon kamen auf der Donau. Im Frühjahr 1916 wurden die Bedürfnisse der österreichischen Stadtbevölkerung fast ausschließlich mit dem rumänischen Getreide befriedigt.

Der Kriegseintritt Rumäniens am 28. August 1916 auf der Seite der Entente stoppte für vier Monate die Getreidetransporte. Nachdem der Krieg mit dem Sieg und der teilweisen Besetzung Rumäniens endete, begannen auf der bis Braila geöffneten Donau im Jahre 1917 erneut die Getreidelieferungen für die Monarchie und Deutschland.

Михай Крамли

ВОЕННОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АВСТРО-ВЕНГЕРСКОГО ДУНАЙСКОГО ТОРГОВОГО ФЛОТА В ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ

Организация Управления Пароходства при Центральном Управлении Транспорта, 1914–1916

Резюме

Австро-венгерский дунайский парк торговых судов, более широкое применение которого не планировалось военным руководством Монархии, в военные 1916–1918 годы стал одним из важных с точки обеспечения транспортных средств Центральных Держав. Вследствие неожиданно затянукшейся войны и блокад Антанты наступил продовольственный кризис, преодолеть который можно было только с помощью румынского зерна, которое могло своевременно прибыть на место назначения только по Дунаю. Эту задачу невозможно было бы успешно выполнить ни без того значительного парка судов, которым владели австрийские и венгерские предприятия на Дунае, ни без центральной управляющей организации, которая осуществляла единое управление флотом, состоявшим из различных судов, арендованных от различных предприятий.

Австро-венгерское Дунайское торговое пароходство в первые годы войны играло абсолютно подчиненную роль. Основная причина этого кроется в том, что водный путь по Дунаю вследствие прегражденния его Сербией не мог быть использован для более серьезных задач. Кроме того использование водных судов и управление ими находилось в хаотическом состоянии. До конца 1915 года еще не созрели условия для центрального управления незначительным по численности судовым парком, арендованным от различных предприятий. Внимание на дунайские суда было обращено впервые во время первой в войну уборки хлеба в период переговоров о румынском зерне. Плохой урожай 1915 года рисовал страшные картины продовольственного кризиса перед Центральными странами. Выходом из создавшегося положения для Центральных держав, зажатых в кольце блокады Антанты, была единственно закупка у тогда еще нейтральной Румынии её излишков зерна. Самую большую проблему сделки в торговле зерном для Румынии означал вопрос транспортировки - по причине малых транспортных мощностей железных дорог. После победы над Сербией водный путь по Дунаю в направлении Румынии стал свободным в ноябре 1915 года.

После заключения с румынским правительством первого договора о торговле зерном и открывшегося водного пути по Дунаю мгновенно была сформирована организация, осуществлявшая центральное управление пароходным парком, арендованным военным руководством, так называемое Центральное Транспортное Уаправление (Zentraltransportleitung). Численный состав заарендованных судов и барж в соответствии с соглашением, заключенным 15 ноября 1915 года, 18 ноября того же года вырос вдвое и насчитывал 121 пароход и 616 грузовых барж. В начале 1916 года в наиболее важных дунайских портах были сформированы местные органы управления пароходства. До вступления Румынии в войну удалось транспортировать 80 % румынского хлеба из законтрактованных 2,9 миллионов тонн. Две трети этого хлеба прибыли по Дунаю. Весной 1916 года потребность в хлебе городского населения Австрии покрывалась исключительно за счет румынского зерна.

Вступление 28 августа 1916 года Румынии в войну на стороне Антанты прервало на четыре месяца поставки хлеба. После поражения Румынии в войне и частичной ее оккупации в 1917 году до Браилы вновь открылся водный путь и продолжались поставки хлеба для Монархии и Германии.

HŐSGALÉRIA

Hazánk dicsőségére

160 éves a Magyar Honvédség

ZRÍNYI KIADÓ

KÖZLEMÉNYEK

BÍRÓ TEOFIL

A 92. (GORDON HIGHLANDERS) BRIT GYALOGEZRED TÖRTÉNETE A KOALÍCIÓS HÁBORÚK KORÁBAN

Bevezetés

A hadtörténelemmel foglalkozók számára nyilvánvaló, hogy alapvetően kétféle hadtörténetírás létezik. A háborúkat, különböző hadi eseményeket makro-szinten vizsgáló történetírás a hadászatra helyezi a hangsúlyt, ahol a parancsnokok nagy távlatokban és léptékekben gondolkodó stratégiája játszik kiemelt szerepet. Ezzel szemben a történelem harci cselekményeit mikro-szinten vizsgáló hadtörténetírást mindenekelőtt a harcászat érdekli. Annak feltárását és kutatását tekinti elsősorban feladatának, hogy a stratégák egész haderőre, hadseregekre vonatkozó parancsait hogyan hajtják, hajthatják végre a hadsereg kisebb egységei. Emellett bepillantást enged az élőerőként definiált katonák közösségi és egyéni életébe: az újoncok kiképzésének folyamatába, a katonaélet mindennapjaiba háború és béke idején.

A klasszikus hadtörténetírás e két vonalán túl, elsősorban angolszász területen, kezd teret nyerni egy újfajta hadtörténetírás is, amely megpróbálja érdekesen, több szemszögből vizsgálva, ugyanezt mintegy összefoglalni. A hadsereg teljes keresztmetszetén át próbálja objektívan, pontosan, adatokat közölve bemutatni egy-egy háború, vagy hadjárat valós eseményeit. Arra is fény derülhet a vizsgálatokból, hogy egy-egy hadparancs teljesítése, melyet a parancsnoki székből ülve egy egyszerű tollvonással meghoznak, s túlságosan nagy jelentőséget nem is tulajdonítanak neki, az egyszerű katonák számára esetenként mennyi szenvedést, fáradságot és kitartást igényel. Látókörünk az ok-okozati összefüggések terén így szélesebbé válik.

Jelen tanulmány az egyik leghíresebb skót felföldi gyalogezred, a 92. Gordon Highlanders koalíciós háborúkban játszott történetén keresztül próbálja ezt a célt elérni. Speciális szemszögből, a skót alakulat jellemzőinek és tevékenységének bemutatásán keresztül próbál színesebb, árnyaltabb és definiáltabb képet festeni a Napóleon ellen harcoló brit hadigépezetről. Habár Nagy-Britannia szárazföldi katonai ereje a koalíciós háborúk időszakában a többi résztvevő hatalmakéhoz képest elenyésző volt, az ibérfélszigeti mellékhadszíntéren aratott sikereivel Wellington bebizonyította, hogy csapatai Európa legjobbjai között tartandók számon, s kis létszámuk ellenére jelentős ütőerővel rendelkeznek. A brit szárazföldi hadsereg elit alakulatai közé tartozott három skót felföldi gyalogezred (42. Black Watch, 79. Cameron Highlanders, 92. Gordon Highlanders) is. Közülük ezúttal az utolsóval kapcsolatban szeretnék átfogó vizsgálatot végezni.

A téma aktualitását az adja, hogy ezek a skót Highlander alakulatok mind a mai napig létező katonai egységek, amelyek tevékenyen részt vesznek Nagy-Britannia mindenkori

katonai akcióiban: a XIX. században részt vettek a búr háborúban, harcoltak Afganisztánban és a krími háborúban is. Az első és második világháborúban Németországgal szemben védték a szigetország érdekeit. 1982-ben a Falkland-szigetekért harcoltak, az elmúlt évek nemzetközi konfliktusaiban – Afganisztánban és Irakban – is a harctereken találtuk a Highlander katonákat. A XX. század végén rendfenntartóként teljesítettek szolgálatot az egykori Jugoszláviában. Az öböl-háborúban bevetették őket Irak ellen.

Mindezek után érdemes megvizsgálnunk az ezred históriájának korai szakaszát, amelyben katonai körökben általános elismertségüket, megbecsülésüket kivívták.

I.

Az ezred megalapításának előzményei; korai tapasztalatok

Az igen nagy hírnévre szert tett skót ezred, a Gordon Highlanders katonáit Skócia északkeleti megyéiből verbuválták. Mivel az ezred felállítása a speciális skót felföldi katonatoborzások keretén belül, kül- és belpolitikai érdekek szolgálatában történt, át kell tekintenünk a XVIII. századi skót történelem főbb eseményeit.

Skócia és Anglia, földrajzi helyzetükből adódóan, ősidőktől kezdve szoros kapcsolatban álltak egymással. Ez a viszony néha barátságos, de inkább ellenséges volt. A fejlettebb és gazdagabb Anglia többször tett kísérletet északi szomszédja leigázására, Skócia azonban sokáig képes volt önállóságának megvédésére. 1603-ban a két ország perszonálunióban egyesült a Stuart-dinasztia égisze alatt. Ez a közeledés 1707-ben, az angol és skót parlament uniójában öltött végleges formát. Mivel azonban az unió jobban szolgálta a gazdaságilag fejlettebb angliai és dél-skóciai területek lakosságának érdekeit, a még mindig az archaikus klánszervezetben élő skót felföldi lakosság egyre inkább hangot adott elégedetlenségének az új rendszerrel szemben. Ők a Stuart-dinasztia restaurációjában látták a probléma megoldásának kulcsát. Így a felföldi klánok adták a katonai alapját azoknak a próbálkozásoknak, melyeknek célja az „öreg trónkövetelő," Stuart Jakab visszahelyezése volt Skócia trónjára.

Jakab után nevezik jakobitáknak a Stuart-pártiakat, s jakobita felkeléseknek az ő trónra juttatásáért kitört lázadásokat.[1] Az utolsó jakobita felkelés leverését követő szigorú

[1] Összesen négy jakobita felkelésről beszélhetünk. Ezek közül is csak kettő volt jelentős. Az első felkelés közvetlenül az angol–skót uniót követő esztendőben, 1708-ban robbant volna ki. A tervek szerint a Firth of Forth öbölben francia csapatok szálltak volna partra. A sikeres partraszállást követően mozgósították volna a skót Felföld klánjait, és felkelést robbantottak volna ki Skóciában. A francia csapatok partraszállását azonban az angol flotta meghiúsította, így a felkelés is elmaradt.

Az ezt követő kísérlet már sokkal veszélyesebb volt az angolokra nézve, s maguk a felkelők is értek el sikereket. 1715-ben Earl of Mar vezetésével felkelt a skót Felföld a brit korona ellen. Tizenkétezer fős haderő az be tört Angliába, de Archibald Campbell, Argyll harmadik hercege Prestonnál útját állta, majd Sherriffmuir mellett tönkreverte a felföldi hadat. Ezzel a csatavesztéssel a felkelés elvérzett. Ehhez az 1715-ös felkeléshez kapcsolódik a híres Rob Roy legendája is, amit Sir Walter Scott írt meg regényében.

1719-ben francia támogatással volt ugyan egy újabb kísérlet felkelés kirobbantására, de már a kezdeteknél kudarcba fulladt.

megtorlások és a Skócia lefegyverzését elrendelő törvény[2] meghozatala alapján azt hihetnénk, hogy a brit központi kormány valószínűleg egyszer s mindenkorra kiirtotta a militarizmusnak még a csíráját is a skót Felföldön.

A gyakorlatban ennek pont az ellenkezője történt. A militarizmus új lendületet kapott, soha nem látott méreteket öltött – és éppen a londoni kormányzat indukálta. Tekintsük tehát át röviden egyrészt a XVIII. századi brit külpolitika dimenzióit, nemzetközi kapcsolatait, mozgásterét, másrészt pedig a Westminsternek Skóciát a brit birodalomba integrálni szándékozó belpolitikai törekvéseit.

A század második felében Nagy-Britannia részt vett a hétéves háborúban, majd az amerikai függetlenségi háborúban, végül a század végén a Franciaország elleni harcokban is, melyek a napóleoni háborúkkal egészen 1815-ig, a waterloo-i csatáig tartottak. A háborúk egyre több és több katonát igényeltek.

Ebben a külpolitikai helyzetben egyre égetőbb problémát jelentett a skót Felföld gazdasági és társadalmi válsága. A szinte teljesen terméketlen földeken egyedül az állatte-

---

A legutolsó, egyben legnagyobb jakobita felkelés 1745-ben tört ki. Az „öreg trónkövetelő" Jakab fia, Károly Edward maga hajózott Skóciába, ahol, nyolchónapos kampányt folytatva, a felvidéki klánok jelentős részét zászlaja alá gyűjtötte. A már mintegy 6000 fős sereg akkor elhagyta a Felföldet, s gyors egymásutánban elfoglalta Perth és Edinburgh városait. Edinburgh-ban kikiáltották a Hannoveri-ház trónfosztását, s a Stuart-restaurációval Károly Edward apját, Jakabot tették meg Skócia királyává. Károly ezen felül bejelentette az önálló, független skót Parlament újbóli felállításának igényét. Ezután úgy szándékozott a helyzetét konszolidálni, hogy betör Angliába, és ott mér vereséget a hannoveriánus erőkre. A felvidéki csapatok puszta megjelenése is félelemmel töltötte el az angol lakosságot. A kiltbe öltözött harcosok félelmetes látványa, barbár viselkedése elrettentette őket, s az szóbeszéd járta, hogy a skótok gyermekeket esznek. A jakobita sereg 130 mérföldre közelítette meg Londont, de Derby-nél katonái arra kényszerítették Károlyt, hogy forduljanak vissza. A honvágy által gyötört felföldek ugyanis nem értették, miért van szükség arra, hogy mélyen Angliában, otthonuktól távol hadakozzanak. Elkezdődött visszavonulásuk, ami az addig rettegő angoloknak lehetőséget teremtett arra, hogy rendezzék soraikat, összegyűjtsék erőiket. A visszavonuló skótokat Vilmos herceg, György király fia kezdte el követni erős angol sereggel. Habár visszavonulásuk közben a jakobita hadak Falkirk mellett még tönkreverték Hawley angol tábornok seregét, mely útjukat próbálta állni, a felkelés már hanyatlásnak indult. A visszavonuló sereg egyre apadt, míg az őket követő angol erők egyre erősödtek. A végső ütközetre 1746 áprilisában került sor az észak-skóciai Culloden More mellett. Ott az 5000 fős jakobita hadsereg véres és végzetes vereséget szenvedett Vilmos herceg 9000 fős hannoveriánus hadaitól. Ezek után Károly herceg is csak hathónapos, kalandos bujdosás után tudott elmenekülni az országból. *Meyer* 1961. és *Arató* 1978.

[2] A Hannoveri-ház uralmát komolyan veszélyeztető felkelést kegyetlen megtorló intézkedések követték. A felkelés résztvevőit kivégzésekkel, börtönbüntetésekkel, birtokelkobzásokkal sújtották. Ezen felül a felföldi társadalom jelentős része kényszerült az Amerikába történő kivándorlásra. Ennek okai azonban nem a száműzetésekben keresendőek, mint ahogyan azt a régebbi elméletek bizonyítani próbálták, hanem sokkal inkább a térségben bekövetkezett társadalmi és gazdasági változásokban. Ugyancsak a felkelés megtorlásaként született az úgynevezett lefegyverkezési törvény. Az új törvény szigorú büntetést szabott ki a fegyvertartásra és fegyverviselésre vonatkozóan, valamint megtiltotta minden, tartánszövetből készült ruhadarab viselését. A tilalom még a háborús hangszernek minősített dudára is kiterjedt. A törvény rendelkezett a magániskolák bejegyzéséről, valamint a tanárok számára hűségeskü letételéről. Egy másik törvény 1747-ben eltörölte a klánfők azon örökletes jogát, hogy klánjuk tagjai felett bíráskodjanak. Ezzel az intézkedéssel a központi kormányzat a klánrendszer alapjait kívánta aláásni. Az, hogy ez sikerrel is járt, annak tudható be, hogy a klánrendszer a XVIII. század elejére már hanyatlásnak indult. Így a törvény jól előkészített talajra talált, csupán gyorsította a folyamatot. Tudunk kivételekről is: egyes a klánok tagjai még olyannyira kötődtek klánfőjükhöz, hogy az új földbirtokosuknak kifizetett adójukon kívül évekkel a 45-ös felkelés után is elküldték járandóságukat a külhonba száműzött régi klánfőnöknek. Az ilyen hűség és szilárd klánkötelék azonban ekkor már kivételnek számított. Ezt a korszakot inkább a klántagok közötti kötelékek lazulása jellemezte. A brit kormányzat klánrendszer szétzúzására irányuló szándékait az bizonyítja talán a legjobban, hogy e szigorú törvények nemcsak a jakobita, rebellis, hanem a lojalista, whig-párti klánokat is sújtották. A felvidéki viseletet tiltó intézkedéseket csak 1782-ben hatálytalanították, 1784-ben pedig a legtöbb elkobzott földet is visszaadták korábbi tulajdonosaiknak. A jakobitizmus akkor már nem jelentett veszélyt a brit kormányzat számára. L.: Törvény Skócia lefegyverzéséről 1746.; *Meyer* 1961.

nyésztés biztosított szűkös megélhetést. A földjeikről elűzött tömegek igen veszélyes feszültségforrást jelentettek a brit államhatalom számára. Akik elő tudták valahogy teremteni a hajójegy árát, Amerikába vándoroltak ki, és ott próbáltak szerencsét. A többség azonban még erre sem volt képes, így koldulásból, fosztogatásból, szélhámoskodásból tartotta fenn magát.[3]

Ilyen körülmények között a brit hadsereg egyre növekvő igényeinek kielégítésére logikus megoldásnak tűnt a skót Felföld fölös emberanyagának a felhasználása. Azt, hogy a felföldi katonai toborzások kölcsönösen szolgálták mind a brit államhatalom, mind pedig a skót felföldi társadalom széles rétegeinek érdekeit, alátámasztja az a tény is, hogy a skót alakulatok a brit hadseregen belül annak elit részéhez tartoztak, s történelmük folyamán soha nem lázadtak fel a brit államhatalom ellen. Éppen ellenkezőleg, a skóciai alakulatok mindig is jóval nagyobb arányban képviseltették magukat a brit hadseregben és a brit birodalom által megvívott háborúkban egyaránt, mint ahogy az országuk lakosságának számarányához képest elvárható lett volna. A Felföldön ez az arány pedig még magasabb volt.[4] A skót Felföld valójában – legalábbis ami az általunk vizsgált időszakot illeti – katonai alapon tagozódott be a Brit Birodalomba.[5] Ennek speciális jellege abban mutatkozott meg, hogy a brit birodalom más részeitől eltérően a felföldi ezredek egyegy, a brit kormányhoz mindenképpen lojális parancsnok által verbuvált magánhadseregek voltak. Az üzleti vállalkozásként működő ezredek alapítójuk nevét viselték, aki szimbolikus jogokkal rendelkezett ugyan – ilyen volt például a házasság engedélyezése –, de tényleges katonai befolyással nem bírt. Nyereségét az a pénz jelentette, amit az uralkodó fizetett neki az ezred felállításának fejében.[6]

A XVIII. századi Nagy-Britanniában a szárazföldi fegyveres testületeket alapjában véve három kategóriába lehet sorolni. A könnyűfegyverzettel ellátott milícia elsődlegesen rendőri, rendfenntartó feladatokat látott el. Voltak továbbá olyan fegyveres erők, melyeket csak belföldi szolgálatra állítottak fel, ugyancsak rendfenntartó feladatok ellátására. Ezek az alakulatok főképp a birodalom lázadozásra hajlamosabb határvidékein kerültek alkalmazásra. Így a forrongó Skóciában, de Írországban is leginkább ezek az úgynevezett „Fencibles" ezredek látták el a rendfenntartó rendőri erők feladatait. A fegyveres testületek harmadik csoportját azok a teljes értékű, professzionális egységek képezték, amelyeket külföldi szolgálatra állítottak fel. Ezek teljesítménye alapján ítélték meg a korabeli külföldi hatalmak Nagy-Britannia szárazföldi katonai erejét.[7]

A Gordon Highlanders ezred e harmadik kategóriába tartozó fegyveres testület volt. Elnevezését alapítójáról, a Gordon klán[8] negyedik hercegéről, Huntley grófjáról kapta. A

[3] A korabeli skót Felföldön uralkodó állapotokról a neves skót író, Robert Louis Stevenson fest hű képet „Emberrablók" című regényében.

[4] A 250–300 000 fős felvidéki lakosságból túlzó becslések szerint 70 000, mérsékelt becslések szerint 37-48 000 ember katonáskodott. Ez az erős militarizmus a képviselők számarányában is tükröződött. Míg a katonai képviselők számaránya a Parlamentben egész Nagy-Britanniára nézve 1:8 volt, addig Skóciára átszámítva 1:5, a Felföldre leszűkítve 1:2. *Mackillop* 2000. 234–236. o.

[5] *Mackillop* 2000. 240. o.

[6] *Mackillop* 2000. 241–242. o.

[7] *Innes* 1884. 9–10. o.

[8] A Gordon név eredetét tekintve territoriális, s habár szokás franciaországi helynevekkel összefüggésbe hozni, a skót család legkorábbi ismert lakhelye a Berwickshire-ben található Gordon volt. Az első olyan feljegyzett személy, aki ezt a nevet viselte Richer de Gordun, Gordon lordja volt. A család anglo-normann szár-

katonákat zömében a Gordon klán törzsterületéről, az Északkelet-Skóciában található Aberdeenshire-ből verbuválták. A térség történetében számos előzményt találunk, fegyveres testületek felállítására,[9] hosszú távon azonban egyes egyedül a Gordon Highlanders ezred megalapítását tekinthetjük sikeresnek. Az ezred, a speciális skót toborzási rendszer alapján, a Gordon klán fejének magánezredeként állt fel 1794-ben.

Ezredalapítás és az azt követő korai évek

A francia forradalom radikalizálódását látva a brit kormányzat egyre bizalmatlanabbul tekintett a régi riválisa tájára. A Konvent agresszív külpolitikai lépései nyomán és a király kivégzését követően nyilvánvalóvá vált, hogy a konfliktus békés eszközökkel történő megoldása immáron nem lehetséges. Ezt a francia fél is felismerte, s a Köztársaság 1793 februárjában hadat üzent Nagy-Britanniának és Hollandiának.

A háborús állapot létrejöttével szükségessé vált a brit hadsereg megerősítése, létszámának emelése. Ebben a külpolitikai helyzetben a Gordon klán negyedik hercege, Alexander Gordon maga írt levelet a kormánynak, hogy szívesen vállalná egy Highlander ezred felállítását az uralkodó és az alkotmány védelmében.[10]

Mivel háborús veszély esetére a kormány már ki is dolgozott egy tervet, melynek keretében Britannia-szerte „Fencibles" alakulatokat állítanak fel, hogy megoldják az ország védelmét egy invázió ellenében, a kabinet nem sokáig késlekedett a válasszal. Az előzetes tervek szerint Skóciában hét ezredet kellett felállítani a hét legerősebb, legbefolyáso-

---

mazású, tagjai a XII. században telepedtek le Skócia déli részén. Egyikük, Adam de Gordon az 1270-es keresztes hadjáratban csatlakozott XI. Lajos francia uralkodóhoz. Röviddel azután, Robert the Bruce uralkodása alatt Sir Adam, Gordon lordja megkapta az aberdeenshire-i Strathbogie birtokot. Őt 1333-ban a Halidon Hill-i ütközetben meggyilkolták. Dédunokáját, aki szintén a Sir Adam nevet viselte, 1402-ben, a homildoni csatában ölték meg, és csak lányát, Elizabeth-t hagyta hátra örökösként. Elizabeth hat évvel később hozzáment Sir Alexander Setonhoz, a Huntley ház őséhez, aki elkezdte a Gordonok hatalmának jelentős mértékű kiterjesztését. Seton megjutalmazta mindazokat, akik felvették a Gordon nevet, és egy tál étellel („a bowl of meal") a hűbéresei lettek. Abban az időben elég gyakori volt az úr és a vazallus között az effajta „örökbefogadás" és a szimbolikus jelentésű ajándékok adása. Azok, akiket így befogadtak a családba, „Bow' o' Meal" Gordonokként lettek ismertek. Ezt követően a Gordonok Skócia egyik legerősebb klánjává váltak, olyan erőssé a Felföldön, hogy a klánfőnököt „Cock of the North" (Észak Kakasa) megtisztelő névvel illették. A Gordon név Skócia 50 legelterjedtebb neve között szerepel. A Gordon klán székhelye az északkelet Skóciában található Aberdeenshire. *Bell* 1988. 79-80. o.

[9] A *Gordon Fencibles* 1778-ban állt fel Aberdeenshire-ban, 1783-ban leszerelték, 1793-ban újratoborozták, majd 1799-ben véglegesen leszerelték. *Aberdeenshire Fencibles*: a Major Leith által 1794-ben alapított ezred Írországban teljesített rendfenntartó szolgálatot. Az 1778-ban felállított *Aberdeenshire Highlanders* ezred az amerikai függetlenségi háborúban került bevetésre, s végig is harcolta azt. Az ezredszámozásban a 81-es számot viselte. Az 1783-as béke után megpróbálták őket indiai szolgálatra küldeni, de mivel szerződésük csak az amerikai háború végéig szólt, leszerelték őket. Az 1759-ben felállított *89. Gordon Highlanders* ezred hat évet szolgált Indiában. A szolgálat végeztével leszerelték az ezredet. Az 1793-ban Leith Hay of Rannis ezredes által alapított *109. Aberdeenshire Regiment* írországi szolgálatot teljesített, majd a Walcheren-expedícióban vetették be. Az expedícióban nagy veszteségeket szenvedett, így visszavonták és leszerelték. Az *Aberdeenshire* vagy *6. North British Militia Regiment* 1798-as alapítású. Rendőri feladatokat látott el Aberdeenshire területén. Neve a későbbiekben The Royal Aberdeenshire Highlanders-re változott, 1882-ben a 92. Gordon Highlanders 3. zászlóaljává vált. *Innes* 1884. 9–10. o.

[10] A herceg tapasztalt, ezredalapításban jártas szakembernek számított. 1759-ben állította fel első alakulatát, a 89. Highlanders ezredet. 1778-ban egy másik fegyveres alakulatot is alapított, a Gordon Fencibles-t. Ezt követően 1793-ban is felállított egy Fencibles ezredet, majd 1794-ben egy reguláris alakulatot, a Gordon Highlanders ezredet. *Bulloch* 1914. 192. o. és *Greenhill Gardyne* 1901. 7–8. o.

sabb skót földesúr égisze alatt. Minthogy Alexander Gordon ezek közé tartozott, már 1793. március 1-jei dátumozással meg is kapta az engedélyt egy „Fencibles" alakulat toborzására, s egyben kinevezték őt az „Északi Fencibles ezred parancsnokává."[11]

Az ezredet gyors és hatékony toborzó kampánnyal már júniusra sikerült felállítania. Június 1-jén megtartották az első katonai szemlét, június 4-én megünnepelték a király, június 29-én pedig Alexander Gordon születésnapját. Júliusban és augusztusban az alakulat Aberdeenben maradt, ahol az újoncok alapkiképzésben részesültek. Augusztus végén Edinburgh-ba rendelték az ezredet, ahol 1794 tavaszáig maradt a vár helyőrségének részeként.[12] Ezt követően a többi skót „Fencibles" ezreddel együtt angliai szolgálatra vezényelték. Ezt egy esetleges francia invázió veszélye tette szükségessé, melynek lehetősége egészen Nelson admirális 1805-ös trafalgari diadaláig élénken élt a britek fantáziájában. Az ezred 1796-ban tért haza Skóciába, azt követően 1799-es, végleges leszereléséig otthon teljesítette rendfenntartói kötelességét.[13]

Az Egyesült Királyság területét védő és rendfenntartó feladatokat ellátó Fencibles alakulatokon túl a brit kormánynak égetően szüksége volt expedíciós hadmozdulatokban bevethető reguláris csapatokra is. Ezért többek között a katonai toborzásokban már jártas, ezredalapításokban tapasztalt szakembernek számító, s az előző esztendőben is bizonyító Alexander Gordonnak már 1794. február 10-én felhatalmazást adtak egy reguláris Highlander alakulat felállítására. A felállítandó ezred parancsnokává a herceg fiát, Huntly márkiját nevezték ki, aki korábban századosként a 42. (Black Watch) ezredben, ezredparancsnokként pedig a 3.(Scots Guard) ezredben teljesített szolgálatot.[14] Ez a kinevezés mindenesetre nagy megtiszteltetésnek számított a kormányzat részéről. Így a koronához és a kormányhoz való feltétlen hűségen túl a Gordon kánfőnök és Huntly márkija személyesen is érdekelt volt a tervezet sikeres megvalósításában.

Ez bizonyult a legnehezebb feladatnak, amit a herceg valaha is elvállalt. Ezt egyrészt a Gordon Highlanders ezred reguláris jellege, másrészt az adott kor speciális körülményei magyarázzák. A Fencibles alakulatokba való belépés sokkal népszerűbb volt, mivel azok rendfenntartó feladatokat láttak el, belföldön, s szolgálati idejük is meghatározott volt. 1759-ben az apa nélkül maradt fiatal herceg, kihasználva az árvasága miatt feléje áradó rokonszenvet, s a Culloden óta tartó elnyomásból és nyomorból kitörni szándékozó fiatal Highlanderek kalandvágyát, még könnyedén gyűjtötte össze a 89. Highlander ezred katonáit.[15] Akkortájt fontos motivációt jelentett a seregbe való belépésnél, hogy az 1746-os lefegyverzési törvényt – „Disarmed & Diskilted Act" – követően, egészen annak 1782-es visszavonásáig, a hadsereg kötelékében csak valamely Highlander ezred tagjaként lehetett legálisan hordani a tartanból készült ősi skót öltözéket.[16] 1794-ben azonban már büntetlenül lehetett hordani a tartant, s az immáron hatvanegy éves herceg sem tudta úgy fellelkesíteni a fiatalokat, mint harmincöt esztendővel korábban. Ráadásul

[11] „Colonel of our Northern Regiment of Fencible men." *Gordon* 1980. 79. o.

[12] *Gordon* 1980. 80–81. o.

[13] *Greenhill Gardyne* 1901. 8–10. o.

[14] *Greenhill Gardyne* 1901. 11. o.

[15] *Bulloch* 1913. 2. o.

[16] *Sinclair-Stevenson* 1968. 13. o.

olyan területről kellett összetoboroznia az önkénteseket, ahonnan csak az előző esztendőben két másik ezredet is kiállítottak. Allan Cameron 1793-ban a Gordonok befolyási övezetével nagyjából megegyező területről toborozta össze a 79. (Cameron Highlanders) gyalogezred újoncait, míg a másik ezredet, a már tárgyalt módon, maga Alexander Gordon állította fel ugyanabban az évben.[17]

A hercegnek azonban voltak segítői. A leghíresebb, s egyben a legromantikusabb toborzási történetet saját felesége, a még mindig csodaszép Lady Jean nevéhez lehet kötni. E szerint a hercegnő felföldi sapkában[18] és katonai öltözékben[19] végiglovagolta a Gordon klán törzsterületének vásárhelyeit, ahol minden újonnan jelentkezőnek az ajkai közül, egy csók kíséretében ajánlotta fel az első napi zsoldot jelentő schillinget.[20] Az anekdota hitelességét kétségbe lehet ugyan vonni, de tény, hogy a történet mind a mai napig tovább él minden egyes Gordon Highlander tudatában.[21]

Lady Jean állítólagos szerepvállalásán túl a hercegnek sokat segítettek az újoncok toborzásában az ezred élére kinevezett tisztek. Nekik egyébként kötelességük is volt meg-

---

[17] *Greenhill Gardine* 1901. 12. o.

[18] Ez a sapka ma is az ezred tulajdonában van. *Bulloch* 1913. 11. o. és *Greenhill Gardine* 1901. 11. o.

[19] Ez nem volt szokatlan jelenség azokban az időkben. Az általános lelkesedés hangulatában sok nő viselte országszerte férje, vagy bátyja ezredének uniformisát. *Bulloch* 1913: 11. o. és *Greenhill Gardine* 11. o.

[20] Memoir 1858. 23. o., *Greenhill Gardine* 1901. 11. o., *Bulloch* 1913. 11. o., *Sinclair-Stevenson* 1968. 7. és 17. o., *Gordon* 1980. 86. o.

[21] Az anekdota hitelességét megkérdőjelezők – így Lady Jean családja – oldalán is az az érv áll, hogy az egész romantikus történetet legelőször a Memoir 1858. említi. A térség és az ezred történetével foglalkozó, azt megelőző munkák (*Stewart:* Sketches of the Highlanders [1822.], *Browne:* History of the Highlands [1838.], *Cannon* 1851. Historical Record of the Ninety-Second Regiment [1851.]) nem említik a történetet. A legenda első részletes kifejtése *William Grant Stewart:* Lectures of the Mountain (1860.) könyvében található. Eszerint Tomintoul zsúfolt piacán, tollas felföldi sapkával a fején, tartanból készült rövid szoknyában és pantallóban, kísérőivel és lányaival övezve megjelent Lady Jean, s a skót dudások zenéjére táncot lejtett minden bátor ifjúval, aki önként jelentkezett katonának férje ezredébe. A tánc mellé minden egyes regrutának egy guinea ütötte a markát, valamint a hercegnő a mellükre tűzött egy-egy kokárdát György király és Huntly grófja nevében. A könyv szerint a hölgyek elégedetten tértek haza, s az önkéntesek is boldogok és büszkék voltak, hogy a nemes hölgynek táncpartnerei lehettek.

A történet továbbfejlesztését már egy vallomás formájában olvashatjuk *Mrs. Simpson:* Souvenir of Sympathy (1900.) című kötetében: „A kilencvenhét esztendős nagymamám mesélte nekem saját maga, hogy egy nap Elgin régi főterén meglátta arra lovagolni a hercegnőt, aki férfiakat keresett a férje ezredébe. Mikor a nemes hölgy megpillantott egy fiatal, életerős fickót a régi fogház előtt álldogálni, intett neki, hogy jöjjön közelebb hozzá. Rövid beszélgetést követően a hercegnő leszállt a lováról, s egy pénzérmét tartva fogai között odalépett az ifjúhoz. Az udvarias fiú megtörölte a száját, s a következő pillanatban megtörtént a pénz csókkal kísért átvétele." A Mrs. Simpson által közölt vallomást követően már nagyon gyorsan szaporodtak az anekdotához kapcsolódó, különböző konkrét történetek. Greenhill ezredes már egy év múlva, vagyis 1901-ben, három esetet említ az ezred történetével foglalkozó könyvében. Az első szerint egy fiatal, ravasz farmer, miután megkapta a jelentkezésért járó schillinget a csók kíséretében, visszalépett a jelentkezéstől. Ezért büntetésképpen a schilling hússzorosát kellett visszafizetnie (smart money), de ő büszkén és boldogan mondta, hogy egy csók a hercegnőtől többet ér egy fontnál is. Így kapta meg a csókot, s őrizte meg szabadságát egy fontsterlingért. A másik konkrét esemény egy ifjú patkolókovácshoz fűződik, aki csinos külsejéről, és hatalmas erejéről volt híres. Ezt a legényt már többször is meg akarták nyerni valamelyik ezred számára, de ő mindig elutasította a hívó szót. Ez esetben viszont nem tudott ellenállni a szépséges Lady Jeannek, s önként vállalta a katonáskodást. Megmutatva mindenkinek, hogy nem a pénzért állt be önkéntesnek, a csókkal járó schillinget bedobta a tömegbe. Greenhill közöl még egy esetet, miszerint amikor egy Gordon Highlander megsebesült a csatában, bajtársa csak annyit mondott neki: „Drága barátom, te a hercegnő csókját kaptad fájdalmad elviseléséért!" Amint látjuk, a legenda az idő múlásával egyre teljesebb, és színesebb történetté kerekedett. Ez azonban nem probléma, mert szép mítoszokra minden nemzetnek, hadseregnek szüksége van. Ez egységes és öntudatos erővé kovácsolja a különböző egyénekből álló tömeget. *Bulloch* 1914. 200–202. o.

határozott számú újoncot kiállítaniuk. Közülük is leginkább John Cameron századost érdemes megemlíteni, aki rokoni és baráti kapcsolatai révén a legtöbb újoncot verbuválta az ezredbe. Unokafivére a Cameron klán főnöke, Lochiel volt, aki szívesen segített katonákat toborozni, mert unokatestvérén kívül szoros társadalmi és személyes kötelékek is fűzték őt az ezredalapító Alexander Gordonhoz. Inverness-shire-i birtokai révén egyrészt hűbérese volt a hercegnek, másrészt személyes jó barátja is. Így a Cameron klán törzsterületein Lochiel minden befolyását bevetette a toborzás megkönnyítése érdekében. Ezen kívül John Cameron szoros kapcsolatban állt több más felföldi klánfőnökkel és úriemberrel is. Közülük a legbefolyásosabbak Cluny MacPherson, MacNeill of Barra, MacDonald of Glencoe és Campbell of Barcaldine voltak. Barátai és rokonsága révén Cameron százados a skót Felföld valamennyi régiójából hozott önkénteseket. Még a távoli Barra szigetéről is tucatnyi újonc érkezett az ezredbe.[22]

Nem csupán Cameron százados toborzott azonban a skót Felföld távoli vidékeiről újoncokat. Kvótája teljesítése közben a többi tiszt is, lehetőségeihez mérten, kihasználta kapcsolatait, s az ország több távoli vidékéről is hozott embereket az ezredbe.[23] Nem meglepő tehát, ha az ezredalapító nevét viselő Gordon Highlanderek[24] között jóval nagyobb arányban találunk kelta származású skót felföldieket, mint az egy esztendővel korábban felállított Cameron Highlanderek kötelékében.[25]

Az ezred előírás szerinti, teljes létszámát 1794. június 24-re érte el. Az alakulat tisztikarát egy alezredes, két őrnagy, tíz százados, huszonkét hadnagy és nyolc zászlós alkotta. Legénységi állományát huszonhét őrmester, huszonnyolc tizedes, hatszázhuszonhét közlegény és húsz dudás adta. Ezen kívül egy lelkész, egy orvos, egy szállásmester és egy segédtiszt tartozott az ezredhez. Az ezredlétszám hétszáznegyvenkilenc fő volt.[26] Az első hivatalos ezredszemlét Sir Hector Munro altábornagy tartotta meg 1794. június 25-én Aberdeenben, ahol hálás köszönetet mondott az uralkodó nevében Alexander Gor-

---

[22] Letter from Mrs. MacNeill of Barra to Captain John Cameron, dated at the Island of Barra, June 1794. In: *Greenhill Gardyne* 1901. 12. o.

[23] *Greenhill Gardyne* 1901.12. o.

[24] Az ezred eredetileg az Aberdeenshire Highlanders nevet viselte volna, de 1794. június 24-én az ezredalapító iránt való tiszteletből Gordon Highlanders-nek keresztelték át.

[25] David Stewart tábornok 1820 körül született „Highlanders of Scotland" című tanulmányában azt írja, hogy az 1794-ben felállított ezred legénységének háromnegyed részét kelta Highlanderek alkották. Stewart tábornok kijelentését azért tekinthetjük hitelt érdemlőnek, mert ő maga 1796-ban együtt állomásozott Gibraltárban a Gordon Highlanderekkel, az 1794-es hivatalos ezredlajstrom viszont nem szolgálhat bizonyságul számunkra a legénység etnikai hovatartozását illetően, mert nem különbözteti meg egymástól a kelta és a germán eredetű skótokat. Az egyes emberek neve mellett feltünteti azok életkorát, magasságát, születési helyét, foglalkozását, előző katonai karrierjét (ha volt ilyen) és a belépés dátumát. Ezen adatokból csak a név és a születési hely segíthet a származás megállapításánál. A korszakra jellemző nagy migráció miatt azonban a kelta származásra valló nevek, s a felföldi születési helyek száma nem fedi egymást, sőt jelentős eltérések tapasztalhatók. Ezért nem marad más lehetőségünk, mint becslésekbe bocsátkozni, s alaposan átolvasni a néha-néha felbukkanó nem hivatalos forrásokat. *Greenhill Gardyne* 1901. 12. és 16. o., valamint *Bulloch* 1914. 228–239. o.

[26] A legtöbben Invernessshire-ből (241 fő), Aberdeenshire-ből (92 fő), Banffshire-ből (58 fő) és Argyllből (33 fő) jelentkeztek katonának. Glasgow városából ötvennégyen, Edinburgh-ból huszonhatan jöttek. Rajtuk kívül volt 45 ír, 15 angol, 1 wales-i és 1 német újonc is. A katonák között a MacDonald, MacPherson, Cameron, Stuart, Gordon, Fraser és MacKay családnevek a leggyakoribbak, de nem volt olyan skót klán az országban, melynek nevét ne viselte volna legalább egy Gordon Highlander. A katonák átlagmagassága 168 cm, átlagéletkora huszonhárom év volt. *Cannon* 1851. 1–2. o., *Greenhill Gardyne* 1901. 14. o., valamint *Bulloch* 1914. 228–239. és 394–395. o.

donnak, s minden segítőjének az ezred felállításáért.[27] Ezt követően az ezred megtartotta első katonai parádéját Aberdeen lakosai előtt, akiknek nagy örömére szolgált a Gordon klán tartánjából készült katonai uniformisban masírozó Highlanderek látványa.[28]

Az ezred június 27-én Fort George-ba menetelt, ahonnan július 9-én behajózták őket az angliai Southamptonba. Augusztus 16-án érkeztek meg, s három hetet töltöttek a kikötővárosban. Akkor kapták meg a brit hadseregen belüli besorolásként a 100-as ezredsorszámot. 1794. szeptember 5-én az ezredet ismét behajózták, s útnak indították a gibraltári brit támaszpontra, ahol október 27-én értek partot. Az alakulat kiképzése ezen a dél-európai állomáshelyen fejeződött be. Ezt követően felvették őket a gibraltári helyőrség névjegyzékébe,[29] mely szerint az ezred 1794 decemberében nyolcszázhat főből állt.[30] Gibraltáron több mint hét hónapot töltöttek. Ez alatt az idő alatt váltak fegyelmezett, igazi katonákká, s tanulták meg a katonaélet rendjét, szokásait. Az első hetekben az öltözék miatt több probléma is adódott a támaszponton. A helyőrség vezetése, nem lévén felkészülve a skót helyőrség speciális igényeire, a szokásos brit katonai uniformissal látta el a Gordon Highlandereket is. A legénység, melynek legtöbbje még soha életében nem viselt a kilten kívül más alsóruházatot, nem tudta, vagy nem akarta a megfelelő módon felvenni a hadseregben rendszeresített fehér nadrágot. Elképzelhető, hogy mekkora meglepetést, majd derültséget keltett a fordítva felvett nadrágban pózoló skót legények látványa az első katonai szemlén.[31] Az eset után, tiszti kérésre, maga Lord Huntly gondoskodott megfelelő egyenruháról Highlanderei számára.

---

[27] *Cannon* 1851. 2. o.

[28] A skót gyalogezredekben a tisztek és a közlegények ruházata eltérő volt. A tisztek rövid, kétsoros, állógalléros kabátot viseltek, melyet gombbal és zsinórhurkokkal is össze lehetett kapcsolni. 1797-től az ezred katonái mellényt is viseltek, s a kabátszövetet aranyozottnak rendelték el. A vállpántot megőrizték a kabáton. A közkatonák egyszerűbb kabátja hajtóka nélküli, egysoros csak, szalaghurkos gombolású volt. Az egyenruhák árát a katonák zsoldjából levonták.

Az 1801-es szabályzat minden őrmestert, tizedest, dobost évenként egy kabát, egy mellény, egy sapka és négy nadrág megvételére kötelezett. Kétévente egyszer hat yard plaid, hétévente egy tarisznya beszerzése kötelező volt. 1801-től a nagykabát is kötelező lett, melyet 1802-ben katonai rangjelzésekkel láttak el a különféle csapatok megkülönböztetése érdekében.

A tisztek vállöve (porte d'epée) a pallos felfüggesztését szolgálta. A tőrt fekete bőrövre csatolva viselték. A közkatonák kettős, fehér bivalybőr vállszíjához bal oldalon a lőszertartó erszény, jobb oldalon a szurony csatlakozott. Az őrmesterek pallosát a jobb vállon átvetett kardszíj tartotta. A könnyű és gránátos csapatok felszereléséhez muskéta is tartozott.

A sapka 1830-ig a következőképpen nézett ki: kockás (piros, fehér, zöld színekből álló) pánt és az ezred színének megfelelő tollbokréta díszítette, melyet fekete szalaggal és drótokkal rögzítettek. A pántot hősi szimbólumok díszítették, vagy az ezredgomb. A tiszti sapkát több toll is ékesítette.

Kiegészítő viselet volt még a fekete vászon hátizsák, fehér ezredszámmal. 1805-től ehhez tarisznya és kulacs is járult. Fontos kiegészítőjük volt még a tarsoly, mely a közkatonáknál fekete rojtokkal díszített fehér kecskeszőrből készült. A tisztek erszénye sokkal dekoratívabb volt: bogáncsmotívumokkal (Skócia nemzeti jelképével), kitüntetésekkel és ezredszámmal díszítették. Aktív szolgálatban a kiegészítő viseletet nem hordták.

1808-tól eltörölték a copfot, a hajat rövidre kellett nyírni. A skótkockás takarót (a nagy kiltet) 1804-től a kis kilttel helyettesítették. A Highlander tisztek a kilt helyett szürke nadrágot és kamásnit viseltek. *Wilkinson-Lathan* 1975. 40–46. o.

[29] *Cannon* 1851. 2-4. o.

[30] Az ezredlétszámot 29 tiszt (1 alezredes, 2 őrnagy, 7 százados, 9 hadnagy 6 zászlós és 4 törzstiszt), 29 altiszt, 727 közlegény és 21 dudás alkotta. *Greenhill Gardyne* 1901. 23. o.

[31] *Greenhill Gardyne* 1901. 23. o.

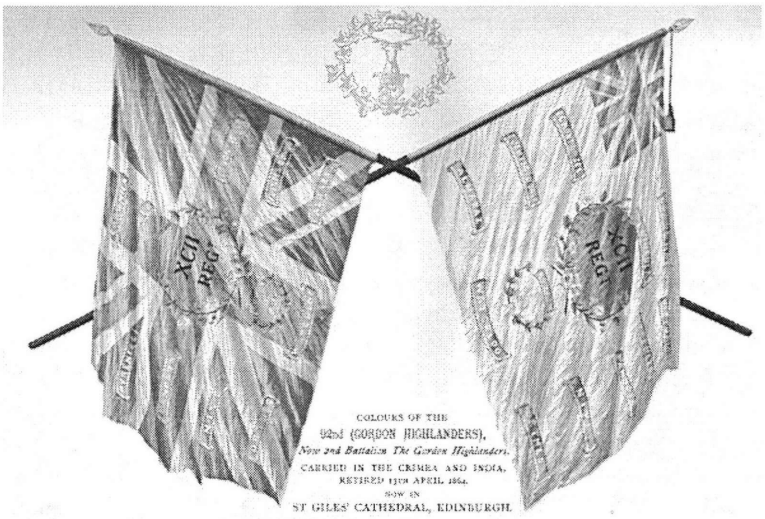

Az alakulat 1794 decemberében kapta meg zászlóit, melyeket a Windmill Hill nevű magaslaton szentelt fel a gibraltári helyőrség lelkésze. A szentelés után az ezredparancsnok, Huntly márkija intézett megható és érzelemdús beszédet az ezred tisztjeihez és közlegényeihez. Külön felhívta a figyelmet arra a felelősségre, mely az alakulat valamennyi tagját terheli az ezredlobogó becsületének és méltóságának megóvásában, valamint szólt a kötelességről, mellyel a királyt és a hazát tartoznak szolgálni.[32]

Az egyik zászló a „Union Jack," vagyis a Skóciát jelképező Szent András, és az Angliát jelképező Szent György kereszt egybegyúrásából kialakított brit zászló volt, a másik a sárga selyem ezredzászló, közepén a bogáncs- és rózsakoszorú által körülvett koronával és a „Gordon Highlanders" felirattal övezett 100-as ezredszámmal.[33]

A zászlószentelést követő hónapok különösebb esemény nélkül teltek el. A Gordon Highlanderek egészen 1795 júniusáig megszokott helyőrségi életüket élték a gibraltári brit támaszponton. Akkor az alakulatot átvezényelték Korzika szigetére, mely a brit birodalom szerves részeként[34] két éven át fontos katonai bázis volt a nyugat-mediterrán térségben. Az ezredet 1795. június 11-én hajózták be, s pontosan egy hónap elteltével szálltak partra a korzikai Bastiában. Ettől kezdve több mint egy esztendeig e városban állomásozott a skót alakulat, ahol helyőrségi feladatokat látott el. 1795. július 27-én a szigetet kormányzó alkirály, Sir Gilbert Elliot megszemlélte a felföldi uniformisban díszelgő skót ezredet, s elismerő szavakkal nyilatkozott a katonák szemmel láthatóan jó kondíciójáról, harcias megjelenéséről.

---

[32] *Cannon* 1851. 4. o.

[33] *Cannon* 1851. 4. o.

[34] 1794 júniusában a korzikai országgyűlés kimondta, hogy Korzika szigete unióra lép Nagy-Britanniával, uralkodójának III. György angol királyt kiáltotta ki, és megkezdte egy angol elveken alapuló alkotmány kidolgozását. Korzika szigetén akkor már angol csapatok tartózkodtak, és hadműveleteket folytattak a szigetet 1768 óta birtokló franciák kiszorítására. Az utolsó francia erőd 1794 augusztusában esett el, attól kezdve a sziget angol katonai megszállás alatt, mint a Brit Birodalom szerves része funkcionált. *Tandori* 2004. 31. o.

Az ezred korzikai tartózkodásának egyetlen izgalmas eseményére 1796. augusztus 14-én került sor. Az ezred Napier őrnagy vezetésével kétszázhuszonkét főből álló különítményt állított ki egy titkos expedícióra, mely Elba szigete ellen irányult. A brit admiralitás szerette volna rátenni a kezét az Itália közvetlen szomszédságában található szigetre. A vállalkozás teljes sikert aratott, s a britek veszteség nélkül foglalták el Elbát, amely egészen az 1802-es amiens-i békekötésig Nagy-Britannia fennhatósága alá tartozott.[35] A Gordonok alkotta különítmény a sziget északi részén fekvő Portoferraio erődjének elfoglalásában vett részt, s a gyors sikert követően emberveszteség nélkül tért vissza Korzikára.[36]

1796 nyarára azonban a britek már belefáradtak az állandó politikai cselszövésekbe és küzdelmekbe, amelyeket a korzikai vezetőkkel kellett vívniuk. A szigetet egyre inkább kormányozhatatlan kősziklának tartották, mely haszontalanul vonja el a pénzt a brit államkasszából. North államtitkár ennek kapcsán jelentette ki, hogy az ottani brit kormányzatra már nem szabad egyetlen fillért sem költeni. Augusztusra a korzikai brit uralom lényegében szétesett.[37] Az itáliai hadszíntér eseményeinek következtében[38] pedig a brit kormány 1796 szeptemberében kiadta az evakuációs parancsot.[39] A brit csapatok visszatértek előző állomáshelyükre, a gibraltári támaszpontra. A Gordon Highlanderek 1798 márciusáig maradtak ott, majd visszatértek az angliai Portsmouth-ba.[40]

Időközben gyökeres fordulatra került sor az európai hadszíntéren. Poroszország békét, Hollandia pedig szövetséget kötött Franciaországgal. Ezek után a Batáviai Köztársasággá váló egykori Hollandia hadat üzent hajdani brit szövetségesének. Példáját nem sokkal később Spanyolország is követte. A spanyol segítség főleg a tengeren vált a francia fél hasznára. Az új kihívásokra Nagy-Britannia is gyorsan reagált. Első lépésként a britek elfoglalták a régi holland gyarmatok közül a Jóreménység-fokát és Ceylon szigetét. 1797 áprilisában újabb csapás érte a briteket. Nagy-Britannia utolsó kontinentális szövetségese, Ausztria is kénytelen volt előzetes békét kötni Franciaországgal. Ezt az előzetes békét a stájerországi Leobenben kötötték meg, s október 17-én szentesítették a végleges campoformiói békében. Ezt követően a britek sürgősen béketárgyalásokat kezdeményeztek Franciaországgal, de a túlzó francia követelések miatt akkor még nem sikerült a két hatalomnak megállapodnia.[41]

---

[35] *Greenhill Gardyne* 1901. 31–32. o.

[36] *Cannon* 1851. 6. o.

[37] A gyors összeomlásnak az volt a fő oka, hogy a sziget kormányzásával megbízott személyek túlértékelték a brit államszervezési tapasztalatok helyi alkalmazhatóságát. Azt hitték, a brit alkotmány olyan tökéletes politikai rendszer, hogy egy teljesen eltérő hagyományrendszerű országban is alkalmazható. A korzikai társadalom és államszervezet szokásairól gyakorlatilag nem vettek tudomást. Ez nagyon gyakran nézeteltéréseket okozott a britek és az őslakos korzikaiak között. Ezen kívül – bár a britekre általában nem jellemző a viszálykodás – egymással is olyan súlyos konfliktusaik támadtak, melyek valószínűleg önmagukban is lehetetlenné tették volna a stabil kormányzást.

A fentebb említett okokon kívül a brit uralmat nagy részben aláásta a Korzikáról származó ifjú Napóleon briliáns módon felfelé ívelő karrierje is, mely a korzikaiak érzelmeit ismét Franciaországhoz közelítette. Nagyon megerősödött a szigeten a republikánus párt, mely az első adandó alkalommal kész volt híveivel fellépni a britekkel szemben. *Tandori* 2004. 47. o.

[38] Napóleon ez időtájt aratta fényes győzelmeit az itáliai hadsereg parancsnokaként a szárd és osztrák seregek felett az észak-itáliai hadszíntéren. Diadalai következtében a Szárd Királyság letette a fegyvert, Ausztria pedig kiszorult a félszigetről. Nemsokára Bonaparte lett Észak- és Közép-Itália ura.

[39] *Tandori* 2004. 47. o.

[40] *Cannon* 1851. 8. o.

[41] *Cannon* 1851. 7–8. o.

Nagy-Britannia tehát egyedül maradt az Európában egyre erősebbé és hatalmasabbá váló francia riválissal, s annak szövetségeseivel szemben. Franciaország már 1796 decemberében megpróbálta a saját háza táján sarokba szorítani brit vetélytársát. Brest kikötőjéből egy tizennégyezer francia katonát szállító kisebb flotta indult útnak a felkelésre mindig hajlamos Írország felé. December 22-én a francia hajók meg is érkeztek a délnyugat-írországi Bantry-öbölbe. Tervük szerint onnan kellett volna minél gyorsabban a negyvenöt mérföldnyire fekvő Cork városába masírozniuk, mielőtt még a dublini ír parlament tudomást szerezne jöttükről. A francia csapatok partra szállását azonban a rossz időjárás megakadályozta. Kelet felől nagyon erős, viharos szél fújt, mely felkorbácsolta a tengert, s szétszórta a francia hajókat. A francia admirális ezután a Shannon folyó torkolatánál szerette volna újra összegyűjteni flottáját, s a megváltozott terv szerint Limerickbe kellett volna a francia csapatoknak menetelniük. Ír közvetítőiktől azonban megtudták, hogy a lakosság még nem áll készen a felkelésre. Ezért a francia hajók hazatértek Franciaországba. Habár az invázió közvetlen veszélye elmúlt, a britek nem nyugodhattak meg. Írország ugyanis nyüzsgött a francia titkos ügynököktől, akik az ír lakosság körében igen aktív izgató tevékenységet fejtettek ki a brit koronával szemben. Többek között nekik is köszönhető, hogy 1798 júniusában erőteljes felkelés bontakozott ki az angolokkal szemben.[42]

Az aggasztó körülmények nyomására a brit kormány reguláris csapatokat vezényelt át Írországba. A Gordon Highlanderek is a reguláris brit alakulatok között voltak. A felkelés kirobbanását követően a Gordonok már június 15-én megérkeztek Dublinba. III. György király az ezred parancsnokát, Huntly márkiját az írországi hadsereg dandártábornokává nevezte ki.[43] Az aberdeenshire-i ezred tizenhat napot töltött Dublinban az ottani helyőrség részeként. A dublini helyőrséget amúgy igen vegyes összetételű csapatok alkották, mivel a reguláris alakulatokon kívül beosztottak mellé jük több belföldi, rendfenntartó feladatokat ellátó Fencibles ezredet is. A brit csapatok vegyes jellege a felkelés elfojtására felállított írországi hadseregben is szembetűnő volt. A Lord Huntly által vezetett dandárt szintén reguláris és irreguláris csapatok alkották.

Az újonnan érkezett csapatok még Dublinban tartózkodtak, amikor Lake tábornok súlyos vereséget mért a felkelőkre Vinegar Hillnél. Pár napig úgy tűnt, hogy ezzel a vereséggel véget is ért az írek felkelése, de Franciaország biztatására a felkelők tovább folytatták az ellenállást.[44] Amikor ez bizonyossá vált, a brit felső parancsnokság 1798. július 2-án kiadta a parancsot Lord Huntly dandártábornoknak az azonnali indulásra. A dandár öt napos menetet követően Gorey mellett vert tábort július 7-én. Huntly márkijának katonái több mint három hetet töltöttek ezen a délkelet-leinsteri állomáshelyen. Harci cselekményekben nem vettek részt, csupán biztosították a területet a felkelőkkel szemben. Életük azonban távolról sem volt nyugodtnak nevezhető, mert lesből támadó ellenségre bármelyik pillanatban számíthattak. A foglyul ejtett brit katonákkal az ír felkelők példátlan kegyetlenséggel bántak, ami természetesen mély felháborodást keltett a királyi csapatokban, és sokszor vezettek megtorló akciókat a vélt, vagy valós ellenséggel szemben. A megtorlások azonban az esetek jelentős részében ártatlan ír kisnemeseket, parasztokat sújtottak. Ebben a feszült légkörben mutatkozott meg első alkalommal igazán a Gordon

[42] *Greenhill Gardyne* 1901. 40–41. o.

[43] *Cannon* 1851. 9. o.

[44] *Greenhill Gardyne* 1901. 41. o.

Highlanderek jelleme, tisztjeik kiváló képessége. Az aberdeenshire-i regiment soha nem vett részt az atrocitásokban. Tisztek és közkatonák egyformán emberségesen bántak a helybéli egyszerű emberekkel. Nem rabolták ki őket, és soha semmit sem fogadtak el tőlük fizetség nélkül. Erre a legjobb bizonyíték az a helybéli esperes által Lord Huntly dandártábornoknak írt levél, melyben dicsérte az ezred katonáinak tisztességes magatartását, és megköszönte a parancsnoknak, hogy becsülettel fegyelmet tart emberei között.[45] Az esperes levelén kívül az 1798-as írországi felkeléssel foglalkozó több tanulmány is szót ejt Huntly márkijának emberséges Highlandereiről.[46] Valamennyi méltatás közül Sir John Moore tábornok naplórészlete a legsokatmondóbb: „A 100. (Gordon Highlanders) gyalogezred példás magaviselete, s a helybéliekkel szemben mutatott barátságos viselkedése elősegítette a két fél közötti békülést, és megmutatta az embereknek, hogy bátran visszatérhetnek otthonaikba."[47]

Július 29-én a Gordon Highlanderek elhagyták Gorey-t és Blessingtonba vonultak. Ott érte őket a hír, hogy Humbert tábornok vezetésével egy ezerkétszáz fős, tapasztalt katonákból álló francia sereg szállt partra Connacht északnyugati részében, Killalában.[48]A franciák fegyvereket és egyenruhákat hoztak a felkelőknek, s azt várták, hogy azok majd tömegesen vonulnak zászlaik alá. Annak ellenére, hogy nagyon barátságosan és kedvesen közeledtek a helybéliekhez, a franciáknak csalódniuk kellett, mert a várthoz képest csak nagyon kevesen csatlakoztak hozzájuk.[49] A kontinensről érkezett katonai segítséggel azonban a felkelés így is új lendületet kapott. A francia-ír sereg Castlebar mellett legyőzte a Hutchinson tábornok vezényelte brit csapatokat.[50]

A francia fenyegetés hírére a Gordon Highlanderek megindultak a cselekmények helyszíne felé. Ez azonban igen hosszú út volt akkortájt, hiszen a skót legényeknek az Írsziget délkeleti részéből az ország északnyugati régiójába kellett menetelniük. Szeptember 16-án Moate városában – mikor már megtették az út kétharmad részét – kapták meg a hírt, miszerint Lake tábornok Ballinamuck mellett bekerítette, s megadásra kényszerítette a francia csapatokat.[51] Kudarcukat követően a franciák egy héten belül egy sorhajót és nyolc fregattot indítottak útnak Brest kikötőjéből Írország felé. Ez a hajóraj azonban már nem tudta kijátszani az angol hajók éberségét, s két fregatt kivételével a brit cirkálók elfogták valamennyi francia hajót. Ekkor derült csak ki, mekkora veszélytől menekültek meg az angolok. Sikerük esetén ugyanis a franciák mintegy hat-hétezer talpig felfegyverzett embert tudtak volna partra tenni a zöld szigeten.[52]

---

[45] *Cannon* 1851. 9–10. o.

[46] *Greenhill Gardyne* 1901. 43. o.

[47] *Moore* I. 1904. 310. o.

[48] Az 1200 főből álló francia sereg *Greenhill Gardyne* 1901. adata (43. o.). *Cannon* 1851. ellenben a francia csapatok számát mindössze 900 főre teszi (11. o.). *Moore* I. 1904. egyszerűen csak annyit ír a partra szálló francia erőkről, hogy számukat nem lehetett pontosan meghatározni, de nem voltak túl sokan (312. o.).

[49] *Greenhill Gardyne* 1901. 43. o.

[50] Ezek a brit csapatok igazából nem képviseltek jelentős katonai erőt. A 6. Dragoon Guards, Fox Hunters és Fraser Fencible ezredek alkotta dandár mindössze 1400 főből állt, s emellett a főparancsnok többször is hibázott az összecsapás közben. Rosszul választotta ki a harcteret, rosszul állította fel a csapatokat, s rossz időpontban támadta meg az ellenséget. Ezen kívül saját csapatai között sem tudott fegyelmet tartani, mert a Longford és Kilkenny milíciák egyszerűen dezertáltak ütközet közben, megpecsételve annak kimenetelét. *Moore* I. 1904. 314. o.

[51] Greenhill Gardyne 1901. 44. o.

[52] *Moore* I. 1904. 325–326. o.

Az inváziós veszély elmúltával az ír felkelés is véget ért, s a Gordon Highlanders ezred katonái tényleges bevetés nélkül „megúszták" az egész csetepatét. Az egyedüli említésre méltó esemény, mely ezt követően Írországban az ezreddel történt, az ezredsorszámuk megváltozása volt. 1798 októberében a 91., a 92., a 93., a 94., a 95., a 96., a 97. és a 99. sorszámot viselő ezredet feloszlatták. Így az egykori 98. (Argyllshire Highlanders) ezredből a 91., a Gordon Highlanderekből pedig a 92. ezred lett.[53]

1798. október 30-án az ezredet átvezényelték az athlone-i helyőrségbe, ahol Sir John Moore tábornok főparancsnoksága alatt 1799. június 15-ig maradtak. Ekkor az európai események olyan fordulatot vettek, hogy a Westminster egy brit expedíciós haderő Hollandiába küldését határozta el. A 92. ezred is részét képezte ennek a brit expedíciós hadseregnek. Ezzel az ezred életébe egy új korszak köszöntött be. Az addigi, főleg helyőrségi szolgálatot felváltotta az aktív katonai szolgálat időszaka.

Hollandiától Spanyolországig – az első harctéri tapasztalatok

Hadjárat a dűnék között

A Nagy-Britannia számára kedvezőtlen európai helyzet, mely a campoformiói békével teljesedett ki, 1798-ban megváltozni látszott. A francia kontinentális hegemóniát kiharcoló köztársasági hadsereg 1798–99-ben kénytelen volt nélkülözni a briliáns Bonaparte tábornokot, aki ez időben, egy közepes nagyságú hadsereg élén, Egyiptom meghódítására indult.[54]

A kiváló hadvezér távolléte az európai eseményekre is rányomta bélyegét. A direktórium durva politikai érzéketlenségről tett tanúbizonyságot, mikor erőszakos politikával megdöntötte a még független itáliai államok hatalmát,[55] valamint katonai erővel elfoglalta Svájcot, melyből Helvét Köztársaság néven francia bábállamot kreált. Stratégiai szempontból kétségtelenül sikeresek voltak ezek a francia akciók, de figyelembe véve a Bonaparte által elfoglalt Máltát és Egyiptomot is, félelmet keltettek európai vetélytársaikban.

A magát a kisállamok védelmezőjévé kinevező I. Pál Oroszországa, a francia hatalom erősödésére mindig érzékenyen reagáló Ausztria, és az európai erőegyensúly fenntartására törekvő Nagy-Britannia készen álltak a franciák kontinentális dominancia megtörésére. 1799 tavaszára e három hatalom részvételével újjáalakult a Franciaország-ellenes katonai koalíció, szám szerint a második. Márciusban a hadműveletek is megindultak. Szuvorov tábornok vezetésével az egyesült orosz-osztrák hadak megtámadták Észak-Itáliát, és sorozatos veréségeket mértek az ellenük küldött francia csapatokra. Az angolok visszafoglalták Nápolyt, s a szövetségesek egész Itáliában offenzívában voltak. Június végére a franciák Genova kivételével elvesztették összes itáliai szerzeményüket.

Ezzel párhuzamosan a hadiszerencse a németországi hadszíntéren sem kedvezett a franciáknak. Károly főherceg először a Fekete-erdőig, majd a Rajnáig vetette vissza

---

[53] *Cannon* 1851. 11. o.

[54] Az egyiptomi hadjárat eseményeit a későbbiekben részletesebben tárgyalom.

[55] Elnyomták a Cisalpine Köztársaságban kitört francia-ellenes felkelést, megszállták Piemontét, Toscanát és Rómát, valamint, hogy teljessé tegyék Itália Franciaország általi leigázását, megtámadták és meghódították a Nápolyi Királyságot.

Jourdan tábornok csapatait. Ezután a főherceg késedelem nélkül a Svájcban állomásozó Masséna ellen fordult, akire Zürich mellett mért vereséget. Ezzel újra megnyíltak az alpesi hágók a Császárság és Észak-Itália között.[56]

Ezekhez a nagyszabású hadműveletekhez kapcsolódott a hollandiai hadszíntéren a brit expedíciós hadsereg partraszállása, franciák elleni bevetése. Az előzetes megállapodások szerint orosz csapatok is részt vettek az akcióban. A másik két hadszíntérhez képest ez mellékhadszíntér volt, jelentősége abban állt, hogy siker esetén Hollandiát kiszakították volna a francia szövetségből, valamint ellenséges csapatokat vontak volna el a rajnai hadszíntérről. Ezen kívül az Egyesült Királyság európai befolyásának növekedését várta az expedíciótól.[57]

A tényleges erők szerint Nagy-Britannia a flottáján kívül tizenháromezer, Oroszország pedig tizenhétezer katonával vett részt a hadműveletben.[58] Mivel az immáron a 92. ezredsorszámot viselő Gordon Highlanderek is részét képezték a brit expedíciós erőnek, Lord Huntly katonái számára lehetőség nyílt, hogy bizonyítsák rátermettségüket.

Az aberdeenshire-i gyalogezred 1799 júliusában elhagyta Írországot, s a Doverhez közeli Barham Downs nevű táborba vonult. Ott gyülekezett a hollandiai hadjáratban kulcsszerepet játszó brit expedíciós hadsereg, melynek főparancsnoka Sir Ralph Abercromby altábornagy volt. A Gordon Highlandereket a negyedik dandárba sorolták be, amelyet a 25., a 49., a 64., a 69., a 79. ezreddel és az 1. ezred második zászlóaljával együtt vontak Sir John Moore tábornok parancsnoksága alá.[59] A tábornok nem volt különösebben elégedett a dandárt alkotó ezredek minőségével, de ez a Gordonokra nem vonatkozott. Saját naplójából tudjuk, hogy „a csapatok bizonyosan kitűnő emberanyagból állnak, de általánosságban véve állapotuk silány, s csupán kevés ezred fegyelmezett, s jó erőben lévő közöttük. A 92. (Highlanders) kivételt képez, mert ők kiválóak."[60]

Az ezredet augusztus 8-án hajózták be az expedícióra. Az alakulat tényleges ereje ekkor nyolcszázhuszonöt főből állt. Ebből hétszázharminc volt a közlegény, hatvanegy az altiszt és harmincnégy főből állt a tiszti állomány.[61]

Az expedíciós haderő augusztus 27-én szállt partra a hollandiai Den Heldernél. A partraszállás közben egy szerencsétlen baleset következtében egy csónak felborult, és tizenöt Gordon Highlander katona a vízbe fulladt. A tengerparton a britek jelentős létszámú francia és holland csapatokkal találták magukat szemben, akik felvették a harcot a partraszálló vöröskabátosokkal. Kemény küzdelem bontakozott ki, s az expedíciós hadseregnek igencsak meg kellett dolgoznia a sikeres hídfőállás kialakításáért. Az ellenséget fokozatosan visszaszorították, s így az egész expedíciós haderő partra tudott szállni. A küzdelemben a britek négyszázötvenkét halottat és sebesültet vesztettek.[62]

A 92-esek közvetlenül nem vettek részt a partraszállásért vívott küzdelemben, így a balesetben elhunytakat nem számítva, veszteség nélkül megúszták azt. Az éjszaka fo-

---

[56] *Chandler* 1966. 256. o.

[57] *Greenhill Gardyne* 1901. 50. o.

[58] Sir John Moore tábornok naplójában mindkét hadsereg létszámát 18 000 főre tette. *Moore* I. 1904. 337. o.

[59] *Moore* I. 1904. 339. o.

[60] *Moore* I. 1904. 339. o.

[61] *Greenhill Gardyne* 1901. 53. o.

[62] *Moore* I. 1904. 342. o.

lyamán az ezred csatlakozott Moore dandárjához, s már másnap reggel elindult, hogy birtokba vegye a várost. Harcra azonban még nem került sor, mivel a franciák és a hollandok kiürítették part menti erődítményeiket, és magát Den Helder városát is. Moore csapatai azonban nem érezték magukat biztonságban a városban, mert a holland flotta a Den Helderrel szembeni Texel sziget partjainál állt horgonyon. Attól tartottak, hogy ágyútüzet zúdítanak a városra, vagy az éjszaka leple alatt partra szállnak. A brit csapatok csak augusztus 30-án nyugodhattak meg, mikor az angol hajóhad bekerítette, és megadásra kényszerítette a holland flottát. A hollandiai hadművelet tehát sikeresen indult, de aggasztó volt, hogy az ellenség pontosan ismerte a britek haditervét. Az expedíciós haderővel szembenálló, mintegy hétezer főnyi francia és holland erő visszavonult Alkmaar irányába.[63]

Szeptember 2-án az expedíciós hadsereg elhelyezkedett a Zuyder-Zee térségében, a csapatokat kaszárnyákban helyezték el. Így várták, hogy az orosz csapatok csatlakozzanak hozzájuk. A 92-es regiment az Oude Sluys-i kaszárnyában kapott szállást a haderő jobbszárnyán. A brit hadsereg szokásaihoz híven a csapatoknak szigorúan megparancsolták, hogy kíméljék a helybéliek életét és jószágait.[64] A brit hadvezetés arra számított ugyanis, hogy a vöröskabátosok megjelenésével a holland csapatok, s a lakosság is átáll az ő oldalukra, s fegyvert fog a francia elnyomók ellen. A hollandok azonban a brit csapatok partraszállása ellenére sem tették ezt meg, sőt a franciákkal karöltve támadták meg szeptember 10-én György király katonáit. A támadást a francia Brune tábornok vezette. A harc hamarosan az egész térségben általánossá vált, s a briteknek csak az éj leszálltával sikerült visszaverniük a támadást. Az összecsapásban a 92. ezred elvesztette nyolc emberét, köztük John Ramsay századost. Ekkor vesztette életét az ezred történetében az első közlegény, Malcolm Ferguson, aki North Uistból származott.[65]

Szeptember 13-án végre megérkezett a várva várt erősítés, tizenkétezer orosz katona, Ivan Ivaniwitch Hermann altábornagy parancsnoksága alatt.[66] Ezzel a szövetséges brit–orosz expedíciós hadsereg létszáma elérte a harminc–negyvenezer főt.[67]

Az erősítés megérkezését követően York hercege is csatlakozott a csapatokhoz, s átvette felettük a főparancsnokságot. Ezek után a szövetséges haderő általános támadást indított a francia-holland csapatok ellen déli irányban. Ennek célja az Északi-tenger és az Ijssel-tó határolta félsziget elfoglalása lett volna. Sir John Moore dandárja a 18. dragonyosok egy lovasszázadával együtt az expedíciós haderő balszárnyán helyezkedett el.[68]

A haditerv szerint nyolcezer orosz és egy brit dandár a gátakon előrehaladva támadta volna meg Brune tábornok balszárnyát. Tőlük balra ötezer brit és kétezer orosz hajtott volna végre támadást a francia centrum ellen, míg Sir Pulteney elterelő hadműveletet folytatott volna a francia centrum jobb oldalán. Végül a Sir Ralph Abercromby vezette hadosztály, melyhez Moore negyedik dandárja is tartozott, megtámadta volna a francia-holland jobbszárnyat.[69]

---

[63] *Moore* I. 1904. 343. o.

[64] *Greenhill Gardyne* 1901. 53. o.

[65] *Greenhill Gardyne* 1901. 54. o.

[66] *Cannon* 1851. 16. o.

[67] *Moore* I. 1904. 347. o.

[68] *Moore* I. 1904. 348. o.

[69] *Greenhill Gardyne* 1901. 55. o.

A támadást a brit–orosz csapatok szeptember 19-én hajnali négy órakor indították meg, s először minden ponton sikeres volt. A jobbszélen az oroszok elfoglalták Bergent, s a britek is sikeresen nyomultak előre. A támadás azonban elakadt, mivel az oroszok nem tudták megtartani Bergen városát, s a franciák visszavetették őket északra. Ahogy Moore tábornok naplójából kiderül, a támadó brit–orosz hadosztályok között akadozott az összeköttetés, s megesett, hogy a szövetséges balszárnyon egymásnak teljesen ellentmondó információkat kaptak a jobbszárnyon történő eseményekről. Végül azonban Abercromby hadosztály is tudomást szerzett az oroszok visszavonulásáról, s hogy a franciák ne kerülhessenek a brit csapatok hátába, a középen és balszárnyon lévő brit hadosztályok is visszavonultak észak felé.[70]

A támadás tehát kudarcot vallott. A veszteségek mindkét oldalon számottevőek voltak. A francia-holland hadsereg háromezer embere és hatvan tisztje esett fogságba, valamint tizenhat ágyú került az expedíciós hadsereg kezébe. A halottakról és sebesültekről nincs információnk.[71] Az expedíciós hadsereg háromezer orosz és ezerötszáz brit katonáját vesztette el. Ezen kívül két orosz tábornok – köztük Hermann – is a franciák fogságába esett sok katonájával együtt.[72]

York hercege október 2-án újabb támadást indított a francia-holland vonalak ellen. A támadás iránya a Bergen és Egmont-op-Zee közötti területre koncentrálódott. Az Abercromby tábornok vezette hadosztály ezúttal a támadó sereg jobbszárnyára került.[73] A tengerparton dél felé vonulva kellett az Egmont-op-Zeenél állomásozó francia balszárnyat megtámadniuk. A Gordon Highlanderek is Abercromby hadosztályának részét alkották a negyedik dandárban. Így, mikor a brit–orosz expedíciós sereg támadásba lendült, hadosztályuk részeként a 92-esek is elindultak dél felé a tengerparton. A Gordon Highlanders gyalogezred a homokos tengerparton vontatott ágyúk védelmével volt megbízva. Sir John Cameron százados visszaemlékezése szerint – melyet október 4-én, édesapjának írt levelében vetett papírra – az egész hadosztály hosszú-hosszú sorokban elnyúlva vonult végig a parton a tenger és a homokdűnék között. A hely olyannyira szűk volt, hogy egymás mellett gyakran csak hat-hét katona fért el.

A hadosztálynak a tizennégy mérföldnyire lévő Egnont-op-Zeeben állomásozó francia csapatokat kellett megtámadnia. Ugyancsak Cameron százados leveléből tudjuk, hogy míg az expedíciós haderő Egmont-op-Zee látótávolságába nem került, a francia-holland csapatok folyamatosan visszavonultak, s kitértek az összecsapás elől. A városka határában azonban a franciák felvették a harcot az előrenyomuló vöröskabátosokkal, s ádáz küzdelem vette kezdetét.[74]

A 92. (Gordon Highlanders) gyalogezred akkor, Egmont-op-Zee mellett esett át az igazi tűzkeresztségen. A tengerparton és a dűnék között folyt csatában az aberdeenshire-i

---

[70] *Moore* I. 1904. 348-349. o.

[71] *Greenhill Gardyne* 1901. 55. o.

[72] *Moore* I. 1904. 349–350. o.

[73] Az Abercromby tábornok által irányított hadosztály D'Oyley tábornok 1., Moore tábornok 4. és Caven tábornok 5. dandárjából, Lord Paget 1100 dragonyosából, és 20 ágyúból álló tüzérségből állt. A tartalékot MacDonald ezredes dandárja alkotta. *Moore* I. 1904. 353–354. o.

[74] *Greenhill Gardyne* 1901. 69. o.

alakulat katonái bebizonyították, hogy nem hiába tekintette őket Moore tábornok kedvenc gyalogezredének: méltóak a bizalomra, mellyel ezredalapítójuk megtisztelte őket.

A franciák pusztító sortűzzel fogadták a tengerparton masírozó vöröskabátosokat, két ágyút is bevetettek ellenük. Mivel a franciákat a brit sortüzektől megvédték a homokdűnék, Moore tábornoknak nem maradt más lehetősége, mint szuronyrohamra vezényelni embereit. A parton maradt tüzérségre mindössze a 92-esek, és a homokos talajon nehezen mozgó dragonyosok vigyáztak. A dandár többi ezrede megrohamozta a dűnék védelmében megbúvó francia csapatokat. Moore embereinek minden keserves próbálkozása ellenére a franciák visszaverték a támadókat. A briteket komoly veszteségek érték. A meneteléstől és küzdelemtől kimerült dandár vízhiányban is szenvedett, míg a franciák bőségesen el voltak látva mindennel. Ennek ellenére Moore katonái újra és újra megrohamozták a védekező ellenséget.

Miközben az 1., a 25., a 49. és a 79. ezred a dűnék között vívott véres csatát az ellenséggel, a tengerparton is ádáz küzdelem bontakozott ki. A brit lovasságnak el kellett hagynia a tüzérséget, hogy felvegye a harcot a Bergen felől érkező ötszáz francia dragonyossal. Az ágyúk védelmére így egyedül a Gordon Highlanderek maradtak a parton. Ezt a franciák is észrevették, s gyorsan egy közel hatezer katonából álló oszlopot vezényeltek ki a brit tüzérség megszerzésére. A Gordonok felvették a harcot a nyolcszoros túlerőben lévő ellenséggel. A franciák, számbeli fölényükben bízva, makacs elszántsággal támadták a 92-esek vonalait, s a kölcsönös tűzpárbajt követően közelharcra került sor köztük. Az összecsapás hevességét bizonyítja, hogy a három és félórás küzdelemben mind a dandárparancsnok, Sir John Moore, mind pedig az ezredparancsnok, Huntly márkija is súlyosan megsebesült.[75]

Sir John Moore először comblövést kapott, de akkor még folytatta a küzdelmet. Második sebesülése azonban már leterítette, mert a puskagolyó a füle mögött hatolt be a fejébe, s a bal szeme alatt hagyta el az arcát. A dandártábornok arccal előre a tengerpart homokjába zuhant, ahonnan, a nagy kavarodásban is felismerve őt, két Gordon Highlander vonszolta biztonságos helyre.[76] Miután a dandárparancsnokukat biztonságba helyezték, a katonák visszatértek bajtársaik mellé a harctérre, ahol minden egyes emberre égetően szükség volt.[77]Az ezredparancsnok a vállán sérült meg olyan súlyosan, hogy még esztendők múltával is szenvedett tőle.[78]

A franciák több mint három órán keresztül szakadatlanul rohamozták a skót vonalakat, de nem tudták elragadni az ágyúkat. Végül a küzdelemnek MacDonald ezredes tartalékdandárjának beavatkozása vetett véget: az erősítés láttán a franciák visszavonultak.[79] A Gordon Highlanderek teljesítették kötelességüket, megvédték a rájuk bízott tüzérséget.

---

[75] *Cannon* 1851. 16–17. o.

[76] *Moore* I. 1904. 355–356. o.

[77] Az összecsapást követően Moore tábornok meg szerette volna jutalmazni a két katonát, de hiába ajánlott fel fejenként 20 fontot, senki sem jelentkezett az átvételére. Lehet, hogy mindketten elestek, vagy talán nem érezték tisztességesnek, hogy jutalmat fogadjanak el egy bajtárs életének megmentéséért. Moore tábornok azonban olyannyira hálás volt az ezrednek, hogy tábornoki sapkáján a 92. ezred jelvényét viselte, s egy Gordon Highlandert választott címere egyik pajzstartójának, mikor a Bath Rend lovagja lett. *Watt* é. n. 39. o.

[78] *Gordon* 1980. 102. o.

[79] *Greenhill Gardyne* 1901. 58. o.

Az ütközetben három tiszt és hatvanöt közlegény meghalt, tizenkét tiszt és kétszáznyolc közlegény megsebesült.[80] A későbbiekben még huszonkilencen haltak bele sebesüléseikbe, harmincnyolcan francia fogságba estek.[81]

Ezt követően Abercromby tábornok hadosztálya bevonult Egmont-op-Zeebe, s az expedíciós csapatok a harctér más részein is előrenyomultak. Elfoglalták Bergent és Alkmaart. A brit–orosz offenzíva még néhány napig lendületben volt, de a francia erősítés megérkezte után Brune tábornok megállította a szövetségesek előrenyomulását, és október 8-án ellentámadásba kezdett. Az expedíciós hadsereg kénytelen volt feladni a nehezen megszerzett területeket, s október végére ismét ott tartottak, ahol két hónappal azelőtt partra szálltak. Végül a brit kormány evakuálta Hollandiából az expedíciós hadsereget.[82]

A Gordon Highlanderek, nagy veszteségeikre való tekintettel, Egmont-op-Zeet követően nem vettek részt a további hadműveletekben. Az ezredet október 28-án hajózták be Den Helder mellett Őfelsége „KENT" és „MONARCH" nevű hajóira, s a következő napon már partot is értek Angliában. Az ezredlétszám akkor – a tiszteket nem számítva – négyszázkilencven fő volt.[83]

Az expedíciós hadműveletekben tanúsított helytállásukért a Gordonok ezredlobogójukra varrhatták az „Egmont-op-Zee" nevet. Ezzel kezdetét vette egy hosszú és dicsőséges karrier, melynek során az alakulat még számos kitüntető nevet csatolhatott ez első után.

A piramisok földjén

Az ezred 1800 áprilisáig tartózkodott Angliában, ahol az alakulatot feltöltötték, s új felszereléssel látták el. Ezt követően katonái visszatértek Gibraltárba, ahol a részét képezték annak az állandóan készenlétben álló, gyors reagálású hadtestnek, melyet szükség esetén bármikor be lehetett vetni a franciákkal szövetségben álló spanyolok ellen.[84]

Miután a brit parlament úgy határozott, hogy az Egyiptomban ragadt francia csapatok ellen expedíciós sereget állít fel, a gibraltári gyors reagálású hadtestet átvezényelték Málta szigetére,[85] az egyiptomi hadjáratban részt vevő brit csapatok gyülekezési helyére.

Ahhoz azonban, hogy pontosan lássuk a britek egyiptomi katonai expedíciójának okait, célját és jelentőségét, vissza kell kanyarodnunk Bonaparte hadjáratához, melyben Egyiptom és Szíria ellen vezette csapatait.

Bonaparte már 1798 februárjában felismerte, milyen nehézségeket támasztana a francia csapatok számára az olyannyira tervezett angliai partraszállás. „A tengeri fölény megszerzése nélkül – Bonaparte saját szavaival élve – partra szállni Angliában a legvak-

---

[80] *Cannon* 1851. 18–19. o.

[81] *Greenhill Gardyne* 1901. 61. o.

[82] *Greenhill Gardyne* 1901. 64–66. o.

[83] *Cannon* 1851. 19–20. o.

[84] Ezt a gyors reagálású hadtestet a 8., a 18., a 28., a 40., az 50., az 58., a 90. és a 92. ezred, a királynő ezredének második zászlóalja, a 42. (Black Watch) gyalogezred első és második zászlóalja, a Minorca, a De Roll's, a Dillon's ezred, a Corsican Rangers és a 11. dragonyosezred alkotta. *Moore* I. 1904. 371. o.

[85] Málta két esztendeig tartó brit blokád után 1800 szeptemberében Nagy-Britannia fennhatósága alá került. *Cannon* 1851. 24. o.

merőbb és legnehezebb vállalkozás lenne, melyre hadsereg valaha is vállalkozott." Helyette két másik megoldást javasolt. Támadják meg Hannovert, vagy pedig hódítsák meg Egyiptomot. A hannoveri támadás ésszerűbb, és kétséget kizáróan könnyebben kivitelezhető lett volna, de Egyiptom, amellett, hogy felkeltette Bonaparte fantáziáját, több szempontból is fontos hódítás lett volna Franciaország számára. Egyrészt a Szuezi-szoros elfoglalásával elvághatták volna az Anglia és India közötti legrövidebb utat, másrészt olyan gazdag gyarmattal gazdagodott volna Franciaország, mely kárpótolhatta volna az elvesztett tengerentúli területekért, harmadrészt pedig bázisul szolgálhatott volna India majdani meghódításához. Így, a Direktórium legteljesebb egyetértésével, Bonaparte tábornok az Egyiptom elleni hadjárat mellett döntött.[86]

A döntést követően a franciák egy hónap leforgása alatt összegyűjtötték a hadjárathoz szükséges pénzt, hajókat és katonákat. 1798. május 19-én kétszáz hajóból álló, fedélzetén harminchatezer főnyi hadsereget szállító francia flotta futott ki Toulon kikötőjéből Brueys admirális parancsnoksága alatt. A brit flottát sikerült szerencsésen kikerülniük, mert Nelson, egy Oszmán Birodalom elleni intervencióra számítva, tévesen ítélte meg a francia hajók útvonalát. Útközben Bonaparte kardcsapás nélkül meghódította Máltát, s július 1-jén zavartalanul partra szállt az Abu-Kír öbölben. A közeli Alexandriát rövid idő alatt elfoglalták a franciák, majd Kairó ellen indultak. Július 21-én a piramisok tövében, Gízában, a francia expedíciós hadsereg felmorzsolta az ellene felvonuló mameluk lovassereget, így bevonulhatott Kairóba. Augusztus 1-jén azonban Nelson meglepte, s teljesen megsemmisítette az Abu-Kír kikötőjében megbúvó francia flottát, és a győztes francia hadsereget megfosztotta a hazatérés lehetőségétől. Bonaparte amúgy sem könnyű helyzetét súlyosbítva Isztambul is hadat üzent Franciaországnak. A háború tehát folytatódott. Mikor Bonaparte tudomást szerzett a török hadsereg közeledéséről, 1799 februárjában eléjük ment Szíriába. Gázát és Jaffát könnyedén elfoglalta, majd nekikezdett Saint-Jean-d'Acre erődjének ostromához. Mivel az angolok a tenger felől biztosították a város számára az utánpótlást, a franciák viszont szűkében voltak az ostromfelszerelésnek, az ostrom elhúzódott, s végül kudarcot vallott. Április 16-án Bonaparténak a Tábor-hegyi csatában fel kellett tartóztatnia a Damaszkusz felől érkező török sereget. Ezután visszatért Egyiptomba, mert Abu-Kírnál újabb török hadsereg szállt partra. Ezt a sereget július 25-én kergette szét Bonaparte. Lázadások is nehezítették a franciák dolgát, így a keleti álom lassan rémálommá vált. Ennek, és az otthonról érkező aggasztó híreknek a hatására Bonaparte úgy döntött, hogy seregét hátrahagyva hazatér. Augusztus 23-án Berthier, Lannes és Murat társaságában elhagyta Egyiptomot, s a Földközi-tengeren cirkáló angol hajókat kicselezve visszatért Franciaországba.[87] Mivel a tábornok hazatérését követő események eléggé ismertek, inkább az egyiptomi eseményeket érdemes áttekinteni.

Habár a parancsnoka által magára hagyott francia expedíciós hadsereg sok nehézséggel küszködött, elég erős volt ahhoz, hogy kopt, görög és arab szövetségesei segítségével hatalmában tartsa Egyiptomot. Ez a tény igen nagy nyugtalanságot okozott a Westminsterben, ugyanis amíg Egyiptom és Szuez a franciákat uralta, az angolok nem érezhették biztonságban legféltettebb gyarmatukat, Indiát. A brit kormányzat ezért döntött tehát úgy, hogy expedíciós seregeket küld Egyiptomba. Az előzetes tervek szerint három

[86] *Tulard* 1997. 110. o.

[87] *Tulard* 1997. 111–115. o.

irányból támadtak volna rá az egyiptomi francia csapatokra. Északkelet felől, a Sínai-félszigeten keresztül egy török hadsereg, délkelet felől, a Vörös-tengeren felhajózva egy kisebb brit sereg Sir David Baird parancsnoksága alatt, s végül észak felől a tizenötezer fős brit főerők, Sir Ralph Abercromby vezetésével.[88]

Miután Málta szigetén összegyűlt a több mint tizenötezer katonát számláló brit expedíciós hadsereg, 1801 januárjában hajóra szálltak, s vitorlát bontottak Egyiptom irányában. A majdnem kétszáz hajóból álló flotta március 2-án vetett horgonyt az Alexandria melletti Abu-Kír öbölben, ugyanott, ahol három esztendővel korábban a Napóleon csapatait szállító francia flotta is.

A partraszállással azonban a rossz időjárás miatt egészen március 8-ig várniuk kellett. Ez a kényszerpihenő igencsak megnehezítette a britek dolgát, hiszen a franciák ezalatt összegyűjtötték csapataikat, s felkészülten várták a brit hadműveletet.[89] Tovább nehezítette a vöröskabátosok helyzetét, hogy a katonák egy jelentős része – mintegy ezer fő – betegen feküdt a hajók gyomrában. Mindezek ellenére Abercromby tábornok március 8-án reggel elindította a partraszálló hadműveletet. Az akcióban ötezerötszáz brit katona vett részt,[90] köztük a 92. gyalogezred négyszázkilencvenhat Highlandere.[91]

A partraszállásban részt vevő egyik közlegény visszaemlékezése szerint már hajnali két órakor megkezdődött a csónakokba szállás,[92] három órakor kiadták a parancsot, hogy kezdjenek evezni, s foglalják el a kijelölt helyüket. Mivel az angol flotta három mérföld hosszan horgonyzott az öbölben, e feladat igencsak hosszú időt vett igénybe. A partraszálló katonák csak reggel kilenc órára álltak készen a támadásra, mikor megkezdődött a hadművelet. Amint a csónakok a francia tüzérség lőtávolába értek, az tüzet nyitott rájuk. Ezzel egy időben az abu-kíri erőd ágyúi is elkezdték ontani a tüzet a brit csapatokra. A franciák rendelkeztek néhány kisebb hajóval is, melyek a part menti sekély vizekről gránátokkal szórták meg a csónakokat. A forrás tanúsága szerint a tenger felszíne olyan volt, mintha felszántották volna. A katonák számára csigalassúsággal teltek ezek a percek, hiszen nem tehettek semmit, míg partot nem értek. Minden egyes lövést követően félelemmel várták, hogy hol csapódik be a vízbe az ágyúgolyó. A franciák számos csónakot elsüllyesztettek, melyek legénysége holtan, sebesülten és fuldokolva esett a vízbe, szörnyű látványt nyújtva, s egyben félelmet keltve bajtársaik szívében.[93]

A tengerészek azonban jól végezték dolgukat, s a csónakok a körülményekhez képest gyorsan a part közelébe értek. A katonák belevetették magukat a sekély vízbe, s hatalmas szökkenésekkel igyekeztek a part felé. A francia lovasság, kihasználva a partraszállók még rendezetlen sorait, rárontott a brit gyalogságra, s hatalmas pusztítást vitt végbe közöttük. A zűrzavar azonban csak addig tartott, míg a vöröskabátosok vonalba nem fej-

[88] *Greenhill Gardyne* 1901. 80. o.

[89] A franciák jól kiépített állásaikban 2000 emberrel – lovassággal és gyalogsággal –, valamint 12 ágyúval várták a britek partraszálló hadműveletét. *Greenhill Gardyne* 1901. 82. o.

[90] Excerpts from a Narrative of a Private Soldier in His Majesty's 92nd Regiment of Foot (1822). In: http://-www.bydand.com/memoirs.htm 2003. 09. 24.

[91] Az ezredlétszám amúgy 625 fő volt, de 129-en nem tudtak részt venni a partraszállásban, mert betegek voltak. *Greenhill Gardyne* 1901. 81. o.

[92] Minden egyes csónakba 50 katonát ültettek. *Greenhill Gardyne* 1901. 82. o.

[93] Excerpts from a Narrative of a Private Soldier in His Majesty's 92nd Regiment of Foot (1822). In: http://-www.bydand.com/memoirs.htm 2003. 09. 24.

lődtek, s néhány sortűzzel vissza nem vetették a francia lovasokat. A francia lovasság visszaverése után az immáron rendezett sorokban álló brit csapatoknak újabb pusztító sortüzekkel kellett szembenézniük, melyet jól kiépített állásaikból a francia gyalogság zúdított rájuk. Hála a britek alapos kiképzési rendszerének, a vöröskabátosok megőrizték lélekjelenlétüket, s bajonettjeiket feltűzve rohamra indultak.

A Gordon Highlanderek a partraszálló csapatok jobbszárnyán helyezkedtek el, s jócskán kivették részüket a küzdelemből. A szuronyrohamot követően kétszáz yardnyira visszavetették az ellenséget, s maguk mögött hagyták a halott, haldokló és sebesült katonákkal borított tengerpartot. Miután a britek a harctér valamennyi szakaszán visszaszorították a franciákat, azok nem is erőltették tovább a dolgot, és visszavonultak az immár túlerőben lévő vöröskabátosok elől.[94]

A hadműveletben a franciák háromszáz, a britek ötszáz katonájukat vesztették el. A 92. ezreden kívül a 42., a 28., az 58., az 54. és az 1. ezred is kitüntette magát a partraszálláskor.[95]

Az expedíciós hadsereg március 12-ig a helyszínen maradt. A négy napban partra szállították a hadsereg még hajókon tartózkodó részét, a tüzérséget, a lovakat, s az egyéb felszerelést, muníciót. Ellátták a sebesülteket és a betegeket.

Miközben a hadsereg felkészült a támadásra, a Gordon Highlanderek a brit lovasság egy részével előre vonultak, hogy felderítő feladatokat lássanak el, s zavarják az Alexandriába visszahúzódott francia csapatokat.[96]

Március 12-én, mikor a brit expedíciós hadsereg megkezdte előrenyomulását, az aberdeenshire-i ezred Coote vezérőrnagy dandárjának kötelékében, az előőrs részeként haladt előre az ellenség felé. A franciákra, akik időközben erősítést kapva felkészültek a britekkel történő összecsapásra, Mandora mellett találtak rá. Az előrenyomuló brit expedíciós hadsereg mintegy tizenkétezer emberből állt, mellyel szemben a mandorai csatamezőn hatezer francia katona sorakozott fel. A vöröskabátosok létszámbeli fölényét a franciák tüzérségi és lovassági fölénye némileg kiegyensúlyozta.[97]

A britek 1801. március 13-án két oszlopban támadták meg a franciák állásait. A jobboldali oszlop támadó élét a 90., a baloldaliét a 92. gyalogezred alkotta. A franciák vonalait elérve gyilkos tűzpárbaj vette kezdetét, melyet a francia lovasság támadása követett. A dragonyosok először a 90. ezredre támadtak rá, azok pedig pusztító sortűzzel verték vissza őket. Ezt követően a lovasság a Gordon Highlanderekre vetette magát, de ugyanúgy jártak, mint a 90. ezrednél. A 92-esek sortüzükkel végigsöpörtek a feléjük vágtató francia lovasokon, és kegyetlen mészárlást végeztek közöttük. Ahogy David Robertson őrmester írja, „fájdalmas látványt nyújtott a sebesült lovak kétségbeesett futkosása, szenvedése, agóniája".[98] A skót legények bajonettjeikkel könnyítettek az állatok kínjain.

---

[94] *Robertson* 1842. 6. o.

[95] *Greenhill Gardyne* 1901. 82-83. o.

[96] *Robertson* 1842. 9. o.

[97] A francia sereg tíz százalékát, vagyis 600 főt a lovasság alkotta, míg a britek szinte alig rendelkeztek ezzel a fegyvernemmel, mert nem sikerült lovakat szerezniük a hadjáratot megelőzően. A franciák tüzérség tekintetében is fölényben voltak. A britek néhány ágyújával szemben ők 30 ágyúval rendelkeztek. *Greenhill Gardyne* 1901. 85-86. o.

[98] *Robertson* 1842. 13. o.

A dragonyosok támadását visszavervén a Gordon Highlandereknek ismételten szembe kellett nézniük a francia gyalogság sortüzeivel, melyeket ők is viszonoztak. Ekkor megérkezett az erősítés, így a 17. és a 79. ezreddel együtt lassan megkezdték a velük szemben álló francia erők visszaszorítását. Ezután a balszárnyon harcoló Dillon ezred segítségére siettek, amelyet a mandorai öregtorony mellett már-már bekerítettek a franciák. A felmentés olyannyira sikeres volt, hogy két ágyút is zsákmányoltak, melyeket sikeresen előző tulajdonosaik ellen fordítottak.[99] A vöröskabátosok általános előrenyomulását látva, a franciák rendezetten visszavonultak Alexandria megerősített falai mögé.

A város falai előtt egy kis magaslaton egy francia osztag beásta magát, s megkísérelte az ellenállást. A franciáknak ezt az előretolt állását György király 44. és 92. ezrede megrohamozta, s véres kézitusát követően elfoglalta. Mivel azonban túlságosan közel voltak a megerősített városhoz, szembe kellett nézniük az alexandriai tüzérség állandó zaklatásával, melynek eleven céltáblát nyújtottak. A francia ágyúk megállás nélkül ontották a tüzet a két, túlságosan közel merészkedett brit ezred katonáira. A heves ágyútűzben rengeteg ember vesztette életét, s vált nyomorékká.[100] Mivel a gyilkos tüzet nem tudták viszonozni, s a két ezred helyzete tarthatatlanná vált, Sir Ralph Abercromby mindkét alakulatot visszarendelte a francia ágyúk lőtávolságán kívülre. A magaslatot pedig a franciák újra birtokba vették.[101]

A Gordon Highlanders gyalogezred hatalmas veszteségeket szenvedett a március 13-i harcokban. Az ezredparancsnok, Sir Charles Erskine halálos sebet kapott. A parancsnokságot helyettese, Alexander Napier őrnagy vette át. Az ezredparancsnokon kívül tíz tiszt sebesült meg, közülük hárman halálosan. Az alakulat legénységi állományából kilencvenkilenc főt vesztett. Huszonketten meghaltak közülük.[102] Az összecsapás után az ezred mindössze kétszázötven hadra fogható katonával rendelkezett.[103]

A nagy veszteségekre való tekintettel a Gordon Highlandereket március 21-én a még francia kézen lévő Abu-Kír erődjéhez vezényelték, ahol a helyőrséget szemmel tartó angol tengerészgyalogosokat kellett felváltaniuk. Hajnali három órakor a 92-esek elindultak Abu-Kír felé, de még fél órája sem meneteltek, mikor a hátuk mögül elhangzó lövések hangjára lettek figyelmesek. Az alexandriai francia helyőrség ugyanis időközben erősítést kapott, s immáron ők vették kezükbe a kezdeményezést. Menou tábornok vezetésével általános támadást indítottak az Alexandria előtt állomásozó brit expedíciós hadsereg vonalai ellen.[104] Ezzel egy időben Abu-Kír tizenkétezer fős fran-

---

[99] *Robertson* 1842. 13. o.

[100] Robertson őrmester visszaemlékezésében lakonikus tömörséggel, de drámai erővel mutatja be az ágyúgolyók okozta pusztítást. Az őrmester naplója éppen emiatt tekinthető nagyon fontos, érdekes és elhanyagolhatatlan kordokumentumnak, hiszen első kézből tárja elénk a harcok sűrűjében részt vevő katonák életkörülményeit, szenvedését, örömét, s gondolkodását. Nagy értéke az írásnak, hogy a szerző nem csupán egy-egy csata, vagy ütközet részleteit mutatja be, hanem az 1797 és 1818 közötti szolgálati esztendők valamennyi fontos, és kevésbé fontos eseményét feleleveníti. Így sajátos bepillantást enged a koalíciós háborúk közel teljes időszakának eseményeibe – legalábbis azokba, amelyekben a 92. gyalogezred részt vett. *Robertson* 1842. 14. o.

[101] Mivel a negyvennégyesek és a Gordonok több órán keresztül állták a sarat, s kitartottak a franciák gyilkos ágyútüzében, az általuk védett magaslat ellenében található alexandriai őrtoronyról, melyről a legtöbb tüzet zúdították rájuk, a hadjárat végén a *„Mandora"* feliratot varrhatták ezredzászlajukra. *Cannon* 1851. 24. o.

[102] *Cannon* 1851. 24–25. o.

[103] *Robertson* 1842. 16. o.

[104] *Cannon* 1851. 26. o.

cia helyőrsége, mely az éjszaka leple alatt észrevétlenül kiosont a városból, szintén rátámadt a vele szemben álló brit csapatokra.[105]

Napier őrnagy a lövések hangjára azonnal megállította skót legényeit, majd késedelem nélkül visszavezette őket a brit védelmi vonalhoz. Az aberdeenshire-i katonák a brit centrum bal oldalán, jobbról az 1., balról pedig az 54. ezred katonái által támogatva, védelmi állást foglaltak. Éppen időben érkeztek, hogy fogadni tudják a francia támadást.

A brit védelmi vonalat négy dandár alkotta. A balszárnyon a 8., a 18., a 90. és a 13. ezred alkotta dandár védte a brit vonalat. Tőlük jobbra, a centrum bal oldalán helyezkedett el Sir Coote vezérőrnagy dandárja, mely az 1., az 54. és a 92. ezredből állt. A centrum jobb szárnyán a Guards, a Derroll's és a Dillon's ezredből álló dandár helyezkedett el. A brit vonal jobb szárnyát a Stuart's, a 42.(Black Watch) és a 28. ezred alkotta.[106]

Habár a későbbiekben csak alexandriai csata néven emlegetett összecsapásban a franciák főleg a brit védelmi vonal jobbszárnyát támadták, s próbálták áttörni, a balszárny közepén elhelyezkedő brit csapatok sem unatkoztak. Miközben a jobbszárnyon a Black Watch Highlanderei és a 28-as angol gyalogosok véget nem érő küzdelembe bonyolódtak a rohamozó francia csapatokkal, Menou tábornok erős támadó oszlopot küldött a centrum bal oldala ellen is.[107]

A rohamozó oszlopot Sir Coote dandárja igen pontosan leadott sortüzekkel fogadta, melyek – Robertson őrmester szavait idézve – „döbbenetes pusztítást okoztak a franciák sorai között." Ennek ellenére az ellenség nem hátrált meg, s folytatta előrenyomulását, mire a britek bajonettjeiket feltűzve várták a félelmetes francia szuronyrohamot. A gyilkos kézitusában a vöröskabátosok tartották állásaikat, s visszaverték a támadókat. Többszöri sikertelen próbálkozást követően a franciák végül két tábori ágyút vontattak a csatatérre, melyeket szögekkel, repeszdarabkákkal, s egyéb fémhulladékkal töltöttek meg, hogy gyilkos kartácstűzzel szörnyű pusztítást vigyenek végbe a rendíthetetlen brit katonák között. A vöröskabátosok ezért mindhárom ezredből különítményeket küldtek ki, hogy visszavonulásra kényszerítsék a tüzérséget. A franciák visszavonták ugyan egy kicsit ágyúikat, de még mindig lőtávolon belül maradtak, és továbbra is állandó tűz alatt tartották a brit centrum bal oldalát. A katonák kénytelenek voltak a földre feküdni, hogy valamelyest védve maradjanak a kartácstűztől. Végül az mentette meg a dandárt, hogy az egyik ágyú ismeretlen okból felrobbant, és hatalmas pusztítást okozott a tüzérek között,. A franciák ezért abbahagyták a tüzelést, s a megmaradt ágyút is visszavonták.[108]

Ezt követően a franciák a brit centrum jobb oldalát támadták meg, ahol szintén kemény küzdelem vette kezdetét. Sir Coote dandárparancsnok akkor kiadta az előrenyomulási parancsot, és az 1., az 54. és a 92. ezred megindult a centrum jobb oldalát támadó francia csapatok ellen. A két brit dandár együttes erején megtört a franciák támadó lendülete, és visszavonulásba kezdtek.

---

[105] Az abu-kíri francia támadást, melyre Őfelsége katonái a legkevésbé sem számítottak, Sir John Moore tartalékhadteste fogta fel, s verte vissza véres harcok árán a brit vonalak jobbszárnyának háta mögött. Soldiers at War 2001. 47. o.

[106] A Derroll's, a Dillon's és a Stuart's ezred azért nem rendelkezett ezredsorszámmal, mert nem brit, hanem külföldi ezredek voltak. *Greenhill Gardyne* 1901. 92–93. o.

[107] *Greenhill Gardyne* 1901. 93. o.

[108] *Robertson* 1842. 17–18. o.

Mivel erőfeszítései nem csupán középen, de a brit vonal jobbszárnyán is hiábavalónak bizonyultak, Menou tábornok az arcvonal minden szakaszán visszavonta csapatait. A franciák visszavonultak Alexandria falai mögé, s délelőtt tíz órára véget is ért az alexandriai csata, mely végeredményét tekintve óriási jelentőségű volt. A szárazföldön elért folyamatos francia sikerek és brit kudarcok után újra önbizalmat öntött a brit katonákba, s Nagy-Britannia lakosságába. Ezen kívül megmutatta Európa népeinek, hogy a brit szárazföldi hadsereg ugyanolyan félelmetes és tiszteletre méltó erejű, mint a tengeri haderő. Végül, de nem utolsó sorban a franciák alexandriai kudarca egyben egyiptomi kalandjuk végét is előre vetítette.[109] Sikerükért azonban a britek súlyos árat fizettek. A csata kezdetén a brit expedíciós haderő nem egészen tízezer főt számlált, melyből háromszáz főt tett ki a lovasság. Ezen felül a brit vonalakat két-két huszonnégy és harmincnégy fontos ágyú védte. A támadó francia hadsereg kilencezer-hétszáz emberből állt, melyből ezerötszáz főnyi volt a lovasság. A francia tüzérség negyvenhat ágyúval rendelkezett.

A britek vesztesége halottakban és sebesültekben ezerötszáz főre rúgott, a halottak között volt az expedíciós haderő főparancsnoka, Sir Ralph Abercromby is.[110] A Gordon Highlanderek összesen negyvenkilenc halottat és sebesültet vesztettek. Ez utóbbiak között volt a későbbi ezredparancsnok, Sir John Cameron százados is.

A franciák vesztesége még jelentősebb volt. Ők négyezer emberüket vesztették el az összecsapásban. Pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre az elhunytakról, annyit tudunk csupán, hogy a csata után a vöröskabátosok ezernegyven franciát temettek el, a halottak között több magas rangú tiszt is volt. A britek két ágyút is zsákmányoltak. Ezen kívül négyszáz lótetem is a harcmezőn maradt.[111]

1801. március 25-én a 92-esek az immáron brit kézbe került Abu-Kír erődjébe vonultak, ahol hatezer török katona csatlakozott hozzájuk. Végre sor kerülhetett némi pihenésre és regenerálódásra – szerencsére megszerezték a francia helyőrség élelmiszerkészletét is. Sok szenvedést okozott viszont a brit csapatoknak a franciák között kitört malária-járvány, valamint az arrafelé őshonos rovarok, skorpiók okozta halálos csípések, marások. Az otthonosan mozgó törökök gyakran megmosolyogták az Egyiptomban oly idegenül viselkedő, pirosra sült bőrű bőrű briteket.[112]

Míg a 92-esek, s a brit expedíciós hadsereg nagy része „sebeit nyalogatva" várta az újabb parancsot, Hutchinson főparancsnok egy osztagnyi brit katonával csatornát ásatott a Maadieh-tavat és a száraz Mareotis-tómedret elválasztó földszoroson keresztül. Így az egész Alexandriától délre fekvő területet vízzel árasztotta el. A várost ezzel a britek elszakították az ország többi részétől, s az ott ragadt francia csapatok csapdába estek.[113]

Ezzel egy időben egyesült brit–török csapatok szálltak partra Rosettában, s elfoglalták St. Julien erődjét, valamint El Hamedet.[114] Ugyanakkor a felfegyverzett brit őrna-

---

[109] *Greenhill Gardyne* 1901. 94–95. o.

[110] Sir Ralph Abercromby halálát követően a brit expedíciós hadsereg feletti főparancsnokságot Hutchinson tábornok vette át. *Moore* I. 1904. 21. o.

[111] *Greenhill Gardyne* 1901. 95–96. o.

[112] *Robertson* 1842. 20–21. o.

[113] *Greenhill Gardyne* 1901. 97. o.

[114] A rosettai brit–török hadsereg mintegy 6200 katonából állt. Ebből 1200 volt a brit, s mintegy 5000 a török. A brit csapatokat Spencer ezredes vezette. *Moore* II. 1904. 21. o.

szádok több francia hajókaravánt is elfogtak, melyek Alexandria védőinek vittek volna felszerelést, ellátást. Ezáltal végképp elvágták az összeköttetést az alexandriai és kairói francia erők között. Ellátmány és utánpótlás hiányában az egyiptomi francia csapatok napjai meg voltak számlálva, bár egyelőre még kitartottak.[115]

Május 2-án az abu-kíri brit–török erők azt az utasítást kapták, hogy induljanak el, s csatlakozzanak a rosettai brit–török csapatokhoz. Így tehát az Abu-Kírban állomásozó hadsereg részeként a Gordon Highlanderek is útra keltek Rosetta felé. Útjuk a tengerpart mentén, homokos-sivatagos terepen keresztül vezetett, ahol főleg az ivóvíz hiánya miatt szenvedtek. Három nap múlva el-Hamedben találkoztak az időközben hétezer főre növekedett rosettai brit–török egyesült erőkkel.[116]

Néhány napot ott töltöttek a csapatok, mert meg kellett várniuk a vízi úton érkező brit tüzérséget, majd május 8-án megindultak Kairó ellen. A főváros felé vezető útjukat már sokkal kellemesebb körülmények között tették meg, mivel a Nílus bal partján bőségesen el voltak látva élelemmel és friss ivóvízzel. Menet közben a Gordon Highlandereket az 1., a 30. és az 50. ezreddel együtt Doyle dandártábornok parancsnoksága alá helyezték.[117]

Kairói útjuk közben csupán egyszer vettek részt a csapatok harci cselekményben. Május 9-én a sereg elérte a franciák által megerősített Rahmanieh falut, ahová néhány francia ezred ásta be magát. A falu jelentőségét eredetileg az adta, hogy ellenőrizte és felügyelte az Alexandria és Kairó közötti összeköttetést. Az Alexandriának ivóvizet biztosító Alexandriai-csatorna is ott csatlakozott a Nílushoz.

A Rahmanieh elleni támadást a török csapatok kezdték, de a franciák néhány sortűzzel visszakergették őket. Miután az expedíciós hadsereg vonalba fejlődött, a francia oszlopok megtámadták annak a török hadsereg alkotta jobbszárnyát, de gondosan óvakodtak a vöröskabátosok elleni támadástól. Ezt felismerve a britek a törökök segítségére siettek. Néhány sortüzet követően a francia csapatok nem folytatták a hiábavaló küzdelmet a túlerővel szemben, s fegyvereiket letéve megadták magukat.[118]

Út közben, május 17-én elcsíptek egy francia karavánt, mely a sivatagon keresztül vitt volna erősítést Alexandriából Kairóba. A britek ötszázhatvankilenc katonát ejtettek foglyul – gyalogságot, lovasságot, tüzérséget, s tevés harcosokat vegyesen – ötszázötven tevét, egy ágyút, valamint sok-sok lovat és szamarat is zsákmányoltak.[119] Öt nap múlva, május 22-én, az expedíciós hadsereg megérkezett Kairó falai elé, ahol letáborozott, s előkészületeket tett az ostromra. A várost május 27-ére körbekerítették, de nem volt szükség a harci cselekmények megkezdésére, mert a Kairót védő francia csapatok, belátva reménytelen helyzetüket, feladták a várost. Nem sokkal a kapitulációt követően megérkezett Kairó falai alá a Sir David Baird vezérőrnagy parancsnoksága alatt álló indiai brit hadsereg is.[120] A britek sikere ezzel kiteljesedett, s már csak Alexandria falain lobogott francia trikolór.

---

[115] *Greenhill Gardyne* 1901. 97. o.

[116] Miután csatlakoztak Spencer ezredes csapataihoz, Őfelsége katonáinak száma 4500 főre nőtt a seregen belül. A parancsnokságot Spencer ezredestől Hutchinson tábornok vette át. *Moore* II. 1904. 22. o.

[117] *Greenhill Gardyne* 1901. 97. o.

[118] *Robertson* 1842. 22–23. o.

[119] *Greenhill Gardyne* 1901. 99. o.

[120] Az indiai hadsereg 6400 főből állt, melyből 3600 brit, 2800 pedig indiai szipoly katona volt. A tisztek valamennyien angolok voltak. *Greenhill Gardyne* 1901. 99-100. o.

Mielőtt az immáron tizenhétezresre nőtt brit–török expedíciós hadsereg visszatért volna Alexandria falai alá, hogy egyesülve a hátrahagyott hatezer-ötszáz vöröskabátossal megkezdje a város ostromát, időt szakítottak a fenséges piramisok megtekintésére is.[121]

A Kairót védő francia katonákat júliusban indították útnak Rosetta felé, hogy ott behajózzák, s útnak indítsák őket Franciaországba. A 92. ezredet a francia foglyok mellé rendelték kíséretképpen. Rosettába történő megérkezésük után a Gordonok visszatértek az Alexandria falait szemmel tartó brit táborba.

Alexandria ostromát 1801. augusztus 16-án éjszaka kezdték meg a brit csapatok. Sir Coote tábornok hadosztálya az éjszaka leple alatt csónakokba szállt, a város déli oldalát határoló Mareotis-tavon keresztül megkerülte a várost, és annak nyugati oldalán, a tenger és a tó közötti keskeny földszoroson partra szállt. Nagyon fontos volt, hogy mindezt teljes titokban, a franciák figyelmét elkerülve hajtsák végre. Ennek érdekében Sir Doyle vezérőrnagy dandárja – a 30., az 50. és a 92. ezred – valamint Sir John Moore tábornok könnyű hadteste elterelő hadműveletet hajtott végre a város keleti oldalán található előretolt francia állások ellen.

A támadás hatására a várvédők világító rakétákat lőttek ki, amelyek felfedték az elterelő hadműveletben részt vevő brit csapatok hadmozdulatait; megismétlődni látszottak március 13. eseményei, mikor is a Gordonoknak a Mandora toronnyal szemben lévő magaslatot kellett heves ágyútűzben megrohamozniuk. Az eredmény azonban ezúttal sokkal kedvezőbb volt a britek számára. A vöröskabátosok sokkal könnyebben és kisebb veszteségekkel foglalták el az előretolt francia állásokat, mint öt hónappal korábban.[122] Ráadásul tökéletesen sikerült elterelniük a várvédők figyelmét az Alexandria nyugati részén észrevétlenül partraszálló csapatok hadmozdulatáról is. A városban lévő francia helyőrséget így tökéletesen elszigetelték mindentől, s mindenkitől. Alexandria minden oldalról brit csapatokkal volt körbevéve. Északról a Királyi Haditengerészet sorhajói őrködtek, hogy francia hajó még véletlenül se merészkedhessék a közelbe. A város keleti és nyugati oldalán lévő földszoroson mindenhol vöröskabátos katonák nyüzsögtek, míg délről, az elárasztott Mareotis-tavon, felfegyverzett angol csónakok akadályozták meg, hogy bárki is abból az irányból Alexandriába juthasson.

Mivel a franciák még így sem voltak hajlandók megadni magukat, a britek kihajóztak néhány huszonnégy fontos ágyút Őfelsége hajóiról, és az előretolt állásokba vontatták azokat. Augusztus 19-én este, mikor minden készen állt az akcióhoz, több irányból ágyúzni kezdték Alexandriát. Vízről és szárazföldről egyaránt tüzeltek a városra, aminek meg is lett az eredménye. Másnap reggel a francia helyőrség kapitulált, s átadta Alexandriát a brit csapatoknak.[123]

A 92. (Gordon Highlanders) gyalogezred egyike volt azon alakulatoknak, amelyek legelőször tették be a lábukat Alexandriába. Ami ott a szemük elé tárult, minden képzeletüket felülmúlta. A városvédő francia csapatok olyannyira híján voltak az élelemnek,

[121] Robertson őrmester igen aprólékosan ecseteli a brit csapatok turistakirándulásait a híres piramisoknál. Az európai katonák igényeinek megfelelni kész helybéli arab idegenvezetők és tevehajcsárok buzgólkodásait olvasván az ember akaratlanul is a modern, idegenforgalomra építő egyiptomi turizmusra gondol – a piramisokból elcsent kő-, illetve szobordarabkákat hazacipelő brit katonák pedig a mai kor európai turistáit juttatja eszünkbe. *Robertson* 1842. 28–30. o.

[122] A 92-esek „mindössze" 7 embert vesztettek az akcióban. *Greenhill Gardyne* 1901. 103. o.

[123] *Robertson* 1842. 31–33. o.

hogy már a dragonyosok lovait etették, s bármilyen ennivalót hajlandók voltak megvásárolni, amit a britek felkínáltak nekik. Ennél is szörnyűbb látványt nyújtott azonban a legyengült francia katonák között kitört vérhasjárvány eredménye. Rengeteg halott és haldokló feküdt összezsúfolva, egymás hegyén-hátán. A vérhas terjedésének csak kedvezett a friss ivóvíz hiánya, s a helyette fogyasztott enyhén sós víz émelyítő hatása. Mivel a városba hatoló brit csapatok sem voltak felkészülve a járványra, a betegség közöttük is gyorsan felütötte a fejét.[124] Ez persze csak tovább növelte a hadjárat veszteségeit.[125]

A brit csapatok október elejéig maradtak Egyiptomban. III. György király, és Nagy-Britannia parlamentjének két háza még ott tartózkodásuk alatt köszönetet mondott nekik kiváló és sikeres harci teljesítményükért. A hadjáratban részt vevő valamennyi brit alakulat megkapta a jogot, hogy ezredlobogóján a megtisztelő „Sphinx" és „Egypt" szavakat viselhesse.[126] Csupán a 90. (Cameron Highlanders) és a 92. (Gordon Highlanders) gyalogezred varrhatott egy harmadik nevet is az ezredzászlajára. A március 13-án megvívott, Mandora torony előtti hősies és véres összecsapás emlékére, mikor a két skót ezred hosszú-hosszú órákig állt helyt a többszörös túlerőben lévő ellenséggel szemben, lobogójukra tűzhették a dicsőséges „Mandora" nevet is. E fegyvertény tovább növelte a skót Felföld elismertségét brit katonai berkekben.

1801. október 6-án a Gordon Highlanderek Abu-Kírba meneteltek, ahol hajóra szállhattak, s megindultak hazafelé. Málta szigetét október 19-én érték el, s majdnem egy hónapot töltöttek ott. November 15-én ismét hajóra szálltak, s Gibraltárt érintve folytatták útjukat Nagy-Britanniába. 1802. január 30-án érkeztek meg az írországi Cork városába, ahonnan február 12-én Kilkennybe masíroztak. Az ezred akkor harminchárom tisztből, negyvenkét altisztből, huszonkét dudásból és ötszázötvenkilenc közlegényből állt. Kilkennyben általános orvosi vizsgálatnak vetették alá az ezredet, amely után négy őrmestert, két tizedest, egy dudást és kilencvenkét közlegényt egészségi problémáik miatt felmentettek a további katonai szolgálat alól, s leszerelték őket. Április 5-én ugyancsak Kilkennyben érte őket az amiens-i békeszerződés híre is, melyben Nagy-Britannia – Trinidad és Ceylon kivételével – összes, a koalíciós háborúk addigi szakaszában megszerzett területéről lemondott. Portugália átengedte Guyanát Franciaországnak, a török szultán megtarthatta összes birtokát, Málta visszakerült a Johannita Lovagrend tulajdonába, Franciaország pedig beleegyezett, hogy kivonul Közép- és Dél-Itáliából.[127]

A hadi állapot megszűntével a Gordon Highlanders ezred katonái arra számítottak, hogy újonc ezred lévén leszerelik őket, s végre-valahára visszatérhetnek otthonukba. Ezt

---

[124] *Robertson* 1842. 34–35. o.

[125] A brit expedíciós hadsereg összvesztesége: a hadjáratban 23 tiszt, 20 altiszt és 505 közlegény meghalt, 169 tiszt, 149 altiszt és 2728 közlegény megsebesült. (Közülük valószínűleg a későbbiekben többen is belehaltak sérüléseikbe!) Nyolc tiszt, 2 altiszt és 73 közlegény akció közben eltűnt. Az összveszteségből a Gordon Highlanderek vesztesége a következő: 13 tiszt megsebesült (közülük négyen belehaltak sebeikbe), 23 altiszt és közlegény hősi halált halt a harcmezőn, 128 altiszt és közlegény megsebesült (közülük a későbbiekben harminchatan belehaltak sebesüléseikbe). Rajtuk kívül 63 tiszt, altiszt és közlegény halálozott el betegségben. A franciák vesztesége jóval nagyobb volt ennél: 3000 emberük esett el a különböző csatatereken, 1500 betegségben, járványban halt meg közülük. A sebesültek számát nem ismerjük, de 27 680 katona esett a hadjárat folyamán brit fogságba. Ezen kívül a francia közlegények közül hatszázan dezertáltak, valamint a francia polgári lakosság 768 tagja is brit fogságba került. *Greenhill Gardyne* 1901. 104. o.

[126] *Cannon* 1851. 28. o.

[127] *Greenhill Gardyne* 1901. 108–109. o.

a hitet tovább erősítette, hogy még április 12-én az ezredet Belfastba vezényelték, ahol hajóra rakták katonáit, s nyolc év távollét után behajózták őket Skóciába. A várakozásokkal ellentétben azonban az ezredet hazatérését követően sem szerelték le, hanem, Huntly márkijának kifejezett parancsára, továbbra is fegyverben tartották. A főparancsnok döntésének helyességéről egy esztendő múltán bizonyosodhattak meg a kételkedők, mikor ismételten kiújult a háború Franciaország és Nagy-Britannia között.

Koppenhága elfoglalása és a dán flotta megszerzése

1803. június 10-én a Gordon Highlandereket ismét Angliába rendelték, ahol az Essex grófságbéli Colchesterben helyezték őket kaszárnyába. Az elkövetkező éveket ott töltötte az ezred, bevetésre készen. Erre azért volt szükség, mert a brit kormányzat Nelson trafalgari diadaláig rettegett egy esetleges francia partraszállástól. Ennek bekövetkezte esetében pedig szükség lett volna minden katonai erőre.[128]

A brit hadsereg növelését szolgálta a parlament alsóháza által 1803. június 28-án hozott hadsereg utánpótlási törvény („Army of Reserve Act") is, mely kimondta, hogy Anglia területéről további harmincnégyezer, Írország területéről tízezer, Skócia területéről pedig hatezer katonával kell növelni a hadsereg létszámát. Ennek a törvénynek a keretében állították fel a Gordon Highlanders gyalogezred második zászlóalját, mely kizárólag belföldi szolgálatot látott el, illetve a későbbiekben abból pótolták az első zászlóalj veszteségeit.[129]

1806 januárjában az ezredet Londonba rendelték, hogy díszőrségként vegyenek részt Nelson admirális temetésén. A ceremóniát követően visszatértek az essexi Colchesterbe, ahol a következő év júliusáig maradtak, amikor is Harwich kikötővárosába irányították őket, ahol behajózták az ezredet Koppenhága felé, hogy Nagy-Britannia Dánia elleni hadjáratában teljesítsenek szolgálatot. A skandináv államot azért támadta meg az Egyesült Királyság, mert annak igen jelentős hadiflottáját Napóleon fel szerette volna használni a szigetország ellenében.[130] Ezt megelőzendő a Westminsterben elhatározták, hogy a dán hajóhadat vagy megkaparintják a franciák elől, vagy elsüllyesztik.

A behajózott brit csapatok 1807. augusztus 8-án horgonyoztak le a dániai Elsinør mellett a tengerszorosban. A következő néhány napban a hadsereg dandárokba és hadosztályokba szerveződve gyülekezett. A Gordon Highlandereket Sir Arthur Wellesley vezérőrnagy – Wellington majdani hercege – parancsnoksága alá helyezték a 43., az 52. és a 95. ezreddel együtt. A hadsereg főparancsnoka Lord Catchart altábornagy volt.

---

[128] Nagy-Britannia hadra fogható katonai ereje ezekben az esztendőkben (1803–1807) 150 950 emberből állt, melynek alig kétharmada (98 314 fő) alkotta a reguláris hadsereget. A maradék egyharmadot a félmilitáris milíciák adták. Ezen kívül több mint 200 000 ember szolgált még a Nemzetőrségben és a Parti Őrségben. Ezzel a haderővel szemben Franciaország fegyveres erejét – hollandiai, svájci és itáliai hadseregét nem számítva – 427 000 fő alkotta. *Greenhill Gardyne* 1901. 112. o.

[129] *Greenhill Gardyne* 1901. 113. o.

[130] 1805-ös adatok szerint a dán hadiflotta 63 200 tonna vízkiszorítású hajóhaddal rendelkezett, mely akkor az ötödik legnagyobb volt a világon. Csupán Nagy-Britannia (571 500 tonna), Franciaország (182 200 tonna), Spanyolország (138 700 tonna) és Oroszország (131 900 tonna) hadiflottája haladta meg méreteiben Dániáét. *Glete* 1993. 553–695. o.

Augusztus 14-én az angol flotta Elsinør mellől továbbhajózott Koppenhága felé. Két nap múlva a brit csapatok, hadihajók által fedezve, partra szálltak Vedeck városánál, amely Elsinør és Koppenhága között, nagyjából félúton helyezkedik el. A partraszállást megpróbálta ugyan megakadályozni egy csapatnyi dán dragonyos, de az angol hajóágyúk tüze gyorsan elkergette őket a partszakaszról.

Sir Arthur Wellesley dandárja az elsők között volt, melyek dán földre tették a lábukat. David Robertson őrmester visszaemlékezéséből kiderül, hogy az először partot ért csapatok a dán dragonyosok után vetették magukat, hogy biztosítsák a hadsereg többi részének a zavartalan partraszállást. Ennek megtörténte után az expedíciós hadsereg elindult Koppenhága felé. Augusztus 24-én a brit expedíciós hadsereg megtámadta a dán fővárost, s szinte ellenállás nélkül el is foglalta azt.[131]

Lord Wellesley-re akkor azt a feladatot bízták rá, hogy vonuljon ki a városból, s szükség esetén akadályozza meg, hogy dán csapatok Koppenhága felmentésére vonuljanak. Augusztus 27-én kapta meg az első aggasztó hírt, hogy nagyobb dán sereg közeledik Koppenhága felé délnyugat felől. A hír hallatára Sir Arthur tüstént a dánok ellen indult. Két nap múlva, Køge város mellett találkozott is a két ellenséges haderő. A dánok majdnem négyszeres létszámbeli fölényben voltak, hiszen a tizenötezer katonájukkal szemben mindössze négyezer vöröskabátos állt.[132]

A britek jobbszárnyát a 43., balszárnyát az 52., centrumát pedig a 92. gyalogezred alkotta. A 92-esek könnyű százada és a 95-ösök négy százada a vonalak előtt vette fel a harci érintkezést a dánok hasonló alakulataival. A dánok egy domboldalon helyezkedtek el, arcvonalba fejlődve. Mögöttük hat-nyolc hatfontos ágyú nézett a brit vonalak felé. Lovasságuk a gyalogság mögött helyezkedett el. A két szemben álló fél között kisebb sík terület húzódott, ideális terepet kínálva fel az összecsapásra.[133]

A dánok csekélyke tüzérségük nyitótüzével kezdték az ütközetet, de nem sok kárt okoztak a brit csapatokban, mert tüzéreik igen gyengén céloztak. Mindössze egyetlen lövésük okozott némi kárt: a 92-esek első századából ölt meg egy katonát. A tüzérség próbálkozásait a gyalogság sortüzei követték, amelyek több vöröskabátost is megsebesítettek. Ezután a dán lovasság indult rohamra, de a zárt alakzatba tömörült brit gyalogság könnyedén visszaverte a támadást. A lovasság visszavonulását követően Sir Arthur katonái már nem várták meg a gyalogság támadását, hanem maguk indultak rohamra a túlerőben lévő ellenség ellen. A britek támadása olyannyira sikeres volt, hogy létszámfölénye dacára a dán gyalogság nem tudott megállni a „vörös fergeteg" előtt, s futásban keresett menedéket. A brit dandár nem adta meg a lehetőséget a menekülőknek, hogy még egyszer összeszedjék erejüket: a megfutó dánokat Køge városán keresztül űzték vissza dél felé.[134]

Sir Arthur Wellesley példás módon teljesítette feladatát. Amellett, hogy teljesen szétverte a Koppenhága felmentésére igyekvő dán hadakat, rengeteg hadizsákmányt, és hadifoglyot is ejtett. Ezernyolcszáz dán közkatona mellett harminc tiszt és egy tábornok is

---

[131] *Robertson* 1842. 38–39. o.

[132] A Letter from Denmark to his Parents by Pte. Archibald Gellen, 92nd Highlanders. GHRM (PB 286.)

[133] *Robertson* 1842. 40. o.

[134] *Robertson* 1842. 40–41. o.

brit fogságba esett. Emellett a nyolc ágyú, huszonkét hadilobogó és számos, utánpótlást szállító társzekér került a vöröskabátosok kezébe.[135]

A britek veszteségei elenyészők voltak. A Gordon Highlanderek közül ketten meghaltak, egy katona pedig megsebesült az ütközetben.[136] A dánok ezzel szemben igen súlyos veszteségeket szenvedtek. A hadifoglyokon túl öt-hatszáz főt tett ki az elesettek és a sebesültek száma.[137]

A køge-i összecsapást követően Sir Arthur dandárja a Koppenhága melletti Ostead faluba vonult, s egészen 1807. október 20-ig, a dán kapitulációig ott is maradt. További katonai akciókban nem vettek részt, napjaikat pihenéssel töltötték.[138]

1807. szeptember 7-én az angol flotta körbezárta, és megadásra kényszerítette a dán hadiflottát. Ezt követően a brit expedíciós hadsereg a dán kormány által aláírt hivatalos kapitulációig Koppenhágában maradt. A kapituláció aláírása után a dán hadiflotta hivatalosan is Nagy-Britannia tulajdonába került.[139]

A 92-esek nagy részét, mintegy hatszáz embert október 20-án behajózták a dánoktól zsákmányolt nyolcvannégy ágyús NEPTUNAS sorhajóra, mely azonban, az angol tengerészek hibájából, Elsinørt elhagyva zátonyra futott. A tengerészek és a hajón tartózkodó katonák a hajótörés után Hewan szigetére eveztek, ahol ideiglenesen menedéket leltek a háborgó tengertől, s a feldühödött dánok bosszújától egyaránt. Ehhez a Svédországhoz tartózó apró szigeten tizennégy napot töltöttek a skót legények, végül néhány kisebb hajó érkezett Angliából, hogy hazavigye őket.

November 12-én az ezred partot ért Angliában, ahol Weeley-ben kaszárnyába kerültek, és 1808. március 23-ig állomásoztak ott. Akkor újra Colchesterbe vezényelték az alakulatot, ahol egyrészt Skócia északi megyéiből származó önkéntesekből, másrészt az Írországban állomásozó második zászlóaljból feltöltötték a reguláris feladatokat ellátó első zászlóaljat.[140]

*

1808. április 29-én a Gordon Highlanderek újra Harwich kikötőjébe masíroztak, ahol behajózták az ezredet, hogy Sir John Moore parancsnoksága alatt egy svédországi katonai akcióban vegyen részt. Az utolsó pillanatban azonban megváltozott a parancs, így a skót legények Skandinávia helyett az Ibériai-félszigeten kerültek bevetésre. Ottani alkalmazásuk története azonban már egy újabb dolgozat tárgya lehet.

---

[135] *Robertson* 1842. 41. o.

[136] A Letter from Denmark to his Parents by Pte. Archibald Gellen, 92nd Highlanders. GHRM (PB 286.) és *Cannon* 1851. 36. o.

[137] A Letter from Denmark to his Parents by Pte. Archibald Gellen, 92nd Highlanders. GHRM (PB 286.)

[138] *Robertson* 1842. 42. o.

[139] *Cannon* 1851. 37–39. o.

[140] A feltöltést követően az első zászlóalj, a tisztikart nem számítva, 49 őrmestert, 22 dudást és 964 közlegényt számlált. *Cannon* 1851. 39. o.

Arató 1978.	*Arató Endre:* A nemzetiségi kérdés Nagy-Britanniában. Budapest, 1978.
Bell 1988.	*Robert Bell:* The Book of Scots-Irish Family Names. Belfast, 1988.
Bulloch 1913.	*John Malcolm Bulloch:* The Gordon Highlanders. The History of Their Origin Together With A Transcript of The First Official Muster. Banff, 1913.
Bulloch 1914.	*John Malcolm Bulloch:* Territorial Soldiering In The North-East of Scotland During 1759–1814. Aberdeen, 1914.
Cannon 1851.	*Richard Cannon:* Historical Record of The Ninety-Second Regiment (Gordon Highlanders) From 1794 To 1850. London, 1851.
Chandler 1966.	*David G. Chandler:* The Campaigns of Napoleon. New York, 1966.
Glete 1993.	*J. Glete:* Navies and Nations. Warships, Navies and State Building in Europe and America, 1500-1860. 2. Vol. II. Appendix 2. Stockholm, 1993.
Gordon 1980.	*George Gordon:* The Last Dukes of Gordon and Their Consorts 1743-1864. Aberdeen, 1980.
Greenhill Gardyne 1901.	*Lt.-Colonel C. Greenhill Gardyne:* The Life of A Regiment. The History of The Gordon Highlanders From Its Formation In 1793 To 1816. London, 1901.
Innes 1884.	*Colonel Thos. Innes:* The Aberdeenshire Militia and the Royal Aberdeenshire Highlanders, now Third Battallion The Gordon Highlanders, 1798 to 1882. Aberdeen, 1884.
Mackillop 2000.	*Andrew Mackillop:* 'More Fruitful than the Soil' 1715–1815. East Lothian, 2000.
Memoir 1858.	Memoir of Colonel John Cameron of Fassiefern. By The *Rev. Archibald Clerk.* Glasgow, 1858.
Meyer 1961.	*Duane Meyer:* The Highland Scots of North Carolina, 1732–1776. Chapel Hill, 1961.
Moore I. 1904.	The Diary of *Sir John Moore.* Vol. I-II. Edited by Major-General Sir J. F. Maurice, K. C. B. 1904.
Narrative 1822.	Excerpts from a Narrative of a Private Soldier in His Majesty's 92nd Regiment of Foot (1822). In: http://www.bydand.com/-memoirs.htm 2003.
Robertson 1842.	The Journal of Sergeant *D. Robertson*, late 92nd Foot. The Different Campaigns, Between The Years 1797 and 1818. Published by *J. Fisher.* Perth, 1842.
Sinclair-Stevenson 1968.	*Christopher Sinclair-Stevenson:* The Gordon Highlanders. Ed. *Lt.-General Sir Brian Harracks.* London, 1968.

Soldiers at War 2001.	The Mammoth Book of Soldiers at War. [Firsthand Accounts of Warfare from the Age of Napoleon] Ed. *John E. Lewis.* New York, 2001.
Tandori 2004.	*Tandori Mária:* A korzikai angol királyság, avagy a kölcsönös meg nem értés története. In: http://www.aetas.hu/2004-03-04/-tandori.pdf
Törvény Skócia lefegyverzéséről 1746.	Törvény Skócia lefegyverzéséről (1746) Ford. *Fejér Ingrid.* Documenta Historica, Szeged, 1998.
Tulard 1997.	*Jean Tulard:* Napóleon. Budapest, 1997.
Watt é. n.	*Lauchlan MacLeon Watt:* The Gordon Highlanders. W. P. Nimmo Hay & Mitchell, Edinburgh, é. n.
Wilkinson-Lathan 1975.	*Robert Wilkinson-Lathan:* Scottish Military Uniforms. London, 1975.

Teofil Bíró

THE HISTORY OF THE 92ND (GORDON HIGHLANDERS) REGIMENT OF FOOT IN THE WARS OF THE COALITIONS

Summary

International conflicts in the second half of the 18th century (the Seven Years' War, the American War of Independence, the French Revolution and the Napoleonic Wars) urged the British government to gradually increase the strength of the country's land forces. It seemed to be reasonable to make use of the manpower of the economically disadvantaged and overpopulated Scottish Highlands. In the last wave of the recruitment campaign that was launched in the Highlands after the last Jacobite Rising in 1745–1746 and ended in 1800, the Gordon Highlanders Regiment of Foot, recruited from and garrisoned in Aberdeen, was raised in 1794.

Principally, the Regiment was called to life by the growing needs of the Wars of the Coalitions. At that time, Great Britain did not only fight at sea and in the colonies, but also took part in the wars against France on the Continent more and more frequently and with increasing numbers of troops.

Except for the Egyptian Campaign in 1801, which was an integral part of the struggle against Napoleon, the Regiment was deployed in Europe throughout the period. They fought in Holland in 1799, in Denmark in 1807, in Belgium in 1809, in Portugal and Spain between 1808 and 1813, in France in 1814 and again in Belgium in 1815. Their Battle Honours ("Egmont-op-Zee," "Sphinx," "Egypt," "Mandora," "Peninsula," "Corunna," "Fuentes d'Onor," "Almarez," "Vittoria," "Pyrenees," "Nive," "Orthes" and "Waterloo") all prove the Regiment's involvement and valuable service in the battles, and represent the glorious stages of the early regimental history.

The study gives an account of the first period of the Gordon Highlanders' history, from the antecedents and the establishment of the Regiment to their deployment in the Iberian Peninsula in 1808.

Teofil Bíró

L'HISTOIRE DU 92^{E} RÉGIMENT D'INFANTERIE BRITANNIQUE (GORDON HIGHLANDERS) À L'ÉPOQUE DES GUERRES DE COALITION

Résumé

Les conflits internationaux de la deuxième moitié du 18e siècle – guerre de sept ans, la guerre d'indépendance en Amérique du Nord, la révolution française et les guerres napoléoniennes – ont incité le gouvernement britannique à augmenter progressivement les effectifs de son armée de terre. Il paraissait logique d'exploiter les ressources humaines des Hautes Terres d'Écosse, une région économiquement en retard avec un excédent de population. Les recrutements y ont débuté après la dernière insurrection jacobite de 1745–46 et ont duré jusqu'en 1800. C'est lors de la dernière vague de ces recrutements que le régiment d'infanterie Gordon Highlanders établi à Aberdeenshire fut formé en 1794.

Le régiment est né pour répondre aux besoins grandissants des guerres de coalition. En plus de la mer et des colonies, la Grande Bretagne intervenait contre la France de plus en plus souvent sur le continent et avec des forces accrues.

Hormis la campagne d'Égypte de 1801 – qui faisait partie intégrante de la lutte contre Napoléon – le régiment fut toujours engagé en Europe dans la période examinée. Les théâtres de leurs opérations militaires furent les Pays-Bas en 1799, le Danemark en 1807, la Belgique en 1809, le Portugal et l'Espagne entre 1808 et 1813 avant de retourner en Belgique en 1815. Les inscriptions sur le drapeau du régiment témoignent de leur participation utile et active aux combats : «Egmont-op-Zee», «Sphinx», «Egypt», «Mandora», «Peninsula», «Corunna», «Fuentes d'Onor», «Almarez», «Vittoria», «Pyrenees», «Nive», «Orthes» et «Waterloo» indiquent chacun les différentes étapes glorieuses au début de leur histoire.

La présente étude examine la première période de l'histoire du régiment, de sa formation – et des événements précédant celle-ci – à 1808 lorsqu'il a été envoyé sur la péninsule ibérique.

Teofil Bíró

DIE GESCHICHTE DES 92. (GORDON HIGHLANDERS) BRITISCHEN INFANTERIEREGIMENTS ZUR ZEIT DER KOALITIONSKRIEGE

Resümee

Die internationalen Konflikte der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts – Siebenjähriger Krieg, nordamerikanischer Unabhängigkeitskrieg, französische Revolution und Napoleon-Kriege – spornten die britische Regierung an, die Stärke ihrer Festlandtruppen ständig zu erhöhen. Dabei erschien es als eine logische Lösung, das Menschenmaterial der schottischen Highlands heranzuziehen, die wirtschaftlich rückständig waren und über einen Bevölkerungsüberschuss verfügten. Im Jahre 1794, in der letzten Welle der militärischen Werbung auf dem Gebiet der schottischen Highlands, die nach dem letzten Jakobiten-Aufstand von 1745–46 begann und bis 1800 dauerte, erfolgte die Aufstellung des Infanterieregiments Gordon Highlanders mit Standort in Aberdeenshire.

Das Regiment wurde im Grunde von den immer größeren Anforderungen der Koalitionskriege ins Leben gerufen. Großbritannien nahm nunmehr nicht nur auf der See und in den Kolonien, sondern immer öfter und mit immer größeren Kräften auch auf dem Kontinent im Kampf gegen Frankreich teil.

Abgesehen vom Ägypten-Feldzug des Jahres 1801 – der einen organischen Teil des Kampfes gegen Napoleon bildete – wurde das Regiment in unserer Zeit bis zuletzt in Europa eingesetzt. Die Schauplätze der Kampftätigkeit des Regiments waren 1799 die Niederlande, 1807 Dänemark, 1809 Belgien, zwischen 1808–1813 Portugal und Spanien, 1814 Frankreich und schließlich 1815 erneut Belgien. Die auf die Regimentsstandarte damals aufgezeichneten Namen beweisen stolz die nützliche und aktive Teilnahme der Einheit in den Kämpfen: „Egmont-op-Zee," „Sphinx," „Egypt," „Mandora," „Peninsula," „Corunna," „Fuentes d'Onor," „Almarez," „Vittoria," „Pyrenees," „Nive," „Orthes" und „Waterloo" bedeuten allesamt jeweils ein ruhmreiches Kapitel in der frühen Geschichte des Regiments.

Die vorliegende Studie gibt einen Überblick über die erste Phase der Geschichte des Regiments, von der Vorgeschichte und Aufstellung bis zum Jahre 1808, als es auf die Iberische Halbinsel beordert wurde.

Теофил Биро

ИСТОРИЯ 92-ГО БРИТАНСКОГО ПЕХОТНОГО ПОЛКА (GORDON HIGHLANDERS) В ПЕРИОД КОАЛИЦИОННЫХ ВОЙН

Резюме

Международные конфликты второй половины XVIII века – семилетняя война, североамериканская война за независимость, французская революция и войны Наполеона – побуждали британское правительство к непрерывному повышению численного состава своей сухопутной армии. Логическим решением казалось воспользоваться человеческим материалом Шотландского севера, бывшего экономически отсталым и располагавшим избытком населения. В последней волне военных вербовок в Шотландии, начавшихся после последнего якобитского восстания 1745–1746 гг., в 1794 году был сформирован пехотный полк Gordon Highlanders в Аберденшайре.

Этот полк по существу был вызван к существованию все более возраставшими требованиями коалиционных войн. Великобритания теперь уже не только на море и в колониях, но все чаще и со все более крупными силами вступает в борьбу на суше против Франции.

За исключением военной кампании в Египте 1801 года, которая была органической частью войны против Наполеона, полк в это время до конца воевал в Европе. В 1799 году театром военных действий полка была Голландия, в 1807 году – Дания, в 1809 году – Бельгия, в 1808–1813 году – Португалия и Испания, в 1814 году – Франция, и в конце концов в 1815 году вновь Бельгия. Результативное и активное участие в боях с гордостью подтверждается следующими надписями, нанесенными на полковое знамя: „Egmont-op-Zee," „Sphinx," „Egypt," „Mandora," „Peninsula," „Corunna," „Fuentes d/Onor," „Almarez," „Vittoria," „Pyrenees," „Nive," „Orthes," „Waterloo,"- все они являются одними из славных этапов прежней истории полка.

В настоящей статье рассматривается первый период истории полка, начиная с формирования полка до 1808 года, до отправления его на Иберийский полуостров.

BÁNSÁGI ANDOR

AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA TENGERALATTJÁRÓ-BESZERZÉSEI, 1906–1918

Az Osztrák–Magyar Haditengerészet története és a hozzá kapcsolódó több kérdés meglehetősen marginális témának számít a modern magyar történetírásban. A második világháború utáni politikai vezetés és historiográfia ellenséges szemmel tekintett a flotta történetére, legfőképp azért, mert a haditengerészet világháborús története összefonódott a flotta utolsó parancsnoka, vitéz nagybányai Horthy Miklós nevével. Ha mégis egy tanulmányban vagy újságcikkben az osztrák–magyar flotta szóba került, az a cattarói matrózlázadásnak köszönhető. A korszak történeti irodalmának elfogultságára és dilettantizmusára jó példa Merényi Lászlónak a cattarói matrózlázadásról írt könyve,[1] mely hemzseg a tévedésektől és a szándékos torzításoktól.[2] A helyzet az 1980-as évek végén kezdett javulni, amikor a *Hadtörténelmi Közlemények* a témát felkarolva közölni kezdte Csonkaréti Károly színvonalas cikkeit a flotta háborús történetéről. A rendszerváltás után Csonkaréti Károly könyvei, Krámli Mihály tanulmányai, valamint néhány szakíró cikke tovább javított a helyzeten. Lassacskán a fiatalabb történészek, valamint az amatőr hadtörténészek is elkezdtek odafigyelni a témára. Az amatőr kutatások egyik szép példája Balogh Tamás és Csepregi Oszkár, a Szent István csatahajó történetét feldolgozó, impozáns könyve. Azonban a kedvező tendenciák ellenére, mind a mai napig nem született átfogó, a flotta történetét tudományos igénnyel feldolgozó mű.

E tények ismeretében egyáltalán nem meglepő, hogy a történészek közül senki sem foglalkozott átfogóan a császári és királyi haditengerészet tengeralattjáró flottillájával. Az egyetlen mű, mely megpróbálta áttekinteni a tengeralattjáró flottilla fejlődését, az Csonkaréti Károly: Császári és királyi hadihajók című könyve,[3] pontosabban ennek 26 oldalas, Tengeralattjárók című alfejezete. Még rosszabb a helyzet, ha a befejezetlen, le nem szállított, illetve papíron maradt tengeralattjárók esetét vizsgáljuk. Összesen két mű tér ki nagyon röviden erre a témára. Sárhidai Gyula említi Tengerek szürke farkasai című művében,[4] hogy a Monarchia hajógyáraiban 1918 novemberében 16 db tengeralattjáró maradt befejezetlenül, valamint Horváth János: Megvalósulatlan hadihajótervek a magyar hajógyárakban 1848–1918 című cikkében[5] ír néhány sorban az el nem készült 500, 850 és 950 tonnás tengeralattjárókról.

---

[1] *Merényi László:* A cattarói matrózfelkelés. Budapest, 1984.

[2] A könyv tévedéseiből csak egyetlen példát szeretnék kiemelni. „A flottában csüggedtséget keltett a SZENT ISTVÁN csatahajó tragédiája. Június 10-én a polai kikötőben torpedót kapott, azonnal elsüllyedt, s elég sokan meghaltak." Valójában a polai hadikikötőben soha, egyetlen hajót sem torpedóztak meg, mert a kikötő kiváló védművei lehetetlenné tették az ellenséges hadihajók számára a behatolást a háború alatt. A SZENT ISTVÁN valójában 1918. június 10-én, Premudától 9 mérföldre délkeletre, 6 óra 12 perckor süllyedt el az olasz MAS-15 gyorsnaszád torpedói ütötte lékek miatt.

[3] *Csonkaréti Károly:* Császári és királyi hadihajók. Debrecen, 2002. 220–245. o.

[4] *Sárhidai Gyula:* Tengerek szürke farkasai. Budapest, 2001. 93. o.

[5] *Horváth János:* Megvalósulatlan hadihajótervek a magyar hajógyárakban 1848–1918. *Haditechnika,* 1992. 53–55. o.

E tanulmány célja, hogy a hiányosságokat pótolva, magyar nyelven először nyújtson áttekintést a Monarchia tengeralattjáró beszerzéseiről a kezdetektől a flotta megszűnéséig. A téma feldolgozása során elsősorban a beszerzések körülményeire koncentráltam. Azt vizsgáltam, hogy milyen okok vezettek egy-egy típus beszerzéséhez, és az milyen körülmények között ment végbe, illetve hogyan befolyásolta a tengeralattjáró-flottilla további fejlődését. Csak másodlagos kérdésként foglalkoztam a naszádok sorsával, valamint a hadieseményekalakulásával.

Tanulmányom alapvetően a hazai levéltárakban végzett kutatásaimra épül, illetve felhasználtam a hazai szakirodalom már meglévő eredményeit is, továbbá néhány idegen nyelvű monográfiát és tanulmányt. A Magyar Országos Levéltárban a Magyar Királyi Miniszterelnöki Hivatal levelezésében (a miniszterek és a tengerészeti szekció levelezése) az alábbi témákra vonatkozó anyagok voltak fellelhetőek: német B I-es típus (U 10, 11, 16-17); 173 tonnás Havmanden-típus (U 20-23); német B II-es típus; az osztrák flotta egyesület által a haditengerészet részére vásárolt naszád (U 40); a további – megvalósulatlan – tengeralattjáró-beszerzésekre vonatkozó levelezések. A MOL Gazdasági Részlegében a Danubius által építendő 830 tonnás (U 50 és 51) naszádokra vonatkozó levelezések. A Közlekedési Múzeum Archívumában a következő témákhoz találtam anyagot: német gyártmányú U 3 és U 4 naszádok; 1913-ban megrendelt 1150 tonnás naszádok; Danubius által építendő 830 tonnás naszádok (U 50 és 51). Az itt fellelhető anyagok azonban elsősorban a tengeralattjárók műszaki leírását tartalmazzák, ezért dolgozatomhoz csak kis mértékben voltak felhasználhatóak.

Mivel 1915 tavaszáig az osztrák–magyar haditengerészet római számokkal jelölte a tengeralattjáróit, ezért az 1915-ig szolgálatba állított naszádokat dolgozatomban végig római számokkal jelöltem. Akkor is, ha 1915 utáni tevékenységükről esett szó. Véleményem szerint ez csak könnyít a dolgozat érthetőségén. Az 1915 tavasza után szolgálatba állított naszádokat arab számokkal jelöltem, ahogy tette ezt a haditengerészet is.

Az osztrák–magyar haditengerészet a századforduló után (1898–1908)

A XIX. század végére jellemző flottaépítési láz az Osztrák–Magyar Monarchiát sem hagyta érintetlenül. Az 1898-ban kinevezett új flottaparancsnok, Herman von Spaun báró, elődeinél ambiciózusabb flottafejlesztési tervet dolgozott ki. A terv szerint 1908-ra a flottának 12 sorhajóból, 12 cirkálóból, 12 rombolóból és 72 torpedónaszádból kellett volna állnia, úgy, hogy az 1890 előtt épült hajókat kivonták volna a szolgálatból. A hajók építését részben a költségvetés évenkénti növelésével, valamint egy tíz évig folyósítandó, évi 5,5 millió koronás hitellel kívánta fedezni. Spaunt azonban Bécsben és Budapesten is gyarmati aspirációkkal vádolták meg, ezért terveit megbuktatták. A hitelterv bukása után Spaun felismerte, hogy a magyar fél megnyerése nélkül flottafejlesztési tervei megvalósíthatatlanok. Ezért úgy kívánt a kedvükben járni, hogy az egyik épülő sorhajónak az ÁRPÁD nevet adta, illetve írásos ígéretet tett arra, hogy a jövőbeni haditengerészeti megrendelésekből a magyar ipar a kvóta szerinti mértékben fog részesülni.[6]

[6] *Krámli Mihály:* A Császári és Királyi Haditengerészet és Magyarország. Pécs, 2004. (A továbbiakban: *Krámli* 2004.) 40. o.

Bár Spaun magyaroknak tett ígéreteit kezdetben még nem követték tettek, később rendkívüli jelentőségre tettek szert. A magyar hajógyárak fejlesztésével nőtt a Monarchia hadihajó-építő kapacitása, a magyar delegációk megnyerésével pedig megkönnyítette a flottafejlesztési tervek elfogadását.

A flotta fejlődésében az igazi áttörést azonban az 1904-es év hozta el. Már 1902-ben jótékony hatással volt Spaun flottafejlesztési terveire, hogy az olasz haditengerészeti vezetés kijelentette: bár a két ország hivatalosan szövetségesnek számít, az olasz flotta jövőbeni ellenfele legvalószínűbben az osztrák–magyar flotta lesz. A potenciális fenyegetettség csak erősítette a flotta szószólóit. Bár a hadsereg és a haditengerészet megerősítése már 1903 végén felmerült, igazi lökést csak az orosz–japán háború adott. Az oroszok elleni sikeres japán támadás pánikot keltett Bécsben, mert attól tartottak, hogy a Monarchia partvidékét is hasonló támadás érheti Olaszország részéről. Tisza István magyar miniszterelnök javasolta, hogy a haditengerészet megerősítését hitelfelvétellel oldják meg, amivel az illetékesek is egyetértettek. A hitel egy részét egy korszerű romboló és torpedónaszád flottilla kiépítésére szánták, illetve az építés alatt álló hajókat kívánták befejezni belőle. A maradék összeget a flotta harckészültségének fokozására kívánták költeni. Fontos esemény volt még, hogy a haditengerészet megállapodott a magyar kormánnyal, a magyar delegáció támogatása fejében Magyarország a kvóta szerint részesedik a haditengerészet megrendeléseiből.[7] Ez később igen jótékonyan hatott a magyar ipar fejlődésére, s a magyar hajógyárak 1918-ig összesen 61 hadihajót szállítottak le a haditengerészet számára.

Az 1904-ben – német mintára – megalakult Osztrák Flottaegyesület létrejötte is jelezte, hogy a flottafejlesztés ügye immár nemcsak az érdekelt iparosok támogatását élvezte, hanem széles társadalmi bázisra is szert tett. A megalakulásakor mindössze 39 fős szervezet tíz évvel később már 40 000 tagot számlált. Tagjai közé számos befolyásos személy tartozott: a keresztényszociális Karl Lueger mellett délszláv politikusok, gyáriparosok, egyházi személyek. Az egyesület elnöke Ernst Sylva-Tarouca gróf, Ferenc Ferdinánd barátja, első titkára Karl Lueger lett. 1906-tól a haditengerészet tisztjeinek is engedélyezték a belépést.[8] Az egyesület jelentőségét jól mutatja, hogy a háború alatt a tengeralattjáró-beszerzésekben is szerepet kapott, azonban a flottafejlesztés ügyének legbefolyásosabb támogatója a trónörökös, Ferenc Ferdinánd volt.

1904-ben a delegációk ugyan megszavazták a hitelt, de az osztrák pénzügyminiszter elérte, hogy a haditengerészet a rendes költségvetéséből azt visszafizesse. Spaun ennek hallatán 1904 októberében lemondott. Azonban a flotta szerencséjére 1906-ban a delegációk érvénytelenítették a pénzügyminiszter határozatát.[9]

Spaun lemondása után az uralkodó gróf Rudolf Montecuccolit nevezte ki a haditengerészet élére, aki sokkal jobb politikus volt, mint Spaun. Montecuccoli már egy jóval erősebb flottát örökölt, mint elődje, de az olasz flotta még így is kétszeres erőfölényben volt a Monarchiával szemben. Montecuccoli 1905 nyarán nyújtotta be flottaprogramját, mely nagyjából megegyezett Spaun tervével. Montecuccoli egy 13 sorhajóból, 12 cirkálóból, 18 rom-

[7] *Krámli* 2004. 42. o.

[8] Uo.

[9] Uo.

bolóból, 82 torpedónaszádból és 6 tengeralattjáróból álló flottát javasolt. Első sikere az volt, hogy 1906-ban megerősítette a magyarokkal korábban kötött megállapodást, s sikerült megszavaztatnia a három új, 14 500 tonnás csatahajó építését is.[10] Még ebben az évben a Danubius hajógyár is megkapta az első hadihajó-megrendelést a haditengerészettől.

1908-ban Bosznia-Hercegovina annexióját Oroszország háborús fenyegetése és Olaszország nem várt ellenségessége kísérte. Részben a háborús krízis hatására is, Montecuccoli 1908 januárjában újabb flottaprogramot terjesztett az uralkodó elé. A korábbi tervét módosítva egy 16 sorhajóból, 12 cirkálóból, 24 rombolóból, 72 torpedónaszádból és 12 tengeralattjáróból álló flotta felállítását javasolta.[11]

A Monarchia első tengeralattjárói

Mint korábban említettük, Montecuccoli 1905-ös fejlesztési tervezetében 6 tengeralattjáró beszerzését javasolta. Azonban ez a terv korántsem jelentett szigorú menetrendet, hiszen a császári és királyi haditengerészetnél szokás volt, hogy az új flottaparancsnok megválasztása után egy saját fejlesztési tervet nyújt be az uralkodónak. Azonban ez az időpont meglehetősen későinek mondható, ha összevetjük a többi tengeri hatalom tengeralattjáró-beszerzéseinek kezdeteivel. A francia tengerészeti miniszter már 1858-ban elfogadta a javaslatot egy partvédő tengeralattjáró megépítésére, mely 1863-ban állt szolgálatba LE PLONGEUR néven. Ennek ellenére az új fegyvernem születési időpontjának az 1888-as évet tekinthetjük, amikor a francia hadiflotta hivatalosan is átvette a GYMNOTE nevű tengeralattjárót. Egyes források szerint ezen a naszádon alkalmaztak először periszkópot.[12] 1896-ig a brit és orosz admiralitás is rendszerbe állította első tengeralattjáróit.[13]

Az Osztrák–Magyar Monarchia esetében több tényező is késleltette az első tengeralattjárók megjelenését a flotta kötelékében. Az 1890-es évek elejéig a „Jeune École"[14] erőteljes hatása miatt a torpedónaszádok és torpedóhajók építését szorgalmazták, majd annak bukása után a páncélos hadihajók építését tekintették elsődleges feladatnak. 1904–1906-ig nemcsak a pénzhiány és a konzervativizmus, hanem az a tény is hátráltatta a tengeralattjárók beszerzését, hogy a cs. és kir. tengerésztisztek nem vártak sokat ettől a fegyvernemtől. A késlekedésnek persze voltak előnyei is. A kezdeti időszak kiforratlan, sok hibával küzdő hajói csak az említett három állam flottájában voltak meg.

Az első terv egy tengeralattjáró megépítésére a cs. és kir. haditengerészet számára 1905 januárjában merült fel. A tervezett naszád külsőre a jól ismert Holland-típusra em-

---

[10] A 14 500 tonnás Radetzky-osztály lehetett volna a Monarchia első dreadnought-típusú csatahajó-osztálya. A tervek készítésekor azonban Montecuccoli konzervativizmusa miatt ez meghiúsult. A Radetzky-osztály tüzérsége még így is jócskán felülmúlta a legjobb olasz csatahajókat. A Monarchiának 1870 óta először sikerült megelőznie Olaszországot a csatahajó-építés terén, igaz csak átmenetileg. *Krámli* 2004. 44. o.

[11] Uo.

[12] *Sárhidai Gyula:* Tengerek szürke farkasai. Budapest, 1989. (A továbbiakban: *Sárhidai* 1989.) 17. o.

[13] Uo. 19. o.

[14] A francia „Jeune École" (Ifjú Iskola) az 1880-as évek elején keletkezett, vezéregyénisége Aube tengernagy volt. Hívei úgy gondolták, hogy a torpedó megjelenésével a nagy csatahajók kora lejárt, mert a kis, páncélozatlan, torpedóval felszerelt gyors hajók tömeges támadásaival szemben azok tehetetlenek. Ez az irányzat a kisebb haditengerészetek tisztjei körében volt igen népszerű, akik azt feltételezték, hogy ezzel a taktikával képesek lesznek a nagyobb haditengerészetekkel szemben is sikereket elérni.

lékeztetett, azzal az eltéréssel, hogy egyenes fedélzettel és relatíve magas toronnyal épült volna. A 22 méter hosszú, maximum 150 tonna vízkiszorítású naszád egyetlen hajócsavarját egy benzin-, illetve egy elektromotor hajtotta volna. A naszád 50 méter mélyre tudott volna lemerülni. A biztonságról a négy db vízmentes rekesz gondoskodott. Az előállítási költségeket 500 000 koronára becsülték.[15]

1904 tavaszán Siegfried Popper cs. és kir. főmérnök, saját tervének bemutatása után, nyílt pályázat kiírására tett javaslatot, mely 1905. január 24-én lett meghirdetve. A pályázati feltételek maximum 200 tonna vízkiszorítást, 50 méteres merülést, 10 csomó víz feletti, 7 csomó víz alatti sebességet, maximális sebesség esetén legalább 300 tengeri mérföldes felszíni, illetve 25 tengeri mérföldes víz alatti hatótávolságot, illetve két db 450 mm-es torpedóvető csövet írtak elő. Előírták továbbá, hogy egy személyre legalább 9 köbméter légtér jusson, a legénység kétharmada tudjon egyszerre aludni, a kapitánynak pedig külön fekhelye legyen. A pályázatok beadásának határideje 1906. január 26-a volt. A díjakat 5000, 2000, illetve 1000 koronában állapították meg.[16]

1905 tavaszán – miközben javában folyt az orosz–japán háború – a Pétervárott tartózkodó Simon Lake cég megbízottai felkeresték az ottani osztrák–magyar nagykövetség katonai attaséját, és egy tengeralattjáró építésére tettek ajánlatot. A tengeralattjárók az orosz–japán háborúban szinte semmilyen sikert nem értek el, így a haditengerészet konzervatív tisztjei igazolva látták tengeralattjáró ellenes álláspontjukat. A Lake cég üzletkötője Bécsbe is ellátogatott, de egyetlen megrendelést sem sikerült szereznie.[17]

1905 őszén – Montecuccoli flottatervének benyújtása után – hivatalos cs. és kir. haditengerészeti küldöttség utazott Kielbe, a Germania Művekhez, hogy az ott épülő tengeralattjárókat tanulmányozza, s adott esetben szerződést kössön egy naszád gyártására. A németek azonban nem kívántak információkat kiadni épülő első tengeralattjárójukról, ezért üzletkötésre sem került sor.[18]

Az első tengeralattjárók, az U I és U II

1906 júniusában Simon Lake[19] személyesen utazott Pólába, ahol amerikai propaganda stílusával sikerült elérnie, hogy a cs. és kir. bizottság június 5-én megállapodást kössön vele két tengeralattjáró megépítésére. A terveket és az építés menetét június 19-én konkretizálták. A szerződés szerint a két naszád testét és gépi berendezéseit, az eredeti tervek alapján, amerikai mérnökök irányítása mellett Pólában, a Haditengerészet Arze-

[15] *Wladimir Aichelburg:* Die Unterseeboote Österreich–Ungarns 1. Graz, Akademische Druck – u. Verlagsanstalt, 1981. (A továbbiakban: *Aichelburg* 1981.) 20. o. Az első lehetőség egy tengeralattjáró megépítésére az – akkor még császári-királyi – hadiflotta számára 1852-ben merült fel. 1852. március 11-én Triesztben, a bajor Bauer Vilmos egy tengeralattjáró naszádot mutatott be Ferenc József császárnak. Megrendelésre azonban nem került sor. *Gonda Béla:* A tengeralattjáró hajók. Magyar Adria Egyesület. [Budapest], 1915. 15. o.

[16] *Aichelburg* 1981. 22. o.

[17] Uo. 23. o.

[18] Csonkaréti Károly: *Császári és királyi hadihajók.* Debrecen, 2002. (A továbbiakban: *Csonkaréti* 2002.) 221. o.

[19] Simon Lake (1866. IX. 4. – 1945. VI. 23.) amerikai feltaláló, üzletember, a modern tengeralattjáró egyik szülőatyja. Jules Werne „Twenty Thousand Leagues Under the Sea" c. regénye hatására kezdett tengeralattjárókat tervezni. 1901-ben hozta létre a Lake Submarine Co.-t New Jerseyben. 1901–1902 között megépítette a Protectort, mely első katonai tengeralattjárója volt. Tulajdonképpen a Protector feljavított, megnövelt változatát adta el Oroszországnak és Ausztriának is.

náljában építik. Néhány fontosabb alkatrészt és műszert azonban az Egyesült Államokból szállítanak, és Pólában szerelik be a naszádokba. A szerződést a hadügyminiszter december 2-án hagyta jóvá. Egy naszád teljes építési költsége 840 000 korona volt.[20] Az első egység gerincét 1907. július 2-án fektették le, a másodikét pedig július 18-án.[21]

A maximum 270 tonnás vízkiszorítású, 30,5 méter hosszú naszádok a felszínen benzin-, alámerülve villanymotorral működtek.[22] Sebességük felszínen 10, alámerülve 6 csomó volt. Mindkét egységet 3 db 450 mm-es Whitehead-féle torpedóvető csővel szerelték fel. Kettőt az orrban, egyet a tatban helyeztek el. Összesen három torpedót vihettek magukkal. Rendszeresített személyzetük három tiszt és 14 fő személyzet volt. A naszádok érdekessége, hogy Simon Lake kerekeket tervezett az aljukra, amivel a tenger fenekén haladhattak.[23]

A naszádok építése, mivel egyes részeket Amerikából szállítottak le, igen lassan haladt. Az elsőt 1909. február 10-én, a másodikat április 3-án bocsátották vízre.[24] Új típusú naszádokról lévén szó, a próbajáratok is hosszabb ideig tartottak. Az I-est 1911. április 15-én, a II-est június 22-én vette át és állította szolgálatba a haditengerészet.[25]

A két naszád a háború kitörése előtt Pólában állomásozott. Havonta hozzávetőlegesen 10 gyakorló útra futottak ki. Gyakran álltak dokkban, ahol konstrukciós hibáikat, illetve egy-egy koccanásból származó sérülésüket javítgatták.[26] 1915-ben mindkettőt dokkba állították, és benzinmotorjukat dízelre cserélték, valamint egy-egy 37 mm-es ágyút szereltek a fedélzetükre. A háború alatt Pola kikötővédelmét látták el, illetve egy-egy cirkáló útra futottak ki az Adria északi részére. 1918-ban mindkettőt kivonták az aktív flottából és Brioniba helyezték át iskolahajónak.[27] A háború után mindkét naszádot Olaszország kapta meg, ahol 1920-ban ócskavasnak vágták szét őket.

Megépül az U III és U IV

1906 közepén a Germania Művek már hajlandó volt tengeralattjárót eladni a cs. és kir haditengerészet számára. Ezért ezen év júniusában a vállalat képviselői felkeresték a cs. és kir. haditengerészet vezetőit és ajánlatott tettek tengeralattjárók építésére. A november 25-én bemutatott terv a legújabb, 300 t vízkiszorítású típust tartalmazta, ami a kor követelményeinek megfelelő technikai színvonalú volt.[28]

---

[20] *Csonkaréti* 2002. 221. o.

[21] Közlekedési Múzeum Archívuma, Témagyűjtemény (a továbbiakban: KMA TM) 250/5 XCVI/25.

[22] 1911. december 15-én a leobersdorfi hajógyár ajánlatott tett arra, hogy 182 400 koronáért 320 lóerős dízelmotorokra cseréli az U I és U II benzinmotorjait. Erre azonban nem került sor. KMA TM 250/5 XCVI/26.

[23] *Aichelburg* 1981. 31. o.

[24] Uo. 34. o.

[25] Uo. 38. o.

[26] Az U I 1914. május 2-án, a Fasana csatornában, összeütközött a SANKT GEORG páncélos cirkálóval. A naszád periszkópja eltörött. Benzingőz-szivárgás indult meg, ami mérgezést okozott. Később a parancsnok öngyilkos lett. *Wladimir Aichelburg:* Register der k. (u.) k. Kriegsschiffe. Von Abbondanza bis Zrínyi. Wien, MNV, 2004. (A továbbiakban: *Aichelburg* 2004.) 471. o.

[27] Uo. 472. o.

[28] *Csonkaréti* 2002. 221. o.

A gyár és a haditengerészet között 1907. március 12-én jött létre a szerződés két tengeralattjáró építésére, melyet a haditengerészet már március 28-án jóváhagyott.[29] A 43,2 méter hosszú naszádok vízkiszorítása a felszínen 240 tonna, alámerülve 300 tonna volt. A felszínen petróleummotorral 12 csomóval, víz alatt villanymotorral 8,5 csomóval haladtak. Hatótávolságuk 9-10 csomós felszíni menetben 1200 tengeri mérföld, alámerülve 5-6 csomós sebességgel 40 tengeri mérföld volt. 5 perc merülési idővel maximum 30 méter mélyre merülhettek le. Mindkét egységet 2 db 450 mm-es Whitehead-féle orr torpedóvető csővel szerelték fel. Maximum három torpedót vihettek magukkal. Személyzetük 2 tisztből és 15 fő legénységből állt.[30]

Mindkét naszád gerincét 1907 márciusában fektették le. Az első naszád szállítását 20, a másodikét 22 hónapos határidővel vállalta a hajógyár.[31] Építésük gyorsan haladt, a III-ast 1908. augusztus 20-án, a IV-est ugyan azon év november 20-án bocsátották vízre. Próbajárataik viszonylag zökkenőmentesen haladtak. A III-ast 1909. szeptember 12-én, a IV-est augusztus 29-én állították szolgálatba.[32] A III-as építési költsége 1 400 000 korona, a IV-esé 1 275 000 korona volt.[33] A két naszád a háború kitöréséig Pólában állomásozott. Havonta átlagosan 10 alkalommal futottak ki, havonta egyszer pedig gyakorló torpedót lőttek ki a GIGANT vagy a SPALATO célhajóra. Gyakran álltak dokkban, ahol konstrukciós hibáikat, illetve egy-egy vihar okozta sérülésüket javítgatták.[34] A háború kitörése után mindkét naszádot az operatív flottába sorolták. Hogy növeljék harci értéküket, 1915-ben mindkettőt egy 37 mm-es ágyúval látták el. A háború alatt folyamatosan szolgálatban álltak. 1914-től Montenegró blokádját látták el, majd annak összeomlása után az Adrián cirkáltak ellenséges hajókra vadászva. Az U III-at a francia BISSON romboló 1915. augusztus 13-án felfedezte, és ágyútűzzel elsüllyesztette. Az U IV 1915. július 18-án két torpedóvetéssel elsüllyesztette az olasz GIUSEPPE GARIBALDI páncélos cirkálót, aminek hatására az olaszok a háború utolsó szakaszáig beszüntették a Monarchia partvidéke elleni támadásokat. Az U IV egészen a háború végéig szolgálatban maradt, majd a háború után Franciaországhoz került lebontásra. 1920-ban darabolták szét.[35]

A Whitehead-féle naszádok, az U V és U VI

A háború kitöréséig a haditengerészet még két Holland-típusú tengeralattjárót rendelt a fiumei Whitehead Torpedó- és Gépgyártól.

Robert Whitehead 1906-ban megvásárolta az amerikai Elektric Boat & Co., Newport cégtől egy Holland-típusú tengeralattjáró szabadalmát,[36] majd némi módosítással megkezdte építését. Azt tervezte, hogy csak egy naszádot épít, és azt felajánlja megvásárlásra

---

[29] *Csonkaréti* 2002. 222. o.

[30] KMA TM 210. Mladiáta János szellemi hagyatéka. 250/5 XCVI/2 „Kontrakt mit Germaniawerft".

[31] Uo.

[32] *Aichelburg* 1981. 41. o.

[33] KMA TM 250/5 XCVI/2 „Kontrakt mit Germaniawerft".

[34] *Csonkaréti* 2002. 225. o.

[35] *Aichelburg* 2004. 473. o.

[36] Ez tulajdonképpen a J. P. Holland által tervezett OCTOPUS másolata volt.

a haditengerészetnek.[37] Azonban a tervek bemutatása után, 1907. július 15-én két naszád szállítására kötöttek szerződést. A gyárnak a szerződés ratifikálásától 22 hónapos határidővel kellett leszállítania mindkét egységet.[38] A Hadügyminisztérium a szerződést 1907. december 3-án hagyta jóvá.[39] A szerződés érdekessége, hogy a haditengerészet megtiltotta, hogy a gyár más államnak is ilyen típusú hajót építsen. Később, Edgar Hoyos gróf emiatt értetlenségét fejezte ki, hiszen egy, a világpiacon jól ismert típusról volt szó. A cég mindenesetre ígéretet tett a szerződés betartására.[40]

A két tengeralattjáró ára együttesen 2,7 millió korona volt. A szerződés értelmében a haditengerészet 6 héttel a ratifikálás után 2 millió koronát fizetett ki a gyár részére, majd a naszádok leszállítása után a maradék 700 000 koronát.[41]

A VI-os számú naszád gerincét 1908. február 21-én,[42] az V-ös számúét pedig április 9-én fektették le.[43] A 32,1 m hosszú, felszínen 240, alámerülve 273 tonnás naszádok benzin és villanymotorral épültek. A szerződés 8,5 csomós víz alatti sebességet, 30 méteres merülési mélységet, és 48 mérföldes víz alatti hatótávolságot írt elő. Azonban az építés megkezdése után, a tengerészeti műszaki bizottság több változtatást is eszközölt az eredeti tervekhez képest.[44]

Az építés során a legnagyobb gondot az okozta, hogy a gyár fix periszkóp beépítését tervezte, megszegve ezzel a szerződést. A haditengerészet azonban ragaszkodott a behúzható periszkóphoz. Némi huzavona után a cég belegyezett abba, hogy behúzható periszkópot épít a naszádokba, azzal a kikötéssel, hogy az így keletkezett késedelemért a gyárnak nem kell kötbért fizetnie. Azonban az új periszkóppal sem volt minden rendben, mert csak teljesen kieresztve lehetett használni, mivel középső állásban alig látszott ki a vízből. Emellett attól is tartottak, hogy az teljesen kiengedve berezonál.[45]

1908. december 1-jén az első naszád teste már teljesen elkészült, gépi berendezésinek készültségi foka 92 %-os volt. A másik tengeralattjáró teste 92 %-ban volt kész, gépi berendezései pedig 90 %-ban. A motorok 40 %-ban, illetve 30 %-ban voltak beszerelve. Az V-ös számú tengeralattjáró 1909. január végére tervezett vízrebocsátását, a késedelmes szállítások miatt, el kellett halasztani. Végül 1909. február 10-én bocsátották vízre. Az U VI vízrebocsátására 1909. június 12-én került sor.[46]

Az U V próbajáratai június 14-én kezdődtek. A torpedó-vetőkészülékek próbáit augusztus–szeptemberben tartották, melyek jó eredménnyel zárultak.[47] A motorpróbák már

---

[37] *Csonkaréti* 2002. 222. o.

[38] A szerződés szerint késedelem esetén a gyárnak kötbért kellett fizetnie, melynek összegét az alábbiak szerint határoztak meg: első 4 hét: 3000 korona/hét, második 4 hét 6000 korona/hét, harmadik 4 hét 9000 korona/hét, negyedik 4 hét 12 000 korona/hét.

[39] *Csonkaréti* 2002. 222. o.

[40] *Krámli* 2004. 158. o.

[41] Uo. 157. o.

[42] *Aichelburg* 2004. 475. o.

[43] Uo. 476. o.

[44] *Krámli* 2004. 157. o.

[45] Uo.

[46] Uo.

[47] Mindkét fél kicsinyességét jól jellemzi, hogy a gyár és a haditengerészet hosszan alkudozott azon, hogy ki fizesse az esetlegesen elveszett torpedókat. Végül a következőben egyeztek meg: ha a torpedó közvetlenül a

egyik naszád esetében sem zárultak ilyen jó eredménnyel. Az U V motorja összesen 26 alkalommal hibásodott meg a próbák alatt. A sorozatos hibák miatt a gyárnak ki kellett cserélnie a hengereket és a hengerfejeket, mert ezek minősége nem volt megfelelő. További problémát okozott az üzemanyagtartályok szellőző rendszere, melyek a hajó belsejébe szellőztek robbanás- és mérgezésveszélyt okozva. Az átalakítások egy hónapot vettek igénybe, a késedelem miatt pedig a gyárnak kötbért kellett fizetnie.[48] A két tengeralattjárót végül 1910. április 1-jén (U V), illetve június 1-jén (U VI) állították szolgálatba.[49]

Mindkét naszádot két 453 mm-es orr torpedövető csővel látták el.[50] Egy útra összesen 4 torpedót vihettek magukkal.[51] A békeévek alatt átlagosan havonta 10 alkalommal futottak ki, havonta egyszer pedig torpedövető gyakorlatra mentek. Gyakran álltak dokkban, ahol konstrukciós hibáikat és viharok okozta sérüléseiket javítgatták.[52]

A háború kitörése után mindkét naszádot egy 37 mm-es ágyúval szerelték fel.[53] Az U V 1917. május 16-án aknának ütközött, majd kiemelték és iskolahajóként állították szolgálatba 1918. augusztus 27-én.[54] Az összeomlás után a bevonuló olaszok lefoglalták és szétbontották. Az U VI 1916. június 13-án süllyedt el az otrantói tengerzáron.[55]

A tengeralattjáró-flottilla a háború kitöréséig

A tengeralattjáró-flottilla és a tengeralattjáró-állomás parancsnoka 1909. január 26-tól 1912. január 31-ig Erich Heyssler sorhajóhadnagy[56] volt. Őt 1912. február 1-jén lovag Thierry Ferenc korvettkapitány[57] követte, aki egészen 1918. október 31-ig, a piros-fehér-piros lobogó bevonásáig ebben a beosztásban maradt.

1911-től a tengeralattjáró-flottilla személyi állományába 189 fő tartozott: 21 tiszt, három törzsaltiszt, 22 egyéb altiszt és 143 főnyi legénység, szervezetileg a Kikötő-tengernagyi Hivatal alatt.[58]

---

vetőcső elhagyása után süllyed el, akkor a gyár fizeti a költségeket, ha az előírt távolság elérése után (3000 m), akkor a haditengerészet, ha az előírt távolságon belül, akkor közösen viselik a költségeket.

[48] *Krámli* 2004. 158. o.

[49] *Aichelburg* 2004. 476. o.

[50] A gyár a próbák alatt a vetőkészülékek belső átmérőjét 1 mm-rel meg akarta növelni, mert a behelyezett torpedók kissé szorultak. A haditengerészet azonban a következő választ adta a javaslatra. „Nem kell növelni a torpedóvető-cső átmérőjét 454 mm-re, mert egy jól bevazelinezett torpedónak be kell mennie a víz felől becsukott vetőcsőbe is. Kriegsarchiv, Marinesektion, II. G.G. 47C/10 – 1908. Krámli Mihály jegyzetei.

[51] *Aichelburg* 2004. 476. o.

[52] *Csonkaréti* 2002. 225. o.

[53] *Aichelburg* 2004. 477. o.

[54] *Ervin F. Sieche:* Tengeralattjáró-veszteségek a Földközi- és Adriai- tengeren 1914–1918-ban. *Haditechnika,* 2003. különszám, 15–19. o. (A továbbiakban: *Sieche* 2003.) 15. o.

[55] Uo.

[56] 1909. november 1-jétől korvettkapitány.

[57] 1912. november 1-jétől korvettkapitány, 1915. november 1-jétől fregattkapitány, majd 1918. május 1-jétől sorhajókapitány.

[58] *Csonkaréti* 2002. 225. o.

A flottilla anyahajója a PELIKAN gőzös volt, mely eredetileg a torpedónaszádok torpedóinak tárolására – torpedóhajóként – épült. Gyakorlóútjaik a Pola körüli vizekre korlátozódtak: Promontorig, a Fasana-csatornáig vagy a Brioni-szigetek nyugati széléig terjedtek. Minden tengeralattjáró két teljes személyzettel rendelkezett, hogy a betegeket, illetve szabadságoltakat pótolhassák. Időnként a szolgálatot megcserélték. Minden naszádnak határozatlan időre kinevezett parancsnoka és második tisztje volt. A parancsnok mindig sorhajóhadnagyi rendfokozatot, a második tiszt fregatthadnagyi rendfokozatot viselt.[59]

A gyakorlóutak elegendőnek tüntek arra, hogy a flottilla fejlesztéséhez kiválasszák a legjobb típust. A műszaki bizottság kijelentette, hogy a tengeralattjárók csak akkor vehetik át a torpedónaszádok szerepét, ha az eddigieknél lényegesebben nagyobbak és gyorsabbak lesznek. Tehát a további beszerzéseknek arra kell irányulnia, hogy a haditengerészet ilyen egységekre tegyen szert.[60]

A Lake-típusú naszádokat tartották a leggyengébbnek, ezért azokkal, mint lehetséges alternatívával tovább nem foglalkoztak.[61]

A Germania-naszádok kiváló anyagból, magas technikai színvonalon készültek, periszkópjaik megbízhatóak, parancsnoki tornyaik tágasak voltak. A sok vízmentes válaszfal és számos műszaki megoldás megkönnyítette a naszádokból való menekülést, így biztonságosak voltak. Ugyanakkor hosszú volt a merülési idejük, zajos és erősen füstölő petróleummotorjaik már messziről elárulta őket. A többi típushoz képest a tengerállóságuk is gyengébb volt.[62]

A Whitehead hajógyárban[63] épült Holland-típusú naszádok kedvező merülési tulajdonságokkal rendelkeztek, a propellerek és a kormányok védettebbek voltak. A kipufogók a felszín alatt helyezkedtek el, így kevesebb volt az árulkodó füstjel. Működésüket jól át lehetett tekinteni, a merülőtartályokat könnyű volt kezelni, a gépüzem is hibátlanul működött. Azonban a parancsnoki tornyot szűknek találták, rosszul tartották a mélységet és a periszkóppal is gondok voltak.[64]

1911 végén a haditengerészet illetékesei lefektették azokat a követelményeket, amelyeket egy korszerű tengeralattjárótól várnak: 500 tonna vízkiszorítás, 18 csomó felszíni, 12 csomó felszín alatti sebesség, két vagy három orr torpedóvető cső, két oldalsó vagy far vetőcső.[65]

A pályázatra három hajógyár nyújtott be ajánlatot 1912 végéig. A Whitehead hajógyár a K 1 típusú naszáddal pályázott, melyet korábban Hollandiának épített, és ún. „kolóniai tengeralattjáró" volt. A kieli Germania Művek az U III / U IV típus továbbfejlesz-

---

[59] *Csonkaréti.* 2002. 225. o.

[60] Uo.

[61] *Aichelburg* 1981. 51. o.

[62] Uo.

[63] 1911/12-ben a hajógyár három egyhéjú tengeralattjárót épített Dániának, melyek jól beváltak, ezért további négy naszádot rendeltek, melyek a Whitehead gyár mérnökeinek felügyeletével a Koppenhágai Állami Hajógyárban épültek meg. Ezen kívül Hollandiának is építettek naszádokat, melyek szintén jól beváltak. Az utolsót, az O V jelűt, csak 1935-ben törölték a flottalajstromból. Részletesebben lásd: *Aichelburg* 1981. 52. o.

[64] Uo.

[65] *Ervin F. Sieche:* The Austro-Hungarian Submarine Force. http://www.gwpda.org/naval/ahsubs.htm (A továbbiakban: *Sieche.*)

tett változatát ajánlotta fel. Végül a Stabilimento Tecnico Triestino hajógyár is benyújtott egy tervet, de mivel a gyárnak nem volt tapasztalata tengeralattjáró építésben, ezért csak egy vázlatos dokumentációt adott be.[66]

Annak ellenére, hogy Thierry korvettkapitány a Whitehead-típust javasolta, a haditengerészet parancsnoka, gróf Montecuccoli tengernagy 1913. január 27-én a német hajógyár ajánlata mellett döntött. A szerződést 1913. február 1-jén írták alá öt nagy, korszerű tengeralattjáró építésére. Montecuccoli a naszádok kedvezőbb ára miatt döntött a német hajógyár ajánlata mellett.[67]

Az öt hajó gerincét 1912. november 1. és 1913. február 1. között fektették le Kielben 203207-es munkalajstrom számmal.[68] A 69,5 m hosszú naszádok a felszínen 16,8, a felszín alatt 10,3 csomós sebesség kifejtésére voltak képesek. 4 db orr és 1 db far torpedóvető csövük volt, összesen 12 torpedót vihettek magukkal. Hatótávolságuk a felszínen 8 csomós sebességnél 7370 tengeri mérföld, alámerülve 5 csomós sebességnél 115 tengeri mérföld volt.[69]

A háború kitörésekor bebizonyosodott, hogy a magyar hajógyárat kellett volna előnyben részesíteni a külföldivel szemben, mert a már majdnem teljesen elkészített naszádokat nem lehetett leszállítani. A tengeri utakat az antant ellenőrizte, a vasúti szállítás pedig a naszádok mérete miatt volt lehetetlen. Végül is 1914. november 28-án a haditengerészet hivatalosan eladta a naszádokat Németországnak. A tranzakció azonban korainak bizonyult, mert a német U 21 1915. május 13-án sikeresen befutott Whilhelmshavenből Cattaróba, ami bizonyossá tette, hogy az öt naszád könnyen eljuthatott volna a Monarchia flottabázisáig.[70] Az ügylet eredménye az lett, hogy a Monarchia a háború elején hátrányba került Franciaországgal szemben,[71] mert 1917 májusáig nem volt egyetlen korszerű, nyílttengeri, nagy tengeralattjárója az 1915-ben szolgálatba állított U 14 (ex CURIE) kivételével.[72]

Még a háború kitörése előtt, az 1914-es haditengerészeti költségvetés keretében jóváhagyták egy Fiat-Laurenti-típusú tengeralattjáró megrendelését Olaszországtól. A felszínen 700 tonna, alámerülve 870 tonna vízkiszorítású naszádot a san giorgoi Fiat gyár építette volna, és az U 12-es számot szánták neki. A tervek szerint a licence alapján további naszádokat építettek volna a Cantiere Navale Triestino hajógyár monfalconei üzemében. Az olasz hajógyárral kötendő szerződés 1914. augusztusában készen állt az aláírásra, de a háború kitörése miatt a szerződést soha nem parafálták.

---

[66] *Sieche.*

[67] A német gyár 3 040 000 koronáért vállalta egy naszád építését, szemben a magyar gyár 3 275 000 koronás ajánlatával. Ráadásul a német naszádok nagyobbak is voltak: 580/725 tonnával szemben 510/680 tonna víz-kiszorítással. *Aichelburg* 1981. 53. o.

[68] *Sieche.*

[69] U-boat War in WWI – U-boat types. http://uboat.net/wwi/types/index.html?type=U+66

[70] *Sieche.*

[71] A Földközi-tengeri francia hajóhad 1914. augusztus 1-jén érvényes hadrendje szerint a tengeralattjáró-flottillához 15 db nagy, nyílttengeri naszád tartozott.

[72] *Csonkaréti* 2002. 227. o.

Az első világháború kitörése előtt Európában két hatalmi csoportosulás alakult ki. A 1882-től létrejött Hármasszövetséghez Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia és Olaszország tartozott. A másikat Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország alkotta. Ezt a Nagy-Britannia és Franciaország között 1904-ben kötött marokkói egyezmény, „Entente cordiale" után Entente-nek nevezték. A szövetségeket alkotó államokat katonai megállapodások fűzték össze, melyek a tengeri hadviselésre is kiterjedtek.[73]

1912-ben Nagy-Britannia és Franciaország haditengerészeti vezérkara megállapodott a várható, Németország ellen közösen viselendő tengeri háború módjáról. Eszerint a teljes francia hajóhad védi Nagy-Britannia földközi-tengeri érdekeit is, a brit flotta pedig Franciaország partjait az Atlanti-óceán felől.[74]

A Hármasszövetség 1913-ban tartotta második tengerészeti konferenciáját, melynek titkos megállapodása 1913. november 1-jén lépett hatályba. A hadműveleti elképzelések ekkor már támadó jellegűek voltak. Az összevont osztrák–magyar és olasz flottaerők dél-olaszországi kikötőkben állomásoztak volna, amelyekhez két német egység, a GOEBEN csatacirkáló és a BRESLAU védett cirkáló csatlakozott volna. Feladatuk a hadüzenet után azonnal támadást indítani a francia hajóhad ellen, melynek egységeit a brit expedíciós hadsereget és a franciák afrikai gyarmati hadseregét az európai frontokra szállító hajók őrzésére tervezték rendelni. Ez a tervezet, megvalósulása esetén sikerrel kecsegtetett volna a Hármasszövetség számára, hiszen 1913-ban 15 osztrák–magyar és 12 olasz csatahajóval szemben a franciák csak 20 csatahajót tudtak volna felvonultatni. A kisebb egységek és a hajóágyúk száma esetében is a Hármasszövetség javára billent volna a mérleg nyelve.[75]

A háború kitörésekor azonban a hadműveleti tervekből semmi sem lett, mert Olaszország semleges maradt. Az olasz flotta kiesésével nemhogy a Földközi-tenger nyugati medencéjének ellenőrzése vált lehetetlenné, de a brit egységekkel támogatott francia flotta többszörös túlereje miatt az Adria ellenőrzése is kétségessé vált.[76]

Olaszország semlegessége azonban nem érte váratlanul a cs. és kir. haditengerészetet. A olasz közhangulat meglehetősen barátságtalan volt a Monarchia irányában, ráadásul az itáliai kormány óvakodott háborúba keveredni Nagy-Britanniával. Mindezek ismeretében a cs. és kir. haditengerészet kidolgozott egy másik, védekező jellegű haditervet. Ebben a saját part védelmét jelölték meg, amely a partsáv 2113 km-es hosszával sem csekélység. Ehhez hozzászámítva a szigetek 4023 km-es partvonalát nyilvánvalóvá válik a feladat mértéke. Emellett még gondolni lehetett rövid, gyors támadásokra az olasz partvidék ellen. Ez a terv a földközi-tengeri hadműveletek lehetőségével sem számolt.[77]

---

[73] *Csonkaréti Károly:* Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészetének hadműveletei az első világháborúban – A háború kitörésétől Olaszország hadbalépéséig. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1985/2. 295–343. o. (A továbbiakban: *Csonkaréti* 1985.) 295. o.

[74] A brit flotta csak csatahajóit vonta ki ebből a térségből. A Földközi-tengeren maradt 3 csatacirkáló, 4 páncélos cirkáló, 4 könnyűcirkáló, 10 torpedóromboló, 1 raktárhajó, 2 vontató- és szállítóhajó.

[75] *Csonkaréti* 1985.

[76] Uo. 296. o.

[77] Uo.

1914 júliusának második felében az osztrák–magyar haditengerészet vezetőségének már számolnia kellett egy balkáni konfliktus lehetőségével. A hajók szénkészleteit kiegészítették és muníciót vételeztek. 1914. július 26-án az uralkodó elrendelte a haditengerészet részére a részleges mozgósítást, első mozgósítási napként július 28-át jelölve meg.[78]

A haditengerészet parancsnoka ezzel egy időben megsürgette az építés alatt álló egységek mielőbbi befejezését és felszerelését. Ennek eredményeként állt szolgálatba augusztus 1-jén a SAIDA, 29-én a HELGOLAND könnyűcirkáló. Befejezés előtt állt a CHAMÄLEON aknarakó, a POLA és a TEODO szállítóhajó. Az építés különböző fokán állt 23 db I. osztályú torpedónaszád, amelyek közül 1914-ben négyet állítottak szolgálatba.[79]

Ugyanakkor a haditengerészet igyekezett felvásárolni a hazai hajógyárakban fellelhető minden hadihajót. Így került megvételre a Stabilimento Tecnico Triestino hajógyárban 1912–1914 között kínai megrendelésre épült HUSZÁR-osztályú romboló is. A hajót WARASDINER néven szeptember 10-én sorolták be a flottába.[80]

A LOLIGO törpe tengeralattjáró szolgálatba állítási tervei

A LOLIGO kísérleti kutató tengeralattjárót P. Schottlander, egy breslaui magántudós megbízásából építtették a rovignoi Német Állattani Kutató Intézet számára. Dr. Schottlander a Földközi-tengeren akarta az állat és növényvilágot tanulmányozni, s az volt a szándéka hogy hajóroncsokat kutat fel, különösen az ókorból. A tervezett expedíció vezetőjének Max Valentiner német tengeralattjáró parancsnokot jelölték ki. A naszád orrában egy kutató kabin volt, amelynek falába egy dupla üveges ablakot építetek be, amin keresztül az élővilágot lehetett filmezni. A hajó aljába egy merülő kamrát is beépítettek. A naszád legénysége, a kutatókon kívül, három fő – parancsnok, kormányos és gépész – volt.[81]

A háború kitörésekor felmerült a naszád megvétele a haditengerészet számára. A szükséges átalakításokat (periszkóp, torpedóvető-cső és robbanómotor beépítése) 75 000 koronára, míg a naszád vételárát 200 000 koronára becsülték. Thierry korvettkapitány a tengeralattjáró parancsnokának G. Vio fregatthadnagyot szánta, aki mellé 7 embert osztott volna be. Tervei szerint a LOLIGO bevetési területe az isztriai szigetek környéke és a Trieszti-öböl lett volna. A naszád támaszpontjának San Sabba kikötője volt szánva. Azonban a naszád kis teljesítménye miatt a haditengerészet végül elállt a megvásárlásától.[82]

1915 májusában merült fel újra a LOLIGO megvásárlása a Garda tavi flottilla számára. A naszád helyszínre szállítása azonban nehézségekbe ütközött volna, nem is beszélve a folyamatos alkatrész és üzemanyag utánpótlás megoldatlanságáról, a kiszolgáló személyzetről és a töltő állomásokról. A két db 450 mm-es torpedóvető-cső legyártását a Whitehead is csak 4 hónapos határidővel tudta vállalni. Bár a LOLIGO szolgálatba állításának lettek volna előnyei, de végül a hadsereg is elállt a megvásárlásától.[83]

---

[78] *Csonkaréti* 1985. 304. o.

[79] Uo.

[80] Uo.

[81] *Aichelburg* 1981. 125. o.

[82] Uo.

[83] Uo.

Miután a haditengerészet 1910 közepén átvette a Whitehead és Tsa. Torpedógyártól az U V és U VI naszádokat, a hajógyár megrendelés nélkül – ami a korszakban nem volt szokásos – megépítette a Holland-típus korszerűsített változatát. A hajót a gyár 1911-ben, még vízre bocsátása előtt, 1 350 000 koronáért felajánlotta megvételre a haditengerészetnek. A haditengerészet azonban nem vásárolta meg, mert hiányzott a két parlament – a bécsi és a budapesti – költségvetésében biztosított pénzügyi alap. Valamint ekkor már elhatározták, hogy a tengeralattjáró-flottillát nagy, nyílt tengeri naszádokkal fogják feltölteni. A hajógyár az S.S. 3 jellel ellátott tengeralattjárót több ország haditengerészetének is felajánlotta, azonban a háború kitöréséig nem sikerült üzletet kötnie.[84]

1913 novemberében Thierry korvettkapitány, a tengeralattjáró-flottilla parancsnoka, Fiumében töltötte szabadságát, és megtudta, hogy az S.S. 3 kedvező áron megvásárolható lenne. Sikerült kieszközölnie Edgar Hoyos grófnál, a gyár tulajdonosánál, hogy a naszádot megtekinthesse. Hoyos 500 000 koronát említett neki, de az igazgatóság kifejezte, hogy további 50 000 korona engedmény is lehetséges lenne.[85]

Thierry három nappal később találkozott Kailer admirálissal, aki támogatta a naszád megvételét. Ezután Anton Hausnak is beszámolt a lehetőségről. Megemlítette, hogy a naszádot azonnal el tudnák látni legénységgel, mert van tartalék emberük. Véleménye szerint a feszült balkáni helyzet, a Lake-féle naszádok rossz állapota és a csekély vételár is az üzlet mellett szólt. Haus azonban a legleereszkedőbb stílusban válaszolt Thierrynek. Megkérdezte, hogy neki van-e ennyi pénze, mert a haditengerészetnek nincs. Végül kijelentette, hogy már a nagy, nyílt tengeri naszádok beszerzése mellett döntöttek.[86]

A haditengerészet álláspontja csak a háború kitörésekor változott meg. 1914. augusztusában a naszádot felsőbb utasításra Pólába vontatták, ahol Thierry korvettkapitány és Lerch Egon sorhajóhadnagy megvizsgálta. Ekkor már hajlandó volt a haditengerészet a naszádot átvenni, amiért a Hadügyminisztérium 500 000 koronát fizetett a hajógyárnak. A tengeralattjárót augusztus 21-én állították szolgálatba XII-es jelzettel, Lerch Egon sorhajóhadnagy parancsnoksága alatt.[87] Az U XII paraméterei megegyezetek testvérhajóival, de tőlük eltérően petróleummotorral épült.

Bár az U XII csak partvédelmi és felderítő feladatokra volt alkalmas, egyik akciója mégis jelentősen befolyásolta az Adrián tevékenykedő francia flotta működését. 1914. december 21-én két torpedóval megrongálta a francia flotta zászlóshajóját, a JEAN BART dreadnoughtot.[88] Az esemény hatására a franciák a háború végéig kivonták csatahajóikat az Adriáról. Az U XII nem élte meg a háború végét. 1915. augusztus 12-én Velence előtt aknára futott és teljes személyzetével elsüllyedt.[89]

---

[84] *Csonkaréti* 2002. 228. o.

[85] *Aichelburg* 1981. 63. o.

[86] Uo.

[87] Uo. 49. o.

[88] A JEAN BART a támadás után manőverképtelenné vált. 4500 tonna vízzel a hajó testében, megdőlve, egy másik dreadnought vontatta Máltára. Ott hónapokig javították dokkban, majd a touloni bázisra vitték, de teljes helyreállítására 1918-ig nem került sor, így a további hadműveletekből kiesett. *Sárhidai* 1989. 47. o.

[89] *Sieche* 2003. 15. o.

A háború kitörése után – mint említettük – a Monarchia arra kényszerült, hogy eladja mind az öt, korábban Németországtól megrendelt óceánjáró tengeralattjárót. Az ilyen nagy hatótávolságú naszádok hiánya hátrányos helyzetbe hozta a Monarchia haditengerészetét Franciaországgal szemben, és képtelenné tette arra, hogy tengeralattjárókkal támadja a Földközi-tengeren húzódó francia és brit utánpótlási vonalakat. Azonban a hadiszerencsének köszönhetően a cs. és kir. haditengerészet váratlanul egy óceánjáró tengeralattjáróra tett szert.

1914. augusztus 28-tól a francia flotta tengeralattjárói azzal a céllal indultak az Adriára, hogy a polai hadikikötő védelmén áthatolva a kikötőben süllyesszék el az osztrák–magyar hadihajókat. 1914 decemberében futott ki a CURIE tengeralattjáró, melyet a JULES MICHELET páncélos cirkáló vontatott Pelagosa szigetéig. Innen önerővel haladt tovább, és december 18-án érkezett Pola elé. Itt december 19-én reggelig a hajóforgalmat figyelte, majd december 20-án hajnalban elindult, hogy behatoljon a fő hadikikötőbe, és minél több csatahajót süllyesszen el. Az aknamezőn sikerült átjutniuk. A drótkötélből font első záron, illetve alatta 18 m-es mélységben 11 óra 32 perckor tört át a CURIE, de a következőn, amelynek pozícióját a parancsnok nem ismerte, fennakadt. A jól megépített védőrendszer belekapaszkodott minden elálló és kiálló alkatrészbe, s 12 óra 30 perckor megkezdődött a naszád élethalálharca. Gabriel O'Byrne sorhajóhadnagy, a hajó kapitánya, öt órán keresztül mindent megpróbált, hogy kiszabadítsa naszádját, de nem járt sikerrel. Közben a levegő egyre romlott, az akkumulátorok kezdtek kimerülni. A szénmonoxid az alsó részeket már annyira elárasztotta, hogy a CURIE Radium nevű kutyája kiszenvedett. A vergődő naszád olyannyira megdőlt, hogy az akkumulátoraiból kifolyt a sav, s a keletkezett klórgőzben a legénység fuldoklott. A parancsnok úgy döntött, hogy felemelkedik naszádjával, s megadja magát.[90]

Eközben az aknamezők ellenőrzéséről visszatérő 63 T torpedónaszád felfedezte, hogy az egyik barikád nem fekszik rendesen a helyén. Időközben a SATELLIT torpedóhajó is csatlakozott a 63 T-hez. Az egyik matróz megpillantotta a mélyben a CURIE periszkópját, s 16 óra 15 perckor leadták a C 08 jelzést, a tengeralattjáró-veszély jelét. Több hajó is, de még a Punta Christo erőd is tüzet nyitott. Ezalatt a tengeralattjáró elkezdett kiemelkedni a vízből, majd egy matróz ugrott ki belőle zöld lámpát lóbálva, akit a többiek is követtek. Ekkor a támadást irányító Lenoch korvettkapitány beszüntettette a tüzelést. A Punta Christo erőd még egy utolsó lövést adott le, amely a CURIE parancsnoki tornya mögött csapódott be, s a naszád másodpercek alatt, 17 óra 10 perckor a 39 méteres mélységbe süllyedt.[91]

A naszádot 1915. február 1-jén emelték ki. Ekkor megállapították, hogy csak kis mértékben sérült meg. Mivel a cs. és kir. haditengerészetnek sürgősen nagy tengeralattjárókra volt szüksége, ezért úgy döntöttek, hogy a CURIE-t megjavítják és a flotta kötelékébe

[90] *Aichelburg* 1981. 72. o.

[91] A SANKT GEORG páncélos cirkáló, a RADETZKY, az ÁRPÁD és a VIRIBUS UNITIS csatahajók mentőcsónakjai és motoros bárkái 23 tengerészt mentettek ki a vízből. Négy könnyebb és súlyosabb sérültet korházba szállítottak, köztük a parancsnokot is. Később Lebon kormányos belehalt sérüléseibe. Egyedül a másodtiszt, Pierre Paul Chailley maradt a naszádban, őt akkor találták meg, amikor a CURIE-t a felszínre hozták. *Aichelburg* 1981. 71. o.

sorolják. A javítást a polai Arzenálban végezték el. 1915. február 7-én a 14-es számot kapta. 1915. június 1-jén helyezték szolgálatba Otto Zeidler parancsnoksága alatt.[92]

A 425 / 554 tonna vízkiszorítású, BRUMAIRE-osztályú naszádot eredetileg a francia Toulon Naval Shipyard építette és 1912. július 18-án bocsátották vízre. Az osztályt Maxim Laubeuf mérnök tervezte és a PLUVIÔSE-osztály dízelmotoros verziói voltak.[93]

Az U 14 lett a cs. és kir. haditengerészet legnagyobb szolgálatba állított tengeralattjárója. 1 db fix orr és 6 db fedélzeti vetőcsővel rendelkezett. Ez a naszád már alkalmas volt földközi-tengeri utakra is, és később kiválóan bevált a kereskedelmi hajók elleni harc során. A háború alatt végig szolgálatban állt. A háború utáni osztozkodás során a hajót a franciák kapták és CURIE néven újra szolgálatba állították. 1928-ban vonták ki a szolgálatból, majd szétdarabolták ócskavasnak.[94]

Vasúton szállított B I-típusú naszádok

1915 tavaszán a cs. és kir. haditengerészet vezetősége attól tartott, hogy Olaszország hadüzenete esetén – ami akkor már nagyon valószínű volt – az egyesült olasz–francia flotta támadást intéz az osztrák–magyar flotta ellen.[95] A flotta számbeli hátrányát úgy kívánták kompenzálni és az esetleges támadást kivédeni, hogy Németországból B I-es típusú partvédő tengeralattjárókat szereznek be.

1915 márciusában a haditengerészet két naszád megrendelését tervezte, 5 hónapos építési idővel, maximum 3 millió korona értékben,[96] amely ellen a magyar fél sem emelt kifogást.[97] Azonban a hónap végére a haditengerészet úgy döntött, hogy kettő helyett három naszádot rendel. A szerződést 1915. március 30-án írták alá a brémai Weser hajógyár képviselőivel. A három naszád építési költsége 2 752 000 koronát tett ki, ehhez jött még az elszállítás, összerakás, próbajáratok és a felfegyverzés költsége, mely 597 800 koronára rúgott. A három naszád szolgálatba állításának összköltsége tehát 3 350 000 koronát tett ki. A 350 000 koronás többletköltség ellen kivételesen a pénzügyminiszter sem tiltakozott.[98]

A levegőben lógó olasz hadüzenet miatt a hadügyminisztérium tengerészeti osztálya 1915. május 4-én a berlini tengerészeti attasén keresztül azzal a kéréssel folyamodott a német birodalmi haditengerészeti hivatalhoz, hogy hajlandó lenne-e három szétszedhető tengeralattjárót – a már megrendelteken felül – azonnal Pólába küldeni.[99]

---

[92] *Csonkaréti* 2002. 232. o.

[93] *Sieche.*

[94] *Aichelburg* 2004. 482. o.

[95] Magyar Országos Levéltár, Miniszterelnökség (a továbbiakban: MOL ME) K 26 1153. c., 1655. sz. beadvány.

[96] A magyar pénzügyminiszter ragaszkodott hozzá, hogy a 3 millió koronás építési költséget ne a mozgósítási hitelek terhére számolják el, hanem a haditengerészet zárszámadásában, e célra újonnan nyitandó külön rovaton, mint előirányzat nélküli kiadás szerepeljen. MOL ME K 26 4291-es számú P. M. beadvány.

[97] MOL ME K 26 1153. cs., 4291. sz. P. M. beadvány.

[98] MOL ME K 26 1153. cs., 5888. sz. P. M. beadvány.

[99] MOL ME K 26 1153. cs., 1655. sz. beadvány.

A berlini tengerészeti attasé május 5-ei távirata szerint a német haditengerészet kész átadni két B I-es naszádot,[100] valamint a május 8-ai távirat szerint még két C-típusú aknarakó tengeralattjárót 36 aknával és a teljes legénységgel.[101] A német tengerészeti államtitkár utasítására még május elején kiemelték a Kielben már vízre bocsátott UB 1 és UB 15 jelű naszádokat, majd szétszerelésük után 15 vasúti kocsiban, május 16-án érkeztek Pólába. Megfeszített munkával mindkét naszádot összeszerelték és június 4-én a német haditengerészet mindkettőt szolgálatba állította. Számmal a cs. és kir. haditengerészet látta el őket. Az UB 1 a 10-es, az UB 15 a 11-es számot kapta. Mivel a kis B I-es naszádok kezelése sokkal bonyolultabb volt, mint a nagyobb tengeralattjáróké, ezért hat hétig német legénységgel hajóztak, akik segédkeztek az osztrák–magyar legénység betanításában.[102] Az U 10 1915. július 12-én, az U 11 1915. július 18-án állt szolgálatba.[103] A két naszád vételárát a m. kir. pénzügyminiszter 2,2 millió korona összegben maximálta.[104] Az elhúzódó tárgyalások végén, 1916. szeptember 11-én, a német birodalmi tengerészeti hivatal 1 299 860 márka és 57 pfennig, azaz 1 885 000 korona vételárat állapított meg. Ez az összeg 315 000 koronával volt kevesebb, mint amire maximálisan számítottak. Az összeg kifizetéséhez[105] 1916. október 15-én a m. kir. pénzügyminiszter is hozzájárulását adta.[106]

A brémai Weser hajógyártól rendelt B I-es naszádokat szintén vasúton szállították Pólába, ahová 1915. augusztus 21 és szeptember 3 között érkeztek meg. 1915. szeptember 12-én, 29-én és 30-án kerültek a cs. és kir. haditengerészet tulajdonába. Mindhármat egyszerre, október 6-án állították szolgálatba. A 15-ös, 16-os és 17-es számot kapták.[107]

A maximum 142,5 tonnás vízkiszorítású naszádok 1 db dízel- és 1 db benzinmotorral épültek. Sebességük felszínen 6, alámerülve 9 csomó volt.[108] Az öt kis naszád bizonyult a cs. és kir. haditengerészet legmegbízhatóbb tengeralattjáróinak, azonban kis méretük és szűkös helyiségeik miatt legénységük nem kedvelte őket.

Az öt naszádból négy élte meg a háború végét. Az U 16 1916. október 17-én, Valonától délre süllyedt el az olasz NEMBO romboló vízibombáitól.[109] Az U 10 1918. július 7-én Caorle előtt aknának ütközött, megrongálódott, majd partra futott. Július 25-én emelték ki, de a háború végéig már nem állították helyre.[110] Az U 11-et, U 15-öt és U 17-et a háború végén az olaszok lefoglalták és Pólában szétbontották.

---

[100] MOL ME K 26 1153. cs., 1560. sz. beadvány.

[101] MOL ME K 26 1153. cs., 1598. sz. beadvány. (A két C-típusú naszádot nem sorolták be a cs. és kir. hadiflottába.)

[102] *Csonkaréti* 2002. 234. o.

[103] *Aichelburg* 2004. 479. o.

[104] MOL ME K 26 1153. cs., 12070. sz. P. M. beadvány.

[105] Magyarország a haditengerészet háború alatti beszerzéseit a kvóta arányában fedezte.

[106] MOL ME K 26 1153. cs., 18229. sz. P. M. beadvány.

[107] *Csonkaréti* 2002. 235. o.

[108] *Aichelburg* 2004. 483. o.

[109] *Sárhidai* 1989 95. o.

[110] Uo.

A B I-es naszádok, bár megbízható típusnak bizonyultak, csak az Adrián voltak bevethetőek és ott is elsősorban csak partvédelemre. E mellet az öt naszád csak kis mértékben orvosolta a Monarchia tengeralattjáró-flottillájának számbeli hiányosságait. További problémát jelentett, hogy ezek a naszádok Németországban épültek, így a Monarchia függő helyzetbe került a tengeralattjáró építés tekintetében, holott már eddig is lett volna saját kapacitás. A fenti okokat felismerve, 1915. április 2-án, még a B I-es naszádok beszerzésének idején, Anton Haus admirális jegyzékkel fordult a m. kir. pénzügyminiszterhez. Ebben felhívta figyelmét a Monarchia tengeralattjáró-flottillájának számos fogyatékosságára, miszerint a naszádok száma nem elegendő a háború sikeres folytatásához, de avultságuk és kis méretük is alkalmatlanná teszi őket arra, hogy hosszú távon eredményesen vegyék fel a harcot az ellenséggel. A háború végére pedig valószínűleg teljesen hasznavehetetlenné válnak, ami a békekötéskor nehéz helyzetbe hozhatja a Monarchiát.[111] Ezt megelőzendő 4 db 240 tonnás tengeralattjáró építését javasolta a Whitehead és Tsa fiumei hajógyárnál, összesen 7,2 millió korona értékben. Várakozásai szerint a 4 naszád még olyan időben elkészülhet, hogy azok a háborúban bevethetőek lesznek.[112]

Közben Robert Whitehead, a Whitehead és Társa hajógyár tulajdonosa, 1915. február 18-án leányvállalatot alakított Magyar Tengeralattjáró-építő Részvénytársaság (Ungarische Unterseebotsbau AG, hivatalos rövidítése UBAG) néven.[113] A vállalatalapításra azért volt szükség, mert a HAVMANDEN-típust több amerikai szabadalom és licenc megállapodás védte, az USA pedig nem adhatott el semmilyen hadiipari terméket egy hadviselő államnak. Az UBAG a külvilág számára független cégként működött.[114] A cég központja Fiume volt, valamint az ausztriai Linzben létesítettek egy fiókirodát. Whitehead a munkások és a gyártelep egy részét az UBAG rendelkezésére bocsátotta. A cég elnöke Hoyos Edgár gróf lett, aki a Whitehead-műveknél is társtulajdonos és igazgató volt.[115]

Először 10 tengeralattjáró építését tervezték, de rögtön politikai és gazdasági bonyodalmak támadtak. Az UBAG magyar gyárban akarta a tengeralattjárókhoz szükséges eszközöket és alkatrészeket előállítani, méghozzá a Danubiusnál és Fiumében kívánta őket összeállítani. Hosszú konkurenciaharc után, melybe Harkányi kereskedelmi miniszter is beleavatkozott, a következő kompromisszum született. A naszádokhoz a fődarabokat a Stabilimento Tecnico és a polai Arzenál szállítja, majd az UBAG és a polai Arzenál végzi el az összeszerelést és a vízrebocsátást. Ezzel szemben a Danubius további négy nagy tengeralattjárót építhet. Amíg folyt a huzavona, Haus tengernagy úgy döntött, hogy a rendelkezésre álló 16,5 millió koronából mindössze négy HAVMANDEN-típusú naszád építését engedélyezi.[116]

---

[111] Itt Haus valószínűleg arra gondolt, hogy egy erősebb flottával a hátuk mögött, jobb pozícióval ülhetnének a tárgyalóasztalhoz az ellenséggel.

[112] MOL ME K 26 1153. cs., 5888. sz. P. M. beadvány.

[113] *Csonkaréti Károly:* Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészete, 1867–1918. Budapest, 2001. (A továbbiakban: *Csonkaréti* 2001.) 131. o.

[114] *Sieche* 2003. 15. o.

[115] *Csonkaréti* 2001. 131. o.

[116] Uo. 132. o.

A négy, maximum 210 tonna vízkiszorítású naszád építését 1915 szeptemberében, illetve decemberében kezdték el, és a 20, 21, 22 és 23-as számot kapták. A 20-ast és a 23-ast a polai Arzenálban, a 21-est és a 22-est pedig az UBAG fiumei telepén építették.[117]

Mind a négy naszádot 1 db dízel- és 1 db villanymotorral építették, tehát 1 hajócsavarjuk volt. Felszínen 13,2, alámerülve 9 csomós sebesség kifejtésére voltak képesek. Fegyverzetük 2 db torpedóvető-cső 4 db torpedóval, valamint 1 db 70 mm-es ágyú volt.[118]

A négy naszád építése meglehetősen vontatottan haladt. 1916. szeptember 18. és 1917. január 27. között bocsátották őket vízre. Próbajáratuk, a számos meghibásodás és baleset miatt, meglehetősen hosszú ideig tartott. Az U 20 1917. március 15-i próbajáratán összeütközött az ADMIRAL SPAUN könnyűcirkálóval, és felépítménye olyan súlyosan sérült, hogy fél évig javították. Az U 22 még szolgálatba állítása előtt, 1917. június 9-ről 10-re virradó éjjel, a fiumei gyár kikötőjében elsüllyedt. A vizsgálat sem szabotázst, sem gondatlanságot nem tudott megállapítani.[119]

A hosszúra nyúlt próbajáratok után a négy naszád 1917. augusztus 15. és október 20. között állt szolgálatba. Rövid pályafutásuk alatt egyik naszád sem szólt bele a háború menetébe, ugyanis egyetlen hajót sem süllyesztettek el. Az U 20 1918. július 4-én süllyedt el teljes személyzetével, miután az olasz F 12 tengeralattjáró megtorpedózta. Az U 23 1918. február 21-én az Otrantoi-szorosban ellenséges szállítóhajókra vadászott, amikor az olasz AIRONE torpedónaszád vontatott, robbanó paravánjának ütközött. A naszád teljes személyzetét magával vitte a hullámsírba.[120]

A háború után az U 21-et Olaszország kapta meg lebontásra, 1920-ban Velencében vágták szét. Az U 22-őt Franciaország kapta, szintén lebontásra. 1920-ban darabolták fel.[121]

A B II-típus és a korlátlan tengeralattjáró harc

Miután a HAVMANDEN-típusú naszádok építésére vonatkozó megállapodás létrejött, 1915 elején Haus admirális utasítására a Monarchia berlini tengerészeti attaséja azon fáradozott, hogy megszerezze a német haditengerészettől a nagy, óceánjáró tengeralattjárók építési terveit. A németek azonban halogató választ adtak. Attól tartottak, hogy a tengeralattjárókon bevezetett újítások Németországból kijutva az ellenség kezébe kerülhetnek.[122]

Ezután a cs. és kir. haditengerészet és néhány, a tengeralattjárók építésében érdekelt cég semleges államoknál kezdett tengeralattjáró-tervek után puhatolózni. Haus tengernagy azonban kijelentette, hogy csakis a már kipróbált, német B II-es típus jöhet számításba.[123]

---

[117] *Aichelburg* 2004. 486. o.

[118] Uo.

[119] *Csonkaréti* 2001. 133. o.

[120] *Sieche.*

[121] *Aichelburg* 2004. 486. o.

[122] *Csonkaréti* 2001. 134. o.

[123] Uo.

A kezdeményezést a Cantiere Navale Triestino hajógyár vette kézbe 1915 tavaszán. Mivel a hajógyárat az olasz hadüzenet után ki kellett üríteni,[124] ezért megállapodtak a Dunagőzhajózási Társasággal, hogy a megrendelésre kerülő tengeralattjárókat a DGT budapesti (óbudai) telepén építik, onnan részegységekben szállítják Polába, ahol majd az Arzenál szereli össze őket. Ugyanakkor a cégnek sikerült elérnie, hogy a brémai Weser művek a B II-típusú tengeralattjárók terveit eladja nekik.[125]

A megállapodás 1915. augusztus 25–26-án jött létre hat tengeralattjáró terveinek eladásra, azzal a kitétellel, hogy a Monarchiában nemcsak a trieszti cég, hanem más gyárak is építhetnek B II-típusú naszádokat.[126]

A hazai építés ekkor több okból is fontossá vált. Egyrészt a német haditengerészet nem volt hajlandó további naszádokat átadni a cs. és kir. haditengerészet számára, valamint a meglévő kapacitás már saját célra volt lekötve.[127] Másrészt a hazai hajógyárak preferálásával meg lehetett szüntetni a külföldtől való függést, és a naszádok szolgálatba állítása is hamarabb megtörténhetett, hiszen nem kellett őket szétszedni, leszállítani és újra összerakni. A nagyobb típusok vasúton való szállítása pedig lehetetlen volt.

Az építést azonban nem lehetett azonnal elkezdeni, mert a Ganz Danubius ragaszkodott hozzá, hogy ő kapja meg a tengeralattjárók építési jogát, de a hat naszád közül legalább négyét.[128] Végül a Danubius 4, a Cantiere Navale 2 tengeralattjáró építésére kapott megbízást.[129] A 6 naszád építését a közös miniszteri konferencia 1915. október 6-án hagyta jóvá.[130] A szerződést október 12-én írták alá a Cantiere Navale hajógyárral, mely egy naszád építését 2 210 000 koronáért vállalta. A Danubiusszal október 13-án kötöttek szerződést, tengeralattjárónként 2 090 000 korona értékben.[131] A szerződés értelmében a CNT nyolc hónap után, júniusban szállította volna az első tengeralattjárót. A Danubius az első naszád átadását július 16-ra, a többit egy-egy hónappal későbbre vállalta. Azonban a háborús anyag- és munkaerőhiány miatt a naszádok építése jelentős késedelmet szenvedett.[132]

A CNT-nél épülő naszádok gerincét 1916. május 25-én (U 27) és 1916. június 28-án (U 28) fektették le. Mindkettő Daimler-motort kapott.[133]

A Danubiusnál épülő naszádok gerincét 1916. március 3. és május 16. között fektették le. Az U 29 és U 30 Körting-motorokat, az U 31 és U 32 pedig Daimler-motorokat kapott.[134]

---

[124] A hajógyárat 1915. június 8-án foglalta el az olasz hadsereg, majd 1915 júliusától szeptemberéig erős osztrák tüzérségi tűz alatt volt a második isonzói csata alatt.

[125] *Csonkaréti* 2002. 239. o.

[126] Uo.

[127] MOL ME K 26 1153. cs., 16216. sz. beadvány.

[128] Mint korábban, a HAVMANDEN naszádok építésénél jeleztem, a Danubius ígéretet kapott arra, hogy a jövőben négy nagy tengeralattjárót építhet. A követelés tehát jogos volt.

[129] *Csonkaréti* 2002. 239. o.

[130] MOL ME K 26 1153. cs., 1223. sz. beadvány.

[131] *Csonkaréti* 2001. 135. o.

[132] Uo.

[133] *Aichelburg* 2004. 488. o.

[134] Uo. 490. o.

Mindkét hajógyárban a naszádok eredeti terveit úgy módosították, hogy az megfeleljen a cs. és kir. haditengerészet által állított követelményeknek.[135] A maximálisan 306 tonna vízkiszorítású naszádok 2 db dízel- és 2 db villanymotorral épültek. A felszínen 9, a víz alatt 7,5 csomó kifejtésére voltak képesek. Fegyverzetük 2 db 450 mm-es Whitehead-féle torpedóvető cső és egy 75 mm-es ágyú volt. Egy útra maximum 5 db torpedót vihettek magukkal.[136]

A hat darab naszád 1917. január 27. és június 24. között állt szolgálatba.[137] Épp időben érkeztek, hogy részt vegyenek a korlátlan tengeralattjáró háborúban. Bár azt hogy milyen feladatra kell majd a Monarchiának bevetnie őket, megrendelésükkor még senki sem láthatta előre.

A Monarchia 1916. február 10-én Németországgal egybehangzó nyilatkozatot közölt, amelyben utasította a tengeralattjárókat, hogy a felfegyverzett kereskedelmi hajókat harci egységeknek kell tekinteni, s minden további nélkül meg kell semmisíteni.[138] Majd egy évvel később, 1917. február 1-jén, Németország deklarálta a korlátlan tengeralattjáró háborút, amihez – vonakodva bár– a Monarchia is csatlakozott. A Központi Hatalmak célja a hadviselés ezen új módjával az volt, hogy elvágják Nagy-Britannia (és szövetségesei) tengeri utánpótlási vonalait. A német haditengerészet számításai szerint a rendelkezésre álló tengeralattjárók elegendőek voltak ahhoz, hogy 5-6 hónap alatt annyi szövetséges kereskedelmi hajóteret süllyesszenek el, hogy Nagy-Britannia a háború befejezésére kényszerüljön.[139]

A frissen szolgálatba álló B II-es naszádok alkalmasak voltak arra, hogy a meginduló korlátlan tengeralattjáró háborúban csatlakozzanak a már Cattaróban állomásozó nagy német tengeralattjárókhoz, és a Földközi-tenger vizein az antant utánpótlási vonalait támadják.

Mindegyik naszád alaposan hozzájárult a szövetséges konvojok elleni harchoz, és több kereskedelmi hajót elsüllyesztettek. A 6 naszád közül 1 veszett el bevetés során. Az U 30 1918. március 31. után nyomtalanul eltűnt az Otrantói-szoros térségében. A megmaradt 5 naszádot a bevonuló szövetséges erők lefoglalták. Az U 27, U 28, U 29, U 32 naszádokat Olaszország kapta meg lebontásra, és 1920-ban mindegyiket szétdarabolták ócskavasnak. Az U 31-et Nagy-Britannia kapta meg, szintén lebontásra, de a brit admiralitás megbízásából a lebontást Olaszország végezte el.[140]

---

[135] *Csonkaréti* 2001. 135. o.

[136] *Aichelburg* 2004. 490. o.

[137] Uo.

[138] *Gonda Imre:* A korlátlan tengeralattjáró háború és az Osztrák–Magyar Monarchia. I–II. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1971. 3. 413–440. o., 4. 649–676. o. (a továbbiakban: *Gonda* 1971.) 423. o.

[139] Az már más kérdés, hogy a felelős német és osztrák államférfiak erősen kételkedtek a tervezet végrehajthatóságában. A háború után, 1919-ben felállított német parlamenti bizottság megállapította, hogy az admiralitás főnökének 1916. december 22-ei jelentése a korlátlan tengeralattjáró háborúról hamis értékelésen nyugodott. Hamisan ítélték meg a korlátlan tengeralattjáró háború gazdasági előfeltételeit, Amerikának az ellenséges államok számára nyújtott segítségét, valamint katonai és technikai ellenhatásait. A tengeralattjáró háború képviselői teljesen másodrangú szakemberek voltak, akik mellett a kérdések tényleges szakértőit meg sem hallgatták. *Gonda* 1971. 429. o.

[140] *Aichelburg* 2004. 486. o.

Miután az U 12 1915. augusztus 12-én Velence előtt elsüllyedt, az Osztrák Flottaegyesület mozgalmat indított. Egy új tengeralattjáró építési költségeire kezdett gyűjteni.[141] Az egyesületnek sikerült megállapodnia a Cantiere Navale Triestino hajógyárral egy B II-típusú naszád építéséről. A tengeralattjáró építési költségeit 2 210 000 koronában határozták meg.[142] Azonban az egyesületnek ekkor még csak 1 500 000 korona állt a rendelkezésére. A CNT ennek ellenére vállalta, hogy megkezdi a tengeralattjáró építését, azzal a kitétellel, hogy a hátralék megfizetéséig a tengeralattjáró a gyár tulajdona marad. A tengeralattjáró ily módon való megépítése meglehetősen sok bonyodalmat okozott.

A hiányzó 710 000 korona fedezésére a tengerészeti szakosztály azt a javaslatot tette, hogy a két kormányzat vállaljon kötelezettséget az iránt, hogy a teljes építési költséget időben kifizetik. Azonban ezt a megoldást a közös külügyminiszter, 1915. november 20-ai átirata szerint, nem támogatta, helyette viszont javasolta, hogy az esetlegesen hiányzó 710 000 korona, mintegy póthitelként álljon a haditengerészet rendelkezésre.[143] A m. kir. pénzügyminiszter 1915. december 7-én Tisza Istvánhoz intézett átiratában egyáltalán nem értett egyet az újabb tengeralattjáró-beszerzéssel, mert úgy vélte, hogy a korábban már megrendelt 6 db B II-es naszád teljes mértékben kielégíti a haditengerészet szükségleteit. Azonban abban az esetben, ha a miniszterelnök hozzájárulását adná a naszád megrendelésére, akkor ahhoz ő is hajlandó hozzájárulni, azzal a kikötéssel, hogy a korábban vállalt 710 000 koronás fedezetet semmiképp se lépjék túl.[144] Azonban ezt a kikötést eleve nem lehetett betartani, mert a 2 210 000 koronás építési költséghez adódott még a naszád felfegyverzésének 440 000 koronás költsége.[145] Ezen felül a m. kir. kereskedelemügyi miniszter is ragaszkodott hozzá, hogy a CNT kötelezettséget vállaljon az iránt, hogy a magyar kormány részéről nyújtandó hozzájárulás összegének megfelelő ipari beszerzéseket a magyar ipar révén fogja fedezni.[146] A szükséges összeg összegyűjtése – az egyesület Magyarországon is folytatott gyűjtési tevékenységet – vontatottan haladt, s a fellelhető dokumentumok szerint még 1916 áprilisában is javában folyt.[147]

A tényleges megrendelésre 1916. január 26-án került sor. Az épülő naszád az U 40-es számot kapta és 1917. április 21-én bocsátották vízre. Tulajdonságai mindenben megegyeztek a már korábban megrendelt B II-es naszádokéval. 1917. augusztus 4-én állt szolgálatba, és aktívan részt vett a korlátlan tengeralattjáró háborúban. A háború után Olaszország kapta meg lebontásra, majd 1920-ban, Velencében vágták szét.[148]

---

[141] *Csonkaréti* 2002. 241. o.

[142] A hajógyár egységenként pontosan ugyan ennyiért vállalta 2 db B II-es naszád megépítését a haditengerészet részére az 1915. október 12-án megkötött szerződésben.

[143] MOL ME K 26 1153. cs., 406. sz. beadvány.

[144] MOL ME K 26 1153. cs., 18997. sz. beadvány.

[145] MOL ME K 26 1153. cs., 565. sz. beadvány.

[146] MOL ME K 26 1153. cs., 81296. sz. beadvány.

[147] MOL ME K 26 1153. cs., 34607. sz. beadvány.

[148] *Aichelburg* 2004. 494. o.

Az utolsó hazai gyárban épült naszád, az U 41

Miután az U 6 1916. június 13-án elsüllyedt az otrantói tengerzáron, a haditengerészet pótlásul egy B II-típusú tengeralattjárót rendelt a Cantiere Navale hajógyártól, mely a 41-es számot kapta. A naszád – hasonlóan a többi CNT által épített tengeralattjáróhoz – a Duna Gőzhajózási Társaság óbudai gyárában készült, majd vasúton szállították Pólába, ahol az Arzenál szerelte össze és bocsátotta vízre. Építési költsége 2 270 000 korona volt.[149] Az építésnél könnyebbséget jelentett, hogy még korábban az U VI-os benzinmotorjait dízelmotorra kívánták cserélni, s még annak idején Grazban meg is rendelték azokat. Az elkészült motorok a polai Arzenál szertárjában várakoztak. Az U VI-os után még egy komplett periszkóp, az U V-ös után a tartalék akkumulátortelep maradt meg. Mindezeket az U 41 kapta meg. Mivel azonban a motorok nagyobbak és nehezebbek voltak, mint amekkorát eredetileg a B II-es típusba terveztek, ezért a hajótestet a motorháznál egy bordával megtoldották. A naszád hossza így 77 cm-rel, vízkiszorítása felszínen 9, alámerülve 13,6 tonnával nőtt meg. A naszád többi műszaki tulajdonsága teljesen megegyezett testvérhajóiéval. 1916. november 20-án fektették le a gerincét, és 1917. november 11-én bocsátották vízre.[150] Próbajáratai viszonylag rövid ideig tartottak. 1918. február 19-én állt szolgálatba, s aktívan részt vett a korlátlan tengeralattjáró háborúban. A háború után brit kézre került, majd az admiralitás megbízásából Franciaországban bontották szét.[151]

Az utolsó szolgálatba állított tengeralattjárók, az U 43 és U 47

1916. november 1-jén Arno Spindler német korvettkapitány felkereste a Monarchia berlini tengerészeti attaséját, és az iránt érdeklődött, hogy a Monarchia hajlandó lenne-e átvenni néhány tengeralattjárót, mert a német haditengerészetnek nincs elég képzett legénysége az új naszádok szolgálatba állításához. Az elhúzódó tárgyalások során megállapodtak, hogy a német haditengerészet átadja az 1916-óta az Adrián harcoló B II-es típusú, UB 43 és UB 47 jelű naszádokat. A két naszádot 1917. június 17-én vonták ki a német flotta kötelékéből, és július 7-én sorolták be az osztrák–magyar hajóhadba. Osztrák–magyar jelük U 43 és U 47 lett. A naszádokért összesen 7 500 000 koronát fizettek. Bár mindkét naszád eléggé elhasználódott, még bevethető állapotban voltak, harcképességüket egy 88 mm-es ágyúval növelték.[152]

Mindkét naszád a háború végéig szolgálatban maradt. A háború után az U 43-at és U 47-et Nagy-Britannia kapta meg lebontásra, de a tengernagyi hivatal megbízásával a bontást Olaszország végezte el.[153]

---

[149] KMA TM 250/5 XCVI/8. „Uebereinkommen U 41."

[150] *Csonkaréti* 2002. 243. o.

[151] *Aichelburg* 2004. 494. o.

[152] *Sieche.*

[153] *Aichelburg* 2004. 495. o.

Már a háború első évében bebizonyosodott, hogy az Adrián nem nagy csatahajórajok fogják eldönteni a tengeri uralomért vívott harcot. Sokkal inkább a könnyebb egységek – cirkálók, rombolók, torpedónaszádok – egymás ellen vívott harcai és a kereskedelmi hajók elleni gyors rajtaütései fogják meghatározni a háború menetét. De talán még ezeknél a kis egységeknél is nagyobb jelentőségre tettek szert a tengeralattjárók, amelyeket eredendően csak partvédelemre és felderítésre szántak. A háború első 12 hónapjában 2 páncélos cirkáló elsüllyesztésével, 1 csatahajó és 1 cirkáló megrongálásával sikerült elérniük, hogy az olasz és a francia flotta az összes nehéz egységét kivonta az Adria térségéből. Erre a sikerre a felszíni hadihajók nagy valószínűséggel nem lettek volna képesek.

A kezdeti sikereket olyan cs. és kir. tengeralattjárók érték el, melyek jóval a háború kitörése előtt épültek, és méreteiknél fogva eleve csak partvédelmi céllal állították őket szolgálatba. Lévén, hogy egy gyorsan fejlődő, fiatal fegyvernemről volt szó, öt-hatéves koruk már soknak számított. A háború elején a cs. és kir. tengerésztisztek már tartottak attól, hogy ha a Monarchia nem szerez be sürgősen új tengeralattjárókat, a meglévők gyors elhasználódása és csekély száma miatt a cs. és kir. haditengerészet gyorsan behozhatatlan hátrányba kerül az antant flottákkal szemben ezen a téren.

Bár az 1915 tavaszán megrendelt és leszállított 5 db B I-es típusú naszád és az 1915 őszén megrendelt 4 db HAVMANDEN-típusú tengeralattjáró jelentősen javított az összképen, a helyzetet alapvetően nem tudták orvosolni, ugyanis ezek a naszádok is csak partvédelmi feladatokra voltak alkalmasak.

Az 1915 októberében megrendelt 6 db B II-es típusú naszád jelentette az igazi előrelépést a cs. és kir. haditengerészet tengeralattjáró-flottillája számára. Ezek a naszádok, 1917-es szolgálatba állításuktól kezdve, eredményesen részt tudtak venni a Földközi-tengeren folyó korlátlan tengeralattjáró harcban.

Azonban a cs. és kir. flotta főparancsnoka, Anton Haus admirális, már a B II-es naszádok megrendelésekor felismerte és hangoztatta, hogy a Monarchia nem elégedhet meg a B II-es típussal, hanem nagy, 800 / 1000 tonna vízkiszorítású tengeralattjárókra lesz szüksége a háború folytatásához. Mivel mindegyik hadviselő állam a búvárhajó-flottilla erőteljes fejlesztésébe fogott, Haus úgy kalkulált, hogy a Monarchia a béketárgyalások során jobb pozíciót foglalhat el, ha ütőképes tengeralattjáró-flottillával rendelkezik.

Haus legelőször 1915. szeptember 29-ei, Tisza István, m. kir. miniszterelnökhöz intézett átiratában szorgalmazta 6 db 800 / 1000 tonna vízkiszorítású tengeralattjáró építését, összesen 60 millió korona értékben. A hatból kettő megépítését tartotta sürgősnek, a többi négy munkába vételét csak egy évvel későbbre tervezte. Szorgalmazta, hogy a naszádok hazai gyárakban épüljenek. Nemcsak azért, mert a német gyárak kapacitását már a belföldi megrendelések kötötték le, hanem azért is, mert az osztrák–magyar hajógyárak gyorsabban tudnák a rendeléseket teljesíteni, továbbá a szükséges naszádok terveit is beszerezték már a szövetséges német hajógyáraktól.[154]

Azonban a hat nagy tengeralattjáró építésének megkezdése közel sem volt zökkenőmentes. Annak ellenére, hogy a háború miatt a nyersanyag és a tapasztalt munkások is hiánycikknek számítottak, a hajógyárak ölre mentek a megrendelésekért. Valamint az is

[154] MOL ME K 26 1153. cs., 3553. sz. beadvány.

nehezítette a helyzetet, hogy a magyar fél mindenáron el akarta érni, hogy a 36,4 %-os kvóta arányában részesüljön a megrendelésekből.[155]

Teleszky m. kir. pénzügyminiszter rögtön Haus átiratára válaszolva tiltakozott, hogy kettőnél több nagy tengeralattjáró építését megkezdjék. Tiltakozását azzal indokolta, hogy a haditengerészet is csak két naszád azonnali megépítését tartotta indokoltnak, valamint úgy gondolta, hogy a többi négy már nem állhatna szolgálatba a háború végéig, így feleslegesek.[156] Teleszky véleménye ellenére az 1915. október 6-ai közös miniszteri konferencia mind a hat nagy tengeralattjáró építését jóváhagyta.[157] Azonban az a tény, hogy a hat naszád építését három hajógyár kapta meg, azt eredményezte, hogy mindegyik gyár a saját, módosított verzióját kezdte el építeni.[158]

A Danubiusnál megrendelt 800 / 1000 tonnás naszádok

Az első megrendelést a Danubius hajógyár kapta 1916. február 7-én. A naszádok az U 50 és U 51 jelet kapták. Az U 50 gerincét 1917. március 26-án, az U 51-ét április 19-én fektették le.[159] A rendelkezésre álló dokumentumok szerint az első naszádot 1918. január 10-én, a másodikat április 10-én kellett volna a próbajáratokra készen átadni a haditengerészetnek.[160] Időközben, az infláció miatt, a hajógyár megváltoztatta árajánlatát. Egy 1917. november 7-ei dokumentum szerint egy naszád ára 15 100 000 koronára nőtt, a tartalék alkatrészekért további 1 032 000 koronát kértek.[161]

A 71,6 méter hosszú naszádok vízkiszorítása a felszínen 835 tonna, alámerülve 1130 tonna volt. A felszínen dízelmotorral 16 csomót, alámerülve elektromotorral 9 csomós sebességet értek el. [162] 4 db 450 mm-es orr és 2 db 450 mm-es far torpedóvető-csővel, 2 db 100 mm-es L/35-ös ágyúval, valamint 1 db 8 mm-es géppuskával szerelték fel őket. Egy útra 10 db torpedót vihettek magukkal.[163] Azonban az előírt időpontokat a háború okozta anyag- és munkaerőhiány miatt nem lehetett tartani. Az U 50-es 1918. október 31-ig 90 %-ban, az U 51 60 %-ban készült el. Mindkét naszádot a Fiumébe bevonuló olasz hadsereg foglalta le, és a békeszerződés értelmében a gyárban szétbontották.[164]

A haditengerészet 1918. szeptember 24-én még két naszádot rendelt U 56 és U 57 jellel, de építésüket már nem tudták elkezdeni.[165]

---

[155] *Sieche.*

[156] MOL ME K 26 1153. cs., 15706. sz. beadvány.

[157] MOL ME K 26 1153. cs., 1223. sz. beadvány.

[158] *Sieche.*

[159] *Aichelburg* 2004. 497. o.

[160] KMA TM 210/5 d. „Schlußbrief betreffend den Bau der Uboote U 50 und U 51." A szerződés késedelem esetére kötbért is megállapított. Az első tizenkét hétre, hetente és hajónként 2000 korona; a tizenharmadiktól a huszadik hétig, hetente és hajónként 4000 korona. A huszadik hét után felbontják a szerződést.

[161] MOL Gazdasági Levéltár, Z 429, 18. cs., 2153. sz. dokumentum.

[162] Hatótávolságuk: felszínen 10 csomó sebességnél 4000 tengeri mérföld, 8 csomó esetén 4800 tengeri mérföld; alámerülve 8 csomó esetén 24 tengeri mérföld, 4 csomó esetén 120 tengeri mérföld, 2,5 csomónál 200 tengeri mérföld. KMA TM 250/5 XCVI/17. „Beschreibung eines Unterseebootes von 835/1130 t. 1916. 7. 6. Wien."

[163] Uo.

[164] *Aichelburg* 2004. 497. o.

[165] *Sieche.*

A Cantiere Navale Triestino hajógyárnál rendelt 800 / 1000 tonnás naszádok

Annak ellenére, hogy a haditengerészet először csak két nagy naszádot akart rendelni a Danubius hajógyártól, a Cantiere Navale Triestino hajógyár 1916 januárjától tárgyalni kezdett a brémai Weser hajógyárral egy 800 / 1000 tonnás tengeralattjáró terveinek megvételéről. Mivel idővel kibővítették az építendő tengeralattjárók számát, a haditengerészet 1916. augusztus 21-én 2 db 800 / 1000 tonnás naszádot rendelt a CNT-től.[166] A két naszád az U 48 és U 49 jelet kapta.

A 73,25 méter hosszú naszádok vízkiszorítása felszínen 818 tonna, alámerülve 1183,5 tonna volt. A felszínen dízelmotorral 16,25 csomós sebességet értek el, víz alatt elektromotorral 8,5 csomót.[167] Fegyverzetük 4 db 450 mm-es orr és 2 db 450 mm-es far torpedóvető-cső, 2 db 90 mm-es ágyú és 1 db 8 mm-es géppuska volt. Egy útra 11 db torpedót vihettek magukkal.[168]

A tengeralattjárók fődarabjai a CNT megbízásából a DGT óbudai telepén épültek, majd a polai Arzenálban kerültek összeszerelésre. Azonban a háború végéig az U 48 71 %-ban, az U 49 54 %-ban készült el. A dízelmotor az U 48 esetében teljesen, az U 49-nél csak részben került beépítésre. Mindkét naszádot a bevonuló olasz hadsereg foglalta le, majd a békeszerződés értelmében Pólában szétbontották őket.[169]

A haditengerészet 1918-ban még két azonos típusú naszádot rendelt a CNT-től U 58 és U 59 jelzettel, de építésüket már nem kezdték el. A dízelmotorokat a grátzi vagongyártól rendelték meg.[170]

A Stabilimento Tecnico Triestino hajógyárnál rendelt 800 / 1000 tonnás naszádok

A hadügyminiszter 1916. március 28-án, Tisza Istvánhoz intézett átiratában kérte a m. kir. kormányzatot, hogy járuljon hozzá 2 db 800 / 1000 tonnás tengeralattjáró megrendeléséhez a Stabilimento Tecnico Triestino[171] hajógyárnál.[172] A m. kir. pénzügyminiszter azonban kifogásolta a naszádok megrendelését, és nem járult hozzá, mert szerinte azok már nem szolgálnák a folyamatban lévő háború céljait, és további terheket rakna a már így is rossz helyzetben levő költségvetésre. A kereskedelmi miniszter viszont azzal a feltétellel járult hozzá a rendeléshez, ha a magyar ipar megkapja a kvóta szerint neki járó részesedést.[173] A megrendelésre végül 1916. augusztus 21-én került sor. A két naszád az U 52 és U 53 jelet kapta. Azonban a háború végéig az anyag- és a munkaerőhiány miatt egyik sem készült el. Az U 52 25 %-ban, az U 53 10 %-ban készült el. A dí-

[166] *Sieche.*

[167] Hatótávolságuk: felszínen, két motorral 2000 tengeri mérföld, egy motorral 3900 tengeri mérföld; víz alatt 4 csomós sebességgel 80 tengeri mérföld, 2,5 csomós sebesség esetén 100 tengeri mérföld. KMA TM 250/5 XCVI/9. „Übereinkommen für U 48 und U 49. 1916. augusztus 28. Wien."

[168] Uo.

[169] *Aichelburg* 2004. 497. o.

[170] Uo. 499. o.

[171] 1916. október 7-én a hajógyár nevét Austriawerft A. G.-re változtatták. *Sieche.*

[172] MOL ME K 26 1153. cs., 1223. sz. beadvány.

[173] MOL ME K 26 1153. cs., 40/res. sz. beadvány.

zelmotorokat az augsburgi MAN gyártól rendelték meg, ahol a háború végéig 99, illetve 60 %-ban készültek el. Mindkét naszádot a Triesztbe bevonuló olaszok foglalták le, majd a békeszerződés értelmében szétbontották őket.[174]

A haditengerészet 1918-ban további két ugyanilyen tengeralattjárót rendelt a hajógyártól U 54 és U 55 jelzettel, de építésüket nem kezdték el. A naszádok dízelmotorja 20 %-ban készült el.[175]

Az UB III-típus megrendelésének elosztása

1916 májusában a haditengerészet UB III-as típusú naszádok építését javasolta. A CNT ezért megvásárolta a Weser hajógyártól a típus liszenszét, és felajánlotta, hogy 10 ilyen naszádot épít. A rendelést mindkét kormányzat elfogadta, azzal a kikötéssel, hogy 6 naszádot osztrák, 4 naszádot pedig magyar hajógyárakban építenek.[176]

1916. december 2-án a CNT 6 naszád építésére kapott megbízást, U 101–U 106 jelzettel. A tengeralattjárók a háború végén azonban csak 47 % és 15 %-os készültségi fok között álltak. A háború után mindegyiket a hajógyárban bontották szét.[177]

1918-ban a haditengerészet még további 3 db UB III-as típust rendelt a CNT-től U 118–U 120 jelzettel, de ezek építését már nem kezdték el.[178]

Ezzel egy időben a Danubius megvásárolta az UB III terveit a kieli Germánia művektől, és a megállapodás értelmében 1917. január 20-án 4 tengeralattjáróra kapott megrendelést. A naszádok az U 107–U 110 jelzetet kapták.[179] A háború végéig csak 35–20 %-ban készültek el.[180]

1918 nyarán a haditengerészet további négy UB III-as naszádot rendelt a hajógyártól, de a háború végéig csak az előkészítés fázisáig jutottak el.[181]

Legvégül az STT hajógyár is versenybe szállt az UB III-as naszádok építéséért. 1918 nyarán 3 db naszádra kapott megrendelést U 115–U 117 jelzettel. Mindhárom naszád építését előkészítették, de a háború végéig már nem kezdték el.[182]

A háború vége és következményei

Az osztrák–magyar tengeralattjárók a háború utolsó percéig harcoltak. Az U 14 és U 29 naszádok voltak az utolsó egységek, melyek Bocche di Cattaro-ba befutottak 1918. november 1-jén, egy nappal azután, hogy IV. Károly király utasítására Horthy Miklós el-

[174] *Aichelburg* 2004. 498. o.
[175] Uo.
[176] *Sieche.*
[177] *Aichelburg* 2004. 504. o.
[178] *Sieche.*
[179] Uo.
[180] *Aichelburg* 2004. 505. o.
[181] *Sieche.*
[182] Uo.

lentengernagy, a flotta parancsnoka, átadta a hajóhadat a délszláv nemzeti tanácsnak.[183] Az ajándék flottának azonban nem örülhettek sokáig a délszláv politikusok. Az 1918. november 3-án, a Pádua melletti Villa Giustiban megkötött fegyverszünet értelmében, a cs. és kir. hajóhad legértékesebb egységeit, köztük tizenöt 1910 és 1918 között épített tengeralattjárót, kellett Velencébe vontatni és ott a szövetséges és társult hatalmaknak átadni.[184]

A hajók pontos elosztását a Naval Allied Commission for the Disposal of Enemy Vessels végezte el. Olaszország 13 db, Franciaország 2 db, Nagy-Britannia 5 db cs. és kir. tengeralattjárót kapott. Azonban az 1922-es Washingtoni Tengeri Fegyverkezési Egyezmény, mely a nagyhatalmak fegyverkezését kívánta korlátozni, leginkább a tengeralattjárókat érintette negatívan. De a szövetséges hatalmak közvéleménye is rendkívül ellenségesen tekintettek erre a fegyvernemre. Ezért végül is egyetlen cs. és kir. tengeralattjárót sem állítottak szolgálatba a győztesek. Egyedül az U 14-et (ex-Curie) sorolták vissza a francia flottába. Az összes naszád 1918 és 1922 között a szövetségesek hajóbontóiban végezte.[185] A Fiumében, Polában, Triesztben és Budapesten befejezetlenül maradt naszádokat a hajógyárakban bontották szét. A trianoni és saint-germaini békék pedig megtiltották, hogy Magyarország és Ausztria tengeralattjárókat építsen és szolgálatba állítson. Ezzel végleg pontot tett a történelem mind az osztrák, mind a magyar tengeralattjáró gyártásra.

Összefoglalás

Ausztria–Magyarország történelme során összesen 27 tengeralattjárót állított szolgálatba. Mivel a haditengerészet meglehetősen szkeptikusan állt hozzá a tengeralattjárókhoz, mint fegyvernemhez, ezért a háború kitöréséig csak 6 db tengeralattjáró üzemelt három különböző típusból. Ezek a naszádok tulajdonképpen azt a célt szolgálták, hogy gyakorló útjaikkal segítsék a cs. és kir. haditengerészet mérnökeit és vezetőit abban, hogy kiválasszák a megfelelő típust a további fejlesztésekhez és kijelöljék a tengeralattjáró-flottilla fejlődésének irányát.

A háború kitörése és a korai hadiesemények tették a cs. és kir. haditengerészet vezetői számára nyilvánvalóvá, hogy az Adrián folyó harcokban nem a nagy hadihajók fogják meghatározni a háború menetét és stratégiáját, hanem a kisebb egységek, köztük a tengeralattjárók. A tengeralattjáró-flottilla bővítése égetően szükségessé vált.

1915 őszéig azonban csak 5 db B I-es partvédő és 4 db Havmanden-típusú, szintén partvédő naszád megrendelésére került sor. 1915. október 6-át lehet a cs. és kir. tengeralattjáró-flottilla újjászületésének tekinteni, ugyanis a közös minisztertanács ekkor fogadta el 6 db B II típusú és 6 db 800 / 1000 tonnás, nyílttengeri naszád beszerzését. Ezzel a cs. és kir. tengeralattjáró-flottilla átlépett az offenzív, nyílttengeri korszakába. Az 1917-től folyamatosan szolgálatba álló naszádok aktívan részt vettek a kereskedelmi hajók ellen folytatott korlátlan tengeralattjáró háborúban.

---

[183] *Csonkaréti* 1991. 98. o.

[184] *Nyékhegyi Ferenc* ezredes: A Diaz-féle fegyverszüneti szerződés (a páduai fegyverszünet). Budapest, 2003. 90. o.

[185] *Molnár György:* A Monarchia hadiflottájának utóélete. *Történelmi Szemle,* 1987–88/4. (487–511.) 493. o.

Mivel a B II-es naszádok sem jelentettek teljes megoldást a háború állította követelményekre, ezért 1916 és 1918 között összesen 32 db nagy tengeralattjáró került megrendelésre, azonban a háborús anyag- és munkaerőhiány okozta késedelem miatt ezekből már egyet sem szállítottak le.

A 27 tengeralattjáróból 13 épült magyar hajógyárban, és a magyar ipar általában a 36,4 %-os kvóta felett részesedett a megrendelésekből, ami nemcsak a magyar politikusok sikerét jelzi, hanem azt is, hogy a tengeralattjáró fegyvernem – ahogy a haditengerészet egésze is – nemcsak politikai, hanem gazdasági szempontból is részben magyar tulajdon és érdek volt.

Végül, de nem utolsó sorban meg kell említeni a tengeralattjáró-flottilla sikerességét is. A 27 hajó a háború alatt bizonyítottan 108 kereskedelmi hajót süllyesztett el, ami 196 093 BRT hajóteret jelentett. 11 db, összesen 41 000 BRT hajótér elsüllyesztése nem bizonyított. Továbbá elsüllyesztettek 2 db páncélos cirkálót, 5 db rombolót és 2 db tengeralattjárót. Megrongáltak 1 db csatahajót, 2 db könnyűcirkálót és 1 db rombolót, amelyek a további harcokból kiestek.

Összességében megállapítható, hogy a cs. és kir. tengeralattjáró-flottilla méreteihez és technikai színvonalához képest meglehetősen sikeresen működött, annak ellenére is, hogy ténylegesen a háború szűkös és nehézkes viszonyai közt épült ki.

FÜGGELÉK

1.

A hadviselő felek tengeralattjáró-állománya a háború kitörésekor

A Központi Hatalmak tengeralattjáró állománya	
Német Császárság	28 db
Ausztria–Magyarország	6 db
Összesen	*34 db*

Az Antant tengeralattjáró állománya	
Olaszország	14 db
Franciaország	52 db
Nagy-Britannia	68 db
Összesen	*134 db*

2.

A hadviselő felek által a háború alatt szolgálatba állított tengeralattjárók

A Központi Hatalmak által szolgálatba állított tengeralattjárók	
Német Császárság	315 db
Ausztria–Magyarország	21 db
Összesen	*336 db*

Az Antant által szolgálatba állított tengeralattjárók	
Olaszország	62 db
Franciaország	43 db
Nagy-Britannia	236 db
Összesen	*341 db*

3.

A hadviselő felek tengeralattjáró-veszteségei a Földközi-tengeren

A Központi Hatalmak veszteségei	
Német Császárság	19 db
Ausztria–Magyarország	8 db
Összesen	*27 db*

Az Antant veszteségei	
Olaszország	10 db
Franciaország	11 db
Nagy-Britannia	6 db
Összesen	*27 db*

4.

A Központi Hatalmak befejezetlen tengeralattjárói

A Központi Hatalmak hajógyáraiban befejezetlenül maradt tengeralattjárók	
Német Császárság	224 db
Ausztria–Magyarország	17 db
Összesen	*241 db*

A Központi Hatalmak megrendelt tengeralattjárói (építésüket nem kezdték el)	
Német Császárság	244 db
Ausztria–Magyarország	15 db
Összesen	*259 db*

5.

A Monarchia tengeralattjáró-beszerzéseinek megoszlása az építő cégek szerint

A szolgálatba állított naszádok megoszlása az építő cégek szerint		
Seearsenal, Pola	4 db	U 1, 2, 20, 23
Cantiere Navale Triestino (CNT)	4 db	U 27, 28, 40, 41
Germania Werft, Kiel	7 db	U 3, 4, 10
Weser Werft, Bréma	2 db	U 11, 15, 16, 17, 43, 47
Arsenal du Mourillon, Toulon	1 db	U 14* (Ex CURIE)
Whitehead, Fiume**	3 db	U 5, 6, 12
UBAG, Fiume**	2 db	U 21, 22
Danubius, Fiume**	4 db	U 29, 30, 31, 32
Összesen	*27 db*	

A befejezetlen naszádok megoszlása az építő cégek szerint		
Austria Werft, Trieszt	2 db	U 52–53
CNT	8 db	U 48, 49, 101–106
Danubius, Fiume**	7 db	U 50, 51, 107–111
Összesen	*17 db*	

A megrendelt, de el nem kezdett naszádok megoszlása az építő cégek szerint		
Austria Werft, Trieszt	5 db	U 54, 55, 115–117
CNT	5 db	U 58, 59, 118–120
Danubius, Fiume**	5 db	U 56, 57, 112–114
Összesen	*15 db*	

* Zsákmányolt francia naszád
** Magyar hajógyár

6.

Az Osztrák–Magyar Monarchia tengeralattjáró-veszteségei

Dátum	Hajó	Parancsnok	Veszteség	Helyszín	Elsüllyedés oka
1915. VIII. 12.	U 12	Egon Lerch	17 fő, teljes	Velence kikötője előtt	Aknának ütközött.
1915. VIII. 13.	U 3	Karl Strnad	10 fő halott, 12 fő hadifogoly	Brindisitől Keletre	A francia BISSON romboló ágyútüze.
1916. VI. 13.	U 6	Hugo von Falkhausen	20 fő hadifogoly	Az Otrantói foktól 12 mérföldre K-ÉK-re	Miután hálóba akadt, a DULCE, a DORIS és az EVENING STAR II. felfegyverzett gőzösök lőtték, majd személyzete elsüllyesztette.
1916. X. 17.	U 16	Orest Ritter von Zopa	2 fő halott, 14 fő hadifogoly	Valonától D-re	A süllyedő olasz NEMBO romboló vízibombája.
1917. III. 31.	U 30	Friedrich Faehndrich	21 fő, teljes	Otrantótól K-re	Ismeretlen. Nyomtalanul eltűnt IV. 30-án. (A brit PLOUGH BOY őrhajó vízibombái által?)
1917. V. 16.	U 5	Friedrich Schlosser	6 fő halott	Fasana csatorna	Aknának ütközött, VI. 23-án kiemelték, 1918. VIII. 27.-én újra szolgálatba állítva.
1918. II. 21.	U 23	Klemens Ritter von Bézard	21 fő, teljes	40° 25' É, 19° 2' K	Az olasz AIRONE romboló vontatott, robbanó paravánjának ütközött.
1918. VII. 4.	U 20	Ludwig Mueller	18 fő, teljes	A Tagliamento torkolata előtt	Az olasz F 12 tengeralattjáró megtorpedózta.
1918. VII. 7.	U 10	Johann von Ulmansky	Nincs	Caorle előtt	Aknára futott, partra futva megrongálódott, VII. 25-én kiemelték és Triesztbe vontatták. Nem javították ki.

7.

A tengeralattjárók részletes adatai

Siegfried Popper tengeralattjáró terve (1905)

Építő vállalat	Seearsenal, Pola (?)	*Motorok*	1 db benzin, 1 db villany
Hosszúság	22,16 m	*Teljesítmény*	200 LE / 70 LE
Szélesség	3,78 m	*Sebesség*	9,5 / 7 csomó
Merülés	4,37 m	*Torpedóvető csövek*	2 db 450 mm
Vízkiszorítás	134,5 / ? tonna	*Legénység*	1 tiszt, 7 fő legénység

1907–1914 között épült naszádok

Lake-típus (U 1, U 2)			
Építő vállalat	Seearsenal, Pola	*Motorok*	2 db benzin, 2 db villany
Hosszúság	30,5 m	*Teljesítmény*	560 LE / 200 LE
Szélesség	4,8 m	*Sebesség*	10 / 6 csomó
Merülés	3,85 m	*Torpedóvető csövek*	3 db 450 mm (2 orr, 1 far)
Vízkiszorítás	230 / 270 tonna	*Legénység*	3 tiszt, 14 fő legénység
Építési adatok			
Szám	*Építés kezdete*	*Vízrebocsátás*	*Szolgálatba állítás*
U 1	1907. július 2.	1909. február 10.	1911. április 15.
U 2	1907. július 18.	1909. április 3.	1911. június 22.

Germania-típus (U 3, U 4)			
Építő vállalat	Germania Werft, Kiel	*Motorok*	2 db petróleum,2 db villany
Hosszúság	43,2 m	*Teljesítmény*	600 LE / 320 LE
Szélesség	3,75 m	*Sebesség:*	12 / 8,5 csomó
Merülés	2,65 m	*Torpedóvető csövek*	2 db 450 mm
Vízkiszorítás	240 / 300 tonna	*Legénység*	2 tiszt, 15 fő legénység
Építési adatok			
Szám	*Építés kezdete*	*Vízrebocsátás*	*Szolgálatba állítás*
U 3	1907. március 12.	1908. augusztus 20.	1909. szeptember 12.
U 4	1907. március 12.	1908. november 20.	1909. augusztus 29.

Holland-típus (U 5, U 6)			
Építő vállalat	Whitehead, Fiume	*Motorok*	2 db benzin, 2 db villany
Hosszúság	32,09 m	*Teljesítmény*	500 LE / 230 LE
Szélesség	4,23 m	*Sebesség*	11,4 / 9,7 csomó
Merülés	3,9 m	*Torpedóvető csövek*	2 db 450 mm
Vízkiszorítás	240 / 273 tonna	*Legénység*	3 tiszt, 18 fő legénység
Építési adatok			
Szám	*Építés kezdete*	*Vízrebocsátás*	*Szolgálatba állítás*
U 5	1908. április 9.	1909. február 10.	1910. április 1.
U 6	1908. február 21.	1909. június 12.	1910. július 1.

Módosított Holland-típus (U 12)			
Építő vállalat	Whitehead, Fiume	*Motorok*	2 db petróleum,2 db villany
Hosszúság	32,09 m	*Teljesítmény*	800 LE / 220 LE
Szélesség	4,23 m	*Sebesség*	10 / 8 csomó
Merülés	3,9 m	*Torpedóvető csövek*	2 db 450 mm
Vízkiszorítás	240 / 273 tonna	*Legénység*	3 tiszt, 18 fő legénység
Építési adatok:			
Szám	*Építés kezdete*	*Vízrebocsátás*	*Szolgálatba állítás*
U 12	1909.	1911. március 14.	1914. augusztus 21.

Az 1913. februárjában megrendelt naszádok			
Építő vállalat	Germania Werft, Kiel	*Motorok*	2 db dízel, 2 db villany
Hosszúság	69,05 m	*Teljesítmény*	2300 LE / 1240 LE
Szélesség	6,3 m	*Sebesség*	16,8 / 10,3 csomó
Merülés	3,79 m	*Torpedóvető csövek*	5 db 450 mm (4 orr, 1 far)
Vízkiszorítás	791 / 933 tonna	*Legénység*	36 fő
Építési adatok			
Szám	*Építés kezdete*	*Vízrebocsátás*	*Szolgálatba állítás*
U 7	1913. november 1.	1915. április 22.	?
U 8	1913. november 1.	1915. május 15.	?
U 9	1913. december 31.	1915. június 1.	?
U 10	1914. február 7.	1915. június 24.	?
U 11	1914. február 11.	1915. július 20.	?

Az 1914. évi haditengerészeti költségvetésben jóváhagyott naszád adatai			
Építő vállalat	Fiat, San Giorgo	*Motorok*	2 db dízel, 2 db villany
Hosszúság	65 m	*Teljesítmény*	2600 LE / 900 LE
Szélesség	6,05 m	*Sebesség*	16 / 9 csomó
Merülés	4,1 m	*Torpedóvető csövek*	5 db 450 mm (4 orr, 1 far)
Vízkiszorítás	700 / 870 tonna	*Legénység*	?
Építési adatok			
Szám	*Építés kezdete*	*Vízrebocsátás*	*Szolgálatba állítás*
U 12	–	–	–

Loligo törpe tengeralattjáró			
Építő vállalat	Whitehead, Fiume	*Motorok*	1 db villany
Hosszúság	12,2 m	*Teljesítmény*	30 LE
Szélesség	2,7 m	*Sebesség*	7 / 4 csomó
Merülés	2,2 m	*Torpedóvető csövek*	–
Vízkiszorítás	44 / 50 tonna	*Legénység*	3 fő
Építési adatok			
Szám	*Építés kezdete*	*Vízrebocsátás*	*Szolgálatba állítás*
Loligo	1913. (?)	1914. augusztus	–

Zsákmányolt francia naszád (U 14, ex CURIE)			
Építő vállalat	Arsenal de Mourillon	*Motorok*	2 db dízel, 2 db villany
Hosszúság	52,15 m	*Teljesítmény*	840 LE
Szélesség	5,42 m	*Sebesség*	13,5 / 8,5 csomó
Merülés	3,2 m	*Torpedóvető csövek*	6 db 450 mm
Vízkiszorítás	407 / 544 tonna	*Legénység*	28 fő
Építési adatok			
Szám	*Építés kezdete*	*Vízrebocsátás*	*Szolgálatba állítás*
U 14	1911.	*1912. július 18.*	1915. június 1.

Vasúton szállított, német B I-típusú naszádok (U 10, U 11, U 15–U 17)			
Építő vállalat	Weser Werft, Bréma	*Motorok*	1 db dízel, 1 db villany
Hosszúság	27,88 m	*Teljesítmény*	60 LE / 120 LE
Szélesség	3,15 m	*Sebesség*	6 / 9 csomó
Merülés	3,03 m	*Torpedóvető csövek*	2 db 450 mm
Vízkiszorítás	127,5 / 142,5 tonna	*Legénység*	2 tiszt, 13 fő legénység
Építési adatok			
Szám	*Építés kezdete*	*Vízrebocsátás*	*Szolgálatba állítás*
U 10	1914. november 1.	1915. január 22.	1915. július 12.
U 11	1914. november 9.	1915.	1915. június 18.
U 15	1915.	1915.	1915. június 10.
U 16	1915.	1915.	1915. június 10.
U 17	1915.	1915.	1915. június 10.

Havmanden-típus (U 20–U 23)			
Építő vállalat	Seearsenal, Pola/UBAG	*Motorok*	1 db dízel, 1 db villany
Hosszúság	38,76 m	*Teljesítmény*	450 LE / 160 LE
Szélesség	3,97 m	*Sebesség*	13,2 / 9 csomó
Merülés	2,75 m	*Torpedóvető csövek*	2 db 450 mm
Vízkiszorítás	173 / 210 tonna	*Legénység*	3 tiszt, 15 fő legénység
Építési adatok			
Szám	*Építés kezdete*	*Vízrebocsátás*	*Szolgálatba állítás*
U 20	1915. szeptember 29.	1916. szeptember 18.	1917. október 20.
U 21	1915. december 6.	1916. augusztus 15.	1917. augusztus 15.
U 22	1915. december 18.	1917. január 27.	1917. november 23.
U 23	1915. december 8.	1917. január 5.	1917. szeptember 1.

Német B II-típus (U 27–U 32, U 40, U 43, U 47)			
Építő vállalat	CNT, Danubius, Weser	*Motorok*	2 db dízel, 2 db villany
Hosszúság	36,9 m	*Teljesítmény*	300 LE / 280 LE
Szélesség	4,75 m	*Sebesség*	9 / 7,5 csomó
Merülés	3,72 m	*Torpedóvető csövek*	2 db 450 mm
Vízkiszorítás	268 / 306 tonna	*Legénység*	5 tiszt, 14 fő legénység
Építési adatok			
Szám	*Építés kezdete*	*Vízrebocsátás*	*Szolgálatba állítás*
U 27	1916. május 25.	1916. október 19.	1917. február 24.
U 28	1916. június 28.	1917. január 8.	1917. május 26.
U 29	1916. március 3.	1916. október 21.	1917. január 21.
U 30	1916. március 9.	1916. december 27.	1917. február 17.
U 31	1916. július 4.	1917. március 20.	1917. április 24.
U 32	1916. május 25.	1917. május 11.	1917. június 24.
U 40	1916. augusztus 8.	1917. április 21.	1917. augusztus 4.
U 43	1915. szeptember 3.	1916. április 8.	1917. július 30.
U 47	1915. szeptember 4.	1916. június 17.	1917. július 30.

Módosított német B II-típus (U 41)			
Építő vállalat	CNT	*Motorok*	2 db dízel, 2 db villany
Hosszúság	37,6 m	*Teljesítmény*	400 LE / 280 LE
Szélesség	4,75 m	*Sebesség*	9,3 / 7,5 csomó
Merülés	3,72 m	*Torpedóvető csövek*	2 db 450 mm
Vízkiszorítás	275 / 319,6 tonna	*Legénység*	5 tiszt, 14 fő legénység
Építési adatok			
Szám	*Építés kezdete*	*Vízrebocsátás*	*Szolgálatba állítás*
U 41	1916. november 20.	1917. november 11.	1918. február 19.

818 / 1183 tonnás tengeralattjárók (a brémai Weser Werft tevei alapján)			
Építő vállalat	CNT	*Motorok*	2 db dízel, 2 db villany
Hosszúság	73,25 m	*Teljesítmény*	2400 LE / 1200 LE
Szélesség	6,7 m	*Sebesség*	16,25 / 8,5 csomó
Merülés	3,3 m	*Torpedóvető csövek*	6 db 450 mm (4 orr, 2 far)
Vízkiszorítás	818 / 1183,5 tonna	*Legénység*	5 tiszt, 27 fő legénység
Építési adatok			
Szám	*Megrendelés:*	*Gerincfektetés:*	*Készültség 1918. X. 31-én*
U 48	1916. május 23.	1917. ?	71 %
U 49	1916. május 23.	1917. ?	54 %

835 / 1130 tonnás tengeralattjárók (a kieli Germania Werft tervei alapján)			
Építő vállalat	Danubius	*Motorok*	2 db dízel, 2 db villany
Hosszúság	71,6 m	*Teljesítmény*	2300 LE / 1200 LE
Szélesség	6,3 m	*Sebesség*	16,5 / 9 csomó
Merülés	3,8 m	*Torpedóvető csövek*	6 db 450 mm (4 orr, 2 far)
Vízkiszorítás	835 / 1130 tonna	*Legénység*	5 tiszt, 28 fő legénység
Építési adatok			
Szám	*Megrendelés*	*Gerincfektetés*	*Készültség 1918. X. 31-én*
U 50	1916. február 7.	1917. március 26.	90 %
U 51	1916. február 7.	1917. április 19.	60 %

836 / 1131 tonnás tengeralattjárók (a Stabilimento Tecnico Triestino tervei alapján)			
Építő vállalat	Austria Werft	*Motorok*	2 db dízel, 2 db villany
Hosszúság	75,6 m	*Teljesítmény*	2400 LE / 1480 LE
Szélesség	6,85 m	*Sebesség*	15,75 / 9 csomó
Merülés	3,15 m	*Torpedóvető csövek*	6 db 450 mm (4 orr, 2 far)
Vízkiszorítás	836,4 / 1130,77 tonna	*Legénység*	5 tiszt, 35 fő legénység
Építési adatok			
Szám	*Megrendelés*	*Gerincfektetés*	*Készültség 1918. X. 31-én*
U 52	1916. augusztus 21.	1917. ?	25 %
U 53	1916. augusztus 21.	1917. ?	10 %
U 54	1918.	–	Motor 20 %-ban kész.
U 55	1918.	–	Motor 20 %-ban kész.

498 / 620 tonnás tengeralattjárók (német B III-típus)			
Építő vállalat	CNT	*Motorok*	2 db dízel, 2 db villany
Hosszúság	55,1 m	*Teljesítmény*	1060 LE / 788 LE
Szélesség	5,82 m	*Sebesség*	15,75 / 9 csomó
Merülés	3,6 m	*Torpedóvető csövek*	6 db 450 mm (4 orr, 2 far)
Vízkiszorítás	498 / 620 tonna	*Legénység*	5 tiszt, 35 fő legénység
Építési adatok			
Szám	*Megrendelés*	*Gerincfektetés*	*Készültség 1918. X. 31-én*
U 101	1916. december 2.	1917. ?	47 %
U 102	1916. december 2.	1917. ?	30 %
U 103	1916. december 2.	1917. ?	15 %
U 104	1916. december 2.	1917. ?	15 %
U 105	1916. december 2.	1917. ?	15 %
U 106	1916. december 2.	1917. ?	15 %

513 / 647 tonnás tengeralattjárók (a kieli Germania Werft tervei alapján)			
Építő vállalat	Danubius	*Motorok*	2 db dízel, 2 db villany
Hosszúság	55,83 m	*Teljesítmény*	1100 LE / 580 LE
Szélesség	5,8 m	*Sebesség*	13,7 / 7,5 csomó
Merülés	? m	*Torpedóvető csövek*	5 db 450 mm (4 orr, 1 far)
Vízkiszorítás	513 / 647 tonna	*Legénység*	5 tiszt, 24 fő legénység
Építési adatok			
Szám	*Megrendelés*	*Gerincfektetés*	*Készültség 1918. X. 31-én*
U 107	1917. január 20.	1917.	35 %
U 108	1917. január 20.	1917.	30 %
U 109	1917. január 20.	1917.	25 %
U 110	1917. január 20.	1917.	20 %

A Monarchia papíron maradt tengeralattjárói (építésüket nem kezdték el)

835 / 1130 tonnás tengeralattjárók (a Stabilimento Tecnico Triestino tervei alapján)			
Építő vállalat	Danubius	*Motorok*	2 db dízel, 2 db villany
Hosszúság	71,6 m	*Teljesítmény*	2300 LE / 1200 LE
Szélesség	6,3 m	*Sebesség*	16,5 / 9 csomó
Merülés	3,8 m	*Torpedóvető csövek*	6 db 450 mm (4 orr, 2 far)
Vízkiszorítás	835 / 1130 tonna	*Legénység*	5 tiszt, 28 fő legénység
Építési adatok			
Szám	*Megrendelés*	*Gerincfektetés*	*Készültség 1918. X. 31-én*
U 56	1918	–	350 t építőanyag leszállítva.
U 57	1918	–	

818 / 1183 tonnás tengeralattjárók (a brémai Weser Werft tevei alapján)			
Építő vállalat	CNT	*Motorok*	2 db dízel, 2 db villany
Hosszúság	73,25 m	*Teljesítmény*	2400 LE / 1200 LE
Szélesség	6,7 m	*Sebesség*	16,25 / 8,5 csomó
Merülés	3,3 m	*Torpedóvető csövek*	6 db 450 mm (4 orr, 2 far)
Vízkiszorítás	818 / 1183,5 tonna	*Legénység*	5 tiszt, 27 fő legénység
Építési adatok			
Szám	*Megrendelés*	*Gerincfektetés*	*Készültség 1918. X. 31-én*
U 58	1918.	–	Építését nem kezdték el, motor megrendelve.
U 59	1918.	–	

513 / 647 tonnás tengeralattjárók (a kieli Germania Werft tervei alapján)			
Építő vállalat	Danubius, Austria Werft	*Motorok*	2 db dízel, 2 db villany
Hosszúság	55,83 m	*Teljesítmény*	1100 LE / 580 LE
Szélesség	5,8 m	*Sebesség*	13,7 / 7,5 csomó
Merülés	? m	*Torpedóvető csövek*	5 db 450 mm (4 orr, 1 far)
Vízkiszorítás	513 / 647 tonna	*Legénység*	5 tiszt, 24 fő legénység
Építési adatok			
Szám	*Megrendelés*	*Gerincfektetés*	*Készültség 1918. X. 31-én*
U 111–117	1918. nyara	–	Építés előkészítve.

498 / 620 tonnás tengeralattjárók (német B III-típus)			
Építő vállalat	CNT	*Motorok*	2 db dízel, 2 db villany
Hosszúság	55,1 m	*Teljesítmény*	1060 LE / 788 LE
Szélesség	5,82 m	*Sebesség*	15,75 / 9 csomó
Merülés	3,6 m	*Torpedóvető csövek*	6 db 450 mm (4 orr, 2 far)
Vízkiszorítás	498 / 620 tonna	*Legénység*	5 tiszt, 35 fő legénység
Építési adatok			
Szám	*Megrendelés*	*Gerincfektetés*	*Készültség 1918. X. 31-én*
U 118	1918. nyara	–	Építés előkészítve, nem kezdték el.
U 119	1918. nyara	–	
U 120	1918. nyara	–	

Andor Bánsági

THE SUBMARINE PROCUREMENT OF THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY, 1906–1918

Summary

In the course of the country's history, altogether 27 submarines had been put into service in the Austro-Hungarian Monarchy's Navy. As Navy leaders were rather sceptical about submarines, only two each of three different submarine types operated in the Austro-Hungarian Navy before the First World War broke out. Those six ships principally served the purpose of taking the engineers and leaders of the Navy on trial trips, so that they could gain experience and choose the appropriate type to be developed, and thus they were able to set the course of the submarine fleet's further improvement.

The early events of the First World War made it clear for the Navy leaders that the course and strategy of the naval war in the Adriatic Sea would not be influenced by heavy-gun warships, but by smaller navy units, including submarines. The development of the submarine fleet became absolutely necessary.

Until the autumn of 1915, however, only five coast defence boats had been ordered. The 6th of October 1915 can be considered as the date of the rebirth of the Austro-Hungarian submarine fleet. It was on that day that the Austro-Hungarian Cabinet voted in favour of the procurement of six medium and six heavy high seas submarines. That marked the beginning of a new episode in the history of the Austro-Hungarian submarine fleet: the period of offensives, or the high seas period. The new boats, which were gradually put into service from 1917, took part in the unlimited submarine warfare against merchant vessels.

Since B II type submarines did not fully satisfy the requirements of war, an additional 32 heavy submarines were ordered between 1916 and 1918. However, due to the delays caused by the shortage of raw materials and labour, none of those were ever delivered.

Out of the 27 submarines 13 were built in Hungarian dockyards, and so the Hungarian industry had a share of the orders that exceeded its fixed quota of 36.4 %. That indicates the success of Hungarian politicians, and suggests that submarines, as well as the Navy itself, did not only represent Austrian, but also Hungarian, property and interests both politically and economically.

Andor Bánsági

LES ACQUISITIONS DE SOUS-MARINS DE LA MONARCHIE AUSTRO-HONGROISE, 1906–1918

Résumé

Lors de son histoire, l'Autriche-Hongrie mit en service 27 sous-marins au total. Puisque la marine de guerre fut plutôt sceptique sur les sous-marins en tant qu'arme, seuls 6 sous-marins de trois types différents furent exploités avant l'éclatement de la guerre. Ces navires en exercice furent destinés à aider les ingénieurs de la marine de guerre impériale et royale à choisir le type adéquat pour les développements ultérieurs et à désigner la direction du développement de la flottille de sous-marins.

L'éclatement de la guerre et les premiers événements militaires ont mis en évidence pour les chefs de la marine de guerre impériale et royale que ce n'étaient pas les grands bâtiments de guerre qui détermineraient le déroulement et la stratégie de la guerre dans les combats menés sur l'Adriatique, mais les unités plus petites dont les sous-marins. Le développement de la flottille de sous-marins devint alors un besoin impératif.

Néanmoins, seuls 5 navires de défense côtière furent commandés jusqu'en automne 1915. Puisque le conseil des ministres commun a adopté l'acquisition de 6 navires moyens et de 6 grands navires de haute mer, le 6 octobre 1915 peut être considéré comme la renaissance de la flottille de sous-marins impériale et royale qui est alors entrée dans sa période offensive de haute mer. Les navires mis en service progressivement dès 1917 participèrent activement à la guerre sous-marine illimitée contre les bateaux de commerce.

Puisque les navires B II ne répondirent pas complètement aux exigences de la guerre, 32 grands sous-marins furent commandés entre 1916 et 1918. Toutefois aucun d'entre eux ne fut livré en raison du retard causé par la pénurie de main d'œuvre et de matériaux due à la guerre.

Sur les 27 sous-marins, 13 ont été construits dans des chantiers navals hongrois. L'industrie hongroise a, en général, bénéficié de plus de commandes que le quota de 36,4 %. C'était non seulement le succès des hommes politiques hongrois, mais cela s'explique également par le fait que les sous-marins – et aussi l'ensemble de la marine de guerre – relevaient aussi des intérêts politiques et économiques hongrois.

Andor Bánsági

DIE BESCHAFFUNG VON U-BOOTEN IN DER ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHEN MONARCHIE, 1906–1918

Resümee

Österreich-Ungarn stellte im Laufe seiner Geschichte insgesamt 27 U-Boote in Dienst. Da die Kriegsmarine den U-Booten als Waffengattung gegenüber ziemlich skeptisch war, waren bis zum Ausbruch des Krieges lediglich 6 St. U-Boote von drei verschiedenen Typen in Betrieb. Diese Boote dienten im Grunde dem Ziel, mit ihren Probefahrten die Ingenieure und Führungskräfte der k. u. k. Kriegsmarine dabei zu unterstützen, den entsprechenden Typ für die weiteren Entwicklungen auszuwählen und die Entwicklungsrichtung des U-Boot-Flottenverbandes zu bestimmen.

Der Ausbruch des Krieges und die frühen Kriegsgeschehnisse machten den Führungspersonen der k. u. k. Kriegsmarine klar, dass in den Kämpfen an der Adria nicht die großen Kriegsschiffe den Kriegsverlauf und die Kriegsstrategie bestimmen werden, sondern die kleineren Einheiten, darunter die U-Boote. Auf diese Weise wurde die Erweiterung des U-Boot-Flottenverbandes dringend notwendig.

Bis zum Herbst 1915 wurden jedoch lediglich 5 St. Küstenverteidiger-Boote bestellt. Der 6. Oktober 1915 kann als Wiedergeburt des k. u. k. U-Boot-Flottenverbandes angesehen werden. Dies war nämlich der Zeitpunkt, als der gemeinsame Ministerrat die Beschaffung von 6 St. mittelgroßen und 6 St. großen Hochseebooten verabschiedete. Mit diesem Schritt trat der k. u. k. U-Boot-Flottenverband in seine offensive Ära auf offener See ein. Die ab 1917 schrittweise in Dienst gestellten Boote nahmen aktiv am uneingeschränkten Krieg gegen die Handelsschiffe teil.

Da auch die Boote B II keine vollständige Lösung hinsichtlich der Anforderungen des Krieges bedeuteten, wurden zwischen 1916 und 1918 insgesamt 32 St. große U-Boote bestellt. Infolge des Verzuges jedoch, der sich wegen des Material- und Arbeitskräftemangels auf Grund des Krieges einstellte, wurde von diesen kein einziges mehr geliefert.

Von den 27 U-Booten wurden 13 in ungarischen Schiffswerften gebaut, und die ungarische Industrie hatte im Allgemeinen eine Beteiligung an den Bestellungen, die die Quote von 36,4 % überschritt. Dies zeigt nicht nur den Erfolg der ungarischen Politiker, sondern auch, dass die Waffengattung der U-Boote – wie auch die Gesamtheit der Kriegsmarine – nicht nur aus politischer, sondern auch aus wirtschaftlicher Sicht zum Teil ein ungarisches Eigentum und Interesse darstellte.

Андор Баншаги

ПРИОБРЕТЕНИЕ АВСТРО-ВЕНГЕРСКОЙ МОНАРХИЕЙ ПОДВОДНЫХ ЛОДОК, 1906-1918 ГГ.

Резюме

Австро-Венгерская Монархия за свою историю приняла на вооружение 27 подводных лодок. Так как руководство военно-морского флота относилось весьма скептически к подводным лодкам, поэтому до начала войны действовало всего 6 подводок трех различных типов. Эти средства по сути дела использовались лишь в той цели, чтобы инженеры и руководящий состав кайзеровско-королевской армии смогли выбрать соответствующий тип для дальнейшего совершенствования вооружения и выбрать курс развития флотилии подводных судов..

Начало войны и ранние военные события сделали очевидным для руководителей кайзеровско-королевского флота, что в боях на Адриатическом море не крупные военные суда будут определять исход войны, а более мелкие боевые части, в том числе подводки. Расширение и укрупнение флотилии подводных лодок стало настоятельной необходимостью.

Однако до осени 1915 года было заказано всего лишь 5 катеров береговой обороны. 6 октября 1915 года можно считать датой рождения кайзеровско-королевской подводной флотилии, ибо в этот день совместный слвет министров принял решение принять на вооружение 6 шт. средних и 6 шт. крупных морских катеров.Тем самым кайзеровско-королевская подводная флотилия вступила в период своего оффенсивного морского существования. С 1917 года поступавшие непрерывно на службу катера активно участвовали в неограниченной войне подводных лодок, проводившейся против торговых судов.

Поскольку катера типа B II не означали абсолютного решения требований, поставленных войной, поэтому в период 1916 и 1918 годов было заказано всего 32 крупных катеров-подлодок, однако из-за опозданий, вызванных недостатком материальных средств и рабочей силы, эти боевые средства поставлены во флот не были.

Из 27 подводных кораблей венгерский судостроительный завод и венгерская промышленность получили квоту свыше 36,4 % всех заказов, что свидетельствует не только об успехах венгерских политиков, но и о том, что подводная флотилия как род войск – как и весь военно-морской флот – составлял отчасти собственность Венгрии и служил её не только политическим, но и экономическим интересам.

SZABÓ MÁRIA

ANTONELLO GUZZONI EZREDES BESZÁMOLÓJA AZ 1922. ÉVI ROMANELLI-ÜNNEPSÉGEKRŐL[1]

„Romanelli alezredes e hónap (november) 16-án érkezett Budapestre. Az állomáson várták őt az ünnepségek megszervezésére létrejött magyar bizottság tagjai,[2] a Magyarországi Katonai Ellenőrző Bizottság olasz küldöttségének tisztjei, és képviseltette magát az olasz követség, valamint az Olasz Liga[3] elnöksége is. Érkezésének hírét az utolsó pillanatig titokban tartották, így csak kevesek élhettek azzal a lehetőséggel, hogy már a pályaudvaron találkozhassanak vele.[4]

Köztudott volt, hogy mindazok családjai, akik Romanellinek köszönhetik az életüket – és ezen családok nagy számban vannak – elhatározták, hogy tömegesen vonulnak fogadására, hogy már az állomáson kinyilváníthassák szeretetüket. De a magyar kormány (feltehetően) úgy rendelkezett, vagy legalábbis arra kérte a szervező bizottságot, hogy az ünneplésre a lehető legegyszerűbb formában, túlzott pompa nélkül kerüljön sor. Elsősorban azért, nehogy felébressze a szövetségesek irigységét, illetve a kisantant gyanúját, megelőzendő, hogy ebből is azt a következtetést vonják le, miszerint Olaszország és Magyarország között az egyetértés tovább erősödik.[5] Másodsorban pedig talán azért, mert attól félt, hogy az ünnepség ürügyül szolgálhat egy fasiszta szimpatizánsok által szervezett tüntetésnek.[6]

A kormány egyébként a Romanelli ezredes[7] tiszteletére rendezett ünnepségek közül hivatalosan egyiken sem vett részt, csak a nemzetgyűlés elnökével és a népjóléti miniszterrel képviseltette magát.[8]

Az ünnepségsorozat november 18-án és 19-én került megrendezésre.

Az Országházban, 18-án, 11 órakor kezdődő ünnepségen adták át a díszszablyát, a bronz mellszobrot és az érmet.[9] Romanellit, akit az antant katonai bizottságának olasz

---

[1] Antonello Guzzoni ezredes, a budapesti Szövetséges Katonai Ellenőrző Bizottság olasz delegációja parancsnokának jelentését 1922. november 22-én küldte meg az Olasz Hadügyminisztérium Szárazföldi Vezérkara hadműveleti hivatalának. Az olasz Szárazföldi Haderőnemi Vezérkar Történeti Hivatalának Levéltára (Archivio dell' Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell' Esercito – a továbbiakban: AUSSME) E–15. 107/5. 449. sz.

[2] Nevezték Romanelli Bizottságnak is.

[3] „Presidenza della Lega Italiana." Minden bizonnyal a Korvin Mátyás Magyar–Olasz Egyesület elnöksége.

[4] Az *Új Nemzedék* 1922. november 14-i számának Napi Hírek rovata, ha egy mondat erejéig is, de hírül adta, hogy Romanelli 16-án érkezik. (Castagneto herceget kétszer fogadta Mussolini, 4. o.)

[5] Novemberben a magyar sajtó többször beszámolt azokról „a fantasztikus híresztelésekről," amelyek Horthy és Mussolini megegyezéséről szóltak. A *8 órai Újság* 1922. november 14-i száma szerint ezeket a híresztelléseket a kisantant sajtóhadjárata és a *Bécsi Magyar Újság*, „a bolsevik szökevények" lapja terjesztette.

[6] November elején tiltották be a Friedrich István vezetésével megalakult fasiszta pártot.

[7] Az olasz katonai terminológiában –az angolhoz hasonlóan – az alezredest (tenentecolonello) megilleti az ezredesi (colonello) megnevezés is. Romanelli aláírásaiban az alezredesi rendfokozatot használja, a korabeli iratok azonban gyakran titulálják ezredesnek.

[8] Romanelli egyetlen, a magyar kormány által rendezett, hivatalos ünnepségen sem vehetett volna részt.

[9] Az ünnepséget a Parlament kupolacsarnokában rendezték. A régi erdélyi kardot tulipános motívumok és gyöngyökkel kirakott díszek ékesítik, markolata szürke achátból készült. Felirata: „Romanelli ezredesnek a há-

tagjai, a királyi követség személyzete és az Olasz Liga elnöksége (sic!) kísért, már a parlament bejáratánál ünneplő tömeg fogadta.

Az elismerések átadásakor Csernoch [János] *bíboros hercegprímás emelkedett beszédet tartott – olasz nyelven –, amelyben hangsúlyozta: „Romanelli volt az egyetlen, aki hősiesen helytállt egy olyan nehéz pillanatban, amikor minden más nemzet cserbenhagyni látszott Magyarországot, és bátorságával oly sok emberéletet ragadott ki a bolsevizmus kegyetlen karmai közül."*[10]

A szertartás egyszerű, fennkölt és megható volt.

Az előkelőségek soraiban megjelent József főherceg,[11] *Wass* [Vass József] *népjóléti miniszter, Bwlassich* [Wlassics Gyula] *báró, a feloszlatott főrendiház elnöke, Szcitovszky, a nemzetgyűlés elnökhelyettese,*[12] *a „Corvin Mátyás" Tudományos Akadémia* [sic!] *elnöke, Berzevuczy* [Berzeviczy Albert][13] *volt vallás- és közoktatásügyi miniszter, néhány magyar katonatiszt valamint a Ludovica* [sic!] *Katonai Akadémia volt növendékei, akik maguk is Romanellinek köszönhetik az életüket.*

Az ünnepélyes kitüntetés után rendezett fogadáson Berzevuczy [sic!] *úr méltatta a nagylelkű olasz tiszt hőstetteit, amelyekkel egyben hazája lovagiasságát is bizonyította. Beszédét nagy taps követte.*

A fogadáson az olasz közélet képviselőin kívül részt vett Heinrich[14] *volt kereskedelemügyi miniszter, Andrássy gróf, a volt külügyminiszter testvére, annak az Andrássy grófnak az unokája, aki fő megszervezője volt Ausztria és Magyarország részéről a Hármas Szövetségnek,*[15] *az a Pekar,*[16] *képviselő és volt miniszter, aki rögtön a fegyverszünetet követően az antant misszió előtt képviselte a magyar kormányt és akit nemrégen neveztek ki a kultusz minisztérium* [sic!] *titkárának, valamint Bartha*[17] *ezredes, aki a bol-*

---

lás Magyarország." (Megtekinthető Rómában a Museo Centrale del Risorgimento gyűjteményében.) Strobl Alajos munkája nyomán két, Romanellit ábrázoló bronz mellszobor készült. Az egyiket később a gigantikus Sztálin-szoborba olvasztották, a másik a rendszerváltozásig csak azért őrződött meg a Nemzeti Galéria pincéjében, mert a rajta lévő nevet „egy olasz tiszt"-re cserélték. (2002-ben egy másolatot a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetemen Bolyai János főiskolai karán helyeztek el.) Az érem előoldalán jelképes dombormű látható, mely sárkánnyal viaskodó harcost ábrázol, a hátoldalon olasz nyelvű felirat: „A hős olaszoknak a vörös terror idején teljesített jó szolgálataikért. Budapest, 1919" (nyolc érem készült).

[10] Az elhangzott beszédeket közli: *Guido Romanelli*: Nell'Ungheria di Béla Kun e durante l'occupazione militare rumena. La mia missione. (Maggio–novembre 1919). – Magyarországon Kun Béla és a román megszállás idején. Misszióm (1919 május–november). Udine 1964. 546–549. o. A memoár második, jóval reprezentatívabb kiadását az Olasz Fegyveres Erő Szárazföldi Vezérkarának Történeti Hivatala jelentette meg (Róma, 2002.) – A beszédekből majdnem minden, 1922. november 19-én megjelent budapesti napilap közölt részleteket, Csernoch beszédét teljes terjedelmében idézte a *Pesti Hírlap*.

[11] József Ferenc (1895–1957).

[12] Scitovszky Béla a nemzetgyűlés elnöke volt.

[13] Berzeviczy Albert az MTA-nak és az 1921-ben megalakult Korvin Mátyás Magyar–Olasz Egyesületnek egyaránt elnöke volt. Az egyesület előadássorozatai és folyóirata, a Corvina, fontos hirdetői voltak a két ország közötti szellemi, gazdasági és politikai együttműködésnek.

[14] Heinrich Ferenc, kereskedelemügyi miniszter 1919. augusztus 17-től szeptember 17-ig.

[15] A megadott adatok alapján a keresztnév nem azonosítható.

[16] Pekár Gyula 1919 augusztusától 1919 novemberéig, mint tárca nélküli miniszter, az antant-missziókkal folytatott tárgyalásokat vezette. 1922-ben a Petőfi Társaság elnöke.

[17] Bartha Lajos volt a Magyar kir. Ludovika Akadémia parancsnoka az 1919. június 24-én kezdődő, gyorsan levert ellenforradalmi felkelés időszakában.

sevizmus idején vezette a Ludovica [sic!] *Akadémiát, és aki maga is Romanelli közbelépésének köszönheti az életét.*

Este, az Operában gálaestet és ünnepi előadást rendeztek. Amint az ezredes megjelent követünk, Castagneto herceg páholyában, harsány ováció tört ki.

Az Opera a különleges alkalmak hangulatát idézte. József főherceg családján kívül jelen volt még Horthy kormányzó, számos más előkelőség, az irodalmi-, újságírói világ valamint a hadsereg több illusztris képviselője.

19-én délelőtt a Magyar Tudományos Akadémia épületében a „Corvin Mátyás" Társaság [Korvin Mátyás Magyar–Olasz Egyesület] *nagy ünnepélyességgel fogadta Romanellit. Berzevuczy* [sic!] *elnök olaszul megtartott beszédében bejelentette, hogy a társaság tiszteletbeli tagjává választotta.*[18] *Méltatta humánus tetteit, érdemeit és a két nemzet között fennálló barátságot.*

November 20-án este Castagneto herceg követ, kihasználva az anyakirályné[19] *születésnapja adta alkalmat, fogadást adott, melyen Romanelli is részt vett.*[20] *A vendégek között volt Horthy Miklós is, aki az olasz követ pohárköszöntőjére válaszolva, a következőket mondta:*

»Olaszország ma ünnepli Margit királyné születésnapját. Kérem Méltóságodat, hogy juttassa el a királynéhoz a magyar nép legmélyebb hódolatát.

A mai meghitt ünnepség nekünk magyaroknak a hála és köszöntés napja. Ugyanezt a kedves kötelességet rója ránk Romanelli ezredes jelenléte is. Az ő neve mélyen bevésődött emlékezetünkbe. A terror napjai szerencsére már elmúltak, a világ visszatért a békés munkához és sok nehézség árán persze, de lassan-lassan újjászületik.

Itália – hagyományaihoz híven – békés munkálkodással mutat példát a többi nemzet számára. Országán belül békés alapokra próbálja helyezni jövőjét, hazáján kívül pedig azon fáradozik, hogy visszavezesse a világot a méltányosság és a kölcsönös bizalom útjára.

Mindezekért a törekvésekért Olaszország kiérdemelte a világ elismerését, de különösen Magyarországét, mely ugyanezeket az elveket vallja, és szívből üdvözli a nemes olasz nemzetet.

Emelem poharam Olaszország királyára és királynéjára és az olasz nemzet virágzására.«[21]

A budapesti újságok részletes leírást adtak a már legendává vált Romanelli ezredes tiszteletére rendezett ünnepségekről; dicsőítve tetteit és erényeit, éltek az alkalommal, és kifejezték Olaszország iránti baráti érzelmeiket is.

Az ünneplések alatt Romanellit három olyan tiszt kísérte, akik emlékezetes magyarországi missziója idején munkatársai voltak: Henssler [Emilio], *a Viktor Emánuel Könnyűlovasezred kapitánya, Salem* [Renato], *a Vicenzai Könnyűlovasezred századosa és Giugni* [Silvio] *utász-főhadnagy.*[22]

---

[18] Berzeviczy szerint Romanellinek az egyesület megalakulásában is nagy érdemei voltak.

[19] Margit királyné III. Viktor Emánuel (1900–1946) édesanyja, I. Umberto (1878–1900) özvegye.

[20] A kormányzó és Bethlen István miniszterelnök feleségük társaságában vettek részt az olasz követségen rendezett fogadáson. A koncert alatt Romanelli az első sorban, az ő körükben foglalt helyet.

[21] Horthy és Castagneto olasz követ pohárköszöntőjét közölte a *Pesti Hírlap*, 1922. november 21., 3. o.

[22] Kíséretében volt még Alessandro Castagnola százados is, de az olasz misszió humanitárius tevékenységéért emlékéremmel (Romanellin kívül) csak a kommün időszakában szolgálatot teljesítő két tisztjét: Salemet és Hennslert tüntették ki.

Guido Romanelli a parlament lépcsőjén 1922. november 18-án
Emilio Henssler és Renato Salem századossal.
A háttérben az olasz követség és a Katonai Bizottság tagjai.

Összefoglalva a Romanelli ezredest ért megtiszteltetéseket (amelyekhez most újonnan csatlakozott egy javaslat, miszerint az Oktogon teret – azt a teret, ahol kivégezték volna a Ludovica [sic!]) *Akadémia tisztnövendékeit –, nevezzék Romanelli térnek)*[23] *megállapíthatjuk: ezek az ünnepségek azon túl, hogy tanúsítják az őt körülvevő óriási megbecsülést, odaadást és népszerűségét, bizonyítékai annak az erősödő rokonszenvnek is, amely Magyarországot egyre inkább Olaszország felé vonzza."*

Antonello Guzzoni ezredes élvezetes beszámolóját a budapesti napilapok részletes tudósításai egészítik ki.

„Guido Romanelli olasz királyi tüzérezredes, aki a bolsevizmus rémuralma alatt oly sok önfeláldozó cselekedettel tette nevét örökre emlékezetessé a magyarság előtt, három évi távollét után, csütörtök délután[24] Bécsből Budapestre érkezett"– adta hírül 1922. november 17-én a Pesti Hírlap. A Keleti pályaudvar lobogókkal díszített várótermében Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, Pekár Gyula, a Petőfi Társaság elnöke, Bartha Lajos, a Ludovika Akadémia volt parancsnoka, Caracciolo di Castagneto herceg olasz követ és több száz fős ünneplő közönség fogadta.

Szintén a Pesti Hírlap Napi Hírek rovata enged bepillantást az alezredes első budapesti napjának programjába.[25] A beszámoló szerint Romanelli november 17-én először Horthy Miklósnál, majd Csernoch hercegprímásnál, ezt követően József Ferenc főhercegnél és Bethlen Istvánnál, végül Schioppa Lőrinc pápai nunciusnál adta le névjegyét. Látogatást tett a Városházán, majd a Gellért szállóban a gyengélkedő Apponyi Albert grófot kereste fel. Később Strobl Alajos Bajza utcai műtermébe hajtatott, ahol megtekintette mellszobrát és portréját, Endrey Sándor festőművész alkotását.[26] Este Zerkovitz Emil miniszteri tanácsos vacsorát adott a tiszteletére a Duna Palotában, amelyen megjelent József Ferenc főherceg is.[27]

Az Új Nemzedék 1922. november 18-i száma egy (előző nap adott) interjút közöl. Ebből, azon túl, hogy az olasz alezredes Budapestre indulása előtt Osoppóban megkoszorúzta a magyar katonasírokat, és hogy Castagneto herceget a tripoliszi háborúban [Líbia, 1911] ismerte meg – amelyben ütegparancsnokként vett részt az első expedíciós hadsereg kötelékében –, sokat megtudhatunk külföldi útjairól.[28]

---

[23] Nem a tisztnövendékek, hanem parancsnokaik, a felkelés vezetői kivégzését rendelte el a statáriális bíróság 1919. június 26-án, az Oktogon tér lámpavasain. Az 1919. június 24-i felkelésben részt vett a Ludovika mind a 250 növendéke és 20 tisztje. Utóbbiakat a megtizedelés veszélye fenyegette. Végül 1929-től nem az Oktogont, hanem a katonai akadémia előtti Illés utcát nevezték el róla. Szintén 1929-ben avatták Romanelli és a ludovikás ellenforradalmárok közös, mára már elpusztult, a Ludovika falán elhelyezett emléktábláját, Sződy Szilárd alkotását. 2000. október 30-án a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem főépületében új emléktáblát avattak tiszteletére.

[24] 1922. november 16-án.

[25] 1922. november 18. Romanelli ezredes látogatásai, 4. o.

[26] A festmény a Hadtörténeti Múzeumban található.

[27] A *Pesti Napló* 1922. november 18-i számának Napi Hírek rovata szerint részt vett még a vacsorán Brentano Tivadar amerikai követ, Castagneto olasz követ, Sterényi József báró, Hazai Samu báró, Szurmay Sándor, Berzeviczy Albert, az angol kormány kereskedelmi attaséja, valamint Castagnola és Salem olasz századosok is. Zerkovitz Emil az amerikai követség alkalmazottja volt. 1919-ben is jó kapcsolatokat ápolt az antant-missziókkal. Romanelli tiszteletére 1922 elején New York-ban is fogadást rendezett.

[28] Beszélgetés Romanelli ezredessel külföldi tanulmányútjairól, 3. o.

Az 1922. november 18-án délelőtt 11 órakor az Országház kupolacsarnokában rendezett kivételes ünnepségről minden jelentősebb budapesti napilap tudósított.[29] A bejárattal szemben állították fel a mellszobrot, előtte piros posztóval bevont asztalon feküdt „a hála, megbecsülés és a tisztelet jelképe" az ékkövekkel kirakott díszszablya; mellette a nyolc piros-fehér-zöld szalagos bronzérem, amelyből egyet az ünnepelt, egyet-egyet olasz és magyar segítői: Salem és Henssler százados, valamint Tárnoky Miklós műszaki tanácsos és Dr. Donát Leo szolgálaton kívüli főhadnagy, volt összekötő tiszt, egyet az olasz király, egyet-egyet pedig az Olasz, illetve a Magyar Nemzeti Múzeum kapott – tudjuk meg a részletes leírásokból.

Már 10 órától gyülekezni kezdtek a magyar politikai, diplomáciai és társadalmi élet előkelőségei, köztük József Ferenc főherceg, Csernoch János hercegprímás, Vass János népjóléti miniszter, Berzeviczy Albert, az idősebb és ifjabb Wlassics Gyula báró, Scitovszky Béla, a nemzetgyűlés elnöke, Hevesi Simon főrabbi, Ravasz László református, Raffay Sándor evangélikus püspök; képviselők, volt miniszterek, magas rangú katonatisztek. Az érdemrendekkel ékesített, tábori szürke egyenruhában megjelenő Romanellit az olasz követség és az antant Katonai Ellenőrző Bizottságának tagjai kísérték.[30]

Csernoch bíboros hercegprímás beszédében „a bátor olasz ezredesnek a leggyászosabb időszak alatti rendkívüli szolgálataiért" az olasz missziót a régi római Vesta-templom oltárához hasonlította, „ahol jus asylumot élvezhettek az üldözöttek". Romanelli segítsége nélkül – mondotta a hercegprímás – a proletárdiktatúra időszakában ő maga sem láthatta volna el főpásztori teendőit fővárosi hívei körében.[31]

Válaszbeszédében az ünnepelt – ahogy minden más alkalommal is – azt hangsúlyozta: missziója az olasz nemzetet képviselte. „Azt akarom, hogy Magyarországon is megértsék, hogy amit nekem tulajdonítanak, azt tulajdonképpen Olaszország tette."[32] Nem érdemel ünneplést, mivel csak a kötelességét teljesítette – szabadkozott. 1919-ben csak viszonozni akarta azt a régi rokonszenvet, amit a magyarok tanúsítottak Olaszország iránt. „Az olasz függetlenségi harc idején a magyarok tettekkel is megmutatták, hogy mennyire együtt éreznek velünk."[33] Garibaldi, Kossuth és Türr példája nyomán olaszként nem cselekedhetett másként.

A parlamenti ünneplés egy órakor, a Duna Palota különtermében fogadással zárul; az ünnepségsorozat pedig este az Operaházban díszelőadással folytatódott. Az Aida hangjainak felcsendülése előtt Romanelli tiszteletére – aznap már másodszor – felhangzott az olasz himnusz, és az egész közönség percekig tartó, tüntető lelkesedéssel ünnepelte az olasz követ páholyába lépő alezredest.[34]

---

[29] Többek között: a *Pesti Hírlap*, a *Pesti Napló*, a *Magyarság*, *Az Est*, a *8 órai Újság*, az *Új Nemzedék* és a *Pester Lloyd* 1922. november 19-én megjelent száma.

[30] 1919 novemberében a „budapestiek" az Operában már szerveztek egy búcsúünnepséget Romanellinek, ám azon (a szövetséges románokra tekintettel) sem ő, sem az antant-missziók tagjai nem jelenhettek meg.

[31] *Új Nemzedék*, 1922. november 19. Átadták Romanellinek a magyar nemzet díszkardját. 3. o.

[32] Uo., valamint *Romanelli:* i. m. (első kiad.) 550. o.

[33] *Pesti Hírlap*, 1922. november 17. Romanelli ezredes Budapesten. 3. o.

[34] Uo. 1922. november 19. Romanelli ezredesnek átadták a díszkardot. 3. o. A *Pesti Hírlap* aznapi Napi Hírek rovata azt is hírül adta, hogy délután az alezredes Nagel Marcell kereskedelmi tanácsosnál tett egy órás látogatást. 5. o.

A következő napon, 1922. november 19-én, a ferencesek hétszáz éves jubileuma alkalmából került sor a Nádor téren a Kapisztrán szobor[35] leleplezésére. Az olasz–magyar barátság jegyében is zajló szoboravatáson feltehetően jelen volt Guido Romanelli is. Guzzoni ezredes jelentéséből és a napilapok beszámolóiból annyit biztosan tudunk, hogy még aznap délelőtt részt vett a Korvin Mátyás Egyesület (a Magyar Tudományos Akadémia épületében tartott) közgyűlésén, ahol tiszteletbeli taggá választották.[36]

Az ünnepségsorozatról rendre beszámoló napilapok, három héttel Mussolini hatalomra kerülése után, politikai jellegű írásaikban, a parlamenti ünnepi beszédeknél határozottabb hangon szóltak az Olaszországhoz kapcsolódó, érlelődő magyar reményekről. „Mikor jégfelhők tornyosulnak a látóhatáron, de a szomszédos határ felé viszi őket a szél, a gazda kiül a háza elé, kifelé fordítja a subát, s nyugodtan figyeli a történendőket. Az ő vetését nem fenyegeti veszély, de a jótevő eső, amely a jégzáporral jár, megöntözheti az ő földjét is" – öltöztette metaforába az irredenta közhangulattal, a revízió óhajával átszőtt, harmadára csökkent ország Itáliára vetített vágyait a Pesti Hírlap.[37]

Bár a Parlament kupolacsarnokában sem eladdig, sem utóbb nem volt példa külföldi alezredes fogadására és kitüntetésére, tévedés volna azt hinnünk, hogy az ünneplés 1922. novemberében már Benito Mussolininak, a később szövetséges fasiszta diktátornak, és nem Guido Romanelli tüzér-alezredesnek szólt.[38] A díszszablya és Strobl Alajos mellszobra már 1919 novemberében is készen állt az átadásra – igaz, akkor még nem a portré és az érmek, hanem egy album társaságában. Az akkori tervek szerint is novemberben (12-én), de nem az Országházban, hanem az Operában rendezett búcsúünnepségen adták volna át azokat, és ha hinni lehet az olasz jelentéseknek, a tervezett ünnepség keretében Romanellit kitüntették volna a Budapest díszpolgára címmel is.[39] Ernesto Mombelli tábornok, az Olasz Katonai Bizottság parancsnoka, Romanelli akkori budapesti elöljárója 1919 őszén több alkalommal is figyelmeztette az Olasz (Szárazföldi) Főparancsnokságot a tervezett, a magyar fővárost éppen megszállva tartó román szövetségesek várható ellenérzése miatt kifejezetten nem kívánatos „demonstráció" veszélyeire.[40] Ismételt, szigorú parancsára a túlzott népszerűségre szert tett alezredesnek 1919 novemberében nem csak az ünnepséget kellett lemondania, hanem amilyen gyorsan csak lehetett, el kellett hagynia Budapestet.[41]

---

[35] A szobor Damkó József alkotása. Közadakozásból, a MÁV-öntöde munkásai közreműködésével készült. A szoboravatási ünnepségről l. *Új Nemzedék*, 1922. november 21.: Leleplezték Kapisztrán Szent János szobrát. 5. o. és *Pesti Hírlap*, 1922. november 21.: Kapisztrán Szent János szobra. 4. o.

[36] Erről l. *Új Nemzedék*, 1922. november 21.: Romanelli ünneplése a Korvin Mátyás Egyesületben. 6. o.

[37] *Magyar Hírlap*, 1922. november 18.: Mussolini, a diktátor. 3. o. – Bár Romanelli ünneplésére a Marcia su Roma után került sor, a hivatalos állásfoglalások szerint Bethlen István miniszterelnök és a magyar kormány akkor még nem döntötte el, hogy örüljön-e a fasiszta hatalomátvételnek.

[38] Az olasz–magyar barátságot, az Itália iránti szimpátiát – ahogy ma sem – nem csak (és nem elsősorban) a politikai szövetség reménye táplálta, hanem a több évszázados közös történelem. Róma a magyarok számára régtől az egyetemes emberi kultúra forrásaihoz való legszorosabb kötődés lehetőségét is jelentette.

[39] Mombelli jelentése a Főparancsnokságnak. AUSSME E–15. 68/1. 46915. sz. Budapest, 1919. november 7.

[40] 1919 augusztusában Romanelli minden rendelkezésére álló eszközzel megpróbálta akadályozni Budapest román megszállását. Ezután a románok igyekeztek mindent megtenni, hogy – „mint az egyébként kiváló olasz-román kapcsolatok legfőbb budapesti akadályát" – eltávolíttassák őt a magyar fővárosból. (A hivatalos olasz politika célja egy olasz irányítású magyar–román unió létrehozása volt ebben az időszakban. Romanelli nem tartotta megvalósíthatónak ezt az elképzelést.)

[41] AUSSME E–15. 68/1. 47085. sz. Mombelli jelentése a Főparancsnokságnak. (1919. november 17.)

A tervezett ünnepségről Harry Hill Bandholtz amerikai tábornok is megemlékezik naplójában. 1919. november 12-i bejegyzése szerint: Mombelli vezérőrnagy nyomatékosan kérte, hogy a Szövetséges Katonai Bizottság francia és angolszász tagjai se vegyenek részt a rendezvényen, mert az antant képviselőinek jelenléte „ellenérzést szülne" a román szövetségesekben.[42] „A szokásosnál is jobban aláhúzta azt a tényt – jegyezte le Bandholtz –, hogy feszültség van kettőjük között, amely elsősorban abból táplálkozik, hogy Romanelli inkább diplomáciai funkciót lát el."[43] Az amerikai tábornok naplója azt is bizonyítja, hogy az ünnepség lemondása nem csak Mombelliből váltott ki ambivalens érzéseket. Be kellett látnia – fűzi az aznapi események leírásához Bandholtz –, a misszió tagjainak részvétele valóban „kényelmetlen lenne," hiszen mindannyian a románok szövetségesei, „bár ellenséges érzülettel viselkedünk a románokkal szemben, és barátként kezeljük a magyarokat."[44]

1919 novemberében tehát elmaradt az ünnepélyes búcsúztatás. Romanelli csak egy művészi kivitelű, a budapestiek nevében írt „búcsúnyilatkozatot" is tartalmazó albumot vehetett át (azt is csak missziója székhelyén) Csernoch hercegprímástól és Bódy Tivadar polgármestertől.[45] A magyarok körében a bolsevizmus időszakában szerzett „túlzott" népszerűsége 1919 őszén a hivatalos olasz politika számára – elsősorban a személye elleni heves román tiltakozások miatt – kényelmetlenné vált. Mivel azonban tervbe vett kitüntetése kétségbevonhatatlanul emelte volna Itália presztízsét – ami még Mombelli tábornoknak is okozott némi fejtörést[46] – a Magyarország irányában ambivalens olasz politika képviselői úgy döntöttek: nem tiltják meg, csak későbbre halasztják az ünneplést.[47]

A „százados olasz–magyar jó viszony megpecsételéséül" is szolgáló ünnepségsorozatra három évvel később, 1922-ben is csak több hónapos halogatás után került sor.

Castagneto követ először 1922 áprilisában tájékoztatta az olasz külügyminisztériumot a felújított tervekről, a Romanelli-ünnepségeket szervező bizottság megalakulásáról.[48] Akkor a magyarok az 1922. május 15. és 20. közötti időszakra tervezték az ünnepségsorozatot.

---

[42] Néhány „Romanellihez húzó, irányában elfogultan buzgólkodó" tisztje miatt Mombelli az olasz misszió tagjainak még azt is megtiltotta, hogy színházba menjenek, amíg az alezredes Budapesten tartózkodik. AUSSME E–15. 68/1. 47085. sz. A 41. lábjegyzetben már idézett jelentés.

[43] *Harry Hill Bandholtz*: An Undiplomatic Diary (By the American Member of the Inter-Allied Military Mission to Hungary (1919–1920). New York 1933. Magyar fordítása: Napló nem diplomata módra. Román megszállás Magyarországon. Szerk. *Damanija Csaba*. Budapest, 1993. 221. o.

[44] Uo.

[45] L. *Pesti Napló*, 1919. november 13.: A főváros búcsúja Romanelli ezredestől. 4. o.– Romanelli Bódy Tivadarnak küldött köszönőlevelét l. *Pest Napló*, 1919. november 19.: Romanelli a főváros szegényeinek. 4. o. A levélhez 25 ezer koronát mellékelt.

[46] Hogy a kitüntetés emelné Olaszország presztízsét, Romanellit rendre elmarasztaló jelentéseiben többször megjegyezte. Októberben, amikor már elérte, hogy hazarendeljék, még így mérlegelt: „nem lenne diplomatikus hirtelen hazaküldeni, mert az a szeretet, amely körülveszi, még hasznos lehet." Később épp a szerveződő ünnepséggel kapcsolatos magatartását kifogásolva utasította, hogy november 16-án hagyja el Budapestet.

[47] AUSSME E–15. 68/1. 47085. sz. – Bár Itália (elsősorban Jugoszlávia miatt) Magyarországot potenciális szövetségesének tekintette, a románok szövetségét, nem csak azért, mert már adott volt, hanem stratégiai szempontok alapján is, (mindig) fontosabbnak tekintette.

[48] Az Olasz Külügyminisztérium Diplomáciatörténeti Levéltára (Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri. – a továbbiakban: ASMAE) AP (Affari Politici 1919–1930). 1745. (Ungheria, 1922.). 3089. sz. (1922. április 21.)

Castagneto herceg minden tőle telhetőt megtett, hogy az olasz politikai és katonai vezetést meggyőzze, engedélyezzék az alezredes részvételét a tiszteletére rendezendő ünnepségsorozaton. Az ünneplés nem hivatalos, „nem politikai jellegét" következetesen magától értetődőnek deklarálta. Ugyanakkor a külügyminisztériumnak küldött szinte minden táviratában hangsúlyozta: az ünnepségeken képviseltetné magát a minden fontosabb magyar párt, a minden fontosabb egyház, minden társadalmi réteg. Ezt aláhúzandó, amikor csak tehette, legalább részben ismertette a magyar társadalmi élet különböző csoportjaiból verbuválódott szervező bizottság névsorát. A bizottság összetétele valóban figyelemreméltó: Csernoch János hercegprímás (elnök), Apponyi Albert gróf, a képviselőház egykori elnöke, Hevesi Simon főrabbi, Raffay Sándor evangélikus püspök, Ravasz László református püspök, Bárczy István volt igazságügy-miniszter, Budapest volt polgármestere, majd főpolgármestere, Berzeviczy Albert, az MTA elnöke, Hegedűs Lóránt volt pénzügyminiszter, Heinrich Ferenc volt kereskedelemügyi miniszter, Wlassich Gyula báró, a Közigazgatási Bíróság elnöke, volt kultuszminiszter, Márkus Miksa, az Újságírók Szövetségének elnöke, Hoitsy Pál, az Otthon Kör (írók, újságírók klubja) elnöke, Papp József irodalomtörténész, Rákosi Jenő, a Budapesti Hírlap szerkesztője, Czigány Árpád, a Képes Krónika főszerkesztője.[49] Az ünnepség kiemelt jellegét, az ünnepelt (és egyben Olaszország) kivételes megbecsülését hangsúlyozandó, azt sem felejtette Carlo Schanzer külügyminiszternek megemlíteni, hogy külföldiként utoljára Theodor Roosevelt amerikai elnököt fogadták a magyar Országház kupolacsarnokában.[50] Végül, de nem utolsó sorban azzal érvelt: az alezredes minden társadalmi réteg körében tapasztalható, kivételes népszerűsége, kitüntetése esetén, jelentősen emelné Itália és az Olasz királyi Hadsereg presztízsét, ellensúlyozná a bécsi Olasz Fegyverszüneti Bizottság (1918. december – 1920. január) korrupciós botrányának kellemetlen visszhangját.[51]

Az olasz politikai és katonai vezetés habozása és Romanelli többhónapos amerikai küldetése miatt[52] végül csak 1922 szeptemberében született meg az olasz külügyminiszter által aláírt, régen várt engedély.[53] (Akkor Mussolini még nem volt miniszterelnök, és a külügyminiszteri székben Carlo Schanzer ült.)[54]

---

[49] Teljes névsorral l.: ASMAE AP 1745. 2472/580. sz. G. Romanelli kitüntetése. Luigi Vinci Gigliucci olasz ügyvivő C. Schanzer külügyminiszternek. (1922. október 30.)

[50] Uo.

[51] ASMAE AP 1745. 1255/288. sz. G. Romanelli ünneplése. Castagneto követ Schanzer külügyminiszternek. (1922. május 12.) – A száznál több fős bécsi katonai missziót antant-szövetségeseik (az angolok, amerikaiak, a franciák és csehek) azzal vádolták, hogy az antant blokádját kijátszva, élelmiszert, ruhaneműt, sőt még fegyvert is szállít a magyarországi tanácsköztársaságnak. Parancsnokát, Roberto Segre tábornokot (12 beosztott tisztjével együtt) 1920-ban perbe fogták, 1923-ban Olaszország jó hírnevének megsértéséért elítélték.

[52] 1922 január és július között az olasz kivándorlók szociális helyzetét vizsgálta az Egyesült Államokban. V. ö. *Új Nemzedék*, 1922. nov. 18.: Beszélgetés Romanelli ezredessel külföldi tanulmányútjairól. 3. o.

[53] Az Olasz Szárazföldi Haderőnemi Vezérkar főnökének helyettese, Lago dandártábornok ragaszkodott hozzá, hogy Romanellit, Budapestre utazása előtt – viselkedésére vonatkozóan – szigorú instrukciókkal láthassa el. ASMAE AP 1745. 8499. sz. Lago a külügyminisztériumnak. Róma. (1922. szeptember 28.)

[54] Az olasz politikai vezetés részéről Carlo Schanzer külügyminiszter előzetes engedélyével a Szárazföldi Vezérkar hadműveleti hivatala engedélyezte Romanelli és volt tisztjei számára az utazást. (Mussolini 1922. október 28-tól nem csak miniszterelnök, de külügyminiszter is volt.) Castagneto követ az ünnepségek lezajlásáról már Mussolininak jelentett. ASMAE AP 1745. 12334. sz. Romanelli ünneplése. (1922. november 22.) Öt nappal később pedig, Mussolini 1922. november 25-i táviratára reagálva, arról tett jelentést, hogy Stircea budapesti román követ nem az ünnepségek elleni tiltakozásként nem jelent meg az olasz követség november 20-i ban-

A Magyarországon 1922-ben tapasztalt, neve körül kialakult „dicsfény" magát a Budapestre érkező ünnepeltet is zavarba ejtette. „Romanelli többé nem egy személy volt, hanem egy mítosz, egy legenda. A magyar mágnás fényűző hajlékában éppúgy, mint a szegény ember egyszerű házában, Budapesten ugyanúgy, mint a magyar puszta városaiban vagy falvaiban, még a politikai határokon túl is, a magyarlakta településeken a nevem mindenki számára ismert lett, és mindenki nemzeti hősnek kijáró tisztelettel és elismeréssel ejtette ki, habár néha a legcsekélyebb ismerete sem volt arról, hogy mit is cselekedtem" – írta 1928-ban, öt évvel korábban született emlékiratához fűzött Előszavában.[55]

Népszerűsége a két világháború között rendületlenül tovább élt. 1945 után neve, ahogy a két világháború között oly fontos olasz–magyar barátság is, fokozatosan feledésbe merült. Féléves magyarországi missziójáról 1923-ban írt emlékirata csak 41 évvel később (1964-ben), saját kiadásában, csekély példányszámban jelent meg. Máig csak olasz nyelven olvasható.[56]

Csak a menekülésüket neki tulajdonító volt ludovikások ápolták emlékét. A proletárdiktatúra ellen, 1919 nyarán fegyvert fogott tisztnövendékek emlékezetében természetesen ő maradt „minden idők legderekabb idegen katonája, aki valaha is Magyarország földjére lépett." Képzeletükben az olasz alezredes életét is kockáztatva „oldalán pisztollyal, kezében korbáccsal, személyesen tiltakozott Kun Bélánál, és megfenyegette a népbiztosokat, hogy az antant egyenként fogja felelősségre vonni őket."[57]

Évtizedekig, főként nekik köszönhetően, többnyire annyit tudtunk róla: 1919-ben megmentette a „ludovikásokat", egy rosszul szervezett, gyorsan elbukó felkelés tisztnövendék résztvevőit és parancsnokaikat.

Az elmúlt néhány évben, főként olasz levéltárakban feltárt dokumentumokból egyre teljesebb, jóval összetettebb kép rajzolódik féléves magyarországi küldetéséről, katonai, diplomáciai, humanitárius tevékenységéről. Az első világháború utáni olasz katonai missziók fondjai nem csak az 1922-es Romanelli-ünnepségekről lebbentik fel a feledés fátylát, de arra a kérdésre is választ adnak: vajon kiérdemelt-e, és ha igen, mivel érdemelt ki ilyen kivételes megbecsülést?

Guido Romanelli magyarországi missziójának története Bécsben kezdődött, röviddel a Nagy Háború lezárulása után, 1919 tavaszán. Telve lelkesedéssel és bizonyítási vággyal, május 6-án jelentkezett külszolgálatra a korrupciós botránya miatt már említett, Roberto Segre tábornoknál, a bécsi Olasz Fegyverszüneti Bizottság parancsnokánál.[58]

---

kettjén, hanem felesége súlyos betegsége miatt. A jelentésből az is kiderül, hogy Romanellinek Castagneto társaságában udvariassági látogatást kellett tennie a román követnél. ASMAE AP 1745. 2676/635. sz. (1922. november 28.)

[55] *Romanelli:* i. m. (2. kiad.) 5–6. o.

[56] Erről l. a 10. lábjegyzetet.

[57] Az 1919-es júniusi ellenforradalom. Goór György 1963. június 8-án, Sydney-ben megtartott Hősök napi ünnepi beszéde. *Hadak Útján*, 1963. június–július. 2. o. – Guido Romanelli haláláig a magyar emigráció vándorszászlójának fővédnöke volt. Alakja a fenti idézetben összemosódott Bandholtz tábornokával, aki 1919. október 5-én állítólag lovaglóostorát is használta a Magyar Nemzeti Múzeum műkincseinek védelmében.

[58] Segréről l. *Alberto Rovighi*: I militari di origine ebraica nel primo secolo di vita dello Stato Italiano. Róma, 1999. 88–89. o. és AUSSME Carte Biografie. Nr 60/37.

Negyvenhárom éve tapasztalatával, társadalomtudományi és gyarmatügyi tanulmányokkal, kiváló francia, angol és jó német (valamint orosz) nyelvtudással tarsolyában megfelelőnek érezte magát a feladatra.[59]

Fel sem merült benne, hogy Budapestre kerül. Az első világháborút lezáró fegyverszünet, pontosabban a belgrádi konvenció feltételeinek ellenőrzését Magyarországon, 1918 novemberétől – olasz felfogás szerint – egy „francia" bizottság kapta feladatul, de 1919 májusában már a (francia és szerb katonákból álló) Vix-bizottság sem tartózkodott Budapesten. A proletárdiktatúra elleni tiltakozásként az antant minden képviselője, élükön a magyar történelmi köztudatban jegyzékéről elhíresült Ferdinand Vix-szel, március végén elhagyta a magyar fővárost.[60]

Az Osztrák–Magyar Monarchia képviselői 1918 novemberében, Padova közelében, olasz tábornokok előtt írták alá a fegyverszüneti feltételeket, amelyek mindenekelőtt Itália határait rögzítették. Nem véletlen tehát, hogy az olaszok voltak az elsők, akik Dunamedencei érdekeik biztosítására szinte azonnal megkezdték egy, a fegyverszünet rendelkezéseinek teljesítését ellenőrző katonai misszió szervezését. A hamarosan száz főt is meghaladó Olasz Fegyverszüneti Bizottság 1918 decemberében (egy hónappal a Vix-bizottság megalakulása után) kezdte meg működését az osztrák fővárosban.

Az antant katonai bizottságainak tevékenysége a háború után, a békeszerződések aláírása előtt, sem Bécsben, sem Budapesten nem korlátozódott leszerelési feladatokra. Katonai feladatain túl a bécsi Segre-bizottság is diplomáciai tevékenységet folytatott, és – amiről Romanelli Bécsbe érkezéséig feltehetőleg semmit sem tudott – gondosan kiépített logisztikai bázisain kereskedelmi tranzakciókat bonyolított.

Segre tábornok „hatnapos bécsi megfigyelés után," május 12-én, mint az Olasz Fegyverszüneti Bizottság budapesti delegációjának új parancsnokát, Romanellit váratlanul a magyar fővárosba küldte. A fegyverszünet feltételeinek ellenőrzése[61] a május elseje tisz-

---

[59] Tizenkét évesen került a római Katonai Kollégiumba. A katonai akadémiát Torinóban végezte és hadnagyként fejezte be 1896-ban, majd egy tüzértiszti tanfolyam elvégzése után a 11. nehéztüzér-dandárhoz vezényelték, ahol főhadnaggyá lépett elő. 1897-től néhány évre elhagyta az olasz királyi haderőt, így csak 1905-ben, visszatértekor léptették elő századossá. 1911-ben harcolt a tripoliszi háborúban, majd az első világháborúban az afrikai hadszíntéren (többek között az Eritreai Gyarmati Hadtest állományában). 1915-ben a 10. nehéztüzér-ezred tisztjeként léptették elő őrnaggyá, 1917-ben nevezték ki alezredessé. Az első világháborút négy ütegből álló alakulatával a Piavénál fejezte be. Egy 1911-ben kapott katonai kitüntetésének köszönhetően 1919-ben a hivatalos iratok már feltüntetik neve előtt az Olaszországban ma is használatos „lovag" (cavaliere) címet. Aktív katonaként (1924-ig) több hadtörténeti tanulmányt publikált (legtöbbet a tüzérség témájában). A második világháború után külpolitikai elemzéseket is megjelentetett, nem csak olasz, hanem francia újságokban, folyóiratokban is – köztük többet Magyarországról. Katonai pályafutásáról lásd: AUSSME Carte Biografie 110/111. sz.

[60] Segre először, Sonnino javaslatára, aki azt akarta, hogy Olaszország is képviseltesse magát katonákkal Budapesten, 1919 januárjában delegált egy kisebb olasz katonai missziót a magyar fővárosba. Az első budapesti Olasz Katonai Bizottság vezetője, Ricardo Pentimalli őrnagy, többször tárgyalt Károlyi Mihállyal is, és a Vix-bizottsággal együtt 1919 március végén hagyta el Budapestet.

[61] Az olasz fegyverszüneti missziót a következő feladatokkal ruházták fel: az osztrák–magyar haderő leszerelésének ellenőrzése; a német csapatok által hátrahagyott fegyverek begyűjtése; az el nem foglalt területeken a tábori tüzérség fegyvereinek számbavétele, a fegyverszünetben meghatározott mértékben szétosztása; különböző más, át nem adott katonai anyagok és eszközök felkutatása, számbavétele; vasútvonalak és vasúti szolgáltatások biztosítása az Ausztria–Magyarország megszállásában részt vevő olasz csapatok és az Itáliából hazatérő cseh–szlovák csapatok számára; katonai információk szerzése; a világháború során és a korábbi háborúkban az olaszoktól elrabolt műkincsek számbavétele; a fegyverszünet hajózásra vonatkozó rendelkezéseinek később pontosított direktívák alapján történő végrehajtása; a fegyverszüneti szerződés vonalain belül tartózkodó olasz

teletére a szó legszorosabb értelmében is vörös (vörösbe öltöztetett) Budapesten nyilván szóba sem kerülhetett. A Forradalmi Kormányzótanács éppen hadsereget szervezett, harcolni készült szomszédaival. Ráadásul május 5-én, egy nappal Romanelli Bécsbe érkezése előtt Segre, a tanácsköztársaság kikiáltása miatt az antant minden más képviselője által elhagyott magyar fővárosba már delegált egy kisebb katonai missziót.[62] Parancsnokát Murari dalla Corte Bra' gróf vezérkari alezredest, meglehetősen szokatlan módon, Romanellinek néhány nap után le kellett váltania.

A frissen kinevezett misszióvezető egy titkos, olasz–magyar kereskedelmi tranzakció kellős közepébe csöppent Budapesten. Az antant blokádját kijátszó kereskedelmi megállapodást Segre és Sydney Sonnino külügyminiszter különmegbízottja, a Segre-misszióba „rejtett" Arrigo Tacoli márki kötötte április végén, Bécsben, Kun Béla megbízottaival; az akció részleteit pedig a május 5-én Budapestre küldött olasz katonai delegáció parancsnoka, Murari dalla Corte Bra' tárgyalta meg Kun Bélával és a Közellátási Népbiztosság vezetőivel.[63] A Sonnino védőszárnyai alatt szerveződő, az olasz és a magyar kormány között létrejött, de magáncégekkel álcázott, titkos tranzakció 1919 nyarától nagy port kavart, s a korabeli európai sajtó több hónapos, hálás témájává vált. Az Adria partjáról induló antant-segélyszállítmányokhoz csatolt néhány „gyanús" olasz szállítmány, és a magyar bankokból, kaució gyanánt, a bécsi misszió címére, teherautón küldött 12 ládányi aranyrúd lelepleződése után az angolok és az amerikaiak, náluk is hangosabban pedig a Duna-medencei befolyásért folyó versenyből az olaszokat kiszorítani törekvő franciák, illetve a csehszlovák hadsereg megszervezésében nagy érdemeket szerző olaszok helyett haderejük élére franciákat állító csehek azzal vádolták Itáliát, hogy ruhanemű és élelmiszer mellett, a szövetség blokádját kijátszva, még fegyvert is szállít a magyar „bolsevik diktatúrának."[64]

Az aranyrudakat, bőröndökbe csomagolt pénzkötegeket mozgató illegális kereskedelem szálainak kibogozása további kutatásokat igényel.[65] Az olasz katonai hatóságok a

---

és szövetséges hadifoglyok és internáltak felkutatása és hazaszállítása; az olaszok által megszállt területen élő civil internáltak hazatelepítése; a sebesült és elhunyt hadifoglyok és internáltak, illetve elhunytak adatainak és minden más, a fegyverszünettel összefüggő információ gyűjtése. AUSSME E–15. 44/1. sz. n. A főparancsnokság Segrének. Róma. (1918. december 14.)

[62] Azzal a céllal – ahogy Segre magyarázta Romanellinek – „hogy az így nyert, egyedülálló pozíciót kereskedelmi célú behatolásra hasznája." V. ö. *Romanelli:* i. m. (2. kiad.) 15. o.

[63] Erdélyi Mórral április közepén Tacoli tárgyalt, Segre pedig április 25-én Kondor Bernáttal. A magyar tanácskormány pénzügyi-kereskedelmi kapcsolatokra vonatkozó javaslatait, a kereskedelmi szerződés feltételeit 1919. április 28-án Segre megküldte a Főparancsnokság hadműveleti hivatalának. AUSSME E–8. 117/5. 7070. sz. A hadműveleti hivatal Segre egy nappal korábbi, a tárgyalás eredményeit összefoglaló táviratát április 29-én továbbküldte az olasz miniszterelnöknek, a külügy- és hadügyminiszternek, valamint a vezérkari főnöknek. ASMAE AP 1738. 7527. sz.

[64] Július végén az amerikaiak (az Egyesült Államok bécsi Halstead-missziója) feljelentést tettek az antant Gazdasági Bizottságánál, mert a Venezia–Giulia tartományból érkező, a bécsi misszió címére küldött antant–vonathoz csatolva ötvagonnyi textilt és élelmiszert találtak, és a kísérők útlevele nem Ausztriába, hanem Magyarországra szólt. Május 22-én Királyhidánál az osztrák rendőrség, a bank bécsi leányvállalatának tiltakozására, le akarta foglalni azt a Budapesti Osztrák–Magyar Bank páncélszekrényéből kivett 15 millió korona értékű aranyrudat és 10 millió korona papírpénzt, amit a bécsi olasz fegyverszüneti missziónak címeztek. Segre azonban autót küldött a szállítmányért, és Bécsbe vitette azt. – Erről l. *Gábor Sándorné:* Ausztria és a Magyarországi Tanácsköztársaság. Budapest, 1969. 175. o.

[65] A különböző jelentésekben – főként az aranyra vonatkozóan – az összegek eltérőek. Segre, saját bevallása szerint, 3 000 000 korona értékű aranyrudat vett át. Egy nagyobb méretű aranyszállítmányt a békekonferen-

szövetségesek blokádjának kijátszását természetesen következetesen és kitartóan tagadták. Ez azonban nem tudott gátat vetni az elsősorban Segre ellen indult, évekig tartó sajtóhadjáratnak.[66]A vádakból jutott „budapesti cinkosának," Romanellinek is.

Bár memoárjában, a nyilvánvaló előírásoknak megfelelően, az olasz alezredes erről nem tesz említést, az eddig feltárt dokumentumok tanúsága szerint Segre nem a titkos akcióban történő aktív részvétellel, hanem éppen annak fedezésével bízta meg az alezredest.[67] Néhány nappal korábban kinevezett elődjét azért kellett leváltania, hogy az Olasz Fegyverszüneti Bizottság prioritást élvező feladatát, a titkos olasz szállítások lebonyolítását Murari gróf továbbra is, de már nem az antant olasz katonai missziójához tartozóan, hanem a háttérben, észrevétlenül folytathassa.[68] Romanelli jó választásnak bizonyult, gyorsan magára vonta a figyelmet. Mindig tökéletes, fess megjelenése, a Ritz szállóban berendezett hivatala, lakása, feltűnő Lancia automobilja, két agara, híres fehér lova hamarosan Budapest-szerte ismertté tette.

Az alezredest a diplomácia világába, Segre utasítására, a bécsi olasz katonai misszióba delegált külügyi biztos, Tacoli márki vezette be. Magyar kapcsolatai kialakításában azonban elsősorban a szerb követnek kinevezett, de 1919 januárjától népes arisztokrata rokonai körében Budapesten tartózkodó Livio Borghese herceg segítette.[69] Tacoli fontos kereskedelmi partnernek és az „Adria felé törekvő szláv áradattal szembeni védőbástyának" tekintette a megcsonkított, tengerétől megfosztott, de a Duna-régióban központi helyet elfoglaló Magyarországot. Hogy a jugoszláv orientációtól elterelje, Olaszország részéről konkrét gazdasági és politikai lépéseket sürgetett.[70] Ő javasolta Sonninónak a blokádot kijátszó élelmiszer, nyersanyag- és tüzelőanyag-szállításokat, könnyített fizetéssel, pénzügyi kölcsönnel, kompenzatív elszámolással.[71] Sonnino különmegbízottja Romanelli budapesti missziójának kezdetén már pontosan látta az olasz nagyhatalmi (Dunamedence–Balkán) ábránd, az Olaszország irányította magyar–román(–bolgár) szövetség

---

cia Pénzügyi Tanácsa júliusban foglalt le. Későbbi sorsa egyelőre ennek is ismeretlen. Május elejére vonatkozóan egy 50 000 000 korona értékű megállapodást feltételezhetünk, amelynek harmadát aranyban fizették. Júliusban egy újabb, hatvanmilliós üzletkötésről van adatunk.

[66] A felháborodott hangú német, osztrák, valamint olasz újságcikkek listáját és tartalmi ismertetését l. Generale *Roberto Segre*: La Missione Militare Italiana per L'Armistizio, (dicembre 1919 – gennaio 1920). Bologna 1928. 264–269. o.

[67] Erre utal, hogy Romanelli neve nem szerepel Segre azon 12 tisztjének listáján, akiket vele együtt a bécsi misszió illegális tevékenysége miatt perbe fogtak és elmarasztaltak. Segre könyvében is azt állítja, „a gazdasági behatolás" már Romanelli megérkezése előtt elkezdődött és „gyümölcsözőnek bizonyult." *Segre:* i. m. 178. o.

[68] Murarit Segre a Budapesten észrevétlenül jelen lévő, közvetlenül a Főparancsnokság alá rendelt, „Civil Ügyek Bizottsága" vezetőjének nevezte ki. A bizottság hatáskörébe tartoztak az ellátási- és útlevélügyek, a hadifoglyok, a hazatelepítések, és a kereskedelmi ügyek. Segre és Romanelli is azt írja, Murarit májusban új megbízatása Bécsbe szólította. Ezzel szemben Mombelli még 1919 decemberében is kilenc olyan olasz tisztről jelentett (köztük Murariról is!), akik nem az Olasz Katonai Bizottsághoz tartozóan Budapesten teljesítenek szolgálatot.

[69] Romanelli jó kapcsolatot épített ki többek között pl. az általa Károlyi Fannynak nevezett, Károlyi Lászlóné Andrássy Franciska grófnővel, aki Bethlen Istvánnak és Livio Borghese hercegnek egyaránt unokatestvére volt.

[70] Az olasz külpolitika 1918 novemberéig, maximális területi igényei érdekében, nagyon ellenségesen viselkedett a Monarchiával szemben, novemberben fordulatot hajtott végre, s mivel fő vetélytársa immár „Jugoszlávia" volt, Magyarországot potenciális szövetségesének tekintette, amit a magyar diplomácia csak meglehetősen későn értett meg. (Fülep Lajos pl. még hiába hívta fel erre a Károlyi-kormány figyelmét.)

[71] ASMAE AP 1738. 18718. és 18 980. sz. Tacoli távirata Sonninónak. (1919. március 1. és március 5.)

létrehozásának magyar–román viszonylatban adódó, aligha legyőzhető akadályait. A Tacoli által közvetített sonninói külpolitikai irányvonalat követve, Segre és Romanelli sem értett egyet Magyarország etnikai elveket semmibe vevő szétdarabolásával. Ezt az álláspontot azonban a „több vasat is tűzben tartó" gyenge, s ezért ellentmondásos olasz külpolitika következetesen még képviselni sem tudta, nem hogy érvényesíteni.[72]

Romanelli folyamatosan gyűjtötte, rendszeresen küldte Bécsbe (esetenként Rómába, Párizsba is) az információkat. Segített a Magyarország területén élő olaszok (a fiumeieket is annak tekintették) ingó és ingatlan vagyonának megóvásában. Segre instrukcióinak megfelelően gyorsan kapcsolatba lépett a tanácskormány vezetőivel. Sokszor tárgyalt, jó viszonyt épített ki több szociáldemokrata népbiztossal, mindenekelőtt Ágoston Péterrel, de – a politikai és ideológiai különbségek ellenére – jól együtt tudott működni Kun Bélával is.[73] Jó kapcsolatok kiépítésére törekedett ugyanakkor az ellenzékkel is, és folyamatosan próbálta meggyőzni a Forradalmi Kormányzótanács tagjait, adják át a hatalmat egy, az antant számára is elfogadható – lehetőleg olasz orientációjú – polgári demokratikus kormánynak.

Az olaszok jó viszonya a tanácsköztársaság vezetőivel eleinte kifejezett ellenszenvet keltett a lakosság körében. A bécsi magyar ellenforradalmárok emiatt Segrével sem szimpatizáltak. Csak miután Romanelli a budapesti olasz kolónia tagjai számára szervezett étkeztetést a háború és a blokád miatt éhező magyarok számára is lehetővé tette, és kiderült, hogy a népbiztosokkal ápolt jó kapcsolatait a rendszer ellenségeinek megmentésére (is) használja, kezdett lassan formálódni missziója és személye iránt a magyarok később legendássá váló rokonszenve.

Népszerűségét kétségkívül a Kun Bélával, a június 24-i ellenforradalmi felkelés résztvevőinek megmentése érdekében történt jegyzékváltása alapozta meg. A külügyi népbiztos ugyanis Romanelli első jegyzékét és a néhány órával később arra adott válaszát, másnap (június 27-én) megjelentette a Népszavában.[74]

A statáriális bíróság által az Oktogon lámpavasain akasztásra ítélt lázadók kivégzése ellen tehát, ha nem is pisztollyal és korbáccsal, de az antant nevében két kemény hangú jegyzékkel tiltakozott.[75] Első jegyzékét Segrének küldött jelentésében egyértelműen humanitárius szempontokkal, a rendkívül szigorú ítélettel indokolta. A másodikat a külügyi népbiztos válaszának, a két kormány közötti jó kapcsolatokra célzó, az olasz missziót az antant-szövetségesek előtt egyértelműen kompromittáló egyik mondatával magyarázta.[76]

---

[72] Az olasz külpolitikáról l. *L. Nagy* Zsuzsa: Az olasz érdekek és Magyarország, 1918–1919. *Történelmi Szemle*, 2–3. (1965) 256–274. o. és *Uő:* A párizsi békekonferencia és Magyarország, 1918–1919. Budapest, 1965. – A tanácsköztársaságról *Hajdu Péter:* A tanácsköztársaság mai szemmel. *História*, 1992. XIV. évf. 26–28. o.

[73] *Carlo Stelluti Scala*: Béla Kun dice che i tempi non sono maturi pel Bolscevismo. Ricordi del colonello Romanelli a Budapest. (Kun Béla szerint az idő még nem érett meg a bolsevizmusra. Romanelli ezredes emlékei Budapestről.) *Il Giornale d'Italia*, 1919. december 7. – Kun Béláról Romanelli emlékiratán kívül l. még *Segre:* i. m. 241–244. o.

[74] A teljes jegyzékváltás első magyar nyelvű közlése *Gabányi János:* Ünnepek. *Magyar Katonai Közlöny*, 1922. 731–736. o.

[75] A Kun Bélát felháborító jegyzékek küldéséhez, minden valószínűség szerint, az is hozzájárult, hogy 1919 júniusának második felében a tanácskormány helyzete már egyre nyilvánvalóbban reménytelenné vált.

[76] ASMAE Congresso della Pace (CP) Ungheria (1–D) 7436. sz. Romanelli Segrének (1919. június 27.) A jegyzékek egyben hivatalos elhatárolódást is kifejeztek a tanácskormánytól. Az elhatárolódás hátterében elsősorban az olasz kormányváltás állt.

Természetesen Kun Béla is tudta, Romanelli csak blöffölt, amikor a felkelők kivégzése esetén az antant megtorlását helyezte kilátásba, de a bécsi és budapesti olasz katonai bizottság jóindulatát, azt az olasz–magyar hallgatólagos magállapodást, amely a kommün bukása esetén a népbiztosok családtagjainak Bécsbe menekítését is magába foglalta, nem kockáztatta. Az alezredes jegyzékei, mások közbelépésével (pl. Böhm Vilmoséval) megerősítve,[77] mindenesetre hozzásegítettek közel háromszáz embert a megmeneküléshez, és amellett, hogy kivívták Segre és az olasz katonai vezetés elismerését, kiérdemelték a budapestiek háláját is.[78]

Az eredményes jegyzékváltásnak azonban kellemetlen következménye is lett. Míg az ellenforradalmi felkelést megelőzően az európai sajtó a bécsi és budapesti olasz bizottság parancsnokaitól a proletárdiktatúra vezetőivel kialakított „gyanúsan" jó viszonyukat kérte számon, ettől kezdve az olasz baloldal, az ellenkezőjéért ostorozta őket.[79]

Kétségkívül a ludovikások megmentése Romanelli legismertebb cselekedete. A misszió jának inkább megfelelő, „szóbeli jegyzékeken" alapuló humanitárius tevékenysége jóval szélesebb kört érintett. Interjúkból, memoárok, beszédek félmondataiból, saját visszaemlékezéséből, későbbi olasz követek jelentéseiből következtetve, kiterjedt a fővárosi és vidéki polgári lakosság több rétegére: arisztokratákra, gyáriparosokra, bankárokra, a különböző egyházak képviselőire, népbiztosokra, szociáldemokrata képviselőkre, egyszerű katonákra, polgárokra. A tanácskormány lemondása után egy olasz nemzeti színekkel díszített, élelemmel rakott autókonvojt, korábban gyógyszert hozatott a háború és a blokád miatt nélkülöző országba; hazaindulása előtt pénzt hagyott Budapest szegényeire.[80]

Ami az olaszok által tagadott fegyverszállítás „légből kapott" vádját illeti, eddig sem Rómában, sem Budapesten nem került napvilágra olyan dokumentum, amely Romanelli tevőleges részvételét igazolná. Bár az újságokban megfogalmazott vádak irreálisnak tűnnek, a magyar katonai vezetőkkel kialakított jó kapcsolatai ismeretében teljességgel mégsem zárhatjuk ki őket.[81]

---

[77] Romanelli érdemeit többen vitatják. L. pl. *Böhm Vilmos*: Két forradalom tüzében. Bécs, 1923. 397. o. és *Hajdu Tibor*: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Budapest, 1969. 304. o. Tény, hogy Stromfeld Aurél és a Vörös Hadseregben is szolgált ludovikás tisztek érdemeit és közbenjárását hosszú ideig nem lehetett méltatni, ezért elképzelhető, hogy az ő érdemeik is Romanellire szálltak. Az is valószínűsíthető, hogy Kun Bélának június végi, szorult helyzetében már nem állt szándékában tömeges kivégzéseket rendezni.

[78] Az olasz misszió székhelye előtt hálatüntetésre került sor. ASMAE CP 1–D. 3/1775. sz. Vittorio Cerruti külügyi biztos jelentése a külügyminisztériumnak. (1919. július 2.) – Segre november 2-án kitüntetésre terjesztette fel Romanellit. November 7-i jelentésében tevékenységét a következőképpen értékelte: „Miután 1919. május 16-án, a kommün idején, a budapesti misszió élére került, Romanelli alezredes hatékony és megfontolt magatartásával hozzájárult Olaszország humánus hírnevének erősítéséhez. A háborús konfliktus lezárulása utáni időszaknak megfelelően, az országot új színben feltüntetve, sikeresen folytatta elődei, Pentimalli őrnagy és Murari ezredes munkáját. Humanitárius tevékenysége Kun Béla kormányához június 26-án intézett jegyzékével érte el tetőpontját, amelyről egyértelműen kijelenthetem: annak a tervnek a megvalósításához vezető első lépések egyikeként értékelem, amelyet budapesti misszionk feladatának tekintettem." AUSSME E–15. 68/1. 5339. sz. Közli *Eördögh István*: Erdély román megszállása (1916–1920). Szeged, 2000. 46. o.

[79] Különösen Antonio Gramsci és az *Avanti!* írásai támadták Segrét, Romanellit és az olasz kormány „sacro egoismót" képviselő politikáját. Gramsci szerint Romanelli „a forradalmat belülről bomlasztó Raszputyin" szerepét töltötte be.

[80] Erről l. a 45. lábjegyzetet.

[81] A sajtóvádak szerint, Romanelli autókat, géppuskákat, töltényeket, kis kaliberű ágyúkat adott el. Az egész Vörös Hadsereget ő öltöztette „sárga posztóba". Segrével, a „panama-tábornokkal" együtt 7 repülőt (3

1919. június 23-ától az Orlando-kormányt a Nitti-kormány váltotta és Sonnino helyébe Tommaso Tittoni lépett, aki semmit sem tudott a titkos olasz–magyar kereskedelmi akciókról. A bécsi és budapesti olasz misszió háttere hirtelen megváltozott. Tittoni, Sonninónál óvatosabb politikát tűzve zászlajára, nem kívánt konfrontálódni sem a nagyhatalmakkal, sem az olasz baloldallal, és elődjénél jóval kevésbé tartotta elfogadhatónak, hogy katonák helyettesítsék a diplomatákat.[82] A franciákat visszaszorítani képes Dunamedencei olasz pozíció kiépítése, az olasz presztízs „minden áron történő" emelése a hivatalos olasz politikában egy időre háttérbe szorult. Segre és Romanelli azonban ehhez már – úgy tűnik – nem tudott alkalmazkodni. Nem volt képes (nem akart?) elszakadni a sonninói külpolitikai irányvonaltól.

1919 augusztusának első napjaiban, a tanácsköztársaság bukása után, mint „az antant egyedüli Magyarországi képviselője," Romanelli kiemelkedő szerephez jutott. Alig ismert tény, hogy a bécsi és budapesti olasz képviselet komoly szerepet játszott a Peidl-kormány megalakításában, amelyben tárcát kaptak mindazok a szociáldemokrata politikusok, akik garanciát jelenthettek a már folyó olasz–magyar kereskedelmi tranzakció további folytatásához. (Ágoston, Haubrich, Garami.) Néhány napig úgy tűnt, az események „az olasz érdekek irányában haladnak." Segre később Romanelli érdemei közé sorolta, hogy mint mindig, augusztus első hetében is jelentősen hozzájárult a szélsőségek visszafogásához, és sokat tett azért, hogy a magyarországi átmenetre vérontás nélkül kerüljön sor.[83]

A tanácskormány lemondásáról az olasz alezredes értesítette a békekonferenciát[84], és – alacsony katonai rendfokozata, kétes legitimációjú tisztsége ellenére – az antant legmagasabb szintű képviselőivel lépett érintkezésbe. Clemenceau-nak a magyar kormány felkérésére 5 nap alatt négy rádiótáviratot küldött. Útlevelet adott a népbiztosok családtagjainak, köztük néhány népbiztosnak is, akik az úgynevezett olasz vonaton, olasz csendőrök kíséretében jutottak Bécsbe. A lakosság megnyugtatására kiáltványt tett közzé.[85] Segrével összhangban minden tőle telhetőt megpróbált, hogy a román csapatokat

---

Newportot, 4 Capronit) és tankokat is Magyarországra csempésztek – részben lopott aranyért, részben a királyi palota festményeiért. – A felkelők érdekében tett lépései után megszaporodott számú informátoraitól megkapta a Vörös Hadsereg hadrendi leírásait is. Tisztában volt vele, hogy Bécsbe továbbításuk után azok a románokhoz is eljutnak. Az olasz katonai levéltárban nem maradtak fenn Romanelli által küldött haditervek, csak néhány hadrendi leírás: AUSSME E–15/68. sz. n. (1919. július 10.) Ezt memoárjában is publikálta, bizonyítandó, főként a később vele feltűnően ellenséges románok felé, hogy a szövetséges érdekeket szem előtt tartva tevékenykedett Magyarországon. *Romanelli*: i. m. (2. kiad.)142–143. o. – Romanelli tevékenységét természetesen a Vörös Hadsereg Parancsnokság is figyelemmel kísérte. L.: Romanelli jelentései Segrének. Hadtörténelmi Levéltár (HL) Magyarországi Tanácsköztársaság (MTK), Vörös Hadsereg Parancsnokság (VHP) 60/157. és 61/109. sz. (1919. július 15. és 16.); Segre távirata Romanellinek. 61/108. sz. (1919. július 16.)

[82] Az olasz külpolitika változásairól l. *Francesco Caccamo*: Italia e la „Nuova Europa" (Il confronto sull'Europa orientale alla conferenza di pace di Parigi 1919–1920). Milano, 1990.

[83] ASMAE CP 1–D. 8/16606. sz. Segre jelentése a Főparancsnokságnak. (1919. augusztus 8.)

[84] HL MTK VHP 62/226. sz. (1919. augusztus 1.) A Clemenceau-nak küldött táviratot – mutatis mutandis – elküldte a szövetséges keleti hadseregek főparancsnokának, Franchet d'Espérey tábornoknak, és tudomásulvétel végett a román, valamint a szerb–horvát–szlovén hadsereg főhadiszállására is.

[85] „Az antant képviselőjének kiáltványa a magyar néphez! Romanelli alezredes fölhívása! Mint egyedüli itteni képviselője az antantnak, amellyel a jelenlegi magyar kormány békés viszonyban kíván élni, nyugalomra és rendre hívom föl Budapest és az egész ország lakosságát, és fölszólítom arra, hogy a jelenlegi kormány minden rendelkezését a legszigorúbban tartsa be, hogy a rend, a vagyon és a személybiztonság teljes mértékben fönntartható legyen. Mindenki tartózkodjék minden pártgyülöllettől, minden felekezeti türelmetlenségtől és

Budapest előtt megállítsa, s elérje: helyettük egy-egy angol, amerikai, olasz és francia zászlóalj szállja meg a magyar fővárost.

Nem csak Clemenceau, de saját külügyminisztere, Tittoni sem nézte jó szemmel Párizsban Romanelli közvetítését. Egyedül Segre fejezte ki kétszer is írásban teljes „megelégedését azzal a móddal, ahogy a kényes és bonyolult magyar helyzetet kezelte" és az olasz presztízst erősítette.[86]

Romanelli a magyar kormány kérésére, megpróbált közvetíteni a románok és magyarok között is. A román katonai vezetők azonban, magától értetődően, magukat tekintették a szövetséges és társult hatalmak képviselőinek, és egyszerűen ignorálták az olasz katonai missziót. Jól érzékelteti az alezredes néhány napos heroikus küzdelmét és csalódását az alábbi levél, amelyet, türelmét vesztve, rendfokozatáról megfeledkezve, augusztus 5-én küldött a várost megszálló román erők főparancsnokának, Stefan Holban tábornoknak:

„Tábornok Úr! Három napja próbálok kapcsolatba lépni Önnel rádiótávirat, illetve három tisztem útján, akiket Önhöz küldtem, mint hírvivőket. Azt hittem, szövetségesként és a négy szövetséges nagyhatalom egyetlen budapesti delegációja vezetőjeként így teljesíthetem a legegyszerűbben a rám bízott feladatot. Vártam az Ön részéről is a kapcsolatfelvétel szándékának kifejezését. Részben azért, mert úgy gondolom, hogy mi ketten ugyanannak a célnak eléréséért küzdünk, egyazon ügyet szolgálunk, mégpedig: hogy békét és nyugalmat hozzunk Magyarországnak; részben pedig azért, mivel feltételeztem, tudomása van arról, mit tett a misszió az utóbbi hetekben azért, hogy a minimumra csökkentse a háború okozta elkerülhetetlen csapásokat.

Ezzel szemben, meglepve tapasztaltam, hogy az Ön utasítására parancsnokai milyen különleges odaadással – tudomást sem véve az általam továbbított párizsi értesítésekről – akadályozták meg tisztjeimet abban, hogy Önnel vagy más nagyobb egység parancsnokával találkozhassanak. Itt jegyzem meg, hogy tisztjeim közül egy, akit katonái feltartóztattak, máig nem tért még vissza.

Ugyancsak meglepve láttam, hogy ma csapatai élén a városba vonult, és díszszemlét tartott, annak ellenére, hogy tegnap este abban állapodtunk meg Rusescu tábornokkal és a magyar hadügyminiszterrel, hogy a román csapatok a várostól öt kilométerre maradnak, a számukra átadott táborokban. Kizárólag abban az esetben, amennyiben a város közrendje oly mértékben felbomlana, hogy a kormány képtelen lenne rendet teremteni, kizárólag abban az esetben léphettek volna be a román csapatok a magyar főváros területére. Amikor végül ma megtudtam, hogy Budapesten van, és olyan feltételeket diktál a városnak, mintha egy meghódított városról lenne szó, akkor kötelességemnek éreztem, hogy felkeressem Önt, úgy is mint a szövetséges és társult hatalmak egyetlen magyaror-

---

mindennemű viszálykodástól, nehogy fokozzák azoknak a nehéz helyzetét, akikre a jelen súlyos pillanatban a kormányzás felelőssége nehezedik. Amennyire módomban és hatalmamban van, törekedni fogok arra, hogy az antant Magyarország mai helyzetén a legrövidebb idő alatt könnyítsen a blokád részleges vagy teljes megszüntetésével és a szükséges béke nyújtásával, hogy a magyar nép értelmessége és szorgalma révén újra fölvirulhasson. G. Romanelli, a budapesti olasz katonai misszió vezetője." AUSSME E–15. 68/1. 1775. sz., 4. sz. melléklet.

[86] AUSSME E–15. 68/1. 16184. sz. Segre távirata a Főparancsnokságnak és a párizsi olasz delegációnak. (1919. augusztus 3. és uo. 21.783. sz., 3. melléklet. A Főparancsnokság külügyi hivatalának jelentése Alberico Albricci hadügyminiszternek (1919. október 30.)

szági képviselője, amely hatalmak nevében lép fel Ön is, és úgy is, mint a Budapest város és a magyar kormány képviselőivel tartott megbeszélésen jelen lévő egyetlen szövetséges személy, aki Önt pontosan tájékoztathatja a legfrissebb eseményekről. Amikor felajánlottam közreműködésemet, Ön távozásra szólított fel, dacára annak, hogy felhívtam rá a figyelmét, azért jöttem, hogy a versailles-i Legfelsőbb Tanács utasításait átadjam.

Ezek után nem maradt más lehetőségem, csak az, hogy így utólag írásban közöljem: Tábornok Úr! Clemenceau úr, a békekonferencia elnöke parancsára csapatainak azon a helyen kellett volna megállniuk, ahol az ő augusztus 3-i rádiótáviratának időpontjában voltak. Tehát az említett távirat értelmében is, az ön csapatainak a városon kívül kellett volna maradniuk, és nem lett volna szabad győztesként bevonulniuk, elfoglalni a vasutakat, ellenőrzésük alá vonni minden lehetséges összeköttetést, akadályozni a város amúgy is sok nehézséggel küszködő ellátását, lefegyverezni a rendőrséget.

Mindezeknek írásbeli közlése után, nincs más lehetőségem, mint hogy Önre hárítsam a felelősséget mindazokért a parancsára elkövetett cselekedetekért, amelyek tökéletes ellentétben állnak a párizsi békekonferencia Legfelsőbb Tanácsának akaratával.

Fogadja, Tábornok Úr, legmélyebb tiszteletem. Guido Romanelli alezredes[87]

Augusztus 6-a, a Peidl-kormány lemondatása és a Friedrich-kormány románok általi hatalomra segítése óriási csalódást jelentett Romanelli és bécsi parancsnoka számára. „Arra törekedtünk – írta később Segre –, hogy a tanácsköztársaság liberális politikai rendszerré történő békés átalakítását segítsük elő. A román megszállás azonban megsemmisítette munkánk minden eredményét, jóllehet épp e munka segítette elő magát a megszállást."[88]

Hogy a „román megszállást az okvetlenül szükséges minimumra korlátozzák", végül a párizsi békekonferencia négy tábornokot küldött Budapestre. Ernesto Mombelli vezérőrnagy, Itália képviselője 1919. augusztus 12-étől átvette Romanelli budapesti misszió jának parancsnokságát is. Segre felajánlotta a krakkói vagy a varsói misszió vezetését, de az alezredes, mint a négy tábornok titkára, a magyar fővárosban maradt. Szeptemberben, az ország belső helyzetéről készített jelentésében szót emelt a zsidók és a politikai foglyok érdekében, egyként elítélve mind a fehér, mind a vörös terrort.[89]

A budapesti beosztott tiszti szerep nem lehetett könnyű az öntörvényű, a magyar helyzetet új parancsnokánál jóval jobban ismerő, kiváló kapcsolatokkal rendelkező Romanellinek. Helyzetét tovább nehezítette, hogy a Magyarországgal szembeni túlságosan szigorú követelések felülvizsgálatát, a román rekvirálások elleni határozottabb fellépést

[87] AUSSME E–15. 68/1. 1954. sz., 1. sz. melléklet. Romanelli jelentése Segrének, Borghesének. (1919. augusztus 6.) – Közli *Szabó Mária:* Magyar–olasz kapcsolatok az első világháború után. Guido Romanelli Magyarországi missziója. *Századok.* 2007/1. sz. 131–132. o. – Segre csak a címzettnek történt kézbesítés után látta a levelet, és bár akkor lényegében egyetértett vele, a már hivatkozott november 7-i jelentésében Romanelli augusztus első napjaiban tanúsított magatartását a románokkal szemben ellenségesebbnek értékelte, mint ami az olasz politikának megfelelt. „Ugyanakkor megjegyzendő – fűzte azonban november 7-i megítéléséhez is – nem álltak rendelkezésre megfelelő irányelvek az adott kérdésben, másfelől a románoktól megszokott eljárás Magyarországgal szemben közismerten kegyetlen volt. Mindenesetre néhány parancsom mérsékeltebbé tette Romanelli tevékenységét." AUSME E–15. 68/1. 5339. sz. Segre jelentése a főparancsnokságnak (1919. november 7.)

[88] Uo.

[89] *Bandholtz:* i. m. 81. o. és *Romanelli:* i. m. (2. kiad.) 205. o.

sürgető, nyíltan egyre kevésbé vállalható meggyőződését a négy tábornok közül nem az olasz, hanem a két angolszász, az amerikai Bandholtz és a brit George Gorton képviselte.[90]

Tittoni külügyminiszter a román megszállást kiváló alkalomnak találta a már Sonnino által is dédelgetett olasz irányítású román–magyar unió létrehozására. Utasításainak megfelelően Mombellinek is e terv útját kellett egyengetnie. E feladat teljesítésében a románok szemében persona non gratává vált Romanellire a vezérőrnagy nem számíthatott. Mombelli és Tittoni különmegbízottja, az Arrigo Tacoli márkit váltó Vittorio Cerruti is egyre többször panaszolták: az alezredes a hivatalos olasz politikától eltérő irányvonalat követ. A külügyminisztériumban már augusztusban úgy tudták: Romanelli nem híve a román–magyar uniónak.[91]

Két nappal a román csapatok kivonulása után, 1919. november 16-án, Horthy bevonulása napján Romanellinek is távoznia kellett Budapestről. Hazarendelésében döntő tényezőként játszott közre az antanttal szövetséges románok erre vonatkozó, többször ismételt, határozott kérése, a bécsi Olasz Fegyverszüneti Bizottság korrupciós botránya, illetve az azt követő olasz kormányváltás.

A kisantant-szövetségeseknél működő diplomaták, összekötő tisztek, tábornokok mindenütt pártfogolták az adott ország – Románia, a szerb–horvát–szlovén állam, Csehszlovákia – érdekeit, s ezt kormányuk, vezérkaruk, és a párizsi békekonferencia természetesnek tartotta. A Magyarországra delegáltak esetében a helyi érdekek jobb megismerése, akár csak részleges pártolása, ha túlment a tisztán humanitárius szempontokon, már problémát, „kellemetlenséget" okozott a küldő ország, illetve Párizs számára. A háttérben folytatott „másodvonalbeli" politizálást, sajátos érdekérvényesítést az olasz hivatalosság – Itália lévén a leggyengébb a „négy nagyból" – a legkevésbé vállalhatta. A ki nem mondott, nyíltan nem vállalt törekvések képviselői szükségszerűen el kellett, hogy viseljék a félhivatalos dezavuálás valamilyen kellemetlen formáját.[92] Romanelli katonai karrierjével fizetett a „magyarok pártolásáért," magyarországi népszerűségéért. Új állomáshelyén, a római 3. nehéztüzér-ezrednél, Mombelli utasítására, 1920 februárjában megalázó fegyelmi eljárás várta.[93] Egy hónap elzárásra ítélték, de a hosszú vizsgálati idő miatt azt már eleve letöltöttnek tekintették, és az ítélethirdetés után rögtön közölték: egy azonnal érvénybe lépő amnesztiának köszönhetően, már el is törölték.[94] 1924-ben végleg elhagyta az Olasz Királyi Haderőt.

---

[90] A negyedik, a Mombellihez hasonlóan romanofil francia tábornok Jean César Graziani volt. A négy tábornok vezette bizottság helyzetét legszemléletesebben egy mára már anekdotává szelídült Mardarescu-nyilatkozat érzékelteti. A román főparancsnok – állítása szerint – a szövetségközi bizottság rekvirálás elleni felszólításaira a következőket válaszolta: „Uraim, maguknak van négy telefonjuk, nekem pedig 80 ezer szuronyom." Bandholtz a soha el nem hangzott nyilatkozatot ironikusan így kommentálja: „...amennyiben ezt mondta volna, az igazságot mondta volna, s ez további bizonyíték arra, hogy ő sosem mondott ilyet." *Bandholtz*: i. m. 158. o.

[91] AUSSME E–8. 117/9. 19916. sz. Carlo Sforza helyettes külügyi államtitkár a párizsi békekonferencia olasz delegációjának (1919. augusztus 29.).

[92] Bár Romanellinek büntetésből kellett távoznia, egyáltalán nem kellett új állomáshelyére sietnie. Öt napot töltött Bécsben, Rómában fogadta őt Albricci hadügyminiszter, Sforza gróf, helyettes külügyi államtitkár és XV. Kelemen pápa is. Párizsban Ugo Cavallero tábornok, az olasz katonai delegáció parancsnokának kérésére írásban tájékoztatta az olasz delegáció tagjait a magyarországi helyzetről, majd Londonban töltött egy hónapot.

[93] Mombelli és Cerruti túlságosan vállalkozó szelleműnek, a szabályokat, a katonai fegyelmet semmibe vevőnek tartotta. Helytelenítették, hogy „rangjánál magasabban tetszelegve," „titkos relációkba bonyolódva" folytat tárgyalásokat a magyar politikai élet szereplőivel. ASMAE CP 1–D. 7/3581. sz. Cerruti jelentése a külügyminisztériumnak (1919. november 13.)

[94] Személyi lapján valóban nem szerepel.

Még ugyanabban az évben társadalomtudományi és gyarmatügyi diplomát szerzett és diplomataként folytatta pályafutását. 1927-től 1934-ig Barcelonában főkonzul, 1934-től 1938-ig az olasz külügyminisztériumban dolgozott követi beosztásban, 1938 és 1943 között Budapesten a Magyar–Olasz Bank elnöke volt.[95]

Az antant-politikán belül egy megértőbb variációt képviselt – nem egyedül ugyan, de a magyar kortársak számára igen látványosan – a napi gondok, a mélyen megsértett nemzeti érzések iránti szimpátiával. Budapest lakossága a háború alatti óriási kiábrándulás után úgy érezhette, az olaszok másként viselkednek a legyőzött és magalázott Magyarországgal, mint a többi győztes hatalom képviselői. Romanelli, ha a főváros román megszállását nem is tudta megakadályozni, tevékenységével újraélesztette a magyar–olasz barátság mítoszát, ami mögött 1919-ben természetesen az a magyar illúzió rejlett – amely később majd meghatározza a két világháború közti magyar külpolitikát is –, hogy Olaszország segíteni fog legalább a magyar többségű elcsatolt területek visszaszerzésében. Missziója eredményeként a magyarok szemében ő lett az ország pártját fogó, két világháború közötti olasz külpolitika első képviselője.[96]

Guido Romanelli 97 évet élt, haláláig ápolta magyar kapcsolatait. Koporsóját – kérésére – a Ludovika zászlója fedte.[97]

[95] Nem csak maga Romanelli, hanem – ahogy fegyelmi eljárása is tanúsítja – a Magyarország felé egyre közeledő olasz diplomácia is tisztában volt a magyar–olasz kapcsolatokban kialakult szerepe fontosságával, „hasznosítható voltával." – Lánya, Annamaria Romanelli szerint elsősorban katonának tartotta magát, s örült volna, ha katonai pályája teljesedhet ki.

[96] Romanellihez hasonló tisztelet és szeretet csak a budapesti Olasz Kulturintézet második világháború utáni igazgatóját, d'Alessandro professzort övezte, aki negyven évvel később magyar fiatalok százainak segített az 1956-os forradalom után, hogy Olaszországba menekülhessenek, és ott egyetemi tanulmányokat folytathassanak. Itt kell még megemlítenünk Giorgio Perlascát is, aki személyes bátorságával többezer magyar zsidó életét mentette meg 1944 végén.

[97] II. Umberto ex-király 1973. november 28-án küldött kondoleáló üzenetében értékes katonának és értékes embernek nevezte, aki háborúban és békében egyaránt kiválóan szolgálta hazáját. V. ö. Romanelli lányainak levele Szőnyi Zsuzsához. HL Personalia 289. sz. Romanelli és a memoárját (az olasz külügyminisztérium egy főosztályvezetője kérésére) az 1960-80-es években Magyarországon terjeszteni segítő Szőnyi Zsuzsa levelezése a római katonai levéltárban is megtalálható.

Mária Szabó

COLONEL ANTONELLO GUZZONI'S REPORT ON THE ROMANELLI CELEBRATIONS IN 1922

Summary

In this publication, the author examines the reasons for the popularity of Guido Romanelli in Hungary during the inter-war period. For his humanitarian acts and his support shown for Hungarians between May and November 1919, during the days of the Hungarian Soviet Republic and the Romanian occupation of Budapest, the residents of Budapest meant to bid farewell to Romanelli at a ceremony organised in the Opera House in November 1919, but in the end the celebration only took place some three years later. In November 1922, an unofficial two-day celebration was held in honour of the Italian officer during which he was received even in the great hall of the Parliament. Romanelli himself was surprised by his popularity in Hungary, which is well illustrated by the Italian Headquarters' report on the Romanelli celebrations, dated 22 November 1922, written by Colonel Antonello Guzzoni, head of the Italian delegation of the Allied Military Control Committee. To corroborate the contents of the report articles about the same event in Budapest newspapers of the period are also cited. In the second half of the present publication, quoting several sources, the author discusses Guido Romanelli's activities in Hungary, focusing on his humanitarian acts during the period of the "red terror" and his attempts to prevent the Romanian occupation of the Hungarian capital. In the author's opinion, Romanelli's exceptional popularity may be explained by his tolerance and consideration shown for both the population's daily worries and the feelings of a deeply hurt nation, which distinguished him from other representatives of the Entente in Hungary. After all the disappointment that the war brought about, the people of Budapest could feel that the Italians' attitude towards a defeated and humiliated nation was different from that of the representatives of other winning countries. With his acts, Guido Romanelli revived the myth of a friendship between Hungary and Italy, which Hungarians did not want to lose in 1919.

Mária Szabó

LE RAPPORT DU COLONEL ANTONELLO GUZZONI SUR LES SOLENNITÉS ROMANELLI DE 1922

Résumé

La publication analyse les raisons de la popularité légendaire de Guido Romanelli en Hongrie entre les deux guerres mondiales. Pour ses actes humanitaires et son engagement aux côtés des Hongrois durant la république des conseils de Hongrie et l'occupation de Budapest par les Roumains (mai – novembre 1919), les habitants de Budapest voulaient lui rendre hommage à l'opéra national déjà en novembre 1919, mais les solennités n'ont pu avoir lieu que trois ans plus tard. En novembre 1922, une fête non officielle de deux jours a été organisée en son honneur à l'occasion de laquelle il fut décoré dans la salle de la coupole du Parlement. La popularité de Romanelli en 1922, qui a étonné même l'intéressé, est bien représentée dans la source qui ouvre la publication – le rapport envoyé sur les solennités Romanelli, le 22 novembre 1922, au Haut-commandement d'Italie par le colonel Antonello Guzzoni (chef de la délégation italienne de la Commission militaire interalliée de Contrôle) – et, en complément de celle-ci, dans les reportages des quotidiens de Budapest. La deuxième partie de la publication (qui comprend plusieurs sources de moindre im-

portance) présente l'activité de Guido Romanelli en Hongrie en insistant sur ses actes humanitaires dans la période de la terreur rouge et ses tentatives visant à empêcher l'occupation de la capitale hongroise par les Roumains. D'après la publication, la popularité exceptionnelle de Romanelli réside dans le fait qu'il représentait une tendance plus compréhensive dans la politique de l'Entente en ressentant une sympathie pour les soucis quotidiens des gens et leurs sentiments nationaux profondément blessés. Après l'immense désillusion provoquée par la guerre, les habitants de Budapest ont pu sentir à juste titre que les Italiens se comportaient différemment à l'égard de la Hongrie vaincue et humiliée que les représentants des autres pays vainqueurs. L'activité de Guido Romanelli a fait revivre le mythe de l'amitié hungaro-italienne que les Hongrois ne voulaient pas perdre en 1919.

Mária Szabó

DER BERICHT VON OBERST ANTONELLO GUZZONI ÜBER DIE ROMANELLI-FEIERLICHKEITEN DES JAHRES 1922

Resümee

Die Studie analysiert die Gründe für die legendäre Beliebtheit von Guido Romanelli in der Zwischenkriegszeit in Ungarn. Die Einwohner von Budapest wollten ihn für seine humanitären Taten und sein Auftreten für die Ungarn in der Zeit der Räterepublik in Ungarn und der Besetzung Budapests durch die Rumänen (Mai – November 1919) bereits im November 1919 mit einer Feier in der Oper verabschieden, aber dazu konnte es erst drei Jahre später kommen. Im November 1922 wurde zu seinen Ehren eine zweitägige inoffizielle Feierlichkeit organisiert, in deren Rahmen er dann im Kuppelsaal des Parlaments eine Auszeichnung erhielt. Die Beliebtheit des Gefeierten im Jahre 1922, die selbst Romanelli überraschte, wird durch die zu Anfang der Studie veröffentlichte Quelle – der Bericht von Oberst Antonello Guzzoni (dem Kommandanten der italienischen Delegation der Alliierten Militärischen Kontrollkommission) vom 22. November 1922 an das Italienische Oberkommando über die Romanelli-Feierlichkeiten – und als Ergänzung durch die im Anschluss kund getanen Berichte der Tageszeitungen von Budapest belegt. Der zweite Teil der Mitteilung stellt (mit der Veröffentlichung von mehreren kleineren Quellen) die Tätigkeit von Guido Romanelli in Ungarn vor. Dabei werden seine humanitären Taten in der Zeit des roten Terrors und seine Versuche zur Verhinderung der Besetzung der ungarischen Hauptstadt durch die Rumänen hervorgehoben. Der Studie zufolge ist der Grund für die außergewöhnliche Beliebtheit Romanellis darin zu suchen, dass er – mit seinem Verständnis für die täglichen Probleme, die zutiefst verletzten Nationalgefühle – innerhalb der Entente-Politik eine verständnisvollere Variante vertrat. Der Bevölkerung von Budapest wurde nach der riesigen Enttäuschung während des Krieges das Gefühl gegeben, dass sich die Italiener gegenüber dem besiegten und gedemütigten Ungarn anders verhalten, als die Vertreter der anderen Siegesmächte. Guido Romanelli erweckte mit seiner Tätigkeit den Mythos der ungarisch-italienischen Freundschaft, die die Ungarn im Jahre 1919 nicht hatten verlieren wollen, erneut zum Leben.

Мария Сабо

ОТЧЕТ ПОЛКОВНИКА АНТОНЕЛЛО ГУЦЦОНИ О ПРАЗДНЕСТВАХ РОМАНЕЛЛИ В 1922 ГОДУ

Резюме

В своей статье автор анализирует причины легендарной популярности в Венгрии Гвидо Романелли в период между двумя мировыми войнами. За человечность, гуманность, выступление на стороне венгров, проявленные в период Венгерской Республики Советов и оккупации Будапешта румынами (в мае – ноябре 1919 года), жители Будапешта хотели уже в ноябре 1919 года торжественно отметить его проводы в форме торжественного спектакля в оперном театре, но эти торжества смогли быть проведены только спустя три года. В ноябре 1922 года в честь Гвидо Романелли была организована серия неофициальных торжеств, проходивших в течение двух месяцев, в рамках которых он был представлен к награде в купольном зале Парламента. В 1922 году и сам виновник торжеств и его поразительная популярность упоминаются в печати: о полковнике Романелли (командире итальянской делегации Союзной Военной Контрольной Комиссии) и его чествованиях говорится в донесении от 22 ноября 1922 года Итальянскому Главнокомандованию, в дополнение к этому о том же пишет и будапештская пресса. Во второй части данной научной статьи (наряду с опубликованием многих более мелких источников) автор описывает деятельность Гвидо Романелли в Венгрии, останавливаясь на его гуманистических деяниях, совершенных в противодействие красному террору и в интересах попытки воспрепятствования оккупации венгерской столицы румынами. По мнению автора статьи, причина исключительной популярности Романелли заключается в том, что он явился представителем более гуманного понимания нужд людей внутри представителей политиков Антанты, проявляя чуткость к повседневным заботам населения и симпатию к венграм, глубоко оскорбленным в своих национальных чувствах по причине поражения в войне. Жители Будапешта после огромного разочарования после войны могли иметь чувство, что итальянцы по-иному, чем представители других стран-победителей, относятся к поверженной и униженной в войне Венгрии. Гвидо Романелли своей деятельностью воскресил миф о венгеро-итальянской дружбе, которой венгры в 1919 году не хотели терять.

FELHÍVÁS

A *Magyar Hadtörténészek Nemzeti Bizottsága*
ezúton tudatja a Tisztelt Kollégákkal, hogy a

NEMZETKÖZI HADTÖRTÉNETI BIZOTTSÁG
következő,

35. KONFERENCIÁJA

„HADVISELÉS NAPÓLEON KORÁBAN.
ELŐZMÉNYEK, HADJÁRATOK, UTÓHATÁSOK"
címmel

PORTUGÁLIÁBAN, PORTO VÁROSÁBAN
kerül megrendezése
2009. AUGUSZTUS 31. ÉS SZEPTEMBER 4. KÖZÖTT.

The congress theme will be divided into a number of sub-themes,
accordingly to the following structure:

I. Antecedents: Geopolitical Environment of the Napoleonic Wars.
II. Napoleonic Imperialism: The Military Campaigns.
III. Build-up of new European Order: The Diplomacy
IV. Impact of the Napoleonic Wars

Jelentkezni

a Magyar Hadtörténészek Nemzeti Bizottságánál
a Hadtörténeti Intézet titkárságán lehet
(1014 Budapest, Kapisztrán tér 2-4.)

A konferenciakötetbe szánt anyagok, a részletes programterv
és a kiegészítő programok tekintetében
további információk a

www.xxxvcongressicmh2009.com
honlapon találhatók.

MŰHELY

SANDHURST ÉS A KÖZÉPKORI HADTÖRTÉNELEM

**Bemutatjuk Matthew Bennett hadtörténészt,
a Royal Military Academy professzorát**

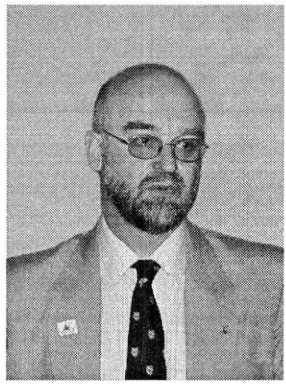

Matthew Bennett, a brit Királyi Védelmi Akadémia docense, immár 25 éves oktatói tevékenységre tekinthet vissza. 1984 óta a Department of Communication Studies osztályvezető-helyettese. Pályája kezdetén, a londoni King's College-ban még R. Allen Brown professzor ébresztette fel benne a középkori hadtörténelem iránti érdeklődést, és azóta publikációk tucatjaival örvendeztette meg a medievista szakmát. Amint az irodalomjegyzékéből is kiderül, kutatásai elsősorban a lovagkorra, annak ófrancia forrásaira, a keresztes háborúk korára, a logisztika és a vezetés problémáira, az iszlám és a nyugati katonai kultúra közötti kölcsönhatásokra irányultak.

A budapesti Hadtörténeti Intézet és Múzeum meghívására Magyarországra először ez évben látogatott el, amikor is május 6-án, az intézmény által rendezett Mátyás király-konferencián, emlékezetes előadást tartott „Warfare in Europe and the Crusades 1350–1650: Continuity and Change" (Az európai hadügy és a keresztes hadjáratok 1350–1650: folyamatosság és változás) címmel. Ugyanaznap este a budapesti Közép-európai Egyetemen „Practical Chivalry in England. France and Burgundy c. 1350 – c. 1475" (A lovagság a valóságban. Anglia, Franciaország és Burgundia esete 1350 k.–1475 k.) címmel adott elő, júliusban pedig, a Közép-európai Egyetem keresztesháborúkkal foglalkozó nyári egyetemén, Visegrádon lépett a hallgatók elé.

MATTHEW BENNETT MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

Monográfiák

Agincourt, 1415: Triumph Against the Odds. (George Phillip, 1991.) 96 o.

Cambridge Illustrated Atlas of Warfare: The Middle Ages 768–1487 with *N. Hooper.* (Cambridge University Press,1996.) 192 o., 100 térkép, 60 ill.

Campaigns of the Norman Conquest. (Osprey Essentials, 2001.) 96 o.

Exile Armies. Eds. *M. Bennett* and *P. Latawski.* (Macmillan, 2005.)

Szerkesztőként kiadott kötetek

The Hutchinson Dictionary of Ancient and Medieval Warfare. General Editor and Contributor *M. Bennett.* (Helicon, 1998.) 350 o.

Medieval World at War. General Editor and Contributor *M. Bennett.* (Thames and Hudson, megjelenés alatt.)

A középkori hadtörténelem területén megjelent tanulmányok

Poetry as History? The Roman de Rou as a source for the Norman Conquest. In: Anglo-Norman Studies V, ed. *R. A. Brown.* (Boydell, 1983.) 21–39. o.

The Status of the Squire: the Northern Evidence. In: Proceedings of the 1st & 2nd St Mary's Knights Conference (Medieval Knighthood I), ed. *C. Harper-Bill.* (Boydell, 1986.) 1–11. o.

First Crusaders' Images of Muslims: the Influence of Vernacular Poetry?. In: Forum for Modern Language Studies, ed. *J. Ashcroft.* (Scottish Academic Press, 1986.) 101–122. o.

Stereotype Normans in Old French Material. In: Anglo-Norman Studies IX, ed. *R. A. Brown.* (Boydell, 1987.) 7–19. o.

La Règle du Temple as a Military Manual or How to Deliver a Cavalry Charge. In: Studies in Medieval History for *R. Allen Brown,* eds. *C. Harper-Bill, C. J. Holdsworth & J. L. Nelson.* (Boydell, 1988.) 7–19. o. (Republished as Appendix to *J. M. Upton-Ward,* The Rule of the Templars [Boydell, 1992.] 175–188. o.)

Wace and Warfare. In: Anglo-Norman Studies XI, ed. *M. Chibnall.* (Boydell, 1989.) 37–57. o. (Republished in Anglo-Norman Warfare, ed. *M. Strickland.* [Boydell, 1992.] 230–250. o.)

The Means and Limitations of Warfare in the Middle Ages. *The Sandhurst Journal of Military Studies,* 1990. 1. 1–14. o.

Norman Naval Activity in the Mediterranean c. 1060–1108. In: Anglo-Norman Studies XV, ed. *M. Chibnall.* (Boydell, 1993.) 41–58. o.

The Development of Tactics during the Hundred Years' War. In: Arms, Armies and Fortifications in the Hundred Years War, eds. *A. Curry & M. Hughes.* (Boydell, 1994.) 1–20. o.

The Medieval Warhorse Reconsidered. In: Medieval Knighthood V, eds. *S. Church & R. Harvey.* (Boydell, 1995.) 19–40. o.

The Knight Unmasked. *MHQ: The Quarterly Journal of Military History,* 1995. vol. 7, no. 4, 8–19. o.

The Impact of English Archery on Later Medieval Tactics. In: From Crécy to Mohács: Warfare in the Late Middle Ages. XXII. Kongress der Internationalen Kommission für Militärgeschichte, Acta 22. (Heeresgeschichtliches Museum, Wien, 1997.) 51–60. o.

Violence in Eleventh Century Normandy: Feud, Warfare and Politics. In: Private, Public and Ritual: Studies in Late Antiquity and Early Medieval Violence and Society, ed. *G. Halsall.* (Boydell, 1998.) 126–140. o.

The Myth of the Supremacy of Knightly Cavalry. In: Papers of the 1996 Harlaxton Conference, ed. *M. Strickland.* (Paul Watkins, 1998.) 304–316. o. (Republished in: Medieval Warfare 1000–1300, ed. *J. France.* International Library of Essays on Military History [Ashgate, 2006.])

Military Masculinity in England and Northern France c. 1050 – c.1225. In: Masculinity in Medieval Europe, ed. *D. Hadley.* (Longmans, 1998.) 71–88. o.

Crécy 1346 – Surprise Aginst the Odds. In: The Hutchinson Atlas of Battle Plans: Before and After, eds. *J. Pimlott & S. Badsey.* (Helicon, 1998.) 41–52. o.

The Impact of 'Foreign Troops' in the Civil Wars of King Stephen's Reign. In: War and Society in Medieval and Early Modern Britain ed. *D. Dunn.* (Liverpool UP, 2000.) 96–113. o.

Henry V and the Battle of Agincourt. In: Agincourt: Henry V, Sir Thomas Erpingham and the Triumph of the English Archers, ed. *A. Curry.* (Tempus, 2000.) 21–36. o.

The Crusaders' 'Fighting March' Revisited. *War in History,* 2001. vol. 8 (1). 2–18. o.

Military Aspects of the Siege of Lisbon, 1147. In: The Second Crusade, eds. *J. R. Phillips & M. Hoch.* (Manchester UP, 2001.) 71–89. o.

Virile Latins, Effeminate Greeks and Strong Women: Gender Definitions on Crusade? In: Gendering the Crusades, eds. *S. Edgington & S. Lambert.* (University of Wales Press, 2002.).

Why Chivalry? The Origins and Expressions of a Socio-military Ethos. In: The Chivalric Ethos and Military Professionalism, eds. *M. Fissel & D. Trim.* (Brill, 2003.) 41–64. o.

The Normans in the Mediterranean.' A Companion to the Anglo-Norman World, eds. *C. Harper-Bill & L. Van Houts.* (Boydell, 2003.) 87–102. o.

Amphibious Operations from the Norman Conquest to the Crusades c. 1050 –c. 1250. In: Amphibious Warfare 1000–1700: Commerce, State Formation and European Expansion, eds. *M. Fissel & D. Trim.* (Brill, 2005.) 51–68. o.

Uses and Abuse of Wace's Roman de Rou', Maistre Wace: A Celebration, ed. *Glyn S. Burgess & Judith Weiss.* (Societe Jersiaise, 2006)

Legality and Legitimacy in War and Its Conduct, 1350–1650. In: Crossing the Divide: Continuity and Change in Late Medieval and Early Modern Warfare, eds. *F. Tallett & D. Trim.* (Cambridge University Press, megjelenés alatt.)

La bataille de Tinchebrai. In: Actes du colloque de 900^{iéme} anniversaire de la battaille de Tincchebrai, 1106, eds. *V. Gazeau & J. Green.* (Caen, megjelenés alatt.)

The Experience of Civilian Populations during the Hundred Years War in France c. 1340 – c. 1440. In: Proceedings of the 34th International Congress of Military History (Trieste, megjelenés alatt.)

Későbbi korokkal foglalkozó tanulmányok és könyvfejezetek

German Chapter. In: The Roots of Counter-Insurgency, ed. *I. A. Beckett.* (Blandford, 1988.) 60–82. o.

Chronology, Times Atlas of the Second World War, ed. *J. Keegan.* (Times Books, 1989.) 14–27. o.

Gazala 1942. In: The Hutchinson Atlas of World War II Battle Plans: Before and After, ed. *S. Badsey.* (Helicon, 1999.) 30–40. o.

The Kosovo Liberation Army. In: Exile Armies, eds. *M. Bennett* and *P. Latawski.* (Macmillan, 2005.) 159–170. o.

Fit to Serve' 30: At the Turning of the Tide. (Commission for Racial Equality, 2006.) 102–104. o.

A 'Warfare in History' – a Boydell & Brewer (Woodbridge, Suffolk, Egyesült Királyság) könyvsorozata
(Főszerkesztő: *Matthew Bennett*)

1996 – *S. Morillo:* The Battle of Hastings: Sources and Interpretations.

1996 – *K. DeVries:* Infantry Warfare in the Early Fourteenth Century: Discipline, Tactics and Technology.

1997 – *J. F. Verbruggen:* The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages: from the 8th Century to 1340.

1998 – *N. Wright:* Knights and Peasants: the Hundred Years War in the French Countryside.

1998 – *C. T. Allmand* (ed.): Society at War: the experience of England and France during the Hundred Years War, Documents.

1999 – *Donald J. Kagay & L. J. Andrew Villalon* (eds.): The Circle of War in the Middle Ages: Essays on Medieval Military and Naval History.

1999 – *G. Phillips:* The Anglo-Scots War 1513–1550: A Military History.

1999 – *Clifford J. Rogers:* The Wars of Edward III: Sources and Interpretations.

1999 – *K. De Vries:*The Norwegian Invasion of England.

2000 – *Anne Curry:* The Battle of Agincourt: Sources and Interpretations.

2000 – *Clifford J. Rogers:*War Cruel and Sharp: The Campaigns of Edward III.

2001 – *R. Abels & R. Barton* (eds.): The Normans and Their Adversaries at War: Papers in Honour of C. Warren Hollister.

2002 – *J. F. Verbruggen:* The Battle of the Golden Spurs (Courtrai, 11 July 1302).

2002 – *John B. Hattendorf & Richard W. Unger* (eds.): War at Sea in the Middle Ages and Renaissance.

2003 – *Ian Howard:* Swein Forkbeard's Invasions and the Danish Conquest of England, 991–1017.

2003 – *David S. Bachrach:* Religion and the Conduct of War, c. 300–1017.

2004 – *Sergio Boffa:* Warfare in Medieval Brabant 1356–1406.

2004 – *Yuval Harari* (General Editor *David Parrott*): Renaissance Military Memoirs: War, History and Identity.

2004 – *J. O. Prestwich* ed. *M. Prestwich:* The Place of War in English History.

2004 – *Adrian R. Bell:* War and the Soldier in the Fourteenth Century.

2005 – *H. Zuber* (General Editor *Huw Strachan*): German War Planning 1891–1914.

2005 – *A. Ayton & P. Preston:* The Battle of Crecy, 1346.

2007 – *Yuval Harari:* Special Operations in the Age of Chivalry 1100–1500,

2007 – *Natasha R. Hodgson:* Women, Crusading and the Holy Land in Historical Narrative.

2008 – *David Simpkin:* The English Aristocracy at War: From the Welsh Wars of Edward I to the Battle of Bannockburn.

2008 – *David Grummitt:* The Calais Garrison: War and Military Service in England, 1436–1558.

MATTHEW BENNETT

EGY KERESZTES HARCI ALAKZAT, A „MOZGÓ ERŐD" ÚJ MEGVILÁGÍTÁSBAN*

Még 1956-ban megtanulhattuk R. C. Smailtől, hogy a keresztesek vezérei olyan stratégiát alakítottak ki, amivel a hadjáratok során kerülték a csatákat.[1] Ennek a stratégiának fontos eleme volt a menetoszlop harcászati tökéletesítése, ami lehetővé tette, hogy ellenséges fenyegetés mellett is úgy nyomuljanak előre, vagy éppen vonuljanak vissza, hogy elkerülhessék a szemtől szembeni közelharcot, a *mêlée*-t. A muszlim Közel-Keleten a türkök és más sztyeppei népek által alkalmazott mozgékony lovas-íjász taktika különleges kihívást jelentett a keresztény vezéreknek. Smail úgy gondolta ugyanakkor, hogy az általa leírt harci alakzat, a „mozgó erőd" (*fighting march*) csakis a latin Szíriára jellemző harcászati formáció volt.[2]

Anna Komnéné bizánci történetíró szerint apja, I. Alexiosz császár hasonló alakzatot fejlesztett ki a törökök és kunok legyőzésére, aminek első részletes leírását az 1116. évi hadjárat alkalmából olvashatjuk. Ezt időben megelőzi az első keresztesek gyakorlata, akik legkésőbb az aszkaloni (ascaloni) csata ideéig, 1099 augusztusáig megoldották csapatik mozgatását ellenség támadásának kitett arcvonalon. Egyébként csak éppen hogy elkerülték a pusztulást az anatóliai vagy más néven dorülaioni (dorylaeumi) csatában, 1097 júniusában.[3] Más keresztes csapatok azonban kevésbé voltak szerencsések, mint azt az 1101. évi és az 1147–1148. évi hadjáratok megmutatták. Feltehető a kérdés, hogy létezett-e a bizánciak és a nyugatiak között valamiféle kölcsönös cseréje az eszméknek és technikáknak? Melyikük tanította a másikat? A nyugaton már korábban használt harci technikák mennyiben befolyásolták a nyugati keresztesek válaszát a kialakult harci helyzetre?

A harmadik keresztes hadjárat idején az olyan nagy hadvezérnek, mint Oroszlánszívű Richárdnak a Szaladin vezette erők legkeményebb szorongatása közepette sikerült elvonulni seregével Akkonból (Akkó) Jaffáig. Mennyi volt a „mozgó erőd" alakzatának kialakításában az egyes hadvezér tapasztalatának és ügyességének a szerepe? Jelen dolgozatban ezekre a kérdésekre kísérelek meg választ találni. Smail munkája e téren megtörte a jeget, s az ő eredményeit továbbgondolva szeretném a témát gazdagítani.

Xenophon *Anabaszisz*ának csaknem legendás leírásán kívül a görög harcászati szövegek nem beszélnek a „mozgó erőd"-technikáról.[4] Úgy tűnik, hogy Arrianosz *Expedíció az alánok ellen* című műve teremt először kapcsolatot a későbbi bizánci hadvezetés-

---

* Jelen tanulmány minimális változtatásokkal megjelent: *War in History*. 8 (2001). 1–18. o.

[1] *R. C. Smail:* Crusading Warfare 1097–1192. Cambridge, 1956. (a továbbiakban *Smail* 1956.) 156–165. o.

[2] *Smail* 1956. 140. o. Az 1995-ös 2. kiadás bibliográfiai bevezetését készítő *C. Marshall* hívta fel a figyelmet a tárgyról szóló új művekre, különösen a hattíni csata témájában, XXVIII–XXVIX. o. (Lásd a 42. lábjegyzetben.)

[3] *J. France:* Victory in the East: A Military History of the First Crusade című művében (Cambridge, 1994., a továbbiakban: *France* 1994.) a dorülaioni csata új értelmezését olvashatjuk, mely azonosítja a csata tényleges helyszínét (Bozüyük), de nem foglalkozik különösebben a „mozgó erőd" technikájával: 165. és 173–175. o.

[4] *Xenophon:* The Persian Expedition. (Ford. *R. Warner.*) London, 1972. Lásd kül. III. k., 2–4. fejezet, 155–169. o., mely leírja a négyzetet formázó alakzatot és a perzsa lovas íjászok kordában tartására bevetett, távolra ható fegyverrel rendelkező katonákat, továbbá a válogatott *hoplita*- és *peltasztész*-osztagok alkalmazását a menetvonal mentén fekvő magaslatok megszerzésére.

ről szóló munkákkal.[5] Kr. u. 131 és 137 között kappadókiai konzuli legátusként Arrianosz legyőzte a fosztogató alánokat. A szarmaták fő ereje nehézlovasságukban rejlett. Arrianosz tudósításában mind a menet-, mind a harci alakzatokat leírja. Meneteléskor lovasszázadok védték az elővédet és az utóvédet, két egység elszórtan az oszlop két hosszanti oldalán helyezkedett el, a felderítők pedig elől (1:4, 9). Az íjászok jelentős szerepet játszottak a lovas és a gyalogos segédcsapatokban, teljes létszámuknak több mint a felét téve ki.

Szerepük jelentősége a harci alakzatban válik világossá. Arrianosz azt javasolja ugyanis, hogy az ellenséggel szemtől szembe kell szembeszállni, úgy, hogy az egész sereg védekező állásban marad egy völgyben, s a szárnyak a domboldalon foglalnak helyet. A légiós gyalogság tagjai mind *pilum*mal (hosszú vasheggyel ellátott dárdával) voltak felszerelve. Az első négy sor dárdáit pikához hasonlóan mereven tartja, a következő négy sor *pilum*okat hajít hátulról, míg a kilencedik sor íjászai szintén tüzet nyitnak az előbbiek feje felett (15–18.). Gyalogos íjászok támogatják őket az oldalszárnyakból, mialatt az utóvéd lovas íjászai átlőnek az arcvonal felett (21). Az egész lovasság a gyalogság mögött helyezkedik el (20). Ennek a formációnak a célja, hogy a gyalogság szilárdságával és nyílzáporral verje vissza az alán lovasság rohamát. A lovasság feladata üldözőbe venni a támadókat, ha azok megfordulva menekülni kezdenek; vagy védelmet nyújtani az átkaroló hadműveletek ellen, amennyiben a szarmaták megpróbálják körbefogni a gyalogos harcvonalat (27., 28., 30.).

Nincs utalás arra, hogy az alakzatnak mozognia kellett volna. Úgy tűnik, csupán két valódi vonalból állt, a lovasokból és az előttük tartózkodó gyalogságból. Csak a felállás pillanatánál mondja Arrianosz: „(a hadvezér) a lovasságot úgy helyezi el, hogy az körbefogja a négyzetet formázó harcvonalat és kiküldi a felderítőket a dombra az ellenség szemmeltartása céljából (11)."[6]

A következő forrásom a Kr. u. VI. századból származik, majd félezer évvel későbbről. A *Sztratégikon* című kézikönyvben, melyet Maurikiosz császárnak (582–602) tulajdonítanak, két ide kapcsolható szövegrész olvasható.[7] Az első címe így hangzik: „A saját területünkön való menetelés szokásos módja, amikor ellenséges tevékenység nem fenyeget" (a mű figyelmeztet arra is, hogy a nagy számú, szolgálati elfoglaltság nélkül maradó katonaság körében lázadás törhet ki). Majd így folytatja: „Ha ütközet várható, a seregnek ezredekből (*moira*) vagy dandárokból (*merosz*) álló alakzatban kell folytatnia a menetelést. Mert a katonák számára alakzatban haladni mind saját, mind ellenséges területen sokkal biztonságosabb. Nagyon fontos, hogy minden egyes ezred begyakorolja, hogy málhás trénje lemaradva kövesse saját hadijelvényeit, és mint máshol leírtuk, ne keve-

[5] *Flavius Arrianus:* Expeditio contra Alanos, Quae ectant omnia: Scripta minora et fragmenta. (Szerk. *A. G. Roos.*) Lipcse, 1968.[2]; *A. Dent:* Arrian's Array. *History Today,* 24 (1974). 540–574 o. és *B. S. Bachrach:* A History of the Alans in the West. Minneapolis, 1973. 126–132. o. angol fordításai megbízhatatlanok. Velük szemben *W. E. Brown* korábbi, de kiadatlan „The Oriental Auxiliaries of the Roman Imperial Army" (New Haven, CT, 1941.) című doktori disszertációjának előnyben részesítését ajánljuk. A legutóbbi fordítás a szöveg tárgyalásával együtt *M. Anastasiadis:* Another Look at Arrians című írásában jelent meg. *Slingshot: The Journal of the Society of Ancients,* 161 (1992.) 24–26. o., és 162 (1993.) 18–22. o.

[6] Érdekes, hogy Arrianosz hadvezérét Xenophónnak nevezi, bár nem tesz több utalást az *Anabaszisz*ra.

[7] Maurice's Strategicon: Handbook of Byzantine Military Strategy. (Ford. *George T. Dennis.*) Philadelphia, 1984. (A továbbiakban: Strategicon.) A következő két bekezdésben idézett szakaszok a 21–22. oldalról származnak.

redjen össze más egység trénjével. Míg az ellenség távol van, a menetnek dandárok vagy ezredek szerint kell szerveződnie. Nem tanácsos az egész sereget egy helyen összegyűjteni, mert így az emberek hamar éhezés közepette találják magukat, a sereg létszáma az ellenség számára könnyen felbecsülhetővé válik, és nehezen lehet takarmányhoz jutni. Ahogy közelednek az ellenséghez, hat, hét vagy akár tíznapnyi távolságra, a csapatokat közelebb kell hozni egymáshoz, és ugyanakkor tábort kell fölállítani, ahogy azt a táborról szóló részben elmagyarázzuk (I:9).

Felderítőket kellett kiküldeniük egy nappal korábban, hogy felmérjék a területet a következő tábor számára. Hasonló módon az elszállásolással foglalkozó különítmények egy napnyi távolságban a sereg előtt lovagoltak, hogy földerítsék a víz- és takarmánykészleteket. Nehéz domborzati viszonyok között utászokat küldtek előre, hogy amennyire lehetséges „megtisztítsák és szintben előkészítsék a terepet, hogy a lovak ne fáradjanak ki". Elvárták, hogy a hadvezér a sereg élén vezesse azt, s őt csak a testőrsége előzze meg a tartalék lovakkal és hadijelvényekkel. A hadvezért közvetlenül követte a testőrgárda többi egysége az ellátó trénnel. Minden ezred és dandár ugyanúgy állt fel, függetlenül attól, hogy „egy nagyobb egység tagjaként menetelt vagy éppen magában". Gázlóknál vagy más területen, ahol az átkelés nehéz volt, a hadvezér félreállt, és felügyelte az oszlop haladását. Ha azonban ellenséges területen tevékenykedtek, akkor ez a feladat az ezredeket és dandárokat vezénylő tisztekre hárult.

A második rész, mely a menetelés fegyelméről szól, a IX. könyvben következik, és a „Meglepetésszerű támadások" címet viseli. Ellenséges területre történő betörés estén a málhás trénnek az oszlop végéről annak közepére kellett kerülni. Az ellátó trént és a hadifoglyokat „a tényleges katonaságtól a menetben és a táborban egyaránt el kell választani, így nem kerülnek a katonák útjába, ha azoknak váratlan ellenséges támadást kell visszaverniük";[8] de a *Sztratégikon* nem ad utasítást arra vonatkozóan, hogy ezt hogyan kell tenni. Ellenséges haderő fenyegetésekor a hadvezér parancsára a csapatoknak harci alakzatba kellett fejlődnie, így szállva szembe az ellenféllel.

A későbbi bizánci szövegek ugyanezt a gondolatmenetet követik. Úgy vélem, ebben a megközelítésben magától értetődő a feltételezés, hogy a bizánci erők megfelelően ütőképesek és jól felszereltek ahhoz, hogy sikerrel szálljanak szembe bármiféle ellenséges harci cselekménnyel. Fenyegető helyzetben vállalni kell a csatát, ahogy Arrianosz tanácsolja, az ellenség elijesztésének vagy a bekövetkező összecsapás végigharcolásának reményében. Kimondatlanul az is benne foglaltatik ebben a megközelítésben, hogy a sereg harcosokból, hozzáértő és kiképzett katonákból áll. A bizánci kézikönyvek nagy súllyal figyelmeztetnek arra, hogy ne terheljük meg a sereget nem-harcoló elemekkel. Miután a szolgák és a lovászok a sereg részeként mindig jelen vannak, a málhás trénben és a tartalék lovak között – hiszen erre minden lovassági egységnek szüksége van – kell helyet juttatni nekik. Csupán a X. század közepén lát el minket először tanácsokkal a belül üres négyzetet formázó alakzat alkalmazásával kapcsolatban a *Praecepta militaria* (melyet általában II. Niképhorosz Phokasz császárnak tulajdonítanak) és a *Sylloge tacticorum*. A négyzetet formázó alakzat szerkezetét Eric McGeer elemezte és mutatta be diagramon.[9]

---

[8] Strategicon 99. o.

[9] *E. McGeer:* Infantry versus Cavalry: The Byzantine Response. *Revues des Études Byzantines,* 46 (1988.) 317–393. o. mindkét szöveget elemzi. *Nicephori* praecepta militaria. (Szerk. *J. A. Kulakovsky.*) Szentpétervár, 1908. (a továbbiakban: Praecepta militaria) szövegkötet: 1–21. o., kommentár és index: 23–58. o. Sylloge

Nyomatékosítanunk kell, hogy ezt az „ideális" alakzatot csak papíron létező tökéletesen tagolt hadsereg számára, pontosan meghatározott ellenfelek ellen (a X. századi példa elvárásai szerint ezek az arabok, akiknek erőssége a páncélos lovasság) fejlesztették ki. A gyalogság megszervezését két módon írják le. Az első módszer az antik hellenisztikus rendszeren alapul (melyet feltehetőleg gyakorlatban nem is használtak): 256 fős *tagmatába* szervezte a gyalogosokat, melyből 16 alkot egy 4096 fős *merosz*t (dandár). Négy *merosz* képezte a csatasort, 16 384 főt számlálva. Kiegészítésképpen 8192 könnyű fegyverzetű egységet osztottak el egyenlően a *merosz*ok között. Más szóval egy könnyűgyalogos jutott két nehézgyalogosra, 24 878 fős összlétszámot eredményezve.

A másik javasolt rendszer 1000 fős taxiarkhiákba szervezte a gyalogságot. Minden taxiarchia 400 nehéz lándzsásra, 300 íjászra, 200 dárdásra és 100 menaulatira oszlott. Ez utóbbiak 61 cm hosszú vasheggyel ellátott, 122-152 cm-es, rövid, de súlyos lándzsával voltak fölszerelve. Ez a leírás erősen emlékeztet az Arrianosz által bemutatott klasszikus római pilumra. A menaulatik a gyalogság első sorában álltak, két sor lándzsás, három sor íjász, majd újabb két sor lándzsás által megtámogatva. Ezáltal egyfajta „íjász-szendvics" jön létre, mialatt a könnyű dárdások a phalanx körül tevékenykednek. Ez a „négyzetet formázó" alakzat. Oldalait a négy merosz alkotja, mindegyik vegyes egységekből álló taxiarkhiákra tagolva. Az „íjász-szendvics" jelentősége az, hogy ha az ellenség betör a négyzetbe, a hátsó sorban álló lándzsások szembeszállhatnak velük, anélkül, hogy az íjászok veszélybe kerülnének. A sereg hajító és lövő fegyverrel felszerelt részei döntő szerepet játszanak. Ráadásul minden nehézgyalogosnak parittyát kellett tartania az övébe tűrve.[10]

És mi a helyzet a lovassággal? Alapvetően, ha nagy számban állt rendelkezésre, a négyzeten kívül kellett működnie; de ha túlerővel került szemben, megszorongatta vagy vereséget mért rá az ellenséges lovasság, újra összegyűlhetett a négyzet közepében. A lovasság szintén vegyes egységekből állt össze. A kézikönyvek az általuk végrehajtandó feladatok széles skáláját részletezik. A lovasság alapvetően két csoportra oszlott, úgymint a *defensores* (védekezők) és a *cursores* (kitámadók) egységeire. Mindkét csoport alakzataiban voltak íjászok, általában negyed részüket alkotva, de egyes különleges alakulatoknak, mint a *procursatores*-nek (portyázók), akár háromötöd részét is alkothatták. Az átkaroló feladatokat végző két kis csoport pedig kizárólag lovas íjászokból állt. A

---

tacticorum quae olim „Inedita Leonis Tactica" dicebatur. (Szerk. *A. Dain.*) Párizs, 1938. Lásd még Three Byzantine Treatises. (Ford. *George T. Dennis.*) Washington, DC, 1985. és *J.-A. de Foucault:* Douze chapitres inédis de la *Tactique* de Nicéphore Ouranos. *Travaux et Mémoires,* 5 (1973.) 281–312. o. Továbbá hálás vagyok *M. Anastasiadis* közleményiért: The Byzantine Art of War, 950–1071. *Slingshot: The Journal of the Society of Ancients,* 148–150 (1991.) és 171 (1994.) köteteiben. E tanulmány befejezése után jelent meg *E. McGeer* tollából a Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century. (Washington, DC, 1995.), mely a szövegek fordításán kívül azok részletes elemzését és diagramon történő ábrázolását is közli. (A továbbiakban: *McGeer* 1995.) Szintén köszönettel tartozom Prof. John Haldonnak, aki elolvasta és értőn kritizálta ezt a cikket, és bár Warfare, State and Society in the Byzantine World 565–1204. (London, 1999.) című műve csak a jelen cikk befejezése után került a kezembe, könyvének 5. és 6., a hadjáraton és harcban lévő bizánci hadseregről szóló fejezetei az említett alakzatok diagramokon való bemutatásán kívül is felbecsülhetetlen értékű információval szolgálnak.

[10] *McGeer* 1995. 136–140. o. Nehéz eldönteni, hogy mennyire hiteles a parittyás harcosokként funkcionáló nehézgyalogság képe. Talán gyakorlati utalás lehet, de nagy valószínűséggel *Vegetius:* Epitoma Rei Militaris I. k. 16. fejezet befolyását tükrözi. A legjobb és legújabb keletű angol fordítása *N. P. Milner:* Vegetius: Epitome of Military Science. Liverpool, 1995. 16–17. o. *McGeer* 1995. 209. o. megemlíti a „kőzápor" ellenfelekre gyakorolt hatását.

kataphraktok különleges egysége pedig teljesen páncélozott harcosokból és félig páncélozott lovakból állt. Hasonló csapatok használatát elevenítette fel Niképhorosz Phokasz („Halhatatlanok" néven váltak ismertté), és vetette be őket a ruszok és a bolgárok ellen a 960-as és 970-es években. Nyilvánvalóan az ehhez hasonló teljes fegyverzet felállításának költségei tették nehézkessé fenntartásukat. Alexiosz Komnénosz fenntartott egy „Halhatatlanokból" álló sereget, de azok felszerelése könnyebb és létszámuk jóval nagyobb volt, mint tizedik századi elődeiknek (2000 fővel vettek részt az 1078-as calavrytae-i csatában).[11]

Az ideális belül üres „négyzetet formázó" alakzat mindkét oldalon mintegy 900 íjász számára tette lehetővé a tüzelést. Minden íjásznak 100 nyílvesszőt kellett magánál tartania, félelmetes zárótüzet téve lehetővé. Ráadásul ajánlatos volt parittyákat alkalmazni a nehézgyalogság részéről, mivel az különösen hasznos eszköznek bizonyult a lovasság megfutamítására. Egy másik, első fejezetéről a *De castrametatione* (A tábor felállításáról) néven ismert értekezés (ami azonban legújabb kiadója a 'Hadjáratok szervezése' címet adta), a *Sylloge*-hoz hasonlóan szintén foglakozik annak a lehetőségével (is), hogy a tizenkét kevert összetételű *taxiarkhia* mellé kiegészítésképpen négy kizárólag könnyű fegyverzetű egységekből álló kerüljön.[12] A tizenhat *taxiarkhia* úgy állt fel a belül üres négyzetet formázó alakzatban, hogy a köztük lévő rések lehetővé tették tizenkét-tizenöt sornyi lovasság áthaladását. Ezeket a réseket a távolharcra felfegyverzett katonák töltötték ki amíg a lovasság bevetésére nem volt szükség. Magától értetődő, hogy a négyzetes formáció alkalmazására az arab ellenfelek ellen volt szükség, akik fejlettebbek voltak a lovasság terén, így bizánci lovasság menedéket talált gyalogságának „fala" mögött. Szintén félelmetesek voltak az arab nehézlovasok, kataphraktok, de ha hiányoztak, akkor a *menaulati*-kat vetették be a dárdások oldalán.

A belül üres négyzetet formázó alakzat számára csak a sík terep felelt meg igazán. Lehetett variálni úgy, hogy a szélességét öt vagy hat *taxiarkhiára* növelték (a hosszanti oldalt eszerint csökkentve) vagy, ha a terep megkövetelte, az arcvonalat kettőre csökkentették. Ha tekintetbe vesszük a résekben elhelyezkedő könnyű fegyverzetű egységeket, ez egy mintegy 90 méteres arcvonalat ad ki. Niképhorosz Phokasz figyelmeztet arra, hogy ilyen alakzat alkalmazása esetén nagy figyelmet kell fordítanunk a meglepetésszerű támadások jelentette veszélyre.[13]

Röviden: a bizánci katonai gyakorlat egy belül üres négyzetet formázó alakzat kialakítását javasolta egy fejlettebb lovassággal rendelkező ellenféllel szembeni ütközet esetén. Hangsúlyozzuk, hogy a formációt alkotó egységek, felszerelésük, számuk, és fegyvernemeik összehangoltsága mind csak egy elméleti konstrukció eredménye, egy tervezet. Még a tizedik században, a birodalom újbóli virágzásának idején is nehéznek bizonyult a megfelelő minőségű és a szükséges felszereléssel rendelkező csapatok felál-

[11] „A Halhatatlanok" (Athanatoi) csapatát eredetileg Tzimiszkész János (Ióannész) császár állította fel, császári *tagma*ként 970-ben: i. m. 199. o. VII. Mihály (1071–1078) ugyanezt a nevet adta a törökök legyőzésére felállított egységének, és a beszámolók szerint I. Alexiosz Komnénosz is bevetette őket. The Alexiad of Anna Comnena. (Ford. *E. R. A. Sewter.*) London, 1969. 38. o. (Részleges magyar fordítása: Budapest, 1943.) Lásd még: *N. Tobias:* The Tactics and Strategy of Alexius Comnenus at Calavrytae, 1078. *Byzantine Studies/Études Byzantines,* 6 (1979.) 193–211 o.

[12] Campaign Organization: Three Byzantine Military Treatises. (Ford. *G. T. Dennis.*) (a továbbiakban: Three Byzantine Military Treatises) 237–335. o., különösen 255., 269–273. o.

[13] Strategy: Three Byzantine Military Treatises 1–136. o., különösen 20. fejezet, 69–71. o.

lítása. A tizenegyedik század közepétől a hadsereget érintő anyagi korlátozások miatt annak hanyatlása volt tapasztalható. A császár az utolsó alkalommal 1071-ben, Kelet-Anatóliában vezethetett ilyen típusú hadsereget.

A manzikerti csatában IV. Romanosz Diogenész által vezetett hatalmas, jól felszerelt sereg két sorban nyomult előre, egymástól két nyíllövésnyi (megközelítőleg 400 m) távolságra. Ennek a felállásnak a célja az volt, hogy megelőzzék az átkaroló hadműveleteket az ellenség, az Alp Arszlán szeldzsuk szultán vezette török lovas íjászok részéről. De a törökök egy egész napon át csak hátráltak a közeledő bizánci harcvonal elől. Végül Romanosz visszavonulást rendelt el. Miközben a visszavonulást hajtották végre, a törökök visszafordultak és támadtak, íjászaik ismétlődő támadásaival zaklatták a görögöket. Romanosz valószínűleg megálljt parancsolt az arcvonalnak, hogy ellentámadást indíthassanak. Sajnálatos módon az Andronikosz Dukasz irányította második vonal folytatta a visszavonulást. Ez feltehetőleg nem a véletlen műve volt, miután a Dukasz család a Romanoszok politikai ellenfele és a császári koronáért folytatott harcban riválisa volt: megfelelt volna számukra, ha Romanosz vereséget szenved, de a sereg megmenekül. Ám a jelen gondolatmenet fő problémája az, hogy miért nem alkalmazta Romanosz a négyzetes formációt, ahogy a katonai szakírók kivétel nélkül javasolták? Taktikai helyzete ezért a válaszért kiáltott, ő mégis a támadó haditerv mellett döntött. A császárt meggondolatlanságért nyíltan bírálta Mikhaélosz Pszellosz kortárs történetíró is.[14]

A válasz, úgy gondolom, abban rejlik, hogy az értekezések útmutatásainak kevés tényleges kihatása volt a konkrét harcászati manőverekre. A felderítést, menetelést és a tábor fölállítását érintő általános katonai útbaigazításoknak voltak gyakorlati vonatkozásaik, és használták is őket. De a bizánci hadseregek valóságos összetétele gyakran nagyon távol állt a tanulmányok által javasolttól, különösen a XI. század közepétől kezdve. A lovasság meglehetősen könnyen felfegyverzett és íjakkal gyengén ellátott volt.[15] A gyalogságot általában a zsoldos egységekhez hasonlóan a nem görög népcsoportokból toborozták, sokszor csak egy hadjárat erejéig vagy korlátozott időszakra. Úgy tűnik, hogy csak az angolokat, skandinávokat és ruszokat vegyesen magába foglaló varég (varang) gárdának sikerült az intézményes folytonosságot fenntartania a X. század végétől 1204-ig. Ez azt jelentette, hogy az ideális négyzetes alakzat gyakorlati használata távolról sem volt könnyű. Harmadsorban a belül üres négyzetet formázó alakzathoz való menekvés szemben állt a bizánci hadvezérek alapvető hozzáállásával, miszerint fenyegetett helyzetben menetalakzatból kétsoros harcvonalba kell fejlődni és csatába bocsátkozni, miként azt Arrianosz is tanácsolta.

Manzikert előtt alkalmilag akár 25-30 000 fős sereget is csatába vezethettek, melynek kétharmadát a gyalogság és egyharmadát a lovasság alkotta. A csata után Alexiosz Komnénosznak még inkább nehezére esett bármiféle katonai erőt összegyűjtenie. Az epeiroszi (ma Albánia és Észak-Görögország) normannok legyőzésére felállított serege zsoldosok összevisszasága volt. Például a dyrrachiumi csatában (ma Durres, Albánia)

[14] A hadjáratról és a csatáról szóló részletes tanulmányt lásd *A. Friendly:* The Dreadful Day: The Battle of Manzikert, 1071. London, 1981. 189–190. o. *Michael Psellos:* Chronographia: Fourteen Byzantine Rulers. (Ford. *E. R. A. Sewter.*) London, 1966. 350–366. o. beszámolója rosszindulatú Romanosz Diogenésszel szemben, különösen a 356. o., 1. jegyzet, ahol figyelmen kívül hagyja Andronikosz Dukasz árulását.

[15] *W. E. Kaegi:* „The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia". *Speculum,* 39 (1964.) 96–108. o. leírja a török fölényt és az íj alkalmazásának az örmény és bizánci erőkre gyakorolt hatását.

1081-ben török lovas íjászokat használt az átkaroló hadművelet végrehajtásához, mialatt a varégek rohamozták a normann sereg központját, ám végül visszaszorították őket.[16]

Most rátérhetünk a bevezetésben említett harci alakzat leírásához. 1116-ban Alexiosz Kisázsia észak-nyugati részeitől egészen a középső vidékekig hadműveleteket vezetett a törökök ellen. Anna Komnéné azt állítja, hogy Alexiosz kitalált egy alakzatot a török taktika ellen, aminek gyakorlati alkalmazására a dorülaoni (dorylaeumi) síkon került sor. Anna így ír: „A síkság láthatóan elég nagy volt hadmozdulatok számára, és mivel szerette volna az egész seregét megszemlézni, és annak tényleges képességeivel számot vetni, ott vert tábort. Ez kiváló lehetőség volt az általa kigondolt harcrend tényleges kipróbálására (amit többször már papírra vetett, miközben terveit készítette). Hosszú évek tapasztalata alapján tudta, hogy a török csatasor különbözik más népekétől. ...a jobb- és a balszárny, valamint a központ külön csoportot alkotott. ...ha a jobb- vagy a balszárnyat támadás érte, a központ akcióba lépett az egész sereggel a nyomában, forgószélszerű támadásban, ami felrúgta a csata megvívásának hagyományos kereteit. Ami az általuk háborúban használt fegyvereket illeti, a keltáktól [frankok] eltérően nem lándzsával harcolnak, hanem teljesen bekerítik az ellenfelet és lenyilazzák. Önvédelem céljából is a távolról nyilazást használják. Heves üldözésben a török katona foglyokat ejt nyila segítségével; menekülésкor üldözője fölé ugyanezzel a fegyverrel kerekedik. A kilőtt nyílvessző útja lóval vagy lovassal egyaránt végezhet, a vessző félelmetes erejénél fogva akadálymentesen halad át a testen. Ilyen gyakorlottak a török íjászok. Alexiosz tisztában volt ezzel, és ellensúlyozására alkalmazta saját harci alakzatát, úgy rendezve el a sorokat, hogy a törököknek jobb oldalról kelljen a rómaiak bal oldala felé tüzelni (melyet pajzs védett). Ellenben a rómaiak balról lőjenek a törökök védtelen jobbjára.[17]

A császár úgy gondolta, hogy az általa legyőzhetetlennek tartott alakzat isteni sugalmazású. Anna szerint: „Valóban, az ellenség eleinte nem szállt vele szembe. Kiküldtek egy újabb gyorsan mozgó egységet, hogy provokálják a törököket, de az nehéz helyzetbe került, s felmentésre szorult." Anna megjegyzi, hogy az elővéd csapatoknak, a jobbszárnynak, a balszárnynak és az utóvédnek külön parancsnoka van, ami a négyzetes alakzat alkalmazására utal. A görögök győzelmet arattak az ellenség fölött, a szétszóródva menekülő törököket rohamcsapatok ejtették foglyul. Nyilvánvaló, hogy a hadművelet fő célja a „barbárok" fogságába eső „római polgárok" kiszabadítása volt, mivel „a nők csecsemőkkel, még gyermekek és férfiak is a császár közelében kerestek oltalmat, mintha az uralkodó valamiféle megszentelt menedékhely lenne. A sorok most már az új alakzatba rendeződtek, középen a foglyokkal, valamint a nőkkel és a gyerekekkel.

A császár átgondolta lépéseit. A menet egész úton tökéletes biztonságban haladt; sőt, aki látta volna őket, azt mondaná, hogy ezek az új alakzatban menetelő emberek élő bástyákból álló, mozgó várost alkottak."[18]

---

[16] Alexiad. (Ford. *E. R. A. Sewter.*) IV k., 6. fejezet, 145–149. o. (Magyar kiadása *Anna Komnéné:* Alexiasz. Ford. *Passuth László.* A továbbiakban: Alexiad.) A dyrrachiumi hadjáratot és csatát illetően (térképekkel) lásd *Hooper* és *M. Bennett:* Cambridge Atlas of Medieval Warfare: The Middle Ages 768–1487. Cambridge, 1996. 82–83. o.

[17] Alexiad XV. k., 3. fejezet, 479–480. o. Anna leírása nem teljesen világos, bár a szerkesztője az ellenség felé lépcsőzetesen történő haladás bemutatásaként értelmezi: 480. o., 9. jegyzet. Leírását az én értelmezésemben lásd lejjebb. *McGeer* 1995. nem említi Alexiosz alakzatát az idézett X. századi szövegekkel összefüggésben, de *John W. Birkenheimer* ismertetője (*Speculum,* 73 (1998.) 565–567. o.) felhívja a figyelmet erre a párhuzamra.

[18] *McGeer* 1995. 484. o.

A törökök támadásai hatástalanok voltak, így visszahúzódtak a dombtetőkre. Alexiosz szerepe abban állt, hogy embereit az alakzat tartására ösztönözte, mikor azt mondta, kész lenne életét áldozni értük. „Ebből mindenki újra bátorságot merített, és az emberek megtartották helyüket a sorokban. A menet csakugyan oly folyamatosan haladt, hogy a barbárok számára úgy látszott, mintha nem is mozognának."[19] A rákövetkező nap I. Máliksáh szultán érkezésével a harc még elkeseredettebbé vált, ahogy a menetoszlopot szemből, hátulról és oldalról támadták. A hátvédre különösen nagy nyomás nehezedett; Anna testvérének, Andronikosznak, a balszárny parancsnokának eleste csak egy volt a jelentős veszteségek közül. A helyzetet Niképhorosz Brüenniosz, a jobbszárny parancsnoka mentette meg, aki egy elsöprő rohamot indított.[20]

Azon az éjszakán a görög tábort lövedékek borították el és folyamatosam támadták, de a védők keményen tartották magukat, s úgy védték meg magukat, hogy nem hagyták megtörni soraikat. Anna azt állítja, hogy egy újabb napi menetelés után Máliksáh kénytelen volt tűzszünetet kérni, mire Alexiosz üdvözölte kérését és békét ajánlott. Meg kell jegyeznünk, hogy a béke elérésének érdekében „hatalmas pénzösszegeket" adtak át Máliksáhnak, és a satrapákat is „nagylelkűen megjutalmazták". Bár a „dánpénz" fizetése nem tette az expedíciót feltétlen sikerré a bizánciak számára; az a tény, hogy nem sokkal azután Máliksáh a féltestvére, Maszúd keze által halt meg, jól tükrözheti a török vezetőknek a hadjárat kimenetelével kapcsolatos elégedetlenségét.[21]

Amíg Annát esetleg azzal vádolhatják, hogy apja teljesítményét ünnepelve túlzásba esett, kiegyensúlyott képet ad arról, hogy mi tette a menetformációt sikeressé: „Alexiosznak ez az alakzata példa nélkül állt. Általános meglepetést okozott, mivel ezelőtt senki nem látta, a régi történetírók sem jegyeztek le ehhez hasonlót a fiatalabb generációk okulására. Az Ikonionba (Konya) vezető úton serege fegyelmezetten menetelt, a lépés ütemét furulya diktálta [talán archaizmus?]. Egy szemtanú azt mondta volna, hogy az egész sereg, bár mozgásban volt, mozdulatlannak tűnt; és amikor megállt, akkor menetelt. Sőt, a szorosan összezárt pajzsok és emberek tömött sora elmozdíthatatlan hegyek benyomását keltette, és amikor irányt váltottak, az egész tömeg egy hatalmas állatként mozgott, melyet egyetlen elme mozgat és irányít."

Anna kiemeli továbbá a „hangyairamban" történő haladás lassúságát, és leírja, ahogy az egész oszlop megállt, amikor a nők egyike gyermeknek adott életet, vagy amikor az illő szertartások keretei között temettek el valakit. A megállást vagy a menetelés folytatását elrendelő parancsokat különféle trombitahangok jelezték.[22]

Mit is jelent mindez a frank hadoszlop gyakorlata szempontjából? Már hangsúlyoztam, hogy ha túlságosan megbízunk a bizánci hadügyi kézikönyvekben, hamis képet kaphatunk a katonai „doktrina" terjedéséről. Egyszerű magyarázat lenne, hogy mint oly sok más dologban, a nyugatiak egyszerűen másolták a bizánci gyakorlatot, amíg észre nem vesszük, hogy a rögtönzés legalább olyan nagy szerepet játszott, mint a könyvekből való tanulás. És ott van még a kilátások megváltozása, melyet a manzikerti vereség és

[19] *McGeer* 1995. 484. o.

[20] Uo.

[21] Uo. 487–488. o.

[22] Uo. 491–492. o.

Kisázsia elvesztése eredményezett. Valójában Alexiosz alakzatát a görögök immár török területről történő kimentésének kényszere szülte. Szükségképpen azt tette, amitől a *De castrametatione* XV. fejezete óva intett: „Ne vezessük ellenséges területen hasznavehetetlen emberek tömegét."[23] Természetesen egy célt kellett szem előtt tartania: összegyűjteni és fedezettel Konstantinápolyba kísérni a görögöket. Hasonlóképpen, a keresztesek előtt is ott lebegett a cél – Jeruzsálem elérése –, és vezetőiknek biztosítani kellett, hogy a lehető legtöbben teljesítsék a fegyveres zarándoklatot.

Nem én vagyok az első, aki kiemeli Bohemund itáliai normann hercegnek az első keresztes hadjárat katonai megszervezésében betöltött kiemelkedő szerepét. Alexiosz erőivel Észak-Görögországban harcolva sokéves tapasztalattal rendelkezett, és ismerte a török harcászatot is. Feltehetőleg nem véletlen, hogy – legalább is néhány korabeli szerző leírása szerint – ő volt az a vezető, aki megállta a helyét Kilidzs Arszlán szeldzsuk szultán meglepetésszerű támadásával szemben Nikaiától (Nicea) háromnapi járóföldre (1097. július 1.). Elrendelte, hogy a gyalogos katonák verjenek tábort, mialatt a lovagok lekötik az ellenséges lovasságot.[24] A tábor alapvető menedékül szolgált, megakadályozva a török lovas íjászokat abban, hogy a keresztes gyalogság közé lovagolva szétzilálják azt. Ezeket a hadmozdulatokat tekinthetjük éppúgy a bizánci gyakorlat másolásának, mint egy válsághelyzetben a józan ész diktálta válasznak.

Egy dolog van, amit a latin forrásokban nehezen lelhetünk föl: kedvező leírást bármiről, ami görög. Az ellenségeskedés már 1097-ben Konstantinápolyban nyilvánvaló volt. A keresztesek közti bizalmatlanság csak elmélyült Remete Péter seregének kisázsiai pusztulása után. A tény, hogy Alexiosznak nem sikerült a keresztesek segítségére sietnie 1098 tavaszán Antiochia ostrománál, csak megerősítette gyanújukat. Anna Komnéné tudósít bennünket arról, hogy a kereszteseket Tatikiosz bizánci parancsnok vezetése alatt álló 2000 fő (két *taxiarkhia*?) előzte meg. Egy ilyen elővéd bevetéséről egyáltalán nem szólnak a források.[25]

Ellenben a következő fejlemény kizárólag a kereszteseknek tulajdonítható. A keresztesek Antiochia 1098. júniusi elfoglalása után (a több csatát magába foglaló ostrom tíz hónapig tartott) vagy a Jeruzsálem (1099. július 15-én esett el) felé való menetelés idején nem kerültek szembe komoly ellenállással. Közvetlenül céljuk elérése után a nyugatiakat az al-Afdal vezír irányítása alatt álló kairói Fatimida erők fenyegették. A keresztesek immár megszabadulhattak civil kísérőik terhétől, de még mindig óvatosan közelítették meg a számbeli fölénnyel rendelkező ellenfelet. Így hát menetalakzatot alkottak, melyről számos krónika tudósít (bár nem azonos kifejezésekkel). Kilenc, vegyesen lovas és gyalogos egységből állt, melyeket hármasával vetettek be, egyfajta „dobozt" formázva ezáltal. Ez lehetővé tette, hogy azonos számú ember állt rendelkezésre minden irányba,

[23] Three Byzantine Military Treatises 287–288. o.

[24] *R. Hill* (szerk. és ford.): Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum / The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem. Oxford, 1962. 18–19. o. (Magyar fordítása: *Veszprémy László:* Az első és második keresztes háború korának forrásai. Budapest, 1999. 9–130. o.)

[25] Alexiad XI. k., 2. fejezet, 336–337. o.; *McGeer* 1995.; Praecepta militaria 4. fejezet, 1. rész, 39. o., Taktika, 57. fejezet, 5., 6. rész, 99–100. o.; 63. fejezet, 5. rész, 145. o.; 64. fejezet, 2. rész, 147. o.; kommentár: 300–301., 332. o.

ahonnan támadás volt várható.[26] Ebben az alakzatban közelítettek Aszkalon (Ascalon) felé, de a meglepetésszerű támadásoktól való nyilvánvaló félelmük ellenére valójában a keresztesek lepték meg az egyiptomiakat. Augusztus 12-i támadásukat a szokásos három egységes alakzatban hajtották végre, a gyalogság megelőzte a lovasságot, de amikor a lovagok előretörtek, az egyiptomi gyalogságot és lovasságot egyaránt eltiporták.[27]

Most rátérek arra a kérdésre, hogy miként történt a „mozgó erőd" kialakítása. A legfontosabb szempont az íjászok és számszeríjászok tűzerejének, valamint a lovasság lendületének kombinálása. Másrészt a lovagok lovait meg kellett védeni a török nyilaktól azáltal, hogy a gyalogság takarásában biztosítottak helyet számukra. A menetalakzat túléléséhez elengedhetetlen volt ütőképes elővéd és utóvéd, különösképpen az utóbbi jelenléte. 1101-ben egy hatalmas keresztes csapatot ziláltak szét és mészároltak le. 1147-ben Konrád német császár és VII. Lajos francia király erői ugyanazt az útvonalat követték, hasonló – bár korántsem olyan végzetes – eredménnyel.

Deuil-i Odo mutatott rá, hogy a gyalogság és a lovasság szétválasztása vezetett a keresztesek vereségéhez:[28] „a király, aki nemesei egy részével lemaradva veszélyes helyzetbe került az egyszerű katonák [*gregarios milites*] és az íjász apródok kísérete nélkül... a halál torkába került embertömeg felmentésére törekedve átverekedte magát a hátvéden, és bátran szembe szállt a középső osztagát gyilkoló támadókkal."

Mindez annak ellenére történt, hogy egy meredek emelkedő megakadályozta a lovasságot, hogy rohamuk lendületéből előnyt kovácsoljanak; és így a törökök a sziklák és fák fedezékéből lőhettek rájuk. Odo így folytatja: „A lovasság erőfeszítésének köszönhetően szabaddá vált embertömeg menekülni kezdett, saját bőrüket mentve csomagjaikat hurcolták, vagy teherhordó állataikat vezették, és sorsára hagyták a királyt és társait. Ha az urak meghalnak, hogy közben szolgáik megmenekülhessenek; az joggal kívánta volna meg az együttérző siránkozást, ha maga a mindenség ura erre már nem adott volna példát... A törökök megölték a lovakat, melyek bár vágtázni nem tudtak, a nehéz páncélzat cipelésére azonban alkalmasak voltak. Az immár gyalogszerrel haladó páncélos frankokat hömpölygő tengerárként árasztotta el a tömött sorokban nyomuló ellenség; egymástól elválasztva mészárolták le őket. Az ütközet folyamán a király elvesztette kisszámú, de híres királyi testőrségét [*comitatus*]."

A kereszteseknek az utánpótlás hiánya is keserves gondokat okozott: „A lovakat már az éhezés környékezte, napok óta alig legeltek füvet és gabonát pedig egyáltalán nem. Már az emberek számára sem maradt élelem, akik előtt még tizenkét napi menetelés állt..." Lajos szétosztotta a vagyonát, hogy enyhítse az emberek és állatok szenvedését; de segítő tanácsra volt szüksége ahhoz, hogy meg tudja oldani a török portyázások által előállott súlyos taktikai helyzetet.

Majd így folytatja Odo: „A Templomosok és Nagymesterük, Barre-i Everard volt az, illesse tisztesség jámborságáért, aki az egész sereg számára jó példával járt elöl: saját ja-

[26] *France* 1994. 359–365. o. szolgál a hadjárat és a csata újraértelmezésével, valamint egy hasznos diagrammal.

[27] *France* 1994. 361. o.; *Raymond d'Aguilers:* Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem. (Ford. *J. H.* és *L. L. Hill.*) Philadelphia, 1968. 133. o.

[28] *Odo of Deuil:* De profectione Ludovici VII in orientum. (Szerk. és ford. *V. G. Berry.*) New York, 1948. 116–118., 125–127. o.

vaikat bölcsen és éberen mentette meg, más emberekéit pedig a lehető legbátrabban védelmezte. A királynak megtetszett a példájuk és örömmel követte azt. Azt akarta, hogy a hadsereget ebbe az irányba befolyásolják, mert tudta, még ha rendkívüli éhség ostromolja is a katonákat, a lelki összetartás megerősíti őket. Ezért hát közös beleegyezéssel úgy döntöttek, hogy ebben a veszélyes időszakban mindenkinek testvériségre kell lépnie a Templomosokkal. Gazdag és szegény egyaránt letette az esküt, melyben ígéretet tettek arra, hogy a harcmezőn nem futamodnak meg, és minden tekintetben engedelmeskednek a Templomosok által föléjük rendelt tiszteknek. Így egy Gilbert nevű parancsnokot rendeltek föléjük, aki segédeket kapott; s mindegyikükre ötven lovag vezetését kellett bíznia. Mivel a törökök gyorsak voltak a megfutamodásban, embereinknek más parancs érkeztéig állniuk kellett az ellenség támadásait; továbbá hogy ha visszatérésre utasítják őket, haladéktalanul kezdjék meg a visszavonulást, még ha állásaikat meg is tudnák tartani, amint azt a korábbi parancs elrendelte. Amikor ezt elsajátították, a menetelés rendjét is megtanították nekik; így az elől menetelők nem rohanhattak hátra, és a szárnyakon elhelyezkedő őrök között sem törhet ki zűrzavar. Ráadásul azokat, akiket a természet vagy anyagi helyzetük gyalogos katonává tett (mert felszerelésüket elvesztve vagy eladva sok nemes menetelt számára szokatlan módon a tömegben) az utóvédben helyezték el, hogy íjaikkal az ellenség nyilait ellensúlyozzák.

Ennek a megállapodásnak megfelelően haladtunk, és miután leereszkedtünk a hegyekből, megörültünk a vízszintes terepnek. Védelmezőink gyűrűjében az ellenség merész támadásait veszteség nélkül átvészeltük. Ám ezt az utat egymástól egy mérföld távolságra két folyó keresztezte, és a partjukat borító sár megnehezítette az átkelést. Az első átkelés után bevártuk a hátvédet, saját kezünkkel húzva ki a satnya teherhordó lovakat a sárból. Kőhajításnyira az ellenséges csapatoktól a hátvéd lovagjai és a gyalogos katonái is átkeltek, de veszteséget nem szenvedtek, mert a kölcsönös segítségről szóló megállapodás (*mutua probitate defensi)* értelmében védelmet biztosítottak egymás számára.[29]

A kölcsönös védelem, melyet a lovagok, mint lovas lándzsások és a dárdákkal, íjakkal felfegyverzett gyalogosok összekapcsolása tett lehetővé, létfontosságú volt a keresztes erők hatékony felvonulásához. Így lehetett őket a legsikeresebben bevetni nyílt ütközetben; de a menetoszlopban való haladás, egyfajta mozgó harcvonal is hasonló fegyelmet kívánt. A középkori hadseregek nem voltak olyan értelemben kiképzettek, mint a bizánciak (legalábbis a klasszikus időszakban) vagy később a reneszánsz korszak katonái. Ez megnehezítette a két fegyvernem, lovasság és gyalogság erőfeszítéseinek összhangba hozását. Ezért a keresztesek becsületére válik, hogy sikerült a rögtönzött alakzatot a legkritikusabb időkben napokig fenntartaniuk, miközben muszlim lovas íjászok villámtámadásaival dacolva haladtak előre.

1150-ben III. Balduin, Jeruzsálem királya pontosan abban a helyzetben találta magát, mint Alexiosz Komnénosz 1116-ban. Területeket adott fel Manuél Komnénosz bizánci császár javára, s „fegyvertelen embereket háznépükkel és javaikkal együtt" kellett Edessza vidékéről Antiochiába menekítenie, „500" lovaggal. Ahogy korábban VII. Lajos tette, III. Balduin lovagokat jelölt ki a király vezette menetoszlop két oldalának védelmére, és megerősítette az utóvédet. Egy hosszú, forró augusztusi napon át török csapatok

[29] Érdemes hangsúlyozni, hogy a lovas és gyalogos egységek közti együttműködés milyen lényeges volt ilyen hadműveletek esetén és a keresztes hadviselésben általában.

támadták az oszlopot, de képtelenek voltak megtörni az alakzatot, és végül föladták.[30] Negyven évvel később, Akkon (Akkó) ostrománál Guido, Jeruzsálem királya vezetett menetet, hogy utánpótlást találjanak, mégpedig Akkontól délre, Tell Kurdanehbe. Aznap éjjel a Nahr N'amein folyam felső folyásánál vertek tábort. Miután a keresett utánpótlást nem találták, másnap kénytelenek voltak visszavonulni Szaladin erőinek állandó zaklatása mellett. A menet lassan haladt, de a gyalogság „falként védte" a lovasságot, és íjászaik a hátvédben kiváló munkát végeztek.[31] Ezt az akciót az a tény teszi különösen érdekessé, hogy Guido meneténck vonala a Nahr N'amein folyását követte. Ez védelmet nyújtott egységei védtelen jobbszárnyának, és talán megmagyarázza Anna Komnéné apja anatóliai hadmozdulatairól szóló, máskülönben zavaros leírását.[32] A földrajzi elemek, mint folyamok, szakadékok, dombvonalak használata, ha azok előnyeit a menetelő csapatok ki tudják használni, valóban arra kényszeríti a támadókat, hogy csak a pajzsok által védett bal oldalra tüzeljenek.

Szíria partvonala pontosan ilyen védelmet nyújtott, mely megmagyarázhatja Oroszlánszívű Richárd Akkóból Jaffába tartó három hetes menetének sikerét (1191. augusztus 22-től szeptember 10-ig).[33] A módszert egyértelműen újra el kellett sajátítani, mivel a menet első napján a keresztesek bajba kerültek. A Hugó, Burgundia hercege által vezetett utóvéd hátramaradt, és a muszlimok lecsaptak rá, hogy elszakítsák a menet elejétől. Támadásuk a menetben egészen a trénig hatolt, a tenger felőli oldalon. De Richárd személyesen sietett hátra az elővédtől, hogy előzze őket.

Ez a majdnem katasztrofális kimenetelű eset jó leckéül szolgálhatott a keresztesek számára. Attól kezdve csak a katonai rendek tapasztalt lovagjai láttak el az utóvédben feladatokat, a Templomosok és a Johanniták felváltva teljesítették ezt a különösen veszélyes kötelességet. Minden nap csak néhány mérföldet tudtak megtenni a hőség és a szűnni nem akaró támadások miatt. Richárd úgy választotta meg a pihenőnapokat, hogy azokat folyóparton töltsék, lehetőséget biztosítva ezzel csapatainak, hogy kipihenjék magukat a másnapi kimerítő menet előtt. Ambroise normann költő leírja, hogy Richárd emberei milyen félelmet keltő körülmények között küzdöttek. Ambroise különösen a szegény gyalogosok szenvedéseivel azonosul, akik közül sokan, teherhordó állatok hiányában, nehéz ellátmánnyal teli zsákokat cipeltek. „Úgy meg voltak terhelve fegyverekkel és élelmiszerrel, hogy sokan, akik nem bírták a hőséget, összeestek és meghaltak."[34] A muszlimok támadásain túl a forró homok is égette a lábukat, máshol pedig a tüskés növényzet tépázta meg kezüket és arcukat. Szaladin titkára, Beha al-Dín csodálattal szólt a keresztes gyalogság kitartó ellenállásáról: „Gyalogságuk a lovasok előtt felsorakozva

[30] *Smail* 1956. 159–161. o. Smail azt is leírja, ahogy III. Balduin erői 1147-ben megközelítették Boszrát, majd elmenekültek onnan a török íjászok kitüntető figyelmétől és az út mentén általuk felgyújtott száraz fű füstjétől szenvedve.

[31] *Smail* 1956. 161–162. o.

[32] Lásd a 14. jegyzetet. Természetesen igaz, hogy a hátvéd katonái, ha megfordulnak, hogy szembenézhessenek az ellenséges támadással, felfedik védtelen jobb oldalukat. Hálás vagyok Matthew Stricklandnek ezért a megfigyelésért. Mindazonáltal a hasonló akciók csak ideiglenesek voltak, és nem érvénytelenítik a védett jobbszárny létrehozásának általános szándékát a hadoszlop számára.

[33] Az Akkonból Jaffába tartó menetre *Smail* 1956. 162–165. o. A „hadoszlop" részletes, a hadjárat térképével és Arszuf harcászati diagramjával illusztrált leírását lásd *Hooper* és *Bennett*: Atlas. 100–101. o.

[34] *Ambroise:* L'Estoire de la Guerre Sainte. (Szerk. *G. Paris.*) Párizs, 1897. II:5., 855–860. o. A teljes verses fordítást lásd The Crusade of Richard the Lionheart. (Ford. *M. J. Hubert*, jegyz. *John L. La Monte.*) New York, 1941.

szilárd falként állt, és minden gyalogos katona vastag *gambeson*t [bélelt zubbonyt], valamint olyan vastag és erős páncélinget viselt, hogy nyilaink hatástalanok voltak. Akár tíz nyíllal átlőtt katonákat is láttam vánszorogni a sorok között.[35]

A szenvedést a lovagok sem kerülték el. Legtöbbjük lovát a muszlim nyilaknak köszönhetően veszítette el. Hátasuktól megfosztva, számszeríjakkal felszerelkezve a támadó lovasságon töltötték ki bosszújukat. Beha al-Dín megjegyzi, hogy a számszeríjak erőteljes nyílvesszői lovast és lovat egyaránt leterítettek. A lovak elvesztése Richárdot is komolyan aggasztotta. A muszlim források napi 1000-4000 leterített állatról számolnak be (bár ha ez igaz lenne, a keresztesek igen hamar ló nélkül maradtak volna).[36]

Nem áll szándékomban az arszufi csatát (1191. szeptember 7.) részletekbe menően ecsetelni, jóllehet a csata napjának hadmozdulatai figyelemre méltóak. Az *Itinerarium regis Ricardi* állítása szerint Richárd tizenkét egységre bontott seregét öt csatavonalba (*battle*) osztotta. Mivel a tizenkettő öttel maradék nélkül nem osztható, ez a tény kisebb zavart okozott a történészek között. De máris értelmet tudunk neki adni, ha a tizenkettes szám a lovagokból álló lovassági egységekre utal (melyekből öt megnevezett), amelyek az elővéd, közép és hátvéd szokásos hármas tagolására oszthatók, valamint két, külön irányítás alatt álló gyalogsági szárnyra. Mivel tudjuk, hogy Champagne-i Henrik vezette a szárazföld felé eső gyalogsági szárnyat, ennek van is értelme. A megnevezett lovassági egységek a következők: 1. (Elővéd) Templomosok, 2. Bretonok és Anjouk, 3. Guido király és a poitou-iak (a király férfirokonai), 4. A „sárkányos lobogót" őrző normannok és angolok, 5. (Utóvéd) Johanniták, a meg nem nevezett francia lovagokból álló többi egységgel. A számokat illetően nehéz találgatni, de nem valószínű, hogy egy-egy egység 100 lovagnál többet foglalt volna magába (hátsó soraikat lóra ültetett apródok és türkopolok alkották). A gyalogság akár 10 000 főt is számlálhatott. A menetelés közben elszenvedett harci veszteségek valószínűleg még csökkenthették ezeket a „becsült" adatokat.[37]

McGeer egy arab leírást idéz a frank keresztes harcászatról, amely különösen tanulságos ebben az összefüggésben: „Csatában szilárd alakzatot vesznek föl, és amíg azt tartani tudják, soraikat nem lehet áttörni. De ha az alakzat szétesik és ők feloszlanak, föléjük kerekedni és foglyul ejteni őket csak idő kérdése. E formációnak alakja [négyzet] ... A lovasság együtt van, és a gyalogság nagy pajzsokkal gyűrűt formál körülöttük, falként véve körül őket. A pajzsok közül lándzsák merednek az ellenségre, mögöttük pedig számszeríjak várják őket... Lépésről lépésre menetelnek az ellenség felé, míg már alig van hely köztük. És amikor elérkezik a megfelelő pillanat, előre megbeszélt módon csatakiáltást hallatnak, és a gyalogság utat nyit a lovasság számára, mely az előbbivel a nyomában előre törve rátámad az ellenségre, akik ritkán tudnak ellenállni a rohamnak. Ha nem érik el céljukat, megfordulnak és visszasietnek a nyíláson át, mely bezárul mögöttük. Ez az

[35] *M. C. Lyons* és *D. E. P. Jackson:* Saladin: The Politics of Holy War. Cambridge, 1982. 335–336. o.

[36] *M. C. Lyons* és *D. E. P. Jackson:* Saladin: The Politics of Holy War. Cambridge, 1982. 336. o.

[37] *Anonymus:* Itinerarium peregrinorum et gesta regis Ricardi, in Chronicles and Memorials of the Reign of Richard I. Szerk. *W. Stubbs.* London, 1864. 249–278. o. (a menet és a csata), 260–261. o. (az alakzat). Ennek a forrásnak az új fordítását, mely a jelen tanulmány fő szövegrészeinek befejezése után jelent meg, l. *Helen J. Nicholson:* Chronicle of the Third Crusade. Aldershot, 1997. 236–257. o.

alakzat egy sétáló várhoz hasonló.[38] Érdekes, hogy az arab tudósító pontosan ugyanazt a metaforát választotta a „hadoszlop" formáció leírására, mint Anna Komnéné.

A régivágású hadtörténészek, mint Sir Charles Oman, Richárd arszufi győzelmét a Szaladin erőire mért „végzetes csapásnak" tartották. Smail mutat rá: „Az eredmény meglepő, de átmeneti taktikai siker volt, semmi több."[39] Richárd elérte stratégiai jelentőségű célpontját, Jaffát, a Jeruzsálemre mért támadáshoz szükséges nélkülözhetetlen ugródeszkát. Mindazonáltal tudta, hogy a szárazföld belsejében haladnia nem lesz olyan egyszerű, mint amilyen a part menti útvonal követése volt. A összeköttetést csak az biztosíthatta, ha az út mentén végig erősségeket állítanak fel – lassú és nehéz munka.[40] A „hadoszlopban" való haladásnak is megvoltak a maga korlátai. Harcászati alakzat volt, mely stratégiailag jelentős célpontok elérésére szolgált, de a megerősített települések bevételének a kényszere szempontjából másodlagos jelentőségű. A hadviselés, mint sok más korban, főleg az ostromokat részesítette előnyben.

Egy szóval, a „mozgó erőd" alakzat azért érdekes, mert megmutatja, hogy a harcászati alakzatokat és jártasságot az eltérő kultúrák hogyan vették át egymástól, még kölcsönös ellenségeskedés idején is. Egyáltalán nem kizárt, hogy az első keresztesek tapasztalatai ihlették meg Alexioszt „mozgó erődjének" megalkotásakor. Végül is Tatikiosz végigkísérte a nyugatiakat Kisázsián, és beszámolhatott arról, amit látott. És mit tanultak a latinok a görögöktől cserébe? Egyértelműen ugyanabban a környezetben tevékenykedtek, ami az elgondolások cseréjét valószínűsítheti. Meglepő, hogy többnyire csak az újonnan érkezett kereszteseknek jelentett nehézséget a taktika alkalmazása. 1147-ben csak a Templomosok hozzáértése tudta megmenteni a helyzetet, akik hasonló hadműveletek végrehajtásában jártasok voltak.

A keresztesek tapasztalata mégsem jelentett általános sikert. Szaladin elsöprő hattíni győzelme 1187. július 3–4-én a „mozgó erőd" alkalmazása kudarcának tipikus példája volt. Guido király megmutatta 1183-as Ain Dzsalut környéki hadjáratában, hogy tudja, hogyan kell a harc közbeni visszavonulást menetalakzatban levezényelni.[41] Négy évvel később mégis túltaktikázta magát, katasztrofális eredménnyel. A latin királyság által talán valaha felvonultatott legnagyobb sereget vezetve 1200 lovagot és 15-18 000 gyalogos katonát számláló seregét Guido a Saphorie forrásaihoz irányította, hogy szembenézzen a közelgő támadással. Amikor Szaladin július 2-án feltehetőleg 30 000 emberével megérkezett, ostrom alá vette a galileai tenger partján fekvő Tibériást. A védelmet Rajmund, Tripolisz grófjának, a Lusignanok monarchiával szembenálló csoport vezetőjének felesége irányította. Guidonak jogában állt volna, hogy ne küldjön sereget Tibériás felmentésére. A töredékes és a királlyal szemben kritikus források azzal érvelnek, hogy az elesett várost bármikor könnyedén visszafoglalhatták volna, ha Szaladin figyelmét kiterjedt birodalmának más területei kötik le. Még Rajmund grófot is úgy ábrázolják, mint

[38] *McGeer* 1995. 278–279. o., idézet *H. Ritter*től: „'La Parure des Cavaliers' und die Literatur über die rittliche Künste." *Der Islam,* 18 (1929.) 116–154. o. Az idézet (238. o.) szerzője Mohamed al-Mangli, XIV. századi író, de az is lehet, hogy Baha ad-Dín kortárs munkájára támaszkodik ennél a leírásnál.

[39] *Smail* 1956. 165. o.

[40] A probléma egy magyarázatát lásd *J. B. Gillingham:* Richard the Lionheart. London, 1989.[2] 193–201. o. További elemzésére és térképére *Hooper* és *Bennett*: Atlas. 100–101. o.

[41] *Smail* 1956. 152–154. o.

aki ezt a megoldást támogatja. Ám Guido az ostromlott város felmentése mellett döntött. Egyrészt a Szaladin szemtől szembe való legyőzésére tett 1183-as kísérlet feltűnő kudarca által rá nehezedő nyomás késztette erre a lépésre; másrészt a kötelesség, hogy megmentse vazallusának feleségét. Kortárs krónikások a parancsnoki szervezet hibáiban látták a vereség okát, a Templomos nagymester, Gérard de Ridefort veszedelmes befolyásának tulajdonítva, aki sürgette az előrenyomulást a július 2-3-a éjjelén tartott gyűlésen.

A következő napon Guido kelet felé vezette seregét, ahol hamarosan muszlim portyázók tömegének gyűrűjében, hőség és szomjúság kínjai között találták magukat. Ugyan találtak vizet az út mentén, de közel sem annyit, hogy nagy seregének ellátására elegendő legyen; a hattíni források elérésére tett kísérletüknek pedig Szaladin emberei hiúsították meg. Július 4-ének reggelén a keresztények elindultak, gyalogságuk és lovasságuk kölcsönösen támogatva egymást, de a gyalogos katonák elvesztették fejüket, és a „Hattin Szarvai" nevű hegy lejtőire menekültek. A lovasság követte őket, el is érték a dombtetőt, ahol Guido király elszántan küzdött maradék emberei oldalán; de az ellenség nagy túlerőben volt. Mindnyájukat lemészárolták vagy foglyul ejtették. Nem kétséges, hogy a király elhamarkodottan indult el vízben szegény terepen és nagyszámú ellenséggel szemben. A helyzetet nem könnyítették meg a latin táborban mutatkozó szakadás egyértelmű jelei, és az a tény sem, hogy a Rajmund gróf vezette elővéd áttört a muszlimok gyűrűjén és elmenekült, ami akár árulásnak is tekinthető. Mindazonáltal Guido tettei erős ellentétben állnak Alexiosz vagy Richárd cselekedeteivel, akik birtokában voltak a seregük összetartásához szükséges erős jellemnek. A vezetés nyilvánvalóan döntő fontosságú volt a „mozgó erőd"-taktika sikeres kivitelezésében.[42]

(*Veszprémy Márton* fordítása)

[42] A legfrissebb Hattinról szóló szakmunka *B. Z. Kedar:* The Battle of Hattin Revised. In: *B. Z. Kedar* (szerk.): The Horns of Hattin. Aldershot, 1992. 190–207. o.; *Joshua Prawer,* korábbi munkájára támaszkodva: Crusader Institutions. Oxford, 1980. 484–500. o.; *Hooper* és *Bennett:* Atlas. 98–99. o. a hadjárat térképe és a kommentár nagyban ezeken a munkákon alapul. *David Nicolle:* Hattin 1187: Saladin's Greatest Victory. London, 1983. ügyesen illusztrált füzet, a csata két diagramszerű harcászati térképével, Guido király erőit „hadoszlop" alakzatban ábrázolja, a három „harcvonalat" dobozként szemlélteti, a gyalogság körbe veszi a lovasságot (66–67., 70–71. o.). Lásd még *N. Housely:* „Saladin's Triumph over the Crusader States: The Battle of Hattin, 1187." *History Today,* 1987 július, 17–22. o.

CSIKY GERGELY

Evgenij Ivanovič Susenkov:

RUSSKO-MONGOL'SKAJA VOJNA (1237–1241 GG.)

A 2006-os év döntő jelentőségű volt a Nagy Mongol Birodalom (Jeke Mongol Ulusz) kutatása szempontjából. Dzsingisz kánná választásának 800. évfordulóján a hivatalos mongol ünnepségek mellett a Bonnból kiindult,[1] majd fél Európát bejárt, s többek között Magyarországra is eljutott[2] Dzsingisz kán kiállítás és kiadványok sorozata[3] mutatta az újjáéledt érdeklődést. Természetesen ez a kulturális kihívás a mongol hadjáratok által közvetlenül érintett országokban erősebb és egyben szükségesebb is volt, így számos országban – többek közt Magyarországon is – megtörtént a tatárjárás átértékelése, az események felidézése és a következmények újragondolása.[4]

A fent leírt folyamatba illeszkedik Je. I. Szuszenkovnak az 1237 és 1241 közötti orosz–mongol háborúról írott könyve is (Russko-mongolskaja vojna. Izdat'elstvo Tomskogo Universiteta, Tomsk 2006. 110 o.). A monográfia célja tehát kifejezetten a hódítás hadtörténeti eseményeinek tisztázása volt, és nem foglalkozik az Arany Horda kialakulásával.

A téma kutatása nagy múltra tekint vissza Oroszországban, ahol a magyarországi tatárjárással ellentétben nem egyszeri, viszonylag rövid ideig tartó csapás volt a mongol hódítás, hanem több évszázadon át tartó uralom, a történelmük szerves része. A mű alapvető kérdésfeltevései már a több évszázados kutatástörténet felvázolása során egyértelműek: előre eltervezett hadjárat volt-e az oroszországi, elkerülhetetlen volt-e a vereség és mik voltak a vereség fő okai? A szerző jól érezhetően elutasítja az ún. „eurázsiai iskola" (Vernadsky[5] és Gumiljov[6]) tételeit,[7] miszerint az orosz hadjárat nem volt előre eltervezett. Szuszenkov véleményéhez leginkább Kargalov Oroszországban leginkább elfogadott nézetei[8] állnak közel, de széles körben használta az utóbbi évek orosz szakirodalmát is.

A bevezetés második felét a források rövid, tételszerű áttekintése alkotja. E résznek külön értéke, hogy az orosz szakirodalomban eddig megszokott gyakorlattal szemben már nem pusztán a földrajzi hovatartozás (nyugati, orosz és keleti), hanem forrásérték alapján is osztályoz. Használja, és jól ismeri Julianus barát útijelentését, melynek orosz fordítását könyve függelékeként közli. Kiemelhető a korabeli perzsa nyelvű krónikák használata is, mert bár Rasid ad-Dín idézése már a XIX. század második felében elterjedt, Dzsuvajni, Dzsúzdzsání és Vasszáf adatait jóval kevesebben használták fel az események bemutatásakor.[9] Az írott források mellett régészeti, ezen belül fő-

---

[1] Dschingis Khan und seine Erben. Das Weltreich der Mongolen. Katalogbuch zur Ausstellung. Bonn, 2006.

[2] „Dzsingisz kán és öröksége." Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban, 2007. május 25-től szeptember 2-ig.

[3] *B. Szabó János:* A tatárjárás. Budapest, 2006. (a továbbiakban *B. Szabó* 2006.); *Törcsi Levente* (szerk): Kilenc égben. Mongol kortárs szépirodalmi antológia. Budapest, 2006.; Tatárjárás katalógus

[4] „Dzsingisz kán és öröksége." Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban, 2007. május 25-től szeptember 2-ig; *B. Szabó* 2006.

[5] *Vernadsky, George:* The Mongols and Russia. New Haven, 1953. (a továbbiakban *Vernadsky* 1953.), *Vernadskij, G. V.:* Mongoly i Rus'. Moszkva, 1997. (a továbbiakban *Vernadskij* 1997.). Vernadszkij műveit viszonylag későn fordították oroszra, mivel azokat amerikai emigrációjában írta. A könyv teljes terjedelmében megtalálható az interneten: http://gumilevica.kulichki.ru/VGV/vgv3.htm

[6] *Gumilev, L. N.:* Drevnjaja Rus' i velikaja step'. Moszkva, 1992. (a továbbiakban *Gumilev* 1992.). Gumiljov könyve teljes terjedelmében megtalálható az interneten is: http://gumilevica.kulichki.net/ARGS/index.html

[7] Vernadszki és Gumiljov elméletük szerint a tatárok a kunok (polovecek) elleni hadjárat folytatásához szükséges, megfelelő mennyiségű élelem és ló biztosítása esetén nem támadták volna meg az orosz fejedelemségeket.

[8] *Kargalov, V. V.:* Mongolo-tatarskoe našestvie na Rus'. Moszkva, 1966. (a továbbiakban *Kargalov* 1966.).

[9] A helyzetét jelentősen megkönnyíti, hogy az összes fent felsorolt szerző mindegyike orosz fordításban is elérhető. Az említett perzsa források orosz fordításai: Rašid-ad-Din: Sbornik letopisej. Moszkva, 1952.; Vassaf: Iz „Istorii." In: *Tuzengauzen, V. G.:* Sbornik materialov, otnosjaščihsja k istorii Zolotoj Ordy. (SMIZO) Tom 2.

leg fegyvertörténeti adatokat is használt,[10] bár hiányosságnak tekinthető, hogy a korabeli mongol fegyverzet máig egyetlen összefoglalására, Witold Świętosławski angol nyelvű könyvére nem hivatkozik.[11] Mindemellett, ha a felhasznált források arányait szemléljük, továbbra is szembetűnő marad az Orosz Évkönyvek dominanciája.

A továbbiakban a könyv a hadjáratok okait boncolgatja, majd bemutatja a mongol és az orosz hadsereg állapotát, felszereltségét, szervezetét, létszámát és harcértékét. A nagy nyugati hadjárat tervszerűségében Szuszenkov nem kételkedik, s ezt megbízható forrás is alátámasztja. Dzsuvajni leírása szerint az 1235. évi kurultájon már eldöntötték, hogy „Bulgárt, az ászok és az oroszok földjét" el kell foglalni. A hadjárat vezetését Batura, Dzsingisz unokájára, Dzsocsi fiára bízták, sőt Ögödej nagykán ragaszkodott ahhoz is, hogy Szübőtej, a tapasztalt hadvezér is elkísérje őt,[12] s ezért vette el tőle a kínai hadjárat főparancsnokságát. Mindez arra utal, hogy a nagykáni udvarban is nagy jelentőséget tulajdonítottak a nyugati hadjáratnak.

A hadjárat fő okait a szerző a birodalom hódító ideológiájában látja: a sokféle törzsből és nemzetségből összegyúrt állam egységes identitását éppen az égi felhatalmazásból uralkodó kagán hatalmának elismerése és a világhódításra való törekvés adta. A hivatalos mongol államideológia szerint az Égisten (Tengri) eleve az egész világot a mongolok kezébe szánta, így a hódításokkal csupán a jussukat veszik birtokba. Az univerzális hatalom eszméje ugyanakkor nem kizárólagos steppei nomád sajátosság, és több jel arra mutat, hogy ez az elképzelés részben a kínai császári ideológia tükröződése.[13] Szuszenkov értelmezése szerint Batu oroszokhoz intézett ultimátuma a befogadott polovecek (kunok) miatt, és kérése, hogy adjanak élelmet és lovakat az előlük menekülők üldözésére, csupán a kán hivatalos retorikájának része volt. Feltűnő a hasonlóság IV. Bélához küldött leveleinek[14] hangvételéhez, annál is inkább, mert Magyarország esetében is már évekkel korábban lehetett tudni a kán háborús terveiről.

A mongol hadsereggel kapcsolatban elsősorban a nagyfokú szervezettséget és kitűnő fegyelmet emeli ki a könyv. A hadsereg tízes felosztása (tizedekre, századokra, ezredekre és tümenekre) már a hsziung-nuktól (ázsiai hunok) kezdve jól ismert a belső-ázsiai hadtörténetben, s a szervezet a továbbiakban is fennmaradt. A csatarendről (jaszal) szólva a szerző ismerteti a sereg hármas felosztását (centrum = gol, jobb szárny = barúngar, bal szárny = dzseüngar), ugyanakkor megfeledkezett további, fontos feladatokat ellátó csapatrészekről, a felderítőkről (karavul), az előőrsről (manglaj) és az utóvédről.[15] Az egyes csapatrészek együttműködését a centrum színleges visszavonulásával,

---

Izvlečenija iz persidskih sočinenij. Moszkva–Leningrád, 1941. 80–89. o.; Džuvejni. Iz „Istorii zavoevatelja mira." In: SMIZO T. 2. 1941. 20–24. o. Minorskij, V. F. fordítása: O sostave Velikoj Jasy Čingis Hana. In: *Vernadskij, G. V.:* Issledovanija i materialy po istorii Rossii i Vostoka. Vyp. 1. Brüsszel, 1939. Džuzdžani: Nasirovy razrjady. In: Materialy po istorii turkmen i Turmenii. T. 1. Moszkva, 1939. E források orosz fordításai az interneten is megtalálhatóak a http://www.vostlit.info/ oldalon.

[10] Főleg *Kirpičnikov, A. N.:* Voennoe delo na Rusi v XIII–XV. vv. Leningrád, 1976. és *Hudjakov, Ju. S.:* Vooruženie central'no-aziatskih kočevnikov v epohu rannego i razvitovo srednevekov'ja. Novosibirsk, 1991. című könyveit és *Nemerov, V.:* Voinskoe snarjaženie i oružie mongol'skogo voina XIII–XIV. vv. c. cikkét használta: *Sovetskaja Arheologija*,1987/2. 212–227. o.

[11] *Świętosławski, Witold:* Arms and Armour of the Nomads of the Great Steppe in the Times of the Mongol Expansion (12th–14th Centuries). Łodź, 1999. (a továbbiakban *Świętosławski* 1999.)

[12] A passzus magyar fordítása: A tatárjárás emlékezete. Budapest, 1981. 62. o.

[13] A kagán a kínai császár felfogásához hasonlóan az „ég fia = t'ien ming," aki elvben az egész világ ura. L. *Tryjarski, Edward:* Bestattungssitten türkischer Völker auf dem Hintergrund ihrer Glaubensvorstellungen. Berlin, 2001. (a továbbiakban *Tryjarski* 2001.). A Türk Birodalomban már létező hódítási ideológiát Vásáry István kváziuniverzalizmusnak (partikuláris univerzalizmusnak) nevezte, és a hódítás központi mozgatórugójaként írta le a nomád birodalmakban. L. *Vásáry István:* Nép és ország a türköknél. In: Nomád társadalmak és államalakulatok. (Szerk. Tőkei Ferenc) Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18. Budapest, 1983, 200–201. o. A téma újabb orosz összefoglalásai: *Skrynnikova, T. D.:* Sakral'nost' pravitelja v predstavlenijah mongolov XIII v. Narody Azii i Afriki 1989. No. 1. 67–75. o.; *Skrynnikova, T. D.:* Harizma i vlast' v epohu Čingis-hana. Moszkva, 1997.

[14] Julianus második útjáról készült jelentése 1237–38-ból. In: Julianus barát és Napkelet fölfedezése. Magyar ritkaságok. Budapest, 1986. 80. o.

[15] *Doerfer, Gerhard:* Türkische und mongolische Elemente in Neupersischem. IV. Wiesbaden, 1975. Yasal címszó, 82. o.

majd a szárnyak együttes támadásával jellemzi. Sajnos a yasal működésével kapcsolatban csak késői, timurida szövegek szolgálhatnak közvetlen forrásként, a korábbi időszakból csak csataleírásokra támaszkodhatunk. A fent leírt hadmozdulatok mellett gyakori volt, hogy először a szárnyakon támadtak, így provokálták ki az ellenséges sereg támadását.[16]

A mongol sereg nagyobb részét a könnyűlovasság alkotta, ugyanakkor a szerző kiemeli a nehézlovasság meglétét is. A nehézlovasság alkalmazása a kora középkortól kezdve jól adatolt Belső-Ázsiában, de még az olyan, nyugatra szakadt nomád népeknél is, mint az avarok. Annyi mindenesetre a koraközépkori példákból is látszik, hogy a teljes seregnek csak kis töredékét jelentette a páncélos lovasság, és általában csak a csaták végén vetették be őket, a sorsdöntő pillanatokban.[17]

A szerző a közép-ázsiai hadjáratokban részt vett Mihail Ignatjevics Ivanin tábornok 1846-os munkája nyomán[18] részletesen ismerteti a mongol lovasok fegyverzetét is. Leírása szerint minden lovasnak volt egy görbe kardja (szablyája), harci baltája, bőrpáncélja és pányvája. A nehézlovasság két íjjal, kéttegeznyi nyíllal, tartalék hegyekkel, két (egy egyenes és egy görbe) karddal, hosszú lándzsával, harci baltával, páncélinggel, vas sisakkal, sőt néha lemezes páncéllal is rendelkezett, valamint egy bőrpáncéllal, ami a lovát borította. Ezen kívül mindenkinél kellett lennie reszelőnek, árnak, tűnek-cérnának és bőrtömlőknek. Minden lovasnak volt egy vezetéklova is. A tisztek parancsait zászló-, tűz- és füstjelekkel juttatták el a katonákhoz, ezek mellett dob és kürtjeleket is használtak. Táborozáskor minden feladatkörnek külön felelőse volt; a táborra jól szervezett őrség vigyázott, amit még Dzsingisz kán szervezett meg.

A jól meghatározott feladatkörök és a szigorú fegyelem mellett Szuszenkov a mongol sereg által alkalmazott, a korban magas színvonalú haditechnikát is kiemeli. A kínai hadjáratok során bőven volt alkalmuk elsajátítania a várostromló technikákat, így Európába érkezésükkor már komoly műszaki alakulatokkal és eszközökkel is rendelkeztek. Ezek utóbbiak közé tartoztak a kőhajító gépek, a faltörő kosok, az ostromtornyok, a görögtűz és puskaporral működő eszközök. Leírásuknál a szerző, érdekes módon, nem idézi a sinológus Skoljar könyvét a tűzfegyverek előtti Kína tüzérségéről, mely pedig részletesen bemutatja a hadigépeket is.[19] Említi viszont Nisápur 1221-es ostromát, melynek során a mongolok 3000 ballisztát, 300 katapultot, 4000 ostromlétrát és 2500 málhányi kőlövedéket használtak, valamint 700 – robbanó naftával töltött agyagkorsót kilövő – hajítógépet. (Az ostromgépek használata a nomád népek körében nem volt új dolog, hiszen az avarokról szóló, VI. század végi tudósítások is számos, különféle ostromgépet említenek.[20]) Hosszan tartó ostrom idején a mongolok, fából, egy második falat is építettek a vár köré, hogy megakadályozzák a kirohanásokat és elvágják a védőket az esetleges külső segítségtől.

A jelek szerint a mongolok alaposan kihasználták a korszak egyéb technikai vívmányait is, így Szuszenkov szerint bizonyos régészeti leletek kézigránát használatára utalnak. A mongol hadsereg kínai és perzsa források alapján valóban használt puskaporral töltött lövedékeket,[21] s azok régészeti nyomait meg is találták – a karakorumi szovjet ásatások során egy edénytípust robbanó lövedékként azonosítottak.[22]

---

[16] *Csiky Gergely:* The Tuzukat-i Timuri as a Source for Timurid Military History. AOH 59. 2006. 483–486. o.

[17] A nehézlovasság szerepére l. még *Mielczarek, M:* Cataphractarii and Clibanarii. Studies on the Heavy Armoured Cavalry of the Ancient World. Łodz, 1993.

[18] *Ivanin, M. I.:* O voennom iskusstve i zavoevanijah mongolov. Sanktpeterburg, 1846. (a továbbiakban *Ivanin* 1846.). A könyvet hasonmásként 2001-ben újra kiadták.

[19] *Školjar, S. A.:* Kitajskaja doognestrel'naja artillerija. Moszkva, 1980.

[20] *Dennis, George T.:* Byzantine Heavy Artillery: The Helepolis. *Greek, Roman and Byzantine Studies,* 39. 1998. 99–115. o.; *Kardaras, Georgios:* The Episode of Bousas (586/7) and the Use of Siege Engines by the Avars. *Byzantinoslavica,* 63. 2005. 53–65. o.

[21] Összefoglalóan *Swiętosławski* 1999. 73–77. o.

[22] *Kiselev, S. V. – Merpert, N. Ja.:* Železnye i čugunnye izdelija iz Kara-Koruma. In: Drevnemongol'skie goroda. Moszkva, 1965. 191–192. o., újabban rendkívül kritikusan viszonyul ehhez a monográfiához és a Kiszeljov-féle ásatásokhoz *Eva Becker:* Die altmongolische Hauptstadt Karakorum. Forschungsgeschichte nach historischen Aussagen und archäologischen Quellen. *Internationale Archäologie,* 39. Rahden/Westf. 2007. Kis méretű, bombaként, illetve kézigránátként értelmezhető, vastag falú agyagedények jól ismertek az Arany Horda Volga menti lelőhelyeiről.

A tatárjárás másik nagy haditechnikai újítása a vegyi hadviselés volna. Szuszenkov Swiętoslawski kutatásaira hivatkozva[23] amellett érvel, hogy a mongolok 1241. április 9-én a liegnitzi csatában harci gázt is bevetettek. Valójában e közlés forrása Ján Długosz humanista történetíró leírása, aki, két évszázaddal az események megtörténte után, a csata elbeszélése során nagy, fullasztó füstöt említ. Swiętoslawski azonban nem foglal állást egyértelműen, hogy a mongolok füstöt vagy harci gázt használtak-e abban az ütközetben.[24]

A technikai felszereltség és a hadsereg szervezettsége mellett a tatár hadsereg vezérkara is jól szerepelt. Batu az orosz hadjárat idején már nagyjából 30 éves lehetett, sok hadjáratban részt vett hadvezér volt, mégis sokat jelentett, hogy mellette harcolt a mongol sereg legtapasztaltabb és egyben legtehetségesebb katonai géniusza, Szübőtej-Bagatur, aki ha kellett, elláthatta őt tanácsokkal. Batu, minden valószínűség szerint, személyes(?) jó tulajdonságokkal is rendelkezett, hiszen a mongolok „jó kánként" (Szajn kán) emlékeztek meg róla, Rasíd ad-Dín szerint pedig Dzsingisz unokái között az egyik legtiszteletreméltóbb volt, akinek szavára hallgattak a kurultájban. A hadjárat jelentőségét az is mutatta, hogy két jövendő nagykán, Güjük és Möngke is a seregben harcolt.

A mongol sereg tehát a korszakban, céljait és lehetőségeit tekintve, világszínvonalon állt, aligha nem a kor legerősebb hadserege lehetett. Szuszenkov egyik fő kérdése, hogy mekkora lehetett e sereg létszáma. A becslések rendkívül bizonytalanok, a korai szerzők öt-hatszázezres adatai és a harmincezer fős alsó határ között ingadoznak;[25] a két véglet között áll Kargalov százhúsz-százhetvenezer fős becslése.[26] Szuszenkov Csernisevszkij[27] és Koscsejev[28] újabb keletű, hatvannyolcvanezres javaslatát fogadja el. Ez a létszám jól összhangba hozható Petrusevszkij középázsiai, százhúszezer fő körüli adataival.[29]

A fentiekkel szemben az orosz sereg távolról sem volt ennyire erős és felkészült. A XIII. század elején az orosz területek rendkívül széttagoltak voltak, a korban mintegy 50 fejedelemség létezett. Az egyes fejedelmek egymással háborúztak, győzelmeik azonban lokális jelentőségűek maradtak. Ráadásul a korszakban a szezonális háborúk voltak a legjellemzőbbek, Szuszenkov leírása szerint az orosz fejedelmek szinte kizárólag nyáron hadakoztak, a nomád betörések pedig ősszel ismétlődtek. Feltehetőleg ezért volt olyan döbbenetes hatású, hogy a mongolok télen támadtak rájuk. Ennek két oka lehetett, részben – Vernadsky szerint – a mongol tél sokkal keményebb, mint az orosz, s emiatt nem okozott nekik gondot a hideg időjárás,[30] a másik ok inkább pszichológiai lehetett, a téli támadás ugyanis meglepetésként hatott. Mindezek mellett tekintetbe kell venni, hogy a folyók és mocsarak télen befagynak, és nem jelentenek közlekedési nehézséget.

A téli hadakozás valójában az oroszok előtt sem volt ismeretlen. A befagyott folyók és mocsarak óriási logisztikai előnyt jelentettek.[31] Ibn Battúta az Arany Horda leírása során arra utal, hogy a tatárok télen úgy közlekedtek a befagyott folyókon, mintha utak volnának, de télen zajlott a híres, Csúd-tavi jégcsata is 1242-ben,[32] mindössze két évvel az orosz fejedelemségek elleni mongol hadjárat befejezése után.

---

[23] *W. S. Swietoslawski:* Boevie gazi v armii srednyevekovyh mongolov. In: Voennaja arheologija. Oružie i voennoe delo v istoričeskoj i social'noj perspektive. StPbg. 1998. 295. Az ezzel kapcsolatos vitákhoz lásd *Swietoslawski* 1999. 79. 4. lábjegyzet.

[24] *Swiętosławski* 1999. 79–80. o.

[25] Az alsó határhoz *Gumilev* 1992. és *Grekov, V. D.:* Tatarskoe našestvie (XIII–XV. vv.) *Istoričeskij žurnal,* 1937. No. 6. 46–63. o.

[26] *Kargalov, V. V.:* Vnešnepolitičeskie faktory razvitija feodal'noj Rusi. In: Feodal'naja Rus' i kočevniki. Moszkva, 1967. (a továbbiakban *Kargalov* 1967.) 75. o.

[27] *Černyševskij, D. V.:* „Priidoša besčisleny, jako pruzi." *Voprosy istorii,* 1989. (a továbbiakban *Černyševskij* 1989.) No. 2. 127–132. o.

[28] *Koščejev, V. B.:* Ešče raz o čislennosti mongol'skogo vojska v 1237 godu. *Voprosy istorii,* 1993. (a továbbiakban *Koščejev* 1993.) No. 10. 131–135. o

[29] *Petruševskij, I. P.:* Pohod mongol'skih vojsk v Srednjuju Aziju v 1219–1224 gg. i ego posledstvija. In: Tataro-mongoly v Azii i Evrope. Moszkva, 1977. 107–139. o.

[30] *Vernadsky* 1953.; *Vernadskij* 1997. 58. o.

[31] Erre utal *B. Szabó János:* A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország. (Budapest, 2007.) egyik találó fejezetcíme is: „Tél tábornok" mongol szolgálatban" 86–92. o. (A továbbiakban *B. Szabó* 2007.)

[32] *Nicolle, David:* Lake Piepus 1242. London, 1996.; *Urban, William:* The Teutonic Knights: A Military History. London, 2003. 93–96. o.

Az orosz történetírásban már közhelyként ismétlődik, hogy a fejedelemségek nem tudták egyesíteni az erejüket, és a szétaggoltság miatt teljesen esélytelenek voltak a mongolokkal szemben. Szuszenkov szerint ugyanakkor az egyesített orosz sereg sem lett volna képes ellenállni a támadóknak. Az orosz területek lakossága a történeti demográfia adatai szerint azidőtájt 7,9–8,5 millió között mozoghatott,[33] ami a korabeli Európában tekintélyes számnak minősült. A XIX. századi történészek elképzelését, miszerint Vlagyimir Novgoroddal és Rjazannyal együtt 50 000 főt volt képes kiállítani, s így az egyesített orosz sereg létszáma elérhette volna a 100 000 főt, Szuszenkov nem tartja meggyőzőnek.[34] Véleményét elsősorban a druzsinák kis létszámára építi. A rendelkezésünkre álló adatok szerint a druzsinák átlagosan három-négyszáz főből álltak, és csak kivételes esetben érte létszámuk a hétszáz főt.[35] A kis, de jól felszerelt seregek ugyan alkalmasak lehettek a fejedelmek egymás közötti harcaira, de egy világhódításra készülő hadsereggel szemben esélytelenek voltak. Kérdéses az is, hogy a druzsinák összessége a teljes hadseregnek tekinthető-e?

A kis létszámnál és a felszereltségnél nagyobb gond lehetett, hogy az orosz fejedelmek sem átfogó stratégiával, sem taktikával nem rendelkeztek. Gyakorlatilag semmilyen tervük nem volt a védekezésre. Mindez még a hadrendjükben is megnyilvánult, melyben nem a klasszikus, hármas felosztás érvényesült, hanem területi-regionális elvek alapján sorakoztak fel egymás mellett pl. a rjazanyiak és a novgorodiak.

Az ellenállás lehetősége megítélésének szempontjából fontos kérdés, hogy részt vett-e a védekezésben a „civil" lakosság is? Kargalov szerint a parasztok és a városi polgárok jelentős szerepet játszottak a védekezésben,[36] míg Szuszenkov, magyarországi példa alapján, azt vallja, hogy mindenki, aki csak tudott, elmenekült a mongolok elől. Ugyanakkor nehezen képzelhető el az is, hogy a lakosság nem vett volna aktívan részt a városok védelmében. Erre utal, hogy több város – például Rjazany, Kijev vagy a volhíniai Vlagyimir – esetében a régészeti feltárások hatalmas tömegsírokat mutattak ki.[37]

A mongol támadás előestéjén viszonylag sok város létezett orosz földön, Rapov három nagyobb csoportra osztotta őket: nagy városokra, mint Kijev, Vlagyimir vagy Rjazany, kisvárosokra, mint Danyilov és Holm, és végül erődökre.[38] Ez utóbbiakat általában csak földsáncokkal és árkokkal erődítették meg, és semmiképpen sem állhattak ellen a fejlett ostromtechnikával rendelkező mongol seregnek, amely többszázezres kínai és közép-ázsiai városokat is elfoglalt már. Hasonlatosképpen az orosz haderőnek sem lehetett esélye a korszak legjobban felszerelt és legszervezettebb seregével szemben. Ezt igazolja a mongol hadsereg nagy mozgási sebessége: egy-egy város elfoglalásához ugyanis átlagosan két napra volt szükségük.

Szuszenkov az oroszországi mongol hódításokat három szakaszra osztja: 1.) Batu kán seregének hadjárata az északkeleti fejedelemségek ellen 1237 őszétől 1238 tavaszáig; 2.). a Dest-i Kipcsak elleni hadjárat 1238 nyara és 1240 ősze között; 3.) a délnyugati fejedelemségek meghódítása 1240 őszétől 1241 tavaszáig. A hadmozdulatok sorrendjével kapcsolatban a legfőbb kérdés, hogy miért éppen az északkeleti területeket hódították meg először? A legelfogadottabb Ivanin véleménye, mely szerint, ha először a délieket hódították volna meg, akkor a déli városok lakossága északra menekült volna, és így felkészülhettek volna a védelemre.[39] Ezzel szemben Ju. V. Krivo-

---

[33] *Gorskaja, N. A.:* Istoričeskaja demografija Posii epohi feodalizma: Itogi i problemy izučenija. Moszkva, 1994. (a továbbiakban *Gorskaja* 1994.) 48–49. o. Újabb adatokat szolgáltat a Rusz történeti demográfiájához *Kozjuba, V. K.:* Istoriko-demografična harakteristika davn'oruskoj sim'i (za materialam istoričnih ta arheologičnih džerel. *Arheologija,* 2001. No. 1. 29–41. o.

[34] *Kargalov* 1967. 79. o.

[35] *Černyševskij* 1989. 131. o.

[36] *Kargalov* 1966.; *Frojanov, I. Ja.:* Kievskaja Rus': Očerki social'no-političeskoj istorii. Leningrád, 1980. 204–205. o.

[37] Az oroszországi tatárjárás régészeti nyomairól l.: Rus' v XIII veke. Drevnosti temnogo vremeni. (Sost. red.: Makarov, N. A. – Černecov, A. V. – Koval', V. Ju. – Kuzina, I. N.) Moszkva, 2003. (A továbbiakban Rus' v XIII veke.)

[38] *Rapov, O. M.:* Russkie goroda i mongol'skoe našestvie. In. Kulikovskaja bitva v istorii i kul'ture našej Rodiny. (Red.: B. A. Rybakov) Moszkva, 1983. 77–89. o.; Rus' v XIII veke.

[39] *Ivanin* 1846. 41. o.

sejev úgy véli, hogy a mongolok voltaképpen nem akarták meghódítani az orosz erdővidéket, nekik csak a déli területek kellettek,[40] ám mivel 1237 őszén, az orosz fejedelemségek elleni támadás előestéjén éppen Bolgár városát dúlták fel, és a szamarai Volga-kanyarnál keltek át a folyón, topográfiailag az északkeleti területek elfoglalása volt a legkézenfekvőbb.

A korábbi orosz kutatók elképzelése a mongolok egyetlen nagy hadoszloppal vonultak be az orosz fejedelemségek területére. A szerző viszont, Koscseevnek a mongol hadjáratok feldolgozása során mindezidáig negligált, 1993-as tanulmányát idézve, Julianus barát levelének azon közlésére irányítja a figyelmet, miszerint a mongol sereg négy részre tagolódott.[41] Az egyik a Volga felől Szuzdal felé közeledett, a másik délről Rjazanyt támadta, a harmadik pedig a Donnál, Voronyezszsel szemben sorakozott fel. A negyedik egység valószínűleg az utóvéd szerepét töltötte be.

Julianus barát adatait korábban azért nem fogadták el, mert más források, például az apokaliptikus és eszkatológikus szemléletű, a részletek iránt közömbös orosz évkönyvek, nem erősítették meg azokat. Így a többirányú támadás igazolására csak közvetett adatok állnak rendelkezésre, mint a vlagyimir-szuzdali fejedelemség elfoglalásának eseményei és Dzsingisz kán kínai hadjáratának részletei. Hasonló, a többirányú támadással kapcsolatos megállapításokat tett Dzsingisz kán hadművészetével kapcsolatban A. A. Sztrokov is, már 1955-ben.[42] A mongol seregben a három hadoszlopban, különböző irányokból történő támadás általános szokás volt, ezt a magyarországi hadjárat adatai is igazolják, ahol Batu a főssereggel a Vereckei-hágón kelt át, míg Kadan és Bogutaj délről, Erdélyen keresztül hatolt be, Orda pedig Lengyelországból érkezett.[43] A hadsereg ilyen felosztása gyakorlatilag megegyezik a centrumra, jobb- és balszárnyra való tagolódással, mely esetben az egyes seregrészek önálló feladatköröket is betölthettek, és csak nagyobb csaták előtt egyesültek. A hadmozdulatok célja pedig nagy területek bekerítése, az ún. körvadászat (jerge) volt.

A harcok eseményeinek leírásakor a szerző alaposan kiaknázta a régészeti adatokat is. Rjazany 1237. december 16-án elkezdődött ostromával kapcsolatban ismertette a város lakosságának és területének nagyságát, leírta a várost körülvevő erődítéseket. Rjazany feldúlásának régészeti bizonyítékai közé tartozik egy tömegsír, melyben szorosan egymás mellett három szinten helyezkedtek el a holttestek. A halottaknak a fejét és sokszor a kezét is levágták.[44]

Rjazany lerombolása után a mongolok az Oka folyó felé vonultak, 1238 január elejére pedig elérték Kolomnát a Vlagyimir fejedelemség határán. A hagyományos felfogás szerint ezzel a tatár sereg elvágta a vlagyimiri fejedelmet, Jurij Vszevolodovicsot a visszavonulási útvonaltól és a novgorodi segítségtől. A szerző szerint ez az elképzelés túl modern gondolat: egyszerűen ez volt a legrövidebb és legkézenfekvőbb út Vlagyimirba.

Ehhez a hadmozdulathoz kötődött az Oroszország elleni mongol hadjárat első nyílt ütközete. A szerző úgy vélekedik, hogy a vlagyimiriak a rjazanyi druzsina maradékával együtt megpróbálták megállítani a mongolokat, ugyanakkor valószínűbb, hogy a város megsegítésére küldött felmentő sereget kerítették be a mongolok,[45] akiknek nem okozott különösebb nehézséget az ellenfél legyőzése, bár az ellenállás jelentős voltára utalhat Rasid ad-Din tudósítása Külkan dzsingiszida herceg haláláról, amit a tatárok Moszkva lerombolásával toroltak meg.

A szerző a mongol hadsereg sebességét is vizsgálta. A Rjazany és Vlagyimir között eltelt idő alapján meghatározható a mongol sereg átlagsebessége, ami mintegy 15 km volt naponta. Janin

---

[40] *Krivošeev, Ju. V.:* Rus' i mongoly: Issledovanie po istorii Severo-Vostočnoj Rusi XII-XIV. vekov. SPb. 2000. 141. o.

[41] *Koščejev* 1993. 131–135. o.

[42] *Strokov, A. A.:* Istorija voennogo iskusstva T. 1. Rabovladel'českoe i feodal'noe obščestvo. Moszkva, 1955. 662. o.

[43] *B. Szabó* 2007. 100–101. o.

[44] *Kuza, A. V.:* Važnejšie goroda Rusi. Arheologija SSSR: Drevnjaja Rus': Gorod. Zamok. Selo. Moszkva, 1985. (a továbbiakban *Kuza* 1985.); *Darkevič, V. P. – Bobrisevič, G. V.:* Drevnjaja stolica Rjazanskoj zemli: XI–XIII vv. Moszkva, 1995. 373., 376. o.; a XIII. századi Rjazany legújabb kutatási eredményeiről l. *Černecov, A. V. – Strikalov, I. Ju.:* Staraja Rjazan' i mongolo-tatarskoe našestvie v svete novyh issledovanij. In: Rus' v XIII. v. 18–33. o.

[45] *B. Szabó* 2007. 88. o. A mongol-kori Kolomna régészeti kutatásáról l. *Mazurov, A. B.:* Osnovnye itogi arheologičeskogo izučenija Kolomny. *Rossijskaja arheologija,* 1998. No. 1. 91–106. o.

hasonló eredményeket kapott, 13 km/nappal számolt, amikor a Torzsok és Novgorod között eltelt időt vizsgálta.[46] Ez a nagy sebesség eredményezhette, hogy egy város bevétele általában két napot vett igénybe.

Ezután Batu Vlagyimir és Szuzdal ellen vezette a seregét. A támadók kétfelől közelítették meg Vlagyimirt, ezért Jurij Vszevolodovics fejedelem cserbenhagyta a várost, és észak felé menekült. A fejedelem viselkedése nem volt egyedi a korban, sőt úgy tűnik, hogy a fejedelemnek kötelessége volt elkerülnie, hogy egy ostromlott várban rekedjen. Egyéb párhuzamok is akadnak, mint Dimitrij Donszkoj 1382-es menekülése Toktamis elől,[47] vagy akár IV. Béla menekülése a Sajótól egészen Trauig. Az ellenállás kulcsa a fejedelem, illetve a király volt, akinek az életét nem kockáztathatták. Nem véletlen, hogy a Kadan vezetésével Magyarországot dúló tatár seregek oly nagy erőfeszítéseket tettek IV. Béla elfogására.[48]

Batu kán tümenjei 1238. február 4-re érkeztek Vlagyimirba. A Kljazma folyó partján fekvő, jól megerősített, árkokkal körülvett város négy erődített részre tagolódott. A kőfalakal övezett belső vár, benne az Uszpenszkij székesegyházzal és a fejedelmi udvarral, magaslatra települt.[49] A fejedelem a város védelmét két fiára, Vszevolodra és Msztyiszlávra hagyta (és Pjotr Oszljagyakovics vajdára). A tatárok az ostrom megkezdése előtt a falaknál kivégezték a moszkvai fejedelmet. A mongol sereg február 7-én hatolt be a jelentős katonai erő nélkül maradt erődbe, amit nagy mészárlás és pusztítás követett. A harcokban Rasid ad-Din leírása alapján Möngke, a jövendő nagykán kitüntette magát hőstetteivel. Vlagyimirral egy időben Szuzdal is elesett, azt, Julianus barát levele alapján, egy másik mongol csapattest foglalta el. A tatárok öt napon belül Perejaszlavl városát is bevették.

A város elfoglalása után a sereg három részre oszlott, az egyes seregrészek Torzsokba, Szity felé, és Galics-Merszkij felé, északra vonultak. A veszedelem elől sokan az erdőkbe menekültek, ahol az éhezés várta őket. Hasonló adatokat szolgáltat a magyarországi tatárjárásról Rogerius is.[50]

Eközben Jurij Vszevolodovics nagyfejedelem sereget gyűjtött a Szity folyónál, a Mologa mellékfolyójánál. A mongol sereg március 4-re ért oda Burundaj vezetésével, és meglepte az oroszokat. Az ütközetet sorsdöntőnek tartják az orosz történetírásban,[51] holott Jurij eleve esélytelen volt. Megsemmisítő vereséget mértek rá, a fejedelem az erdőbe menekült, de elfogták, és megölték.

A mongolok nyugat felé elfoglalták Dmitrovot, Volok-Lamszkijt és Tvert. Torzsok városát (Novgorod déli részén) március 5-én kétheti ostrom után sikerült csak bevenniük: valószínűleg nem tudták felvonultatni hadigépeiket. Ezután Novgorod felé vonultak, de a város előtt száz versztányira megfordultak. Máig vitatott, hogy miért fordultak vissza közvetlenül Novgorod előtt. A lehetséges okok közé sorolták a járhatatlan utakat, a kimerültséget, a takarmányhiányt és „az orosz nép hősies ellenállását." Sajátos elmélettel állt elő Ivanin, aki szerint azért fordultak vissza, mert a száraz takarmányhoz szokott lovak megbetegedtek a Novgorod környéki mocsarakban.[52] Szaharov szerint a támadás leállásának oka Batu megegyezése volt Jaroszláv Vszevolodoviccsal és Alekszandr Nyevszkijjel,[53] Gorszkij viszont meggyőzően cáfolta a „fegyverszünet"-elméletet, ugyanis a források alapján mindketten csak jóval később, 1243-ban illetve 1248-ban vették fel a diplomáciai kapcsolatot Batuval.[54] A legvalószínűbbnek Janin elmélete tűnik: azért állhattak meg, mert

---

[46] *Janin, L. V.:* K hronologii i topografii ordynskogo pohoda na Novgorord v 1238 g. In: Issledovanija po istorii i istoriografii feodalizma: K 100-letiju so dnja roždenija akad. B. D. Grekova. Moszkva, 1982. (a továbbiakban *Janin* 1982.) 146–158. o.

[47] *Gorskij, A. A.:* „Vsego esi ispolnena zemlja russkaja...". Ličnosti i mental'nost' russkogo srednevekov'ja. Očerki. Moszkva, 2001. (a továbbiakban *Gorskij* 2001.) 127. o.

[48] *Kristó Gyula:* Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986. 130–131. o.; *B. Szabó* 2007. 155–156. o.

[49] *Kuza* 1985. 90. o.

[50] A tatárjárás emlékezete 139. o.

[51] *Kargalov* 1967. 99. o.

[52] *Ivanin* 1846. 43. o.

[53] *Saharov, A. N.:* Osnovnye etapy vnešnej politiki Rusi s drevnejših vremen do XV veka. In: Istorija vnešnej politiki Rossii. Konec XV–XVII vek. Moszkva, 1999. 77. o.

[54] *Gorskij* 2001. 72. o.

beköszöntött az olvadás és járhatatlanná váltak az utak.[55] Szuszenkov egy pszichológiai magyarázatot is felvet, mely szerint a mongolok nem érezték magukat otthonosan az erdőségben. Ez már csak azért is valószínűtlen, mert a mongolok megelőzőleg, még Dzsingisz életében, Szibériába is vezettek hadjáratot az ún. erdei népek ellen.[56]

A főerők Batuval Kozelszk felé vonultak, a legnyugatibb tümenek pedig Szmolenszk felé haladtak. Mindez valószínűleg egy nagyszabású átkaroló hadművelet része volt. Az első hosszantartó ostromra Kozelszk városa esetében került sor, melyet csak két hónap után sikerült bevenni. Ennek egyik oka lehet, hogy csak kisebb csapat ostromolta, de a Kadan és Büri vezette keleti seregrész érkezésekor sikert értek el. A város erős ellenállására utal, hogy a helyet Batu Magu Balik-nak vagyis rossz városnak nevezte.[57]

Az 1238 nyara és 1240 ősze közötti időszakot a mongolok a Dest-i Kipcsak pusztáján töltötték, amikor is Güjük és Büri fellázadt Batu ellen, és maguknak követelték a vezetést.[58] 1238 őszén folyt Mengü és Kadan cserkesz hadjárata, amelynek során megölték a Tukar nevű helyi uralkodót; Siban, Bücsek és Büri a Krím ellen vezetett hadjáratot. Berke hadat vezetett a kipcsakok ellen, és elfogta a vezéreiket. Köteny kun vezér a mongoloktól elszenvedett veresége után Magyarországba költözött.

A déli orosz városok elleni hadjárat 1239 tavaszán kezdődött a Dnyeper bal partján fekvő Perejaszlavl ostromával.[59] Ezután Csernyigovot támadták meg a Gyeszna jobb partján, 1239 októberében. Msztyiszláv Glebovics fejedelem megpróbálta még a várfalak előtt megállítani a mongolokat, de vereséget szenvedett, a várat elfoglalták, amit pusztítás követett. Ennek régészeti nyomai is vannak, vastag égésréteg, minden épületet lerombóltak, és sok mongol nyílcsúcs került elő.[60]

Érdekes, hogy a csernyigovi püspök életét megkímélték a mongolok. Az orosz egyház főméltóságainak jelentős része N. A. Ohotina kutatásai alapján túlélte a tatárjárást, és egy részükkel kapcsolatban felmerülhet kollaborálás lehetősége is.[61]

Csernyigov feldúlását a Szejma folyó menti erődök (Putyivl, Gluhov, Bir, Rilszk) elpusztítása követte. Bár írott forrás nem maradt fenn róla, M. V. Szedova és V. A. Kucskin régészeti adatok alapján úgy gondolja, hogy akkor foglalták el Jaropolcsát is.[62] Harcok folytak a Krímben is, egy forrás szerint 1239 decemberében a mongolok egészen Szurozsig jutottak.

1239–40 telén Möngke kán felderítő hadjáratot indított Kijev felé, ám a követeit a kijeviek megölték. 1240 tavaszán hadjárat indult Derbentbe, a kaukázusi vaskapuhoz, Berezin szerint Szübőtej fia, Bukdaj vezetésével.

A mongol vezetésben ekkor újabb problémák mutatkoztak: Güjük ismét fellázadt Batu ellen, amiért Ögödej alaposan megdorgálta. Rasid al-Dín adatai szerint Güjük és Möngke kánok a patkány évében hazatértek.[63] Az eseményt sokan úgy magyarázták, hogy ezután csak a Dzsocsi ulusz magánügye lett a hódítás,[64] ennek ellentmond, hogy – mint Szuszenkov rámutatott – Ögödej fia, Kajdu is részt vett a hadjárat folytatásában. A hazatérést valószínűleg sokkal inkább személyes ellentétek motiválták, és a hadjárat továbbra is összbirodalmi vállalkozás maradt.

---

[55] *Janin* 1982. 157. o.

[56] A mongolok titkos története. Ford. Ligeti Lajos. Budapest, 1962. (a továbbiakban MTT) 10. könyv, 239. 109–110. o.

[57] A mongolok az afganisztáni Bámiját is ezzel a névvel illették.

[58] MTT 12. könyv 275. 132–133. o.

[59] *Kuza* 1985. 69. o.

[60] *Kovalenko, V. P.:* K istoričeskoj topografii Černigovskogo detinca. In: Problemy arheologii Južnoj Rusi: Materialy istoriko-arheologičeskogo seminara „Černigov i ego okruga v IX–XIII vv." Kiev, 1990. 22. o.

[61] *Ohotina, N. A.:* Russkaja cerkov' i mongol'skoe zavoevanie (XIII v.). In: Cerkov', obščestvo i gosudarstvo v feodal'noj Rossii. Moszkva, 1990. 69. o.

[62] *Kučkin, V. A.:* Goroda Severo-Vostočnoj Rusi v XIII–XV vekah. (Čislo i politiko-geografičeskoe razmeščenie). In: Istorija SSSR. Moszkva, 1999. No. 6. 82. o.

[63] Rašid-ad-Din T. 2. 40. o.

[64] *Kargalov* 1966., *Kargalov* 1967., *Černyševskij* 1989.; *Egorov, V. L.:* Aleksandr Nevskij i čingizidy. Otečestvennaja istorija. Moszkva, 1997. No. 2. 55. o.

1240 őszén indult meg a délnyugati fejedelemségek meghódítása. A mongol hadak átkeltek a Dnyeperen, és a Rosz folyó mentén haladva elérték a feketesapkások (csjornie klobuki vagy polovecek [nem azonosak a karakalpakokkal!])[65] és oroszok vonalait. A halicsi Danyiil 1240-ben kiűzte Kievből Rosztyiszláv Msztyiszlavovicsot, ám nem tett előkészületeket a védekezésre, és elhagyta a várost. 1240 novemberében került sor Kijev ostromára, teljes mongol haderő egyesült a város falainál. Kijev akkor mintegy 400 hektáron elterülő, közel ötvenezres, többszörös, kővel megerősített fa sáncfalakkal jól megerősített város volt.[66]

Batu a gyengébb falú, mocsaras környezetű Ljádszkij kapunál támadott, megvárta, míg befagy a mocsár, s csak utána parancsolt rohamot. A Lavrentyevszkij évkönyv szerint Kijev Szent Miklós napján, december 6-án esett el. A lakosság nagy részét megölték, erre utalnak a régészeti feltárások kapcsán kimutatható pusztulási rétegek, a házakban talált csontvázak sokasága és a tömegsírok.[67]

Kijev elfoglalása valószínűleg egyfajta lelki törést okozhatott, ezután már nem volt számottevő ellenállás. Danyiil Romanovics fejedelem Lengyelországba majd Magyarországba menekült, egyes elméletek szerint azért, hogy segítséget kérjen.[68]

A mongol sereg ezután Vlagyimir-Volinszkij (a volhíniai Vlagyimir) felé haladt. A hódítás régészeti nyomai Visgorod és Belgorod városánál is kimutathatók.[69] Kolodjazsin erődjét felégették,[70] ugyanakkor a szomszédos Turovo-Pinszkij fejedelemség 1240–41 telén nem szenvedett a tatároktól. Kamenyec és Izjaszlavl elpusztítása után Danyilov és Kremenec várai következtek volna, ám Batu nem tudta bevenni őket: kőfalaikban a hajítógépek nem tudtak kárt tenni.[71] A volhíniai Vlagyimirt viszont rövid ostrom után elfoglalták. A mongol bosszú nyomait régészeti leletek őrzik: szétvagdosott és nagy vasszögekkel átütött csontvázak maradtak utánuk.[72] Az északi seregrészt Orda vezette tovább, Batu Halics ellen vonult. Komoly, 20 hektáros területű erősség volt, kilenc méter magas, kettős sánc védte.[73] Rasid-al-din szerint háromnapi ostrom után vették be. 1241 tavaszán már az oroszokkal nyugatról határos területeken jártak. 1241. április 12-én bekövetkezett a Sajó menti csata, 1242 tavaszára pedig már az Adriai-tengerig jutottak a mongol csapatok.

Az események reális értékelésének egyik akadálya, hogy a krónikák eszkatologikus szemlélettel dolgozták fel az eseményeket, némelyek szerint egyenesen a behódolás legitimizálásának szándékával. A mongol támadás „meggyalázta Oroszország becsületét," amit csak növelt a hódítók pogány volta. Emiatt átírták az eseményeket, és a belső erkölcsi romlást ostorozták.[74]

Békülési szándékoknak egészen 1243-ig nincs nyoma, akkor Jaroszlav Vszevolodovics a káni székhelyre utazott. Attől a pillanattól számíthatjuk az orosz fejedelemségek behódolását.

Az orosz történetírásban a mongol hódítást általános pusztulással írják le, amely az országot 150–200 évvel visszavetette fejlődésében, a városok pusztulását és a falusi lakosság csökkenését eredményezte (a régészetileg vizsgált városok kétharmada elpusztult),[75] visszatérést jelentett a na-

---

[65] *Pletneva, S. A.:* Drevnosti černyh klobukov. Arheologija SSSR 19. Moszkva, 1973.

[66] *Gorskaja* 1994. 50–51. o.

[67] A kijevi tömegsírokról: *Karger, M. K.:* Drevnij Kiev. T. 1. gl. VII–IX.; *Kilievič, S. R.:* Raskopki na territorii velikogo knjaž'ego dvora XI–XIII vv. v Kieve. Arheologičeskie otkrytyja 1973 goda. Moszkva, 1974. 280. o.; *Toločko, P. P.:* Kiev i kievskaja zemlja v epohu feodal'noj razdroblennosti XII–XIII vv. Kiev, 1980. 208–216. o.; *Kilievič, S. R.:* Detinec Kieva (X – per. pol. XIII v.). Kiev, 1981. 126. o.

[68] *Kotljar, N. F.:* „Gosudar' vseja Volyni i Galičiny". *Rodina,* 2001. No. 8. 41. o.

[69] *Toločko, P. P.:* Drevnjaja Rus': Očerki social'no-političeskoj istorii. Kiev, 1989. (a továbbiakban *Toločko* 1989.) 175. o.

[70] *Aseev, Ju. S.:* Goroda Pridneprov'ja i Severskoj zemli. In: Russkoe gradostroitel'noe iskusstvo: Drevnerusskoe gradostroitel'stvo X–XV. vv. Moszkva, 1993. 118. o.

[71] Ipat'evskaja letopis'. In: Pol'noe sobranie russkih letopisej. Moszkva, 1962. T. 2. Stb. 786. Úgy tűnik, hogy a hegyi erődök létrehozása inkább azért volt fontos, hogy az ostromgépeket ne tudja használni az ellenség.

[72] *Toločko* 1989. 177. o.

[73] *Kuza* 1985. 76. o.

[74] Az utóbbi évek orosz krónikakutatásáról *Danilevskij, I. N.:* Russkie zemli glazami sovremennikov i potomkov. (XII–XIV vv.). Kurs lekcij. Moszkva, 1998.; *Kimura Keko:* „Povest' o razorenii Rjazani Batyem" i „Polučenie hrama Hatimana". In: Germenevtika drevnerusskoj literatury. Moszkva, 2000. 176–181. o.

[75] *Kuza* 1985. 60–61. o.; *Gorskaja* 1994. 52–53. o.

turális gazdálkodáshoz és erősítette a faluközösségeket (obscsina). A szerző is a kollektív tulajdonformák erősödésével jellemzi a tatárjárás következményeit, ugyanakkor kiemeli, hogy Oroszország külpolitikai érdeklődése az Arany Hordával lényegesen kibővült és átalakult. Nem idézi ugyanakkor a Szuzdal tágabb körzetében végzett településtörténeti kutatások eredményét, melyek szerint e területen nem érzékelhető nagy törés a mongol támadás után sem.[76] A Vernadsky által hangsúlyozott elméletig azonban, azaz hogy a mai nagyhatalmi Oroszország nem jöhetett volna létre a mongol hódítás nélkül, nem megy el.[77]

Szuszenkov könyvét elsősorban a szakirodalom alapján írta, a forrásokat fordításból ismeri. Jellemző, hogy szinte kizárólag orosz, vagy orosz fordításban elérhető szakirodalmat használt, az egyetlen kivételt Vernadsky 1944-ben megjelent History of Russia című műve jelenti, amelynek orosz fordítása azonban ugyancsak megtalálható az idézetek között. A könyv mindamellett használható, ami leginkább annak köszönhető, hogy a téma az orosz szakirodalomban jól feldolgozott és a forrásanyag jelentős része is oroszul íródott. A mű értékét növeli, hogy nagy számban hivatkozik régészeti forrásokra, különösen a tatárjáráskor elpusztult városok és erődítmények esetében, bár ezt a forrást sem merítette ki teljesen. A könyv az orosz szakirodalom és elméletek legfrissebb összefoglalásaként lehet értékes a magyar kutatás számára.

[76] *Makarov, N. A. – Leont'ev, A. E. – Špoljanskij, S. V.*: Srednevekovoe rasselenie v suzdal'skom opol'e. *Rossijskaja Arheologija*, 2004. No. 1. 19–34. o.

[77] *Vernadskij* 1997. V. fejezete: Vlijanie mongolov na Rus': http://gumilevica.kulichki.net/VGV/vgv305.htm-#vgv305para02.

TÓTH HAJNALKA

A KANIZSÁVAL SZEMBENI VÉGVIDÉK 1686-BAN, GYÖNGYÖSI NAGY FERENC VICEGENERÁLIS JELENTÉSEI ALAPJÁN

A Habsburg Birodalom és az oszmánok másfél százados magyarországi háborúskodásában döntő jelentőségű fordulatot hozott az 1683. szeptember 12-i kahlenbergi csata, ahol a császári és a lengyel szövetséges csapatok súlyos vereséget mértek Kara Musztafa nagyvezér Bécset ostromló hadaira. A győzelem eredményeképpen XI. Ince pápa védnöksége alatt I. Lipót német-római császár és magyar király (1657–1705), a Velencei Köztársaság és Sobieski János lengyel király (1674–1696) szövetséget kötött a török elleni közös háború megindítására. A Szent Liga hadipotenciálja megteremtette annak lehetőségét, hogy az elkövetkezendő években a szövetségesek jelentős sikereket érjenek el, és megvalósulhasson a Magyar Királyság felszabadítása az oszmán uralom alól.

A háború megindulásakor a nyugat-magyarországi főnemesség jelentős része rendkívül kényes helyzetbe került, hiszen a török 1683-as felvonulása idején, kiszolgáltatott helyzetük miatt, arra kényszerültek, hogy behódoljanak Thököly Imrének és ezzel együtt az oszmánoknak. Ez pedig azt eredményezte, hogy a védelemre összegyűjtött csapataikkal végül a török haderő balszárnyának nyújtottak segítséget. Kara Musztafa vereségének következményeit azonban gyorsan felismerték és nemcsak, hogy szakítottak az oszmánokkal, de többen tevékenyen részt is vettek a visszavonuló sereg üldözésében. Ennek a fordulatnak tudható be, hogy Batthyány Kristóf gróf (1637–1687) – akinek csapatai Bécs ostroma idején Stájerországot dúlták[1] – levelezéséből hiányoznak a törökkel való együttműködésre utaló iratok, amelyeket nyilvánvalóan tervszerűen megsemmisítettek.[2] Császári megtorlásra azonban nem csak a bizonyítékok jó részének az eltüntetése miatt nem kerülhetett sor, hanem mert katonai, és legfőképpen gazdasági erőforrásaikra tekintettel, a magyar főnemességgel való együttműködés nélkülözhetetlen volt a meginduló felszabadító háborúban. Politikai múltja miatt azonban ez a nemesség katonailag és politikailag is alárendelt szerepet kapott saját országának, a Magyar Királyságnak a felszabadításában.[3]

A visszafoglaló háborúk egyik legjelentősebb eseménye a Magyar Királyság kormányzati központjának, az oszmán hatalom magyarországi székhelyének, Buda várának 1686-ban történt elfoglalása volt. Az 1684-es sikertelen ostrom után I. Lipót császár 1686. június elején adott parancsot a Buda elleni hadműveletek megindítására. A 85–90 000 főre becsült császári és királyi hadsereg[4] fővezére, Lotharingiai Károly herceg, nagyjából 15 000 katona felvonultatását várta a magyaroktól.[5] A kutatás mai állása szerint – a herceg elvárásainak megfelelően – összességében több mint 15 000 magyar katona harcolt Budánál és az ostromhoz kapcsolódó hadműveletekben.[6] Ebbe, a vég-

[1] Batthyány Kristófnak és fiának, Batthyány II. Ádámnak az oszmánok oldalára való 1683. évi átállásáról legújabban lásd *Varga J. János:* A túlélés és az árulás mezsgyéjén. Batthyány Kristóf és Batthyány Ádám az 1683. évi hadjáratban. In: Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2001. (A továbbiakban *Varga J.* 2001.)

[2] Az iratok megsemmisítéséről tesz említés: *Thaly Kálmán:* Az 1683-iki táborozás történetéhez. (Gr. Batthyány Kristóf és Ádám dunántúli tábornokok levelezéseiből.) Történelmi Tár 9. (1887) 302. o.; *Franz Theuer:* Verrat an der Raab. Als Türken, Tataren und Kuruzzen 1683 gegen Wien zogen. Salzburg – Stuttgart – Zürich, 1977[2], 187–188. o.; *Varga J.* 2001. 498. o.

[3] A szövetséges haderő vezérkarában nem találunk magyar főnemeseket, a magyar főkapitányok pedig, annak ellenére, hogy a tisztségük az ezredesi rangnak felelt meg, alatta álltak a császári ezredeseknek, ugyanígy a helyettes főkapitányok is. *Károlyi Árpád – Wellmann Imre:* Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Budapest, 1936. (A továbbiakban: *Károlyi – Wellmann* 1936.) 114. o.

[4] A császári és királyi hadsereg összetételéről és létszámára lásd: *Károlyi – Wellmann* 1936. 116–118. o.

[5] A szövetséges haderő magyar egységeire lásd: Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról. Budapest, 1986. (A továbbiakban: Lotharingiai Károly hadinaplója) 81–87. o.

[6] *Károlyi – Wellmann* 1936. 114. o.; *Domokos György:* A magyar katonaság helye és szerepe a császári

várak által kiállított katonák mellett, a nemesi bandériumok, a megyei csapatok és Thököly Imrének a császár hűségére tért kurucai is beleértendők. A teljes haderőhöz képest kis létszámú és rosszabbul felszerelt magyar csapatok kiállítása így is hatalmas terhet rótt az egész országra és az ilyen súlyú támadó hadműveletekre felkészületlen végvári katonaságra.

A háborús előkészületek a magyarországi végek, így a Kanizsával szembeni végvidék – azaz a Zala és Mura melléki végházak – katonaságát kettős feladat elé állította: egyfelől a végvárak katonáiból kellett kiállítani a Haditanács által Buda alá rendelt csapatokat, másrészt pedig a várakban maradottaknak helyt kellett állniuk a szemben lévő török végvárak esetleges támadásai során. Az 1686-os esztendőben a végvidék főkapitánya – a törökkel való együttműködés miatt kompromittálódott és lemondatott Batthyány Kristóf[7] fia – Batthyány II. Ádám (1662–1703) volt, aki 1685 óta egyidejűleg a dunántúli kerületi főkapitányi tisztet is betöltötte.[8] A főkapitány-helyettesi tisztet 1680 óta – a Batthyány család megbízható familiárisa – Gyöngyösi Nagy Ferenc (?–1702 körül)[9] látta el, akinek fennmaradt levelezése lehetőséget ad arra, hogy megvizsgáljuk, milyen intézkedéseket kellett tenniük és milyen nehézségekkel kellett szembenézniük a védelem vezetőinek a fent említett kettős cél elérése érdekében.

A végvidék váraiban békeidőszakban is készenlétben álltak a katonák, hiszen a török várak őrségeinek portyázásaira a hódoltság egész ideje alatt számítani kellett. Háborús években pedig, amikor várható volt nagyobb török csapatok megjelenése is, még fontosabbá vált a végvárak munícióval és katonasággal való megfelelő ellátottsága. Kanizsa vára, 1600. évi elfoglalása után, a magyarországi török végvári vonal legnyugatibb csücskébe esett, ami szinte beékelődött a Zala és Mura melléki magyar végházak alkotta védelmi vonalba. A vár nem csak azért jelentett állandó fenyegetést a magyar oldal számára, mert jelentős török őrséggel rendelkezett, hanem, mert fontos hídfőállása lehetett egy, a Dráva mellől induló, az osztrák örökös tartományokat is veszélyeztető, Bécs elleni hadjáratnak.[10] Stratégiai fontossága ellenére azonban a vele szemben álló végvárak ál-

---

hadsereg harcászatában Buda ostrománál. In: Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúkban (1686–1699). Szerk. Bodó Sándor – Szabó Jolán. *Studia Agriensia* 9. Eger, 1989. 57., 60–62. o.; *Nagy László:* A magyar katonarétegek és a török kiűzése. In: Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúkban (1686–1699) Szerk. Bodó Sándor – Szabó Jolán. *Studia Agriensia* 9. Eger, 1989. 41. o. – 15 000 főnél jóval nagyobb arányú magyar katonaságot feltételez *Czigány István:* A Habsburg Birodalom megváltozott hadászati helyzete és a végvári katonaság szerepének módosulása. In: Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúkban (1686–1699) Szerk. Bodó Sándor – Szabó Jolán. *Studia Agriensia* 9. Eger, 1989. 30–31. o.; *Uő:* A magyarországi csapatok szerepe a török alóli felszabadító háborúban. *Hadtörténelmi Közlemények* 102. (1989) 2. sz. (a továbbiakban: *Czigány* 1989.) 164–166. o.

[7] Batthyány Kristóf a tisztséget 1659 és 1685 között töltötte be: *Pálffy Géza:* Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16-17. században. *Történelmi Szemle* 39. (1997) (a továbbiakban: *Pálffy* 1997.) 280. o.

[8] A török elleni magyarországi védelmi rendszer történetéről, a végvidéki és kerületi főkapitányságok szervezetéről legújabban *Pálffy Géza:* A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz.) *Történelmi Szemle* 38. (1996) (a továbbiakban: *Pálffy* 1996.) 163–217. o. *Uő:* The Origins and Development of the Border Defence System Against the Ottoman Empire in Hungary (Up to the Early Eighteenth century) In: Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conqest. Ed.: Géza Dávid – Pál Fodor. Leiden – Boston – Köln, 2000. (a továbbiakban: *Pálffy* 2000.) 3–69. o.

[9] Gyöngyösi Nagy Ferenc 1675 óta állt a Batthyány család szolgálatában, kezdetben a család tulajdonában lévő és egyben a Kanizsával szembeni végvidék várrendszeréhez tartozó Szentgrót várának kapitányaként. Batthyány Kristóf – miután a főkapitány-helyettesi tisztségben 1679–1680-ban üresedés állt fenn – Gyöngyösi Nagy Ferencet javasolta a betöltésére, amit a Haditanács is elfogadott, de hivatalos beiktatására csak 1681-ben került sor. Gyöngyösi Nagy Ferenc életútjára lásd *Nagy Iván:* Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. VIII. Budapest, 1860. 75–76. o.; *Mocsáry István:* A Gyöngyösi Nagy család. *Turul* 20. (1902) 177–183. o.; *Iványi Emma:* Gyöngyösi Nagy Ferenc vicegenerális. In: *Zalai Gyűjtemény* 18. Zalaegerszeg, 1984. 115–130. o.

[10] Az oszmán hadsereg a Dráva melletti utat is használta több hadjárata során, így 1532-ben vagy 1664-ben is erre vonult a fősereg. Gyöngyösi Nagy Ferenc kémei az 1683-as török támadás idején azt jelentették, hogy a török sereg egy része ez alkalommal is a Dráva mellett vonul fel. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Batthyány család levéltára P 1314 No. 32 982.

lapota nem volt megfelelő. Ezt jól példázza az, hogy 1686 februárjában Gyöngyösi Nagy Ferenc azt jelentette a Kanizsával szembeni végvidék központjának, Egerszegnek a lőporraktáráról, hogy amennyiben nem erősítik meg, a tavaszi esők az épületet össze fogják dönteni.[11] Ennek ismeretében az sem meglepő, hogy ugyanebből a várból március végén – Gyöngyösi Nagy Ferenc távollétében – a török rabok úgy szöktek meg, hogy kiásták magukat a tömlöcből és elfutottak.[12]

A tavasz folyamán a végvidéken megkezdődött a hadjáratra való felkészülés, bár akkor még Bécsben nem született döntés arról, hogy a császári hadsereg mely várak ostromát kezdi meg. Lotharingiai Károly herceg június 6-án már Párkánynál tartott szemlét az addig összegyűlt 34 000 főnyi sereg felett és három nappal később kézhez kapta I. Lipót parancsát a Buda elleni hadjárat megindítására. Az ostromra induló főseregek két hadtestből állt: az egyik a herceg vezérlete alatt a Duna jobb partján vonult Buda felé, a másik pedig, Miksa Emánuel bajor választófejedelem vezetésével, a Duna bal oldalán előrenyomulva, először a törökök által már kiürített Pesten vonult át, majd a folyón átkelve érkezett Buda alá. Mellettük még három hadtest tevékenykedett az ország különböző területein: a Friedrich Scherffenberg gróf vezette hadtestet Erdélybe rendelték, a keletmagyarországi területeken Antonio Caraffa és Donath Heissler altábornagy csapatai működtek, míg a Dráva mellé Ludwig Schultz gróf, lovassági tábornok vezetésével küldtek egy hadtestet.[13] Batthyány Ádám főkapitány parancsnoksága alatt a Kanizsával szembeni végvidékről küldendő katonáknak Miksa Emánuel csapataihoz kellett csatlakozniuk.[14]

Annak ellenére, hogy Gyöngyösi Nagy Ferenc főkapitány-helyettes minden várkapitányának utasítást küldött, hogy katonáikkal időre álljanak készen a felvonulásra, számos probléma nehezítette az előkészületeket. A végeken a táborba szállás legfontosabb feltétele az volt, hogy a katonák megkapják a zsoldjukat.[15] Gyöngyösi Nagy Ferenc március 23-án két kapitányát küldte fel Bécsbe a Haditanács elé a fizetések sürgetése miatt,[16] de egy májusban írt leveléből tudjuk, hogy a pénz és a posztó még mindig nem érkezett meg, bár az ügyben már Batthyány I. Ádám is lépéseket tett.[17] Emellett a főkapitány-helyettes a katonák fegyvertelenségéről és a lovak hiányáról is jelentést tett felettesének.[18] A szinte állandósult fizetetlenség és fegyvertelenség morálisan is kikezdte a végvidék katonaságát. Esterházy Pál nádor, majd pedig Batthyány I Ádám is utasította Gyöngyösi Nagy

[11] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 063.

[12] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 068.

[13] *Károlyi – Wellmann* 1936. 116. o.; *Bánlaky József:* A magyar nemzet hadtörténelme. 2001. [CD-ROM] (a továbbiakban: *Bánlaky* 2001.). V. ö. Giovanni Paolo Zenarolla Székesfehérvári prépost beszámolója Budavár ostromáról (A felhasznált hadianyagok jegyzékével). Ford. Jászay Magda. In: Buda visszafoglalásának emlékezete 1686. Szerk. Szakály Ferenc. Budapest, 1986. (a továbbiakban: *Zenarolla*) 101. o. – A hadseregnek ez a felosztása már a márciusi hadi tanácskozások során nagyrészt eldőlt. *Károlyi – Wellmann* 1936. 105. o.

[14] Miután 1686 május elején Bécsbe rendelték Esterházy János győri végvidéki főkapitány-helyettest, Batthyány Ádámot, a Kanizsával szembeni végek főkapitányát és id. Bercsényi Miklóst, a bányavidéki főkapitány-helyettest, megállapodás született arról, hogy a végvárak őrségén felül a három főkapitányság váraiból kiállítanak 6000 katonát, ha a kamara rendezi a katonák zsoldját. *Károlyi – Wellmann* 1936. 107–108. o. V. ö. uo. 114. o. – Az említett végvidéki főkapitányságok tisztviselőire lásd *Pálffy* 1997. 270–272., 276–278., 279–280. o.

[15] Ekkorra a végvidéki hadszervezet már túl volt a Habsburg vezetés által 1671–72-ben indított reformkísérleten, ami a magyar haderőnek a birodalmi hadseregbe való integrálását célozta meg, és ami természetesen a magyar végvári katonaság létszámában, szerkezetében, a hadügy finanszírozásában kívánt jelentős változásokat hozni. A kérdéssel részletesen foglalkozott *Czigány István:* Hadügyi reformkísérletek a királyi Magyarországon, 1665–1682. *Hadtörténelmi Közlemények* 114. (2001) 279–302. o. (a továbbiakban: *Czigány* 2001.); *Uő.:* Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700. Budapest, 2004. (a továbbiakban: *Czigány* 2004.) Azonban a végvári katonaság rendszeres javadalmazását az adóreformok, átszervezések nem tudták biztosítani: *Czigány* 2001. 295–296. o.; *Czigány* 2004. 141–142. o.

[16] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 066.

[17] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 075.

[18] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 076. – Ugyanebben az időben Esterházy János győri végvidéki főkapitány-helyettes is a katonák hátralékos zsoldjának megfizetését kérte a Haditanácstól, mert ettől függött, hogy mennyi katonát tudnak kiállítani. *Károlyi – Wellmann* 1936. 107., 108. o.

Ferencet, hogy akadályozza meg a katonák lakossággal szembeni erőszakoskodásait és rablásait,[19] ám a főkapitány-helyettes május 1-jén kelt leveléből tudjuk, hogy egyes végvárak katonái nem csak a környező falvakat háborgatták, de kincstári birtokokat is megtámadtak.[20]

A csapatok felvonulása során a hadfelszerelés és az élelem szállításához nélkülözhetetlen szekerek összegyűjtése is komoly nehézséget jelentett, mert a főhadbiztos (commissarius) – a végváriak készülődését megelőzve – Zala vármegyétől a császári sereg vonulásához 200 szekeret már májusban elkülöníttetett. Amikor a főkapitány-helyettes is szekerek átadását kérte a vármegyétől, azt a választ kapta, hogy „aki táborra megyen, csináljon magának szekeret."[21]

Az említett problémák következtében Gyöngyösi Nagy Ferenc kételkedett abban, hogy a Buda ellen vonuló seregekhez a megfelelő létszámban és a kellő felszereléssel időben csatlakozni tudnak az általa küldött csapatok.[22] A táborba induló végváriak létszáma, a zsoldjuk kifizetése és a szállításukhoz szükséges szekerek összegyűjtése július elején – amikor Lotharingiai Károly és Miksa Emánuel hadai már több, mint két hete ostromolták Budát – még mindig csak megoldandó problémát jelentett a főkapitány-helyettes számára. Július 4-i keltezésű levele részletesen foglalkozik azzal, hogy a Zala melléki végházakban milyen létszámú katonaság van (lovastisztek, közlovasok és gyalogosok), a levélhez tartozó mellékletben pedig sorra veszi, hogy egy-egy erősségből – mind a Zala melléki, mind pedig a Mura melléki végházakból – mennyi katonát rendelt Batthyány I. Ádám mellé.[23] A feljegyzésekből azonban az olvasható ki, hogy a végházakban szolgálatot teljesítő őrség létszáma alatta maradt annak, amit a Haditanács előírt.[24] Az erősségek jelentős emberhiánnyal küszködtek: Pölöskén például az előírt 30 lovas helyett 17-et, a 70 gyalogos helyett pedig 39-et lehetett találni.[25] A végvári katonaság létszámának feltöltésére kínálkozó lehetőség az lehetett volna, hogy ún. szabad legényeket fogadnak fel, akik zsoldért és zsákmányért szerződtek egy-egy hadjárat idejére.[26] De 1686-ban ez nem jelenthette a probléma teljes megoldását, hiszen – túl azon, hogy közülük is többen meghaltak vagy rabságba estek – a megmaradtak a jobb megélhetés reményében beírathták magukat a fizetésen lévő végvári katonák közé. Az egerszegi szabad vajdáról pedig tudjuk, hogy lemondott a vajdaságról.[27] Felmerült annak a lehetősége is, hogy a közeli települések nemeseit szólítsák fel hadbavonulásra, de őket csak korlátozottan lehetett hadra fogni, kényszeríteni pedig nem lehetett.[28]

---

[19] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 064.

[20] A pölöskei vár katonái ellopták a szomszédos település (Boczföld) lakóinak 6 vagy 7 lovát, és később össze is csaptak velük, egy embert meg is öltek közülük. Ugyanezek a katonák a kincstári birtokokra is rátámadtak, egy nemes ember jobbágyaitól kilenc lovat vittek el. MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 072.

[21] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 077., 33 079. V. ö. Lotharingiai Károly hadinaplója 106. o.

[22] A katonák összegyűjtésével kapcsolatban felmerülő problémákra Gyöngyösi Nagy Ferenc először június 5-i levelében tett utalást, miszerint nehézséget okoz, hogy a végváriak egy részét más császári alakulatokhoz rendelték. MOL Batthyány család levéltára P 1314 No33 079. – A levelet közli *Müller Veronika:* Az egerszegi vár a XVII. században. *Zalaegerszegi Füzetek* II. Zalaegerszeg, 1976. (a továbbiakban: *Müller* 1976.) 54. o., 14. sz. levél.

[23] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 083. Gyöngyösi Nagy Ferenc a Mura melléki végházak katonaságának létszámáról nem csatolt összeírást a levélhez. – Az 1686. július 4-én kelt levél mellékletét a táborba rendelt katonák létszámáról közli *Károlyi – Wellmann* 1936. 108. o. A levelet a végházakban található katonák lajstroma nélkül közli *Müller* 1976. 55. o., 15. sz. levél.

[24] Az 1671–72-es hadügyi reform következtében például a Kanizsával szembeni végvidék végházaiból a katonaság kb. 2/3-át menesztették. *Czigány* 2001. 287., 290. o.; *Czigány* 2004. 126–127. o. Bár az átszervezés az 1670-es évek végére társadalmi, politikai és anyagi okok miatt kudarcot vallott, és 1681-ben a kormányzat a redukció előtti létszám visszaállítására kényszerült, az nem sikerült maradéktalanul. V. ö. *Thaly Kálmán:* Az 1683-iki táborozás történetéhez. (Gr. Batthyány Kristóf és Ádám dunántúli tábornokok levelezéseiből.) Történelmi Tár 1887. 106. o.

[25] Feltételezhető, hogy a katonahiány miatt nem szerepel Pölöske neve a Budára küldendő katonákról készített, július 4-i listán.

[26] A végvári katonák összeírásakor ilyen szabad legények voltak Szentgróton, Szentgyörgyváron, Lövőn és Lendván: MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 083. Szabad legények alkalmazásával kapcsolatban lásd: Czigány 2001. 294–295. o.; *Czigány* 2004. 146. o.

[27] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 087.

[28] Gyöngyösi Nagy Ferenc konkrétan a szentgyörgyvölgyi nemeseket említi: MOL Batthyány család levél-

Gyöngyösi Nagy Ferenc július eleji számításai alapján a Kanizsával szembeni végvidék Zala melléki őrségének kb. a 40 %-át rendelték Buda alá. A Mura mellékéről érkező katonákkal együtt ez kb. 900 főt tett ki.[29] Ha a keretszám nem is változott jelentősen, a későbbiekben szükségessé vált az adatok korrekciója. Egerszegről Batthyány I. Ádám az előzetesen megállapított 100 helyett 120 lovas katonát követelt,[30] és a szentgróti várból küldendők létszámát is 10 lovassal megemelte.[31] Ugyanakkor a készülődés ideje alatt nemegy várkapitány – akár Gyöngyösi Nagy Ferencet is megkerülve – megpróbálta lealkudni a hadba vonulók létszámát.[32] A főkapitány-helyettes a Mura melléki végekről nem várt fogyatkozást, de mint a leveleiből kiderül, a légrádi kapitány – az előző évhez hasonlóan – nem igazán akarta kiállítani az 50 lovast és a 100 gyalogost. Ezen a számon felül pedig semmiképpen nem tudott katonát adni, mert 50 lovasát Répásra, a Dráva melletti táborba vitték.[33] Az ügy rendezése végett Gyöngyösi Nagy Ferencnek személyesen kellett Egerszegről Légrádra mennie.[34] A főkapitány-helyettes a fentiek miatt is, és mert – ahogy írta – nem teljesítették a kötelezettségeiket, nem engedelmeskedtek a parancsoknak és a várakban is csak akkor tartózkodtak, amikor fizetésosztás volt, rossz véleménnyel volt a végvári kapitányokról.[35]

Batthyány I. Ádám a táborba indulás időpontjának július 17-ét jelölte ki. Gyöngyösi Nagy Ferenc levelei azonban, amelyeket 1–2 nappal azt megelőzően írt, továbbra is az előkészületek akadályoztatásáról számoltak be. Egy hónappal Buda ostromának kezdete után a Mura melléki katonák zsoldjának kifizetése még mindig nagyon lassan haladt. Sőt az ott található – még ép – falvak lakossága nem csak a szekerek átadását tagadta meg, hanem szembe is szállt a katonákkal: a Dobroka nevű faluban 250 ember állt fegyverben, hogy akár össze is csapjon Lendva várának őrségével.[36] Annak ellenére, hogy a fent említett területen Esterházy Pál nádornak, Széchényi György esztergomi érseknek és Draskovich Miklós országbírónak, azaz az ország legfőbb méltóságainak a jószágai voltak, a tiszttartók a többszöri utasítás ellenére sem működtek együtt a végvidék védelméért felelős főkapitány-helyettessel, emiatt Batthyány I. Ádám főkapitány személyes közbelépésére volt szükség.[37]

A végváriak késlekedésére utal az a – Gyöngyösi Nagy Ferenc egyik levelének hátoldalán található – feljegyzés is, ami szerint július 18-án még mindig folyt a szekerek összegyűjtése.[38] Végül Batthyány I. Ádám főkapitány július második felében kb. 1500 fős sereggel indult el a budai táborba, amely haderő a végváriakat és a főkapitány saját nemesi bandériumát foglalta magába. Július végén és augusztus hónapban a bajor választófejedelem parancsnoksága alatt katonáival elsősorban felderítő akciókban, portyázásokban vett részt.[39]

---

tára P 1314 No. 33 090. – Jelenleg nem lehet pontosan meghatározni, hogy a magyar nemesség milyen számban képviseltette magát Buda ostrománál. Érkeztek csapatok a vármegyékből, de nem mindenhol hirdettek általános felkelést. Esterházy Pál távolmaradása is befolyásolta a nemesség felvonulását. *Czigány* 1989. 166. o.

[29] A feljegyzésben szereplő Zala melléki végházak katonasága kb. 1100 főre tehető, amiből a július 4-i lista szerint Gyöngyösi Nagy Ferenc 458 katonát rendelt Batthyány I. Ádám mellé, továbbá a Mura melléki végházakból még 434 katonát vártak. MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 083. – V. ö. *Károlyi – Wellmann* 1936. 108. o.; *Czigány* 1989. 165. o.

[30] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 087.

[31] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 54 871.

[32] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 085.

[33] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 084., 33 086.

[34] Gyöngyösi Nagy Ferenc el is indult Légrádra, de útközben baleset érte, ami hosszú időre ágyhoz kötötte, ezért feladatait fia, Nagy Zsigmond (1684-től Nempti és Alsó-Lendva kapitánya) végezte el és az összegyűjtött végbelieket is ő vezette Batthyány II. Ádámhoz. MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 088., 33 089., 33 090.

[35] A légrádi kapitányt egyenesen azzal vádolta meg a főkapitány-helyettes, hogy akadályozta a katonák összegyűjtését, mert késleltette a zsoldfizetést és nem küldte tovább leveleit Zalavárra és Szentgyörgyvárra. MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 086.

[36] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 091.

[37] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 089., 3 090., 33 091.

[38] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 066.

[39] *Thaly Kálmán:* A székesi gróf Bercsényi-család. I. Budapest, 1885. (a továbbiakban: *Thaly* 1885.) 309–310. o.; *Károlyi – Wellmann* 1936. 111. o.; *R. Várkonyi Ágnes:* A török háború: Bécstől Budáig (1683–1686).

A Kanizsával szembeni végvidék váraiból a táborba menő egységek felállítása mellett a katonaságnak éberen kellett figyelnie a szomszédos török várak őrségének mozgolódására, és a Buda felmentésére küldött török sereggel kapcsolatos hírekre. Emellett pedig május közepétől kezdve nem lehetett figyelmen kívül hagyni Schultz generális hadtestét sem, amely a magyar és a török védelmi vonal közötti területen vonult kijelölt helyére, a Dráva mellé. A főkapitány-helyettes a végvidék védelmével kapcsolatban nyomatékosan felhívta Batthyány I. Ádám figyelmét arra, hogy a Buda alá küldendő katonák miatt meggyengült védvonal az erős török végházakkal szemben rendkívül sebezhetővé válik. Ott ugyanis – ahogy a főkapitány helyettes mondta –, a győri főkapitányság területével, illetve a Balaton mellékével ellentétben, nem lehetett számítani a török erők gyengeségére, vagy éppen a Buda alatt állomásozó szövetséges erők segítségére.[40]

Ha a kialakult helyzet mellett számba vesszük a magyar végvári rendszer elavultságát, ellátatlanságát, a végházak rossz állapotát, természetes a főkapitány-helyettes azon törekvése hogy a végvidék történéseiről minél rövidebb idő alatt a legpontosabb információkhoz jusson.[41] Gyöngyösi Nagy Ferenc a híreit a Kanizsa vidékéről érkező emberektől, a sarcukat összegyűjtő keresztény raboktól, illetve a törökök közé küldött kémeitől kapta. A végházak is feladatul kapták, hogy menjenek ki „lesni" és fogjanak „nyelvet" (azaz török katonákat), akiktől szintén híreket szerezhettek.[42]

Gyöngyösi Nagy Ferenc így értesült arról, hogy a szemben lévő kanizsai várba mikor visznek a törökök muníciót és élelmet.[43] Ezekről, valamint a végvidék különböző helyein megesett – békeidőszakban és háborús években egyaránt mindennaposnak tekinthető – összecsapásokról is jelentést tett Batthyány II. Ádámnak. A főkapitány-helyettesnek a török–magyar végvidék viszonylag távolabbi területeiről is voltak hírei. Március végén például értesült arról, hogy Siklós táján a szlavóniai (tótországi) hajdúk összecsaptak a törökökkel, de 80 emberüket elveszítették, másutt pedig még további 60–65 katonájukat. Megtudta azt is, hogy a Kaposban állomásozó törökök a Balatontól északra fekvő Tapolca magyar katonái közül vittek el, illetve vágtak le negyvenet.[44] Május végén pedig arról tudósították, hogy a győri és a hozzá tartozó végházak katonái, zsákmány reményében, Pécs felverésére készültek.[45] A végvári katonák portyázásainak gyakori célpontjai voltak – nem utolsó sorban a megélhetésük megkönnyítése végett – az ellenséges váraktól távol legeltetett marhák is.[46]

In: Magyarország története 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. I. k. Budapest, 1987. 1624. o. – Batthyány Ádám és katonái a török felmentő sereg előhadaival folytatott csatározások után augusztus legelején tértek vissza a budai táborba: *Károlyi – Wellmann* 1936. 322. o.; *Bánlaky* 2001. V. ö. Angol szemtanú beszámolója a Buda visszavételéért folytatott harcokról. Ford. Deák Farkas. In: Buda visszafoglalásának emlékezete 1686. Szerk. Szakály Ferenc. Budapest, 1986. (a továbbiakban: Angol szemtanú) 212. o.; *Philipp Röder:* Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken. I. Carlsruhe, 1839-1842. 78; Lotharingiai Károly hadinaplója 160. o.; *Zenarolla* 137. o.; Casimirio Freschot atya összefoglalója Buda visszavívásának legjelentősebb eseményeiről. Ford. Gyurits Antal. In: Buda visszafoglalásának emlékezete 1686. Szerk. Szakály Ferenc. Budapest, 1986. 377. o.; *Thaly* 1885. 310. o. – Batthyány II. Ádám augusztus 7-i portyájáról, amely során négy török foglyot ejtettek: *Zenarolla* 138. o.; *Károlyi – Wellmann* 1936. 33. o.; *Bánlaky* 2001. – Augusztus 8-án a török felmentő sereg előhadával csaptak össze Batthyány II. Ádám katonái: Angol szemtanú 214. o.; *Károlyi – Wellmann* 1936. 332. o.; *Bánlaky* 2001. – Augusztus 9-én ismét Batthyány II. Ádám huszárjait küldték ki 3000 török ellen: *Károlyi – Wellmann* 1936. 332. o.; *Bánlaky* 2001. – Az augusztus 11-i csetepatéban ugyancsak Batthyány Ádám husztárjai vettek részt és visszakergették a török csapatokat: *Károlyi – Wellmann* 1936. 335–336. o. V. ö. *Károlyi Árpád:* Henrik szász herceg és brandenburgi lovas ezredei naplója Buda 1686-ki ostromáról. Történelmi Tár,. 1886. 699. o.; *Bánlaky* 2001.

[40] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 083.

[41] A végvidéken folyó hírszerzéssel kapcsolatban a legújabb eredményeket lásd: Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben. Szerk. Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás. *Studia Agriensia* 20. Eger, 1999.

[42] Május közepén Egerszegről és Kapornakról mentek ki katonák, akikről a főkapitány-helyettes május 21-i levelében azt jelentette, hogy az egerszegiek még nem tértek vissza, de a kapornakiak, akik kétfelé mentek, sikerrel jártak: az öt lovas hozott egy fejet és két lovat, a tizenhét gyalog pedig három rabot. MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 076.

[43] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 062., 33 069.

[44] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 067.

[45] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 076.

[46] Júniusban az egerszegi katonák Gyöngyösi Nagy Ferencen keresztül arra kértek engedélyt, hogy elhajthassák a kanizsai törökök marháit, de sürgették is Batthyány II. Ádámot, mert attól féltek, hogy mások hama-

Természetesen a törökök is figyelemmel kísérték a magyar végházak katonaságának tevékenységét és a császári csapatok mozgását. Gyöngyösi Nagy Ferenc jelentéseiben még arra is találunk utalásokat, hogy a török oldal milyen információkkal rendelkezett a vele szemben álló keresztény erők terveiről. A főkapitány-helyettes május 6-i levelében arról tájékoztatta felettesét, hogy Kanizsa és Kaposvár török őrsége janicsárokat helyezett el a környező falvak pajtáiban, mert azt feltételezték, hogy Batthyány II. Ádám csapataival portyázásra készül ellenük.[47] Sőt kevéssel a végvidékiek Budára indulása előtt is az a hír járta a törökök között, hogy a főkapitány rablást tervez a kanizsaiak ellen.[48]

A magyar és török oldal állandó összetűzései közepette azonban Gyöngyösi Nagy Ferenc jelentései alapján azt kell mondanunk, hogy a Kanizsával szembeni végvidék védelme szempontjából azon a nyáron Schultz generális hadteste[49] nagyobb gondot jelentett. A főkapitány-helyettes rendkívül ellentmondásos helyzetbe került. Várható volt, hogy az átvonuló sereg, hadászatilag indokolt módon, felégeti a határ menti falvakat és mezőket, de joggal lehetett tartani attól, hogy olyan mértékű pusztítást végez, ami a lakosság és a végvári katonaság élelemellátását is veszélyezteti. A vidék vízjárta, mocsaras jellegéből adódóan pedig az átvonuló sereg kénytelen volt hidakat és utakat építeni. Azok hátrahagyása azonban megnehezítette a magyar területek védelmét, mert a törökök is szabadon közlekedhettek rajtuk. Gyöngyösi Nagy Ferenc több levelében is sürgette Batthyány Ádámot, hogy rendelkezzen a terület védelméről: egyrészt azt javasolta, hogy a főkapitány igyekezzék elérni, hogy a császáriak legalább az aratás idejéig kíméljék a termést; másrészt pedig engedélyt kért arra, hogy Scultz generális hadtestének elvonulása után felégethessék a hidakat.[50]

Gyöngyösi Nagy Ferenc július 17-i levelének hírei nyomán tetten érhetjük a török hírszerzés tévedéseit, illetve feltételezhetjük a császáriak dezinformáló szándékát: a törökök ugyanis – miután megtámadták a császáriakat és foglyokat ejtettek – úgy tudták, hogy a Kanizsához közeledő sereg a budai táborhoz fog csatlakozni.[51] Úgy tűnik, Kanizsa várának török őrsége nem csak a Batthyány Ádám mellé gyülekező csapatok hadászati céljait mérte fel rosszul, hanem a Schultz generális által vezetett hadtest mozgásáról is téves információkat szerzett, hiszen a császáriak – a törökök híreivel ellentétben – nem Buda alá, hanem a Drávához vonultak.

Július közepén – amikor a szövetséges haderő már több, mint egy hónapja tartotta ostrom alatt Budát – az ostromlottak és ostromlók számára is rendkívül lényeges kérdés volt, hogy mikor érkezik meg és mekkora erőt képvisel a Szülejmán nagyvezér vezette felmentő sereg.[52] Gyöngyösi Nagy Ferenc minden rendelkezésére álló információt igyekezett megosztani a budai táborba készülő, majd pedig útnak is induló Batthyány II. Ádámmal. A főkapitány-helyettes július 17-i levelében ismertette az egyik kanizsai szpáhi vélekedését arról, hogy a felmentő sereg miért késlekedik: a krími tatárok megharagudtak és nem akartak hadba vonulni.[53] Azt tudjuk, hogy 1686 elején Sze-

---

rabb csapnak le rájuk. Ugyanebben az időben a Balaton melléki magyar katonák is azt tervezték, hogy elhajtják a pécsi vagy a kaposi török őrség marháit. MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 081.

[47] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 074.

[48] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 086.

[49] Annak ellenére, hogy Ludwig Schultz 1686. július 16-án tífuszban meghalt, és a hadtest irányítását más vette át (lásd: *Bánlaky* 2001.), Gyöngyösi Nagy Ferenc július végi leveleiben még említi a generálist, illetve hadtestét: General Sulcz Uram (1686. július 28. MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 093.), Sulcz Uram Armadaja (1686. július 31. MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 094.).

[50] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 075., 33 077., 33 080., 33 081., 33 083., 33 092.

[51] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 092.

[52] 1685 decemberében Szári Szülejmán pasa lett az új nagyvezér, Magyarországra szerdárnak pedig Szarhos Ahmed pasát nevezték ki. 1686 elején szükségessé vált, hogy főszerdárként maga a nagyvezér vonuljon hadba Buda védelmében. Így, bár Szarhos Ahmed pasa szerdár már az év elején megérkezett Belgrádba, majd tavasszal már a Tiszántúlon táborozott, be kellett várnia Szülejmán nagyvezér seregét, az ő utasításai nélkül nem cselekedhetett. Szülejmán pasa és Ahmed pasa kinevezésére: *Silahdâr Findiklili Mehmed Paşa:* Silahdâr târihi. II. İstanbul, 1928. (a továbbiakban: *Silahdâr*) 226. o.; Szilahtár Mehmed török krónikás visszatekintése 1686 eseményeire. Ford.: Fodor Pál. In: Buda visszafoglalásának emlékezete 1686. Szerk. Szakály Ferenc. Budapest. 1986. (a továbbiakban: *Szilahtár*) 414. o. Szülejmán nagyvezér főszerdárrá való kinevezésére és a háború kihirdetésére: *Silahdâr* 236–237. o.; *Szilahtár* 420. o.

[53] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 092.

lim Giráj tatár kán (1684–1691) jelezte a Portának, hogy a közelgő lengyel háború miatt nem tud felvonulni a magyar hadjáratra. Tavasszal a Portáról újabb futárok érkeztek hozzá azzal a rendelkezéssel, hogy a kán alatt lévő két legfőbb méltóság, a kalga és a nureddin induljon hadba Magyarországra.[54] Feltételezhető, hogy a nagyvezér elindulása körüli problémákról volt némi fogalma a végvidéken állomásozó török szpáhinak is, de nem biztos, hogy tisztában volt a késlekedés valódi, pontos okával.

A török sereg magyarországi felvonulásakor hagyományosan az eszéki hídon lépte át a Drávát. A híd védelmére a törökök a szövetséges csapatok hadmozdulatainak kezdetekor jelentősebb katonai erőt vontak össze. Július közepén e had létszámát a kanizsai törökök 3–5000-re tették, de Gyöngyösi Nagy Ferenc egyik kéme július végén ugyanezt a haderőt mindössze ezer főnyire becsülte.[55] A főkapitány-helyettesnek akkor – július 28-án – még nem volt híre a nagyvezér seregéről, de három nappal későbbi – július 31-i – levelében már a törökök Eszék alatti gyülekezéséről írt, amit több kéme is megerősített.[56] A hírek Batthyány II. Ádám által a szövetséges haderő vezérkarához is eljutottak.[57]

Gyöngyösi Nagy Ferenc, aki felelős volt a Kanizsával szembeni végvidék védelméért, ahogy az 1683-as hadjárat idején,[58] most sem hagyhatta figyelmen kívül annak a lehetőségét, hogy a török haderő egy része a Dráva mentén Ausztria irányába indul, veszélyeztetve a Budát ostromló sereg hátországát. Ezt azok a híresztelések is megerősíteni látszottak, melyek szerint a törökök a szlavóniai területekre támadnak és megkísérlik visszaszerezni a két évvel korábban elvesztett Verőce (Virovitica) várát.[59] De akkorra a császári hadtest már állást foglalt a Drávánál és a horvátországi bán, Erdődy Miklós hadai is útban voltak, hogy csatlakozzanak hozzájuk.

Buda szeptember 2-i visszafoglalása és az azt követő események nagy mértékben csökkentették a Kanizsával szembeni végvidékre nehezedő nyomást, hiszen a Dunántúl jelentősebb török erősségei közül csak Kanizsának sikerült – elszigetelten – még pár évig tartania magát a szövetséges haderővel szemben. A magyarországi védelmi vonal részét képező Kanizsával szembeni végvidék, lehetőségeihez mérten, helytállt a háború támasztotta elvárások közepette. Amellett, hogy Batthyány II. Ádám mellett kb. 900 főt vonultatott fel, a várakban alig több, mint 1000 katona viselte a védelem terhét, amikor Eszéknél Szülejmán nagyvezér serege átlépte a Drávát.

A Magyar Királyság végvári rendszerét az állandó oszmán jelenlét, a szemben álló török végvárak támadásai hívták életre. Az Oszmán Birodalom katonai gyengülésének egyik közvetett következménye volt a magyar végvári rendszer leértékelődése. A XVII. század utolsó két évtizedében a nemzetközi összefogás teremtette hadipotenciál lehetővé tette, hogy véget érjen az oszmán uralom a Magyar Királyság területén. A török végvári vonal összeomlása következtében a magyar védelmi vonal is áthelyeződött, és a végvidékek rendszerében, a végvári katonaság és egyben a magyar haderő helyzetében is átalakulás vette kezdetét.[60]

---

[54] *Silahdâr* 237. o.; *Szilahtár* 420. o.; *Ismail Hakkı Uzunçarşılı:* II. Selim'in tahta çıkışından 1699 Karlofça andlaşmasına kadar. In: Osmanlı tarihi. III./1. Ankara, 2003.[6] 469–470. o.; *Joseph Hammer-Purgstall:* Geschichte des osmanischen Reiches, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven. III. Pest, 1840. 462., 469. o. – A kalga tisztséget a kán idősebbik fia, Devlet Giraj töltötte be, míg a nureddin akkor a kán kisebbik fia, Azámet Giráj volt.

[55] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 092., 33 093.

[56] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 094.

[57] *Károlyi – Wellmann* 1936. 320. o.

[58] MOL Batthyány család levéltára P1314 No. 32 982.

[59] MOL Batthyány család levéltára P 1314 No. 33 094., 33 095.

[60] *Pálffy* 1996. 208–209. o.; *Pálffy* 2000. 60–63. o.; *Czigány* 2004. 172–179. o.

MERÉNYI-METZGER GÁBOR

PÖLTENBERG ERNŐ KERESZTELÉSI ANYAKÖNYVI BEJEGYZÉSE

avagy egy 200 éve született aradi vértanú

A hazai történetírás még adós néhány aradi vértanú teljes születési adataival. A tizenhárom tábornok – pontosabban tizenkettő, mivel Lázár Vilmos „csak" ezredes volt – közül ugyanis háromnak nem ismerjük a pontos születési dátumát. Knezić Károlyról csak annyit tudunk, hogy a horvátországi Veliki Gradevácon látta meg a napvilágot 1808-ban, Vécsey Károly grófról pedig, hogy Pesten, 1807 körül született. A legkevesebb ilyen típusú információval azonban Pöltenberg Ernő lovagról – Ernst Pölt Ritter von Pöltenbergről, vagy másképpen írva Ernst Poelt Ritter von Poeltenbergről – rendelkezünk.

A legújabb általános és életrajzi lexikonok más-más időpontot tüntetnek fel a vértanú születési éveként. A Magyar Nagylexikon „1807 vagy 1814"-et[1], a Britannica Hungarica 1813-at[2], a legteljesebb osztrák életrajzi lexikon 1807-et[3], az Új Magyar Életrajzi Lexikon pedig 1814-et[4] ír.

Hasonló a helyzet az aradi vértanúk életrajzával foglalkozó legfrissebb szakirodalommal is. Csorba László 1813-ra[5], Bona Gábor 1807-re[6] – munkájának egy korábbi kiadásban azonban még 1814-re[7] –, Katona Tamás – igaz, kérdőjellel – 1813-ra[8] teszi Pöltenberg Ernő születési évét. A vértanúk könyvének közlése szerint – mely mind között a legfrissebb, hiszen 2007-ben jelent meg – Rainer Pál kutatásai alapján[9] – a tábornok 1807-ben[10] látta meg a napvilágot.

A Poeltenberg Ernőről – Hermann Róbert tollából, 1997-ben megjelent – egyetlen teljes monográfia e kérdésről a következőket írja:

„Ernst Poelt von Poeltenbergnek a születési időpontját sem tudjuk pontosan. Ő maga 1849. augusztus 26-án, az aradi hadbíróság előtt 35 évesnek vallotta magát; eszerint 1814-ben született. Az életkor ilyetén megadása azonban csalóka lehet, hiszen azt is jelenthette csupán, hogy az adott időpontban már elmúlt 35 éves, de még nem töltötte be a harminchatodikat. Katonai minősítési lapján 1807 szerepel. A perét feldolgozó Katona Tamás 1813-ra teszi születését, de az irodalomban – valószínűleg nyomdahiba következtében – előfordul az 1804-es évszám is."[11]

Az eddig ismert források szerint Pöltenberg Ernőnek tehát 1804 és 1814 között, valahol Bécsben kellett megszületnie. Mivel az édesapja, Leopold Pölt jómódú és befolyásos ember, ügyvéd és földbirtokos volt, arra gondoltam, hogy talán a legismertebb és legnagyobb bécsi templomban, a

---

[1] Magyar Nagylexikon. XIV. k. Budapest, 2002. 874. o.

[2] Britannica Hungarica. XV. k. Budapest, 1998. 25. o.

[3] Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. VIII. k. Wien, 1983. 142. o.

[4] Új Magyar Életrajzi Lexikon. V. k. Budapest, 2004. 388. o.

[5] *Csorba László:* A tizenhárom aradi vértanú. Budapest, 1989. 65. o.

[6] *Bona Gábor:* Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. Budapest, 2000. 185. o.

[7] *Bona Gábor:* Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49. Budapest, 1987. 268. o.

[8] *Katona Tamás:* Az aradi vértanúk. Budapest, 2003. 536. o.

[9] *Rainer Pál:* Pöltenberg Ernő honvédtábornok, aradi vértanú családja, rokonsága és a Révfülöpi Honismereti Gyűjtemény Pöltenberg relikviái. In: A honfoglalás és az 1848–1849-es polgári forradalom és szabadságharc. A tizenharmadik Magyar Őstörténeti Találkozó és a Hetedik Magyar Történeti Iskola előadásai és iratai. Szerk. Csihák György. Tapolca, 1998. 12. o.

[10] A vértanúk könyve. A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai 1848–1854. Szerk.: Hermann Róbert. Budapest, 2007. 47. o.

[11] *Hermann Róbert:* Mindig az elsők között. Poeltenberg Ernő, a szabadságharc tábornoka. Budapest, 1997. 7. o.

Stephansdomban keresztelték meg. Megérzésem helyesnek bizonyult, így az alábbiakban megismerkedhetünk a vértanú eddig még publikálatlan keresztelési anyakönyvi bejegyzésének adataival.

A dokumentumból – amely a vértanú tábornok életútjának az első írásos emléke – kiderül, hogy Pöltenberg Ernő 1808. február 20-án, azaz idén februárban pontosan 200 esztendeje született Bécsben. Ezek szerint a katonai minősítési lapján szereplő 1807. év áll legközelebb az igazsághoz. Rejtély azonban, hogy aradi hadbírósági kihallgatásán miért 35 esztendősnek mondta magát, holott 1849 augusztusában már 41 éves is elmúlt.

A keresztelési bejegyzésből megtudhatjuk továbbá azt is, hogy eredeti neve Ernst Josef Leopold – azaz Ernő József Lipót – Pölt volt. Családja, pontosabban édesapja, csak hősünk születése után két évvel, 1810-ben kapta meg az osztrák nemesi rangot és a Pöltenberg előnevet, majd 1827. május 8-án a lovagi címet.[12] Ettől kezdve használhatta csupán a família a Pölt von Pöltenberg, pontosabban a Pölt Ritter von Pöltenberg nevet.

*

Az alábbi – eredetileg német nyelvű – dokumentum a bécsi Szent István Főszékesegyházi Plébánia levéltárában található.[13]

Keresztelő:	*Oertl*
Év, hónap, nap:	[1808] *Február 20.*
Lakhelye:	[Wien] *785. szám*
Neve:	*Ernst Joseph Leopold*
Vallása:	*Katolikus*
Neme:	*Fiú*
Törvényessége:	*Törvényes*
Apja:	*Leopold Pölt, jogi doktor, udvari és törvényszéki ügyvéd*
Anyja:	*Anna Kradochwill*[14]
Keresztszülei:	*Josepha Kradochwill*[15]
Megjegyzés:	*Josepha*[16]

[12] Adels Lexikon des Österreichischen Kaisertums 1804–1918. Wien–Freiburg–Basel, 1989. 456. o.

[13] Dom- und Metropolitan Pfarramt St. Stephan zu Wien. Taufbuch. Tomus 105., Folio 67.

[14] Helyesen Kratochwill.

[15] Helyesen Kratochwill.

[16] A bába keresztneve.

VISSZAEMLÉKEZÉSEK

MARTIN KORNÉL

FINÁLÉ

A fogságba eséstől a leszerelésig*

Mély, álomtalan alvásból riadok fel. Zseblámpa fénye vakít, két kéz markolássza a nyakamat. Úristen! – De hiszen fogságba estem! Fojtogatnak? – Dehogy, nyakláncot keresnek rajtam, ketten. Gyakorlottak lehetnek, nem téveszti meg őket a dögcédula zsinórja. – „Szpaty-szpaty" – csitítanak, és máris a szomszédomon matatnak.

Még felvillan bennem a tegnap eseménysora, a fogságba esés izgalma, keservei.[1] Az első sorakozó, a közénk keveredett néhány német katona kipécézésével, géppisztolyos lemészárlásával. S az üres, parkettás helyiség – talán a községháza lehetett –, ahova a ruszkik negyedmagammal belöktek 1944. december 27-én délután. Azóta ülök itt a padlón, a falnak támaszkodva. Próbálom összeszedni gondolataimat, de hamarosan újra elszenderedem.

Óh, ha ma, nyolcvanhatodik évemben tudnék úgy aludni!

Végjátékok

Földi létünk, születéstől elmúlásig megannyi fejezet. A hosszabb, rövidebb, olykor egymást átfedő életszakaszokat, -fejezeteket – mint iskola, kenyérkereset, házasság, gyermekáldás – definiálható kezdet és vég határolja. A kenyérkereső foglalkozások közt néhány – így az orvosoké, lelkészeké, s az egyenruhás testületek tagjaié – köztudottan elkötelezettebb embert kíván. Talán ezért is szemléli a társadalom kritikusabban az oda tartozókat.

A történelem sodra úgy hozta, hogy a Magyar Királyi Honvédség hivatásos tisztikarának életre szóló elkötelezettsége,[2] a második világháború befejeztével kettétörve, korai fináléba torkollott. A vesztett háború utolsó véres hónapjai, s a rákövetkező békeévek legnagyobb tehertétele, a szovjet megszállás és politikai következményei talán egyetlen pályát sem sújtottak olyan változatos kíméletlenséggel, mint a hivatásos honvédtisztekét. Ma már nagyszámú napló, emlékirat, hadtörténészi munka, újságírói riport, interjú ol-

---

* A Szerző e helyt is szívből köszöni dr. Bonhardt Attila alezredes, igazgató úr és Csákváry Ferenc főszerkesztő úr meggyőző ösztönzését és a sajtó alá rendezésben nyújtott nélkülözhetetlen segítségét – utóbbit dr. Stefániay Vilmos mérnök úrnak is.

[1] Mindez részletesen *Martin Kornél – Ugron István:* Fejezetek a Szent László hadosztály történetéből. 1944. Az októberi megalakulástól az év végéig. *Hadtörténelmi Közlemények*, 108 (1995) 3. (A továbbiakban *Martin – Ugron*) 137–141. o.

[2] Hadnaggyá avatásunkkor 20 évre szóló „kötelező" szolgálatiidő-vállalást kellett aláírnunk, mintegy az ingyenes kiképzés és az elnyert rang/állás ellentételeként, de akkori lelkesedésünkben akár 40 évet is aláírtunk volna.

vasható a veszteségekről, a fogságról, a GULAG-ról, az itthoni továbbszolgálatról, a meghurcoltatásról, a háborús bűnös koncepciós perekről, ítéletekről, a börtönről, a kivégzésekről és az emigrációról is.

A túlélők viszont egyre fogynak. Az 1944. augusztus 20-án Horthy Miklós kormányzó urunk jelenlétében avatottak közül a huszonegy páncélos hadnagyból hat hónap alatt – októbertől márciusig – hatan haltak hősi halált, s az eltelt 64 év során heten idehaza, öten emigrációban hunytak el. Már csak hárman élünk. Tókay László az Egyesült Államokban, Zsolnai Kálmán Ausztráliában.

A Mindenhatónak és jó sorsomnak köszönöm, hogy közel fél évszázad elteltével beszámolhattam a Ludovika Akadémián töltött éveinkről,[3] majd később megírhattam az oda vezető csapatszolgálat történetét is, ily módon papírra vetve pályánk reményteli kezdetét.[4] Az itt következő sorokkal – kettétört életpályám akár szerencsésnek is mondható végjátéka összefoglalásával – szeretnék tisztelettel fejet hajtani egykori évfolyamtársaim és a magyar királyi honvéd tisztikar tagjainak kényszerű fináléja előtt.[5]

Kicsindtől Bánkig[6]

Notórius korán kelő lévén – a többiek még alig ébredeztek a vaksötét decemberi hajnalban – volt időm végiggondolni a helyzetet. Szégyenérzetemet – ugyan ki nem restellte kiadni kezéből fegyverét az ellenségnek – némileg tompította, hogy fiatal hadnagyként, a Szent László hadosztály felderítő osztálya szakaszparancsnokaként, illusztris társaságba kerültem. A kis csoportot, akikkel az Ipolytól történt, elkésett visszavonulásunk során beleszaladtunk a Garam parti, bekerítő szovjet páncélos alakulatba, három saját jogú vitéz – Földes százados, Karsay főhadnagy, Rábay hivatásos szakaszvezető és egy „városmányos," Nagy Valér hadnagy – alkotta, és osztályparancsnokunk, az öngyilkosságot elkövetett Földes kivételével ott ültek velem együtt a fal mellett. De ott volt a néhány órával később fogságba esett Sanna Harry, Tóth Anti főhadnagy, egy tábori lelkész[7] és egy Tolnay nevű repülőmérnök százados is.

---

[3] *Dr. Martin Kornél:* Jelenetek az aks. páncélos század életéből. In: Emlékek útját járva 1942–1944. Szerk: *Pénzes János.* Melbourne, 1989. (a továbbiakban: *Martin* 1989.) 108–122. o. (Hadtörténelmi Levéltár [HL], Kézirattár.)

[4] *Martin Kornél:* A gimnáziumtól a Ludovikáig. *Hadtörténelmi Közlemények,* 120. (2007) 1. (a továbbiakban: *Martin* 2007.) 329–362. o.

[5] A leírtakhoz, egy – korabeli emlékeim, feljegyzéseim és okmányok nyomán – 1988-ban született „Néhány adat és emlék a Szent László felderítő osztály életéből" c. kéziratom (HL Tanulmánygyüjtemény [Tgy.] 3138.), megmaradt levelezésem, valamint a hivatkozott irodalom nyújtott támaszt.

[6] Kicsind (ma Malá nad Hronom (Szlovákia): község a Garam bal partján a dunai torkolattól ÉNy-ra, légvonalban 7 km-re. Bánk: község Rétság mellett.

[7] Vitéz gutori Földes Gyula testőr százados, két napig a Szent László hadosztály felderítő osztályának parancsnoka, az elkerülhetetlen fogság láttán főbe lőtte magát. (A hadsereg egyik legjobban dekorált, kivételes bátorságú tisztjéről l. *Bangha Ernő:* A Magyar Királyi Testőrség. Budapest, 1990. 271–272. o.; *Martin – Ugron* 1995. 140. o.; *Vitéz Sikorszky Vértes Béla* vezérkari százados: Denkwürdigkeiten meiner Dienstzeit. III. 1939–42. Bregenz. 1985. 32. o.) – Vitéz Karsay István főhadnagy, a II. ejtőernyős zászlóalj géppuskás század parancsnoka; vitéz Nagy Valér hadnagy, a Szent László hadosztály felderítőosztály-parancsnokának segédtisztje – Sanna Henrik főhadnagy, (Ugron István századosnak a veszteségteljes fóti harcokban elszenvedett, december 14-i sebesülése után) a II. ejtőernyős zászlóalj parancsnoka – Tóth Antal főhadnagy, a II. ejtőernyős zászlóalj nehézfegyver század parancsnoka – Mester (?), a II. ejtőernyős zászlóalj katolikus tábori lelkésze, a „Csatapap." Velünk volt vitéz Rábay István ht. testőr szakaszvezető is, akit paszpolos zubbonya és kitüntetései

A Szerző 1943-ban és 1944-ben mint harmadéves akadémikus és m. kir. hadnagy

Az már látszott, hogy életünk nem forog közvetlen veszélyben, de persze karóránktól és jobb ruhadarabjainktól kezdtek sorra megfosztani a – mint később megtudtuk – 6. gárda-harckocsihadsereg szedett-vedett öltözékű katonái. Báránybéléses bőrkabátom volt az első nagyobb darab, amit „elkértek." A szakaszom egy katonájától kapott pokrócon lukat vágtam – zsebkésem még volt – és az, fejemen átvetve, derékszíjammal összefogva, egyelőre megvédett a hidegtől.

Lelkileg a legnagyobb támaszt az ejtőernyős tisztek társasága jelentette. Legénységükből és a hadapród és hivatásos tiszthelyettesekből néhányat már Ipolyszalkán megcsodáltam. Egyszerűen hiányozni látszott belőlük az a „drukk" ami az örökös ellenséges tűzben, főként aknázásban többé-kevésbé szinte valamennyiünk arcára kiült. Lajtos Árpád hadosztály vezérkari főnök találó jellemzése szerint: „ezek az emberek mintha sportból csinálták volna a dolgukat." Nos a kedélyt, attól a perctől, hogy őket is betuszkolták a szobába, nem nélkülöztük.

Derült, fagyos reggelen sorakoztattak fel bennünket őreink az épület előtt. A fogoly legénységgel, főleg ejtőernyősökkel és a felderítő osztály, köztük szakaszom tucatnyi megmaradt katonájával együtt mintegy hatvanan lehettünk. A „popjaty-popjaty" vezényszó jelentését – a „davaj" és az incesztusra buzdító, kötőszóként használt, örökös szitko-

---

miatt tisztnek néztek a ruszkik. Pista – akinek két esetben is az életemet köszönhettem – az 51. páncélvadász zászlóaljban az 1942-es doni hídfőcsatákban a bátorságáról híres dr. Legány Dezső zászlós Nimródjában vitézkedett, majd egy német rohamtüzér alakulathoz vezényelve ott a vaskereszttel is kitüntették. A testőr páncélos szakasz 1944-es megalakításával került a testőrség állományába.

zódásuk mellett – már előző nap megtanultuk: ötösével kellett sorakozni a könnyebb számolás érdekében, néha naponta többször, a fogság során mindvégig.

Már reménykedtem az indulásban, amikor megjelent egy szovjet orvos alezredes, sajnos nem egészségügyi célból. Hiába húztam rá jó előre halinacsizmámra pantallómat, a doktornak jó szeme volt. Az, hogy egy ócska, hátul kitört, rövidszárú kozákcsizmát kaptam cserébe, még csak megtette volna, de kegyetlenül szorított. Előre sejthettem az elkövetkező menetelés kínjait, átkozva magamat, hogy nem bilgeri volt rajtam. Az ejtőernyősök fűzős csizmái nem kellettek a ruszkiknak, csak a rövidszárúakat keresték.

Végre megindultunk kelet felé. Az Ipolyi hátságra érve persze már széthúzódott, lelassult a menet. A mezsgye szélén haladva láttam, amint két ruszki egy fekvő németet próbál a csizmájától megszabadítani. Egyik a hónaljánál fogta, másik a lába közé lépve ráncigálta a lábbelit. A szerencsétlen fiatal német csak vinnyogott: „Mutter..., Mutter...," A jelenet éppoly rémesnek tűnt, mint az előző napi kivégzések...

Hamarosan új, nagyobb fogolymenet csatlakozott hozzánk. Élén Zichy lovastestőr főhadnagy menetelt sujtásos, prémes mentében, mellette Széchenyi százados.[8] Zichy a további meneteink során is mindig az élen haladt, talán öltözéke miatt is rangosabb tisztnek nézték őreink. A gyakori motozásokat mindig rajta kezdték, de a mentéje megmaradt.

Mintegy kétszázan lehettünk – szakaszom három hadapródja is előkerült –, amikor a Burda hegy tömbjét keletről megkerülve Helembánál átkeltünk az Ipolyon vert masszív, széles, harckocsikra méretezett fahídon, és felkapaszkodtunk a Börzsöny hegyi útján Márianosztráig. Az egykori női fegyház – majdan sok-sok hazafi szenvedésének színhelye – átmeneti fogolytáborként szolgált. Egy nagyobb teremben éjszakáztunk a padlón, főként tisztek, de a legénység egy része is. Amint ránk sötétedett, a tolmácsoló, magyarul alig tudó ruszin őrök máris elkezdték a zabrálást. Az egyik, még szinte gyerek honvédet „vetköztették," s az kétségbeesve kiabált ott lévő elöljárójának: – Főhadnagy úr! Bántanak! A főhadnagy visszakiáltott: – Ne hagyd magad, fiam!

A ma talán humorosnak ható jelenet újból ráébresztett bennünket nyomorúságos helyzetünkre. Az a honvéd még mindig bízott a tisztjében, segítséget várt tőle – hiába. Azt azért hadd tegyem hozzá, hogy szakaszom megmaradt katonáitól egyetlen rossz szó nem ért, kapcsolatunkat mindvégig a kölcsönös segítőkészség jellemezte, de nem emlékszem fogságom idejéből semmilyen, a honvédség katonai fegyelmét megcsúfoló esetre sem. A tiszti tekintély lerombolása később indult meg.

A december 29-e délelőtt a tisztek kihallgatásával telt el. Egy magyarul hibátlanul beszélő fiatal szovjet vezérkari őrnagy az alakulatok nevét és beosztásunkat tudakolta hűvös udvariassággal. Csak Sanna főhadnagyot azonosítva jött ki a sodrából – inzultálta, de Harryt is le kellett fogni – majd gratulált az ejtőernyősök teljesítményéhez.

[8] Zichi és vásonkeöi Zichy Mihály gróf, testőr főhadnagy, a Szent László hadosztály felderítő osztálya lovas századának beosztott tisztje, illetve sárvár-felsővidéki Széchenyi Ernő gróf, testőr százados, a lovas század parancsnoka. Fogságba esésük pontos helye, ideje, módja máig nem tisztázott. *Martin – Ugron* 133–134. o. A 7. sz. lábjegyzetben szereplő *Bangha*-könyv (319., ill. 327. o.) mindkettőjük esetében átállásról ír. Emlékezetem szerint viszont a fogságban ezzel nem dicsekedtek. Itt érdemel említést, hogy a szovjet katonák a fogságba esett magyar tisztek és legénységi állományúak közt semmilyen különbséget nem tettek a szerint, hogy harc során, reménytelen helyzetben, vagy harc nélkül tették le a fegyvert, vagy éppen „átálltak" a Vörös János képével díszített, repülőről ledobott röpcédulákat lobogtatva. Kivételek, atrocitások persze, sajnos, akadtak.

Dél körül járt, amikor 29-én útnak indították a menetet. A Duna partján ballagtunk Verőcéig. Őreink némi előzetes ajándék ellenében – akkor még volt mit odaadni – szelídebben viselkedtek: megengedték, hogy inni kapjunk a lakosoktól. Persze érdeklődtünk a megszállókkal kapcsolatban. „Nagy a férfiaknak a kévánságuk..." mondta szomorúan egy középkorú asszony. Akkor találkoztam először a háború legvisszataszítóbb gyalázatának, a védtelen nők megerőszakolásának addig csak propagandából ismert hírével. Először olvashattam a falra, kerítésre mázolt feliratokat is: „Halál a fasizmusra!" Értetlenül szemléltem, még nem sejtettem, hogy a nácizmust jelenti.[9]

Egy patak partján indultunk felfelé, de hamarosan ránk sötétedett. Az éppen elért település nagyobb, üres istállójába szállásoltak be a ruszkik. Szakaszom egyik nagy darab katonája a fogságba esésünk előtti aknatűzben több aknaszilánktól is könnyebben sebesült, de nem mert jelentkezni a rabtartóknál. Engem kért, hogy távolítsam el az aknaszilánkokat a valakitől kerített csipesszel. Még gyertya is akadt. Lángjában kiégettem a csipeszt, és a fényénél kiszedtem három szilánkot a delikvens hatalmas fenekéből, combjából. Leukoplast, fehér rongy is került, és a sebek, csodák-csodája, később begyógyultak.

Másnap már induláskor irgalmatlanul fájt a lábam a csizmában s irigykedve néztem őreinket, amint vidáman nyargalásztak föl-alá a sor mellett panye lovaikon. Szerencsére csak tízegynéhány kilométert kellett megtennünk, hogy Rétságon át Bánkra érjünk.

Na, az már fogolytábor volt, szögesdróttal. Újabb számolás, motozás következett, főleg bicskát, borotvát kerestek, előbbivel én is szegényebb lettem. Sikerült viszont megmentenem a keresztapámtól a konfirmációmra kapott arany pecsétgyűrűt. A számba vettem, a módszer végig bevált, a gyűrű ma is megvan.

A naiv optimisták reményei fogyóban voltak. Még Kicsinden, majd később, a gyalogmeneteknél, magam is csodálkoztam, hogy őreink, mintha betanult szöveget mondanának, úgy ismételgették (az oroszul tudóktól elnézést kérek, de csak erre emlékszem): „szicsasz, pasli komandantur, dokument jeszty, pasli damoj, kusaj, papa, mama, zsenka." Bár egy szavukat nem hittem, de lassan rájöttem, hogy ez bizonyára fentről kiadott parancs lehet, hiszen az elbocsátó levelek ígérgetésével őrszemélyzetet takarítanak meg.

Üres parasztházak is voltak a táboron belül, azokba terelték be a tiszteket. Az első sorakozó alkalmával a mustráló táborparancsnok megállt előttem, a rendfokozatomat tudakolta, majd dühösen mondott valamit az egyik őrnek. Nem értettem, hogy mit parancsolhatott, de az hamarosan megjelent egy jobb sorsra érdemes honvéddel, akinek vadonatúj legénységi köpenyét mutogatással, ráncigálással kicseréltette az én általvetős pokrócommal. Még valamit magyarázott is, amiből csak az „oficer" szót véltem érteni, aztán otthagyott vegyes érzelmeimmel. A köpenynek persze örültem, ki is tartott egész hátralévő szolgálatom alatt, a honvédet viszont sajnáltam, de a cserén aligha változtathattam volna. Később még több esetben is tapasztalhattuk, hogy a Vörös Hadsereg – a kiáltványokban megszólításként előre vett legénység és utoljára hagyott tábornokok ellenére – mennyire hierarchikus, hogy mást ne mondjak még az étkezési normákban is.

A paraszthéz lakókonyhájában egy takaréktűzhely (sparherd) mellett találtam helyet, másik oldalamra történetesen két német tiszt telepedett le. A Wehrmacht tartalékos tisztjeinek fogyó lelkesedéséről már voltak tapasztalataim, legutóbb felderítő járőrként de-

[9] V. ö. *Martin* 2007. 331. o.

cember 23-án,[10] így hamarosan megtaláltuk a közös hangot. Mesélték egyebek között, hogy Hitler beszédeit minden városban, községben hangszórókon közvetítették.

A Führer már évek óta mindig ugyanazt mondta el, saját, első világháborús szerepével, bebörtönzésével kezdte, majd a náci párt hatalomra kerülésével és a kezdeti sikerekkel folytatta. Ezért, amikor gépkocsin mentek, egy-egy községet elhagyva mindig találgatták, hogy amint a következőhöz érnek, éppen hol fog tartani. A tipp többnyire bevált.

Másnap, 31-én, elégikus hangulatban ültük meg – a szó szoros értelmében – a szilvesztert. A Kamerádok, noha italunk nem volt, mind jobban megnyíltak. Abban hamarosan megegyeztünk, hogy egyre nyilvánvalóbb: Hitler nem csak a szovjet és a nyugati szövetségesek, hanem a magyarok és németek legnagyobb ellensége is. (Ezt különben a háború után Adenauer kancellár is megállapította, azzal egészítve ki, hogy ha módja lett volna, a saját kezével fojtja meg.) Elmondták, hogy a július 20-i sikertelen Hitler elleni merénylet óta egyre elviselhetetlenebb a náci elnyomás, és az eszement hadviselés okozta mind nagyobb frontveszteségekhez már nem csak a bombázások tengernyi áldozata, hanem rengeteg kivégzés is járul. Elegendő egy gúnyos megjegyzés a Führerre ahhoz, hogy felakasszanak valakit. Nagy titokzatosan elárulták, hogy ilyen például a becsmérlő „Gröfaz" titulus.[11]

A két német tisztet már január 2-án elvitték tőlünk. Jövőnket latolgatva azt persze sejtették, hogy egyhamar nem jutnak haza; magam sem reménykedtem ilyesmiben. Nem lett igazam. Ez volt egyébként az egyetlen eset, hogy a fogságban német tisztekkel találkoztam. Sajnos, a nevüket nem jegyeztem fel.[12]

Január 4-én bennünket is útba indítottak. Azt már tapasztalhattuk, hogy soha nem mondják meg, hova. A tisztek haladtak elől, én az utolsó sorukban, Rábay Pistával az oldalamon. Előttem Sanna Harry ballagott, járását a krepptalpú ejtőernyős bilgeri még ringóbbá tette. Terepszínű anorákjától persze megszabadították, de a bárányból bélés megmaradt, az ugrásnál átkötésre szolgáló két pánt hátul lógott-lifegett. Nem tudom miért, de az Egri csillagok jutott eszembe, amint a török sereg vonul Buda felé. A lábam egyre jobban fájt s be kellett látnom, hogy ha én vagyok is a regénybeli Hajván, nem a port lődözöm a bocskoromból, hanem, amint a mögöttem lévő figyelmeztetett, a vérem csöpög hátul a lyukasra tört szárú csizmából. Összeszorított foggal másztam el az első pihenőig. Persze az őrnek hiába mutattam a véres kapcát, káromkodással fűszerezett mutogatással közölte, hogyha nem óhajtok tovább menni, akkor le kell lőnie. Próbáltam hát szétnézni a foglyok között és – minő szerencse – találtam egy honvédet, akin ócska, rövid, impregnált vászonszárú ruszki csizma lötyögött összerepedezett disznóbőr felsőrésszel. Az

[10] L. *Martin – Ugron* 1995. 125. o.

[11] A „Grösster Feldherr aller Zeiten" (minden idők legnagyobb hadvezére) rövidítése. Érdekes hogy ezt évtizedekig nem hallottam, csak az utóbbi években emlegették a németek újra.

[12] Nem is lett volna mivel. Térképtáskámat, íróeszközeimmel már a lefegyverzéskor elvették. Holmim nagy része még december 23-án Garamkövesden maradt, kis böröndöm pedig szakaszom utolsó járművén, egy Opel Blitz tehergépkocsin, ami a visszavonuláskor, a Kicsind előtti erdőben tengelytörést szenvedett. A felderítő osztály iratait is szállító járművet páncélököllel kilőttük, felgyújtottuk. Hátizsákomat a legszükségesebbekkel és az ennivalóval egy Kun nevű honvédom cipelte, de az utolsó félóra aknatüzében egy robbanás letépte a válláról. Úgy néztem ki, mint egy spájz, mesélte nevetve a fogságban. Tiszti legényemet – „csicskásomat," egy negyven év körüli, kétgyerekes gazdát – is Garamkövesden hagytam azzal, hogy ha nem térek vissza, és a helyzetet reménytelennek látja, próbáljon hazajutni. Sikerült is átöltözve hazagyalogolnia Abonyba(!). 1946-ban meglátogattam.

üzlet megköttetett, mindketten jól jártunk. Azzal a gumitalpú lábtyűvel húztam ki az elkövetkező hónapokat mindaddig, míg csak nem jutottam otthoni síbakancsomhoz.

Keletnek tartottunk, majd dél felé fordultunk valahol a Galga mentén és mintegy 40 km megtétele után megszálltunk – ha jól emlékszem – Acsán. Egyetlen emlékem egy szerencsétlen tüzér zászlóshoz fűződik. Valamilyen szőrmebélésű extra köpenye volt, ami megtetszett az őröknek és szelíden kérték, válna meg tőle. A zászlós tiltakozott, mire később kihívták, ketten lehúzták róla a köpenyt, és irgalmatlanul összeverték. Mikor belökték a szobába egy koszos, rongyos pufajkában, úgy sírt a nyomorult, mint egy gyerek. Drága tandíj volt...

Másnap továbbra is a Galga mentén folytatódott a menet. Aszód előtt járhattunk, amikor délnyugat felé egy szovjet Il–2-es (Sturmovik) csatarepülőt pillantottam meg. Éppen tüzelt valamire, jól látszott a 37 mm-es gépágyúk tüzének felvillanása. Nem gondoltam, hogy az volt az utolsó harctéri jelenet amit „élesben" láttam...

Sötétedett, mire valahol, Jászfényszarun túl, ismét amolyan kisebb, földszintes, elhagyott kastélyfélében szálltunk meg. Az üres, parkettás szobákban farkasordító hideg volt. Némi tépelődés után – amikor már a Csatapap is áldását adta rá – bizony lefeszítettük a falak faragott tölgyfaborítását és befűtöttünk vele a cserépkályhákban. Az ejtőernyős tisztek a szomszéd szobában voltak, ahol egy harmónium árválkodott, még nem akadt gazdája. A padlón összekuporodva éppen félálomban voltam, amikor, papjuk harmóniumos kíséretével, felharsant a szomszédból az ejtőernyősök éneke. Az egyik nóta refrénje ma is a fülembe cseng: „...Isten segíts haza, ejtőernyős jelszava!..."

Jászberény

Az 1945-ös tél az előzőeknél talán enyhébb, de azért épp elég hideg volt. Persze prémes sapkámat is „lecserélte" egy tovaris egy sokkal ócskábbra, de a fülemet legalább védte. Zsinórón lógó kötött kesztyűm csodák csodája megmaradt, így csak a lábam fázott az ócska csizmában, de a menetelés fokozta a vérkeringést. Nem így január 6-án! Még nem is pirkadt, amikor őreink felvertek bennünket és máris útba indultunk, hogy hamarosan elérkezzünk az alig több, mint 10 km-re lévő Jászberény hatalmas, hadifogolytáborrá alakított laktanyája elé. A java még csak ez után következett. Ott álltunk a kapu előtt étlen szomjan, reggeltől sötétedésig. Eleinte topogtunk, de dél felé már elviselhetetlenül fájt a lábam a 10 fok körüli hidegben. Kínomban leültem a hóra és hol az egyik hol a másik csizmát lehúzva, a vászonkapcát letekerve dörzsöltem a meztelen lábfejemet...

Végre mégiscsak beengedtek és egy nagy terem padlójára rogyva hamarosan kenyeret és meleg konzervborsó-levest kaptunk. Néhány húscafat is úszkált benne. Nagyon ízlett, de még nem sejtettem, hogy két álló héten át minden nap kétszer – reggel négykor és délután négykor – ugyanazt a levest esszük. Hozzá jött, hogy hamarosan rajtam is kitört a csaknem mindenkit sújtó „ukrainka," az ukrán hasmenés (mint később megtudtam: amőbás dizentéria). A latrinát a tábor sarkában jó mélyre kiásott, vagy 8×12 méteres gödör képezte, keresztbe rakott gerendákkal, pallókkal. Sajnos nem egy, hasmenésben elgyöngült fogoly szédült le róla, éjjel, segítség híján, a dicstelen fulladásba.

Másnap reggel, nagy örömünkre, a fürdőbe parancsoltak. Ruhánkat mindenestől gőzbe tették – bár akkor még nem voltam tetves – mi meg anyaszült meztelenül állhattunk

sorba egy ruszin előtt, akinek „tököd beken" felszólítására valami gyanús folyadékkal kellett magunkat bepacsmagolni. A lapostetű szerencsére mindvégig elkerült. A zuhanyozó sejtelmes gőzében magas férfialak tűnt fel, formája akár egy görög istenszoboré. Látva, hogy korombeli, megszólítottam. Nagy meglepetésemre Palágyi Tivadar utász hadnaggyal, akadémiaközi öttusabajnok évfolyamtársammal hozott össze a jósors. Ő persze nem hallott rólam, de akadémiai – volt cőger — osztálytársaim emlegetése igazolt. Hát még, amikor kiderült, hogy a Szent László hadosztály utász zászlóalja tisztjeként velem egy napon esett fogságba![13]

Az első éjszaka zsúfoltsága után történetesen egy kisebb helyiségbe kerültem, néhányadmagammal és Palágyiékkal együtt. Tivadar századának egy Marosvári nevű zászlósa civilben a pesti Duna Palota – a Hotel Ritz – éttermét vezette. Emlékeztünk rá, hogy a walesi herceg, a későbbi VIII. Edward király, budapesti látogatásakor a Ritzben szállt meg, így hát arra kértük, mondaná el részletesen a trónörökös ebédjét a terítéstől kezdve az étkezés befejeztéig. Két hete fogságban, már kellőképp kiéhezve, bizony mazochista élvezet volt, de legalább ideig-óráig elterelte gondolatainkat nyomorúságos állapotunkról.

Két nap után megint költöztettek bennünket, egy nagyobb terembe, ahol ismét összekerültünk az ejtőernyősökkel. Akkor kezdték rebesgetni, hogy megalakulóban van egy új magyar demokratikus hadsereg. Alig telt bele egy hét, amikor egy Debrecenből érkezett „küldött" a szovjet táborparancsnokkal együtt közölte, hogy a cívisvárosban megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány hamarosan Fegyverszüneti Egyezményt köt a Szovjetunióval. Annak keretében megkezdődik egy magyar hadosztály szervezése azzal a céllal, hogy részt vegyen az ország felszabadításában.[14] Ahhoz toboroznak a táborban önként jelentkezőket.[15]

---

[13] Történetét l. *Martin – Ugron* 1995. 132. o.

[14] Az új Magyar Demokratikus Hadsereg létrejötte, neve, története a negyvenes évek végétől – nagyjából a fordulat évétől, 1948-tól – illetve Néphadsereggé válásától a hatvanas évekig feledésre volt ítélve. A Kádár-korban is csak szórványosan jelentek meg a tárgykörben részben kritikus hangvételű írások. Új színt hozott 1981-ben egy történelmi kollázsregény, *Simonffy András* „Kompország katonái" című, a Magvetőnél megjelent műve. A kiadás évét tekintve meglepő tárgyilagossággal megírt, a vezérkari őrnagy apa visszaemlékezésein alapuló, és résztvevők, illetve szakértők idézeteivel tarkított munka szemléletes áttekintést nyújt az 1945 eleji „debreceni" időkről, az új magyar kormány és az új hadsereg megalakulásának bonyodalmairól.

1985-ben már második (bővített) kiadásban jelentette meg a Zrínyi kiadó *Nagy Gábor,* a hadtudomány kandidátusa és *Móricz Lajos,* a hadtudományi doktora szerkesztésében 24 szerző – köztük a két szerkesztő – tollából az „Új haza, új hadsereg" című kötetet. A „Visszaemlékezés az 1945–1948-as évekre" alcímmel ellátott mű elbeszélő jellegű írásaiból megismerhetők az új hadseregbe jutás előzményei és változatai: hadifogság, átállás, önként jelentkezés, „antifasiszta" tanfolyam, partizániskola. A szerzők nagy része az új hadseregben „nevelőtisztté" vált, kevés kivétellel MDP-taggá. Mindez a Kádár-kor vége felé napvilágot látott kötet irányultságát, hangvételét is megszabta.

Hadtörténeti igényű *Kis András* – az előző kötet egyik szerzője – „A magyar honvédség újjászervezése (1945)" című, a Zrínyi kiadónál 1995-ben megjelent munkája. A szovjet partizániskolát megjárt, a debreceni 6. hadosztályba honvédként jelentkezett, a század végére ezredessé és hadtörténésszé lett, már elhunyt szerző a Kádár-kor béklyójától szabadulva, elkötelezett baloldaliként is tárgyilagosnak mondható huszonhárom fejezetében, gazdag irodalmi hivatkozással, névregiszterekkel ellátott művet alkotott.

Írásom természetéből adódóan a példaként felsorolt művekre a továbbiakban csak ott hivatkozom, ahol részeik személyes élményeimmel kapcsolatosak.

[15] A „toborzás" mindhárom, előző jegyzetben említett műben szerepel, s mint Kis András írja, Vörös János honvédelmi miniszter már december 23-án elfogadtatta az általa megírt szöveget a kormánnyal, de jogi aggályok miatt csak a Fegyverszüneti Egyezmény aláírásának dátumával, 1945. január 20-ával ellátva nyomtatták ki és tették közzé azt. A plakát kicsinyített mása a *Tóth Sándor* szerkesztésében a Zrínyi kiadónál 1985-ben

Amint magunkra maradtunk, parázs vita alakult ki közöttünk, élen az ejtőernyősökkel. Pro és kontra érvek záporoztak. Persze, hogy mindenki szabadulni akart a fogságból, de milyen áron? A hazát pusztító, kilátástalan háborúnak mielőbb véget kellene vetni, a náci német hadseregből a sorozatos cserbenhagyás után elegünk volt, nem is szólva a német megszállásról. A tragikus október 15. emléke, a nyilas rémuralom és a zsidóság elhurcolása is kísértett. Másfelől a szovjet hadsereggel kapcsolatos addigi, bizony igencsak hiányos ismereteink sem voltak éppen szívderítőek, ráadásul német oldalon maradt véreink ellen kellene harcolnunk... és még sorolhatnám.

Nehezen ugyan, de megszületett a döntés. A Csatapap rövid áhítatban, imában kérte a Mindenhatót, hogy segítsen bennünket a Haza javára szánt cselekedeteinkben. Egy ejtőernyős tiszthelyettes szokásos humorukkal ekképp nyugtázta elhatározásunkat: „Csak még egyszer találkozzak egy némettel – akinek órája is van!"

A szervezés már másnap megindult. Gyaloghadosztályról lévén szó, egyelőre csak gyalogos századokat állítottak fel. Egy K. Dani nevű gyalogos százados egységébe nyertem beosztást. Mindenekelőtt adatfelvétel folyt. A Szent László hadosztályt, az ejtőernyősökhöz hasonlóan, sem akkor, sem később nem titkoltam el, még az a jelvény is ott volt a zubbonyomon (máig megvan) ami miatt már Fótnál „bárdos brigantiknak" titulálták a szovjet hangszórók az ejtőernyősöket. Ugyanakkor egy hét sem telt bele és K. Dani századost máris „kiemelték" – úgy hírlett nyilas bűncselekmények miatt.

Velem és nagyszámú sorstársammal viszont néhány nap múltán egy délután közölték, hogy másnap útba indítanak. Szakaszom hadapródjait és néhány emberét is beosztották, az ejtőernyősök viszont maradtak, így nem gondoltam valamiféle büntető útra, mert persze, hogy hova visznek ezredmagammal, azt nem árulták el.

Január 20-án, a hajnali leves elfogyasztása után, egy fél szögletes kenyérrel a hónunk alatt elhagytuk a tábort, és negyvenesével a marhavagonként ismert „G-kocsikba" tereltek bennünket. Mivel az „ukrán" javában kínzott, a vagon sarkában vágott lyuk mellett helyezkedtem el egy sátorlapon, ami persze nem védett a besugárzó húszfokos hideg ellen. Az elkövetkező két éjszakát nehéz ecsetelnem. A többi hasmenéses rajtam taposva közlekedett, mellettem ürített, és a zsúfolt vagonban nem volt hová menekülnöm. Próbáltam – mint tehetetlenségemben máskor is – ábrándképek, egykori ünnepi lakomák, tovatűnt pásztorórák narkotikumába menekülni, de mindegyre a dantei idézet tért vissza: „Nessun maggior dolore, che ricordarsi del tempo felice nella miseria."[16] Az a gondolat hozott csak némi megnyugvást, hogy milyen jó lesz – ha egyszer hazajutok – az öt év Szibériát túlélt Apámmal mindezt megbeszélni. Ember tervez...

Két nap döcögés, álldogálás után egyszer csak kiparancsoltak bennünket a vagonokból az alig száz vonatkilométerre lévő Mezőtúron. Az első látvány, ami ott fogadott, egy szerecsétlen halott volt. Két honvéd vitte a karjánál, lábánál fogva. Zubbonya, nadrágja

---

megjelent „Magyarország hadtörténete" 2. kötetében látható: 561. o., 451. ábra. A hadifoglyok közt azonban, amint azt esetünk is bizonyítja, szóban már előbb, január 13. körül megkezdték a toborzást.

Az idézett, gondos összefoglaló egyik fejezetcímét („A néphadsereg első egységei") korrigálnom kell. Mi mindig csak Magyar *Demokratikus* Hadseregről, vagy Honvédségről beszéltünk szolgálati időm alatt. Bizonyítja ezt a „HONVÉD HÍRADÓ A 6. hadosztály nevelő törzsének lapja" című újság I. évf. (1945) 18–19. sz. 1. oldali, illetve II. évf. (1946) 1. sz. 5. oldali cikke is. (Az újság ismertetésére még visszatérek.) A „Néphadsereg" elnevezés, úgy vélem, csak a „fordulat évétől," 1948-tól vált hivatalossá.

[16] Nincs annál nagyobb kín, mint visszagondolni nyomorúságunkban a boldog időkre. (**Isteni színjáték**).

szétcsúszott, meztelen, csont és bőr teste szinte világított. Nem hittem volna akkor, hogy százával látok majd még hasonló, iszonyú képeket a náci koncentrációs táborokban elpusztultakról.

Visszatekintve, az a két nap volt rövid fogságom mélypontja. Enni nem adtak, italként teának csúfolt enyhén sárga langyos víz szolgált. Persze sejtelmem sem volt, hogy a töméntelen hadifogolynak, elhurcoltnak az elkövetkező hónapokban, években mit kell majd kiállnia, s hányan lesznek, akik nem élik túl.

Mezőtúr

Nos, a húszfokos hideg még tartott, dideregve ácsorogtunk étlen-szomjan, indulásra várva. A mellettünk álló szovjet őr vidám fickó volt. „Zima" – közölte vigyorogva, majd afféle pantomimet adott elő: – „Nyemce – brrr" – csapta össze reszketve két karját, aztán kihúzta magát, a mellére csapott mondván: – „Ruszki szoldát karasó," s előre mutatott: – „Na Berlin!"

Mezőtúr város egyik impozáns, többszintes barokk épületébe[17] davajoztak bennünket. A deszkakerítéssel körbevett, üres építményben bőven jutott hely a mintegy 1500 fogolynak és őrszemélyzetnek. A tiszteket, tisztjelölteket különválasztották, mi a hadapródokkal egy kisebb szobát kaptunk, többek közt két tüzértiszt társaságában. Egyikük, Hargitay Elemér, sajátságos figura volt. Az öreg tartalékos főhadnagy – büszke „fogatoltként," aki „tüzérebb a huszároknál" – nehezen viselte a fogság viszonyait. Keseregve ismételgette sztereotip mondását: „lovas nemzet voltunk, repülő nemzet lettünk, szar nemzet vagyunk." A hadapródok persze csipkelődtek vele, míg csak a másik tüzér, a szigorú Hettyey százados közéjük nem csördített. Fél évszázad múltán derült ki Bakay Zoltán tüzér hadnagy akadémiai évfolyamtársam írásából, hogy Hargitay főhadnagy a Szent László hadosztály 1. közepes aknavető tüzérosztály ütegparancsnokaként 1944. december 27-én, az Ipoly–Garami-hátságon bekerítve, parancsot adott az áttörésre, de nem voltképes lépést tartani a viszontagságok árán megmenekült Bakayékkal és megadta magát.[18] Elegáns, magas kérgű tiszti lovaglócsizmájára emlékezve ez nem is volt meglepő.

Mezőtúri semmittevésünkben csak a ritkán egyező létszám miatti ácsorgással fűszerezett napi kétszeri sorakozó jelentett némi testmozgást. A nap tetvészkedéssel és a hazánk fiaira olyannyira jellemző örökös vitatkozással telt el. Apám intelmére gondolva – „vitatkozással még senkit meg nem győztek (emlékezzünk csak a XVI. századi reformáció vég nélküli hitvitáira) a meggyőződés, bonyolult külső hatások nyomán belülről fakad" – igyekeztem kívül maradni az egymást nem egyszer vérig sértő szócsatákon.

Szokott hajnali ébredéseim során annál inkább gyötört a kétség: mi lesz velünk, hova jutott, hova jut Magyarország. Hol rontottuk-rontották el? Mohács? Az régen volt. Trianon? Na igen, de előtte ott volt a vesztett háború, Károlyi Mihály, Kun Béla. Fáradtak voltak a katonák tizennyolc végén, az összeomláskor? Nem lehetett együtt tartani őket?

---

[17] A mezőtúri önkormányzat helytörténésze kétszeri megkeresésemre sem tudta megmondani, milyen épületben voltak 1945 elején a magyar hadifoglyok. Sic transit gloria mundi! Hát, ha még nem is a világ dicsőségéről, hanem szegény hazánk egykori vereségének múlandóságáról essék szó, amint azt nem egyszer tapasztaltam.

[18] *Martin – Ugron* 1995. 135–136. o.

A csehek nem voltak fáradtak, a szerbek sem, ha területet lehetett rabolni? És a románok? A bolsevizmus elleni harc jegyében vonultak be – már az antant ellenében – még Budapestre is 1919 augusztusban, de már áprilistól szeptemberig vitték, ami mozdítható. Most meg, átállásuk, 1944. augusztus 23. óta, a Vörös Hadsereg oldalán a nácizmus ellen küzdenek immár hazánk földjén – Erdélyért. Vajon jelentkezésünkkel, egy új honvédséggel tudjuk-e mindezt ellensúlyozni, ha egyáltalán lesz belőle valami? Hol hibázott Horthy Miklós? Kényszerpálya. Ez vezetett idáig. Ugyan, hogy utasíthattuk volna vissza a Felvidék magyarlakta területének a Müncheni Egyezmény adta 1938-as visszatértét, a Kárpátalja – hamarosan a menekülő lengyeleket segítő – 1939-es megszállását, a színmagyar Székelyföld keblünkre ölelését 1940-ben. (A Szovjetunió az ugyanakkor elfoglalt keleti „román" területet magához csatolta, Ukrajna és Moldova pedig máig megtartotta.)

Az elkövetkező három év, 1941 tavaszától 1944 tavaszáig, három, valóban sorsdöntő eseményt hozott – fűztem tovább gondolataimat. – 1941 április eleje: a német balkáni hadjárat, s benne Bácska, a Muraköz és Dél-Baranya visszatérte hazánkhoz. – 1941. június 22.: Németország megtámadja a Szovjetuniót, és Magyarország (Románia, Szlovákia után) június 28-án csatlakozik a támadáshoz. – 1944. március 19.: német csapatok szállják meg Magyarországot. Akárhogyan történt a fejem: a kényszerpálya mindenkor adva volt.[19]

Nem így 1944. október 15. Az akkor átélt események a fogságban is kísértenek.

Az 51-es páncélgépágyús pótzászlóaljnál (a zászlóalj a 3. hadsereg kötelékében, a Dél-Alföldön harcolt) Esztergom-táborban, első szolgálati helyemen, október 14-én hétvégi eltávozást kaptam Budapestre. Ebédnél ültünk szüleimmel, nagyanyámmal, amikor elhangzott a rádióban a kormányzói kiáltvány. Apám, a végtelen nyugalmú, félelmet nem ismerő ember felugrott és földúltan járt fel-alá a földszinti nappaliban. Mindenkori Hitler- és náciellenességét ismerve megdöbbentő volt a látvány. Aggódó kérdésemre, hogy hiszen talán most kimászunk a háborúból, az öt év Szibériát túlélt 60 éves férfi csak annyit mondott: te még nem ismered az oroszokat!

Mivel a rádió már csak zenét játszott, polgári ruhát öltve azonnal elindultam, hogy körülnézzek. A vár tájékán nyugalom honolt, így villamoson (a 75-ös járt!) bementem a Rákóczi útra, majd besétáltam a Szentkirályi utcába. A Sándor utcához érkezve döbbenten láttam, hogy a stúdió bejárata előtt egy szál honvéd áll, puskával a vállán, mellette egy hadapród őrmester, oldalán pisztolytáska. A stúdióépület kapujában is vagy ketten. Ez lenne a rádió védelme? Fejcsóválva indultam meg visszafelé, de alig tehettem húsz lépést, amikor leponyvázott, négyajtós német parancsnoki kocsi vágtatott velem szembe a Szentkirályi utcán, mögötte nyitott tehergépkocsi, németekkel megrakva. A személygépkocsi az őrök előtt tíz lépésre, csikorgó fékekkel megállt. A szerencsétlen hadapródnak csak annyi ideje maradt, hogy jobb kezét felemelve álljt intsen. A következő pillanatban géppisztolysorozat kaszálta le a puskás őrrel együtt. A zaj után ítélve alighanem így járhatott a látókörömön kívül eső kapuőrség is. Közben az arra járó és a lövöldözéstől megrettent, futásnak eredt civilek majdnem földöntöttek, de az egyoldalú harcnak már vége is volt, csak a lőporfüst szaga terjengett. A tehergépkocsi legénysége futólé-

[19] Az eltelt, több mint fél évszázad tengernyi okfejtése sem hozott számomra meggyőző érveket, hogy miképp lehetett volna – más, súlyosabb következmények nélkül – az adott pillanatban jobban cselekedni. A német megszállás és a hazai szélsőjobb azzal járó uralomra jutása mindenkor reális veszélyt jelentett.

pésben nyomult be az épületbe, a kint maradt német őrök pedig néhány levegőbe lőtt sorozattal zavarták el a megbátorodó bámész népet. Mindez úgy három óra tájban lehetett.

A kislány, akinek udvaroltam, a Madách téren lakott. Őt kerestem fel, de a rádió akkor már, indulókkal fűszerezve, az ismert – lényegében a harc folytatását elrendelő – Vörös János-parancsot és Beregfy Károly Budapestre hívását ismételgette. Érthető, hogy nem volt kedvem tovább ott időzni, és kíváncsian tértem vissza a Szentkirályi utcába. Addigra már négy Tigris harckocsi állt a Szentkirályi és Esterházy (ma Puskin) utcában a Rákóczi út felé, a (Bródy) Sándor utcában pedig a Múzeum körút, illetve József körút felé fordított toronnyal.

Ezután gimnáziumi osztálytársam családját kerestem fel, Budán, az Attila utca 23-ban. Egyik ablakuk a Logodi utcára nyílt. A Várhegyet már SS-gyalogság vette körül. Imre barátom édesanyja kétségbeesetten mesélte élményét, amikor ki próbált nézni az ablakán: „... Ezek azért futottak Sztalingrádtól idáig, hogy egy védtelen öregasszonyra ráfogják a géppisztolyt...!"

Az apa, dr. Kuzmich Gábor, a M. kir. Posta vezérigazgatója, még haza tudott küldeni szolgálati gépkocsiján. Útközben láttam, hogy, ágyúját a hídpályának irányozva, az Erzsébet-híd és a Ferenc József-híd budai hídfőjénél is egy-egy Tigris áll. Gábor bácsi egyébként a nyilas hatalomátvétel után lemondott hivataláról.[20]

Másnap Esztergomtáborban azonnali tiszti gyűlésen kellett felesküdnünk a „nemzetvezetőre." A 2. hadseregbeli tettei nyomán legendás hírű dr. Legány Dezső tartalékos zászlós mellett álltam. A fogát csikorgatta: „– A Kormányzó úr kezéből vettem át 1943-ban a második Signum Laudist és kezet fogott velem. Most tagadjam meg, és erre az alakra esküdjem?" – Én meg alig két hónapja, hadnaggyá avatásomkor esküdtem Horthy Miklósnak, jelenlétében, hűséget, három akadémia évfolyamtársaival együtt. Jól emlékeztem a Kormányzó úr beszédének dodonai mondatára: „... Csorba esett a jó hírünkön, de majd kiköszörüljük! ..." – Nem lehetett volna ezt valahogy jobban megszervezni!?

Akkor is, a fogságban is, azóta is, sokakkal együtt számtalanszor feltettem magamnak ezt a kérdést, s azt, hogy miért harcoltunk tovább? Ugron István bátyámmal, az egykori ejtőernyős zászlóaljparancsnokkal, nagyszerű szerzőtársammal meg is próbáltunk rá válaszolni a Szent László hadosztályról írt fejezetek kapcsán.[21] Csupán a két utolsó érvet említem: bizonnyal a becsület hagyományos értelmezése vezetett minket; az apolitikus alapállás és a fegyelem, a bajtársiasság erős összetartó érzése a főtiszti, altiszti karban és a tisztesek és legénység nagy többségében, illetve a szovjet hadifogságtól és az orosz megszállás következményeitől, a kommunista jövőtől való rettegés.

Ehhez csak annyi hozzáfűzni valóm van, hogy ha nem a Vörös Hadsereggel, hanem a délnyugatról előretörő angolokkal kerülünk szembe, akkor Szálasi alighanem magára marad a nyilasaival.

---

[20] A történethez és sorsdöntő naphoz tartozik még az is, hogy Kuzmich Gábort 1945-ben letartóztatták. A Népügyészség azzal vádolta, hogy 1944. október 15-én a Posta hírközlése akadályozta a kormányzói kiáltvány továbbítását a harcoló csapatokhoz. Az 1946-ban lezajlott másodfokú tárgyaláson jelen voltam. Tanúként, bilincsben hozták be Porzezinsky György vezérkari alezredest, aki elismerte, hogy a hadihíradás főnökeként ő adott utasítást a táviratok blokkolására. Kuzmichot szabadlábra helyezték, Porzezinskyt 1946. október 12-én a népbíróság életfogytiglani börtönre ítélte. Márianosztrán hunyt el 1953-ban. (*Szakály Sándor:* A magyar katonai felső vezetés, 1938–1945. Budapest, 2003. 281. o.)

[21] *Martin – Ugron* 1995. 147. o.

Mezőtúri napjaink egyhangúan teltek. Az új hadseregről nem esett szó. Ellátásunk viszont valamelyest javult. A '44 őszén csupán néhány frontnapot elszenvedett, jószívű lakosság élelmiszercsomagjait térden állva igyekeztünk a padlón szétterített csomagolópapír darabkákon tisztnek, legénységnek egyforma kis adagokra szétosztani. Őrzőink a legénységnek mahorkát, a tiszteknek napi öt cigarettát és egy evőkanál kristálycukrot is adtak. – Ez a híres „demográcia" – morogtak néhányan hangosan, mire a ruszkik közölték, hogy a Vörös Hadseregben a tiszteknek más, magasabb étkezési norma jár.

Két hete lehettünk Mezőtúron, amikor újabb, hasonló létszámú fogolyszállítmány érkezett. Rangidősük vitéz Bánó Árpád, a Szent László hadosztály gránátos ezredének ezredsegédtisztje volt; csendes, visszahúzódó ember, a szavát sem hallottam. Nem így a fiatalabb dr. Békássy Miklós testőr százados, a gránátos ezred I. zászlóaljának parancsnoka! A magabiztos, akár önteltnek is mondható százados – aki már 1944. december 24-én, alig hogy bevetettek bennünket az Ipoly-védelemben, átállt a szovjet csapatokhoz – azonnal igyekezett jó kapcsolatot kiépíteni rabtartóinkkal. Néhányadmagával külön szobát kapott, és afféle önjelölt parancsnokként eléggé tartotta velünk, fiatalabb tisztekkel szemben a három lépést.

További tíz nap múltán őrzőink közölték, hogy másnap útba indítanak egy fogolyszállítmányt. Hogy hova, azt, szokásukhoz híven, nem árulták el. A menetbe osztást Békássyék intézték, s minthogy jól érezték magukat, a maradás mellett döntöttek. Mi még a létszámot sem tudtuk, amikor közölték, hogy mennünk kell, de legalább együtt maradtunk, Rábay Pistával, a három hadapróddal és szakaszom néhány emberével, a Szent László hadosztály felderítő osztályának hírmondóiként. (Nagy Valér hadnagy, osztálysegédtiszt Jászberényben maradt. De mortuis nil nisi bene.[22]) A háború után derült ki, hogy az Ipoly-garami harcokat a felderítő osztály hivatásos tiszjeiből – a két átállt lovas testőrön, Széchenyin és Zichyn kívül – a súlyosan sebesült Nyéki Takács László osztályparancsnokkal együtt is csak hárman éltük túl. Öten – Esztelneki Béla, Puky Endre főhadnagy, Lelkes Pál, Heczkó Vilmos, vitéz. László András hadnagy, utóbbi kettő ludovikás osztálytársam – elestek. A hatodik, Földes százados, öngyilkos lett.[23]

Vegyes érzelmekkel indultunk a vasútállomásra – ugyan hova visznek? –, de ezúttal csak húszasával kellett a marhavagonokba szállnunk, a padlón szalma volt és a középen bádogkályha, némi tüzelővel. Feljegyzésem és 1945 március 4-i levelezőlapom tanúsága szerint február 16-tól két napon át tologattak ide-oda zárt vagonokban (közben némi enni- és innivalót is kaptunk) és amikor 18-án, sokadszorra megállva az ajtók kinyíltak, alig akartunk hinni a szemünknek: Debrecenben voltunk.[24] Az állomásról egy hatalmas laktanyába tereltek, a kapuban szovjet őrök álltak.

Valaki megszólalt közülünk: „– Csöbörből vödörbe..."

---

[22] Az 1942. december 6-i avatású páncélos hadnagy, egykori felsőévesem, az egyetlen tiszt, akivel rövid szolgálati időm alatt két kisebb afférom is volt. (HL Tgy. 3138., 8. o.) A háború után többé nem találkoztunk. Vashegyi Endre ludovikás, gyalogos évfolyamtársam tájékoztatott a kilencvenes évek végén, hogy Nagy Valér 1945 május közepén szabadult a fogságból, és az ejtőernyősökkel együtt jutott az új demokratikus hadseregbe. Később, mint anyai részről osztrák, feleségével Ausztriába disszidált. Saját nekrológját megírva 1993-ban hunyt el Bécsben. Halottakról jót, vagy semmit. Azóta Vashegyi Bandi is eltávozott.

[23] Mándy Tamás hadnagy sorsát nem ismerem.

[24] *Kis András* 14. jegyzetben idézett műve szerint (102. o.) február 11-én Mezőtúrról 36 tiszt, 40 hadapród őrmester és 1423 egyéb rendfokozatú katona érkezett. Március 4-én írt, március 8-i budapesti postabélyegzős, elsőként hazaérkezett levelezőlapom tanúsága szerint a helyes dátum február 18.

Amint a már ott lévő nagyszámú hadifogolytól megtudtuk, a Pavilon laktanyába kerültünk. Az is hamarosan kiderült, hogy a felállításra kerülő 6. honvéd gyaloghadosztály tagjai leszünk. Február elején egyszer már átadták a szovjetek a tábort a HM által kijelölt magyar parancsnoknak, de két nap múlva visszavették.[25]

A jászberényinél is nagyobb, négyzet alakú laktanyaterület bejáratától jobbra – amennyire emlékszem – állt a parancsnoki épület, a középen lévő, gyakorlótérnek is beillő udvarra néző mellvéddel. A legénységi épületek két oldalt helyezkedtek el, a hatalmas latrina a jobb hátsó sarokban volt. A magyar táborvezetés – már nem tudom, név szerint kinek „köszönhettem" –, mint fiatal hivatásos tisztet, kinevezett az őrség parancsnokának. Mindössze két feladatot kaptunk a fél tucat őrrel: meg kellett gátolnunk levelek kidobását a kerítésen át és, talán furcsán hangzik, a székelés korlátozását a latrinára (!).

Mondanom sem kell, az első dolgom az volt, hogy magam is kidobtam egy segítségkérő levelet. Napközben mindig álltak a kerítésnél jószívű debreceniek, akik vagy maguk teljesítették a kéréseket, vagy továbbadták másoknak. Feladatunkat – az emberek távoltartását a kerítéstől – persze csak tessék-lássék végeztük, ha a sétáló szovjet őr megjelent a láthatáron. A szorgalmasan érkező csomagokat a szovjetek beengedték, hamarosan nevemre is érkezett, nem is egy. Aranyos küldőire még visszatérek.

A tábor nagy része, magamat is beleértve, ukrán hasmenéstől szenvedett. Minthogy a latrina a kínlódóknak gyakran messze volt, nemegyszer előfordult, főleg éjjel, hogy a delikvens ott ürített, ahol már nem bírta tovább. A parancs úgy szólt, ha rajtacsípünk egy ilyen „tettest," vegyük el a sapkáját. Magam szégyelltem a legjobban, amikor kiderült, hogy egy éjszakán egy alezredest fosztottam meg a sapkájától. Az már tragikomédiába illő jelenet volt, amikor – ugyancsak éjszakai figyelőállásban – láttam, hogy valaki nagy léptekkel igyekszik átlósan a latrina irányába. Az udvar közepe táján lépéseit egyre kurtította, majd összeszorított lábbal megállt és legyintett...

Amikor végre megindult a gyaloghadosztály szervezése, reménykedni kezdtünk, hogy mégis csak lesz magyar demokratikus hadsereg. Mikor kiderült, hogy önálló légvédelmi gépágyús üteg is felállításra kerül, mint volt Nimród-páncélgépágyúsok, azonnal jelentkeztünk Rábay Pistával és szakaszom még megmaradt legénységével. A három hadapródnak elege volt a gépágyúból, ők az egyik gyalogzászlóaljhoz csatlakoztak.[26]

A Gödöllőről jöttek[27] között jó néhány légvédelmitüzér-tiszt, zászlós és hadapród volt, velük együtt a parancsnoki épületben kaptunk szobát. Szovjet orvosnő jelent meg egy nap, és lehordott bennünket, hogy nem ápoljuk magunkat, majd élénken érdeklődött a nemi betegek száma, s a kórfajták iránt. Alig akarta elhinni, hogy egy érintett sincs köztünk.

Hamarosan az egyik laktanyaépületbe költöztettek át bennünket, immár a tervezett üteg legénységével együtt. Március 1-jén jelentkezésre szólították fel a hivatásos testőröket.

[25] V. ö. *Kis András:* i. m. 102–104. o.

[26] Padányi László, Pelsőczy Géza, Rózsavölgyi Gábor a harctéren és a fogságban egyaránt megállta helyét, jó bajtársak maradtunk. Sajnos már mindhárman halottak.

[27] *Kis András:* i. m. 102. o. szerint február 11-én 281 tiszt, 73 hadapród őrmester és 1192 legénységi állományú katona érkezett Gödöllőről.

Boldogan készültek Rábay Pistával az élen, hiszen október 15-i ellenállóként azt hitték, a szabadság vár rájuk. Gyanúsnak tűnt ugyan, hogy egyenruhájukat más foglyok civiljével kellett felcserélniük – a Gödöllőről hozott, nagyrészt Budapesten összeszedettek főleg abban voltak –, de már nem volt mit tenni. Félrevezető volt, hogy a vasutasokat, postásokat és villamosvezetőket, villamoskalauzokat is akkor gyűjtötték össze és szállították el.[28]

A volt testőröket, mint később hallottuk, hadifogolyként egyenesen a Szovjetunióba vitték, ahonnan nagyrészt 1947-ben térhettek haza. Pista azonban egy kinti fogolytábori affér és rákövetkező hamis feljelentés nyomán, hajszálon úszva meg a kivégzést, tíz évet töltött a GULAG-on. Egyszer találkoztam vele, még a hatvanas évek derekán. Szeme, ha fáradtan is, a régi volt. Szájában végig vipla fogsor virított. Menyasszonya rég máshoz ment férjhez. Fiatalon hunyt el gyomorrákban.

A 6. hadosztály

Március 4-én, miután már napok óta rebesgették, végre megtörtént az átadásunk szovjet részről a Honvédelmi Minisztériumnak. Részleteiről Kis András számol be.[29] Boldogan énekeltük a himnuszt, de igazából csak akkor nyugodtam meg, amikor estefelé eltűnt a szovjet őrség.

Másnap reggel még tartott az öröm, de persze szembe kellett néznünk a valósággal. Adva volt egy közel nyolcezer fős, lerongyolódott, lesoványodott, jelentős részben többé-kevésbé beteg embertömeg, akikből mielőbb bevethető hadosztályt kellett volna létrehozni. A tisztek igazolványt – egyelőre kis rózsaszín papírlapot – kaptak *(l. a következő oldalon)*, és engedélyt a kintlakásra. Első utam a postára vezetett, majd ahhoz a családhoz, amely, kidobott cédulámat megtalálva, több csomagot is küldött a nevemre, jócskán javítva egészségi állapotomon. László Antal MÁV főművezető és tanítónő felesége, noha maguk sem dúskáltak, feledhetetlen áldozatkészséggel segítettek. A ruszkik a csomagbeadást, persze cenzúrázva, megengedték, így nemegyszer napi 500–1000 csomag is érkezett a jószívű lakosságtól. A közel 8000 fogolynak a silány rabkoszt mellett még ez is kevés volt. Jómagam kenyeret, szalonnát, krumplit, mákos- és káposztás tésztát, pogácsát, süteményt, almát, zsírt, sőt egyszer tejet is kaptam jótevőimtől.

Második úticélom a klinika volt, újabb szerencse, hiszen a fővárosinak megfelelő színvonalú kezelés várt rám. Jóllehet a 80 kilómból – Lászlóék csomagjai ellenére – még 15 hiányzott, a dizentériából egy hét alatt kigyógyítottak, és a vitaminhiány miatt vérző, sorvadó fogínyemet is kikezelték.[30]

Szállásom gondja is megoldódott. Lászlóék Rédey István hadapród őrmesterrel együtt befogadtak. Mindössze 100 Pengőt fizettünk egy hétre kosztért-kvártélyért. Természetben is adtunk egyet-mást, de alig akarták elfogadni.[31]

---

[28] *Uő.* uo. a 107. oldalon csak az utóbbiakról, 205 főről tudósít.

[29] Az átadó a 2. Ukrán Front parancsnokának hozzájárulásával a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) szovjet tisztje volt. Székely László vezérkari ezredes, a 6. hadosztály már február 9-én kinevezett parancsnoka 7813 hadifoglyot vehetett át seregtestébe. *Kis András:* i. m. 101., 107. o. A szerző rámutat, hogy az NKVD közbeavatkozása – „szűrése" – miatt késett az új magyar haderő létrejötte egy hónapot. Uo. 108. o.

[30] A bélhurutot az Entero-vioform – azóta, állítólagos rákkeltő hatása miatt betiltott gyógyszer – mulasztotta el, a fogínysorvadást a ma már korszerűtlen triklórecetsav és az alma.

[31] Hadnagyi illetményként a különböző pótlékokkal együtt havi 1700 pengőt kaptam kézhez. Néhány élel-

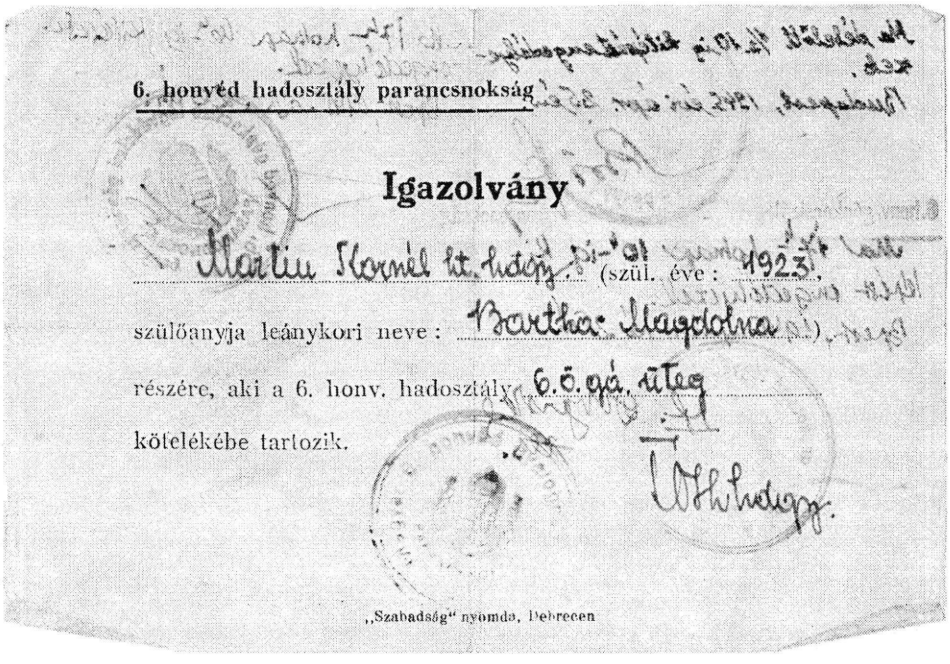

6. honvéd hadosztály parancsnokság

Igazolvány

Martin Kornél ht. hdgy. (szül. éve: 1923,

szülőanyja leánykori neve: Bartha Magdolna)

részére, aki a 6. honv. hadosztály 6. ö. gá. üteg

kötelékébe tartozik.

„Szabadság" nyomda, Debrecen

Még fogolyként két ízben is próbáltam hírt adni magamról, eredménytelenül. Harmadik kísérletem, a március 5-én postára adott, március 8-i budapesti bélyegzőjű lap is csak hetek múlva érkezett meg, mert Budán még nem volt kézbesítés. Végül szentlászlós szakaszom egyik, Dudás nevű katonájának felesége – egy mozgékony, ügyes és bátor asszony, aki többször is megtette a Budapest–Debrecen utat – vitte el március 16-án kelt hatodik levelemet a szülői házba. De eljutott, más úton, a március 25-i és március 27-i is.

Tőle, és másoktól is, egyre szörnyűbb dolgokat hallottunk a főváros másfél hónapos ostromáról, így egyebek közt azt, hogy Budán egyetlen ép ház nem maradt, nincs víz, éhhalál, tífuszjárvány van. Megőrződött leveleimből, helyzetem javulásával, mindinkább kicseng az otthoniakért, apám, anyám, nagyanyám sorsáért, életéért érzett aggódás. Másfelől meg bizakodás, a túlélő, szerencsével járt ember derűlátása: ha összedőlt a ház, majd felépítjük, a háború nemsokára véget ér, aztán majd minden egyre jobb lesz...

Dudásné március 31-én, nagyszombaton jött ismét, anyám levelével. Láttam az arcán, hogy nagy baj van. Megéreztem: – Az Apám! – kiáltottam fel. – Szótlanul bólintott. Azt hittem, az ég szakad rám. Soha azóta hasonló fájdalmat nem éreztem. Azt vette el a végzet, aki mindenki másnál többet jelentett számomra. Egyszerre mintha minden értelmét vesztette volna.

Aztán, 22 évesen, persze összeszedtem magamat, hiszen Anyámat legalább akkora veszteség érte, de még a következő, április 5-én és 14-én írt leveleim sem adják vissza

---

miszer akkori ára: cukor: 220.- P., melasz: 40.- P., alma: 30.- P., szalonna, vaj: 80–100.- P., tojás: 1.60 P., tej: 4–6.- P., tejföl: 22.- P., liszt: 10.- P. Húst nem lehetett kapni.

igazán akkori lelkiállapotomat. Ma, 63 év távlatából, legfőbb örömöm, hogy első világháborús naplójának s egyben utolsó éveinek közreadásával, Horatiussal szólva ércnél maradandóbb, „ære perennius" emléket állíthattam Apámnak.[32]

Az események fonalához visszatérve, további sorsom mindvégig a Magyar Demokratikus Hadsereg 6. hadosztályához kötött, noha 1945 márciusában még nem sejtettem, hogy „végjátékról" van szó. Az elkövetkezőket erre tekintettel kísérlem meg – említett forrásaimra támaszkodva – papírra vetni, bármiféle történészi igény nélkül.[33]

Visszagondolva átadásunkra, vagyis a 6. hadosztály de facto megalakulásának március 4-i ünnepségére, egy részlettel még adós vagyok. Az előkészületek legnagyobb gondját a ceremóniát befejező díszmenet összeállítása jelentette. Valahogyan mégiscsak sikerült három egyenruhás századot alakítani. A laktanyaőrség ügyeletes tisztjeként – akkor már más volt a parancsnok – a főépület mellvédjének bal szélén álltam, az átadó szovjet tisztek és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság brit és amerikai delegáltjai középen csoportosultak. Nem is a díszmenettel volt a baj, hanem a nyomorúságos állapotú egyenruhákkal, lábbelikkel... A nyugati urak láthatóan jól szórakoztak, nekem inkább sírni lett volna kedvem. Másnap első dolgom volt az üteg legénysége közt szabót keresni. Kettő is akadt, és több hétre való sürgős munka számukra.[34]

Suszterunk csak egy volt, de ő fontosabb beosztást kapott. Már a táborban létezett egy „nevelőtörzs," azzal a feladattal, hogy az egyes alakulatoknál felkutassa a legénység baloldali érzelmű-elkötelezettségű tagjait, „nevelőtiszti" hálózat kialakításhoz. Novotny őrvezető, civilben cipészsegéd és illegális kommunista párttag, jó szándékú ember volt, mondanivalójából azonban úgy tűnt számomra, hogy az „új, demokratikus szellem" kiépítésének ürügyén vége a hadsereg politikamentességének.[35]

---

[32] *Martin Kornél:* Martin Ferenc tartalékos hadnagy első világháborús feljegyzései. Harctér és orosz hadifogság. *Hadtörténelmi Közlemények,* 114. (2001) 1. 139–189. o.

[33] L. az 5. sz. lábjegyzetet! – Azt, hogy a (had)történész sorsa – és az objektivitás megőrzése – milyen nehéz, talán legjobban *Kis András* már többször idézett műve mutatja, különösen, ha összevetjük a hangulatát a *Nagy Gábor – Móricz Lajos*-féle, 1985-ös kötetben (45–56. o.) szereplő cikkével. Az 1995-ös, nagyszabású munkát különösen a jegyzetekben (191–217. o.) közreadott korabeli dokumentumok teszik értékessé. Itt érdemel említést Kis András adatai nyomán, hogy az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt Fegyverszüneti Egyezményben vállalt nyolc gyaloghadosztály helyett csak kettő, a 6. és az 1. került felállításra, majd frontra küldésre. A Szerző megemlékezik a 7., 5., és 4. hadosztály felállítási kísérletéről, valamint a Magyar Honvédség hadrendjén kívül szervezett katonai alakulatokról és az ejtőernyős magyar partizáncsoportokról is. Előbbiekhez sorolja a 2. Ukrán Front kötelékében működött vasútépítőket, valamint a Budai Önkéntes Ezredet. Külön emlékezik meg a szerencsétlen sorsú 1. Önkéntes Magyar Hadosztályról. A temesvári hadifogolytáborban, szovjet direktívára 1945. január 1-jén önként jelentkezett 5500 főt, alakulatokba szervezve, a szovjet táborparancsnokság január 17-én szabaddá nyilvánította. A lelkesen gyakorlatozó, bevetésre váró önkénteseket április végén zenekarral, beszédekkel búcsúztatva a pályaudvaron vagonokba rakták – és évekre hadifogságba vitték a Szovjetunióba.

[34] Egyikük, Szabó István, 1956-ban Angliába disszidált, a londoni Harrods áruházban kapott munkát, majd hamarosan – a brüsszeli világkiállításon – két aranyérmet nyert.

[35] Néhány idézet a már említett, fél évszázaddal későbbi művekből: *Ölvedi Ignác:* „A (kommunista) tagsági könyv átvétele után ... tájékoztattak, hogy a volt partizánok jelentkezhetnek ... az 1. és 6. hadosztályba nevelőtisztnek. ... Debrecenben kéthetes tanfolyam elvégzését tették kötelezővé. A nevelőtisztek feladatairól szóló előadásból értettük meg, hogy mi a kommunista párt politikai munkásai leszünk a hadseregben." (In *Nagy Gábor – Móricz Lajos:* i. m. 99. o.); *Kis András:* „Révész Géza, a kijevi partizániskola volt parancsnoka új feladattal bízott meg. »– Menjen a Pavilon laktanyába, jelentkezzen Szeremley Gyulánál, a nevelőtörzs parancsnokánál s mondja meg neki, hogy maga a pártmegbízott. Aztán majd időnként jöjjön el hozzám, és számoljon be arról, hogyan dolgoznak a kommunisták. Tudja Kis elvtárs, a kommunistákon múlik, hogy mi lesz ott...«" (Uo. 47. o.)

Alig egy-két nappal kiszabadulásunk-megalakulásunk után Novotny elvtárs halálra váltan jött a nevelőtörzstől az ütegkörletbe. „– Összeesküvést lepleztek le ... fel akarták robbantani a Pavilon laktanyát ... de már börtönben vannak" – mondta egy szuszra. Nagy volt a meglepetés, még nagyobb a felháborodás. Én bizony egy pillanatig sem hittem az egészet, ugyan kik és mit érhettek volna el ezzel a képtelenséggel? De amikor a nevelőtiszt éberségre intett, akkor Csombay Dezső tartalékos főhadnagy, ideiglenes ütegparancsnokkal nem tehettünk mást, mint hogy gyűlést rendeltünk el és figyelmeztettük az üteg tagjait.[36] A dolog szép csendesen elaludt, de felejthetetlen maradt az először hallott „éberség" szó miatt, hiszen az elkövetkező évtizedekben számtalanszor elhangzott hazánkban ez a szó, sőt fogalommá vált a politikai elnyomás egyik eszközeként, fölöslegesen és értelmetlenül.

A következő napok örvendetes hírrel szolgáltak. Székely László hadosztályparancsnok elrendelte a szabadságolások megkezdését a 2. Ukrán Front Gönc–Miskolc–Füzesabony–Szolnok–Kiskunhalas–Bácsalmás hadműveleti záróvonalától keletre eső, az Ideiglenes Nemzeti Kormány hatáskörébe tartozó trianoni magyar területre. Az egyhetes turnusok célja a feltáplálás, lelki megerősítés – valamint az alsó ruházat és a lábbelik lehető pótlása volt. Minthogy a „légfúrósok" nagy része budapesti, vagy Pest környéki lakos volt, a szabadság sokak számára nem jöhetett szóba, magamat is beleértve. A szabadságoltak, örömünkre, egy kivétellel időben visszatértek, bizonyítva a fogságból szabadult katonák elkötelezettségét a reménybeli, megújuló haza és hadsereg iránt. Csupán egyik keménykötésű tiszthelyettesünk – jutasi őrmester – került elő két napos késéssel, szánalmas állapotban.[37]

A hadosztály-parancsnokság jelezte, hogy alakulatunk – szervezet szerinti nevén a „6. önálló légvédelmi gépágyús üteg" – hamarosan hivatásos tiszt parancsnokot kap. A Budapestről érkező Piri Endre főhadnagy nevét előre közölték, így megelőzte legendás híre. Egyrészt mint emberséges, közszeretetben állt elöljáró, másrészt, mint az 1944. december eleji elhárító harcokban kitüntetett ütegparancsnok vált a légvédelmiek körében ismertté.[38] Továbbszolgálóból hivatásossá avanzsált, jovíális külsejű parancsnokunkkal az első perctől sikerült jó, úgyszólván baráti kapcsolatot kialakítanom, mindvégig.

Kis András idézett, 1995-ös művében rövid fejezetet is szentel a nevelőtiszteknek (119–120. o.). Az MKP és az SZDP 1945. január 30-i, közös katonai programjának idevágó részét idézve arra mutat rá, hogy voltaképpen a katonák már a hadifogolytáborban megmutatkozó információs igénye termelte ki a szószólókat: „A katonák kérdéseire leginkább a pedagógusok tudtak válaszolni, s akik részt vettek a munkásmozgalomban, vagy antifasiszta tanfolyamokon, mivel az új helyzetben leginkább ők tudtak eligazodni" – írja Kis András.

[36] *Kis András* „Az első koncepciós per" címen külön fejezetet szentel a meglehetősen zavaros intrikák közepette létrejött bírósági ügynek (i. m. 85–97. o.), de megemlékezik róla *Simonffy András* is „A márciusi per" címen (i. m. 459–476. o.). Ezeket az írásokat azonban csak megjelenésük, közel fél évszázad után ismerhettem meg, konstatálva, hogy egyikben sincs szó laktanyarobbantási tervről. Az időpontok egyezése folytán csak arra gondolhattam, hogy a hadosztály nevelőtörzs a tájékoztatás sajátosan vulgarizált formáját választotta számunkra, összekötve azt az új „éberség" fogalom bevezetésével...

[37] A laktanya közelében szovjet légvédelmi ágyút telepítettek, női kezelőkkel. A visszatérő őrmestert két bárisnya valahogyan bekényszerítette bunkerjébe és mindaddig erőszakkal ott tartotta, amíg használható volt. Jót mulattunk, amikor előadta, hogy a fiatalhoz több kedve lett volna, de az elöljáró idősebb magának sajátította ki.

[38] Piri főhadnagy, ütege frissen átvett négy 8,8 cm-es légvédelmi ágyújával, 1944. december 5-én masszív szovjet folyamátkelési kísérletet hiúsított meg Martonvásár–Ercsi térségében, amiért a Magyar Érdemrend lovagkeresztjével tüntették ki. (A Magyarország hadtörténete 2. k. 414. o. a szovjet 46. hadsereg „igen nehéz kö-

Piri Bandi kalandos útja a martonvásári bevetéstől a debreceni ütegparancsnokságig, úgy vélem, megérdemel néhány mondatot. A csupán átmeneti sikert hozó elhárító harc után az üteg lépésről lépésre hátrált Buda-Dél felé, és egymás után veszítette el lövegeit az örökös aknatűzben. Az ostromgyűrű bezáródása után a Villányi úti tiszti lakásokig, Bandi akkori otthonáig húzódtak vissza, utolsó lövegüket a vasúti hídnál állították fel. Február elején az aláaknázott híd Sztálin-orgona találattól felrobbant, és a „nyolc-nyolcasnak" is vége lett. A főhadnagy a Villányi utat délről elérő szovjet egységhez küldte át kárpátaljai hadapród őrmesterét, Illés Lászlót, azzal, hogy tárgyaljon a már csak puskás üteg megadásáról.

A ruszkik felajánlották, hogy ha a magyarok részt vesznek a Gellérthegy elfoglalásában, utána szabadon távozhatnak. Neki is indultak, feladatuk főleg a különféle nehézfegyverek állásba vitele volt a meredek hegyoldalon. Bandi mesélte, hogy a citadellából foglyokként távozó magas rangú német és magyar tisztek meglepve pillantották meg őket, de persze kommunikációra nem volt lehetőség. Az üteg legénysége számára még csak ez után jött a meglepetés: a főhadnagy és hadapródja kivételével hadifoglyokként hajtották el mindannyiukat.[39] Illés László tolmácsként a HM-be került, mi pedig így jutottunk remek parancsnokunkhoz.

Debreceni laktanyaéletünk egyetlen jelentősebb eseménye a március 15-re időzített eskütétel volt. Alig háromnegyed éven – de micsoda hét hónapon – belül immár harmadszor esküdtünk... Hiszen, ha csak ezen múlt volna szegény hazánk sorsa! – A ruházat, felszerelés még mindig siralmas volt. Lázas munka folyt a cipészműhelyben, de egyelőre egy fia bakancsot nem kaptunk. Az egyenruhákkal sem volt különb a helyzet, még néhány tiszt is civilben járt.[40] A továbbra sem kielégítően megoldott élelmezésen a parancsnokság az egyes alakulatok kihelyezésével próbált segíteni. Így ért bennünket az örömhír, hogy Hajdúböszörménybe mehetünk kéthetes „hízókúrára." Utána, ha igaz, a frontra.

Hálás szívvel köszöntem el áldozatkész szállásadóimtól-vendéglátóimtól, a László családtól. Elbúcsúztam egykori szentlászlós szakaszom három hadapródjától is. Az ejtőernyősökkel, akiktől még Jászberényben elváltam, többé nem találkoztam, csupán a háború után értesültem róla, hogy csak május 15-én bocsátották el őket a szovjet fogságból, és adták át őket a magyar demokratikus hadseregnek.[41] A testőrtisztek közül az ugyan-

---

rülmények közötti – december 4-től 7-ig tartó –partváltásáról" ír, a *német* tüzérség jól szervezett tüze ellenében. Ennek kapcsán érdemes idézni George Marshall amerikai vezérkari főnök jelentéséből (*Marshall* tábornagy: Így győztünk...[„Report"]. Franklin társulat, a Magyar Amerikai Társaság megbízásából, é. n.): „... a német 88-as hatalmas fegyver volt az ellenséges gyalogság kezében mind mennyisége, mind minősége tekintetében..." „...három célt is szolgált és mindhármat halálos biztonsággal. Egy 88-as páncéltörő lövedékek sorozatát adhatta le tankjainkra, azután a levegőben robbanó repeszgránátok repeszdarabjaival áraszthatta el a tankokat követő gyalogságunkat , majd néhány percre rá légelhárító tüzet intézhetett a földi hadműveleteket támogató repülőgépek ellen." (157. o.) Marshall azt írja, hogy a németek a spanyol polgárháborúban még titkolták a 88-asok földi célok elleni alkalmazását. Egy, az Afrika Korpsban szolgált német barátom viszont azt állítja, hogy azt a német haderőben is csak Rommel kezdte, alaposan meglepve az angolokat, észak-afrikai hadjárata elején, 1941-ben.

[39] Eltekintve a szovjet ígéretek hiteltelenségétől, eléggé köztudott, hogy az elhúzódó budapesti ostrom miatt felbőszült Sztálinnál frontparancsnoka, Malinovszkij marsall az erős védőseregre hivatkozott és érvelését minél nagyobb számú hadifogollyal igyekezett alátámasztani. Ennek esett áldozatul rengeteg, válogatás nélkül összeszedett civil férfi is: sokan közülük soha nem tértek haza.

[40] *Kis András:* i. m. 123. o. is érzékletesen írja le a felszereléssel kapcsolatos gondokat.

[41] Sanna Harryt századossá léptették elő, de 1949-ben, disszidálása miatt, lefokozták. Új-Zélandban, később Ausztráliában élt az egykori huszár, díjlovasként, majd lovas edzőként. 1983-ban szívinfarktus végzett az

csak Jászberényben maradt, hasonlóan szabadult Széchenyiről és Zichyről Banghánál olvashatunk.[42] Őket tehát nem vitték ki a Szovjetunióba, mint Rábay Pistáékat. Annál meglepőbb a Mezőtúron maradt Bánó és Békássy esete. Áprilisban Hajdúböszörményben megszólított egy odavalósi férfi. Emlékezett rám a mezőtúri fogolytáborból. Elmondta, hogy távozásunk után néhány héttel őket is mind vagonba rakták, a szokott módon, ismeretlen úticéllal. Valahol a Déli-Kárpátokban sikerült a vagon fenekét kivájva néhányadmagával megszöknie és kalandos úton hazaérnie. A büszke „átálló" Békássy és szegény Bánó Árpád csak 1947 őszén[43] került haza a szovjet hadifogságból.

Azt, hogy mekkora „tohuvabohut" jelentettek a fogolytáborok, majd maga a 6. hadosztály is, mutatja esetünk Palágyi Tivadarral.[44] Valamikor 1951 táján találkoztunk össze Jászberény után, majd 1995-ben, a Szent László hadosztály történetének feldolgozása során fejlődött bajtársi kapcsolatunk barátivá. Akkor derítettük ki, hogy hozzám hasonlóan Tivadar is benne volt a mezőtúri, majd debreceni fogolyszállítmányban, de sehol, még Debrecenben sem találkoztunk össze.

A máig aktív, családos, sikeres, jó egészségnek örvendő okleveles vegyészmérnök-doktor, nyugállományú alezredes – kérésemre – a szabadalmi ügyek szakértőjéhez illő hűvös tárgyilagossággal és tömörséggel foglalta össze hadseregbeli szolgálata történetét 1945 márciusától 1950 júliusáig:

„Debrecenben a 6. hadosztály március 4-i megalakulása után megengedték, hogy a városban keressek magamnak szálláshelyet. Egy Marosvári nevű zászlóssal együtt özv. Takarónénál béreltünk magunknak szobát. Március végén tudomásomra jutott, hogy Szegeden is alakul egy új hadosztály. Tekintettel arra, hogy szüleim Szegeden éltek, kértem a szegedi 5. hadosztályhoz való áthelyezésemet. Az 5. hadosztály elvonult Hajmáskérre, ahol az újoncok kiképzése folyt, de a németek elleni harcba már nem vetették be, mert időközben vége lett a háborúnak. Hajmáskérről 1945. május elején egy Balatonalmádiban állomásozó utászszázadhoz kerültem műszaki segédtisztnek. A századparancsnok Bartalos százados volt. Ez a század újjáépítési munkákat végzett, így például helyreállította a berobbantott akarattyai alagutat, és az Almádiból kivezető országút felrobbantott hídja helyén szükséghidat épített. A század egyik szakasza aknát szedett Somogyban. A szakasz parancsnoka Báder hadnagy volt, ám őt június végén visszahívtak Almádiba, így június elején én vettem át a helyét. Szakaszparancsnokként nem kellett volna ugyan aknát szednem, de minthogy a szakaszból hatan már aknára léptek, csak helyettesem, Mézes törzsőrmester és még egy utász volt hajlandó terepre menni. Ezért kezdettől fogva én is részt vettem a munkában. 1945. augusztus 6-án Csököly mellett, beregfás területen, bokor alá rejtett aknára léptem, holott ugyanonnan előzőleg már ötöt fölszedtem. A mellettünk készenlétben álló országos járművel a kaposvári kórházba vittek, ahol 1946 májusáig voltam, felgyógyulásom után, 1946 szeptemberétől, a Műegyetemre vezényeltek. 1950 júliusában kaptam vegyészmérnöki oklevelet."

---

erős dohányossal. Karsay Pistát őrnagyként fokozták le az ötvenes évek eleji sztálinista tisztogatás során. 1975-ben hunyt el, tumorban.

[42] *Bangha* i. m. 319., 327. o.

[43] *Bangha* i. m. 265., 268. o.

[44] *Martin – Ugron* 1995. 132. o., ill. Palágyi Tivadar idézett emlékezése.

Ütegünkkel, parancs szerint, április 3-án gyalogmenetben áttelepültünk a 20 km-re lévő Hajdúböszörménybe. Másnap már díszmenettel ünnepeltük „Hazánk felszabadulásának" az utóbbi években kisebb helyesbítésre szorult dátumát. A legénység foglalkozása, némi zártrendi gyakorlatozás mellett, főleg mezőgazdasági munkából állt, ezzel igyekezvén pótolni a még hiányzó férfierőt és megszolgálni az étkezés kiegészítését. Az üteg első tisztjeként az én feladatom volt a zsold felvétele és kiosztása. A bank a főtéren állt földszintes, masszív épületben. A kifizető tisztviselővel hamarosan jó kapcsolatba kerültem, és érdeklődni kezdtem a szovjet megszállás részleteiről. Az előadott rémtörténet lényegét, bármilyen nehéz is, megpróbálom röviden összefoglalni. A város egyetlen óvóhelynek is alkalmas pincéje a bank alatt volt. Ott keresett menedéket a harcok idején néhány házaspár is a helyi notabilitások közül. A tisztviselő szemtanúként élte meg, hogy a pincébe berontó ruszkik a férfiakat géppisztollyal – amint mondta a „davajgitárral" – az egyik sarokban tornyosuló krumplihalomra terelték, a nőket pedig a félhomályban helyben, felváltva, megerőszakolták. Később híre járt, hogy egy, már Nagyszalontán is szörnyűségeket művelt alakulat foglalta el a várost.

Máig emlékezetes, sokkoló esemény volt ez a történet számomra, még ha később nem egy hasonlóról hallottam is, és úgy vélem, hogy a szovjet felszabadítás-megszállás eme legvisszataszítóbb fejezete a mai napig sincs – és több okból talán soha nem is lesz – sem szélességében, sem mélységében feltárva.

Alig egy hete voltunk Böszörményben, amikor a hadosztályparancsnokság tudomásunkra hozta, hogy hamarosan a frontra indulunk. Mikor jelentettük, hogy egyelőre csak néhány puskánk van (német Mausereket kaptunk, hogy legalább az őrséget fel lehessen fegyverezni), közölték, hogy gépágyúkkal majd a front mögött, kirakodáskor látnak el.

Egy Anyámnak írt levelemben részleteztem az illetményemet, amit haza kívántam utaltatni; úgy gondoltam, csak a hadi pótdíjat tartom meg.[45] Az eltelt idő távlatából visszatekintve tragikomikus, hogy a szépen kimódolt összegeket milyen hamar megette az infláció, illetve – esetünkben – megette volna, csakhogy jó darabig még csak nem is fizettek...

Hamarosan megjött a parancs: berakodás április 17-én. Visszasétáltunk hát Debrecenbe s akár indulhattunk volna is, hiszen málhánk, holmink alig volt. Az üteg tisztikara és hadapródjai is csak marhavagont kaptak, csupán Piri Bandi kényszerült egy tiszti személykocsiba. Mi mindössze nyolcan voltunk, fűteni nem kellett, s ami a legfontosabb, az ajtó nyitva állt.

Csakhamar tapasztalhattuk, hogy az elsőbbség a szovjet katonavonatoké, ami persze nem is volt meglepő. 1945. április 19-én végre mi is megindultunk, a már jól ismert „tagozott menetben." Az időt bridzseléssel ütöttük agyon. Cegléden három napig álltunk, közben tanulmányozhattuk a jövő-menő szovjet katonavonatokat. Az egyik kifelé tartó szerelvény szalonkocsija ki volt dekorálva függönnyel, virágokkal és egy vastagon kifestett hidrogénszőke bárisnya mosolygott ránk az ablakból, míg csak a partnere – alighanem tábornok – el nem zavarta. A nyitott tehervagonokban a legváltozatosabb rakományok mentek kelet felé, a zárt G-kocsikba meg persze nem láttunk bele.

---

[45] Havidíj: 285,- P., honvédségi pótdíj:102,- P., tisztiszolga-váltság: 13,60 P., lakbér: 60,79 P., összesen 461,39 P., nyugdíjlevonás: 5,10 P., mindösszesen: 455,59 P. Hadi pótdíj: napi 20,- P., élelmezési pénz: 14,- P., dohányváltság: 5,- P., ruhakoptatás: 2,50 P., összesen 41,50 × 30 = 1245,- P.

25-én hajnalban végre befutottunk a Rákosrendezőre. Mikor a vasutasok közölték, hogy legalább két napig maradunk, azonnal eltávozást kértem Piri Banditól. Végül is 26–27-ében egyeztünk meg. Másnap délután már a Nemzeti Múzeum előtt baktattam a járdán egy, az úttesten lassan vonuló magyar fogolymenetet előzve. Az élen haladó tisztek mutogattak, kiabáltak: „– Mi van?" Mit tehettem? Visszakiabáltam: „– Demokratikus Hadsereg..." Sajnálkozva néztem őket, csak később gondoltam rá, nem is egyszer, hogy ha egy játékos kedvű ruszki őr betessékel akkor a menetbe, ugyan mit tehettem volna? Egy kis rózsaszínű, magyar nyelvű papírlap volt az egyetlen igazolványom. Annál sokkal különbeket is széttéptek a tovarisok...

Nos, Apám lelke újfent megóvott , mint később nem egyszer – olyan jó volt ezt hinni! Fél óra múlva már ott álltam Budán, előkertünkben, a sírnál. Percek múltán Anyám sikoltotta ki a nevemet a nyitott ablakból... Az éjszakát otthon töltöttem, másnap délután baj nélkül tettem meg a tizenöt kilométeres visszautat. A Ferenc József- (ma Szabadság-)híd budai fele még állt, csak a pesti hídfél billent a Dunába, a németek által kirobbantott középső rész miatt.[46] A szovjet hidászok a hiányzó részt masszív fa áthidalással pótolták. Az volt akkor az egyetlen gyalogos átkelési lehetőség.

Romhalmazzá vált fővárosunk képét nehéz lenne ecsetelnem... Még az éjszakai kijárási tilalom előtt szerencsésen visszaértem a biztonságot nyújtó marhavagonba.

Április 28-án indult el szerelvényünk a Rákosrendezőről, hogy az ideiglenesen átjárhatóvá tett Déli összekötő vasúti hídon keresztül, Székesfehérváron át, két nap alatt Körmendre érjen. Izgatottan vártuk, vajon milyen légvédelmi gépágyút kapunk. Nehéz leírni elképedésünket, amikor a szovjet összekötő tiszt, major Jugyin egy német 75 mm-es páncéltörő ágyúhoz vezetett. A megviselt lövegről hiányzott az irányzó távcső, bár azzal éppúgy nem lehetett volna repülőkre lőni mint a rajta lévő szükségirányzékkal. Mikor az őrnagyot, aki elég jól törte a német nyelvet, megkérdeztem, hogy ezt miként gondolják, közölte, Tito is úgy szerezte fegyvereit, hogy elvette az ellenségtől. Hát eszerint igyekezzünk...

Még két éjjelt töltöttünk a vagonban, aztán május 2-án gyalogmenetben elindultunk északnyugati irányba, páncéltörő nélkül. Kaptunk viszont egy „országos járművet" (szekeret) egy muraközivel. Az bizony jól jött az üteg lassanként mégiscsak szaporodó „vonata" számára. Úticélunk az alig 20 km-re lévő burgenlandi Höll, a trianoni határ mellett fekvő egykori Pokolfalu volt.[47] Beszállásoltunk az osztrákok lakta község parasztházaiba.

Az elkövetkező napok csendben teltek. Ágyúdörgést csak fojtottan, messziről hallottunk. Fő tevékenységem abban merült ki, hogy a legénységet visszatartsam a zsákmányszerzéstől. Erőszakoskodás nem fordult elő, inkább csak elcsenni próbáltak egyet-mást, de nem volt hozzá tehetségük. Már jó néhány nap eltelt, és még bort sem találtak, amikor megjelent egy magányos ruszki, hosszú vaspálcával. Ide oda szimatolt és szurkált a szerszámával. Hamarosan rábukkant egy kis elásott hordó borra és – amint mesélték – gavallérosan megvendégelte a mieinket.

---

[46] Az ún. mérleghíd két fele a pilléreken egyensúlyban nyugodva, oldalt a partokhoz rögzítve, középen egy összekötő résszel állt – áll ma is. Amikor a magyar hídépítők később nekifoghattak a helyreállításnak, a budai félhíd Duna felőli részéről levágtak egy sérült darabot, mire az egyensúlyát vesztett félhíd az úttest szintjéről az alsó rakpartra rogyott. Hetekig tartott, amíg hidraulikus eszközökkel a helyére emelték.

[47] A 6. hadosztály alakulatainak elhelyezkedését a hadműveleti területen a Magyarország hadtörténete 2. k. 529. oldalán lévő vázlat szemlélteti.

Egy incidens azért akadt. Egy módos gazdánál, ahol a lovunkat tartottuk, a kocsisunk meg egy társa valamin összekülönbözött a háziakkal; persze nem is értették egymást. A gazdának több állata megmaradt – a front itt gyorsan átszaladt –, többek közt egy bikája is. Éppen odaértem az udvarra, amikor a gazda mondta a feleségének: „– Mindjárt rájuk eresztem a bikát!" – Na több sem kellett! Ordítani kezdtem: „– Most már elegem van magukból! Nem elég hogy a németek kifosztották az országunkat és *ott* tartották föl az oroszokat, hogy magukat *itt* megvédjék, miközben ezrével haltak meg a magyar civilek - köztük az apám is – most még nagy a pofájuk?!" „– De hiszen mi nem németek vagyunk, hanem osztrákok!" – így a gazda. „– Ezt már ismerem! Maguk is Heil Hitlert üvöltöttek! Menjen a pokolba!"[48] – Ezzel ki is adtam a mérgemet. A történteken úgy sem lehet változtatni, de a keserűség örökre bennem maradt, hiába láttam évtizedek múlva bizonyítva, hogy a főváros esztelen védelme Hitler személyes parancsa volt.[49]

Május nyolcadikán távoli fegyverropogás közepette kaptuk a hírt, hogy „lefújták a gyakorlatot." Így csúfoltuk magunk közt szomorú öngúnnyal minden idők legvéresebb világháborújának véget értét.

Még egy hétig maradtunk Höllben, az a hét azonban két, egész további életemre kihatót eseményt hozott.

A béke első napján megjelent az ütegnél Lukács László szakaszvezető és közölte, hogy a hadosztály nevelőtörzs megbízásából átveszi alakulatunknál a nevelőtiszti feladatokat. Piri Bandi távol volt, így elsősorban, mint egyedüli hivatásos tiszttel, velem kívánt foglalkozni, de tartott előadást az egész ütegnek is. Az érzékelhetően középosztálybeli kultúrájú, alighanem budapesti és feltehetően munkaszolgálatosként a szovjet oldalra került, nálam néhány évvel idősebb férfi, mint az hamarosan kiderült, meggyőződéses marxista-leninista volt. Érdeklődéssel hallgattam mondanivalóját, hiszen e téren tökéletesen képzetlen voltam, ráadásul az addigi tapasztalatok nem tudtak meggyőzni a győztesek felsőbbrendűségéről. Abban persze egyetértettünk, hogy a nácizmus – ahogy ő mondta, a fasizmus – az oka mindannak a rémségnek, amit a második világháború ránk hozott, de ott már bizony vissza kellett fognom magamat amikor kifejtette, hogy a Horthy-„fasizmus" sem volt jobb.

Már a Ludovikán is sokszor vitatkoztunk a rendszer bajairól, például arról, hogy a földreform halaszthatatlan, de közbejött a háború. Azt is tisztán láttam, hogy az „atyáskodó, háromlépéses" kapcsolat tiszt és legénység közt nem tartható fenn, de hogy a „demokrácia" új jelszavával mi kerül helyébe, az nem derült ki. Egyelőre az látszott, hogy a nevelőtisztek az elöljáró parancsnokok úgyszólván minden intézkedését bírálják, vagy ellenzik, ezzel igyekezve tekintélyt szerezni maguknak és annak, amit képviselnek.

Nos, érdeklődéssel hallgattam Lukács „elvtárs" ismertetését a történelmi, majd a dialektikus materializmus fogalomköréről. Az előbbi túlságosan leegyszerűsítettnek tűnt számomra, az utóbbit pedig nemigen értettem. Az anyagelvűség azon tételét, hogy a lét

---

[48] „Jetzt hab' ich schon die Nase voll mit ihnen! Reicht nicht, dass die Deutschen unser Land beraubt haben und die Russen *dort* aufgehalten hatten, um Sie *hier* zu verteidigen, jetzt haben Sie noch die grosse Klappe?" – „Wir sind ja keine Deutschen, sondern Österreicher!" – „Das kenn' ich schon! Sie haben auch Heil Hitler gebrüllt! Fahren sie zur Hölle!"

[49] Kriegstagebuch der Heeresgruppe Süd. Fernschreiben. (Geheime Kommandosache). An Armeegruppe Fretter Pico (etz.): „Auf Befehl des Führers ist die Stadt Budapest bis zum letzten Haus zu verteidigen."

határozza meg a tudatot, még csak elfogadtam, de hogy a dialektika valójában mit takar, az csak jóval később, a Rákosi-féle „szalámitaktika" idején vált világossá számomra.

A másik esemény sokkal megrázóbb, máig sem tudom elfelejteni. A hadosztály közelünkben, Sankt Katharinban állomásozó 11. tüzérezredétől érkezett a hír, hogy tömegsírt találtak. Odasiettünk Lukáccsal és döbbenten láttuk, hogy egy hosszú árokban, egymás hegyén hátán, hevenyészve elföldelt holttestek fekszenek. A feltárás során bebizonyosodott, hogy az áldozatok civilek, alighanem magyar munkaszolgálatosok.

Egy tüzér ezredes, bizonyára az ezredparancsnok is ott szörnyülködött. Néztem Lukács László merev arcát és akkor mélységesen együttéreztem vele: vajon jóvá tudjuk-e valamikor is tenni a történteket, vajon le tudjuk-e mosni a gyalázatot, aminek szennye óhatatlanul ránk is fröcskölődött? Meglakolnak-e a bűnösök és nem válik-e mindez – akár érthetően is – újabb igazságtalanságok forrásává?[50]

Hadosztályparancsra ütegünk május 15-én felkerekedett Höllből és – immár két szekérrel – gyalogmenetben indultunk meg a Celldömölk–Pápa–Kisbér–Mór menetvonalon. Lu-kács szakaszvezető már az indulás előtti napon elhagyott bennünket, de előzőleg még kinevezett egy új nevelőtisztet, Schwelbel őrvezető személyében. Utunk valamelyik napján az egyik szekérre kértem őt, ahol a kocsis háta mögött, a csomagokra telepedve, megpróbáltam közelebbről megismerni. Megtudtam, hogy budapesti, VII. kerületi nyomdász és régi kommunista. Felajánlottam együttműködési készségemet és ha különösebben nem is szimpatizáltunk egymással, hátralévő szolgálati időmben konfliktusunk nem volt. Az, hogy jelentett rólam a hadosztály nevelő törzsnek, nem lepett meg. Igaz, csak egy konkrét esetről tudok, az 1945 őszi országgyűlési választások kapcsán, amikor MKP-s agitációját ellensúlyozandó a Kisgazdapárt mellett emeltem szót. (Egy jóakaróm üzente meg, de következménye szerencsémre nem lett.)

Május 19-én érkeztünk meg Mórra. A község még tele volt oroszokkal. Alig, hogy szállást találtam Grosseibel péknél, máris kipenderítettek. Szerencsére viszont a Láncoskastélyt éppen kiürítette egy alakulatuk, így oda költöztünk be az ütegparancsnokkal, Piri Bandival együtt. Az ütegirodát is ott rendeztük be. Gépágyúnk továbbra sem volt, feladatul vasútvonal-biztosítást kaptunk. Ez a gyakorlatban őrszolgálatot jelentett Mór és Bodajk vasútállomásokon. Történt egy baleset is. Német Mauser puskáinkhoz robbanó lövedékes töltényt kaptunk. Az egyik őrszolgálatos figyelmetlen ürítéskor a legjobb barátja karját lőtte át. Mentő nem létezett, a szétroncsolódott kart a móri községi orvosnak érzéstelenítés nélkül, egy nagyobb kézimunkaollóval kellett amputálnia.

[50] A sokkoló esemény hatására ismét önvizsgálatot tartottam. Ugyan mit és hogyan lehetett volna másképp cselekednem? Honvédtisztként egyedül Esztergomtáborban kerültem kapcsolatba munkaszolgálatosokkal, 1944 őszén. Pótzászlóaljunk a kőtáborban települt, a MUSZ-osokat a karpaszományos időmből jól ismert poloskás barakktáborban helyezték el. Egy erdélyi fogorvoshoz jártam kezelésre. Lábhajtásos fúróval, szerény felszereléssel, de dolgozhatott. Tőlem telhetően fizettem is neki. Fogda csak a kőtáborban volt, így táborügyeletes tisztként nemegyszer látogattam az oda zárt munkaszolgálatosokat, néha tízen is voltak a szűk helyiségben. Vigasztaltam őket, próbáltam fürdőt kijárni számukra, mást nem tehettem. Október 15. után hamarosan elkerültem Dorogra újoncszázad-parancsnoknak, majd a Szent László hadosztály felderítő osztályához vezényeltek, Piliscsaba-táborba, így további sorsukat nem ismertem. Apám két üldözött kollégájának a holmiját is rejtegettük, az ostrom után hiánytalanul visszakapták. Bizonyára sokan voltunk így: sem a doni katasztrófa, sem Auschwitz, sem a délvidéki mészárlások áldozatai fölött nem lehet soha napirendre térni. Mindezt azért említem itt, mert akkor vetődött fel bennem konkrét formában a kérdés: szabad-e olyan egyenruhás testületben szolgálatot vállalni, ahol elvileg bármikor parancsot adhatnak törvénytelenségek elkövetésére?

Június–júliusban egyre jobban nekilendültek az árak: a koszt siralmas volt, fizetést még mindig nem kaptunk. Augusztus 8-án feljegyeztem, hogy a kincstár már 10 000 pengővel tartozik, hogy Burgenland óta 5 kilót fogytam a koplalásban, valamint hogy rengeteg – a móri NKVD-s kapitány szerint egymillió – a szökött orosz, ami azért túlzásnak tűnt. Tény viszont, hogy folytonosan összefutottunk csellengő, pálinkára vadászó tovarisokkal. A legsilányabb, fúzlis, „denának" csúfolt pálinka literéért 3 kiló cukrot, két literért karórát, három literért kerékpárt kínáltak. Mások megrakodva indultak hazafelé, a kapitány meg csak nevette őket. „– A határon úgyis mindent elszednek tőlük" – mondta. Veszedelmesebbek voltak a „fogolykísérők." Szökött katonák magyarokat szedtek össze, és fogolykísérés címén mentek velük kelet felé...

A nők elleni atrocitások valamelyest alábbhagytak, többnyire akadt segítségül hívható őrjárat, a csellengők pedig, nagyrészt, fegyvertelenek voltak. Sokan közülük szerettek volna barátkozni is, de az gyakran verekedésbe torkollott, és nem mindig a magyarok húzták a rövidebbet. Egy ízben – Budáról bevonultomban – a Fehérvárról Mórra tartó vonaton nagy csetepaté kerekedett. Az ablakon kinézve láttam, hogy egy tovaris már a lépcsőn áll, a korlátba kapaszkodik és ordít, hogy „russzkije szuda!," ám a következő pillanatban már le is lökték a mozgó vonatról.

Az ütegünk egyik mulatságára betévedt egy szovjet tiszt, még italt is hozott. Mikor a helyiségbe – a kastély egyik üres termébe – léptem, már többen körbeállták a tisztet és ordítoztak. Lóápolónk, a két méteres Menyus, civilben tehenész, egyszer csak átnyúlt a többiek feje fölött, és ököllel úgy vágta fejbe a tovarist, hogy aléltan rogyott össze. Kivitték a folyosóra, és – becsületére legyen mondva – amint kialudta magát, békésen távozott.

Október végére kiforrtak a móri borok. Szerencsére addigra már eltűntek a ruszkik. A pincetulajdonosok mindenesetre kértek tőlünk egy fegyveres őrt. A legénység boldogan vállalta az őrséget, mert persze a jó móriak be-behívták őket egy pohár italra. Így – hiába tiltottuk az ivást – örülhettünk, ha a leváltott őr a saját lábán tudott bevonulni. Persze minket, tiszteket is meg-meghívtak szabadidőnkben – borkorcsolyának krumplis körözött járta hagymával, hozzá kenyér akadt –, nemegyszer még nótáztunk is.

Információkat a 6. hadosztályról – a parancsnoksággal folytatott, egyre szaporodó, értelmetlen bürokratikus levelezésen kívül – a nevelőtörzs hetilapja, a HONVÉD-HÍRADÓ szolgáltatott, ámbár egyre kevesebb örömünk telt benne. 1945. július 20-i 8–9. számának vezércikkét Lukács László – immár törzsőrmester – írta, két oldalon, „Fokozottabb harcot a reakció ellen!" címmel. Történelmi érdekességű írás, megkísérlem a lényegét röviden közreadni:

„A felszabadító dicsőséges Vörös Hadsereg lehetővé tette az ország fennmaradását a demokratikus átalakítással, amihez a magyar demokratikus erők is összefogtak a fasiszta és reakciós elemek kiküszöbölésére. – Az ország újjáépítése összefogást igényelt, ehhez a demokrácia – ereje tudatában – engedményt tett, kezet nyújtva a semlegesnek mutatkozó rétegeknek.

A reakció, ezt gyengeségnek vélve, ellentámadásra készül. A magántőke alig vesz részt az újjáépítésben, a reakció a demokratikus rendőrséget – a fasiszta maradványok legkérlelhetetlenebb ellenségét – támadja, megkísérelve ellenrendőrség felállítását. Még a kormányban és egyes pártokban is akadnak segítői. A reakció – a Szovjetunió és az angolszászok közti ellentétekben hiába reménykedve – itthon támad nyíltan a honvédségben is. Egy tiszt kijelentése:»Többet ér egy jó ló, mint az egész demokrácia« az az eléggé so-

ha el nem ítélhető »lovas szellem«, amely a Bethlen és Horthy ficsúrok póló naplopóskodásában kulminált! – Állandó fegyvereik a rémhírek, a felszabadítók burkolt rágalmazása, a »volt már 1918–19«. – De a reakció áskálódása csak tűszúrás, az újjáépítés lelassulásán felbőszülő demokrácia – tömegeire támaszkodva – radikálisan szembenézhet a kártevőkkel, szabotálókkal. A népre esküdött új magyar honvédség is bármikor hajlandó felemelni lábhoz tett fegyverét. A reakciósoktól megszabaduló kormányunktól könyörtelenebb harcot várunk, azt, hogy végre észre téríti a demokrácia ellenségeit, mert ha ez nem elég, a magyar népre kényszerített tömegharcban mi honvédek is részt veszünk."[51]

Mivel jómagam soha nem pólóztam, és a mögöttem hagyott négy esztendő – életem legkeményebb, legnehezebb korszaka – aligha volt naplopásnak nevezhető, a cikk e passzusán csak mulattam. Véresen komoly volt viszont az írás többi része: ha ez így megy tovább, akkor – a demokrácia ürügyén – egyenesen a szocializmusnak nevezett kommunista diktatúrába menetelünk. Az is egyre világosabbá vált, hogy a magamfajtákra csak addig lesz szükség, amíg a rendszernek megfelelőbbeket ki nem képezik. Meggondolandó hát, hogy ne még az előtt távozzam-e, hogy kirúgnak.

Az üteg legnagyobb gondja az élelmezés volt. Szerencsére ütegparancsnokunk, falusi gyerek lévén, értett a gazdálkodáshoz. Disznóhízlalás, borjúnevelés folyt, takarmányhoz, kukoricához és krumplihoz még hozzá lehetett jutni. Mindez nemegyszer az éhezéstől mentett meg bennünket. Az elszámolás, az ütegpénztártól függetlenül, „kis kasszában" folyt. Persze, hogy valamelyik jóakaró feljelentett bennünket, de a hadosztálytól kiküldött vizsgálók a legénység kihallgatása után végül is szemet hunytak.

Néha egy-egy meghívás, esküvő is adódott. A lakodalmakon bizony teleettük magunkat, a gyomorrontásig, de legalább jobban bírtuk a koplalást. Augusztusban leszerelték tartalékosainkat. Elment Csombay főhadnagy, Tóth hadnagy, Ecsedy, Kozma és Nyers zászlós, Rédey hadapród. Megjött viszont nyugatról a nagyváradi hadapródiskolát végzett, 1944 novemberi zászlós Kaposy és Sípos, akiket alhadnagyként vett át az új, demokratikus hadsereg, alsóéveseiket, Deniflét, Koppányt és Petőt őrmesterként.

Novemberi levelem szerint a végre rendszeresen folyósított illetményért lassan már krumplit és lisztet is nehezen lehetett kapni, mást szinte semmit. A só, petróleum, a tűzkő, a gyufa, a cigarettapapír, a zsír és a cukor volt a „valuta." A nemzetközi feszültség fokozódása kapcsán jeleztem, hogy ha kitör valami, nem hagyom magam még egyszer „eldavajozni;" megpróbálok lelépni, elrejtőzni. A orosz–amerikai–iráni háborús veszélyt az is mutatta, hogy a polgári vasúti forgalom egy időre csaknem teljesen leállt. A ruszkik „kicsi vojnát" emlegettek.

---

[51] Noha Lukács László intellektusát és baloldali elkötelezettségét ismertem, mégis meglepett, hogy a visszaemlékezők, a korábban már többször hivatkozott Új haza új hadsereg című gyűjteményes műben, még negyven év távlatából is milyen elismerően nyilatkoznak róla. *Kis András* (51. o.): „... Lukács László, ez az okos, művelt fiatalember, aki marxista műveltségét antifasiszta iskolán szerezte, mindig tudta, hogy mikor milyen anyagot kell kidolgozni és eljuttatni a csapatok nevelőihez." (NB Kis András 1995-ös művében már nem szerepel Lukács neve.) *Nagy Gábor*, a Honvéd Híradó szerkesztője (139. o.): „A hadosztálytörzshöz gyakran jöttek be nevelőtisztek. Így ismerkedtem meg Lukács László szakaszvezetővel, ... aki ekkor a légvédelmi tüzérosztály [helyesen: üteg] nevelőtisztje volt. Mély elvtársi barátság fűződött közöttünk, mindig örültem, ha meglátogatott, mert az antfasiszta és partizániskolán szerzett tudását szívesen osztotta meg velünk." *Móricz Lajos* (304. o.) majdnem egy oldalt szentel Lukács dicséretének, de, mint írja: „... amikor Horthy felelősségét akartam kisebbíteni, alaposan megleckéztetett."

A *Hadtörténelmi Közlemények* 119. (2006) 3. sz. (*Tulipán Éva:* A Magyar Néphadsereg 1956-os vesztesége) 746. o. szerint Lukács László százados (posthumus ezredes), a Petőfi Akadémia tanszékvezetője 1956. október 24-én a Rádió épületénél tisztázatlan körülmények között, lövési sérülésben halt meg. Hősi halottá nyilvánították. (A Petőfi Akadémián, mint ismeretes, a politikai tiszteket képezték.)

Időközben egyre inkább érlelődött bennem a Lukács-cikk kapcsán már komolyan felvetődött gondolat: a távozás a honvédség kötelékéből. Családunk öreg barátjának közel fél évszázada alapított drogériája volt a Vámház körúton. Igaz, az ostrom alatt teljesen kifosztották, de a patinás hely, a név megmaradt. Kérdésemre hajlandónak mutatkozott, hogy a részben már működő céghez „gyakornokként" felvegyen, és képzésemet az akkor még tekintélyes – képesítéshez és engedélyhez kötött – szakmában biztosítsa.

A vágyott orvosi pálya Apám halála után már nem jöhetett szóba, hárman, Nagyanyámmal, Anyám szerény özvegyi nyugdíjából, nem tudtunk volna megélni. Az ostromban megsérült családi ház – szüleim élete munkája – eladására nem gondoltunk, tisztességes árat amúgy sem kaphattunk volna érte.

Közben a szövetségesek közti feszültség enyhült, ami előre vetítette a hadsereg létszámcsökkentését, bár elhatározássá érlelődött szándékomon ez már mit sem változtatott. 1945. december 29-től otthon töltött három hetes szabadságom után 1946. január 20-án benyújtottam a hivatásosból szolgálaton kívüli állományviszonyba helyezésre irányuló kérelmemet a honvédelmi miniszter úrnak:

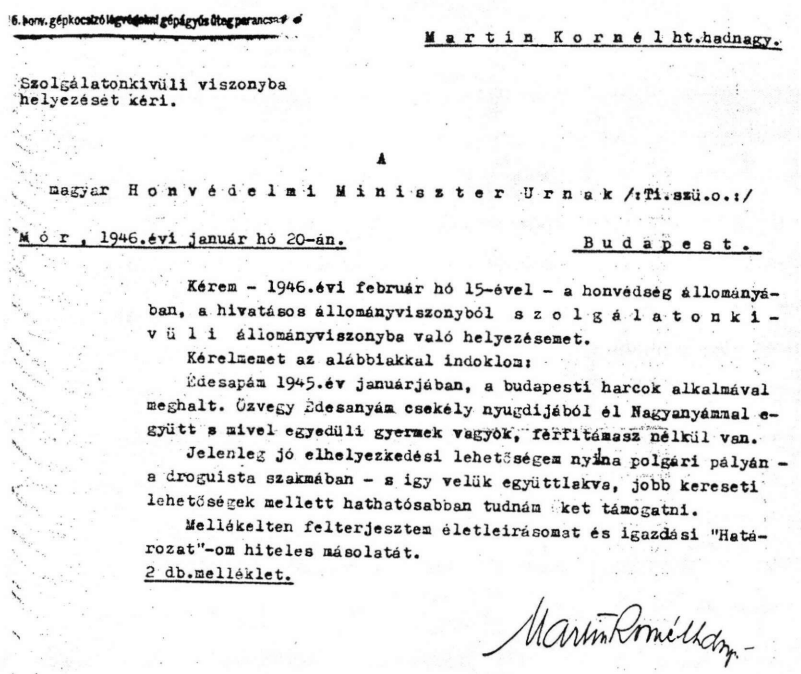

6. hon. gépkocsizó ágyvédelmi gépágyús üteg parancsnok

Martin Kornél ht.hadnagy.

Szolgálatonkivüli viszonyba
helyezését kéri.

A

magyar Honvédelmi Miniszter Urnak /:Ti.szü.o.:/

Mór, 1946.évi január hó 20-án. Budapest.

Kérem - 1946.évi február hó 15-ével - a honvédség állományában, a hivatásos állományviszonyból szolgálatonkivüli állományviszonyba való helyezésemet.

Kérelmemet az alábbiakkal indoklom:

Édesapám 1945.év januárjában, a budapesti harcok alkalmával meghalt. Özvegy Édesanyám csekély nyugdíjából él Nagyanyámmal együtt s mivel egyedüli gyermek vagyok, férfitámasz nélkül van.

Jelenleg jó elhelyezkedési lehetőségem nyílna polgári pályán - a droguista szakmában - s igy velük együttlakva, jobb kereseti lehetőségek mellett hathatósabban tudnám ket támogatni.

Mellékelten felterjesztem életleirásomat és igazolási "Határozat"-om hiteles másolatát.

2 db.melléklet.

Martin Kornél ht.hadnagy.

A HONVÉD HÍRADÓ újévi számának (Hl) szignójú, „Győzzön a demokrácia!" című vezércikke csak megkönnyítette döntésemet. Nem szólva Lukács – immár – hadnagy szokott, harcias hangvételű cikkéről „A nevelők újévi feladatai" címmel az 5. oldalon.[52]

[52] Mindkét cikk következetesen „demokratikus" és nem néphadseregről írt. L. a 15. sz. lábjegyzetet.

A honvédelmi miniszter 1946. február 15-ével szolgálaton kívüli viszonyba helyezett:

Martin Kornél (1923. Bartha Magdolna) ht. hadnagyot saját kérelmére

1946. évi február hó 15-ével:

szolgálatonkívüli viszonyba helyeztem.

(Rendelet száma: 4.643/eln. szü.—1946. február hó 17-én.)

A rendelet az 1946. március 1-jei *Honvédségi Közlöny*ben (2. évfolyam, 6. szám) jelent meg.

Венгерская 6. пехотная дивизия

Удостоверение

Удостоверяю, что Ст.л-т. Мартин Корнел место и год рождение г. Будапешт год. 1923. фамилие матери Барта Магдолна против германо-венгерских фашистов он являлся добровольцем за освобождение своего государства, а как член Венгерской 6. пехотной дивизии от 4. III. 1945 до 1. III. 1946. в 6. мот. зенитной батарей Действительную воинскую службу проходил.

На память за добровольную службу за освобождение нашего народа настоящи удостоверение ему выдано.

г. Мор 1. III. 1946. г. Бат. Командант:

= Пири Ендре ст.л-т.

Seikra r. t., Budapest. 4993.

Igazolás Martin Kornél hadnagy (a beírás szerint főhadnagy) 6. hadosztályban teljesített szolgálatáról

Lezárult tehát katonai pályám végjátéka. Azóta megérhettem néhány további sorsfordító finálét is a Mindenható kegyelméből, de az első felejthetetlen maradt. Hadd búcsúzzam most hát Áprily Lajos egy – úgy vélem valamennyi még élő bajtársamra illő – versszakával.[53]

Csak csöndre várok és komor követre / s barlang-homályba visszaroskadok.
Míg zeng az erdő s forró ütközetre / Rohannak boldog, ifjú farkasok.

[53] A finálé. *Áprily Lajos* összes versei és drámái. Budapest, 1990. 57. o.

A március 1-jei leszerelésem alkalmából kapott Emléklap kicsiny mementóként idézi hazánk új hadseregének honmentő kísérletét.

MAGYAR 6. HONVÉD GYALOGHADOSZTÁLY

Emléklap

Igazolom, hogy Martin Kornél ht. hadnagy aki Budapesten 1923-ban született, anyja neve: Bartha Magdolna a német elnyomók és a fasizmus ellen az ország felszabadítására szervezett új magyar honvédségben a harcoló alakulatokhoz szolgálattételre önként jelentkezett s mint a magyar 6. honvéd gyaloghadosztály tagja 1945. III. 4 -tól 1946 III. 1 -ig a 6. honv. gépkocsizó légvédelmi gépágyús üteg parancsnokság -ban tényleges katonai szolgálatot teljesített.

Népünk szabadságáért vállalt önkéntes szolgálata emlékére ezt az emléklapot számára kiadom.

Nór, 1946 március 1-n.

6. honvéd gépkocsizó légvédelmi gépágyús üteg PARANCSNOKSÁG

Primdre Fhoto

parancsnok.

SZIKRA R. T.

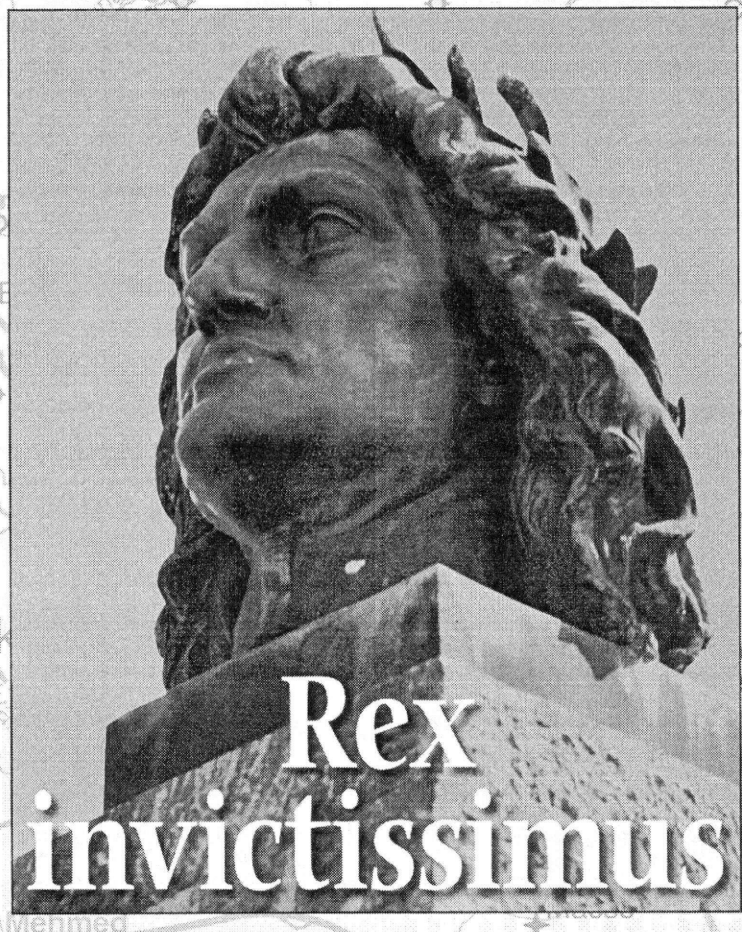

Rex invictissimus

Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon

ZRÍNYI

SZEMLE

G. ETÉNYI NÓRA – HORN ILDIKÓ – SZABÓ PÉTER

KORONÁS FEJEDELEM

Bocskai István és kora

(General Press Kiadó, Budapest, 2006. 247 o.)

Bocskai István a XVI–XVII. századi magyar történelem egyik legkiemelkedőbb alakja, aki nem csupán megélte a történéseket, hanem alakította, irányította is azokat erdélyi tanácsúrként, a hit védelmezőjeként, vagy Erdély és Magyarország fejedelmeként. A politikai sikerének csúcspontjaként értékelhető bécsi béke majd egy évszázadra „újraírta" a magyar rendek és a Habsburg uralkodók viszonyát, előbbieknek biztosítva rendi jogaikat és a szabad vallásgyakorlást. A nevével szintén egybeforrt hajdúság partiumi letelepítésével egy, a mindenkori erdélyi fejedelemhez hű katonaság került az Oszmán Birodalom vazallus Fejedelemségének nyugati határára. Életének bemutatására a magyar történetírás azonban mindezek ellenére a XIX. és a XX. században mindössze egy monográfiát szentelt, bár ezt az 1943-ban (s második kiadásban 1993-ban) megjelent művet Benda Kálmán, a koraújkor egyik legjobb ismerője készítette.

Egy új kutatásokon alapuló, modern feldolgozás mindenképpen hiányzott. E hiány pótlására készült el Bocskai István halálának 400. évfordulójára G. Etényi Nóra, Horn Ildikó és Szabó Péter új szintézise, amely a „Koronás fejedelem" életének bemutatására vállalkozik úgy, hogy egyben képet ad szűkebb és tágabb környezetéről, európai kortársairól, a XVI. század végének katonai és politikai eseményeiről, valamint a magyarországi hírek európai fogadtatásáról.

A monográfia felépítése három nagy egységre tagolódik. Az első fejezetek az ősöket, a családot és a rokonságot mutatják be. A família eredetmondája, mely mind a bihari néphagyományban, mind (írott formában) a családon belül fennmaradt, már önmagában is nagyon érdekes, még akkor is ha vajmi kevés köze van a valósághoz. Mic bán legendájának azonban több variánsa is létezik Európa-szerte, s még a magyar drámairodalmat is megihlette. A valószínűleg IV. Béla korában élt Simon comestől származó családot a XVI. században a köznemesek között találjuk. A família felemelkedésének lehetőségét Bocskai István édesapja, György teremtette meg. Személyében a XVI. század jellegzetes homo novusainak archetípusát fedezhetjük fel, amit a monográfia minden fontos részletre kitérően tárgyal. Először is jó házasságot kötött Bocskai György, hiszen 1545-ben oltár elé vezette Sulyok Balázs királyi főkamarás lányát, Krisztinát. A frigy révén két jelentős felső-magyarországi családdal is rokonságba került: sógora lett Dobó István és Balassi János. Előbbi, mint erdélyi vajda, szolgálatába vette Györgyöt. 1554-ben már Bethlen várának kapitánya volt, és I. Ferdinánd király adományának köszönhetően jelentős bihari birtokadományban is részesült. János Zsigmond és Izabella özvegy királyné erdélyi visszatérését követően a két sógor, családjával együtt, fogságba esett. E raboskodás idején született meg Bocskai István 1557. január 1-jén, Kolozsvárt. A fogságból történt megszabadulása után egy évtizeddel Bocskai György újra Erdélyben tűnt fel, immár, János Zsigmond híveként. Az átpártolás, valamint rokoni kapcsolata a Balassiakkal és a Dobókkal kifizetődőnek bizonyult, hiszen a választott magyar király tanácsúrrá nevezte ki, s jelentős birtokadományban részesítette. A család presztízsét tovább növelte, hogy első felesége halálát követően Báthory István bátyja, Kristóf, politikai megfontolásokból, feleségül kérte György leányát, Erzsébetet. E frigyből született Báthory Krisztina (Grizeldisz) és Báthory Zsigmond.

A monográfia második, nagyobb egysége Bocskai István életét követi nyomon egészen

1604-ig. A tíz év körüli ifjú, valószínűleg éppen apja pártváltásának idején, 1567-ben lett a bécsi udvarban apród. A két esemény a látszat ellenére sem zárja ki egymást, s közel sem számított egyedi esetnek, hiszen a század harmincas éveiben a magyar nemesi családok, rokonaik által, mindkét király mellett képviseltették magukat. Bocskai István bécsi tartózkodása idején megismerkedhetett az udvari viselkedés szabályaival, a nagypolitika és az intrikák világával. A Habsburg udvari tanulóévek után a tizenkilenc éves ifjú visszatért Erdélybe, s gyámjai, a Báthoryak támogatásának köszönhetően megkapta apja magnificusi címét. Pályájának e kezdeti szakasza a fejedelem és a vajda/sógor családi politikájának megfelelően alakult, mutat rá a monográfia, hiszen korához, rangjához és addigi pályafutásához illően a fejedelmi familiárisok közé emelték, s Nagyváradon jelölték ki szolgálati helyét. Az első jelentős kiugrási lehetőséget Báthory Kristóf halála kínálta számára 1581 tavaszán, amikor testamentumos úrként és tanácsosként tagja lett annak a testületnek, amelyet Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem az ország kormányzására jelölt ki. A testület azonban a belső intrikák miatt hamar politikai viták színterévé vált, s helyét 1583 márciusában a hármas tanács vette át, Bocskai pedig a fejedelem unokaöccse, az ifjú Báthory Zsigmond főkomornyikja lett, így az iskolai órák kivételével egész nap a fejedelmi cím várományosa mellett tartózkodott.

A Báthory család, s Bocskai életében is nagy változást hozott István király hirtelen halála. A lengyel királyi cím megszerzésére irányuló tervek csődje után, az addig a Lengyel Királyságban élő Báthoryak hazaköltözése (Báthory András bíboros, warmiai püspök kivételével) konfliktushelyzetet teremtett a famílián belül, amit az erdélyi rendek is igyekeztek a saját hasznukra fordítani. A monográfia egyik legérdekesebb és legfontosabb része az, amely az erdélyi elit 1588 és 1594 közötti belső harcait dolgozza fel. Ennek az intrikákkal átszőtt világnak a bemutatása a magyar történetírás egyik legrégebbi hiányosságát pótolja. Világos és elfogadható képet nyújt egyrészt arról, hogy a Báthory családon belül és a legbefolyásosabb nemesek között milyen érdekszövetségek/érdekellentétek alakultak ki, másrészt meghatározza Bocskai helyét és szerepét abban a miliőben: az 1592 májusában váradi kapitánnyá kinevezett fejedelmi nagybácsi, ügyes és megfontolt politikájának köszönhetően, az úgynevezett katonai párt vezetőjévé vált, s egyben Zsigmond legfőbb támasza volt. Kapcsolatukat egyfajta egymásra utaltság is jellemezte, hiszen Bocskai nem rendelkezett a politikai hierarchiában elfoglalt helyéhez megfelelő vagyoni háttérrel, mint például a Kendy család. Báthory Boldizsár hatalomra kerülése pedig hatalmi súlyának elvesztésével járt volna, hiszen a Lengyelországból visszatért fejedelmi családtaghoz nem kötötték erős rokoni szálak.

Másik fontos újdonsága és pozitívuma a monográfia ezen részének az, hogy remélhetőleg végérvényesen leszámol azzal a magyar történetírásban az elmúlt százötven évben megszilárdult tévképzettel, hogy az erdélyi politikai eliten belül kialakult egy „németes" és egy „törökös" párt. Az e témával foglalkozó fejezetek szerzője rámutat, hogy a Báthory család és a hatalomban résztvevők mindegyike egyetértett: a fejedelemségnek csatlakoznia kell az oszmánellenes keresztény táborhoz. A felek csak a háborúba lépés módjában és idejében nem tudtak megegyezni. A kialakult viszály az addig is igen törékeny békességet végérvényesen felrúgta. Az első lemondásából visszatért Báthory Zsigmond 1594 augusztusában leszámolt ellenzékével. Bocskai felelőssége a történtek végkimenetelében megkérdőjelezhetetlen. Az ambiciózus fiatalembert személyes érdekei is az „ellenzék" fizikai megsemmisítésére sarkallták. Egyrészt így, az elkobzott birtokokból részesülve, középbirtokosból nagybirtokos arisztokratává lett. Másrészt 1595 nyara és 1598 tavasza között Erdély legbefolyásosabb politikusává vált: ő tárgyalt Prágában a Habsburg–Báthory szövetségről; ő vezette a Mária Krisztierna kezét megkérő küldöttséget Grazba; ő vezette az erdélyi csapatokat a havasalföldi hadjáratban; a fejedelem távollétében a kormányzás ügyeit is ellátta.

Báthory Zsigmond második lemondását követően azonban a helyzet megváltozott, mutat rá a monográfia. A fejedelemség irányítását átvevő Habsburg megbízottak, minden ígéret ellenére, már a kezdet kezdetén félreállították. Unokaöccse visszatérését a hatalomba még ő egyengette, de Zsigmond, új terveinek érdekében, őt is kijátszotta, az 1599 tavaszán a fejedelemségbe segített Báthory András pedig nyíltan ellenségének vallotta Bocskait. Az ő halála után Mihály ragadta kezébe Erdély irá-

nyítását, Bocskai pedig hiába várta, hogy a prágai udvar kormányzóvá, vajdává vagy fejedelemmé nevezze ki. 1600 és 1604 között az egykori nagy befolyású politikus teljesen kiszorult a hatalomgyakorlásból és elszigetelődött: Erdélyből száműzték, birtokait is elkobozták. Prágában pedig – attól félve, hogy fegyveresen tör a fejedelemség megszerzésére – visszatartották, tisztes fogságra vetették

A monográfia harmadik nagyobb egysége a Bocskai-szabadságharc időszakát mutatja be, kirobbanásától egészen az erdélyi és magyarországi fejedelem haláláig. Felettébb érdekes, és nagyon tetszetős, hogy a mű szerkezetét nem csupán az események időrendisége szabja meg, hanem tematikus fejezetekben is feldolgozza a témát. Elsősorban a Bocskai támogatóival foglalkozó részt emelném ki, hiszen olyan személyekről (Illésházy Istvánról, Rákóczy Zsigmondról, Homonnai Drugeth Bálintról és Nyáry Pálról) esik szó, akik a magyarországi és erdélyi politikai élet meghatározó személyiségei közé tartoztak már a Habsburg-ellenes felkelés előtt is, és 1606. december 29. után is aktív részesei voltak az eseményeknek. Emellett képet kapunk a mozgalom európai visszhangjáról, valamint több fejezetbe osztva arról, hogyan változott, alakult ebben a két esztendőben az Oszmán Birodalom és a bihari nagyúr viszonya.

Meg kell azonban jegyeznem, hogy három esetben némi hiányérzetem támadt a monográfia e részének olvasása közben. Egyrészt a szerzők, a Habsburg-ellenes mozgalom kitörésének okait vizsgálva, kihagytak egy fontos szempontot, megítélésem szerint talán a legfontosabbat. Az ambiciózus Bocskai ugyanis 1604-ben, az elkobzott birtokai visszaadása körüli hercehurca idején tárgyalt a Portával az Erdélyi Fejedelemségről. Amint azonban sorsa rendeződött, hátat fordított a Bethlen által közvetített kapcsolatnak. Így ha hamis is a levélhistória, Bocskainak mégis volt félnivalója attól, hogy titkos akciója kiderül.

Másrészt abban, ahogy a monográfia e része a hajdúk Bocskai mellé állását bemutatja, némiképpen a magyar romantikus történetírás újra megelevenedését látom. Kétségtelen, hogy a hajdúk jelentős része, mint ahogy maga Bocskai is, a kálvinista felekezethez tartozott, de ez – véleményem szerint – vajmi keveset számított átállásukban. Esetükben a döntő tényező a zsold ígérete volt. A több hónapja fizetetlen hajdúkat Bocskai ezzel állította maga mellé. Erre engednek következtetni azok a béketárgyalási pontok is, amelyek többhavi zsold kifizetését szabták feltételül az Udvari Kamarától „Bocskai angyalainak leszállítására."

Harmadrészt hiányolok egy olyan fejezetet, amely, a nagyvezírrel folytatott tárgyalásokhoz hasonlóan, összefoglalná a Habsburg–Bocskai béketárgyalások menetét. Elszórva fel-feltűnnek ugyan rövid utalások, a magyar rendi politizálást majd egy évszázadig meghatározó bécsi békéhez vezető út azonban részletesebb ismertetést igényelne.

Mindent egybevetve meg kell állapítanom, hogy a három szerző által készített monográfia méltó emléket állít Bocskai Istvánnak. A gazdagon illusztrált könyv szemléletében és tartalmában több újdonságot is tartalmaz, s a családi és politikai kapcsolatokon, illetve a röplapok cikkein és kultúrtörténeti érdekességen keresztül bevezeti az olvasót a XVI. század végének és XVII. század elejének világába. Olvasmányossága pedig lehetővé teszi, hogy mindenki, aki a kor iránt érdeklődik, élvezettel forgathassa.

Bagi Zoltán

SERES ISTVÁN

THÖKÖLY IMRE ÉS TÖRÖKORSZÁG – İMRE THÖKÖLY VE TÜRKIYE

(Akadémiai Kiadó – Magyar–Török Baráti Társaság, Budapest, 2006. 299 o., 12 színes melléklet)

A mohácsi vereség, a középkori független magyar állam bukása után, egészen az 1699-ben kötött karlócai békéig, az oszmán hatalom hol közvetett, hol közvetlen befolyást gyakorolt a magyar politikára, elsősorban a Bécshez fűződő kapcsolat és viszony alakulásában. Az ország középső harmadát a Porta betagolta a birodalomba, a nyugati országrész – a katonai

erőviszonyoknak megfelelően – megmaradt a Habsburgok kezén, Erdély pedig, belső függetlenségét megtartva, tulajdonképpen az Oszmán Birodalom *szatellit*-államává alakult. Amikor a XVII. században kiéleződtek az ellentétek a kiváltságaikat veszélyben érző magyar rendek és a központi kormányzatot képviselő Bécs között, a Porta, érdekeinek és európai szövetségi kapcsolatainak megfelelően, egyértelműen támogatta Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György akcióit. A magyar politikai vezető rétegben e Bécs-ellenes koncepció bázisát a főnemesség egy csoportja, valamint a felső-magyarországi nemesség képezte. Mivel a bécsi udvar egyértelműen a katolikus egyházat támogatta (és fordítva), a Bécs elleni politikai és katonai mozgalmakban szinte kizárólag protestánsok vettek részt. A vasvári béke (1664) után a Wesselényi Ferenc – Zrínyi Péter – Nádasdi Ferenc szervezkedés tagjai a török hatalomhoz való csatlakozásban látták az ország sorsának rendezését, s a bukásukat követő megtorlás ellen azonnal felkelés robbant ki, amelynek 1680-tól Thököly Imre, a fiatal evangélikus főúr lett a vezetője. Tulajdonképpen ezzel kezdődött a Portával való együttműködése, valójában persze függése. Viszonyuk azonban nem volt ellentétektől mentes, és egyben a török–magyar katonai és politikai kapcsolatok történetének utolsó, drámai gyorsasággal lezajló fejezetét jelentette.

Az újra aktivizálódó, és akkor már a Habsburgok ellen döntő offenzívára készülődő oszmán vezetés határozata alapján a szultán 1682. szeptember 16-án Thökölyt Közép-Magyarország (Orta Madzsar, valójában Felső-Magyarország) „királyává" (fejedelmévé) nevezte ki. (Az adnáhmé szövege teljes terjedelmében olvasható a könyvben, eredetiben és magyar fordításban.) Az elkövetkező három év volt Thököly pályájának csúcsa, de már beárnyékolta a török haderő vereségsorozata, ami az Oszmán Birodalom erejének meggyengülését mutatta. Ezt nyilván ő is felismerte, s megpróbált taktikázni a két hatalom között, talán azzal a halvány reménnyel is, hogy fejedelmi hatalmát átmentse a háború utánra. A török uralom felszámolásával azonban az évszázados török orientáció koncepciója megbukott, elvesztette hatalmi bázisát. Thököly ugyan távolodni igyekezett a portától: 1683-ban kelletlenül vonult a török főserég mellett, de Bécs alá nem ment, 1685-ben pedig határozott parancsra sem csatlakozott a török sereghez, ám nem tudta rászánni magát a végleges és döntő szakításra: a bécsi udvartól csak mint főúr nyerhetett volna kegyelmet, s kaphatta volna vissza birtokait, de fejedelemségét nem tarthatta volna meg. Sőt az erdélyi fejedelem, Apafi Mihály is szembefordult vele, birtokait lefoglalta. A végső és legnagyobb csapást azonban a sorozatos vereségekért bűnbakot kereső török vezetők mérték rá: a szerdár parancsára 1685 októberében elfogták. Ez az évszázados török befolyás bukását, a kuruc mozgalom tragikus összeomlását jelentette.

Thököly elvesztette politikai súlyát, csapatai pedig úgyszólván teljesen átálltak a császáriak oldalára. A Porta hamar felismerte, hogy súlyos hibát követett el, Thökölyt szabadon engedték, de politikai szerephez már csak 1690-ben jutott egy rövid időre, amikor a zernyesti győzelem után a rendek egy része Erdély fejedelmévé választotta. Hamarosan azonban végleg kiszorult az országból, s attól kezdve, egyre fogyatkozó számú katonáival, a magyar–török határvidéken állomásozott, török alárendeltségben, mostoha körülmények között, állandó ellátási gondokkal küszködve. Ez tulajdonképpen már az emigráns-sors előiskolája volt. A valódi bujdosás és száműzetés azonban csak 1699, a karlócai békekötés után kezdődött, amelyben a porta elutasította ugyan a bécsi udvar kiadatási kérelmét, de kötelezettséget vállalt arra, hogy Thökölyt és kíséretét eltávolítja a magyar határ közeléből, illetve Isztambulból.

Seres István könyvében bő terjedelemben, mintegy hatvan oldalon foglalkozik Thököly Imre és felesége, Zrínyi Ilona néhány (bőven számítva is mindössze hat) emigrációs esztendejével. Minthogy a bécsi udvar állandóan követelte a bujdosók eltávolítását Isztambulból, 1701 szeptemberében a porta Izmit városába, a Márvány-tenger ázsiai partjára telepítette át őket. (Ezt a helységet a magyar közvélemény Nikomédia néven ismeri.) A fejedelmi pár majorházat vásárolt a város közelében, a Virágok mezeje nevű, kellemes, jó fekvésű, szép területen. Ottani életükről részletes, érdekes és jól megírt képet kapunk. A kolónia napjai egyhangúan teltek. A fejedelem, minthogy már fiatal korától köszvényben szenvedett, gyakran látogatta a környékbeli meleg forrásokat, s a fürdők használatától remélt gyógyulást. Néha külföldi utazók is megfordultak a Virágok mezején, akiknek útleírá-

sai sok információt tartalmaznak a bujdosók életéről, lakóhelyéről. Seres István a fejedelem végrendelete alapján felsorolja az udvarban élőket, akiknek száma 45 volt. Végrendeletében Thököly mindegyikükre hagyott valamit – betöltött rangjuknak és szolgálatuk jelentőségének megfelelően. Hogy csak néhány példát említsünk: Pápai Gáspár, aki (később Rákóczi mellett is) diplomáciai feladatokat látott el, 3000 forint értékű (magyarországi) birtokot örökölt; Komáromi János személyi titkár 4000 forint értékű birtokot és 300 tallért; Hegedűs Pista pedig, aki nyilván muzsikus lehetett, 30 tallért kapott. (Miután Rákóczi visszaadatta Thököly magyarországi és erdélyi birtokait, hagyatéka tényleges gyakorlati értékkel bírt.) 1703-ban meghalt Zrínyi Ilona, 1705-ben Thököly is követte őt, a fejedelmi udvartartás feloszlott, sokan hazatértek Magyarországra és Erdélybe, éppúgy, mint ahogy a Havasalföldén maradt katonák is bekapcsolódtak az új kuruc felkelésbe.

E fejezetben olvashatunk arról a szinte szimbolikus eseményről, hogy a fejedelmi pár egy alkalommal ellátogatott Tekirdagba (Rodostóba), ahol majd Rákóczi Ferenc éli utolsó másfél évtizedét.

Ugyancsak figyelemre méltó, sőt mondhatni érdekfeszítő a következő, igen jól megírt fejezet, amely Thököly földi maradványainak felkutatását, hazaszállítását és Késmárkon, végső nyughelyén, országos, ünnepélyes megemlékezés keretében történő elhelyezését tárgyalja. Mert amennyire fordulatokban gazdag volt életében Thököly pályafutása, alakjának emléke halála után is ellentmondásosan alakult. Másfél évszázadig a feledés homálya fedte, csak a reformkorban kezdett a társadalom és a történettudomány érdeklődése és figyelme feléje fordulni. 1862–1904 között magyar régészek, történészek több ízben is jártak Törökországban, köztük Thaly Kálmán is, míg végül Thallóczy Lajosnak 1904 decemberében sikerült megtalálnia és feltárnia Thököly sírját. Ezt a több évtizedig tartó kutatási munkát Seres adatok sorával mutatja be, elbeszélve a sikereket és kudarcokat, az ott élő néhány magyar, valamint a török hatóságok és emberek igen segítőkész, baráti támogatását, amely végül eredményre vezetett. Itthon két város, Késmárk és Eperjes versengett a hamvak végső elhelyezéséért, végül, éppen kötetünk megjelenése előtt száz esztendővel, az előbbi nyerte el a kitüntetést.

Thököly Imre alakja és Törökország azonban nem szakadt el egymástól a fejedelem hamvainak hazahozatala után sem. A sír helyén már 1904-ben emlékoszlopot emeltek, ám az földrengések és háborús idők következtében megsemmisült. 2005. szeptember 11–18. között azonban az isztambuli magyar főkonzulátus, a Magyar–Török Baráti Társaság és a Rodostói Magyar Baráti Társaság szervezésében magyar küldöttség járt Törökországban, és felavatta Izmitben a Thököly Imre sírhelyén emelt új emlékművet. Ennek megvalósítása a török és magyar tudományos körök, társadalmi szervezetek, és nem utolsó sorban a török hatóságok és helyi személyek nagyvonalú és önzetlen támogatásával vált lehetővé. Seres István felsorolja mindazokat a személyeket, intézményeket és szervezeteket, amelyeknek a közreműködése ez a példamutató esemény megtörténhetett, s az avatásról néhány fényképet is közöl.

Seres István kétnyelvű, tudományos eredményekre épülő ismeretterjesztő munkáját feltétlenül maradéktalan elismerés illeti. Feldolgozta és több helyen korrigálta Thököly pályafutásának eddig ismert adatait, részletesen taglalta Törökországhoz fűződő viszonyának állomásait. Könyvébe beledolgozta saját gyűjtő munkájának eredményeit és a helyszínen szerzett tapasztalatait is. Bízzunk abban és reméljük, hogy további kutatásai során még sok új adatot fog feltárni az igen gazdag török levéltári anyagból.

A következő néhány megjegyzés csak pár kisebb hibát, talán sajtóhibát akar korrigálni. A 62–63. oldalon a helység neve helyesen Ajnácskő; a 70. oldalon említett Bial pedig nyilván Bia, Pest megyében. A 254. oldalon említett Kocaeli török helység, utána zárójelben áll, hogy Izmit, de nem kapunk semmi tájékoztatást a két helységnév egymáshoz való viszonyáról.

Ismertetésemet azzal szeretném befejezni, hogy Seres István munkája néhány olyan gondolatot ébresztett bennem, ami túlmutat a könyv témáján. Mivel magyarázható, hogy a magyar történetírás mindmáig nem produkált modern Thököly-életrajzot, amely pályájának, politikai koncepciójának és katonai tevékenységének minden oldalát, egészét bemutatná? Még mindig csak Angyal Dávid 1882-ben megjelent, klasszikus Thököly-biográfiája áll rendelkezésünkre, valamint az 1978-ban tartott tanácskozás 1983-ban kiadott tanulmá-

nyai. Egy ilyen monográfia létrehozásához elengedhetetlen a török levéltárakban való további intenzív búvárkodás, ahonnan még sok új információ remélhető.

Ugyanakkor meglepődve, jólesően fedeztem fel Seres könyvének olvasásakor, hogy milyen sokan vannak, akik önzetlenül, időt és fáradságot nem kímélve, minden hivatalos megbízás nélkül is foglalkoznak a két nép közös múltjával, a kiemelkedő személyekhez kapcsolódó emlékek ápolásával. És miután a másik oldalon is hasonló hozzáállást találtak, így a közös munka eredményeként áll most az új Thököly-emlékmű. A Seres munkája végén található könyvjegyzék mutatja, hogy a Magyar–Török Baráti Társaság tevékenysége révén már számos könyv látott napvilágot, több török szerző művét fordították le magyarra, tudományos konferenciák anyaga került kiadásra a két nyelven, és még sorolhatnánk az eredményeket. Ugyanakkor fáj az ember szíve, hogy ennek a sok önzetlen, áldozatkész embernek a fáradozásáról, produktumáról még az érintett szakterületen dolgozók is nagyon keveset tudnak, a közvélemény pedig még annál is kevesebbet. Pedig ezek az emberek megérdemelnék, hogy a sajtó, rádió és televízió rendszeresen ismertesse, és a közvéleménynek bemutassa munkájukat, tevékenységüket és eredményeiket.

Bánkúti Imre

MICHEL DEPEYRE

TACTIQUES ET STRATÉGIES NAVALES DE LA FRANCE ET DU ROYAUME-UNI DE 1690 À 1815

(Bibliothèque Stratégique, Éd. Economica, Paris, 1998.)

Az európai katonai gondolkodás történetének egyik legérdekesebb fejezete a haditengerészeti taktikai és stratégiai elméletek kora újkori szakasza. Ekkor alakulnak ki a különféle haditengerészeti elméleti rendszerek, amelyek két legfontosabb csoportját a francia és az angol iskola alkotta. Michel Depeyre doktori disszertációjában, majd arra épülő könyvében e két fontos gyakorlati és elméleti irányzat bemutatására vállalkozott, és igazi hiánypótló munkával lepte meg a hajózás és a tengeri hadászat és harcászat iránt fogékony közönséget.

Az általa vizsgált korszakot más néven a „második százéves háborúnak" is nevezi a nyugat-európai történetírás, hiszen az Augsburgi Liga háborújától kezdve a XVIII. századi dinasztikus és gyarmati háborúkon át egészen a francia forradalmi és napóleoni háborúkig az angol–francia ellentét vált a háborús konfliktusok egyik legállandóbb elemévé. A haditengerészet mindkét állam hadviselésében fontos szerepet játszott, mivel a hadműveletek gyakran a kontinentális európai hadszíntértől távoli területeken, illetve a tengereken zajlottak. Másrészt pedig a haditengerészet a korabeli hadviselés legfejlettebb, és kétségkívül legköltségesebb válfaja volt, ezért gyakran az államok hadi potenciálja abszolút fokmérőjének is tekintették. Mindezeket figyelembe véve a Michel Depeyre könyvében összegyűjtött gazdag ismeretanyagot semmiképpen sem tekinthetjük egy szűk, speciális szakterületet átfogó munkának, hanem két nagy európai nemzet katonai csúcstechnológájának elméleti alapjait bemutató műnek.

A szerző a bevezetésben a franciákra oly jellemző kartéziánus alapossággal vázolja fel a mű témáját, megnevezve a kutatott korszak legfontosabb forrásait és természetesen kitér kutatásai módszertani alapjaira is. Ugyanitt meghatározza a téma legfontosabb alapfogalmait, különös tekintettel a taktika és az akkor még nem, vagy csak inkább a gyakorlat szintjén létező stratégia fogalmaira. Szintén nagy jelentőséget tulajdonít az emberi tényezőnek, és részletesen bemutatja a haditengerészet személyi állományának toborzási és kiképzési jellegzetességeit a vizsgált területeken.

A következő, Prológusnak nevezett részben munkája elméleti alapvetéseinek tisztázását a haditengerészet anyagi tényezőinek bemutatásával folytatja. Részletesen kitér a különféle hajótípusok bemutatására a gályáktól a sorhajók megjelenésén keresztül a fregattokig, hangsúlyozva a két ország hajóépítési szokásait. Bemutatja, hogy hogyan hatottak egymásra a különféle angol és francia újítások és találmányok, melyekkel a hadihajók sebességét, védelmét és biztonságát növelni lehetett. Ezt követően a fegyverzet fejlődését és annak taktikai hatását veszi górcső alá. Elsősorban a tüzérség szerepét vizsgálva kiemeli, hogy míg a franciák az ellenséges hajók árbocaira céloztak, az angolok elsősorban a hajótest roncsolására törekedtek. A hajózás igazi mestersége természetesen a vitorlázásban rejlett. A szél segítségével különböző, előnyös harcvonalak kialakítása, az ellenséges harcrend felbontása és szétzilálása haditengerészeti taktika legalapvetőbb elemét képviselte, amelynek elméleti síkra fektetése mindkét országban megtörtént a vizsgált időszak során.

A következő fejezetekben a szerző sorra veszi a haditengerészeti taktikai és stratégiai gondolkodók jelentősebb műveit, és azok alapján próbálja felvázolni a fejlődési irányokat. Meghökkentő módon az első ilyen gondolkodók nem katonaemberek, hanem tudós jezsuiták voltak, mint például Paul Hoste atya, aki matematikai indíttatású művével valóságos iskolát alapított a XVII. század végén. Követői és a haditengerészeti taktikai gondolkodás valódi kifejlesztői már a felvilágosodás századának emberei voltak. Mint ismeretes, XV. Lajos és különösen XVI. Lajos nagyon jelentős fejlesztéseket hajtott végre a haditengerészet területén. Michel Depeyre könyve bemutatja azt is, hogy a gyakorlati munka mögött milyen fontos szellemi műhelyek álltak. Ma már szinte senki sem ismeri Bigot de Morogues, Bourdé de Villehuet vagy du Pavillon lovag nevét. Munkáik nélkül azonban nehezen képzelhető el a XVIII. század második felében tapasztalható francia haditengerészeti fellendülés, amely az államkincstár óriási összegeit emésztette fel. Depeyre a forradalom előtti évtizedekre helyezi a tengeri hadviselés megújulásának hőskorát. Verdun de La Crenne, Grenier vicomte és Amblimont márki nevéhez fűződik az úgynevezett „új taktikai" irányzat megjelenése, amely a geometriai pontosságot igyekezett az egyéb nehezen előre látható tényezőkkel (szél, sebesség, időjárási viszonyok) kombinálni. Nagy jelentőséget tulajdonítottak a hajók egymás közötti jelzésrendszerének fejlesztésének is, amely különösen ködben és éjszaka jelentett nagy gondot.

A francia elméleti gondolkodás fejlődésével párhuzamosan az „angol iskola" első sorban gyakorlati vonatkozású taktikai műveket hozott létre, amelyek főként az angol haditengerészeti képzés empirikus jellegét hangsúlyozták ki. A leggyakrabban „Fighting Instructions" és „Signals Books" néven megjelent munkák hosszú sora után, a skót John Clerk of Eldin munkássága révén, a franciás elméleti iskola is gyökeret vert a szigetországban. Az említett francia szerzők műveinek angol fordításai után az ő nevéhez fűződik az első angol haditengerészeti taktika elkészítése. A nagy lépésekben fejlődő haditengerészeti taktikai iskolák lendületét a francia forradalom eseményei törték meg. Ezt követően Michel Depeyre a francia forradalmi és napóleoni háborúk hatását elemzi a haditengerészeti gondolkodás forrásain keresztül. Az események felgyorsulásával a tettek ideje érkezett el, amely nem kimondottan kedvezett az elméleti munkáknak. Mindehhez hozzájárult a forradalmi emigráció negatív hatásai is, amelynek következtében jelentős mértékben kicserélődött a tisztikar. Néhány név fémjelzi e korszak termését: az angol David Steel mellett a francia Audibert de Ramatuelle, Suzanne és La Rouvraye lovag alkotott ezidőtájt.

A mű második részében a haditengerészeti szakirodalom főbb taktikai és stratégiai kérdését vizsgálja a szerző. A különféle értekezések módszertani vizsgálata során kiemeli a kartéziánus filozófia alapvető hatását. A művek pedagógiai jellegére szintén nagy hatással voltak a jezsuita és janzenista didaktikai iskolák, ami nem csak tartalmi, hanem formai elemekben is tetten érhető. Fontos szerepet kaptak az illusztrációk, ábrák is, amelyek a geometria térnyerésével fokozatosan egyre inkább egyszerűsödtek. A geometria, és általában matematika szerepe különösen az úgynevezett „francia iskolában" vált meghatározóvá. Érdekes eredményeket hozott a haditengerészeti alakzatok esztétikai elemzése, ahol a korabeli balett és kertépítés hatása mellett a vaubani építészeti esztétika hatását is meg lehet figyelni. A szerző megvizsgálta a történelem szerepét is az értekézésekben és arra a

következtetésre jutott, hogy a haditengerészet sokkal kevésbé nyúlt vissza a régi, elsősorban ókori és középkori szerzőkhöz, mint például a szárazföldi katonai gondolkodás. Sokkal inkább a közelmúlt eseményei, csatái foglalkoztatták a szerzőket és ez minden bizonnyal a harcmodor jelentős változásának köszönhető. A történelmi események leginkább az állítások igazolása és az elméletek bizonyítása szempontjából játszottak szerepet.

A következő részben Michel Depeyre kísérletet tesz a korabeli haditengerészeti szakirodalom szellemi genealógiájának létrehozására, a gondolkodás fejlődési stádiumainak megragadására és a szerzők művei egymásra gyakorolt hatásának ábrázolására. Kutatásai alapján megállapítja, hogy a didaktikus jellegű értekezések után a korszak vége felé a spekulatívabb esszék irányzata vált meghatározóvá, az oktatási hajlam átadta a helyét a gyakorlatiasabb jellegű, győzelemre koncentráló elméleteknek. Érdekes kvantitatív vizsgálatok és hatásvizsgálatok után ismételten leszögezi a francia iskola elméleti elsőbbségét az angollal szemben. A korszak nagy szerepet játszott a haditengerészeti harcászati terminológia megszilárdulásában is. A szerzők definíciói nyomán a szakkifejezések folyamatosan közelítettek egymáshoz és lassan kialakult a terület általánosan is elfogadottá vált szakszókincse. A könyv utolsó fejezete összefoglalja azokat a gondolatokat, amelyek a korabeli stratégiai gondolkodás kezdeteire utalhatnak. A szerző érinti az úgynevezett „indirekt háborúzás" (pl. kalózkodás, blokád létrehozása stb.), az offenzív és defenzív hadviselés, a döntő ütközet, valamint a tengeri hadviselés geopolitikai tényezőit. A munka végén megemlékezik még a gőzhajózás megjelenésének forradalmi jelentőségéről. A mű jelentősége első sorban abban rejlik, hogy az újkori vitorlázás virágkorának haditengerészeti gondolkodásáról ad átfogó, kritikus és elemző képet.

A munka magas színvonala mellett kisebb „bakikról" is meg kell emlékeznünk. A gondosan szerkesztett könyv 287. oldalán egy Ligne hercegtől való idézet egyszerűen lemaradt, másutt pedig (például a 212. oldalon) a lábjegyzet hiányos, bár a pontos bibliográfia minden kételyt eloszlat. Módszertani szempontból bizonyára még érdekesebb lehetett volna, ha a szerző angliai levéltári kutatásokkal is kiegészítette volna a francia iskolát nagyívűen ábrázoló, de az angol iskolával – jelentőségéhez képest – jóval kevésbé foglalkozó munkáját. Az angliai nyomtatott munkák hiánya mögött valószínűleg jelentős számú, kéziratban fennmaradt elméleti anyag rejtőzhet a neves angol admirálisok könyvtári és levéltári hagyatékában.

Véleményünk szerint a korabeli angol haditengerészet franciák feletti gyakorlati fölényének titkát a vizsgált korszakban nem csak a tengeri viharokban és a hadiszerencsében, hanem a nagy múltú, sikeresen kifejlesztett és szilárd elméleti alapokon nyugvó brit tengeri hadviselésben kell keresni.

Tóth Ferenc

T. MÉREY KLÁRA

A DÉL-DUNÁNTÚL FÖLDRAJZA KATONASZEMMEL A 19. SZÁZAD ELEJÉN

(Lomart kiadó, Pécs, 2007. 252 o.)

A Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézete közel hét évtized múltával indítja újra „Geographia Pannonica" című sorozatát, melynek a „Nova" elnevezése arra utal, hogy egy régi sorozat feleleventéséről van szó. A megújult sorozat célja, az eredetiéhez hasonlóan az, hogy bemutassa a Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézetében és doktori iskolájában született színvonalas munkákat.

Az új sorozat első kötete méltó a nagyhírű hagyományokhoz. Külön érdekessége, hogy szerzője, Mérey Klára, magyar–történelem–művészettörténet szakot végzett tanár írt földrajzi témájú könyvet a Dél-Dunántúl XIX. század eleji természeti és gazdasági földrajzáról.

Már az Osztrák Birodalom I. katonai felméréséhez (1763-1787) tartoztak „Országleírások," amelyek a térképen nem ábrázolha-

tó jelenségeket (folyók mélysége, gázlók, partjaik, az utak állapota, erdők, mocsarak, lápok, hegyek, stb.) foglalták össze. A leírások, a felmérésekhez hasonlóan, országonként, tartományonként, az egyes szelvényekhez kapcsolódva készültek. Később, a XIX. században, az ilyen országleírások helyét átvették a nagyobb területeket, földrajzi egységeket bemutató leírások, amilyen a Szerző által bemutatott is.

I. Ferenc császár 1806-ban rendelte el a II. katonai felmérést, amelynek térképezési munkái egészen 1869-ig elhúzódtak. Azok előkészítéseként készültek el az egyes területek katonaföldrajzi leírásai. A térképekhez hasonlóan ezek is sokoldalúan használhatók, hiszen a korabeli katonai igények nagyrészt egybeestek az általános földrajzi szempontok szerinti leírásokkal szemben támasztott kívánalmakkal, azaz a hegyek, erdők, völgyek, síkságok, vizek vizsgálatával.

A Szerző által forrásul használt „füzetek" (12 db) a bécsi Kriegsarchiv Térképtárában találhatók, 1810–1812 körül készültek, tehát valójában a két katonai felmérés között, mivel a vizsgált terület, a Nyugat-Dunántúl térképezésére a II. katonai felmérés alatt csak az 1850-es évek második felében került sor (a szelvények zöme 1856–1859 között készült).

A levéltári forrásból a Szerző négy megye, Zala, Somogy, Tolna és Baranya területét emelte ki, azok földrajzi leírását ismerteti.

Az „Előszó" és a „Bevezető megjegyzések" után a könyv első fő része következik, „A természetföldrajzi leírások, a terület sajátosságai" címmel. Ezen belül az első fejezet a hegyekkel foglalkozik, a fő vonulatok bemutatása mellett sor kerül az ott fekvő települések és a növényzet leírására is, egészen a „kis tájakig" bezárólag. Részletesen bemutatja a hegyeket átszelő patakokat, folyókat is. A második fejezet az utak leírása, csoportosítása. A fő útvonalak természetesen településeket kötnek össze, azok részletes ismertetése sem marad el. A harmadik fejezet a völgyek, síkságok, erdők részletes tárgyalása. A völgyek leírásakor a földek termékenysége is szóba kerül. A negyedik fejezet a folyóvizek, így a Duna jobb parti folyóit illetve azok vízgyűjtő területét mutatja be. Leírja a Duna szigeteit, partjait, említés történik a folyón át történő közlekedésről (hajóhíd, repülőhíd, gázlók). Katonai szempontból igen fontos volt a mocsarak leírása. Ezek számunkra is kiemelkedően fontosak, hiszen még a vízszabályozások előtti állapotokat mutatják be. A Duna után a Dráva és mellékfolyói leírása következik, hasonló részletességgel.

A könyv második fő része a „A társadalom- és a gazdaságföldrajz adatainak összefoglalása" címet viseli. Első fejezete a társadalomföldrajz, azon belül a népesség és települések adataival foglalkozik, szintén a katonai jelentések alapján. Alfejezet tárgyalja a népességre vonatkozó adatokat, a népesség számát, nemzetiségi megoszlását. A katonai jelentés alapján a Szerző térképvázlaton mutatja be a korabeli egyházi székhelyek, iskolák és kolostorok elhelyezkedését.

A másik alfejezet a településekkel foglalkozik, azon korabeli táblázatok alapján, amelyek a hadi célokra felhasználható útvonalakat rögzítették a mellettük fekvő települések adataival együtt (hány lakos, ház, istálló található bennük, átvonulás esetén hány embert és lovat lehet beszállásolni, stb.). Bár az összeírások 1810–1812 között készültek, ilyen adatok, a jobb oldali keretbe kigyűjtve, településenként, a II. katonai felmérés később készült felmérési szelvényein is szerepelnek. A település-összeírásokból készült táblázatok variánsait (A-tól D-ig) a „Táblázatos összefoglalások 1785–1828" c. fejezet tartalmazza.

A „Gazdaságföldrajz" c. fejezet több alfejezetre oszlik, amelyek a korabeli dokumentumok alapján a mezőgazdaság, az ipar, a bányászat, az ásványkincsek és a kereskedelem, valamint a közlekedés, a posta, a hírközlés kérdéseit tárgyalják. Az ipari telephelyek elhelyezkedéséről, a postautakról és az utakról a Szerző térképvázlatokat ad közre, melyek megkönnyítik az áttekintést.

A „Táblázatos összefoglalásokban" található I. táblázat, „A hadi utak a Dél-Dunántúlon," csak ízelítőt ad a bécsi Hadilevéltárban található, még nem kutatott anyagból, a II. táblázatot a településeknél már említettük.

Az utolsó, „Térképek" című fejezet Korabinszky és Görög–Kerekes korabeli Magyarország térképét, illetve a kötetben szereplő megyék térképeit mutatja be kicsinyítve, fekete-fehér kivitelben.

A kötetet utószó és német nyelvű összefoglaló egészíti ki.

T. Mérey Klára a bécsi Kriegsarchiv eddig feltáratlan anyagát használta munkája forrásául, és külön érdeme, hogy több, ugyanebben az anyagrészben (K VII k – országleírások Magyarország területére) található fontos kútfőre

is felhívta a figyelmet. Bár Eperjesy Kálmán 1929-ben, Szegeden kiadott katalógusa („A Bécsi Hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke") VII., „Országleírások" című fejezetében leírta az említett anyagrészben található magyar vonatkozású forrásokat (országrészek, városok, utak, folyók leírását, valamint a hozzájuk tartozó térképeket), hazai gyűjteményben, így a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtárában, csak kis részük hozzáférhető, másolatban.

A többi anyag eredeti lelőhelyén, a bécsi Kriegsarchivban található. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára a közeljövőben tervezi ennek az anyagrésznek a másolását (fénymásolat, digitális fénykép formájában), így a hazai kutatók számára könnyebben hozzáférhető lesz.

A Szerző jelen munkája abból a szempontból is hasznos, hogy a XIX. századi német szöveg fordításával és értelmezésével, a szakterminológia megadásával megkönnyíti a jövőbeli kutatásokat. Mivel az I. és II. katonai felmérés térképei – a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum és az Arcanum Adatbázis Kft közös kiadásában – már megjelentek DVD kiadványokon, a hozzájuk tartozó földrajzi leírások lehetővé teszik a XIX. századi táj jobb megismerését.

Jankó Annamária

REINHARD NACHTIGAL

DIE MURMANBAHN 1915 BIS 1919

Kriegsnotwendigkeit und Wirtschaftsinteressen

(Verlag Bernhard Albert Greiner, Remshalden, 2007. 222 o.)

Az antant-hatalmak csoportjához tartozó Oroszország első világháborús és 1918–1920 közötti történetéről már eddig is viszonylag sok feldolgozás látott napvilágot magyar és idegen nyelven. Nagyobb részük a cári birodalom hadseregével, annak katonai szereplésével, a keleti fronton zajlott hadműveletekkel, az 1917–18-as politikai változásokkal és a polgárháború eseményeivel foglalkozik. A kevésbé kutatott témák közé tartoznak Oroszország első világháború alatti hadigazdaságának különböző vonatkozásai, ezen belül is a közlekedésben fő szerepet játszó vasutak építésének nehézségei. Mindeddig csak kevés ismerettel rendelkeztünk a Barents-tenger partján fekvő Murmanszk (1917-ig Romanov na Murmanje) télen is fagymentes kikötőjét Petrozavodszkkal összekötő murmanszki vasút megépítésének történetéről, amely a háborús viszonyok közepette mindenképpen jelentős vállalkozás volt. E hiányt pótolja Reinhard Nachtigal német történész könyve, amelyben jó érzékkel vállalkozott a hadtörténet, a gazdaságtörténet és politikatörténet kategóriájába egyaránt beleillő téma részletes feldolgozására.

A Szerző alapos kutatásokat végzett az orosz, a német, az osztrák és a brit állami és hadtörténeti levéltárakban, a mű megírásához számos korabeli újság, illetőleg folyóirat anyagát áttanulmányozta, továbbá német és orosz nyelvű kéziratos hagyatékokat, valamint orosz, német és angol nyelven kiadott szakmunkákat használt fel.

Az első témaegységet képező bevezetés megvilágítja az olvasó számára, miért volt stratégiai jelentőségű a Barents- és a Fehér-tenger partján lévő kikötőket a birodalom fővárosával és Oroszország távolabbi területeivel összekötő murmanszki vasút, amelynek építésén 1915 és 1917 között a központi hatalmak 70 000 hadifogságba esett katonája dolgozott. Kiemeli, hogy létrehozására elsősorban a nyugati szövetségesek (Nagy-Britannia valamint az Egyesült Államok) hajón érkező, a háború folytatásához szükséges felszerelést, fegyvereket, gépeket, nyersanyagokat tartalmazó szállítmányainak az északi kikötőkből a cári birodalom belső tartományaiba, illetve a front közelébe történő eljuttatása miatt volt szükség, valamint, hogy a Kola-félszigetet és Karéliát is bekapcsolhassák a földrésznyi ország vérkeringésébe. Áttekinti és értékeli a murmanszki vasútról megjelent nemzetközi szakirodalmat, továbbá az általa kutatott és feldol-

gozott levéltári forrásokat. Sajnálatos módon csak kevés, a téma magyar vonatkozásait – nevezetesen a vasút építésén dolgozó magyar hadifoglyok sorsát – is érintő feldolgozást és dokumentumot sorol fel, magyar forrást pedig egyáltalán nem említ.

A második fejezet a vasútépítés kezdeteit tárgyalja. Röviden felvázolja, hogyan integrálták a XIX. század folyamán Oroszország északi területeit a birodalom gazdaságába. Kiderül, hogy II. Miklós cár 1914 novemberében döntött a Petrozavodszk–Kola közötti vasútvonal megépítéséről, amely 1915 júniusában vette kezdetét. A vasút Fehér-tenger partján húzódó, középső szakaszát 1915 végén kezdték építeni, 1916 júniusára a Kola–Kandalaksza közötti északi vonalrész is elkészült. A briteknek is gazdasági érdekük fűződött a vasút elkészültéhez. A kötet írója bemutatja a korabeli brit magáncégek dokumentumai között fennmaradt gazdasági, pénzügyi terveket és számításokat, a vonal Kandalaksza és Murmanszk közötti, északi részének szigetországi vállalkozásban történő kivitelezésére, melynek során a tervek szerint kanadai és norvég munkások is dolgoztak volna brit irányítás alatt. Részleteket tudhatunk meg az Arhangelszkbe és Murmanszkba irányuló brit lőszer- és hadianyag-szállításokról, ahonnan a felhalmozott készleteket az oroszok a vasút elkészülte előtt igen lassan, csak hetek, vagy hónapok múlva tudták az ország belsejébe szállítani. A britek és az Egyesült Államok alapanyagokkal, gépekkel, sínekkel támogatták az építkezést. Fény derül arra is, milyen határidőket szabtak az egyes szakaszok megépítésére.

A harmadik nagy témaegység a központi hatalmak hadifoglyainak lényegében kényszermunkásokként történt alkalmazásáról szól. A Szerző felsorolja, hány hadifogoly tevékenykedett a vonal elkészültén: 1915 augusztusában 3000, 1915 végén 10 000, 1916 őszén már 40 000 fő. 1916-ban a vasútépítésen dolgozók egyharmada volt osztrák-német, 40 százalékuk magyar, további 14 százalékuk pedig a történelmi Magyarország területéről származott, csupán 7 százalékuk volt szláv nemzetiségű. A németek száma alacsony, mintegy 4000 fő volt, az ott robotolók 10 százaléka. A hadifoglyok mellett 1916-ban 30 000 orosz munkás is részt vett a munkálatokban. Nachtigal szomorú képet vázol az egykori hadfiak mai szemmel szegényes életkörülményeiről, a közöttük előfordult megbetegedések magas számáról. A rendkívüli éghajlati körülmények és a téli hideg, a rossz higiéniai viszonyok, továbbá a hiányos és egyoldalú élelmezés miatt főleg skorbut és tífusz ütötte fel a fejét közöttük. Skorbutban 1916 júniusában mintegy 5000 fő betegedett meg, több százan bele is haltak. Részleteket tudhatunk meg a Központi Hatalmakkal a hadifoglyok állapotának ellenőrzéséről folytatott tárgyalásokról, továbbá a semleges országok és Vöröskereszt képviselőinek szemleútjairól.

A negyedik fejezet a saját hadifoglyok helyzetének javítását célul tűző német kényszerintézkedéseket tárgyalja: a császári Németország retorziókat vezetett be a fogságukba esett orosz tisztekkel szemben, amivel a Karéliában dolgozó egykori német katonák sorsának javítását és a semleges delegációk általi látogathatóságukat kívánták elérni.

Az ötödik témakör a hadifoglyok vasúti építkezés területéről történő kivonását, illetve a hátramaradtak sorsának alakulását veszi górcső alá az 1916–18 közötti időszakban. Kiderül, hogy többezer skorbutban és más betegségben szenvedőt internáltak, egy részüket a helyszínen, más részüket Oroszország belső területeire szállították. A német hatóságok fent említett intézkedései következtében 1916 végén a németeket kivonták az építkezésről, az osztrák–magyar foglyok azonban egészen 1918 tavaszáig dolgoztak a vasútnál, bár 1917 nyarán sor került egy nagyobb kontingens elszállítására.

A hatodik fejezet a hadifoglyok valamint az orosz munkások szökéseivel, vagy szökési kísérleteivel foglalkozik. A menekülés elhatározásánál a semleges országok viszonylagos közelsége volt a fő motívum. A szerző tudósít az 1915 őszétől előfordult szökésekről, amelyeknek a foglyok, illetve a határok hiányos őrzése volt az egyik kiváltó oka. A könyv írója több, sikeres szökést végrehajtott személy visszaemlékezéséből idéz, akik közül a legtöbben Finnországba és Norvégiába menekültek. Érdekességként említi, hogy a szökevények nagy részének tájolója és jó felszerelése volt, továbbá megismerteti az olvasót a fő menekülési útvonalakkal. Kiderül, hogy 1916 és 1918 között számos, a svédek és a finnek által kivitelezett, szervezetten folyó, a német és az osztrák–magyar hatóságok által anyagilag finanszírozott fogolymentő akció zajlott a vasúti építkezés körzetében.

A hetedik témaegység a britek 1917–19 közötti, Murmanszk környéki intézkedéseit és

a vasútvonal északi részein végzett megfigyeléseit tárgyalja. A vasút először 1916–17 telén töltötte be fontos szállítási funkcióját. Az egész vonalat hivatalosan 1917 elején adták át a forgalomnak, ám 1918 elején még mindig mintegy 20 000 hadifogoly vett részt a javítási és egyéb munkálatokban. 1917 őszén naponta 18 tehervonat haladt a síneken, amelyek a vonal mintegy 1000 km-es, teljes hosszát 7–10 nap alatt tették meg, a hetente 2–3 alkalommal közlekedő személyvonatoknak ehhez 5–6 napra volt szükségük. Nachtigal szerint a britek 1917 novembere utáni, Murmanszkban és Arhangelszkben maradásának fő oka gazdasági érdekeik védelme, valamint a németek finnországi és baltikumi katonai előretörésének ellensúlyozása volt. A vasutat 1918 tavaszán az antanthoz tartozó illetőségűek Murmanszkon keresztül történő kimenekítésére használták. A kötet írója beszámol a brit Pool vezérőrnagy vezette, kb. 10–15 000 főt számláló antant intervenciós erők Oroszország északi részén, 1918–19 során folytatott tevékenységéről. Bemutatja, milyen terveket szőttek a britek az általuk ellenőrzött területen történő infrastrukturális beruházásokra (pl. vasútépítés, kikötők korszerűsítése, a terület ásványkincseinek kiaknázása), és mindezek finanszírozására, továbbá ismerteti a brit pénzügyi politikát, ami többek között a cári rubel folyamatos használatában is megmutatkozott.

A nyolcadik fejezet a korábban elmondottakat foglalja össze, és történeti kitekintést ad. Világossá teszi, hogy az építkezésen részt vevő hadifoglyok 80 százaléka került ki a Monarchia egykori katonái közül. Az összesen 60 000 ott dolgozóból 25 000 hadifogoly halt meg, közülük 21 000 volt korábban osztrák–magyar katona. E magas számból 7300 osztrák–német (35 %), 8400 magyar (40 %), 3000 pedig magyarországi születésű (14 %) volt. 1916 őszén a 45 000, építőmunkásként alkalmazott hadifogolyból 40 000-en betegedtek meg skorbutban, tuberkulózisban és reumában. Elemzi a 180 millió orosz rubelbe került vasút – amely valódi stratégiai jelentőségre csak az 1917 júliusában lezajlott Kerenszkij-offenzíva idejére tett szert – gazdasági jelentőségét. Megvilágítja azokat a gazdasági és birodalmi érdekeket, amiért a brit cégek részt kívántak venni az építkezésben. Ezek sorából a halászat, a fakitermelés, az ásványkincsek kiaknázása, a németek előretörése miatti félelem, valamint a politikai befolyás növelése emelhető ki. A szerző végezetül a murmanszki vasút stratégiai és gazdasági jelentőségének változását követi nyomon 1919-től egészen a második világháború végéig.

A Függelék egy eredeti angol nyelvű, a vasút építésének 1916-os állapotáról szóló jelentést, valamint egy, az 1916-ban skorbutban megbetegedett foglyok és orosz munkások létszámát részletező, valamint egy a vasútvonal egyes állomásainak a nagyobb orosz vasúti csomópontoktól való távolságát bemutató táblázatot tartalmaz. A kötetet rövidítés-, forrás-, irodalom- továbbá névjegyzék egészíti ki.

Az alapos, a téma minden vonatkozását részletesen bemutató kötetet elsősorban az első világháború történetét kutató történészek figyelmébe ajánlom, de haszonnal forgathatják az Oroszország XX. századi történelme iránt fogékony érdeklődők is.

Balla Tibor

ILLÉSFALVI PÉTER

EGY TARTALÉKOS HONVÉDTISZT HÁBORÚJA

Dr.Woynarovich Elek légvédelmi tüzér hadnagy amatőrfotói Erdélytől Dániáig, 1941–1945

(Timp Kiadó, Budapest, 2007. 144 o.)

A második világháború története, annak a magyarság történetére, sorsára gyakorolt hatása napjainkig élénken foglalkoztatja a történések még élő résztvevőit, szemtanúit, a leszármazottakat és a kutatókat egyaránt. Írások, feldolgozások százai keresik a választ a miértekre, hogyanokra: korabeli naplók, kései emlékezések, szakszerű monográfiák, tanul-

mánykötetek. Kevés viszont az olyan, a háború eseményeit filmszalagon, vagy fényképeken megörökítő dokumentum, amely az érdeklődők, illetve a kutatók a rendelkezésére állna. A korabeli filmhíradók, célzatosan készült propagandafilmek, néhány előkerült korabeli amatőr film mellett fotók ezreiről tudunk, de azok többnyire közgyűjteményekben, vagy féltett, családi emlékként őriztetnek. Pedig milyen sok információval is szolgálhatnak! A háború borzalmas, máskor egyszerű hétköznapjait örökítették meg a valamikori hivatásos és amatőr fotósok; Leicák, Kodakok és más gépek „készítették" a felvételeket s a „kattintásra" vállalkozók között voltak tábornokok és honvédek, tisztek és tiszthelyettesek, hivatásosok és tartalékosok egyaránt. A korabeli felvételek szakszerű bevezetővel, értékeléssel történő közreadása egyaránt fontos a történettudománynak és az érdeklődőknek.

Ha valaki azt veszi számba, hogy vajon hány egykori „fotós" képei láttak napvilágot ezidáig, akkor bizony azt tapasztalhatja, hogy nem nagy azon köteteknek (albumoknak) a száma, melyek egykori fotókat tennének közzé. Ezért is örömteli, hogy a Timp Kiadó jóvoltából igényes kivitelű, magyar és angol nyelven közreadott kötetet vehetünk kézbe Illésfalvi Péter (had)történész értő szövegeivel és Prof. Dr. Woynarovich Elek 1940 és 1945 között készített fotóival.

A második világháború utáni évtizedek során halbiológusként nemzetközi elismertségre és tekintélyre szert tett Woynarovich Elek a második világháború évei alatt, mint a magyar királyi Honvédség tartalékos tüzértisztje, sok száz fotót készített, amelyek az ún. „erdélyi bevonulástól" (1940) a Dániában befejezett (1945) háborúig kísérik végig a „fényképész" – és a magyar honvédség – történetét. A fotók láttán úgy véli az ember, nem egyszerűen egy „amatőr fotós" képei tűnnek fel a kötet lapjain, hanem a fényképezés iránt elkötelezett, azt értő személy „termékei." A képaláírások bizonyára Illésfalvi Péter és Woynarovich Elek közös munkájának eredményei: találóak és hitelesek, visszafogottak és értékelők. Akár 1941-ben vagy 1945-ben is készülhettek volna.

A kötet nagy értéke a bevezető, mely mintegy elhelyezi a fotókat, illetve azok szerzőjét a történések sorában. Ugyanez mondható el, fejezetekre bontottan, az események, illetve a fotók készítésének kronológiája szerint közreadott fényképek előtt olvasható „minitanulmányokról" is, amelyekben legfeljebb egy-két apró elírást vehet csak észre az alapos olvasó (pl.: a Szovjetunió elleni magyar hadba lépés esetében felcseréltetett Horthy Miklós és Bárdossy László döntéseinek sorrendje, illetve Kristóffy József rendkívüli követből és meghatalmazott miniszterből nagykövet lett.)

A jelzett „minitanulmányok" jól érzékeltetik a fiatalabb történész nemzedékhez tartozó Illésfalvi Péter felkészültségét, a magyar múlt feltárása iránti elkötelezettségét és a feltáráshoz manapság már szinte elengedhetetlen korabeli fotók ismeretét. Jól tudja, hogy egy kort, korszakot csak egésze ismerete révén lehetséges bemutatni. Ehhez pedig elengedhetetlen az igazán a XX. században fontossá vált fénykép, amely a megörökített múlt pillanatait adja a át jövőnek.

Szakály Sándor

CS. LENGYEL BEATRIX – STEMLERNÉ BALOG ILONA (SZERK.)

VÁLOGATÁS A TÖRTÉNETI FÉNYKÉPTÁR GYŰJTEMÉNYÉBŐL

Új szerzemények a Magyar Nemzeti Múzeumban III.

(Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2007. 183 o.)

Egyszerre szórakoztat és művel az a kötet, amelyet ezennel minden XIX–XX. századot kutató, annak fényképanyagával dolgozó történész és közgyűjteményes szakember figyelmébe ajánlok. Mulattat is a szó legnemesebb értelmében, mert egy gyűjtemény utolsó másfél évtizedének legérdekesebb gyarapodásait tárja a nagyközönség és egyben a szakma elé annak sokszínűségével; és tanít, oly módon, hogy az is ráérezhet e fiatal tudomány, a fény-

képtörténeti kutatás összetettségére, szépségére, aki nincs tisztában a fényképkészítés különböző módozataival, fajtáival. A szöveg kéthasábos, ízléses elrendezésű, s csak második pillantásra tudatosul bennünk, hogy a párhuzamosan futó szöveghasábok közül a második angol nyelvű. A könyv egy magyar közgyűjtemény külföldnek is szóló bemutatkozása.

A *Bevezetés* a két szerkesztő összehangolt, a kötet színvonalát eleve meghatározó, „étvágygerjesztő" írása. Szép példája annak, hogy a Tár két, egymást követő vezetője hogyan képes egy gyűjteményt – annak szellemiségét is átsugárzóan – leírni, bemutatni. Megismertetnek a fénykép, mint műtárgy gyűjtésének első lépéseivel, a gyűjtemény alakításában és gazdagodásában fontos szerepet játszó személyiségekkel; hallhatunk a történeti profil és a fotótörténeti szempontok érvényesüléséről, valamint egymásra hatásáról, a gyűjtemény térbeli és helybeli, illetve szervezeti formálódásáról.

Számomra végtelenül megnyerő az a manapság szokatlan tisztelet, ahogy a gyűjtemény korábbi vezetői, Fejős Imre és Szakács Margit, név szerint is említésre kerülnek a kötet lapjain, mint akiknek „oroszlánrésze volt" a fénykép történeti forrásként és múzeumi tárgyként való, széles körű elfogadtatásában, megismertetésében. Az ő munkásságuk képezte az alapját a Tár tartós – és tegyük hozzá megérdemelt – prosperálásának, amelynek kézzel fogható eredménye a hazai és nemzetközi publikációk sora, egy széles holdudvarú tudományos műhely és elismert oktatóhely kialakulása, vitathatatlan szakmai tekintélye. Indoklását kapjuk annak, miért is érdemes a rendszerváltástól napjainkig eltelt időszak gyarapodását külön egységként kezelni és bemutatni. Képet nyerünk a nyilvántartás, a kutatószolgálat mindennapjairól: a felhasználás, rendelkezésre bocsátás menetéről, és a tágabb közzététel, a kiállítás lehetőségeiről. Befejezésképpen, de nem utolsó sorban, hogy a fényképezési fogásokban járatlanabbak is haszonnal forgathassák a kötetet, rövid, kitűnő összeállítást olvashatunk az egyes fototechnikai eljárásokról, a módszerek fejlődéséről, alakulásáról a kezdetektől napjainkig. Ehhez gondolatilag a Tár jövőbeni feladatainak láttatása is kapcsolódik. A hagyományos, kézbe fogható fényképek kora lejáró-félben van – állapítják meg a szerkesztők, amelyből még erőteljesebben következik a fénykép-műtárgyak „szisztematikus, átgondolt és szervezett, akár a feldolgozás kárára is történő gyűjtése". Az elkövetkező évek teendőinek másik eleme a digitális fényképek megőrzési/kezelési módszertanának kidolgozása, a harmadik pedig a digitális képszolgáltatás feltételeinek megteremtése. A fentiek tükrében még izgalmasabb, szellemi kalandozásra csábító olvasmánynak ígérkezik az a kronológiai sorrendbe állított esszésor, amely a gyarapodásokat mutatja be.

Baji Etelka kötetkezdő írásából rögtön a fénykép nem várt felhasználási módjával szembesülhetünk: műtárgy a műtárgyban, azaz, egy karkötőbe foglalt, ékszerként használt férfi-arcképet ábrázoló dagerrotípiát mutat be a szerző. Ugyancsak ő ismertet meg minket az első hivatásos hazai fényképész, Marastoni Jakab műhelyéből származó csoportképpel, amely feltehetőleg a dagerrotipizálás divatjának szívesen hódoló Bethlen-család nyolc tagját ábrázolja.

Bognár Katalin Mészáros Lázár Jersey-szigeteki emigrációs kapcsolatait, barátságát a szenvedélyesen fényképező Victor Hugo és családja révén jut el a volt hadügyminiszter-katona 1853-as portréja elkészültének elemzéséig: rendkívül érdekes, amiként ez esetben is láthatjuk, hogy a beállítás, az öltözék és a háttér árulkodik az azonos műteremben készült fényképekről.

A Teleki Sándort és az Olaszhoni Magyar Segélysereg tisztjeit ábrázoló albumin képről *Cs. Lengyel Beatrix* írt, taglalva egyúttal a lefényképezettek katonai pályafutását, valamint a magyar emigránsokat és a korabeli itáliai történéseket egyaránt éles szemmel megörökítő nápolyi fényképész, Alphonse Bernaud munkásságát is.

Tomsics Emőke cikke a Magyar Nemzeti Múzeum 1860 körüli képét tárja elénk, gazdag művelődés- és helytörténeti háttéranyaggal. Az ábrázolás azért is figyelemreméltó, mert vizitkártyán jelenik meg, noha építményt ábrázol.

Miért szabályt erősítő kivétel a reprodukcióban eltett csoportkép, amely a Klapka-légió tisztjeit ábrázolja? Az 1960–70 közt készült másolat helyére odakerül-e valaha az egykori, ma lappangó pozitív? *Cs. Lengyel Beatrix* írásából nem csak egy hagyaték múzeumba kerülését követhetjük nyomon, hanem summázatot olvashatunk a Klapka által vezetett katonai vállalkozásról is. Ugyanő mutat be egy, a szerzeményezés más módján: aukciós vétel útján gyűjteménybe került családi al-

bumot, s azt a nyomozást, amellyel egykori tulajdonosát, származási helyét sikerült azonosítani: A képek a tüdőbetegség gyógyításában jeleskedő idősebb Korányi Frigyes orvosprofesszor családtagjait, baráti és ismerősi körét ábrázolják az 1870-es évek elején.

Tomsics Emőke következő témaválasztása az 1873-as bécsi világkiállítás vizuális emlékeibe enged betekintést: a mára elfeledett magyar fotográfusok szép sikereiről éppúgy megemlékezik, mint a világkiállítás fényképezésére alakult fényképész szövetkezetről. Ízelítőt kapunk a fényképezés sokoldalúságának korabeli és sajtóbeli méltatásából. A kiállítással konkrétan kapcsolatos gyűjteményi anyag egy 110 darabból álló fényképsorozat, amely a Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára ajándékaként, egy album részeként került a Tár birtokába – a feltehetőleg Klösz György készítette képeken a kiállítás pavilonjait, építményeit csodálhatjuk meg.

A múzeumi gyűjtés szempontjából határterületre kalauzol a következő írás: fotókerámiákat, azaz fényképpel díszített porcelánokat mutat be *Cs. Lengyel Beatrix* írása. A hosszú, tudatos gyűjtés eredményeképpen ma ezekből a legnagyobb kollekció – 90 darab – a Tár birtokában található. Közülük is kiemelkedik jelentőségével a kolozsvári Veress Ferenc műveként számon tartott 20 tárgy – e művész foglalkozott Magyarországon legkorábban és leghosszabb időn át fotókerámiák előállításával. Életpályája során nem csak a gyakorlatban kamatoztatta tehetségét – megismerkedhetünk az általa alkalmazott technika fortélyaival –, hanem a kolozsvári egyetemen, magántanárként, elméleti képzés keretében, oktatott is fényképészetet, sőt ő volt az első magyar nyelvű fényképészeti szaklap életre hívója is.

A következő öt írás *Tomsics Emőke* tollából származik: az első Klösz György városképeinek tükrében vezet be a fényképezési eljárások egy emberöltőn belüli változásaiba; betekintést nyerünk a fotografálás és a fényképészet összefonódásába, a képkomponálás művészetébe, rámutat továbbá a más közgyűjteményekbéli analógiák, párhuzamok ismeretének szükségességére. A második esszé az 1900-as évekre immár a műkedvelő fényképészek által is készített sztereófényképek közül a kolozsvári Nemzeti Színház átalakulását dokumentáló három felvételt mutatja be. A harmadik esszében a sajtóban megjelent első riportképek egyikét, az aradi vértanúk emlékművének leleplezését (1890. október 6.) megörökítő felvétel kapcsán a szoborról, az eseményről és a fényképészről kapott információk után ráadásul még a „Kossuth élő szavát" közvetítő fonográfra is ráirányítja a szerző a figyelmünket, sőt még azt is megtudhatjuk, hogy az üzenet viaszhengerre írt eredetijét a Magyar Rádió archívuma őrzi. Negyedik írása egy budapesti padlásról előkerült képsor alapján a pesti Újépület-kaszárnyában folyó életbe enged betekintést. Feltehetőleg egy ismeretlen katonatiszt emlékül készítette őket 1897-ben, megörökítve a Neugebäude lebontásának pillanatait is. A pusztuló és épülő Pest kontrasztjának látványa ihlette meg az ismeretlen fényképészt, aki 1901-ben az épülő Erzsébet-híd pesti hídfőjének környékét fotózta le – a városrendezés e fejezetéről számol be a szerző ötödik esszéjében.

Jalsovszky Katalin és *Stemlerné Balog Ilona* egy különlegesen színezett papírkép, a kromotípia viselettörténeti alapon történő személyhez kötésének folyamatát mutatja be. A térbeliség hatását keltő is fénykép előállítása komoly szakértelmet követelt, ennek megfelelően drága eljárás volt, amelyet csak a jó anyagi körülmények közt élők engedhettek meg maguknak. A divatos felvétel verzóján a Koller Károly utódai által fenntartott műteremről fellelhető adatok a készítés helyéről, körülményeiről vallottak, nemkülönben a jó kutatót segítő véletlen is szerepet játszott az ábrázolt hölgy kilétének azonosításában. Egy jól dokumentált családi fényképegyüttesből is előkerült egy róla készült albumin fotográfia, sőt az összehasonlítás során kiderült, hogy a két kép ugyanannak a felvételnek különböző technikával történő feldolgozása. A vagyonos pesti polgárasszony, Pscherer Miklósné Riegel Josephine jómódban töltött életét dédunokája, Pekár Zsuzsa írása alapján ismerteti velünk a szerzőpáros.

Baji Etelka és *S. Balog Ilona* közös esszéjében egy idős asszonyt és három lányát ábrázoló, keretezett fényképet mutat be; a fotográfiát ezúttal a polgári életmód velejárójaként, fali szobadíszként ismerhetjük meg és presztízstárgy-szerepébe kapunk betekintést: a fotó kilencven éven és több generáción át kísérte a család életét, emlékeztetve az elődökre, a származás és együvé tartozás fontosságára.

Ezt követően egymás után jönnek a nagynevű és ismert fotóművészek munkásságát is-

mertető írások. Elsőként az Ady-portréiról jól ismert, a költő kultuszának jegyében róla egyedül mintegy 40 felvételt készítő, azokból Móricz Zsigmond előszavával mappát összeállító, a kortárs művészeket szívesen fényképező Székely Aladárról és az említett mappa Tárba került példányáról, majd a külföldön világhírűvé vált André Kertész Károlyi Mihály miniszterelnökről és családjáról készített fényképeiről olvashatunk *Baji Etelkától. Stemlerné Balog Ilona* a hazai amatőr fényképezés jeles alakjáról, Kerny Istvánról írt átfogó pályakép-ismertetést, külön kitérve az általa alkalmazott, nemes eljárásokkal készült és különlegesen színezett példányokra; másik esszéje a hazai sajtó- illetve riportfotózás nagy alakja, Escher Károly tevékeny és sokoldalú művészetét tárja elénk egy családi albumban megőrzött képei kapcsán. Vadas Ernő fotóművész–hivatásos fényképész életművébe, sokoldalú témakeresésébe a Tárban őrzött több mint 500 darabos vintázs kópia-sora kapcsán a *Kiscsatári Marianna* írása vezet be minket.

Jalsovszky Katalin egy különös „kultúrszalon," a pesti Ferenc körúti Pápa kávéház és tejivó két világháború közti, sajátos, közkönyvtárat is magába foglaló vállalkozásának történetébe avatja be az olvasót egy 1927-ben készített fénykép kapcsán. Másik írása a munkácsi korzón 1944 áprilisában megörökített, sárga csillagot viselő fiatalasszonyok sajtófotójával foglalkozik – a Magyar Futár hetilapban május 24-én megjelent fénykép idejére a környéken élő zsidók már deportálásra és megsemmisítő táborokba kerültek.

Köztudott, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum a rendszerváltást követően tudatosan kereste a kapcsolatot a családdal a Horthy-hagyaték megszerzése érdekében. *Stemlerné Balog Ilonának* köszönhetően a Horthy-család nemzeti gyűjteményben elhelyezett, a relikviák nagy hányadát kitevő fotóanyaga jól dokumentált, első kézből adatolt. Nem csoda tehát, hogy ő mutatja be azt az ismeretlen által készített fényképet, amelyen Horthy István kormányzóhelyettest felesége fotózza, 1942. augusztus 18-án, a frontra való visszatérésekor, két nappal halála előtt, a kievi reptéren. Egyben magyarázatot ad arra is, miként gyűlt egybe ez a rengeteg felvétel, hiszen a Horthy-család 1944-ben, Németországba hurcolása során szinte semmilyen személyes tárgyat, fotót nem vihetett magával. Ám az évek során ismerősök és ismeretlenek számtalan fényképet juttattak el hozzájuk, amely őket ábrázolta, vagy számukra jelentőséggel bírt. Ehhez járult a kormányzóhelyettes özvegye, Ilona asszony fényképezési szenvedélye, amellyel tudatosan örökítette meg az emigrációs évek történéseit. A szerző szívéhez közelálló témát tár elénk másik írásában is: az 1991-es magyarországi életmű-kiállításon is bemutatott, a világ minden táján dolgozó fotóművésznő, Ata Kandó alkotásaiból, többek közt az amazonasi indiánokról készített felvételeiből nyújt ízelítőt. Kando munkásságát az 1956-os magyar menekültekről készített albuma kapcsolja a kötet szigorúan kronologikus gondolati láncába, s köti *Jalsovszky Katalin* két esszéjéhez: a legintenzívebb harcok színhelyét, a Józsefvárost bemutató fényképeket egy hajdani diák-házaspár, a Svédországban élő Bedő Miklós és Korbuly Katalin készítették és látták el magyarázatokkal (2002-ben adományozták a Múzeumnak felvételeiket). A forradalom napjaiban szintén kedvtelésből, de tudatosan a jövőnek fotózott dr. Hegedűs Dénes, akinek fényképeit 1991-ben vette meg a Tár: a Kossuth téri sortűz után készített felvételei a mai napig elsőrendű történeti források a Parlamentnél történt események tisztázásához, vizsgálatához. A szerző harmadik írása a már az amerikai emigrációban élők életéből emel ki egy fontos momentumot: a magyarországi gazdaságtörténetben kiemelkedő szerepet játszó Weiss-Chorin-Kornfeld-Mauthner nagyiparos család feje, Chorin Ferenc 80. születésnapjára New Yorkban rendezett baráti vacsorán készült félszáz, albumba foglalt felvétel az ülésrenddel és névsorral páratlan értékű lenyomata az emigráns magyar kulturális és politikai életnek.

A fényképek retusálásának a zavaró és idejétmúlt részletek eltüntetését célzó tevékenységébe enged bepillantást *Bognár Katalinnak* a Képzőművészeti Alap Kiadó Archívumát bemutató írása. A Kiadó – amely 1952-es megalakulásától 1988-ig, tehát közel 40 éven át meghatározó eleme volt a magyar képeslapkiadásnak – 1999-ben százezres nagyságot meghaladó gyűjteményt adott át a Magyar Nemzeti Múzeumnak; a gyűjtemény a munkafázisok különböző végtermékeit (diák, negatívok, kontaktmásolatok, nagyítások és képeslapok) is megőrizte. A fotótechnikai eljárások korszerűsödését is nyomon követhetjük a változatos, összetett anyagcsoportban, amely a

kis települések nevezetességeitől a leglátogatottabb látványosságokig mindent tartalmaz, s a turizmus igényeihez igazodva fényképeztette vagy korrigáltatta a látnivalókat.

Kiscsatári Marianna soron következő eszszéi kiállítások formájában már publikált anyagegyüttesekről adnak információt: a Párizsban élő Zaránd Gyula fotóiból még a Tár Budavári palotai tartózkodása idején, 1993-ban nyílt kiállítás úgy, hogy a tárlat magába foglalta három nemzedék felvételeit: artista nagyapja aktfotóit és gyermekportréit, hivatásos fényképész édesapja műveit és természetesen saját szociofotóit. Ács Irén fotóriporter három évtized történéseit, személyiségeit átfogó tárlata 2005-ben a Nemzeti Múzeum falai közt került bemutatásra, azt megelőzőleg mintegy 70 000 darabos életmű-válogatása adományként jutott a Tárba, s feldolgozásában, rendhagyó módon, a készítő-adományozó is közreműködött. Fejér Zoltán felvételei viszont a közelmúlt Magyarországába vezetnek, a rendszerváltás egyik legteljesebb képi dokumentációját képviselik a Tárban: az 1988-as erdélyi falurombolás, vagy a nagymarosi vízlépcső megépítése elleni tüntetések képei mellett ott vannak a környezetvédők demonstrációi, az 1990-es taxisblokád alkalmából készített fotók, március 15-i és október 23-i ünneplések.

Lehet-e még valamivel mindezeket tetézni? A jelek szerint igen. Az utolsó szakmai ínyencfalatot *Jalsovszky Katalin* tálalja fel a félévszázados vatikáni diplomáciai szolgálata alatt sokat megélt-látott nuncius, Kada Lajos püspök hagyatéka kapcsán. A világjáró egyházi személyiség papi pályájának legfontosabb pillanatait, reprezentatív és ceremoniális megjelenéseit mintegy 300 kitűnő minőségű, szülőhazájára hagyott fényképe őrzi az utókornak.

Valahol itt lenne illendő és helyénvaló a recenzensnek hibákat keresnie és találnia a kötetben. Jelen esetben ez roppant nehéz próbálkozás, egyelőre szándékkal sem sikerült buktatóit fellelni. Az biztos, hogy ezt a kötetet kézikönyvként minden érdeklődő haszonnal forgatja majd. Kétségtelen, hogy a szerkesztők és a szerzők példaértékű művet alkottak, egyúttal igen magasra is helyezték a mércét. Kiérlelt írások keletkeztek, amelyeken meglátszik a tárgyszeretet, az elkötelezettség, és végül, de nem utolsó sorban az a látens oktatói gyakorlat, amely a Tár munkáját kezdetektől jellemzi. Minden egyes leírt mondat, esszé mögött évek során kiforrott, kikezdhetetlen szakmai tudás sejlik fel, a rutinos népszerűsítéssel karöltve, a történeti muzeológia legszebb, tárgyközpontú megközelítésmódját alkalmazva. Csak óhaj, hogy minél több ilyen kötet lásson, láthasson napvilágot a magyar múzeumi gyűjtemények között. S természetesen várjuk a folytatást a Tár kiváló munkatársaitól.

Szoleczky Emese

A HADTÖRTÉNETI MÚZEUM ÉRTESÍTŐJE 9.

Acta Musei Militaris In Hungaria

(Hadtörténeti Múzeum, Budapest, 2007. 344 o.)

A megszokott nívós külsővel és szerkezeti felbontásban ismét kezünkben tarthatjuk a Hadtörténeti Múzeum újabb Értesítőjét. A Nemzeti Kulturális Alap és a Hadimúzeum Alapítvány támogatásával megjelent kilencedik kötet a szerzők legújabb kutatási eredményeiről ad átfogó tájékoztatást.

Az értekezések, tanulmányok című fejezet bevezető tanulmányában *Galván Károly* a korabeli lapok és kották segítségével a Straussok mellett érvényesülő, de a feledés homályába merült Fahrbach-család egyik kiváló tagjának állít emléket. Ifjabb Fahrbach Fülöp 1843. december 16-án született Bécsben; zenei képzését nagyobbrészt édesapjától kapta. Tizenkét éves kora óta édesapja zenekarának tagja, 1860-ban önként belépett a Hessen-ezredbe. Az évek folyamán olyan hírnevet szerzett, hogy 1870-ben meghívást kapott Madridba, saját műveinek vezénylésére. Visszatérte után a cs. kir. 23. (Airoldi) ezred karmestere lett Pétervárадon, majd 1871-ben az ezreddel együtt Budapestre helyezték át. 1884-től már csak komponálással foglalkozott és a külföldi

meghívásoknak tett eleget. Művei megfeleltek a kor elvárásainak; számuk meghaladta az 500-at, közülük 347 nyomtatásban is megjelent. Kompozíciói többnyire zongorára és nagyzenekarra készültek, ezen kívül számtalan hangszerelés és átdolgozás köthető a nevéhez. A tanulmány végén a szerző, hiánypótló módon, a Magyarországon keletkezett Fahrbach-művek opus-számokkal bővített jegyzékét adja közre.

Szoleczky Emese és *Cs. Lengyel Beatrix* tanulmánya egy igen izgalmas, 1994-ben adományként a múzeum birtokába került forrásegyüttessel és annak történeti hátterével ismerteti meg az olvasót. A levél és fényképanyag tulajdonosa, Neupor Kálmán, 1895-1898 között az osztrák–magyar ALBATROS ágyúnaszád fedélzetén szolgált. 1896-ban tagja volt annak a hírhedtté vált guadalcanali expedíciónak, amelyre emberevő bennszülöttek támadtak. Az első kézből származó, részletes beszámoló megrendítően idézi fel az eseményeket, s olyan információkkal is szolgál, amelyeket csak a szemtanú, a túlélő jegyezhetett fel. Mivel a hivatalos jelentés az alaptáborbeli támadás körülményeit nem részletezi, az ott történt események gyakorlatilag egyedül e – közvetlenül a támadás után íródott – magánlevélből rekonstruálhatók. Noha Ausztriában az incidens máig számon tartott, ismert katonai esemény, hasonló jellegű levélről, beszámolóról nem tudunk; Neupor leírása egyedülálló a maga nemében. A forrásegyüttes másik értékes csoportját az ALBATROS-expedíciót megelőző szolgálati időből származó személyes portrék, illetve az út során készített fotográfiák alkotják. Szenzációs „leletnek" számít az a csoportkép, amelyen Neupor közvetlenül a guadalcanali történtek után, a bennszülöttek támadását elszenvedett tengerésztársai körében látható; a fotó hátoldalán nevüket is lejegyzi.

A Hadtörténeti Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményében található a „Zalatnai menekültek legyilkolása a preszkai határban" című litográfia-másolat, amely az 1848–49-es szabadságharc hírhedt, tragikus eseményét ábrázolja. *Süli Attila* tanulmánya az ábrázolás bemutatása kapcsán részletekbe menően tárgyalja a kritikus két nap történéseit, majd átfogó képet ad arról, miként ítélték meg az esetet a kortársak, illetve miként jelenik meg az ma a történetírásban.

Zakar Péter a Hadtörténeti Múzeum Kéziratos Emlékanyag-gyűjteményében őrzött, Damjanich János által felesége számára írt ima kapcsán az aradi vértanúk által hátrahagyott dokumentumok egyik legérdekesebb forráscsoportját elemzi és mutatja be. A politikai propagandaimák általános szellemi hátterének megvilágítása után az eredeti, német nyelvű Damjanich-ima létrejöttének körülményeit tárgyalja. Az eredeti példány híján kézzel írt másolatokban, illetve magyar nyelvű fordításokban fennmaradt imádság tartalmi szempontból, a személyes utalásokon túlmenően, politikai üzenetet is tartalmaz. Értekezése végén a szerző közzé teszi az ima Lakatos Ottó-féle fordítását, majd forráshíven közli a Hadtörténeti Múzeumban őrzött példányok szövegét is.

A Hadtörténeti Múzeum két tárgyat is őriz, amelyek koronvári Jelentsik Vince altábornagy, a pozsonyi IV. honvédkerület parancsnokának személyéhez kapcsolódnak. Egy, a Plakát- és aprónyomtatványtár gyűjtőkörébe tartozó menükártya meghatározása és a beleragasztott fényképen látható személy azonosítása kapcsán, *Babucsné Tóth Orsolya* kutatómunkájának köszönhetően, egy nem mindennapi katonai pályafutás bontakozik ki a szemünk előtt: koronvári Jelentsik Vince az 1848–1849-es szabadságharcot követően közkatonából lett a császári királyi hadsereg századosa, majd a m. kir. Honvédség egyik legmagasabb beosztású vezetője, végül a pozsonyi honvédkerület parancsnoka. Szolgálatának elismerése során 1884-ben magyar nemességet, nyugállományba vonulása alkalmából címzetes táborszernagyi és belső titkos tanácsosi címet adományozott számára az uralkodó. A személyéhez tartozó ezüst serleg szintén a tudományos közleményhez kapcsolódóan került az érdeklődés középpontjába.

Bán Attila a hírközlés egyik fontos eszközével, az optikai távjelzés bemutatásával foglalkozik írásában. A modern háborúkban különösen megnövekedett jelentőségű távjelzés általános szabályain túl a zászlókkal, fényjelekkel történő hírtovábbítást, illetve azok katonai alkalmazását ismerheti meg az olvasó.

Maczák Ibolya írásában Csődy Pál szombathelyi plébános prédikációját elemzi, amely a schweidnitzi erőd 1761. október 1-jén lezajlott ostromáról, és Ernst Gideon Laudon császári tábornagy általi bevételéről tudósít. A Habsburg-család hatalmi reprezentációjának szolgálatába állított prédikáció a hadikrónikákkal szemben más formában és eszközökkel beszéli el az eseményeket. Az Értesítő prédikáció szövegét is tartalmazza.

Annak ellenére, hogy a Mária Terézia Katonai Rend 1758 decemberében nyilvánosságra hozott Alapszabályának első pontja 1757. június 18-át nevezte meg megalakulása időpontjának, a szakirodalomban számos helyen mégis 1757. május 13-ra teszik a Rend alapításának dátumát. *Makai Ágnes* közleményében, a tőle megszokott alapossággal, a Rendalapítás körülményeit tisztázva logikusan végigköveti, hogy miért éppen május 13-át választották volna alapítási időpontnak és végül miért június 18-án került sor a tényleges alapításra. Az írásban a Habsburg Birodalom legmagasabb katonai kitüntetése születésének egy homályos kérdésére sikerült fényt derítenie.

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára őriz egy 1932-ben készült térképvázlatot az esztergomi harcszerű lő- és gyakorlótérről, melynek jellegzetes objektuma az 500 méteres zárt lőtér, a katonai lövölde. *Négyesi Lajos* egy 2006-os terepbejárás alkalmával a területen egy 1,2 m hosszú, 30 cm széles mészkőoszlopra talált, amit lovag Daniel Grivicsic ezredesnek állított örök emlékül a 26. Mihail orosz nagyherceg nevét viselő gyalogezred tisztikara, s amely – elfeledve bár – a város háziezredének egyetlen fennmaradt emlékműve. Az emlékmű történetét, megtalálásának körülményeit a szerző a hadszíntérkutatás módszereivel tisztázza.

Pallos Lajos tanulmányában egy XVIII. századi, magyar vonatkozású katonai kitüntetésről értekezik, amit egyes szakírók a második sziléziai háborúban (1744–1745) részt vett magyar segédcsapatok részére adományozott elismerésnek tartanak. Az érdemérem a Niklovits-gyűjteménnyel került a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárába még az 1960-as években. A cikk szerzője azt vizsgálja, hogy lehetett-e az érem a második sziléziai háború magyar harcosainak érdemérme, de ennek egyértelmű megállapítása további kutatást igényel.

Baczoni Tamás az 1945. szeptember 17-én megjelent honvédelmi miniszteri rendelet alapján az új magyar „demokratikus" honvédség egyenruhájával és az ahhoz tartozó felszereléssel ismertet meg bennünket. A rendelet ideológiai és gyakorlati okok miatt a hagyományoktól nagy mértékben eltérő ruházatot rendszeresített, amit később, az 1948-as politikai fordulat után, a szovjetekéhez hasonló ruházat váltott fel. A szerző a függelékben teljes terjedelmében közli azt a vonatkozó, ám nehezen hozzáférhető szabályzatot, amely nagy érdeklődésre tarthat számot a téma iránt érdeklődők körében.

A Hadtörténeti Múzeum Fegyvergyűjteményének részét képező aknavetők igazi ritkaságnak számítanak, mint ahogy szakszerű publikálásuk, tudományos leírásuk is. *Lugosi József* a lövegkatalógus 2. részében az első világháború befejezésének 90. évfordulójára emlékezve, a múzeum udvarán, kiállításain és az épületet övező sétányon elhelyezett nehézfegyverek közül a Hadtörténeti Múzeum könnyű,- középnehéz-, illetve nehéz aknavetőinek bemutatására vállalkozik. Írása különösen fontos mindazon történészek számára, akik az első világháború képanyagának vizsgálatában a fegyvertörténeti szempontokat is figyelembe kívánják venni.

Prohászka László írásában a Lehár-hadosztály jelvényét és plakettjét veszi vizsgálat alá. A tábori sapka vagy a csákó bal oldalán viselt sapkajelvények igen kedveltek voltak az első világháború alatt, s a háborút követő időszakban is használatban maradtak. Több jelvénynek érem-, illetve plakett-változata is létezett; e tendenciának megfelelően készült el a Lehár-hadosztály plakettje is. A jelvény és plakett 1919 végén vagy 1920 elején született meg Manno Miltiadesz és Zsákodi Csiszér János közös műveként. A jelvény egy példánya a Hadtörténeti Múzeum 2005-ben megnyílt, A Piavétől a Donig, a Dontól a Dunáig 1918–1948 című kiállításán is látható.

Mindazok, akik foglalkoztak intézménytörténettel, egy-egy közgyűjtemény históriájával, tudják, milyen nagy jelentőségűek a kiállítással kapcsolatos információk. Ennek szellemében *Jakusch Gabriella* és *Závodi Szilvia* az elmúlt öt év kiállításainak krónikáját állította össze a fellelhető összes forrásokra, illetve a Hadtörténeti Múzeum munkatársainak éves munkajelentéseire alapozva. Az egyes kiállításoknál feltüntették a tárlat címét, megnyitójának időpontját, megvalósulásának helyét, szakmai rendezőjének nevét, a hozzá kapcsolódó irodalmat és a Hadtörténeti Múzeum Adattárában található kiállítási dokumentációja számát.

Az Évkönyv külön fejezetet szentel két kiállítás bemutatásának. *Veszprémy László* írásában az „Európa védelmében" címet viselő jubileumi kiállítás témaköreiről és legfontosabb tárgyi emlékanyagáról ad áttekintést. A 2006. június 15 – 2007. szeptember 30. között

megrendezett kiállítással Nándorfehérvár 1456. évi megvédésének és Hunyadi János illetve Kapisztrán Szt. János halálának 550. évfordulójára emlékeztek.

Sallay Gergely Pál és *Závodi Szilvia* a 2006. szeptembere és decembere között látogatható „Trench Art – A lövészárkok művészete" című kiállítást ismerteti. A vendégkiállítás amerikai–magyar együttműködésben, az Oktatási és Kulturális Minisztérium támogatásával jött létre, s kiegészült a Hadtörténeti Múzeum saját anyagával. Három nagy egységben kerültek bemutatásra az első és második világháborúból származó háborús emléktárgyak, illetve a Hadtörténeti Múzeum Lőszergyűjteményéből válogatott lőszerhüvelyek. A cikk végén közzétett katalógusban a kiállításon szereplő tárgyak leírása olvasható. Mindkét írás arra világít rá, hogy bármilyen sikeres is legyen egy-egy időszaki bemutató, egyszeri és megismételhetetlen volta révén, katalógus, tárgylista híján, tudományos értékéből meglehetősen sokat veszt, ezért fontos, hogy a kiállításokról legalább egy ismertető jelenjen meg.

A Hadtörténeti Múzeum Értesítőjének kilencedik száma borítójával a beltartalomra rímel: a lőszerhüvely-vázák IV. Károly alakját övezik, egyébként az első világháborús időszaki kiállítás tárlóját ábrázolják. Az írásokat kísérő képanyag jó minőségű a kiadványban, amelyet változatlanul jellemez a hadtörténeti tárgyi emlékeink népszerű formában, de tudományos igénnyel történő bemutatása, a sokoldalú témaválasztás. Széles érdeklődésre számot tartó, nívós kötet született – várjuk a következőt.

Mándi Hajnalka

HERMANN RÓBERT, ZAKAR PÉTER (SZERK.)

A FORRÁSOK BŰVÖLETÉBEN

Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára

(Belvedere Meridionale, Szeged, 2007. 544 o.)

Katona Tamás születésnapja alkalmából tanítványai, barátai, tisztelői vaskos tanulmánykötettel tisztelegtek a történész előtt. A mű szerkesztői – egykori tanítványai –, *Hermann Róbert* és *Zakar Péter* összesen huszonnégy szerzőt kértek fel arra, hogy legújabb kutatási eredményeikből egy-egy tanulmánnyal járuljanak hozzá a kötethez. Természetesen maguk a szerkesztők is közöltek cikket volt tanáruk tiszteletére.

A kötet így összesen huszonhat tanulmányt tartalmaz, melyek közül kettő a reformkorral, négy a dualizmus időszakával, egy pedig a második világháború korszakával foglalkozik. Az többi, vagyis tizenkilenc tanulmány (azaz a kötet majd kétharmada) az 1848–49-es forradalom és szabadságharc témakörében született. Katona Tamás és tanítványai érdeklődési körét tekintve ezek az arányok nem véletlenül alakultak így. A tanulmányok közül – szintén nem véletlenül – összesen tizenhat hadtörténeti témájú, és hét a forrásközlések száma.

A két szerkesztő előszavában megemlékezik Katona Tamás eddigi tevékenységéről, egyetemi oktatói és témavezetői, forráskiadói, szerkesztői és hadtörténészi munkásságáról. Néhány rá jellemző idézettel ismertetik meg a történészt esetleg nem ismerő olvasót – van-e ilyen? – a sajátosan „Katonás" meseszövéssel, és tisztelegnek az ünnepelt előtt. „A fiatalabb történész generáció képviselői közül sokan az ő tanítványai, igazi iskolateremtő egyéniség, aki visszavonhatatlanul rányomta bélyegét az 1848/49-es forradalom és szabadságharcról alkotott képünkre." Ezután a szerzők szerinti betűrendben haladva olvashatjuk a tanulmányokat, melyek összesen 528 oldalt tesznek ki!

Balla Tibor „Közös hadsereg kontra honvédség, avagy a birodalmi érdek elsőbbsége. Ferenc József magyar katonái a dualizmus korában" című értekezése az első. A szerző röviden bemutatja az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének felépítését, majd a gazdag irodalomra támaszkodva számba veszi a dualizmus korának magyar kiegészítésű közös és

m. kir. honvéd alakulatait, a hadkiegészítés rendszerét és az azt szabályozó törvényeket, a katonatiszti réteg társadalmi beágyazottságát, valamint a haderővel kapcsolatos sajátosan magyar érdekeket és követeléseket. A tanulmány röviden bemutatja a magyar csapatok részvételét a dualizmus korának hadjárataiban, valamint az alakulatok karhatalmi bevetéseit. A szerző végkövetkeztetése: „az ország lakosságához képest megfelelő arányban képviseltette magát a közös fegyveres erőben" és megfelelő módon járult hozzá annak kiadásaihoz.

Csikány Tamás „Baj van Köpecen!" címmel a már korábban közzétett és Bécsben általa feltárt források alapján igyekszik bemutatni a székelyföldi Köpec község 1848. december 9-i elpusztítását, valamint az ahhoz vezető eseményeket. A tanulmány így meglehetős részletességgel, alulnézetből enged bepillantást abba az elkeseredett küzdelembe, melyet magára hagyatott helyzetében a székelység vívott 1848/49 telén.

A következő írás *Csorba György* „Egy török–magyar szövetség ajánlata 1849-ből" című munkája. A szerző általában a török levéltárakban található 1848–49-es magyar vonatkozású iratokra és egy általa fellelt érdekes forrásra hívja fel a figyelmet. A levelet, melyet a szerző francia nyelven közöl, Batthyány Kázmér magyar külügyminiszter Âli pasa török külügyminiszterhez írta. Az iratban „Batthyány egy török–magyar szövetség, sőt egy olyan föderáció tervét vázolta fel Âli pasának, amely Kelet–Európában rendezhetné a fennálló nemzetiségi konfliktusokat, és egyben méltó vetélytársa és ellensúlya lehetne az orosz birodalomnak." Csorba az iratközlés elé írt tanulmányában röviden bemutatja az 1848–49-es török–magyar diplomáciai viszony történetét, majd megállapítja, hogy még nem akadt olyan török irat nyomára, mely e – magyar részről minden bizonnyal kétségbeesett – külpolitikai kísérlet török oldalát világítaná meg.

A kötet negyedik tanulmánya – *Dér Dezső* „A kassai 20. honvédzászlóalj, avagy egy sikertelen alakulatszervezés története 1848–49-ben" – a honvédsereg egy viszonylag rövid életű alakulatának történetét dolgozza fel. Az 1848 őszén Kassa központtal Sáros, Abaúj és Torna vármegyei újoncokból felállított 20. honvédzászlóalj a Pulszky alezredes által szervezett északi magyar hadtest állományába tartozott, feladata az Észak–Magyarországra betörő Schlik-hadoszlop elleni védekezés volt. Az 1848. december 11-i budaméri ütközet idején azonban az alakulóban lévő zászlóalj 6 századából mindössze kettő volt lőfegyverrel ellátva, a többiek csak kaszával rendelkeztek. A vereséggel végződött összecsapás után a zászlóaljat Miskolcon igyekeztek újjászervezni és felszerelni. Erről részletesen beszámol a szerző, a ruházat és a fegyverzett mellett megemlíti az élelmezés és az egészségügy problematikáját is. A tanulmány foglalkozik továbbá a tisztikarral, valamint azokkal a harci cselekményekkel, melyekben a zászlóalj 1848 december és január folyamán részt vett. 1849 február elejéig követhetjük nyomon az eseményeket, akkor a 20. honvédzászlóalj egységei az 52. honvédzászlóalj kötelékébe kerültek beosztásra, a tisztikar egy része pedig az alakulat újjászervezését kapta feladatul.

A következő tanulmány – *Erdődy Gábor* „Belgiumi radikális sajtóvélemények a magyarországi polgári forradalmi átalakulás kérdéseiről 1848-ban" – az 1830-ban újonnan létrejött belga monarchia 3–3 korabeli liberális–demokratikus–radikális republikánus hírlapja és hetilapja (L'Independence belge, L'Éclaireur, Le Liberal liègeois, valamint Les Débats belge, L'Indispensable, Le Débat social) vizsgálatával igyekszik bemutatni a radikális belgiumi közvélemény 1848-as Magyarország-képét. A szerző hat fejezetben, időrendben haladva ismerteti a magyar 48-as események belgiumi visszhangját, majd az 1848 végén megjelent összegző értékeléseket. A lapok közül erre az időszakra egyedül a L'Independence belge tette magáévá „az Ausztriától elszakadásra törekvő, s nemzetiségieket elnyomó magyarokról terjesztett elmarasztaló érveket," a többi öt lap „a magyarok harcában egybehangzóan a demokratikus legitimitás elvére alapozott, valamint a szlávokra támaszkodó Habsburgok ellenforradalmi törekvéseivel szembeni alkotmányos és törvényes önvédelem tényét emelte ki."

Gángó Gábor „Vihar után. (Szerkezet és kontextus Eötvös József uralkodó eszméiben az 1848-as mozgalmak fényében)" című tanulmánya Eötvös említett kétkötetes munkájának rövid elemzésére vállalkozik. A szerkezetileg is két részre osztható, „az első és a második kötet egymáshoz való viszonyát problémafeltárás és megoldási javaslat viszonyának" felmutatni kívánó mű célja egy olyan terv megfogalmazása volt a Habsburg Birodalom számára, amely lehetővé tehette volna

annak alkotmányos, polgári–liberális monarchiává fejlesztését. A tanulmány célja e nagy politikaelméleti mű bemutatása, szerkezetének, mélyrétegeinek feltárása révén.

A kötet következő tanulmánya *Hajagos József* „A felső-tiszai hadtest élelmezési rendszere 1848 decemberétől 1849 március közepéig" címmel ismét a szabadságharc témaköréhez kalauzolja vissza az olvasót. A szerző – aki korábban már társszerzője volt két, a hadtest iratanyagát a megalakulásától 1849 február elejéig közzétevő kötetnek – ezúttal egy viszonylag kevéssé emlegetett témát, a katonák élelmezését veszi górcső alá. A tanulmány bemutatja a hadtest élelmezési rendszerének kiépülését, működését és annak problémáit, részletesen szól a katonai vezetők és a kormánybiztosok ez irányú tevékenységéről.

A kötet egyik szerkesztője, *Hermann Róbert* „A tizenhatodik aradi vértanú – Ludwig Hauk" címmel írt cikket a kötetbe. Tanulmánya *A vértanúk könyvé*ben (szerk.: *uő.* Budapest, 2007. 281–285. o.) megjelent írására támaszkodva, de annál jóval részletesebben mutatja be a közvélemény előtt teljesen ismeretlen aradi vértanú életútját. Hauk cs. kir. hadseregben töltött évei bemutatása után ismerteti az októberi bécsi forradalomban, majd a magyar oldalon Erdélyben és a Bánságban játszott szerepét is. Hermann a források segítségével igyekezett a legteljesebben feltárni Hauk eddig eléggé ismeretlen és téves adatok, legendák által torzított életútját, ahogy a per és a kivégzés okait és lefolyását is.

Egy másik aradi vértanú tevékenységének eddig kevéssé feltárt részleteivel ismerteti meg az olvasót *Hernády Zsolt* „A hadi parancsnok. Schweidel József tábornok pesti városparancsnoksága 1849-ben" című tanulmánya. Az aradi vértanúként mindenki által ismert tábornok 1848 késő nyarán tért haza huszáraival és állt a magyar kormány szolgálatába. Részt vett a szeptemberi dunántúli hadieseményekben és egészen december közepéig a feldunai hadtestben szolgált. Kiújuló sömöre miatt 1848 december és 1849 május között betegszabadságon volt. Május 9-én azonban már új beosztásába nevezték ki: „Pest város hadiparancsnokává." Schweidel mindössze két hónapig töltötte be ezt a tisztséget, de ez alatt a rövid idő alatt rendkívül sokrétű irányító és szervező tevékenységet folytatott.

Szintén egy 48-as honvédtábornokról, a Hadügyminisztérium Újoncozási és Pótlovazási osztályát és a lovasság szervezését irányító korábbi cs. kir. huszártisztről szól *Kedves Gyula* „Répásy Mihály honvéd tábornok a szabadságharc lovassága élén" című tanulmánya. A tábornok előéletét és szabadságharc alatti tevékenységét is részletesen bemutató írásában a szerző nagy teret szentel Répásy hadseregszervező munkájának és a lovas csapatnem fejlesztése érdekében elért eredményei ismertetésének.

1848 diplomáciatörténete már nem először fordul elő a kötetben egy forrásközlés erejéig. *Kemény Krisztián* „Adalékok az 1848-ban a frankfurti német nemzetgyűléshez küldött magyar követség történetéhez" című írása négy újonnan fellelt, Szalay László által írt levelet közöl 1848 tavaszáról és őszéről, emellett természetesen röviden bemutatja a követség történetét is. A levelek közül három hivatalos ügyekkel foglalkozó magánlevél, melyek a minisztériumnak szóló jelentések kísérői voltak, egy pedig a szeptember 17-i jelentés.

Szintén 1848–49-cel foglalkozó tanulmány *Kovács István* „A Kołodziejski–család leghíresebb tagjai, avagy merénylet Bem tábornok ellen" című írása. A szerző két testvér, Franciszek Ksawery és Wincenty Kołodziejski életét követi nyomon, és rajtuk keresztül a szabadságharc történetéből tár elénk érdekes részleteket. Mindkét fivér a lengyel légióban szolgált, de Ksawery a Bem tábornok elleni 1848. november 10-i sikertelen merényletével vált ismertebbé.

Kurucz György „Válogatás Festetics Tasziló központi birtokigazgatásának 1848. évi ügyirataiból és protocollumaiból" címmel újabb forrásközléssel gyarapította a kötet anyagát. A szerző az 1848. március 17. és 1848. október 31. között keletkezett 13 irat segítségével azt igyekszik bemutatni, hogyan tükröződnek az áprilisi törvények, a különböző országos és megyei rendeletek, a nemzetőrség és honvédség szervezésére kiadott utasítások, majd a háború pusztításai az egykori uradalmi birtokigazgatási iratokban.

A következő tanulmány – *Marjanucz László:* „A törvényhatósági önkormányzat helyreállítása Szegeden" – a kiegyezést követően helyreállított szegedi önkormányzat kezdeti tevékenységével foglalkozik. Összefoglalójában arra a következtetésre jut, hogy a polgári önkormányzat kialakításával kapcsolatos viták során a főtisztviselői hatáskörök és azok fedezetéül szolgáló gazdasági eljárások kér-

désében Szeged városa vitatkozó partnere volt a kormánynak, míg a központi rendeletek végrehajtását szolgáló ügyrendi vitákban jobban hajlott a kompromisszumra.

Molnár András „Deák Ferenc reformkori leveleiből (1832–1848)" címmel 21 eddig még nem publikált Deák-levelet közöl, jórészt az 1840-es évekből. A levelek többsége magyarországi közgyűjteményekből, a többi magángyűjteményekből származik. A levelek nagyrészt a rokonság, barátok, ismerősök magánügyeivel, hétköznapi gondjaival foglalkoznak, de jól szolgálják a szerző célját: Deák személyes kapcsolatainak és életmódjának bemutatását is.

Ismét 1848 történetéhez tér vissza *Nagy Sándor* forrásközlése: „A szerb felkelés kirobbanása 1848 kora nyarán – egy határőrvidéki katona-bürokrata szemével." Karlóca szabad katonai község a délvidékről Budára menekült polgármestere, Wenzel Steiger hadbíró százados a közölt irat szerzője, aki 1848. július 13-án írta meg a magyar hadügyminisztériumnak a szerb nemzeti mozgalom kibontakozásáról, majd a Katonai Határőrvidék közigazgatásának összeomlásáról általa tapasztaltakat. Az iratközlés ugyan német nyelvű, így a németül nem olvasók kevésbé hasznosíthatják, a szerző azonban nem annyira a konkrét eseményleírásra, hanem a levélíró látásmódjára helyezi a hangsúlyt, és az irat elé írt tanulmányában az eseményeket egykorúan vagy később megítélő kortársak és történészek nézőpontjait igyekszik bemutatni.

Pelyach István „Batthyány Lajos gróf miniszterelnöki kinevezésének történetéhez" című tanulmánya újabb adalékot szolgáltat az esemény Károlyi Árpád és Urbán Aladár által már rekonstruált történetéhez. A közölt forrás Rengey Ferdinánd, Szeged város országgyűlési követének, a március 15-én Bécsbe utazó delegáció tagjának beszámolója Szeged közönségének. Ebben Rengey a szem- és fültanú hiteleségével adja elő a Bécsben történteket. Pelyach forrása arra nyújt új információt, hogy a Batthyány miniszterelnöki kinevezését elérni igyekvő magyar küldöttek március 16-án délelőtt már azt is mérlegelték, hogy István főherceg esetleg kinevezhetné-e a miniszterelnököt, természetesen a megfelelő felhatalmazások birtokában.

Az 1848–49. évi szabadságharc egyik szabadcsapatáról szól *Pete László* „A Frangepán-csapat" című tanulmánya. Az olasz nemzetiségű volt cs. kir. katonákból és szintén olasz polgári személyekből létrejött alakulat mindössze három és fél hónapon keresztül működött. Ez alatt az idő alatt azonban részt vett az alsó-ausztriai és a Simunich elleni hadjáratokban, valamint Lipótvár védelmében. A vár feladásakor szűnt meg, amikor tagjai fogságba estek.

Pollmann Ferenc rövid, de informatív tanulmányában – „Dualizmuskori honvédségünk vezérkari főnökeiről" – egy, a szakirodalomban is előforduló félreértést tisztáz egyértelműen, ugyanis bizonyítja, hogy 1918 előtt a magyar honvédségben nem létezett sem saját vezérkar, sem vezérkari főnöki beosztás.

Reznák Erzsébet „»A nemzet csak jogost akarjon...« Kossuth Lajos levele Bobory Károly országgyűlési képviselőhöz Ceglédre" címmel olyan forrást jelentetett meg, amely jóval a szabadságharc után, 1870-ben keletkezett és Kossuth magánlevele a ceglédi Népkör elnökéhez. Kossuth a levélben megköszöni a ceglédi Népkör tiszteletbeli elnökévé történt megválasztását, majd természetesen kifejti a közösügyes törvényekkel kapcsolatos kritikáját is. Ez utóbbi miatt igazán érdekes kézbe venni a levelet.

Rosonczy Ildikó „Paszkevics és az orosz hadsereg 1831-ben lengyel földön" címmel a lengyel történettudományi kutatások eredményei alapján tekinti át Paszkevics 1831-es főparancsnoki tevékenységét. Ezt a szerző természetesen összeveti a fővezér 1849-ben Magyarországon kifejtett tevékenységével és megállapítja, hogy a két fővezérség között hasonlóságok fedezhetők fel. A mindkétszer eredményes tábornagy egy hatalmas birodalmi hadsereg élén, korlátozott katonai tehetség birtokában is látványos eredményeket tudott elérni. Míg azonban lengyel földön a háború mielőbbi befejezése érdekében a tárgyalások is napirendre kerültek, Magyarországon az osztrák fél ezt nem engedte.

Szintén 1848–49-es témájú *Süli Attila* „A székely határvédzászlóaljak története" című tanulmánya. Az erdélyi szorosok védelmére 1849 tavaszán felállított alakulatok leginkább a honvédzászlóaljakhoz hasonlítottak, de nem sorolták őket közéjük. Feladatuk a határvédelem volt, és elsősorban a honvédi szolgálatra alkalmatlanokat osztották be ezekbe a zászlóaljakba. A szerző részletesen ismerteti a határvédzászlóaljak szervezését, elhelyezésüket, felszerelésük és személyi állományuk összetéte-

lét, bemutatja a nyári hadjáratban játszott szerepüket, és mellékletben közli mind a hat zászlóalj tisztikarát.

Az egyetlen tanulmány, amely kilép a XIX. század „bűvköréből" *Szakály Sándor* „Egy katonai attasé felmentése és nyugállományba helyezése 1941-ben" című munkája, melyben Aday János alezredes szófiai és ankarai magyar katonai attasé nyugállományba helyezésének körülményeit és okait tárja fel, és ennek kapcsán röviden vázolja a Horthy-korszak katonatisztje és a politika viszonyára vonatkozó korabeli szabályokat. A publikáció Werth Henrik, a Honvéd Vezérkar főnöke által a honvédelmi miniszterhez írt, Aday szolgálatból való eltávolítását javasló levelének közreadásával zárul.

Ezután *Szörényi László* irodalomtörténész Arany Jánostól közöl egy kevéssé ismert részt a költő Elveszett alkotmány című vígeposzából „Vadonffy Bertalan instanciája a Magyarok Istenéhez. Az elveszett alkotmány kihagyott segélykérése" címmel. A szövegközlés után írt tanulmányban arra a kérdésre keresi a választ: miért húzta ki Arany még a megjelenés előtt az idézett részt az eposz szövegéből. A szerző arra a következtetésre jut, hogy a költő visszariadhatott „a magyar nemzeti sors olyan irgalmatlan ábrázolásától, amelyet ez a segélykérés sugall."

Vizi László Tamás „»Emelte a honfiui kegyelet.« A székesfehérvári vértanúk emlékoszlopa" címmel a városi Halesz-kertben 1888. augusztus 15-én felavatott emlékoszlop felállításának történetét dolgozza fel. Ismerteti az 1849 augusztusi felkelés történetét, aminek leverése után néhány nappal később Pesten kivégeztek hat elfogott székesfehérvári nemzetőrt. Az ő emlékük megörökítésére merült fel az 1880-as években emlékoszlop állításának gondolata, amely még abban az évtizedben megvalósult. A később szoborral kiegészített emlékmű történetét bemutató tanulmánya után a szerző a függelékben közreadja az avató és köszöntő beszédeket is.

A kötet utolsó tanulmánya a másik szerkesztő, *Zakar Péter* forrásközlő publikációja. „Az aradi rendház 1848–49. évi naplója" című írás arra vállalkozik, hogy közölje a Sujánszky Euszták minorita szerzetes által írt historia domus teljes 1848–49-re vonatkozó részét. Mivel az eddigi munkák csak az október 5-re és 6-ra vonatkozó részeket tették közzé, a szerző 1848. szeptember 9-től 1849. október 2-ig közli a naplóbejegyzéseket. A napló azért érdekes, mert Sujánszky a feljegyzésekben nem csak a helyi, de az országos, sőt az európai eseményekre is kitérve adott képet a korszakról.

A kötetet Katona Tamás műveinek bibliográfiája zárja, melyet *Balog Éva* állított össze, és összesen 90 tételt tartalmaz.

A tanulmánygyűjtemény tematikája és színvonala okán haszonnal forgatható mind a történészek, mind az érdeklődők által. A recenzens véleménye szerint Kemény Krisztián és Süli Attila tanulmányainál illett volna lábjegyzetben megjegyezni, hogy első változatuk ugyanezen címmel már közlésre került a Hadtörténelmi Levéltár évkönyvében (*Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár Évkönyve* 2005. szerk.: *Lenkefi Ferenc*, Budapest, 2006. 57–68. o.), illetve a Hadtörténelmi Közlemények hasábjain (*Hadtörténelmi Közlemények* 2005/1–2. szám 121–140. o.).

Mindemellett elmondható, hogy a szerkesztőktől megszokott precizitással elkészített kötet a tanítványok igazi tisztelgése a történetíró és oktató előtt. Aki teheti, mindenképpen vegye kezébe a kötetet!

Solymosi József

KRÓNIKA

UHEL PÉTER

A NEMZETKÖZI HADTÖRTÉNETI BIZOTTSÁG 34. KONFERENCIÁJA

Trieszt, Olaszország, 2008. augusztus 31 – szeptember 5.

A világ hadtörténészeinek éves találkozójára 2008-ban az észak-itáliai Trieszt kikötővárosában került sor. A konferenciának a város központjában lévő Stazione Marittima Kongresszusi Központ adott otthont, a házigazda Olasz Hadtörténeti Bizottság (CISM – Commissione Italiana di Storia Militare) mintaszerű szervezésében. Az idei konferencia témája a katonai konfliktusok és a polgári lakosság kérdéskörének megtárgyalása volt, s az előadások témaköre kiterjedt egyúttal a totális, korlátozott és aszimmetrikus háborúk jellemzőire is. A konferencián immár harminchét ország küldöttsége vett részt, és a Kongresszusi Központ három termében, négy napon át, párhuzamos szekciókban folytak az előadások, ami jócskán megnehezítette az érdeklődő résztvevők dolgát.

Az egyes szekciókban, a tavalyihoz hasonlóan, négy-négy előadás volt, melyet a keddi napon egy könyvpanel a csütörtökin pedig műhely egészített ki, az előadásokkal párhuzamosan. A Nemzetközi Hadtörténeti Bizottság elnöke, a belga *Luc de Vos* megnyitója, majd az olasz bizottság elnöke, *Matteo Paesano* ezredes üdvözlő beszéde után a nyitó előadást a francia *Jean Nicolas Corvisier* tartotta. Egyfajta bevezetésként áttekintette a civilek helyzetét az ókori hellén világban, a társadalomban elfoglalt helyüket, és magának a szónak az eredetét. Előadásában összehasonlította az athéni és a spártai viszonyokat, valamint részletesen elemezte a civilek és katonák szerepét a peloponnészoszi háborúban.

Másodikként *Gian P. Gentile*, a konferencia legnépesebb, amerikai küldöttségének vezetője tartott előadást. Témája az amerikai gerillaellenes doktrína lakosságcentrikus elmélete volt, s abból indult ki, hogy egy-egy felkelés leveréséhez az adott ország lakossága nélkülözhetetlen. A témában kitért a franciák gyarmatokon elért eredményeire a második világháborút követő időszakban. Ugyanakkor az ellenségcentrikus elméletben nem a lakosság, hanem az ellenséges felkelők állnak a katonai ellenlépések középpontjában. Ez a hangsúlyt a harcoló ellenséges katonákra, azok likvidálására helyezi. Kitért azokra a szakértőkre, akik a légierő-elméletet támogatják, mely szerint a ledobott bombákkal sokkolhatják a hátországban élő civileket, s kikényszeríthetik a fegyverszünetet. Az utóbbi, az első világháború eseményeire alapozott elmélet szerint a milliók halálát okozó lövészárokharc helyett a jövő háborúit a légierővel lehet eldönteni. Ezzel kapcsolatban az előadó hangsúlyozta, hogy Korea és Vietnam óta a világ rengeteget változott; nem lehet egy az egyben a korábbi tapasztalatokra alapozni, ami egyébként tovább él napjaink amerikai katonai gondolkodásában is. Az előadó hangsúlyozta William B. Caldwell altábornagy kijelentésének fontosságát, mely szerint a jelen és a jövő háborúiban nem hatalmas hadseregek fognak egymás ellen összecsapni, és lakosság megnyerése nélkülözhetetlen a háború sikeres megvívásához. Előadásának végén összegzésében kimondta, hogy az Egyesült Államok hadseregének tanulnia kell a múltból és sok mindenen szükséges változtatni ahhoz, hogy a jövendő esetleges háborúit sikerrel vívja meg.

A harmadik előadó, a görög *Sztilianosz Politisz*, előadásában a civil lakosság védelmét vizsgálta a fegyveres konfliktusok idején. Történelmi áttekintésében megvizsgálta a polgári lakosság helyzetét az ókori Hellászban és a középkorban, majd idézett Rousseau „Társadalmi szerződés" és Hugo Grotius *De iure belli ac pacis* című művéből. Kiemelte, hogy Görögországban már az 1825-ös, törökök elleni forradalom idején is komolyan vették az emberi jogokat. (Török résztvevők nem voltak Triesztben).

Az első panel utolsó felszólalója az osztrák *Claudia Reichl-Ham* volt, aki előadásában a török hódoltságkori Magyarországról, a

Habsburgokról, azon belül a katonai határőrvidékről fejtette ki nézeteit. Az előadó beszélt I. Ferdinánd király katonapolitikájáról, a déli határőrvidék 1529–32-es helyzetéről, kitért a demográfiai viszonyokra, a határőrvidék ellátására és az ott állomásozó csapatok felszerelésének kérdéseire. Reichl-Ham a régió helyzetét a Habsburg visszahódítás utáni időszak vonatkozásában is elemezte. Rendkívül fontosnak tartotta a térségben harcolt katonák harci potenciálját és véleménye szerint a birodalmi csapatoknak nem sikerült volna átütő katonai sikereket elérniük az észak-balkáni fronton, ha a határőrvidék katonái nem lettek volna a segítségükre. Sajnálatos, hogy Cigány István témához kapcsolódó, azt magyar szempontból kifejtő előadását egy másik szekcióba sorolták be; így a szakmai diskurzus súlyos nehézségekbe ütközött.

A továbbiakban az angol küldött, *Matthew Bennett* vizsgálta előadásában a polgári lakosság tapasztalatait a százéves háború Franciaországában 1340-től 1440-ig. Kitért a polgáriak harcok alatti kiszolgáltatottságára, és arra, hogy hogyan próbálták átvészelni a szűkös időket; mindezenközben különös figyelmet szentelt a nők helyzetének.

A portugál *Amélia Maria Polonia da Silva* a XVI. századi Portugália vonatkozásában Vila do Condé-ra, egy északnyugat-portugáliai tengerparti városra koncentrálva vizsgálta a háború és a kalózkodás tengerparti közösségekre gyakorolt hatását. Az előadó áttekintette a portugál tengeri vállalkozásokat a század végéig, utalt azokra a katonai kihívásokra, amelyekkel a portugál koronának szembe kellett néznie. Véleménye szerint, bár Portugália mindent megtett, hogy tengeri hatalmát növelje, mindvégig csak gyarmattartó hatalomnak számított, és nem tengeri nagyhatalomnak.

A spanyol előadó, *Hugo O'Donnel y Duque de Estrada,* a napóleoni kor Spanyolországát vizsgálta. Bemutatta a francia seregek által ostromlott spanyol városok életét az 1808–1814-es időszakban: a városok polgári lakosságának sorsát az ostromok alatt. A francia *Jean-Marc Lafon* a totális háború kérdéskörét vizsgálta, ugyancsak a napóleoni kor Spanyolországában: Jean-de-Dieu Soult marsall 1810–12-es andalúziai katonai tevékenységét mutatta be. Vázolta az andalúziai helyzetet, s úgy vélte, Soult totális hadviselése a megszálló francia sereg számára is hátrányos volt, legfeljebb pyrrhosi győzelmeket tudott aratni, hosszabb távú sikereket nem sikerült elérnie.

A keddi könyvbemutató, s az ahhoz kapcsolódó előadások a konferencia legsikeresebb pillanataihoz tartoztak. Az amerikai *Joseph P. Harahan* a totális háborúval kapcsolatban az amerikai hadtörténettel foglalkozó könyvek közül válogatott, amelyek többek között a második világháború keleti frontjára is kitértek. A korlátozott háború témakörét az osztrák *Erwin A. Schmidl* mutatta be a közönségnek, leginkább a koszovói kérdésre és a délszláv háborúkra koncentrálva. Az aszimmetrikus háborúk kérdéskörét az amerikai *Charles Neimeyer* előadása tárgyalta.

Az ülésszak közben a kanadai *Charles Rhéaume* előadásával folytatódott, aki hazájának társadalmáról, valamint a polgári társadalom és a katonaság viszonyáról beszélt. A portugál *Manuel Martins Ribeiro* egészen a napóleoni háborúkig nyúlt vissza az Ibériai félszigeten dúló háború lakosságra gyakorolt hatását vizsgálva. A francia *Marie-France Sardain* az 1870–71-es porosz ostrom alatt álló Párizsról tartott izgalmas előadást, a polgári lakosság szemszögéből. Sardain végigvette az ostrom eseményeit az első, az ostrommal kapcsolatos állami intézkedésektől, a lakosság ellátásán és a civil lakosság és a porosz katonaság találkozásán át egészen a francia főváros lövetéséig. Furcsa módon ide került a panel utolsó előadójaként *Czigány István* alezredes, a HM HIM Hadtörténeti Intézetének igazgatóhelyettese, a Magyar Nemzeti Bizottság tagja, aki meggyőző, jól illusztrált áttekintést adott a török kori Magyarországról, külön hangsúllyal ismertette az Oszmán Birodalom ellen kiépített végvári rendszert, valamint kitért a magyar társadalom katonai mozgósítására.

A párhuzamosan folyó panelben az ír *Jorit Wintjes* a totális háborúról beszélt, annak az ókorban használatos fogalmáról. Az olasz *Flavio Carbone* a megszállás, valamint a megszálló hadseregek kérdéséről értekezett a második világháború vonatkozásában, valamint arról, hogy mennyire működtek azok a nemzetközi hadi egyezményeknek megfelelően. Honfitársa, *Capo Vincenzo Martines*, a kórházhajók jelentőségét és elterjedését vizsgálta a fegyveres konfliktusok során. A spanyol *Manuel Gracia Rivas* szintén az egészségügyi ellátást választotta előadása témájául: a háborúkban uralkodó egészségügyi viszonyokról szólt neves spanyol sebészek személyes történeteit felhasználva.

A következő panelben az előadók az első világháború időszakát járták körül. Az osztrák *M. Christian Ortner*, a bécsi Heeresgeschichtliches Museum igazgatója, az osztrák–magyar hadsereg diszlokációját vizsgálta, valamint az 1918-as években a Monarchia területén kitört felkeléseket, lázadásokat, és a közös hadsereg ellenlépéseit. *Balla Tibor* alezredes, a HM HIM bécsi levéltári delegációjának vezetője, a Magyar Nemzeti Bizottság titkára, szintén a Monarchia végnapjait tárgyalta, a magyarországi helyzetre összpontosítva. Témája annak elemzése volt, hogy milyen mértékben alkalmazták a katonaságot rendőri feladatok ellátására a világháború utolsó napjaiban. Kitért a polgári lakosság elleni alkalmazásokra, a rekvirálással kapcsolatos rendőri teendőkre, a katonaszökevények elleni fellépésre, valamint a rendőri erők szerepére a Monarchia fölbomlásában.

Ezután, térben nagyot ugorva, a koreai *Csoi Kwon-Szam* a koreai háború és a menekültek kérdését vizsgálta előadásában. Bemutatta a menekültek helyzetét, valamint a dél-koreai kormány intézkedéseit. A román *Mihail E. Ionescu* „Az aszimmetrikus háború, avagy ideológiai mozgósítás" címen Románia szovjet blokkbeli helyzetéről tartott előadást, mely az 1968-as prágai tavaszától Ceauşescu rendszerének összeomlásáig terjedő időszakot ölelte fel. A korábbi világháborús előadásoktól elválasztva a román *Dimitru Preda* az 1916–18 közötti időszakot választva tekintette át a romániai polgári lakosság helyzetét, s azt, hogy milyen nehézségekkel kellett szembenézniük a Nagy Háború során. A spanyol *Francisco Josè Corpas Rojo,* témát váltva, a hadsereg társadalom általi támogatottságának szükségességét foglalta össze. Végül, ismét nem a megfelelő tematikus panelben, a neves amerikai medievista, *Kelly de Vries*, az Oszmán Birodalom elleni polgári ellenállást vizsgálta meg a tizenötödiktől a tizenhetedik századig, különös hangsúllyal a balkáni területekre.

A szlovén *Petra Svolisak* az első világháború során az olaszok által elfoglalt, etnikailag homogénnek tekintett szlovén területekről, a spanyol *Fernando Garcia Sanz* a Spanyolországban az első világháború alatt hírszerzőként dolgozó olasz katonákról tartott előadást. A román *Petre Otu* a két világháború közötti Romániát elemezte azt vizsgálva, hogy menynyiben támaszkodhatott a hadsereg a polgári lakosságra. A holland *Arthur ten Cate* az iraki és afganisztáni hadszíntéren az amerikaiaknak nyújtott holland támogatásról beszélt.

Egy Afrika-témájú panelben a dél-afrikai *Thean Potgieter* a szomáliai tengeri biztonságról, az olasz *Gianluca Pastori* az 1890-től 1920-ig tartó szomáliai Mullah-lázadások időszakáról, dél-afrikai *Ian Liebenberg* a dél-afrikai katonai felsőoktatásról adott elő (milyen a diákok hozzáállása az apartheidhez valamint az angolai háborúhoz).

Az ír *Alan Kramer* professzor a világháborús német háborús bűnökről beszélt. Előadásának lényege a két világháborúban elkövetett német atrocitások összehasonlítása volt, s annak mérlegelése, hogy mindez egy folyamatnak tekinthető-e, vagy a két háborút teljesen külön, egymástól függetlenül kell vizsgálni. A tunéziai *Abdlessem Ben Hamida* a második világháború Tunéziára gyakorolt demográfiai hatását, a szenegáli *Mbaye Cisse* Francia Nyugat-Afrika (két) világháborús katonai részvételét, az olasz *Bruno Mugnani* a XVIII. és XIX. századi toszkán sorozásokat világította meg előadásában.

A keddi nap utolsó paneljében olasz részről *Enrico Magnani* az ENSZ-nek a polgári lakosság védelmében hozott intézkedéseiről és rendelkezéseiről, az izraeli *Dani Asher* a katonai felderítés fontosságáról adott elő az aszimmetrikus háborúk, különösen a libanoni háború tapasztalatai alapján. Az amerikai *Riccardo Herrera* az iraki megszállásról szólt, azn módszerekre összpontosítva, amiket az amerikai hadseregnek egy kétszázezres lakosságú város, Tall'Afar esetén kellett alkalmaznia.

A csütörtöki napon a német *Reiner Pommerin* a második világháború légibombázásainak német polgári áldozatiról beszélt. Az őt követő kínai *Dexue Qi* előadásában az 1937-ben kezdődő japán–kínai háborúk során elkövetett japán atrocitásokról és a kínai népi ellenállásról emlékezetett meg. A bolgár *Dimitre Minchev* az 1941-es skopjei Központi Katonai Bizottság munkájáról számolt be, valamint kitért hazájának Macedóniával kapcsolatos politikájára. A dél-afrikai *Gavin Cawathra* országa 1974–1994 közötti történetéről, valamint a kötelező sorozás hatásairól és az azzal szembeni ellenállásról beszélt.

A következőkben az olasz *Raoul Pupo* Venezia Giulia hadtörténetét tekintette át, az izraeli *Matitiahu Mayzel* Oroszország huszadik századi demográfiai helyzetét vizsgálta, különös tekintettel azokra a szenvedésekre,

amiket a keleti fronton az orosz polgári lakosságnak a második világháború alatt el kellett viselnie. A svájci *Marco Wyss* a német SS nem német nemzetiségű katonáinak besorozásáról szólt, a lengyel *Tadeusz Panecki* a lengyel polgári lakosság helyzetét tekintette át az 1939-es egyesült német–orosz támadás alatt.

A csütörtöki délutánon a marokkói *Bahija Simou* a második világháborúnak a marokkói civilekre gyakorolt hatását ismertette, a belga *Patrick Nefors* a világháború Belgiumra, a finn *Jarl Kronlund* pedig Finnországra gyakorolt hatását tárgyalta. A japán *Hanyu Mitszutosi* a japán egyetemekről besorozott hallgatók kérdését vizsgálta a világháború csendes-óceáni hadszínterén. A nap utolsó blokkjában az amerikai *Geoffrey Megargee* a Szovjetunió német megszállásáról, a szlovén *Damijan Guštin* és *Vladimir Prebilič* az etnikailag szlovén lakosságú területek (Muravidék, Dél-Stájerország és Krajna) második világháború előestéjén történő feldarabolásáról tartott előadását. Utóbbiak megemlítették az olasz és német megszállási területeken végbement aszszimilációs törekvéseket, valamint azt, hogy a Magyar Királyi Honvédségben több mint hétezer szlovén harcolt. Az olasz *Maria Gabriella Pasqualini* az amerikaiak által fölszabadított olasz területek közigazgatásáról, a ciprusi *Christos Iacovou* a hazájában létesített zsidó táborokról beszélt az Izrael megalakulása körüli időszakban.

Az utolsó napon, pénteken, a svéd *Martin Hardstedt* a napóleoni háborúk logisztikai kihívásairól, valamint a polgári lakosság helyzetéről; az amerikai *Charles Niemeyer* a britek által 1776–79 közt megszállt Newport városáról (ma Rhode Island állam); a délafrikai *André Wessels* az angol–búr háborúról; a görög *Efpraxia Paschalidou* az 1904–08. közötti görögországi harcok körülményeiről tartott előadást.

A konferencia utolsó blokkját az argentin *Alejandro Amendolara* kezdte, aki kormánya döntéseit és felelősségét vizsgálta az 1982-es falklandi háborúban. Őt a kameruni *Blaise Mbue Ngappe* követte a hazája és Csád közötti fegyveres konfliktusáról szóló előadásával. A brazil *Aureliano Pinto De Moura* Haiti béketörelvéseit boncolgatta.

Az idei konferencia újítása volt, hogy fiatal kutatók, PhD-hallgatók számára „workshop" jellegű panelt hoztak létre. A műhely-előadások között az olasz *Fabrizio Maniscalco* a fegyveres konfliktusok polgári áldozatairól, a portugál *Manuel Antonia Pereira Couto* a katonaság és az egészségügy kapcsolatáról; a francia *Serge Gadal* a polgári lakosságot sújtó légibombázásokról; a német *Klaus Storkmann* Kelet-Németországnak a dél-afrikai konfliktusokban való részvételéről mutatott be esettanulmányokat.

A műhely-előadások második blokkjában ismét *Fabrizio Maniscalco* volt az első előadó, aki ezúttal az Európai Unió válságkezelési módszereiről szólt, majd az olasz *Valeria Rosato* (kolumbiai konfliktusok és békefolyamatok), az amerikai *Ellen Tillman* (az Egyesült Államok tengerészgyalogsága a Dominikai Köztársaságban), végül az olasz *Alberto Becherelli* (az 1919-es budapesti olasz katonai küldöttség) került sorra.

A szakmai tanulmányút keretében a küldöttek látogatást tettek a Frecce Tricolori rivoltói támaszpontján, ahol az osztag légi bemutatót hajtott végre. A nap végén a résztvevők látogatást tettek Redipugliában, és megkoszorúzták az első világháborús központi olasz katonai temetőt. Nem messze volt egy szintén első világháborús honvéd sírkert is, ám oda időhiány miatt nem juthattunk el.

A konferencián megjelent a nemzetközi hadtörténeti bibliográfia soron következő kötete, amihez a HM HIM Hadtörténeti Könyvtára is rendszeresen küld adatokat. Az utolsó napon hirdették ki, hogy a következő konferenciák helyszíne Porto és Amszterdam lesz, majd 2011-ben Brazíliában, 2012-ben pedig Franciaországban tervezik a konferencia megtartását.

BIBLIOGRÁFIA

A 2006. ÉVI MAGYAR HADTÖRTÉNELMI IRODALOM VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

A BIBLIOGRÁFIA BEOSZTÁSA

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK
Bibliográfiák ... 1-9
Kiállítások ... 10-25
Határterületek ...
Egyenruhák, felszerelés ... 26-30
Kitüntetések, jelvények ... 31-46
Sajtó, média ... 47-59
Katonai egészségügy ... 60-66
Hadirégészet ... 67-80
Irodalom, nyelv ... 81-90
Fényképek, képes kiadványok ... 91-106
II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI
A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet ... 107-136
A hadművészet és a fegyveres erők története ... 137-215
A katonaság és kiképzésének története ... 216-229
A katonai nevelés és hagyományápolás története ... 230-242
A haditechnika története ... 243-311
A katonai jog, a háborús bűnök története ... 312-341
Veszteségek, a hadifogság története ... 342-371
Helytörténet, vártörténet ... 372-422
Életrajzok, emlékezések ... 423-507
III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM ... 508-516
A kezdetektől a XV. század végéig ... 517-543
XVI–XVII. század ... 544-561
XVIII. század ... 562-571
XIX. század – 1914-ig ... 572-595
XX. század ... 596-603
1914–1918 ... 604-612
1918–1939 ... 613-626
1939–1945 ... 627-672
1945–1956 ... 673-681
1956 ... 682-760
1957–2006 ... 761-790

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák

1. 1956 hadtörténetének válogatott bibliográfiája. 1996-2006.[Összeáll.] Andaházi Szeghy Viktor, Landstoff Nándorné, Szabó Jánosné. = Hadtört. közlem. 2006. 3. p. 899-915.
2. A 2004. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott biblográfiája. [Összeáll.] Bojtásné Damó Csilla, Bolyósné Ujfalusi Éva. = Hadtört. közlem. 2006. 4. p. 1121-1178.
3. Militaria Hungarica – Magyar katonai nyomtatványok. Válogatott bibliográfia. 3. r. [Összeáll.] Rákóczy Rozália. = Hadtört. közlem. 2006. 1. p. 263-288.
4. Rendvédelem-történeti füzetek (Acta Historiae Preasidii Ordinis) repertóriuma. 1990-2000. [Összeáll.] Székely Zoltán, Bugnits Richárd. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Alapítv., 2006. 125, [4] p. (Rendvédelem-történeti füzetek, ksz.)
5. Történeti emlékkönyvek repertóriuma. Magyar tudósok és tanárok tiszteletére megjelent emlékkönyvek és emlékszámok történeti vonatkozású tanulmányainak válogatott jegyzéke. 1884-2004.[Szerk. Lakatos Bálint, Paksa Rudolf], Budapest, ELTE Középkori és Kora Újkori M. Tört. Tansz., Eötvös Coll., 2006. 634, [6] p. (Történeti adattárak és bibliográfiák, 1.)
6. *Hermann Róbert:* Az 1992-2006 között megjelent Kossuth-irodalom. = Kossuth Lajos, „a magyarok Mózese." A Magyar Történelmi Társulat...[et al.] 2002. szeptember 25-26-án Debrecenben rendezett tudományos tanácskozásainak előadásai. Budapest, Mundus, 2006. p. 252-294.
7. *Rákóczy Rozália:* 1956-os röplapok annotált bibliográfiája. = Hadtört. közlem. 2006. 3. p. 857-898.
8. H. Szabó Lajos műveinek bemutató bibliográfiája. 1-2. r. [Összeáll.] H. Szabó Lajos. Pápa, Szerző, 2006. 2 db. (236, 224 p.) ill. (Héra sorozat, 8.)
9. *Veszprémy László:* Workshops of the Partnership for Peace Consortium's Military History Working Group. = Hadtört. közlem. 2006. 2. p. 583-588.

Kiállítások

10. Álomból rémálomba. Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc. A Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága és a Burgenlandi Tartományi Múzeum közös kiállításának tanulmánykötete. [Szerk. Horváth Sándor et al.] Szombathely, Vas M. Múz. Ig., 2006. 155 p. ill.
    A 2006. máj. 18-án Eisenstadtban „Vom Traum zum Trauma" címmel ill. a 2006. okt. 22-én Szombathelyen „Álomból rémálomba" címmel megnyitott kiállítás alkalmából.
11. „A csodát most is ők vigyázzák." Dokumentumok az 1956-os forradalom és szabadságharc székesfehérvári eseményeiről. [Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum, 2006. október 18 - december 17.]. [A kiállítást rend. ... Demeter Zsófia], Székesfehérvár, Szt. István Kir. Múz., 2006. 16 p. ill. (A Szent István Király Múzeum közleményei, 305.)
12. Európa védelmében. Kiállítás a nándorfehérvári győzelem 550. évfordulójára Összeáll. Kreutzer Andrea [et al.] [Budapest], Hadtörténeti Int. és Múz., [2006]. 71 p. ill.
    Kiállítás a Hadtörténeti Múzeumban, 2006. jun. 15. - 2007. jan. 31.
13. Míves vadászfegyverek a 15. századtól napjainkig. Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeum Pulszky-termében. [A kiállítást rend., ... írta Kovács S. Tibor], Budapest, M. Nemzeti Múz., 2006. 31 p. ill. (Rejtett ritkaságaink, 3.)
14. Versteckt, beschlagnahmt, als Beweismaterial beigefügt... Bilder der ungarischen Revolution 1956. [Auswahl d. Bilder ... Katalin Jalsovszky.] Budapest, Berlin, Ungarisches Nationalmuseum, Collegium Hungaricum, 2006. 75 p. ill.
    1956-os kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeum és a Collegium Hungaricum rendezésében.
15. *Balahó Zoltán:* A forradalom emlékei a Magyar Nemzeti Múzeumban. = M. múzeumok. 2006. 3. p. 5-8.

16. *Balogh Zoltán:* Út a forradalomba.A mindennapok és a közélet emlékei Nógrádban, 1945-1956. 1956-os emlékkiállítás a Nógrádi Történeti Múzeumban. = A Nógrád Megyei Múzeumok évkönyve, [2006] Salgótarján, Nógrád M. Múz. Ig. 2006. p. 246-258.
17. *Basics Beatrix:* 1956 - Válogatás az évforduló kiállításaiból. = M. múzeumok. 2006. 3. p. 3-4.
18. *Demeter Zsófia:* „A csodát most is ők vigyázzák." Emlékkiállítás a Szent István Király Múzeumban. = M. múzeumok. 2006. 3. p. 15-19.
19. *Horváth Sándor:* „Álomból rémálomba." Kiállítás Burgenlanlandban és Vas megyében. = M. múzeumok. 2006. 3. p. 10-15.
20. *Kádár Márta:* Látogatóban. [1.] Európa védelmében. = Élet és tud. 2006. 37. p. 1176-1177.
21. *Kádár Márta:* Látogatóban. [2.] Míves vadászfegyverek a XV. századtól napjainkig. = Élet és tud. 2006. 43. p. 1368-1369.
22. *Kovács Béla:* Romániai repülési múzeumok. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei. 2006. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2006. p. 265-272.
23. *Kővári László:* A halálexpressz utasa. RT-23-as Mologyec, SS-24-es Scalpel. = Aranysas. 2006. 1. p. 21-23.
Atomrakéta a Hadtörténeti Múzeum keceli gyüjteményében.
24. *Sas Péter:* A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum elmenekített anyagának pusztulása 1945-ben. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyes., 2006. 286 p. (Erdélyi tudományos füzetek, 258.)
25. *Tőrös István:* A forradalom múzeuma. = Regiment. 2006. 3. p. 34-35.

Határterületek

Egyenruhák, felszerelés

26. *Baczoni Tamás:* Bakaruhában. A rohamtüzérek egyenruhái. = Regiment. 2006.2. p. 63-65.
27. *Baczoni Tamás:* A forradalom egyenruhái. Kivágott címerek, eldobott váll-lapok. = Regiment. 2006. 3. p. 60-63.
28. *Baczoni Tamás:* Matrózruhában. A magyar hadihajózás egyenruhái, 1924-2000. = Regiment. 2006.1. p. 62-64.
29. *Baczoni Tamás:* A modern terepszínű egyenruhák kialakulásának előzményei. = Haditechnika. 2006. 4. p. 65-68.
30. *Baer, Ludwig:* „Vom Stahlhelm zum Kampfhelm." Die Geschichte des österreichischen Stahlhelmes. 2. Tl., Eine Entwicklungsgeschichte von 1920-2005. Neu-Anspach, Szerző, 2006. 400 p. ill. - Magyar vonatkozások.

Kitüntetések, jelvények

31. *Brandauer, Isabelle:* „Mir währe am liebsten wenn ich meinen Fuss gesund hätte." Antragstellung und Verleihung von Tapferkeitsmedaillen im Ersten Weltkrieg. = Zeitschrift der Österreichischen Gesellschaft für Ordenskunde, 2006. 64. p. 8-12.
32. *Jánkfalvi Zoltán:* Medal of Honor. 1. r. = Aranysas. 2006. 12. p. 54-57.
33. *Krauss, Ewald:* Alfred Schatz. Kaiserjäger, Besitzer der Goldenen, der Silbernen 1., der Silbernen 2. Klasse und der Bronzenen Tapferkeitmedaille, Major, und letzter Heeresbergführer der österreichisch-ungarisch Monarchie. = Zeitschrift der Österreichischen Gesellschaft für Ordenskunde, 2006. 64. p. 20-26.
34. *Krauss, Ewald:* Die Verleihungen des Militär-Maria Theresien-Ordens an Tiroler Kaiserjägeroffiziere. = Zeitschrift der Österreichischen Gesellschaft für Ordenskunde, 2006. 60. p. 9-22.
35. *Makai Ágnes:* 1956-os nemzetőrjelvény. = História. 2006. 8-9. p. 56.
36. *Makai Ágnes:* A „néppel tüzön-vizen át." 1956-os nemzetőr-dokumentumok. = Hadtört. közlem. 2006. 3. p. 819-830.
37. *Molnár József, Varga András:* Katonai kitüntetések a Magyar Köztársaság (1946-1949) idején. = Új honvédségi szemle. 2006.12. p. 81-85.
38. *Pammer, Martin:* Ungarnaufstand 1956. Ein Orden für den Österreichischen Gesandten. =

Zeitschrift der Österreichischen Gesellschaft für Ordenskunde, 2006. 64. p. 13-19.

39. *Sallay Gergely Pál:* Cimerek, lyukas zászló. = Impresszum. 2006. 3. p. 4-6.
40. *Sallay Gergely Pál:* Front-és tűzharcosok. = Impresszum.2006. 4. p. 4-5.
41. *Sallay Gergely Pál:* Halálfejesek. A magyar katonai ejtőernyőzés jelvényei, 1940-1950. = Regiment. 2006.1. p. 54-56.
42. *Sallay Gergely Pál:* A hazáért és a szabadságért. = Regiment. 2006.3. p.58-59.
43. *Sallay Gergely Pál:* Szebb jövőt! = Impresszum, 2006. 1. p. 4-6.
44. *Sallay Gergely Pál:* Tűzpárbajhősök. A tüzérség második világháborús jelvényei. = Regiment. 2006.2. p. 60-61.
45. *Schörner, Joachim:* Mit K. signierte Medaillen. Auf die Krönung des habsburgischen Thronfolgers zum Kaiser Josepf II. = Numismatisches Nachrichtenblatt. 2006. 6. p. 267-268.
46. *Schwarz, Martin A.:* Johann Fluch (1891-1939). Besitzer der k. u. k. Goldenen Tapferkeitsmedaille. = Zeitschrift der Österreichischen Gesellschaft für Ordenskunde, 2006. 60. p. 1-7.

Sajtó, média

47. Budapestről jelentjük... Az 1956-os forradalom az egykorú nemzetközi sajtóban. Válogatás. Szerk. Tischler János. Budapest, 1956-os Int., 2006. 395 p.
48. Forradalom, 1956. Hangdokumentum-összeállítás a Magyar Rádió Archívumából. Hanganyag vál., előkész. Horváth Mónika, Budapest, M. Rádió, 2006. 3 CD.
49. A forradalom a külföld szemével. 1956, 2006. = Népszabadság. 2006. 228/2. p. 9-12.
50. La revolución húngara - 50 aniversario. Su repercusión en la prensa Argentina. [Invest. Magdalena Paál y Susana Szakváry]. Buenos Aires, F.E.H.R.A., 2006. 258 p. ill. Újságkivágatok az argentín sajtó 1956. okt-dec. napilapjaiból.
51. A szakadék szélén. Az MTI bizalmas jelentései 1943. július 22. - 1944. március 10. [Sajtó alá rend., jegyz. Balogh Margit ... et al.] Budapest, Napvilág, Magyar Távirati Iroda, 2006. 292 p., [16] t.: ill.
52. *Capa, Robert:* Kissé elmosódva. [Emlékeim a háborúból].[Budapest], Park, 2006. 271 p. ill. Eredeti cím: Slightly out of focus
53. *Gibás Andor:* Magyar folyóiratok a repülésről. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei. 2006. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2006. p. 293-302.
54. *Názer Ádám:* Külföldi tudósítók 1956-ban Magyarországon. = Rubicon. 2006.9. p. 16-17.
55. *Pallai Péter, Sárközi Mátyás:* A szabadság hullámhosszán. Az 1956-os magyar forradalom története a BBC elmondásában. [Budapest], Helikon, 2006. 286 p. [36] t ill.
56. *Sokcsevits Dénes:* Az 1956-os magyar forradalom a horvát sajtó tükrében. = Limes. 2006.3. p. 95-107.
57. *M. Tóth György:* Gondolatok a forradalmi Magyar Honvédről. = M. Honvéd. 2006. 43. p.20-21.
58. *Vadász Sándor:* A Dreyfus-ügy és a francia sajtó. = Múltunk. 2006.1. p.72-87.
59. *Vámos György:* Itt a Szabad Európa rádiója, a szabad Magyarország hangja. = Századok. 2006.5. p.1163-1233.

Egészségügy

60. A szabadság vére. Forradalmárok, életmentők, megtorlók. A főváros egészségügye az '56-os forradalom és a megtorlások idején. Sajtó alá rend Gazda István. Közrem. Debrődi Gábor [et al.] [Budapest], Semmelweis Orvostört. Múz., Kvt., és Lvt. [etc.], 2006. 87, [2] p. ill. (Magyar tudománytörténeti szemle könyvtára, 65.) A Semmelweis Orvostörténeti Múzeumban 2006. nov. 23 - 2007. ápr. 30. között rendezett „A szabadság vére - mentősök az 1956-os forradalomban" c. kiállítás és a hozzá kapcsolódó konferencia alkalmából.
61. *Kiss Gábor:* Honvéd, valamint császári és királyi egészségügyi intézmények az első világháború idején. = Orvostörténeti közlem. 196-197. 2006. p. 191-204.
62. *Kiss Gábor:* Katonagyógyszerészek a Monarchiában. = Gyógyszerészettört. 2006. 3-4. p. 24-28.
63. *Kiss Gábor:* Nemi betegségek az osztrák-magyar haderőben az első világháború

idején. = Orvosi hetilap. 2006. 46. p. 2237-2238.

64. *Kiss Gábor:* Nemibetegségek és a „hadrakelt sereg" az Osztrák-Magyar Monarchiában, 1914-1918 között. = Ad acta. 2005. Budapest, Hadtörténelmi Lvt., 2006. p. 88-92.
65. *Kiss Gábor:* Spanyolnátha járvány a Monarchiában 1918 őszén a katonai források tükrében. = Orvosi hetilap. 2006. 18. p. 850-851.
66. *Kováts Jenő:* A katonai gyógykovácstól az állatorvosi tiszti rangig. = Kamarai állatorvos, 2006. 3. p. 62-64.

Hadirégészet

67. *Beliczay István:* Ismeretlen földvár nyoma a Duna-Tisza között. = Bácsország. 2006. 2. p. 60-63.
68. *Dávid Ferenc:* Vágotpuszta, 1956. A „Mecseki Láthatatlanok" nyomában. = Hadtört. közlem. 2006. 3. p. 851-856.
69. *Ferenczi Géza, Ferenczi István:* Régi várak, új írások. Régészet és rovásírás. Tanulmányok. Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat, 2006. 132, [24] p. ill.
Tartalom: Megjegyzések egy Kelet-Erdély kora középkori kővárainak kérdését taglaló véleménynyilvánítással kapcsolatban; A kora középkori Magyarország keleti határvédelmi rendszere délkelet-erdélyi szakaszáról.
70. *Juhász Attila:* II. világháborús erődítések adatgyűjtési módszerei. = Várak, kastélyok, templomok. 2006, 1. p. 12-14.
71. *Magó Károly:* A végső leszállópálya. = Aranysas. 2006. 5. p.58-60.
72. *Négyesi Lajos:* A csata és hadszíntérkutatás módszereinek alkalmazása Zrínyi-Újvár kutatása során. = Hadtudomány. 2006. 3. p. 128-130.
73. *Négyesi Lajos:* Kutatók keresik a várat. A Zrínyiek Karthágója. = Élet és tud. 2006. 20. p. 620-622.
74. *Pintér Tamás:* Csatatérkutatás az Isonzónál. Szegedi 46-osok nyomában San Martino del Carsónál és a Fajti Hribnél. = Hadtört. közlem. 2006. 1. p. 215-241.
75. *Punka György:* Két gép, két sors. = Aero magazin. 2006. 1. p. 70-73.
76. *Tóth Ferenc:* Repülőgépből készült csónak a Velencei-tóból. = Haditechnika. 2006. 2. p. 68-69.
77. *Tóth Ferenc:* Repülőroncsok az országút szélén. = Haditechnika. 2006. 3. p. 67-68.
78. *Tóth Ferenc:* Világháborús roncsok a Duna Esztergom és Budapest közötti szakaszán. 1-2. r. = Haditechnika. 2006. 4. p. 82-85., 2006. 5. p. 65-67.
79. *Wicker Erika:* Török erődítmények nyomában. Párkányok és palánkok a Bácska északi peremén. = Bácsország. 2006. 2. p. 74-79.
80. *Winkler Gusztáv:* A pilismaróti erődítmény kutatása. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 5. p. 18-20.

Irodalom, nyelv

81. „Ihr Männer auf, jetzt ruft die Zeit." Deutsche Texte aus Ungarn zur Revolution und zum Freiheitskampf 1848-1849. Auswahl, Einleitung und Nachwort von Mária Rózsa. Hrsg. András F. Balogh und László Tarnói. Budapest, Argumentum, 2006. 401 p., [16] t. ill. (Deutschsprachige Texte aus Ungarn, 5.)
82. *Büki Péter:* Igaz történetek a katonákról. Budapest, Repülő Tatami Kv.- és Lapk., 2006. 231 p.
83. *Farkas Gyöngyi:* Rágalmazás vagy írói szabadság? Móricz Zsigmond és a katonaság, 1936. = Ad acta. 2005. Budapest, Hadtörténelmi Lvt., 2006. p. 157-162.
84. *Forgácsné Göttler Viktória:* A francia katonai szókincs történeti változása. = Humán szemle. 2006. 4. p. 121-132.
85. *Nagy Mikós Mihály:* Szépirodalom és hadügy. = Új honvédségi szemle. 2006. 1. p. 106-116.
86. *Németh Ferenc:* Konstantin Mihály – Konstantin Mihailovic avagy: egy korabeli szerb krónikás török oldalon, a nándorfehérvári csatában. = Bácsország. 2006. 2. p. 45.
87. *Sárközi Sándor:* Magyar katonaírók és katonköltők kisenciklopédiája. Budapest, Mackensen, 2006. 280 p.
88. *Tóth Ferenc:* Ex libris baron de Tott. Portyázás egy XVIII. századi magyar származású francia huszártiszt könyvtárában.

= Hadtört. közlem. 2006. 2. p. 389-414.

89. *Várkonyi Nándor:* Magyar katonaköltők; Az üstökös csóvája; Dunántúl. = Összegyűjtött tanulmányok. [Szerk. Mezey Katalin.] 1. köt. Budapest, Széphalom könyvműhely. 2006. 528 p., [24] t. ill.

90. *Vörös Boldizsár:* Illés Béla „Guszev-ügye" Avagy hogyan lett az írói kitalációból történelmi tény 1945 és 1951 között. = Múltunk. 2006. 3. p. 214-225.

Fényképek, képes kiadványok

91. '56 izzó ősze volt... Pillanatképek a forradalom napjairól. A képeket vál., a képaláírásokat, a jegyzeteket és a bevezetőt írta Csiffáry Gabriella. [Budapest], Budapest Főváros Lvt., 2006. 151 p. ill.

92. 1956 eseményei 56 térképen és képeken. Történelmi atlasz. [Szerk. Horváth Miklós, Márton Mátyás, Mosonyi László]. [A térképeket kész. Márton Mátyás, Paksi Judit]. [Kronológia: Baráth Magdolna, Horváth Miklós]. Budapest, HM Térképészeti Kht., 2006. 35 p. ill.

93. Kor-képek, 1956. [Főszerk. Féner Tamás]. [Közrem. Andreidesz Gábor et al.] Budapest, M. Távirati Iroda, 2006. 367 p. ill.

94. *Cirillo Giorgio:* Budapest, 1956-2006. Roma, RAI, 2006. 155 p. ill.

95. *Csorba Csaba:* Galéria. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 1-6. p. 25-28.
Bátorkő (Pusztapalota), Galambóc (Golubac), Bács (Bač), Sirok, Borostyánkő, Martonvásár, Szendrő, Somogyvár, Vasdobra, Hrussó, Lednic, Budetin.

96. *Domokosné Szalai Zsuzsanna:* Levelezőlapok és képes levelezőlapok a Somogy Megyei Levéltárban. Első világháborús tábori postai levelezőlapok. = Somogy megye múltjából. 2006. Kaposvár, Somogy M. Lvt., 2006. p. 169-178.

97. *Etényi Nóra, G.:* Magyar tájak kora újkori német újságokban és metszeteken. 1-2. r. = Élet és tud. 2006. 32. p. 1001-1003., 33. p. 1033-1035.
1., Ne csak a harangszó maradjon. 2., Toposz, szimbólum és valóság.

98. *Gárdi Balázs:* Misszió 2006. Afganisztán. - - fényképei. Budapest, Zrínyi, 2006. 75 p. ill.(Magyar katonai missziók)

99. *Lessing, Erich:* Budapest 1956. A forradalom. Írások és visszaemlékezések: Erich Lessing [et al.] Budapest, 1956-os Int., 2006. 249 p. ill.

100. *Molnár Mónika, F.:* Buda 1684. évi ostromának "ismeretlen" török ábrázolása a bolognai Marsili-gyűjteményből. = Hadtört. közlem. 2006. 2. p. 373-388.

101. *Müller Rolf, Sümegi György:* Fényképek, 1956. Budapest, Állambizt. Szolg. Tört. Lvt., 2006. XX, 119, XXXI p. ill.

102. *Rózsa György:* Magyarország és Erdély eredeti képekben. Hunfalvy és Rohbock képes honismertető albuma. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 5. p. 21-24.

103. *Sallay Gergely Pál:* Egy kiállítás képeslapjai. = Impresszum. 2006. 2. p.4-6.

104. *Szalai Béla, Szántai Lajos:* Magyar várak, városok, falvak metszeteken. 1515-1800. 1-3. 2. átdolg. kiad. Budapest, Múzeum Antikv., 2006. 3 db (156 p. 334 t., 164 p. 341 t., 184 p. 99 t.) ill.
A 2. köt. társszerzője Szántai Lajos.

105. *Tamási Miklós, Ungváry Krisztián:* Budapest 1945. Budapest, Corvina, 2006. 150. [2] p. ill.

106. *Toperczer István:* Várak forgószárnyas vitézei. = Aero magazin. 2006. 3. p. 70-73.
Várak a Bakonyban.

A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet

107. Ad acta. 2005. Budapest, Hadtörténelmi Lvt., „Múlttal a Jövőért" Alapítv., 2006. 202 p. ill.

108. „Gondolják, látják az várnak nagy voltát..." Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. = Burgenkundliche Studien zum 80. Geburtstag von Gyula Nováki. Szerk. Kovács Gyöngyi és Miklós Zsuzsa. Közrem. Závodi Szilvia. Budapest, Castrum Bene Egyes., Históriaantik Knyház, 2006. 318 p. ill.

109. „A hadsereg szociális nézőpontú tanul-

mányozásáról a hadművészet története felé." Bemutatjuk Jean-Pierre Bois hadtörténészt, a Nantes-i Egyetem professzorát. [Riporter:] Tóth Ferenc. = Hadtört. közlem. 2006. 4. p. 995-1011.

110. A hazai és az európai védelem. A 2005. szeptember 15-én rendezett országos konferencia előadásai. Budapest, M. Történelmi Társulat Tanári Tagozata, ELTE BTK, 2006. 155 p.(A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára, 39.)

111. Kossuth Lajos, „a magyarok Mózese." A Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya, a Debreceni Egyetem, Debrecen Megyi Jogú város és a Hadtörténeti Intézet és Múzeum 2002. szeptember 25-26-án Debrecenben rendezett tudományos tanácskozásának előadásai. Budapest, Osiris, 2006. 322 p. (Osiris könyvtár. Történelem)

112. Krónikáink magyarul. 1. Vál. és ford. Kulcsár Péter. Budapest, Balassi, 2006. 169 p. (Történelmi források, 3/1.)

113. Multinational operations, alliances, and international military cooperation: past and future. Prodeedings of the Fifth Workshop of the Partnership for Peace Consortium's Military History Working Group, Vienna, Austria, 4-8 April 2005. Ed. by Robert S. Rush and William W. Epley. Washington, Center of Military History US Army, 2006. IX, 223 p.
Békepartnerségi hadtörténelmi konferencia anyaga.

114. A Repüléstörténeti Konferencia közleményei. 2006. [Főszerk. Hegedüs Dezső] Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2006. 338 p. ill. (Repüléstörténeti konferencia közleményei, 31.)

115. Verhnij i Srednij Don v Velikoj Otečestvennoj vojne. Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii, Voronež, VGAU im. K.D. Glinki, 11-12 aprelâ 2005 g. Pod red. S. I. Filonenko. Voronež, FGOU VPO VGAU, 2006. 583 p., [8] t. ill.
Nemzetközi tudományos konferencia, Voronyezs, 2005. április 11-12.

116. *Ács Tibor:* A hadtörténetírás és dilemmái. = Hadtört. közlem. 2006. 1. p. 134-152.

117. *Ács Tibor:* A reformkor hadikultúrájáról, a magyar hadügy és tudomány kérdéseiről. = Új honvédségi szemle. 2006. 1. p. 138-141.

118. *Ágoston Gábor:* Történetírás és hadtörténetírás. Gondolatok a professzionális és népszerű angolszász hadtörténetírásról. = Hadtört. közlem. 2006. 2. p. 524-537.

119. *Dikán Nóra:* Ifjúság és forradalom Kelet-Magyarországon. = M. múzeumok. 2006. 3. p. 19-20.

120. *Farkas Gyöngyi:* Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai. = Aetas. 2006. 4. p. 146-170.

121. *Gerics József:* 11. századi magyar történeti események középkori történetírásunkban. = Századok. 2006.2. p. 350-360.

122. *Gyáni Gábor:* Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? Metatörténeti megfontolások. = Hadtört. közlem. 2006. 1. p. 121-133.

123. *Holló József Ferenc:* A hadtörténelem napszámosai.= Regiment. 2006. 1. p. 8-12.

124. *Holló József Ferenc:* Hadtörténelmünk tárháza. = Új honvédségi szemle. 2006. 10. p. 120-123.

125. *Horváth Miklós:* 1956. Harcok és áldozatok. Beszélgetés Horváth Miklós hadtörténésszel. = Népszabadság. 2006. 253/2. Hétvége. p. 2.

126. *Hovanyecz László:* Rehabilitálható-e a tábornok rehabilitációja? Konferencia Kisbarnaki Farkas Ferencről. = Népszabadság. 2006. 292/2. p. 4.

127. *Nagy István:* Bocskai István tudományos emlékülés Hajdúszoboszlón. = M. múzeumok. 2006. 3. p. 28-30.

128. *Pollmann Ferenc:* Háború és béke a történelemben. = Hadtört. közlem. 2006. 1. p. 153-156.

129. *Sárándi Tamás:* Észak-Erdély 1940-1944 közötti története a román történetírásban. = Limes. 2006. 2. p. 131-137.

130. *Schubert Katalin:* A hazafiságra nevelés mai lehetőségei. = Humán szemle. 2006. 1. p. 130-135.
Ifjúság, hazaszeretet és nevelés c. konferencia a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban, 2005. november 28.

131. *Stibli Anikó:* Nándorfehérvár, 1456. = Élet és tud. 2006. 41. p. 1303.
Konferencia.

132. *Szabó Miklós, M.:* A hadtudomány jelenkori felelőssége, lehetőségei és határai. = Hadtudomány. 2006. 1-2. p. 3-8.

133. *Tóth Ferenc:* Fegyverek és hadikultúrák Közép-Európában a XV-XIX. században. Nemzetközi konferencia, Musée de l' Armée (Párizs), 2006. február 2-4. = Had-

tört. közlem. 2006. 1. p. 259-261.

134. *Várkonyi Ágnes, R.:* Nándorfehérvár és 1956: a magyar történelem egysége. 1-2. r. = Élet és tud. 2006. 1. p. 6-8., 2. p. 52-54. 1. r., Akikért a harang szól... 2. r., Az igazi Hunyadi.

135. *Veszprémy László:* A középkori hadtörténetírás és forrásai. = Hadtört. közlem. 2006. 2. p. 517-523.

136. *Zachar József:* Csakis csatatörténet? Hadtörténelemről, hadtörténetírásról. = Hadtört. közlem. 2006. 1. p. 157-164.

A hadművészet és a fegyveres erők története

137. „A dolgozó népet szolgálom!" Forráskiadvány a Magyar Néphadsereg Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból, 1957-1972. [Szerk. és a lábjegyzeteket írta Ehrenberger Róbert]. [Vál., sajtó alá rend, Ehrenberger Róbert, Laczovics Erika, Solymosi József]. Budapest, „Múlttal a Jövőért" Alapítv., Hadtört. Lvt., 2006. 306 p. ill.
(Hadtörténelmi levéltári kiadványok)

138. Geopolitika és biztonság.[Szerk. Gazdag Ferenc]. Budapest, Zrínyi, 2006. 225. [2] p. ill. (Biztonság a XXI. században)

139. A Hazáért. A magyar honvédség múltja és jelene, 1848-2004. [Szerk. Helgert Imre, Vass Jenő Sándor]. [Szerzők: Csikány Tamás et al.] Budapest, Szaktudás K. Ház, 2006. 446 p. ill.

140. A honvédelem négy éve, 2002-2006. [Szerk. biz. elnöke Fapál László]. Budapest, Zrínyi, 2006. 237 p. ill.

141. Seeherrschaft. Bd. 3. Seekriege und Seepolitik von 1914 bis 2006. = Weltgeschichte des Seefahrt / Helmut Pemsel. Bd. 7. Wien, Graz, NWV, 2006. XX, p. 967-1570. ill. Magyar vonatkozások.

142. A terrorizmus anatómiája. Tanulmányok. [Szerk. Tálas Péter]. Budapest, Zrínyi, 2006. 223 p. (Biztonság a XXI. században)

143. „Vasfüggöny" - nyugati importból. Határőrség és devizagazdálkodás. [Közzéteszi:] Schmidt-Schweizer, Andreas. = História. 2006. 5. p. 23-25.

144. *Angyal László:* Repülési napló. Izrael. [Budapest], Saint Exupéry Társ., 2006. 141 p. ill.

145. *Baczoni Tamás, Kiss Gábor, Sallay Gergely Pál, Számvéber Norbert:* Halálfejes katonák. Az Osztrák-Magyar Monarchia rohamcsapatai, 1916-1918. [Nagykovácsi], Puedlo, 2006. 188 p. ill.

146. *Bene János, Szabó Péter:* A magyar királyi honvéd huszár tisztikar, 1938-1945. Budapest, Heraldika, 2006. 682 p. ill.

147. *Berkovics Gábor, Krajnc Zoltán:* A csehszlovák légierő szervezése és eszközei, 1919-1938. 1-2. r. = Haditechnika. 2006. 1. p. 11-14., 2. p. 8-10.

148. *Boldizsár Gábor:* Magyar katonák a békéért. = Új honvédségi szemle. 2006. 1. p. 15-34.

149. *Bonhardt Attila:* A magyar rohamtüzérség megteremtése. Fedőneve: Szittya. = Regiment. 2006.2. p. 16-19.

150. *Botos János:* Belügyminisztériumból „rendőrminisztérium." Hatalom, erőszak, igazgatás. = História. 2006. 6-7. p. 28-31.
Az ÁVH című részt Baráth Magdolna írta.

151. *Butler, Rupert:* A Gestapo. Hitler titkosrendőrségének története: 1933-1945. Budapest, M. Könyvklub, 2006. 251. [4] p. ill. (Nagy történetek)
Eredeti cím: Gestapo. A History of Hitler's Secret Police, 1933-45.

152. *Csizek Zoltán:* Magyar repülőszázadok és századjelvényeik, 1933-1945. Pécs, Opus, [2006.] 132 p. ill.

153. *Czigler Klára:* Przemysl - a magyar Verdun. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei. 2006. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2006. p. 15-16.

154. *Czirók Zoltán:* A magyar vízirepülőszázad. = Ad acta. 2005. Budapest, Hadtörténelmi Lvt., 2006. p. 96-109.

155. *Czirók Zoltán:* A Monarchia öröksége. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei. 2006. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2006. p. 5-14.

156. *Deák Ágnes:* Államrendőrség és besúgóhálózat Magyarországon egy rendszerváltás fordulatos hónapjaiban, 1860-1861. = Századok. 2006.6. p. 1551-1573.

157. *Deák Péter:* Virtuális doktrinák, titkos forgatókönyvek. = Rubicon. 2006. 2-3. p. 18.

158. *Ehrenberger Róbert:* Egy mozgalmas esztendő: 1961. a magyar katonapolitikában. Adalék a Magyar Néphadsereg történetéhez. = Ad acta. 2005. Budapest, Hadtörténelmi Lvt., 2006. p. 183-199.

159. *Feith László:* Dróthuszárok a csatame-

zőn. 1-2. r. = M. honvéd. 2006.1-2. p. 38-39., 4. p. 20.

160. *Feith László:* Katonai repülés az első világháborúban. = M. honvéd. 2006. 50-52. p. 40-41.

161. *Fekete István, Gy.:* Gondolatok az 1956-os magyarországi forradalomról. A honvédség, a katonai repülés és a szolnoki helyőrség szerepéről, és a szovjet katonai intervencióról. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei. 2006. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2006. p. 35-36.

162. *Földesi Ferenc:* Adalékok a Veszprém Megyei Kiegészítő Parancsnokság 1956. évi történetéhez. = Új honvédségi szemle. 2006. 9. p. 81-98.

163. *Gazdag Ferenc:* Békefenntartás és a nemzetközi szervezetek. = A hazai és az európai védelem. A 2005. szeptember 15-én rendezett országos konferencia előadásai. Budapest, M. Tört. Társ. Tanári tagozata, ELTE BTK, 2006. p. 66-98.

164. *Gruber, Karl:* Seemacht unter rot weiss roter Flagge. 2. Bd. Salzburg, Österreichischer Milizverl., 2006. 278 p. ill. (Österreichischer Milizverlag, 26.)

165. *Gyarmati György:* A politikai rendőrség útja 1956-hoz. A megszüntetve-megőrzött Államvédelmi Hatóság. = 1956 okai, jelentősége és következményei. Budapest, M. Tört. Társ., 2006. p. [21]-36.

166. *Horváth Csaba:* A magyar katonai felderítés története a kezdetektől 1945-ig. [Nagykovácsi], Puedlo, [2006]. 222 p. ill.

167. *Horváth Miklós:* Békefrontkatonák. A Magyar Néphadsereg a forradalom kitörése előtt. = Regiment. 2006.3. p. 8-10.

168. *Horváth Miklós:* Fejezetek a Magyar Néphadsereg 1956. évi történetéből. = Hadtört. közlem. 2006. 3. p. 603-713.

169. *Horváth Miklós, Tulipán Éva:* Keresztutak. Magyar Néphadsereg, 1956. Törökbálint, H&T, 2006. 309 p., [16] t. ill.
A MN állományából a harcok során elhunyt személyek adattára: p. 127-270.

170. *Horváth Miklós:* A magyar haderő az 1956-os forradalomban. = História. 2006. 8-9. p. 55., 57., 59.

171. *Horváth Miklós:* A nemzetőrség. A forradalom új fegyveres ereje. = Regiment. 2006. 3. p. 24-26.

172. *Horváth Zoltán:* Hálátlan tanítványok. A felkelő nap és a felkelő proletárok légiereje. = Aranysas. 2006. 4. p. 48-53.

173. *Horváth Zoltán:* Lesz egyszer egy Luftwaffe. Bombázó diszkrét dohányzófülkével. = Aranysas. 2006. 4. p. 48-53.

174. *Jakus János:* Austria as a Theater of Operations in the Strategic Plans of the Warsaw Pact. = Multinational Operations, Alliances, and International Military Cooperation: Past and Future. Prodeedings of the Fifth Workshop of the Partnership for Peace Consortium's Military History Working Group, Vienna, Austria, 4-8 April 2005. Washington, Center of Military History US Army, 2006. p. [167]-178.

175. *Jakus János:* Haderőépítés és/vagy átalakítás 1945-től 1956-ig. = Szakmai szemle. 2006. 3. p. 5-25.

176. *Jánkfalvi Zoltán:* Mentőangyalok. A földközi-tengeri szövetséges légi mentőszolgálat. = Aranysas. 2006. 11. p. 54-57.

177. *Jordan, David:* Francia Idegenlégió 1831-től napjainkig. [Budapest], Ventus Libro, 2006. 192 p. ill.

178. *Juhász István:* A Magyar Honvédség és az európai védelmi identitás kérdései. = A hazai és az európai védelem. A 2005. szeptember 15-én rendezett országos konferencia előadásai. Budapest, M. Tört. Társ. Tanári tagozata, ELTE BTK, 2006. p. 30-55. ill.

179. *Kékesi György:* Akik mindig mernek... Special Air Force. = Regiment. 2006. 1. p. 30-33.

180. *Kocsis Sándor:* Az Amerikai Egyesült Államok haderejének kialakulásáról és fejlődéséről. 1. r. = Válogatás a hadtudomány doktoranduszainak tanulmányaiból. Budapest, ZMNE, HM Humánpol. Főoszt., 2006. 1. p. 154-162.

181. *Kocsis Sándor:* Az Egyesült Államok haderejének kialakulásáról és fejlődéséről. 2. r. = Válogatás a hadtudomány doktoranduszainak tanulmányaiból. Budapest, ZMNE, HM Humánpol. Főoszt., 2006. 2. p. 24-33.

182. *Koczka József, Berkovics Gábor, Krajnc Zoltán:* A magyar légvédelem „szeme" és „füle." 1917-1945. = Haditechnika. 2006. 2. p. 2-7.

183. *Kovács Tamás:* A Nemzeti Számonkérő Különítmény. = Múltunk. 2006.3. p. 71-100.

184. *Krahulcsán Zsolt:* A politikai rendőrség pártellenőrzése, 1954-1958. = Századok. 2006. 5. p. 1123-1148.

185. *Lisznyai Lajos, Töll László:* A 39. csá-

szári és királyi gyalogezred története, 1756-1918. Debrecen, [Budapest], MH 5. Bocskai I. Könnyű Lövészdandár, Petit Real, 2006. 82 p. ill.

186. *Lits Gábor:* A hadigazdálkodás jellemző vonásai az első és a második világháborúban. = Új honvédségi szemle. 2006. 1. p.123-137.

187. *Mészáros Kálmán:* II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigadérosai. A kuruc katonai felső vezetés létrejötte és hierarchiája, 1703-1711. [Budapest], Argumentum, 2006. 185 p. ill. (Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára)

188. *Mészáros Kálmán:* Kuruc hadiszabályzatokra emlékezve. = M. honvéd. 2006. 50-52. p. 34-35.

189. *Nagy Mikós Mihály:* Kis magyar hadelmélet. Hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata. Budapest, Zrínyi, 2006. 224 p.

190. *Nagy Tamás:* A honvédelem 60 éve Magyarországon. = A hazai és az európai védelem. A 2005. szeptember 15-én rendezett országos konferencia előadásai. Budapest, M. Tört. Társ. Tanári tagozata, ELTE BTK, 2006. p. 11-26.

191. *Okváth Imre:* A magyar hadsereg háborús haditervei, 1948-1962. = Hadtört. közlem. 2006. 1. p. 34-69.

192. *Olasz Lajos:* Magyarország hadbalép. A magyar légierő helyzete és tevékenysége az ország hadba lépésének időszakában, 1941. június-július. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2006. p. 17-34.

193. *Pataky Iván:* Tűzszerészek anno 1944. = Regiment. 2006.1. p. 13-17.

194. *Poór Miklós:* Az ősmagyarok hadi művészete. Budapest, Masszi, 2006. 305 p., [43 sztl p.] ill.

195. *Punka György, Sárhidai Gyula:* Magyar sasok. A Magyar Királyi Honvéd Légierő, 1920-1945. Budapest, K. u. K. Kiadó, 2006. 199 p. ill.

196. *Sárhidai Gyula:* Volt egyszer egy flotta. A k.u.k. Duna-flottilától a Tűzszerész és Hadihajós Ezredig. = Regiment. 2006. 1. p. 18-21.

197. *Schiel, Rüdiger:* The Relations Between the German Imperial Navy and the K.u.K. Austro-Hungarian Navy, 1871-1914. = Multinational Operations, Alliances, and International Military Cooperation: Past and Future. Prodeedings of the Fifth Workshop of the Partnership for Peace Consortium's Military History Working Group, Vienna, Austria, 4-8 April 2005. Washington, Center of Military History US Army, 2006. p. 29-38. - Magyar vonatkozások.

198. *Stefancsik Ferenc:* A meteorológiai hadviselésről. = Új honvédségi szemle. 2006. 10. p.22-37.

199. *Suba János:* Védhírszerző szolgálat kiépítése 1918-ban. = Szakmai szemle. 2006. 3. p. 34-47.

200. *Szun-ce:* A háború művészete. Budapest, Cartaphilus, 2006. 173, [3] p. ill.
Eredeti cím: Sunz-zi bing-fa

201. *Szabó János:* Önkéntes haderő - a védelmi szektor kultúraváltása Magyarországon. = Hadtudomány. 2006. 3. p. 51-67.

202. *Számvéber Norbert:* A holtak ütege. A legenda és a valóság. = Regiment. 2006. 2. p. 24-26.

203. *Számvéber Norbert:* Német harcászati tapasztalatok Budapest ostroma idején. Forrásközlés. = Ad acta. 2005. Budapest, Hadtörténelmi Lvt., 2006. p. 176-182.

204. *Székely György:* Honvédelem a gyepűtől a kővárig, a könnyűlovastól a páncélos vitézig. = Hadtört. közlem. 2006. 2. p. 509-516.

205. *Szenes Zoltán:* Magyar Honvédség a NATO-ban. Mit várhatunk Rigától? = Hadtudomány. 2006. 4. p. 23-40.

206. *Szombat Tamás:* Kisgazda honvédelmi miniszterek a parlamentben: 1945-1947. = Tiltott történelmünk, 1945-1947. Budapest, Századvég, 2006. p. 88-99.

207. *Tálas Péter:* Az irreguláris hadviselés. = Rubicon. 2006. 2-3. p. 93-97.

208. *Tálas Péter:* A modern háború. = Rubicon. 2006. 2-3. p. 14-17.

209. *Temesvári Péter:* Tengeri narancs. Royal Netherlands Naval Air Service. = Aranysas. 2006. 1. 70-73.

210. *Veres Mihály:* Az 1956-os forradalom egy budapest-térségi légvédelmitüzér-ütegnél. = Új honvédségi szemle. 2006.1. p. 90-99.

211. *Veres Mihály:* Légvédelmi tüzérek Dél-Pest szabadságharcában. = Honvéd altiszti folyóirat. 2006. 3. p. 70-77.

212. *Vitári Zsolt:* Halálfejes elit alakulat. A náci Németország fekete pestise az SS. = Rubicon. 2006. 10. p. 29-35.

213. *Vitári Zsolt:* Az SS különleges alakula-

tai. = Rubicon. 2006. 10. p. 41-51.

214. *Warner, Philip:* A második világháború titkos erői. [Debrecen], Gold Book, [2006.] 252 p., [16] t. ill.
Eredeti cím: Secret Forces of World War II.

215. *Zeinar, Hubert:* Geschichte des österreichischen Generalstabes. Wien, Weimar, Köln, Böhlau, 2006. 868 p.

A katonaság és kiképzésének története

216. *V[astagh] L[ászló]:* A Ludovika Akadémia megalapítása. = M. honvéd. 2006. 51-53. p. 36-37.

217. *Bois, Jean-Pierre:* A katonai képzés Franciaországban a XVII. és a XVIII. században. = Hadtört. közlem. 2006. 4. p. 1012-1024.

218. *Horváth Miklós:* Katonai tanintézetek és katonai tanszékek a forradalomban. = Szabolcs-szatmár-beregi szemle. 2006. 4. p. [406]-414.

219. *Miklós Zoltán:* Értékelés a Ludovika Akadémián. = Ad acta. 2005. Budapest, Hadtörténelmi Lvt., 2006. p. 149-156.

220. *Miklós Zoltán:* A Ludovika Akadémia értékelési rendszere. = Humán szemle. 2006. 1. p. 64-71.

221. *Miklós Zoltán:* Az oktatás módszerei a Ludovika Akadémián. = Ad acta. 2005. Budapest, Hadtörténelmi Lvt., 2006. p. 140-148.

222. *Szabó Miklós:* A katonai akadémiák a forradalomban. = Új honvédségi szemle. 2006.12. p. 86-106.

223. *Szabó Miklós, M.:* Adalékok a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia 1955. évi történetéhez. = Hadtört. közlem. 2006. 1. p. 85-107.

224. *Szabó Miklós, M.:* The History of the Hungarian Military Higher Education, 1947-1956. New York, Columbia Univ. Pr., 2006. XII. 366 p. ill. (War and Society in East Central Europe, 41.) (East European Monographs, 703.)

225. *Szabó Miklós, M.:* A Magyar Néphadsereg és a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia az 1956-os forradalom és szabadságharc időszakában. Adalékok a Magyar Néphadsereg 1956. évi történetéhez. = Hadtört. közlem. 2006. 3. p. 767-816.

226. *Szepesi József:* Aranykor. Ami késik, az nem múlik. = Aranysas. 2006. 11. p. 72-75.
Arany Díszoklevél a volt Honvéd Killián György Repülő Hajózó Tiszti Iskola 50 évvel ezelőtt avatott repülőtisztjeinek.

227. *Szűcs Endre:* A tiszthelyetteskképzés fejlődése, a katonai előképzés egy újszerű lehetősége. = Humán szemle. 2006. Ksz. p. 89-106.

228. *Vörös Béla:* Mi történt a szentendrei laktanyában 1956-ban? = Honvéd altiszti folyóirat. 2006. 2. p. 74-77.

229. *Zsák Ferenc:* Az utolsó avatás. = Aero magazin. 2006. 6. p. 52-56.

A katonai nevelés és hagyományápolás története

230. 15 éves a Magyar Ejtőernyősök Bajtársi Szövetsége. Ejtőernyős emlékhelyek Magyarországon. [Szerk. Boda József, összeáll. Juhász József.] Budapest, MEBSZ, 2006. 137 p. ill.

231. Emlékek a Hadak útja mentén, avagy: Hadtörténelem, kegyelet és hagyományőrzés. 1. Szerk. Ravasz István. Budapest, Petit Real, 2006. 303 p. ill.

232. Katonai etika. Szöveggyűjtemény. Szerk. Gligor János. Budapest, ZMNE, 2006. 335 p. ill.

233. Térképvilág. A Magyar Térképbarátok Társulata első negyedszázada, 1981-2006. [Szerk. Skerletz Iván, Papp-Váry Árpád, Hegedüs Ábel]. Budapest, M. Térképbarátok Társulata, 2006. 144 p. ill.

234. *Czétényi Piroska:* 1956. október 23. és a műemlékek, a kulturális örökség sorsa. = Műemlékvédelem. 2006. 5. p. 177-185.

235. *Farkas Jenő:* Hősök Napja Letkésen. = Hadak útján. 507. 2006. p. 7-8.

236. *Gulyás Jenő:* A Cs. és K. Duna-flottilla emlékünnepe. = Haditechnika. 2006. 4 p. 51.

237. *Kő András:* Diadalkapu. Száz évvel ezelőtt hozták haza II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai földi maradványait Törökországból. = M. nemzet. 2006. 295. p. 40.

238. *Marossy Endre:* 1956. Fiadnak hagyd örökül. Debrecen, Tóth, 2006. 247 p. ill.

239. *Matthaeidesz Konrád:* Szomorú emlékhely az aradi várban. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 3. p. 44-46.

240. *Mészáros Kálmán:* Kuruc tábornokok és brigadérosok nyughelyei. = Hadtört. közlem. 2006. 4. p. 973-994.
241. *Schmidt János:* Az 1945-56 közötti magyar Politikai Elítéltek Közössége első tíz éve. [Budapest], Memento Alapítv., 2006. 340 p.
242. *Tőrös István:* Apáink útján. Doni Hősök Emléktúra, 2006. = Regiment. 2006. 1. p. 60-61.

A haditechnika története

243. Hermann Historica OHG: 51. Auktion. Ausgesuchte historische Objekte. [München], [2006.] 467 p. ill.
244. Hatástalanított atomrakéta Magyarországon. Az Egymásért Egy-Másért Kiemelkedően Közhasznú Nemzetközi Alapítvány által adományozott SS-24 típusú hatástalanított, interkontinentális, ballisztikus atomrakéta elhelyezéséről szóló dokumentumfilm. Budapest, [2006.] CD.
245. Varázslatos tőrök és kardok.[Szerzők: M. Albegyil et al. A fotókat kész. M. Kravcov et al.] Budapest, Atheneaum 2000., 2006. 183 p. ill.
246. *Ács Tibor:* Magyar rakétafejlesztők európai hírű munkássága a 19. sz. első felében. 1-2. r. = Haditechnika. 2006. 5. p. 2-5., 6. p. 2-5.
247. *Amaczi Viktor:* A forradalom fegyverei. Davaj gitár és dióverő. = Élet és tud. 2006. 42. p. 1321-1323.
248. *Amaczi Viktor:* Japán ballonbombák a második világháborúban. 1-2. r. = Haditechnika. 2006. 2. p. 59-61., 3. p. 70-73.
249. *Bak József, Sárhidai Gyula:* Repülőgép-anyahajók és repülőgép-hordozók, 1912-2005. Budapest, Zrínyi, 2006. 175 p. ill.
250. *Bíró Ádám, Éder Miklós, Sárhidai Gyula:* A Magyar Királyi Honvédség külföldi gyártású páncélos harcjárművei, 1920-1945. Budapest, Petit Real, 2006. 242 p. ill. (Petit Military könyvek)
251. *Bonhardt Attila:* A Zrínyi. A lánctalpas várvédő. = Regiment. 2006. 2. p. 13-15.
252. *Csikány Tamás:* Az aradi vár védelmi rendszere. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 1. p. 4-7.
253. *Domokos György:* Rákóczi „taraszkjai." A reneszánsz kor magyar ágyúiról. = Örökség. Műemlék, régészet, műtárgy, 2006. 11. p. 4-5.
254. *Feith László:* A kezdet: Somme, 1916. = M. honvéd. 2006. 46. p. 21-22.
255. *Feith László:* A repülőgép-hordozók szerepe a második világháborúban. 1-2. r. = M. honvéd. 2006. 19. p. 20., 20. p. 20.
256. *Feith László:* Az utolsó őrjárat. = M. honvéd. 2006. 36. p. 19.
257. *Forty, George:* Tankok világenciklopédiája. A világ tankjainak képes története és részletes leírása, a korábbi és a modern harckocsik több mint 500 fotójával. Budapest, Atheneaum 2000., 2006. 256 p. ill. Eredeti cím: The World Encyclopedia of Tanks.
258. *Gál Éva:* A pécsi fegyverművesség történetéhez. = Hadtört. közlem. 2006. 1. p. 3-33.
259. *Germuska Pál:* From Commands to Coordination: Defense Industry Cooperation within the Member-States of the Warsaw Pact, 1956-1965. = Multinational Operations, Alliances, and International Military Cooperation: Past and Future. Prodeedings of the Fifth Workshop of the Partnership for Peace Consortium's Military History Working Group, Vienna, Austria, 4-8 April 2005. Washington, Center of Military History US Army, 2006. [101]-107.
260. *Germuska Pál:* Hadiipari együttműködés a KGST keretei között, 1956-1965. = Hadtört. közlem. 2006. 1. p. 54-67.
261. *Hajdú Péter:* A német Kriegsmarine segédcirkálói. = Haditechnika. 2006. 1. p. 81-87.
262. *Haris Lajos:* Rába-Bakony 41. M vontató. = Haditechnika. 2006. 2. p. 62-65.
263. *Haris Lajos:* Rába-Maros tehergépkocsi 1935. = Haditechnika. 2006. 3. p. 78-81.
264. *Hintermeier, Heino:* Die Kropatschek-Repetiersysteme in Österreich-Ungarn. = Pallasch. 22. 2006. p. 123-142.
265. *Horváth Zoltán:* Dicsőségre ítélve. Hetvenéves a Spitfire. = Aranysas. 2006. 3. p. 60-63.
266. *Huszár János:* A pápai repülőtér létrejötte és első évei. Pápa, Jókai M. Városi Kvt., 2006. 35 p. ill. (Jókai füzetek, 44.)
267. *Hűvös Ferenc:* A császári és királyi TIGER torpedócirkáló élethű modellje. 1-2. r. = Haditechnika. 2006. 4. p. 62-64., 5. p. 68-70.
268. *Hűvös Ferenc:* A császári és királyi ha-

dihajók élethű modelljei. A CSIKÓS torpedóromboló. = Haditechnika. 2006. 2. p. 66-67.

269. *Idzikowski Tomasz:* Fort XI „Duńkowiczki." Przemyśl, Wyd. „Fort" - Tomasz Idzikowski, 2006. 80 p. ill. (Architectura et Ars Militaris, 11.)

270. *Izsóf Gábor:* Fél évszázada szolgálatban. Springfield Armory M14/M1A. = Kaliber. 2006. 12. p. 26-37.

271. *Káldi Gábor:* Ostromgép-modellek. Nagy kaliber, lőpor nélkül. = Kaliber. 2006. 1. p. 38-43.

272. *Kelemen Ferenc:* A 37 mm-es 15. M gyalogsági löveg és lőszerei. 1-2. r. = Haditechnika. 2006. 3. p. 2-5., 4. p. 2-8.

273. *Kenyeres Dénes:* Mi-1M futárhelikopterek az MN hadrendjében. 4-9. r. = Haditechnika. 2006. 1. p. 61-64., 2. p. 51-54., 3. p. 57-60., 4. p. 52-53., 5. p. 54-58., 6. p. 61-64.
1-3. rész. Haditechnika. 2005. 3. 4. 6. sz.

274. *Kovács Béla:* A Nardi-iskolagép, avagy száll az adat könyvről könyvre... = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei. 2006. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2006. p. 73-82.

275. *Kovács Vilmos:* Acélkoporsók. A barikád mindkét oldala. = Regiment. 2006. 3. p. 14-17.

276. *Kovácsházy Ernő:* TAS nehéz harckocsi műszaki ismertetése. 1-2. r. = Haditechnika. 2006.4. p. 86-87., 5. p. 82-87.

277. *László Lajos:* Li-2 „Teve" MN és polgári légiforgalmi szolgálatban. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei. 2006. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2006. p. 91-96.

278. *Marossy Endre:* Ticonderoga erődje az Egyesült Államokban. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 5. p. 39-41.

279. *Matthaeidesz Konrád:* A múlt romjainál. Wolfsschanze. 1-2. r. = Haditechnika. 2006. 3. p. 76-77., 4. p. 79-81.

280. *Matthaeidesz Konrád:* A Wolfsschanze titkai. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 6. p. 29-31.

281. *Németh Balázs:* Kanócos elöltöltő fegyverek. Parázsló kanóc. 1-2. r.= Kaliber. 2006. 9. p. 36-41., 10. p. 40-43.

282. *Németh Balázs:* Néhány szó a feketelőporokról. Lőporteszt 1-2. r. = Kaliber. 2006. 3. p. 44-46., 4. p. 24-25.

283. *Pataky Iván:* Gondolatok az „Árpád-vonalról" egy kirándulás kapcsán. = Honvéd altiszti folyóirat. 2006. 3. p. 59-67.

284. *Punka György:* A Focke Wulf Fw 58 Weihe. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei. 2006. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2006. p. 83-90.

285. *Renner Péter:* Az első magyar katonai radarberendezés születése. = Új honvédségi szemle. 2006. 4. p. 127-136.

286. *Révész Tamás:* Repülőtér az Alpokalján. A szombathelyi katonai repülőtér története (és további adalékok a magyar katonai repülés történetéhez). Budapest, Kutató Diákokért Alapítv., 2006. 194 p. ill.

287. *Sárhidai Gyula:* Kiegészítés a Tas nehéz harckocsi leírásához. = Haditechnika. 2006. 6. p. 84-85.

288. *Schuller Balázs:* Egy „szegényes magyar csodafegyver" soproni vonatkozásai. = Soproni szemle. 2006. 1. p. 84-90.
44 M buzogányvető

289. *Schupita, Peter:* Die Waffen der k. (u.) k. Kriegsmarine im Bild, 1860-1918. Wien, Stöhr, 2006. 254 p. ill.

290. *Srágli Lajos:* Erődök Páka környékén. A déli határvédelmi rendszer történetéhez, 1948-1958. Páka, Páka Értékeiért Egyesület, 2006. 60 p. ill.

291. *Suba János:* A Magyarország határán létesitett műszaki zárak felszámolása 1956-ban. = Hadtört. közlem. 2006. 3. p. 831-839.

292. *Szabó Miklós, M.:* A Szovjetunió egyetlen atomcsapása. = Haditechnika. 2006. 1. p. 15-19.
Harcászati gyakorlatok, Tockoje, 1954.

293. *Számvéber Norbert:* Ameddig a takarónk ért. Rohamlövegek a Magyar Néphadseregben, 1948-1956. = Regiment. 2006. 2. p. 30-33

294. *Számvéber Norbert:* Frontvonalban. Német és szovjet önjáró tüzérség a II. világháborúban. = Regiment. 2006.2. p. 8-12.

295. *Szekeres Gábor:* Barátból ellenség. = Aero magazin. 2006. 4. p. 66-69.
Repülőgépgyártás - szovjet-német együttműködés.

296. *Szekeres Gábor:* Ellenségből „barát"? = Aero magazin. 2006. 5. p. 57-61.
A német repülőgép- és rakétatechnika oroszországi és amerikai felhasználása a 2. világháború után.

297. *Sztanek Péter:* Leonardo gépezetei. = Rubicon. 2006. 5-6. p. 22-31.

298. *Tolnai Gergely:* Jugoszlávia békeerődí-

tései a két világháború között. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 4. p. 33-35.

299. *Tolnai Gergely:* A Károly-vonal. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 2. p. 32-34.

300. *Toperczer István:* Taszár élt 55 évet, 1950-2005. „Becsülettel az utolsó percig..." = Aero magazin. 2006. 1. p. 24-25.

301. *Vass Gábor:* Nagy gázfegyver határozó. [Budapest], Direx Média, 2006. 440 p. ill.

302. *Virágos Gábor:* Fémberakással díszített kardok a római császárkorból. = Limes. 2006. 1. p. 43-47.

303. *Vörös Béla, Amaczi Viktor:* Az 1956-os forradalom és szabadságharc haditechnikai eszközei. 1-5. r. = Haditechnika. 2006. 2. p. 81-85., 3. p. 84-87., 4. p. 69-74., 5.p. 70-74., 6. p. 71-74.
Az 1. részt Vörös Béla, a 2-5. részt Amaczi Viktor írta.

304. *Winkler, Dieter; Sieche, Erwin; Blasi, Walter:* Seiner Majestät Schlachtschiff SZENT ISTVÁN. Der ungarische Dreadnought im Spiegel von Zeitzeugenberichten. = Österreichische militärische Zeitschrift. 2006. 5. p. 563-578.

305. *Zsák Ferenc:* A háború utáni újrakezdés, 1945-1947. [A magyarok és a repülés, 1.] = Aero magazin. 2006. 8. p. 52-56.

306. *Zsák Ferenc:* A harci gépek javítása. [A magyarok és a repülés, 4.] = Aero magazin. 2006. 11. p. 52-56.

307. *Zsák Ferenc:* Katonai repülőgépek javítása. [A magyarok és a repülés, 3.]= Aero magazin. 2006. 10. p. 52-56.

308. *Zsák Ferenc:* A magyarok és a repülés. 5-7. r. = Aero magazin. 2006. 1. p. 52-56., 2. p. 53-58., 3. p. 52-56.
5. rész: Repülőgép- és motorgyártás Magyarországon 1919-1931. 6. rész. Repülőgépgyártás Magyarországon 1926-1940. 7. rész. Vitorlázórepülőgép-gyártás Magyarországon 1929-1945.

309. *Zsák Ferenc:* Repülőgépgyártás és -javítás Magyarországon, 1948-1950. [A magyarok és a repülés, 2.]= Aero magazin. 2006. 9. p. 52-56.

310. *Zsibrita László:* Japán páncélosai, 1918-1945. = Haditechnika. 2006. 2. p. 70-75.

311. *Zsigmond Gábor:* Magyar tengerhajózás a szövetségesek oldalán. 1-5. r. = Haditechnika. 2006. 1. p. 77-80., 2. p. 76-78., 3. p. 82-83., 5. p. 75-76., 6. p. 77-79.

A katonai jog, a háborús bűnök története

312. A Hitler-dosszié. Az NKVD titkos irataanyaga J. V. Sztálin részére. Készült Hitler személyi adjutánsának, Otto Günschének és inasának, Heinz Lingének 1948-49-es moszkvai kihallgatási jegyzőkönyvei alapján. Közread. Henrik Eberle és Matthias Uhl. Budapest, Park, 2006. 590 p., [32] t. ill.

313. Mosonmagyaróvár, 1956. [Szerk. Lukácsi Zoltán, Vajk Ádám], Győr, Győri Egyházmegyei Lvt., 2006. 129 p. ill.(A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások, 4.)

314. Testamentum. Magyar végrendeletek gyűjteménye. Vál. Csifféry Gabriella. Budapest, Vince, 2006. 440 p. ill.

315. *Audoin-Rouzeau, Stéphane; Becker, Annette:* 1914-1918, az újraírt háború. Budapest, L'Harmattan, Atelier, 2006. 217 p. (Atelier füzetek, 12.)
Eredeti cím: 14-18, retrouver la guerre.

316. *Békés Csaba:* A magyar semlegesség 1956-ban. = 1956 okai, jelentősége és következményei. Budapest, M. Tört. Társ.., 2006. p. [107]-122.

317. *Borsi-Kálmán Béla:* Öt nemzedék, és ami előtte következik... A temesvári leventepör. 1919-1920. Budapest, Noran, 2006. 529 p.

318. *Csapody Tamás:* Halálút Bortól Cservenkáig. = Népszabadság. 2006. 212/2. p. 6-7.

319. *Csapody Tamás:* Puskalövés három méterről. Bori munkaszolgálatosok Szentkirályszabadján. = M. nemzet. 2006. 336. p. 32-33.

320. *Eörsi László:* Perek, bíróságok, ítéletek. Koncepciós perek? = História. 2006. 10. p. 40-42.

321. *Gereben Ágnes:* Az első szovjet koncentrációstábor-rendszer. = Valóság. 2006. 9. p. 89-105.

322. *Gergely János:* Zsidók deportálása a házából. Elképzelhetetlen kitagadás. = História. 2006. 4. p. 6-8.

323. *Győri László:* Október hatodika 1849-ben. = M. honvéd. 2006. 40. p. 16-17.

324. *Horváth Miklós:* Tűzparancs. Tragikus tömegoszlatások. = Regiment. 2006. 3. p. 21-23.

325. *Jánkfalvi Zoltán:* Kivégzőosztag előtt.

1945. március 1. hiteles krónikája. = Aranysas. 2006. 9. p.58-61.

326. *Kahler Frigyes:* 1956 szellemének megtorlása tíz év után. Vaczkó László és Hamusics János ügye. = Aetas. 2006. 1. p. 38-56.

327. *Kogon, Eugen:* SS állam. A koncentrációs táborok rendszere. Budapest, Coldwell, 2006. 477, [3] p. ill.
Eredeti cím: Der S-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager.

328. *Liska Márton:* A holokauszt mint társadalmi traumatizáció. Túlélők, elkövetők és leszámazottaik. = Múltunk. 2006. 3. p. 163-182.

329. *Lupkovics György:* Árulkodó ÁVH-s jegyzőkönyvek. = Szabolcs-Szatmár-Beregi Megyei Szemle. 2006. 4. p. 504-510.

330. *Mayer Rudolf:* Az énekös. Interjú Mayer Rudolf egykori munkaszolgálatossal. [Riporter:] Csapody Tamás. = Mozgó világ. 2006. 2. p. 32-45.

331. *Pető Andrea:* Az elfelejtett eső nyomában. A magyarországi zsidó kényszermunkások és kényszermunkásnők története Alsó-Ausztriában. = Múltunk. 2006. 3. p. 183-188.

332. *Pető Andrea:* Népbíróság és vérvád az 1945 utáni Budapesten. = Múltunk. 2006. 1. p. 41-71.

333. *Rainer M. János:* Restauráció és megtorlás. Magyarország, 1956-1959. = História. 2006. 10. p. 33-35., 38.

334. *Schubert Katalin:* Gondolatok az 1950-es tábornoki per kapcsán. = Válogatás a hadtudomány doktoranduszainak tanulmányaiból. [Budapest], HM Humánpolitikai Főoszt., ZMNE, 2006. p. 142-153.

335. *Simon Géza:* Katonai rendfokozati rehabilitáció, 1989-2006. Budapest, Petit Real, 2006. 119 p.

336. *Sváby Enikő:* Koncepciós perek az Alföldön és Budapesten 1950-1951. = Valóság. 2006. 11. p. 68-82.

337. *Szakolczai Attila:* A mosonmagyaróvári sortűz és lincselés. = História. 2006. 8-9. p. 58.

338. *Szakolczai Attila:* Sortűz és lincselés. = História. 2006. 8-9. p. 60.

339. *Tálas Péter:* A ruandai népirtás. = Rubicon. 2006. 2-3. p. 34-35.

340. *Várdy Béla:* Kannibalizmus a szovjet Gulag rabszolgatáboraiban. = Valóság. 2006. 5. p. 48-53.

341. *Zsoldos Katalin:* A Vegyifegyver-tilalmi Egyezmény történetéről, jelenlegi helyzetéről. = Válogatás a hadtudomány doktoranduszainak tanulmányaiból. [Budapest], HM Humánpolitikai Főosztály, ZMNE, 2006. 1. p. 107-117.

Veszteségek, a hadifogság története

342. In memoriam... Ítélet-végrehajtó, teljesítse a kötelességét! = Regiment. 2006. 3. p. 30-33.

343. Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs. Hrsg. von Jochen Oltmer. Paderborn [etc.], Schöningh, 2006. 308 p. (Krieg in der Geschichte, 24.)

344. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok, 1941-1953. [Összeáll. Varga Éva Mária et al.] Moszkva, Budapest, ROSSZPEN, MKTTK, 2006. 614 p., [56] t. ill.

345. A snagovi foglyok. Nagy Imre és társai Romániában. Iratok. Összeáll. a jegyzeteket és a bev. tanulmányt írta Baráth Magdolna és Sipos Levente. [A román nyelvű szövegeket ford. Gál Mária]. Budapest, Napvilág, M. Orsz. Lvt., 2006. 463 p., [8] t. ill.

346. *Arany Éva:* A Hindenburg-léghajó katasztrófája. Modellezték a tragédia okát. = Élet és tud. 2006. 32. p.1008-1011.

347. *Bechtol, Robert I.:* Egy Stalag Luft III-as hadifogoly emlékei. Robert I. Bechtol alhadnagy visszaemlékezése. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei. 2006. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2006. p. 257-264.

348. *Bognár Zalán:* Összefoglaló jelentés a Honvédelmi Minisztérium által a hadifogolyügyben tett intézkedésekről és eredményekről. = Hadtört. közlem. 2006. 1. p. 203-213.

349. *Csák Zsófia:* Az ostffyasszonyfai hadifogolytábor története, 1915-1918. [Szombathely], Vas megyei Temetkezési Váll., Ostffyasszonyfa Község Önkorm., Nagysimonyi Község Önkorm., 2006. 64 p. ill.

350. *Csetri Elek:* Francia hadifoglyok Erdélyben, 1800-1815. = Európa és Erdély. Tanulmányok és források. Kolozsvár, Kriterion, 2006. p. 142-157.

351. *Czigler Klára:* A magyar katonai repülők

I. világháborús veszteségei. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei. 2006. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2006. p. 277-288.

352. *Fekete Pál:* Cseppek a tengerből. Békés megye mártírjai és áldozatai a második világháború alatt és után. Budapest, Püski, 2006. 445 p. ill.

353. *Gazdag Ferenc:* Fegyveres konfliktusok és áldozataik, 1945-1995. = Rubicon. 2006. 2-3. p. 100-101.

354. *Háy György:* Lengyel tragédia Gibraltárnál. = Aero magazin. 2006. 5. p. 62-64.

355. *Horváth Miklós:* Deportálások a Szovjetunióba. = Rubicon. 2006. 9. p. 42-44.

356. *Horváth Miklós, Tulipán Éva:* In memoriam 1956. Budapest, Zrínyi, 2006. 366 p. ill.

357. *Horváth Miklós:* Szemet szemért, fogat fogért! A Magyar Néphadsereg a forradalom leverése után. = Regiment. 2006. 3. p. 27-29.

358. *Jánkfalvi Zoltán:* A megtalált múlt. Megkopott betűk, csillogó szemek. = Aranysas. 2006. 5. p. 54-57.

359. *Kapronczay Károly:* Betegellátás, veszteségek 1956 októberében. = Valóság. 2006. 10. p. 84-93.

360. *Lagzi István:* A lengyelek Magyarországról való evakuálásának utolsó szakasza. Az „EWA-B" akciók 1940 őszétől 1941 őszéig. Előzmények. = Somogy megye múltjából. 2006. Kaposvár, Somogy M. Lvt., 2006. p. 93-146.

361. *Lenkefi Ferenc:* Francia hadifoglyok Magyarországon a napóleoni háborúk idején, 1799-1814. = Ad acta. 2005. Budapest, Hadtörténelmi Lvt., 2006. p. 48-56.

362. *Mészáros Kálmán:* Az 1706. április 18-i vezsenyi ütközet kuruc áldozatai. = Hadtört. közlem. 2006. 2. p. 501-508.

363. *Mózessy Gergely:* Noteszlapok Shvoy Lajos püspök fogságából. = Soproni szemle. 2006. 1. p. 24-34.

364. *Portmann, Michael:* Magyarok, németek menekülése. Vajdaság, 1945-46. = História. 2006. 4. p. 12-13.

365. *Sajti Enikő, A.:* '56-os menekültek Jugoszláviában. = Bácsország. 2007. 3. p. 15-19.

366. *Sajti Enikő, A.:* A délvidéki hadifoglyok hazatérése 1947-1948-ban. = Bácsország. 2006. 1. p. 56-64.

367. *Sárhidai Gyula:* Kiegészítés a Radván felett lelőtt magyar Ju-52-es szállítórepülőgép történetéhez. = Haditechnika. 2006. 2. p. 78-80.

368. *Stark Tamás:* Hadifogság és malenkij robot a Szovjetunióban. Fogolygyűjtés, táborok, „túlélési akciók." = História. 2006. 5. p. 3-8.

369. *Stark Tamás:* Magyar foglyok a Szovjetunióban. Budapest, Lucidus, 2006. 259 p. (Kisebbségkutatás könyvek)

370. *Szabó Csaba:* Mindszenty József veszprémi püspök letartóztatása és fogsága Sopronban 1944-45-ben. = Soproni szemle. 2006. 1. p. 3-23.

371. *Tulipán Éva:* A Magyar Néphadsereg 1956-os vesztesége. = Hadtört. közlem. 2006. 3. p. 714-766.

Helytörténet

372. Az 1956-os forradalom és megtorlás Heves megyei dokumentumai. Összeáll., a bevezetést, az időrendi táblázatot és a jegyzeteket kész. Cseh Zita. Eger, Heves M. Lvt., 2006. 480 p. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai, 12.)

373. Nagyapáink forradalma... Interjúk, visszaemlékezések az 1956-os forradalom Zala megyei eseményeiről.[Szerk., a szöveget gond. és a jegyzeteket írta Kiss Gábor]. Zalaegerszeg, Deák F. M. Kvt., 2006. 89. [2] p. ill.

374. *Bank Barbara:* Az 1956-os forradalom Sopronban. = Soproni szemle. 2006.3. p. 249-281.

375. *Böör László:* Pest megye a forradalomban. = História. 2006. 8-9. p. 45-46.

376. *Csorba Csaba:* Palota ostromának emléke, 1566. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 3. p. 35-37.

377. *Dénes József:* Szolgagyőr vára. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 6. p. 18-20.

378. *Domokos György:* Hadmérnöki vita Szatmárról a XVII. század második felében. = Hadtört. közlem. 2006. 4. p. 1059-1071.

379. *Dupka György:* '56 és Kárpátalja. Hatásvizsgálat hivatalos iratok, vallomások tükrében. Ungvár, Budapest, Intermix, 2006. 143 p. ill. (Kárpátaljai magyar könyvek)

380. *Ferenczy Sándor József:* Kelnek vára. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 4. p. 38-39.

381. *Gál-Mlakár Viktor:* Zemplén ismeretlen vára: a komlóskai Pusztavár. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 6. p. 12-14.
382. *Hangodi László, Paál József:* A csobánci vár múltja, jelene és jövője. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 4. p. 16-18.
383. *Hudra László:* Szolnok bombázása 1944. = Hadak útján. 505. 2006. p. 14-16.
384. *Irásné Melis Katalin:* 13. századi kisvárak Budapest területén. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 6. p. 8-11.
385. *Jánkfalvi Zoltán:* Tévedések végjátéka. Célpont: Hajdúböszörmény. = Aranysas. 2006. 7. p. 52-55.
386. *Kápolnay Zoltán:* Szársomlyó 750 éves vára. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 3. p. 38-39.
387. *Karczag Ákos, Szabó Tibor:* Árpád-kori várak Dél-Erdély határán. 1-3. r. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 2. p. 14-17., 3. p. 12-15., 4. p. 11-13.
388. *Karczag Ákos:* Az egri hős nyomában Dobóruszkán. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 6. p. 21-24.
389. *Karczag Ákos, Szabó Tibor:* Rejtőzködő gömöri várak. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 1. p. 32-34.
390. *Karczag Ákos:* Várak Split környékén. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 4. p. 40-43.
391. *Kenyeres Dénes:* A kecskeméti katonai repülés története a kezdetektől a Gripenig. Kecskemét, Szerző, 2006. 440 p. ill.
392. *Marossy Endre:* Várad vára. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 1. p. 22-24.
393. *Mihály János:* Lövéte 1848-1849-ben. Székelyudvarhely, Udvarhelyszék Kult. Egyes., 2006. 48 p. ill. (Lövétei helytörténeti füzetek, 3.)
394. *Molnár András:* Nemzetőrök, honvédek, hadmozdulatok. Lendva-vidék a szabadságharcban, 1848-1849. Lendva , M. Nemzetiségi Műv. Int., 2006. 133 p. (Lendvai füzetek = Lendavski zvezki, 19.)
395. *Nyakas Miklós:* Bocskai kiáltványa Sopron vármegye rendjeihez. = Soproni szemle. 2006. 2. p. 175-193.
396. *Oláh András Pál:* A szolnoki vasúti híd elleni, 1944. szeptember 5-i amerikai légitámadás. = Hadtört. közlem. 2006. 1. p. 71-84.
397. *Ökrész Károly:* Temerin a magyar szabadságharcban. A korabeli emlékiratok, naplók, hírlapcikkek tükrében. Újvidék, Forum, 2006. 163 p. ill.
398. *Paál József:* Hegyesd vára. Rekonstrukciós elképzelések. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 2. p. 8-10.
399. *Pászti László:* Károlyváros (Karlovac) erődje. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 2. p. 18-21.
400. *Rabár Ferenc:* Batthyány Kázmér, az eszéki vár kormánybiztosa. = Gróf Batthyány Kázmér (1807-1854) emlékezete. [Pécs], Baranya M. Lvt., 2006. p. 93-108.
401. *Rozs András:* A „doktorok forradalma" és a „mecseki láthatatlanok." = História. 2006. 8-9. p. 46-47.
402. *Rózsafi János:* Amikor el kell menni katonának... Adonyiak az I. világháborúban. [Adony], „Adonyért" Alapítv., 2006. 105, [14] p. ill. (Adonyi füzetek, 1.)
403. *Sršan, Stjepan:* Az eszéki vár és Batthyány Kázmér 1848-1849-ben. = Gróf Batthyány Kázmér (1807-1854) emlékezete. [Pécs], Baranya M. Lvt., 2006. p. 109-128.
404. *Szabó Zsombor:* Újlak és Zimony a XV-XVI. században. = Bácsország. 2006. 2. p. 40-44.
405. *Szakolczai Attila:* Forradalom és szabadságharc Győr-Sopron megyében, 1956. Győr, Győr Megyei Jogú Város Lvt., 2006. 113 p. ill.
406. *Szalai István, G.:* Hősök voltak s azok is maradnak. Szülőfalum, Szigetmonostor férfiai az első és második világháborúban. Gyűjt. és írta G. Szalai István. [Szigetmonostor], Szerző, 2006. 127 p. ill.
407. *Szatanek József:* Zrínyieknek büszke vára: Csáktornya. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 1. p. 38-40.
408. *Szatmári Tamás:* Árva vára. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 1. p. 41-43.
409. *Szatmári Tamás:* Szklabinya vára. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 1. p. 41-43.
410. *Szénásiné Harton Edit:* Az 1956-os forradalom és szabadságharc bácsalmási eseményei. = Bácsország. 2007. 3. p. 32-35.
411. *Szijj Jolán:* Salgótarján, 1919. = Ad acta. 2005. Budapest, Hadtörténelmi Lvt., 2006. p. 110-139.
412. *Takács Tibor:* A budai vár. = Új honvédségi szemle. 2006. 6. p. 122-129.
413. *Takács Tibor:* A cseszneki vár. = Új honvédségi szemle. 2006. 3. p. 130-135.
414. *Takács Tibor:* Csobánc vára. = Új honvédségi szemle. 2006. 1. p. 117-122.
415. *Takács Tibor:* Az esztergomi vár. = Új

honvédségi szemle. 2006. 8. p. 95-102.

416. *Takács Tibor:* A nagyvázsonyi vár. = Új honvédségi szemle. 2006. 3. p. 108-113.

417. *Takács Tibor:* A sümegi vár. = Új honvédségi szemle. 2006. 2. p. 75-81.

418. *Takács Tibor:* A tatai vár. = Új honvédségi szemle. 2006. 5. p. 126-132.

419. *Takács Tibor:* A visegrádi vár. = Új honvédségi szemle. 2006. 7. p. 130-137.

420. *Winkler Gusztáv:* A magyaróvári erődrendszer rekonstrukciója. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 2. p. 11-13.

421. *Zoltán Márta:* Egy különös terület - Gibraltár. = Új honvédségi szemle. 2006.11. p. 105-118.

422. *Zulauf Gyöngyi:* A solymári középkori vár. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 5. p. 4-7.

Életrajzok, visszaemlékezések

423. 1956 emlékezete. = Hadifogoly híradó. 2006. 3. p. 5-6.

424. Dokumentumok gróf Batthyány Kázmér közéleti tevékenységéről. [Dok. gyűjtés, vál., bev., függ., szerk. Füzes Miklós.] Pécs, Baranya M. Lvt., 2006. 240 p. (Tanulmányok és források Baranya megye történetéből, 14.)

425. Az első nő a világűrben. A Vosztok női űrhajóscsoportjának története. [Ford.] Aranyi László. 1-2. r. = Haditechnika. 2006. 5. p. 36-40., 49., 6. p. 54-56.
Tereskova, Valentina

426. A forradalom emlékezete. Személyes történelem. Az Oral History Archívum interjúi alapján összeáll. Molnár Adrienne, Kőrösi Zsuzsanna, Keller Márkus, Budapest, 1956-os Int., 2006. 374 p.

427. Gál Sándor életrajza, avagy a székely ezredes, ki nem engedett a 48-ból. Előszó: Egyed Ákos. Kísérő tanulmány és kronológia Csikány Tamás. Ford. és utószó Zágoni Zsolt. Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2006. XIII, 172 p. ill. (Biblioteca Transsylvanica, 49.)
A fordítás alapjául szolgáló mű: Biografia di Alessandro Gál capo militare della Nazione de'Siculi iu Transilvania negli anni 1848, e 1849. Comp. Antonio D. Schneider, Alessandro de Halász, Carlo Viola de Pécsvárad. - Napoli, 1861.

428. Naplók, interjúk '56-ról. Összeáll. és szerk. Sümegi György, közrem. Sümeginé Tóth Piroska]. Budapest, Enciklopédia, 2006. 229 p. ill.

429. Ungarnaufstand 1956. Zeitzeugen und Revolutionäre blicken nach 50 Jahren zurück. [Red.kom. Miklós Török et al.], Marosvásárhely, Lyra, 2006. 203 p. ill.

430. *Almár Iván:* Repülők és rakéták. 125 éve született Kármán Tódor. = Aero magazin. 2006. 5. p. 44-45.

431. *Baló Zoltán:* A Magyarországon internált lengyel katonák történetéhez. Vitéz Baló Zoltán ezredes visszaemlékezése, 1939-1944. = Hadtört. közlem. 2006. 1. p. 165-202.

432. *Balogh Judit:* Egy székely nemesi karrier a 17. században. Lippai András, a székely hadnagy története. = Századok. 2006. 4. p. 973-984.

433. *Barna Sándor:* Alázatosan jelentem. Háborús visszaemlékezéseim. Tiszaalpár, Szerző, 2006. 101 p. ill.

434. *Bassett, Richard:* Hitler kémfőnöke. A Canaris-rejtély. „A világ legveszélyesebb hírszerzője." Pécs, Alexandra, 2006. 303 p., [16] t. ill.
Eredeti cím: Hitler's Spy Chief.

435. *Becze Csaba:* Elfelejtett hősök. A Magyar Királyi Honvéd Légierő ászai a II. világháborúban. [Nagykovácsi], Puedlo, [2006]. 199 p. ill.

436. *Békés Márton:* Egy vidéki „újságkirály" sorsa. Lingauer Albin (1877-1962) politikai pálya-vázlata és népbírósági pere. 1-2. r. = Vasi szemle. 2006. 1. p. 15-34. 2. p. 171-185.

437. *Benedek Sándor:* Frontnapló. - - fronton töltött ideje és kalandjainak nehézségei, 1943. május hó 15 - 1944. december hó 21. [Szerk. Sallai Károlyné Benedek Katalin], Túrkeve, Beklen a Nagykunsági Civil Társadalomért Alapítv., 2006. 90 p. ill.

438. *Bérces Lajos:* Napló a II. világháborúból. [Szerk. Tóth Sándor]. Szabadszállás, Petőfi Baráti Kör, 2006. 72 p. ill.

439. *Béres Katalin:* „Sívó évek alján." Történetek az ötvenes évekből. Zalaegerszeg, Zala M. Múz. Ig., 2006. 168 p.

440. *Bonhardt Attila:* A magyar rohamtüzérség szíve és feje. Döce és Bill apó katonái. = Regiment. 2006. 2. p. 27-29.
Barankay József, Billnitzer Ernő

441. *Czirók Zoltán:* Kiegészítések Grosschmid István életrajzához. = Ad acta. 2005. Budapest, Hadtörténelmi Lvt., 2006. p. 93-95.
442. *Czirók Zoltán:* Óceánrepülő a fronton. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei. 2006. Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2006. p. 205-210.
Endresz György
443. *Damó Elemér:* Nyolcvan év honvédség. = Új honvédségi szemle. 2006.11. p. 119-133.
444. *David, Dennis:* 1956. Világoskék Pimpernel. Életem története. Debrecen, Hajja és Fiai, 2006. 239 p., [16] t. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: My Autobiography.
David, Dennis „Hurricane"
445. *Deák Attila:* Sébastien Le Prestre de Vauban. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 1. p. 19-21.
446. *Ember Mária:* Mindent késve. 1956-os naplójegyzetek és feljegyzések. Budapest, Noran, 2006. 192 p. (Ember Mária művei)
Naplójegyzetek 1956. október 24-31.
447. *Eszes Máté:* A barna kámzsás barát. = Új honvédségi szemle. 2006. 11. p. 77-94.
Kapisztrán János
448. *Etényi Nóra, G., Horn Ildikó, Szabó Péter:* Koronás fejedelem. Bocskai István és kora. Budapest, General Press, [2006]. 247 p. ill.
449. *Farádi Veres Sándor:* Visszaemlékezéseim. Sárvár, Huszár Múz. Baráti Kör, 2006. 86 p. ill.
450. *Farkas Tímea:* Ratko Mladić: a háborús bűnös, a politikus, a hadvezér. = Válogatás a hadtudomány doktoranduszainak tanulmányaiból. Budapest, ZMNE, HM Humánpolitikai Főosztály, 2006. p. 47-51.
451. *Feith László:* Korzikától Szent Ilonáig. = M. honvéd. 2006. 22. p. 20.
Napóleon, I.
452. *Feith László:* Különleges párbaj Sztálingrád poklában. = M. honvéd. 2006. 10. p. 20.
Zajcev, Vasilij
453. *Feith László:* Ragyogó pályafutás, dicstelen vég. = M. honvéd. 2006. 28. p. 20.
Fonck, René Paul
454. *Fekete István, Gy.:* Egy pilótasors valósága. = Honvéd altiszti folyóirat. 2006. 4. p. 64-67.
455. *Fiziker Róbert:* A Rudolf Hess -rejtély. = Élet és tud. 2006. 19. p. 586-589.
456. *Fohrmann, Petra:* A propagandaminiszter gyermekei. A Goebbels-gyermekek nevelőjének visszaemlékezései az 1943 és 1945 közötti évekre. Budapest, Dóm, 2006. 88, [3] p. ill.
Eredeti cím: Die Kinder der Reichsministers. Erinnerungen einer Erzieherin an die Familie Goebbels, 1943-45.
457. *Fursenko Aleksandr; Afiani, Vitalij:* Sztálin utolsó éve és halála. = Múltunk. 2006. 2. p. 164-176.
458. *Für Lajos:* Bevérzett mámor. 1956. Budapest, Kairosz, 2006. 191 p. ill.
459. *Gömöri Endre:* Utazás két forradalom között. Varsó és Budapest október 18-november 4. - egy rádiós szemével. = Népszabadság. 2006. 244/2. Hétvége. p. 8-9.
460. *Haász János:* „Tettem valamit a hazámért." Budapest, Szerző, 2006. 128 p. ill.
461. *Hahner Péter:* Az Egyesült Államok elnökei. 2. átdolg. bőv. kiad. Budapest, Maecenas, 2006. 431 p. ill.
462. *Hegedüs Antal:* Kapisztrán Szent János és Nándorfehérvár. = Bácsország. 2006. 2. p. 24-27.
463. *Hermann Róbert:* Reform, Revolution, Emigration. Leben und Werk des ungarischen Staatsmannes Lajos Kossuth. Herne, Schäfer, 2006. 196, [18] p. ill.(Studien zur Geschichte Ungarns, 10.)
464. *Horváth Zoltán:* A légi háború profétái. 1. r., A keresztapa Giulio Doulhet. = Aranysas. 2006. 1. p. 48-52.
465. *Horváth Zoltán:* A légi háború profétái. [2. r.] A kőszívű ember. Hugh Montague Trenchard, a Royal Air Force atyja. = Aranysas. 2006. 2. p. 50-55.
466. *Horváth Zoltán:* A légi háború profétái. 3. r., A jenki fenegyerek William „Billy" Mitchell. = Aranysas. 2006. 1. p. 48-52.
467. *Jósa Iván:* Katona voltam 1956-ban. Visszaemlékezés. Budapest, Honvéd Hagyományőrző Egyes., 2006. 103 p.
468. *Kacsó Lajos:* Boconádi Szabó József emléke. 1-2. r.= M. honvéd. 2006. 29. p. 18-19., 31. p. 22.
469. *Kincses Gyula:* Háború volt. = Ad acta. 2005. Budapest, Hadtörténelmi Lvt., 2006. p. 163-175.
470. *Konok Péter:* Comandante Che Guevara. = Rubicon. 2006. 8. p. 26-41.
471. *Kővári Béla:* Magyar holokauszt. Kővári Béla naplója. [Szöveggond. Lukáts János]. Pomáz, Kráter Műhely Egyes., 2006. 104, [16] p.ill.

472. *Kurucz György:* Kényszer és szolgálat. Portrévázlat Festetics Györgyről. = Századok. 2006. 6. p. 1341-1375.
473. *Lőrincz Kálmán:* Lánctalppal írt életút. A szél kihívására a fa gyökereivel válaszol... = Regiment. 2006. 2. p. 46-49.
474. *Mader, Hubert Michael:* Raimund Fürst Montecuccoli und die Schlacht von St. Gotthard-Mogersdorf im Jahr 1664: eine Bewährungsprobe Europas. = Österreichische militärische Zeitschrift. 2006. 3. p. 307-322.
475. *Mikita István:* Mit ér az ember, ha paraszt? Válasz Veres Péternek Odaátra. [Szöveggond., jegyzetek Szabó Ferenc]. Békéscsaba, Biharugra, Békés M. Kvt., 2006. 165 p.
476. *Murányi Gábor:* Egy epizodista főszerepe. Lajos Iván történész élete és halála. Budapest, Noran, 2006. 315 p., [15] t. ill
477. *Nagy Levente:* Rebellis barbárok és nagylelkű hősök. Luigi Ferdinando Marsili nézetei a Habsburg és az Oszmán Birodalomról. = Hadtört. közlem. 2006. 2. p. 303-324.
478. *Názer Ádám:* A lovagkirály. Oroszlánszívű Richárd. = Rubicon. 2006. 8. p. 58-65.
479. *Németh Csaba:* Maróti János, a gyulai vár építtetője. [Gyula], Erkel F. Múz. Barátainak Egyes., 2006. 80 p. (Múzeumi füzetek, 1.)
480. *Németh Ferenc:* Dugovics Titusz, a nándorfehérvári csata hőse. = Bácsország. 2006. 2. p. 34-35.
481. *Németh Ferenc:* Hat év a Honvéd Térképészeti Intézetben, 1950. október 2. - 1956. november 17. = Térképvilág. A Magyar Térképbarátok Társulata első negyedszázada, 1981-2006 Budapest, M. Térképbarátok Társ., 2006. p. 69-142.
482. *Németh György:* A tábornok, aki ezredes volt. Gál Sándor (1817-1871) tábornoki kinevezése. = Hadtört. közlem. 2006. 2. p. 483-500.
483. *Németh István:* A Harmadik Birodalom Napkirálya: Göring. A nácik második embere. = Rubicon. 2006. 5-6. p. 94-107.
484. *Németh István:* Heinrich Himmler. A Harmadik Birodalom főinkvizitora. = Rubicon. 2006.10. p. 6-27.
485. *Papp Izabella:* „Volt egy Szentkirályi főkapitánya a jász kun népnek..." Adatok Szentkirályi Móric és a jászkunok kapcsolatához, 1848-49. = Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár évkönyve. 21. Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok M. Lvt., 2006. p. 231-269.
486. *Pethő Sándor:* Görgey Artur. [A hadműveleteket leírta Julier Ferenc]. Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2006. 322 p. ill. (Studia militaria hungarica, 2.)
Eredeti kiad.: Génius, é.n.
487. *Pihurik Judit:* Emlékiratok a Délvidék visszacsatolásáról 1941-1944. = Bácsország. 2006. 1. p. 43-49.
488. *Pünkösti Árpád:* Az elveszejtett hadsereg. = Népszabadság. 2006. 36/2. Hétvége. p. 6.
489. *Radics Kornélia:* Dr. Hille Alfréd munkássága. = M. honvéd. 2006. 34. p. 20.
490. *Radó Sándor:* Dóra jelenti. [Szerk. Trom András]. 5. bőv. jav. és átszerk. kiad. [Budapest], Kossuth, 2006. 373 p., [8] t. ill.
491. *Sághy Marianne:* 550 éve történt a nándorfehérvári csoda. = Rubicon. 2006. 7. p. 8-9.
Kapisztrán János
492. *Sárközi Mátyás:* 1956 - magyarul, angolul, franciául. 1-2. r. = Élet és tud. 2006. 42. p. 1318-1320., 43. p. 1358-1359.
1., A mi forradalmunk. 2., Tapasztalat a jóról és a rosszról.
493. *Seres István:* Thököly Imre és Törökország. Budapest, Akad. K., Magyar-Török Baráti Társ., 2006. 289 p. ill.
494. *Seres Tóth Dezső:* Rádiós voltam a Donnál. [Budapest], Militaria, [2006.] 125. [2] p. ill.
495. *Solymosi József:* Zrínyi Ilona örökében. A munkácsi vár parancsnokai 1848-49-ben. = Ad acta. 2005. Budapest, Hadtörténelmi Lvt., 2006. p. 69-78.
Mezősy Pál
496. *Stefka István:* Ötvenhat 50 éve. Budapest, Kairosz, 2006. 319 p. ill.
Cikkek, riportok.
497. *Szaniszló József:* Népfelkelés Forradalom Megtorlás. Sefcsik István '56-os naplója. Kolozsvár, Művelődés, 2006. 204 p. ill.
498. *Szederjesi Cecília:* Zsidó nők a salgótarjáni vészkorszakról. = Múltunk. 2006. 3. p. 144-162.
499. *Szita Szabolcs:* Ujszászy István tábornok pályafutása. = Múltunk. 2006. 1. p. 4-30.
500. *Szokolay Tamás:* A kerek ernyő lovagjai. = Regiment. 2006. 1. p. 50-53.
501. *Tóth Eszter Zsófia:* Munkások és munkásnők '56-os megéléstörténetei. = Múltunk. 2006. 4. p. 250-267.
502. *Tóth Ferenc:* Le baron de Tott: un officier de Bercheny dans la défense de Constan-

tinople. = Vivat hussar. 2006. 41. p. 88-104.

503. *Tott, Francois de:* Török emlékek, tatár élmények. Szemelvények Francois de Tott emlékezéséből. [Ford. Nevfitu Éva.] = Vasi szemle. 2006. 1. p. 87-101.

504. *Török Béla:* Sorsfordító napok. Kiskörös, Tiszakécske, Csongád. = Aranysas. 2006. 10. p. 72-75.

505. *Ujságh Tibor:* 1956. = Hadifogoly híradó. 2006. 5. p. 3-4.

506. *Vámos György:* Náray Antal vallomása. = Múltunk. 2006. 3. p. 243-254.

507. *Weisz Ferenc:* Magyar huszárok a második világháborúban, 1939-1945. [Győr], [Győr-Moson-Sopron M. Lvt.], 2006. 250 p., [6] t. fol. ill. (Kiasalföldi szemle, 2.)

EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM

508. Hetven döntő csata az ókortól napjainkig. Szerk. Jeremy Black. Budapest, Athenaeum 2000, 2006. 304 p. ill.

509. *Buruma, Ian:* A modern Japán, 1853-1964. Budapest, Európa, 2006. 190 p. (Áttekintések)
Eredeti cím: Inventing Japan.

510. *Cziráki Zsuzsanna:* Az erdélyi szászok története. Kozármisleny, Imedias K., 2006. 317 p. ill. (Szomszédvárak)

511. *Davies, Norman:* Lengyelország története. Budapest, Osiris, 2006. 1040 p. ill.
Eredeti cím: God's Playground. A History of Poland.

512. *Falcsik Mária, Száray Miklós:* Mikor, hol, hogyan és miért történt Magyarországon? [70 esemény, amely sorsfordulót jelentett a magyar történelemben]. Budapest, Reader's Digest, 2006. 304 p. ill.

513. *Grant, Reg G.:* Csaták.A fegyveres küzdelem 5000 éves története. Budapest, Mérték, 2006. 360 p. ill.
Eredeti cím: Battle.

514. *Hahner Péter:* A régi rend alkonya. Egyetemes történet, 1648-1815. Budapest, Panem, 2006. 551 p. ill.

515. *Rostoványi Zsolt:* Együttélésre ítélve. Zsidók és palesztínok küzdelme a Szentföldért. Budapest, Corvina, 2006. 445 p. ill.

516. *Vocelka, Karl:* Ausztria története. Budapest, Corvina, 2006. 151 p. (Tudástár GEO könyvek)
Eredeti cím: Österreichische Geschichte.

A kezdetektől a XV. század végéig

517. Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Szerk. Laszlovszky József ... [et al.] Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2006. 331 p., CXLIV t. ill.

518. *Bárány Attila:* A keresztes lovagok és a zsidóság. = Rubicon. 2006. 8. p. 54-57.

519. *Csukovits Enikő:* Zsigmond király és császár, 1387-1437. A Luxemburgi dinasztia. = História. 2006. 2. p. 3-9.

520. *Denize, Eugen:* Românii şi căderea Mării Negre sub dominaţie Otomană. = Revista de istorie militara, 2006. 1-2. p. 45-53.

521. *Feith László:* A diadalra harangszó emlékeztet. = M. honvéd. 2006. 30. p. 21.

522. *Keresztes Lajos:* Szineváltozás. Ötszázötven éve vívta ki a győzelmet Hunyadi János Nándorfehérváron. = M. nemzet. 2006. 198. p. 31.

523. *Kertész István:* Hannibal „téli hadjárata." Róma legnagyobb ellenfele. = História. 2006. 2. p. 25-27.

524. *Király Péter:* A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszék, 2006. 259 p. ill. (Dimensiones culturales et urbariales Regni Hungariae, 10.)

525. *Kubinyi András:* Nándorfehérvártól Mohácsig. Kérdések és következmények. = Hadtört. közlem. 2006. 4. p. 923-941.

526. *Laczkovics Imre:* Tatától Nándorfehérvárig. = Bácsország. 2006. 2. p. 28-33.

527. *Major Balázs:* Az arab birodalom fénykora és bukása. Az iszlám a 7-14. században. = História. 2006. 3. p. 12-21.

528. *Mann Miklós:* Scipio. Budapest, Eötvös J. Kvk., 2006. 133, [11] p. ill.

529. *Marossy Endre:* A nándorfehérvári diadal, 1456. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 4. p. 19-21.

530. *Maróth Miklós:* Az iszlám születése. Kr. u. 6-7. század. = História. 2006. 3. p. 6-12.

531. *Petrovics István:* A délvidék és a török veszély: a nándorfehérvári diadal és előz-

ményei. = Bácsország. 2006. 2. p. 11-19.

532. *Popovic, Marko:* Az 1456-os nándorfehérvári győzelem. = Bácsország. 2006. 2. p. 2-10.

533. *Regan, Geoffrey:* Az első keresztes vitéz. Budapest, General Pr., [2006.] 376 p., [16] t. ill. (Különleges könyvek)
Eredeti cím: First Crusader. Byzantinum's Holy Wars.
Hérakleiosz bizánci császár

534. *Sághy Marianne:* Nők a keresztes háborúban. = Rubicon. 2006. 8. p. 50-53.

535. *Sághy Marianne:* A templomosok titkai. A vörös barátok. = Rubicon. 2006. 5-6. p. 92-93.

536. *Szlávik Gábor:* Traianus útja a hatalomba. Egy antik rendszerváltás története. Budapest, Új Mandátum, 2006. 338 p. (Kréné. Ókori források, ókortörténeti tanulmányok, 7.)

537. *Thuróczy János:* A magyarok krónikája. (Részletek) = Bácsország. 2006. 2. p. 20-23.
Kapisztrán János és a Nándorfehérvári ostrom.

538. *Torma Béla:* A 907. évi pozsonyi csata - a magyarság első ismert honvédő háborújának döntő ütközete. 1-2. r.= Felderítő szemle. 2006. 1. p. 128-143., 2. p. 141-167.

539. *Torma Béla:* Gondolatok a 907. évi pozsonyi csatát megörökítő források hitelességéről. = Felderítő szemle. 2006. 3. p. 138-159.

540. *Tősér Márton:* Bizánci terjeszkedés a X. században - ostromtechnikák elméletben és gyakorlatban. = Hadtört. közlem. 2006. 2. p. 459-482.

541. *Úri Ferenc:* A nándorfehérvári csata. = Bácsország. 2006. 2. p. 36-39.

542. *Varga Mihály:* Világra szóló diadal 1456-ban. = Új honvédségi szemle. 2006. 10. p. 124-126.

543. *Veszprémy László:* Keresztes lovagrendek. = Rubicon. 2006. 8. p. 42-47.

XVI–XVII. század

544. Mohács. Szerk. B. Szabó János. Budapest, Osiris, 2006. 637 p. ill. (Nemzet és emlékezet)

545. Székely népesség-összeírások, 1680-1692. Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi Demény Lajos. Marosvásárhely, Mentor, 2006. 415 p.

546. *Csorba Csaba:* Európai szenzáció 550 éve: Nándorfehérvár megvédése. = M. múzeumok, 2006. 3. p. 25-27.

547. *Deák Antal András:* Térképen üzen a hatalom. = Élet és tud. 2006. 50. p. 1578-1579.
Giovanni Visconti „Erdély" térképe 1699-ből.

548. *Feith László:* Nyert helyzetből csúfos megfutamodás. = M. honvéd. 2006. 48. p. 20.
Mezőkeresztes, 1596.

549. *Fodor Pál:* Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16-17. század fordulóján. Budapest, História, MTA Történettud. Int., M.-Török Baráti Társ., 2006. 371 p. (História könyvtár. Monográfiák, 21.)

550. *Hideg Kornél:* Csata Nagyharsány körül. [S. l.], Szerző, 2006. 240 p. ill.

551. *Horváth Mátyás:* Nándorfehérvár eleste 1521-ben. = Bácsország. 2006. 2. p. 46-51.

552. *Kármán Gábor:* Bellum Iustum - érvelések II. Rákóczi György háborúiban. = Századok. 2006. 4. p. 939-971.

553. *Molnár Mónika, F.:* Tárgyalási technikák és hatalmi játszmák. A Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti határ meghúzása a karlócai békét követően. = Századok. 2006. 6. p. 1475-1502.

554. *Pálffy Géza:* A modern hadtörténetírás további kutatásra váró iratanyagáról. Az Udvari Haditanács XVI-XVII. századi iratai. = Hadtört. közlem. 2006. 2. p. 538-559.

555. *Pászti László:* Esztergom 1595. évi visszafoglalása. = Várak, kastélyok, templomok. 2006. 4. p. 29-32.

556. *Sahin-Tóth Péter:* Ad astra. - - tanulmányai. Szerk. Oborni Teréz. [Budapest], ELTE Eötvös K., Allia, 2006. 396 p. ill.

557. *Sudár Balázs:* Kanizsa 1601. évi ostroma török szemmel. = Hadtört. közlem. 2006. 4. p. 1025-1058.

558. *Simon Éva, Sz.:* A hódoltságkori török paleográfia tréfája vagy egy renegát írnok ügyeskedése? Egy különleges forrás a kanizsai védelmi övezet hatékonyságáról 1586 őszéről. = Századok. 2006. 4. p. 1045-1060.

559. *Szabó András:* „Téged Isten dicsérünk." Bocskai István, Erdély és Magyarország fejedelme. Budapest, Kálvin, 2006. 191 p. ill.

560. *Trassard, François:* Hétköznapi élet a Napkirály korában. Budapest, Corvina, 2006. 192 p. ill. (Mindennapi történelem) Eredeti cím: La vie des francais au temps du Roi-Soleil.

561. *Újváry Zsuzsanna, J.:* „De valamíg ez világ fennáll, mindennek szép koronája fennáll." A vezekényi csata és Esterházy László halála. = Hadtört. közlem. 2006. 4. p. 943-972.

XVIII. század

562. *Bene Sándor:* Acta Pacis - Béke a muzulmánokkal. Luigi Ferdinando Marsili terve a karlócai béke iratainak kiadására. = Hadtört. közlem. 2006. 2. p. 329-372.

563. *Feith László:* Nándorfehérvár - 1717. = M. honvéd. 2006. 34. p. 19.

564. *Feith László:* Rákóczi utolsó csatája. = M. honvéd. 2006. 34. p. 19.
Romhány, 1711.

565. *Feith László:* A turini csata. = M. honvéd. 2006. 38. p. 20.

566. *Höbelt, Lothar:* The Impact of the Rákóczi Rebellion on Habsburg Strategy: Incentives and Opportunity Costs. = War in History. 2006. 1. p. 2-15.

567. *Kórizs József:* A redempciótól Feketehegyig. = Bácsország. 2006. 1. p. 15-16.

568. *Lázár Balázs:* Mantova visszafoglalása a második koaliciós háború idején, 1799. július 5 - július 30. = Hadtört. közlem. 2006. 2. p. 415-457.

569. *Oross András:* Végvárakból kaszárnyák. A Budai Kamarai Adminisztráció szerepe Magyarország új katonai berendezésében a 17-18. század fordulóján. = Századok. 2006. 6. p. 1441-1473.

570. *Poór János:* Az osztrák örökösödési háború. Budapest, Maecenas, 2006. 227, [11] p.

571. Sipos Ferenc: Vizsgálat az Ungváron keménykedő nemesség ellen,1704. = Hadtört. közlem. 2006. 4. p.1073-1087.

XIX. század – 1914-ig

572. Hrvatski politicki pokret 1848-1849. Izabrani dokumenti. Uvod. studija i izb. dokumenata: Tomislav Markus. = Fontes. Izvori za hrvatsku povijest, 12. 2006. p. 9-350.

573. *Ács Tibor:* Egy tudós katona reformgondolatai a katonaság átalakításáról. = Új honvédségi szemle. 2006. 10. p. 107-119.
Mészáros Lázár

574. *Csetri Elek:* Az 1809. évi erdélyi nemesi inszurrekció. = Európa és Erdély. Tanulmányok és források. Kolozsvár, Kriterion, 2006. p. 215-255.

575. *Csetri Elek:* A carbonari mozgalom hazai visszhangjáról és hatásáról. = Európa és Erdély. Tanulmányok és források. Kolozsvár, Kriterion, 2006. p. 256-302.

576. *Csetri Elek:* „Katonának tött az átok." Verbuválás és katonafogás Erdélyben a francia és napóleoni háborúk idején, 1792-1815. = Európa és Erdély. Tanulmányok és források. Kolozsvár, Kriterion, 2006. p. 158-209.

577. *Erdődy Gábor:* „Én csak fáklyatartó voltam." Kossuth Lajos, a magyar polgári forradalom és szabadságharc irányítója, 1848-1849. Budapest, ELTE Eötvös K., 2006. 246 p. ill.

578. *Feith László:* Kétnapos ütközet Kápolnánál. 1-2. r. = M. honvéd. 2006. 8. p. 20., 9. p. 20.

579. *Feith László:* A szabadságharc legnagyobb diadala. 1-2. r. = M. honvéd. 2006. 14. p. 20., 16. p. 20.
Buda, 1849.

580. *Gergely András:* Kossuth levele Mezőtúrról, 1849. július 27. = Századok. 2006. 3. p. 609-633.

581. *Hermann Róbert:* Kossuth és a magyar hadügy 1848-49-ben. = Kossuth Lajos, „a magyarok Mózese."A Magyar Történelmi Társulat ... [et al.] 2002. szeptember 25-26-án Debrecenben rendezett tudományos tanácskozásának előadásai. Budapest, Mundus, 2006. p. 138-176.

582. *Hermann Róbert:* Kossuth és Görgei között - Ludvigh János kormánybiztosi jelentései 1849-ből. = Századok. 2006. 3. p. 671-750.

583. *Holmes, Richard:* A napóleoni háborúk kora. Pécs, Alexandra, 2006. 80 p. ill. Beragasztott, ill. kivehető faximile mellékletekkel.
Eredeti cím: The Napoleonic Wars Experience.

584. *Izsák Norbert:* Szépülő messzeség. Napóleon és a magyarok. = HVG. 2006. 31. p. 71-73.

585. *Katona Tamás:* 1848 tavasza. 1-2. r. = Élet és tud. 2006. 10. p. 294-296. 11. p. 330-332.
1., Hol voltak a katonák? 2., Görgey és Klapka.

586. *Kedves Gyula:* A szolnoki diadal. „A nagy eredmények kezdete..." = Regiment. 2006. 2. p. 55-59.

587. *Kemény Krisztián:* Adalékok az 1848-ban a frankfurti német nemzetgyűléshez küldött magyar követség történetéhez. = Ad acta. 2005. Budapest, Hadtörténelmi Lvt., 2006. p. 57-68.

588. *Kincses Gyula:* Katonadolog. = Ad acta. 2005. Budapest, Hadtörténelmi Lvt., 2006. p. 79-87.
Hadkötelesek házasságkötési kérelmei a pocsaji görögkeleti egyházközség iratanyagában.

589. *Kovács István:* „Együtt harcolánk veletek." A lengyel légió a magyar szabadságharcban. = História. 2006. 1. p. mell. I-IV.

590. *Massoneri, Gustavo:* Történelmi adalékok az 1848-49-es magyarországi függetlenségi háborúról. [Ford. Száraz Orsolya.]. [A függelékben szereplő szövegeket ford. a jegyzeteket és a kísérő tanulmányt írta Pete László]. Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2006. 361 p. (Studia militaria hungarica)
Eredeti cím: Cenni storici della guerra dell'independenza d'Ungheria nel 1848-49. Fiume, Mohovich, 1898.

591. *Miskolczy Ambrus:* Elmaradt nyílt vita az utolsó magyar nemesi felkelésről. Kossuth Lajos ismeretlen magánlevele Kisfaludy Sándor nyílt levelének ügyében. = Hadtört. közlem. 2006. 1. p. 109-119.

592. *Oláh Lajos, Szabó József János:* Fényes szurony, rózsafa a nyele... Nagykunsági katonák az Osztrák-Magyar Monarchiában, 1868-1918. Budapest, Timp, 2006. 176 p. ill. (Timp - Militaria, 6.)

593. *Pollmann Ferenc:* The Dual Alliance and Austria-Hungary's Balkan Policy. = Multinational Operations, Alliances, and International Military Cooperation: Past and Future. Prodeedings of the Fifth Workshop of the Partnership for Peace Consortium's Military History Working Group, Vienna, Austria, 4-8 April 2005. Washington, Center of Military History US Army, 2006. p. 47-52.

594. *Szabó Lajos, H.:* Az 1848-49. évi polgári forradalom és szabadságharc eseményeinek időrendi táblázata, 1848-1849. Pápa, Szerző, 2006. 201 p. ill. (Héra sorozat, 7.)

595. *Vizi László Tamás:* The Military Role of the Hungarian Nobility in the French War of 1805. = Revue internationale d'histoire militaire. Acta. 31. Congreso internacional de historia militar, Madrid, 2005. p. 179-190.

XX. század

596. *Bottlikné Kárász Aranka:* „Megbűnhődte már e nép..." Emlékezések a XX. századról. Budapest, Szerző, [2006.] 378 p., [18] t. ill.
Írások, beszélgetések, naplórészletek.

597. A XX. század nagy beszédei. [Ford. Bart Dániel et al.] [Budapest], Agave Kv., 2006. 316 p.

598. *Churchill, Winston L. S.:* Sohase engedjetek! - - legjobb beszédei. Vál. és szerk. ... Winston S. Churchill. Budapest, Európa, 2006. 425 p.
Eredeti cím: Never Give In! The Best of Winston Churchill's Speeches.

599. *Farkas Tímea:* A nemzetté válás problémája Bosznia-Hercegovinában a 20. században. = Válogatás a hadtudomány doktoranduszainak tanulmányaiból. Budapest, ZMNE, HM Humánpolitikai Főosztály, 2006. p. 34-46.

600. *Jordán Gyula:* Kína modernizációja. = História. 2006. 1. p. 5-14.

601. *Kovács István:* Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél. A XX. századi lengyel történelem sorsfordulói. Budapest, Európa, 2006. 650 p.

602. *Szak Andrea:* Koszovó és a térség változásokra készül. = Új honvédségi szemle. 2006. 1. p. 95-107.

603. *Vastagh László:* Jugoszlávia széthullásának történelmi előzményei. = M. honvéd. 2006. 42. p. 14-15.

604. Der Erste Weltkrieg im Alpenraum. Erfahrung, Deutung, Erinnerung. Hrsg. von Hermann J. Kuprian, Oswald Überegger, Innsbruck, Wagner, 2006. 480 p. ill. (Veröffentlichungen des Südtiroler Landesarchivs, 23.)
605. Die vergessene Front - der Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung. Im Auftr. des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes hrsg. von Gerhard P. Gross. Paderborn [u.a.], Schöningh, 2006. VIII, 414 p. ill. (Zeitalter der Weltkrieg, 1.)
606. *Cornish, Nik:* The Russian Army and the First World War. Stroud [Gloucestershire], Spellmount, 2006. VIII. 247 p. ill.
607. *Czirók Zoltán:* A polgári és a katonai repülés kezdetei Szombathelyen, 1911-1921. Szombathely, Savaria Univ. Pr., 2006. 131 p. ill.
608. *Giurcă, Ion:* Probleme teritoriale românești în discuția marilor puteri, 1914-1918. = Revista de istorie militara, 2006. 5-6. p. 43-47.
609. *Keresztes Lajos:* Tartalék. Kilencven esztendeje indultak Erdély elfoglalásásra a román csapatok. = M. nemzet. 2006. 240. p. 36.
610. *Paál Vince:* A diplomácia „konyhájában." Gratz Gusztáv a breszt-litovszki béketárgyalásokon. = Századok. 2006. 1. p. 127-160.
611. *Stuckheil, Franz:* Drugie oblężenie Twierdzy Przemyśl. Przemyśl, Wyd. „Fort" – Tomasz Idzikowski, 2006. 112 p. ill. (Architectura et Ars Militaris, 10.)
Eredeti megj.: Die zweite Enschliessung der Festung Przemyśl. 1, Die Offensivperiode des Festung.
612. *Suba János:* Csehszlovák elképzelések Szlovákia déli határairól. = Térképvilág. A Magyar Térképbarátok Társulata első negyedszázada, 1981-2006. Budapest, M. Térképbarátok Társ., 2006. p. 45-54.

613. Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről. 3. köt., 1920-1921. Összeáll. és szerk. Ádám Magda és Ormos Mária. Budapest, Akadémiai K., 2006. 333 p.
A fordítás alapja: Documents diplomatiques français sur l'histoire du Bassin des Carpates, 1918-1932.
614. *Dombrády Lóránd:* A magyar katonai vezetés külpolitikai gondolkodása a két háború között. = Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században A VI. Hugarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22-26.) szimpóziumának anyaga Budapest, M. Történelmi Társ., 2006. p. 107-128.
615. *Halász Aladár:* A felvidéki szabadcsapatok és a soproni harcéták története. Soproni egyetemisták az önkéntes szabadcsapatokban 1938-ban. = Soproni szemle. 2006. 1. p. 62-83.
616. *Héjjas Jenő:* A nyugat-magyarországi felkelés. Kecskemétiek az 1921. évi nyugat-magyarországi harcokban. [Szerk. Bognár József]. [Utószó Bálint István János]. Budapest, M. Ház, 2006. 109 p. (Magyar Ház könyvek)
Alapkiadás: Kecskemét, Első Kecskeméti Hírlapkiadó, 1929.
617. *Horváth Zoltán:* A próbaháború. Franco tábornok megmentői. = Aranysas. 2006. 9. p. 64-69.
618. *Janek István:* Csehszlovák-magyar csatározások a diplomáciai kapcsolatokban 1938 és 1939 között. = Valóság. 2006. 7. p. 78-93.
619. *Konok Péter:* Polgárháború Spanyolországban 1936-1939. = Rubicon. 2006. 2-3. p. 20-27.
620. *Pastor, Peter:* Magyar-szovjet diplomáciai kapcsolatok 1935-1941: meghiúsult újbóli közeledés. = Századok. 2006. 1. p. 199-218.
621. *Püski Levente:* A Horthy-rendszer, 1919-1945. Budapest, Pannonica, 2006. 302 p. (Modern magyar politikai rendszerek)
622. *Réti Balázs:* A brit haditengerészet és a Mediterráneum a korabeli magyar források tükrében, 1935-1939. Budapest, Gondolat, 2006. 271 p. (Magyarország és a világ)
623. *Segedincev, Tatjana:* A szabadkai emigráció a két világháború között. = Bácsország. 2006. 1. p. 24-26.
624. *Seres Attila:* Szovjet diplomaták Magyarországon, 1924-1941. Sorsok, életutak és karrierek a szovjet külügyi szolgálat

történetéből. = Múltunk. 2006. 3. p. 35-70.

625. *Vitári Zsolt:* A „hosszú kések éjszakája." = Rubicon. 2006. 10. p. 36-40.

626. *Zsák Ferenc:* A spanyol polgárháború repülőeseményei. = Aero magazin. 2006. 5. p. 52-56.

1939–1945

627. Campaigns of World War II Day by Day. Ed. by Chris Bishop and Chris McNab, London, Amber Books, 2006. 256 p.ill.

628. *Ais, Hermann:* Das Ende am Plattensee. Die 44. Infanterie-Division „Reichsgrenadier-Division Hoch- und Deutschmeister" im Endkampf. Nürnberg, Kienesberger, 2006. 554 p.ill.

629. *Adonyi-Naredy Ferenc:* Hatvanöt évvel ezelőtt, 1941 július 1-én Magyarország belépett a második világháborúba. = Hadak útján. 507. 2006. p. 3-4.

630. *Amar, Tarik Cyril:* Szovjetizáció-hódítás és találkozás. = Múltunk. 2006. 1. p. 286-305.

631. *Balázs György:* Az angliai csata előestéje és nyitánya a magyar sajtó tükrében. = Valóság. 2006. 4. p. 56-67.

632. *Becze Csaba:* „A pokol tornácán..." A magyar királyi 2. honvéd hadsereg hídfőcsatái a Donnál, 1942. július-szeptember. Budapest, Paktum, 2006. 172 p. ill.

633. *Bonhardt Attila:* Lövegmentés a senki földjén. Szent Borbála segíts! = Regiment. 2006. 2. p. 16-19.

634. *Czettler Antal:* A II. világháború rejtett erővonalai. Budapest, Kairosz, 2006. 389 p.

635. *Feith László:* „A német delegáció lépjen az asztalhoz!" = M. honvéd. 2006. 19. p. 19.

636. *Feith László:* Sorsfordító ütközet a Midway-szigeteknél. = M. honvéd. 2006. 26. p. 20.

637. *Feith László:* Tragikus sivatagi menetelés. = M. honvéd. 2006. 18. p. 20.

638. *Fekete Imre:* Bombázó a pentelei határ fölött. 1-2. r. = Haditechnika. 2006. 5. p. 77-81., 6. p. 79-83.

639. *Fowler, Will:* Kurszk. A legfontosabb 24 óra. Debrecen, Hajja és Fiai, 2006. 192 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Kursk. The Vital 24 Hours.

640. *Fowler, Will:* Sztálingrád. A sorsdöntő 7 nap. Debrecen, Hajja és Fiai, 2006. 192 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Stalingrad. The Vital 7 Days.

641. *Földesi Margit, Stella Szonja:* Egy másik vesztes. Olaszország, 1943-1947. Budapest, Kairosz, 2006. 230 p. ill., térk.

642. *Frost, John:* Híd a messzeségben. [Debrecen], Gold Book, [2006]. 231 p., [16] t. ill.
Eredeti cím: A Drop Too Many.

643. *Fülöp Mihály:* Az Európai Tanácsadó Bizottság, 1943-1945. A németországi megszállási övezetek. = Múltunk. 2006. 1. p. 4-40.

644. *Göncz László:* Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941-1945. Lendva, M. Nemzetiségi Műv. Int., 2006. 309 p. ill.

645. *Gulyás Géza:* Vadászat a Bismarck csatahajóra. = Válogatás a hadtudomány doktoranduszainak tanulmányaiból. Budapest, ZMNE, HM Humánpolitikai Főosztály, 2006 p. 163-180.

646. *Haris Lajos:* Adalékok a Budapesten körülzárt magyar-német hadseregcsoport légi utánpótlásáról. = Haditechnika. 2006. 1. p. 68-70.

647. *Holló József Ferenc:* Vtoraâ vengerskaâ armiâ v boâh na Donu, 1942-43 gg. = Verhnij i Srednij Don v Velikoj Otečestvennoj vojne. Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii, Voronež, VGAU im. K. D. Glinki, 11-12 aprelâ 2005 g. Voronež, FGOU VPO VGAU, 2006. p. 37-55.

648. *Holmes, Richard:* A D-nap. A partraszállástól Párizs felszabadításáig. Pécs, Alexandra, 2006. 64 p. ill.
Mellékletben korabeli dokumentummásolatok, veteránok személyes beszámolóit tartalmazó angol nyelvű CD.
Eredeti cím: The D-Day: Experience.

649. *Horváth Mátyás:* Korpakenyér, facipő... = Bácsország. 2006. 1. p. 50-55.

650. *Horváth Zoltán:* Jéghideg pokol. A PQ-17-es konvoj tragédiája. = Regiment. 2006. 2. p. 38-42.

651. *Horváth Zoltán:* Olasz rulett. Ki az úr a tengerünkön? = Regiment. 2006.1. p. 36-40.

652. *Horváth Zoltán:* A pilóta pizsamában is pilóta. Pearl Harbor mellőzött hősei. = Aranysas. 2006. 12. p. 48-53.

653. *Jánkfalvi Zoltán:* Bombazápor. A kényszervetéstől a szőnyegbombázásig. = Regiment. 2006. 1. p. 26-29.

654. *Jánkfalvi Zoltán:* Életre-halálra! = Aranysas. 2006. 4. p. 54-58.
655. *Jánkfalvi Zoltán:* Ingabombázás. A Frantic Joe hadműveletek. 1-2. r. = Aranysas. 2006. 1. p. 56-59., 2. p. 56-59.
656. *Jánkfalvi Zoltán:* Kölcsönkenyér visszajár? Lend-lease, egy balul sikerült üzleti vállalkozás. = Aranysas. 2006. 6. p. 54-57.
657. *Jánkfalvi Zoltán:* Mítoszrombolók. Két nap, amikor Svájcot bombázták. = Aranysas. 2006. 8. p. 54-57.
658. *Jánkfalvi Zoltán:* Az úti célunk Varsó! = Aranysas. 2006. 3. p. 54-57.
659. *Lukacs, John:* Hitler és Sztálin. 1941. június. Budapest, Európa, 2006. 148 p.
Eredeti cím: June 1941. Hitler and Stalin.
660. *Máthé Áron:* Nyilaskonspiráció: szervezkedések a hatalom megragadására és megtartására. = Valóság. 2006. 5. p. 54-66.
661. *Németh István:* Terrorbombázások Németországban. = Rubicon. 2006.7. p. 38-73.
662. *Ottaway, Susan:* Hitler árulói. [A német ellenállás a Harmadik Birodalomban]. [Debrecen], Gold Book, [2006]. 231 p., [16] t. ill.
Eredeti cím: Hitler's Traitors.
663. *Pataky Iván:* Az inga első lendülése. Az amerikai 15. légi hadsereg „súlyos rohama." = Aranysas. 2006. 6. p. 72-76.
664. *Réti György:* A sasok országában. Albánia felszabadulásáról. = Élet és tud. 2006. 47. p. 1478-1480.
665. *Sárhidai Gyula:* Kiegészítés Budapest légi ellátásának történetéhez. = Haditechnika. 2006. 3. p. 61.
666. *Schmidt László:* Német aknarobbantó repülőgépek tevékenysége a Duna magyarországi szakaszán 1944-45-ben. = Haditechnika. 2006. 1. p. 72-76.
667. *Sipos Péter:* Egy régi legenda „újrafelfedezése." A pesti gettó megmeneküléséről. = História. 2006. 3. p. 32-33.
Schmidhuber, Gerhard
668. *Suvorov, Viktor:* A jégtörő. Hitler szerepe Sztálin terveiben. Budapest, Kairosz, 2006. 377 p. ill.
A fordítás alapja: Suvorov: Der Eisbrecher. Hitler in Stalins Kalkül.
669. *Taylor, Brian:* A Barbarossától Berlinig. A keleti front kronológiája, 1941-1945. 1., Keleti irányban, 1941. június 22. - 1947. november 18. Debrecen, Hajja és Fiai, 2006. 376 p. [8] t. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Barbarossa to Berlin.
670. *Ungváry Krisztián:* A pesti gettó megmenekülése, 1945. Aki a lelkiismeretére hallgatott: Gerhard Schmidhuber német tábornok. = História. 2006. 3. p. 30-31.
671. *Veress D. Csaba:* Harcok a Velencei-tó, Dég és Simontornya térségében 1945. már-cius 9-15. között. = Militaria. 42. 2006. p. 1477-1503.
672. *Willmott, H. P.; Cross, Robin; Messenger, Charles:* A második világháború. Budapest, Gabo, 2006. 319 p. ill.
Eredeti cím: World War II.

1945–1956

673. A görög polgárháború. A varkizai egyezménytől a Gramosznál lezajlott hadműveletig, 1945. február - 1949. augusztus. Szerk. Iliasz Nikolakopulosz, Alkisz Rigosz és Grigorisz Pszalidasz. Budapest, Új Mandátum, 2006. 234 p. ill. (Elinika biblia, 1.)
674. *Bóc Imre:* Hongrie, 1945-1956. De la libération a l'insurrection de Budapest. = Guerres mondiales et conflits contemporains, 2006. 224. p. 81-93.
675. *Jakus János:* Jugoszláv-magyar katonai szembenállás az 1950-es évek elején. = Új honvédségi szemle. 2006. 2. p. 68-74.
676. *Kecskés D. Gusztáv:* A szovjet blokkban zajló desztalinizáció a NATO perspektívájában, 1953-56. = Múltunk. 2006. 2. p. 227-234.
677. *Kenéz Péter:* Hungary from the Nazis to the Soviets. The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944-1948. Cambridge [etc.], Cambridge Univ. Press, 2006. IX. 312 p. ill.
678. *Nagy Tamás:* Hungary's Role at the Birth of the Warsaw Pact. = Multinational Operations, Alliances, and International Military Cooperation: Past and Future. Prodeedings of the Fifth Workshop of the Partnership for Peace Consortium's Military History Working Group, Vienna, Austria, 4-8 April 2005. Washington, Center of Military History US Army, 2006 p. [119]-123.
679. *Romsics Ignác:* Az 1947-es párizsi békeszerződés. Budapest, Osiris, 2006. 279 p. ill.
680. *Romsics Ignác:* Magyar békeelképzelések a második világháború végén. = Korunk. 2006. 2. p. 11-17.
681. *Szörényi Attila:* A brit-magyar diplomáciai kapcsolatok és a Sanders-ügy, 1949-1953. = Valóság. 2006. 6. p. 74-92.

682. 1956. Szerk. Szakolczai Attila, Budapest, Osiris, 2006. 797 p. ill. (Nemzet és emlékezet)

683. 1956. The hope of freedom = Die Hoffnung auf Freiheit = L'espoir de la liberté. The Hungarian Revolution. [Kiad.] Ministry of Foreign Affairs of the Hungarian Republic. [Budapest], [2006]. 3 db (20, 20, 20 p.) ill.

684. 1956 okai, jelentősége és következményei. Szerk. Pál Lajos és Romsics Ignác. Budapest, M. Tört. Társ., 2006. 315 p.

685. Az 1956-os forradalom adattára. Válogatás az 56-os Emlékbizottság támogatásával. Szerk. az OSZK Történeti Interjúk Tárának munkatársai. Budapest, OSZK, [2006]. DVD.

686. Dokumentumok. Mosonmagyaróvár 1956. [Szerk. Böröndi Lajos és Garamvölgyi György]. Wien, Zentralverband Ungarischer Vereine, [2006]. 316 p. ill. (Integratio, 23.)

687. Együtt. Az 1956-os forradalom és a határon túli magyarok. Szerk. Szesztay Ádám. Budapest, Lucidus, 2006. 244 p. (Kisebbségkutatási könyvek)

688. The Hungarian Revolution and the United Nations. Vienna International Centre, 23 October 2006 - 4 November 2006. Organized by the Permanent Mission of the Republic of Hungary to the United Nations and other International Organizations in Vienna, Collegium Hungaricum, Vienna. Vienna, [2006]. [16] p. ill.

689. Rise up! The 1956 Hungarian revolution. A people's sacrifice. [Ed. Peter Czink]. [Vancouver, B.C.], New Hungarian Voice, 2006. 64 p. ill.
Mellékletben: Magyar Front. The MHBK Vancouver Chapter Newsletter. 8. 2006. 4. sz.

690. Sub clausula 1956.[Dokumentumok a forradalom történetéhez]. [Szerk. Gecsényi Lajos, ... Máthé Gábor]. [Összeáll és jegyzetekkel ell. Baráth Magdolna]. [Névmutató: Katona Csaba]. Budapest, M. Hiv. Közlönyk., 2006. 764 p.

691. Die ungarische Revolution und Österreich 1956. Szerk. Ibolya Murber, Zoltán Fónagy. Wien, Czernin, 2006. 544 p. ill.

692. A vidék forradalma, 1956. 2. köt. [Kiad.] 1956-os Intézet, Budapest Főv. Lvt., Budapest, 1956-os Kutatási és Könyvkiadói Kht. 2006. 469 p.

693. *Aczél Tamás, Méray Tibor:* Tisztító vihar. Adalékok egy korszak történetéhez. Budapest, Noran, 2006. 450 p.
Eredeti cím: The Revolt of the Mind. A Case History of Intellectual Resistance the Iron Curtain.

694. *Baráth Magdolna:* Korlátozott szuverenitás. Szovjet politikai kontroll a katonai intervenció után. = Rubicon. 2006. 9. p. 46-53.

695. *Baráth Magdolna:* Krónika, 1956. Budapest, Kossuth, Tekintet Alapítv., 2006. 256 p. ill.

696. *Békés Csaba, Rainer M. János:* 1956. Ungarskata revolucià. Sofià, Ogledalo, 2006. 39 p. ill.

697. *Békés Csaba:* Ungarn 1956: das sowjetische Moment. Spielraum gab es nur in Moskau. = Der Schweizer Soldat, 2006. 11. p. 28-29.

698. *Bertalan György:* „Istennek hála, hogy itt vagytok!" Emlékek az 1956-os magyarországi válságról. = Honvéd altiszti folyóirat. 2006. 4. p. 68-76.

699. *Bognár Károly:* Nemzetközi stratégiai körülmények 1956-ban. = Új honvédségi szemle. 2006. 9. p. 73-80.

700. *Csapody István:* Forradalom és exodus, 1956. október - 1959. február. = Soproni szemle. 2006. 3. p. 336-350.

701. *Csorba László:* Szimpátia és pártharcok. 1956 visszhangja Olaszországban. = História. 2006. 10. p. 24-25.

702. *Dent, Bob:* Budapest, 1956. A dráma színterei. Budapest, Európa, 2006. 403 p. ill.

703. *Dömötörfi Tibor:* A két német állam 1956-ban. Ellentétes vélemények. = História. 2006. 10. p. 14-17.

704. *Eörsi László:* A budai műegyetemi és a pesti bölcsészkar nemzetőrségeinek megalakulása. = Szabolcs-szatmár-beregi szemle. 2006. 4. p. 424-426.

705. *Eörsi László:* Felkelőcsoportok a forradalomban. = História. 2006. 8-9. p. 41-44.

706. *Eörsi László:* A Széna téri felkelők fegyveres ellenállása. = Rubicon. 2006. 9. p. 26-39.

707. *Eörsi László:* A szovjet birodalom megingatása. = Limes. 2006. 3. p. 5-16.

708. *Fazekas Csaba:* 1956. A Vatikán és a forradalom. = Népszabadság. 2006. 258/2. Mell. p. 2.

709. *Fejtő Ferenc:* 1956 a magyar forradalom. Az első népfölkelés a sztálini kommunizmus ellen. Budapest, Holnap, 2006. 204 p.
710. *Fejtő Ferenc:* A magyar tragédia, 1956. Budapest, Kossuth, 2006. 347 p.
711. *Finke, Julier-André:* Volksaufstand in Ungarn 1956. = Militärgeschichte. 2006. 3. p. 22-23.
712. *Földes György:* 1956 és a magyar felkelés. = Múltunk. 2006. 4. p. 36-41.
713. *Gati, Charles:* Mit tett (és mit nem tett) Amerika 1956-ban? = História. 2006. 4. IV. mell. p. 1-4.
714. *Gati, Charles:* Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom. Budapest, Osiris, 2006. 254 p.
715. *Gecsényi Lajos:* Humanitárius segítség, politikai aggodalom. Ausztria, 1956. = História. 2006. 10. p. 17-20.
716. *Glatz Ferenc:* 1956. november-december krónikája. = História. 2006.10. p. 31-35., 39-40., 42-47., 49-51.
717. *Haas, Herbert; Odstrczil, Hubert:* Wir waren die Ersten ... Einrückungstermin 1956. Brigade Aufklärungskompanie 2 1956 bis 2006. Wien, Grau. u. Wis, 2006. 330 p. ill. (Schriften zur Geschichte des österreichischen Bundesheeres, 8.)
718. *Halmesvirta, Anssi; Nyyssönen, Heino:* Unkarin kansannousu, 1956. Helsinki, Söderström, 2006. 287 p. ill.
719. *Horváth Miklós:* Ellentmondásos napok. Szervezettség, fegyelem, hadrafoghatóság. = Regiment. 2006. 3. p. 18-20.
720. *Horváth Miklós:* Forgószél. A szovjet hadsereg bevetése Magyarországon. = Rubicon. 2006. 9. p. 40-41.
721. *Horváth Miklós:* Forradalom és szabadságharc 1956-ban. 1-26. r. = M. honvéd. 2006. 6. p. 7., 8. p. 7., 10. p. 20., 12. p. 12-13., 14. p. 6-7., 16. p. 6., 18. p. 6., 20. p. 7., 22. p. 8-9., 25. p. 8-9., 26. p. 6., 28. p. 10-11., 30. p. 8-9., 32. p. 8-9., 34. p. 8-9., 38. p. 6., 40. p. 18-19., 42. p. 19., 43. p. 18-19., 44. p. 18-19., 45. p. 18-19., 46. p. 18-19., 47. p. 8-9., 48. p. 18-19., 49. p. 16-17., 50-52. p. 31-33.
722. *Horváth Miklós:* In memoriam 1956. = Új honvédségi szemle. 2006. 10. p. 100-106.
723. *Horváth Miklós:* A változások őrei. A Forgószél „Mennydörgéssel" kezdődött. = Regiment. 2006. 3. p. 11-13.
724. *Horváth Miklós:* A Varsói Szerződés és az 56-os forradalom és szabadságharc. = Hadak útján. 508. 2006. p. 7-9.
725. *Horváth Zoltán:* A három testőr Afrikában. Harc a Szuezi csatornáért. = Regiment. 2006. 3. p. 36-41.
726. *Illényi Balázs:* Sajnálatos események. A Köztársaság téri nyomozás. = HVG. 2006. 6. p. 79-83.
727. *Jakus János:* Magyarország és a szuezi válság. = Új honvédségi szemle. 2006. 8. p. 85-94.
728. *Jakus János:* A nagyhatalmak válságkezelési technikái az 1956. évi konfliktusokban. A Szuezi-válság rendezésének katonai elemei. = Szakmai szemle. 2006. 2. p. 58-70.
729. *Janek István:* Félelem és megfélemlítés. Csehszlovákia és az 1956-os magyar forradalom. = Rubicon. 2006. 9. p. 54-59.
730. *Juhász József:* A lehetséges szövetséges szembefordulása. Jugoszlávia és a magyar '56. = História. 2006. 10. p. 6-8.
731. *Kecskés D. Gusztáv:* A francia politikai pártok állásfoglalásai az 1956-os magyar forradalom kapcsán. A magyar kérdés a francia Nemzetgyűlésben. = Aetas. 2006. 1. p. 5-18.
732. *Kecskés D. Gusztáv:* Tartózkodó szolidaritás. Franciaország és a magyar forradalom. = História. 2006. 10. p. 26-28.
733. *Klenjánszky Sarolta:* Az 1956-os magyar forradalom és leverésének visszhangja a francia kommunista mozgalomban. = Aetas. 2006. 1. p. 19-37.
734. *Kő András:* A vérengzés tere, 1956. = M. nemzet. 2006. 292. p. 6.
735. *Lendvai, Paul:* Forradalomról tabuk nélkül. 1956. Budapest, Napvilág, 2006. 294 p. Eredeti cím: Der Ungarn-Aufstand 1956. Eine Revolution und ihre Folgen.
736. *Lendvai, Paul:* Világvisszhang. A magyar ősz világtörténelmi jelentősége. = Rubicon. 2006. 9. p. 6-15.
737. *Litván György:* Mítoszok és legendák. Litván György 1956-ról. = História. 2006. 10. p. 44-47.
738. *Magyarics Tamás:* A „kényelmetlen forradalom." Az Egyesült Királyság és a magyar '56. = História. 2006. 10. p. 21-14.
739. *Marelyn Kiss József, Ripp Zoltán, Vida István:* A magyar-jugoszláv-szovjet kapcsolatok és a Nagy Imre-csoport sorsa 1953-1958. = Századok. 2006. 5. p. 1079-1121.

740. *Mészáros Zoltán:* 1956 egy spontán mozgalom. = Bácsország. 2006. 3. p. 2-14.
741. *Murber Ibolya:* 1956 és Ausztria. = Limes. 2006. 3. p. 17-32.
742. *Murber Ibolya:* Az 1956-os magyar események hatása a jugoszláv-magyar kapcsolatok alakulására és a menekültkérdés. = Limes. 2006. 3. p. 71-82.
743. *Názer Ádám:* A szuezi válság brit szemszögből. = Rubicon. 2006. 9. p. 78-81.
744. *Orbán Éva:* Amit '56-ról mindenkinek tudnia kell. Budapest, Technika Alapítv., 2006. 166 p. ill.
745. *Osváth Zsolt:* Forradalomból ellenforradalom. A Forradalomi Bizottság szerepének értékelése, illetve átértékelése a Kertészeti és Szőlészeti Főiskolán. = Szabolcs-szatmár-beregi szemle. 2006.4. p. 443-455.
746. *Palasik Mária:* Férfiak forradalma? Emancipáló ősz. = Rubicon. 2006. 9. p. 22-25.
747. *Pirityi Sándor:* '56 nemzetközi-politikai feltételrendszere és katonapolitikai keretfeltételei. = Valóság. 2006. 10. p. 43-62.
748. *Rainer M. János:* 1956. Egy vereség diadala. Október 23-november 4. = História. 2006. 8-9. p. 29-40.
749. *Ripp Zoltán:* A nemzeti kommunizmus kalózlobogója alatt. Jugoszlávia és a magyar '56. = Rubicon. 2006. 9. p. 60-65.
750. *Schmidl, Erwin A.; Ritter, László:* The Hungarian Revolution 1956. Oxford, New York, Osprey, 2006. 64 p. ill. (Elite, 148.)
751. *Simon Attila:* Az 1956-os forradalom visszhangja Szlovákiában, különös tekintettel Dél-Szlovákiára. = Limes. 2006. 3. p. 61-69.
752. *Simon Attila:* Hivatalos önteltség és rejtett aggodalom. Csehszlovákia és a magyar forradalom. = História. 2006. 10. p. 12-13.
753. *Steiger, Andreas:* „Gott sei Dank, dass ihr da seid!" Ungarn-Krise, 1956. = Truppendienst. 2006. 5. p. 394-401.
754. *Szakolczai Attila:* Október huszonharmadika. = História. 2006. 8-9. p. 22-28.
755. *Szász Zoltán:* Románia a magyar forradalom árnyékában. A megelőzés politikája. = História. 2006. 10. p. 9-12.
756. *Szorger, Dieter:* Más mint a többi államhatár - Burgenland és a Vasfüggöny az 1955-1957 közötti években. = Soproni szemle. 2006. 3. p. 307-315.
757. *Tischler János:* 1956: lengyel október. = Népszabadság. 2006. 244/2. Hétvége p. 8-9.
758. *Vámos Péter:* Az új nagyhatalom. A magyar forradalom és Kína. = História. 2006. 10. p. 29-31.
759. *Varga László:* Légüres tér, avagy mi volt '56? = Múltunk. 2006. 4. p. 125-133.
760. *Vodopivec, Peter:* Az 1956-os felkelés a szlovénok és a jugoszlávok szemében. = Limes. 2006. 3. p. 83-94.

1957–2006.

761. Civil-katonai kapcsolatok: a tudomány határán. Válogatás a hidegháború utáni szakirodalomból. [Szerk. Molnár Ferenc]. Budapest, Zrínyi, 2006. 215 p. ill. (Biztonság a XXI. században)
762. Nemzetközi biztonsági tanulmányok. Önértelmezés és viták a hidegháború utáni korszakban. [Szerk. Póti László]. Budapest, Zrínyi, 2006. 209 p. (Biztonság a XXI. században)
763. A politikai marketing csapdájában. [Szerk. Tálas Péter]. Budapest, Mágustúdió, 2006. 360 p. (Válasz a terrorizmusra, 2.)
764. A transzatlanti vita. Tanulmányok. [Szerk. Vincze Hajnalka]. Budapest, Zrínyi, 2006. 221 p. (Biztonság a XXI. században)
765. *Babos László:* Az 1977-1978-as etiópszomáli háború. = Haditechnika. 2006. 4. p. 8-12.
766. *Búr Gábor:* Háborúk Afrikában. = Rubicon. 2006. 2-3. p. 28-33.
767. *Csicsmann László:* India és Pakisztán három háborúja. = Rubicon. 2006.2-3. p. 46-49.
768. *Eszes Boldizsár, Vastagh László:* Jugoszlávia összeomlása és a bosznia-hercegovinai háború. = M. honvéd. 2006. 43. p. 16-17.
769. *Gerencsér Árpád:* Afrika és az angolai konfliktus. = Nemzetvédelmi egyetemi közlemények. 2006. 1. p. 16-28.
770. *Hajdú László, T.:* A hidegháború forró pillanatai. 2. r., Játék a tűzzel. = Regiment. 2006. 2. p. 50-54.
771. *Hajdú László, T.:* Hidegháborús évek. 1. r., A politikai helyzet. = Regiment. 2006. 1. p. 41-45.
772. *Hajdú T. László:* A hidegháború forró

pillanatai. 3. r., A szemben álló erők. = Regiment. 2006. 3. p. 52-57.

773. *Hautzinger Gyula:* Babiloni képes napló. Egy év a háborúban, napról-napra. Budapest, ZMNE Társadalomtud. Int., 2006. 166 p. ill.

774. *Huszár Tibor:* Kádár. A hatalom évei, 1956-1989. [Kádár János életútját, az annotált névmutatót összeálll. Némethné Vágyi Karola]. Budapest, Corvina, 2006. 356 p. [32] t. ill.

775. *Kemenszky Ágnes:* A délszláv háborúk. = Rubicon. 2006. 2-3. p. 66-77.

776. *Konok Péter:* Castro és a castroizmus. = Rubicon. 2006. 8. p. 14-25.

777. *Kővári László:* A hatodik. A 34 napos arab-izraeli háború. = Aranysas. 2006. 10. p. 23-27.

778. *Magyarics Tamás:* Illúziók fogságában. Az amerikai hadviselés Vietnamban. = Rubicon. 2006. 2-3. p. 50-65.

779. *Paragi Beáta:* Az arab-izraeli háborúk. = Rubicon. 2006. 2-3. p. 78-92.

780. *Polman, Linda:* Nem tettünk semmit. Miért nem derül ki az igazság, mikor az ENSZ bevonul. Budapest, M. Narancs, Athenaeum, 2006. 214 p.

781. *Restperger István:* Villámháború az Öbölben. = Új honvédségi szemle. 2006. 2. p. 82-105.

782. *Szabó Éva Eszter:* Furkósbot és dollárdiplomácia. Az Egyesült Államok Latin-Amerika-politikája a második világháború után. = Rubicon. 2006. 2-3. p. 36-42.

783. *Szabó Éva Eszter:* Gólok és golyók. A salvadori-hondurasi futballháború, 1969. = Rubicon. 2006. 2-3. p. 43.

784. *Szabó János:* Volt-e „királyi út" az önkéntes haderőhöz. Az önkéntes haderőre való áttérés oppozíciós potenciálja, ahogy az a médiában tükröződött. = Humán szemle. 2006. Ksz. p. 214-239.

785. *Tálas Péter:* A civil társadalom és a terrorellenes küzdelem. = A hazai és az európai védelem. A 2005. szeptember 15-én rendezett országos konferencia előadásai. Budapest, M. Tört. Társ. Tanári Tagozat, ELTE BTK, 2006. p. 56-64.

786. *Tollas Gábor:* A megosztott Berlin státusza, 1945-1990. = Valóság. 2006. 1. p. 81-93.

787. *Zicherman István:* A csecsen háború. [Budapest], Anno, 2006. 223 p.

788. *Zsig Zoltán:* Akik a szelet vetették... A mindent elsöprő Augusztusi Vihar. = Regiment. 2006. 1. p. 46-49.

789. *Zsig Zoltán:* Darázsfészek. Légi csapás Libanonban. = Aranysas. 2006. 3. p. 72-77.

790. *Zsig Zoltán:* A halál völgye. A Békét Galileának hadművelet. = Aranysas. 2006. 3. p. 64-68.

Ács Tibor 116-117, 246, 573
Aczél Tamás 693
Ádám Magda 613
Adonyi-Naredy Ferenc 629
Afiani, Vitalij 457
Agis, Hermann 628
Ágoston Gábor 118
Albedil, M. 245
Almár Iván 430
Amaczi Viktor 247-248, 303
Amar, Tarik Cyril 630
Andaházi Szeghy Viktor 1
Andreidesz Gábor 93
Angyal László 144
Arany Éva 346
Aranyi László 425
Audoin-Rouzeau, Stéphane 315

Babos László 765
Baczoni Tamás 26-29,145
Baer, Ludwig 30
Bak József 249
Balahó Zoltán 15
Balázs György 631
Bálint István János 616
Baló Zoltán 431
Balogh F. András 81
Balogh Judit 432
Balogh Margit 51
Balogh Zoltán 16
Bank Barbara 374
Barankay József 440
Bárány Attila 518
Baráth Magdolna 92, 150, 345, 690, 694, 695
Barna Sándor 433
Bart Dániel 597
Bartha Albert 206
Basics Beatrix 17
Bassett, Richard 434
Batthyány Kázmér 400, 403, 424
Bechtol, Robert I. 347
Becker, Annette 315
Becze Csaba 435, 632
Bejczy József 71
Békés Csaba 316, 696-697
Békés Márton 436
Beliczay István 67
Bene János 146
Bene Sándor 562
Benedek Sándor 437
Bérces Lajos 438
Béres Katalin 439
Berkovics Gábor 147, 182
Bertalan György 698
Billnitzer Ernő 440
Bíró Ádám 250
Bishop, Chris 627
Black, Jeremy 508
Blasi, Walter 304
Bóc Imre 674
Boconádi Szabó József → l. Szabó József, boconádi
Bocskai István 127, 395, 448, 559
Boda József 230
Bognár József 616
Bognár Károly 699
Bognár Zalán 348
Bois, Jean-Pierre 109, 217
Bojtásné Damó Csilla 2
Boldizsár Gábor 148
Bolyósné Ujfalusi Éva 2
Bonhardt Attila 149, 251, 440, 633
Borsi-Kálmán Béla 317
Botos János 150
Bottlikné Kárász Aranka 596
Böör László 375
Böröndi Lajos 686
Brandauer, Isabelle 31
Bugnits Richárd 4
Bugyinszki György 125
Búr Gábor 766
Buruma, Ian 509
Butler, Rupert 151
Büki Péter 82

Canaris, Wilhelm 434
Capa, Robert 52
Castro Ruz, Fidel 776
Churchill, Winston L. S. 598, 634
Churchill, Winston S. 598
Cirillo Giorgio 94
Cornish, Nik 606
Cross, Robin 672
Czétényi Piroska 234
Czettler Antal 634
Czigler Klára 153, 351
Czink, Peter 689
Cziráki Zsuzsanna 510
Czirók Zoltán 154-155, 441-442, 607

Csák Zsófia 349
Csapody István 700
Csapody Tamás 318-319, 330
Cseh Zita 372
Csetri Elek 350, 574-576
Csicsmann László 767
Csiffáry Gabriella 91, 314
Csikány Tamás 252, 427
Csizek Zoltán 152
Csorba Csaba 95, 376, 546
Csorba László 701
Csukovits Enikő 519

Da Vinci, Leonardo 297
Damjanich János 585
Damó Elemér 443
David, Dennis 444
Dávid Ferenc 68
Davies, Norman 511
Deák Ágnes 156
Deák Antal András 547
Deák Attila 445
Deák Péter 157
Debrődi Gábor 60
Demény Lajos 545
Demeter Zsófia 11, 18
Dénes József 377
Denize, Eugen 520
Dent, Bob 702
Dikán Nóra 119
Dobó István 388
Dombrády Lóránd 614
Domokos György 253, 378
Domokosné Szalai Zsuzsanna 96
Douhet, Giulio 464
Dömötörfi Tibor 703
Dreyfus, Alfred 58
Dugovics Titusz 480
Dupka György 379

Eberle, Henrik 312
Éder Miklós 250
Egyed Ákos 427
Ehrenberger Róbert 158
Ember Mária 446
Endresz György 442
Eörsi László 320, 704-707
Epley, William W. 113
Erdődy Gábor 577
Eszes Boldizsár 768
Eszes Máté 447
Eszterházy László 561
Eténvi Nóra, G. 97, 448

Falcsik Mária 512
Fapál László 140
Farádi Veres Sándor 449
Farkas Ferenc, kisbarnaki 126
Farkas Gyöngyi 83, 120
Farkas Jenő 235
Farkas Tímea 450, 599
Fazekas Csaba 708
Feith László 159-160, 254-256, 451-453, 521, 548, 563-565, 578-579, 635-637
Fejtő Ferenc 709-710
Fekete Imre 638
Fekete István, Gy. 161, 454
Fekete Pál 352
Féner Tamás 93
Ferenczi Géza 69
Ferenczi István 69
Ferenczy Sándor József 380
Festetics György 472
Filonenko, Sergej Ivanovič 115
Finke, Julier-André 711
Fiziker Róbert 455
Fluch, Johann 46
Fodor Pál 549
Fohrmann, Petra 456
Fónagy Zoltán 691
Fonck, René Paul 453
Forgácsné Göttler Viktória 84
Forty, George 257
Fowler, Will 639-640
Földes György 712
Földesi Ferenc 162
Földesi Margit 641
Franco, Francisco 617
Frost, John 642
Fursenko Aleksandr 457
Fülöp Mihály 643
Für Lajos 458
Füzes Miklós 424

Gál Éva 258
Gál Mária 345
Gál Sándor 427, 482
Gál-Mlakár Viktor 381
Garamvölgyi György 686
Gárdi Balázs 98
Gati, Charles 713-714
Gazda István 60
Gazdag Ferenc 138, 163, 353
Gecsényi Lajos 690, 715
Gereben Ágnes 321
Gerencsér Árpád 769
Gergely András 580
Gergely János 322

Gerics József 121
Germuska Pál 259-260
Gibás Andor 53
Giurcă, Ion 608
Glatz Ferenc 716
Gligor János 232
Goebbels család 456
Gömöri Endre 459
Göncz László 644
Görgei Artur 486, 580, 582, 585
Göring, Hermann 483
Grant, Reg G. 513
Gratz Gusztáv 610
Gross, Gerhard Paul 605
Grosschmidt István 441
Gruber, Karl 164
Guevara, Ernesto Che 470
Gulyás Géza 645
Gulyás Jenő 236
Günsche, Otto 312

Gyáni Gábor 122
Gyarmati György 165
Győri László 323

Haas, Herbert 717
Haász János 460
Hahner Péter 461,514
Hajdú László, T. 770-771
Hajdú Péter 261
Hajdú T. László 772
Halász Aladár 615
Halmesvirta, Anssi 718
Hamusics János 326
Hangodi László 382
Hannibál 523
Haris Lajos 262-263, 646
Haris Ottó 262-263, 646
Hautzinger Gyula 773
Háy György 354
Hegedüs Ábel 233
Hegedüs Antal 462
Hegedüs Dezső 114
Héjjas Jenő 616
Helgert Imre 139
Hérakleiosz, I. 533
Hermann Róbert 6, 111, 463, 581-582
Hess, Rudolf 455
Hideg Kornél 550
Hille Alfréd 489
Himmler, Heinrich 484
Hintermeier, Heino 264
Hitler, Adolf 312, 659, 662, 668
Holló József Ferenc 123-124, 647, 689
Holmes, Richard 583, 648
Horn Ildikó 448
Horváth Csaba 166
Horváth Mátyás 551, 649
Horváth Miklós 92, 125, 167-171, 218, 324, 355-357, 719-724
Horváth Mónika 48
Horváth Sándor 10, 19
Horváth Zoltán 172-173, 265, 464-466, 617, 650-652, 725
Hovanyecz László 126
Höbelt, Lothar 566
Hudra László 383
Hunfalvy János 102
Hunyadi János 522, 526,542
Huszár János 266
Huszár Tibor 774
Hűvös Ferenc 267-268

Idzikowski, Tomasz 269
Illényi Balázs 726
Illés Béla 90
Irásné Melis Katalin 384
Izsák Norbert 584
Izsóf Gábor 270

Jakus János 174-175, 675, 727-728
Jalsovszky Katalin 14
Janek István 618, 729
Jánkfalvi Zoltán 32, 176, 325, 358, 385, 653-658
Jánosi József 347
Jány Gusztáv 488
Jordan, David 177
Jordán Gyula 600
Jósa Iván 467
József, II. 45
Juhász Attila 70
Juhász István 178
Juhász József 730
Juhász József 230
Julier Ferenc 486

Kacsó Lajos 468
Kádár János 774
Kádár Márta 20-21
Kahler Frigyes 326
Káldi Gábor 271
Kapisztrán János 447, 462, 491, 537
Kápolnay Zoltán 386
Kapronczay Károly 359
Karczag Ákos 387-390
Kármán Gábor 552
Kármán Tódor 430

Katona Csaba, 690
Katona M. István 124
Katona Tamás 585
Kecskés D. Gusztáv 676, 731-732
Kedves Gyula 586
Kékesi György 179
Kelemen Ferenc 272
Keller Márkus 426
Kemenszky Ágnes 775
Kemény Krisztián 587
Kenéz Péter 677
Kenyeres Dénes 273, 391
Keresztes Lajos 522, 609
Kertész István 523
Kincses Gyula 469, 588
Király Péter 524
Kisbarnaki Farkas Ferenc → l. Farkas Ferenc, kisbarnaki
Kisfaludy Sándor 591
Kiss Gábor 61-65, 145
Kiss Gábor 373
Klapka György 585
Klenjánszky Sarolta 733
Kocsis Sándor 180-181
Koczka József 182
Kogon, Eugen 327
Kolnhofer Vince 19
Konok Péter 470, 619, 776
Kórizs József 567
Kossuth Lajos 6, 463, 577, 580-582, 591
Kovács Béla 22, 274
Kovács Gyöngyi 108
Kovács István 589, 601
Kovács S. Tibor 13
Kovács Tamás 183
Kovács Vilmos 275
Kovácsházy Ernő 276
Kováts Jenő 66
Kő András 237, 734
Kőrösi Zsuzsanna 426
Kővári Béla 471
Kővári László 23, 777
Krahulcsán Zsolt 184
Krajnc Zoltán 147, 182
Krauss, Ewald 33-34
Kreutzer Andrea 12
Kropatschek, Alfred von 264
Kubinyi András 525
Kulcsár Péter 112
Kuprian, Hermann J. W. 604
Kurucz György 472

Laczkovics Imre 526
Laczovics Erika 137
Lagzi István 360
Lajos Iván 476
Lakatos Bálint 5
Landstoff Nándorné 1
László Lajos 277
Laszlovszky József 517
Lázár Balázs 568
Lendvai, Paul 735-736
Lenkefi Ferenc 361
Lessing, Erich 99
Lingauer Albin 436
Linge, Heinz 312
Lipfert, Helmut 654
Lippai András 432
Liska Márton 328
Lisznyai Lajos 185
Lits Gábor 186
Litván György 737
Lőrincz Kálmán 473
Ludvigh János 582
Lukacs, John 659
Lukácsi Zoltán 313
Lukáts János 471
Lupkovics György 329
Luxemburgi dinasztia 519

Mader, Hubert Michael 474
Magó Károly 71
Magyarics Tamás 738, 778
Major Balázs 527
Makai Ágnes 35-36
Mann Miklós 528
Marelyn Kiss József 739
Mária Terézia 34
Markus, Tomislav 572
Marossy Endre 238, 278, 392, 529
Maróth Miklós 530
Maróti János 479
Marsili, Luigi Ferdinando 100, 477, 562
Márton Mátyás 92
Massoneri, Gustavo 590
Máthé Áron 660
Máthé Gábor 690
Matthaeidesz Konrád 239, 279-280
Mayer Rudolf 330
McNab, Chris 627
Méray Tibor 693
Messenger, Charles 672
Mészáros Kálmán 187-188, 240, 362
Mészáros Lázár 573
Mészáros Zoltán 740
Mezey Katalin 89
Mezősy Pál 495
Mihály János 393

Mikita István 475
Miklós Zoltán 219-221
Miklós Zsuzsa 108
Mindszenty József 370
Miskolczy Ambrus 591
Mitchell, William 466
Mladić, Ratko 450
Molnár Adrienne 426
Molnár András 394
Molnár Ferenc 761
Molnár József 37
Molnár Mónika, F. 100, 553
Montecuccoli, Raimondo 474
Móricz Zsigmond 83
Mosonyi László 92
Moys Péter 277
Mózessy Gergely 363
Murányi Gábor 446,476
Murber Ibolya 691,741-742
Müller, Rolf 101

Nagy Imre 345
Nagy István 127
Nagy Levente 477
Nagy Mikós Mihály 85, 189
Nagy Tamás 190, 678
Napóleon, I. 451, 584
Názer Ádám 54, 478, 743
Négyesi Lajos 72-73
Németh Balázs 281-282
Németh Csaba 479
Németh Ferenc 86, 480
Németh Ferenc 481
Németh György 482
Németh István 483-484, 661
Némethné Vágyi Karola 774
Nevfitu Éva 503
Niamessny Mihály 317
Nikolakopulosz, Ilias 673
Nováki Gyula 108
Nyyssönen, Heino 718

Nyakas Miklós 395

Oborni Teréz 556
Odstrczil, Hubert 717
Okváth Imre 137, 191
Oláh András Pál 396
Oláh Lajos 592
Olasz Lajos 192
Oltmer, Jochen 343
Orbán Éva 744
Ormos Mária 613
Oross András 569
Osváth Zsolt 745
Ottaway, Susan 662

Ökrész Károly 397

Paál József 382, 398
Paál, Magdalena 50
Paál Vince 610
Paksa Rudolf 5
Paksi Judit 92
Pál Lajos 684
Palasik Mária 746
Pálffy Géza 554
Pallai Péter 55
Pammer, Martin 38
Papp Izabella 485
Papp-Váry Árpád 233
Paragi Beáta 779
Pastor, Peter 620
Pászti László 399, 555
Pataky Iván 193, 283, 663
Pemsel, Helmut 141
Pete László 590
Pethő Sándor 486
Pető Andrea 331-332
Petrovics István 531
Pihurik Judit 487
Pintér Tamás 74
Pirityi Sándor 747
Plachner János 607
Pollmann Ferenc 128, 593
Polman, Linda 780
Poór János 570
Poór Miklós 194
Popovic, Marko 532
Portmann, Michael 364
Póti László 762
Pszalidasz, Grigorisz 673
Punka György 75, 195, 284
Pünkösti Árpád 488
Püski Levente 621

Rabár Ferenc 400
Radics Kornélia 489
Radó Sándor 490
Rainer M. János 333, 696, 748
Rákóczi Ferenc, II. 187, 237
Rákóczi György, I. 253
Rákóczi György, II. 552
Rákóczy Rozália 3, 7
Ravasz István 231
Regan, Geoffrey 533
Renner Péter 285
Restperger István 781

Réti Balázs 622
Réti György 664
Révész Tamás 286
Richárd, I. 478
Rigosz, Alkisz 673
Ripp Zoltán 739, 749
Ritter László 750
Rohbock, Ludwig 102
Romsics Ignác 679-680, 684
Rostoványi Zsolt 515
Rozs András 401
Rózsa György 102
Rózsa Mária 81
Rózsafi János 74, 402
Rush, Robert 113

Sághy Marianne 491, 534-535
Sahin-Tóth Péter 556
Sajti Enikő, A. 365-366
Sallai Károlyné Benedek Katalin 437
Sallay Gergely Pál 39-44, 103, 145
Sárándi Tamás 129
Sárhidai Gyula 195-196, 249-250, 287, 367, 665
Sárközi Mátyás 55, 492
Sárközi Sándor 87
Sas Péter 24
Schatz, Alfred 33
Schiel, Rüdiger 197
Schmidhuber, Gerhard 667, 670
Schmidl, Erwin A. 750
Schmidt János 241
Schmidt László 666
Schmidt-Schweizer Andreas 143
Schörner, Joachim 45
Schubert Katalin 130, 334
Schuller Balázs 288
Schupita, Peter 289
Schwarz, Martin A. 46
Scipio, Publius Cornelius 528
Sebők László 679
Sefcsik István 497
Segedincev, Tatjana 623
Seres Attila 624
Seres István 493
Seres Tóth Dezső 494
Shwoy Lajos 363
Sieche, Erwin F. 304
Simon Attila 751-752
Simon Éva, Sz. 558
Simon Géza 335
Sipos Ferenc 571
Sipos Levente 345
Sipos Péter 667
Skerletz Iván 233
Sokcsevits Dénes 56
Solymosi József 137,495
Srágli Lajos 290
Sršan, Stjepan 403
Stalin, Iosif Vissarionovič 312, 457, 659, 668
Stark Tamás 368-369
Stefancsik Ferenc 198
Stefka István 496
Steiger, Andreas 753
Stella Szonja 641
Stibli Anikó 131
Stuckheil Franz 611
Suba János 199, 291, 612
Sudár Balázs 557
Suvorov, Viktor 668
Sümegi György 101, 428
Sümeginé Tóth Piroska 428
Sváby Enikő 336

Szabó András, 559
Szabó Csaba 370
Szabó Éva Eszter 782-783
Szabó Ferenc 475
Szabó János 201, 784
Szabó János, B. 544
Szabó Jánosné 1
Szabó József János 592
Szabó Lajos, H. 8, 594
Szabó József, boconádi 468
Szabó Miklós 222
Szabó Miklós, M. 132, 223-225, 292
Szabó Péter 146
Szabó Péter 448
Szabó Tibor 387, 389
Szabó Zsombor 404
Szak Andrea 602
Szakolczai Attila 337-338, 405, 682, 754
Szakváry, Susana 50
Szalai Béla 104
Szalai István, G. 406
Számvéber Norbert 145, 202-203, 293-294
Szaniszló József 497
Szántai Lajos 104
Szántai Zsolt 200
Száray Miklós 512
Száraz Orsolya 590
Szász Zoltán 755
Szatanek József 407
Szatmári Tamás 408-409
Szederjesi Cecília 498
Székely György 204
Székely Zoltán 4
Szekeres Gábor 295-296

Szénásiné Harton Edit 410
Szenes Zoltán 2 05
Szentkirályi Móric 485
Szepesi József 226, 473, 504
Szesztay Ádám 687
Szijj Jolán 411
Szita Szabolcs 499
Szlávik Gábor 536
Szokolay Tamás 500
Szombat Tamás 206
Szorger, Dieter 756
Szörényi Attila 681
Sztalin → l. Stalin
Sztanek Péter 297
Szun-ce 200
Szűcs Endre 227

Takács Tibor 412-419
Tálas Péter 142, 207-208, 339, 763, 785
Tamási Miklós 105
Tarnói László 81
Taylor, Brian 669
Temesvári Péter 209
Tereskova, Valentina 425
Thököly Imre 493
Thuróczy János 537
Tischler János 47, 757
Tokaji Zsolt 200
Tollas Gábor 786
Tolnai Gergely 298-299
Tombor Jenő 206
Tomcsányi József 347
Toperczer István 106,300
Torma Béla 538-539
Tóth Eszter Zsófia 501
Tóth Ferenc 88, 109, 133, 502
Tóth Ferenc 76-78
Tóth György, M. 57
Tóth Imre 374
Tóth Sándor 438
Tott, Francois de 88, 502, 503
Töll László 185
Török Béla 504
Török Miklós 429
Tőrös István 25, 123, 242, 500
Tősér Márton 540
Traianus, Marcus Ulpius 536
Trassard, François 560
Trenchard Hugh Montague 465
Trom András 490
Tulipán Éva 169, 356, 371

Uhl, Matthias 312
Ujságh Tibor 505
Ujszászy István 499
Újváry Zsuzsanna, J. 561
Ungváry Krisztián 105,670
Úri Ferenc 541

Überegger, Oswald 604

Vackó László 326
Vadász Sándor 58
Vajk Ádám 313
Vámos György 59, 506
Vámos Péter 758
Várdy Béla 340
Várdy Huszár Ágnes 340
Varga András 37
Varga E. László 431
Varga Éva Mária 344
Varga László 759
Varga Mihály 542
Várkonyi Ágnes, R. 134
Várkonyi Nándor 89
Vartman György 227
Vass Gábor 301
Vass Jenő Sándor 139
Vastagh László 216, 603, 768
Vattay, Nicolas 50
Vauban, Sebastien Le Prestre de 445
Veres Mihály 210-211
Veres Péter 475
Veress D. Csaba 671
Veszprémy László 9, 135, 543
Vida István 739
Vincze Hajnalka 764
Virágos Gábor 302
Visconti, Giovanni 547
Vitári Zsolt 212-213, 625
Vizi László Tamás 595
Vocelka, Karl 516
Vodopivec, Peter 760
Vörös Béla 228, 303
Vörös Boldizsár 90

Walcz Amarylisz 701
Warner, Philip 214
Weisz Ferenc 507
Wicker Erika 79
Willmott, H. P. 672
Winkler, Dieter 304
Winkler Gusztáv 80, 420

Zachar József 136
Zágoni Zsolt 427
Zajcev, Vasilij 452
Závodi Szilvia 108

Zeinar, Hubert 215
Zicherman István 787
Zoltán Márta 421
Zrínyi család 73, 407
Zrínyi Ilona 495
Zulauf Gyöngyi 422

Zsák Ferenc 229, 305-309, 626
Zsibrita László 310
Zsig Zoltán 788-790
Zsigmond m. kir. 519
Zsigmond Gábor 311
Zsoldos Katalin 341

1956-os forradalom
– adattár 685, 695, 716, 744
– bibliográfiák 1, 7
– dokumentumok
– – képek 91-94, 99, 101
– – hang 48
– – visszaemlékezések, naplók 373, 423, 426, 428, 429, 443, 444, 446, 458, 460, 467, 492, 496, 497, 501, 504, 505, 690
– kiállítások 10, 11, 14-19, 25, 119
– emlékművek 234, 238, 356
– egészségügy 60, 359
– érmek, kitüntetések 35, 36, 38
– hadtörténete
– – fegyverzet 247, 275, 303
– – felkelő csoportok 68, 401, 705, 706, 746
– – harcok 125, 720, 721-723, 726
– – katonai tanintézetek 218, 222, 225, 228
– – Magyar Néphadsereg 161, 162, 168-170, 210, 211, 291, 356, 719
– – nemzetőrség 35, 36, 171, 704
– – sortüzek 313, 324, 337, 338, 356, 686, 734
– helytörténet 119, 372-375, 379, 401, 405, 410, 687, 692, 700
– jelképek 27, 39
– megtorlás 320, 326, 329, 342, 355-357, 371, 372
– nemzetközi hatása 47, 49, 50, 54-56, 59, 688, 689, 701-703, 708, 724, 729-733, 736, 738, 742, 749, 751, 752, 755, 758, 760
– – Ausztria 38, 691, 698, 715, 717, 741, 753, 756
– összefoglalók 682-684, 689, 693, 696, 697, 709-711, 714, 718, 735, 750
– politika 316, 345, 365, 694, 699, 707, 712, 713, 737, 739, 742, 745, 747, 748, 754, 759
– sajtó 47, 49, 50, 54, 56, 57, 459

Afganisztán 98
Afrika 637, 765, 766, 769
Albánia 664
Amerikai Egyesült Államok 138, 180-181, 278, 296, 358, 461, 466, 636, 656, 663, 713, 764, 778, 781, 782
Anglia → l. Nagy-Britannia
arab-izraeli háború 515, 777, 779, 789, 790
arabok 515, 527, 530,
Argentína 50
atomfegyverek, atomháború 23, 244, 292, 772
Ausztria (Habsburg Birodalom) 30, 38, 45, 46, 61, 63-65, 141, 145, 164, 174, 197, 215, 289, 477, 516, 548, 553, 554, 556, 570, 593, 691, 715, 717, 741, 756 → l. még Magyarország XVI. sz. – 1918.
ÁVH 150, 165, 184, 329
Ázsia → l. az egyes országoknál

Balkán 593, 768, 775, 788 l. még az egyes országoknál
békefenntartás 98, 113, 148, 163, 773, 780, 789
békeszerződések 562, 641, 679
bibliográfiák 1-9
Bizánc 540
biztonság, biztonságpolitika 110, 138, 142, 178, 761-764
Bosznia-Hercegovina 599, 768

csapattörténetek 74, 145, 154, 185, 196, 202, 210, 628
csaták, ostromok 122, 136, 508, 513
– X. sz. 538, 539
– XV. sz. (Nándorfehérvár) 12, 86, 131, 134, 462, 491, 521, 522, 529, 531, 532, 541, 542, 546
– XVI. sz. 376, 544, 548, 551, 555
– XVII. sz. 100, 550, 557, 561
– XVIII. sz. 362, 563-565
– XIX. sz. 578, 579, 586
– XX sz. 627, 631, 636, 639, 640, 645
– – Budapest, 1945: 203, 646, 665
– – Don, 1942–1943: 115, 632, 647
csecsen háború 787
Csehszlovákia 147, 612, 618, 729, 752
csendőrség 183

délszláv háború 450, 768, 775, 788
Délvidék 364-366, 410, 487, 531, 649, 687

egészségügy, egészségügyi szolgálat 60-66, 176, 359
egyenruhák, felszerelés 26-30
egyesületek, klubok 230, 233
ejtőernyőzés, ejtőernyős csapatok 41, 230, 500
életrajzok 87, 127, 146, 187, 206, 347-358, 423-507, 519, 559, 642, 774, 776 → l. még a NÉVMUTATÓT
elit alakulatok 145, 177, 179, 202, 212-214
első világháború 31, 61, 63-65, 74, 96, 145, 153, 160, 186, 199, 254, 256, 315, 343, 349, 351, 402, 406, 442, 453, 592, 604-606, 608, 610-612

embermentés 667, 670
emigráció 429, 623
emlékművek, emlékhelyek 230, 231, 234, 237-240, 242, 356
ENSZ 688, 780
Erdély 69, 102, 129, 350, 387, 427, 432, 482, 510, 545, 547, 552, 559, 574-576, 609, 687
erkölcs, fegyelem 232
érmek, kitüntetések 31-35, 37, 38, 42, 45, 46
Európa 133, 178, 764 → l. még az egyes országoknál

fegyverek 13, 21, 133, 243, 245, 247, 248, 258, 264, 270, 281, 288, 289, 301-303
fegyverkereskedelem 656
fegyverkezési verseny 771, 772
Fekete-tenger és térsége 520
Felvidék 389, 687
fényképek, fényképezés 52, 91-94, 88, 99, 101, 105, 106
Földközi-tenger térsége 622, 651
földrajz, katonaföldrajz 138, 189
Franciaország 58, 84, 88, 177, 217, 350, 361, 451, 453, 502, 548, 556, 560, 568, 583, 584, 595, 613, 731-733

gépjárművek, harcjárművek 247, 250, 251, 254, 257, 262, 263, 275, 276, 287, 293, 294, 310
Gibraltári-szoros 354, 421
Görögország 673

gyalogság, gépesített gyalogság 159, 185

háború általános kérdései 128, 157, 208
háborús bűnök 312, 315, 317, 318, 321, 322, 325, 327, 328, 330-332, 339, 450
haderő 137, 139, 140, 167-170, 175, 177, 179-181, 190, 201, 205, 209, 589, 784
hadifogság, internálás 343, 344, 347-350, 358, 361, 366, 368, 369
hadigazdaság 186, 549
hadiipar 258-260, 295, 296
hadisírok, hadisírgondozás 231, 240
haditechnika 133, 160, 182, 243-311, 378, 430
haditengerészet, hajózás 28, 141, 154, 164, 196, 197, 209, 236, 249, 255, 256, 261, 267, 268, 289, 304, 311, 346, 622, 645, 650, 651
haditudósítás 52, 54, 86
hadkiegészítés 162, 545, 576
hadművészet 133, 141, 174, 189, 191, 194, 198, 200, 204, 207, 292, 540, 552, 558 → l. még az egyes haderőnemeknél, fegyvernemeknél
hadtápbiztosítás 646, 665
Hadtörténeti Intézet és Múzeum 12, 20, 23, 123-124
hadtudomány 113, 117, 132, 138, 142, 157, 189, 191, 208, 573, 761
hagyományápolás 230, 231, 235, 236, 242
határok, határvédelem 143, 204, 290, 291, 298, 553, 612, 698, 717, 753, 756
helikopterek 273
helyi háborúk 353, 515, 765-770, 775, 777-783, 787
helytörténet 16, 24, 79, 80, 258, 266, 286, 288, 372-422, 479, 485, 504, 615, 644, 692, 700
hidegháború 143, 191, 770-772
híradás, híradó csapatok 285, 494
hírszerzés, elhárítás 166, 199, 434, 490
Hollandia 209
holokauszt 322, 328, 331, 471, 498, 667, 670
Horvátország 56, 572, 788

idegenlégió 177
ifjúság, ifjúsági szervezetek 43, 119, 130
India 767
Irak 773, 781
irodalom, szépirodalom 81-83, 85-90, 112, 537
Izrael 144, 515, 777, 779, 790

Japán 172, 248, 310, 509
jelképek 39
jelvények 35, 36, 40-44, 145, 152
jog 58, 126, 241, 314, 317, 320, 332, 334-336, 341, 436 → l. még háborús bűnök, megtorlás
Jugoszlávia 298, 365, 603, 649, 675, 730, 739, 742, 749, 760, 768, 788

Kárpátalja 283, 379, 687
katonaélet 82, 85, 98, 188, 232, 433, 437, 438, 449, 494, 588
katonai kiképzés és nevelés 216-229, 274, 292
katonai nyelv 84
katonai tanintézetek 216, 218-226, 228, 229
katonai vezetés 140, 187, 206, 215, 240, 495
katonapolitika 140, 158, 175, 190, 614, 761-764, 771, 772
képzőművészetek 95, 97, 100, 102, 104
keresztes háborúk 517, 518, 533, 543
Kína 200, 600, 758
Koszovó 602
könyvtárak, könyvtári dokumentumok 88
Közel-Kelet 515 → l. még az egyes országoknál
középkor 69, 112, 121, 135, 478, 508, 517-519, 524, 527, 530, 533-535, 537-540, 543, 544
közlekedés, szállítás 277
kronológiák 92, 169, 594, 627, 669, 695, 716
Kuba 470, 776

külpolitika, diplomácia 553, 562, 587, 593, 610, 613, 614, 618, 620, 624, 634, 680, 681

Latin-Amerika 470, 776, 782, 783
légideszant csapatok 642
légierő, repülés 22, 32, 53, 71, 114, 144, 147, 152-155, 160, 161, 172, 173, 179, 192, 195, 209, 236, 265, 266, 274, 277, 284, 286, 295, 296, 300, 305-309, 351, 358, 367, 391, 396, 435, 441, 442, 444, 453, 454, 464-466, 469, 489, 607, 626, 637, 638, 653-655, 658, 661, 663, 666, 789, 790
légitámadás 193, 383, 385, 396, 638, 653-655, 657, 661, 663
légvédelem 182
légvédelmi tüzérség 210, 211
Lengyelország 354, 360, 431, 511, 589, 601, 658, 757
levéltárak 107, 120, 137, 554, 572
Libanon 789
lovagrendek 517, 535, 543
lovasság 146, 507
lőpor 282
löveg 253, 272, 293, 294

Magyarország 102, 104, 166, 512
– **XV. sz.** 12, 20, 86, 97, 121, 131, 133, 134, 194, 404, 447, 462, 478, 480, 491, 517, 519, 521, 522, 524-526, 529, 531, 532, 541-543, 546
– **XVI–XVII. sz.** 72, 73, 97, 100, 127, 133, 376, 378, 395, 404, 432, 448, 474, 477, 525, 544-548, 550-559, 562, 569
– **XVIII. sz.** 88, 133, 185, 187, 188, 493, 502, 503, 562, 563, 569
– – **1703–1711** 187, 188, 240, 253, 362, 564, 566, 571
– **XIX. sz.** 133, 185
– – **1800–1848** 117, 246, 361, 463, 472, 573-576, 584, 591, 595
– – – **1848–1849** 6, 81, 111, 239, 323, 393, 394, 397, 400, 403, 424, 427, 463, 468, 482, 485, 486, 495, 572, 577-582, 585-587, 589, 590, 594
– – **1849–1900** 139, 156, 164, 197, 592
– **XX. sz.** 139, 596
– – **1900–1918** 164, 197, 237, 592, 607
– – – **1914–1918** 61, 63-65, 74, 96, 145, 153, 182, 186, 199, 256, 351, 402, 609-612
– – **1818–1919** 411
– – **1919–1945** 83, 149, 155, 182, 195, 250, 317, 498, 607, 614-616, 618, 620-624
– – – **1941–1945** 51, 52, 71, 75-78, 146, 159, 186, 202, 231, 283, 344, 352, 360, 431, 433, 435, 437, 438, 449, 454, 469, 487, 499, 506, 507, 630-633, 638, 644, 645, 649, 653-655, 658, 663, 666, 667
– – – **1941** 192, 629
– – – **1942–1943** 115, 242, 488, 494, 632, 647
– – – **1944** 183, 193, 383, 385, 396, 660
– – – **1945** 105, 203, 325, 628, 646, 665, 671
– **1945–2006** 110, 190
– – **1945–1956** 37, 90, 120, 150, 165, 167, 175, 184, 191, 206, 223, 224, 241, 290, 293, 332, 334, 336, 344, 348, 364, 366, 439, 473, 475, 481, 674-681
– – – **1956** → l. 1956-os forradalom
– **1957–1989** 137, 143, 168, 184, 191, 259, 260, 290, 333, 473, 774
– **1989–2006** 98, 140, 178, 201, 773, 784
második világháború 24, 44, 52, 70, 71, 75-78, 105, 115, 146, 151, 152, 159, 176, 186, 192, 202, 203, 212-214, 231, 242, 248, 255, 283, 294, 312, 318, 319, 322, 327, 347, 348, 352, 360, 367, 370, 383, 385, 396, 406, 431, 433-435, 437, 438, 440, 444, 449, 452, 454-456, 483, 484, 487, 488, 494, 499, 506, 507, 627-672, 679
megtorlás 169, 238, 239, 241, 320, 321, 323, 325, 326, 329, 333, 342, 355-357, 372
munkaszolgálat 318, 319, 330, 331
múzeumok, kiállítások 10-25, 60, 103, 119
műszaki biztosítás, műszaki alakulatok 193, 252, 283, 291

Nagy-Britannia 179, 465, 478, 622, 631, 642, 738, 743
NATO 205, 772
Németország 151, 173, 197, 212, 213, 261, 279, 280, 294-296, 312, 327, 434, 455, 456, 483, 484, 587, 617, 625, 635, 643, 661, 662, 703, 786 → l. még második világháború
nemzetiségi kérdés 364, 572, 623, 644, 649
nemzetőrség, polgárőrség 36, 171, 356, 393, 394, 704
nők (és a háború) 498, 534, 746

ókor 200, 302, 508, 523, 528, 536
Olaszország (Itália) 74, 464, 477, 575, 622, 641, 651, 701
Oroszország 138, 606, 608, 610, 787 → l. még Szovjetunió
Oszmán Birodalom → l. Törökország

Pakisztán 767
páncélosok, páncélos csapatok 250, 251, 254, 257, 275, 276, 287, 310

polgárháború 339, 617, 619, 626, 673, 766
polgári-katonai együttműködés 761
politikusok 111, 312, 424, 457, 461, 463, 475, 577, 581, 597, 598, 659, 668, 774
propaganda 7, 47, 49, 52, 54-59, 90

rakéták 23, 244, 246
régészet, hadirégészet 67-70, 72-74
rendvédelem, rendőrség 4, 150, 151, 156, 165, 184
Római birodalom 302, 523, 528, 536
Románia 22, 129, 345, 520, 608, 609, 755
roncskutatás 71, 75-78
Ruanda 339

sajtó, média 47-59, 459, 631
Spanyolország 617, 619, 626
Svájc 657

Szerbia 450
Szíria 790
Szlovákia 751
Szlovénia 644, 760
Szovjetunió 161, 172, 275, 292, 294-296, 312, 321, 340, 344, 368, 369, 452, 457, 620, 624, 630, 639, 640, 656, 594, 707, 739 l. még második világháború
Szuez 1956 725, 727, 728, 743
tábori posta 96, 103
táborok 321, 327, 340, 368
térképészet, térképek 92, 233, 481, 547
terrorizmus és elhárítása 142, 207, 763, 785
tisztek, tisztképzés 126, 146, 187, 216, 219-221, 223, 224, 226, 229, 334, 440, 443, 499, 506 → l. még életrajzok
tiszthelyettesek, tiszthelyettesképtés 227 → l. még életrajzok
tömegpusztító fegyverek 23, 244, 292
Törökország (Oszmán birodalom) 79, 477, 493, 531, 548, 549, 553, 556-558 l. még Magyarország XVI-XVII. sz.
történetírás 109, 112, 116, 118, 120-122, 129, 135, 136, 537, 554
történettudomány, hadtörténettudomány 1, 2, 9, 107-136, 476, 514
tudományos élet, konferenciák 5, 108-111, 113-119, 123-127, 130-133, 163, 174
tüzérség 26, 44, 149, 202, 253, 294, 440, 633

űrhajózás 325

vallás, egyház 363, 370, 530, 708
várak, erődök 67, 69, 70-73, 79, 80, 95, 106, 108, 252, 269, 278-280, 283, 290, 298, 299, 376-378, 380-382, 384, 386, 387, 389, 390, 392, 398-400, 403, 404, 407-409, 412-420, 422, 445, 479
Varsói Szerződés 174, 259, 260, 678, 724, 772
veszteségek 71, 75-78, 169, 346, 351-354, 356, 362, 367, 371 → l. még hadifogság, internálás
Vietnam 778

zsidóság 322, 328, 331, 471, 498, 515, 518, 667, 670 → l. még Izrael, holokauszt

A Bibliográfiát
Bolyósné Ujfalusi Éva (szerk.),
Landstoff Nándorné és
Romsics Réka készítette

RÁKÓCZY ROZÁLIA

1956-OS RÖPLAPOK ANNOTÁLT BIBLIOGRÁFIÁJA

A Hadtörténelmi Közlemények 2006/3. számában jelent meg az 1956-os röplap-bibliográfia 4. része az 50. évforduló tiszteletére. Az itt következő, 5. részben folytatom Borda Glória zebegényi gyűjteményének feldolgozását, az „1956-os" gyűjteménybe beleértve az 1957 márciusának végéig kiadott röplapokat is.

Mint már a korábban megjelentek esetében, ezt az előszót is kiegészítéssel kell kezdenem. A Hadtörténelmi Közlemények 2000. évi 4. számában, a bibliográfia második részében adtam magyarázatot a november 4-i, Apró Antal, Kádár János és Münnich Ferenc nevével jelzett, illetve a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány nevében kiadott röplapok eredetét illetően.[1] Feltételesen jelöltem meg a kiadás helyét, s bizonyossággal azt, hogy nem magyar nyomda termékei, és nem magyarországi kiadásúak a röpiratok. Ennek most újabb bizonyítéka látott napvilágot, bár ez sem adatolt, hanem visszaemlékező közlés.

A História 2006/8–9. számában rövid cikk jelent meg Dupka György író, költő, a Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közössége elnökének tollából „Testvéri segítség" Kárpátalján át" címmel:[2] „Kádár János 1956. november 1-3. között Ókemencén, a kárpátaljai megyei pártbizottság nyaralójában tartózkodott. A pártbizottsági nyaralóban fogalmazták meg szolnoki rádióbeszédét is, mégpedig *orosz nyelven.* [Kiemelés az eredeti szövegben – R. R.] Ezt magyarra november 4-e hajnalán az Ungváron ma is élő Lusztig Károly újságszerkesztő fordította le, aki abban az időben a beregszászi Vörös Zászló c. járási lap egykori főszerkesztője volt. Visszaemlékezése szerint átnyújtottak neki néhány gépelt ívet: »A szovjet hadsereg felhívása volt a magyar néphez. Már a szöveg első sorából megértettem, hogy a hadsereg akcióba lép...«[3] »Épphogy befejeztem a fordítást, megszólalt a K-vonal készüléke. Egy mély hang szabatosan, gondosan ejtve ki a szavakat, egyes szövegrészeket megismételve, diktálta a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány felhívását a magyar néphez... A többi már csak rutinmunka volt. Bediktálni a szedőknek a szöveget, korrigálni a levonatokat...« Barzsó Tibor (jelenleg az *Együtt* c. folyóirat olvasószerkesztője) 1956 novemberében az újságnyomdában dolgozott, s megerősíti Lusztig ama közlését, hogy a szedőknek ki kellett szedni és nyomtatni Kádár és Münnich beszédét.

A lefordított szöveg szerkesztői munkájába bevonták Balla László írót, aki abban az időben az Ungvári Tankönyvkiadó magyar szerkesztőségének főszerkesztőjeként dolgozott. Ő így emlékszik vissza a történtekre: »... kaptam egy anyagot kontroll-szerkesztésre, hogy nézzem meg nyelvi szempontból. Magyar szöveg volt, de megoldásaiból, a nyelvi fordulataiból lehetett tudni, hogy fordítás... Kádár szolnoki beszéde volt.«

---

[1] *Hadtörténelmi Közlemények* (a továbbiakban – HK) 2000/4. 1004–1005. o. és a uo. a 6. lábjegyzet. (A hivatkozott röplapok uo. Nyílt levél a magyar dolgozó néphez II/54. és Felhívás a magyar néphez II/56. tétel. Mindkettő Budapest, 1956. november 4. keltezéssel jelent meg)

[2] *História,* XXVIII. évf. 78–79. o

[3] Ennek a közlésnek a kapcsán merülhet fel kétely a HK 2000/4. II/64. tétel datálásának pontosságáról. Az itt idézett rész azt írja le, hogy két röplapról van szó, az egyik a szovjet hadsereg datálatlan felhívása a magyar néphez, amelyet a hivatkozott irodalom is november 5-re keltezett.

A megszerkesztett, kinyomtatott beszédet nem Szolnokról közvetítették, hanem Ungvárról, szövegét Sándor László, az ungvári rádió egyik akkori szerkesztője olvasta be a mikrofonba."

Hitelt adva a visszaemlékezőknek, bizonyos, hogy *az első* beolvasott beszéd és *az első* kinyomtatott szöveg születési helye Ungvár, s voltak magyar anyanyelvű fordítói, szerkesztői. Lehet, hogy fordítás-volta ellenére hibátlan. A nálunk ma kézbe vehető példányokról ezt nem lehet elmondani. A nyomdai variánsokat látva valószínűnek tűnik, hogy sok-sok példány és sok kiadás látott napvilágot egy szedett-vedett szerzői-fordítói gárda közreműködésével, hiszen a magyar újság szerkesztője és az ungvári egyetem lektora aligha adhatott ki a kezéből rossz stílusú, nyelvi hibáktól hemzsegő szöveget.

Hogy Ungvárottt, Munkácson, avagy Románia valamelyik nyomdájában, esetleg valahol, egy rosszul felszerelt szovjet tábori nyomdában, magyarul alig tudó, oroszból fordító szerkesztők közreműködésével készültek a további példányok, és hogy egyidejűleg Ungváron, Munkácson és Szolnokon is egyenes adásban sugározták-e az anyagokat, ma már csak a bibliográfus/címleíró számára kardinális kérdés.[4] Megítélésem szerint csak az a biztos, hogy a ma ismert példányok egyike se magyar nyomdászok munkája; előállításuk helye továbbra is bizonytalan.

Az aprónyomtatvány, azaz a röplap, mind a mai napig a magyar könyvészet mostohagyermeke, még akkor is, ha egyes korszakok éppen aktuálisak, évfordulósak, avagy divatosak, pillanatnyilag kelendők a könyvpiacon.[5] Így volt valaha az 1919-es agitációs anyaggal, az 1944-es partizán-röplapokkal, az ellenállási mozgalom nyalókáival, és minden más hasonlóval.

Az Országos Széchényi Könyvtár számítógépre vitte 1956-os röplapanyagát, amely a Magyar Elektronikus Könyvtárban bárki számára hozzáférhető.[6] A címoldali bevezető néhány szóval jelzi, hogy miért csak most jelent meg az anyag a világhálón: „A félévszázados évforduló indítékot adott ahhoz, hogy a modern technika segítségével még könnyebben és behatóbban lehessen ezeket a dokumentumokat tanulmányozni. Ennek érdekében a könyvtár adatbázisába bekerültek a teljes állományra vonatkozó bibliográfiai adatok. Ez a digitális változat még jobban kutathatóvá teszi e különgyűjteményt." És tegyük hozzá azt, ami a bevezetőből kimaradt, hogy 35 évig csak külön engedéllyel kutatható „zárt anyag" volt, ezért is lett annak idején „különgyűjtemény." Pedig mennyivel könnyebb lett volna az eseményeket követően gyűjteményekbe került darabokat azonnal meghatározni! De akkor, jószerivel, kézbe se merték venni őket.

A mai gyűjteményes kiadványok – remélem, kölcsönösen – segítenek egymásnak a meghatározásban. Az alább következő bibliográfia kezdő, 101. tétele majd minden gyűjteményben a kezembe akadt, így Zebegényben is, Borda Glóriánál. Mint korábban, most

[4] Utalva itt *Eörsi László:* Civil felkelők az 1956-os forradalomban c. közleményére (HK 2001/4. 626–635. o.; rövidített változata később Felkelőcsoportok a forradalomban címmel jelent meg: *História,* XXVIII. 2006/8–9. sz., 41–44. o.), amelyben ezt írja: „A VII. kerületi felkelők közül került ki a legtöbb fegyvertelen ellenálló. Nagyarányú röpcédula-terjesztéssel... próbálták meggátolni a régi-új hatalom kiépülését." Arról, hogy hol és kik állították elő a röplapokat, nem tesz említést. (631. o.)

[5] „Megy a rendszer, jön a rendszer, majd megbolondul az ember..." '56 röplaphumora. Összeáll. és jegyz. *Horváth Julianna.* Budapest, 2006. (a továbbiakban – *Horváth*) 112 o.

[6] http://mek.oszk.hu/04000/04056/html/index.html.

is kétségeim voltak a röplap keletkezési helyét, idejét tekintve. Eszembe jutott ugyan a XX. kongresszus, amikor jelképesen ledöntötték Sztálint, de nem emlékszem erre a röpcédulára, és nem emlékszem az 1956 októberi napokból sem, amikor a generalisszimusz bronzszobrát fektették a földre, bár a helyszínen voltam, róttuk a város utcáit és gyűjtöttük a begyűjthető röpcédulákat. A már említett '56 humora című kötetben most megtaláltam a meghatározását, s ennek segítségével vettem fel a bibliográfiába.[7]

Az 1956-os forradalom 50. évfordulója sok ismeretlen darabot is a felszínre hozott. Bár tíz esztendeje foglalkozom ezekkel a kicsi nyomdatermékekkel és más módon sokszorosított „PR" anyagokkal, még ma is találkozom ritka és különleges változatokkal. Korábban is közöltem variánsokat, ezt folytatom, mert valamennyi példány figyelmet érdemel, hiszen minden külön másolt/leírt darab egy-egy emberhez kötődik, egy-egy sorsot takar, még akkor is, ha nem tudjuk, ki írta, másolta őket, mert nem ismerjük személyesen a résztvevőket. A változatok sokfélék, hiszen a diákok követeléseként ismert 16 pontot az október 22-i műegyetemi gyűlésen „beolvasták a mikrofonba úgy, hogy a jelenlévők leírhassák, majd terjeszthessék őket kézírásos és gépelt példányokban... a mód, ahogyan eredetileg megfogalmazták, ad magyarázatot arra, hogy miért jegyezték le többféle változatban... A diákok közül sokan egész éjjel ott maradtak, újra és újra legépelve határozatuk példányait. Néhányuknak végül sikerült hozzájutniuk az egyetem sokszorosító gépéhez... mások pedig utat találtak az egyetem nyomdaüzemébe, ahol *A Jövő Mérnöke* című diáklap első oldalának nyomólemezét újraszedték és a korábbi szöveget követeléseik rövidített változatával helyettesítették..."[8]

Az újonnan előkerült röplapok között sem találtam azonban olyanokat, amelyek az 1956 októberi napok történései közül az okozókat/elkövetőket, vagy az áldozatokat tekintve a mai napig vitákat kiváltó eseményről szólnának: az október 25-i, csütörtöki tüntetésről, az ÁVO, a határőr katonák, a szovjet páncélosok tüzeléséről, avagy Szerov tábornok és testőrei lövöldözésben végződő sétájáról[9] az Alkotmány utcában. Mindmáig egyedül az időpont biztos, és köztudott a helyszín, a Kossuth tér. Arról nem szól a hivatalos történetírás, hogy az Országház előtti eseményekkel *egyidőben* a Bajcsy-Zsilinszky utat is végiglőtték az Ó utca és a Zichy Jenő utca sarkain álló házak tetejéről.[10] Elképzelhető, hogy a 23–25. közötti napok harcai, a harckocsik megjelenése a főváros utcáin, a halottak váratlanul nagy száma, az ellenállás szívóssága, a kormány ingadozása és a rádió felemás műsorai, majd a kormány- és pártvezetőség változása elterelték a figyelmet erről a délelőttről? Elképzelhető, hogy Budapest egészét tekintve ez helyi esemény volt?

---

[7] *Horváth* 16–17. o. Ezúton is köszönöm a közvetett segítséget.

[8] *Bill Lomax:* Magyarország 1956. Budapest, 1989. 121. és 124. o. A hivatkozott röplapokat l. HK 1996/3. I/1., 2., 3. és 22. tételek, HK 2006/3. IV/11. tétel, valamint a jelen közlés 102. és 136. tétele. L. továbbá *A Jövő Mérnöke. A Budapesti Műszaki Egyetem és az Építőipari Műszaki Egyetem Lapja,* IV. (1956) 18. sz., október 23. „Határozott, gyors tetteket! Az Építőipari Egyetem ifjúságának nagygyűlése... Határozat" – a címoldalon követelések 10 pontban.)

[9] *Pallai Péter – Sárközi Mátyás:* A szabadság hullámhosszán. Az 1956-os magyar forradalom története a BBC elmondásában. Budapest, 2006. 86–87. o. és *Marossy Endre:* 1956. Fiadnak hagyd örökül. Debrecen, 2006. 60–61.o. Szerov, Ivan Alekszandrovics tábornok a szovjet államvédelmi erők magyarországi működését irányította. L. továbbá *Glatz Ferenc:* Az 1956. év krónikája: „A tüntetőkre különböző irányból tüzet nyitnak... A tragédia részletei máig sem teljesen tisztázottak." *História,* XXVIII. 2006/8–9. sz., 23. o.

[10] Erre vonatkozó személyes élményeimről beszámoltam egykori kollégámnak, a korszakkal foglalkozó Horváth Miklós egyetemi tanárnak, aki úgy vélte, valóban jól emlékszem, a Bajcsy-Zsilinszky utat is végiglőtték.

A történtekről mindössze egyetlen linómetszet tanúskodik,[11] közvetve pedig a harcok befejezetlenségét és a kormány fejetlenségét bizonyító rendelet október 26-án, mely felszólítja Budapest lakosságát, hogy ne lépjen ki az utcára, mert elkezdődött a fegyveres ellenforradalmár csoportok maradványainak felkutatása.[12]

Megemlékező írás Ignácz Rózsa tollából jelent meg, aki ismerőseiről írt nekrológot.[13] Lehet, hogy a következő évforduló előhozza ezeket az esetleg valaha volt, majd eltűnt röplapokat is.

A kutató számára különösen értékesek azok a példányok, amelyek korabeli, kézírásos információt hordoznak, mert kiegészítik hiányos ismereteinket, segítenek a hónap, nap pontosításában, mint a 136-os sorszám alatt közölt kis röplap, amelyet korábban már leírtam, kiadó és nyomda nélkül,[14] és a tartalma alapján 1956. október 29–30-ra datáltam. A most előkerült nyomdai korrektúra hátoldalára írt szöveg szerint a Franklin nyomdának szóló (valószínű) megrendelés dátuma 1956. október 28. Az aláíró – László A.? – 50 000 példányt kért. A kiadás – és az utcára kerülés – időpontján nem változtattam.[15]

Figyelmet érdemelnek a majdnem datálhatatlan példányok is, amelyek, tartalmuknál fogva, a szocializmus építésének első esztendeiben, az 1956-os forradalom időtartama, vagy a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány regnálása alatt kerülhettek utcára, mint például a 170. tételszám alatt közölt, a bányászokhoz szóló rigmus, amit én – mivel az 1956-os röplap- és nyalókagyűjteményben bukkantam rá, s mivel a papírminőség is erre utal – 1956 novemberére–decemberére kelteztem.

Azt, hogy a forradalom elbukott, a helyzet reménytelen, az addig küzdők beletörődtek sorsukba, „beszédesen" bizonyítja egy, a röplapok között meghúzódott, véletlenül ránk maradt MÁV-formanyomtatvány, egy „Átadási, Átmeneti, Leadási (a megfelelő szöveg aláhúzandó) jegyzék." Lila tintaceruza, lendületes írás: „Átvételi elismervény. Alulírott elismerem, hogy a mai napon 20 drb. lőfegyvert szuronnyal együtt és 400 drb. töltényt az állomási forradalmi tanácstól átvettem. Debrecen, 1956. X. 31-én." Az aláírás: Cs(...) Imre I. ép. vez. és Nagy (...) [olvashatatlan nevek]. Alatta kék tintával: „10 db. lőfegyvert és 200 db. töltényt az I. ép. vez. részére átvettem. Debrecen, 1956. okt. 31." Aláírás: Cs(...) I(...). Néhány sorral lejjebb ceruzával „1956. nov. 5. d.e. 10 ó. vissza adva a mühely területén hat szovjet harcosnak."[16]

*

Köszönettel tartozom Borda Glóriának a meghívásért, és hogy rendelkezésemre bocsátotta gyűjteményét, valamint a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítványnak az ösztöndíjas támogatásért.

[11] 9 millió látta. HK 2006/3. IV/19., október 25–26-i feltételezett dátummal.

[12] Ami egyébként nem volt igaz. HK 2006/3. IV/24.

[13] L. a bibliográfia 119. tételét a Rendületlenül c. irodalmi összeállításban: az Igazat játszottak c. írást a nyomtatvány hátoldalán.

[14] HK 2006/3. IV/37.

[15] L. a 136. tételszámú leírást.

[16] Kézirat, Borda Glória gyűjteményében.

A címfelvétel adatainak sorrendje:

1. A kibocsátás megállapítható, vagy (megalapozottan) feltételezett ideje.

2. A kibocsátó személy, vagy testület neve a katalógus nyelvén, a kiadványon nem szereplő, de kötelezően kiegészített formában is.

3. A rendelet/nyomtatvány szövegének értelemszerű kihagyásokkal megfogalmazott leírása (első és utolsó mondat), a kiadvány nyelvén, az eredeti helyesírás szerint. A rövid szövegeket teljes terjedelmükben közlöm, azt jelölöm is.

4. A megjelenés ideje, a kibocsátás napja és helye, a nyomtatványon szereplő forma szerint.

5. A kiadás helye a megjelenés idején használt szabályos, és a kiadványon szereplő formában. Ha semmiképpen nem nyomozható ki a megjelenés helye, a kiadó vagy nyomda, a S.l. (sine loco, hely nélkül) és a s.n. (sine nomine, nyomda nélkül) kötelező, könyvtári betűjeleket használtam. A kiegészítéseket a könyvtári gyakorlatban használatos szögletes zárójelbe [ ] tettem.

6. Terjedelemadatok. Lapszám fol., oldalszám, ha egynél több, p. megjelöléssel, feltüntetve a lapszámot is. Pl. 4 fol. = 7 p. Méret cm-ben: függőlegesxvízszintes. Ha kétoldalas vagy kéthasábos, azt külön feltüntettem.

7. Lelőhely, leltári szám, jelzet.

8. Annotáció.

9. A példány leírása, további példányok, variánsok.

10. Megjegyzések.

101.[17]

[1956. július–augusztus]

„Hiába menekülsz, hiába futsz,
a sorsod elől futni úgyse tudsz!
Mert sorsunk nekünk és végzetünk,
Hogy egymásért szenvedünk..."

[München] [1956] [Nemzeti Ellenállási Mozgalom kiad.] 1 fol. – 13×7 cm.

BG

A képen a szöveg fölött a Sztálin feliratú talapzatról ledőlő, széttörő szobor alól Rákosi Mátyás menekül.

Datálása Horváth alapján, amely szerint a Szabad Európa Rádió szervezésében Nyugat-Németországból magyar légtérbe juttatott röplapot a megtaláló Oszlai László 1956 július-augusztusában sokszorosította. E tevékenysége miatt börtönbüntetést kapott. Horváth forrása a Fővárosi Bíróság ítélete. Horváth i.m. 16–17. o.

102.

1956. október 22.

Budapesti Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem

Csatlakozunk a szegedi egyetemisták javaslataihoz...

1. Az MDP kongresszus azonnali összehívását...

2– 13. [pont].

14. Egymásért teljes szolidaritást vállalunk... / Budapesti Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Nagygyűlése

Bp. Másolópapíron, gépírás, első pld. 1 fol. – 29,5×21 cm.

BG

A 14 pont követelte többek között a kormány átalakítását Nagy Imre vezetésével, a szovjet csapatok kivonását, általános választásokat, a Kossuth-címer használatát, sajtószabadságot.

Annak ellenére, hogy első példány, stencilszám van a jobb felső sarkában: St. 6328. A korábban közöltekhez képest a lényeget nem érintő szövegváltozat.

Változatok: HK 1996/3. I/1. a 6327. és 6330. stencilszámú, HK 2006/3. IV/11. a 6345. és 6365. stencilszámú példány.

103.

[1956. október 22.]

[Budapesti] Műszaki Egyetem Központi Diákotthona

Felhívás

Munkások! Parasztok! Diákok! Magy[sic!] Ifjúság

Minden erővel együtt dolgozunk veletek a független, szocialista Magyarország megteremtéséért. Együtt kell haladnunk az egész magyar néppel.

Ezért követeljük:

1./ Valóban független, szocialista Magyarországot!

2–7./ [pont]

Kérünk Benneteket, ne adjatok hitelt annak, akik éket akarnak verni közénk... Gyertek el 24.-én 2 órára a Műszaki Egyetemre és vessétek fel problémáitokat. Harcolni akarunk a Ti céljaitok valóra váltásáért is!

---

[17] A sorszám a *Hadtörténelmi Közlemények* 2006/3. száma 857–898. oldalán közölt 1956-os röplap-bibliográfia (4. rész) 11-től 100-ig terjedő tételeinek folytatása.

Együtt váltsuk valóra az egész magyar nép követeléseit! / A Műszaki Egyetem Központi Diákotthon Bizottsága. –

(Bp) s.n. gépírással soksz. 1 fol. – 25×21 cm.

BG

Az egyik legkorábbi, követeléseket tartalmazó röpirat: március 15. ünneppé nyilvánítása, Nagy Imre visszahelyezése korábbi állami funkciójába, a hibák elkövetőinek felelősségre vonása nyílt tárgyaláson, új vezetés a pártban és kormányban.

Erősen megsárgult, durva géppapír, fekete indigós pld.

104.

(1956. október 22–23.)

M[agyar] E[gyetemi] és F[őiskolai] E[gyesületek] Sz[övetsége]

MÁSOLD LE ÉS TERJESZD A MAGYAR DOLGOZÓK KÖZÖTT.

A MEFESZ Építőipari Műszaki Egyetemi diáknagygyűlés határozatának főbb politikai, gazdasági és eszmei pontjai:

1./ Az összes szovjet csapatoknak azonnali kivonását követeljük Magyarországról, a békeszerződés határozatai alapján.

2./– 16./ [pont]

A fenti határozat teljes betűszerinti közlését ma este a rádió, a magyar sajtó is visszautasította, a Szabad Ifjúság is csak részleges közlését igérte meg, főleg az első pont miatt...

A határozat az új magyar történelem hajnalán 1956. október 22-én született az Építőipari Műszaki Egyetem aulájában, többezer hazáját szerető magyar ifjú spontán megmozdulásából.

Bp. s.n. másolati papír, indigós soksz. 1 fol. = 2 p. – 30×21,5 cm.

BG

A röplap követeli az általános, titkos választójogot, Nagy Imre kinevezését a kormányba, Farkas Mihály felelősségre vonását, a gazdasági élet átszervezését, a beszolgáltatási rendszer felülvizsgálatát, normarevíziót, vélemény- és sajtószabadságot.

A határozat 1956. október 22-én született, de a szövegből kitűnik, hogy a rádió „ma este" visszautasította beolvasását. Ez pedig a 23-a este.

Lila indigós példány, a festék erősen átüt mindkét oldalra.

Tartalmi és szövegváltozatok: HK 1996/3. I/2., HK 1996/3. I/4. Ez a példány 17 pontból áll.

105.

(1956. október 22–23.)

MEFESZ

L. a 104. tételszámon: Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége.

106.

1956. október 23.

Budai 3 pont

1. A magyar rádio ne a kommu[nista] párt bizottságának közleményeit olvassa fel hanem a Harcolo ifjuság követelését

2. A kormány azonnal bontsa fel a VARSOI szerződést
3. Gerő Ernőt állitsák statáriális biroság elé.

[Bp] s.n. ház soksz. 1 fol. – 21×15 cm.

BG

Teljes szöveg.

Vékony másolópapírra, házi, v. gyereknyomda gumibetűivel, a Rádió ostromának éjszakáján készített röplap.

Megtartottam az eredeti helyesírást.

107.

1956. október 23.

Irodalmi Ujság

A magyar írók lapja. Különkiadás, 1956. október 23.

Magyar írók kiáltványa

Történelmi sorsfordulóhoz érkeztünk. Ebben a forradalmi helyzetben csak akkor tudunk helytállani, ha az egész dolgozó magyar nép egy táborba tömörül...

Mi, magyar írók a következő hét pontban fogalmazzuk meg, mit kíván a magyar nemzet?

1. Önálló nemzeti politikát a szocializmus eszméje alapján...

2–7.[pont]

Hisszük, hogy szavunkban a nemzet lelkiismerete szólalt meg. / Magyar Írók Szövetsége. –

Ugyanitt keretben:

A Lengyel Írók Szövetségének Varsó

BARÁTAINK!

A harc, melyet a szabadságért, a demokráciáért, a nép jólétéért és a nemzeti politika érvényesüléséért a lengyel munkássággal és minden haladó erővel közösen vívtatok, győzelmet aratott...

Harcunkat veletek – és az egész lengyel néppel – közösen akarjuk vívni, támogatni fogunk benneteket és támogatástokat kérjük.

Budapest, 1956. október 23. / MAGYAR ÍRÓK SZÖVETSÉGE. –

Bp. Athenaeum ny. 1 fol. – 37×31 cm.

BG

A magyar írók más stílusban, de az egyetemistákéhoz hasonló követeléseket fogalmaztak meg hét pontjukban: felül kell vizsgálni a gazdasági szerződéseket, nyíltan fel kell tárni az ország gazdasági helyzetét, átformálni a normarendszert, új alapokra helyezni a parasztpolitikát, méltó helyére kell állítani Nagy Imrét.

108.

[1956. október 24.]

[Marx] Karl

Karl Marks:

„Ne možet büt svobodnüm tot narod, kotorüj ugnetaet drugie narodü."

Esli bü vernü svoej idee, to vozvrasajtes domoj! / Revolucionnaja vengerskaja molodež = Marx Károly: „Nem lehet szabad az a nép, mely más nemzeteket elnyom"

Ha hívek vagytok eszméitekhez, térjetek haza! / A forradalmi magyar ifjúság. –

[Bp] s.n. rotációs papír, nyomdai soksz. 1 fol. – 14,5×10,5 cm.

BG

Teljes szöveg.

109.

[1956. október 25.]

[Budapesti] Műszaki Egyetem Központi Diákotthona

Felhívás!

1. Követeljük, hogy az ÁVH azonnal szüntesse be a harcot.

2. Követeljük, hogy a szovjet csapatok azonnal hagyják el a főváros területét.

3. Követeljük, hogy mindenkinek, akik a harcokban résztvettek amnesztiát adjanak.

4. Politikai menedékjogot adjanak azoknak a szovjet harcosoknak, akik a harcokban a munkásság mellé álltak.

5. Követeljük, hogy a magyar néphadsereg vegye át a rend fenntartását. / MŰSZAKI EGYETEM KÖZPONTI DIÁKOTTHONA. –

[Bp.] s.n. nyomdai soksz. 1 fol. – 29×21 cm.

BG

Teljes szöveg. Az ismert pontokat tartalmazó röplapokhoz képest új hogy amnesztiát követelnek a magyar harcosok mellé állt szovjet katonáknak is.

Két, teljesen megegyező pld.

Szövegváltozat az 1. pontban: szüntesse be a tüzet. HK 1996/3. I/13.

110.

1956. október 25.

FELHÍVÁS!

Budapest népe!

Közöljük, hogy a Kossuth-Rádió valótlanságot hirdet!

MUNKÁSOK! Mi mellettetek állunk!

A Központi Vezetőségnek javaslatot küldtünk el, de ezt nem olvasták fel a rádióban!

Ebben a következőket kértük:

1) A szovjet csapatok azonnali visszavonását!

2) Teljes büntetlenséget minden résztvevőnek, a fegyveres alakulatokat is beleértve!

3) Gerő Ernő azonnali leváltását a Politikai Bizottság tagságából!

4) A magyar katonaság vegye át a karhatalmat!!

Bp. 1956. X. 25. / Egyetemi ifjúság! –

Várjuk meg a határozatot, ne támadjon senki.

(Bp) rotációs papír, 1 fol. – 21×15 cm.

BG

Teljes szöveg

Kék tintás, egy oldalas, kézírásos sokszorosítás.

111.

[1956. október 25.]

GERŐ ERNŐT a politikai bizottság felmentette KÁDÁR JÁNOS a Központi Vezetőség első titkára.

Kádár János és Nagy Imre közös nyilatkozatot ad a rádióban.

Magyarok! Lobogózzátok fel házaitokat, tűzzétek ki a nemzeti lobogót!

FEL A BÉKÉS MUNKÁRA!

[Bp] s.n. nyomdai soksz. 1 fol. – 31,5×23 cm.

BG

Teljes szöveg.

112.
1956. október 25.
KÁDÁR János: Legyen rend, béke, munka

L. Nagy Imre nyilatkozatával együtt a 113. tételszám alatt, a lapalji, második nyomat.

113.
1956. október 25.
NAGY Imre

Legyen vége a vérontásnak!

...Kisszámú ellenforradalmár felbujtó népköztársaságunk rendje ellen fegyveres támadást indított...

Magyarok, barátaim, elvtársaim! Induljunk meg hát a párt vezetésével a népünk jobb, szebb szocialista jövőjét építő békés alkotómunka új útján. –

KÁDÁR János

Legyen rend, béke, munka!

Igazságosan megoldjuk a magyar-szovjet viszony kérdéseit...

Munkások, kommunista elvtársak, legyetek állhatatosak és szilárdak.

(Bp) s.n. rotációs papír, 1 fol. – 47×32 cm.

BG

Nagy Imre a jogos követelések teljesítését, a harcok során keletkezett károk helyreállítását, a szovjet-magyar viszony új alapokra helyezett rendezését ígéri.
Kádár János a pártegység megóvását kéri, a rend mielőbbi helyreállítását ígéri.

Háromhasábos nyomtatás, felül Nagy Imre, alul Kádár János beszéde.

Nyomdai változat: HK 1996/3. I/16.

114.
[1956. október 25–26.]

T[amási] L[ajos]
Piros vér a pesti utcán

Megyünk, valami láthatatlan
Áramlás szívünket befutja,
Akadozva száll még az ének,
De már miénk a pesti utca...

A háromszín lobogók mellé
Tegyetek három esküvést:
Sírásból egynek tiszta könnyet,
S a zsarnokság gyűlöletét.

S fogadalmat: te kicsi ország,
El ne felejtse, aki él,
Hogy úgy született a szabadság,
Hogy a pesti utcán hullt a vér!

A lap alján: Cs.[?] L.[?] honv[éd] sz[áza]d[o]s
Tiszt vagyok

Tiszt vagyok, s a tisztességem
Én ma abban látom,
Hogy legis-legelső sorban
Hazámat szolgálom...

Tiszt vagyok, – s én Petőfinek
Édes öccse lennék, mert
„a néppel tüzön-vizen…"
én is Véle mennék.

[Veszprém] [Kiad.] a Veszprémi Vegyipari Egyetem MEFESZ szervezete, nyomdai soksz. 1 fol – 30×21 cm.

BG

Tamási Lajos verse az első pesti harcok hőseinek állít emléket.
Az ismeretlen honvéd százados Zrínyi, Kossuth, Petőfi példájára hivatkozva dicsőíti a tiszti hivatást.

Tamási Lajos verse a már ismertetett kiadás (HK 2006/3. IV/18. tétel) variánsa, a másolásból eredő szövegváltozattal. A cím ott: Piros a vér a pesti utcán. Az utolsó versszak kezdete: el ne felejtse, aki él… Utolsó sora: hogy pesti utcán folyt a vér. Szemben az itt közölt változattal, a vers kezdősorok, az első sort kivéve, kisbetűsek.
Cs. L. honvéd százados verse ismeretlen.

115.
[1956. október 25–26.]
Vegyipari Egyetem, Veszprém

L. Tamási Lajos: Piros vér a pesti utcán, továbbá: Cs. L. honvéd százados: Tiszt vagyok a 114. tételszám alatt.

116.
1956. október 26.
IGNÁCZ Rózsa

L. a 120. tételszám alatt: Rendületlenül.

117.
1956. október 26.
JANKOVICH Ferenc

L. a 120. tételszám alatt: Rendületlenül.

118.
1956. október 26.
Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének nyilatkozata a magyar néphez

A két világháború óta nem voltak ilyen tragikus napjai hazánknak, testvérharc dúl hazánk fővárosában.

Ezrekre tehető a sebesült és százakra a halottak száma…

1. A Magyar Dolgozók Pártjának Központi Vezetősége javaslattal fordul a Hazafias Népfront országos tanácsának elnökségéhez, hogy tegyen előterjesztést Népköztársaságunk Elnöki Tanácsához új nemzeti kormány választására…

A Központi Vezetőség Nagy Imre elvtárs vezetésével a legszélesebb nemzeti alapon megalakítandó kormány tagjaira javaslatot tett…

2 –5. [pont]

6. A rend helyreállítása után haladéktalanul hozzáfogunk mindazoknak a változtatásoknak a kidolgozásához, amelyeket… meg kell valósítanunk…

Éljen a független, demokratikus és szocialista Magyarország! Budapest, 1956. október 26. / A Magyar Dolgozók Pártjának Központi Vezetősége. –

(Bp) (1956) rotációs papír. 1 fol. – 30×22 cm. Kéthasábos.

BG

A nyilatkozat magáévá tette az egyetemisták és a tüntetők követeléseit. Megígérte a szovjet csapatok kivonásának szorgalmazását, üzemi tanácsok választását, a béremelést, normarendezést, az amnesztiát és felkéri a kommunistákat, volt partizánokat, hogy azokat, akik nem teszik le azonnal a fegyvert, kíméletlenül semmisítsék meg

Két, teljesen megegyező pld. A 2. pld. hátoldalán grafitceruzás, korabeli kézírással: Repülő gépről ledobták 1956. X. 28-án.

119.

1956. október 26.
Magyar Nemzet
A Hazafias Népfront lapja
Rendkívüli szám. Péntek, 1956. október 26. XII. évf. 253. szám. –

Gerő Ernőt felmentették. Kádár János a Központi Vezetőség első titkára. Az MDP Központi Vezetősége Politikai Bizottságának közleménye.

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Politikai Bizottsága ma, 1956. október 25-én megtartott ülésén Gerő Ernő elvtársat felmentette a Központi Vezetőség első titkárának tisztje alól... első titkárának tisztségével Kádár János elvtársat bízta meg.

Lénia alatt:
Lobogjatok magyar zászlók!
Egy óra előtt tíz perccel felcsendült a magyar himnusz hangja a budapesti rádióban...
Nyugalmat, rendet, fegyelmet és békét...
Lobogjatok zászlók! Hirdessétek a nép akaratát, a nép szabadságát!

Két lénia között:
Rendet, nyugalmat, amnesztiát

Alatta:
Következő kiadásunk Kádár János és Nagy Imre beszédével és az ifjúság kiáltványával hamarosan megjelenik.

Bp. s.n. 1 fol. – 47×31 cm.

BG

Lényegét tekintve teljes szöveg.
A kommentár nyugalomra int, a harcok befejezését kéri.

Az 1956. október 25-i Nagy Imre- és Kádár János-leírást l. a 113. tételszám alatt.

120.

1956. október 26.
RENDÜLETLENÜL
SINKA István
Vérrel és vassal

Üdv néked, Ifjúság! Üdvöz légy magyar nép,
Ki lángban és vérben születtél meg újra...
...
vérrel és vassal tanítsa zsarnokát! / Sinka István. –

TAMÁSI Áron
Magyar fohász

Az idők gyógyító lázában ég a magyar. Történelmünk ezer évén átlobog az emberi Géniusz üzenete...

Méltó életünkért szóban és cselekedetekben a történelemhez fohászkodunk... Fohászkodunk mindnyájan, munkások, parasztok és ifjúság, nemkülönben jövőt álmodó költők, akik mind, és mindig rendületlen hívei vagyunk hazánknak. Budapest, 1956. október 26. / Tamási Áron. –

JANKOVICH Ferenc
Forradalom

Rajtunk van a világ szeme!
Mert, ugye, milyen érdekes
A forradalmi szent zene:
Gyásszal, vérrel...?
...
Most forrunk ki a gondból:
minden szennyünkből, mint a must!
Úgy habzódva, mint azoknak a vére,
Kik életadva esnek az utcák kövére:
S egy nemzetnek parancsol szellemük...
...
És nem kellenek segítő kezek:
segíts magadon – Isten is veled! / Jankovich Ferenc. –

IGNÁCZ Rózsa
Igazat játszottak...

Mikor híre jött, hogy a parlament előtt halomra lőtték őket, egy feneketlen pillanatban – mintha magam haldokolnék, – egyetlen, gomolygó kékben egyszerre állt elébem egész eddigi élete: húsz éves, – volt, – vagy az még, ha él...

A volt tanítványa, Endrei Árpád tizennégy éves fiú hősi halott. Hős?...

Mert azonos vagyok azzal, aki tettben viszi végbe azt, amit magam is gondolok. De érthetetlenül állok a Gyermek előtt, aki élet-halál harcot játszott és játszva adta vissza azt nekünk, amit már örökre elveszettnek hittünk: nemzeti önbecsülésünket. / Ignácz Rózsa. –

(Bp)(1956) s.n. 1 fol. = 2 p. rotációs papír, nyomdai soksz. – 37×28 cm.

BG

A forradalmat köszöntő irodalmi alkotások. –

Sinka István 10 soros verse, Tamási Áron forradalmi előzményeket taglaló írása, Jankovich Ferenc 6, változó sorszámú és hosszúságú versszakokból álló költeménye az Irodalmi Újság számára készült, amint arról Jankovich a vers végén tudósít: „(A verset október 25-én, csütörtökön éjjel, ágyúdörgés közben írtam és diktáltam le az Írószövetség kérésére, azzal a közös reménnyel, hogy az Irodalmi Újság péntekre tervezett számában jelenik meg. J.F.)"

A röplap hátoldalán Ignácz Rózsa tárcája egy október 25-én elesett fiúról szól.

Az Irodalmi Újság október 26-ra tervezett száma már nem jelent meg.

121.
1956. október 26.
SINKA István

L. a 120. tételszám alatt: Rendületlenül.

122.
1956. október 26.
Sz(akszervezetek) O(rszágos) T(anácsa) [Budapest]

A SZOT elnökségének kiáltványa
Munkások, szervezett dolgozók!
A Szakszervezetek Országos Tanácsának elnöksége tragikus órában szól hozzátok.
Kedd este tömegében jó szándékú, a nép demokráciáért, a szocializmus építéséért aggódó ifjúsági tömegek vonultak fel Budapest utcáin...
Szervezett dolgozóink... folytassák termelő munkájukat, ugyanakkor elszántsággal védelmezzék népi demokráciánkat... hibáitól megszabadult pártunk maradéktalanul meg tud felelni vezető szerepének szocializmust építő hazánkban. / SZOT elnöksége. –

Bp. Athenaeum ny. 1 fol – 28,5×21 cm

BG

A fiatalokat megtévesztették a soraikba férkőzött ellenforradalmárok, de nem kell a provokátoroknak hinni, folytatni kell a párt vezetésével a megtisztulási folyamatot. Béremelés, normarendezés, az ötéves terv reális alapokon álló átdolgozása szerepel a közeljövő feladatai között. A munkásság vegye kezébe az ifjúság nevelését, ne legyenek szocializmus- és szovjetellenes, nacionalista érzelmek és jelszavak.

123.
1956. október 26.
TAMÁSI Áron

L. a 120. tételszám alatt: Rendületlenül.

124.
1956. október 26–27.
K I Á L T V Á N Y!
Magyarok! Felkelők!
Célunk a magyar, tiszta függetlenség! A Magyar Nép elszántan harcol a szovjet elnyomók ellen...
Felkelők! A fegyvert addig nem tesszük le, amíg az utolsó ellenünk harcoló szovjet katona nem hagyja el hazánk területét...
Dolgozók! Magyarok!
Fegyverrel, sztrájkkal, a Független, semleges Magyarországért! / A Szabadságukért Harcoló Fegyveres Felkelők. –

S.l. s.n. szívópapír, stencil soksz. 1 fol. – 30×21 cm.

BG

Akinek most nincs fegyver a kezében, az se vegye fel a munkát, így segítheti a harcot, de ez ne legyen testvérharc, mert egyedüli ellenség a magyarországi szovjet haderő.

További példány ugyanitt, gépelési változat, részben eltérő szövegű, lényege ugyanaz. Kezdete: Kiáltvány. Magyar felkelők! A 2. bekezdés: Dolgozók! Honfitársak! Aláírás névelő nélkül, kis kezdőbetűkkel: Szabadságukért harcoló fegyveres felkelők.

125.
1956. október 26 – 27.
Szabadságukért Harcoló Fegyveres Felkelők [Budapest]

L. a 124. tételszám alatt: K I Á L T V Á N Y! Magyarok! Felkelők!

126.

1956. október 27.

Egyetemi Forradalmi Diákbizottság [Budapest]

KÖVETELÉSEINK

Minden hatalmat az új, demokratikus magyar kormánynak, hogy biztosíthassa függetlenségét...

1–6. [pont]

7. Azonosítjuk magunkat a SZOT minden politikai és gazdasági követelésével, célkitűzésével.

A rendet, a békét, a nyugalmat csak a szovjet csapatok teljes kivonása biztosíthatja!

Éljen a magyar függetlenség!

1956. október 27. / Az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság.

[Bp.] stencil soksz. 1 fol. – 29,5×21 cm.

BG

A szovjet csapatok azonnali kivonását, a korábbi bűnösök, és az ÁVH bíróság elé állítását, amnesztiát, tisztességes béreket követelő röplap.

Rendkívül rossz minőségű, betűhiányos, szám nélküli stencilezett változat.

Ugyanitt szövegvariáns: 1. pont... hogy biztosíthassa az ország függetlenségét. A 2. pont második mondata: Egyidőben kezdjen tárgyalásokat annak érdekében, hogy az országból minden szovjet alakulatot kivonjanak. – a példányból hiányzik. 3. pont alappéldány: nemzeti felkelés, variáns: fegyveres felkelés. A 4., 5., 6., és 7. pont tartalmilag egyezik.

A zárómondat első része azonos, a második – A harc nem fegyverrel, hanem az élelmezésipari dolgozóit kivéve általános sztrájkkal folyjék!!! – az alappéldányból kimaradt.

A variáns nem tartalmazza az Éljen a magyar függetlenség! jelmondatot és nem szerepel rajta keltezés. – 30×21 cm.

127.

1956. október 27.

MEGALAKULT AZ ÚJ NEMZETI KORMÁNY

A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa, a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, valamint a Hazafias Népfront Országos Tanácsa elnökségének javaslatára megválasztotta a Magyar Népköztársaság új kormányát...

Az új nemzeti kormány eskütétel után azonnal hivatalba lépett.

Budapest, 1956. október 27.

Hátoldalon:

Sz[akszervezetek] [Országos] T[anácsa] B[udapest]

MUNKÁSOK!

Megvalósult a munkásosztály kívánsága: az üzemeket munkástanácsok fogják vezetni! Ez betetőzése a gyárak népi tulajdonba vételének...

Támogassátok tehát az új kormányt a szocializmust építő szabad, demokratikus Magyarországért folyó munkában. / A SZOT elnöksége. –

(Bp) s.n. 1 fol. = 2 p. – 22,5×18 cm.

BG

Variáns: HK 1996/3. I/28. tétel, ott a névsorban Tildi formában szerepel a név.

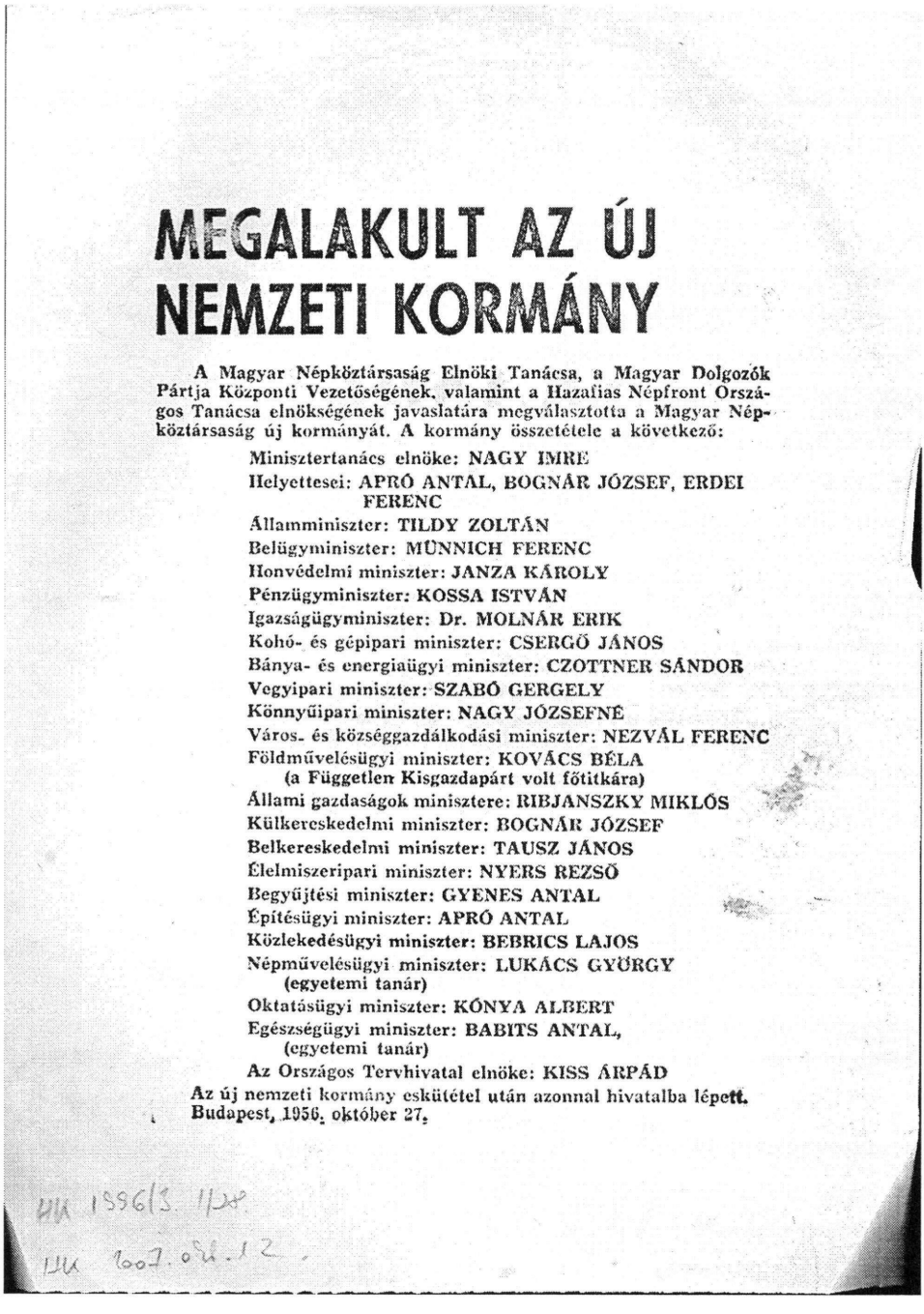

MEGALAKULT AZ ÚJ NEMZETI KORMÁNY

A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa, a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, valamint a Hazafias Népfront Országos Tanácsa elnökségének javaslatára megválasztotta a Magyar Népköztársaság új kormányát. A kormány összetétele a következő:

Minisztertanács elnöke: NAGY IMRE
Helyettesei: APRÓ ANTAL, BOGNÁR JÓZSEF, ERDEI FERENC
Államminiszter: TILDY ZOLTÁN
Belügyminiszter: MÜNNICH FERENC
Honvédelmi miniszter: JANZA KÁROLY
Pénzügyminiszter: KOSSA ISTVÁN
Igazságügyminiszter: Dr. MOLNÁR ERIK
Kohó- és gépipari miniszter: CSERGŐ JÁNOS
Bánya- és energiaügyi miniszter: CZOTTNER SÁNDOR
Vegyipari miniszter: SZABÓ GERGELY
Könnyűipari miniszter: NAGY JÓZSEFNÉ
Város- és községgazdálkodási miniszter: NEZVÁL FERENC
Földművelésügyi miniszter: KOVÁCS BÉLA
(a Független Kisgazdapárt volt főtitkára)
Állami gazdaságok minisztere: RIBJANSZKY MIKLÓS
Külkereskedelmi miniszter: BOGNÁR JÓZSEF
Belkereskedelmi miniszter: TAUSZ JÁNOS
Élelmiszeripari miniszter: NYERS REZSŐ
Begyűjtési miniszter: GYENES ANTAL
Építésügyi miniszter: APRÓ ANTAL
Közlekedésügyi miniszter: BEBRICS LAJOS
Népművelésügyi miniszter: LUKÁCS GYÖRGY
(egyetemi tanár)
Oktatásügyi miniszter: KÓNYA ALBERT
Egészségügyi miniszter: BABITS ANTAL,
(egyetemi tanár)
Az Országos Tervhivatal elnöke: KISS ÁRPÁD

Az új nemzeti kormány eskütétel után azonnal hivatalba lépett.
Budapest, 1956. október 27.

HK 1996/3. 1/28
HK 2007.09.12.

Illusztráció a 127. tételhez. Borda Glória tulajdona.

128.
1956. október 27.
Szakszervezetek Országos Tanácsa, Budapest

Munkások!

L. a 127. tételszám alatt: MEGALAKULT AZ ÚJ NEMZETI KORMÁNY (hátoldal).

129.
1956. október 28.
Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége

L.: a 130. tételszám alatt, a Nagy Imre-beszéd függeléke.

130.
1956. október 28.
NAGY Imre

Nagy Imre, az Új Nemzeti Kormány elnöke vasárnap, október 28-án az alábbi rádiófelhívást intézte az ország népéhez:

Magyarország Népe!

Az elmult héten tragikus gyorsasággal peregtek a véres események. Az elmult évtized szörnyű hibáinak és bűneinek végzetes következményei tárulnak elénk...

A kormány elitéli azokat a nézeteket, amelyek szerint a jelenlegi hatalmas népmozgalom ellenforradalom volna...

Senkinek semmi bántódása nem eshet amiatt, hogy a fegyveres harcokban résztvett...

Magyarország népe!

A keserűség és a harc óráiban az ember hajlamos arra, hogy az elmult 12 esztendőnek csak a sötét oldalait lássa...

Megujhodó Népköztársaságunk számít arra az erőre és önfeláldozásra, amelyet Ti az alkotó munkában megmutattatok, s amely hazánk jobb jövőjének legfőbb biztosítéka. / Nagy Imre.–

A lap második oldalán, a szöveg alatt, léniával elválasztva:

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének ülése ... megtárgyalta a politikai helyzetet és a következő határozatot hozta:

A Központi Vezetőség helyesli a Magyar Népköztársaság kormányának mai nyilatkozatát...

A Központi Vezetőség ... a párt vezetésére kapott meghatalmazást egy hattagú pártelnökségre ruházta át, amelynek elnöke: Kádár János ... Tagjai ...: Apró Antal, Kiss Károly, Münnich Ferenc, Nagy Imre és Szántó Zoltán elvtársak. A pártelnökség felhatalmazása a lehető legrövidebb idő alatt összehivandó IV. Pártkongresszusig érvényes.

A párt elnöksége munkájában a Központi Vezetőségre és a Politikai Bizottságra támaszkodik /A Magyar Dolgozók Pártjának Központi Vezetősége. –

(Bp) s.n. 1 fol. = 2 p. – 22,5×16 cm.

BG

Nagy Imre beszédében elfogadta a nép forradalmi követeléseit, tűzszünetet hirdetett és a fegyverek beszolgáltatására szólította fel a lakosságot. Bejelentette az új karhatalom megalakulását. Javasolni fogja a szovjet haderő parancsnokságának Budapest azonnali kiürítését.

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének közleménye lényegét tekintve teljes szöveg.

Három, teljesen azonos pld.

Nyomdai, tördelési, helyesírási és a lényeget nem érintő stiláris változatok : HK 1996/3. I/32., HK 2006/3. IV/29.

131.
[1956. október 28.]

Általános sztrájkfelhívás!
Minden magyart felhívunk ÁLTALÁNOS SZTRÁJKRA
Amíg a kormány nem teljesíti követeléseinket és a gyilkosokat nem vonják felelősségre, addig a magyar nép azonnali általános sztrájkkal válaszol.
Éljen az új kormány Nagy Imre vezetésével! / Magyar Ifjúmunkások és egyetemisták. –

[Bp] s.n. rotációs papír, 1 fol. – har. 20×28 cm.

BG

Teljes szöveg.

Öt különféle betűtípussal készült pld. Bill Lomax szerint a Műegyetem alagsorában lévő nyomdagépeken készültek az ifjúság röplapjai. V. ö. az Előszóval és a 7. sz. jegyzettel.

132.
(1956. október 28 – 29.)
Hazafias Népfront, [Budapest]

A HAZAFIAS NÉPFRONT FELHÍVÁSA!
Hazánk történelmének e sorsdöntő napjaiban bátor és megfontolt tettek segítették és segítik a haza függetlenségének és a nép szabadságának mindnyájunk számára szent ügyét...
A forradalom teremtette nemzeti kormány elnöke – Nagy Imre –, október 28-án új programot hirdetett meg...
A nemzet elvárja, hogy ezekben a napokban mindenki megtegye a maga kötelességét!

(Bp) Athenaeum, 1 fol. – 21×15 cm.

BG

Az egyetemisták követeléseire adott válasz: mindenki érezze magáénak a programot, mert megszünteti az önkényt, eltörli a normát, a munkástanácsok gondjaira bízza a gyárakat stb. Az új, nemzeti kormány is ezt valósítja meg.

Kék festékkel nyomtatott pld.

133.
1956. október 29.
MÓCZI András
Az OKISZ Intéző Bizottságának elnöke
L. a 135. tételszám alatt: Országos Kisipari Szövetkezet.

134.
1956. október 29.
OKISZ
L. a 135. tételszám alatt: Országos Kisipari Szövetkezet.

135.
1956. október 29.
O[rszágos] K[is]i[pari] Sz[övetkezet] (Budapest)

Kisipari Szövetkezetek Dolgozói!
A nép jogos haragja elsöpörte nemzeti törekvéseinket és a szocializmus eszméjét kompromittáló klikk uralmát...

Az OKISZ vezetősége a kisipari szövetkezetek és tagjaik érdekei ellen az elmult években sulyos hibákat követett el... Ezért... az ügyek vitelét... intézőbizottság vette át...

Az Intéző Bizottság... kidolgozta a kisipari szövetkezet és tagjaik alábbi k ö v e t e l é s e i t.

1–10. [pont]

Az Intéző Bizottság meg van győződve arról, hogy ezeknek a követeléseknek a megvalósulása szükséges ahhoz... hogy teljesüljenek... a kisiparosság hagyományos törekvései...

KI A VISSZAHÚZÓ ERŐKKEL A SZÖVETKEZETI MOZGALOM VEZETÉSÉBŐL! Budapest, 1956. október 29-én / Móczi András s.k. az OKISZ INTÉZŐ BIZOTTSÁGÁNAK elnöke. –

(Bp) s.n. szívópapír, stencil soksz. 1 fol. = 2 p. – 29,5×21,5 cm.

BG

Biztosítani kell a kisipari szövetkezetek autonómiáját, meg kell szüntetni a normarendszert, új vezetőséget kell választani, új mintaalapszabályt összeállítani, meg kell szüntetni az állami szervek beleszólását a szövetkezetek ügyeibe, új adózási rendszert, exportlehetőséget, termékértékesítést kell kidolgozni.

136.

1956. október 29.

[Tizenegyedik] XI. kerületi Ideiglenes Forradalmi Nemzeti Bizottság, Budapest

XI. KERÜLET DOLGOZÓI!

MUNKÁSOK! DIÁKOK! KATONÁK!

Közöljük Veletek, hogy megalakítottuk kerületünk IDEIGLENES FORRADALMI NEMZETI BIZOTTSÁGÁT...

Az ideiglenes Forradalmi Nemzeti Bizottság azonnali programja:

1–3. [pont]

Éljen a szabad, független, szocialista Magyarország! Budapest, 1956. október 29. / A XI. KERÜLETI IDEIGLENES FORRADALMI NEMZETI BIZOTTSÁG. –

Bp. s.n. nyomdai soksz. 1 fol. – 29×21 cm.

BG

A kerületben legfontosabb a közlekedés megszervezése, a zavartalan közellátás biztosítása, a munka felvétele és a munkástanácsok felállítása.

Szívópapírra, 5 különféle betűtípussal szedett, anyaghiányos pld. A szöveg ép.

137.

[1956. október 29–30.]

Egyetemi Forradalmi Diákbizottság, [Budapest]

Az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság felhívása a magyar néphez!

MAGYAROK!

Dicsőséges forradalmunk távolról sem fejeződött be. A veszély nem múlt el. A magyar nép egyöntetű követelése és kormányunk ismételt nyilatkozatai nem minden oldalról találtak megnyugtató visszhangra. A szovjet csapatok még nem kezdték meg a kivonulást hazánk területéről...

Tegyük félre a pártoskodást, amely a nemzeti erők megoszlásához vezet!

Az egyetemi ifjúság felhív minden pártot és politikai csoportosulást, hogy... a nemzeti szabadságharc győzelméig... nemzeti egységünk és védelmi képességünk erősítésén munkálkodjék!... / Egyetemi Forradalmi Diákbizottság. –

[Bp][Franklin ny] 1 fol. – har. 10,5×15 cm.

BG

Lényegét tekintve teljes szöveg.

Feltehetően korrektúrapéldány. Hátoldalán kék tintás kézírással: 50.000 pld. K.: Franklin ny. 56.10.28. László[?] A.

A kész nyomdai példányok leírását l. HK 2006/3. IV/ 37.

138.

1956. október 30.

Ady-ligeti Honvéd Határvadászok Katonai Forradalmi Tanácsa, Budapest

L. a 139. tételszám alatt: Magyar Néphadsereg.

139.

1956. október 30.

[Magyar Néphadsereg] Ady-ligeti Honvéd Határvadászok Katonai Forradalmi Tanácsa, Budapest

MAGYAR TESTVÉREINK!

Az alakulat személyi állománya hitet tett a forradalmi ifjuság követelése mellett és megválasztotta az alakulat forradalmi tanácsát...

1./ Követeljük a szovjet csapatok kivonását Magyarországról.

2–7./ [pont]

8./ Továbbra is őrizzük és megvédjük a független Magyarország szent határait és csatlakozunk a Nemzetőrség közvetlen támogatására.

Budapest, 1956. okt. 30. / Az Ady-ligeti Honvéd Határvadászok Katonai Forradalmi Tanácsa. –

S.l. s.n. szívópapír, stencil soksz. 1 fol. – 30,5×21,5 cm.. –

BG

Az alakulat egyetért Nagy Imre kormányprogramjával, nem azonosítja az új pártvezetést és saját magát a tömeggyilkosokkal, magyar egyenruhát és szabályzatot akar, az elfogott harcoló fiatalok szabadon bocsátását követeli.

Túlfestékezett, maszatos pld., a szöveg nehezebben olvasható.

140.

1956. november 1.

Békés megyei Forradalmi Tanács Elnöksége, Békéscsaba

A Békés megyei Forradalmi Tanács elnöksége a legfontosabb kérdésben, a sztrájk-kérdésben külön bizottságot hozott létre... úgy határozott, hogy a forradalom országos egysége érdekében a sztrájk mellett kell állni Békés megyének is

Munkástanácsok! Forradalmi Bizottságok!

Hívjatok fel sztrájkra mindenkit követeléseinkért...

Amíg a sztrájk tart, az iskolai tanítás is szünetel.

Békéscsaba, 1956. november hó 1. / A Békés megyei Forradalmi Tanács mellett működő sztrájkbizottság. –

Békéscsaba, s.n. 1 fol. – 21×15 cm.

BG

A sztrájkfelhívás mindenkire vonatkozik a megyében, kivételt képeznek a mezőgazdaságban dolgozók, „hogy jövő évi kenyerünk biztosítva legyen."

Zöld rotációs papír, 5 különféle betűtípus.

141.

[1956. november 1.]

FÜGGETLEN–SEMLEGES MAGYARORSZÁGOT / Képzőművészeti és Zeneművészeti Forradalmi Tanács. –

[Bp] Plakát-, címkeny. 1 fol. – 83×57,5 cm.

BG

Zöldes háttérben középütt a vágásos magyar – Kossuth – címer, alul két sorban, fekete betűs szöveg.

Többszínnyomásos grafikai plakát.

142.

[1956. november 1.]

Képzőművészeti és Zeneművészeti Forradalmi Tanács, Budapest

L. a 141. tételszám alatt: FÜGGETLEN–SEMLEGES MAGYARORSZÁGOT.

143.

1956. november 4. után

Friss kacsát naponta csak a „Szabad Európa" cégtől!

S.l. s.n. nyomdai soksz. 1 fol. – har. 10×14,5 cm.

BG

Gyermekes kacsarajz, csőréből jövő kurzív szöveg.

Jóllehet november 4-e utánra datáltam, 1956. október 25. után, amikor elterjedt a híre, hogy az ENSZ kész a magyar forradalom mellett beavatkozni, 1957. március 31-ig bármikor megjelenhetett. V. ö. az 1957 márciusa után megjelent „nyalókákkal" a 146., 147., 149. tételszámok alatt. Horváth ismertet egy példányt, amelynek jobb felső sarkában 1957. II. kézírás látható, alatta A/IV/216 jelzet(?). Ennek alapján 1957 februárjára datálta. Feltételezése szerint a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány adta ki. *Horváth* i.m. 95. o.

144.

[1956. november 4. után]

A MAGYAR HAZAÁRULÓK HIVATALOS KÖZLÖNYE, Szolnok
1. sz[ám]
FELHÍVÁS A MAGYAR NÉPHEZ!
Magyarok! Testvéreim! Elvtársaim! Barátaim!
Dolgozzatok, mert végem van! Családos ember vagyok és hazaárulásból tengetem életem...
Az M.SZ.M.P.-be jelentkezni lehet nálam, Kádár Jánosnál...
BUDAPESTI POLGÁR VIGYÁZZ!!!
Az országban kb. tízmillió függetlenségre és szabad gondolkodásra vágyó ellenforradalmár bujkál!...
KERESÜNK megbízható, minden házkörüli szolgálatra alkalmas miniszterelnököt... Hruscsov...
Sztrájktörök! Ellenforradalmárok! Hazaárulók! Számítunk rátok!... Kádár kormány...
NYILT TÉR. Ebben a rovatban közöljük mindazt az igazat, amit Kádár János miniszterelnök, valamint a Kossuth rádió eddig mondott:

Szolnok, gépírásos, indigós soksz. 1 fol. – 29,5×21 cm.

BG

Gunyoros stílusban ír az újonnan alakult kormányról és miniszterelnökéről, mondván: „öt-hat parasztember maradt országunkban, akik Szolnokon a minap kormányt alakítottak."

Kezdetben két-, majd egyhasábos újságtöredék, első példány. Az utolsó mondatát – „amit a Kossuth rádió eddig mondott" – követő kettőspont arra enged következtetni, hogy a példány csonka, eredetileg kétoldalas, vagy többlapos volt. Az Országos Széchényi Könyvtár címfejes példányán korabeli kézírással, azonos tintával „nov. 17." olvasható.

145.

[1956. november 4. után]

MIT JELENT A FORRADALMI MUNKÁS-PARASZT KORMÁNY?
A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány szakítás a Rákosi-klikk uralmával...
A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány rend és demokratikus munkáshatalom...
EZT AKARJÁTOK
Akkor támogassátok... A fegyveres ellenállók lefegyverezésében, a félrevezetettek felvilágosításában!

[Bp] Athenaeum ny. rotációs papír. 1 fol. – 20,5×15 cm. Részben körülvágatlan.

BG

Lényegét tekintve teljes szöveg.

Feltehetően a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) kiadványa.

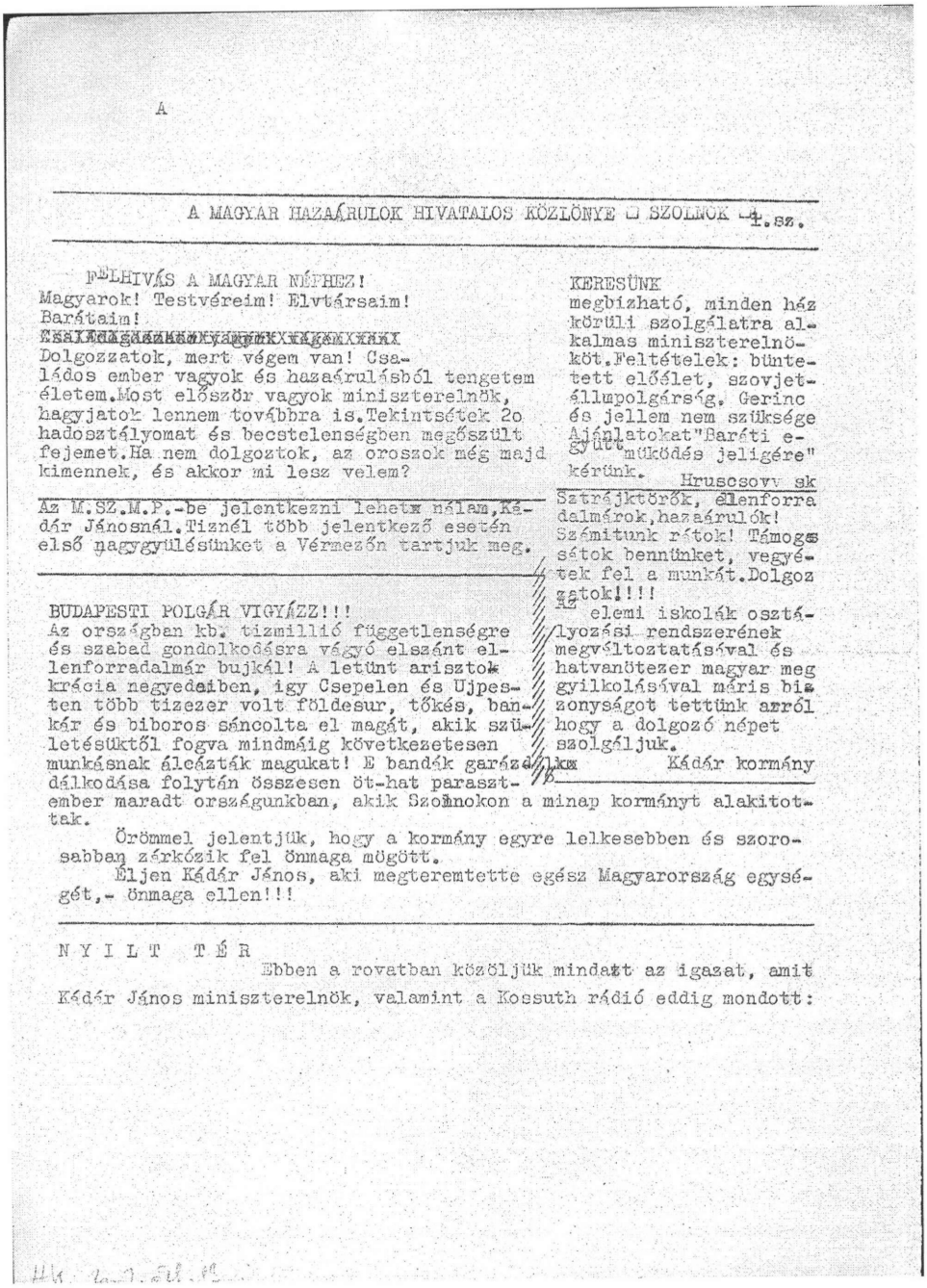

A

A MAGYAR HAZAÁRULOK HIVATALOS KÖZLÖNYE □ SZOLNOK 1.sz.

FELHIVÁS A MAGYAR NÉPHEZ!

Magyarok! Testvéreim! Elvtársaim! Barátaim!

Dolgozzatok, mert végem van! Családos ember vagyok és hazaárulásból tengetem életem. Most először vagyok miniszterelnök, hagyjatok lennem továbbra is. Tekintsétek 2o hadosztályomat és becstelenségben megőszült fejemet. Ha nem dolgoztok, az oroszok még majd kimennek, és akkor mi lesz velem?

Az M.SZ.M.P.-be jelentkezni lehetm nálam, Kádár Jánosnál. Tiznél több jelentkező esetén első nagygyülésünket a Vérmezőn tartjuk meg.

KERESÜNK

megbizható, minden ház körüli szolgálatra alkalmas miniszterelnököt. Feltételek: büntetett előélet, szovjetállampolgárság. Gerinc és jellem nem szükséges. Ajánlatokat "Baráti együttmüködés jeligére" kérünk. Hruscsovy sk

Sztrájktörők, ellenforradalmárok, hazaárulók! Számitunk rátok! Támogassátok bennünket, vegyétek fel a munkát. Dolgozzatok!!!!

Az elemi iskolák osztályozási rendszerének megváltoztatásával és hatvanötezer magyar meggyilkolásával máris bizonyságot tettünk arról hogy a dolgozó népet szolgáljuk.

Kádár kormány

BUDAPESTI POLGÁR VIGYÁZZ!!!

Az országban kb. tizmillió függetlenségre és szabad gondolkodásra vágyó elszánt ellenforradalmár bujkál! A letünt arisztokrácia negyedeiben, igy Csepelen és Ujpesten több tizezer volt földesur, tőkés, bankár és biboros sáncolta el magát, akik születésüktől fogva mindmáig következetesen munkásnak álcázták magukat! E bandák garázdálkodása folytán összesen öt-hat parasztember maradt országunkban, akik Szolnokon a minap kormányt alakitottak.

Örömmel jelentjük, hogy a kormány egyre lelkesebben és szorosabban zárkózik fel önmaga mögött.

Éljen Kádár János, aki megteremtette egész Magyarország egységét,- önmaga ellen!!!

N Y I L T T É R

Ebben a rovatban közöljük mindazt az igazat, amit Kádár János miniszterelnök, valamint a Kossuth rádió eddig mondott:

Illusztráció a 144. tételhez. A címfej nélküli példány Borda Glória tulajdona.

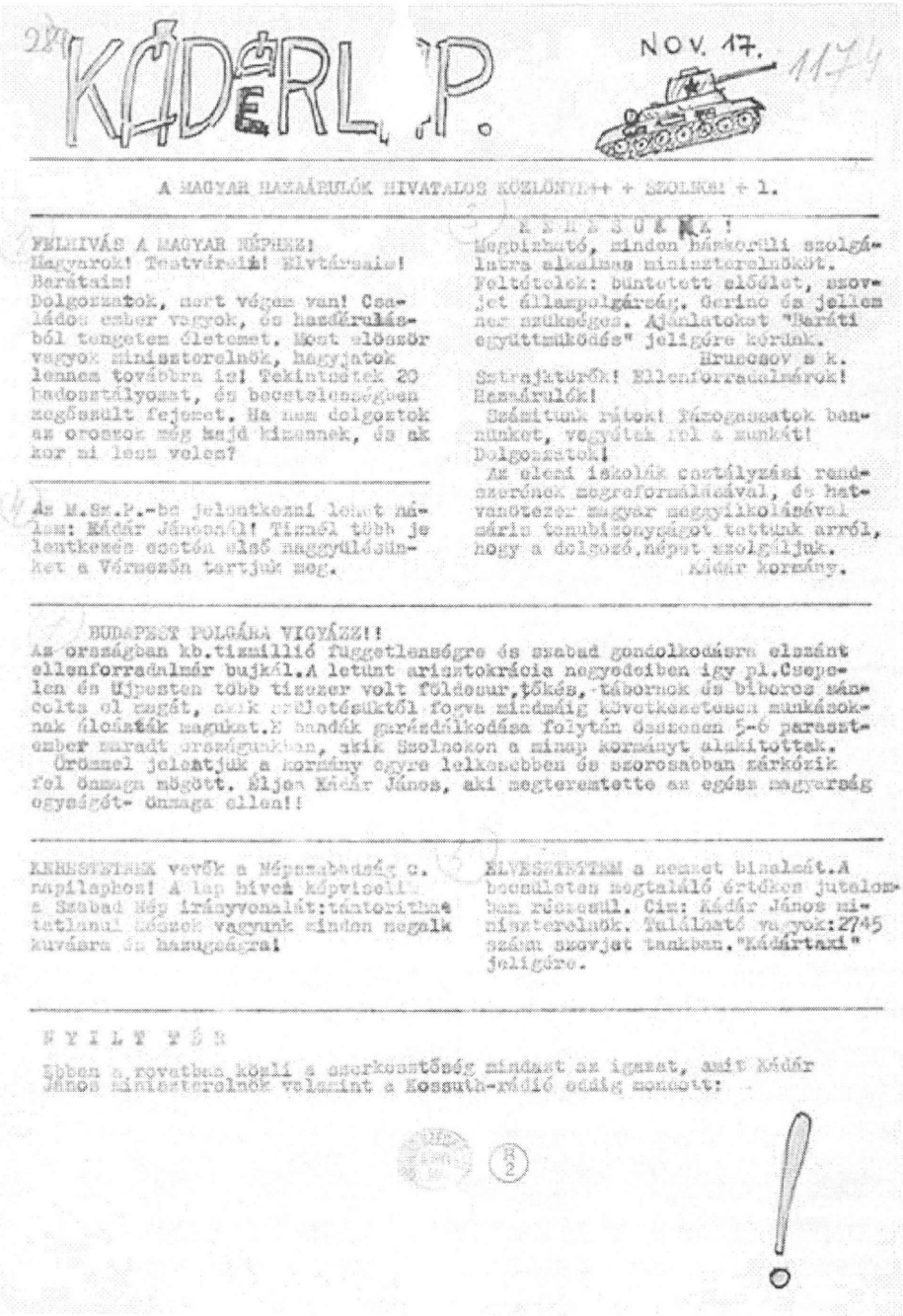

KÁDÁRLAP.

NOV. 17.

A MAGYAR HAZAÁRULÓK HIVATALOS KÖZLÖNYE++ + SZOLNOK + 1.

FELHIVÁS A MAGYAR NÉPHEZ!
Magyarok! Testvéreim! Elvtársaim! Barátaim!
Dolgozzatok, mert végem van! Családos ember vagyok, és hazaárulásból tengetem életemet. Most először vagyok miniszterelnök, hagyjatok lennem továbbra is! Tekintsétek 20 hadosztályomat, és becstelenségben megőszült fejemet. Ha nem dolgoztok az oroszok még majd kimennek, és akkor mi lesz velem?

Az M.Sz.P.-be jelentkezni lehet hálam: Kádár Jánosnál! Tiznél több jelentkezés esetén első naggyülésünket a Vérmezőn tartjuk meg.

KÉRESÜNK!
Megbízható, minden házkörüli szolgálatra alkalmas miniszterelnököt. Feltételek: büntetett előélet, szovjet állampolgárság. Gerinc és jellem nem szükséges. Ajánlatokat "Baráti együttműködés" jeligére kérünk.
Hruscsov s k.

Sztrajktörők! Ellenforradalmárok! Hazaárulók!
Számítunk rátok! Támogassatok bennünket, vegyétek fel a munkát! Dolgozzatok!
Az elemi iskolák osztályzási rendszerének megreformálásával, és hatvanötezer magyar meggyilkolásával máris tanubizonyságot tettünk arról, hogy a dolgozó népet szolgáljuk.
Kádár kormány.

BUDAPEST POLGÁRA VIGYÁZZ!!
Az országban kb.tizmillió függetlenségre és szabad gondolkodásra elszánt ellenforradalmár bujkál.A letünt arisztokrácia negyedeiben így pl.Csepelen és Újpesten több tizezer volt földesur,tőkés, tábornok és biboros sáncolta el magát, akik születésüktől fogva mindmáig következetesen munkásoknak álcázták magukat.E bandák garázdálkodása folytán összesen 5-6 parasztember maradt országunkban, akik Szolnokon a minap kormányt alakítottak.
Örömmel jelentjük a kormány egyre lelkesebben és szorosabban zárkózik fel önmaga mögött. Éljen Kádár János, aki megteremtette az egész magyarság egységét- önmaga ellen!!

KERESTETNEK vevők a Népszabadság c. napilaphoz! A lap hivek képviselik a Szabad Nép irányvonalát:tántoríthatatlanul készek vagyunk minden megalkuvásra és hazugságra!

ELVESZTETTEM a nemzet bizalmát.A becsületes megtaláló értékes jutalomban részesül. Cím: Kádár János miniszterelnök. Található vagyok:2745 számu szovjet tankban."Kádártaxi" jeligére.

NYILT TÉR

Ebben a rovatban közli a szerkesztőség mindazt az igazat, amit Kádár János miniszterelnök valamint a Kossuth-rádió eddig mondott:

Illusztráció a 144. tételhez. Az OSzK címfejes példánya. Apró 1956/289.

146.

[1956. november 4. után – december 9-ig]

Vigyázz a befurakodókra!

S.l. s.n. zöld papír, nyomdai soksz. 1 fol. – 15×10,5 cm.

BG

A rajz hátterében csukott ajtó, rajta MUNKÁSTANÁCS felirat, az ajtót egy olyan dugóhúzó próbálja felnyitni, amelynek nyele egyik oldalon kakastollas, szuronyos csendőrt, a másikon cilinderes bankárt formáz.

Enyves hátú röplap (nyalóka), gyűrött, de használatlan

Stílusa után ítélve MSZMP kiadvány.

147.

[1956. november 4. után – december]

Független, szabad, szocialista Magyarországot. / MSZMP

S.l. s.n. nyomdai soksz. 1 fol. – 7×11 cm.

BG

Teljes szöveg.

3 pld. enyves hátú röplap (nyalóka). Az egyik hátán gumibélyegző: 1956. nov. 20.

148.

[1956. november 4. után – december]

Így akarták ők...

S.l. s.n. 1 fol. – 29,5×21 cm.

BG

Fehér alapon a Látóhatár című, Münchenben megjelenő politikai folyóirat VII. évfolyam 3–4., 1956. május–augusztusi számának borítója, rajta Nagy Ferenc Új feladatok című cikkének részletei: „A szellemi szabadságmozgalmat e pillanatban még kommunista párttagok vezetik. A nagyobb szabadságot egyelőre még a párton belül követelik. A személyi változások tekintetében ez a követelés ma még csak abban nyilvánul meg, hogy az egyik kommunistát a másikkal akarják felcserélni... "

149.

[1956. november 4. után – december]

KÖVESD A CSEPELIEK PÉLDÁJÁT DOLGOZZ!

S.l. s.n. nyomdai soksz. 1 fol. – har. 7×11 cm.

BG

Teljes szöveg.

2 pld. enyves hátú, használatlan nyalóka. Kiadója valószínűleg az MSZMP, v. ö. a 147. és 150. tételszámú leírással.

150.

[1956. november 4. után – december]

LAKÓBIZOTTSÁGOK!

Segítsetek a Vöröskereszt ajándékának igazságos szétosztásában. –

S.l. s.n. nyomdai soksz. 1 fol. – har. 7×11 cm.

BG

Teljes szöveg.

2 pld. enyves hátú, használatlan nyalóka. Kiadója feltehetően az MSZMP, v. ö. a 139. és 141. tételszámú leírással, amelyek azonos kivitelűek.

151.

[1956. november 4. után – december]

Nem akarunk gyalogolni! KÖZLEKEDÉST!

S.l. s.n. nyomdai soksz. 1 fol. – har. 7×11 cm.

BG

Teljes szöveg.

3 pld. enyves hátú, használatlan nyalóka. Kiadója valószínűleg az MSZMP, v. ö. a 147., 149. és 150. tételszámú leírással.

152.

[1956. november 4. után – december]

A „Szabad Európa" rádió jelenti: „Az amerikai kormány mindig síkraszállt a népek szabadságáért..."

Ujabb síkraszállások előkészítéséhez határain kívül 950 haditámaszpontot épített és 63 országban állomásoznak csapatai.

Ime a bizonyság: Európában 450... fővel, Japánban 500.000 fővel, Dél Kóreában 100.000 fővel szállt síkra – de ott is maradt.

S.l. s.n. nyomdai soksz. 1 fol. – har. 28×41,5 cm.

BG

USA feliratú bombázók, ejtőernyősök, Németország térképén München és egy rádióadó-torony. A szöveg teljes.

Horváth közöl egy szövegében és rajzában megegyező példányt, méret nélkül. A leírt röplap jobb felső sarkában kézírással: „Központi kiadvány. Felhasználva 1957. I. 23." Feltételezése szerint a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány adta ki. *Horváth* i.m. 90–91. o.

153.

[1956. november 5.]

Budapesti Szovjet Csapatok Parancsnoksága [Budapest]

A magyar forradalmi munkás-paraszt kormány 1956. november 4-én felhívta Magyarország minden polgárát, a munkásokat, a parasztokat, az értelmiségieket, az ifjuságot, hogy szüntessék meg az értelmetlen vérontást, állítsák helyre a rendet és térjenek vissza békés, alkotó munkájukhoz.

A kormányhatározat értelmében felszólítunk benneteket:

Hassatok oda, hogy megszünjön az ellenállás!... Aki önként beszolgáltatja fegyverét, hazabocsátjuk...

Budapest polgárai!

Ti magatok óvjátok házaitokat... Ha nem fognak ránk tüzelni és beszolgáltatják a fegyvereket, a szovjet csapatok sem fognak tüzelni...

... a szovjet kormány... ellenszolgáltatás nélküli segélyt nyújt. Magyarországra elindítottak:

50.000 tonna gabonát és lisztet,

3.000 tonna húst,

2.000 tonna vajat és zsiradékot,

3 millió doboz tejkonzervet,

5.000 tonna cukrot

300.000 négyzetméter ablaküveget, ezenkívül hengerelt vasárut, fűrészelt-faárut, cementet és más építőanyagokat. / A budapesti szovjet csapatok parancsnoksága. –

[Bp?] s.n. nyomdai soksz. 1 fol. – 21×15 cm.

BG

A szövegbe foglalt fenyegetésen túlmenően – „provokátorok miatt kénytelenek vagyunk tüzelni" – majdnem teljes szöveg.

Túlfestékezett szedés, a 300.000 m^2 üveg stb. áruk felsorolásánál a második nulla más típusú.

Nyomdai variánsok: HK 2000/4. II/59., datálása az ott leírt 2. sz. pld. kézírásos feljegyzése alapján.

154.

[1956. november 5 – november 9.]

SZTRÁJKOT!!!

Hős szabadságharcosaink fegyverrel a kézben harcolnak az óriási szovjet túlerővel szemben hazánk függetlenségéért!...

Ne dolgozzatok a hazaárulók törvénytelen, népelnyomó „kormányának"!...

RAJTUNK AZ EGÉSZ VILÁG SZEME! NEM HÁTRÁLHATUNK!

Ragaszd ki, vagy add tovább! Ragaszd ki, vagy add tovább!

[Bp] s.n. szívópapír, stencil soksz. 1 fol. – 14,5×21 cm.

BG

Lényegét tekintve teljes szöveg.

A SZTRÁJKOT szó grafitceruzás kézírás, a betűk formája megegyezik a november 12-i, újpesti röplap fejlécének betűivel, l. a 157. tételszámot.

A röplap jobb felső sarkában grafitceruzás kézírással: 1956. nov. 5. ceruzával áthúzva, alatta tintaceruzával: 1956. nov. 9.

155.

(1956. november 6.)

NEM AZONOSAK

Akik tegnap utcasarkon, lakóházakból, tetőkről még lövöldöztek, nem azonosak azokkal a fiatalokkal, akik két héttel ezelőtt békés felvonulást rendeztek jogos követeléseinkért;

Sőt azokkal sem, akik ... az első napokban fegyvert fogtak...

L E L K I I S M E R E T L E N S É G ! F E L E L Ő T L E N S É G ! a békés lakosság hátamögül, vagy otthonaikból lövöldözni...

Ne hagyjátok, hogy fegyvereiket elrejtsék ... / A Béke barátai. –

S.l. s.n. vékony csomagolópapír, gépírás, 1 fol. – 24,5×21,5 cm.

BG

Lényegét tekintve teljes szöveg.

Első példány.

156.

1956. november 8.

SZABADSÁGHARC
A HARCOLÓ MAGYAR IFJUSÁG HIRADÓJA
Budapest, 1956. XI. 8.

Impresszumban:

Szabadságharc. A harcoló magyar ifjuság hiradója. Szerkeszti a szerkesztő bizottság.

„Vagy bolondok vagyunk, s elveszünk egy szálig,
Vagy ez a mi hitünk valóságra válik." Ady

TOVÁBB!

A mult hét végén azt hittük, hogy győzött a forradalom, megkezdhetjük a munkát. Vasárnapra virradó éjjel azonban megindult a szovjet invázió...

Öt nap mérlege

Szombat estére helyreállt hazánkban a rend... hétfőn megindult volna a munka...

És mit tett rövid öt nap alatt az orvtámadó megszálló hadsereg? Útjukat rommá lőtt és felgyújtott épületek jelzik...

Ez náluk a „rendcsinálás fasiszta bandák ellen".

Testvéri segítség

A Szovjetúnió kormánya testvéri segítségről fecseg, s közben a Kádár-féle „kormánnyal" együtt a város kiéheztetésére spekulál...

Az előbújt Szabad Nép margójára

Budapest utcáin az oroszok magyar nyelven írt ujságját osztogatják. Már a címe is hazugság „SZABAD NÉP"...

Forradalmi Bizottságok!

Ne hagyjátok működéseteket korlátozni!...

2. oldal:

Petőfi: Feltámadott a tenger

November 7: munkanap

Kik a banditák?...

Egységet!

Bp. s.n. szívópapír, stencil soksz. 1 fol. = 2 p. – 30×21 cm.

BG

A cikkek cáfolják, hogy a szabadságharcosok fosztogattak, leírják, hogy a megszálló szovjet csapatok akadályozzák a város ellátását, rágalomnak minősítik, hogy az MSZMP szerint a magyar fiatalok a Horthy-rendszer visszaállítását akarják.

Az egy és kéthasábos cikkek váltakoznak. A címfej kézzel írott.

Két, teljesen megegyező példány

Stencilváltozat HK 2000/4. II/84.

157.

1956. november 12.

FELHÍVÁS!!!
BUDAPEST MINDEN MUNKÁSA

azt akarja, hogy a fővárosban létrejöjjön a rend. Természetesen mi nem akármilyen rendet akarunk, hanem forradalmi rendet...

Ezért azzal a felhívással fordulunk Budapest üzemeihez, hogy munkástanácsaik képviselőit küldjék el november 13.-án, kedden 13 órára a Budapesti Munkástanács megalakítása céljából az ujpesti városházára /Bp. IV. Bajcsi [sic!] Zsilinszky-út 14/.

Budapest, 1956. XI. 12. / Ujpesti Forradalmi Munkástanács. –

(Bp) s.n. szívópapír, stencil soksz. 1 fol. – 14×20 cm. –

BG

A fegyveres harcokban a magyar munkásság vívta ki a szabadságot, a forradalom további útját is ő szabhatja meg. Ezért szükséges a munkástanácsok egysége. –

A FELHÍVÁS szó grafitceruzás kézírás stílusa, vonalvezetése megegyezik a 154. tételszám alatt leírt röplap fejlécével.

158.
1956. november 12.
Ujpesti Forradalmi Munkástanács

L. a 157. tételszám alatt: FELHÍVÁS!!!

159.
1956. november 17.
Magyar Írók Szövetsége, Budapest

A Szovjetúnió Irószövetségéhez

Az igazság és az aggodalom hangján szólunk Önökhöz. A magyar nép szabadságharcot vívott... Ezt... veszélyeztetik ifjúságunk és szellemi életünk egyes tagjainak elhurcolása válogatás nélkül folyik és ezeknek nyílvánvaló deportálása megkezdődött...

Hiszünk abban, hogy kiáltó szavunkat megértik és rögtön cselekedni fognak.

Budapest, 1956. november 17. / Magyar Írók Szövetsége –

Bp. s.n. géppapír, gépírás, első pld. 1 fol. – 30×21 cm.

BG

A magyar írók kérik szovjet kollégáikat, járjanak közben kormányuknál és pártjuknál, hogy a magyarországi deportálásokat állítsák le.

A megszólításban a gépelt A Szovjetúnió szövetségéhez szavak közé tintás kézírással került az Író előtag. A szöveg nyolcadik sorában javítás: a megkezdődött szó ikszekkel kiütve

160.
1956. november 17.

A Szovjetúnió Irószövetségéhez

L. a 159. tételszám alatt: Magyar Írók Szövetsége.

161.
1956. november 21.
Egyetemek Forradalmi Diákbizottságai

L. a 163. tételszám alatt: J A V A S L A T.

162.
1956. november 21.
Értelmiségi Forradalmi Tanács

L. a 163. tételszám alatt: J A V A S L A T.

163.
1956. november 21.

J A V A S L A T

Tudjuk, milyen nehéz helyzetben van az ország. Tudjuk, milyen nehéz lesz újra talpraállni. Dolgozni szeretnénk már...

1./ Azonnal szüntessék be a letartóztatásokat, állítsák le a deportálásokat...

2–6./ [pont]

Megnyugtató választ és biztosítékot kérünk. Ennek hiánya esetében a fegyvertelen ellenállás formájában a függetlenségi harc továbbfolytatására kényszerülünk.

Budapest, 1956. november hó 21-én. / Nagybudapesti Központi Munkástanács ; Parasztszövetség; Egyetemek Forradalmi Diákbizottságai; Értelmiségi Forradalmi Tanács. –

Bp. s.n. szívópapír, stencil soksz. 1 fol. – 29,5×20, 5 cm.

BG

Engedjék szabadon a szabadságharcosokat, elsősorban Maléter Pált, alakuljon nemzeti kormány. Gyárat, földet nem lehet visszavenni, biztosítsák az alkotmányos élet megkezdését, lépjenek fel a restaurációs kísérletek ellen, a rendfenntartást bízzák a munkásságra, a szovjet csapatokat vonják vissza.

A röplap bal felső részén az 1. pont javítása grafitceruzás kézírással: (állítsák le a deportálásokat kiegészítése) hozzák vissza a kiszállítottakat.

A 2. pontban a restauráció elleni fellépés kiegészítéseként: Távolítsák el a hadseregből is a sztálinista-rákosista elemeket.

164.
1956. november 21.
Nagybudapesti Központi Munkástanács

L. a 163. tételszám alatt: J A V A S L A T.

165.
1956. november 21.
Parasztszövetség

L. a 163. tételszám alatt: J A V A S L A T.

166.
1956. november 28.

Határozati javaslat

L. a 167. tételszám alatt: Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa [Budapest]

167.
1956. november 28.
Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa [Budapest]

Határozati javaslat

A Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsához (MÉFT) csatlakozott intézmények és szervezetek képviselőinek értekezlete 1956. nov. 28-án a következő határozatot hozta:

1. A MÉFT a határozat elvi alapjaként a következőket szögezi le:

A jelenlegi súlyos helyzetben...

2–6. [pont]

7. Az értekezlet megbízza az elnökséget, hogy a jelen határozat megvalósítása érdekében tárgyalásokat kezdeményezzen a kormány szervekkel és más intézményekkel. –

S.l. s.n. szívópapír, kék stencil soksz. 1 fol. = 2 p. – 29×20,5 cm.

BG

A MÉFT elhatárolja magát a sztálinista-rákosista klikktől, valamint az ellenforradalmi erőktől. A kibontakozás útja a függetlenség, a nemzeti szövetség október 23. forradalmi egysége alapján. Szükségesnek atrtja egységes értelmiségi szervezet megalakítását, a működési szabályzat és ügyrend kialakítását, intéző bizottság és összekötők kijelölését..

A példány rosszul olvasható, a kopott, valamint hiányzó betűk – á, e, é, g, m, n – miatt a szöveg hiányos, de kiegészíthető.

168.
1956. november 28.
MÉFT

L. a 167. tételszám alatt: Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa [Budapest]

169.
[1956. november 30. után]
DIÁKOK! KÖZÉPISKOLÁSOK!
Segítsetek eltakarítani a romokat. Legyen szebb, mint bármikor volt Budapestünk / Diákszövetség. –

(Budapest) s.n. zöld géppapír, gépírásos szöveg, 1 fol. – har. 6×10 cm.
BG
Teljes szöveg.
Nyalókák, 2 példányban, az egyik kartonra ragasztott.

170.
1956. november 30. után
Diákszövetség, (Budapest)

L. a 169. tételszám alatt: DIÁKOK! KÖZÉPISKOLÁSOK!

171.
[1956. november 30. után]
Magyar Diákok Nemzeti Szövetsége, Budapest

L. a 172. tételszám alatt: „Ujra szép lesz Budapest"

172.
[1956. november 30. után]
„Ujra szép lesz Budapest", ha te is segítesz!
Középiskolások jelentkezzetek: Magyar Diákok Nemzeti Szövetségénél Budapest, V. Beloiannisz utca 16. –

Bp. Kossuth K. nyomdai soksz. 1 fol. – 24×16,5 cm. –

BG

Hegytetőn álló ifjúmunkás csákánnyal, háttérben fantázia-város egy folyó két partján, de tájékozódási pontként felismerhető a Lánchíd és az Országház. A munkásfiatal körül téli öltözetben diákok állnak.

Grafikai plakát. –

A Magyar Diákok Nemzeti Szövetsége 1956. november 30-án adta ki programját az 1947–1950 között működött előd újjászervezésére.

173.

[1956. november – december?]

Bányászokhoz

Napról napra, hétről hétre
Szükségünk van sok-sok szénre,
Rajta hát most, termelj többet,
Ha szereted a magyar földet. –

S.l. s.n. nyomdai soksz. 1 fol. – 7,5×10,5 cm.

BG

Teljes szöveg.

174.

[1956. december 2. előtt]

Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom

L. a 175. tételszám alatt: Magyarország és Budapest népe!

175.

[1956. december 2. előtt]

Magyarország és Budapest népe!

A forradalmi munkásság, parasztság, értelmiség és ifjuság szervei együttesen felkérték India miniszterelnökét, hogy a magyar kibontakozás érdekében vállaljon közvetítő szerepet.

Nehru miniszterelnök küldötte, India moszkvai nagykövete tájékozódás végett Budapestre érkezik, fogadjuk szeretettel! / Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom. –

S.l. s.n. szívópapír, stencil soksz. 1 fol. – 14,5×21 cm.

BG

Teljes szöveg.

A lap jobb felső sarkában: Közöld mindenkivel, add tovább!!!

Krisna Menon, Nehru elnök személyes megbízottja 1956. december 2-tól tartózkodott Budapesten.

176.

[1956. december 6–9. körül]

Leplezzétek le az ellenforradalmárokat!

Bp. Zrínyi K. 1 fol. – 21×15 cm.

BG

A háttérben elmosódott szürke tömeg vonul, a rajz nagyítót fogó kezet ábrázol, amelynek üvege alatt a tömegből kiemelt, szakállas, ellenzős sapkát viselő „ellenforradalmár" férfifej látszik.

Grafikai kisplakát.

A kormány az 1956. december 4-i és 6-i tüntetések ellen saját szervezésű felvonulásokat szervezett, így figyelmeztetve az „ellenforradalmárokra." A megmozdulások letörésére 1956. december 11-én 1 évre rögtönbíráskodást vezettek be.

177.

[1956. december – 1957. január]

Engem nem [...?] amíg a dolgozók munkájukkal védenek!

S.l. s.n. nyomdai soksz. 1 fol. – har 10×14,5 cm.

BG

A lehetőségekhez mérten teljes szöveg. A rajz bal oldalán papírpénz (forint), védekezően kiterjesztett kezével elhárító mozdulatot tesz, szemben vele – feltehetően rosszindulatú – csoportosulás.

Az enyvezett röplapra egy másikat is ragaszthattak és a röplapokat úgy szedték szét, hogy a lap felső harmadában az írás, illetve közepéről a rajz eltűnt.

178.

[1956. december – 1957. január]

Munkások! Kezetekben a lehetőség. – Több árút vár az ország. –

S.l. s.n. 1 fol. – 27,5×19,5 cm.

BG

Hatalmas fehér munkáskéz tart a tenyerén kicsi, rozsdavörösre színezett, három füstölgő kéményű gyárépületet szürkéskék háttér előtt. A szöveg a bal felső részen, illetve a rajz alatt.

Grafikai kisplakát.

179.

[1956. december – 1957. január]

Nyugdíjasok tízezrei kapják vissza JOGTALANUL MEGVONT nyugdíjukat a munkás-paraszt kormány rendeletére. –

S.l. s.n. 1 fol. – 20,5×14 cm. –

BG

Papírszínű alapon ceruzarajz: a postás táskájából éppen aprópénzt számol le egy asztal mellett ülő alaknak.

Grafikai kisplakát.

180.

[1956. december – 1957. január]

Rémhírterjesztők.

S.l. s.n. nyomdai soksz. 1 fol. – 28,5×21 cm.

BG

A kép jobb oldaláról középre hajló két férfi, fekete, illetve zöld zakóban, pettyes csokornyakkendőben A zöld zakós kezében nagyító, amelyben elefántot látni, míg a kép alsó szélén bolha ugrik.

Grafikai kisplakát, a stílus alapján feltehetően Szűr-Szabó József rajza

Horváth közli a példányt, a következő kiegészítéssel: A röplap hátoldalán kézírással „Központi kiadvány. Felhasználva 1957. január 20." megjegyzés található. Feltételezzük, hogy a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány adta ki. *Horváth* i.m. 84–85. o.

181.

[1956. december – 1957. január]

SZŰR-SZABÓ József

L. a 180. tételszám alatt: Rémhírterjesztők.

182.

[1956. december – 1957. február 19. előtt]

Az ellenforradalmárokat megsemmisíti a karhatalom. –

Bp. Zrínyi K. 1 fol. – 21×15 cm.

BG

Fekete háttér előtt háttal, illetve féloldalasan két barna ruhás magyar katona, vagy tiszt áll PPS géppisztollyal. Szemben velük fehér körben csizmában, bricsesznadrágban, prémgalléros zekében ártatlanságát kézmozdulattal kifejező ember áll, mögé vetülő árnyéka Szálasi-korabeli (1944-es) egyenruhás kontúrú férfié, karján élesen kirajzolt nyilaskeresztes karszalag.

Grafikai kisplakát

A katonatisztekből álló karhatalom 1956 decemberétől a Munkásőrség 1957. február 19-i megalakításáig állt a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány szolgálatában, részben szovjet alárendeltségben.

183.

[1956. december – 1957. február 19. előtt]

FOSZTOGATÓK ELLEN KÜZD A KARHATALOM!

Bp. Zrínyi K. 1 fol. – 21×15 cm. –

BG

Éjszakai égbolt, deszkakerítés, zsákkal a hátán lopakodó alak árnyéka.

Grafikai kisplakát.

A karhatalomról l. a 182. tételszámú leírás megjegyzését.

184.

[1956. december – 1957. február 19. előtt]

HELYT ÁLL A KARHATALOM. –

Bp. Zrínyi K. 1 fol. – 21×15 cm.

BG

Hófúvásos esti háttér előtt két téli öltözetű – köpenyes, csizmás – tiszt áll PPS géppisztollyal, egyiknek piros, másiknak zöld a fegyvernemi jelzése.

Grafikai kisplakát.

A karhatalomról l. a 182. tételszámú leírás megjegyzését.

185.

(1956. december 20. [28.?]).

ACÉL Tamás

Acél Tamás író összegyűjtött hitvallásai.

Politikai nézeteim... „adjon szívünknek erőt s karunknak
Hatalmat az Októberi láng!" (Csillag, 1950. febr.)...

Honvédeskü
„Így éljek mindig becsülettel
s így haljak, hogyha halni kell tán..." (Írtam, 1951.)

„Már 1949-ben... tudatára ébredtem annak, hogy Magyarországon terror uralom van...nem vagyok kommunista többé. (New York, 1956. december)."

Összeállítani nem GOND, de HITVALLÁS. –

S.l. s.n. 2 fol. = 4 p. – 21×15 cm.

BG

Idézetek az 1956 novemberében Angliába távozott Kossuth és Sztálin-díjas író műveiből.

Az összeállításból nem tudhatjuk meg, hogy Acél Tamás maga állította-e össze saját védelmében a gyűjteményt, avagy ellene készült. Az utolsó mondat hivatkozik a magyar írók 1956. december 2-án készült és a Magyar Írók Szövetsége által december 28-án elfogadott Gond és hitvallás című kiáltványára. Ennek alapján módosulhat/módosult? a megjelenés ideje, amelyet a korábbi bibliográfiai leírásban közöltem a New York Times-nak 1956. december 20-án adott nyilatkozat alapján.

A korábban leírton túl még két, megegyező példány.

Az 1956. december 20-ra keltezett példány leírását l. HK 2006/3., IV/99. tétel.
A Gond és Hitvallás leírását l. HK 2006/3., IV/97. tétel.

186.

[1957. február vége – március eleje]

Márciusban Újra Kezdjük!

S.l. s.n. 1 fol. – 21×15 cm.

BG

A rajz a két lóval, ekével szántó csizmás, kalapos, mellényes parasztembert hátulról ábrázolja, balra a háttérben lombtalan, magányos nyárfa. A felirat a rajz felett.

A még szabadlábon lévő forradalmárok és diákok 1957 februárjában indult mozgalma, a MUK – Márciusban Újra Kezdjük – ellen készült, valószínűleg MSZMP-röplap, amely a „felforgatással" szemben e békés munkát helyezte előtérbe.

Grafikai kisplakát.

Két teljesen megegyező példány.

Horváth közli humoros röplapgyűjteményében: „Feltételezzük, hogy a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány adta ki". *Horváth* i.m. 96–97. o.

187.

1957. március 21.

M[agyar] Sz[ocialista] M[unkás]p[árt] Ideiglenes Központi Bizottsága, [Budapest]

„Legyen a Kommunista Ifjúsági Szövetség a magyar ifjúság legszebb hagyományainak örököse, a márciusi ifjak, a KIMSZ áldozatos küzdelmeinek folytatója." /Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának határozatából/ . –

[Bp] s.n. 1 fol. – 25×17, 5 cm.

BG

A szöveg felett fekete szitanyomat, markáns fiatalember, ingén ötágú csillag, kezében háromszínű zászló, a háttérben fegyveres munkásőr és rohamra hívó katona.

KIMSZ: Kommunista Ifjúsági Munkásszövetség az 1920-as években. A Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ), a Magyar Szocialista Munkáspárt ifjúsági szervezete, 1957. március 21-én tartotta alakuló ülését Budapesten, az Erkel Színházban.

188.

[1957. március 21. után]

A háború neki több arany, neked pusztulás! Vesszenek a háborús uszítók! / (KISZ)

S.l. s.n. nyomdai soksz. 1 fol. – 13×7 cm. –

BG

Teljes szöveg. A cédula hátterében tőkés ül tömött dolláros zsákokon, előtérben féllábú fiatal sorkatona, két mankóval, egyenruhában.

Enyves hátú, használt, de ép pld.

189.

[1957. március 21. után]

ILYEN SZABADOK ÉS SEMLEGESEK A „MAGYAR SZABADSÁG FELKENT BAJNOKAI" Kiszista, harcolj ellenük! / (KISZ). –

S.l. s.n. nyomdai soksz. 1 fol. – 11,5×7 cm.

BG

Teljes szöveg. A rajzon paraván mögül marionett-figurákat táncoltat egy kopasz tőkés: tisztet, dzsentrit, kulákot.

Nyomdatiszta, enyves hátú nyalóka.

190.

[1957. március 21. után]

Készülj május 1-re / KISZ

S.l. s.n. nyomdai soksz. 1 fol. – 10,5×7 cm.

BG

Lobogó vörös zászlót tartó, vörös nyakkendős fiatalember menetel az 1-es szám előtt.

191.
[1957. március 21. után]
Készülj május 1-re kommunista helytállással / KISZ. –

S.l. s.n. nyomdai soksz. 1 fol. – 10,5×11 cm.

BG

Munkásifjú overallban, kalapáccsal mutat a kép hátterét betöltő vörös 1-es számra.

2 pld., az egyik érintetlen, a másik összetapadt a 143. tételszám alatt leírt, Szabad Európa feliratú, kacsás cédulácskával.

192.
[1957. március 21. után]
Láss tisztán, mi van a semlegesség álarca mögött! / (KISZ)

S.l. s.n. 1 fol. –8,5×6,5 cm.

BG

A rajzon vadászkalapos, spanyol-szakállas, behízelgő mosolyú fiatal férfi feje, mögötte pici, rohamsisakos katona HIDR. feliratú bombát cipel.

2 pld., falról leszedett, az egyik összeragadt nyalóka.

193.
[1957. március 21. után]
Leplezd le a rémhírterjesztőket. / KISZ.

S.l. s.n. 1 fol. – 10×7,5 cm.

BG

Piros nyakkendős fiatal torkánál fogva tart egy kacsát melynek hasán „Hazudó Európa Rádió" felirat. A kacsa körül piros pacnik.

Enyves hátú faragasz, nyalóka.

194.
[1957. március 21. után]
MEGINT EZT AKARTÁK! / (KISZ)

S.l. s.n. nyomdai soksz. 1 fol. – 10,5×11 cm.

BG

Kövér, kopasz, jellegzetes „tőkés" férfi sajtológéppel nyom össze embereket. A sajtoló két lapján TŐKE és NAGYBIRTOK felirat.

Nyomdatiszta nyalóka.

195.
[1957. március 21. után]
Nem háborút s nyomort, BÉKÉT békét akarunk! / (KISZ). –

S.l. s.n. nyomdai soksz. 1 fol. – 13,5×7 cm.

BG

Teljes szöveg. A rajz csak részben látszik, fiatal férfi deréktól lefelé, kezében valószínű ellenséget tart, akinek a kövér hasa és a kalimpáló lába látszik. –

Használt, enyves hátú nyalóka, sérült, jobb felső részén anyaghiányos, a szöveg ép.

196.

[1957. március 21. után]

Szórakozz, énekelj velünk a KISZ-ben. –

S.l. s.n. nyomdai soksz. 1 fol. – 10,5×7 cm.

BG

Vörös függöny előtt ülő fiú tangóharmonikán játszik, mellette, a vállára támaszkodva, vörös nyakkendős, rövid hajú lány áll. Valószínűleg csasztuskát énekelnek.

197.

[1957. március 21. után]

TANULJ VELÜNK a KISZ-ben. –

S.l. s.n. nyomdai soksz. 1 fol. – 10,×7 cm. –

BG

Vörös háttér, könyvespolc, egységes fehér könyvgerincek a háttérben, előttük fiatal férfi könyvet olvas.

Nyomdatiszta, enyv nélküli pld.

198.

[1957. március 21. után]

Vannak még ilyen sötétben bujkáló ellenforradalmárok! Kiszista, harcolj ellenük! (KISZ)

S.l. s.n. 1 fol. – 12×7 cm.

BG

A rajzon zsinóros „magyaros" kabátban, vadászkalapos férfi a budapesti Gellért-hegyi szabadságszobrot ábrázoló, sarlós-kalapácsos plakátot tépi le, árnyéka szuronyos puskával álló, kakastollas csendőrt formáz.

Nyalóka.

199.

[1957. március 21. után]

Védd a proletárhatalmat. / KISZ. –

S.l. s.n. nyomdai soksz. 1 fol. – 10,5×7 cm.

BG

Kinyújtott kezű, vörös nyakkendős férfi tartja távol a kárvallott képű tőkést, tisztet, földbirtokost és kulákot.

Nyomdatiszta, enyvezetlen pld.

200.
[1957. május 1. előtt]

Együtt dolgozunk – együtt ünnepelünk!

S.l. s.n. nyomdai soksz. 1 fol. – har. 10,5×14,5 cm.

BG

Teljes szöveg. Vörös kurzív betűk a lap alján. A képen egy- és háromszínű zászlók alatt, virágcsokrokkal vonuló tömeg, gyerekekkel.

Feltehetően 1957. május elsejére készült, MSZMP-, vagy KISZ-kiadás.

Falragasz, a leszedéskor más is hozzáragadt, enyvfoltos, de ép.

*

Az OSzK adatbázisának (http://mek.oszk.hu/04000/04056/html/index.html) első tétele az 1956. október 13-án megjelent kaposvári röplap (amely azonban *eredetileg* hibásan datált, a szövegben október 23-ról és az október 23-i eseményekről van szó), az utolsó, amely dátumozott, 1957. január 12-i (ezeket követik a dátum nélküliek, betűrendben). Az adatbázis összesen 1127 tételt tartalmaz.

Az adatbázisban a jelen bibliográfiában bemutatott következő sorszámú röplapok nincsenek meg, vagy variánsok találhatók:

- 103., 107., 108., 109., 111. Ø
- a 114. sorszám variáns, Cs.L. honvéd százados versét nem közli. OSzK Apró 1956/696.
- 122., 126., 135, 143. Ø
- a 144. sorszámú variánst l. a képen. OSzK Apró 1956/289.
- 147., 150–151. Ø
- a 153. sorszámú leírás az OSzK Apró 1956/42 és OSzK Apró 1956/980 variánsa.
- 159., 169. Ø
- a 175. sorszámú leírás variánsai: rövidebb, gépírásos változata OSzK Apró 1956/545, a hosszabb szövegű OSzK Apró 1956/625.
- 176–178., 180., 182–185., 187–200. Ø

TARTALOM

TANULMÁNYOK

HAUSNER GÁBOR — A magyarországi hadtudományi irodalom a XVII. században ... 503

HERMANN RÓBERT — Bevezetés a történeti delfinológiába, avagy Mészáros Lázár emlékiratainak kiadása ... 537

KRÁMLI MIHÁLY — Az osztrák–magyar dunai kereskedelmi hajózás katonai igénybe vétele az első világháborúban. A Központi Szállításvezetőség Hajózási Csoportjának megszervezése, 1914–1916 ... 573

KÖZLEMÉNYEK

BÍRÓ TEOFIL — A 92. (Gordon Highlanders) brit gyalogezred története a koalíciós háborúk korában ... 625

BÁNSÁGI ANDOR — Az Osztrák–Magyar Monarchia tengeralattjáró-beszerzései, 1906–1918 ... 660

SZABÓ MÁRIA — Antonello Guzzoni ezredes beszámolója az 1922. évi Romanelli-ünnepségekről ... 703

MŰHELY

* * * — Sandhurst és a középkori hadtörténelem. Bemutatjuk Matthew Bennett hadtörténészt, a Royal Military Academy professzorát ... 727

MATTHEW BENNETT — Egy keresztes harci alakzat, a „mozgó erőd," új megvilágításban ... 732

CSÍKI GERGELY — Evgeny Ivanovič Susenkov: Russzko-mongolszkaja vojna (1237–1241 gg) ... 747

TÓTH HAJNALKA — A Kanizsával szembeni végvidék 1686-ban Gyöngyösi Nagy Ferenc vicegenerális jelentései alapján 757

MERÉNYI-METZGER GÁBOR — Pöltenberg Ernő keresztelési anyakönyvi bejegyzése, avagy egy 200 éve született aradi vértanú ... 765

VISSZAEMLÉKEZÉSEK

MARTIN KORNÉL — Finálé. A fogságba eséstől a leszerelésig ... 767

SZEMLE

G. ETÉNYI NÓRA – – HORN ILDIKÓ – – SZABÓ PÉTER — Koronás fejedelem. Bocskai István és kora *(Bagi Zoltán)* ... 797

SERES ISTVÁN — Thököly Imre és Törökország – İmre Thököly ve Türkiye *(Bánkúti Imre)* ... 799

MICHEL DEPEYRE — Tactiques et stratégies navales de la France et du Royaume-Uni de 1690 à 1815 *(Tóth Ferenc)* 802

T. MÉREY KLÁRA — A Dél-Dunántúl földrajza katonaszemmel a 19. század elején *(Jankó Annamária)* 804

REINHARD NACHTIGAL — Die Murmanbahn 1915 bis 1919. Kriegsnotwendigkeit und Wirtschaftsinteressen *(Balla Tibor)* 806

ILLÉSFALVI PÉTER — Egy tartalékos honvédtiszt háborúja. Dr. Woynarovich Elek légvédelmi tüzér hadnagy amatőrfotói Erdélytől Dániáig, 1940–1945 *(Szakály Sándor)* 808

CS. LENGYEL BEATRIX – – STEMLERNÉ BALOG ILONA (SZERK.) — Válogatás a Történeti Fényképtár gyűjteményéből. Új szerzemények a Magyar Nemzeti Múzeumban, III. *(Szoleczky Emese)* 809

* * * — A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 9. Acta Musei Militaris In Hungaria *(Mándi Hajnalka)* 813

HERMANN RÓBERT, ZAKAR PÉTER (SZERK.) — A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára *(Solymosi József)* 816

KRÓNIKA

UHEL PÉTER — A Nemzetközi Hadtörténeti Bizottság 34. konferenciája. Trieszt, Olaszország, 2008. augusztus 31 – szeptember 5. 821

BIBLIOGRÁFIA

BOLYÓSNÉ UJFALUSI ÉVA (SZERK.) — A 2006. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája 825

RÁKÓCZY ROZÁLIA — 1956-os röplapok annotált bibliográfiája 868

CONTENTS

STUDIES

GÁBOR HAUSNER — Hungarian Works on Strategic Theory in the 17th Century 503

RÓBERT HERMANN — On the Expurgation of Historical Sources, or the Publication of the Memoirs of Lázár Mészáros 537

MIHÁLY KRÁMLI — The Military Employment of Austria-Hungary's Danube Merchant Flotilla in the First World War. The Organisation of the Shipping Group of the Central Transportation Board, 1914–1916 573

PUBLICATIONS

TEOFIL BÍRÓ — The History of the 92nd (Gordon Highlanders) Regiment of Foot in the Wars of the Coalitions 625

ANDOR BÁNSÁGI — The Submarine Procurement of the Austro-Hungarian Monarchy, 1906–1918 660

MÁRIA SZABÓ — Colonel Antonello Guzzoni's Report on the Romanelli Celebrations in 1922 703

WORKSHOP

* * * — Sandhurst and the Military History of the Middle Ages. Matthew Bennett, Professor of Military History at the Royal Military Academy 727

MATTHEW BENNETT — New Aspects of the "Moving Fortress", a Battlefield Formation of the Crusaders 732

GERGELY CSÍKI — Russko-Mongolskaya Voyna (1237–1241 gg) by Evgeny Ivanovič Susenkov 747

HAJNALKA TÓTH — The Military Frontier District near Kanizsa in 1686, in the Reports of Vicegeneral Ferenc Gyöngyösi Nagy 757

GÁBOR MERÉNYI-METZGER — Ernő Pöltenberg in the Register of Baptism, or the 200th Anniversary of the Birth of the Arad Martyr 765

MEMOIRS

KORNÉL MARTIN — The Finale. From Captivity to the Discharge from the Army 767

REVIEW

NÓRA G. ETÉNYI – – ILDIKÓ HORN – – PÉTER SZABÓ — A Crowned Prince. István Bocskai and His Age *(Zoltán Bagi)* 797

ISTVÁN SERES	Imre Thököly and Turkey – İmre Thököly ve Türkiye *(Imre Bánkúti)*	799
MICHEL DEPEYRE	Tactiques et stratégies navales de la France et du Royaume-Uni de 1690 à 1815 *(Ferenc Tóth)*	802
KLÁRA T. MÉREY	The Geography of Southern Transdanubia at the Beginning of the 19th Century from a Military Perspective *(Annamária Jankó)*	804
REINHARD NACHTIGAL	Die Murmanbahn 1915 bis 1919. Kriegsnotwendigkeit und Wirtschaftsinteressen *(Tibor Balla)*	806
PÉTER ILLÉSFALVI	A Hungarian Reserve Officer's War. The Amateur Photos of Dr Elek Woynarovich, 2nd Lieutenant of the Anti-Aircraft Artillery, from Transylvania to Denmark, 1940–1945 *(Sándor Szakály)*	808
BEATRIX CS. LENGYEL – – ILONA STEMLERNÉ BALOG (SZERK.)	New Acquisitions at the Hungarian National Museum III. A Selection from the Historical Photographic Collection. *(Emese Szoleczky)*	809
* * *	The Yearbook of the Military History Museum No. 9. Acta Musei Militaris in Hungaria *(Hajnalka Mándi)*	813
RÓBERT HERMANN – – PÉTER ZAKAR (EDS.)	Under the Spell of Sources. Festive Studies for the 75th Birthday of Tamás Katona *(József Solymosi)*	816
	CHRONICLE	
PÉTER UHEL	34th International Congress of Military History. Trieste, Italy, 31 August – 5 September 2008.	821
	BIBLIOGRAPHY	
ÉVA BOLYÓSNÉ UJFALUSI (ED.)	A Selected Bibliography of Hungarian Military Historical Literature, 2006	825
ROZÁLIA RÁKÓCZY	The Leaflets of 1956 – An Annotated Bibliography	868

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

GÁBOR HAUSNER — La littérature de science militaire de Hongrie au 17e siècle 503

RÓBERT HERMANN — Introduction à la delphinologie historique ou la publication des mémoires de Lázár Mészáros 537

MIHÁLY KRÁMLI — L'utilisation militaire de la navigation commerciale austro-hongroise sur le Danube dans la première guerre mondiale. La mise en place du Service de Navigation de la Direction centrale des Transports, 1914–1916 573

PUBLICATIONS

TEOFIL BÍRÓ — L'histoire du 92e régiment d'infanterie britannique (Gordon Highlanders) à l'époque des guerres de coalition 625

ANDOR BÁNSÁGI — Les acquisitions de sous-marins de la Monarchie austro-hongroise, 1906–1918 660

MÁRIA SZABÓ — Le rapport du colonel Antonello Guzzoni sur les solennités Romanelli de 1922 703

ATELIER

* * * — Sandhurst et l'histoire militaire médiévale. Présentation de l'historien militaire Matthew Bennett, professeur à la Royal Military Academy 727

MATTHEW BENNETT — Une forme de combat de croisés, le «fort en mouvement» sous un nouvel éclairage 732

GERGELY CSÍKI — Evgeny Ivanovič Susenkov: Russzko-mongolszkaja vojna (1237–1241 gg) 747

HAJNALKA TÓTH — Les confins en face de Kanizsa en 1686 d'après les rapports du général adjoint Ferenc Gyöngyösi Nagy 757

GÁBOR MERÉNYI-METZGER — Inscription au registre baptistaire d'Ernő Pöltenberg ou un martyr d'Arad né il y a 200 ans 765

MÉMOIRES

KORNÉL MARTIN — Fin. De la tombée en captivité à la démobilisation 767

REVUE

NÓRA G. ETÉNYI – – ILDIKÓ HORN– – PÉTER SZABÓ — Prince couronné. István Bocskai et son époque *(Zoltán Bagi)* 797

ISTVÁN SERES	Imre Thököly et la Turquie – İmre Thököly ve Türkiye *(Imre Bánkúti)*	799
MICHEL DEPEYRE	Tactiques et stratégies navales de la France et du Royaume-Uni de 1690 à 1815 *(Tóth Ferenc)*	802
KLÁRA T. MÉREY	La géographie du Sud de la Transdanubie vue par les militaires au début du 19e siècle *(Annamária Jankó)*	804
REINHARD NACHTIGAL	Die Murmanbahn 1915 bis 1919. Kriegsnotwendigkeit und Wirtschaftsinteressen *(Balla Tibor)*	806
PÉTER ILLÉSFALVI	La guerre d'un officier de réserve. Les photos d'amateur faites de la Transylvanie au Danemark par le sous-lieutenant artilleur de défense aérienne Dr Elek Woynarovich, 1940–1945 *(Sándor Szakály)*	808
BEATRIX CS. LENGYEL – – ILONA STEMLERNÉ BALOG (SZERK.)	Sélection de la collection de la Photothèque d'Histoire. Nouvelles acquisitions au Musée National de Hongrie, III *(Emese Szoleczky)*	809
* * *	Bulletin du Musée d'Histoire militaire n° 9. Acta Musei Militaris In Hungaria *(Hajnalka Mándi)*	813
RÓBERT HERMANN, PÉTER ZAKAR (SZERK.)	Sous le charme des sources. Études en hommage pour le 75e anniversaire de Tamás Katona *(József Solymosi)*	816
	CHRONIQUE	
PÉTER UHEL	34e Conférence de la Commission Internationale d'Histoire militaire. Trieste, Italie, 31 août – 5 septembre 2008	821
	BIBLIOGRAPHIE	
ÉVA BOLYÓSNÉ UJFALUSI (SZERK.)	Bibliographie choisie de la littérature hongroise d'histoire militaire de l'année 2006	825
ROZÁLIA RÁKÓCZY	Bibliographie annotée des tracts de 1956	868

INHALT

STUDIEN

GÁBOR HAUSNER — Die militärwissenschaftliche Literatur im Ungarn des 17. Jahrhunderts 503

RÓBERT HERMANN — Einführung in die historische Delphinologie, oder die Veröffentlichung der Memoiren von Lázár Mészáros 537

MIHÁLY KRÁMLI — Die Inanspruchnahme der österreichisch-ungarischen Donau-Handelsschifffahrt durch das Militär im Ersten Weltkrieg. Die Organisierung der Schifffahrtsabteilung der Zentraltransportleitung, 1914–1916 573

MITTEILUNGEN

TEOFIL BÍRÓ — Die Geschichte des 92. (Gordon Highlanders) britischen Infanterieregiments zur Zeit der Koalitionskriege 625

ANDOR BÁNSÁGI — Die Beschaffung von U-Booten in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, 1906–1918 660

MÁRIA SZABÓ — Der Bericht von Oberst Antonello Guzzoni über die Romanelli-Feierlichkeiten des Jahres 1922 703

WERKSTATT

* * * — Sandhurst und die mittelalterliche Militärgeschichte. Wir stellen Militärhistoriker Matthew Bennett, den Professor der Royal Military Academy vor 727

MATTHEW BENNETT — Eine Kriegsformation der Kreuzzüge, die „mobile Festung," in neuer Beleuchtung 732

GERGELY CSÍKI — Jewgenij Iwanowitsch Schuschenkow: Russko-mongolskaja wojna (1237–1241 gg) 747

HAJNALKA TÓTH — Das Grenzland gegenüber Kanizsa (Kanischa) im Jahre 1686 auf Grund der Berichte von Vizegeneral Ferenc Gyöngyösi Nagy 757

GÁBOR MERÉNYI-METZGER — Der Eintrag von Ernő Pöltenberg in der Taufmatrikel, oder vor 200 Jahren wurde einer der Märtyrer von Arad geboren 765

ERINNERUNGEN

KORNÉL MARTIN — Finale. Vom Zeitpunkt der Gefangennahme bis zur Abrüstung 767

RUNDSCHAU

NÓRA G. ETÉNYI– – ILDIKÓ HORN– – PÉTER SZABÓ — Fürst mit Krone. István Bocskai und seine Zeit *(Zoltán Bagi)* 797

ISTVÁN SERES — Imre Thököly und die Türkei – İmre Thököly ve Türkiye *(Imre Bánkúti)* 799

MICHEL DEPEYRE — Tactiques et stratégies navales de la France et du Royaume-Uni de 1690 à 1815 *(Ferenc Tóth)* 802

KLÁRA T. MÉREY — Die Geografie Süd-Transdanubiens mit Soldatenaugen Anfang des 19. Jahrhunderts *(Annamária Jankó)* 804

REINHARD NACHTIGAL — Die Murmanbahn 1915 bis 1919. Kriegsnotwendigkeit und Wirtschaftsinteressen *(Balla Tibor)* 806

PÉTER ILLÉSFALVI — Der Krieg eines Reserve-Honvedoffiziers. Die Amateurfotos von Artillerieleutnant der Luftverteidigung Dr. Elek Woynarovich von Siebenbürgen bis Dänemark, 1940–1945 *(Sándor Szakály)* 808

BEATRIX CS. LENGYEL– – ILONA STEMLERNÉ BALOG (SZERK.) — Auswahl aus der Sammlung des Historischen Fotoarchivs. Neuerwerbungen im Ungarischen Nationalmuseum, III. *(Emese Szoleczky)* 809

* * * — Anzeiger des Museums für Militärgeschichte 9. Acta Musei Militaris In Hungaria *(Hajnalka Mándi)* 813

RÓBERT HERMANN, PÉTER ZAKAR (SZERK.) — Im Bann der Quellen. Feierliche Studien zum 75. Geburtstag von Tamás Katona *(József Solymosi)* 816

CHRONIK

PÉTER UHEL — Die 34. Konferenz der Internationalen Kommission für Militärgeschichte. Triest, Italien, 31. August – 5. September 2008. 821

BIBLIOGRAFIE

ÉVA BOLYÓSNÉ UJFALUSI (SZERK.) — Ausgewählte Bibliografie der militärgeschichtlichen Literatur des Jahres 2006 825

ROZÁLIA RÁKÓCZY — Annotierte Bibliografie der Flugblätter des Jahres 1956 868

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

ГАБОР ХАУСНЕР — Венгерская военно-научная литература в XVII веке 503

РОБЕРТ ХЕРМАНН — Введение в историческую дельфинологию или издание мемуаров Лазаря Месароша 537

МИХАЙ КРАМЛИ — Использование австро-венгерского дунайского торгового флота в первую мировую войну. Организация Управления Пароходства при Центральном Транспортном Управлении, 1914–1916 гг 573

СООБЩЕНИЯ

ТЕОФИЛ БИРО — История 92-го британского пехотного полка (Gordon Highlanders) в период коалиционных войн 625

АНДОР БАНШАГИ — Приобретение Австро-Венгерской Монархией подводных лодок, 1906–1918 гг. 660

МАРИЯ САБО — Отчет полковника Антонелло Гуццони о празднествах Романелли 1922 года 703

МАСТЕРСКАЯ

* * * — Зандхурст и средневековая военная история. Представляем военного историка Мэттью Беннетта, профессора Королевской Военной Академии. 727

МЭТТЬЮ БЕННЕТТ — Один из боевых строев крестоносцев „движущаяся крепость" в новом освещении. 732

ГЕРГЕЙ ЧИКИ — Евгений Иванович Сусенков: Русско-монгольская война (1237–1241 гг.) 747

ХАЙНАЛКА ТОТ — Пограничная провинция, противолежащая городу Канижа, на основании донесений вице-генерала Ференца Дьондьоши Надь в 1686 году 757

ГАБОР МЕРЕНЬИ-МЕТЦГЕР — Метрическая запись о крещении Эрнё Пёлтенберга или 200-летие со дня рождения арадского мученика 765

МЕМУАРЫ

КОРНЕЛЬ МАРТИН — Финал. От момента попадения в плен до демобилизации 767

ОБЗОР

НОРА Г. ЭТЕНЬИ – – ИЛЬДИКО ХОРН – – ПЕТЕР САБО — Коронованный князь. Иштван Бочкаи и его эпоха *(Золтан Баги)* 797

ИШТВАН ШЕРЕШ — Имре Тёкёли и Турция – İmre Thököly ve Türkiye *(Имре Банкути)* 799

MICHEL DEPEYRE — Tactiques et stratégies navales de la France et du Royaume-Uni de 1690 à 1815 *(Tóth Ferenc)*..... 802

КЛАРА Т. МЕРЕЙ — География Южного Задунавья военными глазами в начале 19-го столетия *(Аннамария Йанко)* 804

REINHARD NACHTIGAL — Die Murmanbahn 1915 bis 1919. Kriegsnotwendigkeit und Wirtschaftsinteressen (*Тибор Балла)* 806

ПЕТЕР ИЛЛЕШФАЛВИ — Война одного запасного хонведского офицера. Любительские фотоснимки лейтенанта артиллериста-зенитчика д-ра Элека Войнаровича от Трапсильвании до Дании. 1940–1945 гг. *(Шандор Сакай)* 808

БЕАТРИКС Ч. ЛЕНДЕЛЬ – – ИЛОНА ШТЕМЛЕРНЕ – БАЛОГ (РЕД.) — Выборка из коллекции Хранилища Исторических фото. Новые приобретения в Венгерском Национальном Музее. III. *(Эмеше Солецки)*..... 809

* * * — Вести Военно-Исторического Музея 9. Acta Musei Militaris in Hungaria *(Хайналка Манди)*..... 813

РОБЕРТ ХЕРМАНН, ПЕТЕР ЗАКАР (РЕД.) — В очаровании источников. Торжественные статьи к 75-летию Тамаша Катона *(Йожеф Ойшоши)* 816

ХРОНИКА

ПЕТЕР УХЕЛ — 34-я конференция Международного Военно-Исторического Комитета. Триест, Италия, 31 августа – 5 сентября 2008 года..... 821

БИБЛИОГРАФИЯ

ЕВА БОЙОШНЕ УЙФАЛУШИ (РЕД.) — Избранная библиогрфия венгерской военно-историческоцй литературы за 2006 год..... 825

РОЗАЛИЯ РАКОЦИ — Аннотированная библиография листовок 1956 года 868

A FORRÁSOK BŰVÖLETÉBEN

Ünnepi tanulmányok
Katona Tamás 75. születésnapjára

Tisztelettel kérjük, hogy
adója egy százalékával támogassa
a Magyar Hadi Történetírást Támogató
Közhasznú Alapítványt.
Adószámunk:
18071339–1–41

MILITÄRGESCHICHTLICHE MITTEILUNGEN

Vierteljahresschrift des Instituts und Museums für Militärgeschichte

Gründungsjahr: 1888

Chefredakteur: Ferenc Csákváry
Verantwortlicher Redakteur: Gábor Hausner
Leiter der Rubrik Rundschau: Ferenc Pollmann

Redaktionskomitee:

Gábor Ágoston, Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, György Markó, Imre Okváth, Géza Pálffy, Ferenc Pollmann, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Sándor Szakály, György Székely, Ferenc Tóth, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Herausgegeben vom Institut und Museum für Militärgeschichte des Ministeriums für Landesverteidigung
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4.
Postanschrift: Budapest, Pf. 7., H-1250.
Tel.: (36-1)-325-16-00, Fax: (36-1)-325-16-04

Redaktion und Verlagsbüro:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4. Postanschrift: Budapest, Pf. 7. H-1250.
Tel.: (36-1)-325-16-44, Fax: (36-1)-325-16-46

E-Mail-Adresse: hkszerk@gmail.com
Internetversion: www.epa.oszk.hu/hk

Abonnement:

2400,- HUF/Jahr, 600,- HUF/Vierteljahr

Vertrieb:

Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központ

Abonnement für das Ausland:

im Büro für Zeitungsabonnements
Központi Hírlap Centrum
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Postanschrift: H-1900 Budapest,
E-Mail: hirlapelofizetes@posta.hu

ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК

Поквартальный Журнал Института и Музея Военной Истории

Год основания: 1888

Главный редактор: Ференц Чаквари
Ответственный редактор: Габор Хаушнер
Ведущий раздела Обзора: Ференц Поллманн

Редакционная коллегия:

Габор Агоштон, Тибор Балла, Габор Бона, Аттила Бонхардт, Иштван Цигань, Тамаш Чикань, Лоранд Домбради, Тибор Хайду, Роберт Херманн (председатель), Йожеф Холло, Миклош Хорват, Ференц Ленкефи, Йожеф Лугоши, Дьердь Марко, Имре Окватх, Геза Палффи, Ференц Поллманн, Эрвин А. Шмидл, Владимир Сегеш, Шандор Сакай, Дьердь Секей, Ференц Тотх, Аладар Урбан, Янош Й. Варга, Ласло Веспреми, Йожеф Захар

Издает: Институт и Музей Военной Истории
Министерства Обороны
1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт 11/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-325-16-00, Факс: (36-1)-325-16-04

Редакция и Издательство:

1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-325-16-44, Факс: (36-1)-325-16-46

Адрес E-Mail: hkszerk@gmail.com
Электронный вариант: www.epa.oszk.hu/hk

Абонементная плата по подписке:

На 1 год 2400, на 1 квартал 600 форинтов

Распространяет:

Коммерческий и Логистический Центр А/О Венгерская Почта

Подписка за границей:

В Бюро подписки на газеты
Központi Hírlap Centrum
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Почтовый адрес: H-1900 Budapest,
e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu.

Ára: 1200,– Ft

E számunk tartalmából

„A hazai hadtudományi irodalom XVII. századi termése bizony sovány. A több mint félezer címmel szemben alig néhány tucatnyi magyarországi, azaz magyar szerzőktől itthon és külföldön megjelent, magyar és idegen nyelven, elsősorban latinul és németül írott művet ismerünk. Ha ezekből leszámítjuk a katonai szabályzatokat és rendtartásokat, még rosszabb az arány, s mindössze néhány munka marad ... Mindez persze nem azt jelenti, hogy Magyarország kimaradt az európai hadügyi fejlődésből, vagy hogy Zrínyin kívül senki nem foglalkozott a Magyar Királyság, illetve Erdély katonai problémáival, az itt folyó hadakozások tanulságainak megfogalmazásával. Fejedelmi és főúri levelezésekben, családi archívumokban, magyarok által külhoni egyetemeken tartott, jobbára latin nyelvű disputációk és egyházi művek lapjain, kiadott és kiadatlan röpiratokban, a bécsi központi kormányszervek iratanyagában fennmaradt opiniókban, javaslatokban a XVII. századi magyar katonai gondolkodás számtalan emléke őrződött meg. Tény, hogy a kora újkor magyarországi hadtudományi terméséből szinte teljességgel hiányoznak a tisztán elméleti művek, túlnyomó hányadát a gyakorlati írások alkotják."

(*Hausner Gábor: A magyarországi hadtudományi irodalom a XVII. században*)

„1985-ben komoly feltűnést keltett, amikor Szörényi László egy nagy (noha csak meghúzva megjelent) tanulmányban foglalkozott a magyar klasszikusok, különösen a XX. századi magyar klasszikusok 1948 utáni életműkiadásaival. Kiderítette ugyanis, hogy a korszaknak szinte egyetlen olyan magyar írója sem volt, akinek a munkáit »ad usum delphini« ne csonkították volna meg, vagy – ami még súlyosabb – ne írták volna át e kiadásokhoz annak érdekében, hogy az olvasó elé kerülő szövegek nagyjából megfeleljenek a kor ideológiai követelményeinek, illetve a hivatalos kultúrpolitika által az illető személyekről kialakított, vagy kialakítani szándékozott képnek. A tanulmány csak 2000-ben jelent meg teljes terjedelmében, s vigaszunkul szolgálhat, hogy 1989 óta – leszámítva a szakmányban nyomott zugkiadásokat – ma már valóban a teljes és hiteles szövegeket vehetjük kézbe.

Tudomásunk szerint nem készült hasonló összefoglaló a történeti jellegű munkák, így emlékiratok és naplók kiadásainak hasonló visszásságairól, noha maga Szörényi is megemlítette például Táncsics Mihály és Jósika Miklós emlékiratainak megcsonkítását...

Ha az időben és a témában visszább megyünk, látszólag nem ennyire problematikus a kép. Az 1848–1849. évi forradalomról és szabadságharcról több száz memoár és napló jelent meg önálló kötetben vagy különböző folyóiratok hasábjain.

De hogy állunk magukkal a kiadásokkal? Mennyire megbízhatók és teljesek azok a kiadványok, amelyek rendelkezésünkre állnak? Nos, a tapasztalat ezen a téren is elszomorító. Az események óta elmúlt 160 évben bizony tucatjával jelentek meg olyan kiadványok, amelyek sem teljesnek, sem pontosnak nem voltak mondhatók.

Az első »delfinizálásokra« mentségül szolgálhat a 1849 augusztusa utáni magyarországi katonai önkényuralom, s ennek természetes velejárója, a cenzúra. Az egyik áldozat nem kisebb személyiség volt, mint a forradalom vezetője, Kossuth Lajos... Tanulmányunk szűkebb tárgya, Mészáros Lázár emlékirata szintén ilyen átigazított, átdolgozott, átírt és megcsonkított kiadásban jelent meg 1866–1867 fordulóján."

(*Hermann Róbert: Bevezetés a történeti delfinológiába, avagy Mészáros Lázár emlékiratai*)

9 770017 654008 08003